Tato publikace vznikla a byla vydána díky podpoře
Grantové agentury ČR (grant č. 405/98/0746).
Její vznik podpořila také
Deutsche Forschungsgemeinschaft.

Editoři:
prof. PhDr. Petr Karlík, CSc.
prof. Dr. phil. PhDr. Marek Nekula
doc. PhDr. Jana Pleskalová, CSc.

Recenzenti:
prof. PhDr. František Daneš, DrSc.
prof. PhDr. Miroslav Komárek, DrSc.
prof. PhDr. Petr Sgall, DrSc., Dr. h. c.

ENCYKLOPEDICKÝ SLOVNÍK ČEŠTINY

NAKLADATELSTVÍ LIDOVÉ NOVINY

© Jarmila Bachmannová, Jan Balhar, Renata Blatná, Václav Blažek,
Ivana Bozděchová, František Čermák, František Daneš, Mojmír Dočekal,
Adolf Erhart, Françoise Esvan, Miroslav Grepl, Eva Hajičová,
Eva Havlová, Elke Hentschel, Milada Hirschová, Zdeňka Hladká,
Jana Hoffmannová, Jiří Homoláč, Tomáš Hoskovec, Jaroslav Hubáček,
Jan Chloupek, Ilona Janyšková, Milan Jelínek, Petr Karlík,
Helena Karlíková, Stanislava Kloferová, Miloslava Knappová,
Jan Kořenský, Petr Kosta, Jiří Kraus, Marie Krčmová, Michal Křístek,
Alena Macurová, Petr Mareš, Olga Martincová, Jiří Marvan,
Olga Müllerová, Iva Nebeská, Marek Nekula, Jiří Nekvapil, Pavel Novák,
Norbert Nübler, Karel Oliva, Klára Osolsobě, Ludmila Pacnerová,
Zdena Palková, Jarmila Panevová, Jaroslav Peregrin, Vladimír Petkevič,
Jana Pleskalová, Alexandr Rosen, Zdenka Rusínová, Aleš Svoboda,
Boris Skalka, Milena Šipková, Dušan Šlosar, Jan Štěpán, František Štícha,
Ludmila Uhlířová, Oldřich Uličný, Radoslav Večerka, Ludmila Veselovská,
Taťána Vykypělová, Petr Zima, Stanislav Žaža, 2002

Cover © Šárka Křiváková, 2002
Všechna práva vyhrazena

ISBN 80-7106-484-X

PŘEDMLUVA

Předkládaná publikace se pokouší shrnout a vyložit nejdůležitější otázky struktury a fungování češtiny i jejího popisu, resp. teoretických koncepcí, které našly ohlas v české i zahraniční bohemistice a slavistice. Obrací se nicméně nejen na bohemisty, ale i na ostatní filologie a sociální a kognitivní vědy, neboť se dotýká i fenoménů obecných a přechodových, ať už směrem k sociologii, psychologii, informatice nebo teorii komunikace. Snaha postihnout češtinu a bohemistickou tradici na jedné straně v její jedinečnosti, na druhé straně na pozadí obecně lingvistickém spolu se snahou vzít aspoň zčásti v úvahu textové, pragmatické, psychologické, sociální, kulturní a historické aspekty fungování češtiny snad tuto publikaci učiní zajímavou nejen pro odborníky a studenty bohemistiky i odborníky a studenty jiných filologií a příbuzných oborů, ale také pro širší kulturní obec. Autoři se snažili napomoci tomuto poslání knihy srozumitelností výkladu a exemplifikací vykládaných jevů; věříme, že ve většině případů se to podařilo.

Jakkoli se reflektuje funkce jazyka jako prostředku sociální interakce, stojí v centru pozornosti gramatická terminologie jako nástroj popisu struktury jazyka, a to především s ohledem na češtinu, podle potřeby s přihlédnutím k jiným jazykům, zvl. slovanským. Slovník přitom bere v úvahu jak mluvenou, tak psanou podobu češtiny a její variety, a to se zřetelem k její současné podobě i k jejím dřívějším vývojovým fázím. Jiné jazyky a jazykové rodiny nebylo prozatím možno ve zvláštních heslech v potřebné míře zohlednit.

Slovník se neomezuje jen na problematiku „současné“ češtiny, ani nesleduje pouze jeden lingvistický směr, jakkoli s ohledem na českou lingvistickou tradici tu hraje klíčovou roli strukturalismus Pražské školy a jejích pokračovatelů. Toto otevření má své výhody i nevýhody. Protože pro češtinu není zatím k dispozici žádná jiná srovnatelná příručka, omezení na pouze jeden metodologický směr nebo na pouze jednu „školu“ nepřipadalo v úvahu. Podle možností se proto i v rámci jednoho hesla uvádějí různé, často velmi odlišné teoretické koncepce a výklady popisovaných jevů. Od tohoto přístupu si lze slibovat, že čtenářům odborných lingvistických prací, kteří se zabývají češtinou teoreticky nebo prakticky (učitelům, překladatelům, korektorům, editorům aj.), usnadní orientaci v příslušné problematice. V některých případech bylo třeba – i vzhledem k odlišné terminologii – představit konkurující koncepce a výklady ve zvláštních heslech, resp. sérii hesel.

Předkládaná publikace je dílem v pravém slova smyslu kolektivním. I to má své výhody a nevýhody. Výhodou je nepochybně rozšíření odborné kompetence autorského kolektivu, nevýhodou jsou nepochybně obtíže spojené s různou orientací jednotlivých autorů, projevující se už např. vymezením obecných pojmů, jako je *slovo*, *věta*, *text* apod. v tomto slovníku; jde totiž o pojmy, které lze s ohledem na teoretické pozadí a konkrétní cíle jejich užití při popisu struktury a výkladu fungování jazyka chápat velmi různorodě. To se opakovaně jevilo jako problém při snaze sladit výklady speciálních jazykových jevů, při jejichž reflexi se užívá takovýchto obecných pojmů často s velmi specifickým metodologickým ukotvením, s „neutrálním“ výkladem těchto obecných pojmů (pokud existuje), resp. s jejich výkladem „konsenzuálním“.

Protože výklad termínů/pojmů je předkládán slovníkovou formou, zřejmě se nelze vyhnout tomu, že bude silou žánru aktivováno povědomí, že jde o výklad tak či onak a do té či oné míry „kodifikační“. To však není ambicí slovníku.

Slovník je výsledkem spolupráce jak různých pracovišť, tak především celé řady jednotlivců z České republiky i ze zahraničí. Jeho vznik umožnila Grantová agentura České republiky udělením grantu č. 405/98/0746, *Čeština v jazykovědných pojmech*. Práci na projektu výrazně podpořila také německá vědecká nadace Deutsche Forschungsgemeinschaft, jejíž podpora umožnila orientovat práci na slovníku tak, aby se čeština projevila nejen jako jazyk Čechů, a tedy nutně i objekt, který musí vědecky reflektovat právě Češi, ale i jako jazyk mezinárodní. Mezinárodní nejen v tom smyslu, že jím mluví Češi žijící v zahraničí, ale i v tom smyslu, že je varietou jazyka jakožto biologické výbavy člověka. Nezanedbatelná byla i podpora německé nadace Robert Bosch Stiftung, díky níž se uskutečnilo jedno ze čtyř konferenčních setkání spoluautorů slovníku. Tyto čtyři konference iniciovaly také vznik sborníků *Čeština – univerzália a specifika I – IV* a významnou měrou ovlivnily podobu tohoto slovníku. Zmíněným nadacím patří za jejich podporu náš dík.

Nemenší dík patří také všem kolegům, kteří se tak či onak podíleli na vzniku tohoto díla: autorům hesel, interním oponentům (E. Bláhové a H. Karlíkové, které přečetly hesla z oblasti historickosrovnávací jazykovědy, P. Janotovi za přečtení hesel z fonetiky a fonologie, M. Krčmové za přečtení hesel o stylistice, D. Šlosarovi za přečtení hesel dialektologických a R. Šrámkovi, který přečetl hesla z onomastiky), recenzentům (F. Danešovi a P. Sgallovi, kteří posuzovali synchronní část hesel, a M. Komárkovi, který recenzoval část diachronní), ale také našim studentům a studentkám, kteří se zúčastnili prací na slovníku jak ve fázi zpracovávání hesel, tak i při přípravě knihy pro vydání, a v neposlední řadě i Danu Šlosarovi za jeho velkou trpělivost, bez níž by nebylo asi možné tento technicky dost náročný text připravit do tisku.

Editoři

NÁVOD K UŽÍVÁNÍ SLOVNÍKU

• Struktura slovníku

Slovník obsahuje abecedně řazenou HESLOVOU ČÁST (vytištěna na bílém papíru) a za ní následující abecedně řazený REJSTŘÍK (vytištěn na žlutém papíru). Před heslovou částí se nachází PŘEDMLUVA, která charakterizuje pozici slovníku v kontextu české jazykovědné literatury, a dále SEZNAM ZKRATEK a SEZNAM ZNAČEK používaných při výkladu, SEZNAM ZKRATEK POUŽITÉ LITERATURY uváděných v bibliografické části hesla a SEZNAM ZKRATEK AUTORŮ jednotlivých hesel.

• Hledání ve slovníku

ZÁKLADNÍ ORIENTACI poskytuje **REJSTŘÍK**, který eviduje v abecedním pořadí všechny pojmy/termíny, které jsou ve slovníku vysvětlovány. Pojmy/termíny víceslovné jsou uváděny v normalizovaném formátu, tj. v pořadí PODSTATNÉ JMÉNO – PŘÍVLASTEK/PŘÍVLASTKY, tedy např. *sloveso modální*, nikoli *modální sloveso.* Několik málo termínů, u nichž je konvencializované pořadí opačné, lze najít i ve formátu „přívlastek/přívlastky – podstatné jméno“, tedy např. vedle *členění větné aktuální* i *aktuální členění větné.*
V REJSTŘÍKU se u pojmu/termínu nachází číslo/čísla stránky/stránek, na nichž je možné daný pojem/termín najít v HESLOVÉ ČÁSTI. Pokud je číslo stránky vytištěno TUČNĚ, je pojem/termín vysvětlován v SAMOSTATNÉM HESLE. Je-li číslo stránky vytištěno NETUČNĚ, je na ní daný pojem/termín vykládán v RÁMCI JINÉHO HESLA. Jde zvláště o případy, kdy je pojem/termín vysvětlován v rámci pojmu/termínu nadřazeného, nebo kdy jde o výklad pojmu/termínu ve specifickém kontextu.

• Kompletování informací

V **HESLECH** jsou pomocí symbolu ↑ před pojmem/termínem označeny ODKAZY DO REJSTŘÍKU, kde lze najít čísla stránek, na nichž se daný pojem/termín vysvětluje. V BIBLIOGRAFICKÉ ČÁSTI hesla, označené zkratkou Lit., se symbolu ↑ užívá jako ODKAZU k BIBLIOGRAFICKÉ ČÁSTI hesla, k němuž se odkazuje.

SEZNAM ZKRATEK

Zkratky pro adjektiva označují podle potřeby i adverbia od nich utvořená: např. *angl.* = *anglický* (tedy i *anglicky*)

A, adj. adjektivní, adjektivum (přídavné jméno)
abstr. abstraktní, abstraktum
AČ aktuální členění větné
ad. a další (spoluautoři)
adm. administrativní
ADV, adv. adverbiální, adverbium (příslovce)
adverb. adverbiale (příslovečné určení)
afirm. afirmativní (kladný)
Ag agens
ags. anglosaský, anglosaština
akad. akademie
akt. aktivní, aktivum (rod činný)
akuz. akuzativní, akuzativ (4. pád)
alb. albánský, albánština
amer. americký, americká angličtina
analog. analogický, analogie
angl. anglický, angličtina
arg. argotický, argot
arch. archaický, archaismus
armén. arménský, arménština
AS adjektivní skupina
asigm. asigmatický
atem. atematický
atrib. atributivní, atribut (přívlastek)
augm. augmentativní, augmentativum
avest. avestský

b. bulharský, bulharština
balt. baltský, baltština
bás. básnický (výraz)
bezpředl. bezpředložkový
bibl. bibliografie
bos. bosenský, bosenština
br. běloruský, běloruština
bsl. baltoslovanský, baltoslovanština
býv. bývalý
byz. byzantský

c. cyrilský, cyrilice
církv. církevní
cit. citováno
citosl. citoslovečný, citoslovce
csl. církevněslovanský, církevní slovanština
cyr.-met. cyrilo-metodějský

č. český, čeština
čas. časový
část. částicový, částice
čís. číslo
čísl. číslovkový, číslovka
čmor. českomoravský
ČNK Český národní korpus
čp. českopolský
čslk. československý

d. dolní
dán. dánský, dánština
dat. dativní, dativ (3. pád)
deag. deagentní
děj. dějový
dekl. deklinační, deklinace
dem. deminutivní, deminutivum (slovo zdrobnělé)
det. determinovaný
DET determinátor
dět. dětský (výraz)
deverb. deverbativní, deverbální, deverbativum
diachr. diachronní, diachronie
dial. dialektový, dialekt (nářečí)
dialog. dialogický
dis. disertace
distr. distribuční, distribuce
dl. dolnolužický, dolní lužičtina
dok. dokonavý (vid), dokonavé (sloveso)
dokt. doktorská (disertace)
dosl. doslova
druh. druhový
dř. dřívější
du. duálový, duál (dvojné číslo)
dvojjaz. dvojjazyčný
dvojslab. dvojslabičný
DVS dvojrovinná valenční syntax

elipt. eliptický, elipsa (výpustka)
epent. epentetický
etymol. etymologický, etymologie
euf. eufemický, eufemismus
evr. evropský, evropské jazyky
expl. explicitně
expr. expresivní (výraz)

f., fem. femininum (ženský rod)
fam. familiárně (důvěrně)
FF fonetická forma
FGP funkční generativní popis
filoz. filozofický, filozofie
fonet. fonetický, fonetika
fonol. fonologický, fonologie
fr. francouzský, francouzština
FSP funkční perspektiva větná
fut. futurální, futurum (budoucí čas)

G&B (teorie) řízení a vázání (government and binding (theory))
gen. genitivní, genitiv (2. pád)
germ. germánský, germánština
gót. gótský, gótština
gram. gramatický, gramatika

h. horní
han. hanácký, hanáčtina
hanl. hanlivý (výraz)
hebr. hebrejský, hebrejština
hist. historický, historismus
hl. hornolužický, horní lužičtina
hlah. hlaholský, hlaholice
hláskosl. hláskoslovný
hov. hovorový (výraz)
hypok. hypokoristický, hypokoristikum

ch. charvátský, charvátština / chorvatský, chorvatština
chet. chetitský, chetitština
chod. chodský

IC intonační centrum
ie. indoevropský, indoevropština
imper. imperativní, imperativ (rozkazovací způsob)
impl. implikovaný, implikace
ind. indikativní, indikativ (oznamovací způsob)
indet. indeterminovaný, indeterminovanost
indic. indický
indoírán. indoíránský
inf. infinitivní, infinitiv
instr. instrumentálový, instrumentál (7. pád)
int. interjekční, interjekce (citoslovce)
interdial. interdialektový, interdialekt
írán. íránský
iron. ironický (výraz)
isl. islandský, islandština
it. italský, italština

j jiho- (např. na začátku zkratky jazyka)
jaz. jazykový, jazyk
jč. jihočeský
jednoslab. jednoslabičný
jid. jidiš
již. jižní
jm. jméno
jmor. jihomoravský
jsl. jihoslovanský
jv. jihovýchodní
jz. jihozápadní
jzč. jihozápadočeský

K, kons. konsonantický, konsonant (souhláska)
kap. kapitola
kaš. kašubský, kašubština
kelt. keltský, keltština
KF komunikační funkce (výpovědi)
kmenotv. kmenotvorný
kniž. knižní (výraz)
kodif. kodifikovaný (výraz), kodifikace
kol. kolokviální (výraz)
kond. kondicionálový, kondicionál (podmiňovací způsob)
konj. konjunkce (spojka)
konkr. konkrétum
koř. kořenový, kořen
kt. který
kult. kulturní
kvazimetajaz. kvazimetajazykový
KVF komunikační výpovědní forma

laš. lašský
lat. latinský, latina
let. léta (‚roky')
lex. lexikální, lexikum
lexikograf. lexikografický, lexikografie
LF logická forma
lid. lidový (výraz)
lingv. lingvistický, lingvistika (jazykověda)
lit. litevský, litevština
liter. literární, literatura
LJ lexikální jednotka
log. logický, logika
lok. lokálový, lokál (6. pád)
lokál. lokální (výraz)
lot. lotyšský, lotyština
luž. lužický, lužičtina

m., mask. maskulinum (mužský rod)
maď. maďarský, maďarština
mezinár. mezinárodní
mil. milion
mimojaz. mimojazykový
min. minulý
MIT Massachusetts Institute of Technology
mk. makedonský, makedonština
ml. mluvený
mluv. mluvnice, mluvnický
mod. modální, modalita

monolog. monologický
mor. moravský
morfol. morfologický, morfologie
morsl. moravskoslezský
MP minimalistický program
MU Masarykova univerzita
muž. mužský

n. nebo
nár. národní
nář. nářeční, nářečí
nč. novočeský
nedok. nedokonavý (vid), nedokonavé (sloveso)
neerg. neergativní
neg. negovaný, negace
neie. neindoevropský
nejaz. nejazykový
něm. německý, němčina
neoheb. neohebný
neskl. nesklonný (výraz)
nesl. neslovanský
nesouč. nesoučasný, nesoučasnost
nespis. nespisovný (výraz), nespisovnost
nespr. nesprávně
neurč. neurčitý
neutr. neutrální
neživ. neživotný rod
nom. nominativní, nominativ (1. pád)
nomin. nominální
novoie. novoindoevropský
novoind. novoindický
novoper. novoperština
novoř. novořecký
NP nominální fráze
NS nominální skupina
num. numerale (číslovka, číslovkový výraz)

ob. obecný
obč., oč. obecněčeský, obecná čeština
obj. objektový, objekt (předmět)
obl. oblastní
OD otázka doplňovací
odb. odborný (jazyk, styl, výraz)
odvoz. odvozený, odvozeně
ojed. ojediněle
okaz. okazionální
okraj. okrajový
orient. orientovaný
os. osobní, osoba
oskič. oskičtina
OZ otázka zjišťovací

p. polský, polština
part. participiální, participium (příčestí)
pas. pasivní, pasivum (rod trpný)
Pat patiens
pč. pračeský, pračeština
pejor. pejorativní (výraz)
pers. personální

pl. plurál (množné číslo)
plb. paleobulharský
plt. plurale tantum
poč. počátek
poet. poetický (výraz), poetismus
pol. polovina
polosamohl. polosamohláskový, polosamohláska
pomn. pomnožné (podstatné jméno)
port. portugalský, portugalština
pos. posesivní, posesivum (přivlastňovací zájmeno)
pozdněie. pozdněindoevropský, pozdní indoevropština
PP předložková fráze
pragerm. pragermánský, pragermánština
praie. praindoevropský, praindoevropština
prajaz. prajazykový, prajazyk
prakt. praktický
prastsl. prastaroslověnský, prastaroslověnština
pred. predikativní
pref. prefix, prefixace
prep. prepozice (předložka)
prét. préteritum (minulý čas)
préz. prézentní, prézens (přítomný čas)
PRO foneticky nerealizovaný podmět infinitivu apod.
Pro foneticky nerealizovaný podmět určitého tvaru slovesa, nebo předmět
pro foneticky nerealizovaný podmět v jednočlenné větě
pron. pronominální, pronomen (zájmeno)
PROP propozice
protobalt. protobaltský, protobaltština
protosl. protoslovanský, protoslovanština
předl. předložkový, předložka
předsl. předslovanský
předspis. předspisovný
přech. přechodník
příč. příčestí
příp. přípona
připr. připraveno (do tisku)
přísl., příslov. příslovečný, příslovce
přít. přítomný
přivl. přivlastňovací
přízv. přízvučný, přízvuk
ps. psaný
psl. praslovanský, praslovanština
psych. psychický, psychologický
publ. publicistický (výraz), publicismus
pův. původní

r. ruský, ruština
r. rok (ve spojení s letopočtem)
rak. rakouský, rakouská němčina
raněie. raně indoevropský
rec. recenze
red. redakce
reduk. redukovaný, redukce
refl. reflexivní (zvratný), reflexivum
reg. regionální, region

rel. relativní
relikt. reliktní
rkp. rukopisný, rukopis
roč. ročník
rom. romský, romština
román. románský
rum. rumunský, rumunština

ř. řecký, řečtina
říd. řídký
řidč. řidčeji

s- severo- (např. na začátku zkratky jazyka)
s., sev. severní
s. strana (ve spojení s číslovkou)
samohl. samohláskový, samohláska
sb. sborník
sg. singulárový, singulár (jednotné číslo)
sgt. singulare tantum
sch. srbochorvatský (jazykový) komplex (tj. srbština, chorvatština/charvátština, bosenština)
sém. sémantický, sémantika
sigm. sigmatický
skl. sklonné, skloňování
skrt. sanskrtský, sanskrt
sl. slovanský, slovanština
slang. slangový (výraz)
sled. sledovaný
slez. slezský
slk. slovenský, slovenština
sln. slovinský, slovinština
slov. slovní
slovotvor. slovotvorný, slovotvorba
slož. složený, složené slovo
souč. současný
souhl. souhláskový, souhláska
sp. spojka
spis. spisovný
srb. srbský, srbština
ssl. severoslovanský
st- staro- (např. na začátku zkratky jazyka)
st. starší (např. za zkratkou jazyka), starý
st. stupeň (ablautový)
staroie. staroindoevropský
staroírán. staroíránský
staroř. starořecký
stbulh. starobulharský, starobulharština
stč. staročeský, stará čeština
stgerm. starogermánský
sthn., sthněm. starohornoněmecký
stind. staroindický, stará indičtina
stnd. standardní
stnord. staronordický
stp. staropolský, staropolština
str., strus. staroruský
stř. střední
střč. středočeský
středoie. středoindoevropský
středoírán. středoíránský
středoslk. středoslovenský
střhn. středohornoněmecký
střind. středoindický
střmor. středomoravský
stsl. staroslověnský, staroslověnština
subj. subjektový, subjekt (podmět)
subst. substantivní, substantivum (podstatné jméno)
substand. substandardní
suf. sufix
sv., svých. severovýchodní
sv. svazek (ve spojení s číslovkou)
svč. severovýchodočeský
svět. světový
synchr. synchronní, synchronie
synt. syntaktický
sz. severozápadní
szč. severozápadočeský

šp. španělský, španělština

tautosyl. tautosylabický
táz. tázací
tem. tematický
TGG transformační generativní gramatika
TIL transparentní intenzionální logika
topoľ. topoľčanský
trad. tradiční
tranz. tranzitivní (sloveso) (přechodné sloveso)
trojslab. trojslabičný
tř. třída
turkotat. turkotatarský
tv. téhož významu

ukaz. ukazovací
ukr. ukrajinský, ukrajinština
urč. určení

v- východo- (např. na začátku zkratky jazyka)
V vokalický, vokál (samohláska)
val. valašský
valen. valenční, valence
vč. východočeský
věd. vědecký
vedl. vedlejší
velkomor. velkomoravský
verb. verbální, verbum (sloveso)
VF verbum finitum (určitý tvar slovesný)
vícejaz. vícejazyčný
VIF verbum infinitum (neurčitý tvar slovesný)
vl., vlast. vlastní
vmor. východomoravský
voj. vojenský
vok. vokativní, vokativ (5. pád)
VP verbální fráze

vs.	versus
vsl.	východoslovanský
všesl.	všeslovanský
vyd.	vydaný, vydání
vých.	východní
východoslk.	východoslovenský
z-	západo- (např. na začátku zkratky jazyka)
záhor.	záhorácký, záhorský
zájm.	zájmenný, zájmeno (pronomen)
zak.	zakončený, zakončení
zákl.	základní
záp.	západní
západoslk.	západoslovenský
zast.	zastaralý
zč.	západočeský
zdlouž.	zdloužený
zhrub.	zhruběle
zmor.	západomoravský
znak.	znakový
způs.	způsob
zř.	zřídka
zsl.	západoslovanský
zv.	zvaný
zvol.	zvolací
zvrat.	zvratné
živ.	životný rod

SEZNAM ZNAČEK

↑	v rejstříku a v hesle další odkazy k danému pojmu; např.: ↑názvy zhrubělé
*	negramatický n. neakceptovatelný výraz; např.: **Ve spíži je viseno salámem*
?	gramatická správnost výrazu sporná; např. ?*Já se budu soustředit*
⁺	rekonstruovaná forma; např.: ⁺*per-ḱ-* „prosit“
>	mění se v; např.: *úgor´ > úhoř*
<	vzniká z; např.: sufix *-ář < ár´*
→ n. ←	směr derivace; např.: *křoví → křovina*; *Dopis je psán Petrem ← Petr píše dopis*
/	významová různost výrazů v jedné strukturní pozici; např.: *Někdo / Kdosi / Leckdo / Málokdo klepe.*
//	(částečná) významová n. funkční identita výrazů v jedné strukturní pozici; např.: *Petr // Můj starší bratr // Ten dlouhán už to ví dávno.*
0 n. **Ø**	nulový morf; např.: nom. sg. *pán-Ø*
	nevyjádřený podmět; např. *Petr mi řekl, že Ø přijde.*
¬	negace (v logice); např. ¬ *a* (není pravda, že *a*)
∧ n. &	konjunkce (v logice); např. *a* ∧ *b* (*a* a *b*)
→ n. ⊃	implikace (v logice); např. *a* ⊃ *p* (jestliže *a*, *b*)
∨	disjunkce (v logice); např. *a* ∨ *b* (*a* nebo *b*)
≡	ekvivalence (v logice); např. *a* ≡ *b* (*a*, právě když *b*)

SEZNAM ZKRATEK CITOVANÉ LITERATURY

AnSP	Anzeiger für slavische Philologie
AO	Archiv orientální
ArSP	Archiv für slavische Philologie
AUC-Phil Prag	Acta Universitatis Carolinae, Philologica Pragensia
AUC-Slav Prag	Acta Universitatis Carolinae, Slavica Pragensia
AUPO	Acta Universitatis Palackianae Olomucensis
BSE	Brno Studies in English
Byz	Byzantinoslavica
ČČF	Český časopis filologický
ČJ	Český jazyk
ČJA	Balhar, J. – Jančák, P. ad.: Český jazykový atlas I, Praha 1992; Balhar, J. – Jančák, P. ad.: Český jazykový atlas II, Praha 1997; Balhar, J. ad.: Český jazykový atlas III, 1999.
ČJL	Český jazyk a literatura
ČL	Česká literatura
Člex	Filipec, J. – Čermák, F.: Česká lexikologie, Praha 1985.
ČM	Havránek, B. – Jedlička, A.: Česká mluvnice, Praha 1960 (rok vydání, z něhož se vychází, specifikován v textu).
ČMF	Časopis pro moderní filologii
ČŘJ	Čechová, M. a kol.: Čeština – řeč a jazyk, Praha 1996 (rok vydání, z něhož se vychází, specifikován v textu).
ČS	Bečka, J. V.: Česká stylistika, Praha 1992.
ČSR	Československá rusistika
Č-US	Hladká, Z. – Karlík, P. (eds.): Čeština – univerzália a specifika I, Brno 1999; II, Brno 2000; III, Brno 2001; IV, Praha 2002.
FL	Folia Linguistica
GP	Germanistica Pragensia
GPMJČ	Trávníček, F.: Gebauerova Příruční mluvnice jazyka českého pro učitele a studium soukromé, Praha 1930.
HMČ	Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J.: Historická mluvnice češtiny, Praha 1986.
CHHTP	Šrámek, R. – Kuba, L. (eds.): Chrématonyma z hlediska teorie a praxe. Onomastika a škola 3, Brno 1989.
IF	Indogermanische Forschungen
IJSLP	International Journal of Slavic Linguistics and Poetics
JA	Jazykovědné aktuality
JČ	Jazykovedný časopis
JL	Journal of Linguistics
JP	Journal of Pragmatics
JŠ	Jazykovedné štúdie
LB	Linguistische Berichte
LF	Listy filologické
Lg	Language
Lga	Lingua
Lgs	Linguistics
LI	Linguistic Inquiry
Lph	Linguistics and Philosophy

LPr	Linguistica Pragensia
LSl	Linguistica Slovaca
LSt	Linguistische Studien
LŠSS	Letní škola slovanských studií, sb. přednášek; ročník a rok vydání, z něhož se vychází, specifikovány v textu.
MČ	Dokulil, M. – Horálek, K. – Hůrková, J. – Knappová, M. (eds.): Mluvnice češtiny I. Fonetika, Fonologie, Morfonologie a morfemika, Tvoření slov, Praha 1986; Komárek, M. – Kořenský, J. – Petr, J. – Veselková, J. (eds.): Mluvnice češtiny II. Tvarosloví, Praha 1986; Daneš, F. – Grepl, M. – Hlavsa, Z. (eds.): Mluvnice češtiny III. Skladba, Praha 1987.
MČŠa	Gebauer, J.: Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské, Praha 1890 (rok vydání, z něhož se vychází, specifikován v textu).
MČŠb	Ertl, V.: Gebauerova Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské, Praha 1914[5].
Mi	Mind
MJČ	Profous, A.: Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny I, Praha 1947; II, Praha 1949; III, Praha 1951; IV, Praha 1957 (spolu s J. Svobodou); V, Svoboda, J. – Šmilauer, V.: Dodatky k dílu A. Profouse, Praha 1960.
MJMS	Hosák, L. – Šrámek, R.: Místní jména na Moravě a ve Slezsku I, Praha 1970; II, Praha 1980.
MS	Le monde slave
MSČ	Trávníček, F.: Mluvnice spisovné češtiny I-II, Praha 1949[1], 1951[2].
NČD	Bělič, J.: Nástin české dialektologie, Praha 1972.
NEIHO	Eichler, E. – Hilty, G. – Löffler, H. – Steger, H. – Zgusta, L. (eds.): Namenforschung. Name Studies. Les noms propres. Ein internationales Handbuch zur Onomastik. An International Handbook of Onomastics. Manuel international d'onomastique. Sv. 2, Berlin-New York 1996.
NŘ	Naše řeč
NS	Šmilauer, V.: Novočeská skladba, Praha 1947 (rok vydání, z něhož se vychází, specifikován v textu).
OS	Opera Slavica = Slavistické rozhledy
OSG	Onomastica Slavogermanica
OSS	Otázky slovanské syntaxe I, Praha 1962; II, Brno 1968; III, Brno 1973; IV/1, Brno 1979; IV/2, Brno 1980.
OSTSO	Bezlaj, F. ad. (eds.): Osnoven sistem i terminologija na slovenskata onomastika, Skopje 1983.
OZ	Onomastický zpravodaj
PBML	Prague Bulletin of Mathematical Linguistics
PČM	Komárek, M.: Příspěvky k české morfologii, Praha 1978.
PČP	Pravidla českého pravopisu, Praha 1902 (rok vydání, z něhož se vychází, specifikován v textu).
Pho	Phonetica
PhR	Philosophical Review
PJČ	Olivová-Nezbedová, L. – Knappová, M. – Malenínská, J. – Matúšová, J.: Pomístní jména v Čechách, o čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest, Praha 1995.
PMČ	Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (eds.): Příruční mluvnice češtiny, Praha 1995 (rok vydání, z něhož se vychází, specifikován v textu).
PMLA	Publications of the Modern Language Association of America
PP	Philologica Pragensia
Prg	Pragmatics
PSE	Prague Studies in English
PSML	Prague Studies in Mathematical Linguistics
RES	Revue des études slaves
RJ	Ruský jazyk
RossOl	Rossica Olomucensia
SaS	Slovo a slovesnost
SBG	Bauer, J. – Grepl, M.: Skladba spisovné češtiny, Praha 1972 (rok vydání, z něhož se vychází, specifikován v textu).
ScS	Scando-Slavica
SČ	Grepl, M. – Karlík, P.: Skladba češtiny, Olomouc 1998.
SČFI	Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. (eds.): Slovník české frazeologie a idiomatiky, Přirovnání, Praha 1983; Výrazy neslovesné, Praha 1988; Výrazy slovesné A-P, R-Ž, Praha 1994.
SČJK	Havránek, B. – Weingart, M. (eds.): Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932.
SEER	Slavonic and East European Review
SF	Sborník filologický
SGK	Grepl, M. – Karlík, P.: Skladba spisovné češtiny, Praha 1986[1], 1989[2].
Sl	Slavia

SlSlov	Slavica Slovaca
Sou	Svoboda, K.: Souvětí spisovné češtiny, Praha 1972.
Sp	Sprachwissenschaft
SPFFBU	Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity (řada A = jazykovědná)
SPL	Studie a práce lingvistické
SPPFO	Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě
SR	Slovenská reč
SS	Běličová, H. – Sedláček, J.: Slovanské souvětí, Praha 1990.
SSČ	Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, Praha 1978[1], 1994[2].
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého, Praha 1958-1971, reprint 1989.
StS	Havlová, F. – Jelínek, M.: Stylistické studie I-II, Praha 1974.
StSČ	Čechová, M. – CHloupek, J. – Krčmová, M. – Minářová, E.: Stylistika současné češtiny, Praha 1997.
SV	Běličová, H. – Uhlířová, L.: Slovanská věta, Praha 1996.
TaST	Hausenblas, K.: Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace, Praha 1996.
TCLP	Travaux du Cercle linguistique de Prague
ThL	Theoretical Linguistics
TLP	Travaux linguistiques de Prague
TSČ	Dokulil, M.: Tvoření slov v češtině 1, Praha 1962.
TSO	Svoboda, J. ad.: Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky, Zpravodaj Místopisné komise ČSAV 14, 1973.
UAJ	Ural-altaische Jahrbücher
ÚČS	Bečka, J. V.: Úvod do české stylistiky, Praha 1948.
ÚE	Erhart, A. – Večerka, R.: Úvod do etymologie, Praha 1981.
ÚOO	Šrámek, R.: Úvod do obecné onomastiky, Brno 1999.
VJa	Voprosy jazykoznanija
VJPS	Hausenblas, K.: Výstavba jazykových projevů a styl, Praha 1971.
VT	Daneš, F.: Věta a text, Praha 1985.
Wd	Word
WS	Die Welt der Slawen
WSA	Wiener Slawistischer Almanach
WSJ	Wiener Slavistisches Jahrbuch
ZČSK	Kopečný, F.: Základy české skladby, Praha 1958[1], 1962[2].
ZČST	Jedlička, A. – Formánková, V. – Rejmánková, M.: Základy české stylistiky, Praha 1970.
ZfGL	Zeitschrift für germanistische Linguistik
ZfPSK	Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung
ZfSe	Zeitschrift für Semiotik
ZfSl	Zeitschrift für Slawistik
ZfSP	Zeitschrift für slavische Philologie
ZMK	Zpravodaj Místopisné komise ČSAV (od r. 1983 *OZ*, od r. 1995 Acta onomastica)

SEZNAM AUTORŮ

AE	Adolf Erhart
AM	Alena Macurová
AR	Alexandr Rosen
AS	Aleš Svoboda
BS	Boris Skalka
DŠ	Dušan Šlosar
EH	Eva Hajičová
EHa	Eva Havlová
EHe	Elke Hentschel
FČ	František Čermák
FD	František Daneš
FE	François Esvan
FŠ	František Štícha
HK	Helena Karlíková
IB	Ivana Bozděchová
IJ	Ilona Janyšková
IN	Iva Nebeská
JB	Jan Balhar
JBa	Jarmila Bachmannová
JH	Jana Hoffmannová
JHo	Jiří Homoláč
JHu	Jaroslav Hubáček
JCH	Jan Chloupek
JK	Jiří Kraus
JKo	Jan Kořenský
JM	Jiří Marvan
JN	Jiří Nekvapil
JP	Jana Pleskalová
JPa	Jarmila Panevová
JPe	Jaroslav Peregrin
JŠ	Jan Štěpán
KO	Klára Osolsobě
KOl	Karel Oliva
LP	Ludmila Pacnerová
LU	Ludmila Uhlířová
LV	Ludmila Veselovská
MD	Mojmír Dočekal
MG	Miroslav Grepl
MH	Milada Hirschová
MJ	Milan Jelínek
MK	Marie Krčmová
MKn	Miloslava Knappová
MKř	Michal Křístek
MN	Marek Nekula
MŠ	Milena Šipková
NN	Norbert Nübler
OM	Olga Martincová
OMü	Olga Müllerová
OU	Oldřich Uličný
PK	Petr Karlík
PKo	Peter Kosta
PM	Petr Mareš
PN	Pavel Novák
PZ	Petr Zima
RB	Renata Blatná
RV	Radoslav Večerka
SK	Stanislava Kloferová
SŽ	Stanislav Žaža
TH	Tomáš Hoskovec
TV	Taťána Vykypělová
VB	Václav Blažek
VP	Vladimír Petkevič
ZH	Zdeňka Hladká
ZP	Zdena Palková
ZR	Zdenka Rusínová

A

ABECEDA

Slovo *abeceda* se objevuje už ve stč.; uměle vytvořeno ze jmen prvních čtyř písmen ustáleného pořadí lat. písma podle tradice ř. (alfabeta) a csl. psané cyrilicí (azbuka), podobně i v tradici skandinávské (futʰark). Z hlediska vývoje písma představuje **a.** završení procesu, který započal kolem r. 3 200 př. Kr. v údolí Nilu a mezi řekami Eufrat a Tigris a byl ukončen kolem r. 800 př. Kr. v Řecku. – Na konci 4. tis. př. Kr. se v Egyptě a v Mezopotámii konstituují první státní útvary. Z prvních stol. jejich existence se dochovaly primitivní texty o sjednocení země (Egypt) a hospodářské evidenci (Sumer, Elam), založené na kombinaci obrázkových znaků zobrazujících popisovaný pojem buď přímo, n. nepřímo na základě homonymie (rébusový princip). První kroky k abecednímu typu písma, tj. systému, kdy každý znak zaznamenává jedinou hlásku jaz., vedly přes rozklad slov do slabik. Jako první je zřejmě uskutečnili brzy po pol. 3. tis. př. Kr. písaři starosyrského městského státu Ebla. Přibližně v pol. 2. tis. př. Kr. vytvořili písaři užívající některý ze západosemitských jazyků písemný systém, v němž abstrahovali od vokalické kvality slabičných znaků. Pro každý konsonant (přesněji slabiku KV, kde vokálem mohlo být *a/i/u*) bylo jako mnemotechnická pomůcka zvoleno slovo začínající tímto konsonantem (akrofonický princip). Téměř jednotný výběr těchto mnemotechnických slov hned v několika semitských jaz. nasvědčuje, že celý proces se musel odehrát v krátkém časovém intervalu na jediném místě. Vnější podoba řady znaků s egyptskými hieroglyfy zobrazujícími tytéž objekty vede k domněnce, že klíčovou roli zde sehrál jediný člověk, jehož mateřštinou byl některý ze západosemitských jaz. a jenž byl aspoň částečně obeznámen s egyptskými hieroglyfy (z důvodů chronologických i kulturně historických je však třeba odmítnout romantickou hypotézu, že jím byl biblický Mojžíš). Redukovaná západosemitská slabičná „protoabeceda" se přímo nedochovala. Z 2. pol. 2. tis. př. Kr. však známe několik písemných systémů, které se z ní po kratším či delším vývoji vyvinuly. K nejstarším patří písmo ugaritské (o 30 znacích, vnější podobou inspirovaných klínopisem, užívané zhruba mezi roky 1 400–1 200 př. Kr. k zaznamenání západosemitské ugaritštiny, ale též churritštiny a akkadštiny); písmo protosinajské (o 22–24 znacích, známé z asi 25 krátkých nápisů ze 13. (15.?) st. př. Kr., nalezených u dolů na měď a tyrkys na Sinaji); písmo fénické (o 22 znacích, které se od 13. st. př. Kr. vyvíjelo a v nových modifikacích šířilo po celém Středomoří: → řecké → etruské → latinské atd., nezávisle → iberské a → libyjské) a na Předním východě a dále na východ (→ jihoarabské → etiopské; → aramejské → hebrejské; aramejské → nabatejské → arabské; aramejské → bráhmí → devanagarí aj. písma indická, indonéská, tibetské, barmské, thajské; aramejské → pahlaví → sogdijské → staroujgurské → staromongolské aj.).

V rozvoji evropské civilizace sehrálo rozhodující roli převzetí **fénického písma** Řeky a jeho transformace na plně abecední systém. Řekové mykénského období (1 350–1 200 př. Kr.) používali tzv. lineární písmo B, slabičné písmo, jež modifikovali z lineárního písma A (1 650–1 200 př. Kr., s náznaky užívání ještě v 1. tis. př. Kr.!), které sloužilo předchozí, minojské civilizaci a skrývalo předřecký a zřejmě i neindoevropský jazyk (jazyky?). Po pádu mykénské civilizace po r. 1 200 př. Kr. upadá řecký svět opět do negramotnosti. Vzpomínku na znalost písma v mykénské epoše zachytil Homér v jedné pasáži Iliady, kde popisuje, jak vládce Argu Proitos vyslal Bellerofonta, do něhož se zamilovala jeho žena Anteia, do Lykie ke svému tchánovi „a zhoubné mu odevzdal značky, neblahá znaménka mnohá, jež načrtal v složené desky, ta měl tchánovi dát, jak rozkázal – aby tam zhynul" (VI, 168–170). Společenská paměť zachytila i vzpomínku na převzetí písma od Féničanů. Stesikhoros (630–555 př. Kr.) a Hekataios (konec 6. stol. př. Kr.) znali pověst, podle níž alfabetu zavedl Palamédes, syn Nauplia. Podle Aischyla alfabetu vytvořil Prométheus. Připisování všemožných kulturních výdobytků héroovi Prométheovi je časté a nemá vypovídací hodnotu ani v mytologické rovině. Hérodotos (V, 58–61) a mnozí další soudili, že v Heladě písmo zavedl Kadmos, původem z Fénicie. Podle mytologických genealogií by Kadmos měl žít někdy ve střední době bronzové (kolem 1 600 př. Kr.), tedy mnohem dříve než k převzetí fénického písma reálně došlo. Přesto jeho jméno může skýtat pravdivou historickou informaci, pochází-li ze západosemit. *⁺qadm-u* „východ", doloženého v ugarit. *qdm*, hebr. *qedem*, tj. Kadmos = „ten z východu". Zůstává Palamédes („prastará moudrost"), kterého např. Powell (1991, 233–36) pokládá za vážného kandidáta pro tuto roli. Svědectví o fénických vazbách

Západosemitská a řecká jména písmen

č.	západosemitské *	význam	fénické *	hebrejské	řecké	řecká písmena	
1.	'alp-	„býk“	'alf	'aleṗ	ἄλφα	A	α
2.	bayt-	„dům“	bēt	bêṯ	βῆτα	B	β
3.	gaml-	„vrhací hůl“	gaml	gimel	γάμμα	Γ	γ
4.	dalt-	„dveře“	delt	dāleṯ	δέλτα	Δ	δ
5.	hay- ?	?	hē	hê'	εἶ > ἓ ψιλόν	E	ε
6.	wāw-	„hák“	wau	>	ϝαῦ / ὗ ψιλόν	ϝ	ϝ
7.	zayn-	„zbraň“	zai(n?)	zayin	σάν		
8.	ḥayt-	„plot“	ḥēt	ḥêṯ	ἦτα	H	η
9.	ṭayt-	„klubko“	ṭēt	ṭêṯ	θῆτα	Θ	θ
10.	yad-	„ruka“	yōd	yōḏ	ἰῶτα	I	ι
11.	kapp-	„dlaň“	kaf	kaṗ	κάππα	K	κ
12.	lamd-	„bodec na dobytek“	lamd	lāmeḏ	λάμβδα	Λ	λ
13.	mayim-	„voda“	mēm	mēm	μῶ > μῦ	M	μ
14.	nūn-	„ryba“	nūn	nûn	νῦ	N	ν
15.	samk-	„ryba“	semk	sāmeḵ	σίγμα	Σ	σ /-ς
16.	ᶜayn-	„oko“	ᶜain	ᶜayin	οὖ > ὂ μικρόν	O	ο
17.	pu-	„ústa“	pē	pē'	πεῖ	Π	π
18.	ṣaday-	„srp“ / „motyka“	ṣādē	ṣāḏê	ζῆτα	Z	ζ
19.	qawf-	„ouško jehly“	qōf	qōṗ	ϙόππα	ϙ	ϙ
20.	ra'š-	„hlava“	rōš / rēš	rêš	ῥῶ	P	ρ
21.	šinn-	„zub“	šin	šîn	*šein > ξεῖ	Ξ	ξ
22.	tāw-	„značka“	tau	tāw	ταῦ	T	τ
23.					φεῖ > φῖ	Φ	φ
24.	znaky φ, χ, ψ byly zřejmě utvořeny až na řecké půdě,				χεῖ > χῖ	X	χ
25.	aby doplnily sérii aspirovaných vedle θ < semit. ṭ				ψεῖ > ψῖ	Ψ	ψ
26.	dodatečně přidaná varianta *omikronu* vyjadřující ō bez semit. předlohy				ὦ μέγα	Ω	ω

Palaméda podal Vergilius, když jej označil za potomka fénického boha Béla (*Aen.* II, 82). Důkaz o monogenezi ř. alfabety lze spatřovat ve faktu, že všechny varianty alfabety prodělaly tutéž transformaci určitých fénických konsonantů na vokály (' → α, *h* → ε, *y* → ι, ᶜ → ο, *w* → υ / *w* → ϝ „digamma“, později též *ḥ* → η). Řada badatelů soudí, že impulsem k adaptaci fénického písma mohla být potřeba zapsat nějaký rozsáhlý text, nejspíše Iliadu a Odysseu, zjevně ještě před Homérovou redakcí (s podobnou motivací vytvořil ve 4. stol. Wulfila gótské písmo, kolem r. 400 Mesrop arménské písmo, v 9. stol. Konstantin-Cyril ↑hlaholici aj.). V počátcích ř. alfabety v Heladě hrál významnou roli ostrov Euboia a a blízká Attika. Nejstarší alfabetické nápisy s textem psaným ještě zprava doleva byly nalezeny u Athén na nádobě na víno z Dipylu (asi 740 př. Kr.) a na ostrově Pithékússai (dnes Ischia) v eubojské osadě na tzv. Nestorově poháru (asi 735–720 př. Kr.). Vůbec nejstarším ř. nápisem může být krátký text z nekropole u ital. Gabií (770 př. Kr.?; Bartoněk, 1993). Ř. alfabeta se už záhy rozpadá do četných variant, které bývají rozdělovány na východní a západní. V samotné Heladě vítězí východní verze, když i Athény r. 403 př. Kr. přijímají milétskou variantu alfabety. V prvních stol. n. l. je ř. alfabeta adaptována pro koptštinu; z koptského pak vzniká i písmo nubijské. Alfabetu východního typu užívá byzantská ř. (jejímž pokračováním je i moderní ř.: současná podoba alfabety je až ze 17. stol.) a stala se též pramenem pro gótské písmo (které ve 4. stol. vytvořil na území Bulharska ariánský biskup Wulfila) a pro ↑cyrilici (na přelomu 9. a 10 stol. vytvořenou snad Klimentem Ochridským rovněž na území Bulharska). Inspiraci v témže zdroji našli Mesrop Maštoc na počátku 5. stol. pro arménské a možná i gruzínské písmo a v 9. stol. Konstantin-Cyril pro ↑hlaholici. Alfabeta západního typu se už od 8. stol. př. Kr. šíří na východ ke Frygům, Lýdům, Lykům aj., na počátku 7. stol. př. Kr. ji přejali Etruskové aj. staroital. národy. Z druhé pol. 7. stol. pocházejí nejstarší latin. nápisy. Etruské prostřednictví při vzniku lat. písma je zřejmé nejen z vnější podoby znaků, ale též některých strukturních zvláštností. Etruský původ mají nejen abecedy Osků a Umbrů, ale i severoitalská písma rétské, lugano (psali jím keltští Lepontové) a venetské. Severoital. zdroj se předpokládá i pro nejstarší germ. písmo, runy, jež se objevují v 1. stol. n. l., ačkoliv jistý lat. vliv se též připouští. Znalost lat. písma prozrazuje i unikátní písmo ogam z Irska a Skotska (400–600 n. l.). Vlastní lat. pís-

mo vedle monumentální vyvíjí formu *kursivní* převzatou též Galy a mnoho dalších variant, jako jsou *rustica* (4.-7. stol.), *unciální* (4.-9. stol.) a *polounciální písmo* (7.-8. stol.), dále používané a opětně obnovené v Irsku. V 9.-11. stol. vznikají nové lokální styly vizigotský (španělský), papežské kurie, langobardský, merovejský a karolínský. V 11. stol. se pod vlivem gotické architektury rodí i gotický styl v písmu (tzv. *fractura*). Renesance přináší návrat k antice v podobě tzv. humanistické antikvy. – Aplikace latinky pro další evropské jaz. přináší potřebu zachytit zvuky, pro něž lat. písmo nemělo znaky. Nejčastěji byly uplatněny dvě strategie: spřežky a diakritika. Diakritický pravopis, který poprvé zavedl Jan Hus v č., je preferován i ve vědeckých popisech jazyků.

Lit.: Bartoněk, A., Die Entstehung und Ausstrahlung des griechischen Alphabets im östlichen und zentralen Mittelmeerraum, *SPFFBU* E 38, 1993, 119–129; Ekschmitt, W.: *Das Gedächtnis der Völker*, 1964, č. *Paměť národů*; Friedrich, J.: *Geschichte der Schrift*, 1966, r. *Istorija pis'ma*, 1979; Gelb, I. J.: *A study of writing*, 1963, r. *Opyt izučenija pis'ma*, 1982; *Lingvističeskij enciklopedičeskij slovar'*, hesla „alfavit", „pis'mo", 1990; Lundin, A. G.: *Dešifrovka protosinajskogo pis'ma*, 1991; Meiser, G.: *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*, 1998; Powell, B.: *Homer and the origin of the alphabet*, 1991.

VB

ABLAUT (střída)

Specifické střídání vokálu v ↑kořeni (resp. v ↑sufixu), které bylo důležitou součástí slovotvorných prostředků v ie. prajazyce, aspoň částečně funkční bylo i v ↑praslovanštině. **A.** je jednak kvalitativní (střídání *e/o*, plný stupeň), jednak kvantitativní, kde se oba tyto vokály vyskytují ve st. zdlouženém (*ē/ō*) n. kde vokál zcela mizí či je redukován na polovokál (st. nulový a/nebo redukovaný). Redukovaný st. se v psl. objevuje jako ъ či ь (↑jery). Nulový (též „zánikový") st. je protějškem plného stupně se samohláskou před ↑sonorou (V+S); při úplné absenci V se v něm S stává slabikotvornou: S, tj. ie. *ĭ*, *ŭ*, *ṛ*, *ḷ*, *ṃ*, *ṇ* > psl. ь, ъ, *ьr/ъr*, *ьl/ъl*, *ę* (↑nosovky). Zdloužení může vycházet nejen z plného st., ale i z redukovaného/nulového st.: v psl. tak vznikla alternace ь (< +*ĭ*) → *i* (< *ī*) a ъ (< +*ŭ*) → *y* (< +*ū*). – Podle laryngální teorie (↑jazyky indoevropské) vznikly v klasické ie. uvedené vokalické alternace, kvalitativní i kvantitativní, z pův. jediné prasamohlásky ve spojení s různými laryngálami v antepozici n. postpozici. Jako základní st. v klasické ie. se uvádí *e*-st.; *o*-st. se vyskytuje např. u jmen od sloves (od ie. +*dem-* „stavět" +*domos, domus* „dům", psl. *domъ,* od psl. +*grьměti* „hřmět" (zde a v lit. *grumeti* tv. je st. redukovaný) *gromъ* „hrom" atd.), od základních sloves tvořil (spolu se suf. *-iti*) ↑iterativa (*nesti* : *nositi*) a ↑faktitiva (*žiti* : *gojiti* „způsobit, aby někdo žil, léčit", psl. +*merti* > č. *mřít* : *moriti* „způsobit, aby někdo zemřel" > č. *mořit*). Nulový st. byl častý např. v ie. jménech činnosti na *-ti-* (od téhož ie. +*mer-* je ie. +*mṛ̊ti-* > stind. *mṛti-*, lat. *mors*, lit. *mirtęs*, psl. +*sъmьrtь*, vše „smrt"), v příč. minulém trpném, např. stsl. *otvrěsti* „otevřít" (<+*-verz-*): *otvrъstъ* „otevřen(ý)" (<+*-vьrz-*) ap.; redukovaný st. se objevuje v inf. sloves 1.B tř. typu *berǫ bьrati*, *zovǫ zъvati* (tak v stsl., dnes č. *beru brát*, ale analogickým vyrovnáním v préz. už *zvu zvát*); naopak u některých sloves I.A tř., jež mají v inf. plný *e*-st., je v préz. st. redukovaný: č. *mru* (< psl. +*mьrǫ*) × *mříti* (< +*merti*). Zdloužený st. byl charakteristický např. pro pozdně psl. imperfektiva (psl. +*u-těkati* > č. *utíkat* od zákl. st. v psl. +*u-tekti* > č. *utéci*). – O **výšinu z ablautové řady** se mluví tehdy, když se u základní řady *e/o* na redukovaném st. ь či ъ vybudovala nová ablautová řada dvojhlásková: od kořene +*skep-* „štípat, rozštípnout se", doloženého v psl. +*ščep-* (> č. *štěpiti*), se na jeho reduk. st. +*ščьp-* > č. *uštknout*) vytvořil nejen zdloužený stupeň +*ščip-* (> č. *štípat*), ale i *o*-st. +*(s)koip-* (> psl. +*cěpiti*, č. *cep*). – **A.** v sufixu byl běžný v ie., v psl. se zachoval jen v reliktech, např. stč. a č. zast. *máti* : *mateře* z ie. +*mā-tā̄(r)* : +*māter-es*, n. č. nom. *kost* < psl. *kostь* : gen. *kosti* < ie. nom. +*-is* : gen. +*-eis*. Ještě mizivější jsou sl. relikty tzv. **Schwebeablautu**, kde se u kořenů složených ze základního kořene a jeho rozšíření střídá plný st. v první či druhé části, např. ie. kořen +*per-ḱ-* „prosit" (> lit. *peršu*) má i ablautovou variantu +*pr-eḱ-* (> lat. *precor*, s *o*-st. č. *prosit*). – Po vývoji ↑vokalické kvantity, ↑jerů a ↑jať, po vzniku a historických proměnách ↑nosovek, po ↑monoftongizaci diftongů a po metatezi likvid (↑nářeční štěpení praslovanštiny) byla pův. evidence a pravidelná jednotnost střídání *e – o – ē – ō* atd. až na ojedinělé zbytky typu *se-be-ru* : *se-br-at* : *s-bor*, *nes-u* : *nos-ím*, *vý-nos* : *vy-náš-ím* (kde jsou i nová slova, analogicky podle některých starších **a.** typů vytvořená) zastřena a rozpadla se na řadu rozmanitých alternací jiných, v nichž se výchozí ablautové střídání odhalí už jen ↑historickosrovnávací metodou, např. *lnout* (reduk., vlastně nulový st., psl. +*lь(p)nǫti*) : *lepit* (*o*-st., +*loip* > psl. +*lěpiti* „způsobit, aby něco lnulo = lepit"), obdobně *bdít* (< +*bъděti*) : *budit* (*o*-st. *-u-* < +*-oū-*, faktitivum); *ženu* < +*gen-*, s reduk. st. inf. *hnáti* < +*gъn*, s *o*-st. *honiti*, *hon*, se zdlouženým *na-hánět*; kořen +*pen-* „napínat" je v *e*-st. doložen v č. *píď*, *na-pjal* (< +*pę-* < +*pen-*), v *o*-st. je *spona*, *opona* ap., reduk., vl. nulový st. je v préz. *pnu* < +*pьn*, zdlouž. reduk. st. v *napínat*; proti *o*-st. *duch*, *duše* (+*dous-*) stojí reduk. st. v *dech*, *vydechl* (< +*dъchъ*, +*-dъchlъ*, kde *-ъ-* < +*-ŭ-*) a zdlouž. reduk. st. v *dýchat*, kde *-ý-*<*-ū*; ie. +*ḱleu-* „slyšet" je doloženo v *o*-st. v č. *slovo* (< +*ḱloū̆os*), *naslouchati*, *sluch* (< +*ḱlou-s-*), ve zdlouž. st. v *sláva*, *Jaro-slav*, nulový st. má *poslechnout* (< +*-slъchъ-* a to < +*-slŭchŭ-*), nulový zdlouž. st. *slyšet* (< +*slūch-*); *řeřavý* < stč. *žeřavý* (*e*-st. < bsl. +*ger-*) má *o*-st. v *hořet* (< psl. *goreti*), zdlouž. *e*-st. v *žár* (< bsl. +*gēr-*), zdlouž. *o*-st. v *oharek* (< +*gōr-*), nulový st. v *hrnec* (< +*gъrnьcь*); *měkký*, *míč* (< psl. +*mękъkъ*, *męčь*) má *e*-st. (< +*menk-*), *mouka*, *muka* (< psl. *mǫka*) *o*-st. (< +*monk-*); *vařit* se zdlouž. *o*-st. (< +*vōr-*) je faktitivum k *vřít* (< +*vьrěti*) s reduk. st., kdežto etymologicky jiné *otevřít* (< psl. +*ot-verti*) má v inf. *e*-st., v préz. reduk. st. (+*-vьrǫ*), zdlouž. reduk. st. v *zavírat*, *o*-st. v *otvor*, *obora* (< +*o(b)-vora*) aj. Mj. i těmito procesy docházelo k ↑deetymologizaci slovní zásoby, tj. ke ztrátě vědomí o spontánně zřejmé příslušnosti různých slov do společného slovního (etymologického) hnízda (↑etymologie).

Lit.: Harris, G. L.: *A historical study of „ablaut" in Common Slavic, Old Church Slavonic and Russian*, 1971; Kuryłowicz, J.:

L'apophonie en indo-européen, 1956; *ÚE*, 1981, 83–90; VARBOT, Ž. Ž.: *Praslavjanskaja morfonologija, slovoobrazovanije i etimologija*, 1984.

EHa, RV

ABSTRAKTIZACE

Významová změna, při níž se ↑konkrétum stává ↑abstraktem, zpravidla na základě metafory: (*prašná*) ***cesta*** → ***cesta*** (*k úspěchu*), ***jádro*** (*ořechu*) → ***jádro*** (*problému*). **A.** je častá např. při tvorbě termínů: (*zorané*) ***pole*** → (*lexikální*) ***pole***, ***kořen*** (*stromu*) → ***kořen*** (*rovnice*). Nejčastěji se o **a.** hovoří u subst., podobným procesem však mohou procházet i jiné ↑autosémantické slovní druhy: ***hořký*** (*čaj*) → ***hořký*** (*nevděk*), ***spolknout*** (*prášek*) → ***spolknout*** (*urážku*). Opačnou významovou změnou je ↑konkretizace.

Lit.: *Člex*, 1985, 97, 114; MATHESIUS, V.: *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém*, 1961, 48, 58; ŠMILAUER, V.: *Zásoba slovní a význam slov*, 1951; ŠMILAUER, V.: *Obohacování slovní zásoby*, 1953.

ZH

ABSTRAKTUM (jméno podstatné abstraktní)

Subst. postrádající denotát fyzické povahy. **A.** označují vlastnosti (*lenost*, *krása*), děje (*běh*, *plavání*), stavy (*bdění*, *spánek*) n. ↑propozice (*podmínka*, *okolnost*) jako třídy „objektů", tj. jako něco, k čemu lze referovat. Např. **a.** dějová (a stavová) označují třídy „objektů", jejichž prvky jsou stejně jako u konkrét vnímatelné a časoprostorově lokalizovatelné, ale na rozdíl od konkrét o nich neříkáme, že existují, nýbrž že se uskutečňují, trvají n. nastávají: *Honzík opět zvítězil. Jeho* ***vítězství*** *nás nepřekvapilo*. **A.** označující nominalizované propozice se vztahují k třídám „objektů", jejichž prvky nejsou vnímatelné ani časoprostorově lokalizovatelné; pouze hodnotitelné z hlediska pravda × nepravda: *Ivuška je mimo republiku. Z toho* ***důvodu*** *jsme museli návštěvu odložit* (Lyons, 1977). – Dělení na **a.** a konkréta se tradičně vztahuje pouze na subst., potažmo se však tato distinkce projevuje i u dalších slovních druhů v rámci ↑autosémantik (↑konkrétum). Mezi **a.** a konkréty dochází k přechodům (↑abstraktizace, ↑konkretizace), hranice však nejsou ostré a nejsou vymezovány jednotně.

Lit.: *Člex*, 1985, 42, 97n.; LYONS, J.: *Semantics* 2, 1977, 438n; MATHESIUS, V.: *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém*, 1961, 48, 58.

ZH

ADJACENCE

V ↑TGG termín označující bezprostřední blízkost (přilehlost) dvou elementů. Jde o vymezení lokality, v jejímž rámci probíhají syntaktické procesy, např. proces řízenosti, nutný pro udělování pádu, u kterého se předpokládá tzv. striktní **a.** hlavy udělující pád a nominálního komplexu, který pád reflektuje. V angl. je striktní **a.** podmínkou strukturních pádů verbálních, v č. spíše pádů předložkových a strukturního postnominálního genitivu, např.: *Dopis Marie Petrovi* × **Dopis Petrovi Marie*. **A.**, popř. její volnější varianta – ↑subjacence, vymezuje také lokalitu možných transformačních posunů: teorie vázanosti (bounding theory) vychází z předpokladu, že frázový posun za normálních okolností nepřekračuje hranice nominálního komplexu a věty (tzv. cyklické uzly). V období ↑G&B byly termíny **a.** a subjacence ve většině kontextů nahrazeny pojmem ↑bariéry a v období ↑minimalismu pojmem cyklu a jeho fází.

Lit.: ↑TGG.

LV

ADJEKTIVUM (přídavné jméno)

Ohebný ↑slovní druh autosémantický; označuje vlastnost (statický, tj. v čase neprobíhající příznak) substancí. Syntakticky je jádrem adj. skupiny, která ve větě plní primárně funkci ↑přívlastku, jindy je jmennou částí ↑přísudku, n. ↑doplňkem. Rod, číslo a pád adj. je dán ↑shodou. **A.** jakožto samostatný slovní druh odlišný od subst. klasická antická gramatika neznala hlavně proto, že jejich deklinace se kdysi nelišila od substantivní, což je dodnes patrné z typu jmenné flexe **a.**: *Muž-**0** je živ-**0**, Žen-**a** je zdráv-**a***. Z morfologického hlediska se rozlišuje trojí typ adj. flexe: (a) jmenná (*mlád*, *mláda*, *mládo*), (b) složená (*mladý*, *mladá*, *mladé*; *jarní*), (c) smíšená (*otcův*, *otcova*, *otcovo*). (a) **Jmenné skloňování** (nazývané tak pro formální shodu tvarů s tvary nejfrekventovanějších subst. vzorů (pán, hrad, žena, město) má jen zbytek tvarů nom. (*živ*, *živa*, *živo* …; *zdráv*, *zdráva*, *zdrávo* …), popř. zcela arch. akuz. (*vidím tě rád opět* ***zdrávu***), a to pouze u omezeného počtu tvrdých **a.**, některé jiné pády jsou v archaizující literatuře, např. gen. (*stíny* ***modra*** *nebe*, ***vyhasla*** *ohně kouř*). Jmenné tvary (nazývané i tvary krátké) bývají součástí ↑frazémů: *být* ***živ a zdráv***, *být tak* ***laskav***, *nebýt* ***schopen***. U některých **a.** se osamostatnil význam výrazu s jmenným skloňováním od významu téhož výrazu se skloňováním složeným (doprovázeno změnou ↑valence): *být* ***hodný*** × *být* ***hoden*** *něčeho*. Málo frekventované tvary neutra se transponovaly do adv. (*smuten*, *smutna*, *smutno* → ***smutno***). Formální shodu s jmennými tvary **a.** vykazují pasivní ↑participia (*vyděšen*, *vyděšena*, *vyděšeno* …, *zbit*, *zbita*, *zbito* …), která bývají především v hov. jaz. nahrazována složenými tvary adjektivizovaných part. (*vyděšený*, *zbitý*); ↑participium. (b) Převládající skloňovací typ **a.** je **skloňování složené**. (Termín složený tvar **a.** je dán historicky (↑staroslověnština) a v synchronních popisech se dává přednost termínu tvar dlouhý.) Rozlišuje se deklinace tvrdá (vzor *mladý*) a měkká (vzor *jarní*). (c) **Smíšené skloňování** mají pouze ↑posesivní adjektiva. (Termín smíšené skloňování odráží skutečnost, že část tvarů má koncovky skloňování jmenného (tvrdých vzorů *pán*, *hrad*, *žena*, *město*) a část složeného (tvrdého vzoru *mladý*). Jmenné tvary jsou v paradigmatu sg. všech rodů všechny kromě instr. sg. mask. životných, v paradigmatu pl. jsou naopak kromě nom. a akuz. všechny tvary složené. Podle derivačních sufixů *-ův*, *-in* se rozlišují dva vzory (*otcův*, *matčin*). – Některá **a.** přejatá z cizích jaz. jsou nesklonná (*lila*, *fajn*, *prima*, *khaki*), některá se hov. zkracují a stávají se nesklonnými (*Mám senzačního // senza přítele*). Nesklonné zůstávají hov. podoby přivlastňovacích **a.** (*Mikulovic rodina*). Kromě skloňování se k flexi **a.** tradičně řadí také ↑stupňování. Podle původu se rozlišují **a.** primární (ne-

odvozená) *pěkný, starý* … × **a.** sekundární (odvozená): *polský, sexuální, spací*; ↑**a.** deadverbiální a z předložkových pádů, ↑**a.** deadjektivní, ↑**a.** kvalitativní desubstantivní, ↑**a.** relační desubstantivní, ↑**a.** deverbální, ↑**a.** složené. – Ze sémantického hlediska **a.** vyjadřuje statický příznak (a) jako kvalitu (jakost) – **a. kvalitativní**; tu buď (a_1) popisuje – **a. deskriptivní**, vyjadřující příznak absolutně, z hlediska mluvčího objektivně (*živý, mrtvý, slepý, sladký* …), n. (a_2) hodnotí – **a. kvalifikační**, vyjadřující příznak jako výsledek vědomého hodnocení objektivně existujícího příznaku, které provádí mluvčí (*mladý, starý, tvrdý, měkký*…); význam těchto **a.** je velmi vágní a kontextově vázaný (↑stupňování); (b) jako vztah – **a. relační**: k substanci (*kovový*), vlastnosti (*dobrotivý*), ději (*znělý*) n. okolnosti (*zdejší*). Na základě znalosti světa se do jejich významu vinterpretovávají další momenty, které specifikují obecný vztah vyjadřovaný jaz. prostředky: *švestkové knedlíky* (= knedlíky se švestkou), *bramborové knedlíky* (= knedlíky z brambor). **A.** deskriptivní vykazují specifické gramatické a sémantické vlastnosti týkající se především možností tvoření 2. a 3. stupně (existuje u nich jisté omezení, které je dáno objektivitou hodnocení, již nelze dále stupňovat), derivace a tvoření antonymních řad. Tato omezení se naopak netýkají **a.** kvalifikačních, od nichž lze tvořit 2. a 3. stupeň téměř neomezeně (*hodný – hodnější – nejhodnější*), spojují se s modifikujícími prefixy a sufixy (*krásný → překrásný, milý → miloulinký*) a mohou tvořit antonymní řady (*veselý × smutný*). U **a.** relačních je význam motivován fundujícím slovem: *železný* (= mající vztah k železu). Mezi jednotlivými typy **a.** může docházet k přechodům. Srov. použití deskriptivního **a.** ve významu kvalifikačním: *Tvá řeč je příliš sladká* (= neupřímná), kvalifikačního **a.** ve významu deskriptivním: *Žena měřící 150 cm je malá* (= objektivně nízkého vzrůstu), relačního **a.** ve významu deskriptivním: *Karafiát je růžový* (= objektivní kvalita barvy, již mívají jiné květy – růže), relačního **a.** ve významu kvalifikačním: *Jeho vyhlídky nebyly růžové* (= dobré). – V části č. literatury se prosazuje Komárkovo (např. PČM, 1978) důsledně sémantické pojetí, které za **a.** považuje i lexémy shodné s **a.**, ale neohebné, tj. výrazy, které tradiční gramatika řadí právě na základě jejich formy k adv.: (a) *pěkný* – (b) *pěkně*, (a) *vojenský* – (b) *vojensky*, (a) *dusný* – (b) *dusno*. Tvary typu (a) představují shodné tvary **a.** (*pěkný dům, pěkná zahrada, pěkné počasí*), tvary typu (b) má dané **a.** tehdy, není-li ve větě výraz, který by přidělil **a.** některý z tvarů typu (a): *Dnes je pěkný* ***den***; *Dnešní* ***den*** *je pěkný* × *Dnes je pěkně*; *pěkné* ***hraní*** × *pěkně hraje*. Toto pojetí je problematické, neboť předpokládá najít podle stejného mechanismu výklad změny forem **a.** u ↑komparativu (nejen nekongruentní tvar, ale i zánik *-š*): *pěknější hraní – pěkněji hraje*. – Novější literatura se snaží reflektovat, že (a) (také) **a.** jsou slovním druhem s vágním významem (↑stupňování); (b) **a.** jako *možný, nutný, pravděpodobný, typický, skutečný, domnělý* (tzv. modální **a.**); *tehdejší, včerejší, zdejší, tamější* (tzv. indexová **a.**) (↑index); *dotyčný, jmenovaný, zmíněný* (tzv. koreferenční **a.**) aj. mají specifický význam a (z něho odvozené) specifické syntaktické chování, (c) některá **a.** se syntakticky vztahují na NS, jejíž součástí jsou (*silný člověk*), n. na predikát, jež slovotvorně motivuje deverbativní jméno: *silný kuřák* (*silně kouřící člověk*), a mnoho dalších vlastností **a.**

Lit.: Bierwisch, M. – Lang, E. (eds.): *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven*, 1987; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Komárek, M., Stavba tvarů adjektivní a pronominální flexe v spisovné češtině, *SaS* 33, 1972, 139–145; Konečná, H., Deklinace tvrdých adjektiv v nářečí, *NŘ* 82, 1999, 203–208; Kopečný, F., Význam krátkých tvarů adjektivních, zejm. tvaru neutrálního v češtině, *Sl* 22, 1953, 557–574; *MČ* I, II, 1986; *PČM*, 1978; *PMČ*, 1996.

KO

ADJEKTIVUM DEADJEKTIVNÍ

Odvozuje se z adj. základů ↑modifikací. (1) Vyjadřuje různou **míru vlastnosti**, a to jednak při srovnávání, jednak pro absolutní hodnocení (např. PMČ, 1995). Formy, které to umožňují, jsou komparativ a superlativ při stupňování adj. ↑Komparativ vyjadřuje vyšší míru vlastnosti při srovnání (*Petr je starší než Mirek*) n. při absolutním hodnocení (*vyšší úředník*). Tvoří se sufixem *-ejší/-ější* (*dokonalejší, úspěšnější*), od adj. na *-ký* sufixem *-čí/ší* (*trpčí, křehčí*; *sladší, krotší*). Vedle těchto pravidelně tvořených komparativů existuje nepravidelné stupňování (*dobrý – lepší*). ↑Superlativ vyjadřuje nejvyšší míru vlastnosti při srovnání (*Petr byl nejvyšší z celé třídy*), n. velmi vysokou míru vlastnosti při absolutním hodnocení (*nejvyšší vrstvy atmosféry*). Tvoří se přidáním prefixu *nej-* ke komparativu (*nejúspěšnější, nejlepší*). V jiném pojetí se tvary komparativu a superlativu pokládají za členy gramatické kategorie adj., a tedy nikoli za **d.a.** (např. MČ II, 1986) – argumentace ↑stupňování; též ↑elativ. (2) **Vyšší intenzitu vlastnosti** lze vyjádřit dále sufixy *-ičký* (*staříčký*), *-oučký* (*lehoučký*), *-inký* (*malinký*), *-ounký* (*mladounký*). Méně běžné jsou sufixy rozšířené o *-ič-*, *-il-*, *-li-*, *-in-*, *-at-*: *-ičičký*, *-ilinký*, *-oulinký*, *-ouninký*, *-inkatý*, jejichž užití svědčí vždy o emocionalitě výpovědi. Velkou míru vlastnosti vyjadřuje dále sufix *-ánský* se svými variantami (*velikánský, velikanánský, velikánanánský*), prefixy *vele-* (*veleváženy*) a *pra-* (*prastarý*), hov. *prach-* (*prachsprostý*), přejaté prefixy *ultra-* (*ultrapravicový, ultraradikální*), *super-* (*superrychlý*), *supra-* (*supravodivý*), *hyper-* (*hypermoderní*); **nejvyšší míru vlastnosti** vyjadřuje prefix *pře-* (*přetěžký*). **Vysokou intenzitu vlastnosti s implikovanou přípustkou** vyjadřuje prefix *sebe-* ve spojení s komparativem (*sebedokonalejší*). – **Nižší intenzitu vlastnosti** vyjadřují formanty: sufix *-avý* (*modravý*), kombinace prefixů *na-*, *ob-*, *při-*, *za-* + sufix *-lý* (*nahluchlý, obtloustlý, přihlouplý, zarudlý*), prefix *po-* + komparativ (*pomenší, poslabší*) a prefix *polo-* (*poloúřední*). (3) Význam **zdánlivosti či popření (negace) vlastnosti** vyjadřují prefixy *kvazi-*, *pa-*, *pseudo-* a *ne-* (*kvazirevoluční, pavědecký, pseudovědecký, nevědecký*).

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 111–112; Hauser, P., Složená slova s *polo-*, *polou-*, *půl-*, *NŘ* 55, 1972, 141–144; *MČ* I, 1986, 378–382; Neščimenko, G. P., Tendencija okačestvlenija i jeje vlijanije na slovoobrazovanije prilagatel'nych, *SaS* 33, 1972, 204–208; *PMČ*, 1995, 176–179; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 127–132.

ZR

ADJEKTIVUM DEADVERBIÁLNÍ A Z PŘEDLOŽKOVÝCH PÁDŮ

Vzniká ↑transpozicí významu okolnostního ve vlastnost, tedy změnou adv. n. předložkových pádů subst. s adv. významem místa, času a způsobu v adj. Z adv. se odvozuje sufixy *-ejší/-ější* (*vedlejší*, *zítřejší*, *nynější*, *tamější*), *-ní* (*dolní*, *tamní*), *-ný* (*vhodný*), koncovkou/sufixem *-ý* (*častý*). Při přechodu předložkových pádů v adj. se předložka stává prefixem a připojují se sufixy *-ný*, *-ní*, *-ový*, *-ský* (*nástěnný*, *námořní*, *mezioborový*, *pozemský*), n. koncovka *-ý* (*bezzubý*).

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 110–111; Dokulil, M., K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice, *SaS* 43, 1982, 257–271; *MČ* I, 1986, 382–385; *PMČ*, 1995, 180–181; *TSČ*, 1962, 42; ↑transpozice.

ZR

ADJEKTIVUM DEVERBÁLNÍ

Vzniká ↑transpozicí n. ↑mutací ze slovesa a to mu dodává význam vlastnosti plynoucí z děje. Vztah k ději je různé povahy. Nejblíže k významu děje (a tedy i k pouhé transpozici děje ve vlastnost) stojí **adj. procesuální**, vyjadřující aktuální vykonávání děje. Jde o tvary vzniklé koncovkou *-í* z ženského tvaru ↑přechodníku přítomného (*prosící*, *běžící*). Jiný výklad nabízí MČ I (1986, 321), podle níž jsou to adj. pro současný děj a jejich chápání jako zpřídavnělých přechodníků není vhodné. V návaznosti na Komárka PČM (1978) se v části bohemistiky tyto tvary pokládají za ↑neurčitý tvar slovesa, nikoli za **d.a.**; jejich participiální pojetí umožnuje diferencovanější pohled (↑participium). – **Adj. rezultativní** vyjadřují vlastnost plynoucí buď ze zasažení dějem (**pasivní**), n. z vykonaného děje (**aktivní**). Pasivní vznikají koncovkami *-ý* (*-á*, *-é*) z ↑příčestí trpného dok. i nedok., převážně objektových sloves (*napsaný*, *krytý*), aktivní se tvoří od ženského tvaru ↑přechodníku minulého koncovkou *-í* (*usednuvší*, *přišedší*). Od subjektových sloves se tvoří rezultativní adj. z jejich infinitivního/minulého kmene pomocí sufixu *-lý* (*vyhaslý*, *zpozdilý*); ↑participium. – **Adj. vyjadřující vlastnost plynoucí z neaktuálního vykonávání děje** mívají doplňující význam obvyklosti, schopnosti, náklonnosti k ději. Tvoří se sufixy *-(a)vý* (*povídavý*, *stěhovavý*), *-lavý* (*chraplavý*), *-kavý* (*lepkavý*), *-(i)vý* (*chlubivý*), *-livý* (*pohyblivý*), *-ný* (*děkovný*), *-čný* (*rozkazovačný*), *-cný* (*přejícný*) aj. již neživými n. neproduktivními. S tímto významem se pojí kombinovaný morf *u-/roz-* + *-ný* (*ulhaný*, *rozběhaný*). – **Adj. vyjadřující vlastnost plynoucí z možnosti zasažení dějem** jsou tvořena produktivním sufixem *-telný/-itelný* (*realizovatelný*, *slyšitelný*), méně produktivním sufixem *-ný/-tný* (*neodkladný*, *pitný*). – **Adj. účelová** pojmenovávají vlastnost plynoucí ze schopnosti sloužit k provedení děje. Tvoří se sufixem *-cí/-(a)cíl-(i)cí* (*mycí*, *hnětací*, *pečicí*).

Lit.: Buzássyová, K.: *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*, 1974, 51–209; *ČŘJ*, 1996, 115–117; Havránek, B., Adjektiva s významem latinských adjektiv na *-bilis*, *Sl* 7, 1928, 766–784; Horecký, J., Systém deverbatívnych adjektív v slovenčine, in: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, *Philologica*, 23–24, 1971–72, 1974, 161–164; Jedlička, A., K adjektivům s významem možnosti v nové spisovné češtině, *Práce filologiczne* 18, 1964, 199–207; *MČ* I, 1986, 321–350; *PMČ*, 1995, 172–176; Stich, A., Referátový, referativní, nebo referující časopis?, *NŘ* 58, 1975, 71–76; Stich, A., Stupňování přídavného jména „vzrušující", *NŘ* 52, 1969, 63; ↑mutace, ↑participium, ↑transpozice.

ZR

ADJEKTIVUM KVALITATIVNÍ DESUBSTANTIVNÍ

Vzniká ↑mutací a vyjadřuje konstitutivní příznaky substancí. Jejich intenzitu lze subjektivně hodnotit, což se projevuje možností stupňovat je; ↑stupňování. (a) Odvozeniny od **konkrét** vyjadřují nápadný **vnější znak**; odvozují se pomocí sufixu *-atý/-natý* (*zubatý*, *šupinatý*; *lesnatý*), dále méně produktivními sufixy *-itý* (*kamenitý*), *-ovitý* (*kopcovitý*), *-ovaný* (*tečkovaný*), *-ný* (*mléčný*) atd. Adj. odvozená od konkrét mohou vyjadřovat i **podobnost**. Vyjadřují ji sufixy *-ovitý* (*bramborovitý*), *-ový* (*růžový*), *-ovský* od osobních jmen (*masarykovský*); přejatá adj. tohoto významu mívají zakončení na *-oidní* (*negroidní*). (b) Odvozeniny od **abstrakt** vyjadřují **vnitřní znak**; tvoří se sufixy *-ný* (*svobodný*), *-ivý/-livý* (*bolestivý*, *pamětlivý*).

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 112–115; *MČ* I, 1986, 370–378; *PMČ*, 1995, 170–172; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 111–124; ↑adjektivum relační desubstantivní.

ZR

ADJEKTIVUM RELAČNÍ DESUBSTANTIVNÍ

Vzniká ↑mutací od subst. základů. Určitost relace k substanci způsobuje, že adj. většinou nepodléhají subjektivnímu hodnocení, a pak je nelze stupňovat. Tzv. ↑**posesivní** (přivlastňovací) **adj.** vyjadřují vztah (relaci) k osobě/osobám, zvířeti/zvířatům. Posesivitu vyjadřují jako specifický druh vztahu. Relace může být buď **individuální**, n. **druhová**. Sufixy *-ův* (*-ova*, *-ovo*) připojované k živ. subst. mužského rodu a *-in* (*-ina*, *-ino*) připojované k živ. subst. ženského rodu vyjadřují posesivitu n. jiný vztah **individuální**, tj. k jedné osobě n. jednomu zvířeti (*přítelův*, *sestřina*, *medvídkovo*). Nepřipojují se k substantivizovaným adj., k subst. typu *kuře*, k víceslovným pojmenováním; méně obvyklé bývají u některých skloňovacích typů (např. *dělnice*, *umělkyně*) a u neindividualizovaných názvů zvířat; k individualizaci dochází kotextem, pojmenováním ↑vlastním jménem (*Rekova bouda*) a ↑deminucí (*medvídkovo brumlání*). – **Druhová** relace (posesivita) se vyjadřuje koncovkou/sufixem *-í* (*hadí*), sufixy *-čí* (*jehněčí*) a *-cí* (*kuřecí*, *knížecí*) spojovanými převážně s názvy zvířat (včetně subst. středního rodu) a sufixem *-ský* (s variantami *-ký*, *-ovský*) spojovaným s názvy osob (*panský*, *chlapecký*, *otcovský*). – **Relační adj.** odvozená od apelativ a/nebo proprií označujících místo vyjadřují **vztah k** tomuto **místu** a tvoří se sufixy *-ní* (*podzemní*), *-ský*, *-ký* (*severský*, *šternberský*; *kežmarský*, *čeladenský*, *nigerijský*, *olomoucký*). – Relační adj. odvozená od názvů hmot a materiálů označují **původ z látky**, z rostliny apod. Produktivním sufixem je *-ový* (*naftový*, *kakaový*), neproduktivními sufixy jsou *-ěný/-ený* (*měděný*, *kožený*) a *-ný* (*ovocný*). – Kromě uvedených významů, daných především povahou základového subst., existují významy **r.d.a.** dané kotextem. Vyjadřují tedy **nespecifikovanou relaci k substanci**, která je paralelou

k významům pádových forem (*lednový – v lednu*). Tato adj. se tvoří produktivními sufixy *-ový* (*sluchový*, *fotbalový*) a *-ní/-ovní* (*hudební*, *činžovní*), sufix *-ný* je neproduktivní (*jazykovědný*, *bílkovinný*).

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 112–115; Dokulil, M., K tvoření vztahových adjektiv od dvouslovných pojmenování, *JŠ* 12, 1974, 153–164; Hanzalová, L., Přídavná jména tvořená k zeměpisným názvům zakončeným na *-ie*, *NŘ* 73, 1990, 46–48; Havránek, B., Adjektiva *bezpříznakový*, *bezpřízvučný*, *bezdrátový* apod., *SaS* 7, 1941, 88–94; Horecký, J., Systém desubstantivnych adjektív, *SaS* 33, 1972, 130–132; *MČ* I, 1986, 350–370; Náběl kova, M., Vzťahové adjektíva v slovenčine, 1993; *PMČ*, 1995, 165–170; Polívková, A., Tvoření přídavných jmen od víceslovných místních jmen, *NŘ* 65, 1982, 268–271; Prouzová, H., Přivlastňovací adjektiva na *-ův*, *-in* v současné češtině, *NŘ* 47, 1964, 129–142; Rusínová, Z. – Šlosar, D., Průřez vývojem slovotvorné soustavy adjektiv v češtině, *SPFFBU* A 15, 1967, 37–64; Sedláček, M., Tvoření přídavných jmen přivlastňovacích od cizích příjmení, *NŘ* 67, 1984, 56–76; Sieczkowski, A., *Struktura słowotwórcza przymiotników czeskich i polskich*, 1957; Styblík, V., Přípona *-ský*, nebo *-ký*, nebo *-cký*, *ČJL* 33, 1982–83, 177–178; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 111–124; Váhala, F., Trhosvinenský, či trhovosvinenský?, *NŘ* 37, 1954, 254.

ZR

ADJEKTIVUM SLOŽENÉ

↑Složenina vlastní i nevlastní, tvořená všemi slovotvornými typy ↑skládání (↑skládání čisté; ↑komplexní kompoziční postupy kompozičně-derivační a kompozičně-konverzní). **S.a.** lze klasifikovat podle syntaktického vztahu mezi členy na ↑**přiřaďovací** (**koordinační**) složeniny (nejčastěji slučovací: *sladkokyselý*) a ↑**podřaďovací** (**determinační**) složeniny: předmětné (*pravdomluvný*), příslovečné (*rychlerozpustný*), přívlastkové (*vysokohorský*) a doplňkové (*samolepicí*). Z hlediska ↑onomaziologických kategorií jsou zastoupeny převážně kategorie modifikační, mutační a koordinační. Podle slovnědruhového obsazení členů jsou zastoupeny složeniny typu: (a) adj. + subst. (*černovlasý*), (b) dvě adj. – prvotní n. odvozená (*modrošedý*, *česko-latinský*), (c) adv. + adj. (*bleděmodrý*), (d) subst. + adj. (*bleskurychlý*), (e) zájmeno + adj. deverbální (*všeVědoucí*); adj. + subst. jsou nejčastější, **s.a.** mohou mít i povahu relační, vznikají-li na základě dvouslovných pojmenování (*starý mládenec* → *staromládenecký*, *pravý úhel* → *pravoúhlý*). Celek mívá většinou příponu (↑slovotvorný sufix) shodnou s příponou samostatného relačního adj. (↑adj. relační desubstantivní): *rovnocenný* jako *cenný*; někdy se však liší u **s.a.** z dvouslovných zeměpisných jmen (*moravskodubský* × *dubový*). Řídké jsou **složeniny tříčlenné** – bývají ↑přiřaďovací (*červenomodrobílý*). **S.a.** se dnes tvoří častěji než ↑složená subst., což souvisí se vzrůstem víceslovných pojmenování, na jejichž základě vznikají (jako jejich relační adj.). – Termín **složený tvar adj.** označuje tvary typu *smutný*, které jsou složené toliko z historického hlediska (↑staroslověnština), v synchronním popisu se proto užívá termínu tvar dlouhý (↑adjektivum).

Lit.: Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 84–160; *MČ* I, 1986, 472–485; *PMČ*, 1996, 181–184; Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999, 53–67; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 125–126, 132–134, 143–144.

IB

ADJUNKT

Termínu se užívá v různých významech, často diametrálně odlišných. Původně tak Jespersen (1949) označoval výrazy s funkcí atributu. V č. lingvistice se objevuje ve významu zcela jiném, totiž v tom, v němž ho použil Harris (1962), když tak označil části věty nepatřící k jejímu jádru. Jde tedy o elementy věty, které se v klasických gramatikách traktují jako příslovečná určení, v gramatikách valenčních často jako ta z nich, která nejsou nutná: *Petr leží **na zádech*** (*na zádech* je **a.**, protože *Petr leží*) × *Praha leží **na Vltavě*** (*na Vltavě* není **a.**, protože **Praha leží*). Sémanticky by se klasifikovaly stejně jako ↑příslovečné určení. – Termínu **a.** v harrisovském smyslu se užívá v různých variantách závislostních i složkových syntaktických modelů. Značným problémem je ovšem vymezení **a.**, protože chybějí spolehlivé operativní testy k jejich odlišení od ↑komplementů/argumentů. (Principiálně tu jde o stejný problém, jakým je rozlišení příslovečného určení a předmětu v klasické gramatice.) Jedním z mála obecně uznávaných je test na (nekoordinační) iterativitu: *Leží celý den v zahradě na dece pod stromem na zádech*. Jednotlivé přístupy se navzájem odlišují tím, podle jakých principů **a.** (které nejsou licencovány predikátovo-argumentovou strukturou) zavádějí do syntaktické struktury; srov. analýzu u Beckmanna (1997). V závislostních syntaxích se většinou tyto problémy neřeší: v SČ (1998) se **a.** považuje za **nevalenční doplnění** slovesa, adj. n. adv. **A.** jsou tedy větné členy fakultativní/potenciální (↑valence); testy k odlišení **a.** od ↑komplementů u Karlíka (2000). Ze sémantického hlediska Karlík v SČ (1998) rozlišuje **cirkumstanty**, jestliže **a.** vyjadřuje další údaje (okolnosti), pomocí nichž lze děj/stav charakterizovat (odpovídají v zásadě nevalenčním příslovečným určením): *Petr leží **na válendě // tady*** (místo), *Petr se holí **ráno // teď*** (čas) apod., a **kopredikáty**, jestliže **a.** vyjadřuje děje/stavy, které jsou predikovány ↑aktantu implikovanému v sémantické struktuře jiného predikátu věty (odpovídají v zásadě ↑doplňku po slovesech plnovýznamových a některým typům příslovečného určení): *Dívka se vrátila **zklamaná*** (časově omezený stav), *Pivo je dobré **chlazené*** (stav entity, který je podmínkou platnosti děje/stavu, jehož je daná entita aktantem), *Našel jsem ho **v lese*** (lokalizace aktantu), *Obarvil vajíčka **na zeleno // nazeleno*** (výsledný stav aktantu v pozici předmětu), *Dívka odcházela **usmívajíc se na nás*** (průvodní děj/stav) apod. Koncepce, v nichž se **a.** pokládají za „volná doplnění", tedy výrazy, které nezískávají od jiného výrazu ani pád ani sémantickou roli, se k sémantické klasifikaci **a.**, která by reflektovala jejich jaz. význam a nikoli věcněobsahové souvislosti a znalosti světa interpreta, stavějí skepticky. – O pojímání **a.** v rámci ↑TGG viz ↑X-bar teorie.

Lit.: Beckmann, F.: *Untersuchungen zur Grammatik der Adjunkte*, 1997; Harris, Z. S.: *String analysis of sentence structure*, 1962; Jespersen, O.: *A modern English grammar on historical principles II. Syntax*, 1913, 1949²; Karlík, P., Od Tesnièra k ..., *SPFFBU* A 46, 2000, 31–39; *SČ*, 1998; Sommers, H., On the validity of the complement-adjunct distinction in the valency grammar, *Lgs* 22, 1984, 507–530; ↑příslovečné určení.

PK

ADRESÁT (posluchač, příjemce)

1. Ten, komu je určena něčí komunikační aktivita; tzv. pasivní účastník dialogické komunikace, recipient, posluchač, při užití písemného média též čtenář; ↑čtení. V obecném ↑komunikačním modelu též přijímač, tj. libovolný příjemce signálu. Tatáž promluva může mít pro různé příjemce různý smysl s ohledem na jejich odborné n. specifické vědomosti, intelekt apod. Dvojí adresování (kódování) pro různé adresáty může být i záměrné, např. v ↑ironii aj.; ↑komunikace, ↑komunikační model, ↑mluvčí. **A.** může být i kolektivní (publikum).

2. V rámci ↑FGP jeden z typů valenčního doplnění slovesa; ↑aktant, ↑valence.

Lit.: ↑komunikační model.

MN

ADSTRÁT

1. Při jaz. kontaktu v rámci jednoho státního celku (Belgie, Švýcarsko aj.) n. v příhraničních oblastech výsledek působení jaz., dialektu n. variety na strukturu jiného jaz., dialektu n. variety a naopak bez zániku příslušných jaz. na daném území, jak je implikován v případě ↑substrátu a ↑superstrátu. – Pro č. je významný např. německý **a.**, resp. polský **a.** na severovýchodě České republiky. V případě působení „učeného" jaz. se mluví o tzv. kulturním **a.**: latinismy, grecismy v č. (↑výpůjčka), církevněslovanský **a.** ve východo- a jihoslovanských jaz. apod.

2. V případě „učeného" jaz. též označení pro superstrát, popř. označení pro substrát a superstrát bez „zániku" příslušných jazyků na daném území.

Lit.: ↑míšení jazyků, ↑substrát, ↑výpůjčka, ↑zánik jazyka.

MN

ADVERBIÁLE VĚTNÉ

V širším významu označení pro ↑adverbiália, v jejichž sémantickém dosahu (↑skopus) může být ↑propozice celé věty. Za **v.a.** lze pokládat dva typy: (a) místní a časová adverbiália s funkcí příslov. urč. nazývaného někdy situant (Adamec, 1968) n. angl. *frame adverbial:* ***V parlamentu*** *poslanci kouří v předsálí*; ***O Vánocích*** *jsem vstával v 10 hod.*; ↑příslovečné určení místa; (b) adverbiália vyjadřující postojové komentáře mluvčího, která nejsou přísl. urč. (n. jsou přísl. urč. jiného řádu): (b_1) ***Nejspíš*** // (b_2) ***S největší pravděpodobností*** *si zlomil nohu* – termín **v.a.** se užívá pouze pro (b), konkuruje mu termín **větné příslovce**, přesný, pokud se jím míní jen (b_1). V jiných č. koncepcích (Grepl v SČ, 1998) se výrazy typu (b_1) považují za ↑částice, a to mj. proto, že nejsou větným členem v pojetí, jak s ním pracují tradiční gramatiky. **V.a.** typu (a) a typu (b) se liší: (1) (b) není nahraditelné zájmenným výrazem; (2) (b) lze „převést" do podoby hlavní věty (*Je* (*nejvíc*) *pravděpodobné, že ...*); (3) (b) se váže na určitý typ věty, zde oznamovací: *S největší pravděpodobností si zlomil nohu* × **S největší pravděpodobností si zlomil nohu?*; **Copak si s největší pravděpodobností zlomil nohu?*; **Zlom si s největší pravděpodobností nohu.* – U **v.a**. typu (b) se tradičně rozlišuje (i) totální dosah, tj. **v.a.** se vztahují na celou ↑propozici: *Petr asi čte detektivku* (= „je pravděpodobné, že Petr čte detektivku"), (ii) parciální dosah, tj. **v.a.** se vztahuje jen na některé složky propozice větou vyjadřované: *Petr asi čte // čte asi detektivku* (= „je pravděpodobné, že to, co Petr čte, je detektivka"). Z hlediska významu se **v.a.** typu (b) tradičně dělí na epistémická **v.a.** (*asi, určitě, podle všeho, podle mého názoru ...*); ↑epistémická částice; evaluativní **v.a.** (*bohužel, naštěstí, díky bohu ...*); ↑evaluční částice; subjektově orientovaná **v.a.** (tzv. *subject disjunct* u Malinovského, 1990): *Pavel chytře odešel první* (= „od Pavla bylo chytré, že (on) odešel první"); u různých autorů se zprav. rozlišují ještě další typy.

Lit.: Adamec, P., K otázce uplatnění větných členů v strukturních popisech jazyka, in: *OSS* II, 1968, 111–114; Koktová, E.: *Sentence adverbials in a functional description*, 1986; Kosta, P., Über Argumentstruktur, Fokussierung und modale Satzadverbien im Tschechischen und Russischen, *ZfSl* 43, 1998, 140–154; Lang, E., Zum Status der Satzadverbiale, *SaS* 40, 1979, 200–213; Malinovský, M., O tzv. disjunktech, *SaS* 51, 1990, 48–54; Uhlířová, L., K postavení tzv. větných příslovcí v aktuálním členění, *SaS* 40, 1979, 143–148; Žaža, S., K úloze tzv. větných adverbií při vyjadřování postoje mluvčího k propozičnímu obsahu, *SaS* 40, 1979, 135–138.

PK

ADVERBIUM DEADJEKTIVNÍ

Vzniká ↑transpozicí pomocí ↑slovotvorných formantů, a to slovnědruhové charakteristiky *-e/ě*, *-o*, *-y* a sufixu *-ky*. Vyjadřují **okolnost děje** (způsobovou, n. zřetelovou) a/nebo jsou (se sponou) ve funkci **predikátu**. Formant *-e/-ě* je spojen s ↑hláskovou alternací, a to konsonantickou (*trpce, blaze, tiše, tvrdě, hustě, krásně, dobře*). Deriváty tohoto typu vyjadřují okolnost způsobovou (*krásně se vyspal, hustě prší*), jen některých lze užít i ve funkci predikátu (*je* (*mu*) *blaze, dobře, krásně, pěkně*). Tvoření tímto prostředkem je produktivní, ale nikoli univerzálně; nelze jím tvořit od účelových adj. (*kropicí*), od adjektivizovaných přechodníků (*studující, vystudovavší*) a některých jiných ↑adjektiv deverbálních, ani od ↑adjektiv desubstantivních relačních, a to posesivních (*otcův, matčin, psí*), látkových (*hliněný, odpadový*; v přeneseném významu se tvoření od nich může realizovat: *papírově, kovově* apod.) ani od většiny adj. nespecifikovaně relačních (*lednový* → 0, ale *sluchový* → *sluchově*). Formantem *-o* se tvoří **d.a.** vesměs od adj. primárních, a to neutvořených (*blízko, často, dlouho, nízko, přímo, sychravo, šero, ticho, zdrávo*) n. modifikovaných (*blízounko, čistoučko*; tento typ může vznikat i modifikací adv., ↑adverbia deadverbiální). Některá **d.a.** na *-o* jsou použitelná jen jako součást predikátu (*je sychravo, šero, ticho, zdrávo, smutno, chladno* atd.); ↑příslovce; ↑predikativum. Existují-li od jednoho základu tvary na *-e/-ě* i na *-o*, je mezi nimi rozdíl významový n. stylistický (*hluboko, hluboce*; *lehko, lehce*). Formantem *-y* se tvoří **d.a.** od adj. na *-ský/-cký* (*česky, rusky, bláznovsky, lajdácky, venkovsky*). Sufixem *-ky* je odvozeno jen několik **d.a.** (např. *pěšky, nevědomky*). – Protože tvoření **d.a.** je velmi produktivní a nemění lexikální význam, považují se někdy tyto výrazy za adj. ve specifických syntaktických pozicích; tak zvl. Komárek (např. v PČM, 1978) a ve ↑FGP.

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 118; Knappová, M., K tvoření příslovcí z přídavných jmen, *NŘ* 56, 1973, 11–18; Komárek, M., K otázce predikativa (kategorie stavu) v češtině, in: *Sborník Vysoké školy*

pedagogické v Olomouci, Jazyk a literatura, 1954, 7–25; KOMÁREK, M., K otázce slovních druhů v češtině (Odpověď na kritiku), *SaS* 17, 1956, 160–168; *MČ* I, 1986, 435–445; *PČM*, 1978; *PMČ*, 1995, 219–220; RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření staročeských adverbií*, 1984, 47–62; ↑adverbium desubstantivní, ↑transpozice.

ZR

ADVERBIUM DEADVERBIÁLNÍ

Vzniká ↑modifikací a vyjadřuje na rozdíl od svého základového adv. významy vzniklé **stupňováním**, **intenzifikací** významu, **zeslabením** významu, **neurčitostí**, **negací** apod. (1) U stupňování jsou prostředky k tvoření **komparativu** sufix *-eji/-ěji* (*řidčeji*, *nověji*) a ↑slovotvorné formanty (a to slovnědruhové charakteristiky) *-e*, *-0* (*úže//úžeji*, *blíž//blíže*). K tvoření **superlativu** slouží prefix *nej-*+ komparativ (*nejnověji*, *nejhlouběji*). Některé formy se tvoří nepravidelně (*dobře* → *lépe* → *nejlépe*). V jiném pojetí se tvary komparativu a superlativu pokládají za členy gramatické kategorie stupňování, nikoli za **d.a.** – argumentace ↑stupňování. (2) Adv. **intenzifikující** lze tvořit pomocí prefixů a prefixoidů (***sebe****lépe*, ***pra****staře*, ***prach****sprostě*, ***pře****krásně*, ***vele****důležitě*, ***ultra****moderně*, ***super****tajně* atd.) a pomocí sufixů s expresivním významem jako *-ičce* (*chudičce*), *-oučce* (*tenoučce*), *-ince/-ounce* (*tenince*, *tenounce*), *-oučko/-ounko* (*blizoučko*, *blizounko*), *-ičku/-oučku/-ounku* (*pomaličku*, *pomaloučku*, *pomalounku*), *-ičky/-inky* (*vždyčičky*, *vždycinky*) atd. Většinou je lze chápat i jako ↑adv. deadjektivní (*prastarý* → *prastaře*, *chudičký* → *chudičce*) vzniklá ↑transpozicí. Podobně je tomu u adv. **zeslabujících** (*divoce*→ ***polo****divoce*, ale *nasládlý* → *nasládle*, *připitomělý* → *připitoměle*, *bělavý* → *bělavě*). (3) **D.a.** vzniklá modifikací pronominálních adv. získávají význam **neurčitosti** (prefixem *ně-*: *někde*, *někdy*, *nějak* ..., *odněkud*; postfixem *-si*: *kdysi*, *kamsi*), význam **neurčitosti** s **libovolností** (prefixem *leda//ledas//lec-*: *ledakde*, *ledaskdy*, *lecjak*). – Neurčitost vyjadřují také ↑**citátové spřežky** jako *kdovíkde*, *pánbůhvíkam*, *čertvíodkud*. **Všeobecnou platnost** vyjadřují prefixy *kde-* (*kdekam*...) a řidší *všeli(s)-* (*všeli(s)kde*, *všelijak*), týž význam s **odstínem rozmanitosti** postfix *-koli* (*kamkoli*, *jakkoli*...). **Omezenou míru platnosti** vyjadřují spřežky typů *málokde*, *zřídkakdy*, *sotvakdy*. (4) **Negace** se vyjadřuje prefixem *ni-*: *nikdy*, *nijak* atd. – Adv. podléhají také **modifikaci** pouhého **stylového zařazení** bez změny významu, a to pomocí většinou hovorových sufixů *-ka* (*dneska*, *semka*, *hnedka*), *-ky* (*zpátky*, *hnedky*), *-ma* (*tudyma*), *-hle/dle/le* (*tamhle*, *tudle*, *támle*), prefixů *po-*, *na-* (*pospolu*, *poznovu*; *nastokrát*). Modifikace se také děje ve smyslu významu předložek/předpon: ***odkdy***, ***dokdy***, ***na****jindy*, ***po****obakrát*, ***pro****zatím*, ***před****loni*, ***přes****příč*, ***za****včas*, ***ze****vnitř* atd.

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 118–120; KONSTANTINOVA, T. I., O strukturnoj i semantičeskoj sootnositel'nosti form sravnitel'noj stepeni narečij v sovremennom češskom jazyke, in: *Issledovanija po češskomu jazyku*, 1963, 159–171; KONSTANTINOVA, T. I., Slovoobrazovatel'nyj analiz t. naz. sostavnych narečij, genetičeski soderžaščich formy imennych prilagatel'nych, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 411–418; KOPIŃSKA, G., Przysłówki motywowane przez inne przysłówki w języku słowackim, *Studia z filologii polskiej i slowiańskiej* 27, 1991, 105–125; *MČ* I, 1986, 447–450; *PMČ*, 1995, 222–223; RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 39–46; RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření staročeských adverbií*, 1984, 111–112; ↑adverbium desubstantivní.

ZR

ADVERBIUM DESUBSTANTIVNÍ

Vzniká jednak z **prostých pádů subst.**, jednak z **pádů předložkových**. Jde vesměs o významovou ↑mutaci v rámci procesů **adverbializace**. Množství adv. vzniklo z prostého instr. sg., méně z instr. pl.: adv. **místa**: *dolem*, *horem*, *spodem*, *vrchem*, *cestou*, *místy*; adv. **způsobu** (a dalších významů): *celkem*, *honem*, *omylem*, *právem*, *skokem*, *šeptem*, *tryskem*, *hlady*, *smíchy*, *strachy*; adv. **času**: *časem*, *chvílemi*. Méně adv. pochází (snad) z akuz.: *ráno*, *večer*. Významy adverbializovaných předložkových pádů souvisejí s významy výchozích subst., často deadjektivních. Adverbializují se tato spojení: *do* + gen.: *dohromady*, *dopoledne*, *doslova*; *od* + gen.: *odzadu*, *odpočátku*, *odmala*; *s* + gen.: *shůry*, *spatra*; *z* + gen.: *zdola*, *zjara*, *zcela*, *zpaměti*; *k/ku* + dat.: *kupředu*, *kvečeru*, *kupříkladu*; *na* + akuz.: *nahoru*, *načas*, *nakonec*, *nadlouho*, *nahrubo*, *napravo*, *nasucho*; *nad* + akuz.: *nadmíru*, *nadobyčej*; *ob* + akuz.: *občas*, *obden*; *v* + akuz.: *včas*; *po* + lok.: *pozadu*, *pohříchu*, *poslepu*, *potichu*; *v* + lok.: *vpředu*, *vzadu*; *na* + lok.: *nahoře*, *nablízku*, *načase*, *naživu*; *před* + instr.: *předevčírem*, *předpolednem*; *s* + instr.: *stěží* atd. Při adverbializaci dochází k opětnému spojení adv. a předložky, přičemž se spojení chová jako desubstantivní: *na* + *zpaměti* → *nazpaměť*, *za* + *včas* → *zavčas*, *zavčasu*; *na* + *do smrti* → *nadosmrti*. Za **d.a.** (↑složeného tvaru) lze pokládat i výrazy, které se podle platné kodifikace musejí psát jako dvě slova, např. *na jaře*, *v poledne*, *v podstatě* aj., ale které ve skutečnosti fungují již jako výrazy adverbializované. Na rozdíl od formálně stejných spojení neadverbializovaných nelze rozvíjet subst. v adverbializovaném výrazu adjektivem ani ukazovacím zájmenem: *Na včerejší / této procházce* × **Na letošním / tomto jaře.*

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 78, 118–120; JAHN, J.: *Slovanské adverbium*, 1966; KNAPPOVÁ, M.: *Tvoření příslovcí v češtině* (rkp. kand. dis. práce), 1973; KNAPPOVÁ, M., K otázkám adverbializace, *SaS* 34, 1973, 150–157; KNAPPOVÁ, M., O vzniku příslovcí z frazeologických spojení, *SaS* 35, 1974, 1, 15–20; KOKTOVÁ, E., Are local adverbials derived from temporal sources?, *PBML* 27, 1977, 45–63; KOLMAN, O., Příspěvek k výkladu některých slovanských příslovcí původu jmenného, *ČMF* 18, 1932, 3–4, 262n.; *MČ* I, 1986, 431–450; *PMČ*, 1995, 217–219; RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření staročeských adverbií*, 1984, 12–46; RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 39–46; RUSÍNOVÁ, Z., O adverbializaci předložkových výrazů, *JČ* 23, 1972, 182–185; *TSČ*, 1962, 139.

ZR

ADVERBIUM DEVERBÁLNÍ

Vyjadřuje **dějovou průvodní okolnost**. Tvoří se zřídka, vzniká významovou (a) ↑transpozicí, a to (i) **ustrnutím** ↑**přechodníků** (*kleče*, *sedě*; *počínaje // počínajíc*, *chtě nechtě // chtíc nechtíc*, *nehledě // nehledíc*, *soudě // soudíc*); (ii) **adverbializací přechodníků** spojením předložky a přechodníku (↑adverbium desubstantivní): *vkleče*, *vsedě*, *vestoje*; (b) ↑derivací od slovesných základů sufixy *-mo* a *-ky* (*letmo*, *obkročmo*, *zkusmo*; *mlčky*, *plačky* aj.).

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 119; *MČ* I, 1986, 431–450; *PMČ*, 1995, 220;

Rusínová, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 46; Rusínová, Z.: *Tvoření staročeských adverbií*, 1984, 63–86.

ZR

ADVERBIUM PRONOMINÁLNÍ

Nejde o nově tvořené formace, ale o registraci funkčních starých forem; ↑transpozice významů založených na jmenných významech pronominálních do **okolnostních** významů „proadverbiálních". **P.a.** vyjadřují okolnostní významy místní, časové a způsobové. V místních významech je to **lokalizace** (*kde, zde, jinde, všude*), **směr statický** (*kam, tam, sem, jinam*), **směr dynamický (průběh)** (*kudy, tudy, jinudy*) a **východisko** (*odkud, odtud, odjinud, odevšud/-ad*; tyto formace lze považovat rovněž za ↑adv. deadverbiální), významy **časové** (*kdy, tehdy, onehdy, jindy, vždy*) a významy **způsobové** (*jak, tak, jinak*). K útvarům s tázacím významem lze v mluvené řeči připojit postfix *-pak* (*kampak, kdypak*), k útvarům s netázacím významem lze připojit postfix (pův. částici) *-hle* (*tamhle, takhle*), hov. *-le, -dle* (*támle, takle, tudle*); ↑adverbium deadverbiální.

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 118–119; Jahn, J., K vývoji slovanských místních adverbií na *-de, -mo, (-ǫd)*, in: *Sborník prací jazykovědných a literárněvědných II*, 1961, 5–32; Jahn, J.: *Slovanské adverbium*, 1966; Kopečný, F. ad.: *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*, sv. 2, 1980; *MČ* I, 1986, 431–450; Němec, I., Systém záporných zájmenných příslovcí v staré a nové češtině, *SaS* 39, 1978, 292–294; *PMČ*, 1995, 221–222; Porák, J., K vyjadřování neurčitosti u zájmen a zájmenných příslovcí, *AUC-SP* IV, 1962, 405–410; Rusínová, Z.: *Tvoření staročeských adverbií*, 1984, 87–110.

ZR

ADVERBIUM SLOŽENÉ

↑Složeniny vlastní i ↑složeniny nevlastní, tvořené všemi slovotvornými typy skládání (↑skládání čisté i ↑komplexní kompoziční postupy kompozičně-derivační a kompozičně-konverzní), převažuje však ↑skládání nevlastní. **S.a.** lze klasifikovat podle syntaktického vztahu mezi členy na (a) ↑**přiřaďovací** složeniny, které jsou většinou reduplikační (*koneckonců, dennodenně*), a (b) ↑**podřaďovací** složeniny, např. příslovečné (*pololeže*), přívlastkové (*obouruč*) a (často expresivní) složeniny větné, tzv. ↑citátové spřežky (*jakbysmet*). Z hlediska ↑onomaziologických kategorií jsou zastoupeny převážně kategorie modifikační (u reduplikačních složenin) a mutační. Podle slovnědruhového obsazení členů jsou zastoupeny složeniny typu: jméno (číslovka) + sloveso (*polokleče*), adj. + subst. (*levoruč*), číslovka + subst. (*zprvopočátku*), dvě, příp. tři jména, např. zájmena n. číslovky (*zničehonic, jedenapůlkrát*), dvě neohebná slova (*užuž*). Sémanticky jsou mezi **s.a.** zastoupena adv. **způsobu** (*dopolosyta, jakžtakž*), **místa** (*kolkolem*), **času** (*zprvopočátku, odjakživa*); dále sem patří adv. **postojová** (*bohužel*) a adv. **zájmenná** (*málokdy*). Některé spřežky lze hodnotit také jako výsledek adverbializace slovních spojení. Podobně lze i reduplikovaná **s.a.** ze synchronního hlediska chápat jako odvozená od ↑složených adj. (*jistojistý → jistojistě*). Též ↑adverbium desubstantivní, ↑adverbium deadverbiální, ↑adverbium pronominální.

Lit.: Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 161–166; Knappová, M., O vzniku přísloví z frazeologických spojení, *SaS* 35, 1974, 15–20; *MČ* I, 1986, 485; Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999, 75; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 191–192.

IB

ADVERBIUM Z ČÍSLOVKY

Představuje tvoření ↑**číslovek násobných** připojením výrazu *krát* k základním číslovkám určitým i neurčitým (*jedenkrát, dvakrát, třikrát, desetkrát, stokrát; mnohokrát, víckrát* ...), k zájmenným výrazům s kvantitativním významem (*kolikrát, tolikrát*) a k časovému adv. s kvantitativním významem (*častokrát*). Kvůli povaze morfu *krát* lze toto tvoření považovat za ↑skládání (kompozici). S ↑číslovkami druhovými se pojí sufix *-mo*: *dvojmo, trojmo*. – **Časové pořadí** vyjadřují adv. tvořená prefixálně-sufixálním způsobem: k číslovce řadové se připojí *po-+-é*: *poprvé, podruhé*; *napo-+-élí*: *napoprvé, napotřetí*. Při výčtu se vyjadřuje pořadí spojením *za-+-é*: *zaprvé //za prvé, zadruhé // za druhé* atd.

Lit.: *MČ* I, 1986, 385–386; *PMČ*, 1995, 221.

ZR

AFÁZIE

Poruchy ↑produkce a ↑porozumění (mluvené) řeči vzniklé jako následek lokálního poškození mozku (na rozdíl od poškození neohraničených, např. při demenci). Typy **a.**: **senzorická** (při poškození Wernickeova centra pacient nerozumí mluvené řeči, nedokáže slovům přiřadit význam, neorientuje se ve výpovědi), **motorická** (při poranění Brocova centra pacient trpí poruchami souvislé řeči a artikulace, říká např. *to je ... pro můj muž; ráno jsem vstal ... snídaně, chleba, máslo* ...) a **amnestická** (pacient si obtížně vybavuje pojmenování předmětů, např. drží v ruce tužku, ale slovo *tužka* si nevybaví). Typy **a.** není snadné rozlišit, symptomy jsou často kombinovány. Jakobson (1971) rozlišuje **a.** s poruchou paradigmatických vztahů (porušení schopnosti vybírat a nahrazovat jaz. jednotky) a s poruchou syntagmatických vztahů (neschopnost kombinovat jaz. jednotky a tvořit věty). Lurija (1970) uvádí dynamickou **a.**, při níž pacient pojmenovává věci, opakuje slova i věty, ale není schopen sám věty tvořit. – Podle Jakobsona (1971) ke ztrátě řeči dochází v opačném pořadí, než v jakém se dítě učí mluvit: pro ↑dětskou řeč je obvyklé pořadí slabika – slovo – syntagma – věta, u afatiků se nejprve narušuje stavba věty, potom struktura slova a nakonec slabika. Při totální **a.** dochází k úplnému rozpadu jaz. systému. Též ↑agramatismus, ↑neurolingvistika.

Lit.: Goodglass, H.: *Understanding aphasia*, 1993; Jakobson, R.: *Studies on child language and aphasia*, 1971; Jakobson, R.: *Poetická funkce*, 1995, 55–73; Kiml, J.: *Afasie a reedukace řeči*, 1969; Kulišťák, P. ad.: *Afázie*, 1997; Lehečková, H., Jazykové aspekty typologie afázií, *SaS* 46, 1985, 119–126; Lesser, R.: *Linguistic investigation of aphasia*, 1978; Lesser, R. – Milroy, L.: *Linguistics and aphasia: psycholinguistic and pragmatic aspects of intervention*, 1993; Lurija, A. R.: *Mozg čeloveka i psichičeskije processy*, 1963; Lurija, A. R.: *Traumatic aphasia*, 1970.

IN

AFEREZE

Vypouštění počátku slov n. slovních spojení, např. č. hov. *brý den* za *dobrý den* n. *si piš!* za *to si piš!* **A.** patří spolu s ↑apokopou, ↑deglutinací, disimilativním zánikem (↑disimilace), ↑haplologií, ↑kontrakcí, ↑synkopou, ↑fúzí k jaz. procesům, jimiž se zmenšoval fónický objem slov n. širších segmentů řeči a které se někdy souhrnně označují jako **redukce**.

RV

AFIX

Typ ↑morfu plnící různé funkce (slovotvorné, tvarotvorné); připojuje se ke kořenovému morfu, n. ke kmeni. Podle postavení vůči kořenovému morfu n. kmeni se rozlišují jednotlivé typy afixů: ↑prefix, ↑sufix, ↑postfix, ↑infix, interfix, ↑cirkumfix. Neaglutinované **a.** mající povahu ↑klitika se nazývají různě: **a.** mobile, **a.** diskrétní, **a.** distantní aj.: *směje se – on se směje*.

Lit.: Čermák, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova*, 1990; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Erhart, A.: *Základy jazykovědy*, 1984; *MČ* I, II, 1986.

KO

AGRAMATISMUS

Obtíže při výběru gramatických morfémů, neschopnost pacienta přiřadit slovnímu základu vhodnou koncovku. Jeden z příznaků ↑afázie. V č. se **a.** projevuje záměnou správných koncovek za nesprávné, vynecháváním gramatických slov (předložek, spojek, zvratných zájmen, tvarů pomocného slovesa *být*), nahrazováním méně frekventovaných tvarů jmen i sloves frekventovanějšími (pl. je nahrazován sg., ostatní pády nom., préteritum a futurum prézentem apod.).

Lit.: Jakobson, R.: *Studies on child language and aphasia*, 1971; Lehečková, H., Agramatismus v afázii, *SaS* 47, 1986, 138–147.

IN

AKCENTUACE

V užším smyslu typy, resp. realizace ↑přízvuku slovního. V širším smyslu typy, resp. realizace ↑prostředků prozodických vůbec, tj. kromě přízvuku i ↑slabičné intonace a ↑vokalické kvantity. Termín **a.** se většinou užívá v druhém smyslu pro postižení vývoje uvedených prozodických prostředků od ↑protoslovanštiny a ↑praslovanštiny jako komplexního systému, jehož jednotlivé složky byly navzájem propojeny a působily na sebe (tj. některé proměnlivě v průběhu času přejímaly v celém komplexu vedoucí roli a jiné byly naopak potlačovány) s výsledky v sl. jaz. dnes různými (↑slovanské jazyky).

Lit.: Bulachovskij, L.: *Akcentologičeskij kommentarij k češskomu jazyku* 1,1953, *2–3*, 1956; Cubberley, P. V.: *The suprasegmental features in slavonic phonetic typology*, 1980; Dybo, V. A.: *Slavjanskaja akcentologija*, 1981; Dybo, V. A. ad.: *Osnovy slavjanskoj akcentologii*, 1990, 1993; Ekblom, R.: *Zur Entstehung und Entwicklung der slavo-baltischen und nordischen Akzentarten*, 1930; Garde, P.: *Histoire de l'accentuation slave* 1–2, 1976; Horálek, K., Zum gegenwärtigen Stand der slavischen Akzentologie, *ZfSP* 29, 1961, 357–379; Illič-Svityč, V. M.: *Imennaja akcentuacija v baltijskom i v slavjanskom*, 1958; *Issledovanija v oblasti sravnitel'noj akcentologii indojevropejskich jazykov*, 1979; Jakobson, R., Über die Beschaffenheit der prosodischen Gegensätze, in: *Mélanges ... van Ginneken*, 1937, 26–33; Jakobson, R., Opyt fonologičeskogo podchoda k istoričeskim voprosam slavjanskoj akcentologii, in: *American Contrib. of the Fifth Intern. Congress of Slavists*, 1963, 46–59; Kortlandt, F. H. H.: *Slavic accentuation*, 1975; Lehfeldt, W.: *Einführung in die morphologische Konzeption der slavischen Akzentologie*, 1993; Meyer, K. H.: *Slavische und indogermanische Intonation*, 1920; Miletić, B., Über vermeintliche Spuren urslavischer Intonationen im Serbokroatischen und Čechischen, *ČMF* 17, 1931, 89–105; Nonnenmacher-Pribić, E.: *Die baltischen Akzent- und Intonationsverhältnisse und ihr quantitativer Reflex im Slovakischen*, 1961; Pisaro, M., Czech quantity: Proto-Slavic accentology, *Brown Slavic contributions* 13: *Modern Czech studies*, 2000, 66–75; Romportl, M., Zůstaly v češtině stopy praslovanských intonací?, *Sl* 22, 1953, 361–368; Rudnyćkyj, J. B.: *Slavische und indogermanische Akzentdubletten*, 1955; Sadnik, L.: *Slavische Akzentuation* I. *Vorhistorische Zeit*, 1959; Stang, Ch. S.: *Slavonic accentuation*, 1965; Stankiewicz, E.: *Studies in slavic morphophonemics and accentology*, 1979; Zaliznjak, A. A.: *Ot praslavjanskoj akcentuacii k russkoj*, 1975.

RV

AKCEPTOVATELNOST (akceptabilita)

Přijatelnost výrazů a struktur přirozeného jaz. v procesu komunikace v závislosti na ↑komunikační situaci, v níž jsou užity. Výrazy mohou být nepřijatelné z pamětních, stylistických, věcných důvodů (příliš komplikovaná souvětí, špatná volba kódu, protimluvy apod.). **A.** zahrnuje ↑gramatičnost, nikoli naopak. – **A.** textu pro ↑adresáta ovlivňuje i jeho produkci ↑mluvčím: pečlivá výslovnost, adekvátní volba útvaru národního jaz., zřetelná a diferencovaná strukturace textu, jednoznačnost referenčních a koreferenčních vztahů, potlačení protimluvů, zjednodušující a shrnující reformulace signalizované např. výrazy *prostě*, *jedním slovem*, výklad neznámé skutečnosti odkazem, přirovnáním ke skutečnosti analogické a adresátovi již známé apod. – **A.** textu může mluvčí ovlivnit i užitím výrazů navozujících komunikační soulad (*jak všichni víme*, *jak se říká*, *(vždyť) přece*), koncových otázek s kontaktovou funkcí (*mám pravdu?*; *co (říkáš / myslíš), že?*; *žejo?*; *viď?*; *ne?*; *oukej?* apod.), pronominálních i nominálních oslovení, etických dat. (*Najednou se* ***vám*** *na mě vyřítila horda lidí a všichni křičeli, že chtějí vyzkoušet* apod.), deminutiv (*Počkej na mě hodinu!* × *Počkej na mě hodinku* apod.) a jiných výrazových prostředků, jejichž užití snižuje nesoulad a posiluje soulad mezi účastníky komunikace (↑kondicionálu, ↑negace např. ve zjišťovacích otázkách, modálních sloves, nahrazování imper. otázkami apod.). Též ↑indikátory komunikačních funkcí výpovědí, ↑kontaktové prostředky.

Lit.: Greenbaum, S. (ed.): *Acceptability in language*, 1977; Grice, H. P., Logic and conversation, in: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.), *Syntax and semantics* 3, 1975, 41–58; Chomsky, N.: *Aspects of the theory of syntax*, 1965; *PMČ*, 1996; Searle, J. R.: *Expression and meaning*, 1979.

MN

AKOMODACE

1. Ve fonetice specifický typ ↑asimilace, přizpůsobení konsonantu okolním vokálům n. vokálů okolním konsonantům, při němž se uzpůsobují rysy funkčně irelevantní (↑artikulace). Je důsledkem koartikulace a souvisí s exis-

tencí tranzientů, tj. přechodových artikulačních a akustických jevů mezi hláskami v souvislé řeči. Změny jsou nejsilnější v rámci jedné slabiky (v ↑tautosylabických sekvencích), v ↑heterosylabických sekvencích je ovlivnění slabší, přes hranice přízvukového taktu (↑přízvuk slovní) se objeví jen při velmi rychlé a málo pečlivé mluvě. – Jednotlivé **typy a.** vedou k auditivně patrným změnám zvuku hlásek. V jaz. systému se mohou prosadit jako systémová změna varianty realizace fonému, tj. nový ↑alofon, n. zůstávají na úrovni fakultativní realizace, která není závazná ani pravidelná. V současné č. lze pozorovat zejména obměny vznikající **nazalizací** (nosním zabarvením hlásky v sousedství nazál; srov. rozdíl ve znění [*a:*] ve slovech [*ma:m*] a [*la:l*]), **labializací** (zesílením činnosti rtů, srov. proměny tvaru retní štěrbiny u [*m*] ve srovnání slov [***mila***] a [***mula***] n. výraznější zaokrouhlení rtů u vokálu vysloveného po retnici, srov. [*o*] ve slovech [*bok*] a [*lok*]), **palatalizovaností / palatalizací** (posunem výslovnosti ke středu ústní dutiny; srov. znění hlásky [*i*] ve slově [***ňiť***], jež zní poněkud jinak než ve slově [***šiška***], n. hlásky [*k*] ve slovech [***ruku***] a [***triki***]); méně výrazná je v dnešní č. **velarizace** (posun výslovnosti k zadní části ústní dutiny) a **asibilace** (připojení sykavého zabarvení v sousedství sykavek). – **Důsledkem a.** může být intervokalické oslabování některých konsonantů. V běžné (nespis.) mluvě tak mizí [*h*], [*j*] n. [*v*] (*to je toho* – [***toetoo***], *to nevím* – [*to neim*]) n. nosní souhláska, která vplyne do nazalizovaného konce vokálu (*nemám náladu* – [*neãna:ladu*]). **A.** může být počátkem změn funkčně relevantních rysů artikulace. Vede pak ke vzniku nových ↑alofonů a konečně k alternacím v rámci ↑morfonému. Srov. v diachronním pohledu na jaz. např. ↑přehlásky vokálů n. ↑palatalizace. K transkripci fonetického znění dokladů ↑transkripce.

Lit.: ↑fonetika, ↑fonologie, ↑ortoepie.

MK

2. V sémantice **a.** presupozice: posluchač akomoduje presupozici, která není v prvním plánu splněna; ↑presupozice.

Lit.: ↑presupozice.

EH

AKT MLUVNÍ (akt řečový)

Základní entita ↑teorie řečového jednání. Rozumí se jí realizace („dělání") ↑výpovědí s cílem dosáhnout v dané komunikační situaci (S) u adresáta mluvčím zamýšleného efektu, např. chápat výpověď *Na tvém místě bych tu zahradu koupil* v S_1 jako akt „rady", nikoli jako akt „sdělení", i když v S_2 by užití téže věty mohlo jako prosté „sdělení" platit. – Zakladatelé teorie řečového jednání (Austin, 1962; Searle, 1969) chápali **m.a.** jako komplexní strukturu simultánně realizovaných aktů dílčích, od vyslovování hlásek, slov, slovních tvarů, aktů ↑reference a ↑predikace až k realizaci komunikačních intencí; srov. Schlieben-Lange (1975). V podstatě lze (Searle, 1969) v rámci komplexně a simultánně chápaného **m.a.** rozlišovat: (a) akt **lokuční**, tj. realizaci (vyjadřování) slov a vět v dané situaci, neboli akt výpovědní; tento aspekt **m.a.** je do jisté míry srovnatelný s Danešovým (1964) termínem „výpovědní událost" (utterance – event); ↑lokuce; (b) akt **propoziční**, skládající se z (α) aktu **referenčního** (↑reference) a (β) aktu **predikačního** (↑predikace), tj v jádru aktuální jazyková formulace ↑propozice, neboli (propoziční) obsah dané výpovědi; (c) akt **ilokuční**, tj. v podstatě **cíl**, s jakým mluvčí „dělá" (a) (b); ↑ilokuce. – **M.a.** se v teorii často ztotožňují s (c), přičemž (a) a (b) se předpokládají: v Searlově notaci F(p). Jazyková indikace (c), neboli F není nutná, pokud je jednoznačně vyvoditelná z komunikační situace. Může však být jazykově indikována, a to: (i) ↑explicitními performativními formulemi (*Nabízím ti, že tě tam zavezu*); (ii) konvencializovanými ↑komunikačními výpovědními formami (*Co abych / kdybych tě tam zavezl!?*); (iii) indirektně jinými způsoby (*Mohu tě tam zavést*; *Chceš / Nechceš, abych tě tam zavezl?*; *Jsem ochoten tě tam zavést* aj.); ↑indikátory KF, ↑indirektní realizace a indikace KF. Též ↑perlokuce.

Lit.: Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco slovy*, 2000); Daneš, F., A three-level approach to syntax, in: *TLP* 1, 1964, 225–240; Grepl, M., Co děláme, když mluvíme (seriál 10 článků), in: *Universitas* 1991/92; *SČ*, 1998, 410–478; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; Schlieben-Lange, B.: *Linguistische Pragmatik*, 1975, 30–40.

MG

AKTANT (participant)

V gramatikách založených na pojmu ↑valence valenční člen slovesa (subst., adj., adv.), tvořící spolu s příslušným nositelem valence ↑**valenční rámec**; slovesný valenční rámec se pokládá za základní prvek významové stavby věty (sémantické struktury věty v ↑DVS, ↑tektogramatiky v ↑FGP): ***Petr*** (**a.**$_1$) *napovídá* ***spolužákovi*** (**a.**$_2$), valenční rámce jiných slovních druhů jsou základní prvky významové stavby frází nižších než věta, např. nominální fráze (skupiny): *napovídání* ***Petra*** (**a.**$_1$) ***spolužákovi*** (**a.**$_2$), participiální fráze (skupiny): *napovídající* ***spolužákovi*** (**a**$_2$); *napovídaný* ***Petrem*** (**a.**$_1$) ***spolužákovi*** (**a.**$_2$). Zpravidla se předpokládá, že **a.** může být buď obligatorní, n. potenciální (fakultativní v pojetí FGP). Počet **a.** je v různých koncepcích různý. Ve FGP se rozlišuje pět **a.**, a to: **Konatel** (včetně **Nositele**), **Patiens**, **Adresát**, **Původ** (Origo) a **Výsledek** (Efekt); má-li sloveso pouze jeden **a.**, je to vždy Konatel (Tesnièrův 1. aktant), má-li sloveso dva **a.**, je to Konatel a Patiens (Tesnièrův 1. a 2. aktant), další aktanty plní, s ohledem na jejich sémantiku, některou z rolí Adresát, Původ n. Efekt. FGP rozlišuje mezi **a.**, tj. prvky větné stavby, tedy jaz. systému, a kognitivními rolemi, které jsou záležitostí obsahovou (nevázanou na strukturu jednotlivého jaz.). Počet a způsob rozlišování **kognitivních rolí**, zvaných též **sémantickými rolemi, sémantickými pády** (u Fillmora a prací na něho navazujících), se v jednotlivých pracích a přístupech liší. Pro zjednodušení mluví někteří autoři o **a. levointenčních** a **pravointenčních** (tzv. levá a pravá intence tu ovšem nemá nic společného s pořadím **a.**). V koncepci Danešově (Daneš-Hlavsa ad., 1981) se na soustavný výčet sémantických **a.** (rolí) (nazývaných tam participanty) vědomě rezignuje, vyjmenovávají se některé (jako agens, procesor, iniciátor, posesor apod.), pro další se užívá jejich parafrází; ↑DVS. Karlík (v SČ, 1998), navazuje na DVS, určuje sémantické role **a.** víceméně intuitivně; rozlišuje **a. substanční** (**agens**, **kauzátor**,

procesor, **patiens**, **recipient**, **nositel** aj.; sporný je statut **beneficientu**) a **a. propoziční** (**informace** aj.). Koreluje také **a.** s větnými členy a mluví pak o **aktantových komplementech** (podmětovém, předmětovém), za **a.** komplement považuje i obligatorní doplnění lokální, časová a prostředková (**a.** komplement adverbiální). Obligatorní doplnění způsobová a měrová a také „doplněk po slovesech neplnovýznamových" pokládá rovněž za komplementy, avšak neaktantové. Karlík (2000) naznačuje v návaznosti na Jackendoffa (1995) možnost kontrolovaně odvozovat **a.** a jejich sémantické role z sublexikální struktury lexikální jednotky, která je nositelem valence; ↑valence. – V rámci ↑TGG se mluví o **tematických rolích/theta rolích** (**Θ rolích**), což jsou sémanticky definované ↑argumenty. Soubor tematických rolí vytváří tematický rámec (*thematic frame*) lexikální jednotky, který je součástí její ↑subkategorizace. Realizaci sémantických a syntaktických požadavků subkategorizace zabezpečuje ↑projekční princip. V ↑teorii řízení a vázání jsou tematické role a jejich formální realizace součástí samostatného modulu ↑teorie theta.

Lit.: Jackendoff, R.: *Semantic structures*, 1995; ↑valence.

JPa, LV

AKTIVACE

Obecně stav zvýšené připravenosti organismu k činnosti (opakem je inhibice). Při ↑produkci a ↑porozumění řeči se **a.** chápe jako stav zvýšené pohotovosti těch obsahů (a potažmo i slov) v mysli jedince, které nějak souvisí s tématem komunikace. Např. mluvíme-li o středověké architektuře, aktivují se v naší mysli odpovídající znalosti, pojmenování (např. *katedrála*, *gotický*, *hradby*), popř. i vizuální představy. **A.** se projevuje zvýšením pozornosti komunikantů, popř. i emočním vzrušením; též ↑kognitivní báze.

Lit.: Eysenck, M. – Keane, M.: *Cognitive psychology*, 1990; Nakonečný, M.: *Základy psychologie*, 1998.

IN

AKTUALIZACE

V č. prostředí ve shodě s teorií ↑spisovného jaz. rozpracovanou ↑Pražskou školou (Havránek) je **a. výrazových prostředků** záměrná odchylka od standardního užívání jaz. Pomocí **a.** se obrací pozornost na způsob vyjádření, pro příjemce je zdrojem estetického prožitku, může však sloužit i hierarchizaci informace. **A.** je opakem **automatizace**, způsobu vyjádření, který je pro daný komunikační cíl natolik ustálený, že nebudí pozornost; může se proto označit také jako **disautomatizace**. (Mukařovského termín **deformace** jaz. prostředků nebyl pro své záporné konotace přijat.) – **A.** je možná na všech ↑rovinách jaz., její volba a míra využití se však liší podle ↑funkčního stylu. Např. ve ↑stylu poetickém má důležitou funkci **a. zvuková** (**fonická**), která spočívá zejména ve veršové organizaci výrazových prostředků (metrum, rým, ↑eufonie), zatímco **a. grafická**, která spočívá v obměně typu písma a uspořádání komunikátu na ploše, je častým prostředkem stylu reklam. Poměrně řídká je **a. hláskoslovná**, pokud k ní ovšem nepočítáme užití prostředků mimo spis. jaz. Může k ní být využito podob hyperkorektních (např. u Krásnohorské *upýpati se* m. *upejpat se*) n. ↑slovních hříček, např. u Wericha *prolhášení* m. *prohlášení* n. v novinách *přezíravost z nedostatku prozíravosti*. **A. tvaroslovná** využívá podobně jako hláskoslovná tvarů nespis., v rámci spis. jaz. pak především konkurence mezi formou stylově neutrální n. hov. a formou kniž., např. u Seiferta: *O dětství tesknĕ rozvažuji teď / je konec všemu, už si hlavu nelam. / Jen ještě jednou včelám záviděť, / jen ještě jednou záviděti včelám*. Vedle konkurence *záviděť – záviděti* je zde zdrojem **a.** anafora *jen ještě jednou* a ↑chiasmus *včelám záviděť – záviděti včelám*, podmíněný ovšem požadavky metra a rýmu. Mnohem častější je **a. slovotvorná**, vlastně vznik každého ↑neologismu je zpočátku provázen pocitem výrazové **a.** Zvlášť silná je aktualizovanost u ↑okazionalismů, např. *krahujčit očima* (Bass) n. *nosoprška* (Škvorecký). – Značně široké pole pro **a.** nabízí **syntaktická stavba** (obměny slovosledu, vazeb slov, neobvyklá míra implicitnosti a explicitnosti, přesuny mezi souřadností a podřadností, syntaktický paralelismus, vytváření disharmonie ve výčtech apod.). Hojné příklady takové **a.** poskytují texty 19. a poč. 20. stol., později jí ubývá. Lze tak však v psaném textu chápat i uvolnění větné stavby, které je naopak (jako stylizace spontánní mluvy) v dnešní próze běžné. Nejvíce je rozvinuta **a. lexikální**: dosahuje se různými posuny ustáleného významu slov (↑metafora, ↑metonymie, ↑synekdocha, ↑personifikace), porušováním idiomatických spojení, hromaděním slov podobného n. protikladného významu, nahrazováním konkrét abstrakty apod.; bývá spojena s **a.** syntaktickou, např. *Volným, lenivým krokem, zabrán v myšlénky, v neurčité, rozlité snění splývající neuvědoměně s ruchem ulic, s rozstříkaným jasem plynů a s pohybujícími se černými skvrnami večerních chodců, / bylo to stálé přelévání, směsování se a vlévání téhož tesknĕho, chladnĕho žluta v modré a těžké černo, / loudal se z ulice do ulice* (Karásek ze Lvovic). – Největší prostor pro výrazovou **a.** poskytuje funkční ↑styl umělecký a mezi jeho žánrovými typy ↑styl poetický. Zatímco v textech prozaických a dramatických jde zpravidla o **a.** sémantickou, v textech poetických je vedle stránky sémantické aktualizována i stránka zvuková (výběr výrazových prostředků je podřízen schématům rytmickým, rýmovým a eufonickým). Výrazová **a.** je charakteristická i pro styl fejetonistický, právě jí se tento funkční styl odlišuje od stylu odborného. Odvážnou výrazovou **a.** se často vyznačuje styl reklamní, zaměřený na získávání klientů. Aktualizované výrazové prostředky v textech uměleckých a fejetonistických mají funkci estetizační. U aktualizovaných textů publicistických a ještě více v promluvách konverzačních a epistolárních jde často také o sebeprezentaci původce promluvy. Aktualizaci výrazové stránky se vyhýbají funkční styly sloužící jen ke sdělování věcných informací: styl odborný, administrativní a hospodářský. Též ↑aliterace, ↑amplifikace, ↑antiteze, ↑epiteton, ↑hříčka slovní, ↑katachreze, ↑metafora, ↑metonymie, ↑perifráze, ↑personifikace, ↑synekdocha, ↑rétorické figury a tropy.

Lit.: Červenka, M.: *Významová výstavba literárního díla*, 1992 (něm. 1978); Doležel, L., Aktualizace v současném uměleckém jazyce, *NŘ* 48, 1965, 153–161; Hausenblas, K., Čeština v dílech

slovesného umění, *NŘ* 52, 1969, 127–140; Havránek, B., Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura, in: *SČJK*, 1932, 52–70 (přetištěno in: *SSJ*, 1963, 41–51); Ivanová-Šalingová, M., Aktualizovaná expresivita jazykových prostriedkov, *JŠ* 11, 1971, 30–46; Macurová, A., K aktualizaci výstavby textu a aktivizaci jeho recepce, *SaS* 51, 1990, 21–30; Macurová, A. – Mareš, P.: *Text a komunikace*, 1992; Mareš, F., Lingvistické přístupy a umělecký text (náčrt problematiky), *Linguistica* 17, 1988, 150–158; Miko, F.: *Aspekty literárneho textu*, 1989; Mukařovský, J., Jazyk spisovný a jazyk básnický, in: *SČJK*, 1932, 123–156 (přetištěno in: *Studie z poetiky*, 1982, 34–54); Mukařovský, J., Estetika jazyka, *SaS* 6, 1940, 1–27 (přetištěno in: *Studie z poetiky*, 1982, 61–92); Novotný, J., Aktualizace a její vztah k predikaci a predikativnosti, *JA* 10, 1973, 139–143; *PMČ*, 768–774; *StSČ*, 9–14, 181–183; Šimonková, A., Aktualizace v jazykových projevech publicistického stylu, in: *Sb. Ped. Fak. Ústí nad Labem*, 1978, 143–160; Vodička, F., Vývoj literární struktury, in: *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 344–355.

MJ

AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚTNÉ (AČ) (struktura věty informační)

Pojem uvedený do č. strukturní lingvistiky Mathesiem, v návaznosti na řadu badatelů fr. (Weil) a něm. (von Gabelentz, Paul, Wegener, Ammann aj., v Praze Marty), kteří podobně jako lingvisté r. a jiní rozebírali vztahy mezi ↑slovosledem a ↑prozodií věty a jejich funkce týkající se členění oznamovací věty (z hlediska významu) na „to, o čem se v ní mluví" a „to, co se o tom vypovídá"; pro první z těchto dvou pojmů (tzn. jaz. vyjádření „dané" informace, kterou má posluchač pohotově) se užívají termíny ↑základ, ↑východisko, téma věty (popř. výpovědi), angl. topic (theme), pro druhý pojem (odpovídající „nové" informaci, popř. novému vztahu mezi prvky „danými") mají různé přístupy termíny ↑jádro, ↑ohnisko věty, réma, angl. focus (theme, comment). – Mathesius (1939; zde cit. ze sb. Mathesius, 1947) rozlišoval mezi východištěm a jádrem výpovědi a byl si vědom existence vět majících jen jádro (s. 235–236). Jako „centrum východiště" označuje ten člen, který je „aktuálnější", a ostatní jeho prvky „se stávají elementy průvodními" (s. 238); podobně jádro „rovněž velmi často […] obsahuje vedle vlastního centra výrazy průvodní, které k centru vedou" (s. 239). I v dalších článcích Mathesius (1929, 1942) charakterizoval AČ vět v různých kontextových pozicích a stylech, označil je za hlavní princip č. slovosledu a ukazoval, jak důležité je pro plynulost č. textu. – Na Mathesiovo pojetí navázala řada č. lingvistů; podrobnou a ucelenou koncepci popisu AČ vypracoval především Firbas; jeho pojetí (v podobě obměněné přístupem Svobodovým) je v tomto slovníku charakterizováno pod heslem ↑funkční větná perspektiva (FSP); tam jsou charakterizovány i výsledky Danešovy a Uhlířové. Pro porovnání AČ v č. a v angl. jsou podstatné i příspěvky Duškové ad. (zejm. 1988). Závažné poznatky o AČ v něm. i obecné závěry přinesl Beneš (1959, 1968); pro poznání AČ v r. i pro její porovnání s č. mají velký význam publikace Adamcovy (1966, 1995). V posledních desetiletích se studium jevů AČ velmi rychle a široce rozvíjí i v řadě zahraničních směrů.

Jádro tohoto hesla je věnováno soustavnému, explicitnímu zpracování AČ jako části jaz. systému, ke kterému se dospělo v rámci ↑funkčního generativního popisu (FGP) jaz. Tento přístup k AČ navazuje na Mathesia a Firbase v tom, že rozlišuje ↑vlastní základ a vlastní ↑ohnisko (jádro) jako dva krajní body v hloubkové (významové) stavbě věty, tedy v její ↑tektogramatické reprezentaci (TR), přičemž jak základ, tak ohnisko mají i členy další. V tomto pojetí (viz Sgall, 1967; Hajičová, 1973, 2000; Sgall – Hajičová – Buráňová, 1980; Hajičová – Parteeová – Sgall, 1998) se vychází z Firbasových pojmů kontextové zapojenosti a ↑výpovědní dynamičnosti (VD) i z jeho rozlišení ↑vlastního tématu (které je často kontrastivní) a místní n. časové kulisy. Některé jeho pojmy a vzájemné vztahy mezi nimi byly upřesněny, aby mohly být opřeny o operativní (testovatelná) kritéria a začleněny do formálního popisu jaz. – Proto se v FGP pojednává hierarchie VD (a na ní založený pojem hloubkového slovosledu) jako záležitost čistě syntagmatická, tzn. že každý uzel stromu v TR má svůj jediný stupeň VD. Každý uzel je buď kontextově zapojený (KZ), n. nezapojený (NZ), a tento protiklad (který se týká i jednotlivých hodnot morfologických kategorií) se chápe na základě jeho ztvárnění v jaz. systému, ne v doslovné platnosti; v příkladech jako (1) n. (2) totiž lze vidět jak slova, která ve větě vystupují jako NZ, ačkoli jsou referenčně shodná (úplně n. ve smyslu překrývání či asociativních vztahů) s prvky obsaženými v předcházejícím kontextu, jako např. *jeho* v (1), tak i slova, která naopak vystupují jako KZ, ačkoli jsou dána buď situací dané promluvy (jako *ti* v (2)) n. obecným komunikačním kontextem (konsituací) dané sdělovací situace, jako *městě* v (3), popř. kulturním zázemím, srov. *Aristoteles* ve větě (4): (1) *(Seděli vedle nás starší manželé) Ji jsem neznala, poznala jsem jen jeho*; (2) *Tohle ti rádi svěříme*; (3) *V každém městě je několik knihkupectví*; (4) *Aristoteles nerozlišoval AČ od gramatického členění věty*. – V souhlasu s Firbasem se ve FGP považuje řídící sloveso zpravidla za dynamičtější než všechny KZ členy na něm závislé, a méně dynamické než všechny na něm závislé členy NZ. Nepracuje se však s jeho pojmem ↑transitu, protože i sloveso samo a jeho temporálně-modální hodnoty se vidí jako NZ (primárně) n. KZ. Porovnání obou přístupů s jinými podal Sgall (1987), další argumenty vyrovnávající se s hledisky Firbasovými a Svobodovými viz Sgall (1986, 2000). Že je AČ integrální součástí jaz. systému, a nepatří tedy (jen) do oblasti sdělovacího procesu (parole), nýbrž do významové stavby věty, o tom svědčí především dvě skutečnosti (už Sgall, 1967): (i) k prostředkům vyjádření AČ patří i prvky tvaroslovné, jako je v č. především rozdíl mezi zájmennými tvary slabými (vždy nepřízvučnými, příklonnými: *ho*, *mu*, *ti*, *se*, *si*), které jsou vždy v tématu (stejně jako nulový tvar podmětového zájmena), a tvary silnými (*jeho* atd.: v ohnisku, v kontrastivním tématu, po předložce n. v koordinaci); základ věty je vyznačen částicemi n. sufixy v japonštině, v jaz. tagalog aj.; (ii) rozdíl mezi dvěma větami lišícími se jen svým AČ je rozdílem v jejich (jaz.) významu (v TR); ten se obráží i v rozdílu obsahovém; v obecném případě je jejich význam různý, a to se může projevit i rozdílem v pravdivostních podmínkách vět, např. (velkými písmeny se označuje příznakové, nekoncové postavení ↑intonačního centra věty): (5) *Málo*

knih čte mnoho lidí; (6) *Mnoho lidí čte málo knih*; (7) *Po večerech pracovala na své disertaci*; (8) *Na své disertaci pracovala po večerech*; (9) *V jídelně se snídá*; (10) *V JÍDELNĚ se snídá.* – Jak potvrdily diskuse o dnes už klasických příkladech (5) a (6) (o jejich angl. protějšcích, kde se vedle změny slovosledu uplatňuje i protiklad ↑rodu slovesného (aktiva a pasiva)), dosah působnosti (↑skopus) ↑kvantifikátorů je tu (v primárním, preferovaném významu vět) dán AČ: méně dynamický člen má širší dosah. Totéž platí např. o větě (3). Příklady (7) a (8) ukazují, že se tato významová relevance AČ týká větné stavby obecně, ne jen dosahů kvantifikátorů. Na větách (9) a (10) je vidět obdobný významový rozdíl vyjádřený ne slovosledem, ale postavením intonačního centra (srov. Mathesiův protiklad ↑objektivního a ↑subjektivního pořadu). – Je třeba rozlišovat jak vyjádření slovosledné, tak i prozodické: (9) a (10), (7) a (8) apod. jsou dvě různé věty, ne jen dvě varianty věty jediné. Zanedbávání tohoto rozdílu je často zdrojem nedorozumění. Je třeba vždy, když přichází v úvahu sekundární umístění intonačního centra, uvádět, kde je umístěno, aby byla věta v potřebné míře specifikována. – Uvedený významový rozdíl dokládá, že tu nejde o skutečnou synonymii, i když ovšem existují dvojice vět, ve kterých rozdíl v AČ nemění pravdivostní podmínky, např. mluví-li se o jednotlivých individuích, jako v (11) a (12), tj. ve větách s různým AČ, a tedy s různou významovou stavbou, které odpovídají stejnému kognitivnímu obsahu, ale hodí se do různých kontextů: (11) *Petr uviděl Marii*; (12) *Marii uviděl Petr.* Jak stupnice (resp. hierarchie) VD, tak rozdělení věty na základ a ohnisko (jádro) může být přezkoušeno na základě operativních kritérií, jako je ↑otázkový test a další testy, založené na možném pokračování, popř. komentování věty. – Upřesnění ve výše uvedených a v některých dalších bodech umožnilo v rámci FGP spojit popis AČ s popisem ostatních aspektů významové stavby jaz., takže místo AČ v rámci jazykového systému (↑langue) je tu jasně vymezeno. Větná stavba se zachycuje na základě těchto obecných předpokladů (podrobnější diskuse u Sgalla ad., 1986; explicitní podobu formalismu uvádí Petkevič, 1995; připr.): (i) vybere se sloveso a vyznačí se, zda je KZ n. NZ; (ii) strom se postupně vytváří (prochází) shora dolů a zleva doprava; přitom se vybírají druhy závislosti z ↑valenčního rámce řídícího slova (včetně doplnění volných); vlevo od řídícího uzlu, tj. s nižším stupněm VD, se (fakultativně) generují KZ členy závisící na něm; (iii) KZ uzly kontrastivní mají nižší stupně VD než nekontrastivní; (iv) NZ závislé uzly mají stupně VD podle ↑systémového uspořádání (Sgall ad., 1995); (v) aktant (vnitřní doplnění) se generuje jen jednou. – Věta (13) by byla postupně generována kroky vyznačenými ve schématu (14), ve kterém se uvádí závislý člen vždy ve dvojici závorek a vynechávají se symboly pro funktory a gramatémy (↑FGP, ↑valence, ↑tektogramatika); výraz *proto, že* nemá v TR uzel, chápe se jako vyjádření příčinného vztahu, kterému v TR odpovídá funktor u slova *potřebovat*; ten charakterizuje vedlejší ↑klauzi jako ↑příslovečné určení příčiny: (13) *Honza tě tu ráno hledal proto, že potřebuje tvůj sešit.* (14) (a) hledat.KZ; (b) (Honza.KZ) hledat.KZ; (c) (Honza.KZ) (ty.KZ) hledat.KZ; (d) (Honza.KZ) (ty.KZ) (tu).KZ hledat.KZ; (e) (Honza.KZ) (ty.KZ) (tu.KZ) (ráno.KZ) hledat.KZ; (f) (Honza.KZ) (ty.KZ)... hledat.KZ (potřebovat.NZ); (g) (Honza.KZ)... hledat.KZ (potřebovat.NZ (sešit.NZ)); (h) (Honza.KZ) (ty.KZ) (tu.KZ) (ráno.KZ) hledat.KZ (potřebovat.NZ ((ty.KZ) sešit.NZ)). – Předpoklady (i) – (v) ovšem zachycují jen základní jádro větných struktur; celkovou situaci komplikují a specifická pravidla si vyžadují zejm. jevy jako: (a) ↑koordinace a ↑apozice, tj. syntaktické vztahy, které vyžadují další rozměr popisu; jimi vytvářené skupiny mohou jako celek záviset na slovu řídícím (např. *Jiří, český král, navrhoval spojenectví evropských států*), n. být rozvity společným členem závislým (*Milena a Rudolf, kteří se vzali, ...*); (b) ↑rematizátory (angl. 'focus sensitive particles', 'focalizers'; Hajičová – Parteeová – Sgall, 1998) jako *jen, právě* n. ↑negace aj.; ty mají primárně ve svém dosahu právě ohnisko věty (např. *Přišel*.KZ *tam*.KZ *jen Milan*.NZ; *Zdena*.KZ *to*.KZ *neudělala*.NZ), ale mohou být v sekundárních případech i např. uvnitř základu: *Neudělala*.KZ *to*.KZ *proto, že neměla*.NZ *čas*.NZ (v kontextu, který lze charakterizovat otázkou *Proč to neudělala?*); (c) odchylky povrchového (morfematického) slovosledu od stupňů VD, včetně možností narušujících tzv. princip členské sounáležitosti, ↑projektivita stavby věty; syntagma může být v morfematické podobě věty přerušeno členem, který do něho nepatří, srov. např. *Milana*.z *jsme plánovali poslat*.ř. *do Francie*; *Sportovec*.ř. *on je dobrý*.z; *větší*.ř *město než Plzeň*.z, kde členy přerušeného syntagmatu, které z hlediska VD, a tedy pořadí uzlů tektogramatického stromu zleva doprava patří k sobě, označujeme jako z(ávislý) a ř(ídící). Teoretickému zkoumání AČ a příbuzných jevů se věnuje (zčásti v přímé n. nepřímé návaznosti na č. lingvistiku) řada badatelů zahraničních; někteří kladou tyto jevy na zvláštní rovinu, jejíž vztah k ostatním aspektům jaz. systému často zůstává bez bližší specifikace. Po prvních iniciativních příspěvcích jako Halliday (1967), Chafe (1974) věnují Reinhartová (1981), Jacobs (1983) a další pozornost ↑formální (intenzionální) sémantice a zkoumá se i vztah k větné prozodii, zejm. Selkirková (1995), Steedman (2000), stejně jako ke kontextovému zakotvení výpovědi i věty (Vallduví, 1992); závažné jsou i příspěvky Princeové, Rootha, Krifky, Erteschik-Shirové, Höhleho, Geilfuße-Wolfganga ad. (viz i stanoviska Parteeové u Hajičové ad., 1998). Je zřejmé, že jevy AČ vyvolávají širokou pozornost právě v souvislosti s novou orientací lingvistiky na interaktivní povahu jaz. a na jeho fungování ve sdělovacím procesu.

Lit.: Adamec, P.: *Porjadok slov v sovremennom russkom jazyke*, 1966; Adamec, P., Wortstellung, in: Koester-Thoma, S. – Zemskaja, E. A. (eds.), *Russische Umgangssprache*, 1995, 127–149; Beneš, E., Začátek německé věty z hlediska aktuálního členění větného, *ČMF* 41, 1959, 205–217; Beneš, E., On two aspects of functional sentence perspective, in: *TLP* 3, 1968, 264–274; Dušková, L. ad.: *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*, 1988; Geilfuß-Wolfgang, J.: *Über gewisse Fälle von Assoziation mit Fokus*, 1996; Hajičová, E., Negation and topic vs. comment, *AUC-PhilPrag* 16, 1973, 81–93; Hajičová, E., Presupposition and allegation revisited, *JP* 8, 1984, 155–167; rozšířeno in: Sgall, P. (ed.), *Contributions to functional syntax, semantics and language comprehension*, 1984, 99–122; Hajičová, E., Teorie optimality a aktuální členění věty, *SaS* 61, 2000, 161–169;

Hajičová, E. – Partee, B. H. – Sgall, P.: *Topic-focus articulation, tripartite structures, and semantic content*,1998; Halliday, M. A. K., Notes on transitivity and theme in English, *JL* 3, 1967, 37–81, 4, 1968, 179–215; Chafe, W. L., Language and consciousness, *Lg* 50, 1974, 111–133; Jacobs, J.: *Fokus und Skalen. Zur Syntax und Semantik von Gradpartikeln im Deutschen*, 1983; Mathesius, V., Zur Satzperspektive im modernen Englisch, *Archiv für das Studium der neuen Sprachen und Literaturen* 155, 1929, 202–210; Mathesius, V., Řeč a sloh, in: Havránek, B. – Mukařovský, J. (eds.), *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 13–102; Mathesius V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; Petkevič, V., A new formal specification of underlying structures, *ThL* 21, 1995, 7–61; Petkevič, V.: *Underlying structure of sentence based on dependency*, připr.; Reinhart, T., Pragmatics and linguistics: An analysis of sentence topics, *Philosophia* 27, 1981, 53–94; Selkirk, E., Sentence prosody: intonation, stress and phrasing, in: Goldsmith, J. A. (ed.), *Handbook of phonological theory*, 1995, 550–569; Sgall, P., Functional sentence perspective in a generative description, *PSML* 2, 1967, 203–225; Sgall, P., Vlastní téma, diatéma a stupně dynamičnosti, *SaS* 47, 1986, 193–207; Sgall, P., The position of Czech linguistics in theme-focus research, in: Steele, R. – Threadgold, T. (eds.), *Language topics*, 1987, 47–55; Sgall, P., Jan Firbas: Functional sentence perspective in written and spoken communication, *JP* 32, 2000, 639–644; Sgall, P. – Hajičová, E. – Buráňová, E.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; Sgall P. – Pfeiffer, O. ad., Experimental research on systemic ordering, *ThL* 21, 1995, 197–239; Steedman, M., Information structure and the syntax-phonology interface, *LI* 31, 2000, 649–689; Vallduví, E. – Engdahl, E., The linguistic realization of information packaging and grammar, *Lgs* 34, 1996, 459–519; ↑funkční perspektiva větná.

EH

AKUZATIV (4. pád)

Obecně se pokládá za ↑pád primárně syntaktický, přesto existují pokusy i o postižení jeho významu; podle řady z nich podstatnou složku významu **a.** tvoří moment [-aktivní účast na ději/stavu], [+celostnost/holisticno]. **A.** se může klasifikovat podle různých kritérií: (1) Podle dominace funkce, kterou **a.** plní, se tradičně rozlišuje (1a) **a.** syntaktický a (1b) **a.** sémantický. (2) Podle slovního druhu výrazu, který **a.** přiděluje, se rozlišuje (2a) **a.** (ad)verbální (*vidět Sněžku // co*) a (2b) **a.** (ad)prepoziciónální (*vidět na Sněžku // kam*). – **Typ (1a)** je omezen na (2a) a je základní: slovesa, která **a.** přidělují (mají akuz. vazbu/valenci), jsou ↑tranzitivní slovesa; **a.** doplnění je buď jediným předmětem (*vidět někoho/něco*), n. jedním ze dvou předmětů, buď „vzdálenější" od slovesa (*věnovat někomu něco/někoho*), n. „bližší" ke slovesu (*nutit někoho k něčemu*). Tento **a.** se pokládá za pád strukturní (tj. ovlivněný morfologickým okolím, tj. slovesným flexémem s gramémem aktiva, nejsou-li důvody pro pád jiný); u nás Karlík (2000): *Učitel chválí **žáka** – **Žák** je chválen učitelem.* Proto není možný u subst. ani u adj. (s jedinou výjimkou: *dlužný odpověď*); naopak ho „dědí" ↑neurčité tvary slovesa: tzv. ↑participia na *-ící* (*píšící povídku*), ↑přechodníky (*píšíc / napsavši povídku*) a inf.: *psát povídku*. Jako strukturní pád je **a.** přepsatelný ↑genitivem: *Nalij mi **to víno** – Nalij mi **toho vína*** (tzv. gen. partitivní); *Nemám **peníze** – Nemám **peněz*** (tzv. gen. záporový); náhrada se dá interpretovat jako prostředek odstranění holistického významu **a**. Další systémové pravidelnosti **a.**: (i) rozštěpení akuz. předmětu do dvou členů: jednoho s formou **a.**, druhého s formou dat., vyjadřujícího zainteresovanost: *Myje **se/holčičku** – Myje **si/holčičce ruce***; toto rozštěpení se dá interpretovat také jako prostředek odstranění holistického významu **a.**, ↑dativ; (ii) hierarchizace účastníků situace: *Napustit **vanu** vodou – Napustit **vodu** do vany* (Panevová, 1980; Daneš ve VT, 1985); dá se interpretovat jako holistická perspektivizace situace (**a.** v první větě vyjadřuje, že vana byla napuštěna celá, v druhé se to nevyjadřuje). – **Typ (1b)** je možný jak u (2a), tak (2b) a reprezentuje tzv. **a.** adverbiální, a to: časově měrový (*Hrál **hodinu** // **dlouho***; *starý **tři roky***), váhově měrový (*Ten pytel váží **tunu** // **hodně***) a délkově měrový (*Skočil **metr** // **daleko***). Tento **a.** se chová zcela jinak než v typu (1a), zvl. (i) nemění se v závislosti na morfologickém okolí: *hrát **hodinu** – hraní **hodinu** × četl **knihu** – čtení **knihy**; Klavírista hrál **hodinu** – Hrálo se **hodinu** × Jana čte **knihu** – **Kniha** se čte*, (ii) je omezen na jména označující míry, u jiných musí být celostnost vyjádřena atributem: *Hrál *cestu // celou cestu*. Prediktabilní a významem vidu licencovaná je změna prostého **a.** časového u nedok. slovesa na **a.** s předl. *na* u slovesa dok.: *Psal dopis **hodinu** – Napsal dopis **za hodinu***. Dále je prediktabilní, že časový **a.** vytěsňuje časová adv., je-li třeba časový údaj označit subst., aby mohlo být užito ↑determinátoru, tedy NS: *V pátek / Na podzim přijedu → *V tento pátek / *Na příští podzim přijedu*, nýbrž: *Tento pátek / Příští podzim přijedu*. Zvláštní je dvojice *Běžel **stovku** – Běžela se **stovka***, protože podle *Hrál hodinu – Hrálo se hodinu* by se očekávalo **Běžela se stovka* a *Běželo se stovku*. **A.** typu (1b) se vykládá nesnadno: v současné lingvistice sílí vliv pojetí, která nestrukturní pády a prosté pády nepřidělované lexikálním významem výrazu pokládají za pád přidělovaný lexikálně nerealizovanou předložkou, tedy: *spát* – [[PREP] – [*hodinu*]NS]PS-adjunkt. Zvláštní status se přiznává tzv. **a.** nositele děje (subjektovému): *Bolí **mě** hlava*; *Zebe **mě** do rukou*; s typem (1b) má společné to, že při záporu se **a.** nemění na gen.; k jeho výkladu viz Kopečný v ZČSk. – Sporný je výklad **a.** v doplňkových NS typu *Odešel, ruku v kapse* (často se předpokládá, že **a.** je přidělován slovesem *mít*, které je v daných konstrukcích ve tvaru přechodníku přítomného elidováno). Také ↑pád, ↑předmět, ↑tranzitivní sloveso, ↑akuzativ s infinitivem.

Lit.: Běličová, H.: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu*, 1982; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; *NS*, 1969, 199–200; Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*, 1962, 122–137; Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*, 1980; *VT*, 1985, 51–63; *ZČSk*, 1962, 214–215.

PK

AKUZATIV S INFINITIVEM (AcI-konstrukce)

Syntaktická konstrukce, ve které ve větě vedle hlavního slovesa vystupují jako hlavní větné členy (kromě dalších, pro danou konstrukci nerelevantních) ještě NS v akuz. a inf., přičemž podstatným rysem konstrukce je, že NS zaujímá pozici (nevyjádřitelného, ale vyrozumívaného) subjektu infinitivu: *Slyším Pavla nadávat*. Často, ale ne vždy se tedy stává, že toto jméno hraje dvojí roli, totiž jednak předmětu hlavního slovesa (*slyším Pavla*) a jednak subjektu infinitivu (*Pavel nadává*). Tradičně se roz-

lišují tři typy těchto konstrukcí. Hlavní sloveso je: (a) neaktivní sloveso vnímání (*Slyším Pavla nadávat* × **Poslouchám Pavla nadávat*; *Viděl (spatřil, cítil) jsem ho odcházet* × **Pozoroval jsem ho odcházet*); (b) sloveso způsobování (*Nechal matku čekat*; *Dala dítě čurat*; *Učil děti plavat*); (c) sloveso *mít*, pokud sloveso v inf. označuje polohu (*Měla lokny koketně viset do čela*; *Měl auto stát v garáži*). Výklady syntaktické struktury AcI-konstrukcí v rámci TGG jsou natolik odlišné, že je nelze zobecnit ani taxativně uvést. Totéž platí i pro výklady jejich sémantiky u generativních sémantiků. – Za prototypické AcI-konstrukce se pokládá typ (a), v němž se inf. skupina v č. lingvistice pokládá za ↑doplněk. Tato konstrukce vystřídala ve střední době (↑humanistická č.) stč. vazbu sloves smyslového vnímání s participiem nt-ovým n. s-ovým (*již viz´ u strážu svého na nosidlech ležiec*; *viděch zhynuvše jěd jeho → viděli jsme ho nedaleko býti od ostrova Kandy*), jimž konkurovala věta s *an*: *již slyši hlas smrti, ana volá*. V těchto konstrukcích mělo participium v stč. tvar ak. sg. m. (*ležiec*), n. i tvary jiné (*uzřě syna svého podle sebe stojiece*). Podle lat. se AcI v humanistické č. začalo užívat i po ↑slovesech dicendi: *pošetilostí to býti praví* a ↑slovesech sentiendi: *bídám a nebezpečenstvím vyhýbati se domnívá*. – AcI-konstrukce nejsou povrchově podobné věty typu *Měla snahu pomáhat*: akuz. jméno *snahu* je sice předmětem slovesa *mít*, ale není vyrozumívaným podmětem inf. slovesa *pomáhat*.

Lit.: Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého* IV, *Skladba*, 1929, 320, 580, 600–603, 616; *NS*, 1969; Svoboda, K.: *Infinitiv v současné spisovné češtině*, 1962.

KOl, DŠ

ALITERACE (rým náslovný)

Básnická a ↑rétorická figura založená na opakování téže hlásky n. skupiny hlásek na začátku sousedních n. blízko stojících slov; má především funkci zdůrazňovací a upamatovávací (mnemotechnickou), ale také funkci eufonickou a sémantickou (navozuje významový vztah mezi slovy, která spíná). Zvuková shoda počátků slov bývá příznačná rovněž pro ↑paronomázii, jež se pojímá jako spojení stejně n. podobně znějících slov, etymologicky příbuzných i nepříbuzných, často s efektem ↑slovní hříčky (*podvedený podvodník*; *sen, který sníte*). – V č. poezii se **a.** objevila už ve 13. stol. (*Slovo do světa stvořenie*), nestala se však prostředkem soustavně užívaným. V nové době získala výrazné místo např. v Šiktancově básni Heinovské noci (*Prvně nás podvedli / pohádkou o lidské touze*) n. v některých písňových textech (Osvobozené divadlo, Jiří Suchý). – Zvukové kvality **a.** se někdy využívají i v prozaických textech, častěji zde však **a.** slouží k dosažení komického efektu (*plný pytel problémů Šimka a Grossmanna*) n. dokládá autorovu jaz. vynalézavost (texty, v nichž všechna slova začínají touž hláskou). Nápadnost a dobrá zapamatovatelnost **a.** spojených slov podněcuje k jejímu užívání v titulech (*Pýcha a předsudek*, *Celaskon a cyankáli*, *Případ bázlivé bardámy*, *Policie pomo pije*), reklamních sloganech (*vyhraj VIP víkend*), ustálených obratech (*horká hlava*, *hrobový hlas*, *dělat dojem*, *mít mezery*), jazykolamech (*333 stříbrných stříkaček stříkalo přes 333 stříbrných střech*) ap. (Takovéto uplatnění **a.** je příznačné zejména pro angl., v č. se prosadilo mnohem méně a je často odvozené právě od angl.)

Lit.: Blahynka, M., Aliterace v české poezii, zvláště nejnovější, in: *Literárněvědné studie*, 1972, 315–320; Brukner, J. – Filip, J.: *Poetický slovník*, 1997, 19–21; Hrabák, J.: *Poetika*, 1977, 176; Jakobson, R.: *Poetická funkce*, 1995, 97–98; Ueding, G. (ed.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* I, 1992, 406–413.

PM

ALOMORF

Poziční varianta ↑morfu. Při segmentaci textu může mít jeden ↑morfém několik realizací. Existence těchto variant, tzv. alomorfie, souvisí s existencí ↑hláskových alternací. Třídu **a.** např. kořenových (***pišu, piš, psát, dopis***) n. prefixálních (***sejmu, sňal***) si lze abstraktně představit jako vyjádření obecného abstraktního kořenového (***PS***), n. prefixálního (***S***) morfému.

Lit.: Čermák, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova*, 1990; *ČŘJ*, 1996; Erhart, A.: *Základy jazykovědy*, 1984; *MČ* I, II, 1986.

KO

ALTERNACE HLÁSKOVÁ

Pravidelné střídání vybraných ↑fonémů, popř. skupin fonémů, na němž je založena ↑alomorfie. Různé hlásky (střídnice) někdy odpovídají jedinému ↑morfonému. Pravidelnost **h.a.** nespočívá v tom, že by označovaly typ změny funkce (*kráva – krav* × *mráz – mrazu*), ani v tom, že by jim podléhala všechna analogická slova (*mráz – mrazu* × *sráz – srázu*), nýbrž v tom, že v rámci systému jaz. se vyskytují opakovaně jisté typy alternujících dvojic a jiné nikoliv. Z hlediska distribuce alternace v rámci morfologického systému lze rozlišovat **h.a.** ryze morfologické (*filolog – filolozích*), které se vyskytují pouze v rámci systému ↑flexe, **h.a.** čistě slovotvorné (*polévka – polívka*), k nimž dochází výhradně při tvoření slov, a **h.a.** vyskytující se jak ve flexi, tak ve slovotvorbě (*jméno – jmen*, *kámen – kamének*). **H.a.** se tak stává součástí ↑slovotvorného formantu určitých ↑slovotvorných typů. Z hlediska směru, kterým alternace probíhá, můžeme v č. rozlišit **h.a.** jednosměrné (*Praha → Praze*, *vlahý → vlaze*) a **h.a.** obousměrné (*ch ↔ š*: *tichý → tiše*, *potěšit → potěcha*). Z hlediska frekvence se vydělují **h.a.** frekventované (*vlk – vlci*), řídké (*začít – začal*, *žít – žatva*), popř. ojedinělé (*bát – bojí*). Základním kritériem pro rozdělení **h.a.** je klasifikace alternujících hlásek (hláskových skupin): vydělujeme **h.a. vokalické** (*mráz – mrazu*, *sníh – sněhu*), **h.a. konsonantické** (*ruka – ruce*, *mazat – maže*) a **h.a. smíšené** (*stát – stojí*). Vokalické alternace jsou **kvantitativní** (*mráz – mrazu*), **kvalitativní** (*vejce – vajec*), **kvantitativně-kvalitativní** (*třást – třese*) a **zánikové** (*pes – p0sa*). Konsonantické alternace lze rozdělit na **párové** (měkčení, tvrdnutí) (*slon – sloni*, *zeď – zdem*), **nepárové** (*matka – matce*, *splatit – splacen*, *doktor – doktoři*), **zánikové**, které se v č. objevují pouze v rámci tvoření slov (*hýbat – h0nout*), a **skupinové** (*český – čeští*, *rozjezdit – rozježděn*). Ze smíšených vokalicko-konsonantických alternací je pro č. typická pouze alternace s *ě* [*je*] (*vát – věje*, *vítr – větru*), ostatní jsou ojedinělé (*bát – bo-*

jím). V rámci **h.a.** nejčastěji alternuje vokál *a-á* (*vybrat – vybrán*, *hrabat – hrob*, *šťastný – štěstí*, *mráz – mrazu*, *třást – třese*, *přát – přízeň*, *ďábel – diblík*), konsonant *s/š* (*prosit – prošen*) a *k/c/č* (*prudký – prudce – prudčeji*). Nejméně alternacím podléhá vokál *o* (*šanson – šansónek*) a konsonant *g* (*filolog – filolozích*). Do **h.a.** vstupují všechny č. vokály. Z konsonantů do **h.a.** nevstupují párové *p/b*, *f/v* a nepárové *m*, *l*. Pro č. jsou typické **kumulované řady h.a.** (*h – z – ž*: *drahý – drazí – dražší*). **H.a.** se mohou vyskytovat ve všech typech morfémů: v prefixu (*napadnout – nápad*), v kořeni (*klade – klaď – klást*), v sufixu (*medvídek – medvídcích*). Pro výskyt **h.a.** uvnitř systému č. flexe v některých případech, a to především u konsonantických alternací finály tvarotvorného základu, lze formulovat pravidla popisující závislost určité alternace na změně funkce tvaru obsahujícího alternaci. Je např. možné přesně vymezit, u kterých tvarů paradigmatu definované skupiny slov dochází k jistému typu alternace a u kterých nikoliv atp.: *vlk-0*, *-a*, *-u*, *-ovi*, *-em*, *-ové*, *-ům*, *-y* × *vlc-i*, *-ích*; srov. Osolsobě, 1996.

Lit.: Čermák, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova* II. *Morfologie a tvoření slov*, 1990; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; Osolsobě, K.: *Algoritmický popis české formální morfologie a strojový slovník češtiny*, 1996 (dis. práce na FF MU v Brně); *PMČ*, 1996; *TSČ*, 1962.

KO

ALUZE

Jeden z hlavních typů mezitextového navazování; v poslední době bývá součást zkoumání ↑intertextovosti. **A.** bývá většinou vymezována ve vztahu k ↑citátu, citaci, citování; oba typy mezitextového navazování se od sebe odlišují tím, že za citát se považuje přesná reprodukce textu (n. jeho části) v textu jiném, zatímco případy nepřesné reprodukce, jen náznakového navázání na jiný text, reprodukce jen některých složek, rovin apod. jsou zahrnovány pod pojem **a.**; Mareš, 1985. U citátu je na rozdíl od **a.** důležitá formální i významová uzavřenost přenášené informace; Homoláč, 1989. Naproti tomu u **a.** je v popředí kontextovost. Text, na nějž se navazuje, bývá označován jako text-zdroj, ↑pretext, resp. aludovaný text. Text, který určitými svými prvky odkazuje k pretextu, se někdy označuje jako metatext, jindy jako text navazující, aludující, aluzivní (Homoláč, 1996). Informace zprostředkovaná **a.** se pak konstituuje na základě konfrontace kontextů textu aludujícího a aludovaného; aluzivní prvek aktivizuje oba texty zároveň. Při přenosu tohoto prvku z jednoho textu do druhého může dojít k jeho nejrůznějším modifikacím (záměrným i nezáměrným), a také k narušení formální či významové koherence navazujícího textu. Při recepci **a.** rozlišuje Homoláč (1989, 1996) dvě základní fáze: fázi identifikace **a.**, kde se uplatňují signály **a.** (patří k nim především grafické odlišení, např. uvozovky, jiný typ n. barva písma; dále vlastní jména, prvky jazykově a stylově příznakové, nesourodé aj.), a fázi interpretace **a.**, v níž se uplatňují vlastní prostředky **a.** Častým prostředkem aluzivního navázání na jiný text je např. převzatý motiv; jeho využití přitom může být buď afirmativní, n. kontroverzní, polemické. Nezřídka se odkazuje pouze na titul pretextu. V poezii může být prostředkem **a.** i převzetí rytmu n. jiných výstavbových postupů. Samozřejmě vždy (a zvláště u **a.** nesignalizovaných) záleží na „aluzivní kompetenci" konkrétního čtenáře, zda **a.** dojde naplnění n. zůstane nenaplněna. Význam **a.** se utváří vždy až v procesu interpretace. Kromě **a.** signalizovaných a nesignalizovaných, naplněných a nenaplněných, záměrných a nezáměrných se rozlišují ještě **a.** jazykově-stylové a tematické (Žilka, 1979), z jiného hlediska např. intertextové a pseudointertextové (fiktivní, mystifikační – Hebel, 1991). Pracuje se i s pojmem polocitátová **a.** (Macura, 1984), např. u volné parafráze určité části pretextu. – S **a.** se nejčastěji setkáváme jako s prostředkem výstavby literárních textů, časté jsou však i v některých typech textů neuměleckých, např. v reklamě (Čmejrková, 2000). Mohou mít značný (i rozhodující) význam pro interpretaci daného textu a utváření jeho smyslu.

Lit.: Čmejrková, S.: *Reklama v češtině. Čeština v reklamě*, 2000; Hebel, U. J., Towards a descriptive poetics of allusion, in: Pfeiffer, H. F. (ed.), *Intertextuality*, 1991, 135–163; Homoláč, J., Aluze v slovesných dílech uměleckých (Úvaha pojmoslovná), *SaS* 50, 1989, 288–294; Homoláč, J.: *Intertextovost a utváření smyslu v textu*, 1996, 58–71; Macura, V., Aluze. Citát, in: *Slovník literární teorie*, 1984, 18, 56; Mareš, P., Citát v textu, zvláště uměleckém, *AUC-SlavPrag* 25, 1985, 217–229; Žilka, T., Alúzia v literárnej komunikácii, *Slovenská literatúra* 26, 1979, 152–165.

JH

AMPLIFIKACE (rozšíření)

V antické rétorice ↑figura rozšiřující výraz o většinou nepodstatné zpřesnění a doplnění; napomáhá vyváženosti výpovědi, vyrovnává rytmické disproporce a slouží i zesílení významu. V současné stylistice: (1) V platnosti širší (formální) jakékoli rozvití n. rozšíření výrazu, jenž se zároveň v různém stupni modifikuje: *Tušová tma halila rozteklé koruny hladce bronzových dubů*...(Šalda). (2) Častěji v užší (sémantické) platnosti, jako vyjádření nadbytečné, redundantní: ... *zdálo se mu, že oddělen od ostatního života, ode všeho, co bylo a jest, od každého vznětu a nárazu, hrouží se v nové a neznámé* (A. Procházka).

Lit.: Bečka, J. V., Šíře výrazu, in: *Druhé hovory o českém jazyce*, 1947, 50–68; *ČS*, 1992, 251–261; Filipec, J.: *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, 1961, 61–91; Hausenblas, K., Explicitnost a implicitnost jazykového vyjadřování, *SaS* 33, 1972, 98–105; Jelínek, M., Konkurence mezi komunikací explicitní a implicitní, in: Gajda, S. ad. (eds.), *Kształcenie porozumiewania się*, 1994, 17–22; Jelínek, M., Volba mezi explicitností a implicitností ve verbální komunikaci, in: Čechová, M. ad. (eds.), *Jinakost, cizost v jazyce a v literatuře*, 1999, 11–17; Lotko, E., Implicitnost a explicitnost vyjádření obsahových vztahů v polštině a češtině, *AUPO-Ph* 47, 1982, 49–56; Píša, J., Implicitnost a explicitnost vyjádření obsahových vztahů v překladovém procesu, *JA* 12, 1975, 121–126; Štícha, F. – Tesak, J., Poznámka o úspornosti a „inflaci" slov, *NŘ* 77, 1994, 252–255; Vychodilová, Z., Explicitní a neexplicitní vyjadřování významů v jazyce, *AUPO-Ph* 52, 1985, 211–216.

MJ

ANAFORA (navazování anaforické, konexe anaforická)

Vztah mezi jaz. znakem a jeho předchozím ne/modifikovaným užitím; lineární odkaz k předcházejícímu (dříve, „vlevo" uvedenému) ↑koreferentnímu výrazu (↑antece-

dentu), ať už v rámci věty (intravětná **a.**: *Plakal-0 s ním nad **sebou***; *Plakal jsem s **ním** nad **ním***; intervětná **a.**: *Karel **ho**$_i$ pozoroval, jak* [**Pro**$_i$] *spí*; [Pro$_i$] *Poručil **mu**$_j$* [**PRO**$_j$] *mlčet*), n. textu (extravětná **a.**: *Marek vyznal lásku **Zuzaně**. **Nebyla tím překvapena***). Při **a.** se využívá opakování jaz. znaků (též v kombinaci s výrazy pronominálními), synonymních výrazů a parafrází, samostatných pronominálních výrazů, přičemž **a.** funkci má i ↑elipsa. Opačným směrem se odkazuje při ↑katafoře. – **A.** se významnou měrou podílí na konstituování textu, resp. jeho ↑koherence. Podle některých autorů je **a.** nejen odkazem k NS / NP, ale také k větě, odstavci, úseku textu; ↑textová deixe. – Výklad **a.** je problematický a liší se podle metodologických východisek, např. s ohledem na pojetí ↑deixe apod. Podle textověgramatického pojetí je tak **a.** primárně endoforickým odkazem jaz. znaku k předchozímu jaz. výrazu na základě jejich identity n. synonymie, popř. na základě odkazovacího významu jaz. výrazů apod., čímž sekundárně dochází i k odkazu k referentu antecedentu; koreference se tak chápe jako důsledek **a.** Podle pragmatického pojetí je naopak východiskem reference dvou jaz. výrazů, resp. zjištění, že jejich referenty jsou (částečně/plně) identické; **a.** se pak chápe jako důsledek ↑koreference.

Lit.: Bühler, K.: *Sprachtheorie*, 1934; Daneš, F., On stylistic relevance of the choice of anaphoric expressions, *Rivista di linguistica* 2, 1990, 121–139; Daneš, F., On the stylistic aspect of coreferential naming chains, in: Chloupek, J. – Nekvapil, J. (eds.), *Studies in functional stylistics*, 1993, 146–162; Harweg, R.: *Pronomina und Textkonstitution*, 1979; Halliday, M. A. K. – Hasan, R.: *Cohesion in English*, 1976; Hintikka, J. – Kulas, J.: *Anaphora and definite descriptions*, 1987; Huang, Y., A neogricean pragmatic theory of anaphora, *JL* 27, 1991, 301–335; Kallmeyer, W. ad.: *Lektürkolleg zur Textlinguistik*, 1974; Kuno, S.: *Functional syntax. Anaphora, discourse and empathy*, 1987; Palek, B.: *Referenční výstavba textu*, 1988; Tesnière, L.: *Eléments de syntaxe structurale*, 1959; *VT*, 1985; Wasow, T.: *Anaphora in generative grammar*, 1979.

MN

ANALOGIE

V novodobé lingvistice (především v historicko-srovnávací jazykovědě) připodobnění jednoho výrazu druhému (např. *češu* místo *češi* podle *nesu* aj., gen. *rukojmích* podle stejně znějícího lok. a tvarů jako *jarních*), popř. vytvoření nového výrazu podle výrazu staršího; u starověkých řeckých (a římských) badatelů se ve sporu o základní princip jaz. struktury stavěla analogie (pravidelnost) proti anomálii (nepravidelnosti).

JPa

ANALÝZA DISKURZU

Analýza komunikace vyrůstající z lingvistických tradic. Snaží se aplikovat lingvistické přístupy vypracované při analýze věty na analýzu komunikace, n. se snaží na základě studia komunikace lingvistické přístupy zásadně přepracovat. **A.d.** se v mnohém inspirovala teorií ↑mluvních aktů.

Lit.: Kořenský, J. ad.: *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*, 1987; Levinson, S. C.: *Pragmatics*, 1983; Müllerová, O. – Hoffmannová, J.: *Kapitoly o dialogu*, 1994.

JN

ANALÝZA DISKURZU KRITICKÁ (lingvistika kritická)

Typ analýzy ↑diskurzu, který je spíše než metodou charakterizován předmětem zkoumání: zaměřuje se především na psané i mluvené jaz. projevy, které produkují, resp. reprodukují rasovou či jakoukoli jinou nerovnost. Podle stoupenců **k.a.d.** mají tyto analýzy přispět ke změně popisovaného stavu. – Jako inspirační zdroje jsou nejčastěji uváděny Hallidayova systémově-funkční lingvistika, kritická teorie Frankfurtské školy, Foucaultovo pojetí diskurzu a Gramsciho, resp. Althusserovo vymezení ideologie. Publikační platformou **k.a.d.** je časopis *Discourse and Society*, redigovaný T. van Dijkem. – **K.a.d.** přistupuje k diskurzu, chápanému velmi obecně jako užití jaz., jako k formě sociální praxe. Předpokládá dialektický vztah mezi jednotlivými diskurzivními událostmi a situacemi, institucemi a sociálními strukturami. Cílem je ukázat, jak a nakolik je užití jaz. v daném případě ideologicky zatíženo. Ideologií se přitom míní buď způsob reprezentace a konstruování společnosti, který reprodukuje vztahy nerovnosti, dominance a vykořisťování, n. prostě perspektiva, z níž jsou nahlíženy vztahy mezi skupinami lidí, instituce atd. Zvláštní pozornost je v **k.a.d.** věnována vztahu diskurzu a moci: (a) v diskurzu je moc potvrzována, n. naopak zpochybňována (viz *mluvit s otcem, jak se sluší* × *odmlouvat mu*); (b) mít moc nad diskurzem znamená rozhodovat o tom, kdo, kdy, kde a co bude říkat. Podle van Dijka má větší moc ta skupina, která řídí konání a myšlení jiné skupiny. Základem takto chápané moci jsou nejen síla, peníze, společenský status, ale také vědění a informace. – V rámci **k.a.d.** se obvykle rozlišují tyto nejvýraznější přístupy: – 1. Kritická lingvistika (Fowler, Kress, Hodge, R. a T. Trew); formuje se v 2. polovině 70. let 20. stol. ve Velké Británii a v Austrálii. Vycházejíc ze systémově-funkční teorie Hallidayovy, předpokládá, že každý text je ideologicky strukturován a že každá volba z repertoáru jaz. prostředků je významotvorná. Některé volby přitom produkují, resp. reprodukují různé formy nerovnosti více než jiné. Kritická lingv. věnuje velkou pozornost zejména lexikální kategorizaci (srov. např. alternativní pojmenování *čečenští separatisté / čečenští ozbrojenci*) a také např. kategorii tranzitivity (např. rozdíl mezi titulky *Policie zakročila proti demonstrantům* a *Proti demonstrantům bylo zakročeno*). Zdůrazňuje ale, že význam těchto prostředků a postupů se mění podle kontextu a podle žánru. Předmětem zkoumání jsou především média. – 2. Socio-kognitivní přístup (van Dijk); výrazně kognitivně orientovaný přístup, úloha prostředníka mezi diskurzem a společností je přisouzena individuálnímu a sociálnímu vědění (cognition). Autor se věnuje především rasovým a etnickým předsudkům v mediální i každodenní komunikaci, v poslední době (ve společném projektu s Wodakovou) také rasismu politických elit. – 3. Diskurzivně-historický přístup (Wodaková ad.); podle tohoto přístupu je třeba nejprve co nejdůkladněji rekonstruovat kontext, jehož je zkoumaný diskurz součástí. Vlastní analýza, zaměřená především na zkoumání stereotypů (obraz nepřítele, strategie ospravedlnění atd.), pak pracuje s pojmy ↑rámce a ↑schématu, resp. opírá se o socio-kognitivní přístup van Dijkův. Předmě-

tem analýzy je např. antisemitismus, rasismus či sexismus v oficiálních i neoficiálních, psaných i mluvených projevech. – 4. Analýza zaměřená na vztah mezi sociálními a kulturními změnami a změnami v diskurzu (Fairclough); inspirován mj. Bachtinovou teorií ↑intertextuality, zkoumá Fairclough míšení různých diskurzů a žánrů, např. konverzacionalizaci, tj. stírání hranic mezi veřejným a soukromým diskurzem v institucionálních textech. Proměna hranic mezi veřejnou a soukromou sférou je totiž podle jeho názoru částečně způsobena právě konverzacionalizací. Předmětem Faircloughova zájmu jsou kromě médií a institucionálních textů také např. rozhovory mezi lékařem a pacientem. Fairclough též soudí, že by škola měla v žácích budovat kritický přístup k jaz.

Lit.: Fowler, R. ad. (eds.): *Language and control*, 1979; Fairclough, N.: *Discourse and social change*, 1996; Karhanová, K., Norman Fairclough: Discourse and social change, *SaS* 59, 1998, 225–228; Nekvapil, J., Der Kampf geht weiter, *SaS* 53, 1992, 75–76; van Dijk, T. A. (ed.): *Discourse as social interaction*, 1997; Wodak, R. (ed.): *Language, power and ideology. Studies in political discourse*, 1989.

JHo

ANALÝZA KATEGORIZAČNÍ ČLENSKÁ

Vedle tzv. sekvenční analýzy druhá důležitá oblast ↑konverzační analýzy. Ve shodě s ↑etnometodologickým východiskem je v termínu **k.a.č.** zvýrazněn komponent „členská" – jde totiž o analýzu kategorií, které jsou užívány ke kategorizaci „členů" nějakého společenství, a zároveň o kategorie, které užívají sami „členové" tohoto společenství (ne pouze odborníci). **K.a.č.** zkoumá, jak mluvčí kategorizují v průběhu rozhovoru hlavně osoby (stejnou osobu lze totiž v rozhovoru kategorizovat např. jako otce, Čecha, sportovce, katolíka, inženýra, liberála aj.), dále instituce (Leudar – Nekvapil, 1998), popř. i místa (Nekvapil – Zeman, 1999) aj. V rozhovoru volí mluvčí příslušnou kategorii ze „souboru/inventáře členských kategorií" (takovým souborem je např. „soubor rodinných příslušníků/rodina" n. „soubor extremistických politických stran") a kategorii aplikuje na konkrétního nositele podle určitých pravidel (např. tzv. ekonomické pravidlo zní: člena nějakého společenství stačí popsat pomocí jediné kategorie). „Členské kategorie" jsou konstituovány „kategoriálními predikáty", tj. vlastnostmi, které mluvčí považují pro tyto kategorie za typické; nejvíce byly studovány „kategoriálně vázané aktivity" (známé jsou např. v podobě etnických ↑stereotypů typu *Co Čech, to muzikant*).

Lit.: Leudar, I. – Nekvapil, J., On the emergence of political identity in the Czech mass media: the case of the Democratic Party of Sudetenland, in: *Czech Sociological Review* 6, 1998, 43–58; Leudar, I. – Nekvapil, J., Presentations of Romanies in the Czech media: on category work in television debates, *Discourse and Society* 11, 2000, 487–513; Nekvapil, J., Die kommunikative Überwindung der tschechisch-deutschen ethnischen Polarisation: Deutsche, deutsche Kollegen, Expatriates und andere soziale Kategorien im Automobilwerk Škoda, in: Höhne, S. – Nekula, M. (eds.), *Sprache, Wirtschaft, Kultur. Deutsche und Tschechen in Interaktion*, 1997, 127–145; Nekvapil, J., Sociální kategorizace v interkulturním kontaktu, *Čeština*ř 11, 2000, 38–52; Nekvapil, J. – Zeman, J., K verbální strukturaci Hradce Králové v každodenní komunikaci, in: *Cahiers du CEFRES* 18, 2000, 19–37; Sacks, H.: *Lectures on conversation*, 1992; Silverman, D.: *Harvey Sacks. Social science and conversation analysis*, 1998.

JN

ANALÝZA KOMPONENTOVÁ (analýza sémická)

Analýza, která užívá sémantických komponentů neboli ↑sémů k rozčlenění významu lexému, ↑sémému. Sémickou strukturovanost lze zobrazit pomocí matice n. grafu stromu. V matici se označují relevantní sémy značkou +, nejsou-li zastoupeny, značkou -, při neutralizaci +/-. Tak např. k určení sémému subst. *muž*, *žena*, *chlapec*, *dívka* je třeba užít sémů „ženskost" a „dospělost": *muž* [+dospělost] [-ženskost], *žena* [+dospělost] [+ženskost], *chlapec* [-dospělost] [-ženskost], *dívka* [-dospělost] [+ženskost]. Tuto etapu intenzionální analýzy (analýzy nocionálního, tj. kognitivního obsahu významu; ↑intenze) je třeba doplnit o analýzu oblastí užití, v níž se sémém realizuje, tj. o analýzu extenzionální (analýzu rozsahu významu; ↑extenze). **K.a.** napomáhá strukturnímu popisu slovní zásoby, její předností je vysvětlení ↑polysémie, a to i v diachronním pohledu (významové posuny). Její možnosti jsou však do značné míry omezené na určitá sémantická pole (↑teorie (jazykových) polí), např. příbuzenské vztahy, a nelze ji bez doplnění o další metody aplikovat na celou slovní zásobu. Též ↑lexikální význam.

Lit.: *Člex*, 1985; Filipec, J., Lexém – sémém, oblast jeho užití a typy neurčitosti, *SaS* 59, 1998, 81–95; Hartmann, R. K. – James, G.: *Dictionary of lexicography*, 1998.

RB

ANALÝZA KONVERZAČNÍ

Výzkum metod, které užívají mluvčí při produkci a interpretaci různých aspektů běžných rozhovorů. **K.a.** je jedním z nejrozvinutějších odvětví ↑etnometodologie (proto se někdy užívá jednoznačnější název etnometodologická konverzační analýza). **K.a.** studuje, jaké strukturní problémy rozhovoru mluvčí řeší a jaké metody, resp. prostředky mají při tom v každodenním životě k dispozici. Takovým strukturním problémem je např. zajištění toho, aby hovořil postupně vždy jen jeden mluvčí, a prostředkem rutinně užívaným k jeho řešení je mechanismus ↑střídání (replik) mluvčích. V **k.a.** nejde o to, co všechno může školený analytik (odborník) o nějaké komunikační události zjistit, ale o to vysvětlit ty jevy, které jsou pro mluvčí opravdu relevantní (na něž se sami orientují). V návaznosti na rozlišení mezi fonetikou a fonologií lze obrazně říct, že **k.a.** je „fonologií komunikace" nikoli „fonetikou komunikace" – v tom je zásadní rozdíl mezi **k.a.** a jinými směry zabývajícími se analýzou mluvené komunikace, jako je ↑analýza diskursu. **K.a.** věnuje velkou pozornost tomu, jak sami mluvčí interpretovali své ↑repliky. V ↑transkriptu může totiž konverzační analytik vidět, jak v rozhovoru sám mluvčí analyzoval předcházející repliku, resp. repliky svého komunikačního partnera. K studovaným jevům v **k.a.** patří hlavně ↑párové sekvence, ↑preferenční organizace, ↑presekvence, ↑střídání mluvčích, ↑opravné sekvence, ↑globální organizace rozhovoru (tj. oblast tzv. sekvenční analýzy) a sociální kategorizace (oblast tzv. kategorizační analýzy; ↑kategorizační analýza členská). Klasikem **k.a.** se stal Sacks, spolupra-

covník zakladatele etnometodologie Garfinkela. **K.a.** se pěstuje v angloamerickém světě především na sociologických katedrách. Její recepce v lingvistice je často provázena metodologickými posuny (↑analýza diskurzu).

Lit.: Hutchby, I. – Wooffitt, R.: *Conversation analysis: principles, practices and applications*, 1998; Levinson, S. C.: *Pragmatics*, 1983; Psathas, G.: *Conversation analysis: the study of talk-in-interaction*, 1995; Sacks, H.: *Lectures on conversation*, 1992; ten Have, P.: *Doing conversation analysis: a practical guide*, 1999.

JN

ANALÝZA MORFEMATICKÁ

Lineární rozklad slova na ↑**morfémy**. Stupně analýzy jsou dány mírou proměnlivosti různých částí slova při odvozování a ohýbání. Největší stálost vykazuje **kořenný morfém** slova (↑kořen), který se považuje za kategorii stanovitelnou vesměs historicky, tedy z diachronního hlediska (např. *uč-*), a je společný nejen všem morfologickým formám slova (např. všem pádovým podobám), ale i slovům od něho odvozovaným (***učit***, ***učení***, ***učitel***, ***učitelský***, ***učitelství***). Jeho rozšířením o kmenotvorný/é morfém/y vzniká jednoduchý, nebo vícestupňový ↑**kmen** (*uč-i-tel-stv-*), v jehož rámci se rozeznává **kmen odvozovací** (od něhož se tvoří dál) a **kmen odvozený**. Posledním morfémem je u ohebných slov tvarotvorný morfém neboli koncovka (*uč-i-tel-stv-**í***, *uč-i-tel-k-**y***), v základním tvaru morfologická charakteristika (*uč-i-tel-k-**a***), n. u neohebných slov slovnědruhová charakteristika (*mlč-k-**y***). Kořenné i kmenotvorné morfémy podléhají ↑hláskovým alternacím. – Pro poznání slovotvorného procesu se odvozovací kmen považuje za ↑**slovotvorný základ**, k němuž se připojuje ↑**slovotvorný formant**. Analogicky se pro tvarotvornou (morfologickou) analýzu považuje celé slovo kromě koncovky za ↑**tvarotvorný základ**, což se obvykle u odvozených slov kryje s odvozeným kmenem (v morfologii nazývaným také tvarotvorný kmen).

Lit.: Bosák, J. – Buzássyová, K., Východiská morfémovej analýzy (Morfematika, slovotvorba), *JŠ* XIX, 1985; Čermák, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova* II. *Morfologie a tvoření slov*, 1990; *ČŘJ*, 1996, 81–83; Dokulil, M., Stav a zkoumání morfologické stavby současné češtiny, *SaS* 29, 1968, 229–246; Dokulil, M., Struktura postosnovnogo slovoobrazovatel'nogo formanta, in: *Sopostavitel'noje izučenije slovoobrazovanija slavjanskich jazykov*, 1984, 23–27; *MČ* I, 1986, 177–178, 215–220; Neščimenko, G. P., Problema derivacionnoj morfonologii, in: *Slavjanskoje i balkanskoje jazykoznanije, Problemy morfonologii*, 1981, 302–321; *PMČ*, 1995, 109–110; Skoumalová, Z.: *Status tzv. kmenotvorných přípon slovesných v slovanských jazycích, zvláště v ruštině*, 1975; Slavíčková, E., Metoda morfémové analýzy založené na aplikaci teorie pravděpodobnosti, *SaS* 23, 1962, 94–104; Slavíčková, E., Některé problémy morfémové analýzy češtiny, *SaS* 28, 1967, 7–17; Slavíčková, E.: *Retrográdní morfematický slovník češtiny*, 1975; Straková, V., K morfematické strukturaci sémantických obsahů, *Sl* 53, 1984, 244–250; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 10; *TSČ*, 1962, 33, 53, 120, 128, 135; ↑slovotvorný formant.

ZR

ANALÝZA PERFORMATIVNÍ

Jedna z větví generativní sémantiky, postulující, aby už v ↑hloubkové struktuře (bázové struktuře, propoziční bázi, též nucleus) věty byla sémanticky integrována i její ↑KF (ilokuční síla), a to pomocí ↑maticové věty s performativně užitým ↑ilokučním slovesem ve smyslu Austinově. Byla to jedna z cest, jak překlenout v rámci ↑TGG rozpor mezi syntaxí a sémantikou věty, ba jak dominovat sémantické východisko ke „generování" vět: „zavádění" performativ už v ↑hloubkové struktuře mělo ukázat, že různé povrchové (syntaktické) realizace např. „výzvových" vět typu *Přikazuji ti, abys mlčel. – Mlč. – Mlčet! – Mlčíš!?* aj. mají stejnou hloubkovou strukturu postižitelnou ↑maticovou performativní větou typu *Přikazuji ti, abys ...*, že tudíž jejich identická KF patří k jejich sémantické (nikoli pragmatické) složce (dimenzi); to zdůrazňoval i Searle v rámci své ↑teorie řečového jednání. Oporu má **p.a.** mimo jiné i v tom, že užití inf. (*Mlčet!*) ve „výzvové" funkci je možné vyvodit jen z ↑explicitních performativních formulí transformačními kroky: *Přikazuji ti, abys mlčel → Přikazuji ti mlčet → Mlčet!*, nikoli týmiž kroky z deskriptivních souvětí typu: *Přikázal jsem mu, aby mlčel → Přikázal jsem mu mlčet → *Mlčet!* Za iniciátory **p.a.** bývají považováni Ross a Mc Cawley. Ross postuluje performativum i v hloubkové struktuře vět „oznamovacích", i tu však třeba vidět návaznost na myšlenky Austinovy. Proces uplatňování **p.a.** (u nás zvl. rusisté Adamec a Hrabě) zachytil, vyložil a možnosti jeho perspektivní aplikace na č. a sl. jaz. popsal Zimek (1973). Kritiku Rossovy **p.a.** a jeho následovníků podal např. Grewendorf (1972). Z hlediska ↑teorie mluvních aktů, zvl. ↑aktů ilokučních, lze z ní vyvodit toto: (a) **p.a.** se omezila jen na tradiční KF: oznamovací, tázací, imperativní; jiné výpovědní funkce („slib", „námitka", „varování" ... atd.) a jejich syntaktické prezentace zůstávají stranou; (b) bezkontextový, tj. v podstatě abstraktně systémový přístup, neumožňuje pomocí **p.a.** „hloubkově" charakterizovat např. větu (výpověď) *Ta lampa spadne!* s funkcí „varovací", a už vůbec ne třeba věty s interogativní formou, ale s výzvovou funkcí: *Neměl bys cigaretu?*; *Co abychom šli na fotbal?* V rámci interpretativně sémantické fáze vývoje TGG řeší se někdy užívání interogativních forem v netázací funkci terminologicky – kompozity typu Quimperatives (*Podal bys mi ručník?*), Queclaratives (pro tzv. otázky řečnické: *Copak mám na to peníze?*) apod. (Sadock, 1971). V č. tradici se užití např. interogativní formy v jiné než „otázkové" funkci (*Podal bys mi ten slovník?*) vykládá strukturalistickým principem ↑transpozice, vycházejícím z konceptu asymetrie jaz. znaků (zvl. Flídrová a Běličová); ↑otázka. – **P.a.** nepřímo přispěla (mimo jiné): k uznání toho, (a) že existuje kromě základních čtyř KF (oznámení, otázka, výzva, přání) mnoho dalších funkcí (námitka, výtka, varování, souhlas, slib...); (b) že táž funkce může být v daném jaz. syntakticky indikována různými způsoby a prostředky; (c) že je třeba v každém jaz. rozlišovat mezi direktní a indirektní povrchovou realizací daného druhu KF (Sökeland); ↑indirektní realizace a indikace KF.

Lit.: Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco slovy*, 2000); Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983; Mc Cawley, J. D., The role of semantics in a grammar, in: *Universals in linguistic theory*, 1968, 150–162; Grewendorf, G., Sprache ohne Kontext. Zur Kritik der

performativen Analyse, in: *Linguistische Pragmatik*, 1972, 144–182; Flídrová, H., Otázky ve výzvové platnosti, in: *ČSR* 26, 1981, 118–122; Grepl, M., *Interogativní forma zjišťovací ve výzvové funkci*, in: Karlík, P. – Krčmová, M. (eds.), *Jazyk a kultura vyjadřování*, 1998, 145–149; Hrabě, V., Větná modalita z hlediska psychologicko-generativního, in: *Přednášky ve XIII. běhu Letní školy slovanských studií v roce 1969*, 1970, 55–68; Hrabě, V. – Adamec, P.: *Transformační syntax současné ruštiny* I, 1969, 68–93; Ross, J. R., *On declarative sentences*, in: Jacobs, R. – Rosenbaum, P. S. (eds.), *Readings in English transformational grammar*, 1970, 222–272; Sadock, J. H., Queclaratives, in: *Chicago Linguistique Society: Papers from the Seventh Regional Meeting* 7, 1971, 223–231; Sökeland, W.: *Indirektheit von Sprechhandlungen*, 1980; Zimek, R., Modaľnosť vyskazyvanija i jeje glubinnaja struktura, in: *OSS* III, 1973, 111–119.

MG

ANALÝZA PROMLUVY

Rozbor mající řadu rovin, ke kterým patří analýza akustická, fonetická, fonologická, morfologická (morfematická), syntaktická (popř. rozdělená na dvě roviny (vztah mezi syntaktickou strukturou a sémantickou strukturou v ↑DVS, n. vztah mezi syntaxí povrchovou a ↑tektogramatickou v ↑FGP) a textová. Některé z těchto rovin se dnes už daří aspoň zčásti automatizovat, což je zapotřebí zejm. při analýze velkého množství textů; ↑Pražská závislostní banka, ↑Český národní korpus, ↑automatické zpracování jazyka a řeči.

EH

ANALÝZA PŘIROZENÉHO JAZYKA LOGICKÁ

Partie logiky v širším smyslu, která zkoumá strukturu jaz. výrazů z hlediska logiky, tj. se zřetelem k využití jaz. výrazů pro dedukci, resp. ↑logické vyplývání. Při této analýze se transformují gramatické kategorie na integrované kategorie logické, přičemž **l.a.** je obvykle hrubší. Tvar (tj. složitost struktury) výrazu transformovaného **l.a.** z daného jaz. výrazu je závislý na požadované či předpokládané úrovni analýzy, která může mít tři stupně. Nejnižší úroveň představuje logika neanalyzovaných (elementárních) výroků (výroková logika – jde pouze o analýzu ↑logických spojek), dále logika neanalyzovaných pojmů (predikátová logika) a konečně logika analyzovaných pojmů (pojmová logika, neformalizovatelná a „nestrukturální"). **L.a.** je kombinací syntaktického a sémantického přístupu, jen výjimečně se uplatňují i pragmatické aspekty. Výsledkem logické analýzy jména je termín, výsledkem logické analýzy věty je formule. V interpretovaných jazycích je dalším stupněm analýza pravdivostních vztahů mezi výroky, tj. analýza ↑logického vyplývání. Při modálních (intenzionálních) interpretacích jde o analýzu spočívající ve studiu pravdivostních podmínek ↑propozic (soudů) n. aplikací pojmů v různých ↑možných světech. V některých koncepcích **l.a.p.j.** (např. v ↑transparentní intenzionální logice) není – přes zdánlivě velice jemný analytický aparát – z výsledku analýzy příliš zřejmý vztah k dedukci. Též ↑analytická filozofie.

Lit.: Materna, P. – Pala, K. ad.: *Logická analýza přirozeného jazyka*, 1989; Štěpán, J.: *Logika možných světů* I, 1995.

JŠ

ANALÝZA SYNTAKTICKÁ

Rozklad jaz. jednotky mající za cíl reflektovat fakt, že za linearitou segmentů, z nichž je daná jednotka složena, se skrývá hierarchizovaná struktura. (1) Jazyková jednotka, která je předmětem **s.a.**, je dána definicí syntaxe: (a) v klasických gramatikách je jí věta (*Petr – spí*) a souvětí (*Petr – spí – protože celou noc protancoval*); (b) v moderních gramatikách je jí ↑fráze / syntaktická skupina různé komplexnosti: *nes-u*, *nosi-č-0*, *budu – nosit*, *zelený – svetr*, *bez – Evy*, *věřit – Evě*, *Petr – spí*, *ten – tvůj – zelený – svetr*, *že – včera – pršelo* apod. (2) Analýza jaz. jednotky může být založena: (a) na vztahu celku a jeho částí (analýza frázové struktury), ↑složka, ↑TGG; ↑teorie X-bar, (b) na vztahu závislosti jednoho segmentu na druhém (analýza dependenční struktury), ↑dominace; ↑strom závislostní, ↑DVS, ↑FGP. (3) **S.a.** má za cíl postihnout strukturní pozici segmentu v rámci jednotky a na tomto základě odvodit zvl.: (a) licencování těch segmentů a jejich forem, z nichž je jednotka složena: *uči-tel / *-č* × *holi-*tel / -č*, *budu – pracovat / *zpracovat* × *mám – pracovat / zpracovat*, *věřit žen-ě/-ám* × *věřit žen-*ou / *-ami*, *ženě mlad-é / *-ým* × *ženám mlad*-é / -ým*, *Petr*$_i$ *mi řekl, že* Pro$_{i/j}$ *zaspal* × Pro$_i$ *řekl mi, že Petr*$_{*i}$ */ Petr*$_j$ *zaspal*; (b) pořadí segmentů v lineárním řetězci jednotky: *Petr se směje* × **Se směje Petr*, **Petr směje se*; *Eva i přišla* × *I Eva přišla*, **Eva přišla i*; *člověk čtoucí knihu celé odpoledne* × **čtoucí knihu celé odpoledne člověk / *čtoucí knihu člověk celé odpoledne / ??celé odpoledne člověk čtoucí knihu* aj. Velmi různě se v syntaktické analýze jednotlivých přístupů zrcadlí lexikální sémantika a/nebo tzv. větná sémantika; existují dvě opačné pozice: syntax je na takto definované sémantice nezávislá (Chomsky) × syntax je forma zviditelnění sémantiky (různé sémanticky orientované syntaktické popisy). Též ↑parsing.

PK

ANAPTYXE

Vsouvání / vkládání etymologicky nepůvodní hlásky do skupiny souhlásek. Jako anaptyktické (n. též svarabhaktické) se označují většinou sekundární samohlásky, pro č. zpravidla *e* (↑pohyblivé *e*), např. *oheň* < psl. *ognь*, *píseň* < psl. *pěsnь*. Vsouvání / vkládání sekundárních souhlásek do souhláskových skupin se většinou nazývá ↑epenteze.

Lit.: *ÚE*, 1981, 71–72; ↑nářeční štěpení praslovanštiny; ↑palatalizace, ↑pohyblivé *e*, ↑praslovanština, ↑slovanské jazyky.

RV

ANASTROFA

Starší termín pro změnu obvyklého slovosledu; ↑inverze.

SŽ

ANOMÁLNOST (anomálie)

Odchylka od jaz. pravidel různého druhu založených na ↑analogii. **A.** je v různém stupni a druhu všudypřítomná zejména ve ↑frazeologii a idiomatice, jejímž je konstitutivním rysem. Zatímco pravidelné analogické kombinace jsou v jaz. opřeny o sémantická a formální pravidla a umožňují relativně neomezeně tvořit nové a nové kombinace, srov. *otevřený + dveře/okno/krabice/...* (pravidlo sémantické: věci „otevíratelné", pravidlo gramatické: slo-

vosled a rodová shoda), anomální frazeologické kombinace jsou vždy jedinečné a omezené (absolutně, někdy na několik málo členů), srov. *otevřená hlava* (ale už ne jinak, např. **otevřená záda*, pokud nejde o odlišný význam „rány"). Podobně platí, že lexémy zpravidla tvoří pravidelné třídy (např. *pes* patří mezi savce, *stůl* mezi nábytek), kdežto ve frazeologii takové analogické třídy komponentů nejsou, srov. definici ↑frazému a idiomu. K řadě druhů **a.** ve frazeologii a idiomatice patří např. nemožnost určit slovní druh u komponentu *hin* v idiomu *být hin* n. absence významu u tvarů *otevřená hlava* apod., jejichž sémantika se neshoduje se žádným z běžných lexikálních významů. K syntagmatickým **a.** patří např. *ležet ladem*, *malá domů*. Velmi výrazně se **a.** projevuje v gramatických transformacích, srov. např. frazém *přirůst někomu k srdci* a nemožnost jeho transformace, tedy užití např. v imper.

FČ

ANTECEDENT

1. Element poskytující referenci ↑endofoře: je-li **a.** v textu před endoforou, jde o ↑anaforu (tohoto termínu se však užívá i jako synonyma s nadřazeným termínem endofora), je-li **a.** v textu po endofoře, jde o ↑kataforu); **a.** je např. NS *můj nejlepší přítel z gymnázia* ve větě *Můj nejlepší přítel z gymnázia nerad mluví o sobě*, v níž poskytuje referenci výrazu *sobě*. Referenční identita **a.** a endofory (↑koreference) se označuje koindexací, neidentita různou indexací: [*Můj nejlepší přítel z gymnázia*]$_i$ *nerad mluví o* [*sobě*]$_i$, *ale rád mluví o* [*něm*]$_j$. V č. viz Daneš v VT (1985), který mluví o **izotopických vztazích**, Zimová (1994) ad. (A) Prototypické jsou endofory s povahou ↑zájmen a ↑zájmenných příslovcí (*Petr$_i$ dal Pavlovi$_j$ najíst, ale napít mu$_j$ nedal / do hospody s ním$_j$ nešel*). (a) U ↑vázaných endofor tantum (u *se*; ↑zájmeno reflexivní osobní) se dá jejich **a.** určit ze syntaktické struktury (např. ↑teorie vázání v rámci ↑G&B-teorie), včetně **a.** bez lexikální realizace (PRO, Pro; ↑zájmeno); v modifikované valenční teorii (Karlík, 2000) je **a.** endofory *se* subjekt slovesa, k němuž *se* patří: *Lékař poručil pacientovi$_j$* PRO$_j$ (↑kontrola) *vysvléct se$_j$* (vázání) *do půli těla / Lékař poručil pacientovi$_j$, aby se$_j$* Pro$_j$ *vysvlékl$_j$ do půli těla* × PRO$_i$ *Mýt se$_i$ studenou vodou připadalo Petrovi$_{i/j}$ kruté*. (a$_1$) U slabě vázaných endoforik tantum (např. u *svůj*, ↑zájmeno reflexivní přivlastňovací) jsou v inf. skupinách někdy možná dvě čtení: *Petr$_i$ poručil Pavlovi$_j$* PRO$_j$ *políbit svou$_{i/j}$ matku* × *Petr$_i$ poručil Pavlovi$_j$, aby* Pro$_j$ *políbil svou$_j$ matku*. (b) U ↑forik se názory na to, jak dochází k identifikaci jejich **a.**, různí. (Mnoho autorů by se shodlo na tom, že nejde-li o endoforu tantum, je identifikace **a.** dána pragmaticky.) Relevantní jsou zvl. tyto problémy: (i) rozlišení, zda forikum má v daném případě povahu endofory, a že tedy má smysl hledat **a.**, n. exofory, a pak to smysl nemá: *Petr$_i$ řekl matce$_j$, že* Pro $_{i/j}$ (endofora) / $_k$ (exofora / endofora) *musí jít v neděli do divadla*; (endofora, pak **a.** v pretextu: *Pavel$_k$ k nám nepřijde*); *Petr$_i$ řekl matce$_j$, že on$_i$* (endofora) / k (exofora / endofora) *musí jít v neděli do divadla*; (ii) problém, podle jakých hledisek **a.** hledat; (iii) problém strukturní pozice **a.** a endofory: *Petr$_i$ ví, že* Pro$_i$ */ on$_i$ prohraje* × *[Pro]$_i$ / *On$_i$ ví, že [Petr]$_i$ prohraje*. Zklamalo pojetí, že (i) zájmeno musí kopírovat rod a číslo **a.** (*Na mostě stál mladý pár. On ji líbal, ona se smála*), (ii) zájmeno musí mít **a.** (missing **a.** u Grindela-Postala (1971): *Karel nemá přítelkyni, ale Petr asi ano. A ona je velmi milá*). (c) Za zvláštní se považoval případ, kdy zájmeno nemá **a.**, a jeho užití se vykládá jako **užití z pohodlnosti** (Parteeová, 1975): *Muž, který dal bianko šek své manželce, udělal lépe než muž, který **ho** dal své milence*. Možné řešení vychází z předpokladu, že forikum referuje k něčemu, k čemu referuje **a.**, přičemž **a.** (u objektové reference) referuje (a) k mentálním obrazům (ve smyslu jackendoffovském) a strukturuje je tak, že referentem je otevřená třída objektů (*Velryba$_i$ je savec, ale všichni ji$_i$ považují za rybu*), n. virtuální objekt, který v světě, v němž se komunikuje, neexistuje (A: *Moje dcera včera přišla domů o půlnoci* – B: (ve čtení, v němž se ↑kontrafaktovost signalizovaná kond. netýká propozice, nýbrž existenční ↑presupozice určité deskripce, tj. „kdyby existovala moje dcera") *Kdyby moje dcera$_i$ přišla domů o půlnoci, pořádně bych jí$_i$ vynadal*, apod.; (b) k mentálním obrazům a navíc s instrukcí, že tento mentální obraz je identický s určitým, ale neurčeným objektem existujícím ve světě (*Cestou z kina mě zastavil policajt$_i$ a chtěl, abych mu$_i$ ukázal občanku*); (c) jako (b), ale identita se týká určitého a určeného objektu, tedy navíc s vírou, že jaz. výraz je dostatečný pro proceduru umožňující onen ve světě existující objekt identifikovat (*Náš soused$_i$ je sice nemocný, ale* Pro$_i$ *kouří / denně ho$_i$ vidím kouřit*); tato koncepce umí vyložit např. i ambignost (co do mimojazykového referentu) forika např. ve strukturách s **a.**, který je objektem u ↑verba efficiendi: *Nakresli toho koně$_i$ a pak ho$_i$ nabarvi na zeleno* (buď toho nakresleného (tj. dějem vzniklého, efigovaného), který jako **a.** označen vůbec není, n. toho, podle kterého bylo kresleno, tj. k němuž referuje **a.** *toho koně*). – (B) Za zvláštní endofory se někdy pokládají syntaktické skupiny (např. NS), u nichž je relace k **a.** zprostředkovávána znalostmi zvl. lexikálněsémantických vztahů, znalostmi světa a mnohdy i principem odvozeným z maxim ↑kooperačního principu, n. jen principem dobrého důvodu: *Na druhou oficiální návštěvu k nám přijíždí [G. Bush]$_i$. Na [amerického prezidenta]$_i$ ovšem čeká celá řada setkání s představiteli ČR*; zde uvedená koindexace, tj. nalezení jako **a.** NS *amerického prezidenta* vlastního jména *G. Busch*, není vynucována jaz. strukturou, a proto je možná také jiná, např. v kontextu: *Na druhou oficiální návštěvu k nám přijíždí [G. Bush]$_i$. Na [amerického prezidenta]$_j$ ovšem čeká celá řada setkání s představiteli ČR, takže se s Bushem$_i$ setká jen při závěrečné večeři*. Ještě frapantnější je vázanost nalezení **a.** pouze na maximy kooperačního principu u proprií, tj. slov bez významu opřeného o pojem: *Jen málokdy a málokomu se podaří spatřit bývalou českou modelku Ivanu Zelinkovou$_i$ bez výrazného naličení s jednoduchým účesem. Lvice světových salonů Ivana Trumpová$_i$ (53) patří totiž k ženám, které jsou téměř posedlé dokonalým vzhledem.*

2. V logice výrok odpovídající p v ↑implikaci $p \supset q$ (n. také $p \rightarrow q$), výrok odpovídající q se nazývá konsekvent.

3. V lingvistice jde pod vlivem (2) v dvojici vět spojených spojkou *jestliže* (*-li*), n. *kdyby* o vedlejší větu následující po této spojce (v některých pojetích vedlejší

věta včetně této spojky); např. *bude pršet* (n. *jestliže bude pršet*) v souvětí *Jestliže bude pršet, zůstaneme doma*; konsekvent je pak věta hlavní tohoto spojení; **a.** se v starších pracích nazývá protaze, konsekvent apodoze (tyto termíny ovšem i viz ↑perioda); ↑určení příslovečné podmínky.

Lit.: Adamec, P., Nulevyje ekvivalenty mestoimenij i ich referencial'naja sootnesennost', *ČSR* 32, 1987, 108–113; Adamec, P., K vyjadřování a rozpoznávání koreference v ruštině a v češtině, *Československá slavistika, Lingvistika, historie*, 1988, 167–177; Bajzíková, E., Pronomina und ihre Funktionen im Text, in: Hlavsa, Z. – Viehweger, D. (eds.), *Aspects of text organization*, 1985, 99–105; Grindel, J. – Postal, P. M., Missing antecedens, *LI* 2, 1971, 269–312; Partee, B. H.: *Deletion and variable binding*, 1975; Jackendoff, R.: *Language of the mind. Essays on mental representation*, 1992; Padučeva, J. V.: *Vyskazyvanije i jego sootnesennosť s dejstvitel'nosť ju*, 1985; *SV*, 1996; *VT*, 1985; Zimová, L.: *Způsoby vyjadřování větných členů v textu. Konkurence pojmenování, pronominalizace a elize*, 1994.

PK

ANTEPRÉTERITUM (čas předminulý)

Forma slovesa sloužící k označení časové okolnosti, že děj proběhl před jiným minulým dějem. Běžné bylo ve staré č. (*bych dělal*, *biech dělal*, *byl jsem dělal*). V současném jaz. je možná jen poslední uvedená forma a má povahu archaismu. (V jaz., které mají v soustavě časů perfektum (např. lat., fr.), se tento čas nazývá plusquamperfektum.)

Lit.: *HMČ*, 1986, 195; *MČ* II, 424.

DŠ

ANTICIPOVÁNÍ

V nejobecnějším smyslu předjímání funkce jaz. výrazu *x* jaz. výrazem *y* v téže syntaktické struktuře; *y* se označuje jako anticipační výraz. V č. lingvistice se prosadilo Svobodovo (v SSČ, 1972) pojetí **a.**, podle něhož anticipační výraz naznačuje (svým významem zadává) to, co v následujícím kontextu bude vyjádřeno určitěji (konkrétněji) větou. Za anticipační výrazy se pak pokládají t-ová demonstrativa v syntaktické konstrukci s ↑adjacentním ↑relativem, které tuto větu připojuje: ***Ten, kdo** se bojí, nesmí do lesa / Do lesa nesmí **ten, kdo** se bojí*; *Lyže musíš vrátit **takové**, jaké sis je vypůjčil*; *Vezmi si **tolik**, kolik uneseš* aj. Nic se neříká o konstrukci s neadjacentním relativem: ***Ten** nesmí do lesa, **kdo** se bojí.* – Opětovné naznačování toho, co bylo v předcházejícím kontextu označeno větou s relativem, se pokládá za **resumování** a t-ové demonstrativum, které tuto funkci plní, za výraz resumační; jde vždy o neadjacentní relativum: *Kdo se bojí, **ten** nesmí do lesa*; *Jaké sis lyže vypůjčil, **takové** je musíš vrátit.* Svoboda konsekventně spojení typu *ten – kdo*, *kdo – ten* pokládá za typ ↑apozice, přičemž pojmy **a.** a resumování se snaží postihnout jeden z funkčních aspektů těchto koreferenčních výrazů. Též ↑korelativum.

Lit.: Poldauf, I., Vztažné věty v angličtině a v češtině, *Sborník Vysoké školy pedagog., Jazyk a lit.*, 1955, 159–194; *SSČ*, 1972.

PK

ANTIFRÁZE TABUOVÁ

Jedna z realizací ↑tabu, opak řečeného („antifráze"). Podstatou **t.a.** je snaha nahradit slova označující něco špatného, nebezpečného, nešťastného apod. výrazy vyjadřujícími jejich přímý opak (↑antonymum). **T.a.** je krajním případem captatio benevolentiae. Např. r. dial. název medvěda *костоправ* (tj. ‚ten, kdo opravuje kosti') je **t.a.** k r. dial. *ломака* (tj. ‚ten, kdo láme kosti'). S tímto postupem tabuizování souvisí i užití slov, která neblahou skutečnost pojmenovávají přeneseně tak, jak si mluvčí přeje, aby vypadala (něm. tzv. Wunschname). Např. v r. dial. jsou pro dětskou obrnu názvy *смиренчик* a *тихонькой* zřejmě jako projev touhy mluvčích, aby choroba probíhala právě takto.

Lit.: ↑etymologie, ↑tabu.

IJ

ANTITEZE

Spojení dvou protikladných (↑antonymických, ↑opozitních) výrazů v téže výpovědi n. řidčeji dvou protikladných výroků v sousedních výpovědích téhož textu. Toto spojení bývá často asyndetické: *Na tváři lehký smích, hluboký v srdci žal* (Mácha). Zvláštním druhem **a.** je **přirovnání protikladem**: skládá se z obrazu, který slouží jako přirovnání, z jeho popření a z uvedení skutečného jevu n. děje. Většinou však první složka chybí, zůstává jen implikována v popření obrazu: *Nepokryla se podzimním listím / dolina, dolinečka, / a posula se ruským vojskem / krajina, krajinečka* (Čelakovský).

Lit.: Čermák, F., Lexikální opozice, paradigma a systém, *SaS* 44, 1983, 207–219; Červená, V., K lexikálním kontrastům v české slovní zásobě, *NŘ* 62, 1979, 121–125; *Člex*, 1985, 129–132; Ducháček, O., O některých problémech antonymie, *Cahiers de lexicologie*, 1965, č. 6, 55–66; Filipec, J., Systémovost antonymie, *NŘ* 77, 1994, 124–126; Němec, I., Systémovost antonymie jako vývojový faktor, *NŘ* 78, 1995, 136–137; Novák, O., Antiteze a kontrast v umění Anatola France, *ČMF* 27, 1941, 54–60, 172–190; Pisárčiková, M., Vnútroslovná antonymia, *JŠ* 15, 1980, 213–219.

MJ

ANTONOMASIE

Jeden z typů ↑metonymie: opis jména známé osoby n. věci obecnějším názvem její vlastnosti, jejího povolání, původu, apod., např. *slovanští apoštolové* (Konstantin a Metoděj), *učitel národů* (Komenský), *Peleovec* (Achilles), *básník* (místo např. Březina), *píseň písní* (píseň Šalomounova).

SŽ

ANTROPOLEXÉM (báze antroponymická)

Slovo, jeho kmen n. kořen užívaný k tvoření ↑antroponym: *mil-* (*Miloslav*, *Milota*, *Miloš*).

Lit.: *OSTSO*, 1983, 234; *TSO*, 1973, 172; *ÚOO*, 1999, 81.

JP

ANTROPONYMUM

↑Vlastní jméno jednotlivého člověka (vlastní jméno osobní) n. skupiny lidí (skupinové antroponymum). V rámci **vlastních jmen osobních** se rozlišují: (a)↑**rodná / křestní jména** – *Jaroslav*, (b) ↑**hypokoristika** – *Jarek*,

(c) ↑**příjmí** – (*Jan*) *Mstislavic*, tj. Mstislavův syn, (d) ↑**příjmení** – *Novák*, (e) ↑**přezdívky** – (*Mařík*) *Darmopich*, (f) ↑**živá jména**, ↑**jména po chalupě** – *Jan Sladký* po chalupě *Kozina*, (g) **fiktonymy(a)** – jména přijatá k zatajení pravého jména, a to osobní – **pseudonym** (*Jaroslav Vrchlický* vlastním jménem Emil Frída), v jeho rámci se kromě jiného rozlišuje **pseudogynekonym(um)** (pseudonym muže obsahující alespoň jedno jméno ženské – *Jaroslav Maria* vlastním jménem Jaroslav Mayer) a opačně **pseudoandronym(um)** (*Jiří Sumín* – vlastním jménem Amálie Vrbová). – **Skupinové antroponymum** je vlastní jméno skupiny lidí, kteří tvoří jisté společenství. (Onomastická definice není v č. jazykovědě jednotně přijímána, protože někteří jazykovědci nepovažují pojmenování hromadných objektů (↑onymický objekt) za propria.) Dělí se na (a) **obyvatelská jména** – podle charakteru fundujícího slova bývají rozlišována obyvatelská jména vlastní (*Pražan*) a obecná (*vesničan*), která se však ani v č. onomastice nepokládají za jména vlastní; (b) **etnonyma**, tj. vlastní jména kmenů a národů, a to **autetnonymum** (etnonymum, které si dal kmen n. národ sám – *Deutsche*) a **aletnonymum** (etnonymum, které dostal od sousedů – *Němci*); (c) **rodinná** a **rodová jména** – *Nováčkovi*, *Přemyslovci*; (d) ↑přezdívky – *Kujebáci* (obyvatelé Vysokého Mýta). – **Nepravá antroponyma** jsou vlastní jména postav mytologických, pohádkových, alegorických, hraček atd., např. **theonyma** jakožto vlastní jména bohů a bohyň – *Perun*, *Diana*.

Lit.: Hausenblas, K. – Dokulil, M., Jména nositelů substančního vztahu, in: Daneš, F. ad., *Tvoření slov 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 409–415; Šmilauer, V., Třídění vlastních jmen, in: Blicha, M. – Majtán, M. (eds.), *Zb. Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach* 12, 1976, 109–111; *TSO*, 1973, 31–49, 108, 117–118, 169–171, 202–203; *ÚOO*, 1999, 164–165.

JP

APELATIVIZACE (deproprializace, deonymizace)

Přechod ↑proprií k ↑apelativům. (Termín deonymizace se užívá v ↑onomastice.) **A.** je buď přímá (např. *Švejk* → *švejk*, *Kašmír* → *kašmír*), n. odvozovací (např. *Klaus* → *klausovec*). Prostředkem **přímé a.** je ↑metafora a ↑metonymie. Přechodným stadiem mezi propriem a metaforicky motivovaným apelativem může být ustálené přirovnání (*starý jako Metuzalém* → *metuzalém*). Vzhledem k nedostatku pojmového významu jsou sice propria pro přenášení zdánlivě nevhodná, podléhají mu však např. tehdy, když pojmenovávají známé nositele výrazných vlastností a mohou se tak stát východiskem pro obecné hodnotící pojmenování lidí těchto vlastností. Tak vzniká **a.** spontánní (*jidáš*, *skot*). Zejména v terminologii dochází i k **a.** záměrné, při níž nemusí být výchozí nositel propria obecně znám (srov. metonymicky vzniklé názvy fyzikálních jednotek: *ohm*, *watt*). – Zdrojem **a.** jsou nejčastěji ↑antroponyma (*benjamínek*, *sachr*) a ↑toponyma (*damašek*, *sodoma*). **A.** čerpá mj. z oblasti mytologické (*narcis*, *titán*), biblické (*lazar*, *rebeka*), literární (*donkichot*, *romeo*), historické (*mecenáš*, *napoleon*) atd.; v obč. a v nář. jsou častá expr. apelativa z domáckých podob křestních jmen (*dorota*, *janek*). Apelativy se stávají též ↑sérionyma (*rifle*: značkový název se stal apelativním pojmenováním i pro podobné kalhoty jiných značek). – Apelativizovaná propria mohou být mezinárodní (*xantipa*, *ahasver*) i lexikalizovaná pouze v č. (*káča*, *nána*; z cizích vlastních jmen: *betlém*, *grázl*). – Vztah apelativizované jednotky k motivujícímu propriu se zčásti uvolňuje (např. apelativa z cizích proprií se v č. jinak adaptují nežli výchozí jména: *Cognac* × *koňak*, *Don Juan* × *donchuán*), zpravidla však i nadále brání jejímu plnému začlenění do systému apelativ (omezuje přechylování, tvorbu dem., spojování s kvalitativními adj. apod.). Též ↑proprializace (onymizace).

Lit.: Hovorková, A., Vlastní jména a apelativizované názvy výrobků v češtině, *NŘ* 71, 1988, 68–75; Pokorná, E., Apelativizovaná jména v české slovní zásobě, *SaS* 39, 1978, 116–124; Sochová, Z., K slovotvorné a stylové charakteristice mluveného jazyka (O jednom typu univerbizovaných pojmenování), *NŘ* 49, 1966, 81–87; Šrámek, R.: *Úvod do obecné onomastiky*, 1999, 55–57.

ZH

APOKOPA

Zánik („odsunutí") koncových samohlásek, zejm. krátkých. Je známá z různých jaz. světa, pro č. měl závažné důsledky pozdně psl. zánik koncových („lichých") ↑jerů v slovech, např. psl. *kostь* (dvojslabičné, tak zachováno ještě i v ↑staroslověnštině) > č. *kost* (jednoslabičné), *synъ* (dvojslabičné, tak zachováno ještě i v stsl.) > č. *syn* (jednoslabičné). V č. se objevuje nesystematicky a variantně vedle protějšku bez **a.** v případech jako *víc – více*, *jak – jako* aj. **A.** patří spolu s ↑aferezí, ↑deglutinací, disimilativním zánikem (↑disimilace), ↑haplologií, ↑kontrakcí, ↑synkopou, ↑fúzí k jaz. procesům, jimiž se zmenšoval fónický objem slov a které se někdy souhrnně označují jako **redukce**.

Lit.: *ÚE*, 1981.

RV

APOSTROFA

Původně rétorická figura; oslovení nepřítomné osoby, boha n. jiné nadpřirozené bytosti, resp. oslovení zvířete či neživé věci, a tím jejich antropomorfizace. V dnešní stylistice je pokládána za ↑aktualizační prostředek, užívaný v uměleckém stylu: *Zdává se mi o vás v noci, stříbrní lipani, o vašich čistých vodách...* (Tomeček); uplatnění v stylu řečnickém je spojeno s větším n. menším odstínem bombastickým: *Proč mlčíte, slovutní mistři pera?*

Lit.: Hrabák, J.: *Poetika*, 1973, 155–171; Svoboda, K., Tropy a figury, *NŘ* 31, 1947, 4–12, 21–29.

MJ

APOZICE

Termín se užívá v souvislosti především s nevětnými (zvl. subst.), ale i větnými spojeními typu *Sněžka, nejvyšší hora Čech*; *u okna v křesle*; *v sobotu 9. prosince*; *Měl jednu slabou stránku: projevoval příliš kladný vztah k alkoholu*. Podstatou **a.** je „vztah široké totožnosti" (Mathesius, 1947), resp. potenciální referenční totožnost členů apoziční skupiny (zahrnuje i totožnost částečnou a inkluzi, srov. zejm. Hlavsa, 1986). V č. syntaktických popisech je **a.** chápána jako (a) větný člen stojící ve výše uvedených

spojeních v postpozici; (b) jeden ze syntaktických vztahů, popř. zároveň i jako člen, jehož připojením takový vztah vzniká (tak zejm. Šmilauer v NS, 1966). MČ III charakterizuje apoziční spojení jako jeden z typů ↑**zmnožení syntaktické pozice** (vedle spojení koordinačního – v obou případech vzniká skupina, nikoli syntagma) a označuje je jako ↑**adordinaci**. Členy apoziční skupiny zaujímají touž syntaktickou pozici ve formální struktuře věty i touž pozici v rámci aktuálního členění. SČ (1998) hovoří proto o **komplexním větném členu**. Rozdíl mezi koordinační a adordinační (apoziční) skupinou vymezuje Hlavsa (1986) pomocí významového kritéria: referenční různost charakterizuje koordinaci, (potenciální) referenční totožnost adordinaci. – Mezi adordinovanými členy mohou být různé významové vztahy (zpravidla jde o vztah postponovaného výrazu k členu předcházejícímu): identifikace (*pan Prošek, babiččin zeť*), klasifikace (*Hašek, brankář reprezentačního týmu*), explikace (*jeho dílo charakterizuje vzácný rys, totiž novost pohledu*). (V posledním příkladu se při změně pořadí explikace mění v klasifikaci – *jeho dílo charakterizuje novost pohledu, vzácný to rys.*) Jako protikladné se ukazují výčty (*jejich děti, Alenka, Honza a Matěj*) a shrnutí (*Novákovi, Hradilovi i Konečných, zkrátka všichni sousedé*) – u výčtu předchází člen významově širší, druhý člen má povahu koordinační skupiny, u shrnutí je pořadí obrácené (srov. též popis vztahů množiny a jejích prvků v SČ). Další varianty představují výjimka (*S přednáškou byli spokojeni všichni, jen Petr ne / až na Petra / kromě Petra / s výjimkou Petra*), doplnění a zpřesnění (*zamini neboli ministerstvo zahraničí, první dáma čili manželka prezidenta*), oprava (*říčka, přesněji řečeno / nebo spíše větší potok*). Podobné variování je možné u skupin izotropních, u lineárních skupin (*u okna v křesle, šli mezi poli úvozem*) vzniká při změně pořadí konstrukce s nekongruentním atributem (tj. syntagma). – Hlavsa a SČ interpretují významovou strukturu apozičních skupin zejména na základě kritéria restriktivnost × nerestriktivnost, které rovněž dovoluje vysvětlit její ztvárnění intonační: (a) Spojení restriktivní (výslovnost splývavá, extenze výrazu je dána celou skupinou) – *učitel důchodce, důchodce učitel, dobrák tatínek, soused elektrikář.* Člen na druhé pozici specifikuje první část skupiny. (Tato spojení se považují za aponované skupiny v MČ, kdežto SČ je chápe jako substantivní přívlastek. Případy typu *někdy v listopadu, včera odpoledne, odkudsi od moravských hranic* se u Šmilauera i v MČ chápou jako aponovaná příslovečná určení.); (b) Spojení nerestriktivní (výslovnost s úsekovým předělem, extenze výrazu je dána už prvním členem skupiny) – *učitel, důchodce*; *důchodce, učitel*; *minulou neděli, 10. prosince*; *v jeho rodišti, malé podtatranské vesnici.* Starší syntaktické popisy (vč. Šmilauera) zde označují člen na druhé pozici jako větný člen **přístavek**. – Hledisko restriktivnost × nerestriktivnost se stává nejednoznačným v případech, kdy součástí aponované skupiny je výraz inherentně referenční, tj. vlastní jméno užité v individualizační funkci: *brankář Sparty (,) Stejskal – Stejskal, brankář Sparty*; *rybník Rožmberk*; *hotel Metropol*; *spisovatel Jirásek.* Předpoklad, že platnost predikátu determinující propozice má obecné pojmenování, podporují případy *tehdy ještě profesor, nikoli již spisovatel Jirásek* (vlastní jméno tímto způsobem rozvíjet nelze). Je-li však jedna složka skupiny postavena do kontrastu pomocí důrazu, může být predikátem i jméno vlastní: *hledám rybník **Rožmberk**, ne Svět* × *hledám **rybník** Rožmberk, ne obec.* Podobná spojení zřejmě představují případy syntaktického synkretismu. Naopak spojení dvou složek, které mají jedinečnou referenci díky kontextu a/nebo situační deixi (*náš řidič, pan Zlámal*; *tamhleta dívka, moje sestra*) lze hodnotit jako sémanticky symetrické a směr determinace u nich rozhodnutelný není.

Lit.: Hlavsa, Z., Přístavkový vztah a popis české skladby, *SaS* 47, 1986, 186–192; Hrbáček, J., Pokus o výklad přístavkového vztahu, *SaS* 33, 1972, 223–228; Koktová, E., K problematice nominální apozice, *SaS* 38, 1977, 90–102; Mathesius, V., Podstata aposice a její druhy, in: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947, 302–318; *MČ* III, 1987, 418–435; *NS*, 1966, 353–370; *SČ*, 1998, 345–350.

MH

APOZIOPEZE (nedopovědění, výpověď neukončená)

Redukce konce syntaktické konstrukce v textové jednotce: *Ale vždyť přece ..., koktal Hořec.* Na rozdíl od ↑elipsy nelze z materiálu věty a/nebo na základě kontextu a znalostí světa nedopovězenou část rekonstruovat. **A.** je typický jev z oblasti jaz. ↑performance (↑parole), tj. daný subjektivními faktory mluvčího v běžném hovoru.

Lit.: Debická-Šimonková, A., Apoziopeze – neukončenost výpovědi v novinovém článku, *Sborník PF v Ústí n. L., ř. bohemistická*, 1987, 5–28; *MČ* III, 1987; *NS*, 1969; Porák, J., Aposiopeze v současné češtině, *SaS* 17, 1956, 132–139; Ružička, J., Apoziopéza čiže prerušená výpoveď, *SR* 24, 1959, 129–153.

PK

ARBITRÁRNOST

Libovolnost, nemotivovanost jaz. znaku, resp. vztahu mezi ↑označujícím a označovaným, který se ustavuje konvenčně, „společenskou smlouvou". Teprve skrze ni se vztah mezi oběma nedělitelnými stránkami jaz. znaku stává závazný, nelibovolný. Podle de Saussura se **a.** vztahu označujícího a označovaného (pojmu) ukazuje např. v tom, že různé jaz. označují tentýž jev různě, resp. že se v různých jaz. liší struktura pojmů. – Absolutní **a.** je podle de Saussura zřídkavá; např. číslovka *dvanáct* evokuje jednak číslovku *dvěldva* a číslovky z ní složené (*dvacet, dvaadvacet ...*), jednak výrazy utvářené specifickým sufixem *-nácť* (sekundární ↑motivace). – V reakci na de Saussura upozornil na nearbitrární rysy vztahu formy a významu jaz. znaku, resp. **ikoničnost** jaz., např. Jakobson; ↑ikon. V některých jaz. formách viděl reflex jejich významu, např. v ↑onomatopoích a emocionálních citoslovcích se označované přímo zrcadlí v označujícím. Jakobson popsal celou řadu nearbitrárních jevů zvl. v gramatice a slovotvorbě. Např. postupné narůstání počtu morfémů při ↑stupňování *starý – starší – nejstarší* odráží gradaci významovou; obdobně při rozlišování sg. a pl., např. *vedu – vedeme*, apod. Připomněl také nearbitrárnost na úrovni větné. Označující je podle něho odrazem označovaného (stavu věcí) jak v jednoduché větě (↑reference), tak ↑textu (např. časově-kauzální posloupnost při ↑naraci).

Lit.: JAKOBSON, R., Hledání podstaty jazyka, in: *12 esejů o jazyce*, [1965] 1970, 29–45; POSNER, R., Ikonismus in der Syntax: zur natürlichen Stellung der Attribute, *ZfS* 2, 1980, 57–82; SAUSSURE, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989.

MN

AREÁL ONYMICKÝ (prostor onymický)

V č. onomastice zeměpisně vymezitelné území, na němž se v různé frekvenci vyskytuje určitý ↑propriální, typově shodný jev: např. jihopolsko-severoslovensko-východomoravský areál toponym *Poruba*, *Porubka* se značnou frekvenční hustotou. Prostorová registrace vlastních jmen je podstatou ↑onomastického atlasu. Jména jsou ve svém areálu stejně nezaměnitelná jako objekty, které pojmenovávají. Tím se **o.a.** liší od nářečního. Prostřednictvím přímého spojení mapovaných proprií s pojmenovávanými objekty vypovídají **o.a.** také o těchto objektech: např. areál toponym *Poruba*, *Porubka* je pouze tam, kde se mýtil les určitým způsobem. **Toponymický areál / toponymický prostor** (↑toponymum) je vázán na geografickou fixaci objektů v krajině, **antroponymický areál / antroponymický prostor** (↑antroponymum) zase na sociální fixaci v rodinných, lokálních a podobných lidských vztazích a poměrech. Změnu **o.a.** může způsobit primárně změna fixace pojmenovávaných objektů, sekundárně pak plánovité tvoření nových proprií na novém teritoriu n. v nových sociálně kulturních vztazích.

Lit.: KNAPPOVÁ, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 80–103; ŠRÁMEK, R., K povaze lexikálních diferencí dialektových a onymických, in: LUBAŚ, W. ad. (eds.), *Nazewnictwo obszarów językowo mieszanych*, 1981, 157–166; *ÚOO*, 1999, 154–158; ↑onomastický atlas.

JP

ARGUMENT

1. Ve formální logice podle kanonické definice složka funkce, pomocí níž se určuje funkční hodnota; parametr funkce vyjádřený proměnnou, která je podle kontextu buď individuální (↑predikáty), n. výroková (↑spojky). Např. je-li predikát funkce přiřazující individuím pravdivostní hodnoty, pak v P(a) je a argumentem P; P(a) je predikáto-argumentová struktura. Predikáty s jedním **a.** jsou vlastnosti: *spát* (Petr), predikáty s dvěma a více **a.** jsou vztahy: *miluje* (Petr, Marie); zde je relevantní pořadí **a.**

2. V jazykovědě pod vlivem (1): ve valenční gramatice označení strukturních pozic (a/nebo výrazů v nich), které jsou dominovány slovesem (***Pacientovi*** *se přitížilo*), n. adj. (*věrný* ***manželce***); od nich získávají pád, který zviditelňuje sémantickou roli **a.**; ↑komplement. V ↑TGG syntakticky obligatorní doplnění lexikální jednotky (zpravidla slovesa). Interpretace **a.** (jejich ↑tematická role na základě ↑teorie theta) a forma jejich realizace (např. pád u nominálních **a.**) jsou určeny ↑subkategorizací každé lexikální jednotky v ↑lexikonu.

3. V rétorice a v jazykovědě zkoumající jaz. jakožto formu lidského jednání prostředek zdůvodnění nějaké sporné teze. Zpravidla založen na víře v existenci kauzálních souvislostí a na různých intersubjektově akceptovaných schématech vyvozování závěrů; ↑argumentace.

PK

ARGUMENTACE

Termín klasické rétoriky, revitalizovaný v 70. letech v lingvistice zkoumající ten aspekt přirozeného jaz., který ho činí jednou z forem lidského jednání; ↑pragmalingvistika, ↑teorie řečového jednání. Všechny vlivné koncepce **a.** mají alespoň dva společné rysy: (a) **a.** je jaz. jednání, jehož komunikačním cílem je převést něco sporné („quastio") pomocí něčeho kolektivně platného na něco platné („argumentatio"); (b) modely, které se snaží proces (a) popsat, integrují formálnělogické vyvozování závěru (např. ↑modus ponens) s různými dalšími aspekty (např. vírou v kauzalitu), které mají postihnout **a.** jakožto účelnou a racionální formu fungování jaz. v sociální interakci. Klasickým modelem je schéma Toulminovo (1974), které se v různých variantách a modifikacích uplatňuje u různých autorů dodnes (u nás Karlík, 1995). – V č. se **a.** z pozice rétoriky a logiky vyvozování závěrů věnuje např. Jelínek-Švandová ad. (1999). Také ↑argument.

Lit.: EEMEREN, F. H. VAN – GROOTENDORST, R.: *Handbook of argumentation theory*, 1987; JELÍNEK, M. – ŠVANDOVÁ, B. ad.: *Argumentace a umění komunikovat*, 1999; KARLÍK, P.: *Studie o českém souvětí*, 1995; SCHMIDT-FABER, W.: *Argument und Scheinargument. Grundfragen und Modelle rationaler Begründungen im Alltag*, 1986; TOULMIN, S. E.: *The uses of argument*, 1974.

PK

ARCHAISMUS

V nejširším pojetí zastaralý jaz. prvek, nepatřící do synchronního jaz. systému; v jiném pojetí jaz. prvek uchovaný z dřívějších období jaz. vývoje, přičemž se v současném jaz. jeho archaičnost nepociťuje (např. tvary *oči*, *uši*, *očima*, *ušima* jako pozůstatek ↑duálu); ve ↑vlnové teorii starší, na periferii dané jaz. oblasti uchovaná forma, nezasažená šířící se jaz. změnou (v archaických dial.); v teorii spis. jaz., ve stylistice jaz. prostředek (slovní tvar, slovo, syntaktická konstrukce atp.), který zcela vyšel z užívání, příznakový svou vázaností na starší stav jaz., vědomě oživovaný a užívaný ve speciálních slohových funkcích. V současném spis. jaz. zpravidla existuje k **a.** neutrální variantní n. synonymní protějšek, tzn. výraz, který prvek spjatý s dřívější etapou vývoje jaz. nahradil (*obleku – obleču*, *pec – peč*; *dušesloví*, *duševěda – psychologie*). Při tomto přístupu k **a.** se rozlišuje jednak mezi **a.** a ↑**historismy**, jednak mezi **a.** (stylisticky příznakovými prostředky) a **zastaralými jazykovými prostředky** (tj. prostředky vyšlými z běžného současného užívání). Na potřebu rozlišovat mezi **a.** a zastaralými prostředky kvůli jejich odlišným funkčním vlastnostem upozornil např. Havránek (1963). **A.** se funkčně a stylisticky záměrně využívají k **archaizaci** textu. – **A.** ve slovní zásobě se třídí podle několika hledisek. Na základě strukturního kritéria se vyčleňují **a. hláskové** (*mučedlník – mučedník*, *karakterizovat – charakterizovat*), **lexikální** (*silozpyt – fyzika*, *mluno – elektřina*), **slovotvorné** (*přítelka – přítelkyně*; *přítelstvo*, *hrdinstvo*), **sémantické** (*hotovost – vojsko*). – Jako **a.** se pociťují některé ↑**poetismy** (*truchlenec*, *hvězdojasný*). – V současné umělecké literatuře se **a.** téměř neobjevují, historismy si své postavení podržely.

Lit.: HAUSER, P.: *Nauka o slovní zásobě*, 1980; HAVRÁNEK, B.: *Studie o spisovném jazyce*, 1963; KVÍTKOVÁ, N., Archaismy v díle

Zikmunda Wintra, *Filologické studie* VII, 1976, 61–75; Skladaná, J., Čo s archaizmami a historizmami v súčasnych slovníkoch, in: *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*, 1997, 246–251.

OM

ARCHILEXÉM

Lexém, jehož ↑sémém je ↑archisémémem pro podřazené lexikálněsémantické paradigma, např. lexém *nábytek* ve vztahu k třídě subst. pojmenovávajících nábytek {*židle*, *stůl*, *skříň* …}. Též ↑vztah hyponymně-hyperonymní.

Lit.: *Člex*, 1985, 68, 152; Pottier, B., Vers une sémantique moderne, in: *Travaux de linguistique et littérature de Strasbourg* II, 1964, 107–137.

ZH

ARCHISÉMÉM

↑Sémém ↑archilexému společný všem členům lexikálněsémantického paradigmatu jako jejich integrační ↑sém, např. ‚nábytek' ve vztahu k významům subst. pojmenovávajících prvky třídy {nábytek}. Též ↑vztah hyponymně-hyperonymní.

Lit.: ↑archilexém.

ZH

ARTIKULACE (článkování)

Koordinovaná činnost mluvidel vedoucí k produkci řeči. Podílí se na ní všechny ↑mluvní orgány, pro běžnou charakteristiku jednotlivých hlásek se však od některých složek **a.** odhlíží (např. od činnosti ústrojí dechového). Všechny složky **a.** mohou být **stálé**, tj. mohou se realizovat ve všech pozicích hlásky, n. se mohou v souvislé řeči dále měnit (↑změny v realizaci hlásek v souvislé řeči). – Hláska je z artikulačního hlediska tvořena **základní artikulací**, u vokálu postavením jazyka, u konsonantu místem a způsobem tvoření (n. v jiné terminologii artikulujícím orgánem a způsobem jeho práce), a **doplňkovou artikulací**, tj. dotvořením na dalších místech. Hodnocení složek **a.** jako základních n. doplňkových je v jednotlivých jaz. různé. V č. je např. doplňkovou **a.** labializace u některých vokálů, znění hlasivek při některých konsonantech, vytvoření rezonančního prostoru vedoucího k sonornosti konsonantů; v jiných jaz. může mít tuto platnost změna v napětí svalů (tzv. napjatost), využívání přídechu apod. Doplňkové **a.** mohou být v daném jaz. funkčně relevantní, tj. jsou využívány k diferenciaci základních realizací ↑fonémů. Mnohé doplňkové **a.** jsou funkčně irelevantní, tj. objektivně existují (dotvářejí znění zvuků obvyklé v určitém jaz., ↑artikulační báze), ale k rozlišování významů neslouží (např. svalové napětí u konsonantů n. labializace zadních vokálů v č.). To, že jsou funkčně irelevantní, neznamená ovšem, že by byly zcela zbytečné: v řečové komunikaci napomáhají percepci hlásek a mohou nabývat na důležitosti ve zvláštních situacích (např. při šepotu).

Lit.: ↑fonetika.

MK

ASIMILACE (spodoba)

Vzájemné přizpůsobování realizací fonémů (hlásek) v proudu řeči, opak ↑disimilace. Je důsledkem koartikulace, tj. souvislého vyslovování slabik a přízvukových taktů. V užším slova smyslu artikulační (a akustické) přizpůsobení mezi vokály n. vzájemné ovlivňování konsonantů týkající se funkčně relevantních rysů (↑artikulace); ovlivnění rysů irelevantních se označuje termínem ↑akomodace. Přizpůsobují-li se hlásky sousedící, jde o **a.** kontaktní ([*la:**fk**a*], [***fč**era*]), existuje však i **a.** distantní (**a.** na dálku): dětské [*ži:**žeň***], lid. [*dedekti:**fk**a*]. Běžnější je sbližování vlastností konsonantů, mohou se však sbližovat i vokály (nář. [*medeci:na*], [*pomoranč*]; skutečná harmonie vokálů v č. není, existuje však mezi kořenným vokálem a koncovkou např. v turečtině). Ve výjimečných případech se objevuje plná **a.**, při níž se oba od původu odlišné konsonanty ztotožňují (lat. *ad+fero* > *affero*), většinou se však sblížení týká jen některé vlastnosti (šlo by o **a.** částečnou – termín se nevžil). Jde o živý proces, jehož výsledky se v č. odrážejí v písmu jen výjimečně (např. *hanebný*, ale citosl. *hamba*). – Přizpůsobování ve skupinách může být progresivní nebo regresivní. O **progresivní a.** (**a. postupné**, **a. perseverační**) jde tam, kde jsou pro výslovnost skupiny rozhodující vlastnosti hlásky první (např. neznělé [*s*] + znělé [*h*] > neznělé [*sx*], typ *shoda* > [*sxoda*]), u **a. regresivní** (**a. zpětné, a. anticipační**) je výsledek ovlivňován souhláskou následnou (např. neznělé [*s*] + znělé [*h*] > znělé [*zh*], typ *shoda* > [*zhoda*]; prealveolára + postalveolára > dvě postalveolály, typ *s+česat* > [*ščesat*] apod.). – V současné spis. č. dochází k **a.** pouze mezi konsonanty, je kontaktní a většinou regresivní. V nář. n. ve vývoji dětské řeči najdeme příklady i na ostatní typy. Také při diachronním pohledu na jaz. lze sledovat některé další způsoby přizpůsobení, jejichž výsledky se v současném jaz. jeví jako alternace v rámci ↑morfonému. Podle toho, která relevantní vlastnost konsonantů **a.** podléhá, lze rozlišit **a.** znělostní a **a.** artikulační, týkající se místa a způsobu artikulace; nazálnost v dnešní č. spodobě nepodléhá.

(a) A. znělostní je vyrovnání znělosti v souhláskové skupině pravých souhlásek (↑konsonant); při desonorizaci přitom znělý konsonant nahrazuje jeho párový neznělý (*od+kázat* > [*otka:zat*], při sonorizaci je výsledkem znělý konsonant (*s+balit* > [***z**balit*]). Většinou jde o **a. regresivní**, znělost skupiny souhlásek (dvou i více) se řídí posledním z nich: *hádat* > [*ha:**tk**a*]; *setá* > [*se**db**a*]; *k vzdoru* > [*g **vzd**oru*]; *od vzpírání* > [*ot **fsp**i:ra:ňi:*]. **A.** působí i ↑ráz (*v ústech* > [*f'u:stex*]). V č. se objevuje všude tam, kde jsou pro ni fonetické podmínky (její uplatnění nezávisí na výslovnostním stylu, ↑ortoepie: jak uvnitř slova, tak mezi předložkou a následujícím slovem a při spojité výslovnosti také mezi slovy v rámci přízvukového taktu n. promluvového úseku (souvislá řeč; např. [*klug **bi** xťel*]). Ojediněle se asimilovaná výslovnost přenáší i do mnoha jiných tvarů (spis. *kreseb* > [*krezep*], *svatební* > [*svadeb**ň**i:*] podle asimilovaného [*krez**b**a*], [*svad**b**a*]). Díky znělostní **a.** vznikají v č. některé homofony (*zbít* + *sbít* > [***zb**i:t*], *ztěžovat* + *stěžovat* > [***sť**ežovat*]; ↑homonymie). – **Progresivní a.** znělosti je výjimečná. Pravidelně jí podléhá uvnitř jednoho slova jinak znělé [***ř***] (*příčina* > [***př**i:čina*], *skřípat* > [***skř**i:pat*]; předložka se však před [*ř*] sonorizuje: *k řece* > [***g ře**ce*], *s řevem* > [***zř**evem*]. Souhlás-

ka [ř] před neznělým konsonantem podléhá **a.** regresivní: *dvířka* > [*dvi:řka*], *ve vyvářce* > [*ve viva:řce*]. Progresivní **a.** znělosti je možná také u seskupení předpona ***s+h*** na počátku slovotvorného základu: spis. jsou dublety typu *shledat, shánět* s regresivní **a.** [***zh****ledat, **zh****a:ňet*] n. s progresivní (obvyklou v Čechách) [***sx****ledat, **sx****a:ňet*]; v č. prostředí tak vznikají homofony jako [*sxoďit*] (od *hodit* i *chodit*). U nově tvořených slov progresivní **a.** není (jen *shluknout* se > [***zh****luknout se*], *shybka* > [***zh****ipka*]); podobně se jen regresivně uzpůsobují hlásky na hranici slov n. předložky a jména ([*kvjed **h**lohu*], [***g** husa:m*]); progresivní **a.** typu [*kxusa:m*] je nář. – Zvláštním způsobem se **a.** znělosti účastní **pravý konsonant [*v*]**. Tvoří znělostní pár s [*f*] a regresivně se asimiluje vlivem následující neznělé hlásky ([*kafka*], [*ďi:fči:*], [***fx****ot*], [*daf **s**e rozešel*]). Samo [*v*], i když znělé a párové, nemá aktivní asimilační schopnost, znělostní změny před [*v*] nenastávají ([***sv****al*], ale [*zval*]; [***sv****olil*], ale [*zvolil*]). V nář. východnější části území se na švu slov i mezi předložkou a základem slova K sonorizuje ([*pjed **v**ajec*], [***g** voďe*]), v některých regionech dokonce podléhá [*v*] **a.** progresivní (*svoje* > [*sfoje*]) – ↑nářečí. Výjimečné chování [*v*] při **a.** znělosti je pozůstatkem starších vývojových fází jaz. – **Jedinečné souhlásky** (*l, r, m, n, ň* a *j*; ↑konsonant sonorní) se **a.** znělosti neúčastní a ve výslovnosti se jasně odlišují dvojice výrazů jako [***sl****eva*] – [*zleva*], [***pr****ali*] – [***br****ali*], [***sm****a:la*] – [*zma:la*], [***sn****at*] – [*zna:t*], [***sň****i:*] – [*zňi:*], [***sj****ednat*] – [*zjednat*] apod. V ortoepické výslovnosti se neasimiluje konec předložky ([*od **l**edu*], [*nad **j**ezerem*], [***k** **m**le:ku*]; jen *s* má dublety – [*s la:skou̯*] i [*z la:skou̯*], podobně „psané" *přes* – [*přes **m**ost*] i [*přez **m**ost*]). Dublety jsou také před imper. pl. koncovkou *-me* (*hodit* → [*hoťme*] i [*hoďme*]). Na švu samostatných slov je konec prvního vyslovován před sonorou nezněle ([*hat **l**eze*], [*kvjet **l**ekňi:nu*]); výslovnost se zachováním znělosti ([*had **l**eze*]) je obl. (mor.) variantou výslovnosti spis., sonorizace neznělého konsonantu ([*kvjed **l**ekňi:nu*]) je nespis. Nespis. je i sonorizace před imper. *-me*: *ztratit* – nespis. [*straďme se*]. V Čechách je naopak tendence k neznělé výslovnosti před sonorou včetně neortoepického [*pot **l**esem*].

(b) **A. artikulační** je založena na sbližování místa a způsobu tvoření konsonantů v souhláskové skupině. Výsledkem může být zánik některé ze souhlásek n. její obměna. Týká se všech souhlásek, je však méně pravidelná než **a.** znělosti; při pečlivé výslovnosti je omezena jen na několik typů, v běžné mluvě, zvláště rychlé, je mnohem častější. (ba) Výslovnost **dvojice stejných souhlásek** (stejných foneticky, tj. i tam, kde vznikly dík **a.** znělosti – *odtušil, podtrhnout* > [*ottušil*], [*pott̯rhnou̯t*]). Tam, kde patří konsonanty různým výrazům, vyslovují se v kultivované mluvě obě souhlásky ([***k****luk / **k****tere:mu...*], [*vi:nos / **s** ňi:mš je nutno poči:tat*], [*odlet **t**e:to delegace*], [*přines **s**eno*]), je-li však mezi nimi jen vnitřní předěl (hraniční signál; jde zejm. o hranici předložka + jméno), vzniká souhláska zdvojená, gemináta, v níž je druhá ze souhlásek jen naznačena: [*nad**d**omem*], [*bes**s**ebe*], [*kol**l**esa*], [*krom**m**a:mi*]; neslabičné předložky se v této pozici vokalizují, tj. mění se na slabičné – [*ve voďe*], [*ke kožixu*], jen v uměleckém vyjádření najdeme i [***v****vodu*], [***k****kra:se*]; takové spojení je nutno vyslovovat zdvojeně. Zdvojeně by se mělo v pečlivé mluvě vyslovovat rovněž na švu mezi předponou a slovním základem ([*bezzubi:*], [*poddani:*], [*přettančit*], [*nejjasňejši:*]), na švu složených slov [*pu:lla:n*], [*čtirrohi:*]), v imper. typu [*uvjedomme*] a ve spojeních s částicí *-li* ([*mňelli na to čas*]). Pokud není mezi souhláskami předěl, je základní výslovnost nezdvojená, místo dvou konsonantů se vyslovuje jen jeden (*vyšší* > [*viši:*], *měkká* > [*mňeka:*], *panna* > [*pana*], *babiččin* > [*babičin*]). Zdvojená výslovnost je vhodná tam, kde může dojít k záměně výrazu ([*pecce*] × [*pece*], [*racci*] × [*raci*], [*cv̥rčči:*] × [*cv̥rči:*]), n. ve slavnostní mluvě ([*hr̥dliččin zval ku la:sce hlas*], [*za:sada višši:ho principu mravňi:ho*]). – (bb) **A. artikulačního místa** spočívá ve změně místa artikulace vlivem následující souhlásky. Ve spis. jaz. k ní pravidelně dochází ve skupině [*n*] + [*k*], [*g*]: velární [*ŋ*], jež se tu vyslovuje, je spis. jen uvnitř slova (*ramínko* > [*rami:ŋko*], *tango* > [*taŋgo*]), na švu slov **a.** vhodná není (*pan král* > [*pan **kra:l***]). Toto velární [*ŋ*] je možno vyslovit i před [*x*], seskupení je však velmi vzácné (*inchoativum* > [*iŋxoati:vum*]). Zřídka najdeme fonetické podmínky pro spis. **a.** ve skupině [*m*] + [*f*], [*v*], kde vzniká [*ɱ*] retozubné (*tramvaj* > [*traɱvaj*], *nimfa* > [*niɱfa*]). **A.** místa je i alternace, která se tradičně označuje jako „měkčení", změna alveolárních [*t*], [*d*], [*n*] vlivem následujících palatálních okluziv. Nastává ve spis. jazyce pouze uvnitř slova a je fakultativní: *puntík* > [*punťi:k*]/[*puňťi:k*], *kotník* > [*kotňi:k*]/[*koťňi:k*], *sedni* > [*sedňi*])/[*seďňi*]. Na hranici slov, ale i mezi předponou a slovním základem je třeba vyslovit obě rozlišené souhlásky: *před nimi* > [*p̂ředňimi*], *oddělit* > [*odďelit*], *předtisknout* > [*p̂řetťisknou̯t*]). Seskupení konsonantu orálního a nazálního se tvoří společným artikulačním pohybem (viz dále). V běžné mluvě některých regionů existuje i opačný typ změny – palatála se mění na alveoláru a z výslovnosti mizí: *viďte* > [*vite*], *pusťte* > [*puste*]. Jen nespis. je také změna [*n*] ve skupinách [*n*] + labiála (*konfekce* > nespr. [*koɱfekce*], *honba* > [*homba*]; je vžitá jen u slova [*bombo:n*] a u citoslovce [*hamba*]. – (bc) **A. artikulačního způsobu** vzniká sblížením artikulačních pohybů sousedních hlásek. Probíhá např. mezi závěrovými a úžinovými alveolárami: výsledkem je výslovnost afrikáty (*světská* > [*svjecka:*], *kanadská* > [*kanacka:*], *kratší* > [*kračі:*], *řidší* > [*řičі:*]). Je ortoepická jen na úseku mezi předěly (↑hraniční signál), jinde je fakultativní: *podzim* > [*podzim*]/[*poʒim*], *podzemí* > [*podzemi:*]/[*poʒemi:*]. Neortoepické je splývání alveolární okluzivy a semiokluzivy, typ *matce* > nespis. [*mace*] n. sbližování ostrých a tupých sykavek, typ *mužská* > [*muska:*], *babičce* > [*babi:ce*] n. typ *sčítat* > [*šči:tat*], *sčesat* > [*ščesat*]. Také „zesílení artikulace", **a.** mezi nazální alveolárou a semiokluzivou (*panský* > [*pancki:*], *menší* > [*menči:*], event. [*meňči:*]), je rysem mluvy nekultivované. – Mimo pozornost zůstávají změny ve skupinách homorgánních hlásek (hlásek tvořených na stejném místě): u takových hlásek rozlišených nazálností se jedna realizuje jen pohybem véla: *lampa* > [*la**m̥p**a*], *padne* > [*pa**d̥n**e*]. Podobně dochází k bokové explozi – ve skupinách [*t*], [*d*], [*n*] + [*l*] je závěr nutný pro vytvoření okluzivy zrušen na boku a výslovnost plynule přechází do bokového [*l*] (*metla* > [*me**t̥l**a*], *padla* > [*pa**d̥l**a*]). K zjednodušování souhláskových skupin také ↑elize, ↑epenteze,

↑metateze, ↑disimilace, k transkripci fonetického znění dokladů ↑transkripce. – V diachronii se termínu **a.** užívá pro jakékoli změny vzniklé ze sbližování realizací hlásek. V **a.** mají základ tzv. ↑přehlásky vokálů po měkkých konsonantech (psl. i pozdější) a dále změny souhlásek působením sousedních předních samohlásek, tzv. ↑palatalizace.
Lit.: synchronie: ↑fonetika, ↑ortoepie; diachronie: TRÁVNÍČEK, F.: *Gebauerova příruční mluvnice jazyka českého pro učitele a studium soukromé*, 1930⁴; VEČERKA, R.: *Staroslověnština*, 1984; ↑čeština stará raná, ↑jazyky slovanské, ↑pračeština, ↑praslovanština.

MK

ASOCIACE

Spojení mezi mentálními entitami, které mohou být v jaz. reprezentovány např. slovy. **A.** mezi slovy se vytvářejí, jestliže se s nimi jedinec opakovaně setkává současně n. ve stejném kontextu. Rozlišují se např. **a.** koordinační, paradigmatické (*tužka – pero*), subordinační (*zvíře – pes*), ↑kolokační, syntagmatické (*tužka – píše*; *tužka – červená*) aj. Experimentální zjišťování **a.** mezi slovy má dlouhou tradici (průkopníkem byl koncem 19. stol. Galton), nejvíce bylo využíváno behavioristy (↑psycholingvistika); dnes patří k diagnostickým metodám klinické a vývojové psychologie i k psycholingvistickým metodám poznávání, jak jsou slova v mysli mluvčího uspořádána (↑mentální slovník).
Lit.: ATKINSONOVÁ, R. L. ad.: *Psychologie*,1995; MARŠÁLOVÁ, L.: *Psycholingvistická analýza vývinu lexiky*, 1982; NOVÁK, Z.: *Volné slovní párové asociace v češtině*, 1988; NOVÁK, Z. – PSTRUŽINOVÁ, J.: *Verbální složka intelektové schopnosti žáků*, 1982.

IN

ASYNDESE (asyndeton)

Podle tradiční mluvnice spojení vět/frází bez lexikálního spojovacího prostředku (tj. spojení vyjádřené jen intonací / graficky). Rozlišují se asyndetická spojení, která (a) lze (hledaje motiv tohoto spojení) na základě významu jejich složek interpretovat tak, že se do nich vinterpretuje nějaká spojka, buď souřadicí: *Petr má rád růžové víno, jeho žena miluje bílé* („a / ale"), n. podřadicí: *Neříkej mi pořád ořezávátko, budou se mi smát* („protože"); ↑inference; (b) nelze interpretovat jinak, než jako spojení složek spolu vnitřně nesouvisejících (do nichž tedy nelze vinterpretovat nějaký lexikální spojovací prostředek): *Jděte mi k šípku, kdopak by do takové houpačky sedal.* Též ↑juxtapozice. – Od **a.** se liší syndetická spojení více než dvoučlenná s ↑elipsou spojovacího prostředku: *Petr, Pavel, Marie a Jana jsou nemocní* („Petr a Pavel a Marie a Jana"); *Půjde tam Petr, Pavel nebo Marie* („Petr, nebo Pavel, nebo Marie"); *Řekl, že tam přišel, (a) (že) prohlédl to a (že) hned věděl, co se stalo*). Spojení, v nichž je elipsa potlačena, se někdy nazývají **polysyndeton**; jsou příznaková: *Dvě stě mil odtud je hora, a v té hoře skála, a v té skále drahý kámen, a ten kámen je ona.*

PK

ATLAS JAZYKOVÝ

Soubor map zobrazujících jaz. jevy v jejich zeměpisném rozšíření v předem vymezené oblasti. Každému jevu je věnována zpravidla zvláštní mapa. Součástí **j.a.** je doprovodná část obsahující komentáře. Ty jsou včleněny buď přímo k jednotlivým mapám (*Český jazykový atlas*), n. tvoří samostatný svazek (*Atlas slovenského jazyka*). Komentáře obsahují inventář jaz. materiálu a popisují znázorněnou situaci, popř. ji vysvětlují a přinášejí další zpřesňující údaje. – **J.a.** je završením studia jaz. zkoumaného za využití ↑jazykovězeměpisných metod. Je východiskem nejen pro další lingvistická bádání (stanovení vývojových tendencí, vysvětlení vývojových procesů, vztahy mezi ↑dialekty téhož jaz. i jaz. různých), ale i pro bádání jiných, příbuzných oborů (historie, archeologie, etnografie atd.). – **Druhy jazykových atlasů**: (1) Podle způsobu zpracování a výkladu a podle povahy mapovaných jevů: **j.a.** popisné a srovnávací, atlasy zaměřené na současný mluvený jaz., na nář., na genezi jaz./nář., atlasy orientované na srovnávání nář. navzájem n. na srovnání se spis. jaz., **j.a.** zaměřené na sledování jaz. vývoje s přihlédnutím k současným n. historickým reáliím hospodářského a společenského života, atlasy onomastické, atlasy zkoumající motivaci pojmenování. Zpravidla je **j.a.** zaměřen na popis jednotlivých (většinou však několika) jaz. rovin, nejčastěji bývá zpracováno hláskosloví, tvarosloví, lexikum, srov. nář. *Atlas slovenského jazyka*. *Český jazykový atlas* sleduje vedle všech jaz. rovin nář. rovněž mluvu měst a vývojový pohyb v mluvené č. (2) Podle rozsahu zkoumaného území: **j.a.** nadnárodní (*Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas*, *Atlas linguarum Europae*, *Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas*), národní (např. *Český jazykový atlas*) a oblastní (regionální, např. *Atlas językowy Śląska*). – Nejzevrubnější jazykovězeměpisnou analýzu č. nár. jaz. podává ***Český jazykový atlas***, stěžejní dílo č. ↑dialektologie (5 svazků: 1.–3. lexikum spojené s tradičním způsobem života, 4. morfologie, 5. hláskosloví a syntax). Nář. materiál pochází z terénních výzkumů uskutečňovaných týmem dialektologů v 60. a 70. letech na základě Dotazníku pro výzkum českých nářečí (2 649 položek) v síti 420 venkovských obcí tradičního osídlení a 57 měst (z toho 20 v oblastech příhraničních, nově osídlených po r. 1945) na č. jaz. území (↑dotazník). Dokumentuje se i stav jaz. ve vybraných lokalitách zahraničních (celkem 13 obcí v Polsku, Chorvatsku, Bosně, Rumunsku; ↑enklávy č. jazyka). Jaz. materiál z č. území pochází od nejstarší, popř. střední generace (venkovské obce, vnitrozemská města), ale též od generace nejmladší (města). Jaz. jev je tak představen v úplnosti (vývojové, generační, geografické) v rozmezí posledních sta let, a to na jaz. mapě a v komentáři (obsažených vždy v témž svazku); k rozdělení nář. na č. jaz. území ↑nář. skupina. – Jazykovězeměpisná projekce a rozbor vycházejí ze strukturního pojímání jevu. Využívá se hláskoslovné lemmatizace (založené na pravidelných obměnách; ↑lemma), v komentáři je grafém symbolizující variující hlásky podtržen (např. zápis dlouhý reprezentuje variantnost *dlouhej*, *dlóhé*, *dlǫ́hę́*, *dłohé*, *dlúhí*, *dłúhí*, *dy̨uhí*, *dłúhý*, *dłuhy*, *dy̨uhy*, *dług'i*). Vyzdvihují se tak jevy pro zkoumanou jaz. rovinu relevantní. V komentáři je nář. jev včleněn do kontextu jazykovězeměpisného a jazykověsystémového (u lexikálních jevů s uvedením souvislostí věcných, etnografických a historických). Uvádějí se odkazy na soudobou i starší slovníkovou literaturu, etymologické výkla-

dy a odkazy na paralely v západoslovanských jaz. (též na *Slovanský jazykový atlas* a *Evropský jazykový atlas*). – Atlas dosvědčuje, že se hláskoslovné jevy považované za zásadní dělítko č. nářečí (↑nář. skupina) ještě pevně uchovávají. Odeznívají až u mladé generační vrstvy, a to zejm. na Moravě (částečný ústup střmor. monoftongů *é* a *ó*). Stabilní a s pevnými hranicemi jsou i další diferenční hláskoslovné znaky, doposud odrážející svébytnost nář. fonologických systémů (např. charakteristické rozdíly v nář. samohláskové kvantitě, srov. krácení *í*, *ú* v svč. a střmor. dial. n. tzv. nadměrné dloužení, jako např. *kúš*, *pína*, v jzč. nář.), ostrá je i dnes hranice vymezující ↑moravskou krátkost (*bláto* × *blato*), živě se uchovává rovněž mor. dloužení vokálu v part. l-ovém (např. *ďelál*, *zezól/zezúl* ‚zul'). Velkými změnami prochází nář. slovní zásoba, neboť bezprostředně reaguje na změny ve společnosti. Výrazy pro zaniklé, neužívané reálie ustupují, třebaže byly ještě téměř v úplnosti obsaženy v mluvě nejstarší generační vrstvy. Značná část lexika je postupně nahrazována lexikem spis. (vliv školy atd.). Uchovává se lexikum spojené s užíváním spíše v úzkém rodinném kruhu, výrazy spojené s tradičním způsobem hospodaření (zemědělská terminologie, pokud nezaniká povědomí o reálii), popř. výrazy nemající oporu v spis. jaz. Ostře vymezeny zůstávají oblastní česko-moravské varianty lexikální, např. (ve spis. podobě) *truhlář* × *stolař*, *vesnice* × *dědina*, *syrečky* × *tvarůžky*, *půda* × *hůra*, *prkno* × *deska*, *překážet* × *zavazet*, *sundat* × *sdělat*, *rozsvítit* × *rožnout*, *sedět na bobku* × *čapět*, a slovotvorné, srov. *kominík* × *kominář*, *slánka* × *solnička*, *omáčka* × *máčka*, *lžíce* × *lžička* (*hůl* × *hůlka*, *malík* × *malíček* – obecně vyšší zastoupení formálních ↑deminutiv ve vých. oblastech nár. jaz.), *hladový* × *hladný*, *mýt* × *umývat* atd. Na dávnou kontinuitu svč.-slez., přerušenou až něm. kolonizací, upomínají lexikální shody jako *kalous* ‚sýček', *je ošklivo*, starobylé jsou rovněž shody mezi jz. a sv. Čechami, např. *vejvar* ‚úvar', *přijmout* se / *přímnout se* ‚ujmout se'. Výrazné diference přežívají v morfologii a doposud jsou uchovány tradiční morfologické dialektismy i na větších územích (rozdíly v dial. Čech: srov. jzč. a střč. gen. pl. *sousedúch*, jzč. rozlišení gen. sg. fem. *do té / tí školi* × dat. sg. *k tej škole*, střč. lok. sg. *na čom*, *po dobrem*, svč. dat. sg. *bratroj*, instr. sg. *ulicej*, jzč. typ *bratrovo dúm*; na Moravě sblížení tvrdých a měkkých deklinačních typů: gen. sg. mask./neutra *pána – muža*, *mňesta – pola*, nom. sg. fem. *žena – kaša*, *ta – naša*, instr. pl. *ženama/-ami – nohavicama/-ami*, příklon subst. na *-s*, *-z* k měkkému typu sklonění: gen./dat. sg. *kapse/kapsi*, nom. pl. mask./fem. *voze/kapse*, výraznější unifikace též v konjugaci, např. *rúst – rústl*, *moct – možu*, *žal* (part. činné) – *žat* (inf.), častější vřazení sloves s inf. na *-at* k typu *mazat*, např. 3. os. sg. *dříme*, *híbe* / 3. os. pl. *dřímou*, *híbou*). Mluva ve městech zpravidla navazuje na nář. podloží v okolí, v oblasti Čech se sice silně uplatňuje regionální (interdialektická) ↑obecná čeština, zůstávají však uchovány i trad. dialektismy. V regionu mor. jsou paralelou k oč. jevům jevy obecněmoravské (dat./lok. sg. *soudcovi/učitelovi*, dat./lok. sg. *k/po ohňu*, vok. sg. *Alešu*, akuz. sg. *našu ulicu*, *ju*, slovesné tvary *su* ‚jsem', *chcu*, *chcou*, *choďijou*). Ve slez. oblasti se často popírá nář. podoba ve prospěch varianty v nář. neexistující (srov. hyperkorektní posuny nář. *okurka* → slez. nadnář. *okurek*, *do lesa* → *do lesu*, *smjeje se* → *smjeje si*). Diference se projevují též v mluvě pohraničních oblastí. Zatímco mluvu v č. regionu charakterizují rysy shodné s mluvou vnitrozemskou (a dominují zde jevy oč.), na Moravě se výrazně odlišuje situace v již. příhraničním úseku, shodující se s vývojem v přilehlém střmor. vnitrozemí, od oblasti smor., výrazněji se přiklánějící k mluvené spis. č. (tento stav, představený v ČJA mluvou měst, existuje i v příhraničních venkovských oblastech, jak ukazují další výzkumy). – V jazykovězeměpisném zobrazení se projevují i důsledky přirozeného jaz. kontaktu se sousedními oblastmi obklopujícími č. jaz. území. Na č.-slk. a č.-p. pomezí se promítají interferenční jevy do všech jaz. rovin a dokládají (pozvolnou) stupňovitost přechodových pásem mezi č. a slk. a č. a p. nár. jaz. Na jvmor. okraji se při č.-slk. hranici vyděluje (jako důsledek pozdní slk. kolonizace cca 20 vesnic) pruh území s územ slovenským. Nejsilněji se v dial. odrážejí interferenční vlivy něm. Jsou jednak odrazem těsného kontaktu územního (něm. kolonizace pohraničních oblastí od 13. stol.), jednak důsledkem působení činitelů politických a kulturních během historie č. národa. V dial. se důsledky kontaktu s něm. projevují nejzřetelněji v lexiku, a to zejm. v zemědělské a řemeslnické terminologii. Zastoupení těchto jevů je nejvýraznější u bývalé jaz. hranice, směrem do vnitrozemí zpravidla slábne (tak zejm. v Čechách). Do způsobu adaptace výraziva něm. původu se promítá vedle nář. diferencí něm. rovněž rozdílnost v povaze kontaktů obou jaz. společenství (směrem k vých. stoupající podíl adaptace konverzí na úkor adaptace sufixální, srov. *knedlík* v Čechách × *knedlel-a* na Moravě a ve Slezsku z něm. *Knödel*, na sev. častější výskyt ↑kalků, srov. svč. *hadí panenka* ‚ještěrka' z něm. *Natterjungfer*, svč. *kocouří vocas* a slez. *kočy chfost* ‚přeslička' z něm. *Katzenzagel*). Nevýrazný je dnes už odraz kolonizace chorvatské z přelomu 16. a 17. stol. na jv. Moravě, ojediněle se projevující v nář. lexiku a hláskosloví tří obcí sev. od Břeclavi (*metúr* ‚motýl', *modrač* ‚chrpa', *ručat* ‚plakat'; neexistence souhlásky *ř*). Jen na drobné lexikální výjimky se omezuje maď. vliv, zprostředkovaný přes slk. a zaznamenaný na jvmor. okraji (srov. *hajs* ‚pobídka pro (koňský) potah: jeď!'). Svébytnou lexikální vrstvu tvoří v nář. přejímky zprostředkované „uměle", a to náboženským životem, popř. lékárenstvím (dialektismy lat. a něm. původu). – V ***Slovanském jazykovém atlase*** (*Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas*, OLA, spolupráce 11 nár. komisí), který zahrnuje nář. všech sl. jaz. a jejich vzájemné vztahy, popř. vazby na jiné evrop. jaz., je č. situace představena ve 33 lokalitách (z celkového počtu cca 800, výzkum uskutečněn podle dotazníku s cca 3 500 položkami v 60. a 70. let.). V ***Evropském jazykovém atlase*** (*Atlas linguarum Europae*, ALE, spolupráce 39 nár. komisí), zachycujícím jaz. diferenciace v evropských jaz. a odrazy jaz. kontaktů v nich, je nář. stav na č. jaz. území prezentován v 12 lokalitách (z celkového počtu cca 2 500, výzkum uskutečněn v 70. let. podle dotazníku s cca 500 položkami). ***Karpatský jazykový atlas*** (*Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas*, KLA), jenž zaznamenává odrazy dlouhotrvajících kontaktů v dial. jaz. karpatského areálu (vedle č. též

alb., maď., mak., mold., pl., rumun., slk., srb., chorv., ukr., též vlivy ugrofin. a turkotatar.), a to zejm. ve věcněvýznamovém okruhu lexika spojeného s pastevectvím (tzv. karpatismy), zahrnuje č. nář. stav v 7 lokalitách (z celkových cca 200, výzkum uskutečněn v 80. let. podle dotazníku s cca 800 položkami).

Lit.: *Atlas językowy Śląska* 1–7, 1969–1989; *Atlas linguarum Europae* 1, 1983, 1986, 1988, 1990, 1997; *Atlas slovenského jazyka* 1, 1968, 2, 1978–1981, 3, 1978–1981, 4, 1984; Balhar, J., Vývoj nářeční slovní zásoby, zvláště zemědělské terminologie, *NŘ* 77, 1994, 246–251; Balhar, J., Spisovní Slezané, *Čeština doma a ve světě* 4, 1995, 253–255; Bellmann, G.: *Slavoteutonica*, 1971; Čižmárová, L:, *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*, 2000; *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; Krčmová, M. ad., Běžná mluva v regionech, in: Daneš, F. ad., *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997, 173–257; Davidová, D. ad.: *Mluvená čeština na Moravě*, 1997; Fic, K. (rec.), Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas, serija fonětiko-grammatičeskaja 1. Refleksy *ě. Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas, serija leksiko-slovoobrazovatělnaja 1. Životnyj mir, *SPFFBU* A 41, 1993, 158–161; Fic, K., Stopy charvátského jazyka v nářečí Hlohovce, in: *Filologija* 24–25, 1995, 95–99; Hladká, Z., Atlasy slovanských jazyků, *SPFFBU* A 44, 1996, 131–142; Ireinová, M. (rec.), Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas 1–4, *SPFFBU* A 43, 1995, 149–153; Jančák, P., K ukončení výzkumu městské mluvy pro Český jazykový atlas, *NŘ* 60, 1977, 227–237; Jančák, P., Závěrečná etapa prací na Českém jazykovém atlase, *SaS* 49, 1987, 301–314; Jančák, P. – Petr, J.: Evropský jazykový atlas jako nástroj multilingvální komparatistiky, *SaS* 47, 1986, 216–231; Kellner, A.: *Úvod do dialektologie*, 1954; Kloferová, S., K německým výpůjčkám v nářečích, *SaS* 55, 1994, 202–207; Kloferová, S., Die Struktur der Benennung im Sprachkontakt, in: Tatzreiter, H. ad. (eds.), *Erträge der Dialektologie und Lexikographie*, 1999, 289–302; Kloferová, S.: *Mluva v severomoravském pohraničí*, 2000; Krajčovič, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*, 1988; *Obščekarpatskij dialektologičes. atlas* 1, 1989, 2, 1988, 3, 1991, 4, 1993, 5, 1997; *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Serija fonětiko-grammatičeskaja* 1, 1988, 2a, 1992, 2b, 1992, 3, 1994. *Serija leksiko-slovoobrazovatělnaja* 1, 1988; *NČD*, 1972; Skála, E., Der deutsch-tschechische Bilinguismus, in: *Sprachwandel und Sprachgeschichtsschreibung im Deutschen*, 41, 1976, 260–279; Šrámek, R., Zur Wortgeographie der deutschen Lehnwörter in den tschechischen Mundarten, in: Bauer, W. ad. (eds.), *Beharrsamkeit und Wandel*, 1998, 295–306; Utěšený, S., K jazykovému vývoji v pohraničí českých zemí, *SaS* 31, 1970, 44–57.

SK

ATLAS ONOMASTICKÝ

Atlas zachycující na mapách zeměpisné rozšíření a frekvenci jistých ↑vlastních jmen, jejich typů a prvků v prostoru a čase. Na rozdíl od atlasu nářečního (↑jazykový atlas), který zobrazuje třídu jevů na základě dobře zvoleného, avšak zaměnitelného reprezentanta, pracuje **o.a.** se všemi nezaměnitelnými jednotlivinami majícími ustálenou lokalizaci. Výjimku představují ty třídy vlastních jmen, které tvoří v každé obci zkoumaného území vlastní **mikrosystém** (↑pomístní jména, neúřední vlastní jména osobní). Vzhledem k podobným základním rysům jednotlivých mikrosystémů lze při jejich mapování pracovat s neúplným, ale reprezentativním materiálem. Podle mapované třídy, popř. podtřídy vlastních jmen se rozlišují: **anoikonomastický a.** (↑pomístní jméno), **antroponomastický atlas** (↑antroponymum), **hydronomastický a.** (↑pomístní jméno), **oikonomastický a.** (↑toponymum), **oronomastický atlas** (↑pomístní jméno), **toponomastický a.** (↑toponymum) atd. Též ↑jazykovězeměpisné metody, ↑jazykový zeměpis.

Lit.: Eichler, E. – Šrámek, R. (eds.): *Strukturtypen der slawischen Ortsnamen, Strukturní typy slovanské oikonymie*, 1988; Pleskalová, J.: *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, 1992, 7–8; Šmilauer, V.: *Atlas místních jmen v Čechách*, 1969; *TSO*, 1973, 162, 182, 221, 232, 237, 242; *ÚOO*, 1999, 148–159.

JP

ATRAKCE

Mechanické přizpůsobení tvaru nějakého slova tvaru slova sousedního: *Čistota obce slouží zdraví spoluobčanům.* Věta obsahující **a.** je gramaticky nesprávná, a je tedy opravitelná: *Čistota obce slouží zdraví spoluobčanů.* Gramaticky nesprávné nejsou struktury obsahující **a.** tehdy, pokud je **a.** (a) výsledkem tendence po tvarové harmonii, tj. tvarovém vyrovnání členů: např. u *všecek* bývá adj. ve tvaru krátkém (*všecek zarmoucen*), kdežto u *celý* ve tvaru dlouhém (*celý zarmoucený*); (b) projevem idiomizace/frazémizace: *Je širší než delší* (místo gramatikou vynucovaného *dlouhý*); *Dělej, co dělej* (místo gramatikou vynucovaného *děláš*). Také ↑anakolut, ↑apoziopeze, ↑kontaminace, ↑zeugma.

Lit.: *NS*, 1969; *SBG*, 1972.

PK

AUTOSÉMANTIKUM (slovo plnovýznamové, autosémantický slovní druh)

Podle vágně vymezeného kritéria významové autonomnosti se slova (popř. ↑slovní druhy) tradičně dělí na **a.** a ↑**synsémantika**. **A.** jsou charakterizována jako slova významově samostatná. Tradičně se k nim řadí ↑substantiva (pojmenování substancí), ↑adjektiva (p. statických příznaků substancí), ↑verba (p. dynamických příznaků substancí) a ↑adverbia (p. příznaků příznaků): *růže, mladý, číst, zdravě*. (Některá pojetí k **a.** řadí i ↑číslovky, které se však svou substituční funkcí podobají spíše ↑zájmenům, stojícím v zásadě mimo sledovanou dichotomii.) Deklarovanému kritériu významové autonomnosti relativně nejlépe odpovídají subst., i v jejich rámci však existují rozdíly (srov. bezkontextově poměrně stabilní významy slov *dům, pes* s relativními významy slov *maminka, strýc*). U dalších autosémantických slovních druhů je významová autonomnost ještě spornější. – **A.** bývají charakterizována též jako **slova pojmová**. Vedle zřetelného ↑významu lexikálního (pojmového), propojeného s významem kategoriálním (slovnědruhovým), může většina **a.** nést též ↑významy gramatické (*čte* – 3. sg., préz., ind. akt.). Proto bývají **a.** někdy označována jako **slova lexikálně-gramatická** (gramatické významy vyjadřuje v č. flexe). Ve větě plní **a.** funkci větných členů. – **A.** jsou v lexiku zastoupena v nesrovnatelně větším rozsahu nežli synsémantika a jejich množství stále narůstá; vyskytují se však v nižší frekvenci. – Přechod mezi **a.** a synsémantiky je plynulý (srov. např. některé typy ↑konverze, zvl. mezi adverbii a prepozicemi). Též ↑depletivnost.

Lit.: *PČM*, 1978, 7–65; ↑slovní druhy.

ZH

AUXILIÁR (pomocné sloveso)

Sloveso (podle alternativního pohledu také pouhé morfémy), které se užívá při vytváření některých ↑složených slovesných tvarů, tj. slova *jsem*, *je*, *byly*, *byste*, *budeme* ve složených tvarech *přišel jsem*, *je bit*, *byly byste viděly*, *budeme pracovat*. **A.** proti ostatním slovesům vykazují následující rozdíly: (1) Jsou nositeli pouze mluvnických kategorií (tj. nenesou žádnou kategorii lexikálněsémantickou), a to buď všech kategorií složeného tvaru (např. *budu pracovat*), n. jen některých (např. *přišla jsem* – **a.** vyjadřuje samostatně mluvnickou osobu, shoduje se s l-ovým příčestím v čísle a pouze tvar příčestí nese údaj, že jde o ženský rod; teprve ve výsledném celku je pak obsaženo, že se jedná o minulý čas – tuto informaci nesignalizuje ani **a.** ani příčestí samotné). (2) Paradigmata **a.** bývají defektní (některé tvary chybějí n. jsou „nulové" – v č. např. tvar **a.** pro 3. os. prét.: *přišel jsem*, *přišel jsi*, *přišel* ∅, *přišli jsme*, *přišli jste*, *přišli* ∅), jindy jsou v paradigmatu obsaženy tvary neexistující u jiných sloves (*bych*, *bys*, *by*, *bychom*, *byste* – kondicionálový **a.**, původně tvar ↑aoristu); (3) Některé tvary **a.** mají zvláštní fonologický či syntaktický status (typicky se jedná o ↑klitika – fonologickou i syntaktickou příklonkou je např. *jsme* v *přišli jsme*, pouze syntaktickou příklonkou je *bychom* v *přišli bychom*), jiné tvary mají dublety, přičemž každá z nich má rozdílné použití (v *přišel jsem* a *jsem bit* se jedná o „různá" *jsem*, jedno je příklonné a druhé není – srov. možnost užití na začátku věty: *Jsem bit* a **Jsem přišel*; srov. i schopnost **a.** pasiva a **a.** kondicionálu vytvářet vidovou n. podobnou dvojici: *jsem / bývám bit*, *byl / býval bych přišel* × *přišel jsem / * bývám*); (4) **A.** nemají vlastní ↑valenční rámec; v některých teoriích bývá tento fakt formalizován tak, že **a.** je přisouzen rámec flexibilní, obsahující jednu pozici pro příslušný tvar významového slovesa plus proměnný počet pozic pro všechny členy rámce tohoto slovesa – jde o tzv. „dědění valence". – V č. mezi **a.** patří příslušné formy **pomocného slovesa** *být* (příklady viz výše) a obvykle jsou mezi ně počítány i tvary slovesa *mít* ve spojeních jako *mít rozestláno*, *uklizeno*, *uvařeno* (avšak *mít postel rozestlánu*, *pokoj uklizen*, *oběd uvařen* bývá klasifikováno jako konstrukce plnovýznamového slovesa *mít* s doplňkem, např. Šmilauer, 1972). Méně jasný statut mají ↑modální slovesa (*muset*, *smět*, *moci*, *chtít*,...) a ↑fázová slovesa (*začít*, *začínat*, *končit*,...); v některých charakteristikách se s prototypickými **a.** shodují (např. tím, že nemají vlastní valenční rámec a jsou sémanticky jen velmi neurčitá, vyjadřují jen modalitu či fázovost děje, nikoliv však skutečný lexikální dějový/stavový význam), v jiných se však spíše podobají plnovýznamovým slovesům. Jejich zařazení proto kolísá v závislosti na přístupu. Také ↑sloveso.

Lit.: Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*, 1972.

KOl

B

BARIÉRA (angl. barrier)

Termín užívaný v pozdním období ↑teorie řízení a vázání (Chomsky, 1986). **B.** je strukturně definovatelná hranice, která limituje transformační ↑posun a jejíž překročení je možné jen za specifických podmínek. **B.** jsou všechny maximální projekce, které nejsou selektovány lexikální jednotkou udělující jim tematickou roli (L marked, theta governed). Termín nahrazuje pojem ↑subjacence a vede k přepracování terminologie ↑teorie ohraničení.

Lit.: Chomsky, N.: *Barriers*, 1986; ↑teorie řízení a vázání, ↑transformační generativní gramatika.

LV

BÁZE ARTIKULAČNÍ

Specifický způsob koordinace artikulačních pohybů typický pro určitý jaz., který si mluvčí osvojuje nápodobou, tj. přirozenou cestou učení jaz. Zahrnuje nejen komplex mluvních pohybů nutných k vytvoření hlásky, ale i soubor doplňujících artikulačních pohybů, jež charakter hlásky dokreslují (např. přídech u *p*, *t*, *k* v něm. n. – slabší – v angl.), a také způsob přechodů mezi hláskami ve slově a jevy fonetiky větné; někdy se do ní řadí i specifické hlásky v jiných jaz. neznámé. **A.b.** charakterizuje míru variability při realizaci hlásek. – Pro **a.b.** češtiny je charakteristická především vzájemná nezávislost mezi kvalitou a kvantitou vokálů, nezávislost výslovnosti vokálu na pozici ve slově, tj. plná výslovnost vokálů ve všech pozicích, relativně slabá ↑akomodace mezi hláskami, relativně lenisová (nenapjatá) výslovnost konsonantů, význam kontrastu znělosti v systému konsonantů a její proměny v řetězci, poměrně značná kombinatorní volnost konsonantů ve skupinách i v pozici ve slabice, klesavý spád rytmických jednotek, změna relevantních kroků intonace mezi slabikami (nikoli uvnitř slabiky) atd. Za charakteristické hlásky se pokládají [*ř*] a znělé [*h*]. – Pojem **a.b.** není některými lingvisty přijímán, je však výhodný pro prakticky orientovaný popis jazyka a pro studium srovnávací. V rámci č. ↑národního jazyka lze odlišit také **a.b.** jednotlivých regionů a **a.b.** nářečí (např. ↑středomoravská nářečí n. ↑slezská nářečí).

Lit.: ↑fonetika.

MK

BÁZE KOGNITIVNÍ (báze předpokladová, reprezentace mentální, znalosti)

Soustava mentálních vzorců v mysli jedince, v nichž jsou uloženy jeho opakované komunikační zkušenosti. Zahrnuje věcné znalosti na různých stupních obecnosti, komunikační prostředky (verbální i neverbální) i znalosti o tom, jak komunikační prostředky užívat (komunikační normy). Tyto vzorce se v mysli jedince vytvářejí (a v čase přetvářejí) na základě jeho interakce s okolním světem; **k.b.** je soustava otevřená a autoregulativní. – Organizace a fungování **k.b.** se zkoumá především v souvislosti s výzkumem ↑porozumění řeči. Slova, která recipient vnímá, evokují v jeho mysli věci a jevy, které pojmenovávají, i kontexty, v nichž se obvykle vyskytují. Např. *Když Jitka běžela s balonkem od stánku, zakopla a balonek jí uletěl* evokuje představu holčičky, která drží provázek s balonkem naplněným lehkým plynem; když zakopne, pustí provázek ... ↑Aktivace se po nervových drahách šíří, recipient si vytváří náležité ↑inference a zařazuje tak vnímaný text do vhodného kontextu; jen tak může textu porozumět. – Není dosud zcela jasné, jaké typy znalostí jedinec při komunikaci využívá, jak je **k.b.** organizována a jak funguje. Existuje řada teorií, které nejsou navzájem kompatibilní. Rozlišují se např. znalosti deklarativní (o něčem, např. znalost, že plavání je pohyb ve vodě) a procedurální (jak něco funguje, např. jak se pohybovat, aby voda plavce nadnášela), znalosti pro jednotliviny (kaštan na naší zahradě) a znalosti pro třídy jevů (kaštan jako druh stromu, strom); tatáž věc může být mentálně reprezentována z hlediska různých typů znalostí. – Pokud jde o formu znalostí, např. Paivio (1986) rozlišuje znalosti konkrétních jevů a událostí, v nichž se významně uplatňují smyslové představy (např. vizuální představa prostředí, ve kterém se událost odehrávala), a znalosti abstraktních jevů, které se opírají především o pojmy. – Názory na to, jak jsou znalosti uspořádány, vycházejí z dnes již ověřených poznatků o nervových drahách v mozku, které aktivovanou informaci šíří. Soustava těchto drah je zpravidla modelována jako síť. Tato síť je velmi složitá, dnes se soudí, že znalosti jsou uspořádány mnoha způsoby současně; uspořádání odráží časoprostorové a kauzální vztahy mezi jevy i opakované zkušenosti jedince. – V souvislosti s uspořádáním znalostí na různých stupních obecnosti se zkoumá i kategorizace

pojmů a psychologická reálnost zavedených kategorií: vedle klasického aristotelského přístupu založeného na vymezených rysech zařazujících pojmy do navzájem disjunktních kategorií se pracuje s kategorizací na základě ↑prototypů (uspořádání kolem centrálních pojmů, které mají nejvíce rysů pro danou kategorii typických; takto vymezené kategorie nemusí být disjunktní). – Pro seskupení znalostí vázaných na běžné životní situace (např. oběd v restauraci) se užívají termíny schéma, ↑scénář, ↑rámec, ↑skript. Seskupení znalostí se podílí na tom, jaké expektace si recipient vytváří. – Terminologie je nejednotná, v kognitivní psych. se často užívá termín znalosti (ve významu soustava znalostí) n. mysl (mind).

Lit.: Eysenck, M. W.: *Cognitive psychology*, 1990; Jackendoff, R.: *Patterns in the mind*, 1993; Kintsch, W., The role of knowledge in discourse comprehension and production, *Psychological review* 95, 1988, 163–182; Kintsch, W.: The representation of knowledge and the use of knowledge in discourse comprehension, in: Dietrich, R. – Graumann, C. F. (eds.), *Language processing in social context*, 1989, 185–209; Paivio, A.: *Mental representation*, 1986; Sedláková, M., Pojetí mentální reprezentace v současné psychologii, in: *Bulletin Psychologického ústavu ČSAV*, 1989, 1–39; Sedláková, M., Mentální reprezentace: formy, druhy a vlastnosti, *SPFFBU* I 29, 1996, 37–47.

IN

BILINGVISMUS

Schopnost užívat dva jaz., popř. více jaz. (dvojjazyčnost, popř. vícejazyčnost). Rozlišuje se **b.** (a) individuální a (b) skupinový, zejm. celospolečenský, státní (v tomto druhém případě se někdy užívá termín **multilingvismus**, a to i tehdy, jde-li o užívání jen dvou jaz.). Opak **b.** i multilingvismu je označován jako monolingvismus (jednojazyčnost). Např. o Paraguayi lze konstatovat, že je to multilingvní společnost, v níž žije hodně bilingvních jedinců (užívajících španělštinu a indiánský jaz. guaraní), což však nevylučuje, že v ní je i řada jedinců monolingvních (jednojazyčných). Česká republika je zase v současné době v zásadě společností monolingvní, ale žije v ní nepochybně i řada jedinců bilingvních (Nekvapil, 1995; Nekvapil – Neustupný, 1998), zatímco dříve byl např. č.-něm. bilingvismus (celo)společenským jevem (Nekula, 2000, 2001). V multilingvních společnostech může vzniknout ↑diglosní jazyková situace: jeden z jaz. je sociálně hodnocen jako vyšší (V), druhý jako nižší (N); např. v Paraguayi je V španělština a N guaraní. ↑Jazykovým plánováním bývá dáno, který jaz. se užívá ve vybraných komunikačních sférách, zejm. ve škole a na úřadech. – Schopnost užívat několik jaz. (resp. ↑variet jazyka) umožňuje mluvčímu, aby je střídal (tzv. ↑střídání kódů), a to i v průběhu jednoho rozhovoru. K faktorům, které střídání jaz. ovlivňují, patří především situace (v různých komunikačních sférách je běžné používat různé jaz.; příchodem jedince neovládajícího jaz., v němž rozhovor dosud probíhal, se mění sama komunikační situace apod.) a symbolizace různých sociálních hodnot, kdy se jaz. stává „metaforou“ něčeho (tzv. metaforické střídání kódů); užitím určitého jaz. (resp. variety jaz.) může být symbolizována např. vzdělanost, přináležitost k nějaké sociální skupině, snaha přiblížit se nějaké sociální skupině n. neformální přístup k formální situaci atd.

Lit.: Edwards, J.: *Multilingualism*, 1994; Fasold, R.: *The sociolinguistics of society*, 1984; Gumperz, J.: *Sprache, lokale Kultur und soziale Identität*, 1975; Lanstyák, I., K otázke striedania kódov (maďarského a slovenského jazyka) v komunite Maďarov na Slovensku, *SaS* 61, 2000, 1–17; Nekula, M., Deutsch und Tschechisch in der Familie Kafka, *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 46, 2000, 185–194; Nekula, M., Česko-německý bilingvismus, in: Koschmal, W. – Nekula, M. ad. (eds.), *Češi a Němci*, 2001, 152–158; Nekvapil, J., Etnické menšiny a jejich jazyky na území České republiky, in: *Přednášky z XXXVII. a XXXVIII. běhu LŠSS*, 1995, 17–31; Nekvapil, J. – Neustupný, J. V., Linguistic communities in the Czech Republic, in: Paulston, Ch. B. – Peckham, D. (eds.), *Linguistic minorities in Central and Eastern Europe*, 1998, 116–134; Romaine, S.: *Bilingualism*, 1995.

JN

BINARISMUS

Univerzální princip dichotomní klasifikace jevů na základě přítomnosti/nepřítomnosti určitého rysu n. vlastnosti (ne/příznakovost). Na základě foneticky charakterizovaných a fonologicky relevantních ↑distinktivních rysů jej pro popis jaz. rozvinul Jakobson. Uplatňuje se zvláště ve fonologii, v lexikální sémantice (↑komponentová analýza) a v sémantické morfologii, resp. v syntaxi (↑složka). **B.** se využívá nejen v lingvistice, ale také v logice, teorii informace, biologii apod.

Lit.: Jakobson, R. – Fant, G. – Halle, M.: *Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates*, [1951] 1967; Jakobson, R. – Halle, M.: *Fundamentals of language*, 1956.

MN

BINOMIÁL

↑Frazém kolokační, jehož struktura je založena na iterativní kombinaci různého druhu, zvl. juxtaponovaném opakování dvou komponentů stejného slovního druhu n. přímo opakování téže slovní formy; jeho komunikativní efekt je velmi výrazný. Nejčastější jsou **b.** funkčně subst., jsou však i adj., adv., ba i verba. Srov.: *světla a stíny*, *bez hlavy a paty*, *rub a líc*, *den co den*, *z ničeho nic*; *neslaný nemastný*, *široko daleko*, *dohnat a předehnat* apod. Sémanticky můžou vyjadřovat zesílenou identitu, zvl. přítomností synonymních forem, srov. *šalba a klam*, alternativní volbu *peníze nebo život* apod. **B.** je velmi starý typ frazému, který zná řada jaz.

FČ

BOHEMISTIKA

Vědecké zpracování češtiny (**b.** lingvistická) a české literatury (**b.** literární); lingvistická **b.** (Šmilauer, 1972) se dělí na synchronní (zkoumající současnou č.) a diachronní (rozbírající vývoj jaz.); **b.** strukturní se zabývá stavbou č. z hledisek vytyčených ↑Pražskou školou v rámci funkčně strukturní jazykovědy; dnes věnuje **b.** velkou pozornost i různým stránkám výstavby promluvy, včetně návaznosti a ↑koreference, druhům textů, ↑dialogu a dalším oblastem typickým pro chápání jaz. jako interaktivního systému. – **B.** pedagogická je zaměřena na výuku č. na všech stupních škol, i č. jako cizího jaz. Důležitou oblastí **b.** je ↑jazyková kultura a výchova, poradenství aj., ve kterých se od r. 1932 postupně přechází od pokynů o tom, co je

„správné“ (spisovné) a co ne, k informování mluvčích o širokém pásmu na pomezí spisovnosti, od spisovně hovorových tvarů jako *kupujou*, *polívka* přes tvary časté i v hovoru jinak spisovném (*bysme*, *velkej* aj.) k obecně-českým (*mlejn*, *vokno*) a k zřetelně substandardním slovům jako *furt* n. slova tabuová. K vývoji **b.** ↑gramatiky češtiny, ↑slovníky češtiny.

Lit.: Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*, 1972.

JPa

C

CENTRUM INTONAČNÍ (IC)

Jeden z termínů, jichž se ve světové literatuře používá pro větnou zvukovou prominenci. Obsah pojmu není jednotný, často se míní poslední prominence v intonačním celku, která ho uzavírá (Trager – Smith, 1951; Bolinger, 1958; Vanderslice – Ladefoged, 1972). Do popisu č. zavedl termín IC Daneš (1957) s velmi podobným významem, jako charakteristický rys promluvového úseku. Termínem IC se tedy v č. lingvistice rozumí přízvučná slabika výrazu, který je v daném výpovědním úseku nositelem ↑větného přízvuku. Od ní se odvíjí schéma ↑melodému.

Lit.: Bolinger, D., A theory of pitch accent in English, *Wd* 14, 1958, 105–149; Daneš, F.: *Intonace a věta ve spisovné češtině*, 1957; *MČ* I, 1986, 78–80; Vanderslice, R. – Ladefoged, P., Binary suprasegmental features and transformational word-accentuation rules, *Lg* 48, 1972, 819–838; Trager, G. L. – Smith, H. L.: *Outline of English structure*, 1951; ↑intonace.

ZP

CENTRUM × PERIFERIE

Opozice **c.** a **p.** vychází ze systémové představy jaz.; ↑systém, ↑langue. Systémovost se přitom podle Daneše jeví jako pojem relativní nejen s ohledem na jednotlivé plány jaz. (čím vyšší jaz. plán, tím méně systémovosti), ale i v rámci jednotlivých plánů; ↑jazyková rovina. Místo některých jednotek (popř. pravidel) v systému se tak jeví méně pevné, periferní (jistá paralela též ↑prototyp). Tato skutečnost se projevuje např. nepravidelnostmi, nižší frekvencí apod. Např. ve zvukovém plánu jsou ve spis. č. na **p.** fonémy /f/ n. /ó/, které se objevují jen ve výpůjčkách a slovech expresivních a onomatopoických; u slovní zásoby mohou o postavení jednotek (a jejich variant) v **c.** a na **p.** systému informovat ↑frekvenční slovníky. Výklad **c.** a **p.** systému implikuje dynamický pohled na systém, který postihuje přechodové jevy v jaz., např. part. na přechodu mezi slovesy a adjektivy.

Lit.: Daneš, F., Vztah „centra" a „periferie" jakožto jazykové univerzálie, *JA*, 1965, č. 2–3, 1–6; Daneš, F., The relation of centre and periphery as a language universal, *TLP* 2, 1966, 9–21; Daneš, F., Zur Theorie des sprachlichen Systems, in: *Grundlagen der Sprachkultur*, 2, 1982, 132–173; Daneš, F., On the non-ideal character of natural languages, *Theoretical Linguistics* 10, 1983, 262–267; Filipec, J., Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes, *TLP* 2, 1966, 257–275; Ludvíková, M. – Kraus, J., Kvantitativní vlastnosti soustavy českých fonémů, *SaS* 27, 1966, 334–344; Mathesius, V., K výslovnosti cizích slov v češtině, *SaS* 1, 1935, 110–129.

MN

CIRKUMFIX (sdružený afix)

Diskontinuální ↑afix, který se skládá ze dvou částí, z nichž jedna se připojuje před kmen a druhá za kmen: ***ná-měst-í***, ***pod-pat-ek***. **C.** bývá též interpretován jako kombinace dvou afixů, ↑prefixu a ↑sufixu, resp. jako prefixálně-sufixální způsob ↑tvoření slov apod.

Lit.: ↑afix.

KO

CIRKUMPOZICE

Slovosledné uspořádání, zpravidla v rozvité NS, v níž adj. základ atributu stojí před svým dominujícím jménem, zatímco členy rozvíjející toto adj. následují až za dominujícím jménem: ***vhodné** oblečení **do deště**, **plný** dům **dětí***. V těchto konstrukcích je porušen ↑slovosledný činitel gramatický, protože větné prvky, které k sobě syntakticky patří, jsou od sebe odděleny prvkem jiným, jsou jím jakoby „roztrženy". **C.** nesplňuje podmínku ↑projektivnosti. Ve spis. č. je **c.** považována za přijatelnou slovoslednou variantu (vedle varianty základní) jen v malém počtu ustálených případů, které jsou v některých mluvnicích č. dány výčtem, např. v konstrukcích s adj. *plný*, *stejný*, *podobný*, *obdobný*, *vhodný* a dále v typu ***největší** město **na světě***, ***první** žák **ve třídě***. Jako substandardní, resp. chybná je hodnocena v konstrukcích **__způsobené__ škody __na havarovaných vozidlech__*, **cena __převzatého__ zboží __do prodeje__* apod., s nimiž se můžeme setkat zejména v publicistice.

Lit.: *MČ* III, 1987; *NS*, 1969; Uhlířová, L.: *Knížka o slovosledu*, 1987; ↑aktuální členění, ↑funkční perspektiva větná, ↑slovosled.

LU

CITACE (citát)

Pokud možno věrná reprodukce jiného textu, popř. (bibliografický) odkaz na jiný text např. v odborné literatuře; způsoby odborné citace stanoví ČSN 01 0197 (výtah v PMČ, 1996). Též ta část textu, která reprodukuje jiný text. – **C.** cizích výroků se uvádí různými prostředky, např. tzv. uvozovacími větami se ↑slovesy dicendi a ↑slovesy sentiendi n. predikátory v jejich významu, v níž se autor-

ství jisté výpovědi, resp. i odpovědnost za ni (distančními prostředky), připisuje – nezřídka i jmenovitě – jinému mluvčímu. V mluveném textu lze využít např. i nápodoby výslovnostních zvláštností původního mluvčího, nápodoby barvy a výšky jeho hlasu apod., v textu psaném např. uvozovek. – Podle míry věrnosti **c.** (zachování ↑deiktik, zvl. osoby a času) rozlišujeme ↑(nevlastní) přímou a ↑nepřímou řeč; ↑reprodukce prvotních výpovědí. – Absolutně věrná **c.** není možná, protože se proměňuje např. kontext citovaného výroku, mluvený text převodem na psanou podobu (při přepisech interview např. vypuštění opakování, rušení ↑apoziopezí, oprava přerušených n. zkřížených vazeb, posun z obecné do spis. č., očištění od obecných a expresivních slov...) apod. Při tom zpravidla dochází k deformacím smyslu. **C.** se přesto odlišuje od **parafráze**, pro niž věrnost reprodukce jiného textu není jejím konstitutivním rysem. – Jako citační kontexty (quotational context) se označují i věty vypovídající o jednotkách jaz. systému, např. *Slovo ‚věta' je rodu ženského*; *Termín ‚adverbium' označuje stejný pojem jako ‚příslovce'*; ↑intertextualita.

Lit.: *PČP*, 1993; *PMČ*, 1996; Posner, R.: *Theorie des Kommentierens*, 1980; Weyrs, Ch., Zur Entwicklung der Anführungszeichen im gedruckten Text, *ZfSe* 14, 1992, 17–28; ↑reprodukce prvotních výpovědí.

MN

CITOSLOVCE (interjekce)

↑Slovní druh se specifickou funkcí; tvoří samostatné rudimentální výpovědi nevětné povahy, tzv. ↑**větné ekvivalenty**. Typické jsou pro ně expresivnost a příznaková fonologická struktura, která se projevuje v neobvyklých kombinacích fonémů *-aj-*, *-oj-*, *-ju-*, *-ks-*, *-ksl-*, *-jbl-*, *-žbr-*, *-gl-*, *-pf-* aj., výskytu málo frekventovaných fonémů (*-ó-*, *-f-*, *-g-*) a opakování slabik (*hehe*, *chacha*, *kuku*). K **c.** patří lexémy vyjadřující emoce (↑**c.** emocionální), sloužící k navázání různých typů kontaktů mezi mluvčím a adresátem (↑**c.** kontaktové) a napodobující reálně existující zvuky (↑**c.** zvukomalebné). Naopak k **c.** nepatří neartikulované, částečně artikulované n. výrazně individuálně artikulované zvuky (skřeky, vzdechy, výkřiky, pokřiky) plnící analogické funkce, které se řadí k parajazykovým prostředkům. Základním kritériem pro diferenciaci **c.** a parajazykových zvuků je vztah jejich grafické a zvukové podoby. Některá **c.** jsou ustálenou grafickou realizací frekventovaných zvuků, mají stabilizovaný význam (např. vyjadřují souhlas, libost, odpor), jiné zvuky takovou realizaci nemají a v případě, že je třeba je nějak graficky zachytit, je norma rozkolísaná, individuální. – Po morfologické stránce jsou **c.** slova neohebná s výjimkou transponovaného použití některých **c.** směřujících k navázání kontaktu a využívajících pro tento účel koncovky 2. os. pl. ind. préz. akt.: *na* → *nate*. Ohebné slovní druhy, resp. tvary transponované do **c.**, si zachovávají příslušné formanty, mnohdy ale ztrácejí sémantickou souvislost se základovým slovem: *člověče*, *vole*, *pane bože* ... (pro navázání kontaktu n. vyjádření pocitu). Podobně jako u ostatních (zvl. synsémantických) slovních druhů existují kromě jednoslovných **c.** i víceslovné citoslovečné výrazy: *basta fidli*, *k čertu*, *do prkýnka*, *tě péro*...– **C.** se tradičně dělí do tří skupin, a to (a) vlastní „citová slovce" ↑citoslovce emocionální, (b) ↑citoslovce kontaktová a (c) ↑citoslovce zvukomalebná. Mnohá **c.** jsou po významové stránce nespecifikovaná a nabývají konkrétní význam až na základě kontextu. Do větné struktury se mohou zapojovat zpravidla pouze **c.** typu (c) jako (expresivní) přísudek (*A před chalupou z koně* ***hop*** *a na chalupu* ***klop, klop, klop***); ve frazémech také **c.** typu (a) (*Je mi* ***hej***) a typu (c) v jiné než přísudkové funkci: *Přijde co by* ***dup***. **C.** jsou neuzavřený produktivní slovní druh. Přecházejí k nim nová slova (***Hopinky*** *a jde se dále*) a slovní spojení (***U všech ráhen a kosatek***, *kam to lezeš?*). Pro zařazení výrazu mezi **c.** je primární funkční kritérium. Formálně shodné výrazy bývají v mluvnici a ve slovníku řazeny mezi **c.**, částice, n. dokonce příslovce. Hranice slovního druhu **c.** jsou tak v mnoha případech poněkud vágní (srov. lit.).

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Kroupová, L., K citoslovcím v češtině a slovenštině, *NŘ* 60, 1977, 110–112; *MČ* I, II, 1986; Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*, 1972; Vondráček, M., Citoslovce a částice – hranice slovního druhu, *NŘ* 81, 1998, 29–37.

KO

CITOSLOVCE EMOCIONÁLNÍ (interjekce e.)

Výraz vyjadřující řadu odstínů specifikovaných i nespecifikovaných, kladných i záporných emocí. Některá **e.c.** vyjadřují určitou emoci inherentně: *fuj* (odpor), *jupí*, *sláva* (radost), *ňam* (libost), většinou je ovšem význam blíže určen kontextem: *Ach, to je krása!* (libost) × *Ach, to bolí* (bolest) × *Ach, to jsou k nám hosti* (překvapení). Podle typu emocí se rozlišují **e.c.** vyjadřující (a) kladné emoce: libost (***Mňam***, *to bude dobrůtka*), radost (***Jupí***, *to bude prima výlet!*), pocit triumfu (***Heč***, *a ty to neuvidíš*), uspokojení (***Sláva***, *vyhráli jsme to*), nadšení (***Joj***, *to je nádhera!*), dojetí (***Ach jo***, *kdyby to tak přišlo zpět*), něžnost (***No ťutuťu, ňuňuňu***, *kdepak jsme se to toulali?*) aj.; (b) záporné emoce: nelibost zahrnující škálu ošklivosti (***Br***, *to je zima*), odporu (***Fuj***, *to je hnus*), opovržení (***Ále***, *to je přece nesmysl*), nechuti (***Ále***, *mně se nechce*), nespokojenosti (***Hernajs***, *kdy už to bude hotový?*), zlosti (***Hergot***, *tak už otevři*), vzdoru (*Půjdu tam, a* ***basta***), bolesti (***Au***, *už mi to nemačkej*), posměchu (***Kyš***, ***kyš***, *neumí*), smutku a žalu (***Bože***, *to je ale trápení*).

Lit.: ↑citoslovce.

KO

CITOSLOVCE KONTAKTOVÉ (interjekce k.)

C. sloužící k navázání kontaktu mluvčího s adresátem. Zahrnují **c.** povzbuzovací (***Hip, hip, hurá***, *vyhrajem to!*; ***Hr***, *na ně!*), žádací (***No tak***, *kdyby to šlo, tak by mi to moc pomohlo*), upozorňovací a kontaktová v užším slova smyslu (***Hej, hola***, *kde jste kdo!*), povelová (***Pózor!***; ***Pohov!***), pozdravová (***Nazdar***; ***Ahoj***; ***Tě péro***); specifická jsou **c.** zaměřená na kontakt s dětmi (***Hají buci***; ***Hopla***; ***Pápá***) a se zvířaty (***Čiči***; ***Napipipi***; ***Hej husa, husa***; ***Puť, puť***).

Lit.: ↑citoslovce.

KO

CITOSLOVCE ZVUKOMALEBNÉ (interjekce onomatopoické)

C. napodobující zvuky vydávané živými a neživými původci. Mezi zvuky vydávanými živými původci rozli-

šujeme zvuky vydávané hlasovým ústrojím, a to jednak lidským: smích (*hihihi*, *chachacha*, *hohoho*), jednak zvířecím (*haf*, *mňau*, *kykyryký*), zvuky vydávané dechovým ústrojím (*fí*, *puf*), při jídle (*zob*, *chrup*, *křup*), při rychlém pohybu (*drap*, *chňap*). Mezi zvuky vydávanými neživými původci rozlišujeme zvuky vydávané při nárazu (*bác*, *bum*, *bim bam*, *cvrnk*, *křáp*, *plác*, *žuch*), při destrukci hmoty (*rup*, *řach*, *řink*, *třesk*), zvuky přírodních úkazů (*fiú*, *húú*), z nichž důležitou skupinou jsou zvuky vydávané vodou (*cák*, *žbluňk*), zvuky strojů, nástrojů a přístrojů (*cink*, *bim bam*, *klapy klap*, *řízy řízy*), mezi nimiž se vyčleňují zvuky hudebních nástrojů (***bzum bzum** na basu*, ***fidli fidli** na housličky*, ***bum bum** na buben*).
Lit.: ↑citoslovce.

KO

CLEFT SENTENCE (věta / konstrukce důrazově vytýkací)

Termín *cleft sentence* pochází z ↑TGG pro vztažné věty v angl. konstrukcích typu *It was Robin that hit you*, které mají stejnou syntaktickou strukturu jako č. konstrukce typu (i) *Byl to Dobrovský, kdo položil základy slovanské jazykovědy*, ale jinou funkci. Termín věta důrazově vytýkací se snaží popsat funkci těchto konstrukcí v č. Konstrukce (i) jsou tradičně transformačně odvozované z nesouvětných konstrukcí typu *Základy slovanské jazykovědy položil Dobrovský*. Jejich výklad je značně rozdílný. V syntaxi panuje shoda pouze při popisu jejich povrchové struktury: „Hlavní věta" je věta se sponou *být* obsahující zájmeno *to* a (a) NS, jejímž jádrem je buď (a_1) subst.: *Byl to* (*slovenský rodák*) *Dobrovský, kdo položil základy slovanské jazykovědy*, n. (a_2) osobní zájmeno: *Byl to on, kdo položil základy slovanské jazykovědy*, (b) zájmenné příslovce: *Bylo to tam, kde jsem ho poprvé políbila*, která jsou nositelem ↑intonačního centra. Vztažná věta obsahuje buď vztažné zájmeno: (1) *Byl to Dobrovský, kdo položil základy slovanské jazykovědy*; *Byla to touha po penězích, která ho svedla na scestí*, n. vztažné příslovce místní: (2) *Bylo to v Praze / tam, kde jsem ho poprvé políbila*, n. časové: (3) *Bylo to v červenci loňského roku, kdy jsem ho poprvé políbila*. Někteří autoři je charakterizují jako ↑restriktivní věty, jiní jako věty nerestriktivní. Po stránce funkční se hodnotí jako **důrazově vytýkací konstrukce**, jichž se užívá k vytčení jádra (konstrukce typu (a)), n. východiska (konstrukce (b)); hodnocení závisí na pojímání ↑aktuálního členění. – Nevhodně se **c.s.** užívají při mechanickém překladu z angl.
Lit.: Akmajian, A., On deriving cleft sentences from pseudo-cleft sentences, *LI* 1, 1970, 149–168; Filipec, J., Byl to můj přítel, který, *NŘ* 38, 1955, 193–198; Lambrecht, K.: *Information structure and sentence form*, 1994.

PK

CYRILICE

Sl. písmo jen o něco mladší než druhé sl. písmo ↑hlaholice. Název „cyrilice" není dosud spolehlivě objasněn; pův. se jím totiž označovala asi abeceda hlaholská. **C.** vznikla patrně v Bulharsku na přelomu 9. a 10. stol. za cara Symeona. Je to z ř. převzatá unciála a jenom pro některé sl. hlásky, které neměly v ř. odpovídající protějšek, byly převzaty a graficky upraveny grafémy z hlaholice. Podle mínění Tkadlčíka (1972) dal k jejímu vytvoření podnět sám Chrabr ve své apologii sl. písma, když napsal, které hlaholské grafémy je možno nahradit ř. a které nikoli. Za tvůrce **c.** se pokládá Kliment Ochridský n. Konstantin Preslavský. Převzetí ř. abecedy a ř. číselné soustavy (lišící se od hlaholice; několik písmen nemá číselnou platnost: *b*, *ž*, *št*, *š*) usnadnilo styky s tehdejším vzdělaným světem byzantským a umožnilo výměnu kulturních statků. **C.** přitom zachovala zásadu samostatného písma k vyjádření všech sl. hlásek zvláštními grafémy. Grafický systém Konstantina Filozofa byl v **c.** v podstatě zachován. Jejím samostatným tvůrčím přínosem je syntetický způsob označení ↑nosovek, rozlišení *ě* – *ja* (↑jať), označení jotace, nový tvar dodatkových písmen. – Příbuznost hlaholice a **c.** dosvědčují tato fakta: obě abecedy mají společnou literu [*š*] z hebrejského písma; obě jsou závislé na ř. (*u* složeno podobně jako řecké *oü*; dvojí grafém za hlásku *i* odpovídá ř. „jóta" a „éta"; dvojí sl. *o* odpovídá ř. „omikron" a „ómega"; v obou pův. abecedách je přibližně stejné pořadí grafémů; obě abecedy mají přibližně stejný počet grafémů, které jsou navíc proti ř. n. lat. abecedě; grafémy obou abeced mají dvojí funkci: označují fonémy, n. číslovky (tj. fungují jako číslice); rozdíly mezi číselnou platností v hlaholici a v **c.** potvrzují prioritu hlaholice; obě abecedy mají „slovanská" písmena, která není možno odvodit z ř. alfabety; dodnes není vysvětleno, jak vznikly grafémy pro [*ž*], [*št*], [*c*], [*č*], [*ě*], ↑nosovky a polosamohlásky (tj. ↑jery). Obě sl. písma, hlaholice i **c.**, hned od svého vzniku žila vedle sebe v „přátelském" vztahu, což dosvědčují cyrilské kolofóny (písařovy poznámky v starých rukopisech) a přípisky v nejstarších známých hlaholských rukopisech, např. *kodexu Zografském* n. *kodexu Assemanově*, naopak **c.** nápisy v Preslavi z r. 893 jsou místy proloženy písmeny hlaholskými, stopy hlaholice jsou i v **c.** *nápisu cara Samuila*. I v některých mladších **c.** památkách jsou části textu n. jednotlivé litery napsány hlaholicí: v *Eninském apoštolu* (11. stol.), *Eugeniově zlomku žaltáře* (11. stol.), *Ochridském apoštolu* (12. stol.), *Šafaříkově triodiu* (13. stol.) aj. – Někteří badatelé chtějí dokazovat existenci předcyrilského písma na b. území a na Rusi. V tom případě by ovšem šlo o psaní ř. alfabetou „bez ustrojenija", o němž se zmiňuje Chrabr, doplněnou grafémy pro [*š*], [*č*], [*c*]. Nečekaný nález abecedy mezi graffity v chrámu sv. Sofie v Kyjevě představuje podle Vysockého (1976) chybějící článek mezi abecedou ř., které se užívalo v nejstarších dobách „bez ustrojenija", a mezi abecedou Chrabrovou: Sofijská abeceda má 27 písmen, z nichž 23 odpovídají ř. abecedě (chybí pouze „psí"), a čtyři písmena jsou sl., tedy doklad velkého stáří. Vzhledem k velké podobnosti písmen (n. i stejným typům) je někdy těžko stanovit, zda jde o zápis ř., n. už o zápis **c.** – Nejstarší stsl. památky napsané **c.**: *Savvina kniga* (aprakos-evangelium), *Supraslský kodex* (menologion), *Eninský apoštol*, *Listy Undolského*, *Chilandarské zlomky*, *Zlomky Zografské*. – Na č. půdě se **c.** objevuje v tzv. *glosách Rajhradských*, vepsaných asi v 11. stol. do lat. rukopisu *Martyrologia Adova*, a v *Levínském nápisu*, epigrafické památce z 13. stol. bez jasnějších kult. hist. souvislostí; domněnka, že *glosy*

Rajhradské jsou novodobým falzem (Ryšánek, 1953), byla vyvrácena (Flodrem, 1956, a Horálkem, 1975). V Čechách 11. stol. byla snad v oběhu i **c.** část tzv. *Remešského evangelia*, jehož hlaholská část vznikla v klášteře Na Slovanech v 2. pol. 14. stol. a tam byla kodikologicky spojena s částí **c.**, kterou klášteru daroval Karel IV. a o níž se – zjevně nesprávně – tradovalo, že jde o protograf sv. Prokopa; jazykově jde nejspíše o památku stsl. r. redakce. Někteří badatelé se domnívají, že vznikla přímo na Sázavě. Jiní ji zase chápou jako výsledek styků Sázavského kláštera s Kyjevo-Pečerskou lavrou; se Sázavským klášterem by ji spojovalo zasvěcení oltáře sv. Borisovi a Glebovi, jehož se tam v 90. letech 11. stol. účastnila asi i manželka č. krále Vratislava Adleita, vnučka kyjevského knížete Jaroslava Moudrého a příbuzná obou světců. Možné stopy **c.** pro Čechy 11. stol. nabízí též dosud sice nepotvrzená, ale ani nevyvrácená hypotéza, že hlaholský rukopis č. původu z té doby, *Pražské zlomky hlaholské*, by mohl být opisem z **c.** předlohy; ↑*Kyjevské listy*. – Kromě Charvátů, kteří si na celých tisíc let ponechali hlaholici a teprve potom ji začali nahrazovat latinkou, přijali všichni jižní a východní Slované jako své písmo **c.**, nazývanou též ***azbuka*** (u Srbů a Charvátů arch. i *bukvica*). Určujícím pro současnou grafickou podobu azbuky byl vývoj **c.** především v Rusku, kde byla nejprve upravena v liturgické písmo *ustav*, ve 14. a 15. stol. pak v *poluustav*, pro potřeby neliturgické pak ve *skoropis*, jež měly ovšem regionální varianty, namnoze později využité v národních azbukách. Tyto varianty jsou na poč. 18. stol. za Petra I. Velikého upraveny se zřením k latince pro písařské i tiskařské použití v písmo *graždanka*, jež v podstatě odpovídalo dnešní podobě azbuky. Ta pak byla ještě v Rusku reformována v pol. 18. stol. a především v roce 1917. Srb. varianta odvozená z r. graždanky byla dotvořena Karadžićem. **C.** i azbuka byly a zčásti jsou dosud užívány, s drobnými úpravami, z různých kulturněpolitických důvodů i pro zápis nesl. jaz., např. **c.** pro rumunštinu (16. stol. – 1868), v r. liturgické podobě omezeně i pro finštinu (raný středověk), azbuka pro moldavštinu, mordvinštinu a řadu dalších jaz. bývalého ruského a sovětského státu a pro mongolštinu.

Lit.: Eckhardt, Th.: *Azbuka. Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläographie,* 1989 (= Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, Bd. XIV, 36); Fermeglia, G., Razmišljanja o starim slavenskim azbukama, *Slovo* 36, 1986, 71–76; Flodr, M., Paleografické poznámky k rajhradskému rukopisu Martyrologia Adova, *Časopis Matice moravské* 75, 1956, 323–338; Haarmann, H.: *Universalgeschichte der Schrift*, 1990; Horálek, K., Rajhradské Martyríologium Adonis a otázka české cyrilice, *LF* 66, 1939, 23–43; Horálek, K., K otázce české cyrilice, in: *Z tradic slov. kultury v Čechách – Sázava a Emauzy v dějinách české kultury*, 1975, 23–25; Karskij, Je. F.: *Slavjanskaja kirillovskaja paleografija,* 1928, reprint 1979; Mareš, F. V., Levínský nápis (Epigrafický doklad cyrilice v Čechách), *Sl* 22, 1953, 473–483 (k tomu Pošvář, J., *Sl* 24, 1955, 147–148); Medynceva, A. A. – Popkonstantinov, K. P.: *Nadpisi iz krugloj cerkvi v Preslave,* 1984; Miklas, H., Zur Struktur des kyrillisch-altkirchenslavischen (altbulgarischen) Schriftsystems, *Palaeobulgarica* 12, 1988/3, 52–65; Nazor, A., Ćirilica u glagoljskim rukopisima, in: *Litterae slavicae medii aevi*, 1985, 241–252; Ryšánek, F., Kyrilské a jiné přípisky v rajhradském Martyrologiu Adově – padělky Hankovy, *LF* 76, 1953, 249–279; Schelesniker, H., Konstantinisches Alphabet und glagolitisches und kyrillisches Schriftzeichensystem, *WSJ* 18, 1973, 96–98; Ščepkin, V. N.: *Russkaja paleografija,* 1967; Štefanić, V., Nazivi glagoljskog pisma, *Slovo* 25–26, 1976, 17–76; Tkadlčík, V., Systém cyrilské abecedy, *Sl* 41, 1972, 380–392; Tóth, I., O protografe i proterografe kirillovskoj časti Rejmskogo jevangelija, *Palaeobulgarica* 1982/3, 180–183; Vrana, J., O postanku ćirilskoga teksta Reimskog evanđelja, *Sl* 53, 1984, 113–123; Vysockij, S. A.: *Srednevekovyje nadpisi Sofii Kievskoj (Po materialam graffiti XI-XVII vv.)*, 1976; Žukovskaja, L. P.: *Rejmskoje jevangelije*, 1978; ↑hlaholice, ↑Kyjevské listy, ↑staroslověnština.

LP, BS

Komparativní tab. cyrilice a azbuky

Legenda: **1** číselná platnost cyrilských znaků – **2** pojmenování jednotlivého cyrilského znaku – **3** cyrilský znak – **4** azbučný znak užívaný všeobecně – **5** zvláštní azbučný znak užívaný pouze v některých sl. jaz. – **6** jazyk(y) užívající tohoto znaku – **7** přepis do latinky – **8** fonetická platnost (pouze u živých jaz.)

1	1	–	2	3	–	–	4	–
2	азъ	боукы	вѣдѣ	глаголь			добро	
3	**А**	**Б**	**В**	**Г**			**А**	
4	а А	б Б	в В	г Г			д Д	
5					ґ Ґ	ѓ Ѓ		ђ Ђ
6					ukr.	mk.		srb.
7	a	b	v	g	g	g´	d	dj
8	[a]	[b]	[v]	[g]/ ukr. br. [h]	[g]	[d,]	[d]	[dź]

1	5	–	–	–	6	7	10	8
2	кстъ			живѣте	ѕѣло	земла	иже	иже и
3	**Є/є**			**ж**	**ѕ/ʒ**	**з/ʒ**	**і/ї/ι**	**и/н**
4	е Е			ж Ж		з З		и И
5		ё Ё	є Є		s S		i І/ї Ї	
6		br. r.	ukr.		mk.		br., r. (do1917) /ukr.	
7	e	ë	e	ž	dz	z	i/ji	i
8	b. mk. srb. ukr. [e] br. r. [je /'e]	[jo]	[je/'e]	[ʒ]	[dz]	[z]	['i/ji]	ukr. y [i]/r. ['i]

1	–		20	30	–	40	50	
2			како	людиѥ		мъıслите	нашь	
3			**к**	**л**		**м**	**н/н**	
4			к К	л Л		м М	н Н	
5	й Й	j J			љ Љ			њ Њ
6	b. br. ukr. r.	mk. srb.			mk. srb.			mk. srb.
7	j	j	k	l	lj	m	n	nj
8	[j]	[j]	[k]	[l]	[l,]	[m]	[n]	[n,]

1	70	80	100	200	300	–	–	400
2	онъ	покои	рьци	слово	тврьдо			оукъ
3	**о**	**п**	**р**	**с**	**т**			**оу/8**
4	о О	п П	р Р	с С	т Т			у У
5						ћ Ћ	ќ Ќ	
6						srb.	mk.	od 11. stol.
7	o	p	r	s	t	ć	ќ	u
8	[o]	[p]	[r]	[s]	[t]	[tś]	[t,]	[u]

1	–	500	9	600	800	–	900	90
2		ѳрътъ		хѣръ	ѡ тъ	цıа	ци	чрьвь
3		ѳ	҂	х	ѡ	ц	ц	ч
4		ф Ф		х Х			ц Ц	ч Ч
5	ў Ў		θ Θ			щ Щ		
6	br.		r. (do 1917)			b. br. ukr. r.		
7	ŭ	f	f	ch/x	ō	stsl. b. št/ br. ukr. r. šč	c	č
8	[w]	[f]	[f]	[γ]	[o]	[ʃt]/[ʃtʃ]	[ts]	[tʃ]

1		–	–	–	–	–	–	–
2		шıа	ѥръ	ѥръı	ѥрь		ıать	ю
3		ш	ъ	ъı/ъі/ъи	ь		ѣ	ю
4		ш Ш						
5	џ Џ		ъ	ы Ы	ь	э Э	ѣ	ю Ю
6	mk. srb.		b. r.	br. r.	b. br. ukr.*) r.	br. r.	r. (do 1917)/b. (do 1945)	b. br. ukr. r.
7	dž	š	b. ă/r. " (pouze pomocný znak, tzv. „tvrdý“ či „velký“)**)	y	' (pouze pomocný znak, tzv. „měkký“ či „malý“, tzv. „jeřík“)**)	e	e/ v b. i ja	ju
8	[ʤ]	[ʃ]	b. [ə]	[i]		[e]	[e]/ ['a/ja]	[ju/'u]

1	–		900	–	–	–	60	700	400
2	ıа		ѧсъ	жсъ	ıѧсъ	ıжсъ			vжица
				ѭсъ					
4	ıа		ѧ/ѧ/ѧ	ж	ıѧ	ıж	ѯ	ѱ	v/ѵ
5									
6		я Я		ж					ѵ
7		b. br. ukr. r.		b. (do 1945)					r. (do 1917)
8	ja	ja	ę	ǫ/b. ă	ję	jǫ	ks	ps	ü
9		[ja/'a]		b. [ə]					

*) V ukr. azbučném sledu řazeno jako poslední znak. **) V r. *tvërdyj* i *mjagkij znak*, v b. *er goljam* a *er malăk*.

Tabulku připravil BS

Č

ČAS SLOVESNÝ (tempus)

Gramatická kategorie tvořená v různých jaz. různě rozsáhlým paradigmatem slovesných „časových" forem, tj. forem vyjadřujících zařazení obsahu predikátu věty do „souřadnic" času, resp. na „časovou osu", jejímž pomyslným středem je doba promluvy n. nějaká jiná „doba orientační", chápaná jako přítomnost, kterou předchází minulost a následuje budoucnost. V rámci gramatické kategorie **s.č.** se obvykle rozlišují – vzhledem k existujícím jaz. jevům – **časy absolutní** (přítomnost, minulost a budoucnost), kdy absolutní přítomnost je prototypicky doba promluvy (*Teď pracuju*), minulost je doba předcházející době promluvy (*Dopoledne jsem pracoval*) a budoucnost je doba, která po době promluvy bude následovat (*Odpoledne budu pracovat*), a **časy relativní (poměrné)**, což je soustava slovesných tvarů pro vyjadřování vzájemného časového vztahu současně probíhajících různých dějů n. dvou bezprostředně po sobě následujících dějů doby minulé n. doby budoucí. Na rozdíl od jiných jaz. (např. něm. n. angl.) v č. slovesné formy pro relativní časy nejsou; relativní časy se tedy vyjadřují z velké části buď pouze implicitně, n. vyplývají z významu jiných gramatických kategorií (zvl. vidu: *Když jsem kouřil, četl jsem Lidové noviny* (souč.) × *Když jsem dokouřil, četl jsem Lidové noviny* nesouč.), n. jsou signalizovány lexikálně (*Než se vrátíš, uvařím* × *Až se vrátíš, uvařím*). Pro postižení poměrně složité a značně asymetrické soustavy časových vztahů v promluvách a textech, ať vyjadřovaných explicitně speciálními jaz. prostředky (gramatickými n. lexikálními), či jen danou formou implikovaných n. jen v rámci daného diskursu pragmaticky inferovaných, se obvykle rozlišuje několik kategorií „časů": je to zejména čas (doba) promluvy (něm. Sprechzeit) a dále čas referenční (něm. Betrachtzeit n. Bezugszeit) a čas orientační (něm. Orientierungszeit). H. Weinrich (1993) rozlišuje v rámci tzv. „časové perspektivy" (Tempus-Perspektive) „neutrální časovou perspektivu", kterou se vyznačují prézens a préteritum, a „diferencovanou časovou perspektivu" (Differenz-Perspektive), jež se dělí na „zpětnou" (Rück-Perspektive: perfektum a plusquamperfektum) a „progresivní" (Voraus-Perspektive: futurum). **S.č.** jako gramatická kategorie byl a zůstává v rámci lingvistiky předmětem mnoha teoretických úvah. Obecně známé jsou zejména teorie Weinricha a jeho rozlišování „časů popisných" („besprechende" Tempora), k nimž řadí prézens, perfektum a futurum, a „časů vyprávěcích" („erzählende" Tempora), k nimž řadí préteritum a plusquamperfektum. Tato zásadní Weinrichova kategorizace doznala v lingvistice velkého respektu, lze ji však – jako i některé jiné Weinrichovy teoretické konstrukty – pokládat za značně spekulativní a málo vhodnou pro praktické aplikace, např. pro kontrastivní studium jaz. Reprezentativní teorii časů, na niž navazuje mnoho současných lingvistů, představil Reichenbach (1947). Z č. lingvistiky je známé Komárkovo (PČM, 1978) teoretické rozlišení **časů empirických**, tj. času přítomného a času minulého, a **časů neempirických**, tj. času budoucího. – V rámci gramatické kategorie **s.č.** se rozlišuje její složka formální, tj. typy slovesných tvarů, od složky obsahové, tj. vazby těchto forem na vztahy časové. Toto rozlišení nachází v některých popisech i výraz v rozlišení terminologickém: např. v něm. gramatikách Tempus × Zeit (čas). Paradigma časových forem je v č. výrazně jednodušší a symetričtější, než je tomu v jiných jaz. (např. v lat., něm., angl. a fr., kde existují „různé časy přítomné (v angl.), minulé a budoucí"): je tu pouze jeden čas přítomný (prézens) a v dnešní č. prakticky též pouze jeden čas minulý (préteritum); též ↑antepréteritum. Pokud jde o čas budoucí (futurum), je situace komplikovanější, i když tu jde o jaz. jevy jiného druhu než např. ve zmíněných jaz. – **Prézens** je v č. (i jiných jaz.) morfologická kategorie formálně vymezená jako úplné paradigma (syntetických, nesložených) finitních tvarů s osobní koncovkou: *dělám, děláš, dělá, děláme, děláte, dělají*. Préteritum a futurum jsou v č. kategorie formálně komplikovanější: **préteritum** je paradigma tvarů, jejichž složkou je infinitní l-ový tvar slovesný, který se v 1. a 2. os. sg. a pl. spojuje s příslušným prézentním indikativním osobním tvarem slovesa *být* majícím povahu gramatického morfému, a proto ↑klitika (*přišel jsem, jsi* × **jsem, jsi přišel*), zatímco ve 3. os. sg. i pl. je tvarem préterita samotný tvar l-ový, resp. s nulovým morfem gramatickým: *přišel 0*. V 2. os. sg. se zvl. na Moravě užívá hov. zkrácené podoby *-s*: *A kohos potkal v obchodě?*; *A v obchoděs potkal koho?*; *A v obchodě kohos potkal?* aj. **Futurum** jako gramatikalizovaná kategorie je v č. paradigma tvarů komplexních, analytických, tvořených inf. významového slovesa a futurálním morfémem příslušné osoby a čísla *budu*,

budeš, bude... (*budu dělat*). Kromě gramatikalizované kategorie futura má č. u několika desítek sloves speciální syntetický futurální tvar s prefixem *po-*, který se připíná k prézentním tvarům nedok. sloves, např. *pojedu, poletím, ponesu, pokvete*; u slovesa *jít* se v historickém vývoji č. prefix *pó-* změnil v *pů-*: *půjdu*. Č. futurum nicméně není kategorií gramatikalizovanou úplně, absolutně, neboť existuje pouze u sloves nedok., zatímco slovesa dok. vyjadřují budoucnost tvarem prézentním (např. *budu vařit* × *uvařím*). Kategorie času se tedy v č. (i jiných sl. jaz.) zčásti prolíná s kategorií ↑vidu. – **Kategoriální asymetričnost s.č.** však v č. (i v jiných jaz.) zasahuje rovněž do kategorie ↑způsobu, a to v č. co do formy i významu: formálně zejména tím, že kond. tvar je tvořen na bázi l-ového tvaru, významově pak jednak tím, že kond. tvar *četl bych, bys, by...* je z hlediska významu časově indiferentní a že tvar imper. implikuje budoucnost, jednak tím, že futurum má kromě časového významu i vyhraněný modální význam vyjadřování pravděpodobnostních soudů: *Bude nemocný*; *Bude pršet*. Periferně zasahuje kategorie času i do kategorie ↑slovesného rodu, zejména homonymií časových významů pasivních tvarů typu *byl/bude udělán*. Kategoriální přesahy zejména mezi kategoriemi času, vidu a modu se staly předmětem teoretického zájmu celé řady lingvistů (Abraham-Janssen, 1989; Kunert, 1984; Panevová ad., 1971; Muegler, 1987; Reyle, 1986; Tedesch-Zaenen, 1981). – Asymetrie v rámci kategorie času se týká nejen – pouze teoreticky reflektovatelných – kategoriálních přesahů, nýbrž i – též prakticky, tj. při užívání jaz. – reflektovatelného vztahu časových forem a časových významů. Např. časová forma prézentu ne vždy vyjadřuje přítomný čas ve smyslu přesné koincidence s dobou promluvy a tento význam slovesné formy prézentní (např. v otázce *Co to čteš?* n. *Proč mlčíš?*, kdy daný děj vztahujeme pouze na danou dobu promluvy) je patrně dokonce méně častý než její časové významy ostatní: Např. otázka *Co* (*teď*) *čteš*? bývá spíše míněna tak, že časový úsek doby čtení není ztotožňován pouze s dobou promluvy, ale týká se i doby minulé, tj. doby předcházející době promluvy, a doby budoucí, tj. doby, která bude po době promluvy následovat. Různé významy prézentu našly v klasických gramatikách své různé názvy: **prézens historický** (děj minulý: *Po první světové válce odjíždí Šíma do Paříže*), **prézens gnómický** (opakovaný děj „mimočasový", zejm. v příslovích: *Hostiteli se nečurá do bazénu*), **prézens dramatický** (při vyprávění minulých dějů: *Jak tak jdu, najednou vidím, asi sto metrů přede mnou stojí divočák*) aj. Č. prézens sloves nedok. má však – v silném kontrastu např. k něm. – jen omezenou schopnost vyjadřovat budoucnost: tuto možnost má neomezeně jen několik málo sloves, zvl. pohybu, především *jít* a *jet* (*Večer/Zítra/V létě jedeme do Paříže*). Naproti tomu v něm. je užívání futurálního prézentu téměř neomezeno (*Morgen regnet es* × *Zítra bude pršet* // ?*Zítra prší*). – Jinou časovou dimenzí je protiklad **aktuálnost** (koincidence s nějakým časovým bodem) : **neaktuálnost** (absence takové koincidence). V č. k vyjádření daných významů nejsou speciální časové formy, nýbrž dané významy vyplývají z lexikální sémantiky sloves: ↑iterativa nutně vyjadřují neaktuálnost (*Co právě dělá Petr? – *Petr hrává šachy*), neiterativa jsou bezpříznaková: *Petr hraje šach* buď vyjadřuje aktuálnost (např. jako odpověď na otázku *Co právě dělá Petr?*), n. neaktuálnost (např. jako věta s významem jako „Petr umí hrát šachy", n. jako odpověď na otázku *Co dělá Petr každou neděli?*). Též ↑příběh a komentář.

Lit.: Abraham, W. – Janssen, Th. (eds.): *Tempus – Aspekt – Modus*, 1989; Ballweg, J.: *Die Semantik der deutschen Tempusformen*, 1988; Bečka, J. V., O relativních a subjektivních časech v češtině, *NŘ* 58, 1975, 186–195; Binnick,R.: *Time and the verb. A guide to tense and aspect*, 1991; Brons-Albert, R.: *Kommentierte Bibliographie zur Tempusproblematik*, 1978; Comrie, B.: *Tense*, 1985; Čmejrková, S., Kategorie času v jazykovém odrazu, in: Nekvapil, J. – Šoltys, O. (eds.), *Linguistica XVI. Teoretické otázky jazykovědy*, 1986, 192–218; Dahl, Ö.: *Tense and aspect systems*, 1985; Dahl, Ö. (ed.): *Tense and aspect in the languages of Europe*, 1998; Ehrich, V. – Vater, H.: *Temporalsemantik. Beiträge zur Linguistik der Zeitreferenz*, 1987; Horálek, K., Slovesné tvary typu *ponesu, poletím*, *NŘ* 38, 1955, 21–24; Hlavsa, Z., Tři problémy pro strukturní výklad kategorie času, in: *Charakterystyka temporalna wypowiedzenia*, 1975, 87–96; Chloupek, J., (Ne)aktuálnost slovesného děje, *SaS* 34, 1973, 48–51; Kopečný, F., Povaha českého préterita, *NŘ* 34, 1950, 85–89; Křížková, H.: *Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvl. v ruštině*, 1960; Křížková, H., K problematice kategorie času v ruštině a v češtině, *ČSR* 7, 1962, 195–200; Kunert, H. P.: *Aspekt, Aktionsart, Tempus*, 1984; Mathesius, V., Slovesné časy typu perfektního v hovorové češtině, *NŘ* 9, 1925, 200–202; *MČ* II, 1986; *MČ* III, 1987; Muegler, A.: *Tempus und Aspekt als Zeitrelationen*, 1987; Panevová, J. – Benešová, E. ad.: *Čas a modalita v češtině*, 1971; *PČM*, 1978; Poldauf, I., Neaktuálnost jako gramatická kategorie českého slovesa?, *SaS* 27, 1966, 23–28; Reichenbach, H.: *Elements of symbolic logic*, 1947; Reyle, U.: *Zeit und Aspekt bei der Verarbeitung natürlicher Sprachen*, 1986; Stephany, U.: *Aspekt, Tempus und Modalität*, 1985; Steube, A.: *Temporale Bedeutung im Deutschen*, 1980; Štěpán, J.: *Čas ve větě a textu*, 1986; Tedesch, T. – Zaenen, A. (eds.): *Tense and aspect*, 1981; Thieroff, R. (ed.): *Tense systems in European languages* II, 1995; Vey, M., O slovesné aktuálnosti a jejím vyjadřování v českém jazyce, *SaS* 19, 1958, 182–189; Weinrich, H.: *Tempus. Besprochene und erzählte Welt*, 1964; Weinrich, H.: *Textgrammatik der deutschen Sprache*, 1993.

FŠ

ČÁSTICE (partikule)

Jeden ze slovních druhů; vymezován velmi různě. V zahraniční lingvistice se často za partikule pokládají všechna nesklonná ↑synsémantika, tj. také ↑spojky a ↑předložky, někdy též ↑citoslovce, ale i některá ↑adverbia. V č. lingvistické tradici jsou **č.** „zbytkovým" slovním druhem, který zahrnuje nesklonná synsémantika bez citoslovcí, předložek a spojek. České **č.** nejsou sourodým slovním druhem, spíše jde o souhrn několika svébytných skupin **č.** Proto se při klasifikaci **č.** dospívá k různým třídám. (1) Podle funkce **č.** ve výpovědi s přihlédnutím k jejich syntaktickému chování a zvukovým vlastnostem rozlišuje Nekula (1996) **č.** modální (↑epistémické), ↑intenzifikační, ↑vytýkací, ↑modifikační, ↑odpověďové, ↑negační, přací (↑preferenční), enklitické (v etymologii nazývané též slovotvorné n. koncové partikule, ↑postfix), popř. se sem počítají i ↑větná adverbia. (2) S ohledem na specifické KF dělí Grepl **č.** na ↑evaluační, ↑preferenční, ↑epistémické, ↑ujišťovací, ↑přibližnostní, ↑ilokuční aj.; Grepl (1989) pokládá-

dá za **č.** i výrazy vzniklé z vět: ***Vem na to jed**, že nepřijde.*
Lit.: Grepl, M., Partikulizace v češtině, *JA*, 1989, 95–100; Grochowski, M.: *Polskie partykuły*, 1986; Helbig, G.: *Lexikon deutscher Partikeln*, 1988; Kopečný, F., Zur Etymologie grammatischer Wörter und Partikeln, *TLP* 3, 1968, 179–187; Kopečný, F.: *Etymologický slovník slovanských jazyků*, sv. 1: *Koncové partikule*, 1973; *MČ* II, 1986; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; *PMČ*, 1996; *SČ*, 1998; Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*, 1972; *VT*, 1985; Weydt, H.: *Abtönungspartikel. Die deutschen Modalwörter und ihre französischen Entsprechungen*, 1969; Weydt, H. – Ehlers, K. H.: *Partikelbibliographie*, 1987.

MN

ČÁSTICE EPISTÉMICKÁ (č. jistotněmodalitní, č. modální; slovo modální)

Nesklonné výrazy *asi*, *snad*, *nejspíš*, *jistě*, *zajisté*, *možná*, *pravděpodobně* aj., které udávají stupeň pravděpodobnosti pravdivosti jisté výpovědi, resp. vyjadřují různou míru jistoty (víry, přesvědčení) mluvčího o platnosti sdělovaného obsahu: *Naše rozhodnutí **jistě** (zřejmě, patrně, nejspíš, asi, možná, sotva ...) Petra potěšilo / Petra nepotěšilo*; ↑jistotní modalita. Ve výpovědi mají obdobný účinek jako subjektivní užití ↑modálních sloves n. futura: *To musí být omyl // To bude omyl // To je nejspíš omyl* apod., jsou funkčně synonymní s ↑epistémickými predikátory: ***Jsem přesvědčen**, že naše rozhodnutí Petra potěšilo / Naše rozhodnutí **jistě** (určitě, zřejmě...) Petra potěšilo*; ***Pochybuji**, že naše rozhodnutí Petra potěšilo / Naše rozhodnutí **sotva** (stěží...) Petra potěšilo.* – Protože nejde o větné členy, nelze se na **m.č.** ptát doplňovacími otázkami, lze jimi však odpovídat na otázky zjišťovací (v kombinaci s odpověďovými částicemi *ano / ne*): *Budeš doma? – Snad / Jistě / Asi ano / Nejspíš ano* i na otázky doplňovací: *Kdo to udělal? – Asi / Určitě / Nejspíš Pavel.* Na rozdíl od větných členů je nelze negovat izolovanou negační částicí, v záporné větě však stát mohou: **Je ne//nikoli asi doma* × *Asi není doma*; **To je ne//nikoli nejspíš omyl* × *To nejspíš není omyl* apod. – S ohledem na svůj význam se běžně vyskytují v oznamovacích větách (*On **asi** půjde s námi*) a zjišťovacích otázkách (*Máš **snad** strach?*). Méně vhodné n. nepoužitelné jsou modální částice v imperativních, zvolacích a přacích větách. – V širším pojetí Greplově mají **e.č.** často podobu (formu) příslovcí, nejsou však větným členem (příslovečným určením): nevstupují do syntaktických vztahů s jinými větnými členy, mají syntakticky povahu ↑vsuvek (podle NS, 1966). Tím je v podstatě dáno: (a) že těmto výrazům nebyla v starších, slovnědruhově a větněčlensky zaměřených gramatikách, zvl. v jejich syntaktické složce, věnována téměř žádná pozornost; (b) že se tyto, ale i jiné obdobné, funkčně však odlišné, parentetické ↑postojové částice (např. *samozřejmě*, *naštěstí*, *kupodivu*, *pochopitelně* aj.) nazývají někdy **↑větná příslovce**; (c) že až v rámci teorie ↑modality se jim dostalo funkčně sémantické interpretace; s tím souvisí i posun v jejich slovnědruhovém chápání a označování: modální adverbia (Kopečný v ZČSk, 1962), modální částice (Sbg, 1972; SSČ, 1994), jistotně modální (modalitní) adverbia (Čejka, 1981). – Relativně úplný soubor **e.č.** představují v č. tyto výrazy, uspořádané zde podle stupně jistoty, s jakou jimi mluvčí obsah výpovědi adresátovi podává (↑epistémické predikátory): *zaručeně*, *bezpochyby*, *určitě*, *jistě*, *nepochybně*, *zajisté*, *dozajista*, *zjevně*, *nesporně*, *rozhodně*, *zřejmě*; *nejspíš*, *patrně*, *pravděpodobně*, *asi*, *snad*; *možná*, *třeba*; *stěží*, *sotva*, *těžko* ... Částice signalizující **nízký** stupeň jistoty (*sotva*, *stěží*) nesou vždy ↑větný přízvuk (*Pavel by to **sotva** přiznal*), částice vyjadřující **střední** míru jistoty (*asi*, *snad*, *patrně*, *nejspíš* ...) jsou zpravidla nepřízvučné (*Pavel by to asi **přiznal***), částice vyjadřující **vysokou** míru jistoty (*určitě*, *nepochybně*, *zajisté* ...) mohou nést větný přízvuk: *Pavel by to určitě **přiznal** // Pavel by to **určitě** přiznal.* Mezi **e.č.** patří i mnohé (funkčně synonymní) výrazy víceslovné, které se i syntakticky chovají jako **e.č.**, tj. jsou to vsuvky: *podle všeho*, *podle všech známek*, *pokud vím*, *podle mého názoru* (*mínění*, *soudu*), *jak to vypadá*, *jak já to vidím*, *jak si myslím*, *co já vím*, *jestli se nemýlím*, *pokud se pamatuji*, *pokud si vzpomínám*, *pokud mě paměť neklame* aj. Povahy **e.č.** nabývají i některé ↑epistémické predikátory (*myslím*, *tuším*, *hádám*, *předpokládám*, *zdá se*), přičemž změna slovnědruhové platnosti má syntaktické konsekvence: *Tuším, že bude pršet – Tuším bude pršet – Bude tuším pršet – Bude pršet* (,) *tuším.* – **E.č.** se užívá ve výpovědích s KF ↑oznamovací; ve výpovědích s KF ↑tázací (*Není **snad** nemocen?*; *Kam **asi** šel?*), popř. ↑výzvovou (***Třeba** mu zavolej!*) mají jinou funkci. Také ↑přibližnostní částice, ↑ujišťovací částice. Též ↑větné adverbiále.

Lit.: Bartošek, J., K syntaktické klasifikaci tzv. modálních vsuvek, *OSS* III, 1973, 261–264; Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983; Čejka, M., Postavení jistotní modality ve struktuře výpovědi, in: *OSS* IV/2, 1981, 53–62; Dokulil, M., K modální výstavbě věty, in: *Studie a práce lingvistické* I, 1954, 255–262; Grepl, M., Úvodní poznámky k tzv. jistotní modalitě, *SaS* 40, 1979, 81–87; *MČ* III, 1987; *MSČ* II, 1949; *MČSb*, 1926; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; *NS*, 1966; *PMČ*, 1996, 359; *Příruční slovník jazyka českého*, 1935–1957; *Sbg*, 1972; *SČ*, 1998; *SSČ*, 1994; *SSJČ*, 1989; Váša, P. – Trávníček, F.: *Slovník jazyka českého*, 1942²; *ZČSk*, 1962.

MN, MG

ČÁSTICE EVALUAČNÍ (č. hodnotící)

Výraz sloužící – vedle ↑evaluačních predikátorů, často jako jejich alternanty – k vyjadřování kladného n. záporného **hodnocení** obsahu výpovědi: *naštěstí / naneštěstí*, *bohudík / bohužel*; *chválabohu*; *darmo*, *právem*: ***Právem** to odmítl*; ***Pohříchu** se už vnuků nedočkal*; ↑postoje mluvčího. Mnohé **e.č.** vznikají elizí prezentní ↑spony *jsem*, *jsi* ... u ↑evaluačních predikátorů slovesně-jmenných: *Je škoda (chyba, hřích, nanic...), že jste takovou příležitost promarnili* → ***Škoda** (chyba, hřích, hrůza, nanic...) (,) že jste takovou příležitost promarnili / **Škoda** takovou příležitost promarnit!*; n. z jiných slovnědruhových výrazů (*bohužel* < *Bohu žel*); v komunikačních procesech vznikly i specifické **e.č.** typu *ještěže* (*ještě že*), *aspoňže* (*aspoň že*), *dík(y)že*: *Ještěže si nezlomil nohu.* Ve starších pracích se **e.č.** nejednou vykládají v rámci tzv. subjektivní modality (ZČSk, 1962; Švedovová – Lopatin, 1989); ↑modalita. – Některé hodnotící výrazy – silně expresivní a hovorové – slouží zároveň jako prostředky ↑**negace**: ***Čerta** jsme ho přesvědčili*; ***Houby** mi to pomohlo*; *Pamatuji si z toho dnes už **hovno**.*

Lit.: *MČ* III, 1987; *Morfológia slovenčiny*, 1966; *SČ*, 1998; Švedova, N. Ju. – Lopatin, V. V.: *Kratkaja russkaja grammatika*, 1984, 499–506; *ZČSk*, 1962.

MG

ČÁSTICE ILOKUČNÍ

Částice a výrazy nabývající povahy částic, které napomáhají – zpravidla v souhře s prostředky gramatickými a prozodickými (↑indikátory komunikačních (ilokučních) funkcí výpovědi) – signalizovat víceméně jednoznačně ↑komunikační funkce výpovědi. Jsou různého původu a stojí většinou na začátku výpovědi: ***To*** *neumíš pozdravit?!*; ***Jak to*** *se mnou mluvíš?!* (výtka); ***Co*** *bych se mu omlouval!* (odmítnutí návrhu); ***Vždyť přece*** *nemá kvalifikaci!* (námitka, protest); ***Co*** *abychom si dali zmrzlinu*; ***Víš co*** *(,) dáme si / dejme si zmrzlinu*; ***Že*** *bychom si dali zmrzlinu?* (návrh); ***To víš,*** *že ti pomohu* (ujišťování); ***Klidně*** *si zapalte* (dovolení); ***Díky*** *žes přišel* (poděkování); ***Chraň*** *se nepřijít!*; ***Běda*** *ti nepřijít*; ***Ne*** *abys nepřišel!* (varování, výhrůžka); ***Pravda*** *budou s tím potíže* (souhlas); *Není* ***libo*** *kávu?* (nabídka); ***Raději*** *mu to neříkej* (rada, doporučení); ***Viď*** *že přijdeš?* (naléhání); ***Počkej*** *ty na to jednou doplatíš!* (varování); ***Já ti dám (ukážu...)*** *neučit se!* (výhrůžka); ***Na tvém místě*** *bych mu to řekl* (doporučení); ***To bych si vyprosil / To by tak hrálo,*** *aby se tady kouřilo* (protest); ***Když tak*** *mi zavolej*; ***Když tak*** *pojedeme vlakem* (návrh alternativního řešení); ***Když*** *on se neučí!* (námitka, kontraargument) aj.

Lit.: Grepl, M., Partikulizace v češtině, *JA* 36, 1989, 95–100; Wunderlich, D.: *Studien zur Sprechakttheorie*, 1976.

MG

ČÁSTICE INTENZIFIKAČNÍ

Neohebný ↑synsémantický výraz; např.: *nadmíru, velmi, velice, hodně, moc, nanejvýš, úplně, zcela, příliš, víc, dost, naprosto, mnoho, maximálně...; málo, trochu, trošku, poněkud, celkem, kapánek...; docela...* aj., zesiluje či oslabuje intenzitu vlastnosti, která je vyjádřena adj., adv., s omezením i slovesy, na něž se **i.č.** váže: *Obtěžoval ji* ***velice*** *nepříjemný muž*; *Cítil se* ***velmi*** *unavený*; *Měla ho* ***velice*** *ráda.* Tradičně se chápou jako ↑měrová adverbia. – Od běžných adv. se liší především svou synsémantičností: ztrátou původního lexikálního významu vznikly z adv. nové **i.č.** (*hrozně, strašně, otřesně, šíleně, pěkně...*; v č. v obdobné funkci i adj.: *To je hrozný, strašný, otřesný, šílený, pěkný ... blb*), jiné tento proces teprve prodělávají, resp. pozbývají svůj lexikální význam v ↑idiomech a při metaforickém užití (*Zvykni si na* ***hodinářsky*** *přesnou práci*). Takto vzniklé **i.č.** stojí na rozdíl od adv. před slovesem: ***Pěkně*** *tam foukalo / Byl* ***pěkně*** *nazlobený* × *Bylo* ***pěkně***; ***Šíleně*** *ji miloval* (= velmi) × *Vypadal* ***šíleně*** (= hrozně, pomateně) apod. Toto postavení vůči slovesu zaujímají většinou i ostatní **i.č.**: ***Velmi*** *ji miloval* × ??*Miloval ji* ***velmi***. Určují-li adj. n. adv., stojí vždy před ním a chovají se syntakticky jako atribut: ***velmi*** *starý muž, je* ***příliš*** *mladá, vypadal* ***velmi*** *mladě* apod. Funkčně jsou blízké ↑komparativu, popř. ↑superlativu a v některých jaz. se v této funkci také gramatikalizují (angl. *more* – (*the*) *most*); v č. se s komparativem, popř. superlativem jen pojí: *mnohem, daleko* (*starší*), *zdaleka* (*nejstarší*) apod.

Lit.: Cvejnová, J., Zájmena a zájmenná příslovce jako intenzifikační prostředky ve složených intenzifikovaných výrazech, *SPFFBU* A 46, 1998, 113–120; Cvejnová, J., Komparace a intenzifikace, *SPFFBU* A 47, 1999, 77–84; Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947, 203–223; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; *PMČ*, 1996, 359–360.

MN

ČÁSTICE MODIFIKAČNÍ

Specificky užité nesklonné ↑synsémantické výrazy *ale, copak, holt, jen, klidně, pěkně, právě, prostě, přece, snad, tak, taky, teda, vlastně, však, zrovna*, příznačné pro mluvený jaz., které primárně příslušejí k jiným slovním druhům: *Petr přijel,* ***ale*** *Marie zůstala raději doma* (spojka) × *To jsou* ***ale*** *vousy!* (**m.č.**); *Mluv '****klidně****!* (adv.) × ***Klidně*** *'mluv!* (**m.č.**); *Byla krásná,* ***tak*** *jsem ji pozval do kina* (adv.) × *Kdyby se* ***tak*** *na mě usmála!* (**m.č.**) apod. Tím, že **m.č.** výpověď, resp. její propoziční obsah v nejširším slova smyslu kontextualizují, modifikují spolu s jinými pragmaticky aktivními výrazovými prostředky ↑větný modus věty (konstituovaný intonací, slovosledem i slovesným způsobem) a podílejí se tak – s ohledem na kontext – na indikaci specifické ↑KF výpovědi; ↑indikátory komunikačních funkcí výpovědí. Bývají proto někdy nazývány kontextualizátory, pro svou interakci s ostatními prostředky větné modality (intonace, slovosled, slovesný způsob...) jsou někdy pokládány za modální částice. Od svých homonym se liší funkcí ve výpovědi, absencí autonomního významu, syntaktickou nezapojeností, nepřízvučností, prototypickým postavením v ↑postiniciální pozici jako ↑rematizátory v pozici mezi tématem a rématem (objevují se ovšem i na počátku výpovědi), kombinacemi s jinými **m.č.** – M. Grepl a jiní někteří autoři k nim řadí i výrazy nabývající povahy částic: ***Co*** *abychom si dali zmrzlinu*; ***Víš co*** *(,) dáme si / dejme si zmrzlinu*; ***Že*** *bychom si dali zmrzlinu?* (návrh). Vzhledem k tomu, že je chápe jako víceméně jednoznačné signály komunikačních (ilokučních) funkcí výpovědí, dává přednost označení ↑ilokuční částice.

Lit.: Grepl, M., Partikulizace v češtině, *JA* 36, 1989, 95–100; *MČ* III, 1987; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; *PMČ*, 1996, 362–364, 641–642, 694–695; *VT*, 1985; Wunderlich, D.: *Studien zur Sprechakttheorie*, 1976.

MN

ČÁSTICE NAVAZOVACÍ

Funkčně vymezená skupina výrazů. Jde o ↑členicí signály a ↑spojky a spojovací výrazy souřadicí a podřadicí *a, ale, a proto, protože, že* aj. na začátku samostatných vět, které zvl. na ↑textovém předělu propojují segmenty textu: A: *... chtěl bych vám teď ukázat ještě jednu pamětihodnost našeho města, kvůli níž přijíždějí návštěvníci ze všech stran ...* – B: *A kolik že je teď vlastně hodin?*; A: *Tak jsme byli v té Itálii a ...* – B: *A bylo to dobré, ne?*

Lit.: *PMČ*, 1996, 693.

MN

ČÁSTICE NEGAČNÍ

Výrazy *ne* a *nikoli* pro ↑členskou negaci (*Zaujalo ji nikoli jeho postavení, ale jeho šarm*), popř. *ne-* ve spojení

s verbem finitem, l-ovým part. n. inf. a v kombinaci se ↑zápornými zájmeny a adv. pro ↑větnou negaci. Za částici lze *ne-* považovat pro jeho pohyblivost: *nenakoupím*, *nebudu nakupovat*, *nenakupoval jsem*, *nakupoval bych*, *nebyl bych nakupoval*, *byl bych nenakupoval*, *nenakoupit*; zpravidla se ovšem chápe jako gramatický prefix. U jiných slovních druhů než slovesa se chápe jako slovotvorný prefix (*nekuřák*, *neúnavný*, *nedobrovolně*). – **N.č.** *ne-* v zjišťovacích otázkách, kde dochází k neutralizaci negace (↑otázka), je někdy považována za ↑modifikační částici, protože její užití modifikuje větný modus a podílí se na signalizování ↑KF výpovědi: *(Ne)musí se tady (náhodou) platit předem?*; *(Ne)můžeš mi večer zatelefonovat?* apod.

Lit.: Hentschel, E.: *Negation und Interrogation*, 1998; *MČ* III, 1987; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; *PMČ*, 1996.

MN

ČÁSTICE ODPOVĚĎOVÁ

Výraz, jímž lze negativně n. pozitivně odpovídat na ↑zjišťovací otázky: *ano*, *ne*, hov. *jo*, reg. *no ba*, *baže*. Protože jejich obsah odpovídá obsahu věty (*Půjdeš tam dnes večer? – Ano (, dnes večer tam půjdu). // Půjdu.*), označují se také jako ↑větné ekvivalenty. – Reagovat na zjišťovací otázky lze také ↑větnými adverbii a ↑epistémickými částicemi, které se mohou kombinovat jak s částicí *ano*, tak s částicí *ne*: *(ale) jistě* × *jistě že ano/ne*, *(ale) ovšem* × *ovšem že ano/ne*, *samo(zřejmě)* × *samozřejmě že ano/ne*, *(no) jasně* × *jasně že ano/ne*, *určitě* × *určitě ano/ne* apod. Při této kombinaci jde zpravidla o rozhodný souhlas/nesouhlas n. přitakání/odmítnutí, které je možno realizovat i prostřednictvím zdvojených **o.č.**: *ano ano*, hov. *jojo*; odmítnutí prostřednictvím *nene* [*nené*], *ne a ne*, reg. [*ne´e*]. Zdráhavé přitakání se realizuje prostřednictvím výrazů *m-m* n. *ale jo*; nejisté odmítnutí prostřednictvím obratu *ani ne* n. kombinací epistémických částic a záporných **o.č.**: *asi ne*, *spíš ne* apod. – Výrazy *ano*, *jo*, *m-m*, *hm-m*, *no*, *ale jo*, *no jo* a jinými lze přitakat také v reakci na 'sdělení', 'tvrzení' apod. Mluvčí tak signalizuje druhému mluvčímu svou pozornost, porozumění, zájem. Proto se tyto výrazy chápou spíš jako ↑prostředky kontaktové. V případě, že mluvčí reaguje na známou informaci n. očekávanou skutečnost, může užít částice *(no) bodejť* (kladně) × *bodejť že ano/ne*. – V reakci na výzvu se užívá jak větných adv. a epistémických částic, tak výrazů jiných: *dobře/dobrá*, *oukej* apod. – Na poděkování a nabídky je možno reagovat výrazy a obraty: *prosím / není zač*; *děkuji/děkuju/díky/dík*.

Lit.: Komárek, M., Místo slov typu *ano/ne* v slovnědruhovém systému češtiny a němčiny, in: *AUPO* 5, 1985, 95–102; Müllerová, O. – Hoffmannová, J.: *Kapitoly o dialogu*, 1994; *MČ* III, 1987; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; *PMČ*, 1996.

MN

ČÁSTICE POSTOJOVÁ

Částicový výraz různého původu, jímž mluvčí vyjadřuje své různé subjektivní postoje k obsahu výpovědi (↑postoje mluvčího, ↑postojové predikáty): ***Bohudík / Bohužel*** *nepřišla*; ***Zřejmě*** *Pavel dnes už nepřijde*; ***Kupodivu*** *ty hrozny dozrály* aj. Podle funkce, tj. druhu postoje, rozlišujeme: (a) **p.č.** vyjadřující **různou míru jistoty** mluvčího o platnosti sdělovaného obsahu: *Pavel je* ***určitě*** *(pravděpodobně, patrně, nejspíš, asi, možná, sotva ...) nemocen*; ↑jistotní modalita, ↑epistémická částice; (b) **p.č.** vyjadřující **pozitivní n. negativní hodnocení**: *Pavel je* ***naštěstí*** *(bohudík) zdráv*; *Pavel je* ***bohužel*** *(naneštěstí) nemocen*; ↑hodnotící postoje, ↑evaluační částice; (c) **p.č.** vyjadřující **různý stupeň preference** mluvčího k (budoucí) realizaci obsahu výpovědi: ***Kéž*** *bych tu zkoušku udělal*; ↑preferenční postoje; ↑preferenční částice; (d) **p.č.** vyjadřující různé odstíny postojů **emocionálních**: ***To*** *prší!*; ***Vida*** *už jsme doma* aj. Teoreticky lze rozlišovat i **p.č.** další. Mnohé **p.č.** plní funkci postojových indikátorů v kooperaci s jinými výrazovými prostředky, zvl. s ↑intonací. Mnohé **p.č.** se formálně shodují s jinými slovními druhy, často z nich vznikly a v procesech komunikace stále vznikají. Kromě částic původu zájmenného (***To*** *to hřeje!*) a spojkového (***Když*** *on se neučí!*) jde zejména o **p.č.**, které mají původ: (i) v adv.: *Pavel je* ***patrně*** *(zřejmě...) nemocen*; ***Prostě*** *tam nechoď*; (ii) v subst.: ***Škoda*** *žes mi nezatelefonoval*; *Stalo se to* ***na mou duši*** *za války*; (iii) v slovesech a celých větách: *Pavel už* ***myslím*** *(soudím, hádám, předpokládám...) nepřijde*; ***To víš***, *přijede babička*. Proces **partikulizace** (zčásticovávání) výrazů zájmenné, spojkové, adverbiální, substantivní, slovesné a větné povahy se projevuje: (α) sémanticky oslabováním až ztrátou jejich původního významu (***Škoda*** *že se ta škoda nevyčíslila hned*); (β) morfologicky tendencí k ustrnutí částicového výrazu v jedné formě (pádu, osobě, času aj.): *Pavel* ***myslím*** (= asi, patrně) *už dnes nepřijde*; jako jistotně modalitní částice (nikoli už sloveso) může mít *myslím* jen danou formu; (γ) syntakticky tendencí k ↑vsuvce: *Myslím bude pršet / Bude myslím pršet*, *Bude pršet myslím*; (δ) graficky tendencí psát **p.č.** vzniklé z předložkových n. větných výrazů dohromady: ***Naštěstí*** *se nic vážného nestalo*; *On je* ***bezesporu*** *velmi schopný*; (ε) v některých případech tendencí ke „zkomolení" původního výrazu: ***Nechať*** *přijde* = Nechej, ať přijde; ***Bodejť*** *by už pršelo* = Bůh dej, by už pršelo; *Budou prý* (= praví) *zdraženy jízdenky*. – **P.č.** se pro svou častou podobnost s adv. a adverbiálními výrazy nazývají také ↑**větná adverbia** n. modální (modalitní) adverbia (Kopečný). Od skutečných adv. a adverbiálních výrazů se liší tím, že nevyjadřují nějaký druh ↑příslovečného určení, tj. nejsou větným členem. Někdy se **p.č.** liší od příslovcí umístěním ↑větného přízvuku: ***Stejně*** *to nezahraje!* × *Stejně to* ***nezahraje!***

Lit.: Bartošek, J., Výstavba výpovědí s nepredikativními postojovými výrazy, *ČSR* 13, 1968, 229–236; Grepl, M., Partikulizace v češtině, *JA* 26, 1989, 95–100; *NS*, 1966, 402–404, 536–540; *SSČ*, 1994; *ZČSk*, 1962, 87–91.

MG

ČÁSTICE PREFERENČNÍ (č. přací, č. optativní)

Tvoří poměrně uzavřenou a nepočetnou skupinu částic jako *kéž*, arch. *bodejť*; **p.č.** stojí zpravidla na začátku věty a spolukonstituují tzv. přací věty, pojí se přitom s kond. i ind.: ***Kéž*** *by přišel*; ***Kéž*** *přijde*. Protože slouží k vyjádření **přání** mluvčího, označují se také jako přací (optativní) částice. V této funkci jsou podle Grepla synonymní s některými ↑preferenčními predikátory: *Chtěl bych / Přál*

bych si / Byl bych rád, aby bylo stále tak pěkně. – K základním **p.č.** v současné č. lze počítat: *ať*, *kéž* (*Kéž bych tu zkoušku udělal / Kéž tu zkoušku udělám*; *Kéž bych tu zkoušku byl udělal*), *kdyby* (*Kdyby se tak matka uzdravila!*; *Kdyby se byla matka uzdravila!*), (*jen*) *aby* (*Jen aby ten vlak neměl zpoždění!*), *Dejbůh* (*Dejbůh abych nepropadl!*); *Nedejbůh / Nedejbože* (*Nedejbože aby se na to přišlo!*), *Bože chraň // Chraňbůh* (*Chraňbůh aby se to dověděl otec*). Periferní jsou *bodejť* (*Bodejť mu to došlo*) a *nechť / nechať* (*Nechť se mu uleví*), zachované většinou ve ↑frazémech (*Bodejť tě husa kopla*; *Nechť to čert vezme!*) n. petrifikované v lidových rčeních, písních apod. (*Bodaj by vás, vy mládenci, čerti vzali...*). – Kromě staré částice *ké*(*ž*) (Svěrák, 1955) jsou ostatní uvedené výrazy historicky mladší; vznikly z výrazů jiných, např. *nechať* z *nechaj ať*; *bodejť* z *bóh* (*bůh*) *dej*; viz Kopečný (1973, 1980). – Výraz *aby* (*Abych tu zkoušku udělal!*) a jeho funkční varianty *jen aby*, *už abych* jsou svým původem spojky (↑osamostatnělé vedlejší věty): *Přál bych si, abych už tu zkoušku udělal → Abych už tu zkoušku udělal!* Jak s ohledem na původ výrazů *ať*, arch. *nechť*, *aby*, *kdyby*, tak zvl. s ohledem na svázanost těchto výrazů s prvním místem ve větě (nejsou-li – při vytýkání – užity v pozici jiné) i s ohledem na skutečnost, že obdobné funkce mají jmenované výrazy i v souvětí, považuje Nekula (1996) jmenované výrazy za spojky. – **P.č.** spolu se slovesným modem a hlavně se „zvolací" intonací vytvářejí natolik výrazné a konvencionalizované ↑komunikační výpovědní formy, že se pro ně ustálil název ↑**věty** (**výpovědi**) **přací** (optativní, desiderativní). Jejich funkce jsou nicméně mnohotvárnější. Kladným přacím větám se spojkou *kdyby*, kondicionálem a částicemi *tak (jen) // jen (tak)* a kladným přacím větám se spojkou *ať* a indikativem s různými částicemi funkčně odpovídají negativní věty se spojkou *aby*, kondicionálem a částicí *tak*: ***Kdyby tak (jen)*** *přišel!* (přání, aby se realizoval obsah) // ***Ať už*** *přijde!* (přání, podle kontextu též výzva, aby se realizoval obsah) // ***Aby tak nepřišel!*** (obava, že se obsah nebude realizovat).

Lit.: Havránek, B. – Jedlička, A.: *Stručná mluvnice česká*, 1994; Kopečný, F.: *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*, 1, 1973; 2, 1980; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; *PMČ*, 1996; *SBG*, 1980; *SČ*, 1998, 487–489; *SSČ*, 1994; *SSJČ*, 1989; Svěrák, F.: *Ký, kéž, kýžený*, *NŘ* 39, 1955, 86–90; *ZČSK*, 1962.

MG, MN

ČÁSTICE PŘIBLIŽNOSTNÍ

Výraz, jímž mluvčí vyjadřuje přibližnost kvanta něčeho: *Dejte mi* ***asi (tak)*** *pět kilo těch brambor*; *Bylo mu* ***kolem*** *padesáti.* Původem jde o výrazy různé: *asi*, *asi tak*, *tak nějak*, *takřka*, *kolem*, *ze* (pět kilo). Srov. též: *Jde mu* ***na*** *padesát*; *Může to mít* ***ale*** *tři metry*; *Platila jsem* ***přes*** *stovku*; *Bylo to* ***dobrých*** *dvacet kilometrů*; *Dejte mi* ***řekněme*** *půl kila* aj.

MG

ČÁSTICE REFLEXIVNÍ

Výrazy *se* a *si* mající povahu ↑klitik. Jejich postavení ve větě je pohyblivé, při případném zdvojení se zpravidla jedno z nich eliduje (*Neboj se ponořit do vody*, resp. *Neboj se / ponořit se do vody*). Za částice se zpravidla *se*, *si* pokládají jen tehdy, když nejsou tzv. vázanými endoforiky, tj. když nevyjadřují referenční identitu se subjektem. Ve slovotvorbě jsou **r.č.** podle své funkce označovány jako slovotvorný formant: *smát se*, *hnát se* ... (↑reflexivní sloveso), v morfologii se pokládají za morf tvořící ↑reflexivní formu slovesnou: *píše se*, *tancuje se.*

Lit.: *MČ* III, 1987; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; *PMČ*, 1996; ↑reflexivní sloveso, ↑reflexivní forma slovesná, ↑reciprocita.

MN

ČÁSTICE UJIŠŤOVACÍ

Částice n. výraz nabývající v komunikačních procesech povahy částic, jimiž mluvčí **zdůrazňuje upřímnost** (opravdovost) svých komunikačních (ilokučních) záměrů, neboli platnost podmínky upřímnosti; ↑charakteristika komunikačních (ilokučních) funkcí výpovědí; ↑ujišťovací výpověď. K typickým **u.č.** v č. patří výrazy typu *fakt*, *opravdu*, *nabeton*, *vskutku...*: *Fakt* ***vím***, *že Pavel lhal*, zkráceně *Pavel fakt lhal*; *Fakt* ***chci***, *abys přišel*, zkráceně *Fakt přijď*; *Fakt vám* ***rád*** *uvařím čaj*, zkráceně *Fakt vám uvařím čaj*; *Fakt* ***mě mrzí (štve, zlobí...)***, *že se neučíš*; *Fakt* ***jsem rád***, *žes mi pomohl.* Povahy **u.č.** nabývají i výrazy víceslovné: ***To se ví***, *že lhal*; ***To víš***, *že ti pomohu*; ***Bůh je můj svědek***, *že přijdu*; ***Na mou duši*** *jsem odhodlán přijít* aj.

Lit.: Čejka, M., *Postavení jistotní modality v struktuře výpovědi*, in: *OSS* IV/2, 1981, 53–62; *SGK*, 1986, 103.

MG

ČÁSTICE VYTÝKACÍ (č. fokusační, č. aktualizační, č. zdůrazňovací)

Neohebný výraz ↑synsémantické povahy, který vytýká (akcentuje) jistou složku výpovědi: *právě*, *přímo*, *zrovna*, *především*, *obzvlášť*, *alespoň*, *přinejmenším*, *jen*, *pouze*, *toliko*, *i*, *také*, *též* apod. Od ↑intenzifikačních částic se liší tím, že se mohou vztahovat také na subst. – Ve spojení s výrazem, na který se vztahují, implikují **v.č.** skutečnosti, jejichž pravdivost je předpokladem smysluplného užití **v.č.** ve výpovědi: *Z pozvaných k nám přišel* ***jen*** *Martin* (impl.: Ostatní pozvaní nepřišli). Platnost výpovědi (bez **v.č.**) se jejich užitím může omezovat n. rozšiřovat: (1) restriktivní částice (restriktory): *jen* (přízvučně *jenom*, s důrazem *jen a jen*), *pouze*, *výhradně*, *jedině*, arch. *toliko*; (2) aditivní částice: *také* (hov. *taky*), kniž. *(tak)též*, *rovněž*; *(dokonce) i*, (ve spojení s negací) *ani* aj. – **V.č.** stojí prototypicky na hranici mezi tematickou a rematickou částí (*Karel přispěl* ***také*** *na konto Bariéry*; *Karel* ***také*** *přispěl na konto Bariéry*), stejně jako jiné ↑rematizátory. – **V.č.** jsou (podle obvyklého chápání) spolu s vytčeným výrazem součástí jednoho větného členu, takže jejich přesun ve větě je možný jedině spolu s ostatními výrazy uvedeného větného členu: ***Jen naivní člověk*** *by tomu mohl uvěřit → Tomu by mohl uvěřit* ***jen naivní člověk***. Také v odpovědích na otázky se **v.č.** mohou objevit jedině s vytčeným výrazem: A: *Přišel tam nakonec někdo?* – B: ***Jen*** *Pavel.* Částice přitom stojí před větným členem, který obsahuje vytčený výraz. To, který výraz je ve větném členu vytčen a jaký charakter bude implikace mít, záleží na ↑aktuálním členění (primárně je vytčeno celé réma), tedy na postavení ↑intonačního cent-

ra, segmentaci (/) a kontextu: *Na koncert přišla **jen** MOJE / matka.* (impl.: Matky ostatních ne.); *Na koncert přišla **jen** moje 'matka.* (impl.: Otec // Ostatní ne.); *Na koncert přišla **JEN(OM)** / moje matka.* (impl.: Nikdo jiný.). – Mezi **v.č.** bývají zahrnovány i funkčně blízké výrazy *už*, *teprv(e)* a *ještě*: ***Teprve** Harald mi ukázal, jak se to dělá* apod. Tyto výrazy se někdy označují jako tzv. temporální částice. Příslovečné určení času zpřesňují tím, že implikují očekávání mluvčího (hlavně) ve smyslu časovém: *Z lázní přijela **už** ve čtvrtek* (implikuje např.: A ne **až** v pátek).

Lit.: HAJIČOVÁ, E., Postavení rematizátorů v aktuálním členění věty, *SaS* 56, 1995, 241–251; HAJIČOVÁ, E., Aktuální členění věty a výstavba promluvy, in: *Č-US*, 1999, 47–54; KÖNIG, E.: *The meaning of focus particles*, 1991; *MČ* III, 1987; KOMÁREK, M., K sémantické a syntaktické charakteristice slov „ještě, již (už)", in: *Studie ze slovanské jazykovědy*, 1958, 147–153; KOMÁREK, M., K jednomu funkčnímu rozdílu v soustavě partikulí, *SaS* 40, 1979, 139–142; NEKULA, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; *PMČ*, 1996, 361–362, 641, 694; *SBG*, 1972; *SČ*, 1998; *VT*, 1985.

MN

ČESKÝ NÁRODNÍ KORPUS

Rozsáhlý nekomerční státem financovaný vědecký projekt, který se zaměřuje na výstavbu, údržbu a rozvoj soustavy několika ↑jazykových korpusů č., které mapují a monitorují různé podoby č. jaz. (zejména z hlediska ↑synchronie a ↑diachronie, mluveného a psaného jaz.) s cílem zpřístupnit uživatelům co nejbohatší zdroj jaz. dat a vhodné počítačové nástroje k jejich využívání. Mimo soustavu korpusů představujících dnes nejbohatší zdroj lingvisticky zpracovaných jaz. dat č. jsou jeho součástí i softwarové nástroje, které umožňují v těchto korpusech vyhledávat. **Č.n.k.** je cílevědomě budován tak, aby uspokojil potřeby badatelů, pedagogů a studentů, především pak lingvistů. – **Č.n.k.** je souhrnné označení pro soustavu několika ↑jazykových korpusů č. v různém stadiu rozpracovanosti a vývoje, vytvářených z elektronických textů různé povahy, zaměření a rozsahu. Dělí se na část synchronní a diachronní. Synchronní část tvoří mimo archiv a banku synchronních textů (nekorpusové složky **Č.n.k.**): (a) synchronní psaný korpus SYN2000 (o rozsahu cca 100 000 000 slovních tvarů) a jeho veřejně přístupná část – korpus PUBLIC (rozsah cca 20 000 000 slovních tvarů); (b) synchronní mluvený korpus ORAL-PMK (rozsah cca 700 000 slovních tvarů); (c) synchronní nářeční korpus DIAL. Diachronní část tvoří mimo archiv a banku diachronních textů (a) diachronní psaný korpus DIAKORP (rozsah cca 1 750 000 slovních tvarů) a (b) diachronní nářeční korpus DIAL (oba nář. korpusy obsahují zatím pouze cca 100 000 slovních tvarů). Jednotlivé korpusy jsou budovány výhradně z celých textů, popř. z celých dochovaných částí textů některých děl pocházejících ze starších vývojových fází č. Texty jsou označkovány, tj. obohaceny o bibliografické, strukturní a lingvistické údaje, a hierarchicky uspořádány; vnitřně členěny na dokumenty (↑jazykový korpus). – Jádrem **Č.n.k.** je **synchronní korpus psané č. SYN2000**. Obsahuje texty tří typů: (a) novinové a časopisecké texty (od r. 1990 dosud), (b) texty krásné literatury (publikované počínaje r. 1945 a díla v současnosti čtených autorů, kteří se narodili r. 1880 a později), (c) odborné texty, jež vznikly r. 1990 a později. Tento korpus tvoří již patrně dostatečnou datovou základnu pro tvorbu nových, kvalitativně výrazně lepších slovníků č., nových gramatik, učebnic a dalších jazykovědných publikací o č. Korpus SYN2000 je koncipován jako reprezentativní vzorek č. textů. Na základě sociologického výzkumu čtenosti knih z oblasti krásné a odborné literatury, časopisů a novin z období okolo r. 1996 se odvodilo toto procentuální zastoupení textů: (1) informativní texty: 85 %, z toho (1a) publicistika: 60 %, (1b) odborné texty: 25 %; (2) imaginativní texty (krásná literatura): 15 %. Každý dokument korpusu SYN2000 je jednoznačně identifikován a opatřen hlavičkou s anotací, tj. informací o autorovi, typu textu, žánru, roku vydání aj. Je členěn na menší strukturní jednotky: odstavce, věty a konečně jednotlivá textová slova. Vstupní, surové texty získané od dodavatelů textů (nakladatelství novin, časopisů a knih) procházejí několika počítačovými konverzemi, přičemž výsledným formátem textů v korpusech je tzv. formát SGML (Standard Generalized Markup Language – Standardní všeobecný značkovací jazyk). Tímto specializovaným jaz. jsou texty tzv. značkovány. SYN2000 je opatřen trojím typem značkování: (a) bibliograficky – každý text (dokument) je jednoznačně identifikován na základě podrobných bibliografických kritérií; (b) z hlediska struktury textu – texty jsou rozčleněny do strukturních jednotek, jako jsou odstavce, věty, slovní tvar; (c) lingvisticky – každá korpusová pozice v daném textu (tj. slovní tvar v textu n. interpunkce) je opatřena slovnědruhovou a morfologickou informací a také základním tvarem, tj. ↑lemmatem (např. nom. sg. u subst., inf. u sloves apod.), podle nichž je možné v korpusu vyhledávat. Lze tedy vyhledávat podle slovního tvaru a/nebo lemmatu a/nebo slovnědruhové a morfologické informace, popř. tyto údaje v dotazech kombinovat, a vytvářet příslušné ↑konkordance, v nichž jsou vyhledaná slova uvedena ve svém (co do šířky volitelném) kontextu. K vyhledávání v korpusu a k získávání nejrůznějších informací z korpusových textů se používá speciálního programového vybavení – korpusového manažeru *gcqp* (graphic corpus query processor) s uživatelsky příjemným grafickým rozhraním, které umožňuje uživateli zadávat příkazy pomocí pohodlných menu. Tento software rovněž umožňuje pořizovat různé lingvisticky relevantní statistiky (četnosti jednotlivých slov, četnosti souvýskytu slov, identifikace ↑kolokací, míra kontrastu, frekvenční distribuce aj.). – Sychronní mluvený korpus tvoří tzv. **Pražský mluvený korpus ORAL-PMK**, který je omezen na mluvený jaz. v oblasti Prahy a okolí a pokrývá období 1988–1996; je to dnes největší a nejreprezentativnější záznam autentické mluvené č. – Diachronní složku **Č.n.k.** tvoří **Diachronní psaný korpus DIAKORP**, skládající se z textů zachycujících vývoj č. od 2. pol. 13. stol. zhruba do pol. 20. stol. (do 80. let 20. stol. u novinových a časopiseckých textů). – **Č.n.k.** vznikl v Ústavu Českého národního korpusu Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze jako výsledek cca sedmileté spolupráce několika akademických pracovišť v České republice. Veřejnost má přístup k **Č.n.k.**, konkrétně k **synchronnímu korpusu psané češtiny PUBLIC**, prostřednictvím Internetu na interne-

tové adrese: http://ucnk.ff.cuni.cz
Lit.: Čermák, F., Czech national corpus: A case in many contexts, *International journal of corpus linguistics* 2, 1997, 181–197; Kocek, J. – Kopřivová, M. ad. (eds.): *Český národní korpus. Úvod a příručka uživatele*, 2000; Kocek, J. – Nováková, M.: *Manuál Korpusového manažeru*, 1998; Kocek J. – Kopřivová, M. ad., The Czech national corpus, in: Heid U. ad. (eds.), *Proceedings of the 9th EURALEX International Congress*, 2000, 127–132; Nováková, M.: *Manuál Korpusového manažeru*, 1998; Rychlý, P.: *Korpusové manažery a jejich efektivní implementace*, dokt. dis. FF MU, Brno 2000; ↑jazykový korpus.

VP

ČEŠTINA

Jeden z vyspělých evropských jaz. se starou tradicí, s bohatou literární kulturou, která už ve 14. stol. dosáhla významného vyvrcholení (v tzv. Dalimilově kronice, v č. verzi Alexandreidy, v legendě o svaté Kateřině aj.). Až do 17. století, tedy i v době humanismu a renesance, patřila **č.** k předním evropským jaz., mezi něž se znovu zařadila díky národnímu obrození. Dnes se **č.** s velkým výrazovým bohatstvím v plné šíři uplatňuje ve všech sférách národního života, má rozsáhlý vliv ve střední a východní Evropě a je i mateřštinou menšinových komunit nejen ve Vídni a v některých částech Chorvatska a Rumunska a jinde, ale zejména taky v Severní Americe (Kučera, 1989); ↑enklávy č. jazyka. Jak svým literárním a dalším uplatněním, tak i lingvistickým zpracováním zaujímá jednu z předních pozic ve světě, i když počet jejích rodilých mluvčích nepřevyšuje 12 milionů. – **Č.** patří do skupiny západoslovanských (zsl.) jaz. spolu se slk., p., horní a dolní luž., kašubštinou a polabštinou, která ustoupila něm. (stopy po ní se zachovaly ještě ze 17. stol. na Hannoversku). Zeměpisně leží **č.** ze všech sl. jaz. nejdál na západě. – **Č.** a ↑slovenština, někdy chápané jako jižní skupina zsl. jaz., k sobě mají zvlášť blízko; přesto, že po tisíc let téměř stále patřily do různých oblastí v tehdejším politickém členění Evropy, odchýlily se navzájem jen málo, a to zejména v některých vrstvách slovní zásoby a některými fonologickými a morfologickými změnami, srov. např. slk. *Ľudia, ktorí ťažko robia, zvykle nemajú veľa peňazí* s č. *Lidé, kteří těžce pracují, obvykle nemají mnoho peněz*. Mimořádná blízkost obou jaz. se docela pravidelně projevuje v tom, že (i po rozdělení společného státu v r. 1993) při hovoru mezi Slovákem a Čechem zpravidla každý z nich mluví svým jaz. a celkem dobře si rozumějí (kromě takových úskalí, jako jsou např. **č.** jména měsíců). O tuto blízkost se opíral za první Československé republiky i pojem jediného '**jazyka československého**' se dvěma spis. variantami, který v tehdejší politické situaci umožnil uplatnění slk. jako státního jaz. (ačkoli něm. menšina byla početně silnější); ↑slovenština. – Příslušnost **č.** k zsl. jaz. je dána především těmito znaky, které je (celkově n. určitými specifickými rysy) odlišují od jaz. vsl. a/nebo jsl., podrobněji zejm. Horálek (1955, 55–59) a Komárek (1958, 8–12): (a) skupiny souhlásek *tj*, *dj* se změnily na *c*, *z* (*dz*), např. *svíce*, *sázet*; (b) skupiny souhlásek *kv*, *gv* se nepalatalizovaly; (c) ↑metateze likvid (*hrad*, *robota*, *mléko*, *břeh*); (d) ↑stahování samohlásek (*dobrá*, *naší* – instr. sg.); (e) výsledky ztráty ↑jerů (*sen*, *snu*; *švec*, *ševcem*). – Mezi zsl. jaz. je pro **č.** charakteristický zánik nosových samohlásek (společný se slk. aj.) i přehláska *a* > *ě*, změna *g* > *h* (společná s ukr. a dolní luž.), redukce původní korelace měkkosti souhlásek, vznik fonému *ř* (který do určité doby byl i v p.) aj. – **Č.** má velmi bohatou stavbu věty s mnoha druhy větných členů i souvětí. Její ↑slovosled je velmi „volný", tzn. může být zpravidla v souladu se stupnicí ↑výpovědní dynamičnosti v syntagmatickém smyslu tohoto termínu (↑aktuální členění), a tak jasně vyjadřovat i rozdíl mezi ↑základem a ↑ohniskem věty. Mluvnická a rytmická pravidla jsou pro **č.** slovosled důležitá jen v některých ohledech, zejm. u ↑klitik (zvl. příklonek); ↑slovosled klitik. Vysoká volnost slovosledu, kterou **č.** sdílí s většinou sl. jaz., je vlastností velmi starou. Je umožněna flexivní povahou **č.** (↑jazykový typ), spojenou s bohatou mluvnickou ↑kongruencí, a uplatňuje se (spolu s prozodickými jevy) i při vyjadřování kontrastu; poměrně časté jsou případy, kdy povrchový slovosled porušuje tzv. princip členské sounáležitosti, srov. např. oddělení přívlastku od přísudkového jména ve větě (*Sportovec on je dobrý*) na rozdíl od věty *On je dobrý sportovec*; ↑projektivita.

Stará **č.** (ze 14. stol.) vyrostla na podkladě středočeského nář. a jako kulturní jaz. útvar se uplatnila v návaznosti na ↑staroslověnštinu, která byla státním a církevním jaz. Velkomoravské říše; ↑čeština raná stará, ↑čeština 14. stol. Západní zeměpisná poloha je spojena s tím, že se **č.** po dlouhá staletí vyvíjí v sousedství něm. a pod jejím vlivem. Tlaku něm. (a působení jejích mluvčích) podlehly sousední sl. jaz. a nář., zejména na sever (jaz. Polabských Slovanů) a na západ od Čech. Vliv něm. se projevil nejen lexikálními výpůjčkami, ale i v gramatické stavbě, zejm. v soustavě ↑modálních sloves, později patrně při vzniku tzv. výsledných (rezultativních) časů, při rozšířeném užívání zájmena *ten* ve funkci blízké určitému členu, snad i při častém postavení slovesa na druhém místě ve větě (klauzi). V hláskosloví je snad možné vliv něm. hledat při vzniku dvojhlásek *ou* a *ej*, možná i při umístění slovního přízvuku primárně na začátku slova (i když něm. nemá přízvuk na předložce ani na všech předponách). Nejzřetelnější je vliv něm. v č. slovní zásobě, a to jak v době velmi staré, prehistorické (srov. i ↑výpůjčky jako *muset* z něm. *müssen*, přesněji z odpovídajícího tvaru ve staré horní němčině, podobně *hřbitov*, srov. *Friedhof*, s pozdějším příklonem (↑lidová etymologie) k stč. *hřbieti*, tj. *pohřbívat*, dále *král* ze jména Karla Velikého aj.), tak i pozdější. Velká část pozdějších výpůjček byla v 18. a 19. stol. charakteristická pro běžnou mluvu Prahy a dalších měst v Čechách i pro ↑obecnou češtinu; mnohé z těchto výpůjček se postupně omezily na úzus pejorativní, popř. výrazně substandardní (*špitál*, *frajle*, *hergot*, *furt* aj.), ale některé jiné takové omezení nemají (např. *spíž* – srov. *Speise(kammer)* a č. příponou odvozené *spižírna*, *malíř* aj.) n. ho ztrácejí, jako *helma*. Prostřednictvím něm. přebírala č. odedávna i kulturní výrazy z více méně společné evropské vrstvy slovní zásoby (se základy ř. a lat.), od starších slov jako *biskup* po novější jako *pilulka*, *tolerovat*, *manipulovat*. Tyto i další výpůjčky jsou buď přímé, n. mají podobu přeložených ↑kalků, jako *svědomí* podle lat. *conscientia*, *zrada* podle něm. *Verrat*. Přes něm., hlavně vídeňskou, přicházely do č. i výrazy z fr. a it. (srov.

paraple, *portmonka*, resp. *noky*, *Pepa*). Byl tu ovšem vždy i přímý vliv jiných jaz., mezi kterými do druhé světové války dominovala fr. (srov. *pláž*, *refýž*), po ní r. (*pětiletka*, ale i např. *výstavka*) a už po víc než půl stol. roste vliv angl. (*fotbal*, *stop*, *dispečer*, *displej*, *holding* atd.); ta má dnes pro obohacování **č.** v technické terminologii i jinde význam největší. Výpůjčky jsou často nevhodné tam, kde jen konkurují se synonymními slovy v **č.** už přítomnými, ale sotva lze proti nim mít oprávněné námitky tam, kde se týkají jevů (n. jejich úseků) nových, v **č.** slovní zásobě dříve nezastoupených, přičemž mají většinou užší význam než jejich prameny (např. *kolaborant*; slova jako *absence* se hodí tam, kde mají specifickou technickou funkci, např. ve zprávě o hlasování, spíš než tam, kde jde o prostou *nepřítomnost*), popř. mají specifickou hodnotu stylovou. – Některá slova pronikla z **č.** do jiných evropských jaz. (a z nich popř. v pozměněné podobě i funkci zpět do **č.**: *pistole*, *houfnice*); plné mezinárodní rozšíření má dnes slovo *robot*, které má i tu specifickou vlastnost, že bylo (bratry Čapky) úmyslně utvořeno a uplatněno. – Tlaku něm., který byl koncem 18. stol. nejintenzivnější, **č.** odolala a díky širokému vlasteneckému úsilí v době národního obrození v 19. stol. byly plně obnoveny funkce spis. **č.** i soubor lexikálních a dalších prostředků pro plnění těchto funkcí potřebný. Tento proces, opírající se především o Dobrovského (1809; 1819) mluvnici a Jungmannův (1834–39) slovník, znamenal vytvoření plně hodnotného spis. jaz. sloužícího nejrůznějším úlohám v oblastech kulturního vyjadřování (se specifickou rolí dramatické tvorby), vědeckých publikací, vzdělání i tisku atd. Složitější byl vývoj běžně mluvené **č.** – Komplikace v sociálním a funkčním rozvrstvení **č.** byly způsobeny tím, že za základ nové spis. **č.** byla v oblasti tvarosloví zvolena nikoli běžná mluva tehdejších Čech (do velké míry už sjednocená na základě staršího středočeského interdialektu), ale klasická podoba jaz. Kralické bible a veleslavínské **č.** K tomu vedla v Jungmannově době prestiž této klasické podoby na celém území **č.** (i slk., pro kterou tehdy nebylo ještě zřejmé, že získá spis. podobu od **č.** odlišnou) i jejího zpracování Dobrovským; ve stejném směru působila přemíra germanismů v tehdejší běžné mluvě měst v Čechách (z té vznikla dnešní ↑obecná čeština, postupně se výpůjček z něm. zbavující). Dodnes je zvláštností **č.**, že její spis. norma, vytvořená na základě uvedené volby, se v Čechách (na rozdíl od Moravy) poměrně málo uplatňuje v běžném hovoru, kde má silnou pozici oč. a střídání obou těchto kódů. To je typické i pro neoficiální hovor veřejný (včetně televize a rozhlasu), ačkoli se to zčásti pociťuje jako ne docela vhodné, zejména na Moravě, kde jsou dosud oblasti nářeční. Územní rozlišení běžné mluvy na Moravě je příznivější pro uplatňování spis. normy i v běžném hovoru, přičemž se však užívají i nespis. jevy Moravě více méně společné (*váz byh měl znát*, *su*, *chcu*, *s Tondem*), zčásti shodné s oč. (*lidma*, *ty města byly*, *bysme/byzme*). Postupné dlouhodobé sbližování spis. **č.** a oč. je pomalým procesem, takže velké rozpětí a intenzivní uplatňování jevů z přechodné zóny mezi spis. normou a oč. zůstane ještě dlouho specifickou, pro sociolingvistiku i pro teorii ↑jazykové kultury velmi zajímavou vlastností **č.**; viz zejm. Kučera (1955), Hronek (1972), Daneš (1988), Townsend (1990), Sgall ad. (1992a,b), Čermák-Sgall (1997), Šonková (2000).

Z hlediska **typologie jazyků** je **č.** jazykem vyhraněně **flexivním**, tzn. s velmi vysokou mírou kumulace funkcí v koncovkách (pravidlo jediné ↑koncovky u každého slovního tvaru), přičemž úlohu koncovky často hraje pouhá alternace zakončení slovního ↑kmenu (u tvarů jako *žena*, *ženu*, *ženě*... není zřetelná hranice mezi kmenem a koncovkou, spíš jde jen o ohýbání kmenu), s rozsáhlou ↑synonymií a ↑homonymií koncovek, resp. alternací (Skalička, 1942; 1979; Sgall, 1960; 1993). Jde tedy o vyhraněnou flexi 'paradigmatickou' (Kurzová, 1993; Hoskovec, 1999). Ani tak není flexe jediným jaz. typem v **č.**; jsou tu i jevy ↑**aglutinační** (zejména v oblasti tvoření slov, tj. při odvozování příponami a předponami) a ↑**analytické/izolační** (zejména předložky, spojky a pomocná slovesa); ↑typ jazykový. – **Č.** ↑pravopis je v zásadě fonologický, ale nechybějí v něm prvky principu morfologického a prvky dané prostě historicky; též ↑bohemistika; ↑gramatiky češtiny, ↑slovníky češtiny.

Lit.: Čermák, F. – Sgall, P., Výzkum mluvené češtiny: jeho situace a potřeby, *SaS* 58, 1997, 15–26; Daneš, F., Pojem 'spisovného jazyka' v dnešních společenských podmínkách, in: Brabcová, R. – Štícha, F. (eds.), *Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe*, 1988, 21–28; Horálek, K.: *Úvod do studia slovanských jazyků*, 1962; Hoskovec, T., Sur la paradigmatisation du verbe indo-européen, in: *Prague Linguistic Circle Papers* 3, 1999, 165–191; Hronek, J.: *Obecná čeština*, 1972; Komárek, M.: *Historická mluvnice česká* 1, *Hláskosloví*, 1958; Kučera, H., Phonemic variations of spoken Czech, *Slavic Word* (*Supplement to Word* 11), 1955, 575–602; Kučera, K.: *Český jazyk v USA*, 1989; Kurzová, H.: *From Indo-European to Latin. The evolution of a morphosyntactic type*, 1993; Short, D., *Czech*, in: Comrie, B. – Corbett, G. (eds.), *The Slavonic languages*, 1993, 455–532; Sgall, P., Soustava pádových koncovek v češtině, *AUC-SlavPrag* 2, 1960, 65–84; Sgall, P., Typy jazyků a jejich základní vlastnosti, *SaS* 54, 1993, 271–277; Sgall, P. – Hronek, J.: *Čeština bez příkras*, 1992; Sgall, P. ad.: *Variation in language: Code switching in Czech as a challenge for sociolinguistics*, 1992; Skalička, V.: *Typ češtiny*, 1951; Skalička, V.: *Typologische Studien*, 1979; Šonková, J., Mluvená čeština a korpusová lingvistika, *SaS* 61, 2000, 190–202; Townsend, C. E.: *A description of spoken Prague Czech*, 1990.

EH, JPa

ČEŠTINA BAROKNÍ

Postupně funkčně regredující spis. jaz. v období od poloviny 17. stol. do druhé třetiny stol. 18. Nejdůležitější okolností, která nepříznivě ovlivnila fungování spis. č. v období pobělohorském, byla ztráta vzdělaného publika v důsledku konfiskací a emigrace. V domácím prostředí docházelo k postupnému omezování funkcí spis. č.: nejdříve ustoupila z oblasti vědy, pak z náročné literatury a postupně i z oblasti administrativní. V 18. stol. přežívaly jen žánry využívající převážně nižších stylových rovin: homiletika, lidové drama, knížky lidového čtení, kramářské písně, omezenou působnost měly č. noviny. Náročná literární tvorba dočasně pokračovala jen v okruzích č. emigrace. V tvorbě Komenského, která představovala konec rozvoje vysokého stylu, dosahuje stylová škála vrcholu: obohacuje se např. i o ↑dialektismy, které ještě předchozí epocha humanistická jako prostředek spis. jaz.

nepřipouštěla. Výrazným reprezentantem vysokého stylu v domácím prostředí byl text nového **biblického překladu**, vydávaného v letech 1677–1715, tzv. bible Svatováclavská. V jejím textu se projevuje vliv bible Benátské, zčásti i bible Melantrichovy a ↑Kralické. Gramatická norma Nového zákona odpovídá standardu vysokého stylu reprezentovaného biblí Kralickou, kdežto Starý zákon je tu záměrně poněkud archaizován. Syntax je pod vlivem lat., slovní zásoba Nového zákona navazuje na text kralický, kdežto Starý zákon čerpá ze starších překladových verzí. Stylově představuje tento překlad ústrojnou syntézu stylu vysokého i nižšího (v komentářích). **Jazyk uměleckých žánrů**: V 17. stol. přežívá vysoký styl v básnické tvorbě, která je značně diferencovaná; jednoznačným reprezentantem vysokého stylu je Bedřich Bridel. Využívá zejména lexikálních kontrastů, opět zavádí do č. poezie eufonii. Tvárným prostředkem tzv. alamodové poezie je využívání přejatých „módních" slov soudobé civilizační vrstvy slovní zásoby. Pokračují pokusy o poezii časoměrnou datující se už od doby humanistické. Poetika duchovních písní vznikajících v domácím prostředí je zčásti založena na využití přírodních obrazů, charakteristickým jaz. prostředkem jsou deminutiva. Tento básnický styl pak ovlivnil lidovou píseň. Nejfrekventovanějším žánrem byla homiletika, tj. kazatelská tvorba. Ta do jisté míry reprezentuje plynulý vývoj jaz. Je stylově diferencovaná, o vysoké stylové mety však neusiluje, protože je určena širokým vrstvám. Historická literatura č. psaná ustává: jejím posledním reprezentantem byl Jan František Beckovský. Jazykově představuje nižší styl, protože je rovněž určena širšímu publiku. Novem lidového dramatu jsou pokusy o charakteristiku postav jazykem: v Kocmánkových interludiích se v jaz. negativně hodnocených lidových postav objevují dialektismy. Kramářská píseň je žánr, který se rozšířil hlavně v 18. stol. Jazykově představuje nízký styl s charakteristickými změnami *ý* > *ej*, *ú* > *ou* i v násloví, *é* > *í*, protetickým *v-* a sporadickými dialektismy; písně napsané dial. jsou však výjimkou. V lidové písni dial. převažuje, nikoli však v zcela autentické formě: jakožto kulturní statek venkovského člověka stávala často mezi vlastním dial. a spis. jaz. **Česká publicistika** byla reprezentována jen novinami *Český postilion*, které vycházely od r. 1719 do r. 1772, později novinami F. Kozuryho, které měly od r. 1785 název *Schönfeldské císařsko-královské pražské noviny*. Jaz. novin se zprvu neodlišoval od dobové spis. č. nižšího stylu, v jejich slovní zásobě byly časté germanismy, podobně jako v pražské mluvené č. Teprve v novinách Kozuryho se objevuje snaha o stylový vzestup. Jejím projevem byly puristické jevy: občasné užívání neologismů a kalků podle Rosova vzoru a neologismů Pohlových a oživování slov ze staročeské slovní zásoby. Počet přejatých slov je tu extrémně nízký, nedosahuje ani 1 %. Žánry nižšího stylu získaly v psaném jaz. převahu. Jejich společným znakem byly některé obecně rozšířené hláskoslovné a morfologické rysy: diftongizace *ú* > *ou* v násloví, unifikační tendence v pl. deklinaci subst., integrační tendence v konjugaci, složená deklinace posesivních adj. apod. Za těchto okolností pokračovala výrazná **nářeční diferenciace** mluveného jaz. a v 2. pol. 18. stol. dosáhla vrcholu. Ve velké míře se uplatnily i lokální inovace, které daly vzniknout menším nář. celkům uvnitř čtyř skupin dial., které se konstituovaly už dříve. Tak došlo ke změnám v krátkém vokalismu v ↑nářečích středomoravských (*u* > *o̧*, *y* > *e̯*, *o* > *u*, *i* > *ə*), v jejichž důsledku vznikl a rozšířil se ↑dial. centrálněhanácký se sedmi krátkými vokály, dial. zvaný horský se záměnou krátkého *u* a *o*, znojemský s částečným zánikem krátkého *i*, na východě středomoravské oblasti dial. čuhácký, v němž déle pokračoval vývoj dlouhého vokalismu: provedly se změny nového *ó* > *ú* a nového *é* > *ý* (např. *čúhat* > *čouhat* > *čóhat* > *čúhat*; *najlepší* > *nejlepší* > *nélepší* > *nýlepší*). Na západě ↑východomoravské oblasti se vyvinuly specifické typy nářečí hranicko-kelečského a dolského se sekundárními diftongy *ej* a *ou* (*řejkat*, *nouž*). V oblasti ↑nářečí slezských došlo k zániku samohláskové kvantity. Obdobně, i když méně nápadnými inovacemi, pokračovala i nářeční diferenciace Čech. Tehdy patrně vznikla východočeská koncovka dat. sg. mask. *-oj(i)* < *-ovi*, východočeská (litomyšlská) záměna labiál za dentály (*pekný* > *tekný*, *bežet* > *dežet*, *mesíc* > *nesíc*).

Vývoj **vokalismu** spis. jaz. byl ukončen už v předchozí epoše, jen zčásti do něj proniklo úžení *é* > *í* (*lémec* > *límec*, *délka* > *dýlka*), které důsledně proběhlo v mluveném jaz. na většině území kromě arch. dial. východomoravských (*chlév* > *chlív*, *dobrého* > *dobrýho*). – Výsledky **vývoje morfologického** pronikaly do psaných textů nesoustavně. Nejdůležitějším z nich je završení akuz.-nom. u neživotných mask. v pl. (*potoci* > *potoky*); tím byla dovršena diferenciace mask. na živ. a neživ. Postupný zánik povědomí gramatického rodu v pl. vedl k unifikaci některých pl. koncovek: novotvar instr. pl. *zubami* se přetváří a přejímá koncovku zaniklého duálu fem. *zubama*, podle toho pak analogií *ženama* a *městama*. Do deklinace posesivních adj. typů *otcův* a *matčin* pronikají tvary deklinace adj. (gen. *otcového* atd.). V 3. os. pl. u typů *sázeti*, *trpěti* a *prositi* dochází k unifikaci koncovek: *sázejí*, *trpějí*, *prosejí*. Pokračuje rozvoj opisného pasiva: prézens se už často vyjadřuje dnešní formou, tj. spojením prézentních tvarů slovesa *býti* s part. trpným: *jsem volán*. – Pro vývoj **syntaxe** je důležitý výrazný ústup přechodníků, a pokud se jich užívá, zachovávají kongruenci rodu a čísla jen v textech vysokého stylu. V oblasti syntaxe postupoval přirozený rozvoj jen omezeně ve frekventovanějších žánrech, jako byly homilie. Konstituovaly se spojky *jakmile*, *anobrž*, *nébrž*, vylučovací *buď – buď* bylo vystřídáno dvojicí *buď – nebo*. V syntaxi jednoduché věty se dovršuje ústup gen. záporového. Pod vlivem něm. se jako zdvořilostní formy začalo užívat oslovení v 3. os. pl. (tzv. onikání); ↑osoba. – V oblasti **slovotvorby** dosahuje vrcholu užívání subst. verbálních typu *volání* a *bití*, ale jejich morfologická nevýhodnost vede ke zrodu nového typu dějových jmen *pomyšlená*. V oblasti dějových jmen se dále dynamicky rozvíjejí typy s variantami sufixu *-ka*: *-čka* (*zívačka*), *-vka* (*běhavka*), *-nka* (*domněnka*) a *-tka* (*pitka*). Konstituují se základy slovotvorné subkategorie názvů jazyků odvozených suf. *-ina* (*čeština*, *řečtina*). Přibývá složenin s prvním členem subst. v gen. tvaru (*krveprolití*, *knihvazač*) a s prvním členem adj. (*křivopřísaha*, *ostrovtip*). Rozvíjejí se kompozita ze dvou adj. základů

(*modrobledý*) a se zadním členem v podobě adjektivizovaného přechodníku (*okolostojící*). U sloves zanikla produktivita vidové opozice perfektiv a-kmenových proti imperfektivům ova-kmenovým (*namazati – namazovati*) a perfektiv 1. tř. proti imperfektivům ě-kmenovým (*přinésti – přinášeti*). Na významu získává prefix *do-* ve funkci finitivní (*dosekati*). – ↑**Antroponymie**: Od pol. 18. stol. dochází vlivem posílení kultu Panny Marie, sv. Josefa a kanonizace některých svatých a v důsledku obliby některých panovníků ke změně ve skladbě křestních jmen. V době barokní převažují jména *Josef, František, Karel, Antonín, Marie, Terezie, Josefa, Františka, Karla, Barbora.* Nadále oblíbená zůstávají jména *Václav, Jan* a *Anna*. K tvoření jmen odlišujících nositele stejného křestního jména sloužilo asi 240 formantů (Svoboda, 1964, 255–256). ↑Příjmí se proměňovala v téměř závazná doplnění křestního jména a v roce 1780 patentem Josefa II. se z nich stala neměnná a závazná ↑příjmení. ↑**Toponymie**: Tvoření vlastních jmen místních doznalo velkých změn. Jména té doby vznikala: (1) Přejímáním jména staršího sídliště beze změny (např. ves *Horušany* převzala jméno starého dvora), n. s úpravou (*Záboří – Nové Záboří*), n. přenášením domácích i cizích jmen na dálku (*Bubeneč* u Pacova podle B. v Praze, pod. *Betlém, Damašek* aj.). (2) Z obecného jména, jež bylo často rozvíjeno rozlišujícím přívlastkem (*Ves, Dlouhá Ves, Nový Mlýn, Hamry, Baba* – podle kopce B., *Dobrá Voda*). Častá byla jména něm. (*Neuwald, Neudorf*). (3) U vlastních jmen se základním pojmenovacím motivem stala oslava, nikoli vlastnictví; křestní jméno se přitom uplatňovalo pouze u šlechty: převzetím vlast. jména osoby n. rodiny do funkce ↑oikonyma (*Náhlík, Gabrhele*), n. derivací, a to zejména sufixy *-ov* (*Bartákov*), *-ín* (*Radošín*), *-ka* (*Silvanka*). (4) Zdůrazněním kladné n. záporné stránky objektu (*Rozkoš, Peklo*), derivací (*Vystrkov*). – ↑**Anoikonymie**: Jak ukazují první soustavné soupisy pomístních jmen (Tereziánský katastr 1774–1775, Josefínský 1785–1789), formuje se v tomto období nč. anoikonymie. Soubory pomístních jmen z katastrů 18. stol. se nápadně shodují s anoikonymií současnou (↑modelová klasifikace pomístních jmen), mnohá z jmen dokonce žijí dodnes. K tvoření pomístních jmen slouží především strukturní modely a typy dříve užívané, oproti 16. stol. je nápadný nárůst jmen předložkových a víceslovných (*U buka, U kamennýho kříže, Krátké za Bouchalem, Velká obecní pastva*); podílí se na něm nejen zvýšená míra jejich využití, ale i fakt, že vyhotovitelé katastrů zachycovali jména od místních obyvatel. Také jména metaforická jsou častější než dříve (*Koblih*). Vedle pravých něm. a dvoujazyčných pomístních jmen užívaných v prostředí, kde žilo něm. mluvící obyvatelstvo (Schwarz, 1934, 524–594), byla vlivem autora zápisu něm. zaznamenána též mnohá jména č. – **Slovní zásoba**: V době redukce funkcí spis. jaz. se doplňovala jen omezeně. Lexikální ↑purismus proklamovaný některými teoretiky měl jen malý dosah: do úzu se puristické neologismy dostávaly jen zřídka (např. Rosův výtvor *pád*). Rozvoj slovní zásoby lze sledovat jen na díle Komenského: její nové prvky jsou projevem intelektualizace jaz., rozvoje její abstraktní složky a přírůstku internacionalismů řecko-latinského původu. Omezeně se rozvíjela jen **terminologie hudební**. To byla jediná oblast, v níž vznikala ojedinělá naučná pojednání v č. Objevily se tu termíny *piano, fujara, basa, basista, cymbálista, houslista*… – **Grafika** tisků barokní doby přináší interpunkční znaménko **středník**, které slouží k zpřehlednění složitého, někdy přebujelého souvětí. V tiscích se přestalo graficky odlišovat dvojí *l*. Jinak se udržuje grafická soustava zděděná z předchozí epochy. Psané texty užívají nadále pravopisu spřežkového s nesoustavně uplatňovanými diakritickými prvky.

Barokní gramatiky: Teoretická pozornost věnovaná č. byla značná; zvýšená péče o jaz. byla vyvolána počínající regresí č. Vznikla řada gramatik, praktických poučení o jazyce i dva slovníky. Jan Drachovský: *Grammatica Boëmica in quinque libros divisa*, 1660, byla určena pro jezuitské školy. Vystihuje dobový stav jaz. mluveného i psaného: uvádí deklinační i konjugační alternativy, přitom hovorovou namnoze na prvém místě: deklinace posesiv *pánového* (*// pánova*), infinitiv na *-t* (*// -ti*), 1. os. pl. na *-m* (*// -me*), prézentní pasivum *jsem dán* (*// bývám dán*) apod. Pokouší se postihnout stav samohláskové kvantity. – Jiří Konstanc: *Lima linguae Boëmicae*, 1667, kniha napsaná česko-latinsky, usilovala o nápravu dobového mluveného i psaného úzu ve smyslu vysokého stylu. Byla určena i sazečům a tiskařům. Obsahovala mj. velmi podrobné poučení o samohláskové kvantitě. – Václav Matěj Štajer: *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti*, 1668, je poučení o praktických otázkách jaz. správnosti, především pravopisu, napsané č. formou žákovských otázek a učitelových odpovědí; odtud přezdívka Žáček. Základem normy zde představované je úzus Bible kralické; o ní jako vzoru správného vyjadřování se zmiňuje podtitul. Učebnice připouští jisté odchylky od tohoto standardu: adj. koncovky *dobrej, dobrýho*…, náslovné *ou-* ve shodě s výslovností (ps. *auřad*…), důsledné dloužení v imper. zakončení *-új* (ps. *pamatůj*…), 3. os. pl. *hledějí*. Reflektuje tedy nejmarkantnější dobové tendence. – Václav Jan Rosa: *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae*, 1672, je stěžejní dobovou gramatikou, která byla oproštěna od schémat gramatik lat., a věnovala proto pozornost i jevům specificky č., jako je slovesný vid. V oblasti slovotvorby přináší často pronikavá zjištění, např. o distribuci formantů, na druhé straně však voluntaristicky prosazuje i slovotvorné typy objektivně neexistující, např. *vyhnanečný* jako ekvivalent lat. *expellendus*, sufix *-osta* k tvoření jmen osob (*učenosta, měšťanosta*). Oddíl o prozódii napsaný paralelně latinsko-česky je prosycen množstvím puristicky pojatých odborných termínů vytvořených v nesouladu s objektivními slovotvornými zákonitostmi. Tato část zdiskreditovala Rosovu gramatiku v očích obrozenců. Jejím doplňkem jsou ukázky časoměrné poezie. Barokní ↑**purismus** byl obranným reflexem na pocit ohrožení č. – Václav Jandyt: *Grammatica linguae Boëmicae*, 1704, nepřináší z hlediska teoretického ani materiálového nic nového, mohla však mít vliv na dobový úzus, neboť vyšla v řadě vydání. – Pavel Doležal: *Grammatica Slavico-Bohemica*, 1764, zachovává základní schéma gramatiky Rosovy, zpracovává je však samostatně. V paradigmatech přihlíží i k té variantě č., jíž se užívalo jako kulturního jaz. na Slovensku. Poprvé rozděluje slovesa do 6 tříd podle inf.

kmene. Soustavněji pojednává o slovotvorbě a ve výčtu sufixů opakuje některé neústrojné neologismy Rosovy. Od Rosy přejímá i většinu terminologických neologismů z oblasti prozódie a rozmnožuje je o další. Je doplněna sbírkou rčení, přísloví a frází. – Jan Václav Pohl: *Grammatica linguae Bohemicae oder die böhmische Sprachkunst*, 1756, zčásti odráží pokračující regresi č. Pojednává o pravopisu, morfologii, syntaxi a o samohláskové kvantitě. Je doplněna věcně řazeným slovníčkem nasyceným puristickými neologismy a souborem dialogů na různá témata. V dalších vydáních se puristické pojetí stupňuje. – Maxmilián Šimek: *Handbuch für einen Lehrer der böhmischen Literatur*, 1785, je příručkou literární, zmiňuje se však i o dějinách č. a o jaz. správnosti. V paradigmatech uvádí tvary běžné v nižším stylu, ale často hyperkorektně restituuje i tvary neexistující. Doplněna je i přehledem starých gramatik a slovníků. Od dobového purismu je oproštěna. Tvoří styčný článek mezi barokem a obrozením: vyslovuje už obrozenské ideje (↑gramatiky češtiny). – **Slovníková produkce** není tak bohatá. Komenského projekt *Thesauru českého jazyka* nebyl uskutečněn, protože sebraný materiál byl zničen při požáru Lešna. Jeho část se však patrně dostala do Prahy a zde jí použil V. J. Rosa pro svůj slovník stejného názvu. Svědčí o tom mj. moravismy a přísloví pocházející ze sbírky *Moudrost starých Čechů*. Slovník shrnuje i doklady z doby staré, je však poznamenán Rosovým neologizováním. Dochoval se ve dvou rukopisných exemplářích, vytištěn nebyl. – Tříjazyčný slovník Kašpara Vusína, který vyšel poprvé r. 1700, má dvě části: německo-latinsko-českou a česko-latinsko-německou. Přes nevelký rozsah (246 + 356 s.) podává poměrně spolehlivý průřez dobovou slovní zásobou. Nevyhýbá se slovům cizího původu a nepočetné neologismy uvádí jen jako potřebné kalky slov něm. v německo-české části. Převahu nad slovesy mají subst. a adj. a mj. v tom se obráží jeho materiálová závislost na *Nomenclatoru quadrilinguis* D. A. z Veleslavína (↑slovníky češtiny).

Charakteristika jazyka J. A. Komenského: Dílo Komenského reprezentuje vysoký styl; k jeho vyvrcholení přispěl Komenský rozšířením jeho stylistického rozpětí. Ač spadá do období baroka, představuje završení jaz. humanistického. V hláskosloví odpovídá jeho úzus v podstatě standardu Bible kralické; diftongizace *ý* > *ej* se objevuje jen ojediněle ve slovních základech (*hlemejžď*, *vejr*), diftongizace *ú* > *ou* na začátku slova jen sporadicky (*oud*, *ouhoř*). Poněkud rozkolísaná je samohlásková kvantita a její reflexy do kvality vokálů; objevují se tu sporadické vlivy dial. moravských (*huba*, *vyrostati*, *růstly*). Vzácné jsou i jiné nář. rysy (*střešně*, *šklubati*). Morfologická stavba je mírně arch., odpovídá rovněž vysokému stylu ↑humanistické č. Nejvýraznější odchylkou je častý pl. přechodníku přítomného bez koncovky *–e* (*maje*); tvar fem. se někdy lišil od tvaru pl. krácením vokálu (*jsuc*, *slyšec*, *stojeci*). Nář. tvary jsou vzácné (*v lesi*, *o tituli*, *v kapsi*, *v hrůzi*). Větná stavba je komplikovaná; charakteristické jsou bohatě rozvité větné členy, několikanásobné větné členy, ↑hendiadys, ↑interpozice, užívání navazovacích relativ. Klasická ↑perioda se obměňuje v tzv. periodicum a střídá se s útvary jednoduššími. Novem je proměnnost slovosledu, jíž Komenský zpestřuje svůj styl. Autografy svědčí o tom, že v některých rysech zčásti opouští pauzový princip interpunkce a přiklání se k interpunkci spíše syntakticky podložené: nejnápadněji v interpunkčním oddělování vedlejší věty spojené s větou řídící dvojicí korelativních výrazů. Slovotvorné prostředky charakteristické pro Komenského slouží k intelektualizaci jeho slovní zásoby: kromě sufixu *-(i)tedlný* (*nezpytatedlný*, *snesitedlný*), vyjadřujícího jednoznačně význam potenciálního zasažení dějem, jsou to početně zastoupená subst. verbální a jako novum poprvé u Komenského doložená jména typu *ohledaná*, častější kompozita s prvním členem adj. (*křivopřísaha*) a adv. (*znovuzrození*) a kompozita adj., expresivně zabarvená vlastní jména (*Všudybud*). V slovotvorbě sloves je nápadný velký počet formací s prefixy *po-* a *při-* vyjadřující míru děje (*poodložiti*, *přiopraviti*). Ve slovotvorbě Komenského nevidíme výsledky úsilí o novátorství jaz. formy, ale o využívání existujících potencí jaz.

Lit.: Balhar, J., Jazyk selských suplik z Těšínska, *NŘ* 68, 1985, 169–175; Bauer, E.: *Deutsche Entlehnungen im tschechischen Wortschatz des J. A. Comenius*, 1983; Curín, F.: *Vývoj spisovné češtiny*, 1985, 57–68; Knop, A.: *Dějiny českého jazyka ve Slezsku a na Ostravsku*, 1967, 17–31; Hadek, K., Ke kvantitě samohlásek v češtině 17. století, *LF* 93, 1970, 44–53; Havránek, B., Příspěvek k stylové diferenciaci českých spisů Jana Amose Komenského, *SaS* 31, 1970, 306–312; Horálková, Z., Slovní zásoba Komenského jako pramen národopisných poznatků, *SaS* 31, 1970, 366–379; Hosák, L., Z problematiky zakládání osad v novější době – 1650–1850, *Časopis Společnosti přátel starožitností českých* 66, 1958, 203–211; Hubáček, J., Lakonický styl raných českých spisů Jana Amose Komenského, *ČL* 46, 1998, 339–369; Hubáček, J., Synonymické a hendiadické dvojice výrazů v české próze Jana Amose Komenského, *ČL* 47, 1999, 339–363; Kamiš, A.: *Slovní zásoba české publicistiky 18. století*, 1974; Komárek, M.: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*, 1981; Kopečný, F., K dobrým počátkům české gramatické tradice, *WSA* 9, 1982, 257–283; Kosek, P., Specializace spojky *jak* v časových větách, *SPFFBU* A 44, 1996, 115–121; Kosek, P., Funkční užití výrazu *sice* v češtině období baroka, *SPFFBU* A 45, 1997, 95–103; Kosek, P., Příspěvek k vývoji spojovacích prostředků odvozených od výrazu *brže*, *SPFFBU* A 46, 1998, 131–141; Kosek, P., Disjunktivní spojka *nebo* v období baroka, *SPFFBU* A 47, 1999, 117–128; Kučera, K.: *Jazyk českých spisů J. A. Komenského*, 1980; Kučera, K., Nejčastější slova v českých spisech J. A. Komenského, *LF* 115, 1992, 81–87; Michálek, E., K slovům přejatým z latiny v českém jazyce J. A. Komenského, *LF* 113, 1990, 204–205; Němec, I., Nová slova Husova a J. A. Komenského, *SaS* 31, 1970, 313–324; Oliva, K., Tereziánský katastr jako pramen pro studium mezijazykových vztahů, *ZMK* 13, 1972, 419–425; Pleskalová, J., Česká pomístní jména v diachronním pohledu, in: Olivová-Nezbedová, L. (ed.), *Sborník J. Svobodovi*, 1999,186–195; Porák, J., Rosova mluvnice a vývoj češtiny a české lingvistiky v 17. století, in: *Studia Slavica Pragensia B. Havránek octogenario*, 1973, 39–53; Rösel, H.: *Wörterbuch zu den tschechischen Schriften des J. A. Comenius*, 1983; Sedláček, A.: *Snůška starých jmen*, 1920; Schwarz, E., Jazyk německý na území ČSR, in: *Československá vlastivěda 3, Jazyk*, 1934, 524–594; Stich, A., K Jiráskovu pojetí českého baroka, in: Stich, A., *Od Karla Havlíčka k Františku Halasovi*, 1996, 174–241; Svoboda, J.: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964; Šlosar, D., Samohlásková kvantita v době Adama Michny z Otradovic, *LF* 92, 1969, 340–345; Šlosar, D. – Štědroň, M., Česká hudební terminologie v díle J. A. Komenského, *SPFFBU* H 27–28, 1992–1993, 17–43; Šlosar,

D. – Štědroň, M., Hudební terminologie Adama Michny z Otradovic, *SPFFBU* H 29, 1994, 13–24; Šmilauer, V.: *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, 1960, 203–348; Šmilauer, V.: *Úvod do toponomastiky*, 1963, 38–50; Šmilauer, V., Vývoj našich rodných jmen, in: Kopečný, F.: *Průvodce našimi jmény*, 1974, 15–25; Vintr, J., Geneze textu české barokní bible Svatováclavské, *LF* 111, 1988, 13–21; Vintr, J., Václav Jan Rosa und die ältere tschechische Grammatographie, *WSJ* 37, 1991, 93–101; Vintr, J., *„Lima linguae Bohemicae – tj. Brus jazyka českého" Jiřího Konstance z roku 1667*, *LF* 115, 1992, 159–170; Vintr, J., Pravidla označování kvantity vokálů v barokní češtině podle „Brusu" Jiřího Konstance z r. 1667, in: Karlík, P. – Pleskalová, J. ad. (eds.), *Pocta Dušanu Šlosarovi*, 1995, 36–45; Vintr, J., Grammatica Boëmica jesuity Jana Drachovského, *WSJ* 42, 1996, 173–183; Vintr, J., České gramatické myšlení v XVII. století, *WSJ* 43, 1997, 219–231; Vintr, J., Bible svatováclavská, in: Kyas, V., *Česká bible v dějinách českého písemnictví*, 1997, 211–225; Zand, G. – Holý, J. (eds.): *Tschechisches Barock. Sprache, Literatur, Kultur*, 1999.

DŠ, JP

ČEŠTINA 14. STOLETÍ

Jaz. počátků stč. literatury různých žánrů, dochovaných od samého počátku stol. Nejdelší tradici má duchovní lyrika, objevuje se i duchovní epika (legendy), zachovaná zprvu jen ve zlomcích, epika světská (rytířský epos), pak i lyrika světská (milostné písně) a skladby dramatické. V polovině stol. se objevuje próza a ke konci stol. i literatura odborná (právnické spisy, filoz. díla Štítného). Ke konci stol. se č. dostává i do oblasti administrativní a diplomatické (vznikají č. listiny). Mnoho liter. textů té doby má cizí, nejčastěji lat. předlohy. Ty však nebyly překládány, nýbrž jen volně reprodukovány. Pouze biblické texty se překládaly přesně. Už začátkem 14. stol. existoval vedle překladu žaltáře také překlad evangelií, v sedmdesátých letech byl vytvořen náročný překlad celého biblického textu. Č. psaná literatura je už na začátku stol. jazykově vyspělá a jednotná, nediferencovaná zeměpisně. Byla však už diferencovaná stylisticky: v souhlasu s požadavky dobových lat. poetik byla schopna rozlišovat protiklad stylu vysokého a nízkého. Výběr stylu závisel na námětu a adresátu díla. Jaz. prostředky k vyjádření tohoto protikladu byly z plánu syntaktického a lexikálního, kdežto hláskosloví a morfologie byly ještě jednotné. Nízký styl byl v oblasti syntaxe blízký mluvenému jaz.: využíval jednodušší větné i souvětné stavby, v níž měla větší podíl parataxe, s málo diferencovanými a namnoze polyfunkčními spojovacími prostředky. Ve veršovaných textech se hranice veršů kryly s hranicemi syntaktických celků. Znakem vysokého stylu byla více než dvouvětá souvětí s komplikovanější stavbou, někdy více než dvoustupňovou, tzn. že na vedlejší větě mohla být závislá další. Ve veršovaných textech je symptomem vysokého stylu občasný nesouhlas mezi syntaktickou a veršovou stavbou, tzv. přesah: skutečnost, že syntaktický celek končí někde uprostřed verše. V próze se zřídka vyskytují rytmické klauzule vět, tj. rytmizované úseky v závěrech důležitých vět. V plánu pojmenovacím bylo symptomem nižšího stylu omezení na nepříznakové centrum slovní zásoby, tzn. její nejstálejší části užívané i v mluveném jaz. Znakem vyššího stylu je naopak lexikální pestrost, k jejímž prostředkům patří hromadění slov odvozených z téhož základu, využívání periferních vrstev slovní zásoby, tzn. slov citově zabarvených, nových slov patřících do civilizačních vrstev slovní zásoby, později i prvků terminologických, a dokonce i individuálních neologismů. Začíná se využívat synonym. – **Grafika**: Stadium ↑primitivního pravopisu je překonáno: hlásky v lat. abecedě neexistující se zapisují pomocí spřežek – kombinací dvou, výjimečně tří písmen, jaké se v č. textech nevyskytují. Na začátku stol. se užívá **staršího spřežkového pravopisu**: ch = [ch], chz = [č], cz = [c], g = [j], rs, r∫, rz = [ř], s, ∫ = [ž], ∫∫ = [š], w = [v], v = [u], zz = [s], z = [z], ie, ye = [ě], grafémy i a y byly vzájemně zaměnitelné. Kvantita vokálů se neoznačuje, jen zřídka se vyjadřuje zdvojeným písmenem. Tato soustava nebyla vždy aplikována přesně, protože závazný předpis neexistoval. – Ve 40. let. převládl systém jednodušší, i když ne zcela jednoznačný: **mladší spřežkový pravopis**. Platnost grafémů: ch = [ch], cz = [c] i [č], g = [j], rs, r∫, rz = [ř], s, ∫ = [s] i [š], ss, ∫∫ = [s] i [š], w = [v], v = [u], y na konci slabiky = [j], z = [z] i [ž], ie, ye = [ě], grafémy i a y byly nadále zaměnitelné. Mladší spřežkový pravopis přetrvával i ve stol. následujících. Sporadicky pronikalo užití interpunkčního znaménka, které mělo různou grafickou podobu. Jeho funkcí bylo označovat pauzu ve výpovědi (jak koncovou, tak nekoncovou). Užívání interpunkce bylo fakultativní.

Hláskosloví: **Změna *´u > i*** se provedla během druhé třetiny stol. Postihla tzv. přední variantu *´u*, tzn. *u* po palatálním či palatalizovaném konsonantu. Nejdřív *´u* ztratilo rys ↑zaokrouhlenosti (asi *´u > ´ü*) a pak splynulo s nejbližším vokálem, tj. s *i* (*ü > i*). Změna se provedla jak ve slovních základech, tak v koncovkách a postihla slabiky krátké i dlouhé: *čuch > čich*, *chc´u > chci*, *kl´úč > klíč*, *kost´ú > kostí*. Zeměpisný rozsah je omezený: v krátkých koncových slabikách nepronikla na Moravu, ale v dlouhých koncovkách sloves (*dělajú > dělají*) a v některých slovních základech (*c´uzí > cizí*) pronikla do ↑dial. středomor. Východnější dial. jí nebyly zasaženy. Změna přispěla k rozrůznění tvarů jmenných (např. dat. sg. *chlapu* : *oráči*, akuz. sg. *ženu* : *duši*, akuz. *tu* : *ji*) i slovesných (1. sg. *nesu* : *kryji*, 3. pl. *nesú* : *kryjí*). Impulsem byla fonologická tendence k odstraňování předních variant zadních vokálů. – **Změna *´o > ě*** se projevila během 14. stol. Přední varianta *´o*, kterou postihla, se vyskytovala jen v koncovkách a slovotvorných suf. po palatalizovaných a palatálních kons.: dat. sg. *dědic´ovi > dědicěvi*, nom. pl. *oráčove > oráčěve*, gen. pl. *zloděj´óv > zlodějiev*, dat. pl. *koňóm > koniem*; *prac´ovati > pracěvati*. Vzhledem k omezeným pozicím realizace a v důsledku tlaku morfologického systému byly nově vzniklé podoby po čase většinou odstraněny analogií. Do nové č. se dochoval jen dat. pl. neuter vzoru *moře*: *mořím* (< *mořiem*) a dat. pl. subst. *kůň*: *koním*. Pro krátké trvání se změna nerozšířila za hranice Čech. Impulsem k ní byla dobová obecná tendence k odstraňování předních variant zadních vokálů (↑pračeština). – **Hlavní historická depalatalizace** neboli zánik měkkostní korelace u konsonantů je proces, který patrně začal už ve 13. stol. Východiskem k němu byla existence tří e-ových hlásek: *ě*, předního *´e* a jeho zadní varianty *e* (např. *kúp´ě* „koupě" : *p´eku* :

chlapem). Prvním projevem **h.h.d.** byl zánik měkkosti konsonantu před původním *e*: např. *p´eku* a *chlapem* ve výslovnosti splynulo a zůstal protiklad typu *kúp´ě* : *peku*, *chlapem*. Tento depalatalizační proces se rozšířil na celé území č. jaz. Další průběh **h.h.d.** ovlivnila existence tří n-ových konsonantů: měkkého *ň* vzniklého z psl. *nj* (*kóň*), *n´* změkčeného následujícími předními vokály (*n´ěmý*, *n´ic*, *n´es´eš*) a *n* tvrdého (*noc*, *núzě*, *nynie*, instr. *pánem*). Tento ternární protiklad se změnil v binární tím, že *n´* změkčené před *i* a *ě* splynulo s *ň* měkkým (*ňic*, *ňěmý* jako *kóň*), kdežto *n´* před *e* se depalatalizovalo (*n´es´eš* > *nes´eš* jako *pánem*); obdobně proběhla u dalších dentál *t´* a *d´* (*ťicho*, *ďiv*; *ťěžký*, *ďěti*; *teku*, *den´*). Tento typ depalatalizace nepronikl do oblasti ↑nář. slezskomoravských. V důsledku toho po přehláskách *´a* > *ě* (↑raná stará čeština), *´u* > *i* a *´o* > *ě* nabyly zbylé palatalizované konsonanty ve většině případů (s výjimkou konce slova jako *den´*, *hus´*, *holub´*) povahy pouhých pozičních variant před předními vokály. Kolem poloviny 14. stol. se pak depalatalizační proces završil zánikem rysu palatalizovanosti u všech konsonantů. Zbylé *ď*, *ť*, *ň* pak už nepředstavují palatalizované protějšky tvrdých konsonantů, nýbrž tvoří samostatnou řadu palatálních dentál. Po těchto depalatalizačních procesech zůstaly zbytky palatalizovaných konsonantů jen v některých okrajových dial.: ↑slezských, arch. ↑vmor. (labiály) a v rozložené podobě (*pjivo...*) i v ↑jihočeských. Depalatalizací nebylo původně zasaženo *l´* a zachovala se dvojice *ł* : *l´*. Na přelomu 14. a 15. stol. pak došlo k splynutí obou v jedno *l* střední (*łkáti*, *l´núti* > *lkáti*, *lnúti*). Toto splynutí se rozšířilo na téměř celé Čechy a na záp. polovinu Moravy. **H.h.d.** byla nejdůsažnější změnou v systému konsonantů. Zlikvidovala dominantní korelaci palatálnost : nepalatálnost a měla důsledky i pro vývoj vokalismu. Po jejím dokončení se stala nejdůležitějším protikladem v konsonantickém systému ↑korelace znělost : neznělost. To zřejmě vedlo k tomu, že byl do č. přijat neznělý protějšek znělého *v* – konsonant *f*, který zde původně scházel. Ve slovech přejatých před 14. stol. bylo *f* nahrazováno nejbližšími konsonanty: labiálami *p* n. *b*: něm. *biscof* > č. *biskup*, něm. *farva* > č. *barva*. Od začátku 14. stol. jsou slova přejímána už s původním *f*: *fara*, *filosofia*. Znělým protějškem hlásky *f*, která se vyslovovala labiodentálně, bylo bilabiální *v* [w] zděděné z psl. Během 14. stol. se však jeho artikulace přizpůsobila labiodentální artikulaci *f* a vzniklo dnešní *v* labiodentální. Zbytky pův. bilabiální výslovnosti [w] se uchovaly v ↑dial. svč.: na konci slabiky [*diwnej*, *lew*] na širším území, na okraji území v okolí Náchoda i v jiných pozicích [*kráwa*, *woda*]. Po dokončení **h.h.d**. se dlouhé vokály vyvíjely odlišně od vokálů krátkých. – V důsledku této depalatalizace došlo k **zániku fonému ě**. Krátké *ě* se ve většině případů změnilo v *e* (*cěsta* > *cesta*, *sěno* > *seno*, *skrzě* > *skrze*, *čiešě* > *čieše*, *žěleti* > *želeti*, *ještěr* > *ještěr*). Po labiálách se krátké *ě* rozložilo v *j*+*e*: *pěna* > [*pjena*], *hrábě* > [*hrábje*], *věnec* > [*vjenec*], *město* > [*mjesto*]; po kons. *m* později prošlo ještě dalším vývojem (↑humanistická čeština). Tuto změnu nelze sledovat v grafice. Ve ↑vč. dial. došlo k splynutí *ě* s *e* i po labiálách a vznikly tak podoby *pet*, *bežet*, *vedět*, *meděnej*. – Dlouhé *ě* (v naší transkripci *ie*) se vyvíjelo odlišně. Došlo zde k vydělení i-ové složky a tím ke **vzniku diftongu *ie***: *chtieti*, *dieti*, *sien*, 3. pl. *oni vozie*; *nietiti*, *čieše*, 3. pl. *oni slyšie*, *ležie*; *hřiech*, *piesek*, *bielý*, *viera*, *miesto*. (Náběh ke splynutí s *é*, symetrický s vývojem *ě* krátkého, který se sporadicky projevil podobami *césař*, *vzéti*..., se nakonec neuskutečnil.) – Existence diftongu *ie* vyvolala ze systémových příčin **vznik diftongu *uo*** z dlouhého *ó*. K diftongizaci došlo na sklonku 14. stol. Jde o vydělení labializace, což je systémový protějšek vydělení i-ové složky u někdejšího dlouhého *ě* (*ie*): dat. pl. *létóm* > *létuom*; *dóm* > *duom*, *sól* > *suol*, *zóstati* > *zuostati*, gen. pl. *pánóv* > *pánuov*; *mój* > *muoj*, *hól* > *huol*. Dlouhé *ó* se mohlo vyskytnout jako výsledek dloužení po neslabičné předložce i na začátku slova: *v óči* > *v uoči*. (Náběh k vydělení labializace i u krátkého *o* se nakonec neuskutečnil: sporadicky doložené podoby *duoba*, *kuostel* po čase zanikly.) Hláskové změny 14. stol. znamenaly dovršení přestavby č. hláskosloví. Zděděný stav s bohatým konsonantismem a zároveň s komplikovaným vokalismem nemohl natrvalo existovat, a proto došlo k výraznému zjednodušení konsonantického systému. – Další konsonantické změny v pozdější době neznamenaly už změnu systému: byly to většinou foneticky motivované změny v proudu řeči. ↑**Asimilace znělosti** se týkala párových konsonantů v konsonantických uskupeních. Během 14. stol. se prosadila asimilace regresivní s třemi výjimkami: nenastávala tehdy, bylo-li posledním konsonantem skupení *h*, *ř*, a *v*. V prvních dvou případech se zčásti uplatnila asimilace progresivní (*s*+*h* > *s*+*ch*, pod. K+*ř*), ve třetím (*s* + *v*, *t* + *v* ap.) k asimilaci nedošlo, v oblasti ↑nář. slezských a v s. části ↑nář. vmor. se však i zde provedla asimilace progresivní (*potvora* > *potfora*, *mrkva* > *mrkfa*). Je zřejmé, že regresivní asimilaci nepůsobí ty konsonanty, které ještě neexistovaly v ↑pračeštině (*h*, *ř*), resp. existovaly v jiné artikulační podobě a jako kons. nepárový (*v*). Asimilace znělosti je zřejmě završením procesu, jehož základy byly položeny už v době pč. po zániku lichých ↑jerů, kdy většina konsonantických skupení vznikla. Z **disimilačních změn** je nejdůležitější *šč* > *šť* (*žč* > *žť*). Rozšířila se jen na území Čech (*ščáva* > *šťáva*, *nebožčík* > *nebožtík*). – Hláskové změny pronikaly ve 14. stol. do písma bezprostředně, pokud byly k dispozici adekvátní grafické prostředky. Hláskový stav písemných památek je většinou i chronologickým svědectvím o jejich průběhu. Většina se nerozšířila na celé území č. jaz. a tak byl položen základ nář. diferenciace.

Morfologie: V deklinaci plurálových vl. jm. místních se prosadil **akuz.-nom.**, tj. akuz. forma ve funkci nom.: *Čechy*, *Brozany*, *Lobkovice* za starší *Češi*, *Brozěne*, *Lobkovici*; uchovala si také pův. bezkoncovkový gen. (*Čech*) a to bylo východiskem k postupnému pronikání nových koncovek: dat. *Čechám*, lok. *Čechách*, instr. *Čechami*. Tím se tato jména formálně odlišila od jmen obyvatelských, resp. etnonym, z nichž vznikla. – Pokračoval **ústup deklinací konsonantických**, protože jejich jednotné koncovky nebyly schopny vyjadřovat nastupující gramatický rod. Výjimkou jsou nt-kmeny (*kuře*), protože ty představují produktivní slovotvorný typ – názvy mláďat. – Důležitá je **stabilizace futurálních tvarů nedok. sloves**. Z konkurujících forem typu *chc´u volati*, *jmám volati*,

budu volati a *budu volal* se kolem pol. stol. prosadil typ *budu volati*. – Gramatikalizoval se **vidový protiklad perfektivnosti a imperfektivnosti**. Hlavním prostředkem perfektivizace byla prefixace (*vésti* → *uvésti*), imperfektivizace se dála resufixací inf. kmenotvorných formantů (*vrátiti* → *vracěti*), u sloves s vokalicky vyznívajícím kořenem pomocí přípony *-va-* (*ukryti* → *ukrývati*). Málo významná zatím byla vidová ↑deprefixace (*obohatiti* → *bohatiti*). S rozvojem vidu těsně souvisí přechod sloves od 1. tř. (podle inf. kmene) k třídám jiným: slovesa s nulovým kmenotvorným formantem byla bez prefixu vidově nezřetelná, a proto přecházela k třídám, které perfektivnost či imperfektivnost jasně manifestovaly: např. *sieci* bylo nahrazeno perfektivním *sáhnúti* a imperfektivním *sahati*. – Ustupuje ↑**aorist** asigmatický i starší sigmatický a je nahrazován sekundárním aoristem sigmatickým, např. místo 1. os. sg. *zdvih* proniká *zdvižech* a *zdvihnuch*. Ke konci stol. se aorist a imperfektum v důsledku gramatikalizace vidu dostávají v mluveném jaz. do regrese a převažuje nad nimi užívání ↑préterita. V liter. jaz. se jednoduchých min. časů užívá i v následujícím stol. – Pod vlivem lat. se začíná konstituovat **opisné pasivum**, zprvu jen s významem minulého času (*chválen jest* chápal ještě Hus jako ekvivalent lat. *laudatus est*). 1. os. sg. ind. préz. *volaji* je nahrazována novotvarem *volám*, převzatým od ↑atematických sloves. – **Syntax**: Patrná je redukce funkcí part. nt-ových a s-ových. Z řady možností (*uzře muže proti sobě stojiec*; *nevědieše co odpověda*; *činieše sě toho netbaję*; *nenie kto jím oře*) se jejich funkce postupně redukovaly na vyjádření doprovodného děje čili vazbu přechodníkovou (*bděli, stád svých střehúce*); ↑participium, ↑přechodník. V souvětí docházelo k postupnému dotváření spojovacích prostředků a vyhraňování jejich funkcí: spojky polyfunkční (*jak(o), kak(o), že*) ustupují a specializují se na vyjádření jednoho základního vztahu, v ostatních jsou nahrazovány prostředky novými, ponejvíce derivovanými ze zájm. základů *j-* a *k-*. Děj nereálný se nadále důsledně vyjadřoval kondicionálem. Inspirativní roli tu hrála lat., z níž se překládaly i texty syntakticky náročné. – **Slovotvorba**: Potřeby nových pojmenování byly uspokojovány aktivizací řady slovotvorných typů. Jména konatelská se odvozovala suf. *-ář/-ař* (*krčmář*, *masař*), u jmen činitelských se vyhranila specializace suf. *-tel* na odvozování od sloves vyjadřujících činnosti intelektuální (*hledatel*) a *-č* od sloves pojmenovávajících děje fyzické (*lamač*). U jmen míst se začal uplatňovat suf. *-na* (*čeledna*). U pojmenování mužských nositelů vlastností se vyhranila komplementární distribuce suf. *-ec* pro základy zakončené na V+K (*lakomec*) a *-ík* pro základy zakončené na K+K (*nedorostlík*). Pro přechylování k fem. osobním se uplatňoval suf. *-ka* (*kuchařka*). U deminutiv přestaly být produktivní suf. c-ové (*-ec*, *-icě*, *-ce*) a odvozuje se jen pomocí k-ových *-ek/-ík*, *-ka/-ička*, *-ko*. Vyhraňuje se přitom distribuce suf. *-ek/-ík* a *-ka/-ička* podle zakončení základu na V+K či K+K. – U adj. se vyhraňuje kategorie posesivity individuální (*bratrův*) a kolektivní *(býkový*, *kuchařový*). Někdejší suf. *-j* v posesivní funkci dožívá u toponym (*Bezděz* < *Bezděd-j*), ale i zde je vytlačován formacemi se suf. *-ov* a *-ín* (*Benešov*, *Tetín*). Není ještě plně vyhraněna distribuce formantů k vyjádření kolektivní posesivity pro odvozeniny ze jmen osob (*babí // babský*) a zvířat (*žabí // kravský // býkový*). U adj. relačních se suf. *-ový* zprvu uplatňoval u mask. (*hrobový*) a u jmen rostlin (*lípový*), suf. *-ný* u feminin a neuter (*hvězdný, kladivný*), ale toto rodové omezení bylo už porušováno. Deverbální adj., u nichž převažoval suf. *-ný* (*milovný, nedielný*), se diferencují: začíná se vyhraňovat skupina formací se suf. *-te(d)lný*, vyjadřujícím potenciální zasažení dějem (*chvalite(d)lný*). Při stupňování adjektiv je přežitkový typ se suf. *-(ěj)í*, *-(ěj)ší* (*dalí*, f. *další*; *bohatějí*, f. *bohatější*) nahrazen typem se suf. rodově a kmenově vyrovnanými (mask. i fem. *chudší*, *bohatější*). – Subst. kompozita vlastní i sufixální představují několik typů: typ se zadním členem deverbálním a předním subst. či adj.: *listopad*, *dobrodienie*, *zlatotepec*, *mužobojcě*; *ostrovid*, *živobytie*; ojediněle se objevuje subst. přední člen v gen. podobě: *vínabranie*; typ s předním členem verbálním mívá někdy morfologickou charakteristiku zadního členu subst. změněnu ve prospěch mask.: *lomikámen*, *trativod*. Typ s předním členem numerálním má přední člen v podobě gen.: *pětilist*, *polukružek*, *polúdnie*. Přechodného rozmachu došel zejména typ s předním členem *polú-* a suf. *-ie* (*polúbotie*). Typ s předním členem adj. a zadním subst. má někdy morfologickou charakteristiku zadního členu změněnu ve prospěch mask.: *zlosyn*, *velryb*. Subst. kompozita se často uplatňují v oblasti ↑onymické. Adj. kompozita patří ke dvěma typům: typ s předním členem adj. a zadním subst.: *křivonohý*, *milosrdný* a typ s předním členem numerálním; ten mívá gen. podobu: *dvúnohý*, *desětistrunný*. Kompozita s předním členem subst. mívají už často analogický konekt, nejčastěji *-o-*, nikoli původní zkrácený kmenotvorný vokál. Přední člen adj. bývá připojen konektem *-o-*, přední člen verbální konektem *-i-*. – Ve slovotvorbě sloves se jako imperfektivní protějšky prefigovaných perfektiv uplatňují ova-kmeny (*přěvrátiti* : *převracovati*; *ukázati* : *ukazovati*; *vytáhnúti* : *vytahovati*) a nově formace se suf. *-va-* (*poznati* : *poznávati*; *přěstati* : *přěstávati*; *prospěti* : *prospievati*). Vrchol a poté zánik produktivity zaznamenal prefix *vz-*, který se často uplatnil při tvoření nedokonavého fut. (*vzpěju* „začnu zpívat" → „budu zpívat").

V ↑**antroponymii** 14. stol. došlo k významným změnám. Převládla antroponyma cizí, především jména oblíbených světců: *Jan*, *Mikuláš*, *Petr*, *Ondřej*, *Bartoloměj*, *Tomáš*, *Jakub...*, *Anna*, *Kateřina*, *Markéta*, *Alžběta*, *Dorota*, *Klára...* Stará sl. antroponyma a na ně navazující jména č. se častěji uplatňovala jako ↑příjmí (*Jan Hrbek*). ↑**Toponyma** se tvořila podle starších vzorů (↑raná stará čeština). Většina typů si svou produktivitu zachovala, jen formant *-0* s alternací posledního konsonantu (*Bezděd – Bezděz*) se už neužíval. Jména se suf. *-(ov)ici* a *-ane* mají nové formy *-(ov)ice* a *-any*. Vzrůstá počet jmen deminutivních (*Borkovičky*) a v souvislosti s něm. kolonizací přibývá jmen něm. původu (*Frýdek*). Hojné jsou též deapelativní formace svědčící o způsobu zakládání osad (*Zhoř*, *Žďár*). Pomístní jména se tvoří stejně jako v předchozím období. – **Slovní zásoba** se v období rozmachu literatury živě rozvíjela: důležitý byl přírůstek abstraktních pojmenování, která se tvořila podle živých slovotvorných modelů. Literatura postupně vyžadovala i rozvoj

synonym. Terminologie řemesel a těžby nerostů byla pod něm. vlivem. Pokus o počeštění terminologie vědních oborů představovaly slovníky mistra Klareta (Bartoloměje z Chlumce). V oborech konkrétních, jako v zoologii, mohl uvádět existující slovní zásobu, termíny z oblasti duchovní musel povětšině tvořit. Jeho neologismy jsou zčásti neumělé, protože neodpovídaly slovotvorným zákonitostem č., a proto se nemohly ujmout. Využíval přípon *-na* (*čtena* „litera"), *-ák* (*treskták* „korektor"), *-en* (*bohomluven* „teolog"), *-ně* (*bekně* „jeptiška"), *-el* (*troskel* „žluklost"), *-al* (*pyskal* – název příšery), *-oň* (*sladoň* „melodie"), *-olt* (*pruholt* – název žíhaného kamene) a kompozice (*hudivarhan* „varhaník").

Lit.: Bauer, J.: *Vývoj českého souvětí*, 1960; Cummins, G. M.: *The language of the old Czech Legenda o svaté Kateřině*, 1975; Curín, F.: *Vývoj spisovné češtiny*, 1985, 24–32; Flajšhans, V.: *Klaret a jeho družina*, I, 1926, II, 1928; Hlaváček, O., Český jazyk v kanceláři Václava IV, *LF* 84, 1961, 238–252; *HMČ*, 1986, 70–102, 141–246, 255–340, 345–402; Kolektiv odd. pro dějiny jazyka ÚJČ ČSAV, K lexikálnímu vývoji spisovného jazyka českého v době Karlově, *SaS* 34, 1973, 129–133; Komárek, M.: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*, 1981; Komárek, M.: *Nástin fonologického vývoje českého jazyka*, 1982; Kyas, V.: *První český překlad bible*, 1971; Lutterer, I., K dvěma systémům spřežkového pravopisu v češtině 14. století, *AUC-SlavPrag* 11, 1964, 73–77; Michálek, E.: *Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy*, 1970; Michálek, E., K rozvoji české slovní zásoby v době Karlově, *NŘ* 61, 1978, 233–240; Michálek, E.: *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*, 1990; Němec, I., K lexikálnímu vývoji spisovného jazyka českého v době Karlově, *SaS* 34, 1973, 129–133; Perissutti, A. M., O funkci některých determinátorů neurčitosti v češtině doby gotické, *SPFFBU* A 47, 1999, 129–141; Scheirichová, V., Styl nejstarších českých listin, *Časopis Matice moravské* 119, 2000, 355–367; Skála, E., Vznik a vývoj česko-německého bilingvismu, *SaS* 28, 1977, 197–207; Svoboda, J.: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964; Šlosar, D.: *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, 1981; Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999; Šmilauer, V., Vývoj našich rodných jmen, in: Kopečný, F., *Průvodce našimi jmény*, 1974, 15–17; Vintr, J.: *Die ältesten tschechischen Evangeliare*, 1977; Vintr, J., Gab es ein alttschechisches silbisches ř?, *WSA* 13, 1984, 315–321; Vintr, J., Pasivní konstrukce ve staročeském žaltáři, *WSJ* 30, 1984, 105–114.

DŠ, JP

ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ

Jaz. období od počátku Husova kazatelského působení až do sklonku 15. stol., doby nástupu č. humanismu. V tomto období se rozšířil okruh uživatelů spis. č., zejména pasivních, tzn. těch, kteří uměli číst. Dvojjazyčná č.-něm. města byla počeštěna. Č. plně pronikla do oblasti administrativní. V liter. vznikly nové žánry spjaté s revoluční dobou. Ty využívaly prvků ↑stylu řečnického, který byl vypracován s rozvojem kazatelského umění: široké užívání synonym jako důležitého prostředku jaz. projevu uplývajícího s časem, navazování kontaktu s adresátem projevu jeho oslovením, užívání úsloví a rčení. Literární jaz. se poněkud sblížil s kultivovaným územ mluveným. Č. se uplatňuje i jako jaz. vědy. Protiváhou nových žánrů a nového stylu bylo literární dědictví předchozího stol. Spis. jaz. se díky tomu vyvíjel plynule jako syntéza obojího.

Grafika: Na začátku stol. se objevil návrh na změnu pravopisu, jehož autorem byl patrně Jan Hus, **pravopis diakritický**. Byl možná inspirován hlaholskou grafikou užívanou v Emauzském klášteře, v níž se každá hláska vyjadřovala jedním písmenem. Tato reforma odstranila spřežky (mladší ↑spřežkový pravopis) a nahradila je písmeny s diakritickými znaménky: tečkou, jíž se odlišovaly konsonanty vyslovované jinak než v lat.: ċ = [č], ḋ = [ď], l̇ = [ł], ṅ = [ň], ṙ = [ř], ṡ = [š], ṫ = [ť] , ż = [ž]. Čárkou se označovala délka vokálů. Spřežka *ch* a grafém *w* byly ponechány. Byla zrušena dosavadní zaměnitelnost grafémů *i* a *y*. Protože návrh byl dílem jedince, vžívala se nová grafická soustava zvolna a nebyla aplikována důsledně, zejména délka vokálů se označovala sporadicky. Během 15. stol. tedy koexistovaly v psané č. dva pravopisné systémy: diakritický i spřežkový a kompromisní podoby přechodné. Vlivem rétorického umění vzrostla poněkud frekvence interpunkčního znaménka, které bylo znamením pauzy při přednesu. – **Hláskosloví**: **Splynutí *y* a *i***. Krátké *y*, původně zadní varianta i-ová, se po ↑hlavní historické depalatalizaci dočasně fonologizovalo a posléze začalo splývat s *i*. Tato změna se v grafice neprojevila, o výslovnosti však máme svědectví Husovo. Změna se rozšířila jen v Čechách, do ↑dial. střmor., slez. a vmor. nepronikla. V již. části vmor. dialektů se prosadila samostatně, nezávisle na vývoji v Čechách. **Splynutí *l´* a *ł***. Po ↑hlavní historické depalatalizaci začal mizet výslovnostní rozdíl mezi tvrdým *ł* a jeho měkkým protějškem tak, že obě hlásky splynuly v jedno *l* výslovnostně střední. Svědectví o začátku změny podává Hus. Změna se rozšířila na území Čech; na záp. Moravě se prosadila později, na vých. polovině Moravy se neprovedla. **Diftongizace *ý* > *ej***. Začátkem 15. stol. se zadní *ý* začalo vyslovovat jako ↑diftong, který zprvu spojoval neurčitý vokál + *j*. Jeho grafickým projevem bylo nejčastěji spojení *ay*. Změna se provedla jak v slovních základech, tak v koncovkách (ps. *mlayn*, *zlatay*). Do grafiky však pronikala zvolna a sporadicky. Převládalo psaní *ý*, i když bylo později v rozporu s běžnou výslovností. Příčinou změny byla potřeba odlišit obě dlouhé i-ové hlásky po splynutí jejich krátkých protějšků (nom. sg. mask. *slabej*, nom. pl. mask. *slabí*). Změna se v následujícím stol. postupně rozšířila na většinu území, jen arch. část ↑dial. vmor. a ↑dial. slez. jí nebyly zasaženy. **Diftongizace *ú* > *ou***. Začátkem stol. se začalo diftongizovat původní *ú*. Grafickým projevem změny bylo nejčastěji spojení *au*. Ve výslovnosti nebyl diftong hned totožný s dnešním *ou*; jeho součástí byl neurčitý vokál, který se až v následujícím stol. ↑asimilací přizpůsobil následujícímu zaokrouhlenému *u*. Změna se provedla ve slovních základech a koncovkách (ps. *tauzenye*, *nad hlawau*), ale i na začátku slova (ps. *z Austye*). V této pozici však pronikala do grafiky nesoustavně. Diftong *ou* se stal systémovým protějškem diftongu *ej* vzniklého z *ý*. Zeměpisné rozšíření diftongizace *ú* > *ou* bylo obdobné diftongizaci *ý* > *ej*. **Monoftongizace *ie* > *í***. Během 15. stol. se diftong *ie*, vzniklý po ↑hlavní historické depalatalizaci z dlouhého *ě*, postupně měnil v jednoduchý vokál. Grafika někdy podává svědectví o průběhu změny: zprvu se délka sporadicky označuje nad e-ovou složkou (ps. *myéſta*), pak nad i-ovou (*míesta*) a posléze *í* převládlo zcela (*místa*). Změna zasáhla *ie* uprostřed slova i v koncovkách (*miera* > *míra*, *vzieti* > *vzíti*, *znamenie* >

znamení, 3. pl. *prosie* > *prosí*). Rozšířila se po celém území, ale do grafiky pronikala zvolna: ještě v 16. stol. je *ie* v některých textech běžné. **Monoftongizace *uo* > *ú*** (psáno *ů*). Během 15. stol. se začalo monoftongizovat i *uo*, vzniklé z pův. *ó*: *kuoň* > *kúň* (psáno *kůň*), dat. pl. *bratruom* > *bratrům* a také (*v óči* >) *v uoči* > *v úči* (nč. předložka *vůči*), tedy v pozicích uprostřed slov, v koncovkách a vzácně i na začátku. Obdobně jako změna *ie* > *í* se monoftongizace *uo* > *ú* rozšířila na celé území. Grafém *ů*, jímž se výsledek monoftongizace označuje v písmě, je grafickým reliktem, pův. jeden z možných způsobů psaní diftongu *uo*. Po provedení změny vlivem opožďování grafiky za výslovností se *o* nadepsané nad *u* začalo považovat za diakritické znaménko označující délku. Hláskové změny, zejména z pokročilejšího 15. stol., mívaly větší zeměpisný rozsah než předchozí, zřejmě v důsledku dočasného zmírnění feudální vázanosti obyvatelstva k místu. Do písma však pronikaly se zpožděním a nedůsledně. To byl důsledek rozšíření znalosti písma v tehdejší společnosti. Znalost písma se projevila jako retardační faktor. V důsledku existujících rozdílů mezi psaným a mluveným jaz. se psaný jaz. už jeví jako svébytný útvar, jaz. spis.

Morfologie: Protiklad životnost : neživotnost není ještě zcela vyhraněn, protože u jmen zvířat maskulin ještě plně nepronikl ↑gen. – akuz. (*vidím pána* × *vidím pes*). Začíná ustupovat duál jak v konjugaci, tak v deklinaci. V důsledku provedených hláskových změn došlo k značné, resp. úplné pádové homonymii sg. tvarů u dekl. typů *řebří* a *laní*. Proto tyto deklinace zanikly a jména sem patřící přešla k typům jiným (např. *řebří* > *žebřík*, *laní* > *laň*). Dekl. typ *znamení*, stižený obdobnou pádovou homonymií jako *řebří*, se však díky své slovotvorné produktivitě zachoval. Po diftongizaci *ó* > *uo* začalo v gen. pl. z artikulačních příčin zanikat tehdy ještě bilabiální koncové *-v* (*pánuov* > *pánuo*) a tak se vytvořil základ tvaru dnešního (*pánů*). ↑**Aorist** a ↑**imperfektum** do konce 15. stol. zanikly i v psaném jaz. V préteritu se v 3. os. sg. i pl. přestávalo užívat tvarů ↑auxiliáru *býti* (*dělal* místo *dělal jest*, *dělali* místo *dělali sou*). Šíří se užívání ↑**opisného pasiva**, ale protože spojením part. trpného s prézentními tvary slovesa *býti* se vyjadřuje minulý čas (*chován jsem* = „byl jsem chován“) (↑čeština 14. stol.), jsou nesnáze s vyjádřením opisného pasiva v prézentu. Užívá se tvarů slovesa *bývati* (*bývám chován*) i prézentních tvarů *býti* (*jsem chován*): ty však jsou nejednoznačné. – Místo ↑imperativu 3. os. tvarově shodného s imperativem 2. os. se šíří opis *ať* (*nechť*) + ind.: *ať* (*nechť*) *vede*, *ať* (*nechť*) *vedou*. – **Syntax**: Zanikají případy, kdy se **zápor** vyjadřoval jednou záporkou (*ni sě s kým o to potáza* „s nikým se o tom neporadil“). Pouze po spojce *ani*, která vznikla ze záporky, se užívá kladného slovesa déle: *ptáci nesejí ani žnou*. Ustoupilo užívání ↑**supina** a na jeho místo pronikl infinitiv. Ve ↑vedlejších větách obsahových s dějem nereálným (nejistým) byl pův. pouhý ↑kondicionál doplněn spojkou *že* (*Saracéni nadiechu se, že by ihned měl vešken sklep toho kostela padnúti*). Ve ↑vedlejších větách časových byly spojky vytvořené ze zájmenného základu *j-* vytlačeny obdobnými útvary ze základu *k-* (např. *donidž* → *dokudž*, *ponidž* → *pokudž*). V ↑účinkových větách se začala ustalovat spojka *takže* na místě starší *tak jakž*. Splynutím funkčně nevyhraněné spojky *že* s odkazovacím výrazem *pro to* vzniklo jednoznačné *protože*. V ↑podmínkových větách reálných splynulo *li* s výrazem *jest* a vznikla jednoznačná spojka *jestliže*; v nereálných byl původní pouhý kond. spojen se základem spojky *kdy(ž)* a vznikla jednoznačná spojka *kdyby*. Od souvětí podmínkového se oddělilo ↑přípustkové souvětí: původně podmínková spojka *ač* pak změnila svou funkci na přípustkovou. V souřadném ↑stupňovacím souvětí došlo k přeměně částic *ano* a *ba* ve spojky. Pod vlivem lat. *non solum – sed etiam* se vyvinul č. spojovací výraz *netoliko – ale*, *nejen – ale*. V 15. stol. tedy značně pokročil proces konstituování jednoznačných spojovacích prostředků pro každý typ souvětí. – **Slovotvorba**: V 15. stol. se dále vyhranily ↑názvy prostředků činnosti odvozeninami se suf. *-č*, který dříve odvozoval jen ↑jména činitelská, protože postupná diferenciace mask. osobních a neosobních dovolila jména činitelská odlišit od názvů prostředků morfologicky. Kompozita se zadním členem deverbálním byla produktivní, jejich přední člen míval zřídka i gen. podobu (*okamženie*), u typu s předním členem verbálním se vedle původního ↑konektu *-i-* uplatňovaly i konekty jiné (Husův výtvor *kydochlév*); častý byl i přední člen v podobě imperativu (*lupškřině*). Pokračuje diferenciace adjektiv dějových: ke konci 15. stol. se konstituují odvozeniny vyjadřující účel: odvozují se sufixem *-cí* připojeným k inf. kmeni slovesa: *léhací*, *krycí*. Zesilování významu adjektiv se děje prefixem *pře-* (*předrahý*), zeslabování prefixem *při-* (*přiobhrúblý*) a nově prefixem *ná-* (*nábledý*, *nákulhavý*). Nově se rozvíjí typ adj. kompozit se zadním členem deverbálním (*bělostkvúcí*, *dvornomluvný*); jejich subst. přední člen může mít i gen. podobu (*pravdymluvný*), začínají se skládat i dva adj. základy (*horkosuchý*), převážně k účelům terminologickým. – Novem v tvoření ↑vidových protikladů je vznik imperfektiv typu *přecházeti*, *odvázeti*, která nahradila starší nejednoznačné formace typu *přechoditi*, *odvoditi*. Po úpadku futurálního prefixu *vz-* se začal uplatňovat futurální neperfektivizující prefix *po-*, zprvu jen u několika sloves pohybu. – V 15. stol. roste frekvence antroponyma *Jiří* (díky popularitě krále Jiřího z Poděbrad). – **Slovní zásoba**: Charakteristický je růst počtu abstraktních pojmenování a rozvoj právní terminologie; dobové právní termíny pronikají i do krásné literatury. Z husitské válečné terminologie se rozšířily do řady jaz. názvy zbraní *píšťala* (fr. *pistolet*), *houfnice* (něm. *Haubitze*, r. *гаубица*, fr. *obus*, it. *obice*), *hákovnice* (něm. *Hakenbüchse*, fr. *arquebuse*), *tábor* aj.

Charakteristika jazyka J. Husa: Díky své autoritě výrazně ovlivnil úzus své doby. V hláskosloví byl konzervativní: nepřijímal ↑diftongizaci *ó* > *uo* ani ↑monoftongizaci *ie* > *í*, byl zastáncem rozlišování dvojího *l* a *i* – *y*. Jeho odpor k dobovým hláskovým inovacím plynul z jeho jihočeského původu: hláskové podoby, které neznal z rodného kraje, považoval za důsledek pražského č.-něm. bilingvismu, a proto je odmítal. Morfologie jeho č. spisů je blízká mluvenému úzu: neužíval jednoduchých min. časů, zřídka užíval jmenných tvarů adj., 1. os. sg. sloves typu *prositi* a *trpěti* má novou koncovku *-ím* (*prosím*, *trpím* místo staršího *proši*, *trpi*). Syntax jeho lat. spisů od-

rážela prostředí vysoké formální kultury, jaká se pěstovala na Karlově univerzitě, s prvními symptomy syntaxe humanistické (↑humanistická čeština). Syntax jeho č. psaných spisů byla prostší, ovlivněná řečnickým stylem. Souvětí je méně symetrické, protože bývá přerušováno vsuvkami. Avšak i v č. souvětí Husově najdeme větné ↑interpozice, které pak byly charakteristické pro č. humanistické souvětí. Ve slovní zásobě Husově je řada individuálních neologismů; jsou to slova odvozovaná nejčastěji sufixy *-ník* (*chlubník*), *-č* (*domněvač*), adj. se suf. *-dlný* (*nekúpedlný*), neprefigovaná slovesa odvozená ze subst. (*biskupiti*) a adj. (*nažiti*). Řada jeho neologismů jsou kompozita: *břichoplnec*, *smilnomluvec*, *hnojikyd*, *domustav*. Projevy ↑purismu jsou u Husa obráceny proti slovům původu něm. Na Husův spis. jaz. konzervativní hláskoslovně, ale blízký mluvenému jaz. v morfologii, syntaxi a slovní zásobě, záměrně navazovali i jeho přívrženci a následovníci. – Hus byl i jaz. teoretikem: spis *De orthographia Bohemica*, jehož je pravděpodobným autorem, je originálním popisem č. hláskosloví spojeným s návrhem na reformu pravopisu. Z textu je zřejmé, že autor byl obeznámen s církevněslovanským prostředím Emauzského kláštera, s nář. na Moravě, s polštinou a maďarštinou.

Lit.: Bauer, J.: *Vývoj českého souvětí*, 1960; Curín, F.: *Vývoj spisovné češtiny*, 1985, 33–37; Havránek, B., Český jazyk Husův, *SaS* 27, 1966, 1–16; *HMČ*, 1986, 103–128, 255–340, 345–405; Komárek, M.: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*, 1981; Komárek, M.: *Nástin fonologického vývoje českého jazyka*, 1982; Michálek, E., K frazeologické složce v Husově slovní zásobě, *LF* 88, 1965, 192–197; Michálek, E., Adjektivní neologismy v Husově jazyce, *LF* 90, 1967, 247–250; Michálek, E.: *Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy*, 1970; Michálek, E., K obohacování české slovní zásoby v 15. století, *LF* 114, 1991, 256–258; Němec, I., Husův podíl na slovním bohatství staré češtiny v oblasti slovesa, *LF* 88, 1965, 198–203; Němec, I., Nová slova Husova a J. A. Komenského, *SaS* 31, 1970, 313–324; Schröpfer, J.: *Hussens Traktat „Orthographia Bohemica"*, 1968; Stejskal, K.: *Medievalia Bohemica*, 1970, 265–279; Šmilauer, V., Vývoj našich rodných jmen, in: Kopečný, F., *Průvodce našimi jmény*, 1974, 15–25; Večerka, R., Předchůdci slavistiky: Jan Hus, in: *Česká slavistika 1998*, 1998, 283–288; Vidmanová, A.: Ke spisku Orthographia Bohemica, *LF* 105, 1982, 75–89.

DŠ

ČEŠTINA HUMANISTICKÁ

Vyspělý spis. jaz. 16. a poč. 17. stol. Rozmach spis. jaz. byl výsledkem záměrného úsilí části literárních tvůrců, jehož iniciátorem byl Viktorin Kornel ze Všehrd. Ideálem dokonalého vyjadřování byla tehdy antická lat. a její vliv se projevil zejm. v syntaxi. Rozvoji spis. jaz. napomáhalo i rozvíjející se školství a jeho stabilizaci i šíření knihtisku. Pro potřeby tiskařů vznikaly první gramatiky č. Prostředkem rozšiřujícího se stylového rozpětí se staly i jevy hláskoslovné a morfologické: tvary a podoby konzervativní n. i archaické proti formám blízkým mluvenému jaz., nikoli ovšem jevy nářeční. Mluvený jaz. byl kromě teritoriálních dial., už značně diferencovaných, reprezentován i kultivovanou podobou mluvené č. – **Grafika**: Postupně došlo k sjednocení pravopisu v dílech tištěných, písařská praxe byla nadále zčásti nejednotná, zakládala se na různě modifikovaných variantách ↑pravopisu spřežkového. **Bratrský pravopis**, který se tak jmenuje podle toho, že se ustálil v tiscích vydávaných Jednotou bratrskou, je v podstatě diakritický, s několika prvky soustavy spřežkové. Původní tečka nad konsonanty se postupně změnila v háček: užívalo se ho nad *č*, *ď*, *ň*, *ř*, *ť*, *ž*. Hláska [š] se označovala diakritickým znaménkem většinou jen na konci slova, uprostřed slova se psala spřežkou ſſ. Grafému *ě* se postupně začalo užívat dnešním způsobem, tj. po labiálách *p*, *b*, *f*, *v*, *m* a dále na označení měkkosti vyslovovaného [ť], [ď] , [ň] před *e*, tedy *tě*, *dě*, *ně*. Samohlásková kvantita se označovala ve většině případů čárkou, jen [ú] vzniklé ze stč. *ó* se tradičně označovalo kroužkem *ů*. Délka *í* se z technických důvodů (kvůli nezřetelnému odlišení od *i* s tečkou) označovala zprvu zdvojeným grafémem *ii*, pak spojením *ij* a nakonec grafémem *j*. Konsonant [j] se psal jako *g* n. *y*, konsonant [g] se někdy psal s diakritickým znaménkem *ǧ* .Uchoval se grafém *w*, jednoduchým *v* se nadále označovalo [u] na začátku slova. Diftong [ou] se psal *au*. Některé tisky rozlišovaly dvojí *l*, které se ve vých. části území ještě výslovnostně lišilo a udržovalo se tradicí: *ł* a *l*. Komplikovaná syntax si vyžadovala i zdokonalení interpunkce. První č. mluvnice zavedla podle vzoru lat. gramatik trojstupňové členění pomocí tečky pro ukončení věty n. souvětí, dvojtečky pro oddělení předvětí od závětí v složitém souvětí a čárky pro další vnitřní členění věty. Čárky se užívalo k členění pauzovému, nikoli syntaktickému. Zdokonalená interpunkce se postupně prosadila v tiscích. K těmto interpunkčním znaménkům pak přibyl otazník a vykřičník.

Hláskosloví: Dokončila se ↑**diftongizace *ý* > *ej*** tím, že diftong nabyl dnešní výslovnostní podoby. V grafice se neprojevila. Tato diftongizace pronikla jen do liter. textů nižšího stylu. Dokončila se i ↑**diftongizace *ú* > *ou***, pův. grafika *au* však zůstala. Na počátku slova (*oud*, psáno *aud*) pronikla jen do textů nižšího stylu a do literatury odborné. **Změna *aj* > *ej*** se týkala ↑tautosylabické sekvence *a+j* (*daj* > *dej*, *vajce* > *vejce* × ↑heterosylabické *da-jí*, *va-jec*). Rozšířila se na celé Čechy, záp. a stř. Moravu a z ↑vmor. nář. oblasti oddělila ↑záp. pruh hranicko-kelečský a dolský. Samostatně se provedla ve vých. části ↑nářečí slezských. Spojení psané *mě* a vyslovované po depalatalizaci [mje] se progresivní asimilací artikulačního místa konsonantů změnilo na [mňe] ([mňesto]); tato změna se rozšířila v Čechách a na západní polovinu Moravy, do grafiky ovšem nepronikla. **Protetické *v-*** před *o* (*von*, *vokno*), které vzniklo už ve 14. století, se v 16. stol. rozšířilo z Čech na záp. pol. Moravy. Do spis. jaz. proniklo zčásti jen v textech nižšího stylu. – Těmito změnami byl ukončen hláskový vývoj spis. jaz. Ustávání hláskových změn bylo důsledkem značného rozšíření znalosti písma, které dosažený hláskový stav konzervovalo. V dial., které nebyly psaným útvarem, hláskový vývoj pokračoval dále. Z těchto nespis. změn byly nejdůležitější monoftongizace *ej* > *é* a *ou* > *ó* (*mlejn* > *mlén*, *mouka* > *móka*), které se rozšířily po stř. Moravě a nakonec vymezily hranice dnešní ↑nář. oblasti středomoravské. – **Morfologie**: Dovršilo se rodové rozlišení maskulin životných od neživotných tím, že i u jmen zvířat pronikl gen.-akuz. (*vidím psa*). V sg. byly obě kategorie rozlišeny také v jiných pádech (gen. *pána* × *hradu*, dat. *pánovi* × *hradu*). Zanikl duál, dále

přežívají jen jednotlivé tvary u jmen *ruka*, *noha* a v menší míře u některých dalších (*oči*, *uši*, *ramena*, *kolena*, *prsa*, číslovka *dvě stě*); ty se však chápou jako výjimečné tvary plurálové. Homonymie akuz. a instr. pl. u mask. (*zuby*) vedla k tomu, že do instr. začínají pronikat jednoznačné novotvary podle fem. (*zubami*); ty se však prosazovaly jen v nižším stylu. – Pokračoval proces konstituování ↑opisného pasiva: užívalo se ho nejen v préteritu a prézentu (zde ještě kolísají formy *jsem nesen* a *bývám nesen*), ale i ve futuru. Časté jsou i tvary pasivního inf. Participium pasivní sloves na *-iti* a *-ěti/-eti* mívá podobu se zdlouženým vokálem (*vidín*, *věřín*). Urychlil se rozvoj ↑iterativ tvořených sufixem *-va-* (*brávati*). Po zániku ↑supina se šíří novotvar inf. zakončeného na *-t*. Užívalo se ho častěji v textech nižšího stylu. U ↑přechodníků přítomných a zčásti i minulých se přestávalo dbát na shodu podle rodu a čísla (*žena udělav*, *já vidouce*...); je to rovněž znak nižšího stylu. – Zdvořilostní formou se stává užívání 2. os. pl., tzv. vykání. V písemném styku se šlechtou byla zdvořilostní formou 3. os. (*aby mne Vaše Milost ráčila vyslyšeti*). – **Syntax**: Komplikovanost větné stavby byla projevem autonomnosti psaného jaz., jeho vzdálení od jaz. mluveného. Charakteristické je rozšíření syntaktických latinismů: vedle koncového postavení verba finita, v překladové literatuře běžného už dříve, a častějšího užívání přechodníkových vazeb – ve vyšším stylu vždy stejnopodmětných a kongruentních – je to interpoziční způsob rozvíjení větných členů, tj. jejich vkládání dovnitř útvarů rozvíjených (*druhá spravedlnosti povinnost*) i souvětí (*poněvadž žádného zrcadla, v němž bychom se zhlédli a v něm, co jsme a po čem stojíme, předloženého nemáme*...). Napodobovaly se latinské vazby ↑akuz. s infinitivem (*pravě slušné a náležité býti*). K stylově žádoucí komplikaci větné stavby přispívalo i připojování samostatných vět pomocí relativ, tedy vznik tzv. ↑nepravých vět vedlejších (*a já teprve do návi plavil se v neděli ráno na lodičce, která slove kundele, na kterýchžto lodičkách sem i tam po městě Benátkách se vozí*). Ideálem humanistické syntaxe byla ↑**perioda**; byla výlučným znakem vysokého stylu. Pokračoval i organický vývoj syntaxe neplynoucí z cizích podnětů. Charakteristický byl proces rozvoje synonymních spojek vyplývající z rozvoje synonymie vůbec. Dovršovala se specializace spojovacích prostředků k vyjadřování specifických souvětných vztahů. V ↑obsahových větách oznamovacích (doplňkových) se objevuje spojka *jak*, která nahrazuje staré *an*. V obsahových větách tázacích spojovací výrazy ze základu *j-* vystřídávají starší z kořene *kter-* (*jak*, *jaký* na místě *kterak*, *kterak*ý). – Ve ↑větách vztažných se ruší původní distribuce relativ *jenž* a *který* a obojí se stávají synonymy. Spojka *ač(koli)* má funkci ryze přípustkovou, jako odkazovací prostředek ve větě řídící se objevuje *předse*. Do ↑souvětí vylučovacího vedle původního *nebo – nebo*, *leč – leč* začalo pronikat *buď – buď*. Vcelku se spojovací prostředky do značné míry ustálily. – **Slovotvorba**: Při tvoření jmen konatelských nabyl převahy sufix *-ař/-ář* nad druhým produktivním suf.-*ník*. Produktivita suf. *-ník* však rostla v kategorii jmen činitelských, kde se stal hlavním prostředkem k odvozování od sloves na *-ovati* (*hodovník*). Při odvozování jmen míst se dynamicky uplatňuje varianta *-árna* (*knihárna*). U jmen mužských nositelů vlastností se výrazněji uplatňuje suf. *-ák*; nové formace už nemají expresivní zabarvení jako dříve (*bodlák*, *tulák*), u fem. je na vzestupu suf. *-ka* (*volavka*, *medovka*). U jmen dějových se stává dynamickým periferní typ se sufixem *-ot*, pojmenovávající zvuky (*třeskot*). U názvů vlastností se vyhraňuje distribuce základních sufixů *-ost* a *-ství/-ctví*: druhý odvozuje jen od adj. na *-ský/-cký* (*sousedství*, *řečnictví*). Suf. *-stvo/-ctvo* změnil funkci: slouží napříště jen k odvozování kolektiv (*bratrstvo*, *ptactvo*). Po zániku deminutivních formací s neproduktivním suf. *-ec* (*dubec*) se na jejich místě objevují formace se sufixem *-ček* (*zvonček*) a tento suf. odvozuje i samostatně (*žlábček*, *volček*). – Kompozice je ve střední době obecně méně dynamickým slovotvorným postupem. Týká se to i nejproduktivnějších typů epochy předcházející: bezsufixální formace se zadním členem deverbálním stagnují v oblasti apelativ, v oblasti ↑onymie pak ztrácejí produktivitu vůbec. Poněkud živější je kompozice sufixální: objevují se nepočetná nová kompozita dějová (*hromobití*) a činitelská (typ *šatůkrádce*, *břichopásek*). Kompozita s předním členem verbálním se jen omezeně uplatňují v terminologii (*lomikámen*, *střebíkrevka*), ale ztrácejí produktivitu v oblasti onymické. Podobně je tomu s kompozity s předním členem adj. (*mateřídouška*, *holobrádek*). Naopak kompozita s předním členem adv. se výrazně oživují typem s předním členem *spolu-* a zadním, který je pojmenováním osoby (*spolukníže*, *spoluhejtman*). Pomíjí přechodná produktivita typu s předním členem *polou-*, zadním členem subst. + sufixem *-í* (*polouvratí*); místo něho se objevují formace typu *půlhodina*. Také přední člen pronominální se v kompozitech uplatňuje jen sporadicky (*samoběh*, *všehoj*). – Posesivní adj. se od pojmenování zvířat odvozují jen formantem *-í* (*býčí*) a vytlačují z úzu některé útvary starší (*býkový*). Adj. látková vznikají pouze se suf. *-ový* (*voskový*, *škořicový*); suf. *-ěný* a *-ný* jsou v této funkci už neproduktivní. Konstituuje se kategorie adj. vyjadřujících podobnost, jejím prostředkem se stávají suf. *-ovatý* a *-ovitý* (*cibulovatý*, *jablkovitý*). U adj. vyjadřujících menší míru vlastnosti dochází k restrukturaci staršího typu *náčrvený* na *náčervenalý*. – Tradiční typ adj. kompozit s předním členem adj. a zadním desubstantivním (*ploskonohý*, *tvrdošíjný*) poněkud stagnuje, útvary s předním členem numerálním (*čtvernohý*) jsou však produktivní nadále. Kompozita se zadním členem deverbálním se nově objevují s předním členem v gen. tvaru (*chvályhodný*, *krvežíznivý*). Jako přední adverbiální člen se výrazněji uplatňuje jen *spolu-* (*spolubytný*). – Ve slovotvorbě sloves odvozených z interjekcí se vytváří ternární protiklad děje jednolitého, členěného a okamžitého (*chrčeti – chrkati – chrknouti*). U sloves deadjektivních se dostává do regrese protiklad i-kmenových tranzitiv (*-chuditi*) a ě-kmenových intranzitiv (*-chuděti*) a je nahrazen protikladem *-chuditi* : *-chudnouti*; intranzitiva ě-kmenová se nadále odvozují jen od adj. zakončených na *-ý* a *-ný* (*zkulhavěti*, *ztemněti*). Intranzitiva se dále často tvoří pomocí formantu *se* (*nasytiti* : *nasytiti se*). Novem bylo odvozování imperfektivních protějšků sloves na *-ovati* (*smilovati* → *smilovávati se*). Výrazně se rozvinul protiklad násobenost : nenásobenost. Prostředkem k jeho vy-

jádření byl sufix *-va-* (*mluviti → mluvívati*, *volati → volávati*, *trpěti → trpívati*). Jako prostředek expresivní se mohl i zdvojovat (*chodívávati*). Vývoj funkcí slovesných prefixů byl plynulý, intenzivnější byl pouze vývoj ↑distributiv. V této funkci se začal uplatňovat prefix *po-* u sloves prostých (*pobrati*, *potlouci*) a *z-* u prefigovaných (*zobláčeti*, *zvyrážeti*). Z předpon vyjadřujících míru děje se uplatňovalo *po-* ve významu míry malé: připojovalo se i k slovesům už prefigovaným (*poodpočinouti si*); fundující slovesa jsou však většinou imperfektiva (*potřásati*). Na významu zvolna nabývají mutační funkce prefixů, tzn. způsobující takovou změnu významu, v jejímž důsledku význam slovesného základu vyjadřuje pouze okolnost děje nového, naznačeného prefixem, např. *vydělati* (peníze) „činností dělání získat".

↑**Antroponyma** jsou doplněna frekventovanými křestními jmény *Adam* a *Veronika*. Počet církevních křestních jmen byl malý, a proto bývali lidé stejného jména stále častěji rozlišováni pomocí jeho domácké podoby (*Jan řečený Ješek*), n. prostřednictvím ↑příjmí (*Václav Chytrák*). – **Anoikonymie** prodělala převratné změny: (1) Pomístní jména vyjadřující pouze polohu pojmenovávaného objektu jsou nadále málo zastoupena. Předložkové útvary (*V koutech*, *V požářích*) jsou mnohdy těžko odlišitelné od zpřesňujících apelativních popisů (rybník *Pod lískami / pod lískami*). Ve výrazný typ se zformovala jen jména se suf. *-ský* označující polohu (*Benešovský* – les u Benešova) a patrně i detoponymická jména (↑jméno vlastní deonymické) se suf. *-sko* označující pozemky, kde zanikla ves (ves *Bělišov* > pomístní jméno *Bělišovsko*). (2) Jména vyjadřující druh pojmenovaného objektu byla velmi častá. Výrazné skupiny tvořily formace motivované rostlinstvem, terénními útvary, kvalitou půdy, vodami, živočišstvem a stavbami. Početně zastoupené typy představují jména se suf. *-ec* (*Hvozdec*), *-ek* (*Hájek*), *-í* (*Olší*), *-ice* (*Doubravice*), *-ina* (*Březina*), *-inec* (*Kozinec*), *-ště* (*Hradiště*), *-ka* (*Horka*), *-ník* (*Chmelník*), pl. podoby pomístních jmen (*Hory*, *Bahna*) a výsledky toponymizace (*Bor*, *Louže*); ↑proprializace. (3) Jména charakterizující pojmenovávaný objekt na základě jeho inherentní vlastnosti jsou nejčastěji motivována tvarem n. látkovým složením objektu, vyskytujícím se rostlinstvem n. živočišstvem. K produktivním formantům patří *-0* (fem.) (*Polom*), *-ec* (*Hlohovec*), *-ice* (*Bystřice*), *-ík* (*Strašidelník* – hora), *-ina* (*Křivina*), *-ka* (*Javoruvka*), *-ov* (*Hýlov*), *-í* (*Vrabčí* – potok), *-ný* (*Písečná*), *-ový* (*Lipová*). Posesivita a jiný vztah k osobě jsou nejčastěji vyjadřovány sufixy *-ín* a *-ov* (*Crhotín*, *Miličov*). – Hojná jsou dvouslovná pomístní jména (*Dědíkovo bláto*), víceslovná se častěji vyskytují až od 16. stol. (*Spálený starý dub*). Výrazně vzrůstá počet jmen něm. (*Geheg*, tj. obora) a dvojjazyčných (*Špičník – Spitzberg*). Od č. jmen se odlišují využíváním kompozice (Matúšová, 1995, 218). – **Slovní zásoba** se v souhlase s rostoucími nároky na spis. jaz. výrazně obohacovala. Zvlášť početná byla přejetí z lat. a z ř., a to hlavně proto, že odborné termíny se nepřekládaly ani nekalkovaly, ale ponejvíce se adaptovaly hláskovým přizpůsobením a zařazením do flexivních typů (*gramatika*, *diftoňg*, *puňkt* „interpunkční či diakritické znaménko", *metafora*, *sentencí*, *dialekt*). Četná byla také přejetí z něm., zvláště v oblasti vojenské a řemeslnické: *fenrych*, *knecht*, *šlachtordnung*, *šarmiclovati*; *verkpaňk*, *hoblík*, *pemerlín*. Řada přejatých slov byla původu románského a něm. je jen zprostředkovala: *kapitán*, *korporál*, *kvartýr*, *lajtnant*, *arkebuzar*, *oficír*... Přejatá slovesa jsou charakteristická příponou *-írovati* něm. původu: *turnýrovati*, *pasírovati*, *armírovati*, *traktýrovati*. Skrze dvorské prostředí pronikla i slova italská (*náve* „loď", *admirál*) a španělská (*armáda*, pův. „ozbrojené loďstvo"). Nepočetná je skupina slov rumunských, která do č. přišla valašskou kolonizací (*bača*, *brynza*, *gazda*, *salaš*, *žinčica*...) a rozšířila se zprvu v dial. vých. Moravy. Nové stylistické ideály, zejména zásada stylistické disimilace, si vyžádaly i rozmnožení slovní zásoby domácího původu. Synonyma se většinou derivovala podle produktivních slovotvorných modelů, jako synonyma se však uplatňovaly i přejaté ekvivalenty cizího původu (*vyčistiti aneb vypurgovati*).

Syntézu nového humanistického stylu s tradičními hodnotami dřívějších období představoval **nový biblický překlad** vytištěný pak jako *Bible kralická*. Jeho iniciátorem a překladatelem Nového zákona byl J. Blahoslav. V duchu jeho poznatků soustředěných zejména v 2. části jeho *Grammatiky české* přeložili bratrští překladatelé i Starý zákon. Jaz. a styl *Bible kralické*, mírně konzervativní v hláskosloví a morfologii, syntakticky bohatý, avšak bez výrazných skladebních latinismů a s širokou slovní zásobou, oproštěnou však od dobové příměsi slov cizího původu, se stal i v následujícím období barokním a obrozenském uznávaným vzorem jaz. vytříbenosti. – Humanistické č. byla věnována značná **teoretická pozornost**. Roku 1533 vyšla tiskem první česká mluvnice, *Grammatika česká* Beneše Optáta, Petra Gzella a Václava Philomatesa, která normovala grafický úzus, zavedla třístupňovou interpunkci a přinesla řadu doporučení morfologických, syntaktických a stylistických. Tuto gramatiku okomentoval a kritickými připomínkami doprovodil Blahoslav. V druhé části nazvané *Přidání některých věcí k Grammatice české příhodných* shrnul své zkušenosti překladatelské, uvedl výklad o přejatých slovech, pojednal o požadavcích na vysoký styl, o dialektech, uvedl příklady nevhodného i vhodného vyjadřování, předložil sbírku přísloví a rčení. Práci dokončil 1571, ve své době však nevyšla tiskem. R. 1577 vydal Matouš Benešovský gramatiku uvádějící deklinační a konjugační paradigmata. Ta jako první uvádí sedm pádů, upozorňuje na spjatost kategorie vidu a času, konstatuje už, že tvary opisného pasiva typu *vidín jsem* mají časovou platnost prézentní. R. 1603 vydal Vavřinec Benedikt Nudožerský knihu *Grammaticae Bohemicae libri II*. Je to první soustavná gramatika č. Koncepčně je založena na vzoru gramatik latinských (Priscianus, Ramus, Linacer). První kniha pojednává o výslovnosti, grafice a zejména o morfologii, stručnější druhá o syntaxi jednoduché věty chápané jako sledování kongruence a rekce. Ilustrační příklady pocházejí z biblického textu, ale autor zčásti přihlíží i k dobovým tendencím v hláskosloví a morfologii (↑gramatiky češtiny). – Latinsko-český slovník z r. 1560 je dílem Tomáše Rešela (Reschelius). Vznikl na základě slovníku Petra Dasypodia *Dictionarium latinogermanicum et vice versa germanicolatinum* z r. 1537. Vrcholem humanistické lexikogra-

fie jsou slovníky Daniela Adama z Veleslavína *Nomenclator quadrilinguis* a *Sylva quadrilinguis* (1598): uvádějí lat., řec. a něm. ekvivalenty č. slov a představují reprezentativní průřez dobovou slovní zásobou. Věcně řazený *Nomenclator* obsahuje přes 5000 subst. a asi 1700 adj., abecedně řazená *Sylva* uvádí také slovesa. Zvláštností je sedmijazyčný (latinsko-italsko-německo-charvátsko-maďarsko-polsko-český) slovník Petra Lodereckera z r. 1605. Vznikl doplněním Vrančićova pětijazyčného slovníku (Benátky 1596) o č. a p. (↑slovníky češtiny).

Lit.: Curín, F.: *Vývoj spisovné češtiny*, 1985, 38–56; Knop, A.: *Dějiny českého jazyka ve Slezsku a na Ostravsku*, 1967, 7–17; Havránek, B., Spisovná čeština za doby humanismu a bratrství a za doby baroka, in: *Vývoj spisovného jazyka českého. Československá vlastivěda, řada II, Spisovný jazyk český a slovenský*, 1936, 49–64; *HMČ*, 1986; Komárek, M.: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*, 1981; Komárek, M.: *Nástin fonologického vývoje českého jazyka*, 1982; Kopečný, F., K dobrým počátkům české gramatické tradice, *WSA* 9, 1982, 275–283; Králík, O., Humanismus a počátky českého mluvnictví, in: *Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi*, 1948, 253–275; Kyas, V.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, 1997, 182–210; Matúšová, J., Pomístní jména německého původu v Čechách, in: *PJČ*, 1995, 217–243; Michálek, E., Poznámky o využívání slovní zásoby v češtině humanistického údobí, *SaS* 1959, 88–96; Michálek, E., Příspěvek ke studiu slovní zásoby nejstarších památek Jednoty bratrské, *LF* 90, 1967, 386–393; Porák, J.: *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*, 1979; Porák, J. (ed.): *Práce z dějin slavistiky X. Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*, 1985, 1–124; Smith, N., Introduction, in: *M. Vavřinec Benedikt z Nudožer Grammaticae Bohemicae libri duo*, 1999, I-XXI; Šmilauer, V.: *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, 1960, 203–348; Šmilauer, V., Vývoj našich rodných jmen, in: Kopečný, F., *Průvodce našimi jmény*, 1974, 15–25; Vařeková, T., Humanistická perioda u česky píšících autorů, *SPFFBU* A 48, 2000, 101–115; Večerka, R.: *Die Anfänge der slavischen Sprachwissenschaft in den böhmischen Ländern*, 1996; Vintr, J., Terminologický systém Gramatiky české Jana Blahoslava, *LF* 95, 1972, 150–172; Vintr, J., Česká gramatická terminologie do roku 1620, *WSJ* 31, 1985, 151–185; Vintr, J., Grammatica Bohemica Matouše Philonoma Benešovského z roku 1577, in: *Slavic themes*, 1988, 387–396.

DŠ, JP

ČEŠTINA OBECNÁ

Užívá se v lingv. jako termín, ale i neterminologicky. Kromě toho je obsah sousloví závislý na tom, zda uživatel vychází z pohledu sociolingvistického, akcentujícího především stratifikaci ↑národního jazyka a komunikační zatížení jeho složek, n. čistě lingvistického, při němž usiluje o popis výrazových prostředků jednotlivých jaz. rovin v jejich geografickém rozrůznění a vývojových tendencích.

I. – 1. Ve starší lingvistice je **o.č.** synonymem k (neterminologickému) lidový n. obecný jazyk, tj. jaz. nikoli spis., ale ani úzce lokální nářečí, jaz. projevů praktického denního sdělování, ústních a soukromých. Již r. 1924 Havránek připomíná, že obecným jaz. rozumí ↑interdialekt, z nář. vyrůstající podobu nár. jaz. spojující větší území, a staví **o.č.** na roveň obecné hanáčtině n. obecné laštině. **O.č.** je v tomto pojetí útvar vzniklý nivelizací nář. vlastních Čech, tedy útvar geograficky omezený, a navíc v prostoru Čech regionálně rozrůzněný; toto rozrůznění je patrno dodnes (↑nářečí), i když celkově je **o.č.** daleko konsolidovanější než jiné interdialekty. Význam „**interdialekt vzniklý vývojem nářečí Čech**" má **o.č.** především v pracích dialektologických n. těch, které ze studia dial. vycházejí.

2. Spontánní mluvený jaz. soukromé a poloveřejné komunikace, regionálně i sociálně málo příznakový, který se z pozice jedné z nestandardních forem č. dostává do postavení jejího ↑**substandardu**, nižšího ↑standardu. Tento význam vznikl vývojem **o.č.** (1). Zejména po r. 1945 registruje totiž lingvistika šíření některých výrazových prostředků nivelizovaných č. nář. za hranice původní nář. oblasti, především do mluvy měst. Na rozdíl od tradičních nářečí **o.č.** v tomto období nemizí, ale naopak se v některých rysech rozvíjí, a dokonce působí i na normu veřejného vyjadřování, kde se stále více preferuje uplatnění n. iluze přirozenosti a živosti. Vliv má zřejmě i promíšení sociálních vrstev společnosti a změny koncepce vzdělávání s odklonem od tradic. Pozornost tomuto vývoji se zvýraznila počátkem 60. let díky diskusi o **o.č.** v *SaS* (1962–63) a díky zájmu o do té doby opomíjenou městskou mluvu a běžnou komunikaci vůbec. Sbližování spis. jaz. a substandardu **o.č.** vede k tomu, že jsou do ↑kodifikace pojaty jako dublety některé původně **o.č.** hláskové varianty výrazů n. tvaroslovné prostředky (např. *ulítnout* vedle staršího, dnes kniž. *ulétnout*, spisovným se stává *-ách* v lok. pl. typu *v kolečkách, v domkách*, sblížení tvarů dat. a akuz. *ke mně – na mě*, dříve pouze *na mne*, unifikace některých koncovek měkkých a tvrdých typů konjugace *já mažu, zakryju, namaluju*). Ustupují však i některé typické prvky č. interdialektu: mizí např. *ou-* na počátku slov, nekoncové *-ej-*, u mnoha slov i protetické *v-*. Tak se dříve výrazné rozdíly spis. č. a **o.č.** oslabují. **O.č.** v této modifikaci zaujímá v komunikaci postavení vyhrazené dříve pouze spis. jaz., je užívána v mluvených projevech i mimo soukromou sféru a mluvčími dobře znalými spis. jaz., oslabuje se tedy její příznak sociální. Zprostředkována médii, v nichž se užívá v pořadech se zvýšeným kontaktem s diváky, je pasivně vnímána na celém teritoriu, rozšiřuje své hranice a může působit i jako mluvní vzor mimo Čechy, ztrácí i příznak regionální. Často se o ní pak mluví jako o č. **koiné**, všeobecně akceptované nespis. podobě nár. jaz., a nově dokonce jako o „**druhém standardu**", tj. druhé celonárodní funkčně takřka neomezené jaz. normě fungující vedle „prvního standardu", spis. č. Toto pojetí akcentuje část pražských lingvistů (především Sgall) a je přijímáno zahraničními, zejména západními bohemisty; neodpovídá však zcela situaci moravské a slezské, kde si udržuje svou pozici v komunikaci jednak různou měrou nivelizovaný dial., jednak mluvená podoba jaz. spis. a **o.č.** je vnímána jako prvek cizí. Pásmo přechodu mezi spis. jaz. a **o.č.** je plynulé a v konkrétních projevech dochází ke **střídání** obou **kódů** (code switching), event. i jejich **míšení**. Nejde tedy v případě č. o skutečnou ↑**diglosii** (diferenci mezi „nižší" a „vyšší" podobou jaz., jež se liší funkcí a sociálním statutem uživatelů), i když se tento pojem v souvislosti s č. jaz. situací objevil.

3. V krásné literatuře je **o.č.** představena ve **stylizaci**, která je kromě autorského vědomí o stavu jaz. vázána obecnější koncepcí uměleckého vyjadřování doby. Ve star-

ší literatuře se zobrazuje **o.č.** na úrovni interdialektu, od 60. let se však uplatňuje, nejprve v překladu, pak i v nové tvorbě, v dialogu jako signál regionálně a sociálně nepříznakové živé řeči postav a s postupným stíráním hranice řeči postav a vypravěče proniká i do autorské řeči. Podobně může být užita i v publicistice, zejména v jejích uměleckých žánrech. Psaná forma textů fixuje znění výrazů a tvarů a posiluje postavení **o.č.** jako útvaru prestižního (↑národní jazyk).

II. V hodnocení jaz. prostředků má sousloví **o.č.** různou náplň podle toho, ke které jaz. rovině se vztahuje: (1) Na úrovni **syntaxe** výpovědi a textu jsou její podstatné rysy dány mluveností, expresivností a spontánností komunikátu; mohou být i sekundární. V tomto významu znamená charakteristika **o.č. spontánně mluvený projev**. (2) Ve vztahu ke **slovní zásobě** je označení **o.č.** užíváno ve výkladových slovnících pro výrazy sice ne plně spis., ale krajově neomezené a obecně užívané především v běžné mluvě. Hranice mezi spis. a nespis. je však plynulá, charakterizace téhož výrazu, a také uživatelské povědomí, se proto může lišit. V popisu **tvoření slov** je takto charakterizována např. velmi živá tendence k ↑univerbizaci. (3) V **hláskosloví** a **tvarosloví** se jako **o.č.** označují ty prvky, které odpovídají interdialektu Čech. V lingvistice na ně a jejich postavení v nikoli dialektové komunikaci upozornili nejdříve zahraniční bohemisté (Vey, H. Kučera). – **O.č.** (ve smyslu 2, event. 3) charakterizují zejména tyto rysy: [*í*] (psané obv. *ý*) na místě staršího *é* (*malý město*, *špinavý ruce*; *lítat*, *plínka*), *-ej-* na místě spis. [*í*] psaného obvykle *ý* (*novej kabát*, *takovejm hračkám*, *dotejkat se*, *ubejvat*, *sejrová*). V kořenech slov je dnes *-í-* velmi často neutrální spis. dubletou ke knižnějšímu *-é-* (*plamínek svíčky*, ale rostlina *plamének*, *plotýnka* vařiče, ale *ploténka* v páteři), zatímco *-ej-* je jen obecné (spis. *dotýkat se*, *ubývat*, *sýrová*) a varianty s *-ej-* jsou v textu s vyšší kulturní ambicí expresivní (*její bejvalej*; *posedla ho pejcha*, *tím se nebudu zabejvat*). Jen **o.č.** zůstává protetické *v-* (*von si to vodnese*). Jako obecná, event. **o.č.** jsou uváděna také výslovnostní zjednodušení souhláskových skupin jako [*šveska*], [*šak*], [*dibi*], vypouštění *j* ([*jak se menuješ*], [*ať sem de*]; [*sem*], [*sme*] atd. u auxiliáru *být* je však spis.) n. zánik slabičného *-l* v příčestích (*Petr to už přines včera*; *copak ti to neřek*). V tvarosloví je rysem **o.č.** (2), event. (3), unifikace koncovek instr. pl. zakončením *-ma* (*těma nejlepšíma výkonama*, *zahraničníma cestama*, *daňovýma přiznáníma*, *dobrýma vlastnostma*) a zánik vyjadřování všech rodových rozdílů v pl. adj. a zájm. flexe (*ty skutečně dobrý sportovci*, *všechny rozbitý vokna*; samostatný tvar pro neutrum se však udržuje jen v přísně spis. č. projevech). Ostatní projevy unifikačních tendencí se postupně stávají (hovorově) spis., srov. šíření koncovky *-ách* v lok. pl. n. sbližování konjugačních typů v rámci slovesných tříd.

Lit.: Bělič, J. (ed.): *Kultura českého jazyka*, 1969; Čermák, F. – Sgall, P., Výzkum mluvené češtiny: jeho situace a potřeby, *SaS* 58, 1997, 15–25; Daneš, F. ad.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997; Daneš, F., Čeština bez příkras a v plné kráse, *ČJL* 43, 1992–93, 180–183; Davidová, D. (ed.): *K diferenciaci současného mluveného jazyka*, 1995; Davidová, D. ad.: *Mluvená čeština na Moravě*, 1997; Diskuse o obecné a hovorové češtině, *SaS* 23–24, 1962–63; Eckert, E. (ed.): *Varieties of Czech. Studies in Czech sociolinguistics*, 1993; Havránek, B.: K české dialektologii, *LF* 51, 1924, 263–271, 337–358; Hoffmannová, J.-Müllerová, O. ad.: *Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách*, 1999; Hronek, J.: *Obecná čeština*, 1972; Hronek, J. – Sgall, P., Sbližování spisovné a obecné češtiny, *NŘ* 82, 1999, 184–191; Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*, 1986; Chloupek, J. – Nekvapil, J. (eds.): *Reader in Czech sociolinguistics*, 1986; Jančáková, J. ad. (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, 1995; Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, 1978; Krčmová, M.: *Běžně mluvený jazyk v Brně*, 1981; Krčmová, M., Termín obecná čeština a různost jeho chápání, in: *Č-US* 2, 2000, 63–77; Kučera, H.: *Phonology of Czech*, 1961; Müllerová, O. ad.: *Mluvená čeština v autentických textech*, 1992; Müllerová, O. – Hoffmannová, J., Čeština spisovná, hovorová, obecná… a hlavně mluvená, *SaS* 58, 1997, 42–54; Nebeská, I.: *Jazyk, norma, spisovnost*, 1996; Nešćimenko, G. P.: *Etničeskij jazyk*, 1999; Rusínová, Z., Jak je to s obecností obecné češtiny, in: *Č-US* 2, 2000, 79–83; Sgall, P., Havránkova koncepce rozvrstvení národního jazyka, *AUC-SlavPrag* 34, 1990, 83–92; Sgall, P., Spisovnost a kultura vyjadřování, *SaS* 55, 1994, 34–47; Sgall, P. ad.: *Variation in language – Code switching in Czech as a challenge for sociolinguistics*, 1992; Sgall, P. – Hronek, J.: *Čeština bez příkras*, 1992; Šrámek, R. (ed.): *Spisovnost a nespisovnost dnes*, 1996; Utěšený, S., K rozrůznění českého národního jazyka, *SaS* 41, 1980, 7–16; Vey, M.: *Morphologie du tchèque parlé*, 1946.

MK

ČEŠTINA OBROZENSKÁ

Spis. jaz. formovaný od 80. let 18. stol. do 40. let stol. 19. Zrušením nevolnictví r. 1781 byla uvolněna vázanost obyvatelstva k jistému území a vytvořily se předpoklady pro změny v národnostních poměrech. Obyvatelstvo z č. mluvícího venkova hromadně přicházelo za prací do poněmčených měst, v nichž se rozvíjel průmysl. Vytvářela se tak příznivá situace pro šíření osvícenských idejí obrody č. národa, jejichž iniciátorem byla inteligence. Mluvená řeč venkovského obyvatelstva byla silně teritoriálně diferencovaná, přitom rozdíly mezi dial. na Moravě a ve Slezsku byly v důsledku odlehlosti od středočeského inovačního centra výraznější než v Čechách. Při pohybu obyvatelstva se nejvýraznější rozdíly začaly postupně stírat. Č. ve městech, pokud se udržela, byla prosycena něm. lexikálními prvky a kalky, a funkčně byla, obdobně jako venkovské dial., omezena na oblast všedního života. Vládní politika s cílem vytvoření jednotného rakouského národa, jehož jaz. měla být něm., byla obrozenským procesem nakonec znemožněna. Prvními projevy obrozenských myšlenek byly **obrany č. jazyka**. Za první z nich se považuje edice spisu Bohuslava Balbína *Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica* (*Obrana jazyka slovanského, obzvlášť českého*), kterou pořídil r. 1775 Pelcl (spis sám vznikl už 1672). Povahu obrany měla také Pelclova *Předmluva k laskavému čtenáři*, která uváděla edici *Příhod Václava Vratislava z Mitrovic* (1777), a jeho *Akademická nástupní řeč o užitečnosti a důležitosti češtiny* (*Akademische Antrittsrede über den Nutzen und Wichtigkeit der Böhmischen Sprache* (1793)). Objektivně byly obrany nejúčinnější tehdy, když vzbuzovaly zájem o č. psanou literaturu poukazy na její bohatou historii a vysokou úroveň v dávných dobách. Edice děl staré literatury sehrály v obrozenském hnutí důležitou úlohu. K opětnému uve-

dení č. do sdělných oblastí, z nichž byla vytlačena, především do náročné literatury, bylo třeba nově kodifikovat **normu spisovného jazyka**. Možnost kodifikovat dobový jaz. literatury nižšího stylu (knížek lidového čtení, kramářských písní, lidového divadla) se nezdála vyhovující, protože pro náročnou literaturu nebyl vhodný. Barokní homilie, nejrozšířenější žánr předchozí epochy, byly osvícenské inteligenci věcně cizí. Alternativou byl příklon k jaz. starší literatury vysokého stylu. Východiskem **gramatické kodifikace** se proto stal literární úzus konce 16. stol. a jaz. Komenského. Tak koncipoval svou *Böhmische Grammatik* (1795) Pelcl, jistě pod vlivem Dobrovského, který také zpracoval pro jeho gramatiku oddíl o prozódii. Také rozdělení deklinačních typů subst. je tu převzato od Dobrovského. Tím se jeho východisko liší od Tomsova (*Böhmische Sprachlehre*, 1782) a Thámova (*Kurzgefasste böhmische Sprachlehre nebst böhmisch-deutsch- und französischen Gesprächen…*, 1785), která přihlížejí k morfologickému stavu současného úzu. Pelcl kodifikoval hláskosloví bez diftongu *ej* v koncovkách (nom. sg. *dobrý*), ale připouští jej v slovních základech (*hejbati*), diftong *ou* kodifikuje i v násloví (*oul*). Vyžaduje rozlišování dvojího *l*. Morfologie plně odpovídá vysokému stylu humanistické č., včetně kongruence přechodníků. Zavádí formu akuz.-nom. v pl. neživotných mask. (*duby, keře*). Syntax je věnována jednoduché větě, souvětí věnuje jen málo pozornosti. Obnovuje jevy vyššího stylu, např. gen. záporový, a vyžaduje gen. rekci u řady sloves. Oddíl o prozódii nepřijímá ani starý princip sylabický, ani časoměrný a formuluje základy prozódie sylabotónické. Obdobně jako Pohl doplňuje Pelcl gramatiku příklady rozmluv, jejich jaz. je však oproštěn od prvků běžně mluveného městského jaz. a od puristických neologismů. Dobrovský v gramatikách *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* (*Zevrubná učebnice českého jazyka*) (1809) a *Lehrgebäude der böhmischen Sprache* (1819) kodifikuje v podstatě stejný stav jako Pelcl, s výjimkou jediného *l* u Dobrovského. Koncepce gramatik Dobrovského je však odlišná: těžiště morfologických oddílů je tu v zevrubném popisu slovotvorby (v první verzi zabírá přes polovinu celkového rozsahu, v druhé asi třetinu). Tato zvláštní pozornost slovotvorbě měla pro další vývoj č. základní důležitost. V oddílu o syntaxi je mj. formulováno pravidlo o užití přechodníkových vazeb při totožnosti podmětů. Gramatická norma kodifikovaná Dobrovským byla všeobecně přijata, nejen pro jeho vědeckou autoritu, ale především proto, že vyhovovala snaze po stylovém odlišení jaz. literárního od běžně mluveného úzu. Proto také v dalším vývoji ustupovalo užívání diftongu *ej* ve slovních základech (*hejbati*) a *ou* na počátku slov (*oul*). V syntaxi bylo postupně osvojováno humanistické souvětí, ačkoli syntaktické části gramatik se složitým souvětím neobíraly. – Neuplatnily se snahy moravských obrozenců (Františka Dobromysla Trnky a Vincence Ziaka) o přiblížení spis. č. moravským dial. ani pozdější pokusy Kollára o hláskoslovné sblížení spis. č. s její variantou užívanou na Slovensku. – **Pravopis** byl postupně oproštěn od některých přežitků pravopisu bratrského: odstraněním jednotného psaní *y* po konsonantech *s, z* a také po *c* a zavedením *si, zi, ci* a *sy, zy* podle etymologie a morfologické analogie, tedy místo dosavadního *syn, sýla*, nom. a akuz. pl. *psy* bylo zavedeno psaní *syn* × *síla*, nom. pl. *psi* × akuz. pl. *psy*, pod. *zívati* × *pozývati*, lok. *na mezi* × gen. *břízy*; po *c* se začalo psát vždy *i* (*cit*, nom. pl. *otroci*). Ve 20. letech se v tisku začala zavádět **antikva** místo dosavadní **fraktury** a s tím souviselo odstranění spřežky ſſ a její nahrazení písmenem *š* s diakritickým znaménkem, dále označování kvantity *í* čárkou místo literou *j* a označování konsonantu *j* dnešním způsobem místo původního *g* (*její* místo *gegj*). Ve 40. letech se pak ve shodě s výslovností začalo psát *ou* místo tradičního *au* a tradiční *w* bylo nahrazeno grafémem *v* (*vinou* m. *winau*). **Interpunkce** se v počátcích obrození téměř nelišila od předchozího období: převládal princip pauzový (↑čeština 14. stol.). Avšak postupně, především v literatuře naučné, se prosazují prvky interpunkce syntaktické. Projevují se ústupem nesyntaktických čárek uvnitř jednoduché věty, důslednějším oddělováním vedlejších vět bez ohledu na jejich rozsah, oddělováním přístavků a přechodníkových vazeb. Odráží se v tom něm. vzdělání obrozenské inteligence: v něm. byl proces syntaktizace interpunkce pokročilý a v gramatikách se interpunkci věnovala pozornost. V č. však probíhal tento proces spontánně. (Ani syntax V. Zikmunda z r. 1863 se ještě o interpunkci nezmiňuje.)

Po stabilizaci gramatické normy bylo třeba doplnit **slovní zásobu**. Č., vytlačená na dlouhou dobu z převážné části literárních žánrů a především z oblasti vědy, postrádala potřebné okruhy slovní zásoby, hlavně odbornou terminologii a pak stylisticky příznakové lexikální vrstvy charakteristické pro poezii a beletrii vůbec. Pouze hudební terminologie, která se jako jediná díky jisté kontinuitě mohla opírat o barokní tradici (↑čeština barokní), byla doplněna dříve, a to v díle Jakuba Jana Ryby *Počáteční a všeobecné základy ke všemu umění hudebnému*, vydaném posmrtně r. 1817. Znalost humanistické č. uchránila Rybu před voluntaristickým neologizováním barokních gramatiků. Ryba zaváděl nové termíny v duchu humanistické č., tj. nepuristicky a ústrojně. Užívá termínů mezinárodních (*intonací*), slov původu italského (*fortepiano*), něm. (*valdhorna*) i vytváří č. ekvivalenty (*zpěvohra, odrážka…*). Na tento základ mohli navázat další tvůrci hudební terminologie, především J. N. Škroup. První obrozenská generace se spoléhala na spontánní rozvoj lexika v literární tvorbě. Ale překlady ze současných literatur evropských národů by se bez lexikálních neologismů nebyly obešly. Proto generace vedená Jungmannem vypracovala program cíleného obohacování lexika. Spočíval v obnovování zapomenutých staročeských slov, přejímání z teritoriálních dial., spontánním dotváření slovní zásoby v literárním procesu, přejímání slov z jiných sl. jaz., záměrném tvoření slov derivací a kompozicí a také v kalkování z cizích jaz. Tyto zdroje se uplatnily nestejnou měrou. Při vydávání děl starší literatury byla skutečně nově uvedena do úzu řada slov jako *doba, chorý, ješitný, vazba…*, některá, jako *hrot, jarý, nýti*, byla oživena rukopisnými podvrhy rukopisů Královédvorského a Zelenohorského. Teritoriální dial. nesplnily očekávání obrozenců, protože jejich úkonnost je užší než u spis. jaz. Přejímání z jiných slov. jaz. zato očekávání předčilo, jako zdroje se uplatnily především polština a ruština, v ome-

zené míře (v botanické terminologii) i srbocharvátština, slovinština a ukrajinština. Slova přejatá z polštiny, jako *okres*, *věda*, *mluvnice*, *podmět*, *obřad*, *opis*, *vzájemnost*, *zdroj*, *svěží*, *podlý*, *bádat*, *budovat*, a z r., jako *příroda*, *nápěv*, *záliv*, *závod*, obohatila především terminologické vrstvy slovní zásoby. Několik slov bylo přejato z Dobrovského spisu *Literarische Nachrichten von der Reise nach Schweden und Russland*, 1796 (*Literární zprávy o cestě do Švédska a Ruska*): *děva*, *nozdry*, *brvy*, *vkus*, *šum*, *vesna*, *pyl*, *vzduch*, *rov*, *zeleň*, *vojín*, *lepý*, *blahý*, *pěti*. Kromě terminologie se přejatá slova uplatnila jako prostředky básnického jaz. V největší míře se však prosadilo samostatné tvoření nových slov. Nejlepším předpokladem pro ně byl Dobrovského popis zákonitostí č. slovotvorby obsažený v jeho mluvnicích. Nové formace byly tvořeny v souladu se slovotvornými zákonitostmi č. a rychle se ujímaly. Uplatnila se zejména derivace nulovou příponou (*náběh*, *ohled*), sufixem *-ost* (*obraznost*, *pozornost*, *představivost*), *-stvo* (*obecenstvo*, *včelstvo*, také *svalstvo*, *horstvo*), derivace jmen nositelů vlastnosti různými sufixy, při níž se také uplatnily sufixy okrajové, kterých bylo využito k doplňování terminologie (*hraboš*, *outloň*, *mečoun*, *rypouš*, *prvok*, *bledule*, *sviňucha*). Umělecký styl využíval neologismů se sufixem *-ina* (*skalina*, *močálina*, *lučina*). Ve větší míře, než se předpokládalo, se uplatnily kalky v podobě složenin, a to v terminologii (*zeměpis*, *přírodozpyt*, *názvosloví*, *zákonodárce*). Pod vlivem Jungmannova slovníku se rozšířilo užívání slovesného prefixu *po-* ve funkci distributivní (*porozhazovati*), který zčásti vytlačil starší prefix *z-* (*zvyrážeti*). Postupně byl překonán přežívající barokní purismus a v terminologii se uplatnily i mezinárodní termíny (*logika* místo *umnice*, *fyzika* m. *silozpyt*). – Na těchto spolehlivých základech bylo možno vybudovat vědeckou terminologii různých oborů. Podíleli se na ní zejména Antonín Jungmann v oboru antropologie a lékařství, Josef Jungmann v literární teorii, Jan Svatopluk Presl v botanice, zoologii, chemii, Karel Bořivoj Presl v botanice, Josef Vojtěch Sedláček v geometrii, fyzice a matematice, Josef František Smetana ve fyzice, Antonín Marek v logice, František Palacký v psychologii a estetice.

↑**Antroponymie**: Docházelo k oživování slovanských jmen hodnocených jako jména národní. Uplatňovala se především antroponyma složená, a to staročeská (*Jaroslav*) i nová jména utvořená podle starobylých vzorů (*Krasoslav*, *Čechomil*), oblibu si získala i některá jména nesložená, jako např. *Zdeněk*, *Zdeňka*, *Růžena*, *Božena*, *Vlasta*. Národní jména byla zprvu pouze připojována k původnímu ↑vlastnímu jménu církevnímu jako projev vlastenectví pojmenovávaného (*Josef Krasoslav Chmelenský*), ale nakonec se prosadila i jako jména křestní. Přestože byla národní jména poměrně hojně využívána, dominovala i v tomto období jména barokní. Nečetná nová ↑**oikonyma** se tvoří stejně jako v 18. stol. (↑čeština barokní). – Završením snah o doplnění **slovní zásoby** je pětidílný Jungmannův *Slovník česko-německý* (1835–1839). Shrnoval č. slovní zásobu počínaje starou dobou až do současnosti (celkem 119 076 hesel) včetně slov nově vytvořených a přejatých z jiných sl. jaz., zejména z polštiny (asi 1200 přejetí), vedle 600 slov z r. a 100 z jaz. jihoslovanských. Tímto dílem byly antikvovány obrozenské slovníky starší, zejména Karla Ignáce Thána, zasažené ještě doznívajícím voluntaristickým neologizováním, např. odvozování adjektiv sufixy *-čný* (*panujičný*), *-čivý* (*urážčivý*), *-ovní* (*zaopatřovní*). Slovník německo-český vydal z Jungmannova materiálu Josef Franta Šumavský pod názvem *Deutsch-böhmisches Wörterbuch* 1844–1846. – V jaz. č. **obrozenské publicistiky** představovaly výrazný krok ke kultivovanému úzu Kramériem redigované *Kramériusovy císařsko-královské pražské poštovské noviny* od r. 1789. – Obrozenský **básnický jazyk** zpočátku stavěl na sylabickém principu a využíval dobové slovní zásoby (Thámova družina). Puchmajerova první novočeská škola básnická přechází na princip sylabotónický Dobrovského. Při překladech se autoři nevyhnuli ojedinělým neologismům, např. u Puchmajera jsou to slova přejatá z p. originálů. Pokusy o obnovení poezie časoměrné jsou zprvu formově značně nedokonalé, o básnický jaz. lexikálně bohatý začali usilovat až pozdější tvůrci. Rozvoj synonymie je zřejmý zejména v básnických překladech Jungmannových. Prvním z básníků usilujících o osobitý styl byl Milota Zdirad Polák sbírkou *Vznešenost přirozenosti* (1819). Množství užitých neologismů vedlo autora (podobně jako Jungmanna v jeho překladech) k doplnění sbírky diferenčním slovníčkem vysvětlujícím jejich význam. Jsou to útvary jako *bezdno*, *dalekohled*, *hrubolátný*, *lepotvorý*, *mlhohvězda*… Na konci upozorňuje autor na některé frekventované typy neologismů: jména se sufixem *-ina* (*jezeřina*), *-iště* (*modřeniště*), *-o* (*bělo*, *šedomodro*) a složeniny (*čarokrásný*, *květolící*, *světokoule*). Většina neologismů jsou tu slova čtyřslabičná (v základním tvaru n. s koncovkami). To umožňovalo zpestřit rytmus veršů proti jednotvárnému trocheji jeho předchůdců. Kollár, pokračující v tomto rétorickém stylu zaměřeném na formu, oživoval i poezii časoměrnou v dokonalejší formě než jeho předchůdci. Poezie Čelakovského jako novou hodnotu přináší zvukosled: opakování stejných hlásek, anafory a epifory. Básnický jaz. Máchův byl opřen o jiné tvárné principy: lexikálně se neliší od dobového úzu, novum však představuje jeho syntax. Uvolnění sémantických vztahů mezi syntagmaty pomocí transpozice (*večerní máj* místo *májový večer*) dosahuje odstínů neurčitosti, které dávají možnosti volnější, vrstevnaté a emocionální interpretace. Výrazným tvárným prostředkem je nu eufonie. Mácha úspěšně završil úsilí o vytvoření básnického jaz. ekvivalentního ostatním evropským literaturám. – Klidnější byl vývoj **jazyka české prózy**. Stabilizoval se postupně na standardu daném dobovými gramatikami a nebránil se jisté archaizaci, pokud směřovala k ideálu vyššího stylu, zejména ve stavbě souvětí. – Lidové **divadlo**, které mělo nepřetržitou tradici, se za obrození oprošťovalo od sporadických nář. prvků. V některých hrách přežíval náznak diferenciace postav jazykem. Dialogy obrozenských her byly zprvu psány jaz. knižním s dobově obvyklým nevelkým kolísáním v hláskosloví a morfologii. Nové kvality přinesl teprve jaz. dramat Tylových, a to výrazným zživotněním dialogů. – Předpoklady pro návrat č. do oblasti vědy byly vytvořeny doplněním nejzávažnějších mezer v odborné terminologii. Od r. 1820 mohl začít vycházet první č. vědecký časopis *Krok*, od r.

1827 *Časopis Českého museum*. Jaz. vědy od počátku navazoval na humanistické dědictví, zejména v syntaxi, a to včetně slovosledných a konstrukčních latinismů, jako je koncové postavení slovesa, hojné participiální vazby, vazba ↑akuzativu s infinitivem, úsilí o obnovení ↑periody (↑čeština humanistická). – Ve 40. letech 19. stol. byl program č. jaz. obrození splněn: byla kodifikována gramatická norma spis. jaz. a postupně uvedena do širokého úzu; byla doplněna jeho slovní zásoba tak, aby vyhovovala požadavkům literatury vyššího stylu a odborného stylu vědeckého. Č. byla znovu uvedena do všech funkcí, z nichž byla v předchozím údobí částečně n. úplně vytlačena. Počet uživatelů spis. jaz. podstatně vzrostl a č. se tím zařadila po bok jaz. jiných středoevropských národů.

Lit.: Hauser, P.: *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*, 1979; Havránek, B., Vývoj spisovného jazyka českého, in: *Československá vlastivěda, řada II, Spisovný jazyk český a slovenský*, 1936, 79–106; Havránek, B.: *Studie o spisovném jazyce*, 1963, 164–199; *HMČ*, 1986, 255–340; Jedlička, A.: *Josef Jungmann a obrozenská terminologie literárněvědná a linguistická*, 1949; Kamiš, A., Jazyková norma a jazykový úzus raně obrozenské doby, in: *Studia Slavica Pragensia B. Havránek octogenario oblata*, 1973, 89–96; Kamiš, A.: *Slovní zásoba české publicistiky 18. století*, 1974; Klimeš, L.: *Příspěvek k vývoji české slovní zásoby v době obrozenské se zvláštním zřetelem k jazyku Fr. Palackého a Pavla Josefa Šafaříka*, 1967; Kopečný, F., Zu Dobrovskýs Reform der tschechischen Orthographie, *WSA* 4, 1979, 407–412; Orłoš, T. Z.: *Tysiąc lat czesko-polskich związków językowych – Tisíc let česko-polských jazykových vztahů*, 1993; Polková, T., Slovesná prefixace v Rukopise královédvorském, *SPFFBU* A 47, 1999, 143–155; Pokorná, E., O vlastních jménech v Jungmannově slovníku, *ZMK* 14, 1973, 687–691; Svoboda, K.: *Kapitoly z vývoje české syntaxe, hlavně souvětné*, 1988; Sochorová, L. (ed.): *Sousedské divadlo českého obrození*, 1988; Šlosar, D. – Štědroň, M., Podíl Jakuba Jana Ryby na vzniku novočeské hudební terminologie, *SPFFBU* H 19–20, 1984, 43–51; Šlosar, D. – Štědroň, M., František Martin Pelcl: Akademická nástupní řeč o užitečnosti a důležitosti češtiny, *SPFFBU* H 23–24, 1988, 67–94; Šmilauer, V., Vývoj našich rodných jmen, in: Kopečný, F., *Průvodce našimi jmény*, 1974, 25–29.

DŠ, JP

ČEŠTINA POOBROZENSKÁ 19. STOL.

Obrozená č. vyvíjející se opět na základě vnitřních vývojových zákonitostí. Počínaje 40. lety 19. stol. užívání spis. jaz. nebylo už záležitostí úzké vrstvy vzdělanců. Rozvíjela se publicistika, divadlo, později také č. střední školství. Č. pronikala i do vnitřní administrativy a počet jejích aktivních uživatelů výrazně vzrostl. Začala se formovat její mluvená forma. V Čechách stíráním nářečních rozdílů vznikala ↑**obecná čeština**, ponechávající si hláskové podoby společné všem dial. na území Čech (diftongizaci *ý* > *ej* a úžení *é* > *í*, protetické *v-*) i některé jevy morfologické, jako unifikované koncovky *-ama/-ema* v pl. deklinaci jmen. **Spisovná č.** se začala opět přirozeně vyvíjet podle vnitřních vývojových zákonitostí a začala se vzdalovat obrozenské kodifikaci založené na jaz. humanistickém. Skladba souvětí se zjednodušovala, nastal pozvolný ústup přechodníků, za obrození výrazně oživených. Rozvíjela se a ustalovala frazeologie mluveného jaz. a rozšiřovalo stylistické rozpětí spis. jaz. Doplňovala se slovní zásoba, především v okruzích terminologických, nově vznikající terminologie byla kodifikována a zaváděna do škol. Po rozdělení pražské univerzity na č. a něm. r. 1882 pronikla č. i do univerzitní výuky. Tento vývoj přijímala dobová jaz. teorie jen zčásti, v oblasti slovní zásoby, nejednotné však byly názory na rozvoj gramatické a syntaktické stavby spis. č. Většina jazykovědců zastávala i v 60. letech a později názor, že kritériem jaz. správnosti je ↑čeština humanistická, odchylky od ní považovala proto za nežádoucí a viděla v nich znak úpadku. Do 90. let byl tento názor obecně přijímán. Toto stanovisko bylo překonáno teprve Gebauerem a jeho školou. – **Básnický jazyk** byl doveden k modernějšímu výrazu již Máchou na konci období obrozenského. Od Máchova básnického jaz. vede pak přímá cesta k jaz. Hálkovu a Nerudovu, který jej rozvíjí dále, především aktualizací sémantické stránky. Neruda přitom využívá kontrastu tradičních poetismů s lexikem lidovým z pražského mluveného jaz. Máchovská eufonie načas ustupuje do pozadí a rozvíjejí ji pak lumírovci, pro něž je dominantou básnického jaz. vedle lexikálních poetismů právě větná melodie. Lumírovská škola vnesla do básnického jaz. přejatá slova, jak evropské internacionalismy, tak zejména lexikální prvky z oblasti románské. Ve 40. let. se začal výrazně rozvíjet i **jazyk prózy**. Důležitou úlohu tu sehrál Tyl. Jistým předstupněm přitom byl jaz. jeho divadelních her ze současnosti. Tyl si uvědomoval, že spis. č. obrozenského standardu působí v dialozích nepřirozeně, a proto začal postavy charakterizovat řečí, přičemž bohatě využíval frazeologie mluveného jaz. a dokonce některé lidové postavy náznakově charakterizoval hláskovými a lexikálními prvky obecné č. Své povídky vydával Tyl ve 30. letech původně časopisecky, r. 1844 pak sám připravil jejich knižní vydání ve svých sebraných spisech. To se jazykově v mnoha ohledech liší od původní časopisecké verze: celkově je možno rozdíly charakterizovat jako projev ústupu neživotných, knižních prostředků. Úpravy se týkají tvarosloví (např. odstraňování arch. tvarů min. času typu *bývali jsou*), syntaxe (odstraňování archaických spojek *nobrž, an, jakkoliv*, odstraňování gen. slovesných rekcí, vazeb akuz. s inf., modálních konstrukcí dat. se sponou a inf.) i slovosledu (přeřazování verba finita z koncového postavení do pozice podle AČ, příklonky *se* na druhé místo ve větě). Tuto modernizaci jaz. ještě nepochopili Tylovi současníci, ale až generace následující (Havlíček a Neruda). V próze však Tyl (stejně jako např. Mácha) zůstával v mezích spis. jaz. Prvky jaz. lidového začala přejímat teprve Němcová. Byla dobrou znalkyní lidového jaz., zejména č. dial. severovýchodního z kraje svého dětství a dial. chodského z okolí Domažlic. K využívání nář. prvků se rozhodla při vydávání 2. a zejm. 3. svazku *Národních báchorek a pověstí* (např. *bandory* „brambory“, *hamonění* „tlachání“, *výdunek* „vyfouknuté vejce“; hláskové podoby jako *charpa* „chrpa“, *týle* „tele“, *povědít*). K tomu přistupuje i využívání lidové frazeologie v dialozích. Část dobové kritiky přijala tento krok s nepochopením. Užívání dialektismů jako prostředků charakterizujících postavy n. prostředí se však šířilo a vyvrcholilo v realistické próze a dramatu na sklonku stol. – O modernizaci **jazyka publicistiky** se zasloužil Havlíček Borovský jednak syntaktickým zživotněním jaz., jednak jeho obohacením

o evropské internacionalismy, jako *absolutismus*, *demokracie*, *kompromis*, *propaganda*, o slova přejatá z francouzštiny, jako *debata, pikantní, žoviální*, a dokonce – v rozporu s dobovými tendencemi – i z něm., jako *balast*, *šlendrián*, *špicl*. Jeho záměr je patrný z toho, že nově přejatá slova vysvětluje č. ekvivalenty n. parafrázemi a tak připravuje půdu pro jejich zdomácnění. Tak byly překonány puristické tendence z počátku obrození (↑purismus). Znamenalo to rozšíření výrazových a stylistických možností publicistického jaz. a překonání lexikální izolace č. publicistiky vůči jaz. jiným, neslovanským i slovanským. – Hudební **terminologie** byla dotvořena a shrnuta Škroupem v díle *Počátky hudební – Názvosloví hudebního umění*, otištěném jako příloha *Časopisu Musea Království českého* r. 1850. Škroup se v předmluvě distancuje od purismu. Mohl navázat na základy položené J. J. Rybou a vytvořit spolehlivou pojmovou soustavu, na níž pak další období nemuselo nic podstatného měnit. R. 1850 vyšla i další důležitá kodifikační práce pro terminologii státní správy a veřejného života: *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs. Deutsch-böhmische Ausgabe (Právní a politická terminologie pro slovanské národy Rakouska. Německo-české vydání)*, zpracovaná komisí, v níž byli zastoupeni i Šafařík, Erben, Kollár a Šembera. Znamenala doplnění tradiční právní terminologie novými slovy, zčásti mezinárodními, zčásti č., a to zejména tam, kde měla být užívána širšími vrstvami (*četník*, *dražba*, *služné*, *úrok*, *ústava*, *závět*). Velký význam měl *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy*, vydaný r. 1853, protože umožnil šíření kodifikované terminologie mezi široké vrstvy obyvatelstva. Tento slovník např. kodifikoval užívání řady sufixů *-ný*, *-natý*, *-itý*, *-ičitý*, *-ičný/-ečný*, *-ový*, *-istý*, *-ičelý* v názvech chemických složenin podle mocenství prvků. Racionálně byla založena i Tyršova tělocvičná terminologie: každému formantu byl přiřazen pevný význam, např. bezformantová dějová jména jako *leh*, *klek*, *vis* pojmenovávala polohy, dějová jména se sufixem *-ka* (*skrčka*, *roznožka*) tělocvičné úkony, slovesné prefixy měly přesně vymezené významy prostorové (*upažit*, *vzpažit*, *předpažit*, *zapažit*, *připažit*), sufix *-mo* způsob provedení (*skrčmo*, *roznožmo*, *ležmo*). Tato otevřená soustava dovolovala plynulé doplňování. Byla zavedena v tělocvičné organizaci Sokol, rychle se rozšířila a s malými úpravami se jí užívá dodnes. Odborný styl využíval komplikovaného souvětí s početnými vedlejšími větami, věty však ještě byly v průměru kratší než později a stupeň kondenzace nízký.

Pohyb v normě: U sloves typu *krýti* a *kupovati* proniky do spis. jaz. analogické tvary 1. os. sg. *kryju* a 3. os. pl. *kryjou*, Gebauerovská kodifikace je však nepřijala. Jistý vývojový pohyb je patrný v užívání přechodníků. Byly prostředkem pouze jaz. psaného, jak je patrné např. z rozdílů ve frekvenci ↑**přechodníků** v Tylových dramatech: v dialozích se vyskytují velmi zřídka, ve scénických poznámkách jsou však běžné. Do konce stol. zcela vyšel z úzu přechodník minulý imperfektivních sloves (*volav*, *volavši*, *volavše*) a výrazně se zmenšila frekvence přechodníku přítomného sloves perfektivních, užívaného k vyjadřování předčasnosti ve futuru n. i předčasnosti v minulosti (*spatře*, *spatříc*, *spatříce*). Užívání zbylých tvarů přechodníků (tj. přechodníku přítomného imperfektiv a přechodníku minulého perfektiv) se stalo řidším a do konce stol. nabylo stylistického příznaku knižnosti. Došlo k rozkolísání **derivace relačních adj.** sufixy *-ní* a *-ný*. Šafařík, veden svým slovanským jaz. povědomím, prosazoval sufix *-ný*. Ten se načas zčásti ujal, zejména při derivaci z cizích základů (*adjektivný*, *passivný*, *normálný*), ale i od konkrét původu domácího (*očný*, *silničný*), nejčastěji ovšem s dubletami na *-ní*. Ke konci stol. se pak ustálil stav, v němž má převážná většina relačních adj. sufix *-ní*. – Rychlý lexikální rozvoj, rozšiřování stylového rozpětí spis. jaz., vývoj frazeologie a zejména skutečnost, že se úzus v některých aspektech vzdaloval prvoobrozenské kodifikaci, podnítily kritické hlasy, podle nichž měl přirozený rozvoj jaz. rysy úpadku. Výrazem postoje většiny jazykovědců bylo vydávání matičních ***Brusů jazyka českého*** (1. vyd. 1876, 2. vyd. 1881, 3. vyd. 1894). Kritériem správnosti měla být stará č. až do doby Komenského, lidová mluva a analogie k jiným slov. jaz. Z nového jaz. byly uznávány jen podoby užívané obrozenci v 1. pol. stol. až po Jungmanna. Brusy mívaly dvě části: tvarosloví a slovník. V tvarosloví se vycházelo z předpokladu přímočarého historického vývoje, nikoli ze současného úzu. Doporučovaly se proto např. podoby *kosť* a *hosť*, podporovaly se alternace kvantity při skloňování, nerealisticky se doporučovalo velmi komplikované čtení matematických výrazů. Rozsáhlý dodatek se pokoušel kodifikovat deklinaci přejatých slov a vlastních jmen v podobě co nejbližší jaz. výchozím, zvl. lat. a ř. Slovníková část zamítala ↑kalky z něm. jako *obmeziti*, *obdivovati*, *podmiňovati*, *přeháněti*, *sděliti*, *plnoletý*, *vlastnoruční*…, ale také slova, pro která pouze nebyly doklady ze starého jaz., jako sloveso *líčiti* „klást nástrahu“, *podceniti*, *podezřívati*, *poškoditi*, adj. *kýžený*, řadovou číslovku *miliontý*. Často se slovníková část pokoušela obnovit staročeské vazby, jako např. *doufati čeho*, *čekati čeho*, *žádati čeho*, *dlužiti se v něco* apod. Pozdější vydání, zejména třetí, od těchto požadavků zčásti ustoupila. V poměru k přejatým slovům zastávaly *Brusy* puristické stanovisko: i užívání cizích slov, která neměla č. protějšky, jako *politika*, *statistika*, *magnetický* apod., považovaly za dočasné provizorium do doby, než budou č. protějšky vytvořeny. *Brusy* byly zčásti úspěšné v odstraňování germanismů, jaz. praxi ovlivňovaly jen málo. Neúspěšné byly tam, kde se jejich doporučení zakládala na nepochopení zákonitostí jaz. vývoje, n. kde vedla k zúžení výrazových schopností jaz. Četné příručky brusičské povahy od jiných autorů (Bartoše, Praska, Hattaly) se zčásti opíraly o nář. a jaz. lidový, ale společným jejich rysem s *Brusy matičními* bylo nedbání živého úzu, měnících se potřeb jaz. a snaha usměrňovat jaz. zvenčí. Z množství autorů snažících se tehdy zasáhnout do jaz. dění bylo jen málo těch, kteří se propracovali k hlubším teoretickým východiskům. Patřil k nim Durdík. Ve spise *Kallilogie čili o výslovnosti* (1873) zastává často stanovisko odlišné: jaz. musí mít volnost, nelze jej spoutávat uměle, apriorně stanovenými zákony. Jaz. zákony jsou podle Durdíka srozumitelnost a libozvučnost. O výsledcích jaz. vývoje nerozhodují jazykovědci v polemikách, ale „živá jazyková skutečnost, totiž dobří

spisovatelé". Durdíkovy originální myšlenky neměly široký vliv, ale zčásti jimi byl ovlivněn Bačkovský, který zaujímal realističtější stanovisko než autoři Brusů; ↑purismus. – Z **jazykovědné produkce** poobrozenské doby před Gebauerem měla trvalý význam první samostatná syntax č. *Skladba jazyka českého* F. Zikmunda z r. 1863, Šemberův popis dialektů *Základové dialektologie československé* z r. 1864 a Bartošův popis *Dialektologie moravská I-II* z let 1886–1895. Hlubší poznání zákonitostí vývoje jaz. spolu s odklonem společenského vědomí od historismu dovolilo Gebauerovi položit spolehlivější základy pro popis jeho současného stavu. Jeho *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské I-II* (1890) vytvořila kodifikační základ pro další období. Chápání současného jaz. jako výsledku historického vývoje je nejzřetelnější v hláskosloví, kde se po stanovení inventáře hlásek vypočítávají všechny historické změny, jimiž mohly projít. Obdobně je tomu v tvarosloví, kde se deklinační paradigmata stanoví podle někdejší kmenotvorné hlásky. Avšak historický přístup přinesl i pozitivní hodnoty: popis hláskosloví je mnohem zevrubnější než v kterékoli dřívější gramatice, tvaroslovný popis se vyrovnává i s nepravidelnostmi a výjimkami. Gebauer přihlíží i k dobovému živému úzu, a proto např. odstraňuje *Brusy* uměle zaváděnou měkkost posledního konsonantu u jmen typu *kost*, kodifikuje deklinaci posesivního zájmena *její*, odmítá uměle prosazovanou deklinaci příjmení typu *Martinů* (tj. gen. *Martinova*, dat. *Martinovu*…). Běžně uvádí tvarové dublety, živé uzuální formy přitom někdy označuje jako novotvary, ale připouští jejich koexistenci. Syntax pojednává jak o syntaktických funkcích slov a tvarů, tak o větných členech a o souvětí. Zde je Gebauer poměrně archaický, doporučuje udržování gen. rekcí, starých funkcí inf.; na druhé straně odmítá humanistickou vazbu akuz. s inf. Syntaktická část znamená pokrok v soustavnosti popisu; ↑gramatiky češtiny. – Ze sklonku stol. se datuje pokus o **shrnutí dobové slovní zásoby**. Podnikl jej F. Š. Kott *Česko-německým slovníkem, zvláště gramaticko-fraseologickým*. V sedmi dílech a třech svazcích tzv. *Příspěvků*, které vyšly v letech 1878–1906, sepsal slovní zásobu včetně archaismů, výrazů nářečních a frazeologismů. (Vydatně přitom čerpal ze slovníku Jungmannova.) Jeho nevýhodou byla jednak neujasněnost lexikografické teorie, v jejímž důsledku jsou uváděna vedle sebe slova různé provenience a různých funkcí, jednak dodatečné doplňování vedoucí k tomu, že se abecední řazení ve slovníku opakuje osmkrát. Tyto vlastnosti způsobily, že slovník měl malý dosah pro praxi. – Č. vstupovala do 20. stol. jako spis. jaz. funkčně diferencovaný a stabilizovaný.

Lit.: Dvořák, E.: *Přechodníkové konstrukce v nové češtině*, 1983; Grepl, M., Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie, *SPFFBU* A 6, 1958, 74–87; Havránek, B., Vývoj spisovného jazyka českého, in: *Československá vlastivěda, řada II, Spisovný jazyk český a slovenský*, 1936, 106–130; Havránek, B.: *Studie o spisovném jazyce*, 1963, 200–214; Hošnová, E.: *K vývoji české syntaxe (ve vědeckých textech z poslední čtvrtiny 19. století)*, 1994; Stich, A., Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy, *StS* I, 1974, 95–139; Stich, A., O počátcích moderní spisovné češtiny, *NŘ* 74, 1991, 57–62; Syllaba, T.: *Jan Gebauer*, 1986, 105–160.

DŠ

ČEŠTINA 1. POL. 20. STOL.

Útvar, jehož spis. podoba byla založena na Gebauerovské kodifikaci a mluvené podoby byly představovány na většině území ↑obecnou češtinou, na menšině ve východní části ustupujícími teritoriálními dial. a interdialekty. (O jaz. cikánské (romské) populace na našem území viz Lesný v Československé vlastivědě III, 1934.) Už od 90. let 19. stol. ustupoval č.-něm. bilingvismus č. inteligence díky rozšíření č. středního i vysokého školství. (O jaz. početné něm. menšiny na našem území viz Schwarz v Československé vlastivědě III, 1934.) Ve 20. stol. pokračoval proces stírání rozdílů mezi teritoriálními dial.: pokročilý byl zejména na území Čech, odkud se obecná č., od původu středočeský interdialekt, začala v modifikované podobě šířit i na západní Moravu a v období po první světové válce ovlivnila i městskou mluvu brněnskou jako komunikační prostředek vzdělaných vrstev. Obecná č. tak překročila své interdialektové východisko a stala se útvarem s širší úkonností ve sféře mluvené komunikace. Ústup teritoriálních dial. měl protějšek v rozvoji dial. sociálních, z nichž některé, jako např. argot lupičský, měly kořeny už v 16. stol. Tak se vedle profesní mluvy různých oborů rozvíjel ↑slang studentský, vojenský, sportovní aj. Z ↑argotů se uplatňovala mluva zlodějů a prostitutek. – Vznik samostatného československého státu vedl k rozšíření funkcí spis. č. zejména o oblast státní správy a vojenství, rozšířilo se její užívání v oborech technických, ve sportu apod. Rozvoj č. publicistiky zprostředkoval znalost spis. jaz. v širokých vrstvách, rozhlas rozšířil znalost spis. výslovnosti. Rozmach č. literatury a rozšíření stylistického rozpětí spis. jaz. vedly k tomu, že pocit národního ohrožení za 2. světové války nevyústil v obranářské postoje, ale měl za následek zvýšení prestiže spis. jaz., v němž se obecně viděla kulturní hodnota posilující národní vědomí. Relativně krátké období něm. okupace přestál jaz. – přes smrtelné ohrožení národa samého – ještě beze škod. – Do 20. stol. vstoupila spis. č. s poměrně stabilizovanou normou. Původní Gebauerova kodifikace se v dalších modernizovaných modifikacích (Gebauer-Ertl, Gebauer-Trávníček) stala základem školských učebnic až do druhé světové války. První *Pravidla českého pravopisu*, vydaná r. 1902, obsahovala vedle poučení o grafické stránce psaného jaz. i přehled jeho morfologie. Další jejich verze, počínaje vydáním 1903, se koncepčně přikláněly ke konzervativnějšímu pojetí, které se projevovalo v morfologii omezováním dublet ve prospěch tvarů starších, omezováním kolísání v délce samohlásek tím, že byly předepisovány alternace v duchu přímočaré pravidelnosti (např. v odvozeninách *dohlížitel*, *řikadlo*…) apod. Jistou liberalizaci přinesla Pravidla (1913), která upustila od požadavku zachovávat u slov přejatých z lat. i z jiných jaz. výhradně původní grafickou podobu. Tatáž Pravidla však přinesla archaizaci kodifikace morfologické v duchu přímočaré pravidelnosti bez výjimek. Teprve Pravidla (1941) respektovala více objektivní stav jaz. a připustila větší množství tvaroslovných dublet, poměrně málo ústupků učinila ve střídání samohláskové kvantity při odvozování (stále jako jediné byly kodifikovány podoby jako *pokryvač*, *ličidlo*…). Jistá diskontinuita morfologické kodi-

fikace v Pravidlech 1. pol. 20. stol. byla důsledkem neujasněnosti teoretických východisek. – Spis. výslovnost nebyla na rozdíl od grafiky kodifikována obecně závaznými pravidly. Po průkopnické *Kallilogii* J. Durdíka vyšla 1909 *Novočeská výslovnost* A. Frinty, opírající se o výslovnost intelektuálních vrstev pražských. Další popis výslovnosti podal Trávníček (*Správná česká výslovnost*,1935, *Spisovná česká výslovnost*, 1940), otázkami výslovnosti se obíral i Weingart. Komise pro kodifikaci výslovnosti byla ustavena při České akademii věd teprve v době 2. světové války a výsledek její práce, kniha *Výslovnost spisovné češtiny I*, byl vydán až na počátku 2. pol. stol. – Jazyk beletrie: Č. poezie po 90. letech 19. stol. opustila tvárné principy školy lumírovské: na eufonii zaměřený básnický jaz., přesycený poetismy zčásti už otřelými, pro nějž byly charakteristické slovosledné inverze. Nahradila jej básnickým výrazem zaměřeným na aktualizaci významu. Básnický jaz. se diferencuje do různých směrů zaujímajících širokou škálu od prozaizujícího křídla, které rozšířilo výrazové možnosti širší škálou lexika, až po tvorbu poetistů, v níž se cílem tvorby stalo básnické slovo samo. V próze bylo užívání dialektismů v realistické a naturalistické próze na ústupu, začaly se uplatňovat prvky obecné č.: průkopnické postavení má Čapek-Chod, po něm se obecná č. jako prostředek charakterizace objevuje u Šrámka, Haška ad. Slangové a argotové výrazivo najdeme u Poláčka, Basse a Těsnohlídka. Důležitější je však celkové zživotnění jaz. prózy, ústup knižních prostředků a využívání prvků hovorových u Čapka, Olbrachta, Majerové ad. Vcelku osamocený byl zprvu Vančurův pokus o využívání značného stylového rozpětí (od archaismů až k formám nespis.) nikoli k charakterizaci, nýbrž k záměrnému vytváření kontrastů se silným emotivním nábojem. S jistým zpožděním za prózou se vyvíjí i jaz. dramatu: živý jaz. založený na hovorovém úzu proniká do dramatické tvorby dílem K. Čapka. – Publicistický jaz. se diferencuje: důležitou úlohu v konstituování vytříbeného publicistického stylu měly především *Lidové noviny*. Protiklad měly v části bulvárního tisku, který jako stylotvorného prvku využíval automatizovaných zplanělých klišé. Vedle toho v publicistice přežíval styl využívající rétorických prostředků. – Se vznikem samostatného československého státu se č. dostala do oblastí, které byly v Rakousku-Uhersku vyhrazeny něm.: do armády a do správy železnic. Železniční terminologie vznikala už od přelomu stol.: názvy *železnice*, *trať*, *vlak*, *koleje*, *nádraží*, *jízdné* apod. vznikly a ustálily se už před r. 1918. Ustálit bylo třeba jen oficiální pojmenování zaměstnanců, jako *strojvůdce*, *vlakvedoucí*, *průvodčí*, *výpravčí*... Zcela od základu bylo třeba vybudovat terminologii vojenskou. V komisi, která ji vytvářela, byli zastoupeni i jazykovědci a také básník Machar, tehdy inspektor čs. armády. Byly vytvořeny názvy hodností, v návaznosti na Tyršovu terminologii povely, dále názvy zbraní, jednotek a útvarů. Už v r. 1924 byly vytvořeny základy letecké terminologie: byly kodifikovány názvy *letadlo*, *větroň*, *vrtulník*... Protože se na tvorbě termínů podíleli i legionáři z východní fronty, řada termínů vznikla pod vlivem r. (*kulomet*, *nálet*, *týl*...). Řeč administrativní praxe, tzv. úřední jaz., byl od poč. stol. i po r. 1918 nevytříbený, poznamenaný vlivem něm. kancelářské praxe, přesycený kalky. Pro nápravu tohoto stavu vznikl r. 1922 časopis *Naše úřední čeština*. Jeho přispěvatelé se ještě nemohli opřít o moderní teorii jaz. kultury. Zaměřovali se na ↑germanismy, přitom však podceňovali vžitost některých jevů, nedbali požadavku stručnosti a operativnosti, v brusičském duchu odmítali většinu slov vzniklých pod vlivem něm. Časopis měl jen omezený ohlas a tzv. úřední jaz. zůstal slabou stránkou jaz. kultury. – Spontánně se dotvářelo názvosloví sportovní: k nejstaršímu názvu *kopaná* byly obdobně přitvořeny *házená*, *odbíjená*, *košíková*. Vedle nich se uplatňují i pojmenování mezinárodní, jejich počeštěná podoba se namnoze zakládá na grafice, nikoli na výslovnosti: *fotbal*, *volejbal*, *basketbal*. Pro novější sporty *hokej* a *ragby* a pro *tenis* názvy od č. základů nevznikly. Pro rádio bylo vytvořeno č. pojmenování *rozhlas*, novější *televize* zůstala u pojmenování mezinárodního. Slovní zásoba byla plynule doplňována novým tvořením a ve velké míře také přejímáním slov cizího původu, především řecko-latinského a – ve shodě s kulturní orientací první republiky – francouzského. Některé z těchto prvků (*nostalgie*, *morbidní*, *retardovat*...) pronikaly i do jaz. esejistického a básnického. Krátké **období německé okupace** č. lexikálně nepoznamenalo: v důsledku spontánního odporu proti germanismům se slova nacistického politického jaz. jen sporadicky stávala expresivně zabarvenými okrajovými prvky: např. něm. *gleichschalten* s pův. významem „usměrnit k jednotnému politickému cíli" bylo přejato jako negativně hodnotící hovorové *glajchšaltovat*. Skrze překlady se do publicistického stylu dostaly některé obraty nacistického politického jaz. Ojediněle se staly trvalejší součástí jaz., jako *pracovat na plné obrátky* n. *být plně vytížen* (o pracovním využití člověka, nikoli stroje).

V 2. desetiletí se znovu aktivizovaly snahy usměrňovat dobový spis. jaz. podle apriorních představ, přitom kritériem správnosti měla být pravidelnost a historická autentičnost tvarů předpokládající přímočarý historický vývoj a dále výrazová čistota. Toto stanovisko se projevilo v nově založeném (r. 1917) časopise pro kulturu jazyka *Naše řeč*. Rezervovanější stanovisko tu zastávali jen Zubatý a Ertl. Konzervativní pojetí se zde stupňovalo zejména po smrti redaktora Ertla r. 1929. Nepřijatelné bylo zejména pro slovesné tvůrce, a proto se zejména zde setkalo s odporem. Skupina jazykovědců sdružených v Pražském lingvistickém kroužku (Havránek, Mathesius, Jakobson a Weingart) předložila I. slavistickému sjezdu (Praha, 1929) moderní teorii jaz. kultury shrnutou v tezích *Obecné zásady pro kulturu jazyka*. Podle nich má být základem péče o spis. jaz. teoretické poznání existující normy spis. jaz. Pramenem pro toto poznání nemůže být dřívější norma spis., ani jaz. lidový, ani jeden omezený styl n. literární směr: pramenem je průměrná literární praxe za posledních 50 let. Spis. jaz. se sice vyvíjí spontánně, ale jeho stabilizace není možná bez teoretických normativních zásahů. Tyto zásahy (1) mají podporovat stabilizaci, (2) nesmějí archaizovat, (3) nesmějí prohlubovat rozdíl v gramatické stavbě mezi jaz. hovorovým a knižním, (4) nesmějí odstranit všechno kolísání a dublety, protože by se tím zužovalo funkční a stylistické roz-

pětí spis. jaz. Tyto teoretické zásady byly rozpracovány pro kodifikaci pravopisnou, pro ortoepii, pro kodifikaci gramatické stavby a syntaxe a pro slovní zásobu. R. 1932 pak Pražský lingvistický kroužek uspořádal řadu veřejných přednášek a diskusí a v nich nové pojetí jaz. kultury obhájil před veřejností. – Už začátkem 20. stol. začalo být zřejmé, že shrnutí slovní zásoby soudobé č. je úkol přesahující síly jedince, a proto byla při České akademii věd a umění r. 1911 založena Kancelář českého slovníku. Za čtvrtstoletí práce shromáždili její pracovníci lexikální archiv o pěti milionech dokladů a v r. 1935 bylo zahájeno vydávání *Příručního slovníku jazyka českého*, který zachycoval slovní zásobu od 80. let 19. stol. po současnost. R. 1934 začali vydávat *Slovník jazyka českého* také Váša a Trávníček a do r. 1937 dokončili dvousvazkové první vydání. Nebyl to sice úplný souhrn současné slovní zásoby a byl zčásti poznamenán také neujasněností lexikografické teorie (postupně musel být omezen výběr vlastních jmen, významy slov byly vykládány nejednotně), ale pro svou operativnost se stal populární příručkou, která ovlivňovala úzus. Vítaná byla i skutečnost, že byl doplněn stručnou gramatikou obsahující poučení o hláskosloví a morfologii. Do 50. let vyšel ve čtyřech vydáních. 2. sv. válka mezitím zpomalila vydávání *Příručního slovníku*, takže byl dokončen vydáním 9. svazku teprve r. 1957.

Lit.: Bělič, J., Padesát let češtiny v samostatném státě, in: *Kultura českého jazyka*, 1969, 19–29; Ertl, V.: *Časové úvahy o naší mateřštině*, 1929; Havránek, B., Nářečí česká, in: *Československá vlastivěda III, Jazyk*, 1934, 84–218; Havránek, B., Vývoj spisovného jazyka českého, in: *Československá vlastivěda, řada II, Spisovný jazyk český a slovenský*, 1936, 106–144; Hausenblas, K.: Čeština v dílech slovesného umění, in: *Kultura českého jazyka*, 1969, 89–101; Hubáček, J.: *O českých slanzích*, 1979; Lesný, V.: Jazyk cikánů v ČSR, in: *Československá vlastivěda III*, 1934, 605–612; Oberpfalcer, F., Argot a slangy, in: *Československá vlastivěda III, Jazyk*, 1934, 311–375; *SČJK*, 1932; Schwarz, E., Jazyk německý na území ČSR, in: *Československá vlastivěda III, Jazyk*, 1934, 524–597.

DŠ

ČEŠTINA SOUČASNÁ

Národní jaz. v období po 2. světové válce. Společenské změny po r. 1945 měly vliv i na jaz.: těsné sepětí a pozdější úplné podřízení společenského vývoje poměrům v Sovětském svazu mělo důsledky pro slovní zásobu, později i pro styl veřejných projevů a publicistiky. Odsun něm. menšiny z pohraničí nevedl už k další teritoriální diferenciaci č.: v oblastech nově osídlených č. obyvatelstvem z vnitrozemí se postupně konstituovaly mluvené útvary, které mají nejblíže k interdialektům sousedních oblastí v Čechách a na jižní Moravě. Na severní Moravě se však v třetí generaci konstituoval mluvený jaz., který má blízko k jaz. spis. Postup **nivelizace teritoriálních dial.** se urychlil, ale jejich ústup není tak přímočarý a rychlý, jak se původně soudilo: nikde se zcela neztrácí regionální ráz mluvy. Proces urbanizace uvedl do pohybu mluvený jaz. ve městech, postup ↑obecné češtiny do měst střední a východní Moravy však nepokračoval. Městská mluva Prahy v tomto století postupně nivelizovala dřívější přesahy regionálních jevů a představuje jednotu založenou na nadregionálních jevech obecněčeských. Mluva Brna je dodnes poznamenána svým nář. podložím. Její menšinová varianta s diftongy *ej* a *ou* má sociálně vymezitelné uživatele: inteligenci a mládež. **Sociální dialekty**: Původní předválečné argoty ztratily význam s tím, jak zanikło jejich sociální pozadí; jejich některé prvky pronikly do velkoměstské mluvy mládeže. Zčásti argotovou povahu má mluva narkomanů vznikající od 70. let. Sociální dial. se živě vyvíjejí dále, zejména velmi variabilní mluva mládeže, vyhraňuje se slang vojenský, sportovní, vězeňský a profesní mluvy mnoha pracovních oborů. Rozhlas spolu s televizí podstatně přispívají k pasivní znalosti spis. normy; lokálně zabarvená výslovnost ve veřejných projevech politiků ustupuje, pronikají však ojediněle prvky obecné č. Vzrůstající rozsah a moc administrativy vedly ke konstituování **administrativního stylu**, jehož atributy jsou mj. komplikované pojmenovávání pojmů pomocí několikačlenných sousloví, užívání vyjadřovacích schémat a široké užívání iniciálových zkratek. V oblasti publikace vědy, zejména základního výzkumu, č. ustupuje světovým jazykům, zejména angl. Č. terminologie se však cíleně dotváří a kodifikuje. ↑**Onymie**: Po roce 1945 se inventář křestních jmen obohacuje o starobylá jména předbarokní a starozákonní (*Kateřina*, *Ondřej*, *David* aj.) a také o cizí antroponyma nově přejímaná ze sl. (*Světlana*, *Jolana*) i neslovanských jaz. (*Monika*, *Patrik*). Počet jmen se značně rozrůstá a jejich obliba se neustále mění. Ojedinělá nová oikonyma se tvoří jako ve střední době (*Sokolov*, *Havířov*, *Lesná*). – **Vývojový pohyb v gramatické stavbě** spis. jaz. se nejmarkantněji projevuje v rychlém ústupu inf. na *-ti*. Ústup přechodníku přítomného byl zprvu poněkud zbrzděn snad vlivem překladů z r., v nichž se vyskytoval o něco častěji než v jiných textech. Přechodník minulý je užíván jen výjimečně, zvl. od 70. let. Přechodníky přežívají jen jako zřídka užívaný prostředek uměleckého stylu, v odborných textech jsou ojedinělé a v publicistice se od 70. let nevyskytují; ↑přechodník. V slovotvorném plánu lze konstatovat zánik produktivity slovotvorného typu kolektiv se sufixem *-stvo/-ctvo* (*učitelstvo*, *dělnictvo*). Potřebám statistiky slouží produktivní typ abstrakt se sufixem *-(ov)ost* (*nehodovost*, *rozvodovost*). Dynamicky se rozvíjejí složeniny s předním členem adj. (*rychloopravna*, *velkochov*). Přechodnou módu inspirovanou ruštinou představovalo po r. 1948 tvoření firemních názvů z prvních hlásek n. slabik několikaslovných pojmenování jako *Tonak* (továrna na klobouky) n. *Druča* (družstvo čalouníků). Trvalý vzestup v poválečné době zaznamenávaly ↑iniciálové zkratky, jejichž zdrojem byly několikaslovné názvy institucí a orgánů vznikající ze snahy pojmenovávat co nejpopisněji (*ÚAVNF* – Ústřední akční výbor Národní fronty) a v důsledku názoru, že se každá administrativní reorganizace má projevit v názvu (jedenáctiletá střední škola – *JSS*, dvanáctiletá střední škola – *DSŠ*, střední všeobecně vzdělávací škola – *SVVŠ*). Kromě administrativního jaz. se ve velké míře objevovaly v jaz. vojenském a v odborných terminologiích. – Výrazným novem **slovní zásoby** po r. 1945 byly ↑přejímky a ↑kalky z r. Byla to slova z oblasti ekonomie (*pětiletka*, *chozrasčot*), vojenství (*staršina*, *odřad*, *úhroza*, *dokladovat*), státní správy (*požárník*, *Bezpečnost*, *narušitel hranice*), politiky (*prověrka*, *čist-*

ka, *bezpartijní*) a publicistiky (*družba*). Pod vlivem r. se rozšířily slučovací adj. složeniny typu *matematicko-fyzikální* (*fakulta*), *zemědělsko-lesnický* (*komplex*). Plynule pokračovalo i přejímání internacionalismů jiného původu: jako zdroj se do popředí dostala zejména angl., odkud se přejímají slova z oblasti vědy a techniky (*laser*), ekonomiky (*marketing*), sportu (*windsurfing*), populární hudby (*hard-rock*), spotřební techniky a elektroniky (*videorekordér*, *software*), publicistiky (*brífing*). Přejatá slova spojená s módou mívají samozřejmě omezené trvání (*twinset*, *bikiny*). – Monopol politické moci ve státě po r. 1948 vedl k deformaci **jaz. politické propagandy** spočívající v záměrném sémantickém zneurčitění klíčových pojmů politického života jako *demokracie*, *socialismus*, *občanská práva* apod., zaměřeném na možnost manipulace s vědomím. Politická publicistika se prosycovala centrálně zaváděnými fixními obraty a klišé; účelem jejich hromadného užívání byla manifestace konformity s vládnoucí politickou mocí. Tento stav se stupňoval až do konce 80. let. – **Jaz. beletrie** byl na počátku 50. let nepříznivě ovlivněn teoriemi omezujícími užívání prvků z mluvených útvarů nár. jaz. (teritoriálních dial., obecné č. a zejména slangů). Tento stav byl brzy překonán, omezení slangových prvků trvalo až do 60. let, kdy do beletrie pronikly přičiněním překladatelů z angl. psané literatury. V 60. letech ustupuje užívání dialektismů, šíří se využívání obecné č. Rozvoj tzv. ich-formy umožňuje i vznik děl napsaných pouze obecnou č., není to však postup hromadně užívaný. Škála jaz. tvárných prostředků krásné literatury se rozšiřuje, proto se jaz. beletrie přestává považovat za jediné východisko ke kodifikaci normy současného spis. jaz. a za druhé východisko se uznává publicistika, protože má na utváření jaz. povědomí dospělého obyvatelstva nesporně značný vliv. – Protože základ **normy novodobé spis. č.** byl za obrození kodifikován do jisté míry uměle, lze v ní nalézt jistá slabá místa, zejména v hláskosloví a v morfologické soustavě. Ta jsou nejpřístupnější vlivům obecné č., která je jako nekodifikovaný samořídící systém spontánním vývojem plynule odstraňuje. V těchto případech vznikají dubletní tvary. V hláskové soustavě je to např. průnik podob s dlouhým *-í-* vedle pův. *-é-* (*lítat // létat*), v pl. deklinaci jmen dat. *Budějovicím // Budějovicům*, lok. *teplákách // teplácích*, gen. sg. mask. *do něho // do něj*, akuz. sg. neutra *je // ho*; inf. *péct // péci*, 1. os. sg. *peču // peku*, imperativ *peč // pec*, part. *napnut // napjat*, *napnul // napjal*. Z potřeby jemněji specifikovat vztahy k subst. přibývá nepůvodních předložek jako *prostřednictvím*, *zásluhou*, *včetně*, *v rámci*, *v podmínkách*. Vývojové tendence v syntaxi vyplývají většinou z vnitřních vývojových zákonitostí, a proto jde o pokračování tendencí, které se projevovaly už dříve, např. ústup gen. slovesných vazeb, šíření nepravých vztažných vět vedlejších, zejm. v odborném a publicistickém stylu. Pod vlivem syntaxe mluveného jaz. se v publicistice uplatňují spojky *když*, *aby*, *jestliže*, které vyjadřují málo specifikované souvětné vztahy (*Sparta v poločase vedla 1 : 0, aby nakonec 1 : 2 prohrála*). – Z vývojových tendencí **plánu pojmenovacího** je nejvýraznější ↑univerbizace, jejímž impulsem je rozpor mezi členěným dvouslovným pojmenováním a nečleněným významem. Její výsledky pronikají do spis. jaz. snáz, jde-li o jména rodu ženského (*převodová skříň – převodovka*), kdežto u rodu mužského je někdy na překážku expresivní zabarvení nejproduktivnějšího univerbizačního sufixu *-ák* (*nákladní automobil – nákladák*). Součástí spis. jaz. se postupně stávají hybridní složeniny typu *autoškola*, *fotočlánek*, *infrazáření*.

Teprve po válce byla postupně splněna doporučení *Obecných zásad pro kulturu jazyka* týkající se **pojetí kodifikačních příruček** (↑čeština 1. pol. 20. stol.). Kodifikace pravopisná, vystihující fonologickou soustavu jaz. a uplatňující stejné zásady grafického vyjádření zvukové podoby pro slova původu domácího i pro slova přejatá, byla uskutečněna vydáním *Pravidel českého pravopisu* v r. 1957. Kodifikace ortoepická, jejímž základem je lokálně nezabarvená výslovnost aktivních uživatelů spis. jaz., byla realizována r. 1954 vydáním *Výslovnosti spisovné češtiny I.* Část kodifikující výslovnost slov přejatých byla vydána teprve r. 1978. Pojetí gramatické kodifikace vyžadujícímu respektování živého úzu, nepotlačování dublet důležitých pro funkční diferenciaci spis. jaz. se značně přiblížila *Mluvnice spisovné češtiny I, II* F. Trávníčka a *Česká mluvnice* B. Havránka a A. Jedličky. K stěžejním dílům zachycujícím současnou normu pak patří ↑*Mluvnice češtiny I – III*, dosud nejzevrubnější popis fonetiky, fonologie, morfonologie, morfologie a syntaxe č., kdežto nejpodrobnější, i když ne úplný popis slovotvorné struktury představuje dílo M. Dokulila ad. *Tvoření slov v češtině I-II*. Požadavky na kodifikaci slovní zásoby nemohl ještě splňovat *Příruční slovník jazyka českého*, který byl vydáván od r. 1934. Důsledným uváděním funkčních a stylistických charakteristik u každé zachycené jednotky jim odpovídal teprve *Slovník spisovného jazyka českého I – IV*. Objevují se nové koncepce jaz. kultury: snaha relativizovat předpoklad homogenity v otázkách jaz. struktury, ale i v dalších aspektech jaz. chování mluvčích a připustit mnohost standardů.

Lit.: Bělič, J. (ed.): *Kultura českého jazyka*, 1969; *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; Daneš, F. ad.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997; Davidová, D. ad.: *Mluvená čeština na Moravě*, 1997; Dvořák, E.: *Přechodníkové konstrukce v nové češtině*, 1983; Fidelius, P.: *Jazyk a moc*, 1989; Hronek, J.: *Obecná čeština*, 1972; Hubáček, J.: *O českých slanzích*, 1979; Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*, 1986; Jančáková J. ad. (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, 1995; Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, 1974; Jelínek, M., Spisovná čeština po roce 1945, in: *Vám poděkování a lásku vám*, 1960, 139–166; Knappová, M.: *Jak se bude vaše dítě jmenovat?*, 1996; Kopečný, F.: *Průvodce našimi jmény*, 1974; van Leeuwen-Turnovcová, J.: *Historisches Argot und neuer Gefängnisslang in Böhmen. Teil I, Wörterbuch*, 1993; Martincová, O.: *Slovník neologismů*, 1998; Nesčimenko, G. P.: *Etničeskij jazyk*, 1999; Oulředník, P.: *Šmírbuch jazyka českého*, 1989; Starý, Z.: *Ve jménu funkce a intervence*, 1995.

DŠ

ČEŠTINA SPISOVNÁ

Systém jaz. prostředků, které jsou celonárodně užívány především v psané formě a ve veřejných a oficiálních mluvených projevech (↑národní jazyk). **S.č.** plní funkci integrační a národně reprezentativní. Je kodifikována v mluvnicích, slovnících, v pravidlech pravopisu a výslov-

nosti. **S.č.** není homogenní, je bohatě stylově, funkčně i regionálně rozvrstvena. Jádrem jsou prostředky stylově neutrální (např. *okno*, *číst*, *když*, *před*), vhodné pro jakýkoli typ textu. Prostředky knižní nacházíme v některých textech uměleckých, odborných, popř. v oficiálních, resp. slavnostních projevech veřejných (např. *odtušil*, *kráčeti*, *svár*, *hlubina*, *leč*, *-li*), prostředky hovorové zejm. v mluvené podobě **s.č.** (např. *můžou*, *bez třech*, *státnice*), prostředky expresivní v projevech citově příznakových (např. *miminko*, *šuškat*, *debakl*). Z aspektu časového je **s.č.** rozvrstvena na prostředky zastaralé (↑archaismy a ↑historismy) a ustupující, např. přechodníky, inf. končící na *-ti*, slova, která z různých příčin již vyšla z užívání (např. *vece*, *komoň*, *valcha*, *račte*, některé pády zájmena *jenž*), prostředky současného spis. ↑úzu a nová slova (↑neologismy, např. *nasmlouvat*, *internet*). K vývoji **s.č.** dochází i prostřednictvím souběžně existujících variant; např. varianty *češi se*, *břímě* byly nahrazeny variantami *češu se*, *břemeno*, varianty *mohu*, *mohou* z běžného užívání poněkud ustupují, protože je dnes pociťujeme jako knižní, a na jejich místě se prosazují již téměř neutrální varianty *můžu*, *můžou*, variant *tiskl* i *tisknul* se užívá souběžně. – Na vývoj **s.č.** působí řada tendencí, často protichůdných: tendence k ustálenosti i ke změnám, tendence diferenciační i unifikační, tendence k intelektualizaci i k zhovorovění, tendence nacionalizační i internacionalizační. – Funkční rozvrstvení **s.č.** reflektuje rozmanité funkce, v nichž se **s.č.** užívá: prostě sdělovací, odbornou, uměleckou (poetickou), administrativní, získávací a další (↑funkční styl). – Hranice **s.č.** jsou plynulé, mezi prostředky pociťovanými jako spis. a prostředky pociťovanými jako nespis. je široké přechodné pásmo: např. slova expresivní (*dřepět*; *náfuka*), neologismy (*lobovat*; *tunelář*), slovotvorné a tvaroslovné varianty (*Plzeňák*; *tíhnul*), vazby (*úspěch závodníka*) a další prostředky na pomezí spis.

Problémem je mluvená forma/podoba **s.č.** V rámci ↑teorie spisovného jazyka zavedl Havránek pojem **hovorová čeština** a vymezil ho jako funkční vrstvu **s.č.**, která slouží běžnému dennímu hovoru. Postupem doby se obsah pojmu **h.č.** měnil. Bělič považoval **h.č.** za jaz. útvar (podútvar **s.č.**), mluvenou formu **s.č.**, zbavenou prvků kniž. a nespis. **H.č.** byla chápána jako mezistupeň, přes který pronikají do **s.č.** prostředky pociťované jako ne plně spis. (např. *generálka*, *trucovat*). Dnes se pojmu **h.č.** užívá nejednotně (hovorová vrstva n. varianta **s.č.**, hovorová forma jazykového projevu, jedna z existenčních forem **s.č.**). Upozorňuje se na to, že není úplným útvarem, popř. je pojem **h.č.** odmítán. – V mluvené formě se dnes **s.č.** omezuje především na vybrané kom. funkce (projevy oficiální a veřejné), na projevy s vysokým komunikačním cílem (Chloupek, 1986); v běžném denním hovoru působí takové komunikační normy, které užívání spis. prostředků nevyžadují, mluvčí proto zpravidla mísí prostředky spis. s nespis. K slabé pozici **s.č.** v běžném hovoru přispívá i silná pozice ↑obecné č. v č. regionech. ↑jazyková norma, ↑kodifikace, ↑běžná mluva.

Lit.: Bělič, J., Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné, in: Havránek, B. ad. (eds.), *Čs. přednášky pro IV. MSS v Moskvě*, 1958, 59–71; Daneš, F., Pojem „spisovného jazyka" v dnešních společenských podmínkách, in: Brabcová, R. – Štícha, F. (eds.), *Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe*, 1988, 21–28; Havránek, B., K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka, *ČMF* 28, 1942, 409–416; Hrbáček, J., Hovorová čeština, in: *Přednášky z XXXIV. a XXXV. běhu LŠSS Praha*, 1995, 53–61; Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*, 1986; Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, 1978; Stich, A., O počátcích moderní spisovné češtiny, *NŘ* 74, 1991, 57–62; Šrámek, R. (ed.): *Spisovnost a nespisovnost dnes*, 1996.

IN

ČEŠTINA STARÁ RANÁ

Jaz. období následujícího bezprostředně po údobí ↑pračeském a trvajícího až do vzniku prvních č. literárních textů, tj. do sklonku 13. stol. Jeho počátek se v různých jaz. plánech liší, protože je dán dobou, kdy dík přímým jaz. dokladům přestáváme být odkázáni na pouhou rekonstrukci. V hláskosloví a v slovotvorbě vlastních jmen je to konec 11. stol., v morfologii jmen 12. stol., v morfologii sloves a v syntaxi počátek prvních souvislých textů, tj. asi pol. 13. stol. Pro **r.s.č.** jsou příznačné neliterární a nesouvislé památky. Dochovaly se jich přes dvě desítky. Dělíme je na bohemika, glosy a přípisky. **Bohemika** jsou č. osobní a místní jména, vzácněji apelativa, která jsou součástí cizojazyčného, nejčastěji lat. textu. K nejranějším bohemikům vůbec patří záznamy osobních jmen v opisech č. mincí z 11. stol. a v lat. listinách. V edici *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* je obsaženo asi 1700 osobních jmen, asi 1500 toponym a zhruba 50 bohemik apelativní povahy. Nejvýznamnějším raným literárním zdrojem bohemik je Kosmova *Chronica Boemorum* z poč. 12. stol. (*Kazí*, *Tetka*, *L´ubuša*, *Přemysl*, *Gostivit*, *Borivoj*..., *Labe*, *Říp*, *Bielina*, *Vyšegrad*, *Lučane*, *Stadici*, *L´utoměrici*...). Ojediněle jsou bohemika v lat. textu uvedena v č. pádových formách (akuz. *L´utoměrice*, gen. *Vršovic*). Zdrojem bohemik jsou i tzv. nekrologia – záznamy jmen zemřelých členů n. dobrodinců kláštera pořízené do kalendáře k jejich úmrtnímu dni. Nejrozsáhlejší je *Nekrolog Podlažický*, do něhož byla zapisována jména od poč. 13. stol. a v němž se shromáždilo několik set jmen. Podávají svědectví o hláskosloví a slovotvorbě dobových osobních jmen. Ve 13. stol. se objevují ojedinělá bohemika apelativní povahy – názvy poplatků *chomútné* ..., právní termíny *glava*, *nárok* ..., názvy zaměstnání *bečvár´*, *kožělug*... **Glosy** jsou překlady jednotlivých slov n. později i rozsáhlejších úryvků cizojazyčného textu. Možnost srovnání s cizojazyčnou předlohou značně zvětšuje význam glos; tak lze jednoznačně určit jejich smysl. Zvl. významné pro dějiny č. jsou glosy Jagićovy z 11. až 12. stol. a glosy Svatořehořské z poč. 12. stol.; jsou napsány č. se stsl. prvky. (Obdobný jaz. charakter má i text písně *Hospodine, pomiluj ny*, zachovaný v pozdějším zápisu.) Podávají svědectví o tom, že ještě na konci 11. stol., už po zákazu stsl. písemnictví v Sázavském klášteře, přežívaly stsl. formule v ústním podání. Stsl. písmo bylo už neznámé, i stsl. slova jsou tu zapsána latinkou. Přežívající povědomí o tom, že domácího sl. jaz. lze používat i ve funkci kulturní, nesporně inspirovalo první překladatelské pokusy a připravilo č. pro funkci lit. jaz. tak časně. Ve 13. stol. se glosy rozrůstají

v překlady celých vět a souvětí. Glosy v *Homiliáři opatovickém* z 2. pol. 13. stol. a glosy k *Túlci sv. Bonaventury* ze sklonku 13. stol. ukazují, jak č. postupně vyspívá i v syntaxi, kde překlad z lat. působil největší obtíže, protože č. byla stále jaz. převážně jen mluveným. Glosy přerůstají v celistvé překlady, jak ukazuje na sklonku 13. stol. *Žaltář glosovaný muzejní*: glosy zde zapsané jsou už opisem glos starších a překlad se pak zčásti opakuje už i v celistvých překladech zlomků *Žaltáře muzejního*, *Brněnského* ad., které se ovšem dochovaly až v opisech ze stol. 14. **Přípisky** jsou rané samostatné záznamy v č. nevážící se na cizojazyčný text. Patří sem také první dvě samostatné č. věty připsané na poč. 13. stol. do zakládací listiny kapituly litoměřické. V původní grafice mají tuto podobu:

Pauel dal geſt ploſcoucih zemu
Wlah dalgeſt dolaſ zemu bogu iſuiatemu ſcepanu
ſeduema duſnicoma bogucea aſedlatu

V přepise:

Pavel dal jest Ploskovcích zem´u.
Vlach dal jest Dolás zem´u Bogu i sv´atému Ščepánu se dvěma dušníkoma Bogučeja a Sedlatu.

Nejstarším zatím známým projevem konstituování spis. č. jsou dvě rýmované duchovní písně z 13. stol.: šestnáctiveršová *Píseň ostrovská* (*Slovo do světa stvořenie*) z jeho 2. pol. a rozsáhlejší, stojedenapadesátiveršová *Kunhutina modlitba* (*Vítaj, král´u všemohúcí*) z jeho sklonku. Ty znamenají počátek literární č.

Antroponyma této doby představují jména domácí i přejatá. Základem domácích jsou apelativa i propria. Deapelativa podávala charakteristiku osoby formou odvozeniny (*Dobrák*, *Bradáč*), u šlechty i složeniny (*Dobrohost*, *Budivoj*). Odvozeniny z proprií vyjadřovaly vztah k osobě n. místu (*Vítovic* „syn Vítův“). Parasystémově vytvořená jména měla nejčastěji povahu formálních hypokoristik (*Holeš*). Repertoár nejstarších osobních jmen doplňovala jména metaforická (*Vlk*), přací (*Medvěd*) a ochranná (*Děd* „ať pojmenovaného ochraňuje jeho děd“). Ženská antroponyma jsou většinou tvořena formantem *-a* od jmen mužských (*Bohumila*, *Jana*). K označování osoby sloužilo jméno jediné, jeho doplnění příjmím bylo vzácné (*Boguša Svár*). **Toponyma** se odvozovala formantem *-0* (s alternací předch. konsonantu) (*Chrudim´* „Chrudimův hrad“), *-ov* (*Proboštov*), *-ín* (*Slavonín*), *-ici/-ovici* (*Biskupici*, *Mašovici*, *Mezilesici*), *-ane* (*Borovane*), *-níci* (*Bobrovníci*), *-ári* (*Psári*). Kompozita mohla mít zadní člen *-ves* (*Račiněves*) a často označovala (někdy posměšně) obyvatele a jejich prostřednictvím též osadu (*Konojedi*). Homonymie jmen obyvatelských a místních byla odstraňována přejímáním akuz. do funkce nom. (*Ivanovici* > *Ivanovice*). Jména vznikala i toponymizací apelativních označení blízkých objektů (*Břieza*, *Kamenný most*, *Březová*, *Újezd*). – Nejstarší pomístní jména se tvořila v návaznosti na apelativa, která vyjadřovala obdobné pojmenovací motivy (potok *Hraničný*, *Kamenica*, les *Trnina*, louka *Býkovec*, pozemek *Bojišče*). K vyjádření vztahu k osobě vedle sufixů uplatňovaných též v ↑oikonymech sloužil sufix *-ka* (les *Luboška*). Doložena jsou i pomístní jména předložková (*U jezera*), víceslovná (*Tisová hora*) a deapelativa vzniklá toponymizací (les *Bor*). – Všechny č. texty z tohoto přípravného období byly zapsány tzv. **primitivním pravopisem**. Je to takový grafický úzus, který k zápisu č. textů užívá lat. grafémů bez jakékoli úpravy. Protože lat. abeceda je výrazně chudší než č. hláskosloví, plyne z toho nejednoznačnost zápisů. Např. litera *c* označovala české [k], [c] i [č]. Tato nejednoznačnost, která byla závažnější u vlastních jmen než u apelativ, byla postupně překonávána užíváním tzv. spřežek, tj. kombinací dvou i více písmen, která se v č. textu běžně nevyskytovala vedle sebe, k vystižení hlásek lat. abecedě cizích (*ch* na označení [c] n. [č], *rs* na označení [ř] apod.). V 13. stol. byly tyto pokusy nesoustavné. Důsledný ↑spřežkový pravopis se vyvinul až na začátku stol. následujícího. – **Hláskosloví** se v rané době intenzívně vyvíjelo. Většina změn z tohoto období měla fonologickou povahu, tzn. že byly vyvolány vnitrosystémovými příčinami. **Změna *´a > ě*** a ***´ä > ě*** byly první z řady změn, jimiž se odstraňovaly přední a zadní varianty vokálů (↑pračeština). Přední varianty *´a* a *´ä* se vyskytovaly po palatalizovaných konsonantech, nenásledoval-li tvrdý konsonant (s výjimkou *k*). V záp. části č. jaz. území *´a* patrně nejdřív splynulo s *´ä* a teprve pak vzniklo *ě* (jeho dlouhý protějšek, dlouhé *ě*, označujeme tradičně *ie*). Např. *čáša > čiešě*, *sm´áti s´ä > smieti sě*, *m´äkký > měkký*, *kot´ä > kotě*, *v´áce > viece*, *oni pros´á > oni prosie*. Změna se provedla ve slovních základech i v koncovkách, ve slabikách krátkých stejně jako v dlouhých. Zároveň došlo ke splynutí zadní varianty *ä* (tzn. před tvrdým konsonantem kromě *k*) s *a*: *jäzyk > jazyk*, *Váceslav* (po depalatalizaci *c*, ↑pračeština) > *Váceslav*. V tomto rozsahu se změny provedly jen na území Čech, na Moravě probíhají stupňovité izoglosy nejvýchodnějších zásahů změn diferencovaných podle polohy ve slově a samohláskové kvantity: ve východní části ↑slezských dial. tato změna (kromě *´ä > ě* v krátkých slabikách ve slovních základech, jako *p´äkný > pěkný*) nepronikla vůbec. Je to první ze změn, které způsobily nář. diferenciaci č. jaz. území. Změna měla důsledky pro morfologii: zvýraznila rozdíl mezi tzv. tvrdými a měkkými typy u jmen (např. *sedláka* × *oráčě*, *města* × *mor´ě*, *žena* × *dušě*) i u sloves (*volati* × *sázěti*). **Změna slabikotvorného *l̥ > lu***. U tvrdého slabikotvorného *l̥* se na rozdíl od jeho palatalizovaného protějšku *l̥'* postupně stabilizoval průvodní vokál *u* krátký n. dlouhý podle povahy *l̥*, které ve své slabikotvorné funkci mělo i základní korelaci vokálů, tj. kvantitu: *Chl̥mec > Chlumec*, *dl̥̄gý > dlúgý*. Tato změna nezasáhla střední část vmor. dial. a tak rovněž přispěla k nář. diferenciaci. **Změna *g > h***. Už ve 12. stol. se v bohemikách objevují první symptomy probíhající změny *g > γ > h*. Proběhla ve dvou fázích: v první bylo *g* vystřídáno znělým velárním *ch* [γ], v druhé vzniklo dnešní laryngální *h*: *noga > noγa > noha*, *gora > γora > hora*, *rog > roγ > roh*. Změna měla v první fázi příčiny fonologické, druhá fáze měla patrně povahu změny fonetické. Protože začala už v rané době a měla vnitrosystémové předpoklady, rozšířila se na celé území bez výjimky. **Staročeská asibilace**. O něco později začal proces asibilace, tzn. přidávání sykavkového šumu k artikulaci palatalizovaných dentál *t´*, *d´* a *r´*: *l´útostivý > l´útoscivý*, *děd > dzěd*, *Ořechov > Ořěchov*. Tato změna měla příčinu fonetickou, tj. vyplývala z mechanismu ar-

tikulace. Proto ji také tlak konsonantického systému, v němž byl nejdůležitějším protiklad palatalizovanost : nepalatalizovanost (↑pračeština), po čase zrušil u *t´* a *d´*. Přitom, jak se rušila asibilace *c´*, *dz´*, došlo k ojedinělým mylným analogiím, např. *Franciscus* > *František*. V oblasti ↑nář. slezských se asibilované *c´* a *dz´* uchovalo jako nář. jev. Důsledně se asibilace projevila jen v trvalé **změně *r´* > *ř*** (*r´ěpa* > *řěpa*, *úgor´* > *úhoř*). Změna *r´* > *ř* měla bezprostředně za následek kombinatorní **změnu *čř* > *tř***, protože asibilací *r´* tu vzniklo nesnadno vyslovitelné spojení *čř*. Např. *čřěvo* > *třěvo* (později *střěvo*), *čřěšně* > *třěšně* (dial. *střešně*).

Morfologie se lišila od pračeské jen nepodstatně. Běžné bylo užívání duálu v deklinaci i v konjugaci, gen.-akuz., tzn. forma gen. s funkcí akuz., v sg. se uplatňuje jen u mask. pojmenovávajících osoby, nikoli ještě zvířata (*viz´ú bratra* × *viz´ú pes*). Prosazuje se koncovka *-óv* v gen. pl. mask. apelativ na místě bezkoncovkového tvaru shodného s nom. sg., popř. i akuz. sg.: *divóv*, *apoštolóv*, *anjelóv*. Plurálová vlastní jména místní vzniklá ze jmen obyvatelských mají ještě pův. nom. typu *L´utoměrici*, *Dolane* a gen. bezkoncovkový. Poměrně časté jsou zbytky konsonantického skloněnís míst. jmen v lok. pl.: *Dolás*, *Trnovás*, *Vrbčás*. Častou odchylkou od dobového stavu je dat.-lok. (tj. forma dat. s funkcí lok.) u mask. a neuter: *v háju*, *na křížu*, *na neb´u*, *o spaseňú*, *na sirdc´u*, *u mořu*. Přehláska *´a* > *ě* způsobila homonymii nom. sg. subst. typu *duše* s gen. sg. a s nom. pl. To mělo za následek vznik novotvarů nom. sg. typu *rez´* (< *rzě*), *obec´* (< *obcě*). Až na nepatrné relikty zanikl jmenný tvar instr. sg. mask. posesivních adj. (*s domem Abrahamovem*) a byl nahrazen tvarem dekl. složené (*Abrahamovým*). Totéž se stalo v pl. deklinaci posesivních adj. (kromě nom. a ak.). – Minulé děje se vyjadřovaly také jednoduchými slovesnými tvary ↑**aoristem** a ↑**imperfektem**. Z mála konjugačních změn je nejvýraznější postupný zánik koncového *-i* v imper. 2. a 3. os. sg., jestliže nepředcházela skupina konsonantů, a vytvoření plurálových, popř. duálových novotvarů na základě nového singuláru: místo *vedi*, *veděm*, *veděte*, *veděvě*, *veděta* se objevují tvary *veď*, *veďme*, *veďte*, *veďvě*, *veďta*. Ustupují poslední relikty koncovek 3. os. ind. préz. Stabilizuje se kond. jako forma skládající se z aoristových tvarů slovesa *býti* (*bych*...) a part. l-ového slovesa významového. Jinak se soustava slovesných tvarů neliší od pč. stavu. O vývoji vidových protikladů viz dále. – **Tvoření slov**: Ze soupisů osobních jmen lze vyvodit nejčastější typy jejich tvoření (viz výše Antroponyma). Tvoření jmen místních bylo charakteristické užíváním formantů, které byly u apelativ na konci své produktivity. Byla to mask. jo-kmenového skloněnís konsonantickou alternací poslední hlásky (jako reflexu pův. posesivního suf. *-jь*): *Bezděz´* ; mask. se suf. *-ane*: *Dolane*; se suf. *-(ov)ici*: *L´utoměrici*, *Vršovici*; kompozita: *Gostivari*. Dožívalo tvoření místních jmen pomocí sufixů, které měly dříve u apelativ funkci deminutivní *-ec*, *-ica*, *-ce*: *Gradec* ..., *Jasenica* ..., *Vesce* (viz výše toponyma). – Kusý materiál apelativ nedává možnost pozorovat jejich slovotvorný vývoj v úplnosti. Pod vlivem stsl. se uplatňuje suf. *-tel´* k odvozování subst. pojmenovávajících činitele intelektuálních dějů: *stvoritel´*, *spasitel´*, *slavitel´*. Z faktu, že konatelský sufix *-ář* (< *ár´*) podlehl přehlásce *´a* > *ě*, jestliže předcházel palatalizovaný konsonant, a změnil se v *-ieř* (*mečieř*, *hrnčieř*, *košieř*...), lze soudit, že byl produktivní už v této době. Uplatňoval se také suf. *-ník* (*masník*, *čášník*, *pstružník*). V terminologických složkách se uplatňují bezsufixální abstrakta jako *otboj*, *podvod*, *próvod*, *svod*. Přetrvává nerozvinutost adj., zejména deverbálních. Při stupňování adj. se ještě uplatňuje tvoření komparativu typu *mlazí*, *mlaz´ša*, *mlaz´še* a *starějí*, *starějša*, *starějše*. Při odvozování sloves se výrazně uplatňují ova-kmeny jako nový prostředek tvoření imperfektivních protějšků perfektiv, zejm. i-kmenových a a-kmenových: *smucovati*, *vpuščovati*, *zjěvovati*, *učiňovati*, *zkaz´ovati* „kazit", *pokazovati* „ukazovat". Ostatní kmenové protiklady zděděné ze starších dob trvají. Kompozita se využívají v okruzích terminologických, v oblasti onymické a zčásti jako pojmenování expresivní. Živé jsou typy zděděné z psl.: vlastní i sufixální se zadním členem deverbálním (*kožělug*, *hromobitie*), s předním členem adj. (*črnobýl*, *c´uz´ozemec*), s předním členem numerálním (*devětsil*, *dvúlistec*) a s předním členem verbálním (*kalivod*). Poslední dva typy mívají někdy morfologickou charakteristiku zadního subst. členu změněnu ve prospěch mask. Kompozita adjektivní mají sklad adjektivně-substantivní (*křivonohý*) a numerálně-substantivní (*čtyřdný*). – **Syntax**: Už jen dožívá bezpředložkový lok. (*Ploskovcích*, *Dolás*); vyskytuje se ještě bezpředložkový gen. typu *jeden jich* „jeden z nich" a adnominální dat. (*škřehot zubóm*). Užívá se jednoduchý zápor (*nesmucujte sě ani vem buď protivno ani sě divte*...), nereálný (tj. nejistý, ještě neuskutečněný, předpokládaný...) děj se důsledně vyjadřuje kond. (*Neviz´u, by kto vás pravú i svirchovanú žádost k nebesóm jměl*). ↑Voluntativní modalita se vyjadřuje konstrukcí dat. (+ spona) + inf.: *tiežto jsú v klášteřě, prázdnu jim nebýti, o jiných zle nemluviti, i jednoho neposúditi*...; ↑dativ s infinitivem. V 13. stol. se objevují z něm. přejatá ↑modální slovesa *musiti* a *drbiti*. Už na prvních překladatelských pokusech z lat. se zdokonalovala a tříbila souvětná syntax, neboť zde byl největší rozpor mezi lat., jaz. s dlouhou literární tradicí, a č., jaz. do té doby pouze mluveným. Dochované překladatelské pokusy svědčí o tom, že do konce 13. stol. se č. syntakticky zdokonalila. – **Slovní zásobu** lze na základě písemných dokladů rekonstruovat jen v některých významových okruzích. Náboženská terminologie byla pod silným vlivem stsl. a jeho výsledky uchovává dodnes: *běs*, *blahoslaviti*, *div*, *hospodin*, *hřiech*, *chrám*, *káti sě*, *kněz´*, *modliti sě*, *otpustiti*, *pop*, *spasenie* apod., ř.-lat. původu jsou náboženské termíny jako *anjel*, *apoštol*, lat. *biřmovati*, *kostel*, *páteř*... a ↑kalky jako *svědomie*, *prvorodilý*. Něm. prostřednictvím do č. pronikla slova *fara*, *kalich*, *klášter*, *žalm* apod. (původu jsou lat. n. ř.); něm. původ má slovo *břítov* (něm. *frithof*). Potřeba abstraktních pojmenování byla uspokojována samostatným odvozováním; dějová jména nejčastěji suf. *-nie/-tie* (*pokánie*, *pitie*), názvy vlastností suf. *-(en)stvie* (*blahoslavenstvie*). – Civilizační vrstva slov. zásoby obráží pokročilejší feudální formy, které byly k nám zprostředkovány něm. mluvícími zeměmi. Proto to jsou slova něm. původu: *oř*, *turnaj*, *rytieř*, *říšě*, *šlechta*, *plac*, *rynk*, *rada*,

rychtář... – Existovala už rozvitá právní terminologie. Starého původu jsou termíny *právo*, *zákon*, *křivda*, *vina*, *krádež*, *poprava* „napravení křivdy“, *hlava* „vražda“, *jistina* „nepochybná věc“, *úrok*... Ojediněle jsou doloženy prvky terminologie botanické: *divizna*, *jmelo*, *kopytník*, *netřesk*, *psoser*, *slunečnice*, *ščrbák*, *volový jazyk*, *žabie črěvce*. Asi 100 doložených názvů domácích rostlin jsou nejčastěji názvy vzniklé derivací, řidčeji názvy dvouslovné a víceslovné, vzácněji kompozita.

Lit.: Cuřín, F.: *Vývoj spisovné češtiny*, 1985, 17–23; Flajšhans, V.: *Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého*, 1903; Komárek, M.: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*, 1981; Komárek, M.: *Nástin fonologického vývoje českého jazyka*, 1982; *HMČ*, 1986, 63–85; Lutterer, I. ad.: *Zeměpisná jména Československa*, 1982; Mareš, F. V., Domnělé doklady české přehlásky a > e v csl. textech, *Sl* 28, 1959, 132–140; Pleskalová, J.: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; Pleskalová, J., K počátkům č. pravopisu, *LF* 122, 1999, 167–175; Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999; Šmilauer, V.: *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, 1960; Šmilauer, V., Vývoj našich rodných jmen, in: Kopečný, F., *Průvodce našimi jmény*, 1974, 13–14; Šramek, R., Problematika tvoření deminutivních místních jmen v češtině, *Sl* 39, 1970, 377–398; *Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratek*, 1968; Vintr, J.: *Die älteste tschechische Psalterübersetzung*, 1986; Vintr, J., Styl dvou vrcholných děl české duchovní lyriky – Ostrovské písně a Kunhutiny modlitby, *ČL* 36, 1991, 313–328.

DŠ, JP

ČINITEL SLOVOSLEDNÝ GRAMATICKÝ

Na č. slovosled působí, resp. spolupůsobí jako vedlejší slovosledný činitel gramatická (syntaktická) funkce větného ↑konstituentu. Toto působení může být různě silné a podle toho vede: (1) **K slovosledu, který je považován za obvyklý/neutrální/ustálený** (terminologie není u různých č. autorů jednotná). Spočívá v tom, že konstituent zaujímá podle své gramatické funkce ve větě obvykle totéž místo. „Obvykle“ znamená, že toto místo zaujímá vždy, pokud jiný slovosledný činitel nezpůsobí v jeho pozici změnu. Obvyklým slovosledem se vyznačuje zejména atribut shodný (↑slovosled NS). (2) **K slovosledu závaznému**. Syntaktická sounáležitost dvou konstituentů se projevuje tím, že mezi ně nemohou být vkládány jiné konstituenty; slovosledné „roztržení“ je považováno za chybu např. tehdy, je-li mezi dominující jméno a jeho subst. atribut v gen. vložen atribut jiný (↑slovosled NS). (3) **K slovosledu gramatikalizovanému**. O gramatikalizaci se mluví v případě, kdy poloha konstituentu vůči jiným konstituentům v téže větě spolurozhoduje o tom, jakou syntaktickou funkci daný konstituent má, např. o tom, zda je přívlastkem, n. ↑kopredikátem: *V křesle seděl zamlklý dědeček – V křesle seděl dědeček zamlklý*, dále např. o tom, že věta *Jsou bílé vrány* má při presubjektové poloze VF význam existenciální (a nikoli kvalifikační jako v podobě *Vrány jsou bílé*), n. o tom, že větu *Petr je účastníkem zájezdu do Řecka* budeme velmi pravděpodobně interpretovat jako větu s významem kvalifikačním/klasifikačním a větu *Účastníkem zájezdu do Řecka je Petr* spíše jako identifikační, pokud takovému chápání nebrání kontext. – Syntaktickou funkci na sebe bere slovosled také ve větách homonymních; jsou-li kontextově nezapojeny, považujeme za podmět pravidelně ten z obou výrazů, který stojí více vlevo: *Výhony nasadí pupeny.* – Gramatikalizace slovosledu je záležitostí míry (stupně). V č. jde o záležitost v literatuře popisovanou víceméně jako periferní, ale ne zcela jednotně chápanou. Např. Mathesius upozornil, že angl. slovosled je „hodně zgramatizován“ v tom smyslu, že „gramatická funkce slova je určována jejich místem ve větě“; podle jeho názoru přímá analogie v č. není: „v č. je moment gramatický sice důležitým vedlejším činitelem slovosledným, ale pro slovosled gramatizovaný v ní, pokud vím, příkladů nemáme“.

Lit.: Daneš, F., K otázce pořádku slov v slovanských jazycích, SaS 20, 1959, 1–10; Korenský, J.: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*, 1984; Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; Savický, N., Smyslorazličitel'nyje funkcii porjadka slov i porožďajuščije modeli jazyka, *PSML* 3, 1972, 193–199; ↑aktuální členění větné, ↑funkční perspektiva větná, ↑slovosled.

LU

ČINITEL SLOVOSLEDNÝ ROZMĚROVÝ (rytmus rozměrový)

Příležitostný slovosledný činitel, s působností stylistickou, spočívající ve vhodném rozmístění rozvíjejících větných členů před členy řídícími, resp. za nimi podle jejich rozměru (krátkosti či délky, menší či větší syntaktické složitosti). **S.č.r.** se uplatňuje různými způsoby, např. v poloze atributu mj. tím, že rozměrnější atributy se kladou do ↑postpozice (*houba rostoucí často v trsech na pařezech)*, n. např. ve ↑větosledu („neorganicky“ působí, jestliže např. větu hlavní, do níž je vložena dlouhá věta vedlejší, ukončuje pouze jediné slovo: *Náš tenista včera nemohl dlouho najít proti Argentinci, který je jedním z nejlepších světových antukových hráčů, **zbraň***).

Lit.: Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; ↑aktuální členění větné, ↑funkční perspektiva větná, ↑slovosled.

LU

ČINITEL SLOVOSLEDNÝ RYTMICKÝ (č. přízvukový, č. fonetický, princip rytmický)

Jeden z vedlejších slovosledných činitelů, kterým se v č. řídí poloha nepřízvučných slov a pohyblivých morfémů ve větě, tzv. ↑klitik. Přízvučným „hostitelem“, tedy tím slovem/výrazem, s nímž klitikon tvoří jeden rytmický celek, může být i slovo, k němuž klitika bezprostředně syntakticky nepříslušejí. Ve větě *Rád bych **se** o tom nechal poučit* je *se* odtrženo od infinitivu *poučit*, k němuž bezprostředně syntakticky přísluší; v tomto smyslu působí rytmický činitel proti ↑slovosledném činiteli gramatickému.

Lit.: ↑slovosled, ↑slovosled klitik.

LU

ČÍSLO (numerus)

1. Morfologická kategorie syntakticky nezávislá: závazné jaz. rozlišování četnostní vlastnosti ↑denotátů. V různých jaz. světa je konstituována různě, v některých (jako třeba čínštině) jako gramatická kategorie chybí. V současné č. je založena na protikladu „jednosti“ (**č.** jednotné, **singulár**) a „mnohosti“ ve smyslu „více než jednost“ (**č.** množné, **plurál**). Sg. se pokládá za bezpříznakový člen opozice, pl. za člen příznakový. Co do čet-

nosti užití v projevech se v č. objevuje sg. : pl. v poměru 3:1. **Č.** se uplatňuje exoforicky, tj. „ven" z linie projevu s odkazem na mimojazykovou skutečnost (v literatuře je diskutováno, zda přímo, n. prostřednictvím myšlenkových konceptů). Jako **exoforická kategorie** vyjadřující kvantitativní, četnostní poměry v popisované skutečnosti je **č.** vlastní ↑substantivům, substantivně užitým jiným slovním druhům (např. *slepý* ve významu „slepec"), mezi nimi též ↑zájmenům bezrodým a některým rodovým (jako *on* aj.). – (1) **Č.** u substantiv a substantivně pojatých jiných slovních druhů: (a) Subst. standardně vybavená souborem tvarů pro sg. i pl. (aa) při užití **individuálním** n. **exemplárním** v aktuálně přímém vztahu k označované skutečnosti vyjadřují tvary sg. × pl. sémantickou opozici „**jeden × více než jeden**", např. *Venku štěkal **pes** × Venku štěkali **psi***. – Při kontaktu dvou jmen, jejichž denotáty jsou spjaty nějakým příslušnostním vztahem, přičemž jeden vystupuje jako posesor (dále pr) a druhý jako posesum (dále pm) (i když nemusí jít vždy o vztah v pravém slova smyslu „posesivní", ani o faktický styk dvou syntaktických subst.), se navíc může uplatnit sémantická opozice „**distributivnosti × sumativnosti**". V případě, že pr je zastoupen více než jedním reprezentantem své třídy, může mít pm význam buď **sumativní**, tj. **č.** označuje počet objektů dané třídy pm přiřazovaných všem reprezentantům třídy pr dohromady („summa summarum"), např. *Všichni muži čistili auto* („Všichni muži čistili jedno auto a všichni totéž") × *Všichni muži čistili auta* („Všichni muži čistili více než jedno auto a všichni tatáž"), n. **distributivní**, tj. **č.** označuje počet objektů dané třídy pm přiřazovaných vždy jen jednomu každému ze všech (plurálem vyjádřených) reprezentantů třídy pr, např. *Všichni muži čistili auto* („každý muž čistil jedno auto a každý jiné") × *Všichni muži čistili auta* („každý muž čistil více než jedno auto a každý jiná"). Přednost pojetí sumativnímu dává pm vyjádřené konkréty, např. *Krojovaní horalé měli na sobě bílé vyšívané košile* (ne *košili*); *Lyžaři přinesli s sebou své bałohy* (ne *bałoh*), n. pm ve funkci neshodného přívlastku, např. *Nastoupili hasiči v plynových maskách* (ne *hasiči v masce*). Naproti tomu pojetí distributivnímu dává přednost pm od abstrakt a/nebo ve významech přenesených, např. *Věci mají čistý obrys* (ne *obrysy*); *Měli hlavu plnou starostí* (tj. *oni*, ne však *hlavy*); *Leželo nám to na srdci* (ne *na srdcích*), n. ve funkci přísl. určení, např. *Muži měli na hlavě vysoké klobouky* (spíše než *na hlavách*). – Vztahu pr – pm je užitím **č.** zčásti podobný vztah „pojmenování osob, živočichů n. věcí" – „jejich funkce, určení n. jiná vlastnost", pokud se realizuje v syntakticky vícečlenných útvarech, v nichž se člen základní (tj. pojmenování osob, živočichů n. věcí) neopakuje. Různost nositelů charakterizovaných jejich funkcí, určením n. jinou vlastností je jednoznačně vyjádřena tvarem pl. (při sg. tvarech jejich funkce/určení/jiné vlastnosti); např. spojením *arcibiskupové pražský, trnavský a olomoucký* jsou míněni mimo pochybnost tři různí arcibiskupové podle místa působnosti. Je-li pojmenování nositele v sg. vedle výčtu několika funkcí/vlastností, otevírá se možnost dvojího čtení: buď jde o různé nositele každé jednotlivé funkce/vlastnosti zvlášť, n. o jednoho nositele všech uvedených funkcí/vlastností dohromady, srov. např. dvojznačnost spojení *vévoda meklenburský, saský a braniborský*, z něhož není jasné, zda jde o vévodu jednoho, n. o vévody tři. Tvar sg. v podobných spojeních odkazuje zpravidla k pluralitě nositelů, (α) pokud se pojmenování nositele (v sg.) opakuje u každé funkce/vlastnosti, např. *vévoda meklenburský, vévoda saský a vévoda braniborský*, (ß) pokud jde o funkce/vlastnosti u individua souběžně se vylučující, např. *kráva bílá, strakatá a hnědá* (jde o tři krávy, protože jedna kráva nemůže být zároveň i bílá, i strakatá, i hnědá), (γ) pokud stojí vícečlenný útvar ve funkci podmětu: přísudek pak je (ad sensum) v pl., např. *Vévoda meklenburský, saský a braniborský se zúčastnili sněmu.* Týž tvar odkazuje zpravidla k jednomu nositeli, (α) pokud stojí daný vícečlenný útvar ve funkci podmětu: přísudek pak je v sg., např. *Vévoda meklenburský, saský a braniborský se zúčastnil sněmu,* (β) pokud to odpovídá aktuálnímu obrazu světa u uživatelů č. jaz., např. *předseda poslanecké sněmovny a ODS* (v r. 2001 je v č. prostředí obecně n. skoro obecně známo, že jde o jednoho muže v obou funkcích, Václava Klause). – (ab) Subst. standardně vybavená souborem tvarů pro sg. i pl. při užití s ↑referencí **generickou** (tj. bez aktuálního vztahu ke skutečnosti a při označení příslušného denotátu jako otevřené třídy objektů daných vlastností) mají tvar sg. Tzv. generický singulár označuje sice referent jako jednotlivinu, nikoli však jako jednost v protikladu k mnohosti, nýbrž jako zástupce celé třídy: *Kočka je savec* („Jestliže je něco kočka, tak je to savec"). Podle většiny autorů pl. (na základě svého významu) vylučuje generický význam; věta *Kočka je savec* tedy není synonymní s větou *Kočky jsou savci*; v koncepcích, v nichž se připouští i generický pl., se tyto věty pokládají za synonymní, a strukturalisticky vyjádřeno, dochází v generických větách k ↑neutralizaci sg. a pl. U ↑etnonym je bezpříznakově generický užitým **č.** pl., např. *Angličané jsou známí kliďasi.* V užití blízkém generickému je u nich užití sg. jednoznačné jen na pozadí společného obrazu světa, např. *Rus se v protiútoku dostal až do předhůří Karpat* (tj. *Rusové* ve významu „ruská armáda"; užití sg. se tu opírá o předpokládanou znalost průběhu 1. svět. války, k němuž se modelová věta vyslovuje); jinak je užití sg. dvojznačné, neboť může být buď individuální, n. kvazigenerické, např.: *Už je moje milá od Turka zajatá*; sg. *Turek* může označovat buď jednoho konkrétního příslušníka tureckého etnika (třeba jménem Ali Akča), n. kteréhokoli (lhostejno, kterého) příslušníka tureckého etnika jako jeho reprezentanta (a jen v tomto druhém významu je se sg. synonymní pl.: *Už je moje milá od Turků zajatá*). – Exemplárně velkou míru, velké množství popisovaných jevů vyjadřuje subst. v sg., rozvité přívlastkovým *jeden* n. *samý*, např. *Měl nohy jeden bolák. Jeho tvář byla samá jizva.* – (b) Subst. vybavená běžně souborem tvarů jen pro jedno **č.** jsou jednak **pluralia tantum** (pomnožná), jednak **singularia tantum**. Z nich pouze pomnožná tvoří pevně vymezený typ (tvary sg. se od nich objevují jen exkluzivně, např. v profesní mluvě *pravá kalhota, levá plíce*). Tzv. singularia tantum jsou naopak typově nevyhraněná, tvary pl. se u nich nezřídka objevují, často se sémantickým posunem (*voda – vody, víno – vína, Novák – Novákové – Novákovi, nářek – nářky, déšť – deště* atd.); ↑plurale tantum, ↑singulare tantum,

↑substantiva hromadná, ↑substantiva látková. – (2) O **č.** u zájmen: ↑zájmena osobní, ↑zájmena neurčitá, ↑zájmena. – (3) O **č.** u sloves se někdy mluví při pokusech postihnout rozdíl mezi ↑iterativem a neiterativem: *spávat* (= pl., označující více než jeden (ale asi i více než dva) výskyt denotátu, tj. stavu „spát" × *spát* (= sg., nic o počtu výskytu denotátu, tj. stavu „spát", neříkající). S takovým pojetím (Dressler, 1968) jsou ovšem spojeny značné problémy: např. dějová subst. by měla dvě **č.**: *jedno čtení* × *několik čtení* a *čtení* × *čítávání*.

V staré č. byla kategorie **č.** trojčlenná: byl v ní vedle sg. a pl. ještě i **duál** (**č.** dvojné) pro označení počtu „dva" (a pl. pak znamenal „více než dva"). Duál zdědila stará č. z ↑praslovanštiny; jako kategorie pův. obecně sl. v historickém vývoji většiny ↑slovanských jazyků (kromě sln. a luž. srb.) zanikl a jeho kategoriální významy převzaly tvary pl. Byl od počátku tvarově chudý, neboť měl vždy jeden společný tvar pro nom., akuz., vok., jiný pro gen., lok. a třetí pro dat., instr., např. stč. *ženě*, *ženú*, *ženama*; *chlapy* (sekundární koncovka přejatá od tzv. ukmenů; v každém případě odlišná od nom. – vok. pl. *chlapi*), *chlapú*, *chlapoma*. Po zániku duálu jako kategorie se do nč. zachovaly některé pův. duálové koncovky, ale už ve funkci/významu pl.: *ruce*, *oči*, *uši*, *dva*, *dvě*, *oba*, *obě*; *rukou*, *nohou*, *prsou*, *ramenou*, *kolenou*, *uší*, *očí*, *dvou*, *obou*; *rukama*, *nohama*, *očima*, *ušima*, *dvěma*, *oběma*; např. *Zdvihl obě ruce nad hlavu*; *Má za ušima*; *Zůstal klečet na kolenou*; číslovky *tři*, *čtyři* a adj. mají jako přívlastky shodné s tvary na *-ma* rovněž tvary na *-ma*, např. *mezi čtyřma očima* (ale *mezi čtyřmi stěnami*), *s chlupatýma rukama* (ale *mezi chlupatými přikrývkami*). Neoznačují-li tato subst. části těla, vyjadřují pluralitu standardními tvary pl., např. *Na nohách stolu bylo vidět magické kresby*; *Nad oky v polévce ohrnoval nos*; *S hrncem bez uch se pracuje těžce.* V nespis. útvarech č. se značně rozšířila koncovka *-ma* v instr. pl. subst. vůbec, a pak i shodných adj., např. *s malýma klukama*, *s veselýma ženama*, *mezi natřenýma dveřma/dveřima* aj.

2. Morfologická kategorie syntakticky závisle proměnná; uplatňuje se tedy endoforicky, tj. v linii jaz. projevu. Jako **endoforická kategorie** je **č.** vlastní kongruentním větným členům (↑atributu, ↑predikátu, ↑doplňku) schopným formálně vyjadřovat kategoriální totožnost se jmény jako výraz sounáležitosti, tedy vlastní ↑adjektivům, ↑přechodníkům (i zpřídavnělým), rodovým ↑zájmenům, adjektivní části ↑číslovek a ↑slovesům; ↑shoda.

Lit.: *ČM*, 1981, 122–124, 201–202; *ČŘJ*, 1996, 138–140; Dokulil, M., O vyjadřování jedinosti a jedinečnosti v českém jazyce, *NŘ* 53, 1970, 1–15; Dressler, W.: *Studien zur verbalen Pluralität*, 1968; Erhart, A., Pluralformen und Pluralität, *AO* 41, 1973, 243–255; Hlavsa, Z., Několik poznámek o užívání a významu tvarů množného čísla podstatných jmen, *NŘ* 47, 1964, 266–274; Jensen, H., Die sprachliche Kategorie des Numerus, *Wissenschaftliche Zeitschrift d. Univ. Rostock* 1, 1951, 1–21; Jirsová, A., Dynamika vztahů singuláru a plurálu u substantiv v češtině, *SaS* 42, 1981, 193–199; *MČ* II, 1986, 42–52, 78, 101–104, 126–127, 139–140, 161–163; Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*, 1962; Naylor, K. E., On some developments of the dual in Slavic, *IJSLP* 15, 1972, 1–8; Poldauf, I., Vyjadřování kvantity v češtině, *SaS* 18, 1957, 71–85; *PMČ*, 1995, 229–231; Selivestrova, O. N., Ponjatije „množestvo" i „prostranstvo" v semantike sintaksisa, *Izv. AN SSSR, ser. lit. i jaz.* 1983, t. 43, Nr. 2, 142–150; Straková, V., Ke kategorii čísla, in: *Rusko-české studie* 2, 1960, 75–85; Šiška, Z., K problematice plurálu substantiv, *Sb. ped. instit. v Olomouci*, 1964, 137–164; Šiška, Z., O gramatické kategorii čísla, *ČSR* 14, 1969, 97–102; Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*, 1972, 138–139; Večerka, R.: *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax II. Die innere Satzstruktur*, 1993, 341–378.

RV, PK

ČÍSLOVKA (numerále)

Ohebný ↑slovní druh vyjadřující kvantitu; nemá přesně stanovené a stanovitelné hranice, neboť kvantitu mohou vyjadřovat i subst. (*desetina*, *stovka*), adj. (*poslední*) n. adv. (*moc*, *trochu*) a pronominália (*tolik*, *kolik*). Specifickou pojmenovací (slovotvornou) vlastností **č.** je, že většina vyšších číselných hodnot se označuje slovními spojeními (kombinované číslovkové výrazy – *tisíc devět set devadesát devět*). Po syntaktické stránce plní **č.** primární i sekundární funkci slovních druhů, s nimiž se formálně shodují, n. které zastupují. – Rozlišování druhů **č.** je založeno na jejich sémantické klasifikaci podle toho, počet čeho vyjadřují; napříč klasifikací jednotlivých druhů jde rozlišování ↑**č.** určitých a ↑**č.** neurčitých. Prostý počet vyjadřují ↑**č.** základní, pořadí ↑**č.** řadové, počet souborů n. druhů ↑**č.** úhrnné, ↑**č.** druhové, ↑**č.** souborové, četnost ↑**č.** násobné, podíl vyjadřují subst. z číslovek (*polovina*, *třetina*..., *tisícina*), někdy též označovaná jako **č.** dílové, počet skupin n-tic subst. z **č.** (*dvojka*, *pětka*...), někdy též označované jako **č.** skupinové. – Po formální stránce jsou **č.** jednak slova ohebná (skloňují se), jednak neohebná, a to ↑**č.** násobné (tvořené formantem *-krát*). V rámci jmenných gramatických kategorií ↑rodu, ↑čísla a ↑pádu existují u **č.** jistá specifika. Kategorie rodu a především životnosti je u nich omezena. Ze základních **č.** vyjadřují rod pouze **č.** *jeden – jedna – jedno*, *dva – dvě*, *oba – obě* a **č.** ze subst. mají rod substantivní (*sto*, *tisíc*, *milion*, *miliarda*...). Pl. tvar **č.** ***dvě stě*** (↑duál) se ovšem interpretuje jako fem., nikoli jako neutrum. Ostatní **č.** základní rod nevyjadřují. **Č.** řadové, druhové a některé násobné (kompozita s druhým členem *-násobný*) jsou po formální stránce adj. a vyjadřují kategorii rodu i životnosti kongruentně se subst., které rozvíjejí. **Č.** souborové a **č.** úhrnné jsou rodově málo výrazné. – Nejvíce je u **č.** omezena kategorie čísla, což souvisí s tím, že i ona slouží k vyjadřování kvantových vztahů. Ze základních **č.** rozlišují sg. a pl. jen číslovky substantivní povahy (***sto – dvě stě***, *tisíc – tisíce*, *milion – miliony*), které se v kombinovaných číslovkových výrazech počítají. **Č.** *jeden*, *jedna*, *jedno* má tvary sg. a pl. (*jedni*, *jedny*, *jedna*) pouze pro kongruentní použití s ↑plurálii tantum, jinak se obojí tvary používají (opět kongruentně) jako synonymum ↑indefinit (***jeden člověk – nějaký člověk***), n. ve významu **č.** druhových (*Dříve prodávali několikeré pastelky, dnes mají jen* ***jedny***). Základní **č.** *dva*, *dvě*, *tři*, *čtyři* mají platnost pl., **č.** od *pěti* výše mluvnické číslo postrádají. Složené číslovkové výrazy se z hlediska čísla (podobně i rodu) chovají dvojím způsobem: (a) starším, kdy se s počítaným substantivem číslovka shoduje tak, jak to odpovídá komponentu na místě jednotek (*dvacet jeden strom*, *třicet dvě žákyně*...); (b) novějším, kdy se kombinované výrazy chovají

jako celek s číselnou platností více než čtyři: subst. je v gen. pl. (*dvacet jedna mužů, žen, měst*; *třicet dva strojů, dětí, hřišť*). **Č.** úhrnné fungují zpravidla jako sg. **Č.** mající charakter adj. mají sg. i pl. tvary, jimiž vyjadřují shodu. Také ↑kvantifikátor, ↑kvantifikace.

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; Ondrus, P.: *Číslovky v súčasnej spisovnej slovenčine*, 1969; Ondrus, P.: *Kapitoly zo slovenskej morfológie*, 1978; *PMČ*, 1996; Spal, J., Číslovky jako slovní druh, in: Viktora, V. (ed.), *Sb. Ped. fakulty v Plzni* 11, 1973, 5–22; Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*, 1972.

KO

ČÍSLOVKA DRUHOVÁ

Udává počet druhů jevu označeného subst., s nímž se spojuje. Tvoří se většinou od základů ↑číslovek základních a mají formu adj. tvrdých (*šesterý*) n. měkkých (*dvojí*). Vedle těchto forem složených fungují i starší formy jmenné (*troje hrušky, patera okna*), které mají skloňování smíšené. **D.č.** zahrnují číslovky určité (*dvojí, trojí…, dvacaterý…, sterý…, tisícerý…*), číslovky neurčité (*několikerý, tolikerý…*) a číslovky úplnostní: *obojí*. Užívá se jich jak ve spojení se ↑subst. počitatelnými (*dvojí lahve*), včetně ↑pluralií tantum (*trojí dveře – dubové, bukové, smrkové*; *pateré kalhoty – džíny, tepláky, šusťáky, menšestráky, lacláky*), tak se ↑subst. nepočitatelnými: (a) látkovými (*dvojí mouka – hladká a hrubá*; *trojí víno – červené, růžové, bílé*), (b) abstrakty (*dvojí víra – citová, rozumová*), (c) hromadnými (*trojí uhlí – koks, hnědé, černé*). – **D.č.** mají ve všech tvarech tvary shodné s ↑číslovkami souborovými. Poněvadž o rozlišení druhu hovoříme až při existenci nejméně dvou jednotek, začíná řada **d.č.** až číslovkou *dvojí*. Nerozlišenost druhu naopak může označovat číslovka *jeden* (*Je několikerá nenávist, ale láska je jedna*). – U číslovek označujících vyšší počet druhový význam ustupuje významu prostého počtu ve smyslu ↑číslovek základních: *tisíceré díky* neznamená *tisíc různých druhů díků*, nýbrž *mnoho díků* ve smyslu neurčitého vysokého počtu. Také u abstrakt lze použít **d.č.** ve významu základních číslovek: *několikeré volání o pomoc* neznamená, že se volalo několikerým způsobem, nýbrž že volání bylo několik.

Lit.: ↑číslovka.

KO

ČÍSLOVKA NÁSOBNÁ

Vyjadřuje počet (frekvenci) realizací děje jako jeho příznaku, a to primárně adverbiálně (***dvakrát** se zpozdit*), sekundárně adjektivně (***dvojnásobný** pozdní příchod*). **N.č.** zahrnují určité číslovky (*jedenkrát, dvakrát, třikrát, dvanáctkrát, jednadvacetkrát, stokrát, dvěstěkrát, třistapětadvacetkrát, tisíckrát, milionkrát…*; *dvojnásob, trojnásob…*; *dvojnásobný, trojnásobný…*; *dvojnásobně, pětinásobně…*; *dvojmo, trojmo…*; *dvojitý, trojitý…*; *dvojitě, trojitě…*) a neurčité číslovky (*několikrát, párkrát, mnohokrát, mockrát, málokrát, nemálokrát, nejedenkrát, kolikrát, tolikrát*; *několikanásobný, kolikanásobný…*; *mnohonásobně…*). Po slovotvorné stránce jsou **n.č.** jednak adv. utvořená z číslovek, a to sufixací (*dvoj-mo*), n. konverzně z adj. **n.č.** (*dvojnásob, dvojnásobně, dvojitě*), n. kompozicí (*pět-krát*), jednak adj. utvořená z číslovek kompozicí (*troj-násobný, jedno-duchý*), n. sufixací (*dvoj-itý*), skloňují se jako adj., skloňování smíšené.

Lit.: ↑číslovka.

KO

ČÍSLOVKA NEURČITÁ

Vyjadřuje číselně neupřesněný počet: *několik dětí, několik(at)ery ponožky, kolikátina vteřiny, několikrát zavolat, mnohonásobný vrah…* **N.č.** zahrnují ↑číslovky základní, ↑číslovky řadové, ↑číslovky druhové, ↑číslovky násobné, ↑číslovky úhrnné, ↑číslovky souborné.

Lit.: Porak, J., O neurčitém významu číslovek určitých, *NŘ* 41, 1958, 241–251; ↑číslovka.

KO

ČÍSLOVKA ŘADOVÁ

Označuje umístění v pořadí jevů téhož druhu. Tvoří se ke všem základním číslovkám určitým (*první, druhý, třetí, čtvrtý, pátý, dvanáctý, dvacátý první, jednadvacátý, stý, tisící, miliontý*; *půlstý, půltisící, půlmiliontý*), včetně kombinovaných číslovkových výrazů (*tisící devítistý devadesátý devátý rok*), i k neurčitým číslovkám a obecným číslovkovým výrazům (*několikátý, kolikátý, tolikátý, x-tý, n-tý*; *poněkolikáté, potolikáté*; *za tolikáté…* – **Ř.č.** se tvoří většinou od základů ↑číslovek základních a mají formu adj. tvrdých n. měkkých. **Ř.č.** *první, druhý* se netvoří od zmíněných základů, mohou kromě významu pořadí vyjadřovat i některé další významy: *druhý* má význam limitativa *jiný* (*Hovořil jsem o tom s **druhým** lékařem a ten mi řekl tohle*), ve spojení s číslovkou *jeden* mají obě význam demonstrativ *tento – onen* (***Jeden** říká to, **druhý** ono*). – K **ř.č.** se řadí číslovky adverbiální, vyjadřující pořadí časové (číslovky časové) realizace dějů (*Řekl mi to **podruhé***; *Říkal mi to **poněkolikáté***). Za **číslovky výčtové** lze označit číslovky adverbiální povahy vyjadřující pořadí složek výčtu: *za prvé, za třetí… za x-té*.

Lit.: ↑číslovka.

KO

ČÍSLOVKA SOUBOROVÁ

Udává počet souborů jevu (zpravidla ustálených, tj. párů, svazků, krabic, souprav, aparatur) označeného subst. **Č.s.** zahrnují číslovky určité (*jedny* (*boty*), *jedna* (*ouška*), *dvoje… patery, dvanáctery, dvacatery, stery, tisícery…*), číslovky neurčité (*několikery, tolikery, kolikery…*) a číslovky úplnostní (*oboje*). **S.č.** se užívá nejčastěji v pl. spolu se subst. označujícím soubor, s nímž se číslovka shoduje v čísle a rodě (pouze *jedni, jedny, jedna*) (***jedni** Sládkovci, **jedny** reprobedny, **jedna** očička, **dvoje** ponožky, **čtvery** zápalky*). Tvarů sg. se užívá pouze ve spojení se subst., která označují soubor formou sg., nemívají pl. a kusově se nepočítají (***dvoje** řízení, **troje** teplé prádlo, **troje** mazání, kapání*); až na výjimky netvoří **s.č.** kombinované číslovky: ***pětadvacatery** boty*. – Ve spojení s ↑pomnožnými subst. mají tvary **s.č.** význam ↑číslovek základních (vyjadřují prostý počet): ***dvoje** boty* (= *dva páry bot*); ***troje** kalhoty* (= *tři kusy oděvu zvaného kalhoty*). – **S.č.** mají smíšené adj. skloňování kombinované ze jmenných tvarů (nom., akuz.) a složených tvarů – ostatní pády (***dvojím***

kalhotám, ***čtverými*** *ponožkami*). Jsou-li užity na místě číslovek základních, skloňují se buď jako subst. podle vzoru *město*, n. zůstávají nesklonné (*o* ***pateru*** *kalhot* × *o* ***patero*** *kalhotách*).
Lit.: ↑číslovka.

KO

ČÍSLOVKA ÚHRNNÁ

Vyjadřuje – stejně jako ↑číslovka základní – počet jevů (osob, předmětů, abstraktních jevů), avšak – na rozdíl od ní – pojatý úhrnem, vcelku: charakterizuje soubor udaného počtu členů jako celek. **Ú.č.** zahrnují číslovky určité (*dvé*, *tré*, *čtvero*, *jedenáctero*, *dvanáctero*, *dvacatero*, *stero*, *tisícero*...) a číslovky neurčité (*několikero*, *tolikero*, *kolikero*...). V dnešní č. není jejich užití časté, má rysy kniž., arch., n. nadsázky, humorné aktualizace; neutrálně se užívají především v ustálených spojeních: ***čtvero*** *ročních období*, ***devatero*** *řemesel*, ***desatero*** *Božích přikázání*.
Lit.: ↑číslovka.

KO

ČÍSLOVKA URČITÁ

Vyjadřuje určitý počet specifikovatelný číslem. **U.č.** zahrnují ↑číslovky základní, ↑číslovky řadové, ↑číslovky druhové, ↑číslovky násobné, ↑číslovky úhrnné, ↑číslovky souborové: *pět dětí*, *šestý smysl*, *troje // trojí jablka*, *třikrát zavolal* apod.
Lit.: Porák, J., O neurčitém významu číslovek určitých, *NŘ* 41, 1958, 241–251; ↑číslovka.

KO

ČÍSLOVKA ZÁKLADNÍ

Označuje prostý počet počitatelných či podmíněně počitatelných substancí (*tři muži*, *pět stolů*, *dva světy*). Jádro **z.č.** určitých tvoří pojmenování řady přirozených čísel (*jeden*, *dva*, *tři*, *čtyři*, *pět*, *sto*, *milion*); pro vyjádření počtu na škále s kladnými a zápornými hodnotami se pro hodnotu stojící na rozmezí kladných a záporných hodnot používá číslovka *nula* (*naměřena byla teplota* ***nula*** *stupňů*), pro označení záporných hodnot spojení *minus* a číslovka základní (***minus pět*** *stupňů*). Prostý počet označují také některé starší výrazy pro početní míry, které byly z úzu vytlačeny používáním desítkové soustavy: *tucet* (= 12 kusů), *půltucet* (= 6 kusů), *kopa* (= 60 kusů), *veletucet* (= 12 tuctů, tj. 144 kusů). – O kolikátou část celku jde, označují subst. (skloňovaná podle vzoru *žena*) derivovaná od **z.č.** (výjimkou je *polovina*), která někdy bývají označována jako **číslovky dílové** (*pětina*, *desetina*). V odborné sféře se jich používá pro vyjádření počtu dílů z celku, tedy pro pojmenování zlomků (*dvě šestiny*, *tři pětiny*); u desetinných čísel se užívá názvů *desetina*, *setina*, *tisícina*...: *Naměřili 37,5 °C = třicet sedm celých pět desetin stupně teploty // Celsia*. – Speciální číslovky a kombinované výrazy pro vyjádření počtu x + půl (*jedenapůl*, *dvaapůl*, *půldruhého*, *půldruha*, *půltřetího*, *půlpátého*, *půlpáta*) řadíme k **z.č.**, a to i ty z nich, které obsahují číslovku řadovou (*půldruhého kilogramu rajčat* = *kilogram + půl kilogramu*, nikoliv *polovina z druhého kilogramu*). Prostý počet vyjadřují ve spojení s pomnožnými substantivy ↑číslovky souborové: *troje housle*. – Mezi **z.č.** se řadí i číslovky neurčité: *několik*, *pár*, *mnoho*, *nemnoho*, *více*, *vícero*, *málo*, *nemálo*, *tolik*, *kolik*, *nejeden*, *mnohý*... Význam číslovek neurčitých mají rovněž pl. tvary číslovek *sta*, *tisíce*, *miliony* a subst. derivovaná z číslovek *desítky*, *stovky*, *tisícovky*, někdy též označované jako **číslovky skupinové**, protože pojmenovávají skupinu složenou z příslušného počtu členů. Neurčité **z.č.** jsou i výrazy *x* apod.: *Když si x lidí bude myslet, že*... – Po **morfologické** stránce jsou **z.č.** velmi rozmanité: (a) Číslovka *jeden*, *jedna*, *jedno* má zájmenné skloňování podle vzoru *ten*; vyjadřuje trojí rod jako kongruenční kategorii. (b) Číslovka *dva*, *dvě* má samostatné skloňování, shodně se skloňuje *oba*, *obě*, patřící do skupiny totalizátorů; tvarově je diferencován rod mužský životný a neživotný (*dva lékaři*, *dva traktory*) proti rodu ženskému a střednímu (*dvě kytice*, *dvě košťata*). (c) Samostatné skloňování mají číslovky *tři*, *čtyři*; nemají rodově diferencované tvary. (d) Číslovky *pět*, *šest* až *dvacet*, *třicet* až *devadesát* a komponované výrazy s uvedenými **z.č.** mají jeden společný tvar pro nom. a akuz. a jeden tvar pro gen., dat., lok. a instr.; nevyjadřují rodovou diferenciaci. Jméno počítaného předmětu spolu se všemi svými adj. a zájmennými atributy, jimiž je rozvinuto, má po uvedených číslovkách v nom. a akuz. tvar ↑gen. (tzv. numerativ): ***Prvních pět chlapců*** *chodí pravidelně pozdě*; v ostatních pádech tyto číslovky nevyžadují gen. a shodují se v příslušném pádě s jménem počítaného předmětu: *Pohovořím* ***s prvními pěti chlapci***, *které potkám*. (e) Číslovky *sto*, *milion*, *miliarda*, *bilion*... mají formu subst. a skloňují se podle příslušných subst. vzorů. Výjimkou je vedle systémově očekávaného *dvě sta* pouze tvar komponovaného výrazu *dvě stě*, který je zbytkem ↑duálu.
Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Daneš, F., Oba, obojí, obé, *NŘ* 51, 1968, 6–13; Hausenblas, K., Spojování číslovek se jménem počítaného předmětu aneb dvacet jedna metrů, *AUC-SlavPrag* 8, 1966, 301–310; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1996.

KO

ČÍSLOVKY, ZÁJMENA, PŘEDLOŽKY, SPOJKY, ČÁSTICE, CITOSLOVCE SLOŽENÉ

Neautosémantické slovní druhy vznikající ↑skládáním (především vlastním); vyskytují se zřídka; poněkud více se tvoří složené ↑číslovky (za složené i derivované lze kvůli povaze výrazu *krát* považovat ↑číslovky násobné; ↑adverbia z číslovek), některá ↑zájmena, ↑spojky a ↑částice, u kterých však většinou ke skládání dochází před přechodem k částicím. Celkově převažuje ↑skládání nevlastní. (1) **Složené číslovky** se nejčastěji tvoří ↑komplexním kompozičním postupem kompozičně-derivačním a nevlastním skládáním; je pro ně typická paralelnost a úplná synonymie s víceslovnými číslovkovými výrazy pro vyšší číselné hodnoty: *třiatřicet – třicet tři*, *pětadvacátý – dvacátý pátý*. Z hlediska ↑onomaziologických kategorií jsou zastoupeny převážně kategorie (a) modifikační: číslovky řadové (*třiadevadesátý*), druhové (*třiadevadesáterý*) a souborové (*třiadevadesátery*), násobné (*třiadevadesátkrát*, *třiadevadesátinásob*); (b) kategorie mutační: číslovky dílové (*třiadevadesátinový*), skupinové (*třiadevadesátka*); (c) kategorie koordinační: např. základní číslovky (*třiadevadesát*). (2) **Složená zájmena**

jsou řídká, vyskytují se pouze v kategorii zájmen ↑ukazovacích a ↑neurčitých; tvoří se většinou ↑skládáním nevlastním: *tamten*, *tentýž*, *kdejaký*, *kdekdo*, *málokterý*. Představují vesměs modifikační typ ↑onomaziologické kategorie. Kombinují se v nich ↑slovotvorné formanty často se opakující, někdy se spojují s příslovci n. částicemi, příp. jejich částmi (*tenhleten*, *takovýhle*, *sotvakdo*). (3) **Složené předložky** a **složené spojky** jsou řídké, oba slovní druhy jsou ze synchronního hlediska převážně nemotivovaná slova. Skládání se u nich vyskytuje velmi zřídka, zejména u ↑předložek, nejčastější bývá ↑skládání nevlastní. Složeniny se většinou zakládají na primárních předložkách n. spojkách, které se spojují s jinými slovy stejného n. jiného slovního druhu, zpravidla také neautosémantického: *kolkolem*, *přestože*, *mezitímco*, *jakmile*, *neboli*. (4) **Složené částice** jsou poměrně řídké; většinou se tvoří ↑skládáním nevlastním, časté jsou větné (↑citátové, příp. idiomatické) spřežky: částice **modalitní** (*takřkajíc*, *víceméně*, *kdoví*) a **emocionální** (*chválabohu*, *nedejbože*). (5) **Složená citoslovce** jsou většinou spřežky, jejich členy se stávají původní jména (vokativ – oslovení osob, často ↑hypokoristika: *panenkomarja*, *prokristáčka*), příslovce, citoslovce, příp. monokolokabilní členy ↑frazémů/idiomů (zejména u ↑citoslovcí onomatopoických). Běžné jsou formální hláskové změny, používání přejatých prvků, zkracování, nápodoba, rýmování atd. Sémanticky jsou zastoupena citoslovce emocionální (*ježíšmarjá*, *prachsakra*) a onomatopoická (*bimbam*, *čimčarara*).

Lit.: Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 172–187; Kroupová, L.: *Sekundární předložky v současné spisovné češtině*, 1985; *MČ* I, 1986, 203; Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999, 73–74; Žaža, S., Složené spojky ve spisovné češtině, in: *Studie ze slovanské jazykovědy*, 1958, 119–132.

IB

ČISTOTA JAZYKA

Za čistý bývá považován takový jazyk, který má co nejmenší příměs cizích prvků. Mezi ně se počítají ↑výpůjčky, které si zachovaly cizí formu (např. z lat. *causa* // *kauza*, z fr. *apartmá* // *apartmán*, z něm. *hochštapler*, z it. *pizza*, z r. *piroh* aj.), a někdy také výrazové prostředky, které byly vytvořeny podle cizího vzoru sémantického, slovotvorného n. syntaktického (např. *ohledně čeho* podle něm. *hinsichtlich*, *odviset od čeho* podle lat. *dependere de aliqua re*, n. něm. *abhängen von etwas*). Mezi prostředky, které porušují **č.j.**, se obyčejně nepočítají ty, které už s domácím výrazivem zcela srostly a jejichž cizí původ odhalí jen etymologický rozbor (např. slovo *talíř* ze sthn. *talier* a to z it. *tagliere* ‚deska, na níž se krájejí potraviny'). – O **č.j.** se mluví už v římské rétorice (↑kultura jazyka). V č. prostředí se s úsilím bránit jaz. zvláště proti ↑germanismům setkáváme už u Husa (navrhl např. zaměnit slovo *šorc zástěrkou*) a podobně odmítali cizí prvky i pozdější autoři gramatik a jiných jaz. příruček Blahoslav (1571), Konstanc (1667), Rosa (1672) ad. V očišťování č. od cizích prvků (tentokrát i internacionálních z ř. a lat. základů) pokračovali gramatici a lexikografové obrozenští. – Pravé tažení proti „cizomluvům" nastalo od poč. 70. let a trvalo asi do pol. 90. let 19. stol.; bylo podníceno č. nacionalismem, který dostával podněty z nacionalismu něm. V podobném duchu pokračoval purismus *Naší řeči* za Hallera (na konci 20. a na poč. 30. let 20. stol.). Též ↑purismus. – Všechny evropské jaz. doplňovaly své výrazové možnosti v různé míře cizími prvky (buď přímými n. mnohem častěji napodobenými). Některé jaz. nabyly vysloveně hybridní povahy (např. angl.). Ve všech se pevně usadily společné prvky evropské, tzv. ↑**evropeismy**, např. nové výrazy předložkové povahy jako *pod vlivem čeho* (fr. *sous l'influence de*, angl. *under the influence of*, něm. *unter dem Einfluss von*, r. *pod vlijanijem čego* apod.). Kultura spis. jaz. se nemůže řídit požadavkem jeho úzce chápané čistoty. Též ↑hybridizace jazyka, ↑jazyková správnost, ↑jazyková kultura, ↑purismus, ↑spisovný jazyk.

Lit.: Dostál, A., Concerning new and old forms of purism in the Czech literary language, in: *IJSLP* 25/26, 1982, 109–114; Erti, V., O germanismech, *Časové úvahy o naší mateřštině*, 1929, 25–41; Gebauer, J., Šetřme jazyka spisovného, in: *Kalendář učitelstva československého na r. 1893*, 1893, 114–122; Halaga, O. R., Zámery jazykových puristov a integrácia Europy, in: *Československí – součást evropanství*, 1996, 306–311; Haller, J., Problém jazykové správnosti, in: *Výroč. zpráva Čes. stát. reform. reál. gymn. v Ústí n. L.* 1929/1930, 1930/1931; Haller, J., Spisovná čeština a jazyková kultura, *NŘ* 17, 1933, zvl. 11–20; Haller, J., Spisovný jazyk český, in: *Slovan. jazyky v době přítomné*, 1937, 1–59; Hausenblas, K., O kultuře jazyka a brusičském purismu, *NŘ* 35, 1951, 41–45; Havránek, B., Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura, in: Havránek, B. – Weingart, M. (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*, 1932, 32–84 (přetištěno in: *SSJ*, 1963, 30–59); Horecký, J., Postoj k cudzím slovám v slovenčine a češtine, *AUC-SlavPrag* 18, 1975, 207–210; Jakobson, R., O dnešním brusičství českém, in: Havránek, B. – Weingart, M. (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*, 1932, 85–123; Jedlička, A., Na okraj pochybených názorů jazykových „oprávců", *SaS* 11, 1949, 95–96; Jelínek, M., Český jazykový purizmus a jeho překonání, in: *Přednášky a besedy z XXVII. běhu LŠSS*, 1994, 9–15; Jelínek, M., O novodobém českém jazykovém purismu a jeho překonání, in: *Sociolinguistica Slovaca* 3, 1997, 153–163; Jelínek, M., Dilemme d'européisation de la langue tchèque littéraire ou de sa purification, in: *The crossroads of European culture*, 1999, 257–265; Jelínek, M., Der Purismus in der Entwicklung der tschechischen Schriftsprache im 19. und 20. Jahrhundert, in: *Deutsch-tschechische Sprachbeziehungen*, 2000, 9–63; Komárek, M., K problematice cizích slov a purismu v národním jazyce, *Sl* 22, 1953, 215–219; Kraus, J., K problematice jazykového purismu, in: *Jazyk a kultura vyjadřování*, 1998, 91–95; Salzmann, Z., Foreign influences on Czech as a measure of Czech nationalism and internationalism, in: *Canadian review of studies in nationalism* 16, 1989, 63–77; Ševčík, O. (= Jelínek, M.), Český jazykový purismus z hlediska funkční teorie spisovného jazyka, *SPFFBU* A 22/23, 1974/1975, 49–58; Thomas, G., The role of calques in the early Czech language revival, *Slavonic and East European review* 56, 1978, 481–506; Trávníček, F., O jazykové správnosti, in: *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, zvl. 168–180, 220–227; Unbegaun, B., Le calque dans les langues slaves, *RÉS* 12, 1932, 19–48; Weingart, M., *Český jazyk v přítomnosti*, 1934, 22–36, 56–62; Zubatý, J., O úpadku našeho knižního jazyka, *NŘ* 4, 1920, 1–9.

MJ

ČLEN SLOŽENINY (komponent s.)

Část ↑složeniny, kterou se při tvoření slov skládáním stává ↑autosémantické **slovo základové**. **Č.s.** je formálně shodný se základovým slovem celým, n. s jeho částí,

minimálně s jeho slovním základem (↑morfematická analýza, ↑slovotvorný základ). V č. mají složeniny nejčastěji dva **č.s.** Místo, kde se stýkají, se nazývá (morfémový) **šev**. U ↑složenin vlastních je na konci předního **č.s.** ↑**spojovací samohláska** (**konekt**, **kompoziční vokál**), u ↑složenin nevlastních mívá přední **č.s.** podobu shodnou s tvarem základového slova (spojovací samohláska chybí). Slovnědruhová povaha **č.s.** a typ syntaktického vztahu mezi nimi bývají kritériem klasifikace složenin. **Přední člen** (první č., nekoncový č.) stojí na začátku složeniny, je tvořen jedním ze slov motivujícího syntaktického spojení. Při vlastním skládání je původní zakončení (koncovka) tohoto slova nahrazena spojovací samohláskou (může být i nulová), takže přední člen mívá podobu pouhého slovního základu n. ↑tvarotvorného kmene: *krásně bruslit* → *krasobruslař*, *dlouhá srst* → *dlouhosrstý*. Při nevlastním skládání je přední člen (stejně jako zadní člen) totožný s tvarem slova z motivujícího syntaktického spojení: *mžik oka* → *okamžik*, *hodný chvály* → *chvályhodný*. U ↑podřaďovacích složenin bývá většinou členem určujícím, u ↑přiřaďovacích složenin je souřadný se zadním členem (zadními členy). K přednímu členu patří svým původem spojovací samohláska (při analýze složenin ji k němu přiřazujeme) – nejčastěji to bývá *-o-* (*modrobílý*), řidčeji *-e-* (*kožedělník*), *-i-* (*myšilov*) n. nulová hláska (*dvojdomek*). **Zadní člen** (druhý č., koncový č., opěrný č.) stojí na konci složeniny (v č. nejčastěji druhý, zřídka třetí v pořadí), je tvořen jedním ze slov motivujícího syntaktického spojení. Při vlastním skládání je připojen k přednímu členu spojovací samohláskou (může být i nulová). Při nevlastním skládání je (stejně jako přední člen) totožný s tvarem slova z motivujícího syntaktického spojení: *pan táta* → *pantáta*, *lačný krve* → *krvelačný*) Při ↑skládání čistém je shodný s motivujícím slovem (*kamera* – *videokamera*), při ↑komplexních kompozičních postupech bývá odvozen ↑slovotvorným sufixem (spolu s morfologickou charakteristikou): *běžec* – *světoběžník*, n. jen morfologickou charakteristikou: *slunovrat*. Je to opěrný člen složeniny, který rozhoduje o slovním druhu složeniny i o jejích gramatických významech. Při čistém skládání si podržuje formu (soubor tvarů) i gramatický význam motivujícího slova – podobně jako při předponovém odvozování (↑prefixaci): *část* – *součást*; *mikročást*. U podřaďovacích složenin bývá většinou členem určovaným, u přiřaďovacích složenin je souřadný s předním členem. **Určovaný člen** (determinovaný č., determinát) je jedním z členů podřaďovacích složenin, rozlišuje se na základě onomaziologického vztahu mezi členy, který se do složeniny přenáší z motivujícího syntaktického spojení slov (je to podřadný, určovací vztah, závislost). Bývá nejčastěji na druhém místě ve složenině, určující člen na prvním: *veselohra*, *bleskurychlý*. Určovaný člen na konci složeniny buď existuje i jako samostatné slovo a jedná se o ↑**skládání čisté** (*elektrospotřebič*, *celonárodní*), n. neexistuje jako samostatné slovo (neshoduje se s potenciálním slovem, vzniká až ve složenině) a jde o **komplexní způsob kompozičně-derivační**, příp. **kompozičně-konverzní**: *mrakodrap*, *sedmiletý* (↑komplexní kompoziční postup). Pokud jej lze hodnotit jako složku nadřazenou významu celé složeniny (člen určující plní rozlišující úlohu), jde o ↑vnitřní složeniny (*perokresba*). Pokud jej nelze hodnotit jako složku nadřazenou významu celé složeniny, ale jako znak tohoto významu, jde o ↑vnější (posesivní) složeniny (*zlatoústý*). Zřídka, především u expresivních složenin, předchází před členem určujícím; v takových případech bývá slovesného původu (*držgrešle*, *lamželezo*). **Určující člen** (determinující č., determinant) bývá nejčastěji ve složenině na prvním místě, pouze u expresivních složenin s určovaným členem slovesného původu předchází tento určovaný člen před určujícím členem (*kazisvět*, *tlučhuba*). Podle slovního druhu určujícího členu (podstatné jméno, přídavné jméno, číslovka, příslovce) a podle toho, jakému syntaktickému vztahu odpovídá vztah určujícího a určovaného členu, se podřaďovací složeniny klasifikují na předmětné (*vinobraní*, *blahodárný*), podmětné (*vodotrysk*), příslovečné (*břichomluvec*, *dalekosáhlý*), přívlastkové (*velkoobchod*, *modrooký*) a doplňkové (*samoobsluha*, *živorodý*); určující člen v nich plní funkci předmětu, podmětu, příslovečného určení, přívlastku n. doplňku vzhledem k členu určovanému.

Lit.: Bozdechová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 12–19; *MČ* I, 1986, 202–203, 462–463; *TSČ*, 1962, 22, 131–133.

IB

ČLEN VĚTNÝ

Syntakticky relevantní prvek/element větné struktury, ke kterému se dospívá na základě ↑syntaktické analýzy. Povaha a počet **v.č.** závisí na syntaktické teorii a typu v ní používané analýzy a na metodě určování **v.č.** Pro č. jako převážně ↑flexivní jaz. vyhovuje taková teorie, v níž se reflektuje, že syntaktické vztahy elementů struktury se zviditelňují především právě flexí, nikoli např. především pozicí v lineárním řetězci, jako je tomu v jaz. s chudou morfologií:

1. poz.[*Petr-0*$_{\text{nom.}}$]**podmět** – *miluje* – 3. poz.[*Jan-a*$_{\text{akuz.}}$]**předmět**

1. poz.[*Jan-a*$_{\text{akuz.}}$]**předmět** – *miluje* – 3. poz.[*Petr-0*$_{\text{nom.}}$]**podmět**

×

1. poz.[*Peter-0*]**podmět** – *loves* – **3. poz.**[*John-0*]**předmět**

1. poz.[*John-0*]**podmět** – *loves* – **3. poz.**[*Peter-0*]**předmět**

V č. prostředí je známo zvl. pojetí Šmilauerovo (NS, 1969, 32), v němž jsou **v.č.** slova, n. skupiny slov větné struktury, která mohou vytvářet ↑skladební dvojice. **V.č.** jsou zde ↑autosémantické slovní druhy, ↑nástavbové slovní druhy a ↑začleněné věty vedlejší; v abstraktnějším modelu: funkce autosémantických slovních druhů. ↑Synsémantické slovní druhy **v.č.** nejsou. Rozlišování **v.č.** holých a rozvitých má reflektovat vícestupňovitost syntaktické struktury věty:[[*Starší*]$_{\text{přívlastek}}$ [*bratr*]$_{\text{holý podmět}}$]$_{\text{rozvitý podmět}}$ [*umřel*]$_{\text{holý přísudek}}$. Závislý člen skladební dvojice se klasifikuje na základě různorodých kritérií a dospívá se pak k rozlišování tradičních **v.č.**, které jsou velmi heterogenní: ↑podmět, ↑přísudek, ↑předmět, ↑přívlastek, ↑příslovečné určení, ↑doplněk. Další č. syntaxe v podstatě na Šmilauera navazují; MČ III (1987) rozvité **v.č.** nazývá ↑**fráze**, v SČ (1998) se nazývají **syntaktické skupiny** a jsou klasifikovány podle jádra na nominální, adjektivní, adverbiální, infinitivní, participiální, přechodníkové apod. V rozlišování **v.č.** se v těchto syntaxích zrcadlí princip ↑valence (**v.č.** valenční × nevalenční, **v.č.** obligatorní

× fakultativní/potenciální apod.), což se projevuje i v jiném pojímání **v.č.** a jejich označení: ↑komplement, ↑adjunkt, ↑suplement; přívlastek se chápe za specifický **v.č.** (v SČ explicitně za člen nominální skupiny, nikoli věty). V řadě syntaxí, zvl. zahraničních, jsou **v.č.** zjišťovány pomocí operativních testů, což umožňuje jako relevantní součást syntaktické struktury vykládat i některá synsémantika (↑složka). V mnoha koncepcích se s pojmem **v.č.** vůbec nepracuje, mj. např. proto, že metoda zvolené syntaktické analýzy vede k rozlišování jednotek (frází), které jsou menší než jednotky lexikální. – Ve většině koncepcí našich i cizích je patrná snaha korelovat syntakticky vymezené **v.č.** s elementy sémantickými, např. se ↑sémantickými rolemi/↑theta-rolemi ↑agens, ↑patiens apod.: [*Petr*agens]podmět *napsal* [*dopis*patiens]přímý předmět – [*Dopis*patiens]podmět *byl napsán* [*Petrem*agens]?předmět/příslovečné určení, s ↑determinátory aj. U nás byl tento pohled na **v.č.** uplatněn např. v MČ a v SČ; srov. v SČ užívané termíny komplement aktantový, komplement kopredikátový aj. V některých koncepcích se objevuje pokus korelovat syntakticky vymezené **v.č.** (a nezřídka i sémanticky vymezené **v.č.**) také s elementy komunikační struktury, tj. s komunikačními n. informačními jednotkami vymezovanými v rámci ↑AČ n. ↑FSP.

Lit.: *MČ* III, 1987; *NS*, 1969; *SČ*, 1998; *VT*, 1985, 64–73.

PK

ČLEN VĚTNÝ SAMOSTATNÝ

Souhrnný název pro výraz buď **předsunutý** (↑předsouvání) před výpověď (***Do Prahy // Praha**, tam jezdím rád*), anebo naopak dodatečně k výpovědi **připojovaný** (↑parcelace): *Byl jsem taky v Německu – **dvakrát**.* Alternativní termín k **s.v.č.** je **osamostatňování** větných členů: zdůrazňuje **procesuální** pohled na realizaci vět (výpovědí) v promluvových aktech. Základní **funkční** výklad procesu osamostatňování leží v rovině ↑AČ výpovědi, tj. v charakteristice, zda a za jakých podmínek mají osamostatněné „větné členy" povahu ↑**tématu** n. ↑**rématu** výpovědi. – Jevy terminologizované v názvu **s.v.č.** se tradičně, ale nikoli právem chápou jako jeden z jevů tzv. **nepravidelností** větné stavby; původ tohoto pojetí je u Šmilauera. Jisté korekce větněčlenského přístupu k předsouvání a sukcesivnímu připojování prvků přinesla lingvistika zabývající se principy výstavby projevů mluvených, zvl. pak nář. syntax.

Lit.: Bajzíková, E., Osamostatnené vetné členy, *SR* 31, 1966, 136–141; Balhar, J., Samostatné větné členy v lašských nářečích, in: *Slezský sborník*, 1961, 239–246; Hausenblas, K., O studiu syntaxe běžně mluvených projevů, in: *OSS*, 1962, 313–323; Hrbáček, J., Funkce tzv. samostatného větného členu, *AUC-SlavPrag* 8, 1966, 347–355; Hrbáček, J., Syntaktická funkce tzv. samostatného větného členu ve spisovné češtině, *NŘ* 51, 1968, 129–137; Chloupek, J., Promluvové faktory v syntaktickém systému mluvené řeči, zvláště nářečí, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 313–319; Koževniková, K., Některé vztahy obsahové a výrazové výstavby v nepřipraveném mluveném projevu, *AUC-SlavPrag* 10, 1968, 329–336; *MČ* III, 1987, 679–685; Müllerová, O., K syntaxi nepřipravených souvislých mluvených projevů (Přídatné výrazy a konstrukce), *SaS* 27, 1966, 118–126; *NS*, 1966, 39–40; *Sbg*, 1972, 164–170; Šipková, M.: *Stavba věty v mluvených projevech. Syntax hanáckých nářečí*, 1993, 146–153.

MG

ČLENĚNÍ BIPARTITNÍ

V teorii ↑FSP i ↑AČ označení toho, že věta/výpověď se dělí na dvě části. Tyto části měly v různých dobách a u různých badatelů různé názvy a mohly být tvořeny jedním či více prvky: o čem se mluví – co se o tom říká, známá (stará) informace – nová informace, psychologický podmět – psychologický predikát, ↑základ výpovědi – ↑jádro výpovědi, ↑východisko výpovědi – jádro výpovědi, ↑téma – ↑réma, topic – comment, topik – fokus, ↑tematická sféra – ↑netematická sféra. Při četbě odborné literatury je třeba respektovat, jak jsou výše uvedené části věty definovány. Firbasovo členění na tematickou a netematickou sféru věty je plně kompatibilní s ↑tripartitním a ↑pluripartitním členěním.

Lit.: Firbas, J., On bipartition, tripartition and pluripartition in the theory of functional sentence perspective, in: Mayenowa, R. M. (ed.), *Text i zdanie*, 1983, 67–79; ↑aktuální členění větné, ↑funkční perspektiva větná.

AS

ČLENĚNÍ PLURIPARTITNÍ

V teorii ↑FSP i ↑AČ označení toho, že věta/výpověď se dělí na více než tři části. Už Mathesius (1939/1982, 77) vyvodil, že – řečeno současnou terminologií – ↑téma a ↑réma, skládají-li se z několika výrazů, bývají ve větách různě spolu propleteny. Další vývoj bádání vedl k tomu, že ve výpovědích byly zjištěny různé typy tematických, tranzitních a rematických složek. Tyto složky jsou definovány jako ↑nositelé VD (↑výpovědní dynamičnosti) a podle relativních ↑stupňů VD jsou označovány jako ↑komunikační jednotky určitého typu (zde jsou seřazeny podle stoupajících relativních stupňů VD): ↑vlastní témata, témata tíhnoucí k vlastním tématům, témata tíhnoucí k diatématům, ↑diatémata, ↑vlastní tranzity, ↑tranzity, ↑rémata, ↑vlastní rémata. **P.č.** je kompatibilní s ↑tripartitním a ↑bipartitním členěním, protože soubor jednotek tematického charakteru (včetně diatematických) tvoří ↑tematickou sféru, soubor jednotek tranzitního charakteru ↑tranzitní sféru a soubor jednotek rematického charakteru ↑rematickou sféru věty. Tranzitní a rematická sféra dohromady tvoří v bipartitním členění ↑netematickou sféru věty.

Lit.: Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J., On bipartition, tripartition and pluripartition in the theory of functional sentence perspective, in: Mayenowa, R. M. (ed.), *Text i zdanie*, 1983, 67–79; Mathesius, V., O takzvaném aktuálním členění věty, *SaS* 5, 1939, 171–174 (přetištěno in: Vachek, J. (ed.), *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 174–178); ↑aktuální členění větné, ↑funkční perspektiva větná.

AS

ČLENĚNÍ SOUVISLÉ ŘEČI ZVUKOVÉ

V promluvě lze vyčlenit tyto artikulačně-akustické jednotky: ↑výpověď, ↑promluvový úsek (výpovědní úsek, taktovou skupinu, kólon), ↑přízvukový takt (fonetické slovo), ↑slabiku (sylabu). Takt a slabika jsou jednotky zvukové formy, jejichž souvislost s členěním významovým není bezprostřední, i když takt je velmi často totožný se ↑slovem a slovo může být jednoslabičné. K ↑hlásce se dospívá až analýzou slabik, samostatnou zvukovou

jednotkou není. Vyšší jednotky jsou ohraničeny ↑hraničními signály.
Lit.: ↑fonetika, ↑fonologie.

MK

ČLENĚNÍ TEXTU

Zvláště u komplexních textů je vidět, že jsou komponovány (vystavěny) podle určitého plánu (↑textový vzorec). Kompozice textu se ukazuje mj. v jeho členění. Je možno rozlišit ↑**č.t.** horizontální a ↑**č.t.** vertikální. Ve smyslu horizontálním (lineárním) se text člení na ↑začátek – střed – konec (↑ukončení) textu. Zvláště jsou-li tyto části tvořeny relativně autonomními a potenciálně osamostatnitelnými ↑subtexty, mluví se o rozčlenění na pretext (předmluva, prolog) – text – posttext (doslov, ediční poznámka, rejstřík, seznam literatury a pramenů). (Termínů pretext a posttext se užívá ještě v jiném významu: pretext jako text předcházející před určitým segmentem textu, posttext jako text po něm následující.) Obdobné lineární členění mají i zmíněné subtexty, kapitoly, textové úseky, ↑odstavce, tematické bloky, výpovědi. Vlastní text se podle druhu textu člení na kapitoly (akty v dramatických, hlavy v právních textech...), odstavce (výstupy, sloky, paragrafy, sekvence...) apod. – **Textové předěly** jsou signalizovány ↑titulky a mezititulky, prostředky grafickými, metatextovými komentáři (↑metatext), změnami ↑hypertématu a gramatických kategorií (osoby a čísla, vidu a času, slovesného způsobu), renominalizacemi (nahrazením zájmenné identifikace jisté osoby vlastním jménem). Na **č.t.** se významně podílí také strukturující signály či orientátory (*napřed – potom*; *nejdřív – dále – pak – nakonec*...; *za prvé – za druhé – za třetí*... aj.), resp. ↑členicí signály v případě textu dialogického. ↑Vertikálním **č.t.** se rozumí rozlišení základní(ho) roviny (pásma) textu a složek vedlejších, doplňujících, pomocných (např. ↑citace, poznámky apod.).
Lit.: Čmejrková, S. – Daneš, F. ad.: *Jak napsat odborný text*, 1999; Gülich, E. – Raible, W.: *Linguistische Textmodelle*, 1977; *MČ* III, 1987; Müllerová, O.: *Komunikativní složky výstavby dialogického textu*, 1979; *PMČ*, 1996, 674–676.

MN

ČLENĚNÍ TEXTU HORIZONTÁLNÍ

Lineární uspořádání textu, při němž se sdělení po tematické i výrazové (především jaz.) stránce rozčleňuje na počáteční, střední a závěrečnou část. Patří k němu také rámcové složky textu (titulek, podtitulek, v mluvených projevech např. oslovení n. pozdrav, někdy též dedikace, motto; na konci závěr, v mluvených projevech poděkování za pozornost, event. rozloučení a pozdrav). Tyto části textu mohou být formalizovány (srov. stavbu dopisů, ↑epistolární styl). **H.č.t.** nutně existuje ve všech typech textů, propracované je však jen u textů připravených, zejména obsahově závažných; např. vědecká monografie obsahuje často předmluvu, úvod, teoretickou část výkladu, prezentaci materiálu s jeho diskusí, shrnutí, závěr a doslov, event. přílohy; další vnitřní členění vyjádření odpovídá tematickému rozvržení – kapitoly jsou monotematické a nemusí být mezi nimi přímá návaznost. Monotematické jsou i odstavce, v konečné fázi jde o rozdělení informací do souvětí a vět, mezi nimiž se souvislost odráží v ↑aktuálním členění a jiných prostředcích ↑koheze. V nekontextových žánrech (slovník, kompendium, encyklopedie apod.) se **h.č.t.** projevuje v uspořádání hesel, které může být abecední, tedy vzhledem k tematice náhodné, nebo věcné. V ↑stylu uměleckém může být **h.č.t.** aktualizováno narušením souvislosti mezi věcným a jazykovým členěním informace (přesahy mezi kapitolami, kontrast délky kapitol a odstavců s jejich tematickou nasyceností apod.); ↑aktualizace. – Specifické **h.č.t.** vytvářejí komplexy komunikátů, kde se společná informace rozděluje mezi více vzájemně propojených relativně samostatných textů (↑dialog, polemika, ve vědecké komunikaci i referát a koreferát, text navazující na předcházející zpracování tematiky apod.). Vazby v takových komplexech se vyjadřují např. pomocí odkazů a citací.
Lit.: *ČS*, 1992, 392–412; Daneš, F., Odstavec jako centrální jednotka tematicko-kompoziční výstavby textu, *SaS* 55, 1994, 1–7; Daneš, F., Typy tematických posloupností v textu (na materiále českého textu odborného), *SaS* 29, 1968, 125–141; Hausenblas, K., Stylizace a kompozice, in: *Výstavba jazykových projevů a styl*, 1971, 43–54; Hausenblas, K., Texty, komunikáty a jejich komplexy; zamyšlení pojmoslovné, *SaS* 45, 1984, 1–7; Jelínek, M., Text a množiny konkurenčních prostředků, in: *Stylistické otázky textu*, 1984, 26–53; Mistrík, J.: *Kompozícia jazykového prejavu*, 1968; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1985, 314–324; *StSČ*, 1997, 64–80.

MK

ČLENĚNÍ TEXTU VERTIKÁLNÍ

1. Uspořádání informací v textu podle míry jejich důležitosti. Podobně jako ↑horizontální členění textu se uplatňuje ve všech typech textů, jeho propracovanost však závisí na připravenosti, konkrétní způsob vyjádření také na příslušném žánru. – V mluvených textech slouží jako prostředky **v.č.t.** prozodické prostředky řeči. Obecně platí, že důležitější informace jsou obvykle pronášeny pomaleji a hlasitěji než ostatní části projevu (a zpravidla také o něco vyšším hlasem), v závislosti na obsahu promluvy však důležitá informace bývá někdy naopak pronášena tišeji – např. výhrůžka n. sdělování důvěrné informace určené pouze nejužšímu okruhu příjemců. – V psaných textech se **v.č.t.** výrazně uplatňuje především v textech ↑stylu odborného – základní text bývá doprovázen poznámkami pod čarou, vysvětlivkami, kritickým aparátem, používá se grafického odlišení důležitých a méně důležitých informací (velikost písma, protučnění, kurziva, podtrhávání, odlišné řádkování, závorky apod.). Pokud je v textu použito desetinné třídění, může kromě orientace v lineárním uspořádání textu, tedy v jeho horizontálním členění, posloužit také jako prostředek **v.č.t.**, poněvadž současně signalizuje i hierarchii jednotlivých částí textu. – Specifické prostředky **v.č.t.** se vyskytují v textech ↑stylu uměleckého (srov. i ↑styl dramatický, ↑styl prozaický, ↑styl poetický). V **lyrice** se **v.č.t.** projevuje např. volbou obrazných vyjádření pro vyjádření klíčových pojmů, v poezii také vznikem významových vztahů mezi slovy prostřednictvím rýmu n. asonance. V **epice** se **v.č.t.** realizuje členěním textu na pásmo vypravěče a pásmo postav; mezi řečí vypravěče (k níž se řadí i nepřímá řeč postav) a přímou řečí postav lze dále rozlišit přechodové oblasti – smíšenou řeč, polopřímou řeč a nevlastní přímou řeč

(Doležel, 1960, 1993). Prostředkem **v.č.t.** v **dramatu** je členění textu na repliky postav a scénické poznámky, v nichž je popsáno prostředí, děj, který se odehrává, neverbální komunikace postav apod.

2. Grafická úprava textu (Mistrík, 1985); organizaci textu (↑horizontální členění textu) a hierarchizaci informací (**v.č.t.**) zahrnuje pak termín **tektonika textu**.

Lit.: *ČS*, 1992, 408–419; Doležel, L.: *O stylu moderní české prózy*, 1960; Doležel, L.: *Narativní způsoby v české literatuře*, 1993; Hausenblas, K., Základní okruhy stylistické problematiky, in: *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*, 1963, 287–293; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1985, 313–339; *StSČ*, 1997, 64–80; Vlašín, Š. (ed.): *Slovník literární teorie*, 1984.

MKř

ČLENĚNÍ TRIPARTITNÍ

V teorii ↑FSP i ↑AČ označení toho, že věta/výpověď se dělí na tři části. Kromě tradičního dělení na ↑téma a ↑réma (↑bipartitní členění) je možno ve větě zjistit prvky přechodové, tranzitní. Tyto ↑tranzitní jednotky jsou podmínkou fungování věty jako aktuální výpovědi, a proto jim v teorii FSP Firbas přisuzuje hierarchicky stejný status jako komunikačním jednotkám ↑tematickým a ↑rematickým. Obecně se v rámci **t.č.** mluví o tématu, ↑tranzitu a rématu, v přesnějším vyjádření jde o ↑tematickou, ↑tranzitní a ↑rematickou sféru věty. Tranzitní a rematická sféra věty odpovídá ↑netematické sféře věty v bipartitním členění.

Lit.: Firbas, J., On bipartition, tripartition and pluripartition in the theory of functional sentence perspective, in: Mayenowa, R. M. (ed.), *Text i zdanie*, 1983, 67–79; ↑funkční perspektiva větná.

AS

ČTENÍ

Vnímání psané formy jaz., rozumění psanému textu. Zkoumá se, jak fungují psychické mechanismy, které se na **č.** podílejí, do jaké míry se **č.** překrývá s ↑porozuměním řeči mluvené (též ↑inference). **Č.** záleží i na typu písma. (České písmo je hláskové.) Dítě umí přiřadit význam k zvukové formě slova (↑osvojování jazyka dítětem, ↑dětská řeč), a když se učí číst, musí si vytvořit nové ↑asociace: mezi grafickou formou slova a jeho významem i mezi grafickou formou slova a jeho formou zvukovou. – Z výsledků výzkumů vycházejí programy usnadňující dětem osvojení dovednosti číst. Konkurují si dvě metody: analyticko-syntetická metoda (od písmen přes slabiky k celému slovu, např. *v-o-d-a*; *vo-da*; *voda*) učí nejprve korespondenci mezi slovem vysloveným a napsaným; syntetická metoda (rozpoznávání celého slova) učí přiřazovat význam přímo ke grafické formě slova. Pro některé děti je obtížné zvládnout korespondenci foném – grafém, tj. uvědomit si, že slova se skládají ze segmentů menších než slabika. – Není dosud jasné, zda zkušený čtenář význam slova přiřazuje přímo grafické formě, n. nejdříve převádí grafickou formu slova do formy zvukové, a teprve k ní přiřazuje význam, zda jinak čte slova známá (např. *kočka*) a jinak slova méně často užívaná (např. *klokanice*), ani do jaké míry probíhají tyto procesy u různých čtenářů odlišně. Výzkumy řeči osob s poškozením mozku (↑neurolingvistika) dokazují, že grafické formy slov jsou v mysli jedince od forem zvukových odděleny: někteří pacienti rozumějí pouze formě psané, s formou zvukovou (s mluvením i rozuměním mluvené řeči) mají potíže a naopak. – Tiché čtení je někdy doprovázeno nehlasnými pohyby mluvidel (vnitřní řeč, subvokalizace). Závěry o procesu **č.** se vyvozují i z registrace svalového napětí v mluvidlech a z pohybů očí. – **Dyslexie** je snížená schopnost porozumět psané formě jaz., porucha **č.** Zpravidla spočívá v tom, že jedinec si nedokáže vytvořit korespondenci mezi grafémy a fonémy, n. že nedokáže přiřadit význam přímo grafické formě slova, jindy napsané slovo zaměňuje za slovo blízké vizuálně (*budem* místo *buben*) n. významově (*světlo* místo *lampa*), zaměňuje pořadí písmen (*jenda* místo *jedna*) apod. Též ↑psaní.

Lit.: Adams, M. J.: *Beginning to read*, 1995; Gavora, P.: *Žiak a text*, 1992; Kolláriková, Z. (ed.): *Komunikácia písanou rečou*, 1998; Kožíšek, J.: *Počátky čtení*, 1929; Matějček, Z.: *Dyslexie*, 1993; Mistrík, J.: *Rýchle čítanie*, 1982; Santlerová, K.: *Metody ve výuce čtení a psaní*, 1995; Zelenková, O.: *Poruchy učení*, 1994; časopis *Reading and writing*.

IN

D

DATIV (3. pád)

Pokládá se za ↑pád primárně sémantický. Většina definic explicitně n. implicitně kalkuluje s tím, že podstatnou složku jeho významu tvoří moment [+zainteresovanost na ději/stavu], n. momenty [+neaktivní účast na ději], [+orientace k jinému objektu]. Podle slovního druhu výrazu, který **d.** přiděluje, se dá rozlišovat: (1) **d.** (ad)verbální (*věřit učiteli*) a (2) **d.** (ad)nominální (*nadávání politikům*), (3) **d.** (ad)adjektivní (*podobný mamince*) a (4) **d.** (ad)prepozicionální (*blížit se k Praze*). Od nich se odlišuje tzv. ↑volný dativ, který není přidělován žádným výrazem. – **D.** typu (1) se tradičně dělí na (1a) **d.** přímý (pád jediného předmětu): *Konec odpovídá začátku*; *Ta taška patří babičce*; *Unikli jsme nástrahám velkoměsta*, a na (1b) **d.** nepřímý (pád jednoho z více předmětů): *Dám psovi žrádlo*; *Poslal matce dopis*; *Řekl mi, že nekouří* – je prototypicky u jmen životných a právě u něho vyniká význam cílový/směrový/toho, komu je dáváno (odtud i označení dativ), kontextově vyplývající z rysu [+orientace k jinému objektu]. Většina **d.** je zřejmě pádem lexikálním/idiosynkratickým (musíme se ho učit spolu s výrazem, který ho přiděluje) a jen některé nepřímé **d.** se pokládají za pád strukturní (tj. ovlivněný morfologickým okolím); Karlík (2000): ***Petr*** *měl auto pomalované hvězdičkami – Někdo* ***Petrovi*** *auto pomaloval hvězdičkami.* Jinou pravidelnost představuje rozštěpení předmětu v akuz. do dvou členů: jednoho s formou akuz., druhého s formou **d.**: *Myje* ***se / holčičku*** *– Myje* ***si / holčičce*** *ruce*; *Zašpinil* ***se / Pavla*** *blátem – Zašpinil* ***si / Pavlovi*** *blátem kabát.* Toto rozštěpení se dá interpretovat jako prostředek odstranění holistického významu ↑akuz., přičemž **d.** vyjadřuje zainteresovanost příslušné osoby (pokládá se ovšem někdy za ↑**d.** posesivní). – **D.** typu (2) „dědí" deverbální jména po slovesech, která mají dativní doplnění: *Učitel nadržuje blondýnkám – nadržování učitele blondýnkám*; **d.** typu (3) je u primárních adj. a jeho kontextový význam je odvoditelný z významu základního (*trest přiměřený vině*), n. jej „dědí" adj. související se slovesy s **d.** doplněním po těchto slovesech (*podobat se matce – podobný matce*), stejně je tomu i u (adjektivizovaných) ↑participií (*píšící matce*) a ↑přechodníků (*píšíce matce*); **d.** typu (4) je omezen na tři předložky (*k*, *proti* a *vůči*), u nichž je plně vyložitelný z jejich významu a z významu **d.** Také ↑pád, ↑předmět, ↑volný dativ.

Lit.: Běličová, H.: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu*, 1982; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; Konečná, D., Poznámky k významům „izolovaných" pádů v současné spisovné češtině, *SaS* 21, 1960, 24–33; Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*, 1962, 184–211; *NS*, 1969, 213–221; Panevová, J., Poznámky k valenci podstatných jmen, in: *Č-US* 2, 2000, 173–180; Poldauf, I., Místo dativu ve výstavbě věty, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 335–345; Wegener, H.: *Der Dativ im heutigen Deutsch*, 1985; *ZČSk*, 1962, 219–221.

PK

DATIV S INFINITIVEM

V nejstarším období spis. jaz. (ale už i v ↑staroslověnštině) se konstrukcí „(fakultativní) dat. + spona + inf." nediferencovaně vyjadřuje ↑voluntativní modalita: *mněť jest s tohoto světa sníti* (nutnost); *mnoho by bylo jiného mluviti* (možnost); *mně, by skončení takému bylo býti* (náležitost). Tento způsob vyjádření byl brzy vystřídán diferencovanějším s pomocí ↑modálních sloves (*musiti/drbiti*, *jmieti*, *moci*, *chtieti*, *(ne)roditi...*) a ↑modálních predikativ. Zbytky přežívají do nové č. jako prostředek vyjádření ↑možnosti (*je slyšet křik*, *je cítit kouř...*); ↑infinitiv.

Lit.: Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého IV, Skladba*, 1929, 393, 574; Trávníček, F.: *Historická mluvnice česká* 3, *Skladba*, 1956, 175.

DŠ

DATIV VOLNÝ

Tradiční označení dat. nevazebného, tj. pádu nepřidělovaného NS slovesem, adj. ani předložkou; ↑dativ. Podle definice by tedy měl být motivován jinak než syntakticky, tedy (a) sémanticky, (b) pragmaticky; **v.d.** vyjadřuje jeden významový moment **d.**, a to [+ zainteresovanost] na ději referentu (prototypicky živého) označeného příslušným jménem (Poldauf, 1962), resp. různé kontextově podmíněné a z významu [+zainteresovanost] odvoditelné významy další (SČ, 246–247). Proto: *Ty boty jsou Evě malé* × **Eva je* ***těm botám*** *velká*. K **v.d.** typu (a) patří (a_1) dat. prospěchový (commodi et incommodi): *Šel* ***otci*** *pro pivo*, (a_2) dat. zřetelový (respectivus): ***Dětem*** *zněla ta hudba příjemně*, (a_3) dat. přivlastňovací (posesivní): *Stařec se díval* ***dívce*** *na nohy*; (a_4) dat. subjektový (***Petrovi*** *se tam špatně dýchá*); (a_5) dat. judikantní (*Ty boty jsou* ***Evě***

malé); NS v dat. typu (a), zvl. (a_1) a (a_2), se hodnotí zprav. jako příslov. určení. Že jde o významy jen do věty vinterpretovávané, dokázal už Miko (1962): věta *Zabil matku* ***dvou dětí*** (s ↑gen. posesivním) nemá stejný význam jako věta obsahující stejný jaz. materiál, ale s dat. posesivním: *Zabil* ***dvěma dětem*** *matku*. Do **v.d.** typu (b) patří dat. emocionální: *To je* ***mi*** *pěkný pořádek*, dat. kontaktový: *On* ***ti*** *// **vám** z toho byl celý nesvůj*, dat. zainteresovávání: *Běží* ***nám*** *osmá minuta druhého poločasu utkání Sparta – Slávia* – pro **v.d.** typu (b) existuje klasický termín dat. sdílnosti (ethicus); jde vždy o zájmeno os. v dat. mající povahu partikule (tj. nejde o větný člen). – Tzv. dat. náladový, tj. *si* ve funkci slovesného odvozovacího morfému (*sedět → sedět* ***si***), n. jeho součásti (*ležet → poležet* ***si***, *plavat → zaplavat* ***si***) vyjadřujícího uspokojení z děje, má povahu slovotvorného formantu. Dat. náladový a dat. sdílnosti Kopečný (ZČSk) shrnuje pod názvem dat. afektivní. Též ↑dativ, ↑pád.

Lit.: Buzássyová, K., Zum Problem des possessiven Dativs, *Recueil linguistique de Bratislava* 7, 1984, 215–224; Macháčková, E., Je posesívní dativ volný, nebo vázaný, *SaS* 53, 1992, 185–192; Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*, 1962; *NS*, 1969, 221–224; Oravec, J., Volné dativy vyjadrené zvratným zámenom *si*, *SR* 40, 1975, 275–284; Pitha, P., Existuje dativ posesívní?, *SaS* 32, 1971, 301–312; Poldauf, I., Místo dativu ve výstavbě věty, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 335–345; Poldauf, I., Třetí syntaktická rovina, *PP* 6, 1963, 134–146; *SČ*, 1989, 246–247; Wegener, H.: *Der Dativ im heutigen Deutsch*, 1985; *ZČSk*, 1962, 221–222; Zimek, R., K chápání posesívnosti, *Rusko-české studie*, 1960, 131–156.

PK

DEANTROPONYMIZACE

Ztráta antroponymické funkce n. povahy propria (↑antroponymum). Jde o širší pojem než ↑apelativizace (vynálezce *Roentgen* > přístroj *rentgen*), zahrnuje též ↑transonymizaci (antroponymum *Hanička* > ↑toponymum *Hanička*); ↑proprializace. Též ↑detoponymizace.

Lit.: *TSO*, 1973, 167; ↑apelativizace, ↑proprializace.

JP

DEETYMOLOGIZACE

Ztráta etymologické (↑etymologie) průhlednosti slova, vytržení slova z původního etymol. hnízda a lexikálních souvislostí. Slovo původně motivované (pojmenování popisné) se stává značkovým, etymol. izolovaným, n. se ↑etymologií lidovou dokonce připojuje k jiné slovní rodině (např. č. *oslnit* nepatří k subst. *slunce*, ale k adj. *slepý*). **D.** napomáhají různé hláskové změny uvnitř derivátů a kompozit. Např. angl. *lord* je pův. kompozitum s významem ‚strážce chleba' (< stangl. *hlāford* < *hlāf* ‚chléb' + *weard* ‚strážce'), n. r. *коричневый* ‚hnědý' již není mluvčími spojováno s *корица* ‚skořice', v č. *dítě* došlo ke ztrátě spojení se slovesem ‚sát' (ie. koř. $^{+}dhē$-), u č. *umět* se subst. *um* aj.

Lit.: ↑etymologie, ↑etymologie lidová.

IJ

DEGLUTINACE

Odsouvání náslovné hlásky n. skupiny hlásek vinou nesprávného chápání hranice slov, čímž se zastírají etymologické souvislosti těchto slov. Odsouvají se zejm. takové hlásky, které připomínají frekventované předložky. Např. č. toponymum *Sosnice* bylo přejato do něm. jako *Ossnitz*, neboť iniciální *S-* bylo nahrazeno něm. hláskou *Z-*, pak omylem zaměněno se střhn. předložkou *z(e)* = *zu*, a proto nakonec odděleno.

Lit.: *ÚE*, 1981, 111; ↑afereze, ↑dekompozice.

HK

DEIXE

Akt ukazování n. odkazování prostřednictvím gest n. jazykových výrazů, popř. vlastnost n. funkce jaz. výrazů jako *já/ty* (personální **d.**), *zde/tam* (lokální **d.**), *teď/potom* (temporální **d.**), *toto* (objektová **d.**), *tak* aj. Vedle samostatných lexikálních morfémů se při **d.** uplatňují také vázané morfémy (v č. slovesná ↑osoba a ↑čas). **D.** význam nabývají pouze v konkrétní promluvové situaci, v níž mluvčí jejich prostřednictvím zaměřuje pozornost adresáta na jednotlivé aspekty společného vztažného systému promluvy (**d.** časoprostoru); ↑reference. Teprve v něm lze výrokům, které obsahují **d.** výrazy, přiřazovat pravdivostní hodnoty. V nejjednodušším případě jde o společně smysłově sdílený časoprostor, v němž se odehrává ↑mluvní akt a v němž se dle záměru mluvčího zaměřuje pozornost na „osoby" mluvčího a adresáta (včetně jejich sociálních vztahů; ↑honorativ), místo a čas promluvy, předměty v **d.** časoprostoru a jejich vlastnosti, okolnosti aj. Centrem **d.** časoprostoru, které se v každé promluvové situaci nově konstituuje a proměňuje, je podle Bühlera (1934) origo *zde – teď – já*. Vztažné systémy promluvy mohou však být i abstraktnější, např. řečový (řečová **d.**), textový (textová **d.**; ↑anafora, ↑katafora), představový prostor (demonstratio ad phantasma). – **D.** je klíčovým problémem ↑analytické filozofie jazyka, logiky a ↑pragmalingvistiky. V č. lingvistice jí v návaznosti na Bruggmanna (1904) věnoval pozornost Hujer; autoři ↑Pražské školy vycházeli z Bühlera (1934), který principiálně rozlišil **d.** a nedeiktické (symbolické) výrazy. V případě **d.** výrazů, jejichž „význam" je v každém užití jiný, dochází u různých autorů k modifikaci a postupně odklonu od tradičního ↑intenzionálního, resp. ↑extenzionálního vymezení ↑významu jaz. ↑znaku. **D. výrazy** (slova) se charakterizují jako kontextově a situačně závislé, jako ↑indexy (Bar-Hillel, 1954) apod. Problematičnost obecně přijatelného vymezení **d.** výrazů, **d.** významu, resp. **d.** samé spočívá mj. také v tom, že **d.** se pojímá jednak příliš úzce (jako ukazování k promluvovému časoprostoru, který lze smysłově sdílet; ↑exofora), jednak příliš široce, kdy zahrnuje i fenomény jako ↑určitost (↑determinace) n. výrazy s fyzikálními, popř. kulturními implikacemi jako *vpravo/vlevo*, *nahoře/dole* aj. (↑stereotyp, ↑prototyp), o kterých neplatí, že izolovaným výrokům, které je obsahují, se nedají přiřadit pravdivostní hodnoty (srov. *Lustr visí dole*; *V Anglii se jezdí vlevo*).

Lit.: Bar-Hillel, Y., Indexical expressions, *Mi* 63, 1954, 359–374; Bruggmann, K.: *Die Demonstrativpronomina der indogermanischen Sprachen*, 1904; Bühler, K.: *Sprachtheorie*, 1934; Diewald, G. M.: *Deixis und Textsorten im Deutschen*, 1991; Ehlich, K.: *Verwendungen der Deixis beim sprachlichen Handeln: linguistisch-philologische Untersuchungen zum hebräi-*

schen deiktischen System, 1979; HARWEG, R.: *Pronomina und Textkonstitution*, 1968; HLAVSA, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, 1975; LEVINSON, S. C.: *Pragmatics*, 1983; LYONS, J.: *Deixis as the source of reference*, 1973; LYONS, J.: *Semantics*, 1977; RAUH, G. (ed.): *Essays on deixis*, 1983; RICHTER, H.: *Indexikalität*, 1988.

MN

DEKLINACE (skloňování)

Část ↑flexe, tvoření pádových forem jmen. V č. se obvykle rozlišuje (a) **d.** jmenná (substantivní) se vzory *pán*, *žena*, *moře*..., podle níž se skloňuje většina sklonných subst., (b) **d.** adjektiv jmenná (*zdráv*, *živ*), (c) **d.** adjektiv složená (se vzory *dobrý*, *jarní*), podle níž se skloňují všechna sklonná adj. kromě přivlastňovacích, některá zájmena a číslovky řadové, druhové, násobné tvořené kompozicí se slovem *-násobný* a subst. typu *hajný*, *vrátná*, *krejčí* a substantivizovaná adj., (d) **d.** adjektiv smíšená (se vzory *otcův*, *matčin*), podle níž se skloňují přivlastňovací adj., (e) **d.** zájmen tvrdá (se vzory *ten*, *kdo*), (f) **d.** zájmen měkká (se vzory *náš*, *co*), (g) **d.** zájmen smíšená (se vzorem *všechen*), (h) **d.** číslovek (samostatné vzory pro číslovky *dva*, *dvě*, *tři*, *čtyři* a vzor *pět* pro skloňování číslovek základních od 5 výše).

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1995; SKALIČKA, V.: *Vývoj české deklinace*, 1941.

KO

DEKOMPOZICE

Ve slovotvorbě způsob tvoření **odsunutím** jednoho ↑**členu složeniny**; nejčastější je odtržení koncového členu a tím osamostatnění členu předního: *automobil* > *auto*, *kinematograf* > *kino*, *fotografie* > *foto*. **D.** nepředstavuje vlastní slovotvorný akt (založený na analýze pojmenovávaného pojmu), nýbrž jde o **úpravu** již existujícího pojmenování. Osamostatněný člen nabývá platnosti slova, tzn. je samostatný formálně (viz např. jeho ↑morfologické kategorie a deklinace podle formálního zakončení) i významově (jeho ↑lexikální význam je zpravidla shodný s významem výchozí složeniny). Tvoření **d.** je okrajové, dekomponovaná slova bývají stylově příznaková (↑zkracování a zkratky).

Lit.: BOZDĚCHOVÁ, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 151, 191; HRBÁČEK, J.: *Jazykové zkratky v češtině*, 1979, 89; KUBA, L. ad.: *Základní jazykovědné pojmy* I a II, 1986–7; *MČ* I, 1986, 205.

IB

DEMONSTRATIVUM

1. ↑Deiktické slovo, zvl. ↑ukazovací zájmeno a ↑ukazovací příslovce. Funkcí **d.** je identifikace pouhým ukázáním ke skutečnosti přímo (situační ↑exofora) n. nepřímo, vnitrotextově (↑endofora, a to buď ↑anafora, n. ↑katafora). Slouží k prostorové a časové orientaci z perspektivy mluvčího. Z hlediska vztahu (a) „bližší × (b) vzdálenější" se rozlišuje řada významově diferencovaných variant: (1) Odkaz k individuu se vyjadřuje ukazovacími zájmeny (a) *tento*, *tenhleten*, *tadyten*, *tuhleten*, *tadyhleten*) × (b) *onen* (*tamten*, *tamhleten*); (2) k místu odpovídajícímu na otázku kde? odkazují ukazovací adv. (a) *tu*, *tady*, *zde* (*tuhle*, *tadyhle*) × (b) *tam*, *onde* (*támhle*); (3) k místu odpovídajícímu na otázku kam? odkazují ukazovací adv. (a) *sem* (*semhle*) × (b) *tam*, *onam* (*támhle*) a na otázku odkud? adverbia (a) *odsud*, *odtud* × (b) *odtamtud*; (4) k místu odpovídajícímu na otázku kudy? odkazují adv. (a) *tudy* (*tudyhle*, *tadytudy*, *tuhletudy*, *tadyhletudy*) × (b) *tamtudy* (*tamhletudy*, *onudy*, *onady*); (5) k vlastnostem odkazují zájmena (a) *takovýto*, *takovýhle*, *tuhletakový* × (b) *támhle takový*, *onaký*. Z hlediska opozice „bližší – vzdálenější" mohou být neutrálně použita **d.** zájmena *ten*, *takový*, zájmenná příslovce *tak*, *takto*, *takhle* a zájmenné číslovky *tolik*, *tolikátý*, *tolikrát*. – Vlastní identifikaci vyjadřují deiktická slova, která bývají řazena do skupiny tzv. ↑**limitativ**, vyjadřujících referenční totožnost ve smyslu (a) prosté identity (*Přijel **týmž** autem, kterým tu byl už loni*), (b) identity v rámci druhové příslušnosti (*Učíme se z **těchže** učebnic jako vy*).

2. ↑Zájmeno ukazovací.

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; *PČM*, 1978; *PMČ*, 1996.

KO

DENOTÁT

1. Reálně existující předmět (referent) označený ↑znakem (Morris).

2. V opozici k ↑designátu (1) se **d.** jaz. výrazu rozumí jednotlivé elementy třídy, na niž se vztahuje designát (např. Merkur, Saturn k *planeta*, Slunce k *slunce*). Též třída možných referentů v opozici k designátu jako pojmu třídy jako takové (Lyons); ↑intenze, ↑extenze.

3. V opozici ke ↑konotaci se **d.** chápe jako věcné, kognitivní jádro významu, které je nezávislé na situaci. Tentýž **d.** tak může být označen různými (z hlediska jádrového významu synonymními) výrazy: *pes*, *čokl*, *podvrták*, *zvíře*, *domácí mazlíček* aj.

4. V opozici k ↑designátu (2) jako významu znaku na úrovni ↑langue bývá **d.** někdy chápán též jako význam konkretizovaný v promluvě.

Lit.: CARNAP, R.: *Meaning and necessity*, 1947; HLAVSA, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, 1975; LYONS, J.: *Semantics* 2, 1977; MORRIS, CH. W.: *Foundations of the theory of signs*, 1938.

MN

DEPALATALIZACE

Zánik příznaku palatalizovanosti (změkčenosti) u konsonantů. V č. se dála ve dvou obdobích. (a) **Pračeská d.** byla změnou kombinatorní, která se odehrávala před následující dentálou v těchto případech (K´ = jakýkoli palatalizovaný konsonant, K = nepalatalizovaný konsonant, D = dentála): (KьD >) K´ D > KD, K´ eD > KeD (týká se pouze slabik s *-e-* původním), K´ äD > KäD, např. *plát´no* > *plátno*, *p´ät´ero* > *p´ätero* > *pätero* (později > *patero*, ale *p´ät´* > *p´ět´* , později > *pět*). Pračeská **d.** snížila frekvenci palatalizovaných konsonantů, avšak paradoxně korelaci palatalizovanost : nepalatalizovanost posílila, protože dala vzniknout tvrdému *c*, které bylo předtím jen palatalizované. Na jejích výsledcích byly závislé vokalické změny 12. – 14. stol., např. *V´áč´eslav* > *Váceslav* (později > *Váceslav*, *Václav*, ale *v´áč´e* > *v´iec´e*, později > *více*). – (b) **Hlavní historická d.** byla

změnou fonologickou. Jejím počátkem byl zánik palatalizovanosti před *e* (K´ e > Ke), např. *n´es´e > nese* ... Po provedení změn *´a > ě*, *´ä > ě*, *´o > ě*, *´u > i* (↑čeština stará raná, ↑čeština 14. stol.) se příznak palatalizovanosti konsonantů stal většinou jen kombinatorní záležitostí (před předními vokály) a v ostatních případech (např. před někdejším lichým *ь*) ustupoval (např. *han´ba > hanba*, *kost´ > kost*, *hus´ > hus* ...). Ještě předtím však došlo k zjednodušení trojího *n* (tj. palatálního *ň* z psl. *nj*, palatalizovaného *n´* před předními vokály a *n* nepalatalizovaného) tak, že *n´* před *i* a *ě* splynulo s *ň* palatálním, kdežto v ostatních pozicích se depalatalizovalo v *n* (tzn. *ňic*, *ňěmý* jako *kóň*, ale *nesu*, *den* ...) a *ň* další depalatalizaci už nepodléhalo; stejným vývojem prošly konsonanty *t´* a *d´* (*ťicho*, *ďiv*, *ťě*, *ďěd* ..., ale *tenký*, *den* ...). Tak do pol. 14. stol. zanikla fonologická korelace palatalizovanost : nepalatalizovanost. (Dodatečně pak zanikl rozdíl mezi *ł* a *l´* jejich splynutím v *l* střední.) Od té doby má č. pouze čtyři palatální konsonanty: *ď*, *ť*, *ň* a *j*. Zbytky a reflexy palatalizovaných konsonantů se uchovaly v různé míře v okrajových dial., zejména slezských (↑nář. skupina východomoravská, ↑nář. skupina slezská). **D.** měla důsledky i v systému vokálů (↑čeština 14. stol.).

Lit.: *HMČ*, 1986, 60–62, 86–97; Komárek, M.: *Historická mluvnice česká I*, 1958, 43–48, 107–108; Lehr-Spławiński, T. – Stieber, Z.: *Gramatyka historyczna języka czeskiego*, 1957, 87, 91–94; Trávníček, F.: *Historická mluvnice československá*, 1935, 196–206; Vintr, J., Depalatalizace staročeských vokálů, *Sl* 61, 1992, 441–446.

DŠ

DEPREFIXACE

Slovotvorný postup, který je opakem ↑prefixace. Jde při ní o odpojování slovotvorné předpony; v č. jev velmi řídký, považuje se obvykle za výsledek básnické licence. Jsou tak tvořena slova jako: *útes → tes*, *poslat → slát* atd. **D.** je také jedním z prostředků vyjadřování vidových opozic: *vyšetřit → šetřit* vedle *vyšetřovat*; *pořídit si* (*šaty*) → *řídit si* vedle *pořizovat si*; ↑vid.

Lit.: *MČ* I, 1986, 200; *TSČ*, 1962, 23–24.

ZR

DERIVACE (odvozování)

1. Ve ↑**formální gramatice** sled řetězců, v němž je každý řetězec derivovaný (odvozený) od předchozího. Odvozování se děje pomocí přepisovacích pravidel.

2. V ↑**tvoření slov** základní způsob tvoření slov. Při **d.** se na základě jednoho existujícího slova (motivujícího) tvoří pomocí ↑slovotvorného formantu slovo odvozené (derivované). Těmito formanty jsou ↑slovotvorné prefixy, ↑slovotvorné sufixy (dohromady zvané slovotvorné afixy), koncovky/sufixy, slovnědruhové charakteristiky/sufixy (u neohebných slovních druhů), doprovodné ↑hláskové alternace, distantní (diskrétní) morfémy (↑reflexivní částice) *se*, *si* (u sloves) a ↑postfixy *-si*, *-koli* (u ↑neurčitých zájmen). Před základ slova se připojuje prefix (předpona) při procesu zvaném ↑prefixace (*starý → pra-starý*), za základ slova se připojuje sufix (přípona) ↑sufixací (*umýva-t → umýva-dlo*), prefix i sufix se připojují postupem prefixálně-sufixálním (*hor-a → pa-hor-ek*). Koncovkové tvoření neboli ↑konverze je tvoření bezafixální pouze změnou koncovky n. slovnědruhové charakteristiky (*chvál-i-t → chvál-a*, *kámen-0 → kamen-í*, *zl-ý → zl-e*). Prefix a konverze současně tvoří postup prefixálně-konverzní: *hor-a → po-hoř-í*. Nahrazení jednoho afixu druhým bývá nazýváno záměnnou derivací (MČ), a to transprefixací (*přibledlý – pobledlý*) n. transsufixací (*zubař – zubák*) neboli reprefixací a resufixací. Kromě těchto hlavních postupů fungují v jaz. ↑desufixace a ↑deprefixace (↑tvoření slov). Některé druhy **d.** se mohou kombinovat s ↑kompozicí (↑komplexní kompoziční postupy), například sufixace: *rubat dřevo → dřevo-rub-ec*. Teorií **d.** se zabývá derivatologie.

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 77–78; Horecký, J.: *Semantics of derived words*, 1994; Isačenko, A. V., O vzájomnych vzťahoch medzi morfológiou a deriváciou, *JČ* 7, 1953, 35–50; *MČ* I, 1986, 198–206; *PMČ*, 1995, 109–112; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 8–13; *TSČ*, 1962, 22–25.

ZR

DESÉMANTIZACE

Ztráta n. oslabení pojmové/nocionální složky významu lexému, příp. komponentu idiomu/frazému (též slovotvorného morfému, kolokace či věty). Např. v mor. dial. vedlo vytvoření široké a ne zcela ustálené ↑polysémie slovesa *valit* k jeho částečné **d.**, v jejímž důsledku může toto sloveso fungovat zástupně za slovesa činnosti (srov. *topení valí* místo *hřeje*, *valím úkol* místo *píši* apod.). Procesem **d.** prošla také některá ustálená přirovnání, v nichž intenzifikační aspekt zcela potlačil ostatní významové složky, např. ... *jako hrom* (původně pouze v kombinacích *silný jako hrom*, *hlasitý jako hrom* apod., postupně též *chytrý jako hrom*, *láska jako hrom* apod.); srov. obdobnou **d.** adv. *strašně*, *hrozně*. K **d.** často vede i nadměrné užívání módních slov (v 90. letech 20. stol. např. *filozofie*, *identita*), stereotypních ideologických klišé (*lidové masy*) apod. – Takové oslabení významu lexému, které ho posunuje po škále od ↑autosémantik blíže k ↑synsémantikům a je podmínkou pro jeho následnou gramatikalizaci, se označuje jako **depletivnost** (např. sloveso *být* nabylo funkce obecného slovesného substitutu, a v gramatice má proto i zvláštní funkci ↑auxiliáru). Srov. též ztrátu významu *se* v reflexivních slovesech (*blýskat se*, *smát se*) a předložek (už jen zdánlivých!) ve valenčních vazbách (***myslí na*** *maminku* × *sedá na maminku*).

ZH

DESIGNÁT

1. Podle Morrise a Carnapa extenzionálně definovaná třída (souhrn) předmětů (vlastností, stavů věcí), na niž lze znak vztáhnout a již interpret díky znaku bere na vědomí (**d.** slova *bílý* je „bělost“). ↑Denotát (2) je elementem designované třídy.

2. Podle ↑intenzionálního chápání pojmová představa n. komplex pojmových představ. V tomto smyslu abstraktní význam znaku na úrovni ↑langue, tj. třída možných ↑denotátů (4).

Lit.: ↑denotát.

MN

DESUFIXACE

Odpojování slovotvorné přípony: *dareb-n-ý* → *dareb-ák-0*, *jehlič-nat-ý* → *jehlič-nan-0*; protějšek ↑sufixace. Čistá **d.** neexistuje, protože jeden sufix je buď nahrazován jiným (*boh-at-ý* → *boh-áč-0*), pak jde o tzv. **záměnnou derivaci**, v tomto případě **resufixaci**, n. je sufix nahrazen koncovkou/sufixem (morfologickou charakteristikou): *dareb-n-ý* → *dareb-a*.

Lit.: *MČ* I, 1986, 200; *PMČ*, 1995, 109–112; *TSČ*, 1962, 24.

ZR

DETERMINACE

1. Termín označující funkci výrazů (nazývaných determinátory (DET)), které určují referenční modus NS / NP, v níž se vyskytují; prototypické DET jsou určitý a neurčitý člen v jaz. se členem: *the / a window*, *das / ein Fenster*, *la / una finestra*, *la / une fenêtre* (přesněji řečeno: v něm. *der*, *die*, *das* element *d-*). DET tvoří heterogenní skupinu prostředků, jejichž společným rysem je to, že se s jménem, s nímž tvoří v rámci NS / NP syntaktickou jednotku, nějak tvarově solidarizují (shodují), vykazují vůči němu určité topologické vlastnosti (*der alte Mann* × **alte der Mann*) a mají (prototypicky) takový tvar, který preferuje vyjadřování gramémů v rámci NS / NP (optimálně) jen jednou (*der alte Mann / *der alter Mann* × *ein alter Mann / *einer alter Mann / *ein alt Mann*. (1) V současných generativních syntaktických teoriích linie ↑G&B se DET pokládá za hlavu NP (Abney, 1987), což je vynuceno ↑X-bar teorií, postulující paralelnost syntaktické struktury NP (s hlavou tvořenou funkční kategorií DET) a VP (s hlavou tvořenou funkční kategorií INFL, n. některou podle Split-INFL); za nevýhodu se někdy pokládá komplikovaný výklad NP bez lexikálně realizovaného DET (*Milch ist gesund*). V teoriích jiných se proto takové řešení nepřijímá (Pollard-Sag, 1994) a podobně jako v dependenčních modelech se za hlavu/dominující prvek NP / NS pokládá subst. Nevýhodou tohoto řešení je, že komplikovaně vykládá struktury typu *lediglich das Haus*, u nichž lze na základě intuice požadovat závislost *lediglich* na *das*. (2) Sémantické vlastnosti DET se vykládají různě, hlavně i jako důsledek různých pojetí ↑reference. Vlivné jsou zvl. logické popisy; v řadě z nich se DET interpretují jako výrazy ↑logických kvantifikátorů a od jejich kombinace s ↑logickými spojkami (negací, konjunkcí, disjunkcí a implikací) si zastánci slibují reprezentovatelnost výrazů přirozeného jaz. obsahující DET; Quine (1960), Dahl (1970), Kamp (1981), Heimová (1982) aj. Pro popis jaz. bez členu se více využívá pojetí **d.** jako onomaziologické kategorie, tj. nezávislé na kategoriích morfosyntaktických (Krámský, 1972; Nikolajevová, 1979). – K jaz., které nemají členy, patří také č.; **d.** se v ní realizuje různými jinými prostředky (srov. Birkenmeier o r., 1979): nulovým DET Ø, ↑ukazovacími zájmeny, ↑přivlastňovacími zájmeny, ↑neurčitými zájmeny, adj. typu *dotyčný*, *zmíněný* (nelze je negovat) apod.; Hlavsa (1975), Uhlířová v SV (1996), Perissuttiová (2001); ↑identifikace. Někdy se spekuluje, že zvl. v mluvené č. přece jenom některá užití zájmena *ten* a *jeden* hodně připomínají člen (chybí jim ovšem závaznost): např. před superlativem (*To je **ten** nejlepší fór, jaký jsem kdy slyšel*), v případech jako *To mám od **jedné** paní, tu neznáš*; *To není **žádný** problém* aj. Všichni autoři se shodují na tom, že **d.** souvisí s dalšími jaz. kategoriemi, zvl. (1) s ↑aktuálním členěním: prototypický příklad je (a) Ø *Chlapec odnesl dřevo do kůlny* × *Do kůlny odnesl dřevo Ø chlapec* – v (a) je NS Ø *chlapec* v tematické pozici a označuje osobu jako určitou a určenou (specifická ↑reference), v (b) je tatáž NS v rematické pozici a může označovat jak osobu určitou a určenou, tak osobu sice určitou, ale neurčenou (nespecifická ↑reference); v tematické pozici se tedy nespecifická reference vyjadřuje DET: *Nějaký / jakýsi / jeden / jistý chlapec odnesl dřevo do kůlny* (sémantický rozdíl mezi těmito DET viz Perissuttiová, 2001); o tzv. výjimkách z uvedených preferencí (např. novinový titulek: Ø *Řidič zavinil smrt tří lidí*) viz Uhlířová v SV (1996), Esvan (1996); (2) s modalitou věty (v nejširším smyslu, tj. včetně budoucího času a negace): prototypický příklad je (a) *Koupil jsem si Ø / jednu / jakousi / nějakou / *jakoukoli knihu*, (b) *Koupíš mi Ø / *jednu / *jakousi / nějakou / jakoukoli knihu?*, (c) *Kup mi Ø / *jednu / *jakousi / nějakou / jakoukoli knihu*, (d) *Kdybys mi koupil Ø / *jednu / *jakousi / nějakou / jakoukoli knihu, byl bych spokojený*; viz Křížková (1971), Hlavsa (1975), Perissuttiová (2001); (3) s referencí verbální: prototypický příklad je (a) *Rád bych u vás koupil tužky*, (b) *Rád bych pro vás kupoval tužky* – v (a) dok. vid vztahuje propozici k jedinečné události (NS Ø *tužky* implikuje referenci specifickou), v (b) nedok. vid propozici k jedinečné události nevztahuje (NS Ø *tužky* má tedy referenci nespecifickou); viz Nekula (1995), Parteeová (1999). Srov. též využívání distinkce ↑příběh a komentář.

2. V některých závislostních syntaxích označení závislosti; ↑dominace.

Lit.: Abney, S.: *The English noun phrase in its sentential aspects*, 1987; Adamec, P., K vyjadřování referenční určenosti v češtině a v ruštině, *SaS* 41, 1980, 257–264; Arutjunova, N. D.: *Neopredelennost´ priznaka v russkom diskurze. Logičeskij analiz jazyka*, 1995; Bath, D. N. S.: *Indefiniteness and indeterminacy*, 1993; Birkenmeier, W.: *Artikelfunktionen in einer artikellosen Sprache*, 1979; Dahl, Ö.: Some notes on indefinites, *Language* 46, 1970, 33–41; David, J. – Kleiber, G. (eds.): *Déterminats: syntaxe et sémantique*, 1984; Diesing, M.: *Indefinites*, 1992; Esvan, F., A propos de la fonction stylistique de certaines formes nominales indéfinies en tchèque, *Europa orientalis* 15, 1996, 139–154; Hawkins, J. A., On (in)definitive articles, *Lgs* 27, 1991, 405–442; Heim, I.: *The semantics of definite and indefinite NP´*, 1982; Hlavsa, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, 1975; Kamp, H., A theory of truth and semantic representation, in: Groenendijk, J. – Janssen, T. ad. (eds.), *Formal methods in the study of language*, 1981, 277–322; Keenan, E. L. – Stavi, J., A semantics characterisation of natural language determiners, *Lph* 9, 1986, 253–326; Krámský, J.: *The article and the concept of definiteness in language*, 1972; Křížková, H., Systém neurčitých zájmen v současných slovanských jazycích, *Sl* 40, 1971, 342–370; Meyerstein, Z. P., Czech deictics: pronouns and articles?, *Lgs* 91, 1972, 17–30; Nekula, M., Textové funkce německého členu a českého vidu, in: Karlík, P. – Pleskalová, J. ad. (eds.), *Pocta Dušanu Šlosarovi*, 1995, 213–222; Nikolajeva, T. M.: *Kategorija opredelennosti : neopredelennosti v slavjanskich i balkanskich jazykach*, 1979; Palek, B.: *Referenční výstavba textu*, 1988; Olsen, S. – Fanselow, G. (eds.): *DET, COMP und INFL*, 1991; Partee, B. H., Nominal and temporal semantic structure: aspect and quantification, *TCLP (n. s.)* 3, 1999, 91–

108; Perissutti, A. M.: *Determinátory neurčitosti v češtině*, 2001 (dokt. dis. na FF MU v Brně); Pollard, C. – Sag, I. A.: *Head-driven phrase structure grammar*, 1994; Quine, W. v. O.: *Word and object*, 1960; Schneiderová, E., K užívání zájmena *ten* (v přívlastkové pozici) v mluvených projevech, *NŘ* 86, 1993, 31–37; *SV*, 1996; Van der Auwera, J. (ed.): *The semantics of determiners*, 1980; Uhlířová, L., Determinace a aktuální členění ve slovanských jazycích, *AUC-SlavPrag* 24, 1987, 105–123; ↑zájmeno.

PK

DETERMINOVANOST

Slovesná kategorie; dnes se v č. vyskytuje u několika sloves pohybu. **Determinovaná slovesa** (např. *jít*, *letět*) popisují stejný pohyb jako odpovídající **indeterminovaná sl.** (např. *chodit*, *létat*), obsahují ovšem navíc významový rys, který se vymezuje různě, nejčastěji jako „záměrný, na určitý cíl orientovaný děj" (relevantní v kontextech jako: *Petr jde do školy (aby se tam setkal s přítelem)* × *Petr chodí do školy* (= Petr je žák)), n. jako „pohyb v jedné nepřerušované linii" (relevantní v kontextech jako *Šel lesem* × *Chodil lesem (křížem krážem)*). Indeterminovaná slovesa mohou vyjádřit obvyklé, a tím i opakující se děje; nazývají se proto někdy také **opětovací slovesa**: *Petr chodí* (*každý čtvrtek*) *plavat*; mohou vyjadřovat také schopnost k pohybovému jednání: *Dítě už běhá*; *Ptáci létají* (= schopnost) × *Dítě už běží*; *Ptáci letí* (= nikoli schopnost). V dnešní č. najdeme následující páry, které podléhají protikladu determinovanost × indeterminovanost: *běžet* × *běhat*, *hnát* × *honit*, *jet* × *jezdit*, *jít* × *chodit*, *letět* × *létat* (*lítat*), *nést* × *nosit*, *táhnout* × *tahat*, *vést* × *vodit*, *vézt* × *vozit*. Všechna slovesa jsou nedok. vidu. Možnost vyjádřit aktuální přítomnost odlišuje indeterminovaná slovesa od ↑iterativ, která mohou sice vyjadřovat rovněž obvykle se opakující děj, ale nemají schopnost aktuálního prézentu. Je-li u dvojice sloves, která jsou v protikladu determinovanost × indeterminovanost, také iterativum, vždy se odvozuje od indeterminovaného členu: *běhávat* (< *běhat*) × **běžívat* (< *běžet*); slouží však jako iterativum pro obě slovesa páru. – Pro determinovaná slovesa pohybu je charakteristické, že ačkoli jsou vidu nedok., futurum netvoří analyticky pomocí *budu*, *budeš* apod., nýbrž synteticky pomocí prefixu *po-* (u *jít* má zdlouženou formu *pů-*): *poběžím*, *poženu*, *půjdu* atd. Že jde skutečně o futurum, dokazuje fakt, že neexistuje inf. **půjít* ani prét. **půšel*; Kopečný (1960).

Diachronie: Z historického hlediska se v opozici determinovanost × indeterminovanost často vidí možné východisko vzniku a vývoje dnešního slovesného vidu ve sl. jazycích; např. Němec (1956, 1958) považuje v návaznosti na práce van Wijka (1929) a Regnélla (1944) dnešní vidové páry za pokračování staré opozice, která zahrnovala v psl. velkou část systému sloves. Přitom se ovšem pojem **d.** rozšiřuje ve smyslu ↑terminativnosti.

Lit.: Kopečný, F., Ještě o nedokonavosti futura typu „ponesu, povezu …" a o časovém významu typu „dovede to, ujde to …", *SaS* 21, 1960, 187–192; Kučerová, E., Slovanská korelativní slovesa přemisťování (synchronní popis), *Sl* 43, 1974, 18–25; Němec, I., Kategorie determinovanosti a indeterminovanosti jako základ slovanské kategorie vidu, *Sl* 25, 1956, 496–534; Němec, I.: *Genese slovanského systému vidového*, 1958; Regnéll, C. G.: *Über den Ursprung des slavischen Verbalaspekts*, 1944; Skoumalová, Z., O komplexní analýzu verbální prefixace, in: *Kapitoly ze srovnávací mluvnice české a ruské* III, 1968, 153–231; Wijk, N. v., Sur l'origine des aspects du verbe en slave, *RÉS* 9, 1929, 237–252.

NN

DETOPONYMIZACE

Ztráta toponymické funkce n. povahy propria (↑toponymum). Jde o širší pojem než ↑apelativizace (nizozemské město *Gouda* > sýr *gouda*), zahrnuje též transonymizaci (toponymum *Praha* > kino *Praha*); ↑proprializace, ↑deantroponymizace.

Lit.: *TSO*, 1973, 206; ↑apelativizace, ↑proprializace.

JP

DIALEKT (nářečí)

1. Strukturní ↑varieta (útvar) jaz. ve vztahu k jiné varietě. Dílčí jaz. útvar ve vztahu k celku. Komplexní kategorie lingvistická, sociologická a historická (Chloupek, 1971, 1986).

2. Většinou označení pro tradiční teritoriální (lokální) **d.**: územně (geograficky) vymezený útvar národního jaz., který je určen vztahem k jiným teritoriálním útvarům a k jaz. národnímu. Spolu se spis. jaz. tvoří **d.** krajní póly na stratifikační ose jaz. Ve vztahu ke svému protipólu, tj. ke spis. jaz., je **d.** definován jako útvar se svébytnou strukturou a jednolitou tuhou normou, omezený na mluvenou neveřejnou (soukromou) spontánní komunikaci. Existence dublet (triplet atd.) v nář. gramatickém systému svědčí o rozrušování **d.** a formování ↑interdialektu, jenž se utváří pod vlivem prestižního jaz. útvaru. **D.** bývá některými autory chápán jako útvar bez potřeby stylistického rozvrstvení (např. Chloupek, 1971), jež je vlastní spis. jaz.; **d.** je nicméně úkonnější v sémantických okruzích vztahujících se k běžnému životu (na rozdíl od spis. jaz. bohatě rozvinutá slovní zásoba v okruhu výraziva označujícího pohyb n. konkrétní smyslové vjemy, popř. vyjadřujícího emocionalitu). **D.** jsou obrazem vývoje národního jaz. S vývojem jaz. společenství a se změnou společenských a ekonomických podmínek pozvolna zanikají mnohá jejich úzce lokální specifika a formují se (nestrukturní) interdialekty, v nichž se odrážejí i vývojové tendence, které mohou ovlivňovat konstituování ↑normy. Některé **d.** uchovávají mnohdy ještě dnes stav velmi starobylý, a to nejen archaické **d.** (srov. např. některé starobylé rysy v jmenné deklinaci jzč. nář.).

3. Historicko-genealogické označení pro jednotlivé ↑jaz. rodiny odštěpující se ze společného základu, např. ie. (**d.** slovanské, germánské atd.).

4. Sociální (též vrstvový) dialekt; viz ↑slang.

5. V ↑TGG se **d.** chápe jako jaz. varieta, která je výsledkem parametrizace univerzálních jaz. principů a není ovlivněna působením společenských institucí (médií, školy aj.) ani kontaktem s jiným jaz. okolím; žádný **d.** českého jaz. nebyl z tohoto hlediska zpracován; srov. popis bavorštiny (Weiß, 1998).

Lit.: Havránek, B., K historické dialektologii, *SaS* 16, 1955, 153–159; Havránek, B., Na závěr dvouleté diskuse o obecné a hovorové češtině, *SaS* 24, 1963, 254–262; Chloupek, J.:

Aspekty dialektu, 1971; Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*, 1986; *NČD*, 1972; Weiß, H.: *Syntax des Bairischen*, 1998.

SK

DIALEKTISMUS

Jaz. prvek patřící do systému určitého teritoriálního ↑dialektu n. skupiny dialektů, užívaný především v komunikaci mluvené. V užším (funkčním) vymezení nář. prvek užitý ve spis. projevu jako stylistický prostředek. – **D.** mohou náležet ke všem jaz. rovinám (např. **d. hláskové**, vmor. *múka* × spis. *mouka*; **d. slovotvorné**, střmor. *slepoň* × spis. *slepec*; **d. morfologické**, již. střmor. *se starostem* × spis. *se starostou*, **d. syntaktické**, většinově slez. *idu do pekaře* × spis. *jdu k pekařovi*), nejpočetnější jsou však **d. lexikální**. Lze rozlišit tři hlavní typy lexikálních **d.**: specifické **d.**, vlastní lexikální **d.** a sémantické **d. Specifické d.** nemají spis. ekvivalent: např. vmor. *zhnětek* „nepodařený výtvor v kuchyni". Patří k nim i tzv. **etnografismy**, označující předměty a jevy specifické pouze pro život v určitém regionu (např. názvy částí kroje: *fěrtoch*, *krpce*, *kordule*). **Vlastní lexikální d.** mají ve spis. jaz. formálně odlišný významový ekvivalent: např. jč. *lichníček* (spis. *malíček*), jč. *brykslavý* (spis. *šilhavý*), střmor. a vmor. *zapackovat*/*opackovat* (spis. *zakopnout*). **Sémantické d.** jsou nář. slova formálně shodná se slovy spis. jaz., lišící se však významem: *peřina* (jmor. „polštář"), *holohlavý* (zč. a okrajově svč. „prostovlasý"), *pěstovat* (slez. „chovat – dítě v náručí"). Dále lze ještě hovořit o **frekvenčních d.** (majících v porovnání se spis. jaz. odlišnou frekvenci užití), **stylových d.** (majících v porovnání se spis. jaz. odlišnou stylovou hodnotu) a **kontextových d.** (lišících se od spis. jaz. spojitelností). – Z hlediska územního rozšíření bývají v rámci **d.** vyčleňovány **regionalismy** (**oblastní výrazy**), tj. **d.** rozšířené přes hranice lokálních dial., příp. interdialektů. V č. jde většinou o regionalismy typické pro většinu území Čech (**čechismy**) n. Moravy (**moravismy**); srov. č.-mor. oblastní rozdíly: *bílit* × *líčit*, *kytka* × *kvítko*, *limonáda* × *sodovka*, *pecka* × *kostka*, *prkno* × *deska*, *překážet* × *zavazet*, *slunce* × *slunko*, *sud* × *bečka*, *sundat* × *sdělat*, *tkanička* × *šňůrka*, *truhlář* × *stolař*, *uzel* × *suk*, *vejít se* × *vlézt se*, *vesnice* × *dědina* atd. Velká část lexikálních čechismů se shoduje se spis. ekvivalentem (ostatní jsou obč.), moravismy bývají v některých případech (avšak zatím dosti nahodile) hodnoceny jako regionální spis. varianty (např. *dědina*, *sodovka*, *stolař*). – **D.** jsou často využívány jako stylistické příznakové prostředky v uměleckých textech, v nichž plní zejména funkci charakterizační, evokační a poetizační (např. v poezii J. Skácela se objevují **d.**: *cérečka*, *dědina*, *doleznačky*, *horeznačky*, *hrotek*, *huralový*, *chábí*, *chmára*, *chrúmat*, *kmocháček*, *kníhat*, *kolí*, *krušpánek*, *marhule*, *metlička*, *oslíz*, *rež*, *rožnout*, *rýna*, *seč*, *stolař*, *tož*, *zhlaň*, *žebř* aj.; J. Skácel, Básně I, II, 1995, 1996).

Lit.: Bělič, J.: *Sedm kapitol o češtině*, 1955; *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; Hladká, Z., Dialektismy v básnickém díle Jana Skácela, in: Karlík, P. – Krčmová, M. (eds.), *Jazyk a kultura vyjadřování*, 1998, 81–90; Sochová, Z., Nářeční lexikografie, in: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*, 1995, 249–264.

ZH

DIALEKTOLOGIE

Jazykovědná disciplína zabývající se zkoumáním ↑dialektů. Z obsahu pojmu dial. vyplývá specifičnost **d.** jako oboru zabývajícího se studiem nář. na území národního jaz. / národních jaz. / jaz. skupin. Má úzký vztah jak k jiným jazykovědným disciplínám (fonetika, fonologie, morfologie, tvoření slov, lexikologie, etymologie, všeobecná jazykověda, sociolingvistika, psycholingvistika), tak k dalším společenským vědám (etnologie, folkloristika, historiografie, sociologie, archeologie). – Odborný zájem o nář. diferenciaci č. jaz. se poprvé objevuje v Blahoslavově *Gramatice české* (1571). Česká **d.** se se však jako svébytný jazykovědný obor s vlastní metodikou začala utvářet až v době národního obrození v polovině 19. stol. v souvislosti se zájmem o lidový jaz. a jeho studium (první dial. prací jsou Šemberovy *Základové dialektologie československé*, 1864). Ve vývoji české **d.** se vydělují dvě etapy: (1) V období pozitivistickém, spjatém s uplatňováním ↑historickosrovnávací metody, je pozornost věnována pouhé registraci jaz. materiálu, jeho (zpravidla mechanickému) utřídění a popisu izolovaných jevů (většinou hláskoslovných a tvaroslovných) na základě historického principu (vychází se z koncepce prajazyka a jeho štěpení na dial. a analýza konkrétního jevu směřuje k potvrzení původního jaz. východiska) beze zření k propojenosti jaz. vývoje a faktorů mimojazykových. Většinou vznikají nář. monografie popisující menší (zejm. okrajové) dial. (2) V období strukturalistickém se uplatňuje komplexní pohled na nář. diferenciaci. Dial. jsou chápány jako jednotný, vnitřně strukturovaný celek podléhající společným základním vývojovým tendencím, členěný dalšími diferenčními jevy, jež jsou ovlivňovány působením mimojazykových (extralingvistických) faktorů (zeměpisné, sociální, generační rozdíly, rozdíly v mluvě žen a mužů atd.). Pozornost se soustřeďuje na všechny jaz. roviny a zahrnuje nejen nejstarší uchovaný nář. stav ve venkovských obcích, ale rovněž vývoj dial. prezentovaný jednak mluvou mladších generačních vrstev, jednak mluvou v lokalitách, v nichž dochází k migraci obyvatelstva (mluva měst). Základním metodickým postupem je ↑jazykovězeměpisná metoda.

Lit.: Hlavsová, J., Období rozvoje české dialektologie v letech 1895–1945 1–3, *NŘ* 74, 1991, 86–94, 132–141, 225–233; Kellner, A.: *Úvod do dialektologie*, 1954; Krajčovič, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*, 1988; *NČD*, 1972; Večerka, R.: *Vývoj odborných zájmů o češtinu*, 1988, 45–51.

SK

DIALOG

Jedna ze základních forem (lidské) interakce; bývá považován za primární útvar jazykové komunikace. V užším smyslu situačně zakotvený souvislý rozhovor dvou n. více osob, které jsou v přímém a vzájemném osobním kontaktu. Rozlišení **d.** dvou a více osob pomocí termínů duolog a ↑polylog není nezbytné. Účastníci **d.** se střídají v rolích ↑mluvčího a posluchače, zastávají střídavě aktivní a pasivní komunikační roli. Účastník v momentální roli posluchače je sice pasivní, vyvíjí však značné úsilí, aby pochopil partnerovo sdělení a připravil na ně svou reakci. Opakem **d.** je ↑monolog, ale je mnoho přechodných útva-

rů. Přesnou hranici mezi **d.** a monologem nelze vést. Dochází k dialogizaci monologu (mluvčí oslovuje posluchače, předjímá jejich námitky, posluchači reagují smíchem, potleskem...) i k monologizaci dialogu (dominantní účastník **d.** setrvává v roli mluvčího, komunikace dostává asymetrický charakter a z hlediska střídání partnerů není vyvážená). Vztah **d.** a monologu je dynamický a proměnlivý; je možno mluvit o dialogičnosti a monologičnosti jako o kvalitách, které se v konkrétním textu setkávají a prolínají v různých podobách a proporcích. Komplementárnost **d.** a monologu, prolínání dialogických a monologických kvalit je příznačné pro literární a dramatický **d.** (Mukařovský, 1941). – V širším smyslu se za **d.** považuje i komunikace bez přímého vzájemného situačního kontaktu partnerů (výměna dopisů, předávání písemných vzkazů). – **D. reálný** (přirozený) se uskutečňuje mezi autonomními osobami v různých komunikačních situacích; Mukařovský (1941) rozlišil **d.** osobní (založený hlavně na vztahu JÁ-TY), **d.** předmětný (pevně spjatý se situací) a **d.** konverzační (záměrem **d.** je vzájemná komunikace, potěšení z hovoru). – **D. fiktivní** není založen na střídání replik jednotlivých partnerů v přímém kontaktu, jde v něm o stylizaci komunikace se čtenářem v písemném komunikátu n. v mluveném komunikátu při nepřímém kontaktu účastníků komunikace. – **D. epický** je jeden ze syžetových prostředků výstavby literárního textu. Řeči jeho postav dává autor formu přímé, nepřímé, nevlastní přímé n. polopřímé řeči. – **D. dramatický** se realizuje na jevišti. Implikuje v sobě to, co v epickém díle vedle **d.** říká vypravěč. Má některé vlastnosti přirozeného spontánního **d.**, není to však jeho přesná reprodukce či imitace. Vždy jde o stylizaci založenou na promyšleném výběru lexikálních a gramatických prostředků specifických pro spontánní mluvenou dialogickou komunikaci. Neverbální chování jednajících postav napovídají scénické poznámky, u **d.** epického uvozovací věty. **D.** epický a dramatický je výtvorem jednoho autora, který ho přizpůsobuje svému záměru, a představuje tedy jediný ucelený text. – **D.** reálný bývá někdy považován za sestavu ↑textů, protože není spojitou, nepřetržitou promluvou jediného subjektu. Jedním textem je replika, popř. souhrn replik jednoho mluvčího (Hausenblas, 1984). – Dialogický text se člení na ↑repliky, textové jednotky, které jsou výsledkem střídání mluvčích v komunikačně aktivních a pasivních rolích. Uzavřený dialogický text se člení podle průběhu **d.** na základní fáze začátek (zahájení), střed, tj. postupné řešení problematiky, a ukončení. Nejrozsáhlejší středová fáze se obvykle dělí na tematické bloky, jednotky motivované uskutečňováním záměrů jednotlivých účastníků dialogu při projednávání (dílčího) tématu. – Na výstavbě dialogické komunikace mají kromě jazykových a parajazykových prostředků (intonace, pauzy, hlasitost, tempo řeči atp.) velký podíl prostředky neverbální (pohledy, gesta, pohyby, smích). – Možnými synonymy pro **d.** jsou pojmenování **rozhovor** (hodí se však spíše pro komunikaci mluvenou), **hovor** (staví do popředí průběžnost, neukončenost, neurčitost komunikace), **konverzace** (v č. je spojeno spíše s nezávaznou, samoúčelnou, kontaktově motivovanou konverzací společenskou). – Z různých pokusů o typologii **d.** jsou nejčastější ty, které vycházejí ze situací a komunikačních sfér, v nichž se jednotlivé typy **d.** uskutečňují, např. v rodině, mezi přáteli, debaty, pracovní porady, **d.** institucionální (např. učební, konzultační, mezi lékařem a pacientem, mezi sociální pracovnicí a seniory v domovech důchodců) atd. Specifické jsou **d.** zprostředkované, např. telefonické.

Lit.: Hausenblas, K., Text, komunikáty a jejich komplexy (zamyšlení pojmoslovné), *SaS* 45, 1984, 1–7; Hoffmannová, J.: *Stylistika a...*, 1997; *MČ* III, 1987, 645–659; Mistrík, J.: *Dramatický text*, 1979; Mukařovský, J.: *Kapitoly z české poetiky*, 1941, 145–175, 176–179; Müllerová, O. – Hoffmannová, J.: *Kapitoly o dialogu*, 1994.

OMü

DIATÉMA

V rámci teorie ↑FSP ukázal výzkum ↑komunikačních jednotek, které podle Firbasových kontextově-sémanticko-slovosledně-prozodických zákonitostí (↑souhra faktorů FSP) vykazují nižší ↑stupeň VD (↑výpovědní dynamičnosti) než ↑vlastní tranzit, že mezi těmito (tedy ↑tematickými) jednotkami se zřetelně rýsují dvě skupiny. Do jedné z nich patří jednotky silně kontextově zapojené, tj. takové, které jsou z kontextu (slovního či situačního) natolik známé, natolik v textu etablované, že mluvčí zde používá minimální možnou signalizaci k tomu, aby ukázal, že daná jednotka je v rámci gramaticko-sémantické struktury věty přítomna. Takovým jednotkám se říká ↑vlastní témata. Do druhé z výše zmíněných dvou skupin patří jednotky, které sice nesou nižší stupeň VD než vlastní tranzit (jsou tedy tematické), ale přitom do věty zprostředkovávají příliv informace (částečně či zcela) nové. Ta jednotka, která z tematických jednotek nese nejvyšší stupeň VD, se nazývá **d.** (a odpovídá Mathesiovu termínu centrum východiska; o jiné interpretaci Mathesiova stanoviska viz Sgall, 1986; též ↑aktuální členění větné). Je-li takových jednotek ve větě více, rozlišuje se při detailní analýze **d.** od **témat tíhnoucích k diatématu**. Pro další výklad postačí, když všechny jednotky diatematického charakteru budou označeny jako **diatémata** (angl. *diathemes*). Ve větě *Petr ji včera pozval na večeři* jsou jednotky *Petr* a *včera* diatémata (zatímco *ji* je vlastní téma, *pozva-l* je ↑vlastní tranzit a ↑tranzit, *na večeři* je ↑vlastní réma). Rozbor souvislého textu se zvláštním zřetelem k diatematickým jednotkám ukázal (Svoboda, 1981, 1983, 1984), že z hlediska přílivu informace a jejího toku plní **d.** alespoň jednu ze tří funkcí: (1) **D.** přinášejí informaci zcela novou – ve větě *Bez jakýchkoli problémů jsem mu to včera vysvětlil během pěti minut* jsou takovými **d.** *bez jakýchkoli problémů* a *včera*. (2) **D.** zprostředkovávají přenos informace, která se v předešlém textu právě objevila (a v tomto smyslu je nová, aktuální) a má být poprvé užita jako informace výchozí, tematická. V této funkci se **d.** kontextově pojí: (a) k informativnímu obsahu jedné či více předcházejících vět (i celého odstavce), a mají tak rekapitulační charakter (*celý tento problém* ve větě *Celý tento problém jsem mu vysvětlil během pěti minut*), (b) k vlastnímu rématu některé z předcházejících vět (*ten král* v druhé větě souvětí *V jedné zemi panoval starý král a ten král měl tři syny*), (c) k části vlastního rématu některé z předcházejících vět (*jeden*, *druhý* a *třetí* v následujícím

textu [... *a ten král měl tři syny.*] *Jeden se jmenoval Slavomír, druhý Kazimír a třetí Viktor.* Takováto **d.** mohou být různě „informativní“: v předešlém textu by *jeden*, *druhý* a *třetí* mohly být nahrazeny „informativnějšími“ **d.** *nejstarší*, *prostřední* a *nejmladší*. (3) **D.** stavějí do popředí (posluchačovy pozornosti) jednotku známou, kontextově zapojenou, čímž se dosáhne významového kontrastu s jednotkou jinou (někdy dokonce explicitně nevyjádřenou). Tento kontrast je pak složkou informativně novou. V následujících větách jsou **d.** *jemu* a *tobě*: *Jemu bych to půjčil, ale tobě to dám.* Ve větě *Já si na to nepotrpím* je **d.** *já* (s implicitním kontrastem vůči jiným osobám) a tím se tato věta odlišuje od věty *Nepotrpím si na to*, kde (kontextově zapojená) osoba mluvčího je vyjádřena (v č.) minimálním jaz. prostředkem, totiž sufixem *-m*, který pak funguje jako vlastní téma. Jiná varianta této věty *Na to si nepotrpím* staví do popředí (kontextově zapojenou) jednotku *na to*, a ta je pak **d.** – Rozlišování **d.** a vlastních témat umožňuje jemnou stylistickou analýzu textu. V ↑tematických posloupnostech pracuje Daneš s tokem informace a velkou pozornost věnuje informaci právě poznané, která je v dalším textu zprostředkována tematickými jednotkami. Většina jeho příkladů (Daneš, 1968, 1974, 1979) se týká **d.**

Lit.: Daneš, F., Typy tematických posloupností v textu, *SaS* 29, 1968, 125–141; Daneš, F., Functional sentence perspective and the organization of the text, in: Daneš, F. (ed.), *Papers on functional sentence perspective*, 1974, 106–128; Daneš, F., O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu, *SaS* 40, 1979, 257–270; Firbas, J.: *Functional sentence perspective in written and spoken communication*, 1992; Sgall, P., Vlastní téma, diatéma a stupně dynamičnosti, *SaS* 47, 1986, 193–207; Svoboda, A.: *Diatheme*, 1981; Svoboda, A., Thematic elements, *BSE* 15, 1983, 49–85; Svoboda, A., České slovosledné pozice z pohledu aktuálního členění I, II, *SaS* 45, 1984, 22–34, 88–103.

AS

DIATEZE

Gramatická kategorie syntaxe, příbuzná s (morfologicko-syntaktickou) kategorií ↑slovesného rodu. V některých teoriích či popisech jde jen o synonymní název (morfologicko-syntaktické) kategorie **genus verbi**. Kategorie **d.** byla teoreticky vymezena jako syntakticko-sémantická vztahová strukturní hodnota, odlišná od morfologické či morfologicko-syntaktické kategorie slovesného rodu, zejména v syntaktických studiích r. a č. lingvistiky. V obecném vymezení jde o strukturní vztah roviny formálněsyntaktické a roviny větněsémantické, na nějž je analyzovatelná celková formálně-obsahová struktura věty jakožto strukturního základu konkrétní výpovědi. Konkrétněji jde o vztah syntaktické struktury jakožto konfigurace větných členů, zejména subjektu (podmětu) a objektu/objektů (předmětu/předmětů), méně často též obligatorního či potenciálního okolnostního (tradičně „příslovečného“) určení, a struktury sémantické jakožto konfigurace sémantických rolí, zejména agentu (původce děje, činitele, konatele) a sémantického objektu/sémantických objektů. Teorie **d.** do značné míry závisí na tom, jaké sémantické role jsou sémanticko-syntaktickou analýzou přisouzeny sémantickému subjektu (subjektovému ↑aktantu) jakožto obecně pojatému „původci děje“. V menší míře je teorie **d.** závislá na definování rozmanitých sémantických rolí syntaktických objektů. – Na bázi téže ↑propozice, resp. totožného denotativně-kognitivního obsahu určité abstraktní úrovně jisté množiny vět jazykově reprezentujících (relativně) identickou situaci, se rozlišuje **d. základní** (primární diateze) a **d. z ní odvozené** (sekundární diateze). Obvykle se za základní pokládá ta **d.**, která v rámci dané množiny konkurenčních struktur obsahuje maximální počet potenciálních aktantů, přičemž sémantický subjekt obsazuje levovalenční syntaktickou pozici podmětu. Konkurenční struktury, v nichž sémantický subjekt buď zaujímá objektovou pozici n. není lexikálně vyjádřen, se pak považují za odvozené (derivované) a jejich **d.** za sekundární. Např. *Petra probudila bolest* (základní **d.**) × *Petr se probudil bolestí – Petr byl probuzen bolestí* (sekundární **d.**). Vzhledem k tomu, že charakter propozic, resp. množinami konkurenčních struktur reflektovaných typů situací, bývá nevyhraněný či vágní, nelze vždy jednoznačně stanovit, která syntakticko-sémantická struktura je z dané množiny konkurenčních struktur primární. Např. lze-li postulovat, že č. věty (a) *Řeku pokryla silná vrstva ledu*, (b) *Řeka se pokryla silnou vrstvou ledu*, (c) *Mráz pokryl řeku silnou vrstvou ledu* mají totožný obecný denotativně-kognitivní základ a každá z těchto vět má odlišnou **d.**, přičemž tyto tři různé **d.** jsou navzájem spjaty transformačními syntakticko-sémantickými vztahy, lze – v závislosti na přijaté teorii – za základní **d.** pokládat kteroukoli z těchto vět: Např. lze-li postulovat, že věta (c) na rozdíl od prvních dvou vět ve své formálně-obsahové struktuře obsahuje dvojí subjekt, reprezentovaný zde substantivy *mráz* (kauzátor ve specifickém smyslu) a NS *vrstva ledu*, bylo by možno pokládat tuto **d.** za sekundární, derivovanou ze struktury elementárnější rozšiřovací procedurou. Pokud jde o konkurenci struktur (a) a (b), je při určování primárnosti či sekundárnosti jejich **d.** rozhodující, jaký postulujeme v rámci dané struktury sémantický vztah mezi aktanty vyjádřenými NS *řeka* a NS *vrstva ledu*, tj. jaké sémantické role jim v rámci syntakticko-sémantické struktury dané věty přiřkneme. Při rozhodování, kterou **d.** pokládat za základní, je třeba respektovat také uzuálnost či z hlediska jejich komunikativního využití pouhou potenciálnost analyzovaných větných struktur. Např. z teoretického hlediska primární korelace sémantického subjektu s jeho podmětovou (levovalenční, nominativní) syntaktickou pozicí má z konkurenční dvojice vět *Hrnec přikrývá poklička* a *Hrnec je přikrytý pokličkou* první věta základní **d.**, avšak z hlediska úzu je primární spíše věta druhá. Otevřená tu ovšem zůstává vůbec zásadní otázka, které z uvažovaných konkurenčních struktur lze postulovat jako množinu **d.** téže sémantické struktury, resp. propozice. – Kromě **d.** primárních a sekundárních se – z jiného hlediska a v jiné rovině – rozlišují **d. subjektové** a **d. objektové**. Zatímco pojem primární n. sekundární **d.** se vztahuje na syntakticko-sémantickou strukturu dané věty, množiny vět či větného typu, pojem **d.** subjektové n. objektové se vztahuje na transformační vztahy v rámci množiny **d.**: Množina subjektových **d.** je (obvykle dvou až tříčlenná, mnohdy ale i vícečlenná) množina větných struktur, v nichž syntaktickou pozici podmětu zaujímají různé aktanty téže struktury sémantické, např.: (a)

sémantický subjekt, agens: *Ředitel slíbil odměnu Petrovi*; (b) sémantický objekt, patiens: *Odměna byla slíbena ředitelem Petrovi*; (c) sémantický objekt, recipient: *Odměnu má od ředitele slíbenou Petr.* Slovosled v této teoretické soustavě nehraje žádnou roli: syntaktický podmět může stát v kterékoli slovosledné pozici, tedy i na konci věty. Centrálním protikladem **d.** subjektových je v č. i jiných jaz. opozice aktiva a participiálního ↑pasiva (*Hlídá ho policie – Je hlídán policií*) a opozice struktur založených na aktivní a ↑reflexivní formě slovesné (*Místnost naplnil kouř – Místnost se naplnila kouřem*). – Množina objektových **d.** je množina větných struktur, v nichž různé aktanty téže struktury sémantické zaujímají různé syntaktické pozice objektové, např.: *Naložili vůz cementem. – Naložili cement na vůz*; ↑akuzativ. Tento typ **d.** je v č. méně centrálním jevem než typ **d.** subjektových. Též ↑hierarchizace sémantické struktury, ↑rod slovesný.

Lit.: ADAMEC, P., K voprosu o syntaksičeskoj paradigmatike, *ČSR* 11, 1966, 76–80; ADAMEC, P.: *Obrazovanije predloženij iz propozicij*, 1982; BĚLIČOVÁ, H.: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu*, 1982; DANEŠ, F. – HLAVSA , Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*, 1981; GREPL, M. – KARLÍK, P.: *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*, 1983; CHRAKOVSKIJ, V. S., Diateza i referentnosť, in: *Zalogovyje konstrukcii v raznostrukturnych jazykach*, 1981, 5–38; KRÍŽKOVÁ, H., Kategorie osoby a systém diateze v slovanských jazycích, *Sl* 45, 1976, 337–355; PANEVOVÁ, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*, 1980; *SČ*, 1998; ŠTÍCHA, F.: *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*, 1984; USPENSKIJ, V. A., K ponjatiju diatezy, in: CHRAKOVSKIJ, V. S. (ed.), *Problemy lingvističeskoj tipologii i struktury jazyka*, 1977, 65–84.

FŠ

DIFTONG (dvojhláska)

Zvláštní typ hlásek s tónovou strukturou. Zatímco formantová charakteristika vokálu je v jeho průběhu celkem stálá, v **d.** dochází k spojení dvou vokalických pozic v jediné slabice; délka výsledného spojení odpovídá délce jednoho vokálu, v č. vokálu dlouhého. Rozlišují se: **pravé d.**, v nichž si obě složky zachovávají plnou vokaličnost, a **d. nepravé**, v nichž si plnou vokalickou stavbu uchovává jen část (jádro **d.**), zatímco druhá složka ji částečně ztrácí, mění se na **polosamohlásku** (polovokál). **D.** je pevný (polohový), je-li v něm počáteční a konečná artikulační pozice stabilní (tak je tomu v č.), n. klouzavý (pohybový), jestliže se artikulace různě proměňuje. Podle postavení jádra a polovokálu se **d.** dělí na **stoupavé**, v nichž stojí polovokál na počátku **d.** (slovenské [*u̯o*], např. ve slově *kôň*), a **klesavé**, v nichž je oslabená část na konci (např. č. [*ou̯*] ve slově *kout* > [*kou̯t*]). **D.** může vzniknout vývojem jednoduché hlásky při ↑diftongizaci ([*lúka*] > [*lou̯ka*]), n. dík synerezi, při níž vzniká z dvou vokálů patřících různým slabikám: [*do*]+[*u:fat*] > [*dou̯fat*]; z **d.** naopak mohou ↑monoftongizací vznikat hlásky jednoduché [*lou̯ka*] > [*lo:ka*] (↑středomoravská nář.). – **Na úrovni fonetické** je ve spis. č. domácí **d.** [*ou̯*] ([*kou̯pou̯*], [*pou̯pje*], [*zou̯bek*]), s přejatými slovy přibyly **d.** [*au̯*] ([*au̯to*], [*klau̯n*]) n. [*eu̯*] ([*pneu̯matika*], [*neu̯trálňi:*]); **d.** [*eu̯*] bývá realizován i jako ↑heterosylabická sekvence V [*e*] + [*u*], srov. dubletní výslovnost *neurolog* jako slovo třísla bičné [*neu̯-ro-lok*], n. čtyřslabičné ([*ne-u-ro-lok*]. Na této úrovni je **d.** také ↑tautosylabická sekvence V + *j* ([*zloďej*], [*krajka*], [*ha:j*], [*napijte*], [*za:voj*], [*kupujme*]), vzhledem k stavbě jiných tvarů slova ([*zlo-ďe-je*], [*ku-pu-je-me*]....) však převažuje hodnocení takových spojení jako samohláska + souhláska *j* (k specifiku *j* ↑konsonant sonorní). ↑Obecná č. má vedle [*ou̯*] i **d.** [*ei̯*], vzniklý diftongizací staršího *ý*, event. *í*: *umýt* – [*umei̯t*], *malý* – [*malei̯*], *cícha* – [*cei̯xa*]). To v jednotlivých případech, např. ve frazémech, proniká i do textů nedial. (*je padlej na hlavu*; *nemusíš do něho tak rejpat*). K vývoji v nář. ↑monoftongizace a ↑diftongizace, a také ↑středomoravská nář., ↑východomoravská nář. a ↑slezská nář. – Z hlediska ↑**fonologie** je **d.** */ou̯/* hodnocen jako jediný foném na základě toho, že je artikulačně celistvý a vytváří ↑alternaci s jednoduchým vokálem, typ [*dubi*] – [*dou̯bek*]; poukazuje na to i historický vývoj. Názor, že v č. lze **d.** chápat jako spojení bifonematické, [*ou̯*] např. jako spojení fonémů */o/* a */u̯/* (toto */u̯/* by ovšem nebylo volně kombinovatelné jako ostatní fonémy), nebyl obecně přijat; pro seskupení vokál + [*j*] je naopak bifonematické chápání pro popis současného spis. jaz. běžné. Ke způsobu záznamu **d.** ↑transkripce.

Lit.: ↑diftongizace, ↑fonetika, ↑fonologie, ↑monoftongizace, ↑ortoepie, ↑slezská nářečí, ↑středomoravská nářečí, ↑východomoravská nářečí.

MK

DIFTONGIZACE

Fonologicky podmíněný proces, při němž z dlouhého vokálu vzniká ↑diftong, tj. plynulé spojení dvou vokálů odlišné artikulace. Ve staré č. po dokončení hlavní historické depalatalizace (↑depalatalizace) došlo k **d.** dlouhého *ě̄* a vzniklo tak *ie* (např. *měra* > *miera*); nato proběhla **d.** *ó* > *uo* (např. *kóň* > *kuoň*). Dále došlo k **d.** zadní varianty dlouhého *í*, tj. *ý* > *ej* (např. *mlýn* > *mlejn*, *dobrý* > *dobrej*), a **d.** *ú* > *ou̯* (např. *múka* > *mouka*, akuz. fem. *dobrú* > *dobrou*); k výslednému stavu *-ej-* a *-ou-* se dospělo přes mezistupně (asi *mləjn...*, *məu̯ka...*), které neměly ustálenou grafickou podobu (↑čeština 14. století, ↑čeština doby husitské).

Lit.: *HMČ*, 1986, 103–105, 107–111; KOMÁREK, M.: *Historická mluvnice česká* I, 1962, 118–120, 162–167.

DŠ

DIGLOSIE

Stabilní jaz. situace, v níž v zásadě všichni mluvčí téhož jaz. společenství užívají dvě ↑variety jaz. – jedna bývá sociálně hodnocena jako vyšší (V) a ta se nepoužívá v běžné komunikaci, druhá má nižší prestiž (N) a ta je mateřským jaz. mluvčích. Varietu V si mluvčí osvojují teprve ve škole. V a N mají rozdílnou funkční distribuci: V se užívá především v psaných projevech, včetně krásné literatury, a v mluvené formální komunikaci. N se užívá v případech ostatních. N není na rozdíl od V standardizována v kodifikačních příručkách a je strukturně jednodušší (nemá např. některé gramatické kategorie). Jako **d.** byla klasifikována např. jaz. situace v něm. mluvící části Švýcarska, kde V je, resp. byla spis. něm. a N švýcarská něm., n. situace v arabsky mluvících zemích, kde V je klasická arabština a N hovorová (Ferguson). Do určité míry se **d.** blíží i jaz. situace na větší části území České

republiky (Daneš, Sgall), kde V je spis. č. a N tzv. obecná č. V a N nemusí být variety téhož jaz., ale i různé jaz. (Fishman). Např. v Paraguayi je V španělština a N indiánský jazyk guaraní (↑bilingvismus).

Lit.: DANEŠ, F., Pojem „spisovného jazyka" v dnešních společenských podmínkách, in: *Jazyk a text I. Výbor z lingvistického díla Františka Daneše* 2, 1999, 289–296; DITTMAR, N.: *Grundlagen der Soziolinguistik*, 1997; FASOLD, R.: *The sociolinguistics of society*, 1984; FERGUSON, C. A., Diglossia, in: GIGLIOLI, P. P. (ed.), *Language and social context*, 1972, 232–251; SGALL, P. ad.: *Variation in language*, 1992.

JN

DISIMILACE

Syntagmatická změna spočívající především v rozrůznění výrazových prostředků v různě velkých úsecích textu, rozlišování.

1. Ve fonetice **d. hlásková**, opak ↑asimilace. Dochází při ní k zvětšení akustických a artikulačních rozdílů dvou hlásek v jednom řečovém úseku. Typem **d.** je nář. [*doxtor*] místo spisovného [*doktor*], při níž dochází k diferenciaci skupiny [*k+t*] (místo dvou okluziv se objevuje konstriktiva + okluziva), [*padna*] místo [*pana*], psáno *panna* (místo původních dvou nazál kombinace orála + nazála) n. nář. **d.** prealveolár („disimilace zubnic"): *bez sebe* → [*bejsebe*], spis. [*bessebe*]; ↑česká nářeční skupina. V běžné mluvě dochází k **d.** v zakončení číslovek na *-ct* (*jedenáct* → [*jedena:st*]) a ve výrazu *čtyři* a jeho odvozeninách (→[*štiři*]), kde se semiokluzivy [*-c-*], [*-č-*] mění před následující okluzivou v konstriktivy. **D.** je v dnešní č. méně pravidelná než asimilace, její projevy mohou mít charakter sporadický: např. ji známe z výrazu *čtyři*, ale nikoli ze stejné skupiny ve slově *čtení*. – V historické mluvnici má termín **d.** hlásek jiný obsah, znamená zjednodušení původní souhláskové skupiny díky zániku hlásky, která se opakovala n. se podobala jiné. Příkladem takové **d.** je vývoj ve skupině sykavek: k sg. mask. *řecký* je pl. *řečtí* < *gręčьšči̯i*, tj. po zániku jeru *-čšč-*; *ruská* < *⁺russká* < *⁺rusьskaja*.

Lit.: ↑fonetika, ↑ortoepie; k **d.** ve vývoji č.: *GPMJČ*, 1930; HUJER, O., Disimilace souhlásek v češtině, in: *Výr. zpr. akad. gym. v Praze*, 1905 (přetisk in: HUJER, O., *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka*, 1961, 88–91); LEKOMCEVA, M. I.: *Tipologija struktur sloga v slavjanskich jazykach*, 1968; ↑pračeština, ↑praslovanština, ↑slovanské jazyky, ↑raná stará čeština.

MK, RV

2. V morfologii **d. morfematická**, uplatňující se zřídka a nesystematicky ve výběru koncovky tak, aby se eliminovalo bezprostřední opakování hlásek n. jejich skupin: spis. gen. *Mánesa*, ale *Halase*; dat. (event. lok.) sg. mask. *Janu Novákovi* × *Řeknu to Janovi*. Podobně při derivaci, např. *žalář* → *žalářník* (**žalářář*), *Štramberk* → *štramberský* (**štramberkský*), *tenis* → *tenista* (**tenisista*).

Lit.: *PMČ*, 1995, 114, 167, 245; ŠLOSAR, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999, 16–21.

DŠ

3. Ve stylistice **d. textová**, vyvolávaná snahou vyhnout se nemotivovanému opakování lexikálních prostředků n. syntaktických schémat. Textové **d.** lexikální se dosahuje vypuštěním slova (*Přišel tam Petr a* (Petr) *hned taky začal hrát na kytaru*), pronominalizací (*Včera jsem čekal na Hanku u školy. Zítra tam budu na ni čekat znovu*), ale také náhradou pomocí ↑synonym, ↑hyperonym, opisů (např. místo *na Hanku*: *na svou kamarádku*; místo *před školou*: *před budovou*, *na obvyklém místě*...). Ve stavbě vět nejsou **d.** tak výrazné, jsou patrné až na větším úseku textu. – Na našem území se textová **d.** uplatnila jako princip poetiky už ve stsl. písemnictví školy cyrilometodějské, nově se začala uplatňovat v ↑češtině humanistické. V současnosti je textová **d.** základním předpokladem vytříbeného slohu.

Lit.: *VT*, 1985; k **d.** ve vývoji č.: ŠLOSAR, D., K jazyku bible Kralické, in: KYAS, V., *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, 1997, 194–201; VEČERKA, R., The influence of Greek on Old Church Slavonic, *Byz* 58, 1997, 363–386.

MJ

DISTRIBUCE

Množina okolí, v nichž se může určitý jaz. prvek s ohledem na srovnatelné jaz. prvky vyskytovat. Rozlišuje se: (a) volná d. – okolí dvou prvků je shodné, ve stejném okolí se mohou vyskytovat oba; (b) komplementární d. – okolí dvou prvků se vylučuje, prvky se v témž okolí nemohou vyskytnout. Vedle toho mohou nastat případy další, kdy jde o částečnou shodu okolí n. jejich inkluzi.

ZP

DISTRIBUCE ZVUKOVÝCH JEDNOTEK

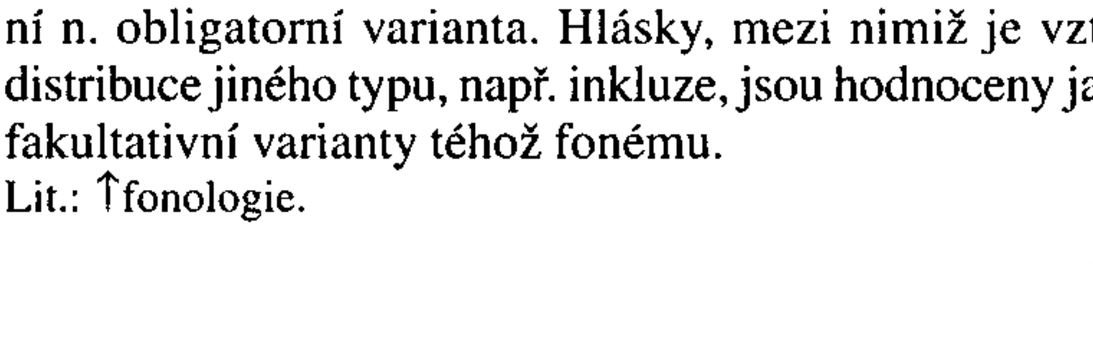
Rozdíly v distribuci příbuzných (řádově i fyzikálně podobných) zvukových jednotek se promítají ve fonologickém popisu do hodnocení dichotomie ↑foném – varianta fonému. Hlásky, mezi nimiž je v jaz. vztah volné distribuce, stojí ve vzájemném kontrastu a jsou považovány za samostatné fonémy. Hlásky, mezi nimiž je vztah komplementární distribuce, jsou hodnoceny jako varianty téhož fonému, často pod názvem alofon, kombinatorní, poziční n. obligatorní varianta. Hlásky, mezi nimiž je vztah distribuce jiného typu, např. inkluze, jsou hodnoceny jako fakultativní varianty téhož fonému.

Lit.: ↑fonologie.

ZP

DOMINACE (závislost syntaktická)

Jeden z termínů (vedle determinace, subordinace, dependence), který postihuje základní princip dependenční/závislostní strukturální analýzy. U nás ho užívá MČ III (1987). Základní myšlenkou takové analýzy je, že užití syntaktického členu jako členu dominovaného (závislého, dependentu) je podmíněno užitím členu dominujícího (řídícího, regentu), který zastupuje celé syntagma ve stavbě věty. V prvním přiblížení se dá znázornit např. na větě *Malému Vašíkovi se celé prázdniny stýskalo po brněnské babičce* formou (zjednodušeného) ↑závislostního stromu:

D. je syntaktický vztah a jakožto syntaktický vztah se reflektuje v morfologické formě dominovaných členů:

↑**shodou** jejich morfologických kategorií s morf. kategoriemi členu dominujícího (*Vašíkovi* je subst. v dat. sg. mask., proto musí mít adj. *mal-ý/-á/-é* tvar dat. sg. mask., tj. *malému*; srov. i *prázdniny – celé*, *babičce – brněnské*), ↑**rekcí**, tj. omezením výběru pádu dominovaného členu (*stýskat se* vyžaduje doplnění v dat., proto *Vašíkovi*, a doplnění s formou *po* + lok., proto *po babičce*); není-li **d.** morfologicky vyjádřena, mluví se někdy o ↑**přimykání** (*prázdniny* je sice akuz., ale ten není vynucován dominujícím členem, srov.: *stýskalo se mu celé prázdniny // po celé prázdniny //* Adv (*dlouho*) × *stýskalo se Vašíkovi //* *Adv (Ø). **D.** je sice vztahem syntaktickým, předpokládá se ovšem (pokud se ortodoxně neodděluje syntax coby formální struktura a sémantika coby významová struktura), že je projevem vztahů sémantických (i když mezi oběma není přiřazení typu 1 : 1): sloveso *stýskat se* vyžaduje dvě doplnění, ale i to, aby ten, komu se stýská, byl vyjádřen NS v ↑dat. (na základě významu dat. tedy jakožto ten, kdo je na ději zainteresován), a aby to, co je předmětem stýskání, bylo vyjádřeno NS v lok. s předl. *po*: *Vašíkovi se stýskalo po Petrovi* × *Petrovi se stýskalo po Vašíkovi*. Značné problémy činí této variantě dependenční analýzy struktury obsahující ↑podmět. Někdy se podmět považuje za člen dominující a přísudek za člen jím dominovaný (srov. i shodu: *Petr psal* × *Eva psala*) a mluví se o zvláštním vztahu ↑predikace, v novějších dependenčních popisech se ovšem i podmět považuje za člen dominovaný (a to právě přísudkem) – shoda přísudku s podmětem se pak už nepovažuje za projev závislosti, nýbrž sounáležitosti, popř. se vykládá jako shoda tvaru řídícího slova s tvarem závislým. V nejnovějších přístupech se podmět interpretuje jako externí složka, selektovaná slovesným flexémem, nikoli významem slovesného lexému (u nás Karlík, 2000). V různých modelech závislostní syntaxe se velmi různě řeší rovněž (a) strukturní postavení spojek: (a_1) jako kategorie, na níž závisí věta, (a_2) jako kategorie, která stojí mimo síť závislostí; (b) strukturní postavení předložek: (b_1) jako kategorie, na níž závisí NS, (b_2) jako kategorie, která tvoří s jménem jeden element závislostní struktury; (c) strukturní postavení částic. Ve škole se při větném rozboru, který je založen na syntaktických vztazích mezi větnými členy chápanými jakožto funkce ↑autosémantických slovních druhů, obvykle postupuje tak, že se určují (vyčleňují) **skladební dvojice**, tj. dvojice holých (nerozvitých) větných členů, které jsou k sobě bezprostředně vázány závislostí. Takový postup nereflektuje základní vlastnost syntaktické struktury věty, totiž to, že jejími jednotkami nejsou slova, nýbrž ↑složky (syntaktické skupiny), neboť až na nich operují syntaktické procesy: (a) ↑zmnožení (↑koordinace a ↑adordinace), (b) substituce, (c) pronominalizace, (d) pevnost slovosledu, (e) otázka, (f) postavení ↑klitik aj.: (a) [*Petr*] *četl* – [[*Petr*] a [*Pavel*]] *četli*; (b) [*Petr*] *četl* – [*Můj mladší bratr*] *četl*; (c) [*Můj mladší bratr*] *četl* – [*On*] *četl*; (d) [*Můj mladší bratr*] *četl* – *Četl* [*můj mladší bratr*] – *[*Můj mladší*] *četl bratr* – *[*Mladší*] *četl můj bratr*; (e) [*Kdo*] *četl?* – [*Petr*] *četl* – [*Můj mladší bratr*] *četl* – [*On*] *četl*; (f) [*Petr*] *se holí*, *[*Petr*] *holí se*, [*Můj mladší bratr*] *se holí*, *[*Můj se mladší bratr*] *holí* aj. – Ve ↑FGP se to reflektuje tak, že řídící uzel ve „vnějších" vztazích reprezentuje i uzly závislé, podřízené; stačí tedy vztah závislosti. V ↑DVS se problém řeší zavedením tzv. bloků (VT, 1985, 119n). Školní závislostní syntax nereflektuje ani postavení ↑synsémantik v závislostní struktuře věty (nejsou to větné členy). – Syntaktická analýza věty na základě vztahu dominace/syntaktické závislosti v podobě MČ III nemá ambice (a) reflektovat výrazy ve struktuře věty, které nejsou syntakticky závislé na jiném výrazu, tj. zvl. ↑koordinační a ↑adordinační skupiny; (b) v topologické stavbě věty např. pozici ↑klitik; (c) dosah (↑skopus) negace, větných příslovcí apod.; např. věta *Petr nenapsal dopis* má stejnou syntaktickou strukturu ve významu „Petr napsal něco, ale ne dopis" i ve významu „Petr nenapsal dopis, ale nevylučuje se, že napsal něco jiného" apod. – V č. tradici je dependenční model analýzy téměř dominantní; souvisí to (vedle důvodů vnějších, hrajících roli do r. 1989) s tím, že model konkurenční, tj. rozkládající celek na systémově definované ↑fráze, je méně vhodný pro č. jako jaz. s volným slovosledem a bohatou flexí (tj. jako jaz. co do základních prostředků syntaxe značně odlišný od angl., jejíž vlastnosti do značné míry ovlivňovaly Chomského teorii ↑TGG, od začátku s frázemi pracující); ↑analýza syntaktická, ↑větný člen. Nejvlivnější je model ↑DVS, vypracovaný Danešem a jeho skupinou, ↑FGP, vypracovaný Sgallem a jeho skupinou, a školní závislostní skladba Šmilauerova (NS, 1969).

Lit.: Daneš, F. – Hlavsa, Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*, 1987; *MČ* III, 1987; *NS*, 1969; Šmilauer, V.: *Učebnice větného rozboru*, 1958; *VT*, 1985; *ZČSk*, 1962.

PK

DOPLNĚK (atribut predikativní, atribut verbonominální)

Větný člen specifický pro č. mluvnickou tradici (pronikavou analýzu pojetí **d.** viz Daneš ve VT, 1985). Školsky se syntakticky definuje jako větný člen rozvíjející přísudek a zároveň (i) podmět, n. (ii) předmět: (i) **d.** subjektový: *Bratr odešel **zklamaný***; (ii) **d.** objektový: *Nikdy jsem neviděl bratra **tak čilého***. Vztah **d.** k podmětu/předmětu se syntakticky projevuje (někdy jen částečnou) ↑shodou (***Bratr** → *zklaman* + ***ý***), vztah k přísudku se projevuje slovosledně: úletem/vyvázáním z podmětové n. předmětové NS: [***Zklamaný** *bratr*]$_{NS}$ *odešel* → [*Bratr*]$_{NS}$ *odešel **zklamaný***. Proto **d.** vyjadřuje děj/stav referentu podmětové n. předmětové NS za děje. Vyjadřuje se: NS (*Vynikal jako **novinář***), adjektivní skupinou (*Stál u okna **obrácen** // **obrácený zády do pokoje***), skupinou s ↑přechodníkem (*Dívka odcházela **usmívajíc se***), vedlejší větou // infinitivní skupinou (*Slyšel jsem bratra, **jak*** (bratr) ***zpívá koledy** // Slyšel jsem bratra **zpívat koledy***). Vedle tohoto prototypického **d.** (a), tj. **d.** po slovesech plnovýznamových (**d. určovací**), se někdy za **d.** pokládají i komponenty věty, které se vztahují k podmětu/předmětu a přísudku, ale nevyjadřují vlastnost (průvodní) stav entity označované podmětovým/předmětovým výrazem: jde o (b) **d.** po slovesech neplnovýznamových, a to (b_1) po sponě (*Petr je **zdráv** // **zdravý***), jinde se chápe jako ↑**predikativ** (MČ III, 1987); (b_2) po slovesech sponových (*Cítil se **zdravý***) a (b_3) po slovesech změny stavu (*Jmenovali ho **generálem** // **na generála***), pokládá se za **d.**

doplňovací, a to buď všechny případy (b) – Ertl (1926), n. jen (b_2) a (b_3) – Šmilauer (NS, 1969) a jinde, ČŘJ (1996) mluví o tzv. **přísudkovém doplnění**. – Sémanticky orientované skladby za **d.** pokládají jen typ (a), ale sémantické východisko je nutí řadit sem jak (už uváděné) případy, kdy je vztah k entitě označované podmětovým/předmětovým výrazem vyjadřován syntakticky, tj. shodou (*Petr se vrátil **veselý***), tak i případy, kdy takový vztah sice existuje, ale protože průvodní děj/stav je označen adverbiálním výrazem, musí zůstat formálně nevyjádřen (*Petr se vrátil **s veselou** // **ve veselé náladě***). Nemluví se pak často o **d.**, nýbrž např. **o příslovečném určení komitativním** (MČ III, 1987). SČ (1998) definuje typy (a) i (b) s výjimkou (b_1) sémanticky jako vyjádření dějů/stavů, které jsou predikovány některému z aktantů implikovaných v sémantické struktuře jiného predikátu, a mluví o **kopredikátu**. Rozlišují se kopredikáty (1) ve valenční syntaktické pozici ↑komplementu ve větách s různou syntaktickou strukturou: (1a) *Vydávali ho za svého syna*, (1b) *Jeho chování se mi jeví nepřípustné*, (1c) *Vypadal unavený // unaveně*, a (2) v nevalenční syntaktické pozici ↑adjunktu vyjadřující (2a) časově omezený stav (*Vrátila se zklamaná // *inteligentní*; *Našel jsem ho v lese*; *Pivo je dobré chlazené*; *Vrátil se (jako) žebrák*); (2b) výsledný stav (*Vysvlékl se do naha // donaha*; *Zvolili ho předsedou // za předsedu zkušební komise*) – jinde se považují za komplementy; (2c) průvodní děj/stav (*Četla ležíc // vleže*); (2d) časově omezený děj (*Spatřil ho, jak vystupuje z vlaku // vystupovat z vlaku*); tam je i transformační výklad kopredikátových adjunktů. – V ↑TGG Chomského školy se řada **d.** interpretuje jako tzv. **small clause** (tzv. větičky, tj. neslovesné výrazy s hloubkovým subjektem), inf. po neakčních slovesech smyslového vnímání (*Viděl/Slyšel ho odcházet*) za konstrukci ↑akuzativu s inf.; inf. po slovese typu *zdát se* se považuje za konstrukci vykládanou tzv. ↑nadzvednutím (raising). Také ↑přechodník.

Lit.: *ČŘJ*, 1996; Ertl, V.: *Gebauerova Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské* II, 1926; Kačala, J.: *Doplnok v slovenčine*, 1971; *NS*, 1969; *SČ*, 1998; Svoboda, K., Poznámky k problematice doplňku, *SaS* 30, 1969, 309–320; Staudinger, B.: *Sätzchen: Small Clauses im Deutschen*, 1997; Uličný, O., K syntaktické a transformační charakteristice doplňku, *SaS* 30, 1969, 11–22; Uličný, O., Ještě k pojetí doplňku, *SaS* 31, 1970, 271–278; *VT*, 1985.

PK

DOTAZNÍK

V ↑dialektologii soubor otázek sestavený pro výzkum nářečí exploračními metodami (↑jazykovězeměpisné metody), zpravidla obsahující též obrazovou přílohu, která umožňuje upřesnit některé pojmy (např. z věcněvýznamových okruhů „rostlinstvo“, „ptactvo“, „zemědělské nářadí a jeho součásti“). Koncepce a rozsah **d.** se řídí cílem výzkumu (nář. slovník lokální n. šířeji teritoriální, nář./jaz. atlas, n. nář. monografie), a otázky jsou tak tříděny z různých hledisek (věcného, hláskoslovného/fonetického, morfologického atd.; Vážný, 1955). Při přímé exploraci je vyplňovatelem dialektolog, při nepřímé exploraci dopisovatel, který vyplněný dotazník zasílá zpět; odtud ozn. **korespondenční metoda**. – Výzkum za využití **d.** (**dotazníková metoda**) je základním způsobem sběru jaz. materiálu pro ↑jazykový atlas: **D.** je vyplňován ve všech bodech předem připravené sítě lokalit, a to buď dialektology přímo v terénu (výhodou je spolehlivost zápisů, nevýhodou časová náročnost, třebaže výzkum provádí tým, nikoliv, jak požadoval Gilliéron, jediný dialektolog; srov. Vážný, 1955, 169), n. dopisovateli (**korespondenční anketa**; její výhodou je časová nenáročnost, neboť v krátkém období lze tak shromáždit materiál z velkého území, nevýhodou nespolehlivost zejména hláskové podoby zápisů). – Ve vývoji ↑jazykového zeměpisu představují první jeho fázi korespondenční ankety, druhou dotazníkové výzkumy uskutečňované odborníky-dialektology. Za první korespondenční anketu v novodobé dialektologii se pokládá výzkum podle soupisu 40 vět, určeného k převedení do nář. podoby, který sestavil Wenker v r. 1876 pro něm. jaz. atlas (Goosens, 1977). V č. jaz. prostředí se inspiroval Wenkerovou metodou Dušek. Vypracoval soubor „vzorných“, tj. vzorových, vět, na jehož základě se uskutečnila první korespondenční anketa na č. jaz. území a vznikla *Dialektická mapa Čech* (1894, viz Hlavsová, 1984). – Systematický výzkum nář. je u nás spjat s obdobím po r. 1945 a s přípravami *Českého jazykového atlasu*: Po stanovení programu a transkripčních pravidel (1943) Českou dialektologickou komisí České akademie věd a umění začal výzkum v Čechách (od r. 1947) a na Moravě (od r. 1952), a to podle regionálních dotazníků vydávaných Dialektologickou komisí České akademie věd, později Ústavem pro jazyk český (autory dotazníků pro českou oblast byli Havránek, Hujer, Šmilauer, Vážný, pro Moravu Bělič, Gregor, Kellner, Kopečný, Svěrák). **D.** nebyly jednotné a zaměřovaly se na zvláštnosti příslušných dial. skupin a podskupin; zjišťovaly základní nář. rozdíly hláskoslovné, tvaroslovné, popř. slovotvorné, zcela ojediněle i lexikální. V další fázi výzkumu byly uspořádány **d.** lexikální. S využitím takto získaného materiálu jednak vznikly monografie Voráčova (1955, 1976) a Utěšeného (1960), Běličův *Nástin české dialektologie* (1972), jednak byl s přihlédnutím k výsledkům z korespondenčních anket sestaven rozsáhlý inventář diferenčních jevů a posléze ***Dotazník pro výzkum českých nářečí*** (1964–1965). Je zaměřen na závažné územní strukturní rozdíly ve všech rovinách jaz. systému. Obsahuje 2649 položek, uspořádaných do dvou oddílů: část A zahrnuje okruhy věcněvýznamové (místní a domácí prostředí; hospodářství; zemědělská práce; příroda; člověk; život člověka; společenský život), část B gramatické dodatky (morfologie všech slovních druhů, syntax) včetně vybraných jevů slovotvorných. Dodatečně bylo připojeno 150 položek zaměřených na výzkum jaz. situace zvláště u mladé generace v městech. Na rozdíl od fáze korespondenční byli explorátory i vyplňovateli dialektologové. Výsledky tohoto výzkumu předkládá *Český jazykový atlas* (1–5); ↑jazykový atlas. – **D.** se využívá i v sémantice, stylistice, gramatice, pragmatice n. sociolingvistice při specifikaci významů, příznaků, gramatičnosti n. užití jaz. jednotek.

Lit.: Balhar, J., Syntaktická část dotazníku pro připravovaný atlas českých nářečí, *SPFFBU* A 11, 1963, 133–139; Česká dialektologická komise: *Dotazník pro výzkum českých nářečí*,

1964–1965; *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; Dušek, V. J.: *Dialektická mapa Čech*, 1894; Goosens, J.: *Deutsche Dialektologie*, 1977; Hallig, R. – Wartburg, W.: *Begriffsystem als Grundlage für die Lexikographie*, 1952; Hlavsová, J., Dialektologie na Národopisné výstavě československé r. 1895, *NŘ* 67, 1984, 18–30; Jančák, P., Závěrečná etapa prací na Českém jazykovém atlase, *SaS* 49, 1987, 301–314; *NČD*, 1972; Utěšený, S.: *Nářečí přechodného pásu česko-moravského*, 1960; Vážný, V., K otázce jazykového atlasu zemí českých, *SaS* 16, 1955, 159–173; Vorář, J.: *Česká nářečí jihozápadní* 1, 1955, 2, 1976; Vorář, J. – Rackova, M., Práce na Českém jazykovém atlase, *SaS* 29, 1968, 312–318; Sochová, Z., Nářeční lexikografie, in: Blatná, R. – Čermák, F. (eds.), *Manuál lexikografie*, 1995, 249–264.

SK

DRUH SLOVNÍ

Třída ↑slov, z níž se vychází ve výkladech funkčního tvarosloví. Charakter třídění **s.d.** je závislý na typu jaz. a na zvolené gramatické teorii. Při rozlišování **s.d.** se u jaz. typu č. obecně uplatňují různá kritéria, např.: (a) **obsahově-sémantická** (**s.d.** jsou chápány jako jaz. ztvárnění myšlenkových, logických, či filozofických kategorií), (b) **syntaktickofunkční** (zřetel k tomu, jak se skupiny slov podílejí na výstavbě věty a textu), (c) **tvaroslovná** (lišení **s.d.** ohebných a neohebných). Klasifikace **s.d.** na substantiva, adjektiva, pronomina, numerália, verba, adverbia, prepozice, konjunkce, interjekce a partikule je komplexně založena na (a) – (c), přičemž u každého z nich dominuje jiný klasifikační rys. Má-li celkově vystoupit do popředí kritérium (b), je účelné rozlišovat **s.d.** (1) základní: substantiva, adjektiva, verba, adverbia, (2) nezákladní, a to (2.1) nástavbové: pronomina, numerália, (2.2) citoslovce, (2.3) tzv. nesamostatné: prepozice, konjunkce, partikule. Zejména základní a nástavbové slovní druhy jsou jaz. formy, jejichž prostřednictvím je „předmět řeči" formován gramatikou jaz., která slouží linearizující transformaci sdělované skutečnosti do podoby textu. Každý ze základních **s.d.** vytváří systém, funkční pole, jež je funkční analogií slovnědruhového funkčního pole základních **s.d.** jako celku. Jádrem funkčních polí jednotlivých **s.d.** jsou formy v primární funkci (primární formy), vyznačující se souladem mezi významem a funkcí, souladem mezi významovou bází a funkčním příznakem. U subst. jsou primárními formami subst. v pozici subjektu a objektu, u verb funkce predikátu, u adj. funkce shodného přívlastku, u adv. funkce okolnostního určení. Ostatní slovnědruhové formy základních **s.d.** se souladem mezi bází a příznakem nevyznačují, jde o formy se sekundární funkcí (sekundární formy). Ve smyslu primární formy je subst. slovnědruhová forma označující jevy jako samostatně existující, zřetelně vydělená a vyhraněná fakta, verbum je slovnědruhová forma označující příznaky probíhající v čase (tzv. verbum finitum), adj. příznaky v čase neprobíhající, adv. příznaky probíhající i neprobíhající v čase široce okolnostního rázu. Funkčně analogické pole vytvářejí i slovní druhy nástavbové. Základní funkční charakteristikou pronominálií a třídy deiktických slov je funkce ukazování, ↑deixe, základním funkčním rysem numerálií je kvantitativnost, kterou lze charakterizovat v souladu s principem nástavbovosti jako substantivně, adjektivně a adverbiálně formovanou obecnou kvantovost. – V rámci systému **s.d.** působí dynamické vztahy, tzv. **slovnědruhové transpozice**, které mají za následek přechod slovnědruhových forem od jednoho slovního druhu k jinému (slovnědruhové transpozice slovotvorné vyznačující se ukončeným přechodem mezi **s.d.** též ↑transpozice). Tato skutečnost způsobuje, že **s.d.** jsou třídy otevřené a prostupné. V souvislosti s tím se mluví např. o třídě ↑deiktických slov, jejímž jádrem je sice slovní druh pronominálií, ale kam patří i další podtřídy proadverbií a pronumerálií. Podobně je třeba uvažovat o otevřené třídě spojovacích výrazů, jejíž jádrem je uzavřená množina spojek, n. o otevřené třídě předložkových výrazů, jejichž základem je uzavřený soubor původních prepozicí. Také v rámci funkčních polí jednotlivých základních a nástavbových **s.d.** působí transpoziční procesy tato pole vytvářející. Jsou založeny na rozporu mezi významovou bází a funkčním příznakem a vedou ke vzniku sekundárních, popř. terciálních funkcí daného **s.d.** Jde o slovnědruhové transpozice gramatické mající charakter přechodu neukončeného. – Interjekce představují specifický systém znaků, jakýsi primitivní a značně variabilní „jazyk" vyjadřující vztah mluvčího k sobě samému, k adresátovi, k objektům, o nichž se mluví. – Nesamostatné **s.d.** se podílejí na identifikaci sekundárních funkcí subst. (prepozice), vyjadřují vztahy mezi složkami výpovědi a výpovědními celky v rámci textu (konjunkce) a vyjadřují vztah mluvčího ke sdělované skutečnosti, k adresátovi, k obsahu n. členění textu (partikule). – Základní a nástavbové **s.d.** realizují své primární a sekundární funkce prostřednictvím tzv. slovnědruhových ↑gramatických kategorií. Tyto gramatické kategorie mají zpravidla své, i když navzájem prostupné vyjadřovací (výrazové) prostředky, jejichž prostřednictvím se podílejí na signalizaci hierarchického uspořádání slovních druhů ve výpovědi a textu, u ohebných **s.d.** i na vytváření deklinačních a konjugačních paradigmat. Z funkčního a sémantického hlediska mají tyto kategorie charakter (a) komunikační, (b) kognitivně sémantický, (c) strukturační.

Lit.: *ČŘJ*, 1996; Daneš, F. – Komárek, M. ad., Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny, *SaS* 36, 1975, 18–46; Dokulil, M., Stav a úkoly zkoumání morfologické stavby současné češtiny, *SaS* 29, 1968, 229–246; Dokulil, M., K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice, *SaS* 43, 1982, 257–271; Filipec, J., K otázce konverze a přechodu slovních druhů v dnešní češtině, *SaS* 33, 1972, 122–129; Grepl, M. – Lamprecht, A., K otázce syntaktické klasifikace slovních druhů, *SPFFBU* A 7, 1959, 31–36; Havránek, B., Řadění slovních druhů v mluvnici, in: *Rusko-české studie* 2, 1960, 465–469; Karlík, P., Syntaktické sloveso, *NŘ* 79, 1996, 66–72; Komárek, M., K otázce slovních druhů v češtině, *SaS* 14, 1956, 160–168; Korenský, J., Poznámka k teorii slovních druhů, in: *Sesja naukowa (Kraków 1969)*, 1971, 97–99; *MČ* II, 1986; *PČM*, 1978; *PMČ*, 1996; Popela, J., K podstatě slovních druhů, *SaS* 30, 1969, 203–241.

JKo

DRUH TEXTU (druh textový, žánr textový)

Třída textů (promluv) se specifickými kompozičními a funkčními vlastnostmi a specifickými výrazovými prostředky, jak se s nimi setkáváme v komunikaci (zpráva, analýza, reklama, kázání, přednáška, recept...). Jejich popisem a klasifikací se tradičně zabývala ↑stylistika.

Novější pokusy o ↑typologii textů vycházejí z ↑teorie mluvních aktů, resp. z ↑klasifikace KF výpovědi. V tomto kontextu se **d.t.** chápe jako komplexní typ řečového jednání (žádost, zpráva...) specifikovaný s ohledem na dominantní KF i na mluvenost × psanost, připravenost × nepřipravenost, dialogičnost × monologičnost, veřejnost × neveřejnost apod.; ↑objektivní slohotvorné faktory. Ty určují specifičtější podobu **d.t.** (žánru). – Zatímco **d.t.** lze chápat jako třídu konkrétních realizací textu (textových exemplářů), typ textu (textový typ) je základní jednotkou klasifikace textů: rys společný jistému souboru textů (např. typ „nominální text"); ↑typologie textů.

Lit.: Čechová, M. – Chloupek, J. ad.: *Stylistika současné češtiny*, 1997; Diewald, G. M.: *Deixis und Textsorten im Deutschen*, 1991; Gülich, E. – Raible, W. (eds.): *Textsorten*, 1975; Hausenblas, K., On the characterization and classification of discourses, *TLP*, 1964, 67–83; Hoffmannová, J., Modelování textových typů ve vztahu ke komunikačním procesům, *SaS* 48, 1987, 81–97; Hoffmannová, J., Modelování textových typů ve vztahu ke komunikačním procesům II, *SaS* 50, 1989, 187–204; Kallmeyer, W. (ed.): *Kommunikationstypologie. Handlungsmuster, Textsorten, Situationstypen*, 1986; Lux, F.: *Text, Situation, Textsorte*, 1981; Mistrík, J.: *Exakte Typologie von Texten*, 1973; ↑typologie textů.

MN

DVOJICE SKLADEBNÍ

V školních mluvnicích dvojice holých (nerozvitých) větných členů, které jsou k sobě bezprostředně vázány syntaktickou závislostí (↑dominace). Ve větě *Téměř před naším domem postavili bohužel zedníci i maringotku* jsou **s.d.** *zedníci – postavili*, *postavili – maringotku*, *postavili – před domem*, *naším – domem*; výrazy *téměř* (závislý na předložce *před*), *bohužel* (↑větné adverbium) a *i* (↑vytýkací částice) „se neurčují".

PK

DVOJICE SKLADEBNÍ NEPRAVÁ (dvojice větná falešná)

Vzniká (zvláště v písemném jaz.) v důsledku nevhodného ↑slovosledu. Větný člen je umístěn tak, že ho lze spojovat s jiným větným členem, než ke kterému patří: *Mnozí odběratelé odebírají elektrickou energii bez řádně podané přihlášky na jméno odběratele, který v odběrním místě nebydlí* (správně: *odebírat energii na jméno odběratele, který...*, nikoli *přihláška na jméno odběratele*). **N.s.d.** bývá zdrojem jazykové komiky: *Všechny děti se bojí psa našeho souseda, který na ně štěká.*

Lit.: *NS*, 1969; Uhlířová, L.: *Knížka o slovosledu*, 1987.

LU

DVOUROVINNÁ VALENČNÍ SYNTAX (DVS)

Pojetí syntaxe vypracované v Ústavu pro jazyk český v 60. a 70. letech 20. stol. pod vedením F. Daneše; založeno na funkčním pojetí syntaxe načrtnutém Mathesiem (1936, 1942a). Podle něho je základem syntaxe usouvztažňovací a zároveň větotvorný akt, opírající se o predikaci. „Pozadím tohoto aktu jsou větné vzorce, podle nichž se v daném jaz. tvoří věty různých typů a vůbec všechno, co se obecně týká stavby věty" (1942b, 17), takže studium větné syntaxe předpokládá „systematickou analýzu větných vzorců" (ibid.). Pojem „věta" má u Mathesia dvě stránky: „Do jazyka patří věta jako abstraktní vzorec, kdežto jako konkrétní promluva náleží do mluvy" (1947, 173). Lze tedy syntax definovat jako „nauku o struktuře větných typů a tvoření vět při konkrétním aktu promluvení" (ibid., 218). Pro větu ve smyslu konkrétní **výpovědi**, tedy ze stanoviska situační a promluvové perspektivy, vypracoval Mathesius zvláštní, „mimogramatický" oddíl syntaxe a nazval jej aktuální členění věty, resp. výpovědi, neboť „věta jako vyjádření aktuálního postoje k nějaké skutečnosti je výpovědí" (1942b, 59). V rámci koncepce větných vzorců (VV) byla tato fundamentální distinkce dále rozpracována a terminologicky fixována takto (srov. už Daneš, 1963): V komunikaci existují jednotlivé konkrétní reálné výpovědní události. Ty je ovšem možno teoreticky pomocí abstrakce zobecňovat a docházet tak k výpovědím na různých stupních obecnosti. Naproti tomu **věta** se chápe jako jednotka jaz. systému (tedy jako teoretický konstrukt), jako relační struktura založená na nějakém (větném) vzorci; ↑věta a výpověď. Výpovědi založené na některém z VV se nazývají výpovědi větné (ve zjednodušeném pojetí věty), ostatní výpovědi (jsou samozřejmě v menšině) výpovědi nevětné (resp. ↑větné ekvivalenty – o nich podrobně Daneš, 1984/85). – V modelu DVS je větná syntax č. pojata jako uspořádaný soubor větných vzorců a pravidel, tj. obecných a jaz. společenstvím přijatých organizačních principů, podle nichž mluvčí utváří jedinečné výpovědi. Rozlišuje se formálně gramatická složka vzorce, zvaná gramatický větný vzorec (GVV), a složka sémantická, zvaná sémantický větný vzorec (SVV). Větný vzorec jako celek je korelací těchto dvou, a má tedy charakter vzorce komplexního (KVV) a konstituuje větný typ. Jakýkoli KVV nějak lexikálně obsazený představuje základovou větnou strukturu. V celkovém významu věty je třeba lišit složky kognitivní a složky komunikativní. Centrální, organizující složkou větných vzorců je v č. sloveso ve tvaru určitém (VF), popř. výraz slovesně jmenný, ve funkci predikátoru; srov. Daneš – Hlavsa ad., 1973. Slovesa mají totiž tu syntaktickou vlastnost, že k sobě poutají určitý počet jistých tvarů dalších slov neboli mají ↑**valenci**, přesněji řečeno svůj valenční potenciál (VP). (Ten mají, byť neúplný, i jejich ↑nominalizace.) Např. sloveso *navštívit* v pozici VF vyžaduje, aby bylo doplněno pozicemi S_{nom} a S_{acc}, např. ve větné výpovědi (větě) *Maminka navštívila tetu*, která představuje lexikálně obsazený (a modalizovaný) vzorec $S_{nom} – VF – S_{acc}$. Jak vidět, funkční pozice GVV jsou charakterizovány slovnědruhovými a flektivními údaji (jde o morfologické kategorie syntakticky vázané). GVV se mohou různě kombinovat a vytvářet vzorce složité. Aplikací množiny fakultativních derivačních pravidel (rozvíjejících, rozšiřovacích a substitučních), postihujících rekurzivní vlastnosti jaz. (↑rekurzivita), lze z poměrně malého počtu vzorců generovat teoreticky nekonečnou množinu jejich derivací. Konstitutivní (valenční) pozice vzorce jsou buď obligatorní (ve větě musí být lexikálně obsazeny), n. jen potenciální (jejich neobsazení nevede k vytvoření negramatické věty) (srov. Daneš, 1971b). – Také SVV se opírá o centrální postavení slovesa, totiž o to, že slovesný význam (predikát) implikuje jistý počet sémantických po-

zic spjatých s určitou syntaktickosémantickou funkcí. Tuto vlastnost predikátu lze nazvat (v návaznosti na Paulinyho, 1943) jeho **intencí** (n. sémantickou valencí). Sémantické pozice implikované v intenčním potenciálu (IP) daného predikátu představují participanty (někdy zvané ↑aktanty) v různých sémantických rolích. Např. u slovesa *navštívit* (v daném významu) jsou těmito rolemi (1) ten, kdo návštěvu vykonává (agens jakožto participant levointenční), a (2) ten, komu návštěva platí (patiens, participant pravointenční). SVV tedy představuje konfiguraci jistých participantských rolí spolu s typovou sémantickou charakteristikou predikátu. (Stanovení počtu a názvů rolí přikládá model VV spíše jen hodnotu mnemotechnickou vzhledem k arbitrárnosti a vágnosti takové klasifikace a opírá se především o analýzu a klasifikaci sémantické struktury predikátů.) Sémantická struktura lexikálně obsazeného GVV neboli relační struktura, jejímiž složkami jsou lexikální a syntaktické významy konstitutivních členů, se v této koncepci nazývá ↑**propozice**. Do jednotlivých participantských rolí, které patří do intenčního potenciálu daného predikátu, lze často dosadit jen jednotky určitého sémantického typu. Platí tu jisté omezující, resp. selekční sémantické tendence. Jde o selekční rysy typu [+ anim], [- konkr], [+/- propoz] apod.

Ve smyslu Mathesiovy myšlenky, že syntax v pojetí funkčním soustřeďuje svou pozornost především na zkoumání typů predikace, byla navržena **sémantická klasifikace predikátorů** (srov. Daneš, 1971a). Předpokládá se, že IP daného výrazu (především slovesa) lze zachytit nějakým obecným schématem, vymezujícím zároveň jistou třídu predikát(or)ů. Tyto sémantické formule (SF) mají formu symbolického zápisu těch rysů, které jsou relevantní z hlediska funkce usouvztažňovací/větotvorné. Opírají se v podstatě o formuli relační logiky, jsou však pojaty tak, aby vyhovovaly potřebám popisu přirozeného jaz. Např. SF slovesa *bydlet* (užitého ve větné struktuře typu *Bratr bydlí na venkově*) je *x L y*, kde *x* = ‚bydlící', *L* = ‚relátor lokace', *y* = ‚místo'. Na základě těchto sémantických vlastností lze predikáty a jim odpovídající predikátory (tj. slovesné výrazy v jednom ze svých polysémních významů) rozdělit na (1) statické (neboli situace) a (2) dějové, přičemž může jít buď o (2a) procesy nesložené, nebo o (2b) procesy mutační. Detailnější klasifikace vyhlíží takto: (1) Většina predikátorů **statických** jsou dvoučlenné relace těchto druhů: přináležitost / sounáležitost, mentální posese (*mít*, *patřit*, *vědět*), lokalizace, souvýskyt, poloha (*bydlit*, *nalézat se*, *patřit mezi*), kvalifikace, kvantifikace, podobnost / odlišnost / totožnost, inkluze ap. Jednomístné jsou predikáty existence a pozice (*být*, *klečet*). Zvláštní skupinu tvoří predikáty nečleněné: *Je teplo*, *Mrzne*; statické predikátory podrobně zpracoval Kořenský, 1971, 1972. (2a) **Procesy** (nesložené) jsou buď akční uzavřené (*skákat*, *plakat*), n. otevřené (*napadat*, *sledovat*, *nést*), n. neakční (uzavřené *zářit*, *kvést*, *plynout*, *spát*), též nečleněné (*pršet*, *svítat*). (2b). **Mutace** jsou predikáty složené a představují nejrozsáhlejší třídu predikátů (a predikátorů). Je pro ně charakteristické, že v naprosté většině vystupují ve vidových dvojicích (a naopak většina vidových párů patří právě mezi mutace); srov. Daneš, 1979. Implikují proces změny, kterou lze interpretovat jako přechod (T) z nějaké iniciální situace (i) do situace finální (f), takže jejich nejobecnější SF má podobu *i T f* (např. *spravit / spravovat*). Finální situace, k jejímuž dosažení změna směřuje, představuje její rezultát, takže mutace jsou vlastně predikáty rezultativní. Přitom sloveso dok. dosažení cíle pozitivně tvrdí, kdežto sloveso nedok. tvrdí jen snahu po jeho dosažení, o dosažení samém nic neříká (je bezpříznakové). Mutační změna záleží v podstatě v nahrazení situace *i* situací *f* (resp. v úsilí o to), takže *i* má povahu ↑presupozice: nepatří k vlastnímu významu predikátu a je mimo dosah jeho negace. Mutace je možno dělit podle několika kritérií, z nichž nejzajímavější je rozlišení mutací akčních a neakčních. **Akční mutace** představují změnu uskutečňovanou záměrnou činností nějakého personického agentu. Jejich obecná SF je: x A (Σ^1 T Σ^2), kde Σ je obecný symbol pro jakoukoli (začleněnou) SF. Podle toho pak SF slovesa *spravit / spravovat* je: a A ((x S y) T (x S z)), tj. osoba *a* způsobuje přechod objektu x ze stavu funkčního nepořádku do stavu funkčního pořádku. Další příklady: *rozšířit / rozšiřovat*, *uspat / uspávat*, *dopsat / dopisovat* (autokauzativum). Akční mutace je vhodné chápat jako ↑kauzativa (v širším smyslu). Naproti tomu **mutace neakční** je možné chápat jako inchoativa (v širším smyslu), neboť implikují přechodový proces jako jednoduchou, spontánní změnu nějaké entity bez zřetele k možnému původci n. příčině. Jejich obecná formule má tvar Σ^1 T Σ^2. Příklady: *(z)modrat*, *prasknout / praskat*, *objevit / objevovat se*, *dohořet / dohořívat*, *stmívá se / setmělo se* (nečl.).

Idea modelu VV, inspirovaná Mathesiem, byla poprvé formulována Danešem, 1963 (GVV). V následujících letech byla dále rozpracována týmem pracovníků z ÚJČ, a to především zapojením složky sémantické (Daneš, 1965, 1968a,b). Po stránce teoreticko-metodologické byly kriticky zhodnoceny početné relevantní práce lingvistů současnosti i minulosti v obsáhlé publikaci *Práce o sémantické struktuře věty* (Daneš – Hlavsa ad., 1973). Po stránce analyticko-deskriptivní bylo prozkoumáno na 2000 sloves a 300 z nich bylo podrobeno prohloubené syntakticko-sémantické analýze a rozčleněno na zhruba 2000 monosémních „predikátorů". Tento materiál byl pak soustavně zpracován a (spolu s formulací koncepce) publikován v monografii *Větné vzorce v češtině* (Daneš – Hlavsa ad., 1981[1], 1987[2]). Na těchto základech byl vypracován syntaktický oddíl ↑*Mluvnice češtiny* (1987); zhodnocení a perspektivy srov. Hlavsa (1988). Již dříve byla tato koncepce načrtnuta v kolektivní práci *Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny* (1975), později na ni navázal valenční slovník nejčastějších českých sloves (Svozilová ad., 1997) a předtím již Novotný (1984). – Osobitým tvůrčím způsobem rozvíjejí myšlenkový rámec DVS Grepl – Karlík ve svých syntaxích (v Sgk, 1986, zejména ale v SČ, 1998, s prohloubenou analýzou a klasifikací propozičních typů). Nejnověji navrhl Karlík (2000) teoretické prohloubení valenčního přístupu. – Valenčně-intenční pojetí syntaxe se postupně dostává i do škol (např. Kamiš – Nekvapil, 1988; Hlavsa, 1982/83, a články Novotného, Hrbáčka ad. v ČJL). – Způsobů traktování syntaxe v termínech větných vzorců, modelů, sché-

mat apod. se objevilo v č. lingvistice (především rusistice) několik. Poměrně blízko má k modelu DVS Běličová a její *Russkaja grammatika* (1979). Dále se sem hlásí monografie Kubíkova (1977), prozrazující vliv ruských prací a gramatik zpracovaných Švedovou, navazujících na model VV, Zimkova (1980), a zejména práce Adamcova (1978), důmyslně kombinující přístupy ↑Pražské školy s impulzy generativistickými. Na přístup Fillmorův navázaly Hajičová – Panevová (1984) v rámci Sgallova ↑funkčního generativního popisu.

Lit.: Adamec, P.: *Obrazovanije predloženij iz propozicij v sovremennom russkom jazyke*, 1978; Barnetová, H. – Běličová, H. ad.: *Russkaja grammatika* 2, 1979; Běličová, H.: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu*, 1982; Daneš, F., A three-level approach to syntax, *TLP* 1, 1964, 225–240; Daneš, F., K systematickému syntaktickému popisu slovanských jazyků, *SaS* 26, 1965, 112–117; Daneš, F., Sémantická struktura větného vzorce, in: *OSS* II, 1968a, 45–49; Daneš, F., Some thoughts on the semantic structure of the sentence, *Lga* 21, 1968b, 55–69; Daneš, F., Pokus o strukturní analýzu slovesných významů, *SaS* 32, 1971a, 193–207; Daneš, F., Větné členy obligatorní, potenciální a fakultativní, in: *Miscellanea linguistica*, 1971b, 131–138; Daneš, F., Poznámky k slovesnému vidu z hlediska sémantického, in: *Opuscula Polono-Slavica*, 1979, 87–94; Daneš, F., K pojetí a klasifikaci nominálních výpovědí v češtině, in: *Zbornik matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 1984/85, 27–28, 211–216; Daneš, F., Sentence patterns and predicate classes, in: Steel, R. – Threadgold, T. (eds.), *Language topics*, 1987, 3–21; Daneš, F., A functional model of system of sentence structures, in: Ventola, E. (ed.), *Functional and systemic linguistics*, 1991, 63–79; Daneš, F., A sentence-pattern model of syntax, in: Luelsdorff, P. A. (ed.), *The Prague School of structural and functional linguistics*, 1994, 197–221; Daneš, F. – Hlavsa, Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*, 1981[1], 1987[2]; Daneš, F. – Hlavsa, Z., Hierarchizace sémantické struktury věty, in: *Čs. přednášky pro VIII. mezinár. sjezd slavistů: Lingvistika*, 1978, 67–78; Daneš, F. ad., Postavení slovesa v struktuře české věty, in: *Čs. přednášky pro VII. mezinár. sjezd slavistů ve Varšavě*, 1973, 129–139; Daneš, F. – Hlavsa, Z. ad.: *Práce o sémantické struktuře věty*, 1973; Daneš, F. – Komárek, M. ad., Teoretické základy synchronní mluvnice češtiny, *SaS* 36, 1978, 18–46 (něm. verze in: *ZfSl*, 1975, 20); Dokulil, M., Slovenský příspěvek k sémantice a syntaxi slovesa, *SaS* 11, 1948/49, 68–78; Hajičová, E. – Panevová, J., Valency (case) frames of verbs, in: Sgall, P. (ed.), *Contributions to functional syntax, semantics and language comprehension*, 1984, 147–188; Hlavsa, Z., The meaning of verbs, semantic sentence patterns and the structure of situation, in: *Probleme der Satzsemantik* II, 1982, 23–35; Hlavsa, Z., Nový pohled na skladbu a vyučování českému jazyku, *ČJL* 33, 1982/83, 120–129; Hlavsa, Z., Koncepce větného vzorce v gramatickém popisu slovanských jazyků – čtvrt století zkušeností a problémů, in: *Čs. přednášky pro X. mezinár. sjezd slavistů*, 1988, 99–107; Kamiš, K. – Nekvapil, J.: *Současný spisovný jazyk: Valenční pojetí skladby ve škole. Antologie článků*, 1988; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; Kořenský, J., K problému větně sémantických funkcí nedějových významů českého slovesa, *SaS* 32, 1971, 208–216; Kořenský, J., Funkce českých sloves *být* a *mít* ve větněsémantické struktuře situace, *SaS* 38, 1977, 159–168; Kubík, M.: *Modeli dvusostavnych glagol'nych predloženij russkogo jazyka v sopostavlenii s češskim*, 1977; Mathesius, V., On some problems of systematic analysis of grammar, *TCLP* 6, 1936, 95–107; Mathesius, V., O soustavném rozboru gramatickém, *SaS* 8, 1942a, 88–92; Mathesius, V., Řeč a sloh, in: Havránek, B. – Mukařovský, J. (eds.), *Čtení o jazyce a poesii*, 1942b, 11–102; Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; *MČ* III, 1987; Novotný, J.: *Valence dějových substantiv v češtině*, 1980; Novotný, J.: *Nástin syntaktického popisu češtiny na základě valenční teorie*, 1984; Pauliny, P.: *Štruktúra slovenského slovesa*, 1943; *SČ*, 1998; *Sgk*, 1986; Zimek, R.: *Sémantická výstavba věty*, 1980.

FD

DYNAMIČNOST VÝPOVĚDNÍ (VD)

Ve Firbasově pojetí ↑FSP hnací síla, kterou v okamžiku promluvy přispívají jednotlivé složky výpovědi (↑nositelé VD) k rozvoji sdělení. VD se poměřuje relativními ↑stupni VD, které nesou nositelé VD. Stupně VD je možno si představit jako stupně komunikační důležitosti n. sdělné závažnosti z hlediska záměru mluvčího/pisatele. Ve výpovědi *Udělala kotrmelec* je (za běžných okolností) morfém *-a* nositelem nejnižšího stupně VD, morfém *-l-* společně s deklarativními signály (tečka, kadence) nositelem vyššího stupně VD, nocionální složka slovesa *uděla-* nositelem ještě vyššího stupně VD a složka *kotrmelec* nositelem nejvyššího stupně VD. Ve výpovědi *Ten kotrmelec udělala ona* je (za běžných okolností) NS *ten kotrmelec* nositelem nižšího stupně VD než morfém *-l-*, *uděla-* je nositelem vyššího stupně VD než morfém *-l-* a *ona* je nositelem nejvyššího stupně VD. (Pro stanovení stupňů VD v rámci NS ↑funkční perspektiva NS.) Na stanovení stupňů VD u jednotlivých nositelů VD se podílejí čtyři ↑faktory FSP: ↑linearita, ↑sémantika, ↑kontext a ↑intonace. Rozhodujícím pro stanovení relativních stupňů VD u konkrétních nositelů VD v nějaké výpovědi je výsledek souhry výše uvedených čtyř faktorů v okamžiku promluvy (↑souhra faktorů FSP). Uvedené faktory FSP existují ve všech jaz., zákonitosti jejich souhry však mohou být pro různé jaz. systémy různé. Pojmy VD a nositel VD zavedl Firbas (1957) jako základní pojmy teorie FSP. Věta/výpověď je pak ↑distribučním polem (relativních stupňů) VD. – FGP chápe VD jako hloubkový slovosled, tj. jako pořadí prvků významové stavby věty, postupující od vlastního základu k vlastnímu ohnisku; uvnitř ohniska je VD dán systémovým (základním, kanonickým) uspořádáním typů doplnění daného řídícího slova.

Lit.: Firbas, J., K otázce nezákladových podmětů v současné angličtině, *ČMF* 39, 1957, 22–42, 165–173; Firbas, J., On the concept of communicative dynamism in the theory of functional sentence perspective, *SPFFBU* A 19, 1971, 135–144; Firbas, J., K pojmu základního rozložení výpovědní dynamičnosti, in: *OSS* IV/2, 1980, 143–146; Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J.: *Functional sentence perspective in written and spoken communication*, 1992; ↑aktuální členění větné, ↑funkční perspektiva větná.

AS

DYSFEMISMUS (pejorativum)

Zesilující, zhrubělé, příp. vulgární pojmenování (slovo, výraz) nahrazující pojmenování neutrální: *huba* místo *ústa*. Typická je škálovitost intenzity zhrubění: *papula*, *huba*, *držka*... Opak ↑eufemismu. Užití **d.** je časté např. ve slanzích a v mluvě mládeže, kde bývá motivováno snahou o nekonvenční, silácké vyjadřování (*baba* místo *dívka*, *cucat se* místo *líbat se*).

ZH

E

EKVIVALENT VĚTNÝ

V souvislosti s diskusí o rozlišování ↑věty a výpovědi Horálkem (1976, 1977) navržený termín pro (zpravidla nerozsáhlé) syntaktické útvary bez verba finita, které jsou jakožto komunikáty interpretovatelné pouze v návaznosti na aktuální kontext a ↑komunikační situaci, v níž jsou realizovány. Hausenblas (1977) v těchto případech mluví o **výpovědních ekvivalentech**. Lze u nich rozlišit formu konstatační (*Filozofická fakulta PU*; *Potraviny*; *Nádhera*; *Nesmysl*; *Miroslav Komárek*; *Velmi zajímavé*; *Dopita, kolmá přihrávka, a zase ofsajd*), imperativní (*Vodu! Dvě piva! Bez mléka! Dvakrát zpáteční Přerov*; *Čelem vzad!*), interogativní (*Tenhle? Čtyři? Zase ten zub? Ano?*) a optativní (*Šťastnou cestu*). ↑Komunikační funkce **v.e.** bývají indikovány zcela specifickými prostředky (např. **v.e.** s funkcí nabídky *Večerní Praha* intonací a obměnami kvantity vokálů obvyklými u kamelotů), n. jsou odvoditelné na základě ↑kontextu: **v.e.** *Olomouc*, pokud je napsán na výkresu, který drží stopař na dálnici v Brně, má jinou KF než tentýž **v.e.**, který je napsán na modré dopravní značce. – Při vzniku **v.e.** se počítá s potencializací predikátů na základě toho, že u adresáta je předpokládána znalost identifikační n. charakterizační relace (*Filozofická fakulta PU* – [*Tato budova je*] *Filozofická fakulta PU*; *Nesmysl!* – [*To, co říkáte, je*] *nesmysl*), a rovněž potencializací komplementu: *Dobře*. – [*Splnil jste úkol*] *dobře*. Jako hlavní argument pro chápání **v.e.** jakožto samostatného syntaktického útvaru, nikoli výsledku aktuální ↑elipsy standardní struktury s VF uvádí MČ III, že v dané komunikační situaci by doplněním na struktury syntakticky explicitní vznikaly výpovědi redundantní: jejich autor by se tedy prohřešoval proti komplexu ↑maxim kooperačního principu, a pronesením větné výpovědi *Objednávám si u Vás jedno světlé pivo mající teplotu 8–10 stupňů, nezvětralé, zavazuje se přitom zaplatit…* by tedy buď jednal nekooperativně (a riskoval příslušné perlokuční efekty), n. by jí docílené eklatantní porušení maxim adresát interpretoval jako výzvu k reinterpretaci výpovědi. Ani MČ III ovšem nepopírá, že u **v.e.** s formou adv. určení (*Marně*; *Do lékárny*) n. předložkového gen. (*Bez komentáře*) jde o přechod k útvarům eliptickým. Frapantní je eliptický charakter **v.e.** obsahující výrazy, jejichž morfologická forma musí být nutně přidělována jiným, leč v povrchové struktuře nepřítomným výrazem: *Vodu!* (= podle situace: *přineste* n. *potřebuji* n. *vylijte* apod. *vodu*). – Jako závažný se pro uznání samostatné existence **v.e.** jeví argument Grepla (v SČ, 1998), že o ↑predikaci (akt predikační v jeho pojetí) jde v případech, kdy objekt, jemuž se predikuje, není n. nemůže být identifikován prostředky jaz., nýbrž jen gestem n. jako bezprostřední či představovaný vjem. Pak výrazy jako *Nádherné*; *Hrůza*, predikují vnímanému objektu vlastnosti dané pojmovým obsahem příslušných lexikálních jednotek, podobně nápis *Čekárna* na dveřích predikuje o vnímaném objektu (místnosti), že jde o „čekárnu“, nikoli např. „ordinaci“. V tomto chápání tedy **v.e.** představují speciální případy predikace vyjádřené jinak než strukturou obsahující VF. Na druhé straně je ovšem problematické stejně vykládat **v.e.** typu *Miroslav Komárek*, třebaže k tomu metodika svádí (*Já jsem / se jmenuji Miroslav Komárek*), pokud se vyznává teorie, že propria nejsou ↑predikáty ani v lingvistickém ani v logickém smyslu.

Lit.: Hausenblas, K., O různých přístupech k výkladu věty a jevů styčných, *SaS* 38, 1977, 43–50; Horálek, K., Věta a výpověď, *SaS* 37, 1976, 81–85; Horálek, K., Slovo, věta, promluva, *SaS* 38, 1977, 259–262; *MČ* III, 1987, 436–438; Mrázek, R., K otázce českých větných schémat a typů, zvláště neslovesných, *SaS* 23, 1962, 21–36; *SČ*, 1998, 326–327.

MH

ELATIV

1. Jaz. prostředek morfologicky homonymní s ↑komparativem, avšak bez gramatického významu ↑stupňování a s blokací srovnávací konstrukce: *starší žena*, *muž tmavší pleti*, *silnější člověk*. Tento absolutní (nepravý) komparativ vyjadřuje hodnotící modifikaci vlastnosti ve smyslu jejího zeslabení (spojení *starší žena* označuje ženu věkově mladší než spojení *stará žena*), často s odstínem ↑evaluativnosti; lze ho užít též ve funkci ↑eufemismu (*starší žena* místo *stará žena*). Zesilující, event. zeslabující modifikace může být v č. vyjádřena též dalšími slovotvornými prostředky: *prastarý*, *převzácný*, *hypermoderní*, *širokánský*, *kratičký*, *čisťounký* (↑adjektiva deadjektivní) n. lexikálně: *velmi starý*, *trochu starý* (↑intenzifikační částice). Motivací pro užití tvarů komparativu je patrně porovnání se středem pomyslné stupnice platné pro danou referenční třídu; **e.** vyjadřuje větší míru vlastnosti než střed této stup-

nice, ale menší než její pól, do jehož pozice se pak významově posouvá (specifikuje) fundující adj. Všechny uvedené jaz. prostředky reagují na potřebu omezit přílišnou sémantickou šíři kvalitativních adj., jejichž význam je ve vztahu k měrové stupnici definován pouze překročením průměrné hodnoty ve srovnávané množině, a zároveň naplňují potřebu vyjádřit emocionální hodnocení. – Tvary ↑superlativu **e.** netvoří. V příkladech typu *nejkrásnější léta mého života* nejde o blokaci, nýbrž pouze o elipsu srovnávací konstrukce, neboť nevyjádřená část se vyrozumívá z materiálu fráze („ze všech let mého života"). Též ↑stupňování.

2. V ugrofinských jaz. pád směru z/od něčeho.

Lit.: ↑komparativ, ↑stupňování.

ZH

ELIPSA (výpustka)

Vypuštěná část syntaktické konstrukce, kterou v ní podle větného schématu očekáváme (např. Šmilauer, 1940; ZČSk, 1962; MČ III, 1987) a kterou lze rekonstruovat (tím se liší **e.** např. od ↑apoziopeze); elipsou vzniká věta (konstrukce) eliptická. V tom jsou definice užívané v bohemistice jednotné. V dalších otázkách, tj. zda je **e.** jev systémový, n. textový, popř. za jakých okolností jsou splněny podmínky pro jeden n. druhý typ, zda je **e.** jednoznačně rekonstruovatelná, zda je eliptická konstrukce jako výsledek **e.** vždy gramaticky správná, jaký je vztah eliptické konstrukce k její případné „neredukované" podobě atp., se jednotlivá pojetí liší. – Stanovisko, že o **e.** jde tam, kde eliptickou větu lze porovnat s neeliptickou jen na základě předchozího kontextu (v němž je obsažen antecedent eliptického výrazu), zastával Grochowski (1976). V Grochowski (1984) modifikuje své stanovisko v tom smyslu, že u textové **e.** je její doplněná verze druhotná, příznaková, až nepřirozená a nevhodná: (*a*) *Jan przyjechał autobusem, Piotr tramwajem, Adam samochodem* – (b) *Jan przyjechał autobusem, Piotr przyjechał tramwajem, Adam przyjechał samochodem.* Autor uzavírá, že v teoretické gramatice se lze obejít bez pojmu **e.**; věta (a) pak není ve vztahu derivace z (b). – Za **e.** se někdy pokládají i konstrukce typu (c) *Dala se do koblih*, (d) *Co s tím kladivem?*, (e) *Mrzí mě ta chalupa.* Jejich „doplněním" na věty úplné však může vzniknout celá řada vět neeliptických, ale významově různých, např. (c') *Dala se do jedení koblih*, (c") *Dala se do pečení/přípravy koblih*, (d') *Co budeš dělat s tím kladivem?*, (d") *Co mám udělat s tím kladivem?*, (d"') *Kam mám dát/položit to kladivo?*, (e') *Mrzí mě, že jsem koupil/prodal/pronajal tu chalupu*, (e") *Mrzí mě, že do té chalupy teče*, (e"') *Mrzí mě, že na té chalupě nemůžu být/musím být* atd. Interpretace těchto „kondenzovaných" konstrukcí (srov. Grochowski, 1976) je pevně zakotvena v situaci a bez její znalosti nelze větu zpětně rekonstruovat. – Za ustálenou **e.** se pokládá např. vynechání slovesa pohybu po modálním slovese: *Musím k lékaři*; *Chci do zoologické zahrady.* S případy kondenzátů spojuje tento typ jejich hovorovost, příslušnost spíše jaz. mluvenému. – Za eliptické se naopak zpravidla nepokládají nevětné výpovědi ani názvy jako *Hostinec U lípy*; *O myších a lidech*; ↑větný ekvivalent. – Při ↑parcelaci (vyčleňování a přičleňování větných členů) jsou parceláty někdy chápány jako eliptické (Grepl v SČ, 1998, 394), jindy nikoliv (Hlavsa, 1990).

E. se analyzuje buď ve vztahu k výpovědi úplné (tj. z hlediska, co z úplné věty bylo elidováno), n. z hlediska funkce, popř. stylistické a výpovědní platnosti **e.**; v případě druhém se zdůrazňuje její funkce jako prostředku pro textovou ↑koherenci (Zimová, 1994), popř. se poukazuje na to, že studium podmínek, co při užití **e.** (pro výše zmíněné funkce) vypuštěno být nemůže, je přinejmenším stejně důležité jako studium jejího „doplněného" protějšku. – Daneš (1971) mluví o **e. aktuální**, která se uplatňuje v dialogu: *Navštívila maminka sestru? – Navštívila.*; vztah otázky a odpovědi v dialogu se pokládá za specifickou problematiku (srov. Hlavsa, 1981, 123; Daneš, 1985, 202, podrobný rozbor Müllerová, 1982). Tento typ odpovědí nesplňuje podmínku gramatičnosti, často na **e.** kladenou. Proti aktuální **e.** staví Daneš **e. systémovou**, v níž jde o „nevyjádřené" potenciální členy, Daneš sám však poukazuje na rozdíl mezi „potenciálním" předmětem a předmětem, který (analogicky podle ↑všeobecného podmětu/konatele) nazval všeobecným předmětem (tj. bezpředmětové užití předmětového slovesa); ilustruje je příklady *Tenhle pes nekouše*; *Tahle trouba dobře peče*; *Jan pěkně kreslí*; *Dnes vařím já.* Panevová (1974–75, 1992) a Panevová-Řezníčková (2001) aplikují Danešův pojem všeobecného předmětu a rozšiřují ho i na další aktanty. Všeobecný adresát vedle všeobecného patientu (předmětu) vidí např. ve větách *Jana prodává u Bati* (= těm, kdo tam nakupují), *Dědeček dobře vypráví* (= těm, kdo jsou jeho posluchači); všeobecný efekt např. v *Předělali nám dům* (= na jiný dům/obydlí; pokud by byl přestavěn na hotel, obchod ap., bylo by nutno to vyjádřit). Obecně je třeba rozlišit nerealizaci potenciálního (v terminologii ↑FGP fakultativního) aktantu z rámce slovesa od jeho obsazení aktantem všeobecným: **e.** není např. v *Neruš otce, on čte* (= něco konkrétního, ale neví se co), přičemž *číst* má alespoň v jednom ze svých významů patiens fakultativní; *Mluví o té události už týden* – fakultativní adresát *s kým* není realizován, zatímco *Náš chlapec už čte* má obsazeno místo patientu všeobecným aktantem (to, co je určeno ke čtení, co se obvykle čte) vyjádřeným nulou. – Za **e.** se často nepokládá absence (zájmenného) podmětu v 1. a 2. osobě; tato forma se pokládá za bezpříznakovou, užití osobního zájmena musí „být nějak motivováno" (Sgk, 1986, 239). Ve 3. osobě je situace odlišná v tom, že tu **e.** je příznaková, motivovaná faktory jako stylistický záměr neopakovat stejná pojmenování, viz zejm. Zimová (1994, 77).

Zcela zvláštní problém, z hlediska **e.** velmi závažný, představují ↑koordinované struktury. Teoreticky je u nich tato otázka spjata mj. s hranicí mezi souvětím a ↑několikanásobným větným členem (srov. Hrbáček, 1956, 1960). Věta *Vosy vykusují a vysávají přezrálé ovoce* je podle něj jednou větou s několikanásobným přísudkem, a nemůže tudíž jít o **e.** Ani u koordinace větných členů (jiných než přísudků) se zpravidla nemluví o **e.**: *Milan si (postupně) koupil byt, auto a chatu* se nepokládá za eliptické souvětí k souvětí neeliptickému *Milan si koupil byt, Milan si koupil auto a Milan si koupil chatu.* U některých koordinací je rozklad na samostatné věty sémanticky nemožný: *Marie a Jan jsou nádherný pár – *Marie je nádherný pár*

a Jan je nádherný pár. Problémy vztahu mezi větami jako (a) *Jan a Pavel hrají tenis každý ve svém klubu* a (b) *Jan a Pavel spolu hrají tenis* se řeší jako větná koordinace s **e.** v (a) a koordinace větných členů v (b); srov. Piťha – Sgall, 1966; Piťha, 1986. – **E.** může nastat u paralelních koordinovaných struktur (↑gapping); tam má rysy textové. Na druhé straně tu existují „jisté pravidelnosti" (Hausenblas, 1979, 182), a to nejen u **e.**, ale i u jiných modifikací, „které se hodnotí jako porušení žádoucí podoby syntaktické konstrukce" (tím autor míní např. různé ↑atrakce, ↑zeugmata, ↑anakoluty). Neplatí zcela tvrzení, že v paralelních strukturách lze vypustit všechno, co by se opakovalo, srov. **Pavel šel do kina, protože Petr* [*šel do kina*]. Často je možné vypustit všechny známé členy (tj. prvky základu výpovědi, ↑aktuální členění), nelze některé vypustit, jiné ponechat (**Petr je nemocný a Pavel je také*). Při elidování na základě shody antecedentů se nepředpokládá jejich referenční identita (*Petr si koupil knihu a Pavel také* – zpravidla nejde o jednu knihu, ale o knihy různé). Sgk (1986) zohledňuje při studiu **e.** aktuální členění. Podmínku paralelnosti členů v koordinační skupině i podmínku identity splňují věty v (a) a (b), kde v (a) jsou v ohnisku *kniha* a *dopis*, *Marie* je v základu, naopak v (b) je ohniskovým členem *Marie* a *Jana*, *kniha* je tu zapojený člen. Při porušení paralelnosti (c) je **e.** možná jen ve specifických kontextech: (a) *Petr přinesl Marii knihu a Pavel dopis*; (b) *Petr přinesl knihu Marii a Pavel Janě*; (c) **Petr přinesl Marii knihu večer a Janě Pavel.*

Lit.: Ceplová, M., *Některé aspekty elipsy v češtině a podmínky jejího uplatnění*, dipl. práce ÚČJTK Filozofické fakulty UK, Praha, 2000; Daneš, F., Větné členy obligatorní, potenciální a fakultativní, in: *Miscellanea Linguistica*, 1971, 131–138; Grochowski, M., Elipsa, kondensacja a interpretacja semantyczna, *SPFFBU* A 24, 1976, 67–71; Grochowski, M., Problem elipsy z punktu widzenia reguł generovania zdań, *Makedonski jazik* 35, 1984, 261–269; Hausenblas, K., Gramatická syntax v textu, in: *Referati na X. zasedanie na meždunarodnata komisija za izučuvanje na gramatičkata struktura na slovenskite literaturni jazici*, 1979, 175–182; Hlavsa, Z., On syntactical ellipsis, in: Daneš, F. – Viehweger, D. (eds.), *Satzsemantische Komponenten und Relationen im Text*, 1981, 119–128; Hlavsa, Z., Some notes on ellipsis in Czech language and linguistics, *Studi italiani di linguistica teoretica ed applicata* 19, 1990, 377–387; Hrbáček, J., O několikanásobných větných členech, zvláště o několikanásobném přísudku, in: *Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury* I, 1956, 49–59; Hrbáček, J., K otázce několikanásobného přísudku, *NŘ* 43, 1960, 4–18; Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994; Müllerová, O., Otázka a odpověď v dialogu, *SaS* 43, 1982, 200–211; Panevová, J., On verbal frames in functional generative description, Part 1, *PBML* 22, 1974, 3–40, Part 2, *PBML* 23, 1975, 17–52; Panevová, J., O nekotorych tipach obobščennych aktantov, *Wiener Slawistischer Almanach* 33, Festschrift für V. Ju. Rozencvejg zum 80. Geburtstag (ed. T. Reuther), 1992, 73–78; Panevová, J. – Řezníčková, V., K možnému pojetí všeobecnosti aktantu, in: *Č-US* 3, 2001, 139–146; Piťha, P., Lexikální ukazatele nemožnosti dekomponovat věty s koordinací, *SaS* 47, 1986, 96–104; Piťha, P. – Sgall, P., Koordinační vztah v generativním popisu češtiny, *AUC – SlavPrag* 8, 1966, 329–338; *SČ*, 1998; *Sgk*, 1986; Šmilauer, V., Elipsa (úspora slovního výrazu), in: *Druhé hovory o českém jazyce*, 1947, 43–49; *ZČSk*, 1962; Zimová, L.: *Způsoby vyjadřování větných členů v textu. Konkurence pojmenování, pronominalizace a elize*, 1994.

JPa

ELIZE (výpustka)

Vypuštění (elidování) hlásek z řetězců tvořících slova a takty; **e.** lze pozorovat při konfrontaci znění spis. a nespis. n. při diachronním sledování jaz. V pozadí **e.** je často ↑asimilace vedoucí ke zjednodušování artikulačních pohybů, zejména ve složitějších souhláskových skupinách. **E.** je většinou nespis. ([***kera:***], [***dicki***], [***šveska***]), ortoepie ji připouští jen u dvojic stejných souhlásek, není-li mezi nimi předěl (↑hraniční signál); *panna* – [*pana*], *měkká* – [*mňeka:*], *pařížští* – [*paři:šťi:*], ale jen *rozzlobit* – [*rozzlobit*], *pod dubem* – [*poddubem*]), u pomocného slovesa ***jsem*** – [***sem***], ***jsme*** – [***sme***], ***jste*** – [***ste***], ve slovech ***dcera*** – [***cera***], ***srdce*** – [***sr̥ce***], ***džbán*** – [***žba:n***] a u počátečního *vz-*, není-li možnost záměny významu slov (***vzpomínat*** – [***spomi:nat***]/[***fspomi:nat***], ale jen [***vzrušit***], odliš od [*zrušit*]). Spis. lze také zjednodušovat souhláskové skupiny složené ze tří artikulačně blízkých hlásek (*francouzští* – [*francouští:*], *chotěbořští* – [*xoťebořťi:*]). – Při nespis. a nedbalé výslovnosti dochází k **e.** častěji. V intervokalické pozici mizí hlavně *j*, *v* nebo *h* (*přijali* – [*přiali*], *provádět* – [*proa:ďet*], *náhoda* – [*na:oda*]), někdy i *m*, *n* (***sám to říká*** – [***sã:toři:ka:***]). Souhláska [*j*] mizí i v sousedství souhlásek, např. *proč jim voláš* – [*pročim vola:š*]. – **E.** na počátku výrazu se označuje jako ↑**afereze**: *tkanička* – [*kaňička*]. Pokud elidují vokály, dochází k zániku ↑slabiky ([*bri:den*] místo [*dobri:den*], [*nasxle*] místo [*nasxledanou*]). V ojedinělých případech se takto vzniklé podoby staly slovem se samostatným významem (*šlechtična* > *slečna*). Zánik redukovaného vokálu v jazycích se silným přízvukem se nazývá **synkopa**, u koncové slabiky slova jde o **apokopu** (termíny se užívají i pro zánik slabik v č., i když č. přízvuk k redukci nevede; ke stavu ve vývoji jaz. ↑apokopa). Zaniká-li jedna ze dvou sousedních stejných n. velmi podobných slabik, mluví se o **haplologii** (*morfo+fonologie* > *morfonologie*); tento termín se někdy vztahuje i na jakýkoli zánik hlásek a slabik, jindy může být haplologie chápána jako specifický typ ↑disimilace. Zvláštním typem zániku slabiky je změna heterosylabických vokálů v ↑diftong, tzv. **synereze**, v historii č. např. ***do+úfati***, dnes *doufat*), a také ↑**stahování** (kontrakce), při němž splynuly slabiky po zániku intervokalického *j* (z původního *dobraja* > *dobrá* atd., ↑praslovanština). Ke kontrakci dochází ojediněle i dnes v nedbalé mluvě (*přijížděli* – [*při:žďeli*]), častější je u přejatých slov (*imperialismus* – [*impralizmus*] místo spis. [*imperijalizmus*]); tato změna se někdy označuje výše uvedeným termínem synereze. – O **e.** jde ze synchronního hlediska také při zánikové alternaci, kdy se mění kořen slova vypouštěním vokálu (*den, denní – dne, rozedníva se*); ↑vkladné *e*. – **E.** zvuků řeči je speciálním typem ↑elipsy uplatňující se ve vyšších rovinách jaz.

Lit.: ↑fonetika, ↑ortoepie.

MK

EMFÁZE

1. Citově silně zabarvený důraz vedoucí k zesílení komunikativního účinku řeči. Realizuje se proměnami obvyklé ↑modulace řeči a/nebo ↑artikulace hlásek, např. extrémním zesílením při křiku n. zeslabením při záměrném šeptání, změnou obvyklých intervalů výšky hlasu

apod. Mění se i tempo řeči, emfatický projev je obvykle daleko rychlejší a v důsledku toho i artikulačně méně přesný, objevuje se opakování řetězců hlásek vnějškově podobné koktání (*totototedane*), prodlužování hlásek: vokálů (*cóóó*), ale i konsonantů (*ssssyčáku jeden*). Vznikají také záměrné „významné" pauzy. Vedle toho dochází i ke změnám ostatních složek výpovědi (volba lexika, deformace větné stavby ap.). Jde tedy o jev komplexní, v němž je zvuk řeči jen jednou složkou. Při **e.** se posiluje výrazová funkce jaz. a tak do řečového proudu vstupují i parajazykové prostředky (vzlyky, vzdechy, neartikulované zvuky). Projev je doprovázen kinetikou a mimikou. Všechny tyto prostředky jsou v jaz. do jisté míry ustáleny, patří do širšího komplexu komunikační kompetence spojené s kulturou chování. Zkušenost ukazuje, že jsme schopni je vnímat i v jaz. nám cizích, a to i bez znalosti obsahu sdělení.

2. Funkční zvuková prominence vyjadřující odkaz do předcházejícího či následujícího kontextu; ↑intonace, ↑větný přízvuk kontextový.

Lit.: ↑fonetika, ↑prozodie, ↑ortoepie.

MK

ENALLAGE

Záměna v syntaktické závislosti větných členů; vzniká např. tak, že se přívlastek patřící k jednomu ze dvou podstatných jmen připojí k druhému z nich: *radost ze včerejšího výsledku zápasu* (místo *z výsledku včerejšího zápasu*); *černý úsměv jejích očí* (m. *úsměv jejích černých očí*). Za jiný druh **e.** lze považovat i tzv. ↑shodu podle smyslu a ↑zeugma.

SŽ

ENANTIOSÉMIE

1. Výsledek polarizačního významového procesu, kdy dochází ke vzniku protichůdných (antonymních) významů buď u jednoho slova v jednom jaz., n. u příbuzných slov v rámci jedné ↑jaz. rodiny. Např. č. expr. *cenit se* znamená jednak „smát se, usmívat se", jednak arch. „plakat". Oba významy přitom vycházejí z významu „odhalovat, ukazovat zuby". Z prvotního neutrálního významu „vydávat pach, být cítit" se vyvinuly antonymní významy č. slovesa *vonět* „vydávat vůni" a příbuzného r. *vonjať* „smrdět".

2. U některých autorů synonymum k ↑antifrázi.

Lit.: Ripka, I., O niektorých atribútoch nárečovej enantiosémie, *SlSlov* 35, 2000, 161–168; *ÚE*, 1981, 130–132.

HK

ENKLÁVA ČESKÉHO JAZYKA

Kompaktní seskupení č. obyvatelstva vně území č. nár. jaz. vzniklé jednak administrativně, tj. změnou státní hranice, následným oddělením od č. jaz. území a přičleněním k jinému státnímu celku, plynule navazující svým jaz. k výchozí č. nář. oblasti, jednak emigrací obyvatelstva mimo souvislou oblast č. jaz. území a tvořící jaz. ostrovy. – (1) **Č. enklávy na území náležícím v minulosti k č. jaz. oblasti**: Při s. hranici přesahuje zbytek starého č. osídlení do Polska na sv. od Náchoda (tzv. Český koutek v Kladsku s návazností na ↑svč. nář.) a na sz. od Opavy a s. od Hlučína (polské Ratibořsko a Hlubčicko, náležící k ↑slez. nář. typu). Jaz. situaci v těchto enklávách kartograficky zaznamenává *Český jazykový atlas*; ↑jazykový atlas. – Při hranici s Rakouskem zasahovalo č. osídlení jednak na jv. od Českých Budějovic ke Gmündu (navazující na ↑jzč. nář.), jednak již. od Břeclavi k Hohenau (jaz. souvisící s ↑vmor. nář.). – Jaz. obyvatel těchto bývalých č. území rychle podléhal asimilaci. Asimilační vývoj však probíhal v s. a již. enklávách rozdílně, ovlivněn příbuzností konkurujících jaz. (č. × p., č. × něm.) a možností živého jaz. kontaktu s č. územím. Na p. území byla po druhé světové válce jaz. asimilace urychlena tím, že se starousedlé obyvatelstvo z velké části vystěhovalo do Německa. – (2) **Jazykové ostrovy** s č. osídlením mimo souvislou oblast č. jaz., zpravidla vytvořené emigračními vlnami (vyvolanými hospodářskými a sociálními důvody) za hranice býv. Rakouska-Uherska v 18. a 19. stol. Nejpočetnější jsou uskupení Čechů v USA a v Kanadě, v Evropě jde většinou pouze o ostrůvky, jejichž dnešní rozsah je už jen zlomkem původního počtu osad a kolonií. – Jaz. emigrace z 20. stol. (především poválečné, vyvolané zejm. politickými důvody) většinou nestojí ve středu pozornosti jazykovědců (Belgie, Francie, Německo, Švýcarsko, rovněž USA, Kanada a Austrálie). Doposud nebyla věnována soustavná pozornost ani jaz. č. vystěhovalců v ostatních zemích, ať už jde o oblasti ukrajinské Volyně, osídlované č. kolonisty od 60. let 19. stol. (některé rysy jejich mluvy postihují drobné příspěvky), n. o mimoevropská seskupení Čechů v Latinské a Jižní Americe (Argentina, Brazílie), kam směřovaly kolonizační proudy z Evropy od 30. let 19. stol., n. o sporadické zastoupení obyvatelstva č. původu v Africe, Asii, Austrálii a Oceánii (omezuje se spíše jen na jednotlivce n. malé skupiny). Na zpracování rovněž čeká mluva obyvatelstva č. původu na Slovensku. – **Badatelský zájem o jaz. enkláv** se rozvinul zejména v souvislosti s projektem *Českého jazykového atlasu*. Do zpracovávání byl (jako samostatný oddíl komentáře ke každé jaz. mapě) zahrnut i paralelní jaz. materiál shromážděný na základě Dotazníku pro výzkum č. nář. z 13 č. obcí v cizině, a to v Polsku (1 obec), Chorvatsku a Bosně (7 obcí) a v Rumunsku (5 obcí): v Polsku spadají počátky č. kolonizace do poloviny 18. stol. (oblast Střelínska u Wrocławi), v Chorvatsku (především Slavonie – Daruvarsko), v Bosně a v Rumunsku (oblast již. Banátu) do počátku 19. stol. – Charakteristika jaz. zkoumaných obcí: Jaz. kontakt vyvolal v pův. jaz. č. migrace změny a posuny. Významným faktorem podílejícím se na uchovávání č. jaz. byla a je existence č. školy, č. spolků a užívání č. jako jaz. každodenní komunikace. Generace potomků pův. č. vystěhovalců v době výzkumu (60. léta 20. stol.) byla bilingvní, existovaly však i mnohé rodiny, v nichž sloužil k běžné komunikaci již jen jaz. příslušného státu. – Ve všech enklávách lze doposud jednoznačně určit příslušnost k výchozím dial. skupinám, neboť dodnes se jako důsledek územní izolace od č. jaz. společenství uchovávají některé starobylé nář. znaky (nápadné jsou zejm. výslovnostní dialektismy, přetrvávají však i dialektismy morfologické a lexikální), jež na č. území vlivem novodobých nivelizačních procesů mnohdy ustoupily. – V kontaktu č. s interferujícím jaz. lze po-

zorovat některé společné specifické rysy: Míra interference a rozrušování pův. č. nář. systému jsou závislé na výskytu příbuzných jevů v obou jazycích. V kontaktu se slovanským jaz. jsou možnosti přejímání omezeny formálně (hláskoslovnou, popř. slovotvornou podobností prvků při společných lexémech) a sémanticky (působení mezijazykové ↑homonymie a ↑polysémie v lexiku, jejichž důsledkem bývá křížení rozdílných významů, je jevem častějším než přejímání ↑synonym, třebaže i k němu dochází, srov. např. přejaté *čekavy* ‚zvědavý', *chorovat* ‚být nemocen' v mluvě Čechů v Polsku, *kuča* ‚dům', *sušice* ‚tuberkulóza' v Chorvatsku; v hláskosloví např. může vést odlišné rozložení kvantity v příbuzném sl. jaz. k ztrátě povědomí o kvantitě samohlásek v č., srov. *neři možna*, *prazňini zimske* v Chorvatsku u mluvčího s předky z nář. oblasti svč.). – Rychle zanikají okrajové ↑archaismy (v lexiku přetrvávají tradiční č. dial. výrazy spjaté s úzkým rodinným prostředím), převládají prvky rozšířené na velkých nář. oblastech v rámci výchozích č. dial. Do jaz. pronikají – bez vztahu k povaze interferujícího jaz. – velmi rychle přejímky lexikální jako označení pro reálie, pro něž ve výchozích č. nář. neexistovaly odpovídající ekvivalenty (srov. č. dial. v Chorvatsku *vrsta* ‚druh', *vodec* ‚vedoucí', v Rumunsku *malaj* ‚kukuřičný chléb', *láma* ‚žiletka'), v dalších fázích se přejímají formální výrazy, částice a spojky (např. celobalkánské *makar* ‚třebas', *i*, *da*) a pronikají syntaktické ↑kalky (srov. odlišné pádové vazby v č. v Polsku *do nejjesty* ‚k nevěstě', v Chorvatsku *brambori za prodej* ‚na prodej', v Rumunsku *von je ďetích vopkličenej* ‚dětmi', popř. dvojí větný zápor *ňikoliv to nemúžeme sťihnout* v č. v Rumunsku). Souběžně vznikají překladové ↑kalky (č. v Chorvatsku *šálu voďit* ‚dělat legraci', *vrtňí zábava* ‚zahradní zábava / slavnost' n. č. v Rumunsku *ouloha* ‚daň', *vládnout kupředu* ‚jít'). – Odlišný charakter měl výzkum ↑běžné mluvy vídeňských Čechů, tj. potomků č. přistěhovalců (zpravidla řemeslníků a živnostníků) z 2. pol. 19. stol. a poč. 20. stol., uskutečněný v letech 1993–1997. Jaz. sondy zjišťovaly úzus tří generací v okruhu mluvčích, kteří č. víceméně aktivně užívají. Sledována byla i specifika jaz. vybraných vídeňských č. psaných periodik (v současné době vychází 5 periodik; za dobu rozkvětu č. tisku jsou pokládána 20. léta, v r. 1921 vycházelo celkem 23 periodik). – Na uchovávání a vědomém pěstování č. ve Vídni má zásluhu činnost č. spolků a existence č. školství. I zde je jaz. kompetence spojena s užíváním č. jako komunikačního jaz. Starší fáze vývoje jaz. vídeňských Čechů nejsou souhrnně popsány. Interferenční jevy se objevují nejdříve v lexiku (v první fázi přejímky, popř. adaptace za využití frekventovaných českých slovotvorných a morfologických modelů, v druhé fázi kalky). Pro č. současných bilingvních (č.-něm.) mluvčích je příznačný výskyt syntaktických a lexikálních, popř. slovotvorných kalků (např. časté užití zájm. *ten* paralelně s něm. vyjádřením určitého členu, srov. *a pak začali ti spolki – pak začal ten Sokol a pak začal ten Vorel*, existence paralelních něm. pádových vazeb, srov. *rozumňet ňeco* ‚něčemu', *volat na ňekoho* ‚telefonovat někomu', součástí normy jsou např. případy *telefoňí kňiha* ‚telefonní seznam', *modrí flek* ‚modřina', *nabírat* ‚nahrávat', *přicházet* ‚pocházet', *přinést ňekoho* ‚přivézt někoho', *v okamžiku* ‚momentálně', typ *on je deset* ‚je mu deset let', *nebo* ‚nebo ne?' (např. *Máte čas, nebo*?) a minimální výskyt přejatých slov (spíše jen částic: *halt/holt*, *net*, *ja*, srov. ale též adaptované a frekventované *trefovat se/trefit se* ‚setk(áv)at se') s výjimkou výrazů, pro něž schází mluvčímu č. ekvivalent (*nemňel nárok na ferderunk*, *bil sem v kranknštandu*). Č. bázi nespisovnou představují u starší generace zejm. jzč. regionalismy (ve shodě s majoritním zastoupením mluvčích jzč. původu, např. *tejď* ‚teď', *na tej druhej straňe*, *nenošte!*, *v sousedovo domňe*; srov. ↑česká nář. skupina), ↑obecněčeské prvky jsou zastoupeny zpravidla jen tehdy, shodují-li se s jzč. územ. Poměrně dobře uchovány zůstávají i č. výslovnostní nář. rysy (nář. rozdíly ve vokalické kvantitě, asimilační jevy), zřetelná je však i interference něm. výslovnostní báze (např. něm. napjatost souhlásek, srov. *teď pich* ‚teď bych', přední výslovnost hlásky *ch*, srov. *lechkí* jako něm. *Pech*). Mluva střední generace se zpravidla shoduje s mluvou generace rodičovské (udržuje-li se v rodině komunikace v č.), namnoze se však ve větší míře uplatňují prvky vzniklé interferencí s něm. (jako důsledek těsnějšího kontaktu s něm. vlivem profese, partnera bez znalosti č.); vliv něm. se nápadně odráží ve sblížení s něm. artikulační bází a slovní a větnou intonací (srov. přízvuk přecházející v délku *to bilo trošku pózďeji*). Pro jaz. mladé generace je příznačný silný příklon ke spis. jaz. zprostředkovaný školou a posílený tím, že v rodinách – často již jaz. smíšených – č. není běžně dorozumívacím jaz. (*on*, ne *von*, podobně též *lehl* × *lehnul*, *nesl* × *nes*, *já sem četl* × *já čet*), z nespisovných jevů převládají rysy shodné s obecně nespisovnými jevy běžné mluvy na č. jaz. území (*takovej stúl*, *starí domi*, *mi bisme*, *s letadlama*, *před Vánocema*), dominantní je navíc oč. typ nevyjádření životnosti (*ti dobrí kluci*). Se slábnoucí schopností komunikovat č. se silněji projevuje vliv něm. (vedle interference něm. výslovnostní báze srov. hojnější lexikální přejímky a s nimi spjaté jevy morfologické, např. *bidlí f* Altersheim, *bili sme f* Tirol – s nevyjádřením pádu příslušnou č. koncovkou, *ňejaká* Überraschung *pro maminku* – s interferencí něm. mluv. rodu, nenáležité užití slovesného vidu jako *on pořád utekl*, syntaktické kalkování, srov. něm. typ negace *k tomu sem dala žadnej papriku*, příznakové, nečeské postavení enklitik, srov. *fšichňi spolu mláťili se*; výrazněji se uplatňují i kalky pojmenovací a slovotvorné, např. *vlnoví koupališťe* n. *obchodovedoucí*, častěji dochází k aktuálnímu modelovému tvoření z něm. základů, srov. *punkťíček*, *kochovat* ‚vařit', *kemovat se* ‚česat se'). – Jaz. tradičních krajanských. periodik odráží snahu vyjadřovat se knižně, což mnohdy ústí v hyperkorektnost ve stylizaci textu. Dialektismy v nich zaznamenány nebyly. Překvapivý je častý výskyt kalků. – **Situace v USA**: Vzhledem k sociálně i jazykově různorodým zbytkům čechoamerických komunit roztroušeným po celých USA nebyl širší výzkum jaz. nikdy organizován. Č. je v USA v postavení izolovaného minoritního jazyka a č. mluvčí patří převážně k vyšším věkovým skupinám. Základní souhrnná charakteristika současného stavu americké č. byla zpracována Kučerou (1990). Americká č. je charakterizována jako roztříštěná (netvoří územní kontinuum), noremně uvolněná přistěhovalecká

varianta č. jaz. vyvíjející se v zásadě samostatně v americké mnohojazyčné společnosti pod tlakem angl. Je dnes užívána téměř výhradně jako jaz. omezené a neformální mluvené komunikace (většina uživatelů již není schopna č. číst ani psát). Primárně se zakládá na útvarech nespis., zejm. na dial. (především jč., svč., vmor. a slez.), a to v souvislosti s charakterem osídlování: od 40. let do 80. let 19. stol. směřovala většina přistěhovalců za zemědělskou půdou a usazovala se na venkově (hlavně na americkém Středozápadě), postupně převládla orientace městská – Chicago, Cleveland, New York aj.; různé vývojové fáze spis. č. se v americké č. uplatnily jen omezeně, nejvíce v tzv. zlatém období č. etnického života v USA, tj. mezi 90. lety 19. stol. a 20. lety 20. stol. Zásluhu na generačním předávání č. měly nejrůznější spolky a školy (často organizované při kostelech). V nových podmínkách došlo k podstatnému omezení komunikativní funkce č. spis. jaz., jeho uplatnění se stále výrazněji omezovalo na čechoamerický tisk a krajanské záležitosti. Ideálem se stávalo nikoli jeho další rozvíjení, nýbrž „zachování čisté české řeči potomků". Z různě starých dobových podob spis. č. se tak na americkém území vyvinulo několik koexistujících útvarů, tzv. kvazistandardy (Kučera, 1990, 153n): vycházejí ze spis. č., liší se různým stupněm amerikanizace, primárně existují jako útvary psané, žádný však není obecně uznáván za reprezentativní; prakticky jedinou oblastí jejich využití jsou dnes čechoamerická periodika (v letech 1860–1911 jich existovalo 326, v současné době jich vychází do dvaceti). – Hlavním vývojovým rysem americké č. bylo míšení (nikoli vyrovnávání) pův. jaz. útvarů, zejm. nář. (v souvislosti s jejím generačním předáváním); odtud zachování i velmi nápadných znaků typických jen pro malé nář. úseky (srov. výrazy v idiolektu jedné mluvčí z Dallasu: *bejt/bít, bívat s českejma hošima, f tej Husovej škole, vodepsali, dáuno, nejdřú, prácu, veďali, ležali, nechcu, možou, ňekolik kráf*). – Charakteristickým rysem americké č. je roztříštěnost do komunitních mluv a idiolektů, jaz. rozdíly generační a v některých částech USA zřetelné lokální zabarvení. Platí to zejm. o č. v Texasu (v současné době zde žije asi 180 000 imigrantů, potomků přistěhovalců z minulého stol., z nichž asi 90% pocházelo z oblasti slez. a sev. části vmor. nář.), popř. v Minnesotě (převažuje základ jzč. a jvč., relativně starý – z přelomu 19. a 20. stol.). – Vliv dominantní americké angličtiny se projevuje ve všech jaz. rovinách: v nejstarším období existence americké č. převažovaly přejímky lexikální, vynucené (při neexistenci č. ekvivalentu) vyjadřovacími potřebami, zejm. v oblasti technické a zemědělské (*kára* ‚auto', *trak* ‚nákladní auto', *drajvovat* ‚řídit', *korn / korna* ‚kukuřice', *píčes / píčesa* ‚broskev'), později, v důsledku bilingvnosti mluvčích dalších generací, kontaktní jevy vyplývající z interference č. a angl., a to jevy hláskoslovné (např. aspirace okluzív *p, t, k*, ústup neutralizace znělosti), tvaroslovné (např. ústup deklinace zejm. vlastních os. a zeměpis. jmen: *od Dr. Eduard Čech, odsťehovali se z Wilber do Temple, to je nedaléko od Frídek-Místek*), syntaktické (např. syntax přívlastku a související slovosledné jevy: *český morafský bratří kostel, Rio Grande údolí*, snaha po vyjadřování podmětu: *a tak já mislim, že von cejťil, že válka příde, tak von nechťel tam bejt*, napodobování angl. konstrukcí a obratů: *a nám to sebralo asi den a púl to fše uďelat*) i frazeologické (*brát / sebrat vobrázek* ‚(vy)fotografovat', *dávat ňekomu chladní rameno* ‚chovat se k někomu chladně', *pít jako riba* ‚pít jako duha'). Lexikální přejímky již nezaplňují mezery, nýbrž konkurují odpovídajícím pojmenováním č. a postupně je vytlačují (*stŕita – ulice, haus – dům*). – Počet Čechů žijících v zahraničí podle údajů Československého ústavu zahraničního (zahrnuto je veškeré obyvatelstvo č. původu): USA 1 300 000, Kanada 51 000, Německo 45 000, země býv. SSSR 30 000, Rakousko 20 000, Izrael 18 000 (Češi + Slováci), Polsko 10 000, Austrálie 15 000, Chorvatsko 15 000, bývalá Jugoslávie (bez Chorv.) 9 000, Švýcarsko 9 000, Rumunsko 8 000, Jižní Afrika 8 000, Francie 5 000, Bulharsko 5 000, Brazílie 4 000, Belgie 4 000, Argentina 3 000, Velká Británie 2 000 (*Lidové noviny* XII, č.175, 30.7. 1999, 14).

Lit.: Bachmann, L., O bosenské češtině (o monografii S. Popovićové, Govor dvaju čeških naselja u Bosni), *NŘ* 53, 1970, 172–177; Balhar, J. – Michálková, V., Mluva východomoravských kolonistů v Charvátsku, *SPFFBU* A 19, 1971, 65–88; Balhar, J., Jak mluví vídeňští Češi, *NŘ* 78, 1995, 189–196; Balhar, J. – Kloferová, S. ad.: *U nás ve Vídni. Vídeňští Češi vzpomínají*, 1999; Bělič, J., Poznámky o češtině na Daruvarsku v Jugoslávii, *AUC-SlavPrag* 1, 1959, 59–75; Bicha, K. D.: *The Czechs in Oklahoma*, 1980; Brouček, S. ad. (eds.): *Češi v cizině* 9, 1996; Čapek, T.: *Padesát let českého tisku v Americe*, 1911; Čapek, T.: *The Czechs (Bohemians) in America*, 1920; *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; Duben, V. N.: *Czech and Slovak periodical press outside Czechoslovakia*, 1926; Eckert, E. (ed.): *Varieties of Czech: Studies in Czech sociolinguistics*, 1993; Gellner, J. – Smerek, J.: *The Czechs and Slovaks in Canada*, 1968; Glettler, M.: *Böhmisches Wien*, 1985; Hammerová, L. B. – Ripka, I.: *Jazykové prejavy amerických Slovákov*, 1994; Henzelová, V. M., Slavic languages in the new environment, in: Ferguson, C. A. – Heath, S. B. (eds.), *Language in the USA*, 1981, 293–321; Henzelova, V. M., Kultivování češtiny v USA, in: Jančáková, J. ad. (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, 1995, 329–332; Jančák, P., Čeština v Ivanově Sele v Jugoslávii, *SaS* 32, 1971, 241–257; Jančák, P., Přizpůsobivost češtiny v srbocharvátském prostředí, *Sl* 42, 1973, 329–346; Jančák, P.: O českých nářečích na Daruvarsku (o monografii D. Mirkoviće Govori Čeha u Slavoniji), *SaS* 34, 1973, 309–319; Lorenzová, H. (ed.): Kultura českých enkláv ve světě, *Estetika* 36, 1–3, 1999; Kloferová, S., Jak dnes mluví mladí vídeňští Češi 1, 2, *NŘ* 81, 1998, 61–72, 169–178; Kochis, B., Czech in Nebraska, in: Schach, P. (ed.), *Languages in conflict*, 1980, 111–118; Kučera, K.: *Český jazyk v USA*, 1990; Mencken, H. L.: *The American language*, 1960; Mirković, D.: *Govori Čeha u Slavoniji*, 1968; Pospíšilová, J. (ed.): *Život a kultura etnických minorit a malých sociálních skupin / Das Leben und die Kultur der ethnischen Minderheiten und kleiner Sozialgruppen*, 1996; Rouček, J. S.: *The Czechs and Slovaks in America*, 1967; Siatkowski, J.: *Dialekt czeski okolic Kudowy* 1, 2, 1962; Šipková, M., O jazyce čechoamerického týdeníku Našinec, *NŘ* 84, 2001, 192–198; Utěšený, S., O jazyce českých osad na jihu rumunského Banátu, *Český lid* 49, 1962, 201–209; Utěšený, S., O posrbšťování kruščické češtiny v jugoslávském Banátě, *NŘ* 53, 1970, 138–145; Vojtová, J., Jak dnes píší vídeňští Češi, *NŘ* 80, 1997, 123–128; Vorač, J. – Jančák, P., K dnešnímu stavu nářečí střelínských Čechů v Polsku, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 599–604.

JB, SK, MŠ

ENTAILMENT

Typ ↑logického vyplývání, jehož předpokladem je znalost ↑lexikálního významu jaz. výrazů; proto se někdy mluví i o sémantické implikaci (Chierchia-McConnell-Ginet, 1990): „Z *p* vyplývá *q*, jestliže $p \wedge \neg q$ je kontradiktorické“, tedy jestliže *q* je nutnou podmínkou *p*. Jinak řečeno: „v každé situaci, v níž je *p* pravda, musí být *q* pravda a v každé situaci, v níž je *q* nepravda, nemůže být *p* pravda“. Příklad: z věty (1) *Tom je mladší syn* (*p*) vyplývá (entails) (2) *Tom má staršího bratra*, (3) *Tom má bratra* (*q*), ale nevyplývá z ní (4) *Tom má sestru*. V lingvistice představuje **e.** spolu s ↑presupozicemi nejvážnější kandidáty procedury umožňující rekonstruovat nevyjádřenou, ale vyrozumívanou část významu určité jaz. struktury; tyto procedury jsou (podle názoru mnoha lingvistů) startovány jaz. výrazy. Naproti tomu ↑konverzační implikatury umožňují vinterpretovat do jaz. struktury význam, který není součástí významu jaz. výrazu, ale který se nabízí při užitích jaz. výrazů v určitých komunikačních situacích, aby jaz. jednání realizované daným jaz. výrazem mohlo být pokládáno za probíhající v souladu s ↑kooperačním principem; jsou startovány dodržováním ↑konverzačních maxim, n. jejich zdánlivým porušením. Přitom některé presupozice jsou dnes stále častěji pokládány spíše za typ konverzační implikatury, tedy za jev pragmatický. Též ↑sugerovaný závěr. – Jiného druhu jsou rekonstrukce lexikálně nevyjádřených složek jaz. struktury typu ↑elipsa, ↑gapping, prázdné kategorie (empty categories) ↑PRO a ↑Pro; jiný mechanismus vinterpretování nevyjádřených významů je na principu ↑inference.

Lit.: Chierchia, G. – McConnell-Ginet, S.: *Meaning and grammar*, 1990; ↑logické vyplývání.

PK

EPENTEZE

Vkládání hlásek do (etymologicky) původní hláskové skupiny. Často jde o „vložení“ pouze ze synchronního pohledu, vzniklé v důsledku jiného historického vývoje (např. ***čtení – četl***). **E.** se připomíná zejm. se zřetelem na podobu základního tvaru slova n. jeho kořene; v případech jako *lev – lva – lvíče*, *pes – psa – psí* v nepřímých pádech a odvozeninách se mluví o ↑elizi. V současné č. je běžné vkladné (epentetické) */e/* v gen. pl. subst. typu *břízka – bříz**e**k*, *deska – des**e**k*, n. při vokalizaci předložek a předpon končících souhláskou (*ode dveří*/*od dveří*, *odepřel*); souhrnný název pro *e*, které se v některých tvarech objevuje, zatímco v jiných není, je ↑pohyblivé *e*. – Na řečové úrovni se objevují vkladné vokály i v případech artikulačně náročných spojení, např. [*reti*] místo [*rti*] při zpěvu (tzv. ↑**anaptyxe**), při ↑hiátu se naopak mezi vokály v cizích slovech vkládá [*j*] ([*li:lije*], [*manijak*]). Ojediněle se vkládá konsonant do souhláskové skupiny (hyperkorektní, nespis. *současník* – [*součastňi:k*], *domácnost* – [*doma:**ct**nost*]; jde o proces protikladný nespis. ↑elizi typu *prázdná* – [*pra:**zd**na:*], nesp. [*pra:**z**na:*]). **E.** konsonantů též ↑praslovanština. Typem **e.** je ↑proteze.

Lit.: ↑fonetika, ↑ortoepie.

MK

EPITETON (přívlastek básnický)

V antické rétorice a v poetice ↑tropus, který ve formě adj. atributu výslovně pojmenovává vlastnost, s níž se referent určovaného subst. běžně spojuje (epitheton constans, **e.** stálé), n. přisuzuje referentu subst. neobvyklou vlastnost, někdy citově prožívanou (epitheton ornans, **e.** zdobné). Významnou úlohu mělo v č. lit. **e.** constans v poezii, která se inspirovala poezií lidovou (např. ***bílá** ňadra*, ***širé** pole*, ***černá** noc*, ***sivý** holub*), jedním z hlavních prostředků ↑aktualizace textu se však stává metaforizované **e.** ornans, a to především v poezii n. lyrizované próze: *Jen ještě tiše šelestící krysy / tu budí stíny / slov **dávno zemřelých**, / **pokoutních, snubných**, / slov **čepovaných z žump*** (Mikulášek); … ***žluté** korunky pryskyřníků*; *temně modré číšky **pyskatých** zběhovců*; ***filigránští** konipasi* (Tomeček).

Lit.: Bečka, J. V., Sloňová platnost přídavného jména, *AUPO-Ph* 1, 1960, 5–32; Hrabák, J.: *Poetika*, 1977, 118–122; Sedlák, J. V., Epitheton u Petra Bezruče, *NŘ* 17, 129–134, 178–184; *SrSČ*, 1997, 238–239; Vysoký, Z. K., Epitheton v lyrice Horatiově, *LF* 62, 1935, 401–427; Žirmunskij, V. M., K voprosu ob epitete, in: *Pamjati P. N. Sakulina*, 1931, 75–82.

MJ

EPONYM

Vlastní jméno osoby, které slouží jako východisko pro pojmenování jiné osoby, rodu, rodiny, místa, věci atd.: ***Přemysl** > Přemyslovci*, ***Karel** > Karlov*.

Lit.: *OSTSO*, 1983, 131; *TSO*, 1973, 79.

JP

ETNOGRAFIE KOMUNIKACE

Jedna z disciplín ↑sociolingvistiky, resp. lingvistické antropologie, popisující předpoklady a fungování jaz. interakce v jistém kulturním a společenském kontextu, resp. pravidla interakce jistého jaz. společenství např. v kontrastu k jiným společenstvím. Předmětem **e.k.** jsou jak aspekty komunikace, zachycené ↑komunikačním modelem, a jejich vzájemný vztah, tak i specifická pravidla navazování a ukončování komunikace (pozdravy, představování...), střídání komunikační aktivity, ↑tabu, postoj k mlčení, vymezení komunikační role vzhledem na věk, pohlaví, etnickou příslušnost, příbuzenský vztah, společenské postavení apod., pojetí jednotlivých žánrů, témata a formy fatické komunikace (↑funkce jazyka) apod. Pravidla interakce se mohou mezi mluvčími jednoho jaz. lišit, jsou-li jeho mluvčí příslušníky různých kultur (JAR × USA, Španělsko × státy Jižní Ameriky apod.).

Lit.: Budil, I. T.: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, 1995; Gumperz, J. J. – Hymes, D. H.: *Directions in sociolinguistics: the ethnography of communication*, 1972; Hlavsová, J., Konflikt jako forma kontaktu, *SaS* 52, 1991, 256–263; Hlavsová, J., Jazyk a kultura, in: *Přednášky XXXII. běhu LŠSS*, 1992, 9–18; Hymes, D. H., Ethnography of speaking, in: Gladwin, T. – Sturtevant, W. C. (eds.), *Anthropology and human behavior*, 1962, 55–83; Salzmann, Z.: *Jazyk, kultura a společnost*, 1996; Švejcer, A. D. – Nikolskij, L. B.: *Úvod do sociolingvistiky*, 1983; Vrhel, F.: *Základy etnolingvistiky*, 1981; Zima, P., Jazyk a kultura, *SaS* 39, 1978, 338–340.

MN

ETNOLEKT

↑Varieta jaz., jejíž specifika jsou výsledkem působení původního jaz. etnické skupiny n. menšiny, která je nositelkou této variety a již lze na základě těchto specifik identifikovat, na přijímaný jazyk. **E.** se utváří v bilingvní n. multilingvní jaz. situaci, v níž zpravidla menšina přijímá jaz. většiny, při čemž dochází k přenosu výslovnostních a gramatických pravidel a lexikálních jednotek původního jaz. a tím k proměně struktury jaz. přijatého. **E.** se podle sociálních podmínek udržuje i po více generací, bývá provázen částečnou n. úplnou ztrátou původního jaz.; ↑zánik jazyka. **E.** může mít v jaz. společenství negativní konotace, které hendikepují jeho nositele. V č. zemích v 19. stol. např. židovský **e.** němčiny (Mauscheldeutsch), po r. 1945 romský **e.** češtiny. Specifika **e.** jsou vnějškově obdobou deformací jaz., osvojovaného jako jaz. cizí (↑xenismy). Stylizovány se **e.** i xenismy objevují v beletrii, někdy i v publicistice.

Lit.: Hübschmannová, M., K jazykové situaci Romů v ČSSR, *SaS* 37, 1976, 328–336; Moser, W.: *Xenismen. Die Nachahmung fremder Sprachen*, 1996; Trost, P.: *Studie o jazycích a literatuře*, 1995.

MN

ETNOMETODOLOGIE

Původem radikální varianta americké sociologie z první pol. 60. let 20. stol. Studuje produkci, resp. reprodukci sociální skutečnosti v každodenním životě, a to se zřetelem k metodám, které členové příslušného kulturního společenství při produkování sociální skutečnosti a jejího řádu používají. Složený výraz **e.** naznačuje, že jde v této výzkumné oblasti jednak o metody či postupy zvládání každodenních záležitostí, jednak o to, že tyto metody jsou vlastní všem členům příslušného společenství, resp. etnika – nejde tedy o metody ve smyslu vědeckých metod. V rámci **e.** se vyvinula ↑konverzační analýza, která se zabývá tím, jaké metody užívají mluvčí při produkci a interpretaci různých aspektů běžných rozhovorů.

Lit.: Heritage, J.: *Garfinkel and ethnomethodology*, 1984; Psathas, G.: *Conversation analysis: The study of talk-in-interaction*, 1995.

JN

ETYMOLOGIE

1. Diachronní jazykovědná disciplína odhalující za použití speciálních vědeckých metod a jejich kombinací původ slov, tj. jejich vznik a vývoj jak po stránce tvarové, tak po stránce významové; srovnáním fonologické, morfologické a slovotvorné podoby daného slova se stavem příbuzných slov v jiných jaz. téže ↑jazykové rodiny v jejich různých vývojových etapách s přihlédnutím k příslušným zákonům a pravidlům jaz. vývoje (↑metoda historickosrovnávací) a zároveň s uplatněním znalostí starých reálií, tj. poznatků z jiných vědních oborů, např. z archeologie, přírodních věd, etnografie aj. (↑metoda Wörter und Sachen), a s přihlédnutím k procesům souvisejícím se společenským fungováním jaz., k procesům jaz. kontaktů ap., rekonstruuje předhistorický stav určité jaz. rodiny, resp. předhistorickou, prajazykovou podobu daného slova a vysvětluje jeho významový vývoj. Např. pův. význam č. slova *dítě* lze objasnit teprve tehdy, zařadí-li se do širších lexikálních souvislostí. Výchozím psl. útvarem pro toto obecně slovanské slovo bylo kolektivum *⁺dětь* (dosvědčeno v jsl. jaz.), které bylo ještě v psl. změněno na plurál *děti*. K němu byl přitvořen sg. *dětę* koncovým *ę* podle slovotvorného typu označujícího jména mláďat. Kořen *dě-* (ie. *⁺dhē-*) je obsažen v řadě ie. slov s významem ‚sát'. Od téhož kořene je odvozeno i sl. *dojiti*, které znamenalo nejen ‚odebírat mléko', ale i ‚nechat sát mléko', ‚kojit'. Pův. význam č. slova *dítě*, psl. *dětę* tedy byl ‚mládě, které saje mateřské mléko', ‚kojenec'. – Důležitou oporou při rekonstrukci pův. významu slova je princip sémantických paralel, tj. metoda hledání analogického sémantického vztahu v jiných jaz., který pak slouží jako podpora sémantického vývoje slova n. slovní rodiny, jež je předmětem etymol. analýzy. Např. analogický významový vztah ‚dobytek – peníze', jaký je mezi č. a obecně sl. subst. *skot* ‚hovězí dobytek' a příbuznými slovy v germ. jazycích, jako sthn. *skaz* ‚peníze, majetek', gót. *skatto* ‚peníz', něm. *Schatz* ‚poklad' aj. (význam ‚dobytek' je doložen jen ve stfríz. *skett* vedle význ. ‚peníze'), lze najít v lat. *pecus* ‚dobytek' a *pecunia* ‚peníze', angl. *fee* ‚odměna' a stangl. *fech* ‚skot' n. stsl. *nuta* ‚skot' a lit. *nauda* ‚užitek, majetek' a lot. *naûda* ‚peníze'. Ve všech případech jde nepochybně o jaz. vyjádření starobylých sociálních poměrů, kdy dobytek byl nejen majetkem, ale zároveň i platidlem. – Cílem **e.** je tedy rekonstrukce původní formy daného slova v příslušném prajazyce dané jaz. rodiny (u č. slov je tímto prajazykem ↑praslovanština), jeho přiřazení k příslušnému rekonstruovanému ↑kořeni (u č. slov ie. kořeni), popsání pův. motivace jeho tvoření a původního, tj. etymologického významu jeho morfémů (↑etymon). U slov etymologicky izolovaných, značkových, se touto etymologickou analýzou odhalí jaz. procesy, které způsobily ztrátu etymologické průhlednosti daného slova, jeho ↑deetymologizaci. Např. č. slovo *duha*, pro dnešního mluvčího ↑slovo značkové, bez zjevných lexikálních souvislostí, je slovo obecně sl. (srov. např. b. *дъга*, mk. *дага*, sln. *dóga*, slk. *dúha*, p. *dęga*, r. *дуга* aj.), ve všech sl. jaz. je toto slovo pojmenováním pro ‚duhu' a dále pro různé předměty a jevy ve tvaru oblouku, jako např. ‚dřevěný oblouk nad hlavou koně u koňského postroje' (vsl.), ‚sloj' (mk.), ‚zakřivená linie ve stavitelství' ap. Posouzením hláskových responzí v nesl. jaz. lze dospět k závěru, že nejbližšími příbuznými těchto sl. slov, jejichž psl. východisko se rekonstruuje jako *⁺dǫga*, jsou balt. slova, a to např. lit. *dangùs* ‚nebe, tj. nebeská klenba', lot. *dañdzis* ‚obvodový věnec u dřevěných kol vozu', stprus. *dangus* ‚nebe; patro v ústech'. Ie. kořen má rekonstruovanou podobu *⁺dhengh-* a předpokládaný význam ‚tlačit, křivit, ohýbat ap.'. Významy u sl. a balt. slov jsou tedy reflexem procesu ohýbání, křivení, u dalších předpokládaných příbuzných je tomu podobně např. u stsas. *dung* ‚vězení', kdežto u příbuzného stir. slovesa *dingim* je jeho význam ‚utlačuji' metonymickou obměnou významu výchozího. – **E.** je jeden z nejstarších lingvistických oborů. Její počátky nacházíme už v ř. antice a ve starověké Indii. Pův. cílem **e.** bylo podle představ starých Řeků zjišťování „pravého" (ř. ἐτυμός ‚pravý, správný, pravdivý') významu slov, vztahu slov k jimi pojmenovávaným vě-

cem. Zákl. dílem ř. antického učení o **e.** byl Platonův dialog *Kratylos*, z něhož vycházely všechny další etymol. práce evropské antiky a jejím prostřednictvím i evropského středověku. Vesměs ovšem tyto práce nepřesáhly hranice pouhých jaz. spekulací. Vlastní etymol. bádání začíná až počátkem 19. stol., kdy evropská jazykověda vytvořila historicko-srovnávací metodu a objevila staré příbuzenské svazky jaz. ie. (zasloužili se o to zejména Bopp a Pott). K výrazným posunům ve vnitřním vývoji **e.** samé, v proměnách jejích metod a stanovení jejích cílů docházelo pak od sklonku 19. stol., vznikla ↑teorie vlnová, vyvinula se ↑metoda Wörter und Sachen, byly objeveny staré ie. jaz. tocharský a hetitský, vznikla laryngální teorie (↑jazyky indoevropské), různé teorie o ie. ↑kořeni atd. – Počátky etymol. bádání v č. zemích sahají až do předhumanistického období. **E.** se v té době vyvíjela ne jako disciplína jazykovědná, nýbrž spíše jako specifický útvar literární. Předmětem zájmu byl převážně jaz. materiál lat., zčásti i ř., z domácích slov pak zejm. vlastní jména. Primitivní výklady těchto slov, jakési lidové etymologie (↑etymologie lidová), byly ve formě tzv. ↑etymologických (genetických) legend často součástí historických próz, kronik ap. Jistý posun v nazírání na jaz. s důsledky pro **e.** přineslo období renesance a humanismu. Pro toto období je charakteristická lexikografická činnost, objevuje se nový typ slovníků, etymologický slovník (↑slovník etymologický), a běžnou součástí č. humanistických gramatik jsou oddíly zvané *Etymologia*, jež však byly obvykle uspořádaným souhrnem pravopisných pravidel a stylistických rad (srov. první č. gramatiku Optáta, Gzella a Philomatesa *Grammatika česká* (1533), jež obsahovala dvě části, tzv. ortografii a etymologii); ↑gramatiky češtiny, ↑čeština humanistická. První pokus o etymol. výklad č. slov byl uskutečněn v roce 1587 Matoušem Benešovským, zvaným Philonomus, v *Knížce slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž jaký jejich jest rozum*. K významným počinům mj. i na poli **e.** patří i lexikografická díla Zikmunda Hrubého z Jelení zvaného Gelenius, V. J. Rosy a J. Á. Komenského. Skutečný teoreticky ucelený počátek č., resp. československého a vůbec světového bádání o sl. etymologii představuje spis J. Dobrovského *Entwurf zu einem allgemeinen Etymologicon der slavischen Sprachen* (1813), v němž autor za východisko etymol. výzkumu pokládá, řečeno dnešní terminologií, morfematickou analýzu slov. Největšího rozmachu, ale zároveň i roztříštěnosti dosáhla č. **e.** v období mladogramatické školy a jejích žáků na přelomu 19. a 20. stol., kdy vznikla celá řada dílčích lex., zčásti i etymologických výkladů. Další vývoj české **e.** významně ovlivnil Zubatý, na něhož navazovalo etymol. bádání ve 20. stol. a jeho představitelé, jako Šmilauer, Janko, Kořínek, Holub, Kopečný, Machek ad. V současné době je jediným pracovištěm v České republice systematicky se zabývajícím **e.** Etymologické oddělení Ústavu pro jazyk český v Brně, u jehož počátků stál v 50. letech právě Machek a po něm Kopečný.

2. Zkrácený název pro etymologický výklad jednoho určitého slova (např. **e.** slova *duha*).

Lit.: Abajev, V. I., O principach etimologičeskogo slovarja, *VJa* 5, 1952, 56–69; Brucker, Ch.: *L'étymologie*, 1988; *Etimologija. Issledovanija po russkomu i drugim jazykam* (spec. časopis věnovaný (nejen slovanské) etymologii), 1963n; Guiraud, P.: *L'étymologie*, 1964; Havlová, E., K metodám etymologické praxe, *Sl* 52, 1983, 7–12; Havlová, E., Význam sémaziologie pro etymologický výzkum, *LF* 102, 1979, 182–184; Pfister, M.: *Einführung in die romanische Etymologie*, 1980; Pisani, V.: *L'etimologia. Storia, questioni, metodo*, 1967; Sanders, W., Grundzüge und Wandlungen der Etymologie, *Wirkendes Wort, Deutsches Sprachschaffen in Lehre und Leben* 17, 1967, 361–384; Seebold, E.: *Etymologie. Eine Einführung am Beispiel der deutschen Sprache*, 1981; Schmitt, R. (ed.): *Etymologie*, 1977; Schuster-Šewc, H., Standort und Problematik der etymologischen Forschung, in: *Probleme der strukturellen Grammatik und Semantik*, 1968, 223–241; Schuster-Šewc, H., Modellierung semantischer Prozesse und Etymologie, in: *Slawische Wortstudien. Sammelband des internationalen Symposiums zur etymologischen und historischen Erforschung des slawischen Wortschatzes*, 1972, 12–19; Šlosar, D. – Večerka, R.: *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*, 1979; Trier, J.: *Wege der Etymologie*, 1981; Trubačev, O. N., Zametki po etimologii i sravniteľnoj grammatike, *Etim 1970*, 1972, 3–20; *ÚE*, 1981.

HK

ETYMOLOGIE LIDOVÁ

Mylné, zpravidla nahodilé spojování slova etymologicky neprůhledného se slovem formálně n. významově podobným, geneticky však odlišným. Termín **l.e.** do lingvistiky zavedl E. Förstemann r. 1852; užívá se i jiných termínů, např. naivní etymologie, falešná etymologie, mylná etymologie, lichá etymologie, pseudoetymologie, etymologická reinterpretace, lexikální asimilace, foneticko-sémantická asimilace aj. Polská jazykověda zavedla místo **l.e.** termín paronymická atrakce a rozlišila její typy: (1) asonance, tj. změna na základě pouze vnější podobnosti, bez sém. souvislostí: p. lid. *pański Pilat*, tedy ‚panský' místo ‚pontský', (2) arradikace, tj. přiřazení k nějakému bohatěji doloženému kořeni na základě ↑paronymie i nové sém. interpretace: č. církv. *rozhřešit*, patřící k č. *řešit*, jež bylo sekundárně přikloněno k *hřích*, *hřešit*, a (3) adideace, tj. nová interpretace na základě sémantických vztahů: č. *panický strach*, patřící k *panika*, jež je mylně vztahováno k *panic*. Podle jiné klasifikace se **l.e.** dělí na úplnou (č. lid. *zdrava* místo *strava* podle *zdravý*) a částečnou (r. lid. *гульвар* místo *бульвар* dle *гулять* ‚procházet se'). – **L.e.** podléhají slova domácí (zvl. izolovaná), zejm. však přejatá slova, která si jaz. povědomí přiřazuje k slovům domácím podobně znějícím: např. č. *hřbitov*, stč. pův. *břítov* ze staroněm. *frīdhof* (také to je výsledkem **l.e.**), vzniklo přikloněním k *pohřeb*, *pohřbít*; č. *procesí* (z lat. *processio*) se v dial. někde přiklonilo k *cesta* (srov. doudlebské *procestí*), jinde k *prosit* (srov. chod. *prosecí*), č. *barvínek* (přes něm. *Beerwinck* z lat. *pervinca*) přikloněním k *barva*, č. *máry* (stč. *páry*) z něm. *Bahre* ‚nosítka' podle *mřít* aj. Vznik **l.e.** může být jednak bezděčný, spontánní, jednak úmyslný; toho se pak užívá jakožto specifického stylistického prostředku, srov. č. lid. *protistudka* místo *prostitutka*, případně pro ↑slovní hříčky, kouzlení se slovy, srov. č. (u J. Suchého) *vyvrholka*. Etymologie zkoumá zejm. ty případy **l.e.**, kdy slovo takto vzniklé vytlačilo pův. výraz a stalo se jediným reprezentantem příslušného významu. Např. č. *provaz*, pův. stč. *povraz* (< psl. **po-vorzъ* < **vьrzǫ*, *verzti* ‚vázat'), vzniklo **l.e.**, při-

kloněním k *vázat*, n. č. *velbloud* (z gót. *ulbandus* ‚slon') bylo **l.e.** přikloněno k *velьjь* ‚velký' a *blǫditi* ‚bloudit'. Vedle vlastních jazykově tvůrčích postupů se k **l.e.** přiřazuje i tzv. **bakalářská etymologie**, podávající nesprávné, rádoby učené etymologické výklady slov diletantsky, bez potřebné metodologické výzbroje. Bakalářské etymologie se objevují ještě i dnes, ale zejm. se tímto způsobem etymologizovalo přes celý starověk i středověk až do začátku 19. stol., do vzniku etymologie jakožto vědecké jazykovědné disciplíny; např. Hus vysvětloval stč. [*svadba*] ze *sva dva* „jsme dva", Blahoslav odvozoval č. *kostel* z *kostí popel* aj. Ve starověku a středověku se takovým způsobem objasňoval původ některých ↑antroponym n. ↑toponym, což často vedlo ke vzniku **etymologických legend** a mýtů, např. *Olomučany*, v nář. s protetickým *h-* (↑proteze) *Holomučane*, **l.e.** jako „holá Mučena" a k němu se vážící etymologická legenda o manželce majitele panství, kterou její muž nahou vyhnal a jinak mučil. Jiná **l.e.** vypráví o drvoštěpech přišlých z Olomouce, n. o místě, na němž se jedí „holé múcně" (= samá prosná jídla) (v. MJMS).

Lit.: Cienkowski, W.: *Teoria etymologii ludowej*, 1972; Kořínek, J. M., Poznámky k metodice etymologisování, *SaS* 2, 1936, 78–83; Pfister, M.: *Einführung in die romanische Etymologie*, 1980; Tolstoj, N. I.: *Jazyk i narodnaja kuľtura (Očerki po slavjanskoj mifologii i etnolingvistike)*, 1995 (kap. Narodnaja etimologija i etimologičeskaja magija, 317–332); Trávníček, F.: *Historická mluvnice československá*, 1935; Zubatý, J., J. Černý: Příspěvky k české etymologii lidové, (rec.) *LF* 21, 1894, 145–155.

IJ

ETYMON

U starých Řeků základní, „pravý" (ř. ἐτυμός „pravý, správný, pravdivý") význam slova. V dnešní srovnávací jazykovědě název pro prvotní, rekonstruovanou formu ↑lexému a jeho původní, etymologický význam. Např. **e.** č. a obecně sl. slova *plakat*, stejně jako příbuzných ř. πλήσσω ‚biji, tluču', lat. *plangere* ‚bít se v prsa', *planctus* ‚pláč', gót. *flōkan* ‚oplakávat' aj., je ie. kořen *⁺plāk-/⁺plāg-* s prvotním významem ‚bít, tlouci', přičemž význam ‚plakat' se vyvinul z pův. významu ‚bít se v prsa na znamení smutku'.

Lit.: ↑etymologie, ↑etymologický slovník.

HK

EUFEMISMUS (meliorativum)

Pojmenování (slovo, výraz) nahrazující tabuizovaný (↑tabu) či v dané situaci nevhodný výraz, jehož negativně pociťovaný obsah se snaží zmírnit, eventuálně zastřít záměnou ↑konotací, např. *sociálně slabý* místo *chudý*, *plnoštíhlá* místo *tlustá*. Lexikalizované **e.** ztrácejí časem svou působnost a bývají nahrazovány **e.** novými (srov. množství **e.** vytlačujících slovo *záchod*, které je původně též **e.**). – K nejčastějším oblastem eufemizace patří označování některých fyziologických procesů a stavů (*vykonávat přirozenou potřebu, být v jiném stavu*), částí těla (*zadní část těla, nádobíčko*), milostného vztahu, sexu (*mít poměr, fyzická láska*), smrti, pohřbu (*ukončit životní pouť, poslední rozloučení*), fyzických a psychických nedostatků (*být při těle, nemít to v hlavě v pořádku*), opilosti (*být v náladě, mít opičku*) ad. Ve sféře společenské se připojují např. **e.** týkající se společensky škodlivé činnosti (*zadržení pachatele, nápravné zařízení*), některých méně prestižních profesí (*pomocnice v domácnosti, operátorka strojového dojení*) apod. Zvláštní oblastí je eufemizace v politickém životě, např. v diplomacii (*rozvojová země, odsun Němců*), časté jsou **e.** zastírající podstatu vojenských akcí (*stabilizační síly, bratrská pomoc*), nepopulárních činů vlády a vládních orgánů (*zavedení pořádku, úprava cen*), zmírňující problematiku etnických vztahů (*občan romské národnosti*) apod. (Na obdobné manipulaci s konotacemi jako **e.** jsou založeny též reklamní názvy výrobků, srov. *Diplomat* – značka mýdla, *Favorit* – značka automobilu apod.) – K prostředkům eufemizace patří: ↑metafora (*čokoládová dívka* místo *dívka tmavé pleti*), ↑metonymie (*jít se upravit* místo *jít na záchod*), cizí slova (*korpulentní* místo *tlustý*), ↑deminutiva (*mrtvička* místo *mrtvice*), výrazy vyjadřující menší míru jevu (*nedoslýchavý* místo *hluchý*), výrazy s tzv. „difuzní sémantikou"; srov. Krysin, 1994 (*někteří lidé, určitá místa*), ↑elativ (*starší pán* místo *starý pán*), ↑litotes (*nehezký* místo *ošklivý*), ↑apoziopeze či ↑elipsa, v grafice značená vytečkováním (*Běž do...*) aj. – Společensky korektní mluvou se zabývá řada vážně i nevážně míněných praktických příruček; z těch druhých např. Kamenická ad., 1994 (návrhy **e.**: *dermatologicky svébytný* místo *poďobaný*; *neunáhlený* místo *pomalý*; *alternativně inteligentní* místo *blbý*). – Protipólem **e.** je ↑dysfemismus, zesilující, zhrubělý (příp. vulgární) výraz nahrazující neutrální pojmenování (*chcípnout* místo *zemřít*). Též ↑eufemické vlastní jméno.

Lit.: Beard, H. – Cerf, Ch.: *The official politically correct dictionary and handbook*, 1994; Kamenická, R. ad.: *Společensky nezávadná mluva. Praktická slovníková příručka*, 1994 (meoprint); Krysin, L. P., Evfemizmy v sovremennoj russkoj reči, *Russistik* 1–2 (11–12), 1994, 28–49; Leinfellner, E.: *Euphemismus in der politischen Sprache*, 1971; Sabová, J.: *Evfemizmy v rečevom akte i ich klassifikacija*, 1997 (dipl. práce FF MU v Brně).

ZH

EUFONIE (zvukosled, libozvučnost)

Zvuková skladba slova n. většího celku, která je vnímatelem hodnocena jako znějící příjemně. V uměleckém díle **e.** doplňuje a umocňuje věcnou a estetickou informaci tvořenou jinými složkami textu, ojediněle může být sama cílem tvorby. Je založena na kumulaci hlásek n. slabik (zvukomalba / **asonance** = kumulace vokalických elementů, **konsonance** = kumulace konsonantů), na jejich opakování v podobě rýmu, na střídání přízvučných a nepřízvučných slabik v metru verše, na proměnách dynamiky a melodie jednotlivých veršů n. výpovědí prozaického textu. Není tedy uložena v izolovaném zvuku řeči, ale ve způsobu jeho užívání. **E.** se více uplatní při zvukové realizaci textu, při četbě ji částečně zastírá pravopis. V běžné řeči je **e.** možná, cílem produktora komunikátu však není. **E.** využívají některé rétorické ↑figury. Hodnocení určité hlásky n. seskupení hlásek jako **e.** je dosti subjektivní, i když zobecněním můžeme dojít k představě o tom, které hlásky mohou k **e.** přispívat. Jsou to především ↑vokály a ↑sonory (srov. *a na topole podle skal / zelený mu-*

žík zatleskal), za **e.** se pak pokládá jaz., v jehož textech mají vysoký podíl (v č. 41,3% vokálů a 22,3% sonor). – V širším smyslu lze pojem **e.** vztáhnout na všechny případy, kdy je zvuk řeči pro vnímatele zdrojem estetického vnímání. Pak by do ní bylo vhodné zahrnout i **kakofonii**, záměrné n. nezáměrné seskupení slabik, které mohou být vnímány nelibě (*nesnese se se sestrou*). I zdánlivé kakofonie mohou být záměrně využity s estetizujícím záměrem: *Krkavec Rall / umár umár / kdo mu co dal / zmar zmar dar dar / musel si brát / co nechal kat / dar dar zmar zmar / umár* (Ch. Morgenstern, překlad J. Hiršal).

Lit.: Hrabák, J.: *Úvod do teorie verše*, 1970; Jiráček, P., Prožitek zvuku a český verš, *SaS* 53, 1992, 161–170.

MK

EVALUATIVNOST

Sémantická a pragmatická složka subjektivního hodnocení a hodnotícího ↑postoje mluvčího, doprovázející zpravidla složku kognitivní, srov. *pes* × ***psisko***, *manželka* × ***stará*** (v jaz. existují i lexikální prostředky obsahující hodnocení v složce kognitivní, srov. *nenávidět*, *milý* apod.). **E.** je primárně záležitostí užívání jaz., tedy pragmatiky (srov. možnou reinterpretaci relačního adj. v hodnotící: *ty hodinky jsou* ***švýcarské***), může však být i lexikalizovaná (srov. tzv. inherentní a adherentní expresivitu, ↑expresivum). Lexém s hodnotící příznakovostí se nazývá **evaluativum**. Evaluace je zpravidla jen bipolární typu **dobrý – špatný** a lze ji členit podle protikladu **absolutní – relativní**. Zatímco evaluace absolutní je věcí obecně přijímané axiologie, evaluace relativní je nepřímá a daná (např. v ↑přirovnáních) existencí momentálně přijímaného modelu a prototypu (*má hlad jako vlk*). – Jako potencialita je **e.** přítomná např. u většiny výrazů ve ↑frazeologii a idiomatice. Též ↑evaluační postoj, ↑evaluační částice, ↑evaluační predikátor.

FČ, ZH

EXONYMUM

Domácí podoba cizího ↑toponyma pro objekt ležící mimo území vlastního domácího jaz.: č. *Řezno*, *Mnichov*, *Řím* místo něm. *Regensburg*, *München*, it. *Roma*. Opakem je **endonymum**, původní podoba cizího toponyma (*München* atd.).

Lit.: Forstinger, R., Exonyma, jejich vznik a zanikání, *ZMK* 21, 1980, 247–256; Harvalík, M., Vývojové etapy a současný stav české exonymie, *NŘ* 81, 1998, 240–244; Olivová-Nezbedová, L., Pomístní jména v Čechách vzniklá z českých exonym pro biblická zeměpisná jména, *NŘ* 82, 1999, 16–24; *OSTSO*, 1983, 281; Šrámek, R., Cizí místní jména v češtině, in: Daneš, F. ad., *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 280–286.

JP

EXPLETIVUM

1. V TGG (zvl. Chomského školy) nereferenční zájmeno v pozici strukturního podmětu (*It rains*; *Es regnet*); v č. je to „pro" (tzv. malé pro); ↑věta jednočlenná.

2. V rétorice sémanticky vyprázdněné výrazy, které překlenují pauzy tam, kde mluvčí promýšlí a formuluje odpověď, vyjadřují trvání kontaktu s partnerem apod.: *No, **tož** on **teda** **hm** ten Petr **hm** zklamal*; ↑zvuk hezitační.

PK

EXPLICITNOST A IMPLICITNOST VYJADŘOVÁNÍ

Konkurenční vztah (↑konkurence) mezi výslovným vyjádřením určitých významů a vyjádřením, z něhož musí být dané významy vyvozovány (↑inference) na základě jaz. a věcných znalostí vnímatele a jeho interpretační aktivity. Na důležitost dané problematiky upozornil Hausenblas (1972). Vztah **e.v.** a **i.v.** se projevuje v oblasti pojmenování, syntaxe i celkové sémantické výstavby výpovědi. – (a) V oblasti **pojmenování** (jednoslovných a víceslovných) jde o to, jaké množství podstatných rysů předmětu postihují (*dřevorubec* je explicitnější než *dřevař*, podobně: *školní budova – škola*; *opatřovat známkami – známkovat*). Rys **i.** se zvýrazňuje při užití pojmenování významově nadřazeného (↑hyperonyma), např. výrazu *květina* pro označení růže, n. při užití pojmenování obrazného: *rodinné stříbro* místo *důležitý podnik s dlouhou tradicí*. (b) V **syntaxi** se konkurence **e.** a **i.v.** týká zvl. míry osvětlování vzájemných vztahů mezi větnými členy a větami prostřednictvím atributů, předložek, spojek apod.: *onemocnění způsobená obezitou – onemocnění z obezity*; *sbírka ve prospěch uprchlíků – sbírka pro uprchlíky*; *zavřeno z důvodu nemoci – zavřeno pro nemoc*; *nemohl přijet, protože se mu rozbilo auto – nemohl přijet, rozbilo se mu auto*. (c) V rámci **výpovědí a textů** vystupují na jedné straně významy explicitně vyjádřené, bezprostředně nesené uvedenými pojmenováními, na druhé straně významy, které vnímatel vyvozuje z věcně obsahových souvislostí, z kontextu a situace a na základě své celkové znalosti světa, ustálených vyjadřovacích zvyklostí, ↑idiolektu mluvčího ap. Např. z výpovědi *Je tu špatný vzduch* můžeme v určité situaci vyvodit implicitní výzvu „otevři okno" (↑konverzační implikatura; ↑realizace a indikace KF indirektní), výpověď *Letadlo zmizelo z obrazovek přístrojů* může nést implicitní význam „zřítilo se", resp. „bylo sestřeleno". – Podle převažujícího uplatnění **e.v.** nebo **i.v.** lze rozlišovat explicitní a implicitní styl. Požadavek **e.v.** je spojen zvl. s texty vědeckými, administrativními, se zákony a právními předpisy, naproti tomu v běžné komunikaci a v uměleckých textech zaujímá podstatné místo **i.v.**

Lit.: *ČS* 1992, 51–52, 217–224; Hausenblas, K., Explicitnost a implicitnost jazykového vyjadřování, *SaS* 33, 1972, 98–105; Jelínek, M., Konkurence mezi komunikací explicitní a implicitní, in: Gajda, S. ad. (eds.), *Kształcenie porozumiewania sie*, 1994, 17–24; *PMČ*, 1995, 744–752.

PM

EXPRESIVUM

Lexikální výrazový prostředek vyjadřující citový, hodnotící a volní vztah mluvčího ke sdělované skutečnosti. **Expresivita** se chápe jako pragmatická složka významu příslušného výrazového prostředku, daná postojem mluvčího; u konkrétních výrazových prostředků se může mluvit o existenci expr. příznaku. (Čermák (1997) vidí expresivitu vždy jen jako odchylku od očekávání, a to na ose syntagmatické i paradigmatické.) Příbuzným pojmem je **emocionálnost**, ta se však obvykle vztahuje jen k vyjádření pozitivních n. negativních emocí, a má tedy užší význam než expresivita. (Blízká je ↑**evaluativnost**.) – Spe-

ciální prostředky k vyjádření exprese nabízejí všechny základní jaz. roviny: hláskosloví, tvarosloví, syntax (včetně textové syntaxe) a lexikum (včetně frazeologie). Expr. charakter mají např. slova, v nichž se vyskytují některé méně časté hláskové skupiny (*bžuchnout*, *čmuchat*, *čvaňhat*, *hňup*); pomocí takovýchto hláskových skupin jsou utvářena tzv. eufonní a kakofonní slova (↑eufonie, ↑kakofonie). **E.** často vznikají prostředky slovotvornými (*lotr* × *lotras*, ***arcilotr***, *Prus* × *Prušák*, *vrah* × *vrahoun*); k těm patří i sufixy, jimiž se tvoří ↑hypokoristika, ↑deminutiva a ↑augmentativa, viz dále. – V rámci lexikálních **e.** se na základě různých kritérií zpravidla rozlišují: ↑vulgarismy (*bordel*, *kurevsky*, *nasrat*), depreciativa – slova hanlivá, znevažující (*cuchta*, *flákat se*, *pupkatý*), ↑eufemismy/meliorativa (*společensky unavený* místo *opilý*) a ↑dysfemismy/pejorativa (*zdechnout* místo *zemřít*, *žrát* místo *jíst* – obojí při použití o lidech), tzv. dětská slova (*bumbat*, *činaný*, *papu*), hypokoristika (*Hanička*, *Petříček*, *brácha*, *ségra*), deminutiva (*maličký*, *ručička*, *ťapkat*), augmentativa (*psisko*, *tlamajzna*, *ušiska*). Expresivitu v lexiku zpracoval podrobně Zima (1961). Lexikální **e.** člení na výrazy s expresivitou (1) inherentní, kterou můžeme u příslušného lexému identifikovat i bez znalosti kontextu (*hubeňour*, *spinkat*, *vyzunknout*); (2) adherentní, která se v určitém kontextu ustálila teprve postupně, rozčleněním a přenesením základního významu (například slovo *robota* je expr. ve významu „práce vůbec, zvláště nepříjemná, těžká" – SSJČ); oba výše uvedené typy expr. je možno ze synchronního hlediska považovat za stálé; (3) kontextovou, která se projeví při spojení výrazových prostředků patřících k různým stylovým oblastem a může se chápat jako jeden ze způsobů ↑aktualizace vyjádření (například v Poláčkově románu *Bylo nás pět* Čeněk Jirsák pokřikuje na cirkusáka: *„Troubo bengálská, pitomo núbijskej, blboune prvostřídní, slone senzační, votroku světovej, my jsme velectěné publikum, a žádní haranti, ty krajto tygrovitá, jaká nebyla dosud nikde k vidění!"*). – Expresivita není v principu vázána na spis./nespis. výrazových prostředků; lze uvést příklady **e.** spis. (*vléct* „s námahou nést") i nespis. (*bafnout* „popadnout"). Slova záporně zabarvená však často stojí mimo rámec spis. jaz. **E.** se mohou postupně neutralizovat: jak uvádí Němec (1997), např. výrazy jako *husita* n. *legionář* měly v době svého vzniku hanlivé zabarvení a neutrálními se staly teprve s odstupem času.

Lit.: Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda*, 1997; *Člex*, 1985; Machek, V.: *Studie o tvoření výrazů expresivních*, 1930; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1997; Němec, I., Od nelichotivého pojmenování k čestnému názvu, *NŘ* 80, 1997, 113–115; *PMČ*, 1996; *SČF* I, 1983–1994; *SSČ*, 1994; *SSJČ*, 1989²; Zima, J.: *Expresivita slova v současné češtině*, 1961.

MKř

EXTENZE

Pojem přejatý do lingvistiky z logiky. Původně rozsah pojmu či predikativního výrazu, tj. množina těch předmětů (↑referent), které (v aktuálním světě) pod tento pojem spadají, či o kterých je predikát pravdivý. V techničtějším smyslu iniciovaném zejm. Carnapem je to třída předmětů, které nějaký výraz označuje. Např. **e.** singulárního termínu je předmět, ke kterému tento termín referuje, a **e.** věty je její pravdivostní hodnota (pravdivost, n. nepravdivost). Extenzionální identita dvou slovních výrazů nastává tehdy, když se výrazy vztahují k témuž, tj. k stejné třídě předmětů v obou případech extenzionálně definované výčtem všech předmětů, na něž se výraz hodí, např. *Jitřenka / Večernice* (intenze je různá) s extenzí Venuše. – V lingvistice se s **e.** pracuje při popisu významu jaz. výrazů (lexikálních jednotek a frází jimi konstruovaných) a vět/výpovědí, např. v teorii ↑reference. Opak ↑intenze.

Lit.: Carnap, R.: *Meaning and necessity*, 1947; Materna, P.: *Svět pojmů a logika*, 1995; Peregrin, J.: *Úvod do teoretické sémantiky*, 1998; Sgall, P. ad.: *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*, 1986; Sgall, P. ad.: *Úvod do syntaxe a sémantiky*, 1986.

MN, JPe

F

FAKTOR STYLOTVORNÝ (faktor slohový)

Faktor v řečové komunikaci, který má vliv na výběr výrazových prostředků a na způsob jejich integrace do textu. **S.f.** lze zobecňovat a podle stupně generalizace umísťovat mezi pól nejnižšího zobecnění, blízký ke konkrétním faktorům ovlivňujícím ↑styl singulární, a pól nejzazšího zobecnění, které má ještě význam pro poznání ↑stylů obecných. Člení se na dvě skupiny: (1) ↑**s.f. objektivní, mimopersonální**, (2) ↑**s.f. subjektivní, personální**. Obecné styly, které vznikají působením těchto faktorů, nesou pak jejich označení. – (1) **S.f. objektivní** lze členit na faktory situační a funkční. Mezi oběma skupinami ani mezi jednotlivými faktory do nich patřícími nelze však vést pevné hranice a samy faktory se různě kombinují. (1a) **S.f. situační** jsou zejména tyto: (i) užití mluveného (fonického) n. psaného (grafického) kódu, popř. kombinace obou kódů; při ústní (mluvené) komunikaci možnost n. nemožnost přípravy na projev; (ii) přítomnost n. nepřítomnost adresáta; zaměření na jistý typ adresátů (např. na ženy n. muže, adolescenty n. dospělé, vzdělané n. nevzdělané adresáty aj.); (iii) monologický n. dialogický, popř. polylogický průběh komunikace; (iv) veřejné (zejm. oficiální) n. neveřejné (soukromé, familiární) prostředí, ráz projevu. Část stylistiků pokládá za objektivní faktor také téma a jeho pojetí (Minářová, 1997). (1b) **S.f. funkční** lze vymezovat různě (↑styl funkční). V úvahu lze brát např. tyto funkce: (i) fatická, kterou lze členit na konverzační a epistolární; (ii) věcně informační, k níž patří funkce: odborná (teoretickoodborná neboli vědecká, praktickoodborná, populárněodborná, učební); administrativní (právně-administrativní); ekonomická neboli hospodářská, popř. obchodní; publicistická (žurnalistická); (iii) přesvědčovací neboli persvazivní (řečnická); (iv) umělecká neboli estetickosdělná (prozaická, poetická, dramatická; esejistická); na nižší úrovni zobecnění lze vydělit další, sekundární funkce a dojít na jejich základě k většímu množství funkčních stylů (Jelínek, 1996; Mistrík, 1997); též ↑styl konverzační, ↑styl epistolární, ↑styl odborný, ↑styl administrativní, ↑styl publicistický, ↑styl rétorický, ↑styl umělecký, ↑styl poetický, ↑styl prozaický, ↑styl dramatický. (2) **Subjektivní s.f.** jsou zobecněním osobnostních rysů tvůrce projevu. Přitom se ovšem vyčleňují jen vlastnosti, které mohou mít podíl na stylovém rozrůzňování. Jsou to zejména: (a) pohlaví, tedy rozdíly mezi subjekty ženskými a mužskými; (b) rozdíly věkové; (c) rozdíly ve vzdělání; (d) převládající zájmy; (e) příslušnost k některé ideologii; (f) psychické založení a psychické stavy. Působnost subjektivních **s.f.** je omezena výběrovými možnostmi, které poskytují faktory objektivní, neboť ty je nutno k dosažení cíle komunikace respektovat. Překročí-li subjekt dané hranice, buď se dopouští stylistické chyby (neobratnosti), n. využívá odchylky k výrazové ↑aktualizaci textu.

Lit.: *ČS*, 1992, 7–41; Hausenblas, K., On the characterization and classification of discourses, *TLP* 1, 1964, 67–83 (č. ve *VJPS*, 1971, 65–77); Hausenblas, K., Komplexní a simplexní styly, in: *Poetyka i stylistyka słowiańska*, 1973, 39–46 (= *TaST*, 1996, 79–86); Havránek, B., Funkce spisovného jazyka, in: *Sbor. předn. I. sjezdu čs. profesorů filozofie, filologie a historie*, 1929, 130–138 (přetištěno in: *SSJ*, 1963, 11–18); Havránek, B., K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka, *ČMF* 28, 1942, 409–416 (přetištěno in: *SSJ*, 1963, 60–68); Hoffmannová, J.: *Stylistika a ...*, 1997; Chloupek, J., Funkční styly dnes, *NŘ* 77, 1994, 57–66; Ivanová-Šalingová, M., Štýlové rozvrstvenie súčasnej spisovnej slovenčiny, *JŠ* 7, 1963, 117–133; Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, 1974, zvl. 92–111; Jedlička, A., Wege zur Erarbeitung einer Systematik der Stile und Stilerscheinungen, in: *Beiträge zur Geschichte der slavischen Sprachwissenschaft*, 1988, 9–26; Jelínek, M., Pojem funkčního stylu v řečové stylistice, in: Gajda, S. (ed.), *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, 1991, 13–19; Kolšanskij, G. V.: *Sootnošenije subjektivnych i objektivnych faktorov v jazyke*, 1975; Kožina, M. N.: *K osnovanijam funkcionaľnoj stilistiki*, 1968; Kraus, J., K sociolingvistickým prvkům ve funkční stylistice, *SaS* 32, 1971, 271–278; Kraus, J. – Polák, J., Text factors and characteristics, *PSML* 2, 1968, 155–171; Krčmová, M., Stálé komunikativní faktory a možnosti jejich využití při deskripci stylu, in: Odaloš, P. – Patráš, V. (eds.), *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie*, 1991, 78–85; Macurová, A.: *Ztvárnění komunikativních faktorů v jazykových projevech*, 1983; Mistrík, J., Vectors of style-forming stimuli, in: *Recueil linguistique de Bratislava* 3, 1972, 109–117; Mistrík, J.: *Štylistika sloven. jazyka*, 1985, zvl. 407–419; Pauliny, E., O funkčnom rozvrstvení spisovného jazyka, *SaS* 16, 1955, 17–24; *PMČ*, 1995, 706–731; Sgall, P., Havránkova koncepce rozvrstvení národního jazyka, *AUC-SlavPrag* 34, 83–92; *StSČ*, 1997, 50–63; Tošović, B.: *Funkcionalni stilovi*, 1988; *ZČSt*, 1970, 22–53.

MJ

FAKTORY FSP

Podle Firbasova pojetí ↑FSP jsou ↑stupně VD jednotlivých ↑tematických, ↑tranzitních a ↑rematických jedno-

tek daného ↑distribučního pole VD dány výsledkem souhry čtyř faktorů FSP: ↑**linearity**, ↑**sémantiky**, ↑**kontextu** a ↑**intonace**. Tyto **f.** působí ve všech známých přirozených jaz. V každém z nich je sdělení nutně linearizováno (složky sdělení jsou uspořádány za sebou), má svou sémantiku (složky nesou určité významy), vyskytuje se v kontextu (alespoň zkušenostním) a vyznačuje se – ve své nejbezprostřednější, tj. mluvené podobě – prozodickými rysy. Těchto „nutností" využily přirozené jaz. k takové organizaci sdělení, která usnadňuje příjemci jeho pochopení. **F. FSP** nepůsobí odděleně, ale ve vzájemné interakci. Výsledkem ↑souhry faktorů FSP v okamžiku sdělování jsou relativní ↑stupně VD jednotlivých konkrétních složek tohoto sdělení. I když se **f. FSP** uplatňují ve všech jaz., může být jejich formální manifestace na dané syntaktické úrovni v systémech různých jaz. různá. Tak například v č. je vliv lineárního uspořádání (slovosledu) na výsledek souhry faktorů větší než v angl., kde primárním úkolem pořádku slov je signalizovat syntakticko-sémantické funkce větných členů. Na druhé straně však č. nemá zdaleka tak gramatikalizovanou signalizaci kontextového zapojení prvků, jakou má díky členům angl. Tyto rozdíly mezi jednotlivými jaz. jsou důležité pro jejich srovnávání. Všem je však společné to, že při souhře výše uvedených faktorů nejsou tyto faktory na stejné hierarchické úrovni. Nejníže stojí ↑linearita, která ve svém působení na uspořádání podle stoupajících stupňů VD od tematických k rematickým jednotkám může být modifikována působením sémantiky, přesněji působením dynamických sémantických funkcí (↑sémantika jako faktor FSP). O některých z těchto sémantických funkcí (např. o kulise jako součásti scény n. o specifikaci) rozhoduje s konečnou platností kontext a o tom, zda něco je n. není kontextově zapojené, anebo zda to bude kontextově vypojené (dekontextualizované) a prezentované jako ↑vlastní réma výpovědi, často rozhoduje s konečnou platností intonace (↑kontext jako faktor FSP a ↑intonace jako faktor FSP). V hierarchii faktorů FSP stojí tedy intonace nejvýše, pod ní je kontext, pod kontextem je sémantika a pod sémantikou je linearita.

Lit.: ↑souhra faktorů FSP.

AS

FIGURA ETYMOLOGICKÁ

Syntaktická konstrukce „sloveso – jméno v akuz.", v níž je akuz. předmětem dějové jméno utvořené od slovesa, na němž předmět závisí: *tančit **tanec***; *bojovat **boj***. Takový předmět nepřináší žádnou novou informaci, a proto bývá nová informace vyjádřena přívlastkem: *Tančil **divoký tanec plný erotických pohybů***. Považuje se za typ obsahového předmětu (↑předmět). Syntakticky se slovesa chovají jako ↑tranzitivní slovesa. Za **f.e.** lze pokládat i syntaktické konstrukce „sloveso – jméno v jiném pádě než akuz.", jsou-li tautolexémové: *lakovat lakem*, *lyžovat na lyžích*.

PK

FILOZOFIE ANALYTICKÁ

Filozofický směr zformovaný v 1. pol. 20. stol. jako výraz nespokojenosti s tehdejším stavem filozofie. Jeho aktéři kladli důraz na exaktnost, snažili se využívat poznatků moderní vědy (zvl. logiky) a vyhnout se řešení pseudoproblémů a odpovídání na otázky, které ve skutečnosti nedávají dobrý smysl (takovými otázkami se totiž podle jejich přesvědčení zabývala tradiční filozofie). Snaha oddělit smysluplné otázky a odpovědi od těch, které dobrý smysl nemají, vedla **a.f.** k sémantické a logické analýze jaz., v krajní podobě k přesvědčení, že jediný způsob, jak lze filozofické problémy skutečně řešit, je analyzovat význam výrazů, jimiž jsou vyjádřeny. Jaz. tak v **a.f.** zastínil ostatní témata a stal se klíčem ke všemu, čím se filozof může legitimně zabývat (v souvislosti s tím se hovoří o obratu k jaz.; Rorty, 1967; Hacking, 1978). Ve 2. pol. 20. stol. se ovšem termín **a.f.** používá již jako označení veškeré filozofie provozované v určitých částech světa (především v anglofonních zemích, zčásti i v Německu, Skandinávii atd.), jejímž představitelům je společné snad již jen přesvědčení, že filozofie by měla mít blíže k vědě než k literatuře, a z toho plynoucí důraz na racionální argumentaci. (Za protipól **a.f.** bývá prohlašována tzv. kontinentální filozofie, mající centrum na evropském kontinentě, zejména ve Francii). – Za otce **a.f.** bývá nejčastěji považován německý logik a matematik Frege. Mezi první generací Fregových pokračovatelů vynikají především Russell a Carnap, který je nejvýznamnějším představitelem radikální školy tzv. logického empirismu, a Wittgenstein, autor pravděpodobně nejdiskutovanějšího díla klasické **a.f.** nazvaného *Tractatus logico-philosophicus* (1922, 1933). V Anglii se **a.f.** soustředila kolem časopisu *Mind* a od 20. a 30. let se stala dominantním filozofickým směrem; vedle Russella a Wittgensteina (od r. 1929 v Cambridge) zde k jejím nejvýznamnějším představitelům patří Moore, Austin, Ryle, Strawson, Ayer, Grice a Dummett. Logický empirismus se rozvíjí především na přelomu 20. a 30. let v rámci Vídeňského kruhu, jehož protagonisty jsou vedle Carnapa především Schlick a Neurath. Z Carnapova učení původně vyšel i americký logik a filozof Quine, který se stal asi nejvýznamnějším představitelem **a.f.** v 2. pol. 20. stol. a jehož vzestup předznamenal přesun centra **a.f.** z Evropy do USA. V současné době v rámci **a.f.** američtí filozofové zcela dominují: mezi ty nejvýznamnější patří Davidson, Dennett, Fodor, Lewis, Putnam, Searle, Sellars či Rorty, který se však již od termínu **a.f.** distancuje. – **A.f.** se díky svému obratu k jaz. na mnohých místech stýká či dokonce překrývá nejenom s logikou, ale také s lingvistikou, což reflektují i specializované odborné časopisy jako *Linguistics & Philosophy*. Někteří z představitelů **a.f.** se přímo orientují na sémantickou analýzu přirozeného jaz., a to buď na analýzu mluvních aktů (Austin, Searle, Grice) či na analýzu významu prostředky formální logiky (Russell, Carnap, Quine), která pak vedla k ustanovení interdisciplinární teorie ↑formální sémantiky. – Logicko-sémantické pojetí významu (v č. kontextu zvl. ↑transparentní intenzionální logika – Tichý, Materna ad.) spolu s Chomského pojetím syntaxe (↑transformační generativní gramatika) významně zasáhly do formálního popisu jaz. a vytvořily nový druh paradigmatu pro teoretickou lingvistiku, k němuž se v Čechách od 60. let hlásí Sgall a jeho škola svým ↑funkčním generativním popisem jazyka. Značný ohlas v lingv. měla od konce 60. let i ↑teorie mluv-

ních aktů (TMA), s níž se někdy spojuje komunikačně-pragmatický obrat v jazykovědě (Helbig, 1991, tam i bibliografie hlavních prací k TMA, včetně č.). Od pol. 70. let nacházela ohlas také v č. lingv. kontextu, a to především díky některým styčným bodům s teorií promluvy. V č. filozofii byl ohlas TMA ve své době minimální, jistý zájem lze zaznamenat od počátku 90. let (viz překlady a Koťátko, 1998). Též ↑logická analýza přirozeného jazyka.

Lit.: Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco slovy*, 2000); Bell, D. – Cooper, N.: *The analytic tradition: Meaning, thought, and knowledge*, 1990; Biletzki, A. – Matar, A. (eds.): *The story of analytic philosophy: Plot and heros*, 1997; Blackburh, S.: *Spreading the word*, 1984; Carnap, R.: *Problémy jazyka vědy*, 1968; Čejka, M.: *Přání jako intencionální stav a mluvní akt*, 1994 (habil. práce na FF MU v Brně); Frege, G., Über Sinn und Bedeutung / O smyslu a významu, in: *Scientia & Philosophia* 4, 1992, 33–75; Hlavsa, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v češtině*, 1975; Koťátko, P.: *Význam a komunikace*, 1998; Kutschera, F. v.: *Sprachphilosopie*, 1975; Materna, P.: *Svět pojmů a logika*, 1995; Materna, P. ad.: *Logická analýza přirozeného jazyka*, 1989; *MČ* III, 1987; Oravcová, M. (ed.): *Filozofia prirodzeného jazyka*, 1992; Peregrin, J.: *Logika ve filosofii, filosofie v logice*, 1992; Peregrin, J. (ed.): *Co je analytický výrok*, 1995; Peregrin, J. (ed.): *Obrat k jazyku: druhé kolo*, 1998; Quine, W. V. O.: *Hledání pravdy*, 1994; Rorty, R. (ed.): *The linguistic turn*, 1967; Russel, B.: *Logika, jazyk a věda*, 1967; Russel, B.: *Zkoumání o smyslu a pravdivosti*, 1975; Russel, B.: *Logika, věda, filozofie, společnost*, 1993; Searle, J. R.: *Mysl, mozek a věda*, 1994; Sgall, P. ad.: *Úvod do syntaxe a sémantiky*, 1986; Tichý, P.: *O čem mluvíme?*, 1996; Tondl, L.: *Úvod do sémantiky*, 1966; Tugendhat, E. – Wolf, U.: *Logicko-sémantická propedeutika*, 1997; Wittgenstein, L.: *Tractatus logico-philosophicus*, 1992; Wittgenstein, L.: *Filosofická zkoumání*, 1993; Wittgenstein, L.: *Rozličné poznámky*, 1993; Wittgenstein, L.: *Poznámky o základech matematiky*, 1992; ↑transparentní intenzionální logika.

JPe, MN

FLEXE (ohýbání)

Tvoření morfologických tvarů slova, prostředek vyjadřování gramatických funkcí. Zahrnuje ↑**deklinaci** (tvoření pádových forem jmen), **konjugaci** (tvoření ↑určitých a ↑neurčitých tvarů sloves) a (v některých koncepcích) ↑**stupňování** adj. a adv. Též ↑typ jazyka.

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1996.

KO

FONÉM

Obecná neznaková jednotka, výchozí jednotka fonologického popisu (↑fonologie) na segmentální rovině; elementární zvukový segment, který je vymezen na základě své schopnosti diferencovat vyšší, znakové jednotky jaz. systému, tj. v č. ↑morfémy, resp. slovní tvary. **F.** nenese význam, ale svou přítomností umožňuje odlišit jednu významovou jednotku od druhé. Stanovením této podmínky je určeno kritérium pro stupeň zvukové variability, která se ještě bere v úvahu. Součástí popisu je určení zvukových charakteristik, jimiž je tato distinktivní schopnost podložena. Některé rozdíly registrované při popisu na úrovni hlásek (tj. rozdíly, které je třeba dodržet např. při tvoření řeči) přestávají být při popisu na úrovni **f.** podstatné. Rozšířeným postupem při zjišťování fonologické platnosti hlásek jsou tzv. **komutační testy**: změnou jediného segmentu se mění slovo: ***rada***, ***řada***, ***sada***, ***vada***, ***vada***, *váda*, *voda*, *vata*, *vada*, *vana*, *vadu*, *vado*, *vady* atd. – Jeden **f.** může být v jaz. reprezentován více hláskami. V č. se např. vyslovuje přední dásňová souhláska [*n*] ve slově *lano* a velární souhláska [*ŋ*] ve slově *lanko*; z hlediska výslovnosti je to rozdíl stejně výrazný jako rozdíl mezi hláskami [*t*] a [*k*]. Záměnou hlásek [*n*] a [*ŋ*] však nevzniká podstatná změna znakové jednotky, a proto jsou hodnoceny jako dvě varianty jednoho **f.** Fonologické koncepce se obvykle pokoušejí stanovit pravidla pro určování fonémů co nejpřesněji. Známý je soubor pravidel Trubeckého (1939). Výsledný popis ovlivňuje i materiálová báze, v jejímž rámci se popis děje. Východiskem bývá inventář fonémů intelektuální domácí slovní zásoby ve standardní podobě. Rozšířením o další materiálové okruhy (přejatá slova, mimostandardní vrstvy jaz. apod.) se obvykle poněkud mění jak inventář, tak vztahy mezi jednotkami. Samostatnou problematiku představuje popis nář., která je nutno posuzovat jako samostatné ucelené fonologické systémy. Při popisu **f.** se uplatňuje jen výběr ze zvukových vlastností potřebných pro popis hlásek. Předmětem zájmu je především způsob, jak **f.** mezi sebou kontrastují v rámci zvukové struktury v jejím celku. Z tohoto hlediska si lze **f.** představit jako abstraktní jednotku tvořenou souhrnem určitého počtu zvukových charakteristik. Charakteristika **f.** jako svazku ↑distinktivních rysů (Jakobson) n. průsečíku distinktivních rysů (Chomsky) patří k nejvíce rozšířeným. Snaha vyjádřit různý podíl segmentů na stavbě znakových jednotek vede k tomu, že jednotlivé fonologické koncepce zavádějí další specifikující termíny, především pro vyjádření vztahů mezi vrstvou hlásek a **f.** Termín hláska se ve fonologickém popisu objevuje také, jako označení pro **variantu f.** Rozdíl mezi fonetickým a fonologickým přístupem se v tom případě pomíjí. Některé fonologické koncepce používají namísto hlásky termínu **fón**, případně dalších termínů, obvykle specifikovaných podle toho, jaké vlastnosti mají v systému zvukové stavby jaz. v celku.

Rozlišení **základní varianta – sekundární varianta** umožňuje určit jednoho reprezentanta **f.** pro popis vztahů mezi **f.** Základní varianta je ta, jejíž vlastnosti jsou nejméně závislé na vlastnostech hláskového okolí a která sama obsahuje nejvíce relevantních vlastností charakterizujících daný **f.** Ostatní varianty jsou sekundární, jejich realizace je ovlivněna hláskovým okolím n. pozicí v hláskovém řetězci. Např. v č. jsou hlásky [*n*] a [*ŋ*] dvěma variantami téhož **f.** Za základní považujeme variantu [*n*], protože se jí používá v pozici mezi samohláskami, v níž je v č. realizace souhlásky nejplnější a nejméně ovlivněna okolím; použití varianty [*ŋ*] je závislé na bezprostředně následujícím hláskovém okolí, musí jím být hláska [*k*] n. [*g*], foneticky je [*ŋ*] výsledkem ↑artikulační asimilace. – Rozlišení **kombinatorní (poziční, obligatorní) – fakultativní varianta** vychází ze způsobu, jaký druh distribučního vztahu váže varianty určitého **f.** Distribucí prvku se míní množina okolí, v nichž se může tento prvek v daném jaz. vyskytovat. Hlásky, mezi nimiž je vztah volné distribuce, stojí ve vzájemném kontrastu a jsou považovány za samostatné **f.** Kombinatorní varianty **f.**, často též **alofony,** jsou ty, mezi nimiž platí v jaz. vztah ↑kom-

plementární distribuce: v okolí, v němž se používá jedné varianty, se nikdy neužívá druhé a naopak. Důsledkem je, že použití těchto variant v jaz. je závazné, popis systému bez nich není úplný. Proto se někdy mluví o **obligatorních** variantách. Tento vztah nacházíme v č. např. právě mezi variantami [*n*] a [*ŋ*]. **Fakultativní** varianty jsou ty, jejichž užití není v jaz. závazné, vyskytují se paralelně se základní variantou jako další možnost (často jde o vztah distribuční inkluze). Příkladem může být v č. výslovnost retozubného [*ɱ*] před [*v*] n. [*f*] (např. ve slově [*traɱvaj*] místo [*m*], n. neortoepické [*koɱference*] místo [*n*]); ↑asimilace artikulační. Fakultativní varianty jsou někdy blíže specifikovány. Obecné (obecně platné) fakultativní varianty jsou ty, které se v jaz. používají rovnocenně (např. předojazyčné a zadojazyčné [*r*] v něm.). Individuální fakultativní varianty jsou více závislé na osobě mluvčího. Někdy se tak označují varianty výslovnosti hlásek vlivem nářečí. Odlišovat je třeba varianty pociťované jako ↑vady řeči, které již stojí mimo rámec fonologického popisu. – Někdy se klasifikace variant opírá o rozlišování tzv. **silné a slabé pozice** (moskevská fonologická škola, Avanesov). Hodnocení pozice se děje z dvojího hlediska. Je to ohled k úplnosti zvukové charakteristiky a k diferenciační schopnosti segmentů: Silná pozice je ta, v níž je segment zvukově nejméně ovlivněn okolím, případně ta, v níž od sebe odlišíme největší počet segmentů. V slabé pozici se rozdíly mezi některými segmenty neutralizují (např. v č. rozlišíme hlásky [*t*]-[*d*] mezi vokály, nikoli však na konci slova před pauzou, kde se objevuje jen [*t*]. Pro komplex fonologicky relevantních vlastností, které jsou při neutralizaci pro oba **f.** společné (v našem případě pro */t/* a */d/*), se užívá termínu **archifoném**.

Terminologie fonologického popisu ovšem značně kolísá. Tentýž termín se může objevit v různém pojetí, interpretace jednotlivých pojmů závisí vždy na pojmovém aparátu v celku. Zde uváděný výklad jednotlivých termínů se opírá nejvíce o pojetí Pražské fonologické školy (↑koncepce fonologické) s přihlédnutím k tomu, jak se jejich používání rozšířilo. Termín alofon však velmi často znamená totéž co varianta **f.** obecně (Bloomfield), někdy je to kombinatorní varianta (někteří Bloomfieldovi pokračovatelé) n. naopak totéž, co hláska (Hockett). Kombinatorní varianta (Trubeckoj) je někdy označována jako poziční (Bloomfield) n. obligatorní (Ščerba). – Ani zacházení s termíny hláska – **f.** není stabilní. V situaci, kdy není třeba rozlišovat různé vrstvy obecnosti popisu, užívá se v č. odborné literatuře nejčastěji termínu ↑hláska, který je také v povědomí běžného uživatele jaz. V zahraniční literatuře není v tomto směru jednota, často se používá i termínu **f.** (možná i proto, že označení pro hlásku se v řadě jaz. shoduje s označením pro zvuk). V č. nalezneme tento způsob někdy v nelingvistických pracích dotýkajících se jaz. problematiky (v pracích akustiků, lékařů ap.). Celkově platí, že obsah termínů **f.**, fonologický je u jednotlivých autorů třeba upřesňovat (někdy i odvozovat) ze způsobu, jakým zacházejí se segmentálními jednotkami ve výkladu.

Lit.: Trubeckoj (Trubetzkoy), N. S.: *Grundzüge der Phonologie*, 1939; ↑fonologie, ↑fonologické koncepce.

ZP

FONETIKA

Interdisciplinární obor, který se zabývá mnohostranným popisem zvukové stavby jaz. a obecnými zákonitostmi jejího fungování v řeči. Vzhledem k lingvistice má **f.** postavení pomezní disciplíny, neboť má vlastní okruh zkoumání a lingvistika využívá až jejích výsledků, a to mj. pro interpretaci poznatků z dalších jazykovědných oborů. **F.** má velmi dlouhou tradici (již od mluvnice sanskrtu vytvořené v 5. – 4. stol. př. n. l.), což se odráží mj. v bohaté terminologii oboru. – Původně byla **f.** chápána jako věda popisující ↑hlásky, především mechanismus jejich tvoření; odtud její dnes již zastaralé označení „fyziologie mluvy". První poznatky o řeči vytvářela **f.** sluchová, užívající poznatků získaných poslechem a přímým pozorováním ↑artikulace, od 19. stol. však na významu získávala **f.** experimentální, využívající přístrojů. Ve 20. stol. se dostává do centra pozornosti **f.** celý obraz zvukové řeči, tedy jak hlásky a **tranzienty** (zvuky vznikající na přechodu mezi jednotlivými vrcholovými fázemi hlásek), tak i ↑modulace souvislé řeči. V synchronním plánu zahrnuje **f.** oblast produkce a percepce a také analýzu akustického signálu a problematiku řečové komunikace. Aspekt funkčního využití zvukových prvků ve struktuře jaz. se od 20. let 20. stol. označuje termínem ↑fonologie, která je samostatnou vědní disciplínou. Přísná separace tzv. fonetického (ve smyslu fyzikálního a fyziologického) a tzv. fonologického (ve smyslu funkčního a strukturního) přístupu při zkoumání zvukové složky řeči byla ve světovém kontextu do značné míry opuštěna v 60. letech 20. stol. – Lidskou řeč je možno zkoumat i z jiných než lingvistických hledisek: zvuk studuje akustika, koordinovanou činnost mluvních orgánů a činnost sluchového ústrojí fyziologie. **F.** využívá těchto poznatků, její přístup je však lingvistický, analýzu provádí s ohledem na to, že zvukový signál slouží ke komunikaci v lidské společnosti. Vzhledem ke spolupráci různých věd při studiu téhož předmětu – lidské řeči – se v současnosti mluví často o fonetických vědách. – Jednotlivé oblasti výzkumu bývají označovány podle základního zaměření: **fyziologická** (artikulační, organogenetická) **f.** se zabývá produkcí řeči správně tvořené i patologické, vývojem řeči atd.; **akustická f.** zkoumá akustickou podobu zvuku řeči, vztahy jejích složek ve stavbě zvukových jednotek, podíl těchto složek na jaz. komunikaci atd.; ↑**percepce zvukové řeči** (dříve někdy auditivní **f.**) zkoumá percepční závažnost zvukových složek řeči pro řečovou komunikaci a v mezích možnosti i podmínky a postupy vnímání mluvené řeči; **klinická f.** je orientována k problematice poruch řeči, **pedofonetika** se zabývá vývojem dětské řeči, často i včetně řečových poruch. Novou orientaci představují **řečové technologie** (speech processing), směr založený na technickém modelování řeči s cílem získat teoretické poznatky i podklad pro praktické aplikace. Rozvíjena je zejména problematika řečových syntéz a systémů pro technické rozpoznávání řeči. Zvukovou stavbu jaz. lze v úplnosti postihnout jen synchronně. **Historická f.** využívá těchto poznatků pro zkoumání foneticky a fonologicky podmíněných změn jaz. Široké využití má **aplikovaná f.**, která uvádí fonetické poznatky do praxe, a to např. ve výuce cizích jaz., v **logopedii** (pedago-

gické disciplíně věnující se edukaci a nápravě řeči). Fonetické poznatky aplikuje na vyjadřovací praxi uživatelů spis. jaz. ↑ortoepie. Zvuk jaz. lze v úplnosti zaznamenat technicky, pro základní zobecnění na úrovni hlásek je však nutno jej transkribovat (↑transkripce).

Lit.: *ČM*, 1988, 17–53; Dvončová, J.: *Fyziologická fonetika*, 1980; Hála, B.: *Fonetické obrazy hlásek*, 1960; Hála, B. – Sovák, M.: *Hlas, řeč, sluch*, 1962; Hála, B.: *Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě*, 1962; Hála, B.: *Fonetika v teorii a praxi*, 1975; Chlumský, J.: *Česká kvantita, melodie a přízvuk*, 1928; Král, Á. – Sabol, J.: *Fonetika a fonológia*, 1989; Krčmová, M.: *Fonetika a fonologie. Zvuková stavba současné češtiny*, 1990; Laver, J.: *Principles of phonetics*, 1994; Mahlberg, B. (ed.): *Manual of phonetics*, 1970; *MČ* I, 1986, 11–106; *MSČ* I, 1949, 11–222; Ondráčková, J.: *Rentgenologický výzkum artikulace českých vokálů*, 1964; Onishi, M. (ed.): *A grand dictionary of phonetics*, 1981; Palková, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*, 1997; *PMČ*, 1995, 21–64; Romportl, M.: *Studies in phonetics*, 1973; Romportl, M.: *Základy fonetiky*, 1973; Sabol, J. – Zimmermann, J.: *Základy akustickej fonetiky*, 1986; Šulcová, O.: *Nástin vývoje fonetiky*, 1995; Trávníček, F.: *Úvod do české fonetiky*, 1932; Zinder, L. R.: *Obščaja fonetika*, 1979; sborníky *Phonetica Pragensia*: I, 1967, II, 1970, III, 1972, IV, 1974, V, 1976, VI, 1983, VII, 1985, VIII, 1994, XI, 1996.

MK

FONOLOGIE

Lingvistická disciplína, která se soustřeďuje na popis funkčního využití zvukových jednotek a vlastností ve struktuře jaz. Zahrnuje jak segmentální, tak prozodickou (suprasegmentální) vrstvu zvukové stavby. Sleduje zejm. účast zvukových kvalit při **rozlišování** jaz. významů s cílem vytvořit **systém** relevantních jednotek a vztahů. Základem je popis zvukových kontrastů, výchozími pojmy jsou ↑**foném** (elementární lineární jednotka) a ↑**distinktivní rys** (elementární kontrastivní zvuková vlastnost). – Jako relativně samostatná složka zvukového popisu jaz. se **f.** vyčlenila na konci 20. let 20. stol. v souvislosti s rozvojem strukturní jazykovědy. Při odlišení fonologického aspektu z rámce celkového zájmu o zvukovou stránku jaz. a řeči se rozsah původně střechového termínu ↑**fonetika** omezuje na ty oblasti zkoumání, kde je primárním předmětem objektivní, často fyzikální popis zvukových jednotek a jevů. Tendence používat termínů **foném**, **fonologický** převažuje ve výkladech, v nichž operujeme zvukovými segmenty jako stabilizovanými a již dostatečně charakterizovanými jednotkami. Cílem je pak popsat n. i vysvětlit jejich chování v lineárním řečovém řetězu, možnosti jejich výskytu, vývojové n. lokální proměny a vztahy atd. Není-li třeba úroveň obecnosti popisu blíže specifikovat, používá se častěji termínu fonetika než **f.** Některé koncepce rozlišují mezi termínem **f.** a **fonemika** (adj. fonematický); pak je fonologický popis omezený na úroveň segmentů (fonémů). – Během vývoje oboru vznikla řada různých ↑fonologických koncepcí.

Lit.: Clark, J. – Yallop, C.: *An introduction to phonetics and phonology*, 1990; Dinnsen, D. A. (ed.): *Current approaches to phonological theory*, 1979; Kenstowicz, M.: *Phonology in generative grammar*, 1994; Kořínek, J.-M. – Erhart, A.: *Úvod do fonologie*, 2000; Kučera, H.: *The phonology of Czech*, 1961; Kučera, H. – Monroe, G. K.: *A comparative quantitative phonology of Russian, Czech and German*, 1968; *MČ* I, 1986; Palková, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*, 1997 (kap. 4,6,7); Trubeckoj (Trubetzkoy), N. S.: *Grundzüge der Phonologie*, 1939; Vachek, J.: *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*, 1968; ↑fonologické teorie.

ZP

FORMA FONETICKÁ (angl. phonetic form, FF)

V ↑TGG rovina lingvistické reprezentace, která je spojena s akusticko-artikulačním komponentem mysli. Též ↑T-model.

LV

FORMA LOGICKÁ (angl. logical form, LF)

Jedna z rovin ↑T-modelu v ↑TGG. Termín poprvé použit u Chomského (1973) ve smyslu úrovně syntaktické reprezentace, která zprostředkovává vztah mezi ↑povrchovou S-strukturou a sémantickou interpretací. Na úrovni LF se především znázorňují logické vztahy mezi operátory pomocí principu ↑c-ovládání. Operátor (např. ↑kvantifikátor n. ↑tázací zájmeno (K-posun)) má dosah (↑skopus) na složku X, jestliže operátor c-ovládá složku X. – V ↑minimalismu používá Chomsky pro interpretační rovinu termín logicko-interpretační rozhraní (LF interface) a považuje ji za rovinu propojení jaz. s intenčně-koncepčním komponentem mysli.

Lit.: Chomsky, N.: *Studies on semantics in generative grammar*, 1972; Chomsky, N., *Conditions on transformations*, in: Anderson, S. R. – Kiparski, P. (eds.), *A festschrift for Morris Halle*, 1973, 232–286; Chomsky, N.: *Essays on form and interpretation*, 1977; Jackendoff, R.: *Semantic interpretation in generative grammar*, 1972; Jackendoff, R.: *Semantics and cognition*, 1983; Jackendoff, R.: *Semantic structures*, 1990; May, R.: *Logical form: its structure and derivation*, 1985; ↑teorie řízení a vázání.

PKo

FORMA MORFOLOGICKÁ (slovní tvar)

Tvar slova (*utři*) n. skupiny slov (*utřel jsem*), ve kterém slova figurují v ↑parole. Podle **m.f.** se ↑slovní druhy dělí na ohebné a neohebné, v rámci ohebných pak na skloňovatelné a časovatelné. **M.f.** se pravidelně vyskytuje u všech slov určitého slovního druhu, popř. u jejich většiny (srov. absenci tvarů singuláru u ↑pomnožných subst. n. absenci tvarů analytického futura u dok. sloves). V č. existuje vysoká míra homonymie **m.f.**, proto nelze gramatický význam slovního tvaru až na výjimky určit bez ohledu na kontext (srov. jednoznačnost tvaru *pane* s víceznačností tvaru *pána*). Množina **m.f.** téhož slova není tudíž totožná s jeho ↑morfologickým paradigmatem. To je tvořeno uspořádaným souborem **m.f.** nesoucích definovaný soubor gramatických významů. Mezi jednotlivými **m.f.** existují z hlediska míry homonymie značné rozdíly; existují dvojice **m.f.**, u nichž dochází k homonymii pravidelně (tvary nom. pl. a vok. pl. uvnitř všech jmenných paradigmat), a naopak tvary, které pravidelně slouží k vyjádření významu jediného (tvary lok. pl. všech paradigmat subst.). Ač má č. velké bohatství **m.f.**, mnohdy nestačí k vyjadřování gramatických významů (srov. obligatorní používání předložek u lok.). – Podle počtu slov tvořících **m.f.** se rozlišuje **syntetická m.f.** – jednoslovné

tvary (*půjdu*, *ženám*) a **analytická m.f.** – ↑složené tvary (*budu chodit*, *ptám se*).
Lit.: *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986.

KO

FORMA VÝPOVĚDNÍ KOMUNIKAČNÍ (v.f. ilokuční)

Podle Grepla (v SČ, 1998) ztvárnění ↑propozičního obsahu výpovědi tak, aby už z její **gramatické podoby**, tj. bez zření ke ↑komunikačním situacím, bylo příjemci víceméně zřejmé, s jakým záměrem (cílem) mluvčí svou výpověď v dané komunikační situaci vzhledem k adresátovi produkuje (míní). Vznikají tak v procesech komunikace ustálené výpovědní **útvary** konvencializované s různou mírou jednoznačnosti pro realizaci a indikaci nějaké ↑KF. Např. **k.v.f.** typu *Co bych se mu omlouval!?* dost jednoznačně, „příznakově" signalizuje komunikační akt „odmítnutí", **k.v.f.** *Ne abys přišel pozdě / Chraň se přijít pozdě* akt „varování", „výhrůžky", formy *Takys mi mohl zavolat*; *Měls mi zavolat!* aj. indikují „výtku", „výčitku" aj. Na konstituování takových **k.v.f.** se podílejí ve vzájemné souhře (kooperaci) prostředky lexikální, gramatické a prozodické; ↑indikátory komunikačních funkcí výpovědi. Obecně platí, že čím specifičtější ↑KF mluvčí svými výpověďmi realizuje, tím příznakovější realizační formy (způsoby) k jejich indikaci má k dispozici. Naopak platí, že **k.v.f.** konstatační, interogativní a imperativní nemusejí vždy indikovat funkci „sdělení", „otázky" n. „výzvy"; ↑výpověď oznamovací, ↑výpověď tázací, ↑výpověď výzvová.
Lit.: Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983; Flídrová, H., Verbální výzvové komunikáty a rozkazovací věty, *ČSR* 24, 1979, 13–18; Flídrová, H., Otázky ve výzvové platnosti, *ČSR* 26, 1981, 118–122; Grepl, M., Imperativní postoje a imperativ, *SPFFBU* A 27, 1979, 165–174; Grepl, M., Problematika klasifikace ilokučních aktů III, *SPFFBU* A 46, 1998, 61–67; Meibauer, J. (ed.): *Satzmodus zwischen Grammatik und Pragmatik*, 1987; Motsch, W., Satzmodi und illokutive Funktionen, in: *Linguistische Arbeitsberichte* 44, 1984, 10–22; *SČ*, 1998; Searle, J. R., Indirect speech acts, in: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.): *Syntax and semantics* 3, 1975, 59–82; Sökeland, W.: *Indirektheit von Sprechhandlungen*, 1980.

MG

FORMANT ONYMICKÝ (formant názvotvorný)

↑Slovotvorný formant, který se při ↑derivaci a ↑kompozici vlastních jmen podílí na vyjádření vztahu pojmenovávatele k pojmenovávanému objektu, tzn. na ztvárnění zvoleného pojmenovacího motivu ve jméně. Podle uplatnění v jednotlivých třídách ↑proprií se rozlišuje: **antroponymický formant/antropoformant** (např. *-eš* v *Bareš* < *Bar-toloměj*); **toponymický formant/topoformant**, a to oikonymický (např. *-ice* v oikonymu (↑toponymum) *Jaroslavice*) a anoikonymický (např. *-isko* v anoikonymu (↑pomístní jméno) *Ječmenisko*, tj. pole, na němž se pěstuje ječmen).
Lit.: Pleskalová, J.: *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, 1992, 33; Šrámek, R., Slovotvorný model v české toponymii, *SaS* 37, 1976, 112–120; *TSO*, 1973, 133, 173, 218.

JP

FORMANT SLOVOTVORNÝ

Ve slovotvorných teoriích se traktuje dvojím způsobem: (1) Jako spojení slovotvorných morfémů – ↑**prefixů** (předpon) a ↑**sufixů** (přípon), tedy jako tzv. slovotvorný afix, jímž se formuje ↑slovotvorný základ. Pod takto pojatý **s.f.** může být subsumována i tzv. koncovka/sufix, což je prostředek koncovkového tvoření slov neboli ↑konverze. Pojem **s.f.** se pak z tohoto aspektu může vztahovat jen na slova utvořená ↑derivací. Tento přístup je blízký obecnějazykovědným disciplínám a slovotvorným teoriím neflexivních jaz. (Bussmannová, 1990; Lewandowski, 1994). (2) Jako souhrn všech existujících formálních prostředků, jimiž se odlišuje utvořené slovo od slova (slov) základového (základových); tak v č. bohemistice. Jde přitom o slova tvořená nejen derivací, nýbrž i ↑kompozicí (Dokulil, 1962; MČ I, 1986). V rámci **derivace** se rozlišují prostředky: ↑**prefix**, ↑**sufix** (obvykle v podobě: odvozovací kmenotvorná přípona + morfologická, n. slovnědruhová charakteristika) a **sufix/koncovka** (včetně koncovky nulové), **slovnědruhová charakteristika** (u neohebných slovních druhů), dále ↑**hláskové** (vokalické a konsonantické) **alternace základu**, **distantní (diskrétní) morfémy** *se*, *si* u sloves a ↑**postfixy** (u některých zájmen). Tyto složky **s.f.** fungují samostatně a/nebo v kombinacích. Pouze v kombinaci, tedy jako doprovodné rysy se uplatňují vokalické a konsonantické alternace (*žák – žáček*, *sníh – sněhový*, *sněžný*). – Koncovka základního tvaru (morfologická (tvaroslovná) charakteristika) je jednak součástí každého sufixu (*doktor-k-**a***, *umýva-dl-**o***, *uči-tel-**0***), jednak samostatným slovotvorným prostředkem (*zdravý → zdrav-**í***); u neohebných slov se nazývá **slovnědruhová charakteristika** (*smutný → smutn-**o***). Zvláštním případem funkce morfologické charakteristiky je její ↑polysémie v rámci odlišného ↑morfologického paradigmatu (např. při substantivizaci adj.: *raněn-**ý*** adj. → *raněn-**ý*** subst.). – Volné **distantní** morfémy *se*, *si* jsou jednak samostatným prostředkem (*hádat – hádat **se***), jednak vystupují jako součást rozštěpeného (složeného) morfému v kombinaci s některými slovesnými prefixy (*dřít → **u**-dřít **se***, *pracovat → **na**-pracovat **se***, *plakat → **po**-plakat **si***). – **Prefix** se uplatňuje buď jako jediný slovotvorný prostředek (*člověk → **pra**-člověk*, *volat → **při**-volat*), n. v kombinaci se sufixem (*hora → **pa**-hor-**ek***), či s morfologickou charakteristikou (*sál → **pří**-sál-**í***). Podobně se uplatňuje buď jako jediný slovotvorný prostředek **sufix** (*učitel → učitel-**ka***, *kov → kov-**ový***), n. v kombinaci s prefixem (viz výše). Za **s.f.** zvláštního druhu lze považovat **redukci základového slova** o prefix při tzv. ↑deprefixaci (***útes** → tes*) n. redukci o sufix při tzv. ↑desufixaci (*bojovat → boj*), případně i nahrazení jednoho sufixu jiným při tzv. resufixaci (*nosatý → nos-**áč***). – Při tzv. ↑**perintegraci** dochází ke změně v segmentaci slovotvorných afixů. – V rámci ↑**kompozice** se uplatňují v roli **s.f.**: ↑**spojovací samohláska** (**konekt**) (*mal-**o**-město*, *křiv-**o**-přísežný*) včetně konektu nulového (*troj-**0**-úhelník*), **juxtapozice** neboli spojení dvou úplných slov n. slovních tvarů bez konektu (*zrada vlasti → vlastizrada*), **pádová koncovka komponentů,** jediný **hlavní přízvuk** ↑kompozita (složeného slova) a **pořadí komponentů** v kompozitu, příp. i **grafická celistvost kompozita**. Také zde

spolupůsobí jako doprovodný formant ↑hlásková alternace (*vařit sůl → solivar*). – Při současné **kompozici s derivací** se kombinují i jejich formanty: *rubat + dřevo → dřevorub-**ec*** (kompoziční formanty se sufixem), *padání listí → listopad-**0***, *braní (sbírání) vína → vinobran-**í*** (kompoziční formanty s morfologickou charakteristikou). – Při dalším tvoření z kompozit se uplatňují již jen formanty derivační: *velkovýroba → velkovýrob-**ní*** (sufix), *vodoléčba → **pra**-vodoléčba* (prefix) apod.

Lit.: BUSSMANN, H.: *Lexikon der Sprachwissenschaft*, 1990; ČERMÁK, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova* II. *Morfologie a tvoření slov*, 1990; HORECKÝ, J.: *Morfematická štruktúra slovenčiny*, 1964; LEWANDOWSKI, T.: *Linguistisches Wörterbuch*, 1994; *MČ* I, 1986, 215–220; *PMČ*, 1995, 109–113; SLAVÍČKOVÁ, E.: *Retrográdní a morfematický slovník češtiny*, 1975; *TSČ*, 1962, 124–158; ↑morfematická analýza.

ZR

FORMANT TVAROTVORNÝ

Gramatická složka slovního tvaru, která určuje lexikální složku (↑základ tvarotvorný). **T.f.** spolu s tvarotvorným základem tvoří slovoformu. **T.f.** je buď nečleněný, tvořený jedním ↑morfem (*žen-**a***, *měst-**o***), n. lineárně rozčleňitelný na několik morfů (*nes-**e**-**me***, *dobr-**é**-**ho***, *kuř-**at**-**a***). **T.f.** se odlišuje od tvarové ↑koncovky (*nes-**eme*** × *nese-**me***). Gramatickou složku slovoformy, tj. **t.f.**, lze dále členit pro potřeby morfologické analýzy na jednotlivé morfy. Obligatorní složkou je tvarová koncovka, fakultativní ↑kmenotvorná přípona. Vzhledem k tomu, že ze synchronního hlediska u subst. až na výjimky (*kuř-**at**-**a***) nelze určit pozitivní kmenotvornou příponu, je u nich mnohdy **t.f.** totožný s koncovkou. Složitější situace je naopak u slovesných tvarů, u nichž je **t.f.** spoluvytvářen kmenotvornou příponou a příslušnou osobní n. infinitivní koncovkou (*nes-**e**-**me***, *nés-**0**-**t***), n. kmenotvornou příponou, nekoncovým gramatickým afixem pro tvoření ↑participií od kmene minulého a koncovkou jmenného rodu (*nes-**0**-**en**-**a***, *vybr-**á**-**n**-**i***). Funkci **t.f.** má i kmenotvorná přípona u tzv. l-ového participia v případech (*bod-**a**-**l*** × *bod-**nu**-**l***) a přípona II. stupně (*nov-**ejš**-**í***), pokud se tyto tvary pokládají za ↑gramatické kategorie.

Lit.: *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986.

KO

FORMULE

Obvykle ustálená kombinace lexikálních jednotek vstupující do textu jako hotová, relativně frekventovaná a známá jednotka s výraznou KF. Patří mezi ↑stereotypy a zároveň značnou částí svých výrazů i do ↑frazeologie a idiomatiky; dosud nejsou plně známé její povaha ani rozsah. Srov. *Jak se máte?*, *Zlom vaz!*, *Pozdrav pánbůh!*, *Až na věky!*, *Jménem zákona!*, *Přísahám na svou čest a svědomí*. Všechny typy **f.** výpověď formalizují a dodávají jí uzuální a očekávaný (zdvořilostní) n. i předepisovaný charakter. Míra závazné platnosti je tudíž sankcionována sociálně n. zákonem. Typické jsou proto **f.** v oblasti institucionalizovaného jaz., srov. výrazy výše a **f.** pozdravové, děkovné, přací, rituální, přísežné, zatýkací, svatební aj. Patří sem i dětské výrazivo jako rozpočítávadla, říkanky apod.

FČ

FORMULE EXPLICITNÍ PERFORMATIVNÍ (EPF)

V č. lingvistice označení pro výpovědní útvary (formulace) s formou ↑věty oznamovací, v nichž je ↑komunikační (ilokuční) funkce dané výpovědi realizována a indikována **performativním** užitím ↑ilokučních sloves: ***Navrhuji** ti, abychom se sešli zítra*; ***Vytýkám** ti, žes mě na to neupozornil včas*; ***Prohlašuji** (tímto) dnešní jednání za uzavřené* apod. Realizace a indikace KF výpovědí formou **e.p.f.** je v podstatě prostředkem **univerzálním.** V běžné denní komunikaci není však užití **e.p.f.** obvyklé: neříká se třeba ***Oznamuji** vám (tímto), že mě bolí zub*, nýbrž prostě *Bolí mě zub.* Užití **e.p.f.** bývá podmíněno institucionálně, často mívá ceremoniální (předepsaný) charakter: *Vážený pane profesore, **jmenuji** Vás od 1. září 1998 do funkce vedoucího katedry*; ***Táži se** Vás, pane svědku, zda jste viděl obžalovanou v pondělí večer?*; ***Křtím** tě ve jménu Otce i Syna ...*; ***Odsuzuji** Vás tímto k pěti letům vězení* apod.; **e.p.f.** jsou obvyklé pro realizaci komunikačních funkcí ↑**deklarativního** typu. V běžné komunikaci se užívá EPF zejména: (i) v případech **speciálnějších** KF: ***Protestuji** (tímto), aby se volba konala už zítra* (= protest); ***Souhlasím** (tímto) s tím, co navrhujete* (= souhlas) apod.; (ii) v případech, kdy je třeba explicitně odlišit různé druhy **výzev:** ***Prosím** vás, ...*; ***Doporučuji** vám, ...*; ***Radím** vám, ...*; ***Nabízím** vám, ...*; ***Zvu** vás, ...*; ***Navrhuji** vám, ...*; ***Žádám** vás, abyste se té porady zúčastnil* aj.; (iii) v situacích nějak **mimořádných** (slavnostních, překvapivých ...): *Tak vám **oznamuji**, že se mi narodil kluk!* Formy **e.p.f.** nelze užít tehdy, jde-li o KF společensky (morálně) posuzované negativně: ****Svádím** tě tímto, abys šel se mnou na pivo*; ****Vyhrožuji** ti tímto, že to povím našemu řediteli* aj.

Lit.: HIRSCHOVÁ, M.: *Česká verba dicendi v performativním užití*, 1988; *SČ*, 1998, 435–437.

MG

FRÁZE

1. Ustálený konverzační výraz chápaný zpravidla jako otřelý a sémanticky téměř prázdný; **f.** je však takto subjektivní a nedefinovatelná.

2. Druh ↑stereotypu ve smyslu uzuálních víceslovných výrazů užívaný v normalizovaných situacích a komunikacích. Jen část **f.** patří ve svých velmi frekventovaných výrazech do ↑frazeologie a idiomatiky, srov. *věnovat zvýšenou pozornost*; *je mou milou povinností* ap. Též starší a řídké označení pro ↑formuli.

3. V syntaxi centrální pojem složkové strukturální analýzy; ↑složka.

FČ

FRAZÉM A IDIOM

Povaha jevu je ve své podstatě známá, a přesto, zvláště kvůli své periferii, různě vymezovaná. Tradiční a rozšířené vymezení **f.i.** jakožto ustáleného a reprodukovatelného spojení slov, jehož význam je zčásti n. zcela neodvoditelný z významu jeho komponentů, nevyhovuje, protože nepokrývá všechny typy ani všechny roviny. V zásadě však platí, že analyzuje-li se kombinatorický útvar formálně, z hlediska formálních rysů, mluví se o **frazému**, zatímco analýza sémantická, z hlediska relevantních sémantických rysů, opravňuje užití názvu **idiom**. **F.i.** pak lze postihnout

takto: je to taková jedinečná ustálená kombinace minimálně dvou prvků, z nichž některý (popř. žádný) nefunguje stejným způsobem v žádné jiné kombinaci n. více kombinacích, resp. vyskytuje se v takové funkci pouze ve výrazu jediném, popř. několika málo. Toto vymezení je založeno především **syntagmaticky** a má zároveň operacionalistickou povahu, kterou lze využít i k testování neznámých výrazů a identifikaci **f.i.** Jednotlivé jeho složky jsou minimálně tyto: struktura, prvky a jejich povaha, kombinace, ustálenost, počet prvků a funkce prvků, zpravidla vždy různě **anomální** povahy (↑anomálnost). Pro bližší vymezení **f.i.** je třeba posuzovat tyto aspekty z hlediska formálního, sémantického a kolokačního, resp. funkčního, u posledního aspektu pak z hlediska jeho anomálních transformací. – **F.i.**, který je základní jednotkou ↑frazeologie a idiomatiky jaz., bývá lidově a nespecificky, resp. v různém a kolísavém smyslu, občas dosud nazýván **rčení**, popř. **úsloví**, **obrat** apod. na rovině nevětných kombinací slovních, na rovině větné pak ↑**přísloví** či ↑**pořekadlo**. Značná část typů **f.i.** však žádné tradiční označení nemá; odborný úzus je proto zpravidla vymezuje funkčně jako **f.i.** té které roviny, popř. i podle formálního subtypu uvnitř každé z nich, např. *ukázat někomu paty* je ↑frazém kolokační, a to verbonominálního typu (podle struktury V – S). Funkčně a s důrazem na aspekty **paradigmatické** lze **f.i.** vymezit jako takové nemodelové a ustálené syntagma prvků, z nichž (aspoň) jeden je z hlediska druhého členem extrémně omezeného a zavřeného paradigmatu, a to formálně a většinou i sémanticky. Prvky, které do frazeologických kombinací jako komponenty formálně vstupují, jsou vždy různé podle členské roviny, kam patří, zvl. morfémy (kořeny n. afixy), lexémy, kolokace a ↑klauze/věty. Zároveň se vyskytují vždy (kromě komponentů transformovatelných) pouze v určitém tvaru. Výsledné kombinace, **frazeologické celky**, patří funkčně vždy na úroveň vyšší. Frazeologické útvary mají jako celek vždy svou vnější **strukturu**, pro jejíž určení si lze vypomáhat vnější podobností např. se slovními druhy. Vedle konstitutivních komponentů zahrnuje zápis struktury též relační prvky (zvláště předložky a spojky) a vnější ↑valenci. Např. kolokační frazém *mít z něčeho těžkou hlavu* (V – A – S prep.) se **formálně** skládá ze tří **komponentů** (*mít*, *těžkou*, *hlavu*), jednoho relačního prvku (*z*), vyjadřujícího explicitně vztah mezi nimi (jindy může chybět), a valenčního prvku (*něčeho*), realizovaného a konkretizovaného v kontextu; ten je v systému zastoupen jen obecně a potenciálně. Za komponenty lze považovat na této úrovni členy čtyř hlavních ↑autosémantických slovních druhů, tj. subst., adj., verb a adv. Pokud frazémy tohoto subtypu obsahují pron. n. num., považují se v nich podle své funkce za substituty subst. či adj., nikoliv za další komponenty, srov. *umět to s někým* (V – pron. – prep.), *páté kolo u vozu* (num. – S – prep. – S). Substitut, relační či valenční prvek může u frazému být přítomný n. chybět (i když jsou obecně společné všem typům); v závislosti na své úrovni a subtypu může i povaha komponentů být různá, srov. např. frazém kolokační složený z komponentů pouze synsémantických *co do* (pron – prep.), *že jo?* (konj. – int.) n. z komponentů smíšených *od oka*, *pro tentokrát*, n. frazém polypropoziční, složený z komponentů propozičních, resp. větných *Jak si kdo ustele*, *tak si lehne* (PROP – PROP). – Ustálenost idiomatických kombinací, která umožňuje i jejich opakované užívání, tj. reprodukovatelnost, se projevuje v tom, že do kontextu vstupují jako pevný celek, ale konkrétně i v tom, že mají zpravidla pevné pořadí, slovosled svých komponentů, srov. např. zpravidla obtížnou přijatelnost zkusmých obměn **těžkou hlavu z toho má*, **to s ním umí*, **u vozu kolo páté*, **do co*, **jo že*, **Tak si lehne, jak si kdo ustele* atd. Nemožnost takovýchto slovosledných transformací je jednou z typických anomálností frazému. Nejzjevnějším anomálním rysem **f.i.** je však **anomálnost** funkční, a tedy nemožnost paradigmatické záměny některého komponentu analogickým jiným ve stejné, resp. obdobné funkci, srov. např. **mít z něčeho lehkou/obtížnou hlavu*, **mít z něčeho těžké tělo/břicho/koleno*, **umět toto/tohle s někým*, *šesté/třetí kolo u vozu*, **co od/pro/k*, **jestli/zda jo*, **Jak si někdo odestele*, *tak si lehne* atd. Vzhledem k povaze **f.i.** se však anomálnost může projevit i v samotném statutu komponentů. Řada frazémových komponentů nemá totiž analogickou obdobu vůbec v žádném tvaru v pravidelném jaz. a vyskytuje se pouze ve frazeologii. Jde o **monokolokabilní** prvky (↑monokolokabilita), jejichž volné kombinatorické možnosti jsou v pravidelném jaz. zrušeny, srov. unikátní výskyt komponentů jako *holičkách*, *pré*, *namále* ve **f.i.** *nechat někoho na holičkách*, *mít pré*, *mít namále* ap. Anomálních rysů je ovšem mnoho druhů, a lze je proto využít pro funkční klasifikaci **f.i.** – Formální typologie **frazémů** vychází z rovinné příslušnosti a typologie komponentů (též ↑frazeologie a idiomatika). Funkčně jsou ↑frazémy kolokační (nejvýznamnější typ **f.i.**) ekvivalenty všech slovních druhů, přičemž početně nejbohatší jsou frazémy s funkcí verbální. Komponenty kolokačních frazémů pocházejí ze všech slovních druhů (apelativ i proprií), v této své platnosti se však zpravidla nezapojují. Z hlediska motivačního patří k nejnápadnějšímu, tradičnímu a zřejmě univerzálnímu typu **frazémy somatické**, založené především na subst. názvech částí lidského těla, u kterých se výrazně projevuje **antropomorfický princip** jaz., srov. *vzít si něco do hlavy*, *být někomu v patách* ap. (nejčastější komponent *ruka* se objevuje v několika stovkách frazémů). – **F.i.** mají významy velmi různého druhu, ne však libovolné. Svou sémantickou a denotativní **vágností**, spojenou často s expresivitou, stojí v přímém protikladu k exaktně vymezitelným významům termínů a vykazují vysokou míru potenciálnosti významu, srov. *dát někomu co proto*, základní jádro významu „silně nepříjemně zapůsobit" a možné (jakkoliv vágní) a dále rozšiřitelné odstíny významu jako „vynadat, potrestat, vytrestat, zbít, prohnat, donutit k výkonu". Velmi častým a charakteristickým rysem je i **evaluativní** složka (↑evaluativnost) významu, projevující se jako **pragmatický** aspekt hodnocení. Srov. negativní, neutrální a pozitivní složku evaluativní u frazémů *hodit něco za hlavu*, *vypadlo mu to z hlavy*, *pustit něco z hlavy*. **F.i.** jsou v jaz. a lexikonu obecně zásobárnou hodnotících výrazů ustálených. Základním a obecným rysem **f.i.** je však **abstraktní** povaha jejich významu i denotátu (přestože je valná část **f.i.** vytvářena komponenty povahy konkrétní). – Přes svou obvykle diskrétní formu je **f.i.**

funkčně i sémanticky integrálním celkem, který nelze synchronně dělit, analyzovat do komponentů; není jinými slovy prostou sumou významů svých komponentů. Všechny tradiční a opakující se pokusy o sémantickou analýzu (a ovšem i syntaktickou, na rozdíl od analýzy diachronní) jsou nesmyslné, protože zůstávají vždy dílčí, srov. frazém *leje jako z konve* (zhruba: „prší hodně“) a pokusy vyčleňovat z něj význam „prší“ pro komponent *leje*. V nedomyšlené „logice“ tohoto přístupu, který není nikdy dováděn do konce, pak *jako z konve* by mělo znamenat „hodně“, což není průkazné a jaz. toto spojení v tomto údajném smyslu neužívá (srov. **snědl toho jako z konve*, **spí jako z konve*). Takto je pak i lépe pochopitelné, proč jsou komponenty frazému pouze tvary formálně shodné, homonymní s tvary lexémů známých z lexikonu, a ne samotné lexémy. Případy typu *leje jako z konve* je tedy třeba chápat jako jen kvazimotivované. Většina **f.i.** však neumožňuje ani takto částečnou pseudoanalýzu. Tím je zároveň zřejmé, že **f.i.** nejsou svými komponenty přímo a měřitelně motivovány. – **F.i.**, mj. i díky tomu, že nejsou preskriptivně kodifikovány, odrážejí proměnlivost svého vývoje věrně a nezkresleně ve svých **variantách**. Lze odhadovat, že až každý čtvrtý frazém má nějakou formální variantu, a to buď povahy paradigmatické, srov. *být/stát na výši doby*, n. syntagmatické, srov. *nasadit někomu veš* (*do kožichu*). Od variant je třeba lišit funkčně odlišné transformace frazémů. Varianta je taková ustálená či neustálená obdoba, relativně malá modifikace frazému, která nemění jeho funkci ani podstatu významu. – Některé strukturní typy frazémů dostaly zvláštní názvy. V oblasti kolokačních frazémů jsou to v suboblasti autosémantických kombinací především ↑**binomiály** (*ve dne v noci*) a ↑**přirovnání** (*mít hlad jako vlk*), v oblasti kombinací smíšených především **víceslovná synsémantika**, zvl. prepozice a partikule (*bez ohledu na*, *kdyby tak*). V oblasti propoziční a polypropoziční to jsou zvláště ↑**přísloví,** ↑**pranostiky** a různé ↑**formule**. Též ↑frazeologie a idiomatika, ↑frazém kolokační, ↑frazém lexikální, ↑frazém polypropoziční intersubjektový, ↑frazém propoziční a polypropoziční monosubjektový.

Lit.: Bachmannová, J., K výzkumu a popisu nářeční frazeologie, *NŘ* 69, 1986, 1–5; Bittnerová, D. – Schindler, F.: *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*, 1997; Čelakovský, F. L.: *Mudrosloví národu slovanského v příslovích. Připojena jest sbírka prostonárodních českých pořekadel*, 3. vyd. 1949 (1. vyd. 1852); Čermák, F., Víceslovná pojmenování typu verbum – substantivum v češtině, *SaS* 34, 1974, 287–306; Čermák, F.: *Idiomatika a frazeologie češtiny*, 1982; Čermák, F., On the substance of idioms, *FL* 22, 1988, 413–438; Čermák, F., Funkce frazémů a idiomů, in: *Česká slavistika 1993, České přednášky pro XI. mezinárodní sjezd slavistů 1993*, 331–336; Čermák, F., Idiomatics, in: Luelsdorff, P. A. (ed.), *The Prague School of structural and functional linguistics*, 1994, 185–195; Čermák, F., Frazeografie, in: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*, 1995, 116–136; Čermák, F., Frazeologie novinového úvodníku: úzus, funkce a aktualizace, *SaS* 57, 1996, 81–90; Čermák, F., Somatic idioms revisited, in: Eismann, W. (ed.), *Europhras '95. Europäische Phraseologie im Vergleich: Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt*, 1998, 109–119; Čermák, F., Usage of proverbs: What the Czech National Corpus shows, in: Ďurčo, P. (ed.), *Europhras '97. Phraseology and paremiology*, 1998, 37–59; Čermák, F., Linguistic units and text entities: Theory and practice, in: Fontenelle, T. – Hiligsmann, P. (eds.), *Actes Euralex '98 Proceedings I-II*, 1998, 281–290; *Člex*, 1985; Flajšhans, V.: *Česká přísloví. Sbírka přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Přísloví staročeská A-N, O-Ž*, 1911–1913; Henschel, H.: *Die Phraseologie der tschechischen Sprache*, 1993; Klötzerová, P., Hranice frazeologie se posouvají. Lexikální frazémy v češtině, *SaS* 59, 1998, 277–280; Permjakov, G. L.: *Ot pogovorki do skazki*, 1970, angl. rozšířeno jako *From proverb to folk-tale*, 1979; *SČFI*, 1983–1994; Schindler, F.: *Das Sprichwort im heutigen Tschechischen*, 1993; Zich, O.: *Lidová přísloví z logického hlediska*, 1956; Zaorálek, J.: *Lidová rčení*, 1963².

FČ

FRAZÉM KOLOKAČNÍ

Frazém s funkcí ↑kolokace (nevětné kombinace lexikálních tvarů) a s komponenty z roviny jednoslovných lexémů. Je to intuitivně nejznámější a tradiční typ frazému. Volně se rozkládá do tří velkých subtypů: (A) 16 základních binárních kombinací a struktur autosémantických komponentů (např. V – S, A – S, V – ADV, S – S, srov. *číst někomu levity*, *černá hodinka*, *dopadnout bledě*, *jablko sváru*); (B) 7 základních binárních kombinací a struktur synsémantických komponentů (např. prep. – pron., kon. – pron., num. – pron., part. – kon., srov. *ke všemu*, *jako takový*, *jeden a týž*, *ještě že*); (C) 8 kombinací a struktur smíšených z komponentů obou subtypů (např. prep. – S, part. – S, V – prep., V – mono, ADV – prep., srov. *do omrzení*, *až hanba*, *být pro*, *být auf*, *až na*); užité zkratky označují běžné slovní druhy, *mono* je monokolokabilní prvek (↑monokolokabilita). Napříč touto klasifikací jde vyčleňování většiny ↑přirovnání a ↑binomiálů ap. (patří většinou do subtypu (A)). Početně silně zastoupeným typem (patřícím do oblasti ↑kvazifrazémů) jsou **verbonominální struktury se substantivem abstraktním**, např. *věnovat pozornost*. **F.k.** fungují jako ekvivalenty všech slovních druhů. Též ↑frazém a idiom, ↑frazeologie a idiomatika.

Lit.: ↑frazém a idiom.

FČ

FRAZÉM LEXIKÁLNÍ

Frazém, jehož komponenty patří do roviny morfémové (slovotvorné a flektivní) a má jako jediný syntetickou, nediskrétní formu; ve své funkci jednoslovný lexém. Patří tradičně k nejspornější a nejzanedbávanější oblasti ↑frazeologie a idiomatiky. Srov. kompozita *budižkničemu*, *kratochvíle*, *tlučhuba*, *tvrdošíjný*, deriváty *najít*, *neplecha*, *zákeřný*, *našup* a řídce i flektivní formy *Nevídáno!*, *budiž*, *nač*, o jejichž povaze se však diskutuje. Přechod pro svou diskrétní povahu tvoří případy s reflexivitou a explicitní valencí *obejít se bez*, *zašít se*, *zapomenout se* ap. Pro **l.f.** platí stejné vymezení jako pro frazémy ostatní, jsou tedy mj. stejně anomální jako ↑frazémy kolokační apod. Též ↑frazém a idiom, ↑frazeologie a idiomatika.

Lit.: ↑frazém a idiom.

FČ

FRAZÉM POLYPROPOZIČNÍ INTERSUBJEKTOVÝ

Funguje jako interakce aspoň dvou ↑propozic u dvou různých mluvčích; typickým příkladem jsou korelované

pozdravy, přání a obdobné kontaktové výrazy. Srov. situaci kýchnutí partnera B a reakci mluvčího A a poté i mluvčího B. – A: *Pozdrav pánbu!* – B: *Dejž to pánbu!* Komponenty u obou mluvčích jsou tudíž vzájemně závislé propozice. Též ↑frazém a idiom, ↑frazeologie a idiomatika.
Lit.: ↑frazém a idiom.

FČ

FRAZÉM PROPOZIČNÍ A POLYPROPOZIČNÍ MONOSUBJEKTOVÝ

Funkčně věta; tvoří ho různé strukturní kombinace komponentů (A) lexikálních n. kolokačních, anebo (B) propozičních (klauze); řada z nich však vzájemně splývá (↑frazeologie a idiomatika). Srov. (A) *Ani kuře zadarmo nehrabe*; *Leze mu tlustý do tenkýho*; *Zlatý voči!*; *To zrovna!*; *Já o voze a von vo koze*; *Až po vás!*; *To si piš!*; (B) *Jak si kdo ustele, tak si lehne*; *Komu dal pánbu úřad, tomu dal i rozum*; *Prodej písničku a kup si notu!*; *Povídali, že mu hráli!*; *Kde se vzal, tu se vzal*. Na rozdíl od ↑frazémů kolokačních verbálního typu je zde obvykle pevně dán subjekt, a nelze je tedy převádět na inf., srov. *Dílo chválí mistra*; *To jsou věci!*, které jsou neměnné i v dalších aspektech. Řada těchto frazémů však omezeně některé gramatické transformace připouští, srov. pl. u *To si piš!*, os. a čas u *S tebou je kříž!* apod. Funkčně lze podle místa v komunikaci vydělit aspoň čtyři jejich hlavní typy: frazémy s funkcí (1) vokativní, srov. *Ty mi můžeš bejt ukradenej!*; *Ty ses zbláznil!*; (2) tematickou *Vzduch je čistý*; *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*; (3) mediální *Mám to na jazyku*; (4) situační *Tobě se to mluví!*. Vyjadřují různé vztahy mluvčího k posluchači, tématu, médiu komunikace (jaz.) a situaci; funkce se však různě kříží a kumulují. – K tradičním a známým termínům a pojmům zde patří ↑**přísloví** a ↑**pranostiky**, vyjadřující zkušenost didakticky sdělovanou posluchači. Z méně známých lze vyčlenit aspoň frazémy (a) normativní, (b) kontaktové, (c) institucionalizované, (d) žertovné a (e) personifikující; hranice jsou však splývavé a je tu mnoho synonymie, též podle individuálního úzu a úzu v různých disciplínách. Takto lze řadit k typu (a) **apotegma**, **aforismus**, **axiom**, **maximu**, které všechny mají společné rysy jadrného krátkého výrazu zobecňujícího a normujícího poučení, zásadu či pravdu pro ostatní (s odlišnými rysy dalšími, např. navrhované zásady u aforismu, nedokazovatelné pravdy u axiomu či absolutního základu u maximy ap.); srov. *Padni komu padni*. Neprávem se k nim přidává **adagium**, což je jen synonymum k přísloví. K typu (b) patří nejrůznější **pozdravy**, **výrazy díků a kontaktu**, **přípitku** apod., zatímco k (c) se řadí ↑**formule** a některé ↑**stereotypy**. Frazémy žertovné (d) zahrnují především **wellerismy** (nazvané podle vtipného sluhy pana Pickwicka Sama Wellera), založené na vtipném a obvykle absurditu vyvolávajícím individuálním dodatku k nějakému známému frazému, výroku apod., srov. *Vono se řekne semenec, ale zobat ho z láhve*; *S poctivostí nejdál dojdeš – Mařenka s ní došla na kraj lesa*. Frazémy personifikující (e) zahrnují většinou **osobní průpovídky** (srov. Nerudova pana Rybáře *Djó móře, proč nežijeme u móře?*) apod. Též ↑frazém a idiom, ↑frazeologie a idiomatika.
Lit.: ↑frazém a idiom.

FČ

FRAZEOGRAFIE

Aplikovaná disciplína zabývající se popisem ↑frazeologie a idiomatiky. V č. je představovaná hlavně koncepcí uplatněnou ve velkém *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (1983, 1988 a 1994), který patří i mezinárodně k největším a nejpropracovanějším svého druhu. Navazuje na předchozí díla, jako je Zaorálek, Flajšhans a Čelakovský. – **F.** usiluje nejen o samostatný popis frazeologie (proti popisu tradičně omezenému a integrovanému do obecných slovníků), ale i o nezbytné zachycení úzu a kontextu užití ↑frazémů a idiomů a hlavních typů jejich ↑anomálnosti. Zvláštní problém představuje ve **f.** princip řazení, statut ↑lemmatu, povaha metajazyka, technika zachycení různých pragmatických funkcí a také potenciality významu a užití.
Lit.: ↑frazém a idiom.

FČ

FRAZEOLOGIE A IDIOMATIKA

Oblast ↑frazémů a idiomů všech úrovní; zároveň disciplína zabývající se jejich studiem a popisem. Nejde o zvláštní jaz. rovinu, ale o oblast ustálených anomálních kombinací (↑anomálnost), která je komplementární k oblasti pravidelných jaz. kombinací jednotek všeho druhu a na všech relevantních rovinách. **F.i.** je tedy extenzí jaz. kombinatorických možností do oblasti kombinací, které nevznikají podle standardních pravidel. Diachronně anomální frazeologické kombinace vznikaly různým způsobem, u ↑frazémů kolokačních zvláště skrze ↑přirovnání a individuální ↑metafory. Mohou dnes mj. odrážet i reziduа kombinatorických možností dříve běžných, které dnešní jaz. systém už opustil. – Oblast **f.i.** je značně rozrůzněna sociolingvisticky, v plném stylovém rozpětí dnešní č. od frazémů a idiomů argotických až po poetické. Protože není na rozdíl od zbytku lexikonu předmětem kodifikačního úsilí, vykazuje výraznou a přirozenou míru variability. Pro svou výrazovou výstižnost je **f.i.** předmětem zvlášť nápadné snahy o tvorbu stále nových obměn, variant autorských, popř. nových frazémů a idiomů. Převážná část **f.i.** je přirozeně vytvářena a užívána v jaz. mluveném, většinou nespis., protože v něm se nejvíce projevuje funkční potřeba druhu vyjádření, které frazémy a idiomy představují. – Příslušností svých jednotek do více rovin naznačuje **f.i.** do jisté míry i svou vnitřní hierarchizaci. Skutečnost, že frazém patří zpravidla do roviny vyšší než komponenty, které do něj kombinatoricky vstupují, vystihuje schéma na násl. str.

Podle vnější povahy komponentů je možné dospět k nejobecnější **klasifikaci** frazémů a idiomů, u které se vychází z příslušnosti komponentů do stejné roviny, srov. 2A ↑**frazém lexikální** (*najít*, *předsevzetí*), dále ↑**frazém kolokační** 3A (*ke všemu*, *co do*, *co když*, se synsémantickými komponenty), 3B (*chytat lelky*, *jablko sváru*, s autosémantickými komponenty), 3A-B (*k poledni mu*, *od oka*, *bez okolků*, s komponenty obojího druhu), podobně ↑**frazém propoziční** 4A (*To tak!*, *Že by?*; se synsémantickými komponenty), 4B (*Chcíp tam pes*; *Pozdě bycha honit*; s autosémantickými komponenty), 4C (s kolokačními komponenty) a ↑**frazém polypropoziční** dvojího druhu, **monosubjektový** 5C (*Mladý kurvy*, *starý modlářky*; s kolokačními komponenty), 5D (*Vono se řekne semenec, ale zobat ho z láhve!*; s propozičními komponenty) a **intersubjek-**

Rovina výrazu		Rovina komponentů	A morfematická	B lexikální	C kolokační	D propoziční
1	morfematická					
2	lexikální		+			
3	kolokační		+	+		
4	propoziční (větná)		+	+	+	
5	polypropoziční monosubjektová				+	+
6	polypropoziční intersubjektová					+

tový 6D (A: *Pozdrav pánbu!* – B: *Dejž to pánbu!*; s propozičními komponenty u různých mluvčích). Tento přehled nezachycuje řídký případ **frazému interstratálního**, ve kterém se kombinují komponenty různých rovin, srov. např. *dát někomu, co se do něj vejde* (lexém + propozice, resp. klauze). Oblast **f.i.** tudíž zahrnuje všechny relevantní typy ustálených anomálních kombinací s pevnou funkcí a významem. Nezahrnuje (kvůli absenci významu) kombinace fonémových komponentů, na druhé straně není jasné, co vše sem lze zahrnout z úrovní vyšších ustálených kombinací (tj. nad frazémy polypropozičními), které už patří do literárních mikrožánrů (např. hádanky, bajky apod.). V mladé historii frazeologie, tradičně se zprvu soustřeďující především na oblast kolokačních frazémů (pod různými názvy, zvl. **rčení**, popř. **úsloví**), se však (především z nedostatku poznání) do ní celé rozsáhlé oblasti někdy nezačleňovaly, zvláště frazémy a idiomy propoziční i lexikální. – Tím, že frazém je v textu víceslovným a ustáleným jaz. ↑pojmenováním, založeným sémioticky a psychologicky, plní svou primární **nominativní funkci**, a tím, že je komponentem, součástí jisté širší textové struktury, plní i svou druhou základní funkci **strukturní**, resp. **komunikativní**. Takto má např. nominální frazém *kámen úrazu* nominativní funkci pojmenováváním jistého druhu obtíže, analogickou subst., zatímco ve větě např. *Karlův doplněk k návrhu se stal kamenem úrazu* má strukturní funkci predikátovou, tj. tvoří součást přísudku. Z typických **nominativních** aspektů frazémů a idiomů je charakteristická jak nominativní paralelnost k jaz. pojmenováním pravidelným, tak nominativní jedinečnost či aspoň priorita. Takto paralelním frazeologickým pojmenováním ke slovesu *utéct* je např. *vzít roha* s určitým rozdílem ve frekvenci a distribuci užití, zatímco význam a funkce *být hned na koni* se pravidelným pojmenováním dá vyjádřit jen dlouhým a nevýstižným opisem. Vyplývá z toho málo reflektovaná skutečnost, že ne vše nominativně obslouží standardní pravidelný jaz. monopolně a lépe než **f.i.** a že její místo v něm není vždy periferní. (O tom ostatně svědčí i rozsah **f.i.**; jen kolokačních a propozičních frazémů má současná č. kolem třiceti tisíc. Řada z nich se frekvencí užití řadí k centru slovní zásoby, zvláště frazémy gramatické povahy jako *že jo*, *co když*, *to je jedno*.) Integrace přístupů a metodologie užívané pro pravidelný jaz. a **f.i.** však dosud chybí. Společná nominativní funkce frazémů a idiomů všech typů řadí oblast **f.i.** především do ↑**lexikologie**; v dalších ohledech však má specifickou souvislost s řadou dalších disciplín, včetně nejazykových. Málo studované jsou souvislosti s psychologií a logikou, zvl. v oblasti vyjádření pojmů a soudů, s filozofií, resp. etikou hodnocení a tradování zkušenosti, s historií a uměním (tropy, symboly ap.), avšak tradiční vazbu má s kulturní antropologií a etnologií, především v oblasti studia ↑přísloví. Odůvodněně se už dlouho mluví o pokladnici národní zkušenosti pod názvem **mudrosloví**. – **Metodologicky** je u **f.i.** zásadně důležité rozlišovat úroveň vstupních forem (komponentů) a úroveň hotových kombinatorických rezultátů (idiomatických celků). Pro každou je třeba zvláštního a odděleného přístupu, navzájem nepřenosného. Zatímco pro vstupní formy platí možnost obdobné analýzy jako v pravidelném jaz., je analýza na úrovni celku už nemožná, protože vstupní komponenty tu ztratily svou původní vnější povahu a tvoří součásti celkového útvaru jen podmíněně. Naproti tomu se nabízí na této úrovni bohatá možnost jejich funkční analýzy, založené na textovém chování. Podstata výsledné idiomatické povahy frazému je v zásadě individuální a daná úhrnem jednotlivých anomálií toho kterého frazému; ty lze nazírat škálovitě: čím více anomálií frazém má, tím je idiomatičtější. Toto škálovité pojetí pak ve svém důsledku naznačuje jakési idiomatické centrum celé oblasti (na každé kombinatorické úrovni zvláštní) stejně tak jako periferii s oblastmi ležícími mezi obojím. Naznačuje však také možnost vystihnout i početné případy přechodné, jejichž míra ↑idiomatičnosti je slabá, tj. ↑**kvazifrazémy** a **kvaziidiomy**. Zatímco synchronní analýza u frazémů a idiomů na komponenty nedává uspokojivé výsledky, diachronní přístup k ní objasňuje způsoby a prostředky jejich vzniku. Analýza etymologická, dosud málo prováděná, usiluje o vysledování jejich kořenů, často mezinárodních. Naproti tomu etnologické, sémantické a historické přístupy objasňují zvláště národní specifika, metaforiku a symboliku, kterou **f.i.** vyjadřuje. Česká **f.i.** je např. svou významnou částí rustikální, zemědělská, zatímco námořní tematika, běžná např. pro angl., jí zcela chybí. Jen pomalu se ujímá povědomí o možnostech aktivních aplikací **f.i.** v řadě oblastí, např. pedagogické ve škole n. rétorické, resp. textové při výstavbě projevů různého typu. K základním deskriptivním aplikacím patří ↑**frazeografie**, shromažďující a popisující frazeologické výrazivo jaz., zpravidla formou frazeologických slovníků. – Důvody, proč **f.i.** vzniká a proč ji má každý přirozený jaz. (je to jaz. **univerzále**), nejsou známé. Lze se však domnívat, že hlavním bude její funkční, komunikativní výhodnost a potřebnost, reflektovaná pokaždé, když vznik-

ne nový frazém a idiom. Ta spočívá především ve dvou aspektech. Frazémy a idiomy jsou jaz. prostředky zpravidla významně **ekonomické**, které na malou plochu své formy vážou značně komplexní význam a funkci, a to ve srovnání s prostředky pravidelného jaz. Na druhou stranu je **f.i.** nejrozsáhlejší oblastí lexikonu, která je specializovaná mj. na pragmatické funkce vyjadřování **evaluativního** (↑evaluativnost). S tím nepochybně souvisí i příznačná denotativní ↑**vágnost** většiny frazémů a výrazně flexibilní **potencialita** jejich nestandardního úzu, (menších) kontextových posunů apod. V posledním ohledu je **f.i.** svou nenormovaností a vágností opakem ↑terminologie. – V úhrnu frazémů a idiomů č., které patří především do paradigmat formálních, sémantických a funkčních, lze spatřovat ve smyslu paradigmatiky i specifický ↑**systém**, resp. nominativní subsystém. V odlišném smyslu lze o něm uvažovat i jako o úhrnu anomálních kombinací realizovaných v důsledku uplatnění obecného kombinatorického principu jaz. Též ↑frazém a idiom.

Lit.: ↑frazém a idiom.

FČ

FUNDACE SLOVOTVORNÁ

Vedle ↑slovotvorné motivace základní slovotvorný vztah. Jde o vztah formální příbuznosti neboli zakládání se jednoho výrazu na druhém (např. *čekat* → *čekárna*). Slovo, které je obvykle složitější významově i formálně, je tak fundováno slovem jednodušším. O vztahu **f.** má smysl uvažovat pouze za předpokladu, že je doprovázena vztahem ↑slovotvorné motivace, tedy významového vyplývání. Slova takto příbuzná tvoří dvojice (*čekat* → *čekárna*), řady (*strom* → *stromek* → *stromeček*), svazky:

stromoví
↑
stromisko ← *strom* → *stromek*
↓
stromový

a slovotvorná hnízda (↑slovotvorná motivace).

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 79–81; *MČ* I, 1986, 206–211; *TSČ*, 1962, 11–14.

ZR

FUNKCE

1. V ↑Pražské škole označuje především „úkol“, který jaz. prostředky s ohledem na lidské výrazové potřeby plní. Společným „úkolem“ lze na úrovni ↑langue definovat jednotky různých, hierarchicky uspořádaných ↑jazykových rovin: **f.** fonému je rozlišovat význam apod. **F.** (úkol, platnost, význam) jaz. prostředku lze vůči **f.** prostředků stejné roviny vymezit ↑distinktivními rysy. Na úrovni parole se ukazuje konkrétní uplatnění **f.** jaz. prostředků, zobecněné na úrovni langue. Podle Svozilové (1988) jde o interní jaz. **f.** – S pojmem **f.** (úkol, poslání) se pracuje i v případě souborů jaz. prostředků (↑funkční styly), resp. jaz. jako celku; ↑funkce jazyka. Podle Svozilové (1988) jde o externí jaz. **f.**

2. S komunikačně-pragmatickým obratem (↑analytická filozofie) se rozšířilo užívání pojmu **f.** ve smyslu ↑komunikační **f.** výpovědi. Protože se však do **f.** výpovědi promítá celá řada kontextových informací a proměnných (↑konverzační implikatura), zdá se souvislost tohoto užití výrazu **f.** mimo dosah pojmu **f.**, jak s ním pracovala Pražská škola klasického období.

Lit.: Baborovský, J., Funkční lingvistika, in: *Ottův slovník naučný nové doby*, 1932, 464–765; Havránek, B. (ed.): *Čtení o jazyce a poesii*, 1942; Havránek, B., Strukturální lingvistika, in: *Ottův slovník naučný nové doby*, 1932; Jakobson, R., Lingvistika, in: *Ottův slovník naučný nové doby*, 1935, 1214–1216; Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982; Svozilová, N., K vývoji pojetí funkce, *SaS* 49, 1988, 64–71; Thèses, *TCLP* 1, 1929, 5–29 (též Vachek, 1970, 35–65); Vachek, J. (ed.): *U základů pražské jazykovědné školy*, 1970; Vachek, J. (ed.): *Z klasického období pražské školy 1925–1945*, 1972.

MN

FUNKCE JAZYKA

Jaz. plní v lidské komunikaci, sociální interakci řadu funkcí. Jejich vymezení je značně různorodé: např. Mathesius, podobně jako Bally, počátkem 20. stol. vycházel ze dvou základních funkcí promluv: sdělné a výrazové (expresivní), které podle něho charakterizují jaz. obecně, tj. ↑langue i parole. – Běžně se výklad **f.j.** spojuje s Jakobsonem, který předpokládá existenci více **f.j.**, z nichž jedna v konkrétní komunikaci dominuje, zatímco ostatní ustupují do pozadí. Horálek (1967) rozlišuje funkci jazyka a funkci řeči. Jakobson v duchu ruského formalismu vyšel nejprve z rozlišení všedního a poetického jaz. a odlišil komunikační funkci praktického a emocionálního jaz. a funkci poetickou. Později se opřel o Bühlerův interaktivní organonový model jazyka (jaz. se chápe jako nástroj, s jehož pomocí někdo někomu něco sděluje). Podle Bühlera má (jaz.) znak tři základní funkce: odrazovou, symbolickou (Darstellung: jaz. znak reflektuje předměty a stavy věcí), výrazovou, symptomatickou (Ausdruck: protože je závislý na mluvčím, artikuluje jeho vnitřní stavy), výzvovou, signální (Appell: řídí vnitřní a vnější chování adresáta). Odrazovou (sdělnou, informativní, kognitivní, referenční...) **f.j.** se rozumí reflexe vnějšího světa v jaz., výrazná zvl. v oznamovacích větách ve 3. os. préz./prét. indik. Výrazovou (expresivní, emotivní) **f.j.** se rozumí výraz, exprese nitra mluvčího, výrazná např. při užití citoslovcí, popř. expresivního lexika ve zvolacích větách. Výzvovou (konativní, direktivní) **f.j.** se rozumí apel, výzva adresátovi, aby něco udělal, popř. jazykově reagoval; zřetelná je např. v tázacích větách s (2. os.) ind./kond. a ve větách rozkazovacích, popř. oznamovacích s futurální perspektivou. Zmíněné **f.j.** mohou dominovat celým textům; ↑druhy textů. V Jakobsonově duchu rozlišuje Havránek v přednášce z r. 1932 sdělovací (komunikativní, prakticky a teoreticky odbornou) a estetickou funkci spis. jaz., jimž přiřazuje tzv. **funkční jazyky**; ↑funkční styly. Rozpracování estetické (poetické) **f.j.** se spojuje s Mukařovského pracemi z 2. pol. 30. let 20. stol. V průběhu 50. let (srov. Jakobson, 1992; Nekula-Ehlers, 1996) dostává konečnou podobu Jakobsonův ↑komunikační model a počet **f.j.** se rozhojňuje na šest o funkci metajazykovou a fatickou: metajazykovou **f.j.** rozumí reflexi jazyka jazykem, např. ve vsuvkových komentářích, fatickou **f.j.** vytváření a udržování jak fyzického (médium, „kanál“), tak psychologického kontaktu mezi mluvčími, např. při

pozdravech, při užití ↑kontaktových prostředků apod. – Někdy se v souvislosti s jaz. mluví také o mentální **f.j.** (myšlení se realizuje prostřednictvím jaz., který určuje jeho podobu) a reprezentativní **f.j.** (symbolická hodnota národního jaz. jako celku) apod. – Výrazovými prostředky **f.j.** se zabývají speciální práce, např. expresivní **f.j.** se na úrovni lexika pokusil vyložit Zima (1961), na úrovni výpovědi Grepl (1967).

Lit.: Bally, Ch.: *Traité de stylistique francaise*, 1909; Bühler, K.: *Sprachtheorie*, 1934; Grepl, M.: *Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi*, 1967; Havránek, B.: *Studie o spisovném jazyce*, 1963, 30–59; Horálek, K.: *Filozofie jazyka*, 1967; Jakobson, R., Linguistics and poetics, in: Sebeok, T. A. (ed.), *Style in language*, 1960, 350–377; Jakobson, R., Die neueste russische Poesie, in: Stempel, W.-D. (ed.), *Texte der russischen Formalisten*, 1972, 19–135; Jakobson, R.: *Poetická funkce*, 1995, 74–106; Jakobson, R., Základy strukturální analýzy, *Sl* 61, 1992, 4–14; Leška, O., Karl Bühler und die Prager Schule, in: Eschbach, A., *Bühler-Studien* 2, 1984, 263–272; Mathesius, V., Řeč a sloh, in: Havránek, B. – Mukařovský, J. (eds.), *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 13–102; Mukařovský, J.: *Kapitoly z české poetiky* 2, 1938, 157–163; Mukařovský, J.: *Studie*, 2000, 81–148, 169–184; Nekula, M. – Ehlers, K.-H., Jakobsons Bilanz des Strukturalismus, in: Dutz, K. – Schmitter, P., *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 6, 1996, 187–199; Thèses, *TCLP*, 1929, 7–29; Zima, J.: *Expresivita slova v současné češtině*, 1961.

MN

FUNKCE ONYMICKÁ

Funkce vlastních jmen; v onomastické teorii dosud nebyla podána jejich obecně přijímaná definice ani výčet a popis. Jako nepochybná, hlavní se chápe (1) nominalizační, identifikační, individualizační funkce, orientovaná na vydělení jednotlivého objektu v rámci celku (třídy, druhu), a (2) diferenciační funkce, orientovaná na poměr individualizovaných prvků navzájem. Dále se zpravidla vyčleňují (3) funkce komunikativní, uskutečňovaná na základě známosti denotátu účastníkům řečové komunikace (z oslovení *Kristýnko* vyplývají jak informace jazykové, tj. tvaroslovné, slovotvorné aj., tak o vztahu mluvčího k oslovovanému apod.); (4) funkce asociační, evokační či konotativní, upozorňující na různé objekty identické s obecnými n. vlastními jmény z reálného světa (mražený krém *Sněžka*), z oblasti kultury (bonboniéra *Hamlet*) apod., odkazujícími na souhrn encyklopedických znalostí (hotel *Paříž*); (5) funkce ideologizující, mytizující a honorifikující (*Masarykovo nábřeží, Blaník*); (6) funkce sociálně klasifikující, lokalizující či zařazující pojmenovávaný objekt do nejrůznějších souvislostí sociálních (jméno *Eliška* volí hlavně vysokoškoláci), náboženských (jména *Hugo, Leo* převažují v židovských rodinách), národnostních (*Ivan* zobecňuje Rusa, *Fritz* Němce), kulturních, historických, prostorových aj.; (7) funkce deskriptivní, charakterizační, kterou plní všechna popisná pojmenování (*Ústav pro jazyk český*), a tzv. **mluvící vlastní jména**, do jisté míry charakterizující pojmenovávaný objekt (řezník *Masorád, Zlámaná Lhota*, přezdívky jako *Bidlo, Kudrnáč*); (8) funkce expresivní, emocionální, resp. psychologická, s nimiž úzce souvisejí funkce estetická a poetická, shrnující druh účinku jména, dojem, jakým jméno působí. Též ↑funkční onomastika, ↑literární onomastika.

Lit.: Knappová, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 11–12; Knappová, M., K funkčnímu pojetí systému vlastních jmen, *SaS* 53, 1992, 211–214; *ÚOO*, 1999, 11, 22–34.

MKn

FUNKCE VÝPOVĚDI KOMUNIKAČNÍ (KF)

(f. ilokuční)

Cíl (účel, záměr, úmysl, intence), **s jakým** byla nějaká výpověď mluvčím vůči adresátovi v dané konkrétní ↑komunikační situaci produkována. Podle teorie ↑mluvních aktů mluvčí realizací výpovědí o světě nejen něco říká, ale zároveň tím, co říká a jak to říká, snaží se dosáhnout u adresáta nějakého efektu: rámcově řečeno, obohatit znalosti adresáta o světě, popř. změnit jeho názory, postoje, stanoviska k něčemu, ale třeba také přimět ho k nějakému jednání, včetně řečové reakce. Řečeno konkrétněji: mluvčí chce adresáta např. o něčem informovat (*Pavel už odešel*), n. naopak od něho nějakou informaci získat (*Odešel už Pavel? Kdy odešel Pavel?*), n. ho přimět k nějaké činnosti (*Odejdi už, Pavle!*), ale také třeba mu něco vytknout (*Tos mě nemohl zavolat?*), dovolit (*Klidně si zapalte*), za něco mu poděkovat (*Díky že jste přišel*), před něčím ho varovat (*Ne abys přišel pozdě*), n. ho jen tak ze zdvořilosti (slušnosti) pozdravit (*Buď zdráv*). Celkový smysl hotových výpovědí se skládá ze dvou základních složek: z **propozičního obsahu** (= co se říká) a z **aktuální KF** (= s jakým cílem (úmyslem, záměrem) se to říká): symbolicky **KF(o)**. – O existenci KF výpovědi svědčí: (a) pojmenování typu *oznámení, otázka, výzva, vydírání, vyhrožování, omluva, výtka* aj.; (b) způsoby ↑reprodukce prvotních výpovědí adresátem (n. někým jiným) v jiné komunikační situaci (*Tos mi to nemohl říct včas? – Pavel mi **vyčítal**, že jsem mu to neřekl včas*); (c) komentářové (doprovodné) poznámky (dodatky) autorů k přímé řeči literárních postav: *„Máte přece sestru," **namítal** Mason.*

Pro úspěšnou komunikaci je nezbytné, aby adresát interpretoval nejen propoziční obsah výpovědi, ale i jejich aktuální KF, tj. aby porozuměl nejen tomu, co se říká (o čem se mluví), ale také tomu, proč se to v dané situaci říká: není podstatné porozumět významu věty *Prší*, nýbrž tomu, proč to někdo jakožto výpověď v nějaké situaci užije (Skalička, 1965). – Jaz. indikace (signalizace) KF není nezbytně nutná; je často dána (determinována) jen komunikační situací (S): tak např. věta *Povím to našemu řediteli* může být v S_1 pronesena (míněna) jako „oznámení", „sdělení", v S_2 však jako „návrh" vůči adresátovi, v S_3 ale třeba jako „výhrůžka" aj. V obecné (světové) lingvistice se proto místo termínu KF užívá (běžně) termínu **ilokuční funkce** (síla, role) výpovědi (název „ilokuční" je odvozen od latinského *illoquor – illoqui – illocutus sum*, a znamená tedy v podstatě „nevyjádřený", „jazykově neindikovaný"); výpověď *Ticho léčí!* napsaná na chodbě v nemocnici není funkčně „oznámení" (oznamovací věta), nýbrž „výzva". Jednotlivé jaz. tendují ovšem k tomu mít pro dílčí KF nějaké prostředky a způsoby k jejich víceméně konvencializované, a tudíž jednoznačné indikaci (vyjádření): ty jsou buď **univerzální** (↑explicitní performativní formule), n. od jazyka k jazyku **specifické** (↑in-

dikátory komunikačních funkcí výpovědí). – V dosavadní školské praxi se rozlišují v podstatě **čtyři** druhy KF výpovědí (vět): věty (výpovědi) **oznamovací, tázací, rozkazovací** a **přací.** Někdy se (navíc) uvádějí ještě tzv. věty **zvolací** (NS, 1966), tu však jde primárně o způsob intonačních pronesení: všechny funkční výpovědi mohou totiž být vysloveny s intonací „mírnou", nezvolací (*Petr se už vrátil*; *Posaďte se*; *Měla byste zhubnout*; *Tak už půjdeme?*), n. s intonací „výraznou", zvolací (*Petr se už vrátil!*; *Posaďte se!*; *Měla byste zhubnout!*; *Tak už půjdeme!*). Též ↑charakteristika KF, ↑indikátory KF, ↑indirektní realizace a indikace KF, ↑klasifikace KF.

Lit.: Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco slovy*, 2000); Grepl, M., Co děláme, když mluvíme (seriál 10 článků), in: *Universitas* 1991/92; *NS*, 1966; *SČ*, 1998, 421–424; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; Skalička, V., Die Situation und ihre Rolle in der Sprache, in: *Omagiu lui Alexandru Rossetti la 70 de ani*, 1965, 839–842; Wittgenstein, L.: *Philosophische Untersuchungen*, 1953.

MG

FUNKČNÍ GENERATIVNÍ POPIS (FGP)

Pojmový rámec pro formální popis jaz. systému uplatňující závislostní syntax. Vznikl na Univerzitě Karlově v Praze počátkem 60. let (Sgall, 1964, souhrnně knižně poprvé Sgall, 1967) a rozvíjí se tam dosud, především pro č. (např. Panevová – Benešová ad., 1971; Sgall – Hajičová ad., 1980; Panevová, 1980), ale i pro angl. (Sgall – Nebeský ad., 1969; Sgall – Hajičová ad., 1986; Hajičová, 1993). V jeho rámci vznikly dílčí studie věnované významům slovesných kategorií (Panevová – Benešová ad., 1971), ↑presupozici a ↑negaci (Hajičová, 1975), pasivu a reflexivu (Králíková, 1981), ↑valenci sloves, jmen i adj. (Panevová, 1975, 1998; Piťha, 1981, 1992; Hajičová – Panevová, 1984; Sgall, 1998), slovesům s inf. vazbou (Panevová, 1986, 1996) a zejména pak ↑aktuálnímu členění (Sgall – Hajičová ad., 1980; Hajičová – Parteeová ad., 1998). Na podkladě FGP byly charakterizovány i vztahy odkazování v promluvě (Hajičová – Vrbová, 1981; Hajičová – Oliva ad., 1987; Hajičová, 1993). FGP jakožto teoretický rámec formálního popisu je dále doplňován, popř. i v dílčích aspektech modifikován (nově Hajičová ad.). – FGP se skládá ze složky generativní a složek překladových. Úkolem generativní složky je vymezit (generovat) správné „podkladové" zápisy (tektogramatické reprezentace (TR), ↑tektogramatika) vět, které se hodí jako vstup pro sémanticko-pragmatickou ↑interpretaci, vyžadující aparát ↑intenzionální logiky (Hajičová – Parteeová ad., 1998). Překladové složky (pomocí aparátu zásobníkových automatů, zejm. Sgall, 1967; Panevová, 1979) převádějí (překládají) tyto zápisy na nápisy odpovídajících rovin nižších. Ve verzi FGP z 60. let se počítalo kromě roviny tektogramatické s rovinami povrchové syntaxe (PS), ↑morfematiky, ↑fonologie a ↑fonetiky. Od 90. let se v teoretických pracích (Sgall, 1992, aj.) vypouští rovina povrchové syntaxe a počítá se s přechodem z tektogramatické struktury přímo na morfematickou rovinu (MR), kde je věta reprezentována řetězem symbolů. Z jednotek PS se pokládá za nezbytný pouze pojem **subjektu**; vztah podkladového aktantu k povrchovému subjektu je zachycen v lexikálním hesle příslušného slovesa. Tam se odrazí fakt, že např. u slovesa *informovat* je to Adresát (v TR se jen označí, že subjektem není Agens). V jiných (zejm. technických, na automatické zpracování zaměřených) pracích se s ohledem na rozsah asymetrie mezi tektogramatickou strukturou a vnější podobou věty nadále s určitou verzí PS pracuje, zejm. ↑Pražský závislostní korpus. – Každá z rovin je vymezena konečnou abecedou svých elementárních a komplexních jednotek. Základem reprezentace věty na TR (popř. i v PS) je **závislostní stromová struktura**; o jejích vlastnostech ↑tektogramatika. Reprezentací věty na nižších rovinách (morfematické a nižších) je správně utvořený řetěz lexikálních a gramatických jednotek. Mezi jednotkami jednotlivých rovin je vztah **formy** (jednotka na rovině nižší) a **funkce** (formě odpovídající jednotka roviny nejblíže vyšší, „hlubší"). – Morfematická pádová jednotka Instrumentál může mít např. funkci Prostředku, Patientu, Konatele (u pasiva), Přísudkového jména, Směru – *kudy*, Zřetele, Srovnání (*letět střelou*), je to tedy jednotka homonymní; v konkrétních výskytech této jednotky je homonymie zpravidla odstraněna kontextem (uživatel jaz. pozná bez problémů, že ve větě *Kopal jámu motykou* a *Chodí do města zkratkou* jde v prvním příkladu o Prostředek, v druhém o Směr). Naopak funkce Prostředek (funktor TR, srov. níže) nemusí být vyjádřena ve všech kontextech Instrumentálem, ale může nabývat i forem jiných (např. předložkových pádů: *píše na psacím stroji*, *dostal se do Afriky prostřednictvím cestovní kanceláře* ap.). Tyto formy jsou tedy zčásti synonymní, jejich výběr závisí na kontextových podmínkách (neříkáme, že *píše prostřednictvím psacího stroje* ani že *se dostal do Afriky cestovní kanceláří / na cestovní kanceláři*). Explicitní popis kontextových podmínek pro výběr náležité formy pro určitou funkci a pro zjištění funkce určité (homonymní) formy je hlavní náplní empirické práce na překladových složkách FGP (v prvním ze směrů jde o proces generování, v druhém o analýzu, resp. rekognoskaci). – Formální reprezentace lexikální hodnoty uzlu nebyla zatím v rámci FGP detailně popsána (některé úvahy u Skoumalové, 1998), obecně o ní platí, že slova a výrazy ↑synonymní mají na TR totožnou reprezentaci. (To se týká i slov lišících se pouze stylovým příznakem, jako *kůň – oř*, *furt – stále*, *příslovce – adverbium*; řešení těchto otázek se ovšem promítne do způsobu reprezentace lexika na TR.) Morfologické hodnoty jsou zachyceny indexy v komplexních symbolech, které jsou hodnotami uzlů závislostního stromu. U sloves jsou přítomny morfologické gramatémy (kategorie) **větné a deontické ↑modality**, **↑slovesného času**, **↑aktuálnosti**, **↑vidu** a **↑opakovanosti**, u subst. jde o gramatém **↑čísla**, popř. **určenosti** (↑determinace), u adj. o gramatém **↑stupně** (↑stupňování).

Syntaktické jednotky (funktory) se ve FGP dělí na ↑aktanty (participanty, vždy ↑valenční/intenční) a volná doplnění (u některých vyjmenovaných slov obligatorní, u všech sloves volná). Některé funktory jsou doprovázeny syntaktickými gramatémy, které vyjadřují sémantickou variaci členů majících tento funktor (u místních určení jsou to významy nesené různými předložkami: *ve městě*, *u města*, *za městem* ap., u Konatele jde o sémantickou

variaci nesenou ↑gen. záporovým n. ↑gen. partitivním, n. podílnými výrazy jako *Na každé větvi viselo po jablíčku* atd.). Seznam funktorů a jejich gramatémů v současné verzi je obsažen v technické zprávě (Hajičová ad., 1999); vychází ze současných syntaxí (zejména ze Šmilauerovy (NS, 1947, 1967) a Greplovy – Karlíkovy (SČ, 1998)) a zahrnuje takový počet jednotek, které z hlediska současného stavu výzkumu jsou nutnou a dostačující informací pro výběr č. formálních prostředků. – Na základě všech tří typů jednotek (lexikálních, gramatémů a funktorů), tedy hodnot komplexních uzlů a vyznačení ↑AČ, je zachycena stavba č. věty, jejíž jazykový význam je reprezentován právě její TR. (Třídění funktorů a gramatémů není konečné, v průběhu empirického výzkumu se objevují nové potřebné jednotky.) Jazykově strukturované významy, které se odrážejí v TR, jsou často vágní, resp. neurčité (např. distribuce mezi množinou subjektů a objektů ve významu věty *Děti dostaly na besídce dárky* je vágní, systémovými prostředky jaz. není upřesněna). Sémantické informace získané znalostí světa n. ↑inferencemi nelze na TR zachycovat: vztahové desubstantivní derivaci u adj. jako *bramborové knedlíky*, *švestkové knedlíky* nelze připisovat víc významu než (čistou) vztahovost (jejich interpretace jako „materiálu" v prvním a „náplně" v druhém případě je jen obsahová). – ↑Vedlejší věty (↑klauze) jsou ve FGP (stejně jako v „tradiční" větné skladbě) chápány jako ↑větné členy klauze řídící. Vztah vedlejší věty a jejího nominalizovaného transformátu je v první verzi FGP chápán jako vztah (alespoň částečné) synonymie: *Petr rozsvítil, když vstoupil do místnosti* a *Petr rozsvítil po (svém) vstupu do místnosti* mají alespoň jednu shodnou TR; nominální konstrukce může mít i významy další; ↑nominalizace. – Vztah ↑koordinace (a ↑apozice) se ve FGP zachycuje tak, že stavba věty má obecně podobu vícerozměrné sítě, ne pouhého dvojrozměrného stromu „třetího rozměru" (srov. Hajičová – Sgall, 1980; Petkevič, 1995; Kučerová, 1995–1996). Podle Sgalla (2000) máme v lineární podobě závislostního stromu ekvivalentní prostředek, kde každý závislý člen i každé koordinované spojení je uzavřeno do dvojic závorek: lexikální hodnota je zachycena lemmatem (prozatím v obvyklé grafické podobě) a závorky mají indexy se zkratkou syntaktického vztahu (u levé závorky, je-li řídící slovo vlevo; jinak u pravé závorky). Zjednodušená reprezentace věty *Jirkova sestra a buď Milena nebo naše neteř pojedou spolu do Prahy* je: ((((Jirka)$_{Appurt}$ sestra Milena)$_{Conj}$ (my)$_{Appurt}$ neteř)$_{Disj}$)$_{Act}$ pojedou (Manner spolu) (Dir-do Praha). – Možnost takové linearizace ukazuje podle Sgalla na to, že jádro jaz. systému je strukturováno relativně jednoduše, což souvisí s poměrně snadnou ↑osvojitelností jazyka dítětem.

Lexikální jednotky jsou v nepříznakových případech řazeny tak, že prvky ↑kontextově zapojené, tj. především členy ↑základu výpovědi (tématu), předcházejí členy ↑kontextově nezapojené, nové, tj. členy ↑ohniska (jádra, fokusu); ↑AČ. Sloveso zpravidla stojí na hranici kontextově zapojených a nezapojených členů, samo patří buďto k základu, n. k ohnisku. Jednotlivé členy jsou řazeny v souladu se svou ↑výpovědní dynamičností. Toto hloubkové pořadí členů v základu souvisí s aktivací prvků v paměti mluvčího a posluchače, hloubkové pořadí v ohnisku (a při neutrálním postavení intonačního centra na konci věty i v povrchovém slovosledu) je dáno tzv. ↑systémovým uspořádáním, tj. je gramatikalizováno (v č. např. Adresát předchází Patient). S rozdíly v AČ jsou obecně spojeny i rozdíly významové (bylo to spolehlivě doloženo pro dvojice vět s ↑kvantifikátory jako *Na Slapech jsou většinou Pražané* a *Pražané jsou většinou na Slapech*, ale i bez nich: *Na Moravě se mluví česky* a *Česky se mluví na Moravě*). Popis AČ je tedy nutnou součástí popisu významové stavby věty, nelze ho pouze odkazovat do pragmatiky a textové lingvistiky. Postavení AČ jako jednoho z aspektů významové stavby věty pomáhá osvětlit interaktivní povahu jaz. a s ní spojenou procesuální podstatu věty, její zásadní zakotvenost v kontextu.

Lit.: Hajičová, E.: *Negace a presupozice ve stavbě české věty*, 1975; Hajičová, E.: *Issues of sentence structure and discourse patterns*, 1993; Hajičová, E. – Panevová, J., Valency (case) frames of verbs, in: *Contributions to functional syntax, semantics and language comprehension*, 1984, 147–188; Hajičová, E. – Vrbová, J., On the salience of the elements of the stock of shared knowledge, *FL* 15, 1981, 291–303; Hajičová, E. ad., Odkazování v gramatice a v textu, *SaS* 48, 1987, 199–212; Hajičová, E. – Partee, B. H. ad.: *Topic, focus articulation, tripartite structures, and semantic content*, 1998; Hajičová, E. ad.: *Manuál pro tektogramatické značkování (Pracovní verze)*. Technická zpráva TR-1999–07, ÚFAL MFF UK, 1999; Králíková, K., Reflexívnost sloves z hlediska automatické analýzy češtiny, *SaS* 42, 1981, 291–298; Kučerová, J., The extension of the condition of projectivity for structures with coordination, Part 1, *PBML* 64, 1995, 67–84, Part 2, *PBML* 65–66, 1996, 67–92; Panevová, J., Rozvití předmětová a příslovečná, doplňující a určující, *NŘ* 58, 1975, 61–66; Panevová, J., From tectogrammatics to morphemics. Transducing components of functional generative description 1, in: *Explizite Beschreibung der Sprache und automatische Textbearbeitung* IV, 1979; Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*, 1980; Panevová, J., The Czech infinitive in the function of objective and the rules of coreference, in: Mey, J. – Benjamins, J. (eds.), *Language and discourse: Test and protest*, 1986, 123–142; Panevová, J., More remarks on control, in: Hajičová, E. ad. (eds.), *Prague Linguistic Circle Papers* 2, 1996, 101–120; Panevová, J., Ještě k teorii valence, *SaS* 59, 1998, 1–14; Panevová, J. – Benešová, E. ad.: *Čas a modalita v češtině*, 1971; Petkevič, V., A new formal specification of underlying representations, *ThL* 21, 1995, 7–61; Pitha, P., On the case frames of nouns, *PSML* 7, 1981, 215–224; Pitha, P.: *Posesivní vztah v češtině*, 1992; *SČ*, 1998; Sgall, P., Zur Frage der Ebenen in Sprachsystem, *TLP* 1, 1964, 95–106; Sgall, P.: *Generativní popis jazyka a česká deklinace*, 1967; Sgall, P., Underlying structure of sentences and its relations to semantics, *WSA* 33. *Festschrift für V. Ju. Rozencvejg* (ed. T. Reuther), 1992, 273–282; Sgall, P., Teorie valence a její formální zpracování, *SaS* 59, 1998, 15–29; Sgall, P., Od významové stavby k větné sémantice, in: Buzássyová, K. (ed.), *Člověk a jeho jazyk 1. Na počest prof. Jána Horeckého*, 2000, 244–250; Sgall, P. ad., *A functional approach to syntax*, 1969; Sgall, P. – Hajičová, E. ad.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; Sgall, P. – Hajičová, E. ad.: *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*, 1986; Skoumalová, H., Derived frames and the lexicon, in: Hajičová, E. (ed.), *Issues of valency and meaning*, 1998, 154–168.

JPa

FUNKČNÍ PERSPEKTIVA NADVĚTNÁ

Dosavadní práce v oblasti ↑ FSP a ↑AČ, které se týkají nadvětných vztahů (tím se většinou nemyslí vztahy v sou-

větí, ty se řídí stejnými zásadami jako funkční perspektiva věty; ↑hierarchie komunikativních jednotek a polí), vykazují životaschopnost především ve dvou směrech. Jedním jsou Danešovy (1968, 1974, 1994) práce o ↑tematických posloupnostech, o organizaci a spojitosti textu a o odstavci jako centrální jednotce tematicko-kompoziční výstavby textu, dále pak práce některých zahraničních autorů na poli tematické organizace textu a záležitostí stylových. Druhým směrem (i když v mnoha ohledech kompatibilním s prvním směrem) jsou komparatistické práce Firbasovy (1995, 1996), ve kterých se jeho pozornost soustřeďuje ne pouze na perspektivizaci věty, ale na perspektivizaci odstavce, několika odstavců, kapitoly a celého zkoumaného textu. V tomto přístupu se do popředí dostávají Firbasovy trasy zkoumaného textu (↑tematická, ↑netematická a ↑rematická trasa), z jejichž analýzy vyvozuje Firbas určité textové charakteristiky, které při srovnání přeložených textů z jednoho jaz. do jaz. jiných (např. bible nebo význačných děl světové literatury) mohou být exaktně porovnávány a hodnoceny. Další směr výzkumu je zaměřen na stupně aktivovanosti ve společné zásobě znalostí jako podklad pro ↑koreferenci (Hajičová – Vrbová, 1981, 1982; Hajičová, 1993 ad.).

Lit.: Červenka, M., Výpovědní témata bez opory v předcházejícím textu (na materiálu české umělecké prózy), in: *Text i zdanie*, 1983, 81–96; Daneš, F., Typy tematických posloupností v textu, *SaS* 29, 1968, 125–141; Daneš, F., Functional sentence perspective and the organization of the text, in: Daneš, F. (ed.), *Papers on functional sentence perspective*, 1974, 106–128; Daneš, F., O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu, *SaS* 40, 1979, 257–270; Daneš, F., Functional sentence perspective and text connectedness, in: *Text and discourse connectedness*, 1989, 23–31; Daneš, F., Odstavec jako centrální jednotka tematicko-kompoziční výstavby textu (na materiále textů výkladových), *SaS* 55, 1994, 1–17; Filipec, J., Zur Frage der funktionalen Satzperspektive im dramatischen Text, in: Daneš, F. (ed.), *Papers on functional sentence perspective*, 1974, 129–141; Firbas, J.: *Functional sentence perspective in written and spoken communication*, 1992; Firbas, J., On the thematic and the rhematic layers of a text, in: Wårvik, B. ad. (eds.), *Organization of discourse. Proceedings from the Turku conference 1995*, 1995, 59–72; Firbas, J., A case study in linear modification, *BSE* 22, 1996, 23–48; *VT*, 1985.

AS

FUNKČNÍ PERSPEKTIVA NS

V teorii ↑FSP je ↑NS považována za (nominální) ↑distribuční pole VD. Zkoumání ↑hierarchie komunikačních jednotek a polí (Svoboda, 1968) vedlo k tomu, že byly nacházeny souvislosti mezi distribučním polem věty (např. *To děvče stojí za pultem*) a distribučním polem rozvitých NS (např. *to děvče stojící za pultem*). Zatímco v distr. poli věty je plně vyjádřena ↑komunikační jednotka zvaná ↑vlastní tranzit (prostřednictvím temporálních a modálních exponentů určitého slovesa a dalších signálů modality), v distr. poli NS je („slovesný") vlastní tranzit defektní a toto pole nemůže bez dalších kontextových a jiných podmínek fungovat jako samostatná výpověď; také ↑funkční perspektiva podvětná. Takovéto pole je však velmi často zařazeno jako komunikační jednotka v distr. poli věty/výpovědi: *To děvče stojící za pultem je naše Anička.* Tato věta by mohla být také formulována takto: *To děvče za pultem je naše Anička* n. *To děvče je naše Anička.* Aby NS mohla fungovat jako komunikační jednotka v distr. poli vyššího řádu (např. věty), musí být zařazena co do pádu a čísla. Jinými slovy: zatímco pro větu je klíčové modální a temporální zařazení (slovesného příznaku), pro NS je klíčové pádové a číselné zařazení (nominálního příznaku). V distr. poli věty představuje modální a temporální signalizace (větný) vlastní tranzit, v distr. poli NS představuje pádová a číselná signalizace nominální vlastní tranzit. V našich příkladech je to signalizace nominativu singuláru. Nominální vl. tranzit se často váže na základ NS. Nocionální složka (lexikální význam) tohoto základu (zde *děvče*) je buď nominálním tranzitem, pokud je v distribučním poli další jednotka s vyšším ↑stupněm VD (*stojící za pultem*, resp. *za pultem*), anebo ↑vlastním rématem, pokud žádné další jednotky s vyšším stupněm VD v dané NS nejsou. (Srov. roli nocionální složky (lexikálního významu) slovesa ve funkci ↑tranzitu n. ↑vlastního rématu u slovesných vět.) Distribuce výpovědní dynamičnosti (VD) mezi ↑nositele VD v NS je výsledkem souhry ↑faktorů FSP: ↑linearity, ↑sémantiky, ↑kontextu a ↑intonace. O co je v NS pevnější linearita (slovosled), o to je výraznější působení ostatních faktorů. Ve výše uvedených NS se za běžných okolností prosazuje sémantika prostřednictvím Firbasových dynamických sémantických škál (↑sémantika jako faktor FSP), takže v NS *to děvče* je *děvče* JEV (vl. réma), pádová a číselná signalizace je PREZENTACE jevu na scéně (vl. tranzit) a *to* je složka, která vymezuje SCÉNU (vlastní téma). V NS *to děvče za pultem* mají složka *to* a složka pádové a číselné signalizace stejné funkce jako výše, *děvče* je nejen JEV, ale zároveň NOSITEL VLASTNOSTI (nominální vlastní tranzit) a *za pultem* je SPECIFIKACE explicitně nevyjádřené vlastnosti (vlastní réma). V NS *to děvče stojící za pultem* je hodnocení složek stejné jako v předešlém případě s tím, že *stojící* je (tentokrát explicitně vyjádřená) VLASTNOST a jako taková je (verbálním) tranzitem. Zde se tedy setkávají tranzity dva, nominální (*děvče*) a verbální (*stojící*). Nominální tranzit má tematický charakter (Svoboda, 1986, 1989), a proto tuto složku mnozí badatelé považují za ↑téma, zatímco verbální tranzit má netematický charakter, je řazen do ↑netematické sféry distribučního pole a některými badateli je považován za součást rématu. Další NS uvedená ve výkladu je *naše Anička*: *naše* je (nominální) ↑diatéma (Svoboda, 1986), signalizace pádu a čísla je vl. tranzit a *Anička* je vlastní réma. NS může tvořit komunikační jednotku jiné NS: *děvčata mající černé vlasy*, *děvčata s černými vlasy*. NS *černé vlasy* a *s černými vlasy* jsou vlastními rématy uvedených NS, tvoří však vlastní distribuční pole, kde nulová specifikace scény (nedelimitovaná scéna) je vlastním tématem, signalizace pádu a čísla (včetně předložky *s*) je vlastním tranzitem, složka *vlasy* je nominálním tranzitem a *černé*, resp. *černými* je vlastním rématem. NS *černovlasá děvčata* je ještě kondenzovanějším distr. polem, než jsou pole předešlá: *černovlasá* je vlastním rématem, nocionální složka *děvč-* je nominálním tranzitem, *-ata* je nominálním vlastním tranzitem a nulová specifikace scény je vlastním tématem. Částečně působením slovosledu, ale hlavně působením kontextu a intonace je

možno dosáhnout i v distribučním poli NS nejrůznějších rozložení VD. Ve srovnání s neutrálním použitím se jedná o ↑tematizaci a ↑rematizaci komunikačních jednotek v NS. Též ↑nominální skupina, ↑slovosled nominální skupiny.

Lit.: Firbas, J., „Aktuální členění větné“ (,) či „funkční perspektiva větná“?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J.: *Functional sentence perspective in written and spoken communication*, 1992; Svoboda, A., The hierarchy of communicative units and fields as illustrated by English attributive constructions, *BSE* 7, 1968, 49–101; Svoboda, A., Nominální fráze a její aktuální členění, in: *Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě*, D 23, 1986, 41–54; Svoboda, A., Functional perspective of the noun phrase, *BSE* 17, 1987, 61–86; Svoboda, A.: *Kapitoly z funkční syntaxe*, 1989.

AS

FUNKČNÍ PERSPEKTIVA PODVĚTNÁ

Teorie ↑FSP se netýká pouze ↑distribučního pole VD věty, ale její poznatky se rozšiřují na oblast nadvětnou (↑funkční perspektiva nadvětná) i podvětnou. Souvisí to s tím, že ↑komunikační jednotky (↑téma, ↑vlastní téma, ↑diatéma, ↑vlastní tranzit, ↑tranzit, ↑réma, ↑vlastní réma) a distribuční pole VD jsou hierarchicky uspořádány, takže distribuční pole jedné věty se může stát jednotkou v distribučním poli věty nadřazené a naopak jednotka v distribučním poli určitého řádu může sama být distribučním polem VD nižšího řádu (↑hierarchie komunikačních jednotek a polí). V souvětí *Protože neměla žádné příbuzné, dařilo se jí špatně* je celá vedlejší věta *protože ...* diatématem, *dařilo se* je vlastním tranzitem a tranzitem, *jí* vlastním tématem a *špatně* vlastním rématem. Diatéma je zde tedy prezentováno distribučním polem (nižšího řádu, než je distribuční pole řídicí věty), jehož jednotky jsou: *-a* (v *neměla*) vlastní téma, *-l-* (společně s dalšími signály času a modality) a *ne-* (polarita) vlastní tranzit, významová složka slovesa *neměla* (*(ne)mít*) tranzit, *žádné příbuzné* vlastní réma a *protože* je indikátorem podřazenosti pole. Uvedené souvětí je však možno pozměnit takto: *Nemajíc žádné příbuzné, dařilo se jí špatně.* ↑Polovětná konstrukce *nemajíc...* je jako celek diatématem, ale její distribuční pole je defektní. Od distribučního pole věty (s určitým slovesem) se liší tím, že temporální a modální signalizace je potlačena a odpovídající jednotka, vlastní tranzit, je defektní. Implicitní vlastní téma (nevyjádřený n. všeobecný podmět) a defektní vlastní tranzit (oslabená temporální a modální signalizace) jsou typickými znaky distribučních polí polovětných vazeb (distribučních polopolí). V souvětí *Stavět dnes nové byty není problém, problém je sehnat na to peníze* je distribuční polopole infinitivní skupiny *stavět dnes nové byty* diatématem v distr. poli věty první a polopole *sehnat na to peníze* je vlastním rématem v distr. poli věty druhé. Obě polopole mají svou vlastní podvětnou funkční perspektivu, kde slovesa *stavět* a *sehnat* jsou tranzity, *dnes* a *na to* tématy a *nové byty* a *peníze* vlastními rématy. Tím, že distribuční polopole má defektní vlastní tranzit a často postrádá vlastnětematickou jednotku, má tendenci se integrovat do jiného distribučního pole. Výrazně se to projevuje u polovětných vazeb, které jsou přívlastkem v nominální skupině: *To děvče stojící za pultem je naše Anička.* Polovětná vazba *stojící za pultem* má své distribuční polopole, ve kterém *stojící* je tranzitem a *za pultem* je vlastním rématem. Toto polopole je integrováno do distr. pole NS *to děvče stojící za pultem*, které jako celek je diatématem v distr. poli věty. NS by také mohla znít *to děvče za pultem* s dalším potlačením tranzitní jednotky. O distribučním poli NS ↑funkční perspektiva NS. – V FGP se podvětné členění zachycuje na základě stupňů VD a rozlišení kontrastivních a nekontrastivních částí tématu (↑aktuální členění větné).

Lit.: Firbas, J., „Aktuální členění větné“(,) či „funkční perspektiva větná“?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J.: *Functional sentence perspective in written and spoken communication*, 1992; Svoboda, A., The hierarchy of communicative units and fields as illustrated by English attributive constructions, *BSE* 7, 1968, 49–101; Svoboda, A., Nominální fráze a její aktuální členění, *SPPFO* D 23, 1986, 41–54; Svoboda, A., Functional perspective of the noun phrase, *BSE* 17, 1987, 61–86; Svoboda, A., K vnitřní struktuře adverbiale a adverbia z pohledu aktuálního členění, *SPPFO* D 24, 1987, 47–56; Svoboda, A.: *Kapitoly z funkční syntaxe*, 1989; Svoboda, A., Od sdělných k nesdělným mikropolím v aktuálním členění, *SPPFO* D 27, 1990, 75–93; Uhlířová, L., K aktuálnímu členění podřadného spojení vět (konkurence vyjadřování větného a nevětného), *SaS* 41, 1980, 274–278; Uhlířová, L., Na okraj prací o teorii funkční perspektivy větné, *SaS* 43, 1982, 308–316.

AS

FUNKČNÍ PERSPEKTIVA VĚTNÁ (FSP)

Funkční větná perspektiva (FSP, zkratka angl. *functional sentence perspective*) je původně jen jiný název pro ↑aktuální členění (AČ) věty. Autoři tohoto slovníku se rozhodli využít této terminologické různosti tak, že původní č. termín aktuální členění (AČ) je užíván obecně pro vývoj zkoumání v této oblasti a speciálně pro pojetí AČ, jak je prezentuje skupina jazykovědců soustředěná kolem P. Sgalla a E. Hajičové, hlásící se k ↑FGP. Termín FSP je na druhé straně vyhrazen pro tzv. brněnské pojetí, jak je prezentuje skupina soustředěná kolem J. Firbase. Termín FSP vznikl proto, že na začátku 50. let 20. stol. měl Firbas při koncipování své teorie potíže s překladem termínu „aktuální členění“ do angl., kde termín *actual* znamená „skutečný“, ne „aktuální“, a jiné termíny jsou zatíženy zavádějícími asociacemi. Firbas vzal za základ Mathesiův něm. termín *Satzperspektive* a poprvé použil *functional sentence perspective* v angl. resumé č. článku (Firbas, 1957). Od té doby se tento termín celosvětově rozšířil. Funkční větnou perspektivou (původně tedy aktuálním členěním) se většinou rozumí aktuální členění věty, přesněji výpovědi, protože jde o členění věty v aktuálním okamžiku sdělování. Podle zakladatele novodobého pojetí AČ (i FSP) Mathesia (1924, 1939) je to takové členění, které na rozdíl od syntakticko-sémantického členění na ↑podmět a ↑přísudek (predikát) člení větu/výpověď z hlediska aktuální situace při jejím proslovení či napsání na ↑východisko výpovědi a ↑jádro výpovědi; Mathesius zde vědomě navázal na komparativistická slovosledná zkoumání Weila (1844). Také něm. jazykovědci na konci 19. století uvažovali na rozdíl od gramatického podmětu a gramatického predikátu o psychologickém podmětu (o čem se mluví) a o psychologickém predikátu (co se o tom říká). Před Mathesiem se touto problematikou

z hlediska č. slovosledu zabýval Ertl (1917). Mathesius zkoumal tyto jevy v souvislosti s č. ↑slovosledem systémově a došel k závěru, že hlavním principem, podle kterého se určuje slovosled v č., je aktuální členění neboli větná perspektiva (*Satzperspektive*). Slovosled respektující pořadí ↑východisko – ↑jádro je ↑slovosled objektivní (normální, nepříznakový, neemotivní), zatímco pořadí jádro – východisko je ↑slovosled subjektivní (mimořádný, příznakový, emotivní). Kromě ↑bipartitního členění na východisko a jádro dal Mathesius svými pracemi základ k jemnějšímu členění, které v rámci východiska rozlišuje centrum východiska a elementy průvodní a v rámci jádra rozlišuje složky představující přechod od východiska k vlastnímu centru jádra výpovědi. Při srovnávacích studiích č. a angl. slovosledu došel Mathesius (1942) k názoru, že angl. je méně citlivá k AČ než č., protože při slovosledném uspořádání věty dává přednost principu gramatickému před principem AČ. Ověření tohoto názoru dalo vznik ucelené teorii FSP, jak ji v průběhu druhé poloviny 20. stol. formuloval Firbas (1957, souhrnně 1982, 1992, tam i odkazy na stovku dalších jeho prací a prací jiných badatelů). Firbasovo pojetí FSP je možno ve stručnosti formulovat takto: Sdělování probíhá v přirozeném jaz. postupně prostřednictvím jednotlivých složek sdělení. Tyto složky nepřispívají k rozvoji sdělení stejnou měrou v tom smyslu, že některé z nich mají z hlediska záměru mluvčího n. pisatele, z hlediska jeho perspektivizace sdělení k vlastnímu cíli, ohnisku sdělení menší a jiné větší sdělnou závažnost. Sdělná závažnost složek je charakterizována ↑výpovědní dynamičností (VD), jejíž relativní stupně jsou distribuovány mezi ↑nositeli VD ↑distribučního pole VD na základě výsledku ↑souhry ↑faktorů FSP: ↑linearity, ↑sémantiky, ↑kontextu a (v mluveném jazyce) ↑intonace. Na určité (syntaktické) úrovni (např. věty) se pak podle relativních ↑stupňů VD stávají nositelé VD ↑tematickými (viz Mathesiovo ↑východisko výpovědi), ↑tranzitními (Mathesiovy přechodové prvky) n. ↑rematickými jednotkami (Mathesiovo ↑jádro výpovědi). Při ↑pluripartitním členění (na rozdíl od „méně jemného“ ↑bipartitního a ↑tripartitního členění) se pak na úrovni věty podle stoupajících relativních stupňů VD obecně rozlišují ↑vlastní témata, témata tíhnoucí k vl. tématům (↑vlastní téma), témata tíhnoucí k diatématům (↑diatéma), ↑diatémata, ↑vlastní tranzity, ↑tranzity, (ne-vlastní) ↑rémata a ↑vlastní rémata. V normálně proslovené větě (↑instance) *Včera s ním opakovala teoretickou fyziku celých pět hodin* je *-a* (v *opakovala*) vlastní tématem, *s ním* tématem tíhnoucím k vlastnímu tématu, *včera* diatématem, *-l-* (v *opakovala*) společně se signály deklarativnosti vlastním tranzitem, nocionální složka slovesa (jeho lexikální význam) *opakov(a)-* tranzitem, *teoretickou fyziku* rématem a *celých pět hodin* vlastním rématem. Podobné ↑komunikační jednotky je možno najít i na jiných než větných úrovních (↑funkční perspektiva podvětná, ↑funkční perspektiva NS a ↑funkční perspektiva nadvětná). Na rozpracování jevů AČ i FSP je založena řada zkoumání z oblasti ↑textové lingvistiky, jako je např. identifikace známé informace v textu, typy ↑tematických posloupností, pojem ↑hypertématu (Daneš, 1968, 1979, 1985, 1994), pojem ↑tematických a ↑rematických tras v textu (Firbas, 1995) apod. Pro podrobnější informace, jazykové příklady a literaturu týkající se dílčích jevů FSP viz výše zmíněná hesla (především ↑vlastní réma) a další odkazy v nich. Též ↑aktuální členění větné.

Lit.: Daneš, F.: *Intonace a věta ve spisovné češtině*, 1957; Daneš, F., Typy tematických posloupností v textu, *SaS* 29, 1968, 125–141; Daneš, F. (ed.): *Papers on functional sentence perspective*, 1974; Daneš, F., Česká terminologie tzv. aktuálního členění, in: *Aktuálne problémy lingvistickej terminológie*, 1976, 33–71; Daneš, F., O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu, *SaS* 40, 1979, 257–270; Daneš, F., Odstavec jako centrální jednotka tematicko-kompoziční výstavby textu (na materiále textů výkladových), *SaS* 55, 1994, 1–17; Daneš, F., Functional sentence perspective and text connectedness, in: *Text and discourse connectedness*, 1989, 23–31; Dušková, L.: *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*, 1988; Ertl, V., O postavení podmětu po členech úvodních, *NŘ* 1, 1917, 33–38, 75–79, 109–114, 136–141, 172–177, 200–210; Firbas, J., K otázce nezákladových podmětů v současné angličtině, *ČMF* 39, 1957, 22–42, 165–173; Firbas, J., Some aspects of the Czechoslovak approach to problems of functional sentence perspective, in: Daneš, F. (ed.), *Papers on functional sentence perspective*, 1974, 11–37; Firbas, J., „Aktuální členění větné“(,) či „funkční perspektiva větná“?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J.: *Functional sentence perspective in written and spoken communication*, 1992; Firbas, J., On the thematic and the rhematic layers of a text, in: Wårvik, B. ad. (eds.), *Organization of discourse. Proceedings from the Turku conference 1995*, 1995, 59–72; Firbas, J. – Golková, E.: *An analytical bibliography of Czechoslovak studies in functional sentence perspective*, 1995; Mathesius, V., Několik poznámek o funkci podmětu v moderní angličtině, *ČMF* 10, 1923–4, 244–248; Mathesius, V., O takzvaném aktuálním členění věty, *SaS* 5, 1939, 171–174 (přetištěno in: Vachek, J. (ed.), *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 174–178); Mathesius, V., Základní funkce pořádku slov v češtině, *SaS* 7, 1941, 169–170; Mathesius, V., Věta a její aktuální členění, in: Vachek, J. (ed.), *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 119–123; Mathesius, V., Ze srovnávacích studií slovosledných, *ČMF* 28, 1942, 181–190, 302–307; Sgall, P. ad.: *Topic, focus, and generative semantics*, 1973; Sgall, P. ad.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; Svoboda, A.: *Diatheme*, 1981; Svoboda, A., Thematic elements, *BSE* 15, 1983, 49–85; Svoboda, A., České slovosledné pozice z pohledu aktuálního členění I, II, *SaS* 45, 1984, 22–34, 88–103; Svoboda, A.: *Kapitoly z funkční syntaxe*, 1989; Uhlířová, L.: *Knížka o slovosledu*, 1987; *VT*, 1985; Weil, H.: *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes*, 1844; ↑aktuální členění větné.

AS

G

GENERALIZACE VÝZNAMU (rozšiřování významu)

Významová změna, při níž dochází ke zvětšení významového rozsahu (↑extenze), tj. rozšíření třídy předmětů a jevů, k jejichž označení lze jaz. výrazu na základě jeho významových rysů (↑sémů) užít. Logickým důsledkem rozšíření rozsahu významu je zúžení jeho obsahu (↑intenze), tj. zmenšení počtu konstitutivních sémů (např. slovo *limonáda* rozšířilo svůj význam z původního „nápoj z citronové šťávy" na „nápoj z ovocné šťávy", tj. ztratilo sém specifikující druh ovoce; v části vmor. nář. slovo *cérka* rozšířilo svůj význam z „dcera" na „děvče", tj. ztratilo sém „přímý potomek"). – Opačným procesem je **specializace významu** (zužování významu). Při něm je zúžení rozsahu významu doprovázeno rozšířením jeho obsahu, tj. nárůstem konstitutivních sémů (např. slovo *žito* v historickém vývoji od psl. zužovalo svůj význam a získávalo specifikující rysy od „poživatina" přes „obilnina" až po „obilnina s šedavým klasem a kratšími osinami"; v části vmor. nář. slovo *děcko* zúžilo svůj význam z „dítě" na „dítě ženského pohlaví", tj. získalo rys „ženskost"). – Různé typy **g.v.** a specializace významu rozlišil a popsal např. Šmilauer (1951). Též ↑hyponymně-hyperonymní vztah, ↑termín.

Lit.: *ČJA* 1, 1992; Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*, 1968; Šmilauer, V.: *Zásoba slovní a význam slov*, 1951; Šmilauer, V.: *Obohacování slovní zásoby*, 1953.

ZH

GENITIV (2. pád)

↑Pád; může se klasifikovat podle různých kritérií: (1) Podle funkce, kterou plní, se rozlišuje (1a) **g.** primárně syntaktický a (1b) **g.** primárně sémantický. (2) Podle slovního druhu výrazu, který **g.** přiděluje, se tradičně rozlišuje (2a) **g.** (ad)verbální (*bát se hadů*), (2b) **g.** (ad)nominální (*zpěv ptáků*), (2c) **g.** (ad)numerální (*pět chlapců*, *mnoho piv*), měl by se rozlišovat i (2d) **g.** (ad)adjektivní (*plný piva*) a (2e) **g.** (ad)prepozicionální (*radovat se z úspěchu*). Tato kritéria se různě kombinují, takže se dochází k různým klasifikacím **g.** – **G. typu (2a), (1a)** je pád předmětu přidělovaný zvl. ↑reflexivními slovesy a od nich tvořenými ↑participii činnými a ↑přechodníky současnými (*dotýkat se / dotýkající se / dotýkajíce se drátů*); morf *se*, pův. akuz., blokuje tu přidělení akuz. nositelem valence, bráně tak vazbě jakoby dvou akuz. U sloves nereflexivních je tento **g.** nahrazován syntaktickými pády jinými, zvl. prostým akuz. (dříve: *poslouchati hudby*, dnes: *hudbu*, dříve: *užívat nátlaku / dláta*, dnes: *nátlaku // nátlak* (neutr.) × *dláta* (kniž.) // *dláto* (neutr.)), n. pády předložkovými: *uchránit Pavlu ostudy // před ostudou*. Podle (věcně)sémantické složky se tradičně dělí na **g.** cílový/dotykový (*chytit se plotu*), **g.** odlukový, který je pokračováním ablativu, s nímž sl. **g.** splynul (*vzdát se odměny*), **g.** příčiny (*leknout se stínu*). **G.** kvantitativní (*načíst se knih*, *napít se vody*), pokračování partitivu, se vykládá buď jako **g.** typu (2a) a zároveň (1b), což umožňuje vyložit **g.** u neobjektových sloves (*Petr se nachodil kilometrů / mnoho*) i jeho vyjádření podmětu (*Ubylo vody*), n. jako (2c), což umožňuje jednotný výklad tohoto **g.** podle jednoho modelu (a navíc koresponduje s historickým vývojem): *načíst se mnoho knih* → (elipsa) *načíst se knih*; *Ubylo mnoho/trochu vody* → (elipsa) *Ubylo vody*. – **G. typu (2a), (1b)** je pád, kterým se přepisuje nom. n. akuz. přidělovaný NS slovesem, přičemž se tímto **g.** v rámci NS vyjadřuje další významový rys [+ kvantita]. Jde o **g.** záporový (vyjadřující nulovou kvantitu), možný po negovaných slovesech místo akuz. (*Neviděl jsem tam jedinou květinku → jediné květinky*), místo nom. jen výjimečně u slovesa *být* (*V místě není kostel → kostela* × *Petr nepřišel → *Petra nepřišlo*), dnes je kniž. až arch., s výjimkou frazémů (*Celou noc jsem oka nezavřel*); **g.** partitivní, omezující extenzi jména na část (*Nabral si do dlaně vodu → vody*), n. vyjadřující velké množství (*Ten si nabral do dlaně vodu → vody!*). – **G. typu (2b)** je prostředek vyjádření sémanticky nespecifikovaného závislostního vztahu jména na jiném jménu (je to strukturní pád u subst.). Rozlišuje se – podle velmi heterogenních kritérií – několik sémantických typů: **g.** původce děje (agentní): *zpěv ptáků*, **g.** cíle děje/zasaženého předmětu (patientní): *rozbití vázy*, **g.** přivlastňovací (posesivní): *zahrada našeho souseda*, **g.** nositele vlastnosti: *směnitelnost koruny*, **g.** vlastnosti: *člověk veselé mysli*, **g.** autorský: *román Milana Kundery*, **g.** produktu: *autor románu Žert*, **g.** vysvětlovací (explikativní): *korálky zubů*, **g.** definující: *povinnost vděčnosti*, **g.** dedikační (čestného názvu): *most Palackého*, **g.** stupňovací (augmentativní, hebrejský): *kniha knih*, **g.** kvantifikovaného předmětu (partitivní): *kus cukru*, **g.** zobrazovaného předmětu: *obraz prezidenta*, **g.** časový:

narození 5. ledna. Jednotlivé významy, které jméno v **g.** jako složka NS vyjadřuje, nevyjadřuje ovšem morf **g.**, nýbrž buď vyplývají z významu obou jmen (je-li jádro NS deverbativní n. deadjektivní jméno, které dědí po slovese a adj. ↑aktanty a jejich sémantické role – viz Karlík (1998), Panevová (2000)): *ptáci* (agens) *zpívají – zpěv ptáků* (agens); *krotit lvy* (patiens) – *krocení lvů* (patiens); *týrání vojáků* (agens, n. patiens), *krotitel lvů* (patiens), n. jsou jménu v **g.** vinterpretovávány na základě významu tohoto jména a významu jádra NS a znalostí světa, k němuž NS referuje (není-li řídící jméno deverbativum n. deadjektivum): *obraz Václava Havla* (autor, n. vlastník, n. zobrazovaný předmět); *most Václava Havla* (autor, n. vlastník, n. čestný název). V syntakticky orientovaných pracích se – podle větněčlenské pozice výrazu v různým způsobem rekonstruované struktuře větné – rozlišuje **g.** podmětový/subjektový (*zpěv ptáků, zblednutí Evy*) a **g.** předmětový/objektový (*rozbití vázy*). – Za zvláštní typ se vesměs pokládá tzv. **g.** partitivní (*kus cukru*), ačkoli část nevyjadřuje jméno v **g.**, nýbrž jméno, které **g.** přiděluje. Sémantické interpretace **partitivních konstrukcí** se diametrálně liší, lze však vysledovat aspoň tři hlavní typy: řídící jméno vyjadřuje část celku označeného jménem v **g.** (**g.** celkový): *polovina prasete*, *kus pole*; řídící jméno je prostředek zrušení homogennosti vyjadřované látkovými a hromadnými jmény: *kus ovoce* (srov. *Prodali dobytek* × *Prodali *jeden dobytek* → *jeden kus / dva kusy dobytka*); řídící jméno označuje množství toho, k čemu referuje jméno v **g.**, a to tak, že udává míru (*litr vody, kilo masa*), tvar/formu (*sklenice vody, hlávka salátu*); řídící jméno lze pokládat za tzv. **klasifikátor** (Lyons, 1977). Za **g.** typu (2b), (1b) se pokládá zvl. **g.** časový (viz výše): *narozeniny dvacátého ledna*. – **G. (2c)** je přidělován ↑kvantifikátory, a to základními číslovkami určitými od pěti výše (*pět chlapců*) a neurčitými (*několik chlapců*). Sémanticky jde o **g.** počítaného předmětu/numerativ, proto je to vždy gen. pl. Kopečný (1954, 1956) ukázal, že tento **g.** je reliktem historicky staršího stavu, kdy byly tyto kvantifikátory substantivy, a **g.** počítaného předmětu byl tedy klasický adnominální **g.**; dnes je omezen na případy, kdy řídící slovo je v nom. n. akuz. (*Pět / Několik chlapců odešlo*; *Potkal pět / několik chlapců* × *Dva chlapci odešli*; *Potkal dva chlapce*), je-li v jiném pádě, chovají se i pův. substantivní kvantifikátory syntakticky jako jiné kvantifikátory, tedy jako shodné atributy: *Svěřil se pěti / několika / třem chlapcům*; *Hádal se s pěti / několika / třemi chlapci*. Srov. také pojetí Svobody (1956); ve ↑funkčním generativním popisu se číslovka chápe jako závislá na subst. – **G. typu (2d)** je prostředek vyjádření sémanticky nespecifikovaného závislostního vztahu jména na jiném jménu (adjektivu). Proto ho přidělují nejen primární adj. (*plný/pln něčeho*), ale i adj. deverbální tvořená od sloves vyžadujících objekt v různém pádu: *potřebovat něco – potřebný něčeho*, *dychtit po něčem – dychtivý něčeho / po něčem*. Také ↑atribut, ↑pád, ↑předmět.

Lit.: Běličová, H.: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu*, 1982; Hausenblas, K.: *Vývoj předmětového genitivu v češtině*, 1958; Karlík, P., Ke klasifikaci genitivu adnominálního, *SPFFBU* A 46, 1998, 121–130; Konečná, D., Poznámky k významům „izolovaných" pádů v současné spisovné češtině, *SaS* 21, 1960, 24–33; Konečná, D., O významech pádů v současné češtině, zejména v místních určeních, *SaS* 30, 1969, 347–357; Kopečný, F., Kvantitativní přívlastek a určení míry, *SaS* 14, 1953, 115–121; Kopečný, F., Několik poznámek k článku K. F. Svobody..., *SaS* 17, 1956, 118–110; Lyons, J.: *Semantics. Vol 2*, 1977; Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*, 1962, 167–184; Novotný, J., Genitiv v současné češtině z hlediska její normy a kodifikace, in: Kuchar, J. (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*, 1979, 179–186; Panevová, J., Poznámky k valenci podstatných jmen, in: *Č-US* 2, 2000, 173–180; Svoboda, K. F., K netradičnímu výkladu kvantitativního přívlastku, *SaS* 17, 1956, 36–40; Trávníček, F., Záporový genitiv v češtině, *SaS* 4, 1938, 129–138.

PK

GESTIKULACE

Pohyby rukou, které spolu s dalšími neverbálními (nevokálními) prostředky doprovázejí, modifikují n. nahrazují ústní (mluvenou) komunikaci. Z dalších systémů neverbálních prostředků se v komunikaci uplatňuje ↑mimika, dále prostředky kinetické (pohyby účastníků při komunikaci), proxémické (vzdálenost, vzájemná pozice partnerů), při komunikačním kontaktu mají však svůj význam i počitky hmatové, čichové a další. Jeden ze zakladatelů soustavného výzkumu neverbální komunikace Birdwhistel ukázal, že každé kulturní společenství provádí vlastní výběr z nesčetných možných gest a výrazů obličeje. Některé z nich konvencionalizuje a spojuje s nimi konkrétní významy. – **Gesto** je po řeči nejtvárnějším výrazovým prostředkem; teoretici tvrdí, že pomocí ruky a paže je možno utvořit až 700 000 komunikačních znaků. Podle základní klasifikace se rozlišují gesta **synsémantická** a **autosémantická**. Gesta synsémantická představují víceméně zautomatizované pohyby prstů a předloktí, pokyvování hlavou, nenápadné úklony n. předklony při živém, přirozeném ústním projevu. Mluvčí jimi někdy mimovolně zdůrazňuje význam, ilustruje obsah sdělení. Synsémantická gesta nocionální doprovázejí slova s věcným významem, gesta expresivně-emocionální (podpořená výraznou mimikou) doprovázejí citové výrazy. Gesta autosémantická mohou nahradit řeč. **Gesta deiktická** mají význam jako ↑deiktická slova; ukazuje se rukou, ukazováčkem, pohybem hlavy, pomocí předmětů... (např. ukážeme rukou na hodiny, abychom sdělili, že je už čas končit) (↑deixe); **gesta ikonická** zobrazují, imitují, znázorňují věc, jev, děj a jejich vlastnost (rukama naznačíme postavu člověka, česání, řízení auta...), užívá se jich současně se slovem, někdy i místo slova (↑ikon); **gesta symbolická** jsou abstraktní, vyjadřuje se jimi obsah, který se z podoby gesta nedá odhadnout. Nemají všeobecnou platnost, jsou srozumitelná na určitém území (např. týmž gestem, zavrtěním hlavou, Češi vyjadřují význam „ne", Bulhaři význam „ano"). K nejužívanějším symbolickým gestům u nás, kromě vyjadřování souhlasu a nesouhlasu, patří např. „pozvání k sobě ukazováčkem", „příkaz mlčet přiložením ukazováčku na rty", symbolická jsou gesta rozhodčích při fotbale atd. (↑symbol); **gesta kontaktová** (řečnická) doprovázejí výrazy jako *nikdo*, *nikdy*, *celý*, *za prvé – za druhé*, mluvčí jimi projev člení, dynamizuje, vyjadřuje svůj vztah k předmětu sdělení. – Do jisté míry shodné jsou i jiné klasifikace gest, např. rozlišení

znaků (symbolů) jako ilustrátorů (např. gesto doprovázející slova jako *část, sbližovat*), regulátorů (mluvčí zdůrazňuje svou osobu, svůj názor), projevů emocí a projevů adaptace (mluvčí si pomáhá gestem při formulování) (Ekman ad., 1984). – S gesty jsou těsně spjaty **pozice těla**. Gesta, mimika a pozice těla jedné osoby jsou při řeči navzájem propojeny (tzv. malé relace). Propojeny jsou rovněž u dvou n. více komunikujících osob (tzv. velké relace); zde se ještě bere v úvahu prostorové uspořádání komunikace a vzdálenost komunikantů. – Gesta jsou silně svázána s řečí a hlavně s jejím melodickým průběhem, do jisté míry odpovídají zvukové (zejména melodické) segmentaci textu. Určitý zvukový úsek, ukončený zřetelným klesnutím n. stoupnutím melodie, je i určitým úsekem gestickým. – Gesta a mimika mají význam i pro fungování dialogického mechanismu střídání mluvčích (pohledy a gesty, posunky dává účastník dialogu najevo, že chce mluvit, vyzývá někoho k řeči n. přerušuje mluvčího a bere si slovo). Důležité jsou i signály zpětné vazby (pokyvováním, úsměvem, pohledem signalizuje mluvčímu, že ho poslouchá, že s ním souhlasí n. naopak nesouhlasí atd.). – Užívání gest je spjato s kulturními tradicemi jednotlivých společenství a národů. Kromě toho se řídí společenskými normami příslušné komunikační situace. Zejména ve veřejné komunikaci účastníci svou gestikulaci vědomě regulují z hlediska intenzity n. emocionálnosti.

Lit.: Ekman, P. ad., The international language of gestures, *Psychology today* 18, 1984, 64–69; Hoffmannová, J.: *Stylistika a...*, 1997; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1997; Škvareninová, O.: *Rečová komunikácia*, 1994; Vávra, V.: *Mluvíme beze slov*, 1990.

OMü

GLOTTOGENEZE SLOVANŮ

Jaz. procesy, které vedly od rozpadu ie. prajazyka postupně ke konstituování ↑praslovanštiny a jejímu ↑nář. štěpení jako časovému východisku pro vznik ↑slovanských jazyků. Konec psl. se klade na sklonek 1. tis. n. l.; tehdy začal probíhat zánik ↑jerů jako poslední společný obecně sl. hláskový proces (na vsl. teritoriu dokončen však až na přelomu 12. a 13. stol.) a formovaly se různé sl. státy, jejichž vznik prohloubil už probíhající jaz. diferenciaci sl. jaz. světa a přispěl ke konstituování jednotlivých sl. jaz. Jako člen rodiny ↑indoevropských jaz. je psl. geneticky zakořeněna v ie. prajazyce, který se začal diferencovat ve 4.–3. tis. př. n. l. Starší jazykověda chápala rozpad ie. jaz. jednoty zprvu přímočaře v duchu ↑rodokmenové teorie jako vytváření různých fází v podobě prajazyků (různého pojmově hierarchického stupně), např. postupně prajaz. „satemového" (↑jazyky satemové), „baltoslovanského" a „slovanského" (toto pojetí ve formulacích ne tak zjednodušeně ortodoxních a skrytěji přežívá zčásti dodnes). Ojedinělý je v souč. době názor, že se psl. vyčlenila rovnou z ie. prazákladu (bez balt. mezistupně) už někdy v 2. tis. př. n. l. (Trubačev). Novější jazykověda počítá s tím, že tento vývoj se sice realizoval jako posloupnost geneticky sřetězených „jazyků", ale za silné účasti procesů integračních, jako produkt jaz. míšení různého druhu, časově několikavrstevného překrytí n. teritoriálního kontaktu. Novější č. lingvistika je nadto více než zahraniční skeptická k projekci počátků psl. do minulosti příliš vzdálené. V klasifikaci období od ie. společenství do vzniku sl. jaz. se do značné míry shodují pracovní hypotézy Erharta a Lamprechta: (a) **Západoindoevropština** (praevropština) (3000 př.n.l. – 1500 př.n.l.) jako jaz. kontinuum ie. dial. Evropy (kromě egejské oblasti), v němž patrně vzájemná jaz. komunikace byla ještě možná. (b) **Protobaltština** (1500 – 700, event. 500 př.n.l.); v rámci celého jejího areálu mohla být jaz. komunikace více méně snadná, mimo jeho rámec už obtížná a postupně nemožná. Předpokládají se počáteční kontakty s paleobalkánskými jaz., později s jinými západoie. podskupinami. To mělo jazykově diferenciační důsledky protobalt. areálu. V této souvislosti byla vyslovena hypotéza italického „ingredientu" v lexiku (Martynov), tj. v slovech jako (v pozdně psl. podobě) *loky* „kaluž, vodní nádrž" (tak v stsl.), *ǫgъlъ* (tak v stsl.) „úhel, kout", *⁺olbǫdь* „labuť", *⁺moltъ* „mlat, kladivo", *sekyra*, *luna* aj. V tomto období byla patrně též přejata vrstva slovní zásoby z neznámého ie. jaz., v němž proběhly už předtím specifické změny, např. ražená neznělá ve znělou (*p* > *b* atd.) aj. (Holzer), např. (v pozdně psl. podobě) *⁺borzda* „brázda" (ale lat. *porca*, něm. *Furche* aj. < praie. *⁺pork´-*), *svobodь* „svobodný" (ale stind. *svá-pati-*, lat. *sui potens* aj. < praie. *⁺su̯o poti-*) aj., někdy s paralelně zachovaným týmž ie. kořenem v přímých odvozeninách domácích, např. *sverěpъ* jako výpůjčka (*⁺ḱu̯er-*) // *zvěrь* jako přímá odvozenina z praie. *ghu̯ēr-* (srov. ř. *thēr*, lat. *ferus*), *za-tvoriti* „zavřít" jako výpůjčka (*⁺tu̯oro-*) // *dvьri* „dveře" přímo z praie. *⁺dhu̯ŏro-* (srov. ř. *thyra*, lat. *forēs*, něm. *Tür*), aj. – Předpokládá se též fáze starého sousedství protobalt. areálu s vývojovým předstupněm tocharštiny (což se projevilo asi v širokém užívání relačních, zvl. posesivních adj.) n. arménštiny (v níž jsou mj. doloženy deverbální adj. formace srovnatelné s pozdějšími sl. l-ovými part.). Jsou doloženy i některé staré izoglosy slovansko-baltsko-germánské, např. *⁺-m-* v dat. pl. aj.; o dalších stycích s germ. jaz. srov. též (c). Intenzivní kontakty s arch. íránskými dial.; s nimi (v širším rámci árském) a s arménštinou spojuje protobalt. kontinuum změna *s* > *š* po *i*, *u*, *r*, *k* (v budoucí „balt." části jen nedůsledně, v budoucí „sl." části navíc se změnou *š* > *ch* před nepřednními samohl., srov. lit. *viršùs* a pozdně psl. *vьrchъ*, lit. *maišas* a pozdně psl. *měchъ*, lit. *vẽtušas* a pozdně psl. *vetъchъ*, ale lit. *saũsas* a pozdně psl. *suchъ*); s írán. dial. měla budoucí psl. část protobalt. kontinua společnou i jistou vrstvu slovní zásoby (srov. zde sub (c)). – Jako celek se tato fáze vyznačovala (i) splynutím ražených souhl. „třetí série" (zvaných též tradičně „mediae aspiratae") s prostými znělými, např. pozdně psl. *da-ti*, lit. *dúo-ti* „dát" s *d-* odpovídajícím téže souhl. i v jiných ie. jaz. (srov. lat. *da-re*, stind. *da-dāmi* a ř. *di-dōmi*), ale vedle toho stejné *d* i v pozdně psl. *dymъ*, lit. *dū́mai* (pl.) proti odlišným střídnicím v jiných ie. jaz. (srov. lat. *fumus*, ř. *thymos*, stind. *dhūmáḥ*) < *⁺dh-*; (ii) rozložením pův ie. *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥* na *ir*, *il*, *im*, *in* a *ur*, *ul* (*um*, *un*), např. ie. *⁺wl̥kʷ-o-s*, lit. *vilkas*, pozdně psl. *vьlkъ* (↑jery); (iii) změnou *tt* (pův. i z *⁺dt*) > *st* (↑ disimilace) (obd. i v írán. jaz. a v ř.); (iv) splynutím labializovaných velár s prostými, tedy *kʷ*,*gʷ* > *k*, *g* jako první fáze „satemových" změn, které zasáhly širší areál než jen protobalt. (↑satemové jazyky), např. pozdně psl. *govędo*, lot. *govs* atd. × ř. *būs*, lat. *bōs*

mem a s určitou referencí ji pronáší, pak vykonává akt rhetický. Provedení lokučního aktu je tedy pronesení věty, jíž byl přiřazen kontextově určený význam. (Akt ilokuční pak znamená, že výpovědi je přiřazena určitá „síla".) – V komunikaci lokuční akt v izolované podobě neexistuje, **l.** je podle Austina (i podle Searla) složkou ilokuce.

Lit.: Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco slovy*, 2000); Searle, J. R., Austin on locutionary and illocutionary acts, 1968; reprint in: Berlin, I., ad.: *Essays on J. L. Austin*, 1973, 141–159; Recanati, F.: *Meaning and force*, 1987, 238–258.

MH

ce metod ověřených v klasické indoevropeistice se vydala tzv. moskevská škola. Nejprve v 60.-70. letech 20. stol. Illič-Svityč (1971) a Dolgopolsky rehabilitovali tzv. ↑nostratickou hypotézu H. Pedersena, která předpokládá společný prajazyk pro jazyky indoevropské, uralské, altajské, kartvelské, hamitosemitské aj. Od 80. let shromažďují Starostin, Bengtson a jiní důkazy pro tzv. sino-kavkazskou hypotézu, která předpokládá vzdálenou příbuznost jazyků severokavkazských, jenisejských, sinotibetských, nadene, plus některých izolovaných jako baskičtiny, sumerštiny, burušaski. Další obdobné jazykové velekmeny se rýsují: v subsaharské Africe kongo-saharský a khoisanský, v jv. Asii austrijský, v Melanésii indopacifický; vlastní jednotky zřejmě představují i původní jazyky Austrálie a obou Amerik. Jakékoliv úvahy o ještě hlubší příbuznosti jsou předčasné, ačkoliv legitimní. Genetická analýza zejména nukleových kyselin svědčí o jednotném původu moderního člověka ze sv. Afriky z doby asi před 140 tis. lety (Cavalli-Sforza). Změny spojené s tímto evolučním skokem zjevně odstartovaly i vývoj jazyka vedoucí až k jeho moderním formám. Též ↑původ jazyka.

Lit.: Cavalli-Sforza, L. ad.: *History and geography of human genes*, 1994; Cavalli-Sforza, L. ad.: *The great human diasporas*, 1995; Greenberg, J. H.: *The languages of Africa*, 1963; Greenberg, J. H., The Indo-Pacific hypothesis, *Current trends in linguistics* 8, 1971, 807–871; Greenberg, J. H.: *Language in the Americas*, 1987; Greenberg, J. H.: *Indo-European and its closest relatives: The Eurasiatic language family*, I. *Grammar*, 2000; Illič-Svityč, V. M.: *Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov*, 1971; Ruhlen, M.: *A guide to the world's languages*, 1987; Ruhlen, M.: *The origin of language*, 1994; Ruhlen, M.: *On the origin of languages*, 1994; Trombetti, A.: *L'unita del linguaggio*, 1905.

VB

GRAMATIČNOST

Obecně gramatická správnost (správné tvoření) jazykové struktury (zejména syntaktické) v přirozeném jaz. Někdy se jako víceméně synonymního termínu užívá výrazu ↑**akceptabilita**. Pojem **g.** jaz. struktur byl ve specifickém smyslu široce aplikován od 60. let 20. stol. zejména v teoretických syntaktických pracích anglo-americké lingvistiky, silně inspirované pracemi N. Chomského (↑TGG). Gramatické jsou v těchto teoriích takové struktury, které lze odvodit ze systému pravidel generativní gramatiky založené na určité teorii. Speciálních studií o **g.** – ať ve speciálním, n. obecném smyslu – je poměrně málo. Soustředěný výzkum nebyl nikdy předmětem dlouhodobějšího zájmu většího množství lingvistů či lingvistických škol. Nicméně hodnocení jaz. jednotek, zejména syntaktických struktur, jako „negramatických" je běžné jak ve speciálních studiích, tak v mnohých gramatikách. Negramatické syntaktické struktury se běžně označují hvězdičkou: **Koupil jsem si zmrzlina*; často se však takto označují i struktury v daném jaz. existující a obvyklé, avšak sémanticky neadekvátně obsazené (viz níže). Otazníkem se označují struktury, o jejichž **g.** nelze jednoznačně rozhodnout: ?*Bude nekouřit*. – Obecný pojem **g.** a – eo ipso – negramatičnosti souvisí bezprostředně s pojmem ↑jazykové správnosti (korektnosti) a nesprávnosti, není s ním však zcela totožný; i mnohá struktura s víceméně pevnou vazbou na systém daného jaz. může být i většinou mluvčích pociťována a hodnocena jako nesprávný výraz. Zpravidla je však pojem **g.** aplikován na syntaktické struktury při popisech syntaktických jevů a jejich teoretické reflexi, při čemž bývají postulovány vlastnosti, jimiž se daná struktura gramatická, tj. jsoucí součástí syntaktického systému daného jaz., odlišuje od struktury negramatické, tj. takové, která je sice potenciálně konstruovatelná a která může existovat v jiném jaz., avšak v syntaktickém systému daného jaz. reálně neexistuje. Např. v syntaktické konstrukci reflexivního ↑deagentivu se v současné spis. i obecné č. závazně, tj. noremně, užívá jako ↑aktantu jeho syntakticko-sémantické struktury pouze nom. podmětu, nikoli akuz. objektu, přestože ten by lépe odpovídal sémantice tohoto aktantu, např.: *Hrála se hymna* (tj. hudebníci hráli hymnu, *hymna* je tedy sémantickým objektem dané činnosti, avšak na povrchové syntaktické rovině je tento sémantický objekt reprezentován podmětem), **Hrálo se hymnu* (tato potenciální syntaktická konstrukce je v současné spis. a obecné č. negramatická). Jestliže se z nějakého důvodu (např. pro účel jaz. komiky) přesto této konstrukce užije, lze ji i pak prohlásit za negramatickou, neboť její výskyt je zcela ojedinělý a/nebo nestandardní.– V lingvistice se vždy dosud důsledně nerozlišuje mezi obecněji pojatou ↑akceptabilitou, která je dána sémantickou adekvátností či komunikativní funkčností jaz. výrazu, zejména určitým způsobem lexikálně obsazené větné struktury, a existencí n. neexistencí určité syntaktické struktury v systému daného jaz. – Z obecného axiologického hlediska lze nějaký jaz. výraz obecně hodnotit jako správný či nesprávný, přijatelný či nepřijatelný, gramatický či negramatický na základě: (1) subjektivního hodnocení individuálním uživatelem (obvykle lingvistou), které se opírá o řečovou zkušenost; (2) hodnocení skupinou rodilých mluvčích různého věkového a sociálního složení, což umožňují dotazníkové průzkumy; (3) výskytu n. absence určitého jaz. jevu v textech daného jaz. Zjišťovat tento objektivní stav jaz. lze dnes pomocí rešerší ve velkých počítačových ↑korpusech textů.

Lit.: Bolinger, D., Judgments of grammaticality, *Lga* 21, 1968, 34–40; Daneš, F., Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci, in: Kuchař, J. (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*, 1979, 79–91; Fillmore, Ch. J., „Corpus linguistics" or „Computer-aided armchair linguistics", in: Svartvik, J. (ed.), *Directions in corpus linguistics*, 1992, 35–60; Greenbaum, S. (ed.): *Acceptability in language*, 1977; Chomsky, N., On the notion „rule of grammar", in: Jakobson, R. (ed.), *Structure of language and its mathematical aspects*, 1961, 255–257; Quirk, R. – Svartvik, J.: *Investigating linguistic acceptability*, 1966; Steube, A., Gradation der Grammatikalität, in: Růžička, R. (ed.), *Probleme der strukturellen Grammatik und Semantik*, 1968, 32–45; Štícha, F., Acceptability and the scope of grammar, in: Čmejrková, S. – Štícha, F. (eds.), *The syntax of sentence and text*, 1994, 341–357.

FŠ

GRAMATIKA FORMÁLNÍ

Vymezení a popis přirozených jaz. (zejména jejich syntaktické struktury). V 50. letech 20. stol. zavedl Chomsky v rámci ↑TGG definici formální generativní grama-

tiky jakožto konečného aparátu vymezujícího potenciálně nekonečný jazyk (kde přirozený jaz. je chápán jako určitá nekonečná množina řetězců potenciálně utvořených ze slov (přesněji: slovních tvarů) tohoto jazyka). Generativní **f.g.** je definována jako uspořádaná čtveřice $G = (V_N, V_T, S, R)$, kde V_N je množina neterminálních symbolů, V_T je množina terminálních symbolů, S je speciální prvek z množiny V_N, tzv. počáteční symbol, a R je množina přepisovacích pravidel majících tvar $\alpha \rightarrow \beta$ (čti: α přepiš na β), kde α a β jsou řetězce (konečné posloupnosti) symbolů z množiny $V = V_N \cup V_T$. Řetězec α se nazývá levou stranou pravidla, řetězec β se nazývá pravou stranou pravidla. Při generování věty podle gramatiky G se přitom postupuje tak, že se za základ položí triviální řetězec obsahující jediný symbol S (označme tento řetězec x_1) a postupnou aplikací přepisovacích pravidel na tento řetězec a řetězce z něj vzniklé se vytváří derivace, tj. posloupnost řetězců $x_1, ..., x_n$, a to tak, že řetězec x_{i+1} se odvodí (derivuje) z řetězce x_i aplikací jednoho z pravidel množiny R (označme jej P) tím, že se nějaký souvislý podřetězec řetězce x_i shodný s levou stranou pravidla P přepíše (nahradí) odpovídající pravou stranou pravidla P. Tento proces probíhá do té doby, dokud nevznikne řetězec x_n složený pouze z terminálních symbolů **f.g.** O tomto řetězci se říká, že je **generován g.** Množina všech takto generovaných řetězů nad abecedou V_T tvoří formální jazyk generovaný **f.g.** Podle omezení kladených na tvar přepisovacích pravidel se definuje Chomského hierarchie **f.g.** (a jazyků generovaných těmito **f.g.**): (a) **f.g.** (a jazyky) typu 0 – na přepisovací pravidla nejsou kladena žádná omezení (tj. jde tu o obecný přepisovací systém); tyto **f.g.** generují největší třídu jazyků nazývaných rekurzivně spočetné a jejich slabá generativní síla odpovídá tzv. obecnému Turingovu stroji; (b) **f.g.** (a jazyky) typu 1 – na pravidla je kladeno omezení, že levá strana žádného pravidla nemá více symbolů než strana pravá, přičemž na levé straně každého pravidla se vyskytuje aspoň jeden neterminální symbol. Takové **f.g.** (a jazyky) se také nazývají nezkracující či kontextové; (c) **f.g.** (a jazyk) typu 2 – levou stranu každého pravidla tvoří jediný neterminální symbol. Takové **f.g.** (a jazyky) se nazývají bezkontextové n. nekontextové; (d) **f.g.** (a jazyk) typu 3 – levou stranu každého pravidla tvoří vždy jediný neterminální symbol a pravou stranu tvoří buď jediný terminální symbol (schematicky $\times \rightarrow a$) n. jediný terminální symbol následovaný jediným neterminálním symbolem ($X \rightarrow aB$). Takové **f.g.** (a jazyky) se nazývají konečněstavové či regulární. – Uvedené typy **f.g.** generují různé množiny jazyků, které jsou spolu ve vztahu ostré inkluze – nejrozsáhlejší je množina jazyků typu 0, množina jazyků typu 1 je její vlastní podmnožinou atd. Vzhledem k tomu, že takováto základní škála gramatik a jazyků je velmi hrubá, byla definována celá řada dalších typů gramatik, které v Chomského hierarchii gramatik a jazyků tvoří jakési mezistupně (např. indexové **g.**, tree-adjoining **g.** aj.).

Bezkontextové **g.** (generativní **f.g.** typu 2) modelují syntaktickou strukturu jaz. tím, že ke každému generovanému řetězci (větě) přiřazují hierarchickou strukturu v podobě tzv. **frázového ukazatele** (bezprostředněsložkového stromu). Jejich pravidla vyjadřují hierarchickou strukturu generovaných vět (řetězců) a jejich rozklad na tzv. ↑složky n. fráze (elementy na pravé straně pravidla tvoří bezprostřední složky strany levé). Bezprostřední složky (immediate constituents, IC) ve frázovém ukazateli zachycují především těsnost, s jakou se k sobě jednotlivá slova ve větě váží. Pro popis přirozených jaz. však slabá generativní síla nekontextových gramatik nestačí. **Transformační g.** obsahují dodatkově (tj. kromě přepisovacích pravidel) i tzv. ↑transformace (transformační pravidla), které formálně vyjadřují systematický jednosměrný (v pojetí Chomského) vztah mezi dvěma (a více) řetězci n. podstromy frázového ukazatele (např. vztah aktivní a pasivní konstrukce n. vztah kladné věty a její negace) s tím, že základní (výchozí) řetězec (řetězce) či podstrom(y) jsou pomocí těchto pravidel transformovány na řetězec či podstrom odvozený. Slabá generativní síla těchto **g.** je vyšší než u **g.** typu 2, přičemž (na rozdíl od typu 1 a 0) mohou vystihovat specifičnost přirozeného jaz. – **Závislostní g.** jsou na rozdíl od bezkontextových **g.** založeny na přímých vztazích syntaktické závislosti mezi jednotlivými slovy ve větě. Strukturu věty tak tvoří pouze její slova a vztahy mezi nimi – závislostní **g.** nepoužívá neterminálních symbolů. Závislostní struktura věty bývá zachycena v podobě ↑závislostního stromu, v němž pro každý uzel *u* (s výjimkou vrcholu neboli kořenu) existuje jediný uzel *v* takový, že *u* je podřízen uzlu *v* nějakým typem (syntaktické) závislosti. Vrchol závislostní struktury netvoří symbol pro větu jako u složkových **g.**, nýbrž uzel reprezentující finitní sloveso hlavní klauze. Na vztahu závislosti jsou založeny zejména ↑funkční generativní popis, model „smysl ↔ text" J. Mel'čuka a J. D. Apresjana, „word grammar" R. Hudsona aj. – **Kategoriální g.** je tvořena množinou tzv. základních syntaktických kategorií (neterminálních symbolů – např. N (podstatné jméno), N\S (intranzitivní sloveso – viz níže), atd.), z nichž každé je přiřazena množina slov jazyka (terminálních symbolů) příslušejících do této kategorie, dále množinou elementárních operací, jež z těchto kategorií vytvářejí odvozené syntaktické struktury a jež mají podobu jednostranného „krácení abstraktních zlomků" ($X\ X\backslash Y \rightarrow Y$, $X/Y\ Y \rightarrow X$, kde X,Y jsou proměnné za neterminální symboly), a konečně vyznačenou základní kategorií pro větu. Je-li např. S základní kategorií pro větu a N základní kategorií pro subst., pak intranzitivní sloveso lze zachytit jako „zlomek" N\S (rozuměj: intranzitivní sloveso je slovo, jež je vlastně větou, ve které chybí vlevo stojící podstatné jméno – podmět). Pokud tedy nalevo od takového slovesa postavíme podstatné jméno, dostaneme posloupnost symbolů N N\S, což po „zkrácení" dává S, tedy větu. Jazyk vymezený kategoriální **g.** je tvořen těmi řetězci terminálních symbolů, které lze postupným „krácením" redukovat na základní kategorii pro větu. Základy kategoriální **g.** položili ve 30. letech 20. století polští logikové Lesniewski a Ajdukiewicz, ale hlavní uplatnění nalezly tyto gramatiky v lingvistice zejm. při popisu jazyků s pevným slovosledem (např. angl.). Z hlediska slabé generativní síly jsou ekvivalentní bezkontextovým gramatikám. – **Unifikační g.** jsou založeny na tzv. unifikaci, což je operace, která z konečného počtu dílčích informací vyjádřených tzv. **sestavou rysů** (feature structure) vy-

tvoří novou strukturu (opět v podobě sestavy rysů), která bude obsahovat všechny vstupní dílčí informace a žádné informace navíc, to však pouze v případě, že různé dílčí informace neobsahují navzájem konfliktní informaci. Pojem unifikační gramatika (do lingvistiky jej zavedl lingvista a matematik M. Kay) vedl ke vzniku řady gramatických systémů (zejména v západní lingvistice) pojatých deklarativně (tj. staticky, neprocedurálně, tedy bez ohledu na směr zpracování), jako je např. lexikálně-funkční gramatika (lexical functional grammar) a head-driven phrase structure grammar aj. – Na rozdíl od **formalismů procedurálních** (takovými jsou např. ↑FGP či ↑TGG), kde je vztah mezi významem a výrazem realizován změnou, nahrazením, transformací jedněch struktur jinými, umožňuje **deklarativní gramatický formalismus** pouze aditivní spojování nekonfliktních dílčích informací, přičemž podstatná je výsledná informace, nikoliv (na rozdíl od transformačních **g.**) pořadí, v jakém se tyto dílčí informace dané gramatickými pravidly, obecnými principy a slovníkovými informacemi spojují. (Ne)gramatičnost výsledné struktury se převádí na vzájemnou (ne)slučitelnost informací přiřazených dílčím strukturám.

Lit.: Chomsky, N.: *Syntactic structures*, 1957 (č. *Syntaktické struktury*, 1966); Chomsky, N.: *The logical structure of linguistic theory*, 1975; Chomsky, N., On certain formal properties of grammars, in: *Information and control 2*, 1959, 137–167 (reprint in: Luce, R. D. ad. (eds.): *Readings in mathematical psychology*, 1965, 125–155); Chomsky, N.: *Lectures on government and binding*, 1981; Haegeman, L.: *Introduction to government & binding theory*, 1994; Hopcroft, J. E. – Ullman, J. D.: *Formal languages and their relation to automata* (slk. *Formálne jazyky a automaty*), 1978; Kaplan, R. ad.: *Formal issues in lexical-functional grammar*, CSLI Lecture Notes No. 47, 1995; Manaster-Ramer, A. (ed.): *Mathematics of language*, 1987; Mel'čuk, I. A.: *Dependency syntax: theory and practice*, 1988; Oehrle, R. T. ad. (eds.): *Categorial grammars and natural language structures*, 1988; Pollard, C. – Sag, I. A.: *Head-driven phrase structure grammar*, 1994; Savitch, W. J. ad. (eds.): *The formal complexity of natural language*, 1987, 320–334; Sells, P.: *Lectures on contemporary syntactic theories*, 1985; Sgall, P. ad.: *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*, 1986; Sgall, P. ad.: *Úvod do syntaxe a sémantiky*, 1986; Shieber, S.: *An introduction to unification-based approaches to grammar*, CSLI lecture note series No. 4, 1986.

VP, KOI

GRAMATIKA GENERATIVNÍ TRANSFORMAČNÍ (TGG)

Teoretický strukturální gramatický model, jehož nejznámějším představitelem je N. Chomsky. První verze **t.g.g.** se označuje jako období **standardní teorie** a z Chomského monografií zahrnuje publikace Chomsky (1957, 1965). Chomsky se v té době programově odděluje od amerického strukturalismu i od funkcionalismu, proklamativně se hlásí k formalistní karteziánské racionalistické škole a předkládá vlastní teorii jaz. založenou na variantě saussurovské dichotomie ↑langue × parole (u Chomského ↑kompetence × performance). Teorie předpokládá, že jaz. systém (kompetence, I-jazyk,) generuje nekonečné množství struktur, které původně mělo být založené na omezeném počtu jádrových vět (angl. kernel sentences) a jejich transformátech. Gramatika má několik rovin reprezentace, pro které užívá Chomsky první variantu svého ↑T-modelu s ↑lexikonem a ↑hloubkovou strukturou, která je spojena se sémantickou reprezentací a pomocí transformačních pravidel s ↑povrchovou strukturou (a fonetickou reprezentací). Jaz. strukturu znázorňuje **t.g.g.** formou frázových a větných grafů (stromů); ↑fráze. Frázové struktury se skládají s kategoriálních uzlů a lexikální jednotky jsou v lexikonu definovány jako soubory binárních rysů. Struktura vzniká postupnou derivací a zahrnuje procesy ↑transformací, které pomocí seřazené sekvence definovatelných pravidel mění původní konstituentovou strukturu na novou, odvozenou. Zhruba od Chomsky (1965) mění Chomsky i svou metodologickou pozici: od původního pojetí jaz. jako množiny vět konstruované z konečného počtu elementů se postupně odchyluje (sám tuto koncepci později nazývá E-jazyk) a přiklání se k pojetí jaz. jako kognitivního systému umístěného v mysli/mozku mluvčího jazyka (tuto koncepci nazývá I-jazyk). Postupně také přechází od původního konceptu jaz. jako systému pravidel k jaz. jako kognitivnímu modulu, který se dále člení na více na sebe navzájem působících submodulů (↑teorie řízení a vázání). Z ontologie jaz. tedy Chomsky vyvozuje i některé technické důsledky pro lingvistickou teorii (princip binárního větvení grafu v teorii řízení a vázání, jaz. jako optimální prostředník mezi lexikálním, fonetickým a sémantickým modulem v ↑minimalismu aj.). Kromě Chomského jsou představiteli **t.g.g.** v 50. a v 60. letech také např. Halle, Lees, McCawley, Bach, Fillmore, Ross, Lakoff, Postal, Katz, Fodor, Kiparsky a další, v této době soustředění především kolem Massachusetts Institute of Technology (MIT). Většina z nich v 70. letech předložila vlastní jaz. teorie a v období tzv. generativní sémantiky se všichni s Chomským rozešli. **Generativní sémantika** vycházela ze spojení ↑hloubkové struktury s interpretativní sémantickou reprezentací. Zapojovala do transformačního modulu stále více operací prováděných na lexikálních jednotkách, které rozkládala na stále detailnější logické operace. Současně se generativní sémantika věnovala i studiu pragmatických aspektů jaz., které považovala za součást gramatického modelu. Struktura tak stále více závisela na relativních faktorech individuální performance a interpretace a pozbývala schopnost jednoznačného formalismu (tzv. fuzzy grammar). Chomsky reagoval na generativní sémantiku studií Chomsky (1970), v níž argumentuje proti lexikální dekompozici, která je podle něj součástí ↑lexikonu a nikoli syntaktického modulu jaz., a prosazuje tzv. lexikalistickou hypotézu. Tato hypotéza spolu s popřením sémantické relevance hloubkové struktury tvoří jádro tzv. **rozšířené standardní teorie** (RST). Další studie (Chomsky, 1971, 1973) doplnily teoretický rámec RST o nové pojetí ↑T-modelu a ↑transformace. RST původně uvažovala o propojení sémantické roviny s ↑hloubkovou i ↑povrchovou strukturou. Zavedení ↑stop však umožnilo nesmírně důležité zjednodušení modelu, v němž hloubková struktura pozbyla samostatnou interpretační potenci. Sílu transformačního komponentu limitovala RST nejprve pomocí omezení (constraints) specifických transformací (např. omezení extrakce z komplexní jmenné fráze, z koordinovaných struktur, z levé větve).

Postupně však přecházela na definici gramatičnosti formou podmínek stanovených pro konkrétní syntaktickou rovinu a definováním pravidel cyklu (↑subjacence). Počátkem 80. let se od chomskyánské **t.g.g.** definitivně oddělily jiné generativní modely, jako např. **GPSG** (generalizovaná frázová strukturní gramatika, angl. Generalised Phrase Structure Grammar), reprezentovaná autory jako Gazdar, Klein, Pullum a Sag, n. **lexikální funkční gramatika** (angl. Lexical-Functional Grammar), reprezentovaná např. Bresnanovou, Kaplanem a Mohananem. Chomskyánský model se v nové podobě jako ↑teorie principů a parametrů rozšířil také mimo USA (především do západní Evropy, ale také např. do Japonska) a dnes tvoří jeden z produktivních lingvistických směrů. Vývoj **t.g.g.** od 80. let dále viz ↑teorie řízení a vázání a ↑minimalismus.

Lit.: Bach, E.: *An introduction to transformational grammars*, 1964; Emonds, J. E.: *A transformational approach to English syntax*, 1976; Bresnan, J. W., Variables in the theory of transformations, in: Culicover, P. W. – Wasow, T. ad. (eds.), *Formal syntax*, 1977, 157–196; Fillmore, Ch. J., The case for case, in: Bach, E. – Harms, R. T. (eds.), *Universals in linguistics theory*, 1968, 1–88; Fillmore, Ch. J., Toward a modern theory of case, in: Reibel, D. A. – Schane, S. A. (eds.), *Modern studies in English*, 1969, 361–375; Fillmore, Ch. J., The case for case reopened, in: Cole, P. – Saddock, J. M. (eds.), *Syntax and semantics* 8, 1977, 59–81; Fodor, J. A. – Katz, J. J. (eds.): *The structure of language: Readings in the philosophy of language*, 1964; Freidin, R.: *Foundations of generative syntax*, 1992; Gazdar, G. – Klein, E. ad.: *Generalized phrase structure grammar*, 1985; Horrocks, G.: *Generative grammar*, 1989; Chomsky, N.: *Syntactic structures*, 1957 (č. *Syntaktické struktury*, 1966); Chomsky, N.: *Current issues in linguistic theory*, 1964; Chomsky, N.: *Aspects of the theory of syntax*, 1965; Chomsky, N., Remarks on nominalization, in: Jacobs, R. A. – Rosenbaum, P. S. (eds.), *English transformational grammar*, 1970, 184–221 (reprint in Chomsky, 1972a, 11–61); Chomsky, N.: *Language and mind*, 1972; Chomsky, N., Deep structure, surface structure, and semantic interpretation, in: Chomsky, N.: *Studies on semantics in generative grammar*, 1972a, 62–119; Chomsky, N., Conditions on transformations, in: Anderson, S. R. – Kiparsky, P. (eds.), *A festschrift for Morris Halle*, 1973, 232–28; Chomsky, N., Conditions on rules, in: Chomsky, N.: *Essays on form and interpretation*, 1977; Chomsky, N., On WH-movement, in: Culicover, P. W. – Wasow, T. ad. (eds.), *Formal syntax*, 1977, 71–132; Katz, J. J., Interpretative semantics vs. generative semantics, *Foundations of language* 6, 1970, 220–259; Katz, J. J.: *Semantic theory*, 1972; Katz, J. J. – Postal, P. M.: *An integrated theory of linguistic descriptions*, 1964; Lakoff, G., Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts, in: *Papers from the eighth Regional Meeting Chicago Linguistic Society*, 1972, 83–228; Lees, R.: *The grammar of English nominalization*, 1960; McCawley, J.: *Grammar and meaning*, 1976; Newmeyer, F. J.: *Linguistic theory in America*, 1986; Perlmutter, D.: *Deep and surface structure constraints in syntax*, 1971; Reibel, D. A. – Schane, S. A. (eds.): *Modern studies in English*, 1969; Rosenbaum, P.: *The grammar of English predicate complement constructions*, 1967; Ross, J. R.: *Constraints on variables in syntax*, dokt. dis. MIT, 1967 (publ. jako *Infinite syntax!*, 1986).

LV, MD

GRAMATIKA UNIVERZÁLNÍ (angl. U-grammar)

Pojem užívaný v návaznosti na karteziánské (racionalistické) pojetí gramatiky především v chomskyánské ↑TGG v období ↑teorie principů a parametrů v 80. letech 20. stol. Vychází ze zkoumání modelu jaz. ↑kompetence, abstraktního jaz. systému (tzv. I-jazyk), o jehož jádru, totiž **u.g.**, předpokládá, že je univerzální a vrozené a jehož konkrétním projevem je individuální ↑performance mluvčích. – **U.g.** se skládá z definovatelných jazykových **principů**, které mají binárně stanovené **parametry**. Jednotlivé jaz. jsou výsledkem specifikace hodnot jednotlivých parametrů, kterou si mluvčí osvojuje poslechem rodného jaz. Experimentálním studiem vlastností a rozsahu **u.g.** se zabývá také obor ↑osvojování jazyka (language acquisition).

Lit.: Cook, V. J.: *Chomsky's universal grammar*, 1988; ↑teorie řízení a vázání, ↑transformační generativní gramatika.

LV

GRAMATIKY ČEŠTINY

Č. mluvnictví začíná v období humanismu; metodologicky vychází z výkladového systému gramatik lat. První z **g.č.** vůbec, *Grammatika česká* B. Optáta, P. Gzella a V. Philomatesa, vyšla v Náměšti r. 1533 (další vyd. 1543, 1588 a 1643). Spíše než mluvnice v dnešním chápání je to však stylistika uvádějící řadu ukázek a návodů, jak se vyhnout různým vadám a formulačním nedostatkům, a kodifikující zásady pravopisné s poznámkami o výslovnosti. *Grammatika česká* J. Blahoslava, dokončená v rukopise r. 1571, ale spolehlivě vydaná teprve prací M. Čejky, J. Nechutové a D. Šlosara (1991), obsahuje jednak znovu text náměšťské mluvnice s Blahoslavovým komentářem, jednak *Přidání...*, v němž se v 7 kapitolách pojednává o metafoře, cizích slovech, figurách, synonymech, epitetech aj. Obě mluvnice se mezi sebou liší v koncepci spis. jaz. První z nich kodifikuje spíše živý soudobý úzus a formuluje jednotlivé závěry jako teoreticky lingvistická pravidla, druhá spis. normu více archaizuje s vědomím funkčně stylových diferencí v jaz. a jaz. správnost posuzuje nezřídka z hlediska (subjektivně) estetického. – Za koncepčně slabou práci se pokládá *Grammatica Bohemica – Gramatyka česká* (1577) M. Benešovského – Philonoma; jejím novem je zavedení paradigmatiky do popisu morfologie. Podstatný metodický pokrok znamená dílo *Grammaticae Bohemicae libri duo* (1603) rodilého Slováka V. Benedikta z Nedožer (n. Nudožer; on sám se uváděl Nudožerinus); nově vydala N. S. Smith (1999). V deklinaci se už rozlišuje flexe adjektivní a substantivní, v konjugaci se dospívá až na sám práh poznání slovesných vidů a v závěru mluvnice je částečně zpracována syntax; mluvnici Philonomovu překonává i šíří zpracovaného materiálu. Metodou i pracovním postupem se opírá o lat. mluvnici franc. humanisty Petra Rama z r. 1559. Ač v časovém pořadí čtvrtá, označuje se někdy jako „první česká mluvnice" už v pravém smyslu toho slova. – Sérii barokních **g.č.**, zprvu z pera jezuitů, zahájila *Grammatica Boëmica in V libros divisa* J. Drachovského, již vydal po smrti jejího autora M. V. Šteyer r. 1660 a která připomíná metodou práce gramatiku Philonomovu. Sám Šteyer otiskl *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti nebo tisknouti*, krátce též *Žáček* (1668, 1730², 1781³), vyd. D. Nečas (2001). Formou dialogu vykládá zákl. mluvnické kategorie a podává č. morfologickou paradigmatiku s vysvětlivkami a příklady; přináší výběr nejdůle-

žitějších jevů jasně a srozumitelně vykládaných. Kodifikuje v podstatě spis. normu 16. stol. a obrací se proti „úpadku" souč. spis. jaz. Negativně hodnotí některé odchylky od staršího liter. úzu též J. Konstanc – Constantius v spise *Lima linguae Boëmicae, to jest Brus jazyka českého neb Spis o poopravení a naostření řeči české* (1667). Pražský právník V. J. Rosa byl autorem mluvnice *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae* (1672; nověji s angl. překladem J. Marvan, 1991). Dříve se mu vytýkalo kromě neústrojného neologizování zejm. též hláskové a tvarové rozkolísání spis. normy. Podle novější odb. kritiky však foneticko-morfol. variabilita v Rosově gramatice je důsledkem exemplifikace mluvnických výkladů z jaz. tehdejší literatury i živého úzu; v jaz. autorském je zachována norma archaičtější, „klasická". Byla to gramatika cenná nejen svým ilustračním jaz. materiálem, ale i tím, že vědecký popis č. podstatně emancipovala od výkladových schémat mluvnic lat. Rosa též jako první jasně poznal podstatu slovesných vidů a násobenosti slovesného děje a popsal jejich výrazové prostředky. Další **g.č.**, jako byla anonymní stručná příručka *Prima principia linguae Bohemicae* (asi 1678, znovu 1783) n. v první polovině 18. stol. velmi oblíbená a stále znovu vydávaná *Grammatica linguae Boëmicae* (1704, 1705, 1713, 1715, 1732, 1739, 1753) jezuity V. Jandyta, nepředstavují v našem mluvnictví žádný výrazný pokrok. – Daleko nejvýznamnějším gramatickým dílem v předobrozenském období byla *Grammatica Slavico-Bohemica* (1746) P. Doležala, který pocházel z česko-moravské exulantské rodiny usazené v slovenské Skalici. Zevrubně zpracovává a kodifikuje normu „bibličtiny", slovakizované č., která sloužila jako liturgický a spis. jaz. evangelických vzdělanců na Slovensku. Opírá se sice o starší vzory, přesto však je přínosná jak svým materiálem, tak i dalším posunem v metodě vědeckého popisu č., zvl. flexe a klasifikace sloves. Zejm. též na tyto části mluvnice mohl později s prospěchem navázat J. Dobrovský. Zato deset let po Doležalovi vydaná *Grammatica linguae Bohemicae* (1756) komorního přídvořního a učitele č. řeči v panovnické rodině ve Vídni J. V. Pohla, přestože se dočkala jako učebnice č. na vojenské akademii a na univerzitě s názvem různě obměňovaným dalších vydání (1764, 1773, 1776, 1783...), byla jednou z nejslabších **g.č.** vůbec, neboť se snažila normalizovat množství neexistujících neologismů, často kalků podle něm., takže ji Dobrovský nazval „gramatikou nečeskou" („unböhmische Grammatik"). V linii puristického neoterismu publikovali učební pomůcky č. učitel č. řeči na voj. akad. M. Šimek, např. *Handbuch für einen Lehrer der böhmischen Literatur* (1785), n. novinář a spisovatel K. I. Thám, autor skoro celé desítky učebnic a mluvniček, např. *Kurzgefasste böhmische Sprachlehre* (1785). – Skutečný pokrok v koncepci i metodě lingvistického popisu znamenala práce jiného novináře, F. J. Tomsy, autora četných jazykovědných prací bohemistických, mj. též *Böhmische Sprachlehre* (1782), která se pokládá za nejlepší č. obrozenskou gramatiku před Dobrovským; je spolehlivá v dokladové části, přesná v popisu a správně rozlišuje mezi mluvou obecnou a spis.; Tomsa nearchaizuje č. jaz. normu tolik jako jeho předchůdci; vycházely z něho, aniž dosáhly jeho úrovně, i **g.č.** A. Spurného a J. Chládka. První prof. č. jaz. na pražské univerzitě F. M. Pelcl, ač svým primárním zaměřením spíše historik, otiskl kromě praktické učebnice č. (1775) a jazykovědné bohemistické monografie jako své opus magnum – za vydatné pomoci Dobrovského a s jeho předmluvou – *Grundsätze der böhmischen Grammatik* (1795, 1798). Ve srovnání s Tomsou Pelcl na jedné straně archaizuje, ale na druhé straně nezřídka připouští v normě vedle tvarů literárních i lidové. Specializovaným jazykovědcem byl Pelclův nástupce na univerzitní stolici bohemistiky, právník J. Nejedlý, jehož dílo *Böhmische Grammatik mit Tabellen und einem Anhange nach Meidinger´s Lehrart für Deutsche bearbeitet* (1804 díl teoretický, 1805 díl praktický; v 2. vyd. 1809 oba díly sloučeny, 4. vyd. 1830 doplněno o kapitolu *Über den Ursprung und die Bildung der böhmischen Sprache* podle Dobrovského) uzavírá č. mluvnické snažení před Dobrovským spolu s gramatikami Tomsovou a Pelclovou způsobem metodicky korektním a založeným na dobré znalosti faktů jazyka literatury i živé soudobé mluvy. Na rozdíl od Pelcla odděloval Nejedlý přísněji jaz. spis. od lidového; o spis. normě měl však představy značně konzervativní. – Úhelným dílem č. mluvnictví byla syntetická gramatika J. Dobrovského *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommenen Kenntnis für Böhmen* (1809); znovu s názvem *Lehrgebäude...* (1819) už ve zcela nové verzi a se změněným poměrem zpracovávaných částí (č. překlad V. Hanky *Mluvnice čili soustava českého jazyka podle Dobrovského*, 1822). (Reedice M. Weingart a S. Petíra: *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z r. 1809 a 1819* [1940]). V mluvnici je zpracováno hláskosloví, tvoření slov, morfologie i syntax. Zvl. objevně a soustavně popsal Dobrovský pravidla č. derivace a kompozice, v morfologii zavedl v deklinaci substantiv 9 skloňovacích typů podle rodů a zakončení nom. a gen. sg., v konjugaci dělení na třídy podle kmenotv. přípony infinitivní atd. Vedle cílů vědecky poznávacích sledovalo však dílo i praktické potřeby spis. jaz., a je proto orientováno normativně. Kodifikuje v podstatě spis. normu podle *Kralické bible* a veleslavínského období vůbec, zčásti ji však koriguje podle jaz. současného (např. nerozlišováním dvojího *l* aj.), jindy zase naopak archaizuje (např. zavedením ↑přechodníků rozlišených podle rodů a čísel). Cit pro styl a funkci jaz., vlastní evropskému klasicismu, vedl i Dobrovského k diferencování prostředků spis., lidových i zastaralých. – O výkladový systém Dobrovského – přímo n. prostřednictvím Nejedlého – se pak prakticky opíraly všechny č. mluvnice, učebnice a jaz. příručky následujícího období; do 50. let 19. stol. jich vyšlo na pět desítek z pera autorů jako J. E. Schmitt, J. L. Ziegler, J. Filcík, F. Novotný, A. Liška, M. Sychra, N. Vaněk, J. N. Sýkora, J. B. Malý, J. N. Konečný, J. Sl. Tomíček, F. Řezáč-Polehradský aj. Mezi nimi vynikala zejm. příručka *Ausführliches theoretisch-praktisches Lehrbuch der böhmischen Sprache für Deutsche* (1839, 1844, 1850, 1859) T. Buriana, nástupce M. Z. Poláka v profesuře č. na voj. akad. ve Vídeňském Novém Městě. Nář. prvky se snažili uplatnit v normě spis. jaz. ve svých mluvnicích K. Kysela, A. V. Šembera a před nimi ještě zejm. T. Fryčaj, který tak již počátkem 20. let

19. stol. připravoval cestu tzv. „moravskému separatismu" jazykovému let 30. a 40. v gram. dílech F. D. Trnky, V. P. Žáka a F. C. Kampelíka. Tyto pokusy však narazily na rozhodný a kvalifikovaný odpor F. Palackého a J. Jungmanna a zůstaly ve vývoji jazykovědné bohemistiky jen dílčí, i když nikoli zanedbatelnou epizodou. – Stranou zákl. proudu č. gramatikologie stály *Počátky vědecké mluvnictví českého* (1843) F. M. Klácela, na č. ilustrovaná hegelovská filozofie jaz. Metodologicky jsou pozoruhodné tím, že obsahují myšlenku o onomatopoickém původu slov a řeči vůbec a zakládají svůj výklad na logických operacích, takže jsou svého druhu – v naivní formě – předchůdcem některých moderních teorií jazykovědných, např. učení o ↑elementární příbuznosti v etymologickém bádání n. postupů logickosémantické analýzy v gramatice. V jazykově filozofické linii byly pojaty též práce I. J. Hanuše, např. *Zkouška, jak by skladba a tvarosloví české návodem rozborným v nově uspořádati se daly* (1866); i ony však zůstaly bez většího vlivu na vývoj č. gramatikologie, neboť obecně a filozoficky pojaté projekty Hanušovy se jeho současníkům jevily „nevěcné". – Z **g.č.** 50. – 70. let se *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského* (1857) profesora fil. fak. pražské univerzity, rodilého Slováka M. Hattaly, vyznačuje tím, že do jejího čela je postavena syntax a do čela syntaxe nauka o větě. Hattala osvědčoval smysl pro živou řeč své současnosti a čerpal doklady z žijících spisovatelů, z výtvorů ústní slovesnosti i z nář. – ale tím ovšem rozkolísával spis. normu, ačkoli právě k ní měla být jeho kompendia kodifikačními příručkami. Dále vycházely **g.č.** praktického zaměření, resp. jako školní mluvnice; vedle nového vyd. (1863) starší mluvnice Tomíčkovy např. *Česká mluvnice pro nižší třídy gymnasií a škol realných* (1863 a častěji; 7. vyd. 1886) K. Kunze, *Česká mluvnice* (1867, 1875) Fr. O. Mikeše, dále školní mluvnice K. Říhy, M. Kováře, J. Berana, V. Plánského aj. Mluvnický popis s frazeologií, resp. i slovníčky spojovaly příručky jazykové správnosti vycházející v té době hojně s názvem ↑Brusy. Věd. cenu měly dvojdílná *Grammatika jazyka českého pro nižší gymnasia* (1864 a častěji; 4. vyd. 1879) V. Zikmunda zásluhou autorova vlastního výzkumu jazykového materiálu a důsledností výkladové soustavy a dvojdílná *Mluvnice jazyka českého pro školy střední a ústavy učitelské I. Tvarosloví, II. Skladba* (1877–78 a častěji) M. Blažka a F. Bartoše, v níž autoři uplatnili i srovnávací aspekt slovanský a opírali se o originální jaz. materiál. Zvýšený zřetel této gramatiky k jaz. úzu vskutku současnému neopustil pak už ani další školní **g.č.**, jako byly např. *Böhmische Grammatik für deutsche Mittelschulen* (1881) F. Vymazala n. dvojdílná *Česká mluvnice pro školy střední a ústavy učitelské* (1889) E. Kováře. Povahu kompromisu mezi školní mluvnicí a věd. gramatikou měly – podobně jako mluvnice Blažkova a Bartošova – též novočeské mluvnice J. Gebauera, a to jak už jeho *Uvedení do mluvnice české* (1876), tak zejm. *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské I. Nauka o slově, II. Skladba* (1890). Druhá z nich se dočkala po několika opravovaných vydáních (1894, 1895, 1902, 1905) dalšího zpracování od V. Ertla (1914, 1919, 1920, 1921, 1924, 1926, 1928) a sloužila v prvních decenniích 20. stol. nejen jako nejdůležitější učebnice školní, ale též jako příručka kodifikující souč. spis. normu a přinášející i zákl. vědecké poučení o č. Odbornější cíle sledovala *Příruční mluvnice jazyka českého* (1900) obsahující více výkladů historických. Představovala druhou linii Gebauerova úplného zpracování nč. gramatiky, které dosáhlo posléze v úpravě F. Trávníčka 6 vydání, poslední z nich s názvem *Gebauerova Příruční mluvnice česká pro učitele a studium soukromé* (1939). Z Gebauerových mluvnic vycházela už v jeho době většina učebnic a gramatik dalších, zejm. též úřední *Učebnice jazyka českého* (1897) autorů Tafla a Stýbly, různé mluvnice a cvičebnice K. Nováka, *Česká mluvnice školám obchodním a ústavům příbuzným* (1910) J. Vycpálka, *Rukověť českého jazyka* (1910) T. Glose aj. Osobitě pojal svou *Českou mluvnici pro střední školy, ústavy učitelské a školy příbuzné* (1908) J. Loriš; opřel se zčásti o Sütterlinovu *Die deutsche Sprache der Gegenwart* a syntax pojal – na rozdíl od doby Hattalovy – jako syntagmatiku. V duchu Gebauerově napsal pro německou sérii *Sammlung Göschen* prakt. třídílnou příručku č. E. Smetánka; jednu její část tvořila stručná, ale na úrovni věd. poznání koncipovaná *Tschechische Grammatik* (1914). – V meziválečném období sloužila potřebám naší bohemistiky i školní a kulturní praxe kromě úprav mluvnic Gebauerových též *Příruční mluvnice jazyka českého I. Skloňování* (1923), *II. Časování* (1925) A. Gregora, který byl i autorem *Mluvnice jazyka českého pro vyšší třídy středních škol* (1932, 1937); jeho gramatiky nevybočovaly ani způsobem zpracování, ani noremními postuláty z gebauerovské linie. V užívání byly též další školské příručky, z nichž moderní koncepce jaz. v duchu pražské školy se uplatnily zvl. v středoškolských učebnicích, které vycházely společnou prací B. Havránka, L. Kopeckého, E. Starého a A. Získala. F. Trávníček napsal materiálový náčrt mluvnické stavby č. zprvu jako úvod k svému a Vášovu *Slovníku jazyka českého* (1934–37), posléze i samostatně s názvem *Stručná mluvnice česká* (1941, 1943, 1945). – Po 2. světové válce Gebauerovy mluvnice ve zpracování Ertlově a ve zpracování Trávníčkově, zastarávající už jak metodou, tak též ilustračním materiálem, nahradila nová, moderněji koncipovaná a normativně kodifikační cíle sledující příručka B. Havránka a A. Jedličky, která vycházela ve dvou různých verzích jako *Stručná mluvnice česká*, určená školní praxi (zprvu měla vskutku dodatek pro střední školy jako součást svého názvu), a objemnější *Česká mluvnice* (s dodatky o slovní zásobě, o slohu a historii jazyka a s odkazy na literaturu předmětu), obě celkem v několika desítkách zčásti podstatně přepracovávaných a doplňovaných vydáních (první z nich v 1. vyd. 1950, v 25. vyd. 1996, druhá v 1. vyd. 1951, v 6. vyd. 1988). Pro potřeby škol i širší veřejnosti vydal V. Šmilauer přehledné a komplexní kompendium o souč. č. *Nauka o českém jazyku* (1972), obsahující kromě popisu mluvnické stavby rovněž poznatky o č. slov. zásobě. Ke školní praxi byla orientována publikace V. Styblíka a J. Melichara *Český jazyk. Přehled učiva základní školy* (1. vyd. 1974). Starší dvojdílná *Mluvnice spisovné češtiny* (I. 1948, II. 1949, oba sv. 1951[3], I. sv. i rusky 1950) F. Trávníčka, zaměřená stejně jako gramatiky B. Havránka a A. Jedličky k postižení spis. normy,

vyvolala oprávněné námitky pro nejednotnost svého zorného úhlu a nedůslednost klasifikačních kritérií, byla to však do té doby nejrozsáhlejší **g.č.** vůbec a zůstává jí kromě toho stále zásluha, že přinesla množství bystrých a nových pozorování č. jaz. – **G.č.** ze závěru 20. stol. byly díly týmovými. V různé míře se v nich uplatňoval pohyb v lingvistické teorii a metodologii, který č. gramatikologie reflektovala i v řadě obecněji pojatých monografií, dílčích úvah i celých tematických sborníků; vyrovnávala se přitom jak s dědictvím pražského i dánského strukturalismu, tak i s postupy gramatiky generativní a transformační i lingvistiky matematické, s uplatňováním sémantických a pragmatických hledisek různého zaměření, s lingvistikou textovou, s teorií komunikace apod. Vedle uplatňování různých metodologických postupů způsobem dílčím se v č. gramatikologii 2. pol. 20. stol. postupně zformovaly dvě ucelené teoretické koncepce lingvistické, ↑dvourovinná valenční syntax a ↑funkční generativní popis. – Více než 50 autorů se spojilo k vytvoření akademické ↑*Mluvnice češtiny*, která je rozvržena do 3 svazků: *1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov* (1986). *2. Tvarosloví* (tj. funkční i formální) (1986). *3. Skladba* (i s textovou syntaxí) (1987). Je to dosud nejobjemnější a nejvýznamnější **g.č.** Dílem 8 brněnských autorů byla *Příruční mluvnice češtiny* (1995, 1996, 2001). Jejím cílem bylo informovat o kultivované formě nár. jaz., tj. o jeho formě standardní (s rozlišením prostředků neutrálních, knižních, archaických a hovorových) a s omezením poznatků o substandardních prostředcích na ojedinělé nutné poznámky. Obsahuje *Fonetiku a Fonologii, Lexikologii, Slovotvorbu, Morfologii, Syntax* (s odd. *Text*) a *Stylistiku*. Stejně jako tato mluv. byla i příručka 5 pražských autorů *Čeština – řeč a jazyk* (1996, 2000) určena kultivovaným zájemcům o č., resp. jejím profesionálním uživatelům. Rovněž ona má širší záběr než tradiční „mluvnice", ale ani ona není všeobecnou naukou o č.; je rozčleněna do oddílů *I. Obecné výklady* (mj. též o útvarech a formách č. j.), *II. Zvuková a grafická stránka jazyka, III. Pojmenování a slovo* (mj. též o tvoření slov a o morfologii), *IV. Výpověď a věta, V. Komunikát a text*. Čtyři ostravští autoři vydali už r. 1990 knihu *Český jazyk pro studující učitelství v 1.-4. ročníku základní školy*; v souhlase se svým určením vychází kniha ze školských osnov, ale přináší v dobrém přehledu ucelený obraz mluvnice č. jaz. i normalizované názvosloví. Na Havránkovu – Jedličkovu *Stručnou mluvnici českou* navázaly kolektivní *Mluvnice češtiny pro střední školy* (1992), obsahující i oddíl o slovní zásobě a o slohu a rovněž kolektivní *Přehledná mluvnice češtiny pro základní školy* (1992), též s výklady o slovní zásobě a slohu. – V zahraničí vycházely **g.č.** z pera autorů č. původu, určené pro cizince, v Polsku např. kniha *Podstawy gramatyki języka czeskiego* (1970) J. Damborského, v Rakousku *Tschechische Grammatik* (1994) J. Vintra, ale i Nečechů, srov. např. díla jako T. Lehr-Spławiński: *Gramatyka języka czeskiego*, 1950; A. G. Širokova: *Češskij jazyk*, 1961; V. M. Mokijenko: *Češskij jazyk*, 1978; A. Mazon: *Grammaire de la langue tchèque* (1921, 1931², 3. vyd. zrevidovala a doplnila J. Mazon 1952); A. Cronia: *Grammatica della lingue ceca*, 1949; W. E. Harkins – M. Hynková: *A Modern Czech Grammar*, 1953; J. Bauernöppel – H. Fritsch: *Grammatik der tschechischen Sprache*, 1957, 1960²; E. W. Neuhard: *Tjekkisk Grammatik*, 1970; r. 1957 vyšla v Pekinu dokonce **g.č.** čínského autora Čuang Ťi-jü. V zahraničí i u nás bylo kromě toho vydáno množství menších mluvniček, učebnic a cvičebnic č.; ty do tohoto přehledu pojaty nejsou. – Sérii **mluvnic staročeských a historických** zahájil stručný nárys V. Hanky v *Uvedení* k 1. sv. ediční série *Starobylá skládanie* (1817). Byl to pokus nezdařilý; jeho charakteristické chyby a omyly i umělé, v st. č. neexistující tvary pomohly H. později usvědčit jako falzátora RKZ. Zato další ediční řada, *Výbor z literatury české*, přinesla v úvodu k 1. sv. *Počátky staročeské mluvnice* (1845) z pera P. J. Šafaříka, ucelený obraz stč. v hláskosloví a tvarosloví s poznámkami ze syntaxe (překlad do něm. jako *Elemente der altböhmischen Grammatik* (1847, 1867) prací A. Jordana a A. Smolera). Byla přijata kladně, přestože se zčásti opírala o materiál falšovaných RKZ a přestože se její autor ve snaze podat ucelený gram. systém uchyloval někdy ke konstruování tvarů v stč. památkách fakticky nedoložených. Autorem *Staročeské mluvnice* (1860, 2. vyd. 1869 v úpravě E. Novotného) byl F. B. Květ; jeho dílo však v podstatě nešlo nad Šafaříka. Nový materiál i nové výklady přinesl naproti tomu *Nákres mluvnice staročeské* (1870) J. Jirečka; i toto dílo bylo však z větší části rychle antikvováno moderněji orientovanými výzkumy, které začala podnikat generace gebauerovská. Fundamentální věd. dílo vytvořil na tomto úseku J. Gebauer s názvem *Historická mluvnice jazyka českého 1. Hláskosloví* (1894), *III. Tvarosloví 1. Skloňování* (1896), *2. Časování* (1898); posmrtně vyšla péčí F. Trávníčka *IV. Skladba* (1929) (nové vyd. 1958–1963), když proponovaný II. díl, který měl obsahovat tvoření slov, nevyšel vůbec. Je to spíš mluvnice stč. než historická, i když své výklady Gebauer až do souč. jaz. a jeho dial. dovedl; v prezentaci a výkladu materiálů stč. je fundovanost a spolehlivost díla přímo ohromující. *Uvedení do mluvnice staročeské* (1902, 1913) F. V. Autraty s těžištěm v tvarosloví sledovalo učební cíle stejně jako náčrty stč. mluvnice v některých čítankách a výborech ze stč. literatury. Po 1. světové válce se o syntetické zpracování č. hist. gramatiky pokusil F. Liewehr, ale tiskem vyšel pouze jako první část vokalismus s názvem *Einführung in die historische Grammatik der tschechischen Sprache I. Lautlehre* (1933). Skutečnou kompletní příručkou tohoto typu (bez syntaxe) se stala až *Historická mluvnice československá* (1935) F. Trávníčka. Na rozdíl od Gebauerovy převažující popisnosti stč. stavu vkomponoval Trávníček do své gramatiky soustavněji i rozsáhlý materiál z č. nář. a prohloubil celkové historické, vývojové pojetí zkoumané látky. Po 2. světové válce vedle různých vysokoškolských skript (např. z pera M. Komárka n. D. Šlosara) vznikly jako kolektivní vysokoškolské učebnice jednak *Historická mluvnice česká*, a to *1. Hláskosloví* (1958) prací M. Komárka, *2./1. Tvarosloví. Skloňování* (1964) z pera V. Vážného, *2./2. Tvarosloví. Časování* (1967) od A. Dostála, *3. Skladba* (1956) F. Trávníčka a dále *Historický vývoj češtiny* (1977), v přepracování jako *Historická mluvnice češtiny* (1986) A. Lamprechta, D. Šlosara a J. Bauera. Jsou pojaty no-

vátorsky zejm. v „hláskosloví", vlastně jako historická fonologie; Trávníčkova *Skladba* je přes jistou jednostrannost a ne vždy dostatečnou explicitnost (a materiálovou doloženost) výkladovou snad nejoriginálnější historická syntax v sl. jazykovědě (pojatá v duchu etnopsychologické metody J. Zubatého); poslední z uvedených mluvnic posléze obsahuje i promyšlený a moderně koncipovaný oddíl slovotvorný z pera D. Šlosara.

Lit.: Bahmut, A. J., Ohljad pidručnykiv češkoji i slovaćkoji mov rosijśkych ta ukrajinśkych avtoriv, *Zbirnyk slavystyčnych prać fyloloh. fak., Kyjivśkyj derž. univ.*, 1958, 185–204; Brekle, H. E. – Dolnig-Jülch, E. ad. (eds.): *Bio-bibliographisches Handbuch zur Sprachwissenschaft des 18. Jahrhunderts. Die Grammatiker, Lexikographen und Sprachtheoretiker des deutschsprachigen Raums mit Beschreibung ihrer Werke*, od 1992; Hradil, J., České učebnice a slovníky pro cizince, *NŘ* 11, 1927, 137–143; Krčmová, M., Péče o češtinu, in: Kořenský, J. (ed.), *Český jazyk*, 1998, 117–142; Kudělka, M. ad.: *Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biografickobibliografický slovník*, 1984; Kudělka, M. ad.: *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. stol.*, 1995; Kudělka, M. ad.: *Česká slavistika od počátku 60. let 19. století do r. 1918*, 1997; Kudělka, M. ad.: *Československá slavistika v letech 1918–1939*, 1977; *Práce z dějin slavistiky X: Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*, 1985; Skalička, V., Starší a střední doba české lingvistiky, *Práce z dějin slavistiky II*, 1975, 61–67; *Slavica na Masarykově univerzitě v Brně*, 1993; *Slovanská filologie na Universitě Karlově*, 1963; Večerka, R.: *Die Anfänge der slavischen Sprachwissenschaft in den böhmischen Ländern*, 1996; Weingart, M., Slovanská filologie v československé literatuře, *Československá vlastivěda 10. Osvěta*, 1931, 317–375; ↑č. barokní, ↑č. humanistická, ↑č. obrozenská, ↑č. poobrozenská 19. stol., ↑č. 1. poloviny 20. stol., ↑č. současná.

RV

GRAMÉM

Izolovaný designát gramatického ↑morfému. Je stejně jako jeho korespondující realizace gramatický ↑morf nesamostatnou jednotkou (nemůže fungovat jako větný člen), která se váže na jednotku samostatnou (↑sémém – lexikální morfém). Určitá kategorie **g.** je vázána na určitou kategorii sémémů. **G.** je jednodušší než sémém, je svazkem distinktivních rysů. Většina **g.** tvoří uzavřené inventáře, ↑gramatická kategorie.

Lit.: Erhart, A.: *Základy jazykovědy*, 1984.

KO

H

HAPAX LEGOMENON

Slovo (tvar), jehož výskyt je v rámci určitého textu n. vůbec doložen pouze jednou. **H.l.** lze nejčastěji najít v malokorpusových jaz. (např. v gótštině: +*driugan*, doloženo *driugais*, v. W. Streitberg: Die gotische Bibel, II, Heidelberg 1928, 27), existují však i v č., srov. příklady ze stč.: *povslún* „ve světle čeho a zároveň s tím (?)“, *posvázanie* „sebeomezování, sebezapření“ (okazionální, ale systémová odvozenina od systémově možného, ale nedoloženého slovesa); k **h.l.** patří i některé neologismy slovníků Klaretovy družiny, např. *posvěcan/posviecan* „potulný a zhýralý návštěvník posvícení“, *pažlát* „kněžská rouška k utírání, nošená na levé paži“ aj. (Staročeský slovník, 3, 1996). Srov. též **h.l.** Rukopisu královédvorského: *břietný* „ostrý“ (RK 137, báseň *Oldřich*), *jarohlavý* (RK 543, báseň *Čestmír*), *dlúhopustý* (RK 645–6, báseň *Záboj*) aj. – K **h.l.** lze řadit i úmyslné básnické ↑neologismy (↑okazionalismy), např. *nazemvzetí*, *přenikdo* (Z. Rotrekl, báseň *Kdo*), *zátopolí* (J. Skácel, báseň *Podzim za městem*) apod.

Lit.: KAŠPAR, J. (krit. ed.), Rukopis královédvorský a zelenohorský - paleografický přepis, in: *RKZ – dnešní stav poznání*, 1969, 275–322; POLKOVÁ, T.: *Slovotvorný rozbor Rukopisu královédvorského*, 1998 (rkp. dipl. práce FF MU v Brně).

ZH

HAVLÍKOVO PRAVIDLO

A. Havlíkem odhalené pravidlo, podle kterého v č. jednak zanikaly a jednak se vokalizovaly ↑jery. Dodatečně byla zjištěna platnost **H.p.** v měřítku obecně slovanském.

Lit.: O A. Havlíkovi (1855–1925) srov.: HUJER, O., *LF* 52, 1925, 311–312; PETÍRA, S., *ČMF* 12, 1926, 20–25; FLAJŠHANS, V., *Sl* 4, 1925/26, 609–610; TRÁVNÍČEK, F., *NV* 7, 1925/26, 111–112; KUDĚLKA, M. ad.: *Česká slavistika od počátku 60. let 19. stol. do r. 1918*, 1997, 177; o **H.p.** ↑jery.

RV

HENDIADYS

↑Figura spočívající v tom, že dvě souřadně spojená podstatná jména vyjadřují dva pojmy, z nichž jeden je významem podřadný (přívlastek); např. *Zasypali ho věnci a kvítím* (= věnci z kvítí); *Dočkal se chladu a odmítnutí* (= chladného odmítnutí); *Nemluví jinak, kdo z Beskyd a z hor* (Bezruč) (= z beskydských hor).

SŽ

HETEROSYLABIČNOST A TAUTOSYLABIČNOST

(různoslabičnost a těžeslabičnost, heterosylabická sekvence/pozice a tautosylabická sekvence/pozice, různoslabičná sekvence/pozice a těžeslabičná sekvence/pozice).

Sled fónů, v případě **h.** rozdělených mezislabičným předělem (označuje se |), takže každá jeho složka patří do jiné ze dvou sousedních slabik, v případě **t.** nerozdělených mezislabičným předělem (ten stojí až za posledním fónem dané sekvence), takže se daný sled jako celek vyslovuje v jedné („téže“) ↑slabice. – Vývojově hrála **h.** a **t.** důležitou roli s důsledky pro novou č. Při vývoji od předsl. do pozdně psl. období se ve spojeních V + S (vokál + některá ze sonor *j*, *u̯*, *m*, *n*, *r*, *l*) při jejich **h.** zachovávala fónická samostatnost obou jejích složek (*j*, *u̯* jako *j*, *v* [w], jim předcházející *e* se přitom redukovalo v *ь*), kdežto při jejich **t.** došlo k ↑monoftongizaci diftongů, vzniku ↑nosovek a k metatezi likvid (↑nářeční štěpení praslovanštiny); např. kořen +*voj-* je při **h.** sekvence *oj* obsažen v psl. *zavojь* „závoj“, při její **t.** *oj*| v psl. *vě-nьcь* „věnec“; sufixální +*-ou̯-* je při **h.** jeho složek *ou̯* obsaženo v psl. *besědovati* „mluvit, besedovat“, při jejich **t.** *ou̯*| v psl. *besěd-jǫ* „mluvím, beseduji“; kořen +*pon-* je při **h.** sekvence *on* obsažen v psl. *sъ-pon-a* „spona“, při její **t.** *on*| v psl. *pǫto* „pouto“; kořen *or-* je při **h.** sekvence *or* obsažen v *or-ati* „orat“, při její **t.** *or*| v *rataj* „oráč (arch.)“ < psl. +*or-tajь*. – V staré č. došlo v **t.** sekvenci *aj* k její zpětné ↑přehlásce v *ej*, při **h.** obou složek zůstalo *aj* zachováno, např. *děl|ej|* < *děl|aj|* × *děl|a|jí*. Případy jako *taj|*(*ný*, *-nost*), *haj|ný* jsou bez přehlásky analogií podle **h.** sekvencí v *ta|jit*, *ta|jemství* n. *háj|it*, *háj|ovna* apod. (↑čeština 14. století).

Lit.: ↑čeština 14. století, ↑monoftongizace diftongů, ↑nářeční štěpení praslovanštiny, ↑nosovky, ↑praslovanština, ↑přehlásky, ↑slabika.

RV

HETERONYMIE

1. Relace mezi lexémy založená na rodové (pohlavní) protikladnosti (*kohout – slepice*).

2. Relace mezi významově shodnými (podobnými) lexémy patřícími k různým útvarům či vrstvám téhož jaz., především k různým teritoriálním dial. (srov. nář. **heteronyma** pro rod Myosotis: *pomněnka – mejdýlko – rybí očko – rybička – pánbíčkovy slzičky – andělíček – modrá rosička – krupička – potočník – žabí klapeto* aj.).

V tomto významu se v č. dialektologii užívá častěji termínů **tautonymie** a **tautonymum**.

Lit.: FILIPEC, J., Synonyma a studium nářeční slovní zásoby, *NŘ* 36, 1953, 97–109.

ZH

HIÁT (zast. průzev)

Sluchově vnímatelný přechod mezi dvěma ↑heterosylabickými (různoslabičnými) vokály. Takové spojení vzniká v č. výrazech pouze mezi předponou a slovním základem n. mezi složkami ↑kompozita (*doopravdy*, *vyoral*, *mezioborový*, *samouk*); v rámci ↑přízvukového taktu existuje i na švu předložky a slova začínajícího na samohlásku (*pro občany*, *u okna*, *za uchem*), při spojité výslovnosti také mezi plnovýznamovými slovy (*připravili občerstvení*, *otočila ušák*, *všemu okolnímu světu*). Výslovnost je v takových spojeních obtížná, neboť by neměla mizet hranice mezi morfémy, na níž **h.** vznikl. Je vhodné vyslovit hlásky se zřetelným přechodem mezi nimi. Nevhodnému splynutí brání také hlasivkový závěr (↑ráz), kterého lze užít před druhým z vokálů. Je v kultivované výslovnosti především na hranici slov [*zavřela ʔu:sta*] n. mezi stejnými vokály [*doʔopravdi*], častěji při pomalém tempu řeči. – Mimo hranice morfémů se v dnešní č. **h.** objevuje u cizích slov (*vakuum*, *miniatura*, *fluor*, *baobab*). V těchto případech je spis. jen plynulá výslovnost. Je-li prvním z vokálů [*i*] (psané také *y* – *milion*, *badyán*, *aviatik*, *minium*, *spermie*, *studiím*), vzniká mezi ním a následujícím vokálem **hiátové [*j*]** [*milijo:n*], [*badija:n*], [*avijatik*], [*spermije*], [*studiji:m*]; jde o projev ↑epenteze. Na morfémovém švu [*j*] nevzniká (*antialergická* – [*antialergicka:*]), při pečlivé výslovnosti je tu možný i ráz jako v obdobných slovech domácích ([*antiʔalergicka:*]). Na hranici slov hiátové [*j*] samozřejmě není. – **Nespis.** se možný **h.** řeší vložením konsonantu před druhý vokál: běžné je [*v*] před [*o*] ([*zavoral*], [*modrovoka:*]; jde vlastně o zachování ↑proteze základového slova), n. hiátové [*j*] podobně jako u cizích slov (*třiadvacet* – [*třijadvacet*], [*modrojoka:*]). Volný přechod vede až ke splynutí obou vokálů (*po obědě* – [*po:bjeďe*]), event. ke vzniku ↑diftongu (*doučovat* – [*doučovat*]). K **h.** a hiátovým hláskám v historii č. ↑čeština 14. stol., k transkripci fonetického znění dokladů ↑transkripce.

Lit.: ↑fonetika, ↑ortoepie.

MK

HIERARCHIE KOMUNIKAČNÍCH JEDNOTEK A POLÍ

V teorii ↑FSP tvoří za určitých podmínek ↑tematické, ↑tranzitní a ↑rematické (↑komunikační) jednotky ↑distribuční pole VD věty; celé toto distribuční pole se však může stát komunikační jednotkou v distribučním poli věty nadřazené. Ve větě (souvětí) *Ten instalatér nad námi se mě včera ptal, kdy tu vanu přivezeme* je *ten instalatér nad námi* ↑diatématem, *mě* ↑vlastním tématem, *včera* tématem tíhnoucím k ↑diatématu, *ptal se* je ↑vlastním tranzitem a ↑tranzitem a celé distribuční pole předmětné věty *kdy tu vanu přivezeme* je ↑vlastním rématem. Toto vlastní réma, představované distribučním polem podřazené věty, má své komunikační jednotky: *kdy* je diatéma (zde je situace zjednodušena, ↑doplňovací otázky v FSP), *tu vanu* téma tíhnoucí k diatématu, *přivezeme* představuje vlastní téma (*-me*), vlastní tranzit (modální a temporální signalizace) a vlastní réma (nocionální složka *přivez(e)*). Tyto jednotky jsou nižšího řádu než jednotky pole nadřazeného. Celé výše uvedené souvětí může být jedinou jednotkou (zde vlastním rématem) v distribučním poli následujícího souvětí: *Slyšels, že ten instalatér nad námi... přivezeme.* **H.k.j.p.** zkoumal Svoboda (1968) a došel k závěru, že komunikační jednotky ve své hierarchické struktuře odrážejí hierarchii větných členů, ale nejsou její kopií. Mluvčí disponuje prostředky, kterými může řídit integrovanost n. neintegrovanost distribučních polí coby jednotek v polích nadřazených (↑funkční perspektiva podvětná). V **h.k.j.p.** nejde jen o pole větná, ale i o pole nevětná, především o distribuční pole NS (↑funkční perspektiva NS), která v distribučních polích slovesných vět pravidelně vystupují jako komunikační jednotky. Ve výše zmiňovaném distr. poli věty byla NS *ten instalatér nad námi* diatématem. Toto diatéma je tvořeno (nominálním) distribučním polem VD, které je – na rozdíl od pole slovesné věty – založeno na signalizaci pádu a čísla a ve kterém *ten* je vlastním tématem, *instalatér* představuje nominální vlastní tranzit (signalizace pádu a čísla) a nominální tranzit (nocionální složka jména) a *nad námi* je vlastním rématem. V další NS *tu vanu* je *tu* vlastním tématem a *vanu* nominálním vlastním tranzitem a vlastním rématem. Uživatel jaz. neuchovává v paměti všechny hierarchické vztahy v textu, ale orientuje se především v těch bezprostředních. Podle dosavadních představ považuje uživatel jaz. za hierarchicky základní to větné distribuční pole, ve kterém se právě v procesu sdělování „pohybuje", a okolní pole tomuto hierarchickému hodnocení průběžně přizpůsobuje.

Lit.: *MČ* III, 1987, 577; SVOBODA, A., The hierarchy of communicative units and fields as illustrated by English attributive constructions, *BSE* 7, 1968, 49–101; SVOBODA, A., České slovosledné pozice z pohledu aktuálního členění I, II, *SaS* 45, 1984, 22–34, 88–103; SVOBODA, A., Nominální fráze a její aktuální členění, *SPPFO* D 23, 1986, 41–54; SVOBODA, A.: *Kapitoly z funkční syntaxe*, 1989; UHLÍŘOVÁ, L., Vztah syntaktické funkce větného členu a jeho místa ve větě, *SaS* 30, 1969, 358–370; UHLÍŘOVÁ, L., O vztahu sémantiky příslovečného určení k aktuálnímu členění, *SaS* 35, 1974, 99–106; UHLÍŘOVÁ, L., K postavení tzv. větných příslovcí v aktuálním členění, *SaS* 40, 1979, 143–148; UHLÍŘOVÁ, L., K aktuálnímu členění podřadného spojení vět (konkurence vyjadřování větného a nevětného), *SaS* 41, 1980, 274–278; UHLÍŘOVÁ, L., Sloveso určité v aktuálním členění větném, *NŘ* 67, 1984, 1–10; UHLÍŘOVÁ, L., Vztažné věty v češtině: vztah mezi jejich syntaktickou strukturou a aktuálním členěním, *SaS* 55, 1994, 90–98.

AS

HIERARCHIE ZVUKOVÝCH JEDNOTEK

V rámci popisu zvukové stavby jaz. se obvykle odlišuje jeho segmentální a suprasegmentální vrstva. Segmentální rovina představuje popis na bázi elementární jednotky získané deskriptivní analýzou označované obvykle ↑hláska či ↑foném (podle hlediska popisu). Určitost této jednotky, která není reálnou jednotkou řeči, je v jazycích s hláskovým písmem podporována v povědomí laického

uživatele vztahem zvukového a grafického systému. Suprasegmentální rovina popisu – při současném pojetí pojmu – zkoumá tu část zvukové stavby, která zprostředkuje modulace řeči jakožto souvislého zvuku, zejména průběžné proměny výšky, dynamiky a trvání. Základní jednotkou tu bývá ↑slabika. – (a) Hierarchie **segmentálních jednotek** představuje rozdíly v obecnosti popisu, nikoli ve velikosti jednotky. V rámci hierarchie jaz. jednotek je **foném** obvykle jednotkou nejmenší. V rámci segmentálního popisu zvukové stavby samotné představuje střední rovinu obecnosti, od níž lze postupovat v obou směrech. Zde se pracuje nejčastěji s třemi jednotkami, podle toho, který aspekt problematiky je předmětem zájmu. V **č.** se pro ně užívají termíny hláska, foném, morfoném. Na bázi ↑**hlásek** je cílem vlastní popis zvukových segmentů odvozených rozkladem znakových jednotek jaz. a zjištění jejich relevantních vlastností. Na bázi ↑**fonémů** je cílem popis zvukových segmentů schopných rozlišovat znakové jednotky a jejich systému jako součást popisu stavby jaz. Na bázi ↑**morfonémů** je cílem popis systémových vztahů mezi znakovými jednotkami (morfémy) jaz. prostřednictvím zvukových segmentů, z nichž jsou složeny. Tato část problematiky bývá někdy součástí morfologie. – Z hlediska vztahu mezi zvukovou matérií a jednotkami jejího popisu představuje hláska, foném a morfoném tři různé stupně v obecnosti popisu. **Hláska** je charakterizována největším počtem zvukových vlastností a z tohoto hlediska je jednotkou nejvíce konkrétní. Inventář hlásek představuje nejjemnější diferenciaci zvukových segmentů jaz., kterou je třeba provést, aby vznikly správné realizace znakových jednotek v řeči. Skutečnost, že hláska také reprezentuje třídu variant, se zanedbává. **Foném** je jednotkou obecnější než hláska, při jejím popisu si všímáme jen některých zvukových vlastností. Pokud jde o inventář segmentů konkrétního jaz., hlásek bývá více než fonémů, ale ne naopak. Je to však zároveň úroveň obecnosti, která se uplatňuje při percepci řeči, prosazuje se jako zpětná vazba mezi systémem jaz. a vnímáním reálných projevů. V č. např. pravidelně vyslovujeme dvě varianty hlásky *ř*, ale často si toho nejsme vědomi. Učíme-li se cizímu jaz., obtížněji vnímáme rozdíly mezi segmenty, které nerozlišujeme v mateřštině jako různé fonémy. **Morfoném** je jednotka obecnější než foném. Je již přímo vymezen jako třída fonémů, tedy jako jednotka nelineární. Primárním kritériem pro přiřazení fonémů k témuž morfonému nejsou zvukové vlastnosti, ale uplatnění v témž morfému. Konkrétní zvukové vlastnosti členů morfonému nás zajímají jen jako prostředek, jimiž se projevují vztahy mezi morfémy. Vztah zvukové a grafické podoby č., zejména popis inventáře grafémů a pravidla pravopisu, podporují rozlišení uvedených rovin segmentálního popisu. Inventář grafémů je nejblíže inventáři fonémů a výrazným aspektem pravopisu je ohled k morfologické stavbě slova. – (b) Popis na **suprasegmentální rovině** počítá s hierarchií jednotek lišících se rozměrem. Počet stupňů závisí na vlastnostech jaz., v č. se uplatňuje hierarchie ↑slabika – ↑přízvukový takt – ↑promluvový úsek – (ukončená) ↑výpověď. Vztah suprasegmentálních zvukových jednotek k jednotkám jaz. stavby se v různých jaz. liší. V č. má přízvukový takt těsnou relaci ke slovu a výpověď má relevantní zvukovou charakteristiku. Naopak slabika a morfém jsou vzájemně téměř nezávislé. Členění na promluvové úseky bývá v těsném vztahu k členění syntaktickému, ovšem z hlediska popisu fakultativně, jako součást optimalizace projevu.

Lit.: ↑fonologie, ↑fonologické koncepce.

ZP

HIERARCHIZACE SÉMANTICKÉ STRUKTURY

(h. propozice)

Pojem syntaktické teorie určitého typu, rozpracovávaný zejména v č. lingvistice v 70. a 80. letech 20. stol., bezprostředně související s pojmem ↑diateze. Názvu „hierarchizace propozice“ či „hierarchizace sémantické struktury věty“ poprvé užil u nás v daném smyslu patrně Daneš (1968). Východiskem pojmu **h.s.s.** je skutečnost, že jaz. „umožňuje popsat situace už vždy nějak hierarchizované, tj. z hlediska některého z jejich účastníků“ (Karlík v SČ, 1998, 132). **H.s.s.** se konkrétně rozumí syntaktické rozložení ↑aktantů téže sémantické větné struktury či téže ↑propozice, resp. typu situace či „mikrosituace“, do syntaktických pozic, tj. levovalenční pozice podmětové a pozic ostatních, tj. pravovalenčních pozic objektových a obligatorních či potenciálních pozic cirkumstantních. Jako různě syntakticky hierarchizovaná denotativně-kognitivní sémantická struktura se pojímá především množina větných struktur o témže počtu totožných aktantů s totožným lexikálním obsazením, např. *Okno otevřel prudký náraz větru – Okno bylo otevřeno prudkým nárazem větru – Okno se otevřelo prudkým nárazem větru.* Obvykle se však takto pojímá i množina větných struktur s neidentickým počtem lexikálně specifikovaných aktantů a postulují se pak různé transformační procesy, jimiž se redukuje, n. naopak rozšiřuje počet aktantů jisté obecně pojaté propozice, resp. obecně pojatého typu situace, např. *Prádlo se suší na topení – Eva suší prádlo na topení*; *Řeku pokryla silná vrstva ledu – Mráz pokryl řeku silnou vrstvou ledu*; *Něco takového (rozumní) lidé nedělají – Něco takového se nedělá*; *Psala o tom L. Uhlířová v Naší řeči – Psalo se o tom v Naší řeči.* Jaz. prostředků a způsobů **h.s.s.** je značné množství; jde přitom o prostředky nejen ryze formálně syntaktické povahy, nýbrž i prostředky jiného druhu, zejména komplexní prostředky morfologicko-syntaktické a lexikálně-syntaktické. Některé z nich mají patrně téměř univerzální povahu, jiné jsou specifické pro daný jaz. či skupinu jaz. – V koncepci Grepla – Karlíka (1983) se rozlišují dva základní obecné hierarchizační procesy v č.: **deagentizace** a **dekauzativizace**. Deagentizace je jednak proces odsunutí sémantického subjektu (agentu) z jeho primární syntaktické pozice podmětu do pozice jiné, jednak eliminace sémantického subjektu z povrchové syntaktické roviny. Centrálními prostředky deagentizace jsou v č. participiální ↑pasivum a ↑reflexivní forma slovesná. Např. (a) struktura primární: *Tuto otázku kladou filozofové odnepaměti*, (b) struktura deagentní s odsunutým agentem: *Tato otázka je kladena filozofy odnepaměti*, (c) struktura deagentní s eliminovaným agentem: *Tato otázka se klade odnepaměti.* Existují však jiné prostředky, např. *Otec Petrovi vyhuboval – Petr dostal od otce vyhubováno – Petr dostal vyhubováno.* Dekauzativi-

zace je analogický proces odsunutí nepersonického původce děje (kauzátoru) ze syntaktické pozice podmětu, např. *Probudila ho bolest – Probudil se bolestí*. Pojem dekauzativizace naráží ovšem na mnohá úskalí, která představují především dvě okolnosti: Jednak v č. existují větné struktury s kauzátorem v podmětové pozici, z níž tento kauzátor nelze odsunout, aniž by vznikla věta negramatická či alespoň neobvyklá, např. *Ten obraz mě rozesmál – *Rozesmál jsem se tím obrazem – *Byl jsem rozesmát tím obrazem*, jednak v č. existují struktury s kauzátorem v nepodmětové pozici, např. *Únavou se mi zavírají oči*, které lze z hlediska úzu pokládat za primární, zatímco systémově primární struktura *Únava mi zavírá oči* je z hlediska úzu sekundární (a může být pociťována za metaforickou).

Lit.: Adamec, P.: *Obrazovanije predloženij iz propozicij*, 1982; Běličová, H.: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu*, 1982; Daneš, F., Sémantická struktura větného vzorce, in: *OSS* II, 1968, 45–49; Daneš, F. – Hlavsa, Z., Hierarchizace sémantické struktury věty, in: Havránek, B. ad. (eds.), *Čs. přednášky pro VIII. Mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu*, 1978, 67–77; Dolinina, I. B., Nekotoryje voprosy ischodnosti i proizvodnosti sintaksičeskich struktur, in: Chrakovskij, V. S. (ed.), *Problemy lingvističeskoj tipologii i struktury jazyka*, 1977, 138–143; Fillmore, Ch. J., The case for case, in: Bach, E. – Harms, R. T. (eds.), *Universals in linguistic theory*, 1968, 1–88; Fillmore, Ch. J., The case for case reopened, in: *Syntax and semantics* 8, 1977, 59–81; Grepl, M. – Karlík, P.: *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*, 1983; Chrakovskij, V. S., *Diateza i referentnost'*, in: *Zalogovyje konstrukcii v raznostrukturnych jazykach*, 1981, 5–38; Mrázek, R., Problematika tzv. hierarchizace propozice, *SaS* 37, 1976, 86–97; Nedjalkov, V. P.: *Kauzativnyje konstrukcii v nemeckom jazyke*, 1971; Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*, 1980; *SČ*, 1998; Silnickij, G. G., Semantičeskije tipy situacij i semantičeskije tipy glagolov, in: Šaumjan, S. K. (ed.), *Problemy strukturnoj lingvistiky*, 1972, 373–381; Sunden, K. F.: *The predicational categories in English: A category of predicational change in English*, 1916; Štícha, F.: *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*, 1984; Uspenskij, V. A., K poňatiju diatezy, in: Chrakovskij, V. S. (ed.), *Problemy lingvističeskoj tipologii i struktury jazyka*, 1977, 65–84.

FŠ

HISTORISMUS

Slovo n. slovní spojení označující zaniklé, s minulostí spjaté reálie a jevy (např. *řemdih*, *halapartna*, *panoš*, *desátek*; *třetí stav* „měšťanstvo“, *královská komora*, *zemské desky*). Polysémní slovo může být **h.** v některém ze svých významů (např. *robota* ve významu „povinná neplacená práce poddaného pro feudální vrchnost“). – Ve slovní zásobě současné č. se **h.** podobně jako ↑**archaismy** řadí do vrstvy prostředků příznakových z **hlediska dobového výskytu**. Jako stylově neutrální se užívají v odborných textech, historických dílech, pamětích ap. Mimo okruh těchto textů mají charakter prostředků stylově zabarvených, např. při užití v charakterizační funkci v krásné literatuře. – **H.** na rozdíl od archaismů nemívají v současném jaz. synonyma. – Protože **h.** souvisejí se způsobem společenského života dané doby, je pro ně příznačné, že se seskupují do různých věcných okruhů. Tematické okruhy např. tvoří názvy související s určitou historickou epochou (se středověkem, obrozením atp.), dílčí věcné okruhy představují např. názvy starých zbraní (*sudlice*, *houfnice*), názvy peněz (*groš*, *tolar*, *dukát*, *rýnský*), názvy řemeslníků a zaměstnání (*mečíř*, *platnéř*, *psář*).

Lit.: Hauser, P.: *Nauka o slovní zásobě*, 1980; Skladaná, J., Štylistické hodnotenie niektorých lexikálnych jednotiek z obdobia 50. – 80. rokov, in: *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra*, 1995, 162–166; Skladaná, J., Čo s archaizmami a historizmami v súčasnych slovníkoch, in: *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*, 1997, 246–251.

OM

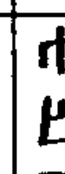
HLAHOLICE

Sl. písmo o něco starší než druhé sl. písmo ↑cyrilice. Obou se užívalo pro ↑staroslověnštinu, nejstarší spis. sl. jaz., vytvořený v 2. pol. 9. stol. Řeky Konstantinem Filozofem a jeho bratrem Metodějem pro potřeby misie u Slovanů na Velké Moravě. Zároveň s vytvořením literárního jaz. vynalezl Konstantin Filozof pro Slovany také písmo, poněvadž se řídil zásadou, že každý jaz. literární, spis., má mít vlastní písmo sobě odpovídající. Tato zásada je provedena v **h.** důsledně po stránce grafické, hláskové a číselné i po stránce názvů a pořadí písmen. **H.** budí i dnes obdiv moderních lingvistů-filologů. Respektuje graficky všechny zvláštnosti sl. řeči: každý foném má svůj samostatný, jednoznačný grafém. Pátrání po přímé předloze **h.** bylo (a asi bude i nadále) bezúspěšné. Za jeden z jejích zdrojů se někdy pokládá ř. minuskule, ale **h.** nejstarších rukopisů měla charakter písma majuskulního, unciálního n. semiunciálního („poluustav“), jak dokládá tzv. kinematická charakteristika jednotlivých liter pozorovaných v silném fotografickém zvětšení: každá z nich byla „kreslena“ s několikerým nasazením a odsazením pera. Připouští se i vliv písem orientálních, v detailech dosud nejistý (vedle např. nepochybné litery pro [š] z písma hebrejského). Vcelku se **h.** pokládá za geniální originální výtvor Konstantinův. V té souvislosti byla též vyslovena hypotéza, že zákl. grafickou matérií **h.** byly tři zákl. symboly křesťanské, kříž, kroužek a trojúhelník spojované příčkami, obloučky a kličkami. – Někdy je však **h.** považována i za písmo už předcyrilometodějské. Mělo by tomu tak být podle tzv. „ruské teorie“, která však nachází v slavistice (hlavně r.) jen okrajové místo, a to v několika variantách. Opírá se o zmínku v Životě Konstantinově o evangeliáři a žaltáři psaných „ruskými písmeny“, které Konstantin údajně nalezl při své předvelkomoravské cestě k Chazarům na černomořském pobřeží. Oním „ruským písmem“ prý byla **h.**, které se mělo užívat na Rusi už dříve a jejíž kořeny vidí někteří odborníci v záhadných znacích na starých černomořských architekturách (ty však dosud rozluštěny nebyly). (Jindy se zase v oněch r. písmenech tuší písmo ř., zčásti snad upravené pro sl. řeč, tedy jakýsi zárodek cyrilice.) Jsou to domněnky málo pravděpodobné. Souvislost **h.** s oněmi záhadnými znaky nebyla prokázána a žádné doklady **h.** ani jiného sl. písma na staré Rusi nejsou doloženy před 10. stol. Kromě toho slovo „ruský“ neoznačovalo v 9. stol. ještě etnikum vsl., nýbrž germ., takže ho v uvedené souvislosti mohlo být použito o gótštině (Gótové v té době v severním Černomoří skutečně sídlili). Jiní kritikové r. teorie vykládají zase slovo „ruský“ jako poruchu textu, pí-

sařskou přesmyčku za „surský", označující snad některý jaz. blízkého Orientu. Ruská teorie se může opřít jen o málo fakt, a i ta nabízejí též jiný výklad; proto má jen málo zastánců. – Ojediněle se objevila v sl. filologii (u Geitlera, 1883) i hypotéza, že **h.** vznikla až v pocyrilometodějském období (když Konstantin-Cyril prý užíval cyrilice) postupným vývojem a kaligrafickou úpravou grafického úzu běžného ve stř. Albánii a založeného na staré římské kurzívě. – Většina badatelů sice dnes uznává **h.** za první a nejstarší písmo Slovanů, obránci priority cyrilice však existují dodnes. Nevíme totiž s jistotou, kterou abecedu měl na mysli Mnich Chrabr, když psal svůj známý traktát *O písmenech* (mluví pouze o sl. písmenech). Spis se nám v originálu nezachoval, ale jak můžeme soudit podle závěru textu, byl napsán v Bulharsku brzy po pádu Velké Moravy. Podle Chrabra vytvořil Konstantin Filozof pro Slovany 38 písmen jednak podle soustavy ř. písmen (tj. 24), jednak podle sl. řeči (tj. 15, resp. 14). Písmena visí na lince, jednotícím prvkem je kružnice, proto ne zcela přesné označení „kulatá" **h.** Vznik grafémů pro sl. fonémy [ž], [št], [c], [č], [ě], ↑nosovky a polosamohlásky (tzv. ↑jery) je dodnes nejasný. Pův. cyr.-met. **h.** se nezachovala (snad jen v ↑Kyjevských listech) a byla později podle potřeby upravována a přizpůsobována prostředí, v němž se jí užívalo. O rekonstrukci pův. **h.** se pokusil Tkadlčík (1971). Z tabulky je patrné pořadí písmen i jejich sl. názvy. Vzhledem k tomu, že Tkadlčík považuje obě „IŽE" a obě F za poziční varianty jednoho a téhož grafému, dochází k počtu písmen 36. Má to svou důležitost pro číselnou platnost **h.** grafémů: první desítka označuje jednotky, druhá desítky, třetí stovky. Čtvrtá desítka by měla logicky označovat tisíce, máme však v kulaté **h.** doloženo pouze *č* v platnosti 1000. Číselná platnost grafémů poslední čtvrtiny hlaholské abecedy je doložena až v „hranaté" **h.**, písmu ušlechtilých tvarů, které se vyvinulo z pův. **h.** v Charvátsku a dosáhlo tam svého vrcholu v polovině 14. a v 15. stol. Jednotícím prvkem této varianty je obdélník, příp. čtverec, který umožňuje četné ligatury dvou až pěti písmen. V Emauzském klášteře v Praze (Na Slovanech), kam ch. hlaholity povolal ve 40. letech 14. stol. Karel IV., vznikla č. varianta této **h.**, aby jí bylo možno psát i starou č. – Nejstarší dochované památky napsané **h.**: ↑*Kyjevské listy*, *Pražské zlomky hlaholské*, *kodex Zografský*, *kodex Mariánský* a *kodex Assemanův*, *žaltář Sinajský*, *euchologium Sinajské*, *Glagolita Clozianus*, *evangelní listy Ochridské*, *Bojanský palimpsest*, *Rylské hlaholské listy*. – Stejně nejasný jako vznik písma je i vznik jeho názvu. Existuje hypotéza, že původně se **h.** nazývala po svém tvůrci kurilovica, jak svědčí přípisek Upíra Lichého z 11. stol. (1047). V polovině 13. stol. připsali Charváti nejstarší sl. písmo sv. Jeronýmovi: *littera* n. *scriptura s. Hieronymi*, *hieronymiana*, později jsou doloženy názvy *pismo slověnsko*, *knigy slověnsky*, *littera sclava*, *slava*, *sclabonica*, *schiava*, *slavonica*. V pozdějším středověku vznikl termín *glagoljsko pismo* (ze stsl. slovesa *glagolati* = mluvit), *glagoljaš* (kněz), *glagolica/glagoljica*, u Rusů *glagolitica*, zkráceně *litica*. Dalším pojmenováním je *azbuka*, *azbukvica*, *bukvica* (podle prvních písmen abecedy), *knigy hrvatské*. Nový název je *písmo ilyrské*, *popovica*, *lingua Dalmata*. – Na č. území představuje první fázi hlaholismu období cyrilometodějské na Velké Moravě, druhou fázi na velkomoravské východisko navazující stsl. tvorba na území přemyslovských Čech 9.-11. stol.; pramenně je z ní doložena jen zmínka o pokřtění knížete Bořivoje Metodějem a o sl. knězi Kajichovi, který Bořivoje doprovázel do Čech, a pak až dějiny Sázavského kláštera jako ústavu staroslověnského (zal. 1032–33). Hlaholicí byly zjevně sepsány i protografy stsl. památek č. původu, které jsou zachovány v mladších cyrilských opisech. Zákaz sl. liturgie v Sáz. klášteře (1097), zničení knihovny a vypuzení sl. mnichů znamenalo konec stsl. knižní kultury na č. teritoriu a přechod literární tvorby pod panství latiny. – Třetí období hlaholismu v č. zemích nastalo v již zmíněném klášteře Emauzském, ale to se týkalo pouze této enklávy. Kromě rukopisů psaných ch. redakcí církevní slovanštiny tam vznikly i hlah. rukopisy jazykově čistě stč.; zachována je (neúplná) *Česká bible Hlaholská* (vyd. Pacnerovou, 2000) a zlomky tzv. *Komestora* obsahující texty katechetické. Po pol. 15. století mizí stopy **h.** v č. zemích úplně. – Podobný osud měla **h.** i v Bulharsku a na Rusi. Byla tam přijata, ale později ji vytlačilo z užívání mladší sl. písmo – cyrilice. Důvody byly asi nejenom praktické, ale též ideové, zjevná příbuznost cyrilice s písmem ř., běžným v byzantském centru ortodoxní církve. U katolických Charvátů naopak zůstala **h.** zachována po celých jedenáct stol., teprve v dnešní době je nahrazována latinkou a zůstává pouze písmem reprezentačním.

Lit.: Auty, R., Slavonic letters before St. Cyril: The evidence of the Vita Constantini, in: *Studia palaeoslovenica*, 1971, 27–30; Eckhardt, T., Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice, *Radovi Staroslovenskogo instituta*, 1955, kn. 2, 59–91; Eckhardt, T.: *Azbuka. Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläographie*, 1989 (= Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, Bd. XIV, 36); Fermeglia, G., Razmišlanja o starim slavenskim azbukama, *Slovo* 36, 1986, 1–276; Fučić, B.: *Glagoljski natpisi*, 1982; Glagoljica (= *Slovo* 21, 1971); Hamm, J., Glagoljica u predrenesansno doba, in: *Studia palaeoslovenica*, 1971, 95–104; Hauptová, Z., Konstantinova misijní činnost a prameny slovanského písma, *Sl* 38, 1969, 565–573; Istrin, V. A.: *1100 let slavjanskoj azbuki*, 1963; Jagić, I. V. – Gardtgauzen, V.: *Enciklopedija slavjanskoj filologii*, 1911/1972; Karpenko, A. B.: *Glagolica – Slavjanskaja svjaščennaja azbuka*, 1999; Kiparskij, V., O proischoždenii glagolicy, in: *Kliment Ochridski. Materiali za negovoto čestvuvane po slučaj 1050 godini ot smărtta mu*, 1968, 91–97; Marti, R., Slavische Alphabete in nicht-slavischen Handschriften, *Kirilo-Metodievski studii*, kn. 8, 1991, 139–164; Miklas, H., Griechisches Schriftdenken und slavische Schriftlichkeit: Glagolica und Kyrillica zwischen Verschriftung und Verschriftlichung, in: Ehler, Ch. – Schaefer, U. (eds.), *Verschriftung und Verschriftlichung, Aspekte des Medienwechsels in unterschiedlichen Kulturen und Epochen*, 1998, 132–155; Miklas, H. (ed.): *Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*, 2000; Pacnerová, L., České hlaholské památky, *Sl* 32, 1963, 452–457, 37, 1968, 587–589; Pacnerová, L.: *Staročeské hlaholské zlomky*, 1986; Pacnerová, L., Hlaholice v české písařské praxi, *LF* 112, 1989, 30–40; Pacnerová, L., Česká varianta charvátské hranaté hlaholice, *Slovo* 44–46, 1996, 45–62; Pacnerová, L.: *Česká bible Hlaholská*, 2000; Schelesniker, H., Konstantinisches Alphabet und glagolitisches und kyrillisches Schriftzeichensystem, *WSJ* 18, 1973, 96–98; Štefanić, V., Nazivi glagoljskog pisma, *Slovo* 25–26, 1976, 17–76; Tkadlčík, V., Dvě reformy hlaholského písemnictví, *Sl* 32, 1963, 340–366; Tkadlčík, V., Dvojí ch v hlaholici,

Komparativní tabulka hlaholice a cyrilice

Hlaholice					Cyrilice	Přepis do latinky
číselná platnost	**oblá** (bulharsko-makedonská)	**hranatá** (charvátská) rukopisná	tištěná	pojmenování znaku		
1				аѕъ	А	a
2				боукъı	Б	b
3				вѣдѣ	В	v
4				глаголи	Г	g
5				добро	Д	d
6				естъ	Є	e
7				живѣте	Ж	ž
8				ѕѣло	Ѕ/ѕ	dz
9				земла	З/з	z
10				иже	І	i
20				иже и	И	i
30				дѣрьвъ	Ꙉ	g´
40				како	К	k
50				людиѥ	Л	l
60				мъıслите	М	m
70				нашь	Н	n
80				онъ	О	o
90				покои	П	p
100				рьци	Р	r
200				слово	С	s
300				тврьдо	Т	t
400				оукъ	Ꙋ/ꙋ	u
500				фрътъ	Ф	f
600				хѣръ	Х	ch
700				w тъ	Ѡ	ō
800				ща	Щ	št
900				ци	Ц	c
1000				чрьвь	Ч	č
–				ша	Ш	š
(3000)				кръ	Ъ	ъ
–				кръı	ЪІ/ЪИ/ЪІ	y
–				крь	Ь	ь
–				ѣть	Ѣ	ě
–				ю	Ю	ju
–				ѧсъ	Ѧ/Ꙗ	ę
–				жсъ } юсъ	Ж	ǫ
–			(ѥ)	ꙗсъ	Ꙗ	ję
–				ѩсъ	Ѩ	jǫ
–				–	Ѳ	th
–				vжица	V	ü

Tabulku připravil T. Hlavička a B. Skalka

Sl 33, 1964, 182–193; Tkadlčík, V., Le moine Chrabr et l'origine de l'écriture slave, *Byz* 25, 1964, 75–92; Tkadlčík, V., Das slavische Alphabet bei Chrabr, *Byz* 46, 1985, 106–120; Tkadlčík, V., Systém hlaholské abecedy, in: *Studia palaeoslovenica*, 1971, 357–377; Vajs, J.: *Rukověť hlaholské paleografie*, 1932; Vajs, J., Hlaholice na Rusi. Novgorodské sgrafity, *Byz* 7, 1937/8, 184–188; ↑cyrilice, ↑*Kyjevské listy*, ↑staroslověnština.

LP, RV, BS

HLÁSKA

Elementární zvukový segment řeči, základní jednotka fonetického popisu jaz. Je určitým stupněm zobecnění nesmírně proměnlivé zvukové reality lidské řeči. Ve ↑fonetice se pracuje s těmito zobecněnými typy, jichž je v jaz. omezený počet, a soustřeďuje se pozornost na jejich „vrcholové fáze", kdy je realizace nejméně ovlivněna okolními **h.** Vydělení **h.** z proudu zvuků (nejmenší reálně existující artikulačně akustickou jednotkou lidské řeči je až ↑slabika) je výsledkem komplexní zkušenosti člověka při zacházení s jaz. Podílí se na ní povědomí různosti charakteristických artikulačních pohybů a různosti s nimi spojených auditivních vjemů i povědomí podílu obou těchto složek při vytváření jaz. znaků. V jazycích s hláskovým písmem, jako je č., má na identifikaci **h.** u běžného uživatele vliv i tato skutečnost. Právě propojenost **h.** je zřejmě příčinou, proč se pro vyčleňování **h.** v řeči nedaří najít univerzální formální proceduru. **H.** je konkrétní, fyzickou podobou ↑fonému; v této souvislosti se pro ni někdy užívá termínu **fón**. Inventář **h.** jaz. je širší než inventář jeho fonémů, jednomu fonému může odpovídat více hlásek; např. fonému */ř/* odpovídají hlásky znělé [*ř*] a neznělé [*r̝*]. – **H.** se rozdělují na dvě základní skupiny: ↑**vokály** (samohlásky), k nimž se přičleňují ↑**diftongy** (dvojhlásky), a ↑**konsonanty** (souhlásky). Z **artikulačního** hlediska je vokál a diftong založen na apertuře (otevřenosti) mluvního ústrojí, konsonant na striktuře (existenci přehrad v mluvním ústrojí a jejich zrušení); u některých souhlásek je však striktura málo nevýrazná ([*j*]), nebo je v mluvním ústrojí i při existenci striktury poměrně velká apertura (↑konsonanty sonorní, v jejich rámci nazály jako [*m*], [*n*] n. likvidy [*l*] a [*r*]). Z **akustického** hlediska jsou vokály tvořeny volným vyzněním hlasu doplněným rezonancemi, zatímco zvukový obraz konsonantu je založen na šumu (samostatném n. doplněném i složkou tónovou). Početná skupina konsonantů není z akustického hlediska stejnorodá; podle vztahu mezi tónovou a šumovou složkou je lze dále rozdělit na ↑konsonanty sonorní, souhlásky s poměrně větším podílem tónové složky, ale obsahující i složku šumovou, a na ↑konsonanty vlastní (pravé, šumové), kde jsou podstatou kmity neperiodické (šumy), a to buď samotné (neznělé souhlásky), n. doplněné zněním základního hlasu (souhlásky znělé). Ve stavbě slabiky je vokál dík tónové struktuře vždy jejím jádrem (↑slabika).

Lit.: ↑fonetika.

MK

HLÁSKOSLOVÍ

1. Nauka o ↑hláskách; ↑fonetika a ↑fonologie na úrovni segmentů.

2. Součást popisu přirozeného jaz., která pojednává o jeho zvukové stavbě na úrovni segmentů (tedy především o hláskách) a o základních prostředcích ↑modulace řeči, o využití hlásek při stavbě slova a jejich alternacích při flexi a derivaci a o spis. výslovnosti. Často zahrnuje také poučení o psaném jaz. včetně pravopisu. Pod tímto tradičním názvem se dnes začleňuje především do mluvnic školních n. určených přímo vyjadřovací praxi. V novějších mluvnicích se volí pro podobné výklady také názvy jako Zvuková a grafická stránka jazyka. Fonetika a fonologie apod.; ↑gramatiky č.

Lit.: *ČM*, 1981, 17–52; *ČŘJ*, 2000, 29–54; *MSČ* I, 1949, 11–222.

MK

HNÍZDOVÁNÍ

V slovníkářské praxi sdružování slov do jedné heslové stati, zpravidla z ekonomických důvodů. Většinou jsou sdružována slova synchronně odvoditelná od téhož základu (případně složeniny obsahující stejný základ). V heslovém slově bývá naznačen hnízdovací šev a další odvozeniny se zpravidla uvádějí zkráceně: *ryb|a*, *-í*, *-ný*, *-(ič)ka*. V ↑etymologických slovnících mohou být hnízdována slova podle společného původu. Modernější slovníky, zvláště počítačově zpracované, od **h.** (pro řadu nepřesností) upouštějí n. ho alespoň omezují. Též ↑slovotvorná motivace.

ZH

HOMONYMIE

Vedle ↑polysémie případ víceznačnosti/polyfunkčnosti izolované jaz. formy, avšak na rozdíl od ní bez významové příbuznosti (*puk* „hrana na oděvu", „hokejový kotouč", „pupen"; první pochází z něm., druhé z angl., třetí je domácí slovo související s *pukat*). **H.** se projevuje ve všech jaz. rovinách nesoucích význam: homonymní mohou být gramatické prostředky (např. koncovka *-y* v gen. sg. subst. vzoru *žena*, v akuz. pl. subst. vzoru *pán*), slovotvorné prostředky (sufix *-dlo* v názvech prostředků činnosti a v názvech míst), slova (*takt* ve významech „rytmický celek" a „ohleduplné chování"), spojení slov (*zlatý důl* v idiomatickém a doslovném významu), věty (*Zpěv doprovází tanec* ve významech „tanec je doprovázen zpěvem" a „zpěv je doprovázen tancem"). – Nejčastěji se o **h.** hovoří v souvislosti s lexikem (přestože lexikální **h.** je na rozdíl od gramatické **h.** méně častá a nemá systémový charakter). **Lexikální homonyma** mohou vznikat: (a) hláskovým vývojem domácích slov (*objetí* od *objet* i od *obejmout*); (b) užitím homonymních stavebních prvků (*travička* „malá, drobná tráva" a „žena, která usmrcuje jedem"); (c) tvarovým připodobněním slova ke slovu formálně blízkému (*hřmění* „zvukový doprovod bouřky" a nář. „rmen"; druhý případ vznikl připodobněním motivačně zatemnělého nář. pojmenování rmenu *řmění* k běžnějšímu slovu); (d) tvarovou shodou přejatého slova se slovem domácím (*role* „pole" a „herecká úloha"; ve druhém významu bylo slovo přejato z fr. přes něm.); (e) tvarovou shodou slov přejatých z různých jaz. (*servis* „jídelní soubor", „podání" a „opravářská služba"; první přejímka je z fr. přes angl., druhá z fr., třetí z angl., původ všech je v lat.). Příčiny vzniku **h.** se mohou různě kombinovat.

– Za homonyma v širším pojetí se považují i jednotky vzniklé **rozpadem polysémie**, tj. postupným zatemněním významové souvislosti mezi jednotlivými lexiemi polysémního lexému. (Např. lexémy *prát* „bít, mlátit" a *prát* „zbavovat špíny vodou" spolu kdysi významově těsně souvisely, protože prádlo se čistilo tak, že se do něho u vody tloukło dřevěnou plácačkou. Změnou mimojazykové reality byla však souvislost mezi nimi setřena a ze synchronního pohledu je už lze považovat za homonyma.) Na hranici s polysémií stojí též homonyma vzniklá slovnědruhovou konverzí (*nemocný* adj. a subst.) a homonyma derivovaná z téhož základu pomocí homonymních sufixů (*kopáč* „dělník" a „nástroj"; též v procesu univerbizace, např. *občanka* „občanská legitimace" a „občanská nauka"). Přechod mezi polysémií a **h.** je tedy plynulý. – Podle rozsahu formálních shod lze lexikální homonyma dělit na úplná a částečná. **Homonyma úplná** se shodují v celém paradigmatu (*raketa* „létací zařízení" a „pálka"); zpravidla však ne v derivačních možnostech. **Homonyma částečná** se v některých tvarech paradigmatu liší (*los* „severské zvíře" a *los* „poukázka loterie"; rozdíly způsobuje diference životnosti). Za částečnou **h.** bývá považována i shoda jednoho n. několika tvarů slov patřících k různým slovním druhům (*jez* „vodní stavba" a *jez* imper. od slovesa *jísti*). Vedle pravých homonym (shodujících se zvukově i graficky) existují i tzv. **homonyma nepravá**: a) **homofona**, tj. zvukově shodné, ale graficky odlišné jednotky (*výška* a *vížka*); b) **homografa**, tj. graficky shodné, ale zvukově odlišné jednotky (*panický* související se slovem *panika* a *panický* související se slovem *panic*). Homofona jsou v č. velmi častá, homografa naopak řídká. – Blízká homonymům jsou **paronyma**, slova formálně podobná (*historie – hysterie*, *efektní – efektivní*).

Lit.: *Člex*, 1985; Daneš, F., Opyt teoretičeskoj interpretacii gramatičeskoj omonimii, *VJa* 6, 1964, 3–16; Ducháček, O.: *O vzájemném vlivu tvaru a významu slov*, 1953; Havlová, E., Homonyma v etymologických slovnících, in: *Č-US*, 1999, 107–116; Horalík, J., O univerbizaci a homonymii z hlediska principu ekonomie, *ČSR* 12, 1967, 140–143; Křížková, H., Pojetí neutralizace v morfologii, *SaS* 26, 1965, 14–23; Panevová, J., K otázkám homonymie a neutralizace ve stavbě věty, *JŠ* 16, 1981, 85–89; *PMČ*, 1996; Těšitelová, M.: *O morfologické homonymii v češtině*, 1966; Trnka, B., O homonymii, její terapii a profylaxi, *ČMF* 17, 1931, 141–147; Trnka, B., Bemerkungen zur Homonymie, *TCLP* 4, 1931, 152–153.

ZH

HONORATIV

Soubor morfologických forem, jejichž prostřednictvím se v ↑řečovém (mluvním) aktu vyjadřuje sociální vztah mluvčího, adresáta, popř. osoby, o níž se mluví. V japonštině, korejštině a některých austronézských jaz. zasahuje celý jaz. systém. V č. opozice tykání : vykání, které se realizuje prostřednictvím ↑osobních zájmen a ↑slovesné osoby; ↑zdvořilost.

MN

HRANICE NÁŘEČNÍ

Území, na němž se stýká větší množství hranic různých nář. znaků, a vydělují se tak jednotlivá nářečí. ↑Jazykový zeměpis vymezuje hranice nář. jevů ↑izoglosami. Při zobrazení na jaz. mapě je běžné, že různé nář. jevy nemají stejný územní rozsah. Izoglosy vymezující výskyt nář. jevů se na některých místech k sobě přibližují, místy i splývají a vzájemně se prolínají. Vytvářejí se tak širší n. užší rozhraničující pásy, řidčeji též ostré předěly. Teprve jazykovězeměpisná zkoumání prokázala neexistenci ostrých **n.h.**, a tedy i svébytných, čistých nář. v jejich ryzí (ideální) podobě. Reálně tedy existují pouze nář. ↑jádra, uchovávající nepříliš rozrušený stav. Shluky izoglos ohraničují výraznější a zpravidla i větší nář. celky, a to ↑nář. skupinu a nář. podskupinu. Dial., jejichž územím procházejí izoglosy různých jevů v širokém pruhu, se nazývají ↑přechodová (též přechodná) nář. V rozmanitosti průběhu izoglos na celém jazykovém území se projevuje „stupňovitá přechodovost od bližších nář. k vzdálenějším na celém jaz. území" (NČD, 1972, 14). – Povaha **n.h.** je na č. jaz. území oblastně rozdílná, jak dosvědčuje charakter a rozmístění základních ↑nář. skupin (pouze jedna skupina v Čechách, ostatní na Moravě a ve Slezsku). V záp. oblastech (zhruba na území Čech) jsou nář. v pokročilém stupni nivelizace, a dnešní hranice nář. jevů jsou zde tudíž rozptýlené. Směrem k okrajům jaz. území, zejména však na východ, zůstávají tradiční jaz. znaky uchovány ve větší míře a nář. rozdílů přibývá (Morava a Slezsko). Izoglosy nář. jevů se zde často shlukují do svazků, a vymezují tak výrazné areály nář. celků s ostrou hranicí, srov. mapy pravidelných regionálních obměn v ČJA. – Základním hlediskem při vymezování **n.h.** jsou hláskoslovné nář. rysy. Ty se jako jednotky nejnižšího řádu pravidelně opakují a promítají do hláskové výstavby slova ve všech jaz. rovinách, lexikální (vmor. *łúka*) i gramatické (vmor. *kočkú*, *nesú*). – Vznik **n.h.**: Z centra svého vzniku se jaz. změna šíří dál, a to zpravidla kruhovitě, v podobě vln (↑vlnová teorie). Během svého postupu buď zcela odezní, n. vyvolá změnu další, která postupuje obdobným způsobem. Územní šíření jaz. změn tak lze nazírat jako „divergentní působení celé stupnice různých center partikulárních" uplatňujících se „vedle vlivu hlavního jednotícího centra" (NČD, 1972, 320). Hranice, kam jaz. změna dosáhne, je odrazem působení mimojazykových (extralingvistických) faktorů. Z nich se do č. nář. situace promítají zejména dřívější (feudální) hranice správní, církevní, politické, srov. např. bývalou zemskou hranici č.-mor., jež je současně výrazným lexikálním (*truhlář* × *stolař*), morfologickým (vok. sg. *pekaři* × *pekařu*), hláskoslovným (*mouka* × *móka*) předělem, n. např. bývalé dominiální hranice v č. (Cuřín, 1967; Šmilauer, 1969), střmor. (Skulina, 1968), vmor. (Bělič, 1954) a slez. (Kellner, 1949) nář. Významné jsou také kolonizace území (zejm. pohraničních oblastí), srov. situaci v kopaničářských nář. s interferenčními jevy č.-slk. (↑východomoravská nář.) n. na územích v blízkosti dřívějšího něm. osídlení. Na utváření **n.h.** se mohou podílet též přírodní podmínky (na č. jaz. území však v menší míře); předěly tvoří např. řeky (Vltava, Labe, Svitava, Ostravice) n. pohoří (Českomoravská vysočina, Orlické hory, Beskydy). Závažným faktorem způsobujícím rozrušování **n.h.** a svébytnosti nář. systému je migrace obyvatelstva (dnes ve městech a průmyslových oblastech). Dřívější teze o přímé shodě některých **n.h.** s někdejšími hranicemi sl. kmenů nebyly prokázány (např.

Curín, 1967). – Stáří **n.h.**: K nejstarším předělům náleží svazek izoglos na č.-p. jaz. pomezí (např. reflex ↑metateze likvid: č. *krava, mlady* × p. *krowa, młody*, diference to z 8./9. stol.), zejm. však některé rozdíly lexikální (souvislost mezi okrajovým svč. *vrch* a luž. *wjerch* ‚strop' n. svč. *rež / rejž* a mor. a slez. *réž* (*říž*) / *rež* ‚žito'), starobylé jsou rovněž některé diference morfologické, např. splývání měkkých a tvrdých deklinačních typů subst. v mor. a slez. nář., spadající ve svých počátcích do 12. stol. (↑raná stará čeština). K nejmladším patří linie vymezující neexistenci opozice fonologické kvantity ve slez. nář. (16.–17. stol.). Základní diferenční znaky vydělující hranice ↑nář. skupin (makrodialektů) pocházejí z 14.–16. stol. (↑čeština doby husitské, ↑čeština humanistická).

Lit.: Bělič, J.: *Dolská nářečí na Moravě*, 1954; *ČJA* 2, 1997, 29–41, 427; Curín, F.: *Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech*, 1967; Kellner, A.: *Východolašská nářečí*, 1949; Kellner, A.: *Úvod do dialektologie*, 1954; *NČD*, 1972; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, 1989; Skulina, J., O „centru" a „periferii" v nářeční oblasti moravské (hanácké), *SaS* 29, 1968, 173–181; Šmilauer, V.: *Atlas místních jmen v Čechách 2* (*mapy*), 1969.

SK

HŘÍČKA SLOVNÍ (kalambúr)

Prostředek ↑aktualizace výrazu vybudovaný buď na zvukové (řidčeji grafické) blízkosti slov (slovních spojení) s rozdílným významem, n. na obnovení původního významu, který se významovým posunem slova setřel. Funkcí **s.h.** je dosáhnout humorného účinku. Některé **s.h.** se v jaz. už víceméně automatizovaly (např. *sliby chyby, skutek utek, každý pes jiná ves*), skutečnou aktualizační funkci plní až **s.h.** nové. Vzhledem k tomu, že se jich často užívá k ↑ironii, setkáváme se s nimi hojně v publicistice, především v textech analytických. – Častým zdrojem **s.h.** je ↑**paronomázie**, která záleží ve spojování slov tvořených ze stejného základu n. slov náhodně zvukově (graficky) podobných. Např. *Co by vláda do „balíčku" měla vlastně vůbec* ***zabalit****?* (noviny); *Řeknu-li: většina* ***mlčí****, většina* ***se odmlčela****, většina* ***byla umlčena****, je významový rozdíl všech tří výroků na první pohled zřejmý* (Kosík). U cizích slov může být podstata **s.h.** zkomplikována vztahem mezi grafikou a výslovností: *Stav* ***jazzu*** *na českých tocích* (Dorůžka). – Zvlášť vděčným zdrojem **s.h.** bývá souvislost vlastních jmen (proprií) s apelativy n. podobnost jejich znění apelativu, srov. např. název novinového článku *Kolo dějin v Kolodějích*. Kalambúrovou povahu mají i některé ↑neologismy, např. výraz *mädlata*, kterým Škvorecký označil německé dívky, jež propadly nacismu (*Mädel* ‚dívka'). – Často je **s.h.** založena na obnovení n. ozřejmění pův. významu polysémního slova (↑polysémie), např. ***Vřelá*** *slova by neměla* ***pálit****; Na tom, jestli tenkrát na náměstí měl nebo neměl v ruce* ***pendrek****, opravdu* ***pendrek*** *záleží; Vstrčil ho do* ***vazby*** *(tehdy se tak nečinilo pouze s knihami)*. Dalším druhem **s.h.** jsou oxymorní spojení *bezpečně nebezpeční občané, definitivní nedefinitivnost, nepřehledně přehledná rovina, sportovně neúspěšný úspěch* apod. – Typem **s.h.** je **jazykolam**, krátký text záměrně kumulující specifické, obtížně vyslovitelné hlásky (*Kmotře Petře, nepřepepřete mi toho vepře*) či seskupení hlásek (*Strč prst skrz krk*; *Šel pštros s pštrosicí a pštrosáčaty na pštrosí závody*), ale také takové slabiky, které lze při rychlém tempu řeči snadno zkomolit (*Pan kaplan v kapli plakal*). Většina jazykolamů má původ ve folklóru (viz předcházející příklady), existují však i umělé (*Roli lorda Rolfa hrál Vladimír Leraus*); všechny slouží k procvičování mluvidel, pro nácvik správné výslovnosti nejsou vhodné.

Lit.: Bečka, J. V., Komika a humor v jazyce, *NŘ* 30, 1946, 71–78, 111–120; Beneš, J., Hříčky se slovy, zvláště cizími, *NŘ* 20, 1936, 101–104; Brouk, B.: *Jazyková komika*, 1941; Čmejrková, S., Hra se slovy a jazykový humor, in: Čmejrková, S. ad., *Čeština, jak ji znáte i neznáte*, 1996, 104–107; Dvorský, L.: *Repetitorium jazykové komiky*, 1984; Hoffmannová, J., Jazyková komika v kreslených vtipech Jana Vyčítala, *NŘ* 67, 1984, 30–37; Jílek, F., Slovní hříčky v české mluvě lidové, *NŘ* 12, 1928, 121–128; Jílek, F.: *Vtipná čeština*, 1967; Nash, W.: *The language of humour: Style and technique in comic discourse*, 1985; Stich, A., Neologismy a slovní hříčky v Havlíčkově publicistickém slohu, *NŘ* 54, 1971, 283–300; Stich, A., Slovní hříčky v Havlíčkově publicistickém stylu, in: *Proudy české umělecké tvorby 19. stol.*, 1991, 54–62; Trost, P., O jazykové komice, *SaS* 7, 1941, 219–220.

MJ

HYBRIDIZACE JAZYKA

Zahrnování jinojazyčných prvků do jaz., směšování jazyků. Proti často vyzdvihovanému požadavku ↑čistoty jazyka obsahují ↑národní jazyky značné množství prvků jinojazyčného původu, včetně jejich překladových ekvivalentů (↑kalků). **H.j.** se výrazně projevuje zejm. ve slovní zásobě, srov. vrstvu lat. a ř. kulturních výrazů v evr. jaz. (*antologie, dialog, emoce, mýtus* ap.), silný podíl fr. slov v angl., v č. široké uplatnění slov něm. původu v každodenní komunikaci a v profesní mluvě; ↑výpůjčka. **H.j.** bývá zvlášť silně patrná v komunikačních oblastech, v nichž se nevypracovalo, resp. z mimojaz. důvodů není užíváno domácí názvosloví; srov. např. řeč č. vojáků v rak.-uherské armádě, jak ji zachycuje Haškův román *Osudy dobrého vojáka Švejka* (*Je to kvůli lénungu a zapsání mne na frpflégung*), n. v současnosti slovní zásobu uživatelů počítačů (*kliknout, resetovat, hinty, interfejs* ap.). V případě zvukové stavby, tvarosloví a syntaxe je značně obtížné zjistit, zda lze určité jevy pokládat za důsledek **h.j.**; v č. bývá takto vykládána např. konstrukce *je k dostání, je k mání* (přejetí něm. typu *es ist zu bekommen, zu haben*) n. velmi hojný výskyt ukazovacího zájm. *ten* v mluvené řeči (vliv něm. určitého členu). – Při komunikačním styku nositelů odlišných jaz. může **h.j.** dosahovat takové míry, že vede ke vzniku nového, tzv. ↑hybridního jazyka, který se v zásadě vyznačuje smíšením slovní zásoby jednoho jaz. a gramatické stavby druhého jaz.; ↑kreol, ↑makaronština, ↑míšení jazyků, ↑pidžin, ↑výpůjčka.

Lit.: Havránek, B.: Zur Problematik der Sprachmischung, in: *TLP* 2, 1966, 81–95; Krupa, V. – Genzor, J. ad.: *Jazyky světa*, 1983, 411–420; Trost, P.: *Studie o jazycích a literatuře*, 1995.

PM

HYPERBATON

Souborný název celé řady figur, jejichž společným rysem je porušení přirozeného slovosledu; ↑anastrofa, ↑inverze, ↑hysteron proteron.

SŽ

HYPERBOLA

Nadsázka, přehánění, a to směrem ke zveličení, např. *Už jsem ti to tisíckrát opakoval*; *Sešlo se tam celé město*; n. ke zmenšení, např. *Nerozumí tomu ani za mák*; *Je tenká jako proutek.* Opakem je ↑litotes.

SŽ

HYPERTÉMA (makrotéma)

Základní téma ↑odstavce, resp. komplexního úseku textu, které je nadřazeno ↑tématům jednotlivých výpovědí. Vyplývá z ↑tematických posloupností, resp. izotopických sítí (↑izotopie).

Lit.: Daneš, F., Functional sentence perspective and the organization of the text, in: Daneš, F. (ed.), *Papers on functional sentence perspective*, 1974, 106–129; Daneš, F., Odstavec jako centrální jednotka tematicko-kompoziční výstavby textu (na materiále textů výkladových), *SaS* 55, 1994, 1–17; Dijk, T. v.: *Macrostructures*, 1980; Dijk, T. v., Structures of news in the press, in: Dijk, T. v. (ed.), *Discourse and communication*, 1985, 69–93; *VT*, 1985.

MN

HYPERTEXT

Nelineární způsob organizace textu při počítačovém zpracování optických i zvukových informací. Při jeho výstavbě i popisu se využívá strukturního stromu. Základní informační jednotkou je uzel (úroveň) obsahující psané texty, tabulky, fotografie, videosekvence s případným ozvučením aj. Uzly jsou mezi sebou propojeny a hierarchicky uspořádány. Uzly na jedné úrovni mají zpravidla obdobné obsahové zaměření a/nebo obdobnou formální podobu n. důležitost. Uživatel podle zájmu selektivně aktivuje různé uzly. Speciální spoje (links) dovolují v síti přechody do jiných **h.** Užívá se v informačních systémech (též knihovny, archivy aj.), v elektronických publikacích, ve výukových programech apod.; ↑komunikace elektronická.

MN

HYPOKORISTIKUM (hypokoristikon)

V č. lingvistické tradici domácké, popř. mazlivé, zdrobnělé apod. obměny neutrálních, ↑oficiálních vlastních jmen, zřídka apelativ v důvěrném (rodinném, přátelském atd.) prostředí. Nově je **h.** chápáno šíře a definováno jako expresivní obměna neutrálního jména (tj. vlastního jména i apelativa) v neoficiálním prostředí (Pastyřík, 1994). – Těžiště hypokoristik je v ↑antroponymech (*Pepík*, *Sláveček*, *Miluška*, *Martiňák*, *brácha*, *kámoš*, *Horňajs* < Horníček atd.), v toponymii (↑onymie) jsou ojedinělá (*Labíčko* < Labe). Podle stupně a charakteru expresivity v dané komunikační situaci rozlišují se **meliorativa – h.** s kladným citovým zabarvením (*Evuška*) a **augmentativa** (↑**názvy zhrubělé**) – formace odvozené sufixy augmentativními a často provázené záporným citovým příznakem (*Evisko*). – **Formální hypokoristikum** je citově neutrální vlastní jméno formou shodné s hypokoristikem (Pleskalová, 1996); např. rytíř *Bohuška* v administrativní listině z 12. stol., *Radek*, pův. **h.**, dnes křestní jméno. Též ↑eufemismus, ↑parasystém.

Lit.: Knappová, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 31–36; Pastyřík, S., Co je to „hypokoristikon"?, in: Krošláková, E. (ed.), *Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien*, 1994, 104–107; Pleskalová, J., O úloze tzv. hypokoristik v nejstarším období češtiny, *NŘ* 79, 1996, 204–206; Pleskalová, J.: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; *TSO*, 1973, 117, 134–135.

JP

HYPOTAXE (podřadnost syntaktická)

V závislostních gramatikách způsob spojení vět do souvětí, při němž je jedna věta začleněna do druhé věty jako její větný člen; v důsledku začlenění věty dochází k suspendaci její výpovědní platnosti a komunikační funkce. S tím, že věta je degradována na větný člen jiné věty, souvisí (jsou-li splněny příslušné podmínky) i možnost její ↑nominalizace, pokud se uznává jako syntaktická operace (Daneš v VT, 1985; MČ III, 1987); věta (klauze) je připojena tzv. podřadicím spojovacím prostředkem/**subjunktorem**. Komplementární jsou termíny ↑parataxe a ↑juxtapozice. – Jindy se **h.** chápe šířeji a míní se jí způsob spojení jakýchkoli dvou výrazů vyjadřující, že jeden je syntakticky závislý na druhém. Druhy **h.**, tříděné podle textogramatických doplnění (subordinačních) na vnitřní (klauze objektová) a volná (klauze adverbiální: časová, místní, příčinná atd.), charakterizuje v rámci ↑FGP např. Panevová (1980). – Formou **h.** bývají spojeny především složky ve vztahu ↑dominace/subordinace/determinace; spojení složek ve vztahu ↑koordinace formou **h.** je příznakové: *Otec a matka odešli* → *Otec s matkou odešli*; *Byla už půlnoc a paní Božena začala zívat* → *Byla už půlnoc, když paní Božena začala zívat*. Též ↑vedlejší věta.

Lit.: Bauer, J., Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí, in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*, 1958, 270–278; Běličová, H., Parataxe versus hypotaxe, *ČSR* 30, 1985, 193–202; Hrbáček, J., O pojetí a klasifikaci tzv. složitého souvětí; typy souvětných konstrukcí, *SaS* 26, 1965, 27–35; *MČ* III, 1987; Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české* věty, 1980; *Sou*, 1972; *SS*, 1990; *VT*, 1985.

PK

HYSTERON PROTERON

Záměna logického pořadí pojmů, např. tím, že se pozdější událost uvádí před událostí předchozí: *Ustanovil a uvážil*; *Umřeme a vrhněme se na nepřítele.*

SŽ

CH

CHARAKTERISTIKA KOMUNIKAČNÍCH FUNKCÍ

V návaznosti na Searla (1969) stanovení souboru nutných a dostačujících situačních podmínek relevantních pro úspěšnou realizaci KF výpovědí; např. KF „výtky" je definovatelná těmito situačními parametry: (i) mluvčí **ví** (je přesvědčen), že adresát (ne)vykonal to, co (ne)vykonat měl; (ii) mluvčí je v nadřazeném, n. aspoň rovnocenném postavení vůči adresátovi; (iii) mluvčí hodnotí jednání partnera (adresáta) negativně; (iv) mluvčí se při tom opírá o platné společenské, morální normy (konvence...) n. o osobní zájmy, popř. sliby partnera; (v) mluvčí svou výpovědí dává najevo svůj **nesouhlas** s jednáním adresáta. Za těchto situačních podmínek může být výpověď *A mně jste to neřekl* mluvčím míněna a adresátem vnímána jako „výtka". V uvedené realizaci není však „vytýkací" KF nijak příznakově indikována. Může ovšem být signalizována alternativními, pro „výtku" v č. víceméně **konvencializovanými** jaz. prostředky, tj. ↑explicitní performativní formulí (*Vytýkám vám, že jste mi to neřekl*), n. ↑komunikačními výpovědními formami: *Co jste mi to neřekl!*; *Taky jste mi to mohl říct!*; *Škoda že jste mi to neřekl* aj. V rámci jednotlivých jaz. nelze při charakteristice (definování) KF specifické (příznakové, konvencializované) způsoby a prostředky jejich indikace ignorovat. – Nutné a dostačující podmínky pro úspěšnou realizaci nějakého druhu KF rozdělil Searle do tří kategorií: (a) podmínky přípravné, vstupní (preparatory conditions); (b) podmínky upřímnosti (sincerity conditions); (c) podmínky podstatné (essential conditions), tj. vlastní komunikační cíl (záměr), s jakým mluvčí svou výpověď v dané komunikační situaci realizuje. Např. pro KF „dovolení" platí tyto podmínky: (a) mluvčí vychází z předpokladu, že adresát chce vykonat něco, v čem mu brání nějaké překážky (např. normy, nařízení, společenské konvence apod.); (a_1) mluvčí je kompetentní v dané situaci tyto překážky zrušit; (b) mluvčí je ochoten překážky bránící adresátovi vykonat to, co si vykonat přeje, zrušit; (b_1) mluvčí je si vědom toho, že zrušením překážek bránících adresátovi vykonat to, co si vykonat přeje (chce), přebírá zodpovědnost za dovolené jednání; (c) mluvčí vyslovením těmto podmínkám přiměřené výpovědi (např. *Dovoluji vám kouřit*; *Klidně si zapalte*; *Smíte kouřit*; *Jen kuřte* aj.) ruší překážky bránící adresátovi kouřit, a tím se zároveň zavazuje k tomu, že adresát nebude za své budoucí jednání potrestán (postižen nějakými sankcemi). Podmínky typu (a) patří k podmínkám přípravným, podmínky typu (b) patří k podmínkám upřímnosti (k psychickým stavům a postojům mluvčího) a podmínky typu (c) představují podmínku podstatnou. U různých autorů bývají tyto kategorie podmínek formulovány s různou mírou explicitnosti: stručněji n. detailněji.

Lit.: Daneš, F., Verba dicendi a výpovědní funkce, in: *Studia Slavica Pragensia*, 1973, 115–124; Grepl, M., K problematice klasifikace ilokučních aktů I, *SPFFBU* A 45, 1997, 55–62; Hindelang, G.: *Einführung in die Sprechakttheorie*, 1983; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; Searle, J. R., A classification of illocutionary acts, *Language in society* 5, 1976, 1–23; *SČ*, 425–429.

MG

CHIASMUS

Postavení slov ve slovním spojení n. větě podle vzorce AB – B'A', připomínající svým zkřížením řecké písmeno X; např. *Lenoch v mládí, v stáří žebrák*; *Odešli včas, ale pozdě se vrátili.*

SŽ

CHRÉMATONYMUM

Vlastní jméno lidských výtvorů, které jsou zakotveny nikoli v přírodě, nýbrž v společenských, ekonomických, politických, kulturních aj. vztazích. Jejich soubor, chrématonymie (↑onymie), je značně různorodý a proměnlivý, s hranicí prostupnou s ↑apelativy. **Ch.** se člení na (a) jména společenských jevů, jako jsou (i) časové pojmy, např. epochy, svátky (*Vánoce* – **chrononyma**), (ii) dějinné události (*Pražské povstání* – **akcionyma**), (iii) společenská ocenění jako vyznamenání, tituly (*Řád bílého lva* – **faleronyma**), (b) jména společenských institucí (**ergonyma, institucionyma**), a to (i) vojenských, politických apod. (*Občanská demokratická strana*), (ii) správních, zákonodárných, administrativních (*Parlament ČR*), (iii) hospodářských, průmyslových, obchodních (*Svit*, *Česká národní banka*), (iv) školských, kulturních, vědeckých, zdravotnických (*Národní divadlo*, *Masarykova univerzita*), (c) jména výsledků společenské činnosti, jako (i) diplomatických aktů a různých dokumentů (*Listina základních práv a svobod* – **aktonyma**, **dokumentonyma**), (ii) umělecké činnosti (*Zapadlí vlastenci*, *Má vlast* – **ideony-**

ma), (iii) jména jedinečných výrobků či předmětů, např. lodí (*Titanik* – ↑unikátonyma), (iv) dopravních spojů (rychlík *Krakonoš* – **porejonyma**), (v) průmyslových výrobků a polnohospodářsky vypěstovaných plemen, odrůd ap. (kolo *Favorit*, hodinky *Prim*, jablko *Spartan* – ↑pragmatonyma). – Hraniční speciální subsystém tu vytvářejí zvláště ergonyma, neboť jsou zpravidla lexikálně a syntakticky motivována strukturovanými souslovnými pojmenováními obecnými, která byla transponována do funkce vlastních jmen (*Klub přátel výtvarného umění*, *Komerční banka*). Tato **ch.** jsou bezprostředně spjata přímo s objektem, který jakožto apelativa popisují a v rámci příslušné předmětné kategorie (např. vědeckovýzkumných ústavů) jej vyčleňují, diferencují od ostatních. Na pojmenovaný objekt tak prostřednictvím jeho pojmového odrazu odkazují a identifikují jej stejně jako „pravá" vlastní jména. K individuálnímu hodnocení se tedy druží rys hodnotící, v tomto případě rys společenské prestiže a významnosti, který se v komunikaci oficiálního zaměření stává méně závažný.

Lit.: Dokulil, M., K problematice názvů společenských institucí a organizací, *CHHTP*, 1989, 44–54; Knappová, M., Namen von Sachen (Chrematonymie), *NEIHO* 2, 1996, 1567–1572; Knappová, M., Funkční a jazykově kulturní aspekty pragmatonym, *CHHTP*, 1989, 27–34; Majtán, M., Klasifikácia chrématonymie, *CHHTP*, 1989, 7–13; *OSTSO*, 1983, 118; *TSO*, 1973,70; Zvoliński, P., Mesto chrematonimov v onomastike, in: Rymut, K. (ed.), *Proceedings of the Thirteenth International Congress of onomastic sciences*, 1982, 649–652.

MKn

CHYBY V ŘEČI

Různé typy přeřeknutí, záměn, nesprávných tvarů a dalších poruch plynulosti řeči, k nimž při mluvení zcela běžně dochází. Tyto **ch.ř.** jsou důležitým pramenem poznávání procesu ↑produkce řeči, proto sem nepatří chyby vzniklé neznalostí jaz. n. neznalostí správných tvarů. Za **ch.ř.** se nepovažují ani ↑pauzy. U normálních mluvčích nejsou **ch.ř.** náhodné, v poruchách plynulosti řeči byly zaznamenány mnohé pravidelnosti. Soudí se, že **ch.ř.** vznikají proto, že při mluvení se v mysli mluvčího aktivuje téměř současně mnoho jaz. elementů, spjatých významově, formálně n. zvukově a do vyššího stupně ↑aktivace se někdy dostávají elementy nesprávné n. nevhodné. Pro angl. je vypracována typologie chyb, vycházející z rozsáhlého materiálu, která je východiskem experimentálních výzkumů produkce řeči (např. Eysenck, 1990; Altmann, 1997); některé typy chyb jsou interpretovány jako doklad konkrétního dílčího procesu, jiné byly zatím pouze registrovány. Mnohé typy **ch.ř.** svědčí o tom, že mluvčí plánuje dopředu buď celou výpověď, n. několik slov. Pro č. dokladový materiál zatím shromážděn nebyl. – Nejobvyklejší typy chyb v řeči (doplňujeme analogické č. příklady): **Anticipační ch.ř.** (*maše máslo* místo *naše máslo*; *osvatky svatých* místo *ostatky svatých*; *Labe ústí do Labe* místo *Orlice ústí do Labe*) svědčí o tom, že mluvčí plánuje výpověď dopředu, resp. plánuje celou výpověď. – **Přetrvávání hlásky n. slova** (*naše náslo* místo *naše máslo*; *zdvojená zdválenost* místo *zdvojená vzdálenost*; *Orlice ústí do Orlice* místo *Orlice ústí do Labe*). – **Záměna slov** (*moře ústí do Labe* místo *Labe ústí do moře*) svědčí o tom, že slovo *moře* bylo aktivováno příliš brzy; podobně jako u anticipačních **ch.ř.** jsou i slova, která mluvčí zaměnil, blízko sebe, je zachována i ↑intonace jako prostředek ↑aktuálního členění (*zdí hlavu neprorazíš* místo *hlavou zeď neprorazíš*; *trefil hlavičku na hřebíček* místo *trefil hřebíček na hlavičku*). – **Záměna kořenných morfémů** (*přímká kolma* místo *kolmá přímka*; *nohý holy* místo *holý nohy*) svědčí o tom, že výběr kořenných morfémů předchází před výběrem koncovek. V č. mají významnou roli i morfémy slovotvorné (např. *zrcadlé rozbidlo* místo *rozbité zrcadlo*; *konvicí kropev* místo *kropicí konev*). – **Záměna hlásek**: byly zjištěny některé pravidelnosti, např. záměna neznělých a znělých hlásek (*plízká bošta* místo *blízká pošta*), záměna samohlásek (*gardoreba* místo *garderoba*), záměna první n. prvních dvou hlásek slov – tzv. spoonerismus (*nydličky a vože* místo *vidličky a nože*; *dej dolíčku do kuličku* místo *dej kuličku do dolíčku*). Těmito záměnami se netvoří slabiky, které se v daném jaz. nevyskytují. – Další substituční chyby: na základě podobnosti významové, formální n. zvukové vysloví mluvčí nesprávný tvar místo správného (*nářadí* místo *nádraží*; *král* místo *hrál*; *hodinky* místo *holínky*). – **Ch.ř.** vznikající hledáním vhodného n. správného pojmenování (tip of the tongue) potvrzují, že mluvčí při produkci řeči operuje s pojmy a pojmenováními odděleně, v jeho mysli je aktivován pojem a na odpovídající pojmenování si nemůže vzpomenout (např. *Kde je ten... ta závlačka?*). Často se sám opraví (*Zůstal ještě v Horusicích, vlastně v Hostivicích*). Podobné doklady poskytuje výzkum pauz váhání. – O probíhajícím procesu produkce řeči svědčí i některé syntaktické nepravidelnosti, zejm. ↑anakolut (*Já se mu nemůžu konkurovat*; *Podmínkou je objednání pěti knih, z toho dvě anglické*).

Lit.: Altmann, G. T. M.: *The ascent of Babel. An exploration of language, mind and understanding*, 1997; Eysenck, M. W.: *Cognitive psychology*, 1990; Levelt, W. J. M.: *Speaking: From intention to articulation*, 1989.

IN

I

IDENTIFIKACE

Při referenčním aktu (↑mluvní akt, ↑reference) mluvčí identifikuje ↑předměty řeči a vymezuje (delimituje) je vůči jiným, popř. je blíže určuje (determinuje). **I.** může být identifikací určitou, n. neurčitou (specifická × nespecifická); ↑reference. Při **i.** určité se uplatňují: (a) ↑**vlastní jména**: ***Klára*** *miluje děti*; (b) samostatné ↑**deiktické výrazy** (osobní zájmena, ukazovací zájmena, ukazovací adv.) ve spojení s gesty: ***Já*** *se posadím tady,* ***ty*** *se posaď tam*; ***Tohle*** *mi podej*; (c) **určité deskripce**, tj. spojení (atributivně rozvitého) subst. a ↑determinátoru/ů: demonstrativ typu *ten(to), onen, (ten)týž, ten stejný*, hov. *ten samý, takový(to), tam(hle)ten, tenhle(ten), který* (též v kombinaci s ↑větami (vztažnými) restriktivními), přivlastňovacích adj. a zájmen, adj. typu *zdejší, řečený, citovaný, zmiňovaný*: ***To (Markovo/tvoje nové) pero*** *leží na stole*; *Mluvila jsem s* ***(tou) učitelkou, které se Pavlík tolik bojí.*** Vedle uvedených lexikálních prostředků při **i.** určité i neurčité hraje svou roli (ne vždy jednoznačnou) umístění intonačního centra a příslušné NS v tematické/rematické pozici: ***Písemku*** *jsme dneska 'nepsali* (**i.** určitá) × *Budeme psát* ***'písemku*** (**i.** neurčitá); ***Dřevo*** *jsem '(na)sekal* (**i.** určitá) × *Sekal jsem* ***'dřevo*** (**i.** neurčitá). Na určenost NS má vliv i ↑vid slovesa, které otvírá příslušnou pozici: *Sekal jí dřevo* (**i.** neurčitá) × *Nasekal jí dřevo/-a* (**i.** určitá). – Při **i.** neurčité se uplatňují také: (a) ↑tázací zájm. a ↑neurčitá zájm. typu *někdo – kdosi – kdokoli, něco – cosi – cokoli* apod.: ***Někdo*** *nám ulomil zrcátko u auta*; (b) spojení subst. a zájmen *nějaký, jakýsi, jeden*: *Vpředu u řidiče stál* ***nějaký člověk/ jakýsi člověk/ jeden známý***. – Identifikovat může mluvčí také spojením subst. n. zájmen a ↑kvantifikátorů i jiných přívlastků. Také ↑antecedent, ↑determinace, ↑příběh a komentář.

Lit.: Hlavsa, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, 1975; Lyons, J.: *Deixis as the source of reference*, 1973; *MČ* III, 1987; Nekula, M., Textové funkce německého členu a českého vidu, in: Karlík, P. – Pleskalová, J. ad. (eds.), *Pocta Dušanu Šlosarovi*, 1995, 213–222; Palek, B.: *Referenční výstavba textu*, 1988; *PMČ*, 1996; Sgall, P., Text a reference, *SaS* 41, 1980, 140–145; Sgall, P. ad.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; Sgall, P. ad.: *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*, 1986; *SČ*, 1998; *Sgk*, 1986; Uhlířová, L.: *Knížka o slovosledu*, 1987; *VT*, 1985.

MN

IDENTIFIKÁTOR VLASTNÍ

Prostředek sloužící k vyjádření totožnosti ↑reference. Patří sem ↑vymezovací zájmeno (*týž, tentýž*) a jeho hov. varianta *ten samý* (*To je* ***tentýž*** (***ten samý***) *vůz, v němž jsme přijeli loni*), adv. *tamtéž* s hov. variantou *to samé místo* (*Tábořili jsme* ***tamtéž*** (***na tom samém místě***) *jako loni*); také adv. *taktéž, tolikéž* s významem „rovněž". Vyjadřují (a) identitu jednoho a téhož objektu v různých okolnostech n. identitu místa (*Má totéž auto jako loni*; *Bližší údaje viz tamtéž*), (b) příslušnost dvou objektů k témuž druhu, identitu klasifikačních vlastností (*Má totéž auto jako jeho soused*; *Budete chodit do budovy školy na Lerchově ulici a tělocvičnu budete mít tamtéž*).

Lit.: *ČM*, 1981; *MČ*, I, II, 1986; *PMČ*, 1996; Styblík, V., K tvarům zájmena *týž, tentýž*, *ČJL* 31, 1980/81, 374–375

KO

IDIOLEKT

Sociolingvistický termín označující soubor vyjadřovacích prostředků jednotlivých jaz. rovin vlastní **jednotlivci**; není zvykem do něho řadit normy stylové. Vytváří se v průběhu ↑osvojování jaz., a odráží tedy všechny vlivy, jimž byl jedinec vystaven. Základem je mateřský jaz. v původním smyslu slova, tj. ta přirozenou cestou osvojená podoba ↑národního jaz., které se užívá v běžné denní komunikaci v rodinném prostředí; je to obvykle podoba nespis. n. smíšená. Na ni se pak navrstvují další ↑variety nár. jaz. včetně jaz. spis., další jaz. v různé míře zvládnutí atd. **I.** se díky tomu různou měrou liší i u osob pocházejících ze stejného prostředí, dokonce i u sourozenců, protože jejich životní dráhy nejsou nikdy totožné, a také u téhož člověka v různém věku. Z **i.** vyrůstá jak ↑individuální styl jedince, tak i jeho jaz. povědomí, které je základem postojů jazykově hodnotících. **I.** bývá obvykle chápán jako individuální jaz. ↑kompetence ve smyslu schopnosti aktivního užívání jaz. a jako takový může být i popisován na základě analýzy velkého souboru textů, jež jednotlivec vytváří. V širším významu však k **i.** náleží i pasivní znalost jazyka (jazyků), která se odráží ve schopnosti přijímat texty různé úrovně a adekvátně jim rozumět nejen ve smyslu věcném, ale i z hlediska komunikační funkce. Možnosti poznání jsou tu samozřejmě omezené.

Lit.: KRČMOVÁ, M., Ke kořenům vytváření komunikačních kompetencí, in: GAJDA, S. – NOCOŇ, J. (eds.), *Kształcenie porozumiewania się*, 1994, 29–35; ↑sociolingvistika.

MK

IDIOMATIČNOST

Taková povaha kombinace prvků, která z nich vytváří idiom (↑frazém a idiom). Je škálové povahy a je dána mírou, resp. stupněm ↑anomálnosti. Počtem svých anomálií a nerealizovatelných transformací je také měřitelná. Platí, že čím méně anomálií frazém vykazuje, tím je blíže pravidelnému útvaru, kombinaci a naopak. **I.** frazému je testovatelná podle typů jeho anomálií.

FČ

IDIOMATIZACE (frazeologizace)

Diachronní proces ustalování a přeměny nefrazeologické (často autorsky metaforické) kolokace n. věty apod. v idiom, resp. frazém (↑frazém a idiom).

FČ

IKON (ikona)

Specifický druh ↑znaku, který se vyznačuje podobností ↑označujícího a označovaného, jež tak nejsou plně ↑arbitrární; např. model kočky jako znak pro kočku. Takovým znakem může být obraz, socha, fotografie, grafický znak, piktogram, v jazyce zčásti obrázkové písmo, ↑onomatopoia apod.; též ↑type × token, ↑ostenze. Peirce jej odlišuje od ↑indexu a ↑symbolu.

Lit.: PEIRCE, CH. S.: *Collected papers* 8, 1931–1958.

MN

ILOKUCE

Komunikační síla výpovědi, tj. to, jakou ↑komunikační funkci má výpověď v určité ↑komunikační situaci; ↑mluvní akt.

MH

ILOKUCE SUBSIDIÁRNÍ

Termín užívaný především něm. lingvisty v okruhu lundských sborníků *Sprache und Pragmatik*, jinde se hovoří o „subordinate speech acts", resp. „subsidiary speech acts". Koncept vychází z představy, že jednotlivé ↑mluvní (řečové) akty (jejich ilokuční složka) v rámci textu n. jeho úseku mají jistou hierarchii, která se podílí na vytváření textové struktury. Lze rozeznat řečový akt (ilokuci) **dominující** (není však totožný s van Dijkovým (1980) makroaktem) a **s.i.**, které vůči němu mají vztah **zdůvodnění, vyvození závěru** n. **vyjádření podmínky**. Za společný funkční rys výpovědí realizujících **s.i.** se považuje podpora dominantní ilokuce v tom smyslu, že ono zdůvodnění atd. má podavateli textu usnadnit úspěšnou realizaci jeho komunikačního záměru (řečového jednání) vůči adresátovi; jsou tedy především záležitostí komunikační strategie, resp. z jiného pohledu prostředkem ↑argumentace. Např. ve sledu výpovědí (1) *Prosím tě, půjč mi svůj telefon, právě se mi vybila baterie a musím nutně zavolat domů* má explicitní prosba pozici dominantní ilokuce, zatímco následující dvě sdělení mají funkci **s.i.** zdůvodňujících prosbu tím, že uvádějí skutečnosti nezávislé na vůli podavatele, které ho nutí příslušný řečový akt realizovat. – Mezi **s.i.** se dále rozlišují takové, které se zaměřují na zdařilost ilokučního aktu, zejména pokud jde o přiměřenost konkrétního řečového jednání. Za přiměřené se považuje zejm. to, co je předepsáno normou n. povoleno konvencí, např. (2) *Poté, co byly přezkoumány veškeré podklady vašeho projektu, došla komise k závěru, že souhlas k zahájení prací je možné udělit, avšak pouze za té podmínky, že budou splněny následující požadavky...* Dále se vydělují **s.i.**, které zdůvodňují ilokuci samu, tj. snaží se o to, aby adresát příslušné jednání akceptoval, např. (1). V této souvislosti se často uplatňují modální slovesa a adv. zdůvodňující objektivní nutnost příslušného řečového jednání, dále rovněž prostředky persvazivní. – Při realizaci subsidiárních ilokučních aktů se diferencuje podpůrná funkce tzv. ilokuční role (ilokuční síly) výpovědi a podpůrná funkce jejího ↑propozičního obsahu. V zásadě se vydělují tři možnosti: (a) Propoziční obsah subsidiárního řečového aktu podporuje dominantní řečový akt jako celek, např. (3) *Dovolujeme si Vás upozornit, že z Vaší strany dosud nebyla provedena žádná platba týkající se uskutečněné objednávky č. ... Vaši první splátku tudíž očekáváme do 15. t.m.*; (b) Subsidiární ilokuční akt podporuje dominantní ilokuční akt (ilokuční roli), srov. (4) *Velmi bychom uvítali, kdyby zakázka mohla být vyřízena v co nejkratším termínu. Vzhledem k tomu, že stavební práce jsou nyní v rozhodující fázi ...*; (c) Propoziční obsah subsidiárního ilokučního aktu podporuje ilokuční roli dominantního ilokučního aktu: *Zasíláme Vám nejnovější informace o produktech a službách naší společnosti. Podrobnosti najdete na druhé straně tohoto dopisu.* Naproti tomu Rosengrenová (1982) diferencuje **s.i.** podle toho, ke kterému z jednotlivých přípravných kroků (v podstatě presupozičních podmínek úspěšnosti) řečového aktu se příslušný podpůrný mluvní akt vztahuje. – Jistý problém představuje jaz. forma subsidiárních řečových aktů. Jsou-li za ně považovány samostatné výpovědi, není důvod tuto jejich funkci neakceptovat. V pracích Brandtové ad. (1982) a Rosengrenové (1982) se však samostatná ilokuční role připisuje v podstatě každému propozičnímu obsahu, ať má formu samostatné výpovědi, závislé věty n. adverbiální fráze, srov. příklady uvedené u Brandtové ad. (1982): (6) *Prosím tě, přines mi (ten) slovník. Nutně ho potřebuji kvůli zkoušce*; (7) *Prosím tě, přines mi ten slovník, protože ho potřebuji kvůli zkoušce*; (8) *Přines mi ten slovník kvůli zkoušce.* Ilokuční samostatnost závislých vět patrně nelze přijímat všeobecně, u nevětného vyjádření zapuštěných propozic je jejich ilokuční platnost sporná. U souvětí založených na kauzálních vztazích jsou však ilokuční funkce závislých vět podrobně popsány a interpretovány (u nás Karlík, 1995, 1995a); se **s.i.** se tu nepočítá a závislým větám se připisuje plnohodnotný podíl na utváření celkového smyslu souvětné výpovědi.

Lit.: BRANDT, M. ad., Der Einfluß der kommunikativen Strategie auf die Textstruktur – dargestellt am Beispiel des Geschäftsbriefes, in: ROSENGREN, I. (ed.), *Sprache und Pragmatik*, 1982, 105–156; DIJK, T. A. van: *Macrostructures*, 1980; KARLÍK, P.: *Studie o českém souvětí*, 1995; KARLÍK, P., Pojistkové věty, *SPFFBU* A 43, 1995a, 49–60; ROSENGREN, I., Die Textstruktur als Ergebnis strategischer Überlegungen des Senders, in: ROSENGREN, I. (ed.), *Sprache und Pragmatik*, 1982, 157–191.

MH

IMANENCE

Požadavek imanentního studia jaz. se v jazykovědě objevuje v několikerém vymezení, nejčastěji proti studiu substančnímu, transcendentnímu a funkčnímu (teleologickému). Všechna tato vymezení sledují stejný cíl: popis jaz., který by se neodvolával na mimojazykové skutečnosti. Požadavek imanence v jazykovědě (i sémiotice) je příznačný pro **glosematický program** L. Hjelmsleva. (1) Princip **i.** požaduje, aby se jaz. zkoumal důsledně jako soustava vnitřních vztahů bez ohledu na to, čím se ony vztahy projevují. Např. stanovuje-li se inventář ↑fonémů podle funkce distinktivní uvnitř daného jaz. (na základě schopnosti hlásek odlišovat význam), postupuje se podle principu **i.** Pokud se však výsledný inventář fonémů bude třídit podle distinktivních rysů (jedno již, zda akustických či artikulačních), opouští se princip **i.** a studujeme zvukovou substanci. Princip **i.** dovoluje třídit fonémy jen podle distribučních schémat. (2) Imanentní studium jaz. (a znakových soustav vůbec) požaduje, aby se znaky zkoumaly jen vzájemným porovnáváním bez ohledu na to, k čemu lze jejich pomocí odkazovat: to už je vůči znaku transcendentní. Znamená to radikální odtržení jaz. od slovesnosti. (3) V krajním případě imanentní studium nepřipouští vůbec zřetel k úkolům jaz., ani k jeho funkci nejzákladnější, ke komunikaci. Dobře se to projevuje na Hjelmslevově (1935, 110–111) chápání mechanismu jaz. vývoje: vývoj jaz. systému způsobuje jediná, imanentní síla, hledání absolutního optima (nikoli přizpůsobování komunikativním potřebám, jak je příznačné pro chápání ↑Pražské školy). Též ↑teleologie.

Lit.: Hjelmslev, L., La catégorie des cas. *Acta Jutlandica* VII/1, 1935; Hjelmslev, L.: *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*, 1943 (č. překlad: *Základy teorie jazyka*, 1972); Leška, O., K lingvistické tematice Pražského lingvistického kroužku klasického období. *ČMF* 74, 1992, 1–7; Skalička, V., Kodaňský strukturalismus a „Pražská škola", *SaS* 10, 1947, 135–142.

TH

IMPLIKACE

Ústřední pojem logiky, označující logickou operaci (spojku); pomocí ↑logické spojky, odpovídající zhruba obratu „jestliže ..., pak ...", se vytváří ze dvou výroků složený výrok. Ve složeném výroku, který rovněž nazýváme **i.**, rozlišujeme antecedent (předpoklad) – výrok, který následuje po „jestliže", a konsekvent (důsledek) – výrok, který následuje po „pak". (V matematických větách se říká, že antecedent je postačující podmínkou pro konsekvent a konsekvent je nutnou podmínkou pro antecedent). **I.** je jednak složeným výrokem, tzv. podmínkovým výrokem, jednak vztahem mezi těmi dvěma výroky tvořícími podmínkový výrok (kondicionál) – výrokem podmiňujícím (antecedent) a podmíněným (konsekvent). V klasické logice se používá tzv. **materiální i.**, kterou symbolicky zapisujeme $p \supset q$ (n. také $p \rightarrow q$) (čteme „*p* implikuje *q*"); je to spojení, které je nepravdivé pouze v případě, kdy *p* je pravdivý výrok a *q* je nepravdivý výrok; jinak je toto spojení pravdivé. Materiální **i.** je spojením dvou výroků, které obecně obsahově nijak nesouvisejí, což je do jisté míry v rozporu s obvyklým používáním spojení „jestliže ..., pak ..." a vede k jistým paradoxním závěrům (např. „jestliže 1+1=3, pak jsem papež"; může však vyjadřovat i modální **i.**: „jestliže premiér má dvě děti, pak je něčí otec", příčinnou souvislost: „jestliže dojde ke zkratu, pak se přepálí pojistka" n. stochastickou souvislost: „jestliže na stole je šest talířů, pak se očekává šest osob"). To je patrné zejména, chceme-li, aby **i.** vyjadřovala vlastnosti logického vyplývání. Proto byla navržena tzv. **striktní i.**, symbolicky $p \rightarrow q$, která využívá prostředků modální logiky. Verbálně je striktní **i.** definována takto: *p* striktně implikuje *q*, právě když není možné, aby *p* bylo pravdivé a *q* nepravdivé, symbolicky $\neg\Diamond(p \wedge \neg q)$ n. jinak $\Box(p \supset q)$. Modální charakteristika zaručuje u striktní **i.** obsahovou souvislost antecedentu a konsekventu, avšak s výjimkami, tedy „paradoxy" se zde vyskytují rovněž, i když v posunuté podobě. Klasickou koncepci **i.** lze charakterizovat zásadami: (a) nepravda implikuje cokoliv a (b) pravda je implikována čímkoliv. Na základě těchto principů jsou pak tautologiemi formule, které mají paradoxní charakter. Jsou to především $p \supset (q \supset p)$ (jestliže tvrzení *p* je pravdivé, pak je implikováno čímkoliv), $p \supset (\neg p \supset q)$ (je-li tvrzení *p* pravdivé, pak jeho negace implikuje cokoliv), $(p \wedge \neg p) \supset q$ (ze sporu plyne cokoliv). Další problematická vlastnost materiální **i.** se odráží v zákonech $(p \wedge q) \supset (p \supset q)$ a $(p \wedge q) \supset (q \supset p)$, tedy je-li pravdivá konjunkce dvou výroků (tj. jsou oba pravdivé), pak je pravdivá i jejich **i.** v kterémkoliv směru, a tedy i jejich ekvivalence, resp. $(p \supset q) \vee (q \supset p)$ a $(p \supset q) \vee (p \supset \neg q)$, tj. pro libovolné dva výroky platí **i.** aspoň v jednom směru a libovolný výrok implikuje libovolný jiný n. jeho negaci. Problém paradoxů **i.** je částečně řešen modální koncepcí striktní **i.** Paradoxy se zde objevují v modifikované podobě, kterou vyjadřují principy: (a) nutná (logická) nepravda implikuje cokoliv a (b) nutná (logická) pravda je implikována čímkoliv. Omezení výskytu i těchto forem paradoxů **i.** se děje (poněkud toporně) axiomaticky v koncepcích tzv. relevantní logiky. Případy užití paradoxních tvarů **i.** v přirozeném jaz. a běžné řeči však nejsou ničím neobvyklým. Proto proti nim nelze mít zásadní námitky. Korektně chápaná **i.** může být vždy verifikována obsahovou analýzou s výsledkem: konsekvent je obsažen v antecedentu, což je úhrnem princip dedukce. Též ↑příslovečné určení podmínky.

Lit.: Adams, E.: *The logic of conditionals*, 1975; McCarthy, T., Modality, invariance, and logical truth, *Journal of philosophical logic* 16, 1987, 423–43; McCarthy, T., The idea of a logical constant, *Journal of philosophy* 78, 1981, 499–523; Peacocke, C., Understanding logical constants, *Proceedings of the British Academy* 83, 1987, 153–200; Sanford, D.: *If p then q: Conditionals and the foundations of reasoning*, 1989; Sher, G.: *The bounds of logic*, 1991; Štěpán, J.: *Formální logika*, 1995; Štěpán, J.: *Logika možných světů* I, 1995.

JŠ

IMPLIKATURA KONVERZAČNÍ

Centrální pojem Griceho (1975) konverzační logiky. Vychází z předpokladu, že v komunikaci dochází – např. v ironii, metafoře aj. – k disociaci doslovného (konvenčního) a intendovaného (pouze implikovaného) významu slov, vět/výpovědí. Při užití např. obrazného vyjádření apod. se porušuje kooperační princip (↑konverzační ma-

xima), tj. promluva není na úrovni doslovného (konvenčního) významu pravdivá, dostatečně informativní, adekvátní situaci apod. Adresát, který očekává, že mluvčí přesto chce komunikovat, hledá skutečný, intendovaný, pouze implikovaný smysl promluvy. Na základě defektního užití jaz. prostředků na úrovni konvenčního významu a s ohledem na očekávání a (jazykový, situační, mentální) kontext se pak dobírá skutečného, intendovaného, pouze implikovaného významu promluvy. Toto rozpoznání intendovaného významu, tj. **k.i.**, usnadňuje mluvčí adresátovi např. vědomým zvýrazněním defektu na úrovni konvenčního významu, výraznou protikladností konvenčního a intendovaného významu při ↑ironii, zřetelností shody sémantických rysů při ↑metafoře apod. **K.i.** se může v průběhu času konvencionalizovat, tj. ironie n. metafora zmrtví a nevyznačuje ji už disociace doslovného a intendovaného významu. Tak tomu je u lexikalizovaných metafor, zkonvencionalizovaných nepřímých mluvních aktů (ve zdvořilé komunikaci např. žádost formou otázky) apod. Též ↑konverzační maxima.

Lit.: Grice, H. P., Meaning, *PhR* 66, 1957, 337–388; Grice, H. P., Logic and conversation, in: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.), *Syntax and semantics* 3, 1975, 41–58; Grice, H. P., Further notes on logic and conversation, in: Cole, P. (ed.), *Pragmatics*, 1978, 113–128; Grice, H. P., Presuppositions and conversational implicature, in: Cole, P. (ed.), *Radical pragmatics*, 1981, 183–198; Horn, L. R., Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q-based and R-based implicature, in: Schiffrin, D. (ed.), *Meaning, form, and the use in context: Linguistic applications*, 1984, 11–42; Levinson, S. C.: *Pragmatics*, 1983; Nekula, M., Pragmalingvistická interpretace ironie, *SaS* 51, 1990, 95–110; Nekula, M., Signalizování ironie, *SaS* 52, 1991, 10–20.

MN

INDEX (indicie, index referenční, šiftr, výraz indexický)

1. Specifický druh ↑znaku, který vyznačuje přímá (reálná, kauzální) souvislost znaku a označovaného předmětu (↑referent). Např. zvýšená teplota jako příznak choroby apod. Peirce jej odlišuje od ↑ikonu a ↑symbolu.

2. Výrazy typu *já, ty...*; *zde, teď...dnes, včera...*; *takto, tak...*; *toto, tímto...* aj., které mají deiktický význam a situují větu v prostoru a čase (↑deixe), resp. ↑koreferenční elementy ↑kontextově zapojené ve verbálním kontextu. Z hlediska teorie reference má adv. index *zítra* lexikální význam „časový bod/úsek následující po dni promluvy", takže ↑identifikace časového bodu/úseku, k němuž se jeho užitím referuje, je možná jen na základě znalosti momentu promluvy, v níž se výraz *zítra* vyskytuje. **I.** se v rámci komplexní NS / NP jeví jako indikátory kontextové zapojenosti, třebaže ve srovnání s jinými NS / NP může být ↑výpovědní dynamismus této komplexní fráze vyšší, než je výpovědní dynamismus jiných NS /NP. Též ↑zájmena osobní, ↑zájmena přivlastňovací. V č. lingvistice širší pojetí **i.** představil Čermák (2000). Též ↑signál, ↑symptom.

3. V teorii ↑koreference proměnná k indikaci referenční identity: *Karel*$_i$ *se*$_i$ *holí* × *Karel*$_i$ *ho*$_y$ *holí*. V případě referenční identity mají příslušné konstituenty shodný index (koindexace).

4. Dílčí, nezákladová součást složeného metajazykového výrazu (m^2, m^3, a_x, b_y...).

Lit.: Bar-Hillel, Y., Indexical expressions, *Mi* 63, 1954, 359–374; Carnap, R.: *Logische Syntax der Sprache*, 1934; Carnap, R.: *Meaning and necessity. A study in semantics and modal logic*, 1947; Čermák, F., Index a indexálnost v jazyce: některé poznámky, in: *Č-US* 2, 2000, 115–121; Chomsky, N.: *Lectures on government and binding*, 1981; Jakobson, R.: *Shifters, verbal categories, and the Russian verb*, 1957; Palek, B.: *Sémiotika*, 1997; Peirce, Ch. S.: *Collected papers* 8, 1931–1958; Sgall, P. ad., *Aktuální členění věty v češtině*, 1980.

MN

INDIKÁTORY KOMUNIKAČNÍCH FUNKCÍ

Prostředky, jimiž může mluvčí víceméně jednoznačně signalizovat, s jakým komunikačním cílem (záměrem) svou výpověď realizuje, a které adresátovi umožňují její KF v dané ↑komunikační situaci správně (úspěšně) porozumět. **Univerzálním** jaz. prostředkem (způsobem) realizace a indikace KF je **performativní** užití tzv. ↑ilokučních sloves: ***Dovoluji** vám kouřit* (= akt „dovolení"); ***Přikazuji** ti, aby ses omluvil* (= akt „příkazu"); ↑explicitní performativní formule. Kromě toho mají jaz. další různé prostředky k signalizaci KF. Ty jsou ovšem už dány systémovými a typologickými vlastnostmi konkrétních jaz., a jednotlivé jaz. se proto v míře a možnostech jejich užívání jakožto **i.k.f.** liší. Lze je obecně rozdělit na lexikální, gramatické a prozodické. (1) Hlavními **lexikálními i.k.f.** v č. jsou: (a) výrazy mající n. nabývající povahy **částic** (↑částice ilokuční): ***Že** bys mu zatelefonoval?* („návrh"); ***Běda** ti tam zlobit!* („varování"); ***Klidně** si zapalte* („dovolení") aj.; (b) **preskriptivní** užití ↑modálních sloves a modálních ↑predikativ: ***Musíš** to odmítnout!* („příkaz"); ***Měl by ses** oholit* („doporučení") aj. (2) Hlavními **gramatickými** prostředky, které se podílejí na **i.k.f.**, jsou: (a) ↑**slovesný způsob** – rámcově platí, že ind. a kond. se užívá ve výpovědích s funkcí „nevýzvovou", imper. ve výpovědích s funkcí „výzvy"; ↑výzvové výpovědi. Nejde však o striktní pravidlo: imper. se užívá také jako indikátoru „přání" (*Brzy se uzdrav*), „pozdravu" (*Buď zdráv*), „dovolení" (*Tak si to kup*) aj. Nekategorická, nezavazující výzva, třeba „prosba", může být realizována výpovědním útvarem s kond. (*Půjčil / Nepůjčil bys mi sto korun?*), výzva kategorická ↑transpozicí ind.: *Mlčíš?!*; *Nepokradeš!*; (b) ↑**osoba** - forma 1. os. je relevantní třeba pro KF „slibu" (*Přijdu*), „výhrůžky" (*Řeknu to mamince*), „nabídky" (*Uvařím vám čaj*); forma 2. os. je víceméně pravidlem ve výpovědích s funkcí „výzvy", „výtky" (*Takys mi to mohl říct včas!*), „poděkování" (*Díky žes přišel*), „pochvaly"; užití různých forem kategorie osoby může diferencovat při téže výpovědní formě různé funkce: *Co bych se mu omlouval!* („odmítnutí") × *Co by ses mu omlouval!* („odrazování", „přemlouvání", „navádění"); forma 1. os. pl. je příznačná pro „návrh": *Dejme si kávu*; užitím libovolné formy kategorie osoby se vyznačují výpovědi s funkcí „oznámení", „sdělení", omezené je užití 1. os. sg. ve výpovědích otázkových apod.; (c) ↑**čas** - užití forem kategorie času je irelevantní ve výpovědích s funkcí „oznamovací", „sdělovací" (asertivní) a s funkcí „tázací", naopak futurální perspektiva je závazná pro akty „slibu", „dovolení", ale i pro akty „výzvy" a „varování", „výhrůžky", ať je tato perspektiva realizována morfologicky jako futurum formami (*Přijdu*; *Budu se opravdu učit*), n. im-

plikována ve formách imper. (*Chovej se tam slušně // A budeš se tam chovat slušně!*) anebo tzv. přítomného kond. (*Abych ti nenapráskal! // Že ti napráskám!*); ve výpovědích s funkcí „výtky", „výčitky" a naopak s funkcí „poděkování", „pochvaly", tedy v typu výpovědí s funkcí expresivní a satisfaktivní, převládají formy préterita n. prézentu (*Cos mi to neřekl včas!*; *Jak to sedíš!*; *Díky žes mi pomohl*); (d) ↑**vid** – uplatňuje se jako indikátor zvláště v opozici adhibitivní × prohibitivní výzva: *Zavři* × *Nezavírej*; je relevantní také v jistých výpovědních útvarech s funkcí „odmítnutí" (*Omluv se mu – Co bych se mu omlouval*), s funkcí „výhrůžky" (*Abych to na tebe neřekl mamince!* – jen vid dok.), s funkcí „výstrahy" (*Nespadni!* – jen vid dok.) aj.; (e) ↑**negace** - v pravých otázkách zjišťovacích dochází k neutralizaci kladu a záporu: *Máte tu nějaké obvazy / Nemáte tu nějaké obvazy?*; dále sem patří „výstrahy" realizované výpovědními formami s ind.: *Zlomíš si nohu!*; *Spadneš // Že spadneš*, které mohou být jen kladné, n. „výhrůžky" s formou *Abych tě neposlal klečet*, které zase mohou být jen záporné. (3) Prostředky **prozodické** – v mluvených projevech se na indikaci KF výrazně podílejí (a) ↑**intonace** – např. výpověď *Ta lampa se převrátí* s ↑ konkluzivní kadencí klesavou indikuje zpravidla „konstatování", s ↑konkluzivní kadencí stoupavě klesavou („zvolací") může v určité komunikační situaci indikovat „varování", se stoupavě klesavou ↑polokadencí indikuje „varování", s ↑antikadencí „otázku"; (b) **umístění ↑intonačního centra**: (i) *Zahrál bych si šachy!* – intonační centrum je na posledním slově *šachy*; výpověď má funkci „přání" × (ii) *Šachy bych si zahrál!* intonační centrum je rovněž na posledním slově, ale na slovese *zahrál*. Sloveso však má v nepříznakovém ↑aktuálním členění povahu ↑tranzitu; při rématické funkci slovesa má proto (ii) kadenci stoupavě-klesavou („zvolací"); vzhledem k (i) má (ii) tudíž funkci „souhlasu" (souhlasové odpovědi) s něčím návrhem, a je tak možná jen jako řečová reakce (sekvence) na něčí řečový podnět, často s doprovodnými „souhlasnými" výrazy typu *ano*, *jo* (*Ano, šachy bych si zahrál*), kdežto (i) je použitelná i iniciačně (stimulativně), jako „návrh". V (iii) *Šachy bych si zahrál!* je intonační centrum na první slabice prvního slova *šachy*; z hlediska AČ jde o výpověď s tzv. ↑subjektivním slovosledem. Na pozadí výpovědí (i) a (ii) má výpověď (iii) KF „odmítnutí" něčího „návrhu", ale zároveň KF „protinávrhu", tedy smysl „Zahrál bych si nikoli karty, ale šachy"; jde proto i zde o výpověď (řečově) stimulovanou (reaktivní, sekvenční). V mluvených projevech dochází často právě v těchto výpovědích se subjektivním slovosledem k předsouvání ↑vlastního rématu před výpověď: *Tak šachy, ty bych si zahrál!*; ↑předsouvání výrazů. (4) **Slovosled** - i když postavení výrazů ve výpovědi je motivováno různými faktory, v č. pak zejména principem ↑aktuálního členění, může se podílet na realizaci a indikaci jistých KF; srov. (i) *Mám hlad* a (ii) *Hlad mám*; výpověď (i) má funkci „sdělení", nepřímo pak může mít i funkci „výzvy", kdežto (ii) je realizací „souhlasu", „souhlasné odpovědi"; je proto vždy reaktivní. V ↑otázkách doplňovacích stojí tázací slovo (zájmeno n. příslovce) zpravidla na začátku výpovědi, třebaže je vždy součástí rematické složky. Je tomu tak proto, že jeho dominantní funkcí je indikovat KF „otázky"; tím se funkčně blíží ↑ilokučním částicím. Jen v případech, je-li ↑vlastním rématem, dostává se (v mluvených projevech) na konec výpovědi: *A po té večeři jste šel **kam**?*; ↑otázka doplňovací v FSP. – Na indikaci KF se tyto prostředky podílejí zpravidla ve vzájemné **kombinaci**, nikoli jednotlivě (izolovaně), a vytvářejí tak ustálené (konvencionalizované) ↑komunikační výpovědní formy; tak např. útvary typu *Tos mi to nemohl říct včera!?*; *To neumíš / nemůžeš pozdravit!?*, silně v č. konvencionalizované pro „výtku", se skládají z těchto prvků: částice *to* + možnostní modální sloveso typu *moci*, *umět* + forma 2. os. sg. + negace + antikadence. – Pro indikaci téže KF existuje často několik různých ustálených výpovědních forem; tak „návrh" lze konvencionalizovaně realizovat a indikovat např. výpovědními útvary typu *Víš co dáme si / dejme si kávu* n. *Že bychom si dali **kávu**?*; *Co takhle dát si kávu?* aj. Všechny jsou ekvivalentní s realizací „návrhu" v podobě ↑explicitní performativní formule*: Navrhuji, abychom si dali kávu / dát si kávu*. – Hledání (odkrývání) vztahu mezi KF výpovědí a jejich formami (ztvárněním) považují někteří badatelé (Hindelang, 1983; Grepl v SČ, 1998, a v Grepl-Karlík, 1999) za jeden z nejdůležitějších úkolů lingvistiky inspirované filozofickou ↑teorií řečového jednání.

Lit.: Daneš, F., Intonace v textu (promluvě), *SaS* 46, 1985, 83–100; Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny: cvičení a výklad*, 1999, 143–150, 180–192; Hindelang, G.: *Einführung in die Sprechakttheorie*, 1983; Kohl, J., Speech act types and expression denoting them, in: *Linguistik Parissette. Akten des 22. Linguistischen Kolloqiums*, 1988, 225–236; *SČ*, 1998, 433–478.

MG

INFERENCE

Psychické procesy, které člověku umožňují zařadit slyšené n. čtené texty (stejně jako jiné vnímané jevy) do kontextu jeho vlastních znalostí o světě. **I.** jsou procesy usuzování, vyvozování nových informací z informací známých, domýšlení, překlenování mezer. Propojují informace verbální a neverbální. Tvoření **i.** způsobuje, že recipient vyrozumí z textu mnohem více, než je v něm explicitně uvedeno, rozumí i formulacím, které nejsou doslovné, obrazným vyjádřením (*Hrad se dosud nevyjádřil*), odkazům k jiným textům (*Godot nepřišel*), pochopí komunikační záměr produktora. Podílí se na nich i představivost recipienta. Tvoření **i.** je nezbytnou podmínkou koherence textu (↑porozumění řeči). **I.** jsou však vždy do určité míry subjektivní; i proto tomu, co produktor mínil, recipient zpravidla nerozumí úplně přesně. – **I.** jsou tříděny podle různých kritérií. **Implicitní i.** jsou nevědomé, snadné, rychlé, nezbytné k tomu, aby posluchač n. čtenář vnímal text jako koherentní (např. *Číšník přinesl kávu. Nahnědlá tekutina v šálku vypadala odpudivě* – recipient si vytváří **i.**: káva je tekutina, má hnědou barvu, pije se obvykle z šálku; nahnědlá tekutina je jiným pojmenováním pro kávu). Tyto **i.** jsou nezbytné pro porozumění jakémukoli textu. **Explicitní i.** jsou vědomé, vyžadují čas, úsilí i rozhodnutí recipienta pokusit se o ně. Recipient je tvoří, chce-li porozumět nejednoznačným větám (např. *urážka známého redaktora nezůstala bez odezvy*; *ženy zdobí náušnice*; *to nájemné vrahy zaskočilo*), obtíž-

nějšímu textu n. nezřetelným formulacím (např. ve větě *Jak je uvedeno v předmluvě, objevila se na pultech významná publikace* zvažuje recipient, zda jde o předmluvu významné publikace n. knihy jiné). – Jiní autoři rozlišují **i. přemosťovací** (funkcí blízké implicitním) a **elaborativní**; ty nejsou nezbytné, vytváříme si je za pomoci představivosti „navíc", např. *ukrojil si chleba* zpravidla recipient rozšíří o představu nože. **I. referenční** umožňují recipientovi správně identifikovat, k čemu odkazují zájmena, např. *Jan podal Marii obálku. Našla v ní všechno, co potřebovala* (**i.** umožňují porozumět tomu, že *v ní* neodkazuje k Marii, ale k obálce). Příkladem **kategoriálních i.** jsou sylogismy (*Člověk je smrtelný. Sokrates je člověk. Sokrates je smrtelný.*), běžně je však tvoříme i v každodenní komunikaci (*Chceš párek? Maso nejím.*). **Logické i.** umožňují „domýšlet" situace (z výpovědi *Marie přinutila Karla, aby vykradl pokladnu* vyvozujeme, že Karel pokladnu vykradl), podobnou funkci mají **i. pragmatické** (z výpovědi *Než otevřel dopis, nasadil si Jan brýle* jednak vyvozujeme, že Jan je gramotný, jednak, že špatně vidí na čtení). Protiklad **restriktivních** a **aditivních i.** vychází z toho, že v některých případech recipient vybírá z několika možností (např. **i.** referenční), v jiných naopak informace přidává, dotváří (např. **i.** elaborativní, logické, pragmatické). – V ↑textové lingvistice se uvádějí tři roviny inferenčních procesů: **vnitrotextová**, umožňující vnímat text jako koherentní, **ilokuční**, umožňující rozumět ↑komunikačním funkcím a také ↑ironii, a **interakční**, umožňující porozumět záměru produktora. – Nejobecnější typy inferencí, které prostupují veškerý racionální diskurs, zkoumá logika (např. Peregrin, 1999). Též ↑sugerovaný závěr.

Lit.: Čapková, D., Inference z hlediska psychologie a lingvistiky, *ČMF* 80, 1998, 26–34 a lit. tam uvedená; Johnson-Laird, P. N.: *Mental models*, 1983; Nebeská, I., Konotace a inference, in: *Č-US* 3, 2001, 259–264; Peregrin, J.: *Význam a struktura*, 1999; Singer, M.: *Psychology of language: An introduction to sentence and discourse processes*, 1990.

IN

INFINITIV (neurčitek)

↑Neurčitý tvar slovesa nevyjadřující osobu, číslo, způsob ani čas, tvořený z ↑kmene infinitivního příponou *-t / -ti* (*hrát* – neutr. */ hráti* – arch., neutr. ve slovnících), n. příponou *-ci / -ct* (*péci* – kniž., neutr. ve slovnících / *péct* – neutr.); *-c-* vzniklo ze skupiny tvořené kmenovým *-k-*, *-g-* (> *h*) a *-t-* coby složky regulérní inf. přípony *-ti* (⁺*pek* + *ti* > *péci*; ↑praslovanština), ale dodatečně je chápáno jako alternující zakončení základu (*péc-i* × *pek-l*), a proto se k němu připojuje znak **i.** *-t* (*péct*). U jednoslabičných **i.** dochází (až na pět výjimek) k dloužení vokálu v kořeni inf. kmene: *(při)nesl* × *(při)nést*), n. k alternacím podoby kmenotvorné přípony: *třel* × *(vy)třít*, *minul* × *minout*. U sloves s kmenem na *-t* a *-d* se toto *t*, *d* asimiluje v *s* (*pletl* × *plést*; *vedl* × *vést*). Tento **i.** se někdy nazývá **i.** aktivní (a). V koncepcích považujících opisné ↑pasivum za morfologickou kategorii slovesa se často za **i.** pokládají i opisné tvary tvořené **i.** slovesa *být* + ↑part. trpným: *být psán*, *být bit*; nazývají se **i.** pasivní (b). Sloveso tedy může mít čtyři **i.**: dva aktivní a dva pasivní lišící se videm (pokud se ten pokládá za morfologickou kategorii): *psát – napsat*, *být psán – být napsán*; *opsat – opisovat*, *být opsán – být opisován*. V určitých syntaktických konstrukcích může mít **i.** typu (a), tj. aktivní, pasivní význam: *On potřebuje nafackovat* (pas.) × *On potřebuje nafackovat Marii* (akt.); *Viděl jsem ho bít* (akt. n. pas.) × *Viděl jsem ho bít psa* (akt.). Existují i konstrukce, v nichž má **i.** typu (a) pasivní význam a umožňuje vyjádřit agens formou instr.: *Nechal tu větu opsat žákem Novákem.* – **I.** je jádrem **infinitivní skupiny**. Až na podmětovou ↑valenci má stejnou valenci jako určité tvary daného slovesa, takže: *Babička čte dětem pohádku – číst dětem pohádku*); ve valenční teorii se tradičně tvrdí, že u **i.** dochází k redukci podmětové valence, v novějších koncepcích se (pod vlivem generativní gramatiky) předpokládá, že slovesný flexém **i.** zachovává podmětovou valenci, ale protože neobsahuje gramémy osoby a čísla, blokuje její lexikální realizaci (až na **i.** v přacích/obavných větách: *Vědět to tak Petr!*, n. ve větách podmínkových: *Já mít čas, hned tam jedu*). Ve větě obsahující **i.** skupinu je zpravidla sloveso (n. dějové jméno apod.), které umožňuje na základě vlastnosti nazývané ↑kontrola tento prázdný subjekt (značí se někdy PRO, Karlík, 2000) interpretovat přes koreferenční element (NS) ve větě, nezávislý na **i.**: *Lékař*$_i$ *// 0*$_i$ *doporučil babičce*$_j$ PRO$_j$ *pít ráno víno* (↑nominalizace, ↑koreference, ↑antecedent). Existence podmětu u **i.** umožňuje vysvětlit rozvíjení **i.** subjektovým doplňkem, a jeho shodu (PRO$_i$ *Jít do divadla* PRO$_i$ *neoholený!*), reflexivy osobními (*Lékař*$_i$ *jí*$_j$ *dovolil* PRO$_j$ *mýt se*$_j$ *studenou vodou*) i přivlastňovacími: *Je vhodná doba* PRO$_i$ *poslat jí*$_j$ *svoji*$_i$ *návštěvenku*; též ↑osobní zájmeno. – Z hlediska syntaktického se tradičně rozlišují (a) **i. skupiny samostatné** a (b) **i. skupiny nesamostatné**. V rámci **(a)** jde o **i.** v samostatných inf. větách typu *Ne a ne zapršet!*, inf. větách přacích, a to bezpodmětových (*Mít tak dvacet let!*), n. s podmětem (*Mít já tak dvacet let!*), inf. větách rozkazovacích (*Nekouřit!*; *Poznamenat, Marcelko*), inf. větách tázacích, a to doplňovacích (*Co dělat?*; *Proč nepřijmout idyly?*), n. zjišťovacích (*Což takhle dát si špenát?*; *Jít tam?*); inf. větách oznamovacích (*Tak nás překvapit!*); k jejich odvození a funkcím (zvl. ilokučním) v jaz. interakci viz Grepl v SČ (1998); ↑osamostatňování infinitivních konstrukcí. V rámci **(b)** jde o (b$_1$) **i. nesamostatný, syntakticky nezačleněný**: **i.** navozovací (*Dostat jsem to dostal*; *To víš, Karel a hádat se. Ten to nemá rád*), **i.** podmínkový, a to v souvětí s možnou spojkou *a* (*Zapršet trochu, (a) všechno by se zazelenalo*) a bez možné spojky *a* (*Mít (já) tvůj věk, živil bych se tenisem*; *Byl bys trouba, všechno jí říct*), a **i.** účinkový: *Nos měla, jen jím klovnout.* Dále jde v rámci (b) o (b$_2$) **i. nesamostatný, syntakticky začleněný**: jako podmět (*Stačilo (mi) podívat se tam jen jednou*; *Být správně informován je součástí mého povolání*); jako předmět (*Zakázal (jim) o tom hovořit*; *To mě láká vykoupat se*); jako přívlastek (*Její zvyk předčítat knihy nesnáším*); jako doplněk, a to po ↑ergativních slovesech smyslového vnímání (↑AcI-konstrukce: *Vidím ho přicházet*), po slovese *zdát se* (↑nadzvednutí, tzv. raising-konstrukce, v č. jen **i.** slovesa *být*: *Petr se zdá (být) unavený*; jinak jen zřídka: *Nová rypadla se zdají pracovat spolehlivě*; **Petr se zdá spát*), po slovese *zůstat* (**i.** sloves označujících polohu:

Zůstal stát) a slovesech *mít, nechat* (*Mám knihu ležet na stole*; *Nechal mne tu stát*); jako příslovečné určení účelu/záměru, možné po slovesech pohybu n. pohyb implikujících, se subjektovou ↑kontrolou (*Šel pozorovat ptáky*), n. s objektovou kontrolou (*Poslal ho nakoupit*) – tento **i.** (nástupce ↑supina) je možný jen u akčních sloves v aktivu (**Šel vidět ptáky*; **Šel tam být pochválen*); někteří autoři sem řadí i **i.** v rezultativních větách se slovesem *být* zprav. v min. čase typu *Byl jsem se koupat*; ↑nominalizace. Různý je rovněž syntaktický výklad vět s **i.** a slovesem *být*; tj. tzv. možnostních vět s **i.**↑ergativního slovesa vnímání (*Je vidět Sněžku / Sněžka* × **Je pozorovat Sněžku / Sněžka*), v nichž nelze vyjádřit vnímajícího (**Pavlovi je vidět Sněžku // *Pavlem je vidět Sněžka*); tzv. nutnostních vět (arch.): *Je(st) nám teď tu knihu / *ta kniha přečíst* s vnímajícím vyjádřeným/vyjádřitelným dat. jako tím, kdo je na ději zainteresovaný, a tzv. možnostních vět s neurč. zájmeny a zájm. příslovci: *Vždycky je o čem vyprávět / kam jít // Vždycky mám / máš ... o čem vyprávět / kam jít*. Různý je i syntaktický výklad **i.** v konstrukcích s ↑modálními slovesy (*Musel psát*), s ↑fázovými slovesy (*Začal psát*) a se slovesy obsahujícími nějaký modální sém (*Troufám si to tvrdit*; *Račte si sednout*; *Týden zkoušel dopoledne nekouřit*). – Od **i.** typu (a) a (b) se odlišuje **i.** jako součást tvarů opisného futura u nedok. sloves (mimo slov. pohybu): *(ne)budu / (ne)budeš psát.*

Rozlišování koherentních inf. konstrukcí, v nichž **i.** nemá (polo)větnou povahu (*Musím odejít*), a inkoherentních inf. konstrukcí, v nichž **i.** (polo)větnou povahu má (*Poručil mi odejít*), známé z generativních gramatik (např. Haider, 1993), se u nás zatím neprosadilo. U nás se mluví o ↑polovětných konstrukcích. Větná povaha **i.** je evidentní z příkladu: *Petr$_i$ poručil Pavlovi$_j$* PRO$_j$ *umýt se$_j$* (inf. konstrukce je větou) × *Petr$_i$ se$_i$ musel oholit* (inf. konstrukce není větou). Podobně se neprosadil ani generativistický výklad lišící mezi konstrukcemi interpretovatelnými na bázi ↑kontroly (např. konstrukce „modální sloveso – **i.**“ v nutnostním/možnostním významu (*Musel odejít*)) a na bázi tzv. ↑nadzvednutí (raising) (např. konstrukce „modální sloveso – **i.**“ v epistémickém významu (*Musel odejít*)); např. Stechow-Sternefeld (1988). Jiná pojetí vykládají syntax struktur s nutnostním/možnostním významem a s epistémickým významem jednotně.

Lit.: Dokulil, M., Byl jsem se koupat, naši byli vázat, *NŘ* 33, 1949, 81–92; Greenberg, G. R.: *The syntax and semantics of the Russian infinitive*, 1985; Haider, H.: *Deutsche Syntax – generativ*, 1993; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; *MČ* II, 1986; Poldauf, I., Děj v infinitivu, *SaS* 20, 1959, 183–202; Porák, J., Dvojčlenné infinitivní věty v češtině, *AUC-SlavPrag* 3, 1961, 137–150; Ružička, J.: *Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku*, 1956; *SČ*, 1998; Svoboda, K.: *Infinitiv v současné spisovné češtině*, 1962; v. Stechow, A.- Sternefeld, W.: *Bausteine syntaktischen Wissens*, 1988; *ZČSk*, 1962.

PK

INFORMATIVNOST TEXTU

Jeden z konstitutivních rysů ↑textovosti; sdělnost textu, resp. míra očekávanosti obsahu textu. Očekávanost informace závisí na typu textu, situaci, vztahu mluvčích apod., text nicméně jistou informaci nese vždy. Např. nečekaná absence prostého pozdravu n. obměna jeho formy (přechod z tykání na vykání n. od pozdravu typu *Dobrý den!* na *Nazdar!* či *Ahoj!* apod.) může být informativní právě porušením očekávání spojených s pozdravem. – I velmi komplexní texty se složitou formální a obsahovou výstavbou nesou ve svém důsledku zpravidla kompaktní informaci (poslání). Její rozpoznání usnadňují horizontální a vertikální ↑členění textu, členění na ↑odstavce, ↑tematické posloupnosti. Tak je možno identifikovat hlavní ↑téma textu, resp. klíčovou výpověď, které se mohou objevit i v titulu či titulku textu: *Havel o **restitucích**, Goethe o **Němcích**; Parlament rozhodl o restitucích, Cizinci nemohou vlastnit nemovitosti.*

Lit.: Beaugrande, R. de – Dressler, W. U.: *A new introduction to text linguistics*, 1992; *PMČ*, 1996.

MN

INKOMPATIBILITA (neslučitelnost)

1. V logice modální vztah mezi dvojicí výroků. Výroky jsou neslučitelné, když nemohou být současně pravdivé (neexistuje žádný možný svět, v němž jsou oba ty výroky pravdivé). **I.** má dva stupně – dva výroky jsou **kontradiktorické**, když v každém možném světě je právě jeden z nich pravdivý a jeden nepravdivý (např. „Yossarian je Asyřan“ a „Yossarian není Asyřan“); výroky jsou **kontrární**, když v každém možném světě je nejvýše jeden z nich pravdivý (např. „Yossarian je Asyřan“ a „Yossarian je Holanďan“), tj. mohou být případně oba nepravdivé. Symbolicky **i.** zapisujeme $p \otimes q$, definovat ji lze jako nemožnost konjunkce výroků p a q: $\neg\Diamond(p \wedge q)$. Též ↑kompatibilita.

Lit.: ↑disjunkce.

JŠ

2. V lexikologii významová neslučitelnost, nespojitelnost (opak ↑kompatibility); sémantický ↑syntagmatický vztah mezi dvěma vzájemně se vylučujícími lexémy n. jinými prvky sémantické povahy, které se tudíž nemůžou běžně kombinovat ve smysluplném syntagmatu, srov. **ostrá voda* n. vztah *pes* a *strom*. V metaforických spojeních (aktuálních i idiomatizovaných) je však **i.** možná, srov. *zelený křik stromů*, *umět se narodit* apod. Též ↑kolokabilita.

FČ

INSTANCE

V rámci ↑FSP termín reflektující rozlišování typů výskytu (větných) ↑distribučních polí ↑výpovědní dynamičnosti z hlediska toho, jak jejich ↑nositelé VD jsou či nejsou vystaveni působení jednoho z ↑faktorů FSP – (bezprostředně relevantního) slovního a situačního ↑kontextu. Podle Firbase (1979) je účelné rozlišovat **věty první instance** a **věty druhé instance.** První instance se ještě dělí na dvě podskupiny: **základní (první) instanci** a **běžnou (první) instanci**. Do **základní instance** patří ty věty (ta distribuční pole VD), u nichž všechny složky (všichni nositelé VD) jsou nezávislé na (bezprostředním relevantním) kontextu. V základní instanci je VD distribuována mezi nositeli VD jen na základě souhry ↑linearity a ↑sémantiky (v psaném jaz.), případně ještě ↑intonace (v mluveném jaz.). ↑Tematické, ↑tranzitní a ↑rematické jednotky jsou tedy určovány pouze linea-

ritou a sémantikou, popř. intonací, zatímco kontext je mimo hru. Větou základní instance je *V jedné zemi panoval starý král*, kde ↑diatéma, ↑tranzit a ↑vlastní réma jsou určovány dynamickými sémantickými funkcemi SCÉNA, PREZENTACE a JEV (↑sémantika v FSP), v č. v součinnosti se ↑slovosledem. Do **běžné instance** patří ty věty (ta distribuční pole VD), u nichž jedna n. více složek (nositelů VD) je závislá na (bezprostředním relevantním) kontextu (je kontextově zapojená). Takové věty jsou při používání přirozeného jaz. ve většině. Kontext jako faktor FSP v takovýchto případech kontextově zapojené složky (nositele VD) tematizuje (↑tematizace v FSP), tj. způsobuje, že nesou nižší stupně VD než ↑vlastní tranzit, a jsou tedy tematické. Druhá věta následujícího souvětí patří do běžné instance: [*V jedné zemi panoval starý král*] *a ten král měl tři syny.* V tomto případě *ten král* je složka kontextově zapojená (a je tematickou jednotkou), zatímco *měl* a *tři syny* jsou složky kontextově nezapojené (zde tranzit a vlastní réma). Do **druhé instance** patří ty věty (ta distribuční pole VD), u nichž jsou všechny složky kontextově zapojené, až na složku jedinou (jednoho nositele VD), n. dokonce až na jedinou její významovou součást (nositele VD nižšího řádu), která je (většinou kontrastním) vlastním rématem. Ilustrovat to mohou následující repliky: A: *V jedné zemi panoval starý král a ten král měl tři syny.* – B: *Ne. V jedné zemi panoval starý král a ten král měl tři* ***DCERY***. U mluvčího B jsou všechny složky souvětí, které opakuje po mluvčím A (*V jedné zemi panoval starý král a ten král měl tři*), kontextově zapojené a z hlediska stupňů VD dokonce neutralizované. (Podle Firbase zde přece jen určité reziduum původních stupňů VD existuje.) Jedinou neopakovanou, kontextově nezapojenou složkou jsou *dcery*, a ty jsou vlastním rématem. Toto vlastní réma není běžným nositelem VD na úrovni věty, tím by byla celá NS *tři dcery*, ale pouhou jeho částí – nositelem VD v distribučním poli NS (↑funkční perspektiva NS). V takovýchto případech se neutralizuje i ↑hierarchie komunikačních jednotek a polí. V následujícím příkladě se vlastním rématem stává pouhý personálně-numerální exponent slovesa *-me*: A: *Zítra pojedu do Prahy.* – B: *Zítra pojedeME do Prahy.* MČ III (1987) užívá pro výše zmíněné **i.** termínů základní vrstva členění (AČ), kontextová vrstva AČ a důrazová vrstva AČ. FGP považuje za věty druhé instance jen opravy, jako jsou výše citované příklady, ale ne každou větu s jednočlenným ohniskem (rématem). Do první instance (i když ne do instance „základní") proto FGP řadí např. větu *Potkal jsem učitele chemie*, pokud odpovídá na otázku *Kterého učiteles dneska potkal?* (↑aktuální členění větné).

Lit.: Firbas, J., A functional view of 'ordo naturalis', *BSE* 13, 1979, 29–59; *MČ* III, 1987; ↑funkční perspektiva větná.

AS

INSTRUMENTÁL (7. pád)

Pokládá se za ↑pád primárně sémantický. Ačkoli se definice jeho významu značně různí, zpravidla se v nich nějak reflektuje fakt, že podstatnou významovou složku tvoří momenty [+zahrnutost dějem] a [+/- neaktivní účast na ději]. Rys [+zahrnutost dějem] má být dominantní při kontextově podmíněné interpretaci významů výrazů s formou **i.**, které se tradičně považují za: **i.** prostředkový/nástrojový (*Jel tam vlakem*; *Přitluč to kladivem*; *Zastavil auto levou rukou*), **i.** způsobový (*Mluvil šeptem*), **i.** příčinný (*Leknutím se svalil na zem*), **i.** zřetelový (*Chutí to víno připomíná moselské*), **i.** časový (*Přijde každým okamžikem*), (arch.) **i.** přirovnávací (*Již ptáčkem letí na hrad studenecký*). Význam **i.** (a akuz.) způsobuje významovou různost vět se stejným jaz. materiálem typu: *namazat chléb* ***máslem*** *– namazat* ***máslo*** *na chleba*; viz Daneš ve VT, 51–63; ↑akuzativ. Rys [+/- neaktivní účast na ději], který má vedle **i.** už jen pouze nom., má umožňovat vyjádřit formou **i.** agens v širokém smyslu u tzv. ↑participií trpných, ať jsou v pozici přísudku (*Auto bylo opraveno panem Novotným*), přívlastku (*auto opravené panem Novotným*), n. doplňku (*Opravené panem Novotným, bude ti auto dlouho sloužit*). Kódování agentní (+ aktivní) i instrumentálové (- aktivní) účasti na ději formou **i.** (*Dopis byl napsán Petrem / perem*) má paralelu v kódování slovotvorným formantem *-č*: že v *holič* je účast (+ aktivní: „kdo holí"), tj. že jde o ↑název činitelský, a že v *vařič* je účast (- aktivní: „čím se vaří"), tj. že jde o ↑název prostředku, je věcí znalostí lexika (srov. i to, že musíme vědět, že *nosič* je ambigní). – Za pád s dominantní funkcí syntaktickou se **i.** pokládá pouze v několika případech; kandidáty jsou zvl.: *házet koulí, jiskřit ohněm, šetřit papírem, zabývat se mluvnicí* apod., ale řešení je u různých autorů různé, většinou víceméně intuitivní (srov. Šmilauer v NS, 200–205; Trávníček v MSČ II, 610–612; Panevová, 1996); důsledkem je, že právě u NS ve tvaru **i.** „hranice mezi předmětem a příslovečným určením jsou velmi nejisté" (NS, 1969). I zde je totiž sémantika **i.** výrazná: *hodit* ***oštěp*** *někam* × *hodit* ***oštěpem*** (*po někom*). – Velmi nejednotný a zcela intuitivní je výklad **i.** v jmenné části sponově-jmenného přísudku, tj. v predikativu: *Petr je učitel – učitelem*; srov. Ertl (1922), Štícha (1980), Uličný (1984, 152–196). Též ↑pád.

Lit.: Běličová, H.: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu*, 1982; Ertl, V., Je voják, či je vojákem?, *NŘ* 6, 1922, 289–313; Mrázek, R.: *Sintaksis russkogo tvoritel'nogo*, 1964; Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*, 1962, 212–248; *NS*, 1969; Panevová, J., Kolik významů má český instrumentál?, in: Nebeská, I. – Macurová, A. (eds.), *Jazyk a jeho užívání*, 1996, 14–23; *MSČ* II, 1949; Štícha, F., Konkurence nominativu a instrumentálu přísudkového substantiva v současné spisovné češtině, *NŘ* 63, 1980, 192–201; Uličný, O.: *Instrumentál v struktuře české věty*, 1984; *VT*, 1985.

PK

INTENCE TEXTU (funkce t.)

Jeden z konstitutivních rysů ↑textu. Tak jako se u ↑mluvního aktu (MA) na pozadí ↑teorie MA rozlišuje propoziční obsah a ilokuční síla, resp. u ↑výpovědi její obsah a ↑komunikační funkce, tak se obsah a funkce rozlišuje i u textu nebo ↑druhů textu; ↑funkční styly. – V analogii k MA se text někdy chápe jako **makropropozice** s jistou intencí, do níž se promítají obsah a funkce jednotlivých výpovědí. V ↑dialogu, v němž jeho účastníci nezřídka sledují různé komunikační cíle, které se navíc v jeho průběhu – podobně i v komplexních textech – mohou proměňovat, je nepochybně sporný předpoklad jednotné **i.t.**, nikoli však

↑intencionality n. **i.t.** jako takové. – **I.t.** n. jeho části se někdy vymezuje také na základě dominantního MA, vůči němuž jsou ostatní mluvní akty (výpovědi, části textu) akty subsidiárními (podpůrnými). Subsidiární MA mohou mít – s ohledem na svou komplexnost a případnou samostatnost (srov. různé přílohy k žádostem jako vysvědčení, životopis, doporučení apod.) – i charakter textu, takže se pak chápou jako (podpůrné) ↑subtexty; ↑subsidiární ilokuce. Rozlišení dominantního a subsidiárního MA, popř. (sub)textu, vysvětluje, proč mluvčí jistý sled výpovědí, resp. text vnímá např. jako „sdělení", „prosbu", „žádost" apod., třebaže KF jednotlivých výpovědí se od sebe liší. Tak se např. MA ilokučního typu „sdělení" stává jako subsidiární MA výpovědí s KF „zdůvodnění" a funguje jako ↑argument např. ve prospěch dominantní výpovědi s KF „žádost". **I.t.** se tedy odvozuje z ilokuční funkce dominantního MA, ustavené také akty podpůrnými, přičemž dominantní MA bývá obvykle umístěn v exponované části textu (↑začátek textu, ↑ukončení textu). Na indikaci a rozpoznání určujícího MA, a tím i funkce textu, se podílejí např. výrazy označující v nadpisu, hlavičce, resp. na začátku textu jeho druh (např. *Pozvánka*), spojovací výrazy (↑konektory) aj. Tak se např. případné (podpůrné) argumenty pro přijetí „omluvy" mohou napojit prostřednictvím spojek a spojovacích výrazů typu *ale*, *protože*, *totiž* apod.: *Promiň, že jdu tak pozdě. Měl jsem* ***totiž*** *nekonečné vyřizování s tou pojistkou. Byla tam strašná fronta. Nepočítal jsem, že to bude tak dlouho trvat. Jinak bych se s tebou nedomlouval.* – **I.t.** je – také s ohledem na ↑komunikační situaci – rozhodující pro volbu ↑druhu textu, resp. ↑textového vzorce. Jeho manifestace v signálech druhu textu na začátku textu usnadňuje příjemci porozumět **i.t.**, resp. textu jako celku.

Lit.: Brandt, M. – Rosengren, I., Zur Illokutionsstruktur von Texten, *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 22, 1992, 9–51; Dijk, T. van: *Macrostructures*, 1980; Dijk, T. van: *Textwissenschaft*, 1980; Hlavsa, Z. – Viehweger, D.: *Makrostrukturen im Text und Gespräch*, 1989; Schegloff, E., To Searle on conversation: A note in return, in: Searle, J. R. ad. (eds.): *(On) Searle on conversation*, 1992, 113–128; Searle, J. R.: *Intentionality*, 1983; Searle, J. R. ad. (eds.): *(On) Searle on conversation*, 1992.

MN

INTENCIONALITA

Zaměřenost mysli k jistému obsahu. Tou se tzv. intencionální stavy (IS) liší od případně i bezobsažných stavů mysli (bolest, strach). Právě IS se řídí sociální jednání člověka. IS, resp. způsoby (typy) zaměřenosti mysli vůči nějakému obsahu, se artikulují v ↑mluvních aktech (MA). MA se člení na propoziční obsah/akt a ilokuční sílu/akt (↑KF výpovědi); např. své „přesvědčení, že..." vyjadřuje mluvčí „konstatováním, že..."; své „přání, aby..." „prosbou, aby..." apod. Texty, které mluvčí produkuje s funkčně specifickým zaměřením k jistému obsahu, vyznačuje intencionálnost; ↑intence textu.

Lit.: Čejka, M.: *Přání jako intencionální stav a mluvní akt*, 1994 (habil. spis FF MU v Brně); Grice, H. P.: *Studies in the ways of words*, 1989; Searle, J. R.: *Intentionality*, 1983.

MN

INTENZE

Pojem přejatý do lingvistiky z logiky. V logice původně ta část významu výrazu, která přesahuje jeho ↑extenzi. V techničtějším smyslu iniciovaném Carnapem jde v podstatě o extenzi relativizovanou k ↑možným světům, matematicky tedy o funkci, která každému možnému světu přiřazuje extenzi daného termínu v tomto světě. V lingvistice se s **i.** pracuje při popisu významu jaz. výrazů. **I.** lexikální jednotky je soubor všech významových rysů (↑komponentová analýza), které charakterizují pojem. Intenzionální identita nastává při identitě všech významových rysů (*auto/automobil*, *hezký/pěkný*), je nicméně slabší než ↑synonymie, kterou vyžaduje zaměnitelnost ve všech kontextech kromě citačních. **I.** oznamovací věty jsou její pravdivostní podmínky, tj. funkce z možných světů do pravdivostních hodnot (věta přiřazuje některým třídám světů pravdivost, jiným nepravdivost); jde o funkci parciální, vázanou na splnění ↑presupozic. Též ↑extenze.

Lit.: Carnap, R.: *Meaning and necessity*, 1947; Carnap, R., Meaning and synonymy in natural languages, *Philosophical studies* 6, 1955, 33–47; Frege, G., Über Sinn und Bedeutung, *Zeitschrift für Phil. und phil. Kritik* 100, 1892, 25–50; Kubczak, H.: *Das Verhältnis von Intension und Extension als sprachwissenschaftliches Problem*, 1975; ↑extenze.

MN, JPe

INTERDIALEKT (nadnářečí, nářečí oblastní, podoba místního nářečí nivelizovaná)

Nestabilizovaná ↑varieta (útvar) národního jaz. představující poslední vývojové stadium tradičních teritoriálních ↑dialektů: ty (v důsledku vzrůstajících společenských kontaktů, sjednocování životních zájmů obyvatel, vlivu prestižní ↑spis. č. aj.) ztrácejí svou specifiku, postupně se zbavují výlučných, nápadných znaků (uchovávají pouze znaky společné větším oblastem, popř. celým ↑nář. skupinám) a vzájemně se sbližují; podle Havránka je **i.** jazykový útvar užívaný mluvčími dial. v nadnářečním styku. **I.** dnes představují základ městské mluvy, zejména na většině území Moravy a Slezska. – Nadnářeční nivelizace neprobíhá ve všech jaz. plánech se stejnou intenzitou. Nejrychleji se šíří ve slovní zásobě (výrazy úzce regionalizované bývají nahrazovány slovy užívanými v širší oblasti, např. *slota*, *húďe* → *holkaľďefče*, *legát* → *židla*, *lištva* → *vješák*, *podlaha*, *tla/tlo* → *strop*; se zánikem reálie mizí i příslušné pojmenování, např. z řemeslnické terminologie); výrazně lokálně zabarvené jevy zanikají rovněž v hláskosloví (např. v slez. nář. ustupuje výslovnost asibilovaných souhlásek: *robič* → *robit'*) a tvarosloví (v slez. nář. zanikají tvary min. času typu *un ňis* ‚nesl', forma *ja sem ňeňi* ‚nejsem' aj.). Naopak se uchovávají nář. jevy, které jsou příznačné pro větší oblasti, např. samohl. *é*, *ó*, společné všem střmor. nář., pronikají i do ostrůvků nář. typu čuháckého místo dial. *í*, *ú* (interdial. *staré bék* × nář. *starí bík*). Často se uchovávají jevy neuvědomované, např. oblastní výslovnost typu *mjesto*, *mjesíc*, výslovnost typu *sfaty*, *tfuj*, *kfitko*, ve slez. nář. krátkost vokálů a přízvuk na předposlední slabice. – **I.** často vykazují inovace podle současných vývojových zákonitostí národního jaz.: srov. např. v městské mluvě mladé generace no-

vější analogickou formu *krávama* (× nář. *kravama*), svědčící o snaze po vyrovnání podoby tvarů v paradigmatu; mor. podobu *v Bojkovicách*, v *Boskovicách* podle skloňování fem. (× nář. *-ích* podle mask.); šíření formy 3. os. pl. *nosijou* a podle toho i *ďelajou*, ačkoli to bývají rozdílné typy, srov. střmor. *nosijó* × *ďelaji*, vmor. *nosíja* × *ďelajú* aj. – K interferenci různých nář. systémů dochází ve větší míře ve městech, hlavně u mladších generačních vrstev; např. novější šíření koncovky *-u* v lok. sg. *ohňu* do oblasti vmor. nář. na úkor trad. nář. tvaru *ohni* či novější formy deverbálního adj. *zaplé* v mor. oblastech tvarů *zapnuté* a *zapjaté*. – Postavení **i.** v hierarchii variet národního jaz. je dáno rozsahem jeho územního rozšíření. Skutečně nadnářeční varietou je ↑obecná čeština, zformovaná na střč. nář. základě nivelizací lokálních nář. znaků českých. V menším měřítku se prosazují jevy obecněmoravské, např. dat./lok. měkkých subst. *pekařovi* (× č. *pekaři*), složená forma adj. v pasivu (*bitél-ý* × č. *bit*), typ *v Boskovicách*, morfologicky jednotná podoba koncovky 3. os. pl. sloves 4. třídy *-ijou* (*choďijóloulú*), sblížení tvrdé a měkké flexe (*tu našu rukavicu*), někdy podporující stav ve spis. jaz. (srov. podoby *vedl*, *chytl*, příp. gen. *té ženské* < *tej ženskej*) aj.

Lit.: Bělič, J., Současná vývojová dynamika uvnitř českého jazykového celku, in: *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu*, 1978, 15–25; Bělič, J., K otázce obecné češtiny, in: *Studie ze slovanské jazykovědy*, 1958, 429–434; Daneš, F. ad.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997; Havránek, B., Nářečí česká, in: *Československá vlastivěda 3, Jazyk*, 1934, 84–218; Chloupek, J.: *Aspekty dialektu*, 1971; Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*, 1986; Chloupek, J. – Nekvapil, J. (eds.): *Reader in Czech sociolinguistics*, 1978; Sgall, P., Obichodno-razgovornyj češskij jazyk, *VJa* 2, 1960, 11–20; *StSČ*, 1997.

MŠ

INTERDISCIPLINARITA JAZYKOVĚDY

Proces utváření integračního vztahu mezi jazykovědou a některými jinými vědeckými disciplínami. Nejčastěji bývá uváděna psychologie, sociologie, neurologie, biologie, matematika aj. Výsledkem interdisciplinarity jazykovědy jsou tzv. interdisciplíny, jako je ↑kognitivní lingvistika, ↑matematická lingvistika, ↑neurolingvistika, ↑psycholingvistika, ↑sociolingvistika aj.

Lit.: Bartsch, R. – Vennemann, T. (eds.): *Linguistik und Nachbarwissenschaften*, 1973; Helbig, G.: *Vývoj jazykovědy po roce 1970*, 1991; Holenstein, E.: *Jakobson ou le structuralisme phénoménologique*, 1974 (něm. 1975, angl. 1976); Jirák, J. – Nekvapil, J. ad.: *Jazyk ve společenském kontextu*, 1996; Kořenský, J.: *Teorie přirozeného jazyka*, 1989; Nekvapil, J. – Šoltys, O. (eds.): *Teoretické otázky jazykovědy*, 1986; Nekvapil, J. – Šoltys, O. (eds.): *Funkční lingvistika a dialektika*, 1988.

JN

INTERPOZICE

Vložení relativně samostatného, zpravidla rozměrného syntaktického útvaru mezi dvě skupiny (↑složky), které jsou v bezprostředním syntaktickém vztahu. Nejčastěji se mluví o **i.** vět vedlejších do vět řídících v souvětí. Např. v souvětí *Chladno s teplotami, **které se pohybují pod bodem mrazu,** může relativně působit na kardiaky* je věta přívlastková interponována (vložena) dovnitř věty hlavní. Též ↑čeština humanistická.

Lit.: *MČ* III, 1987.

LU

INTERPRETACE

Ve ↑formální sémantice (v tzv. ↑logické analýze přirozeného jaz.) je sémantická (přesněji: sémanticko-pragmatická) interpretace chápána jako procedura, která jednotlivým větám přirozeného jazyka, resp. jejich významovým zápisům (↑tektogramatika) přiřazuje jejich ↑intenzionální hodnoty (↑propozice jako funkce z ↑možných světů do pravdivostních hodnot), a to na základě specifikace ↑reference, přenesených významů i vyvozování důsledků z informací daných ↑kontextem, komunikační situací a dalšími znalostmi.

EH

INTERTEXTOVOST (intertextualita)

Původně literárněvědný termín pro označení vztahu mezi dvěma n. více texty; užívá se také v sémiotice. V lingvistickém kontextu jeden z konstitutivních rysů ↑textuality. – **I.** vztahy jsou různého druhu: (1) implicitní n. explicitní odkazy k textu jako druhu (korektury, reformulace), resp. k obecným pravidlům jeho tvoření (architextovost); (2) odkaz k textu samému (navazování typu *jak jsem říkal*, komentáře k obsahu n. formě textu) (metatextovost); (3) odkaz k jinému textu, přičemž může jít o konkrétní text, stejně jako o předpokládaný n. jen žádoucí, ale dosud nerealizovaný text. – **I.** lze odkazovat také na znalosti a hodnoty (skutečně n. jen údajně) sdílené mluvčími určitého jaz. společenství (mentální texty – ↑typologie textů), na něž mluvčí odkazuje obraty typu *jak se říká*, *takříkajíc*, *jak víme* apod. – Odkaz na jiný text se realizuje: (a) odkazem na mluvčího či autora textu a jeho řečovou aktivitu (*Tak Sváťa lhal. – Karla vůbec neposlouchej!*), (b) odkazem na název textu, resp. pojmenováním typu, funkce a způsobu vyjádření textu (*Já ty jeho výmysly nemůžu poslouchat*; *Jak už jsem konstatoval, ...*; *Já bych se ještě vrátil k té úvodní otázce.*), (c) ne/uvozenou ↑citací textu (vedle neutrální citace též ↑ironie), (d) ne/uvozenou parafrází dikce mluvčího n. parafrází textu, resp. sdílených hodnot (vedle neutrální parafráze též parodie). – Plně autonomní text bez **i.** (mezitextových) odkazů je – i s ohledem na architextovost – spíše zřídkavý, řada textů je přímo koncipována jako průnik podpůrných textů (↑subtextů – 2) s textem základním (matricovým); např. přihláška do konkurzu doprovázená doklady o kvalifikaci apod.; ↑citace, ↑reprodukce prvotních výpovědí. – Zvl. literární věda, popř. stylistika zkoumá funkci **i.** odkazů, vypracovává typologie **i.** forem (plagiát, citát, ↑aluze...; citát, parafráze, excerpt...) a žánrů (recenze, kritika...; edice, adaptace...).

Lit.: Beaugrande, R. de – Dressler, W. U.: *A new introduction to text linguistics*, 1992; Broich, U. – Pfister, M. (eds.): *Intertextualität. Formen und Funktionen*, 1985; Hirschová, M.: *Česká verba dicendi v performativním užití*, 1988; Hoffmannová, J.: *Stylistika a...*, 1997, 34–39; Homoláč, J.: *Intertextovost a utváření smyslu v textu*, 1996; Mareš, P., Metajazyk, metařeč, metatext, *SaS* 44, 1983, 123–131; Mareš, P., Citát v textu, zvláště uměleckém, *AUC-SlavPrag* 25, 1985, 217–229; Plett, H. F.

(ed.): *Intertextuality*, 1991; Posner, R., Zitat und Zitieren von Äußerungen, Ausdrücken und Kodes, *ZfSe* 14, 1992, 3–16; Šoltys, O.: *Verba dicendi a metajazyková informace*, 1983.

MN

INTONACE

1. Komplexní ↑modulace souvislé řeči, soubor změn ve výšce, síle a tempu. V tomto významu se termínu používá pro globální popis zvukového textu bez exaktní specifikace, případně v obecných výkladech prozodie.

2. Modulace souvislé řeči, jejímž základním nositelem je změna tzv. základního tónu (F_0), tj. tónu vytvářeného hlasivkami. V témž významu se v č. odborné literatuře používá termínu melodie. Průběh melodie se v mluvené řeči uplatňuje několika různými způsoby, zvl.: (a) Změna výšky tónu je v mnoha jaz. využívána jako funkční prostředek jaz. stavby, z prozodických zvukových kvalit nejčastěji. V tzv. tónových jazycích je stabilní intonační vzorec součástí zvukové podoby slova, tj. rozlišuje různé lexikální významy. Např. v čínštině slovo tvořené totožnou hláskovou sekvencí „ma" nabývá čtyři různé významy podle toho, kterého ze čtyř „tónů" je užito (významy *matka*, *konopí*, *kůň*, *klíti*). V řadě dalších jaz. se rozdíly v průběhu melodie stabilizovaly na rovině větné, resp. výpovědní. Tak je tomu také v č. (↑slabičná intonace); (b) Intonační modulace je jedním z výrazných prostředků pro vznik různých expresivních či emocionálních modifikací mluveného projevu (zatím málo popsána). – **I.** v č. je jednak samostatným funkčním prostředkem na úrovni výpovědi, jednak se podílí na zvukové strukturaci textu: (a) Využití pro rozlišení ↑KF výpovědi. Část melodie výpovědi, která nese jaz. funkci, bývá v č. terminologii označována jako **melodém**, ↑**kadence** či **intoném**; její typy ↑melodém. Tak jako v mnoha jaz. prostředkem je úsek melodie na pravém konci výpovědi n. její části, obvykle melodická kontura posledního přízvukového taktu. Kromě signálu konce jednotky poskytuje dvojí základní informaci: ukazuje intenci mluvčího ukončit výpověď, n. připojit další část; (b) Využití při členění výpovědi na promluvové úseky (jako prostředek **frázování**; též ↑úsek promluvový). Logické členění výpovědi na úseky o délce, kterou je možno snadno vnímat, je podstatnou podmínkou zvukové komunikace. V některých případech závisí na vhodném členění i sám význam textu. **I.** je spolu s pauzou hlavním prostředkem tohoto členění: *Sešli se na poradě / o výchovných problémech s novými studenty* (= porada o problémech, které působí studenti) × *Sešli se na poradě o výchovných problémech / s novými studenty* (= porada se studenty o problémech výchovy); (c) Melodická kontura je hlavním prostředkem pro vytvoření zvukové prominence, jejímž prostřednictvím se vyjadřuje odkaz do předcházejícího či následujícího kontextu (↑**přízvuk větný kontextový**): *Přišel **včera** večer* (tj. až včera, ne předevčírem, apod.); *Přijedou **naši** odborníci, ale také specialisté z Polska a Maďarska*; (d) Průběh melodie je v běžném mluveném projevu základní zvukovou charakteristikou ↑**přízvukového taktu** (zvukového slova). Teprve při vědomém zdůrazňování se začne výrazněji uplatňovat také zesílení první slabiky. Variabilita melodie v taktech je značná, má však omezení. Některé kontury signalizují posluchači, že řetěz slabik tvoří uzavřenou jednotku, jiné takovou možnost zpochybňují; ↑kadence, ↑melodém.

Lit.: Daneš, F.: *Intonace a věta ve spisovné češtině*, 1957; Hála, B.: *Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě*, 1962; Hart, J. – Collier, R. ad.: *A perceptual study of intonation*, 1990; Ladd, R.: *Intonational phonology*, 1996; Mathesius, V., Zesílení a zdůraznění jako jevy jazykové, in: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947, 202–223; *MČ* I, 1986; Palková, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*, 1997 (kap. 5,8); Palková, Z.: *Rytmická výstavba prozaického textu*, 1974; Palková, Z., Zvukový aspekt kontextové vázanosti, *AUC-SlavPrag* 21, 1978, 51–58; Palková, Z., Prozodická stavba češtiny jako předmět aktuálního výzkumu, in: *Přednášky z 36. běhu LŠSS*, 1996, 56–62; Palková, Z., Modelling intonation in Czech: Neutral vs. marked TTS F_0–patterns, in: Botinis, A. ad. (ed.), *Intonation: Theory, models and applications*, 1997, 267–270; Palková, Z., Neutrální a příznaková intonace v češtině, in: *Přednášky z 37. běhu LŠSS*, 1997, 36–42; Palková, Z., Výslovnost a intonace, in: Šára, M. (ed.), *Prahová úroveň. Čeština jako cizí jazyk*, 1999; Palková, Z. – Ptáček, M., Modelling prosody in TTS diphone synthesis in Czech, in: Wodarz, H.-W. (ed.), *Speech processing*, *Forum Phoneticum* 63, 1997, 61–77; Romportl, M.: *K tónovému průběhu v mluvené češtině*, 1951; Romportl, M.: *Studies in phonetics*, 1973; Romportl, M.: *Základy fonetiky*, 1973; sborníky *Phonetica Pragensia*: I, 1967, II, 1970, III, 1972, IV, 1974, V, 1976, VI, 1980, VII, 1985, VIII, 1994, IX, 1996.

ZP

INTONACE JAKO FAKTOR FSP

V teorii ↑FSP se **i.** chápe v širším slova smyslu než jinde v jazykovědě (↑intonace): jako souhra více prozodických rysů, mezi nimiž ústřední postavení zaujímají silový (dynamický) přízvuk, melodická linie a některé aspekty rytmu (např. rychlost melodických změn). Při zkoumání souhry těchto prozodických rysů ve větě/výpovědi je možno dojít k intonačně prominentnímu (výraznému) místu, kterému se podle Daneše (1957) říká ↑intonační centrum (IC). Bylo prokázáno, že mezi IC a ↑vlastním rématem (↑komunikační jednotkou, která je reprezentována ↑nositelem relativně nejvyššího ↑stupně ↑výpovědní dynamičnosti v ↑distribučním poli VD) existuje vysoký stupeň kongruence (Daneš, 1957). Toto zjištění podnítilo další výzkum, který se zaměřil jednak na „odchylky" od ztotožnění IC a vl. rématu, jednak na porovnání **stupňů prozodické prominence** (PP) jednotlivých složek výpovědi a stupňů VD všech komunikačních jednotek přítomných ve výpovědi. Podle Firbase (1990) „odchylky" od umístění IC na vl. rématu nejsou odchylkami, ale systémovou záležitostí jaz. (viz dále) a mezi stupni PP (nepřízvučný, přízvučný, akcentovaně přízvučný, nesoucí IC) a stupni VD existuje při statistickém vyhodnocení vysoká kongruence u všech komunikačních jednotek (nejen u vl. rématu). Větu /výpověď *Snažil jsem se mu to včera vysvětlit* je možno normálně intonovat tak, že *snažil* (↑tranzit) je akcentovaně přízvučné, *jsem*, *mu*, *to* (↑vl. témata) jsou slova nepřízvučná, *včera* (↑diatéma) je přízvučné a *vysvětlit* (↑vl. réma) nese IC. Při takovém prozodickém ztvárnění dochází k perfektní shodě relativních stupňů PP a VD: vl. témata jsou nepřízvučná, diatéma je přízvučné, tranzit je akcentovaně přízvučný a vl. réma je nositelem IC. Výsledek souhry neprozodických

faktorů FSP (↑linearity, ↑sémantiky, ↑kontextu) je zde „kopírován" intonací. Rozhodně však tomu tak není vždy. Firbas zjistil, že při určitém, relativně jednoznačném výsledku souhry neprozodických faktorů, je intonace uvolněna k tomu, aby se odpoutala od role signalizace komunikačních jednotek a fungovala např. jako zprostředkovatel významového kontrastu, signalizátor emotivnosti výpovědi, signalizátor různých ↑KF. Např. akcentovaně přízvučné *včera* v následující větě *Včera jsem se mu to snažil vysvětlit* je sice stále diatématem jako v předešlém případě (na sémantické škále je složkou SCÉNY; ↑sémantika jako faktor FSP), ale kontrastuje s jiným časovým určením (např. v násl. kontextu ... *a nepodařilo se mi to, takže to dnes po mně nechtějte*). V obou následujících větách (jedna je vyslovena s IC na *chce*, druhá s IC na *ať*) *Ať si dělá, co ´chce* × *´Ať si dělá, co chce* je v důsledku souhry neprozodických faktorů vlastním rématem *co chce*. Intonační ztvárnění způsobuje, že první věta je neutrální, zatímco druhá je emotivní. V takovýchto případech hovoří Firbas (1986) o nepřehodnocující roli intonace v FSP při jejím fungování jako signalizátoru emotivnosti. Zkoumání IC na jiných složkách výpovědi, než je vl. réma, ukázalo, že takovéto umístění (např. na imper. částici) není „odchylkou", ale že je projevem zcela systémového jevu, který je možno ve velmi zjednodušené podobě popsat takto: Je-li souhra ostatních faktorů FSP natolik jednoznačná, že IC je zřejmě umístěno na složce s relativně nízkým stupněm VD, jde o signalizaci emocionální příznakovosti výpovědi. (Podobně ve větě *TO je nápad!*, kde *nápad* je vl. rématem a *to* je kontextově zapojená (a nevypojená) tematická jednotka, a přesto nese IC: výše uvedenou větou neříkáme *Nápad je TOTO*, ale *Toto je VÝBORNÝ NÁPAD*). Častější (a známější) jsou však případy, kdy intonace (a obzvláště umístění IC) přehodnotí jednu n. více komunikačních jednotek dané výpovědi ve srovnání s tím, jaký by byl výsledek souhry neprozodických faktorů FSP. V následujících větách je vždy nositel IC vyznačen velkými písmeny a je také vlastním rématem: *KAREL se jí věnoval celou hodinu*; *Karel se JÍ věnoval celou hodinu*; *Karel se jí VĚNOVAL celou hodinu*; *CELOU HODINU se jí Karel věnoval* (↑souhra faktorů FSP). Poslední věta je typickou ukázkou věty se ↑slovosledem subjektivním, kde vlastní réma je signalizováno intonací na začátku věty. Intonace je v takových případech nezřídka jediným faktorem, který vl. réma signalizuje. Z hlediska hierarchie faktorů FSP stojí intonace nejvýše, tj. může změnit výsledek působení kontextu, sémantiky i linearity. – K chápání úlohy intonace (větné prozódie, přízvukování) v rámci FGP viz Sgall (1998, 2000) a ↑aktuální členění větné; věty jako *TO je nápad* je možné interpretovat i jako parafrázi věty (*Pokud je něco nápad, pak*) *nápad je TOTO*.

Lit.: Daneš, F., *Intonace a věta ve spisovné češtině*, 1957; Daneš, F., Intonace v textu (promluvě), *SaS* 46, 1985, 83–100; Firbas, J., Note on the prosodic features as means of functional sentence perspective, in: *Přednášky VI. mezinárodního kongresu fonetických věd*, 1970, 327–330; Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J., Thoughts on functional sentence perspective, intonation and emotiveness, Part I, *BSE* 16, 1986, 11–48, Part II, *BSE* 17, 9–49; Firbas, J., Degrees of communicative dynamism and degrees of prosodic prominence, *BSE* 18, 1990, 21–66; *MČ* III, 1987; Sgall, P. ad.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; Sgall, P., Remarks on parsing written and spoken discourse, in: Sojka, P. ad. (eds.), *Text, speech, dialogue*, 1998, 439–443; Sgall, P., *Jan Firbas: Functional sentence perspective in written and spoken communication*, 1992, *JP* 32, 2000, 639–644.

AS

INTONACE SLABIČNÁ

Jeden ze suprasegmentálních ↑prozodických prostředků. Záleží v diferencování průběhu tónových výšek (hlasové melodie) uvnitř slabiky. **S.i.** se někdy chápe spíš jako „slabičný přízvuk" (na rozdíl od „slovního přízvuku", ↑přízvuk), rozlišující silné a slabé móry uvnitř dvoumórové, tj. dlouhé ↑slabiky. Rozlišuje se **s.i.** stoupavá (ražená, akutová) a **s.i.** klesavá (tažená, cirkumflexová); **i.** akutová se v odborné literatuře obvykle označuje znaménkem ´ a tažená znaménkem ˜ nad příslušnými literami samohlásek n. diftongů; někteří autoři však těmito znaménky označují tzv. neoakut a neocirkumflex, kdežto pro starý akut užívají znaménka `` a pro starý cirkumflex znaménka ᷵. – Z hlediska č. je to prostředek pouze prehistorický, pro psl. rekonstruovaný. **S.i.** byly zprvu asi jen doprovodnou artikulační vlastností dlouhých slabik: jako jejich nositelé se dlouhé samohlásky prosté n. dlouhé diftongy (pravé i diftongická spojení s neslabičnými sonorami vůbec, tedy nejen *ēi̯*, *ēu̯*, ale i *ēr*, *ēl*, *ēn*, *ēm*) vyslovovaly stoupavě, tj. „byly pod akutem", kdežto krátké diftongy (a diftongická spojení s neslabičnými sonorami vůbec) se vyslovovaly klesavě, tj. „byly pod cirkumflexem"; krátké samohlásky zpočátku **s.i.** neměly, poněvadž byly jednomórové. – Změny v zapojení **s.i.** do systému prozodických prostředků nastaly v souvislosti (a) s bsl. vývojem ie. slabikotvorných *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥* v diftongické skupiny *ir* (> psl. *ьr*), *ur* (> psl. *ъr*) atd. se vsuvnými *⁺ĭ* a *⁺ŭ* (↑jery). Jako reflex bývalých slabikotvorných sonor dlouhých si zachovaly pův. raženou **i.**, ale pokud pocházely ze slabikotvorných sonor krátkých, získaly nově **i.** taženou; tak vznikla opozice stoupavé a klesavé **i.** v slabikách jinak foneticky stejných, např. lit. *pílnas* × *vĩlkas*, sl. *⁺pьlnъ* × *vьlk̃ъ* (srov. sch.*pu͡ìi* s krátkým klesavým přízvukem za starý akut a *vûk* s dlouhým klesavým přízvukem za starý cirkumflex); byl tak učiněn první krok k tomu, aby **s.i.** získaly jistou funkční autonomii a přestaly být pouhým doprovodným fonetickým příznakem ↑vokalické kvantity. Stejně působil (b) vznik nových *i*, *ě*, *u*, *'u* jako důsledek ↑monoftongizace diftongů a jejich ražená n. tažená **i.** podle toho, zda pocházely z pův. diftongů dlouhých, např. *síto* (srov. č. *síto* s délkou za akut n. sch. *sȉto* s krátkým klesavým přízvukem za akut), n. z pův. diftongů krátkých, např. *lĩchъ* (srov. č. *lichý* s krátkostí za cirkumflex n. sch. *lȋh* s dlouhým klesavým přízvukem za cirkumflex); (c) vznik ↑nosovek jako samohlásek dlouhých, ale buď s raženou **i.** za výchozí spojení nazální souhlásky se samohláskou dlouhou, např. *⁺ǫ́zъkъ* (srov. č. *úzký* s délkou za psl. akut n. p. *wąski* s *-ą-* za stp. délku jako reflex psl. akutu), n. s taženou **i.** za výchozí spojení nazální souhlásky se samohláskou krátkou, např. psl. *⁺rǫ̃ka* (srov. č. *ruka* s krátkostí za psl. cirkumflex n. p. *ręka* s *-ę-* za stp. krátkost jako reflex psl. cirkumflexu). – **S.i.** se tak na jedné

straně emancipovaly z výchozího svazku s vokalickou kvantitou, ale na druhé straně se dostávaly do stále těsnějšího spojení s ↑přízvukem, když se – po zkrácení starých délek i v přízvučných slabikách (↑vokalická kvantita) – začaly pův. intonační rozdíly rozlišovat prakticky jen v přízvučných slabikách. – Během psl. vývoje nastala řada změn **s.i.** vykládaných někdy jako tzv. **metatonie**, tj. v souvislosti se změnami v slabičném skladu slov při tvoření slov a tvarů; došlo tak ke vzniku „nové **i.** ražené" (n. neoakutové, někdy se označuje nadřádkovým znaménkem ⌝) na místě staré tažené a „nové **i.** tažené" (n. neocirkumflexové, někdy se označuje nadřádkovým znaménkem ^) na místě staré ražené. Rozlišuje se někdy první metatonie, jejímž reflexem by v č. byla alternace délky a krátkosti v případech jako *kr̲ádu* × *kr̲ást*, a druhá metatonie, která měla nastat v některých tvarech a odvozeninách obsahujících pův. (a) slabý jer (později zanikl, ↑jery; ne vždy ji však lze odlišit od tzv. náhradního dloužení, ↑vokalická kvantita) a vyznačujících se v č. zase střídáním dlouhých a krátkých vokálů jako *j̲áma* × *j̲am* < *jamъ*, *spa̲t* < *sъpati* × stč. *spa̲t* < *sъpatъ* (supinum), *hr̲ad* < *gradъ* × *hr̲ádek* < *gradъkъ*, *kr̲áva* × *kr̲avka* < *kravьka*; (b) intervokalické *j*, srov. zase nč. střídání „dlouhá × krátká" v případech jako *st̲ár* < *starъ* × *st̲arý* < *starъjь*, *l̲ípa* × *lipou* < *lipojǫ*, *s̲ucho* × *souše* < stč. *súšě* < *sūša* < *sūchja*, *pr̲ut* × *proutí* < stč. *prútie* < *prǫtьje*. – I přízvuk v krátkých slabikách podléhal za stejných podmínek a ve stejných morfologických a slovotvorných typech podobným přesunům, např. *lnŏvŏ* × *nŏ|vŏje* (srov. archaicky zachované totéž místo přízvuku v r.), které dosvědčují sílící typologické sepětí **s.i.** s přízvukem. – Prehistorická rekonstrukce **s.i.** jakožto prozodického prostředku v čase velmi proměnlivého může být jen silně hypotetická. Proto se v odborné literatuře objevují i řešení jiná. Připouští se stará existence **s.i.** jen v dlouhých slabikách přízvučných (↑přízvuk slovní), nepočítá se dále se vznikem neocirkumflexu, někdy se od metatonie odděluje i neoakut a některé jeho domnělé doklady se vykládají ze zpětného posunu přízvuku, geneze některých historicky doložených souvislostí a paralel mezi č. vokalicku kvantitou, sch. melodickým přízvukem, r. akcentem atd. se vysvětluje zčásti funkčně z motivace morfonologické (tj. z potřeby přízvukového/intonačního rozlišení různých typů flexe) atp. – Do č. se psl. **s.i.** jako specifický prozodický prostředek nezachovaly; jejich reflexy v č. ↑vokalická kvantita.

Lit.: Komárek, M.: *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví*, 1962, 27–37; Kuryłowicz, J., Le problème des intonations balto-slaves, *Rocznik slawistyczny* 10, 1931, 1–80; Kuryłowicz, J.: *L'accentuation les langues indoeuropéennes. III. Le baltoslave*, 1952, 1958²; Miletić, B., Über vermeintliche Spuren urslavischer Intonationen im Serbokroatischen und Čechischen, *ČMF* 17, 1931, 89–105; Oštir, K., Baltoslovanska metatonija, *Znanstveno društvo za humanistične vede. Razprave 2*, 1925; Ramovš, F., K poznavanju praslovenske metatonije, *Sl* 2, 1923–24, 205–231; Ramovš, F., O praslovanski metatonii, *SR* 4, 1951, 157–161; Trubetzkoy, N., Zum urslavischen Intonationssystem, *Streitberg Festgabe*, 1924, 359–366; Wijk, N. van: *Die baltischen und slawischen Akzent- und Intonationssysteme*,1923, 1958²; Wijk, N. van, Die slavischen Metatonien im Lichte der Phonologie, *IF* 58, 1941, 51–66; ↑akcentuace, ↑pračeština, ↑praslovanština, ↑slovanské jazyky.

RV

INVARIANT (význam invariantní)

Zkrácené vyjádření pojmu invariantní význam jaz. formy, tj. společný význam všech užití určité jaz. formy, resp. souhrn konstantních vlastností jaz. jevu, který lze ve fonologii, morfologii i lexikologii popsat ↑distinktivními rysy; ↑komponentová analýza. – Pojem **i.** hraje důležitou roli v Jakobsonově obecné teorii významu. Bez významového **i.** nelze podle Jakobsona slova zavádět do nových kontextů a nelze bez něho překládat. Neschopnost identifikace významového **i.** je příznačná pro poruchu identifikace podobnosti (↑afázie). – **I.** se zavádí v souvislosti s otázkou hierarchického vztahu funkce a formy. Při pohledu, kdy forma je podřízena funkci, tj. kdy forma funkci obsluhuje, není nutné, ba ani možné o **i.** formy hovořit; kladou se např. otázky, v jaké funkci vystupuje č. gen. Pokud se vychází od formy a funkcí se rozumí její užití v konkrétním kontextu, pak **i.** je to, co drží jednotu formy v mnohosti jejích užití. – V č. jazykovědě zastupuje první pohled, nepracující s invariantem, nejlépe Mathesius (1928, 1936, 1942, 1961); z něho pak vycházejí další lingvisté, kteří vztah formy a funkce neřeší na jediné rovině, nýbrž na hierarchické posloupnosti několika rovin, kdy jedna rovina představuje jak formy pro funkce roviny předchozí, tak funkce pro formy roviny následující (Skalička, 1935; Trnka, 1932, 1958, 1978; Sgall, 1964; Panevová, 1980; Sgall-Hajičová ad., 1986). **I.** významy se v č. lingvistice, byť na materiálu ruském, zabýval Jakobson (1932, 1936, 1957, 1958), na materiálu klasických jaz. s nimi pracuje Kurzová (1973, 1986, 1987). – Invariantní význam jaz. formy se zpravidla popisuje ↑distinktivními rysy, což sbližuje popis gramatického systému daného jaz. s popisem jeho systému fonologického. Pojmem **i.** se teoreticky zabýval Leška (1964, 1972, 1995) a Novák (1973, 1974), při popisu gramatických kategorií ho nejsystematičtěji uplatnila Křížková (1965, 1966); výhrady k Jakobsonovu pojetí shrnují zvl. Skalička (1950), Dokulil (1958) a Isačenko (1961, 1963).

Lit.: Holenstein, E.: *Roman Jakobsons phänomenologischer Strukturalismus*, 1975; Isačenko, A. V., O grammatičeskom značenii, *VJa* 1961, 30–31; Isačenko, A. V., Binarnosť, privativnyje oppozicii i grammatičeskije značenija, *VJa* 1963, 43–46; Jakobson, R., Zur Struktur des russischen Verbums, in: *Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario...*, 1932, 74–84 (přetisk: *Selected writings* II, 1971, 3–15); Jakobson, R.; Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre (Gesamtbedeutung der russischen Kasus), *TCLP* 6, 1936, 240–288 (přetisk: *Selected writings* II, 1971, 23–71; 1957); Jakobson, R.: *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*, 1944; Jakobson, R., *Shifters, verbal categories, and the Russian verb*, 1957 (přetisk: *Selected writings* II, 1971, 130–147); Jakobson,. R., Morfologičeskije nabljudenija nad slavjanskim sklonenijem, in: *American contributions to the Fourth International Congress of Slavicists, Moscow, Sept. 1958*, 1958, 127–156; (přetisk: *selected Writings* II, 1971, 154–183); Křížková, H., K pojetí neutralizace v morfologii, *SaS* 26, 1965, 14–23; Křížková, H.: Pervyčnyje i vtoričnyje funkcii i tak. naz. transpozicija form, in: *TLP* 2, 1966, 171–182, Kurzová, H., Die Wort- und Satzstruktur des Indogermanischen, *LF* 96, 1973, 1–5; Kurzová, H., Typologie und die Rekonstruktion der indogermanischen Morphosyntax, *FL* 20, 1986, 9–80; Kurzová, H., Strukturell-typologische Sprachbetrachtung und die Morphosyntax des Griechischen und Lateinischen, *LF* 108, 1987, 202–215; Leška, O., Zur Invariantenforschung in der Sprachwissenschaft, *TLP* 1, 1964, 85–93; Leška, O., Gramatické invarianty a lexikální význam, *JČ* 23, 1972, 122–126; Leška, O., Prague School tea-

chings of the classical period, *TCLP n.s.*, 1, 1995, 3–22; Mathesius, V., On linguistic characterology with illustration from modern English, in: *Actes du Premier congrès international de linguistes à la Haye du 10–15 avril 1928*, 1930, 56–63; Mathesius, V., On some problems of the systematic analysis of grammar, *TCLP* 6, 1936, 95–107 (přetisk in: Vachek, 1964, 306–319); Mathesius, V., Řeč a sloh, in: Havránek, B. – Mukařovský, J. (eds.), *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 10–100 (přetisk in: Mathesius, 1982, 92–146); Mathesius, V.: *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém*, 1961; Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982; Novák, P., O ‚klamu' gramatické formy, *SaS* 34, 1973, 146–149; Novák, P., K věcné platnosti pádů, jejich tzv. celostnímu (obecnému) významu a lokalismu, *SaS* 35, 1974, 88–95; Novák, P., K lokalistickému pojetí významu pádů, *SaS* 35, 1974a, 256–260; Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*, 1980; Sgall, P., Zur Frage der Ebenen im Sprachsystem, *TLP* 1, 1964, 95–106; Sgall, P. – Hajičová, E. ad.: *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*, 1986; Skalička, V.: *Zur ungarischen Grammatik*, 1935 (přetisk v Skalička, 1979, 59–125); Skalička, V., Poznámky k teorii pádů, *SaS* 12, 1950, 134–152; Skalička, V.: *Typologische Studien* (ed. Hartmann, P.), 1979; Trnka, B., Some thoughts of structural morphology, in: *Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario...*, 1932, 57–61 (přetisk v Vachek, 1964, 329–335; Trnka, 1982, 299–302); Trnka, B., Morfologické protiklady, in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*, 1958, 93–104; Trnka, B., On the linguistic sign and the multilevel organization of language, *TLP* 1, 1964, 33–40; Trnka, B., On the basic categories of syntagmatic morphology, *TLP* 2, 1966, 165–169; Trnka, B., Teorie znakových plánů a vztah slov k morfémům, *SaS* 39, 1978, 222–223; Trnka, B.: *Selected papers in structural linguistic: Contribution to English and general linguistics written in the years 1928–1978*, 1982.

TH, MN

INVERZE

Převrácený pořádek slov: buď jsou přehozena dvě slova, n. jsou oddělena slova, která k sobě patří, např. přívlastek a podstatné jméno: *Koníček bílý, divoucí div* (Šrámek); *Čas nový nové chce mít činy* (Neruda). Některé případy inverze jsou ustálené, zejména v terminologii, např. *Ústav pro jazyk český*; *království nebeské*; *hydroxid draselný*; *sova pálená* aj.; ↑přívlastek. Také ↑anastrofa, ↑hyperbaton, ↑hysteron proteron.

SŽ

IRONIE

V literární vědě, resp. poetice jeden z ↑tropů; zdánlivá chvála je ve skutečnosti hanou: *To jsi teda opravdu udělal moc dobře!* **I.** má tedy blízko k výsměchu a sarkasmu, který se někdy považuje za vyhrocenou formu **i.** V kontextu literatury se setkáváme také s tzv. (romantickou) autorskou **i.** (autor či vypravěč vědí více než jejich postavy, manipulují s nimi a s (výsměšným) nadhledem konfrontují jejich tužby a činy s realitou, která je jejich opakem). Ironií osudu se v tomto kontextu rozumí vyústění např. určitého jednání v opak toho, co se jím původně zamýšlelo. – Ve filozofii jazyka a jazykovědě (↑pragmalingvistice) se v souvislosti s **i.** rozlišuje význam doslovný a intendovaný, který je v **i.** jeho opakem: *To jsi teda opravdu udělal moc dobře!* (= To jsi udělal špatně). Protože **i.** se od lži liší tím, že protiklad doslovného (konvenčního) a zamýšleného (intendovaného) významu (↑konverzační maximy) má být a je identifikován, zaměřuje se lingvistika na problém signalizace **i.**, tj. zda disociace doslovného a intendovaného významu jako opaku (tj. **i.**) je jednoznačně signalizována primárně ironickými znaky (např. ironickou barvou hlasu, Fónagy, 1971), n. zda je **i.** na základě ↑kontextu a specifického užití primárně neironických výrazových prostředků pouze implikována; ↑konverzační implikatura. Proti pojetí ironických signálů jako pevného systému ironických znaků mluví případy tzv. mrtvé ironie (*ty jsi chytrák*), kdy se ironický význam lexikalizuje a kdy nedochází k disociaci na doslovný a intendovaný význam a tím příslušný výraz fakticky není ironický. Proto se podstata ironického signálu spatřuje spíše v „jazykovém defektu", který upozorňuje na „defektnost doslovného významu" (Willer-Groeben, 1980), n. ve specifickém užití jaz. prostředků: určité jaz. prostředky (zpravidla ↑evaluační predikátory, často kombinované s ↑intenzifikátory, srov. *to je moc dobré*) jsou – jako nosiče **i.** – v konkrétním kontextu v protikladu k očekávanému jaz. ztvárnění (↑hodnocení) jisté situace, n. jsou jaz. prostředky v rámci verbálního kontextu ve vzájemném napětí či opozici (pacholek ke Kristu oslepenému šátkem: *prorokuj, kdo tě bil*; tím zpochybňuje Kristovy schopnosti a jeho vyvolení: sloveso *prorokovat* s futurální perspektivou kontrastuje s užitým minulým časem). Svou roli mají při signalizaci **i.** také deiktory (*to*...), které zjednoznačňují poukaz na situační i verbální kontext a usnadňují tak rozpoznání ironické intence, ale též spojky a částice (*teda*...), které usouvztažňují informace z různých zdrojů (verbální, mentální, situační kontext), popř. subjektivní ↑modální částice, které zdůrazňují opravdovost a upřímnost výpovědi (*opravdu*...), která je ovšem v rovině doslovného významu s ohledem např. na situační kontext evidentně pochybná.

Lit.: *Člex*, 1985; Fónagy, I., Synthèse de l' ironie, *Pho* 23, 1971, 42–51; Laap, E.: *Linguistik der Ironie*, 1993; Nekula, M., Pragmalingvistická interpretace ironie, *SaS* 51, 1990, 95–110; Nekula, M., Signalizování ironie, *SaS* 52, 1991, 10–20; Nekula, M., Koncept ironie u tzv. ironické generace 90. let, in: Dvorský, J. (ed.), *Smích v umění*, 1991, 211–214; Nekula, M., Ironie v „Lásky hře osudné", *SPFFBU* A 43, 1995, 61–74; Nekula, M., Ironiesignal, *Brünner Beiträge zur Germanistik und Nordistik*, 1996, 41–53; Trost, P., Jazyk ironie, *JA*, 1986, 47–48; Trost, P., Jazyk ironie, *SaS* 58, 1997, 81–85; Willer, B. – Groeben, N., Sprachliche Hinweise auf ironische Kooperation: das Konzept der Ironiesignale unter sprechakttheoretischer Perspektive rekonstruiert, *ZfGL*, 1980, 290–313.

MN

ITERATIVNOST (frekventativnost, násobenost, opakovanost)

Označení pro opakovaný děj. Slovesa vyjadřující **i.** (*dělávat*, *nosívat*) se nazývají **iterativa, frekventativa, násobená slovesa**. V č. (a slk.) se jedná o sémantickou kategorii slovesa, jejíž status není dosud zcela jasný: **i.** se většinou pokládá (jako v jiných sl. jaz.) za lexikálněsémantickou kategorii, a iterativa tedy za formy kategorie ↑**způsobu slovesného děje** / aktionsartu (např. Poldauf), menšinový je názor, že v č. (na rozdíl od jiných sl. jaz.) jde o kategorii gramatickou, a iterativa jsou pak formy kategorie ↑**vidu** (Kopečný). Ze sémantického hlediska jsou iterativa slovesa, která spojují význam motivujícího slovesa s dalším komponentem „uzuální opakovanosti": *dělat* → *dělávat* (= opakovaně a obyčejně dělat), *mluvívat* (=

opakovaně a obyčejně mluvit). Proto je pro tato slovesa charakteristické, že nemohou vyjadřovat prézens ve smyslu děje probíhajícího v okamžiku promluvy a s ním postupujícího. Jejich prézentní forma má význam pouze neaktuálního prézentu, tj. vyjadřují, že děj probíhá před okamžikem promluvy a po něm, sám okamžik promluvy však zůstává bez specifikace: *Takové rádio mívají v supermarketu* (zůstává nejasné, jestli je rádio k dostání v okamžiku promluvy). V č. (a slk.) je výklad iterativ komplikován tím, že (na rozdíl od r., p. a většiny dalších sl. jaz., v nichž je **i.** neproduktivní kategorií, uplatňující se u omezeného počtu sloves: r. *pisyvat'*, *govarivat'*) jde o kategorii vysoce produktivní: pomocí sufixů *-áva-*, *-íva-* lze tvořit iterativa od převažujícího počtu všech nedok. sloves: *dělat* > *dělávat*, *nosit* > *nosívat*, *pracovat* > *pracovávat*, *prosit* > *prosívat* aj. Vedle produktivního způsobu tvoření pomocí výše jmenovaných sufixů existují v č. také iterativa s (dnes neproduktivními) sufixy *-va-* (např. *bývat, mívat*) a *-a-*, často s alternací kořenového morfému (*jíst* > *jídat*, *číst* > *čítat*). Iterativum k dok. slovesu je vždy tvořeno od jeho nedok. partnera: *udělat* (dok.) : *dělat* (nedok.) > *dělávat*, *koupit* (dok.) : *kupovat* (nedok.) > iterativum *kupovávat* atd. Iterativa jsou rovněž vidu nedok. – Iterativa se v dnešní č. používají převážně ve formě prét. Zůstává nevysvětleno, na základě čeho z kombinace (lexikálněsémantického) rysu opakovanosti a (gramatického) rysu minulosti může u příslušných tvarů iterativních sloves docházet k vinterpretovávání významového rysu dávno minulého děje: *To jsem dělával* (= to jsem dělal velmi dávno). Ve futuru se iterativ užívá méně často: *Slibuji, že ti budu psávat každý týden.* – V č. se iterativa netvoří od tří skupin sloves: (a) od determinovaných sloves pohybu (↑determinovanost); odpovídající iterativum je vždy odvozeno od indeterminovaného partnera opozice: *jít* (det.) : *chodit* (indet.) > *chodívat*, *nést* (det.) : *nosit* (indet.) > *nosívat* atd.; (b) od imperfektivních sloves, která mají sufix *-nou-*: *stárnout*, *lnout* atd.; (c) od perfektiv tantum, která nemají nedok. partnera, od něhož lze iterativum odvodit (proto neexistuje iterativum k perfektivu tantum *zakřičet*). – Na základě paradigmatičnosti tvoření iterativ vychází Kopečný (1962, 1965, 1966) z toho, že se v č. jedná o gramatikalizovaný protiklad mezi „normálním" imperfektivem typu *dělat*, *prosit* a od něj odvozeným iterativem *dělávat*, *prosívat*. Kopečný považuje tuto opozici za privativní, přičemž iterativa považuje za její příznakový člen nesoucí význam neaktuálnosti (proto: **Právě teď něco dělávám* × *Právě teď něco dělám*), a včleňuje je do vidového systému jako jeho třetí člen. Proti pojetí Kopečného se postavili především Poldauf (1964, 1966) a Panzer (1967); vycházejí z toho, že uzuální opakovanost je rozhodující příznak, který zabraňuje aktuálnímu prézentu. Uzuální opakovanost pokládají za lexikální komponent, nikoli za příznak gramatické kategorie.

Lit.: Kopečný, F.: *Slovesný vid v češtině*, 1962; Kopečný, F., K pojmu „neaktuálnost" ve vidové soustavě českého slovesa, *SaS* 26, 1965, 23–26; Kopečný, F., Ještě ke gramatické „neaktuálnosti" českého slovesa, *SaS* 27, 1966, 258–261; Němec, I., Iterativnost a vid, *SaS* 19, 1958, 189–200; Němec, I., K vyjadřování opakovanosti slovesného děje v češtině, *SaS* 25, 1964, 157–160; Panzer, B., Die Begriffe „Aktualität" und „Nichtaktualität" in der Aspekt- und Tempustheorie des Slavischen, in: Schmaus, A., *Aus der Geisteswelt der Slaven*, 1967, 68–81; Poldauf, I., Souhrnný pohled na vid v nové češtině, *SaS* 25, 1964, 46–56; Poldauf, I., Neaktuálnost jako gramatická kategorie českého slovesa?, *SaS* 27, 1966, 23–28; Širokova, A. G., O kategorii mnogokratnosti v češskom jazyke, in: Širokova, A. G. (ed.), *Issledovanija po češskomu jazyku*, 1963, 61–85.

NN

IZOGLOSA

1. V ↑dialektologii linie na mapě ohraničující území, na němž se vyskytuje určitý jaz. jev, a oddělující toto území od oblasti s odlišným jaz. jevem. Jeden ze základních kartografických prostředků ↑jazykovězeměpisných metod. V hierarchii zobrazení jaz. jevů se vyděluje **i.** hláskoslovná (**izofona**, oddělující např. území s výskytem podob *ruka* a *roka*), morfologická a slovotvorná (**izomorfa**, např. *kravami* × *kravama* × *kravoma*; *slepice* × *slípka*), syntaktická (**izo(syn)taxa**, např. nerozlišení směru ‚kam' *kam jdeš* × *kde jdeš*), lexikální (**izolexa**, např. *vesnice* × *dědina*), sémantická (**izoséma**, např. *járek* ‚rýha, stružka' × ‚potůček'), popř. frazeologická (**izofráze**, např. *stojí jak svatý za dědinou* × *stojí jak svatý v rampuchu* ‚stojí a nečinně přihlíží'). *Český jazykový atlas 1–3* zvýrazňuje rozdílný druh **i.** též graficky, a to linií přerývanou (izofona), plnou o střední síle (izomorfa) a plnou silnou (izolexa); ↑jazykový atlas. – **I.** jako hranice jevu je zobrazením dynamiky jaz. vývoje v zeměpisných souvislostech, který je chápán jako proces změn vycházejících z jádra (centra) a šířících se kruhovitě v podobě vln směrem od tohoto centra (↑vlnová teorie). Se zvyšující se vzdáleností od centra někdy ubývá na její intenzitě; kam nezasáhne, uchovávají se okrajové ↑archaismy, případně vzniká změna další, vystupující jako nářeční inovace (např. stč. *múka* > č. a střmor. *mouka* > střmor. *móka* > čuhácké *múka*). **I.** zpravidla nepředstavuje ostrý předěl, ale maximální rozsah jevu, jehož intenzita často směrem k izoglose slábne. **I.** se vyskytují jednak rozptýleně, jednak se shlukují do svazků. Svazek izoglos pak svědčí o existenci ↑nářeční hranice.

2. V ↑toponomastice též pouhá spojnice bodů-lokalit určitého ↑toponymického typu, např. formace na *-oňov* (*Slavoňov*, *Drahoňov*) u Šmilauera, 1960. Nevymezuje hranice jeho územního rozšíření, ale jeho umístění. **I.**-spojnice tak může naznačovat směr, kterým probíhalo osídlování. Průběh **i.** je určen umístěním jednotlivých lokalit, a nelze jej proto dále zpřesňovat.

Lit.: Goosens, J.: *Deutsche Dialektologie*, 1977; Hlavsová, J.: Dialektologie na Národopisné výstavě československé r. 1895, *NŘ* 67, 1984, 213–217; Jančák, P., Závěrečná etapa prací na Českém jazykovém atlase, *SaS* 48, 1987, 301–314; Krajčovič, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*, 1988; *NČD*, 1972; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, 1989, 227–228; Šmilauer, V.: *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, 1960; Šmilauer, V.: *Atlas místních jmen v Čechách*, 1969.

SK

IZOMORFISMUS (izomorfie)

↑Paralelismus mezi výrazovou a obsahovou rovinou jaz. znaku, resp. mezi jejich zákonitostmi. V kontextu ↑Pražské školy ji Horálek (1968) spojuje s ↑binarismem na úrovni fonologické (↑distinktivní rysy) a sémantické (↑kompo-

nentová analýza). Dichotomické korelace fonologické jsou podle něj izomorfní také s dichotomickou strukturou morfologickou (dok. × nedok.) či syntaktickou (Havránek v ČM, 1963) apod. Kuryłowicz (1949) upozornil také na analogii mezi stavbou slabiky a věty. Ta však nejde až k vlastnímu izomorfismu v matematickém smyslu, tj. k identitě struktur. – Též paralelnost mezi strukturním uspořádáním jednotek, jejich vztahy a pravidly v jednotlivých jaz. ↑rovinách.

Lit.: *ČM*, 1963; Dokulil, M., K otázce morfologických protikladů, *SaS* 19, 1958, 81–102; Horálek, K., Zum Begriff der Isomorphie, *TLP* 3, 1968, 89–94; Jakobson, R., Zur Struktur des russischen Verbums, in: *Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario...*, 1932, 74–84; Jakobson, R., Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre, *TCLP* 6, 1936, 240–287; Kuryłowicz, J., La notion de l' isomorphisme, in: Kuryłowicz, J.: *Esquisses linguistiques*, 1949; Vachek, J., *The Linguistic School of Prague*, 1966, 172–173.

MN

IZOTOPIE (vztah izotopický)

Významová souvislost ↑lexikálních jednotek v (po sobě následujících) segmentech textu (↑textém), která se utváří na základě opakování ↑lexémů n. ↑sémémů: *V pátek jsme odjeli na* ***hory****. Na* ***horách*** *sice byly* ***závěje*** *starého* ***sněhu****, ale s čerstvým* ***sněhem*** *jsme velké štěstí neměli. Naštěstí začalo* ***sněžit*** *a pod* ***bílým popraškem*** *vypadala Karlova Studánka jako z pohádky.* Do **i.** vztahů mohou vstupovat i pronominální výrazy, jsou-li koreferentní s příslušnými plnovýznamovými jednotkami. Tím, že se v textu utvářejí celé izotopické řetězce, resp. při propojení řetězců též izotopické sítě (↑anafora, ↑antecedent), podílí se **i.** významnou měrou na konstituování ↑koherence textu a na artikulaci ↑tématu textu, ↑tematické trasy. – Někdy se **i.** přeneseně chápe jako opakování stejnorodých prvků; jako **i.** se pak chápe i zvuková aliterace, ↑paralelismus apod.

Lit.: Agricola, E., Vom Text zum Thema, in: Daneš, F. – Viehweger, D. (eds.), *Probleme der Textgrammatik*, 1976, 13–27; Daneš, F., O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu, *SaS* 40, 1979, 257–270; Daneš, F., On the stylistic aspect of coreferential naming chains, in: Chloupek, J. – Nekvapil, J. (eds.), *Studies in functional linguistics*, 1993, 146–162; Greimas, A. J.: *Sémantique structurale*, 1966; Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994; Kallmeyer, W. ad.: *Lektürkolleg zur Textlinguistik*, sv. 2, 1974; *VT*, 1985.

MN

J

JÁDRO NÁŘEČÍ (jádro nářeční)

Spolu s pojmem periferie nář. základní pojem ↑jazykového zeměpisu. Jejich vymezení je hlavním kritériem při dělení nár. jaz. na teritoriální ↑dialekty za využití hlediska diachronního, synchronního a geografického. – **J.n.** je střed území vymezený svazkem ↑izoglos. Existuje v něm vcelku jednotný fonologický a morfologický systém. Méně vyhraněné bývají co do společných rysů roviny ostatní. – Z vývojového hlediska lze definovat **j.n.** jako: (a) **archaické j.n.**, tj. oblast s uchovaným nejstarším zjistitelným stavem (např. jádrem záp. části jzč. nář. jsou archaické dial. na Klatovsku a Domažlicku, jako jádrová oblast v rámci ↑střmor. nář. se vydělují dial. na Zábřežsku, jádrem ↑vmor. nář. skupiny jsou dialekty v jejím stř. úseku); (b) **inovační/vývojové j.n.**, tj. ohnisko vývojových změn, centrum nář. inovací (jádrovou oblastí v tomto smyslu jsou střč. nář., srov. vyrovnávání deklinace adj. a zájm. v tvarech gen./dat. sg. adj. *dobreho*, *dobremu* podle zájm. *náš* a v tvaru lok. sg. adj. *dobrom* podle zájm. *ten* v areálu s centrem na Benešovsku, též ↑obecná čeština, n. tzv. centrální podskupina střmor. nář., srov. ↑monoftongizaci *ej* > *é* a *ou* > *ó* (*mlejn*, *takovej* > *mlén*, *takové*; *mouka*, *tou* > *móka*, *tó*), popř. svých. úsek vmor. nář. jako inovační jádro přechodu sloves typu *volat* k typu *mazat* (srov. *spíve* ‚zpívá', *zbíře* ‚sbírá', *díve* se ‚dívá se'). – Protipólem **j.n.** je **periferie nářečí (nářeční periferie)** s jevy vzhledem k jaz. charakteristice dial. okrajovými (srov. okrajové příhraniční zč. mikroareály s uchovaným tvarem přechodníku typu *seďe* proti centrální adverbializované formě *fseďe*, n. okraje záp. slez. podskupiny, kde zůstaly zachovány palatalizované sykavky, např. *s'eno*, *z'ima*, proti centrální oblasti, v níž splynuly se *š*, *ž*: *šeno*, *žyma*, ↑slez. nář.).

Lit.: Chloupek, J.: *Aspekty dialektu*, 1971; Kellner, A., K otázce historického formování jazykových hranic, *SPL I*, 1954, 318; Kellner, A.: *Úvod do dialektologie*, 1954, 26.

SK

JÁDRO VÝPOVĚDI

V teorii ↑AČ i ↑FSP je Mathesiův termín **j.v.** (též jádro sdělení, angl. rheme) protějškem ↑východiska výpovědi, popřípadě ↑základu výpovědi. **J.v.** představovalo u Mathesia všechny větné složky, které nebyly součástí východiska, popřípadě základu výpovědi, a tvořily tedy jádro v širším slova smyslu (angl. comment). V terminologii užívané dnes v FSP odpovídá Mathesiovo **j.v.** ↑netematické (↑tranzitní a ↑rematické) sféře věty, tedy všem ↑netematickým (tedy ↑tranzitním a ↑rematickým) jednotkám. Vlastní jádro výpovědi (u Mathesia také vlastní centrum jádra výpovědi) pak přesně odpovídá novějšímu termínu ↑vlastní réma (angl. rheme proper n. focus). U některých autorů se pro réma užívá termín ohnisko n. fokus.

Lit.: ↑funkční perspektiva větná, ↑vlastní réma.

AS

JAŤ

Primárně název litery Ѣ v ↑hlaholici a ѣ v ↑cyrilici. Přeneseně (a v tomto terminologizovaném významu už běžně) název příslušného psl. (pak i pč. a stč.) fonému, pro jehož záznam se dnes užívá litery *ě* a jehož pův. fónická hodnota byla asi ['ä] n. [ᵉa]. – **J.** vzniklo v ↑praslovanštině jako nový, před tím neexistující specifický foném, a to (a) z ⁺*ē* (↑kvantita vokalická), např. *dětę* „dítě" < ⁺*dhē-* „sát, kojit" (srov. lot. *dē-t* „sát", lat. *fē-lāre* tv. aj.), *běžati* < ⁺*bēg-* (srov. lit. *bēgti* tv.); (b) z ↑tautosylabického ⁺*o̯i̯/a̯i̯* (↑monoftongizace diftongů), např. *cěna* < ⁺*ku̯oi̯nā* (srov. lit. *káina* „cena", lat. *poena* „trest, výkupné" aj.); dat. sg. *ženě* < ⁺*-ai̯* (srov. lat. koncovku *-ae* n. ř. *-ā/-ē* s „iota subscriptum"); (c) při ↑nářečním štěpení praslovanštiny ze staršího *e* v pův. skupinách ⁺*tert*, ⁺*telt*, kde se na jsl. a č.-slk. teritoriu ⁺*e* po ↑metateze likvid prodloužilo v ⁺*trēt*, ⁺*tlēt* a poté přešlo v *ě*: *trět*, *tlět*; např. nář. pozdně psl. (tj. jsl. a č.-slk.) *brěgъ* < ⁺*berg-* (snad výpůjčka z germ.?), *mlěko* < ⁺*melk-o* (a to z ⁺*melg´-ko*, kde ⁺*melg´-* „dojit"); (d) ssl. v koncovkách gen. sg., nom.-akuz. pl. ja-kmenů a akuz. pl. mask. jo-kmenů, jako tzv. „třetí jať" („jať tertium") *-ě* proti jsl. *-ę* (↑nosovky) (hláskoslovně ne zcela jasné), např. ssl. *dušě* × jsl. *dušę*, ssl. *mǫžě* × jsl. *mǫžę*. – Do jiných sl. jaz. než do č. přešlo **j.** (a) většinou v *e* (resp. jeho užší varianty), např. slk. *dedo*, *sneh* < *děd-*, *sněgъ* (*dieťa* < *dětę* jako v stč., viz dále, luž. h. *dźěd*, d. *źěd*, h. *sně(h)*, d. *sněg*, r. *ded*, *sneg*, sln. *ded*, *sneg*, *telo* < *tělo*, mk. *sneg*, *dedo*, *telo*, sch. *e* („ekavsky") n. *(i)je* („jekavsky", ↑slovanské jazyky), *snȇg/sn̏ijeg*, *dȅd/djéd* (v p., br. a b. se *e* střídá s *a*, viz (b); (b) v ['a], a to v p. před tvrdými dentálami (*d*, *t*, *n*, *z*, *s*, *r*, *ł*), jinak v ['e], např. *biały* „bílý" × *bielić* „bílit" (< *běl-*), *ciało* „tělo" × *w ciele* (< *těl-*), v br. v nepřízvučné poloze (spolu se starým *e*) jako tzv. „jakání",

jinak v [ʼe], např. pl. *lja|sy* × sg. *les*, *dzja|lić* (< *dělit*), v b. pod přízvukem před nepalatálními konsonanty n. před slab. s nepředními vokály, jinak v [e], např. *djad*, *bjal* [bʼal] „bílý" (jm. tvar) × *belija* (slož. tvar téhož adj.), sg. | *tjalo* × pl. *te|la*; (c) v *i* v ukr., např. *snih*, *did*, a v „ikavských" nář. sch., např. *snig*, *dite*. – Na č. teritoriu se frekvence **j.** zprvu zvětšila, když vzniklo též za pč. *ä* (< *ę*), *ʼa/ja* v „přehláskovaných pozicích" (↑přehlásky samohlásek, ↑pračeština), např. *desętь* > *⁺desäť* > stč. *desět*, *zajęcь* > *⁺zajäc* > stč. *zajiec*, *čáša* > stč. *čiešě*. Přitom **j.** krátké zůstalo v stč. zprvu jako *ě*, za dlouhé bylo *ie* (toto i slk.). – Stč. *ě* kteréhokoli původu přešlo v *e*, např. *desět* > *deset*, *cěsta* > *cesta*; toto [e] se však dosud píše grafémem *ě* (α) po *d*, *t*, *n* označujících konsonanty, které jsou jím změkčeny, takže grafika *dě*, *tě*, *ně* = [ďe], [ťe], [ńe], např. *dělat*, *tělo*, *někdo*; (β) po *b*, *p*, *v*, kde grafika *bě*, *pě*, *vě* = [bje], [pje], [vje], např. *běžet*, *pěna*, *vědět*, a po *m*, kde grafika *mě* = [mňe] // variantně též [mje], např. *město*. – Stč. *ie* přešlo v *í*, např. *dietě* > *dítě*, *zajiec* > *zajíc*, *čiešě* > *číše*.

Lit.: Samilov, M.: *The phonem jať in Slavic*, 1964; ↑čeština stará raná, ↑nářeční štěpení praslovanštiny, ↑pračeština, ↑praslovanština, ↑slovanské jazyky.

RV

JAZYK

1. Systém znaků sloužící řečovému dorozumívání (↑komunikaci) lidí; soubor jazykových ↑norem platných v určitém společenství, dnes především ↑národní jazyk. Rozlišení jazyka (↑langue) jako ↑systému, mluvy (↑parole) jako jeho užívání v procesu sdělování a řeči (↑langage) jako obecné lidské schopnosti vypracoval de Saussure. Vedle ↑přirozených jazyků jsou i ↑jazyky umělé, např. v logice aj.

2. Jeden z pasivních ↑mluvních orgánů.

Lit.: Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989; ↑langue, ↑národní jazyk, ↑systém.

MN

JAZYK FORMÁLNÍ

1. Jaz. ve smyslu formální logiky – od výrokového a predikátového počtu až po logiku intenzionální.

2. Jaz. generovaný ↑formální gramatikou, přičemž jaz. je tu definován jako algebraická struktura – jako množina řetězců nad určitou abecedou, kterou mohou tvořit např. slovní tvary přirozeného jaz. **F.j.** se může n. nemusí podobat jaz. přirozenému. Jedním z cílů studia gramatiky je právě konstrukce formálních gramatik, které generují či rozpoznávají jazyky, jež jsou nejbližší jazykům přirozeným. Podle typu generativních gramatik vymezené Chomského hierarchií gramatik (↑formální gramatika) se definují základní 4 typy **f.j.**, které se liší strukturní složitostí svých řetězců: (a) **f.j.** typu 0 – největší třída jaz. nazývaných **rekurzivně spočetné**; (b) **f.j.** typu 1 – třída jaz. **kontextových**; (c) **f.j.** typu 2 – třída jaz. **bezkontextových** n. **nekontextových**; (d) **f.j.** typu 3 – třída jaz. **konečněstavových** či **regulárních**. Tyto třídy **f.j.** generují různé množiny jaz., které jsou spolu ve vztahu ostré inkluze – každý **f.j.** typu *i+1* (*i* = *1,2,3*) je vždy jaz. typu *i*, ale ne naopak.

Lit.: ↑formální gramatika.

VP

JAZYK KONTAKTNÍ

1. V socioligvistice označení pro jaz., který umožňuje kontakt mezi mluvčími bez společného jaz. (lingua franca), v mezinárodním kontextu též mezinárodní jazyk. Takovým jaz. bylo v antice řecké koiné a vulg. lat., v diplomacii 19. stol. fr., v dnešní době je jím angl.

2. V ↑kontaktové lingvistice označení pro jaz. n. dial., který v bilingvní n. multilingvní jaz. situaci působí na jiný jaz. n. dial. a proměňuje jeho strukturu. Č. je **k.j.** pro jaz. menšin (↑slovenštinu, polštinu, němčinu, romštinu aj.) a naopak. Při individuálním chápání jaz. kontaktu se **k.j.** může v České republice stát libovolný jaz. – Intenzita jaz. kontaktu se mění s ohledem na politický vývoj a jaz. politiku státu a s ohledem na jaz. situaci v jednotlivých regionech; ↑přechodová nářečí. Vnější společenské podmínky zpravidla ovlivňují i jaz. kontakt v malé skupině, např. v rodině, ve školní třídě. Důsledkem působení **k.j.** jsou jednak ↑výpůčky do č. n. č. dial., jednak výpůjčky z č. např. v něm. a v p. dial. na území Čech, Moravy a Slezska, vznik romského ↑etnolektu apod.

Lit.: Bezděková, E., Deutsch als Muttersprache und Fremdsprache in Böhmen und Mähren, in: *Germanistische Mitteilungen* 27, 1988, 115–138; Bosák, J., Vzťahy slovenčiny a češtiny a ich výskum v novej etape, *JČ* 39, 1988, 113–119; Chloupek, J. – Nekvapil, J. (eds.): *Reader in Czech sociolinguistics*, 1987; Havránek, B. – Fischer, R. (eds.): *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur*. Sv. 2, 1965/1968; Heroldová, I. – Matějová, V., Vietnamští pracující v českých zemích, *Český lid* 74, 1987, 194–203; Hlavsová, J., Konflikt jako forma kontaktu, *SaS* 52, 1991, 256–263; Hübschmannová, M., K jazykové situaci Romů v ČSSR, *SaS* 37, 1976, 328–336; Lotko, E., K problematice česko-polského jazykového pomezí, *SaS* 61, 1963, 293–302; Nekvapil, J., Tschechien, in: Goebl, H. ad. (eds.), *Kontaktlinguistik/Contact linguistics*, 1997, 1641–1650; Povejšil, J., Dvojjazyčnost v západních Čechách, *SaS* 28, 1967, 431–434; Povejšil, J., Deutscher Dialekt und fremde Hochsprache bei zweisprachiger Bevölkerung, *Philologica Pragensia* 18, 1975, 100–110; Povejšil, J., Die deutsche Sprache in der Tschechoslowakei, in: *Brücken*, 1987/1988, 221–229; Schwarz, E., Jazyk německý na území ČSR, in: *Československá vlastivěda* III, 1934, 524–597; Skála, E., Vznik a vývoj českého bilingvismu, *SaS* 38, 197–207; Straková, V., Die Sprache im Kontakt und Konflikt, *LPr* 34, 87–93; Trost, P.: *Studie o jazycích a literatuře*, 1995; Utěšený, S., K jazykovému vývoji v pohraničí českých zemí, *SaS* 31, 1970, 44–57; Zeman, J., K jazykovým kontaktům mezi češtinou a slovenštinou, in: Nekvapil, J. – Šoltys, O. (eds.), *Funkční lingvistika a dialektika*, 1988, 172–175.

MN

JAZYK NÁRODNÍ

Všechny regionální, sociální a funkční podoby jaz., jež slouží příslušníkům národa k pokrytí komunikačních potřeb, a to v pohledu synchronním i diachronním; zvláštní postavení mezi nimi má ↑spisovný jazyk, jenž má mj. i funkci národně reprezentativní. – **Český n.j.** je jaz. domácích obyvatel historických zemí Čechy, Morava a č. části Slezska, ale také Čechů žijících v zahraničí (↑enklávа českého jazyka). Představuje široký soubor výrazových prostředků, který je možno nazírat jak z hlediska čistě lingvistického, tak z hlediska komunikačního s ohledem na to, jaké typy komunikačních potřeb plní. Teorie **n.j.** zahrnuje vedle teorie spis. jaz. pohled dialektologický,

směřující (na pozadí spis. jaz.) k poznání rozrůzněnosti č. (↑dialektologie), stylistický, sledující funkční diferenciaci jazyka, především spis. (↑stylistika), nověji přispívá ↑sociolingvistika, sledující vztahy jaz. a společnosti, a teorie ↑komunikace. – Celek jaz. dnešního č. národa je historicky vzniklý soubor funkčně diferencovaných **útvarů** (idiomů, variet, též různotvarů, existenčních forem jazyka), v podstatě jaz. struktur s jednou n. několika funkcemi; funkcí jaz. struktury se rozumí sepětí významu a formy při dosahování komunikačního cíle, dial. je z tohoto hlediska monofunkční, zatímco spis. jaz. výrazně polyfunkční. Útvary jsou relativně autonomní, jejich hranice však nejsou ostré. Reálně existují útvary pouze ve vztahu k jiným útvarům **n.j.**, zejména prestižním, a jsou také otevřeny působení jaz. cizích. Rozčlenění na útvary a vztahy mezi nimi vytváří makrosituaci příznačnou pro určitý **n.j.** Při jejím popisu připomínáme i sféry komunikace, v nichž se jednotlivé útvary především n. výhradně uplatňují, snažíme se postihnout celou jaz. situaci; všímáme si přitom také cizích jaz., které mohou sloužit některým komunikačním potřebám národa.

Formy existence **n.j.** jsou buď tvořeny úplnou jaz. strukturou (**strukturní útvary, útvary**), n. jsou charakterizovány specifickým lexikem, aniž by měly vlastní strukturu v jiných jaz. rovinách (**nestrukturní útvary, poloútvary**, ↑slang). Základem jaz. situace dnešní č. je několik různě stabilizovaných strukturních jaz. útvarů, jež jsou v dichotomickém vztahu spis. – nespis. Ve starších obdobích šlo o výrazný rozdíl vyjadřování spis. a nář. (tak ještě u Trávníčka), vývoj komunikačních potřeb a současně zjemnění lingvistických a sociolingvistických přístupů dospívá dnes ke stratifikaci složitější.

V soukromé a poloveřejné mluvené komunikaci se uplatňují i nestrukturní útvary, jednotlivé slangy.

Do stratifikace není možno zařadit „obecnou moravštinu“, i když jednotlivá nář. Moravy a č. Slezska mají některé společné rysy; neexistuje totiž žádný alespoň minimálně stabilizovaný celomoravský jaz. útvar. Rozhraničení mezi jednotlivými útvary je založeno na zobecnění, v reálné komunikaci dochází k míšení, resp. střídání prostředků a samy útvary se vyvíjejí. Kromě toho má v jednotlivých regionech tento obecný model své konkretizace; např. v Čechách je založen na opozici spis. jaz. × ↑obecná č. (interdialektická i ta, která má charakter celonárodního ↑substandardu), zatímco ve Slezsku n. na východě Moravy jde o vztah spis. jaz. × intedialekt × dialekt. – Model je hierarchický, útvary výše položené jsou regionálně, sociálně i funkčně méně omezené. Postavení **prestižního jaz. útvaru** má nepochybně spis. č., opírající svou stabilitu o ↑kodifikaci a užívaná v záležitostech národní kultury duchovní i hmotné, tedy při sledování vyšších komunikačních cílů, jichž je vlastně výmluvným signálem. Její norma vyhovuje slohové rozrůzněnosti a vyznačuje se často variantami. Jistou prestiž získává i obecná č., která ztrácí úzce regionální a sociální omezení. Nejnižší prestiž mají naopak teritoriální dial., poměrně stabilizované tradicí a užívané živelně pro běžnou denní komunikaci. – Mimo takto představenou stratifikaci stojí **běžná mluva**, funkčně vymezená podoba národního jaz., jejíž strukturní náplň může být různá, často i smíšená, a to v závislosti na konkrétních okolnostech vzniku a percepce komunikátu. Tato běžná mluva je primárně spontánní a mluvená a slouží, jak již termín naznačuje, běžné denní komunikaci; v psané podobě může být využita v soukromé korespondenci, a ovšem i stylizována v krásné literatuře. Bývá označována i termínem **běžně mluvený jazyk**. Je od 80. let 20. stol. předmětem intenzivního studia nejen z hlediska uplatňovaných jaz. prostředků, ale komunikáty s touto funkcí jsou analyzovány i jako ↑diskurz. Pozornost k spontánní nedialektové mluvě je však starší; od 60. let se č. lingvistika zabývá studiem **městské mluvy**, běžné mluvy obyvatel města, především většího. Její analýza umožňuje v sociálně rozrůzněném komunikačním společenství jediné lokality sledovat jak jaz. stratifikaci, tak její generační proměny. – **Stratifikační model n.j.** je výrazně lingvistický a hierarchický. Model, který by odrážel dynamiku proměn **n.j.** a její tendence, lze vytvořit na základě **komunikačním** (Neščimenková, 1999): veškeré sdělování etnika se v něm rozděluje do dvou sfér, komunikace regulované (veřejná komunikace, kde se uplatňuje jak regulující role jaz. výuky a výchovy, tak autoregulace komunikantů) a neregulované (soukromá komunikace, kde je výběr výrazových prostředků limitován jen nároky konkrétní komunikační situace). V každé z nich nacházíme jaz. dominantu, útvar, který se uplatňuje přednostně, zatímco ostatní jen příležitostně. Na základě jaz. analýzy komunikátů lze dospět k přesnějšímu poznání toho, co má ve vyjadřování skutečnou prestiž. Ruší se tak předem deklarovaná hranice spis. a nespis., která je v tradičním pohledu na **n.j.** základní.

Lit.: Barnet, V., Vztah komunikativní sféry a různotvaru jazyka ve slovanských jazycích, *Sl* 46, 1977, 337–347; Bělič, J.: *Ná-*

STRUKTURNÍ ÚTVAR	SFÉRA A TYP KOMUNIKACE
↑ spisovný jazyk (včetně hovorové češtiny)	celonárodní, hl. veřejná a psaná
	veřejná, spíše mluvená
↑ obecná čeština	poloveřejná, mluvená, ve stylizaci i psaná
↑ interdialekty (regionální obecná čeština hanácký, východomoravský, lašský)	regionální poloveřejná, mluvená
	poloveřejná i soukromá, mluvená
↑ teritoriální dialekty	soukromá, mluvená

stin české dialektologie, 1972; Čmejrková, S. – Daneš, F., Jazyk malého národa, *SaS* 54, 1993, 19–30; Davidová, D. ad. (eds.): *Mluvená čeština na Moravě*, 1997; Havránek, B.: *Studie o spisovném jazyce*, 1963; Chloupek, J.: *Aspekty dialektu*, 1971; Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*, 1986; Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, 1978; Jelínek, M., K poměru mezi hovorovou češtinou a spisovným jazykem, *SaS* 24, 1963, 47–54; Kořenský, J.: *Komunikace a čeština*, 1992; Krčmová, M., Současná běžná mluva v českých zemích, in: Daneš, F. ad. (eds.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997, 160–172; *NČD*, 1972; Neščimenko, G. P.: *Etničeskij jazyk*, 1999; *StSČ*, 1997, 36–48; Šrámek, R., Zur heutigen Situation des Tschechischen, in: Ohnheiser, I. ad. (eds.), *Sprachen in Europa*, 1999, 95–102; Utěšený, S., K rozrůznění českého národního jazyka, *SaS* 41, 1980, 7–16; ↑interdialekt, ↑nářečí, ↑obecná čeština, ↑spisovný jazyk.

MK, JCH

JAZYK PŘIROZENÝ × UMĚLÝ

P.j. je ↑jazyk užívaný konkrétním jaz. společenstvím, jako např. č., slk. apod. – **U.j.** se rozumějí tzv. univerzální jaz. (např. volapük – 1880, esperanto – 1887 atd.) v zjednodušené podobě imitující ↑systémy **p.j.**, popř. formální jaz., v nichž se má odstranit ↑vágnost a víceznačnost **p.j.** Jde tedy o „jazyk" matematických a logických kalkulů, který definovaným způsobem používá výrazů **p.j.** (*a*, *nebo* apod.); na rozdíl od **p.j.** však o pravdivosti výrazu, výroku rozhodují „formální" operace v rámci **u.j.**, nikoli interpretace významu jaz. znaku. Za formální jaz. lze považovat i tzv. programovací jaz., kterými člověk zadává úkoly počítači. Na počátku vývoje počítačů se užívalo tzv. strojových jaz., které na základě binárních symbolů dovolují přímý přístup k hardwaru, jsou však pro běžného uživatele obtížně osvojitelné. Programovací jaz. proto binární symboly nahrazují „zkratkami", n. programovacími „slovy" a „symboly", které jsou různě obsáhlým „shrnutím" kombinací binárních symbolů. S pomocí těchto slov a symbolů se „píší" programy, „čitelné" a „srozumitelné" pro programátora, po příslušném „překladu" také pro počítač, ne však pro každého uživatele, pro kterého se proto „komunikace" s počítačem simuluje do formy otázek a odpovědí zformulovaných v **p.j.** Různé programovací jaz. mají podle svého úkolu určitá specifika, k významným programovacím jaz. patří např. PROLOG n. LISP. Na rozdíl od formálních a programovacích jaz. se tzv. univerzální jaz. s výjimkou esperanta „univerzálně" neujaly.

Lit.: Jespersen, O.: *An international language*, 1928; Kamarýt, S.: *Mezinárodní jazyk*, 1928; Ogden, C. K.: *Basic English versus the artificial languages*,1935.

MN

JAZYK ZNAKOVÝ

Souhrnný název pro různé nevokální jaz. užívané menšinovými komunitami **neslyšících** různých národů (v ČR český **z.j.**, ve VB britský **z.j.**, v USA americký **z.j.** apod.). **Z.j.** se od mluveného (a slyšeného) jaz. na první pohled liší způsobem své existence: je to zrakem vnímaný jaz. založený na tvarech, pozicích a pohybu. Jeho výrazové prostředky jsou tak blízké prostředkům užívaným v ↑komunikaci neverbální; s ↑mimikou a ↑gestikulací, resp. s pantomimickým zobrazováním skutečnosti býval ostatně často (Sapir, Bloomfield, Myklebust) **z.j.** srovnáván, resp. ztotožňován. Status přirozeného jaz. byl souboru prostředků užívanému v intrakulturní **komunikaci neslyšících** přiznán až v 60. letech 20. stol.: Stokoe (1960) na materiálu amerického **z.j.** prokázal, že **z.j.** má definiční rysy spojované s lidskými jaz. vůbec (zvl. arbitrárnost a dvojí členění) a že tvary, pozice a pohyby jsou ve **z.j.** uspořádány do specifické, zvrstvené a komplikované lingvistické struktury, s níž se pojí obdobné funkce jako se strukturou jaz. mluveného. Další důkazy o strukturní a funkční srovnatelnosti **z.j.** s jaz. mluveným podává od 60. let tzv. lingvistika znakových jaz.: ukazuje, že srovnatelné je také zpracovávání obou druhů jaz. v operační i dlouhodobé paměti, že obdobné jsou procesy jejich osvojování (pokud jde o povahu osvojování i o fáze jeho načasování); v podstatě shodné s mluveným jaz. jsou i typy stratifikace **z.j.** – geografická, sociální, funkční (srov. např. Battison, Bellugiová, Boyes-Braemová, Brennanová, Deucharová, Klima, Marschark, Wilburová aj.). Rysy obdobné rysům jaz. mluveného jsou ve **z.j.** kombinovány se specifickými strukturami, odvozenými od jeho způsobu existence. Významy ve znakových jaz. nejsou neseny zvukem, ale dvojím typem specializovaných nosičů vizuálněmotorické povahy: (1) tzv. manuální nosiče (místo artikulace, tvar, pozice a pohyb ruky, resp. rukou) nesou převážně ↑významy lexikální, (2) tzv. nemanuální nosiče (mimika, pozice a pohyby hlavy a horní části trupu) nesou převážně ↑významy gramatické. Už v tzv. znaku (nejmenší jednotce **z.j.**, která nese význam) a také v jednotkách vyšších rovin jaz. jsou pak tyto nosiče uspořádány (produkovány a vnímány) simultánně. Od toho se odvíjí možnost simultánně produkovat/vnímat takové informace (např. o charakteru agentu, okolnostech děje, počtu jeho účastníků, jeho průběhu, také o způsobu slovesného děje atd.), jež jsou v jaz. mluveném zprav. povinně komunikovány „za sebou", lineárně. Další výrazná odlišnost **z.j.** od jaz. mluveného souvisí s gramatickým využíváním trojrozměrného prostoru, v němž **z.j.** existuje; ten je využíván zvl. při textové (ko)referenci, k vyjadřování subjekt-objektových vztahů a časových údajů. Už v primární oblasti svého užívání, v intrakulturní komunikaci neslyšících, bývá **z.j.** rozrůzněn. Lexikální rozrůznění je dáno převážně geograficky, vazbami na lokality se silným zastoupením neslyšící populace (obvykle v okolí speciálních škol pro sluchově postižené). Gramatické rozrůznění, dané sociálně, se váže zvl. na oficiálnost × neoficiálnost komunikační situace (o ↑diglosii **z.j.** srov. už Stokoe). Varianty bližší pólu oficiálnosti zprav. nahrazují simultánnost uspořádání lineárností a přibližují se tak příslušnému mluvenému (a prestižnímu) jaz. většiny. Tím se tyto varianty blíží tzv. znakovaným (do znaků převedeným, vizualizovaným) nár. jaz., tj. umělým znakovým systémům užívaným zprav. v interkulturní (zvl. učební) komunikaci (u nás tzv. **znaková čeština**). Rozrůzněnost, na rovině ↑idiolektu reflektovaná častým přepínáním kódu, souvisí také se způsobem osvojování **z.j.**: jen 5–10% jeho uživatelů si ho osvojuje jako první jaz. přirozeným způsobem (od neslyšících rodičů), většina neslyšících, narozená ve slyšících rodinách, se **z.j.** obvykle učí v různém školním věku od svých vrs-

tevníků a nemůže být považována za rodilé mluvčí (na základě takto specifického způsobu osvojování a s přihlédnutím k jistým gramatickým vlastnostem bývá **z.j.** nahlížen jako ↑kreol(ština), např. u Fischerové). Struktura českého **z.j.**, způsoby jeho užívání ani procesy jeho osvojování nejsou doposud dostatečně popsány.

Lit.: DEUCHAR, M.: *British sign language*, 1984; KLIMA, E. S. – BELLUGI, U.: *The signs of language*, 1979; MACUROVÁ, A., Jazyk v komunikaci neslyšících, *SaS* 55, 1994, 121–132; STOKOE, W.: *Sign language structure*, 1960.

AM

JAZYKY INDOEVROPSKÉ

Největší ↑jaz. rodina světa, k níž patří i sl. jaz., a tudíž i č. **I.j.** mluví dnes přes dvě miliardy lidí v Evropě, Asii, Americe, Austrálii a v Africe. Jsou také ze všech jaz. světa nejlépe prozkoumány jak ze synchronického, tak i z diachronického hlediska, protože jsou všechny doloženy i ve svých starších podobách (některé dokonce z 2. tis. př. n. l.). Současné **i.j.** tvoří pět velkých skupin (větví) a šest jednotlivých jaz. n. jaz. párů. Velké skupiny (větve): jazyky indické (indoárské), íránské, ↑jazyky slovanské, germánské a románské. Malé větve: arménština, řečtina, albánština, jazyky baltské, jazyky goidelské (irština a skotština) a jazyky britanské (kymerština a bretonština). V 1. tis. př. n. l. bylo ovšem složení ie. rodiny poněkud jiné. Zahrnovala tehdy: (a) Vývojové předstupně současných velkých skupin: indoíránské jaz., italické jaz., pragermánštinu a patrně společný předstupeň baltských a slovanských jaz. (↑praslovanština). (b) Starou řečtinu, už tehdy samostatný ie. jaz. (c) Nedokonale známé staré ie. větve, jejichž pozůstatky jsou některé izolované **i.j.** současnosti: paleobalkánské jaz. (pozůstatek: albánština), vývojový předstupeň arménštiny (a dalších málo známých jaz.) a keltské jaz. (velká jaz. skupina ve staré Evropě, jejímiž pozůstatky jsou jaz. goidelské a britanské). (d) **I.j.**, jež nemají v současnosti pokračování: anatolské jaz. (Malá Asie, 2. – 1. tis. př. n. l.; nejdůležitější z nich chetitština s památkami ze 17. – 13. stol. př. n. l.) a tocharština (tu ovšem známe – ve dvou dosti rozdílných nářečních podobách A a B – až ze 7. – 8. stol. n. l. z textů nalezených v čínském Turkestánu). Tyto jaz. – zejm. ve svých starších podobách – vykazují takové množství shod gramatických a lexikálních, že je nelze vysvětlit jinak než jako dědictví ze společného prehistorického východiska – ie. prajazyka. Tento prajazyk rekonstruujeme srovnáváním doložených **i.j.**, zejm. starých. Tímto způsobem si ovšem nemůžeme zjednat celkový obraz jaz., jímž se v určité době mluvilo na určitém území. Tomu se blížíme nanejvýš při rekonstrukci dílčích prajazyků – ↑praslovanštiny, pragermánštiny, praindoíránštiny apod., kde jde o vývojové fáze časově nepříliš vzdálené od nejstarších dokladů příslušných jaz. V případě ie. prajazyka je však tento časový interval příliš dlouhý, a proto je mnohdy sotva možné rozhodnout, zda rekonstruované jevy hláskové, mluvnické a lexikální náleží jedné časové rovině, n. jednomu dial. prajazykového společenství. Pokud je to možné, označujeme takové jevy buď jako pozdněindoevropské (tj. náležející období, kdy ie. prajazyk byl už silně nář. diferencován), n. jako raněindoevropské, příp. protoindoevropské (tak nazýváme stav, který předcházel před tím, co lze historickosrovnávací metodou rekonstruovat – stav, k němuž docházíme tzv. vnitřní rekonstrukcí). Smysl historickosrovnávací jazykovědy není tedy v tom, abychom si zjednali ucelený obraz o jaz. našich dávných předků. Jde spíše o to, abychom objasnili původ slov a mluvnických forem známých jaz. a zjednali si tak obraz jejich vývoje od co nejdávnějších dob. Podobně jako prehistorická archeologie odhaluje vývoj společnosti a materiální kultury našich předků v dobách, které nejsou osvětleny historickými prameny, snaží se historickosrovnávací jazykověda sejmout roušku tajemství z nejstarších osudů našeho jaz. Co se týká **samohlásek**, rekonstruujeme pro pozdněindoevropské období pět samohlásek krátkých a pět dlouhých: *a*, *e*, *o*, *i*, *u* (tedy podobný podsystém samohlásek jako v č.). Pro období raněindoevropské (resp. protoindoevropské) se předpokládá jednodušší podsystém: podle tzv. laryngální teorie vznikly samohlásky *a*, *e*, *o* z jedné prasamohlásky vlivem později zaniknuvších souhlásek, tzv. laryngál, které nejčastěji píšeme jako *H* s různými číselnými indexy; podobně prý vznikly dlouhé samohlásky z krátkých, po kterých následovala laryngála + další souhláska. Počítá se též s existencí pozdněie. diftongů (*ai*, *ei*, *oi*, *au*, *eu*, *ou*) a nefonematických (vsuvných) samohlásek, jež píšeme jako obrácené *e* (ə „šva“) n. maličké nadřádkové ^{e}, resp. ^{o}. – Kořeny a slovotvorné sufixy se často objevují v různých obměnách, lišících se od sebe právě samohláskami: ie. samohlásková střída (něm. Ablaut; termín ↑ablaut přešel do mezinárodní lingvistické terminologie). Např. (*K* = jakákoli souhláska): *KeK-KoK-K°K-KēK*, *KeiK-Koik-Kik*, *KeuK-Kouk-Kuk*, *KerK-Kork-Krk* apod. (plný stupeň – *o*-stupeň – oslabený stupeň – zdloužený stupeň). ↑**Přízvuk slovní** byl v pozdněie. fázi patrně volný a pohyblivý; většina jazykovědců počítá nadto s existencí tzv. slabičných přízvuků („intonací“). – Co se týká **souhlásek**, ie. závěrové souhlásky tvořily podle běžně tradované teorie pět artikulačních řad: ↑labiály (*p*), ↑dentály (*t*), ↑veláry (*k*), palatalizované veláry (*k´*) a labioveláry (k^{w}). Někteří jazykovědci však popírají samostatnou existenci jedné z velárních řad, nejčastěji řady palatálních velár. Co do způsobu artikulace existovala vedle neznělých (*p*, *t*, *k* ...) a znělých (*b*, *d*, *g* ...) ↑okluzív nepochybně ještě třetí série závěrových souhlásek, tradičně nazývaná aspiráty. Novější bádání dospělo k závěru, že patrně nešlo o znělé souhlásky s přídechem (*bh*, *dh*, *gh* ...): rozdíl mezi *b*, *d*, *g* a *bh*, *dh*, *gh* byl patrně dán jinou distinktivní vlastností. Vzhledem k různosti názorů bude nejlépe mluvit prostě o „třetí sérii ie. závěrových souhlásek“. Nejnověji se objevila tzv. glotální teorie (Ivanov a Gamkrelidze), počítající se zcela jinými protiklady mezi souhláskami jednotlivých sérií (*d*, *g* byly tzv. glotalizované souhlásky atd.). – Třené souhlásky (↑frikativy) byly v ie. prajazyce reprezentovány jen sykavkou *s* (nepočítáme-li zmíněné už laryngály). Zvl. třídu ie. fonémů tvořily ↑sonanty *r*, *l*, *m*, *n*, jež mohly fungovat jako souhlásky i jako samohlásky, tj. slabikotvorné elementy (podobná situace je v č.). – **Mluvnická stavba** ie. prajazyka byla podle představ, jež vládly v jazykovědě až do začátku 20. stol., velmi složitá, podobná té, kterou shledáváme ve starých indoírán. jaz.

a v ř. Tento názor nyní většina jazykovědců opustila a počítá s poněkud jednodušší stavbou: některé z forem zmíněných jaz. vznikly zřejmě až v době nář. štěpení ie. společenství, a to ve vých. areálu. Tato revize názorů na ie. prajazyk byla vyvolána mj. tím, že mluvnická stavba nejstaršího známého ie. jaz. – chetitštiny, jejíž příslušnost k ie. rodině odhalil teprve r. 1915 B. Hrozný – je poměrně jednoduchá. – U subst. a adj., jež původně tvořily jeden slovní druh („jméno"), se uplatňovaly gramatické kategorie rodu, čísla a pádu; indoírán. jaz., ř., lat. a další staré ie. jazyky rozlišují tři **gramatické rody** (mask., fem., neutrum), chetitština však jen dva (mask., neutrum). Proto se dnes soudí, že na počátku vývoje bylo rozlišení rodu životného (činného) a neživotného (trpného) a teprve později rozštěpením pův. živ. vzniklo mask. a fem. Co se týká **čísla**, mají některé staroie. jazyky (indoírán., ř. aj.) vedle sg. a pl. ještě du., jiné jej však nemají (chet., lat.). Starší jazykověda počítala s původností du., dnes bývá spíše pokládán za dodatečný výtvor části **i.j.** Staré **i.j.** mají nestejný počet ↑**pádů** (5 – 8). I v tomto případě se jazykovědci dříve domnívali, že původní počet (8) zachovaly indoírán. jaz., kdežto jinde došlo k jeho redukci. Dnes se většinou soudí, že ve starší ie. fázi byly plně paradigmatické jen nom., gen., dat., akuz. a vok. (takový systém má stará ř.!), ostatní pády (ablativ, lok., instr.) pak existovaly jen v jakémsi zárodečném stavu (jako adv. příležitostně tvořená od jmenného kmene). Teprve v době nář. štěpení byly některé z těchto forem v jednotlivých nář. paradigmatizovány. – **Jmenné kmeny** byly různé povahy: někdy fungoval jako kmen subst. nebo adj. holý kořen (tzv. kořenová slova, hojně doložená v nejstarších **i.j.**), jindy kořen ve spojení s derivačními (kmenotvornými) sufixy. Podle zakončení kmene (tj. u odvozených jmen podle zakončení kmenotvorného sufixu) se rozlišovaly *o-*, *ā-*, *i-*, *u-* a další samohláskové kmeny, *r-*, *n-*, *s-*, *nt-* a další souhláskové kmeny. K označení pádových funkcí byly ke kmeni připojovány pádové sufixy, označující spojitě kategorie pádu a čísla (na rozdíl od ↑jazyků aglutinačních (maďarština, finština, turečtina, mongolština aj.), kde jsou tyto kategorie označovány samostatně). Pádové sufixy byly původně pro všechna jména jednotné (až na některé odchylky v souvislosti s rodem apod.): v nom. sg. měla mask. a část fem. sufix *-s*, neutra a druhá část fem. nulový sufix, v gen. sg. byl pro všechny rody sufix *-es/-os*, v dat. sg. nejspíše *-ei*, v akuz. sg. měla mask. a fem. sufix *-m*, neutra nulový sufix, jako vok. sg. sloužil holý kmen. Nom. pl. mask. a fem. měl sufix *-es*, gen. pl. *–om* n. *-ōm* atd. Tyto pův. pádové sufixy se nejlépe uchovaly u souhl. kmenů, kdežto u samohl. kmenů namnoze splývaly se samohláskou kmenotvorného sufixu a vytvářely tak pádové koncovky, různé u jednotlivých tříd kmenů. Tato různost se pak vystupňovala hláskovým vývojem, přejímáním koncovek od zájmen (toho původu je např. koncovka nom pl. *o*-kmenů *-oi*) i jinými faktory. Tak se původně víceméně jednotná deklinace jmen rozpadla na řadu deklinačních tříd souhláskových a samohláskových – stav, který známe ze starých **i.j.** a který je – i když se značnými omezeními – uchován v současných ↑jazycích slovanských a baltských. – Již v ie. prajazyce existovala zvl. třída jmen sloužících jako výrazy kvantity – ↑**číslovky**. Jejich systém byl uspořádán na decimálním principu: existovaly jednoduché výrazy pro 1 – 10 a pro 100, ostatní se tvořily jejich skládáním. Ie. podoby zákl. číslovek se dají rekonstruovat bez velkých problémů: 2 *dwō(u)*, 3 *treyes*, 4 *kʷetwores*, 5 *penkʷe*, 6 *(k)seks*, 7 *septm*, 8 *oktō(u)*, 9 *newn*, 10 *dekm(t)*. Ještě v současných **i.j.** můžeme – i bez lingvistického školení – pozorovat shody v podobách číslovek. – ↑**Zájmena** se lišila od jmen zvláštnostmi ve skloňování a tzv. supletivismem, tj. střídáním různých základů ve skloňování jednoho zájmena. V obzvláštní míře to platí o ↑zájmenech osobních, kde lze s jistotou rekonstruovat jen ie. podoby tvarů nom. a některých příklonných tvarů (jako je č. *mi*, *ti*, *si* apod.). Pl. se tu netvoří od sg., ale představuje zvláštní samostatné zájmeno: č. *já – mne – my – nás*, lit. *aš – mano – mes*, lat. *ego – mei – nos*, č. *ty – vy*, lit. *tu – jūs*, lat. *tū – vōs* apod. ↑Ukazovací zájm. měla v některých pádech zvláštní formy, jinde pádové přípony jmen. Ve skloňování zákl. ukazovacího zájmena „ten" se pův. střídaly základy *so* a *to* (uchováno v indoírán. jaz., ř. a germ. jaz., kdežto ve sl. a balt. jaz. došlo k vyrovnání ve prospěch *t*-ového základu). ↑Zájmeno tázací se tvořilo od základu začínajícího labiovelárou *kʷ* (lat. *quis*, *quid* apod.). – **Slovesná flexe** byla složitější než jmenná. I zde se kladou podobné otázky jako u jmen, např. co se týká kategorie osoby a čísla: indoírán. jaz., ř. a další jaz. mají slovesný duál, lat. a chet. však duální tvary nemají. Kategorie ↑diateze (slovesného rodu) spočívala v nejstarších dobách v protikladu aktivum: medium. Medium pův. asi označovalo činnost vykonávanou ve vlastní prospěch, postupem doby však nabývalo i význam ↑reflexiva a příp. i ↑pasiva (mediopasivum). Do kategorie diateze však podle všeho patřila i forma, která je později zařazována do kategorie času – perfektum. Pův. snad měla význam ukončeného pasívního děje, později však označovala stav vzešlý z takového děje, nakonec pak (v historických **i.j.**) ukončený děj. Kategorie ↑**času** je vůbec – jak se zdá – pozdějšího původu. Starší je kategorie ↑vidu, tj. protiklad dok. a nedok. děje. Slovesný čas má svůj počátek v rozlišování přítomného (aktuálního) a nepřítomného (neaktuálního) děje u nedok. slovesa. Z aktuální nedok. formy pak vznikl přít. čas (prézens), z neaktuální nedok. formy min. čas zv. imperfektum a z dok. formy minulý čas zv. aorist. K této základ. trojici časů přibylo – jak už bylo uvedeno – ještě perfektum, které však později v jednotlivých **i.j.** splynulo buď s aoristem (lat., germ. jaz.), n. s prézentem (sl. a balt. jaz.). Existovala snad i jednoduchá forma budoucího času (↑futurum), která ovšem v řadě **i.j.** později zanikla, n. byla nahrazena novotvary. Časy vyjadřující předčasnost (plusquamperfektum, futurum II) představují samostatné výtvory jednotlivých **i.j.** – Podle tvoření prézentního kmene se ie. **slovesa** dělila na dvě zákl. skupiny: ↑slovesa atematická a ↑slovesa tematická. U atem. sloves fungoval jako préz. kmen buď holý kořen (např. u sponového slovesa *es-*), příp. se zdvojením první souhl. (např. u slovesa *dō-* „dávat"), n. kořen rozšířený o sufixy *nā*, *neu*, příp. o nosový infix (tj. nosovku *-n-* vsunutou před poslední souhl. kořene). Kmen tem. sloves byl zakončen tzv. tematickým vokálem, tj. *e* (ve střídě s *o*): byl tvořen sufixy *e/o*, *ye/yo*, *ne/no*, *ske/sko* apod. Vedle primárních prézentů byly

i sekundární – odvozené: ↑iterativa (např. se sufixem *ā*), ↑kauzativa, stavová slovesa aj. – Kmeny aoristu a perfekta se tvořily nezávisle na kmeni prézentu. Příznakem aoristu byla často sykavka *s* („sigmatický" aorist), jindy však tematický vokál *e/o* („tematický" aorist), anebo chyběl jakýkoli sufix („kořenový" aorist). Préz. kmen se v těchto případech tvořil jiným způsobem, n. se aspoň lišil kořenovou samohláskou (střída!). Ie. perfektum zjevně nebylo charakterizováno zvl. sufixem; vyznačovalo se zdvojením první souhlásky (ale ne vždy!), kořenovou samohláskou *-o-* a zvláštními osobními příponami. – Systém osobních přípon byl v pozdněie. fázi zřejmě velmi složitý. Os. přípony označovaly nejen osobu, ale i diatezi a zčásti i čas a způsob. Atematická a tematická slovesa měla v préz. zčásti různé koncovky:

	časování atematické	tematické
aktivum 1. sg.	*-mi*	*-ō*
2. sg.	*-si*	*-ei*
3. sg.	*-ti*	*-e*
1. pl.	*-mes*	*-omes*
2. pl.	*-te*	*-ete*
3. pl.	*-nt(i)*	*-ont*

Imperfektum (které se tvořilo od préz. kmene) a aorist měly os. přípony bez *-i*: *-m*, *-s*, *-t*, *-nt* (příp. *-r*). Jiné os. přípony (se zakončením *-o*, resp. *-oi*, *-or*) mělo ie. medium; přípony perfekta se podobaly příponám media. Zvláštní os. přípony měl aspoň zčásti i imperativ. – Různost tvoření ↑infinitivu v jednotlivých **i.j.** svědčí o jeho pozdějším původu. Ie. stáří jsou zato ↑participia: aktivní part. tvořené sufixem *nt*, pasivní part. se sufixy *to* a *no* a další.

Neméně důležitým úkolem historickosrovnávací jazykovědy je rekonstrukce ie. **slovní zásoby**. Tou se zabývá ↑etymologie. Zatímco etymologické bádání omezené na jednotlivé ie. větve dospívá k víceméně ucelenému obrazu slovní zásoby psl., pragerm. apod., jsou naše představy o celoindoevropském lexiku do značné míry kusé. Vzhledem k velkému časovému intervalu, jenž nás dělí od ie. prajazyka, nelze často rozhodnout, zda rekonstruované lexémy patří do jedné časové roviny. Jen v menšině případů se daří rekonstruovat celá ie. slova, tj. kmeny substantiv a adjektiv: *māter-* „matka", *sūnu-* „syn", *ekwo-* „kůň", *wlk^{w}o-* „vlk", *ghans-* „husa", *mūs* „myš", *medhu-* „med", *domo-* „dům", *ped-* „noha", *nokti-* „noc" apod. Častěji rekonstruujeme pouhé kořeny, jimž většinou přisuzujeme základní význam slovesný: *bher-* „nést", *yeug-* „spojovat", *sed-* „sedět", *swep-* „spát", *leuk-* „svítit", *mer-* „umírat", *men-* „pamatovat si", *ten-* „napínat", *weid-* „vidět" apod. Jen málokdy však můžeme s jistotou rekonstruovat jednotné ie. tvoření préz. od určitého slovesného kořene. – Rekonstrukce slovní zásoby prehistorických jaz. (praslovanštiny, indoevropštiny...) zdaleka nezajímá jen lingvisty, ale představuje důležitý doplněk bádání jiných disciplín, které se zabývají prehistorií lidstva, zejm. archeologie. Z rekonstruovaného lexika lze totiž dělat závěry o společnosti uživatelů příslušného jaz., způsobu výroby, přírodním prostředí, v němž žili, ale také o úrovni jejich myšlení, náboženských představách apod. Úvahám tohoto druhu říkáme lingvistická paleontologie. Jako příklady můžeme uvést několik č. slov prokazatelně ie. stáří, jež vykreslují ie. situaci v oblasti zemědělství a chovu domácích zvířat (*orat*, *rádlo*, *mlít*, *zrno*, *ovce*, *prase*, *hovado*...), obydlí (*dům*, *tesat*...), přírody (*sníh*, *zima*, *vesna*...), divokých zvířat (*vlk*, *jelen*, *bobr*, *ježek*, *myš*, *husa*, *jeřáb*...).

Stručně popsaná zvuková a mluvnická stavba pozdněie. (už nářečně diferencovaného) jaz. se uchovala bez podstatných změn v nejstarších dochovaných **i.j.**: stind., avestě, ř. a do značné míry i v lat. Můžeme tu mluvit o staroie. jazykovém typu. Změny, které ve jmenovaných jazycích už v prehistorické době ve větším n. menším rozsahu proběhly, předjímají vlastně už vývoj k tzv. **středoie. typu**. Ten je reprezentován např. střind. jaz., starou arménštinou, stgerm. jaz., ↑**staroslověnštinou** apod. V oblasti zvukové stavby je střie. vývoj charakterizován zejména tendencí ke zdůraznění zvukové jednoty slova a slabiky. V případě slova je to zesílení slovního přízvuku a jeho ustálení na určité slabice, což mělo za následek redukci, příp. úplný zánik nepřízvučných slabik (zejm. v sousedství přízvuku a koncových): středoirán., román., kelt., germ. jaz., arménština aj. Dále sem patří vzájemné působení samohlásek v rámci slova (přehlásky v germ. jaz. aj.). V rámci slabiky se tato tendence projevuje ↑akomodací souhlásek a samohlásek, monoftongizací, zánikem koncových souhlásek ve slabice apod. Z akomodačních změn je třeba uvést zejména ↑palatalizaci, tj. změnu velárních souhlásek (*k*, *g*) v souhlásky palatální (*č*, *ž* apod.) před předními samohláskami (*e*, *i*): indoirán. jaz. (už v nejstarší době!), arménština, slovanské jaz., román. jaz. ↑Monoftongizace proběhla ve větším n. menším rozsahu dříve n. později ve všech **i.j.** (ie. diftongy jsou nejlépe uchovány ve staroirán. jaz., staroř., oskič., gót. a lit.). Zánik souhl. na konci slabik je typický zejména pro sl. jaz., ale setkáme se s ním i jinde. Z dalších souhláskových změn připomínáme mutace co do způsobu artikulace (změny znělých souhlásek v neznělé, okluzív ve frikativy apod.): germ. a armén. posunutí souhlásek a některé obdobné procesy v kelt. jaz. a v pozdějším vývoji ř. – Po stránce gramatické se středoie. typ neliší nikterak podstatně od staroie. Větné vztahy se nadále vyjadřují pádovými koncovkami, pouze zanikají některé lokální pády a zmenšuje se počet deklinačních typů (ustupuje zejména souhl. deklinace). Stupňuje se formální rozdíl mezi subst. a adj. U slovesa zanikají některé jednoduché časy a způsoby, jakož i jednoduché tvary pasiva, vznikají však nové opisné formy spojováním part. a inf. se slovesy *býti*, *míti* apod. Ztrácí se pův. autonomie časových kmenů slovesa, slovesné paradigma se stává semknutějším a časování pravidelnějším (ustupuje atematické časování).

Zásadní změny v oblasti mluvnice nastávají teprve na přechodu k **novoie. typu**. Zaniká kategorie pádu (tj. skloňování jmen) a větné vztahy se vyjadřují pomocí slovosledu a předložek. Nově vzniká **kategorie určenosti** (určitý, příp. neurčitý člen). U slovesa zanikají další jednoduché formy a slovesné paradigma se redukuje na 1 – 2 jednoduché časy, kdežto ostatní formy jsou opisné (složené). Někde zaniká n. se redukuje na minimum časování slovesa pomocí os. koncovek a osoba je nadále ozna-

čována pomocí os. zájmen. V oblasti zvukové stavby jsou pro novoie. vývoj příznačné další redukce samohlásek. Nefonématická samohláska neurčitého timbru, jež takto v řadě **i.j.** vznikala, v dalším vývoji buď zanikala, n. se znovu měnila v plné vokály: psané *e* ve francouzštině, angl., něm. aj. se někde vyslovuje, jinde je němé, sl. ↑jery se buď vokalizovaly, n. zanikaly. Dále jsou charakteristické cyklické mutace samohlásek – diftongizace a monoftongizace *ō> uo > ū, ē > ie > ī, ū> ou, ī > ai* apod. (č., něm., angl. aj.). Někde zanikaly souhlásky mezi dvěma samohláskami a ty se pak stahovaly (novoind. jaz., fr. aj.). Vznikaly nové kvantitativní rozdíly samohlásek (např. v č.) n. dokonce slabičné přízvuky (švédština aj.).

Současné i.j. skýtají po typologické stránce velmi pestrý obraz. Jen některé z nich reprezentují (po mluvnické stránce) novoie. typ, tak jak zde byl stručně popsán: angl., fr., dán., novoper. aj. Jiné reprezentují i dnes spíše středoie. typ: novoř., isl., sl. a zejména balt. jaz. (lit. vlastně ještě konzervuje do značné míry staroie. typ!). Do jisté míry to platí i o něm. (s uchovanou konjugací i deklinací, byť v redukované podobě), it., šp., b. a mk. (s uchovanou dosti složitou konjugací, ale bez deklinace!). Některé z nových **i.j.** se pod vlivem neindoevropských jaz. značně po typologické stránce odchýlily od ostatních: novoind. jaz. (zejm. bengálština), arménština a osetština (írán. jaz. kavkazské oblasti) si vybudovaly novou deklinaci na aglutinačním principu, přebudovaly konjugaci atd. Po stránce lexikální se ovšem novoie. jaz. opětovně sbližují. Vzrůstá totiž počet kulturních výrazů, které jsou společné velkému počtu jazyků (↑internacionalismy, ↑evropeismy). – Ie. srovnávací jazykověda si přirozeně také klade otázku, kam umístit původní ie. jazykové společenství, otázku tzv. **pravlasti**. Byly vysloveny různé domněnky, zakládající se na úvahách z lingvistické paleontologie, archeologických nálezech, paleobotanických úvahách aj. Ie. pravlast byla zpočátku hledána na východě, v oblasti za Kaspickým mořem, později však převládl názor, že ležela v západnějších oblastech – ve vých. n. dokonce ve stř. Evropě. Dnes převládá názor, že ie. pravlastí byla nejspíše oblast ležící severně od Černého moře. Objevila se však i domněnka, že kolébkou Indoevropanů byla Malá Asie. S problémem pravlasti souvisí i otázka datování ie. jazykové jednoty a jejího rozpadu. Až donedávna soudila většina jazykovědců, že jednota (tj. prajazyková fáze) trvala až do 3. tis. př.n.l., dnes se však kloníme k názoru, že rozpad ie. jednoty je třeba časově posunout aspoň o tisíc let do minulosti (tedy až do 4. tis. př.n.l.).

Lit.: Baudiš, J.: *Struktura jazyků indoevropských*, 1932; Bednarczuk, L. ad.: *Języki indoeuropejskie* 1,2, 1986, 1988; Beekes, R. S. P.: *Comparative Indo-European linguistics*, 1995; Brugmann, K.: *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, 1903; Erhart, A.: *Indoevropské jazyky. Srovnávací fonologie a morfologie*, 1982; Gamkrelidze, T. – Ivanov, V. V.: *Indoevropejskie jazyki i Indoevropejcy*, 1984; Lehmann, W. P.: *Theoretical bases of Indo-European linguistics*, 1993; Mallory, J. P.: *In search of Indo-Europeans*, 1991; Martinet, A.: *Des steppes aux océans*, 1986; Meier-Brügger, M.: *Indogermanische Sprachwissenschaft*, 2000; Meillet, A.: *Introduction a l'étude comparative des langues indo-européennes*, 1937; Pokorny, J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 1959; Ramat, A. G. – Ramat, P.: *Le lingue indoeuropee*, 1993; Savčenko, A. N.: *Sravnitel'naja grammatika indoeuropejskich jazykov*, 1974; Sergent, B.: *Les Indo-Européens. Histoire, langues, mythes*, 1995; Szemerényi, O.: *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*, 1990; Villar, F.: *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa*, 1991.

AE

JAZYKY SATEMOVÉ

Skupina indoevropských větví, v nichž se staré palatální veláry (*k´, g´, g´h*) změnily v sykavky (zatímco staré labioveláry byly delabializovány): indoíránské jaz., arménština, baltské a slovanské jaz., jakož i některé málo známé paleobalkánské jaz., jejichž posledním pozůstatkem je albánština. Termín „satemový" je odvozen od avestské (staroíránské) číslovky *satəm* „100" (stind. *śatam*, lit. *šimtas*, č. *sto*). V druhé skupině ie. jaz. (ř., staroitalské jaz. keltské a germánské jaz., jakož i anatolské jaz. a tocharština) došlo k depalatalizaci, tzn. že za palatální veláry jsou prosté veláry (kdežto labioveláry mají zvláštní střídnice): „100" ř. *he-katon*, lat. *centum* (čti *kentum*), něm. *hundert* (*k > h*) atd. Odtud termín **„jazyky kentumové"**. – Novější indoevropeistické bádání nepřikládá ovšem tomuto rozdělení ie. větví takovou důležitost, jakou mu připisovala mladogramatická škola. Za důležitější pokládá rozdělení ie. jaz. na východní skupinu (indoíránské jaz., ř., arménština) a západní skupinu (staroitalské, keltské, germánské, baltské a slovanské jaz. a patrně i tocharština).

Lit.: ↑jazyky indoevropské.

AE

JAZYKY SLOVANSKÉ

(A) Geneticky spjatá skupina jaz., užívaných primárně v areálu stř. a vých. Evropy a sekundárně v s. Asii (zde r., především jako dorozumívací jaz., ↑lingua franca národů ruského, příp. bývalého sovětského státu, a Mongolska), v současnosti různě diferencovaných v hláskosloví, morfologii, lexiku i syntaxi (sub B) svébytným historickým vývojem (divergencí z relativně nář. homogenního prajazyka – ↑praslovanštiny) i adstrátovými vlivy (např. turečtiny v balkánských jaz., něm. v zsl. a sln., tatarštiny v r., csl. v r., lat. u římsko-katolických a ř. u pravoslavných Slovanů). Jako ↑národní (↑spisovný) jaz. se vymezují **bulharština** (cca 8,2 mil. rodilých mluvčích), **makedonština** (cca 1,6 mil.), **srbština**, **charvátština** (často, zvláště dříve označovány jako **srbocharvátština**, cca 16,2 mil.), **slovinština** (cca 1,1 mil.), ↑**slovenština** (cca 4,4 mil.), **čeština** (cca 10,3 mil.), **horní a dolní lužická srbština** (cca 0,1 mil.), **polština** (cca 40 mil.), **běloruština** (cca 10,1 mil.), **ukrajinština** („maloruština", cca 44 mil.), **ruština** („velkoruština", cca 138,4 mil.), každý z nich ovšem reprezentuje skupinu více či méně odlišných dial., z nichž lze některé chápat i jako samostatné jaz. (**bosenština**, **kašubština**, **rusínština**, **západní polesština**); z diachr. hlediska se ke **s.j.** řadí i „mrtvé" jaz. ↑**staroslověnština**, **polabština** (drevjanština), **pomořská slovinština**. Grafika **s.j.** odráží kulturně-historické vlivy, pův. pravoslavní Slované (Bulhaři, Bělorusové, Makedonci, Rusové, Srbové a Ukrajinci) užívají vlastní sl. abecedu azbuku (↑cyrilice), pův. římsko-katoličtí latinku (historicky vyjma bosensko-hercegovské katolíky) upravenou pro

potřeby fonologického systému příslušného jaz. spřežkami, např. č., slk., p. *ch* [x], p. *sz* [ʃ], *rz* [ʒ/ʃ], luž., p., slk. *dz* [d͡z], ch., sln. *nj* [n,], diakritikou, např. č., hl. *ř* [ř], č., ch., luž., slk. *ž* [ʒ], luž., p. *ź* [z,], ch., luž., p. *ć* [tś/tʃ], p. *ż* [ʒ], č., slk. *á* [a:], slk. *ĺ* [l:], *ľ* [l,], č. *ť* [t,], *ů* [u:], č./p. *ó* [o:/u], jejich kombinací, např. p., ch. *dż/dž* [ʤ], zvláštními znaky luž., p. *ł* [ł], ch. *đ* [d'ž], p. *ę*, *ą* – [ẽ, õ], dříve i ch. *ļ* [l,].

(B) Jevy odlišující jednotlivé **s.j.** mezi sebou navzájem, resp. č. od ostatních **s.j.**: (1) Ve **fonetice a fonologii** jde především o rozvržení diferencí vzniklých už při ↑nářečním štěpení praslovanštiny (střídnice za palatalizace velár, rozsah měkkostní korelace konsonantů, existence *l*- epentetického (↑palatalizace), střídnice za *⁺tj/⁺kt* a *⁺dj*, *⁺dl*, *⁺tl*, výsledek metateze likvid), a mladším vývojem ↑jerů, ↑nosovek, ↑jať, ↑proteze, ↑kontrakce, ↑pobočných slabik, různým vývojem psl. slabikotvorných likvid, *y* a *i*, *g* i specificky č. procesy (č. ↑přehláskami, ↑monoftongizacemi, ↑úžením aj.). Příklady odlišného znění starých (psl.) slov v č. od ostatních **s.j.**: č. *devět*, *devátý*, slk. *deväť*, *deviaty*, hl. *dźewjeć*, *dźewjaty*, dl. *źewjeś*, *źewjety*, p. *dziewięć*, *dziewiąty*, r., ukr. *devjat'*, *devjatyj*, br. *dzevjac'*, *dzevjaty*, jsl. *devet*, *deveti*; č. *děd(a)*, slk. *dedo* (nář. *ded*), hl. *dźěd*, dl. *źěd*, p. *dziad*, r. *ded*, br. *dzed*, ukr. *did*, sln. *ded*, sch. *djed*, mk. *dedo*, b. *djado*; č., slk. *vlákno*, luž. *włokno*, p. *włókno*, r., ukr. *volokno*, br. *valakno*, jsl. *vlakno*; č., slk. *vlk*, luž. *wjelk*, p. *wilk*, r. *volk*, br. *voŭk*, ukr. *vovk*, sln. *volk*, sch. *vuk*, mk. *volk*, b. *vălk*; č., slk. *oheň*, plb. *vid'en*, hl. *woheń*, dl. *wogeń* (nář. *hogeń*), p. *ogień*, kaš. *wödźiń*, r. *ogon'*, br. *ahon'*, ukr. *vohon'*, sln. *ogenj*, sch. *oganj*, mk. *ogan/ogin*, b. *ogan*; č., slk. *krvavý*, hl. *krawny*, dl. *kšawny*, p. *krwawy* (dvojslab.!), r. *krovavyj*, br. *kryvavy*, ukr. *kryvavyj/kro-*, sln., sch., mk. *krvav*, b. *kărvav*; č. *hřmět/hřmít*, slk. *hrmieť*, p. *grzmieć* (hl. *hrimać*, dl. *grimaś*), r. *gremet'*, br. *hrymec'*, ukr. *hrymity*, sln. *grmeti*, sch. *grmjeti*, mk. 3. os. *grmi*, b. *gărmi*; č., slk. *večer*, hl. *wječor*, dl. *wjacor*, plb. *vicer*, p. *wieczór*, r. *večer*, br. *večar*, ukr. *večir*, jsl. *večer*; č. *kůň*, slk. *kôň*, hl. *kóń*, dl., p. *koń*, plb. *t'ün*, r. poet., br. *kon'*, ukr. *kin'*, sln., sch., mk. *konj*, b. *kon*. Opozice kvantity vokálů je vedle č. (↑vokalická kvantita) zachována v slk. (zde ovšem s krácením druhé ze dvou po sobě následujících délek, tzv. „↑rytmický zákon"), sch. (i mimo přízvuk) a sln. (jen v přízv. slabikách); kvantitativní korelace u sonant je v slk. (*ĺ*, *ŕ* : *stĺp*, *tŕn*) a sch./sln. (u *r* [r̥]); z komplexu starého ↑přízvuku a ↑slabičné intonace je přízvuk melodický (tónový) v sch. a sln. a dynamický (důrazový, expiratorní) v ostatních **s.j.**; stálý na 1. slabice je v luž., č. a slk., na předposlední v p. a na třetí od konce slova v mk., v ostatních **s.j.** je volný a pohyblivý (jako v ↑praslovanštině), provázený často kvantitativní a kvalitativní změnou nepřízvučných vokálů (redukcí), jejíž povaha obvykle závisí na poloze a vzdálenosti od přízvuku a na konsonantickém okolí (většinou je redukce přímo úměrná vzdálenosti a kvalitě měkkosti konsonantu). (2) V **morfologii** je to především zachování kategorie duálu (v deklinaci i konjugaci) v sln. a luž. Dále je to zánik koncovkové deklinace a vytvoření neflektovaného „casus generalis" v b. a mk.; gramatické významy a funkce jsou tam vyjadřovány, mimo zájmena, pozicí n. předložkami; od „casus generalis" se odlišuje jen vok. sg.; v těchto jaz. se příznakově vyjadřuje kategorie ↑determinace tzv. členem (pronominálně demonstrativního původu), v b. *t*-ovým, v mk. *t*-ovým n. *v*-ovým n. *n*-ovým, postpozitivně připojovaným k subst. n. v atributivním syntagmatu k adj. Mimo b. a mk., tj. v **s.j.** flexivních, je dnes lok. pádem jen předložkovým, když jen prehistoricky a v starších historických fázích byl možný i bez předložky (stsl. *tomь městě* × č. *na tom místě*), v sln. a luž. je též instr. dnes už pouze předložkový. Starý vok. je nahrazen tvarem nom. sg. v r., slk. a sln. Projevuje se tendence k unifikaci „tvrdého" a „měkkého" skloňování zobecněním pův. tvrdých v r. a zobecněním pův. měkkých v sch. a sln. Nejarchaičtější stav v deklinaci subst. v pl. zachovávají č. a sln. (č. dokonce graficky s *-y/-i* v instr. mask./neutra, sln. pouze *-i*). V ssl. je provedeno vyrovnávání mezirodové (při zachování rozlišení mezipádového): r. dat. *-am*, lok. *-ach*, instr. *-ami* pro všechny rody, pod. v p. *-om*, *-ach*, *-ami*, v luž. kromě *-am*, *-ach*, *-ami* (jen omezeně i *-om*, *-och*, *-imi/-ymi*) ještě i všem rodům v gen. společná koncovka *-ow*: *dubow* (jen omezeně i *-i/-y/-0*), v sch. je pak provedeno vyrovnání mezipádové (při zachování rozlišení mezirodového), u každého typu s jedním tvarem pro dat., lok., instr. *-ma*. V slk., p. a luž. jsou v pl. mask. skloňováním odlišena subst. personální od nepersonálních (tj. ostatních životných i všech neživotných), když u personálních je zachován starý nom. a ve funkci akuz. vystupuje tvar gen. (tzv. „genitiv-akuzativ"). V gen. sg. mask./neuter zájmen *j*-ových, *t*-ových a *n*-ových a ve složené deklinaci adj. je v sch. a sln. koncovka *-g(a)*, v r. *-vo* (psáno *-go*), v ostatních **s.j.** *-go/-ho*. V konjugaci zanikl infinitiv v b. a mk. (nahrazen tam perifrází s *da*) a supinum ve všech **s.j.** mimo sln. a dluž. V 1. os. sg. ind. préz. tematických sloves je zachován pův. stav ve vsl. (koncovka *-u*), jinak koncovka *-m* od atematických sloves pronikla pouze k typu *dělám*, resp. též *umím* v b., p. a hl. a vedle typu *dělám, umím* i k typu *prosím, trpím* v č. a dl. (*pšosym*). V 1.os.pl. je koncovka *-mo* v sch., sln. a ukr., *-my* v p. a luž., *-me/-m* v ostatních **s.j.** Staré minulé časy syntetické, aorist a imperfektum, zůstaly zachovány v b., mk., sch. a luž.; obecně slovansky se zformovalo nové průběhové préteritum z pův. perifrastického tvaru vytvořeného spojením l-ového part. a préz. tvarů pomocného slovesa *být* (mimo vsl., kde je místo něho os. zájm.: r. *ja videl*, *ty videl*, *on videl*); kompletní paradigma pomocného verba (i v 3.os.) je v sch., sln., luž. (srov. sln. *je ležal*, *so ležali*, sch. *molio je*, *molili su*, luž. *je/jo rězał*), bez pomocného slovesa v 3.os. je č., slk. a p. (č. *viděl*, *viděli*), přitom p. daný tvar už plně syntetizovala (srov. pro mask.: *kryłem*, *kryłeś*, *krył*..., pro fem.: *kryłam*...), kdežto v č. je jen náběh k syntetizaci (srov. 2.os. *kryl jsi* // *kryls*). Futurum se tvoří opisnými tvary: v jsl. od dok. i nedok. sloves z préz. významového verba + neohebné partikule (vlastně morfému) *k´e* v mk. a *šte* v b., (při negaci jinak: b. *njama da (na)piša*); inf. (plným n. zkráceným) významového slovesa + tvary pomocného slovesa ‚chtít' (*ću*, *ćeš*...) v sch.; l-ovým part. významového slovesa + tvary pomocného slovesa ‚budu' v sln. (*bom*, *boš*...); v p. takto pouze od nedok. sloves; inf. + tvary pomocného slovesa ‚jmu' připojovanému k inf. postpozitivně v ukr., tvary inf. + tvary pomocného slovesa *budu* ve všech ssl., dubletně i v p.

a v ukr., v ssl. od dok. sloves jejich prézentními tvary (v č., zčásti i v slk. a luž. též nedok. fut. pomocí gramatického prefixu *po-*: č. *ponesu*, **budu nést* u sloves lineárního pohybu). (3) V **syntaxi** se **s.j.** rozlišují mj. typy jednočlenných vět, resp. jejich frekvencí; č. přitom preferuje konstrukci dvojčlennou, se subjektem aspoň formálně zájmenným *to*, resp. *něco/cosi*: slk. *Zasypalo tam siedmich* × č. *Zasypalo to tam sedm (horníků)*, ukr. *Čuly, ščo vybuchnulo* × č. *Slyšeli, že něco vybouchlo*, sln. *V travi šušti* × č. *V trávě to šustí.* Je-li neživ. východisko verbálního děje vyjádřeno instr. (ve významu ↑kauzátoru), je běžná objektová vazba s akuz. ve vsl. a zčásti v p. a slk.: r. *Vetrom lomalo derev´ja*, ukr. *Mene obsypalo iskramy* × č. subjektová vazba s nom.: *Stromy se lámaly větrem. Zasypaly mě jiskry.* Konstrukce s pasivními predikáty (v č. řídké: *Je na to pamatováno*), většinou jen okrajové s významem stavově rezultativním, jsou v p. a ukr. produktivní v dějovém významu, a dokonce i s objektovým akuz.: p. *Podano herbatę, Wozy zaparkowano*, ukr. *Vorožyj harnizon znyščono, Kavu bulo dopyto,* v p. i od reflexivních sloves, např. *śmiano się.* Jednočlenné věty s reflexivní formou slovesnou typu r. *Ob etom nedavno pisalos' v gazete* (tj. „s podmětem/původcem neurčitým") jsou obecně sl., ale ve významu generalizovaném/potenciálním (tj. „s podmětem/původcem všeobecným") se neužívají ve vsl.: č. *Jde se tam tudy*, slk. *Na ulici sa neje*, p. *Do nich dzwoni się dwa razy*, sln. *Tu se gre na Triglav*, b. *Tăj se ne govori za bašta*, vsl. dávají přednost generalizaci tvarem 2. os. sg. (možné i v zsl.) n. 3. os. pl. (v zsl. méně obvyklé): r. *Chleb narezajut lomtikami*, ukr. *Z toboju jakraz pohovoryš*. Ve větách se sponově-jmenným predikátem je nulový tvar spony morfologizován v préz. ve vsl. (r. *Moj otec – učitel'*), často i v p., nezřídka ve spojení s *to* (*Myślenie to smutek*). Různé je rozvržení „esse" a „habere", zejm. ve větách s predikátem existence n. lokalizace/dispozičního výskytu (zčásti v souvislosti s časem predikátu, resp. s jeho negací), např. č. *Otec je|není/byl/nebyl doma*, r. *Otec byl doma | Otca ne bylo doma*, p. *Jestem w Warszawie*, ale *Nie ma mnie w Warszawie* × *Będę | Nie będę w Warszawie*, ukr. *V svitlyci nema* × *ne bulo žodnoji knyhy*, br. *Nastaŭnika njama* × *Kala stajni jaho ne bylo*. V přísudku vět vyjadřujících vztah „possesor – objekt posese" mají zsl. a jsl. „habere" v dvojčlenné větě s posesorem jako subjekt (= nom.) a objektem posese jako objekt (= akuz.): p. *Mam nowy kapelusz*, sch. *Imam novu haljinu* × vsl. naopak s objektem posese jako subjekt (= nom.) a s posesorem vyjádřeným jako lokalizující rámec „esse" (v r. v préz. závazně nulového) s pomocí *u* + gen.: r. *U nego novyj kostjum*, ukr. *U njoho je novyj kostjum*. Nejde však o ostrou izoglosu; ukr. a br. má variantně i konstrukci s „habere" (identickou se zsl. a jsl.). Rozdílné jsou dále typy rodové kongruence u jmenných tvarů slovesných a u adj. v pl. a poměry slovosledné. Pro vsl. je charakteristický chudobný inventář (ohebných) klitik. Zájmenná reduplikace jako balkanismus je charakteristická pro b. a mk.: b. *Na mene ništo ne mi dadocha*, mk. *Mu rekov nemu*; v mk. je dokonce i anteponovaná pronominální struktura větná s plnou lexikální náplní teprve v repetici postponované po VF: *Toj mu ja dava Blaže na Ivan knigata*. Různé typy souvětí se pevněji konstituovaly většinou až v historickém vývoji jednotlivých **s.j.**, proto je mezi nimi dalekosáhlá nejednotnost i v podobě spojovacích prostředků, resp. v jejich distribuci a frekvenci. Dokonce i v jednom z nejarchaičtějších souvětných typů, který se formoval už v ↑praslovanštině, v ↑souvětí slučovacím, je užití základních nespecifikovaných spojek *i* a *a* teritoriálně distribuováno: *i* běžné v vsl. a jsl. (sln. *in*), *a* v zsl. s p. jako přechodným článkem k vsl. s jejich *i*. (Jen v omezeném rozsahu, event. i se speciálním odstíněním, je slučovací *a* doloženo též ve vsl. a jsl. s výjimkou sln. a *i* v zsl. s výjimkou luž.); pod. je adverzativní *a* téměř obecně sl. (nejvíce vsl., nejméně č., slk.), vedle něho *ale* zsl., ukr. a br., *ala* b., *ali* sch., sln., *ama* sch., mk., b., *ami* b., *ma* sch., *pak* luž., sch., *adnak* br., *odnak/odnače* ukr., *jednak* p., *no* r., b., mk., sch., *leč* č., slk. knižně, p., *wšak* luž., *(a)však* č., slk., *dy* br., *duž* dl., *toda* sln., *než* č. (4) V **tvoření slov** se v synchronním plánu **s.j.** odlišují nestejnou produktivností typů tvoření subst. Podle Meľnyčuka (1986) je mezi neologismy z let 1945–1975 subst. kompozit ve vsl., b. a mk. 18,5 % – 24,5% a sufixálních subst. 12,5% – 32,5%, kdežto v ostatních **s.j.** je kompozit 4% – 11% a sufixálních subst. 19% – 48%; je to reflex starých tradic slovotvorby ve spis. jaz.: v 1. skupině prostřednictvím ↑staroslověnštiny (a z ní vyvinuté církevní slovanštiny) byl uplatněn vliv slovotvorných postupů ř., kdežto ve 2. skupině lat. Mezi neologismy (za stejné období) slov zkratkových (abreviatur) je ve vsl. a sch. 11% – 21%, v ostatních 2,5% – 7,5% (nejméně v luž. a mk.). Č. se v rámci **s.j.** sama n. zčásti i ještě spolu s některými dalšími **s.j.** vyznačuje mj. (a) u **subst.** sufixem *-ák* pro názvy konatelské: *ovčák*, *cirkusák*, *školák* × r. *ovčar*, *cirkač*, *škol'nik*, ukr. *cyrkač*, *školjar*, p. *owczarz*, *szkolarz*, sln. *ovčar*, *šolar*, b. *ovčar*; sufixy *-ina*, *-(ov)í* pro označení porostlých míst (vl. jako kolektivum): *borovina*, *boří*; *dubina*, *doubí*; *březina*, *břez-o-ví*; *ořeší* × r. *sosnjak*, ukr. *dubnjak*, p. *brzezniak*, b. *orešak*; sufixy *-ka* a *-ota* pro pojmenování vlastností (abstrakt od adj.): *délka*, *výška*, *šířka* (slk. *šírka*); *hluchota*, *prostota* × slk. *dlžava*, r. *vysota/vyšina*, *širota/širina*, br. *hluchmen'*, b., mk. *prostotija*, sln. *dolgost/dolžina*, *gluhost/gluhota*; deminutivním sufixem *-ko* pro neutra (spolu s p., luž. a zčásti vůbec ssl.) × jsl. a zčásti vsl. a slk. *-ce/-co/-ca*: *okénko*, *slůvko*, *vínko* × r. *okonce*, slk. *slovce*, sch. *vince*; deminutivním sufixem *-ek* (*-ok*) pro mask. × *-ko/-ka/-če* v jiných **s.j.**: *syne(če)k/-áček*, *strýček*, *tatínek*, p. *synek*, *stryjek* × sln. *sinko* (ale též *stríček*), slk. *ujko*, r. *syniška* (ale též *synok*), *djaduška*, *papočka*, ukr. *synon'ka/syn'jaš(ko)* (ale též *synok*), b. *sinče*, *-čičko*; augmentativními sufixy *-isko*, *-izna*: *psisko*, *medvědisko*, *nosisko*; *babizna*, *hlavizna* × ukr. *sobacjuha*, b. *mečuga*, ukr. *nosjura*, sln. *babura*, sch. *glavura*; (b) u **adj.** sufixy *-at-* (často proti *-ast-* v jiných **s.j.**): *okatý*, *vlasatý*, *hlavatý* × r. *glazastyj*, br. *hryvasty*, p. *głowiasty*; pro deverb. adj. silným zastoupením sufixu *-cí* (též v slk., luž. a sch. – tam *-ći*): *koupací*, *chladicí*, *hrací*, *spací* / slk. *spací*, sch. *kupaći* × r. *kupal'nyj*, b. *chladilen*, sln. *igralen*; pro deminutivní adj. charakteristickým sufixem s *-čk-* (často proti *-tk-*, *-šk-*, *-chn-* v jiných **s.j.**): *tichoučký*, *plničký*, *chudičký*, *slaboučký*, *maloučký* × br. *cichutki*, p. *piełniutki*, slk. *chuduškýý*, hl. *slabuški*, p. *maluchny*, sln. *majhen*; pro augmentativní adj. charakteristickým sufixem *-(at)ánsk-*

(spolu se slk.): *dlouh(at)ánský*, slk. *hlubokánsky* × p. *długachny*, r. *dlinnyj – predlinnyj*, b. *mnogo dălăg*, sln. *strašno dolg*; zesilovacím prefixem *pra-* (hov. s negativním hodnocením *prach-*): *pramalý*, *pra(ch)špatný* × r. *očen' malyj*, *sovsem plochoj*; (c) u **adv.** deadjektivních převahou (spolu se zsl. vůbec) sufixu *-e*, často proti *-o* jsl. a vsl. (br. též *-a*, mk. *-u*); č. *-o* (zčásti paralelní s *-e*) často motivováno morfologicky n. i syntakticko-sémanticky: *jasně – jasno*, *těsně – těsno*; (d) u **sloves** charakteristickým ssl. prefixem *vy-* (též v severosln. dial.; v luž. splynul s *wu-* < *u-*) × jsl. *iz-* < *+jьz-* : *vyletět*, r. *vyletet'*, hl. *wulećeć* × sch., sln. *izleteti*, b. *izletja* (1. os. sg.), mk. *izleta* (3. os. sg.); zachovaným rozlišením prefixů *pro-* a *pře-* < *+per-*, kdežto v ostatních zsl. *pro-* < *+per-* : *proletět – přeletět*, *proběhnout – přeběhnout* × dvojznačné slk. *preletieť*, hl. *přelećeć*, dl. *pśeleśeś*, p. *przebiec*; progresivním sufixem *-va-* (schopným i opakování!) při tvoření sekundárních imperfektiv a frekventativ: *zpracovat – zpracovávat*, *chodit – chodívat – chodívávat*, který má jen zčásti přibližné protějšky jinde: r. *obrabotat' – obrabatyvat'*, *naladit' – nalaživat'*. (e) V **slovní zásobě** bylo zjištěno (Kopečný, 1981) skoro 1200 arch. jednotek společných ještě i dnes všem **s.j.**, dalších skoro 700 chybí buď jen v jednom, n. ve dvou (výjimečně ve více než dvou) **s.j.**; byla tak zpracována slovní zásoba pocházející – až na zanedbatelné množství slov – z ↑praslovanštiny bez produktivních derivačních útvarů (typu *-ost*) i většiny formací prefigovaných; s nimi, spolu s vrstvou nových společných výpůjček (↑evropeismy), je vrstva slovní zásoby obecně sl. mnohem četnější. Z psl. slov jich dnes nejvíce chybí v luž., mk. a b., v počtu mank následují sestupně br., ukr., sch., r., sln., p., slk. a č.; sledování toho, jak se v 300 nejfrekventovanějších slov v některém ssl. jaz. (Meľnyčuk, 1986) zachovává psl. dědictví, přineslo tuto sestupnou řadu: slk., č., ukr., r., p., luž.; oba pohledy potvrzují, že v č. a slk. je psl. lexikální dědictví nejvíc zachováno, v luž. (a mk. s b.) nejméně. V mezislovanském působení na poli slovní zásoby hrála v novověku důležitou roli r., z níž především pochází celá vrstva společensky politické a vědecké terminologie a abstraktního lexika vůbec v nové spis. b., jejíž vliv se však projevil ve všech **s.j.** (srov. i několik vln jejího působení na č.; ↑obrozenská čeština, ↑čeština 1. pol. 20. stol., ↑čeština současná); ale r. i sama přejímala, hlavně z ukr. a br. a jejich prostřednictvím z p., která se stala východiskem pro působení i dalších **s.j.**, např. r. *smerteľnyj*, *pekarь*, *pekarnja* se touto cestou dostaly do r. až z č. Uvádí se, že relativně největší část slovní zásoby (až 1/3!) má z jiných **s.j.** sln. ↑Výpůjčky z neslovanských jaz., resp. neologismy z lat.-ř. základů (typu *romantismus*, *elektron*), vytvářejí sekundární společnou lexikální vrstvu abstraktní, kulturně civilizační a technické terminologie. Nejčastěji absenci výpůjček / evropeismů, popř. internacionalismů jinak obecně sl. vykazují luž. a mk. Celkově se po 2. světové válce vztah **s.j.** k přímým výpůjčkám (evrope-/internacional-ismům) vyrovnával, před tím jim byly více nakloněny p., r., srb., b. (i slk.), kdežto č., ch., sln. a luž. dávaly přednost spíše kalkování (hlavně podle něm.); ↑kalk. Kromě internacionalismů z lat.-ř. základů a vrstvy anglicismů (hlavně ve sportovní a elektrotechnické terminologii typu *start*, *sprint*, *software*, *harddisk*) existuje v **s.j.** vrstva výpůjček z něm., a to nejen v těch, jež jsou s něm. v teritoriálním kontaktu (např. p. *ślusarz* ‚zámečník', *glans/glanc*, *gruntować*, slova na *-unek*), hl. *sada* ‚věta', ba i pomocná slovesa *dyrbjeć* (tak i stč. *drbiti* (= něm. *dürfen*)), *wordować* (= něm. *werden*), sch., hlavně ch. *marš*, *supa*, *kelj*, *ura* ‚hodina', sln. *gips* ‚sádra', *flinta*, *škof* ‚biskup', *šóla* ‚škola', *fána* ‚prapor'; v č. tuto vrstvu stylisticky vytlačil na okraj slovní zásoby ↑purismus (*ajnclík*, *ajznboňák*, *mochr*, *štamprle*, n. zároveň i teritoriálně, srov. *štykl*, *špek*, *štrycla*, *prézle*, podobně i v luž. byly vlivem purismu starší výpůjčky jako hl. *tawzynt*, *rachnować*, *štunda*, *wacha* nahrazovány domácími podle č. n. p. *tysac*, *čitać*, *hodźina*, *straža*), ale i v jaz. mimo teritoriální kontakt (např. v r. prostřednictvím staré sociální vrstvy byrokratické a vojenské *buchgalter* ‚účetní', *parikmácher* ‚kadeřník', vlastně ‚parukář', *buterbrot* ‚obložený chlebíček'). V jsl. jaz. balkánských jsou doloženy výpůjčky z turečtiny a z ř. (např. sch. *džep* ‚kapsa', *kismet* ‚osud', *ortak* ‚společník', mk. *duvar* ‚stěna', *ambar* ‚obilnice', b. *bojá* ‚barva', *pamúk* ‚bavlna' a četná slova se sufixy *-čija/-džija*, *-luk/-lăk*, sch. *kaluđer* ‚(pravoslavný) mnich', *trpeza* ‚stůl', mk. *iljada* ‚tisíc', mk. i b. *liváda* ‚louka', b. *krevát* ‚postel', *chartija* ‚papír'). V r. jsou vedle grécismů zprostředkovaných většinou církevní slovanštinou (↑staroslověnština) též výpůjčky finské, uralské a orientální, zčásti i csl. domácí, jimiž se odlišuje od jiných **s.j.**, zčásti i od vsl., srov. *luk* (× ukr., br. *cybúlja*), *cvet* (× ukr. *bárva*, br. *kóler*), *čas* (× ukr. *hodýna*, br. *hadźína*), *ljaguška* (× ukr., br. *žaba*), *šutka* (ukr., br. *žart*), *lošaď* (× ukr. *kiń*, br. *koń*), *sobaka* (× ukr. *pes*, br. nář. *p'os*) aj.

(C) **S.j.** jsou větví ie. rodiny geneticky blízkou baltským jaz. Z hlediska morfologického lze **s.j.** charakterizovat jako fúzující, flexivní, klasifikující, z hlediska syntaktického pak jako syntetické (pouze b. a mk. tenduje k analytičnosti vlivem balkánského jaz. svazu). Podle těchto hledisek se **s.j.** dělí do areálových skupin, při tom se tradičně upřednostňuje trichotomická klasifikace (Vostokov, 1820; Jagić, 1910): jsl. (b., mk., sch., sln.) × zsl. (slk., č., luž., p., kaš.) × vsl. (br., ukr., r.) před dichotomickou (Dobrovský, 1809): jsl. a vsl. × zsl.; obě se opírají především o vývojové a diachronně typologické skutečnosti, avšak existují i důvody pro dělení na areál ssl. a jsl. (Mareš, 1969). Jako preciznější se tedy jeví tetrachotomická klasifikace (Mareš, 1980): (a) areál jihovýchodosl. (b., mk.) × (b) areál jihozápadosl. (srb., ch., sln.) × (c) areál severozápadosl. (slk., č., luž., p., kaš.) × (d) areál severovýchodosl. (br., ukr., r.), jež při zachování diachronního (genetického) hlediska klasifikace lépe odráží synchronně typologický stav: (a) analytičnost deklinace, absence kategie životnosti, existence kategorie určenosti, bohatě rozvinutý verbální systém, analytické fut. tvořené částicí *šte/k´e* modálního původu; (b) volný melodický přízvuk, zachování kvantity, kategorie životnosti (byť omezeně – sg. mask.), složená flexe adj., obligatorní zakončení 1. sg. préz. *-m*; (c) rozvinutá měkkostní korelace konsonantů, stálý přízvuk, rozvinutá kategorie životnosti (pouze u mask.), značný rozdíl mezi tvrdou a měkkou deklinací; (d) výrazně rozvinutá měkkostní korelace konsonantů, četnost geminát („dlouhých" konsonantů, v r. pouze *š´š´* a *ž´ž´*), rozvinutá kategorie životnosti (v akuz. pl. subst.

všech rodů), absence enklitických forem u os. zájmen, absence koncovky *-m* v 1. sg. préz. u tematických sloves, absence pomocného slovesa v aktivních tvarech slovesa. Toto dělení inherentně obsahující i nadřazené dichotomické členění také lépe odráží vnitřní spjatost **s.j.** na osách sever – jih (slk., č. a jsl., vsl. a jsl.) a západ – východ (sch. a b., mk., zsl. a vsl.). Další navrhované klasifikace, byť mají své opodstatnění, sl. areál příliš atomizují: pentachotomická (Kopečný, 1949) dělí **s.j.** na skupiny makedonskobulharskou, jihoslovanskou, československou, polskou a východoslovanskou (metodologicky sporně pomíjí luž.) a její přijatelnější varianta, hexachotomická (Jakubinskij, 1953), přidává skupinu lužickosrbskou a reflektuje v polské skupině i kašubštinu a pomořskou slovinštinu. Zajímavá, ale málo praktická je striktně typologická klasifikace (Isačenko, 1939) podle fonologických systémů: vokalické, konsonantické, smíšené, nebo Kronsteinerova (1980) docházející ke kruhovým schématům **s.j.** s dostřednou radiálně směrovanou orientací shod. – Kromě polabštiny a staroslověnštiny, resp. církevní slovanštiny, jež je liturgickým jaz., jsou **s.j.** „živé", r. je jedním z oficiálních jazyků OSN a má status světového jaz.

Lit.: Bernštejn, S. B.: *Očerk sravniteľnoj grammatiki slavjanskich jazykov* I-II, 1961–1974; Bidwell, Ch. E.: *Slavic historical phonology in tabular form,* 1963; Bošković, R.: *Osnovi usporedne gramatike slovenskih jezika* 1, 1978 (r. překlad 1984); Bräuer, H.: *Slawische Sprachwissenschaft* I-III, 1961–69; de Bray, R. G. A.: *Guide to the (South, West, East) Slavonic languages* I-III, 1980³; Cantarini, A.: *Lineamenti di fonologia slava*, 1979; Carlton, T. R.: *Introduction to the phonological history of the Slavic languages*, 1991; Dobrovský, J.: *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache*, 1809; Gajda, S. (ed.): *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w Europie*, 1993; Heltberg, K.: *Studies on Slavic derivation,* 1970; Isačenko, A. V., Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen, *Linguistica Slovaca* 1/2, 1939–1940, 21–33; Ivšić, S.: *Slavenska poredbena gramatika*, 1970; Jakubinskij, L. P.: *Istorija drevnerusskogo jazyka*, 1953; Kondrašov, N. A.: *Slavjanskije jazyki*, 1986³; Kopečný, F., Nové rozdělení jazyků slovanských a v souvislosti s ním problém nářečí lašských, in: *Česko-polský sborník vědeckých prací* 2, 1955, 9–24; Kopečný, F., K otázce klasifikace slovanských jazyků, *Sl* 19, 1949, 1–12; Kopečný, F. ad.: *Základní všeslovanská slovní zásoba*, 1981; Kronsteiner, O., Zur Typologie der slavischen Sprachen, *Klagenfurter Beiträge zur Sprachwissenschaft* 6, 1980, 115–137; Krupa, V. – Genzor, J. ad.: *Jazyky sveta*, 1983; Lehr-Spławiński, T. – Kuraszkiewicz, W. ad.: *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, 1954; Lekov, I.: *Obštnost i mnogobrazie v gramatičeskija stroj na slavjanskite ezici*, 1958; Lekov, I.: *Osobenosti na sintaktičnija tip na slavjanskite ezici*, 1972; Lekov, I. (ed.): *Zakonomernosti na razvitieto na slavjanskite ezici*, 1977; Mareš, F. V., Die Tetrachotomie und doppelte Dichotomie der slavischen Sprachen, *WSJ* 26, 1980, 33–45; Meľničuk, A. S. (= Meľnyčuk, O. S.) (ed.): *Istoričeskaja tipologija slavjanskich jazykov. Fonetika, slovoobrazovanije, leksika i frazeologija*, 1986; Meľnyčuk, O. S. (ed.): *Vstup do porivnjaľno-istoryčnoho vyvčennja slov´janśkych mov*, 1966; Mrázek, R.: *Sravniteľnyj sintaksis slavjanskich literaturnych jazykov*, 1990; Panzer, B.: *Die slavischen Sprachen in Gegenwart und Geschichte*, 1991, 1996², 1999³; Poljakov, O.: *Slavjanskije jazyki*, 1998; Revzin, I. I.: *Metod modelirovanija i tipologija slavjanskich jazykov*, 1967; Revzina, O. O.: *Struktura slovoobrazovateľnych polej v slavjanskich jazykach*, 1969; Schenker, A. M. – Stankiewicz, E. (eds.): *The Slavic literary languages: formation and development*, 1980; *SS*, 1990; Stieber, Z.: *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich* I, II, 1–2, 1969–1973, 1979²; *SV*, 1996; Širokova, A. G. – Gudkova, V. P. (eds.): *Slavjanskije jazyki*, 1977; Vaillant, A.: *Grammaire comparée des langues slaves* I-V, 1950–1977; Vostokov, A. Ch.: *Rassuždenije o slavjanskom jazyke*, 1820; ↑nářeční štěpení praslovanštiny, ↑praslovanština.

BS (A),(C), RV (B)

JEDNOTKA KOMUNIKAČNÍ

V ↑FSP ↑tematické, ↑tranzitní a ↑rematické jednotky. Jsou to ↑nositelé VD určitého řádu, na které se v ↑distribučním poli VD stejného řádu distribuují v okamžiku sdělování jednotlivé relativní ↑stupně VD. V distribučním poli věty jsou to většinou větné členy (s výjimkou vlastního tranzitu), ať už jsou vyjádřeny pouhým personálním sufixem (např. u signalizace podmětu slovesným tvarem) n. celou vedlejší (např. podmětnou) větou. Taková vedlejší věta vystupuje jako **k.j.** (většinou tematická n. rematická) v distribučním poli věty nadřazené, avšak má též své vlastní distribuční pole, ve kterém jsou její vlastní větné členy **k.j.** Existuje určitá ↑hierarchie komunikačních jednotek a polí, která však není zcela totožná s hierarchií větných členů (Svoboda, 1968). Též ↑diatéma, ↑funkční perspektiva NS, ↑funkční perspektiva podvětná, ↑réma, ↑tranzit, ↑vlastní réma, ↑vlastní téma, ↑vlastní tranzit.

Lit.: Svoboda, A., The hierarchy of communicative units and fields as illustrated by English attributive constructions, *BSE* 7, 1968, 49–101; Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; ↑hierarchie komunikativních jednotek a polí, ↑nositel VD.

AS

JEDNOTKY NETEMATICKÉ

↑Tranzitní a ↑rematické jednotky. V rámci ↑FSP též ↑netematická sféra věty, ↑réma, ↑tranzit, ↑vlastní réma, ↑vlastní tranzit.

AS

JEDNOTKY REMATICKÉ

V ↑FSP takové ↑komunikační jednotky, které v ↑distribučním poli VD nesou relativně vyšší stupeň VD než kterákoli ↑tranzitní jednotka. Odpovídají Mathesiovu ↑jádru výpovědi bez přechodových složek. Též ↑réma, ↑rematická sféra v FSP, ↑vlastní réma.

AS

JEDNOTKY TEMATICKÉ

V teorii ↑FSP takové ↑komunikační jednotky, které v ↑distribučním poli VD nesou relativně nižší stupeň VD než ↑vlastní tranzit. Odpovídají Mathesiovu ↑východisku výpovědi. Též ↑diatéma, ↑téma, ↑tematická sféra věty, ↑vlastní téma.

AS

JEDNOTKY TRANZITNÍ

V teorii ↑FSP takové ↑komunikační jednotky, které v ↑distribučním poli VD nesou relativně vyšší stupeň VD než kterákoli ↑tematická jednotka a nižší stupeň VD než kterákoli ↑rematická jednotka. Odpovídají Mathesiovým doprovodným složkám ↑jádra výpovědi, které spojují

vlastní centrum jádra s ↑východiskem výpovědi. Ve Firbasově ↑pluripartitním pojetí FSP (↑pluripartitní členění v FSP) existují dva zřetelně odlišné typy tranzitních jednotek: ↑vlastní tranzit a ↑tranzit. Též ↑tranzit, ↑tranzitní sféra, ↑vlastní tranzit.

AS

JERY

Psl. redukované samohlásky spjaté opozicí přední – zadní a označované zpravidla jako „měkký jer" (*ь*) a „tvrdý jer" (*ъ*). (1) *ь* se do psl. vyvinul z ie. $^{+}\bar{\imath}$, např. *dьnь* ‚den' (srov. lat. *nun-dĭn-ae* ‚trh, vlastně trhový, tj. devátý den'), a *ъ* z ie. $^{+}\breve{u}$, např. *mъchъ* (srov. lat. *muscus* tv.). Též v deklinačních koncovkách: (2) *-ь* < bsl. $^{+}$*-im* < ie. $^{+}$*-m̥* (po souhl.), v důsledku psl. zákona otevřených slabik (↑praslovanština) po zániku koncového *-m*, srov. akuz. sg. mask. n-kmenů *kamenь* (< $^{+}$*kamenim* < $^{+}$*kamenm̥*). (3) *-ъ* (a) regulérně < *-ō̃n/-ō̃m*, např. gen. pl. *vьlkъ* ‚vlků' (srov. ř. gen. pl. se členem *tōn lykōn* tv.); (b) ne zcela regulérně v koncovkách nom. a akuz. sg. o-kmenů mask.; je sice nom. i akuz. sg. *vьlkъ*, s nom. z pův *-os* a s akuz. z pův. *-om*, když obě homoformní psl. koncovky dobře odpovídají lat. *-us* a *-um*, srov. *lupus* a *lupum* se změnou předkoncovkového *-o-* > *-u-*, ale o-kmeny neutra mají za *-om* koncovku *-o*, např. *město* (nikoli tedy **městъ*) a s-kmeny neutra za *-os* rovněž koncovku *-o*, např. *slovo* (nikoli tedy **slovъ*). Hláskoslovná nedůslednost ve vývoji uvedených koncovek se vykládá různými možnými analogiemi, při nichž pro podobu koncovek neutra by byla mohla hrát úlohu forma nom.-akuz. zájm. neutra *to*, regulérně < $^{+}$*tod*; (4) z pův. redukovaného vokálu $^{e/o}$ při ↑ablautu, např. *berǫ* × *bьrati*, *zovǫ* × *zъvati*. – Kromě etymologických **j.** se už bsl. vyvinuly vsuvné *ĭ* a *ŭ* doprovázející pův. slabikotvorné *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥*, tedy *ir*, *ur*, *il*, *ul* (↑glottogeneze Slovanů). V rekonstrukcích příslušných psl. slov se někdy užívá grafiky ^{ь}r, ^{ъ}r, ^{ь}l, ^{ъ}l, (když za $^{+}$*m̥*, $^{+}$*n̥* vznikly ↑nosovky), někdy prostě v řádku *ьr*, *ъr*, *ьl*, *ъl*, např. *vьrba*, *gъrdlo*, *vьlkъ*, *dъlgъ*, i když nejde o **j.** etymologické; jakožto vsuvné neboli svarabhaktické samohl. rozvazující pův. *r̥* a *l̥* v *ьr*, *ъr*, *ьl*, *ъl* se v sl. jaz. i v č. chovají vývojově jinak než **j.** etymologické, které byly střídnicemi za ie. primární $^{+}\bar{\imath}$ a $^{+}\breve{u}$, resp. se vyvinuly v uvedených koncovkách n. vznikly při ↑ablautu; je např. dnes v č. *vlk*, nikoli **velk*, jak by se byl vyvinul pravý **j.**, n. *dluh*, nikoli **delh*, jak by se byl vyvinul pravý **j.** – V souvislosti se zákonem otevřených slabik (↑praslovanština) vznikaly v pozdně psl. ↑výpůjčkách tzv. „**neetymologické j.**", které měly otevřít slabiky v příslušném cizím slově zavřené; doloženo v stsl. např. *olъtarь* z lat. *altare*, *psalъmъ* z ř. *psalmos*, *mъnasъ* ‚hřivna' z ř. *mnas* atp. – Před zánikem v pozdní psl. se **j.** v tzv. pozici napjaté, tj. před *j* / *i̯*, na větší části sl. jaz. teritoria prodlužovaly, a to *ь* > *i* a *ъ* > *y*, v silné pozici, tj. v sudé od konce, asi už v 9. stol., např. *dobrъjь* > *dobryjь*, v slabé pozici, tj. v liché od konce, asi až v 10. stol., např. *prǫtьje* > *prǫtije;* v č. nastala navíc v těchto případech ↑kontrakce, např. *dobrý*, stč. *prútie*, nč. *proutí*. V slovech se sufixy a koncovkami obsahujícími **j.** v kontaktu s jotací docházelo nezřídka k metatonii (↑intonace slabičná). – **J.** se někdy pokládají za samohl. redukované („kratší než krátké"), ale jindy se tato jejich kvantitativní charakteristika neuznává. V každém případě koncem psl. období, kdy se začala krácením délek v některých pozicích obnovovat ve vokalismu opozice dlouhá – krátká (↑kvantita vokalická), dostávaly se **j.** do systémové izolace, protože se nemohly do této opozitní soustavy zapojit; důsledkem je jejich vytlačení ze systému. Proběhlo podle tzv. ↑Havlíkova pravidla, formulovaného zprvu pro č., ale platného ve svém obecném znění pro všechny sl. jaz.: V souvislé řadě slabik s **j.** zanikaly **j.** v lichých, tzv. slabých pozicích (počítáno od konce k počátku slov) bez náhrady, kdežto v sudých, tzv. silných pozicích, se vokalizovaly, tj. byly nahrazeny některými z krátkých samohlásek. Tyto obecně sl. procesy záleží ve „ztrátě slabičnosti jako důsledku transformace dvou sylabém v jednu sylabu (slabiku)" (Žuravlev); zahájeny v 10. stol. (tak i na našem území) a dovršeny na přelomu 12. – 13. stol. (tak na srus. teritoriu). Konkrétními výsledky vokalizace **j.** se ↑slovanské jazyky zčásti mezi sebou odlišují; do č. se oba **j.** vokalizovaly v *e*, např. psl. *dь*^{2}*nь*^{1} (doložené v této podobě v stsl.) > *den* (srov. ale sch. *dan*), psl *sъ*^{2}*nъ*^{1} (‚spánek', doložené v této podobě v stsl.) > *sen* (srov. ale vsl. a mk. *son*, b. *săn*, sch. *san*). Byla-li souvislost řady slabik s **j.** přerušena slabikou s jinou samohláskou, byl **j.** před ní (vlastně za ní při počítání „proti proudu řeči") jakoby znovu v pozici první, jako lichý/slabý tedy zanikl, např. *kъ*^{1}*nędzь*^{1} (pův. ‚kníže') > *kněz*. (Jen domnělá je v č. vokalizace *ъ* > *o* v slovech jako *bodrý* (*bъdrъ*); jde o novodobé výpůjčky z r., kde tato změna byla ve své době regulérní.) – Pravidelnost zániku a vokalizace **j.** je někdy porušena analogií; např. z *domъ*^{3}*čь*^{2}*kъ*^{1} vzniklo očekávané *domček* vskutku v stč. (a v slk.), ale v nové č. analogií podle regulérního *e* ze silného/sudého **j.** mezi *m* a *č* v gen. sg. z *domъ*^{2}*čь*^{1}*ka* > *domečka* proniklo toto *e* i do nom., kde hláskoslovné oprávnění nemá: *domeček*. Podobně analogií podle stč. gen. pl. *desk* s jerovým *e* mezi *d* a *s* (*dъ*^{2}*skъ*^{1}) zobecnělo toto *e* posléze i v ostatních tvarech typu *deska*, kde je etymol. nepůvodní, když za výchozí *dъska* by hláskoslovně odůvodněný byl tvar *dska*; srov. ještě v titulu díla Viktorina Kornela ze Všehrd z rozhraní 15. – 16. stol. *O práviech, o súdiech i o dskách země české knihy devatery*. – Zánik a vokalizace **j.** a hláskové procesy jimi vyvolané podstatně změnily bývalou fónickou podobu č. slov i pův. typy a rozsah hláskových alternací v č. flexi a derivaci. Obecně vývojem **j.** začaly být v č. přijatelné i slabiky zavřené a vytvářely se nové typy souhl. skupin a celkově se zmenšil slabičný objem mnoha slov a slovních tvarů. Konkrétní důsledky vývoje **j.** v č.: ↑pohyblivé *e*, náhradní dloužení (↑kvantita vokalická), ↑asimilace, ↑disimilace, ↑pobočné slabiky, ↑depalatalizace.

Lit.: Abernathy, R., The fall of the jers: A statistical interpretation, in: Halle, M. ad. (eds.), *For Roman Jakobson*, 1956, 13–18; Havlík, A., K otázce jerové v staré češtině, *LF* 16, 1889, 45–51, 106–116, 248–258, 342–353, 436–445; Havlík, A., Vokalizace předložek v češtině doby střední a nové, in: *Program gym. na Malé Straně 1889*, 1889; Krajčovič, R., Problém jerového pravidla, *SlSlov* 14, 1979, 23–27; Jeselevič, I. Je. – Markov, V. M.: *Istorija reducirovannych glasnych v russkom jazyke*, 1998; Novák, Ľ., K otázce jerových střídnic a kontrakce v střední slovenštině, *Bratislava* 5, 1931, 634–680; Pohl, H. D., Zum phonematischen Status des sog. Halbvokals (Jers), in: *Lautgeschichte und*

Etymologie. Akten der 6. Fachtagung der Idg. Gesellschaft, 1980, 367–376; Šachmatov, A. A., Die gespannten (engen) Vokale ъ und ь im Urslavischen, *Archiv für slavische Philologie* 31, 1910, 481–506; Šmilauer, V.: *Slovenské střídnice jerové a změna e, ě > a, o*, 1930; Žuravlev, V. K., Pravilo Gavlika i mechanizm padenija slavjanskich reducirovannych, *VJa*, 1977, 6, 30–43; ↑jazyky slovanské, ↑pračeština, ↑praslovanština.

RV

JMÉNA VLASTNÍ – TŘÍDĚNÍ

Podle druhů pojmenovávaných objektů tvoří třídy a podtřídy: (1) **bionyma – v.j.** živých (n. jakoby živých) bytostí a jiných organismů, jež fungují ve společenských vztazích, a to (1.1) ↑**antroponyma – v.j.** jednotlivého člověka n. skupiny lidí: *Jaroslav*, *Češi*; (1.1.1) **nepravá antroponyma – v.j.** smyšlených osob: *Meluzína*; (1.2) **zoonyma – v.j.** skutečných živočichů: kráva *Lyska*; (1.2.1) **nepravá zoonyma – v.j.** smyšlených živočichů: kůň *Pegas*; (1.3) **fytonyma – v.j.** rostlin: *Semtínská lípa.* Termíny zoonymum, fytonymum jsou v jazykovědě někdy nepatřičně užívány pro apelativní pojmenování živočicha (*býk*) a rostliny (*lípa*). (2) **abionyma – v.j.** neživých objektů a jevů, a to (2.1) ↑**toponyma** (vlastní jména zeměpisná) – **v.j.** objektů, které leží v krajině a jsou kartograficky fixovatelné v mapových dílech: *Brno*, *Malé pole*; (2.2) **kosmonyma / astronyma** (vlastní jména astronomická) – **v.j.** objektů nacházejících se mimo Zemi (tj. galaxií, planet, hvězd včetně jejich objektů, umělých kosmických těles atd.): *Saturn*, *Challenger*; (2.3) ↑**chrématonyma – v.j.** lidských výtvorů, které jsou zakotveny nikoli v přírodě, nýbrž v společenských, ekonomických, politických, kulturních aj. vztazích: tavený sýr *Apetito*, kniha *Babička.* Mnohá **v.j.** nejsou jednoznačně zařaditelná: např. botel *Racek* – **v.j.** lodi i hotelu.

Lit.: *OSTSO*, 1983, 81–82, 96–100, 117–118; Šmilauer, V., Třídění vlastních jmen, in: Blicha, M. – Majtán, M. (eds.), *Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach* 12, 1976, 109–111; *TSO*, 1973, 30–31, 48, 50–56, 70; *ÚOO*, 1999, 163–165.

JP

JMÉNO OBECNÉ (apelativum)

Subst. nesoucí zobecňující a zobecnělý pojmový význam, jehož prostřednictvím se vztahuje k třídě předmětů n. jevů, např. *strom*, *láska*, *dítě.* V aktuálních kontextech může **o.j.** vedle pojmu (***Pes** je šelma*; *Už jste se učili o **psovi**?*) označovat též konkrétní jednotlivinu (*Pokousal ho **pes***), popř. skupinu jednotlivin (*Nesnáším **psy** své tchyně*); ↑determinace. Přítomností pojmového významu se **o.j.** liší od ↑vlastních jmen (proprií). Hranice mezi nimi však není zcela ostrá, srov. nejednoznačné případy (např. ↑etnonyma a ↑sérionyma) a obousměrné přechody (↑apelativizace, ↑proprializace).

ZH

JMÉNO OBCHODNÍ

Typ ↑chrématonym, patřící do jejich subsystému institucionym, tj. pojmenování různých podniků, závodů, firem, obchodů ap. (Někdy se **o.j.** užívané v hospodářské oblasti života společnosti specifikuje jako **hospodářské chrématonymum**.) Pod **o.j.** jsou zapsány podnikatelské subjekty v obchodním rejstříku. – Z hlediska vznikové motivace a jazykové utvářenosti lze lišit **o.j.**: (a) antroponymická, utvořená z plného (*Josef Mach*), n. zkráceného vlastního jména podnikatele (*BASE* = Batelka + Sedláček), n. složená z části jména podnikatele a části naznačující věcné zaměření podnikání (*FOREKA* = Foitlova realitní kancelář), (b) věcná, a to popisná (*Vše pro domácnost*), odvozená (*INSTALEX*), a zkratková (*ERS* = elektro + revize + servis, *VYZMA* = výrobky z masa), (c) symbolická (*BAZALKA* – prodejna léčivých bylin, *AMOR* – půjčovna svatebních šatů).

Lit.: Knappová, M., Obchodní jméno jako fenomén onomaziologický a sociologický, *SaS* 56, 1995, 276–284; Knappová, M., Proměny hospodářských chrématonym (názvy podniků), in: Žemlička, M. (ed.), *Termina 94*, 1995, 152–157; Majtán, M., Klasifikácia chrématonymie, *CHHTP*, 1989, 7–13.

MKn

JMÉNO PO CHALUPĚ (jméno po stavení)

Na vesnicích vlastní jméno osobní zvolené podle názvu domu. Poukazuje na to, kde (v čí chalupě) pojmenovávaný bydlí/bydlel, čí živnost převzal, kam se přestěhoval, přiženil apod. Např. v písemnostech 17. stol. je *Petr **Matějka*** uváděn i jako *Petr na Matějkově gruntě*. V průběhu 20. stol. v č. zemích **j.ch.** ustupuje, častěji se užívá jen v některých oblastech (např. na Valašsku a ve Slezsku).

Lit.: Beneš, J.: *O českých příjmeních*, 1962, 9–10; Hála, J., Jak vznikaly na vesnicích názvy „po chalupách"?, *ZMK* 10, 1969, 205–208; Hofmann, G., Jména „po chalupě" a přezdívky na panství Žinkovy v 18. stol., *ZMK* 19, 1978, 457–461; Knappová, M.: *Příjmení v současné češtině*, 1992, 4; Majtánová, M., Názvy po chalupě v Tlumačově na Chodsku, in: Svoboda, J. – Olivová-Nezbedová, L. (eds.), *Onomastické práce* 3, 1970, 133–142; Stach, J., Jména „po chalupě" na Stašsku k r. 1837, *ZMK* 11, 1970, 638–658; *TSO*, 1973, 193.

JP

JMÉNO POMÍSTNÍ (anoikonymum, dříve též mikrotoponymum, jméno vlastní nesídlištní)

Název neobydleného objektu tradičně definovaný jako vlastní jméno neživého přírodního objektu a jevu na Zemi a toho člověkem vytvořeného objektu na Zemi, který není určen k obývání a je v krajině pevně fixován (TSO, 1973). Podle druhu objektu se rozlišují: (a) **Hydronyma** – vlastní jména vod, tj. jména moří, zálivů, průlivů, jezer, bažin, rybníků, přehrad, studánek, pramenů, řek, potoků, peřejí, vodopádů, průplavů atd.; (b) **oronyma** – vlastní jména tvarů vertikální členitosti zemského povrchu i mořského dna, tj. jména pohoří, vrchovin, jednotlivých hor, hřbetů, kopců, skal, údolí, dolin, průsmyků, sedel, propastí, nížin, rovin, tabulí, pánví atd.; včetně **speleonym** (názvů jeskyň); (c) **agronyma** neboli **vlastní jména pozemková** (dříve též označována jako **vlastní jména traťová**) – vlastní jména jednotlivých pozemků n. jejich seskupení, a to pozemku obdělávaného (zemědělský hon, pole, louka, pastvina, zahrada, vinice atd.), neobdělávaného, n. lesního (polesí, les, obora atp.); (d) **hodonyma** – vlastní jména dopravních cest, tj. jména silnic, dálnic, cest, tunelů, brodů, mostů, přívozů, železnic, lanovek atd.;

vlastní jména ulic, náměstí a jiných veřejných prostranství se nověji vyčleňují jako ↑urbanonyma; (e) vlastní jména balvanů, kapliček, božích muk, křížků, hřbitovů, pomníků, mohyl, lomů, dolů, rozhleden, trigonometrických bodů, ukazatelů cest atd.

Lit.: Olivová-Nezbedová, L. ad., Pomístní jména v Čechách, jejich obecná charakteristika a jejich význam pro vědní obory, *PJČ*, 1995, 15–16; Šmilauer, V.: *Úvod do toponomastiky*, 1963, 7–9; Šmilauer, V., Třídění pomístních jmen, *ZMK* 13, 1972, 171–204; Šmilauer, V., Třídění vlastních jmen, in: Blicha, M. – Majtán, M. (eds.), *Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach* 12, 1976, 109–111; Šrámek, R., Anoikonymické objekty a jejich pojmenování, in: Majtán, M. (ed.), *IX. slovenská onomastická konferencia*, 1987, 91–99; *TSO*, 1973, 62–68; *ÚOO*, 1999, 61, 163.

JP

JMÉNO RODNÉ

Jméno nedědičné, které se na územích s ↑vícejmennou antroponymickou soustavou volí každému jedinci jako dodatečné jméno k zděděnému ↑příjmení, tj. rodinnému jménu, s nímž tvoří dva základní funkční členy č. antroponymické soustavy. **R.j.** má úřední, oficiální charakter a spolu s příjmením vytváří **dvoučlenné oficiální osobní jméno**, které slouží k občansko-právní identifikaci jednotlivce a které nemůže být libovolně měněno. Termín **křestní jméno** se původně užíval v křesťanských církvích, protože se jméno dávalo při křestním obřadu, byl ovšem používán i pro jedince nekřtěné. Proto byl v Československu po r. 1950, kdy začaly oficiálně fungovat jen matriky civilní, zaveden termín **r.j.**, tj. jméno zapsané po zrodu. Úředním termínem užívaným v matričních a jiných veřejných listinách je dnes pouze „jméno". Podle gramatického i přirozeného rodu se rozlišují vlastní jména (1) **mužská**, zakončená v č. povětšině na souhlásku (*Stanislav*, *Josef*), řidčeji na samohlásku (*Ota*, *Jiří*); (2) **ženská**, která jsou naopak v č. většinou zakončená na samohlásku (*Markéta*, *Kristýna*), méně na souhlásku (*Dagmar*, *Ingrid*); (3) **obourodá**, vyskytující se v č. jen zřídka (*René*, *Nikola*, *Saša*).

Lit.: Knappová, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 14–15; Šmilauer, V., Úvodem, in: Kopečný, F., *Průvodce našimi jmény*, 1991, 2. vyd., 9–10; *TSO*, 1973, 38.

MKn

JMÉNO VESPOLNÉ

Označuje osoby bez rozdílu pohlaví. Po stránce gramatické jsou to většinou mask. (*sobec*, *lenoch*, *tupec*, *hrubec*), řidčeji fem. (*fiflena*, *troska*) n. neutra (*trdlo*, *fintidlo*, *nemehlo*). Některá představují deadjektivní názvy osob podle vlastnosti (*mrňous*, *divous*). Po významové stránce jsou charakteristická tím, že označují třídu charakterizovanou nějakým výrazným znakem.

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Daneš, F., Jména hromadná a jména jednotlivin, in: *Tvoření slov v češtině 2*, 1967, 477–493; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1996.

KO

JMÉNO VLASTNÍ (ve významu 1. proprium)

1. Speciální jaz. prostředek mající charakter substantiva n. pojmenovacího spojení, jehož funkcí je označovat jedince, jednotlivinu n. jako individuum chápané množství, odlišovat je od ostatních jedinců n. jednotlivin dané třídy a identifikovat je jako jedinečné objekty (*Jan*, *Punťa*, *Plzeň*, *Kouzelná flétna*). Od ↑obecných jmen (apelativ) se **v.j.** liší především absencí generického významu (neobsahují pojmové sémy, nýbrž pouze gramémy). Nemají proto (většinou) charakterizační schopnost (srov. však mluvící **v.j.**; ↑onymická funkce) a k označovaným objektům se nevztahují na základě zobecnělých významových rysů, nýbrž pouze na základě individuální – společensky podmíněné – konvence. (Některé teorie však přisuzují **v.j.** zvláštní druh významu utvářený variabilní sumou znalostí jednotlivých uživatelů **v.j.** o konkrétních označovaných objektech; tak např. Hansack.) – Identifikační funkci nejlépe vyhovují **v.j.** zcela vzdálená od obecných jmen, tj. taková, která synchronně nesouvisejí s žádným apelativem a označují – alespoň v rámci určité třídy – pouze jeden denotát (např. *Ohře*, název řeky). Většina **v.j.** však tyto požadavky nesplňuje; jejich fungování to přesto nebrání, protože průhledná motivovanost (z velké části dokonce formální shoda s motivujícími apelativy, srov. *Dokoupil*, *Růžička*) je blokována čistě konvenčním vztažením **v.j.** k označovanému předmětu a vícedenotátovost je zpravidla vyrušena růzností okruhů užívání **v.j.** (srov. *Svratka* jako název řeky, vesnice, kina apod.), případně kombinací několika proprií (*Karel Jindrák*). – Mezi proprii a apelativy není ostrá hranice. Svědčí o tom jednak obousměrné přechody, srov. ↑apelativizaci (*Roentgen – rentgen*) a ↑proprializaci (*písek – Písek*), jednak řada nejednoznačných případů. K těm patří např. **vlastní názvy** (termín vytvořený a později kritizovaný Dokulilem), tj. víceslovná pojmenování ponechávající si popisnost apelativ a zároveň získávající identifikační funkci **v.j.** (zpravidla za spolupůsobení jiného **v.j.** v nich obsaženého). Týká se to např. názvů společenských institucí, škol, významných dějinných událostí, cen, některých místních určení apod. (např. *Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně*, *Velká francouzská revoluce*, *Nádražní ulice*). K nejednoznačným případům patří též etnická jména (↑etnonyma) a značková pojmenování výrobků (↑sérionyma), vztahující se k celé třídě jednotlivin. V tradicích různých jaz. a jejich pravopisných kodifikací jsou reflektována nejednotně. V č. se ustálilo jejich psaní s velkým počátečním písmenem, a tudíž přiřazení k **v.j.** (např. *Čech*; zubní pasta *Fluora*; názvy výrobků je však možno užívat i jako apelativa a psát je s malým písmenem, např. *čistí si zuby fluorou*). V opačném směru jsou zvláštním případem apelativa označující jednoprvkové třídy, tzv. **unika**, u nichž dochází k neutralizaci protikladu mezi třídou a individuem (*vesmír*, *gotika*). – Protože se **v.j.** referenčně spojují v zásadě s jediným objektem, mají specifický vztah ke kategorii čísla; ↑číslo. Většina se řadí mezi ↑singularia tantum, některá mezi ↑pluralia tantum (zvláště zeměpisná **v.j.**: *Krkonoše*, *Čechy*, *Mokropsy*). Sg. i pl. tvary mají etnonyma (příp. též sérionyma), ta však k **v.j.** v podstatě nepatří, viz výše. **V.j.** mohou být užita v pl.: *Do naší třídy chodí hned pět Petrů.* V některých specifických kontextech, např. jedná-li se o metonymii, pl. tvary vedou k oslabování propriálnosti: *Viselo tam plno Mánesů* (též ↑apelativizace). Speciální je užití **v.j.** při referování k otevřené třídě objektů: (nápis na květinářství) *Dnes má svátek Petr* („Dnes má svátek každý takový čle-

věk, který se jmenuje Petr"). – Studiem **v.j.** se zabývá ↑onomastika. Též ↑vlastní jména – třídění.
Lit.: Blanár, V., Apelatívna a propriálna sémantika, *JČ* 31, 1980, 3–13; Blanár, V.: *Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii)*, 1996; *Člex*, 1985; Dokulil, M., Psaní velkých písmen v nových Pravidlech českého pravopisu, *NŘ* 40, 1957, 129–145; Dokulil, M., O vyjadřování jedinosti a jedinečnosti v českém jazyce, *NŘ* 53, 1970, 1–15; Dokulil, M., Status tzv. vlastních názvů, *SaS* 38, 1977, 311–319; Hansack, E.: *Der Name im Sprachsystem*, 2000; Knappová, M., Významové aspekty vlastních jmen, *SaS* 41, 1980, 57–60; Knappová, M., K funkčnímu pojetí systému vlastních jmen, *SaS* 53, 1992, 211–214; Šrámek, R.: *Úvod do obecné onomastiky*, 1999; Trost, P., Eigenname, *AUC-Phil* 3, 1965, 59–61; Trost, P., K diskusi o povaze vlastního jména, *ZMK* 16, 1975, 88–89.

2. V teorii ↑reference se **v.j.** zpravidla chápe jako výraz, jehož primární funkcí je tzv. přímá ↑individuální reference, tj. identifikace jedinečného (a konkrétního) individua/předmětu (↑předmětu řeči) a jeho uvedení do propozice bez jeho specifické sémantické prezentace, např. Aristoteles, Václav Havel, Praděd. Podle Russella jde proto o výrazy, které vlastně referenci nepotřebují, protože za všech okolností označují totéž (Kripke). Předmět se v tomto smyslu **v.j.** „křtí" ostenzivní definicí (↑ostenze), n. se vztah mezi předmětem a **v.j.** ustavuje určitou deskripcí (kauzální teorie **v.j.**). Určitá/identifikační deskripce (současný český prezident), která ustavuje **v.j.** (Václav Havel) ve vztahu k předmětu, je výraz, který explicitně vyjadřuje pojmová určení, která může v daném čase splňovat nanejvýš jeden předmět (↑nominální referenc e). Určité deskripce jsou podle Kripkeho v dalších užitích **v.j.** zbytné, zatímco Frege vycházel z toho, že **v.j.** ukazuje při všech užitích na určitou deskripci (podle Searla určité deskripce), s jejíž (jejichž) pomocí pak lze identifikovat předmět (sémantická teorie **v.j.**). – Fregeovským významem, resp. ↑extenzí **v.j.** je tedy sám (reálně existující) předmět, fregeovským smyslem, resp. ↑intenzí je individuální pojem (↑význam, ↑znak) popsatelný určitou deskripcí. V jaz. praxi nicméně existují **v.j.** jak bez reálně existujícího předmětu (Aristoteles), kdy **v.j.** přetrvá svůj předmět, tak s více referenty (Josef Procházka); druhý případ lze vysvětlit jako zvláštní případ ↑homonymie (rozdílná je totiž i intenze **v.j.**). – Pravá **v.j.** jsou vždy singulární, v jaz. se členem nevyžadují člen, jejich zvláštní postavení ve slovníku se reflektuje i v dalších morfologických a syntaktických zvláštnostech (flexe, rod, postavení a sémantická role ve větě apod.: *Reklamu na novou podlahu prezentoval zkušený Přemek Podlaha*).
Lit.: Carnap, R.: *Meaning and necessity*, 1947; Frege, G., Über Sinn und Bedeutung, *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 100, 1892, 25–50; Hansack, E.: *Der Name im Sprachsystem*, 2000; Kripke, S. A.: *Naming and necessity*, 1980; Kořátko, P.: *Význam a komunikace*, 1998; *PČP*, 1993; Russell, B., On denoting, *Mi* 14, 1905, 479–493; Russell, B.: *Introduction to mathematical philosophy*, 1919; Searle, J. R., Proper names, *Mi* 67, 1958, 166–173; Tugendhat, E. – Wolf, U.: *Logicko-sémantická propedeutika*, [1986] 1997.

ZH, MN

JMÉNO VLASTNÍ ASIMILOVANÉ

Vlastní jméno, nejčastěji ↑toponymum, které se ve své hláskové podobě n. slovotvorné struktuře připodobnilo podobně znějícímu propriu označujícímu stejný druh objektu: *Domašičky* (ves) > *Domažličky* (podle *Domažlice*), *Liberk* > *Liberec* (podle *Jablonec* s oporou pádové formy typu *v Liberce*).
Lit.: Šmilauer, V.: *Úvod do toponomastiky*, 1963, 80; *TSO*, 1973, 100.

JP

JMÉNO VLASTNÍ CÍRKEVNÍ

Vlastní jméno osoby, která je významná pro dějiny n. existenci katolické církve, a jejíž jméno je proto církví doporučováno jako jméno ↑křestní: *Petr*, *Anna* atd.
Lit.: *TSO*, 1973, 188.

JP

JMÉNO VLASTNÍ DEAPELATIVNÍ

↑Vlastní jméno utvořené z ↑apelativa (subst., adj.) n. z apelativního slovního spojení (v č. onomastice jsou tak nazývána i propria odvozená ze sloves, citoslovcí a ostatních slovních druhů); podle třídy (podtřídy) výsledného propria se termín specifikuje: **deapelativní příjmení** *Kovář*, **deapelativní ↑oikonymum** *Písek*, **deapelativní ↑anoikonymum**, např. les *Buková*, pole *Široká niva* atd.
Lit.: *TSO*, 1973, 123.

JP

JMÉNO VLASTNÍ DEMINUTIVNÍ

↑Vlastní jméno utvořené deminutivním sufixem z jiného vlastního jména (↑deminutivum). Užití deminutivních sufixů je motivováno buď menším rozměrem n. významem pojmenovávaného objektu ve srovnání s podobnými a zároveň podobně nazvanými objekty (pole *Niva*, *Nivka*), n. jeho příslušností k jinému, nezřídka významnějšímu objektu (ves *Kamýk* a její pozdější osada *Kamýček*). Na pozadí těchto skutečností mohou dem. sufixy nabývat zvláštních funkcí; např. v oblasti ↑antroponym se jimi odvozují hypokoristika (*Petříček*), formální hypokoristika (*Radek*) a synovská pojmenování (slez. *Šrámek* – otec, *Šrámeček* – syn); ↑hypokoristikum, ↑názvy zdrobnělé, ↑příjmí.
Lit.: *OSTSO*, 1983, 190; Pleskalová, J.: *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, 1992, 69–70; Šmilauer, V.: *Úvod do toponomastiky*, 1963, 92–94; Šrámek, R., Problematika tvoření deminutivních místních jmen v češtině, *Sl* 39, 1970, 377–398; *TSO*, 1973, 134; *ÚOO*, 1999, 17, 91.

JP

JMÉNO VLASTNÍ DEONYMICKÉ

↑Vlastní jméno utvořené z jiného vlastního jména; podle třídy (podtřídy) fundujícího, popř. výsledného propria (eventuálně obou) se termín specifikuje: **deantroponymické příjmení** – *Pešek* < *Petr*, **detoponymické příjmení** – *Palacký* < *Palačov*, **detoponymické pomístní jméno** – les *Benešovský* < *Benešov*, **deantroponymická přezdívka** – *Monokl* < *Monika*, **deantroponymické toponymum** – *Terezín* (↑toponymum), **deetnonymické toponymum** (↑antroponymum) – *Moravany* atd.
Lit.: *TSO*, 1973, 124, 199, 200, 215, 216; ↑přezdívka.

JP

JMÉNO VLASTNÍ EUFEMICKÉ (jméno vlastní eufemistické)

↑Vlastní jméno, které nahrazuje původní jméno vzbuzující nepříjemné představy výrazem mírnějším, jemnějším: *Mrkvojedy* (ves) místo pův. *Mrchojedy*, *Hloubětín* místo *Hloupětín*. Též ↑eufemismus.

Lit.: *TSO*, 1973, 115.

JP

JMÉNO VLASTNÍ HERALDICKÉ

Vlastní jméno motivované erbem; tvoří se z názvu předmětu, který je na erbu zobrazen: hrad *Ronov* – ze střhn. *rone*, tj. ostrev (tj. okleštěný kmen s delšími pahýly větví) v erbu jeho majitelů, pánů z Lichtemburka.

Lit.: *TSO*, 1973, 112.

JP

JMÉNO VLASTNÍ HYPERKOREKTNÍ

Domněle „správná" podoba vlastního jména založená na nesprávném pochopení jeho podoby původní: *Běloves* < *Bělovec* (< *Bílejovec*).

Lit.: *OSTSO*, 1983, 152; *TSO*, 1973, 102.

JP

JMÉNO VLASTNÍ KONTRAHOVANÉ

Termín dříve užívaný pro vlastní jména, která vznikla stažením (kontrakcí) několika vlastních jmen n. stažením slabik jednoho jména: např. stč. ↑antroponymum *Vraclav* < *Vratslav* < *Vratislav*, p. *Mariola* < *Maria Jolanta*, neoficiální ↑toponymum *Valmez* < *Valašské Meziříčí*, ↑chrématonymum *Jawa* < *Janeček* + *Wanderer*. Též ↑zkratkové vlastní jméno.

Lit.: *TSO*, 1973, 142.

JP

JMÉNO VLASTNÍ METAFORICKÉ

↑Vlastní jméno vzniklé na základě skutečné n. domnělé podobnosti pojmenovávaného objektu s jiným: *Kalhoty* – pole ve tvaru kalhot, *Čáp* – hrad, *Kamčatka* – pozemek vzdálený od obce, *Buřt* – přezdívka člověka podle tělesného vzhledu. Řidčeji jsou **m.v.j.** založena na kontrastu srovnávaných objektů: *Roviny* – hrbolaté pole. Též ↑metafora, ↑přezdívka.

Lit.: Pleskalová, J., Flurnamen metaphorischen Ursprungs, *Namenkundliche Informationen* 49, 1986, 25–31; *TSO*, 1973, 110.

JP

JMÉNO VLASTNÍ METONYMICKÉ

↑Vlastní jméno vzniklé na základě metonymické (tj. časové, prostorové apod.) souvislosti pojmenovávaného objektu s jiným: jméno vrchu *Žižkov* přešlo v roce 1877 na osadu pod ním vzniklou. Též ↑metonymie.

Lit.: Pleskalová, J., Flurnamen metaphorischen Ursprungs, *Namenkundliche Informationen* 49, 1986, 25–31; *TSO*, 1973, 111.

JP

JMÉNO VLASTNÍ MÍSTNÍ SLUŽEBNÉ

Vlastní jméno místní odvozené od názvu zaměstnání původních osadníků; vyjadřovalo zvláštní druh služebnosti poddaného lidu vzhledem k feudální vrchnosti: např. *Psáry* – ves psářů, tj. lidí, kteří se starali o psy n. pomocí psů lovili.

Lit.: Lutterer, I. – Šrámek, R.: *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 1997, 37; *TSO*, 1973, 228.

JP

JMÉNO VLASTNÍ OSOBNÍ OCHRANNÉ (apotropaion, jméno profylaktické)

Jméno mající chránit svého nositele před zlými démony; typické pro společnost věřící v magickou sílu osobních jmen. Ta spočívala mj. v přesvědčení, že člověku může škodit ten, kdo zná jeho pravé jméno (↑tabu). – **O.v.j.o.** patří mezi nejstarší česká ↑antroponyma. Jejich psl. původ dokazují četné shody s podobnými jmény v jiných sl. jaz. (např. č., mk., ukr. *Prodan*). Nejvýznamnější typy představují: (1) jména úmyslně hanlivá, která odpuzují démony zdůrazněním smyšlené negativní vlastnosti pojmenovávaného (*Hlupoň*, *Potvor*); (2) jména odvracející pozornost démonů od dětí předstíráním, že jsou nemilované (*Nemil* „nemilý"), prodané (*Prodan*), nevlastní (*Nemoj*), že se nejedná o lidské bytosti (*Kalina*) aj.; (3) výhružná jména, která démony zastrašují (*Hrozňata*, *Křik*); (4) jména zajišťující pojmenovávaným ochranu, zdraví, bezpečnou budoucnost převzetím názvu ochránce (*Děd*), a to i z říše živočišné (*Vlk*), popř. rostlinné (stč. *Chřěn*) – stejná jména mohou mít i funkci predestinační (↑přací vlastní jméno); (5) nepravá jména označující pojmenovávaného obecně, aby jeho pravé jméno nemohlo být démony zneužito (*Děva*). – Ve funkci nepravých jmen mohla vystupovat i **o.v.j.o.** typů 1–4.

Lit.: *OSTSO*, 1983, 254; Pleskalová, J.: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; Svoboda, J., Slovanská osobní jména ve světle národopisu, *Sl* 18, 1947–1948, 101–110; Svoboda, J.: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964, 43–45; *TSO*, 1973, 185.

JP

JMÉNO VLASTNÍ PŘACÍ

Vyjadřuje přání pojmenovávatele směřující k pojmenovávanému objektu. Tuto funkci mají některá vlastní jména osobní, místní a pomístní. (a) **P.v.j. osobní** (dříve též **jména predestinační**) mají zajistit jejich nositeli dobré vlastnosti, zdraví, příznivý osud ap. Zaujímají důležité místo ve společnosti věřící v magickou sílu vlastních jmen. Jejich moc se zakládá na představě, že jméno může předurčovat osud i vlastnosti pojmenovávaného. Odtud pramení víra, že přání vyjádřené v osobním jméně se stane skutkem (↑tabu). Patří do nejstarší vrstvy č. antroponymie (↑onymie) a jejich shody s podobnými jmény slovanskými svědčí o jejich psl. původu. Dlouhověkost mají přivodit jména se základy *živ-*, *žizn-* (stč. „život"), *star-* (*Života*, *Žizna*, *Star*) apod., zdraví, sílu a kladné vlastnosti lze získat prostřednictvím jmen obsahujících příslušný apelativní základ (*Křepek* „křepký"). Se jmény předků se na potomky přenášejí jejich vlastnosti a osud: *Děd* „ať má vynikající vlastnosti, zdraví, úspěchy, štěstí ap. jako děd". Podobně lze získat obdivované vlastnosti zvířat (*Medvěd*), popř. i rostlin (*Dub*). – Stejné typy, ale na základě odlišných pojmenovacích motivů tvoří některá ↑ochranná vlastní jména osobní, např. *Děd* „ať pojmenovávaného

ochraňuje děd", vlastní jména ↑metaforická a ↑metonymická. – (b) **P.v.j. místní a pomístní** jsou v č. spíše ojedinělá. Nejčastěji vyjadřují přání, aby byl pojmenovávaný objekt ku prospěchu těm, kdo jej obývají (místní jména) n. užívají (pomístní jména). Už od 13. stol. se objevují **p.v.j.** místní vyjadřující přání nových osadníků n. snahu přilákat do nově založených osad další kolonisty: *Dobré Pole*, *Dobrá Voda*, *Sbožná Lhota*, tj. bohatá, *Krásný*, *Všedobré*, *Milá*, *Veselí*, od 17. stol. jména jako *Pohodlí*, *Bůhzdař*, *Chraňbože* (osady). Obdobně jsou tvořena i nečetná jména pomístní vyjadřující formou přání kladné hodnocení objektu, očekávání dobré úrody ap.: rybník *Potěšil*, *Krásná hora*, *Veselý Kopec*, *Ráj* atd.

Lit.: *MJČ*, 1–5, 1947–1960; *MJMS* 1, 1970, 2, 1980; Pleskalová, J., K hranici mezi apelativy a proprii, *ZMK* 19, 1978, 296–300; Svoboda, J., Slovanská osobní jména ve světle národopisu, *Sl* 18, 1947–1948, 101–110; Svoboda, J.: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964, 43–45; Šmilauer, V., Třídění pomístních jmen, *ZMK* 1, 1960, 149–172; *TSO*, 1973, 121.

JP

JMÉNO VLASTNÍ PŘÍMÉ

Pojmenovává (označuje) přímo pojmenovávaný objekt (*Louka* – louka, *Boroví* – les), n. některou z jeho vlastností (*Černice* – pole s černou půdou), popř. oboje (*Dlouhá louka*). **Nepřímé vlastní jméno** pojmenovává objekt pomocí objektu jiného, který je ve jméně explicitně vyjádřen, a to buď ↑apelativem (*U dubu* – pole), n. ↑propriem (*Za Borovím* – louka). **P.v.j.** mají podobu nom., popř. předložkových pádů s předložkami *na*, *v* (srov. časté varianty typu *Niva / Na nivě* pro jediný pozemek, pod. *Kouty / V koutech*), nepřímá vlastní jména jsou v předložkových pádech s ostatními předložkami vyjadřujícími prostorové, příp. i posesivní vztahy (*Nad silničkou*, slez. *Do Balhara*, tj. Balharovo, atd.). Toto rozdělení, představující jedno z tradičních klasifikačních kritérií ↑toponym, zejména ↑pomístních jmen, je pro svou nejednoznačnost a nedůslednost (k tomu např. Šrámek, 1999) užíváno dnes jen jako hledisko pomocné. Též ↑relační objekt.

Lit.: Olivová-Nezbedová, L., Pomístní jména v Čechách, jejich obecná charakteristika a jejich význam pro vědní obory, *PJČ*, 1995, 27; Šmilauer, V.: *Úvod do toponomastiky*, 1963, 9; *ÚOO*, 1999, 16–18.

JP

JMÉNO VLASTNÍ SAKRÁLNÍ

Vlastní jméno týkající se v širokém smyslu života církve: (a) vlastní jména klášterů (*Porta coeli*, tj. Nebeská brána), (b) vlastní jména osad zvolená podle (i) církevních staveb (*Klášterec*), (ii) patrona tamního kostela – **patrocinia** (osada *Svatý Jakub*), (iii) představitelů církve, kteří osadu založili, vlastnili atd. (*Farářovy Dvory*, *Popovice*, tj. ves lidí patřících popovi, tj. knězi, *Václavovice* u Prostějova – ves nazvána po posledním opatovi kláštera v Hradisku), (c) samostatně stojící kostely, kaple, boží muka, poutní místa.

Lit.: Šmilauer, V.: *Úvod do toponomastiky*, 1963, 145, 151–152; *ÚOO*, 1999, 65–66.

JP

JMÉNO VLASTNÍ STANDARDIZOVANÉ

Podoba vlastního jména určená úředním stanovením n. mezinárodní dohodou. Např. *Etiopie* (nikoli *Habeš*), pomístní jméno *Za vrchy* na katastrální mapě oproti v místě užívané formě *Za vrchama*. Konkrétní postup při standardizaci geografického názvosloví je dán ustanovením § 11 zákona č. 31/1995 Sb. a ustanovením § 4 zákona č. 200/1994 Sb.

Lit.: Bayerová, N. – Šrámek, R., Podíl onomastiky při standardizování urbanonymie, in: Žigo, P. (ed.), *Urbanonymia*, 1998, 10–20; Knappová, M. – Malenínská, J., Kodifizierungs-, Standardisierungs- und Rechtsaspekte von Eigennamen, *SaS* 54, 1993, 187–190; Majtán, M. (ed.): *Aktuálne úlohy onomastiky z hľadiska jazykovej politiky a jazykovej kultúry*, 1989, 27–238; Matúšová, J., Vývoj a standardizace pomístních jmen a urbanonym v českém pohraničí, *NŘ* 72, 1989, 179–187; Polívková, A.: *Naše místní jména a jak jich užívat*, 1985; Šrámek, R., Jak užívat místních jmen, *NŘ* 69, 1986, 193–200; *TSO*, 1973, 153; Vyhláška Českého úřadu zeměměřického a katastrálního, č. 31/95 Sb., kterou se provádí zákon č. 200/94 Sb., o zeměměřictví a o změně a doplnění zákonů souvisejících s jeho zavedením; Zákon č. 355/92 Sb., o zeměměřických a katastrálních orgánech ve znění zákona č. 200/94 Sb.

JP

JMÉNO VLASTNÍ TAUTOLOGICKÉ

Vlastní jméno vytvořené z více (nejčastěji dvou) různojazyčných n. i domácích slov stejného n. podobného významu, např. č. ↑toponymum *Brankator* (něm. *Tor* „brána").

Lit.: Šmilauer, V.: *Úvod do toponomastiky*, 1963, 68; *TSO*, 1973, 97.

JP

JMÉNO VLASTNÍ ZDVOJENÉ (jméno vlastní podvojné)

Vlastní jméno vzniklé jako spojení dvou samostatných vlastních jmen osobních či jiného objektu. Označuje pojmenovaný objekt jako celek a užívá se ve funkci jména jednoho. V této podobě jsou doložena především ↑oficiální, úřední vlastní jména. (1) Z **vlastních jmen osobních** jsou zdvojená ↑rodná jména (*Anna-Marie*, *Jan-Pavel*), která v č. zemích nemají velkou tradici, n. ↑příjmení zděděná (*Bucha-Hajný*), popř. kdysi utvořená po sňatku (*Sklenářová-Malá*). Tento typ příjmení se podle zákonných směrnic platných v ČR již nově nevytváří, existuje však jiná zákonná možnost, a to vytvářet víceslovné příjmení. Dohodnou-li se snoubenci na společném příjmení po ženichovi (např. *Skalský*), může si nevěsta za toto společné příjmení oficiálně připojit své příjmení předchozí (*Skalská Horáková*). Obdobně si může ženich za společné příjmení po nevěstě oficiálně připojit své příjmení předchozí (*Horák Skalský*). (2) Z ↑**toponym** vzniknuvší zdvojená jména jsou psána se spojovníkem. Mezi jednotlivými členy je buď vztah slučovací (např. *Frýdek-Místek*, průplav *Odra-Nisa*), n. vztah podřízenosti (*Brno-Lesná*).

Lit.: *OSTSO*, 1983, 206; *TSO*, 1973, 150; Zákon 91/1998 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon č. 94/1963 Sb., o rodině, § 8, odst. 1.

MKn

JMÉNO VLASTNÍ ZKRATKOVÉ

Vlastní jméno vzniklé spojením částí několika různých slov, a to (a) počátečních písmen (↑**akronymum / iniciálové vlastní jméno**, nově **iniciálová zkratka** – *ERS*, tj. elekro + revize + servis); (b) slabik n. vůbec různě zkrácených částí slov (**desylabické vlastní jméno** – *Čedok*, tj. Česká dopravní kancelář); ↑obchodní jméno.

Lit.: KNAPPOVÁ, M., Obchodní jméno jako fenomén onomaziologický a sociologický, *SaS* 56, 1995, 276–284; *TSO*, 1973, 144–146.

JP

JMÉNO VLASTNÍ ŽIVÉ

V slk. ↑onomastice (Blanár, 1968) a podle jejího vzoru nesoustavně též v č. onomastice vlastní jméno užívané v neoficiálním styku, tedy neoficiální, neúřední: např. Jan Křenek z Velkých Karlovic má **ž.v.j.** *Janek z Benešek* (Šrámek, 1999).

Lit.: BLANÁR, V., Otázka systému v antroponomastike, in: BLANÁR, V. – MAJTÁN, M. (eds.), *1. slk. onomastická konferencia*, 1968, 5–14; BLANÁR, V. – MATEJČÍK, J.: *Živé osobné mená na strednom Slovensku*, I.1, 1978, I.2, 1983; KNAPPOVÁ, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 9; *TSO*, 1973, 154; *ÚOO*, 1999, např. 107.

JP

JUXTAPOZICE

1. Způsob spojení vět, při němž jsou věty postaveny prostě vedle sebe (lineárně viděno: za sebou) bez explicitních lexikálních spojovacích prostředků vyjadřujících vztah mezi větami; spojovací prostředky fónické/grafické ovšem přítomny jsou (tj. formou nazývanou ↑**asyndeton**): (a) *Byla jsem úplně zoufalá, Němec se ke mně choval špatně* (formou **j.** spojeny dvě věty do souvětí) × (b) *Byla jsem úplně zoufalá. Němec se ke mně choval špatně* (textové spojení dvou vět). Někdy se i (b) chápe za **j.** a mluví se o **j.** volné, zatímco (a) je pak **j.** těsná; Hrbáček, 1994. – V některých pojetích se za **j.** pokládá asyndetické spojení výpovědí, jejichž obsahy nelze interpretovat jako nějak spolu vnitřně související: *Jděte mi k šípku, kdopak by do takové houpačky sedal*; Sbg, 1980.

2. Typ slovotvorného způsobu skládání (↑skládání nevlastní); spojení dvou úplných slov n. slovních tvarů bez ↑konektu: *zrada vlasti → vlastizrada*.

Lit.: HRBÁČEK, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994; *SBG*, 1980; *VT*, 1985.

PK

K

KADENCE

1. Popisné schéma intonačního průběhu, kterým registrujeme změny ve výšce tónu a jejich směr. Obvykle se odlišuje **k.** stoupavá, **k.** klesavá a rovná, případně ještě **k.** stoupavo-klesavá a klesavo-stoupavá. Pro popis delších sekvencí se tyto základní typy kombinují.

2. Intonační schéma s větnou funkcí, starší termín pro ↑melodém, také intoném. Bývá jím úsek melodie na pravém konci jednotky, nejčastěji melodická kontura posledního přízvukového taktu ve výpovědi n. její části. V případě, že výpověď obsahuje ↑větný kontextový přízvuk (fokus) v mediální n. iniciální pozici, přesouvá se začátek **k.** na takt, který je nositelem tohoto přízvuku. V popisu intonace větné v č. bývají odlišovány tři soubory kadencí (melodémů): ↑**k.** konkluzivní (ukončující melodém klesavý), ↑antikadence (ukončující melodém stoupavý) a ↑polokadence (melodém neukončující, progredientní); ↑melodém.
Lit.: ↑intonace.

ZP

KALK

Přejetí slova n. slovního spojení z jednoho (výchozího) jaz. do jiného (cílového) jaz. jeho doslovným překladem; mechanismus takového přejímání se nazývá kalkování. Rozlišují se: (a) **K. gramatické**, které kopírují morfologickou/morfematickou strukturu přejímaného slova, tj. překládá se každý morfém: č. *sou-cit*, něm. *Mit-leid* z lat. *con-scientia*, č. *vý-raz* z něm. *Aus-druck*, č. *mrako-drap*, fr. *gratte-ciel*, it. *gratta-cielo*, něm. *Wolkenkratzer* z amer. angl. *sky-scraper*; č. *pře-stavba* z r. *perestrojka*, r. *detskij sad* z něm. *Kindergarten*. Hybridní **k.** se vyznačují tím, že některé morfémy jsou přeloženy a alespoň jeden je přejat ve foneticky adaptované podobě z výchozího jaz.: č. *Vánoce* z něm. *Weih-nachten*, r. *nebo-skrëb* z angl. *sky-scraper*. (b) **K. sémantické** vznikají tak, že slovo existující v daném jazyce v jistém významu získá další význam podle cizí předlohy: č. *myš* „hlodavec" nabylo dalšího významu „prostředek ovládání počítače" překladem angl. *mouse*, které má oba významy. (c) **K. frazeologické**, které překladem kopírují strukturu frazému: č. *jde o...* je překlad něm. *es geht um...*
Lit.: Havlová, E., Několik poznámek ke staroslověnským kalkům, in: Skalka, B. (ed.), *Příspěvky ke slovanské filologii*, 1999, 34–38; Kiparski, V.: *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*, 1934; Molnár, N.: *The calques of Greek origin in the most ancient old Slavic gospel texts*, 1985; Peňáz, P., Die Stratifikation der Lehnwörter im Altkirchenslavischen, in: Panzer, B. (ed.), *Aufbau, Entwicklung und Struktur des Wortschatzes in den europäischen Sprachen*, 1993, 126–138; Schumann, K.: *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*, 1958; *ÚE*, 1981.

HK

KATAFORA (navazování kataforické, konexe kataforická)

Vztah mezi jaz. znakem a jeho následným užitím; lineární odkaz k následujícímu (později, „vpravo" uvedenému) ↑koreferentnímu výrazu (postcedentu); opak ↑anafory. – **K.** se odkazuje nejen k NS / NP, ale i k větám n. úsekům textu. **K.** odkazování při tom využívá samostatných pronominálních výrazů a NS / NP s pronominálními výrazy: *Odpověděl bych na to **tohle**: Nikdo nemá právo nás soudit*; *Dám ti **tuto otázku**: Jak si představuješ svou budoucí životní dráhu?* Podobně jako anafora se i **k.** významnou měrou podílí na spojitosti textu, reguluje jeho vnímání a usnadňuje orientaci v něm.
Lit.: ↑anafora.

MN

KATACHREZE

V antické rétorice jeden z ↑tropů, který záležel ve spojování logicky nespojitelných výrazů. Zároveň se tak označovala i stylistická nedopatření – nezáměrné míchání metafor. Podle tohoto vymezení termínu se mezi **k.** řadil i ↑oxymóron: *živá mrtvola*, *veřejná tajnost*, *naslouchat tichu*, *stavět vzdušné zámky*. – V dnešní stylistice se za **k.** pokládá tzv. míchání metafor, při němž se spojují jevy s různým smyslovým vnímáním (*učinilo se **sněhobílé ticho***; Pujmanová); Některé **k.** se v jaz. zautomatizovaly (např. *barva křičí*, n. dokonce *řve*, *hlas krve*, *život uhasíná*). V uměleckém, řidčeji i v publicistickém stylu se **k.** uplatňuje jako prostředek ↑aktualizace: ***vůně*** (květin) ***hladila*** *tvář* (Tomeček); *po kraji **tikaly** vteřinové **barevné ručičky** ve všech **vločkách*** (sněhu; Hrabal); ***hudba tekla** z amplionu bez přestání* (Uhde). Některé **k.** však působí jako stylizační nepozornost autorů (*rozpočet prošel sněmovnou **s odřenýma ušima*** – v analýze jednání Parlamentu ČR).

Lit.: *ČS*, 1992, 175–180; Dvořáček, J., Pomíchané metafory, *NŘ* 9, 1925, 33–38; Mistrík, J., Katachréza – nevhodná kombinácia metafory, *Kultúra slova* 8, 1974, 146–149.

MJ

KATEGORIE GRAMATICKÁ

Jaz. kategorie motivovaná reálnými kategoriemi mimojazykové skutečnosti; odráží je, klasifikuje je, ale není s nimi totožná. Konkrétně užívané **g.k.** jsou založeny na existenci jistých tradičně rozlišovaných pojmových kategorií. Ne každé pojmové kategorii nutně odpovídá **g.k.** (např. kategorie určenosti v č. není vyjádřena prostřednictvím **g.k.**). **G.k.** klasifikujeme podle různých třídících kritérií. Sémantickou bází **g.k.** mohou být např. různé druhy klasifikací, kvantifikace, deixe, n. určení modality. **G.k.** vzniká v průběhu vývoje jaz. procesem gramatikalizace, při kterém některý význam dosáhne takové míry zobecnění, že se začne vyjadřovat závazně a pravidelně. O **g.k.** hovoříme tehdy, pokud se určitý (kategoriální, zobecněný) ↑gramatický význam vyjadřuje určitým systémem gramatických prostředků, a to závazně na určité třídě slov. Systém prostředků tvoří gramatickou formu, jejímiž nositeli jsou v č. gramatické ↑morfémy. **G.k.** nižšího řádu, morfologické kategorie, a to jmenné ↑rod, ↑číslo a ↑pád u subst. primárně, u ostatních jmen (adjektiv, zájmen a číslovek) sekundárně prostřednictvím ↑shody, a slovesné primárně ↑osoba a ↑čas, ↑způsob, ↑slovesný rod (diateze), ↑vid, sekundárně prostřednictvím shody ↑číslo, se realizují na gramatických kategoriích vyššího řádu, tj. na ↑slovních druzích. – V souvislosti s fungováním **g.k.** na úrovni syntaxe se rozlišují **g.k.** syntakticky vázané, syntakticky nezávisle proměnné a syntakticky závisle proměnné (Daneš, 1965; Křížková, 1967).

Lit.: Černý, J., O vzniku a vývoji gramatických kategorií, *SaS* 31, 1970, 207–222; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Daneš, F., K systematickému popisu slovanských jazyků, *SaS* 26, 1965, 112–118; Dokulil, M., K pojetí morfologické kategorie, *JČ* 18, 1967, 13–36; Erhart, A.: *Základy jazykovědy*, 1984; Kořenský, J., Morfologická kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči a jazyku, *SaS* 55, 1994, 81–89; Křížková, H., Privativnyje opozicii i nekotoryje problemy analiza mnogočlennych kategorij, in: *TLP* 1, 1964, 203–214; Křížková, H., K postavení morfologie v generativním popisu jazyka, *JČ* 18, 1967, 54–57; Kuryłowicz, J., Vývoj gramatických kategorií, in: *Dvanáct esejů o jazyce*, 1970, 63–79; *MČ* I, II, 1986; Mrázek, R., K pojetí gramatických kategorií slovesa v Isačenkově díle Grammatičeskij stroj II a v Příruční mluvnici ruštiny pro Čechy I, *JČ* 18, 1967, 46–53.

KO

KATEGORIE ONOMAZIOLOGICKÁ (k. pojmenovací)

Podle ↑onomaziologie (teorie pojmenování) vyjadřuje obecně vztah mezi obsahem vědomí a strukturou jaz., v němž má být obsah vědomí ztvárněn. Podle propracované a v řadě jaz. vlivné teorie Dokulilovy je ve shodě s pojmenovacími zákonitostmi jaz. obsah vědomí strukturován, zobecněn či konkretizován, a to nejprve jako některá z těchto **pojmových kategorií**: **předmětná** (substanční), n. **příznaková** (a to konstantní neboli vlastnostní, či dynamická neboli dějová), n. kategorie **příznaků** uvedených **příznaků konstantních a dynamických** (a to okolnostní, měrová a způsobová). Tyto pojmové kategorie odpovídají **pojmovým** a **pojmenovacím bázím** slov. Kategorii substanční odpovídá slovní druh ↑substantiv, kategorii vlastností odpovídají ↑adjektiva, kategorii děje odpovídají ↑slovesa a kategorii příznaků příznaků odpovídají různé druhy ↑adverbií a zpravidla i předložkové pády substantiv (též ↑slovní druh). Při tvoření slov v rámci uvedených pojmových (a slovnědruhových kategorií) se utváří význam na základě vztahu mezi pojmovými kategoriemi. Mluví se pak o **o.k.** jakožto struktuře pojmových kategorií, při níž vcházejí tyto kategorie do vztahů, a to na základě významové ↑mutace, ↑modifikace n. ↑transpozice. Pojmové třídy substanční jsou jakožto **pojmové báze** určovány vztahem k **příznakům vlastnosti** (*člověk – líný*: ***lenoch***), **jiné substance** (*člověk – knihovna*: ***knihovník***), **děje** (*člověk, který učí*: ***učitel***; *přístroj, který seká, na sekání*: ***sekačka***; *předmět, který byl vyroben*: ***výrobek***), **okolnosti** (*noviny vycházející večer*: ***večerník***). Analogicky pak je třída pojmů **vlastnosti** určována vztahem k substanci (*takový, že patří otci*: ***otcův***, *takový, že je z kovu*: ***kovový*** atd.), vztahem k vlastnosti (*více krásný*: ***krásnější***, ***překrásný***), vztahem k ději (*takový, že ho lze obhájit*: ***obhajitelný***) a vztahem k okolnosti (*takový, že byl včera*: ***včerejší***). Pojmová třída **děje** je určována vztahy k substanci (*dělat to, co dělá zahradník*: ***zahradničit***), k vlastnosti (*stávat se červeným*: ***červenat***), k ději (*psát – **podepsat**, **nadepsat**...*), k okolnosti (*přijít, udělat něco pozdě – **zpozdit** se*). Pojmové třídy **okolnostní** jsou určovány vztahem k substanci (*tehdy, že jde o jaro*: ***zjara***), k vlastnosti (*tak, že je starý*: ***staře***), k ději (*tak, že letí, letěl*: ***letmo***; *tak, že plakal*: ***plačky***) a k jiné okolnosti (*zpět – **nazpět***; *nově – **nověji** – **nejnověji***). – Vedle mutace, modifikace a transpozice se rozlišují v literatuře **vedlejší o.k.**, a to komplexní, reprodukční, specifikační a koordinační neboli integrační. V **komplexní** pojmenovací kategorii převládne význam pojmového základu (např. **pojem místa**, **poplatku** apod.) a slova vznikají na základě různých vztahů pojmové báze a příznaku (např. pojem místa + děj: *hřiště*, místo + substance: *ředitelna*). Kategorii **reprodukční** odráží možnost jaz. vyjádřit zvuky napodobené ↑citoslovci v rámci pojmové kategorie děje, tedy slovesy: *cink – cinkat*, *bú – bučet*, *hrome! – hromovat* atd. Kategorie **specifikační** je charakterizována pochody, při nichž vznikají především termíny založené na vztahu podobnosti, synekdochy či zúžení obsahu základního pojmu a doprovodné specifikaci významu: *díl – dílec*, *hlava – hlavice*, *roh – paroh*, *jablko – jabloň* atd. Kategorie **koordinační** (integrační) (↑přiřaďovací složeniny) zahrnuje pojmové obsahy vzniklé rozkladem ve znaky téhož řádu (*opočlověk*, *červenomodrobílý*) a jejich koordinační integraci.

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 86–88; Kořenský, J., Slovo, věta, onomaziologická kategorie, *SaS* 33, 1972, 193–198; Kořenský, J., Slovoobrazovatel'noje vyraženije onomaziologičeskich kategorij i ich konstitutivnyje priznaki v semantike predloženija, in: *Sopostavitel'noje izučenije slavjanskich jazykov*, 1984, 34–37; *MČ* I, 1986, 227–230; *PMČ*, 1995, 110–111; *TSČ*, 1962, 29–49.

ZR

KATEGORIE PRÁZDNÁ (angl. empty category)
↑TGG pracuje při stavbě struktur také s jednotkami, které nemají ve výsledné struktuře fonetickou reprezentaci, ale jejichž přítomnost plyne z logiky modelu jaz. systému n. interpretace. V období teorie ↑principů a parametrů k nim patří např. ↑stopy, vzniklé při syntaktickém ↑posunu, elementy jako „pro" a „PRO", které reprezentují syntaktický subjekt foneticky nerealizovaný ve své kanonické pozici, n. eliptické elementy. Princip prázdných kategorií (empty category principle, ECP) stanoví, že foneticky prázdné jednotky musejí být ve struktuře náležitým způsobem licencovány. Způsob licencování závisí na druhu prázdného elementu a je stanoven zpravidla s odkazem na strukturní hierarchii, tzn. že hlavními způsoby licencování jsou různé typy ↑řízení, ↑vázání anebo ↑kontroly. O „pro" v popisu č. ↑jednočlenná věta, ↑zájmeno, o „PRO" ↑nominalizace, ↑zájmeno; navíc se spekuluje o třetí kategorii „Pro", ↑zájmeno.
Lit.: ↑teorie řízení a vázání, ↑transformační generativní gramatika.

PKo, LV

KLASIFIKACE KOMUNIKAČNÍCH FUNKCÍ (k. ilokučních funkcí)
Velké množství a různost výpovědních ↑KF vede k pokusům o jejich zobecnění (typologizaci): pro dílčí druhy KF výpovědi se hledají společné (sjednocující) rysy (vlastnosti, kritéria). Autorem teoreticky nejzávažnějšího pokusu o klasifikaci komunikačních (ilokučních) aktů (nazíráno z hlediska produktora), a tedy o **k.k.f.v.** (nazíráno z hlediska receptora) je Searle (1976). Rozlišuje 12 kritérií: většinou odpovídají tzv. „nutným a dostačujícím" situačně relevantním podmínkám úspěšnosti realizace KF: (1) rozdíly v cíli (záměru, účelu) komunikačního (ilokučního) aktu; (2) rozdíly ve směru přizpůsobení (vztahu) mezi slovy a světem; (3) rozdíly ve vyjadřování psychických stavů (postojů); (4) rozdíly v síle (kategoričnosti) n. rozhodnosti (naléhavosti), s jakou je ilokuční záměr (cíl) prezentován; (5) rozdíly v pozici (postavení) mezi mluvčím a adresátem; (6) rozdíly ve vztahu komunikační funkce výpovědi k zájmům mluvčího a adresáta; (7) rozdíly ve vztahu ke zbytku diskursu (ke kontextu); (8) rozdíly v propozičním obsahu vnímatelné (charakterizovatelné) jako indikátory dané KF; (9) rozdíly mezi takovými komunikačními (ilokučními) akty, které musejí být realizovány jen jazykově (řečově), a takovými, které jen řečově realizovány být nemusejí; (10) rozdíly mezi takovými akty, které jsou institucionálně vázané, a těmi, které institucionální zakotvení nevyžadují; (11) rozdíly mezi takovými akty, které mohou být realizovány ↑performativním užitím příslušného ↑ilokučního slovesa, a těmi, které takto realizovány být nemusejí; (12) rozdíly ve stylu (způsobu) realizace daného komunikačního (ilokučního) aktu. Searlův klasifikační koncept je spojen s kritikou klasifikačního pokusu Austina (1962), budovaného v jádru na **sémantice** ilokučních sloves. – Pro základní roztřídění komunikačních (ilokučních) aktů, a tedy pro **k.k.f.v.** jsou podle Searla rozhodující první tři kritéria. Ostatní mají v jeho klasifikaci spíše charakter podpůrný, doprovodný, doplňkový, ale nikoli zanedbatelný: často slouží k jemnější vnitřní diferenciaci KF zahrnutých v daném typu; tak např. „příkaz" a „prosba" patří k témuž typu, obecně řečeno k „výzvě": v obou případech je cílem mluvčího způsobit (dosáhnout toho), aby adresát něco vykonal / nevykonal – kritérium (1); v obou případech jde o intenci mluvčího přizpůsobit svět slovům – kritérium (2); v obou případech jde o projev téhož psychického stavu, tj. vůle (přání, chtění...) mluvčího – kritérium (3); výrazně se však „příkaz" od „prosby" liší v kritériu (4), (5) a (12): „příkaz" je (může být) kategorický, kdežto „prosba" nikoli – kritérium (4); „příkaz" předpokládá nadřazené postavení mluvčího vůči adresátovi, kdežto „prosba" postavení podřízené (závislé – kritérium (5); „příkaz" je realizovatelný výpovědí s formou imperativu (*Přepište to! Počkejte na mne!*), kdežto „prosba" (zpravidla) výpovědními útvary formulovanými jinak (např. *(Ne)Přepsal bys to? Počkal byste na mne?* – kritérium (12); ovšem i „příkaz" (např. sekretářce) může být formulován v podobě kondicionálu (*Přepsala byste to?*), popř. připojením částicových výrazů *prosím, laskavě...* k imperativu: *Nepřepsala byste to laskavě* aj.; pak však jde nikoli o různé KF, nýbrž o projev ↑zdvořilosti. Jiným příkladem aplikace a závažnosti Searlových klasifikačních kritérií mohou být třeba akty „pozdravu": ty mohou být realizovány jak **nejazykově** (neřečově), např. zvednutím klobouku, úklonou, zamáváním rukou aj., tak jazykově (řečově), např. výrazy typu *Dobrý den*; *Ahoj! Buď zdráv! ...* – kritérium (9); volba „pozdravných" výrazů je dána měnícími se společenskými situacemi a konvencemi, je však také determinována vztahy mezi mluvčím a adresátem – kritérium (5); hvizd rozhodčího při hokejovém zápase je vlastně jediným možným (kvůli hluku), a proto konvencializovaným nejazykovým způsobem realizace „výzvy k přerušení hry"; kritérium (7) se výrazně promítá v rozdílu mezi KF „výzvy", např. „rady", „doporučení", a KF „dovolení": akt „dovolení" je vždy reaktivní, stimulovaný předcházejícím kontextem, kdežto „výzvy" kontextově stimulované (reaktivní) být nemusejí; kritéria (10) a (11) jsou relevantní pro komunikační akty ceremoniální povahy: *Prohlašuji (tímto) XV. zimní olympijské hry za zahájené*; *Končím diskusi*; kritérium (6) se uplatňuje jako distinkce např. mezi KF „prosby" (zájem mluvčího) a KF „rady" (zájem adresáta); kritérium (8) je nutno brát v úvahu třeba při hledání rozdílů mezi KF typu „slibu" a KF „oznámení": ve výpovědích s funkcí „slibu" musejí mít predikáty formu futura atd. – Searle rozlišil podle uvedených kritérií pět typů komunikačních (ilokučních) aktů: **reprezentativy** (representatives), tj. v podstatě výpovědi s funkcí „oznamovací", „sdělovací"; **direktivy** (directives), tj. v podstatě výpovědi s funkcí „výzvovou", včetně „tázací"; **komisivy** (commissives), tj. výpovědi míněné jako „závazek (slib) mluvčího (vy)konat něco"; **expresivy** (expressives), tj. výpovědi míněné jako projev (výraz) kladného n. záporného stanoviska (postoje) mluvčího k jednání (chování) adresáta; např. „výtka" (*Škoda že jste to neřekl včas*) × „pochvala" (*Dobře / Díky že jste to řekl včas*); **deklarativy** (declarations), tj. výpovědi míněné jako řečové akty měnící „stav věcí (světa)"; např. ***Končím*** *tímto diskusi k tomuto tématu*; ***Jmenuji*** *Vás předsedou zkušební komise;* ***Hlásím / Dávám*** *flek na sedmu.* – Na

Searlovu klasifikaci navazují – ať pozitivně, n. kriticky – mnohé pokusy další s cílem buď relativizovat jeho klasifikační kritéria, popřípadě zpochybnit jejich hierarchickou aplikaci při klasifikační proceduře, n. dominovat (kromě cíle) některé z jiných, méně závažných kritérií. Důsledkem toho jsou tendence: (a) rozmnožit počet typů; (b) prohloubit jejich vnitřní diferenciaci; (c) přesunout některé dílčí druhy KF do jiného typu; (d) osamostatnit některé druhy KF jako specifický (samostatný) typ; např. (i) „otázky", (ii) „dovolení / nedovolení", (iii) „varování", „výstrahu", „výhrůžku". Mnohé z těchto „korektur" klasifikace Searlovy jsou motivovány tím, že pro lingvistiku konkrétních jazyků je potřebné přihlížet nejen ke kritériím povahy **mimojazykové** (situační), tj. k ↑pragmatickým presupozicím (podmínkám) relevantním pro úspěšnou realizaci daného druhu KF, nýbrž také k specifickým **jazykovým konvencím (indikátorům)** v tom kterém jazyce pro jeho příznakové vyjádření **ustáleným**: srov. v č. třeba rozdílné konvencializované podoby výpovědních výrazů pro indikaci „rady" (*Snad abys mu pomohl*; *Co abys mu pomohl!*; *Že bys mu pomohl?*; *Na tvém místě bych mu pomohl*; *Měl bys mu pomoci* aj.) a „výhružky" (*Ne abys mu pomáhal!*; *Běda ti mu pomáhat!*; *Chraň se mu pomáhat!*; *Já ti dám, abys mu pomáhal! // Já ti dám pomáhat mu!* aj.); ↑indikátory komunikačních funkcí. – Prvním uceleným pokusem o klasifikaci KF u nás je práce Hirschové (1988). Je založena na sémantické analýze performativně užitých ↑sloves dicendi (↑ilokuční slovesa, ↑explicitní performativní formule), ale právě tato jejich funkce ji nutí přihlížet k situačním, komunikačně pragmatickým podmínkám jejich užití, respektovat tyto podmínky jako klasifikační kritéria v podstatě v Searlově smyslu. Tak se nutně přesouvá základní autorčin záměr charakterizovat především syntaktické (valenční) chování performativ směrem k taxonomii (klasifikaci) typů KF performativním užitím sloves dicendi realizovaných a indikovaných; (i) zpochybňuje se performativní užití predikátorů *dovolovat, povolovat, svolovat* jako indikátorů KF direktivní (výzvové) povahy a akty „dovolení" jimi realizované se chápou spíše jako druh Searlových deklarativů, v terminologii Hirschové jako „výpovědi – skutky"; (ii) zavádí se (pod vlivem Hanchera) nový kombinovaný (komplexní) funkční typ závazkově direktivní reprezentovaný např. performativně užitými slovesy *nabízet (Nabízím ti, že s tím člověkem promluvím*; *Nabízím vám, abyste bydlel u nás), zvát, objednávat* aj. Performativně užitá verba dicendi podle Hirschové indikují pět základních KF: (1) sdělovací (informativní); (2) direktivní; (3) zavazující; (4) závazkově direktivní; (5) vyjadřující emoce (predikátory konvenčních obratů), např. *blahopřát, děkovat, omlouvat se, zdravit* aj. Searlovým typem deklarativů se autorka podrobněji nezabývá: upozorňuje na něj sice, zdůrazňuje však, že způsob jejího popisu nelze na vyjadřovací prostředky tohoto funkčního typu uplatnit. Na Searlovu klasifikaci navázal také Grepl (v SČ, 1998). Vyděluje osm základních typů KF: k pěti typům Searlovým přidává navíc jako samostatné: (a) výpovědi s funkcí interogativní (otázkovou); (b) výpovědi s funkcí permisivní a koncesivní (dovolení, souhlasu, koncedování, rezignace); (c) výpovědi s funkcí varování a výhrůžky. Návrh zdůvodňuje i tím, že při **k.k.f.v.** je v konkrétních jaz. třeba brát v úvahu nejen kritéria povahy mimojazykové (situační), nýbrž i konvence jazykové. – Řada autorů se shoduje na tom, že obecně je třeba rozlišovat funkční typy výpovědí povahy **iniciační**, tj. **stimulující** nějakou (především řečovou, sekvenční) reakci adresáta (např. „otázka", „prosba o dovolení", „nabídka", „pozvání" aj.), a výpovědi povahy **reaktivní**, tj. **stimulované** nějakým (především řečovým) jednáním adresáta (např. „odpověď", „slib", „dovolení", „souhlas / nesouhlas" aj.). Toto rozlišování je důležité zvl. při analýze výstavby ↑dialogu. Silně je zdůraznil Wunderlich. K tradičnímu a školskému čtyřčlennému funkčnímu dělení výpovědí na „věty" oznamovací, tázací, rozkazovací a přací ↑komunikační funkce výpovědi.

Lit.: Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco se slovy*, 2000); Graffe, J.: *Sich festlegen und verplichten. Die Untertypen kommissiver Sprechakte und ihre Realisierungsformen*, 1990; Grepl, M., K problematice klasifikace ilokučních aktů, I, *SPFFBU* A 45, 1997, 55–62, II, *SPFFBU* A 46, 1998, 61–67, III, *SPFFBU* A 47, 1999, 95–100; Hancher, M., The classification of cooperative illocutionary acts, *Language in society* 8, 1979, 1–14; Hindelang, G.: *Einführung in die Sprechakttheorie*, 1983; Hirschová, M.: *Česká verba dicendi v performativním užití*, 1988; *SČ*, 1998, 429–432; Searle, J. R., Classification of illocutionary acts, *Language in society* 5, 1976, 1–23; Stiles, W. B., A classification of intersubjective illocutionary acts, *Language in society* 10, 1980, 227–249; Weigand, E.: *Sprechakttaxonomie und kommunikative Grammatik*, 1985; Wunderlich, D.: *Studien zur Sprechakttheorie*, 1976.

MG

KLASIFIKACE POMÍSTNÍCH JMEN MODELOVÁ

Klasifikace postihující ty systémové vlastnosti, jimiž se v rámci vlastních jmen vydělují pomístní jména (p.j.) jako speciální třída. Navazuje na ↑klasifikaci vlastních jmen místních modelovou a slovotvornou teorii M. Dokulila a jeho pokračovatelů. Dílčí kritéria **m.k.p.j.** postupně odrážejí jednotlivé fáze pojmenovacího procesu až k jeho výsledkům (zkratky: VM = vztahový model; SM = strukturní model; ST = strukturní typ). – (1) Rovina vztahových modelů postihuje základní pojmenovací motivy p.j. (a) VM A vyjadřuje polohu, příp. směr pojmenovávaného objektu (*Zadní, Litenščák* – pole u silnice do Litenčic), VM B druh objektu (*Louky*), VM C jeho vlastnosti, a to inherentní n. založené na ději, příp. na vztahu k objektu jinému (*Dlouhá, Vysoudilka, Punčoška*), VM D posesivitu a jiný vztah k osobám (*Karlov*). (b) Kombinacemi těchto jednoduchých VM se vytvářejí VM dvoučlenné a vícečlenné a jimi se postihují p.j. složená (*Dolokonec* < *dolní konec* – A<u>A</u>), dvouslovná (*Za cestou* – <u>A</u>+B, *Dlouhé pole* – C+<u>B</u>) i víceslovná, tj. složená minimálně ze tří slov (*Široké panské louky* – C+D+<u>B</u>). (Základní člen dvoučlenných a vícečlenných modelů a typů je ve vzorcích podtržen.) (2) Rovina strukturních modelů a typů, podřazená rovině VM, vystihuje způsob vyjádření jednotlivých pojmenovacích motivů v p.j. (a) **Strukturní model** postihuje konkrétní pojmenovací postup. K tvoření p.j. slouží: (i) toponymizace (↑proprializace) – *rybník* > *Rybník*; (ii) metaforické n. metonymické souvislosti pojme-

novávaného objektu s jiným – pole *Pecen*; (iii) derivace – *Karlov*; (iv) kompozice – *Trojlán*; (v) tvoření dvou- a víceslovných p.j. – *Stará hora*; (vi) předložkové pády – *U buku*; (vii) přejímání toponym a apelativ z cizích jazyků a jejich adaptace v č. – *Rajčula* < *Reitschule*. (b) Konkrétním vyjádřením SM je **strukturní typ** daný určitým topoformantem (např. *-ov*: *Benešov*). Příklad: Z různých znaků objektu vybírá pojmenovávatel pro nové p.j. pojmenovací motiv, např. posesivitu (VM D). K jejímu vyjádření ve jméně volí derivaci (SM substantivum derivované) a v jejím rámci pak sufix *-ka* (ST). Výsledkem tohoto pojmenovacího aktu je např. p.j. *Bartoška*, tj. Bartošovo pole. – Strukturu p.j. tvoří spojení základu a topoformantu (↑onymický formant) (*Chmel-ník*), spojení dvou základů (*Dolokonec*), n. několika slov (*Na kopci u buku*). Dvoučlenné a vícečlenné SM vznikají kombinacemi SM jednoduchých (adjektivum derivované + substantivum derivované – *Příční vinohrádky*); jejich další členění do ST není nutné.

Utvářenost pomístních jmen 20. stol. na pozadí **modelové klasifikace**. (Uvedeny jsou pouze modely a typy nejvíce zastoupené. Pl. formy odvozených p.j. jsou uváděny v rámci sg. podoby příslušného formantu, např. *Horky* u sufixu *-ka*. Zkratky: S = subst. nederivované; Sd = subst. derivované; dSd = subst. utvořené smíšeným způsobem prefixálně sufixálním; AD = adj. nederivované; ADd = adj. derivované; SADd = substantivizované adj. derivované; P = předložka). – (1) P.j. vyjadřující pouze polohu pojmenovávaného objektu (VM A) jsou velmi početná. (a) Jejich základním vyjádřením jsou dvouslovné předložkové formace vyjadřující polohu pomocí ↑relačního objektu nazvaného nejčastěji ↑toponymem (VM A+A – *U Rácova*) n. apelativem (A+B – *Pod lesem*), méně často apelativním označením jeho vlastnosti (VM A+C – *Ve skalním*), popř. propriálním či apelativním označením jeho majitele (VM A+D – *Nad Novákovým*, *Na obecníku*, tj. obecním majetku). Nejčastěji jsou využívány předložky *na*, *v* (k nim Šrámek, 1980), *nad*, *pod*, *u*, *za*, a to ve spojení se subst. z hlediska anoikonyma nederivovaným (SM P+ S – *Nad hranicí*, *Pod křížem*), derivovaným (SM P+Sd – *Pod skálím*) a substantivizovaným adj. derivovaným (SM P+SADd – *Na blížkovských*, tj. na pozemku u Blížkovic). (b) Z derivovaných jednoslovných útvarů jsou velmi produktivní ST p.j. s formanty *-ský/á/é* (*Letkovská* – cesta do Letkovic, SM SADd), *-ka* (*Vídeňka* – cesta do Vídně, SM Sd). Nerovnoměrně jsou na území ČR užívány produktivní ST s formanty *-ák* (*Litenščák* – pole u silnice do Litenčic, SM Sd) a předponově příponové útvary typu *Podhoří* (SM dSd); srov. Pleskalová, 1992, 52–53. (c) Z víceslovných p.j. jsou nejčastější formace SM P+AD+S (u víceslovných p.j. již není sledována utvářenost jednotlivých slov) založené na kombinaci tří pojmenovacích motivů: např. *U kamenné cesty* (VM A+C+B), *U Janáčkovy cesty* (VM A+D+B). (2) P.j. vyjadřující druh pojmenovávaného objektu n. jeho části (VM B) jsou rovněž hojná. (a) V rámci derivovaných útvarů (SM Sd) jsou nejvýznamnější p.j. s formanty *-ek* (*Vršek*, *Domky*), *-ina* (*Kančina*), *-í* (*Akátí*), *-ka* (*Obůrka*), *-isko*, *-iště* (*Ovesnisko*, *Kaliště*), častá jsou p.j. v podobě neodvozených apelativ v pl. (*Jámy*, *Jezera*). (b) Označení druhu pojmenovávaného objektu je základem četných dvouslovných p.j.: např. *Horní rybník* (VM A+B, SM ADd+S), *Holý kopec* (VM C+B, SM AD+S), *Dvořákovo pole* (VM D+B, SM ADd+S). (c) Týž pojmenovací motiv tvoří jádro v pořadí druhého nejčastěji užívaného SM v rámci tříslovných p.j.: S+(P+S) – *Louka za pazdernou*. (3) Četná p.j. charakterizující pojmenovávaný objekt na základě některé jeho vlastnosti (obsažené přímo v objektu – VM C_1, vyplývající z činnosti – VM C_2) jsou motivačně i z hlediska své utvářenosti velmi rozmanitá. (a) Při jejich tvoření má významné místo derivace a v jejím rámci SM Sd se ST reprezentovanými sufixy *-ec* (*Kamenec*, *Vostrovec*), *-ek* (*Betlémek*, *Zbytek*), *-ica/e* (*Okrouhlice*), *-ina* (*Bejčina*, *Hlaviny*), *-ka* (*Kyselka*, *Sekyrky*, *Vypálenky*) a SM SADd prostřednictvím ST s formanty *-ový/á/é* (*Dubový*, *Jedlová*, *Zmijové*) a *-ný/á/é* (*Okopaná*). (b) Vlastnost pojmenovávaného objektu je častým vedlejším pojmenovacím motivem dvouslovných a víceslovných p.j.: *Soudní konec*, *Kopřivová alej*, *U kamenného křížka*, *Louky u zelenýho kříža*. (4) P.j. vyjadřující pouze posesivitu a jiný vztah k osobě (VM D) jsou na území ČR rozšířena nerovnoměrně (Pleskalová, 1992, 107–110). (a) Tvoří se nejčastěji derivací a jsou většinou jednoslovná. V rámci SM Sd jsou nejvíce zastoupeny ST s formanty *-ov* (*Habánov*, *Kopečnovy*), *-ka* (*Farářka*, *Heřmanky*), v rámci SM SADd to jsou ST se sufixy *-ský/á/é* (*Selský*, *Rychtářská*, *Drábské*), *-ův/ova/ovo* (*Karáskova*). (b) Jako vedlejší pojmenovací motiv má posesivita a jiný vztah k osobě významné místo při tvoření dvouslovných a víceslovných p.j.: *Janova niva*, *Kohoutova studánka pod sosnou*, *U zabitého letce*, *Za Janečkovy na klinkách*. – V pojetí Majtána (1973) postihuje ST p.j. (štruktúrny typ chotárnych názvov) – v návaznosti na strukturně typologickou klasifikaci Rosponda (1957) – strukturu p.j. na úrovni jednotlivých způsobů tvoření, a to bez ohledu na užitý pojmenovací motiv. (1) přímé názvy: (1.1) jednočlenné: (1.1.1) nederivované – N, tj. nomen (*Niva*); (1.1.2) derivované; (1.1.2.1) nepředponové – N+ (*Konopisko*); (1.1.2.2) předponové a předponovo-příponové – +N (*Podhora*), +N+ (*Podcestí*); (1.2) vícečlenné názvy; (1.2.1) jednoslovné názvy – kompozita – NN (*Kněžháje*); (1.2.2) víceslovné názvy se shodou – NN (*Dlouhá louka*); (1.2.3) víceslovné názvy bez shody – NpN (*Niva za řekou*); (1.2.4) víceslovné názvy s vedlejší větou – Nvěta (slk. *Stará maša, kde sa ruda léla*); (2) nepřímé názvy; (2.1) předložkové názvy – pN *U dubu*; (2.2) predikativní, větné názvy – VĚTA (pozemek *Jak pastýř stával*). Majtánova strukturní klasifikace – zejména v kombinaci se Šmilauerovým ↑významovým tříděním pomístních jmen – je v č. onomastice hojně využívána (např. Malenínská, 1995, 282).

Lit.: Majtán, M., Štruktúrne typy slovenských chotárnych názvov, in: Majtán, M. (ed.), *IV. slovenská onomastická konferencia*, 1973, 147–160; Malenínská, J., Oronymie Čech. K hydronymii Čech, *PJČ*, 244–303; Pleskalová, J., K pojetí modelu v pomístních jménech, *ZMK* 15, 1974, 533–542; Pleskalová, J.: *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, 1992, 13–22; Pleskalová, J., Morphologie und Wortbildung der Flurnamen: Slavisch, *NEIHO* 2, 1996, 1447–1451; Rospond, S.: *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych*, 1957; ↑modelová klasifikace vlastních jmen místních.

JP

KLASIFIKACE VLASTNÍCH JMEN MÍSTNÍCH MODELOVÁ

Vytvořena Šrámkem, vychází z obecně platných pojmenovacích principů uskutečňovaných v rámci toponymie (↑onymie) a ze slovotvorné teorie Dokulila (↑slovotvorba) a jeho pokračovatelů. Základními kritérii modelového pojetí jsou **propriálně pojmenovací model – vztahový model / východiskový model** (VM) **– slovotvorný model / názvotvorný model** (SlM) **– slovotvorný typ** (SlT), jejichž pomocí se postihují jednotlivé fáze **propriálně pojmenovacího aktu / procesu** (**propriální nominace**). (1) **Rovina prenominační** zahrnuje nutné předpoklady vzniku jména: (1.1) Komunikační potřebu individualizovat nějaký objekt vlastním jménem. (1.2) Výběr pojmenovacího motivu/pojmenovacích motivů pro nové jméno řízený vztahem pojmenovávatele k tomuto objektu. V toponymii je tento vztah vymezen čtyřmi obsahově sémantickými kategoriemi, které lze postihnout otázkami kde?, odkud?; kdo?, co?; jaký?, za jakých okolností?; čí?, a vyjádřen VM. VM I vyjadřuje polohu, směr pojmenovávaného objektu („kde jsou, kde bydlí" – *Dolany*, tj. ves lidí bydlících v dole, „kde to je" – *Předmostí*), VM II přímé označení objektu („kdo jsou, čím jsou" – *Zlatníky*, „co tam je" – *Most*), VM III popis a charakteristiku („jací jsou tam lidé" – *Bosonohy*, tj. ves lidí majících bosé nohy, „jaké to tam je" – *Písečná*, „za jakých okolností" – *Lhota*), VM IV přivlastnění („čí lidé tam jsou" – *Bohunice*, tj. ves lidí Bohuňových, „čí je to majetek" – *Karlov*). Tyto modely platí v toponymii obecně, nezávisle na konkrétním jaz. Jednotlivé druhy VM se mohou vzájemně kombinovat: *Dolní Ves* – I+II. (2) **Rovina nominační** představuje konkrétní jazykové ztvárnění pojmenovacího motivu řízené slovotvornými modely a typy. V rámci jednotlivých VM postihují slovotvorné modely jednotlivé pojmenovací postupy proprií (↑vlastní jméno) a oba modely, VM a SlM, tvoří dohromady propriálně pojmenovací model. SlM postihuje jazykovou strukturu vlastního jména v obecné rovině (derivovaný, složený, víceslovný útvar), SlT ji konkretizuje (SlT-*ary* – *Vinary*). Nové jméno se začleňuje do systému příslušné třídy proprií daného jazyka a také do společenské komunikace. (3) **Rovina postnominační** se týká fungování vlastního jména a jeho dalšího vývoje. – VM, SlM, SlT mají své kvantitativní a areálové vlastnosti. Typičnost regionální, popř. národní toponymie spočívá ve vzájemném poměru zastoupených modelů a typů, srov. např. Pleskalová (1992) pro anoikonymii (↑onymie). – Modelové pojetí má své kořeny v slovenské onomastice, a to v díle Blanára (souhrnně 1978, 1996). Jeho **modelová klasifikace vlastních jmen osobních** se v mnohém stýká se Šrámkovou **m.k.v.j.m.** – ↑Klasifikace pomístních jmen modelová.

Lit.: Blanár, V. – Matejčík, J.: *Živé osobné mená na strednom Slovensku*, I.1, 1978, I.2, 1983; Blanár, V.: *Teória vlastného mena*, 1996; Daneš, F., Obecná jména místní, in: Daneš, F. ad., *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 434–476; Knappová, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 51–52; Pleskalová, J.: *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, 1992; Šrámek, R., Toponymické modely a toponymický systém, *SaS* 33, 1972, 304–318; Šrámek, R., Slovotvorný model v české toponymii, *SaS* 37, 1976, 112–120; Šrámek, R., Teorie onomastiky a roviny propriálního pojmenování, *SaS* 47, 1986, 16–28; *TSČ*, 1962; *ÚOO*, 1999, 34–50.

JP

KLAUZE

Termín přejatý z angl. jako č. protějšek angl. termínu „clause", aby vyplnil mezeru v č. syntaktické teorii. **K.** odpovídá jedné větě (s jedním určitým slovesem), která sama může být součástí souvětí souřadného n. podřadného jako jeho ↑věta hlavní (řídící) n. ↑věta vedlejší. Souvětí *Řekl, že nám doporučuje, abychom šli na představení, které je skvěle herecky obsazeno* se tak skládá ze 4 **k.** (jedné hlavní a tří vedlejších, závislých, kde druhá **k.** je řídící pro **k.** třetí a ta je rozvita **k.** čtvrtou). – V anglosaské generativní gramatice je užití termínu **k.** širší a označují se jím i ↑polovětné vazby (např. **k.** infinitivní u sloves ↑kontroly apod.). V současných generativistických teoriích se jako **k.** označují i některé konstrukce obsahující tzv. hloubkový subjekt, ale neobsahující sloveso a mluví se o tzv. **small clauses**: *Petr jedl polévku **zcela studenou***; *Petr nabarvil klec **na zeleno***.

Lit.: Aarts, B.: *Small clauses in English*, 1992; Staudinger, B.: *Sätzchen: Small clauses im Deutschen*, 1997.

JPa

KLIŠÉ

Přemírou častého užívání otřelý a máloříkající, významově vágní a automatizovaný výraz, zvl. takový frazém. **K.** je však termín a pojem značně subjektivní (mylně předpokládá jednotu úzu i jaz. vnímání všech uživatelů) a exaktně neuchopitelný: co je pro jednoho mluvčího nepřijatelné **k.**, může se druhému jevit jako užitečná, n. dokonce nutná a funkční ↑formule apod.; někdy je **k.** dokonce pojímáno jako synonymum ke ↑stereotypu.

FČ

KMEN (tvaroslovný k.)

Ta část slovního tvaru, k níž se připojují ↑koncovky, a to pádové (*pán-a*, *dobr-ého*), osobní (*nese-me*), rodové (*nesen-a*), infinitivní (*brá-t*). Ze synchronního hlediska splývá pojem **k.** u většiny subst. až na výjimky (*kuřat-a* × *kuřata*) s pojmem ↑**tvarotvorný základ**. U sloves se **k.** od tvarotvorného základu liší především u tvarů part., u nichž je tzv. sekundární kmen tvořen od ↑infinitivního kmene nekoncovým gramatickým afixem příslušného participia (*bra-l-a*, *brá-n-a*). **K.** může být **jednoduchý**, totožný s ↑kořenem (*žen-a*, *mil-ý*, *bý-t*), n. **odvozený**, vzniklý pomocí kmenotvorných (odvozovacích) sufixů: *učitel-k-a*, *měst-sk-ý*, *chod-íva-t*. **K.** je nositelem ↑hláskových alternací. Též ↑morfematická analýza.

Lit.: Čermák, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova* II. *Morfologie a tvoření slov*, 1990; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Dokulil, M., Status a funkce tzv. kmenotvorné přípony slovesné v slovanském tvoření slov (v pohledu diachronním a synchronním), in: *Čs. přednášky pro VII. mezinár. sjezd slavistů ve Varšavě. Lingvistika*, 1973, 241–249; Erhart, A.: *Základy jazykovědy*, 1984; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1995; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 10; *TSČ*, 1962, 33, 53, 120, 128, 135; ↑morfematická analýza, ↑slovotvorný formant.

KO, ZR

KMEN INFINITIVNÍ

Část ↑neurčitého slovesného tvaru, ke které se připojuje koncovka ↑infinitivu. Podle **i.k.** třídí č. slovesa Rusínová (v PMČ, 1995). MČ II (1986) pracuje s pojmem infinitivní kmenotvorná přípona pro rozdělení slovesných vzorů uvnitř tříd vydělených podle ↑kmene přítomného. – V PMČ je pro I. třídu slovesnou podle **i.k.** kmenotvorná přípona *-0-* a jednotlivé vzory se liší podle tvoření všech určitých a neurčitých tvarů. Podobně je tomu u II. třídy s kmenotvornou příponou **i.k.** *-n/(m)ou-* (*tisk-nou-t*, *mi-nou-t*) s dubletou *-í-* (*t-nou-t*, *t-í-t*), která může být u některých sloves variantou (*zač-í-t*, *vz-í-t* × *j-mou-t*, *p-nou-t*). III. třída má kmenotvornou příponu **i.k.** *-e-(-ě-)*. Vzhledem k rozsahu mluvnice není explicitně pojednáno o hláskové alternaci *-e-(-ě-)-í-* (*trpět – sázet – bdít...*). IV. třída má kmenotvornou příponu **i.k.** *-a-(-á-)*, kde *-á-* je hláskovou alternací pro jednoslabičná slovesa. V. třída má kmenotvornou příponu **i.k.** *-i-* s alternací *i – í* (*prosit – ctít...*). VI. třída má kmenotvornou příponu **i.k.** *-ova-*.

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; Osolsobě, K.: *Algoritmický popis české formální morfologie a strojový slovník češtiny*, 1996 (dis. práce na FF MU v Brně); *PMČ*, 1995; Romportl, S.: *Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině*, 1970; Rusínová, Z.: *Současná česká morfologie*, 1993.

KO

KMEN MINULÝ

Část ↑neurčitého tvaru slovesného, ke které se připojují tvarotvorné přípony (a popř. koncovky rodové) l-ového participia. Havránek-Jedlička (ČM, 1981) rozlišují pouze ↑kmen přítomný a **k.m.**, přičemž za jeho variantu pokládají ↑kmen infinitivní. Rusínová (PMČ, 1995) rozlišuje vedle **k.m.** (***nes-0-l***, ***br-a-l***, ***tisk-0/nu-l***) kmen infinitivní (***nés-0-t***, ***br-á-t***, ***tisk-nou-t***), podle něhož třídí č. slovesa do šesti tříd. Čechová ad. (ČŘJ, 1996) pracuje s pojmy kmenotvorná přípona minulá, kmenotvorná přípona infinitivní a **k.m.**; toto pojetí členění sloves podle kmenotvorné přípony minulé svědčí o tom, že se opírá o tvar **k.m.** Vzhledem k různým autorským pojetím hranice mezi ↑koncovkou, participiální příponou a ↑kmenotvornou příponou, z něhož plynou různé počty a podoby kmenotvorných přípon pro odvozování jednotlivých určitých a neurčitých slovesných tvarů, a přihlížejíce k hláskovým alternacím kořene, počítají někteří autoři s větším počtem kmenů. Např. Romportl (1970) a Rusínová (1993) shodně vyčleňují kromě **k.m.** (***pros-i-l***, ***křt-i-l***) a kmene infinitivního (***pros-i-t***, ***křt-í-t***) navíc také kmen pasivní (***proš-0-en***, ***křt-0-ěn***) a kmen imperativní (↑kmen přítomný). – Od **k.m.** se tvoří tvary ↑participia l-ového a ↑přechodníku minulého. Pasivní part. mívá mnohdy varianty kmenotvorné přípony, které se liší od variant **k.m.**

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1995; Romportl, S.: *Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině*, 1970; Rusínová, Z.: *Současná česká morfologie*, 1993.

KO

KMEN PŘÍTOMNÝ

Část určitého slovesného tvaru, ke které se připojují ↑osobní koncovky. Vzhledem k různým autorským pojetím hranice mezi ↑koncovkou a ↑kmenotvornou příponou a s ohledem na hláskové alternace kořene nemusí mít **p.k.** vždy jednu podobu. Tuto situaci řeší různí autoři různě; např. Romportl (1970) a Rusínová (1993) shodně v rámci **p.k.** vydělují dva kmeny, a to kmen prézentní (***chvál-í-m***, *-š ...*) a imperativní (***chval-0-0***, *-me*, *-te*). Podle **k.p.** se člení č. slovesa do 5. tříd. – Od **k.p.** se tvoří ind. préz., ↑imperativ a ↑přechodník přítomný.

Lit.: ↑kmen minulý.

KO

KODIFIKACE

Obsahem **k.** jazykové ↑normy je vědecké poznání a utvrzení objektivně existující normy spis. jazyka i zachycení výsledků této poznávací činnosti v slovnících, mluvnicích, pravopisných a výslovnostních pravidlech n. jiných příručkách. Zatímco norma jako soubor zákonitostí jazykového ↑úzu směřujících k jisté pravidelnosti je vlastní všem jaz. útvarům (spis. i nespis.), **k.** se vztahuje hlavně k jaz. spis. Norma se vyvíjí stále a nepřetržitě, kdežto **k.** nemůže zachycovat jednotlivé změny jinak než po etapách, staticky; proto rozpory mezi normou a **k.** postupně narůstají a **k.** zastarává. Tento nepříznivý stav se obvykle řeší změnou n. dílčími úpravami **k.** Svou statičnost (a z ní vyplývající konzervativnost) může **k.** překonat tím, že respektuje a předjímá pohyb v normě uváděním **dublet** (*diskuse* i *diskuze*, gen. *tří* i ***třech***, nom. pl. *husiti i husité*, lok. pl. *v balíčcích* i *balíčkách* apod.). Díky dubletám **k.** upevňuje nejenom stabilitu spis. jaz., ale také jeho funkční diferenciaci, zejména v oblasti vyjadřování vědeckého a odborného, básnického i řečnického a publicistického. Norma spis. jaz. se ovšem neutvrzuje pouze **k.**, ale také individuálním a kolektivním územ uživatelů jaz. (zvl. vlivných médií, řečníků, spisovatelů, překladatelů apod.). – Rozlišení a terminologické zpřesnění dvojice souvztažných pojmů **norma** a **k.** vypracovali představitelé ↑Pražské školy, zvl. Havránek, v 30. letech jako součást teorie ↑spisovného jazyka a ↑jazykové kultury. V mnoha pracích zahraničních i v neterminologickém užití v č. výrazy *kodifikační* a *normativní* (slovník, mluvnice, příručka, např. Websterova, Littrého, Dudenova) významově splývají. – Počátky **k.** se spojují s rozvojem státní a církevní administrativy, školství a knihtisku. Autory a propagátory nejstarších kodifikačních prací jsou velcí tiskaři a vydavatelé, později se kodifikačními autoritami stávají významní slovesní tvůrci n. gramatikové, od 15. stol. v mnoha zemích instituce typu akademií. Č. písařský a později hlavně tiskařský úzus se začal sjednocovat zejména díky pravopisné a hláskoslovné **k.** Beneše Optáta v náměšťské mluvnici z r. 1533 (navazující na pravopisnou úpravu připisovanou Husovi) a v mluvnici Jana Blahoslava (1571), jejichž zásady (postupně procházející úpravami) se rozšířily zvl. prostřednictvím biblí Kralické a Svatováclavské. Na počátku národního obrození rozkolísanou normu č. významně sjednotila po stránce tvaroslovné, fonologické a pravopisné Dobrovského mluvnice z r. 1809 (k dalším zásadnějším pravopisným úpravám docházelo hlavně v první polovině 19. stol.), na niž navázala autorita Jungmannova úsilí slovníkářského a terminologického. Po málo úspěšných kodifikačních příručkách brusičského rázu zaměřených hlavně na tvaroslo-

ví, slovní zásobu a frazeologii (↑purismus) vychází r. 1902 péčí Gebauera **k.** pravopisná a mluvnická v podobě knihy *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví.* Tento základní materiál byl opakovaně vydáván a několikrát aktualizován. Od r. 1957 vycházejí *Pravidla českého pravopisu* ve dvou verzích: obě mají v úvodu souhrnné poučení o zásadách ortografie, školská však obsahuje v pravopisném slovníku větší množství údajů tvaroslovných, zatímco v akademické verzi je slovníková část rozšířena o větší počet přejatých slov. Učebnice i doplňkové knihy pro učitele a žáky jsou pravidelně uváděny do souladu s aktuálními Pravidly, zatímco vědecké mluvnice spis. č. postihují především její normu a ke **k.** jen přihlížejí. Kodifikační cíle sledovaly také publikace stabilizující ↑ortoepii a některé výkladové slovníky č. Též ↑gramatiky češtiny, ↑slovníky češtiny.

Lit.: ↑jazyková kultura, ↑spisovný jazyk.

JK

KOHERENCE (spojitost)

Spojitost textu implikující jeho vnitřní organizovanost, jež je konstitutivním rysem ↑textovosti; vlastnost a výsledek kognitivních procesů (proto někdy též spojitost na úrovni ↑hloubkové struktury; ↑koheze). Též spojitost dvou n. více lineárně uspořádaných segmentů textu (↑textém – 2), konstituovaná gramatickými a lexikálními prostředky (v tomto smyslu se mluví spíše o ↑kohezi textu). – Gramatické, logicko-sémantické, popř. i pragmatické prostředky se při konstituování **k.** textu zpravidla doplňují. S proměnami ↑textové lingvistiky se nicméně mění úhel pohledu na **k.** i na roli zmíněných prostředků v ní. Textová gramatika (syntax) odvozuje spojitost, ↑kohezi textu od pronominálních substitutů (zájmen, proadverbií, proadjektiv, proverb), konektorů, rekurentního užití gramatických kategorií apod.; textová sémantika vychází z ↑koreference výrazů, ↑izotopických vztahů, resp. ↑tematických posloupností apod.; textová pragmatika bere v úvahu i ↑kontext, ↑presupozice, ↑inference apod. Zatímco např. v souvětí *Petr nešel do práce, protože byl nemocný.* je ve spojce *protože* k dispozici lexikální prostředek propojující obě věty, ve dvojici vět *Petr*$_i$ *nešel do práce.* [Pro$_i$] *Byl nemocný.* tento prostředek chybí. Obě věty se pak jeví **k.** na základě extravětné ↑anafory. Podstatné je ovšem i očekávání **k.** textu. Ve specifickém kontextu by totiž nebyla vyloučena ↑reference ke dvěma různým referentům, např. *Petr* a *Petrův syn.* Význam „protože" se pak realizuje jen ↑inferencí na základě zkušenosti. Inference tedy nejsou libovolné: Zatímco kauzální vztah výpovědí *Petr nešel do práce* a *Byl nemocný* lze na základě zkušenosti a s ní spojených očekávání odvodit pouze z obsahu výpovědí a jejich lineárního sledu, přípustkový vztah výpovědí *Petr šel do práce* a *Byl nemocný*, tj. *Petr šel do práce, přestože byl nemocný*, by bylo nutno indikovat explicitně, protože na základě zkušenosti, pouze z obsahu výpovědí a jejich lineárního sledu odvoditelný není. – Rozlišuje se též mezi konexí (mezivětné navazování využívající zvl. pronominální koreference), kohezí (tematické posloupnosti), **k.** (spojitost textového světa) a interpretabilitou; srov. též bibliografii Lohmannové (1988, 1989).

Lit.: Beaugrande, R. de – Dressler, W. U.: *A new introduction to text linguistics*, 1992; Conte, E. ad. (eds.): *Text and discourse connectedness*, 1989; Daneš, F., On text-constituting semantic relations, in: Rot, S. (ed.), *Languages in functions*, 1983, 71–76; Dijk, T. A. van (ed.): *Handbook of discourse analysis*, 1985; Enkvist, N. E. (ed.): *Coherence and composition*, 1985; Fritsche, J. (ed.): *Konnektivausdrücke – Konnektiveinheiten*, 1982; Halliday, M. A. K. – Hasan, R.: *Cohesion in English*, 1976; Harweg, R.: *Pronomina und Textkonstitution*, 1968; Helbig, G.: *Vývoj jazykovědy po roce 1970*, 1991; Heydrich, W. – Neubauer, F. ad. (eds.): *Connexity and coherence*, 1989; Hoffmannová, J.: *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu*, 1983; Hoffmannová, J., Koherence, koheze, konexe ...?, *SaS* 54, 1993, 58–64; Lohmann, P., Connectednes of texts: a bibliographical survey, in: Petőfi, J. S. (ed.), *Text and discourse constitution*, 1988, 478–501; Lohmann, P., Connectedness of texts: a bibliographical surway, in: Heydrich, W. – Neubauer, F. ad. (eds.), *Connexity and coherence*, 1989, 383–399; Tannen, D.: *Coherence and spoken and written discourse*, 1984; Velde, R. G. van de: *Text and thinking*, 1992; Weinrich, H.: *Tempus: Besprochene und erzählte Welt*, 1964.

MN

KOHEZE (konexe, spojitost textu)

Jeden z konstitutivních rysů ↑textovosti. Realizace spojitosti segmentů textu (↑textém – 2) v jeho ↑povrchové struktuře užitím gramatických, podle novějších prací i logicko-sémantických, popř. zvukových a pravopisných prostředků, které jsou recipientovi bezprostředně přístupné, tj. prostředky kohezními: **substituce** lexikální jednotky, fráze n. věty pronominálními substituty (zájmeny, proadverbii, proadjektivy, proverby); **opakování** lexikální jednotky n. fráze, syntaktických konstrukcí (↑paralelismus), morfologických charakteristik (slovesných kategorií, pádu zvl. ve výčtu), popř. intonémů; **modifikované a derivované opakování** lexikální jednotky n. fráze; ↑tematické posloupnosti, ↑izotopie. Při mezivětném navazování se využívá také ↑konektorů a v č. i ↑slovosledu, který spoluindikuje ↑kontextovou zapojenost. Kohezní prostředky se popisují v rámci textové gramatiky a syntaxe; ↑textová lingvistika. – Kohezní prostředky operují na pozadí ↑koherence textu chápané jako vlastnost kognitivních procesů, které vyznačuje „spojitost" a jejichž výsledkem jsou mentální, resp. mluvené n. psané texty; ↑typologie textů. Takto chápaná koherence je tedy spojitostí na úrovni ↑hloubkové struktury; je širším pojmem než **k.** textu. Výklad spojitosti je poměrně různorodý, takže naznačené rozlišování koherence a **k.** je sice rozšířené, nikoli však univerzální a je dosud předmětem diskuse.

Lit.: Fritsche, J. (ed.): *Konnektivausdrücke – Konnektiveinheiten*, 1982; Halliday, M. A. K. – Hasan, R.: *Cohesion in English*, 1976; Harweg, R.: *Pronomina und Textkonstitution*, 1968; Hoffmannová, J.: *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu*, 1983; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; Palek, B.: *Referenční výstavba textu*, 1988; Štěpán, J.: *Čas ve větě a textu*, 1986; *VT*, 1985; Zimová, L.: *Způsoby vyjadřování větných členů v textu. Konkurence pojmenování, pronominalizace a elize*, 1991; ↑koherence.

MN

KOLOKABILITA

Individuální formální a významová spojitelnost, schopnost jaz. prvku kombinovat se s jiným prvkem n. jinými

prvky, vytvářená jeho jedním n. více **kolokačními paradigmaty** a podmíněná jeho ↑**kompatibilitou** (významovou slučitelností) s nimi; spolu s ↑valencí patří k hlavním složkám syntagmatičnosti každého jaz. prvku. Individuální realizací **k.** vzniká ↑kolokace. Je-li např. valencí slovesa *číst* akuz. (patiens), jeho **k.** je paradigma, třída konkrétních subst., která tento akuz. konkretizuje, např. *číst* (*knihu*, *román*, *dopis*...), a *číst knihu* je jedna jeho konkrétní kolokace; do kolokačního paradigmatu verba *číst* však nepatří např. inkompatibilní **kámen*, **vodu*, **maso*... (i když to jsou také akuz.). Obecně platí, že **k.** každého slova je úzce restringovaná a v zásadě daná jeho sémantikou (dnes se často mluví o selekčních omezeních), a i když se časem může i autorsky měnit (zrod ↑metafor), nikdy není neomezená a libovolně široká: žádný lexém jaz. se nekombinuje se všemi dalšími. **K.** je ve svém úhrnu zásadní složkou hodnoty lexému a je pro libovolné dva lexémy, i synonymní, vždy jedinečná a nezaměnitelná. O **k.** se na úrovni jiné než lexikální (autosémantické) zpravidla neuvažuje, i když tomu např. u morfémů nic nebrání.

FČ

KOLOKACE

Kombinace, ↑syntagma jaz. prvků lexikální povahy; dříve též spojení slov. Na základě distinkcí systém – text (ustálenost – neustálenost) a pravidelnost – nepravidelnost lze vyčlenit několik typů **k.**: (1a) **systémové pravidelné k.**, tj. víceslovné ↑termíny (*kyselina sírová*, *cestovní kancelář*), (1b) **systémové nepravidelné k.**, tj. ↑frazémy a idiomy (*ležet ladem*, *růžové brýle*); patří sem i extenze do oblasti termínů (*černá díra*, *červený trpaslík*), (2a) **textové pravidelné k.**, tj. běžné **k.** (*letní dovolená*, *právě ten*); v jejich rámci lze vyčlenit **k.** typické, které většina mluvčích užívá preferenčně, (2b) **textové nepravidelné k.**, tj. individuální autorské metafory (*třeskutě vtipný*, *virové hrátky*). – V některých pojetích se **k.** zužuje na **k.** typické. V tomto významu zavedl termín **k.** Firth (1957). Ve frazeologii a idiomatice je **k.** synonymum pro ↑frazém kolokační.

Lit.: Čermák, F., Syntagmatika slovníku: typy lexikálních kombinací, in: *Č-US* 3, 2001, 223–232; Firth, J. R.: *Papers in linguistics 1934–1951*, 1957, 190–215.

FČ, ZH

KOMPARATIV (II. stupeň)

Tvar adj. a adv. tvořený pravidelně, a to: (1) od **adj.** sufixem ***-ějš(-í)/-ejš(-í)***, měkčícím koncovou souhlásku základu: *smutn(-ý) > smutn-ějš(-í)*, *divok(-ý) > divoč-ejš(-í)*; je produktivní; sufixem ***-š(-í)***, doprovázeným alternacemi koncové souhlásky základu: *tich(-ý) > tiš-š(-í)*, *tuh(-ý) > tuž-š-(í)*, koncové *-k-/-ok-* základu mizí a krátí se dlouhý vokál: *krátk(-ý) > krat0-š(-í)*, *hlubok(-ý) > hlub0–š(-í)*; je neproduktivní (uplatněn jen u primárních adj.); sufixem ***-0(-í)***, doprovázeným měkčením koncové souhlásky základu: *lehk(-ý) > lehč-0(-í)*; je neproduktivní (uplatněn jen u některých primárních adj. na *-ký*). V řadě případů existují dublety: *hrubý > hrubší // hrubější*. U pěti adj. se **k.** tvoří nepravidelně sufixem ***-š(-í)*** od supletivních kmenů: *dobr(-ý) > lep-š(-í)*, *zl(-ý) > hor-š(-í)*, *velk(-ý) > vět-š(-í)*, *mal(-ý) > men-š(-í)*, *dlouh(-ý) > del-š(-í)*; (2) od **adv.** sufixem ***-ěji/-eji***, měkčícím koncovou souhlásku základu: *smutn-ě > smutn-ěji*, *divoc-e > divoč-eji*, je produktivní; sufixem ***-e/-0***, za doprovodu mizení části kořene a měkčení koncové souhlásky základu, dloužení krátkého vokálu: *snadn-o > snáz-e*, *vysok-o > výš-e/-0*; je neproduktivní, a proto nahrazován formami se sufixem *-ěji/-eji*: *snáze – snadněji*. Podobně jako u adj. se i u adv. tvoří **k.** nepravidelně od supletivních kmenů *dobře > lépe*, *zle > hůře*, *mnoho > více*, *málo > méně*, *dlouho > déle*. – Za analytický **k.** se někdy pokládá tvoření typu „*více / méně* + adj. / adv. v ↑pozitivu“: (i) *více pracovitý* / (ii) *méně pracovitý*; tvar (i) se může pokládat za ekvivalentní se sufixálně tvořenými **k.** (*pracovitější než X – více pracovitý než X*); od deverbálních adj. na *-c(í)*, vzniklých z ↑participií činných, je takové tvoření jediné (*více vynikající*); tvar (ii) ekvivalent v sufixálně tvořeném **k.** nemá. – Shoda panuje v tom, že **k.** syntakticky plní čtyři funkce: ↑predikativu (*Leopard je rychlejší než tygr*), atributu (*Leopard rychlejší než tygr se dosud nenarodil*), doplňku (*Petr umřel mladší než jeho otec*) a adverbiále (*Leopard běží rychleji než tygr*). Obecný význam **k.** je předmětem dlouhodobých diskusí zvl. logických sémantiků; u nás se často rozlišuje **k.** srovnávací: *starší než já* (↑stupňování) a **k.** absolutní: *taková starší žena* (↑elativ).

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Komárek, M., Stavba tvarů adjektivní a pronominální flexe v spisovné češtině, *SaS* 33, 1972, 139–145; *MČ* I, II, 1986; Osolsobě, K.: *Algoritmický popis české formální morfologie a strojový slovník češtiny* (dis. práce na FF MU v Brně), 1996; *PMČ*, 1995; ↑stupňování.

KO

KOMPATIBILITA (slučitelnost)

1. V modální logice vztah mezi dvojicí výroků; slučitelné výroky mohou být současně pravdivé, tj. existuje aspoň jeden možný svět, v němž jsou oba ty výroky pravdivé (např. výroky „Yossarian je Asyřan“ a „Václav Havel je prezidentem ČR“). **K.** symbolicky zapisujeme $p \circ q$, definovat ji lze jako možnost konjunkce $\Diamond(p \wedge q)$. Též ↑inkompatibilita.

Lit.: ↑disjunkce.

JŠ

2. V lexikologii významová slučitelnost; sémantický ↑syntagmatický vztah mezi dvěma lexémy n. jinými prvky sémantické povahy, který umožňuje jejich běžné a přijatelné vzájemné kombinace ve smysluplném syntagmatu, srov. *studená voda* n. vztah *pes* a *štěkat*. **K.** existuje tam, kde je vzájemná kombinace obou lexémů založena na přítomnosti ↑sému, který je jim společný: jednou z vlastností psa (a lišky) je, že štěká (tento rys lze použít i k jejich širší definici). **K.** je v důsledku naší jaz. praxe a zvyku tak základní a samozřejmý vztah, že se zpravidla zvláště nevytýká a nezdůrazňuje; nápadné je však její porušení n. zablokování u jejího opaku, ↑inkompatibility. Též ↑kolokabilita.

FČ

KOMPETENCE × PERFORMANCE

Distinkce zavedená do lingvistiky Chomským (↑transformační generativní gramatika). **K.** se původně chápala jako schopnost (ideálního rodilého mluvčího) generovat na základě znalosti jaz. pravidel (která lze údajně formalizo-

vat a modelovat) nekonečné množství (gramaticky) správných vět, resp. je na základě této znalosti jako takové přijímat a posuzovat; ↑akceptabilita. **P.** se rozumělo produkování a interpretace promluv v konkrétních situacích. – Od Saussurova pojmu ↑langue (popisovaného jako staticky strukturovaný inventář jednotek) se tento pohled na ↑systém jazyka liší svou procedurálností (srov. Coseriu, 1988), tj. jaz. pravidla se chápou jako generativní procedury. Pokud jde o ↑osvojování mateřského jaz., Chomsky se na rozdíl od saussurovské lingvistiky přihlásil k ↑nativismu: specifická jaz. pravidla konkrétního jaz. sice mluvčí přirozeného jaz. internalizují v procesu jeho učení, to však není možné bez obecných principů, které jsou podle Chomského společné všem jaz. (↑univerzální gramatika); teorie (univerzálněgramatických) principů a (jazykově specifických) parametrů (Chomsky, 1981); ↑teorie řízení a vázání. Chomsky deklaruje jejich vrozenost (↑psycholingvistika) a lidský mozek se s odvoláním na Chomského přirovnává k počítači, biologickému stroji s vrozeným (jaz.) hardwarem a osvojovaným (jaz.) softwarem. – Někdy se rozlišuje mezi tzv. generativní a translativní **k.** pro první (mateřský) a druhý (cizí) jaz. – Sociologické výzkumy ukázaly, že reálná **k.** mluvčích značně závisí např. na jejich vzdělání (Labov, Hymes) a že jaz. chování v různých komunikačních situacích vyžaduje specifickou komunikační, pragmatickou **k.** Dichotomie **k.** × **p.** byla tak přinejmenším v tomto teoretickém kontextu opuštěna. – **Komunikační, pragmatickou k.** se rozumí soubor všech znalostí, které umožňují mluvčímu, aby mohl komunikovat v určitém kulturním společenství. Tento soubor nezahrnuje pouze znalost jazyka, tzv. jazykovou kompetenci – tradiční předmět strukturní, resp. generativní lingvistiky –, ale i znalost toho, jak užívat jaz. v nejrůznějších komunikačních situacích. Komunikační **k.** je např. znalost toho, kdy hovořit, kdy mlčet, s kým mluvit o čem, jakou ↑varietu jaz. užít v dané situaci, jaký efekt lze v rozhovoru dosáhnout přechodem od jednoho jaz. k druhému (↑bilingvismus) apod. Studium komunikační **k.** je obecným programem ↑sociolingvistiky, zejm. ↑etnografie komunikace (Hymes).

Lit.: Coseriu, E.: *Sprachkompetenz*, 1988; Heinemann, W. – Viehweger, D.: *Textlinguistik*, 1991; Hymes, D. H., On communicative competence, in: Pride, J. B. – Homes, J. (eds.), *Sociolinguistics*, 1972, 269–293; Hymes, D.: *Vers la compétence de communication*, 1984; Chomsky, N.: *Aspect of the theory of syntax*, 1965; Chomsky, N.: *Rules and representations*, 1980; Chomsky, N.: *Lectures on government and binding*, 1981; Labov, W.: *The social stratification of English in New York City*, 1966; Salzmann, Z.: *Jazyk, kultura, společnost*, 1996; Saville-Troike, M.: *The ethnography of communication*, 1989; Searle, J. R.: *Mysl, mozek a věda*, [1984] 1994; Sgall, P., Remarks on text, language and communication, in: Petőfi, J. S. (ed.), *Text versus sentence*, 1979, 89–100; Trost, P.: *Studie o jazycích a literatuře*, 1995; Turbová, M., K pojmům kompetence – performance, *SaS* 49, 1988, 235–247.

MN, JN

KOMPLEMENT

V novějších závislostních č. gramatikách označení valenčních pozic (a/nebo výrazů v nich), které jsou vyžadovány/dominovány slovesem (***Pacientovi*** *se přitížilo*), n. adj. (*věrný* ***manželce***). Někdy se ve stejném n. podobném významu užívá termínu ↑argument. V MČ III (1987) se u slovesa za **k.** pokládají pouze pravovalenční pozice, v SČ (1998) všechny valenční pozice. K rozlišení **k.** od adjunktů ↑adjunkt. – **K.** se klasifikují z hlediska (a) formy, (b) významu. Klasifikace opřené o (a) rozlišují: (a_1) **k.** s pevně fixovanou pádovou formou (***Holčička*** *myslela* ***na matku // na ni***) a **k.** s nefixovanou pádovou formou (*Holčička si sedla* ***na matku // na ni // tam***), (a_2) **k.** s primární formou NS (***Petr*** *dal* ***matce*** *včera* ***kytici růží***) a **k.** s primární formou spojkové věty (*Petr slíbil matce včera,* ***že nebude kouřit***); (a_3) **k.** s obligatorní fonetickou/grafickou realizací (*Maminka navštívila* ***babičku*** × **Maminka navštívila*) a **k.** s potenciální/fakultativní fonetickou/grafickou realizací (***Dokoupilovi*** *zabíjeli včera* ***prase*** *– Zabíjeli včera*). Pokud se za **k.** považují všechny valenční pozice, klasifikují se **k.** vymezené v rámci (a_1) jako **k.** s pevně fixovanou pádovou formou na **prominentní k.** subjektový/podmětový (***Holčička*** *myslela na matku*) a **k.** objektový/předmětový (*Holčička myslela* ***na matku***). Klasifikace opřené o (b) rozlišují (b_1) **k.** rezervované pro vyjádření ↑aktantů (aktantové **k.**) a **k.** rezervované pro vyjádření neaktantových složek, a to způsobový a měrový **k.** (*Petr se tváří* ***smutně***) a kopredikátový **k.** (*Pokládám ho* ***za talentovaného***). Klasifikace aktantových **k.** ↑aktant. Též ↑předmět, ↑podmět. – Podle standardní teorie jsou **k.** nositely ↑sémantických / tematických / theta rolí, které jim přiděluje nositel valence. Valenční teorie přitom často připouštějí, aby jeden **k.** měl více rolí (tzv. podvojné role), složkové teorie to většinou zakazují. Obě teorie se shodují v tom, že v jedné větě nesmí být dva **k.** se stejnou sémantickou rolí přidělovanou významem jednoho výrazu a že každý **k.** musí dostat sémantickou roli.

Lit.: *MČ* III, 1987; *SČ*, 1998; Sommers, H., On the validity of the complement-adjunct distinction in the valency grammar, *Lgs* 22, 1984, 507–530; VT, 1985.

PK

KOMUNIKACE

V kybernetice se **k.** rozumí přenos informace, včetně „technických" okolností tohoto přenosu, v teorii **k.**, ↑etnografii **k.**, ↑teorii mluvních aktů apod. se **k.** chápe jako sociální interakce, v užším smyslu jako jazykové jednání. Společným jmenovatelem je zájem o zdroj informace, jejího emitenta (↑mluvčí), způsob přenosu informace i její přijetí ↑adresátem, popř. zpracování ↑komunikátu chápané jako cíl či efekt **k.** – Pojmy **k.** a komunikát jsou širší než pojmy ↑jazyk a ↑text a zahrnují i nonverbální aj. prostředky dorozumění. S ohledem na ně, především ale s ohledem na schopnost úspěšně komunikovat, resp. sociálně jednat, se předpokládá existence (obecné i kulturně specifické) ↑komunikační kompetence. – Teorie **k.** se jako obor konstituovala koncem 40. let 20. stol. (Shannon, Weaver, Cherry) v souvislosti s rozvojem kybernetiky a informatiky, resp. teorie informace; formami **k.** a otázkami ↑persvaze se už předtím zabývala ↑rétorika, později sociální komunikace. Kybernetika v 50. a 60. letech obohacuje i ↑sémiotiku, pojem **k.** rozvíjí zoosémiotika (**k.** zvířat), ekonomie, teorie řízení aj. Matematická teorie **k.** formulovala tzv. ↑komunikační model, jehož

dílčí aspekty pro lingvistiku rozvinul např. Jakobson; ↑funkce jazyka. 60. léta 20. stol. obohatila teorii **k.** o popis masové **k.**, tedy omezeně interaktivní **k.** prostřednictvím masových médií, která spočívá v lineárním přenosu informace mezi profesionálním mluvčím (komunikátorem), který se opírá o specifické sociální instituce, a anonymním, kolektivním adresátem. Vztahem masové **k.** a společnosti se zabývá sociologie, analýzou obsahu a zpracováním sdělení se zabývá např. ↑kritická lingvistika.

Lit.: DEFLEUR, M. – BALL-ROKEACH, S.: *Theory of mass communication*, 1989; FISKE, J.: *Introduction to communication studies*, 1990; HYMES, D.: *Vers la compétence de communication*, 1984; JANOUŠEK, J.: *Sociální komunikace*, 1968; KRAUS, J.: *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*, 1981; SALZMANN, Z.: *Jazyk, kultura, společnost*, 1997; SHANNON, C. E. – WEAWER, W.: *The mathematical theory of communication*, 1949; ↑funkce jazyka, ↑komunikační model.

MN

KOMUNIKACE ELEKTRONICKÁ

Komunikace realizovaná prostřednictvím sítě (nikoli faxování, zprávy na záznamníku apod.). Přinesla nové ↑druhy textů (některé z nich jsou multimediální), nové způsoby jejich organizace (↑hypertext) i nové formy komunikace (tzv. interaktivní charakter optických textů). – **E.k.** zahrnuje např. (dialogickou / online n. korespondenční) e-mailovou komunikaci. Její dialogická forma dovoluje i v písemné komunikaci bezprostřední reakci, ba i simultánnost. V její korespondenční formě (Čmejrková, 1997) se využívá kopírování a editování odeslaných n. došlých souborů, jejich postupování, odesílání více adresátům najednou, vpisování komentářů a odpovědí přímo do matrice zodpovídaného dopisu apod., což je v neelektronické **k.** méně obvyklé. Specifická je také hlavička zahrnující adresy účastníků komunikace, věc a datum odeslání. Zatímco v neelektronických textech se např. absence oslovení, pozdravu apod. jeví spíše nevhodná, v e-mailové komunikaci je to – i s ohledem na hlavičku – postup běžný. V internetových konferencích je zase patrná tendence k tykání mezi „neznámými" účastníky komunikace bez ohledu na (udaný) věk n. pohlaví. E-mailovou komunikaci tedy vyznačují specifické komunikační normy i specifická pravidla tvorby textu. – Jazyk nese rysy ↑mluvenosti, což má vliv na volbu ↑jazykového útvaru a volbu specifických prostředků „neverbálních" (*AHOOOJ*, *to je kraaaaasa*; „smajlíky"). V **e.k.** panuje větší tolerance k pravopisným chybám a překlepům; e-mail dosud nezobrazuje diakritika.

Lit.: ČMEJRKOVÁ, S., Čeština v síti: Psanost, či mluvenost?, *NŘ* 80, 1997, 225–247; NEWERKLA, S. M., Jazyk vybraných domovských stránek českých studentů a mladých absolventů vysokých škol v síti „World Wide Web", *NŘ* 82, 1999, 127–138.

MN

KOMUNIKÁT

Výsledek ↑komunikace. Někdy charakterizován jako jaz. projev a v tomto smyslu užíván synonymně k pojmu ↑text s důrazem na jeho roli v komunikaci (↑komunikační funkce), častěji – zvl. v teorii ↑komunikace i v ↑textové lingvistice – od textu odlišován jako pojem komplexnější: **k.** se realizuje nejen prostředky ↑přirozeného jazyka, resp. vedle prostředků verbálních zahrnuje i prostředky nonverbální.

Lit.: ↑komunikace, ↑text.

MN

KONCEPCE FONOLOGICKÉ

Ke vzniku a odlišování velkého počtu **f.k.** přispěl důraz, který ↑fonologie od počátku kladla na formální exaktnost popisu a jednoznačné vymezování pojmového aparátu. Rozdíly se týkají obecného přístupu k problematice, metodických postupů popisu i zaměření na určitý okruh zvukových jevů. Motivujícím či ovlivňujícím faktorem může být i závislost na principech obecných gramatických teorií. – Nějaká obecná klasifikace **f.k.** je vždy zkreslující. Nicméně je třeba vidět apriorní rozdíl mezi přístupy, které zvukovou stavbu jaz. pozorují a analyzují jako lineární sled zřetelně ohraničených prvků (**lineární, segmentální přístup**), a koncepcemi, v nichž je východiskem vždy určitá relevantní zvuková kvalita a její doména je pozorována nezávisle (přístup označovaný často jako **nesegmentální** a **nelineární**). (Jiného druhu je rozdíl segmentální vs. suprasegmentální, prozodický, někdy též nesegmentální, který znamená rozdíl v zaměření na rovinu fonému, n. na rovinu prozodie.) – V č. lingvistickém kontextu získala zásadní vliv tzv. **Pražská fonologická škola**, jejímiž hlavními představiteli byli Trubeckoj a Jakobson. Reprezentuje lineární segmentální koncepci popisu s dvěma úrovněmi obecnosti (hláska – foném), při jejichž odlišení je kladen důraz na funkční aspekt. Výchozím pojmem je distinktivní opozice (kontrast), odlišující znakové jednotky (např. slova). ↑Foném je pak definován jako zvukový segment, který je členem takové opozice. Pravidla pro určování fonémů, klasifikace fonologických opozic a pojem ↑neutralizace, které formuloval Trubeckoj, se staly trvalou součástí fonologické teorie. Jakobson posunul představu relevantního kontrastu ze zvukových jednotek na rovinu zvukových vlastností, ↑distinktivních rysů. Foném si pak lze představit jako svazek distinktivních rysů a soubor distinktivních rysů je nástrojem pro popis fonologického systému jaz. (Trubeckoj, 1939; Jakobson – Halle, 1956). – **Generativní fonologie** bez další specifikace obvykle označuje fonologický popis tvořící součást klasické ↑transformační generativní gramatiky (ve smyslu Chomského). Základními prvky popisu jsou matice distinktivních rysů charakterizující fonémy a soustava generativních pravidel aplikovaných na těchto maticích v předepsaném pořadí. Počítá se s dvojí rovinou fonologické a fonetické reprezentace. Cílem je dojít od vstupních informací lexikální a morfologické povahy postupně ke správným zvukovým tvarům na konečné (fonetické) rovině povrchové struktury; Chomsky – Halle, 1968. Generativní přístup jakožto metoda (popis prostřednictvím souboru formálních pravidel vedoucích k vytvoření žádoucích výsledných zvukových forem) však může být aplikován i v koncepcích s jiným teoretickým zázemím.

Další koncepce a postupy popisu nejsou zatím při popisu č. soustavněji rozvíjeny: **Autosegmentální fonologie** (obvykle nelineární) stojí v opozici k tradičnímu přístupu segmentálnímu. Na rozdíl od segmentálního popisu,

který je formulován na bázi lineárního řetězu diskrétních jednotek, fonémů a předělů mezi nimi, vychází autosegmentální popis z představy, že relevantní zvukové vlastnosti (např. znělost, nosovost, postavení jazyka atd.) lze v popisu uplatnit jako samostatné linie. Kvalitativní změna jedné vlastnosti nemusí nastat na tomtéž místě řečového řetězu, kde nastává změna vlastnosti druhé, a toto místo nemusí být totožné s hranicemi fonémů. Popis prováděný na vybrané linii vytváří autosegmenty, na jejichž základě lze pak snadněji vysvětlit některé podstatné, ale při segmentálním přístupu obtížně popsatelné jevy, jako je např. systém tónů v tónových jaz., vokálová harmonie ap. Součástí popisu je aparát asociativních spojů, jímž je možno jednotlivé linie propojit do paradigmatických skupin (Goldsmith, 1976). **Metrická fonologie** představuje další nelineární přístup, jehož původní motivací bylo dosáhnout uspokojivého popisu zvukového fenoménu přízvučnosti. Základní představou je relevantnost střídání slabého a silného prvku v popisu jaz. Předpokládá se hierarchie několika vrstev složitosti, přičemž výchozí (nikoli nejnižší) jednotkou je slabika. Charakteristickou součástí metody je vytvoření metrické mřížky (*metrical grid*) (Liberman, 1979). **Závislostní fonologie** (dependency phonology) je způsob popisu, jehož základem je hierarchické uspořádání prvků zvukové struktury v podobě souvislého stromu závislostí. Tato struktura se vytváří na bázi prozodémů (slabičný nukleus, slabika, takt, úsek), ale i na nižší úrovni, než je foném, tj. soubor distinktivních rysů. Ten je rovněž prezentován jako závislá struktura. V podstatě je tak ve vrstvě pod úrovní fonémů inkorporována koncepce označovaná jako geometrie distinktivních rysů (feature geometry), která představu závislosti v popisu distinktivních rysů rozpracovala (Anderson – Ewen, 1987; Sagey, 1986). **Přirozená fonologie** (natural phonology) je někdy označována za moderní pokračování předgenerativní explanatorní fonologie. Zdůrazňuje závislost zvukové stavby jaz. na artikulačních a percepčních možnostech člověka. Základem jsou tzv. přirozené procesy, univerzální zákonitosti působící v mnoha jaz., podmíněné zejména vlastnostmi vokálního traktu. Jsou považovány za vrozené, učení se konkrétnímu jaz. znamená provádět z nich vhodný výběr. Při popisu fonologických jevů se činí principiální rozdíl mezi těmito (fonologickými) procesy a (morfonologickými) pravidly, jimiž se prosazuje struktura jaz. (Stamp, 1979; Donegan – Stamp, 1979). **Deklarativní fonologie** (obvykle uplatňující autosegmentální přístup) se vymezuje v jisté opozici ke generativnímu přístupu transformačnímu, který je „procedurální". Fonologické celky (jednotky) jsou prezentovány jako deskripce popisující výsledné „jazykově správné" zvukové stavy. Přechodu mezi různými úrovněmi obecnosti popisu se dosahuje zavedením obecně platných požadavků, tj. omezení (constraints). K deskripci obsahující maximum informací, které jsou požadovány, se dospívá uplatněním maxima obecně formulovaných požadavků. Na rozdíl od transformačního přístupu se charakteristika, která byla jednou zavedena, již nemění a pořadí kroků popisu není relevantní (Bird, 1995). **Grounded phonology** je koncepce založená na předpokladu, že struktura jaz. má svůj základ (zakotvení, je „grounded") ve fonetických, zejména artikulačních kvalitách řeči. Zdůrazňuje modulární přístup k popisu jaz. a fonologii pojímá jako jeden z modulů lingvistické teorie. Také fonologie sama je budována ze tří modulů. Je to a) hierarchizovaná soustava obecně použitelných distinktivních rysů (feature geometry); b) soustava omezení (constraints), která zajišťují výběr paradigmatických kombinací rysů „správných" pro daný jaz. a jsou důsledně opřena o artikulační a akustické parametry („grounded"); c) soustava parametrických pravidel pro popis vztahů mezi různými rovinami reprezentace. Důraz na artikulační vlastnosti řeči v různých částech popisu je podobně silný jako v přirozené fonologii (Archangeli – Pulleyblank, 1994).

Lit.: Anderson, J. M. – Ewen, C. J.: *Principles of dependency phonology*, 1987; Archangeli, D. – Pulleyblank, D.: *Grounded phonology*, 1994; Bird, S.: *Computational phonology: a constraint-based approach*, 1995; Donegan, P. J. – Stamp, D., The study of natural phonology, in: Dinnsen, D. A. (ed.), *Current approaches to phonological theory*, 1979, 126–173; Goldsmith, J. A.: *Autosegmental phonology*, 1976; Chomsky, N. – Halle, M.: *Sound pattern of English*, 1968; Jakobson, R. – Halle, M.: *Fundamentals of language*, 1956; Liberman, M. Y.: *The intonational system of English*, 1979; Sagey, E.: *The representation of features and relations in nonlinear phonology*, 1986; Stamp, D.: *A dissertation on natural phonology*, 1979; Trubeckoj (Trubetzkoy), N. S.: *Grundzüge der Phonologie*, 1939; ↑fonologie.

ZP

KONCOVKA

Tvaroslovný segment, který stojí na absolutním konci slovního tvaru; rozlišuje se **k. pádová** (*pán-**a***, *kuřet-**i***, *dobré-**ho***), **k. osobní** (*nese-**me***), **k. rodová** (*psán-**a***) a **k. infinitivní** (*brá-**t***). V mluvnicích současné č. je **k.** totožná s gramatickým neboli ↑tvarotvorným formantem, a to v deklinaci (u jmen) i v konjugaci (u sloves), kde je na rozlišování bohatého systému ↑kmenotvorných přípon na straně jedné a chudého inventáře osobních a infinitivních koncovek a univerzálního inventáře formantů participií a koncovek jmenného rodu na straně druhé založena klasifikace slovesných ↑tříd a ↑vzorů.

Lit.: Čermák, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova* I, 1990; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Erhart, A.: *Základy jazykovědy*, 1984; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1995.

KO

KONDENZACE

Konkurence mezi syntaktickým schématem kondenzovaným (zhuštěným) a nekondenzovaným (s ↑určitým tvarem slovesným) patří k základním typům výrazové konkurence, které rozhodují o stylistickém charakteru promluvy. Zhruba stejného komunikačního cíle lze dosáhnout strukturou souvětnou a kondenzací věty (obyčejně vedlejší) ve větný člen vzniklou strukturou kondenzovanou: *jak rozhodli členové // podle rozhodnutí členů*; *až přijedete do hor // po příjezdu do hor*; *člověk, který chodí pozdě //člověk chodící pozdě*; *voda, která vytekla z vany // voda vyteklá z vany*; *hlouček, který se shromáždil před domem // hlouček shromáždivší se před domem // shromážděný před domem* atd. Ve všech případech je větné schéma nahrazeno větným členem jmenným (nominálním), a to subst. n. adj. **K.** může sloužit i člen vyjádřený

adv.: *přišel, a nikdo to nečekal // přišel nečekaně.* Přihlédne-li se k tomu, že větná schémata jsou kondenzována prostředky nominálními (k nimž můžeme přičíst i adv.), lze **k.** tohoto druhu nazvat ↑**nominalizací**. Termín **k.** vyhovuje lépe z hlediska stylistické funkce, termín nominalizace z hlediska syntaktického. Vedle kondenzátorů nominálních syntaktickému zhušťování slouží **kondenzátory slovesné** v ↑neurčitých tvarech, a to přechodníkové, participiální a infinitivní. Např.: *Ležel na zemi, aniž se hýbal // nehýbaje se*; *Když zpozoroval svého známého, // zpozorovav svého známého, vzbudil ho*; *Obecenstvo mizelo, protože je pohltila tma // pohlceno tmou.* Jak přechodníkové, tak i participiální (příčestní) kondenzátory mají knižní příznak (silný u přechodníků minulých). Naproti tomu kondenzátory infinitivní patří většinou k prostředkům stylově neutrálním: *Byl jsem odhodlán (k tomu), že mu všechno povím // všechno mu povědět*; *Běžel do pokoje, aby dopsal dopis // dopsat dopis.* – Transformace věty ve větný člen se označuje jako **k.**, její výsledek jako **kondenzát**. Pro větněčlenské schéma, podle něhož se **k.** uskutečňuje, hodí se termín **kondenzátor**. Obrácený slohotvorný proces, při němž se kondenzát rozpouští ve větu, se nazývá **dekondenzace**. Při **k.** dochází k jistému ochuzení vyjadřované informace: některé její složky zůstanou nevyjádřeny, jsou v kondenzátu jen implikovány. Např. nápis *Nemluvte za jízdy s řidičem*, který lze dekondenzovat souvětím *Nemluvte s řidičem, když // jestliže tramvaj (autobus, trolejbus) jede*, implikuje tři informační hodnoty: subjekt vedlejší věty *tramvaj...*, vztah mezi implikovaným subjektem a slovesem *jede* a konečně časové a frekvenční určení (*v době, kdy tramvaj jede* n. *kdykoliv tramvaj jede*). Vzhledem k tomu, že v kondenzátech je nutné informace doplňovat z kontextu n. situace promluvy, mohli bychom kondenzační konkurenci považovat za jistý druh ↑konkurence implicitně-explicitní. To by však nevystihovalo pravý účel **k.**: umístit větší množství informačních hodnot do rámce věty, kde se se zhuštěnými informacemi operuje lépe než v souvětí. Kromě toho se **k.** souvětné schéma uvolňuje pro vyjadřování dalších vztahů, které by bylo jinak třeba podávat formou útvarů nadvětných. Kondenzační konkurenty lze chápat i jako jistý typ konkurentů koherenčních, neboť zvyšují ↑koherenci textu. Kondenzované větné členy jsou vsazeny do větných schémat těsněji než vedlejší věty do schémat souvětných. Ale i v tomto případě je zvýšení koherence textu jev průvodní: základní funkcí **k.** zůstává zhušťování vztahu mezi informačními hodnotami. – Ve všech kondenzátorech je implikována ↑predikace, která právě umožňuje rozvést kondenzovaný větný člen do schématu větného. Přitom predikace nemusí být signalizována nějakou odvozeninou deverbativní, může jen z nominálního prvku vyplývat, např. *Za deště jezděte opatrně // Prší-li // Když prší...* Predikační potence jsou u jednotlivých typů kondenzátorů různé: větší je u kondenzátorů s neurčitými tvary slovesnými, menší u dějových adverbií. Při širším pojetí **k.** lze mezi kondenzační konstrukce zahrnout i větné členy tvořené nominálními prostředky nedějovými s abstraktním významem, ale v těchto případech slouží k dekondenzaci slovesné predikáty s významem značně formálním. Příklady: *propustit někoho pro neschopnost // protože je neschopný, vzdát se naděje v možnost obratu // že nastane obrat // že dojde k obratu* atd. Též ↑nominalizace.

Lit.: Appelová, A., Syntaktická kondenzácia ako jav textovej výstavby, *SR* 45, 1980, 97–104; Hladký, J., Remarks on complex condensation phenomena in some English and Czech contexts, *BSE* 3, 1961, 105–116; Hošnová, E., Několik poznámek k syntaktické kondenzaci, *ČJL* 44, 1993/1994, 196–201; Hrabě, V., O polovětné vazbě a vedlejší predikaci, *ČSR* 2, 1957, 381–396; Hrabě, V.: *Polovětné vazby a kondenzace „druhého sdělení" v ruštině a češtině*, 1964; Hrabě, V., Je polovětná konstrukce obecně jazykovou kategorií?, *AUC-SlavPrag* 11, 1969, 47–53; Ivić, M., Theoretische und methodologische Aspekte des Begriffs der Kondensation, *ZfSl* 20, 1975, 774–780; Jelínek, M., K nominálnímu způsobu vyjadřování, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 629–634; Jelínek, M., Funkce a vývoj syntaktických kondenzátorů v slovanských jazycích, *OSS* II, 1968, 389–395; Jelínek, M., Konkurence mezi substantivním kondenzátorem a větným schématem v obrozenské češtině, *SPFFBU* A 18, 1970, 35–48; Kraus, J., Kódování a komprese psané češtiny, *Kybernetika* 1, 1965, 74–83; Macháčková, E., K jednotlivým typům transformací v češtině, *SaS* 53, 1992, 273–281; Marková, M., K problematice tzv. polopredikativních konstrukcí, *SaS* 28, 1967, 245–255; Marková, M., Polopredikativní konstrukce přechodníkové a jejich konkurenty jako prostředky funkčně sémantické a stylistické diferenciace, *Filologické studie* 18, 1990, 21–44; Mathesius, V.: *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém*, 1961, 171–179; Mosko, G., Klasifikácia polovetných konštrukcií, *SR* 42, 1977, 107–116; Mosko, G., Syntaktické vzťahy polovetných (polopredikatívnych) konštrukcií, *JČ* 31, 1980, 40–53; Oravcová, A., Charakteristika polovetných konštrukcií, *JČ* 29, 1978, 141–150; Panevová, J., K otázkám druhé predikace v generativním systému, *AUC-SlavPrag* 8, 1966, 339–346; Růžička, R., Kondensation, Modalität und Pragmatik, *OSS* IV/2, 1980, 27–31; Sedláček, J., O jmenných polovětných vazbách v obrozenské próze, *Sborník VŠP, jaz. a lit.* 1, 1959, 247–264; Uličný, O., O polopredikativních konstrukcích z hlediska dvojzákladové transformace a komplexní kondenzace, *SaS* 30, 1969, 138–149; Vachek, J., Some thoughts on the so-called complex condensation in modern English, *SPFFBU* A 3, 1955, 63–77; Zimmermann, I., Die substantivische Satzform, *ZfSl* 20, 1975, 804–807; ↑nominalizace.

MJ

KONEKTOR

1. V širším smyslu všechny ↑kohezní prostředky.

2. V užším smyslu ↑synsémantika, která spojují výpovědní celky a podílejí se na organizaci (členění i spojitosti) textu, a další prostředky s obdobnou funkcí, např. ↑verbalizace typu *tady bych navázal..., vraťme se ještě k tomu, co tu zaznělo...*; ↑odstavec. – **K.** se významně podílejí i na strukturování a spojitosti ↑dialogu. Jejich nadměrné užívání v řeči se pociťuje negativně: jako neujasněnost, co a jak chce mluvčí říci; nabývá i patologických forem; ↑afázie. Výrazy užívané k vyjádření nikoli významové souvislosti v rámci výpovědního celku n. sekvence, ale k signalizaci návaznosti mezi výpovědními celky n. sekvencemi se označují také jako ↑navazovací částice; překlenuje se jimi např. předěl při zavádění nového tématu (A: ... *chtěl bych vám teď ukázat ještě jednu pamětihodnost...* – B: *A kolik že je teď vlastně hodin?*) apod. Konektivní funkce mají i vytýkací a modifikační částice: ↑vytýkací částice při navazování na jisté předpoklady, ↑presupozice jimi implikované (*Do užšího výběru pro zápas se Slovenskem se dostal i Siegl*; impli-

kuje „spolu s jinými"), ↑modifikační aj. částice při metakomunikativním odkazu na známé informace (***Vždyť jsi ho tam přece** musela vidět* apod.), při zavádění nového tématu (*Tak vaše nacionále bychom měli. A proč jste se **vlastně** rozhodl studovat jadernou fyziku?* apod.) n. navazování na předchozí repliku (*Jmenuji se Ubu. – **Jakže** se jmenujete?*). Pomocí těchto modifikačních částic lze signalizovat i uzavření jistého sledu (sekvence) replik, popř. tematického bloku: … *Tak jsem **prostě** ztratila trpělivost.* (Jinou možností je užití hov. *halt // holt*, které se dnes objevuje dokonce i v psaných publicistických textech.)

3. V nejužším smyslu spojovací prostředek: spojka n. relativum.

Lit.: HOFFMANNOVÁ, J.: *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu*, 1983; HOFFMANNOVÁ, J., Typen der Konektoren und deren Anteil an der Organisierung des Textes, in: KOŘENSKÝ, J. – HOFFMANNOVÁ, J. (eds.), *Text and pragmatic aspects of language*, 1984, 101–140; HRBÁČEK, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994; MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J.: *Kapitoly o dialogu*, 1994; NEKULA, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; *PMČ*, 1996.

MN

KONJUNKCE

1. Logická spojka, která tvoří ze dvou výroků *p* a *q* složený výrok (nejčastěji) pomocí spojky „a" (přicházejí však v úvahu také spojky „i", „ale", „ani" n. jen „ , "), symbolicky $p \wedge q$, což čteme „*p* et *q*". Toto spojení je pravdivé, právě když jsou pravdivé obě složky, jinak je nepravdivé. Je komutativní, tj. změna pořadí argumentů nemění pravdivostní hodnotu složeného výroku tvaru **k.** To může vypadat neintuitivně např. u výroku „vstoupil do místnosti a rozsvítil". Tento dojem je vyvolán tím, že se v tomto případě nejedná o kompletní výrok, neboť 'chybí' v obou složkách specifikace času a místa. Po příslušném doplnění kontextu je i tato vlastnost **k.** bez námitek. Též ↑kopulativní vztah, ↑adverzativní vztah.

2. Spojka přirozeného jazyka; ↑spojka.

JŠ

KONKRETIZACE

Významová změna, při níž se ↑abstraktum stává ↑konkrétem, většinou na základě metonymie: (*jít na*) ***návštěvu*** → (*pozdravit*) ***návštěvu***, (*propadnout*) ***pití*** → (*donést*) ***pití***. Opačnou významovou změnou je ↑abstraktizace.

Lit.: ↑abstraktizace.

ZH

KONKRÉTUM (jméno podstatné konkrétní)

Subst. mající ↑denotát fyzické povahy (*lékař*, *kočka*, *kapesník*), tj. označující takové třídy objektů, jejichž prvky jsou smyslově vnímatelné a časoprostorově lokalizovatelné a o nichž říkáme, že existují. Pokud se subst. vztahuje k fantazijnímu, v reálném světě neexistujícímu denotátu fyzické povahy (*hastrman*, *jezinka*), nazývá se **kvazikonkrétum**. – Přechod mezi **k.** a ↑abstrakty (↑abstraktizace, ↑konkretizace) je plynulý a hranice nebývají určovány jednotně. Míra konkrétnosti (abstraktnosti) má škálovitý charakter a souvisí mj. se stupněm generalizace (s hierarchickými vztahy v lexikální zásobě). Vztah mezi ubývající generalizací a narůstající konkretizací dokumentuje např. řada: *živočich – obratlovec – savec – šelma – pes – jezevčík – náš Azor* (Filipec v *Člex*, 1985, 98). – Dělení na **k.** a abstrakta se tradičně týká pouze subst., potažmo lze však tuto distinkci hledat i u dalších slovních druhů v rámci autosémantik (srov. ***vysoký** student – chytrý student*; ***hořký** lék – hořký osud*).

Lit.: ↑abstraktum.

ZH

KONKURENCE VÝRAZOVÁ

Pojem výběru (selekce) výrazových prostředků předpokládá, že se jaz. výrazové prostředky seskupují do množin, jejichž prvky se mohou za jistých podmínek (funkčních a situačních; ↑stylotvorné faktory) zaměňovat. Vzhledem k tomu, že při slohotvorných procesech vstupují do **k.v.**, lze je označit jako **prostředky konkurenční** neboli **výrazové konkurenty**. Jde o selekční kategorii širší, než jakou vytvářejí prostředky synonymní. ↑Synonyma se totiž řadí do řad na základě totožnosti n. mnohem častěji blízkosti svého významu a jejich zaměnitelnosti se dosahuje tím, že se neberou v úvahu jejich jemné sémantické rozdíly a jejich často odlišné ↑stylistické příznaky, srov. u synonymní řady *navštívit koho – přijít* n. *zajít za kým – podívat se za kým – zastavit se u koho – zavítat ke komu*. Konkurenční množiny mohou vznikat i z prostředků významově vzdálených, dojde-li u nich vlivem komunikační situace k takovému posunu významu, aby mohly splnit komunikační záměr mluvčího. Např. řadu synonym k výpovědi *Navštiv mě* můžeme rozhojnit o nesynonymické konkurenty jako *Čekej mě* (*dnes večer*), *Budeš mít na mě čas?*, *Nevadilo by ti, kdybych se u tebe objevil?* apod. Pojem **k.** je tak širší než pojem prostředků alternačních (substitučních), jejichž funkcí je zabraňovat v textu nemotivovanému opakování výrazových prostředků; ty jsou totiž těsněji spjaty s konkrétním textem. U konkurentů je pak vypracování jejich typologie základním předpokladem pro charakteristiku obecných i individuálních stylů. – Chápeme-li výrazové konkurenty jako prvky množiny, kterou lze dosáhnout splnění daného komunikačního záměru, přiznáváme jim rozhodující úlohu při konstituování jakéhokoli stylu, počínajíc ↑stylem singulárním a končíc nejobecnějšími ↑styly objektivními. Kvalita ↑individuálního stylu je závislá právě na tom, jakým rozsahem konkurenčních prostředků autor disponuje, jak jich dovede užívat v hranicích objektivních stylů a ovšem i do jaké míry usiluje ve svých projevech o výrazovou pestrost.

Pro charakteristiku individuálních i obecných stylů je důležitá zobecňující typologie **v.k.**: (1) **K.v.** mezi znaky **přirozeného jazyka a ↑mimikou a ↑gesty**, a to buď **k.v.** úplná, n. ve vzájemné kombinaci. K **v.k.** gesta a mimiky dochází především v projevech mluvených a je na ni bohatý ↑konverzační styl neoficiální. (2) **K.v. znaků verbálních a vizuálních**, jako různých zobrazení, schémat, grafů apod., event. ideogramů (tj. obrázků, které mají ustálenou povahu a spojují se s ustáleným obsahem, např. lebka se zkříženými hnáty = „smrtelné nebezpečí"). Do konkurence může vstupovat samotný znak vizuálně vnímatelný a samotný znak jaz., ale běžné jsou i případy, kdy

se **k.v.** účastní znaky kombinovaně, schéma + jeho popis, symbol + vyjádření (např. zákaz kouření bývá signalizován přeškrtnutou cigaretou, nápisem *Zákaz kouření // Kouření zakázáno*, ale často symbolem i nápisem). (3) **K.v. fonicko-grafickou** si lze dobře uvědomit tam, kde se projev mluvený převádí do podoby psané a naopak n. kde jde o texty paralelní (např. v odborných přednáškách, kde lze text n. jeho obtížnější části promítat, důležitá data zapisovat na tabuli, poskytovat teze, hand–out apod.). Mluvený projev dává mnohem větší výběrové možnosti dík fonickým prostředkům, které záleží v různé dynamice a intonaci výpovědních schémat. V psaném textu mohou být nahrazeny lexikálními prostředky metajazykovými n. různými syntaktickými konstrukcemi. (4) **K.v. grafická,** spočívající v různých typech písma a rozvržení textu v ploše, je omezena na texty psané. Využívá jí především styl reklamní a některé typy textů publicistických. Kvůli přehlednosti uplatňují grafické konkurenty často i autoři textů odborných. (5) Mezi **k.v. jazykové** patří řada typů s různou funkcí. (a) Pod **k.v. odkazovou** se rozumí možnost a někdy i nutnost nahrazovat plné vyjádření ↑deixí (odkazem); její míra je ovšem omezena identifikovatelností informace. Odkazové prostředky mají ve struktuře textu důležitou funkci při ↑stylistické disimilaci výrazové stránky a hlavně slouží ke zvyšování textové koherence. Př.: *Poetisté rehabilitovali estetickou libost, estetickou rozkoš, a udělali to se smyslem pro humor. Tohoto činu by jim nemělo být zapomenuto* (Sus). – (b) Významná je ve všech typech komunikace **k.v. explicitně-implicitní**. Je třeba lišit konkurenci na úrovni obsahové, která záleží ve výběru informace z obsahu vědomí; ta působí na vyjádření až sekundárně tím, že vybrané obsahové prvky musí být pojmenovány a usouvztažněny. Pro styl komunikátů je však rozhodující volba mezi explicitními a implicitními prostředky výrazovými. Na implikačních procesech jsou založeny ↑tropy, a to zejména ↑metafora a ↑metonymie; lexikalizací se ovšem jejich implicitní povaha zastírá. Tropy aktualizované (implicitní) však stojí ve zřetelné opozici např. k nemetaforickému (explicitnímu) pojmenování: *Helenka odpovědi stále házela do zdi* (A. Mrštík). (c) Důležitou úlohu má ve výstavbě textu **k.v.** s různým **stupněm koherence**. Ta posiluje soudržnost textu, n. ji naopak oslabuje. Nejkoherentnější bývají texty odborné a administrativní, naopak nejslabší koherence se vyskytuje v promluvách konverzačních. (d) Zhruba stejného komunikačního cíle se promluvou dosahuje i přes transformaci věty (obyčejně vedlejší) ve větný člen, i když tím dochází k útlumu dějové dynamičnosti výpovědi a zvyšuje se implicitnost vyjádření. Tuto **k.v.** lze označit jako konkurenci mezi konstrukcemi **nekondenzovanými a kondenzovanými**; ↑kondenzace. O míře syntaktické zhuštěnosti textu rozhodují především kondenzáty slovesných dějů. (e) Do množin konkurentů **generalizovaných a specifikovaných** vstupují výrazové prostředky o různém stupni významového zobecnění. Umísťují se na sémantické ose mezi pólem krajní specifikace a krajní generalizace. Po stránce lexikální jde o **k.v.** mezi ↑hyperonymem a ↑hyponymem (např. *motýl – babočka – babočka síťkovaná*); velmi často se jí užívá ke stylistické ↑disimilaci textu. Identifikaci hyperonyma s hyponymem pak zajišťuje kontext n. explicitně některý odkazový prostředek připojený k hyperonymu (např. *Lidé stojící v autobuse se nakloní dozadu, jakmile se toto vozidlo dá do pohybu*). Krajní generalizátory jako *věc, fakt, skutečnost, otázka, problém, případ* aj. nabývají ve spojitosti s odkazovými zájmeny n. adjektivy funkce prostředků odkazových (např. *Každé těleso má setrvačnost a gravitační pole. S těmito vlastnostmi tělesa souvisí dvě stránky jeho hmotnosti: setrvačná a gravitační*). (f) S **k.v.** mezi vyjadřováním generalizačním a specifikačním souvisí konkurence mezi výrazovými prostředky o **různém stupni abstraktnosti**: vyšší stupeň generalizace je obyč. spjat s větší mírou abstraktnosti. Také kondenzáty pociťujeme jako prostředky abstraktnější než jejich dekondenzované konkurenty (srov. *při zvýšení cen // zvýší-li se ceny*). Silný sklon k podobnému zabstraktňování vlastností a dějů pozorujeme v intelektualizovaných stylech, především ve stylu odborném. Do **k.v.** mezi prostředky o různém stupni abstraktnosti patří i **k.v.** mezi **aktivní a pasivní perspektivou výpovědi**. Abstraktnost pasivních konstrukcí se stupňuje v té míře, v jaké se agens děje odsouvá do pozadí, n. se dokonce zcela eliminuje (↑rod slovesný); srov. *režim nepovoloval filozofické práce // filozofické práce nebyly režimem povolovány // filozofické práce se nepovolovaly* aj. Také pasivní konstrukce jsou vítanými prostředky intelektualizovaných stylů. (g) Charakter textu výrazně ovlivňuje také **k.v.** mezi prostředky **citově neutrálními a expresivními** (↑expresivita, ↑expresivum). Z funkčních stylů je pro expr. prostředky nejotevřenější styl konverzační a epistolární; značnou frekvenci mají expr. idiomy v publicistickém stylu analytickém. V uměleckém stylu prozaickém a dramatickém se expr. prvky uplatňují zvláště v pásmu postav. (h) Normální komunikaci zajišťují jaz. prostředky zcela ustálené, automatizované. **Aktualizované vyjádření** (↑aktualizace) pak vzniká záměrným odchýlením od vyjadřování standardizovaného. Autoři textů sledují výrazovou aktualizací zvláštní cíle, které se jeví jako přídatné k základnímu záměru informačnímu. Nejvydatnějším zdrojem výrazové aktualizace jsou posuny ve významu slov a slovních spojení, a to nejčastěji posuny metaforické a metonymické, a užití ↑neologismů. (i) Jaz. systém nabízí v mnoha případech vedle výrazových prostředků stylově neutrálních konkurenční **prostředky s různými stylovými příznaky** (↑stylistický příznak). Stylovými příznaky se liší jak konkurenční prostředky lexikální, tak i gramatické; gramatické prostředky však – kromě syntaxe – neposkytují tak bohatý výběr stylisticky odlišných konkurentů jako prostředky lexikální. Srov. ↑disimilace, ↑explicitnost a implicitnost vyjadřování, ↑kondenzace, ↑národní jazyk, ↑stylistická příznakovost.

Lit.: Admoni, V. G. – Silman, T. N., Otbor jazykovych sredstv i voprosy stilja, *VJa* 4, 1954, 93–100; Bečka, J. V., O stylistickém výběru, *AUPO-Ph* 10, 1964, 155–171; Bierwisch, M., Selektionsbeschränkungen und Voraussetzungen, *Linguistische Arbeitsberichte* 3, 1970, 8–22; Buttler, D., Dobór wyrazów a komunykatiwność tekstu, *Poradnik językowy*, 1969, 549–559; Červenka, M., Významové texty, *ČL* 16, 1968, 1–13; *ČS*, 1992, zvl. 96–180, 217–243; Daneš, F., O pojmu „jazykový prostředek", *SaS* 28, 1967, 341–349; Helbich, J., The opinion of research workers on the selective power of single words, *PSML* 5,

1976, 199–210; HERDAN, G.: *The advanced theory of language as choice and chance*, 1966; HRONEK, J., O motivaci výběru jazykových prostředků v běžně mluveném projevu, *AUC-SlavPrag* 10, 1968, 321–328; CHLOUPEK, J., Výběr jazykových prostředků pro komunikativní akt, *JA* 16, 1979, 57–59; JELÍNEK, M., Stylistické aspekty gramatického systému, *StS* II, 1974; JELÍNEK, M., Text a množiny konkurenčních výrazových prostředků, in: *Stylistické otázky textu*, 1984, 26–53; MIKO, F., Poznámky k jazykovej konkurencii, *SR* 13, 1947/1948, 139–141; *PMČ*, 1996, 731–782; SGALL, P. ad.: *Variation in language*, 1992; SKUBALANKA, T., O pojęciu wyboru w stylistyce, *Biul. Lubel. Towarzystwa Naukowego* 9/10, 1969/1970, 15–20; TEŠITELOVÁ, M., On the so-called vocabulary richness, *PSML* 3, 1972, 103–120; TEŠITELOVÁ, M., On the statistical choice of language material for the purposes of lexical analysis, *PSML* 4, 1972, 10–33; VINOKUR, T. G.: *Zakonomernosti stilističeskogo ispoľzovanija jazykovych jedinic*, 1980; *ZČSt*, 1970, zvl. 54–82.

MJ

KONOTACE

Sekundární významové rysy (↑sémy) podílející se na pragmatické složce významu lexikálního, především rysy postojové, citově hodnotící, expresivní, estetické, intenzifikační, evokační aj. **K.** odráží vztah uživatelů jaz. k mimojazykové realitě (může však odrážet i vztah uživatelů jaz. k jaz. jednotkám) a liší se tak od denotace, která je vztahem mezi jaz. jednotkou a mimojazykovou realitou (↑denotátem n. třídou denotátů). **K.** mohou být jak kladné, tak záporné; často se na jejich vyjádření podílí slovotvorná n. hlásková struktura, srov. např. zdrobněliny s pozitivním a negativním hodnocením (*maminka* × *ředitýlek*) n. lexémy obsahující expresivní hláskovou kombinaci „palatála + *u*“ typu *tulpas*. – Konotační sémy jsou velmi často závislé na kontextu, srov. kontexty s přímým a expresivním významem *švitoření ptáků* × *švitoření zákaznic*. Během jaz. vývoje se mohou **k.** měnit, např. ve stč. byla slova *vůl*, *volek* v kontrastu k dnešnímu stavu chápána pozitivně. – S pojmem **k.** souvisí **asociace**, při níž se na základě výskytu jedné jaz. formy, nejčastěji lexému, vybavuje forma jiná. Asociace má povahu paradigmatickou (*slepice – zrní*) n. syntagmatickou (*slepice kvoká*). Asociace může být v jaz. neustálená.

Lit.: BLATNÁ, R., Zvukomalba a pragmatika, in: NEBESKÁ, I. – MACUROVÁ, A. (eds.), *Jazyk a jeho užívání*, 1996, 93–102; BUSSMANN, H.: *Routledge dictionary of language and linguistics*, 1996; CRYSTAL, D.: *Dictionary of linguistics and phonetics*, 1997; ČERMÁK, F.: *Jazyk a jazykověda*, 1997; *Člex*, 1985; LEVINSON, S. C.: *Pragmatics*, 1997.

RB

KONSONANT (souhláska)

Společné označení pro hlásky, které jsou tvořeny (na rozdíl od ↑vokálů) pomocí striktur (přehrad) a jejichž akustická stavba je založena na neperiodických zvukových vlnách, šumech. Podle toho, zda je výsledný **k.** dotvářen i rezonancemi, je lze dále dělit na ↑**k.** pravé (**k.** vlastní, šumové – bez rezonancí) a ↑**k.** sonorní (sonory – s rezonancí). – **Striktura k.** má tři fáze: intenzi (vytvoření přehrady, uvedení mluvidel do polohy typické pro hlásku), tenzi (podržení, vydržení překážky) a detenzi (zrušení překážky, návrat do klidového postavení n. přechod k další hlásce). Okrajové fáze striktur se prolínají a splývají v souhláskových skupinách, což vede až k ↑asimilaci artikulace. Působí také na okolní vokály (↑akomodace).

Základní artikulace k. je dána způsobem a místem tvoření striktury. (a) Podle **způsobu tvoření** striktury rozlišujeme tyto skupiny **k.**: **okluzivy** (**k.** závěrové, např. [*p*], [*g*]), u nichž dochází k úplnému přerušení výdechového proudu, **semiokluzivy** (**k.** polozávěrové, např. [*c*], [*č*]), u nichž se vytváří slabá okluze, jež přechází v průběhu jediné hlásky v úžinu, a **konstriktivy** (**k.** úžinové, např. [*f*], [*s*]), při nichž je překážka neúplná a výdechový proud může procházet po celou dobu trvání zúženým místem; tvar úžiny může být různý (srov. úžinu u č. [*s*] a [*š*]), u vibrant (**k.** kmitavých) se úžina v průběhu hlásky mění. Artikulujícími orgány, které strikturu v č. tvoří, je hlavně jazyk, u retnic pak rty, u [*h*] a rázu hlasivky (↑mluvní orgány). Artikulace jazykem se děje většinou ve směru podélné osy úst (výslovnost středová, centrální), méně obvyklá je výslovnost zvaná boková (laterální, laterála), kdy překážka vzniká ve směru příčné osy ústní dutiny (v č. [*l*]). – Podle **místa tvoření striktury** (↑mluvní orgány) můžeme lišit: **K.** labiální (retný; **labiála**, retnice), a to buď tvořený strikturou obou rtů (**k. bilabiální**, obouretný, též labiolabiální, retoretný, např. [*b*], [*m*]), nebo mezi spodním rtem a horními řezáky (**k. labiodentální**, retozubný, též dentolabiální, zuboretný, např. [*f*], [*v*]). V oblasti alveol se tvoří **k.** alveolární (**k.** dásňový, **alveolára**; ve starší terminologii též dentála, alveodentála, **k.** zubný, zubodásňový, zubnice); do této oblasti je soustředěno tvoření většiny č. **k.**, blíže se rozlišují **k.** prealveolární (**k.** předodásňový; **prealveolára**; též **k.** zubodásňový přední, např. [*t*], [*c*], [*l*], [*ř*]) a **k.** postalveolární (**k.** zadodásňový, **postalveolára**; též **k.** zubodásňový zadní, např. [*š*], [*č*]). V oblasti palata se tvoří **k.** palatální (**k.** tvrdopatrový, předopatrový, **palatála**, např. [*ť*] nebo o něco zadnější [j]); staré označování těchto hlásek jako „měkké **k.**“ nemá v dnešní č. smysl. V zadní části ústní dutiny vzniká **k.** velární (**k.** zadopatrový, měkkopatrový, **velára**, např. [*k*], [*x*]), mimo ústní dutinu v hrtanu se tvoří v hlasové štěrbině č. [*h*] a souhláskový zvuk [ʔ] (**k.** hrtanový, laryngální, **laryngála**; též **k.** glottální, **glotála**). Veláry a glotály se někdy ve starších pracích spojují do jediné skupiny **k.** zadních (**k.** guturální, guturála; **k.** hrdelní, hrdelnice). – Pro diferenciaci se využívá také **doplňkové artikulace,** v č. kmitů hlasivek vytvářejících znělost (↑mluvní orgány). Souhlásky se podle toho mohou dělit na **k.** hlasné se zněním hlasivek a **k.** nehlasné. V č. se vžily termíny znělé a neznělé – viz dále. Hlásky se liší i intenzitou artikulace: neznělé **k.** jsou v č. napjaté, **fortes**, znělé jsou vyslovovány s menší artikulační silou, jsou tedy nenapjaté, **lenes**; tyto rozdíly jsou však v č. irelevantní. Podobně se jako irelevantní chápe aktivnější činnost rtů u některých nelabiálních konsonantů (např. u [*š*]).

Z **auditivního (poslechového) hlediska** se **k.** tradičně dělí podle sluchového dojmu vznikajícího dík striktuře a jejímu zrušení: okluzivy jsou **explozivy** (**k.** ražené, výbuchové, v akustické terminologii **k.** nekontinuální matné), semiokluzivy **afrikáty** (**k.** polotřené, v akustické terminologii **k.** nekontinuální drsné; „drsnost“ vzniká

turbulencí vzduchu na konci artikulace) a konstriktivy, **frikativy** (**k.** třené, též spiranty, v akustické terminologii **k.** kontinuální), k nimž patří **vibranty** (**k.** hrčivé). Jako zvláštní skupina se uvádějí v rámci třených **sibilanty** (sykavky, a to ostré [*s*], [*z*] a tupé [*š*], [*ž*]), afrikáty se nazývají také **asibiláty** (polosykavky, ostré [*c*], [*ʒ*], tupé [*č*], [*ǯ*]). Doplňkové znění hlasivek vytváří souhlásky **znělé** (= hlasné, mediae), bez znění hlasivek jsou **neznělé** (= nehlasné, tenues). **K.**, které se při stejném místě a způsobu artikulace liší pouze znělostí, tvoří páry, jsou to **k. párové**. Většinou jsou realizacemi rozdílných ↑fonémů, jen dvojice [*ř*] a [*r̂*] tvoří realizace jediného fonému /*ř*/. ↑Ráz je nepárový neznělý. ↑**K.** sonorní jsou **k.** jedinečné. – Z **akustického** hlediska lze **k.** dělit také podle výšky šumu na **k. akutové** (negravisové) s vyšším šumem (alveoláry, palatály) a **k. gravisové** s šumem hlubším (labiály, velár y, laryngály), podle struktury šumu pak na **k.** kompaktní (zadoalveolární, palatální, velární, laryngální) a **k.** nekompaktní s šumem rozloženým ve větším pásmu (labiály, prealveoláry); uplatňuje se i rozlišení znělosti. Synonymie termínů odráží různé aspekty fonetických bádání. – Jednotlivé souhlásky č. je zvykem řadit podle místa tvoření, způsobu tvoření, nosovosti a znělosti. V přehledu vypadá č. konsonantismus takto: Na rtech se tvoří **labiály** [*p*], [*b*] (orální okluzivy) a [*m*] (nazální okluziva), mezi spodním rtem a horními řezáky **labiodentály** [*f*], [*v*] (orální konstriktivy) a [*ɱ*] (nazální, vzniká jen při asimilaci). Na dásňovém výstupku (alveolách) se tvoří okluzivy [*t*], [*d*] (orální) a [*n*] (nazální), semiokluzivy [*c*], [*ʒ*], středové konstriktivy [*s*], [*z*], bokové [*l*], vibranty [*r*], [*ř*] a neznělé [*r̂*] (vše **prealveoláry**; [*r̂*] je výsledkem asimilace, také [*ʒ*] se většinou vytváří asimilací), o něco více vzadu semiokluzivy [*č*], [*ǯ*], označované jako **postalveoláry** (z nich [*ǯ*] je v cizích slovech a jako výsledek ↑asimilace). Palatum (přední patro, tvrdé patro) je místem tvoření [*t'*], [*d'*] (orální **palatály**) a [*ň*] (nazální palatála). O něco více vzadu se tvoří [*j*], palatální konstriktiva. Velum (zadní patro, měkké patro) je místem tvoření okluziv [*k*], [*g*] (orální **veláry**), [*ŋ*] (nazální velára, vzniká při asimilaci) a konstriktiv [*x*], [γ] (tato hláska vzniká při asimilaci). V hlasové štěrbině (glottis) se tvoří **glotály**, konstriktiva [*h*] a okluziva ráz [ʔ]. Ve dvojicích **k.** tvořených stejným způsobem a na stejném místě uvádíme na prvním místě **k.** neznělý.

Pro rozpoznávání **k.** v řeči má význam nejen jejich vlastní charakteristika, ale i přechod mezi nimi a vokály v rámci slabiky a slova. **K.** totiž obměňuje okrajové fáze ↑vokálu (jeho formanty) způsobem, který je pro určitou skupinu charakteristický; např. labiála okraj formantů snižuje, palatála zvyšuje, vlivem velár se oba formanty rozbíhají. Pro identifikaci konsonantů, zejména okluziv, je skutečně vokalický element nezbytný, např. písmena označující konsonanty pojmenováváme buď ustálenými slabikami ([*ef*], [*ka:*], [*zet*], n. souhlásku doprovázíme neurčitým vokalickým zvukem podobným kratičkému [*e*] nebo [*o*] ([*tam se pi:še b*ᵊ, *ne p*ᵊ]). **Kvantita k.** je v č. především jejich fonetickou charakteristikou. Trvání se liší mj. podle pozice v řetězci, mezi V je např. **k.** mnohem delší než na začátku slova před V, prodlužuje se před pauzou (např. pro [*š*] se uvádí délka na počátku před vokálem 18,2 cs, mezi vokály 23,5 cs, na konci 28,9 cs). Údaje z jednotlivých měření se ovšem poněkud liší, stálé jsou jen relace. Mezi okluzivami a konstriktivami není přitom rozdíl tak velký, jak by se zdálo (např. [*t*] má průměrně 22 cs, z toho však sama exploze jen 3 cs, [*s*] 26 cs, [*k*] 17 cs, [*x*] 24 cs), neznělý **k.** je však zřetelně delší než nejbližší konsonant znělý ([*t'*] 20 cs, [*d'*] 13 cs). Nejkratší souhláskou je [*r*] a [*l*], v pozici mezi vokály mají kolem 10 cs, podle starších měření jen 3–7 cs. Průměrná délka je pro poznání konsonantu důležitá potud, že příliš krátký je obtížně identifikovatelný; velmi protažený **k.** může být v ↑onomatopoích (*vláček dělá šššš*) n. je signálem ↑emfáze. Skutečně dlouhé souhlásky č. nemá, při artikulační ↑asimilaci však mohou vzniknout souhlásky zdvojené – **geminá ty**: [*bezzuba:*], [*rossa:zet*].

K. nejsou v textech stejně **využívány**. Neznělé jsou mnohem četnější než odpovídající znělé, mj. i proto, že před pauzou není možná znělá výslovnost (22,95 % : 13,40 % textu), vysokou frekvenci mají sonory (22,35 %). Nejčastější jsou **k.** [*t*], [*s*], [*n*], [*l*] a [*k*], každý tvoří víc než 4% textu. Četnost menší než 1% má např. [*č*], [*t'*], [*ž*]. Souhlásky se liší i **spojitelností**: z možných dvojic všech fonémů (konsonantických i vokalických) užívá č. asi 60%; nejspojitelnější jsou sonory (před nimi i po nich mohou být takřka všechny č. hlásky), malá možnost výběru hlásky je po [*d'*], [*t'*], [*ň*]. Též ↑**k.** vlastní, ↑**k.** sonorní, ↑distinktivní rys. K transkripci fonetického znění dokladů ↑transkripce.

Lit.: Těšitelová, M. ad.: *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny*, 1985; ↑fonetika, ↑fonologie, ↑ortoepie.

MK

KONSONANT SONORNÍ (sonora, sonoranta)

Konsonant, který má vedle základního hlasu i další tónovou složku vzniklou rezonancí, má tedy větší míru tónovosti než znělý ↑konsonant vlastní. Tento charakter mají hlásky [*l*] a [*r*] (likvidy, hlásky plynné) a také nazály (nosní souhlásky) [*m*], [*ɱ*], [*n*], [*ň*], [*ŋ*]. Jsou většinou základními realizacemi fonémů, [*ɱ*] a [*ŋ*] vznikají při artikulační ↑asimilaci. Tradičně se mezi ně přiřazuje [*j*] (viz níže). Všechny **k.s.** jsou v č. jedinečné, nemají neznělý protějšek ani na fonetické úrovni a ve spis. jaz. se nepodílejí na znělostní ↑asimilaci. V některých případech podléhají ↑asimilaci artikulační. – **Likvidy, hlásky plynné**, [*r*] a [*l*] jsou základními realizacemi fonémů /*r*/ a /*l*/; souhláska [*r*] je prealveolární vibranta (souhláska kmitavá), [*l*] je prealveolární laterála (souhláska laterální, boková). Obě souhlásky jsou artikulačně a akusticky poměrně blízké: ukazuje to nejen vývoj dětské mluvy, ale i lidová ↑metateze likvid (*kerláb // kelráb*, *parazól // palazór*). Likvidy jsou v č. v postavení mezi konsonanty n. po konsonantu před pauzou slabikotvorné, tj. plní funkci jádra ↑slabiky ([*tr̥vá*], [*vítr̥*], [*nesl̥*]. Jejich akustická stavba se tím nemění; ↑č. 14. stol. Ve starší lingvistice se termín likvida vztahoval také na [*ř*], i když má jiné vlastnosti a s likvidou [*r*] je pojí především historie jaz. – **Nazály, souhlásky nosní**, [*m*], [*n*], [*ň*], [*ɱ*], [*ŋ*] jsou realizacemi fonémů /*m*/, /*n*/ a /*ň*/; všechny jsou okluzivy, [*m*] je bilabiální, [*n*] prealveolární, [*ň*] palatální; labiodentální [*ɱ*] a velární [*ŋ*] vznikají v souhláskových skupinách dík ar-

tikulační ↑asimilaci, souhláska [ň] se vyslovuje i v psaném *m+ě* (*město* – [*mňesto*]; ke vzniku této výslovnosti ↑raná stará čeština). Nazály jsou artikulačně a akusticky blízké znělým okluzivám, starší lingvistika počítala u nich s korelačním vztahem nosovosti (dvojice: */b/ – /m/*, */d/ – /n/* a */ď/ – /ň/*), který nepodléhá neutralizaci (↑foném). Ojediněle jsou nazály slabikotvorné: */m/* v [*sedm̥*], [*osm̥*] (spis. je však i výslovnost [*sedum*], [*osum*]), */n/* v cizích slovech (*Ravensbrück* – [*ra:vn̥zbrik*] a v nářečí (*sedm* – [*sedn̥*], */ň/* jen v nář. (*knížka* – [*kn̥íː:ška*]). – **Aproximanta** [*j*] (**klouzavá souhláska, glide**) je (post)palatální konstriktiva s nevýraznou strikturou blížící se postavením mluvidel samohlásce [*i*]; úžina může být dosti široká (např. mezi dvěma [*a*] – [*ka:ja*], [*maja:k*]), v sousedství [*i*] je naopak užší ([*miji*], [*piji:*]). Při zapojování do fonických řad pozorujeme u [*j*] různé zvláštnosti. Při méně pečlivé výslovnosti může mezi dvěma vokály zanikat (*to je* – [***toe***], *krajíček* – [*krai:ček*], a to až k zániku slabiky (*přijít* – [*při:t*]). V nář. i běžné mluvě se vypouští na konci slov po [*i*], [*i:*] *umyj si ruce* – [*umi: si ruce*], *nepij to* – [*nepi: to*]. V přejatých slovech naopak vyslovujeme [*j*] na styku heterosylabického [*i*] + vokálu (*rádio* – [*ra:dijo*], *epyém* – [*epije:m*]; ↑hiát. V nář. se uplatňovalo jako protetická hláska ([*jarmara*]). Jako jediná č. palatální konstriktiva se využívá v přejatých slovech k nápodobě palatalizovaných fonémů výchozího jaz. (přejímky z r.: *Rjazaň*, *Ljubov*). Následuje-li hláska [*j*] v ↑tautosylabické sekvenci po vokálu (spis. [*máj*], [*spí-vej-te*], [*ne-ku-puj*], [*brejle*], nespis. [*u-mej-vat*]), vzniká na fonetické úrovni ↑diftong. Aproximantou je v některých jaz. bilabiální [*u̯*], akusticky i artikulačně blízké polovokalické složce č. diftongu [*ou̯*] a přejatých [*au̯*], [*eu̯*]; v popisech č. však nebývá chápáno jako samostatná hláska (↑diftong). K transkripci fonetického znění dokladů ↑transkripce.

Lit.: ↑fonetika, ↑fonologie, ↑ortoepie.

MK

KONSONANT VLASTNÍ (k. pravý, k. šumový)

Typ souhlásek, při jejichž artikulaci se nevytváří zvláštní rezonanční prostor a jejichž akustická stavba je v důsledku toho převážně šumová; do této skupiny patří většina konsonantů. Týž typ šumu vznikající dík striktuře (okluzi, semiokluzi n. konstrikci; ↑konsonant) vytvořené mezi aktivním a pasivním artikulujícím orgánem (↑mluvní orgány) může být doplněn aktivní artikulací v dalším místě mluvního ústrojí. V č. se u **v.k.** využívá jako doplňkové artikulace znění hlasivek (↑mluvní orgány): znělé **v.k.** vznikají doplněním akustické charakteristiky o tón laryngálního hlasu [F_0], neznělé takový tón nemají. To je však diferencuje jen ve srovnání s obdobným konsonantickým šumem bez sonority. Na základě znělosti – neznělosti se vytvářejí dvojice, souhlásky jsou **párové**. Většinou jde zároveň o dvojice realizací samostatných fonémů – korelace znělosti je základním vztahem č. konsonantismu. Takové páry souhlásek se při ↑asimilaci znělosti vzájemně nahrazují. Současná č. má 24 **v.k.**, jež jsou až na neznělé [*ř̥*], znělé [*γ*] a [*ʔ*] (↑ráz) základní realizací samostatných fonémů. Přehled konsonantů spis. č. ↑konsonant. – **Okluzivní, závěrové k.v.**: bilabiální (obouretné, retoretné) [*p*] a [*b*], prealveolární (předodásňové) [*t*] a [*d*], palatální (předopatrové) [*ť*] a [*ď*], velární (zadopatrové) [*k*] a [*g*]; všechny jsou párové. Zvláštní postavení má mezi nimi [*g*], které se v domácí slovní zásobě vyskytuje jen jako realizace */k/* před znělým **v.k.** (*kdo* – [*gdo*], *tak bych koupila* – [*tagbix kou̯pila*]) a schopnost rozlišovat význam slova má pouze v přejaté slovní zásobě (*krokem* – *grogem*). Mimo znělostní vztah stojí neznělý laryngální (hrtanový) souhláskový zvuk [ʔ], ráz. – **Semiokluzivní, polozávěrové v.k.**: prealveolární (předodásňové) [*c*] a [*ʒ*], postalveolární (zadodásňové) [*č*], [*ǯ*]. **V.k.** [*ʒ*] a [*ǯ*] se v č. slovní zásobě objevují jen jako výsledek ↑asimilace. Při asimilaci znělosti jsou realizací */c/*, */č/* před znělým **v.k.** (***leckdo*** – [*leʒgdo*], *víc **by** nedal* – [*vi:ʒbi nedal*], ***lučba*** – [*luǯba*], *míč **byl** vysoko* – [*mi:ǯbil visoko*]), při asimilaci artikulační způsobem výslovnosti spojení prealveolární okluzivy a znělé sykavky (*podzim* – [*poʒim*], *nadživotní* – [*naǯivotňi:*] / [*nadživotňi:*]). V nověji přejatých slovech však již existuje [*ǯ*] i mimo tyto pozice a může rozlišovat význam slov (***čemu***, ale ***jamu / džemu*** > [***ǯemu***], ***čin***, ale ***gin*** – [***ǯin***]); [*ʒ*] by mohlo být využito podobně, doklady na to, že může rozlišit význam slova, jsou však neprůkazné (zvukomalebné ***c**inká* – ***dz**inká*). Znělostní páry semiokluziv se tak postupně přehodnocují ze vztahu jen fonetického na fonologický. – **Konstriktivní, úžinové k.v.**: labiodentální (retozubné) [*f*] a [*v*], prealveolární (předodásňové) [*s*] a [*z*], postalveolární (zadodásňové) [*š*] a [*ž*], velární (zadopatrové) [*x*] a jeho znělý protějšek [*γ*]; laryngální (hrtanové) [*h*]. Zvláštní postavení mezi nimi má [*f*], které je v domácí slovní zásobě obvyklé jen u slov ze zvukomalebných kořenů (*frkat*, *foukat*, *funět*) a rozlišující platnost má pouze u dvojice slov *zouvat* – *zoufat*, event. *nadouvat se* – *nadoufat se*, n. ve dvojici slovo domácí – slovo přejaté (*varnice* – *farnice*). Také souhláska [*v*] se vymyká, nepůsobí totiž (podobně jako ↑sonory) ↑asimilaci znělosti. Párové souhlásky zadní [*x*], [*γ*] a [*h*] vytvářejí znělostní pár neznělého [*x*] a znělého [*h*], který je vztahem korelačním (↑foném): */x/ – /h/* rozlišuje samostatná slova (***ch**lad* – ***h**lad*, *poch**á**zí* – *poh**á**zí*) a při asimilaci se před neznělým **v.k.** mění znělé [*h*] obvyklým způsobem na neznělou párovou (*nehet, nehty* – [*nexti*]). Neznělé [*x*] by se mělo měnit podle tohoto principu v [*h*], ve spis. výslovnosti tu však často jako dubleta k [*h*] zaznívá [*γ*], znělá velární konstriktiva (*plech **byl** rezavý* – [*pleɣbil rezavi:*]/[*plehbil rezavi:*]). **V.k.** [*h*] je zajímavý i svým tvořením (ústrojí hlasové v ↑mluvní orgány) a má zvláštnosti při ↑asimilaci znělosti. – **Vibrantní, kmitavé k.v.**: prealveolární souhlásky znělé [*ř*] a neznělé [*ř̥*] jsou realizací fonému */ř/*. Se sonorním [*r*] je sbližuje vibrantnost. Hlásky [*ř̥*] a [*ř*] jsou párové jen na fonetické úrovni, netvoří však korelaci: základní je znělé [*ř*], neznělé [*ř̥*] vzniká progresivní i regresivní asimilací znělosti v sousedství neznělých **k.v.** n. na konci před pauzou (*keře* – [*keře*], ale *keř* – [*keř̥*], *křoví* – [*kř̥ovi:*]; *dveře* – [*dveře*], ale *dvířka* – [*dvi:ř̥ka*]). Souhláska [*ř*] je artikulačně nejobtížnější č. souhláska, její neortofonická výslovnost (rotacismus bohemicus) je dosti rozšířená. K transkripci fonetického znění dokladů ↑transkripce.

Lit.: ↑fonetika, ↑fonologie, ↑ortoepie.

MK

KONSTRUKCE POLOVĚTNÁ (k. polopredikativní, vazba polovětná)

Klasické označení výrazů, které ve větě vyjadřují **vedlejší (sekundární, skrytou, implicitní) predikaci**, tj. druhou predikaci vyjádřenou nikoli slovesným přísudkem (tj. slovesem ve tvaru určitém). Jednotlivé koncepce se liší v chápání **p.k.** zvl. v závislosti na chápání ↑predikace. V č. lingvistice je autorem vlivného vymezení Hrabě (1964), který za **p.k.** pokládá výrazy vyjadřující sekundární predikaci, které tvoří samostatný úsek (oddělené tedy nekoncovými předěly/čárkami). Tyto výrazy mají povahu konstrukce (syntaktické skupiny), jejichž jádrem je (a) ↑infinitiv: ***Nikdy nezakolísat**, tomu se musíme teprve učit*; *Měl jedinou touhu: **podívat se k moři***, (b) ↑přechodník: *Utíkají, **bojíce se pronásledování***, (c) slovesné adjektivum: *film, **hraný od zítřka v kině Blaník***, (d) substantivum: *Jiří z Poděbrad, **tehdy ještě správce zemský***. Za **p.k.** jsou považovány proto, že zvl. v konstrukcích (a) a (b) se uplatňuje dějovost ↑neurčitých tvarů slovesných, které jsou jejich jádrem, možnost jejich rozvíjení předmětem, příslovečným určením i doplňkem, ale i relativní časové zařazení toho, co označují, vzhledem k hlavnímu ději/stavu, tedy vlastnosti, které je sbližují s přísudkovými slovesy ve tvaru VF vedlejších vět. – V některých novějších gramatikách se konstrukce nazývané tradičně **p.k.** interpretují jinak a neužívá se pro ně ani termín **p.k.**; vychází se zprav. z toho, že tyto konstrukce představují nominalizované predikace, které by byly, kdyby nebyly nominalizovány, vyjádřeny strukturou založenou na VF. Tím se mj. jeví otázka vymezení sekundárních predikací z hlediska toho, zda jde o **p.k.**, či nikoli, jako periferní, n. zcela irelevantní; srov. např. kritérium intonačně splývavého spojení (*Musíme se teprve učit **nikdy nezakolísat***) a nesplývavé spojení (***Nikdy nezakolísat**, tomu se musíme teprve učit*), které nemá vliv na to, zda jde o sekundární predikaci; ↑nominalizace. V koncepcích vyznačujících se redukcí transformačních operací v syntaxi se jádra těchto struktur generují už ve slovníku. – Syntaktické skupiny, jejichž jádrem jsou inf., part. a přechodníky, ovšem mají povahu vět (argumentace ↑osobní zájmena), takže mají tzv. hloubkový podmět. Skupiny, které obsahují strukturní subjekt a jejichž jádrem není slovesný tvar (ani určitý, ani neurčitý), se v ↑TGG nazývají ↑small clauses: *Uvařil vajíčka **na tvrdo*** (= takže vajíčka byla uvařena na tvrdo). K ↑aktuálnímu členění **p.k.** ↑funkční perspektiva podvětná.

Lit.: Hrabě, V.: *Polovětné vazby a kondenzace „druhého sdělení" v ruštině a češtině*, 1964; Hrabě, V., Je polovětná konstrukce obecně jazykovou kategorií?, *AUC-SlavPrag* 11, 1969, 47–53; Marková, M., K problematice tzv. polopredikativních konstrukcí, *SaS* 28, 1967, 245–255; Moško, G., Prístavok, rovnorodý a viacnásobný vetný člen, *SR* 45, 1980, 143–154, 346–354; Oravcová, A., Charakteristika polovetných konštrukcií, *JČ* 29, 1978, 141–150; Oravcová, A., Obsah a forma v polovetných konštrukciách, *JČ* 31, 1980, 35–40; Panevová, J., K otázkám druhé predikace v generativním popisu, *AUC-SlavPrag* 8, 1966, 339–346; *SBG*, 1972; Svozilová, N., Vedlejší věta, nebo polovětná vazba, *NŘ* 51, 1968, 53–55; Uličný, O., O polopredikativních konstrukcích z hlediska dvojzákladové transformace a komplexní kondenzace, *SaS* 30, 1969, 138–149; *ZČSK*, 1962; ↑kondenzace, ↑nominalizace.

PK

KONSTRUKCE SOUVĚTNÁ STAŽENÁ

Podle Grepla (v SČ, 1998) ↑výpovědní modifikace souvětných spojení, která je výsledkem vynechávání různých výrazů **anteponované** věty hlavní n. vedlejší, vždy však jejich predikátů. Zbylý element nabývá (často) **povahy částice**: *Pak se říká, že lidé nemají peníze → Pakže lidé nemají peníze*; *Když to jinak nepůjde, tak si vezmi taxi → Když (,) tak si vezmi taxi.* – (A) Východiskem staženiny jsou **souvětí s anteponovanou větou hlavní**. Grepl rozlišuje několik typů a jejich podtypů. (1) Stažené výpovědní útvary s **mediální** spojkou ***že*** vykazující podtypy: (1a), v nichž je východiskem souvětí s hlavní větou **oznamovací**: (i) útvary s ↑hodnotící (evaluační) částicí: *Je štěstí, že jste přišel → Štěstí (,) že jste přišel*; dále útvary s hodnotícími částicemi *ještě že / ještěže*, *aspoň že / aspoňže*: *Ještě že / Ještěže si nezlomil nohu*, vzniklé ze souvětí typu *Je dobré aspoň to, že si nezlomil nohu*; (ii) útvary s ↑epistémickou částicí: *Myslím, že bude ráno pršet → Myslím (,) že bude pršet*; patří sem i útvary typu *Nejspíš (patrně, možná, zřejmě...), že na to zapomněl*, vzniklé ze souvětí typu *Je nejspíš pravda, že na to zapomněl*; (iii) útvary s ↑ujišťovací částicí v iniciální pozici: *Fakt(,) že to udělám*; *Pravda(,) že to řekl*; i tu dochází k vynechání spojky *že*: *Fakt to řekl*; (1b), v nichž je východiskem souvětí s hlavní větou **tázací**: (i) doplňovací otázky typu *Kdy že odešel?* vznikly ze souvětí *Kdy říkáš, že odešel?* Mají funkci ↑otázek ověřovacích, na rozdíl od „normálních" doplňovacích otázek mají antikadenci jako otázky zjišťovací a jsou vždy reaktivní; (ii) výpovědní útvary indikující „sázku": *Oč / O co že ten potok přeskočím*; (iii) podivové útvary typu *Jak to že netančíš? Co že nepřišel?* Mají stoupavě-klesavou (zvolací) kadenci; na rozdíl od (i) vznikly stažením ze souvětí typu *Jak je to možné, že netančíš*; *Co se stalo, že nepřišel* apod. (2) Stažené výpovědní útvary s **mediální** spojkou ***aby*** vykazují podtypy: (i) výpovědní útvary typu *Co abychom si dali kávu? Co abys (abych, aby) mu zavolal?* a jejich varianty (*Co tak kávu? Co si dát kávu? Co říkáš / bys řekl na kávu / kávě?*); jejich východiskem je explicitní souvětí s hlavní větou tázací typu *Co říkáš / Co bys řekl tomu / na to, abychom si dali kávu?*; jsou v č. silně konvencializovaným výrazem indikujícím KF „návrhu", „nabídky" (*Co abych uvařila kávu?*); (ii) výpovědní útvary typu *Kdo aby přišel? Kam abych šel? Kdy aby to přinesl?* s antikadencí a s ↑intonačním centrem zpravidla na tázacím slově; jsou vyvoditelné ze souvětí *Kdo říkáš, aby přišel?* a užívá se jich jako otázek ověřovacích; (iii) výpovědní útvar typu *Už aby bylo teplo!*, vyvoditelný ze souvětí *Už je načase / Už kdyby Pán Bůh dal, aby bylo teplo!*; fungují jako výraz (projev) „přání" s odstínem netrpělivosti; (iv) výpovědní útvar typu *Jen aby ta lampa nespadla!* odvoditelný ze souvětí typu *Přeji si jen to* (= nic jiného), *aby ta lampa nespadla*; je vhodným prostředkem např. pro indikaci KF „varování", „výstrahy", event. „výhrůžky": *Jen abys nespadl*; tu pak může být jen predikát negovaný; užívá se ho běžně také jako výrazu postoje pochybnosti (*Jen aby to byla pravda*), n. postoje obavy, zvl. se stoupavě-klesavou polokadencí: *Jen aby se to s ním nezřítilo!?*; (v) výpovědní útvar typu *Ještě abych mu prala!*, vyvoditelný ze souvětných konstrukcí typu *Ještě schází / Ještě by (tak) scházelo,*

abych mu prala!; vyjadřují negativní postoj mluvčího (rozhořčení) a v důsledku toho fungují většinou jako indikátor (výraz, projev) „nesouhlasu", „námitky", „protestu"; (vi) výpovědní útvar typu *Ne abys přišla dnes pozdě!*, vyvoditelný ze souvětí typu *Nepřeji si, abys dnes přišla pozdě*; vyjadřují „varování" implikující sankci; jako výpovědi funkčně blízké prohibitivním výzvám umožňují alternativní užití predikátu v nedok. vidu: *Ne abys dnes chodila pozdě.* (3) Stažené výpovědní útvary s **mediální** spojkou ***kdyby*** vykazují podtypy: (i) výpovědní útvar typu *Co kdybys ho probudil!*, odvoditelný ze souvětných konstrukcí *Co říkáš tomu / na to // Co bys řekl tomu / na to, kdybys ho probudil?*; užívá se jako indikátor nezavazující výzvy, zvláště „návrhu", „rady"; od následujícího typu (ii) se liší podstatně tím, že se vyslovuje se stoupavě-klesavou kadencí; funkčně totožný s výpověďmi s *aby* (i), a proto jimi nahraditelný; (ii) útvar typu *Co kdybys ho probudil?!* je vyvoditelný ze souvětí *Co by se stalo // Co bychom dělali, kdybys ho probudil?*; vyjadřuje postoj obavy z možných následků něčího jednání, a slouží tudíž nepřímo jako výraz (indikátor) „varování"; vyslovuje se s příznakovou stoupavou n. klesavou polokadencí. (4) Stažené výpovědní útvary s **mediální** spojkou ***když***. Jde o hovorovější varianty varovných typů *s kdyby* (ii): *Co když ho probudíš?!*; *Co když se urazí?!* – (B) Východiskem staženiny jsou **anteponované podmínkové n. časové věty vedlejší** se spojkou ***když***: *Když (přijdeš dřív), tak na mne počkej* → *Když (,) tak na mne počkej*; *Když (to jinak nepůjde), tak si vezmi taxi* → *Když (,) tak si vezmi taxi*. Ne vždy je ovšem možné výchozí souvětí rekonstruovat, zvláště jednoznačně identifikovat elidovaný predikát.

Lit.: Grepl, M. – Trost, K., Über einen Typ der „kontrahierten" Sätze im Tschechischen, *AnSP* 22, 1992, 123–137; Grepl, M., Výpovědní útvary s mediálním *že*, *SPFFBU* A 42, 1994, 29–33; *SČ*, 1998, 400–403.

MG

KONTAMINACE

1. Nenoremní směšování / křížení vazeb dvou sloves, která mají stejný, podobný n. protichůdný význam. Např. sloveso *přihlížet* má správnou vazbu *k něčemu*, pod vlivem náležité vazby významově podobného slovesa *dívat se na něco* vzniká nová vazba *přihlížet na něco*. Nová vazba vzniklá **k.** je gramaticky nesprávná (a tedy opravitelná): **Dokoupilovi pokračovali na opravě stodoly* → *Dokoupilovi pokračovali v opravě stodoly*, n. *Dokoupilovi pracovali na opravě stodoly.* Někdy se nové vazby vzniklé **k.** postupně přestávají pociťovat jako nesprávné a stávají se gramaticky korektními: *předcházet něčemu* (místo pův. *předcházet něco*), *zamezit něčemu* (místo pův. *zamezit něco*). Též ↑anakolut, ↑apoziopeze, ↑atrakce, ↑řízenost, ↑zeugma.

Lit.: *NS*, 1969; *Sbg*, 1972.

PK

2. Zkřížení dvou slov sémanticky blízkých, jehož výsledkem je nový tvar; např. č. expr. *pejsek* vzniklo **k.** podoby *pes* a *psejk*, č. hov. *krompáč* **k.** domácího *kopáč* a něm. *Krummhacke*, č. hov. *krapka* (vody) **k.** slov *kapka* a *krapet* aj. Původně nejspíš pouhé přeřeknutí, posléze často užívané rovněž jakožto specifický stylistický prostředek, popř. ↑slovní hříčka, srov. něm. *Kurlaub* < *Kur* „léčba" + *Urlaub* „dovolená", *Medizyniker* < *Mediziner* „medik" + *Zyniker* „cynik", angl. hov. *brunch* „vydatná přesnídávka" < *breakfast* „snídaně" + *lunch* „oběd"; ↑lidová etymologie. Působení **k.** je zřejmé již ve starších fázích vývoje jazyků, v psl. a ie.: **k.** využívá ↑etymologie zejm. k objasnění slov etymologicky neprůhledných. Např. iniciální *r-* v psl. substantivu **rysъ* (č. rys), z pův. ie. **luk's(n)is-* „rys", je výsledkem **k.** s psl. **rysъ* „ryšavý" (pokud tu ovšem nedošlo k záměně *r – l* z tabuových důvodů; ↑tabu). Č. *žhavý*, *žhnout* ap. (z pův. **gegʷh-*) a *dehet*, *dehtový* apod. se vyvozují ze stejného ie. kořene **d(h)egʷh-*; sl. podoba **gegʷh-* se vysvětluje **k.** ie. **d(h)egʷh-* s ie. koř. **gʷher-* „hořet".

Lit.: Otrębski, J.: *Zycie wyrazów w języku polskim*, 1948; Travníček, F.: *Historická mluvnice československá*, 1935; *ÚE*, 1981.

IJ

KONTEXT

1. Jedna z relevantních složek ↑komunikační situace.

2. ↑Faktor v rámci ↑FSP i ↑AČ. Většina výpovědí je proslovena či napsána v souvislosti s jinými výpověďmi v určité konkrétní situaci a za určitých znalostních podmínek u uživatelů jaz. Z důvodů přehlednější organizace sdělení se pak jaz. systém chová tak, že složky, které jsou zmíněny v předešlém textu, které jsou zřejmé z okolní situace či ze společné zásoby vědomostí mluvčího/pisatele a posluchače/čtenáře, vyjadřuje, resp. signalizuje jinými prostředky, než složky ostatní. Ty složky sdělení, které jsou známé n. snadno odvoditelné z předcházejícího textu, z promluvové situace či ze společných zkušeností uživatelů jaz., jsou obvykle označovány jako kontextově zapojené, resp. vázané (u některých autorů je mezi těmito termíny významový rozdíl), zatímco složky nové, neodvoditelné jsou označovány jako kontextově nezapojené, nevázané. Podle Firbase (1979) je v FSP vhodné rozeznávat tři druhy **k.** bezprostředně relevantního: (a) **k. slovní**: *V jedné zemi panoval starý král a ten měl tři syny.* Složka *ten* se na základě slovního **k.** váže ke složce *starý král* v předešlé větě a posluchač/čtenář jí rozumí, i když je úsporně vyjádřena zájmenem; (b) **k. situační**: *Napsal jsem ti tady všechny možnosti.* Význam složek *jsem*, *ti*, *tady* a dokonce i nevyjádření bližšího upřesnění [*všechny možnosti*] *čeho?* jsou spojeny s konkrétní situací promluvy, tedy s tím, že jeden prvek je mluvčí, druhý posluchač, třetí např. list papíru, který mluvčí drží v ruce, a čtvrtý nevyjádřený, např. *vlakové spojení*; (c) **k. zkušenostní**: *Do debaty se zapojil i prezident. Václav Havel řekl, že...* Kontextová spojitost mezi výrazem *prezident* a výrazem *Václav Havel* je založena na tom, že mluvčí/pisatel předpokládá, že posluchač/čtenář má stejnou zkušenost (vědomost) jako on, totiž že v ČR je v době realizace této věty prezidentem Václav Havel. I když kvalifikace „bezprostředně relevantní" má v FSP zásadní význam, bude v dalším výkladu pro stručnost jen předpokládána. Kontextově zapojené složky výpovědi mají silnou tendenci fungovat v FSP jako ↑tematické jednotky. Tak tomu bylo u kontextově zapojených složek ve výše uvedených příkladech. Jsou však případy, v běžném ho-

voru nikterak vzácné, kdy složka, kterou by bylo možno z formálního a sémantického hlediska označit jako kontextově zapojenou, funguje jako ↑vlastní réma: *To rozbil on!* V této větě je zájmeno *on*, které se svým tvarem i svým významem opírá o kontext (ať už slovní, či situační), vlastním rématem. Na rozdíl od ostatních výrazů (*to* a *rozbil*) přináší do výpovědi nový, neznámý aspekt, totiž specifikaci, kdo to rozbil. *On* je zde podle Firbase zapojeno do nového vztahu, a tím je z hlediska závažnosti sdělení zbaveno své závislosti na **k.**, je dekontextualizováno. Tato dekontextualizace je vždy signalizována alespoň jedním z dalších tří ↑faktorů FSP (v našem případě všemi třemi): ↑linearitou (*on* je na konci věty), ↑sémantikou (*on* je specifikací) a při proslovení i ↑intonací (*on* nese ↑intonační centrum věty). Na druhé straně kontextově nezapojené složky věty mohou být v důsledku působení těchto tří dalších faktorů tematickými jednotkami: *Jarmila Kratochvílová vyhrála v Helsinkách běh na 800 metrů.* Je-li tato věta první větou rozhlasového zpravodajství, je možno považovat všechny její složky za kontextově nezapojené. A přece působením sémantického faktoru (↑sémantika jako faktor FSP), tedy dynamických sémantických funkcí, je v této větě *v Helsinkách* SCÉNA a *Jarmila Kratochvílová* NOSITEL VLASTNOSTI. Obě tyto složky fungují jako tematické jednotky (zatímco *vyhrála* coby VLASTNOST je tranzit a *běh na 800 metrů* coby SPECIFIKACE je vlastní réma). Takovouto distribuci komunikačních jednotek podporuje v č. i linearita (slovosled) této věty a její intonační ztvárnění. Podle toho, jak jsou jednotlivé složky věty kontextem ovlivněny (či neovlivněny), se hovoří o větách na různých instančních rovinách, zkráceně o větách různých instancí. Věty první instance jsou buď takové, ve kterých není žádná složka ovlivněna **k.** (instance základní), n. takové, ve kterých je jedna n. více složek kontextově zapojených (běžná instance). Věty druhé instance jsou takové, ve kterých je jediná kontrastní složka vlastním rématem a všechny ostatní jsou kontextově zapojené; ↑instance v FSP. Protože **k.** byl jedním z prvních aspektů, které stály u zrodu teorie AČ i FSP, je s ním spojena řada badatelských okruhů, které poznatky z AČ či FSP využívají pro zkoumání dalších aspektů tvorby textu a částečně patří do ↑textové lingvistiky. Takovými oblastmi jsou např. Danešovy ↑tematické posloupnosti, ↑tematizace, ↑rematizace a zkoumání ↑rozsahu vyveditelnosti komunikační jednotky z kontextu.

Lit.: Daneš, F., Téma/základ/východisko výpovědi, *SaS* 25, 1964, 148–149; Daneš, F., Typy tematických posloupností v textu, *SaS* 29, 1968, 125–141; Daneš, F., Functional sentence perspective and the organization of the text, in: Daneš, F. (ed.), *Papers on functional sentence perspective*, 1974, 106–128; Daneš, F., O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu, *SaS* 40, 1979, 257–270; Daneš, F., Functional sentence perspective and text connectedness, in: *Text and discourse connectedness*, 1989, 23–31; Firbas, J., A functional view of 'ordo naturalis', *BSE* 13, 1979, 29–59; Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J.: *Functional sentence perspective in written and spoken communication*, 1992; Firbas, J., Retrievability span in functional sentence perspective, *BSE* 21, 1995, 17–45; Mathesius, V., O takzvaném aktuálním členění věty, *SaS* 5, 1939, 171–174; *MČ* III, 1987; Sgall, P., Kontextové zapojení a otázková metoda, *SaS* 34, 1973, 160–164; Sgall, P., Vlastní téma, diatéma a stupně dynamičnosti, *SaS* 47, 1986, 193–207; Sgall, P. ad.: *Topic, focus, and generative semantics*, 1973; Sgall, P. ad.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; Svoboda, A., Two chapters on scene, *BSE* 14, 1981, 81–92; *VT*, 1985.

AS

KONTEXT ONYMICKÝ

Výskyt onym (↑proprií) v určité množině vlastních jmen, např. ↑antroponyma v registru obyvatelstva, ↑toponyma na konkrétní mapě. Rozlišuje se: (a) **o.k.** v rámci onym téže třídy, téže struktury, téže motivace (vzniká např. hypokoristický kontext v rámci jedné rodiny); (b) **o.k.** v rámci množiny různých druhů onym, např. urbanonymie (↑urbanonymum). – **Apelativní kontext** je jaz. prostředí, v němž se komunikačně realizují propria.

Lit.: Knappová, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 51–52; Šrámek, R., Onomastika, její definice a cíle, in: Zagórski, Z. (ed.), *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* (v tisku).

JP

KONTRAFAKTUÁL

Výrok vyjádřený v přirozeném jaz. ve tvaru věty „Kdyby bylo *p*, pak by bylo *q*". **K.** „kdyby netopýři byli hluší, lovili by ve dne" je proti skutečnosti, že netopýři dobře slyší a loví v noci. Metajazyková analýza chápe **k.** jako platný úsudek od premisy „netopýři jsou hluší" k závěru „netopýři loví ve dne", tento úsudek užívá navíc určité dodatečné premisy a **k.** je v tomto smyslu zhuštěním takového úsudku. Analýza využívající možné světy říká, že příklad je pravdivý pouze tehdy, když netopýři loví ve dne ve všech těch „nejbližších" možných světech, v nichž jsou netopýři hluší. **K.** reprezentují řadu případů podmíněného usuzování: (1) vysvětlují činnost a nečinnost „kdybych ti to řekl, hned by to věděli všichni"; (2) specifikují kauzální možnosti „kdyby baterie byla vybitá, startér by se nehnul"; (3) konstatují různé druhy nutnosti „kdyby umřel, byla by z ní vdova"; n. je lze využít k analýze (4) charakteru věcí „X je rozpustné pouze, kdyby se rozpustilo, jsouc ponořeno do vody"; (5) kauzality „nenastal-li jev A, neměl by nastat ani jev B"; (6) svobody jednání „choval bych se jinak, kdybych chtěl"; (7) vědění „kdyby *p* nebyla pravda, pak by XY nevěřil, že *p*"; (8) vědeckých zákonů formulovaných jako kontrafaktuály. – Formálně se **k.** podobají ↑implikaci – **k.** „kdyby Hamleta nenapsal Shakespeare, napsal by ho někdo jiný" lze formulovat jako implikaci „jestliže Shakespeare nenapsal Hamleta, pak jej napsal někdo jiný", zřejmě však nejde o totéž. Pro logickou interpretaci tedy předpokládáme, že obě složky **k.** jsou empirické výroky, tedy nejsou nutně pravdivé, ani nutně nepravdivé. Interpretujeme-li odpovídající výrok jako materiální implikaci (tj. na bázi klasické logiky) $p \supset q$, je její antecedent (p) – první z těch výroků odporujících skutečnosti – (většinou) nepravdivý, a tudíž složený výrok jako celek je pravdivý, což (zpravidla) odporuje intuici. V přirozenější modální interpretaci, kdy výrok má podobu striktní implikace $p \rightarrow q$, je **k.** ↑kontingentní výrok. Je pravdivý právě v těch možných světech, v nichž je pravdivý antecedent p i konsekvent q, což však obecně není splněno ve všech možných světech

(např. „jelikož méně lidí kouří, mělo by být méně rakoviny plic“ – co když však v nějakém možném světě způsobuje rakovinu plic třeba Coca-Cola?), tudíž *p* (striktně) neimplikuje *q*. Jediným logickým vztahem mezi složkami **k.**, který je pravdivou interpretací **k.**, je slučitelnost. Tudíž lze **k.** v nejlepším případě chápat jako částečný popis jistého možného světa, který nebyl aktualizován (není skutečný), např. **k.** „kdyby se Rakousko-Uhersko nerozpadlo, byli bychom dnes v Evropské unii“. Obecně ovšem nelze zaručit, že v každém možném světě, v němž je pravdivý antecedent, je pravdivý i konsekvent. Povaha **k.** je často domněle kauzální, výrok *p* však nemusí být jedinou příčinou *q*, a *q* nemusí být jediným kauzálním důsledkem *p*, v krajním případě to může být i $\neg q$. Též ↑příslovečné určení podmínky, ↑slovesný způsob.

Lit.: Jackson, F. (ed.): *Conditionals*, 1991; Lewis, D.: *Counterfactuals*, 1973.

JŠ

KONVERZE

Jeden z derivačních způsobů tvoření slov (↑derivace). Na rozdíl od způsobů afixálních (↑sufixace, ↑prefixace) je **k.** postupem **bezafixálním**, to znamená, že při tvoření zůstává ↑kmen nezměněn (kromě možných hláskových alternací). Prostředkem odvozování je **změna tvaroslovné charakteristiky**: *dobrý* → *dobro*; *modrý* → *modř*; *veselý* → *veselí*, *vesele*, *veselo*; *pes* → *psí*. Protože se ↑kmenotvorná přípona u sloves považuje za součást tvaroslovné charakteristiky, považuje se za konverzní tvoření také typ *modrý* → *modrat*, *modřit* a také *koupit* → *koupě*; *běhat* → *běh-0*. (Mezi **k.** a sufixací nejsou ostré hranice, protože některé slovesné tvaroslovné přípony mohou být chápány jako slovotvorné.) Na rozdíl od obecného chápání **k.** v neflexivních jaz., kde je kritériem přechod do jiného slovního druhu, umožňuje bohatost flexe **změnu paradigmatu i uvnitř téhož slovního druhu**: *kámen* → *kamení*; *Petr* → *Petra*. (Přechod slovního druhu do jiného beze změny tvaroslovné formy: *raněný člověk* → *ubohý raněný* se v č. považuje za zvláštní typ **k.**) Slovotvorba tu využívá rozdílu mezi paradigmaty výchozího a výsledného slova, z něhož plyne odlišná spojitelnost s jinými slovy a rozdílná syntaktická funkce. (Do jiného slovního druhu může přejít beze změny i pouhý tvar ohebného slova a stát se slovním druhem neohebným. Vznikají tak z pádových forem jmen ↑adverbia a ↑předložky: *honem*, *celkem*, *daleko*, *místy*, *z večera* → *zvečera*; *kolem*, *místo*; ze ↑spojek ↑částice: *Vidím, že leží – Že už zase leží!* V ↑citacích pak může být cokoli, co může být řečeno, beze změny substantivizováno: *Nesnáším tvoje věčné „kdy přijdeš“*.) **Předložkový pád jména** může být základem dalšího typu **k.**: *na břehu* → *nábřeží*; *bez břehu* → *bezbřehý*; vzhledem k obdobným formám, kde však prefix nemá předložkový původ, lze vidět způsob jejich vzniku jako způsob **prefixálně konverzní** z prostého substantiva: *doba* → *soudobý*, *mez* → *rozmezí*; u sloves: *skákat* → *poskakovat*. Doprovodným jevem změny tvaroslovné a slovnědruhové charakteristiky bývá ↑hlásková alternace.

Lit.: Dokulil, M., Zur Frage der Konversion und verwandter Wortbildungsvorgänge und -beziehungen, *TLP* 3, 1968, 215–239; Dokulil, M., Zur Frage der sog. Nullableitung, in: *Wortbildung, Syntax und Morphologie*, Hague – Paris, 1968; Dokulil, M., Status a funkce tzv. kmenotvorné přípony slovesné v slovanském tvoření slov (v pohledu diachronním a synchronním), in: *Čs. přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě, Lingvistika*, 1973, 241–249; Filipec, J.: K otázce konverze a přechodu slovních druhů v dnešní češtině, *SaS* 33, 1972, 122–129; Lopatin, V. V. – Uluchanov, I. S., K sootnošenii jedinic slovoobrazovanija i morfologii, in: *Jedinicy raznych urovnej grammatičeskogo stroja jazyka i ich vzaimodejstvije*, 1969, 119–131; *MČ* I, 1986, 200–201, 487–488; Skoumalová, Z.: *Status tzv. kmenotvorných přípon slovesných v slovanských jazycích, zvl. v ruštině*, 1975; *TSČ*, 1962, 24, 56.

ZR

KONVERZIVNOST

Sémantická relace založená na obráceném vidění téže skutečnosti (*koupit* × *prodat*, *prohrát* × *vyhrát*, *žák* × *učitel*, *matka* × *dcera*, *před* × *za*, *nad* × *pod*; též 2. stupeň ↑polárních antonym: *větší* × *menší*, *starší* × *mladší*); v určitém smyslu blízká ↑opozitnosti (antonymii), zejména ↑antonymii vektorové. Substituovatelnost konverzivních predikátů vztažených k téže situaci je podmíněna obráceným obsazením relevantních syntaktických pozic (*Ivana je dcera Zdeny – Zdena je matka Ivany*); o **k.** lze mluvit i v případě dvojic souvětí typu *Předtím než zloděj vykradl trezor, zastřelil hlídače – Poté, co zloděj zastřelil hlídače, vykradl trezor*. U **k.** nejde o úplnou ↑synonymii výrazů.

Lit.: Apresjan, Ju. D., Leksičeskije konversivy v russkom jazyke, *Linguistica Silesiana* 1, 1974, 71–99; Apresjan, Ju. D.: *Leksičeskaja semantika*, 1974; Lyons, J.: *Semantics* 1, 1977; Marková, K., Sémantické a gramatické parametry konverzívních lexémů (na příkladu substantiv VÍTĚZSTVÍ, PORÁŽKA), *SaS* 60, 1999, 102–116; *PMČ*, 1996.

ZH

KOOKURENCE

Nejbližší č. termín je souvýskyt; zpravidla se uvádí, které prvky větné stavby patřící do stejné kategorie se mohou vyskytovat ve stejné/analogické pozici téže roviny stavby věty. **K.** se zjišťuje např. u adv. Kookurující adv. s funkcí adverbiálního určení mohou být jednoznačně významově různá (*Večer šel rychle domů*), n. z totožné sémantické skupiny (*Stalo se to dnes ráno*; *Kniha je vpravo dole vzadu*; *Sedí v křesle u okna*). Ve druhém případě MČ III (1987) hovoří o zmnožení syntaktické pozice, a to o adordinovaných adverbiálních určeních lišících se svou extenzí (↑adordinace). Jejich pořadí je často ireverzibilní: podle MČ (419–430) tzv. izotropní skupiny, např. *Počkám na nádraží v hale / Počkám v hale na nádraží*, druhé adverbiální určení má funkci nekongruentního atributu. Tzv. kategorizační funkce slovosledu se vztahuje i na **k.** polysémních deadjektivních adverbií typu *prostě*, *přirozeně*, *rozhodně*, *vážně*. V případech typu *Rozhodně se choval prostě / Prostě se choval rozhodně / Choval se rozhodně prostě / Choval se prostě rozhodně* si adv. s funkcí vlastního rématu (stojící v koncové pozici) zachovává význam kvalifikační, kdežto adv. bezprostředně předcházející adv. n. umístěné na počátku věty má funkci komentující (↑adverbium větné), srov. Uhlířová, 1979. – O **k.**

v sémantickém smyslu se dále hovoří jednak při popisu sémantiky některých sloves, např. Daneš-Hlavsa ad. (1987, 77n.: souvýskyty jako symetrické lokalizace), zejména však s ohledem na tzv. feature cooccurence restrictions (FCR), tj. omezení **k.** rysů/kategorií, u Gazdara-Kleina ad. (1985). FCR (celkem se jich uvádí 19) jsou jednak univerzální, jednak specifická pro jednotlivé jaz. Např. má-li kategorie specifikující rys „VFORM" (formu slovesa), pak je implikováno (FCR říká), že má zároveň rys +V, -N; podobná omezení platí pro jména a předložky: [NFORM ⊃ +N,-V]; [PFORM ⊃ -N,-V].

Lit.: Daneš, F. – Hlavsa, Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*, 1987²; Gazdar, G. – Klein, E. ad.: *Generalised phrase structure grammar*, 1985; Georgieva, E.: *Slovored na prostoto izrečenie v bălgarskija knižoven ezik*, 1974; *MČ* II, 1986; *MČ* III, 1987; Sells, P.: *Lectures on contemporary syntactic theories*, 1985; Uhlířová, L., K postavení tzv. větných příslovcí v aktuálním členění, SaS 40, 1979, 143–148.

MH

KOORDINACE (přiřaďování)

V klasických gramatikách syntaktický vztah, který spojuje minimálně dvě složky (a) téže syntaktické platnosti, (b) s touž n. podobnou sémantickou funkcí, (c) primárně s touž funkcí v rámci AČ; výrazy, kterými je **k.** realizována, se nazývají koordinační konstrukce. V č. jazykovědě vykrystalizovaly dvě koncepce **k.**: (1) koncepce akcentující vlastnost (a) a v rámci (b) požadující jen to, aby mezi složkami nebyl vztah sémantické závislosti (např. Šmilauer v NS, 1969); (2) koncepce požadující vedle (a) i (b), tj. aby složky spolu nějak významově souvisely. Zatímco v rámci (1) se za **k.** považují i spojení s opakováním týchž výrazů (*Šli a šli*; *Gustav mě doveze tam a tam*) a spojení s výrazy koreferenčními zcela (*Fidlovačka aneb Žádný hněv a žádná rvačka*) n. částečně (*Protoplazma je tuhá, lépe řečeno rosolovitá*), v rámci (2) se tato spojení za **k.** nepovažují. Mezi koncepcemi typu (2) lze rozlišit názory (2a), které požadují, aby významová souvislost mezi složkami neměla charakter sémantické závislosti (MČ III, 1987; SČ, 1998), a názory (2b), které sémantickou závislost složek připouštějí (Sbg, 1972; SS, 1990). – Koordinovat lze: (A) v rámci jedné syntaktické pozice ve větě; jde o spojení syntakticky rovnocenných složek, které zaujímají touž pozici v strukturní hierarchii věty – tzv. **k. členská**, jejímž výsledkem je **koordinační skupina/několikanásobný větný člen**; její složky mohou být fráze/skupiny strukturně nižší, než je věta, a to (a) nevětné fráze: [[*Můj dobrý přítel*] *a* [*tvoje spolužačka ze základní školy*]] *pracují u stejné firmy*, (b) větné fráze: *Líbí se mi*, [[*že se soustřeďuje na výklad*] *a* [(*že*) *nevyrušuje*]], (c) nevětná fráze a větná fráze: *Přišel* [[*na návštěvu*], *a* [*aby si poslechl nová céčka*]] – **k.** smíšená; (B) mimo rámec syntaktické pozice věty; jde o tzv. **k.** větnou, spojení vět hlavních; jejím výsledkem je **souvětí souřadné**; složky mohou být (a) věty jednoduché: [[*Pozvali jsme Pavla*], *ale* [*přišel Petr*]], (b) věty, v nichž je některá ze syntaktických pozic realizována vedlejší větou: [[*Zdálo se, jako by někdo zvonil*], *ale* [*ukázalo se, že to bylo skutečně jen zdání*]]; (C) v rámci slova; složky jsou morfy: *dvou- až tří-pokojový byt*. – V případech typu *Petr miluje své rodiče a je svými rodiči milován* je obtížné rozhodnout, zda jde o **k.** typu (A), tj. *Petr* [[*miluje své rodiče*] *a* [*je svými rodiči milován*]], n. typu (B), tj. [[*Petr miluje své rodiče*] *a* [*je svými rodiči milován*]]; v tradičních gramatikách se obdobný problém týká rozlišení několikanásobného přísudku a souřadného souvětí (Hrbáček, 1960). – **K.** se vyjadřuje: (a) primárně ↑**parataxí**, tj. souřadicími spojkami (*a*, *ale*, *ba*, *nebo* aj.) a/nebo souřadicími spojovacími výrazy (*hned – hned*, *dokonce*, *naopak* aj.), (b) okrajově ↑**hypotaxí**, tj. podřadicími spojkami (*Místo aby studoval, hrál v hospodě karty*), n. předložkovým pádem (*Otec s matkou šli do divadla*), (c) ↑**juxtapozicí**: *To není Pavel, to je Petr*.

V rámci **k.** se rozlišují různé významové vztahy mezi složkami. Lze je vyjádřit spojkou n. spojovacím výrazem, ve spojeních juxtapozičních je mnohdy, ale ne vždy možné s větší n. menší pravděpodobností rekonstruovat významový vztah z významu jednotlivých složek na základě znalostí světa; ↑inference. V č. lingvistice se klasifikace **k.** poměrně výrazně liší. Někteří autoři vztahy nějak hierarchizují: Trávníček v MSČ (1949) rozlišuje vztah slučovací, odporovací (včetně stupňovacího) a vylučovací, Šmilauer v NS (1969) zná vztah slučovací, stupňovací, odporovací a vylučovací a jako „zvláštní druhy" uvádí opravu, zahrnutí, eventualitu a jiné pojmenování, Kopečný v ZČSk (1962) má vztah připojování (a uvnitř něho připojování prosté a gradační) a vztah odporovací (a uvnitř něho odporování vlastní s rektifikací a vylučování). Inspirace ↑formální sémantikou vede novější gramatiky k tomu, že jako základní chápou vztahy založené na logické ↑konjunkci a vztahy založené na logické ↑disjunkci, další pokládají za jejich modifikace (MČ III, 1987; SS, 1990; SČ, 1998). Nehierarchizovaně vztahy traktují např. Svoboda v NS (1972), ČM (1981) a Sgk (1986), rozlišujíce vztah slučovací, stupňovací, odporovací, vylučovací, důsledkový, příčinný (důvodový), konfrontační a vysvětlovací. – Koordinační skupina se transformačně vykládá dvěma způsoby: jako výsledek **expanze** (rozšiřování), n. **fúze** (sjednocování). O expanzi jde tehdy, je-li v jedné syntaktické pozici umístěno více výrazů už v ↑hloubkové struktuře věty: „(A & B) x": *Otec a matka odešli*. O fúzi jde tehdy, jestliže se do jedné syntaktické pozice dostávají výrazy v důsledku transformace spočívající ve sloučení vět, při němž dochází k vypuštění (↑elipse) zbývajících členů z jedné věty, které jsou shodné s členy věty druhé: „(A – x) & (B – x) → (A & B) x": *Mám rád svou manželku & Mám rád svou maminku → Mám rád svou manželku a maminku*. Dvojí status koordinační skupiny se projevuje v možné homonymii, např.: *Stál tam velký a černý pes* (jde o jednoho psa, n. o dva?), *Petr a Pavel urazili Josefa* (jde o jeden děj, který Petr a Pavel vykonali společně, n. o dva časově distantní děje, vykonané jednou Petrem, jindy Pavlem?), *Hlasování proběhlo v nepřítomnosti premiéra a předsedy ODS* (v nepřítomnosti jedné osoby, která je premiérem a současně předsedou ODS, n. dvou osob, z nichž jedna je premiérem a druhá předsedou ODS?); disambiguační roli tu mají znalosti světa. Homonymii mohou vylučovat jaz. výrazy např. tehdy, pokud koordinační skupina ze sémantických důvodů nemohla vzniknout fúzí; tak je tomu

u predikátů implikujících svým významem, že některý z aktantů je minimálně dvouprvkový (např. ↑reciproční slovesa): *Vltava a Labe se stékají u Mělníka* ← **Vltava se stéká u Mělníka & *Labe se stéká u Mělníka.* – Je-li koordinační skupina v pozici podmětu, má na shodu s přísudkem vliv řada faktorů, např.: *Petr a Pavel přišli / *přišel pozdě* × *Pozdě přišli / přišel Petr a Pavel*; ↑shoda. – V koordinačních konstrukcích, jejichž složky jsou věty, dochází rovněž k výpustkám výrazů v druhé složce, a to těch, které jsou už obsaženy ve složce první; výsledkem jsou tzv. **gapping-konstrukce**: *Petr pojede určitě s Pavlem v sobotu do Prahy, Eva poletí / Eva asi / Eva s Marií / Eva do Olomouce / Eva v neděli / Eva s Marií do Zlína* ... K stejným výpustkám dochází i tehdy, jestliže se obě věty liší morfologickou formou přísudku: *Petr pojede do Olomouce, Eva jela.* Liší-li se obě věty lexikálním obsazením jednoho členu a polaritou kladu a záporu, je následující situace: je-li v druhé větě predikát záporný, může se vyjádřit jen rematický prvek, tj. záporka *ne* (*Petr pije pivo, já ne*), je-li kladný, může se nahradit výrazem *ano* (*Petr nepije pivo, já ano*). Často jde o ↑konfrontační vztah, čemuž odpovídá i paralelní aktuální členění. – Ve složkové syntaxi je možnost **k.** jedním z operativních testů zjišťujících složky (↑složka).

Lit.: Bátori, I. – Pusch, L. ad. (ed.): *Syntaktische und semantische Studien zur Koordination*, 1975; Bauer, J., Souřadné souvětí, in: *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české* II, 1961, 298–363; Běličová-Křížková, H., Ke vztahu parataxe větné a členské, *ČSR* 23, 1978, 49–60; Běličová-Křížková, H., Systém parataktických spojovacích prostředků v současných slovanských spisovných jazycích, in: *Čs. předn. pro VIII. mezinár. sjezd slavistů (Záhřeb 1978)*, 1978, 79–83; Brettschneider, G.: *Koordination und syntaktische Komplexität*, 1978; *ČM*, 1981; Fischerová, I., Metodické postupy při zisťování medzivetných vzťahov pri koordinácii, *JČ* 29, 1978, 69–73; Hrbáček, J., K otázce několikanásobnosti přísudku, *NŘ* 43, 1960, 4–18; Hrbáček, J., K problematice syntaktických vztahů parataktických, *NŘ* 74, 1991, 181–188; Lang, E.: *Semantik der koordinativen Verknüpfungen*, 1977; Leclère, P.: *The semantics of coordination*, 1984; Lobin, H.: *Koordinationsyntax als prozesuales Phänomen*, 1993; *MČ* III, 1987; *MSČ*, 1949; *NS*, 1969; Oirsouw, R. R.: *The syntax of coordination*, 1987; Pitha, P., Lexikální ukazatele nemožnosti dekomponovat věty s koordinací, *SaS* 47, 1986, 96–104; Pitha, P. – Sgall, P., Koordinační vztah v generativním popisu češtiny, *AUC-SlavPrag* 8, 1966, 329–338; *SBG*, 1972; *SČ*, 1998; *SGK*, 1986; *SOU*, 1972; *SS*, 1990; Svoboda, K., Parataxe a hypotaxe z hlediska modální výstavby souvětí a z hlediska sledu vět, *SaS* 22, 1961, 241–254; Svoboda, K., Souřadná souvětí asyndetická a souřadná souvětí se spojkou *a* ve spisovné češtině, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 281–287; Svoboda, K., Ještě k problematice souřadného a podřadného souvětí, *SaS* 28, 1967, 132–136; *ZČSK*, 1962.

PK

KOREFERENCE

Referenční shoda výrazů v textu (tj. totožnost jejich referentů, entit, ke kterým odkazují); též ↑antecedent. Zpravidla se rozlišuje (A) **k.** gramatická a (B) **k.** textová. Při gramatické **k.** (A) se užití jaz. koreferenčních prostředků řídí gramatickými pravidly, zatímco **k.** textová (B) se vyjadřuje jaz. prostředky (↑anaforickými a ↑kataforickými), které jsou **vágní**. Hranice mezi (A) a (B) není ostrá (srov. Hajičová ad., 1987).

(A) **K. gramatickou** reprezentují: (a_1) **Vztažná zájmena** v relativní (vztažné) větě: (i) *Podej mi knihu, která leží na stole/ve které je vyfotografováno zatmění Slunce*; (ii) *Ukázal mi knihu, jejíž obálku ilustroval Josef Čapek.* Vztažná zájmena *který/jenž/jehož* se vážou ke svému ↑antecedentu v řídící větě, na němž vztažná věta (klauze) závisí, a shodují se s ním v rodě a čísle (nikoli ovšem v pádě; jejich pád je určen funkcí relativa uvnitř vztažné klauze). Příklady (i) a (ii) se liší v tom, že (i) se váže ke svému antecedentu přímo (jako dceřiný uzel závisející na slovese ve vztažné klauzi), zatímco v (ii) je mu podřízen nepřímo prostřednictvím svého nadřízeného subst. (*obálka*); (a_2) **Reflexivní zájmeno** (ve slabém i silném tvaru, ↑reflexivní sloveso) v těch pozicích, kde je (zpravidla) pokládáno za větný člen (*Honza$_i$ se$_i$ holil a díval se na sebe$_i$ do zrcadla*), včetně reflexivního zájmena přivlastňovacího (*svůj*). To primárně koreferuje se subjektem věty. V 1. a 2. os. se však v této pozici vyskytuje často i posesivní zájmeno příslušné osoby (srov. *Děkujeme vám za gratulaci k našemu sňatku*, viz i jaz. reklamy, kde se zájmenu 2. os. dává přednost před reflexivem: *Přijďte si k nám vybrat Vaše nové auto!* Ve větách se slovesem ve 3. os. se zájmena *svůj* používá pro koreferenci ke kterémukoliv (i zapuštěnému, popř. i povrchově nevyjádřenému) subjektu/konateli, srov.: *Autoři$_i$ líčí zápas venkovanů$_j$ o svou$_j$ půdu* (= *venkovani zápasili o svou půdu*); *Prezident$_i$ omilostnil J. Odložila$_j$ za způsobení smrti svého$_j$ otce* (= *J. Odložil způsobil smrt svého otce*). Přítomnost několika „hloubkových" subjektů vede často k víceznačnosti: *Tomáš$_i$ vytýkal Janovi$_j$ zveřejnění svých$_{i/j}$ rukopisů*; *Otec$_i$ našel dětí$_j$ spokojeně si hrající ve svém$_{i/j}$ pokoji*; ↑osobní zájmeno; ↑přivlastňovací zájmeno; (a_3) **Infinitivní konstrukce** (skupiny) u jistých řídících sloves nazývaných slovesa ↑**kontroly**. Jsou to slovesa, jejichž některý ↑aktant jakožto kontrolující člen („controller") (gramaticky) kontroluje potenciální subjekt infinitivu jakožto členu kontrolovaného („controllee"). SČ (1998) mluví u těchto konstrukcí o „infinitivu tautoaktantovém" (*Vrátil se mu vynadat*) a „heteroaktantovém" (*Poslali ho přinést pivo*). V tomto pojetí pak ovšem slovesa jako *přát si, hodlat, rozhodnout se* řídí jak inf. tautoaktantový (*Přál si jít do kina*), tak heteroaktantový (*Přál si být zařazen do kursu pro pokročilé* (*od vedoucího družstva*)). Panevová (1993, 1996) třídí slovesa kontroly (s objektovým inf.) podle typu „kontroloru", tj. aktantu slovesa kontroly, s nímž koreferuje subjekt inf. Kontrolorem může být Konatel (Aktor): *Jan$_i$ se rozhodl* /Sb$_i$/ *jít na koncert*; *Jan$_i$ si zvykl* /Sb$_i$/ *být pokládán spolužáky$_j$ za premianta*; Adresát/Recipient: *Děkan$_i$ doporučil studentovi$_j$* /Sb$_j$/ *zopakovat si ročník*; Patient: *Otec$_i$ poslal syna$_j$* /Sb$_j$/ *studovat do Oxfordu.* U některých sloves (*slíbit, odepřít*) může být kontrolorem jak Konatel (*Rodiče$_i$ odepřeli dětem$_j$* /Sb$_i$/ *doprovodit je do kina*), tak Adresát (*Rodiče$_i$ odepřeli dětem$_j$* /Sb$_j$/ *dívat se večer na televizi*). Karlík (2000) kontrolovaný subjekt inf. označuje pod vlivem generativní gramatiky jako ↑PRO. Gramatická koreference obdobného typu je přítomna i u ↑akuzativu s infinitivem: *Dívka$_i$ spatřila chlapce$_j$* /Sb$_j$/ *vcházet do vrat*; (a_4) Také nepřítomnost povrchového vyjádření některého z aktantů ↑**nominální skupiny** může být vykládána jako gramatická koreference

(Panevová, 1996): (i) *Soudce*$_i$ *přinutil vězně*$_j$ *k* /Sb$_j$/ *přiznání*; (ii) *Paní*$_i$ *podezírala komornou*$_j$ *z* /Sb$_j$/ *krádeže stříbrných příborů*; (iii) *Dcera*$_i$ *překvapila matku*$_j$ /Sb$_i$/ *náhlým odjezdem*. Na rozdíl od inf. kontroly je u NS zpravidla možné kontrolovaný člen povrchově vyjádřit (... *přinutil vězně k* ***jeho*** *přiznání*), u některých je pak **k.** jen fakultativní (pokud nenastane, musí být člen explicitně vyjádřen): *Dcera*$_i$ *překvapila matku*$_j$ *náhlým odjezdem svých dětí*$_i$. Též ↑nominalizace.

(B) **K. textovou** se rozumí užití takových jaz. prostředků, které odkazují k objektu již zmíněnému (↑**anafora**) n. (řidčeji) k objektu, který teprve bude v diskurzu instalován (↑**katafora**). Prostředky pro vyjádření anafory a katafory jsou vágní a patří k nim i nulové užití zájmena: *Chlapec*$_i$ *potkal učitele*$_j$ *a* /Sb$_i$/ *pozdravil ho*$_j$; *Tomáš*$_i$ *se domluvil s Jardou*$_j$, *že* /Sb$_{i/j}$/ *ho*$_{j/i}$ *odveze na nádraží*; indexy je tu označeno primární chápání **koindexace**, vynechána je koindexace s nějakým dalším objektem známým z kontextu či situace. Taková sekundární interpretace může nastat např. i u *Dědeček*$_i$ *slíbil, že k nám v neděli* /Sb$_{i/k}$/ *přijde* (na rozdíl od gramaticky kontrolované koreference u inf. *Dědeček*$_i$ *slíbil* /Sb$_i$/ *přijít k nám v neděli*. Stejná situace může nastat i u katafory: *Po* /Sb$_{i/k}$/ *příchodu do místnosti zapnul Tomáš*$_i$ *televizor*. V jistých kontextech se některé významy těchto vágních prostředků redukují omezeními danými např. ↑kongruencí: *Tomáš*$_i$ *se dohodl s Janou*$_j$, *že* /Sb$_{i/k}$/ *ji*$_{j/i}$ *odveze na nádraží*. Užití anaforického odkazovacího aparátu není tedy vázáno gramatickými pravidly; v zájmu porozumění je ovšem žádoucí, aby těchto prostředků bylo použito konzistentně tak, aby výsledný diskurz byl koherentní. Otázky vyjádření referenční totožnosti a příbuznosti zkoumá v rámci zjišťování „nové" informace v textu a z hlediska realizace různých typů tematických posloupností Daneš (1968, 1979, nejnověji 1999). Typy ↑tematických posloupností, jak je definoval Daneš (1968), analyzuje v rámci textové syntaxe také Hrbáček (1994). Způsoby vyjádření totožnosti referentů ('objektů řeči' v autorčině terminologii) v nadvětném kontextu zkoumá Zimová (1994). U Hajičové – Vrbové (1982) a Hajičové ad. (1987) se předpokládá, že účastníci diskurzu sdílejí jistou společnou zásobu znalostí o předmětu diskurzu. Je-li diskurz plynulý, uplatňuje se při textové koreferenci stupeň aktivovanosti jednotlivých prvků společné zásoby znalostí, čímž mluvčí usnadňuje posluchači identifikaci referenčních vztahů. – ↑Anaforický vztah není vždy v užším smyslu koreferenční (srov. *V hospodě seděli dva sousedé. Jeden kouřil dýmku, druhý držel cigáro*), jak ukazují i výše citované práce (Daneš, 1979; Zimová, 1994, ad.). K dalším typům lexikální a zájmenné ↑deixe a ↑anafory srov. Hlavsa (1975). Též ↑antecedent.

Lit.: Bílý, M.: *Intrasentential pronominalization and functional sentence perspective (in Czech, Russian, and English)*, 1981; Čmejrková, S., Syntactic and discourse aspects of reflexivization in Czech: The case of reflexive pronoun *svůj*, in: Hajičová, E. (ed.), *Issues of valency and meaning*, 1998, 75–87; Daneš, F., Typy tematických posloupností v textu, *SaS* 29, 1968, 125–141; Daneš, F., O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu, *SaS* 40, 1979, 257–270 (upraveno a přetištěno in: *Jazyk a text I, Výběr z lingvistického díla Fr. Daneše. Část 2*, 1999, 355–372); Daneš, F., Zwei Anmerkungen zu den Personalpronomen, *ZfSl* 30, 1985, 53–60; Daneš, F. – Hausenblas, K., Přivlastňovací zájmena osobní a zvratná ve spisovné češtině, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 191–202; Hajičová, E. ad., Coreference in the grammar and in the text, Part 1, *PBML* 44, 1985, 3–20, Part 2, *PBML* 46, 1986, 1–11, Part 3, *PBML* 48, 1987, 3–12; Hajičová, E. – Vrbová, J., On the role of hierarchy of activation in the process of natural language understanding, in: Horecký, J. (ed.), *COLING-82 Proceedings*, 1982, 197–203; Hajičová, E. ad., Odkazování v gramatice a v textu, *SaS* 48, 1987, 199–212; Hlavsa, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, 1975; Hrbaček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; Palek, B., Cross-reference, 1968, Panevová, J., K voprosu o refleksivnoj pronominalizacii v češskom jazyke, in: *Linguistische Arbeitsberichte* 54/55, 1986; 44–56; Panevová, J., Infinitiv objektový a koreference, in: Balowski, M. (ed.), *Práce z dějin slavistiky* 16, *České a polské srovnávací studie*, 1993, 109–113; Panevová, J., More remarks on control, in: Hajičová, E. ad. (eds.), *Prague Linguistic Circle Papers* 2, 1996, 101–120; *SČ*, 1998; Růžička, R.: *Control in grammar and pragmatics*, 1999; Zimová, L.: *Způsoby vyjádření větných členů v textu*, 1994.

JPa

KORELACE

1. Vztah ↑ekvivalence dvou veličin jaz. ↑systému, které nepatří k jednomu ↑znaku (Hjelmslev).

2. Podle ↑Pražské školy vztah mezi dvojicí ↑fonémů, které se liší či jsou v ↑opozici v jediném příznaku, ↑distinktivním rysu (např. ne/znělosti, ne/nosovosti apod.), zatímco v ostatních příznacích mezi nimi panuje shoda. Takový rozlišující příznak se označuje jako **k.** příznak, páry rozlišené jediným příznakem jako **k.** páry. Výčet všech **k.** párů, které rozlišuje stejný **k.** příznak, se nazývá **k.** řada. Např. **k.** kvantity je vymezena takto: /a/-/a:/, /e/-/e:/, /i/-/i:/, /o/-/o:/, /u/-/u:/. Tzv. **k.** svazek vzniká, když se týž foném podílí na více **k.**, např. /p/-/b/ a /b/-/m/ apod.

Lit.: Hjelmslev, L.: *Omkring sprogteoriens grunlaeggelse*, 1943; Hjelmslev, L.: *Essais linguistiques*, 1971; Palková, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*, 1994; Trubetzkoy, N. S.: *Grundzüge der Phonologie*, 1939.

MN

KORELATIVUM (výraz souvztažný)

V klasické závislostní gramatice prostředek sloužící k vyjádření větné podřazenosti. Za **k.** se chápou (1) tzv. odkazovací zájmena a zájmenná příslovce typu *ten*, *tak*, *takový*, *tolik*, *tam* v ↑maticové větě (klauzi), s nimiž je koreferenční relativní zájmeno n. příslovce připojující k ní větu vedlejší: *To je ten, o kterém jsem vám vyprávěl*; *Dám ti tolik, kolik si budeš přát*; *Šel tam, kam ho nohy nesly*; (2) zájmena a zájmenná příslovce v maticové větě, k níž je vedlejší věta připojena spojkou, zvl. (a) ↑obsahová věta (*Počítal s tím, že si koupí hroznýše*), (b) ↑příslovečná věta (*Přijel proto, že ho babička pozvala*). V užším pojetí se za **k.** pokládají jen případy (1), v širším pojetí buď (1) i (2), n. jen (2), ty se někdy označují jako **koreláty**; srov. Bauer v Sbg, 1975, 260n; MČ III, 1987, 450. Často se tvrdí, že **k.** mají platnost jen formální (nejsou větný člen) a jejich primární funkcí je vyjadřovat způsob začlenění podřazené věty do syntaktické struktury věty maticové. O **k.** typu (1) se soudí, že mají funkci anticipační n. resumační (↑an-

ticipování). O funkcích **k.** typu (2) je dnes vlivný výklad, podle něhož je spojení vět s korelátem výrazem toho, že jde o ↑restriktivní větu (Brandtová, 1990). Protože spojení (2a), obsahující ↑obsahovou větu, vyjadřují díky své sémantické struktuře vždy jednu informační jednotku, a obsahová věta je tedy vždy větou restriktivní, korelát není jako výraz restriktivního spojení nutný (*Počítal s tím // Počítal, že si koupí hroznýše*); nutnost jeho užití je motivována jinými faktory: funkcí ↑**pádového ukazatele** (*Říkal mi o tom, že Pavel se rozvedl* × *Říkal mi (to), že Pavel se rozvedl*; funkcí nazývanou někdy slovem **platzhalter**, tj. výrazu, který umožňuje užít ve větě partikuli tak, aby obsah vedlejší věty byl v jejím dosahu: *Počítal i / jen s tím, že si koupí hroznýše.* Ve spojeních (2b), obsahujících ↑příslovečnou větu, je naproti tomu to, že celé spojení může představovat jednu informační jednotku, vyjádřitelné právě korelátem: *Proč Petr přijel? – Petr přijel proto, že ho babička pozvala // protože ho babička pozvala* × *Co se stalo? – Petr přijel *proto, že ho babička pozvala // protože ho babička pozvala.* Navíc může **k.** vyjádřit i různé sémantické momenty, které spojení se spojkou bez **k.** vyjádřit nedokáže: *Zápas vyhráli, protože rozhodčí jim nadržoval – Zápas vyhráli zásluhou toho, že rozhodčí jim nadržoval* × *Zápas vyhráli vinou toho, že rozhodčí jim nadržoval.*

Lit.: Bauer, J., Relativa a spojky, *AUC-SlavPrag* 4, 1962/63, 221–226; Bauer, J., Spojky a částice, *SPFFBU* A 12, 1964, 131–139; Brandt, M.: *Weiterführende Nebensätze: zu ihrer Syntax, Semantik und Pragmatik*, 1990; Fabricius-Hansen, C., Was ist nun wieder ein Korrelat?, *Kopenhagener Beiträge zur Germanistischen Linguistik* 18, 1981, 1–45; Hrbáček, J., O syntaktické funkci korelativního spojení řídící a závislé věty, *SaS* 25, 1964, 81–95; Karlík, P., Co je to vedlejší věta?, in: *Č-US*, 1999, 13–27; *MČ* III, 1987, 450–452; *Sgk*, 1975.

PK

KORPUS JAZYKOVÝ (k. textový)

Vnitřně strukturovaný a unifikovaný soubor zpravidla elektronicky (počítačově) uložených jaz. dat, a to většinou v textové podobě. Skladba dat **j.k.** (textů) je koncipována s ohledem na určitý cíl (např. vytvořit textovou a lexikální základnu pro tvorbu ↑slovníků odrážející slovní zásobu daného období), vůči němuž je pak považován za více méně reprezentativní. Smysl **j.k.** tkví v tom, že textová data se v něm nacházejí ve svém přirozeném kontextu, a pokud je **j.k.** dostatečně rozsáhlý (v řádu milionů slovních výskytů), zachycuje především základní a typická užití jaz. jednotek a jejich skutečnou frekvenční distribuci. Typ **j.k.** je určen řadou parametrů: jazykem (č., angl. aj.), typem textů (obecné: např. ↑Český národní korpus × specializované: např. **j.k.** děl jednoho autora, novinových textů aj.), rozlišením ↑synchronie × ↑diachronie (synchronní **j.k.** obsahuje texty z daného, zprav. kratšího období a zkoumá se za účelem poznání jaz. v daném období bez zřetele k jeho vývoji; diachronní **j.k.** obsahuje texty z delšího časového období a studuje se právě za účelem poznání jaz. v jeho vývoji); rozlišením obecný × nářeční; jednojazykový × vícejazykový; z hlediska interpretace a uložení (**j.k.** surových textů, tj. v nezpracované podobě, n. naopak foneticky, morfologicky, syntakticky, sémanticky i jinak interpretovaný, resp. označkovaný, anotovaný); z hlediska opozice jaz. psaný × jaz. mluvený (nahrávky mluvy jsou speciálně zakódované zprav. v souladu s mezinárodní fonetickou abecedou IPA). – **J.k.** jsou tvořeny standardními vzorky textů n. plnými texty v zájmu co nejvěrnějšího zachycení jak variability textů z hlediska jejich typů, tak jejich distribuce. Výběr textů je dán především kritérii recepce (tj. tím, jak lidé jaz. přijímají – vnímají, poslouchají, čtou) a produkce (tím, jaké texty lidé sami vytvářejí). – V elektronicky uložených textech v **j.k.** lze rychle a efektivně vyhledávat podle informací dodaných značkováním jednotlivým elementům **j.k.** Značkování **j.k.** prováděné prostřednictvím standardního generalizovaného všeobecného značkovacího jaz. (angl. Standard Generalized Markup Language) je delinearizací surového textu, která obohacuje text o explicitní informace, přičemž se v zásadě rozlišuje značkování bibliografické (identifikace určitého textu v **k.**), textové (explicitní segmentace úseků textu – explicitní členění textu na odstavce, věty, slova, slovní spojení ad.) a lingvistické (dodání doprovodných lingvistických informací k jednotlivým elementům textu). Podle typu lingvistické informace popisující tu či onu rovinu jaz. systému se rozlišují různé typy **značkování**: (a) Fonetické značkování je explicitním zachycením mluvené řeči. (b) Značkování morfologické (popř. morfosyntaktické) spočívá v přiřazení hodnot morfologických kategorií slovním tvarům a spojením v textu. Má dvě hlavní fáze realizované podle možnosti automaticky: lemmatizaci, tj. přiřazení základního tvaru (↑lemmatu) ke slovnímu výskytu v textu spolu s potenciálními morfologickými charakteristikami daného výskytu bez ohledu na kontext, a zjednoznačnění (disambiguace/desambiguace), tj. výběr náležité (v daném kontextu) morfologické charakteristiky z potenciálních variant poskytnutých lemmatizací. (c) Značkování syntaktické zachycuje syntaktickou strukturu vět v textech **j.k.** v podobě syntaktických stromů, a takto anotované **j.k.** se proto nazývají **stromové databanky** (angl. treebanks). (d) Značkování sémantické explicitně zachycuje nejrůznější sémantické vztahy v textech. Smyslem značkování je umožnit následné vyhledávání paradigmatických a syntagmatických informací v označkovaných textech programovými nástroji pro vytěžování **j.k.**, a to zejména v podobě **konkordancí**, což jsou vyhledané (na základě zadaných značek n. přímo slovních tvarů v textu) slovní tvary popř. jejich kombinace nacházející se ve svém přirozeném (co do šířky zprav. volitelném) kontextu, a to často s dodatečnou informací o místě výskytu v původním textu, o frekvenci výskytu apod. Konkordance, která má zprav. standardní podobu KWIC (Key Word in Context), se užívá zejm. ke zjištění ↑kolokability slov, jejich tvarů, ↑valence aj. a je primárním nástrojem uživatele **j.k.** Ke zjišťování kolokability stejně jako ke značkování, vytěžování a vůbec zpracování **j.k.** se využívá zejm. statistických (pravděpodobnostních, stochastických) metod. Též ↑Český národní korpus, ↑Pražský závislostní korpus.

Lit.: Aarts, J. – Meijs, W. (eds.): *Theory and practice in corpus linguistics*, 1990; Atkins, B. T. S. ad., Corpus design criteria, in: *Literary and linguistics computing*. 7, 1992, 1–16; Atkins, B. T.

S. – Zampolli, A. (eds.): *Computational approaches to the lexicon*, 1994; Biber, D. ad.: *Corpus linguistics. Investigating language structure and use*, 1998; Bryan, M.: *SGML: An author's guide to the standard generalized markup language*, 1988; Butler, C. S. (ed.): *Computers and written texts*, 1992; Čermák, F., Komputační lexikografie, in: Čermák, F. – Blatná R. (eds.), *Manuál lexikografie*, 1995; Čermák, F., Jazykový korpus: Prostředek a zdroj poznání, *SaS* 56, 1995, 119–140; Čermák, F. ad. (eds.): *Studie z korpusové lingvistiky*, 1999; Garside, R. ad. (eds.): *Corpus annotation. Linguistic information from computer text corpora*, 1997; Kennedy, G.: *An introduction to corpus linguistics*, 1998; Leech, G., Corpus annotation schemes, *Literary and linguistic computing* 8, 1993, 275–281; Sinclair, J. M.: *Corpus, concordance, collocation*, 1991; Svartvik, J. (ed.): *Directions in corpus linguistics*, 1992.

VP

KOŘEN

Nejjednodušší slovní základ, **dále nečlenitelný**, nesoucí významové jádro slova: *nes-* (↑kmen, ↑morfematická analýza). K němu se připojují ↑afixy, např. ke **k.** ***-prav-***: *ne-při-**prav**-en-ý*. Často se však považuje **k.** za vydělitelný nikoli na základě analýzy synchronní, nýbrž za pojem formulovaný z hlediska praslovanského či indoevropského.

Diachronie: Termín **k.** je zcela uzuální a poněkud jiného obsahu než v synchronní lingvistice ve výkladech historickosrovnávacích. Pozdněindoevropský **k.** byl jako nositel obecného, nespecifikovaného ↑lexikálního významu základním segmentem ohebných slov, jejichž struktura byla pravidelně trojčlenná: kromě **k.** obsahovala ještě většinou sufix derivační a sufix gramatický (tj. gramatickou koncovku). **K.** + derivační sufix tvořily tzv. **kmen**. V některých lexikálních jednotkách mohl být vedle derivačního sufixu primárního obsažen ještě derivační sufix sekundární, resp. i terciární apod.; tyto komplexní sufixové útvary vytvářely tzv. derivační konglutináty. Jiné lexikální jednotky mohly zase být bez derivačních sufixů vůbec; byly to tzv. útvary kořenové/jména kořenová, doložená v starých ie. jaz. ještě dobře, ale v sl. jaz. areálu bezpečně už jen v jediném případě: $^{+}$*kry*, gen. stsl. *krъve*. Bývalá kořenová jména byla jinak do psl. dodatečně rozšiřována o sufixy *i*, *o*, *ā*, které většinou nejsou zřetelně sémanticky motivované, ale měly pravděpodobně jen zvětšit fónický objem daných slov, resp. je zařadit do produktivních flexivních paradigmat, např. *myšь* (psl. i-kmen) × lat. *mūs*, *rosa* (psl. a-kmen) × lat. *rōs* aj.; tuto funkci měly někdy i sufixy formálně „deminutivní“, ale ve významu nedeminutivním, např. psl. *sьrdьce* < $^{+}$*sr̥d-iko-* „srdce“ × lat. *cor*, gen. *cordis*. Sekundárně vznikly v psl. dvojčlenné útvary z hlediska psl. už bez derivačního sufixu (tedy „kořenová jména“ druhé generace) jako důsledek fúze (↑jazyky indoevropské, ↑praslovanština) původních derivačních a gramatických sufixů, např. psl. *vьlk-ъ* < $^{+}$*wl̥kṷo-s*. **K.** měl trojčlennou strukturu: Jeho počátek tvořila tzv. **iniciála** sestávající většinou z 1–3 souhlásek, jejichž kombinace se řídila pevnými pravidly; pokud komplexní, z několika souhlásek složená iniciála obsahovala náslovné *s-*, jsou takové kořeny někdy v různých ie. jaz. doloženy variantně i bez něho (je to tzv. pohyblivé *s* / *s*-mobile), např. v č. *kyd-at* se vidí ie. **k.** $^{+}$*(s)kend-* (v č. a sl. jazycích vůbec tedy bez $^{+}$*s-*, ale srov. stsev. *skióta* „vrhat“, sthn. *sciozan* „střílet“, lit. *skudrùs* „hbitý“ s *s*-mobile). Řídčeji se pozdněie. **k.** začínal samohláskou, např. $^{+}$*au-* „vnímat, ukazovat se“, srov. stsl. *aviti(sę)* „jevit (se)“, lat. *audiō* „slyším“. Pro raněie. období se i tu někdy předpokládá v absolutním násloví existence hypotetických souhlásek (sonor?) nazývaných laryngály (označují se v odb. statích většinou literou H); ty sice ještě prehistoricky zanikly, ale podle své různé kvality zanechaly stopu v různé výsledné kvalitě oné iniciálové samohlásky, praie. jediného *e* (když H_1e > e, H_2e > a, H_3e > o); ↑jazyky indoevropské. Základním kořenovým segmentem byl tzv. **vrchol kořene**; protože byl (většinou) slabičný, byl obsazen samohláskami jednoduchými a samohláskami ve spojení se sonorami, mezi nimi (vedle *r*, *l*, *m*, *n*) i diftongy i-ovými a u-ovými: Byl to útvar v **k.** sice prakticky obligátní, ale značně variabilní, neboť jeho vokalická složka podléhala jistým kvalitativním i kvantitativním změnám (↑ablaut). Třetí komponent **k.** tvořila tzv. **kóda**, převážně jednoduchá souhláska, např. **k.** $^{+}$*ḱweiṯ-* je obsažen v psl./stsl. *svьt-ěti* „svítit“; není to však kořenová složka obligátní a mohla chybět zejm. po vrcholu typu V + S (vokál + sonora), např. $^{+}$*mer-* v psl. $^{+}$*merti* „mříti“ (psl. tvar rekonstruován v podobě ještě před metatezou likvid, ↑nářeční štěpení praslovanštiny), kde *m* je iniciála a *er* vrchol zakončený na sonoru; n. po vrcholu obsazeném dlouhou samohláskou, např. $^{+}$*stā-* psl./stsl. *stati* (*sę*), *stanǫ*(*sę*) „stát se, nastat“. I tu se však pro raněie. fázi předpokládá hypotetická existence laryngál postponovaných pův. jediné samohlásce *e* s výsledkem dlouhých samohlásek různé kvality: *-eH₁-* > *-ē-*, *-eH₂-* > *-ā-*, -eH₃- > *-ō-*; byla by tu tedy přece jen souhlásková (laryngální) kóda původně bývala. – Některé **k.** se při tvoření slov n. slovních forem objevovaly někdy zdvojené. Na sl. půdě je tato intenzivní reduplikace zachována jen v řídkých zbytcích, jak poznal už Šafařík (1846), např. č. *plápolat* obsahuje reduplikovaný **k.** $^{+}$*pol-pol-* (změněný následně metatezí likvid, ↑nářeční štěpení praslovanštiny), srov. týž **k.** nereduplikovaný v *pál-it* (ve zdlouženém stupni < $^{+}$*pōl-*, ↑ablaut); n. *prapor*, obsahující reduplikovaný **k.** $^{+}$*por-por-* (zase změněný následnou metatezí likvid), srov. týž **k.** nereduplikovaný s vrcholem v *e*-stupni (↑ablaut) v *per-u*, tj. „tříškám, tluču, biji“, doložený i ve jméně sl. boha *Perunъ* „ten, kdo pere/tříská (hromy a blesky)“. Částečná reduplikace **k.** je zachována např. v préz. tvarech slovesa *dáti*: psl. *dastь* < $^{+}$*dō-d-tь* „dá“, srov. stsl. *dastъ*, psl. *dadętь* < $^{+}$*dō-d-n̥tь* „dají“ (srov. stsl. *dadętъ*, stč. *dadie*, kdežto souč. č. *dají* je novotvar podle *znají*), srov. týž **k.** bez reduplikace v *dá-ti* (kdyby se **k.** svou iniciálou opakoval a kdyby byl měl tedy podobu $^{+}$*dō-d-teį*, musel by dnes znít $^{+}$*dásti* se změnou *-dt-* > *-st-*, podobně jako ještě dnes alternuje *veḏu – vés̱t*).

Lit.: (synchronie) Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 10; *TSČ*, 1962, 140, 146; (diachronie) *ÚE*, 1981, 81–126; Šafařík, P. J.: O tvoření slov zdvojováním kořene, *ČČM* 20, 1846, 355–378; též ↑jazyky indoevropské, ↑praslovanština.

ZR (synchronie), RV (diachronie)

KRÁTKOST MORAVSKÁ

Nář. jev, který je důsledkem vývoje kvantity sl. samohlásek jako reflexu intonace v první slabice dvojslabič-

ných slov (↑praslovanština). Zatímco v nář. v Čechách je u dvojslabičných slov a původně dvojslabičných subst. a sloves jako reflex ↑akutové intonace délka (např. *mák, táta, žába, vrána, jáma, hlína, síla, bříza, hrouda, houba, bláto*; *dát, lhát, pít, plít* ‚plivat', *zout*), zejm. pro nář. na Moravě je charakteristická krátkost: *mak, tata, žaba, jama, hlina, březa, hruda, huba, blato*; *dat, lhat, pit, plit / plut, zut*. Vzhledem k tomu, že tato krátkost je v uvedených typech téměř důsledná a má návaznost na stav ve slk. a p., lze ji považovat za původní. Doposud se mluvilo o tzv. moravském krácení, tj. o zániku kvantity dlouhých pč. samohlásek. Reflexy tohoto stavu jsou v nář. dodnes zřejmé: Izoglosy oddělující varianty s délkou a varianty s krátkostí tvoří výrazný svazek a vedou podél bývalé zemské hranice č.-mor., nezřídka také přesahují do svč. nář. Ke konkrétnímu územnímu rozsahu v jednotlivých případech srov. *ČJA* 1–3, souhrnně *ČJA* 5.

Lit.: *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; *HMČ*, 1986, 35–36; *NČD*, 1972, 133–136; Trávníček, F.: *Historická mluvnice československá*, 1935, 258–259.

JB, SK

KREOL (kreolský jazyk)

↑Pidžin vzniklý míšením dvou n. více jaz., který se vlivem své rostoucí prestiže stal mateřským, resp. prvním jaz. určitého jaz. společenství n. skupiny. Podstatné pro vznik **k.** v klasických podmínkách velkých farem a plantáží i v průmyslových a důlních oblastech a příměstských sídlištích je usazení migrantů a vznik „smíšených" rodin, v nichž se pomocný jaz. stává jaz. prvním. Rozšiřujícím se komunikačním sférám i funkcím odpovídá rozvoj stavby **k.** i jeho slovní zásoby. Hall (1962) dokonce postuluje cyklus: standard > pidžin > kreol > post-kreol > nový standard. – Pidžiny a **k.** v Oceánii, Americe i Africe začala popisovat romanistika, v jejímž rámci je této problematice věnována obsáhlá literatura. Teorie monogeneze všech **k.** (Whinnom, 1965) z jednoho západoafrického pidžinu vzniklého na bázi portugalštiny se jeví překonaná. Konvergentní a analogické jevy nejrůznějších pidžinů a **k.** u druhé a třetí generace mluvčích v multilingvních společenstvích vysvětluje Bickerton (1981) tím, že vytváření normy kreolizovaných variet se řídí univerzálními, údajně vrozenými jaz. biorytmy mluvčích, což odmítají např. Lefebverová-Lumsden (1989). Zmíněné paralely pidžinů a **k.** lze vyložit také jako důsledek obdobných sociokulturních podmínek a principů jejich vzniku. V České republice má některé rysy **k.** romský ↑etnolekt č.

Lit.: Bickerton, D., Pidginization and creolization. Language acquisition and language universals, in: Valdman, A. (ed.), *Pidgin and creole linguistics*, 1977, 49–69; Bickerton, D.: *Roots of language*, 1981; Hall, R. J., The life cycle of pidgin language, *Lga* 11, 1962, 151–156; Hall, R. J.: *Pidgin and creole languages*, 1966; Hjelmslev, L., Charactères grammaticaux des langues créoles, in: *Congrès international des sciènces anthropologiques, comptes-rendues de la 2e session*, 1938, 373; Hymes, D.: *Pidginization and creolization of languages*, 1972; Lefebvre, C. – Lumsden, J., Numéro spécial: La créolisation, *La revue canadienne de linguistique* 34, 1989, č. 3, 247–376; Manessy, G.: *Créoles, pidgins, variétés véhiculaires*, 1995; Schuchardt, H., The lingua franca, *Zeitschrift für Romanische Philologie* 33, 1909, 441–461; Valdman, A. – Highfield, A. (eds.): *Theoretical orientation in Creole studies*, 1980; Whinnom, K., The origins of the European-based creoles and pidgins, *Orbis* 14, 1965, 509–527; Zima, P., Are there empiricaly-based universal features of language creolization?, *Philologica Pragensia* 32, 1989, 152–162; ↑míšení jazyků.

PZ, MN

KRYPTONYM

Vlastní jméno (druh fiktonyma, ↑antroponymum) přijaté k zatajení pravého jména pro místo, věc, podnik atd.: ***Orlík***, v roce 1938 krycí název pro ostrahu hranic ČSR.

Lit.: *TSO*, 1973, 208.

JP

KULTURA JAZYKOVÁ

Principy teorie **j.k.** jsou v dnešní č. lingvistice založeny na formulacích Tezí Pražského lingvistického kroužku (1929), jež navazují na tradice evropské vzdělanosti, která se nad otázkami kultivovaného vyjadřování opakovaně zamýšlela. Do širšího povědomí byly uvedeny vystoupením jeho členů v souboru přednášek *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932) a v práci Vinokura *Kul'tura jazyka* (1925, 2. vyd. 1929). Jako samostatný obor se teorie **j.k.** konstituuje převážně ve sl. zemích a v Německu. V původním pojetí se **j.k.** omezovala hlavně na sféru spis. jaz., protože právě v něm se nejvíce uplatňují specifické nároky spojené s projevy kulturního a organizačního života národního společenství. Teorie **j.k.** se tudíž od počátku rozvíjela v těsném spojení s teorií spis. jaz. a funkční stylistiky. Obsahem oboru podle B. Havránka, jednoho ze zakladatelů **j.k.**, je teoretické pěstění spis. jaz., které si klade za cíl dosahovat ustálenosti, funkčně diferencované výstižnosti a osobitosti jeho prostředků. Důležitými nástroji **j.k.** je činnost kodifikační, popularizační i školní a mimoškolní jaz. výchova. Teorie **j.k.** jako jazykovědný obor tak prosazuje vedle aspektu stavového a výsledkového, označujícího úroveň jaz. na určitém stupni jeho vývoje, také zřetelný aspekt činnostní, procesuální, ve smyslu zlepšování, rozvíjení daného stavu. S tím souvisí i pojetí jaz. jako předmětu určitého regulování a kultivování, které směřuje buď k proměnám (někdy zásadnějším, ale častěji jen k dílčím reformám a úpravám), n. naopak k uchování a k ochraně existujícího stavu jaz., resp. skutečných či domnělých hodnot, které se s tímto stavem spojují. Z toho vyplývají i četné mezioborové vztahy teorie **j.k.** k sociologii, k sociolingvistice, k etnolingvistice, k teoriím jazykového práva a politiky, k historii apod. Vnější zásahy do jaz. se uskutečňují zejm. v oblastech tvoření nových slov, zvl. odborného názvosloví, v pravopisu a výslovnosti. Jejich iniciátory n. tvůrci bývají jazykovědné instituce vydávající slovníky, mluvnice, odborné časopisy, příručky kodifikační povahy, ale také významní jednotlivci – spisovatelé, jazykovědci, veřejné osobnosti aj. – Již v průběhu 30. let, a zejm. v pracích poválečných pokračovatelů pražské teorie spis. jaz. se předmět teorie **j.k.** přestává omezovat jen na jaz. spis. Teorie **j.k.** nezkoumá totiž pouze vyjadřovací možnosti, které jaz. svým uživatelům obecně poskytuje, ale také způsob, jak se tyto možnosti v procesu jaz. dorozumívání konkrétně využívají. Vedle **kultury jazyka** ve smyslu soustavy určitých prostředků se tak vyčleňuje

kultura vyjadřování, tj. kultura řečových projevů, ústních i písemných. Tím se zároveň přesněji vymezuje rozdíl mezi jaz. správností, tj. respektováním platné kodifikace, a jaz. kulturou (kultivovaností), která je založena na přiměřeném užití jaz. prostředků vzhledem k určitému účelu sdělování; tak např. v umělecké literatuře n. projevech laděných důvěrně či emocionálně vystupují jako funkční i prostředky útvarů nespis. (↑národní jaz). Mezi kulturou jazyka a kulturou vyjadřování se však uplatňuje ještě další rozdíl. Zatímco kultura jazyka má převážně povahu institucionální (např. velké výkladové slovníky a kodifikační příručky vydávají, resp. schvalují autoritativní instituce akademické n. školské), na kultuře vyjadřování se podílejí prakticky všichni uživatelé jaz., zejména ovšem ti, kteří svými veřejnými a oficiálními projevy nejvíce ovlivňují soudobý jazykový úzus a postoje lidí vůči němu (pracovníci médií, redakcí, vydavatelství, spisovatelé, překladatelé, učitelé, politikové aj.). – Uplatníme-li hledisko stavové a procesuální na rozlišení kultury jaz. a kultury vyjadřování, dospějeme k vymezení čtyř **okruhů teorie jazykové kultury**: (1) Stav (úroveň) prostředků národního jaz., zejména jeho funkčně a stylově nejvíce rozvinutého útvaru spis. (2) Rozvíjení a kultivování vyjadřovacích možností spis. jaz. prostřednictvím slovníků, mluvnic, pravopisných a výslovnostních pravidel či doporučení apod. Úspěch této činnosti je podmíněn dobrou znalostí a respektováním soudobého jaz. úzu i postojů, které uživatelé k jaz. a jeho reálným vývojovým proměnám zaujímají. V těchto postojích se často velice konfliktním způsobem střetávají hlediska konzervativní a progresivní, otevřenost, n. uzavřenost vůči cizojazyčným vlivům, různé stupně tolerance aj. (3) Stav a úroveň jaz. projevů v různých sférách dorozumívání veřejného i soukromého v podobě psané i mluvené. (4) Kultivování a rozvíjení vyjadřovacích schopností a návyků, které uživatelé jaz. uplatňují v nejrůznějších sférách veřejného i soukromého vyjadřování.

Ačkoli se teorie **j.k.** jako samostatný obor vymezila teprve ve 20. stol., zkoumání předmětu jejího zájmu má dlouhou tradici, spojenou zvláště s aspekty normativními, tzn. se snahami ovlivňovat stav jaz. i chování jeho uživatelů. Stylizací jazykově vytříbených textů se v učebnicích gramatiky, rétoriky a poetiky zabývali již antičtí autoři. Její pracnost přirovnávali k fyzické námaze, např. k obdělávání, kultivování půdy (srov. spojení *colere agros* ‚obdělávat pole'), k opracovávání, leštění a broušení drsného povrchu (četné jaz. příručky až do konce 19. stol. nesly název *brus*, lat. *lima*), k hřebelcování koní. Součástí tohoto kultivujícího úsilí byly též puristické tendence, směřující jednak k přímočarému zpravidelnění jaz. paradigmat, jednak k očišťování domácího jaz. od cizích vlivů. Za účelem kultivování národních jaz. a vydávání autoritativních slovníků a mluvnic byly již od konce 16. stol. zakládány oficiální instituce – akademie (Itálie: Academia della Crusca, 1582, Francie: Académie française, 1635, aj.). V č. prostředí se spojení „kultura jazyka" (v lat. podobě *cultura idiomatis*) zřejmě poprvé vyskytlo u gramatika Vavřince Benedikta z Nudožer (1603), později u J. Dobrovského (něm. *Cultur der Sprache*) v r. 1779 (ve významu uchování tradičních podob č. jaz.) a v r. 1818 (ve významu přizpůsobování č. novým dorozumívacím potřebám). Teorie **j.k.** ve 20. stol. na tyto starší tradice vědomě nenavazuje. Její vznik se totiž převážně inspiruje nezbytností vystoupit proti diktátu puristických zákazů a příkazů, které se stále více dostávaly do konfliktu s požadavky kladenými na rozvoj národního jaz. a na jeho funkční diferenciaci. Tuto skutečnost si v období po I. světové válce uvědomovali zejména spisovatelé, jejichž protesty proti svazující puristické kodifikaci bezprostředně inspirovaly vystoupení představitelů Pražského lingvistického kroužku a formulování teorie **j.k.** Též ↑jazyková správnost, ↑kodifikace, ↑purismus, ↑spisovná čeština, ↑teorie spisovného jazyka.

Lit.: Bělič, J. ad.: *Kultura českého jazyka*, 1969; Golovin, B. N.: *Osnovy kuľtury reči*, 1980; Greule, A. – Lebesanft, F. (eds.): *Europäische Sprachkultur und Sprachpflege*, 1998; Greule, A. – Ahverts-Liebel, E.: *Germanische Sprachpflege. Geschichte, Praxis und Zielsetzung*, 1986; Jančáková, J. ad. (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, 1995; Kráľ, A. – Ryzková, A.: *Základy jazykovej kultúry*, 1990; Kuchař, J. (ed.): *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*, 1979; Ondrejovič, S. (ed.): *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*, 1997; Považaj, M. (ed.): *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra*, 1995; Petr, J. (ed.): *Razvitije jazykovoj žizni v stranach socialističeskogo sodružestva* I, II, 1987; *SČJK*, 1932; Scharnhorst, J. (ed.): *Sprachsituation und Sprachkultur im internationalen Vergleich*, 1995; Starý, Z.: *Ve jménu funkce a intervence*, 1995.

JK

KVANTIFIKACE

Vyjádření (přesného či jen přibližného) množství objektů pomocí ↑kvantifikátorů. **K.** je významná především pro sémantiku věty, přičemž zásadní význam zde má vzájemné pořadí kvantifikátorů obecných a existenčních, srov. pravdivost vět: *Každé dva body určují jednu přímku* (= „pro každou dvojici bodů existuje jedna přímka taková, že platí: přímka prochází těmito dvěma body"; tvrzení je v aktuálním světě pravdivé) × *Jednu přímku určují každé dva body* (= „existuje jedna přímka taková, že pro každou dvojici bodů platí: přímka prochází těmito dvěma body"; tvrzení je v aktuálním světě nepravdivé). Podobné příklady je možno najít i mimo matematický kontext, srov. věty: *Mnoho lidí čte málo knih* (= „mnoho lidí je takových, že každý z nich čte málo knih") × *Málo knih čte mnoho lidí* (= „málo knih je takových, že je čte mnoho lidí"). Dosah (↑skopus) kvantifikátorů je v č. (i v jiných jazycích) v bezpříznakových případech určen ↑AČ věty. Na vztah **k.** a AČ upozornil ve světovém měřítku poprvé Sgall (1972) a celá problematika potom byla rozpracována v jeho skupině (zejm. Sgallem a Hajičovou). – V rámci modelu ↑dvourovinné valenční syntaxe popsal **k.** a kvantifikátory v č. Hlavsa (1975). Též ↑kvantifikátor.

Lit.: Bach, E. – Jelinek, E. ad. (eds.): *Papers on quantification*, 1995; Barwise J. – Cooper, R., Generalized quantifiers and natural language, *LPh* 4, 1981, 159–219; Hlavsa, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, 1975; Sgall, P., Fillmore's mysteries and topic vs. comment, *JL* 8, 1972, 283–288; Sgall, P. – Hajičová, E. ad.: *Topic, focus, and generative semantics*, 1973.

KOl

KVANTIFIKÁTOR (kvantor)

Ta součást substantivního výrazu (příp. celý substantivní výraz), která udává množství objektů, o kterých se vypovídá. **K.** jsou tedy především ↑číslovky základní – určité i neurčité (*jeden*, *pět*, *sto*, *několik*) a ↑zájmena neurčitá (*všichni*, *každý*, *vše*, *nikdo*, *žádný*, *někteří*...). Příklad **k.** tvořícího součást substantivního výrazu: ***Všichni*** *lidé jsou smrtelní*, příklad samostatného kvantifikátoru: *Na schůzi se* ***nikdo*** *nedostavil*. Lze najít řadu pomezních případů, kdy je možné samostatnost postavení **k.** klasifikovat různě v závislosti na kritériích: ***Vše****, čeho člověk užívá, z šlechetné práce vyplývá* (*vše* nestojí sice samostatně, ale je řídícím členem celé skupiny); *Estébáků přišlo* ***pět*** (*pět* lze chápat buď jako doplněk, n. jako odtržený přívlastek – druhé řešení má tu výhodu, že vysvětluje gen. v subjektu, jinak velmi vzácný; ↑genitiv) apod.; speciální problém představuje tzv. quantifier floating: ***Všichni*** *muži jsou zbabělci – Muži jsou* ***všichni*** *zbabělci*; o syntaktických vlastnostech **k.** v č. viz Kopečný v ZČSk, 1962, 149; Hlavsa, 1975; o syntaktických důsledcích změny substantivum → kvantifikátor (*Snil o moře pivech / o moři piv*) SČ, 1998, 322. Hranice pojmu **k.** může být stanovena různě; není např. zcela jasné, zda mají být mezi **k.** počítány i některé částice (***Ani*** *zrno nazmar!* s významem *Ani* ***jediné*** *zrno nazmar!*), mezi **k.** nepatří ovšem vyjádření kvantity (ve smyslu intenzity) slovesného děje: *Mnoho* (kvantifikátor) *jí bude odpuštěno, neboť milovala mnoho* (intenzita). – Sám termín **k.** je používán především v sémantice, avšak vzhledem ke zvláštní pozici, kterou **k.** zaujímá v ↑nominální skupině, a to jak co do postavení (má silnou tendenci stát na jejím samotném počátku, předcházen může být jen předložkou či částicí, srov. *všichni dobří komunisté* × *?dobří všichni komunisté*), tak do četnosti výskytu (jen velmi zřídka mohou v NS stát dva **k.**, to je možné jen v kontextech více méně ustálených: ***všech deset*** *rudoarmějců*; ***obě dvě*** *mé lásky*, jiné případy již řidčeji, v kontextech matematických např. ***každé dvě*** *navzájem kolmé úsečky*, a výskyt tří kvantifikátorů v jedné NS nebyl zachycen), je relevantní i v syntaxi. – Svůj původ má termín **k.** v predikátovém kalkulu, kde se v základní rovině používají pouze dva: **k. obecný** (vyjadřující, že pro každý prvek nějaké množiny platí určité tvrzení; tento **k.** se ve formulích predikátového kalkulu značí ∀) a **k. existenční** (vyjadřující, že existuje prvek, o němž platí určité tvrzení; tento **k.** se ve formulích značí ∃). V přirozeném jaz., a tedy i v jazykovědě existuje ovšem **k.** celá řada, a jaz. **k.** se od formálních (predikátově-logických) liší především tím, že je podstatně obtížnější jejich význam formálně popsat (definovat jejich ekvivalenty v nějakém formálním jaz. a/nebo modelu). Důvodem této obtížnosti je jejich neurčitost či neostrost. – Mezi neurčité **k.** patří např. *několik*, *někteří*, dále se mezi ně počítají i výrazy, které nejsou **k.** ve striktním smyslu slovní třídy (jak byly uvedeny výše), ale jejichž význam je udávat (přibližně) množství objektů: *skoro všichni*, *přes polovinu*, *asi tak každý třetí*, *více než čtvrtina*, *málem nikdo*. Též ↑kvantifikace.

Lit.: Hlavsa, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, 1975; *SČ*, 1998; *ZČSk*, 1962; ↑kvantifikace.

KOl

KVANTITA VOKALICKÁ

Nesuprasegmentální z ↑prozodických prostředků (synchronně ↑vokál); konstituuje ve vokalismu fonologickou opozici dlouhá : krátká. Tak už i v předslovanském období. Jejím doprovodným fonetickým příznakem byla zprvu ↑intonace (slabičná). Do vlastní psl. byly však pův. dlouhé změněny ve vokály jiné kvality než pův. krátké.

(1) **Vývoj předslovanských vokálů do psl.**: (1a) **dlouhé** vokály: ⁺***ā*** **>** ***a*** (srov. lat. *māter*, stind. *mātr-*, psl. *mati*), ⁺***ō*** **>** ***a*** (srov. ř. *dō-ron*, lat. *dō-num*, psl. *da-rъ*), ⁺***ǭ*** dává tři různé střídnice: (i) ***a*** (po *ž*, *š*, *č*, *j*) (srov. *bǭgǭtea* > *běžati*); (ii) ***ě*** (tzv. „jať“ v ostatních pozicích); (iii) ***i*** (na konci slova pod cirkumflexem) (srov. ⁺*māter* > *mātē* > psl. *mati*), ⁺***ī*** **>** ***i*** (srov. lat. *vīvus*, lit. *gývas*, stind. *džīva-*, psl. *živъ*), ⁺***ū*** **>** ***y*** (srov. lat. *tū*, lit. *tù*, stind. (avest.) *tū*, psl. *ty*); (1b) **krátké** vokály: ⁺***ă*** **>** ***å*** **>** ***o*** (srov. lat. *ar-āre*, ř. *ar-oō*, lit. *ár-ti*, psl. *or-ati*), ⁺***ŏ*** **>** ***å*** **>** ***o*** (srov. lat. *domus*, ř. *domos*, psl. *domъ*), ⁺ ***ĕ*** **=** ***e*** (srov. lat. *sex*, ř. *hex*, lit. *šeši*, psl. *šestь*), ⁺***ĭ*** **>** ***ь*** (srov. lat. *vidua*, stind. *vidhavā*, psl. *vьdova*), ⁺***ŭ*** **>** ***ъ*** (srov. stind. *duhitā*, ř. *thygatǫr*, lit. *duktė̃*, psl. *dъkti* (stč. *dci*)). Tak zanikla fonologická opozice „dlouhá : krátká“. Střídnice za pův. dlouhé byly sice fónicky dlouhé a za pův. krátké byly sice fónicky krátké, ale netvořily už samohláskové páry rozlišené ceteris paribus jen délkou a krátkostí: na jedné straně vokály „pouze krátké“ (*o*, *e*, redukované („superkrátké“) *ъ*, *ь*; ↑jery) bez dlouhých protějšků, na druhé straně „pouze dlouhé“ (*a*, *y*, *ě*, *i*, též ↑nosovky *ę* a *ǫ* a výsledky ↑monoftongizace diftongů *ě*, *i*, *u*, *'u*) bez krátkých protějšků. – Ke konci psl. období byly kráceny pův. „pouze dlouhé“ vokály podle tzv. Šachmatovových zákonů: (a) v otevřených koncovkách dvojslabičných i víceslabičných slov, např. ⁺*ženā* > *ženă*; (b) uvnitř trojslabičných i víceslabičných slov všechny délky s výjimkou (ba) délek novoakutových (↑intonace) a (bb) délek před středoslovnou krátkou slabikou přízvučnou. Příklad krácení: ⁺*poˈdātī* > *poˈdătī* (č. *podati*). Příklad zachování délek (a) novoakutových: ⁺*pěsъkъ* > stč. *piesek* (č. *písek*) a (b) před středoslovnou krátkou přízvučnou: ⁺*vȳˈchŏdъ* (č. *východ*). Ke konci psl. období se tímto krácením objevily v repertoáru vokálů krátké protějšky dříve „pouze dlouhých“. I když distribučně vázány na jisté pozice ve slově, resp. na foneticky dané okolí, položily základ k novému vytvoření fonologické kvantitativní opozice v sl. vokalickém systému, která byla dovršena dalším vývojem délek.

(2) **Staročeská v.k.** měla trojí zdroj: (a) byla reflexem psl. přízvuku a intonace, (b) vznikala náhradním dloužením po zániku lichých ↑jerů (např. *domъ* > *dóm*) a (c) vznikala ↑kontrakcí. (Kromě toho se pak v menší míře uplatnilo sekundární dloužení – např. *v óbec* – a různé analogie.) Zánikem lichých jerů byly likvidovány superkrátké vokály a v dalším vývoji po 10. stol. se uplatňoval pouze protiklad vokálů dlouhých a krátkých. Délky vzniklé kontrakcí byly stabilní a nepodléhaly alternacím v závislosti na pozici a počtu slabik ve slově: *stojati* > *státi*, také odvoz. *dostáti*, *obstáti*..., ale ⁺*-státi*, odvoz. *dostati*, *přestati*, ale *vstáti*. To byl nejdůležitější předpoklad pro fonologizaci **v.k.** v č. (a zároveň i pro defonologizaci ↑přízvuku slovního). Už od nejstaršího období jsou rozdíly ve využívání kvantity mezi Čechami a Moravou,

zejm. ve dvouslabičných inf. (*nesti*), v základech dvouslabičných a-kmenů (*rana*) a o-kmenů (*blato*) a jednoslabičných o-kmenů (*mak*) (↑moravská krátkost). Po hlavní historické ↑depalatalizaci se krátké a dlouhé vokály začaly vyvíjet rozdílně (↑čeština 14. století). Ve spis. jaz. se **v.k.** postupně sjednocovala vlivem tisku, v němž se od 16. století důsledně označovala. V různých dial. probíhal vývoj **v.k.** v detailech divergentně. Ve ↑slezských dial. **v.k.** po 16. stol. zanikla.

Lit.: GEBAUER, J.: *Historická mluvnice jazyka českého* I, 1963², 586–610; *HMČ*, 1986, 35–38, 79–80; KOMÁREK, M.: *Historická mluvnice česká* I, 1958, 59–60; KOMÁREK, M.: *Historická mluvnice jazyka českého* I, 1962; KONECZNA, H.: *II. międzynar. zjazd slawistów (filologów słowiańskich) – Księga referatów, Sekcja I. Językoznawstwo*, 1934; LEHR-SPŁAWIŃSKI, T. – STIEBER, Z.: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, 1957, 42–51; MARVAN, J.: *Jazykové milénium. Slovanská kontrakce a její český zdroj*, 2000; MATHIASSEN, T.: *Studien zum slavischen und indoeuropäischen Langvokalismus*, 1974; *NČD*, 1971, mapy č. 21 a 22; ŠAUR, V., K výkladu vývoje české vokalické kvantity, in: KARLÍK, P. – PLESKALOVÁ, J. ad. (eds.), *Pocta Dušanu Šlosarovi*, 1995, 91–96; TRÁVNÍČEK, F.: *Historická mluvnice československá*, 1935, 246–277; ↑akcentuace, ↑praslovanština.

RV, DŠ

KVAZIFRAZÉM

↑Frazém, jehož ↑idiomatičnost, měřitelná počtem anomálií a nerealizovatelných transformací, je relativně malá, takže se pak kombinace výrazně blíží spojení pravidelnému; není s ním však totožná. **K.** je jevem frazeologické periferie. K běžným typům **k.** patří např. frazémy s desémantizovaným komponentem, některé frazémy verbální s omezenou ↑kolokabilitou jednoho komponentu, některé frazémy synsémantické či frazémy verbonominální se subst. abstraktním, srov. *bejt napakovanej*, *zarytě mlčet*, *na rozdíl od*, *věnovat pozornost* ap. Např. u posledního typu spočívá hlavní anomálie v omezené kolokabilitě subst. (vedle pouze *zaměřit*, *napnout*, *upírat/upřít*, *upoutat*, *obrátit*, *vyvolávat*, *budit/vzbudit*, *přitahovat*, *odpoutat*, *odvrátit a odvést*). V širším smyslu lze ke **k.** počítat i výrazy s konkrétním denotátem, srov. *kočičí hlava* „dlažební kostka“ ap.

FČ

KYJEVSKÉ LISTY

Nejstarší (nedatovaný) rukopis z 1. pol. 10. stol. n. z 9. stol. s **nejstaršími dosud známými písemnými stopami č.**, resp. protočeského jaz. Obsahuje kulatou ↑hlaholicí psané stsl. mešní modlitby přeložené z lat., a to na 7 listech vytvářejících tzv. *libellus missae*, kodex malého formátu i rozsahu; z jeho 14 stran je popsáno starým textem jen 13, na první, původně prázdné stránce, je text graficky i jazykově mladší, úryvek z *Apoštola* psaný hranatou hlaholicí církevní slovanštinou ch. redakce (↑staroslověnština, ↑hlaholice). Památku daroval kyjevské Duchovní akademii v r. 1872 vedoucí pravoslavné mise v Jeruzalémě A. Kapustin, který ji krátce před tím získal patrně v klášteře sv. Kateřiny na Sinaji. Vědecké veřejnosti byla poprvé představena na 3. kongresu sl. archeologů v Kyjevě r. 1874 a od té doby se těší mimořádnému odbornému zájmu: byla několikrát vydána, vznikly o ní desítky prací. – Teorie o původu památky (přehledně Grunskij, 1904; Večerka, 1963; Schaeken, 1987): Sobolevského (1988) hypotéza o polské provenienci **K.l.** zůstala jako zjevný omyl bez odezvy. Novější domněnka Hammova (1979), že jde o novodobé falzum s možnou účastí V. Hanky, byla opakovaně odmítnuta (Birnbaum, 1981; Nimčuk, 1983; Večerka, 1983, 1993; Schaeken, 1987, ad.). Dodnes se uplatňují dvě výkladové linie geneze **K.l.**, které rozdílně interpretují charakteristické znaky jejich jaz. Ten totiž obsahuje arch. vrstvu obecně sl., jako je důsledné zachování a rozlišení ↑jerů (až na jeden případ ъ místo ь – zjevně písařskou chybu) celkem na 721 etymologicky náležitých místech (např. *pravьdьnaě*, *plěnъ*), zachovávání ↑nosovek, arci ve specificky trojčlenném souboru (podobně jako i v kanonickém rukopise klasické stsl., zvaném *Žaltář sinajský*), jehož jednotky se tradičně transliterují jako *ję*, *ǫ*, *jǫ* (když podle Trubeckého příslušné hlaholské grafémy označovaly *eN*, *oN*, *öN*) (např. *svjętago*, *prědragyję*, *mǫčenika*, *silojǫ*); zvl. charakteristickým znakem jaz. **K.l.** je vrstva arch. jsl., např. *l'* epentetické, *s* za *ch*[2,3], *-sc-* za *-sk*[2]-, *-ę* v gen. sg. a akuz. pl. ja-kmenů (*priemli*, *vьsь*, *nebesьsceě*, *tvoję služьby vъžljublenyję*), ale na druhé straně důsledně i vrstva západněji, tj. protočesky zsl., a to *c* za *+tj* a *+kt* (*nasyceni*, *pomocь*, klasická stsl. měla *št*: *nasyšteni*, *pomošťь*), *z* za *+dj* (*dazь* „dej“, *tuzimъ* „cizím“, východnější, protoslovenská část Velké Moravy tu měla *dz*, klasická stsl. *žd*: *daždь*, [*s*]*tuždimъ*), *šč* za *+stj* a *+skj* (*očiščenie*, *zaščiti*, klasická stsl. tu měla už vývojově mladší *št*: *očištenije*, *zaštititi*, když arch. *šč* se déle uchovávalo právě na č. půdě, kde je dodnes ve vmor. nář.; ↑disimilace), instr. sg. o-kmenů *-ъmь* (*obrazъmь*, proti většinovému *-omь* v klasické stsl.). V lexiku **K.l.** se objevují latinismy, někdy se stopami severoitalské n. něm. výslovnosti (*mьša*, *papežь*, *oplatъ* „hostie“, *prěfacija* „preface“, *vьsemogyi* „všemohoucí“ – kalk podle lat. *omnipotens*), i možné výpůjčky z něm. (*rovaniję* ze sthněm. *arvanī*?, *vъsǫdъ* ze sthn. *wizôd*?). – Podle výkladové linie miklošičovské reflektují **K.l.** beze zbytku jaz. situaci nějakého přechodného dial. severosl.-jsl. v Panonii (resp. i v užším teritoriálním vymezení slovensko-slovinského, resp. charvátského nář. na Balatonu; Schaeken, 1987); žádný takový dial. však faktický doložen není a proti tomuto výkladu mluví i dceřinný vztah jiného stsl. rukopisu ke **K.l.** Jsou to tzv. ***Pražské zlomky hlaholské***, jejichž č. původ (asi z 2. pol. 11. stol.) se uznává obecně; přitom jejich spis. podložím je právě jaz. norma **K.l.** s důsledným *c*, *z*, *šč*, *-ъmь*, na niž se – už nedůsledně – navrstvují další č. prvky, zčásti i vývojově mladší: nedostatek *l* epentetického vedle jeho zachování (*prěstavenie*, ale vedle toho *prěpolovlenie*), zachování *dl/tl* vedle jeho zjednodušení v *l* (*světidlъna*, ale i *světilьna*), *š* za *ch*[3] (*všěchъ*), reflexy mladších vývojových stadií ↑nosovek i ↑jerů, gen. sg. *mne* proti klasicky stsl. *mene*, gen. sg. ja-kmenů s ↑„jať“ třetím proti klasicky stsl. *-ę* (*b[ogorodi]cě* × *otъ zemlję*). Je těžko představitelné, že by do Čech po křtu knížete Bořivoje byl býval přenesen spis. jaz. z některé okrajové vesnice Metodějova arcibiskupství někde na Blatenském jezeře a ne přímo z jeho velkomoravského střediska. – Podle výkladové linie jagićovské vznikla jaz. podoba **K.l.** specifickým vývojem jaz.

spis., při němž se na ↑substrát jsl. balkánský (tj. „prastaroslověnský“) navrstvil na Velké Moravě specifický ↑superstrát místní. Proti tomu se namítá, že čtyři strukturní jaz. znaky mor., resp. protočeské (*c, z, šč, -ъmь*), se v **K.l.** neobjevují variantně, jak by se očekávalo při jaz. míšení tohoto typu, nýbrž zcela konsekventně vedle jiných znaků jsl. balkánských. Podle výkladu Marešova (1961) by však byl mohl být tento úzus vytvořen v době, kdy představitelé obou dial., soluňského a mor., byli v živých osobních stycích, dokonce možná záměrnou a promyšlenou jazykově tvůrčí a reformní činností; přitom možné prastsl. střídnice $^{+}k´$, $^{+}g´$ za $^{+}tj/kt$, ^{+}dj tu byly nahrazeny domácími *c, z*, protože v inventáři velkomor. fonémů vůbec neexistovaly, *šč* zase zachovávalo domácí výslovnost arch. (a tedy snad možnou i v prastaroslověnštině) a *-ъmь* zobecnilo podle mor. ústního úzu koncovku v prastsl. aspoň menšinově variantní (vedle jinak tam obvyklého *-omь*). Jako princip výkladu jaz. normy **K.l.** jagićovská hypotéza v souč. slavistice převládá, i když ve verzích v podrobnostech zčásti různých. Kdyby vskutku platila, byly by v památce zachovány nejstarší písemné stopy č., resp. protočeského jaz., tzv. bohemismy, n. – se zřením k tomu, že jde o text vzniklý nepochybně už na Velké Moravě – moravismy. K nim se vedle uvedených strukturních rysů foneticko-gramatických a vedle oněch výše citovaných lexikálních jednotek spjatých s lat., resp. i s něm. prostředím, přiřazují někdy ještě slova *inokostь* „vyhnanství“, *skvrьnostь* „poskvrna“ a *otъplatiti* „odplatit, odměnit“ (v kanonických památkách bývá ve stejném významu *otъdati/vъzdati*), v gramatické stavbě pak syntetická forma imperativu v 3. os. sg. jako funkční optativ (*prispěi namъ pomocь tvoě* „přispěj nám pomoc tvá“) a v 3. os. pl. (od *byti*) jako tzv. injunktiv (*tvoě svjętaě ... na očiščenie namъ bǫdǫ* „... ať nám jsou/budou na očistu“). – Další podporou jagićovské teorie by bylo uznání toho, že **K.l.** nejsou mladší opis velkomor. předlohy, nýbrž cyr.-met. protograf sám; tato hypotéza však dosud nenachází v slavistice širší uznání. V její prospěch mluví to, že památka tak nerozsáhlá byla psána dvěma písaři a sestavena ve zjevném chvatu, což spolu s jejím obsahem výborně odpovídá situaci po příchodu cyr.-met. mise do Říma na podzim 868; podle *Života Konstantinova* přijal papež před branami města ostatky sv. Klimenta (a **K.l.** se začínají právě modlitbou ke mši sv. Klimenta (a spolu s ním slavené sv. Felicity); po vysvěcení žáků a schválení knih pěli pak členové cyr.-met. družiny týden „mše slovansky“ v různých římských kostelích) a v rukopise následuje už druhou rukou série mší na různé dny týdne bez určitého svatého, mše všem mučedníkům a *de omnibus virtutibus coelestis*. Kdyby byla tato hypotéza přijata, představovaly by **K.l.** dosud jediný zachovaný rukopis z velkomor. literární dílny cyrilometodějské.

Lit.: (ke ***K.l.***) Birnbaum, H., Wie alt ist das altertümlichste slavische Sprachdenkmal? Weitere Erwägungen zur Herkunft der Kiewer Blätter und zu ihrem Platz in der Literatur des slavischen Mittelalters, *WS* 26, 1981, 225–258; Grunskij, N.: *Pamjatniki i voprosy drevneslavjanskoj pis'mennosti* 1, 1904; Hamm, J.: *Das glagolitische Missale von Kijew*, 1979; Mareš, F. V., Drevneslavjanskij literaturnyj jazyk v Velikomoravskom gosudarstve, *VJa* 1961, 12–23; Nimčuk, V. V.: *Kyjivśki hlaholyčni lystky,* 1983; Schaeken, J.: *Die Kiever Blätter,* 1987; Sobolevskij, A., Gde napisany Kijevskije otryvki?, *Vestnik archeologii i istorii* 10, 1898, 29–32; Tkadlčík, V., Trojí hlaholské *i* v Kyjevských listech, *Sl* 25, 1956, 200–216; Večerka, R., Velkomoravská literatura v přemyslovských Čechách, *Sl* 32, 1963, 398–416; Večerka, R., Anmerkungen zu den Kiever glagolitischen Blättern, *Byz* 49, 1988, 46–58; Večerka, R., Zur Herkunft der Kiever glagolitischen Blätter, in: *Symposium Slavicum Erlangense. Methoden – gestern und heute*, 1993, 59–71; (k ***Pražským zlomkům hlaholským***) Mareš, F. V., Pražské zlomky a jejich předloha v světle hláskoslovného rozboru, *Sl* 19, 1949–50, 54–61; Mareš, F. V., Pražské zlomky a jejich původ v světle lexikálního rozboru, *Sl* 20, 1951, 219–232; Vrana, J., Praški glagoljski odlomci kao svjedok neprekidne ćirilometodske tradicije u Češkoj do kraja XI. stoljeća, *Sl* 39, 1970, 238–249;↑hlaholice, ↑staroslověnština.

RV

L

LANGAGE (řeč)
U de Saussura označení pro jaz. jevy a činnosti, neutrální vůči rozlišení ↑langue × parole.
Lit.: SAUSSURE, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989.
MN

LANGUE × PAROLE (jazyk × mluva)
Jazyk (langue) jako abstraktní ↑systém znaků a pravidel odlišil od mluvy (parole) jako konkrétní realizace jazyka F. de Saussure (1916). **L.** má nadindividuální platnost, ukazuje se nicméně pouze v **p.**, tj. v konkrétních mluvených a psaných promluvách, realizovaných na základě **l.** (podle J. Vachka je **l.** sumou dvou ↑norem pro mluvený a pro psaný jaz., který tvoří zvláštní autonomní systém). V tomto smyslu tvoří **l.** a **p.** jednotu ↑langage (řeč). V **p.** se podle de Saussura jaz. ve smyslu **l.** také popisuje a osvojuje; jaz. podle něho není vrozený. – Úkolem lingvistiky, resp. tzv. vnitřní lingvistiky, je popis ↑systému jazyka ve smyslu **l.**, zatímco tzv. vnější lingvistika (dialektologie, sociolingvistika...) popisuje řeč v jejím reálném fungování. – Protikladu **l.** × **p.** se dovolává i N. Chomsky při formulaci protikladu ↑kompetence × performance. Odmítá však Saussurovo statické pojetí jaz., orientované na povrchovou strukturu, a staví proti němu kompetenci jako znalost procedurálních pravidel, s jejichž pomocí se generuje nekonečné množství gramaticky správných vět. Toto pojetí jaz. vede k rozlišení ↑hloubkové a ↑povrchové struktury jaz. – Pojmovými konkurenty **l.** × **p.**, které ovšem č. lingvistiku zasáhly jen zčásti, jsou např. pojmy ergon × energeia (W. v. Humboldt), jazyková soustava (Sprachgebilde) × mluvní akt (K. Bühler), ↑type × ↑token; k tomu G. Dresselhaus (1979). Též ↑kompetence × performance.
Lit.: COSERIU, E.: *Sprachkompetenz*, 1988; ČERNÝ, J.: *Dějiny lingvistiky*, 1996; DRESSELHAUS, G.: *Langue/parole und Kompetenz/Performanz: zur Klärung der Begriffspaare bei Saussure und Chomsky, ihre Vorgeschichte und ihre Bedeutung für die moderne Linguistik*, 1979; HORÁLEK, K., Les fonctions de la langue et de la parole, *TLP* 1, 1964, 41–46; HORÁLEK, K.: *Filozofie jazyka*, 1967; HORECKÝ, J.: *Základy jazykovědy*, 1978; MACHÁČKOVÁ, E., O názorech na dichotomii langue a parole, *SaS* 48, 1987, 80–87, a *SaS* 50, 1989, 56–65; Thèses, *TCLP* 1, 1929, 5–29 (též Vachek, 1970, 35–65); SAUSSURE, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, 1989; VACHEK, J. (ed.): *U základů pražské jazykovědné školy*, 1970; VACHEK, J., Phonemes as phonological units, *TLCP* 6, 1936, 235–239; VACHEK, J., Zum Problem der geschriebenen Sprache, *TLCP* 8, 1939, 94–104; ↑kompetence × performance.
MN

LEMMA
Jednotlivý slovníkový vstup. Reprezentativní podoba lexému, charakterizovaná jistou gramatickou formou (u jmen nejčastěji nom. sg., u sloves v č. inf.), jistým pravopisem a jistou výslovností, popř. rozrůzněná dubletou n. variantností. V klasických slovnících uvádí **l.** heslový odstavec (v tomto případě se užívá spíše termínu **heslové slovo**). Termín **l.** je běžný zejména v ↑korpusové lexikografii. Tzv. **lemmatizací** se přiřazuje **l.** textovým tvarům lexémů (slovům); Čermák – Blatná, 1995, 21, 56.
Lit.: ČERMÁK, F. – BLATNÁ, R. (eds.): *Manuál lexikografie*, 1995.
ZH

LEXÉM
Abstraktní formálně-významová jednotka ↑lexikonu nadřazená všem svým konkrétním manifestacím v řeči, u ohebných slov zahrnující celé paradigma (*miluji*, *miloval jsem*, *budu milovat*...; *dívka*, *dívky*, *dívkou*...). Konkrétní manifestace **l.** bývá označována jako **lex**, z hlediska variantnosti **alolex**; též ↑typ a token. Víceznačný/polysémní **l.** nazývají někteří lingvisté **hyperlexém**, jeho jednotlivé monosémní **l. lexie** (tak zejména Filipec v Člex, 1985). Většinou synonymně s termínem **l.** se dříve užíval termín **lexikální jednotka**, synonymně s termínem lexie termín **základní lexikální jednotka**. – **L.** mohou být jednoslovné i víceslovné (víceslovností není míněna členitost gramatických tvarů typu *miloval jsem*). Víceslovnými **l.** jsou ustálené pravidelné i nepravidelné ↑kolokace, tj. víceslovné ↑termíny a ↑frazémy-idiomy (např. *kysličník uhličitý*, *srovnávací jazykověda*; *máslo na hlavě*, *vyrazit trumf z ruky*).
Lit.: *Člex*, 1985.
ZH

LEXIKALIZACE
Přeměna morfémů či slov v **ustálený** komplex s jednotným významem, v jednotku ↑lexikonu: *učitel*, *podstatné jméno*. (**L.** provázená ↑anomálností je označována jako ↑idiomatizace: *vyřídit*, *hromádka neštěstí*.) V užším pojetí bývá za **l.** považován diachronní proces, v němž lexikální jednotka ztrácí motivační transparentnost, např.

pestrý, trnož. V širším vymezení je pojem **l.** spojován se vznikem a ustálením všech slovníkových jednotek, tedy i motivačně průhledných, protože i jejich utvoření a zavedení do jaz. oběhu je vždy provázeno navázáním pevného vztahu k vyjadřovanému pojmu (pojmenovávané skutečnosti), v důsledku toho omezením bezprostředního vztahu k motivujícím jednotkám a nabýváním významové idiosynkratičnosti. – Srov. ↑ustálenost. Též ↑deetymologizace, ↑lidová etymologie, ↑motivace.

Lit.: MATHESIUS, V., Řeč a sloh, in: *Kultura, jazyk a slovesnost*, 1982, 97–98; *TSČ*, 1962, 94–102.

ZH

LEXIKOGRAFIE (slovníkářství)

Disciplína zabývající se teorií a praxí tvorby slovníků. Úzce souvisí s ↑lexikologií, za jejíž aplikovaný úsek bývá považována, podílí se však i na základním výzkumu slovní zásoby. – K tradičním otázkám lexikografické práce patří např. rozhodování o povaze slovníkové jednotky (do jaké míry do slovníku zahrnout odvozeniny, kompozita, ustálená spojení slov), o obsahu a struktuře heslového odstavce (v jakém poměru uvádět lexikální, gramatické a encyklopedické informace, jakým způsobem popsat význam a jak zachytit významové spektrum polysémních jednotek, zda do výkladu včlenit diachronní, resp. etymologické údaje, zda a jak reflektovat některé pragmatické aspekty) apod. – Vnitřní členění **l.** odráží různorodost typů slovníků (↑slovníky – typologie), jejich specifické nároky teoretické i poznávací, rozdílnou metodiku zpracování. K hlavním odvětvím **l.** patří: teorie a praxe tvorby jednojazyčného ↑slovníku výkladového, ↑korpusová **l.**, ↑frazeografie, terminografie, onomastická **l.**, diachronní **l.**, etymologická **l.**, překladová **l.**, nářeční **l.** ad. – O vývoji č. **l.** ↑slovníky češtiny. Přehled o současném stavu a problémech hlavních odvětví č. **l.** podává Čermák – Blatná (1995). Též ↑lexikologie, ↑slovník etymologický, ↑slovník frekvenční, ↑slovník nářeční, ↑slovníková definice.

Lit.: ČERMÁK, F. – BLATNÁ, R. (eds.): *Manuál lexikografie*, 1995; ČERVENÁ, V., O lexikálním archívu Ústavu pro jazyk český ČSAV, *NŘ* 64, 1981, 14–22; ↑slovníky češtiny.

ZH

LEXIKOGRAFIE KORPUSOVÁ

Součást ↑korpusové lingvistiky a ↑lexikografie; jejím předmětem je vytváření a zpracovávání ↑slovníků na základě dat ↑jazykového korpusu, a to jak slovníků knižních, tak především slovníků elektronických. Slovník, který vznikl na základě korpusu, se opírá o rozsáhlé textové zdroje v korpusu obsažené, které umožňují budovat slovník na spolehlivějším, bohatším, věrnějším a odstíněnějším základě než bez korpusu.

Lit.: ↑jazykový korpus.

VP

LEXIKOLOGIE

Lingvistická disciplína zkoumající lexikální subsystém jaz. (↑lexikon) a jeho vztahy k ostatním jaz. subsystémům. Zabývá se formou, významem (v propojení s pojmenovací funkcí) i užíváním lexikálních jednotek. Studuje významové a formální relace strukturující lexikon, vývojové procesy v slovní zásobě, její stratifikaci, vztah lexikálních jednotek k dějinám a kultuře jednotlivých jaz. společenství, úlohu slovníku v myšlenkovém a poznávacím procesu apod. – **L.** se dělí na synchronní a historickou (součástí historické **l.** je ↑etymologie, která však bývá vyčleňována jako samostatná lingvistická disciplína). Základními úseky synchronní **l.** jsou lexikální sémaziologie/sémantika a lexikální ↑onomaziologie. **Sémaziologie** (metodologicky postupuje od formy k obsahu) se zabývá významem lexikálních jednotek a významovými vztahy, **onomaziologie** (metodologicky postupuje od obsahu k formě) studuje lexikální jednotky z hlediska jejich vzniku a fungování v pojmenovacím (označovacím) procesu. (Součástí onomaziologie je samostatně stojící ↑tvoření slov, často řazené na základě paralelnosti derivačních a flexivních morfů k široce chápané ↑morfologii.) Na základě specifických rysů zkoumané části slovníku se z **l.** vyčleňuje ↑onomastika a v některých pojetích i ↑frazeologie a ↑terminologie. Úzce spjata s **l.** je ↑lexikografie, teorie a praxe tvorby slovníků. Předmětem svého zájmu se **l.** stýká též s řadou nefilologických disciplín, např. s filozofií, logikou, psychologií apod. – Jako jazykovědné odvětví má **l.** poměrně krátkou tradici, přestože zájem o slovo jako základní jaz. jednotku sahá v našem civilizačním kontextu až k antice. Problematika slova, pojmenování a významu byla však dlouho zkoumána spíše v rámci filozofie a logiky, zatímco doménou jazykovědného studia zůstávala gramatika. V posledních desetiletích se však pozornost lingvistů přesouvá k lexikonu.

Lit.: *Člex*, 1985.

ZH

LEXIKON (subsystém jazyka lexikální, rovina lexikální, slovník; zásoba slovní, lexikum)

1. Vnitřně strukturovaný soubor všech jednočlenných i vícečlenných monosémních i polysémních ↑lexémů. (V přesnějším pojetí lze za prvky **l.** považovat i lexikální a slovotvorné ↑morfémy.) Centrální rovina jaz. (tak např. de Saussure), složitými vztahy propojená se všemi ostatními jaz. rovinami. Jednotky **l.** se skládají z jednotek rovin nižších (fonémů a morfémů), jejichž prostřednictvím jsou zvukově a morfologicky utvářeny, zároveň se však podílejí jako stavební prvky na tvorbě jednotek rovin vyšších (syntagmat, vět a textů). – **L.** je vnitřně strukturován jednak vztahy formálními a formálně-významovými, např. ***učit* – *učitel***, ***učitel* – *léčitel*** (↑tvoření slov, ↑motivace), jednak relacemi v oblasti čistě významové, např. ↑synonymií, ↑opozitností apod. (též ↑hierarchické významové vztahy, ↑teorie (jazykových) polí). Menší míru vnitřní uspořádanosti **l.**, danou množstvím, různorodostí a proměnlivostí jeho jednotek, reflektují někteří lingvisté hodnocením, že v rovině slovníku není vhodné mluvit o systému, nýbrž pouze o určité systémovosti; otevřenost a variabilnost jaz. systému je tu silnější než v jeho jiných složkách. Studiem **l.** se zabývá ↑lexikologie. – Z hlediska matérie se o **l.** hovoří též jako o **slovní zásobě** (**s.z.**). Počet jednotek **celonárodní s.z.** není v žádném jaz. přesně zjistitelný a neustále se mění. Orientační představu podávají velké výkladové slovníky. Např. nejrozsáh-

lejší výkladový slovník č. *Příruční slovník jazyka českého* (1935–1957) obsahuje zhruba 250 000 heslových slov. Ani on však nezachycuje **s.z.** č. v úplnosti. Také žádný mluvčí nedisponuje celým **l.** určitého jaz. Odhaduje se, že **aktivní s.z.** (kterou jedinec užívá v mluvených a psaných projevech) je tvořena zhruba 5 000 – 10 000 jednotek (v závislosti na věku, mentálních schopnostech, vzdělání, sociálním zařazení apod.). **Pasivní s.z.** (které jedinec rozumí, ale aktivně ji neužívá) bývá šestinásobkem **s.z.** aktivní. Rozsahu pasivní **s.z.** současného středoškolsky vzdělaného rodilého mluvčího č. přibližně odpovídá *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1994), který zachycuje 45 366 heslových slov a 62 872 lexémů. – **S.z.** každého jaz. obsahuje **základ (jádro)** a **okrajové vrstvy**. Pojetí slovníkového základu může být různé (srov. Hrbáček, 1999): jde (a) o teorii základního slovního fondu (tvořeného slovy, která jsou v jaz. odedávna a vyznačují se stabilitou), (b) o sociologické pojetí, jakým je např. teorie tzv. klíčových slov (Matoré), (c) o strukturní teorii ↑centra a periferie (podle ní centrum **s.z.** tvoří slova neodvozená, sémanticky základní, stylově neutrální, produktivní, frekventovaná). K základu **s.z.** patří např. slova *dům*, *hlava*, *sůl*, *dělat*, *jít*, *spát*. Do okrajových vrstev patří slova zastarávající, knižní, neologismy, expresiva apod. (Mezi základní a okrajovou sférou **s.z.** je možno vyčlenit ještě sféru přechodnou, tak např. Filipec.) Celonárodní **s.z.** lze dělit i podle dalších kritérií, např. podle kritéria **spisovnosti**. I sama spis. **s.z.** je vnitřně diferencovaná. Vedle **slov neutrálních** (použitelných každým mluvčím v každé situaci, tj. v podstatě shodných se základním slovníkem) je v ní možno vyčlenit vrstvy **slov příznakových**, charakterizovaných např. příznakem časové platnosti (↑archaismy, ↑neologismy), expresivity (↑expresiva), funkčněstylové přináležitosti (↑publicismy, ↑termíny, ↑poetismy apod.; též ↑styly funkční). – **Proměny s.z.** jsou ovlivňovány faktory: (a) mimojazykovými (historické změny v přírodě a společnosti motivují zánik pojmenování mizejících jevů a vznik pojmenování nových skutečností), (b) psychickými (vývoj myšlení a poznání vyžaduje pojmenování nových pojmů; variabilita citového života vede k vytváření stále nových neotřelých výrazových prostředků), (c) jazykovými (vývoj slovníkových jednotek je ovlivňován jejich postavením v proměňujícím se jaz. systému). Změny **s.z.** mohou probíhat několika základními způsoby: (1) tvořením nových slov, (2) významovými změnami existujících slov, (3) vznikem ustálených slovních spojení, (4) přejímáním cizích slov a kalkováním, (5) zánikem slov. – Pro č. je v porovnání s jinými sl. jaz. charakteristická velká archaičnost **s.z.** Společně se slk. si č. podržela 98% psl. slovníkového fondu (Kopečný, 1981).

2. V ↑TGG souhrn lexikálních jednotek a východisko syntaktické báze gramatiky v ↑T-modelu. Obsahuje mentální (sémantický), fonologický, morfonologický a syntaktický (kategoriální) záznam ↑rysů lexikálních jednotek včetně jejich ↑subkategorizace a všech idiosynkratických vlastností; ↑teorie řízení a vázání.

3. Synonymum pro slovník ve smyslu lexikografického díla.

Lit.: Čejka, M.: *Česká lexikologie a lexikografie*, 1992; Červená, V., O lexikálním archívu Ústavu pro jazyk český ČSAV, *NŘ* 64, 1981, 14–22; *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; *Člex*, 1985; Filipec, J., Lexikální norma, *SaS* 56, 1995, 190–203; Hauser, P.: *Nauka o slovní zásobě*, 1986; Hrbáček, J.: *Úvod do studia jazyka*, 1999; Jančák, P., Spisovná a nespisovná slovní zásoba v Českém jazykovém atlase, *NŘ* 78, 1995, 1–8; Kopečný, F.: *Základní všeslovanská slovní zásoba*, 1981; Mathesius, V., Příspěvek k strukturálnímu rozboru zásoby slovní, in: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947, 175–184; Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*, 1968; *PMČ*, 1996; *Příruční slovník jazyka českého*, 1935–1957; *SSČ*, 1994; *SSJČ*, 1989²; Šmilauer, V.: *Obohacování slovní zásoby*, 1953; Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*, 1972.

ZH

LIMITATIVUM (vymezovací výraz)

↑Deiktické slovo; vyjadřuje totožnost (*týž*, *tentýž*, *ten samý*, *tamtéž*, *taktéž*, *tolikéž*), netotožnost (*jiný*, *jinak*, *jinde*, *jinam*, *jindy*), vymezuje celek jako úplný (*všechen*, *veškerý*, *každý*, *vždy*, *všude*, *oba*, *obé*), n. jako nulový (*nikdo*, *žádný*, *nic*, *ničí*, *nijak*, *nikde*, *nikdy*).

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1996.

KO

LINEARITA (uspořádání lineární)

V teorii ↑FSP většinou pořádek slov neboli ↑slovosled. Pořádek slov má ve větě hierarchickou strukturu. Několik slov (např. přívlastkové spojení *o letních prázdninách* n. předložková vazba *k moři*) vytvářejí určitou lineární strukturu, která se vzhledem k dalším větným složkám chová jako celek: [*O letních prázdninách*] [*jedou*] [*k moři*]. [*K moři*] [*jedou*] [*o letních prázdninách*]. Manipulovatelnost s těmito celky a manipulovatelnost se složkami těchto celků je v různých jaz. různá, ve všech však na úrovni textu o více větách platí, že gradace pozice (vršení složek od začátku do konce textu) s sebou nese i gradaci významu (Bolinger, 1952, 1976). Pro č. je charakteristické, že gramaticko-sémantické vztahy jsou většinou signalizovány jinými než slovosledními prostředky (např. morfologicky pádovými a osobními sufixy), a proto je slovosled uvolněn k tomu, aby mohl odrážet záměr mluvčího/pisatele co do gradace významu, co do perspektivizace sdělení k určitému cíli. Toho také č. mluvčí/pisatel využívá a v neutrálních (neemotivních) větách řadí složky od méně závažných (tematických a tranzitních) na začátku k nejzávažnějším (rematickým) na konci (↑tematické, ↑tranzitní a ↑rematické jednotky v FSP): *Marta* (téma) *pohladila* (tranzit) *Aničku* (réma). *Aničku* (téma) *pohladila* (tranzit) *Marta* (réma). Č. mluvčí tedy v neutrálních větách využívá lineárního uspořádání k tomu, aby signalizoval různé ↑stupně VD (↑výpovědní dynamičnost) u ↑nositelů VD. Tak se **l.** na větné úrovni projevuje jako ↑faktor FSP. Tento fakt vedl Mathesia k formulování zásady ↑slovosledu objektivního (kde tematické a jiné složky předcházejí ↑vlastnímu rématu, viz oba výše uvedené příklady) a ↑slovosledu subjektivního (kde vlastní réma předchází jiným složkám a musí být ovšem signalizováno jinak než slovosledným postavením). Slovosled subjektivní spojoval Mathesius pod vlivem č. s emotivními výpověďmi, kde mluvčí je zaujat vlastním rématem (↑jádrem výpovědi) tak, že je klade na místo první. Když stejné zásady uplatnil na angl. (1942), došel k závěru, že angl.

je méně citlivá k takovémuto členění, protože neutrální věty typu *A dog barked in the distance*, v č. překladu *V dálce* [*in the distance*] *zaštěkal* [*barked*] *pes* [*a dog*], mají subjektivní slovosled s vlastním rématem na začátku, což je důsledkem toho, že angl. má gramatikalizovaný slovosled (místo ve větě určuje gramatickou funkci slova; ↑slovosledný činitel gramatický) a v našem příkladě je třeba dát na první místo podmět (*a dog*). Tento Mathesiův závěr spolu s dalším výzkumem přivedl Firbase k závěru, že linearita je pouze jedním ze čtyř faktorů FSP. Těmi dalšími jsou ↑sémantika (jako faktor FSP), ↑kontext (jako faktor FSP) a ↑intonace (jako faktor FSP).

Lit.: Adamec, P.: *Porjadok slov v sovremennom russkom jazyke*, 1966; Benešová, E., Některé otázky aktuálního členění a slovosledu v češtině, *AUC-Philologica* 2–3, 1971, 179–198; Bolinger, D. L., Linear modification, *Publications of the Modern Language Association of America* 67, 1952, 1117–1144; Bolinger, D. L., Gradience in entailment, *Language sciences* 41, 1976, 1–13; Daneš, F., K otázce pořádku slov v slovanských jazycích, *SaS* 20, 1959, 1–10; Dušková, L.: *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*, 1988; Firbas, J., Ze srovnávacích studií slovosledných, *SaS* 23, 1962, 161–174; Firbas, J., A functional view of 'ordo naturalis', *BSE* 13, 1979, 29–59; Firbas, J., Úvaha o Ertlově pojetí českého slovního pořádku, *SPFFBU* A 27, 1979, 185–196; Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Horecký, J., Poriadok slov v odbornom štýle, *Naša veda* 5, 1958, 75–77; Mathesius, V., Základní funkce pořádku slov v češtině, *SaS* 7, 1941, 169–170; Mathesius, V., Ze srovnávacích studií slovosledných, *ČMF* 28, 1942, 181–190, 302–307; Mistrík, J.: *Slovosled a vetosled v slovenčine*, 1966; Sgall, P. ad.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; Svoboda, A., České slovosledné pozice z pohledu aktuálního členění I, II, *SaS* 45, 1984, 22–34, 88–103; Šabršula, J., Ke srovnávacím studiím slovosledným. Některé otázky větné perspektivy ve francouzštině ve srovnání s češtinou, *SaS* 25, 1964, 161–166; Uhlířová, L., Vztah syntaktické funkce větného členu a jeho místa ve větě, *SaS* 30, 1969, 358–370; Uhlířová, L., K postavení tzv. větných příslovcí v aktuálním členění, *SaS* 40, 1979, 143–148; Uhlířová, L., Sloveso určité v aktuálním členění větném, *NŘ* 67, 1984, 1–10; Uhlířová, L.: *Knížka o slovosledu*, 1987; Uhlířová, L., Slovosledné principy v jazykovém systému a v řeči, *SaS* 53, 1992, 292–299.

AS

LINGVISTIKA FEMINISTICKÁ (lingvistika ženská)

Formuje se v 70. letech 20. stol. nejprve v Americe (Brend, Wex, Tannen), později též v západní Evropě (v Německu např. Trömel-Plötz, Pusch, Leiss aj.). Vychází z ženského emancipačního hnutí konce 60. let 20. stol. V analogii k pojmu rasismus vzniká pojem sexismus, tj. diskriminace či upřednostňování na základě pohlaví. **F.l.** kritizuje diskriminaci v jazyce (↑systém) a jazykem (při užití jazyka). Systémovou neutrálnost generických označení typu *učitel* pro označení mužů i žen zpochybňuje např. poukazem na absenci ženských pojmenování v nabídkách volných míst, v nichž vidí diskriminaci žen na trhu práce. Z kritiky odvozuje návrhy ke změnám jaz. systému a užívání jaz., které se promítají do jazykové politiky: užívání lomítek n. závorek pro užití ženských koncovek vedle koncovek mužských (*žádám Vás, abyste se dostavil/a* n. *dostavil(a) ve věci...*), zdvojování označení (*obracíme se na pedagogy a pedagožky všech stupňů škol...*), preference označení, u nichž neutrálnost označení, kolektivnost, popř. plurál potlačuje biologickou interpretaci (*pracovní síla, zdravotnický personál, učitelstvo, oprávněné osoby, studující* apod.). – U nás se témata **f.l.** objevují od 90. let v rámci ↑sociolingvistiky a stylistiky. Sociolingvisticky orientovaná **f.l.** se snaží postihnout, jak se do jaz. promítá postavení žen ve společnosti, jejich přístup ke vzdělání či do určitých společenských oblastí a skupin apod.: *ženit se* × *vdát se*, *chirurg*/??*chirurgyně*/???*chirurgička* × *sestřička*, *(sportovní) mužstvo*, pejor *vojanda* apod. Používá interpretativních metod a aplikuje je i na kritiku jaz. jako systému; v č. zvláště ↑shoda, popř. pravopis (*členky sboru a lotras Novák se vydal-i do ředitelny*; *kdo tam byl+0?*), reference (*k volbám by měl jít každ-ý*; *když člověk užívá léky, neměl+0 by řídit*), přechylování (příjmení i příznakovost přechýlených apelativ typu *student-ka* oproti základovým typu *student*) apod. Někdy se aplikuje i na kritiku jaz. v užití; v č. např. transpozice rodu u negativně hodnotícího *kluk hloupá*, *chlap špatná*, *dědek stará*, fixace tzv. mužských a ženských rolí užíváním ↑idiomů (*chlap jako hora*, *chlapské řeči*, *buď chlap* × *ženská jako lusk*, *babské klepy*, *nebuď baba*) apod. – Stylisticky orientovaná **f.l.** se snaží postihnout tzv. ženský a mužský styl, popř. tzv. ženské a mužské strategie jednání, které se promítají i do „rodového" jazyka (gendrelekt, geneolekt); ↑subjektivní styl. Ženský styl se má vyznačovat větší kooperativností a solidaritou, která se reflektuje v užití jaz. prostředků: preference *my*/*vy* oproti *já*/*ty*, častější užívání konsenzuálního *že?* či *ne?* i kontaktového *hmm* jako signálu pozornosti, odlišné nonverbální chování (pohled, úsměv apod.). Specifické se jeví též nadužívání intenzifikátorů *úžasně*, *strašně*, užívání přehnaně kladně hodnotících adj. typu *(rozto)mil(oučk)ý*, *kouzelný*, kontaktového *holka* místo *člověče* apod. Konkrétní užití jaz. prostředků závisí i na tom, zda jde o interakci mezi ženami, n. ženami a muži. Takto orientovaná **f.l.** užívá deskriptivních a kvantitativních metod. – Kritikové **f.l.** poukazují na svévolnost sémantizace arbitrární gram. kategorie ↑rodu při ↑(ko)referenci n. ↑shodě, násilnost maskulinní interpretace označení typu *kůň* (= *hřebec*, *klisna*, *hříbě*), *soudce* (= *soudce*, *soudkyně*), při níž dochází k záměně rodu a sexu, apod. Proti zdvojování označení n. koncovek ve ↑flexivních jaz., k nimž patří i č., se argumentuje neekonomičností takového postupu.

Lit.: Čmejrková, S., Žena v jazyce, *SaS* 56, 1995, 43–55; Daneš, F., Ještě jednou „feministická lingvistika", *NŘ* 80, 1997, 256–259; Hoffmannová, J., Feministická lingvistika?, *NŘ* 78, 1995, 80–91; Hoffmannová, J.: *Stylistika a...*, 1997; Moldanová, D. (ed.): *Žena-jazyk-literatura*, 1996; Nebeská, I., Jak píší české feministky, *NŘ* 80, 1997, 19–25; Pusch, L. F.: *Das Deutsche als Männersprache*, 1984; Sammel, I.: *Einführung in die feministische Sprachwissenschaft*, 1995; Tannen, D.: *You just don't understand. Women and men in conversation*, 1990; Trömel-Plötz, S.: *Frauensprache – Sprache der Veränderung*, 1982; Trömel-Plötz, S. (ed.): *Gewalt durch Sprache*, 1984; Valdrová, J., K české genderové lingvistice, *NŘ* 80, 1997, 87–97; Voborská, M., Camerawoman nebo kameramanka, *NŘ* 80, 1997, 100.

MN

LINGVISTIKA KOGNITIVNÍ

Kognitivní přístup k jaz.; vychází z předpokladu, že schopnost člověka osvojit si jaz. a užívat ho je součástí

jeho schopností kognitivních, a proto je třeba studovat jaz. a jeho užívání v širším kontextu kognitivních aktivit jedince. Již toto východisko zakládá multidisciplinární povahu oboru. Z hlediska sémiotické triády syntax – sémantika – pragmatika (↑sémiotický trojúhelník) je v **k.l.** dominantní dimenze sémantická (vztah mezi znaky a objekty, slovy a věcmi, jaz. a světem), více či méně spjatá s pragmatickou (vztah mezi znaky a jejich uživateli, jazykem a jaz. společenstvím). O **k.l.** se explicitně mluví zejm. od počátku 80. let 20. stol. a teprve ex post se projevil zásadní vliv některých prací starších (zejm. Rosch, 1973), popř. se připomíná, že tento přístup k jaz. má (pod různými hlavičkami) své předchůdce jak v lingvistické teorii (např. v teorii jaz. relativity), tak i v přístupu k jaz. materiálu (pro č. např. Němec ad., 1980). – **K.l.** je součástí kognitivních věd. Vedle **k.l.** se sem řadí především kognitivní psychologie a ↑psycholingvistika, neurovědy, zejm. ↑neurolingvistika a teorie umělé inteligence; hranice mezi jednotlivými obory jsou plynulé. Kognitivní vědy zkoumají procesy, které probíhají v lidské mysli; ke klíčovým otázkám patří, jak mysl pracuje s jaz. a co jaz. vypovídá o mysli. Právě jaz. totiž umožňuje poznávat některé procesy, které jsou přímému pozorování nepřístupné, je prostředkem poznávání kognitivních struktur, jimiž je člověk ve světě ukotven. Kognitivní vědy spojuje i „počítačová metafora" (analogie mysl – počítač): o procesech v lidské mysli se někdy přemýšlí a mluví v počítačovém pojmosloví (např. Thagard, 2001). Procesy, které v mysli probíhají, jsou na počítači i modelovány. Kromě těchto koncepcí, které usilují o algoritmizaci kognitivních procesů, se setkáváme i s takovými, které mají blíže k dalším vědám o člověku, zejm. filozofii, etnologii, jaz. antropologii a ke kultuře (viz níže). Existuje řada modelů lidské mysli, ucelený a jednotný výklad současná teorie však dosud nepodává. – Tematicky je **k.l.** velmi obsáhlá a různorodá. Centrálním pojmem je význam: v jaz. všechno slouží přenášení významů. Důraz se klade především na pragmatickou složku významu: na významy afektivní, ↑kolokační, ↑konotace. Velké množství empirických výzkumů se zabývá pojmenováními, vznikly však i zásadní práce o kognitivním přístupu ke gramatice (Langacker, 1987, 1991). Zkoumání vztahů mezi slovy a věcmi, jaz. výrazy a pojmy v širokých kontextech vede k tomu, že se (nezáměrně n. programově) stírá hranice mezi jazykovým a nejazykovým. Přispívají k tomu i nedávné poznatky neurověd o vzorcích nervové činnosti, v nichž je naše nejazykové i jazykové poznání uloženo společně. Tyto vzorce např. zahrnují jak fyzické charakteristiky slova (zvukové, grafické), tak kontexty, v nichž se dané slovo vyskytlo; reflektují tedy nashromážděnou zkušenost jedince s jaz. a s každou další zkušeností se mění (viz ↑kognitivní báze). Metody zkoumání jsou nejen analytické, ale také interpretativní. – V rámci **k.l.**, zejm. těch koncepcí, které neusilují o algoritmizaci kognitivních procesů, můžeme vymezit (jen zcela rámcově) dva hlavní směry. Jeden z nich – antropocentrický – nachází zdroje jaz. významů, zdroje našeho myšlení a prožívání v tělesné zkušenosti člověka. K těmto závěrům nejprve dospělo detailní zkoumání metafor, které ukázalo, že ↑metafora není jevem primárně jazykovým, ale konceptuálním, v metaforách nejen mluvíme, ale především myslíme, metaforičnost je nikoli okrajovým, ale podstatným rysem pojmové soustavy (zejm. Lakoff – Johnson, 1980; Johnson, 1987; Lakoff, 1987). Metafora je primárně přenášením struktury poznání z jedné pojmové oblasti do pojmové oblasti jiné (z oblasti zdrojové do cílové); např. o kvalitě přemýšlíme jako o místě na svislé ose n. pohybu po ní (co je výše, je „lepší"), projevuje se to právě v jaz. (*horních deset tisíc*, *střední vrstvy*, *spodina*, *schůzka na nejvyšší úrovni*, *má o něm vysoké mínění*, *nosí nos nahoru*, *ponižuje ho*, *je na vrcholu sil*, *schází*, *je na dně*, *úpadek*), o vědění myslíme jako o vidění (*úhel pohledu*, *názor*, *hledisko*, *je to očividné*, *objasnila mu to*, *rozšířil si obzor*) atd. Sémantické analýzy slovních spojení, ↑frazémů i aktuálních metafor ukázaly, že v našem myšlení hraje daleko významnější roli, než se předpokládalo, zkušenost lidského těla zprostředkovaná smysly, zkušenost s pohybem v prostoru. Důležitou funkci má i obraznost. Bylo identifikováno několik hluboko uložených vzorců – základních představových schémat, např. nádoba, spojení, část a celek (Johnson, 1987). Mnoho empirických výzkumů se zabývá zdroji pro pojmenování jevů nefyzických (např. ve zkušenosti hmatu jako jednoho ze smyslů je zdroj č. slov *podotknout něco*, *dotyčný*, *přísahat*, ve zkušenosti s polohou těla je zdroj slov *přestupek*, *důstojnost*, *spolehnout se na někoho*), zdrojem četných frazémů jsou části lidského těla (*má ostré lokty*, *jeho návrh nemá hlavu ani patu*, *přišel tomu na kloub*, *má dlouhé prsty*, *stojí v čele hnutí*). Vedle pohledu synchronního se zde uplatňuje i ↑etymologie slov. Příkladem poněkud odlišného přístupu jsou analýzy celých souborů jaz. vyjádření, která v jednotlivých jaz. pojmenovávají emoce a jejich projevy; pojem každé emoce (nejznámější je hněv) se tvoří až souhrnem těchto vyjádření (Lakoff, 1987; Tabakowska, 1998; Mikolajczuk, 1999, aj.). Analyzována jsou i pojmenování rozměrů, některých mentálních procesů aj. (pro č., r. a p. viz zejm. Grzegorczykowa – Waszakowa, 2000; Nebeská, 1999; Šlédrová, 2000; Vaňková, 2001). – Druhý směr (velmi výrazný v polské **k.l.**) je více zaměřen na jedince jako člena jaz. společenství. Vychází z předpokladu, že jaz., kterým mluvíme, se do větší či menší míry podílí na tom, jaký obraz světa si vytváříme. Zkoumá se, jak pomocí jaz. svět strukturujeme a konceptualizujeme, jak mu rozumíme, co sdílíme s příslušníky vlastního jaz. společenství. Znovu se zpřítomňují některé myšlenky, které byly v minulosti odsunuty do pozadí (např. Humboldtovo pojetí jazyka, teorie jazykové relativity). Důležitým tématem je zde kategorizace jevů, inspiračním zdrojem je zejména kategorizace na základě ↑prototypů (Rosch, 1973). Vymezují se kognitivní významy slov, respektující zejména jejich konotace (např. kognitivní definice slova *myš* zahrnuje i malý rozměr, šedivou barvu, nenápadnost a hbitost, i vtíravost); výzkumy se opírají o lidovou psychologii, ↑stereotypy, vycházejí z analýzy textů folklórních, frazeologie apod. Porovnávají se i ekvivalenty pojmenování v různých jaz. (např. pro č. slovo *duše*, etymologicky spjaté s dýcháním, najdeme odpovídající ekvivalent v některých sl. jaz., nikoli však třeba v angl., č. slovo *šťastný* znamená něco poněkud jiného než angl. *happy*). Nejznámějším přík-

dem jsou pojmenování barev: spektrum barev je v různých jaz. strukturováno nestejně (např. č. *modré* barvě odpovídají v r. barvy dvě – *sinij* a *goluboj*). V rámci zkoumání jazykového obrazu světa je mnoho empirických výzkumů věnováno konotacím a kulturní symbolice pojmenování v jednotlivých jaz., např. prototypem bílé barvy v č. je sníh, ve vietnamštině bavlna, prototypem zelené je rostlinnost, odtud se odvíjejí konotace jara, svěžesti, mládí (a také nezralosti) a naděje (Tokarski, 1995; Wierzbicka, 1996; Vaňková, 1999a, 2001; Grzegorczykowa – Waszakowa, 2000, aj.). – Diachronní přístup ke slovním významům přispívá k poznatkům o tom, jak se v pojmenováních uchovává i paměť jaz. společenství (např. Bartmiński, 1997; Němec ad., 1980; Němec – Horálek, 1986).

Lit.: Arutjunova, N. D.: *Jazyk i mir čeloveka*, 1999; Bartmiński, J. (ed.): *Konotacja*, 1988; Bartmiński, J. (ed.): *Językowy obraz świata*, 1991; Bartmiński, J. (ed.): *Slownik stereotypów i symboli ludowych*. Tom I – Kosmos, 1997; Berlin, B. – Kay, P.: *Basic colour terms: their universality and evolution*, 1969; Dirven, R. – Verspoor, M.: *Cognitive exploration of language and linguistics*, 1998; Grzegorczykowa, R. – Pajdzińska, A. (eds.): *Językowa kategoryzacja świata*, 1996; Grzegorczykova, R. – Waszakowa, K. (eds.): *Studia z semantyki porównawczej* I. 2000; Holšánová, J.: *Picture viewing and picture description. Two windows on the mind*, 2001; Chrz, V.: Kognitivní efekt konceptuální metafory, *Bulletin Psychologického ústavu AV ČR* 2, 1996, 5–41; Chrz, V.: *Metafory v politice*, 1999; Jackendoff, R.: *Patterns in the mind*, 1993; Johnson, M.: *The body in the mind*, 1987; Koukolík, F.: *Lidský mozek*, 2000; Lakoff, G.: *Women, fire, and dangerous things: what categories reveal about the mind*, 1987; Lakoff, G. – Johnson, M.: *Methaphors we live by*, 1980; Langacker, R. W.: *Foundations of cognitive grammar* I, II, 1987, 1991; Lindeusiekniewicz, J.: *Określenia wymiarów w języku polskim*, 2000; Mikolajczuk, A.: *Gniew we wspolczesnym języku polskim*, 1999; Nebeská, I.: O předpokladech a očekáváních, *SaS* 60, 1999, 92–101; Němec, I. ad.: *Slova a dějiny*, 1980; Němec, I. – Horálek, J.: *Dědictví řeči*, 1986; Pajdzińska, A.: Wyrazenia zmyslowe jako podstawa metafor językowych, *Etnolingwistyka* 8, 1996, 113–130; Rachilina, J.: Kognitivnaja semantika: istoria, personalii, idei, rezultaty, *Semiotika i informatika* 36, 1998, 274–323; Rosch, E.: Natural categories, *Cognitive psychology* 4, 1973, 328–350; Salzmann, Z.: *Jazyk, kultura, společnost. Úvod do lingvistické antropologie*, 1997; Šlédrová, J., K sémantice českých rozměrových adjektiv, *SaS* 61, 2000, 122–137; Tabakowska, E. (ed.): *Speaking of emotions: Conceptualization and expression*, 1998; Thagard, P.: *Úvod do kognitivní vědy*, 2001; Tokarski, R.: *Semantyka barw we współczesnej polszczyznie*, 1995; Vaňková, I., Kognitivně kulturní inspirace z Polska, *SaS* 60, 1999a, 214–224; Vaňková, I., Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa, *SaS* 60, 1999b, 283–292; Vaňková, I. (ed.): *Obraz světa v jazyce*, 2001; Vrhel, F., Jazyk a obraz světa, *Český lid* 83, 1996, 221–227; Wierzbicka, A.: *Lingua mentalis. The semantics of natural language*, 1980; Wierzbicka, A.: *Semantics. Primes and universals*, 1996; Wierzbicka, A.: *Język, umysl, kultura*, 1999; časopis *Cognitive linguistics* (od r. 1990 dosud).

IN

LINGVISTIKA KOMPUTAČNÍ (l. počítačová)

Vědní obor, který stojí na pomezí lingvistiky, matematiky a informatiky. Někdy se ztotožňuje s ↑matematickou lingvistikou, někdy bývá považována za její součást. V užším významu znamená zkoumání a zpracování přirozeného jaz. (mluveného a i psaného) prostřednictvím počítačů, počítačových metod a informatiky.

Lit.: Atkins, B. T. S. – Zampolli, A. (eds.): *Computational approaches to the lexicon*, 1994; Atkins, B. T. S., Corpus lexicography: The bilingual dimension, in: *Computational lexicology and lexicography*, Vol. I, 1991, 43–64; Batori, I. S. – Lenders, W. ad. (eds.): *Computational linguistics/Computerlinguistik. An international handbook on computer oriented language research and applications. Ein internationales Handbuch zur computergestützten Sprachforschung und ihrer Anwendungen*, 1989; Boguraev, B. – Briscoe, T.: *Computational lexicography for natural language processing*, 1989; Butler, C. S.: *Computers in linguistics*, 1985; Butler, C. S. (ed.): *Computers and written texts*, 1992; Čermák, F., Komputační lexikografie, in: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*, 1995; Čermak, F. ad. (eds.): *Studie z korpusové lingvistiky*, 2000; Diaper, D., Natural language communication with computers: theory, needs and practice, in: *KBS in Government 88 Conference Proceedings*, 1988; Garside, R. ad.: *The computational analysis of English*, 1986; Grishman, R.: *Computational linguistics. An introduction*, 1986; Kennedy, G.: *An introduction to corpus linguistics*, 1998; Kiefer, R. ad. (eds.): *Papers in computational lexicography COMPLEX '92*, 1992; Mcenery, A. M.: *Computational linguistics*, 1992; Oakes, M. P.: *Statistics for corpus linguistics*, 1998; Ooi, B. Y. V.: *Computer corpus lexicography*, 1998; Pitrat, J.: *An artificial intelligence approach to understanding natural language*, 1988.

VP

LINGVISTIKA KONTAKTNÍ

Zkoumá, za jakých okolností a s jakým výsledkem mluvčí různých komunikačních společenství užívají jaz., dial., variet, které se podílejí na jaz. kontaktu. Pozornost **k.l.** se tedy soustřeďuje na jaz., zatímco např. při studiu ↑bilingvismu se do popředí pozornosti dostává mluvčí. – Působení jaz. kontaktu je různé: (a) jaz. se při kontaktu nemění – dochází pouze k ↑výpůjčkám n. střídání kódů, a to dokonce i v rámci jednoho slovního tvaru (pejor. ↑makaronismus); (b) promluva n. její část se opakuje v druhém jaz., čímž se mluvčí „vyhýbá volbě" mezi jazyky; (c) jaz. se vlivem přenosu pravidel z jiného jaz. v dílčích aspektech proměňuje (interference, transfer(ence), ↑míšení jazyků); (d) jeden jaz. je vytěsněn jiným (ztráta/změna jaz.); (e) mluvčí váže určité situační typy (domény) na určitý jaz. – Při jaz. kontaktu, který se odehrává mezi dvěma póly (naprostá neznalost jaz. komunikačního partnera × plný bilingvismus obou partnerů), dochází nejen k výpůjčkám jaz. jednotek či struktur, popř. k iniciování jaz. změn, jejichž důsledkem je konvergence (sbližování) jaz. (↑jazykový svaz), ale také ke vzniku nových jaz. (↑míšení jazyků). – Zvolené metody **k.l.** závisejí na zkoumaném aspektu jaz. kontaktu, **k.l.** je čerpá z metod ↑areálové lingvistiky a ↑typologie, sociologie, ↑sociolingvistiky, psychologie, ↑psycholingvistiky aj.

Lit.: Appel, R. – Muysken, P.: *Language contact and bilingualism*, 1987; *Atlas linguarum Europae*, od 1983; Fishman, J. A.: *Language loyalty in the United States*, 1966; Fishman, J. A.: *Language and ethnicity in minority sociolinguistic perspective*, 1989; Haust, D., Formen und Funktionen der Codeswitching, *LB* 144, 1993, 93–129; Havránek, B. – Fischer, R. (eds.): *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur*, 2 Bd., 1965/1968; Romaine, S.: *Bilingualism*, 1989; Trost, P.: *Studie o jazycích a literatuře*, 1995; Weijnen, A. ad.: *Atlas linguarum Europae*, 1975; Weinrich, U.: *Languages in contact*, 1953.

MN

LINGVISTIKA KONTRASTIVNÍ (l. konfrontační)
Předjata v kontextu ↑Pražské školy a ustavena v Mathesiově pojmu lingvistické charakteristiky. V evropském měřítku se rozvíjí od 70. let 20. stol. Mathesiovský typologický pohled na jazyky sebou nese nejen srovnávání geneticky nepříbuzných jaz., ale vede také k postižení společných a rozdílných strukturních vlastností přirozených jaz. a popisu interferencí, vzniklých na základě jaz. kontaktu. Zde má **k.l.** blízko ke ↑kontaktní lingvistice. – Coseriu (1970) – v duchu Pražské školy – upozorňuje na nutnost zohlednit v **k.l.** taky funkční hledisko: strukturní ekvivalence neznamená automaticky ekvivalenci funkční, resp. relační. Tak např. onikání v něm. je funkčně, nikoli však strukturně ekvivalentní vykání v č.; v něm. běžně rozšířené pasivum složené, navíc s činnostní a stavovou formou, stojí k jednoduchému ↑pasivu v jiné relaci než v č. – Funkční ↑ekvivalence se při srovnání dvou jaz. interpretuje různě: v kontextu teorie překladu jako (ekvivalentní) estetický účinek; v strukturální lingvistice jako (ekvivalentní) platnost jaz. prostředku n. konstrukce v systému a/nebo v promluvě, resp. (ekvivalentní) účinek na její charakter, což lze testovat vnitrojazykově především formou substituce; v pragmaticky orientované lingvistice jako (ekvivalentní) ↑funkce (účinek) jisté promluvy. – Vzhledem k tomu, že **k.l.** srovnáním výchozího a cílového jaz. přispívá k poznání příslušných jaz. ve vzájemném vztahu, je východiskem pro výuku cizích jaz. Existuje ovšem i obecná teorie **k.l.**, pěstovaná např. Fisiakem v řadě *Contrastive Linguistics*, u nás výrazněji zastoupená v translatologii; viz bibl. Čeňková–Hrdlička (1995).

Lit.: Coseriu, E., Über die Leistung und Grenzen der kontrastiven Grammatik, in: Moser, H. (ed.), *Probleme der kontrastiven Grammatik*, 1970, 9–30; Čeňková, I. – Hrdlička, M.: *Bibliografie českých a slovenských prací o překladu a tlumočení*, 1995; Dušková, L.: *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*, 1988; Jakobson, R., O překladu veršů, *Plán* 2, 1929, 9–11; Mathesius, V., O problémech českého překladatelství, *Přehled*, 1912/1913, 807–808; Mathesius, V., On linguistic characterology with illustration from modern English, in: *Actes du premier congrès international de linguistes à la Haye du 10–15 avril 1928*, 1928, 56–63; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen unter besonderer Berücksichtigung der Abtönungspartikeln*, 1996; Povejšil, J.: *Mluvnice současné němčiny*, 1987; Rein, K.: *Einführung in die kontrastive Linguistik*, 1983.

MN

LINGVISTIKA KORPUSOVÁ
Jedna z nejmodernějších složek lingvistiky; jejím předmětem je systematické zkoumání ↑jazykového korpusu prostřednictvím nástrojů, které vyvíjí; její obecný smysl spočívá ve snaze prostřednictvím korpusu lépe poznat funkce a struktury přirozeného jaz. Výzkum jaz. může ověřovat platnost svých výsledků na jaz. korpusu prostřednictvím nástrojů **k.l.** včetně korpusů značkovaných (anotovaných) morfologicky, syntagmaticky aj. Na základě **k.l.** lze vyvíjet celou řadu aplikací, např. sestavovat nejrůznější ↑slovníky (frekvenční, výkladové ad.). **K.l.** tvoří základ významného odvětví moderní ↑lexikografie – ↑korpusové lexikografie, která se zabývá budováním a zpracováváním slovníku na základě dat korpusu. – V č. prostředí ↑Český národní korpus, ↑Pražský závislostní korpus.

Lit.: ↑jazykový korpus.

VP

LINGVISTIKA KVANTITATIVNÍ
Jedna z oblastí ↑matematické lingvistiky, využívající metod matematické statistiky, teorie pravděpodobnosti, teorie informace, teorie fraktálů, teorie chaosu a dalších matematických disciplín k výzkumu kvantitativních vlastností (zákonitostí) přirozeného jaz. Filozofický základ české **k.l.** byl pojmenován už na poč. 20. stol. Mathesiem (1911, angl. znění 1964) jako „potenciálnost jazykových jevů"; bylo upozorněno na to, že jaz. se neřídí „absolutními zákony"; v řeči každého jednotlivce existuje kolísání, oscilace „v určitých mezích a s určitou tendencí". Jaz. jako systém účelných prostředků určovaných rozmanitými funkcemi, který inherentně existuje ve vědomí mluvčích, je systémem pravděpodobnostní povahy. – Č. začala být zkoumána z hledisek kvantitativních ve významnější míře počátkem 20. stol., kdy většina empirických kvantitativních výzkumů úzce souvisela jednak s konstrukcí různých těsnopisných soustav, jednak se snahou o pokrok v oblasti didaktické (při tvorbě slabikářů a čítanek i učebnic cizích jaz.). Jako lingvistická disciplína s vlastním předmětem, metodami a úkoly se č. **k.l.** začala rozvíjet v teoretickém rámci funkčního strukturalismu. Pojem kvanta byl v ↑Pražské škole vykládán jako nutná, konstitutivní složka jaz. skutečnosti. Není bezvýznamné ani nahodilé, zda se např. táž fonémová opozice vyskytuje v jaz. systému pouze jednou, dvakrát, n. stokrát. Záleží nejen na tom, zda je např. určitý ↑fonologický protiklad (či ↑foném, skupina fonémů, ↑morfém apod.) vůbec přítomen v inventáři jeho prvků, ale také na stupni, míře, intenzitě, v jaké je ho využito, neboli na jeho funkčním zatížení (functional load, Belastungsfähigkeit). Zatímco přítomnost n. nepřítomnost prvku v jaz. systému je záležitostí kvalitativní, funkční zatížení prvku je komplementární vlastností kvantitativní; chceme-li poznat jaz. fakta v úplnosti, je nutné přihlížet k oběma. Protože jedním z hlavních badatelských zájmů Pražské školy byla ↑fonologie, soustředila se kvantitativní analýza v prvé řadě na zkoumání funkčního zatížení fonémů ve slovech (lexémech) n. v slovních tvarech, a na zkoumání funkčního zatížení v souvislé řeči (v textu) (např. Mathesius, Vachek, Krámský, Trnka, na materiále č. i jiných jaz.). Pozoruhodnou speciální aplikací byl Trnkův pokus vytvořit novou č. těsnopisnou soustavu, v praxi však neprosazený. Soustava byla založena na funkční zásadě, že kvantitativní a kvalitativní rozdíly mezi fonémy mají mít přesné grafické korespondence. Proto v jeho návrhu byly nejkratší znaky těsnopisné abecedy rezervovány pro nejfrekventovanější fonémy a funkční fonologické opozice byly označovány graficky stejně u všech fonematických dvojic (např. *b* bylo odlišeno od *p* týmž grafickým příznakem jako *d* od *t*, *z* od *s* atd.). – Po pauze v 50. letech přišlo oživení č. **k.l.** až v 60. letech. Byla pro ni, alespoň zpočátku, charakteristická veliká diverzifikace generační, koncepční, tematická (aplikační) i metodická („technologická"). Nový program byl stále zřetelněji interdisciplinární; **k.l.** vymezovala své místo v sousedství různých dalších tehdy nových směrů

v lingvistice, zejm. k algebraické lingvistice. V r. 1961 vyšel první frekvenční slovník č., dále překladový sborník *Teorie informace a jazykověda* (1964), který zpřístupnil v č. novinky ze světové **k.l.** včetně zásadní stati Shannonovy *Prediction and Entropy of Printed English* z r. 1951, současně se objevily původní studie Shannonovou studií inspirované (např. Komárek, Doležel, Korvasová – Palek, Těšitelová). – V průběhu 60. – 80. let vznikl rozsáhlý soubor kvantitativních charakteristik současné spis. č. v její varietě psané i mluvené, který se opíral o původní, speciálně pro daný účel sestavený počítačově zpracovaný textový korpus o rozsahu 540 000 výskytů slov a který přinesl velmi detailní kvantitativní data fonologická, grafematická, lexikální, slovnědruhová, morfologická a syntaktická, publikovaná česky i anglicky knižně i v periodikách (zejména v deseti svazcích PSML), spolu s pokrokem metodologickým (Těšitelová, Těšitelová ad., Confortiová, Kraus, Ludvíková, Nebeská, Uhlířová ad.). – Opakovaně byl a dodnes je zdůrazňován principiální požadavek, aby empiricky zjištěné poučky byly matematickými postupy odvozeny na základě hypotéz o jaz. a tím vysvětleny, tedy zapojeny do soustavy našich poznatků o jaz. (Novák); **k.l.**, původně obor převážně popisný, aplikovaný, se v současné době stále více posouvá směrem k teoretické lingvistice, tj. k vědě o univerzálních kvantitativních vlastnostech přirozeného jaz. (např. Hřebíček, Králík, Kučera, Uhlířová); Hřebíček je autorem původní kvantitativní teorie textu jako matematicky testovatelné teorie o vlastnostech textů.

Lit.: Confortiová, H., On the semantic analysis of prepositions from the quantitative point of view, *PSML* 9, 1986, 53–64; Doležel, L., Předběžný odhad entropie a redundance psané češtiny, *SaS* 24, 1963, 165–174; Doležel, L., Jména zdrobnělá, in: Daneš, F. ad. (eds.): *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 494–530; Doležel, L., (ed.): *Teorie informace a jazykověda*, 1964; Hřebíček, L.: *Text in communication: supra-sentence structures*, 1992; Hřebíček, L.: *Text levels. Language constructs, constituents and the Menzerath-Altmann law*, 1995; Hřebíček, L.: *Lectures on text theory*, 1997; Hřebíček, L.: *Variation in sequencies*, 2000; Komárek, M., Sur l'appréciation fonctionelle des alternances morphonologiques, *TLP* 1, 1964, 145–161; Korvasová, K. – Palek, B., Některé vlastnosti entropie českého slovníku, *SaS* 23, 1962, 58–66; Králík, J., On some special models in quantitative linguistics, *PSML* 10, 1990, 85–94; Krámský, J., A study in the phonology of modern Persian, *AO* 11, 1939, 66–83; Kraus, J., Kódování a komprese psané češtiny, *Kybernetika* 1, 1965, 74–84; Kraus, J., On the stylistical-semantic analysis of adjectives in journalistic style (a quantitative approach), *PSML* 4, 1972, 95–106; Ludvíková, M., Some quantitative aspects of the Czech syllable, *PSML* 4, 1972, 141–154; Ludvíková, M., On the occurence of syllables in different word positions, *PSML* 6, 1978, 39–45; Mathesius, V., On the potentiality of the phenomena of language, in: Vachek, J. (ed.), *A Prague School reader in linguistics*, 1964, 1–32; Mathesius, V., La structure phonologique du lexique du tchèque moderne, in: Vachek, J. (ed.), *A Prague School reader in linguistics*, 1964, 156–176; Nebeská, I., On the order of clauses in a group of complex sentences expressing causal relations, *PSML* 6, 1978, 73–81; Nebeská, I., A contribution to the semantics of model verbs from the quantitative point of view, *PSML* 9, 1986, 53–66; Novák, P. – Těšitelová M., Kvantitativní lingvistika, in: *Cesty moderní jazykovědy*, 1964, 126–133; Těšitelová, M.: *Otázky lexikální statistiky*, 1974; Těšitelová, M.: *Využití statistických metod v gramatice*, 1980; Těšitelová, M.: *Quantitative linguistics*, 1992; Těšitelová, M. ad.: *Retrográdní slovník současné češtiny*, 1986; Těšitelová, M. ad.: *O češtině v číslech*, 1987; Těšitelová, M. (ed.): *Kvantitativní charakteristiky současné české publicistiky*, 1982; Těšitelová, M. (ed.): *Kvantitativní charakteristiky současné odborné češtiny*, 1983; Těšitelová, M. (ed.): *Psaná a mluvená odborná čeština z kvantitativního hlediska*, 1983; Těšitelová, M. (ed.): *Kvantitativní charakteristiky gramatických jevů v současné administrativě*, 1983; Těšitelová, M. (ed.): *Kvantitativní charakteristiky gramatických jevů v češtině věcného stylu*, 1984; Trnka, B.: *A phonological analysis of present-day standard English*, 1935; Trnka, B.: *Pokus o vědeckou teorii a praktickou reformu těsnopisu*, 1937; Trnka, B., Kvantitativní lingvistika, *ČMF* 34, 1951, 66–74; Trnka B., General laws of phonemic combinations, in: Vachek, J. (ed.), *A Prague School reader in linguistics*, 1964, 294–300; Vachek, J., Poznámky k fonologii českého lexika, *LF* 67, 1940, 395–402; Uhlířová, L., How long are words in Czech?, *Glottometrika* 15, 1996, 134–146; Uhlířová, L., Length vs. order: Word length and clause length from the perspective of word order, *Journal of quantitative linguistics* 4, 1997, 266–275; ↑korpusová lingvistika.

LU

LINGVISTIKA MARXISTICKÁ

Vlivem marxismu převládlo v někdejší SSSR od konce 20. let 20. stol. studium jaz. s ohledem na společnost, (kolektivní) činnost a myšlení. Pozornost se zaměřila na souvislost vývoje jazyků s vývojem společenských forem a konkrétních společenství (Polivanov, 1928/1968, 51–52; Reiter, 1989; Helbig, 1991, 20–45) a na „společenskou mluvní interakci" v dialogu (Bachtin – Vološinov, 1929/1986; Horálek, 1967, 46–50). Tím byly v SSSR ve 20. letech položeny základy sociální dialektologie (Berezin, 1981), kterou lze chápat jako jeden z raných proudů ↑sociolingvistiky. – Obvyklý poměr filozofie a vědy zvrátila oficializace marxismu(-leninismu) jako státní ideologie, v ČSR od února 1948 do listopadu 1989. Kanonizací autorů, textů, jejich překladů i jejich interpretace, regulované cenzurou a jinými zásahy, došlo k (dílčímu) ochromení institucionální vědy. – Výraz **m.l.** se nejdříve objevil u Polivanova v jeho konfliktu s marristy (↑marrismus), kteří dávali přednost označení „materialistická lingvistika". V souvislosti s „třídním bojem" mezi „starým" a „novým", „idealistickým" a „materialistickým", „buržoazním" a „marxistickým" chápáním lingvistiky převládlo do 50. let (pův. marristické) chápání **m.l.** jako lingvistiky zcela odlišné od lingvistiky dosavadní. V době hesel „Sovětský svaz / sovětská věda – náš vzor", kdy se věda oficiálně brala jako něco vázaného na ideologii, politiku a publicistiku (Macura, 1992, 63), se pěstování **m.l.** stalo věcí politickou. V ČSR se v rychlém sledu vystřídaly dvě její dobové verze, marristická a „stalinská" (v 10. roč. *SaS* jsou zastoupeny obě). Snaha levicových členů Pražského lingvistického kroužku (PLK) skloubit strukturalismus ↑Pražské školy s marrismem vyvolala nejprve ideovou polarizaci v PLK, stvrzenou i symbolicky: Zatímco B. Trnka zůstává u dříve převládajícího výrazu jazykozpyt (srov. pozdější Skupina pro funkční jazykozpyt), marxisté většinou užívali výrazu jazykověda. Marrismus byl pak z oficiálního vědeckého diskurzu vyloučen zveřejněním statí připsaných Stalinovi (1950), v nichž byly odmítnuty marristické teze (↑marrismus). Tím došlo k rehabilitaci historicko-srovnávací

metody a za hlavní úkol lingvistiky bylo prohlášeno studium „vnitřních zákonů jazykového vývoje" (srov. Trost, 1958, 127). Pád marrismu v ČSR vyústil v antistrukturalistickou kampaň, již je třeba vidět v kontextu potírání vlivných samostatných, nemarxistických myšlenkových směrů, které bylo tehdy v evropských zemích pod sovětským vlivem na pořadu dne (Kolakowski, 1981/3, 172–175). Vedoucí dva č. lingvisté, F. Trávníček a B. Havránek, zaujali ke kampani velmi odlišné postoje. První do ní vstoupil iniciativně a dogmaticky, při tom i v pozdějším období vystačil se Stalinovými statěmi jako s ucelenou teorií. Druhý, který se musel podrobit sebekritice také za „marristickou úchylku", postupoval opatrně, ale stále výrazněji antidogmaticky. V 50. letech Havránek uspořádal řadu konferencí (o lexikografii, dialektologii, synchronním studiu jazyků, historicko-srovnávací metodě), v nichž se požadavkem „dialektikou překonávání" stavěl jak proti holému negování dřívějších metod, tak proti prostým návratům k historicko-srovnávací metodě 19. stol., předválečnému strukturalismu apod. Tím se mu sice podařilo uchovat kontinuitu s principy předválečné strukturální lingvistiky, k meritorním ziskům to však nevedlo (srov. Novák, 1991a; Leška, 1993; Černý, 1996, 457–460). Série byla v r. 1960 zakončena konferencí o **m.l.** (Bělič, 1962), která zaujala kritické stanovisko k jejímu dogmatickému výkladu. Havránek (1962) tam základní principy strukturální lingvistiky (systémovost a znakovost jaz., lišení diachronie a synchronie aj.) traktoval jako zvláštní případy některých „dialektických rozporů". Vedle tradiční tematiky **m.l.** (vztah jaz. a myšlení, jaz. a společnosti) byla na konferenci řeč i o tehdy nových algebraických a kvantitativních metodách v lingvistice, čímž byly tyto metody pro nejbližší období „imunizovány" a lingvistika se v 60. letech – podobně jako jiné humanitní vědy (Červenka, 1996, 387) – „otevřela" novým podnětům. – Po r. 1962 se u nás výraz **m.l.** objevoval už zcela ojediněle. Po r. 1968 byly vyvíjeny snahy o restauraci poměrů z přelomu 40. a 50. let; obnovení požadavku **m.l.** s přihlédnutím ke klasikům (Petr, 1977, 1978), mnohdy vzhledem k původnímu kontextu ne dost kvalitně interpretovaným (Novák, 1990), však zřídka vedlo k něčemu pozoruhodnému. Ve sbornících konferencí k **m.l.** (Horecký, 1974; Peciar-Popela, 1980; Ondrejovič, 1983; Nekvapil-Šoltys, 1988) nicméně postupně přibývá lingvisticky hodnotných příspěvků. Marxismus jako oficiální ideologie a požadavek pěstovat v tomto kontextu **m.l.** se dnes jeví být uzavřenou etapou. Inspirativně může marxismus působit při analýze a kritice ideologií, a tím i při analýze textů a diskurzu (Bohman, 1992; Roth, 1992; Mininni, 1994); ↑kritická analýza diskurzu.

Lit.: [Bachtin, M. M.-] Vološinov, V. N.: *Marksizm i filosofija jazyka. Osnovnyje problemy sociologičeskogo metoda v nauke o jazyke*, 1929; Bachtin, M. M. – Vološinov, V. N.: *Marxizmus, freudizmus, filozofia jazyka*, 1986; Bělič, J. ad. (eds.): *Problémy marxistické jazykovědy*, 1962; Berezin, F. M.: *Istorija sovetskogo jazykoznanija. Chrestomatija*, 1981; Bohman, J., Critique of ideologies, in: Dascal, M. ad. (eds.) *Sprachphilosophie. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* 7.1, 1992, 689–704; Cohen, M.: *Linguistique et materialisme dialectique*, 1948; Cohen, M., *Recherches internationales à la lumière du marxisme* 7, 1958, 61–73, r. *VJa* 7, 1958, č. 2, 57–65; Courtine, J.-J., Le discours introuvable: Marxisme et linguistique (1965–1985), *Histoire épistémologie langage* 13/II, 1991, 153–171; Černý, J.: *Dějiny lingvistiky*, 1996; Červenka, M.: *Obléhání zevnitř*, 1996; Firbas, J., In memoriam velkého jazykovědce Josefa Vachka, in: Hladký, J. – Hoskovec, T. (eds.), *Josef Vachek v dopisech a vzpomínkách*, 1998, 8 -16; Grizor'ev, V. P., Iz istorii jazykoznanija, *VJa* 9, 1960, č. 4, 113–125; Helbig, G.: *Vývoj jazykovědy po roce 1970* (překl. z něm.), 1991; Havránek, B., Aktuální metodologické problémy marxistické jazykovědy, in: Bělič, J. ad. (eds.), *Problémy marxistické jazykovědy*, 1962, 9–21; Horálek, K.: *Filosofie jazyka*, 1967; Horecký, J. (ed.): *O marxistickú jazykovedu v ČSSR*, 1974; Kolakowski, L.: *Main currents of marxism. Its origins, growth and dissolution* 1–3 (překl. z pol.), 1981; Leška, O., K Novákovým „osudům české lingvistiky", *SaS* 54, 1993, 132–134; Macura, V.: *Šťastný věk. Symboly, emblémy a mýty 1948–89*, 1992; Marx, K. – Engels, F.: *Vybrané spisy* 1–5, 1976–1978; McLellan, D.: *Marx*, 1986; Menges, K., Marxismus und Philologie, *Deutsche Studentenzeitung* (Praha) 3, 1937, č. 7, 3, a č. 8, 7; Mininni, G., Marxist theories of language, in: Asher, R. E. (ed.), *The encyclopedia of language and linguistics* 5, 1994, 2390–2393; Mounin, G.: *La linguistique du XXe siècle*, 1975; Nekvapil, J. – Šoltys, O. (eds.): *Funkční lingvistika a dialektika*, 1988; Novák, P., K interpretaci formulací klasiků marxismu-leninismu o jazyce VII, *Bulletin r. jaz a liter.* 31, 1990, 21–39; Novák, P., Konstanty a proměny Havránkových metodologických postojů (se zvláštním zřetelem k jeho pojetím marxistické orientace v jazykovědě), *AUC-SlavPrag* 34, 1991a, 21–38, 295–296; Novák, P., K poválečným osudům české lingvistiky, *SaS* 52, 1991b, 183–193; Novák, P. – Sgall, P., K voprosu ob obščich i „častnych" zakonach razvitija jazyka, in: Bosák, C. ad. (eds.), *Rusko-české studie*, 1960, 19–35; Ondrejovič, S. (ed.): *K princípom marxistickej jazykovedy*, 1985; Peciar, Š. – Popela, J. (eds.): *K marxistické metodologii v jazykovědě*, 1980; Petr, J.: *Klasikové marxismu-leninismu o jazyce*, 1977; Petr, J., Teze klasiků marxismu-leninismu o jazyce. K 30. výročí Vítězného února, *SaS* 39, 1978, 1–4; Polivanov, Je. D.: *Stat'i po obščemu jazykoznaniju*, 1968; Reiter, N., Gibt es eine „Marxistische Sprachwissenschaft"?, in: Reiter, N. (ed.), *Sprechen und Hören*, 1989, 311–320; Roth, M., Die marxistische Lehre, in: Dascal, M. ad. (eds.), *Sprachphilosophie. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* 7.1, 1992, 677–688; Trávníček, F., Strukturalismus – nepřítel naší jazykovědy, *Tvorba* 20, 1951, 893–894; Trávníček, F., Stalinská epocha jazykovědy, *NŘ* 36, 1953, 129–139; Trnka, B., Jazykozpyt a myšlenková struktura doby, *SaS* 10, 1947–1948, 73–80; Trost, P., O baltoslovanských vztazích v oblasti syntaxe, in: Bělič, J. ad. (eds.), *K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků*, 1958, 124–127; Vachek, J.: *Prolegomena k dějinám Pražské školy jazykovědné*, 1999; Vygotskij, L. S.: *Myšlení a řeč*, 1970 (r. orig. 1934); ↑marrismus.

PN

LINGVISTIKA MATEMATICKÁ

Vědní obor, který stojí na pomezí lingvistiky, matematiky a odvětví informatiky zvaného umělá inteligence; člení se na ↑lingvistiku komputační (počítačovou), ↑formální a ↑kvantitativní (statistickou). Primárně je **m.l.** lingvistickou disciplínou, jejíž specifikum spočívá v metodách zkoumání přirozeného jaz.: zkoumá jaz. (mluvený a psaný) matematickými (formálními) metodami. Podstatou těchto metod je jejich explicitnost a přesnost, **m.l.** se v maximální míře vyhýbá nejasným, vágním formulacím ponechávajícím prostor pro různé interpretace. Z matematických disciplín se **m.l.** opírá především o odvětví algebraická, zejména pak o teorii formálních gramatik, jazy-

ků a automatů, o teorii svazů, o různé typy algeber (zejm. booleovské, Heytingovy). Dále má **m.l.** řadu styčných bodů s teorií množin a s logickými a formálními systémy (výrokový a predikátový počet, teorie modelů a axiomatických systémů, intenzionální sémantika). V poslední době nastal zejm. v souvislosti s rozvojem elektronických ↑jazykových korpusů prudký rozvoj statistických (pravděpodobnostních, stochastických) metod zpracování přirozeného jaz., které se používají pro značkování jaz. korpusů, pro vyhledávání informací v nich, pro rozpoznávání mluvy, pro řešení problémů morfologické, syntaktické i lexikálně-sémantické homonymie. Význam **m.l.** vzrůstá v souvislosti s možnostmi, jaké poskytuje rozvoj informatiky a počítačů, a to zejm. od konce 80. let 20. stol., kdy v informatice dochází k prudkému rozvoji v oblasti hardwarových i softwarových technologií, které umožňují budovat rozsáhlé elektronické jaz. korpusy a rychle v nich vyhledávat efektivními počítačovými programy. – Hlavním úkolem **m.l.** je explicitně popisovat a modelovat přirozený jaz., který se vyznačuje některými vlastnostmi, jako je např. inherentní ↑homonymie a ↑synonymie výrazů, ↑vágnost významů a jiné asymetrie na všech úrovních, jež na první pohled znemožňují jeho explicitní zachycení. Automatizace odstraňování víceznačnosti je prvořadý úkol **m.l.** Anotace (značkování) rozsáhlých počítačových korpusů přináší nové možnosti pro bohemistiku a další obory, protože umožňuje daleko rychlejší, úplnější a co do metody jednotnější zpracování nejrůznějších témat z gramatiky, lexika, sémantiky i literární vědy; takové práce zase přispívají ke zdokonalování anotačních procedur. V oblasti mluveného jaz. jde především o automatickou analýzu (rozpoznávání) a syntézu mluvy (angl. speech recognition and synthesis). Klíčovými cíli **m.l.**, které předpokládají odstranění víceznačnosti, je pak ↑strojový překlad a automatické porozumění textu formulovanému v neomezeném přirozeném jaz. (mluveném či psaném) pro komunikaci s inteligentními roboty a databázemi i pro vyhledávání informací v textech. Důležitým odvětvím **m.l.** je mj. i tvorba elektronických slovníků na základě jaz. korpusů, ↑korpusová lexikografie.

Lit.: Batori, I. S. ad. (eds.): *Computational linguistics / Computerlinguistik. An international handbook on computer oriented language research and applications. Ein internationales Handbuch zur computergestützten Sprachforschung und ihrer Anwendungen*, 1989; Chytil, M.: *Automaty a gramatiky*, 1984; Partee, B. H. ad.: *Mathematical methods in linguistics*, 1990; Pitrat, J.: *An artificial intelligence approach to understanding natural language*, 1988; Sgall, P. ad.: *Úvod do syntaxe a sémantiky*, 1986;
↑jazykový korpus, ↑kvantitativní lingvistika.

VP

LINGVISTIKA TEXTOVÁ

Lingvistická disciplína zabývající se ↑textem, resp. jeho produkcí a recepcí. Předmět, metody i vymezení postavení **t.l.** v rámci lingvistiky se odvíjejí od definice textu, přičemž v centru pozornosti stojí zvl. projevy verbální (teorie ↑komunikace studuje ↑komunikáty, tj. i „texty" nonverbální), zpočátku omezené na texty psané, resp. na lišení textů psaných a mluvených. Na mluvené texty se zaměřila ↑konverzační analýza, ↑analýza diskurzu aj. Toto rozlišování se nicméně s proměnami pojetí ↑textu opouští. – **T.l.** se ve světě rozvíjí především od 2. pol. 60. let 20. stol., navazuje však i na dřívější podněty; v kontextu č. lingvistiky např. na ↑aktuální členění větné (od 30. let 20. stol.), resp. na stylistiku a rétoriku; obecně k prehistorii a historii **t.l.** Dressler (1973, 1978) a Helbig (1991). Někdy se **t.l.** chápe jako jedna z věd n. nauk o textu (Plett, 1975; Koch, 1976), k níž se řadívá též literární věda, teologie (van Dijk, 1980), sémiotika (Plett, 1975; Koch, 1976; Zima, 1980; Eco, 1979), rétorika či stylistika (Kalverkämper, 1981), resp. též ↑konverzační analýza, ↑analýza diskurzu. Textologií (textovou kritikou) se rozumí filologická disciplína studující genezi, historii a autorství textu literárního díla v historických souvislostech, tj. včetně jeho recepce a kulturního významu, s cílem rekonstruovat textový proces a vydat dané dílo tiskem; přenášení tohoto označení na **t.l.** je zavádějící. Objevuje se i názor, že **t.l.** je pomezní disciplínou mezi jazykovědou a literární vědou, s jejíž pomocí interpret proniká do literárního textu lingvistickými metodami a objektivizuje tak svou interpretaci (Schmidt, 1973; Stempel, 1971; Weinrich, 1976). V č. kontextu má specifické zapojení lingvistických metod do analýzy literárního textu dlouhou tradici v kontextu ↑Pražské školy a jejích pokračovatelů (Jakobson, 1995; Mukařovský, 1948; Doležel, 1960, 1993; Červenka, 1992; Macurová-Mareš, 1993). – Proti tomuto interdisciplinárnímu pojetí **t.l.** stojí pojetí v užším slova smyslu lingvistické. To lze velmi zhruba rozlišit na pojetí textově gramatické a komunikačně pragmatické. (1) **Textově gramatické pojetí t.l.** staví do popředí popis specifických pravidel a mechanismů výstavby textu a jeho ↑koheze. Na počátku takto pojaté **t.l.** také skutečně stála nadvětná syntax (transfrastická lingvistika, hypersyntax, makrosyntax; výrazů textová syntax či syntax textu se používá i ve významu textová gramatika), která v analogii k tomu, jak se ze slov skládají věty, ukazovala, jak se ze sledu vět skládají nadvětné útvary; srov. Harweg, 1968; Palek, 1968; Mistrík, 1978; Hausenblas, 1972, 1979; Hausenblas-Hoffmannová, 1981; Hrbáček, 1991, 1994, aj. Syntax textu popisovala především prostředky, jejichž adekvátní popis v rámci věty nebyl možný: ↑zájmena a zájmenná příslovce, členy, ↑konektory, ↑částice, ↑deiktické výrazy a ↑kontaktové prostředky aj., ale také textově relevantní volbu ↑času a ↑vidu apod.; ↑identifikace, ↑reference. V souvislosti s aktuálním členěním větným se pozornost věnovala ↑intonaci, ↑větnému přízvuku a ↑slovosledu, v souvětí otázce ↑větosledu aj. Od pravidel spojování vět (↑výpovědí, ↑replik, ↑odstavců, ↑sekvencí, tematických bloků...), konstruujících text „zdola", se pozornost rozšířila i na strukturu textu jako celku (textová gramatika), přičemž pojem ↑věty jako základní stavební jednotky textu alternuje s pojmem ↑výpovědi, chápané jako její řečová realizace; ↑textém. Pro text se začalo počítat se samostatnou textovou rovinou (srov. Daneš, 1977; Daneš-Viehweger, 1983; ↑jazyková rovina), do popředí pozornosti se dostal text ve smyslu ↑langue, resp. rozlišení langue a parole i na úrovni textu, zatímco popisem textu ve smyslu ↑parole se zabývala stylistika, která ovšem některé systémové aspekty textu nepřehlížela (Jedlička-Formánková ad., 1970, aj.). Při popisu „hloubkové" makrostruktury textu (↑členění textu) se přitom vycházelo z existence ↑texto-

vých vzorců (van Dijk, 1972), o něž se mluvčí „opírají" při produkci i recepci textů, včetně textů narativních (kriticky Gülich-Raible, 1972, 1977), zatímco v „povrchové struktuře" se text řídí pravidly užití kohezních prostředků (↑pronominalizace apod.); ↑povrchová struktura, ↑hloubková struktura. Sémantika textu, která se zabývá sémantickými relacemi základních textových jednotek (↑textém 2) i významovou stavbou textu a jeho částí (Daneš-Viehweger, 1974, 1977, 1983; ↑izotopie, ↑tematické posloupnosti), je podle teoretického východiska autorů součástí gramatiky textu, n. svébytnou úrovní textu. Van Dijk (1972) postuluje i pragmatiku textu; ↑kompetence × performance. (2) Při **komunikačně pragmatickém pojetí t.l.** se pozornost obrací k textu jako nástroji jednání aktivních účastníků ↑komunikace (↑teorie mluvních aktů), úzce spjatých s ↑komunikační situací. Při analýze textů se tak vychází z ↑intence, resp. dominantní funkce textu a jeho obsahu (↑informativnost textu). Od intence se odvozuje i volba ↑druhu textu, kterým jsou určeny struktura i výrazové prostředky textu, včetně ↑kohezních prostředků, konstituujících spojitost ↑výpovědí, resp. ↑koherenci textu.

Lit.: Bajzíková, E.: *Úvod do textovej syntaxe*, 1979; Beaugrande, R. A. de – Dressler, W. U.: *Einführung in die Textlinguistik*, 1981; Beaugrande, R. A. de – Dressler, W. U.: *A new introduction to text linguistics*, 1992; Brinker, K.: *Textlinguistik*, 1993; Červenka, M.: *Významová výstavba literárního díla*, 1992; Daneš, F., Zum Status der Textebene, in: Daneš, F. – Viehweger, D. (eds.), *Ebene der Textstruktur*, 1983; Dijk, T. A. v.: *Some aspects of text grammars. A study in theoretical linguistics and poetics*, 1972; Dijk, T. A. v.: *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung*, 1980; Dijk, T. A. v. (ed.): *Handbook of discourse analysis*, 1985; Doležel, L.: *O stylu moderní prózy*, 1960; Doležel, L.: *Narativní způsoby v české literatuře*, 1993; Dressler, W. U.: *Einführung in die Textlinguistik*, 1973; Dressler, W. U.: *Textlinguistik*, 1978; Dressler, W. U.: *Semiotische Parameter einer textlinguistischen Natürlichkeitstheorie*, 1989; Eco, U.: *The role of the reader: Explorations in the semiotics*, 1979; Gülich, E. – Raible, W. (eds.): *Textsorten. Differenzierungskriterien aus linguistischer Sicht*, 1972; Gülich, E. – Raible, W.: *Linguistische Textmodelle*, 1977; Harweg, R.: *Pronomina and Textkonstitution*, 1968; Hausenblas, K.: *Výstavba jazykových projevů a styl*, 1972; Hausenblas, K., Gramatická syntax textu, in: *Referati od X. zasedanije na magunarodnata komisija za izučuvanje na gramatičkata struktura na slovenskite jazici*, 1979, 175–182; Hausenblas, K. – Hoffmannová-Jiřičková, J., Od syntaxe k stavbě textu, in: Oravec, J. (ed.), *Syntax a jej vyučovanie*, 1981, 427–440; Heinemann, W. – Viehweger, D.: *Textlinguistik. Eine Einführung*, 1991; Helbig, G.: *Vývoj jazykovědy po r. 1970*, 1991; Hoffmannová, J.: *Stylistika a ...*, 1997; Hrbáček, J., Text, promluva a nadpromluvové útvary, *SaS* 52, 1991, 123–129; Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994; Jakobson, R.: *Poetická funkce*, 1995; Jedlička, A. – Formánková, D. ad.: *Základy české stylistiky*, 1970; Kalverkämper, H.: *Orientierung zur Textlinguistik*, 1981; Koch, W. A.: *Textsemiotik und strukturelle Rezeptionstheorie*, 1976; Macurová, A.: *Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech*, 1977; Macurová, A. – Mareš, P.: *Text a komunikace. Jazyk v literárním díle a ve filmu*, 1993; Mistrík, J., Hypersyntax a štylistika, in: *Československé přednášky pro VII. sjezd slavistů v Záhřebu, 1978* (*Lingvistika*), 1978, 213–215; Mukařovský, J.: *Kapitoly z české poetiky*, 1948; Palek, B.: *Cross-reference. A study from hyper-syntax*, 1968; Palek, B.: *Referenční výstavba textu*, 1988; Plett, H. F.: *Textwissenschaft und Textanalyse. Semiotik, Linguistik, Rhetorik*, 1975/1979; *PMČ*, 1996; Schmidt, S. J.: *Texttheorie*, 1973; Stempel, W.-D.: *Beiträge zur Textlinguistik*, 1971; Vašák, P. – Čornej, P. ad.: *Textologie*, 1993; Vater, H.: *Einführung in die Textlinguistik: Struktur, Thema und Referenz in Texten*, 1993; Weinrich, H.: *Sprache in Texten*, 1976; Weinrich, H.: *Textgrammatik der deutschen Sprache*, 1993; Zima, P. V.: *Textsoziologie*, 1980; ↑text.

MN

LINGVOEKOLOGIE (ekolingvistika)

Zabývá se existencí, tj. vznikem, trváním a zánikem, jaz. jako celku v souvislosti s vnějšími podmínkami existence jaz. společenství, etnika, řidčeji též lidského rodu (↑původ jazyka, ↑glottogonie, ↑zánik jazyka). Od 70. – 80. let 20. stol. se **l.** v rámci ↑sociolingvistiky formuje jako disciplína, která jaz. přirovnává k rostlinným n. živočišným druhům, jež by měla vyznačovat vzájemná rovnováha, a která studuje přirozené a sociální prostředí existence jaz., resp. jeho nositelů. **L.** si všímá symbiotických jaz. partnerství, v nichž jeden jaz. může mít příznivý vliv na druhý jaz. (lat. při formování národních jaz. ve středověku), ještě více však destruktivního působení „silnějších", „imperiálních" jaz. na jaz. „ohrožené", „kritické". Příznivý n. nepříznivý vývoj určitého jaz. není přitom primárně určován tím, zda jaz. z hlediska své stavby adekvátně plní své základní (komunikační) funkce, nýbrž je ovlivněn kritérii mimojazykovými, tj. jednak tím, zda určité jaz. společenství ne/přežilo přírodní katastrofy, války apod., jednak společenskou prestiží jaz., počtem jeho mluvčích, existencí státu, autonomie či institucí svázaných s příslušným jaz. společenstvím, kulturní tradicí apod. Zvláštní roli hraje existence písma a svébytné literatury, resp. verbální kultury. **L.** se opírá o výsledky zkoumání a metody ↑sociolingvistiky a jaz. demografie. – **L.**, kterou nezřídka vyznačuje morální hodnocení proměn jaz. situace, se zaměřuje jak na jaz. bývalého Rakouska-Uherska, Sovětského svazu (běloruština) a jaz. původního obyvatelstva Austrálie, Ameriky a Afriky, tak na „malé" evropské jaz. (baskičtina, bretonština). Lingvoekologické tendence lze nalézt i v jaz. ↑purismu, resp. v úsilí o konstituování, institucionalizaci ↑národních n. regionálních jaz. (srbština, chorvatština, bosenština namísto někdejší srbochorvatštiny, odlišování katalánštiny od španělštiny, užívání švýcarské něm. i ve veřejných projevech něm. kantonů Švýcarska apod.).

Lit.: Bateson, G.: *Steps to an ecology of mind*, 1972; Burger, H.: *Sprachenrecht und Sprachgerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918*, 1995; Clyne, M. (ed.): *Pluricentric languages. Differing norms in different nations*, 1992; Fill, A.: *Ökolinguistik. Eine Einführung*, 1993; Haugen, E.: *The ecology of language*, 1972; Heeschen, V., Theorie des sprachlichen Handelns, in: *Lexikon der germanistischen Linguistik*, 1980, 259–267; Kohák, E.: *Zelená svatozář*, 1998; Malinowski, B.: *Vědecká teorie kultury*, 1968; Ondrejovič, S., Jazyková ekológia a ekológia lingvistiky, *JČ* 47, 1996, 3–24; Ortová, J.: *Kapitoly z kulturní ekologie*, 1999; Romportl, S., Dílo nepovolaných, *Proglas* 4, 1993, č. 1, 2–6; Saveljeva, L. V.: *Jazykovaja ekologija*, 1997; Smolickaja, G. P.: *Ekologija toponymov*, 1990; Spilner, B. (ed.): *Nachbarnsprachen in Europa*, 1994; Trampe, W.: *Ökologische Linguistik. Grundlagen einer ökologischen Wissenschafts- und Sprachtheorie*, 1991; Wąsik, Z. (ed.): *Z zagadnień ekologii języka*, 1993.

JM, MN

LINIE PROMLUVOVÁ VEDLEJŠÍ

Koherentní řetězec z promluvy intonačně či graficky (čárkami, pomlčkami, závorkami) vyčleněných vsuvek, doplňků, komentářů či korektur, které nejsou – ač s ní obsahově souvisejí – tematicky začleněny do hlavní promluvové linie textu, na níž jen „parazitují". Obvykle jde o terminologické, jinojazyčné n. stylistické alternativy k výrazům konstituujícím základní promluvovou linii: *Víra v Krista je skálou, na níž je založena církev (sr. 1K 3,10–15). Tak jest rozuměti výroku Ježíšovu u Mt 16,18: „Ty jsi Petr (**řecky petros**), a na této skále (**řecky petra**) vzdělám církev svou." Petros v řečtině znamená úlomek skály (**petra**).* (zde: *řecky petros – řecky petra – petra.*); obdobně též poznámky v poznámkovém aparátu apod. Též ↑vsuvka.

Lit.: *MČ* III, 1987; *NS*, 1966; Rulíková, B.: *Parenteze v současné češtině*, 1973.

MN

LITOTES

Zjemnění, zmírnění určitého výrazu tím, že se popírá jeho protiklad: *Není to dobré* (místo *Je to špatné*); *Moje sestra nebyla ve škole pilná* (místo *byla líná*); *Nemohu tě za tu chybu pochválit* (místo *musím tě pokárat*). Často se jistého zjemnění dosahuje také zdvojením záporu: *Nemohu nepřiznat, že...* (= *musím přiznat*); *Takový rozdíl nelze nevidět* (= *je nutno vidět*). Někdy je však paradoxně podobné vyjádření s dvojím záporem výraznější než prostě kladné, např. *Ten román vůbec není nezajímavý* (= *je velmi zajímavý*). Opak ↑hyperboly.

SŽ

LOGIKA INTENZIONÁLNÍ TRANSPARENTNÍ (TIL)

Logická metoda reprezentace struktury výrazů jak vědeckých jaz., tak přirozeného jaz. Aparát TIL využívá výsledků teorie typů a intenzionální logiky. Výchozím pojmem pro vymezení dalších prostředků je báze, definovaná jako soubor neprázdných vzájemně disjunktních množin. Typem je zde určitá množina – elementární typy jsou množiny z dané báze, další (složené) typy jsou množiny funkcí. Východiskem pro efektivní logickou analýzu jsou epistémické báze, tvořené neprázdnými disjunktními množinami: ι – *univerzum*, jejíž prvky jsou individua; o – množina pravdivostních hodnot, jejími prvky jsou 1 (pravda) a 0 (nepravda); τ – množina časových okamžiků, resp. reálných čísel; ω – *logický prostor*, jehož prvky jsou možné světy (přesněji stavy věcí). O objektech konstruovaných jako funkce nad epistémickými bázemi může vypovídat i přirozený jaz. Způsoby, jimiž jsou „zadány" objekty, se v TIL nazývají konstrukce. Konstrukce je v TIL sémantická operace, jde o jistou explikaci významu, tj. toho, co příslušný jaz. výraz vyjadřuje. Jednotlivé konstruující operace jsou převzaty z teorie typů a umožňují konstruovat objekty, které mají charakter jednak extenzí a jednak intenzí. Intenzemi jsou zde takové objekty, jejichž hodnoty jsou závislé na možném světě a čase, tj. „denotát" příslušného výrazu se mění v závislosti na možném světě a čase, na rozdíl od v tomto smyslu fixních extenzí. Např. výraz „2+3" je konstrukcí aplikace sčítání na čísla 2 a 3, výraz „Sokrates je smrtelný" je aplikací významu výrazu „být smrtelný" (vlastnost individuí) na význam výrazu „Sokrates". Objevné je zavedení tzv. individuálních rolí, které některým možným světům a časovým okamžikům přiřazují jediné individuum a jiným žádné (např. „francouzský král"). TIL lze považovat spíše za metodu logické analýzy zejména přirozeného jaz. než za specifický logický systém (jistě však je to systém formální), protože její prostředky nijak výrazně nepodporují dedukci. Ani produkty jí dosažené, tj. výsledky analýzy struktury jaz. výrazů, nelze k dedukci bezprostředně a především transparentně použít. Na druhé straně však je v TIL možné usuzování i nad nepropozičními objekty (např. pojmy). TIL byla navržena Tichým a je rozvíjena především Maternou, v jazykovědě zvl. spolu s Palou a Svobodou.

Lit.: Materna, P.: *Svět pojmů a logika*, 2000; Materna, P. – Štěpán, J.: *Filozofická logika: nová cesta?*, 2000; Pala, K. – Svoboda, A. ad., Externí a interní pragmatika, in: *OSS* IV/1, 1979, 53–60; Svoboda, A. – Materna, P., Functional sentence perspective and intensional logic, in: Dirven, R. – Fried, V. (eds.), *Functionalism in linguistics*, 1987, 191–205; Svoboda, A. – Materna, P. ad., The ordered-triple theory continued, in: *Brno Studies in English* 13, 1979, 119–165; Tichý, P.: *The foundations of Frege's logic*, 1988.

JŠ

LOKÁL (6. pád)

Jediný ↑pád, který se v současné č. nutně váže na předložku (v zahraniční liter. se mu proto někdy říká **prepozitiv**). Obecně se pokládá za pád primárně sémantický. Vychází se z toho, že podstatnou složku jeho významu tvoří moment [+zainteresovanost na ději/stavu] a moment [+neaktivní účast na ději]. Jistou pravidelnost vykazuje vztah mezi větami *Prohlásil, že **Petr** pomlouvá **Evu** – **O Petrovi**$_i$ prohlásil, že* Pro$_i$ *pomlouvá Evu – **O Evě**$_i$ prohlásil, že ji*$_i$ *Petr pomlouvá* (o Pro ↑zájmeno); Daneš-Hlavsa ad. (1985, 168n) formu *o* + **l.** pokládají za prostředek vyjímající informaci a prezentující ji jako syžet. Též ↑verbum dicendi.

Lit.: Běličová, H.: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu*, 1982; Daneš, F. – Hlavsa, Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*, 1987²; Kamiš, K.: *Lokál a jeho problematika v současné spisovné češtině a slovenštině*, 1986; Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*, 1962, 184–211; Konečná, D., O významech pádů v současné češtině, zejména v místních určeních, *SaS*, 30, 1969, 347–357.

PK

LOKUCE

Spolu s ↑ilokucí a ↑perlokucí (základní) složka ↑mluvního (řečového) aktu v Austinově (1962) pojetí. Je to akt pronesení smysluplné výpovědi (takové, která je foneticky i gramaticky nedefektní a má význam a referenci). Lokuční akt se podle Austina skládá ze tří složek: aktu **fonetického**, aktu **fatického** a aktu **rhetického**. Pronesení určité sekvence hlásek daného jaz. představuje akt fonetický. Jestliže je tato sekvence hlásek v daném jaz. správně utvořenou větou a byla jakožto taková věta pronesena, je fonetický akt zároveň aktem fatickým. Jestliže mluvčí zná význam příslušné věty a jako větu právě s tímto význa-

mem a s určitou referencí ji pronáší, pak vykonává akt rhetický. Provedení lokučního aktu je tedy pronesení věty, jíž byl přiřazen kontextově určený význam. (Akt ilokuční pak znamená, že výpovědi je přiřazena určitá „síla".) – V komunikaci lokuční akt v izolované podobě neexistuje, **I.** je podle Austina (i podle Searla) složkou ilokuce.

Lit.: Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco slovy*, 2000); Searle, J. R., Austin on locutionary and illocutionary acts, 1968; reprint in: Berlin, I., ad.: *Essays on J. L. Austin*, 1973, 141–159; Recanati, F.: *Meaning and force*, 1987, 238–258.

MH

M

MAKARONŠTINA

Vyjádření založené na propojování a míšení prvků několika jaz. Jeho vznik byl primárně podmíněn napětím mezi latinou jako jaz. vzdělanosti a prosazujícími se národními jaz., později vztahy, někdy antagonistickými, mezi národními jaz. a jejich nositeli. **M.** v užším smyslu je charakterizována sloučením lexikálních prostředků jednoho jaz. a gramatických prostředků jiného jaz. Makaronské básnictví, především komického a satirického rázu, se rozvinulo v 15. a 16. stol. v Itálii a poté i v dalších zemích. – V širším pojetí se jako makaronské označují texty, v nichž se střídají různojazyčné úseky (slova, verše, výpovědi ap.). Takové texty se objevují kolem 10. stol. (v lat. a národních jaz.), v č. prostředí ve 14. stol., zvl. v žákovské poezii: *Qui suevimus sepe radi, / jedli bychom často rádi / sed ubi cibaria?* („My, kteří jsme zvyklí třít bídu" ... „ale kde je něco k jídlu?"). Později lze k makaronským textům přiřadit některá díla č. humanismu (*Gramatika česká* J. Blahoslava). V nové době se **m.** tohoto typu vyskytuje dosti zřídka, zpravidla se střetnutí mezi jaz. využívá ke komickému a satirickému efektu, jak to dokládá *Jezovitský marš* v Havlíčkově *Křtu svatého Vladimíra* (*Te rogamus, audi nos – / ten Vladimír, to je kos! / Gloria in excelsis Deo – / držme my se jeho*) n. později protinacistický rozhlásek K. Čapka (*Zavládla* die reine Rasse, / *rozkvetl* der deutsche Lenz). – Rysy **m.** v obou podobách mívá běžná komunikace ve vícejazyčných společenstvích, mj. v č. zemích v 19. stol.; srov. výrazy jako *ajznboňák*, *fírhaňk/fírhaňka*, *piglovat/bíglovat* (některé se zachovaly až do současnosti) n. promluvy typu *Wundert mich – že tam není doktorka* v konverzaci zachycené v próze B. Němcové *Kávová společnost*. Rysy **m.** v užším smyslu se prosazují také v komunikačních oblastech, pro něž se nevypracovalo ustálené domácí názvosloví, dnes výrazně např. ve ↑slangu uživatelů počítačů, srov. *bootovat*, *apgrejdovat*, *sejvnout*, *fajly*, *motherboardy* ap. Přestává-li se takovéto vyjadřování pociťovat jako vícejazyčné, dochází k ↑hybridizaci jazyka.

Lit.: Brukner, J. – Filip, J.: *Poetický slovník*, 1997, 201–202; Čejka, M., Střídání kódů u Jana Blahoslava a Martina Luthera (několik poznámek k tzv. kulturní diglosii), *LF* 71, 1998, 84–104; Dvorský, L.: *Repetitorium jazykové komiky*, 1984, 42–43, 54; Forster, L.: *The poet's tongue. Multilingualism in literature*, 1970; Ristow, B., Maccaronische Dichtung in Deutschland, in: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* II, 1965, 259–262; Skwarczyńska, S., Estetyka makaronizmu (próba postawienia zagadnenia), in: *Prace ofiarowane Kazimierzowi Wóycickiemu*, 1937, 337–370; Trost, P.: *Studie o jazycích a literatuře*, 1995.

PM

MANAGEMENT JAZYKOVÝ

Korekční aktivity provázející produkci promluv, resp. jaz., a to jak na úrovni jednotlivce, tak na úrovni různě velkých skupin, i celé společnosti; **j.m.** je „spravování promluv a jazyka". Teorie **j.m.** se vyvíjí jako komplexnější alternativa k teorii ↑jazykového plánování. Jejím východiskem je identifikace jaz. problémů běžnými mluvčími v průběhu komunikace, nikoli experty působícími v společensky důležitých institucích (např. na ministerstvech či v akademiích). To, jak jedinec „spravuje" své promluvy, se má stát východiskem institucionálního „spravování" jazyka, tj. činnosti vlastní expertům. Vedle jaz. plánování existují další typy organizovaného **j.m.**, jako je systematická normalizace termínů, logopedie n. jaz. výuka. **J.m.** má tyto fáze: (1) povšimnutí, (2) hodnocení, (3) plánování úpravy, (4) realizace. Mluvčí si např. povšimne ve své n. cizí promluvě nějakého jaz. prostředku, a to na pozadí jaz. prostředku, který očekává (registruje odchylku od ↑normy); hodnotí použitý jaz. prostředek jako negativní, vybere jiný prostředek a použije ho (viděno z druhé strany: určitý jaz. prostředek vybere proto, že ho hodnotí pozitivně). **J.m.** jednotlivce se v rozhovoru opírá o univerzální korekční systém, popsaný v ↑konverzační analýze (↑opravná sekvence). **J.m.** může být ukončen v kterékoli z uvedených čtyř fází. Mluvčí si např. pouze povšimne nějakého jaz. jevu; n. si ho povšimne, hodnotí ho, ale už neplánuje jeho úpravu apod. Povšimnutí a následné fáze **j.m.** se nemusejí týkat jen jednotlivostí (např. angl. slova v č. promluvě), ale i jaz. problémů zásadních, např. neschopnosti komunikovat v cizím jaz. (to např. může jedinec hodnotit negativně a přihlásit se do kursu angl.). Implementace institucionálních řešení jaz. problémů je úspěšná tehdy, jestliže „řešitelé" berou v úvahu nejen úroveň jaz. a komunikační, ale i socioekonomickou (např. zlepšit jaz. kompetenci příslušníků určité menšiny nelze jen tím, že se jim nabídne příslušné jaz. vzdělávání, ale teprve tím, že se jim poskytnou odpovídající komunikační příležitosti, čehož lze dosáhnout zase jen tak, že se jim poskytnou odpovídající příležitosti socioekonomické).

Lit.: Jernudd, B. H. – Neustupný, J. V., Language planning: for whom?, in: Laforge, L. (ed.), *Proceedings of the International colloquium on language planning*, 1987, 71–84; Nekvapil, J., Language management in a changing society: sociolinguistics remarks from the Czech Republic, in: Panzer, B. (ed.), *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*, 2000, 165–177; Nekvapil, J., Sprachmanagement und ethnische Gemeinschaften in der Tschechischen Republik, in: Zybatow, L. N. (ed.), *Sprachwandel in der Slavia*, 2000, 683–699; Neustupný, J. V.: *Post-structural approaches to language*, 1978; Neustupný, J. V.: *The Romani language and language management*, 1992; Neustupný, J. V., Problems of English contact discourse and language planning, in: Kandiah, T. – Kwan-Terry, J. (eds.), *English and language planning: a Southeast Asian contribution*, 1994, 50–69; Neustupný, J. V., Následné (follow-up) interview, *SaS* 60, 1999, 13–18.

JN

MARRISMUS

Pokus o komplexní teorii jaz., do Stalinovy kritiky v r. 1950 v Sovětském svazu „vůdčí" jazykovědná škola. Nazván po svém zakladateli Marrovi, který v r. 1908 poprvé publikoval svou „jafetickou teorii" (srov. Marr, 1933), podle níž existuje příbuznost mezi gruzínštinou a rodinou semitských jaz., zvl. arabštinou. – ↑Jazykovou rodinu, k níž podle jeho mínění příslušela i gruzínština, nazval Marr „jafetickou". (Japhet byl třetí syn Noahův, podle jehož bratrů, Hamovi a Samovi, jsou pojmenovány hamitské a semitské jaz.) K „jafetickým" jaz. Marr řadí všechny kavkazské jaz. a později k nim přibývaly stále nové, prostorově i velmi vzdálené jaz., např. baskičtina. Marr dospěl k přesvědčení, že jafetické jaz. představovaly nejstarší jaz., který se vyvinul v prvopočátcích kultury ve středomořském prostoru a na Kavkaze, a že ostatní jaz. jsou mnohem mladší a vznikly „křížením"; ↑míšení jazyků. – Při hledání stále starších forem jaz. vytvořil Marr také teorii ↑původu jazyka (Marr, 1926/1936). Předpokládal, že lidé se nejprve dorozumívali komplexním, plně rozvinutým znakovým jaz., který se opíral o gesta a mimiku a jehož základem bylo obrazné myšlení. Z rytmického chóru primitivních rituálů se pak vytvořily skupiny zvuků, které nejprve sloužily jako magické jméno kmene n. kmenového boha, později se přizpůsobením ekonomickému vývoji postupně staly základem zvukového jaz. – Přestože Marr věřil ve stadiálnost jaz. vývoje reflektujícího ekonomická stadia vývoje společnosti, jaz. překvapivě považoval pouze za prvek nadstavby a explicitně ho identifikoval s uměním. – V Československu byl **m.** poprvé kriticky zaznamenán Novotným (1931), v témže roce o něm referoval v Pražském lingvistickém kroužku Kopeckij, podle Šmilauera (1950) o **m.** v r. 1942 referoval Bečka ve Společnosti pro slovanský jazykozpyt. Programově měl být **m.** uveden ve známost sborníkem *Sovětská jazykověda* (1949). Kromě Bosáka (1949) se s **m.** verbálně identifikoval především Havránek (1948), který viděl paralely mezi strukturalismem ↑Pražské školy a Marrovým „novým učením" v celostním vidění jaz., v důrazu na ↑konvergenci při vývoji národního jaz. i jazyků obecně, v semioticky komplexním popisu jaz. s ohledem na vztah jaz. a skutečnosti. Havránek (1933) se v duchu teze 1c (Thèses, 1929, 9) zabýval balkánským ↑jazykovým svazem a asi nejspíš se dokázal identifikovat se zdůrazněním významu ↑míšení jazyků pro vývoj jaz. (Havránek, 1966). – Jako „vůdčí" metodologie se **m.** v Československu neudržel dlouho. Už rok po zveřejnění sborníku *Sovětská jazykověda* totiž s kritikou **m.** vystoupil sám Stalin (odborně pravděpodobně připravil Čikobava). Stalinův verdikt byl pro **m.** i pro jeho přesvědčené i taktizující nositele osudný. Jeho tíže dopadla i na strukturalismus, s **m.** spojovaný. Tak se tažení proti **m.** v československých podmínkách stalo tažením proti (pražskému) strukturalismu. To se v letech 1951–1952 odehrálo na stránkách *Rudého práva*, *Tvorby*, ale také *Slova a slovesnosti*. V jazykovědě se kritika obrátila zvláště proti tezi o imanentním vývoji jazyků (↑imanence, ↑teleologie), teorii ↑funkčních stylů/jazyků a typologii, tj. proti Jakobsonovi, Havránkovi a Skaličkovi. V argumentaci proti strukturalismu však nešlo ani tolik o argumenty obsahové, jako spíš o krátké spojení mezi odsouzeným **m.** a strukturalismem. Strukturalismus byl prohlašován za pionýra **m.** (Sgall, 1951), „zavlečení" **m.** do Československa se neopodstatněně připisovalo Jakobsonovi, hlavnímu obžalovanému ve věci (pražský) strukturalismus (Trávníček, 1951a), pro **m.** a (pražský) strukturalismus se hledal a nalézal „společný jmenovatel" (Barnet, 1951, a zvláště Bělič, 1951): např. Marrovu učení o třídních jaz. prý odpovídá strukturalistické učení o jaz. funkčních. Není proto divu, že se Havránek počátkem 50. let kriticky vyrovnává s **m.** (podíl na č. podobě Vinogradovovy kritiky **m.**) a že se pokouší očistit v marxistické debatě o základech jazykovědy (srov. bibliografii ve *SlavPrag* 34). – Zpětně vidí Havránek (1962) mezi (pražským) strukturalismem a **m.** málo společného. Společná je jim rozhodně skutečnost, že obě školy byly začátkem 50. let ideologicky potírány, v Československu se kritika **m.** stala můstkem k ideologicky vedenému útoku proti (pražskému) strukturalismu.

Lit.: Barnet, V., Ke kritice strukturalismu v naší jazykovědě, *Tvorba* 20, 1951, 1177–1178; Bělič, J., Překonávání strukturalismu v naší jazykovědě, *Tvorba* 20, 1951, 987–989; Bosák, C., Sovětský nástup proti linguistickému idealismu, *SaS* 11, 1949, 132–135; Havránek, B., Zur phonologischen Geographie, in: *Proceedings of the (first) International Congress of Phonetic Sciences*, 1933, 28–34; Havránek, B., Naše pojetí slovanské filologie a její dnešní úkoly, *Sl* 18, 1948, 264–268; Havránek, B., Aktuální metodologické problémy marxistické jazykovědy, in: *Problémy marxistické jazykovědy*, 1962, 9–21; Havránek, B., Zur Problematik der Sprachmischung, *TLP* 2, 1966, 81–95; Hentschel, E., Die Sprachursprungstheorie N. J. Marrs, in: Gessinger, J. – Rahden, W. v. (eds.), Theorien vom Ursprung der Sprache, 1, 1989, 627–647; Marr, N. Ja., Kavkaz i pamjatnik duchovnoj kul'tury, in: *Izvestija Akademii nauk*, 1912, 69–82; Marr, N. Ja.: *Jazykovedenije i materializm*, 1931; Marr, N. Ja.: *Voprosy jazyka v osveščenii jafetičeskoj teorii*, 1933; Marr, N. Ja., Osnovyje tablicy k grammatike drevnegruzinskogo jazyka s predvaritel'nym soobščenijem o rodstve gruzinskogo jazyka s semitičeskim, *Izbrannyje raboty*, 1, 1908/1933, 23–38; Marr, N. Ja., O proischoždenii jazyka, in: *Izbrannyje raboty*, 2, 1926/1936, 179–209; Nekula, M., Sprachbund. Zur Geschichte eines Begriffs, *GPr* 11, 1993, 113–124; Nekula, M. – Ehlers, K., Jakobsons Bilanz des Strukturalismus, *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 6, 1996, 187–199; Novák, P., Konstanty a proměny Havránkových metodologických postojů (se zvláštním zřetelem k jeho pojetím marxistické orientace v jazykovědě), *AUC-SlavPrag* 34, 21–38; Novotný, F., Homér ve světle jafeti-

dologie, *LF* 58, 1931, 101–114; SGALL, P., Stalinovy práce o jazykovědě a pražském lingvistickém strukturalismu, *Tvorba* 20, 1951, 674–676; SGALL, P., Stalinovy práce o jazykovědě a pražském lingvistickém strukturalismu, *SaS* 13, 1952, 1–12; SKALIČKA, V.: *Vývoj jazyka*, 1960; *Slavica Pragensia* 34, 1990; *Sovětská jazykověda. Překlady vybraných studií*, 1949; STALIN, J. V.: *O marxismu v jazykovědě*, 1950; ŠMILAUER, V., Nové učení o jazyce (marrismus), *ČMF* 33, 1950, 97–103; *Thèses*, *TCLP* 1, 7–29; TRÁVNÍČEK, F., Strukturalismus – nepřítel naší jazykovědy, *Tvorba* 20, 1951a, 893–894; TRÁVNÍČEK, F., Strukturalistická typologie jazyková, *Tvorba* 20, 1951b, 1125–1126; VINOGRADOV, V. V.: *Geniální program marxistické jazykovědy*, 1951.

EHe, MN

MAXIMA KONVERZAČNÍ

Předpoklad, že lidé spolu za normálních okolností při ↑komunikaci spolupracují, povýšil americký filozof Grice (1975) na obecný princip komunikace, zvaný **kooperační princip** (KP). Tento princip je společným jmenovatelem specifických pravideł (maxim), jimiž se řídí lidská komunikace. Vžilo se třídění těchto maxim do čtyř skupin: (1) **Maximy kvantity**: „Podej ve svém příspěvku tolik informace, kolik je jí (pro daný účel v komunikaci) třeba"; „Nepodávej ve svém příspěvku víc informace, nežli je třeba"; (2) Ústřední **maxima kvality** (supermaxima) „Snaž se, aby tvůj příspěvek byl pravdivý" má podle Grice dvě dílčí maximy: „Neříkej, co podle tebe není pravdivé"; „Neříkej, pro co nemáš odpovídající důkazy"; (3) **Maxima relevance** (relace): „Mluv k věci" (be relevant); (4) **Maximy způsobu** se od předchozích maxim liší tím, že určují, nikoli „co" se říká, ale „jak" se co říká. Ústřední maxima zní: „Buď srozumitelný"; dílčí maximy: „Vyhni se nejasnosti výrazu"; „Vyhni se dvojznačnosti"; „Nebuď rozvláčný"; „Buď stručný". – Tento obecný princip se v běžné komunikaci – při zachování KP jako celku – v dílčích aspektech (popisovaných konverzačními maximami) na úrovni doslovného (konvenčního) významu porušuje; ↑konverzační implikatura. Důvodem může být například nutnost zachovat jiná komunikační pravidla, např. pravidlo „být zdvořilý". Toto pravidlo Leech (1983) povyšuje na **zdvořilostní princip** (ZP), doplňující KP. ZP lze podobně jako KP popsat jako systém zdvořilostních maxim; ↑zdvořilost. Na pozadí KP a ZP lze interpretovat specifické komunikační útvary jako např. ↑ironie. – Antropologové, etnografové komunikace i etnolingvisticky orientovaní autoři (Oleksy, 1989) s poukazem na neevropské kultury konstatují, že KP včetně udávaných maxim není principem univerzálním, a to zvláště s přihlédnutím k specifickým druhům textu, resp. ke specifickým doménám. – Kritice bývá podrobován i počet a vymezení konverzačních, resp. i zdvořilostních maxim (Horn, 1984; Levinson, 1983). Sperber–Wilson (1986) redukují Griceovy maximy na kognitivní princip relevance. Též ↑konverzační implikatura.

Lit.: BROWN, P. – LEVINSON, S. C.: *Politeness*, 1987; LEECH, G. N.: *Principles of pragmatics*, 1983; HORN, L. R., Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q-based and R-based implicature, in: SCHIFFRIN, D. (ed.), *Georgetown University round table on language and linguistics 1984*, 1984, 11–42; GRICE, H. P., Logic and conversation, in: COLE, P. – MORGAN, J. L. (eds.), *Syntax and Semantics* 3, 1975, 41–58; LEVINSON, S. C.: *Pragmatics*, 1983; OLEKSY, W. (ed.), *Contrastive pragmatics*, 1989; SPERBER, D. – WILSON, D.: *Relevance: Communication and cognition*, 1986; ↑konverzační implikatura.

MN

MELODÉM

Obecné schéma průběhu melodické složky ↑intonace; ve starší literatuře a v textech nikoli fonetických či fonologických se užívá termínu **kadence** n. **intoném**. **M.** má více variant a v realitě řeči pak množství realizací. Podstatou tohoto schématu je stabilita směru výškových změn v závislosti na místě uvnitř jednotky. Konkrétní realizace se liší ve velikosti výškových kroků, v průběhu výšky v nestabilizovaných částech a v celkovém umístění **m.** v intonačním oblouku výpovědi. Rozlišuje se:

(1) **Ukončující klesavý m. (konkluzivní kadence**, klesavý intoném), základní melodická kontura s řadou variant, neutrálních i příznakových. Používá se ve většině ↑komunikačních výpovědních forem, frekvence variant se v jednotlivých typech liší. Ukončující klesavý **m.** tvoří postupný n. skokový pokles melodie v průběhu posledního taktu výpovědi (v příkladech část vyznačená tučně).

(a) **Neutrální varianta**: postupný pokles ve všech slabikách taktu.

Při jel **poz dě ji.** Při jeď **poz dě ji!** Proč až **poz dě ji?**

(b) **Příznaková varianta důrazová** (při výrazné realizaci expresivní): postupný pokles ve všech slabikách taktu, jeho první slabika je slyšitelně nad úrovní poslední slabiky předcházejícího taktu.

poz Při jel **dě ji.** **poz** Při jeď **dě ji!** **poz** Proč až **dě ji?**

(c) **Příznaková varianta silně důrazová**, s odstínem emocionálnosti, také forma ↑přízvuku větného, fokusu na posledním taktu: stoupnutí na druhé slabice, následuje pokles pod úroveň slabiky první.

Při jel **dě poz** Při jel **dě poz** Při jel **dě poz ji.** **ji!** **ji?**

(2) **Ukončující stoupavý m. (antikadence**, stoupavý intoném) tvoří skokové stoupnutí mezi dvěma slabikami relevantní části textu, nejčastěji posledního taktu výpovědi. Je nejvíce stabilizovaným melodickým útvarem v č. Umístění tohoto stoupnutí odlišuje různé varianty tázací melodie. Kodifikace přijímá pro standard dvě možnosti:

(a) Základem je skokové zvýšení tónu mezi předposlední a poslední slabikou taktu. Fakultativně je první slabika často níž než konec předcházejícího taktu; poslední slabika je často výš než první slabika taktu.

ji ? Přijedou **poz dě** **dne ?** Přijedou **do po le**

(b) Základem je skokové zvýšení tónu mezi první a druhou slabikou taktu. Následující takty lehce klesají, nikoli však na úroveň spodní poloviny intervalu zvýšení. Fakultativně je první slabika nízko, takže celá kontura příliš nevybočuje z intonačního oblouku.

		dě			**po**
Přijedou		**ji?**	Přijedou		**le dne ?**
	poz			**do**	

Variabilita mimo standard má základ v nářečí. Příkladem může být tzv. „pražská otázka“: Zvýšení nastává mezi první slabikou posledního taktu a slabikou předcházející. Varianta je pociťována jako silně nestandardní a emocionální.

	poz			**do**	
Přijedou	**dě**		Přijedou	**po**	
		ji ?			**le dne ?**

(3) **M. neukončující** (**polokadence**, progredientní intoném) má mnoho variant a jeho zvuková charakteristika je méně určitá. Melodie může mít stoupavý, rovný i mírně klesající průběh. V reálných mluvených projevech může být rozdíl mezi neukončenou výpovědí a ukončeným sdělením někdy málo zřetelný. Základem melodického průběhu, který dosti explicitně naznačuje záměr mluvčího doplnit další informaci k sdělovanému obsahu, je melodický průběh stoupavý, v němž se slabiky taktu zvyšují v postupných krocích. Výšková změna není tak výrazná jako v stoupavém **m.** Někdy se stává součástí **m.** i poslední slabika předcházejícího taktu.

		ne,			**tra,**
Při jeď až		**led** aby…	Při jeď		**zí** aby…
	po			**až**	
od					

Ve výpovědi členěné na více promluvových úseků je neukončující **m.** běžným signálem meziúsekové hranice.

Zí		čer/	tu							
	tra	ve	se	asi		ví/				
		na			sám	sta	aby			
						za		se	věci/	po
								o té	mohl	ra
										dit

V neutrální výpovědi tvořené souvětím je ukončující **m.** realizován opět na posledním taktu celé výpovědi, jeho podobu však určuje typ hlavní věty: *V kolik hodin přijedou?* – **m.** ukončující klesavý; *Víte, v kolik hodin přijedou?* – **m.** ukončující stoupavý.

Lit.: *MČ* I, 1986, 80–90; ↑intonace.

ZP

METAFORA

V užším smyslu užití slova n. slovního spojení v přeneseném, nevlastním, posunutém významu na základě podobnosti, např. *vyndal mu stoličky* (lexikální, mrtvá **m.**) n. *byla šlehačkou na dortu jeho života* (textová, aktuální **m.**), přičemž aktuální **m.** se může automatizovat a lexikalizovat, např. *pštrosí politika*. V širším smyslu užití slova v nevlastním, posunutém významu; ↑metonymie (přenesení, posun na základě sousedství, soumeznosti, resp. kontiguity) a ↑synekdocha (posun na ose pars pro toto, část za celek či naopak) se pak chápou jako forma **m.** – V antické rétorice jeden z tropů, dnes jeden z uzlových pojmů lingvistiky (sémantiky), filozofie jaz. a hermeneutiky. – Podstata a fungování **m.** se vykládá nejrůznějším způsobem. Tradičně se tvrdí, že jde o přenesení významu z jednoho objektu, ↑denotátu, na jiný na základě jejich podobnosti (Čermák, 1994). Tak se např. *Ten chlap / von je děsnej bejk* vnímá metaforicky na základě srovnání muže, identifikovaného za pomoci deixe n. ↑deixí, a býka. Už víceznačnost uvedené **m.** nicméně ukazuje, že výklad **m.** přes srovnání objektů, denotátů na základě jejich podobnosti je přinejmenším problematický, protože s ohledem na různé vlastnosti může jít o různé podobnosti, zatímco jiné vlastnosti jsou ze srovnání vyloučeny. **M.** se proto někdy vykládá jako náhrada slova slovem, „označení věci oklikou přes slovo, které běžně označuje věc něčím podobnou“ (Bečka, 1971, 1), náhrada očekávaného pojmenování názvem „jevu patřícího do jiné smyslové oblasti, do jiné sféry věcí“ (Mistrík, 1989, 135). Různé významy **m.**, resp. **m.** vypovědi, se dají vyložit tak, že tertiem comparationis jsou podle kontextu různé dílčí, n. možné, konotované významy příslušných výrazů: *Ten chlap / on je* [silný jako] *býk*, *Ten chlap / on je* [nepřístupný argumentům, tvrdohlavý jako] *býk* apod., přičemž ‚chlap‘ je tzv. základem, ‚býk‘ tzv. obrazem n. ohniskovým pojmem **m.** Tento výklad snad vysvětluje víceznačnost **m.** výrazu, v žádném případě však posun (zúžení, zobecnění, personifikaci...) významu slova *býk/bejk*; navíc se podobnost jeví spíše jako výsledek než východisko **m.** Proto někteří autoři při výkladu **m.** vycházejí z interakce významů slov typu *chlap* a *býk* na ose člověk – zvíře (resp. z interakce významu slova a významu označení, vyvoditelného s přihlédnutím k encyklopedickému vědění z kontextu). Touto interakcí se oba významy přibližují a modifikují (Black, 1962), resp. vznikají významy nové (Beardsley, 1972). Plauzibilní se jeví výklad **m.** na pozadí ↑teorie mluvních aktů, který vychází z toho, že pojmová inkompatibilita, neslučitelnost pojmů dvou výrazů (resp. významu výrazu užitého a výrazu v daném kontextu očekávatelného a z něho vyvoditelného) na úrovni doslovného významu, resp. nepravdivost na úrovni větného významu (Kubczak, 1994) startuje ↑konverzační implikaturu, při níž adresát vychází z toho, že mluvčí chce i přes tuto dílčí „poruchu“ či defekt kooperovat a ↑maximy kooperačního principu narušuje pouze proto, aby dal signál k jiné, nevlastní interpretaci významu daného výrazu (Grice, 1975). V tomto kontextu se také zpochybňuje výklad **m.** jako posunu významu na základě podobnosti denotátů, objektů. Jednak proto, že východiskem **m.** je inkompatibilita, a nikoli (nespecifikovaná) podobnost, jednak proto, že **m.** si podržuje svou platnost, i když se ukáže, že se – např. v případě metafory *pštrosí politika* – vycházelo ze špatných předpokladů (pštros se neskrývá ze strachu, ale hledá tímto způsobem potravu). Podle Searla (1979) je **m.** speciálním případem disociace doslovného významu (chápaného

též jako „textový" význam ↑lexému shodný s jeho významem systémovým), resp. významu větného a významu promluvového, intendovaného, jak k němu dochází i v ↑ironii a při ↑indirektní realizaci a indikaci ↑KF (v lexikální, mrtvé **m.** ovšem k takovéto disociaci nedochází). Nevlastní užití výrazu signalizuje pouze to, že mluvčí chce říci něco jiného n. něco víc, intendovaný význam je – řečeno s Gricem – až výsledkem konverzační implikatury. Také Davidson (1984) vychází z toho, že **m.** je záležitostí užití, nikoli záležitostí významu. **M.** je podle něho dobrá/chabá, ne/účinná, ne/úspěšná, tj. **m.** – podobna deklarativům – „fakta" tvoří a proklamuje, ale nepopisuje, nevypovídá o skutečnosti v kategoriích ne/pravdivosti (ta se uplatňuje pouze na úrovni doslovného / větného významu a nepravdivost je zde signálem výše zmíněného „defektu"), nevztahuje se k „**m.** faktům", ale pouze je naznačuje. Davidsona to vede až k radikálnímu tvrzení, že **m.** nic nesděluje. Naopak Goodman je přesvědčen, že neparafrázovatelnost, nepřeložitelnost **m.** není zapříčiněna nesdělností, ale naopak bohatostí a novostí sdělení realizovaného prostřednictvím **m.** – Formálně se někdy rozlišuje **m.** substance (*Hvězdy jsou diamanty nočního nebe*, resp. *Diamanty zářily nad noční krajinou*), činnosti (*Vody řeky zpívají*), vlastnosti (*sametový hlas*), determinace činnosti (*hodinářsky piplavá práce*), popř. **m.** vyjádření vyplývá z výpovědi n. vyššího celku (*Milan pohnul nazrzlým obočím: dvě chlupaté housenky se nahrbily a popolezly*); srov. Bečka, 1971; Pavelka, 1982. Podstatnější je ovšem postižení nasměrování **m.** (Kubczak, 1994), přičemž nejde jen o pořadí „základu" a „obrazu". Zatímco totiž v definiční **m.** typu *Hvězdy jsou diamanty nočního nebe* nemá kategorie ne/pravdivosti smysl, v **m.** výpovědi typu *Diamanty zářily nad noční krajinou* se ne/pravdivost uplatňuje za předpokladu, že **m.** výraz úspěšně referuje k cílovému ↑referentu. Ve světle skutečnosti, že i **m.** výrazy lze úspěšně referovat a že cokoliv může být **m.** čehokoliv, se zdá, že ↑reference je výsledek referenčního aktu mluvčího, a nikoli vlastností jaz. výrazů. – Nehledě na zpochybnění role podobnosti v **m.** nelze vzhledem k odlišnému individuálnímu vnímání tzv. podobnosti **m.** objektivně klasifikovat, čehož si povšiml už Aristoteles; typologie **m.** se obvykle opírají o typologii posunů, kontrastů denotátů, výchozího a cílového (tak už Quintilianus); např. *plačící nebe* (personifikace: neživá příroda-člověk), *pštrosí politika* (depersonifikace: člověk-zvíře) apod. – **M.** je ve výraznějších typech posunů doménou individuální autorské, umělecké kreativity (zvláště zde se mluví o tzv. obraznosti); v jaz. je však mnohem více „nenápadných" **m.** lexikalizovaných než aktuálních **m.** „uměleckých". **M.** jsou také oproti obvyklému přesvědčení rozšířené i v odborném vyjadřování, a to nejen v terminologii humanitních, ale i přírodních věd a technických oborů, srov. *zlatý déšť*, *elektromagnetické pole*. Lexikalizovaná terminologická metaforika je nezřídka sedimentem určité, na **m.** založené teorie, např. výkladu jaz. n. artefaktu jako organismu, konstrukce apod., srov. *jazyková rodina*, *kořen*, *kmen*; *jaz. plány*, *konstrukční princip*, *pnutí materiálu* aj., přičemž daná teorie se stává zdrojem aktualizovaných **m.** označení, která se terminologizují. **M.** v případě abstraktních n. nových témat n. oborů dovolují přes jistou ↑vágnost uchopit, interpretovat abstraktní a přímým smyslovým poznáním neuchopitelné obsahy; někdy se v této souvislosti mluví o poznávací ↑funkci jazyka. – Jaz. je nicméně prostoupen i ontologickými **m.** (Lakoff – Johnson, 1982), které jsou motivovány kulturně n. ideologicky vázanými hodnotami, které se **m.** naopak fixují; ↑kritická lingvistika. – V oblasti ↑idiomatiky a frazeologie se mnoho víceslovných **m.** dalším vývojem mění tak, že se původní kombinace zpravidla ruší a **m.** význam spojení se sváže jen s jediným původním komponentem. Výsledkem je nárůst jeho významu, resp. rozšíření jeho polysémie; srov. tento proces např. u adj. *ledový* (původně o vodě: *studená jako led*). Protože ho lze dnes už celkem volně vázat nejen na libovolnou tekutinu, ale i pevné látky a abstrakta (srov. např. *polévka*, *zeď*, *tón*), je tato relativní kombinatorická, kolokační otevřenost signálem vzniku dalšího významu tohoto lexému. Na svém jednoslovném konci (polysémie) nabývá proces metaforizace výraznou povahu paradigmatickou, v předchozích stadiích je smíšený, syntagmaticko-paradigmatický. – **M.** a podobnost, o niž se **m.** údajně opírá, je jedním z nejrozšířenějších principů v jaz. a myšlení vůbec; existují i takové makrosystémové **m.**, jako je vznik vrstvy temporálních významů ze starších lokálních zvl. u předložek (srov. *v lese* → *v týdnu*) apod. Kognitivní sémantika s **m.** operuje ještě šířeji ve snaze vysvětlit a propojit naši fyzickou zkušenost s abstraktním světem myšlení a pojmů kauzálních, časových, emocionálních apod. Tuto souvislost naznačují heslovité, kvazimetajaz. výrazy jako *život je cesta* (*začíná – končí*, *probíhá nějak*, *je dlouhý – krátký*, *snadný – těžký* ap.).

Lit.: Aristoteles, *Poetika*, 1996 [4.st.př.Kr.]; Beardsley, M. C., The metaphorical twist, in: Shibles, W. A. (ed.), *Essays on metaphor*, 1972, 73–91; Bečka, J. V., Metafora ve větě, *NŘ* 54, 1971, 1–14; Black, M.: *Models and metaphors. Studies in language and philosophy*, 1962; Black, M.: More about metaphor, *Dialectica* 31, 1977, 431–457; Brooke-Rose, Ch.: *A grammar of metaphor*, 1970; Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda*, 1994; *Člex*, 1985; Davidson, D., *Inquiries into truth and interpretation*, 1984; Ehlers, K.-H., Vývoj pojmu a metaforiky systému u Jurije N. Tyňanova, *SaS* 52, 1991, 41–50; Goodman, N.: *Languages of art. An approach to a theory of symbols*, 1976; Goodman, N.: *Ways of worldmaking*, 1978; Goodman, N.: *Of mind and other matters*, 1984; Goodman, N. – Elgin, C.: *Reconceptions in philosophy and other arts and sciences*, 1988; Homberg, D., Die Metapher des Organischen in der neueren Sprachwissenschaft, *Muttersprache*, 1994, 34–47; Grice, H. P., Logic and conversation, in: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.), *Syntax and semantics* 3, 1975, 41–58; Hlavsa, Z., K obraznému vyjadřování v našich novinách, *NŘ* 47, 1964, 248–249; Hrabák, J.: *Poetika*, 1977; Krupa, V.: *Metafora na rozhraní vedeckých disciplín*, 1990; Kubczak, H., Begriffliche Inkompatibilität als konstitutives Prinzip der Metapher und Präzisierungen des Konzeptes ‚Metaphern-interpretation', *Sprachwissenschaft* 19, 1994/1, 22–39; Kulka, T., Jak metafora vytváří své divy, *Filosofický časopis* 42, 1994, 403–420; Lakoff, G. – Johnson, M.: *Metaphors we live by*, 1980; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1989; Nekula, M., Metafora a poznání, *Estetika* 36, 2000, 15–25; Pavelka, J.: *Anatomie metafory*, 1982; Searle, J. R., Metaphor, in: *Expression and meaning*, 1979, 76–116; Sontag, S.: *Nemoc jako metafora. AIDS a jeho metafory*, 1997; Stachová, J., Metafora podle J. R. Searla a Maxe Blacka, *SaS* 53, 1992, 283–291; *Úloha metafory ve vědeckém poznávání a vyjadřování*, 1990.

MN, FČ

METATEZE (též metateza, přesmykování)

Přeskupení hlásek ve slově. Častější je u přejatých slov, kde chybí opora v hláskovém skladu slov příbuzných. Zvláště snadno se přeskupují [*l*] a [*r*] (nář. [*cerel*], [*levorver*], dětské [*verliba*]), ale i jiné hlásky (běžné [*hedba:vi:*] místo [*hedva:bi:*]) a i celé slabiky (dětské [*žabant*]).V dnešní č. jsou případy **m.** sporadické a stojí za hranicemi spis. jaz. – **M.** v historickém vývoji ↑nářeční štěpení praslovanštiny, ↑pračeština.

Lit.: ↑fonetika, ↑ortoepie.

MK

METODA HISTORICKOSROVNÁVACÍ

1. Charakteristika **h.m.** Základní metoda historickosrovnávací jazykovědy (komparatistiky), kombinující zkoumání jevů doložených v historii jaz. jednoho se srovnáváním odpovídajících údajů v jaz. příbuzných. Zkoumáním doložených starších údobí jednotlivých jaz. lze poznat jen změny z těchto údobí. Teprve srovnání s příbuznými jaz. umožňuje rekonstrukci stavu předhistorického. Tak se získává obraz o předhistorickém (ie., baltoslovanském, psl.) vývoji hláskového systému, tvoření slov, morfologii, o vývoji významu slova a jeho ↑etymologii. Např. srovnání stsl. *gradъ*, č. *hrad*, p. *gród*, r. *górod* signalizuje pouze to, že patrně žádná z uvedených forem nemůže být východiskem všech ostatních. Až srovnání s lit. *gardas* „ohrada“, gót. *gards* „dům“ aj. dosvědčí, že výchozí psl. formou je ⁺*gordъ* (↑metateze likvid, ↑nář. štěpení praslovanštiny), pův. ⁺“něco ohrazeného, ohrazené obydlí“. Prehistorie slov může, opřena o archeologické a etnografické poznatky, vypovídat i o předhistorických reáliích (↑metoda Wörter und Sachen). Např. srovnání sl. *runo* „ovčí rouno“ se stind. *roman-* „srst“, stnord. *rǫggr* „dlouhá srst, dlouhé rouno“ aj. ukazuje na souvislost těchto názvů s ie. kořenem ⁺*reu-* „rvát“, stejně jako sl. ⁺*vьlna*, lit. *vìlna*, lat. *lāna*, něm. *Wolle* tv. s ie. ⁺*welH-* „rvát, trhat“; to vše svědčí o tom, že nejen Indoevropané, ale asi i Praslované ovčí vlnu nestříhali, jen zralou vlnu vytrhávali. – V **h.m.** se nesmí zanedbat ani její složka historická, ani srovnávací. V prvním případě hrozí nebezpečí, že se do prajazyka promítnou formy a významy bezpečně mladší (jde o poměrně běžnou chybu); např. na základě č. *věk* či stsl. *věkъ* nelze předpokládat u ie. ⁺*woikos* významy „věk, stáří, věčnost“: ie. a bsl. je jen význam „(životní) síla“, až u psl. ⁺*věkъ* můžeme vedle „síla“ předpokládat i „věk“, kdežto význam „věčnost“ se objevuje až v stsl. jako ↑kalk z ř. V druhém případě se může dojít k mylným hypotézám; kdyby se např. u č. *vaz*, psl. ⁺*vęzъ* „druh jilmu“ výzkum omezil na sl. materiál, nebyly by asi pochybnosti o jeho souvislosti s psl. ⁺*vęzati* „vázat“, protože se lýka mladých jilmů užívalo k vázání; avšak existence nesporně příbuzných názvů téhož stromu v jiných ie. jaz. činí tento výklad nejistým.

Lit.: Anttila, R.: *An introduction to historical and comparative linguistics*, 1989; Meillet, A.: *La méthode comparative en linguistique historique*, 1925 (r. *Sravniteľnyj metod v istoričeskom jazykoznanii*, 1954); Paul, H.: *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1920; čas. *Diachronica. International journal for historical linguistics.*

2. Vývoj **h.m.** a jejích pracovních postupů v jednotlivých jazykovědných disciplínách. Jako obecný princip kombinující historické a srovnávací zkoumání jazyků se **h.m.** zformovala ve 2. a 3. decenniu 19. stol. v pracích Boppa, Raska, Potta, Grimma, Dieze aj. Na č. půdě se do této linie jazykovědného bádání zařazovali mj. Šafařík, Hattala, Geitler a jiní slavisté. – Dílčí metody tohoto směru i jeho speciální pracovní postupy se pak vyvíjely různě. Ve fázi „jazykovědného biologismu“ byl formulován (Schleicherem) postulát pojímat vývoj jazyků, ↑jazykových rodin a větví striktně jako divergentní a vycházet při jeho rekonstrukci z jednotného prajazyka (tj. ie., resp. pak i „prajazyků“ nižší úrovně, tj. bsl., psl. apod.); ↑rodokmenová teorie. Tento rodokmenový princip (označovaný též něm. termínem „Stammbaumtheorie“) byl však ve své původní kategorické podobě postupně opouštěn, takže současná historickosrovnávací jazykověda počítá ve vývoji jazyků a jaz. rodin běžně též s konvergencí, míšením a kontaktem (příklad ↑etnogeneze Slovanů). – Ke konci 19. stol. došlo k rozkvětu **h.m.** v souvislosti s uplatněním filozofického pozitivismu ve vědě. V tzv. lipské škole působila tehdy skupina „mladogramatiků“, indoevropeisté Delbrück, Brugmann a slavista Leskien, jimž byli metodologicky blízcí též freiburský a mnichovský indoevropeista Paul, vídeňský slavista Jagić, v Rusku tzv. moskevská škola reprezentovaná indoevropeistou Fortunatovem a skupinou slavistů Šachmatov aj. Na č. půdě je to období slavisty a bohemisty Gebauera a jeho školy, slavistů Pastrnka, Vondráka aj. a také indoevropeisty, slavisty a bohemisty Hujera. U těchto jazykovědců panovala ještě v podstatě důvěra v Schleicherův Stammbaum; k jejich pojmoslovnému instrumentáři patřily především pojmy **hláskový zákon** jakožto procesuální změna jedné hlásky v jinou, realizovaná v jistém čase, na jistém teritoriu a za jistých přesně zjištěných okolností bezvýhradně, a **morfologická analogie**, působící jako časově nezafixovaný, potenciální „tlak systému“ k morfematickému zpravidelnění a unifikaci tvaroslovných paradigmat a porušující tak striktní důslednost hláskových změn. – Souběžně s tím se už od poloviny 19. stol. vyvíjela tzv. etnopsychologická škola jazykovědného bádání, založená Steinthalem a Lazarusem (1824–1903); u nás rozvíjel její teoretický odkaz Zubatý. V hláskosloví se jeho pracovní postup projevoval v neortodoxním chápání hláskových změn (co do jejich „bezvýjimečnosti“) a v připouštění psychologicky motivované nepravidelnosti nejen v útvarech expresivních, nýbrž i notionálních, v uznávání dublet vzniklých z poměrů sandhiových v širším kontextu jazykových promluv atd. V lexikálních etymologiích počítal Zubatý nezřídka se slovotvornými postupy zpětnými i mylnými, s izolovaným vývojem souvisejícím s etymologickým přeskupením n. vypadnutím zkoumaného slova z etymologického hnízda apod. Nejdůsažnějším metodologickým přínosem Zubatého bylo však vytvoření originální teoretické koncepce historickosrovnávací syntaxe objevením a prozkoumáním původních primitivních typů větných, tj. archetypálních útvarů jednočlenných a neslovesných, a základních jaz. mechanismů vedoucích ke zformování intelektuální a „logicky“ ucelené dvojčlenné věty slovesné, jako byla např. tzv. **ztráta větné platnosti**. Na poli etymologie pokračovali v linii Zubatého především Machek a Kopečný, který jako metodologické novum uplat-

ňoval pracovní pojem ↑elementární příbuznost; oba byli nadto plodně zasaženi postupy jazykovědného sociologismu tzv. francouzské školy, reprezentované zejm. Meilletem, ↑metody Wörter und Sachen, ↑jazykového zeměpisu a jiných jazykovědných směrů počátku 20. stol., Kopečný navíc i jazykovědného ↑strukturalismu. – Některé strukturalistické postupy nacházely uplatnění zejm. v pracích polského lingvisty Kuryłowicze, který v navázání na tzv. kazaňskou školu, reprezentovanou Baudouinem de Courtenay, posunul historickosrovnávací jazykovědu objevy v oboru tzv. ↑laryngální teorie a akcentologie a obohatil ji teorií primárních a sekundárních funkcí jaz. prostředků, teorií izomorfismu aj. Francouzský jazykovědec Guillaume přinesl zase do **h.m.** chápání jaz. struktury jako jevu jazykovědně gnozeologického a nikoli jazykově ontologického; pojetí rekonstruovaných artefaktů jako intelektuálních konstruktů a modelů je dnes vlastní i naší historickosrovnávací jazykovědě, např. Erhartovi. U nás vůbec zasáhly do vývoje **h.m.** jazykovědné koncepce ↑Pražské školy strukturalistické podstatně, přestože byly formulovány ve vědomé opozici k tradiční historickosrovnávací jazykovědě. Vytvořením ↑fonologie jako nauky o sémanticky distinktivní funkci nejmenších zvukových jednotek řeči bylo historickosrovnávací „hláskosloví" překonáno, když starší výklad hláskových substitucí na základě jejich akustickoartikulačních vlastností byl vystřídán pojetím interpretujícím „hláskové změny" jako výsledek tendence uspořádat celý fonologický inventář (n. jeho část) v rámci systémové symetrie funkčně relevantních fonologických opozic. Na č. půdě aplikovali toto hledisko Jakobson, indoevropeista a slavista Kořínek, slavisté a bohemisté Lamprecht a Komárek, slavista Mareš aj. Pro historickosrovnávací bádání o lexikologii přinesl strukturalismus důležité impulsy zesíleným zřetelem k systémovému zapojení zkoumaných výrazových prostředků, např. v pracích Němce, stejně jako o historickosrovnávací syntaktologii; k ní navíc přispěl nahrazením ještě mladogramatického přesvědčení „doklad jako doklad" diferencovanějším chápáním a hodnocením jaz. matérie v souhlase se strukturalistickou ↑teorií spisovného jazyka a ↑funkční stylistiky, uvedením ↑aktuálního členění větného, objeveného Mathesiem, do historickosrovnávacího syntaktického zkoumání i využitím některých dílčích pracovních pojmů jako např. ↑privativní (asymetrická) opozice příznakovosti a bezpříznakovosti aj. V navázání na Zubatého a s využitím podnětů Pražské školy vznikaly u nás historickosrovnávací práce syntaktické Trávníčka, Havránka, Bauera, Večerky aj. S prospěchem aplikoval strukturalistické postupy při historickosrovnávacím popisu sl. jaz. Horálek. – Bouřlivý jazykovědně teoretický a metodologický vývoj v druhé polovině 20. stol., orientovaný převážně synchronně, nenašel zatím v **h.m.** u nás – kromě ojedinělého využití některých dílčích pracovních pojmů jako ↑transformace n. ↑hloubková a ↑povrchová struktura aj. – podstatnější ohlas.

Lit.: Bauer, J.: *Syntactica slavica*, 1971; Černý, J.: *Dějiny lingvistiky*, 1996; Erhart, A.: *Das indoeuropäische Verbalsystem*, 1989; Erhart, A.: *Die indogermanische Nominalflexion und ihre Genese*, 1993; Erhart, A.: *Indoevropské jazyky. Srovnávací fonologie a morfologie*, 1982; Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého* I-IV, 1894–1929 (též novější vyd.); Havránek, B.: *Genera verbi v slovanských jazycích* I-II, 1928–1937; Hujer, O.: *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka* (ed. J. Kurz), 1961; Hujer, O.: *Slovanská deklinace jmenná*, 1910; Hujer, O.: *Úvod do dějin jazyka českého*, 1914 (též novější vyd.); Jakobson, R.: *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée a celle des autres langues slaves*, 1929; Komárek, M.: *Nástin morfologického vývoje čes. jazyka*, 1976, 1981²; Komárek, M.: *Nástin fonologického vývoje čes. jazyka*, 1978, 1982²; Kopečný, F.: *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena* I–II, 1973–1980; Kořínek, J. M.: *Od indoeuropského prajazyka k praslovančine*, 1948; Kudělka, M. ad.: *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. stol.*, 1995; Kudělka, M. ad.: *Česká slavistika od počátku 60. let 19. stol. do r. 1918*, 1997; Kudělka, M. ad.: *Československá slavistika v letech 1918–1939*, 1977; Lamprecht, A.: *Vývoj fonologického systému českého jazyka*, 1966; Lamprecht, A.: *Praslovanština*, 1987; Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, 1957 (též novější vyd.); Mareš, F. V.: *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen*, 1999; Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*, 1968; Pastrnek, F.: *Tvarosloví jazyka staroslověnského*, 1909; *Slavica na Masarykově univerzitě v Brně*, 1993; *Slovanská filologie na Universitě Karlově*, 1968; Trávníček, F.: *Historická mluvnice česká* 3 – *Skladba*, 1956; Trávníček, F.: *Neslovesné věty v češtině* I. *Věty interjekční*, 1930; II. *Věty nominální*, 1931; Večerka, R.: *Altkirchenslavische Syntax* I–III, 1989–1996; Vondrák, V.: *Vergleichende slavische Grammatik* I–II, 1906–1908 (též novější vyd.); Zubatý, J.: *Studie a články* I, 1.–2. – II, 1945–1954.

EHa (1), RV (2)

METODA JAZYKOVĚZEMĚPISNÁ

Metoda uplatňovaná v ↑jazykovém zeměpise a využívaná především v ↑dialektologii. (1) **Metody sběru jaz. materiálu**: (a) Zvukové zaznamenávání mluvených textů a jejich excerpce; vhodné zejm. pro výzkum hláskoslovných a syntaktických jevů. (b) Metody explorační, využívající zpravidla speciálního ↑dotazníku: (ba) metoda přímého výzkumu (přímá metoda), vhodná pro všechny typy jazykovězeměpisného bádání: sběr v terénu, jenž spočívá v bezprostřední spolupráci explorátora-dialektologa a informátora. Explorátor písemně zaznamenává odpovědi informátora. Promluva (monologická či dialogická) je zpravidla zaznamenávána i zvukově; (bb) metoda nepřímého výzkumu (nepřímá **m.**, korespondenční **m.**): písemné vyplňování dotazníku explorátorem-nedialektologem (např. učitelem), popř. za účasti informátora; časově úsporná a vhodná pro výzkum na rozsáhlém území (korespondenční anketa). (2) **Metody kartografické**, tj. zobrazení jevu na podkladovou mapu, na níž je vyznačena síť lokalit (bodů: obcí, příp. i měst), v nichž byl uskutečněn sběr jaz. materiálu. Každá lokalita je označena číslem. Užívá se (a) metoda nápisová: jaz. jev je zaznamenán v písemné podobě na mapu k příslušné lokalitě (nejjednodušší a užívaná zejména v počátcích jaz. zeměpisu, srov. Edmont – Gilliéron, 1902–1912; Małecki – Nitsch, 1934); (b) metoda symbolová: jaz. jev je zobrazován na mapě v podobě geometrického lineárního n. plošného útvaru-symbolu, např. ▬, ●, ▲, ■, ▮, popř. číslice. Polohou a dalším členěním symbolu se vyjadřuje hierarchizace zobrazovaných jevů v jaz. systému, a to jak ve vztahu k jednomu lexému (např. ▭ *placák*, ▤ *placáč*,

placan, *placek*, *placka*), tak k struktuře veškerých kartografovaných pojmenování (např. *plochák*, *plocháč*, *třepák*, *třepáč*, *plaščák*, *pleskáč* – vše označení pro větší plochý kámen, srov. ČJA 2, 1997, 289); (c) metody plošného/areálového zobrazení: jejich předností je přehlednost grafického obrazu. Vyčleňují se (ca) metoda izoglosová: znázorňovaný jev je vymezen pomocí ↑izoglosy, linie, jež ohraničuje oblast s výskytem totožného jevu; příslušný areál je opatřen nápisem, (cb) metoda šrafová: areál výskytu je vyznačen šrafou; opticky se tak zdůrazní typologická souvislost jevů vyskytujících se na oddělených plochách. Nejvhodnějším způsobem grafického zobrazení je kombinace **m.** symbolové, izoglosové, příp. šrafové. Umožňuje přehledně zobrazit i složitou situaci (tak *Český jazykový atlas*). (3) **Metody výkladové**: vycházejí ze zobrazení jaz. jevu na mapě a z koncepce jaz. atlasu. Při zaměření na hláskoslovnou a morfologickou analýzu si všímají distribuce hlásek, morfologických a slovotvorných afixů, při zaměření na lexikum se uplatňuje sémantický rozbor, zkoumají se lexikální vztahy (↑synonymie, ↑polysémie, ↑homonymie), ↑motivace pojmenování, tvoření slov ↑kontaminací a ↑adideací, příp. i ↑etymologie. Pro zpřehlednění, možnost usouvztažnění a v zájmu zachycení strukturních vztahů se využívá ↑lemmatizace. Předpokladem úspěšného výkladu je přihlížení k (obecně) jaz., historickým, etnografickým aj. souvislostem.

Lit.: Althaus, H. P. ad. (eds.): *Lexikon der germanistischen Linguistik*, 1980; Avanesov, R. I. (ed.): *Voprosy teorii lingvističeskoj geografii*, 1962; Besch, W. ad. (eds.): *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung* 1, 1982, 2, 1983; *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; Edmont, F. – Gilliéron, J.: *Atlas linguistique de la France*, 1902–1912; Krajčovič, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*, 1988; Małecki, M. – Nitsch, K.: *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, 1934; Serebrennikov, B. A. (ed.): *Obščeje jazykoznanije. Metody lingvističeskich issledovanij*, 1973; Utěšený, S., K problematice symbolů v lingvistickém kartografování, *SaS* 35, 1974, 327–335; Vorář, J., O úkolech dialektologie a metodách jazykového zeměpisu, *SPL* I, 1954, 328–340.

SK

METODA MALÝCH TYPŮ

Užívá se při studiu sl. vlastních jmen místních (↑toponymum); jejím tvůrcem je Šmilauer (1958); přináší nové pojetí toponymického typu jakožto souboru vlastních jmen vyznačujících se shodnou n. do jisté míry podobnou slovotvornou strukturou, příslušností do stejného vývojového období a kompaktním zeměpisným rozšířením. **Malý typ** (nově **mikrotyp**, Šrámek, 1999) může představovat: (1) Určité vlastní místní jméno (v.m.j.) vzniklé z apelativa a rozšířené v jisté části zkoumaného území; k typu patří i jeho deminutivní obměny a pl. formy (***Újezd***, ***Újezdec***, ***Újezdy***). – Výrazy složené (***Sovolusky***) n. odvozené (***Mukařov***), tvoří-li na zkoumaném území areál. (2) Konkrétní slovotvorný typ v.m.j. složených (např. s předním členem adj. a zadním subst. – *Holohlavy*, *Kratonohy*). (3) Složená v.m.j. s určitým komponentem (např. se zadním členem deverb. *-jedy*: ***Kozojedy***, ***Mlékojedy***). (4) V.m.j. utvořená stejnou oikonymickou příponou (*-áry/-ary* – *Ovčáry, Psáry*). (5) V.m.j. obsahující jistý základ apelativní n. propriální, a to bez ohledu na jejich oikonymický sufix (např. základ *vetla* ‚druh vrby': ***Vtelno***, ***Vetlá***, ***Telnice***; ↑antroponymum *Lobek*: ***Lobeč***, ***Lobeček***, ***Lobkovice***). (6) V.m.j. obsahující antroponyma se stejným ↑antroponymickým formantem; jejich oikonymický formant je v tomto případě irelevantní (např. antroponyma se sufixem *-or*: *Vladořice* < *Vlador*, *Býchory* < *Býchor* atd.). (7) V.m.j. fundovaná stejně utvářenými antroponymy a k tomu odvozená týmž oikonymickým formantem (*Slavoňov*, *Drahoňov* < *Slavoň*, *Drahoň*). Výsledky strukturní analýzy jsou prověřovány ↑jazykovězeměpisnou metodou a konfrontovány s příslušným historickým materiálem. Jen ty soubory vlastních místních jmen, které jsou určitelné místně a časově, tvoří pravé malé typy. – **M.m.t.** vychází ze dvou předpokladů: (1) Inventář základů v.m.j. i jejich formantů se v průběhu doby mění a s nimi se mění i malé typy. Některé z nich zanikají (např. se zánikem slova *vetla* v č. zaniká i produktivita typu obsahujícího tento základ), jiné vznikají, mění se jejich obliba. (2) Rozsah osídlené půdy se postupem doby zvětšoval. Na základě těchto skutečností se dochází k následujícím zjištěním: (a) Malé typy omezené jen na nejstarší sídelní území jsou velmi starobylé; v době rozšiřování tohoto území již nebyly živé (jména se základem *vetl-a*). (b) Typy vyskytující se na nejstarším sídelním území a v jeho přilehlých oblastech naznačují směr kolonizace (jména se základem *tat-* ‚zloděj' rozšířená na nejstarším sídelním území Čech a v záp. Čechách, např. *Tatce*, *Tatobity*, *Všetaty*, svědčí o kolonizačním postupu po Berounce na západ. (c) Typy vyskytující se mimo staré sídelní území jsou zprav. nové a vypovídají o pozdějším osídlení regionu (jméno *Žďár*). – Protikladným termínem **makrotyp** bývá označován soubor v.m.j. se stejným ↑oikonymickým formantem (Rospond, 1958), např. s posesivním sufixem *-ov* (*Budišov*, *Bořitov*, *Benešov*, *Hronov*).

Lit.: Fischer, R. – Eichler, E. (eds.): *Beiträge zum Slawischen onomastischen Atlas*, 1970; Lutterer, I.: *Vývoj místních jmen a osídlení v povodí Orlic*, 1969; Rospond, S., Stratygrafia toponimiczna, in: Zwoliński, P. (ed.), *Z polskich studjów slawistycznych*, 1958, 159–186; Šmilauer, V., Metoda „malých typů" v toponomastice, in: Horálek, K. – Kurz, J. (eds.), *Sborník slavistických prací věnovaných IV. mezinárodnímu sjezdu slavistů v Moskvě*, 1958, 44–51; Šmilauer, V.: *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, 1960, 5–202; Šmilauer, V.: *Atlas místních jmen v Čechách*, 1–2, 1969; Šrámek, R., Soustava místních jmen na severovýchodní Moravě a ve Slezsku, *Slezský sborník* 63, 1965, 368–397; *ÚOO*, 1999, 80–82.

JP

METODA WÖRTER UND SACHEN

Metoda užívaná v ↑etymologii, při níž se spolu se slovy zkoumají i věci jimi označené. Původně jazykovědný směr nazvaný podle titulu jeho publikačního orgánu *Wörter und Sachen* (s podtitulem *Kulturhistorische Zeitschrift für Sprach- und Sachforschung*), který od roku 1909 vycházel v Heidelbergu. Časopis byl nazván podle série článků, které pod stejným názvem uveřejňoval od roku 1904 Meringer v časopise *Indogermanische Forschungen*. Snahy spojit výklad slov se znalostmi reálií jsou staré (již Grimm, později Schrader), důsledně je však prosazuje až směr **W.u.S.** Jeho působení znamená rozmach etymolo-

gického bádání opírajícího se o výsledky archeologie, kulturní historie, etnografie, etnologie, přírodních věd aj. Např. spojování č. *plot* se slovesem *plést* odráží starou techniku zhotovování plotů, známou u všech Slovanů: mezi kůly vraženými do země se proplétalo proutí. Podobně se o znalost staré reálie opírá spojení č. adj. *červený* se subst. *červ*: červené barvivo se původně získávalo z určitých druhů červů. Metodu **W.u.S.** používal na počátku 20. stol. také rakouský romanista a indoevropeista Schuchardt (jeho práce mají zásadní význam pro vznik ↑onomaziologie), v 2. polovině 20. stol. zejm. něm. lingvista Trier, ve sl. etymologii Machek, Němec (např. stč. název zbraně *palice* spojuje Němec (1983) se slovesem *pálit* na základě znalostí staré technologie tvrzení dřevěných zbraní opalováním), v ie. a sl. etymologii Ivanov aj.

Lit.: Černý, J.: *Dějiny lingvistiky*, 1996; Gamkrelidze, T. V. – Ivanov, V. V.: *Indojevropejskij jazyk i indojevropejcy* 1–2, 1984; Havlová, E., *Etymologická lexikografie*, in: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*, 1995, 211–229; Meringer, R., Wörter und Sachen I, *IF* 16, 1904, 101–196; Wörter und Sachen II, *IF* 17, 1904–5, 100–166; Wörter und Sachen III, *IF* 18, 1905–6, 204–296; Wörter und Sachen IV, *IF* 19, 1906, 401–457; Němec, I., Dějiny hmotné kultury a jazykověda, *Archeologické rozhledy* 35, 1983, 189–205; Němec, I. ad.: *Dědictví řeči*, 1986; Schrader, O. – Nehring, A.: *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde* 1–2, 1917–1929; Schuchardt, H., Sachen und Wörter, *Anthropos* 7, 1912, 827–839; ↑etymologie.

IJ

METONYMIE

V antické rétorice a poetice jeden z ↑tropů, který záleží v přenesení pojmenování jednoho pojmu na pojem druhý, jenž s ním souvisí místně (prostorově), časově n. nejčastěji kauzálně. Na rozdíl od ↑metafory, která vzniká přenesením významu na základě vnější podobnosti (tvaru, barvy, funkce aj.), se u **m.** význam přenáší na základě souvislosti věcné (vnitřní). K běžným pojmenovávacím procesům patří **m.**, která je vybudována na souvislostech místních: např. název obce se přenáší na její obyvatele n. na skupiny lidí, kteří obec nějak reprezentují (***Kroměříž*** *žije výstavami*; ***Karlovy Vary*** *vítají hosty filmového festivalu*; ***Líšeň*** *vyrábí zetory*), název instituce nahrazuje explicitní pojmenování jejích členů (***Pedagogická fakulta*** *projednala vědecký plán*; *Při filmu se* ***kino*** *dobře bavilo*); lze sem řadit i záměnu obsahu za nádobu n. obal: *vypít* ***sklenici*** (piva), *vykouřit celou* ***krabičku*** (cigaret), *nabídnout svou* ***peněženku***. Často se v metonymickém významu uplatňují jména časových jednotek n. úseků: ***hodina*** *francouzštiny*, ***měsíc*** *dovolené se nevydařil*, ***středověk*** *čerpal z antické filozofie* aj. – Nejhojněji jsou v **m.** zastoupeny vztahy kauzální. – Uvedené **m.** jsou víceméně lexikalizovány, rozšiřuje se jimi ↑polysémie slov. Sama metonymizace je proces stále otevřený, hranici mezi **m.** automatizovanými a aktualizovanými je obtížné určit. **M.** v uměleckých textech většinou aktualizovány nejsou, v dialozích pouze zobrazují v různém stupni autentičnost konverzace („*Mistře, měl bych pro vás nádherného* ***barokního Krista***. ***Řezba*** *jako vyšitá!" Jdu se nerad podívat. „Vždyť je to* ***minulé století***"; Klíma); setkáme se však i s **m.** aktualizovanými: např. Pujmanová charakterizuje rozhovor mezi matkou a dcerou výpovědí *Radily se spolu stará nedůvěra s mladou chtivostí* (↑aktualizace).

Lit.: Bierich, A.: *Metonimija v sovremennom russkom jazyke*, 1995; Bonhomme, M.: *Linguistique de la métonymie*, 1987; *Člex*, 1985, 108–120; *ČS*, 1992, 136–140; Dolgich, I. A., Različnyje aspekty izučenija metonimii, in: *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby*, 1976, 209–226; Henry, A.: *Métonymie et métaphore*, 1971; Chlupáčová, K., Poznámky k ruské metafoře a metonymii, *Bulletin Ústavu pro ruský jazyk a literaturu*, 1971, 7–18; Jakobson, R., The metaphoric and metonymic poles, in: *Fundamentals of language*, 1956, 76–82; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1985, 141–145; Novotný, F., Co je metonymie?, *LF* 79, 1956, 1–7; Pavelka, J.: *Anatomie metafory*, 1982, 102–110; Trost, P., Poznámky o metonymii, *SaS* 19, 1958, 18–19.

MJ

MIMIKA

Jeden z neverbálních (nevokálních) prostředků komunikace; má z nich nejblíže ke slovnímu vyjadřování. Je výsledkem kontrakce svalů lidského obličeje, podílejí se na ní rovněž tvarové zvláštnosti čela, tváří, nosu a brady. Svou úlohu sehrává i pohyb hlavy a pokožka tváře, možnost jejího napínání a prohýbání, které dokážou mimický výraz proměnit tak, že vyjadřuje jiný význam. Mimické pohyby si vynucuje už pouhá artikulace řeči; v tom případě jde o **m.** spontánní. Mnoho mimických pohybů je spojeno také s mimojazykovými ději a jevy, vyjadřujeme jimi např. tělesné i duševní pocity, postoje, hodnocení (radost, strach, překvapení, zlost, údiv, žal, přezírání, nedůvěra, nuda, ironie...). Svalové pohyby obličeje jsou však schopny suplovat významy i složitých mluvených výpovědí. **M.** (spolu s ↑gestikulací) má svou úlohu při střídání mluvčích v dialogu i jako prostředek jejich vzájemné zpětné vazby. Jako prostředky **m.** slouží všechny části obličeje. Mnoho významů může vyjadřovat pohled očí (energický, nejistý, rozpačitý, udivený...); „hra" pohledů účastníků dialogu je výrazným prostředkem interakčním, uplatňují se však kulturní rozdíly (např. přímý pohled do očí se u nás považuje za zdvořilý a žádoucí, naopak jako nezdvořilý ho pociťují Japonci). Ústa mohou nabýt např. vzdorovitého n. pohrdavého výrazu, pomocí vrásek na čele se vyjadřuje starost, smutek, hněv, radost apod. Kombinacemi mimických prostředků se vyjadřují složité významy vyjadřované pomocí takových komplexních projevů, jako je např. pláč a smích a jejich varianty (např. podoba přirozeného smíchu je formována otevřenými ústy, zdvihnutým horním rtem, napjatými ústními svaly a vějířkovitými vráskami kolem očí; úsměv je signalizován týmiž znaky jako přirozený smích, jen ústa jsou zavřená n. pootevřená). **M.** je při komunikaci těsně spjata především s gesty, ale i s pozicemi.

Lit.: Mistrík, J.: *Štylistika*, 1997; Škvareninová, O.: *Rečová komunikácia*, 1994; Vávra, V.: *Mluvíme beze slov*, 1990.

OMü

MINIMALISMUS (minimalistický program, MP)

Poslední vývojová fáze chomskyánské ↑TGG. Spolu s ↑teorií řízení a vázání tvoří ↑teorii principů a parametrů. Na rozhraní **m.** a teorie řízení a vázání je období ↑bariér a funkčních kategorií 80. let. **M.** zachovává ↑modulární pojetí jaz. systému a pracuje s pojmem ↑univerzální gramatika. Abstraktní jaz. systém (language faculty) je vsa-

zen mezi dva performativně pojaté komponenty mysli: komponent artikulačně-percepční (kA-P) a komponent intencionálně-pojmový (kI-P). Na rozhraní s kA-P je ↑fonetická forma (FF), která je rovinou jaz. kompetence. Druhou rovinou jaz. kompetence je interpretativní rozhraní ↑logické formy (LF) s kI-P. Komputační modul jaz. zpracovává lexikální jednotky ↑numerace (referenční soubor vybraný ze ↑slovníku – 3) a v ideálním případě derivuje strukturu, která se skládá z objektů splňujících kritérium plné ↑interpretace. Pokud všechny objekty struktury splňují externí podmínky na obou rozhraních (FF i LF), derivace konverguje, jinak se zhroutí. V teorii budování struktury (↑X-bar teorie) **m.** nejprve přejímá kanonickou, endocentrickou binární frázi z období ↑bariér. Terminální symboly větného grafu (hlavy) označuje kategoriálně, ale snaží se omezit množství funkčních kategorií. Charakteristiky elementů v pojmech hlava (minimální projekce) a fráze (maximální projekce) jsou definovány jako výsledky kategoriálního symbolu označujícího element sám, jeho komplement a bezprostředně dominující uzel, tzn. vycházejí ze zapojení do struktury. Oproti ↑teorii řízení a vázání se ztrácí rozdíl mezi pozicí SPEC a adjunktu a používá se označení několikanásobný specifikátor (multiple SPEC). V **m.** je struktura budována zásadně cyklicky (směrem vzhůru) pomocí procesů ↑vnoření a generalizované ↑transformace. Na rozdíl od teorie řízení a vázání **m.** motivuje transformační ↑posun pomocí silných ↑rysů, které musejí být saturovány v rámci jednoho derivačního cyklu. Generativní potence (síla) univerzálních struktur je omezena principy ekonomičnosti. Z období bariér navazuje **m.** na principy nenasytnosti (greed) a odkladu (procrastinate), které preferují transformaci motivovanou potřebou (deficitností) posunovaného prvku na úrovni logické formy (tedy skrytou transformaci) před transformacemi syntaktickými (viditelnými). Z principů lokálního omezení využívá **m.** především princip ↑řízení stop, který stanovuje podmínky pro výskyt stop (tzv. princip ↑prázdných kategorií), a princip ↑vázání, který stanovuje pravidla možné interpretace např. ↑anafor a ↑subjacence. **M.** postupně převádí výše uvedené principy do několika variant pojmu ekonomičnosti. **Ekonomičnost reprezentace** předpokládá, že v případě volby mezi dvěma konvergujícími strukturami ↑univerzální gramatika preferuje (považuje za optimálnější) strukturu obsahující graf s menším množstvím uzlů a elementů. **Ekonomičnost derivace** navazuje na dřívější principy subjacence a posuzuje se pomocí tzv. globálních omezení (global constraints). Ekonomičnost vyjadřují např. (relativizovaná) podmínka minimálního řetězce a podmínka minimální délky kroku, které z několika konvergujících struktur považují za optimální derivaci s minimálním množstvím syntaktických operací. **M.** usiluje o maximální vnitřní koherenci jaz. modelu; tzv. silná **m.** teze: Jazyk je optimální splnění podmínek interpretovatelnosti. Srovnání Chomského studií z let 1989–1995 publikovaných v souboru *Minimalist program* (1995) ukazuje rychlý a často zásadní vývoj tohoto modelu. Hlavní představitelé **m.** na přelomu tisíciletí pocházejí především z okruhu MIT (↑TGG) a časopisu *Linguistic inquiry*, ale **m.** postupně ovlivňuje a nahrazuje teorii řízení a vázání i v Evropě a Asii.

Lit.: Baltin, M. – Collins, C. (eds.): *A handbook of contemporary syntactic theory*, 2001; Chomsky, N.: *Minimalist program*, 1995; Chomsky, N.: *Bare phrase structure*, rkp. MIT 1994, 1995; Chomsky, N.: *Minimalist inquiries: The framework*, rkp. MIT 1998; Chomsky, N.: *Derivation by phase*, rkp. MIT 2000, Chomsky, N.: *Beyond explanatory adequacy*, rkp. MIT, 2001; Collins, C.: *Local economy*, 1997; Epstein, S. – Hornstein, N.: *Working minimalism*, 1999; Fox, D.: *Economy and semantic interpretation*, 1999; Kitahara, H.: *Elementary operations and optimal derivations*, 1997; Lapin, S. – Levine, B. ad., The structure of unscientific revolution, *Natural language and linguistic theory* 18, 2000, 665–671; Pensalfini, R. – Ura, H. (eds.): *Papers on minimalist syntax*, 1995; Uriegareka, J.: *Rhyme and reason: An introduction to minimalist syntax*, Veselovská, L., Od bariér k minimalismu, *SaS* 62, 2001, 274–292; ↑teorie řízení a vázání.

LV, MD

MÍŠENÍ JAZYKŮ

Při jaz. kontaktu v bilingvní n. multilingvní jaz. situaci se mohou v dlouhodobé perspektivě postupně vytvořit nové jaz. (↑pidžin, ↑kreol), popř. jejich varianty (např. angl., fr. aj. v bývalých koloniích apod.). Specifickým výsledkem jaz. kontaktu jsou tzv. ↑etnolekty. – O **m.j.** se mluví tehdy, když se vlivem jaz. kontaktu významně promění celý jaz. systém, což je třeba případ angl., která byla od 11. stol. po více než 300 let pod silným vlivem fr. – K **m.j.** dochází i tam, kde mluvčí jednoho jaz. mají pouze mezerovité znalosti druhého jaz., přičemž jeden z jaz. je dominantní, prestižní např. v oblasti obchodu, zaměstnání apod. Tehdy vznikají v pracovní a obchodní komunikaci ad hoc tvořené žargony (↑hybridizace jazyka), které jsou předpokladem vzniku ↑pidžinu. – V Čechách se označení žargon užívalo – z lingvistického hlediska nesprávně – pro jidiš. Mohlo by se ale užívat pro tzv. Kuchelböhmisch (lámaná č. německých mluvčích v komunikaci s č. služebnictvem) a Kucheldeutsch, tj. jaz. např. č. služebnictva v něm. rodinách v Čechách a ve Vídni. – Kucheldeutsch podle všeho užívali i něm. mluvčí, když se něm. snažili zjednodušit pro lepší porozumění s jinojazyčnými mluvčími (foreigner talk, xenolekt). Obdobně postupují Češi mluvící se zahraničními dělníky infinitivně-nominálním stylem. Typické jsou také pomalejší tempo, výraznější pauzy, větší síla hlasu a zvlášť pozorná výslovnost, dodržování slovosledu S-P-O, potlačení souvětí, opisy tzv. složitých slov, kontrola porozumění, tykání. – Pokud se tento způsob vyjadřování v určitých opakovaných situacích stabilizuje a pokud jej charakterizují specifické jaz. normy, lze jej považovat za ↑pidžin. Ten je ovšem jazykem s redukovanou gramatikou a slovníkem a omezeným stylistickým rejstříkem. Podstatněji se rozvíjí zpravidla až při kreolizaci, tj. až tehdy, kdy se stává mateřským jaz. další generace mluvčích původního pidžinu. ↑Kreol má totiž nejen větší prestiž, ale také více funkcí a širší okruh komunikačních sfér.

Lit.: Davidová, D., Překonávání a využití interference češtiny, slovenštiny a polštiny v komunikaci velkých podniků ostravské aglomerace, in: *SPPFO*, 1999, 31–46; Havránek, B., Zur Problematik der Sprachmischung, in: *TLP* 2, 1966, 81–95; Havránek, B. – Fischer, R. (eds.): *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur*, 2 sv., 1965, 1968; Heroldová, I. – Matějová, V., Vietnamští pracující v českých zemích, in: *Český lid* 74, 1987, 194–203; Hübschmannová, M., K jazy-

kové situaci Romů v ČSSR, *SaS* 37, 1976, 328–336; KRČMOVÁ, M., Brněnská mluva jako odraz kontaktů etnik, *SPFFBU* A 41, 1993, 77–86; THOMAS, S. G. – TERENCE, K.: *Language contact, creolization, and genetic linguistics*, 1987; TROST, P.: *Studie o jazycích a literatuře*, 1995; WEINRICH, U.: *Languages in contact*, 1953.

MN

MLUVČÍ

1. Nositel, popř. rodilý **m.** (native speaker) určitého jaz., dial. n. variety, který slouží jako informátor při popisu ne/známého jaz. n. postižení okrajových, regionálních n. jiných specifik daného jaz.; často s přihlédnutím ke kvantitativním metodám.

2. Tzv. aktivní účastník dialogické komunikace, v písemné komunikaci autor, bez ohledu na médium komunikace podavatel, produktor, též zprostředkovatel ↑komunikátu či ↑textu; ↑komunikační model. V masové komunikaci zpravidla speciálně školený.

Lit.: ↑komunikační model

MN

MLUVNICE ČEŠTINY

Mezinárodní komise pro studium gramatické stavby sl. jaz. dala v 70. let. 20. stol. podnět k tomu, aby byly zpracovány koncepce synchronní vědecké mluvnice jednotlivých sl. jaz. Pro č. se utvořil tým č. lingvistů z různých bohemistických pracovišť, který vypracoval a r. 1975 publikoval (č. a něm.) elaborát s názvem *Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny* (redakčně zpracovaný Danešem a Komárkem). Tuto koncepci charakterizují následující rysy, opírající se především o č. gramatickou tradici. (Koncepce se sice zatím omezila na syntax a morfologii, avšak dává možnost koncipovat v jiné, šíře pojaté gramatice oddíl slovotvorný a oddíl fonologický na týchž teoretických a metodologických zásadách.) Má ráz synchronní, nikoli však statický: Spis. jaz. a jeho mluvnická stavba se chápe jako **dynamický** systém, bohatě diferencovaný jak z hlediska funkčního, tak i vývojového, schopný pružně se přizpůsobovat novým úkolům. Vůdčí metodologickou zásadou je důsledný **postup od významu k výrazové formě**. Z této zásady vyplývají zejména tyto důsledky: prvořadá důležitost ↑**propozice** jakožto sémantické báze výpovědi, rozhodující úloha **predikátu** jakožto organizující sémantické složky propozice (↑dvourovinná valenční syntax), **služebný charakter slovních druhů**, funkce morfologického znaku jako výrazového komponentu znaku syntaktického. Gramatika je tu pojata jako **morfosyntax**, jako hierarchicky uspořádaná struktura znakových vztahů, v níž má dominantní postavení složka syntaktická. Proto syntax předchází před morfologií (principiálně, nikoli nutně v praktických příručkách). Volba tohoto přístupu je zdůvodňována následujícími argumenty: Sémantické východisko apriorně nezužuje pohled na gramatiku tím, že by z ní některé jevy (s ohledem na výrazovou formu) vyloučilo, nýbrž vede k vyčerpávajícímu a komplexnímu popisu. Postup od významu k výrazu umožňuje vidět v jednotlivých významových složkách součinnost prostředků morfologických s nemorfologickými (lexikálními, slovotvornými, slovosledными, intonačními aj.) a dává tak předpoklady ke zkoumání jejich vzájemné zastupitelnosti, souvýskytu, komplementárnosti, stylistické podmíněnosti apod. Tento postup tedy vede k soustavnému poznávání složité spjatosti významu a výrazu v jaz. Základní přístup od významu k výrazové formě nevylučuje, nýbrž předpokládá i pohled v opačném směru: Formální ukazatelé, jejich různost a alternovatelnost, možnosti transformační atd. představují objektivizační kritérium, omezující na minimum nebezpečí subjektivismu a arbitrárnosti. Významové východisko rovněž vytváří (jak na to upozornil už Mathesius) neobyčejně příznivé podmínky pro studium konfrontační (kontrastivní): umožňuje totiž rozeznat v porovnávaných jaz., co je konfrontovatelné. – Celý model byl pak – s jistými modifikacemi – rozpracován a konkrétně realizován v morfologickém a syntaktickém oddílu akademické *Mluvnice češtiny* (1986, 1987). (Pojetí syntaxe bylo již předtím z části rozpracováno v monografii *Větné vzorce v češtině*, 1981[1], 1987[2].); též ↑dvourovinná valenční syntax, ↑gramatiky češtiny.

Lit.: DANEŠ, F. – KOMÁREK, M. ad., Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny, *SaS* 36, 1975, 18–46; DANEŠ, F., Projekt einer theoretischen Konzeption der tschechischen Grammatik, *ZfSl* 20, 1975, 613–630; DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*, 1981, 1987; *MČ* II, 1986, *MČ* III, 1987; KOMÁREK, M. – KOŘENSKÝ, J. ad., Místo slovních druhů a morfologie v modelu přirozeného jazyka, in: *Materiály ze semináře pro přípravu nové vědecké mluvnice spisovné češtiny*, 1974; KOŘENSKÝ, J.: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*, 1984; *PČM*, 1978.

FD

MODALITA

Gramatická kategorie zahrnující složitý komplex otázek, které jsou různými badateli různě chápány a interpretovány. Pro značný počet přístupů a hledisek, často vzájemně protikladných, je obtížné obsah pojmu **m.** jednoznačně stanovit. Termín **m.** se nejprve uplatnil v logice, kde dlouho zůstal omezen na tzv. alétickou **m.**, tj. na rozdíl mezi nutně pravdivými propozicemi a propozicemi, které mohou být pravdivé, n. nepravdivé. Základní termíny modální logiky jsou proto ↑nutnost a ↑možnost, které jsou vzájemně vztaženy negací. Logika se později začala zajímat o další typy **m.** (klasické jsou von Wrightovy (1951) čtyři kategorie: alétická **m.** (**m.** pravdivosti), epistémická **m.** (**m.** vědění), deontická **m.** (**m.** nutnosti) a existenční **m.** (**m.** existence); ↑možnost. – V č. lingvistice pojem **m.** od samého začátku nebyl ovlivněn pracemi z okruhu modální logiky. Společným rysem charakteristik **m.** v č. je naopak to, že se její podstata spatřuje ve vztazích mezi složkami komunikačního procesu, tj. především mezi mluvčím, větou/výpovědí a objektivní skutečností. Nejobecněji řečeno, mluvčí podává ze svého hlediska nějakou větu/výpověď o části objektivní reality: *Bratr už přichází*; *Bez vás bychom tu úlohu nevyřešili*; *Je Jirka doma?*; *Petře, vezmi s sebou deštník!*; *Na váš dotaz nemůžeme odpovědět*; *V horách asi pršelo.* Uvedené vztahy se ovšem u různých autorů interpretují různě a jejich komponenty se zdůrazňují v nestejné míře. Většina dílčích prací o **m.** se týká poměrů ve větě jednoduché; prací přihlížejících výslovně k **m.** souvětí je dosud málo (Belošap-

kova, 1967; u nás Svoboda, 1973, nejpodrobněji zejm. Běličová, 1983). – Značná část č. a slk. lingvistů chápe **m.** jako konstitutivní, relevantní součást predikace (Ďurovič, 1956; Adamec, 1973; Grepl, 1973, 1979; Běličová, 1983). Proti tomu se uvádí, že existuje i **m.** mimo predikaci, tj. **m.** členská, např. *Udělal to asi Karel* (ZČSk, 1962; Popela, 1968), a naproti tomu i predikace bez **m.**, např. *Kdo se bojí* (= bázlivec), *nesmí do lesa* (Svoboda, 1966). – Za základní kritérium **m.** považovali někteří lingvisté chápání děje z hlediska KF výpovědi, tj. skutečnost, zda mluvčí chápe svou výpověď jako konstatování, otázku, rozkaz, či přání; mluvilo se v tomto případě o tzv. **postojové m.** (Sbg, 1972; Bauer ad., 1960, 1979; Hrabě – Adamec, 1969; Grepl, 1973, 1979; Svetlík, 1973, ad.); ↑větný modus. U jiných autorů (Ďurovič, 1956; Zolotova, 1962; Popela, 1973; Běličová, 1983) se podstata **m.** spatřuje v tom, zda mluvčí chápe obsah svého sdělení jako reálný, odpovídající skutečnosti (*Eva se vrátila/nevrátila*), n. nereálný, rozcházející se se skutečností (*Eva by se (byla) vrátila/nevrátila*; *Evo, vrať se*). Někdy se oba aspekty – zřetel ke komunikativnímu záměru i zřetel k reálnosti/ireálnosti – chápaly jako rovnocenné, popř. poukazovalo se na splývání obou hledisek v praxi (Dokulil, 1967; Erhart, 1984). – Nejednotnost, především terminologická, se projevuje i v názorech na členění **m.** Lingvisté se v podstatě shodují v tom, že existují dvě vrstvy **m.**, jejich charakteristiky se však různí. Základní modální vrstva, chápaná jako konstitutivní složka výpovědi, se někdy chápe jako **m.** v širším smyslu, základní, jindy naopak jako **m.** v užším smyslu. Vedle toho se lze setkat ještě s řadou jiných termínů, které se rozsahem zčásti kryjí, např. **m.** objektivní (viz výše, např. Dokulil, 1954; Mrázek, 1973; Švedova, 1968), větná, záměrová (Panevová aj., 1971), postojová, obecná (Grepl, 1973; Mrázek, 1973), predikátová (Adamec, 1973), syntaktická (Svetlík, 1979), závazná (Hrabě, 1970), větně konstitutivní (Jelínek, 1973); ↑větný modus. Kromě této základní, **objektivní m.** se však vyčleňuje vrstva další, fakultativní, kterou lze nazvat **subjektivní m.** Její charakteristika není však rovněž jednotná. Do této druhé vrstvy se zařazuje především vyjadřování subjektivní jistoty mluvčího o platnosti výpovědi; existují pro to názvy ↑jistotní **m.** (Sbg, 1972; MČ III, 1987; SČ, 1998), pravděpodobnostní (Panevová ad., 1971), epistémická **m.** (Rytelová, 1982; SČ, 1998), pravdivostní modifikace predikačního obsahu (Běličová, 1983) aj. Patří sem dále vyjadřování vztahů možnostních, nutnostních a volních; ↑**m.** voluntativní. – Pokud jde o jiné ↑postoje mluvčího, zejména postoje vyjadřující hodnocení (*Škoda že nepřišel*; *Řidič naštěstí včas zabrzdil*), preferenci (*Raději bych se měl omluvit*; *Opravdu mu to neříkej*) apod., někteří lingvisté s jejich začleněním do **m.** nesouhlasí (Ďurovič, 1956; Vinogradov, 1975; Bauer ad., 1979; Panfilov, 1980); jindy se však způsoby a prostředky jejich vyjadřování vykládají přímo jako jádro subjektivní **m.**, zahrnující širokou oblast různých postojů (Alisova, 1971). V současných mluvnicích č. se tyto postoje řadí do bezprostřední blízkosti postojů jistotně modalitních (epistémických) (Grepl v PMČ, 1995, a v SČ, 1998). – Emocionální postoje někteří autoři vyčleňují z **m.** mj. vzhledem k tomu, že tento postoj mluvčího může být signalizován nejen v modální výstavbě výpovědi, ale i v rovině její stavby gramatické a v AČ (Grepl, 1973; Dokulil, 1973; Svoboda, 1967; Zolotova, 1962; Panfilov, 1980); ale i tyto postoje se někdy zahrnují do sféry subjektivně modálních významů (RG 2, 1980). – Mnozí autoři do **m.** začleňují ↑negaci (Ďurovič, 1956; ZČSk, 1962; Šmilauer, 1969). Sporné je ztotožnění negace s **m.** „pravdivostní" (negace a pravdivost jsou kategorie různé). Podle Adamce (1973) patří do **m.** zápor anulativní (tj. v podstatě totální). Přesvědčivější je pojetí celkové nezávislosti negace na **m.** (Grepl, 1973; Popela, 1973; Běličová, 1983; SČ, 1998): každá věta může být kladná i záporná a tu i onu lze např. modifikovat výrazy jistotní **m.**: *Petr (by) patrně přijel – Petr (by) patrně nepřijel*. Do ↑**m.** voluntativní nicméně zasahuje negace při aplikaci na výrazy nutnosti a možnosti (*mohu přijet* – možnost, *nemohu přijet* – nutnost).

Lit.: Adamec, P., Tři roviny modálnosti a jejich vztah k aktuálnímu členění, in: *OSS* III, 1973, 141–148; Bauer, J. ad.: *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy* 2, 1960, 1966, 1979; Alisova, T. B.: *Očerki sintaksisa sovremennogo ital'janskogo jazyka*, 1971, 161–206; Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983, 13–24; Belošapkova, V. A.: *Složnoje predloženije v sovremennom russkom jazyke*, 1967; Benešová, E., K sémantické klasifikaci českých modálních sloves, in: *OSS* III, 1973, 217–219; Bondarko, A. V., K voprosu o funkcijach v grammatike, *Izvestija AN SSSR, Serija literatury i jazyka* 51, 1992, 4, 14–27; Buraňova, E., Vztah mezi pravděpodobnostní, dispoziční a záměrovou modalitou, *SaS* 40, 1979, 98–101; Čejka, M., Postavení jistotní modality ve struktuře výpovědi, in: *OSS* IV/1, 1979, 53–62; Dokulil, M., K modální výstavbě věty, in: *Studie a práce lingvistické* 1, 1954, 255–262; Dokulil, M., K pojetí morfologické kategorie, *JČ* 18, 1967, 25–28; Dokulil, M., Pojem modálnosti výpovědi ze stanoviska teorie odrazu, in: *OSS* III, 1973, 39–41; Ďurovič, Ľ.: *Modálnosť*, 1956; Erhart, A.: *Základy obecné jazykovědy*, 1984, 124; Grepl, M., K podstatě modálnosti, in: *OSS* III, 1973, 23–38; Grepl, M., Některé problémy jistotní modality, *SaS* 40, 1979, 102–104; Horálek, K. ad. (eds.): *Russkaja grammatika*, 1979, 823, 835; Hrabě, V., Větná modalita z hlediska psychologicko-generativního, in: *Přednášky 13. běhu LŠSS na FF UK*, 1970; Hrabě, V. – Adamec, P.: *Transformační syntax ruštiny* 1, 1969, 68–93; Jachnow, H. H. ad. (eds.): *Modalität und Modus. Allgemeine Fragen und Realisierung im Slavischen*, 1994; Jodłowski, S., Istota, granice i formy językowe modalności, in: *Studia nad częściami mowy*, 1971, 115; Kiefer, F., On defining modality, *FL* 21, 1987, 67–94; Kubík, M. ad.: *Russkij sintaksis v sopostavlenii s češskim*, 1982; *MČ* III, 1987, 732; Mrázek, R., Differenciacija slavjanskich jazykov v sfere modal'nosti, in: *OSS* III, 1973, 177–183; *NS*, 1969, 21–26; Palmer, F.: *Mood and modality*, 1986; Panevová, J. ad.: *Čas a modalita v češtině*, 1971; Panfilov, V. Z., Tipy modal'nych značenij i ich rol' v konstituirovanii struktury predloženij, in: *OSS* IV/2, 1980, 9–15; *PMČ*, 1995, 627, 788; Popela, J., K voprosu vyjasnenija suščnosti i granic modal'nosti v jazyke, in: *OSS* III, 1973, 159–162; Rytel, D.: *Leksykalne środki wyrażania modalności w języku czeskim i polskim*, 1982; *Sbg*, 1972, 18–40; *SČ*, 1998, 155, 487; *Sgk*, 1986, 94n.; Svetlík, J., K voprosu o sintaksičeskoj modal'nosti, in: *OSS* III, 1973, 127–133; Svetlík, J.: *Russkij sintaksis v sopostavlenii s slovackim*, 1979; Svoboda, K., K podstatě věty, zejména z hlediska modálnosti, *SaS* 27, 1966, 97–103; Svoboda, K., K pojetí modálnosti a k systému modálních výrazů, *JČ* 18, 1967, 84; Svoboda, K., O gramatické modálnosti se zřetelem k souvětí, in: *OSS* III, 1973, 233–241; Švedova, N. Ju. (ed.): *Russkaja grammatika*, 1980, 86, 214; Švedova, N. Ju. – Lopatin, V. V.: *Kratkaja russkaja grammatika*,

1989, 499–506; VINOGRADOV, V. V., O kategorii modal'nosti i modal'nych slovach v russkom jazyke, in: *Izbrannyje trudy. Issledovanija po russkoj grammatike*, 1975, 53–87; WRIGHT, G. H.: *An essay in modal logic*, 1951; ZBRANKOVÁ, J., K názorům na modalitu, in: *RossOl* 27, 1989, 26–45; *ZČSk*, 1962, 114; ZIMEK, R., Modal'nost' vyskazyvanija i jeje glubinnaja struktura, in: *OSS* III, 1973, 111–119; ZOLOTOVA, G. A., O modal'nosti predloženija v russkom jazyke, *Naučnyje doklady vysšej školy – Filologičeskije nauki* 4, 1962, 65–79; ZOLOTOVA, G. A. ad.: *Kommunikativnaja grammatika russkogo jazyka*, 1998; ŽAŽA, S., K funkcím tzv. konfirmativ v ruštině a v češtině. *AUPO, Philologica* 52, 1985, 221–225.

SŽ

MODALITA ALÉTICKÁ (m. logická)

Vyjadřování nutnosti a možnosti z hlediska objektivních (fyzikálních) podmínek; původcem modality nemůže být mluvčí, např.: *Těleso vržené rychlostí nižší než první kosmickou **musí** dopadnout na zemi.* Tím se liší od ↑**m.** deontické (normativní), např. *Musí (je nucen) do té věci zasáhnout*; *Básníkem člověk být nemusí, ale občanem ano*, výrazově však mezi oběma druhy **m.** závažné rozdíly nejsou. Podobné je v rámci modální kategorie ↑nutnosti členění na nutnost objektivní (konstatovanou), např. *Nemohl přijít, protože **musí** ležet*, a postulativní (proklamovanou), např. *Definice **musí** být stručná a jasná.*

Lit.: ADAMEC, P., Muset nebo mít? (K vyjadřování kategorie obligatornosti v současné češtině na pozadí ruštiny), in: KONSTANTINOVA, T. I. ad. (eds.), *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby*, 1974, 133–152; PANFILOV, V. Z., Tipy modal'nych značenij i ich rol' v konstituirovanii struktury predloženij, in: *OSS* IV/2, 1980, 9–15; RYTEL, D.: *Leksykalne środki wyrażania modalności w języku czeskim i polskim*, 1982.

SŽ

MODALITA DEONTICKÁ (m. normativní)

Vyjadřování nutnosti a možnosti z hlediska společenských norem, etických principů apod.; původcem modality může být proto i sám mluvčí, např. *Musí (je nucen) do té věci zasáhnout*; *Básníkem člověk být nemusí, ale občanem ano.* **M.d.** se odlišuje od ↑modality alétické (např. *Těleso vržené rychlostí nižší než první kosmickou **musí** dopadnout na zemi*), ale výrazově nejsou mezi oběma závažné rozdíly. Podobné je v rámci modální kategorie ↑nutnosti členění na nutnost postulativní (proklamovanou), např. *Definice **musí** být stručná a jasná*, a objektivní (konstatovanou), např. *Nemohl přijít, protože **musí** ležet.*

Lit.: ↑modalita alétická.

SŽ

MODALITA JISTOTNÍ (m. epistémická, m. pravdivostní, m. pravděpodobnostní; postoj epistémický)

V č. lingvistice indikace různé míry jistoty mluvčího o platnosti sdělovaného obsahu – kladného, záporného i podmíněného: *Pavel se urazil / neurazil – Pavel se **zřejmě** urazil / neurazil – Pavel by se byl urazil / neurazil – Pavel by se byl **zřejmě** urazil / neurazil* atd. Podle Grepla (např. v SČ, 1998) jistotněmodalitní postoje mluvčího jsou inherentní složkou (podmínkou upřímnosti) ↑KF „oznámení", „sdělení", „tvrzení", „klasifikace"; ↑oznamovací (asertivní) výpovědi. Pokud mluvčí sděluje adresátovi nějaký obsah jako **jistý**, tj. s implikací postoje (↑postojového predikátu) „vím, že...", pak tuto stoprocentní jistotu ve výpovědi zpravidla nijak nesignalizuje: *Pavel se rozvádí.* V jistých, zvl. polemických kontextech bývá vyjadřována predikátorem *vím*: *Ale já přece **vím**, že se Petr rozvádí!* Jestliže mluvčí podává adresátovi nějaký obsah jako **ne plně jistý**, vždy to ve výpovědi nějak (různými způsoby a prostředky) indikuje a tím se zároveň zbavuje zodpovědnosti prokázat pravdivost informace, kterou tvrdí: ***Jsem přesvědčen / Mám za to / Myslím / Pochybuji,** že se Petr rozvádí // Petr se **určitě / zřejmě / patrně / asi / sotva** rozvádí.* Sděluje tak mluvčí obsah výpovědi vždy s různou mírou jistoty (přesvědčení): stoprocentní, velkou, střední n. nízkou; podrobněji k této škále ↑epistémické predikátory. – K **vyjadřování** různé míry jistoty/nejistoty mluvčího o platnosti sdělovaného obsahu slouží jednak prostředky **lexikální**, jednak **gramatické**: (1) K prostředkům **lexikálním** patří: (a) ↑**epistémické predikátory**; jsou jedním z druhů ↑postojových predikátorů: *Jsem přesvědčen, předpokládám, myslím, zdá se mi, je možné, pochybuji..., že Pavel je nemocen*; (b) ↑**epistémické částice**; jsou jedním z druhů ↑postojových částic: *Pavel je určitě, zřejmě, nejspíš, patrně, možná, stěží... nemocen*; (c) ↑**modální slovesa** *muset* n. *moci*: slovesem *muset* se vyjadřuje vysoká míra jistoty (*Pavel musí být nemocen, že nepřišel*; *Musel nás nepoznat*), slovesem *moci* se vyjadřuje střední stupeň jistoty: *Pavel může být nemocen*; *Mohl nás nepoznat.* (2) K prostředkům **gramatickým** patří: (a) užití formy **futura**: *Ta žárovka nebude* (= asi není) *dobře utažená*; *Ty hodinky vám půjdou* (= patrně jdou) *o pět minut pozdě*; (b) některé ustálené **syntaktické** (výpovědní) **formy** vzniklé v důsledku ↑osamostatňování vedlejších vět: ***Že** je (ten) Pavel nemocen!*; ***Že** někdo zvoní!* (s větným přízvukem na *že*); ***Jako by** ten Pavel byl nemocen!?*; ***Jako by** někdo zvonil!?*, hlavně s polokadencí (= zdá se mi, že někdo zvoní); ***Aby** řídil opilý?!* (= pochybuji, že...) – Mluvčí se může distancovat od záruk za platnost sdělovaného obsahu také tak, že ve výpovědi dá nějak najevo, že to, co oznamuje, tvrdí..., má „z druhé ruky", tj. že to od někoho slyšel, někde četl apod. Tento způsob indikace nezaručeného (nejistého, zprostředkovaného...) tvrzení se nazývá **cizí mínění**. Jako jeho prostředky slouží: (a) Slovesa s významem „předávání informace" (*říkat, šuškat, psát...*). Jsou-li užita v podobě ↑reflexivní formy slovesné, je původce (zdroj), od kterého mluvčí informaci získal, anonymizován: *Říká se (šuška se, píše se...), že bude zdraženo nájemné.* Jsou-li užita v transponované formě 3.os.pl., může být informace autorizována: ***V Telegrafu** píšou // **V televizi** hlásili, že bude zdraženo nájemné.* Vždy je informace autorizována ve výpovědích typu *Petr říkal (Telegraf přinesl zprávu), že bude zdraženo nájemné*; *Podle Petra (podle Telegrafu) bude zdraženo nájemné.* Často se autorizace vyjadřuje parentetickou větou s *jak*: *Jak hlásili v rozhlase // Jak říkal Petr, bude dražší nájemné.* (b) Slovesa s významem „získávání informace" (*slyšet, dovědět se, zjistit...*): *Slyšel jsem (od Petra / v televizi), že bude dražší nájemné*; (c) částice *prý, snad, údajně*: *Prý (snad, údajně) bude (podle Petra) zdraženo nájemné*; (d) modální sloveso *mít*: *Má být dražší*

nájemné (považováno dlouho za germanismus).

Na pomezí mezi postoji jistotněmodalitními a ↑preferenčními postoji jsou **postoje naděje a obavy**: spolu s nejistotou implikují zároveň i různý stupeň zájmu (zainteresovanosti) mluvčího na realizaci/nerealizaci obsahu výpovědi. Vyjadřují se: (a) postojovými predikátory *doufat* (*Doufám, že tu zkoušku udělal*; *Doufám, že ten vlak neměl zpoždění*) a *bát se, obávat se* (*Bojím se, že tu zkoušku neudělal*; *Obávám se, že ten vlak měl zpoždění*); ↑verbum timendi; (b) částicí *snad* pro postoj naděje: *Snad tu zkoušku udělal*; (c) některými ustálenými výpovědními formami: *Jen jestli tu zkoušku udělal! Jestli tak tu zkoušku neudělal?! Co když (jestli) tu zkoušku neudělal!* – Jistotněmodalitní operátory (prostředky), zvl. predikátory a částice, zasahují jen kontextově nezapojenou část výpovědi; ↑AČ výpovědi. Je-li nezapojen predikát, pak zasahují i ten a jde o **j.m. totální**: *Co dělá váš vedoucí? – Náš vedoucí / patrně odjel do Prahy*. Je-li predikátový výraz kontextově zapojen, pak se **j.m.** postoj týká jen nezapojených rematických nominálních složek výpovědi a jde o **j.m. parciální**: *Kam odjel váš vedoucí – Náš vedoucí odjel / patrně **do Prahy** // Patrně **do Prahy***. Adamec užívá označení modalita predikátová × rematická, Kopečný modalita větná (přísudková) × členská. Na to, že se takové **j.m.** výrazy vztahují k ↑jádru výpovědi, upozornil Bartošek.

Lit.: Adamec, P., Tři roviny modálnosti a jejich vztah k aktuálnímu členění, in: *OSS* III, 1973, 141–147; Bartošek, J., Výstavba výpovědi s nepredikativními postojovými výrazy, *ČSR* 13, 1968, 229–236; Bartošek, J., K syntaktické klasifikaci tzv. modálních vsuvek, in: *OSS* III, 1973, 261–264; Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983, 13–24; Bralczyk, J.: *O leksykalnych wyznacznikach prawdziwósciowej oceny sondów*, 1978; Čejka, M., Postavení jistotní modality ve struktuře výpovědi, in: *OSS* IV/2, 1981, 53–62; Daneš, F., K intonaci komentářů mluvčího k výpovědi, SaS 40, 1979, 152–156; Grepl, M., Úvodní poznámky k tzv. jistotní modalitě, *SaS* 40, 1979, 81–87; Grepl, M., Některé problémy jistotní modality, *SaS* 40, 1979, 102–104; Panevová, J. ad.: *Čas a modalita v češtině*, 1971; Rytel, D.: *Leksykalne środki wyrażania modalności w języku czeskim i polskim*, 1982; *SČ*, 1998, 480–487; Svoboda, K., O gramatické modálnosti se zřetelem k souvětí, in: *OSS* III, 1973, 233–241; Falkenberg, G. (ed.): *Wissen, Wahrmehmen, Glauben. Epistemische Ausdrücke und propositionale Einstellungen*, 1989; *ZČSk*, 1962, 89–91; Žaža, S., K výrazovým prostředkům tzv. jistotní modality, *SlSlov* 7, 1972, 54–57.

MG

MODALITA VOLUNTATIVNÍ

Vyjádření vztahu činitele (původce) děje k jeho realizaci z hlediska nutnosti, možnosti či záměru daný děj realizovat (Grepl, 1973). Termín nepovažuje za výstižný Běličová (1983) s odůvodněním, že právě „volní" vztahy, tj. vztahy „hodlání", „chtění" jsou nejméně „modální" z hlediska postoje mluvčího k platnosti predikačního obsahu; navrhuje proto termín „intenční modifikace pred. obsahu". Srov. rovněž **m. dispoziční** (Buráňová, 1979), **m. diktální** (Adamec, 1973), ↑**m. deontická** (Panfilov, 1980, Rytelová, 1982), ↑**m. alétická** (titíž), **m. anakastická** (Conte, 1995), **m. konatelská** (Svoboda, 1973). – Podle většiny č. autorů věta s **m.v.** obsahuje informaci o tom, že realizace/nerealizace obsahu predikátu je nutná (*Eva **musí** odejet*), možná (*V létě se **můžeme** koupat v řece*), n. záměrná (chtěná) (*Otec **chce** odejít do důchodu*); srov. též ↑možnost, ↑nutnost, ↑záměr. Prostředky vyjadřování těchto intenčních vztahů jsou (a) **lexikální** (nejčastěji), a to (a_1) výrazy pojící se jen s inf.: ↑modální slovesa a jiné modální výrazy (*lze, dá se, jde*): *Motor **můžeme (umíme)** ještě opravit / Motor **lze / se dá / jde** ještě opravit*; (a_2) výrazy pojící se také s vedlejší větou, tzv. modální predikátory: *být nucen (povinen, schopen...)*; *je nutno (třeba, záhodno...)*: ***Je nutno,** aby se všichni včas vrátili – Je nutno vrátit se včas*; (b) **gramatické** (řídčeji), a to syntaktické, omezeně i slovotvorné. K syntaktickým patří: (b_1) infinitiv: *Co **dělat**?*; (b_2) spojení „*je(st)* + infinitiv" (knižní až arch.) vyjadřující nutnost: *Všem lidem **jest umříti***; spojení „*je* + sloveso smyslového vjemu" vyjadřující prostou možnost: ***Je vidět** Praděd*; spojení s jinými slovesy je arch.: ***Bylo** mu **dostati se** k jezeru*. K slovotvorným prostředkům patří deverbativní adj. s příponami *-teln(ý)*, *-n(ý)*: *Výsledek je **dělitelný** třemi*; *Silnice jsou **sjízdné** s řetězy*. – **M.v.** je charakterizována jako vztah činitele (původce) děje k ději, tento vztah je však podáván v podstatě ze stanoviska mluvčího. Míra zainteresovanosti mluvčího na uskutečnění děje může být někdy podstatná, jindy ustupuje do pozadí. Z tohoto hlediska je tedy důležité rozlišovat, zda je ↑původcem modality sám mluvčí (*Eva musí hned jít domů!*), n. někdo jiný (*Eva musela už jít domů*).

Lit.: Adamec, P., Muset nebo mít? (K vyjadřování kategorie obligatornosti v současné češtině na pozadí ruštiny), in: Konstantinova, T. ad. (eds.), *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby*, 1974, 133–152; Adamec, P., K vyjadřování modálních významů možnosti a nutnosti v současné ruštině, in: *Filologické studie* II, 1970, 88–94; Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983, 24–44; Bondarko, A. V.: *Teorija funkcional'noj grammatiki*, 1987; Buráňová, E., Vztah mezi pravděpodobnostní, dispoziční a záměrovou modalitou, *SaS* 40, 1979, 98–101; Conte, M.-E., Epistemico, deontico, anacastico, in: Ramat, A. G. (ed.), *From pragmatics to syntax*, 1995, 67–94; Ďurovič, L.: *Modálnosť*, 1956, 25; Flídrová, H., Nástin problematiky kategorie modality, in: *RossOl* 13, 1975, 23–31; Grepl, M., K podstatě modálnosti, in: *OSS* III, 1973, 23–38; Grepl M.,Vyjadřování tzv. voluntativní modality v novodobé češtině, *SPFFBU* A 20, 1972, 143–150; *MČ* III, 1987, 278–305; Panevová, J. ad.: *Čas a modalita v češtině*, 1971; *PMČ*, 1995, 533–547; Rytel, D.: *Leksykalne środki wyrażania modalności w języku czeskim i polskim*, 1982; *SČ*, 1998, 153–166; Svoboda, K., K podstatě věty, zejména z hlediska modálnosti, *SaS* 27, 1966, 97–103; Švedova, N. Ju. – Lopatin, V. V. (eds.): *Kratkaja russkaja grammatika*, 1989, 409, 499; Zbranková, J., Poznámky k vyjadřování nutnosti (z diachronního a synchronního hlediska), *OS* II, 1992, 31–34; Žaža, S., Tzv. voluntativní (intenční) modalita, in: *Č-US* 2, 2000, 131–140; ↑modalita.

SŽ

MODIFIKACE

Jedna z ↑onomaziologických (pojmenovávacích) kategorií. Podstatou modifikační změny významu při tvoření slov je přidání příznaku, jímž dojde k **obměně** (modifikaci) významu ↑slovotvorného základu. U **subst.** jde o modifikaci ve smyslu (a) **deminuce** (zdrobnění) (↑názvy zdrobnělé): *mrak → mráček, strom → stromek → stromeček*; (b) **augmentace** (**zhrubění**, zveličení) (↑ná-

zvy zhrubělé): *mrak → mračoun*, *strom → stromisko*; (c) přidaného příznaku přirozeného rodu – **moce** (↑názvy přechýlené): *lékař → lékařka*, *liška → lišák*; (d) přidání příznaku **nedospělosti zároveň s příznakem rodu** (↑názvy přechýlené: názvy mláďat): *lev → lvíče*; (e) přidání příznaku **hromadnosti** a **soubornosti** jako dodatku k významu plurality (↑názvy hromadné): *kameny → kamení*, *úředníci → úřednictvo*; (f) dodání příznaku **jednotlivosti** (↑názvy jednotlivin): *čeleď → čeledín*, *voj → vojín*; (g) dodání řady **obměňujících příznaků** podle významu připojovaných předpon (↑prefixace): *babička → prababička*, *věda → pseudověda*, *milost → nemilost* atd. – U **adj.** se modifikací mění (a) **míra, intenzita vlastnosti** na vyšší (*dlouhý → dlouhatánský*; *tenký → teničký/tenoučký*, *teninký/tenounký → tenoulinký*; *starý → prastarý*, *krásný → překrásný*, *vážený → velevážený*), n. nižší: *zelený → nazelenalý*, *zelen(k)avý*; *menší → pomenší*; (b) **stupeň** při srovnávání: *krásný → krásnější → nejkrásnější*. Adj. se rovněž modifikují ve smyslu významů různých **prefixů** (domácích i cizích) včetně negujícího: *vědecký → pavědecký*, *krátký → ultrakrátký*, *korektní → hyperkorektní*, *divoký → polodivoký*, *správný → nesprávný*. – Významy **sloves** jsou modifikovány převážně ↑prefixací, méně ↑sufixací. Pomocí prefixů, jejichž významy korespondují s významy odpovídajících předložek, a jiných se modifikují slovesa ve smyslu (a) **významů prostorových** (*podlézt*, *nadhodit*, *zastrčit*, *předběhnout*, *nalepit*, *počmárat*, *přiskočit*, *přelézt*, *prolézt*, *obeplout* atd.), přenášených na řadu významů **abstraktních** (*podlézat někomu*, *přetrpět*, *promyslet*); (b) **významů způsobových**, k nimž náležejí významy **časového průběhu a fází děje** (*dozpívat*, *odhlasovat*, *doplnit*, *přilít*, *předzpívat*, *rozkřičet se*, *přezkoušet*, *probdít*, *porozbíjet*, *pozotvírat*) a **význam měrový** (*popršet*, *pobolívat*, *nalomit*, *přibrzdit*, *podhodnotit*, *(ne)docenit*; *nahledat se*, *napéct*, *přechválit*); (c) **významů hodnotících**, tj. uspokojení n. jiné hodnocení děje (*zalyžovat si*, *vynadívat se*; *odrecitovat*). – Pomocí sufixů je děj modifikován ve smyslu **intenzifikace** (*třepat → třepetat/třepotat*, *žádat → žadonit*) a **zdrobnění** (*spát → spinkat*, *cupat → cupitat*). – **Příslovce** se modifikují v podobném smyslu jako adj., a to co do **intenzity** (*tiše → tichounce*, *krátce → kratičce*, *bídně → prabídně*), **stupně** (*nově → nověji → nejnověji*) a dalšími významy danými prefixy: *vědecky → pavědecky*, *pseudovědecky*, *korektně → hyperkorektně*. Ke stejnému výsledku lze dojít i cestou vzniku těchto modifikovaných adv. ↑transpozicí z odpovídajících modifikovaných adj.: *tichounký → tichounce*, *kratičký → kratičce*, *prabídný → prabídně*, *pseudovědecký → pseudovědecky* atd.

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 87; *MČ* I, 1986, 221, 300, 387, 417; *PMČ*, 1996, 111; Sekaninová E.: *Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine*, 1980; Skoumalová, Z., O kompletní analýzu verbální prefixace, in: *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české* III, 1968, 153–231; Šlosar, D.: *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, 1981, 61–139.

ZR

MODIFIKACE VÝPOVĚDNÍ

V koncepci Grepla (v SČ, 1998) důsledky zakotvenosti ↑výpovědí v ↑komunikačních situacích projevující se v jejich formálně syntaktické struktuře. Východiskem je pozorování, že běžně se říká jen to, co je v dané situaci dostačující k porozumění a k dosažení našich záměrů (cílů); např. nemluví se v „celých" větách, neopakuje se zbytečně už řečené aj. Respektují se také zvyklosti (konvence) vyjadřování v daných (stereotypních) situacích, neboli tzv. komunikační normy: *Gulášovou polévku a pivo!* (objednávka v restauraci); *Oříškovou!* (kupování zmrzliny u zmrzlináře). S rozdílnou mírou explicitnosti se rovněž mluvčí vyjadřují v projevech mluvených a písemných, v projevech monologických a dialogických, veřejných a soukromých, administrativních a neadministrativních aj. V ↑dialogu se při formulaci výpovědí (replik) předpokládá respektování obecných principů a zásad úspěšné komunikace (↑kooperační princip). V Greplově koncepci se předpokládá, že adresát interpretuje **smysl** výpovědí, tj. jejich ↑propoziční obsah a ↑KF, na základě svých jaz., slohových a komunikačních kompetencí vždy s pomocí komunikační situace, a to tak, že si je v duchu „doplňuje" a „převádí" na úplné (explicitní) věty: *Zpátky!* (= „Jděte zpátky"). *Milerád* (= „Milerád vám pomohu"). – **V.m.** mají většinou aktuálně řečový (procesuální) charakter: dochází k nim při **užívání** jaz. (větných a souvětných struktur, typů) v komunikačních procesech. Jsou proto velmi rozmanité a není možné je v této rozmanitosti všechny registrovat a popsat, nicméně lze aspoň zhruba vyčlenit několik **základních typů** modifikačních procesů. Je to důležité i proto, že některé typy **výpovědních modifikátů** nabývají charakteru **ustálených syntaktických útvarů** povahy **systémové**, konvencializovaných pro různé ↑KF, pro vyjadřování různých ↑postojů mluvčího a jsou (často zároveň) důležitým prostředkem **textové návaznosti** (soudržnosti, ↑koherence). – K výrazným typům výpovědních modifikátů patří: ↑vsuvka, ↑parcelace, ↑předsouvání výrazů, ↑osamostatňování vedlejších vět, ↑osamostatňování infinitivních konstrukcí, ↑osamostatňování hlavních vět, ↑stažené souvětné konstrukce, ↑partikulizace (zčásticovávání) vedlejších vět, ↑opakování výrazů, ↑elipsa.

Lit.: Grepl, M., Partikularizace v češtině, *JA*, 1989, 95–100; Grice, P., Logic and conversation, in: *Syntax and semantics* 3, 1975, 41–58; *SČ*, 1998, 389–409; Sedláček, J., K otázce slovanské elipsy, *Sl* 57, 1988, 378–388.

MG

MODEL KOMUNIKAČNÍ

Lingvistický **k.m.** vyšel z modelu kybernetického, který rozlišuje účastníky komunikace, tj. ↑mluvčího (vysílač, emitor) a ↑adresáta (recipient), jejichž role se v jaz. komunikaci, ↑dialogu střídají, a médium (kanál), které umožňuje přímý n. nepřímý, mluvený n. psaný kontakt mezi účastníky komunikace, a určuje tak charakter ↑komunikátu, a to i s ohledem na možnost tzv. komunikačních šumů (překážek v komunikaci). Předpokladem komunikace je společný kód, verbální (↑přirozený jaz.) n. neverbální, jehož prostřednictvím se sdělení (zpráva, message, text, komunikát), referující k mimojaz. skutečnosti, kóduje. Kanálem ovšem zpráva putuje jako pouhý ↑signál, teprve při dekódování je z ní zřejmé, co se sděluje. Při kódování i dekódování hraje významnou roli jak situační kontext, tak specifické infor-

mace i obecné, encyklopedické znalosti. Zpětná vazba potvrzuje úspěšnost komunikace, tj. dosažení komunikačního cíle (přenos informace, uposlechnutí výzvy apod.). Každý z uvedených prvků, které lze schematizovat (Čermák, 1993, 16), má svůj význam při produkci i interpretaci promluvy a může ji zásadním způsobem ovlivňovat, popř. deformovat.

Různých komunikačních cílů se i s ohledem na proměnlivost uvedených prvků komunikace dosahuje různými druhy textů; ↑typologie textů. Uvedené prvky mají v různých typech a momentech komunikace i různých ↑druzích textů a jejich částech různou důležitost. Zaměření na některý z uvedených prvků může pak určitý typ n. moment komunikace dominovat; ↑funkce jazyka, ↑ modelování řečové komunikace.

kontext

sdělení

Mluvčí → .....**médium**..... → **Adresát**
(Emitor) (kanál) (Recipient)

kontakt

kód

Lit.: Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda*, 1993; Hoffmannová, J.: *Stylistika a...*, 1997; Jakobson, R., Linguistics and poetics, in: Sebeok, T. A. (ed.), *Style in language*, 1960, 350–377; Jakobson, R., Zásady strukturální analýzy, *Sl* 61, 1992, 4–14; Nekula, M. – Ehlers, K.-H., Jakobsons Bilanz des Strukturalismus, *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 6, 1996, 187–199; Shannon, C. E. – Weaver, W.: *The mathematical theory of communication*, 1949; ↑komunikace.

MN

MODELOVÁNÍ ŘEČOVÉ KOMUNIKACE

V lingvistice a ↑psycholingvistice především modelování ↑produkce a ↑porozumění řeči, popř. i souboru znalostí a jeho fungování v komunikaci (↑báze kognitivní). Na základě empiricky zjištěných faktů se tak získávají poznatky o jevech, které nejsou přímému pozorování přístupné. Model je vždy určitým zjednodušením, simulací reálných procesů. – V 50. letech 20. stol. do psycholingvistiky a lingvistiky pronikl z teorie informace kódový ↑model komunikační, podle něhož podavatel (produktor) vysílá k příjemci (recipientovi) sdělení, jehož obsah zakóduje do kódu přístupného oběma komunikantům. Sdělení prochází komunikačním kanálem, který je zatížen nějakým šumem. Příjemce sdělení dekóduje, tím je jeho obsah předán. Kódování sdělení spočívá ve sřetězení elementů kódu podle daných pravidel, jde o posloupnost postupných rozhodnutí mezi elementy zvoleného kódu; dekódování je procesem opačným. Kódem je v případě řečové komunikace přirozený jaz. Kódový model přispěl k interdisciplinarizaci lingvistiky i k tomu, že se řečová komunikace explicitně zařadila do širšího kontextu komunikačních procesů. V centru je vztah mezi tím, co produktor míní, a tím, čemu recipient rozumí. – Známý Jakobsonův model (1960, č. překl. 1995) uvádí do vztahu šest činitelů řečového aktu (mluvčí, adresát, kontakt, kontext, kód, sdělení) s šesti ↑funkcemi jazyka (emotivní, konativní, fatickou, poznávací, metajazykovou a poetickou). – Některé modely se již v 60. letech omezovaly na detailnější analýzu dílčích procesů; např. Průcha (1973) rozlišuje modely psychofonetické, neurolingvistické a gramaticko-sémantické. – Kódový model, přestože byl velmi zjednodušující, se v komunikační psycholingvistice a později i v komunikační lingvistice dlouhodobě zafixoval. Byl postupně obohacován o faktory, které ovlivňují průběh komunikace (např. motivaci, záměr produktora, situační faktory), a modifikován (byly do něho zahrnuty procesy narušující lineárnost původního modelu, např. víceúrovňovost a cykličnost produkce a porozumění řeči, expektace recipienta). Kódový model však nepostihuje výpovědi nejednoznačné, výpovědi, které nemají doslovný význam, obrazná vyjádření, referenci, recipient nemůže „dekódovat" záměr produktora aj.; modeluje nikoli reálnou, ale ideální komunikaci. – Podstatná změna v **m.ř.k.** souvisí přímo n. nepřímo s pojmem ↑inference. Alternativní modely vycházejí z předpokladu, že produktora a recipienta nespojuje jen kód, ale také sdílené znalosti, sdílené kognitivní prostředí, že vycházejí z obdobných předpokladů (např. kooperativního chování komunikačního partnera) a osvojili si stejné referenční a inferenční strategie, proto vytvářejí obdobné inference. Autoři ostenzivně-inferenčního modelu (Sperber-Wilson, 1986) přihlížejí i k tomu, že inference způsobují ↑aktivaci i relativně vzdálených obsahů kognitivních bází produktora i recipienta. Tu podle jejich názoru omezuje princip relevance (↑teorie relevance). – V současné době se **m.ř.k.** zpravidla nechápe jako konstruování obecných schémat, jimiž lze modelovat každý řečový akt, ale především jako vytváření soustavy dílčích hypotéz, které jsou v souladu s pozorovatelnými fakty a navzájem jsou kompatibilní. Též ↑model komunikační.

Lit.: Akmajian, A. ad.: *Linguistics. An introduction to language and communication*, 1997; Herrmann, T.: *Speech and situation*, 1983; Jakobson, R.: *Poetická funkce*, 1995, 74–105; Leont'jev, A. A. (ed.): *Osnovy teorii rečevoj dejatel'nosti*, 1974; Levelt, W. J. M.: *Speaking: From intention to articulation*, 1989; Miller, G. A. – Galanter, E. ad.: *Plans and the structure of behavior*, 1960; Nebeská, I., Informační model ve vývoji psycholingvistiky, *ČMF* 73, 1991, 96–102; Nebeská, I., K některým tendencím v modelování řečové komunikace, *SaS* 53, 1992, 122–129; Průcha, J.: *Sovětská psycholingvistika a některé její pedagogické aplikace*, 1973; Sperber, D. – Wilson, D.: *Relevance. Communication and cognition*, 1986; Šlédrová, J., Některé podmínky úspěšné realizace záměru v řečové činnosti, *SaS* 49, 1988, 279–284.

IN

MODULACE SOUVISLÉ ŘEČI

Lidská řeč se realizuje v ucelených úsecích. Uvnitř takových úseků na sebe zvuky působí (jde tedy o uzavřený celek zvukový), větší celky jsou však uzavřeny i obsahově. Z hlediska mluvčího i z hlediska posluchače jsou celky podle typů hierarchicky uspořádány. Oba účastníci komunikace vnímají i jejich hranice (↑hraniční signál), neboť pro porozumění je důležité jak uspořádání jednotek, tak rozčleňování takového lineárního řetězce. – Fo-

nické řady jsou modulovány dynamikou, melodií, trváním a rychlostí artikulační činnosti, uplatňuje se i rozdíl mezi realizací zvukového signálu a jeho nerealizací (pauza). Prostředky modulace, **prozodické prostředky řeči**, jsou založeny na relaci mezi úseky s různou silou, výškou apod., nelze je tedy bez zření k celku řeči sledovat. Mají sice svou fyziologickou podstatu a fyzikální charakteristiku, vytvářejí se však a jsou vnímány komplexně; uživatel většinou jednu ze složek komplexu intuitivně chápe jako základní a při záměrné stylizaci ji zvýrazňuje (např. chce-li Čech zvýraznit slovní přízvuk, posílí jeho složku dynamickou, nikoli tónovou). **Síla hlasu** je dána proměnami výdechového proudu a změnami amplitudy hlasivkových kmitů, **výška** změnami frekvence hlasivkových kmitů, které vedou ke změnám základního hlasu, **kvantita** časovým průběhem artikulace jednotlivých segmentů řeči (hlásek, slabik atd.); **tempo řeči** (v č. 250–300 slabik za minutu) vyjadřuje naopak počet segmentů za časovou jednotku. (Ke vztahu mezi kvantitou a tempem řeči ↑přízvukový takt.) **Barva hlasu** vzniká vzájemnou kombinací tónů a šumů a podílí se na ní rezonance; identifikuje mluvčího a může být prostředkem vyjádření emoce. – **Pauza**, přerušení řečového proudu, vzniká z fyziologických příčin tam, kde je třeba doplnit zásobu dechu v plících. Pro sdělování má význam pauza komunikativní oddělující větší řečové celky. Má splývat s pauzou nádechovou, jinak dochází k narušení plynulosti mluvy. Z hlediska trvání jde buď o pauzu absolutní (má neomezenou délku), n. relativní (krátkodobé přerušení řeči). Pro porozumění sdělení má význam i pauza potenciální, tj. fakultativní (nezávazná) možnost přerušení promluvy, kterou si účastníci komunikace uvědomují, a to např. na hranicích ↑promluvového úseku. – Na základě prozodických prostředků fungují ustálené formy modulace souvislé řeči: ↑přízvuk slovní; ↑přízvuk větný; ↑intonace; všechny prozodické prostředky jsou bohatě využívány při ↑emfázi.

Lit.: ↑fonetika, ↑intonace, ↑přízvuk slovní, ↑přízvuk větný.

MK

MODULARITA JAZYKOVÉHO SYSTÉMU

Typický rys ↑teorie řízení a vázání; komplexnost konkrétního jaz. je chápána jako výsledek (i) parametrického nastavení principů ↑univerzální gramatiky a (ii) propojenosti nezávislých modulů ↑univerzální gramatiky samé. Za samostatné moduly se považují následující teorie (soubory principů): (1) ↑**X-bar teorie**, teorie struktury. Zabývá se formou frázových stromů/ukazatelů/grafů a definuje možné vztahy (↑řízení, ↑ovládání, shody apod.) elementů uvnitř těchto stromů. (2) ↑**Teorie ohraničení**, teorie lokality. Definuje ↑subjacenci, tzn. vymezuje relevantní lokalitu (hranice) pro uplatnění transformací. (3) ↑**Teorie vázání**. Vymezuje prostor pro uplatnění syntaktických anaforických vztahů, tzn. určuje pravidla syntaktické ↑koreference. (4) ↑**Teorie kontroly**. Hledá podmínky pro výskyt nulového prvku ↑PRO, který vyjadřuje subjekt infinitivu. (5) ↑**Teorie pádů**. Stanoví podmínky formálního licencování substantivních frází ve struktuře a tím podmínky jejich interpretovatelnosti. (6) ↑**Teorie theta**, teorie tematických vztahů. Definuje pravidla pro rozmístění sémantických (valenčních) rolí, tzn. určuje tematickou ↑subkategorizaci. – S tím, že je jaz. systém hierarchizován na jednotlivé moduly (roviny, plány, typy relací aj.) ovšem počítají a různě to reflektují i jiné lingvistické přístupy, srov. ↑rovina jazyková.

Lit.: Cook, V. J.: *Chomsky's universal grammar*, 1988; ↑teorie řízení a vázání, ↑transformační generativní gramatika.

PKo, LV

MODUS PONENS (pravidlo odloučení)

Základní a nejdůležitější logické odvozovací pravidlo, které platí pro různé druhy ↑implikace v tomtéž tvaru: z implikace a jejího ↑antecedentu plyne konsekvent. Symbolicky (pro striktní implikaci): $A \rightarrow B$, $A \therefore B$. Např. z výroků „jestliže nejde proud, lampa nesvítí" a „nejde proud" plyne výrok „lampa nesvítí". Doplňující odvozovací pravidlo **modus tollens** má tvar: z implikace a negace konsekventu plyne negace antecedentu; symbolicky: $A \rightarrow B$, $\neg B \therefore \neg A$. Např. z výroků „jestliže prší, pak je mokro" a „není mokro" plyne výrok „neprší". Zprostředkovaně se **m.p.** užívá i při odvození z obecného výroku jako premisy, např. v úsudku „každý člověk je smrtelný a Sokrates je člověk, tudíž Sokrates je smrtelný". Vede však přes konkretizaci první premisy „jestliže Sokrates je člověk, pak Sokrates je smrtelný", která spolu s druhou premisou vede aplikací **m.p.** k závěru. – V č. lingvistice **m.p.** používá např. Karlík (1995) při odvozování KF kauzativních souvětí. Také ↑argumentace.

Lit.: Adams, E.: *The logic of conditionals*, 1975; Broadie, A.: *Introduction to medieval logic*, 1993; Karlík, P.: *Studie o českém souvětí*, 1995.

JŠ

MODUS VĚTNÝ

Modalita syntaktických forem, v č. typů/druhů vět vymezených prostřednictvím ↑slovosledu v kombinaci s ↑intonací, ↑tázacími slovy, ↑přacími částicemi, ↑slovesným způsobem, resp. specifických konstrukcí typu *Všichni lehnout!*, které se modifikují ↑větnými adverbii, ↑modifikačními částicemi apod. Tak se imperativní věta *Neplač!*, implikující direktivní ↑ilokuční typ („výzva") se specifickými konstitutivními podmínkami a podmínkami úspěšnosti (↑teorie mluvních aktů), v promluvě např. užitím částic *Tak už přece neplač!* apod. zapojuje do takového kontextu, v němž se ilokuční typ „výzvy" modifikuje v „chlácholivou prosbu". To, zda je **v.m.** pojem sémantický (typ/druh věty), n. pragmatický (ilokuční typ), je předmětem diskuse.

Lit.: Brandt, M. ad., Satztyp, Satzmodus und Illokution, in: Rosengren, I. (ed.), *Satz und Illokution*, 1992, 1–90; Meibauer, J., Selbständige Komplementiersätze, Ellipse und Satzmodus, in: Kątny, A. (ed.), *Studien zum Deutschen aus kontrastiver Sicht*, 1990, 29–47; Rosengren, I., Die Beziehung zwischen Satztyp und Illokutionstyp aus einer modularen Sicht, in: *Linguistische Studien* 185, Reihe A, 1988, 113–138.

MN

MONOFTONGIZACE DIFTONGŮ

Synchronně ↑diftong. V diachronní lingvistice změny ↑tautosylabických diftongů $V_1 + \underset{\sim}{i}/\underset{\sim}{u} > V_2$ (před konso-

nantem n. pauzou). Proběhly v ↑**praslovanštině**, kde tautosylabické $^{+}a\underline{i}/o\underline{i} > ě$ (↑jať), např. *lěvъ* „levý“ (srov. ř. *lai[w]os*, lat. *laevus* [=-ai-]); na konci slov pod akutem (↑intonace slabičná) $^{+}$*-ói* > *-i*, např. nom. pl. *vьlci* (srov. ř. *lykoi*); $^{+}e\underline{i} > i$, např. *vidъ* „nazírání, vzhled“ (srov. lit. *véidas*, ř. *[w]eidos* „podoba, vzezření“); $^{+}a\underline{u}/o\underline{u} > u$, např. *turъ* „hovězí dobytek, býk“ (srov. lit. *taũras*, ř. *tauros*, lat. *taurus* tv.); $^{+}e\underline{u} > ´u$ (tj. „měkčící *u*“, někdy interpretované jako [´ ü]), např. $^{+}$*peu-t-ja* > $^{+}$*pl´uťa* (*pluťťa*?) > stč. *pl´úca* „plíce“ (srov. ř. *pleu-mōn* s jinou příponou). – ↑Heterosylabické sekvence s *i*/*u* typu „V+*i*/*u*“ vedly před V k rozložení diftongu ve „V+*j*/*v*“ a vytvořily slabiku právě až s oním následujícím V (když *v* bylo zprvu ještě bilabiální, tedy [w]), např. heterosyl. sekvence *oi* v 2. os. sg $^{+}$*poa-e-šī* > *poješь* (tak dosud v r.!) „zpíváš“ × táž sekvence tautosyl. v inf. $^{+}$*poi-tei* > *pěti* (srov. r. *pet'*) „zpívat“; pod. $^{+}$*plou-e-šī* > *plovešь* × $^{+}$*plou-tei* > *pluti* „plout“; téhož původu je i alternace *-u* × *-ova-* u sloves 3. tř. typu *beseduji* × *besedovat*. Bylo-li prvním V v diftongu *e*, v heterosylabické pozici se redukovalo v *ь*, např. $^{+}$*bei-e-šī* > *bьješь* × *bei-tei* > *biti*; $^{+}$*trei-es* > *trьje* „tři“; $^{+}$*bleu-a-tei* > *bl´ьvati* „blít“ × $^{+}$*bleu-je-šī* > *bl´uješь*.

Staročeské m.d. spočívají v artikulačním přizpůsobení druhého z vokálů prvnímu a v jejich následném splynutí, jehož výsledkem je dlouhý vokál: *ie* > *í*, např. *viera* > *víra*, *znamenie* > *znamení* (↑čeština doby husitské); *uo* > *ú* (graficky *ů*), např. *kuoň* > *kůň*, *pánuo* > *pánů* (↑čeština doby husitské). V dial. se dále provedly **m.d.** *ei* > *é*, např. *mlein* > *mlén*, a *ou* > *ó*, např. *mouka* > *móka* (↑nář. skupina středomoravská).

Lit.: Bubrich, D., Iz praslavjanskoj fonetiki II. Monoftongizacija diftongov na glasnyj v praslavjanskom jazyke, *IRJaSl* 24, 1928, 35–67; Frinta, A.: *Fonetická povaha a historický vývoj souhlásky „v“ ve slovanštině*, 1916; Hujer, O., Pův. *-ol*, *-al* v slovanských slabikách koncových, in: *Zbornik A. Beliću*, 1921, 180–184; Mareš, F. V., Střídnice i-ových a u-ových diftongů v období slovanské jazykové jednoty, *Sl* 28, 1959, 347–349; Mošinski (= Moszyński), L., O vremeni monoftongizacii praslavjanskich diftongov, *VJa*, 1972, 4, 53–67; Raecke, J., Urslavische Monophtongierung und „Gesetz der offenen Silben“. Zur Frage der „Begründung“ von Lautwandel, in: *Slavistische Linguistik (1978)*, 1979, 170–201; ↑jazyky slovanské, ↑praslovanština.

RV, DŠ

MONOKOLOKABILITA

Taková ↑kolokabilita lexikální formy, která je jasně a blokačním způsobem omezená na možnost kombinace pouze s několika málo (2–7), resp. jedinou další formou v jaz. (která monokolokabilní jednotku chrání před jaz. zánikem, protože bez kombinace, v úplné izolaci, v jaz. není možné nic). Tyto unikátní formy (nazývané též **verboidy**), jako jsou *holičkách*, *duhu*, *pré*, *namále*, *vstříc*, *třetice*, *tratoliště*, *dokořán* ve ↑frazémech a idiomech *nechat někoho na holičkách*, *jít k duhu*, *mít pré*, *mít namále*, *vyjít někomu vstříc*, *do třetice všeho dobrého*, *tratoliště krve*, *otevřít/být/nechat/zůstat dokořán*, jsou v důsledku své drasticky omezené kolokability zcela jiné povahy než běžné lexémy: nejenže nemají svá ↑lemmata (tvar **holičky* je nesmyslný a rekonstruovaný), ale nemají ani slovní druh a další kategorie (otázka, zda *duhu*, *pré* je subst. či v druhém případě objekt, nedává opět smysl, není tu žádná analogie pro úsudek o syntaxi), a dokonce nemají ani vlastní význam či existenci, protože všechny jen velmi nepřesně odhadované vlastnosti by byly možné pouze na základě dostatečné analogie ve více různých výskytech. **M.** je tudíž jen zdánlivě samostatná existence diskrétní formy, která je bez svého frazému (je to její jediný kontext a jediná forma jaz. existence) zrušená; ve skutečnosti by se takové frazémy mohly psát i nediskrétně, dohromady (srov. *jakžtakž*).

Lit.: ↑frazém a idiom.

FČ

MONOLOG

Projev, promluva jednoho mluvčího. Na rozdíl od ↑dialogu je pro **m.** charakteristická souvislá, nepřetržitá řečová aktivita jediného subjektu. Ostatní (potenciální) účastníci komunikace nejsou přítomni n. setrvávají v roli posluchačů. Rozdělení přítomných účastníků na komunikačně aktivní a pasivní je v celém průběhu jejich dorozumívání stabilní a nemění se. Mezi dialogem a **m.** nelze vést ostrou hranici (↑dialog), přechody mezi nimi jsou někdy velmi nezřetelné. V běžné komunikační praxi se nevyskytuje zejména „čistý“ **m.** Pronášený **m.** mluvčí (v různé míře) adresuje posluchači n. divákovi; většina (zejména mluvených) **m.** je prostoupena potenciální dialogičností. – Průběh a výstavba (psaného i mluveného) monologického textu je výsledkem činnosti jednoho subjektu (autora, mluvčího). Je proto v porovnání s dialogickým textem gramaticky i kompozičně relativně uspořádaný. Nemusí být rovněž bezprostředně spjat se situací komunikace (např. psaný text odborné publikace), v mluvených **m.** se také méně uplatňují neverbální prostředky než v dialozích. – Mezi **m.** a dialogem jsou přechodné útvary. Na vytváření **m.** se může podílet více osob, ale v jejich promluvách (replikách) není patrné vzájemné reagování a kontakt. Jde o **m.** realizovaný sledem dialog. replik partnerů komunikace, které však nejsou ve vzájemném vztahu iniciování a reagování. V každodenní komunikaci a zejména v dramatech (**m.** divadelní) se uplatňuje i další typ přechodu mezi **m.** a dialogem: účastníci (postavy dramatu) spolu zdánlivě vedou dialog, střídají se ve svých promluvách, ale každý mluví o něčem jiném (*„já o voze, on o koze“*), pronášejí paralelní (formálně přerušované) **m.** Další různé varianty dialogizovaných **m.** se uplatňují např. v krásné literatuře (postava literárního díla může vést dialog s partnerem jen zdánlivě přítomným n. i nepřítomným, s partnerem vzdáleným v čase i prostoru, fiktivním, potenciálním i mrtvým). V rámci **m.** může mluvčí vést dialog s nepřítomným partnerem. – **Vnitřní m.** literární postavy je prostředkem prezentace jejího složitého psychického dění; uskutečňuje se často přímou řečí, ↑nevlastní přímou řečí, polopřímou řečí a jejich kombinací. – Podle Mistríka (1979) je dialog rozhovor, který má potenciálně dialog. text (s možnostmi jeho monologizace), **m.** je projev, který má potenciálně monolog. text (s možnostmi jeho dialogizace). – Specifickým druhem **m.** je samomluva (mluvení k sobě samému).

Lit.: ↑dialog.

OMü

MORF

Výrazová jednotka jaz. izolovaná při segmentaci mluveného n. psaného textu, řetězce fonémů a odpovídajícího grafického záznamu. Je vyjadřovacím prostředkem pro ↑morfém. Existuje-li více textových realizací pro týž morfém, hovoříme o ↑alomorfech. – **M.** se třídí – podobně jako morfémy – podle různých typů kritérií. Podle funkce rozlišujeme **m. lexikální** (kořeny – ***les***), **m. derivační** (afixy – *lesník*) a **m. gramatické** (koncovky – *žen-**a*** a pomocná slova – *smát se*); podle povahy významu **autosémantické m.** a **synsémantické m.**; podle pozice ve slově lze segmentovat **prefixální m.** (***nej**-lepší*), **kořenové m.** (*pod-**vod**-ník*), **sufixální m.** různého druhu (*nespa-**l**-**a***). Segmentace **m.** ve slovních tvarech je velmi často nesnadná až nemožná, neboť naráží na problémy spojené s určením ↑morfémového švu. – Abstrakcí vydělovanou na pozadí celého morfologického paradigmatu a pro potřeby tohoto pohledu je **m. nulový** (morfémová nula). Má distinktivní funkci. Např. chceme-li popsat systém flexe subst., pak je morfologické paradigma představováno systémem pádových koncovek, mezi nimiž figuruje nulová koncovka (*pán-0, -a, -u, -ovi, -e, -em, -i, -ové, -ů, -ům, -y, -ech*). U konjugačního paradigmatu sloves se s nulovým **m.** setkáváme např. v imper.: *nes-0-0* × *tisk-n-i*.

Lit.: Čermák, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova* I, 1990; *ČŘJ*, 1996; Erhart, A.: *Základy jazykovědy*, 1984; *MČ* I, II, 1986.

KO

MORFÉM

Nejmenší na sémantické úrovni dále nedělitelná jednotka jaz. mající povahu ↑znaku ve smyslu jednoty označujícího a označovaného; relační jednotka určitelná na základě vztahu k sousedním jednotkám. **M.** je vyjadřován třídou ↑alomorfů. Na základě funkce se **m.** dělí na **lexikální**, které pojmenovávají substance, děje, vlastnosti a okolnosti (***knih**-a*, ***nés**-t*, ***dobr**-ý*, ***mál**-o*), a **gramatické** (**relační**), pomocí nichž se vyjadřují gramatické významy (*knih-**a***, *nés-**t***, *dobr-**ý***, *mál-**o***). Vzhledem k bilaterální povaze **m.** můžeme izolovaně zkoumat jeho jazykovou formu (↑morf) a význam (↑sémém, ↑gramém). Podle distribuce **m.** a podle povahy jeho významu lze rozlišovat **m. volné** a **m. vázané**, a to jednak lexikálně plné (autosémantické) (***les*** × ***les**-n-ík*), jednak lexikálně prázdné (relační, synsémantické) (***k*** × ***o les-ník-ovi***). Volné autosémantické **m.** jsou samostatné lexikální kořeny (***les***), volné synsémantické **m.** jsou pomocné gramatické kořeny (***k***). Vázané autosémantické **m.** jsou derivované kmeny (***lesník***), vázané synsémantické **m.** jsou různé typy derivačních afixů (*lesník*). Podle pozice **m.** ve slově (syntagmatická osa) rozlišujeme ↑kořeny (*pod-**uč**-i-tel*) a různé druhy ↑afixů, např.↑prefixy (***pod**-uč-i-tel*), ↑sufixy (*pod-uč-**i**-**tel***), ↑postfixy (*kd-o-**si***) atd. Funkční variabilita morfů (**alomorfie**) spočívá ve funkční vzájemné substituci morfů; takové morfy jsou **alomorfy** (***ps**-át*, ***pš**-e*, ***piš**-0*) téhož **m.** (***PS***). Též ↑kmen, ↑kořen, ↑typ jazykový.

Lit.: ↑morf.

KO

MORFOLOGIE (tvarosloví)

Lingvistická disciplína tvořící součást klasické gramatiky, studuje všechny typy ↑morfémů z hlediska jejich formy a funkce. Pod pojem **m.** se tradičně řadí (a) nauka o slovních druzích a jejich gramatických kategoriích, přičemž **sémantická m.** zkoumá gramatické významy a funkce morfému, **formální m.** kombinatoriku morfémů (↑deklinace a ↑konjugace, popř. ↑stupňování); (b) **m.**, která se vedle (a) zabývá i vznikem nových pojmenování kombinacemi ↑slovotvorných základů (↑kořen, ↑kmen) a různých typů ↑afixů, a to buď ↑derivací, n. ↑kompozicí, zahrnuje i ↑tvoření slov. V č. prostředí dominuje pozice (a). – **M.** zabývající se lineární analýzou slova na morfémy se nazývá **morfémika** (**morfematika**). Část **m.** sledující kombinatoriku, lineární uspořádání a distribuci morfémů především v rámci slovotvorby se nazývá **morfotaktika**. **M.** se stýká s ostatními lingvistickými disciplínami. Na hranici mezi **m.** a ↑fonologií stojí **morfonologie**, sledující fonémické složení ↑morfů, a **fonotaktika**, zabývající se kombinatorikou ↑fonémů při tvoření slabičných vzorců.

Lit.: Čermák, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova* I, 1990; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Erhart, A.: *Základy jazykovědy*, 1984; *MČ* I, II, 1986.

KO

MORFONÉM

Obecná neznaková jednotka popisu, elementární zvukový segment vymezený na základě svého podílu na struktuře ↑morfému. Tvoří jej množina těch ↑fonémů, které se mohou navzájem střídat na určitém místě morfému beze změny významu tohoto morfému. Cílem popisu je ukázat prostřednictvím segmentálního zvukového složení morfémů vlastnosti a vztahy morfémové stavby daného jaz. Odlišnost tohoto pohledu od přístupu na rovině hlásek a fonémů spočívá v tom, že primárním předmětem zájmu není v tomto případě zvukový segment sám, nýbrž vyšší, přesně vymezená teoretická jednotka, morfém. Např. v č. slovech *hady – hadi*, tj. /*hadi*/ – /*had'i*/, ale *také* ***noha** – **nožka**, **dobrý** – **dobří*** atd. reprezentují vyznačené segmenty v každé dvojici slov vždy varianty téhož **m.**

Lit.:↑fonologie, ↑fonologické koncepce, ↑morfologie.

ZP

MOTIVACE

1. Úplná n. částečná odvoditelnost významu ↑pojmenování z jeho formy (též **motivovanost**). **Motivovaná** jednotka poukazuje na souvislost s jinou (**motivující**) jednotkou, jíž je vysvětlitelná, případně vyjadřuje přímý vztah k pojmenovávané skutečnosti. **M.** slovní zásoby je v č. oslabována vysokou alomorfií kořenů a nejednoznačností sufixů. – Rozlišují se čtyři typy **m.**: (a) **fonetická** (zvuková, imitativní), zakládající se na napodobení zvuků spjatých s označovaným jevem, případně na vyjádření vnitřních pocitů (*tik tak*, *prásk*, *mňau*; *jé*, *au*, *hihi*), (b) **slovotvorná** (morfologická, strukturní, systémová), zakládající se na morfematicko-sémantickém vztahu slov (*stavět → stavitel*, *hloupý → hlupák*, *nos → nosatý*), (c) **sémaziologicko-onomaziologická**, spojená se vznikem metaforických či metonymických přenesených pojmeno-

vání (*čočka* „semeno luskoviny rodu Lens“ → *čočka* „součást optických přístrojů“), (d) **slovních spojení**, týkající se relace mezi komponenty a celkem u víceslovných pojmenování (*kyselina + chlorovodíková → kyselina chlorovodíková*; u jednotek frazeologických, např. *přístav + manželský → přístav manželský*, jde spíše o kvazimotivovanost, ↑frazém a idiom). **M.** typu (a) je též označována jako **mimojazyková** n. **přímá**, **m.** typu (b), (c), (d) je označována jako **vnitrojazyková** n. **relativní**. – Motivovaným jednotkám se v č. tradici (podle Mathesia) říká **pojmenování popisná**, jednotkám, jejichž forma je ze synchronního hlediska nemotivovaná, **pojmenování značková** (např. *stůl*, *syn*, *kráva*). Striktně vzato lze za popisné jednotky považovat pouze ty, jejichž lexikální význam je zcela totožný s významem strukturním (*velbloudě*, *studentka*, *zhnědnout*). Takové případy však nejsou příliš časté. Lexikální význam bývá ve vztahu ke strukturnímu užší, širší, případně různě pozměněný (např. *pokrývač* neoznačuje každého, kdo něco pokrývá, ale jen toho, kdo pokrývá a opravuje střechy). K divergenci obou významů dochází zejména u pojmenování mutačních (↑mutace), zatímco u pojmenování modifikačních (↑modifikace) a transpozičních (↑transpozice) se významy zpravidla kryjí. (O vztahu lexikálního a strukturního/slovotvorného významu např. Dokulil, 1978.) Forma slovotvorně motivované jednotky nevypovídá dostatečně explicitně o jejím významu také v těch případech, kdy je v pojmenovacím procesu využit z potenciálních motivačních znaků pojmenovávané reality takový, který je sice nápadný, ale pro význam vznikajícího slova pouze okrajově důležitý, např. *kapesník*. – **M.** se ve vývoji jaz. často z různých důvodů **zatemňuje** (mnohdy v souvislosti s formálními změnami slov) a je odhalitelná jen **etymologickým zkoumáním** (např. synchronně značkové slovo *trnož* původně motivačně souvisí se slovy *tři* a *noha*). V takových případech se může uplatnit **↑lidová etymologie**. Též ↑deetymologizace, ↑lexikalizace, ↑perintegrace, ↑slovotvorná fundace, ↑slovotvorná motivace, ↑význam slovotvorný, ↑zvukomalba.

Lit.: *Člex*, 1985; Dokulil, M., K otázce prediktability lexikálního významu slovotvorně motivovaného slova, *SaS* 39, 1978, 244–251; Furdík, J.: *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*, 1993; Mathesius, V.: *Řeč a sloh*, 1966; Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*, 1968; *PMČ*, 1996; *TSČ*, 1962.

ZH

2. V ↑psycholingvistice proces dynamizující chování zaměřené na uspokojení nějaké potřeby. (Motivy vysvětlují, proč má chování člověka určitý směr a probíhá s určitou silou.) Obecně je **m.** mluvčího n. pisatele potřeba zapůsobit na vědomí posluchače n. čtenáře, něco v jeho vědomí změnit.

Lit.: Nakonečný, M.: *Základy psychologie osobnosti*, 1993.

IN

MOTIVACE SLOVOTVORNÁ

Vedle ↑fundace základní slovotvorný vztah mezi dvěma pojmenováními, kdy lze jeden výraz vysvětlit pomocí druhého výrazu (např. *stůl → stolní*; *stůl → stolovat*). Formální, výrazová příbuznost mezi slovy (fundace) předpokládá i příbuznost významovou. Vztah fundace je tak spojen se vztahem motivace. Pro určení **směru motivace/fundace** se předpokládá, že méně složité předchází před složitějším. Pro řadu případů je však nutno předpokládat motivaci i fundaci obousměrnou. Je tomu tak jednak z důvodů historických (vztah dějových jmen a sloves je složitý a často se předpokládá primárnost jména před slovesem: *boj → bojovat*, *práce → pracovat*), jednak z důvodů nedostatečnosti významových n. formálních kritérií: *krásný → krása*, *blázen → bláznit* atd. Motivace a fundace nemusí být pro dané slovo jediná: *cukrárna* souvisí co do motivace i fundace jak s *cukrář*, tak s *cukr* (polymotivace). – Při vzniku slov ↑univerbizací se za motivační vztah považuje jednak vztah k celému víceslovnému pojmenování, jednak vztah k té jeho části, která je fundací jednoslovného pojmenování: ***lanová + dráha → lanovka***, ***lanová*** (*dráha*) → *lanovka*. U složených slov (↑kompozice) spíná **s.m.** motivované slovo s významy a s formou jeho členů. – Slova spojená vztahem motivace a fundace tvoří řetězce slov lišících se od sebe obvykle jedním (přímá motivace), n. více než jedním formantem a derivačním krokem (nepřímá motivace). Nepřímá motivace se může stát modelem pro **přeskakování v derivačním modelu**, např. *nemoc → nemocný → nemocnost*, ale *chyba → (chybový) → chybovost*. Při vzniku výrazu *chybovost* nevadilo, že adj. *chybový* nefunguje a neužívá se ho. Předpokládanou existencí v modelu se však jeho faktická neexistence změnila v potenciální existenci. – Slova motivovaná/fundovaná vstupují do jednoduchých **řad** a složitějších **svazků** (↑slovotvorná fundace). Všechna slova, která se vztahují k jednomu primárnímu základovému slovu, tvoří **slovotvorné hnízdo**.

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 79–81; Furdík, J., K sémantickej a komunikačnej funkcii slovotvornej motivácie, in: *Príspěvky pro VII. mezinár. sjezd slavistů (Záhřeb 1978)*, 1978, 77–87; Furdík, J, Slovotvorná analógia a analogická slovotvorba, *JČ* 21, 1970, 1, 54n; Furdík, J.: *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*, 1993; *MČ* I, 1986, 206–211; *TSČ*, 1962, 11–14, 103–117.

ZR

MOŽNOST

1. V modální logice vlastnost výroků reprezentovatelná spojkou „je možné, že ...“. Výrok je možný, když je pravdivý aspoň v jednom možném světě. Např. výrok „Yossarian je Asyřan“ je možný. **M.** výroku *p* symbolicky zapisujeme $\Diamond p$. Též ↑nutnost.

Lit.: McCarthy, T., Modality, invariance, and logical truth, *Journal of philosophical logic* 16, 1987, 423–43; Peacocke, C., Understanding logical constants, *Proceedings of the British Academy* 83, 1987, 153–200; Sher, G.: *The bounds of logic*, 1991; Štěpán, J.: *Formální logika*, 1995; Štěpán, J.: *Logika možných světů* I, 1995.

JŠ

2. V jazykovědě kategorie ↑modality voluntativní, která vyjadřuje, že existuje alternativní řešení toho, co je obsahem výpovědi. Činitel děje má možnost volby mezi realizací a nerealizací děje (tato volba může však být jistými faktory, např. časovými okolnostmi, modifikována): *Petr může / smí přijít pozdě.* Vztah mezi nutností a **m.** lze tedy charakterizovat jako protiklad mezi póly „vyloučení alternativy“ × „nevyloučení alternativy“. Proto má nega-

ce prostředků vyjadřujících nutnost (*nemuset, nebýt nucen, není nutno*) za následek jejich přeřazení do kategorie **m.**, a naopak negace prostředků vyjadřujících prostou (objektivní) **m.** (*nemoci, není možno, nedá se*) je přeřazuje do kategorie nutnost. – Často se v rámci **m.** rozlišují různé hodnoty: (1) **Prostá (objektivní) možnost** vyjadřuje skutečnost, že není vyloučena alternativní realizace/nerealizace nějaké činnosti. Přitom není výrazně patrné, kdo nebo co je iniciátorem umožňujícím tuto alternativu. Není ani rozhodující, zda k realizaci/nerealizaci skutečně dochází/došlo, n. ne. Prostředkem k vyjádření této hodnoty jsou především ↑modální slovesa *moci* a *nemuset*: ***Můžeme** vám své jednání objasnit*; *Zítra **nemusíte** brzo vstávat.* Obě slovesa nejsou v kontextu volně zaměnitelná: *moci* vychází především z předpokladu, že z obou alternativ (realizace/nerealizace) nastane (nastala), popř. je více nasnadě alternativa pozitivní: ***Můžeš** tu zůstat*, kdežto *nemuset* předpokládá spíše alternativu, že k realizaci něčeho nedojde (nedošlo), n. že je realizace něčeho méně vhodná, popř. nadbytečná: ***Nemusíš** tu zůstat*. V časovém plánu minulosti (zřídka jindy) je však často poměr mezi předpokladem realizace a faktickou realizací obrácený: Věta *O tom nás **mohl** předem informovat* vychází z předpokladu, že se tak fakticky nestalo. Naopak věta *O tom nás **nemusel** informovat* může vypovídat, že k informaci došlo, ale že nebyla předpokládána, n. byla nadbytečná. V důsledku toho, že po *moci* v zásadě převažuje představa realizace děje a po *nemuset* představa nerealizace děje, je kladení záporného inf. po *moci* méně obvyklé (*Můžeš neodcházet*), po *nemuset*, které samo vyjadřuje negaci, nebývá vůbec: **Nemusíš tu nezůstat*. Konstrukce „*moci* + záporný inf.“ může však sloužit k vyjadřování ↑modality jistotní (*Mohl nepřijít = Asi nepřišel*). – K dalším modálním výrazům **m.** patří i *dá se, jde, je možno(é), lze*: *V takovém stanu **se dá // lze** bydlet za každého počasí.* Syntakticky lze vyjádřit **m.** spojením „*je* + inf. slovesa smyslového vjemu“: *Odtud **je** za jasného počasí **vidět** Praděd*; spojením „*je + k* + verbální subst.“: *Lacinější zboží **je k mání // k dostání** v supermarketu Delta.* Slovotvorným prostředkem k vyjádření prosté **m.** je deverbální adj. s příponami *-teln(ý), -n(ý)*: *Výsledek je **dělitelný** třemi.* (2) **Očekávanost** realizace/nerealizace nějakého děje vyplývá z toho, že jde o důsledek uložení nějaké povinnosti, přijetí závazku apod. V tomto směru se tato hodnota blíží k nutnosti, ale rozdíl proti ní tkví v tom, že možnost alternativního protikladného děje zde není vyloučena, ba někdy, zejména v časovém plánu minulosti, je dokonce pravděpodobnější. Základním prostředkem je tu sloveso *mít*. Na rozdíl od sloves *muset* a *moci* nemá negace slovesa *mít* za následek přeřazení slovesa do protikladné kategorie nutnosti/možnosti: věty ***Měl ses** zeptat na cenu* a ***Neměl ses** ptát na cenu* jsou z hlediska možnosti vyloučení nerealizace/realizace identické. Očekávanost může být modifikována tím, že mluvčí charakterizuje (hodnotí) realizaci/nerealizaci děje z hlediska etického jako dobrou (náležitou, žádoucí, vhodnou, správnou, účelnou...), n. špatnou (nenáležitou, nežádoucí, nevhodnou, nesprávnou, neúčelnou...) a zároveň tím určuje míru její závaznosti. Lexikálními prostředky pro vyjádření těchto modifikací jsou výrazy typu *je (bylo by) // není (nebylo by) žádoucí, vhodné, náležité, slušné, radno, třeba...*; *(ne)sluší (se) // (ne) slušelo by (se), (ne)hodí se..., (ne)patří (se)..., (ne)náleží...* s inf., n. s vedlejší větou: ***Je žádoucí** poslat co nejdříve objednávku*; ***Slušelo by se**, aby návštěvníci koncertu měli společenský úbor.* Záhodnost lze vyjádřit i samotným *mít* (*nemít // nesmět*): ***Mají** si spolu sednout ke stolu a vzájemně si všechno vyjasnit*; ***Nemáte // Nesmíte** si to brát tak k srdci.* Gramatickým prostředkem vyjádření záhodnosti je spojení „*je* + *na* $NS_{lok.}$ + inf./vedlejší věta s *aby*“: *Teď **je na mně** všechno vám to **vyložit //**, **abych** vám...* (3) **Dovolení** vyjadřuje, že realizace nějaké činnosti, na níž má činitel děje zájem, není nežádoucí, a proto neplatí pro ni omezení, které by bylo možno předpokládat. Činitel děje má ovšem možnost tuto činnost realizovat, n. nerealizovat. Příznakově se vyjadřuje slovesem *smět*, nepříznakově slovesem *moci*: *Děti od 12 let **smějí** (**mohou**) sedět v autě na předním sedadle*; *V té přehradě se **smějí** (**mohou**) chytat ryby.* Zvratná slovesa *dovolit si, troufat si, odvážit se, osmělit se...* vyjadřují, že činitel děje omezení předpokládané pro realizaci/nerealizaci jeho činnosti ruší (zrušil) sám o své vůli: *O pravdivosti té historie **si dovolím** pochybovat.* Negace slovesa *smět* vyjadřuje (často kategoricky), že realizace činnosti je nežádoucí; protikladná alternativa činnosti však ani zde není vyloučena; *nesmět* se tím odlišuje od *nemoci*, které opačnou alternativu vylučuje: *Po této cestě **se nesmí** chodit* (= je to někým zakázáno) × *Po této cestě **se nemůže // nedá** chodit* (= je to nemožné, třeba proto, že je neschůdná). (4) **Schopnost** vyjadřuje, že činitel děje má vrozené n. získané předpoklady pro realizaci/nerealizaci nějaké činnosti. Je to současně (vedle ↑záměru) jeden ze dvou případů, kdy predikátor příznakově vyjadřuje, že modální dispozice může pramenit z vlastní vůle činitele děje. Prostředkem pro vyjádření schopnosti jsou modální slovesa v širším smyslu *umět, dovést, dokázat* a obdobné modální výrazy *být schopen, být s to*, nepříznakově také *moci*. Na rozdíl od (1) – (3) vylučují však výrazy vyjadřující neschopnost opačnou alternativu. Hodnota schopnost je tedy svým způsobem ambivalentní: patří do kategorie možnosti i nutnosti: *Vyměnit kolo si i méně zkušený řidič **umí // dovede // dokáže // může** sám* × *Vyměnit píst v motoru řidič **neumí // nedovede // nedokáže // nemůže**.* Mezi výrazy vyjadřující schopnost lze řadit i některé další, které tento základní význam různě modifikují, např. z hlediska (i) **jejího nabytí/pozbytí**: slovesa *naučit se, zvyknout si, přivyknout, odvyknout (si), zapomenout* (*Děti se **naučí** psát už v první třídě*); (ii) **včasnosti n. trvalosti jejího uplatnění**: *stačit, stihnout, uspět, dostat se, vydržet* (*V přestávce mezi jednáními **stihli** diváci zhlédnout výstavu ve foyeru*); (iii) **úspěšnosti realizace**: *(po)dařit se, povést se*; činitel děje je tu vyjádřen dat. (***Podařilo se** nám odeslat článek před uzávěrkou*). Slovotvorným prostředkem vyjádření schopnosti bývá deverbální adj. se sufixy *-av(ý), -iv(ý), -n(ý)*: *Petr je **vynalézavý*** (= schopný vynalézat). Význam schopnosti může být inherentně přítomen v dok. slovese: *Primář Crha **vyléčil/í** každého.* To v tomto případě vyjadřuje neaktuální děj.

Lit.: ↑modalita, ↑modalita voluntativní.

SŽ

MOŽNÝ SVĚT

Klíčový pojem soudobé ↑formální (logické) sémantiky a ↑analytické filozofie, prostředek interpretace především modální logiky (speciálně pojmů ↑možnosti a ↑nutnosti). Intuitivně lze prezentovat **m.s.** jako jednu z představitelných realizací světa odlišných od skutečného světa. Jedná se o logicky přijatelnou alternativu reálného světa, přičemž logicky nepřijatelný je takový svět, v němž něco je a současně není. Např. tedy každý konzistentní román popisuje nějaký **m.s. M.s.** ve vlastním smyslu (tj. svět pouze možný) se liší od reálného světa aspoň v jednom atributu připisovaném individuím. Z tohoto hlediska lze potenciálně nekonečnou množinu **m.s.** rozdělit na dvě disjunktní třídy vzhledem ke zvolenému atributu (např. ty **m.s.**, v nichž P. Materna je logik, a ty **m.s.**, v nichž tomu tak není). Skutečný svět je v uvedeném smyslu alternativou sám sobě, je tedy rovněž **m.s.** Navíc vydělení skutečného světa z třídy všech **m.s.** může být obtížné, např. nevíme, který z výroků „kníže Václav byl zavražděn 28. 9. 929", „kníže Václav byl zavražděn 28. 9. 935", „kníže Václav byl zavražděn 28. 9. 936" charakterizuje skutečný svět (dané výroky jsou neslučitelné, nemohou být současně pravdivé v tomtéž **m.s.**). **M.s.** lze popsat souhrnem (konjunkcí) všech výroků (zahrnujících i časový aspekt), které jsou v něm pravdivé. Možností je zde míněna možnost logická, nikoliv ontologická, nejsme tedy při představě **m.s.** vázáni např. vědeckými (zejm. fyzikálními) zákony. Jednodušším případem a zúžením pojmu **m.s.** na zvolený časový okamžik je tzv. **stav věcí**, kterým se rozumí statická distribuce atributů (např. vlastností) na objekty (např. individua) v dané interpretaci (nezahrnující časový aspekt). Popis stavu věcí je reprezentován konjunkcí pravdivých výroků. Např. z výroků „prší" a „sněží" lze vytvořit čtyři popisy stavů věcí: „prší a sněží", „prší a nesněží", „neprší a sněží" a „neprší a nesněží", které vytvářejí logický prostor interpretace.

Lit.: Armstrong, D. M.: *A combinatorial theory of possibility*, 1989; Bricker, P., Reducing possible worlds to language, *Philosophical studies* 52, 1987, 331–55; Kolář, P.: *Argumenty filosofické logiky*, 1999; Lewis, D.: *On the plurality of worlds*, 1986; Materna, P.: *Svět pojmů a logika*, 1995; Plantinga, A.: *The nature of necessity*, 1989; Rosen, G., Modal fictionalism, *Mi* 99, 1990, 327–54; Tichý P.: *The foundations of Frege's logic*, 1988.

JŠ

MULTIVERBIZACE (pluriverbizace)

Vznik víceslovné jaz. formy na pozadí koexistující jednoslovné formy nesoucí obdobný význam (*privatizace* → *privatizační proces*); projev analytických tendencí v jazyce. Lze rozlišit několik formálních typů **m.** (Jedlička, 1969): (a) sloveso je nahrazeno slovesem a závislým subst., tzv. verbonominalizace (*sbírat* → *provádět sběr*); (b) subst. je nahrazeno subst. a závislým adj. (*čtenáři* → *čtenářská obec*); (c) adv. je nahrazeno subst. a závislým adj. (*zajímavě* → *zajímavým způsobem*); (d) subst. je nahrazeno subst. a závislým subst. (*vlastnictví* → *otázka vlastnictví*); okrajově lze za **m.** považovat též (e) vznik souvztažných odkazovacích výrazů typu *tak* → *v tom smyslu*. Vlková (1978) k **m.** řadí i analytická spojení spony se subst. / spony s předložkou a subst., případně spony s adj.: *překážet* → *být na překážku*; *překvapovat* → *být překvapující*. Na rozdíl od ↑univerbizace, při níž motivující a vznikající jednotku spojuje vztah významové totožnosti, u **m.** bývá mezi oběma jednotkami pouze vztah významové podobnosti (synonymie částečné). – Multiverbální výrazy jsou zpravidla stylově příznakové: publ., adm., odb., kniž. **M.** je prostředkem explicitnosti vyjadřování, může však vést i k (záměrnému) rozmělňování a zamlžování významu (srov. *zajišťovat plnění* místo *plnit*, *provádět setbu* místo *sít* apod.). Též ↑analytický predikát.

Lit.: Čermák, F., Víceslovné pojmenování typu verbum – substantivum v češtině (Příspěvek k problematice tzv. abstrakt), *SaS* 35, 1974, 287–306; *Člex*, 1985; Jedlička, A., Univerbizace a multiverbizace v pojmenovacích strukturách, *AUC-Phil* 4–5 (*SlavPrag* 11), 1969, 93–101; Vlková, V., K problematice tzv. multiverbizačních spojení, zvláště v odborném stylu, *SaS* 39, 1978, 106–115.

ZH

MUTACE

1. Paradigmatická změna hlásková, při níž nedochází ani ke zvýšení počtu fonémů, ani k jejich úbytku, nýbrž pouze k nahrazení jednoho členu fonémového souboru jiným, např. stč. změna *g* > *h*. Vedle takových jednoduchých **m.** se častěji v jaz. světa vyskytují cyklické **m.**, které jako tzv. posunutí jsou známé mj. zejm. z germ. jaz. V rámci cyklických **m.** samohlásek (zvl. dlouhých) se uplatňuje též diftongizace a ↑monoftongizace, např. v historickém vývoji č. změny *'á* > *ie* > *í*, *ó* > *uo* > *ů*, *ú* > *əu* > *ou* aj., srov. *čáša* > *čiešě* > *číše*, *dóm* > *duom* > *dům*, *súd* > *səud* > *soud* ap. Tento typ **m.** by bylo možno označit i jako sérii časově postupných **m.** jednoduchých.

Lit.: *ÚE*, 1981.

RV

2. Jedna z ↑onomaziologických (pojmenovacích) kategorií. Slova vznikají **m.** tak, že se jev, který má být pojmenován, nejprve zařadí do třídy podobných pojmů (např. přístrojů), čímž je dán jeho onomaziologický základ, a určuje se rysem, který ho od ostatních prvků třídy odlišuje, což je jeho onomaziologický příznak (např. *na vrtání*); **m.** tak vznikají slova *vrták* n. *vrtačka*). Tak se vymezují **třídy pojmů substančních** (lidí, zvířat, neživých věcí) ve vztahu k onomaziologickým příznakům **vlastností** (slepý člověk → *slepec*; ↑názvy nositelů vlastnosti), **jiných substancí** (člověk pracující v knihovně → *knihovník*; ↑názvy konatelské; člověk pocházející z venkova → *venkovan*; ↑názvy podle příslušnosti; stoupenec rasistické ideologie → *rasista*; ↑názvy podle příslušnosti; nádoba, v níž je cukr → *cukřenka*; ↑názvy míst), **dějů** (člověk, který učí → *učitel*; ↑názvy činitelské; předmět vzniklý dějem vyrábění → *výrobek*; ↑názvy výsledků děje; předmět určený k žehlení → *žehlička*; ↑názvy prostředků činnosti) a **okolností** (předmět na stěně → *nástěnka*, noviny vycházející v poledne → *poledník*; ↑názvy nositelů okolnosti). – Podobně vchází do vztahu **pojmová třída vlastností** k pojmové třídě **substancí** (takový, že patří jednotlivci, vyjadřuje k němu vztah, např. k otci, matce → *otcův*, *matčin*; týkající se n. patřící druhu, např. psů → *psí*; týkající se n. patřící skupině, např. studentů

→ *studentský*; takový, že je z látky, např. kovu, ze dřeva → *kovový*, *dřevěný*; pocházející z místa, např. Prahy → *pražský*; vztahující se k substanci, např. k vodě → *vodní*, *vodný*; ↑adjektiva desubstantivní relační); vyznačující se nápadným znakem (např. velkýma očima → *okatý*, bolestí → *bolestivý*; podobný něčemu, např. kruhu → *kruhovitý*; ↑adjektiva desubstantivní kvalitativní); k pojmové třídě **dějů** (pak adj. vyjadřují neaktuální vykonávání děje: hrát si → *hravý*; sloužící k ději (účel): hrát si → *hrací*; (ne)možnost být zasažen dějem: zahrát → (*ne*)*zahratelný*; ↑adjektiva deverbální); k pojmové třídě **okolností** (takový, že se odehrává **někde**, např. dole → *dolejší*, pod kůží → *podkožní*; takový, že se odehrává **někdy**, např. zítra → *zítřejší*, po maturitě → *pomaturitní*; takový, že probíhá **nějak**, např. opravdu → *opravdový*, proti fašismu → *protifašistický*; ↑adjektiva deadverbiální a z předložkových pádů). – **Pojmová třída dějů** ve vztahu k **substancím** je základem pro vznik sloves s předmětným vztahem k živým i neživým substancím: být jako někdo/něco n. chovat se jako někdo/něco, např. blázen → *bláznit*; stávat se někým, např. vítězem → *vítězit*; učinit někoho někým, např. Němcem → *poněmčit*; používat něco, např. telegraf → *telegrafovat*; učinit něčím, např. popelem → *zpopelnit*; tvořit, dělat něco, např. obraz → *zobrazit*, klevety → *klevetit*; ↑slovesa desubstantivní. Ve vztahu k **vlastnostem** vstupují děje do významových modelů: působit, aby bylo něco nějaké, např. modré → *modřit*; být, jevit se jaký → *modrat se*; stávat se jakým → *modrat*; ↑slovesa deadjektivní; ve vztahu k **okolnostem** (učinit něco někdy, např. pozdě → *zpozdit se*; ↑slovesa deadverbiální). – **Pojmová třída okolností** se formuje jako mutační kategorie ve vztahu k **substancím** (např. tento den → *dnes*; na jaře → *zjara*; ↑adverbium desubstantivní).

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 86–88; *MČ* I, 1986, 214, 222, 233, 317, 326, 406, 433; *PMČ*, 1995, 111; *TSČ*, 1962, 29–49.

ZR

3. V sémantice označení sloves implikujících v lexikálněsémantické struktuře proces změny, kterou lze interpretovat jako přechod (T) z nějaké iniciální situace (i) do situace finální (f), takže jejich nejobecnější SF má podobu *i T f* (např. *spravit / spravovat*); ↑dvourovinná valenční syntax.

PK

N

NADZVEDNUTÍ (angl. raising)

V ↑TGG obligatorní ↑posun subjektu vedlejší infinitivní věty do pozice (gramatického) subjektu finitní věty hlavní. Struktury typu *Jan se* (*mi*) *zdá být unavený* n. *Dopis se* (*mi*) *zdá být napsán čitelně* jsou podle této teorie infinitivní varianty struktur *Zdá se* (*mi*), *že Jan je unavený*; n. *Zdá se* (*mi*), *že dopis byl napsán čitelně*. Protože možnost **n.** závisí na vlastnostech predikátů věty hlavní i vedlejší, odvolává se analýza **n.** na stejné principy, které vysvětlují pasivizační posun, tzn. na moduly ↑teorie pádu a ↑theta teorie. Věta hlavní např. musí obsahovat sloveso, které neuděluje subjektovou ↑tematickou roli a objektový pád. Repertoár takových sloves (n. adj. predikátů) je v různých jaz. různě velký, v č. jde o jev méně frekventovaný než např. v angl.; vhodná slovesa ve větě hlavní jsou *zdát se*, *připadat*, *jevit se*. Na rozdíl od angl. závisí akceptovatelnost **n.** v č. také na slovesu vedlejší věty – ideální je jen sponové sloveso *být* (*Petr se zdá být starší než Pavel / být unavený*), a to coby součást predikátu s významem stavovým (*Petr se zdá být čistě umytý* × **Petr se zdá být umýván maminkou*), jiná slovesa jsou zřejmě pro **n.** nepříznivá (?*Nová rypadla se zdají pracovat spolehlivě*) a většinou jsou pro **n.** brzdou: **Petr se zdá umět dobře počítat*.

Lit.: Mair, Ch.: A crosslinguistic functional constraint on BELIEVE-type raising in English and selected other European languages, in: Fisiak, J. (ed.) *Papers and studies in contrastive linguistics*, 1993, 5–19; Postal, P.: *On raising*, 1974; ↑transformační generativní gramatika.

LV, PK

NARATOLOGIE

Disciplína zabývající se výstavbou ↑vyprávění, tj. teorií a analýzou narativních struktur. U jejího zrodu stojí dílo Proppa (1928, 1999), který strukturním rozborem r. pohádek zjistil, že jejich příběhy jsou přes veškerou „povrchovou" variabilitu založeny na omezeném počtu abstraktních „hloubkových" struktur; v těch figuruje v různých konstelacích 7 rolí pohádkových postav (hrdina, jeho pomocník, jeho protivník atd.) a 31 tzv. funkcí (např. hrdina se vydá na cestu, plní určitý úkol, překonává překážky, získává pomocníka, zápasí s protivníkem, udělá chybu a napraví ji, splní úkol, je za to odměněn, vrací se domů...). Proppova teorie ovlivnila v 60. letech hlavně francouzské strukturní naratology: např. Greimas (1976) stanovil na podkladě Proppových rolí 6 základních aktantů (termín známý z valenční syntaxe): subjekt (hrdina) – objekt – dárce – příjemce – pomocník – protivník; narativními strukturami se zabývali i Genette (1983), Barthes, Brémond, Kristeva, Todorov, ale i badatelé mimo Francii (Eco hledal základní soubor akcí a typů postav v příbězích Jamese Bonda). – Objevily se i další pokusy o postižení základních schémat vyprávěných příběhů. Labov a Waletzky (1967) vycházeli ze sociologické interpretace běžných spontánních vyprávění a stanovili nejprve pět základních komponentů příběhu (orientace, tj. prezentace prostředí, situace, postav, místa, času; komplikace, zápletka; hodnocení; rozuzlení, řešení zápletky; závěrečná koda, kde se vypravěč buď vrací na začátek příběhu, n. přechází do současnosti, ke kontaktu se čtenáři apod.); později k nim přidali ještě tzv. abstrakt, tj. vlastní začátek, obvykle metatextového typu. – Také autoři novějších „story grammars" předpokládají, že narativní kompetence uživatelů jaz. je založena na základních příběhových schématech, která jsou při produkci i recepci vyprávění aktivována; stoupenci tohoto psycholingvistického a kognitivně psychologického přístupu užívají ke znázornění narativních schémat stromových grafů známých z ↑TGG (zápletka se větví na počátek, rozvoj a konec, cesta k cíli na pokusy + dosažení cíle, aj.). – Na rozdíl od těchto snah o „narativní gramatiku" se narativní sémantika zaměřuje na kategorii fiktivnosti, na vztah mezi fikcí a reálným příběhem; zajímá se o to, v jakých „možných světech" se příběh odehrává. Dále se naratologové zabývají rozlišením fabule a syžetu, které je rovněž – jako Proppova pohádková morfologie – dědictvím ruského formalismu (Šklovskij, 1933).

Základní narativní kategorií je **vypravěč**; velká pozornost se věnuje rozlišení různých typů vypravěčů, odtud jsou pak odvozovány jednotlivé typy narativních situací a typy narací. V těchto typologiích se uplatňuje další důležitá kategorie, tzv. perspektiva, hledisko, úhel pohledu (vypravěč může nahlížet na události a postavy příběhu zvnějšku, objektivně, s nadhledem, n. z pozice účastníka událostí, subjektivně, emocionálně). Např. Fowler (1986) rozlišuje čtyři hlavní typy vypravěčů: (1) vypravěč s vnitřní účastí na událostech, totožný s postavou n. blízký postavě, jehož znalosti myšlenek a pocitů postav jsou ome-

zené; (2) vypravěč s vnitřní účastí na událostech, ale tzv. vševědoucí, informovaný o myšlenkách a citech postav; (3) vypravěč neosobní, „hemingwayovský", který se distancuje od děje a neproniká do nitra postav; (4) zcela distancovaný, tzv. „odcizený" vypravěč. Vyprávění „zvnějšku" bývá nejčastěji podáváno ve 3. os. (er-forma), zatímco subjektivizovaná, zúčastněná narace inklinuje k 1. os. (ich-forma). Stanzel (1988) rozlišuje v roli zprostředkovatele příběhu osobního vypravěče a „reflektora" (zde se fiktivní skutečnost zrcadlí ve vědomí postavy a čtenář získává iluzi bezprostředního vnímání fiktivního světa). Na základě uvedených distinkcí Stanzel liší tři základní vyprávěcí situace: (1) ich-forma: vypráví postava, celé vyprávění je situováno do fiktivního světa; (2) autorská vyprávěcí situace: vypravěč stojí mimo svět postav a vyznačuje se vnější perspektivou; (3) tzv. personální vyprávěcí situace s „reflektorem": tato postava myslí, cítí, vnímá (čtenář pozoruje dění ve fiktivním světě jejíma očima), ale nemluví ke čtenáři jako vypravěč. Doležel (1993) rozlišuje er-formu (vyprávění ve 3. os.) objektivní (zcela neutrální, nezúčastněný vypravěč), rétorickou (anonymní vypravěč stojí rovněž mimo fiktivní svět, ale dění komentuje, hodnotí) a subjektivní (individuální, subjektivizovaný úhel pohledu je „maskován" 3. osobou); a podobně i ich-formu objektivní (neúčastný pozorovatel mimo fiktivní svět, avšak vypráví v 1. os.), rétorickou (s komentáři, hodnocením vypravěče) a subjektivní (zcela subjektivizované vyprávění, maximální účast vypravěče na dění ve fiktivním světě). – Na subjektivizaci narace a směšování perspektiv postavy a vypravěče jsou pak založeny různé způsoby prezentace promluv, tzv. kontextové postupy (Doležel, 1960): mezi přímou řečí a řečí nepřímou oscilují další postupy, zejména nevlastní („neznačená") přímá řeč (má všechny znaky řeči přímé, pouze není graficky vyznačena uvozovkami a není doprovázena uvozovací větou) a řeč polopřímá, „erlebte Rede" (ta se už více přibližuje řeči nepřímé, transpozici promluvy do řeči vypravěče; proti přímé řeči je převedena do 3. os. a do času minulého). Mnohdy však v umělecké próze ani nelze rozlišit mezi řečí vypravěče a postavy, mezi jednotlivými kontextovými postupy (Doležel počítá i s „řečí smíšenou"). Subjektivizace vyprávění a smíšené kontextové postupy se využívají zvláště v moderní próze (vnitřní monolog) k zobrazení bouřlivého a chaotického psychického dění.

Lit.: Chatman, S.: *Story and discourse: Narrative structure in fiction and film*, 1978; Doležel, L.: *O stylu moderní české prózy*, 1960; Doležel, L.: *Narativní způsoby v české literatuře*, 1993; Fowler, R.: *Linguistic criticism*, 1986; Genette, G.: *Nouveau discours du récit*, 1983; Greimas, A.: *Maupassant, La Sémiotique du texte: exercises pratiques*, 1976; Propp, V.: *Morfologie pohádky*, 1999 (r. 1928); Stanzel, F. K.: *Teorie vyprávění*, 1988; Šklovskij, V.: *Teorie prózy*, 1933.

JH

NÁŘEČÍ PŘECHODOVÉ (n. přechodné)

Nář. na rozhraní dvou rozsáhlých nář. celků obsahující vedle svých charakteristických znaků jako pevnou a ústrojnou součást systému též četné nář. rysy těchto celků. Rysy přechodovosti se zpravidla vymezují pro menší či větší skupinu dial., nikoliv pro jedno nář. Na jaz. území lze vydělit (a) **p.n.** v rámci dial. nár. jaz., (b) nář. s četnými přechodovými znaky existující na pomezí/rozhraní příbuzných jaz. – Charakteristickými **p.n.** v komplexu dial. č. nár. jaz. jsou např. českomoravská nář., nacházející se na bývalém území Moravy podél dřívější zemské hranice a zahrnující vedle znaků ↑č. nářečí v užším smyslu rysy sousedních ↑střmor. nář., n. jižní (frenštátská) podskupina ↑slezských nář. (na Příborsku, Kopřivnicku a Frenštátsku) s nář. znaky slezskými a mor. – Charakter **p.n.** na kontaktu nár. jazyků mají nář. slezskopolská s četnými znaky č. a polskými (↑slezská nář. skupina) a ↑vmor. nářečí s řadou jevů shodných s dial. na záp. Slovensku.

Lit.: Havránek, B., Nářečí česká, in: *Československá vlastivěda 3. Jazyk*, 1934, 88–90; Chloupek, J.: *Aspekty dialektu*, 1971, 27–28; Kellner, A.: *Úvod do dialektologie*, 1954, 26–29; *NČD*, 1972; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, 1989, 228–235.

SK

NÁZVY ČINITELSKÉ (jména č., nomina agentis)

Tvoří se od sloves ↑mutací a označují substance podle děje, který vykonávají; jsou jimi nejčastěji osoby, řidčeji zvířata, rostliny n. neživé předměty (obvykle v terminologii: *váleč*, *snovač*, *dělitel*). Děj, jímž se vyznačují, je buď neurčený a neomezený, a tedy nedok. (*stavitel*, *nosič*), n. obvyklý, takže se blíží vlastnosti (*loudal*), n. určený jako časově omezený či jednorázový, a tedy dok. (*objevitel*, *vykupitel*). Nejproduktivnějším sufixem je *-tel* (*učitel*) s variantou *-itel* (*velitel*); méně produktivní je *-ce* (*vládce*, *obhájce*). Oběma sufixy se pojmenovává činitel intelektuálních dějů. – Dalšími prostředky jsou sufixy *-č* (*střihač*, *holič*), *-ec/-tec* (*chodec*, *rytec*), *-ník* (*milovník*), *-čí* (*výpravčí*), *-ák* (*zpěvák*, *vandrák*), *-ař/-ář* (*pekař*, *lhář*) aj.; u přejatých **č.n.** *-or/-átor* (*redaktor*, *navigátor*), *-ista* (*komponista*), *-ant* (*jubilant*); expr. zabarvené **č.n.** se tvoří pomocí sufixů *-l* (*čmuchal*), koncovkou/sufixem *-a* (*brepta*), sufixem *-oun* (*šplhoun*), *-dlo* (*fintidlo*) atd. ↑Složená substantiva této kategorie mají koncovku/sufix *-0* (*lidojed*) a sufix *-ka* (*dřevomorka*).

Lit.: Buzássyová, K.: *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*, 1974, 51–209; *ČŘJ*, 1996, 106–107; Daneš, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 13–124; Dokulil, M., Některé typy názvů osob podle činnosti v českém jazyce, *NŘ* 39, 1956, 59–72, 123–146; *MČ* I, 1986, 233–245; *PMČ*, 1995, 159–160; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 30–34.

ZR

NÁZVY DĚJŮ

V slovotvorném modelu Dokulilově subst. pojmenovávající děj jako jev existující sám o sobě, tedy nikoli jako příznak substance, nýbrž jako substanci samu. Tvoří se od sloves ↑transpozicí, derivát se liší od základového slova pouze odlišnou slovnědruhovou povahou (*sedět* → *sezení*, *kouřit* → *kouření*). Nejproduktivnějším typem jsou **substantiva verbální** tvořená koncovkou/sufixem *-í* (a hláskovou alternací základu) od ↑participia pasivního (*čtení*, *krytí*), n. sufixem *-e(ě)ní/-tí* v případech, kdy neexistuje participium pasivní (*stárnutí*). Subst. verbální vy-

jadřují procesuálnost. Dalšími prostředky tvoření **n.d.** jsou koncovka/sufix *-0* (*boj*, *výkop*), sufixy *-ot* (*tikot*, *pískot*), *-ka* (*zastávka*), *-vka* (*škytavka*), *-čka* (*tancovačka*), *-tka* (*bitka*), koncovka/sufix *-a* (*útěcha*), sufix *-ba* (*tvorba*) s variantami *-oba* (*obhajoba*), *-tba* (*honitba*); sufix *-ná* (*házená*, a v podobách s předl. *na*, *za*: *na srozuměnou*, *za vyučenou*) aj. Přejaté **n.d.** mají formanty: *-ace/-ice/-nce* (*repatriace*, *expedice*, *preference*), *-se/-ze/-xe* (*demise*, *kontroverze*, *anexe*), *-ura* (*korektura*), *-áž* (*masáž*), *-ing/-ink* (*dabing*, *trénink*) aj. V závislosti na kontextu – obvykle po konkretizaci – mohou výrazy utvořené jako **n.d.** vyjadřovat i významy jiné, vzniklé ↑mutací: prostředek činnosti (*šití*, *výtah*), výsledek děje (*psaní*, *stavba*), místo (*východ*), čas (*klekání*), objekt děje (*sazba*), subjekt děje (*shromáždění*). – V alternativním pojetí se výrazy typu *čtení*, *pití* pokládají za hybridy verbálně-nominální a oddělují se od substantiv typu *četba*, *hon* (Karlík-Nübler, 1999; Veselovská, 2001).

Lit.: Buzássyová, K.: *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*, 1974; Buzássyová, K., Názvy deja a názvy vlastnosti v transpozičnej a nominačnej funkcii, *JČ* 33, 1982, 21–35; *ČŘJ*, 1996, 93; Daneš, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 562–653; Karlík, P. – Nübler, N., Substantivische Nominalisierungen im Tschechischen, *ZfSl* 44, 1999, 167–189; *MČ* I, 1986, 288–295; *PMČ*, 1995, 147–154; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 65–74; Veselovská, L., K analýze českých deverbálních substantiv, in: *Č-US* 3, 2001, 11–27; ↑transpozice.

ZR

NÁZVY HROMADNÉ

Vznikají ↑modifikací a označují soubor jednotlivin, osob n. neživých substancí či (zřídka) zvířat. Odvozují se sufixem *-stvo/-tvo/-ovstvo* (*panstvo*, *včelstvo*, *žactvo*, *Židovstvo*), neproduktivně pak konverzní koncovkou/sufixem *-í* (*kamen-í*) a omezeně produktivním sufixem *-oví* (*mech-oví*). Prefixem *sou-* a koncovkou/sufixem *-í* jsou tvořeny názvy označující úže spjatý soubor (*souostroví*, *souvětí*). Též ↑hromadné substantivum.

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 96; Daneš, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 447–493; *PMČ*, 1995, 124–125; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 81–82; Stybolík, V., K hromadným podstatným jménům s příponou *-ež*, *ČJL* 32, 1981/82, 381n.

ZR

NÁZVY JEDNOTLIVIN

Označují jednotlivou substanci jako ↑modifikaci významu základového slova a jako protiklad jejího výskytu v souboru. Odvozují se zřídka a tvoří se sufixy *-ina*, *-inka*, *-ín* (*křoví* → *křovina*, *krev* → *krvinka*, *čeleď* → *čeledín*). Tuto pojmenovací funkci mohou přejímat ↑názvy zdrobnělé: *prach* → *prášek*, *sláma* → *slámka*, *hrách* → *hrášek*.

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 97; Daneš, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 491–493; *PMČ*, 1995, 125.

ZR

NÁZVY KONATELSKÉ (jména k.)

Tvoří se ze subst. ↑mutací a označují převážně **osoby**, které vykonávají nějakou činnost spjatou s předmětem vyjádřeným základovým subst. (včetně vlastnictví). Nejproduktivnějším sufixem je *-ař/-ář* (*sochař*, *rybář*, *zahrádkář*, *domkář*), varianta *-kář* (*házenkář*), od přejatých základů varianta *-ionář* (*legionář*), dále *-íř/-ýř/-éř* (*nožíř*, *pachtýř*, *bankéř*), *-(n)ík* (*kameník*, *kadeřník*); řídce *-ák* (*ovčák*), u přejatých základů *-ista* (*telegrafista*). Cizí **n.k.** mají zakončení ↑**konverzí** na *-ik* (*metodik*), *-log* (*psycholog*), *-nom* (*ekonom*), *-graf* (*etnograf*) atd.

Lit.: Daneš, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 125–170; *MČ* I, 1986, 260–266; *PMČ*, 1996, 113–116; Povolná, R., Názvy sportovců zakončené na *-ař/-ář*, *NŘ* 73, 1990, 48–52; Rusínová, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 15–17; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 30–31.

ZR

NÁZVY MÍST

Vznikají jako výsledek **komplexní ↑onomaziologické kategorie** (pojmový základ – význam místa – je určující, pojmový příznak je vedlejší, proto je možno derivovat je od různých základů, a to od subst. a sloves). Jsou označením uzavřených i otevřených prostor podle substance, n. děje, které jsou pro ně určující. Tvoří se sufixy *-iště/-oviště/-liště* (*řečiště*, *sídliště*; *pískoviště*, *učiliště*), *-(ov)isko* (*hradisko*, *ohnisko*; *pastvisko*, *letovisko*), *-na/-árna/-ovna/-írna/-telna* (*šatna*, *vodárna*, *čajovna*, *čistírna*, *podatelna*), *-nice* (*porodnice*, *chmelnice*), *-(ob)inec* (*blázinec*, *starobinec*), *-ín* (*vepřín*), *-ina* (*pastvina*, *bažina*) a již málo produktivním sufixem *-ník* (*rybník*) aj. Přejatá jména této kategorie jsou typická zakončeními *-ář* (*herbář*), *-toř* (*observatoř*), *-erie* (*oranžerie*), *-ium* (*proscénium*).

Lit.: Daneš, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 434–476; *MČ* I, 1986, 283–285; *PMČ*, 1995, 118–120; Rusínová, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 25–26; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 48–52.

ZR

NÁZVY MLÁĎAT (jména m.)

Subst. středního rodu označující mláďata; významově spjatá se subst. přirozeného rodu mužského a ženského, s nimiž tvoří v omezeném počtu případů heteronymní trojice ↑supletivně: *muž – žena – **dítě***, *býk – kráva – **tele***, *kohout – slepice – **kuře***. Výjimečně se tyto trojice tvoří slovotvorně konverzí: *koza – kozel – **kůzle***, *kachna – kačer – **káče/kachně***. Častá je derivace **n.m.** u zvířecích jmen majících pro oba rody pouze jednu podobu: *had – **hádě***, *veverka – **veverče***. Jen ojediněle se tvoří od jmen osob: *cikán – cikánka – **cikáně***, což vytváří možnost ↑aktualizace, srov.: *Žeňte se Čechové, ať jsou Češata* (Tyl).

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Daneš, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 552–562; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1996.

KO

NÁZVY NOSITELŮ OKOLNOSTNÍCH PŘÍZNAKŮ

Vznikají ↑mutací a odvozují se ze spojení předložkových pádů se subst. Předložka se stává prefixem a přitom se u *na*, *při*, *u*, *za* dlouží vokál. Jde o odvozování prefixálně-sufixální, n. prefixálně-konverzní (↑derivace). Častým

sufixem je *-ek* (*náhubek, přístřešek, úbočí, zátylek, podbradek*), méně časté jsou: *-(n)ík* (*náramenník, náčelník*), *-ka* (*podkolenka, bezručka*), koncovka/sufix *-í* (*nábřeží, podpaží*), koncovka/sufix *-0* (*protijed, předpokoj*).
Lit.: *MČ* I, 1986, 311–316; *PMČ*, 1995, 154–155; RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 19; ŠMILAUER, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 51–52; ↑názvy okolností.

ZR

NÁZVY NOSITELŮ VLASTNOSTÍ

Jsou tvořeny ↑mutací a označují konkrétní substance živé i neživé podle jejich vlastnosti vyjádřené základovým adj. Často vznikají ↑univerbizací spojení adj. se subst. (*lanová dráha → lanovka*). Mask. se tvoří sufixy *-ec* (*ztřeštěnec*), *-ík* (*smrtelník, mladík*), *-ák* + univerbizace (tyto útvary mají často hov./expr. charakter: *sladák, křivák*), ↑resufixací adj. sufixu (*slam-ěn-ý → slam-ák-0*). Sufix *-áč* tvoří resufixací častá expresiva typu *břicháč* aj. Sufix *-ek* je neproduktivní (*žloutek, bílek*; *dolejšek, hořejšek* – poslední dva příklady zastupují podtyp, který může mít i význam ↑názvů vlastností). Ostatní formanty jsou málo produktivní a expresivita je pro ně typická: *-án* (*dlouhán*), *-ián* (*hrubián*), *-oun* (*hezoun*), *-as* (*kliďas, volňas*), *-ouš* (*starouš*), *-och* (*lenoch*). Přejatá slova mají často zakončení *-ál* (*radikál*) a *-ismus* (*germanismus*). – Feminina jsou tvořena produktivním sufixem *-ka* (*plechovka, voňavka, drátěnka*), *-ka* s resufixací a univerbizací (*bílinka, plenárka*); od složených adjektiv (*černoočka*), dále sufixem *-ice/-nice* (*státnice, makovice, škrábanice*; *brokovnice*). Sufixem *-ina* se tvoří významové podkategorie: názvy jazyků (*angličtina*), názvy materiálů a produktů (*medvědina*), názvy látek (*lihovina, trhavina*), názvy krajinných útvarů (*planina, pahorkatina*). Přejatá slova s významem této kategorie mají zakončení *-ála* (*centrála, dentála*), *-iva* (*deskriptiva, okluziva*). – Neutra této kategorie se významově do značné míry překrývají s ↑názvy mláďat, protože jsou rovněž nositeli významu nedospělosti. Tvoří se také koncovkou/sufixem *-e/-ě* (*mládě, nemluvně*), re/sufixací *-če* (*padavče, odstávče*; *dvojče*) a sufixem *-átko* (*holátko, nekřtěňátko*). Též ↑názvy přechýlené.
Lit.: BUZÁSSYOVÁ, K., O rozštiepení štruktúrnej a sémantickej motivácie slov s formantem *-stvo*, *JŠ* 15, 1980, 57–62; *ČŘJ*, 1996, 104–106; DANEŠ, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 281–406; *MČ* I, 1986, 266–279; *PMČ*, 1995, 133–137; RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 10–12; ŠMILAUER, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 34–36; ↑názvy vlastností, ↑transpozice.

ZR

NÁZVY OKOLNOSTÍ

Vznikají ↑transpozicí, při níž přechází okolnost v substanci. Z adv. místního n. časového a z předložkových pádů subst. se tvoří subst., a to nejčastěji sufixem *-ek* (*vnitřek, předek, zadek, spodek*; *zítřek, dnešek*), n. prefixem a koncovkou/sufixem *-í* (*popředí, pozadí, okolí*; *předjaří*), prefixem a koncovkou/sufixem *-0* (*podvečer*). Konkretizací některých názvů (a tedy ↑mutací) vznikají ↑názvy nositelů okolnostních příznaků. Hranice mezi **n.o.** a názvy nositelů okolnostních příznaků je plynulá.
Lit.: HUJER, O., Adverbium substantivem, in: *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka*, 1961, 153–156; RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 29; ŠMILAUER, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 26–110; *TSČ*, 1962, 37.

ZR

NÁZVY PODLE PŘÍSLUŠNOSTI

Jedna ze skupin subst. desubstantivních, tedy nositelů substančního vztahu. Vznikají ↑mutací a označují osoby (řidčeji i jiné substance) podle příslušnosti k místu (↑jména obyvatelská) a podle příslušnosti ke skupině. Produktivním sufixem jmen obyvatelských je *-an* (*Evropan, Moravan, Pražan, vesničan, ostrovan*), konkuruje mu *-ec* (*Portugalec, Černohorec*) a *-ák* (hov./expr. *Brňák, Sudeťák, Moravák, Vídeňák, měšťák*). – Identické podoby jmen se užívá i k označení odrůd, zvířat, výrobků (*poličan, uherák*; s fem. variantou *-ka*: *čáslavka* – hruška, *holandka* – slepice). **N.p.p.** ke skupině, již spojují názory, rod, zájem atd., jsou tvořeny suf. *-ovec* (*bolzanovec, Přemyslovec*), *-ník/-ovník* (*vrstevník, křižovník*), *-ař/-ář* (*vlajkař, sektář*), *-ák* (*levičák*), od cizích často pomocí *-ista* (*humanista*) a *-ián* (*hegelián*) aj.
Lit.: *ČŘJ*, 1996, 102; DANEŠ, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 409–426; HANZALOVÁ, L., Obyvatelská jména tvořená ze jmen států a územních celků, *NŘ* 73, 1990, 269–271; *MČ* I, 1986, 279–283; *PMČ*, 1995, 116–118; POKORNÁ, E. – POLÍVKOVÁ, A., K tvoření obyvatelských jmen ze jmen států, *NŘ* 58, 1975, 267–269; POLÍVKOVÁ, A., Tvoření obyvatelských jmen od jmen místních, *NŘ* 69, 1986, 132–135; RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 18–19; ŠMILAUER, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 32–34.

ZR

NÁZVY POPLATKŮ

Představují velmi produktivní tvoření pomocí ↑onomaziologické kategorie typu komplexního, a to proto, že povaha pojmové báze (pojem poplatku) je natolik určující, že pojmový příznak nemusí být jednotné povahy (za co n. na co se platí). Odvozovacím základem jsou subst. (*vodné*), často názvy dějů (*odlučné*), méně často slovesa (*cestovné*). Názvy jsou tvořeny jednotně sufixem *-né* (*skladné, nocležné, výchovné*), n. jeho variantou *-ovné* (*poštovné*).
Lit.: *ČŘJ*, 1996, 92–106; DANEŠ, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 672–677; *PMČ*, 1995, 132–133.

ZR

NÁZVY PROSTŘEDKŮ ČINNOSTI

Vznikají ↑mutací od slovesných základů; jsou to názvy přístrojů, nástrojů a materiálů sloužících k vykonávání děje. Produktivními prostředky tvoření jsou sufixy *-dlo* (*kloktadlo, lepidlo, mýdlo*), *-tko* (*kapátko, tvořítko*), *-č* (*mísič, hnětač, kráječ, odpařovač*), *-čka* (*houpačka, děrovačka, sušička*), méně produktivní jsou sufixy *-ka/-ivka/-enka* (*zápalka, spojivka, jízdenka*), *-ák* (*plovák*), *-ník* (*výměník*), *-ivo* (*barvivo*). Neproduktivní je tvoření koncovkou/sufixem *-0* (*lék, výtah*), *-a* (*brzda*), sufixy *-ík* (*budík*) a *-nice* (*varnice*). Poměrně četná jsou ↑složená substantiva s druhou částí *-hled, -měr, -vod, -met*: *drobnohled, plynoměr, naftovod, medomet*. Přejatá jména mají sufixy

-or (*kompresor*), *-tor/-átor* (*reproduktor*, *stimulátor*), *-ér* (*startér*).
Lit.: *ČŘJ*, 1996, 108–109; DANEŠ, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 171–265; *MČ* I, 1986, 245–257; *PMČ*, 1995, 144–146; RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 13–14; ŠMILAUER, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 40–47.

ZR

NÁZVY PŘECHÝLENÉ

Vznikají ↑modifikací, a to jejím typem nazývaným přechylování (moce); je to změna ↑rodu podle sexu. Obvykle se tvoří **ženské protějšky k mužským** pojmenováním osob i zvířat, ale může jít i o pochod opačný. Produktivním sufixem je *-ka/-ovka* (*vyzvědačka*, *Francouzka*, *Židovka*). Resufixací jsou tvořena jména od subst. na *-ec* a *-ník*, a to sufixem *-ka* a *-(n)ice* (*vlasten-ec* → *vlastenka*, *škol-ník* → *škol-nice*). K sufixaci i resufixaci se užívá sufixu *-yně/-kyně* (*žákyně*, *soudkyně*). Od adj. podob mask. se tvoří fem. ↑konverzí (*hostinský* → *hostinská*). Adj. podoby vznikají také použitím méně častého sufixu *-ová* (*švagrová*, *mistrová*). Sufixem *-ová* n. konverzním přechodem k ženské deklinaci (pomocí koncovky *-á*) se tvoří **ženská příjmení** (*Novák* → *Nováková*, *Suchý* → *Suchá*). – Přechylování jmen zvířat se děje převážně pomocí sufixu *-ice*, který může být použit i pro resufixaci (*vlk* → *vlčice*; *samec* → *samice*). – **Do mužského rodu** z ženského se přechyluje obvykle resufixací nebo sufixací příponou *-ák* (*liška* → *lišák*; *myš* → *myšák*). – Přechylování **do středního rodu** s sebou přináší kromě změny rodu především znak **nedospělosti**. Děje se tak převážně pomocí koncovky/sufixu *-e/ě* (*ptáče, holoubě*), sufixem *-(í)če* (*srnče*, *lvíče*). ↑**Názvy mláďat** bývají suplovány deminutivy (*oslík*, *oslíček*, *oslátko*).
Lit.: *ČŘJ*, 1996, 96; DANEŠ, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 536–561; KNAPPOVÁ, M., Přechylování příjmení v češtině. Pravidla a systematický přehled, *NŘ* 62, 1979, 225–233; KNAPPOVÁ, M., Přechylování víceslovných cizích příjmení v češtině, *NŘ* 69, 1986, 173–178; *MČ* I, 1986, 304–308; NEŠČIMENKO, G. P., Slovoobrazovanije suščestvitel'nych ženskogo roda so značenijem lica v sovremennom češskom jazyke, *Učennyje zapiski Instituta slavjanovedenija AN SSSR* 19, 1960, 159–202; *PMČ*, 1995, 120–123; ŠMILAUER, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 77–80.

ZR

NÁZVY SPECIFIKAČNÍ

Vznikají na základě podobnosti n. ↑synekdochy či jiných přenosů významu; jsou převážně **terminologické** povahy. Specifikaci slouží sufixy *-ec* (*jehlanec*), *-ice* (*růžice*), *-iště* (*bičiště*), *-oň* (*jabloň*) a prefix *pa-* (*paještěr*).
Lit.: *PMČ*, 1995, 132–133.

ZR

NÁZVY ÚŘEDNÍCH LISTIN, VSTUPENEK, POUKÁZEK

Zvláštní skupina pojmenování, velmi produktivní. Nejlépe ji vystihuje zařazení do ↑onomaziologické kategorie komplexní; pojmový základ oficiálního úředního dokumentu je určující, příznak může být různý, takže jde o útvary deverbální i desubstantivní. Tato různost základů je kompenzována jednotným sufixem *-ka*, s variantami *-(en)ka* a *-(ěn)ka*: *platebka*, *perónka*; *jízdenka*, *tramvajenka*, *vstupenka*; *umístěnka* atd.
Lit.: *PMČ*, 1995, 132–133.

ZR

NÁZVY VLASTNOSTÍ

Vznikají ↑transpozicí z adj., a to k označení vlastností pojímaných jako nezávislé entity (*jasný* → *jas*). Takto vzniklá **abstrakta** mohou označovat i konkrétní nositele vlastností a díky této konkretizaci mohou mít pl. podobu (*lidská **hloupost** nezná mezí* × *kupovat samé **hlouposti***), pak jde o významovou změnu mutační (↑názvy nositelů vlastnosti). Nejproduktivnějším sufixem je *-ost/-nost*, odvozuje se jím od všech druhů adj. kromě posesivních a některých typů deverbálních (*lidskost*, *opilost*, *váženost*, *nezničitelnost*, *hravost*, *bledost*, *nepřejícnost*). Dalším prostředkem je sufix *-ství/-ctví*, kterým se nejčastěji resufigují adj. na *-ský/-cký* (*lidství*, *darebáctví*). Tento typ **n.v.** může mít i zúžený a konkretizovaný význam živnosti (*natěračství*, *vydavatelství*). Další sufixy jsou méně produktivní: *-stvo* (*svinstvo*), *-ina/-ovina/-ština* (*kantořina*, *klukovina*, *intelektuálština*), *-ota* (*hluchota*, *čistota*), *-oba* (*staroba*), *-čno/-no* (*komično*, *jsoucno*), koncovky/sufixy *-o* (*zlo*, *nenávratno*), *-í* (*stáří*, *ostří*), *-0* (*zeleň*). Přejaté **n.v.** mají zakončení *-ita* (*ilegalita*), *-ika* (*mystika*), *-ie* (*synchronie*), *-ance/-ence* (*elegance*, *valence*), *-ura* (*klauzura*), *-ismus* (*radikalismus*).
Lit.: ATTLOVÁ-TYKALOVÁ, M., Substantivní názvy vlastností, *SaS* 33, 1972, 216–222; BUZÁSSYOVÁ, K., Názvy deja a názvy vlastnosti v transpozičnej a nominačnej funkcii, *JČ* 33, 1982, 21–35; BUZÁSSYOVÁ, K., Vzaimootnošenije meždu slovoobrazovatel'nym i leksičeskim značenijami transpozicionnych proizvodnych, *Recueil linguistique de Bratislava* 6, 1982, 35–53; *ČŘJ*, 1996, 92–93; KRÍŽKOVÁ, H., K problematice tvoření abstrakt v slovanských jazycích, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 385–390; *MČ* I, 1986, 295–300; *PMČ*, 1995, 138–140; RUSÍNOVÁ, Z. – ŠLOSAR, D., Slovotvorná produktivita abstrakt ve vývoji češtiny, in: *Miscelanea linguistica*, *AUPO*, *Philologica*, *Supplementum*, 1971, 73–90; ŠLOSAR, D., Slovotvorný význam deadjektivních substantiv v češtině, *LF* 104, 1981, 167–175; *TSČ*, 1962; ↑transpozice.

ZR

NÁZVY VÝSLEDKU DĚJE

Pojmenování substancí, které vznikají jako důsledek dovršeného děje. Derivují se tedy převážně od dok. sloves, a to ↑mutací. Tvoří se sufixy *-ek* (*výklenek*, *úlomek*), *-ec* (*podstavec*), *-nec* (*lívanec*), *-ka* (*odchylka*, *navážka*), *-ina* (*hoblina*), *-lina* (*omrzlina*), *-tina* (*krytina*). V roli **n.v.d.** se podle kontextu vyskytují i ↑názvy dějů (***Stavba** je dnes chloubou města*; *Toto **vyšívání** nese stopy cizího vlivu*). Přejatá jména jsou obvykle tvořena sufixem *-át* (*kastrát*).
Lit.: BUZÁSSYOVÁ, K.: *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*, 1974; *ČŘJ*, 1996, 109; DANEŠ, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 266–280; *MČ* I, 1986, 257–260; *PMČ*, 1995, 146–147; ŠLOSAR, D., Vývoj deverbálních substantiv s konkrétním významem v češtině, *SPFFBU* A 30, 1982, 131–142; ŠMILAUER, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 47–48, 74–76.

ZR

NÁZVY ZDROBNĚLÉ (substantivum z., deminutivum)
Vznikají ↑modifikací významu subst. příznakem menšího rozměru (deminucí), z něhož se odvozují pragmatické významy kladného, n. záporného hodnocení. Tvoří se převážně od konkrét většiny skloňovacích typů. Sufixy zachovávají až na výjimky rod základového subst. U řady **z.n.** vznikly významy sekundární, lexikalizované, často specifikační (*vodovodní kohoutek*). Sufixy jsou jednak primární, jednoduché: *-ek* (*dárek*), *-ík* (*košík*), *-ka* (*zídka*), *-ko* (*hovádko*), *-átko* (*housátko*), jednak sekundární, složené: *-eček* (*domeček*), *-ečka* (*čárečka*), *-ečko/-éčko* (*vínečko, zrnéčko*), *-íček* (*keříček*), *-ička* (*rybička*), *-íčko/-ičko* (*čelíčko, očičko*). Častou ↑hláskovou alternací je dloužení vokálu základu. Deminutivní význam se pomocí složených suf. zesiluje (*kvítek → kvíteček*). Další sekundární sufixy (*-áček*: *synáček*, *-ínek*: *strýčínek*, *-inka*: *tetinka*, *-ínko/-inko*: *srdínko, očinko*, *-enka*: *košilenka*, *-ánek*: *nosánek*, *-oušek*: *dědoušek*, *-uška*: *dceruška*) dodávají základovým slovům silně **emocionální** zabarvení. Dem. sufixy se pro své významy uplatňují také při odvozování ↑hypokoristik (*Pepík*, *Alenka*, *Anička*, *Pepánek*, *Jožínek*, *Jaroušek*, *Evinka*, *Jaruška* atd.), u ↑názvů jednotlivin (*hrášek*) a ↑toponym (*Brodek*, *Lhotka*, *Ryneček*).
Lit.: Curín, F., *Lísek* a *lesík* a zdrobněliny tohoto typu, *NŘ* 49, 1966, 129; *ČŘJ*, 1996, 97–100; Daneš, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 494–530; Dressler, W. U. – Barbaresi, L. M.: *Morphopragmatics. Deminutives and intensifiers in Italian, German, and other languages*, 1994; Fenclová, M., Vzaimootnošenije konteksta i funkcij deminutivnoj suffiksacii russkoj razgovornoj reči v sopostavleniji s češskoj, *ČSR* 30, 1985, 3, 109–115; *MČ* I, 1986, 300–303; Neščimenko, G. P.: *Očerk deminutivnoj derivacionnoj sistemy v istorii češskogo literaturnogo jazyka*, 1980; Oberpfalcer, F., Zdrobnělá slova, *NŘ* 11, 1927, 97–105, 125–128; *PMČ*, 1995, 125–128; Rusínová, Z., Deminutivní modifikace z hlediska pragmalingvistického, in: Karlík, P. – Pleskalová, J. ad. (eds.), *Pocta D. Šlosarovi*, 1995, 187–193; Rusínová, Z., Deminutivní modifikace z hlediska pragmalingvistického. Intenzifikace, *SPFFBU* A 44, 1996, 91–95; Rusínová, Z., Die Deminutiva und ihre pragmatischen depretiativen Bedeutungen, in: Hansack, E. ad. (eds.), *Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag*, 1999, 251–258; Siatkowska, E., Deminutywa rzeczowników we współczesnych literackich językach zachodnioslowiańskich, *Studia z filologii polskiej i slowiańskiej* 6, 1967, 157–170; Šmilauer, V., Česká deminutivní místní jména z apelativních základů, *AUC-SlavPrag* 10, 1968, 285–296; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 82–90; Štícha, F., Substantiva deminutivní formy s lexikalizovaným významem, *NŘ* 61, 1978, 113–127; ↑slovotvorný význam.

ZR

NÁZVY ZHRUBĚLÉ (substantivum z., augmentativum)
Vznikají jedním z druhů významové ↑modifikace – augmentací: *vrah → vrahoun, pes → psisko.* Pro svůj primární význam negativního hodnocení (pejorace) označovaného objektu mají ve spis. jaz. periferní postavení. Tvoří se především sufixem *-isko* od základů všech rodů (*chlapisko*, *ručisko*, *ušisko*), méně často sufixy *-izna* (*babizna*), *-ajzna* (*tlamajzna*), *-ák* (*chlapák*), častěji zároveň s ↑**univerbizací** a různě silným hovorovým a emocionálním zabarvením: *Václavské náměstí → Václavák, učňovské učiliště → učňák, pedagogická fakulta/škola → pedák.* Sporadicky se tvoří pomocí sufixů *-an* (*zoban*), *-anec* (*kusanec*), *-oun* (*vrahoun*), *-our* (*kněžour*), *-as* (*lotras*). Augmentace je sémanticky blízká zesilujícímu významu, jehož lze dosáhnout řadou prefixů v jiném typu ↑modifikace, např. *arci-* (*arcilotr*), *ultra-* (*ultraradikál*) atd.
Lit.: *ČŘJ*, 1996, 99; Daneš, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967, 531–535; *MČ* I, 1986, 303–304; *PMČ*, 1995, 128–129; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 89; *TSČ*, 1962, 29–49.

ZR

NEGACE (zápor)
V podstatě operace, která neguje pravdivostní podmínky kladné (oznamovací) věty (např. *Jirka nepřišel pozdě* × *Jirka přišel pozdě*). Podobně lze charakterizovat vztah **n.** v logice, mezi oběma vztahy však není dokonalá korespondence, protože **n.** v přirozeném jaz. je strukturována méně pravidelně. – V tradičních mluvnicích se rozlišuje mezi **n. větnou** (*Petr nepřišel*), **členskou** (*Ne Petr přišel, ale...*) a **lexikální** (*nevoják*). Často se však tzv. členská **n.** týká víc než jednoho členu (např. *Stalo se to ne včera v Praze, ale minulý týden v Brně*); za jasné příklady lexikální **n.** lze považovat třeba angl. *unmarried, unavailable* apod.; v č. jde o stejný morfém jako u slovesa, *ne-*; rozdíl je dán slovním druhem: negativní lexikální jednotky jsou např. *neúplnost, neznámý, nezřídka.* – V logice se rozlišuje mezi **n. vnější** (externí) a **n. vnitřní** (interní): vnější **n.** lze parafrázovat předsunutým spojením *Není pravda, že...*; např. logický zápor věty *Mnoho střel zasáhlo cíl* lze ve smyslu externí **n.** parafrázovat jako *Není pravda, že mnoho střel zasáhlo cíl.* Ve smyslu vnitřní **n.** by však bylo možné zápor věty parafrázovat např. jako *O mnoha střelách není pravda, že zasáhly cíl.* První parafráze (vnější **n.**) by byla pravdivá, i kdyby cíl nezasáhla třeba ani jediná střela, zatímco ve druhém případě by střel, které nezasáhly cíl, muselo být mnoho. Rozdíl mezi těmito dvěma typy **n.** lze vysvětlit na základě toho, že při interní **n.** ta část výroku, která je mimo dosah **n.** (tedy ta, která stojí před záporným spojením *není pravda, že*), není **n.** dotčena, jde o ↑presupozici (v našem příkladu je presuponováno, že existovalo mnoho střel, a tvrdí se o nich, že nezasáhly cíl). – Je otázka, zda lze formulovat hypotézu, která by vysvětlovala, co vede k uvedeným rozdílům při interpretaci záporu a jak lze tento rozdíl charakterizovat při popisu významu věty. Jako příklad lze uvést větu (*On*) *nespí únavou* v různých kontextech: (1) *Nevím, jak dlouho může Pavel vydržet to pracovní tempo. Celý den pracuje v zaměstnání, dlouho do noci studuje, a pak nespí únavou*; (2) *Co to jen s Pavlem dneska je, že tak dlouho spí? To se tak včera unavil? – Ale ne, on nespí únavou, ale vzal si nějaký prášek, a tak spí jako dřevo celou noc*; (3) *Proč se tam ten Pavel pořád ještě převrací? Proč nespí? – Byl dnes celé odpoledne bruslit, a tak nespí únavou.* V kontextu (1) jde o činnost (či její nepřítomnost) a určení příčiny kladené vedle sebe; z hlediska ↑AČ je celé spojení *nespí únavou* v ↑ohnisku věty. V kontextu (2) jde o to, že Pavel spí (to je ↑základem věty, jak ukazuje pretext), ale ne únavou (nýbrž např. proto, že si vzal prášek pro spaní); v kontextu (3) jde o to, že Pavel nespí (to se tvrdí v pretextu, tedy jde o kontextově zapo-

jenou část věty, z hlediska AČ o její základ), a důvodem jeho bdění je to, že je unaven.

Podle Hajičové lze rozlišovat tři základní situace ve vztahu záporu a AČ (odpovídající třem kontextům uvedeným výše): (i) sloveso a ta jeho doplnění, která v ↑hloubkovém slovosledu (↑funkční generativní popis) stojí za slovesem, jsou kontextově nezapojená, jsou tedy členy ↑ohniska, jsou v dosahu **n.**; to je základní, bezpříznakový případ větné **n.**; (ii) sloveso je kontextově zapojené, je mimo dosah **n.**, a v dosahu **n.** jsou členy ohniska; (iii) záporné sloveso je kontextově zapojené, je součástí základu, dosah **n.** končí na hranici základu a ohniska. – V některých jazycích je těsnost vztahu mezi dosahem záporu a AČ ještě výraznější než v č.; např. v r. stojí záporný morf i v povrchovém slovosledu na hranici základu a ohniska, srov. i něm. částici *nicht*. V č. je tato možnost přítomná jako fakultativní (např. *Spí ne kvůli únavě, ale protože...*). – Povrchového vyjádření záporu se v č. (i v r. atd.) týká tzv. **dvojí zápor**, totiž shoda (záporného) tvaru slovesa se zápornými zájmeny; zatímco v č. je tato shoda relativně velmi důsledná (*Nikdo nikdy nikomu nic neřekl*), v lat. jde o druhý extrém: *Nemo hoc unquam dixit*. Mezi těmito krajními body existuje jistá stupnice; srov. i fr. *Pas une fois il n'a addressé la parole à personne*; u nás zejm. Vachek (1947) a Křížková (1969). Jinou povahu má kombinace dvou záporů přítomných i ve významové stavbě věty, např. *Nemohu nesouhlasit*, druh jevu zvaného ↑**litotes** (popření opozita); z hlediska obecné lingvistiky zejm. Dahl (1979) a Horn (1989).

Zajímavé otázky se týkají **pragmatické** úlohy **n.** jako spoluindikátoru ↑KF. O souhře č. slovesné **n.** a vidu se zpravidla říká, že dok. sloveso v imper. má ve své základní funkci (zákaz, záporná rada aj.) jako přímý záporný protějšek sloveso nedok.: *Sedni si dopředu! – Nesedej si dopředu!* Jde však o jev širší, protože obdobně se chová i sloveso durativní ve vztahu k iterativnímu: *Jeďte zítra do Pardubic! – Nejezděte zítra do Pardubic!* Kromě toho nejde jen o imper., ale i o různé významově příbuzné vazby: *Měli byste jet do Pardubic – Neměli byste jezdit do Pardubic*; *Rád by jel do Pardubic – Nerad by jezdil do Pardubic*. Hranice tohoto jevu dosud nebyly s plnou soustavností prostudovány (nejnověji Karlík-Nübler, 1998), podobně jako není jasné, do jaké míry platí o užití imper. ve smyslu varování (výstrahy), že takové variaci nepodléhá. Jistě to platí např. o *Nesedni si na klobouk!*, ale není to docela jasné u ostatních příkladů n. u vět jim podobných. – Další otázky se týkají kombinací **n.** a různých typů ↑modality. Záporná otázka zpravidla naznačuje, že mluvčí očekává kladnou odpověď: *Nezastavíš se u nás večer?*; ↑otázka. – **N.** některých modálních sloves v č. se liší např. od angl.: *Nemusíte to dělat.* × *You must not do it.* (= 'Nesmíte to dělat.'); ↑modalita voluntativní. Též ↑neutralizace, ↑negační částice.

Lit.: Dahl, Ö., Typology of sentence negation, *Lgs* 17, 1979, 79–106; Falkenberg, G. ad.: *Bibliographie zur Negation und Verneinung*, 1984; Hajičová, E., Negation and topic vs. comment, *AUC – PhilPrag* 16, 1973, 81–93; Hajičová, E.: *Negace a presupozice ve významové stavbě věty*, 1975; Hajičová, E., Jsou záporné věty víceznačné?, *SaS* 52, 1991, 280–284; Hirschová, M., Uplatňování negace ve výpovědích s performativní platností, *SaS* 49, 1988, 101–110; Horn L.: *A natural history of negation*,1989; Karlík, P. – Nübler, N., Negace a vid českého imperativu, in: Karlík, P. – Krčmová, M. (eds.), *Jazyk a kultura vyjadřování*, 1998, 159–166; Kosta, P., Negace a větná struktura v češtině, in: *Č-US* 3, 2001, 117–138.; Křížková, H., K voprosu o tak nazyvajemoj dvojnoj negacii v slavjanskich jazykach, *Sl* 37, 1969, 21–39; *MČ* III, 1987; Rechzieglova, A.: *On negation in Czech*, 1995; *SČ*, 1998; Seifert, W. – Welte, W.: *A basic bibliography on negation in natural language*, 1987; Vachek J., Obecný zápor v angličtině a češtině, in: *Příspěvky k dějinám řeči a literatury anglické* 6, 1947, 7–73.

EH

NEGATIVUM

↑Deiktické slovo tvořené především od základů tázacích slov (*kd-*, *kt-*, *kud-*, *kam-*, *c-*, *jak-*) univerzálně prefixem ***ni-*** (*nikdo*, *nic*, *nijaký*, *nikterak*, *nijak*, *nikde*, *nikdy*, *nikam*, *odnikud*), okrajově prefixem ***prani-*** (*pranic*). Samostatné je negativní zájmeno *žádný*. V širším smyslu se k nim někdy řadí identifikátory *jiný*, *jinak*, *jinde*, *jinudy*, *jinam*, *jindy*, v nichž se vidí význam negace prostorové a časové identifikace; adekvátnější je pokládat je nikoli za **n.**, nýbrž za **alternátory**: *Jinde pršelo / nepršelo* × *Nikde *pršelo / nepršelo*. O funkci **n.** ↑negace.

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; Němec, I., Systém záporných zájmenných příslovcí v staré a nové češtině, *SaS* 39, 1978, 292–294; *PMČ*, 1996.

KO

NEOLOGISMUS

Lexikální jednotka, která se ve vztahu k existujícím jednotkám slovní zásoby současného jaz. vyznačuje novostí, a to jak z hlediska vzniku, tak z hlediska funkčního (funkčně systémového, komunikačního, stylistického). **N.** vznikají z potřeby pojmenovat nové věci, jevy i z potřeby nahradit dosavadní výrazy prostředkem přesnějším n. výraznějším. Vznikají též jako výsledek záměrného hledání (citově, intelektuálně) působivého vyjádření. Bývají i výsledkem spontánního tvoření. **N.** vznikají ve všech komunikačních sférách a útvarech nár. jaz. V tvoření **n.** se mohou projevovat jak obecnější vývojové tendence, tak i ty lexikálněsémantické n. slovotvorné procesy, které nejsou v dané době ještě dost patrné. **N.** se nejenže účastní procesů strukturace a restrukturace slovní zásoby, ale také výsledky těchto procesů za příhodných podmínek stabilizují. **Neologizace** slovní zásoby patří k obecným procesům v jaz. – Protože **n.** jsou svým vznikem vázány na určitou dobu a protože mohou mít určitou stylistickou hodnotu, bývají charakterizovány jako vrstva **dobově příznakových prostředků** současné slovní zásoby. V tomto případě tvoří **n.** protipól prostředků zastaralých a ↑archaismů. – Při určování konkrétních jednotek jako **n.** se uplatňuje obvykle kritérium časové, tj. doba vzniku, dále kritérium jaz. variety (útvaru), v níž **n.** vznikají a v níž se uplatňují (spis. jaz., běžná mluva, slang atp.), kritérium strukturní, které se zakládá na vztahu formy a obsahu, kritérium lexikalizace (zapojení nové jednotky do lexika) a uzualizace (zobecnění v úzu). V některých koncepcích **n.** se klade značný důraz na kritérium psychologické (pociťování novosti ze strany uživatelů). – V rámci **n.** se zpravidla rozlišuje mezi vlastními, **lexikálními n.** a mezi pojmenováními tvořenými a užitými příležitostně,

tj. ↑**okazionalismy**. – Existující **klasifikace n.** odrážejí nejen různé stránky nových výrazů, ale také různé možné přístupy k neologickým jevům. Nejčastěji se uplatňuje třídění **n.** z hlediska strukturního a funkčního. Mezi **n.** z hlediska strukturního se řadí **slovotvorné n.** (*bazénář, hladovkář, stánkař*; *videozáznam, videokavárna*; *ekozboží, ekoznačka*), slova utvořená ze zkratek (*eseróčko/eseročko, cédéčko, písíčko/péčéčko*), **přejatá slova** (*gambler, snowboarding*), slova s novým významem, tzv. **neosémantismy** (*divize* „oddělení, skupina, úsek určité organizace, podniku“, *hvězdný* „vynikající, špičkový“); **víceslovná (sdružená) pojmenování** (*sametová revoluce, divoká karta, mobilní telefon, daň z přidané hodnoty*) a ↑**frazémy** (*být stejné krevní skupiny, být mimo mísu*). Z hlediska funkčního se za **n.** pokládají mj. ty jednotky, jejichž užití – původně vázané na pracovní, zájmové, sociální prostředí atp. – se mění a spolu s tím se přehodnocuje jejich původní (odborná, profesní, slangová atp.) příznakovost. Platnost **n.** mají i lexikální jednotky, které se kdysi přestaly užívat, ale po určité době se jejich užívání obnovuje (*radní* „člen obecní rady“). Vzhledem k charakteru užití se rovněž jako specifické typy funkčních **n.** vymezují **okazionalismy** a **individualismy**, dále **módní neologismy**, **dobová slova** aj. – Přistupuje-li se k **n.** z hlediska onomaziologického (tj. od obsahu k formě), jsou označovány jako **nová pojmenování**, při přístupu z hlediska sémaziologického (tj. od formy k významu) se pro jejich označení užívá také termínů **nová slova, nové výrazy** aj. Vymezení **n.** se rovněž řeší na základě zjišťování poměru **n.** a **inovací**. – **N.** existují ve všech obdobích jaz. vývoje, a proto je možno hovořit o **n.** vzhledem k určité časové hranici n. k určité epoše (srov. Husovy, Komenského **n.**, obrozenské **n.**). – V 2. pol. 20. stol. krystalizuje výzkum **n.** v samostatnou nauku – **neologii**. Tvorbou slovníků **n.** se zabývá **neografie**.

Lit.: *Člex*, 1985; Hauser, P.: *Nauka o slovní zásobě*, 1980; Martincová, O.: *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*, 1983; Martincová, O. – Savický, N., Hybridní slova a některé obecné otázky neologie, *SaS* 48, 1987, 124–139; Martincová, O. ad.: *Neologie a neografie. Výběr z národních bibliografií*, 1996 (tam další literatura); Martincová, O. ad.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*, 1998.

OM

NEUROLINGVISTIKA

Disciplína na pomezí fyziologie mozku, foniatrie a lingvistiky. Zabývá se strukturou a fungováním odpovídajících mozkových center, korespondencemi mezi místem poškození mozku a typy poruch řeči mluvené i psané (dyslexie, dysgrafie; též ↑afázie, ↑agramatismus). Poruchy a omezení v řeči se klasifikují jednak na základě symptomů, jednak na základě toho, které složky řeči jsou omezeny. **N.** má praktické využití v diagnostice poruch řeči, při jejich nápravě a v kompenzační terapii. Též ↑kognitivní lingvistika.

Lit.: Lehečková, H., Neurolingvistika: předmět, metody a historie, *SaS* 45, 1984, 154–157; *International journal of psycholinguistics* 11, 1995, 2 (monotematické číslo).

IN

NEUTRALIZACE

Pův. zrušení fonologické opozice v jisté pozici (např. ↑asimilace znělosti v koncové pozici typu *led – let*, fonologicky */led/* a */let/*, foneticky [*let*] a [*let*]), přičemž **n.** je zasažen ↑korelační příznak, zatímco ↑distinktivní rysy společné oběma fonémům (↑archifoném) jsou **n.** nezasaženy. – Pojem se přenáší i na vyšší jaz. roviny; mluví se např. o **n.** negace v ↑zjišťovacích otázkách: *Prší? – Neprší?*; **n.** opozice ind. a kond. ve větách typu A: *Máš pas?*-B: *Pas mám / Pas bych měl* apod.

Lit.: Akamatsu, T.: *The theory of neutralization and the archiphoneme in functional phonology*, 1988; Hentschel, E.: *Negation und Interrogation*, 1998; Trubetzkoy, N.: *Grundzüge der Phonologie*, 1939.

MN

NOA (tabuová náhrada, zástupné pojmenování, krycí slovo)

Slovo nepodléhající tabuovému zákazu, jež může nahradit tabuizované výrazy; opak ↑tabu. **N.** vzniklo jakožto pokus mluvou oklamat bytosti oživující v animistickém pojetí přírodu. Pokud **n.** zcela vytlačilo pův. tabuizovaná pojmenování, mohlo podlehnout i ono sekundárnímu tabu a být nahrazeno výrazem jiným. Např. sl. *medvědь*, **n.** za původní ie. název medvěda (ten zachován jako značkové pojmenování např. v ř. *ἄρκτος* n. v lat. *ursus*; ↑tabu), podlehlo opět tabuovému zákazu (srov. r. dial. názvy medvěda *ломака, ломыга, ломовик* z r. *ломать* ‘lámat’ nebo *пчелух* patřící k *пчела* ‘včela’). Podobně za č. *ďábel* (jehož pravé jméno nesmělo být vysloveno, aby nebyl přivolán) se užívalo **n.** *čert* (jehož etymologie je nejasná), ale to opět podlehlo tabuizaci a bylo v lidovém jaz. nahrazeno výrazy *rohatej, ten s kopytem*, n. alespoň hláskově změněno tak, aby vyhovělo tabuovému zákazu jeho užití, srov. č. lidové *čechman, čerchman(t)* (to podle něm. *Schwarzmann*), *čerchan, čmert, čés* aj. **N.** mohla vzniknout také jakožto projev ↑captatio benevolentiae: např. v ukr. dial. označuje *дядько* vlka n. medvěda.

Lit.: ↑etymologie, ↑tabu.

IJ

NOMINALIZACE

Termín se užívá v gramatikách, které intuitivně pocitovanou souvztažnost mezi (i) *Jde o to neprohrát* a (j_1) *Jde o to, aby se neprohrálo*, ale zpravidla i (j_2) *Jde o to, abych neprohrál* reflektují na principu ↑transformace „(j_1) n. (j_2) → (i)“. V podobném smyslu se souvztažnost mezi (i) a (j) snaží postihnout i vágní termín ↑**kondenzace**. Za **n.** se tedy považuje náhrada věty syntaktickou skupinou, jejímž jádrem je (1) některý z neurčitých tvarů slovesa, které je ve výchozí větě přísudkem, tj. (a) infinitiv: *Vlády obou zemí se dohodly (na tom), **že navážou diplomatické styky** → Vlády obou zemí se dohodly (na tom) **navázat diplomatické styky***; (b) příčestí: *Člověk, **který čte**, nechce být rušen → **Čtoucí** člověk nechce být rušen*; (c) přechodník: *Dívka odcházela a **usmívala se** → Dívka odcházela **usmívajíc se***; (2) dějové substantivum: *Vlády obou zemí se dohodly (na tom), **že navážou diplomatické styky** → Vlády obou zemí se dohodly **na navázání diplomatických styků***. Podstatou **n.** je tedy zbavení slovesa flexému vy-

jadřujícího aktualizační slovesné kategorie modu a času (a tedy nutně i morfému osoby), což je typ (1a), a v typech (1b,c) a (2) opatření slovesa flexémem vyjadřujícím různé kategorie jmenné. Typy (1a, b) a (2) se vyznačují tím, že výchozí věta i **n.** vzniklá syntaktická skupina zaujímají stejnou strukturní pozici: *Rozhodl se, že odejde první* (souvětí s větou předmětnou) – *Rozhodl se odejít první* (věta s předmětnou infinitivní skupinou), typ (1c) tím, že výchozí věta je samostatná a při transformaci je degradována na větný člen jiné věty, takže výchozí věta a **n.** vzniklá syntaktická skupina zaujímají různou strukturní pozici: *On sedí a zívá* (souřadně spojené dvě věty) – *Sedí zívaje* (věta s doplňkovou přechodníkovou skupinou). Od 70. let 20. stol. se ovšem s **n.** jako syntaktickou transformací vět většinou už nepočítá (u nás Veselovská, 2001; Karlík, 2002).

Ve standardním pojetí **n.** typu (1a) představuje syntaktickou operaci (↑transformaci), při níž se ze začleněné vedlejší věty vypustí spojka a určitý tvar slovesa se nahradí **infinitivem** téhož slovesa; výsledkem je tedy **infinitivní skupina**. Protože inf. blokuje fonetickou realizaci podmětové valence slovesa (↑infinitiv), je nutným předpokladem **n.**, že v maticové větě je sloveso, které umožňuje na základě vlastnosti nazývané ↑**kontrola** prázdný subjekt (značí se někdy PRO; ↑zájmeno) interpretovat přes koreferenční element (nominální skupinu) v maticové větě (↑koreference, srov. už Šmilauer, 1969, který mluví o inf. s podmětovým původcem děje a o inf. s předmětovým původcem děje; další termíny: inf. tautoagentní a inf. heteroagentní, inf. stejnopodmětový a inf. různopodmětový aj.). Standardně se rozlišují slovesa (a_1) se subjektovou kontrolou: *Petr*$_i$ *slíbil Marii*$_j$ PRO$_i$ *poslat dopis z hlavní pošty* (← *Petr*$_i$ *slíbil Marii*$_j$, *že on sám*$_i$ / Pro$_i$ *pošle dopis z hlavní pošty*); k Pro ↑zájmeno; (a_2) s objektovou kontrolou: *Petr*$_i$ *radil Marii*$_j$ PRO$_j$ *poslat dopis z hlavní pošty* (← *Petr*$_i$ *radil Marii*$_j$, *aby Marie*$_j$ / Pro$_j$ *poslala dopis z hlavní pošty*); (a_3) se subjektovou a objektovou kontrolou: *Petr*$_i$ *navrhl Marii*$_j$ PRO$_{i/j}$ *poslat dopis z hlavní pošty* (← *Petr*$_i$ *navrhl Marii*$_j$, *že on sám*$_i$/ Pro$_i$ *pošle dopis z hlavní pošty*, n. *Petr*$_i$ *navrhl Marii*$_j$, *aby Marie*$_j$ / Pro$_j$ *poslala dopis z hlavní pošty*); (a_4) s arbitrární kontrolou: *Je rozumné* PRO *poslat dopis z hlavní pošty* (PRO se může vztahovat na libovolný prvek) – (a_4) je možná jen u podmětových obsahových vět. ↑Modální slovesa v inf. skupině mohou měnit subjektovou kontrolu na objektovou (*Petr*$_i$ *slíbil Marii*$_j$ PRO$_i$ *přijít včas* × *Petr*$_i$ *slíbil Marii*$_j$ PRO$_j$ *moci přijít později*), a naopak objektovou kontrolu na subjektovou (*Petr*$_i$ *prosil Marii*$_j$ PRO$_j$ *přijít včas* × *Petr*$_i$ *prosil Marii*$_j$ PRO$_i$ *moci přijít později*). U (a_1)-(a_3) je druhým nutným předpokladem **n.**, že v maticové větě je sloveso s pevnou časovou perspektivou: *Petr*$_i$ *slíbil Marii*$_j$, *že on sám*$_i$ / Pro$_i$ *pošle dopis z hlavní pošty* / **poslal dopis z hlavní pošty* → *Petr*$_i$ *slíbil Marii*$_j$ PRO$_i$ *poslat dopis z hlavní pošty* × *Petr*$_i$ *řekl Marii*$_j$, *že on sám*$_i$ / Pro$_i$ *pošle dopis z hlavní pošty* / *poslal dopis z hlavní pošty* → **Petr*$_i$ *řekl Marii*$_j$ PRO$_i$ *poslat dopis z hlavní pošty*. – Při této **n.** dochází ke ztrátě aktualizačních kategorií i možnosti fonetické realizace subjektu, ale jejich identifikace je zajišťována dvěma uvedenými podmínkami; struktury typu *Rozhodl se odejít* a *Rozhodl se, že odejde* byly proto jedny z nejvážnějších kandidátů (se-mi)synonymie v syntaxi. O tom, že synonymní nejsou, svědčí: *Pavel*$_k$ *je nemocný. Petr*$_i$ *mi*$_j$ *slíbil, že* Pro$_{i/k}$ *přesto přijde* × *Petr*$_i$ *mi*$_j$ *slíbil* PRO$_{i/*k}$ *přesto přijít.*

N. typu (1b) představuje syntaktickou operaci (transformaci), při níž se ze začleněné vedlejší věty vypustí vztažné zájmeno typu *který* (předpokladem **n.** je, že je v nom.). V typu (b_1) se v začleněné vedlejší větě obsahující aktivní tvar slovesa tento tvar slovesa nahradí ↑**participiem** (tzv. činným), takže vznikne **participiální skupina**; participia dědí syntaktické vlastnosti slovesa, jen subjektová valence je u nich pohlcena morfémem *-cí/-vší*. Pokud jsou užita bez doplnění, chovají se syntakticky jako adj. (*Člověk, který čte, nechce být rušen* → **Člověk čtoucí* // *Čtoucí člověk nechce být rušen*), s doplněními se chovají jako slovesa (*Člověk, který čte detektivku, nechce být rušen* → *Člověk čtoucí detektivku nechce být rušen* // **Čtoucí detektivku člověk* → *Detektivku čtoucí člověk nechce být rušen*; k pojetím předpokládajícím u těchto part. PRO ↑participium. V typu (b_2) se ze začleněné vedlejší věty obsahující opisné pasivum vypustí určitý tvar slovesa *být* a part. na *-n/-t* (tzv. part. trpné) získá tvary dlouhé; vznikne opět participiální skupina. Pokud jsou part. užita bez doplnění, chovají se syntakticky jako adj. (*Opravili mi brýle, které mi byly rozbity Petrem* → **Opravili mi brýle rozbité* // *Opravili mi rozbité brýle*), s doplněními se chovají jako slovesa (*Opravili mi brýle, které byly rozbity Petrem* → *Opravili mi brýle rozbité Petrem* // **Opravili mi rozbité Petrem brýle* // *Opravili mi Petrem rozbité brýle*; ↑participium. – Při této **n.** ztrácí sloveso aktualizační kategorie a získává kategorie nominální, umožňující realizovat shodu jakožto výraz sounáležitosti s jádrem NS.

N. typu (1c) představuje syntaktickou operaci (transformaci), při níž se ve spojení dvou vět hlavních vypustí spojka a určitý tvar slovesa jedné věty se nahradí ↑**přechodníkem**, čímž se tato věta degraduje na větný člen věty druhé (pokládá se tradičně za ↑doplněk, nověji (u Daneše, 1985) za příslov. určení). Tím, že propozice je vyjadřována **přechodníkovou skupinou**, se vyjadřuje, že jí označený děj/stav je průvodní, že má povahu okolnosti: *Dívka odcházela a usmívala se* → *Dívka odcházela, usmívajíc se*, n. *Odcházejíc, dívka se usmívala*; podrobněji viz Daneš, 1985. Protože přechodníky blokují fonetickou realizaci podmětové valence slovesa, je předpokladem **n.** referenční identita podmětů obou vět, na jejímž základě je možné prázdný subjekt přechodníku (tj. PRO) interpretovat přes koreferenční element (NS) v maticové větě: gramaticky je navíc ve spis. jaz. tato interpretace jištěna tím, že přechodníky mají povinnost vyjádřit shodu v rodě a v čísle: *Král*$_i$ // *Královna*$_i$ *seděl* / / *seděla v křesle a* Pro$_i$ *vydával* //*vydávala rozkazy* → *Král*$_i$ // *Královna*$_i$ *seděl* // *seděla v křesle,* PRO$_i$ *vydávaje* // *vydávajíc rozkazy,* n.: PRO$_i$ *Sedě* // *Sedíc v křesle, král*$_i$ // *královna*$_i$ *vydával* // *vydávala rozkazy.* Jinak přechodníky dědí všechny syntaktické vlastnosti fundujících sloves. Se slovesy mají společné i to, že mohou vyjádřit relativní časy, a to zároveň svým tvarem i videm: současnost vyjadřuje ↑přechodník současný/přítomný (*Pijíc kávu, kouřila*), předčasnost ↑přechodník předčasný/minulý (*Vypivši kávu, začala kouřit*). Též ↑koreference.

N. typu (2) představuje syntaktickou operaci (transfor-

maci), při níž se ve větě určitý tvar slovesa nahradí **dějovým substantivem**, čímž se věta transformuje na ↑**nominální skupinu** (NS). Dochází při tom k změnám pádových forem některých valenčních pozic (např. Panevová, 1999; Karlík-Nübler, 1999), adv. se mění v adj.: *Petr čte knihu Marii hlasitě → hlasité čtení Petra Marii*; *Kniha je čtena Marii Petrem hlasitě → hlasité čtení knihy Petrem Marii.* Pokud je nominalizována začleněná vedlejší věta, dochází k vypuštění spojky. Tato **n.** není vázána na splnění podmínek, za nichž je možná **n.** typu (1a): [*Vlády obou zemí*]$_i$ *se dohodly, že* Pro$_i$ *navážou diplomatické styky → Vlády obou zemí se dohodly na navázání diplomatických styků // navázat diplomatické styky* × *Petr*$_i$ *mě*$_j$ *informoval, že Pavel*$_k$ *podvádí svou manželku → Petr*$_i$ *mě*$_j$ *informoval o Pavlově*$_k$ *podvádění manželky // *(o tom) podvádět manželku.* Proto lze tímto způsobem nominalizovat jak (2a) spojkové vedlejší věty obsahové, a to podmětové: *Mrzí mě Petrovo vyrušování* (← *Mrzí mě, že Petr vyrušuje*), předmětné: *Nutil mě k umývání (se) studenou vodou* (← *Nutil mě, abych se umýval studenou vodou*) a přívlastkové: *Snaha o zviditelnění mu nevyšla* (← *Snaha, aby se zviditelnil, mu nevyšla*), tak (2b) spojkové vedlejší věty adverbiální: *Protože si to mnoho diváků přálo, opakujeme tiskovou konferenci s premiérem → Na přání mnoha diváků opakujeme tiskovou konferenci s premiérem.* Pád získává jádro NS v (2a) od slovesa: *Divil se (tomu), že Petr nadržuje dívkám // Petrovu nadržování dívkám*, v (2b) od předložky, jejíž výběr je motivován sémanticky: *Když polkl poslední prášek, zasmál se* = časová sukcesivita motivuje předl. *po* a ta v tomto významu vyžaduje lok., tedy: *Po polknutí* (lok.) *posledního prášku se zasmál* × *Když polykal poslední prášek, zasmál se* = časová koincidence motivuje předl. *při* a ta v tomto významu vyžaduje lok., tedy: *Při polykání* (lok.) *posledního prášku se zasmál*; ↑čas relativní. – Při této **n.** ztrácí sloveso aktualizační kategorie a získává kategorie nominální, umožňující realizovat referenci: *Poslanec* [*interpelaci četl*]$_j$. [*Její čtení*]$_j$ *mu trvalo skoro deset minut.* V syntaxích pracujících s „měkčími" pravidly se za jádro NS pokládají jak hybridy slovesně-jmenné (na *-ní/-tí*), tak dějová subst. (*Když četl knihu – Při čtení knihy / četbě knihy omdlel*), jinde pouze hybridy (Karlík-Nübler, 1999), a to mj. i proto, že: *Když přečetl knihu – po přečtení knihy / po *přečetbě knihy omdlel*; srov. Karlík (2002).

Lit.: Daneš, F., Temporální perspektiva v sémantické struktuře sloves a její syntaktické konsekvence, in: *Charakterystyka temporalna wypowiedzenia*, 1975, 71–75; Dvořák, E.: *Přechodníkové konstrukce v nové češtině*, 1983; Hrabě, V.: *Polovětné vazby a kondenzace „druhého sdělení" v ruštině a v češtině*, 1964; Chomsky, N., Remarks on nominalization, in: Jacobs, R. – Rosenbaum, P. S. (eds.), *Readings in English transformational grammar*, 1970, 184–221; Landau, I.: *Elements of control*, 2000; Karlík, P. – Nübler, N., Substantivische Nominalisierungen im Tschechischen, *ZfSl* 44, 1999, 167–180; Karlík, P., Ještě jednou k českým deverbálním substantivům, in: *Č-US* 4, 2002 (v tisku); Křížková, H., Substantiva s dějovým významem v ruštině a v češtině, in: *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české* III, Praha 1968, 81-152; *NS*, 1969; Panevová, J.: More remarks on control, *Prague Linguistic Circle Papers* 2, 1996, 101–120; Panevová, J., Poznámky k valenci podstatných jmen, in: *Č-US* 2, 1999, 173–180; *PČM*, 1978; Růžička, R.: *Control in grammar and pragmatics*, 1999; *Sgk*, 1986; Toman, J.: *Wortsyntax*, 1987; Veselovská, L., K analýze českých deverbálních substantiv, in: *Č-US* 3, 2001, 11–27; *VT*, 1985, 80–82; ↑kondenzace.

PK

NOMINÁLNÍ SKUPINA (NS)

V některých pojetích závislostní gramatiky výraz, jehož dominujícím členem (regentem) je subst. n. (samostatné) zájmeno. V složkových gramatikách v podstatě odpovídá pojmu nominální fráze (NP). V generativních teoriích linie ↑G&B se za hlavu NP (od Abneye, 1987) pokládá ↑determinátor (DP) n. ↑kvantifikátoru (QP), což je vynuceno ↑X-bar teorií postulující paralelnost syntaktické struktury NP (s hlavou tvořenou funkční kategorií DET) a VP (s hlavou tvořenou funkční kategorií INFL). V teoriích jiných se takové řešení nepřijímá (Pollard-Sag, 1994) a podobně jako v dependenčních modelech se za hlavu/dominující prvek NP pokládá subst.; ↑determinace. – V klasickém pojetí se v závislostní gramatice za NS pokládají jen skupiny, jejichž jádro je v prostém pádu: ***Petr // Můj spolužák ze základní školy // Bratr // Chlapec, který miloval tvou sestru, // On // Ten syčák // Tamten*** **(+ gesto)** *se včera oženil.* Takto chápané NS plní ve větě různé syntaktické funkce, a to jak větných členů, zvl. subjektu ([***Ten žebrák***]$_{subj}$ *tam stojí už dlouho*), objektu (*Všimni si* [***toho žebráka***]$_{obj}$), doplňku (*Pan Kovadlina zemřel* [***(jako) žebrák***]$_{dopl}$) aj., tak členu kteréhokoli větného členu, tj. atributu: ([*Postava* [***toho žebráka***]$_{atr}$]$_{subj}$ *byla známá v dalekém okolí.* Podle toho získává jádro NS pád buď na základě ↑**valence** od dominujícího členu/regentu (*číst **knihu***), n. na základě ↑**shody** s jinou NS (*Pan Kovadlina zemřel **(jako) žebrák***). V dnes standardním pojetí se za NS pokládají skupiny, jejichž jádrové jméno je ve větě v pádě prostém, n. předložkovém, tedy i skupiny ve složkových syntaxích chápané jako ↑fráze předložkové (PP): *Myslel* [*na toho žebráka*]$_{obj}$, *Podíval se* [*na toho žebráka*]$_{adverb}$. Uznává se pak někdy, že NS s prostými pády jinými než nom. jsou prototypicky objekty, tj. výrazem, od něhož dostávají pád, je sloveso/adjektivum (*číst knihu, bát se psa, věřit matce...*; *věrný manželce*), zatímco NS s pády předložkovými jsou adverbiália, tj. výrazem, od něhož dostávají pád, není sloveso/adj. (srov. *sednout si tam*), nýbrž právě předložka: *sednout si na* (předl. s významem kam? přiděluje NS akuz., tedy:) *stůl* × *sednout si na* (předl. s významem kde? přiděluje NS lok., tedy:) *stole*. Přijetí tohoto principu si ovšem vynucuje, že regentem pádu objektové předložkové NS např. u *myslet na matku* je *myslet na*, a naopak, že regentem pádu adverbiální bezpředložkové NS je předložka, která je na nějaké úrovni pod povrchovou strukturou eliminována (např. u *vážit metrák*), n. může být i lexikálně vyjádřena (např. u *spal po celou přednášku // celou přednášku*). – Základním úkolem NS je zprostředkovat informace o entitách, které jsou předmětem komunikace. Proto NS obsahuje výrazy s funkcí (a) pojmenovací a (b) determinační, tj. vyjadřující ↑referenci a ↑kvantifikaci. Pouze funkce (a) je zpravidla realizována v NS v syntaktické pozici predikační, tj. zvl. v pozici ↑predikativu (*Petr je **učitel / učitel, který známkuje spravedlivě // spravedlivě známkující učitel***) a ↑doplňku, tj. ↑kopredikátu (*Znám Petra jako **učitele / učitele, který známkuje spravedlivě // spravedlivě znám-***

kujícího učitele), funkce (a) i (b) je realizována v NS v pozici nepredikační: *Podej mi* ***nějakou tužku, která píše // nějakou píšící tužku / tu tužku, která leží na stole // tu na stole ležící tužku / tu tužku*** **(+gesto)** */ (tam)tu* **(+gesto)** */ tu tužku / Ø tužku / tu / ji.* – Syntaktická struktura NS je dána syntaktickými vlastnostmi jména tvořícího její jádro. Členy NS mohou být (a) výrazy, jejichž pádová forma je dána valencí jádrového substantiva, a to (a_1) NS: *nadržování učitele děvčatům ← učitel nadržuje děvčatům*; *nadržování děvčatům učitelem ← děvčatům je nadržováno učitelem*; *milovník dobrého piva ← kdo miluje dobré pivo*, (a_2) věty a jejich ↑nominalizace (včetně NS): *výzva Katky (k tomu), aby se šetřilo // šetřit / k šetření ← Katka vyzývala děti (k tomu), aby šetřily // šetřit / k šetření*; (b) výrazy, jejichž pádová forma je dána valencí předložky, a to (b_1) NS: *výstup na Sněžku ← vystoupit na Sněžku*; *dveře do zahrady ← dveře vedoucí do zahrady*; (b_2) věty a jejich nominalizace (včetně NS): *rozvod kvůli tomu, že pije*; (c) výrazy, které pády nemají: (c_1) adverbia: *výstup tam // nahoru*; (c_2) tzv. **citativ** – *film U konce s dechem* – v klasických syntaxích jsou považovány za přívlastek neshodný; (d) výrazy, jejichž forma je dána shodou, tj. (d_1) adjektivní skupiny: *velmi chytrý člověk*; *zdraví škodlivý plyn*; *Petrova babička*; (d_2) NS: *neřád zámek*, *chudák Marie*, *boty adidasky*; (d_3) ↑determinátory, a to zájmena: ukazovací, neurčitá a přivlastňovací (*Ten / takový / nějaký / můj muž*), totalizátory (*všechna okna*), (d_4) ↑kvantifikátory, a to parcializátory (*některá okna*), negátory (*žádná okna*); číslovky: zákl. 1–4 (*jeden bod*), řadové (*první bod*), druhové (*jedna okna*); o typu *pět / několik oken* ↑genitiv; (e) ↑vztažné věty: *Pes, který štěká, nekouše*; *Chtěl bych (takové) auto, jaké má soused* – v klasických syntaxích jsou považovány za přívlastek shodný. V novějších popisech se výrazy s funkcí determinátorů a kvantifikátorů za přívlastek nepokládají. Naopak se někdy za determinátor pokládá Ø: *Koupila si Ø / tyto / nějaké / jakési dvě obrázkové knížky*; např. Uhlířová v SV, 1996, 225–250; SČ, 1998, 175–209; Perissuttiová, 2001. – Jádro NS není lexikálně vyjádřeno při ↑elipse, např.: (a) *Podej mi* ***tamto*** (+ gesto) *//* ***tamto pero***; (b) *Byl jednou jeden král a* ***ten*** *měl tři syny // a* ***ten král*** *měl tři syny*; *Evě sluší zelené šaty, Pavle zase* ***žluté*** *// Pavle zase* ***šaty žluté***; ***Ta oříšková*** *//* ***Ta oříšková zmrzlina*** *je dnes vynikající.* Substantivizovaná adjektiva a zájmena se za jádro NS pokládají: ***Náš vedoucí*** *je nemocný*; ***Ta trvalá*** *ti nesluší*; ***Blanokřídlí*** *jsou řád hmyzu Hymenoptera*. Též ↑determinace, ↑funkční perspektiva NS, ↑kvantifikace, ↑reference, ↑slovosled NS.

Lit.: Abney, S.: *The English noun phrase in its sentential aspect*, 1987; Auwera van der, J. (ed.): *The semantics of determiners*, 1980; Bhatt, Ch.: *Die syntaktische Struktur der Nominalphrase im Deutschen*, 1990; Franks, S., Case and the structure of NP, in: Brecht, R. – Levine, J. (eds.), *Case in Slavic*, 1986, 220–243; Karlík, P., Valence substantiv v modifikované valenční teorii, in: *Č-US* 2, 2000, 181–192; Klimeš, L., K vazbám některých substantiv, zvláště dějových, *NŘ* 38, 1955, 289–297; Novotný, J.: *Valence dějových substantiv v češtině*, 1980; Panevová, J., Poznámky k valenci podstatných jmen, in: *Č-US* 2, 2000, 173–180; Piťha, P., Case frames of nouns, in: Alkemade, D. J. aj. (eds.), *Linguistics studies offered to B. Siertsema*, 1980, 91–99; Piťha, P., On the case frames of nouns, *PSML* 7, 1981, 215–224; Perissutti, A. M.: *Determinátory neurčitosti v češtině*, 2001 (dokt. dis. na FF MU v Brně); Plank, F. (ed.): *Noun phrase structure in the languages of Europe*, 1998; Pollard, C. – Sag, I. A.: *Head-driven phrase structure grammar*, 1994; *SČ*, 1998, 175–209; *SV*, 1996, 225–250; Topolińska, Z.: *Remarks on the Slavic noun phrase*, 1981; Uhlířová, L., Některé inovační procesy v slovanské nominální skupině, *Sl* 62, 1993, 291–298.

PK

NOMINATIV (1. pád)

↑Pád syntaktický, prototypicky vyjadřující podmět, sémanticky zcela bezpříznakový. Z těchto vlastností lze odvodit mnoho dalších faktů, např.: (1) Jméno opatřené morfémem **n.** se užívá vždy, není-li potřeba vyjadřovat nějaký významový moment morfémem jiného pádu, nýbrž jen pojmenovat nějakou entitu. Rozlišuje se (a) **n.** jmenovací: *Jmenuji se Jana* (přímé pojmenování); *Říkáme jí Myší kožíšek // Jana* (metajazykové pojmenování) × *Voláme na ni Myší kožíšku // Jano* (metajazykové oslovení, proto nikoli **n.**, nýbrž vok.); (b) **n.** zástupný, kterým se referuje (např. ve slovnících) k příslušné lexikální jednotce, tj. jeden morfologický tvar zastupuje všechny její tvary. V NS typu *titul univerzitní profesor / univerzitního profesora* je konflikt mezi ryze pojmenovávací funkcí druhé NS, motivující **n.** jako vyjádření vztahu identity s NS první, a morfologickým vyjádřením jejího syntaktického vztahu k první NS, motivujícím gen. (2) Morfém **n.** neříká nic o sémantické roli jména ve větě: ***Petr***$_{agens}$ *objednal Janě vstupenku –* ***Jana***$_{recipient}$ *má od Petra objednánu vstupenku –* ***Vstupenka***$_{patiens}$ *byla objednána Janě Petrem*. V novějších pracích se **n.** v případech (2) pokládá za strukturní pád, tj. pád ovlivněný morfologickým okolím, v daném případě morfémem určitého tvaru slovesa ve tvaru aktiva (pád ↑podmětu); Karlík (2000); srov. také jednu lexii a různé morfologické realizace strukturního pádu, prediktabilní podle povahy morfému, jímž je opatřen dominující člen: ***Bratr*** *maluje* (*Helenu*) × *malována* ***bratrem*** × *malování* ***bratra***. Proto podmět může mít zcela různé sémantické role (viz výše). K strukturním syntaktickým funkcím **n.** patří i přísudkové jméno u spony *být*; jeho výklad je různý. Též ↑pád.

Lit.: Běličová, H.: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu*, 1982; Daneš, F., Nominativ jmenovací, *NŘ* 33, 1949, 54–57; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189.

PK

NORMA JAZYKOVÁ

V rámci ↑teorie spisovného jaz. byla **j.n.** vymezena jako soubor jaz. prostředků, které jsou jaz. společenstvím pravidelně užívány a považovány za závazné (Havránek, 1932). Postupem doby byl obsah pojmu **j.n.** explicitně rozšířen (Kraus ad., 1981) o pravidla, podle nichž se jaz. prostředky (obvykle) navzájem spojují, např. spojitelnost předložek (*do lesa*, *přes most*, *za vodou* i *za vodu*), vazby sloves a přídavných jmen (*dostala od něho květinu*, *jde o věc*, *závislý na alkoholu*), abstraktní schémata (syntaktické struktury), pravidla pro tvoření slov (např. adj. vyjadřující možnou vlastnost se tvoří příponou *-telný*: *viditelný*, *snímatelný*) i pro začleňování nových slov do tvaroslovného systému č. (*internet* skloňujeme jako *hrad*).

Do **j.n.** patří nikoli slova a tvary, které je možné utvořit (↑systém), ale ty, které se skutečně užívají, jsou obecně přijatelné a které jsou pociťovány jako závazné (např. futurum slovesa *jít* není *budu jít*, ale *půjdu*). **J.n.** je variantní (můžeme říci *v jazyku* i *v jazyce*, *pracuji* i *pracuju*, *na rukou* i *na rukách*), implicitní (uložená v myslích č. mluvčích), od pojmů ↑jazyk a jaz. ↑systém se liší zejm. závazností. – **Norma spis. jazyka (s.n.)** je dlouhodobě centrálním pojmem teorie a praxe ↑jazykové kultury. Zahrnuje soubor prostředků spis. jaz., které jsou pociťovány jako závazné. I **s.n.** je variantní. Některé ↑varianty jsou prostředkem vývoje **s.n.** (např. tvary *pekou* a *pec* byly již zcela nahrazeny tvary *pečou* a *peč*, tvary *píši*, *píší* jsou na ústupu a postupně je nahrazují tvary *píšu* a *píšou*, pociťované již jako téměř neutrální). Protože **s.n.** je implicitní, je třeba, aby ji lingvisté poznávali; pramenem pro poznání normy spis. č. je spis. ↑úzus; dnes jsou to zejm. psané texty různých komunikačních funkcí a mluvené projevy veřejné, oficiální, mimořádně závažné a jaz. povědomí vzdělaných vrstev. Jen v omezené míře jsou pramenem pro poznání **s.n.** texty umělecké (Ertl, SČJK), protože autoři uměleckých textů využívají všech jaz. prostředků, spis. i nespis. – Svou normu mají i útvary nespis., např. ↑dialekty: shoduje se s územ, její závaznost je neuvědomělá. – **S.n.** je ve vyšší míře závazná než norma útvarů nespis., je kritériem ↑jazykové správnosti. Některé jevy **s.n.** jsou kodifikovány (zaznamenány) v autoritativních příručkách; ↑**kodifikace** má **s.n.** odrážet co nejpřesněji, právě kodifikace **s.n.** utvrzuje, v ní má **s.n.** oporu. **S.n.** je předmětem péče lingvistů; právě pomocí kodifikace do ní mohou zasahovat, podporovat její ustálenost, systémovost a rozhodovat o tom, které varianty do **s.n.** patří a které nikoli (např. vedle tvarů *tří*, *čtyř* byly kodifikovány i varianty *třech*, *čtyřech*, vedle *oni sázejí* i *oni sází*; kodifikována je varianta *pracích*, nikoli však *pracech*). **S.n.** si č. mluvčí zpravidla neosvojují spontánně, proto není v jejich povědomí dost pevně zakotvena. – Vývoj pojetí **j.n.** byl ovlivněn definováním ↑stylových norem v 50. – 60. letech a zejm. norem komunikačních v letech 70. **Komunikační normy** chápeme jako pravidla, zásady, principy, podle nichž intuitivně volíme takové jaz. i nejaz. protředky, které považujeme v dané situaci za vhodné, přiměřené, popř. žádoucí či správné. Právě ony rozhodují o tom, zda mluvčí zachovává n. porušuje **s.n.** V tomto smyslu jsou komunikační normy **j.n.** nadřazeny. Též ↑spisovná čeština.

Lit.: Davidová, D. (ed.): *K diferenciaci současného mluveného jazyka*, 1994; Ertl, V.: *Časové úvahy o naší mateřštině*, 1929; Havránek, B., Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura, in: *SČJK*, 1932, 32–84; Homoláč, J. – Nebeská, I., Příspěvek ke kritické analýze pojmu jazyková norma, *SaS* 61, 2000, 102–109; Korenský, J., Analýza dynamiky konceptuální soustavy, *SaS* 59, 1998, 121–125; Kraus, J. ad., Současný stav a vývojové perspektivy kodifikace spisovné češtiny, *SaS* 42, 1981, 228–238; Mathesius, V., O požadavku stability ve spisovném jazyce, in: *SČJK*, 1932, 14–31; Nebeská, I., Ke klasickému pojetí normy v české lingvistice, *SaS* 48, 1987, 334–342; Nebeská, I., K současnému pojetí normy v české lingvistice, *SaS* 50, 1989, 152–167; Nebeská, I.: *Jazyk – norma – spisovnost*, 1996 (a literatura tam uvedená); Stich, A., Sprachnorm und Kodifizierung in der sozialistischen Gesellschaft, *Linguistische Studien* A/9, 1974, 1–17; Trost, P., Normen des Sprachverhaltens, *Linguistica Generalia* II, *AUC-Phil.* 5, 1977, 121–124; Obecné zásady pro kulturu jazyka, in: Havránek, B. – Weingart, M. (eds.), *SČJK*, 1932, 245–258.

IN

NOSITEL VÝPOVĚDNÍ DYNAMIČNOSTI

Podle teorie ↑FSP kterákoli složka výpovědi (i složka implicitní), která nese význam (a to včetně tzv. významu gramatického). **N.v.d.** může tedy být věta, polovětná vazba, NS, slovo, morfém, a dokonce submorfémový rys, jako je alternace v kmeni (*nesu, nosím*). V souladu s ↑hierarchií komunikačních jednotek a polí může být **n.v.d.** tvořen nositeli VD nižšího řádu a sám být součástí nositele VD vyššího řádu. Nositelé VD stejného řádu jsou ↑komunikačními jednotkami ↑distribučního pole VD daného řádu. Pojem **n.v.d.** zavedl Firbas (1957, 1959) a v jeho pluripartitním pojetí (↑pluripartitní členění v FSP) jsou pak nositelé VD různými typy ↑tematických, ↑tranzitních a ↑rematických jednotek.

Lit.: Firbas, J., K otázce nezákladových podmětů v současné angličtině, *ČMF* 39, 1957, 22–42, 165–173; Firbas, J., Thoughts on the communicative function of the verb in English, German and Czech, *BSE* 1, 1959, 39–68; Firbas, J., „Aktuální členění větné“(,) či „funkční perspektiva větná“?, *SaS* 43, 1982, 282–293; ↑funkční větná perspektiva.

AS

NOSOVKY

Nosové samohlásky *ę / ǫ*, které vznikly v ↑praslovanštině jako jeden z projevů tendence k progresivní sonoritě slabik (↑zákona otevřených slabik) z ↑tautosylabických sekvencí *e* n. *o/a* + *n/m*, a to (a) pravidelně uprostřed slova, tedy *e*, *o/a* + *n/m* + K > *ę/ǫ* + K, např. *pęťь* „pět“ < *⁺pentī̆* (srov. ř. *pente*, stind. *paṅča*, lit. *penki*), *pǫtь* „pouť, cesta“ < *⁺pontī̆* (srov. stind. *panthāḥ* „cesta“, lat. *pons*, gen. *pont-is* „most“); též *ę* + K < *ьn/ьm* + *K*, ať šlo o pův. *⁺n̥/⁺m̥*, např. *pamętь* „paměť“ < *⁺-mĭnt-* < *⁺-mn̥t-* (srov. lit. *atmintis* „vzpomínka, památka, paměť“, stind. *mati-* „mysl, myšlenka“, lat. *mens* gen. *ment-is* „mysl“) n. *⁺in/⁺im* v přejatých slovech, např. *cęta* „mince, zlaťák“, *kъnędzь* „kníže“, výpůjčky z germ. (srov. got. *kintus*, *kuningaz*); (b) na konci slova před pauzou jen *-ēn/-ēm* > *-ę*, např. akuz. sg. zájm. 1. os. *⁺mēm* > *mę* „mě“, a *-ān/-ām* > *ǫ*, např. akuz. sg. *rǫkǫ* „ruku“ (ř. koncovka je *-ān*, lat. *-ām*). Jinak střídnice jiné, a to (i) *-ъ* < *⁺-ŏn/⁺-ŏm* n. < *⁺-ō̃n/⁺-ō̃m*, např. akuz. sg. (stsl.) *rabъ* < *-ŏm* (srov. ř. *-on*, lat. *-um* < *⁺-om*), gen. pl. (stsl.) *rabъ* < *⁺ -ō̃n* (srov. ř. *-ō̃n*); (ii) *⁺-ṓn/⁺-ṓm* > *-y* (též *-a*), např. nom. sg. *kamy* „kámen“ < *⁺kamṓn*, nom. sg. part. préz. akt. *vedy* (jsl., tak doloženo v stsl.) / / *veda* (ssl., tak dnes ještě v č.) < *⁺vedṓn*; (c) *⁺-m̥* > *⁺-ьm* > *-ь*, např. akuz. sg. *kamenь* < *⁺kamenьm* < *⁺kamenm̥*. – Při ↑nář. štěpení praslovanštiny alternace v koncovkách gen. sg., nom.-ak. pl. ja-kmenů a akuz. pl. mask. jo-kmenů: jsl. *-ę* × ssl. *-ě*, srov. jsl. *dušę* × ssl. *dušě*, jsl. *mǫžę* × ssl. *mǫžě*. – Do současnosti jsou **n.** (a) **zachovány** jen v p., kde je však za obě **n.** v stp. slabice krátké dnes *ę*, např. *pęťь* > *pięć*, akuz. sg. *rǫkǫ* > *rękę*, za obě **n.** v stp. slabice dlouhé dnes [ǫ], graficky *ą*, např. *pętъjь* „pátý“ > *piąty*, *sǫdъ* „soud“ > *sąd* (stopy rhinesmu („nosovosti“) nesoustavně v „rozvázané“ výslovnosti s nazálou v b. a mk.

dial., např. *bǫdešь* > *bǎndeš*, *pętъkъ* > *pentok*); (b) **denazalizovány**, a to (aa) vsl. *ę* > *´a/ja*, např. *pętь* > r. *pjať*; *ǫ* > *u*, např. *rǫka* > r. *ruka*; (bb) jsl. *ę* > *e*, např. ob. jsl. *pet*, *ǫ* > b. *ă*, srov. *răka* (v orig. grafice *pъ-*), mk. *a*, srov. *raka*, sch. *u*, srov. *ruka*, sln. *o*, srov. *roka*, (cc) slk. *ę* > *ä*, *ia*, *´a*, srov. *pęta* > *päta*, *pętъkъ* > *piatok*, *tęgnǫti* > *tiahnuť*, *zajęcь* > *zajac*, *ǫ* > *u/ú*, srov. *rǫka* > *ruka*, *sǫdь* > *súd*; (dd) luž. *ǫ* > *u*, srov. *ǫtъkъ* > *wutk* „útek" hl. i dl., *ę* > hl. *ja/´a/a/e/(o)*, dl. *ě/je/e*, srov. *pęta*, hl. *pjata*, dl. *pěta*, *tęgnǫti* > hl. *ćahnyć*, dl. *sěgnuś*, *devętь* > hl. *dźewjeć*, dl. *źewjeś*, *telę* > hl. *ćelo* (gen. *-eća*), dl. *śele*; (ee) na č. půdě už v ↑pračeštině *ę* > *ä* a *ǫ* > *u*, z těchto střídnic pak v souvislosti s jejich kvantitou a fonetickým okolím > nč. *a/á*, *ě/e*, *í*, srov. *pęta* > *pata*, *pętъkъ* > *pátek*, *pętь* > *pět*, *desętь* > *deset*, *zajęcь* > *zajíc*, a *u/ou* (< *ú*), *i/í*, srov. *rǫka* > *ruka*, *ǫtъkъ* > *útek*, *sǫdъ* > *soud*, *kryjǫ* > *kryji*, *kryjǫtь* > *kryjí*.

Lit.: BARNSTEAD, J. A., Vowel and nasal consonant sequences in common Slavic, in: *Papers from the Third Annual Meeting of the Atlantic Provinces Linguistic Assotiation*, 1979, 191–208; BIRNBAUM, H., Reinterpretacje fonologiczne nosówek słowiańskich, in: *American Contr. to the V. Congr. of Slavists*, 1963, 251–259; KORTLANDT, F. H. H., On the history of the Slavic nasal vowels, *IF* 84, 1979, 259–272; MILEWSKI, T., O powstaniu prasłowiańskich samogłosek nosowych, *RS* 10, 1931, 80–115; NOHA, M., Praslovanská dvojice -ę//-ě, *LF* 51, 1924, 244–263; NOHA, M., Zum Alter der urslavischen Nasalvokale, *ZfSP* 4, 1927, 64–68; ↑nářeční štěpení praslovanštiny, ↑pračeština, ↑praslovanština, ↑slovanské jazyky.

RV

NUMERACE (angl. numeration)

Počáteční fáze v ↑T-modelu v ↑minimalismu. Výběrem lexikálních jednotek z lexikonu (↑lexikon-2) vzniká **n.**, n. lexikální pole n. referenční soubor. Obsah silných a slabých ↑rysů jednotek **n.** (tj. ↑subkategorizace vybraných lexikálních jednotek) ovlivňuje zásadním způsobem průběh derivace. Submnožinu **n.** vymezuje přítomnost jednoho silného rysu, který definuje fázi, tzn. transformační cyklus, v jehož rámci probíhá generalizovaná ↑transformace atrakce alfa, která je motivována ↑principem plné interpretace.

Lit.: ↑minimalismus, ↑T-model.

LV

NUTNOST

1. V modální logice vlastnost výroků (reprezentovatelná spojkou „je nutné, že ..."). Výrok je nutný (nutně pravdivý), když je pravdivý ‚za všech okolností', tj. v každém možném světě. Např. výrok „každá matka je žena" je nutný. **N.** výroku *p* se symbolicky zapisuje □*p*. Též ↑možnost.

Lit.: ↑možnost.

JŠ

2. V jazykovědě kategorie ↑modality voluntativní vyjadřující, že je vyloučeno alternativní řešení toho, co je obsahem výpovědi: *Pavel **musí** (**musel, bude muset**) odpovědět* vylučuje možnost, že by Pavel neodpověděl, nepřipouští volbu jiného Pavlova postupu. O negaci ↑možnost. – Kategorie **n.** se vyjadřuje především lexikálními prostředky: (a) ↑modálními slovesy *muset*, *nemoci* a odpovídajícími neosobními výrazy *je nutno(é)*, *je nezbytné*, *není možno(é)*, *nelze*, *nedá se*, hov. *nejde*; (b) mod. predikátory typu *být nucen*, *být povinen*, *nemít jinou možnost než* ap. a neosobními *zbývá* (*mi*) (*jen*), *nezbývá než*: *Při manipulaci s vypínačem **musíme / je nutné dbát** na dodržení bezpečnostních předpisů.* Gramatickým prostředkem k vyjádření **n.** je kniž. až arch. spojení „*je(st)* + inf.": *Při manipulaci s vypínačem **jest** přísně **dbáti** na dodržení bezpečnostních předpisů.* – V mezích kategorie **n.** můžeme rozeznávat dvojí význam, záležející v rozdílné míře zainteresovanosti mluvčího na realizaci obsahu výpovědi: (a) mluvčí jen popisuje vztah **n.**, jehož původcem (↑původce modality) je někdo jiný, cizí (osoba n. okolnost), např. *Eva **musí** být v devět hodin doma* (její rodiče to nařídili, popř. je v časové tísni); (b) mluvčí je původcem modálního vztahu, **n.** uskutečnit děj připisuje své vlastní vůli, zainteresovanosti: *Eva **musí** být v devět hodin doma* (nařizuje to mluvčí); jde tu vlastně o jistou formu rozkazu (*Ať je E. v devět hodin doma!*). Ve výrazovém plánu se toto dvojí stanovisko mluvčího projevuje jednak různou intonací, jednak rozdílnou možností modifikovat výpověď z hlediska ↑jistotní modality: v (a) lze říci *Eva **možná** (pravděpodobně, prý, snad...) musí být v devět hodin doma*; v (b) je taková modifikace vyloučena. – V rámci kategorie **n.** rozlišuje Grepl (v SČ, 1998) tři základní významy, a to (a) **nezbytnost**: *Řidič **musel** prudce zabrzdit*, (b) **očekávanost** (povinnost, náležitost): *Schůze **má** začít v pět hodin*, (c) **záhodnost** (žádoucnost): *O takovém postupu **je vhodné** se poradit*. Charakteristice **n.** jako vyloučení alternativního jednání vyhovuje však v plné míře jen hodnota (a), kdežto hodnoty (b) a (c) alternativní jednání výslovně nevylučují; z věty *Pavel se **musel** omluvit* vyplývá, že se uvedený děj skutečně realizoval, kdežto větu *Pavel se **měl** omluvit* můžeme chápat i tak, že k realizaci děje vlastně nedošlo. Podobně věta ***Slušelo se**, aby hosta přijal premiér* signalizuje, že premiér hosta ve skutečnosti nepřijal. Zdá se proto patrně výstižnější interpretovat hodnotu „očekávanost" s variantami „náležitost", „záhodnost" jako součást modální kategorie ↑možnost. – Adamec (1974) rozeznává **n.** objektivní (konstatovanou), při níž je realizace děje vynucena objektivními příčinami, např. *Nemohl přijít, protože **musí** ležet*, a **n.** postulativní (proklamovanou), při níž je realizace děje posuzována jako potřebná, náležitá, např. *Definice **musí** být stručná a jasná.* Je to členění blízké diferenciaci modality na ↑modalitu alétickou a ↑modalitu deontickou. Tyto významy mají mj. souvislost i s kategorií času u mod. slovesa a vidu slovesa významového (diktálního). Výrazově se však oba odstíny **n.** od sebe příliš neliší. V řadě případů mohou být výpovědi izolované od kontextu víceznačné, např. *Vladimír **musí** být* přísný: 1. „je nucen být přísný", 2. „je potřebné, aby byl přísný", 3. „je asi přísný" (= modalita jistotní).

Lit.: ↑modalita, ↑modalita voluntativní.

SŽ

O

OBJEKT CHRÉMATONYMICKÝ

Objekt, který vznikl lidskou činností, není pevně fixován v terénu a který je zapotřebí z mimojazykových důvodů v komunikaci individualizovat, pojmenovat. **Ch.o.** může být jednodenotátový, unikátní (Jiráskův román *Temno*, parník *Vltava*), n. vícedenotátový (↑onymický objekt), tj. jde o hromadné stejnorodé objekty, takže se pojmenovává celá série (řada, posloupnost) těchto objektů jako celek (auto *Škoda*, krém *Ryor*, lék *Paralen*). Jménem lze individualizovat i jeden chrématonymický prvek, kus z dané série (jedno letadlo v sérii typu *Tupolev M 154* nese jméno *Luhačovice*). **Ch.o.** a jejich vlastní jména jsou zpravidla pevně zakotveny v ekonomických a kulturněpolitických vztazích společnosti.

Lit.: Hubáček, J., Chrématonyma v železničářském slangu, *CHHTP*, 1989, 138–144; Knappová, M., Funkční a jazykově kulturní aspekty pragmatonym, *CHHTP*, 1989, 27–34; Knappová, M., Namen von Sachen (Chrematonymie), *NEIHO* 2, 1996, 1567–1572; Kuba, L., Namen von Fahrzeugen, *NEIHO*, 1996, 2, 1574–1581; Šrámek, R., Chrématonymický objekt, *CHHTP*, 1989, 13–20; *ÚOO*, 1999, 12–15.

MKn

OBJEKT ONYMICKÝ

Objekt, který je třeba z komunikačních důvodů pojmenovat ↑vlastním jménem. Pojem „objekt" má v tomto termínu souhrnný význam; vztahuje se na objekty reálné (*Brno*, *Petr Novák*, botel *Racek*, zubní pasta *Signal*), nereálné (*Sněhurka*, bájný kůň *Pegas*), jevy (*Vánoce*), vztahy (*Postupimská dohoda*). Objekty, jevy a vztahy, které vlastní jméno nemají, jsou v uvedené souvislosti nazývány **objekty apelativními**. **O.o.** se dělí na (a) **jednodenotátové / singulativní**: jednomu objektu je přiřazeno (zpravidla) jedno vlastní jméno (*Prostějov*, *Jan Hus*); pojmenované objekty a obdobně jejich vlastní jména nejsou v rámci téhož druhu **o.o.** zaměnitelné; (b) **vícedenotátové / mnohodenotátové**: jedno vlastní jméno platí pro více objektů druhově stejných (např. v r. 1990 mělo zhruba 80 000 občanů ČSFR příjmení *Novák*), n. pro více objektů druhově odlišných (*Praha* – město, kino, hotel...); v jejich rámci se rozlišují: (i) **hromadné o.o. různorodé**, např. obyvatelská jména a etnonyma (↑antroponymum) – *Pražan*, *Čech*. (V některých jazykovědných školách nejsou pokládána za vlastní jména, protože nestačí k identifikaci konkrétního jedince (k tomu je třeba užít jeho vlastního jména osobního, např. *Jan Novák*)); (ii) **hromadné o.o. stejnorodé**, zejm. objekty, které vznikají sériovou výrobou; tento typ je charakteristický pro chrématonyma (↑chrématonymum). – Podle druhu **o.o.** se rozdělují na: **antroponymické objekty** (lidé a skupiny lidí); **oikonymické objekty** (objekty, které jsou synchronně sídelní povahy a jako takové jsou pojmenovány a identifikovány oikonymy (↑toponymum)); **anoikonymické objekty** (objekty, které jsou synchronně nesídelní povahy a jako takové jsou pojmenovány a identifikovány anoikonymy (↑pomístní jméno)); **chrématonymické objekty** (lidské výtvory, které nejsou zakotveny v přírodě, nýbrž v ekonomických, politických a kulturních vztazích (↑chrématonymum).

Lit.: Šrámek, R., Das onymische und das appelativische Objekt, in: Rymut, K. (ed.), *Proceedings of the 13th International Congress of Onomastic Sciences*, 2, 1981, 503–511; Šrámek, R., Anoikonymické objekty a jejich pojmenování, in: Majtán, M. (ed.), *IX. slovenská onomastická konferencia*, 1987, 91–99; *ÚOO*, 1999, 12–15.

JP

OBJEKT RELAČNÍ

V toponomastice (↑onomastika) objekt, jehož pomocí se v ↑toponymech (především v ↑pomístních jménech) vyjadřuje poloha pojmenovávaného objektu. Rozlišují se tři typy: (a) **R.o.** je důležitým orientačním bodem v okolí pojmenovávaného objektu. Jsou jím nejčastěji terénní útvary, vody, pozemky, rostliny, cesty, stavby a sídliště: *U hrušky*, *Podlesí*, *Za drůbežárnou* – pole; (b) **R.o.** představuje celek pojmenovávanému objektu nadřazený, ale ten nemusí být ve jméně vyjádřen (katastr obce, trať složená z menších pozemků); pomístní jméno pak vyjadřuje, v které části **r.o.** se pojmenovávaný objekt nachází: *Zadky* – pole na konci katastru; (c) **R.o.** je název osoby; ve spojení s předložkou většinou nevyjadřuje skutečné místní vztahy, nýbrž různě motivovanou relaci k osobě. Osoby v pomístních jménech uváděné buď v příslušných místech bydlí, n. něco vlastní, anebo jsou spojovány s pojmenovávaným objektem na základě jisté události: *Pod Pavlem* – pole za usedlostí, příp. pozemkem Pavla, *U Karáskových* – usedlost K. rodiny a její okolí, *U zabitého letce* – místo, kde bylo ve válce sestřeleno letadlo atd. – V antroponomastice (↑onomastika) se **r.o.** rozumí oso-

ba, jejíž vlastní jméno se stalo základem nového ↑antroponyma; např. v archaických synovských pojmenováních typu otec *Michal*, syn *Michálek*, přezdívkách, např. *Kratas* < příjmení *Krátký*.

Lit.: Pleskalová, J.: *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, 1992, 23–26; Šrámek, R., Pomístní jména typu „Za lesem, Na nivě", *ZMK* 21, 1980, 638–650; *ÚOO*, 1999, 18.

JP

OBRAZNOST

Starší a vágní označení takové ↑metafory, která je v kombinatorickém výrazu zjevná a nápadná; též přenesenost.

FČ

ODKAZ TEXTOVÝ (odkaz vnitrotextový, endofora)

Lineární vnitrotextový vztah jedné jaz. jednotky k jiné jaz. jednotce, realizovaný např. prostřednictvím zájmen na základě ↑koreference příslušných výrazů. V textu lze odkazovat zpět (↑anafora: *Petr má **psa**. Přišel s **ním** do školy*), n. dopředu (↑katafora: *Víš **to**? **On už se zase rozvedl***). – Kataforické odkazování pronominálními substituty je příznakové. Anaforické mezivětné navazování je kontaktní n. distantní: *ten – 0/on(en)*, *tento – předchozí*, hov. *tenhle* (problém) – *tamten* (problém) apod. – Zvl. v případě distantního navazování mohou vznikat nejasnosti, nač se vlastně odkazuje: *Petr se vydal na náročnou cestu do Jižní Ameriky s **Pavlem**$_i$. **Ten**$_i$ se tam totiž vyznal už z dřívějška.* × *??**Petr**$_i$ se s Pavlem$_j$ vydal na náročnou cestu do Jižní Ameriky.* [**Pro**$_{i/j}$] *Vyznal se tam totiž už z dřívějška.*

Lit.: Kallmeyer, W. ad.: *Lektürkolleg zur Textlinguistik*, 1974; Palek, B.: *Referenční výstavba textu*, 1988.

MN

ODSTAVEC

Relativně uzavřená část ↑textu, sémanticky, tematicky i formálně provázaná s jeho ostatními částmi. Členění na **o.** je jedním z textotvorných principů, jímž se realizuje kompozice, ↑členění textu. Konstitutivním rysem **o.** je jeho obsahová (tematická) a funkční jednota, kterou napomáhají konstituovat i rekonstruovat ↑kohezní prostředky. **O.** je často možné vymezit pomocí hlavního tématu, resp. ↑hypertématu, které je nadřazené tématům jednotlivých výpovědí v **o.** – **O.** se z psaného textu formálně vyděluje zvl. grafickými prostředky (odsazení, řádková mezera, typografické značky mezi řádky n. na počátku řádku), ale též paragrafováním, číslováním, mezititulky apod. V mluveném textu mají obdobnou roli zvukové prostředky (pauza, intonace) v kombinaci s ↑členicími signály v širokém smyslu (též signalizátory členění), částicemi apod. (s ohledem na specifika mluveného textu se zde však mluví spíše o tematických blocích): *A kde ty teď, Petře, vlastně pracuješ?* (otevření nového tématu) apod. – Formální vydělení **o.** může být obligatorní (uzavření tematického bloku) či potenciální, popř. není možné (došlo-li by k roztržení tematického bloku). Svou roli při členění textu na **o.**, zvl. v případě potenciálních ↑předělů, hraje i tzv. rozměrový rytmus, tj. tendence k tvoření **o.** srovnatelné délky a pravidelnému opakování meziodstavcových předělů. Obsahový a formální předěl se s ohledem na návaznost po sobě následujících **o.** nemusí vždy krýt. Tak se přechod k novému hypertématu, je-li ovšem vyznačen, naznačuje na začátku **o.**, někdy ale již i na konci **o.** předcházejícího. – **O.** bývá vnitřně členěný: teze a její antiteze, vysvětlení, specifikace, rektifikace, exemplifikace, výčet, popření, vyvrácení, zdůvodnění apod. Kontrast, exemplifikace, dodatek, pointa apod. se v rámci rozvitého souvětí v rozsahu **o.** oddělují pomocí středníku. – Změnu hypertématu a tím i hranici **o.** lze signalizovat různými prostředky (částicemi, členicími signály, příslovci), často se indikují explicitně: *přejděme nyní k dalšímu tématu*; *chci upozornit ještě na jinou věc*; *tady k tomu ...*; *vraťme se nyní k otázce, o níž jsme se zmínili na začátku*; *to by myslím k tomu stačilo*; *to by bylo k prvnímu bodu*; *tak to by byla jedna věc*; *mimochodem*; *mimoto*; *ostatně*; *abych nezapomněl*; *teď mě napadá*; *jednu poznámku na okraj*; *tam k tomu ještě ...*; hov. *jo ještě*; *k věci*; *vraťme se ...*; *zrekapitulujme si ...*; hov. *jak jsem říkal* apod.

Lit.: Bečka, J. V., Odstavec, *NŘ* 47, 1964, 65–74; Daneš, F., Odstavec jako centrální jednotka tematicko-kompoziční výstavby textu, *SaS* 54, 1994, 1–17; Mathesius, V., Řeč a sloh, in: *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 13–102; Müllerová, O. – Hoffmannová, J.: *Kapitoly o dialogu*, 1994; Müllerová, O. – Hoffmannová, J.: *Dialog v češtině*, 1999.

MN

OHNISKO

Definice **o.** a základu věty v pohledu ↑FGP může být založena na protikladu kontextové zapojenosti (KZ); primárně lze jako základ věty chápat (a) ty prvky jejího významu, které jsou KZ a jsou v tzv. horním podstromu věty (tím se myslí její řídící sloveso a členy na něm přímo závislé); (b) všechny prvky, které jsou prvkům z (a) podřízeny, tj. přímo n. nepřímo na nich závisí; zbývající část významové reprezentace věty je pak jejím **o.** Pro situace sekundární (např. u vět, ve kterých jsou všechny členy horního podstromu KZ) je třeba definici dále specifikovat.

Lit.: ↑aktuální členění větné.

EH

OKAZIONALISMUS

Pojmenování, slovo vznikající příležitostně v procesu tvoření textu zpravidla pro jedno konkrétní použití podmíněné kontextem (např. *literalizace* „dodávání něčemu literárního rázu", *cizinština* „cizí jazyk", *zbezhlavět* „pozbýt rozvahy", *jablkoholik* „milovník jablek"). **O.** se vyskytují jak ve sféře umělecké a esejistické, tak ve sféře publicistické a odborné. Rovněž vznikají v projevech běžně mluvených. – **O.** charakterizuje řečový charakter, jedinost aktu utvoření, autorství, vázanost na kontext, neuzuálnost, jednorázové užití, zvláštnost, nápadnost, neobvyklost, novost. (V počtu definičních znaků **o.** existuje značný rozptyl.) **O.** se odlišují jak od slov uzuálních, tak od ↑**neologismů**. Rozdíl mezi neologismy a **o.** se spatřuje v tom, že **o.** nebývají jaz. společenstvím přijaty do užívání, uchovávají svou novost, neobvyklost, výrazovou neotřelost nezávisle na době, kdy byly utvořeny. Diference ve vymezení a pojetí **o.** plynou z toho, přistupuje-li se k nim z hlediska lexikologického, lexikografického, stylistického n. slovotvorného. Při vymezení **o.** z hlediska

slovotvorného se uplatňuje širší a užší pojetí: při širším pojetí jsou **o.** míněna všechna slova tvořená příležitostně v řeči, bez ohledu na to, zda jsou tvořena pravidelně, n. zda porušují jistá slovotvorná pravidla; při užším pojetí se za **o.** pokládají různé nepravidelně až deformovaně tvořené útvary. Tyto **o.** se pak kladou proti tzv. **slovům potenciálním**. Jimi se rozumějí ta slova, která vznikají téměř paradigmaticky podle velmi produktivních slovotvorných typů, n. ta, která realizují slovotvorný potenciál odvozujícího slova a doplňují prázdná místa v jeho slovotvorném paradigmatu (srov. k adj. *ekologický* dotvořené výrazy *ekologicky*, *ekologičnost*, *ekologično*). – Protože se **o.** v řeči, textu skutečně tvoří, na rozdíl od většiny slov, která se v řeči zpravidla jen reprodukují, jsou indikátory jaz. kreativity i dynamických tendencí v řeči a v jaz. – **O.** bývají též označovány jako slova individuálně tvořená, jako slova autorská, individuálně autorská, popř. jako ↑hapax legomena, užívají se pro ně i termíny kontextový neologismus, autorský neologismus, umělecký neologismus, básnický neologismus. Má-li se na zřeteli četnost jejich výskytu, označují se jako slova řídká.

Lit.: Buzássyová, K., Okazionalizmy v slovenskej literatúre, *Studia Academica Slovaca* 9, 1980, 84–108; Buzássyová, K., Okazionálna tvorba ako indikátor synchrónnej dynamiky, in: *Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov*, 1990, 63–73; Martincová, O., Okazionální pojmenování a jejich tvoření v současné češtině, *Filologické studie* 13, 1985, 33–40; Martincová, O. ad.: *Neologie a neografie. Výběr z národních bibliografií*, 1996 (tam další literatura).

OM

ONOMASTIKA

Nauka o ↑vlastních jménech (onymech/propriích); o její konkrétní náplni a jejím postavení v systému společenských věd panují různé názory. V č. prostředí je **o.** považována za subdisciplínu jazykovědy s relativně značnou mírou autonomnosti a chápána jako nauka o vznikání a fungování propriálních pojmenovacích soustav, o jejich realizaci v konkrétních podmínkách společenských, časových a místních a zároveň jako nauka o konkrétních prvcích těchto soustav (tj. o konkrétních propriích, pojmenovacích principech, onymických objektech, areálech atd.). – Podle tříd a podtříd vlastních jmen se rozlišuje nauka o ↑bionymech – **bionomastika**, o vlastních jménech osobních/antroponymech – **antroponomastika**, o vlastních jménech zvířat/zoonymech – **zoonomastika**, o vlastních jménech rostlin/fytonymech – **fytonomastika**, ↑toponymech – **toponomastika**, vlastních jménech místních/oikonymech – **oikonomastika**, ↑pomístních jménech/anoikonymech, dř. též mikrotoponymech – **anoikonomastika**, **mikrotoponomastika**, ↑oronymech – **oronomastika**, ↑hydronymech – **hydronomastika**, ↑chrématonymech – **chrématonomastika** atd.

Lit.: Postavení onomastiky v systému společenských věd (diskuse), *OZ* 24, 1983, 153–181; *ÚOO*, 1999, 16, 50–51.

JP

ONOMASTIKA FUNKČNÍ

↑Onomastika založená na následujících předpokladech: Ve **f.o.** znamená termín funkce „být vlastním jménem“ (Šrámek, 1999). Funkčnost je univerzálně platnou vlastností pojmenování. Každý pojmenovací akt je společensky určen společenskou důležitostí, nutností, potřebností konkrétní objekt pojmenovat, vyčlenit jej ze sféry objektů nepojmenovaných. Pojmenovací proces je akt závislý na podmínkách a možnostech konkrétního jaz. i na mimojazykové, společenské situaci. Volba vlastního jména je dána jednak motivy volby pojmenování, jednak druhem vlastního jména, které je třeba vytvořit, a funkcemi, které má plnit, dále normami platnými v daném systému vlastních jmen a v neposlední řadě sociálním prostředím podmiňujícím výběr vlastního jména a motivujícím jeho volbu. Zvolené jméno se pak zpětně začleňuje do společenské komunikace, je „uznáno“ jako vlastní jméno a plní v rámci společenských potřeb ↑onymické funkce, tj. především pojmenovací, individualizační, diferenciační aj. – Pro široce pojatý pojmenovací proces, v Šrámkově pojetí **paradigma funkční onomastiky**, je typická procesuálnost (pořadí jednotlivých operací), dynamičnost (umožňuje postihnout společensky, jazykově i onymicky genetické vazby, vývoj a proměny systému), dále kompaktnost (pojmenovací akt působí jako nedělitelný celek), koheznost (vypadne-li jedna fáze procesu, vlastní jméno nevznikne) a reprodukovatelnost (pojmenovací procesy se neustále opakují). Též ↑onymická funkce.

Lit.: Knappová, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 6–13; Šrámek, R., Onymische Funktion und funktionale Namenforschung, in: Peterson, L. – Strandberg, S., *Studia Onomastica*, 1989, 367–374; *ÚOO*, 1999, 22–51.

MKn

ONOMASTIKA LITERÁRNÍ

↑Onomastika vycházející z obecně onomastických teoretických východisek; její „literární“ zřetel proniká prostřednictvím textologických vlastností jmen, tj. především jejich funkcí v textu. Obecně přijímaný výčet funkcí literárních jmen nebyl dosud podán. Zpravidla se rozlišují jednak funkce týkající se literárních postav, jednak funkce týkající se postavení a úlohy vlastních jmen v textu. Vedle základní (a) **pojmenovací a identifikační funkce**, vyvolávající též různou míru „iluze“ o existenci jména v reálném světě, se obvykle vyčleňují ještě (b) **funkce sociálně klasifikující**, a to z hlediska etnického, regionálního, společenského, chronologického, náboženského aj. (v č. románech z 19. stol. jsou pro venkov typická jména jako *Mařka*, *Tonička*), (c) **funkce charakterizační**, jde o tzv. jména mluvící, např. fiktivní osobní jména, opírající se o apelativní sémantiku základu (*Lesana*, řezník *Masorád*), (d) **funkce asociační, evokační,** popř. **konotační**, odkazující na objekty známé z historie, z literárních děl apod. (*Napoleon*, *Barunka*, *Metuzalém*), popř. na jejich symboliku, pro niž je někdy vyčleňována tzv. funkce mytizační (*Blaník*, *Bivoj*), (e) **funkce estetická, poetická**, opírající se o formu (znění) jména (loupežník *Rumcajs*, *Eulálie Čubíková*). Též ↑onymická funkce.

Lit.: Debus, F., Dichter über Namen und ihr Umgang mit ihnen, *OSG* 23, 1998, 33–59; Gutschmidt, K., Eigennamen in der Literatur, in: Gorek, Ch. (ed.), *Namenkundliche Studien, Berichte* 5.84, 1984, 5–38; Knappová, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 59–66; Knappová, M., Funkce vlastních jmen v literárních textech, in: Blicha, M. (ed.), *Acta facultatis paeda-*

gogicae Universitatis Šafarikanae, Slavistika 28, 1992, 12–16; Šrámek, R., K teorii literární onomastiky, *OZ* 26, 1985, 510–516; *ÚOO*, 1999, 24–25.

MKn

ONOMAZIOLOGIE

Obecná teorie ↑pojmenování. Sleduje problematiku **pojmenovacího aktu**, zkoumá, na základě jakých motivací, jakými postupy a za využití jakých prostředků jsou v daném jaz. vyjadřovány určité obsahy (významy, funkce). Metodologicky postupuje od obsahu k formě (opačně než komplementární ↑sémaziologie). Tradičně se **o.** zaměřuje pouze n. přednostně na ↑autosémantika (z nich pak zejména na pojmenování slovotvorně motivovaná). Z jistého hlediska je adekvátnější vymezení širší, zahrnující i vztažení jaz. formy k obsahu nemajícímu pojmový charakter, nýbrž funkci deiktickou, relační, modifikační apod. Je také vhodné neomezovat zkoumání **o.** pouze na pojmenovací jednotky slovníku, nýbrž i na všechny nižší i vyšší (ustálené i neustálené) jaz. jednotky schopné vyjadřovat význam/funkci, a tudíž schopné užití v aktuálním pojmenovacím (v tomto širším pojetí pak lépe řečeno **označovacím**) aktu. Jádrem **o.** však zůstává **o. lexikální.** – Tradici č. **o.** založil Mathesius, který charakterizoval pojmenovací akt jako jeden ze dvou základních pilířů promluvy (vedle aktu usouvztažňovacího, větotvorného), podal jeho inspirativní popis a zároveň z různých aspektů klasifikoval pojmenovací jednotky. Též ↑motivace, ↑onomaziologická kategorie.

Lit.: Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda*, 1997; *Člex*, 1985; Dokulil, M. – Kuchař, J., Vztah jazyka a myšlení v struktuře pojmenování, in: *Problémy marxistické jazykovědy*, 1962, 235–244; Filipec, J., Vzájemná souvislost lexikální sémantiky a onomaziologie při konstrukci dílčích systémů v slovní zásobě, *SaS* 41, 1980, 17–25; Horálek, K., K teorii pojmenování, in: *Lexikografický sborník*, 1953, 9–19; Kuchař, J., Základní rysy struktur pojmenování, *SaS* 24, 1963, 105–113; Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947, 157–174; Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 92–115; *TSČ*, 1962.

ZH

ONYMIE

Soubor ↑vlastních jmen (proprií) na jistém území, v jistém jaz. a v jisté době (např. moravská onymie 11. – 13. stol.); nepředstavuje pouhý souhrn jednotlivých proprií, nýbrž specifickou, vnitřně organizovanou a strukturovanou soustavu. Podle jednotlivých tříd a podtříd proprií se rozlišuje **bionymie** (bionymum, ↑vlastní jména – třídění), **antroponymie** (↑antroponymum), **toponymie** (↑toponymum), **oikonymie** (oikonymum, ↑toponymum), **anoikonymie**, dříve též **mikrotoponymie** (anoikonymum, mikrotoponymum, ↑pomístní jméno), **oronymie** (oronymum, ↑pomístní jméno), **hydronymie** (hydronymum, ↑pomístní jméno), **chrématonymie** (↑chrématonymum) atp. Též ↑urbanonymie.

Lit.: *TSO*, 1973, 85; *ÚOO*, 1999, 51–52.

JP

OPAKOVÁNÍ VÝRAZŮ

Je buď **nezáměrné** (nemotivované), n. **záměrné** (motivované). (1) **Nezáměrné o.** je dáno zejména těmito faktory: (a) nepřipraveností (neschopností) mluvčího okamžitě a pohotově reagovat na řečové podněty (většinou otázky) partnera v spontánních mluvených konverzacích: A: *Kde je Pepík?* – B: *Pepík ... Pepíka ... počkejte ... Pepík bude nejspíš na zahradě*; (b) afektem mluvčího: *Vždyť já ... vždyť přece ... vždyť já jsem přece nechtěl nic špatného.* (2) **Záměrné o.** plní v podstatě tři funkce: (a) intenzifikační (zesilovací); (b) emfatickou (zdůrazňovací); (c) textotvornou (navazovací). – (a) **Intenzifikační o.** je jedním z mnoha různých způsobů a prostředků vyjadřujících takový stupeň vlastnosti n. takovou intenzitu konání nebo stavu, nebo změn, které se považují za něco, co přesahuje obvyklý průměr (Mathesius, 1947; Cvejnová, 1998). Nadto Mathesius rozlišuje (a_1) intenzifikaci horizontální, záležející **v délce** trvání děje, (a_2) intenzifikaci vertikální, chápanou jako **velké úsilí** vynaložené na vykonání děje. Intenzifikačního **o.**, zpravidla typu (a_1), jsou schopna jen ta **adj.** a **adv.**, v jejichž významu je už obsažen element kvanta (míry), patří sem: (α) kvantitativní adj. a adv.: *po dlouhých a dlouhých tahanicích*; *dlouho a dlouho se s tím nemohl smířit*; (β) adj. a adv. v komparativu: *ta písmenka jsou menší a menší*; *jel stále rychleji a rychleji*; (γ) subst. v pl.: *dál už byly jenom hory a hory a zase hory*; (δ) subst. latková a hromadná v sg.: *všude k obzoru jen samý písek a písek.* Na výrazové rovině je tento typ opakování charakterizován **spojkou** *a.* Asyndetické spojení *po mnoho, mnoho dní* se považuje za variantu knižní (Mathesius). Pomocí **o.** nelze intenzifikovat adj. relační, ani adj. a adv. kvalitativní v pozitivu; jejich **o.** má funkci emfatickou (zdůrazňovací): *Vždyť je už starý, starý // Vždyť je starý. Starý!* Při intenzifikaci sloves (predikátů) je zřetelně signalizován rozdíl mezi intenzifikací (i) horizontální: *Lehl si a spal a spal a spal* a (ii) vertikální: *Mluvil, mluvil, ale nikdo ho neposlouchal.* Typ (i) je syndetický, typ (ii) je asyndetický a představuje jeden výpovědní úsek. Podle Mathesia (v porovnání s angl.) asyndetické **o.** intenzifikační č. chybí; příklad (ii) však ukazuje, že tomu tak není. – (b) **Emfatické o.** se vždy týká rematické složky výpovědi: je specifickým způsobem realizace ↑aktuálního členění; na rozdíl od **o.** intenzifikačního je zpravidla **asyndetické**: *Pavel přijel už včera, včera // Pavel přijel už včera. Včera.* Opakovaný výraz má povahu samostatné (eliptické) výpovědi: (α) je oddělen od předcházející výpovědi koncovým intonačním předělem (přeryvem), tj. kadencí n. antikadencí; (ß) má proto vlastní větný přízvuk. Emfatického **o.** jsou schopna všechna plnovýznamová slova a výrazy rematické povahy. Mohou to být i výrazy stojící při tzv. subjektivním slovosledu na začátku výpovědi: *Kráva ... kráva nám pošla!*; *Nechápu dobře toho člověka ... Nechápu!* Opakovány mohou být různé výrazy rematické složky prvotní (základní) výpovědi s cílem je v procesech komunikace zdůraznit jako nové centrum rématu: *Zatím mě ten Motyčka v ničem **nepřetrumfnul! V ničem.*** Specifickým druhem emfatického **o.** je opakování imper. ve výpovědích typu *Tak vstávej, vstávej!* Funkčně obdobné je do jisté míry i ustálené (frazeologizované) opakování typu *Vím, vím, budou s tím potíže*; *Nevím, nevím, jestli se to hodí*; *Copak, copak, snad se nebojíš?* V pozadí těchto případů je sice intenzita, ale jejich funkcí je zdůraznit komunikační záměry (intence)

mluvčího: např. pobídku k rychlému (neodkladnému) jednání: *Vstávej, vstávej*; ujišťování: *Vím, vím, má rodinné problémy* apod. – Jiným specifickým druhem emfatického **o.** je důrazové **o. záporných zájmen** nebo **záporky** *ne*; slouží pro zdůraznění negace jakožto rematického prvku výpovědi a bývá v této funkci často kombinováno s výrazem *vůbec*, popřípadě navíc s *ale*: *Ne, ale vůbec ne!* – V **dialogu** často opakuje mluvčí něco z partnerova projevu (A: *Tak už půjdeme domů.* – B: *Domů! // Domů? To se mi ještě nechce.*); ↑výpověď tázací. – Na pomezí mezi **o.** typu (a) a (b) leží (hov.) případy typu *Já tam nepůjdu a nepůjdu*; (většinou v 1. os. sg. préz.); *To je lež a lež*; syndetická forma ukazuje na intenzifikaci, smysl však na zdůraznění (emfázi). Jde o kombinaci obojího: o zdůraznění krajně intenzifikovaného **postoje** mluvčího (tedy nikoli opakovaného výrazu) s komunikační funkcí rozhodné, „polemické" reakce; jde vždy o výpovědi reaktivní (iniciované); o tom svědčí možnost užití přídatných výrazů typu *a dost*: *Já tam nejdu a dost.* – (c) **Textotvorné o.** je takové opakování výrazů v textu, které je motivováno ↑koreferencí: *Měl v pracovně barokní stůl, stůl, který velmi miloval; Petr potkal Marii. Marie z toho měla velkou radost.* Uměleckými záměry je motivované textotvorné opakování v poezii (Hrabák, 1973): *Hle prapor a hudby / a vojska, vojska nadějí* (Toman).

Lit.: Bečka J. V., Opakování slova jako pojmenovávací prostředek, *NŘ* 51, 1968, 65–77; Cvejnová, J., Zájmena a zájmenná příslovce jako intenzifikační prostředky ve slovesných intenzifikovaných výrazech, *SPFFBU* A 46, 1998, 113–120; Grepl, M., O funkci záměrného opakování části výpovědi ve výstavbě promluvy, *NŘ* 50, 1967, 77–87; Grepl, M., Ještě k funkci záměrného opakování ve výstavbě promluvy, *NŘ* 51, 1968, 77–82; Hrabák, J.: *Poetika*, Praha 1973, 161–169; Mathesius, V., Zesílení a zdůraznění jako jevy jazykové, in: Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947, 203–223.

MG

OPOZICE (protiklad)

Vztah dvou jaz. jednotek, jež se liší jedním, popř. více ↑distinktivními rysy. Trubeckoj rozlišuje např. fonologické **o.** jedno- a vícedimenzionální (bi- a multilaterální): **jednodimenzionální** je např **o.** znělosti /p/ – /b/, kdy v dané pozici a s daným způsobem tvoření existuje jen jedna dvojice fonémů s daným porovnávacím základem; **vícedimenzionální** je **o.** artikulačního místa /p/ – /t/ – /k/, kde má daný srovnávací základ více prvků. Svým ↑binarismem klade Jakobson důraz na **o.** jednodimenzionální. – Některé **o.**, např. rozlišení znělosti/neznělosti, se podle Trubeckého mohou zrušit, jiné jsou konstantní; ↑neutralizace, ↑asimilace znělosti. – Podle vztahů mezi členy **o.** se rozličuje **o.** privativní, graduální, ekvipolentní. **Privativní o.** nastává, když jeden, příznakový člen **o.** má s druhým všechny relevantní vlastnosti společné, a kromě toho jednu vlastnost navíc, tj. např. znělost: *p* – ***b***, *t* – ***d***, *s* – ***z*** atd. **Graduální o.** nastává, když členy opozice mají všechny relevantní vlastnosti společné a liší se pouze stupněm (mírou) jedné z nich, tj. např. stupněm otevřenosti samohlásek: *a* – *e* – *i*, *a* – *o* – *u*. Mohou být ternární (tříčlenné). **Ekvipolentní o.** nastává tehdy, když členy **o.** mají vedle shodných vlastností porovnávacího základu ještě specifické vlastnosti další, např. místo tvoření u fonémů *t* – *ť*. – Vedle **o. proporcionálních**, které se vyskytují i u jiných dvojic v systému (*t* – *ť*, *d* – *ď*, *n* – *ň*), existují i **o. izolované** (v č. např. protiklad *r* – *l*, tj. laterální a vibrantní frikativy). Dvojice fonémů v privativní, jednodimenzionální proporcionální **o.** se chápe jako korelační; jsou základem korelačních řad, např. ↑korelace znělosti. – **O.** princip lze aplikovat i v grafematice (*ztrhat* × *strhat*), morfematice (*babička* × *babizna*), sémantice (*muž* × *žena*, *otec* × *matka* (× *dítě*)), resp. v oblasti gramatických kategorií: sg. × pl.; mask. × fem. (× neutrum).

Lit.: Jakobson, R. – Fant, G. ad.: *Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates*, 1952/1967; Jakobson, R. – Halle, M.: *Fundamentals of language*, 1956; Křížková, H., Privativnyje oppozicii i nekotoryje problemy analiza mnogočlennych kategorij, in: *TLP* 1, 1964, 203–214; Palková, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*, 1994; Trubetzkoy, N. S.: *Grundzüge der Phonologie*, 1939.

MN

OPOZITNOST (antonymie)

Sémantická relace binární protikladnosti významově souřadných jednotek (především lexémů). Součást šířeji pojímaného vztahu **kontrastnosti** (Lyons), k němuž je řazena též vícečlenná protikladnost (např. kohyponymie). V rámci **o.** bývají vyčleňovány dva základní podtypy. (1) **Antonymie ve vlastním smyslu** (též **antonymie polární, antonymie graduální**; z hlediska logiky **o. kontrární**). Pro členy opozitní dvojice (*začátek* × *konec*, *mladý* × *starý*, *teplý* × *studený*) v tomto případě platí, že (a) svými významy nepokrývají celý nadřazený pojem, nýbrž představují póly stupnice, mezi nimiž si lze představit ještě minimálně jeden stupeň přechodový, ať už lexikálně obsazený, n. vyjádřitelný opisem (*začátek – prostředek – konec*; *mladý – ani mladý, ani starý/středního věku – starý*); u některých opozit označujících zřetelně měřitelné dimenze se v ↑otázkách doplňovacích a při substantivizaci příznak polarity neutralizuje a opozitum stojící na pólu maxima pak referuje k celé dimenzi, srov.: *Jak starý // *mladý* (= jakého věku) *je ten pes?*, *Jakého je stáří // *mládí?*; (b) jejich význam je gradovatelný (tvoří je nejčastěji jakostní adj., která lze stupňovat: *studený – studenější – nejstudenější*); (c) spojuje je vztah kontrárnosti, tj. platnost jednoho členu implikuje popření druhého (je-li XY mladý, vyplývá z toho, že není starý), popření členu však platnost druhého neimplikuje (není-li XY mladý, nemusí to znamenat, že je starý). (2) **Antonymie komplementární** (z hlediska logiky **o. kontradiktorická**). Pro členy opozitní dvojice (*živý* × *mrtvý*, *vidoucí* × *slepý*, *bdít* × *spát*) platí, že (a) svými významy pokrývají ve dvou disjunktních dílech celý nadřazený pojem, tj. významově se doplňují, neponechávají mezi sebou prostor pro žádný přechodový člen; (b) jejich význam není gradovatelný (tvoří je většinou adj., která v primárním nepřeneseném významu nelze stupňovat, srov. *mrtvý – *mrtvější*); (c) spojuje je vztah kontradikce, tj. platnost jednoho členu implikuje popření druhého (je-li XY živý, vyplývá z toho, že není mrtvý) a zároveň popření členu implikuje platnost členu druhého (není-li XY mrtvý, musí být živý). Striktně vzato se však logická kontradikce v rovině lexikální antonymie nevyskytuje (i v případech antonymie vyjádřené ne-

gací, která má zdánlivě ke kontradikci nejblíže, negovaný člen opozitní dvojice lexikalizací často přibírá idiosynkratické rysy a ztrácí charakter čistě kontradiktorického popření; srov. *neživý*, užívané zprav. jen ve vztahu k anorganické přírodě, ne např. ve vztahu k člověku. O kontradiktorické funkci negace lze hovořit v podstatě jen u negace gramatické. Lexikalizované negativní odvozeniny v některých případech dokonce nemusejí vyjadřovat **o.**, např. negovaný člen ve dvojicích *velký* × *nevelký*, *mladý* × *nemladý* vyjadřuje pouze oslabení významu, ne jeho popření). – Z jiného pohledu bývá v rámci **o.** vyčleňována ještě **antonymie vektorová**, pro niž platí, že jeden člen opozitní dvojice popírá pouze část významu členu druhého, a to tím, že vyjadřuje protichůdný směr (*vlézt* × *vylézt*, *slepit* × *rozlepit*, *zmizet* × *objevit se*; *do* × *z*, *k* × *od*). Blízká je ↑konverzivnost.

Lit.: Apresjan, Ju., D., Leksičeskije antonimy i preobrazovanija s nimi, in: *Problemy strukturnoj lingvistiky*, 1973, 326–348; Cruse, D. A., Antonyms and gradable complementaries, in: Kastowsky, D. (ed.), *Perspektiven der lexikalischen Semantik*, 1980, 14–25; Čejka, M.: *Česká lexikologie a lexikografie*, 1992; Čermák, F., Lexikální opozice, paradigma a systém, *SaS* 44, 1983, 207–219; Červená, V., K slovotvorným adjektivním kontrastům, *NŘ* 62, 1979, 240–244; *Člex*, 1985; Filipec, J., Systémovost antonymie, *NŘ* 77, 1994, 124–126; Leech, G.: *Semantics*, 1974; Lotko, E.: *Lexikální negace v současné češtině*, 1973; Lyons, J.: *Semantics*, 1, 1977; Němec, I., Antonymní vztah jako činitel lexikálních změn, *LF* 89, 1966, 75–81; Němec, I., O lexikálním záporu v češtině, *SaS* 30, 1969, 337–346; Němec, I., Systémovost antonymie jako vývojový faktor, *NŘ* 78, 1995, 136–137; *PMČ*, 1996.

ZH

ORGANIZACE PREFERENČNÍ

Jeden z hlavních konceptů ↑konverzační analýzy. V průběhu rozhovoru mluvčí vybírají z alternativních akcí, z nichž některé jsou „preferované" a jiné „nepreferované". V případě ↑párových sekvencí se např. po pozvání normativně očekává jeho přijetí (akce preferovaná), n. jeho odmítnutí (akce nepreferovaná), po obvinění se očekává jeho odmítnutí (akce preferovaná), n. jeho akceptace (akce nepreferovaná). Preference není v konverzační analýze pojem psychologický, nýbrž strukturní. Preferované verbální akce jsou z hlediska vyjádření strukturně jednoduché (nepříznakové) a jsou častější. Nepreferované verbální akce jsou strukturně složitější (příznakové) – často začínají pauzami, různými hezitačními výrazy a částicemi (v č. *no*, v angl. *well*) – ↑hezitace, a jsou-li vysloveny, následuje po nich vysvětlení, proč byla užita alternativa nepreferovaná; nepreferovaným akcím se mluvčí spíš vyhýbají. Protože nepreferované akce jsou na samém začátku zřetelně signalizovány (svým „příznakem"), mohou být v rozhovoru anticipovány (zejm. v případě pauz na místě potenciální reakce komunikačního partnera). Z toho plyne, že anticipace nepreferovaných reakcí může podstatně ovlivňovat podobu „monologu" (↑repliky) aktuálního mluvčího (např. nepřichází-li preferovaná (re)akce na vyslovené pozvání, může mluvčí dalšími slovy stupňovat jeho atraktivnost).

Lit.: ↑opravné sekvence.

JN

ORGANIZACE ROZHOVORU GLOBÁLNÍ

Každý rozhovor je zahájen, probíhá a je ukončen. K zahájení rozhovoru mluvčí typicky používají ↑párovou sekvenci „zavolání-odpověď" (summons-answer), jíž testují samu možnost komunikace. Po této sekvenci typicky následuje uvedení důvodu, proč byla komunikace zahájena, a rozhovor je v chodu. Např. X: *Petře?* Y: *Co je?* X: *Nemáš tužku?* Y:... Testování možnosti komunikace má v některých jaz., jako je č., i svůj morfologický prostředek – ↑vokativ. „Zavolání" je však sociální akcí, která nemusí být vyjádřena verbálně. Možnost komunikace testují mluvčí např. vyzváněním telefonu n. zaklepáním na dveře. Průběh rozhovoru lze popsat jako fungování mechanismu střídání mluvčích. Účinnost tohoto mechanismu je možné pozastavit, např. proto, aby mohl mluvčí uvést delší vyprávění. Mluvčí toho dosahují pomocí ↑presekvence, která avizuje následující vyprávění (např. *V Jičíně se mi stala náramná věc.*). Účinnost mechanismu střídání mluvčích se obnovuje v okamžiku, kdy účastníci rozhovoru rozpoznají konec vyprávění. I konce vyprávění a reakce na ně mají typické průběhy (např. pointa – smích – hodnocení). – K ukončení rozhovoru mluvčí typicky užívají sekvenci čtyř replik. Např. X: *Dobře.* Y: *Dobře.* X: *Tak ahoj.* Y: *Ahoj.* Tato sekvence se skládá ze dvou ↑párových sekvencí: v samém závěru je to sekvence „pozdrav – pozdrav" a ji předchází sekvence typu „tak dobře – tak dobře" (tzv. předzávěrová sekvence, *pre-closing sequence*). Uvedením prvního členu této presekvence dává mluvčí najevo, že je připraven ukončit rozhovor. Jeho komunikační partner nyní buď uvede druhý člen této presekvence a také on dá tím najevo svou připravenost k ukončení rozhovoru, n. zavede do rozhovoru další téma. Nastane-li první případ, následují pozdravy a vlastní konec rozhovoru. Nastane-li druhý případ, bude se po vyčerpání nově zavedeného tématu opakovat pokus o úplnou realizaci uvedené sekvence čtyř replik, a to tak dlouho, dokud oba mluvčí ve vzájemné spolupráci nedospějí k vlastnímu konci rozhovoru.

Lit.: Hutchby, I. – Wooffitt, R.: *Conversation analysis: principles, practices and applications*, 1998; Levinson, S. C.: *Pragmatics*, 1983; Sacks, H.: *Lectures on conversation*, 1992; ten Have, P.: *Doing conversation analysis: a practical guide*, 1999.

JN

ORGÁNY MLUVNÍ (ústrojí mluvní, mluvidla)

Souhrnné označení pro všechny orgány, které se podílejí na vytváření lidské řeči. Skládají se z **ústrojí dýchacího** (respiračního), vytvářejícího exspirační proud vzduchu, na jehož podkladě vzniká v hlasovém ústrojí základní hlas, který je modifikačním ústrojím přetvářen do podoby článkované lidské řeči. Proces je řízen několika specifikovanými řečovými centry, jež se při produkci i percepci řeči uplatňují ve vzájemné souhře. – **Ústrojí hlasové** (fonační) je uloženo v hrtanu. Jeho nejdůležitější částí jsou dva hlasové valy pokryté sliznicí, hlasivky (plicae vocales, labia vocalia, valy hlasové). Mezi hlasivkami se vytváří hlasivková štěrbina (glottis). Na počátku fonace se mohou rozevřené hlasivky rozkmitat postupně (měkký hlasový začátek), n. se nejprve sevřít (tvrdý hlasový začátek, ↑ráz, hlasový předraz), při dyšném hlaso-

vém začátku jsou hlasivky sblíženy, takže se na počátku fonace vytváří šum. Hlasivky se při kmitání přibližují a oddalují, a to frekvencí 80–300 Hz (ženské hlasy jsou vyšší). Vytvářejí tak základní hlas (označuje se F_0), ↑vokály se pak navzájem liší rezonancemi, které na jeho podkladě vznikají; rezonance jsou i u ↑konsonantů sonorních, u ↑konsonantů vlastních vytváří tento základní tón znělost, sonoritu, pomocí níž se odlišují souhlásky stejného místa a způsobu tvoření. Zvláštní pozici zaujímají hlasivky při č. znělém [*h*]: jsou sblíženy v blanité části a kmitají pomaleji. Modifikace hlasu je také důležitým prvkem identifikujícím mluvčího a významným prostředkem vyjádření pragmatických složek komunikace. Proměny výšky a síly hlasu jsou základem pro zvukové členění promluvy (↑modulace souvislé řeči).

Ústrojí modifikační (upravující, artikulační v užším slova smyslu) je společné označení pro **m.o.**, které se přímo podílejí na diferenciaci hlásek. Tvoří je: **dutina hrdelní** (d. laryngální), rezonanční prostor nad hlasivkami. Je proměnlivý dík činnosti svalů hrdla, pohybu kořene jazyka a postavením jazyka v ústech. Změny hrdelní dutiny jsou podstatné zvláště při tvoření vokálů; **dutina nosní** (d. nazální) je tvarem i velikostí neproměnlivý rezonanční prostor, jenž nachází uplatnění při výslovnosti nosních souhlásek (nazál). V č. to jsou souhláska [*m*], [*n*], [*ň*], [*ŋ*], [*ɱ*]. Mohou existovat i nazální samohlásky (nosovky) (↑praslovanština), v současné č. však mohou být vokály nazalizovány dík ↑akomodaci. Při většině č. hlásek je průchod do nosní dutiny uzavřen tím, že se měkké patro (velum) zvedá a opírá o zadní stěnu hltanu; hlásky bez rezonance nosní dutiny se nazývají ústní, orální; **dutina ústní** (d. orální) je vpředu ohraničena rty, vzadu přechází do dutiny hrdelní. Při řeči slouží změny tohoto rezonančního prostoru, vznikající pohybem jazyka, čelistí a rtů, při diferenciaci ↑vokálů, podílí se i na znění konsonantů, neboť striktura (přehrada) v ústní dutině, jíž se většina souhlásek tvoří, prostor člení a důsledkem je pak charakteristická struktura a výška šumu. V ústní dutině probíhá diferenciace většiny zvuků řeči. Nacházejí se v ní pasivní a aktivní **m.o.** – **Pasivní m.o.** se, samy nepohyblivé, užívají jako opora pro artikulační pohyby. Jsou místem tvoření konsonantických striktur. Pro č. jsou relevantní tyto pasivní artikulační orgány: rty (labia; i aktivní **m.o.**), dásňový výstupek (alveoly), tvrdé patro (přední patro, palatum), měkké patro (zadní patro, velum), hlasová štěrbina (glottis). **Aktivní m.o.** jsou pohyblivé části mluvního ústrojí, rty a jazyk. **Rty** (labia): (a) vytvářejí konsonanty, obouretné [*b*], [*p*], [*m*] a retozubné [*v*], [*f*], [*ɱ*]; (b) spoluvytvářejí hlásky, dokreslují jejich charakteristický zvuk při zaokrouhlování (labializaci) samohlásek [*u*], [*ú*], [*o*], [*ó*] a zaostřování (u [*e*], [*é*], [*i*], [*í*]). Tvar retního otvoru se mění také u sykavek a polosykavek: ostré [*s*], [*z*], [*c*], [*ʒ*] mají rty zaostřené, [*š*], [*ž*], [*č*], [*ǯ*], [*ř*], [*ř̝*] mírně zaokrouhlené. **Jazyk** (lingva) se artikulace účastní jako celek (při vokálech), jindy se výslovnosti účastní jen některá jeho část (striktury při konsonantech), nikdy však není zcela pasivní. V č. se u souhlásek uplatňuje výslovnost dorzální, kdy artikuluje plocha jazyka (např. [*ť*], [*ď*], [*k*]), koronální, kdy artikuluje okraj jazyka s hlavní strikturou v oblasti dásní (např. české [*t*], [*s*], [*r*]), u bokového [*l*] se do kontaktu s patrem dostává hrot jazyka – apex. **Čípek** (uvula) se vzácně účastní artikulace při neortoepickém tvoření [*r*], [*ř*] („zadní“ *r*, jedna z variant rotacismu, ráčkování).

Lit.: ↑fonetika.

MK

ORTOEPIE

1. Spis. výslovnost. Jde o aplikaci fonetických poznatků na vyjadřovací praxi, součást komplexní ↑jazykové kultury. Do **o.** se zahrnuje i **ortofonie**, nauka o správném tvoření a znění hlásek spis. jaz. Zásady ortofonie vymezují jak postoj k oblastním, nář. a vrstvovým obměnám hlásek, tak k realizacím individuálním; ty jsou obvykle hodnoceny jako vady řeči. – **O. pravidla** tvoří soubor obecně platných a závazných zásad spis. užívání spis. tvořených zvuků řeči. Při vytváření zásad spis. výslovnosti je třeba: (a) Co nejúplněji poznat normu, tj. existující stav výslovnosti ve veřejných projevech včetně povědomí o něm. Za základ se bere norma nositelů spis. jaz. v kulturním centru, k normě dalších center se přihlíží, obvykle ve formě výslovnostních dublet. (b) Vyřešit vztah výslovnostní normy k normě pravopisné, neboť v jaz. s hláskovým písmem se obě normy ovlivňují. V č. je u domácích slov možno bez problémů k psané podobě přiřadit správnou výslovnost (naopak to ovšem neplatí), u přejatých slov to však je možné jen někdy a nalezení pravidel a jejich formulace jsou obtížné. (c) Vymezit okruh mluvených projevů, kde je nutno kodifikovanou výslovnost dodržovat. V č. platí ortoepické zásady pro spis. projevy citově neutrální, v emotivních projevech je od nich možno ustoupit. Navíc je spis. výslovnost stylově diferencována, rozlišuje se základní (neutrální), vybraná (pečlivá, slavnostní, explicitní) a zběžná (běžná, implicitní). Za hranicemi spis. jaz. je výslovnost nedbalá, náznaková n. výslovnost nář.; ve všech takových případech jde již o výslovnost substandardní. Styly se liší mírou závaznosti pravidel: zběžná výslovnost umožňuje i ve spis. projevu méně přesnou realizaci jednotlivých hlásek, zjednodušování některých složitějších souhláskových skupin (např. [*pra:zno*], [*spomi:nat*], [*přiť*]), dochází v ní k většímu ovlivňování výslovnosti přes hranice slova (*dát sedm korun* – [*da:cedum korun*]), méně striktní jsou zásady přízvukování předložkových spojení apod. K jednotlivým zásadám **o.** ↑asimilace, ↑disimilace, ↑přízvuk slovní, ↑ráz. – Výslovnost v umělecké mluvě musí na jedné straně zabezpečit srozumitelnost textu (proto je herec i zpěvák veden k dokonalé artikulaci hlásek a jejich seskupení, přesnému přízvukování a frázování promluvy, a také vědomému zvládnutí dechu a hlasu), na druhé straně však je zvuk i prostředkem záměrné estetizace vyjádření; jednotlivé postavy v divadelní hře n. ve filmovém dialogu jsou dnes charakterizovány nejen přiměřeným textem, ale i odpovídající realizací (hrdinové z městské periferie tedy např. nejen specifickým lexikem, ale i nedbalou výslovností). V minulosti to však bylo právě divadlo, kde se spisovná výslovnost kultivovala a odkud vycházely první podněty pro její popis (Durdík, Trávníček, Rektorisová).

2. Nauka o spis. výslovnosti. Ve starší literatuře se objevil i termín **kallilogie** (Durdík), vztahující se na celko-

vou estetickou kvalitu mluveného projevu. Nebyl obecně přijat.

Lit.: Durdík, J.: *Kallilogie čili o výslovnosti*, 1883; Hála, B. ad.: *Výslovnost spisovné češtiny* I, 1955, 1967; Hůrková, J.: *Česká výslovnostní norma*, 1995; Rektorisová, K.: *Česká divadelní mluvnice*, 1942; Romportl, M. ad.: *Výslovnost spisovné češtiny* II, 1978; Trávníček, F.: *Správná česká výslovnost*, 1935; Trávníček, F.: *Spisovná česká výslovnost*, 1940. O spis. výslovnosti přejatých slov viz také *PČP*, 1993, a nejnovější slovníky cizích slov; ↑fonetika, ↑kodifikace.

MK

OSAMOSTATŇOVÁNÍ HLAVNÍCH VĚT

Podle Grepla (např. v SČ, 1998) dochází v procesu komunikace, zvl. dialogické, často k **o.h.v.**, stojí-li hlavní věta za vedlejší větou **příčinnostní** a je-li její návaznost signalizována částicovými výrazy typu *přece* (*přesto*, *zato* ...), *tak*, *tedy*; tj. v strukturách jako: *i když ..., přece ...*; *jestliže ..., tak ...*; *protože ..., tedy ...* aj. Částice v nich zachované odkazují – obecně řečeno – k tomu, co bylo v předcházejícím kontextu formulováno n. co by bylo možné na jejich základě presuponovat a formulovat v podobě nějaké vedlejší příčinnostní věty. Mají tedy **osamostatnělé hlavní věty** vždy povahu výpovědí **reaktivních**. – (1) Východiskem osamostatňování hlavních vět bývá zejména souvětí s vedlejší větou **přípustkovou**: *I když ho pozveme / I kdybychom ho pozvali, **beztak** nepřijde* → ***Beztak** nepřijde!* Takové osamostatnělé věty, především však jejich navazovací (odkazovací) výraz, předpokládají obvykle něčí názor (stanovisko, návrh...) mluvčím do jisté míry akceptovaný, zároveň ale implikují jistou „námitku“, „protiargument“, „korekturu“. Sem patří věty např. s výrazy ***přesto*** (*Přesto mu zavolám*); ***přece*** (*Přece jsem ho poznal!*); ***stejně*** (*Stejně nevyhrajeme*); ***tak jako tak*** (*Tak jako tak mu napíšu*); ***nicméně*** (*Nicméně mu zatelefonuji*) apod. Tyto výrazy se vývojově dostávají do funkce odporovacích spojek, a naopak funkce namítací částice nabývá původní odporovací *ale*: *Ale budou s tím potíže.* (2) Východiskem osamostatňování bývají jiná příslovečná souvětí, hlavně s vedlejší větou **podmínkovou** n. **příčinnou**. Hlavní věta na ně navazuje částicemi typu *tak*, *tož*, *tedy*, *takže*. Tyto výrazy jsou sémanticky vágní; zjednodušeně lze o nich říct jen to, že implikují **vyvození závěru z něčeho**. Hlavní věty s těmito částicemi mohou proto plnit různé KF, a to v závislosti na situaci, na celkové formě i na obsahu. S **ind.** n. **kond.** se jich často užívá k vyjádření „souhlasného závěru“, „shrnutí“ předcházející diskuse: *Tak ho tedy pozveme*; *Takže jsme se dohodli*; *Tož pojedeme* aj. S **imper.** mívají nejčastěji funkci „dovolení“, „souhlasu“, „koncedování“, někdy až „rezignace“: *Tak běž!*; *Tak si jdi! Tedy mu to řekni.* Ve formě **tázací** mívají funkci „ověřování“, v 2. os. s odstínem „naléhání“: *Takže se mu omluvil?*; *Tak s tím mohu počítat?*

Lit.: Bajzíková, E.: *Úvod do textovej syntaxe*, 1979, 61–72; Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994, 56–58; *SČ*, 1998, 399–400; *VT*, 1985, 146–186.

MG

OSAMOSTATŇOVÁNÍ INFINITIVNÍCH KONSTRUKCÍ

Podle Grepla (např. v SČ, 1998) proces, jehož východiskem je větná struktura obsahující predikát vážící na sebe inf. konstrukci jakožto důsledek ↑nominalizace vedlejší věty, a výsledkem **osamostatnělá infinitivní konstrukce**, tj. výpovědní útvar s přísudkem ve tvaru inf.: *Poroučím ti, abys mlčel* → *Poroučím ti mlčet* → *Mlčet!* Lze rozlišovat tyto funkční typy: (a) inf. **výzvový** (rozkazovací): *To okno zavřít!*; *Umýt se a jít do postele!* Předpokladem (východiskem) osamostatnění je (musí být) konstrukce s **performativně**, nikoli tedy deskriptivně, užitým predikátem (↑explicitní performativní formule); zpravidla jde o predikáty indikující výzvu „silnou“, kategorickou, zavazující (*Přikazuji*, *nařizuji*, *zakazuji ... ti / žádám ... tě omluvit se jí* → *Omluvit se jí!*), nikoli o predikáty indikující výzvu „slabou“, nezavazující (*Prosím tě ... / radím ti omluvit se jí* → **Omluvit se jí!*); (b) inf. **přací**: *Přál bych si, abych vyhrál ve Sportce* → *vyhrát ve Sportce* → *Vyhrát (tak) ve Sportce!*; *Být tak o deset let mladší!*; *Žít tak ještě matka!*; (c) inf. **hodnotící**: *Je hrozné* (*špatné*, *strašné ...*), *když / že spíš oblečený* → *spát oblečený* → *Spát oblečený!*; *Prohlížet mi skříň!* Většinou signalizují negativní hodnocení faktu mluvčím, a slouží tudíž nepřímo jako projev „výtky“, „námitky“, „nesouhlasu“, „protestu“. Také osamostatňování inf. typu (b) a (c) předpokládá jako výchozí souvětné struktury s **aktuálně**, nikoli deskriptivně užitými predikáty v hlavní větě.

Lit.: Dvořák, E.: *Přechodníkové konstrukce v nové češtině*, 1978; Porák, J.: *Vývoj infinitivních vět v češtině*, 1967; *SČ*, 1998, 398–399; Trávníček, F.: *Historická mluvnice česká. Skladba*, 1956.

MG

OSAMOSTATŇOVÁNÍ VEDLEJŠÍCH VĚT

Podle Grepla (např. v SČ, 1998) proces, jehož východiskem je souvětí s vedlejší ↑větou obsahovou a výsledkem **osamostatnělé vedlejší věty**, tj. výpovědní útvary začínající nějakou podřadicí spojkou, která v nich nabývá povahy ↑**částice**: *Divím se, že jste si toho nevšiml* → *Že jste si toho nevšiml!* Osamostatnělá věta slouží v kooperaci s typem intonace a s umístěním intonačního centra k indikaci různých ↑KF a ↑postojů mluvčího. Lze je členit podle toho, jakou spojkou začínají, na: (a) ***Že*–výpovědi** (*Že jste si toho nevšiml!*), (b) ***Aby*–výpovědi** (*Abych neprodal chalupu na Vysočině!*), (c) ***Když*–výpovědi** (*Když on se neučí!*), (d) ***Jako by*–výpovědi** (*Jako by nás neviděl!*), (e) ***Kdyby*–výpovědi** (*Kdyby ses raději učil!*). Uvnitř každého typu existují **funkční** podtypy diferencované na výrazové rovině hlavně prozodickými prostředky. Např. v rámci *že*–výpovědí lze rozlišovat (a_1) podtyp *Že jste si toho **ne**všiml!*, který vznikl ze souvětí *Divím se, že si toho nevšiml.* Mají stoupavě klesavou (zvolací) kadenci s ↑intonačním centrem na koncovém slově. Vyjadřují (většinou) **podiv** mluvčího nad tím, že něco je (stalo se) jinak, než očekával (předpokládal), a využívá se jich proto, zvl. ve spojení s formou 2. os., často k indikaci „výtky“; (a_2) podtyp ***Že** jste si toho nevšiml!*, který vznikl ze souvětí typu *Jsem přesvědčen, že jste si toho nevšiml.* Intonační centrum je umístěno na *že*. Vyjadřují silné přesvědčení (vysoký stupeň jistoty) mluvčího, že platí to,

co je obsahem výpovědi, n. že se to splní (↑jistotní modalita); (a_3) podtyp *Že jste si toho **nev**šiml?*, vzniklý z tázacího souvětí typu *Říkáte, že jste si toho nevšiml?* Mají antikadenci. Běžně se jich užívá jako ↑otázek ověřovacích. Patří sem i útvary s iniciálním postavením **neslovesného** rématu: ***Pe**níze že nemáš?*; ***Pa**vel že přijde?* (↑subjektivní slovosled); (a_4) podtyp *Že jste si toho **ne**všiml!?*, vzniklý ze souvětí typu *O tom pochybuji, že jste si toho nevšiml.* Vyslovují se s příznakovou polokadencí stoupavou n. klesavou. Užívá se jich často jako výrazu pochybnosti mluvčího, např. o tvrzení adresáta n. někoho jiného, popř. nejistoty. Mívají proto i kond.: *Že byste si toho (byl) **ne**všiml!?*; (a_5) podtyp ***Že** jste si / **to**ho / **ne**všiml!*, který vznikl ze souvětí typu *Mrzí mě, že jste si toho nevšiml // Jsem zklamán (tím), že jste si toho nevšiml.* Vyznačují se výraznou taktovou segmentací. Vyjadřují negativní emocionálně ↑hodnotící postoje zklamání, rozmrzelosti, nespokojenosti mluvčího nad tím, že něco je jinak, než jak by si přál. Užívá se jich proto často v komunikační funkci „výtky".

Lit.: DANEŠ, F.: *Intonace a věta ve spisovné češtině*, 1957, 38–54; KARLÍK, P., Tzv. že-výpovědi a jejich funkce, *SaS* 40, 1979, 5–10; *SČ*, 1998, 396–398.

MG

OSOBA

Ve ↑flexivních jaz. morfologická kategorie slovesa tvořená trojčlenným paradigmatem hodnot označovaných tradičně číselným pořadím: první, druhá a třetí osoba. Vyjadřuje vztah obsahu predikátu k účastníkovi komunikačního aktu: morfém 1. os. vyjadřuje predikační vztah k mluvčímu/pisateli jakožto autoru promluvy (např. *čtu, chci, dělám*), 2. os. predikační vztah k adresátovi promluvy (*čteš, chceš, děláš*), 3. os. predikační vztah k jinému předmětu komunikace (*čte, chce, dělá*). – Morfologická kategorie slovesné **o.** má bezprostřední formálně-sémantickou vazbu na lexikálně-gramatickou kategorii ↑osobních zájmen (*já, ty, on...*), s výjimkou reflexiva *se*. V jaz. převážně ↑analytických (izolačních, např. v angl.) se kategorie **o.** uplatňuje pouze či převážně na os. zájmenech a **o.** jako gramatická kategorie slovesa nebývá u těchto jaz. zmiňována. Subjekt predikátu 1. a 2. os. může být lexikálně reprezentován pouze osobním zájmenem (*já, my, ty, vy*), zatímco subjekt predikátu 3. os. může být lexikálně vyjádřen jak zájmenem (*on, ona, ono*), tak subst. n. závislou větou (*Petr může odejít / On může odejít / Kdo je hotov, může odejít*). Různě se hodnotí forma 3. os. u sloves bez subjektu (*Prší*) n. u sloves, u nichž je subjekt nějakým tvarem odstraněn (*Tancovalo se tam*); často se mluví o neosobě (neosobním tvaru, impersonále). – Mezi subkategoriemi os. je vícečetný asymetrický vztah: 1. a 2. os. jsou **o.** (v základním smyslu toho slova) „partnerské", zatímco 3. os. je vztah k „mimopartnerskému" předmětu komunikace. V rámci 3. os. se různými tvary, resp. různými soustavami tvarů rozlišuje vztah k sg. a pl. předmětu komunikace, např.: *dělá* × *dělají*, *nese* × *nesou*, fr. (*il*) *travaille* × (*ils*) *travaillent*, (*il*) *finit* × (*ils*) *finissent*. Naproti tomu v sémantice 1. a 2. os. jsou zahrnuty dva typy vztahů: elementární vztah k samotnému mluvčímu n. adresátovi (1. os. sg. (*já*) *nesu*, 2. os. sg. (*ty*) *neseš*), který je obvykle vyjádřen i jednoduchým slovesným tvarem s elementárním či méně komplexním morfémem (*nes-**u***, *trag-**e***, *port-**e***) a komplexní vztah k mluvčímu n. adresátovi i k množině dalších účastníků komunikačního aktu (1. os. pl. (*my*) *neseme*, 2. os. pl. (*vy*) *nesete*), kteří k mluvčímu n. adresátovi tak či onak „přináležejí"; tento komplexní vztah se také obvykle vyjadřuje komplexním morfémem (*nes-**e-m-e***, *trag-**e-n***, *port-**ons***). Komplexní predikační vztah obsahu predikátu k množině osob, které jsou komunikačními partnery, je opět asymetricky vztahem různého druhu: u 1. os. pl. jde o trojí vztah: (a) „já a ty" – v tomto případě se obsah slovesného tvaru a zájmena 1. os. týká jen mluvčího a adresáta; (b) „já a ty a ostatní s námi" – v tomto případě se obsah slovesného tvaru a zájmena 1. os. týká mluvčího, adresáta a další množiny osob k nim přináležejících – na oba tyto významy se vztahuje termín **inkluziv**; (c) „já a ostatní se mnou kromě tebe", tj. adresát promluvy je v tomto případě vyloučen z obsahu slovesného tvaru i zájmena 1. os. – na tento význam se vztahuje termín **exkluziv**. – Kromě toho se užívá forem kategorie **o.** v rozporu s jejich významem; dociluje se tím různých efektů (mluví se někdy o ↑transpozici); např. *Při vyučování sedím rovně a nevyrušuju* (= seď rovně a nevyrušuj); *To vám vzkazuje Vinnetou, náčelník Apačů* (= to vám vzkazuju já); *A teď dáme injekci* (= a teď dám injekci); *Co si bude pan profesor přát?* (= co si budete přát). Pro některá taková užití existují termíny: pluralis modestiae (plurál skromnosti, autorský plurál): *V této stati věnujeme pozornost otázkám výchovy dospívajících dívek*; pluralis majestaticus (*My, Karel IV., císař Svaté říše římské a král český, ..., známo činíme...*). – Společenskými konvencemi je motivováno vykání (*Vy jste přišel*; *Vy jste přišli*) a dnes už neužívané onikání (*Kouknou na sebe, jak vypadají*) a onkání (*Anna, šla sem*).

Lit.: *ČŘJ*, 1996; INGRAM, D., Typology and universals of personal pronouns, in: GREENBERG, J. H. ad. (eds.), *Universals of human language*, 1978, 213–247; KARLÍK, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; KŘÍŽKOVÁ, H., Kategorie osoby a systém diateze v slovanských jazycích, *Sl* 45, 1976, 337–355; *MČ* II, 1986; *MČ* III, 1987; NOVÁK, Ľ., Ku gramatickej kategórii osoby, *JČ* 18, 1967, 58–61; *PČM*, 1978; *SGK*, 1986.

FŠ

OSTENZE

Přímé ukazování, prezentace mimojaz. skutečnosti, resp. komunikace ukazováním, prezentací mimojaz. skutečnosti v situaci teď – zde – já (↑deixe). – **O.** může být nedílnou součástí řečového jednání např. ve výpovědích typu *Dám ti tohle!*, kdy současná prezentace darovaného předmětu je konstitutivní podmínkou úspěšného řečového jednání. – **O.** hraje významnou roli při osvojování těch lexikálních jednotek, jejichž význam lze zavést tzv. **o.** definicí typu *To je...*, tedy ukázáním, prezentací předmětu, procesu, stavu věcí; ↑stereotyp. – Právě tzv. **o.** definice ukazuje, že ukazovaný předmět n. stav věcí je v nonverbální i verbální komunikaci vnímán nejen jako prezentace originálu, konkrétního exempláře (↑token × typ(e)), ale také jako model, synekdochická reprezentace druhu (*Kočky vypadají jako tato*) n. reprezentace jiného

token (*Kup mi takovýhle nůž*; ↑prototyp), popř. metaforická reprezentace jiného ↑type n. token.

Lit.: Osolsobě, I.: *Divadlo, které mluví, zpívá a tančí*, 1974.

MN

OSVOJOVÁNÍ JAZYKA DÍTĚTEM

Postupné formování jazykové ↑kompetence v mysli dítěte. **O.j.** je součástí kognitivního vývoje dítěte. Dítě si postupně osvojuje fonologický a gramatický systém mateřského jaz., slovní zásobu a informace pragmatické (↑komunikační kompetenci). – Na **o.j.** se podílejí jak vrozené předpoklady, tak prostředí. Součástí vrozených biologických předpokladů člověka je specializovaný mechanismus, který mu umožňuje osvojit si a užívat kterýkoli přirozený jaz.; mluvit konkrétním jaz. a rozumět mu se dítě naučí v prostředí, ve kterém vyrůstá. Dlouhodobě se vedou diskuse o tom, v čem spočívají vrozené předpoklady, jak velký je jejich podíl, čemu se vlastně dítě učí. – **Nativismus** je souhrnným pojmenováním pro ty přístupy, které přikládají rozhodující význam předpokladům vrozeným. Jako první formuloval tuto teorii Chomsky (↑TGG) v r. 1957 jako reakci na jednostrannost v té době převládajícího behaviorismu (↑psycholingvistika); v dalších desetiletích Chomsky sám i jeho početní následovníci (např. Lenneberg, Jackendoff, Pinker) teorii **o.j.** zpřesňují a modifikují. Nativisté zkoumají především osvojování gramatiky, zejm. syntaxe; vycházejí z hypotézy, že vrozené předpoklady osvojování jaz. odpovídají obecným rysům jaz. struktury, ↑**univerzální gramatice** (UG). V jejich pojetí UG není naučená, je výchozím stavem mysli dítěte ještě před tím, než si začne vytvářet gramatiku jaz. mateřského (mentální gramatiku). Právě na základě vrozené UG dítě intuitivně a relativně snadno abstrahuje z řeči, kterou slyší, systémové vlastnosti své mateřštiny; dítě je na jaz. připraveno, je UG vedeno. Např. Pinker (1995) považuje jaz. za pouhý instinkt, který se aktivuje tím, že dítě přijde s konkrétním jaz. do kontaktu („je vystaveno" jazyku). – **Mentální gramatika** je již gramatikou konkrétního jaz., je to více méně nevědomá, intuitivní znalost, která dítěti umožňuje rozumět větám s různými syntaktickými strukturami a tvořit věty, které nikdy neslyšelo (např. Jackendoff, 1993). V pojetí nativistů dítě, které si jaz. osvojilo, umí tvořit věty gramaticky správné (*Baruška nakrmila panenku*) a vyhnout se nesprávným (**Baruška napapala panenku*). – Argumenty nativistů: (1) Schopnost osvojit si jaz. je biologicky omezena na dobu mezi 2. rokem a pubertou; vývoj jaz. se proto chápe analogicky jako jiné vývojové procesy, k nimž dochází pouze během dětství a dospívání, např. růst. (2) Každé normální dítě vyrůstající ve standardních podmínkách se na základě omezené zkušenosti naučí mluvit velmi rychle a snadno. Vztah mezi větami (fragmenty vět), které slyší, a abstraktním gramatickým systémem, který si ve své mysli intuitivně vytváří, není přímý, z omezeného počtu vět (včetně neúplných a defektních) principiálně nelze gramatiku vytvořit. Děti vyrůstající v různých prostředích si vytvoří stejný gramatický systém. Podle nativistů v řeči, kterou slyší, identifikuje dítě vrozenou UG; není však jasné, jak k tomu dochází. (3) Některé systémové vlastnosti jsou společné pro všechny přirozené jaz., tzv. jazykové univerzálie. – Někteří badatelé soudí, že vrozené předpoklady **o.j.** nejsou do takové míry specifické a připisují větší váhu interaktivitě (např. Schnelle, 1991). – Nenativistické teorie věnují větší pozornost osvojování slovní zásoby. Explicitně n. implicitně akcentují součinnost vývoje jaz. s kognitivním vývojem dítěte. Piaget již v 50. letech poukázal na vytváření vztahu mezi zvukem (*kaše*) a předmětem (miska s kaší), výrazem a obsahem. Podle jeho teorie dítě začíná rozumět řeči a mluvit až v tom vývojovém stadiu, kdy rozumí symbolické hře: umí si něco představit prostřednictvím něčeho jiného (např. „krmí" panenku kamínky). – Snazší je osvojování subst.; dítě si je osvojuje dříve, zpočátku pojmenovává jen jednotlivé věci a osoby, a to ty, které jsou aktuálně přítomné. Na rozdíl od subst. slovesa si dítě osvojuje často spolu s fragmenty gramatiky (kdo co komu dělá). Vytváření slovní zásoby je spjato s vytvářením pojmové struktury. Dítě si osvojuje slova a současně poznává vztahy mezi pojmy: pojmenovává např. nadřazené pojmy (*rodiče, ovoce*), protiklady (*světlo – tma, velký – malý, nahoru – dolů*), místní a časové vztahy (*tady – tam, domů – ven, ráno – večer*). Experimenty se situačně použitými umělými slovy svědčí o vytváření korespondencí mezi formující se představou o světě a gramatickou strukturou jaz. (např. ve větě *slepička *zorkuje* přiřazovaly děti slovesu **zorkuje* význam zobe, zatímco ve větě *slepička *zorkuje kačenku* přiřazovaly témuž slovesu význam krmí). – **Kompetiční model** (např. MacWhinney, 1987) vychází (na rozdíl od nativismu) z toho, že jaz. se pro dítě stává prostředkem komunikace. Motivací dítěte je porozumět záměru jiného mluvčího a dát najevo záměr svůj. I v tomto pojetí je **o.j.** vytvářením vztahů mezi výrazem a obsahem. Ty jsou zpočátku velmi vágní a postupně se zpřesňují. Důležitou funkci tu mají vodítka (nápovědi). Vodítkem může být např. intonace (otázka, nabídka, zákaz), koncovky (např. ve slovesech *točí, bučí, hučí* je koncovka vodítkem pro identifikaci slovesného tvaru, ve slovech *Kájovi, míšovi, tátovi* je koncovka vodítkem pro význam 3. pádu), sled hlásek je vodítkem pro slovní význam (*táta, ham*), pořadí slov může být vodítkem pro identifikaci sémantické role (*Kája staví věž*) apod. Jestliže dítě ve slyšené řeči nějaké vodítko zachytí, aktivují se v jeho mysli významy, s nimiž může být spojeno, další vodítko aktivuje další významy, takže dochází k jejich „soutěžení" (proto kompetiční model). K důležitým faktorům patří frekvence vodítek. Na ↑aktivaci významů se podílí i situace. Např. dítě slyší *tady zůstalo něčí mléko*; koncovka *-í* může být vodítkem pro význam děje (podobně jako *hučí, bučí*), ale další vodítka převládnou, takže dítě, i když slovu *něčí* rozumí jen vágně, s významem děje ho nespojí. Kompetiční model **o.j.** není teoreticky tak propracován jako modely nativistické, ale je bližší zkušenosti; vychází ze vztahu forma – funkce, neomezuje se na gramatiku, propojuje gramatiku a význam. – Další teorie akcentují důležitost sociálního prostředí, v němž si dítě jaz. osvojuje (např. Vygotskij, Labov, Halliday). – Za závažné faktory osvojování druhého a dalšího jaz. se považuje zejm. motivace, věk jedince a systémové vlastnosti jaz. výchozího i cílového.

Lit.: AITCHISON, J.: *The articulate mamal*, 1989; ATKINSON, R. L. ad.: *Psychologie*, 1995; CHOMSKY, N.: *Syntactic structures*, 1957; CHOMSKY, N.: *Knowledge of language. Its nature, origin and use*, 1986; CHOMSKY, N.: *Jazyk a zodpovednost'*, 1995; CLARK, E. V.: *The lexicon in acquisition*, 1993; FLETCHER, P. – WHINNEY, B. MAC. (eds.): *The handbook of child language*, 1995; HIRSH-PASEK, K. – GOLINKOFF, R. M.: *The origins of grammar*, 1996; JACKENDOFF, R.: *Patterns in the mind*, 1993; PAČESOVÁ, J.: *Řeč v raném dětství*, 1979; PIAGET, J.: *Psychologie inteligence*, 1970; PIAGET, J. – INHELDER, B.: *Psychologie dítěte*, 1997; PINKER, S.: *The language instinct*, 1995; PEREGRIN, J.: (Nedokončená?) revoluce v pohledu na jazyk, *SaS* 60. 1999, 37–45; SCHELLE, H.: *Natur der Sprache*, 1991; SLOBIN, D. I.: *The crosslinguistic study of language acquisition*, 1985; SMOLÍK, F., Teoretické přístupy k osvojování gramatiky, in: *Bulletin Psychologického ústavu AV ČR* 2, 1999, 24–69; WHINNEY, B. MAC (ed.): *Mechanisms of language acquisition*, 1987.

IN

OTÁZKA

Slovo běžného jaz., které se jako lingvistický termín užívá ve dvou významech: (1) Jako označení **jazykové formy** věty, která (podle řady autorů) ve své základní funkci vyjadřuje ↑komunikační funkci „tázání" (otázky); v tomto významu mu často odpovídá termín **věta tázací**. (2) Jako označení **komunikační funkce** „tázání"; v tomto významu mu často odpovídá termín **výpověď tázací**.

1. Tázací věty se podle formy tradičně dělí na: (a) **o.** obsahující ↑tázací zájmeno / ↑tázací příslovce + sloveso v ind./kond. + intonaci / otazník: [*Kdo*] *přišel?*; [*Která dívka*] *je Zlatovláska?*; [*Na památku narození koho*] *slavíme Vánoce?* [*Kde*] *hořelo?*; jde o **o. doplňovací**, n. (podle angl. *wh-questions*) **k-otázky** (k = prototypický základ tázacího výrazu); o slovosledné pozici tázacího výrazu ↑doplňovací otázka v FSP; (b) **o.** obsahující sloveso v ind./kond. + ↑antikadenci / otazník: *Prší?*; *Půjčí mi Petr stovku?*; jde o **o. zjišťovací,** n. **a-otázky** (a = zkratka pro antikadenci) (č. ekvivalent angl. termínu *yes/no-questions* by byl stejně jako termín angl. inkoherentní s termínem wh-questions, neboť ukazuje ne na formu **o.**, nýbrž na možné odpovědi); (c) **o.** obsahující spojku vedle sloves(a) v ind./kond. *nebo* + otazník: *Prší, nebo sněží?*; *Přišel Petr, nebo Pavel?*; jde o tzv. **o. vylučovací / disjunktivní**, pokládané buď za svébytný typ tázací věty, n. za typ/variantu **o.** zjišťovacích (vzhledem k absenci k-výrazu), n. naopak za typ/variantu **o.** doplňovacích (vzhledem k nemožnosti odpovědi *ano/ne*). Fakt, že **o.** (tj. tázací věta) vedle KF tázání (*Kdo to udělal?*) může vyjadřovat i jiné KF, např. prosbu (*(Ne)půjčil bys mně stovku?*), tvrzení (*A neříkal jsem to?*; *A říkal to někdo?*) aj., se zrcadlí v tom, že z hlediska funkce se **o.** tradičně dělí na (a) **pravé o.** (**o.** erotetické, tj. tázací věty mající KF tázání) a (b) ↑**nepravé o.** (tázací věty nemající KF tázání, ale jinou); rozdílné je hodnocení ↑**o. deliberativních**. Odvození KF nepravých **o.** probíhá v různých teoretických modelech různě; klasická je koncepce, která možné netázací KF vykládá jako ↑konverzační implikatury: tázací věta *(Ne)půjčil bys mi stovku?* má tedy vždy význam tázací (viz dále), který nejde eliminovat, může vyjadřovat KF tázání, ale může jakožto implikaturu umožňovat (n. v závislosti na kontextu favorizovat) interpretaci výzvovou (podle většinového názoru jsou **o.** jakožto KF typem ↑direktivu, tj. jsou to výzvy k verbální reakci (k odpovědi), a ty tázací věty, které obsahují propozice, jejichž pravdivost může někdo zajistit, mohou tedy, má-li sloveso formu 2. os. préz., ve vhodné ↑KS vyjadřovat nejen výzvu k odpovědi, ale i výzvu k činu); pak je negace indikátorem ↑zdvořilosti: *Nepůjčil bys mi stovku? – Půjčil bys mi stovku?* Novější koncepce zde většinou předpokládají daleko složitější kognitivní a komunikační modely, přičemž ↑kooperační princip (a konverzační implikatura) je pouze jedním z jejich faktorů; např. Geis, 1997. – Sémantika **o.** je předmětem intenzivního zájmu, přičemž pod vlivem modální logiky se zprav. vychází i v lingvistice z toho, že **o.** jsou epistémické imperativy. (a) **A-otázky** vyjadřují otevřenost pravdivosti propozice *p*, tj. implikují disjunkci „*p*, nebo non *p*", a zájem toho, kdo **o.** klade, znát pravdivostní hodnotu této propozice ve světě, k němuž věta referuje. Z hlediska extenzionální sémantiky jsou tedy kladné a záporné **o.** ekvivalentní (tedy: *Kouříš? // Nekouříš?*), různými sémantickými a pragmatickými momenty je ovšem preferována n. vynucována buď forma kladná, n. záporná (tedy: *Taky kouříš?* × *Taky nekouříš?*); např. preferencí tazatele, aby *p* (*Půjdeme večer do divadla?*), n. naopak non *p* (*Nebude to bolet?*), kontextovou zapojeností *p* (A: *Přijede babička* – B: *A přijede za každého počasí?*), n. non *p* (*Babička nepřijede.* – B: *Nepřijede proto, že se na nás zlobí?*); v případech jako A: *Přijede babička* – B: *A přijede vlakem? / A nepřijede už zítra?* negace indikuje navíc různé pragmatické momenty, např. preferenční aj. O a-otázkách se často tvrdí, že jsou to jediné výrazy vyjadřující věty (propozice), které nemají pravdivostní hodnotu (nelze se na ně a-otázkou, která se pokládá za výraz zjišťující pravdivostní hodnotu, zeptat). (b) **K-otázky** podle klasického pojetí vyjadřují neznámost referentu té složky propozice jimi vyjadřované (tj. buď *p*, n. *non p*), která je označena k-výrazem, a zájem toho, kdo **o.** klade, znát tento referent. **O.** *Kdo jede zítra do Prahy?* implikuje tedy pravdivost propozice „Někdo jede zítra do Prahy" a hledá, která z disjunktivně spojených propozic „X jede zítra do Prahy, nebo Y jede zítra do Prahy, nebo Z jede zítra do Prahy" je ve světě, k němuž věta referuje, pravdivá. Pragmatickými momenty bývá přitom vymezena aktuální extenze k-výrazu ve smyslu „Kdo z vzhledem ke kontextu v úvahu přicházejících jede zítra do Prahy?"

2. Tázací výpovědi se dnes vymezují zpravidla v rámci teorie ↑ilokučních aktů (zpravidla nikoli jako typ ilokučního aktu, nýbrž jako podtyp ↑direktivu) a dělí podle různých hledisek; ↑výpověď tázací; ↑klasifikace komunikačních funkcí výpovědi.

Lit.: ÅQUIST, L.: *A new approach to the logical theory of interrogatives*, 1975; GEIS, M. L.: *Speech acts and conversational interaction*, 1997; HENTSCHEL, E.: *Negation und Interrogation*, 1998; KRALLMANN, D. – STICKEL, G. (eds.): *Zur Theorie der Frage*, 1981; *MČ* III, 1987, 272–276; WALTHER, J.: *Logik der Fragen. Grundfragen einer interrogativen Logik*, 1985.

PK

OTÁZKA DELIBERATIVNÍ

Otázka, kterou mluvčí klade především sám sobě, n. zároveň sám sobě. Mohou to být ↑otázky zjišťovací

i ↑otázky doplňovací; ↑otázka. Vyjadřují: (a) **nejistotu** (pochybnost): *Stihnu to vůbec?*; *Kam jsem si to jen schoval?* Mohou obsahovat modální sloveso *moci*, popřípadě jiné ↑epistémické výrazy; častá je alternace ind./kond.: *Mohu to vůbec stihnout?*; *Mohl bych to vůbec stihnout?*; (b) **nerozhodnost** (váhání, rozvažování) mluvčího, zda realizace něčeho je/není účelná (rozumná, vhodná, záhodná...). Obsahují zpravidla modální sloveso *mít* v ind. n. kond. n. jeho sémanticky odstíněné varianty: *Má / Nemá tam jít?*; *Měl / Neměl by mu to raději říct?* Je-li konatelem sám mluvčí, modální výrazy lze vynechat: *Mám tam jít? / Jít tam?*; *Je vhodné mu to říct? / Říct mu to?*
Lit.: ↑výpověď tázací.

MG

OTÁZKA DISJUNKTIVNÍ (o. rozlučovací)
Explicitní formulace **možných odpovědí**, nikoli specifický **funkční** typ otázek: *Přijde, nebo ne / nepřijde?*; *Přijde Pavel, Jan, nebo Petr?* (= *Kdo přijde?*). Mají formu ↑otázky zjišťovací, vyslovují se však s kadencí. Disjunktivní formulace stírají rozdíl mezi funkcí otázky zjišťovací a otázky doplňovací: *Někdo zvoní? – Ano / Pavel*; *Někde hoří? – Ano / Na Špilberku.*
Lit.: ↑výpověď tázací.

MG

OTÁZKA DOPLŇOVACÍ V FSP
Ve Firbasově pojetí ↑FSP se k otázkám doplňovacím přistupuje stejně jako k větám/výpovědím oznamovacího charakteru; ↑otázka. ↑Stupně VD jsou distribuovány mezi ↑nositele VD v ↑distribučním poli **o.d.** podle výsledku ↑souhry ↑faktorů FSP: ↑linearity, ↑sémantiky, ↑kontextu a ↑intonace. Tázací slovo (např. *kdo*, *co*, *kdy*, *kde*, *jak*, *proč* apod.) je v nepříznakovém použití otázky většinou v iniciální pozici věty. Na samém počátku věty tak signalizuje modální zařazení věty (jako otázky) a je součástí modálně-temporální signalizace, která představuje ve větě/výpovědi ↑vlastní tranzit. Kromě této signalizace je též vyjádřením toho, co mluvčí/pisatel označuje jako jemu neznámou informaci, která je nazývána ohniskem otázky. Byl to zřejmě pojem ohniska otázky, který způsobil, že řada badatelů, počínajíc Mathesiem (1942, 1982) a nekončíc Křížkovou (1968, 1972), považovala a považuje otázkové slovo za ↑vlastní réma otázky. Podle této představy by měla většina neutrálních **o.d.** s tázacím slovem na začátku věty ↑slovosled subjektivní (*Kdo to okno rozbil?*) a otázky s tázacím slovem na konci věty ↑slovosled objektivní (*To okno rozbil kdo?*), anebo by u **o.d.** byl za neutrální považován slovosled subjektivní. Firbas (1976) došel k závěru, že mluvčí/pisatel při formulování otázky z toho, co neví, vychází, a že tedy otázkové slovo je ↑komunikační jednotka tematická, přesněji diatematická (↑diatéma), protože jde o jednotku východiskovou, která přitom nese informaci novou, kontextově nezapojenou, neboť z kontextu není vyveditelné, na co se mluvčí/pisatel zeptá. Neznámá informace je vyžadována v určité perspektivě, která je dána funkční perspektivou věty. Na druhé straně je ovšem zřejmé, že cíl vyžadované informace je prezentován právě tázacím slovem. Firbas zde hovoří o anticipátoru ohniska otázky. Bylo by možná jednoznačnější hovořit o anticipátoru ohniska odpovědi, protože to, na co se tazatel ptá, se za normálních okolností vyskytuje jako ohnisko (vlastní réma) odpovědi. Při hodnocení tázacího slova v **o.d.** jako diatématu a spolunositele vlastního tranzitu (který v sobě zahrnuje anticipátor ohniska otázky), a ne tedy jako vlastního rématu, nedochází k diskrepanci mezi výsledkem působení faktorů FSP u jiných typů vět a u **o.d.** (Např. není třeba zdůvodňovat, proč otázkové slovo nenese ↑intonační centrum (IC) věty.) Takže věty/výpovědi *Petr bude vědět, kde se ta přednáška koná.* a *Kdo bude vědět, kde se ta přednáška koná?* mají při stejném intonačním ztvárnění stejné (vzájemně korespondující) komunikační jednotky: *Petr* i *kdo* jsou diatémata, navíc *kdo* je spolunositelem vlastnětranzitní signalizace, *bude* (v součinnosti s otázkovým *kdo*) je vlastní tranzit, *vědět* je ↑tranzit a *kde se ta přednáška koná* (celé distribuční pole vedlejší věty je jedna komunikační jednotka, ↑hierarchie jednotek a polí) je vlastní réma. To, co bylo řečeno, ovšem neznamená, že tázací slovo nemůže být vlastním rématem. Ve větě *A kde se ta přednáška koná, bude vědět kdo?* je vedlejší věta *kde se ta přednáška koná* diatématem, *bude* vlastním tranzitem, *vědět* tranzitem a *kdo* vlastním rématem a spolusignalizátorem vlastního tranzitu. Příznakovost věty je dána koncovým umístěním modální (otázkové) signalizace (oproti běžné signalizaci na začátku věty) a v našem případě i částicovým *a*. Jednotliví nositelé VD v distribučním poli VD otázky mohou být vystaveni ↑tematizaci n. ↑rematizaci stejně, jako je tomu u jiných typů vět. Jiný pohled (v rámci ↑FGP) přináší Hajičová (1976).
Lit.: Firbas, J., A study in the functional sentence perspective of the English and Slavonic interrogative sentence, *BSE* 12, 1976, 9–56; Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J.: *Functional sentence perspective in written and spoken communication*, 1992; Hajičová, E., Struktura doplňovací otázky a odpovědi z hlediska aktuálního členění, *SaS* 31, 1976, 300–307; Křížková, H., Tázací věta a některé problémy tzv. aktuálního (kontextového) členění, *NŘ* 51, 1968, 200–210; Křížková, H., Kontextové členění a typy tázacích vět v současných slovanských jazycích, *Sl* 41, 1972, 241–262; Mathesius, V., Věta a její aktuální členění, in: Vachek, J., (ed.), *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 119–123; ↑aktuální členění větné, ↑funkční větná perspektiva; ↑otázka, ↑otázka zjišťovací v FSP.

AS

OTÁZKA NEPRAVÁ
Výpověď s formou ↑otázky, která nemá primárně KF otázky (tázání); neslouží tedy k vyjádření záměru mluvčího „ptát se", nýbrž v určitých ↑komunikačních situacích se užívá tázací formy k realizaci jiných intencí mluvčího, zejm. mírné výzvy (prosby, rady...): (a) *Otevřel / Neotevřel byste mi dveře?*; (b) *Kdo mi otevře dveře?* – (a) Specifické případy užití formy ↑**otázky zjišťovací** v netázací funkci představují: (i) otázky **řečnické**: vyjadřují buď námitku, odmítnutí, negativní reakci na něčí tvrzení, návrh (*A neříkal jsem to?*), n. výtku, pokárání ve spojení s modálními slovesy a většinou s částicí *to*: *To musíš tak křičet?*; *To nemůžeš být chvilku zticha!?* Klade se v nich často částice *copak* a kladu a záporu se v nich užívá v opačném významu: *Copak jsem to neříkal?* (= „Vždyť

jsem to přece říkal!“); (ii) otázky **podivové**: jsou výrazem (projevem, expresí) podivu (údivu, překvapení...) mluvčího nad něčím, co neočekával: *Ty už zas nemáš peníze?*; *Ty už zas máš hlad?* Často se v nich vyjadřuje zájmenný podmět *ty*, *vy*, typické jsou částice *to*, *copak* a *cože*, kladu a záporu se v nich užívá ve shodě s obsahem predikátu: *To už je tolik hodin?*; *Copak ty to neviš?* – (b) Specifické případy užití formy ↑**otázky doplňovací** v netázací funkci představují: (i) otázky **řečnické**: *Komu jsem ublížil?!* (= „Přece jsem nikomu neublížil!“). Mají většinou KF ↑námitky; (ii) otázky **odrazovací**: *Kam bys teď (prosím tě) chodil?*; *Proč bys to platil? / Co (Proč) to budeš platit!?* Predikát má zpravidla formu kond. n. ind. futura v 2. osobě; (iii) otázky **odmítací**: *Co / Proč / Nač bych se mu omlouval!?*; *Co se mu budu omlouvat?* Jsou zpravidla uvozeny tázacími slovy *co*, *proč*, *nač*. Přísudek v nich má formu kond. n. ind. futura v 1. osobě; (iv) otázky **výtkové**: *Jak to zas sedíš!?* Bývají uvozeny výrazem *jak + to*. Přísudek v nich mívá formu 2. osoby ind.
Lit.: ↑výpověď tázací.

MG

OTÁZKA REAKTIVNÍ

Může být jak ↑otázka zjišťovací, tak ↑otázka doplňovací. Funkčně lze rozlišovat: (1) **antiotázky**, nazývané též opakované, n. **echo**-otázky; reagují na něčí **otázku**; (a) mluvčí jimi dává najevo, že neví (není rozhodnut), zda n. co má odpovědět: A: *O čem se tam jednalo?* – B: *O čem se tam jednalo? Ale o ničem*; mají antikadenci; (b) signalizují snahu mluvčího vyhnout se přímé, jednoznačné odpovědi: A: *Kam se chystáš?* – B: *Kam bych se chystal? / Kam bych se **měl** chystat?*; mají kond. a často se v nich hovorově užívá modálního slovesa *mít*; (2) **odmítací otázky**; reagují negativně na něčí návrh n. sdělení: (a) typickou zápornou (odmítací) reakci na něčí návrh představují v č. následující otázkové formy: A: *Pojďme na fotbal* – B: *Já a na fotbal?* A: *Kup mi šunku* – B: *Tady a šunku?* Uvedená interogativní forma však není obligátní; (b) na sdělení se negativně reaguje prostou otázkovou výpovědí s častými lexikálními elementy: A: *Zítra pojedeme na Macochu* – B: (*Zase*) *Na Macochu?* Negativní reakce bývá však v této komunikační interakci realizována častěji a jednoznačněji výpovědí s formou konstatační: A: *Zítra pojedeme na Macochu* – B: (*Zase*) *Na Macochu!*
Lit.: ↑výpověď tázací.

MG

OTÁZKA ZJIŠŤOVACÍ V FSP

Ve Firbasově pojetí ↑FSP se k otázkám zjišťovacím přistupuje stejně jako k větám/výpovědím oznamovacího charakteru; ↑otázka. ↑Stupně VD jsou distribuovány mezi ↑nositele VD v ↑distribučním poli **o.z.** podle výsledku ↑souhry ↑faktorů FSP: ↑linearity, ↑sémantiky, ↑kontextu a ↑intonace. Pokud změna slovosledu (např. umístění slovesa do iniciální pozice) je pouhým signálem otázky, nemá takováto změna oproti slovosledu deklarativní věty vliv na stupně výpovědní VD jednotlivých ↑komunikačních jednotek. Ve větách/výpovědích *Petr se musí omluvit předem.* a *Musí se Petr omluvit předem?* je v obou případech *Petr* ↑diatéma, *musí* ↑vlastní tranzit, *omluvit se* ↑tranzit a *předem* ↑vlastní réma. Ve větách/výpovědích *Předem se musí omluvit Petr.* a *Musí se předem omluvit Petr?* je v obou případech *předem* diatéma, *musí* vlastní tranzit, *omluvit se* tranzit a *Petr* vlastní réma.
Lit.: ↑otázka, ↑otázka doplňovací v FSP.

AS

OTÁZKA ZKUŠEBNÍ (o. školská, o. pedagogická)

Otázka sloužící tazateli k ověřování (prověřování) předpokládaných, popř. postulovaných **znalostí** tázaného, nikoli tedy k získání postrádaných informací (↑výpověď tázací): *Psal K. Čapek také pohádky?*; ***Kdy** byla založena Univerzita Karlova?* Mají-li podobu ↑otázky doplňovací, často se právě v nich klade tázací slovo na konec výpovědi: *Univerzita Karlova byla založena **kdy**?* Funkčně blízké jsou jim tzv. otázky **kvízové**. Po stránce formulační bývá jejich zvláštností to, že nabízejí volbu správné odpovědi z několika možností: *Kdy vymřeli Přemyslovci?* – (a) *1306*; (b) *1415*; (c) *1526*. Často mívají neotázkovou formu: *Přemyslovci vymřeli:* (a) *1306*; (b) *1415*; (c) *1526*. Podobu kvízových **o.** mají **testy**.
Lit.: ↑výpověď tázací.

MG

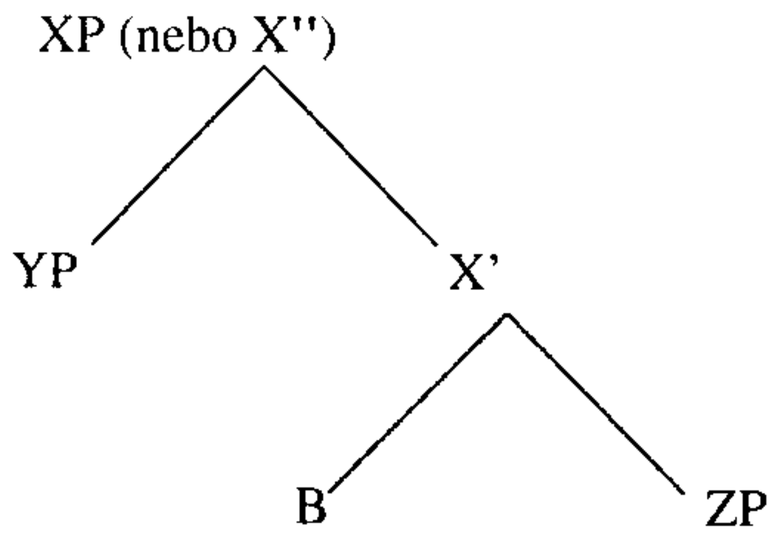
OTČESTVO

↑Antroponymum odvozené z vlastního jména otce; specifický druh ↑patronymika. – **O.** tvoří jeden z funkčních členů ↑třímenné (popř. i vícejmenné) antroponymické soustavy: např. r. *Sergej **Dmitrijevič** Kuzněcov*, *Naděžda **Olegovna** Kozlova*. Ve spojení s pouhým křestním jménem slouží v běžné komunikaci (*Sergej **Dmitrijevič***). V č. se **o.** neužívá.
Lit.: *OSTSO*, 1983, 269.

JP

OVLÁDÁNÍ (angl. command)

V ↑TGG jeden ze základních hierarchických vztahů mezi jednotkami struktury. Vztah **o.** je východiskem ke stanovení vztahu ↑řízení a ↑vázání. Přesná definice **o.** je otázkou vývoje teoretického rámce a závisí na autorovi. V období ↑bariér rozlišuje Chomsky (1986) dva druhy **o.**: (i) **c-ovládání** (c-command, complement command): „α c-ovládá β, jestliže α nedominuje β a každá projekce (uzel), která dominuje α, dominuje také ß“. C-ovládání zahrnovalo např. vztah hlavy k pravostranné sestře, tj. např. verba k přímému objektu. V následujícím schématu YP c-ovládá X' (a všechny uzly jím dominované, tj. B a ZP) a B c-ovládá ZP (a všechny uzly jím dominované).

(ii) **m-ovládání** (m-command, maximal command): „α m-ovládá ß, jestliže α nedominuje β a každá maximální projekce, která dominuje α, dominuje také β“. Ve schématu B (stejně jako YP) m-ovládá ZP, B pak navíc m-ovládá YP. M-ovládání užíval Chomsky k vyjádření vztahu hlava-specifikátor, např. mezi funkční projekcí INFL (ve schématu B) a subjektem (ve schématu YP).
Lit.: Chomsky, N.: *Barriers*, 1986; ↑teorie řízení a vázání, ↑transformační generativní gramatika.

PKo, LV

OXYMÓRON

Spojení slov (zpravidla podstatného jména s přívlastkem) významem si odporujících, např. *zdravý nemocný*; *veřejné tajemství*; *černé světlo*; *bolestné štěstí umělce*. Takovým spojením vzniká obvykle nový význam, v němž se rozpor vlastně ruší. Zčásti podobné je ↑paradoxon.

SŽ

OZNAČUJÍCÍ × OZNAČOVANÉ (signifiant × signifié)

Označující definuje F. de Saussure jako „akustický obraz“ (užívá se též termínů signans, signifikant); není podle něho materiálním zvukem, ale „psychickým otiskem“ materiálního zvuku (a jeho artikulace), jeho zobecněnou reprezentací. Označující je jednou ze dvou nedělitelných stránek jaz. ↑znaku. De Saussure znak přirovnává k listu papíru: Jednou jeho stranou je označující, druhou stranou je označované, které de Saussure definuje jako pojem; též ↑význam (užívá se i termínů signatum, signifikát, koncept). Mezi oběma (nedělitelnými) stránkami jaz. znaku je nicméně primárně arbitrární vztah; ↑arbitrárnost. Takovýto výklad jaz. znaku, chápaného jako jednota označujícího a označovaného, se označuje jako **bilaterální pojetí** znaku. **Unilaterální pojetí** znaku (Frege, Wittgenstein, Carnap) liší ↑znak (výraz) a ↑význam, k němuž se skrze znak pouze poukazuje, aniž spolu tvoří nedělitelnou jednotu; ↑znak.
Lit.: Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989.

MN

P

PÁD

1. Morfologická kategorie zpravidla odpovídající obsahové relaci mezi jménem a jiným výrazem věty (řídícím toto jméno); **povrchový** n. **morfologický p.** je třeba odlišovat od jeho funkce, pádu hloubkového (2), ↑aktant. Výrazovým prostředkem **p.** je ve ↑flexivních jaz. tvarotvorný sufix s předložkou (tzv. **p.** předložkový), n. bez ní (**p.** bezpředložkový, prostý). Předložkové a prosté **p.** mají z hlediska funkčního, frekvenčního i z hlediska produktivnosti aj. odlišné rysy. **P.** předložkový i prostý je kategorie především morfologicko-syntaktická, avšak vyznačuje se i funkcemi sémantickými a pragmatickými. Jde o svazky relátorů, u kterých – přes kritické názory – lze při komplexním přístupu vystopovat jednotící ↑invariantní význam (srov. Jakobsonův termín Gesamtbedeutung). Z hlediska syntaktického je předmětem diskuse, zda relátorem v předložkovém výrazu je předložka a pádový morf – mluví se o bimorfu – (tak v č. tradici), n. zda relevantní je tzv. předložková rekce (tak v č. Karlík, 2000). Stranou nezůstala ani problematika relace mezi deklinačním morfem a ↑tvarotvorným základem (Karolak, 1966). – V lingvistické komunikaci se termínem **p.** často označuje jednak **pádový tvar**, jednak **pádový morf** (**p.** koncovky), resp. **pádový formant** (vzhledem k flexivní povaze č. by bylo zde vhodnější tradiční adj. pádový nahrazovat adj. deklinační). – K deklinačnímu formantu patří často i morfonologické operace v konsonantickém zakončení tvarotvorného základu (*voják-y* × *vojác-i*, *běloch-ům* × *běloš-i*), změny základových vokálů, zvl. krácení (*žáby* × *žab*) n. alternace (*sníh-0* × *sněh-u*), vkládání vokálů (*kry* × *ker*) n. jejich elize (*křest* × *křtu*). Deklinačním morfem je také paradigmaticky vydělitelný morf nulový: *muž-0*, *muž-e*, *muž-i*, *muž-em* atd. Morfologický **p.** má odlišné výrazové prostředky v ↑jazycích flexivních a ↑aglutinačních. V prvních je pádový ↑sém vyjádřen v morfu deklinačním spolu se sémy čísla, rodu a příp. životnosti, v druhých se jednotlivé sémy vyjadřují každý pomocí zvláštního morfu. V č. deklinačních morfech k aglutinačnímu způsobu vyjadřování deklinačních sémů nedochází. – Č. systém bezpředložkových pádů se vyznačuje vysokým stupněm homomorfie, pádového synkretismu (až v polovině vnitroparadigmatických případů). Srov. morf [*-i*], který se jako jediný deklinační formant vyskytuje u typu *pán* (nom., akuz., instr. pl.), *muž* (dat., vok., lok. sg., nom., instr. pl.), *hrad* (nom., akuz., instr. pl.), *stroj* (dat., vok., lok. sg., instr. pl.), *předseda* (gen. sg., akuz., instr. pl.), *soudce* (dat., lok. sg., nom., instr. pl.), *žena* (gen. sg., nom., akuz., vok. pl.), *růže* (dat., akuz., lok. sg.), *píseň* (dat., vok., lok. sg.), *kost* (gen., dat., lok., vok. sg., nom., akuz., vok. pl.), *město* (instr. pl.), *moře* (dat., lok. sg., instr. pl.) aj. Pádový synkretismus se obvykle hodnotí jako projev jaz. ekonomie; jde o výsledek složitých starších i novějších vývojových pochodů fonologických, analogických pochodů morfologických, vzájemného působení spis. č. a útvarů nespis. aj. Za neekonomický nelze považovat jiný jev č. deklinace: velmi starý a frekventovaný je pádově relevantní ↑supletivismus a různorodost tvarotvorných základů u ↑osobních zájmen. Takto vzniklá variantnost pádových tvarů je plně funkční; srov. výpovědně a zvukově motivované rozdíly v užití kratších a delších tvarů *tě/tebe*, stylové diference tvarů *mě/mne*, kookurenční a historickofonologické aspekty dublet *jich/nich*, *jí/ní*, oblastní variantní spis. u výslovnosti *mňe/mje* (ps. *mě*) aj. Tzv. pádová polymorfie (synonymie) se v č. využívá i u subst. (u adj. nikoli); srov. dat. sg. *-u/-i*, *-ovi* u typu *pán*, *muž*, kde jde o distribuční využití v textu (*panu Novákovi*, ale **pánovi Novákovi* n. **panu Nováku* apod.) a o funkční rozdíl v životnosti (*manželu* i *manželovi*, ale jen *stolu*, **stolovi*). Kategorie **p.** je redundantní u syntaktických adj. (adj., adj. zájmen a adj. číslovek); jde o sdílení pádové kategorie se subst., o projev syntaktické ↑shody.

Č. má sedm **p.** ve dvou číslech. Tento počet vychází z relevance testovacích otázek (s výjimkou vok.). Přes rozvinutý pádový synkretismus lze vždy pro každý **p.** v obou číslech uvést výrazově disjunktní morfy, avšak v rámci celého deklinačního paradigmatu jmen. Dublety, které mají výrazné sémantické odlišnosti, mívají periferní charakter. Někteří autoři však z významové a výrazové různosti pádové koncovky, jejímiž tvary se odpovídá na stejnou otázku, dovozují jiný počet pádů, než uvádějí tradiční gramatiky. Podle Mel'čuka je v r. deset pádů, tj. vedle tradičních šesti ještě partitiv (*daj čaju*), numerativ (*dva maľčika*), vokativ (*bože*) a lokativ (*v sadu*). S použitím takového přístupu by bylo možné i v č. vidět další, stejně periferní pády, např. temporál *na jaře* (× *o jaru*), *v létě*, lokativ *v rybníce* (× *o rybníku*), *v potoce*; srov. i obl. *v Zábřeze*, *Žďáře*, *Rakovníce* aj., srov. i Kopečného konstatování (v ZČSk, 1962, 51), že tvary *chleba*, *sýra*, *octa*

v mor. nář. jsou „jediné genitivy na *-a* proti jinak důslednému zakončení na *-u* u látkových jmen“. Kopečného zvláštní typy gen. nazvané **negativ**, **partitiv** a **numerativ** (↑genitiv) jsou však vymezeny jen sémanticky a syntakticky, nikoli důsledně i morfologickým prostředkem výrazově odlišným od genitivu; ↑genitiv. – Různé lingvistické koncepce odhalovaly z různých hledisek jednotlivé syntaktické i sémantické vlastnosti pádů. Z antické gramatické tradice pochází dichotomie **casus rectus** (**p.** přímý: v č. nom. a vok.) a **casus obliquus** (**p.** nepřímý: zbývající **p.**). Kuryłowicz (1949) překlenul některé dosavadní jednostranné definice **p.** zdůrazňující různé více či méně dokázané vlastnosti pádů (Hjelmslev, 1935; Jakobson, 1936) svou koncepcí primární a sekundární jaz. funkce: **p. primárně syntaktický** může sekundárně mít funkce sémantické, **p. primárně sémantický** pak může sekundárně vystupovat jako syntaktický. Č. (a československá) jazykovědná tradice pracuje s pádovými relacemi převážně v povrchové struktuře věty. **P.** se tu v podstatě popisují jako relátory vyjadřující vztahy substantiva k slovesu (**p.** adverbální), n. k jinému jménu (**p.** adnominální). V klasických zpracováních pádové problematiky (od skladby Zikmundovy po Šmilauerovu) se pádové funkce prezentují na základě nápadných, avšak nikoli jednotných hledisek. Nom. a akuz. se obvykle považují za pády s převážně ryze syntaktickou větněčlenskou funkcí (subjektovou a objektovou), adnominální gen. se nověji chápe z hlediska transformačního (*kázání M. J. Husa* – gen. subjektový × *upálení M. J. Husa* – gen. objektový), dat. kontaktový (*To jsme se vám tam měli!*), prospěchový (*Koupili jsme ti aktovku*) apod. jsou charakteristiky v podstatě pragmatické, nom. a instr. predikativní (stálá × přechodná vlastnost apod.: *Karel je syn / synem mé tety*) představují interpretaci obsahově denotativní apod. Teprve práce z okruhu ↑FGP a ↑DVS přinášejí přístupy konsistentní, vlastní pádovou sémantiku však neřešící, neboť z ní vycházejí jako z veličiny dané. – **P.** (pádový tvar) v Danešově a Kořenského koncepci DVS je chápán jako protějšek, reprezentace příslušného participantu (↑aktant) a zároveň jako distinktivní rys gramatického větného vzorce. S jiným formálním aparátem, který se postupně vyvíjí, chápal pády Sgall (1967, 1986) v FGP, a to jako morfologické reprezentace vyšší roviny. V obou případech se autoři opírají o ↑valenci predikátu. – Z hlediska a z pozic popisu pádových funkcí dochází k diskrepanci v jednostranném pojetí tzv. subjektové („levé“) valence, neboť je problém, zda je subjektový nom. opravdu řízen predikativním verbem finitem. Část autorů (u nás např. Erhart) to předpokládá (jde údajně o ↑rekci), jiní autoři hájí u nom. subjektového jeho nezávislost; ↑shoda, ↑nominativ, ↑teorie pádu. – Pokus o komplexní popis výrazové i funkční struktury **p.** podává Uličný (1984). Bezpředložkový **p.** je tu pojat jako morfologická reprezentace sému, který usouvztažňuje primárně nikoli výrazy závislé v povrchové struktuře, nýbrž participanty v struktuře větněsémantické. Participanty se uspořádávají na základě jaz. univerzále ve smyslu „býti na začátku (Z), na konci (K), uprostřed (M) uspořádané n-tice participantů“. Uspořádání je závislostní a spočívá v exocentrické potencialitě predikátu, tzv. predikátové intenci (relace Z, M, K) ve smyslu implikace počtu a kvality uspořádávaných participantů. Tato koncepce navazuje na práce Paulinyho a Mikovy o slovesné intenci a na koncepci DVS (Daneš, Dokulil, Hausenblas). Bezpředložkové **p.** jsou pak popsány na základě matice distinktivních rysů, interpretace předložkových **p.** vychází z kontinua vykrytí časoprostoru předložkami s týmž **p.** Intenční směřování predikátu je postiženo uspořádávacími participantovými principy: 1. agentivním (*x opravuje něco něčím*), 2. lokalizačním (*x jede odněkud někam někudy něčím*), 3. změny stavu, vlastnictví apod. (*x se stal něčím, někým*), 4. komparačním (*x se podobá někomu něčím*) aj. Důležitý je zde sémantický rys TRANS ‚změna‘, KAUZ ‚způsobovat‘. Srov. analýzu věty *Dal žebráka vyštvat ze dvora psy* (Kopečného podnícené pasivum) ve smyslu ‚On způsobil, že psi způsobili, že žebrák změnil své umístění‘. – Diametrálně odlišný pohled na **p.** v č. přináší modifikovaná valenční teorie Karlíka (2000), pracující s (v zahraniční TGG standardním) rozlišováním abstraktních **strukturních p.** (a podmínkami jejich realizace **p.** morfologickými) a **p. lexikálních** (idiosynkratických); ↑teorie pádů.

Diachronie: Ie. **p.** vznikly pravděpodobně z různých postponovaných ↑deiktických výrazů. V pračeštině (a stč.) převládal n. dožíval deklinační systém kmenový, tematický; bez ohledu na rod se např. subst. *vladyka* skloňovalo ve všech **p.** jako typ *žena*: dat. sg. *vladyce*, gen. pl. *vladyk*, dat. pl. *vladykám* apod. Od 15. stol. pronikají koncovky mužských kmenů, srov. nč. *sluhovi*, *sluhové*, *sluhů* < *sluhóv*, *se sluhy*. Vývoj v rovině fonologické, analogické vyrovnávání uvnitř paradigmat i mezi nimi, metonymické posuny pádových významů i deflektivizační tendence v mluvených útvarech č. vytvořily dnešní nč. stav pádové výrazové i funkční struktury, který se i nadále vyvíjí a diferencuje. Vyjadřovací potřeby od požadavků přesnosti po puzení k expresivitě způsobují výraznou stylovou a útvarovou diferenciaci deklinačních prostředků a působí často jako komunikační dominanty. Také ↑nominativ, ↑genitiv, ↑dativ, ↑volný dativ, ↑akuzativ, ↑lokál, ↑instrumentál.

Lit.: Bémová, A. ad., Znovu k významu prostých a předložkových pádů, *SaS* 50, 1989, 128–136; Bělicová, H.: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu*, 1982; Blake, B. J.: *Case*, 1994; Campe, P.: *Semantic roles and grammatical relations. A comprehensive bibliography*, 1994; Erhart, A.: *Indoevropské jazyky*, 1982; Fillmore, Ch. J., The case for case, in: Bach, E. – Harms, T. (eds.), *Universals of linguistic theory*, 1968, 1–88; Hjelmslev, L.: *La catégorie des cas* I, 1935; Jakobson, R., Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre, *TCLP* 6, 1936, 240–288; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; Karolak, S.: *Zagadnienia rekcji przyimkowej czasownika w języku rosyjskim*, 1966; Kořenský, J.: *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině*, 1972; Kuryłowicz, J.: *Le problème du classement des cas*, 1949 (č. překlad v *Principy strukturní syntaxe* I, 1974, 95–111); Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*, 1962; Mrázek, R.: *Sintaksis russkogo tvoritelnogo*, 1964; Nilsenová, M., Synkretismus strukturního pádu ve slovanských jazycích, in: Uličný, O. (ed.), *Komunikační a strukturní aspekty češtiny*, 1999, 119–135; Novák, P., K lokalistickému pojetí významu pádů, *SaS* 35, 1974, 256–260; *NS*, 1966; Sgall, P.: *Generativní popis jazyka a česká deklinace*, 1967; Sgall, P. ad.: *Úvod do syntaxe a sémantiky*, 1986; Skalička, V., Poznámky k teorii pádu, *SaS* 12, 1950, 134–152; Ulič-

NÝ, O.: *Instrumentál v struktuře české věty* (1984), 2000; *ZČSk*, 1962.

2. Větněsémantická reprezentace povrchového pádového tvaru, sémantický protějšek pádového tvaru **(hloubkový p., sémantická** n. **tematická role, Θ role** (theta role) aj.). Někdy se rozlišuje mezi hloubkovým pádem (aktantem, tematickou rolí, theta rolí), který do lingvistiky zavedli Fillmore a Gruber, jakožto jednotkou významové stavby věty daného jaz., a sémantickou rolí ve smyslu kognitivním, nevázanou na strukturu jednotlivého jaz. V rámci ↑TGG se těmito jednotkami zabývá ↑teorie theta. V č. lingvistické tradici srov. termíny ↑aktant (n. participant) a jeho sémantická role, např. agens, patiens, recipient aj.; ↑valence.

Lit.: ↑aktant, ↑teorie theta, ↑valence.

OU (1), LV (2)

PALATALIZACE (měkčení (neterminologicky))

Jeden z typů ↑asimilace záležející ve výslovnostním přiblížení nepalatálních souhlásek k předním samohláskám n. jotaci v kontaktu. Vedle latentního spontánního tlaku mluvidel k pohodlnější výslovnosti rozhodovala o tom, zda a jak se **p.** konkrétně uskuteční, situace daného fonologického systému nebo subsystému, resp. potřeby fonémických alternací při flexi a derivaci. – Živě probíhaly **p.** v psl. v souladu s širší tendencí k sylabickému synharmonismu (s ním souvisí ↑přehlásky samohlásek a další typy asimilací). – **(1)** Psl. **palatalizace velár**: **(a)** Při **první**, regresivní **p.v.** se před pův. předními vokály $^+ě$ n. $^+ī$ (o jejich psl. střídnicích ↑vokalická kvantita) měnily $k > č$, $g > ž$, $ch > š$, např. *četyre* < *ketūr-* (srov. lit. *keturì*, lat. *quattuor* z pův. $^+k^u$, za něž v balt. a sl. ^+k; ↑satemové jazyky), *živъ* < ^+gīv- (srov. lit. *gývas* [gi:vas], lat. *vīvus* z pův. $^+g^u$, za něž je v balt. a sl. ^+g; ↑satemové jazyky), n. 2. os. sg. préz. *rečešь* < ^+rek-*e*-*šī* (srov. 1. os. sg. *rek*-*ǫ*), 2. os. sg. préz. *možešь* < ^+mog-*e*-*šī* (srov. 1. os. sg. *mog*-*ǫ*), *grěšьnъ* < ^+grěch-*ī*-*n*- (srov. bázové subst. *grěchъ*). – Za znělé ^+g je doloženo fakticky *ž*, ale pův. střídnicí byla znělá afrikáta $^+d´ž$, odpovídající neznělé afrikátě *č* (= *t´š*) za neznělou veláru ^+k. Závěrová složka [d´] v afrikátě $^+d´ž$ prehistoricky zanikla, ale její stopy zachovány ve skupině ^+zg, v níž při první **p.v.** došlo k ↑asimilaci tuposti $z > ž$ a k ↑disimilaci (tj. zániku druhé ze dvou rychle po sobě následujících tupých sykavek), např. ^+mozg-*ē*-*nos* po první **p.v.** a změně *ē* > *a* po *ž* > $^+mozd´žanъ$, ↑asimilací tuposti > *možd´žanъ*, ↑disimilací (zánikem druhé ze dvou rychle po sobě následujících tupých sykavek) > *možd´anъ* (srov. stsl. *moždanъ* „mozkový, tučný“ s *-d-* z bývalého, ale jinak už nedoloženého $^+d´ž$ > $^+dž$; k tomu bázové subst. *mozgъ* „mozek“); n. z kořene se samohl. vrcholem prodlouženým (↑ablaut) ^+gēr- (srov. k tomu s *o*-stupněm ^+gor- v č. *hořeti*) utvořeno sufixem *-o-s* a prefixem *jьz-* < ^+ǐz- subst. $^+(j)ьz$-*gēr*-*os*, po první **p.v.** $^+jьzd´žērъ$, asimilací tuposti a změnou $^+ē$ v *a* > *jьzd´žarъ*, disimilací (zánikem druhé ze dvou rychle po sobě následujících tupých sykavek) a po zániku slabých ↑jerů a poté i náslovného *j-* jako ↑pobočné slabiky > *žďár* „zhořelec“ → místní jm. *Žďár* (s *-ď-* z bývalého, ale jinak už nedoloženého $^+d´ž$). – Ve skupině *sk* (původní i vzniklé ↑asimilací znělosti ze *zk*) došlo při první **p.v.** obecně slovansky k asimilaci tuposti pův. ostré sykavky (*sč* > *šč*), event. na části sl. teritoria též k disimilaci (zániku druhé ze dvou rychle po sobě následujících tupých sykavek) *šč* (= *šťš*) > *šť*, např. ^+pisk-*ē*-*la* (srov. nepalatalizovanou podobu kořene v *písk-ati*) > *píščala* (tak stč. a dosud ve vmor. nář.) > nč. *píšťala*, stsl. *pištalь*; n. ^+bez-*kĭnd*-*ĭnos*, asimilací znělosti a palatalizací > $^+beščędьnъ$, asimilací tuposti > $^+bešč̨ędьnъ$, disimilací (zánikem druhé ze dvou rychle po sobě následujících tupých sykavek) *šč* (= *šťš*) > *šť* (v stsl. s depalatalizací *t´* > *t* *beštędьnъ* „bezdětný“). – **(b)** Při **druhé**, rovněž regresivní **p.v.** se před mladšími předními *ě*, *i* < $^+oi̯/^+ai̯$ (↑monoftongizace diftongů) měnily *k* > *ć*, *g* > *dź*, *ch* > *ś* (a to zsl. > *š*), např. při externí komparaci *cělъ* „celý, zdravý“ < $^+kělъ$ < $^+koi̯$-*los* (srov. got. *hails*, něm. *heil*, angl. *whole*), n. při interní komparaci stsl. nom. sg. *noga* × dat. sg. *nodzě* < $^+nogě$ < $^+năgai̯$ (koncovku srov. v lat. *-ae* n. v ř. *-a/-ē* s „iota subscriptum“), stsl. nom. sg. *duchъ* × nom. pl. *dusi* < ^+duchi < $^+doǫšoi̯$ < $^+doǫsoi̯$ (srov. koncovku *-oi* nom. pl. mask. v ř.). – Afrikáta znělá *dz´* za g^2 je historicky zachována ještě v starší vrstvě stsl., v mladší už po zániku závěrové složky frikativa *z* (tedy *nodzě*//*nozě*), frikativa je pak na větší části sl. jaz. území, i v č.; jen v p. je zachováno systémově *dz* < g^2 (srov. p. *pieniądze* × č. *peníze*, slk. *peniaze*), a nesystematicky i v mk. (nář.). (V r. a slk. jsou dnes analogicky podle tvarů mimo palatalizační pozici restituovány tvary s velárami, např. *na ruke*.) – Nejednotný byl vývoj *kv-*, *gv-* před *ě*, *i* < $^+oi̯/^+ai̯$: zsl. bez **p.** (srov. č. *květ*, *hvězda*, p. *kwiat*, *gwiazda*), jsl. a vsl. s 2. **p.v.,** tedy *cv-*, *dzv-* > *zv-*, srov. stsl. *cvětъ*, *dzvězda*/*zvězda*, r. *cvet*, *zvezda*. – Nejednotný byl vývoj *sk* a *zg* před *ě*, *i* < $^+oi̯/^+ai̯$: zsl. > *šč* (= *šťš*) (> *šť*) a *žd´ž* (> *žd´*) jako při 1. **p.v.** × jsl. a vsl. *sc* (= *sts*) (> *st*) a *zdz* (> *zd*), srov. stč. *dska*, *na dščě*/*na dště* (dnes analogií podle *ruka – ruce* už i *deska – desce*) × stsl. *dъska*, *na dъscě*/*na dъstě*; ^+mězga > stč. *miezha* „míza“, *u mieždžě*/*u mieždě*; stsl. *drǫzga* „háj, les“, *vъ drǫzdzě*/*vъ drǫzdě*. – **(c)** Při třetí, progresivní **p.v.** se veláry měnily se stejným výsledkem jako při 2. **p.v.**, ale za jiných podmínek: po *ь*, *i*, *ę*, pokud za velárou nenásledoval V, který palatalizaci bránil, tj. $^+ŭ$ > *y*, *ъ*, např. ^+vьch- > *vьś*-/*vьš*- (č. *všechen*, p. *wszystek*, slk. *všetok* × stsl. *vьsь*, r. *ves'*). Pův. pravidelnost zčásti zastřena analogií, srov. k nom. sg. $^+otьkъ$, gen. ^+otьka, 3. palatalizací *otьca*, dat. ^+otьku (< $^+ătĭkău̯$), palatalizací > *otьcu* a podle těchto tvarů s *-c-* též nom. $^+otьcъ$, ↑přehláskou > *otьcь*. (O 3. **p.v.**, podmínkách jejího průběhu, o jejím stáří, ba vůbec existenci panuje v odb. lit. nejednotnost.) – Pro systémové souvislosti **p.v.** se připouští možnost, že v době 1. **p.v.** ještě nebylo obecně sl. konstituováno fonologické *ch*, neboť to se vyvinulo z ie. ^+s po ^+i, ^+u, ^+r, ^+k, a to zprvu v *š* (↑glottogeneze Slovanů), které v případech jako 3. os. pl. aoristu *prosišę* by bylo mohlo být zachováno „předpalatalizačně“, tj. přímo z $^+prosisnt$ a už bez dalších předpokládaných mezistupňů se změnou *š* > *ch* ($^+prosichę$) a s palatalizací *ch* > *š* (*prosišę*). Totéž platí i pro zsl. při 2. a 3. **p.v.** (tedy dat. sg. $^+moǫsai̯$ > $^+moǫšai̯$ > $^+mušě$), kdežto v jsl. a vsl. ještě před 2. a 3. **p.v.** by byla proběhla změna *š* > *ch* a toto *ch* pak palatalizováno spolu s *k* > *ć*, *g* > *dz´* rovněž v sykavku ostrou *s´* (tedy dat. sg. $^+moǫsai̯$ > $^+moǫšai̯$ > $^+moǫchai̯$ > $^+muchě$ > *muśě*). – **(2) Změny**

souhlásek před jotací (*j/j*), která při těchto změnách sama jako taková zanikala: *⁺kj* > *č*, např. *plak-ati*, *⁺plak-jǫ* > *plačǫ* „pláču“; *⁺gj* > (*⁺dž*) > *ž*, např. *lъg-ati*, *⁺lъg-jǫ* > *lъžǫ* „lžu“; *⁺chj* > *š*, např. mask. *duchъ*, fem. *⁺duch-ja* > *duša* (ale při nejisté chronologii vzniku *ch* event. i možnost *⁺douṣ-* > mask. *⁺douš-os*, fem. *⁺douš-ja* > mask. *duchъ*, fem. *duša*); *⁺sj* > (*⁺šš* ?) > *š*, např. *prosi-ti*, *⁺prosi-enъ* > *⁺prosj̨-enъ* > *⁺prošš̨enъ* (?) > *prošenъ*; *⁺zj* > (*⁺žž*?) > *ž*, např. *vozi-ti*, *⁺vozi-enъ* > *⁺vozj̨-enъ* > *⁺vožž̨enъ* (?) > *vožženъ*; *⁺rj* > (*⁺ŕŕ* ?) > *ŕ*, např. *⁺mor-jo* > *⁺moŕŕe* (?) > *moŕe*; *⁺lj* > (*⁺l´l´* ?) > *l´*, např. *⁺pol-jo* > *⁺pol´l´e* (?) > *pol´e*; *⁺nj* > (*ńń* ?) > *ń*; např. *⁺vonja* > *vońńa* (?) > *voña*; u alveodentál *⁺tj* > (*⁺t´t´*?) > *⁺t´* a *⁺dj* > (*⁺d´d*?) > *⁺d´* pro pozdní psl. výsledek jen předpokládaný; historicky různost střídnic (↑nářeční štěpení praslovanštiny, ↑slovanské jazyky); ve spojení labiál s jotací se vyvinulo jako přechodový K tzv. epentetické l, srov. *⁺bj* > *bl´*, např. *ljubi-ti*, *⁺ljubi-ǫ* > *⁺ljubj̨-ǫ* > stsl. *l´ubl´ǫ*; *⁺pj* > *pl´*, např. *kupi-ti*, *⁺kupi-ǫ* > *⁺kupj̨-ǫ* > stsl. *kupl´ǫ*; *⁺vj* > *vl´*, např. *lovi-ti*, *⁺lovi-ǫ* > *⁺lovj̨-ǫ* > stsl. *lovl´ǫ*; *⁺mj* > *ml´*, např. *drěm-ati*, 2.os.pl. *⁺drěm-je-te* > stsl. *drěml´ete*, ale na sklonku psl. jako zcela regulérní doloženo jen na jsl. a vsl. teritoriu, kdežto na zsl., kde jsou jen jeho ojedinělé stopy, buď už prehistoricky zaniklo, n. se plně nevyvinulo (↑nářeční štěpení praslovanštiny); historicky zaniklo v b. a mk. (↑slovanské jazyky). – **(3) Vznik palatalizovaných konsonantů** (též „změkčených“, „tónově zvýšených“, „diézních“) v pozdní psl., zprvu jako pozičních variant před předními vokály *i*, *ь*, *e*, *ě*, *ę*. Jev je to buď obecně sl. s prehistorickými depalatalizacemi v jsl. oblasti, n. od počátku pouze ssl. (s přesahem do b.-mk. nář.). Stupeň realizované fónické změkčenosti je patrně před různými vokály různý; největší asi před *ě*, *i*, kde dochován v č. u [ď], [ť], [ň] (ty však už tvoří samostatnou palatální řadu), srov. *ticho* [ťicho], *dělat* [ďelat], *nikdo* [ňigdo] × *⁺ťep´em´e* > *tepeme*, kde nastaly ↑depalatalizace (kromě jsl. teritoria zasáhly sekundárně i část zsl. území a ukr., v níž dokonce též před *⁺i* > *y*). O ssl. měkkostní korelaci konsonantů též ↑slovanské jazyky.

Lit.: Belić, A., La troisième (ou la plus récente) palatalisation des gutturales, *RÉS* 8, 1928, 50–67; Durnovo, N., Le traitement de *sk dans les langues slaves, *RÉS* 6, 1926, 216–223; Ekblom, R.: *Die Palatalisierung von k, g, ch im Slavischen*, 1935; Ekblom, R.: *Die frühe dorsale Palatalisierung im Slavischen*, 1951; Havránek, B., Ein phonologischer Beitrag zur Entwicklung der slavischen Palatalreihen, *TCLP* 8, 1939, 327–334; Channon, R.: *On the place of the progressive palatalisation of velars in relative chronology of Slavic*, 1972; Jacobsson, G., Die progressive Velarpalatalisierung im Slavischen phonologisch betrachtet, *WSJ* 23, 1977, 70–75; Jeżowa, M.: *Z problemów t.zw. trzeciej palatalizacji tylnojęzykowych w językach słowiańskich*, 1968; Kalnyń, L. Je.: *Razvitije koreljacii tverdych i mjagkich soglasnych fonem v slavjanskich jazykach*, 1961; Knuttson, K.: *Über die sogenannte zweite Palatalisierung in den slavischen Sprachen*, 1926; Koschmieder, E.: *Die Palatalisationskorrelation im Slavischen*, 1958; Lehr-Spławiński, T., Próba datowania tzw. II. palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych w języku prasłowiańskim, in: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej I*, 1955, 375–383; Lunt, H., Praslavjanskaja progressivnaja palatalizacija, in: *Slovansko jezikoslovje (Nahtigalov zbornik)*, 1977, 167–181; Lunt, H.: *The progressive palatalization of common Slavic*, 1981; Nitsch, K., Nature et chronologie de la seconde palatalisation, *RÉS* 6, 1926, 42–53; Otbębski, J.: *O tzw. Baudouinowskiej palatalizacji w językach słowiańskich*, 1929; Stieber, Z., Przyczynek do zagadnienia palatalności w językach słowiańskich, in: *Ezikovedsko-etnografski izsleldvanija v pamet na St. Romanski*, 1960, 4–51; Večerka, R., K praslovanským palatalizacím velár, *SPFFBU* A 20, 1972, 53–61; van Wijk, N., La genèse de la mouillure des consonnes dans les langues slaves, *Sl* 15, 1937, 24–42; ↑nářeční štěpení praslovanštiny, ↑praslovanština, ↑slovanské jazyky.

RV

PARADIGMA

1. Soubor jaz. jednotek propojených ↑paradigmatickými vztahy, na něž se pohlíží jako na varianty jediné jednotky. Vzhledem k tomu, že paradigmatické vztahy chápeme pouze jako jednu složku dvourozměrného uspořádání ↑syntagmaticko-paradigmatického, je vymezení **p.** podmíněno volbou syntagmatického kontextu; ten určuje, co bude jednotícím rysem **p.**, vůči němuž budou jeho jednotliví členové vystupovat jako obměny. Např. výrazy *doma*, *domů*, jimiž se odpovídá na otázky kde? a kam?, patří do **p.** tvaroslovných odvozenin slovního kořene *dom-* (stejně jako odvozeniny *dům*, *domu*, *domy*, *domem*) v syntagmatickém kontextu slovních kořenů, nepatří ale do **p.** substantiva *dům* v syntagmatickém kontextu lexikálních jednotek. Oproti tomu výrazy *šel*, *šli* patří do **p.** slovesa *jít* jakožto lexikální jednotky, ačkoli nepatří do **p.** tvaroslovných odvozenin příslušného kořene. – S **p.** se nejčastěji pracuje na úrovni tvarosloví (zvláště u ohebných lexikálních jednotek) a slovotvorby (v obou případech je užitečné rozlišovat **p. kategoriální**, předepisující funkce, a **formální**, nabízející inventář výrazů, které předepsané funkce obsluhují). S **p.** lze však pracovat i na jiných úrovních popisu jaz. Např. na úrovni větněčlenské můžeme v kontextu ↑příslovečných určení paradigmaticky rozlišovat určení místa, času, způsobu, v kontextu příslovečných ↑určení místa pak varianty s významem kde, kam, kudy, v kontextu varianty kde, můžeme paradigmaticky upřesňovat před, za, vedle aj.

2. Školsky a zúženě tabulka skloňování či časování, zvl. flexivních ↑vzorů (↑morfologické paradigma).

Lit.: Hjelmslev, L.: *O základech jazyka*, [1943] 1972; Hjelmslev, L.: *Jazyk*, [1963] 1971; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989.

TH

PARADIGMA MORFOLOGICKÉ (p. tvaroslovné)

Soubor tvarů ohebného slova představující systém jeho ↑gramatických kategorií. Z obecného **m.p.** lze vyčlenit paradigmata dílčí. U subst. např. subparadigma sg. a pl., u sloves paradigma prézentní, imperativní atd.; ↑paradigma.

Lit.: Čermák, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova* I, II, 1990; *ČŘJ*, 1996; Erhart, A.: *Základy jazykovědy*, 1984; *MČ* I, II, 1986.

KO

PARADOXON

Výpověď, jejíž obsah na první pohled překvapuje svou nelogičností n. podivností, někdy jen zdánlivou, např.: *Jsou chvíle v politice, kdy porážka je skutečným požeh-*

náním; *Lucie noci upije, a dne nepřidá*; *Ne živí, mrtví ne – tak něco uprostřed* (Dyk). Od ↑oxymóra se **p.** liší tím, že je vyjádřeno celou větou, kdežto oxymóron je omezeno na slovní spojení.

SŽ

PARALELISMUS

1. Rétorická figura. **P.** může být syntaktický n. sémantický. Při sémantickém **p.** se výpověď štěpí ve dvě významově stejné (synonymní), n. protikladné výpovědní jednotky: *Musíme se rozejít, rozvést*; *Čekal odměnu, dostal trest*. Syntaktický **p.** spočívá v opakování stejného n. obdobného syntaktického vzorce: *My se nesmíme poddat, ale musíme bojovat za svobodu, prát se za právo a spravedlnost, musíme bojovat za demokracii.* Slouží důrazu, gradaci, vyjádření kontrastu. Též prostředek ↑koheze textu v případech, kdy výrazy v sledu segmentů textu (↑textém 2) nejsou ↑koreferentní, ale stojí v ↑disjunktním vztahu, resp. jsou kontextově antonymní: ***On*** *hrál na ukulele a uměl to výborně.* ***Ona*** *hrála na harfu a dávala do hry celou duši.* – Z důvodů stylistických se syntaktický **p.** omezuje na vyjádření důrazu, gradace, kontrastu apod.; ↑disimilace.

2. ↑Izomorfismus mezi výrazovým a obsahovým plánem n. stránkou jaz. znaku, resp. mezi jejich zákonitostmi.

Lit.: ↑izomorfismus, ↑opozitnost, ↑synonymie.

MN

PARASYSTÉM

V ↑slovotvorbě sekundární soustava, kterou na pozadí základního systému ↑apelativ vytvářejí speciální okruhy pojmenování plnících v komunikaci jisté zvláštní funkce (Šlosar, 1987, 1994): ↑vlastní jména, ↑termíny, ↑expresiva. Výrazně se **p.** projevuje v plánu slovotvorném, při tvoření konkrétních pojmenování, a na základě této skutečnosti bývá specifická slovotvorba **p.** jednotek nazývána **parasystémovým tvořením slov**, pod. **p. typ**, **p. formant**; Pleskalová, 1998. (a) Pro **p.** tvoření ↑derivací je příznačné využívání různě zkrácených odvozovacích základů, periferních, popř. mimo **p.** neznámých n. již neproduktivních formantů (*Mach* < ***Ma****-těj* + ***-ch***, *brach* < ***bra****-tr* + ***-ch***; stč. ***Miloň***, nč. literární jméno ***Drsoň***, příjmení ***Štědroň***, expresivum ***hlupoň***, termín ***rychloň*** „druh brouka“; specificky antroponymická přípona *-eš* v antroponymech *Bareš*, *Tomeš*). Uplatňuje se též pouhé krácení slov bez změny morfologické charakteristiky, označované jako **parasystémové krácení slov** (*Běta* < *Alžběta*, slang. *uča* < *učitelka* atd.), a tvoření slov zkratkových, jako např. *Čedok*, tj. Česká dopravní kancelář; ↑zkracování a zkratky, ↑chrématonymum (Němec, 1968, 1980; Šlosar, 1987, 1994, 1999; Pleskalová, 1998). (b) **P.** tvoření ↑kompozicí spočívá ve volnějším spojování dvou autosémantických základů, které na rozdíl od pravé kompozice apelativ a na ně navazujících proprií (stč. *dobrohost* „dobrý host, hrdina“ – osobní jméno *Dobrohost*) nepřihlíží k sémantice výsledku. Je využíváno především v propriích, protože vlastní jména mající ↑onymické funkce (zejména pojmenovací a individualizační) nejsou původním (apelativním) významem výsledné formace nijak omezována: stč. osobní jméno *L´utomír* < *lútý*, nč. *lítý* + *mír*, *Michal* ***Silorad*** *Patrčka*, vlastenecké jméno fyzika z doby národního obrození, *Krvomír*, postava z Tylovy báchorky, apod. V každém dílčím **p.** má toto tvoření specifickou podobu. Např. v **p.** antroponym je volnější spojování dvou základů (stč. *L´utomír*), n. základu a formantu řízeno pravidly, která dbají o zachování slovotvorné struktury č. subst. V **p.** tvoření kompozicí nevznikají formace, jejichž slovotvorná struktura by byla v rozporu se strukturami č. kompozit, např. složená antroponyma se zadním členem pronominálním n. adverbiálním (**Budimoj*, **Slavodoma*), protože takové slovotvorné typy č. složenin neexistují. Pronominální a adverbiální základy jsou možné pouze v pozici členu předního (apelativa *domased*, *samolet*, podobně stč. osobní jména *Domabor*, *Samoděl*). V **p.** tvoření derivací se formanty připojují k plným i zkráceným antroponymickým základům bez ohledu na jejich původní význam a slovnědruhový charakter (*Hněv-ata*, *Kub-ata* < *Jakub*, *Mal-ata*, *Moj-ata*, *Těš-ata*), ale přitom respektují – stejně jako formanty apelativní – distribuci vázanou hláskoslovně (o ní Šlosar, 1986). Nejde tedy o spojování libovolné, o mechanické tvoření, popř. mechanické krácení, jak se tradovalo ve starší jazykovědě (Svoboda, 1964, ad.).

Lit.: Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*, 1968; Němec, I.: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, 1980; Pleskalová, J.: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; Pleskalová, J., O tzv. parasystému, *SPFFBU* A 48, 2000, 41–46; Svoboda, J.: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964; Šlosar, D., Slovotvorba, *HMČ*, 1986, 251–316; Šlosar, D., Opyt razrabotki optimal'noj modeli dlja sravnenija rodstvennych jazykov v oblasti slovoobrazovanija, in: Neščimenko, G. P. (red.), *Sopostavitel'noje izučenije slovoobrazovanija slavjanskich jazykov*, 1987, 116–121; Šlosar, D., Substantivní kompozita typu V-(K)-S v češtině, *NŘ* 77, 1994, 147–152; Šmilauer, V., Vývoj našich rodných jmen, in: Kopečný, F., *Průvodce našimi jmény*, 1974, 13–29; *TSČ*, 1962.

JP

PARATAXE (souřadnost formální)

V závislostních gramatikách způsob spojení vět do souvětí, při kterém se žádná z vět nezačleňuje do druhé věty jako její větný člen; nedochází tedy k suspendaci její výpovědní platnosti a ↑komunikační funkce a s tím, že věta není degradována na větný člen jiné věty, souvisí i nemožnost její ↑nominalizace. Daneš v VT (1985) takové spojení nazývá **výpovědí několikanásobnou**. Komplementární jsou termíny ↑hypotaxe a ↑juxtapozice. – Sémantické vztahy mezi větnými ↑propozicemi v parataktickém spojení se vyjadřují souřadicími konektory/**konjunktory**, tj. spojkami (*Bylo předjaří a sluníčko už pěkně svítilo*) a příslovci (*Hned prší, hned svítí slunce*). Je-li formou **p.** spojeno více složek, je obvykle spojka jen mezi posledními dvěma složkami, jinde je vypuštěna: *Bylo předjaří, (0) sluníčko už pěkně svítilo, (0) sníh roztál a u potoka rozkvétaly první petrklíče.* – Jindy se **p.** chápe šíře a míní se jí způsob spojení jakýchkoli dvou výrazů vyjadřující, že žádný z nich není syntakticky závislý na druhém. Rozlišuje se pak **p.** členská (*Viděl jsem tam* [*svého tatínka*] *a* [*tvou maminku*]) a **p.** větná/souvětná: [*Bylo předjaří*] *a* [*sluníčko už pěkně svítilo*]; [*Těšili jsme se na babičku*], *a* [*když nepřijela, byli jsme zklamá-*

ni] // [*Těšili jsme se na babičku*] *a* [*byli jsme zklamáni, když nepřijela*]; [*Slíbil jsem ženě, že přestanu kouřit*], *a* [*svůj slib dosud plním*]. Formou **p.** bývají spojeny především složky ve vztahu ↑koordinace.

Lit.: Bauer, J., Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí, in: Dostál, A. (ed.), *O vědeckém poznání soudobých jazyků*, 1958, 270–278; Běličová, H., Parataxe versus hypotaxe, *ČSR* 30, 1985, 193–202; Hrbáček, J., O pojetí a klasifikaci tzv. složitého souvětí; typy souvětných konstrukcí, *SaS* 26, 1965, 27–35; *Sou*, 1972; *SS*, 1990; *VT*, 1985.

PK

PARCELACE

↑Výpovědní modifikace typu *Koupím si novou bundu – koženou*; *Ty s ním chceš mluvit? Sama? Beze svědků?*; *Jedu do Prostějova, za maminkou*; *Jeli jsme k tetě. Přespat.* apod., tedy rozčlenění (segmentace) ↑**rematické** části výpovědi na dílčí fragmenty: *Představ si, že naše Marta utekla za Petrem v noci do Čejkovic → Představ si, že naše Marta utekla. Za Petrem. V noci. Do Čejkovic.* Takový typ výpovědní modifikace se může vykládat z dvojího pohledu: (a) z hlediska projevu připraveného, promyšleného, zejména psaného, v němž má autor dostatek času promyslet si celkovou perspektivu vyjádření, lze mluvit o **záměrné parcelaci** (Nekvapil v MČ III, 1987); (b) z hlediska spontánního (nepřipraveného) projevu mluveného, při němž mluvčí nemá vždy úplně jasnou perspektivu své formulace, lze mluvit o **dodatečném (aditivním) připojování** prvků, typickém to principu výstavby mluvených projevů (Šipková): *Ležela sem tenkrát ve špitále. Štrnást dni. S nohama.* V obou případech je však výsledný efekt v podstatě týž: mluvčí (pisatel) vytváří vlastně naznačenou segmentací několik samostatných (eliptických) výpovědí, a tak získává možnost uplatnit pro každou z nich vlastní ↑intonační centrum. Při nesegmentované formulaci (např. *Jedu do Prostějova za maminkou*) by disponoval jen jediným intonačním centrem, umístěným zpravidla na konci. O výpovědní povaze (samostatnosti) naznačených segmentů svědčí i to, že mohou být připojeny různými spojovacími a částicovými výrazy, signalizujícími, že mezi nimi a předcházejícími částmi textu mohou být tytéž sémantické vztahy a poměry jako mezi větami v souvětí: *Rodiče nám pomohli, ale neochotně*; *Nakonec jsem to snědl, i když s nechutí*; *Napište jim dopis. A to doporučený! Jezdím tam na prázdniny – a už hezkou řádku let!* apod. – Dodatkově připojit lze i elementy povahy **tematické**. Bývá tomu tak zvláště v projevech mluvených: *O té krádeži jsem už někde slyšel → O tom jsem už někde slyšel, o té krádeži*; *S tím na mne nechoď – s takovým návrhem*; *On ten diktát vždycky zvorá – ten náš kluk* apod. Dodatkový prvek specifikuje (konkretizuje) zájmenný výraz v pretextu. Dodatkové segmenty tu nemají povahu výpovědi: mimo jiné nemohou nést intonační centrum. – Specifickým případem jsou tematické segmenty (parceláty) s emocionálně hodnotícími (expresivními) výrazy. Ty mají právě svou expresivní složkou povahu **sekundární predikace**, a tím tedy i výpovědi: *S nima nebudu už mluvit, s takovou sebrankou* (= vždyť je to sebranka); *Nemohu ho vystát! Všiváka jednoho!* (= je to všivák); *Vždyť je znáte, ty dnešní hejsky!* **P.** a její podoby zde popsané patří z hlediska funkčního do oblasti ↑aktuálního členění výpovědi. V starší č. a slovenské lingvistické literatuře se **p.** chápe jako podtyp obecněji chápaného procesu ↑osamostatňování větných členů. Zahrnují se sem proto i procesy ↑předsouvání výrazů (větných členů) před výpověď (*Eva, ta se učí denně do noci*). S takto obecně míněným termínem ↑**samostatný větný člen** se dodnes pracuje v školních mluvnicích; akcentují ovšem spíše jejich větněčlenskou než tematicko-rématickou stránku (funkci).

Lit.: Hrbáček, J., Funkce tzv. samostatného větného členu, *AUC-SlavPrag* 8, 1966, 347–355; *MČ* III, 1987, 679–686; Müllerová, O., K syntaxi nepřipravených mluvených projevů (Přídatné výrazy a konstrukce), *SaS* 27, 1966, 118–126; *Sbg*, 1972, 164–170; *SČ*, 1998, 394–395; Šipková, M.: *Stavba věty v mluvených projevech*, 1993, 146–161.

MG

PAREMIOLOGIE (přísloví)

Nauka o ↑příslovích, zabývající se jejich evidencí a popisem, původně především v etnologii a antropologii, nověji i v lingvistice, tj. ve ↑frazeologii a idiomatice.

FČ

PARONOMÁZIE

Hromadění slov odvozených od stejného kořene, např. *Šum tichl, ztichl, ticho.* (Jirásek); *Slavme slavně slávu...* (Kollár); *Skleničko ty skleněná!*

SŽ

PARSING (analýza syntaktická)

Pojem z oblasti ↑komputační lingvistiky, jímž se rozumí automatický (na počítači probíhající) proces přiřazování syntaktické struktury větám přirozeného jaz. zadaným na vstupu, popř. výsledek takovéhoto procesu pro jednu konkrétní větu – výslednou syntaktickou strukturu této věty (množinu výsledných struktur, pokud je jich více); ↑Pražský závislostní korpus. Taková automatická syntaktická analýza se tak vlastně velmi podobá větnému rozboru (např. tak, jak je vyučován ve školách), rozdíl je vlastně jen ve způsobu provedení (autorem analýzy je počítač místo člověka) a velmi pravděpodobně i v detailnosti výsledků. V oblasti komputační lingvistiky existuje celé odvětví, které se zabývá metodami syntaktické analýzy – teorie **p**. Počítačové programy, ve kterých jsou tyto metody implementovány a které syntaktickou analýzu provádějí, se nazývají **parsery**. Podle toho, jakou syntaktickou teorií je analýza podložena, hovoří se o závislostních či složkových parserech, o GPSG-parserech, LFG-parserech, HPSG-parserech aj.; ↑formální gramatika. Podle postupu, jakým je výsledná syntaktická reprezentace (v naprosté většině případů: syntaktický ↑strom) vytvářena, se rozlišují parsery operující „zdola nahoru" (*bottom-up*) – ty vycházejí od slov věty („listů" stromu) a až nakonec docházejí k vrcholu struktury („kořenu" stromu), parsery operující „shora dolů" (*top-down*), snažící se o postup opačným směrem, a konečně existují i metody smíšené (např. *left-corner*, *head-corner parsers*). Syntaktická analýza je pouhou součástí automatické analýzy textu a musí často spolupra-

covat s dalšími moduly, přinejmenším s analýzou morfologickou a velmi často i s analýzou sémantickou.

Lit.: Sikkel, K.: *Parsing schemata.* PhD Thesis, University of Twente, 1993.

KOl

PARTICIPIUM (příčestí)

Podle většiny definic tvar tvořený od sloves mající některé vlastnosti společné se slovesy (zvl. dědí valenci, má vid, je citlivý vůči slovesnému rodu), jiné naopak s adjektivy (zvl. vyjadřuje jmenný rod a v jeho rámci i životnost jako výraz ↑shody); ↑neurčitý tvar slovesný. V důsledku toho se **p.** stávají součástí slovesných tvarů, či fungují jako adj. Při změně „sloveso → **p.**" buď (i) dochází ke změně lexikálního významu; n. (ii) ke změně lexikálního významu nedochází. Proces tvoření **p.** se tedy dá chápat buď jako proces slovotvorný, tj. derivace lexikální (v případě (i)), n. jako proces gramatický, tj. jako derivace syntaktická realizovaná flexí (v případě (ii)); v č. lingvistice se i případy (ii) v Dokulilově koncepci ↑slovotvorby pokládají za slovotvorný proces, ↑kategorii transpoziční. – Obecné definici **p.** vyhovují (alespoň některými vlastnostmi) tyto tvary: (a) tzv. **p. činné/l-ové**: *hrá-l-∅(-a,-o,-i,-y,-a)*; tvoří se od všech sloves z ↑inf. kmene; (b) tzv. **p. trpné // (e)n-/t-ové**: tvoří se z inf. kmene, a to od sloves typu *minout, krýt, začít* sufixem *-t-* (*bít → bi-t-∅(-a,-o...)*; *počít → poča-t-∅(-a,-o...)*), od ostatních sloves sufixem *-(e)n-*, a to *-n-* u sloves s kořenem zakončeným na vokál (*hrát → hrá-n-∅(-a,-o...)*), *-en-* na konsonant (*nést → nes-en-∅(-a,-o ...)*; *tlouci → tluč-en-∅(-a,-o...)*); dochází při tom k četným kvalitativním a/nebo kvantitativním alternacím. U některých sloves 2. tř. existují tvary obojí, bývají významově odlišeny: *tisknout* (knihu) → *tištěn* × *tisknout* (ruku) → *tisknut*. **P.** typu (b) se tvoří od předmětových sloves vykazujících příznaky vysoké tranzitivity: *Petr píše dopis – Dopis je psán Petrem* × *Petr potkal Marii – *Marie byla potkána Petrem* (↑tranzitivní sloveso, ↑ergativní sloveso). Tvary (a) a (b) se někdy pokládají za **vlastní participia**, neboť se nevyskytují samy, nýbrž jako součást složeného tvaru. **P.** typu (a) se vyskytují pouze jako součást VF, tj. jako součást morfologických forem (a_1) ↑préterita (*pracoval-∅/a/o...jsem/jsi/∅*) – odtud jejich nepřesné školní označení **příčestí minulé** – a (a_2) ↑kondicionálu (*pracoval-∅/a/o...bych/bys/by...*). Jakožto součást morfologické formy VF, tj. formy fungující jako predikát, tedy bez povinnosti vyjadřovat pád, jsou **p.** vybavena pouze flexí, jakou mají krátké/jmenné tvary adj. (v nom.), umožňující danému VF vyjadřovat ↑kongruenci v rodě a čísle s podmětem; ↑auxiliár. – Tvary (b) se vyskytují rovněž pouze jako součást složeného tvaru. Tyto složené tvary se pokládají buď za součást morfologické formy ↑opisného pasiva, n. se hodnotí jako syntaktické konstrukce sponově-jmenné a tvary typu *zkoušen-∅/a/o // bit-∅/a/o* se pak považují za adj.; jako adj. se hodnotí také tvary (b) tvořící součást tzv. ↑rezultativu typu *jsem/jsi/je...// být vyzkoušen-∅/a/o...* a typu *mám/máš/má... // mít vyzkoušeno* a složeného tvaru typu *dostal-∅/a/o... // dostat vynadáno*. Ať už se mluví o adj., nebo o **p.**, je tvar (b) ve spojeních s tvary slovesa *být* vybaven flexí, jakou mají krátké/jmenné tvar adj., umožňující vyjadřovat shodu s podmětem (*Žák je zkoušen-o*), ale – vzhledem k adj. vlastnostem – i (nespis.) flexí, jakou mají dlouhé/složené tvary adj. (*Žák je zkoušen-ý*), ve spojeních s tvary slovesa *mít* a *dostat* je vybaveno flexí umožňující vyjadřovat kongruenci s akuz. předmětem: *Petr má slíbenu // slíbenou odměnu*. Důsledkem toho, že spojení typu (a) představují morfologické tvary VF a typu (b) syntaktické konstrukce slovesně-jmenné, je, že (i) spojení typu (a) jsou zcela paradigmatická (ve smyslu: tvoří se od všech sloves), kdežto pro typ (b) platí různé syntaktické a sémantické restrikce (Daneš ve VT, 1985, 33–51); (ii) ve spojeních typu (a) má druhá složka povahu klitického gramatického morfému, kdežto v typu (b) je slovesem (tak už Kopečný v ZČSk, 1962, 95).

Další tvary, které mají (alespoň některé) vlastnosti vyhovující obecné definici **p.**, jsou: (c) tzv. **aktivní verbální adj. pro současný děj/adj. procesuální/zpřídavnělý přechodník přítomný**: tvoří se z ↑préz. kmene od sloves s podmětovou valencí sufixem složeným z *-c-* a konektu: *-ou-c-(í)*: *nese → nes-ou-c(í)*; *-í-c-(í)*: *sedí → sed-í-c(í)*; *-ejí-c-(í)*: *souvisí → souvis-ejí-c(í)*; *-ající-c-(í)*: *dělá → dělající-c(í)*; (d) tzv. **aktivní verbální adj. pro předcházející děj/adj. rezultativní aktivní/zpřídavnělý přechodník minulý**: tvoří se z minulého kmene od dok. sloves s podmětovou valencí, a to u kmene na vokál sufixem *-vš-(í)*: *nakoupit → nakoupi-vš(í)*, u vzoru „nést" a „péct" sufixem *-š-(í)*: *přinést → přines-š(í)*; byla přejata v obrození z r., jsou knižní, až archaická; (e) tzv. **zpřídavnělá činná p./adj. rezultativní aktivní**: tvoří se z inf. kmene neobjektových dok. ↑ergativních sloves s podmětovou valencí sufixem *-l-(ý, á, é ...)*: *osiřet → osiře-l(ý)*, u sloves 2. tř. se vypouští *-nout-* (*vzniknout → vznik-l(ý)*); (f) **pasivní verbální adj./adj. rezultativní pasivní/zpřídavnělá trpná p.**: tvoří se z inf. kmene předmětových sloves vykazujících příznaky vysoké tranzitivity, a to od sloves typu *minout, krýt, začít* sufixem *-t-* (*bít → bi-t-(ý, á, é...)*), od ostatních sloves sufixem *-(e)n-*: u sloves s kořen. zak. na vokál (*hrát → hra-n-(ý, á, é...)*), na konsonant (*nést → nes-en-(ý, á, é...)*); dochází tu k četným kvalitativním a/nebo kvantitativním alternacím, srov. **p.** typu (b) *hrá-n-∅* × **p.** typu (f) *hra-n-ý*. Tvary (c) – (e) se často pokládají za **adj.**, a to **adjektivizovaná vlastní participia** (e) – (f) a **adjektivizované přechodníky** (c) – (d). Z hlediska slovotvorby se považují za ↑adj. deverbální vzniklá ↑transpozicí (tak v PMČ, 1996), n. se jejich slovotvorný vztah se slovesy chápe diferencovaněji (tak v MČ I, 1986). Pro tyto tvary je typické, že se vyskytují v těch syntaktických pozicích, v nichž se vyskytují pravá adj., tj. zvl. v atributu (*vzniklý problém, vzniknuvší problém, zkoušený žák, zkoušející učitel*). Protože jsou to formy s povinností vyjadřovat pád jakožto prostředek kongruence se jménem, s nímž tvoří ↑nominální skupinu, jsou tato **p.** vybavena pouze flexí, jakou mají dlouhé/složené tvary měkkých adj. ((c)-(d)) a tvrdých adj. ((e)-(f)), a na rozdíl od vlastních **p.** typu (a)-(b) mají tedy úplné adj. paradigma: *vzniklý problém, vzniklého problému, vzniklému problému* ... Transformačně orientované popisy někdy vykládají skupiny obsahující tato **p.** jako transformáty vztažných vět přívlastkových (*Sportovec, který kouří cigarety → sportovec kouřící cigarety*; ↑nominalizace), které už samy představují trans-

formát (↑vztažná věta), n. jako transformát vět samostatných: *Sportovec kouří cigarety* → *sportovec kouřící cigarety*. První varianta je jednou z možností, jak vyloučit jejich přísudkovou pozici: **Ten sportovec je kouřící*, **Ten problém je vzniklý*, **Ten prapor je nesený* (viz dále). Lexikalisticky orientované popisy (i v rámci generativní gramatiky) naopak transformační výklad popírají. Pokud jsou např. **p.** na *-ící* bez doplnění, chovají se co do topologie jako adj. (*Člověk, který čte, nechce být rušen – *Člověk čtoucí // Čtoucí člověk nechce být rušen*), s doplněními se chovají jako slovesa (*Člověk, který čte detektivku, nechce být rušen – Člověk čtoucí detektivku nechce být rušen // *Čtoucí detektivku člověk → Detektivku čtoucí člověk nechce být rušen*. Chovají-li se jako slovesa, mohou být tranzitivní a mohou mít oba vidy: *Člověk kouřící / ?vykouřící denně dvacet cigaret riskuje rakovinu.* – S výjimkou typu (d) se **p.** mohou plně adjektivizovat, a zařadit se tak sémanticky i formálně do třídy kvalifikačních ↑adj.; adj. vzniklá z **p.** (e) a (f) se pak mohou stupňovat (*zdařilý – zdařilejší…*, *unavený – unavenější…*), u adj. vzniklých z **p.** (c) to pouze z formálních důvodů není možné (*vynikající*); jakožto adj. mohou být součástí přísudku: *Ten sportovec je vynikající* × **Ten sportovec je kouřící*; *Ten večírek byl zdařilý* × **Ten problém byl vzniklý*). – **P.** typu (c)-(d) evidentně tvarově souvisejí s přechodníky: v některých koncepcích se proto pokládají za adjektivizované přechodníky (adjektivizace je důsledkem změny jejich syntaktické funkce „vedlejší predikát → přívlastek"), v jiných (MČ I, 1986, 321) se souvislost s přechodníky popírá. Tato **p.** dědí syntaktické vlastnosti sloves (tedy i syntaktickou tranzitivitu: *píše knihu – píšící knihu*, reflexivitu: *bojí se hadů – bojící se hadů*, *roztrhnuvší se sáček*), jen subjektový aktant je u nich pohlcen morfémem *-cí/-vší* (proto: **pršící* × *trpící*); je-li jím agens, je jeho pohlcením současně blokována možnost vyjádřit ho v syntaktické pozici; pozici subjektu ovšem jakožto tvar slovesný mají, ovšem – při neexistenci aktantu, který by v ní byl vyjádřitelný – obsazenou výrazem PRO; proto: *Petr*$_i$ *viděl Pavla*$_j$ PRO$_j$ *myjícího se*$_j$ *studenou vodou*, ale **Petr*$_i$ *viděl Pavla*$_j$ *myjícího se*$_i$ *studenou vodou*; ↑zájmeno osobní. Se slovesy mají tato **p.** společné, že mohou vyjádřit relativní časy, a to svým tvarem a zároveň videm: **p.** na *-cí* současnost (*Člověk kupující knihy hodně utrácí / utratil / bude utrácet*), **p.** na *-vší* předčasnost (*Člověk koupivší tu knihu hodně utrácí / utratil / bude utrácet*). – U **p.** typu (f) je výklad zatím dost různý; autoři se shodují na tom, že morfémem *-n/-t* je u nich pohlcen vždy patiens, čímž je v jejich tvaru kódována rodová pasivnost (odtud název **p. trpná**) a současně blokována možnost vyjádřit patiens v syntaktické pozici, agens lze vyjádřit (jako v pasivu) v instr.: *brýle rozbité včera Petrem Pavlovi.* – **P.** typu (e) jsou **rezultativní**: *padlý* = „takový, který padl". Morfém *-l-* u nich blokuje subjektovou valenci, čímž je eliminována možnost vyjádřit v syntaktické pozici ten aktant, pro který je subjektová pozice fundujícího slovesa rezervována (↑ergativní sloveso): *den dětem uplynul rychle – dětem rychle uplynulý den.* Protože subjekt ergativních sloves má stejné vlastnosti jako přímý objekt sloves neergativních, mohou **p.** typu (e) konkurovat aktivní **p.** typu (d), pokud jsou tvořena od dok. ergativních sloves (*vzniklý // vzniknuvší problém*), a mohou jim konkurovat pasivní **p.** typu (f) tvořená od dok. ergativních sloves, třebaže jsou bezobjektová (*zkrachovalý // zkrachovaný podnikatel*). Od těchto **p.** se odlišují tzv. charakterizační dějová adj. (*bdělý*) a tzv. aktivní vlastnostní rezultátová adj. (*otužilý*), která se mj. stupňují (MČ I, 1986). – Za **p.** se nepokládají ↑přechodníky. Jsou sice jako **p.** také tvořeny od sloves a mají některé vlastnosti shodné se slovesy a také některé vlastnosti společné s adj., na rozdíl od **p.** nemají však funkci shodnou s adj. (tj. přívlastkovou), nýbrž s adverbii (tj. doplňku, resp. adverbiále).

Diachronie: Uvedené výrazové prostředky jsou doloženy jako **p.** už v ↑praslovanštině. Z nich tzv. **p.** nt-ová a s-ová (*dělající*, *udělavší* atd.) byla v této funkci zděděna z předcházejících vývojových fází (↑indoevropské jazyky); **p.** n-ová a t-ová (*udělaný*, *skrytý* atd.) mají rovněž ie. paralely, zprvu však jen jako neparadigmaticky tvořená deverbální adj., která se v plně morfologicky paradigmatizovaná **p.** minulá trpná vyvíjela teprve v některých ie. jazykových větvích, též v prsl. (resp. ještě i v starších etapách sl. jaz.); **p.** l-ová mají obdoby v arménštině, jinak ie. jen jako neparadigmaticky tvořená deverbální adj. Kromě l-ového **p.**, které bylo zprvu ve jmenných tvarech doloženo (jen v nom.) jako jmenná součást perifrastických tvarů přísudku (s určitými tvary pomocného slovesa *býti*) a u něhož jsou tvary „složené" (na *-lý*, *-lá* …) sekundární, užívalo se ostatních **p.** v různých syntakt. funkcích ve jmenných i složených tvarech od počátku, proto měla plné pádové paradigma jako adj. vůbec; z nich se doplňková **p.** v nom. (kongruentní s podmětem) přetvořila v ↑přechodníky, které se však dnes už za funkční **p.** nepokládají, neboť jsou to tvary adverbializované (formálně zřejměji v č. než v ostatních ↑slovanských jazycích). Funkčně sémantická sekundární blízkost **p.** s-ových a l-ových (srov. *vzniknuvší // vzniklý*) postoupila na sl. půdě výrazově nejdále v b., kde jmenné tvary na *-l*, *-la*, *-lo*, *-li* mohou vystupovat i ve funkci přechodníku min. času (*Izkačil vărcha, Pavel văztorženo posreštna izgreva na slănceto* „Vystoupiv nahoru, Pavel s nadšením přivítal východ slunce"; v b. doslova **vystoupil*, v č. v daném kontextu nemožné).

Lit.: Barnet, V.: *Vývoj participií aktivních v ruštině*, 1965; Damborský, J.: *Participium l-ové ve slovanštině*, 1967; Höck, Ch.: *Zur syntaktischen und kommunikativen Struktur slavischer Partizipial- und Gerundialkonstruktionen*, 1979; Hrabě, V.: *Polovětné vazby a kondenzace „druhého sdělení" v ruštině a v češtině*, 1964; Jacobsson, G.: The Slavic active participles: Original structure and interference, *Scando-Slavica*, 1963, 123–138; *MČ* I, 1986; *MČ* II, 1986; *PČM*, 1978; *PMČ*, 1995; Růžička, R.: *Das syntaktische System der altslawischen Partizipien und sein Verhältnis zum Griechischen*, 1963; Nübler, N., Anmerkungen zu den infiniten Verbformen im Tschechischen und Polnischen, *AnSP* 26, 1998, 75–85; Toman, J., A (word-) syntax for participles, *LB* 105, 1986, 367–408; Večerka, R.: *Syntax aktivních participií ve staroslověnštině*, 1961; *VT*, 1985; Weiss, D.: *Syntax und Semantik polnischer Partizipialkonstruktionen im Rahmen einer generativ-transformationellen Sprachbeschreibung*, 1997; *ZČSk*, 1962.

PK (synchr.), RV (diachr.)

PARTITURA TEXTOVÁ

Metoda analýzy textu, při níž se u každého textového segmentu (↑textém 2) zaznamenává konkrétní podoba

gramatických kategorií. Jejich opakování n. změna (např. slovesného času n. způsobu) reflektuje textové předěly (zlomy) a tím i ↑členění textu. Rozpoznány, mohou tyto předěly souhlasit s umístěním grafických (odrážka, ↑odstavec) a zvukových prostředků (intonace, pauzy signalizující např. snahu o předání komunikační aktivity), které taktéž značí textový předěl.

Lit.: GÜLICH, E. – RAIBLE, W.: *Linguistische Textmodelle*, 1977; WEINRICH, H., Die Textpartitur als heuristische Methode, *Der Deutschunterricht* 24, 1972, 43–60; WEINRICH, H.: *Sprache in Texten*, 1976.

MN

PERCEPCE MLUVENÉ ŘEČI

Složitý proces, na němž se podílí nejen sluchové ústrojí, ale (v různém stupni) více dalších oblastí vyšší nervové činnosti. Celý proces si lze představit takto: Sluchem přijímáme zvuky z okolí v rozsahu, který je dán sluchovým polem. S věkem se jeho výškové rozpětí snižuje, relevantní složky řeči však naštěstí plný rozsah nepotřebují. Při percepci abstrahujeme od zvuků nejazykových, na něž reagujeme zpravidla na reflexní úrovni, dále odhlížíme od irelevantních vlastností obsažených v řeči a uvědomujeme si jen složky zvuku schopné rozlišit význam, ukládáme je v příslušném pořadí v krátkodobé paměti, identifikujeme význam seskupení a teprve na této úrovni rozumíme. Nutným (a ne zcela objasněným) krokem je segmentace souvislého zvukového proudu na sled jednotek jaz. Na rozdíl od percepce jiných zvuků je při **p.m.ř.** nutno počítat se vzájemnou vazbou mezi vnímáním kvalit reálného zvuku a uživatelovou apriorní znalostí jaz.: např. pouze dostatečně zřetelný zvukový rozdíl hlásek se v jazycích může stát základem pro rozlišení ↑fonémů, platí však také, že schopnost posluchače povšimnout si zvukového rozdílu je závislá na tom, zda je tento rozdíl v jeho mateřštině relevantní. Na poznávání se podílí i artikulační zkušenost percipienta, proto se někdy mluví o tom, že v procesu percepce se uplatňují obrazy akusticko-artikulační. Pro konečné porozumění jsou ovšem významné i prvky parajazykové (prozodické a kinesické), orientace v tématu a celková ↑komunikační situace.

Lit.: ↑fonetika, ↑fonologie.

MK

PERIFRÁZE

Jeden z ↑tropů; spočívá v nahrazení slova slovním spojením n. výpovědí, v nichž se připomíná vlastnost, podobnost, funkce n. jiná skutečnost charakteristická pro pojmenovanou substanci. Každá **p.** je proti neperifrastickému pojmenování rozšířena o další určení, proto ji můžeme považovat za jistý druh ↑amplifikace (např. **p.** *modrá armáda* pro *železničáře* vychází z faktu, že železničáři nosí modrou uniformu); vyjadřuje významové hodnoty, které jsou v přímém pojmenování implikovány: *spisovatel* = *umělec slova*, *napsat* = *dát své myšlenky na papír* atd. **P.** jsou v různém stupni idiomatizovány (↑frazém). – Perifrastickou funkci mohou mít jiné tropy, pokud plní vedle svého specifického úkonu i funkci opisnou: vyjádření *díra do světa* „úspěch" má povahu metaforickou, *kamarádi z mokré čtvrti* „pijáci" je založeno na metonymii, *cítí se pod rodným krovem bezpečněji* se hodnotí jako ↑synekdocha. Perifrastická funkce je tam, kde dochází k posunu významu slovního spojení, sekundární, a proto se tyto prostředky řadí spíše k příslušným tropům. – **P.** připadá důležitý úkon při stavbě textu: slouží k ↑disimilaci výrazových prostředků, které by se v textu opakovaly. Např. v článku o životě a tvorbě B. Martinů se střídají **p.** *významný rodák z Poličky*, *nadaný syn obuvníka a pověžného*, *jeden z nejvýznamnějších českých hudebních skladatelů*, *skladatel opery Řecké pašije*, *světově proslulý autor šesti symfonií* aj. – Podobně jako u jiných tropů je třeba lišit **p.** lexikalizované a aktualizované. Např. výraz *muž z ulice* se už stal synonymem výrazu *prostý člověk* n. *obratem ruky* může zastoupit adv. *rychle*, *ihned* apod. Lexikalizovány jsou některé ↑eufemismy, např. místo *zemřít* se užívá *odejít na věčnost*, *rozloučit se s životem*, *opustit rodinu* aj. **P.** aktualizované ovšem mají funkci estetickou a patří k charakteristickým prostředkům uměleckého stylu; hojně jich využívá ↑styl publicistický (↑aktualizace).

Lit.: *ČS*, 1992, 128–130; FILIPEC, J.: *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, 1961, 14–15; GOUGENHEIM, G.: *Études sur les périphrases verbales de la langue française*, 1929; POLÁK, V., La périphrase verbale des langues de l'Europe Occidentale, *Lg* 2, 1949, 64–73; THÜMMEL, W.: *Das Problem der periphrastischen Konstruktionen*, 1966; VENDRYÈS, J., À propos de la „périphrase", in: *Mélanges Prokop M. Haškovec*, 1936, 353–359.

MJ

PERINTEGRACE (přerozdělení)

Změna morfematické segmentace slova; v průběhu existence ↑slovotvorného typu dochází vlivem oslabení původní ↑slovotvorné motivace a s ní související segmentace k sekundárnímu rozložení ↑morfémů ve slově. To má za následek vznik nového afixu. Nejčastěji takto vznikají nové **sufixy** n. varianty původních sufixů: *-ík* → *-ník* (*usedl-ík*, *makov-ník*); *-ník* → *-ovník* (*děl-ník*, *prac-ovník*); *-ko* → *-átko* (*kuř(át)ko*, *hol-átko*). – **P.** vedoucí ke vzniku nových **prefixů** je záležitostí velmi řídkou, protože prefixy se vydělují ve slově daleko zřetelněji než sufixy; je proto obvykle již věcí historie (*ob-oriti* → *o-bořiti*), n. o ní svědčí jen ojedinělé varianty prefixů (*o-vázat – obvázat*).

Lit.: *MČ* I, 1986, 218; SLAVÍČKOVÁ, E., Některé problémy morfémové analýzy, *SaS* 28, 1967, 7–17; *TSČ*, 1962, 108, 148; ↑morfematická analýza, ↑slovotvorný formant.

ZR

PERIODA

Zvláštní druh složitého souvětí, skládající se zpravidla z dvou souměrných částí, z nichž každá tvoří sama složité souvětí. První část se nazývá předvětí (protasis), druhá závětí (apodosis). Klasická **p.** (tzv. ciceronská **p.**) byla stavěna symetricky, přičemž obě části se skládaly ze stejného počtu vět a tvořily významový celek. Předvětí bývalo od závětí odděleno dvojtečkou, k vnitřnímu členění obou částí sloužily čárky, u rozsáhlejších period později také středníky. Celek byl uzavřen tečkou (periodon). **P.** byla oblíbena hlavně v antice, u nás v humanistické a barokní literatuře, zřídka i později, např. u Palackého; v současnosti má ráz archaismu (někdy úmyslného). Specifičností

č. humanistické **p.** je převažující umístění hlavní věty v předvětí a převažující interpozice vedlejších vět do vět hlavních; těmito rysy se liší od klasické periody latinské (ciceronské). Např.: *By kdo nad propastí stál, jestliže ve tmách jest a toho nevidí, neleká se: tak kdo neřádů pokolení lidského sžírajících neznamená, nemá proti čemu horliti, nad čím se trápiti* (Komenský); *Jakož prvé žalováno bylo na Sigmunda od Čechův, že je chtěl jen mocí a násilím potlačiti, aniž jim přáti svobodného slyšení o články jejich: tak nyní naopak Sigmund počal naříkati celému světu na Pražany a Čechy vůbec, že prý zamítali slyšení pokojné a bezpečné jim tolikrát podávané, hledajíce příčin, aby zbavili ho dědičné koruny jeho a přijali sobě jiného za krále* (Palacký). Vedle klasické **p.** se objevují i **p.** tříčlenné.

Lit.: Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého IV, Skladba*, 1929, 75–77; Hubáček, J., Lakonický styl raných českých spisů Jana Amose Komenského, *ČL* 46, 1998, 339–369; Vařeková, T., Humanistická perioda u česky píšících autorů, *SPFFBU* A 48, 2000, 101–115; Vodička, F.: *Počátky krásné prózy novočeské. Příspěvek k literárním dějinám doby Jungmannovy*, 1948.

DŠ, SŽ

PERLOKUCE

Vedle ↑lokuce a ↑ilokuce třetí prvek v Austinově (1962) koncepci ↑mluvních (řečových) aktů. Perlokuční akt je uskutečněn „prostřednictvím vyslovení nějaké výpovědi", **p.** představuje skutečný n. zamýšlený efekt aktu ilokučního, tedy stav, kdy adresát je o něčem informován, přesvědčen, uklidněn slibem n. omluvou, pohnut k nějaké aktivitě apod. Lyons (1977, 731) zdůrazňuje, že je rozdíl mezi ilokuční silou výpovědi a jejím perlokučním efektem, protože skutečný účinek výpovědi na adresáta nemusí být totožný s účinkem zamýšleným. (Např. výpověď s ilokuční silou (↑KF) „sdělení" může být jako „sdělení" adresátem přijata a pochopena, není však zaručeno, že adresát uvěřil jejímu obsahu, tedy že bylo dosaženo zamýšleného efektu.) O vyjadřování **p.** se mluví především u výpovědí referujících o uskutečněném komunikačním aktu a jeho typu (klasifikaci), mají tedy funkci povýtce metajazykovou, resp. metakomunikační. V takovýchto výpovědích (nejčastěji v prét., popř. v neaktuálním préz.) mohou vystupovat (a) ↑ilokuční slovesa (*sdělil, slíbil, vyzval, požádal, navrhl, pozval* aj.) ve funkci deskriptivní (tedy nikoli jako ↑performativa); jsou už svým lexikálním významem perfektiva tantum (vyjadřují dosažení rezultátu), takže se užívají ve formě dok. i nedok.: *Petr mi slíbil // sliboval, že nebude kouřit* (nedok. formu musejí mít, jestliže je potřeba vyjádřit, že dosažení rezultátu probíhalo kontinuálně vícekrát: *Petr mi pořád sliboval // *slíbil, že nebude kouřit* × *Petr mi často sliboval // slíbil, že nebude kouřit*); (b) slovesa a slovesné skupiny explicitně popisující efekt komunikace jak ve vztahu k adresátovi, tak k mimojazykové skutečnosti: *přesvědčil, nadchl své posluchače, rozčílil mě těmi řečmi, udal ho policii, odradil je od té cesty, uvedl je tím sdělením v omyl, potěšil ji blahopřáním, Ústavní soud už rozhodl* apod. – Searle chápe **p.** úžeji; **p.** akt se podle něj od aktu ilokučního liší tím, že pro něj nelze užít ↑explicitní performativní formuli: **Urážím tě tímto*; **Ironizuju tímto.* Jde vlastně jen o efekt aktu ilokučního. – V č. se zatím **p.** systematicky nezkoumala.

Lit.: Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco slovy*, 2000); Eyer, P.: *Perlokutionen*, 1987; Lyons, J.: *Semantics*, 2, 1977; Nekula, M., Pragmalingvistická interpretace ironie, *SaS* 51, 1990, 95–110; Recanati, F.: *Meaning and force*, 1987; Šoltys, O.: *Verba dicendi a metajazyková informace*, 1983; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; Searle, J. R.: *Expression and meaning*, 1979; Verschueren, J., Notes on the role of metapragmatic awareness in language use, *Prg* 10, 2000, 439–456.

MH

PERSONIFIKACE (antropomorfizace)

Druh ↑metafory, přisuzování dějů a vlastností charakteristických pro člověka předmětům neživým, různým jevům a také zvířatům. Oba termíny slouží jak k pojmenování příslušných procesů, tak i jejich výsledků. – Rozeznávají se **p.** automatizované n. lexikalizované (↑automatizace) a aktualizované (↑aktualizace). Automatizací vznikají nové ↑lexémy, které přispívají k ↑polysémii slova (*rameno* člověka → *rameno* řeky, *mrtvé rameno* řeky). Nelexikalizované **p.** slouží k aktualizaci výrazové stránky textu, především uměleckého: *Les **chytne do rozpjaté náruče utíkající** stráň i cestu. Rázem je tma* (Glazarová).

Lit.: Filipec, J., O přenášení významu v slovní zásobě, zvláště na základě podobnosti a soumeznosti, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 497–506; Oliveriusová, E., Ke klasifikaci metafory, *Filologické studie* 10, 1981, 133–140; Žváček, D., Poznámky ke klasifikaci metafory, in: *Sborník jazykovědných a literárněvědných prací*, 1981, 83–99.

MJ

PERSVAZE

Podle Gráce (1988) „ovlivňování člověka člověkem"; je základem persvazivní (ovlivňovací, přesvědčovací, získávací) funkce jaz. projevů; ↑funkční styl. V Bühlerově a Jakobsonově klasifikaci ↑funkcí jaz. je persvazivní funkce zahrnuta ve funkci apelativní (konativní); tato funkce je latentně přítomna ve všech komunikátech, ale převládá v těch projevech, které akcentují zaměření na adresáta, snahu na něj působit, apelovat. Autor/mluvčí usiluje o to, aby změnil postoje čtenáře/posluchače (či v něm utvrdil postoje již zformované); aby adresáta přesvědčil, získal na svou stranu, odstranil názorové rozdíly; a mnohdy i o to, aby adresát ze svých změněných postojů vyvodil závěry pro své chování a rozhodl se k určité akci (např. u reklamních textů k nákupu určitého zboží). Účinnost **p.** závisí na tom, nakolik autor/mluvčí zná svého adresáta, zda respektuje životní situaci čtenářů/posluchačů, jejich znalosti, motivace, očekávání, případné předsudky atd.; dále záleží na „kredibilitě" autora, na tom, zda mu příjemce důvěřuje, na etice jejich vzájemného vztahu. Některé adresáty lze přesvědčit promyšlenou ↑argumentací: zde je důležitá volba argumentů („pro", případně také „proti") a jejich uspořádání (od nejslabších k nejsilnějším, n. naopak...). U jiných příjemců (zejména těch méně motivovaných, méně zasvěcených) není tolik účinná argumentace, jako spíše periferní, povrchovější stimuly; působí na ně hlavně styl persvazivního textu, výběr výrazových prostředků. – První podmínkou pře-

svědčivosti je srozumitelnost projevu. Druhou podmínkou je sugestivnost, intenzita vyjádření, jíž napomáhají např. četná hodnotící adj. (často v superlativu), intenzifikátory jako *vždy, nikdy*, vyjádření hyperbolická, obrazná (metafory aj.), zajímavé výrazové ↑aktualizace. Působivost textu lze zvýšit i názorností, tj. zapojením živých příkladů, výčtů, v případě mluvených projevů i využitím gest, pohybů a dalších neverbálních prostředků. Uplatní se tu i vyjadřování výrazné, vyhrocené, kategorické, na němž se podílí výrazová zkratka, elipsy, různé způsoby stavění věcí do protikladu (antiteze, paradoxy) a stupňování (klimax, antiklimax). Do služeb **p.** vstupují i další řečnické figury, zejména figury opakovací. Další podmínkou efektivního přesvědčování je navázání a udržení kontaktu s adresáty, snaha vést s nimi dialog (ač nezřídka fiktivní, virtuální). Mluvčí své posluchače oslovuje, užívá zvolání a řečnických otázek, reaguje na jejich námitky (někdy jen předpokládané) a vyvrací je. Pokouší se přiblížit se jim neformálním vyjadřováním, simulací důvěrnosti, zvýšenou emocionalitou a expresivitou svého projevu, užíváním nespis. prostředků třeba i v psaném textu (slangových výrazů aj.). U projevů s persvazivní funkcí vystupuje do popředí ↑intertextualita: autoři a řečníci se odvolávají na výroky zaručených autorit, využívají přísloví a rčení, módní výrazy i fráze a klišé přejaté z jiných textů. – **P.** je spojena především s funkčním ↑stylem publicistickým a ↑řečnickým, rétorickým: zde se někdy rozlišuje (Krčmová v StSČ, 1997) vlastní přesvědčování (argumentace působící na myšlenkově aktivního adresáta), propagace (autoritativní působení na spíše pasivní příjemce) a agitace (ta se na adresáta, který je už víceméně přesvědčen, obrací s výzvou ke konkrétnímu jednání, k řešení určité situace). S **p.** se setkáváme i v textech odborných (zejména v odborných diskusích, debatách, polemikách), dnes však nejvíce v textech reklamních. Ve spojení s přesvědčováním, ovlivňováním, argumentací uvažují někteří autoři (Horecký, 1998) i o speciálním ↑slohovém postupu.

Lit.: Grác, J.: *Persuázia. Ovplyvňovanie človeka človekom*, 1988; Horecký, J., Argumentačný text, *Kultúra slova* 22, 1988, 65–71; Horecký, J., Obsahová štruktúra argumentačného textu, *Kultúra slova* 22, 1988, 203–208; Horecký, J., Formová štruktúra argumentačného textu, *Kultúra slova* 22, 1988, 225–231; Kohout, J.: *Rétorika. Umění mluvit a jednat s lidmi*, 1995; Kraus, J.: *Rétorika v evropské kultuře*, 1998; Langer, A.: *Úspěch veřejné promluvy*, 1993; Mistrík, J.: *Žánre vecnej literatúry*, 1975; *StSČ*, 1997, 201–209.

JH

PIDŽIN

Výsledek a prostředek kontaktu dvou n. více jaz. společenství, který vzniká ↑míšením jazyků. Základem **p.** se stává jaz. s vysokou prestiží v určité oblasti, která je dána mocensky, ekonomicky n. kulturně. Případy **p.**, jež v koloniálních oblastech vznikaly na bázi ie. jaz., jsou dodnes brány jako typické; jedna z etymologií slova *pidžin* předpokládá jeho vznik z anglického slova *business* v oblasti jihovýchodní Asie, kde sloužil jako pomocný obchodní jaz. (k teoriím vzniku **p.** srov. ↑kreol). Z hlediska své stavby je **p.** charakterizován významnou redukcí gramatiky (redukcí flexe a časového i modálního systému, zjednodušením syntaxe) i slovní zásoby, čemuž odpovídá i omezenost jeho užití v různých komunikačních sférách (stylová omezenost); proměňuje n. zjednodušuje se i fonologický systém. **P.** tak má blízko k jiným varietám s redukovanými registry jako babytalk (dětská řeč) n. foreigner talk (↑míšení jazyků). Pokud se **p.** stává mateřským jaz. určitého společenství, dochází k jeho kreolizaci; ↑kreol. – **P.** jako systémový a stabilizovaný útvar je třeba odlišit od tzv. vstupního **p.** (incipient pidgin), který je velmi dynamický a nestabilní a představuje v podstatě počáteční etapy osvojování cizího jaz., které vyznačují obdobné rysy jako **p.** (pidžinizace jaz.). Útvary vzniklé na našem území a srovnatelné s **p.** nejsou v č. lingvistice jako takové popisovány. Lze nicméně předpokládat, že vedle útvarů vzniklých míšením č. a něm. (↑Kucheldeutsch, ↑Kuchelböhmisch), popř. s příměsí jidiš (jaz. hauzírníků), n. č. a ↑slovenštiny se tzv. vstupní **p.** utvářely, popř. utvářejí míšením č. s romštinou, polštinou, ruštinou, vietnamštinou, arabštinou aj. Užívání **p.** bývá negativně konotováno.

Lit.: ↑kreol, ↑míšení jazyků.

PZ, MN

PLÁNOVÁNÍ JAZYKOVÉ

Aktivity zaměřené na modifikaci (n. naopak stabilizaci) jaz. chování společnosti. Rozlišují se dva aspekty jaz. plánování: 1. statusové plánování (status planning), 2. korpusové plánování (corpus planning). Statusové plánování se zaměřuje na určení „statutu" jazyka (n. ↑variety jazyka) ve vztahu k jiným jaz. (jeho varietám), přičemž vychází z problémů společnosti – základní otázky zde jsou: (a) který jaz. bude vybrán pro určitý účel, (b) jak bude zvolený jaz. ve společnosti implementován. V č. podmínkách je např. aktuální toto: (a) v kterých komunikačních sférách se bude užívat č., angl., něm., r. nebo romština?; (b) jak prosadit v určitých komunikačních sférách větší znalost romštiny a č.? – např. u č. učitelů na prvním stupni základních škol znalost romštiny, u romských dětí znalost romštiny i č. apod. Korpusové plánování se zaměřuje na samu podobu jaz. (na jeho „korpus"). Týká se např. těchto jaz. jevů: (a) pravopisu, viz např. pravopisné reformy, (b) výslovnosti, (c) změn ve struktuře jaz., např. v morfologii, (d) rozšiřování lexika, (e) rozvoje stylů. Společensky relevantní plánovací aktivity vyvíjejí (a) vládní instituce (např. ministerstva), (b) vzdělávací instituce, (c) nevládní organizace (např. církve), (d) vlivní jedinci. Cílem **j.p.** může být např. standardizace jaz., reforma jaz., propagace a rozšiřování jaz., obnova jaz., terminologická unifikace, simplifikace stylu, usnadnění komunikace mezi mluvčími disponujícími různými jaz. **J.p.** je jedním z typů ↑jazykového managementu.

Lit.: Hroch, M.: *V národním zájmu*, 1996; Kaplan, R. B. – Baldauf, R. B. Jr.: *Language planning from practice to theory*, 1997; Kraus, J., K aktuálním otázkám institucionální lingvistiky, in: *Č-US* 2, 2000, 99–106; Rubin, J. – Jernudd, B. H. (eds.): *Can language be planned?*, 1971.

JN

PLURALE TANTUM (pomnožné substantivum)

Subst. užívané pouze ve tvarech pl.; označuje se jím jak množství, tak jednotlivina. Pl. tvary jsou u **p.t.** bezpřízna-

kové, nevypovídají nic o množství. Význam mnohosti se u nich vyjadřuje pomocí ↑číslovek souborných a ↑číslovek druhových (*jedny nůžky – dvoje nůžky*), n. je dán kontextem (*Vánoce jsme slavili každý rok na chalupě* × *Letos o Vánocích jsme byli doma*). **P.t.** jsou rodově nevyhraněná, což souvisí s rodově unifikační tendencí v pl., která se projevuje ve jmenné flexi; srov. i kolísání mezi mask. a fem.: *Vánoci / Vánocemi, Velikonoci / Velikonocemi*. – **P.t.** pojmenovávají substance charakteristické rysem složenosti a nepřesné ohraničenosti; jde zvl. o (1) názvy (a) částí těla (*mluvidla, plíce, játra, vnitřnosti*), (b) oděvů (*kalhoty, plavky, šaty, svršky*), (c) nemocí (*spalničky, zarděnky, neštovice*), (d) nástrojů (*kleště, štípačky, nůžky, nosítka*), (e) svátků a slavností (*Vánoce, Velikonoce, Letnice, narozeniny, dožínky, vdavky*), (f) míst (*Vary, Vršovice, Háje, Uhry, Krkonoše*), (g) her (*karty, kostky, kuličky, kuželky*); (2) některá látková jména, např. názvy (a) potravin (*ledvinky, drůbky, halušky, nudle, povidla*), (b) produktů (*mydliny, otruby*), zbytků (*splašky, pomyje*); (3) některá konkréta (a) se společným rysem složenosti, soubornosti (*peníze, drobné, hotové, finance, reálie, insignie*), (b) názvy písemností (*anály, akta, memoáry, paměti, noviny*). – Na přechodu mezi pravými **p.t.** a subst. s plně vyvinutou opozicí sg. × pl. stojí jména s převahou pl. tvarů; tvary sg. jsou příznakové. Jedná se o subst. označující objekty, které se zpravidla vyskytují v množství, tj. o názvy (a) částí těla (*vousy, vlasy, chlupy, vrásky*), (b) obuvi a oděvů (*boty, ponožky, rukávy, rukavice, manžety*), (c) plodů a částí rostlin (*třešně, maliny, datle, květy, klasy*), (d) potravin (*uzeniny, kotlety, škvarky, bonbóny*), (e) věcí a výrobků (*zápalky, schody, cigarety, stavebniny*), (f) lidských a zvířecích kolektivů (*manželé, rodiče, pozůstalí*), (g) některá abstrakta s významem souhrnnosti (*radovánky, machinace, pikle, represálie*). Ve spojení se základními číslovkami vyjadřují jednotliviny, ve spojení s číslovkami druhovými vyjadřují soubor: *jedna / dvě zápalka/y* × *jedny / dvoje zápalky*. Též ↑číslo, ↑singulare tantum.

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Fiedlerová, A., Nástin vývoje pomnožných jmen v češtině, *SaS* 36, 1975, 266–284; *MČ* I, II, 1986; Vasileva, V. F., Kategorija čisla i suščestvitel'nyje pluralia tantum (na materiale sovremen. češskogo jazyka), in: *Vestnik Moskovskogo universiteta*, 1972, 56–67.

KO

PODMĚT (subjekt)

V klasických mluvnicích označení pro větný člen, jemuž se přísudkem přisuzuje nějaký příznak (děj, stav a jejich změny). Jakožto člen predikační dvojice je **p.** syntakticky nezávislý (Šmilauer v NS, 1969, ČŘJ, 1996). Vyjadřuje se NS, jejímž jádrem je prototypicky subst. n. osobní zájm. zprav. v **nom.** (***Karlík*** // ***Můj mladší bratr*** // ***On*** *se už obléká sám*); nebývá n. nemusí být vyjádřen, pokud má přísudek tvar 1. n. 2. os. (***0*** // ***Já*** *už se oblékám sám*), n. pokud má tvar 3. os. a nositel predikačního příznaku je znám z kontextu (*Karlík má 4 roky.* ***Ten šikulka*** // ***0*** *Už se obléká sám*). Jiné pádové formy **p.** než nom. signalizují navíc další momenty, zvl. kvantitativní: gen. partitivní u několika málo sloves (*Tam napadl* ***sníh*** → *Tam napadlo* ***sněhu***), ↑gen. záporový, omezený na frazémy (*Po ráně nezůstala ani* ***památka*** → *Po ráně nezůstalo ani* ***památky***), ↑genitiv; předložkový lok. s významem podílnosti (*Na stolech ležely* ***dvě knihy*** → *Na stolech leželo* ***po dvou knihách***) apod. Za **p.** se v řadě gramatik v návaznosti na Kopečného (1953) pokládá i ↑gen. počítaného předmětu/numerativ: *Dva* ***chlapci*** *odešli* × *Pět* ***chlapců*** *odešlo*. **P.** s nulovou slovní realizací se nazývá **nulový p.** (Ružička, 1968); jde o tzv. všeobecný podmět/**všeobecného konatele** v tzv. *man*-větách (*S poctivostí nejdál dojdeš* = 'každý člověk dojde nejdál s poctivostí'), n. o tzv. anonymní podmět/anonymního konatele ve větách s přísudkem ve tvaru 3. os. pl. mužského rodu životného (*Zabili nám Ferdinanda* = ‚někdo, ale nikoli mluvčí n. adresát, zabil Ferdinanda'), i ten se často pokládá za všeobecný podmět. Naproti tomu se vcelku jednotně mluví o tzv. **neurčitém p.** v případech, kdy je **p.** realizován zájmenem *to*, n. *0* ve větách s přísudkem ve tvaru neosobním (*V hodinách* ***to*** // ***0*** *hrklo*). – V mnoha gramatikách se za **p.** pokládají **vedlejší věty podmětné**. Jsou spojkové (*Mrzí mě,* ***že nepřišel***) a vztažné (***Kdo nepřijde včas,*** *nebude dobře vidět*). Spojkové věty patří do kategorie ↑obsahových vět. Konkurují jim (a) **podmětové infinitivní skupiny**, jejichž jádrem je inf. slovesa, které je přísudkem vedlejší věty (*Před zápasem je nutné,* ***abychom věřili ve vítězství*** *– Před zápasem je nutné* ***věřit ve vítězství***), (b) **podmětové NS, jejichž jádrem je dějové substantivum** tvořené od slovesa, které je přísudkem vedlejší věty: *Před zápasem je nutné,* ***abychom věřili ve vítězství*** *– Před zápasem je nutná* ***víra ve vítězství***; ↑nominalizace. – V novější lingvistice se termínu **p.** užívá nejednotně. Míní se jím (a) jevy z roviny morfologicko-syntaktické struktury věty (NS je v nom. a její jádro řídí shodu s přísudkem; **p.** mluvnický/formální: ***Petr*** *kritizoval-****0*** *Evu*; *Petrem byl-****a*** *kritizován-****a Eva***), (b) jevy z roviny sémantické/významové struktury věty (↑agens děje n. nositele stavu; **p.** hloubkový/logický/obsahový: ***Petr*** *kritizoval Evu*; ***Petrem*** *byla kritizována Eva*), (c) jevy z roviny komunikační/informační (to, o čem se mluví (↑téma); **p.** psychologický: ***Žák*** *píše dopis*; ***Dopis*** *píše žák*) – tak u nás např. Trávníček v MSČ (1949), který termínu **p.** bez přívlastku užívá pro jev roviny (b) a nadto rozlišuje **p.** přísudkový (větný), tj. agens děje přísudku věty (***Žák*** *píše*), a **p.** nepřísudkový (nevětný), tj. agens děje, který není ve větě přísudkem (*Slyším* ***tě*** *zpívat*). Většina č. lingvistů dnes termínu **p.** užívá pro jev roviny (a) a uvedené jevy rovin (b) a (c) označuje jinými termíny, (b) ↑agens/aktor/konatel, (c) ↑téma (topik, základ, východisko aj.). V prototypických č. větách ovšem platí, že NS, které jsou **p.** ve smyslu (a), mají takové vlastnosti, že jsou charakterizovatelné i jako **p.** ve smyslu (b) a (c). Proto např. existuje výrazná tendence, aby – nejsou-li jiné důvody dané komunikační situací – výraz v pozici **p.** představoval současně téma / topik věty, a stál tedy v iniciální pozici (***Petr*** *píše dopis*; ***Dopis*** *je psán Petrem*, kdežto *Petrem je psán dopis* je příznakové). Ve větách bez tématu, tj. v ↑**prezentačních větách**, uvádějících nějakou entitu teprve na scénu, stává **p.** naopak na konci (v pozici tématu je nějaká ↑kulisa): *U potoka roste* ***kvítí,*** *říkají mu petrklíč*. Naproti tomu podmětové věty spojkové stávají v neutrálních případech v postpozici: *Mrzí mě,* ***že nepřišel***. To vede v různých koncepcích k tomu, že se za **p.** nepokládají, n. k tomu, že se postpozici snaží motivovat vzhle-

dem k strukturám: *To, že nepřišel, mě mrzí – To mě mrzí, že nepřišel*, v nichž je **p.** *to*.

V moderních závislostních mluvnicích se za **p.** pokládá levovalenční syntaktická pozice slovesa (a výrazy v ní), tj. pozice s formou nom. (tak v pracích z okruhu ↑DVS i ↑FGP). V původních verzích valenční syntaxe byl **p.** považován za jedno z doplnění slovesa, a tím byl strukturně postaven na stejnou úroveň jako předmět (na rozdíl od klasické skladby, v níž byl ve struktuře hierarchicky výše než předmět). Dnes se už zase pokládá za prominentní pozici mezi všemi pozicemi, což se projevuje mj. tím, že (1) přísudek se shoduje s **p.**; (2) do pozice **p.** lze umístit různé účastníky téže mimojazykové situace (scény), a tak prostřednictvím slovesa a jeho ↑pádového rámce docílit perspektivizace scény (Fillmore, 1977): ***Dědeček*** *odkázal matce zahradu* – ***Zahrada*** *připadla matce* – ***Matka*** *zdědila (po dědečkovi) zahradu*; (3) do pozice **p.** lze umístit různé aktanty téže už jazykově zpracované situace, a tak prostřednictvím ↑slovesného rodu docílit různé ↑hierarchizace téže sémantické struktury: ***Dědeček*** (agens) *odkázal matce* (recipient) *zahradu* (patiens) – ***Zahrada*** (patiens) *byla odkázána matce* (recipient) *dědečkem* (agens); (4) pozice **p.** je ↑antecedentem pro ↑vázaná endoforika tantum: *Petr*$_i$ *dal Evě*$_j$ *svou*$_i$ *fotografii*; ↑zájmeno osobní, ↑antecedent. V modifikované valenční teorii (Karlík, 2000) se **p.** pokládá za externí valenční pozici, tj. pozici, kterou selektuje slovesný flexém, nikoli lexikální jednotka na základě svého významu; má proto ↑strukturní pád (přepsatelný ↑genitivem, jsou-li k tomu důvody) a proto není **p.** asociován s žádnou sémantickou rolí. O **p.** typu „**PRO**" ↑zájmeno osobní, ↑nominalizace, o **p.** typu „**pro**" ↑jednočlenné věty; o **p.** typu „**Pro**" ↑zájmeno. – V TGG se termín **p.** (subjekt) užívá převážně ve významu strukturním. Jde o frázovou pozici specifikátoru, jejímž připojením k X-bar vzniká minimální fráze XP (Stowel, 1982).

Lit.: *ČŘJ*, 1996; Daneš, F., Satzmodellierung, Valenz, Szenen, in: Helbig, G. (ed.), *Valenz, semantische Kasus und/oder „Szenen"*, 1988, 12–21; Dolník, J., Podmet a jeho sémantický ekvivalent, *JČ* 31, 1980, 14–20; Fillmore, Ch. J., Scenes-and-frames semantics, in: Zampolli, A. (ed.), *Linguistic structures processing*, 1977, 55–81; Chomsky, N.: *The barriers*, 1986; Ilek, B., Volba a postavení subjektu v ruštině a češtině, in: *Studie a práce lingvistické* I, 1954, 275–295; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; Kopečný, F., Kvantitativní přívlastek a určení míry, *SaS* 14, 1953, 115–121; Li, Ch. N. (ed.): *Subject and topic*, 1976; Mathesius, V., Pronominální podmět v hovorové češtině, in: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947, 286–293; *MČ* III, 1987; Mrázek, R., K metajazykové stránce kategorie subjektu, *SaS* 39, 1978, 270–273; Mrázek, R. – Žaža, S., Pojem subjektu vzhledem k typologii slovanské věty, in: *Československá slavistika 1983*, 1983, 49–59; *MSČ* II, 1949; *NS*, 1969; Oppenrieder, W.: *Von Subjekten, Sätzen und Subjektsätzen*, 1991; Panevová, J., Věty s všeobecným konatelem, in: *Studia Slavica Pragensia*, 1973, 133–144; Ružička, J., O vetách s nulovým gramatickým subjektom, in: *OSS* II, 1968, 115–117; *SČ*, 1998; Stowel, T., Subjects accros categories, *The linguistic review* 2, 1982, 285–312; *SV*, 1996, 14–20; Tibenská, E., Subjekt a jeho aktívne (činiteľské) špecifikácie, *JČ* 42, 1991, 39–52; Trost, P., Subjekt a predikát, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 267–269; *VT*, 1985; Zimová, L.: *Způsoby vyjadřování větných členů v textu*, 1994.

PK

POETISMUS

Ve stylistice a poetice označení jaz. prostředku, jehož stylistický příznak signalizuje, že se ho obvykle užívá v poezii. Tento příznak si zachovává i mimo text: ***děva*** – *dívka*, ***luna*** – *měsíc*, ***vesna*** – *jaro*, ***jeseň*** – *podzim*, ***duma*** – *myšlenka*, ***úběl*** – *alabastr* n. *bělost*, ***stero*** *světel* – *četná světla* atd. Ve vývoji č. poezie se vrstva **p.** vytvářela od počátku doby obrozenské, ale mnohé zůstaly omezeny jen na poezii jednotlivých básníků. Srov. poetická kompozita u Poláka: *květotravný, jedovýparný, miloobraz, mlhoříše* aj. – Charakteristickou součástí básnického stylu zůstávají **p.** až do poezie lumírovců: *co* ***želet*** *mládí* ***smavých*** *dnů, / co* ***želet*** *prchlé naděje?* (Sládek). V pozdějším období nabývají víceméně archaických odstínů, aktualizačním prostředkem poetizace se stávají stále více ↑metafory.

Lit.: Eisner, P.: *Chrám i tvrz*, 1946, 553–557; Filipec, J.: *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, 1961, zvl. 121–123; Hrabák, J.: *Poetika*, 1973, 114–116; Mukařovský, J.: *Studie z poetiky*, 1982, 55–60, 93–136; Pešat, Z., Poetismus očima Olega Suse, in: Pečman, R. ad. (eds.), *Oleg Sus redivivus*, 1994, 147–150; *ZČSt*, 1970, 66–69.

MJ

POHYBLIVÉ *E*

Samohláska *e* střídající se s *ø* při flexi a derivaci a na konci některých na souhlásku zprvu vyznívajících předložek n. předpon. **P.e.** vzniklo (1) vokalizací sudého/silného jeru (↑jery) (tzv. „jerové *e*"); (2) analogicky podle typu (1) k usnadnění výslovnosti (tzv. „vsuvné *e*"). – V různých tvarech téhož slova n. v různých odvozeninách od téhož slovního základu se s *ø* střídá (a) *e* jerové; např. nom. *dь*^{2}*nь*^{1} > *den* (mezi *d* a *n* v pozici sudé/silné se jer regulérně vokalizuje), ale gen. *dь*^{1}*ne* (týž jer v pozici liché/slabé zanikl bez náhrady); tak vzniklo vývojem jerů střídání *e* : *ø* typu *den* : *dne*, pod. nom. *šь*^{3}*vь*^{2}*cь*^{1}, gen. *šь*^{2}*vь*^{1}*ca* > *švec*, *ševce*; pod. *svatь*^{1}*ba*, *svatь*^{2}*bь*^{1}*n-* > *svatba*, *svatební*. Ne vždy je však střídání *e* : *ø* přímým výsledkem vývoje jerů. Jako typ usnadňující výslovnost se objevuje i per analogiam bez pův. hláskosl. oprávnění: např. v gen. pl. *desek* nepochází *e* mezi *s* a *k* z jeru, uvedený tvar vznikl z gen. pl. *dъ*^{2}*skъ*^{1}, který se zprvu regulérně vyvinul v *desk* a dodatečně získal mezi *s* a *k* pohyblivé *e* vsuvné; pod. nom. sg. *bitva*, gen. pl. *bitev* < *bitvъ* (v č. s *e* podle typu *kostka* : *kostek*, kde je *e* etymologicky náležitě ze sudého/silného *-ь-*: *kostь*^{2}*kъ*^{1}; ↑anaptyxe); podobně nom. sg. *česъ*^{3}*nъ*^{2}*kъ*^{1} > *česnęk* s regulérní střídnicí *e* za silný/sudý od konce *ъ*, ale gen. sg. *česъ*^{2}*nъ*^{1}*ku* by při zachování jerového pravidla měl znít *česenku* (tak vskutku doloženo v stč. a ve vč. nář.!), ale analogií k nom. sg. je *česnęku*. – Vznik tzv. „vokalizovaných podob" předložek a předpon. Některé předložky a předpony byly na konci psl. zakončeny na *-ъ*: *vъ*(-), *kъ*, *sъ*(-) (pův. na *-n*: **vъn*, **kъn*, **sъn*), *nadъ*(-), *podъ*(-), **perdъ* (-) („před-"); byla-li v slabice následující za nimi jiná samohláska než jer, zanikl v nich jer v liché/slabé pozici bez náhrady, např. *v bouři* < *vъ buŕi*, *k tobě* < *kъ tobě*, *podložit* < *podъložiti* atd. Byl-li v následující slabice jer lichý/slabý, vokalizoval se jer v předložce/předponě jakožto sudý/silný v *e*, např. *ve dne* < *vъ*^{2} *dь*^{1}*ne*, *ke mně* < *kъ*^{2} *mь*^{1}*ně*, *podepsat* < *podъ*^{2}*pь*^{1}*sati*. Tak vznikly dubletní podoby předložek/

předpon *v*(-) : *ve*(-), *s*(-) : *se*(-), *k* : *ke*, *pod*(-) : *pode*(-), *nad*(-) : *nade*(-), *před*(-) : *přede*(-). Podoby s *-e* se v souhl. skupinách šířily i do těch pozic, kde jejich *-e* nevzniklo regulérní vokalizací sudého/silného jeru, ale kde stojí (a) jakoby na místě jeru lichého/slabého, např. *kъ krali* > stč. *k králi*, ale nč. *ke králi*, *vъsrědǫ* > stč. *v středu*, ale nč. *ve středu*, *sъženǫ* > stč. *ženu*, ale nč. *seženu*, *sъstǫpiti* > stč. *sstúpiti*, ale nč. *sestoupit*; někde dodnes kolísání, např. *v staroslověnštině // ve staroslověnštině*; (b) na místě, kde etymologicky jer vůbec nebyl; na souhlásku byly pův. zakončeny předložky/předpony (*jь*)*z*(-), *vъz-*, *+ărz-/+ărz-* (> *raz-/roz-*), *bez*(-), *ot*(-), *ob*(-) (pokud nezískaly sekundární *-ъ* analogií podle *podъ* atd.); je tedy v každém případě regulérní *změnit* (< *jьz-měn-*), *rozdělit* (< *roz-děl-*), *vzpínat se* (< *vъz-pin-*), *bez tmy* (< *bez tьmy*), *od věže* (< *ot-vě-*), *obložit* (< *ob-lož-*) atd., ale je pro usnadnění výslovnosti s *e* nejerovým *zesměšnit* (< *+jьz-směš-*), *obeplout* (< *+ob-plu-*) atd., když jinde by event. mohlo jít i o vokalizaci onoho sekundárního analogického jeru, např. *beze všeho* (< *bez vьšego* n. *bezъvьšego*?), *ote mne* (< *ot mъne* n. *otъ mъne*?) atd.

Lit.: Hujer, O., Praslovanské vъz- a jьz- v češtině, *SF* 7, 1922, 23–31 (reprint in: Hujer, O.: *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka*, 1961, 116–125); Smetánka, E., Staročeské tvary předložky *z*, *ČMF* 3, 1913, 323–326; Trávníček, F.: *Gebauerova Příruční mluvnice jazyka českého pro učitele a studium soukromé*, 1930; ↑jery, ↑pračeština, ↑praslovanština, ↑slovanské jazyky.

RV

POJMENOVÁNÍ (nominace)

Přiřazení jaz. formy k určitému obsahu (též **pojmenovací akt**) i rezultát tohoto procesu (též **pojmenovací jednotka**). Pojmenovací akt je vždy záležitostí konkrétní promluvy, pojmenovací jednotka však nemusí být v daném okamžiku vytvářena, většinou je pouze vybírána z existujících lexémů (tj. z jaz. systému) a aktualizována. Aktualizaci umožňuje pružnost významu. Hotovými pojmenovacími jednotkami jsou slova (*hruška*) a ustálené kolokace (*mikrovlnná trouba, růžová nálada*). Jako **p.** však mohou (na základě součtu významů) fungovat i neustálené popisné kombinace slov (*domy mající lodžie*; *domy, které mají lodžie*). Některá pojetí považují za **p.** sui generis i celé výpovědi (jako **p.** situací). – Pojem **p.** je tradičně spojován (výhradně n. přednostně) s tzv. pojmenovacími slovními druhy, majícími pojmový význam, tj. se subst., adj., slovesy a adv. V širším smyslu však lze pojmenovací funkci přiznat všem slovním druhům, tedy i synsémantikům (**p.** relací a modifikací). – Nová **p.** vznikají z potřeby označit poznané jevy a vztahy vnějšího i vnitřního světa člověka, důvody však mohou být i jiné, např. jaz. móda, tlak jaz. systému apod. K základním **pojmenovacím postupům** patří: tvoření slov a ustálených slovních spojení, sémantické tvoření, přejímání a kalkování. Podle míry prediktability významu ve vztahu k formě se v návaznosti na Mathesia rozlišují **pojmenování popisná** a **značková** (↑motivace). Pojmenovacím procesem se zabývá ↑**onomaziologie**.

Lit.: ↑onomaziologie.

ZH

POJMENOVÁNÍ PŘENESENÉ (nominace nepřímá)

↑Pojmenování vzniklé sémanticky motivovaným novým užitím už existující(ch) slovní(ch) formy (forem) v pojmenovacím procesu vztaženém k nové skutečnosti, která je s původně pojmenovanou skutečností spjata podobností n. souvislostí. Lexikalizovaná (lexikální) **p.p.** se podílejí na vzniku ↑polysémie. (Význam **p.p.** zůstává s ostatními významy polysémního lexému geneticky spjat, shoda sémantických rysů s motivujícím významem však může být jen velmi malá. Často jde pouze o styčnost sémů asociačních, založených na zkušenostech s denotáty.) Tvoření **p.p.** je označováno též jako **tvoření sémantické** n. **sémaziologicko-onomaziologické** (přívlastek reflektuje skutečnost, že vznik **p.p.** nedoprovázejí formální změny motivující jednotky, nýbrž pouze změny významové). Pojmenovacími postupy při tvorbě **p.p.** jsou ↑**metafora** a ↑**metonymie**. Metafora je pojmenování skutečnosti výrazem primárně označujícím skutečnost něčím podobnou. Společný znak (tertium comparationis) nemusí být znakem podstatným, bývá však znakem nápadným (např. *čočka* – název luštěniny se přenesl na součást optických přístrojů mající obdobný tvar; *dudek* – název ptáka s chocholkou se v č. nář. přenesl na čepec, jehož výrazná mašle ptačí chocholku připomíná). Metonymie vzniká přenesením slovní formy na skutečnost, která je s původní spjata souvislostí (soumezností), např. prostorovou, časovou, kvalitativní, funkční, kauzální apod. Na rozdíl od metafory si metonymie v podstatě vždy ponechává význam motivující jednotky, pouze ho „upozaďuje“. Lze si ji představit jako jistý druh ↑elipsy (např. *jazyk* – název orgánu v dutině ústní se přenesl na znakový systém, který se s jeho pomocí realizuje; *dušičky* – lid. název církevního svátku se v č. nář. přenesl na pečivo, které se v tento den peklo). Druhem metonymie je ↑**synekdocha**, založená na souvislosti části a celku, tj. pars pro toto, totum pro parte (např. název jednoho dne v týdnu *neděle* se přenesl na celý týden, srov. *byl tam pět neděl*; starý název prkna *tlo* se v č. nář. přenesl na celý dřevěný strop). – V aktuálních kontextech vznikají **p.p.** často pouze z potřeby zdůraznit (na základě střetu dvou představ) nějaký rys už pojmenované reality, tzn. mají úlohu aktuálně „přejmenovací“ (podobně Schippanová, 1994). I tyto metafory a metonymie (básnické, publicistické, ale i z běžné mluvy) se mohou v jaz. ustálit a stát se součástí lexikonu. Často však **p.p.** už primárně vznikají z potřeby doplnit slovník o pojmenování skutečnosti dosud nepojmenované. Tvorba pojmenovacích metafor (metonymií) je pak funkčně paralelní slovotvorbě. Koncept podobnosti je využíván především motivačně, sémantický vztah k výchozí jednotce se často vytrácí už v okamžiku vzniku **p.p.** navázáním přímého vztahu k pojmenovávané třídě objektů či jevů. Motivující relace se sice může v případě potřeby aktivovat (tak jako se může aktivovat působení vnitřní formy na význam derivovaného slova), konotace související s primárním významem přenášeného výrazu jsou však na rozdíl od aktuální metafory nepotřebné, či dokonce nežádoucí. Platí to zejména o **p.p.** konkrét (např. pojmenování zadního zubu *stolička* nevyvolává ani nemá vyvolat motivující představu nízkého sedátka, pojmenování části optických přístrojů *čočka* běž-

ně neasociuje luštěninu). U pojmenování abstrakt zůstává motivující představa živější, protože přibližuje obtížně uchopitelný obsah (např. *černá díra* v astronomii, *jazyková rodina* v lingvistice). Živější je též v případech, kdy je vznik **p.p.** motivován i emocionálně (např. lidové názvy rostlin *žebrácké vši, vlásky Panny Marie*). – Blízké **p.p.** jsou metaforicky n. metonymicky motivované ↑názvy specifikační (např. *hadice*) a v jejich rámci specifikační deminutiva (např. *botička* „zařízení znemožňující pohyb kola motorových vozidel“, *tílko* „nátělník“). Tyto názvy ukazují, že se jaz. vzniku formálně shodných lexémů brání.

Lit.: Filipec, J., O přenášení významu v slovní zásobě, zvláště na základě podobnosti a soumeznosti, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 497–506; Hladká, Z.: *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech. K sémantickému tvoření lexikálních jednotek v nářečích*, 2000; Němec, I., Obrazné výrazy a jejich lexikalizace, *SaS* 48, 1987, 110–123; Schippan, T., Viren, Ampeln und Altlasten (Zur Metaphorik in der deutschen Sprache der Gegenwart), *Deutsch als Fremdsprache* 31, 1994, 86–91; Žváček, D., Poznámky ke klasifikaci metafory, in: *Sborník jazykovědných a literárněvědných prací*, 1981, 83–99; ↑metafora.

ZH

POLE FUNKČNĚ SÉMANTICKÉ (kategorie funkčně sémantická)

Základní pojem gramatické teorie pěstované v 2. pol. 20. stol. především v ruské/sovětské lingvistice a odtud přejatý (mj.) i do lingvistiky č. U nás byl tento pojem u mnohých významných lingvistů povýšen téměř na metodologický axiom. Koncept **f.s.p.** vychází z pojmové dvojice „centrum a periferie“, uvedené do lingvistiky ↑Pražskou školou. Původně předpokládal dva metodologické kroky: (1) zjištění jazykově relevantních významových/funkčních kategorií, konstituovaných konvencionalizovanými jaz. formami; (2) na základě takto zjištěných kategorií hledání dalších jaz. forem jejich vyjadřování. Přístup lze demonstrovat takto: (1) U konvencionalizované formy *piš!*, *pišme!*, *pište!* (nazývané tradičně imperativ) se různými metodami dospělo k závěru, že tato forma vyjadřuje „imperativnost“, ať už jako ↑invariantní význam (Gesamtbedeutung), n. jen hlavní význam (Grundbedeutung). (2) Zjistilo se, že „imperativnost“ vyjadřují také např. formy *ať píšeš*, *musíš psát*, *psát!*, *budeš psát*, *co abys psal*, *měl bys psát*, *ne abys nepsal* atd. a podle této metodologie se postulovalo **f.s.p.** imperativnosti (a podobně i temporálnosti, aspektuálnosti, modálnosti aj.). Přístup sugeroval, že všechny prostředky obhospodařující jisté **f.s.p.** jsou významově/funkčně ekvivalentní. V dalším vývoji teorie ztrácel na významu krok (1) a konstatovaly se také kategorie, pro které v jaz. není konvencionalizovaná forma (např. stativnost, nezcizitelné vlastnictví apod.). Tím byl absolutizován krok (2). Tato pozdější metodologie vede např. k tomu, že struktury (a) *Piš!* a (b) *Poroučím ti, abys psal* se pokládají za funkčně ekvivalentní (synonymní?), čímž se jak přehlíží fakt, že (a) je věta rozkazovací, zatímco (b) oznamovací, tak skutečnost, že na (a) nelze odpovědět: *To není od tebe hezké*, kdežto na (b) ano (což ukazuje, že (a) a (b) ekvivalentní nejsou); srov. i Hirschová (2002). Za přednost konstruktu **f.s.p.** se ovšem deklarovalo právě to, že umožňuje shromažďovat jaz. prostředky různých rovin pod jedním pojmem. Přitom údajně nevadí, že se hranice mezi subsystémy/moduly jaz. systému (langue) zcela ruší a jaz. se stává plochým a amorfním fenoménem. – Konstrukt **f.s.p.** vedl k vzniku **funkční gramatiky** ruského typu (Bondarko, 1987, 1990), na rozdíl od funkční gramatiky toho typu, jak je známý od Dika (1978, 1991), n. toho typu, jak ho rozvíjí Halliday (1985); takové funkční přístupy jsou v č. prostředí hlásícímu se k strukturální a funkční jazykovědě ↑Pražské školy atraktivní.

Lit.: Bondarko, A. V. (ed.): *Teorija funkcionaľnoj grammatiky* 1, 1987; 2, 1990; Dik, S.: *Functional grammar*, 1978; Dik, S.: *The theory of functional grammar* 1, 1989; Halliday, M. A. K.: *An introduction to functional grammar*, 1985; Hennig, M.: *Tempus und Temporalität in geschriebenen und gesprochenen Texten*, 2000; Hirschová, M., Tzv. performativní paradox a důsledky jeho (ne)řešení pro popis typů ilokučních funkcí, in: *Č-US* 4, 2002 (v tisku); Kątny, A. (ed.): *Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen*, 2000.

PK, NN

POLE LEXIKÁLNÍ

Subsystém lexikální roviny jaz., strukturovaná množina lexémů (↑teorie (jazykových) polí). Na základě diference paradigmatických a syntagmatických vztahů se rozlišují paradigmatická a syntagmatická **l.p.** **Paradigmatická l.p.** se nejčastěji chápou buď jako pole sémantická, založená na významové příbuznosti lexémů (sémaziologický přístup), n. jako pole pojmová, založená na seskupení lexémů vztažených k témuž mimojazykově vymezenému pojmu n. pojmovému komplexu (onomaziologický přístup), srov. Hrbáček (1999). Paradigmatická sémantická pole mohou být strukturována např. vztahem ↑synonymie, ↑opozitnosti, ↑vztahem hyponymně-hyperonymním apod. Elementární (minimální) paradigmatické sémantické pole je tvořeno pouze dvěma lexémy, např. antonymy (*mrtvý* × *živý*), častější jsou však pole vícečlenná. V rozsáhlejších sémantických polích se lexémy seskupují kolem tzv. dominanty, s níž mají část ↑sémů společných, částí sémů se však odlišují (srov. synonymní pole s dominantou *chytrý – moudrý*, *inteligentní*, *mazaný*, *učený*...). **Syntagmatická l.p.** jsou tvořena lexémy, které mají systémové (především sémantické) předpoklady k tomu, aby se mohly vzájemně spojovat v řečovém řetězci, případně aby se kombinovaly zvláště často (např. *kácet – strom*; *bouřlivý – potlesk*). Studium syntagmatických polí souvisí s ↑kompatibilitou, ↑kolokabilitou a ↑valencí. Každý lexém je v jaz. systému umístěn na pomyslném průsečíku paradigmatických a syntagmatických významových vztahů, je tedy zároveň součástí paradigmatických i syntagmatických **l.p.** strukturujících lexikální rovinu jaz. – Z hlediska formy, resp. propojení formy a významu, lze také vymezit **l.p.** slovotvorná. Též ↑teorie polí, ↑onymické pole.

Lit.: Hrbáček, J.: *Úvod do studia jazyka*, 1999; ↑teorie polí.

ZH

POLE ONYMICKÉ

Skupina ↑vlastních jmen na jistém území vyznačující se společnými příznaky formálními n. motivačními: ulice *Hrušková*, *Jabloňová*, *Meruňková*, *Ořechová* v Ostra-

vě, ↑deminutivní vlastní jména osobní v České republice atd.

Lit.: KNAPPOVÁ, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 20–21; *TSO*, 1973, 86.

JP

POLE VÝPOVĚDNÍ DYNAMIČNOSTI DISTRIBUČNÍ

Věta je ve Firbasově teorii ↑FSP pole vztahů syntaktických, pole vztahů sémantických a v mluveném jaz. pole vztahů prozodických. Tato pole vytvářejí předpoklad pro to, aby při aktuálním použití věty byly jednotlivým složkám věty (↑nositelům VD) přisouzeny či mezi ně distribuovány určité relativní stupně ↑VD podle výsledku ↑souhry ↑faktorů FSP (↑linearity, ↑sémantiky, ↑kontextu a ↑intonace). Věta se pak obecně jeví jako distribuční pole VD, ve kterém se podle aktuální ↑komunikační situace distribuují relativní stupně VD mezi nositeli VD. Někteří nositelé mají pak větší sdělnou závažnost (z hlediska záměru mluvčího/pisatele, z hlediska jeho perspektivizace sdělení k určitému cíli) než nositelé jiní a podle vzájemných relativních stupňů sdělné závažnosti, ve Firbasově terminologii podle stupňů VD, se v ↑pluripartitním členění označují jako ↑tematické, ↑tranzitní n. ↑rematické ↑komunikační jednotky (↑vlastní téma, ↑diatéma, ↑vlastní tranzit, ↑tranzit, ↑réma, ↑vlastní réma). Název **d.p.v.d.** (*distribuční pole VD*) (angl. *a distributional field of CD*) zavedl Firbas původně pro pole věty založené na určitém slovese a takovéto pole podrobil detailní analýze. Později po prozkoumání ↑hierarchie komunikačních jednotek a polí byl pojem **d.p.v.d.** rozšířen i na pole polovětných vazeb (↑funkční perspektiva podvětná) a NS (↑funkční perspektiva NS) s tím, že tato pole mají svá specifika, co se komunikačních jednotek a jejich vzájemných vztahů týče. (Místo termínu **d.p.v.d.** se někdy užívá termín komunikační pole, angl. *a communicative field*.)

Lit.: FIRBAS, J., K otázce nezákladových podmětů v současné angličtině, *ČMF* 39, 1957, 22–42, 165–173; FIRBAS, J., On the concept of communicative dynamism in the theory of functional sentence perspective, *SPFFBU* A 19, 1971, 135–144; FIRBAS, J., K pojmu základního rozložení výpovědní dynamičnosti, *OSS* IV/2, 1980, 143–146; FIRBAS, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; ↑funkční perspektiva větná.

AS

POLYLOG

Rozhovor více než dvou partnerů, komunikace ve skupině. Terminologické rozlišování ↑dialogu a **p.** je založeno na chybné etymologii. Původem řec. předpona *dia-* neznamená „dva", ale „skrz, přes, napříč", a tento význam vzájemnosti, různosměrnosti, prolínání je příznačný jak pro komunikaci dvou, tak i více účastníků. Dialog je tedy promluva, rozmluva, rozprava dvou nebo i více účastníků. Termín **p.** se užívá zejména v pracích o hov. ruštině (Zemskaja, 1978; Flídrová, 1989). – Mezi rozhovory dvou a více než dvou účastníků jsou některé rozdíly. Při více účastnících je větší rozmanitost v jejich střídání v komunikačně aktivní a pasivní roli, někteří z účastníků mohou zůstat v pozici posluchače (svědka komunikace ostatních). Specifické jsou úlohy neverbální komunikace účastníků, kteří se jako (momentální) posluchači dorozumívají mezi sebou ↑mimikou, pohyby hlavy, pohledy atd. Společenské a osobní vztahy se projevují ve způsobech oslovování, v tykání a vykání. Při větším počtu účastníků se nezavádějí „intimní" témata soukromé komunikace, je pravděpodobná větší dynamika ve výběru témat i v jejich střídání. Navazování ↑replik je méně průhledné než v rozhovoru dvou osob, repliky jsou samostatnější, protože nereagují vždy jen na repliku předcházející, ale i na repliky vzdálenější, n. rozvíjejí celkové téma. Pro stabilní skupinu může být charakteristický určitý model komunikace se stereotypní výstavbou replik i stereotypními jaz. prostředky. Pro rozhovor více než dvou účastníků jsou charakteristické prostředky jako způsoby oslovování, tykání a vykání, též referenční nejednoznačnost při užívání osobních zájmen (*vy* může znamenat skupinu, dva její členy n. jedince, kterému mluvčí vyká); specifická je problematika otázek a odpovědí (např. mluvčí položí členům skupiny otázku a oni na ni postupně odpovídají).

Lit.: FLÍDROVÁ, H.: *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty dialogu a polylogu v ruštině*, 1989; HOFFMANNOVÁ, J. – MÜLLEROVÁ O.: *Dialog v češtině*, 1999, 34–39; MISTRÍK, J.: *Dramatický text*, 1979; ZEMSKAJA, J. E.: *Russkaja razgovornaja reč'. Teksty*, 1978.

OMü

POLYSÉMIE

Vedle ↑homonymie případ víceznačnosti izolované jazykové, především slovní formy (*jazyk* 1. „svalnatý orgán v dutině ústní", 2. „co se podobá jazyku živočichů, např. součást boty", 3. „soustava vyjadřovacích prostředků"). **P.** se od lexikální homonymie liší tím, že jednotlivá významová užití (lexie) polysémního lexému (hyperlexému) spolu sémanticky i geneticky souvisejí. (Terminologická dvojice lexie – hyperlexém, zavedená Filipcem, není přijímána všeobecně.) Hranice mezi **p.** a homonymií však není ostrá. Lexie se od sebe mohou natolik významově vzdálit, že se jejich motivační vztah z hlediska synchronního zatemní, tj. dojde k **rozpadu polysémie** (např. *pero* „část pokrývky ptačího těla" a *pero* „nástroj na psaní" lze synchronně považovat už za homonyma). Na druhé straně může dojít k procesu opačnému, kdy ↑lidová etymologie mylně přisoudí souvislost jednotkám od původu homonymním (tak se např. významově propojila homonyma *šiml* „kůň plesnivé barvy" a *šiml* „byrokratické úřadování", srov. *rajtovat úředního šimla, slyšet řehtat úředního šimla*; ke spojení došlo patrně už v něm.; Havlová, 1999). – **P.** pomáhá řešit protiklad stálé pojmenovací potřeby a omezenosti inventáře jaz. prostředků (jaz. ekonomie). Typologicky je **p.** nejrozšířenější u jaz. analytických (izolačních); jaz. flexivní a aglutinační jí vymezují menší prostor. Souvisí to s vazbou na délku formy a počet morfémů (Čermák, 1999). V lexikálním systému č. se **p.** týká téměř čtyř pětin z tisíce nejfrekventovanějších slov, celkově je však více slov monosémních (jednovýznamových). – **P.** vzniká: (a) lexikalizací kontextových významových posunů, k nimž lze řadit i specializaci a ↑generalizaci významu, (b) tvorbou ↑přenesených pojmenování. Lexie jsou v hyperlexému hierarchicky strukturovány.

Jedna je chápána jako základní, opěrná: nejčastěji (ale ne nutně) je vývojově primární, stylisticky a emocionálně neutrální a má širokou ↑kolokabilitu (např. v bohatě strukturovaném významovém spektru hyperlexému *hlava* je to lexie s významem „horní část těla"). Z hlediska motivačního mohou být mezi významy lexií hyperlexému vztahy: a) postupného odvození (jeden význam se odvozuje od druhého a sám se stává výchozím pro následující, např. *galeje* 1. „starověká a středověká veslová loď" → 2. „veslování na takové lodi jako trest pro odsouzence" → 3. „těžká práce vůbec"); b) souřadného odvození (významy jsou motivovány jedním významem, např. od významu 1. slova *jazyk* byl metaforicky odvozen význam 2. a metonymicky význam 3., viz výše). Zpravidla však jde o vztahy smíšené n. motivačně obtížně rozčlenitelné. – Lexikografickým problémem zpracování **p.** je zejména rozčlenění významového spektra polysémního lexému. Pro vymezení počtu významů a určení jejich hranic zatím neexistují objektivní kritéria. K pomocným kritériím patří diference morfologické (*uši* × *ucha*), valenční (*věřit* v koho, co × *věřit* komu co), derivační (*korunová mince* × *korunní princ*), stylistické (*kedlubna* neutrálně „zelenina" × *kedlubna* zhrub. „hlava"), rozdíly v zapojení do systémových paradigmatických vztahů (např. antonymie: *hluboký rybník – mělký rybník* × *hluboký hlas – vysoký hlas*) ad.

Lit.: Čermák, F., Povaha a souvislosti některých univerzálií v sémantice a morfologii, in: *Č-US*, 1999, 67–75; *Člex*, 1985; Filipec, J., Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce, *SaS* 18, 1957, 129–150; Filipec, J., K otázce invariantu a variant v lexikální sémantice, *SlSlov* 5, 1970, 272–280; Filipec, J., Zur Polysemie und lexikalisch-semantischen Sprachkonfrontation, *TLP* 4, 1971, 217–228; Filipec, J., Využití odvozenin při určování mnohoznačnosti, *NŘ* 57, 1974, 64–67; Havlová, E., Homonyma v etymologických slovnících, in: *Č-US*, 1999, 107–116; Kroupová, L. – Mejstřík, V., K otázce tzv. centrálního významu při synchronním lexikografickém popisu významové struktury polysémních slov, *SaS* 30, 1969, 293–308; *PMČ*, 1996.

ZH

POROZUMĚNÍ ŘEČI

Psychický proces směřující od sluchového vjemu vyslovené ↑výpovědi (n. zrakového vjemu napsané výpovědi, ↑čtení) k pochopení jejího významu, a dále k pochopení komunikačního záměru mluvčího. **P.ř.** je komplexní proces, na němž se podílí řada procesů dílčích. Jeho základem je porovnávání vstupního signálu (sluchového n. zrakového vjemu) s informacemi uloženými v mysli recipienta (posluchače, resp. čtenáře). – Existuje řada teorií **p.ř.** Badatelé se shodují v tom, že **p.ř.** je proces aktivní, kreativní, nikoli pouhý příjem a dekódování řečového signálu (↑modelování řečové komunikace), rozcházejí se však v tom, které dílčí procesy se na **p.ř.** podílejí, zda probíhají lineárně s časovým překrytím, n. cyklicky. Dále se rozcházejí i v tom, v čem (resp. do jaké míry) se dílčí procesy navzájem podporují. Různé jsou i názory na to, kdy proces porozumění končí, jak se pozná, že recipient textu rozumí, a zda má smysl si takovou otázku klást. Podobně jako u výzkumu ↑produkce řeči se psychologové soustřeďují především na to, co je při **p.ř.** obecné, lingvisté se zaměřují i na situační podmíněnost **p.ř.** a faktory jaz., zejm. na to, které systémové vlastnosti jazyka napomáhají **p.ř.** a které mu spíše brání; např. morfologická homonymie č. porozumění nenapomáhá, ve větě *nákladní auto táhne traktor* bez kontextu nevíme, zda je subjektem *auto* n. *traktor*. Pojmy vnímání (percepce), recepce a **p.ř.** nejsou identické, naproti tomu se jako synonym užívá termínů recipient, receptor, percipient, vnímatel; ↑adresát. – Ještě dříve, než recipient začne řeč vnímat, zpravidla má o ní předběžnou představu, na základě svých komunikačních zkušeností si utvořil předběžná očekávání, **expektace**. Někdy jsou expektace konkrétnější, recipient si předem vytváří představu o obsahu vnímaného textu, popř. i o jaz. prostředcích. Jestliže je jeho očekávání správné, předjímá (anticipuje), o čem bude mluvčí hovořit, a předem aktivuje (↑aktivace) odpovídající obsahy své ↑kognitivní báze; **p.ř.** se tím usnadňuje. Expektace působí i jako filtr, přes který recipient text vnímá. Např. sdělení důvěryhodného odborníka o vlastnostech nového výrobku přijme s respektem, zatímco totéž sdělení v reklamě může vzbudit podezření. Podobně učitel ve škole může přistupovat jinak k omluvě žáka vzorného a jinak k omluvě žáka problémového. – Badatelé, kteří expektacím recipienta přikládají význam (např. Marslen-Wilson), zastávají názor, že proces **p.ř.** probíhá současně „shora dolů" (od očekávání obsahu výpovědi, postoje mluvčího) i „zdola nahoru" (od vnímání proudu řeči). Nejvíce propracováno je schéma procesů směřujících „zdola nahoru". Vychází z kódového modelu produkce řeči; začíná sluchovým vjemem proudu řeči, odlišením řeči od jiných zvuků a identifikací vnímaných hlásek. Následuje dílčí proces směřující k identifikaci jednotlivých slov. Soudí se, že tento proces probíhá ve dvou etapách: první z nich, základní kontakt se slovy uloženými v ↑mentálním slovníku recipienta, zpřístupnění mentálního slovníku, spočívá v aktivaci mnoha slov přicházejících v úvahu; z nich je v druhé etapě (vlastní identifikace slova) vybráno slovo správné. Současně recipient zpracovává syntaktickou strukturu sledu postupně identifikovaných slov (↑parsing). Názory badatelů se různí v tom, zda identifikace syntaktické struktury předchází před identifikací slov (a je relativně autonomní), n. zda probíhá současně a oba dílčí procesy se navzájem podporují. Podobně se různí i názory na vztah mezi syntaxí, slovním významem a znalostmi recipienta o světě při **p.ř.** (viz níže). Porozumění doslovnému významu výpovědi je (dílčím) výsledkem uvedených procesů. Recipient zpravidla neposlouchá jednotlivé výpovědi, ale souvislý mluvený text v kontextu, a teprve na základě porozumění souvislému textu chápe komunikační záměr mluvčího. Další dílčí procesy se podílejí na tom, aby recipient správně identifikoval prostředky navazování vět (↑textová lingvistika) a vnímal text jako ↑koherentní. Podle široce akceptované Kintschovy a van Dijkovy teorie recipient vnímá text jako koherentní tehdy, když dochází k přesahům mezi propozicemi, tj. jestliže dvě sousední ↑propozice sdílejí společný ↑argument. V některých textech se recipient může opírat i o střídání známé a nové informace: výpověď přináší novou informaci o známé věci (↑aktuální členění). – Recipient téměř vždy vyrozumí z vnímaného tex-

tu více, než bylo explicitně řečeno, protože vnímaný text porovnává nejen s informacemi verbálními, které má uloženy ve své mysli, ale také se znalostmi o světě; všechny tyto informace jsou mezi sebou mnohonásobně propojeny (↑kognitivní báze). Na tom, aby recipient vnímaný text zařadil na adekvátní místo své kognitivní báze (aby text mentálně reprezentoval), se podstatnou měrou podílejí ↑inference. Jsou to mentální procesy usuzování, domýšlení, překlenování mezer, vyvozování nových faktů z faktů známých. Právě inference umožňují recipientovi porozumět i implicitním a obrazným vyjádřením (zejm. ↑metaforám), výpovědím s nejednoznačným významem, ↑ironii apod. Podstatným způsobem se podílejí na tom, že recipient na základě textu, který nikdy není zcela explicitní, dokáže komunikační záměr produktora identifikovat. Na druhé straně neadekvátní inference jsou zdrojem nedorozumění a neporozumění. – Na **p.ř.** se podílí i představivost recipienta. Např. podle Paiviovy teorie dvojího kódování (Paivio, 1986) jsou pro porozumění výpovědím s konkrétním významem rozhodující právě představy, zatímco pro porozumění výpovědím s významem abstraktním je rozhodující identifikace propozic. – Z výsledků detailních experimentálních výzkumů dílčích procesů **p.ř.** vycházejí teorie komplexnější. V nich mají důležitou úlohu znalosti recipienta o jevech, které jsou obsahem vnímaného textu. Problém, kde porozumění končí, co to vlastně znamená textu rozumět, řeší široce přijímaná teorie mentálních modelů (Johnson-Laird, 1983). Porozumění textu je v tomto pojetí specifickým případem rozumění jiným jevům. Je to kontinuálně probíhající proces vytváření pracovních modelů v mysli recipienta, plynule navazující na porozumění jiným textům a jiným jevům. Mentální model vnímaného textu se vytváří na základě inferencí. Postupně je obohacován o informace, které recipient inferuje ze své kognitivní báze, z kontextu a ze situace. Jestliže model vnímaného textu není s těmito informacemi v souladu, pomocí rekurzívních procedur se vytváří mentální model nový. Např. *Zámek na první pohled všechny okouzlil.* Recipient si utvoří mentální model na základě představy zámku jako stavby. Text pokračuje *Pouze se k němu nehodil žádný klíč.* Recipient původní model rekonstruuje, aktivuje jiné informace a vytváří si model adekvátnější. I ten se považuje za nekompletní a může být modifikován n. nahrazen jiným. – Konstrukčně-integrační model Kintsche (1988) rozlišuje dvě fáze. Konstrukční fáze porozumění textu spočívá ve vytváření textové báze na základě vstupních informací z textu a korespondujících znalostí v mysli recipienta (identifikace propozic, aktivace pojmů odpovídajících obsahu vnímaného textu i pojmů těsně sousedících). Integrační fáze pak spočívá v začleňování textové báze do souboru znalostí v mysli recipienta. – Na základě simulace nervových činností při výzkumu umělé inteligence vykládá Altmann (1997) **p.ř.** jako mentální aktivitu, při níž se propojují znalosti recipienta o jazyce i o světě. Po nervových drahách se aktivace šíří od vnímaných slov nejen k dalším slovům, ale do širokých kontextů odpovídajících znalostí. Je to výsledek opakované komunikační zkušenosti jedince; současně se slovy si osvojil i znalost toho, v jakých kontextech se obvykle užívají. Tím se vytvořily (a dále vytvářejí a přetvářejí) určité mentální vzorce. **P.ř.** je pak vykládáno jako aktivace vzorců již dříve vytvořených. Též ↑konotace.

Lit.: Aitchison, J.: *Introducing language and mind*, 1992; Akmajian, A. ad.: *Linguistics. An introduction to language and communication*, 1997; Altmann, G. T. M.: *The ascent of Babel. An exploration of language, mind and understanding*, 1997; Daneš, F., Předpoklady a meze interpretace textu, *AUC-SlavPrag* 32, 1988, 85–109; Hörmann, H.: *To mean – to understand. Problems of psychological semantics*, 1981; Johnson-Laird, P. N.: *Mental models*, 1983; Kintsch, W.: The role of knowledge in discourse comprehension and production, *Psychological review* 95, 1988, 163–182; Paivio, A.: *Mental representation*, 1986.

IN

PORUCHY ŘEČI

Narušení celé produkce řeči n. některé její složky, a to jak z příčin organických, tak funkčních. Nejde většinou o problém lingvistický, ale medicínský a pedagogický. – Narušení celkové koordinace mluvních pohybů se označuje jako dysartrie (alálie), většinou však jde o pouhé dyslálie (patlavost, funkční porušení artikulace jednotlivých hlásek n. jejich skupin; říká se jim souhrnně **vady řeči**). Odchylné, neortofonické znění je označováno termíny odvozenými z řeckého názvu litery s příponou *-ismus*, např. rotacismus (neortofonické [*r*]), sigmatismus (neortofonické sykavky), lambdacismus (neortofonické [*l*]); ↑ortoepie. U č. mluvčích je nejčastější rotacismus bohemicus (nesprávná artikulace [*ř*]). Porucha, při níž je nesprávně vyslovováno více hlásek, a řeč se proto stává těžko srozumitelnou, se nazývá tetismus. – **P.ř.** jako celku je např. opožděný vývoj řeči; již vytvořená řeč může také zcela n. dočasně vymizet (↑afázie), malá poškození nervových center řídících řečový výkon (na úrovni mluvení i psaní) jsou pokládána za příčinu dyslexie (potíží při čtení), dysgrafie (potíží při psaní), promítají se v dispozici k mluvním neurózám (koktavost – balbuties, breptavost – tumultus sermonis, afektivní oněmění – mutismus). Z různých příčin, organických i psychických, vznikají poruchy hlasu (chraptivost, a také afonie – ztráta fonace). Samostatnou skupinu tvoří poruchy řeči při rozštěpu patra (palatolalie), znění samohlásek, ale i souhlásek může být narušeno také při oslabení funkce měkkého patra (huhňavost – rhinolalia). Všechny **p.ř.** diagnostikuje především foniatr, logoped koná reedukaci řeči, tj. navození náležité artikulace a rozvíjení celkové mluvní schopnosti; jeho působení je jednou z aplikací fonetických poznatků na vyjadřovací praxi.

Lit.: Ohnesorg, K.: *Vaše dítě se učí mluvit*, 1976; Sovák, M.: *Uvedení do logopedie*, 1981; Výstejn, J.: *Vady výslovnosti*, 1986; ↑fonetika.

MK

POŘEKADLO

Tradiční, avšak nejasný a dnes už řídký výraz užívaný nejčastěji pro některé typy ↑frazému propozičního jiného než ↑přísloví; Čelakovský však užívá jako označení především pro ↑frazémy kolokační různého druhu.

Lit.: ↑frazém a idiom.

FČ

POSLOUPNOST REMATICKÁ

V ↑FSP řetězce ↑vlastních rémat jednotlivých za sebou následujících výpovědí, přesněji jejich ↑distribučních polí VD. **R.p.** byly zkoumány Svobodou (1981) jako asymetrické protějšky Danešových ↑tematických posloupností. Asymetrické proto, že tematické posloupnosti inkorporují i ↑rematické jednotky, které jsou pro danou posloupnost relevantní, zatímco **r.p.** jsou jen řetězci vlastních rémat. V následujícím textu jsou vlastní rémata vyznačena velkými písmeny: *Karel přišel DOMŮ, sedl si K TELEVIZI, poslechl si ZPRÁVY, ale cítil se VELICE UNAVENÝ, a tak SE OSPRCHOVAL a šel SPAT.* Posloupnost vlastních rémat charakterizuje v textu to, co si mluvčí/pisatel vybral jako dílčí cíle sdělování, a je určitým doplněním detailnější charakteristiky, která je založena na tematických posloupnostech. Při snaze posluchače/čtenáře stručně zachytit opěrné body textu (např. heslovitými poznámkami pro pozdější vybavení v paměti) se často takovýto záznam blíží rematické posloupnosti. (Ta je ovšem v jistém smyslu součástí řady Danešových tematických posloupností, které se vedle sebe, ale i propleteně přes sebe, v textu vyskytují.) Pojem **r.p.** úzce souvisí s Firbasovým pojmem ↑rematická trasa (Firbas,1995).

Lit.: Firbas, J., On the thematic and the rhematic layers of a text, in: Wårvik, B. ad. (eds.), *Organization of discourse. Proceedings from the Turku conference 1995*, 1995, 59–72; Svoboda, A.: *Diatheme*, 1981; ↑tematická posloupnost.

AS

POSLOUPNOST TEMATICKÁ

Páteř organizace vyšších textových celků, jako jsou vícevětné úseky textu, odstavce, kapitoly apod., kterou za aplikace teorie ↑AČ ve světové lingvistice poprvé popsal Daneš (1968, 1974). Základní myšlenka o **t.p.** je obsažena už u Weila (1844). V teorii ↑FSP se pod pojmem **t.p.** rozumí výběr a uspořádání ↑tematických jednotek (tedy ↑diatémat a ↑vlastních témat) v ↑distribučních polích jednotlivých výpovědí, jejich zřetězení a hierarchie, jakožto i jejich vztah k ↑hypertématům nadřazených textových jednotek (odstavců, kapitol...), k celému textu i ke ↑komunikační situaci, a to vždy se zvláštním zřetelem k tomu, jakým způsobem jsou tyto tematické jednotky a jejich řetězce do textu uvedeny, tedy jací jsou jejich bezprostřední předchůdci. Daneš, podle něhož **t.p.** postihuje souvislost mezi tematicko-rematickou strukturou výpovědí v textu a ↑izotopickými vztahy, ↑koreferencí apod., vyšel ze čtyř základních typů **t.p.** (v následujících příkladech jsou komunikační jednotky, které tvoří **t.p.**, vyznačeny tučně, z toho ↑vlastní réma vždy celé velkými písmeny, tematické jednotky malými písmeny): (1) Návazná ↑tematizace předchozího vlastního rématu: *V jedné zemi panoval **STARÝ KRÁL**. **Ten král** měl **TŘI SYNY**. **Všichni** byli **KRÁSNÍ A UROSTLÍ**. **Takové vlastnosti** často vzbuzují u jiných lidí **ZÁVIST**.* (2) Průběžné téma (po uvedení ve vlastním rématu zůstává totéž): *Žila byla **KRÁSNÁ PRINCEZNA** a **ta** se jmenovala Rosana. **Měla**, na co si vzpomněla, a nikdy nemusela **nic** dělat.* (3) Tematické rozvíjení „rozštěpeného" vlastního rématu: *Jeden král měl **TŘI SYNY**. **Nejstarší** se jmenoval Slavomír, **prostřední** Kazimír a **nejmladší** Viktor.* (4) Odvozování z hypertématu: ***Jiřímu** se dařilo ve škole velmi dobře. Horlivě naslouchal(∅=(on)) slovu svých učitelů a doma **mu** pomáhal otec, kdykoli **mu** byla úloha příliš těžká.* Možnosti tematických posloupností jsou ovšem bohatší. Tak se netematizuje jen réma předchozí výpovědi (n. jeho část), ale i celá výpověď, část textu, popř. text: *Dostal od své ženy dopis. **To** ho přirozeně potěšilo.* Réma, popř. téma se může nejen rozštěpit, ale také derivovat, popř. rozvíjet tematickým skokem: *Na nádraží už ho čekali **DVA MUŽI**. **Neznámí** ho pozdravili a předali mu **PENÍZE**. **Bankovky** vzápětí zmizely **V TAŠCE** a **taška V ZAVAZADLOVÉM BOXU**. **Z haly*** (tematický skok) *pak Petr zamířil **NA TRAMVAJ**.* Možná je i tematizace derivovaného rématu: *Moje žena přišla do divadla **S TRVALOU**. Přesto mě **její vlasy** učarovaly.* Za základní dvě možnosti rozvíjení tématu se někdy považují (1) návazná tematizace rématu a (2) průběžné téma (Hrbáček, 1995). Podle Brinkera (1988) je tematizace rématu příznačná pro narativní sekvence či texty, průběžné téma pro deskriptivní sekvence či texty; ↑typologie textů. – Daneš (1994) pak z hlediska **t.p.** charakterizoval ↑odstavec jako centrální jednotku tematicko-kompoziční výstavby textu. Analýza **t.p.** rozsáhlých textů umožnila Svobodovi (1981) vymezit pět typů tematických jednotek (implicitní vl. témata, vl. témata, témata tíhnoucí k vl. tématu, témata tíhnoucí k diatématu, diatémata) a vyslovit domněnku o ↑rozsahu vyveditelnosti daného sémantického prvku z kontextu, kterou s použitím jiné metody potvrdil Firbas (1995a). **T.p.** jsou součástí Firbasových ↑tematických a ↑rematických tras v odstavci a textu (Firbas, 1995).

Lit.: Brinker, K.: *Linguistische Textanalyse*, 1988; Brinker, K.: *Textlinguistik*, 1993; Červenka, M., Výpovědní témata bez opory v předcházejícím textu (na materiálu české umělecké prózy), in: *Text i zdanie*, 1983, 81–96; Daneš, F., Typy tematických posloupností v textu (na materiále českého textu odborného), *SaS* 29, 1968, 125–141; Daneš, F., Functional sentence perspective and the organization of the text, in: Daneš, F. (ed.), *Papers on functional sentence perspective*, 1974, 106–128; Daneš, F., O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu, *SaS* 40, 1979, 257–270; Daneš, F., Odstavec jako centrální jednotka tematicko-kompoziční výstavby textu (na materiále textů výkladových), *SaS* 55, 1994, 1–17; Filipec, J., Zur Frage der funktionalen Satzperspektive im dramatischen Text, in: Daneš, F. (ed.), *Papers on functional sentence perspective*, 1974, 129–141; Firbas, J., On the thematic and the rhematic layers of a text, in: Wårvik, B. ad. (eds.), *Organization of discourse. Proceedings from the Turku conference 1995*, 1995, 59–72; Firbas, J., Retrievability span in functional sentence perspective, *BSE* 21, 1995a, 17–45; Gülich, E. – Raible, W., Überlegungen zu einer makrostrukturellen Textanalyse, in: Petőfi, J. S. (ed.), *Grammars and descriptions*, 1977, 132–175; Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994; Mathesius, V.: *Nebojte se angličtiny*, 1936; Svoboda, A.: *Diatheme*, 1981; Svoboda, A., Two chapters on scene, *BSE* 14, 1981a, 81–92; Svoboda, A., Hyperthemes in Ælfric, *Folia Linguistica Historica* 2, 1981b, 115–124; *VT*, 1985; Weil, H.: *De lórdre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes*, 1844.

AS, MN

POSTFIX

Původem sl. n. stč. enklitické částice typu *-k, -m(a), -n, -s(i), -to, -ť, -ž(e)* a novější enklitika *-hle* a *-pak*, která

v různé míře ztratila svůj enklitický charakter. V současné č. chápány – jako součást (sémanticky) specifických lexikálních jednotek (*jaký* × *jaký-si*) – jako druh slovotvorného afixu, který se klade na sám konec slova za koncovku, kde zůstává i při flexi: *kdo-ž, kdo-pak, koho-ž-pak, komu-ž-pak* apod.; proto jsou označovány též jako slovotvorné částice. – Slova s původními **p.** jsou dnes vnímána jako nemotivovaná (spojky: *a – až, a – ať, kdy – když, nebo – neboť*...; adv.: *tudy, kudy*), zastaralá (relativa: *který – kterýž, kdo – kdož, kde – kdež*...), popř. hovorová či regionální (*dneska, teďkonc, tudyma*...). Enklitikum *-li* se zastaráním své otázkové funkce změnilo ve spojku (*Nevím, budu-li tam včas*). – Protože některé **p.** na rozdíl od ostatních afixů neurčují bázové slovo, ale podílejí se na modifikaci ↑větného modu (spoluurčeného např. tázacím slovem; ↑otázka) a kontextualizací spoluindikují KF, jsou funkčně srovnatelné s ↑modifikačními částicemi a lze je i v nové č. chápat jako specifické enklitické částice. Zachovaly si totiž původní pragmatickou roli, již dodnes mají v jiných sl. jaz.; např. účastné *Jakpak se jmenuješ?* × distancované *Jakže se jmenuješ?*

Lit.: Kopečný, F., Zur Etymologie gramatischer Wörter und der Partikeln, *TLP* 3, 1968, 179–187; Kopečný, F.: *Etymologický slovník slovanských jazyků*, sv. 1. *Koncové partikule*, 1973; *MČ* I-III, 1986–1987; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; Nekula, M., Status tzv. postfixů, in: Hansack, E. – Koschmal, W. ad. (eds.), *Festschrift für K. Trost zum 65. Geburtstag*, 1999, 205–209; *PMČ*, 1995; *ZČSk*, 1958; Zybatov, L., Wider grammatische Abstinenz und pragmatische Euphorie bei der Partikelbeschreibung, in: Reiter, N. (ed.), *Sprechen und Hören*, 1989, 489–499.

MN

POSTOJ EVALUAČNÍ (p. hodnotící)

Indikace **pozitivního** n. **negativního** postoje (stanoviska) mluvčího k ↑propozičnímu obsahu výpovědi a/nebo ke komunikačnímu záměru (cíli), s jakým je v dané komunikační situaci mluvčím formulován. Analýza hodnocení je v lingvistice zatím značně nejednotná. V č. prostředí se vychází z toho, že východiskem hodnocení je to, že se uskutečnilo (uskutečňuje) něco v souladu n. v rozporu s předpokladem. Tímto předpokladem, a tedy kritériem hodnocení jsou buď objektivně platné (přijaté) etické a společenské normy a konvence (zákony, nařízení, předpisy, pravidla chování ...), n. subjektivně pociťované psychické stavy libosti / nelibosti: ***Je správné**, že jste se omluvil (přiznal...)* × ***Jsem rád**, že jste mi pomohl*; ***Je špatné**, žes lhal*; ***Mrzí mě**, žes lhal*. Podle toho Grepl v SČ (1998) rozlišuje postoj eticky hodnotící a postoj emocionálně hodnotící. Mezi oběma kategoriemi je plynulý přechod, a to zčásti i po stránce výrazové. Společné je jim to, že se hodnocení vždy týká faktu, tj. něčeho, co se už uskutečnilo, uskutečňuje, n. toho, o čem mluvčí v momentu promluvy ví, že se uskuteční (*Je správné, že se omluvíte*), n. že by se bylo v čase t_1 uskutečnilo (*Těší mě, že byste mi byl (býval) tenkrát pomohl*); ↑faktový predikát. – **E.p.** se vyjadřují v podstatě čtverým způsobem: (1) Užitím hodnotících výrazů v přísudkové n. adverbiální funkci, a to: (a) takových, jejichž nocionálním (pojmovým) jádrem je právě vyjadřovat hodnocení: *Vaše jednání **bylo správné*** (*dobré, vhodné, špatné, nedbalé*...); *Pavel **je darebák***; *Řekl jste to **správně*** (*špatně, hezky*); (b) takových, s jejichž pojmovým významem je n. (kontextově) může být spjata expresivně emocionální funkce: *Pavel **je mezek*** (*trdlo*); *Ta vaše práce **nestojí zanic***; ↑expresivita. (2) Prostředky, které nejsou součástí propozičního obsahu, nýbrž mají povahu ↑postojových (komentujících) predikátorů realizujících ↑postojové predikáty. Patří sem: (a) ↑**hodnotící predikátory**: ***Mrzí mě / Těší mě**, žes mu to řekl*; ***Lituji / Je mi líto**, že jsem přišel pozdě* aj.; mají zpravidla formu ind. préz. a pojí se s ↑obsahovou větou s *že*, spojka *když* příznakově signalizuje ↑neaktuálnost hodnoceného obsahu: *Je špatné / Mrzí mě, že / když spíš oblečený*. Mluvčí jakožto jeden z ↑aktantů **e.p.** v roli nositele, proživatele bývá indikován (i) formou 1. os., tj. v pozici podmětu (*lituji, jsem rád..., že*...); (ii) formou dat. (*je **mi** líto, nelíbí se **mi**..., že*...); (iii) formou akuz. (*mrzí **mě**, těší **mě**..., že*...); tu nabývá role patientu. V typech *Je správné / špatné, sluší se / nesluší se..., že*... je hodnotící postoj míněn všeobecně a v situačně konkrétních hodnoceních je interpretovatelný ve smyslu inkluze mluvčího. – Mají-li hodnotící predikátory formu kond., nabývají funkce ↑predikátorů preferenčních: *Je správné, že... – Bylo by správné, aby(s) / kdyby(s)* ... U hodnotících predikátorů se rozlišuje mezi jejich užitím jakožto výrazu **postoje** mluvčího v okamžiku promluvy a užitím **deskriptivním**: ***Lituji**, že jsem přišel pozdě* (= *Přišel jsem **bohužel** pozdě*) × ***Litoval jsem**, že jsem přišel pozdě* (≠ *Přišel jsem **bohužel** pozdě*). (b) ↑**evaluační částice**: *Trpěl **naneštěstí** vysokým krevním tlakem*; ***Aspoňže** si nezlomil nohu*; tendují k tomu, aby syntakticky měly povahu ↑vsuvky. (3) **Preskriptivně** užitým ↑modálním slovesem *mít*: ***Měl** jste se omluvit*; ***Neměl** tam chodit // **Měl** tam **ne**chodit* aj. Výpovědi s *mít / nemít* indikují vždy hodnocení negativní, ale tak, že „říkají", jaký stav věcí považuje mluvčí za správný, dobrý. (4) Častým prostředkem emocionálně **e.p.** bývají zvl. v běžně mluveném jaz. některé konstrukce **gramatické** (syntaktické): (a) **hodnotící infinitiv** (často s intenzifikátory typu *takový, tak*): *Spát oblečený!*; *Prohlížet mi skříň!*; *Takhle zacházet s knížkou!*; ↑osamostatňování infinitivních konstrukcí; (b) výpovědní typ *Já a lhát*; *Teď v noci a telefonovat!?*; (c) typ s transponovanými predikáty futurálními: *Odejde z domu a ani nezamkne!*; (d) výpovědní formy s *jako by* a stoupavě klesavou (zvolací) kadencí: *Jako by nedostával **sti**pendium!*; *Jako by to někdo **popíral**!*; (e) konstrukce s *(ještě) aby* + stoupavě klesavá (zvolací) kadence n. tzv. příznaková polokadence: *Ještě abych se mu omlouval!?* Gramatických (syntaktických) způsobů indikace zpravidla negativních postojů se většinou užívá v polemických kontextech jako silně citově zabarvených reakcí mluvčího na to, co někdo „tvrdí", „navrhuje"..., popř. „dělá", a bývají proto ↑indirektní realizací a indikací ↑KF „námitky", „odmítnutí": *Já a na fotbal!?*, n. „výtky", „kritiky": *Spát oblečený!*; *Tak se ponižovat!*

Pokus rozdělit ↑KF (ilokuční f.) podle toho, zda implikují (obsahují, zahrnují) / neimplikují (neobsahují, nezahrnují) **obligátně** nějaký **e.p.**, podal Häfele (1979): podle něho např. v rámci direktiv „příkaz", „prosba" neimplikují **e.p.**, kdežto „rada", „doporučení" ano. Nedořešeným problémem z hlediska teorie ↑řečového jednání

a ↑klasifikace komunikačních (ilokučních) funkcí výpovědi zůstává otázka, zda hodnocení má být chápáno jen jako druh postoje, n. spíše jako specifický typ ↑komunikačních (ilokučních) aktů, a tedy výpovědních funkcí. Jedním z podstatných argumentů pro tento přístup je fakt, že hodnocení může být jazykově realizováno ↑explicitními performativními formulemi: *Hodnotím kladně / záporně to, že jste se bránil.* To je důležité z hlediska nezbytného rozlišování mezi výpověďmi „konstativními" a „hodnotícími" (*To pivo je plzeňské* × *To pivo je dobré*) pro tzv. korespondenční aplikaci tzv. pravdivostních hodnot (pravda – nepravda), a tím vůbec k lišení mezi výpověďmi konstatačními – hodnotícími – normativními (*Všichni občané jsou si před zákonem rovni*). – **E.p.** a jejich vyjadřování, zvl. ↑postojovými částicemi, popř. výrazy, které pro svůj parentetický ráz částicové povahy nabývají (*naneštěstí, právem, marná sláva...*), bývají vykládány v rámci teorie ↑modality věty (ZČSk, Alisova, Švedova – Lopatin, Kubík aj.). Soustředění na takové částicové výrazy parentetické povahy (vvodnyje slova) zastírá však funkčně sémantické pole hodnocení (hodnotících postojů), jehož jsou částicové výrazy jen jedním z možných jaz. indikátorů. – Hodnocení lexikálními prostředky, zvl. ↑evaluačními predikátory, se podle Grepla (např. v SČ, 1998) může týkat: (a) **obsahu výpovědi**; hodnotící predikátor se pojí s vedlejší větou s *že*, při neaktuálnosti s *když*: *Mrzí mě, že spíš oblečený* // *... když spíš oblečený*; *Je dobré, že jste mu to řekl*; (b) **způsobu,** jakým byl obsah výpovědi realizován; hodnotící predikátor se pojí s vedlejší větou s ***jak***: *Mrzí mě, jak mluvíte*; *Je dobré, jak jste mu to řekl*; možné je hodnotící způsobové adverbium: *Dobře jste mu to řekl*; *Řekl jste mu to blbě*; (c) **objektu řeči**: *Tato diplomová práce je špatná*; *To, co jste napsal, je dobré*; *Je nevhodné to, k čemu nás vybízel.*

Lit.: Alisova, T. B.: *Očerki sintaksisa sovremennogo ital'janskogo jazyka*, 1971, 161–231; Häfele, J.: *Der Aufbau der Sprachkompetenz*, 1979, 95–140; Konvalinková, R., Úvaha o hodnocení jako jevu lingvistickém, *SPFFBU* A 46, 1998, 69–75; Kubík, M.: *Russkij sintaksis v sopostavlenii s češskim*, 1984, 217–222; *Sgk*, 1986, 94–99; *SČ*, 1998; Švedova, N. Ju. – Lopatin, V. V.: *Kratkaja russkaja grammatika*, 1989, 499–506; Zillig, W.: *Bewerten. Sprechakttypen der bewertenden Rede*, 1982; *ZČSk*, 1962.

MG

POSTOJ MLUVČÍHO

Různé subjektivní (psychické) postoje mluvčího k tomu, co říká (= obsah výpovědi) a proč to říká (= KF výpovědi), které bývají spjaté s ↑komunikačními záměry mluvčího. V č. lingvistice se rozlišují podle Grepla (např. v SČ, 1998) čtyři základní typy **p.m.**: (1) **p. epistémický**, tj. **míra vědění** (jistoty), s jakou mluvčí někomu něco sděluje: *Pavel už odešel* × *Pavel už **patrně** odešel*; ↑jistotní modalita; (2) **p. hodnotící**: *Pavel už odešel* × *Pavel už **bohužel** odešel*; ↑hodnotící postoj; (3) **p. preferenční**: *Omluv se mu* × ***Raději** se mu omluv*; ↑preferenční postoj; (4) **p. emocionální**, např. údiv, podiv, překvapení...: *Uměl* × ***Kupodivu** uměl*. Každý z typů **p.m.** je funkčně diferencovaný co do kvality n. intenzity i co do výrazových prostředků. – Pojetí **p.m.**, chápání místa a úlohy **p.m.** ve (vý)stavbě výpovědi, jejich typologie a způsoby vyjadřování se různí podle teoretických lingvistických východisek a přístupů. Zcela obecně a abstraktně je možné postoje definovat jako specifický druh sémanticky míněných predikátů (Alisova, Grepl): jedním z ↑aktantů v roli nositele, proživatele daného postoje je vždy mluvčí a druhým komunikačně nasměrovaný, ztvárněný ↑propoziční obsah, k němuž mluvčí postoj zaujímá; jde o **postojové predikáty**. Běžně a v duchu uvedené definice bývají proto postoje (postojové predikáty) vyjadřovány **postojovými predikátory**, a to v podobě souvětných útvarů typu ***Myslím**, že Pavel už odešel*; ***Je mi líto / Lituji / Mrzí mě**, že jste mi to neřekl včas*; ***Chci / Chtěl bych / Byl bych rád**, aby ses mu omluvil* aj. Specifičnost postojů (postojových predikátů) záleží v tom, že mohou být jazykově indikovány také jinak, neslovesně, např. výrazy **částicové** povahy: *Pavel **nejspíš** už odešel*; ***Bohužel** jste mi to neřekl včas* apod.; ↑postojové částice. Některé lingvistické teorie zdůraznily jisté aspekty postojů, ať už povahy funkční, n. výrazové. – (1) Z hlediska ↑teorie mluvních aktů je závažné poznání, že některé typy postojů jsou obligátně spjaty (svázány) s jistými druhy a typy ↑KF: jsou jejich inherentní (konstantní) složkou, a patří v tom případě k jedné z nutných pragmatických podmínek, k tzv. podmínce upřímnosti, jejich úspěšné realizace, a tím zároveň k jednomu ze závažných kritérií jejich klasifikace (Searle); ↑charakteristika KF výpovědí; ↑klasifikace KF výpovědí. Např. ve výpovědích s funkcemi „výtky", „výčitky", ať už indikovaných v podobě ↑explicitní performativní formule (*Vytýkám ti, žes mi to neřekl včas*), anebo ↑komunikačními výpovědními formami (*Takys mi to mohl říct včas!*; *Tos mi to nemohl říct včas!*; *Cos mi to neřekl včas!*; *Žes mi to neřekl včas!?* aj.) je vždy implikován (zahrnut, obsažen) postoj negativního hodnocení toho, co adresát ne/udělal, popř. ne/dělá; jinak řečeno, mluvčí tím, že někomu něco „vytýká", „vyčítá", za něco ho „kritizuje", „kárá" apod., dává zároveň najevo, že hodnotí jeho jednání negativně. – Dají se rozlišovat KF, v nichž je daný typ postoje vždy implikován (zahrnut), od takových KF, s nimiž je spjat jen volně, fakultativně; např. ve výpovědích s funkcí „oznamovací" může být navíc indikován hodnotící postoj mluvčího: *Pavel už (nejspíš) nepřijde* × *Pavel už **bohužel** (nejspíš) nepřijde*. Vyjádřením (viz níže) postoje implikovaného v daném druhu ↑KF může být tato funkce v odpovídající ↑komunikační situaci **nepřímo** (indirektně) realizována a adresátovi indikována; např. „výtka" může být realizována tak, že se nějak vyjádří negativně hodnotící postoj mluvčího: ***Je špatné**, žes mi to neřekl včas*; ***Škoda** žes mi to neřekl včas*; *Vy jste **bohužel** Gebauerovu gramatiku neprostudoval* aj.; ↑indirektní realizace a indikace komunikačních funkcí. (2) Z hlediska teorie ↑modality bývají **p.m.** (nejednou včetně emocionálních) chápány a vykládány jako jádro tzv. subjektivní modality (modálnosti), tj. jako vztah mluvčího k obsahu výpovědi: všechny **p.m.** (kromě emocionálních) tak chápe Švedova – Lopatin, jistotní a hodnotící **p.m.** hodnotí jako modální např. Kubík ad., jistotní (pravděpodobnostní) postoje vykládá v rámci komplexní modální charakteristiky věty Běličová a Benešová, v starších pracích i Grepl. Poučení o **p.m.** z pozice ↑modality podává Alisova, opírajíc se hlavně o myšlenky Ballyho. (3) Z hlediska

ryze syntaktického, přesněji řečeno z hlediska syntaktických vztahů mezi prvky věty (Šmilauer), dostává se výrazné pozornosti **p.m.** zvl. ve výkladech o ↑vsuvce, neboť jedním z podstatných prostředků jejich indikace jsou právě vsuvky: *To nám **bezpochyby** náš úkol značně zkomplikuje* (= velká míra jistoty); *Moje mládí bylo, **žel**, velice neukázněné*. (4) Z hlediska teorie (dichotomie) ↑ věta – výpověď patří postojová sféra a její vyjadřování k tzv. „třetí syntaktické rovině" (Daneš), tj. k rovině „výstavby" (organizace) výpovědi (utterance); též Poldauf. V tomto rámci se **p.m.** chápou jako jeden z typů **komentářů mluvčího**.

Všechny druhy **p.m.** včetně různých odstínů mohou být jaz. vyjádřeny (tematizovány, indikovány) v podstatě těmito způsoby: (1) ↑**postojovými predikátory** v hlavní větě; obsah výpovědi, k němuž je postoj zaujímán, bývá formulován ve větě vedlejší: ***Jsem přesvědčen** (předpokládám, myslím, je možné...), že Pavel dnes už nepřijde* (= p. míry jistoty); (2) ↑**postojovými částicemi** n. výrazy nabývajícími povahy postojových částic: *Pavel dnes už **zřejmě** (patrně, asi, možná, myslím...) nepřijde* (= p. míry jistoty); (3) ↑**modálními slovesy** v nikoli deskriptivní funkci: *Pavel **musí** být nemocen*; *Pavel **může** být* (= asi je) *nemocen* (= p. míry jistoty); (4) **syntaktickými konstrukcemi**: ***Že** ten Pavel na to zapomněl! s* větným přízvukem na *že* (= p. vysoké míry jistoty).

Lit.: Alisova, T. B.: *Očerki sintaksisa sovremennogo ital'janskogo jazyka*, 1971, 161–206; Bally, Ch., Syntaxe de la modalité explicite, in: *Cahiers Ferdinand de Saussure* 2, 1942, 3–13; Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983, 13–24; Daneš, F., A three – level approach to syntax, in: *TLP* 1,1964, 225–240; Grepl, M., K podstatě modálnosti, in: *OSS* III, 1973, 23–38; Grepl, M., Úvodní poznámky k tzv. jistotní modalitě, *SaS* 40, 1979, 81–87; Grzegorczykowa, R., Czasowniki modalne jako wykladniki róznych postaw nadawcy, in: *OSS* III, 1973, 201–204; Kubík, M. ad.: *Russkij sintaksis v sopostavlenii s češskim*, 1984, 217–221; *NS*, 1966, 401–409; Poldauf, I., The third syntactical plan, in: *TLP* 1, 1964, 241–255; Puzynina, J., On the speaker's attitudes toward the contents of his utterance, *OSS* III, 1973, 103–109; *SČ*, 1998, 470–492; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; Searle, J. R., A classification of illocutionary acts, *Language in society* 5, 1976, 1–23; Sökeland, W.: *Indirektheit von Sprechhandlungen*, 1980; Švedova, N. Ju. – Lopatin, V. V.: *Kratkaja russkaja grammatika*, 1989, 499–506; Wunderlich, D.: *Studien zur Sprechakttheorie*, 1976; *ZČSk*, 1962.

MG

POSTOJ PREFERENČNÍ

Společný rys tohoto druhu ↑postojů mluvčího, zavedeného v teorii Grepla (Sgk, 1986; SČ, 1998), je možné obecně charakterizovat jako „mít zájem / nemít zájem" na uskutečnění těch záměrů (cílů), s jakými mluvčí výpovědi vůči adresátovi produkuje. **P.p.** jsou inherentní (obligátní) složkou některých typů ↑KF, zvl. výzvových. Vyjadřují se: (1) ↑**preferenčními predikátory** typu *chci / chtěl bych*; *byl bych rád*, *mám zájem* (*na tom*), *přeji si / přál bych si, aby / kdyby* ... a jejich ekvivalenty: *Chtěl bych // Uvítal bych, kdybyste o tom nikde nemluvil.* Mnohé preferenční predikátory jsou totožné s ↑predikátory hodnotícími, mívají však zpravidla formu kond. a pojí se spojkami *aby / kdyby*: *Je dobré* (*správné*, *špatné*, *hrozné* ...), ***že / když** spíš oblečený* (hodnocení) × *Bylo by dobré* (*správné*, *špatné*, *hrozné*...), ***abys / kdybys** spal oblečený* (preference); *Mrzí mě, **že** jsme to nestihli* × *Mrzelo by mě, **kdybychom** to nestihli*; (2) ↑**modálními slovesy** užitými **preskriptivně**: Musíme *to zvládnout! Smí / Nesmí tam jít!* Sloveso *mít* vyjadřuje preferenci v kond. (*Měl by ses mu omluvit*), v ind. bývá výrazem hodnocení (*Měl ses mu omluvit*); ↑hodnotící postoj; k neutralizaci obou funkcí dochází v préz.: *Máš ho neprovokovat a byl by pokoj*; (3) ↑**preferenčními částicemi**; slouží spíše spolu s jinými prostředky k modifikacím (k různé míře, intenzitě) **p.p.**: ***Raději** tam jdi // **Raději** mu to řeknu*; ***Že / Viď že** mi pomůžeš?* Za specifický, výrazově silně konvencializovaný způsob realizace **p.p.** se pokládají ↑přací výpovědi. – **Tematizací p.p.** diskrétně obsažených (implikovaných) v nějakém druhu ↑KF výpovědi může být (a často bývá) tato funkce za příznivých situačních podmínek **nepřímo** (indirektně), ale přesto idiomatizovaně realizována a indikována: *Chci / Chtěl bych // Rád bych, abys / kdybys mu to řekl* (výpovědi s funkcí výzvovou); *Chci / Chtěl bych vědět // Rád bych věděl // Zajímá mě / Zajímalo by mě, jestli (zdali) přijde* (výpovědi s funkcí tázací); ↑indirektní realizace a indikace KF.

Lit.: Adamec, P., Muset nebo mít?, in: *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby*, 1974, 133–152; *SČ*, 487–489; *Sgk*, 1986, 79–82, 92–93.

MG

POSTUP KOMPOZIČNÍ KOMPLEXNÍ

Typy slovotvorného způsobu ↑**skládání**, při nichž je slovotvorný proces dvoustupňový (dvoufázový); na rozdíl od ↑skládání čistého se spolu se skládáním (kompozicí) uplatňuje **další slovotvorný způsob**. Struktura těchto složenin je tedy slovotvorná, tj. formálně-sémantická, a je složitější než u složenin tvořených čistým skládáním. Při **k.k.p. derivačně-kompozičním** (kompozičně-derivačním) je skládání doprovázeno odvozováním (↑derivací), tzn. že v ↑členech složeniny jsou morfologicky obměněna obě (všechna) slova motivujícího spojení (*romanopisec ← psát romány*, *několikačlenný ← několik členů*). ↑Onomaziologická (pojmenovací) báze je vyjádřena pouhým ↑slovotvorným formantem (↑slovotv. sufixem), ↑onomaziologický (pojmenovací) příznak je vždycky složený ze slov motivujícího spojení (srov. *volnostylař ← volný + styl-ař*). Při **k.k.p. konverzně-kompozičním** (kompozičně-konverzním) se vedle skládání uplatňuje koncovkové odvozování (bezafixální derivace, ↑konverze), tzn. že v členech složeniny jsou morfologicky obměněna obě (všechna) slova motivujícího spojení (*hloubkoměr ← měřit hloubku*, *krátkodobý ← krátká doba*). Onomaziologická báze je vyjádřena pouhým ↑slovotvorným formantem (morfologickou n. slovnědruhovou charakteristikou), onomaziologický příznak je vždycky složený ze slov motivujícího spojení (srov. *čtyřstěn ← čtyři + stěny -0*, *bělovousý ← bílý + vous -ý*, *polosedě ← půl + sedět -ě*). Při **k.k.p. abreviačně-kompozičním** (kompozičně-abreviačním) se spolu se skládáním uplatňuje ↑zkracování, tzn. členy složeniny se stávají slova (celá, mnohdy morfologicky obměněná, n. jejich ↑slovotvorný základ, n. ↑kmen) a zkráceniny (fragmenty) slov (*hifivěž*,

akuvozík, motorest, bankomat). Toto tvoření se mnohdy stýká se ↑skládáním nevlastním n. ↑skládáním čistým; základní rozdíl spočívá v **přítomnosti fragmentálního elementu** (počátečních slabik n. písmen slov, srov. *scifi-povídka* ← *science fiction*). ↑Slovotvorná motivace bývá nejasná, slova takto tvořená mívají rysy agramatičnosti, často spojují prvky domácí s cizími a bývají stylově příznaková (slangová, hovorová, neologická). Zvláštní, okrajový typ představují útvary, jejichž první člen má nelexikální povahu (*LP-deska, beta-paprsek, CH3-skupina, x-krát, 33-letý*); uplatňují se hlavně v některých oblastech odborného vyjadřování.

Lit.: Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 12–15; Daneš, F., Faktor Rh/Rh-faktor, *NŘ* 68, 1985, 176–182; Hrbáček, J.: *Jazykové zkratky v češtině*, 1979, 92; *MČ* I, 1986, 462, 524; *TSČ*, 1962, 66, 132.

IB

POSTUP STYLOVÝ (p. slohový, makrokompozice)

Základní linie výstavby textu v rovině tematické i jazykové. Pojem sám není čistě lingvistický, je však podstatný pro výstavbu textu a pro ↑stylistiku. Autor volbou **s.p.** volí s ohledem na ↑stylotvorné faktory, zejména objektivní, rozsah informací a jejich pojetí a rozhoduje se i pro jistý model vyjádření jejich vztahů včetně tendencí ve volbě jaz. prostředků. Jde o velmi obecné modely, které se v konkrétní situaci modifikují jak podle obecného stylu textu, tak podle žánrových tradic. Dospívá se pak k **slohovým útvarům**, které jsou předmětem vědomého osvojování modelů komunikace. Jednodušší z nich jsou vyučovány, z praktického hlediska je nezbytné si osvojit hlavně útvary administrativní (žádost, životopis, oznámení, inzerát aj.). – Obecné postupy prezentace tématu byly rozpracovávány již antickou rétorikou; z té doby má tradici nejen rozvržení na úvod, stať a závěr, ale např. i „návod", jak v logické návaznosti formulovat úvahu o určité myšlence n. výroku: má být citována, parafrázována, vyložena, podpořena důkazy věcnými n. logickými, osvětlena pomocí kontrastu, doplněna příklady a citací významných osobností; na závěr je myšlenka shrnuta v pregnantní formulaci n. je ukázáno její praktické využití. Tento postup se dodnes intuitivně dodržuje např. při výkladu odborných pojmů. Dnešnímu uživateli je běžný model tvorby životopisu, dokonce ve dvou verzích – tradiční (s časovou linií a vyjádřením textových souvislostí) a strukturovaný, podávaný ve věcně souvisejících nespojitých faktech. – Základní **s.p.** jsou: (a) **Informační s.p.**: Objektivní předvedení faktů, není nutné vyjádření jejich souvislostí; text může být nekohézní (↑koheze) a gnómický; důležitou roli v něm hrají jména, slovní zásoba je neutrální, variabilita vyjádření je nevhodná. Útvary vznikající na základě tohoto postupu (např. pozvánka, telegram, hlášení, zpráva) jsou obvyklé v ↑stylu administrativním, ↑stylu publicistickém a v běžné denní komunikaci. (b) **Vyprávěcí s.p.**: Subjektivně (autorsky) viděná prezentace faktů uspořádaná v pokud možno časové posloupnosti; text je kohézní, aktualizovaný; důležitou roli v něm hraje sloveso a výrazy dynamické. Na základě postupu vznikají různé modifikace vyprávění prostého i uměleckého, jež je velmi propracované a doplněné jinými postupy (↑naratologie). Ve věcných stylech se tento postup užívá jen málo, častěji je suplován popisem děje. (c) **Popisný s.p.**: Takřka univerzálně použitelný postup, jehož charakter se mění podle ↑stylu objektivního, do nějž je zapojen. V zásadě umožňuje postup prezentovat informace nespojitě, v libovolném pořadí a ze subjektivního hlediska, je gnómický a v jaz. výstavbě hrají důležitou roli jména. V odborném textu je však popis vázán obecnými zákonitostmi tohoto typu komunikace (objektivnost a relativní úplnost; výrazná terminologičnost v pojmenování jevů i vztahů; uspořádanost informací podle určitého schématu, v popisu děje tedy podle časové následnosti). V praktickém životě se setkáváme s modifikací tohoto **s.p.** – popisem pracovního postupu: ten musí být objektivní, přesný a relativně úplný a také poměrně explicitní, neboť často slouží i jako pracovní návod pro méně zkušeného vnímatele. Také ve školské praxi se vyučuje popis objektivizovaný, a tak subjektivnost pohledu, která je principu popisu vlastní, uniká pozornosti. Ve ↑stylu konverzačním se naopak popisuje velmi nepřesně a výběrově, často se vkládá i časová linie a popis se dynamizuje. V ↑stylu uměleckém může být popis výrazně subjektivizovaný až lyrizovaný, často tu najdeme ↑aktualizaci výrazu. V literární teorii se nazývá **líčení**. (d) **Výkladový s.p.**: Objektivně podaná strukturovaná informace akcentující příčinnou souvislost složek, text však směřuje ke gnómičnosti; z jaz. hlediska je důležitá propracovaná větná stavba s přesně vyjádřenými vztahy, omezena je aktualizace všech úrovní vyjádření. Postup je typický pro ↑styl odborný, kde má různé modifikace podle vědních oborů a míry odbornosti, užívá se však také (v méně propracované podobě) v publicistice. (e) **Úvahový s.p.**: Postup má mnoho společných rysů s výkladem (bývá s ním někdy spojován), liší se však tím, že souvislosti faktů jsou nazírány ze subjektivního hlediska s fakty dobře obeznámeného autora a teprve přes tento zorný úhel směřují k nadčasovosti a objektivitě. Úvahový postup konkretizovaný v žánru úvahy je typickým postupem analytických žánrů ↑stylu publicistického, uplatňuje se i v stylu odborném (zejména společenskovědním) a je podstatný pro ↑styl esejistický. – Všechny uvedené postupy jsou **s.p. monologické**, což neodpovídá skutečné struktuře jaz. komunikace. Proto byl Mistríkem (1985) zařazen mezi slohové postupy také **s.p. dialogický**; jeho vlastnosti jsou na obecné úrovni blízké postupu vyprávěcímu; ↑dialog. Objevila se i úvaha o potřebě vymezit zvláštní postup persvazivní (↑persvaze). Též ↑vyprávění, ↑naratologie.

Lit.: Bečka, J. V.: *Základy kompozice jazykových projevů*, 1960; Bečka, J. V.: *Stylistická syntax a kompozice projevu*, 1970; Jungmann, J.: *Slowesnost*, 1846, 55; Krčmová, M., Stylistické aspekty výstavby textu, in: *StSČ*, 1997, 64–80; Mistrík, J.: *Kompozícia jazykového prejavu*, 1968; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1985, 339–370.

MK

POSUN α (angl. move α)

Zobecněná ↑transformace „přemísti něco" (α = proměnná), která v období ↑teorie řízení a vázání nahrazuje dřívější specifická transformační pravidla pro různé struktury, např. permutační pravidlo pro pasivum (↑pasivum Chomského), tvoření tázacích a relativních vět, n. ↑nad-

zvednutí (raising). Zobecněná transformace **p.α** plyne z obecných pravidel a principů ↑univerzální gramatiky a z lexikálních vlastností daných ↑argumentů a konstrukcí. Období ↑bariér užívá také ještě obecnější termín **ovlivni α** (Affect Alpha). Teorie řízení a vázání motivuje **p./** ovlivni α vlastnosti/potřebou elementu α, tj. principem nenasytnosti (greed). ↑Minimalismus motivuje transformaci zásadně v oblasti cílové a namísto **p.α** užívá termín **atrahuj α** (Attract Alpha). K minimalistické transformaci dochází ihned poté, co je do grafu vnořena jednotka ↑numerace, která na základě ↑subkategorizace v ↑lexikonu obsahuje silný ↑rys. Minimalistická transformace typu atrahuj α je motivována ↑principem plné intepretace, tj. potřebou saturace (odstranění) silného ↑rysu (feature checking), který do své domény „přitáhne" vhodný saturující element.

Lit.: Lasnik, H. – Saito, M.: *Move alfa: Conditions on its applications and output*, 1992; ↑transformace.

PKo, LV

POTENCIÁL REFERENČNÍ

Rozsah „úspěšnosti" možného referenčního užití NS / NP, tj. jejího užití při delimitaci a identifikaci ↑předmětů řeči. Je dán ↑lexikálním, resp. též ↑deiktickým významem slov tvořících NS. Vyšší **r.p.** mají NS sémanticky určitější (obsahující více sémů) (*pes hyenovitý* × *šelma*), resp. výrazy charakterizující rysy vnější namísto rysů vnitřních (*Vzpomínáš na toho dlouhého vyzáblého studenta // Vzpomínáš na toho dlouhána?* × *Vzpomínáš na toho čestného hodného studenta? // Vzpomínáš na toho hodňouška?*). Na **r.p.** určitého výrazu má vliv nejen sémantika NS, ale i její postavení v pozici tématu, spojení s determinátory *ten, tento* apod. Svůj význam tu mají stupně ↑aktivovanosti prvků společné zásoby informací mluvčího a adresáta. Též ↑determinace.

Lit.: Hajičová E. – Vrbová, J., On the salience of the elements of the stock of shared knowledge, *Folia Linguistica* 15, 1981, 291–303; *PMČ*, 1996; *Sgk*, 1986.

MN

POZDRAV

Společenský projev především úcty při setkání, vyjadřovaný konvenčním gestem n. formulí. Patří k prostředkům, které vyjadřují vzájemné společenské vztahy mezi lidmi, slouží k navázání a ukončení kontaktu v některých typech dialogické komunikace, např. v telefonických rozhovorech. Druh a forma **p.** záleží na ↑komunikační situaci (formální/neformální) a někdy už signalizuje povahu dosavadního vztahu mezi partnery. Výměna **p.** a jiných zdvořilostních formulí má povahu rituálu. Ustálené, pevné pozdravové formule (*dobrý den*) se vytvořily pro opakované situace. Na volbu určitého **p.** má vliv prostředí, společenské postavení partnerů, jejich vztah generační apod. Jen při setkání se užívají zdvořilostní pozdravy vymezené pro denní doby (*dobré ráno/jitro…dobrý večer*). Univerzální **p.** *dobrý den* užívají většinou vzájemně neznámí partneři n. partneři, kteří zachovávají určitý odstup; jeho výrazem může být např. i vykání. V současné době už omezené užití mají **p.** jako *buďte zdráv, stálé zdraví, vítám vás* atd. Jen pro rozchod je určen univerzální **p.** *na shledanou*, který nahradil z velké části starší **p.** *sbohem*; při rozchodu ve večerních hodinách se užívá **p.** *dobrou noc*. V **p.** jako *mějte se hezky, šťastnou cestu, dobré pořízení, přijďte zas* je kromě signalizace rozchodu, ukončení kontaktu ještě zřetelné přání. Nejrozšířenějšími univerzálními přátelskými **p.** jsou *nazdar* a *ahoj*. Formule *ahoj* (původem citoslovce s funkcí vodáckého a trampského **p.**) je častější než *nazdar* (vznikl v r. 1862 jako spolkový **p.** sokolský a v prostředí Sokola si tuto platnost stále uchovává). Obě mají v současné době charakter kontaktového prostředku, vyjadřují bezprostřednost, uvolněnost vzájemných vztahů partnerů. Repertoár přátelských neformálních pozdravů se rozšiřuje (neformální, běžně užívané *čau*) a podléhá módním vlnám. – **P.** se spojují často s osloveními. Volba druhu oslovení (rodné jméno n. jeho domácká podoba, příjmení ve spojení s podstatným jménem *pane/paní*) záleží na formálnosti **p.**, zčásti na tom, zda si partneři tykají, n. vykají. Určitá (speciální) prostředí mají své pozdravové formule jako součásti různých rituálů (*lovu zdar, Petrův zdar*). Neužívají se už staré tradiční pozdravové formy, např. městské **p.** s projevy společenských rozdílů (*ponížený služebník, má úcta, má poklona, rukulíbám*), lidový **p.** *pozdrav pánbůh*, málo známé jsou tradiční formule při kýchnutí (*pozdrav pánbůh*), při narození dítěte (*požehnej pánbůh*) atd. – **P.** navozující a ukončující kontakt bývají dvoučlenné; zdravený partner opakuje většinou formuli vyslovenou partnerem zdravícím (*dobrý den – dobrý den*). Též ↑globální organizace rozhovoru.

Lit.: Jančák, P.: *Zvuková stránka českého pozdravu*, 1957; Hájková, E., Pozdravy a oslovení v řeči pražských žáků mladšího školního věku, *Čeština doma a ve světě* 7, 1999, 81–87.

OMü

POZITIV (I. stupeň)

Tvar stupňovatelných adj. a adv. (↑stupňování), z něhož se tvoří tvar ↑komparativu: **p.**: *hloupý* – komparativ: *hloupější*; **p.**: *hloupě* – komparativ *hloupěji*. Poznání obecného významu **p.** je předmětem dlouhodobých diskusí zvl. logických sémantiků; jeho vymezení a pojímání vztahu významu **p.** k významu zvl. ↑komparativu (obecně jde však o popis významu adj.) se přímo zrcadlí v chápání morfému **p.** O významu **p.** a o sémantické a syntaktické struktuře stupňovací konstrukce s **p.** ↑stupňování. – Někdy se za **p.** pokládá základní tvar adj. a adv., a to bez ohledu na to, zda jde o výraz stupňovaný (a/nebo stupňovatelný).

Lit.: ↑stupňování.

KO

PRAČEŠTINA

Nejstarší vývojové stadium č. jako samostatného jaz. Za pračeské období se považují ty vývojové fáze, z nichž nejsou přímé jaz. (písemné) doklady. Poznání **p.** je výsledkem naší rekonstrukce. Chronologicky jde o období mezi koncem 10. a asi pol. 12. stol. **P.** vznikla v důsledku diferenciačního procesu, jímž se nejdřív záp. dial. ↑praslovanštiny oddělily od dial. vých. a již. a nakonec se rozrůznily i v rámci zsl. celku. Nejranějším rozdílem je odlišný výsledek 2. a 3. ↑palatalizace veláry *ch*: v zsl. skupině

vzniklo *š* (*vьšь* „všechen"), kdežto ve vých. a již. *s* (*vьsь*). – K nejdůležitějším diferencujícím rysům patří rozdílné výsledky působení kons. *j* na předcházející kons.: po labiálách *b*, *p*, *m*, *v* se ve vých. a již. skupině vyvinulo tzv. epentetické *l*, kdežto v zsl. vznikly změkčené labiály *b´*, *p´*, *m´*, *v´*: např. *oslab-jenъ* > *oslab´enъ* (proti vsl. a jsl. *oslabl´enъ*), *kup-ja* > *kup´a* (vsl. a jsl. *kupl´a*), *zem-ja*, *stav-jati* > *zem´a*, *stav´ati* (proti *zeml´a*, *stavl´ati*). Ze skupení *tj* a *dj* vzniklo v záp. psl. *c´* a *dz´*: *světja* > *svěc´a*, *medja* > *medz´a*, kdežto ve vých. *č* a *ž* (*svěča*, *meža*), v již. skupině pak střídnice různé (stsl. *svěšta*, *mežda*, b. *svešta*, *mežda*, srb. a ch. *sveća*, *međa*, mk. *svek´a*, *meg´a*, sln. *sveča*, *meja* apod.). Praslovanská ↑metateze likvid, časově zařaditelná na přelom 8. a 9. stol., změnila původní skupení t*or*t, t*ol*t, t*er*t, t*el*t (t je zde symbolem pro kterýkoli konsonant): psl. slova *gordъ*, *golva*, *bergъ*, *melko* se ve vsl. skupině změnila na *gorod*, *golova*, *bereg*, *moloko*, v jsl. a zsl. skupině česko-slovenské vzniklo t*ra*t, t*la*t, t*rě*t, t*lě*t (*grad*, *glava*, *brěg*, *mlěko*), v zsl. skupině lechické však t*ro*t, t*lo*t, t*re*t, t*le*t (*grod*, *glova*, *breg*, *mleko*): poté už tedy ani zsl. skupina nebyla jednotná. Dále se celá zsl. skupina lišila od zbytku sl. území zachováním skupin *d+l*, *t+l* (*pletlъ*, *modliti* – proti *plelъ*, *moliti*). Přes tento diferenciační proces si sl. dial. ještě v 9. stol. byly v hláskové stavbě a ještě více v morfologii velmi blízké. Stsl. cyrilometodějské mise, která představovala jaz. vytvořený na základě již. (makedonského) dial. ↑praslovanštiny, byla na Velké Moravě, jejíž obyvatelé mluvili záp. praslovanštinou, ještě plně srozumitelná. – Převrat přineslo 10. stol. Tehdy proběhly tři důsažné hláskové změny, které diferenciací uvnitř jednotlivých skupin konstituovaly prvopočáteční vývojová stadia jednotlivých už samostatných sl. jaz. Byla to ↑kontrakce, zánik a vokalizace ↑jerů a ↑denazalizace. **Kontrakce** byla nejranější a nejdůsažnější. Týkala se téměř všech případů skupení vokál + *j* + vokál (V+*j*+V) a probíhala tak, že intervokalické *j* zaniklo a oba vokály splynuly v jeden dlouhý: *lajati* > *laati* > *láti*, nom. pl. adj. *dobriji* > *dobrii* > *dobr´í*. Byly-li oba vokály různé, byl výsledek kontrakce určen vokálem následujícím (docházelo tedy k ↑asimilaci regresivní), vokál předcházející ovlivňoval tzv. timbre, tzn. to, zda výsledný vokál bude mít zabarvení přední, n. zadní varianty: *sějati* > *s´áti* s tzv. přední variantou *á*, protože skupení začínalo předním vokálem *ě*, ale adj. neutra *dobroje* > *dobré* s tzv. zadní variantou *é*, protože kontrahovaná skupina začínala zadním vokálem *o*. Kontrakci podléhaly také jery: *dobrъjь* > *dobrý*. Neprobíhala ve skupení *ojь*, *oji* (*mojь*, *moji*). Někdy neprobíhala, jestliže vokály výchozího skupení patřily do různých morfů: *stá-ja*, *kryješь*. Pokud však na morfematické hranici proběhla, mohl se výsledný vokál z morfologických příčin lišit od předpokládaného výsledku: *děla-ješь* > *dělášь*, ne **děléšь*. Kontrakce oddělila zsl. a jsl. dial. od vsl., neboť tam se neprosadila. Kromě důsledků teritoriálně diferenciačních měla ještě významnější důsledky pro strukturu **p.**: (1) zvýraznila protiklad dlouhých a krátkých vokálů: *nastati* × *nastáti* (< *nastojati*); (2) fonologizovala protiklad ↑palatalizovaných a nepalatalizovaných konsonantů: *láti* (< *lajati*) × *l´áti* (< *lьjati*); (3) vytvořila předpoklady pro vznik předních variant zadních vokálů *´ú* (< *eju*, *ьju*), *´á* (< *ьja*, *ěja*) a zadních variant vokálů předních *ý* (<*ъjь*, *ъji* ...) a *é* (< *oje*, *yjě*); (4) vydělila ьjo-kmeny (*r´ebr´í*, *znamenie*) a ьja-kmeny (*laní*) jako specifické deklinační typy; (5) vydělila 5. tř. slovesnou (a-kmeny) ze sloves původní 3. tř., která podlehla kontrakci (s tvary *volášь* a *sádz´ášь* ...); (6) dala vzniknout ↑deklinaci složené, k níž patřila adj. v atributivní funkci; (7) tak odlišila také slovotvornou kategorii adj. posesivních od relačních: *bratrovъ* × *javorový*. – **Zánik a vokalizace ↑jerů** odstranily superkrátké vokály ъ a ь, zděděné z psl., buďto jejich zánikem, n. vokalizací, tzn. změnou v plný vokál. Zákonitost zániku či vokalizace vystihuje ↑Havlíkovo jerové pravidlo. Výsledkem vokalizace ъ je zadní varianta *e*, kdežto ь se vokalizoval v přední *e*. Původní rozložení střídnic mohlo být později narušeno morfologickou analogií: *bъzъ* > *bez*, gen. *bъza* > *bza*, později podle nom. *bezu*. Zánik a vokalizace jerů odlišily jazyk na území Čech a Moravy od území středoslovenského, neboť zde za ъ vzniklo *o* n. *e*, za ь vzniklo *e*, někdy však i *o*. V oblasti lechické (na území p. a luž.) vznikly jerové střídnice stejné jako na území č. Změna měla značný dosah vnitrosystémový: (1) zánikem lichých jerů završila fonologizaci protikladu palatalizovanost : nepalatalizovanost u konsonantů: nom. sg. *pr´átel´* × gen. pl. *pr´átel*; akuz. sg. *mater´* × gen. pl. *mater*; *syt´* „sytost" × *syt* „sytý"; (2) vokalizací tvrdých jerů rozmnožila případy, kdy *e* stálo po nepalatalizovaném konsonantu, tedy případy zadní varianty *e*: instr. sg. *gradem*, *vlkem*, *rogem*, *suchem*...; (3) tzv. náhradním dloužením (↑kvantita vokalická) po zániku koncových jerů tehdy, předcházela-li sonanta n. znělá konstriktiva, byl posílen protiklad kvantity u vokálů: *domъ* > *dóm*, *solь* > *sól´*, *vozъ* > *vóz*, *samъ* > *sám*, dat. pl. *ženamъ* > *ženám*...; (4) vzniklo charakteristické střídání *e* s *0*: *pes* – *psa*, *ručka* – *ruček*, *se vším* – *s ním*; (5) změnila se distribuce slovotvorných sufixů, které původně obsahovaly dva jery, tedy *-ьcь*, *-ъkъ*: nadále se jimi odvozuje jen ze základů zakončených na vokál + konsonant, kdežto odvozovací základy na konsonant + konsonant se pojí se sufixy jinými, aby nevznikaly složité skupiny tří konsonantů v nepřímých pádech: *lakom-ec´* × *gřěšn-ík*, *grád-ek* × *drozd-ík*... – **Denazalizace** je změna nosového vokálu (↑nosovky) v ústní: nosovka *ǫ* se na sklonku 10. stol. změnila v *u*, nosovka *ę* v *ä* (*rǫka* > *ruka*, *męso* > *mäso*). Tato změna oddělila prapolštinu, kde se nosovky zachovaly, od ostatních zsl. dial., kde změna proběhla podobně jako na našem území. To – spolu se změnami, které se šířily z jiných center – znamenalo dovršení diferenciačního procesu, a tedy vznik **p.**, praslovenštiny, prapolštiny a pralužičtiny. Změna je na našem území datována do posledních desetiletí 10. stol. Vnitrosystémové důsledky denazalizace: (1) vznik fonému *ä*, který se zařadil jako přední protějšek zadního fonému *a*. Byla to tedy hláska nízká, ale přední artikulace. V závislosti na konsonantickém okolí měl přední a zadní varianty: *p´ät´* „pět" × *päta* „pata" a ty se pak vyvíjely různě; (2) završení dezintegrace ↑prézentního a ↑infinitivního kmene sloves 1. tř. typu *pnu p´áti* (< *pęti*), *jmu játi* (< *jęti*), *dmu dúti* (< *dǫti*). – Během pračeské doby se dále provedly další dvě důležité změny: (a) Změna *dz´* > *z´* (*medz´a* > *mez´a*, lok. sg. *nodz´ě* > *nozě*...). Hláska

dz´ byla dvojího původu: vznikla z psl. *g* druhou a třetí ↑palatalizací, n. byla střídnicí za psl. spojení *dj*. V druhém případě (*medz´a* > *mez´a*) se tato změna neprovedla v praslovenštině a to znamenalo další diferenciaci č. a slk. Změna byla důsažná pro konsonantický systém, neboť odstranila ↑afrikátu *dz´* – znělý protějšek neznělého *c´*. Je doložena už v ↑bohemismech ↑*Kyjevských listů* a ↑*Pražských zlomků hlaholských*, tzn. v 10. – 11. stol. (b) **Pračeská ↑depalatalizace** ve skupeních K+ *e*, K+ *ä* a dále konsonantů palatalizovaných někdejším (mezitím už zaniklým) měkkým jerem nastala tehdy, následovala-li tvrdá dentála (*t´et* > *tet*, *t´ät* > *tät*, *t´t* > *tt*). V posledním případě se udála také před *c*, *č* a *š*. Např. *V´ač´eslav* se vlivem tvrdého *s* změnilo na *Váceslav* (a dále pak na *Váceslav*, *Václav*) na rozdíl od původem stejného adv. *v´ač´e*, kde depalatalizace nenastala, a v dalším vývoji proto dalo *v´iec´e* > *viece* > *více*; psl. *trьnoĥa* „třínožka“ > *tr´nož* > *trnož* (na rozdíl od instr. *trьmi* > *tr´mi* > *třmi* „třemi“). Příklad na depalatalizaci ve všech možných pozicích: (*pętьdesętъ* >) *p´ät´d´es´ät* > *pätdesát* (> *paddesát* > *padesát*). K pračeské depalatalizaci došlo po zániku a vokalizaci ↑jerů, ale před ↑změnou *´ä* > *ě* a *ä* > *a*, tedy před koncem 12. stol. Pračeská depalatalizace zmenšila frekvenci palatalizovaných konsonantů, ale nezrušila žádnou korelační dvojici (jako *t´* : *t*), naopak protiklad palatalizovaných a nepalatalizovaných konsonantů jí byl posílen, neboť v jejím důsledku vzniklo také nepalatalizované *c* (předtím bylo vždy jen palatalizované).

P. vokály se dělily na přední a zadní. K předním patřilo *ä*, *e*, *i* a *ě*. První tři z nich měly zadní varianty: *ä* před tvrdým konsonantem (*mäso*), *e* tehdy, vzniklo-li z *ъ* n. kontrakcí skupin *oje*, *ojě*, *yjě*. Zadní varianta *i*, tj. *y*, byla zděděna z psl. a navíc vznikla kontrakcí skupin *ъjь*, *ъji*, *yjь*, *yji*. Zadní vokály *a*, *o*, *u* měly přední varianty: přední varianta *a* v pozici mezi dvěma měkkými konsonanty, n. jako výsledek kontrakce skupiny *ěja*, *ьja*; přední varianta *o* jen v pozicích po měkkém konsonantu; přední varianta *u* po měkkých konsonantech a jako výsledek kontrakce skupin *ьju*, *eju*, popř. jako výsledek kontrakce a denazalizace skupení *ьjǫ*. Rozdělení konsonantů na přední a zadní varianty mělo pak rozhodující význam pro jejich další vývoj. Všechny pračeské vokály mohly být krátké i dlouhé. Délky byly: (1) reflexem psl. přízvukových a intonačních poměrů; ↑vokalická kvantita; (2) výsledkem kontrakce; (3) důsledkem tzv. náhradního dloužení po zániku lichých jerů na konci slova. – **P. konsonanty** lze rozdělit na tvrdé a měkké (palatalizované n. palatální). Přehled podle místa a způsobu artikulace: tvrdé labiály: *p*, *b*, *v*, *m*; měkké labiály: *p´*, *b´*, *v´*, *m´* ; tvrdé dentály: *t*, *d*, *r*, *l*, *n*; *c*, *s*, *z*; měkké dentály: *t´*, *d´*, *r´*, *l´*, *n´* ; *c´*, *s´*, *z´* ; *č*, *š*, *ž*; tvrdé veláry: *k*, *g*, *ch*; měkké palatály: *j*, *ň*. Slabikotvorné likvidy *r̥* a *l̥* byly artikulačně konsonanty, ale schopností tvořit vrchol slabiky vokály. V **p.** byly ještě doprovázeny průvodními vokály neurčité kvality.

Morfologická diferenciace sl. jaz. areálu byla mnohem menší než hláskoslovná. **Jmenná deklinace** byla ve stadiu střetání tradičního rozdělení **kmenového** (podle kmenotvorného vokálu či konsonantu) a **principu rodového** (tj. rozdělení na mask., fem. a neutra), který získával na významu. Konsonantické deklinace neschopné vyjadřovat svými jednotnými koncovkami gramatický rod byly na ústupu – s výjimkou nt-kmenů, které byly podporovány plánem slovotvorným (reprezentovaly odvozené názvy mláďat, např. *kur´ä*). Gramatické číslo bylo trojí: sg., pl. a ↑duál. **P.** jmenné deklinace: **mask.** o-kmeny (*chlap*), jo-kmeny (*oráč*), ьjo-kmeny (*r´ebr´í*), u-kmeny (*syn*), i-kmeny (*gost´*), a-kmeny (*vévoda*), ja-kmeny (*panoša*), ьja-kmeny (*sudí*), n-kmeny (*kámen´*), t-kmeny (*loket*); **fem.** a-kmeny (*žena*), ja-kmeny (*duša*), ьja-kmeny (*laní*), i-kmeny (*kost´*), ъv-kmeny (*svekrev*), r-kmeny (*máti*); **neutra** o-kmeny (*město*), jo-kmeny (*mor´e*), ьjo-kmeny (*znamenie*), n-kmeny (*ram´ä*), nt-kmeny (*kur´ä*), s-kmeny (*slovo*). Deklinační rozdíly proti pozdní psl. (reprezentované v tomto srovnání stsl.) jsou nečetné: (1) instr. sg. o-kmenů mask. a neuter má nepůvodní koncovku *-em* (*chlapem*, *městem*); (2) gen. sg., nom. a akuz. pl. ja-kmenů má koncovku *-ě* (*dušě*, *panošě*); (3) part. nt-ové má v mask. a neutru po tvrdém konsonantu koncovku *-a* (*peka*, *mra*, *bera*, *tiskna*, *mina*); (4) v důsledku kontrakce vznikly specifické deklinace ьjo-kmenové (*r´ebr´í*, *znamenie*) a ьja-kmenové (*laní*); (5) v důsledku kontrakce vznikla zvláštní deklinace složená typů *dobrý*, *dobrá*, *dobré* a *pěší*, *pěšá*, *pěšie*; (6) v důsledku kontrakce vznikly v deklinaci pronominální zvláštní tvary posesiv *mój*, *tvój* a *svój* (*mojego* > *mégo*, *mojemu* > *mému* atd.). – **P. konjugace** navazuje rovněž těsně na pozdně psl. stav. Uplatňuje se tu kategorie ↑duálu, minulé děje se vyjadřují ↑aoristem, ↑imperfektem a ↑préteritem, předminulé ↑antepréteritem, budoucí děje se vyjadřují u ↑sloves dok. prézentními tvary, u ↑sloves nedok. není ↑futurum ještě ustáleno. ↑Pasivum se vyjadřuje pomocí formantu *s´ä*. Vidový protiklad perfektivnost : imperfektivnost je už konstituován, není však plně rozvit, a přežívají proto ještě slovesa obouvidová či bezvidová (↑vid) . **P.** konjugační typy podle ↑kmene infinitivního: **0–kmeny**: *vedu vésti*, *peku péci*, *pnu pâti*, *mru mrieti*, *kryju krýti*, *p´ú píti*; **n-kmeny**: *minu minúti*, *tisknu tisknúti*; **ě-kmeny**: *uměju uměti*, *trp´u trpěti*; **i-kmeny**: *prošu prositi*; **a-kmeny**: *dělaju dělati*, *mažu mazati*, *beru bráti*; **ova-kmeny**: *kupuju kupovati*. Rozdíly proti klasické stsl. jakožto reprezentaci pozdní psl.: (1) zanikala koncovka 3. os. sg. i pl. ind. préz.: *nese* a *nesú* na místě psl. *nesetь* a *nesǫtь* (stsl. *nesetъ* a *nesǫtъ*); (2) aorist sigmatický má v 3. os. pl. koncovku *-chu* (*vzvolachu*) na místě psl. *-šę*; aorist sigmatický mladší má podoby *vedech...*, *vedechom*, *vedeste*, *vedechu*, *vedechově*, *vedesta* (proti stsl. *vedochъ...*); (3) počet konjugačních typů je větší v důsledku kontrakce, jíž vznikla konjugace typu *dělaju*, *děláš*, *dělá...* (*sádz´aju...*). – **Syntax p.** je nesnadné rekonstruovat. Byl to jaz. pouze mluvený, a proto byla jeho syntaktická stavba výrazně odlišná od jaz. psaného. Proto nelze vycházet ani ze syntaxe stsl., která byla jaz. psaným a literárním. Z dnešních útvarů jsou mu nejbližší asi teritoriální dial., které jsou útvary pouze mluvenými dodnes. **P.** jednoduchou větu si lze představit jako útvar, v němž se mohlo uplatňovat ↑aktuální členění, tj. slovosled směřující od východiska výpovědi k jejímu jádru. Ve větě slovesné byla ustálena jistá rekční pravidla. Často se uplatňovala (např. ve spojení podmětu s přísudkem) ↑shoda podle smyslu:

u podmětu formálně sg., ale významem pl. stával přísudek pl.: *sto l'udí pr´išli*. V záporné větě se užívalo volně stojících záporek *ne* n. *ni* a předmět měl tvar ↑gen. záporového. ↑Modalita se vyjadřovala konstrukcí ↑dativu s infinitivem (*tobě jest s´de býti*), která měla širší škálu významů (nutnost, náležitost i možnost). Modální funkci měla také slovesa *moci* a *chtieti*, postupně také *jmieti*. Širší než v pozdějším jaz. byly aplikace participiálních vazeb (po slovesech jistých sémantických skupin, po záporné sponě + *kto, čso*, jako vyjádření průvodního děje) a infinitivu s modální funkcí (*chléb tvrdý jiesti*); ↑participium, ↑infinitiv. Souvětí byla často složena z ↑juxtaponovaných vět, souvětí souřadná a podřadná byla méně odlišena. Většina spojovacích prostředků byla polyfunkční n. aspoň nejednoznačná, např. *jak, že*. U řady spojovacích prostředků přežívaly původní adverbiální a odkazovací významy, např.: *doňadž* „do té doby; dokud", *nali* „hle; že".

Slovní zásoba představovala ve své převážné většině psl. dědictví. Z psl. slovní zásoby čítající na 2000 základových slov a slov odvozených neproduktivními sufixy **p.** dochovala dodnes relativně největší podíl. Na to lze usuzovat ze skutečnosti, že i v dnešní č. schází z původního psl. slovního fondu jen asi 40 slov, tedy nejméně ze všech sl. jaz. **P.** zdědila pojmenování pro jevy přírody živé i neživé, pro člověka a příbuzenské vztahy, pro části těla, pro obydlí, části oděvu, nástroje a materiály, pro základní vlastnosti, děje a činnosti. Ze speciálních významových okruhů měla vybudovány základy terminologie náboženské, do nichž patřila jednak slova domácího původu, významově posunutá (*bóh, duch, nebe, svätý*...), zčásti slova přejatá ze stsl. a náboženské termíny původu lat., např. *pohan* (< *paganus*), *koläda* (< *Calendae*), *mša* (< *missa*), *berla* (< *ferula*). Řidčeji to byla slova zprostředkovaná něm., jako *mnich* (< něm. *munih* < lat. *monicus*), *biskup* (< něm. *biscof* < ř. ἐπίσκοπος *episkopos*), *papež* (< něm. *babes* < lat. *papa*), n. slova něm. původu, jako *vánoce* (< něm. *vinnahten*). Něm. prostřednictvím pronikla do **p.** i slova jiných významových okruhů, jako *cigla* (< něm. *Ziegel* < lat. *tegula*), *mlýn* (< něm. *mulin* < lat. *molina*), *král'* (z vlast. jména *Karl*), *grabie* (< něm. *grafio*). O tom, že jde o velmi raná přejetí, svědčí hláskové podoby. Např. se provedla změna tautosylabického spojení *e+n* v nosovku *ę* a pak došlo k její denazalizaci: *Calendae* > *kolęda* > *kol'äda*; n. změna krátkého *u* v *ъ* a jeho zánik v liché pozici: *munih* > *mъnich* > *mnich*. Podobně se krátké *i* změnilo v *ь*: *missa* > *mьša*; provedla se i metateze skupení *tart* > *trat*: *Karl* > *král´*. – **P.** měla už poměrně rozvité **slovotvorné odvozovací prostředky**, jimiž se pak ze základových slov rozvíjela bohatá slovní zásoba podle potřeb společnosti. Slovotvorba subst. byla relativně vyspělá; byly už konstituovány kategorie subst. konatelských, obyvatelských, činitelských, prostředků činnosti, výsledků činnosti, jmen míst, nositelů vlastností, dějových jmen, jmen vlastností, jmen okolností, kolektiv, jmen přechýlených a deminutiv; tedy v podstatě všechny důležité významové kategorie derivovaných subst. **P.** soubor subst. sufixů se lišil od stsl. poněkud širším repertoárem prostředků. Nejdůležitější rozdíly jsou: (1) sufix *-č* k odvozování jmen činitelských (*běhač*); (2) sufixy *-na* a *-isko* k odvozování jmen míst (*čeledna, nravisko*); (3) sufix *-ka* k odvozování jmen dějových (*válka*); (4) sufix *-ka* jako prostředek přechylování k femininům (*měščanínka*); (5) k-ové sufixy ve funkci deminutivní (*domek, bičík, nožka, líčko*). Kompozita, obsahující větší množství informace v pojmenovací jednotce, sloužila potřebám terminologickým a oblasti ↑onymie. Ze subst. kompozit byly z psl. zděděny útvary skladu subst. přední člen + zadní člen deverbální (*medvěd´*), verbální přední člen + zadní člen subst. (*Borivoj*), numerální přední člen + zadní člen subst. (*deväť sil*), adj. přední člen + zadní člen subst. (*Svätopĺk*). K nim přibývaly složeniny vytvořené kombinovanými postupy kompozičně-sufixačními s významem dějovým, činitelským n. nositelským. ↑Konektem byl reflex zkráceného kmenotvorného vokálu předního členu jmenného, tj. *o, e* n. *0*; u předního členu verbálního bylo konektem *i*; konektem předního členu numerálního byla gen. koncovka. Slovotvorba adj. představovala stav méně rozvitý. Po vzniku deklinace složené se vydělila kategorie adj. individuálně posesivních (se zachovanou jmennou deklinací typů *bratróv* a *materin*) z původně málo diferencovaných adj. relačních se sufixy *-ový, -ský, -ný, -ní, -í*. Významové kategorie adj. dějových jsou (kromě paradigmatických participií nt-ových, s-ových, n-ových a t-ových) v podstatě nevykrystalizovány. Mezi málo diferencovanými skupinami bylo asi nejvyhraněnější vyjádření vlastnosti plynoucí z neaktuálního vykonávání děje suf. *-ivý* (*strašivý*). Žádný z ostatních sufixů deverbativ (*-ný, -tedlný, -lý, -tý*) nebyl funkčně jednoznačný. Adj. kompozita byla reprezentována dvěma typy zděděnými z psl.: spojení předního členu adj. se zadním subst. (*krivonogý*) a předního členu numerálního se subst. (*jednorogý*). – Sufixální slovotvorba sloves se zakládá na rozdílech inf. kmenotvorného formantu. Slovesa s formantem nulovým (*nésti*) představovala typ už neproduktivní. Produktivní byly slovesné n-kmeny (*zchudnúti*), ě-kmeny (*ztvrděti*), i-kmeny (*tvrditi*), a-kmeny s variantami ja- a va- (*lámati, sádz´ati, pokrývati*) a ova-kmeny (*putovati*). Vzájemné opozice slovesných typů s těmito formanty vyjadřovaly častěji protiklad dok. × nedok., řidčeji protiklady lexikální: ↑tranzitivnost : intranzitivnost (*tvrditi* : *tvrděti*), stav : přechod do stavu (*sědeti* : *s´ästi*). K prefixaci sloves se užívalo repertoáru prefixů zděděných z psl. Rozdíl proti stavu stsl. představuje často zastoupený a funkčně už diferencovaný prefix *vy-* (*vygnati, vybrati*...), který se v stsl. objevuje ojediněle (snad jako zsl. prvek).

V období pračeském byla č. jazykem pouze mluveným. V době mezi koncem 10. a polovinou 12. stol. plnila funkci spis. jazyka lat., v omezené míře stsl. Ze stsl. textů vzniklých patrně u nás v tomto období (event. těsně před ním) se zachovaly ↑*Kyjevské listy* a ↑*Pražské zlomky hlaholské*. K rekonstrukci tehdejšího stavu **p.** (event. záp. psl.) přispívají svými odchylkami od standardu klasické stsl., které lze vyložit jako výsledek vlivu mluveného jaz. prostředí, v němž tyto texty vznikly. Jsou to odchylky hláskové, tvarové a lexikální. Po konci 10. stol. mají povahu ↑bohemismů. *Kyjevské listy* obsahují některé rysy zsl.: střídnice *c* za psl. *tj* a *kt´, gt´* (místo očekávaného *št*): *nasyceni, pomocь*; dále *z´* za psl. *dj* (místo *žd*): imper. *dazь*; *šč* za psl. *stj* (proti stsl. *št*): *očiščenie*; koncovku instr. sg. *-ъmь* (proti stsl. *-omь*): *vъsǫdъmь, obrazъ-*

mь, *oplatъmь*; některé lexikální prvky: *mьša*, *papežь*, *poganьskъ*, *sъvěstovati*...; *Pražské zlomky hlaholské* obsahují kromě odchylek obdobných jako v *Kyjevských listech*, tj. střídnic *c´*, *z´* a *šč* (*chvaljęcimъ*, *utvrьzenie*, *na sudišči*), ještě další: nedostatek epentetického *l* (*země*), zachování skupiny *dl* (*modlitvami*), zájmeno *vьšь* (proti stsl. *vьsь*) a dále projevy denazalizace *ǫ* > *u* (*budetъ* a hyperkorektně napsané *pomilǫi* místo *pomilui*).

Lit.: Böhmová, O., Hláskový vývoj zachycený na českých denárech 10.-11. stol., *LF* 113, 1990, 110–132; *HMČ*, 1986; Hujer, O., Vývoj jazyka československého, in: *Československá vlastivěda* III – *Jazyk*, 1934, 1–83; Komárek, M.: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*, 1981; Komárek, M.: *Nástin fonologického vývoje českého jazyka*, 1982; Kopečný, F.: *Základní všeslovanská slovní zásoba*, 1981; Lamprecht, A.: *Praslovanština*, 1987, 165–184; Mareš, F. V., Domnělé doklady české přehlásky a > e v csl. textech (typ cělenije gen. sg.), *Sl* 28, 1959, 132–140; Pleskalová, J.: *Tvoření nejstarších českých antroponym*, 1998; Šlosar, D.: *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, 1981; Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999; Večerka, R.: *Slovanské počátky české knižní vzdělanosti*, 1963; Vintr, J., Das Systemmodell in der diachronen Phonologie. Am Beispiel des Tschechischen und des Sorbischen, *WSA* 1, 1978, 217–217.

DŠ

PRAGMALINGVISTIKA (pragmatická lingvistika)

Někdy se chápe jako synonymum pragmatiky. To je správné potud, že **p.** popisuje vztah jaz. ↑znaku a účastníků komunikace s ohledem na komunikační kontext (↑komunikační situace). Na rozdíl od pragmatiky jako jedné z dílčích disciplín ↑sémiotiky se **p.** zaměřuje jednak na popis pragmaticky aktivních jaz. prostředků (např. ↑částic jako tzv. pragmalexémů), resp. na popis pragmaticky aktivního užití jaz. prostředků v přirozených jaz. (pragmatika v gramatice apod.), jednak – obohacena teorií jednání – zkoumá obecná i kulturně a institucionálně vázaná pravidla (jaz.) interakce a jejich odraz v jaz.; ↑konverzační maximy, ↑zdvořilost, ↑mluvní akt. – **P.** se sice považuje za novější směr (2. pol. 20. stol.), **p.** otázky však byly ve filozofickém i lingvistickém myšlení zastoupeny i dříve (Nerlich–Clarke, 1994). **P.** čerpá zvl. z logiky, ↑analytické filozofie jaz. a sociálněpsychologického zkoumání lidské interakce; ↑deixe, ↑konverzační implikatura, ↑presupozice, ↑řečové jednání, ↑teorie mluvních aktů.

Lit.: Davis, S.: *Pragmatics*, 1991; Leech, G. N.: *Principles of pragmatics*, 1983; Levinson, S. C.: *Pragmatics*, 1983; Meibauer, J.: *Pragmatik*, 1999; Nekula, M., Pragmalingvistická interpretace ironie, *SaS* 51, 1990, 95–110; Nerlich, B. – Clarke, D. D., Language, action and context. Linguistic pragmatics in Europe and America (1800–1950), *JP* 22, 1994, 439–463; *OSS* IV/1–2; Rosengren, I. (ed.): *Sprache und Pragmatik*, 1987; Rosengren, I. (ed.): *Satz und Illokution*, 1993; Schlieben-Lange, B.: *Linguistische Pragmatik*, 1975; Stickel, G. (ed.): *Pragmatik in der Grammatik*, 1984; Wunderlich, D. (ed.): *Linguistische Pragmatik*, 1972; ↑sémiotika.

MN

PRAGMATONYMUM

Typ ↑chrématonym, patřící do podsystému jmen pojmenovávajících výsledky společenské činnosti. **P.** je vlastní jméno sériově vyráběného průmyslového výrobku, tj. výrobku jednoho typu (namáčecí prostředek *Namo*, mražený krém *Sněžka*, šicí stroj *Lada*, hodinky *Prim*, auto *Škoda Fabia*), a názvy vypěstovaných odrůd (jablko *Sparťan*, brambora *Karin*, víno *Tramín*) a plemen (slepice *Vlaška*). Některá **p.** získávají i slangová označení, např. názvy automobilů (*Praga-baby – Bejbina*, nákladní auto značky *Praga V3S – Vejtřaska*), lokomotiv (T.478.3, podle nápadné úpravy čelního výhledového okna zvaná *Brejlovec*), motorových vozů (M 120.4, podle věžičky pro strojvedoucího zvané *Hurvínek*) apod. Též ↑chrématonymum, ↑chrématonymický objekt.

Lit.: Hubáček, J., Chrématonyma v železničářském slangu, *CHHTP*, 1989, 138–144; Knappová, M., Funkční a jazykově kulturní aspekty pragmatonym, *CHHTP*, 1989, 27–34; Knappová, M., Názvy výrobků z hlediska funkčního a jazykového, *NŘ* 75, 1992, 113–119; Knappová, M., Namen von Sachen (Chrematonymie), *NEIHO* 2, 1996, 1567–1572; Majtán, M., Klasifikácia chrématonymie, *CHHTP*, 1989, 7–13.

MKn

PRANOSTIKA

Meteorologické ↑přísloví, tj. větou popsaná souvislost mezi roční dobou, zpravidla vázanou na svátky, typem počasí a (doporučovanou) venkovskou polní a jinou prací, činností ap.: *Na Nový rok o slepičí krok*, *V máji nemá pastýřovi oschnout hůl*, *Svatý Martin přijel na bílém koni*. Platnost řady **p.** je sporná, popř. časově posunutá, zvláště vzhledem ke změněným klimatickým podmínkám; řada z nich už vyšla z úzu.

FČ

PRASLOVANŠTINA

Poslední prehistorická fáze ↑glottogeneze Slovanů, fakticky nedoložený „prajazyk“ (též „jazyk předek“) slovanský, z něhož se vyvinula č. i ostatní ↑slovanské jazyky. Její konec se klade do sklonku 1. tis. n. l., začátek do prvních stol. (300 – 400) n. l. v navázání na protoslovanštinu (předslovanštinu, ranou praslovanštinu) jako bezprostředně předcházející fázi téhož vývojového proudu. Vlastní **p.** se zformovala jako specifická jaz. větev hlavně sérií převratných změn hláskových, které vedly jednak ke vzniku zcela nového fonologického repertoáru (postupně repertoárů), jednak k hluboké proměně fónické podoby starých zděděných slov s dalekosáhlými důsledky morfologickými. Základní jednotkou, v jejímž rámci se realizovaly změny, byla slabika (proto „sylabismus“): (a) Řada změn se charakterizuje jako projevy **„zákona otevřených slabik“** (n. „tendence k progresivní sonoritě slabik“) – byly to: (i) zániky souhl., a to všech v absolutním konci slov (s výjimkou některých předložek), např. *vьlkъ* (bez pův. koncového *-s*) × lit. *vil̃kas*, lat. *lupus*, ř. *lykos*, stind. *vr̥kāḥ*, a ražených před jinou souhl. uvnitř slov, např. *sъnъ* „spánek“ od kořene *sъp-* (srov. *sъp-ati*), tedy < *⁺sъpnъ (srov. k tomu lit. *sãpnas*, stind. *svapnaḥ*, ř. *hypnos* aj.), *gǫsli* „housle“ od kor. *gǫd-* (srov. *gǫd-ǫ* „hudu“), tedy < *⁺gǫdsli* atp. n. *v* (tehdy bilabiální) po *b*, např. *valiti* × *obaliti* < *⁺obvaliti*; zachovány zůstaly jen skupiny souhl. typu *s/z*+K (tj. *sk*, *zd* atd.), K+S (tj. *dm*, *bl*, *kr* atd.) a S+S (tj. *mr* aj.) na začátku slabiky (↑disimilace); (ii) vznik ↑nosovek *ę*, *ǫ*, např. *pęťь* „pět“ (srov. ř. *pente*), *rǫka* (srov. lit. *rankà*); (iii) ↑monoftongizace diftongů, při níž

vznikly mj. nové *u*, *´u*, *ě* (např. dat. sg. *vьlku*, *koňu*, *ženě* < +*-åu̯*, +*-eu̯*, +*-åi̯*) a zvětšila se frekvence *i* (např. *biti* < +*beįteį*); (iv) ↑metateze likvid, jejíž výsledky v pozdní **p.** diferencovaly sl. teritorium (↑nářeční štěpení praslovanštiny); (v) ↑proteze, která rovněž změnila fónickou podobu starých slov, srov. *vy-* a germ. *ūt*, sthněm. *ūz* (něm. *aus*), *vъz-* a lit. *už-*, avest. *us-/uz-*, *jь-deti* a lat. *i-t* aj. (b) Řada změn se charakterizuje jako projev „**tendence k palatalizaci hlásek**" v rámci sylabického harmonismu. Byly to: (i) ↑palatalizace (souhl.), a to jednak velár, při nichž vznikly nové, dotud neexistující, fonémy *č*, *(ď)ž*, *š*, *ć*, *dź*, *ś* a v morfologii i slovotvorbě charakteristické alternace *k – č – ć* (např. *pekǫ*, *pečešь*, [imper.] *pьći*), *g-(ď)ž-dź* (např. *bogъ*, vok. sg. *bo(ď)že*, nom. pl. *bodźi*) a *ch – š – ś* (to zsl. > *š*), např. *mucha – mušьka*, dat. sg. *mušě*, zsl. *mušě*, jednak všech souhl. před jotací, přičemž je zvětšena frekvence *č*, *ž*, *š* (i možnost jejich postavení před nepřední samohl., např. *duša*, akuz. sg. *dušǫ*, dat. sg. *mǫžu*) a jsou vytvořeny nové palatalizované souhl. *ŕ*, *ĺ*, *ń*, dále *ť*, *ď* (ty se posléze do různých sl. jaz. vyvinuly různě) a zsl. *b´*, *p´*, *m´*, *v´* (když jsl. a vsl. s ↑*l*-epentetickým *bl´*, *pl´*, *ml´*, *vl´*, ale s omezením v b.-mk. oblasti), např. *moŕe*, *pol´e*, *vońa*, +*světťa/světťa* (?) „svíce", +*meďa/meďďa* (?) „mez", *zem´a* (č. *země*, p. *ziemia* atd.) // *zeml´a* (stsl., vsl., sch., sln.) atd.; (ii) ↑přehlásky samohl. s důsledky pro morfologii (rozštěpení „tvrdých" a „měkkých" typů), např. nom. sg. *vьlkъ* × *mǫžь*, *město* × *pol´e*, dat. sg. *ženě* × *duši* aj. (c) Řada proměn se uskutečnila v ↑**prozodických prostředcích**, zejm. (i) metatonie ↑slabičných intonací (s důsledky pro pozdější č. vokalickou kvantitu); (ii) vývoj pův. ↑vokalické kvantity, který vedl mj. ke vzniku zprvu pouze krátkého *o* (např. pozdně psl. *ok-o*, srov. lat. *oc-ulus*, *or-ati*, srov. lat. *ar-are*), nového *y* (např. *synъ*, srov. stind. *sūnuḥ*), *ě* (např. *běžati*, srov. lit. *bėgti*) a redukovaných *ъ*, *ь* (↑jery) (např. *bъděti* „bdít", lit. *budėti*, stind. *budhyate* „procítá"; *mьgla* „mlha", lit. *miglà*, ř. *o-mikhlē*). – Svou morfologií byla **p.** ↑flexivním jaz. syntetickým, typologicky podobná č.: gram. kategorie vyjadřovala flexí. (a) V deklinaci **jmen** zachovávala kategorie ↑pádu (nom., gen., dat., akuz., lok., instr. a vok.) a ↑čísla (sg., pl. a du.) zděděné z ie. východiska (↑indoevropské jazyky). Formálně organizujícím faktorem psl. deklinačního systému se stal tzv. „princip kmenový". Záležel v tom, že pův. trojčlenná struktura slovních tvarů „kořen-kmenotvorná přípona-koncovka" (s pův. víceméně jednotným souborem koncovek pro všechna subst.) byla při vývoji do **p.** zastřena tzv. „ztrátou pojmu o kmeni" neboli ↑fúzí v důsledku hláskových změn na švu starého kořene a kmenotvorné přípony a zejm. na švu kmenotvorné přípony a pův. koncovky. Výsledkem byly střídnice, které se z hlediska **p.** jeví jako nové koncovky. Jejich různost se vytvořila z geneticky stejných koncovek, ale různých kmenotvorných přípon; např. akuz. sg. *vьlkъ* (<+*-o-m*), *žen-ǫ* (<+*-ā-m*), *kamen-ь* (<+*-en-m̥*) s bývalou společnou koncovkou akuz. *-m*, připínanou k různým kmenotvorným příponám. Různé skloňovací typy, které takto vznikly, se někdy nazývají „kmeny" (o-kmeny, a-kmeny atd.), aby tak byl označen jejich původ. Vedle principu kmenového se ve výstavbě **p.** dekl. systému uplatnilo i rozlišování ↑rodů (mask., fem., neutrum), zděděné ze starších fází; rozhodujícím organizujícím faktorem subst. deklinace se však princip rodový měl stát až v hist. vývoji sl. jaz. (i č.). Na sklonku pozdněpsl. období jsou doloženy tyto typy **substantivní deklinace**: (i) kmeny samohláskové: o-kmeny mask. a neutra (*vьlkъ*, *vьlka* a *město*, *města*), jo-kmeny a jako jejich podtyp ьjo-kmeny mask. a neutra (*mǫžь*, *mǫža* a *pol'e*, *pol´a*, *žrěbьjь*, *žrěbьja* „osud" a *znamenьje*, *znamenьja*), a-kmeny mask. a fem. (*vojevoda*, *vojevody* a *žena*, *ženy*), ja-kmeny a jako jejich podtyp ьja-kmeny mask. a fem. (*junoša*, *junošę/-ě* a *duša*, *dušę/-ě* // *sǫsědyńi*, *sǫsědyńę/-ě* „sousedka"; *sǫdьji*, *sǫdьję/-jě* „sudí" a +*ălději*, +*ălděję/-jě* „loď", srov. stč. *lodí*), u-kmeny mask. (*synъ*, *synu*), i-kmeny mask. a fem. (*gostь*, *gosti* „host" a *kostь*, *kosti*); (ii) kmeny souhláskové: t-kmeny mask. (+*ălkъtь*, +*ălkъte* „loket"), n-kmeny mask. a neutra (*kamy*, *kamene* a *jьmę*, *jьmene*), s-kmeny neutra (*slovo*, *slovese*), nt-kmeny neutra (*otročę*, *otročęte* „dítě"), ъv-kmeny (podle pův. označované též ū-kmeny) (*svekry*, *svekrъve* „tchyně"), r-kmeny fem. (*mati*, *matere*). Princip kmenový se projevoval v jednotném skloňování mask. a fem. a-/ja-/ьja-kmenů; též o-/jo-/ьjo-kmeny a n-kmeny měly – kromě staré diference v nom.-ak.-vok. všech čísel – shodnou deklinaci pro mask. a neutra. Na druhé straně se přece jen projevuje už i nástup principu rodového: (i) mezi mask. a fem. i-kmenů rozdílné tvary v instr. sg. (*gostьmь* × *kostьjǫ*) a nom. pl. (*gostьje* × *kosti*); (ii) souhl. kmeny, představující skupinky neproduktivní a zastoupené malým počtem reprezentantů, jsou koncem **p.** v rozkladu a na ústupu, takže z pův. koncovek souhl. deklinace zachovávají v torzu jen některé jednotlivosti a mají už v mnoha případech analogické koncovky podle i-kmenů, a-kmenů a o-kmenů (srov. např. stsl. varianty v nom. a gen. pl. *dьne – dьnьje*, *dьnъ – dьnьjь* n. v lok. sg. *kamene – kameni*), zčásti různě v různých sl. jaz. (srov. např. diference v sekundárních koncovkách dat., lok. a instr. pl. mezi stsl. *crьkъvamъ*, *crьkъvachъ*, *crьkъvami*, *materьmъ*, *materьchъ*, *materьmi* a stč. *tykvem* (<-*ьmъ*), *tykvech* (<-*ьchъ*), *tykevmi* (<-*ьmi*); *materám*, *materách*, *materami*); (iii) málo početná skupina i-kmenů mask. zčásti zachovává rod, ale začíná přecházet k o-/jo- kmenům mask. (srov. stsl. dat. pl. *pečatomъ* k nom. sg. *pečatь*, dat. sg. *pǫtu* vedle *pǫti* k nom. sg. *pǫtь*), zčásti různě v různých sl. jaz. (např. č. *zvěř* fem., r. *zver´* mask.; č. *pouť* fem., r. *put´* mask.); (iv) málo početná skupina u-kmenů začíná splývat s o-kmeny téhož rodu (mask.). Byly tak učiněny první kroky k tomu, aby se nejproduktivnější a nejpočetněji zastoupené typy pův. „kmenů" staly postupně deklinačními reprezentanty rodů: o-/jo-/ьjo- kmeny mask. (zprvu ještě bez rozlišení životnosti a neživotnosti) a neuter, a-/ja-/ьja-kmeny a i-kmeny fem. Dříve než u subst. se toto deklinační schéma prosadilo u **adjektiv**, kde je doložen typ „tvrdý", o-/a-kmeny (*dobrъ*, *dobra*, *dobro* jako *vьlkъ*, *žena*, *město*), a „měkký", jo/ja-kmeny (*pěšь*, *pěša*, *pěše* jako *mǫžь*, *duša*, *pol´e*), oba vedle jmenného typu též v deklinaci složené (*dobrъjь*, *dobraja*, *dobroje*; *pěšьjь*, *pěšaja*, *pěšeje*). Adj. dekl. podle jiných kmenů je zachována ve stopách; i-kmenová v izolovaných, ustrnulých a vlastně už adverbializovaných útvarech jako *ispьlnь*, *prěprostь* aj.; u-kmenová deklinace je likvidována připojením sufixu *-ko-* (tedy o-kmenů), např. +*săldъkъ* „slad-

ký“ × lit. *saldùs* tv. (u-kmen); koncovky kons. kmenů jsou zachovány v nom. sg. a pl. mask. komparativu (s-kmeny), part. préz. akt. (n-/nt-kmeny) a part. prét. akt. (s-kmeny), srov. nom. sg. *starějь* (< ⁺*-is*), pl. *starějьše* (< ⁺*-is-es*) × gen. sg. mask. *starějьša* (< ⁺*-is-jō(d)*), dat. sg. mask. *starějьšu* (< ⁺*-is-jo̯u̯*) (jako *mǫža*, *mǫžu* atd.); nom. sg. mask. *vedy/-a* (< ⁺*-ōn*), pl. *vedǫšte* × gen. sg. mask. ⁺*vedǫ́t´a* (stsl. *vedǫšta* < ⁺*-ont-jō(d)*), dat. sg. mask. ⁺*vedǫ́t´u* (stsl. *vedǫštu* < ⁺*-ont-jo̯u̯*) (jako *mǫža*, *mǫžu* atd.); nom. sg. mask. *plakavъ* (⁺*-ŭ̯s* < ⁺*-us*), pl. *plakavъše* (⁺*-ŭ̯š-e* < ⁺*-us-es*) × gen. sg. mask. *plakavъša* (< *ŭ̯s-jō(d)*), dat. sg. mask. *plakavъšu* (< ⁺*-ŭ̯s-jo̯u̯*) (jako *mǫža*, *mǫžu* atd.). Specifické skl. si zachovávala **zájmena**, a to jak bezrodá (os. zájm. 1. a 2. os. a zájm. reflexivní, u nichž jsou v dat. dochovány vedle tvarů ortotonických *mьně*, *tebě/tobě* a *sebě/sobě*, též arch. tvary enklitické *mi*, *ti*, *si*, když tvary akuz. *mę*, *tę*, *sę* byly ještě ortotonickými a enklitickými se začaly stávat teprve po proniknutí tvarů gen. *mene*, *tebe*, *sebe* do akuz.), tak i rodová; u těch však docházelo k částečné promiskuitě různých typů kmenových i k vlivům skloňování jmenného a složeného. V **konjugaci** docházelo v **p.** (a zčásti už v předchozích fázích) k podstatnějším změnám ie. dědictví: (a) V oblasti ↑**modů** zanikl n. se tu ani nevyvinul konjunktiv známý z některých jiných ie. jaz. Až na ojedinělé zbytky zanikly tvary pův. imper., ale vytvořil se nový imper. přehodnocením tvarů pův. optativu (tvary *nesi*, *nesěte* aj. jsou totožné s optativy např. v staré ř. aj.). Nově byl vytvořen kond. spojením l-ového part. s tvary slovesa *býti*, a to (i) s tzv. *bi*-kondicionálem, doloženým v kontaminovaném a zčásti dubletním paradigmatu v ↑staroslověnštině, který vznikl jako **p.** neologismus patrně ze dvou souborů forem, jednak tvarů perfekto-prézentu s významem durativního futura: sg. *bimь*, *bi*, *bi*; pl. *bimъ*, ⁺*bite*, *bǫ*; du. ⁺*bivě*, ⁺*bita*, ⁺*bite* (byly příslušné pro užívání ve větách účelových a obsahových žádacích/přacích), jednak komplexivního aoristu: sg. *bichъ*, *bi*, *bi*; pl. *bichomъ*, *biste*, *bišę*; du. ⁺*bichově*, ⁺*bista*, ⁺*biste* (byly příslušné pro užívání v ireálném souvětí podmínkovém); ke konci psl. období *bi*-kond. odumíral a začal být nahrazován (ii) *by*-kondicionálem, nově tvořeným z dosavadních tvarů *by*-aoristu (bez *-stъ* v 2. a 3. os. sg.): sg. *bychъ*, *by*, *by*; pl. *bychomъ*, *byste*, *byšę*; du. *bychově*, *bysta*, *byste*. (b) V oblasti ↑**diateze** se **p.** vyznačuje neexistencí tzv. media (slovesného „rodu středního“) a vytvářením nových pasivních obratů s pomocí *si*, *sę* a později i trpných part. (c) V oblasti slovesného ↑**času p.** se vyznačuje absencí starého perfekta (pokud nebylo zprvu záležitostí diateze, ↑indoevropské jazyky); specifický tvar vyjadřující stav přítomný vzniklý z děje minulého byl vytvořen v **p.** jako nové perfektum opisem z přít. tvarů slovesa *byti* a l-ového part., tedy *prišьlъ jesmь* „přišel jsem“, vl. „(šel jsem a) jsem přišlý“ (tyto tvary byly později přehodnoceny v průběhové préteritum). – U omezeného počtu souhl. sloves 1. a 2. tř. je zděděno paradigma tzv. aoristu asigmatického (silného, tematického), tvořeného v ie. východisku od kořene rozšířeného o tematické *-o-/-e-* zčásti tzv. sekundárními koncovkami (ale geneticky de facto primárními), pro **p.** srov. *-m*, *-s*, *-t*, *-mos*, *-te*, *-nt*, jichž se užívalo pův. k tvoření min. časů; po jejich fúzi s kmenotvornou příp. vznikly nové sl. koncovky v tvarech jako sg.: *nesъ* „(při)nesl jsem“, *nese* (2. i 3. os.), pl.: *nesomъ* (1. os.), *nesete* (2. os), *nesǫ* (3. os.) a dále i du.: *nesově*, *neseta*, *nesete*. Zděděno bylo i tvoření tzv. aoristu sigmatického s pomocí suf. *-s-*, ten je však koncem **p.** – kromě v pozici před K (*-ste*, *-sta*) – zachován jen ve vzácných archaismech (např. stsl. *věsъ* „(při)vedl jsem“, *probasę* „probodli“), když jinak *s* bylo nahrazeno *ch*, a to zprvu foneticky (⁺*prosisom* > ⁺*prosišom* > *prosichъ*), posléze i analogicky (dle *prosichъ* i *dělachъ*). Staré ie. imperfektum se nedochovalo, zato vzniklo nové sufixem *-ach-*, který se připojoval ke kmeni zakončenému na *ě/a* a k němuž se pak připojovaly koncovky známé z aoristu asigm.: *veděachъ* „vedl jsem“, *veděaše* „vedl jsi“, *veděachomъ*, *veděašete*, *veděachǫ*, *veděachově*, *veděašeta*, *veděašete*. – Ani staré futurum tvořené na části ie. teritoria s pomocí *-s-* nemá v **p.** pokračování; budoucí význam se vyjadřoval préz. tvary dok. sloves a s pomocí opisů, zvl. *vъčьnǫ/načьnǫ* „začnu“ + inf. (to je při tzv. inchoativním futuru možné dodnes) n. *jьmamь* „mám“ n. *chot´ǫ* „chci“ + inf. (tak doloženo ještě i stč.; opis *budu* + inf. je až mladší). Formálně bylo tvoření slovesných tvarů založeno na rozlišování kmenů prézentního a infinitivního; préz. kmen byl buď atematický, n. tematický a dvojího typu bylo podle toho i časování prézentu; od ↑atematických sloves (*jesmь*, *damь*, *věmь*, *jamь*, smíšeně též *jьmamь*) koncovkami v sg. *-mь*, *-si*, *-tь*, od ↑tematických sloves *-ǫ*, *-šь*, *-tь/-tъ/-ø*, v pl. a du. stejně *-mъ*, *-te*, *-(ǫ)tь/-(ę)tь / -(ǫ)tъ/-(ę)tъ*; *-vě*, *-ta*, *-te*. – Rekonstruovat historicky nedoložené fáze ve vývoji **syntaxe** je ve srovnání s hláskoslovím a morfologií obtížnější (a méně přesné) ze dvou důvodů: Jednak sám vývoj syntaktických typů neprobíhá jako v hláskosloví více méně důslednou substitucí jedné entity jinou v poměrně krátkém časovém úseku, nýbrž za dlouhodobé koexistence typu výchozího i typu mladšího/typů mladších, s jejich event. funkčním, stylistickým aj. rozlišením. A jednak jsou starší vývojové fáze jaz. doloženy jen v písemných záznamech, zčásti přímo jako texty literární, které se už touto svou specifičností právě v syntaxi hluboce odlišují od (pozdní) **p.**, protože v ní se jaz. komunikace uskutečňovala jen v podobě projevů ústních, většinou situačně prvotních dialogických reakcí na základní životní situace, v menší míře též projevů situačně sekundárních (vyprávění, snad i útvarů ústní slovesnosti, textů obřadních, zvykového práva apod.). Důsledkem fyzické přítomnosti adresáta a situační evidentnosti základních pragmatických složek výpovědi „já – zde – nyní“ v ústní mluvě byla kontextová eliptičnost a situační implicitnost projevu. S ní souvisely asi četné bezpředložkové vazby tam, kde se postupně vyvíjely předložkové, srov. bezpředl. lok. *prilěpiti čьto čemь* (ten dosvědčen v stsl., a to i v přísl. určení místa *tomь městě* „na tom místě“ a času *tomь časě* „v té době“), bezpředl. dat. *ide Kyjevu* (tak doloženo zvl. v str.), bezpředl. gen. *dojьde města* apod. Lineárně nevratná realizace mluvené řeči, provázená více n. méně vždy „časovou tísní“, byla nezřídka nastartovávána a koncipována bez jasné celkové výpovědní perspektivy na elementárním sledu tématu a rématu (↑aktuální členění větné), k němuž se připojovaly různé okolnostní a vysvětlující dodatky aditivním způsobem a s různou mírou syntaktické

autonomnosti a formální nezapojenosti, jako formulačně neukončené ↑apoziopeze apod. Proto tu bylo patrně méně syntakticky uzavřených a vnitřně racionálně skloubených jednotek, skutečných vět intelektuálního typu než v (literárních) textech psaných. V ústních projevech se s velkou pravděpodobností objevovala mj. syntakticky nezačleněná pojmenování v nom., „nominální věty" sui generis, které už v mnoha případech ztrácely větnou platnost (při fónické realizaci zprvu pauzu/pauzy) a byly vtahovány do svého textového okolí způsobem, který se mohl jevit jako ↑anakolut, formální ↑atrakce, v němž se dalekosáhle uplatňovala ↑shoda podle smyslu apod. Reliktové útvary primitivní syntaxe jsou jako ojedinělé jevy ještě zčásti zachovány v starých písemných záznamech, nezanedbatelně i v souč. dial. Např. přísl. určení vyjadřující časovou distribuci v řadě po sobě následujících dní se dnes vyjadřuje repetiční figurou komparační *den co den* n. ablativní *den ode dne*, což bylo možné i v pozdní psl. (doloženo stsl. *дьнь јаче дьнь* n. *дьнь отъ дьне*), ale tam vedle toho též *дьнь дьне* a s mechanickou atrakcí prvního členu k druhému *дьне дьне*, ba také arch. *дьнь дьнь* v tvaru, který nom. (časový akuz. by byl možný jen od subst. rozvitého!) ikonicky pojmenovával dva členy jako zástupce celé (neuzavřené) série po sobě následujících dní a který asi vznikl z archetypálních pojmenování syntakticky autonomních (⁺*Дьнь. Дьнь.*). Nedostatek perspektivy celé výpovědi ve chvíli jejího zahájení dokumentují např. vmor. nář. věty typu *Kúpiło sa jalůvka* (jen při antepozici predikativního slovesa) bez očekávané (ale ovšem vedle toho též možné) kongruence *Kúpiła sa jalůvka*. Dnešní gen. vlastnosti typu *muž dlouhé brady* a synonymní s ním instr. se *s*, tedy *muž s dlouhou bradou*, byly v užívání už i v pozdní psl. (instr. ještě bez sociativní předl.!), ale jako mladší útvary za starší a souběžně s nimi stále ještě existující nom. prostě pojmenovávající danou kvalitu bez formálně syntaktického zapojení (doloženo v stč. *muž dlúhá brada*), u něhož lze oprávněně předpokládat pův. archetypální autonomii syntaktickou (⁺*Mǫžь. Dъlga bărda.*). Nč. ↑přechodníky vznikly z nom. (všech čísel) starých jmenných tvarů part. nt-ových a s-ových, která byla svého druhu verbálními adj. a jako taková mohla konstruovat tzv. ↑doplněk, tedy (obdobně jako v nč.) *jьdǫ bosъ* „jdu bos" // *jьdǫ poję* „jdu zpívaje". Doplňky se patrně vyvinuly z pův. nominálních vět: ⁺*Jьdǫ. Bosъ.* „Jdu. (Jsem) bos.", ⁺*Jьdǫ. Poję.* „Jdu. (Jsem) zpívaje (tj. zpívající)", ale part. byla na rozdíl od adj. vybavena větší výrokovou dynamičností a nadto celým valenčním potenciálem sloves, od nichž byla tvořena, takže vytvářela jako tzv. druhé/sekundární přísudky nespecifikované ekvivalenty vedl. vět (zvl. průvodních okolností a časových); proto mohla a mohou dosud od slovesa *byti* učinit dynamičtějším doplněk adjektivní, srov. např. stsl. *idǫ. sy bosъ* „jdu, jsa bos". Na rozdíl od nč. přechodníků se pozdně psl. sekundární přísudky participiální vyznačovaly větší mírou přísudkové samostatnosti: mohly být s větou obsahující primární přísudek spojeny s pomocí kopulativních spojek (interjekcionálního původu) *i*, *a* apod., např. stsl. *krьštь sę isusъ i vъzide otъ vody*, doslova: „byv Ježíš pokřtěn, i vyšel z vody" (s *i* dnes nemožným), stč. *bránieše sě jemu a řka*, mohlo se jich užívat po relativech a interrogativech, např. *ne věste česo prosętʼe* (stsl. vskutku *prosęšte*, stč. *prosiece*), mohlo se jich užívat po fázových slovesech (*žena ne přěsta lobyzajǫtʼi*, stsl. vskutku *lobyzajǫšti*, dosl. „nepřestala líbajíc", tj. „líbat"), dále jako primárního přísudku po sponovém *byti*, např. stč. *byl tři léta po moři jezdě*, dosl. „byl jezdě", tj. „jezdil", dokonce i zcela samostatně bez kopuly (od starých písemných dokladů zčásti zachováno dodnes v r. dial., např. *korova uže telivši* „kráva už se otelila", vlastně ve významu perfekto-prézentu „je otelená"), ba byly v užívání i part. obraty heterosubjektové (nominativ absolutní), vedle písemných dokladů starých srov. ještě i arch. nář. konstrukce v sl. jaz. současných jako č. (vmor.) *Přinďa tam, nebylo tam nikoho*, r. (úsloví) *Boby ne griby: ne posejav, ne vzojdut* apod. Souvětí nč. typu nebyla ještě zformována, pravé spojky se vyvíjely většinou teprve v historickém vývoji sl. jaz. z býv. interjekcí, partikulí a relativ. Existovaly snad jen (parataktické) kopulativní *i*, kopulativně-adverzativní *a* a kauzálně-explikativní *bo* a dále věty relativní, uvozované zájm. jako *jьže* „jenž, který" n. příslovci jako *jьdeže* „kde" apod. Různé sémantické relace mezi větami sousedícími v proudu řeči, které dnes vyjadřujeme jako spojková souvětí, vyplývaly z konfrontace jejich propozičních obsahů při jejich prosté juxtapozici n. spojení kopulativním. V oblasti slovních druhů byly nejen spojky teprve ve stadiu zrodu, ale nebyly ještě zformovány ani číslovky. Představovaly jen soubor slov spjatých významem (označovaly jednotlivé členy přirozené řady čísel), ale rozdílných svou morfologií (zájmennou u 1 a 2, i nominální, a to zčásti v pl. u 3 a 4 a zčásti v sg. od 5 výše) a syntaxí; odlišně od dnešního úzu se chovaly zejm. čísl. 5–10, 100 a 1000, které měly povahu číselných subst. v sg. (tedy *pęťь* něco jako „pětka, pětice" atd. a pak: *ta pęťь mǫžь jestь prišьla* × nč. *těch pět mužů přišlo*). – Pokud jde o **slovní zásobu**, kromě lexikálních vrstev přejatých n. vzniklých v kontaktu s jinými etniky (↑glottogeneze Slovanů) tvořila základní slovní fond **p.** slova zděděná z ie. dávnověku jako ↑kmeny (hotová slova) n. jako ↑kořeny, resp. kořenová slova rozšířená o sekundární vokalické sufixy (*-i-*, *-o-*, *-a-*) většinou bez zřejmé sémantické motivace, pravděpodobně z potřeby kompenzovat ztráty způsobené hláskovými zániky a zvětšit tak objem slova, resp. přiřadit je k produktivnímu morfologickému paradigmatu, např. (v psl. podobě s *o*, nikoli s event. vývojovými mezistupni *ă/å*) *myšь* (i-kmen, ale srov. lat. *mūs*), *drěvo* (s-kmen, ale srov. ř. *drys*), *zima* (a-kmen, ale srov. lat. *hiems*); tak též některá etymologická deminutiva, jejichž sufixy však už v **p.** dem. funkci neměly, např. *ovьca* (srov. lat. *ovis*), *sъlnьce* (srov. lat. *sol*) aj. Toto staré lexikální dědictví (přímé i nepřímé) – kromě řídkých psl. slov bez ie. souřadnic jako *dǫbъ* „dub", *klen-* (*klęti* „klít, zaklínat"), *moltъ* „mlat, kladivo" n. *mьlčati* – se dalekosáhle dochovalo z **p.** až do souč. sl. jaz.; v nich bylo společných slov tohoto typu objeveno na 1200, a pokud by se vzala v úvahu slova chybějící v jednom, resp. nejvýš ve dvou dnešních sl. jaz., je tu zachován soubor slov netvořených produktivně slovotvornými afixy v objemu zhruba 2 000 jednotek. Mnohé označují přírodniny, a to jak jevy přírody neživé, živlů, prvků, útvarů geofyzikálních a astronomických, např. *zemja*, *voda*, *solь*,

řěka, *morje*, *větrъ*, *mьgla* „mlha“, *dъždžь* „déšť“, *gvězda*, *dьnь* „den“, *⁺noktь* (> *noťь/noťťь* [?]) „noc“, *nebo* aj., tak i přírody živé, pojmy zoologické, např. *bykъ*, *blъcha*, *koza*, *mucha*, *⁺sorka* „straka“, *svinja*, *⁺vorna* „vrána“, *vьlkъ*, *žьlna*, pojmy botanické, např. *avorъ*, *⁺berza* „bříza“, *⁺kolsъ* „klas“, *kǫkolъ*, *lipa*, *ovьsъ* „oves“, *plodъ*, *řěpa*, *⁺solma* „sláma“, *vino*, pojmy z živočišné a lidské anatomie a fyziologie, např. *čelo*, *nosъ*, *⁺ormę* „rámě“, *ucho*, *potъ*, *kry* „krev“, *slьza*, k tomu adj. jako *gluchъ*, *slěpъ*, *sytъ*, *⁺sъdorvъ* „zdravý“, *živъ*, k tomu i slovesa jako *běgati*, *ležati*, *sěděti*, *skakati*, *lizati*, *piti*, *sъpati*, *dřěmati*, *bъděti*, *plakati*. S lidskou pracovní činností souvisí staré názvy nástrojů jako *gǫsli* „housle“, *metьla*, *motyka*, *mečь*, *sьrpъ*, *veslo* aj. n. různých zařízení, výtvorů a produktů lidské činnosti jako *dvorъ*, *jama*, *mostъ*, *⁺pektь* (> *peťь/peťťь* [?]) „pec“, *ognь*, *(j)iskra*, *dymъ*, *medъ*, *⁺melko* „mléko“, *męso* „maso“, *voskъ*, *pěna* a k tomu slovesa jako *loviti*, *⁺melti* „mlít“, *myti*, *ryti*, *služiti*, *strěljati*, *tręsti* „třást“, *tъkati* „tkát“, *učiti*, *viti* atd. Rozsáhlá a diferencovaná byla též nomenklatura příbuzenských vztahů jako *mati*, *⁺dъkti* „dcera“, *synъ*, *sestra*, *brat(r)ъ*, *vъnukъ*, *vьdova*, *sǫsědъ* „soused“, *gostь*, *ljudьje* aj. Zastoupena byla i slova z oblasti psychické a pro pojmy emocionálního, intelektuálního n. morálního hodnocení jako *gněvъ*, *strachъ*, *grěchъ*, *slava* apod., rovněž slova kultovní a religiózní jako *bogъ*, *klęti (sę)* „zaklínat (se)“, *rajь*, *svętъ* „svatý“ (pův. „mocný, silný“ v oblasti magie); dále též adj. jako *mǫdrъ*, *tajьnъ*, *zъlъ* a vůbec adj. označující vlastnost vnímatelnou smysly, např. *mokrъ*, *suchъ*, *⁺choldьnъ* „chladný“, *teplъ*, *tvьrdъ*, *ostrъ*, *tǫpъ* „tupý“, *tichъ*, *bělъ*, *čьrnъ*, n. adj. s významem polohy n. míry prostorové n. časové *lěvъ*, *malъ*, *pьlnъ*, *širokъ*, *vysokъ*, *novъ*, *⁺moldъ* „mladý“, *starъ*, *vetъchъ* „starý“. K obecně potřebným slovům základního významu patřila konečně i zájm., čísl., předl. jako *sъn*, *vъn*, záporky *ne*, *ni* aj. Tento základní soubor slov byl rozhojňován tvořením nových slov. Vzácně je doloženo tvoření reduplikací kořene, např. *⁺pol-pol-os* „plápol“, *⁺por-por-os* „prapor“, *⁺gol-gol-os* „hlahol“ (doložena též částečná reduplikace: *dadętь* „dají“ < *⁺dō-d-n̥t-*). Střídmě se využívalo kompozice, zvl. při tvoření společenské terminologie a vlastních jmen, např. *člověkъ/čьlověkъ* (pro 1. část srov. lit. *kélmas* „kmen“, *kilmė kilìmas* „původ“, pro 2. část lit. *vaĩkas* „syn“, *vaĩkis* „čeledín“, kompozitum tedy ve významu „příslušník rodu“), *bratъsestra* „sourozenci“, *vojevoda*, *Svętopъlkъ* aj. – V derivaci byla uplatněna jednak prefixace, v níž se užívalo k tvoření nových slov předpon jako *po(dъ)-*, *jьz-*, *⁺orz-* „roz-“, *ot-*, *ob-*, *vъz-*, *vъ(n)-*, *sъ(n)-*, *na(dъ)-*, *⁺per(dъ)-* „pře(d)“, *za-*, *pri-*, *bez-*, nář. též *vy-*, které se primárně připínaly k slovesným základům a udržovaly se pak i u jmenných tvarů od prefigovaných sloves odvozených (*vъzdati* : *vъzdanьje*), někdy však fungovaly i jako první část nominálního útvaru, který od slovesného základu odvozen nebyl, např. *bezbožьnъ*, *pomorьje*. Nejvlastnějším zdrojem tvorby nových slov byla sufixace. Z nových, specificky sl. sufixů srov. např. sufixy pro tvoření kolektiv a abstrakt *-ьje* (*listьje*, *sъdorvьje* „zdraví“), *-ьstvo* (*ljudьstvo*, *běžьstvo*), abstrakt od adj. *-ostь* (*mǫdrostь* „moudrost“, *⁺moldostь* „mladost“), abstrakt od sloves i jmen *-ьba*, *-oba* (*služьba*, *zъloba*), jmen nástrojů *-dlo* (*šidlo*, *⁺ordlo* „rádlo“), jmen činitelských *-tel ́ь*, *-ьcь*, *-tajь*, *-ьnikъ*, *-ar ́ь* (ten přejat z lat. *-arius* prostřednictvím germ.) (*roditel ́ь*, *lovьcь*, *⁺ortajь*, stč. *rataj* „oráč“, *dъlžьnikъ*, *pekar ́ь*), názvů potomků a mláďat *-itjь*, *-ęt-* (stsl. *lьvištь*, *kozьlę*), deminutiv *-ьcь*, *-ьkъ*, *-ьka*, *– ъkъ*, *-ъka*, *-ikъ* (*měšьcь* „míšek“ k *měchъ*, *nožьka*, *květъkъ*, *nožikъ*), adj. posesivních i široce vztahových *-ovъ*, *-inъ*, *-jь*, *-ьskъ*, *-ьnъ* (*ženinъ*, *bratrovъ*, stsl. *otьčь* „otcův/otcovský“, *mǫžьskъ*, *želězьnъ*), též *-atъ*, *-itъ* (*ženatъ*, *sьrditъ*) aj. Ze slovesných přípon se rozvíjelo zejm. préz. *-ne-/-no-* a (mladší) infinitivní *-nǫ-*. – V důsledku rozchodu Slovanů ze sl. pravlasti docházelo k ↑nářečnímu štěpení praslovanštiny a z takto diferencované **p.** se vyvinuly ↑slovanské jazyky, mezi nimi též č.

Lit.: Adlivankin, S. Ju. – Frolova, I. A.: *Istorija praslavjanskoj fonetiki. Pozdnij period*, 1979; Arumaa, P.: *Urslavische Grammatik* I-III, 1964 – 1985; Bauer, J.: *Syntactica slavica*, 1972; Berneker, E.: *Slavisches etymologisches Wörterbuch* I, 1924²; Birnbaum, H.: *Common Slavic. Progress and problems in its reconstruction*, 1975 (ruský překlad v r. 1987); Čekman, V. N.: *Issledovanija po istoričeskoj fonetike praslavjanskogo jazyka*, 1979; Hujer, O.: *Slovanská deklinace jmenná*, 1910; Jagić, V.: *Beiträge zur slavischen Syntax*, 1899; Kopečný, F.: *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena* I–II, 1973 -1980; Kopečný, F.: *Základní všeslovanská slovní zásoba* (za spolupráce E. Havlové, H. Plevačové a A. Mátla), 1981; Kuznecov, P. S.: *Očerki po morfologii praslavjanskogo jazyka*, 1961; Lamprecht, A.: *Praslovanština*, 1987; Mareš, F. V.: *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen*, 1969; Meillet, A.: *Le slave commun*, 1934 (r. překlad 1951); Němec, I.: *Genese slovanského systému vidového*, 1958; Shevelov, G. Y.: *A prehistory of Slavic. The historical phonology of common Slavic*, 1964; Sławski, F.: *Słownik prasłowiański*, od 1974; Suprun, A. J.: *Praslavjanskij jazyk*, 1993; Townsend, Ch. E. – Janda, L.: *Common and comparative Slavic: Phonology and inflection*, 1996; Trubačev, O. N. (ed.): *Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond*, od 1974; Varbot, Ž. Ž.: *Praslavjanskaja morfonologija, slovoobrazovanije i etimologija*, 1984; Velčeva, B.: *Praslavjanski i starobălgarski fonologičeski izmenenija*, 1980; Zubatý, J.: *Studie a články* I, 1–2, II, 1945, 1949, 1954; Žuravlev, V. K.: *Razvitije gruppovogo singarmonizma v praslavjanskom jazyke*, 1963; ↑glottogeneze Slovanů, ↑nářeční štěpení praslovanštiny, ↑slovanská pravlast.

RV

PRAVLAST SLOVANSKÁ

Teritorium, na němž sídlily ie. kmeny mluvící protoslovanštinou (↑glottogeneze Slovanů) a ↑praslovanštinou. V úvaze o pův. sídlech starých Slovanů je třeba mít na paměti, že neexistoval ještě stát, a tedy ani pevné státní n. správně administrativní hranice. Rozsah **s.p.** byl zprvu určován hlavně podmínkami přírodními (neprostupností hornatého n. bažinatého terénu) a společenskými (vlastní lidnatostí a hustotou sídel sousedů). Na lokalizaci **s.p.** se usuzuje převážně na základě fakt jazykových, v nichž se zrcadlí dlouhodobé kontakty Slovanů v rámci ie. rodiny s Balty, s Germány a s Íránci, posléze i s neie. etniky orientálními (↑glottogeneze Slovanů). Proto se **s.p.** klade většinou na sever od Karpat a na jih od pripeťských bažin (tj. bažin v pořící řeky Pripjati), do části dnešního Polska a na Bílou Rus, s jádrem v pořící Bugu; podél horních a středních toků Dněstru a Dněpru se otevírala na východ do jihoruské stepi a v pořící Odry a Visly na zá-

pad do polské a německé nížiny. Někteří vědci vidí vlastní jádro **s.p.** více na západě (Odra, Visla), jiní zase více na východě (Dněstr, Dněpr). Osamocený zůstává názor (obnovující myšlenku r. kronikáře Nestora z poč. 12. stol.) o zakarpatské kolébce Slovanů na Dunaji (a tedy i bez starých kontaktů s Balty) (Trubačev, 1991). V nové verzi a s novými jazykovými, dosud však kriticky nevyhodnocenými argumenty se objevila mezitím už opuštěná, v 19. stol. v historiografii, zejm. něm., zastávaná hypotéza o evropské neautochtonnosti Slovanů: Pův. **s.p.** hledá Kunstmann (1996) v předoasijské oblasti někde mezi vých. Černomořím a Aralským jezerem, v pův. jaz. kontaktu s írán. a indoár. větví ↑ie. jazyků. Odtud se prý sl. kmeny stěhovaly jednak na sever, do severovýchodní Evropy, jednak na západ, na Balkánský poloostrov, a teprve z těchto dvou (sekundárních) evropských východisek se měla uskutečnit jejich další evropská expanze. V slavistice však stále zcela převládá představa o **s.p.** s jádrem v pořící Bugu. V souvislosti se stěhováním národů se dostávaly sl. kmeny od 5. – 6. stol. n. l. do pohybu a rozsah jejich sídlišť se radikálně měnil. Organické, plynulé, pozvolné a kontinuální bylo jejich rozšiřování na východ. Zato směrem západním a jižním docházelo ke skutečným odchodům některých kmenů n. jejich částí do značných vzdáleností od výchozích sídlišť. Na západ táhl jeden proud sl. kmenů podél Baltského moře, na jehož pobřeží se zčásti usazoval, a jeho čelo dosáhlo až Lüneburské stepi (v SRN) na levém břehu Labe; další proud obtekl Sudety na jedné straně po jejich severním okraji až do Durynska a sev. Bavorska (k Bamberku), na druhé straně jimi pronikl do České kotliny a zčásti je obešel Moravskou branou a zaplavoval Pomoraví, přilehlé Slovensko a patrně i vých. část dnešního Rakouska a předhůří Alp. Tento proud se na jihu patrně spojil (n. byl překryt) se sl. kmeny pronikajícími posléze karpatskými průsmyky na jih do karpatské kotliny, do Podunají, do severní Itálie a na Balkán (tam možná i kmeny, které obešly karpatský oblouk na východě a pronikaly na jih podél Černého moře); nejjihovýchodnější výběžky této sl. kolonizace se v několika vlnách dokonce přelily přes Řecko a dosáhly až na Peloponésos. Na sklonku 1. tis. tak shledáváme sl. sídliště na rozsáhlých prostorách Evropy od Lüneburské stepi po Egejské moře, od předhůří Alp a sev. Itálie až do severního Ruska. Nešlo však o osídlení kompaktní, nýbrž jen různě husté a více nebo méně promíšené s jinými etniky. S nimi se také pův sl. obyvatelstvo postupně dalekosáhle jazykově asimilovalo. Svou slavinitu si zachovalo jen v místech s hustou koncentrací vlastních sídel a hlavně v nových vlastních státech, které však zároveň už položily i základ k diferencování pův. jednotných Slovanů a jejich jazyků na Čechy, Poláky, Rusy atd.

Lit.: Beranová, M.: *Slované*, 1988; Chropovský, B.: *Slované*, 1989; Ivanov, V. V. – Toporov, V. N.: *Issledovanija v oblasti slavjanskich drevnostej*, 1974; Kunstmann, H.: *Die Slaven. Ihr Name, ihre Wanderung nach Europa und die Anfänge der russischen Geschichte in historisch-onomastischer Sicht*, 1996; Labuda, G.: *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna*, 1999; Lehr-Spławiński, T.: *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, 1946; Mańczak, W.: *Praojczyzna Słowian*, 1981; Martynaŭ, V.: *Praradzina slavjan*, 1998; Moszyński, K.: *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*, 1957; Niederle, L.: *Slovanské starožitnosti*, 1902–1934 (12 sv.); Petrov, V. P.: *Etnohenez slov'jan*, 1972; Sedov, V. V.: *Proischoždenije i rannjaja istorija slavjan*, 1979; *Słownik starożytności słowiańskich*, od 1961; Trubačev, O. N.: *Etnogenez i kul'tura drevnejšich slavjan. Lingvističeskije issledovanija*, 1991; Udolph, J.: *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven*, 1979; Váňa, Z.: *Svět dávných Slovanů*, 1983; Vasmer, M.: *Die Slaven in Griechenland*, 1941; ↑glottogeneze Slovanů, ↑nářeční štěpení praslovanštiny, ↑praslovanština.

RV

PRAVOPIS (ortografie)

Soubor pravidel o reprezentaci fonémů (a hlásek) v písmu. Většina jaz. (a všechny jaz. evropské) užívá hláskové písmo, při kterém je možný **p.** fonetický, resp. fonologický (v něm jedné hlásce, resp. fonému odpovídá vždy jedno písmeno a naopak). Ten se uplatňuje např. v ch., srb., br., finštině; kombinuje se s principem morfologickým a historickým v č. (PČP, 1993), v něm. atd., a ještě víc v angl. a fr. Č. **p.** prošel mnoha úpravami, od zavedení diakritických značek (čárek, háčků a kroužku) v 15–16. stol. až po reformy obrozenské a po dílčí úpravy z let 1957 a 1993. – Podobně jako ve většině evropských jaz. (hlavní výjimky jsou angl. a fr.) má č. zásadu psát i cizí (převzatá, tj. ne citátová) slova podle č. **p.**, což při úpravách vyvolává diskuse (např. u „počeštěného" psaní *univerzita* proti „nepočeštěnému" *citron*), podobně jako obtíže dané odchylkami od fonologického **p.** (např. *sysel*, *zvykat*, *fyzika*, *synovi/y*, *vědomě* ale *skromně*, *oběd* ale *objídat*, *sběh* proti *zběh*, *přes město* ale *skrz město*). – Opačný vztah je dán pravidly výslovnosti (popř. „správné výslovnosti", ↑ortoepie). O psacích soustavách vcelku pojednává Starý (1992), o **p.** zejm. Sgall (1994), o ortoepii Hůrková (1995). Též ↑abeceda.

Lit.: Hůrková, J.: *Česká výslovnostní norma*, 1995; *PČP*, viz i *Dodatek*, zařazovaný do pozdějších vydání; Sgall, P., Lingvistický pohled na český pravopis I, II, *SaS* 55, 1994, 168–177, 270–286; Starý, Z.: *Psací soustavy a český pravopis*, 1992.

JPa

PRAŽSKÁ ŠKOLA

Jedna z prvních strukturalistických škol (↑strukturalismus). Po stránce organizační bývá spojována s Pražským lingvistickým kroužkem (dále Kroužek), který se jako volné sdružení ustavil 6. října 1926 v pracovně č. anglisty V. Mathesia. Strukturální pohled na jaz., speciálně na jevy zvukové, rozvinul Mathesius již ve své práci *O potenciálnosti jevů jazykových* (1911). V ní nezávisle na de Saussurovi a de Courtenay rozlišil ↑foném a ↑fón a požadoval synchronní popis jaz. (↑synchronie). Ustavující schůzky Kroužku se zúčastnil vedle Mathesia i Havránek, Jakobson, Rypka, Trnka a přednášející Becker. Do povědomí odborné veřejnosti Kroužek vstoupil programem synchronní lingvistiky na 1. mezinár. kongresu lingvistů v Haagu (1928) a Tezemi na 1. mezinár. sjezdu slavistů v Praze (1929). Teze vyšly v nově založených *Travaux du Cercle linguistique de Prague*. Právně Kroužek existoval od 1.12.1930 a jeho účelem bylo „pracovati na základě metody funkčně strukturální o pokroku lingvistického bádání". Přes tento požadavek se uchovávala pluralita

názorů: s ohledem na téma a cíl výkladu (popř. autora) vystupuje někdy více do popředí přístup strukturní, jindy funkční (↑funkce). Také jména referentů pravidelných setkání i témata jejich přednášek na půdě Kroužku ukazují jak vzrůstající věhlas kroužku, tak jeho otevřenost nelingvistickým oborům. Tak v Kroužku vystoupili např. Tesnière, Brun, Tyňanov, Fischer, Jirát, Jespersen, Fišer, Brondal, Utitz, Carnap, Husserl, Benveniste ad. Inspirativně na Kroužek působil ruský formalismus, fenomenologie, Gestaltpsychologie aj. V prosinci 1930 proběhla v Praze v režii Kroužku mezinárodní fonologická konference, fonologický program byl schválen na 2. mezinár. kongresu lingvistů v Ženevě (1931). Kroužkem konstituovaná ↑fonologie přitom sehrála ústřední roli nejen při formulaci klíčových pojmů ↑distinktivní rys, ↑invariant apod., ale při vypracování strukturalistické metodologie jako takové. – Na domácí půdě na sebe Kroužek upozornil v r. 1932 vystoupením k otázkám ↑jazykové kultury, na které pozitivně reagovala hlavně širší veřejnost. Na ni se členové Kroužku vědomě obraceli také na stránkách *Československé vlastivědy* (*Sv. 3 – Jazyk*), *Ottova slovníku naučného nové doby*, v *Prager Rundschau* i v *Prager Tagblattu*. Zásady ↑jazykové kultury byly dále rozvíjeny jak v teorii ↑funkčních stylů a v teorii ↑spisovného jazyka a ↑jazykové správnosti, tak prakticky ve školních mluvnicích a učebnicích a též v pravopisných reformách v r. 1941 a 1957. V březnu 1935 byl založen časopis *Slovo a slovesnost*, který s přetržkou za 2. světové války vychází dodnes. Léta 1925 – 1945 se chápou jako klasické období Pražské školy. – Obnovení činnosti Kroužku v původním rozsahu a zaměření stála po 2. světové válce v cestě nepřízeň doby i smrt Mathesia a Trubeckého, nucená emigrace Jakobsona. 50. léta s sebou přinesla požadavek ↑marrismu a marxismu v jazykovědě (↑marxistická lingvistika). V 60. letech se původní členové i jejich žáci v druhé generaci pokusili o obnovení činnosti Kroužku a vydávali *Travaux linguistiques de Prague*. V 50. letech a době tzv. normalizace byli mnozí členové Kroužku nezřídka vytlačováni na okraj oficiálních institucí. V 90. letech se z iniciativy Lešky činnost kroužku obnovuje spolu s *Travaux du Cercle linguistique de Prague n.s.* – Přínosem Kroužku bylo překonání mechanického odlišení ↑diachronie a ↑synchronie, požadavek i realizace synchronního popisu jaz. jako dynamického ↑systému a vypracování metod strukturní lingvistiky zvláště v souvislosti s konstituováním fonologie (↑fonologické koncepce). Metody strukturní lingvistiky se aplikují i na diachronní popis jaz.: jeho vývoj se již nechápe jako kauzální důsledek vnějších vlivů, ale jako vývoj jazykovému ↑systému ↑imanentní (↑teleologie). Důraz na synchronní pohled na jaz. přinesl v mnoha směrech zásadní změny. Tak např. genealogický popis divergentního vývoje jaz. (↑historickosrovnávací metodou) byl doplněn o zhodnocení ↑konvergence a ↑míšení jazyků, popis ↑jazykových svazů, kontrastivní pohled na srovnávání jazyků (↑kontrastivní lingvistika), ustavení strukturní typologie (↑typ jazykový). Největší význam pro lingvistiku ovšem má rozpracování funkčně strukturní metody (↑funkce). Ta se promítla nejen do výkladu ↑funkcí jazyka, teorie ↑funkčních stylů, funkční gramatiky, resp. funkční syntaxe (též ↑aktuální členění větné), ale také do výkladu fungování jaz. jako celku i do popisu jeho dílčích ↑rovin. Právě na příkladu AČ je vidět, že Pražská škola předjímala pozdější vývoj světové lingvistiky (zkoumáním AČ větného předjímá ↑textovou lingvistiku) a že kompetentně i s odvahou otevírala do té doby opomíjené problémy.

Lit.: Daneš, F., Mathesiova koncepce funkční gramatiky v kontextu domácí jazykovědy, *SaS* 52, 1991, 161–174; Holenstein, E.: *Roman Jakobsons phänomenologischer Strukturalismus*, 1975; Chvatík, K.: *Tschechoslowakischer Strukturalismus. Theorie und Geschichte*, 1981; Jakobson, R., Linguistics and poetics, in: *Selected writings* 3, 1981, 18–51; Jakobson, R.: *Dialogy*, 1993; Leška, O., Karl Bühler und die Prager Schule. Bemerkungen zu einem Kapitel aus der Geschichte der tschechischen Sprachwissenschaft, in: Eschbach, A. (ed.), *Bühler-Studien*, 1984, 263–272; Leška, O., Vilém Mathesius, *SaS* 56, 1995, 81–97; Leška, O. – Nekvapil, J. ad., Ferdinand de Saussure and the Prague Linguistic Circle, *Philologica Pragensia* 69, 1987, 77–109; Marty, A.: *Untersuchungen zu einer Grundlegung einer allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie*, 1908; Mathesius, V., O potenciálnosti jevů jazykových, *Věstník Královské české společnosti nauk*, 1911, 1–24; Mathesius, V., Lingvistická charakteristika a její místo v moderním jazykozpytu, *ČMF* 13, 1926, 35–40; Mathesius, V., New currents and tendencies in linguistic research, in: *MNHMA. Sborník vydaný na paměť čtyřicítiletého působení profesora Josefa Zubatého 1885–1925*, 1927, 188–203; Mathesius, V., On linguistic characterology with illustration from modern English, in: *Actes du Premier congrès international de linguistes à la Haye du 10–15 avril 1928*, 1930, 56–63; Mathesius, V., Zur Satzperspektive im modernen Englisch, *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 155, 1929, 202–210; Mathesius, V., Funkční lingvistika, in: *Sborník přednášek pronesených na Prvém sjezdu československých profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.-7. dubna 1929*, 1929, 118–130; Mathesius, V., O požadavku stability ve spisovném jazyce, in: *SČJK*, 1932, 14–31; Mathesius, V., Probleme der tschechischen Sprachkultur, *Slawische Rundschau* 5, 1933, 69–85; Mathesius, V., Deset let Pražského lingvistického kroužku, *SaS* 2, 1936, 137–145; Mathesius, V., O takzvaném aktuálním členění věty, *SaS* 5, 1939, 171–174; Mathesius, V., Řeč a sloh, in: *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 11–102; Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982; Nekula, M. – Ehlers, K.-H., Jakobsons Bilanz des Strukturalismus, *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 6, 1996, 187–199; Novák, P. – Sgall, P., On the Prague functional approach, *TLP*, 1968, 291–297; *Sborník k poctě stého výročí narození akademika Bohuslava Havránka (Slavica Pragensia* 34), 1990; Skalička, V.: *Zur ungarischen Grammatik*, 1935; Skalička, V.: *Typologische Studie*, 1979; Toman, J.: *The magic of common language. Jakobson, Mathesius, Trubetzkoy and the Prague Linguistic Circle*, 1995; Trnka, B.: *Studies in functional linguistics*, 1990; Vachek, J.: *A Prague School reader in linguistics*, 1964; Vachek, J.: *U základů pražské jazykovědné školy*, 1966; Vachek, J.: *The Linguistic School of Prague. An introduction to its theory and practice*, 1966; Vachek, J.: *Z klasického období pražské školy 1925–1945*, 1972; Vachek, J., Vilém Mathesius' to world linguistics, *AUC-PhilPrag* 25, 1982, 121–127; Vachek, J. (ed.): *Praguiana*, 1983; Vachek, J.: *Prolegomena k dějinám pražské školy jazykovědné*, 1999.

MN

PRAŽSKÝ ZÁVISLOSTNÍ KORPUS

Anotovaný soubor vět z ↑Českého národního korpusu; obsahuje jak anotaci morfologickou (pro celý ČNK), tak i syntaktickou, a to na úrovni tzv. analytické struktury

(blízké „povrchové" syntaxi, několik tisíc vět z ČNK) a na úrovni ↑tektogramatické (stovky vět s vyznačením základní struktury a desítky vět v tzv. vzorovém souboru, s anotací podrobnou). Také ↑automatické zpracování jazyka, ↑funkční generativní popis, ↑jazykový korpus.

Lit.: Hajič, J. – Hladká, B., Morfologické značkování korpusu českých textů stochastickou metodou, *SaS* 58, 1997, 288–304; Hajič, J. ad., Syntax v Českém národním korpusu, *SaS* 59, 1998,168–177.

EH

PREDIKACE (přisuzování)

Termínu **p.** se užívá v jazykovědě v mnoha diametrálně odlišných významech. Lze vyčlenit dvě vlivné koncepce: (a) **p.** se pokládá za jev postihující vnitřní strukturu věty (syntaktickou i sémantickou); v rámci (a) se dá vyčlenit pozice (a_1), která **p.** v návaznosti na klasickou aristotelovskou logiku soudů definuje jako vztah mezi podmětem a přísudkem (buď jen jím, n. celou přísudkovou skupinou), a (a_2), která **p.** v návaznosti na moderní logiku definuje jako vyjádření entity (↑predikátu), které na sebe váže jedno n. více „prázdných míst", do nichž lze dosadit ↑argumenty; (b) **p.** se pokládá za jev postihující vztažení nějakého výrazu ke skutečnosti, jeho zvl. časovou a modální aktualizaci. V č. lingvistice se uplatňuje zvl. pozice (a_1), a to u Šmilauera v NS (1969), u mnoha jiných autorů se většinou kombinuje (a_1) s (b), n. (a_2) s (b). Závažné je, zda v koncepci dominuje pozice (a), n. (b). Vlivné je např. pojetí Daneše (např. v Daneš-Hlavsa ad., 1987), který sice většinou nemluví přímo o **p.**, ale o predikátech n. predikátorech, chápaných ve smyslu (a_2), tj. zdůrazňuje jejich funkci usouvztažňovací (popisovanou na základě ↑valence). Funkci (b), tj. aktualizační/větotvornou, plní predikát(or)y jen tehdy, jsou-li opatřeny morfologickou formou VF. Predikát(or)y mohou být užity i v platnosti nevětné/neaktualizační, což se projevuje na jejich formě (mají formu jmennou), funkce usouvztažňovací jim zůstává. Konkurenční je pojetí Grepla, který zprvu nezávisle (v Sbg, 1972), později pod vlivem Searlovy (1969) koncepce ↑mluvních aktů (v Sgk, 1986) **p.** chápe ve smyslu, v němž (b) dominuje nad (a_1), resp. (a_2), tj. **p.** není vztah, nýbrž akt mluvčího představující aktualizovanou, co do časové a modální platnosti charakterizovanou specifikaci příznaku objektu a/n. vztahu mezi objekty. – S pojetím **p.** souvisí chápání ↑podmětu a ↑přísudku i tzv. **predikačních kategorií**. V koncepcích definujících **p.** ve smyslu (a_1) se předpokládá, že **p.** jakožto vztah se vyjadřuje ↑shodou: přísudek se shoduje s podmětem v osobě, čísle a ve jmenném rodě – tak Šmilauer, který však zdůrazňuje, že shoda v **p.** není výrazem závislosti, nýbrž sounáležitosti. V koncepcích akcentujících v definici **p.** moment (b) se naproti tomu vychází z toho, že **p.** vyjadřují predikáty/predikátory, tj. slovesa ve tvaru VF (n. slovesně-jmenné výrazy), přičemž za predikační kategorie se pokládají čas a způsob (Grepl). V koncepcích akcentujících v definici **p.** moment (a) se vychází z toho, že **p.** vyjadřují predikáty/predikátory svým nocionálním významem. Liší se pak **p.** větotvorná (gramatická), jejímž prostředkem je predikát(or) ve tvaru VF vyjadřující predikační kategorie aktualizační (čas a modus) a predikační kategorie závislostní (přísudku na podmětu) / sounáležitostní (přísudku s podmětem): *Petr **zbledl***, a **p.** nevětotvorná (druhotná), jejímž prostředkem je predikát(or) ve tvaru jmenném, tj. buď některý z ↑neurčitých tvarů slovesa (*Viděl Petra **zblednout***), n. deverbální jméno (***Zblednutí** Petra mě překvapilo*). Též ↑polovětné konstrukce.

Lit.: Bowers, J. S., The syntax of predication, *LI* 24, 1993, 591–656; Daneš, F., Some notes on „predication", *AUC-Phil* 5, 1977, 105–113; Daneš, F. – Hlavsa, Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*, 1987; Horák, G., Predikačné kategórie slovenského slovesa, *JČ* 18, 1967, 3–12; Hrabě, V., Několik poznámek k pojmu predikace, in: *Rusko-české studie*, 1960, 173–189; Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; Mrázek, R., Predikace, predikát, přísudek, *JŠ* 4, 1959, 81–88; Novotný, J., Dualismus subjektu a predikátu a postavení predikace z hlediska valenční teorie, *SaS* 40, 1979, 286–294; *NS*, 1969; Orzechowska, A. – Laskowski, R. (eds.): *O predykacji*, 1974; Popela, J., K predikaci v současné ruštině a češtině, *AUC-SlavPrag* 10, 1968, 193–205; Popela, J., K pojmu predikace, in: *OSS* II, 1968, 119–122; *Sbg*, 1972; *SČ*, 1998; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; *Sgk*, 1986; *SV*, 1996; Williams, E., Predication, *LI* 11, 1980, 203–238.

PK

PREDIKÁT ANALYTICKÝ

1. V syntaxích užívajících termín predikát jakožto synonymní s termínem ↑přísudek (tj. pro označení větného členu) se za **a.p.** pokládá zvl. ↑přísudek slovesně-jmenný.

2. V syntaxích užívajících termínu predikát jakožto sémantické kategorie se za **a.p.** zpravidla považují slovesně-jmenné konstrukce mající schopnost vyjádřit příznak a aktualizační kategorie dvěma lexémy, na rozdíl od **p.** syntetických (slovesných), které mají schopnost vyjádřit příznak i aktualizační kategorie lexémem jedním. Standardní je rozlišování dvou typů **a.p.**: (a) spojení se slovesem *být* (*být šťastný / šťasten*; *být učitel / učitelem*; *být pěkně*, *být po bouřce*); syntakticky se slovesná část pokládá zprav. za sponu a neslovesná část za samostatný člen nazývaný doplněk doplňovací (u Ertla), predikativ (v MČ III, 1987); (b) spojení s kategoriálními slovesy (*provádět měření*, *dát se do pohybu*). Ta se syntakticky chovají různě a bývají také různě analyzována: (b_1) typ *vzít na vědomí*; *dostat se do problémů* se interpretuje buď jako jedna syntaktická jednotka (často s poukazem na souslovnou/idiomatickou povahu), n. jako dvě syntaktické jednotky (často s poukazem na referenční platnost jmenné složky (*Do těch problémů se dostal vlastní vinou*), n. na možnost jejího samostatného rozvíjení (*Dostal se do vážných rodinných problémů*), n. na možnost pronominalizace: *Do nich se dostal vlastní vinou*) či koordinace (*Dostal se do problémů a obtíží*), (b_2) typ *provádět kontrolu* se častěji interpretuje jako dvě syntaktické jednotky (mj. proto, že se při pasivizaci jmenná složka v akuz. pravidelně mění na nom.: *Komise prováděla kontrolu → Kontrola byla prováděna komisí*). – **P.a.** konkurují mnohdy predikáty slovesné, nejsou s nimi však synonymní: (a) *být učitel – učit*; *být žárlivý – žárlit*; (b_1) *upadat / upadnout do rozpaků – rozpačitět / zrozpačitět*; (b_2) *provádět / provést kontrolu – kontrolovat / zkontrolovat*. **A.p.** typu (b) např. umožňují (1) situaci, kterou svým významem označují, rozčlenit tak, že lze referovat jen na sám děj/stav, aniž by bylo nutné referovat na jeho účastníky (*Předložím vám*

návrh × **Navrhnu vám*), (2) děj, který při pojmenování určitým slovesem plní tranzitní funkci mezi tematickou a rematickou částí věty, situovat do postavení jádra: *Vedoucí / hodnotí / pracovníka podle výsledků jeho práce* × *Vedoucí / provede / hodnocení pracovníka podle výsledků jeho práce* (↑aktuální členění větné) aj.

Lit.: Čermák, F., Víceslovná pojmenování typu: verbum – substantivum v češtině (Příspěvek k syntagmatice tzv. abstrakt), *SaS* 35, 1974, 287–306; Macháčková, E., Analytické predikáty, *JA* 20, 1983, 122–176; Macháčková, E., Constructions with verbs and abstract nouns in Czech (analytical predicates), in: Čmejrková, S. – Štícha, F. (eds.): *The syntax of sentence and text*, 1994, 365–374; Vlková, V., Příspěvek k analýze multiverbálních spojení typu *provádět rekonstrukci*, *SaS* 51, 1990, 1–15.

PK

PREDIKÁT FAKTOVÝ (faktové sloveso)

Podle Kiparského-Kiparského (1970) predikát s ↑presupozicí, že ↑propozice vyjadřovaná vedlejší větou n. inf. skupinou v pozici jeho ↑komplementu je pravdivá: Sloveso *litovat* presuponuje, že v (1) *Lituje / Litoval, že jsem vás urazil* je propozice *urazil jsem vás* pravda/fakt, a (na základě vlastnosti presupozic, že nejsou dotčeny negací) táž propozice *urazil jsem vás* je nutně pravda/fakt i v (2) *Nelituji, že jsem vás urazil*. U nefaktových predikátů tomu tak není: sloveso *říct* v (3) *Říká / Říkal, že jsem vás urazil* nepresuponuje, že propozice *urazil jsem vás* je pravda/fakt, a tedy ani nic nelze říct o pravdivosti/faktovosti téže propozice *urazil jsem vás* v (4) *Neříká / Neříkal, že jsem vás urazil*. **F.p.** jsou buď slovesné (tj. faktová slovesa: *vědět, litovat, poznat, zapomenout...*), n. jmenné (i v konstrukci se sponou: *být zvláštní, být divné, být krásné, být škoda, být prima...*: *Škoda, že nepřišel // Je škoda, že nepřišel*). Presupozici faktovosti ruší užití spojky *jestliže* místo *že* (*Lituji, jestliže jsem vás urazil*) a užití slovesa ve tvaru kondicionálu vyžadující změnu spojky *že* na spojku *kdyby* (*Litoval bych, kdybych vás urazil*); viz Karlík (1996). O nutnosti užšího vymezení **f.p.** viz Hajičová (1975). – Opakem **f.p.** jsou **predikáty kontrafaktové**: presuponují, že pravda/fakt je propozice vyjádřená v pozici komplementu s převrácenou polaritou kladu a záporu: *Předstíral, že umí štěpovat jabloně* presuponuje, že je pravda/fakt propozice vyjádřená větou *Neumí štěpovat jabloně*. – Různé případy rušení presupozice faktovosti vyvolávané **f.p.** vedou k tomu, že už se u **f.p.** někdy nemluví o sémantické presupozici, nýbrž o vztahu slabším, např. o ↑konverzační implikatuře.

Lit.: Hajičová, E.: *Negace a presupozice ve významové stavbě věty*, 1975; Karlík, P., Sul significato della congiunzione tipo „se" (a proposito di *jestliže* in ceco moderno), *AION – Slavistica* 4, 1996, 183–204; Kiparski, P. – Kiparski, C., Fact, in: Bierwisch, M. – Heidolph, K. E. (eds.), *Progress in linguistics*, 1970, 143–173; Poldauf, I., Factive, implicative, evaluative predicates, *AUC-PhilPrag* 15, 1972, 65–92.

PK

PREDIKÁTOR EPISTÉMICKÝ

Jeden ze základních prostředků vyjadřování ↑jistotní modality: ***Vím / Jsem přesvědčen / Domnívám se / Pochybuji ..., že P. lhal / ...nelhal // ... by (byl) lhal / ... by (byl) nelhal.*** **E.p.** patří do nadřazené kategorie ↑predikátorů postojových. Představují **neuzavřený** soubor výrazů s rozdílným syntaktickým chováním: *vím, jsem přesvědčen, věřím, je jisté, není pochyb, je (mi) jasné, je zřejmé; mám za to; předpokládám, mám dojem (pocit), soudím, je pravděpodobné; myslím, tuším, počítám, hádám, domnívám se, připadá (mi), zdá se (mi), je možné; pochybuji, je vyloučeno ...* Směřují sem i výrazy další, často frazémové povahy: *Sázím se (vsadím se, vsadil bych se), že ...; řekl bych, že ...; vypadá to, že ...; nic bych za to nedal, že ...; dám za to krk, že ..., to si piš, že ...* aj. – Jednotlivé **e.p.** vyjadřují hodnoty na škále od jistoty (vědění, víry) plné (stoprocentní) až k jistotě takřka nulové (↑jistotní modalita): (a) **plnou** jistotu (přesvědčení, víru) o platnosti kladného n. záporného obsahu výpovědi: *Ale já **vím**, že P. lhal // ... že by P. v takovém případě lhal!* (hodnota (a) se ve výpovědi zpravidla nijak příznakově neindikuje, i když výpověď implikuje epistémické predikátory *vím, věřím, že ...*); (b_1) **vysoký** stupeň přesvědčení o **platnosti** obsahu kladného n. záporného: ***Jsem přesvědčen**, že P. lhal / nelhal*; (b_2) **vysoký** stupeň přesvědčení o **neplatnosti** obsahu kladného n. záporného: ***Pochybuji**, že P. lhal / nelhal*, eventuálně **záporné** predikátory typu (b_1): ***Nejsem přesvědčen**, že P. lhal / nelhal*; (c_1) **střední** stupeň přesvědčení o **platnosti** obsahu kladného n. záporného: ***Myslím**, že P. lhal / nelhal*; (c_2) **střední** stupeň přesvědčení o **neplatnosti** obsahu kladného n. záporného: ***Nemyslím**, že P. lhal / nelhal // že by P. lhal / nelhal*; (d) nízký stupeň přesvědčení o **platnosti** obsahu kladného n. záporného: ***Je možné**, že P. lhal / nelhal*; jde o specifickou hodnotu: mluvčí totiž nejenže vyjadřuje „padesátiprocentní" jistotu o platnosti obsahu kladného n. záporného, nýbrž zároveň jakoby připouští možnost **současné** platnosti **jak** obsahu kladného, **tak** obsahu záporného. Na to ukazuje fakt, že věta *Je možné, že P. lhal* může být doplněna větou *ale je (také) možné, že nelhal*, aniž se takové spojení cítí jako rozporné. – Hodnoty (b_1) – (b_2) a (c_1) – (c_2) představují opačné póly. Proto se (b_2) a (c_2) často vyjadřují **negovanými** predikátory téže hodnoty: *Jsem přesvědčen / Myslím, že P. lhal – Nejsem přesvědčen / Nemyslím, že P. lhal.* Kromě toho spojení negovaný **e.p.** + negovaný predikátor významový (propoziční) představuje jeden ze způsobu **zrušení** negace: *Jsem přesvědčen, že P. lhal = Nejsem přesvědčen, že P. nelhal; Nemyslím, že P. nelhal = Myslím, že P. lhal*; ↑negace. – Funkci ↑postojových predikátorů vyjadřujících různé stupně jistoty (víry) mluvčího o platnosti sdělovaných obsahů mají **e.p.** jen tehdy, jestliže jimi mluvčí svůj postoj (míru jistoty, přesvědčení) signalizuje v **momentu promluvy** (výpovědi). Mají proto zpravidla formu prézentu a formu první osoby, popř. podobu s dat. mluvčího (*zdá se mi, že ...*). Jestliže mají formu času minulého (*byl jsem přesvědčen, předpokládal jsem, myslel jsem, pochyboval jsem ...*), pak nevyjadřují **aktuální** postoj (míru jistoty) mluvčího v okamžiku promluvy, nýbrž stávají se součástí propozičního obsahu výpovědi; mají funkci **deskriptivní**: *Byl jsem tehdy přesvědčen, že P. lhal / nelhal* apod. V jiné osobě než první mohou být vykládány jako prostředky tzv. ↑cizího mínění: *J. byl přesvědčen / myslel, že P. lhal.*

Lit.: Čejka, M., Postavení jistotní modality ve struktuře výpovědi, in: *OSS* IV/2, 1981, 53–62; Grepl, M., Úvodní poznámky k tzv. jistotní modalitě, *SaS* 40, 1979, 81–87, 102–104; *Sbg*, 1972; *Sgk*, 1986; Těšitelová, M., K nejčetnějším výrazovým prostředkům pravděpodobnostní (jistotní) modality, *SaS* 40, 1979, 108–111; Žaža, S., K výrazovým prostředkům tzv. jistotní modality, *SlSlov* 7, 1972, 54–57.

MG

PREDIKÁTOR EVALUAČNÍ (p. hodnotící)

Predikátor (přísudkový výraz), jímž mluvčí **hodnotí** – kladně n. záporně – obsah výpovědi: *Mrzí mě / Těší mě (Jsem rád), žes mu to řekl*; *Je správně / Je špatné, žes mu to řekl*; *Sluší se / Nesluší se, žes mu telefonoval.* apod. **E.p.** jsou buď čistě slovesné (*těší mě, že...*), n. sponově-jmenné (*jsem rád, že...*), anebo ↑analytické (*mám radost, že...*). U mnoha sponově-jmenných **e.p.** se spona vynechává a zbylý výraz nabývá funkce ↑evaluační částice: *Je škoda, žes mi to neřekl včas → Škoda žes mi to neřekl včas.* – Východiskem hodnocení jsou buď subjektivní stanoviska mluvčího (*mrzí mě, štve mě, těší mě, jsem rád..., že...*), n. objektivní společenské normy, konvence, zábrany, pravidla (*je správné / špatné, že...*). Podle toho lze rozlišovat hodnocení motivované emocionálně, n. eticky; ↑hodnotící (evaluační) postoj. – Hodnotit můžeme buď to, co se stalo (děje), tj. co někdo udělal (dělá) / neudělal (nedělá), n. to, co chceme (navrhujeme, doporučujeme), aby někdo udělal. V prvním případě má vedlejší věta obsahová spojku *že*, popřípadě spojku *když*: *Je hrozné / špatné, že / když spíš oblečený*. Spojky *když* se užívá při neaktuálně pojatém ději: *Nelíbí se mi / Je trestuhodné, když mladí lidé neuvolní místo v tramvaji staré paní.* V druhém případě bývá vedlejší věta připojena spojkou *aby*, event. *kdyby*: *Sluší se, abychom ho pozvali*; *Je vhodné, abys ho na to upozornil.* Často se v tomto případě užívá týchž predikátorů jako v případě prvním, jenže v kondicionálové formě: *Mrzelo by mě / Bylo by špatné / Neslušelo by se / Byl bych nerad, abys/ kdybys přišel pozdě.* **E.p.** tak nabývají povahy ↑predikátorů preferenčních. – Při hodnocení toho, co se stalo (děje) / nestalo (neděje), rozlišuje Grepl (v SČ, 1998) hodnocení: (a) **obsahu**; (b) **způsobu realizace obsahu**; (c) **objektu řeči**. V případě (a) má vedlejší věta (obsahová) spojky *že / když*: *Mrzí mě, **že / když** se neučíš*; v případě (b) spojku *jak*: *Mrzí mě, **jak** se učíš*; v případě (c) ↑relativum: *Mrzí mě / Štve mě / Je špatné (to), **co** se učíš.* – V starší lingvistické literatuře (NS, 1966; ZČSk, 1962) jsou **e.p.** zahrnovány do pojmu ↑modality. Též ↑faktový predikát.

Lit.: *NS*, 1966; *SČ*, 1998; *ZČSk*, 1962.

MG

PREDIKÁTOR PREFERENČNÍ

V koncepci Grepla (SČ, 1998) predikátový výraz, jímž mluvčí vyjadřuje to, že preferuje (chce, dává přednost) / nepreferuje uskutečnění / neuskutečnění výpovědního obsahu, popřípadě to, že má / nemá osobní zájem na jeho realizaci / nerealizaci. Výpovědní (propoziční) obsah mívá zpravidla formu vedlejší věty se spojkou *aby*, popř. *kdyby*: ***Chci / chtěl bych**, aby se ten konflikt vyřešil smírně*; ***Sluší se / Slušelo by se**, abych / kdybych mu poslal telegram*; ***Bylo by špatné**, kdybys lhal* aj.; ↑výzvová výpověď, ↑přací výpověď. – (1) **P.p.** mají často formu kond., tím se liší – funkčně i syntakticky – od ↑predikátorů evaluačních: ***Jsem rád, žes mu pomohl** × **Byl bych rád, abys** mu pomohl.* Kond. formu mají tedy především takové predikátory, jichž se v ind. užívá jako ↑predikátorů evaluačních. U predikátorů jednoznačně (např. *chci*) n. převážně (např. *je vhodné, (ne) sluší se, (ne) hodí se*) preferenčních je možné alternaci ind. / kond. hodnotit jako ↑neutralizaci: *Chci / Chtěl bych, aby se o tom ...* Jistý funkční rozdíl mezi oběma mody je možné v těchto případech vidět i v **intenzitě** (míře) preferenčního postoje, dané právě nejistotou mluvčího o **správnosti** (vhodnosti) toho, co preferuje. Míra (intenzita) se nejednou vyjadřuje komparativem u tzv. predikátorů sponových (sponově-jmenných) s adj.: *Bylo by **správnější** (moudřejší, rozumnější, vhodnější ...), abys / kdybys mu napsal.* Při komparativu není kond. potřebný: *Je rozumnější (užitečnější, lepší), abys mu napsal.* – (2) **P.p.**, které ani svou formou, ani zájmennými výrazy nesignalizují jednoznačně, že jde jen o postoj mluvčího, tj. **p.p.** použitelné jako **všeobecně** platné, pojí se také s inf.: *Je lepší / Bylo by lepší, abych (abys, aby, abychom ...) mu zatelefonovali // ... mu zatelefonovat*; *Sluší se / Slušelo by se, abych (abys, aby, abychom ...) ho o tom informovali // ... ho o tom informovat.* **P.p.**, které svou formou n. v konstrukci s osobními zájmennými výrazy jednoznačně signalizují, že jde **jen** o postoj mluvčího, mohou se (spis.) pojit pouze s vedlejší větou se spojkami *aby / kdyby*: *Chci / Chtěl bych (přeji si / přál bych si; líbilo by se mi; hodilo by se mi; bylo by mi milejší ...), abys / kdybys (aby / kdyby ...) mu zatelefonoval.* Infinitivní alternace je tu možná při totožnosti mluvčího s konatelem preferovaného obsahu: *Chci / Chtěl bych (přeji si / přál bych si ...) mu zatelefonovat // ... učit na vysoké škole.* Inf. tu vždy implikuje **modální** význam mluvčím postulované ↑**možnosti**: *Chtěl bych, abych **mohl** učit na vysoké škole.* – V hov. jaz. se **p.p.** *chci / chtěl bych (přeji si / přál bych si ...)* pojí s inf. v případech **netotožnosti** mluvčího s konatelem: *Chtěl bych oholit* = „chtěl bych, abych byl oholen“. (3) **P.p.** jsou v ZČSk (1962) do jisté míry integrovány v pojetí ↑modality, v NŠ (1966) nejsou jako specifický funkční typ predikátorů interpretovány, ale uvádějí se v rámci větněčlenských charakteristik vedlejší věty: *Bylo by směšné, abychom se o tom hádali* (podmět); *Přeji si, aby se vám u mne líbilo* (předmět). – (4) Výpovědím s **p.p.** konkurují nejednou ↑přací výpovědi: *Chtěl bych, aby se matka uzdravila – Kéž by se matka uzdravila.* – (5) V širším smyslu lze mezi **p.p.** zařadit i **preskriptivně** užité modální predikátory nutnostního typu *je třeba (nutno, záhodno, dlužno, radno...)* a možnostního typu *je možno (možné, lze...)*: *Je třeba, abys (aby, abychom...) ho informoval(i) / ...ho informovat*; *Je možné, abychom ten zámek vylomili / ...ten zámek vylomit*; ↑voluntativní modalita.

Lit.: Benešová, E., K sémantické klasifikaci českých modálních sloves, in: *OSS* III, 1973, 217–219; *NS*, 1966; *SČ*, 1998; *ZČSk*, 1962.

MG

PREFIX (předpona)

Patří ke ↑**slovotvorným formantům** a je jedním ze slovotvorných morfémů vedle základových morfémů (↑ko-

řen, ↑kmen), ↑sufixů a morfologické charakteristiky (↑slovotvorný formant, ↑morfematická analýza). Vzácnější je u č. **p.** funkce tvaroslovná: *po-běží*, *po-nese* (↑budoucí čas); též ↑vid, ↑slovesa deverbální). **P.** a sufixy bývají označovány jako slovotvorný afix. – **P.** je částí odvozeného slova, rozšiřuje se jím základové slovo tak, že předchází před kořenem a modifikuje význam základového slova (***pra**-látka*, ***nej**-krásnější*, ***vy**-malovat*), morfologická povaha základového slova (tj. jeho slovní druh a příslušnost k paradigmatu) se přitom nemění. Na rozdíl od sufixu je **p.** vždy jasně vydělitelný a jeho spojení se základem volnější. – **P.** se připojují v procesu zvaném ↑**prefixace** k základům substantivním, adjektivním, slovesným i adverbiálním; některé **p.** jsou společné (*ne-*, *nad-*, *pod-*…), jiné jsou typické jen pro některý slovní druh (*nej-*). – Řada **p.** vznikla **přehodnocením ↑předložek** (vlastních: *bez-*, *do-*, *nad-*, *ob-*, *od-*, *po-*, *pod-*, *před-*, *při-*, *přes-*, *s-*, *z-*, *za-*; nevlastních: *mezi-*, *místo-*, *proti-*); význam předložky však se v odvozeném slově mění v souvislosti s významem základového slova. Řada **p.** je nepředložkového původu: *celo-*, *ne-*, *nej-*, *pa-*, *pra-*, *pře-*, *roz-/rozto-*, *sou-* (*spolu-*), *vele-*, *vy-* atd. – Vedle domácích **p.** se v č. slovotvorbě dostalo uplatnění řadě **p. cizích**; bývají součástí odborných termínů i expresivních slov: ***a**-historický*, ***anti**-hmota*, ***arci**-biskup*, ***dia**-projekce*, ***dis**-harmonie*, ***dys**-funkce*, ***e**-migrace*, ***ex**-manžel*, ***extra**-polace*, ***hyper**-moderní*, ***hypo**-tenze*, ***i**-legální*, ***im**-plicitní*, ***in**-dispozice*, ***infra**-červený*, ***inter**-nacionální*, ***intra**-venózní*, ***ko**-produkce*, ***kon**-spirace*, ***kontra**-revoluce*, ***maxi**-sukně*, ***meta**-fyzika*, ***mini**-golf*, ***para**-psychologie*, ***pre**-historie*, ***pro**-děkan*, ***proto**-typ*, ***pseudo**-vlastenec*, ***quasi-/kvazi**-revoluční*, ***sub**-kultura*, ***super**-velmoc*, ***ultra**-levice*, ***vice**-admirál* atd. – **P.** vstupují do vztahů ↑synonymie (***za**-vinout*, ***s**-vinout*; ***pa**-věda*, ***pseudo**-věda*; ***místo**-král*, ***vice**-admirál*), ↑antonymie (***mini**-sukně*, ***maxi**-sukně*; ***nad**-hodnotit*, ***pod**-hodnotit*) a ↑homonymie (***do**-mluvit*, ***do**-mluvit někomu*). – Z hlediska formy podléhají **p.** proměnám: (a) vokalizaci, tj. přidávání vokálu mezi **p.** končící na konsonant a základové slovo, začíná-li základ na stejný n. podobný konsonant či na skupinu konsonantů: ***se**-stoupit*, ***se**-žvýkat*, ***vze**-přít se*, ***ze**-ptat se*, ***nade**-psat* (tzv. pohyblivé *e*); (b) dloužení vokálu v **p.** při dalším odvozování od prefigovaného slova (v závislosti na slovnědruhové povaze základového slova): ***na**-běhnout* → ***ná**-běh*, ***za**-sunout* → ***zá**-suvka*, a při procesu přehodnocení předložky v **p.** (za doprovodu ↑konverze): ***na** břehu* → ***nábřeží***, ***při** zemi* → ***přízemí*** apod. Jinou povahu mají **varianty p.**: *o-//ob-*: ***o**vázat // **ob**vázat* a *roz-//rozto-*: ***roz**milý*, ***rozto**milý*. – Byť je vydělování **p.** v č. snazší než vydělování sufixů, nejde vždy jen o záležitost mechanickou. Vychází ze srovnání slova s **p.** a slova základového, a to po stránce formální i významové (***pra**babička* – *babička*), a z konfrontace se slovy se stejnými předponami (***do**pít*, ***do**zpívat*; ***ob**ejít*, ***ob**ezdít* apod.). Mnohdy se vyděluje na základě uvedených kritérií pouze předpona a základ je již neživý (***dou**fat*, ***zou**fat*; ***ob**out*, *zout*), n. významově posunutý či nejasný (***nev**rlý*, ***pře**stát*, ***rozp**týlit*). Pokud se významová motivace základovým slovem necítí, pak se pouhá, byť vydělitelná forma za **p.** nepovažuje: *nenávidět*, *závidět*; *podoba*.

Lit.: *MČ* I, 1986, 215–220; Slavíčková, E., Některé problémy morfémové analýzy, *SaS* 28, 1967, 7–17; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 12–13; *TSČ*, 1962, 135–150; ↑morfematická analýza, ↑slovotvorný formant.

ZR

PREFIXACE (odvozování předponové)

Jeden ze způsobů ↑**derivace**, při němž se základové slovo rozšiřuje zpředu o ↑prefix. Uplatňuje se jednak jako samostatný postup, tzv. **čistá p.** (***pa**-kůň*, ***vy**-skočit*), jednak jako součást **postupů kombinovaných** se ↑sufixací (***pa**-hor-**ek***) a ↑konverzí (***před**-jař-**í***). Při **p.** dochází k ↑hláskovým alternacím jen velmi zřídka, jde o krácení vokálu základového slova: *síla* → *přesila*, *dát* → *přidat*, *brát* → *zabrat*. **P.** se tvoří subst., adj. a především slovesa. Význam základového slova se **p.** modifikuje, a to nejen o význam prefixu, ale i vlivem významové interakce prefixu a základu. Kombinací významu základu a prefixu dochází **u sloves** k plynulému přechodu mezi významovou ↑modifikací a ↑mutací. – **Subst.** získávají při čisté **p.** tyto významy (Šlosar v PMČ, 1995): **stáří a původnost** a **další generační stupeň v příbuzenské posloupnosti** pomocí pref. ***pra**-*: *prajazyk*, *prasíla*; *prababička*, *prasynovec*; **vyšší stupeň v hierarchii** pomocí pref. ***nad**-*: *nadporučík*, *nadlesní*; **nadstandardní míru konstituujících rysů** pomocí pref. ***nad**-* a ***super**-*: *nadčlověk*, *nadsamec*; *supernova*, *superstar*; **nižší stupeň v hierarchii** pomocí pref. ***pod**-* a ***sub**-*: *podporučík*, *podvýbor*; *subdodavatel*, *subkontinent*; **substandardní míru** pomocí pref. ***pod**-*: *podprůměr*, *podtlak*; **zástupnictví** vyjadřují pref. ***místo**-*, ***pro**-*, ***vice**-* a ***kontra**-*: *místokrál*, *proděkan*, *vicekancléř*, *kontraadmirál*; **bývalou hodnost n. společenskou funkci** vyjadřuje ***ex**-*: *expremiér*, *exmanžel*; **společné sdílení konstituujících rysů** vyjadřují pref. ***spolu**-* a ***sou**-*: *spolužák*, *spoluvina*; *souputník*, *souhra*; podobné významy mají **internacionální varianty** pref. ***ko-/kon**-* a ***syn-/sym**-*: *koprodukce*, *konsenzus*, *synchronie*, *symbióza*; **protikladné zaměření** vyjadřují pref. ***proti**-*, ***anti**-*, ***kontra**-*: *protihráč*, *protihodnota*; *antikomunista*, *antisemitismus*; *kontraindikace*; **negativní hodnocení, neplnohodnotnost, falešnost** vyjadřují pref. ***pa**-*, ***kvazi**-*, ***pseudo**-*: *pavěda*, *kvaziparlament*, *pseudoliteratura* (v odborném stylu však bylo využito pref. ***pa**-* k vytvoření termínů vyjadřujících **podobnost**: *pakůň*, *pajasan*; ↑názvy specifikační); **popření konstituujících** významových **rysů** vyjadřuje pref. ***ne**-*: *nekřesťan*, *nepohodlí*. – Při kombinaci **p.** se sufixací n. konverzí vznikají především ↑názvy nositelů okolnostních příznaků (konkréta) a ↑názvy okolností samých (abstrakta). Nejvíce je pojmenování s významem **místa** (*podbradek*, *náhubek*, *náramenník*, *podkolenka*, *pohrudnice*; *mezikruží*, *nádraží*, *podsvětí*, *předměstí*, *závětří*; *područí*), méně s významem **časovým** (*předevčírek*; *předjaří*, *pozítří*). Tvoří-li se subst. od sloves s pref. *na-*, *při-*, *u-*, *vy-*, *za-*, vokál pref. se dlouží: *navrhnout* → *návrh*, *přislíbit* → *příslib*, *usmát se* → *úsměv*, *vyhodit* → *výhazov*, *zasmažit* → *zásmažka*. Podobně je tomu při tvoření prefixálně konverzním: *břeh // na břehu* → *nábřeží*, *šero* → *příšeří*, *strana* → *ústraní*, *slunce* → *výsluní*, *kout* → *zákoutí*. – **P. adj.** slouží k **modifikaci míry vlastnosti**, a to jak k jejímu zesílení, tak k zeslabení. **Zesílení** se

děje pomocí pref. ***vele-***, ***pra-***: *veledůležitý*, *prabídný*; **nejvyšší míra vlastnosti** se vyjadřuje prefixy: ***pře-****krásný*, ***ultra-****moderní*, ***super-****čistý*, ***supra-****vodivý*, ***hyper-****korektní*; **s možností srovnání** pak prefixem ***nej-***: *nejhloupější*; **připuštění nejvyšší míry** vlastnosti vyjadřuje prefix ***sebe-*** s komparativním základem: *sebedokonalejší*; **zeslabení míry vlastnosti** je vyjadřováno prefixy ***na-***, ***při-***, ***za-*** v kombinaci se sufixem ***-lý***: *nasládlý*, *přisprostlý*, *zašedlý*; **nedostatečnou, neúplnou míru vlastnosti** vyjadřuje prefix ***polo-***: *polovzdělaný*; **popření vlastnosti** se děje prefixem ***ne-***: *nevzdělaný*; **zdánlivost vlastnosti** je vyjadřována prefixem ***kvazi-***: *kvazivědecký*. – **P. sloves** je hlavním způsobem jejich tvoření. Zvláštností **p.** sloves je fakt, že se při ní mění i jeden morfologický rys sloves, a to ↑vid (kromě prefixu ***po-*** u sloves pohybu a některých jim podobných (*poběžím*, *ponesu*), prefixů ***zá-***, ***ná-*** (*záležet*, *náležet*) a pref. ***ne-*** (*nečíst*)). Od **p.** subst. a adj. se odlišuje tím, že jejím výsledkem není u sloves jen ↑modifikace jejich významu, ale též změny zásadnější, a to ↑mutace. Význam pref. je vždy kombinován s významem základového slovesa, proto lze mluvit o stejném n. podobném významu jedné předpony jen v souvislosti s určitým významovým okruhem sloves. Při **p.** sloves se užívá těchto prefixů: *do-*, *na-*, *nad(e)-*, *ne-* (jen pro negaci), *o-*, *o/ob(e)-*, *od(e)-*, *po-*, *pod(e)-*, *pro-*, *pře-*, *před(e)-*, *při-*, *roz(e)-*, *s(e)-*, *u-*, *v(e)-*, *vy-*, *vz-*, *z(e)-*, *za-*. – Pro relativní samostatnost prefixu a pro minimální doprovodné alternace bývá **p.** některými lingvisty považována za zvláštní typ ↑kompozice (Trávníček v MSČ, 1951). Zevrubné argumenty proti tomuto pojetí dodali Dokulil v TSČ (1962) a Horecký (1959, 1964). Opírají se o fakt, že prefixy jsou různé povahy. Ty, které jsou předložkového původu, pocházejí sice ze samostatných slov, ale **synsémantických**. To má své důsledky pro spojování se slovy **autosémantickými** (srov. výše). Část prefixů jsou od původu nesamostatné morfémy. Některé prefixy jsou nositeli významů tvaroslovných (čistě vidové prefixy), což při kompozici neexistuje: přední člen složeného slova je autosémantickým slovem, má lexikální význam. Nejblíže k samostatným slovům mají prefixy z nevlastních předložek původu adverbiálního, jako ***proti****vítr*, ***mezi****čas*, ***mimo****jdoucí*, ***polo****oblečený*, ***spolu****pachatel*.

Lit.: Horecký, J.: *Slovotvorná sústava slovenčiny*, 1959; Horecký, J.: *Morfematická štruktúra slovenčiny*, 1964, 68–77; *MČ* I, 1986, 311–316, 380–381, 387–405; *MSČ*, 1951, 393–431; *PMČ*, 1995, 129–131, 178–179, 197–214; *TSČ*, 1962, 23, 51, 54.

ZR

PREPOZICE (antepozice)

1. Relativní poloha větné složky vlevo od složky jiné, např. ve větě *Na kopci stojí gotický hrad* je adj. *gotický* preponováno (anteponováno) před subst. *hrad*; adj. *gotický* předchází před tímto subst. bezprostředně, je vůči němu v kontaktní **p.**; VF *stojí* je preponováno (anteponováno) před NS *gotický hrad*; mezi VF a subst. *hrad* stojí adj. *gotický*, **p.** VF vůči subst. *hrad* je distantní. – Opakem **p.** je **postpozice**, tedy relativní poloha větné složky vpravo od složky jiné; např. subst. *hrad* je postponováno za adj. přívlastkem *gotický* a zároveň za všemi ostatními slovy ve větě. Podobně v souvětí *Řekl, že přijde za hodinu* je věta hlavní preponována před větou vedlejší (věta vedlejší je za větou hlavní postponována).

2. ↑předložka.

Lit.: ↑aktuální členění větné, ↑slovosled.

LU

PRESEKVENCE

Posloupnost (verbálních) akcí, v jejímž průběhu mluvčí ověřuje, zda jsou splněny základní předpoklady k provedení určité akce. Např. zvací **p.**: mluvčí ověřuje, zda má komunikační partner čas; pokud ano, pak formuluje pozvání; pokud ne, pak pozvání neformuluje. **P.** mluvčím umožňují, aby neformulovali takové verbální akce, jejichž základní předpoklady nejsou splněny (např. formulovat pozvání, když komunikační partner nemá čas). Z toho plyne, že komunikační partneři mluvčích nemusí zase formulovat nepreferované verbální akce (např. odmítat pozvání); to je dáno ↑preferenční organizací.

Lit.: Have, P. ten: *Doing conversation analysis: a practical guide*, 1999; Hutchby, I. – Wooffitt, R.: *Conversation analysis: principles, practices and applications*, 1998; Levinson, S. C.: *Pragmatics*, 1983; Nekvapil, J., Some remarks on item orderings in Czech conversation: the issue of pre-requests, in: Palek, B. (ed.), *Proceedings of LP's 1996. Typology: prototypes, item orderings and universals*, 1997, 444–450; Sacks, H.: *Lectures on conversation*, 1992.

JN

PRESUPOZICE

Pojem vstupuje do lingvistiky od pol. 60. let 20. stol.; v logice už Strawson (1952) říká, že výrok S presuponuje výrok S', jestliže S' je nutnou podmínkou pro to, aby výrok S měl pravdivostní hodnotu, ať kladnou n. zápornou. Lingvisté často odkazují na explicitnější definici (např. van Fraassenovu 1968), podle které výrok A presuponuje výrok B právě tehdy, když: (i) jestliže A je pravdivé, tak B je pravdivé, a (ii) jestliže A je nepravdivé, tak B je pravdivé. Ve specifické podobě pracuje s termínem **p.** Chomsky (1968), a to v dichotomii, kterou lze velmi dobře srovnat s opozicí ↑základu a ↑ohniska. Uplatňuje test pomocí „přirozených pokračování" (*natural response*), který dává obdobné výsledky jako ↑otázkový test (srov. např. Hajičová, 1972; Sgall – Hajičová, 1975). Do lexikálně-sémantické oblasti patří pojetí Fillmorovo (1969): chápe lexikální význam slova jako soubor výroků, které vyplývají z užití daného slova (lze je přirovnat k tzv. významovým postulátům), a ukazuje, že zatímco některé z nich jsou negací daného slova rovněž negovány, jiné zůstávají negací nedotčeny; tyto druhé výroky nazývá – ve shodě s obvyklou definicí v logice – **p.** Sleduje pak zajímavé vztahy mezi „vlastním významem" a „presupozicemi" jednotlivých lexikálních jednotek (jde např. o slovesa jako *accuse* „obvinit" a *criticize* „kritizovat"). – Keenan (1971) rozlišuje mezi logickými a ↑pragmatickými presupozicemi, Karttunen – Peters (1977, 1979) vedle konvenčních implikatur (více méně charakterizovaných ve shodě s definicí **p.** v logické literatuře) vyčleňují ↑implikatury konverzační. Ty lze – opět s jistým zjednodušením – srovnat s vlastnostmi tzv. ↑mluvních (řečových) aktů (Austin, 1962; Searle, 1969) a s pod-

mínkami (postuláty), které jsou nutné pro úspěšnou komunikaci (Grice, 1975); ↑kooperační princip. Sperber a Wilsonová (1986) pracují se stupni relevance jednotlivých výroků vyplývajících ze smyslu té které výpovědi. – **P.** lze považovat za jeden z druhů vztahu vyplývání (↑entailment), který je založen na pravdivostních podmínkách vět; ten má základní význam pro sémantiku. Vzhledem k tomu, že **p.** jsou charakterizovány svým vztahem k zápornému protějšku dané věty, je třeba odlišit jazykovou negaci od „obecné" negace logické; větnou ↑negaci je třeba studovat ve vztahu k ↑aktuálnímu členění (AČ) věty. Zápornou větu lze chápat primárně ve smyslu „ohnisko neplatí o základu", tedy non-F(T), srov. Peregrinův (1996) rozbor, využívající intenzionální sémantiku. Přitom základ není negován: (1) (a) *Honzovi synové umějí plavat*; (b) *Honzovi synové neumějí plavat*; (c) *Honza má syny.* – (2) (a) *Plavat umějí Honzovi synové*; (b) *Plavat neumějí Honzovi synové* (*ale jeho synovci*). Ve větě (1) (b), podobně jako ve větě (a) mluvčí tvrdí něco o Honzových synech; z obou vět vyplývá výrok (c). – Podle toho, zda a jak se daný vztah vyplývání týká i negativního protějšku věty, lze definovat tři druhy vyplývání, a to: (i) Výrok B je **vlastním významem** věty, jestliže výrok B vyplývá z výroku A a negace výroku B vyplývá z negace výroku A (ve výše uvedeném smyslu, tedy ze záporné věty s odpovídajícím aktuálním členěním). (ii) Výrok B je **p.** výroku A, jestliže výrok B vyplývá z výroku A a rovněž z negace výroku A; výrok (1) (c) je tedy **p.** věty (1) (a), protože vyplývá jak z věty samé, tak i z její negace (1) (b). Vedle těchto dvou typů vyplývání je třeba odlišit typ třetí, totiž alegaci (srov. Hajičová, 1972; 1984): (iii) Výrok B je **alegací** věty A, jestliže z věty A vyplývá výrok B a z negace věty A (opět ve výše uvedeném smyslu, tedy ze záporné věty s odpovídajícím AČ) nevyplývá ani výrok B ani negace výroku B. Tak např. výrok (1) (c) vyplývá z věty (2) (a), ale nelze říci, že tento výrok n. jeho negace vyplývají z věty (2) (b) – větu (2) (b) lze vhodně užít, ať Honza má či nemá syny. Srovnáme-li z hlediska vztahu vyplývání věty (1) (b) a (2) (b), pozorujeme, že se tu projevuje vztah mezi presupozicí a AČ: jestliže je spojení *Honzovi synové* v základu věty (jako ve větě (1) (a)), pak je výrok (1) (c) **p.**, změní-li se AČ, tj. spojení *Honzovi synové* je v ohnisku (jako ve větě (2) (a)), pak výrok (1) (c) je alegací dané věty. Rozčlenění heterogenní skupiny jevů zahrnovaných do té doby pod pojem **p.** a zavedení pojmu alegace přijal např. Bolinger (1976): hovoří o „stupňovitosti" vztahu vyplývání. Z hlediska formální sémantiky pojem alegace rozebírá např. Materna (1978) a Parteeová (1996), která srovnává alegaci s tzv. „lokální akomodací". **Akomodací** nazývá Lewis (1979) následující situaci: Věta S je vyslovena v kontextu, který ji nepřipouští: často se však stane, že se konverzace nezhroutí, ale partneři v diskursu si kooperativně a implicitně „přizpůsobí" kontext tak, že větu S interpretovat lze; potom pokračují v promluvě tak, jako by takto upravený kontext byl kontextem výchozím. – Heimová (1983) rozlišuje dva druhy akomodace; můžeme je ilustrovat příkladem (3), což je obdoba jejího (a klasického) příkladu *The King of France is (not) bald*; při globální akomodaci se výchozí kontext „přizpůsobuje" tak, aby zahrnoval i výrok (4), a pak se věta (3) interpretuje v tomto upraveném kontextu; při lokální akomodaci nemusí z výsledného kontextu vyplývat (4), ale tento kontext vyloučí všechny „světy", ve kterých Francie má krále a tento král navštívil Prahu: (3) *Francouzský král nenavštívil Prahu*; (4) *Francie má krále*; (5) *Francouzský král navštívil Prahu.*

Lit.: Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco slovy*, 2000); Bolinger, D., Gradience in entailment, *Language sciences* 41, 1976, 1–13; David, S. (ed.): *Pragmatics*, 1983; Davidson, D. – Harman, G. (eds.): *The logic of grammar*, 1975; Fillmore, Ch. J., Types of lexical information, in: Kiefer, F. (ed.), *Studies in syntax and semantics*, 1969, 109–137; Fillmore, Ch. J. – Langendoen, T. (eds.): *Studies in linguistic semantics*, 1971; Fraassen, B. C. van, Presupposition, implication, and self-reference, *Journal of philosophy* 65, 1968, 136–152; Grice, H. P., Logic and conversation, in: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.), *Syntax and semantics* 3, 1975, 41–58; Hajičová, E., Aktuální členění větné a nejnovější vývoj transformační gramatiky, *SaS* 33, 1972, 229–239; Hajičová, E., Presupposition and allegation revisited, *JP* 8, 1984, 155–167; Hajičová, E. ad.: *Topic-focus articulation, tripartite structures, and semantic content*, 1998; Hajičová, E. – Sgall, P., Topic and focus in transformational grammar, *Papers in linguistics* 8, 1975, 13–58; Heim, I., On the projection problem for presuppositions, in: David, S. (red.), *Pragmatics*, 1983, 397–405; Chomsky, N., Deep structure, surface structure and semantic interpretation, in: Chomsky, N., *Studies on semantics in generative grammar*, 1972, 120–202; Karttunen, L. – Peters, S., Requiem for presupposition, in: Whistler, K. ad. (eds.), *Proceedings of the Third Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 1977, 360–371; Karttunen, L. – Peters, S., Conventional implicature, in: Oh Ch.-K. – Dinneen, D. A. (eds.), *Syntax and semantics* 11, *Presupposition*, 1979, 1–56; Keenan, E. L., Two kinds of presuppositions in natural language, in: Fillmore, Ch. J. – Langendoen, T. (eds.), *Studies in linguistic semantics*, 1971, 45–52; Materna, P., A semantical analysis of presupposition and allegation, *PSML* 6, 1978, 263–267; Oh Ch.–K. – Dinneen, D. A. (eds.): *Syntax and semantics* 11, *Presupposition*, 1979; Partee, B. H., Allegation and local accomodation, in: Partee, B. H. – Sgall, P. (eds.), *Discourse and meaning*, 1996, 65–86; Partee, B. H. – Sgall, P. (eds.), *Discourse and meaning*, 1996; Peregrin, J., Topic and focus in a formal framework, in: Partee, B. H. – Sgall, P. (eds.), *Discourse and meaning*, 1996, 235–254; Petőfi, J. S. – Franck, D. (eds.): *Präsuppositionen in Philosophie und Linguistik*, 1973; Reis, M.: *Präsuppositionen und Syntax*, 1977; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; Sgall, P. ad.: *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*, 1986; Sperber, D. – Wilson, D.: *Relevance*, 1986; Strawson, P. F.: *Introduction to logical theory*, 1952.

EH

PRESUPOZICE PRAGMATICKÁ

Soubor takových situačně relevantních faktorů a předpokladů, které mluvčí má (měl by) při způsobu (volbě) formulace svého komunikátu respektovat, aby to byl komunikát (včetně elementárních výpovědí) úspěšný, zdařilý; tím se míní zejm.: (a) **porozumění** obsahu a cíli (intenci) komunikátu (výpovědi), ↑funkce výpovědi komunikační; (b) **přijatelnost** komunikátu, a to jak z hlediska jeho cíle, tak z hlediska jeho formy (jazykového ztvárnění). Např. pro akt „výzvy" je jednou z takových **p.p.** předpoklad mluvčího o tom, že adresát je schopen vykonat to, co se po něm chce (*Vrať se* × *Šťastně se vrať*; *Brzy se uzdrav*), pro akt „oznámení", „sdělení" předpo-

klad, že adresát nezná sdělovanou informaci: z výpovědi *Máte ještě dvě nezletilé děti* se adresát nic nového nedovídá a mluvčí jejím případným užitím sleduje nějaký jiný cíl než „oznámení", např. „nabádání", „výtku". K **p.p.** patří také komunikační konvence a normy platné (obvyklé) v různých typech komunikačních situací (prostředích) pro **způsoby** realizace (formulace) daného komunikačního (ilokučního) aktu; nelze např. „pozdravit" výrazem *Ahoj* při vstupu do pracovny nadřízeného apod. Významnou měrou k vymezení pojmu **p.p.** přispěl Stalnaker a po něm Keenan. Podle Stalnakera je třeba jako **p.p.** chápat komplexy takových interakčních podmínek, které jsou nutné a dostačující k úspěšnému uskutečnění komunikačních záměrů (potřeb, cílů) mluvčího. Podstatný rozdíl mezi **p.p.** a presupozicemi sémantickými vidí v tom, že **nositeli** (subjekty) **p.p.** jsou **účastníci** komunikace (lidé), nikoli ↑**propozice** (propoziční obsahy) vět. Nadto zdůraznil, že povahy **p.p.** nabývá také všechno to, co už bylo řečeno a s jakými ilokučními záměry (cíli) to bylo řečeno, tedy kontexty, neboť tím (jimi) se mění už existující a nastolují se nové interakční podmínky komunikačních procesů: každá výpovědně realizovaná ↑propozice (včetně jejích ↑sémantických presupozic) nabývá v komunikačních procesech povahy **p.p.** Tím se otevírá cesta k rozlišování výpovědí iniciačních (stimulativních) a reaktivních (stimulovaných): „návrh" – „souhlas"; „otázka" – „odpověď"; „prosba" – „slib" aj. (Wunderlich, Grepl). – **P.p.** v Greplově pojetí korespondují do značné míry s tzv. podmínkami úspěšnosti (happiness conditions) v pojetí Searlově; ↑charakteristika KF výpovědí. V tomto **užším** smyslu je možné chápat **p.p.** jako soubor situačních (včetně kontextových) podmínek relevantních pro realizaci toho kterého ↑ilokučního aktu. **P.p.** jsou však závažné (respektování hodné) nejen pro úspěšnou realizaci jednotlivých výpovědí, ale i pro úspěšnost komplexnějších komunikátů (textů, projevů), a to nejen z hlediska porozumění, nýbrž i z hledisek jiných: strategie, akceptovatelnosti; ↑zdvořilosti; tzv. „mlžení"; estetického (uměleckého) aspektu aj.

Lit.: Čejka, M., Rozkaz a negace, *SaS* 39, 1978, 341–348; Grepl, M., K problematice klasifikace ilokučních aktů I, *SPFFBU* A 45, 1997, 55–62; Keenan, E. L., Two kinds of presuppositions in natural language, in: Fillmore, Ch. J. – Langendoen, D. T. (eds.), *Studies in linguistic semantics*, 1971, 45–52; Lambrecht, K.: *Information structure and sentence form*, 1994; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; Stalnaker, R. C., Pragmatics, *Synthese* 22, 1970, 272–289; Wunderlich, D.: *Studien zur Sprechakttheorie*, 1976.

MG

PRINCIP PLNÉ INTERPRETACE

V ↑TGG obecný princip ↑univerzální gramatiky, který vyžaduje, aby objekty jaz. struktury byly na odpovídající rovině tzv. interpretovatelné. Podmínkou interpretovatelnosti je v období ↑teorie řízení a vázání např. pád, který zviditelňuje ↑tematickou roli. Interpretovatelnost ↑rysů individuálních lexikálních jednotek (jejich kategoriální i idiosynkratickou ↑subkategorizaci) vyžaduje také ↑projekční princip. V období ↑minimalismu se interpretovatelnost týká rozhraní ↑logické formy (LF) a ↑fonetické formy (FF). Na rozhraní LF musí element obsahovat jen aspekty významu, zatímco na rovině FF pouze rysy audio-motorické. Všechny ostatní (neinterpretovatelné) rysy byly v průběhu konvergující derivace saturovány.

PKo, LV

PRINCIP PROJEKČNÍ

V ↑TGG obecný princip ↑univerzální gramatiky, který spojuje roviny syntaktického popisu ↑T-modelu (↑povrchovou S-strukturu, ↑hloubkovou D-strukturu a ↑logickou formu (LF)). **P.p.** určuje, že uzly, které se vyskytují na jedné syntaktické rovině, musejí být adekvátně reprezentovány na všech rovinách syntaktického popisu. Z toho plyne, že každá transformace ↑posun α musí zanechat ↑prázdnou kategorii (↑stopu) a každé pozici S-struktury musí odpovídat pozice D-struktury a LF-struktury. **P.p.** popisuje fakt, že reprezentace na všech třech syntaktických rovinách jsou projekcí lexikální jednotky ze slovníku a musejí splňovat ↑subkategorizaci, tzn. specifické sémantické a syntaktické vlastnosti této jednotky. Podle tohoto principu musejí být např. valenční vlastnosti predikátů znázorněny na všech rovinách reprezentace, včetně fonologicky nerealizovaných ↑argumentů. **P.p.** tak např. vede k zavedení ↑prázdných kategorií. Srov. např. větu se slovesem *nařídit*: *Král nařídil* pro [PRO *zůstat*], v níž jsou jak adresát slovesa *nařídit*, tak i subjekt slovesa *zůstat* reprezentovány prázdnými kategoriemi ↑*pro*, resp. ↑PRO. – Zvláštním druhem projekčního principu je ↑rozšířený projekční princip (angl. EPP: extended projection principle), který vyžaduje, aby nezávisle na valenční vlastnosti predikátu každá věta obsahovala pozici subjektu. Slovesa s nulovou valencí musí tedy alespoň formálně uvést v syntaktickém popisu ↑S-struktury pozici subjektu, např. pro *Prší* (↑jednočlenné věty), pro *Zdá se být…* (↑nadzvednutí (raising)) aj. ↑Minimalismus používá projekční princip k vyjádření nutné realizace všech ↑rysů lexikální jednotky vybrané z ↑lexikonu, včetně syntaktických silných rysů, jejichž saturace (checking) je motivem ↑transformace. Např. univerzální ↑rys [+D] funkční kategorie T (Tense, čas) vede k univerzální nutnosti subjektu stejně jako rozšířený projekční princip.

Lit.: ↑minimalismus, ↑subkategorizace, ↑teorie řízení a vázání, ↑transformační generativní gramatika.

PKo, LV

PRODUKCE ŘEČI

Soustava dílčích psychických procesů podílejících se na přípravě a vytváření ↑výpovědi, procesů směřujících od záměru mluvčího k vyslovení výpovědi. Podílejí se na nich složky situační, kognitivní, jaz. a motorické. Zkoumá se především **p.ř.** mluvené, vyslovená výpověď se chápe jako výsledek **p.ř.** Názory na to, jak **p.ř.** probíhá, zejm. pak na součinnost dílčích procesů nejsou zdaleka jednotné (↑psycholingvistika, ↑porozumění řeči). Psychologové usilují o to identifikovat na základě vyslovovaných výpovědí dílčí psychické procesy, přímému pozorování nepřístupné, popř. modelovat spoje mezi nervovými buňkami, lingvisté spíše zkoumají, jak se na **p.ř.** podílejí faktory situační a jaz. Některé výzkumy směřují k obecnějším poznatkům o průběhu **p.ř.**, jiné akcentují spíše variantnost a situační podmíněnost těchto

procesů. – Zpravidla se uvádějí následující dílčí procesy **p.ř.**, které se časově více či méně překrývají: plánování, volba syntaktické struktury a volba slov, artikulace a kontrola toho, co bylo vysloveno, resp. je právě vyslovováno. – Plánování zahrnuje rozhodnutí mluvčího, co říci, a předběžné rozhodnutí, jak to říci; užívá se termínů ↑propoziční obsah a ↑mluvní akt, jindy kognitivní základ a situačně podmíněný pragmatický záměr. – Někdy se jako součást plánování uvádí **motivace** mluvčího (proč chce něco říci). Motivace je proces, který dynamizuje chování zaměřené na uspokojení nějaké potřeby. Obecně je motivací mluvčího n. pisatele potřeba zapůsobit na vědomí posluchače n. čtenáře, něco v jeho vědomí změnit. – Součástí plánování je i zhodnocení aktuální situace, odhad toho, co posluchač ví, i toho, co od mluvčího očekává (odhad expektací recipienta, ↑porozumění řeči). Odhad toho, co posluchač o věci ví (sdílené znalosti mluvčího a posluchače), rozhoduje o explicitnosti výpovědi i o jejím ↑aktuálním členění. Např. v rodinném prostředí může být výpověď *Teta odjíždí v pondělí* dostatečně informativní, protože posluchač ví, která teta, odkud i kam odjíždí, i další okolnosti, takže si vytvoří náležité ↑inference. V rozhovoru s jiným posluchačem by výpověď byla málo explicitní. – Vztah mezi volbou slov a volbou syntaktické struktury je dlouhodobě předmětem diskusí. Zatímco v 60. letech 20. stol. pod vlivem ↑TGG převládal názor, že volba syntaktické struktury je prioritní (na zvolených slovech nezávislá) a produktor ji lexikálními jednotkami „zaplňuje", dnes je častější hypotéza, podle níž vybraná slova určují syntaktickou strukturu (např. slovesné vazby), popř. hypotéza kompromisní (která se jeví jako velmi pravděpodobná), že oba procesy probíhají více méně cyklicky a navzájem se podporují (např. *myslíme, že... / soudíme, že dohoda je možná*). Důležitým faktorem je i frekvence slov a jejich sekvencí. – Volba syntaktické struktury i vyhledávání vhodných slov jsou dány dvěma typy faktorů: jaz. (možnostmi, které jaz. k výběru nabízí) a kognitivními (jaké konkurenční prostředky má mluvčí uloženy ve své mysli a jak pohotově jich dokáže využívat). Podle některých autorů (např. Levelt, 1989) dospělí mluvčí mají v dlouhodobé paměti uloženy celé fráze a v případě potřeby je jen aktivují. – Cenným zdrojem poznatků o **p.ř.** jsou ↑chyby v řeči (záměny slov, slabik, hlásek, přeřeknutí), pauzy, váhání apod. Svědčí o tom, že vlastní ↑artikulace často probíhá zčásti souběžně s procesy výběru slov a větných struktur, i o pořadí výběru jednotlivých elementů jaz. Na základě typologie chyb, kterých se běžně dopouštějí angličtí mluvčí, Garett dovozuje, že segmentem **p.ř.** je výpověď (**p.ř.** probíhá po výpovědích). Mluvčí si tvoří hrubou představu o budoucí výpovědi a postupně ji zpřesňuje. Nejdříve má rámcovou představu o významu, dále o syntaktické struktuře (viz výše) a výběru slov, ve třetí fázi vybírá nejdříve kořenné morfémy konkrétních slov a potom slovotvorné a tvarotvorné sufixy; poslední fáze je artikulační. Vlastní opravy svědčí o tom, že mluvčí průběžně monitoruje, co řekl/říká, a případně to koriguje. – Na Garretův model navazuje Dellova teorie rozšiřující se aktivace (spreading activation theory): v mysli mluvčího se aktivuje (↑aktivace) vždy mnohem více elementů (např. slov), než jich skutečně vysloví; aktivuje-li se jedno slovo, aktivuje se automaticky i mnoho dalších, která jsou blízká významově, zvukově, výskytem ve stejném kontextu apod. Ta slova, která nejsou v určitém okamžiku vybrána, se rychle vracejí do klidového stavu a aktivují se slova další. Mluvčí někdy „nestačí" vyslovit slovo v okamžiku, kdy je vysoce aktivováno, proto vysloví některé ze slov následujících (např. místo *král a jeho syn* vysloví *syn a jeho král*). Pro č. typologii ↑chyb v řeči zatím k dispozici nemáme, lze však předpokládat, že vzhledem k možnostem slovotvorby a bohaté flexi č. by některé závěry o **p.ř.** mohly být poněkud jiné. – Novější výzkumy kognitivní ↑psycholingvistiky propojují poznatky o **p.ř.** s poznatky o fungování nervových drah v mozku. Experimentálně byly prokázány některé korespondence mezi vzorci mentálních činností, významy výpovědí a typy jaz. sekvencí; tyto korespondence se vytvářejí v průběhu zkušenosti jedince na základě ↑asociací. Při **p.ř.** jsou odpovídající korespondence aplikovány. Např. *dát dárek* i *dát pětku* evokuje opakovanou zkušenost mluvčího o procesu dávání (někdo dává něco někomu), která je reflektována odpovídající syntaktickou strukturou. Materiálním nositelem těchto korespondencí jsou spoje mezi nervovými buňkami, nervové dráhy. Aktivuje-li se jeden neuron, aktivace se šíří právě po těchto spojích (viz výše o teorii rozšiřující se aktivace). V současné době se zkoumají především operace, k nimž při **p.ř.** v nervových drahách dochází (např. Altmann, 1997).

Lit.: Aitchison, J.: *Introducing language and mind*, 1992; Altmann, G. T. M.: *The ascent of Babel. An exploration of language, mind and understanding*, 1997; Kess, J. F.: *Psycholinguistics*, 1992; Levelt, W. J. M.: *Speaking: From intention to articulation*, 1989; Leont'jev, A. A. (ed.): *Osnovy teorii rečevoj dejatel'nosti*, 1974; Miller, G. A. – Galanter, E. ad.: *Plans and the structure of behavior*, 1960; Nebeská, I.: *Úvod do psycholingvistiky*, 1992.

IN

PROJEKTIVNOST (projektivita)

Znázorníme-li syntaktickou strukturu věty v podobě ↑závislostního stromu, v kterém jsou respektovány jak stupně složitosti větné struktury, tak lineární uspořádání větných složek, pak strom, větvící se směrem od složek řídících k složkám závislým (jednotlivé složky se nazývají uzly stromu), je **projektivní** tehdy, jestliže se neprotínají ani žádné dvě větve ani žádná svislá („projektivní" – odtud název) čára vedená z každého uzlu stromu s žádnou z větví stromu. Větné n. nevětné konstrukce, které nesplňují výše uvedené podmínky, se nazývají neprojektivní. **Neprojektivní konstrukce** jsou periferní složkou č. syntaktického systému; jsou různorodé a mohou se vyznačovat různými příznaky, jako je poetičnost (***hrdliččin** zval ku lásce **hlas**, kde **borový** zaváněl **háj***) oproti ustálenosti a stylové bezpříznakovosti v některých NS s ↑cirkumpozicí atributu (***větší** město **než Praha***), popř. v jiných konstrukcích (***Čím** je rostlina **větší**, **tím** musí být její zálivka **intenzivnější***; *historické setkání, **jehož** jsme **přímými účastníky*** aj.), hovorovost až konverzačnost (***Kde** jsi říkal, že **točí** dobré pivo*?) až substandardnost (nesprávnost), typicky v publicistických textech (**dová-*

žená jablka ze zahraničí, správně *jablka dovážená ze zahraničí*). O možnosti zachycovat větnou stavbu jako projektivní a (zdánlivé) odchylky řešit jako sekundární vztahy mezi syntaxí a morfematikou viz ↑tektogramatika.

Lit.: NEBESKÝ, L.: *Kombinatorické vlastnosti větných struktur*, 1988; OLIVA, K., Některé aspekty komplexity českého slovního nepořádku, in: *Č-US* 3, 2001, 163–172; PETKEVIČ, V., Special case of non-projective constructions in the syntax of Czech sentence, *Sl* 67,1998, 61–66; PETKEVIČ, V., Neprojektivní konstrukce v češtině z hlediska automatické disambiguace českých textů, in: *Č-US* 3, 2001, 197–206; ŠTÍCHA, F., Křížení vět v češtině, *NŘ* 79, 1996, 26–31; UHLÍŘOVÁ, L., On the non-projective construction in Czech, *PSML* 3, 1972, 171–181.

LU

PROLÉPSE

Struktura, v níž přívlastek vztahující se k větnému členu vyjadřuje vlastnost, která tomuto členu přísluší teprve po uskutečnění děje věty, např. [při rekonstrukci nějaké události]: *Ten zastřelený běžel k nákladnímu vagonu a tam to dostal* (Fiker); *To rozbité auto v příkopu jsme viděli přijíždět zleva.*

SŽ

PROPOZICE

Pojem převzatý do jazykovědy z logické a sémantické analýzy; charakterizuje jaz. výrazy z hlediska pravdivosti. Ve formální logice znamená **p.** totéž co ↑výrok. Výroková logika předpokládá, že existují nějaké prvotní, atomické **p.** (jednoduché výroky), jež mají či mohou mít pravdivostní hodnotu, a zkoumá pravdivost **p.**, které z nich vznikají logickými operacemi (složené výroky). Pravdivost prvotních **p.** ve výrokové logice studovat nelze; nástroje k tomu skýtá logika predikátová, která popisuje prvotní **p.** jako ↑predikaci o jistém počtu konstant a proměnných a pravdivost takové predikace postihuje logickými modely. – Do lingvistiky byl pojem **p.** přenesen právě z predikátové logiky. Byl zabudován do různých pojmových soustav, obecně podle dvojí motivace: jedna spojuje pojem **p.** s elementární predikační strukturou přirozeného jaz., druhá s podmínkami pravdivého užití věty (jakkoli složité) ve výpovědi (↑věta a výpověď). Přitom se projevuje různá míra abstrakce a specifikace. (1) Ve fr. gramatikách se pojmem **p.** označuje věta jednoduchá, která může vstoupit do souvětí. Toto užití odpovídá přístupu výrokové logiky, kde hodnota složitého výroku je dána kombinací jeho prvotních **p.** V angl. jazykovědě (nikoli v běžných gramatikách angl.) se pojmu **p.** nejčastěji užívá ve smyslu, jaký mu dala Fillmorova škola větné sémantiky. Ta za **p.** označuje valenční složku větné struktury, totiž sloveso (↑predikát) a jeho doplnění (↑valence). Toto užití odpovídá přístupu predikátové logiky, která své prvotní **p.** analyzuje. Vedle **p.** stojí ve fillmorovském pojetí jako druhá složka větného významu široce chápaná modalita (např. čas, průběhovost, modalita slovesa). Toto lingvistické pojetí odpovídá logickému programu rozšířit predikátovou logiku, jež pracuje se vztahy „věčnými" a „neměnnými", do různých systémů logiky temporální či modální, které predikaci prvotních **p.** relativizují. V č. lingvistice pojmu **p.** ve vztahu k elementárním predikačním strukturám užívá škola ↑dvourovinné valenční syntaxe (DVS). Pro ni je **p.** polem sémantických a syntaktických vztahů mezi (lexikálně konkrétním) predikátem a jeho (lexikálně konkrétními) doplněními. V predikátovém kalkulu by šlo o vztažení predikátu nikoliv k proměnným, nýbrž ke konstantám či termům od konstant odvozeným, což je výchozí krok k logickému modelování. (2) Druhou z uvedených motivací pojmu **p.** dokládá č. lingvistická škola ↑funkčně generativního popisu (FGP). Ta **p.** chápe jako pravdivostní podmínky větné výpovědi a využívá ji coby pojmový nástroj k uchopení smyslu větné výpovědi: **p.** ukazuje, zda jazykově ztvárněný význam věty spolu s objekty, k nimž jaz. výrazy oné věty referují, jsou v nějakém modelu splněny. Modely, ↑možné světy, jsou vytvářeny prostředky intenzionální logiky, samotné užití pojmu **p.** pak ve formálních systémech odpovídá výběru modelů pro nějakou teorii. – V rámci koncepcí hlásících se k DVS se často vedle pojmu **p.** užívá pojmu **propoziční obsah**. Užívání tohoto termínu bývá motivováno potřebou explicitně mluvit o tom, co vyjadřuje konkrétní výpověď v reálně existující ↑komunikační situaci.

TH

PROPRIALIZACE (onymizace)

Proces, který se realizuje prostřednictvím propriálně pojmenovacího aktu a v němž vzniká ↑vlastní jméno (proprium/onymum) beze změny slovotvorné struktury fundujícího apelativa (fundujících apelativ). Dříve byla chápána jako pouhá funkční transpozice existujícího apelativa do třídy proprií (*písek* > *Písek*), dnes je pojímána šíře jako specifikace všech složek (prvků) z apelativa užitých k plnění specifických funkcí v propriu; zahrnuje tedy i metafory typu *Plachta* – ´ rozlehlý rovinatý pozemek´ (Šrámek, 1999). – **Transonymizace** je obdobný proces, ale založený na vztahu proprium → proprium (město *Praha* > kino *Praha*). Podle tříd a podtříd výsledných proprií se rozlišuje **antroponymizace** (↑antroponymum: toponymum *Opava* > příjmení *Opava*), **toponymizace** (↑toponymum: antroponymum *Bohdal* > toponymum *Bohdal* (název obce)) atd.

Lit.: SUPERANSKAJA, A. V. ad.: *Teorija i metodika onomastičeskych issledovanij*, 1986, 46; *TSO*, 1973, 83, 166, 201, 205; *ÚOO*, 1999, 54–56.

JP

PROSTŘEDEK KONTAKTOVÝ

Prostředek sloužící (zvl. v mluvených projevech) k navazování a udržování kontaktu mluvčího s partnerem: (a) ↑**vokativ** ve funkci **oslovení**: ***Paní***, *ztratila jste peněženku*; *Zaskočím si teď*, ***Petře***, *na oběd*; (b) tzv. ↑**upozorňovací a kontaktová** citoslovce typu *haló*, *hej*, *hola*, včetně některých vok. pokleslých na citoslovce (např. *člověče*, *pane(čku)*, *lidičky*): ***Hej***, *nevíš, kam jsem to dal? To jsem si* ***člověče*** (*lidičky*) *nikdy nemyslel!*; (c) výrazy **slovesného** původu, které **ustrnutím** nabývají kontaktové funkce, např. *prosím*, *rozumíš*, *podívej se*, *hleď*, *počkej*, *poslechni* (*poslyš*), *víš* (*víte*)...: *Já jsem s ním o tom* ***prosím*** (*rozumíš*, *podívej se*, *víš*) *nikdy nemluvil*; ***Poslyš***, *s tím budou potíže*; (d) výrazy **jiného** původu, např. *pravda*, *viď*,

že, ne ...: *Chápal jsem to **pravda** jako pozvání*; plní – často zároveň – i jiné funkce: např. „naléhání" (*Viď že mi pomůžeš / Pomůžeš mi, viď*); (e) tzv. **kontaktový** dat.: *Bylo **ti** to někdy za války*; *Měla jsem **vám** tenkrát dvacet let* (↑volný dativ); (f) užití slovesa *mít* místo slovesa *být* ve funkci tzv. objektové spony: *Vždyť to už **máš*** (= je) *dobrých padesát let, co jsme se neviděli*; (g) transponované užití forem gramatické kategorie os., zvl. tvaru 1. n. 2. os. pl.: *Často **koupíš** nějakou konzervu a **abys** ji **vyhodil!***; *Tak to **máme** dohromady 75 korun*; bývá zároveň projevem snahy mluvčího o spoluúčast, souhlas adresáta (zvl. forma 2. os.), n. projevem jisté důvěrnosti (zvl. forma 1. os. pl.); ↑transpozice. – **K.p.** mají nulovou n. jen velmi malou informativní hodnotu: v podstatě se nepodílejí na vyjadřování obsahu výpovědí. Důkazem toho je i to, že se při ↑reprodukci prvotních výpovědí formou uvozené nepřímé řeči většinou vynechávají: *To ti bylo za války – Říkal, že to bylo za války.*

Lit.: Běličová, H., Ke kontaktovým prostředkům v slovanských jazycích, *Sl* 62, 1993, 45–50; *SČ*, 1998, 383; Šipková, M.: *Stavba věty v mluvených projevech*, 1993, 7–8.

MG

PROSTŘEDKY PROZODICKÉ

Specifické způsoby fónické realizace sylabémů, záležející v diferencovanosti jejich výslovnostní energie (↑přízvuk), tónového průběhu (↑slabičná intonace) a časového trvání (↑vokalická kvantita). Přízvuk a intonace tvoří tzv. suprasegmentální prostředky (též suprasegmentální fonémy), neboť v lineárním řečovém proudu se samy nevydělují jako časově samostatně měřitelné segmenty; modifikují jen řečové úseky už časově segmentované a jako takové vymezené a vybavují je v rámci daného časového segmentu dalšími jazykově rozlišujícími znaky. Vokalická kvantita naproti tomu časově segmentovatelná je. – Z hlediska vývojového ↑akcentuace.

Lit.: ↑akcentuace.

RV

PROTEZE (předsouvání)

Vkládání konsonantu na počátek slova. Realizuje se tak obvyklé schéma ↑slabiky, v níž je konsonantický začátek běžnější než vokalický. Připojená souhláska se může stát při vývoji jaz. trvalou součástí slova (srov. lat. *est*, č. *jest*; ↑praslovanština). V dnešní spis. č. plní funkci **p.** zvuku ↑ráz, mimo spis. č. především *v-* předcházející u běžných slov v obecné č. a některých nář. náslovné *o* ([*voko*], [*vokno*], zůstává zachováno i při odvození – [*vobras*], [*zvobrazit*]); jako součást ↑frazému se může objevit podoba s **p.** také ve spis. kontextu (*čekat na vlak je pěkná votrava*). V dial. je i protetické [*h*] ([***h**armara*]) a [*j*] ([***j**armara*]).

MK

Diachronie: Časově probíhala ve dvou vlnách: (1) Psl. **p.** záležely v předsouvání *j-* před pův. *e-*, *ę-*, *ь-*, např. *jestь*, *jęti* „jmout" (lit. *imti*), *jьmǫ* (stsl. *imǫ*); *v-* před pův. *ъ-*, *y-*, např. *vydra* (lit. *ūdra*), *vъpiti* „volat" . Před ostatními vokály jen fakultativně, viz dublety s *a-/ja-*, např. *ablъko // jablъko* aj. Psl. **p.** nastávala až po staré prefixaci, proto v starých prefigovaných formách je zachována forma základu bez proteze, např. *vъz-ьmǫ* × *jьmǫ*, *vъz-ъpiti* × *vъpiti*, *vъz-ęti* × *jęti*. Psl. protetické konsonanty vznikly v souvislosti s tendencí k progresivní sonoritě slabik (se zákonem otevřených slabik, ↑praslovanština) zprvu asi ve větném kontextu, a to na styku -V+V- jakožto přechodové konsonanty (-VKV-), které měly usnadnit výslovnostní šev na styku dvou vokálů (↑hiát); mylnou segmentací takových spojení byl hiátový (přechodový) konsonant přisouzen jako fixní iniciála následujícímu slovu (-VKV- > -V + KV-). (2) Historicky vykazují sl. jaz. – na různých částech sl. jaz. teritoria různě – novou vlnu protezí, rozšířených dnes nejvíce v ukr., br. a luž. V rané staré č. se objevuje *j-* pravidelně před *i-*, např. *jiný*, *jíti*, pravidelně před *ě-*, např. *jiesti*, zř. před *u-*, např. *již*, *jutro*, ojed. a ne natrvalo v přejatých slovech jako *jalmužna*, *japoštol*. V nář. se projevují výrazné oblastní rozdíly ve výskytu podob s *ji-/jí-* (shodných se spis. jaz.) proti podobám s nedostatkem *j-*, tzn. náslovným *i-/í-*, soustředěným do sv. a již. okrajů Čech a na vých. polovinu Moravy (*iskra*, *itrocel*, *inej/iný*, *ídlo*, *íva*, *ít/it*; ČJA I, 52–53). Ve větší míře než ve spis. jaz. existuje protetické *j-* též před jinými hláskami zejm. v nář. již. a sv. Čech, v nář. českomor. (*jakorát*, *jano*), ojediněle ve slezských (*Jadam*, *Jeva*). Protetické *v-* se v stč. objevuje ojediněle před *a-*, jako *vajce*, *varhany*. Později (od 13. stol.) se objevuje sporadicky a ne natrvalo protetické *h-* v přejatých slovech před *a-* a před *e-*, např. *Habraham*, *herb*, dále před *i-*, např. spojka *hi*, před *o-*, např. *hoheň*, *Holomúc*, před *u-*, jako *húhoř*. Širšího a trvalého rozšíření pak došlo v dialektech jz. Čech a střední Moravy. Dnes se tu omezuje spíše jen na lexikalizované případy, a to u starší generace. Dříve mělo větší územní rozsah (např. v nář. baborowském v ↑slezské nář. skupině), jak dosvědčuje hyperkorektní odstraňování *h-* považovaného za protetickou hlásku na území, kde dnes již proteze *h-* doložena není (srov. s. střmor. *ózntráke* a slez. *ozntrogy* „šle" z něm. *Hosenträger*). Nejsoustavnější je jeho výskyt ve střmor. nář., řídčeji se dokládá ze záp. úseků jzč. nář. Vyskytuje se před pův. *u*, *ú* (jzč. *hucho*, *houvrať*, *houl*, střmor. *hozel*, *hocho*, *hóvrať*), méně před *i*, *í* (jzč./střmor. *hinej/hiné*, jzč. *hít*, střmor. *híva*), řídčeji před *a*, *e*, *o* (jzč. *hale*, *Hadam*, střmor. *han* „ano", zejména však u slov cizího původu; jzč./střmor. *halmara*, *harešt*, střmor. *hajrámer* „cestář" z něm. *Einräumer*, *herteple*, *hofjera*) a před některými souhláskami (jzč. *hňískej*, *hřešato*, střmor. *hňiť* „nit", *hnétek*). Ve 14. stol. se začalo šířit *v-* před *o-* (*vobilé*, *vostrý*...), rozšířilo se v Čechách s výjimkou nejjižnější části, nář. doudlebského, do 16. stol. zasáhlo západní polovinu Moravy, do spis. jaz. však nakonec neproniklo. Objevuje se před *o* na počátku slova i na švu složenin (*vokno*, *von*, *zvorat*, *dvacedvosum*, *černovokej*). Poslední výzkumy ukazují dodnes pevnou pozici *v-* na území Čech (patří k výrazným znakům interdialektické ↑obecné češtiny), na Moravě jeho postavení slábne. Reflexem dřívější bilabiální výslovnosti hlásky *v* je protetické *u-/w-* ze s. okrajů svč. nář. (*uoheň*, *woheň*) a z nář. slezskopolských (↑slezská nář. skupina); zde ve shodě s polskými dial. (*uoko*, *uokno*). V části slez. nář. se toto *u* ojediněle ztotožňuje s fonémem *ł*, a vystupuje tak jako protetická hláska *ł-* (např. *łudžyč* „udit"); sem patří i hyperkorektní odstraňování *ł-* považovaného za hlásku protetickou: *ožo* „lože", *okec´* „loket". Nejmladší ze stč.

protetických hlásek je ↑ráz. Jeho šíření nelze chronologicky sledovat, protože se v písmě neoznačoval. V rané stč. neexistoval, jinak by zabránil vzniku podob *vůči* (< *v óči*), *doufati* (< *do-úfati*) ap. Rozšířil se na území Čech, na Moravě je řidší; to vede k nespis. ↑asimilaci znělosti před vokály, např. *g oknu*, na její vých. polovině (↑nář. skupina středomoravská a východomoravská).

Lit.: *ČJA* 1, 1992, 52–53; GEBAUER, J.: *Historická mluvnice jazyka českého* I, 1963², 319, 432–433, 464–465, 530–531; *HMČ*, 1986, 98–99; KOMÁREK, M.: *Historická mluvnice česká* I, 1962, 130–132; *NČD*, 1972, mapa č. 12; ŠYLO, H., Javyšča protezy v slov'janśkych movach, in: *Voprosy slav. jazykoznanija* 2, 1949, 229–247; TRÁVNÍČEK, F.: *Historická mluvnice československá*, 1935, 183–193; ↑praslovanština, ↑slovanské jazyky; synchronie: ↑fonetika, ↑ortoepie.

RV, DŠ, SK

PROTOTYP

Příklad, který mluvčí považují za nejlepší, nejreprezentativnější; centrální příklad nějaké kategorie, který jako takový uvádějí nejčastěji, resp. který obecně asociuje jistou kategorii; ↑stereotyp. Např. *jablko* platí za nejlepší, *oliva* za nejméně reprezentativní příklad *ovoce* s přechody *švestka*, *ananas*, *jahoda*, *fík* (Rosch, 1973). **P.** není subjektivní, ale intersubjektivní: v odpovědi na otázku, co je **p.** *domácího miláčka*, uvádějí mluvčí subkategorie *kočka*, *pes*, *papoušek* apod., nikoli individuální exempláře „Azor", „Sessy", „Lori" apod. Je-li naproti tomu pro Čechy *Ivan Lendl* **p.** tenisty, je zde „Lendl" „pars pro toto", má platnost typu (srov. *To je novej Lendl*).

Lit.: CORDIER, F. – DUBOIS, D., Typicalité et représentation cognitive, *Cahiers de psychologie cognitive*, 1981, 299–333; KLEIBER, G.: *La sémantique du prototype. Catégories et sens lexical*, 1990; LAKOFF, G.: *Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind*, 1987; PUTNAM, H.: *Mind, language, and reality*, 1975, 215–271; ROSCH, E.: Natural categories, *Cognitive psychology* 4, 1973, 328–350.

MN

PROZODIE

1. Ve fonetickém popisu obvykle označení pro soubor suprasegmentálních jevů zvukové stavby jaz., tedy jednotek, vlastností a vztahů, které přesahují elementární segment (hlásku, foném). Patří sem pojmy jako ↑slabika, ↑přízvukový takt, ↑promluvový úsek, ↑intonace, ↑přízvuk slovní i ↑přízvuk větný, pauza, tempo, rytmus řeči aj. a také ↑prozodické prostředky ve vývoji č.

2. V jiném významu používá tohoto termínu teorie verše.

ZP

PŘEDLOŽKA (prepozice)

Neohebný ↑slovní druh synsémantický; výraz gramatických, zejm. syntaktických funkcí jmen v jejich pádových formách a tím i prostředek vyjádření povahy vztahu mezi jménem a slovesem (*vzpomenout **na** maminku*), n. mezi jmény navzájem (*vzpomínka **na** maminku*), n. spolu se jménem, s nímž se pojí, prostředek vyjádření různých okolností (***na** jaře*). Klasifikačním kritériem pro třídění **p.** je: (a) spojitelnost s jednotlivými pádovými formami; (b) původ, tj. zda se jedná o slova s původní předložkovou funkcí, n. o slova a spojení z jiných slovních druhů, nejčastěji adv.; (c) počet slov, která tvoří předložkový výraz: **p.** jednoslovné (*na*, *k*...) × víceslovné (*vzhledem k*, *za účelem*...); (d) frekvence (Čermák, 1996). – Podle kritéria (a) lze **p.** dělit podle jednotlivých pádů (**p.** s gen., s dat. atd.), podle počtu pádů, s nimiž se pojí, podle významové specifikace (prostorové, časové, původu, průvodních okolností, zřetele atd.), kterou vyjadřují. Různí autoři se v sémantické a syntaktické klasifikaci předložek liší (srov. lit.). ↑Nom. je v č. primárně bezpředložkový, pojí se pouze s **p.** přejatými (*versus*, *kontra*, *à la*...); ↑vok. se s **p.** nespojuje. S ↑gen. se pojí řada **p.**, které vyjadřují významy prostorové (*do*, *z*, *u*, *od*, *blízko* ...), časové (*od*, *do*, *za*, *během* ...), původu (*od*, *z* ...), nepřítomnosti n. negace (*bez*), vynětí z platnosti, vytčení (*kromě*...) aj.; **p.** pojící se s ↑dat. vyjadřují významy směru (*k*, *naproti* ...), času (*k* ...), nesouhlas (*proti* ...), zřetel (*k*, *vůči*, *vzhledem k*, *v poměru k* ...) aj.; **p.** s ↑akuz. vyjadřují základní prostorový vztah v odpovědi na otázku kam? (*na*, *za*, *pod* ...), vztah časový (*za* ...), vztah nedotčenosti (*mimo* ...), účel a cíl (*na*, *pro* ...) aj.; **p.** s ↑lok. vyjadřují prostorový vztah v odpovědi na otázku kde? (*na*...), vztahy časové (*po* ...) aj.; **p.** s ↑instr. vyjadřují významy prostorové obdobně jako u lok. typu kde? (*nad*, *pod*, *mezi* ...), souvýskyt (*s*), významy časové (*před*, *počínaje*) aj. Některé **p.** se pojí s více pády; se dvěma pády: akuz. a lok. – *na stůl* × *na stole*, akuz. a instr. *pod stůl* × *pod stolem* s výše uvedeným rozdílem, se třemi pády: gen., akuz., instr. – *za vlády* × *za vládu* × *za vládou*. – Podle kritéria (b) se **p.** dělí na **p. primární** (**vlastní**, **původní**) a **p. sekundární** (**nevlastní**, **nepůvodní**). **P. sekundární** tvoří otevřený inventář jednoslovných i víceslovných předložek, vzniklých procesem prepozicionalizace (i) z neohebných slov: předložek (*zpoza*, *zpod* ...); adv. (*blízko*, *nedaleko*...); (ii) subst. v pádě prostém (*kolem*, *díky* ...) i předložkovém (*okolo*, *kvůli* ...), (iii) sloves (*vyjma*, *počítaje* ...). Ve srovnání s **p.** primárními jsou jednoznačnější buď díky svému lexikálnímu významu (*Setkáme se na náměstí* × *uprostřed náměstí*), n. proto, že díky svému lexikálnímu významu vyžadují další doplnění: *Půjčil si peníze **na** auto* (= *na koupi* n. *opravu*?) × *Půjčil si peníze ***za účelem** auta // za účelem koupě auta*. Různí autoři se v klasifikaci předložek z hlediska (b) liší, zejm. podle toho, jak definují hledisko synchronní (např. *okolo* se dnes už jako nepůvodní necítí). Z testů navržených k identifikaci **p.** sekundární je relativně spolehlivý test využívající fakt, že po předložce se mění *j-* u zájmena 3. os. v *ň-*: *kvůli *jemu // němu*. Dvojí formu mají tzv. vokalizované a nevokalizované **p.**, užívané podle fonetické podoby začátku následujícího slova (***nade** dveřmi* × ***nad** branou*). – Výrazné rozdíly panují ve výkladu **p.** coby součásti struktury věty. V klasických koncepcích, které popisují strukturu věty na principu větných členů chápaných jako funkce autosémantických slovních druhů, se předložka pokládá za součást pádové formy substantiva (a tvoří s ním větný člen). V jiných popisech se předložka pokládá za samostatnou syntaktickou jednotku: v některých dependenčních gramatikách za dominující výraz přidělující pád nominální skupině (a připouštějící adjunkty: *zřetelně nad průměrem*), v složkových gramatikách za hlavu předložkové fráze (PP).

Lit.: Čermák, F., Systém, funkce, forma a sémantika českých předložek, *SaS* 57, 1996, 30–46; *ČM*, 1981; Dickins, T., Prepositional vocalization in contemporary Czech, *The Slavonic and East European review* 76, 1998, 201–233; Holdeman, J. D., Czech preposition vocalization, *Brown Slavic contribution* 13: *Modern Czech studies*, 2000, 53–65; Hrbáček, J., Opakování stejných předložek v několikanásobných předložkových výrazech, *NŘ* 46, 1963, 169–179; Konečná, D., O významech českých pravých předložek, *SaS* 35, 1974, 261–264; Kopečný, F., Několik poznámek k předložkám z hlediska etymologického, *SaS* 28, 1967, 293–401; Krčmová, M., Poznámky k přízvukování jednoslabičných původních předložek ve spojení se jménem, *SPFFBU* A 12, 1964, 105–115; Kroupová, L.: *Sekundární předložky v současné češtině*, 1985; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1995; Těšitelová, M.: *Otázky lexikální statistiky*, 1974; Těšitelová, M.: *Lingvistické příručky. Kvantitativní lingvistika*, 1977.

KO

PŘEDMĚT (objekt)

V tradiční gramatice větný člen, který rozvíjí sloveso n. adj. (jakékoli větněčlenské platnosti) a jehož tvar je tímto slovesem n. adj. řízen. Tvarová řízenost (↑rekce) záleží v tom, že řídící člen určuje pád **p.** (Šmilauer v NS, 1969). **P.** se vyjadřuje **NS**, jejímž jádrem je prototypicky subst.: *Petr rozbil **vázu** // **broušenou vázu od babičky***. Možnost **p.** sémanticky klasifikovat je omezena tím, že u ↑pádů primárně syntaktických sémantická složka ustupuje do pozadí; Trávníček v MSČ (1949) se o klasifikaci pokouší na základě intuice, dnešní pohledy rozlišují různé protějšky **p.** ve významové stavbě věty (z okruhu ↑DVS je reprezentativní MČ III, 1987, 51–58, z okruhu ↑funkčně generativního popisu Panevová, 1980). Za **p.** se často pokládají **vedlejší věty předmětové**. Jsou spojkové (*Rozhodl se, **že jí to neřekne***) a vztažné (***Co viděl**, to chtěl mít*). Spojkové věty patří do kategorie ↑vět obsahových. Konkurují jim (i) **předmětové infinitivní skupiny**, jejichž jádrem je inf. slovesa, které je přísudkem vedlejší věty: (a) *Oba státy se dohodly **(na tom), že navážou diplomatické styky*** – (b) *Oba státy se dohodly **(na tom) navázat diplomatické styky***; (ii) **NS, jejichž jádrem je dějové substantivum** tvořené od slovesa, které je přísudkem vedlejší věty: (c) *Oba státy se dohodly **(na tom), že navážou diplomatické styky** – Oba státy se dohodly **na navázání diplomatických styků*** – vztah struktur (a) a (b), (c) se často chápe tak, že (b), (c) jsou ↑nominalizacemi (a). O funkci výrazu *to* v ↑maticové větě (*Naváděl Miladu (k tomu), aby to zapřela – Naváděl Miladu (k tomu) zapřít to*) ↑korelativum. V moderních závislostních mluvnicích se za **p.** pokládá pravovalenční syntaktická pozice slovesa n. adj. (a výrazy v ní) s pevně fixovanou pádovou formou (MČ III, 1987). Rozlišují se slovesa, u nichž je **p.** obligatorní (*Zastřelil srnu – *Zastřelil*), a slovesa, u nichž je **p.** potenciální/fakultativní: *Dokoupilovi včera zabíjeli prase – Dokoupilovi včera zabíjeli* (= prase); *Zavři* (=okno n. dveře, ≠ oči); ↑tranzitivní sloveso, ↑elipsa. – U sloves je základním tvarem **p.** ↑**akuzativ** (tzv. přímý **p.** u ↑tranzitivních sloves), jímž se v prototypických případech kóduje patiens v širokém smyslu; Mathesius (1961) mluví explicitně o akuzativním **p.** zasaženém (*tvořit dům*), **p.** vytvořeném (*stavět dům*) a **p.** obsahovém/vnitřním (*tančit polku*), včetně tzv. ↑figury etymologické (*tančit tanec*); akuz. je ↑strukturním pádem. Záměna (tzv. přepsání) akuz. jinou pádovou formou signalizuje další momenty, zvl. kvantitativní (gen. partitivní: *On tam přidal **sůl** → On tam přidal **soli***, gen. záporový: *Neviděl jsem tam **jedinou květinku** → Neviděl jsem tam **jediné květinky*** (↑genitiv), předl. lok. s významem podílnosti: *Dal studentům **dvě knihy** → Dal studentům **po dvou knihách***). Za **p.** se v řadě gramatik v návaznosti na Kopečného (1953) pokládá i gen. počítaného předmětu/numerativ: *V diktátu jsem udělal dvě **chyby** × V diktátu jsem udělal šest // několik **chyb***. **P.** v akuz. se považuje za **prominentní mezi všemi pravovalenčními pozicemi** (srov. citlivost vůči transformačním změnám pádové formy **p.**, např. při pasivizaci (↑tranzitivní sloveso), při substantivní ↑nominalizaci řídícího slovesa). **P.** v ↑**genitivu** se zachoval zvl. u ↑reflexivních sloves (*dotknout se **drátů**, vzdát se **odměny***), u sloves nereflexivních ho vytěsňuje **p.** v akuz. (*používat tužky → používat tužku*). **P.** v ↑**dativu** je dvojí: tzv. přímý **p.** u sloves s jedinou rekcí – označuje, že objekt, k němuž referuje jméno, nějak koreluje s referentem hloubkového subjektu predikátu (*Petr se podobá otci*), a tzv. nepřímý **p.** u sloves s další rekcí, zvl. akuz. – označuje objekt, k němuž děj směřuje a který je na ději nějak zainteresován (*dát matce růže*). **P.** v ↑**instrumentálu** označuje objekt, který má vůči ději více n. méně výraznou nástrojovou povahu (*hodit kamenem po někom × hodit kámen někomu*, n. *někam*), n. tzv. druhý **p.** (výsledkový): *Zvolili ho předsedou // za předsedu*. **P. v pádě předložkovém** se vykládají různě, srov. Běličová (1982), Komárek (1982), Bémová ad. (1989) aj., konsenzus panuje v tom, že předložky se zde desémantizují a neuplatňují se ↑předložky sekundární. – U adj. v č. neexistuje **p.** v akuz. (s výjimkou *dlužný stovku / odpověď*): *plný vína, věrný svým zásadám, jistý svým vítězstvím, náchylný k nemocem*, pouze adjektivizovaná ↑participia činná dědí akuz. valenci fundujícího slovesa (*číst knihu – čtoucí knihu*).

Lit.: Bausewein, K.: *Akkusativobjekt, Akkusativobjektsätze und Objektsprädikate im Deutschen*, 1990; Bázlik, M., Akuzatívny objekt z hľadiska valencie v porovnání s angličtinou, *JČ* 37, 1986, 39–45; Běličová, H.: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu*, 1982; Bémová, A. ad., Znovu k významu prostých a předložkových pádů, *SaS* 50, 1989, 128–136; *ČŘJ*, 1996; Hausenblas, K., Co je předmět, *ČJ* 4, 1954, 28–31; Hausenblas, K.: *Vývoj předmětového genitivu v češtině*, 1958; Komárek, M., K významu předložkových pádů v češtině, *AUPO, Philologica* 46, 1982, 77–85; Konečná, D., K otázce druhů objektu podle významu, *SlavPrag* 8, 1966, 311–316; Konečná, D., Jeden z přístupů k popisu objektu českého slovesa, *SlavPrag* 10, 1968, 187–192; Kopečný, F., Kvantitativní přívlastek a určení míry, *SaS* 14, 1953, 115–121; *MČ* III, 1987; *MSČ*, 1951; Němec, I., Ještě k funkcím lexikálního nevyjádření objektu děje ve větě, *NŘ* 72, 1989, 119–130; *NS*, 1969; Oravec, J.: *Väzba slovies v slovenčine*, 1967; Oravec, J., Předmět a príslovkové určenie, in: Oravec, J. (ed.), *Syntax a jej vyučovanie*, 1981, 225–234; Panevová, J., Rozvití předmětová a příslovečná, doplňující a určující, *NŘ* 58, 1975, 61–66; Panevová, J., Kolik významů má český instrumentál?, in: Nebeská, I. – Macurová, A. (eds.), *Jazyk a jeho užívání*, 1996, 14–23; *SČ*, 1998; Straková, V., Slovesná determinace pádová, *ČSR* 14, 1969, 1–11; Štícha, F., K problematice vazby, *SaS* 46, 1985, 38–45; Štícha, F., Komunikativní a jazyková funkce lexikálního nevyjádření objektu děje ve větě, *NŘ* 70, 1987, 184–193; Uličný, O.:

Instrumentál v struktuře české věty, 1984; ZIMOVÁ, L.: *Způsoby vyjadřování větných členů v textu*, 1994.

PK

PŘEDMĚT ŘEČI (předmět hovoru)

Pojem nahrazující při pragmaticky pojímané ↑referenci logicko-filozofický pojem ↑referentu. Vyhýbá se tak zatíženému termínu, ale má oproti němu širší význam. Daneš v VT (1985) **p.ř.** rozumí cokoli, čeho se jaz. projev týká, co má mluvčí na mysli a v promluvě uvádí a pojmenovává (stavy věcí, situace, jejich složky (individua, množiny individuí, třídy individuí), lokální a temporální momenty, vlastnosti, stavy a vztahy, činnosti, procesy a jiné děje) a konfigurace těchto složek.

Lit.: SGALL, P. ad.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; *VT*, 1985.

MN

PŘEDSOUVÁNÍ

1. Opak ↑parcelace. Častým cílem **p.** je výraz vytknout, zdůraznit. Ve starší lingvistické literatuře se proto mluví o **vytýkání větných členů.** Diskutovalo se o tom, zda je možné předsunout (vytknout) nejen výraz povahy tematické (↑téma výpovědi), ale i výrazy povahy rematické (↑réma výpovědi); Ružička, Pauliny. Ukázalo se, že předsunout je možné téma i réma, oba typy se však výrazně liší využitím **prozodických prostředků** (intonace a přízvuku). (1) Při **p.** výrazů **východiskových** (tematických) má předsunutý (vytčený) výraz ↑polokadenci, popř. ↑antikadenci a zájmenný výraz, většinou demonstrativní povahy, nemůže nést ↑větný přízvuk: *O tom vrahovi, o tom jsem četl v **no**vinách // O tom vrahovi? O tom jsem četl v **no**vinách*; *Do Prahy – tam jezdím **ne**rad // Do Prahy?* V mluvených projevech, zvl. nář., mívá předsunutý výraz často formu nom. (Šipková): ***Ten vrah**, o tom jsem četl v novinách.* Při **p.** výrazu označujícího osoby se užívá často zájmena *on*: *S mým bratrem // můj bratr – s tím / s ním není žádná zábava.* Východisková (tematická) povaha předsunutého výrazu bývá navíc signalizována užitím odkazovacích, popř. ukazovacích identifikačních zájmen typu *ten, takový, on*, n. různých částic: *Ten svetr, na ten jsem úplně zapomněl.* Odkazovací výrazy typu *ten, on* ve vlastní výpovědi bývají v běžných mluvených projevech nahrazeny neutrálním *to*: *Ten kabát, to mám po babičce.* Nutné je odkazovací *to* při **p.** infinitivu a adverbia: *Pozdravit, to neumí*; *Zítra, to se mi nehodí.* Časté je odkazovací *to* při antepozici obsahových vět: *Abych přišel, (to) neříkal.* – Opakuje-li mluvčí nějaký výraz z projevu partnera, bývá v předsunuté pozici oddělen od jeho výpovědi koncovým úsekovým předělem s ↑kadencí n. s ↑antikadencí: A: *Popros Pepíka* – B: *Pepík! Ten má svých starostí dost.* Takové typy **p.** bývají většinou projevem kladného n. záporného emocionálního postoje mluvčího. (2) **P.** výrazů povahy **jádrové** (rematické) předpokládá tzv. ↑subjektivní slovosled (pořadí): vyplývá většinou z polemického rázu replik, z jejich kontrastivní, konfrontační povahy: (*Copak ta zahrada, tu bych oželel*), *ale ten **barák**, **ten** mě mrzí; Ale tak **do** Prahy, **tam** bych se chtěla ještě podívat.* Předsunutý výraz rematické povahy bývá uzavřen ↑kadencí, zpravidla stoupavě klesavou (zvolací), odkazovací zájmenný výraz nese vždy ↑větný přízvuk. Může mít podobu přízvučného (důrazového) *to*: *Ale tak **do** Prahy, **to** bych se chtěla ještě podívat*; *(Náš Miloš, to není žádný chlap) – Zato náš **Zdeněk**, **to** je pane chlap!* – Speciální typ **p.** reprezentuje vytýkání **hodnotících přísudkových výrazů**: ***Výborné**, to růžové víno!* (= *To růžové víno je výborné*); ***Pašák**, ten Pavel!* Zájmenné výrazy tu neodkazují k předsunutému výrazu, proto nenesou ↑větný přízvuk.

2. Vkládání konsonantu na začátek slova; ↑proteze.

Lit.: *MČ* III, 1973, 424–425; PAULINY, E., Vysunutý vetný člen, *SR* 20, 1955, 107–109; PAULINY, E., O tzv. vytýčenom vetnom člene, *SR* 28, 1963, 280–289; RUŽIČKA, J., Vytýčený vetný člen, *SR* 19, 1954, 269–275; RUŽIČKA, J., O podstate vytýčeného vetného člena, *SR* 26, 1961, 291–299; RUŽIČKA, J., Poznámka o vytýčenom vetnom členu, *SR* 28, 1963, 346–349; *SBG*, 1972, 164–170; *SČ*, 1998, 395–396; ŠIPKOVÁ, M.: *Stavba věty v mluvených projevech*, 1993, 146–151.

MG

PŘEHLÁSKY VOKÁLŮ

Změny nepředních vokálů v přední ↑asimilací k jejich fonetickému okolí. V prehistorii i historii č. je několik vln **p.v.** (1) **Psl. p.v.** souvisely s tzv. slabičným synharmonismem jako projev tendence k palatalizaci hlásek (↑praslovanština) ve vokalismu: Zadní vokály s výj. $^{+}\bar{a}$, $^{+}\bar{o}$ se po palatálních souhláskách měnily (↑palatalizace) v odpovídající vokály přední jako důsledek progresivní vokalické asimilace: $^{+}$*'ă* > $^{+}$*'å* (> $^{+}$*'o*) > *e*, např. gen. sg. $^{+}$*tågå // *$^{+}$*jågå* > *togo* × *jego*; $^{+}$*'ŭ*(= ъ) > $^{+}\bar{\imath}$ (= ь), např. $^{+}$*vĭlkŭ- // *$^{+}$*mångjŭ-* > *vьlkъ* × *mǫžь*; $^{+}$*'ū* (= *'y*) > $^{+}\bar{\imath}$ (= *i*), např. $^{+}$*sjūtŭ-* > *šytъ* > *šitь* „šitý“. **P.v.** vyvolaly už v psl. morfologii rozštěpení některých dotud jednotných deklinačních typů na „tvrdé“ a „měkké“, např. nom.-akuz. sg. *vьlkъ* × *koń*, *město* × *pole*, lok. sg. a pl. *vьlcě*, *vьlcěchъ*, *městě*, *městěchъ* × *koni*, *koníchъ*, *poli*, *polichъ* (zde $^{+}$*å*$\underset{\smile}{i}$ > *ě* × $^{+}$*´å*$\underset{\smile}{i}$ > *e*$\underset{\smile}{i}$ > *i*; ↑monoftongizace diftongů), gen. pl. *vьlkъ*, *městъ* × *koń*, *poľ*, dat. pl. *vьlkomъ*, *městomъ* × *koňemъ*, *polemъ*, dat.-instr. du. *vьlkoma*, *městoma* × *koňema*, *polema*; podobně lok. sg. a nom.-akuz.-vok. du. *ženě* × *duši*, gen. pl. *ženъ* × *dušь*. Rovněž v deklinaci adj. a zájmen. (2) **Staročeské p.v.** byly důsledkem postupné likvidace předních variant nepředních vokálů v době dominantní konsonantické korelace palatalizovanosti : nepalatalizovanosti. Týkaly se krátkých i dlouhých vokálů: *´a* > *ě*, např. *čáša* > *čiešě* (↑čeština stará raná); *´ä* > *ě*, např. *v´äc´e* > *viece* (↑čeština stará raná); *´o* > *ě*, např. *srdc´óm* > *srdciem* (↑čeština 14. stol.); *´u* > *i*, např. *kl´úč* > *klíč* (↑čeština 14. stol.). Tyto změny mají rozličné zeměpisné rozšíření; ↑nářeční skupina středomoravská, východomoravská, slezská. (Změna tautosylabického *aj* > *ej* (↑čeština humanistická) povahu přehlásky nemá; souvisí s vývojem diftongů.) Přehlásky *´a* > *ě*, *´ä* > *ě*, *´u* > *i* přispěly k dalšímu rozrůznění „tvrdých“ a „měkkých“ deklinačních typů jmen.

Lit.: GEBAUER, J.: *Historická mluvnice jazyka českého* I, 1962, 92–122, 236–240, 272–278; KOMÁREK, M.: *Historická mluvnice česká* I, 1958, 50–53; KOMÁREK, M.: *Historická mluvnice česká* I, 1962, 62–66, 115–118; *HMČ*, 1986, 70–74; MARES, F. V., Domnělé doklady české přehlásky a > e v církevněslovanských textech (typ cělenije gen. sg.), *Sl* 28, 1959, 132–140; MILEWSKI, T., Przyczynki do fonetyki lechickiej, *PP* 14, 1929, 582n; TRÁVNÍČEK, F.: *Historická mluvnice československá*, 1935, 71–76, 85–

88; Wijk, N. van, Zum sogenannten urslavischen Synharmonismus der Silben, *LSl* 3, 1941, 41–48; Žuravlev, V. K.: *Razvitije gruppovogo singarmonizma v praslavjanskom jazyke*, 1963; ↑jazyky slovanské, ↑praslovanština.

RV, DŠ

PŘECHODNÍK (transgresiv)

Jeden z ↑neurčitých (jmenných) tvarů slovesa; má podobné vlastnosti jako ↑participia. **P.** jsou také tvořeny od sloves (beze změny lexikálního významu) a mají některé vlastnosti shodné se slovesy (dědí valenci, včetně akuz., vid, reflexivnost, citlivost vůči slovesnému rodu) a některé vlastnosti společné s adj. (číslo a v sg. i rozlišování jmenného rodu), na rozdíl od part. nemají však funkci shodnou s adj. (tj. přívlastkovou), nýbrž s adv. (tj. doplňkovou, resp. adverbiální). **P.** se rozlišují podle různých kritérií. **(1)** Podle **kmene, z něhož jsou tvořeny**: (1a) **p.** přítomný a (1b) **p.** minulý. (1a) **P. přítomný** se tvoří od kmene přítomného (z té podoby, která je v 3. os. pl. ind. préz.), a to u sloves s 3. os. pl. na *-ou* po neměkké souhl. (*nesou*) příponami *-a*, *-ouc*, *-ouce* (*nesa*, *nesouc*, *nesouce*), u sloves s 3. os. pl. na *-ou/-í*, jejichž základ je zakončen na měkkou souhl. (*mažou/í*), a na *-í* (*sedí*, *dělají*) příponami *-ě/e*, *-íc*, *-íce* (*maže*, *mažíc*, *mažíce*; *sedě*, *sedíc*, *sedíce*; *dělaje*, *dělajíc*, *dělajíce*). (1b) **P. minulý** se tvoří od minulého kmene, a to u sloves s kmenem končícím na samohlásku (*poprosit*) koncovkami *-v*, *-vši*, *-vše* (*poprosiv*, *poprosivši*, *poprosivše*), u sloves s kmenem končícím na souhlásku (*vynést*) koncovkami *-0*, *-ši*, *-še* (*vynes*, *vynesši*, *vynesše*); před koncovkou dochází (stejně jako v l-ovém part.) k zániku délky posledního vokálu, pokud nevznikla ↑kontrakcí (*rozbít* : *rozbiv* × *zahřát* : *zahřáv*) a s výjimkou několika sloves (*hrát*, *klát*, *plát*, *ržát*, *sát*, *zrát*). – **(2)** Podle **vidu slovesa**: (2a) **p.** nedokonavý a (2b) **p.** dokonavý. (2a) **P. nedokonavý** je typu (2a, 1a) *dělaje*, n. typu (2a, 1b) *dělav*; (2b) **p. dokonavý** je typu (2b, 1a) *udělaje*, n. typu (2b, 1b) *udělav*. – **(3)** Podle **významu relativního času**: (3a) **p. současný/pro současnost ve všech časových plánech**, tj. **p.** (2a, 1a): *Házeje do vody proutky, dívá se na ně*; (3b) **p. předčasný/pro předčasnost v minulosti**, tj. **p.** (2b, 1b): *Hodiv do vody proutky, díval se na ně*; (3c) **p. předčasný/pro předčasnost v budoucnosti**, tj. **p.** (2b, 1a): *Hodě do vody proutky, bude se na ně dívat*; např. Šmilauer v NS (1969). **P.** typu (2a, 1b) v současné č. neexistuje (zachoval se pouze tvar *byv* – viz dále), existoval ještě v obrození (*Doktor, pozorovav ho chvíli, zkrátil návštěvu*), kde vyjadřoval minulé děje současné i předčasné, tedy významy, které mohou vyjadřovat i jiné **p.**: minulé děje současné **p.** typu (1a), minulé děje předčasné **p.** typu (2b). Neexistuje **p.** předčasný/pro předčasnost v přítomnosti, protože předčasnost je vyjadřována tvary (2b), a rys dokonavost vylučuje (aktuální) přítomnost. Novější mluvnice ovšem **p.** typu (2b, 1a) hodnotí jako tvar, „který vyšel z užívání" (MČ II, 1986), n. ho vůbec neregistrují (ČŘJ, 1996), takže podle hlediska (3) rozlišují jen (3a) **p. současný/pro současnost ve všech časových plánech** (**p.** typu (2a, 1a)) a (3b) **p. předčasný/pro předčasnost ve všech časových plánech** (**p.** typu (2b, 1b)). V mluvnicích, v nichž se rozlišuje **p.** aktivní a **p.** pasivní, se tyto **p.** pokládají za aktivní. Za pasivní **p.** se považují konstrukce (a) *jsa/jsouc/jsouce* + part. trpné (*jsa volán*), (b) *bývaje/bývajíc/bývajíce* + part. trpné (*bývaje volán*), (c) *byv/byvši/byvše* + part. trpné (*byv volán*). Z hlediska užití **p.** se tradičně rozlišují (a) skupiny/konstrukce, jejichž jádrem je **p.** stejnopodmětový, a (b) skupiny/konstrukce, jejichž jádrem je **p.** absolutní.

Přechodníkové skupiny (konstrukce) **stejnopodmětové** jsou – transformačně viděno – takové, které by po změně na větu měly referenčně identický podmět jako přísudkové VF, k němuž se vztahují: *Odchází usmívaje se* (= „X odchází a X se usmívá"). Často se proto chápou jako výsledek začleňovací nominalizační transformace věty, jejímž prostředkem je vypuštění spojky a transpozice slovesa z VF na **p.** (Běličová-Křížková, 1969; Komárek v PČM, 1978); ↑nominalizace. Jiné přístupy vycházejí z toho, že si **p.** ponechávají tzv. pravé valence fundujícího slovesa, včetně valence akuz. (*volaje/zavolav Pavla*; *nadržujíc Pavlovi*), podmětová valence sice zůstává zachována, ale je blokována její lexikální realizace. Tento prázdný subjekt (značí se někdy **PRO**; Karlík, 2000) lze interpretovat přes koreferenční element (NS) ve větě na **p.** nezávislý. Na rozdíl od ↑infinitivu, kde je interpretace PRO zajišťována vlastností sloves nazývanou ↑kontrola, je u **p.** tato interpretace jištěna ve spis. jaz. gramaticky, a to tím, že **p.** jsou vždy spojité (podmět PRO je referenčně identický s podmětem věty) a navíc mají povinnost vyjádřit shodu v rodě a čísle právě s podmětem (proto mají rysy společné s adj., tj. vyjadřují číslo a v sg. i jmenný rod jako kategorie shodové): ***Chlapec***$_i$ *odcházel* PRO$_i$ *usmívaje se* – ***Dívka***$_i$ *odcházela* PRO$_i$ *usmívajíc se* – ***Chlapci***$_i$ *odcházeli* PRO$_i$ *usmívajíce se*. Problémy jsou např. v ↑AcI-konstrukcích; mělo by totiž platit: *Pavel*$_i$ *viděl Petra*$_j$ PRO$_i$ *odháněje od sebe*$_i$ *mouchu* a **Pavel*$_i$ *viděl Petra*$_j$ PRO$_j$ *odháněje od sebe*$_j$ *mouchu* (má-li přechodníková skupina povahu tzv. ↑polovětné kontrukce), avšak intuice zde asi teorii zcela za pravdu nedává. Za nevhodné (údajně stylově) se pokládají věty obsahující přechodníkové skupiny s podměty s různými sémantickými rolemi typu (3): (1) *Petr*$_i$ (agens) *psal dopis* PRO$_i$ (agens) *sleduje jedním očkem Pavla*; (2) *Petr*$_i$ (agens) *psal dopis* PRO$_i$ (patiens) *jsa sledován Marií*; (3) *Kmet*$_i$ (patiens) *byl zdvořile a jemně nesen na smrt*, PRO$_i$ (agens) *sleduje jedním očkem Pavla*; (4) *Kmet*$_i$ (patiens) *byl zdvořile a jemně nesen na smrt*, PRO$_i$ (patiens) *jsa sledován jedním očkem Marií*. Z uvedených vlastností **p.** vyplývá, že **p.** aktivní se nemohou tvořit od sloves bezpodmětových (**prše*, *-íc*, *-íce*), **p.** pasivní ani od sloves tvořících tzv. neosobní pasivum: **jsa/jsouc/jsouce nadržováno* (*učitelem*) *Petrovi*; tvoří-li se, je jejich jazykovým významem vynucováno, že referují k jinému ↑možnému světu, než je svět aktuální. – Z funkčního hlediska se **p.** pokládají za výrazy, které vyjadřují slovesné významy (mají stejný lexikální význam jako slovesa) a současně to, že autor projevu hodnotí ↑propozici vyjadřovanou přechodníkovou skupinou z hlediska informačního členění textu jako druhotnou, méně důležitou; jsou tedy prostředkem hierarchizace dějů: *Dívka odcházela a usmívala se* → *Dívka odcházela usmívajíc se*, n. *Dívka se usmívala odcházejíc*. Z hlediska větněčlenské platnosti se přechodníkové skupiny tradičně pokládají za doplněk, za příslovečné určе-

ní je navrhuje pokládat Daneš ve VT (1985, 73). Považují se za ↑polovětné konstrukce, zpravidla nikoli ovšem za ↑small clauses (protože jejich základem je sloveso, byť ve tvaru jmenném).

Přechodníkové skupiny/konstrukce **absolutní** jsou takové, u nichž podmínka stejnopodmětovosti neplatí; proto formálně ustrnují a užívá se jen jeden jejich tvar. Jejich slovesná povaha se oslabuje a nezřídka přecházejí postupně k jiným slovním druhům, a to: (a) k adv. typu *leže*, *sedě* ..., včetně *vleže*, typu *takřka*, *tak říkajíc* (nelze je rozvíjet jako slovesa: **Četla leže / vleže hodinu v posteli*); (b) k předložkám: *vyjma*, *nehledě*, *nemluvě*, *počínaje*, *konče* ... (zachovávají pravé valence slovesa: *vyjma Pavla*, *nehledě na Pavla*, mohou být anteponovány i postponovány: *nemluvě o Pavlovi – o Pavlovi nemluvě*). – **P.** jsou prostředek kniž. (pouze některých **p.** absolutních se užívá v hov. jaz.). Ve vmor. dial. je běžný **p.** přítomný, ale ustrnulý, tj. neshodný, a tedy může být nestejnopodmětný: *Iďa do kravína, začalo pršat*.

Diachronie: Do ↑praslovanštiny se **p.** vyvinul z pův. nominální věty/nominálního přísudku a zachovával v ↑staroslověnštině a ještě i v stč. jakožto pův. slovesné „adjektivum" důsledně kongruenční kategorie pádu (v případě **p.** šlo o nom.), čísla a rodu, v syntaxi pak některé archetypální konstrukce, např. spojení se slovesnou větou s pomocí slučovacích spojek (interjekcionálního původu) *i*, *a* (*Byv pokřtěn Ježíš i vyšel z vody – Da jim milostivé vítanie a řka*), užití **p.** po interrogativech a relativech (*Neviete, čso prosiece* (= „nevíte, oč prosíte")), **p.** ve spojení s finitními tvary slovesa *býti* (*Když byl tři léta po moři jezdě, tehdy stirže sě vietr veliký* (kde *byl jezdě* = „jezdil")) aj. Spolu s obecnou tendencí pův. kongruentních tvarů v ↑doplňku k adverbializaci začaly i tvary **p.** už v 16. stol. ustrnovat v tvaru jediném; tento vývoj byl důsledně dovršen ve všech současných sl. jaz. s výjimkou nové č. (viz dále). – Ve staré č. byly vedle přechodníkových skupin stejnopodmětových časté i přechodníkové skupiny různopodmětové: *hledaje kněz český cizieho oběda, i utka jej jeho bieda*. Ustoupily především v době humanistické, protože neměly paralelu v lat. Počínaje 15. stol. začala se kongruence **p.** porušovat, zejm. v nižším stylu, ovlivněném mluv. jaz., ve vysokém stylu je jejich kongruence závazná ještě v 16. a 17. stol. Stč. absolutivní vazby se objevovaly především tam, kde je syntaktická pozice akuz. n. jiných pádů; po zániku flexe part. se tu užívalo nekongruentních tvarů (*slyšu tě mluviece*). Takové využití do konce 14. stol. zaniklo. Dobrovský restituoval **p.** stejnopodmětové a kodifikoval starší stav podle úzu *Bible kralické*. Protože tato kodifikace platí i v nové č., není gramatika **p.** pevnou součástí jaz. ↑kompetence č. rodilého mluvčího (Čech se ji tedy musí učit).

Lit.: Běličová-Křížková, H., Syntaktická charakteristika přechodníkových konstrukcí v ruštině, *Bulletin ÚRJL* 13, 1969, 115–124; *ČŘJ*, 1996; Dvořák, E.: *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*, 1970; Dvořák, E.: *Přechodníkové konstrukce v nové češtině*, 1983; *HMČ*, 1986, 367–369; Hrabě, V.: *Polovětné vazby a kondenzace „druhého sdělení" v ruštině a češtině*, 1964; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; *MČ* II, 1986; *NS*, 1969; *PČM*, 1978; *PMČ*, 1995; Ružička, J., O používaní prechodníkov, *SR* 21, 1956, 283–293; Večerka, R.: *Syntax aktivních participií v staroslověnštině*, 1961; *VT*, 1985.

PK (synchr.), RV (diachr.)

PŘEKLAD STROJOVÝ

Využití počítače k úplné n. částečné automatizaci překladu; programové vybavení sloužící k tomuto účelu. Univerzální plně automatický **s.p.**, jehož kvalita by byla srovnatelná s prací překladatele, zatím není možný. Problémem je sémantická a pragmatická víceznačnost při syntaktické analýze vstupního jaz. a při volbě lexikálních ekvivalentů v cílovém jaz., kterou člověk řeší na základě znalosti kontextu a reálné situace. Systémy **s.p.** se přesto používají tam, kde stačí i nekvalitní výstup. Kromě toho existují náhradní řešení, která umožňují získat kvalitní výsledek i s nedokonalým **s.p.** Jednotlivá řešení lze navzájem kombinovat: (1) **Účast uživatele** na úpravě vstupu, v průběhu překladu n. na úpravě výsledku. Podle míry účasti se rozlišují: (a) systémy, v nichž je proces překladu řízen uživatelem, zatímco systém jen poskytuje podklady a navrhuje řešení (tzv. machine-assisted human translation – MAHT, n. computer-assisted translation – CAT); (b) systémy, které proces překladu řídí samy a uživatel zasahuje jen v případech, kdy si systém neví rady (tzv. human-aided machine translation – HAMT). (2) **Specializace systému** na určitý obor a žánr (např. zprávy o počasí) n. na jaz. omezený na určité výrazy a konstrukce (controlled language). (3) **Využití existujících překladů** – systémy **s.p.** vyžadují velkou zásobu znalostí, kterou lze získat buď formulací lingvistických pravidel a hesel slovníkové databáze, n. (méně pracněji) ukládáním a zpracováním paralelních a všech nově přeložených textů. V takto vytvořené databázi se hledá nejpodobnější úsek textu s příslušným překladem, který slouží jako podklad uživateli n. systému k vytvoření nového překladu. Ke zpracování paralelních textů a vytváření nových překladů existují metody statistické (statistický **s.p.**), n. symbolické (example-based MT – EBMT); je-li účast člověka větší, mluví se o systémech s překladovou pamětí (translation memory – TM), dnes běžně dostupných a hojně využívaných. (4) **Využití sémantické klasifikace pojmů a databáze znalostí** v systémech knowledge-based MT (**s.p.** založeného na znalostech); takové systémy však nejsou pro velké nároky na naplnění databáze příliš rozšířené. Většina systémů se orientuje na překlad písemných textů, některé však lze spojit s programy rozpoznávání řeči. – První návrhy na využití digitálních počítačů pro **s.p.**, které se inspirovaly úspěchy při luštění zpravodajských kódů, se objevily brzy po 2. světové válce. V 50. letech se v USA a SSSR vyvíjely s vojenskou podporou systémy **první generace**, které překládaly slovo od slova na základě **přímé metody** (tj. bez syntaktické analýzy vstupu) pomocí dvojjazyčného slovníku, popř. morfické analýzy, a prováděly jednoduché slovosledné úpravy výsledného textu. Kolem r. 1960 se prosazují systémy **druhé generace**, které počítají s automatickou analýzou vět vstupního textu do podoby syntaktického stromu. Ty se ve fázi transferu převedou na ekvivalentní syntaktický strom, který má reprezentovat větu výstupní v cílovém jaz. Na základě tohoto stromu se

pak ve fázi syntézy odvodí výstupní věta. Rozdíl mezi reprezentacemi věty ve vstupním a výstupním jaz. lze minimalizovat n. i zrušit v případě velmi blízkých jaz. n. při začlenění sémantické analýzy a syntézy (viz knowledge-based MT) s převodním jazykem pro identickou reprezentaci výrazů více jazyků (**interlingua**). Ani počátek vývoje systémů koncipovaných na základě teoretické lingvistiky však nezabránil tomu, že v r. 1966 zvlášť ustavená komise Národní akademie věd USA prohlásila plně automatický překlad za nereálný cíl, takže vývoj nových systémů pak pokračoval až do 70. let hlavně v Evropě a Japonsku. V praxi se ale začaly systémy **s.p.** uplatňovat u velkých firem a institucí i v USA a Kanadě, a to už od 60. let. Velký rozvoj **s.p.** nastal od 70. let také v Japonsku. V roce 1976 byl dokončen úspěšný kanadský systém Météo, jehož koncepce ovlivnila vývoj anglicko-českého (od 1981) a česko-ruského (od 1985) prototypu u nás. Od r. 1976 se v orgánech EU (resp. EHS) používá systém Systran, v r. 1978 byl zahájen projekt Eurotra pro překlad mezi všemi jaz. členských států EU. Od poloviny 80. let je možné si koupit systémy **s.p.** různé kvality a rozsahu, a to i pro osobní počítače. Na osobních počítačích lze provozovat i některé systémy původně určené pro velké firmy. V r. 1990 je zahájen německo-japonsko-americký projekt automatického tlumočníka Verbmobil a japonský projekt tlumočení telefonních hovorů. Od 2. pol. 90. let se objevují první programy pro osobní počítače, které jako pomůcku pro překladatele využívají databáze paralelních textů. Na síti internet existují adresy, kam lze poslat text a obratem získat jeho automatický překlad.

Lit.: Arnold, D. ad.: *Machine translation: An introductory guide*, 1994; Hajičová, E. ad. (eds.): *Učíme stroje česky*, 1982.

AR

PŘEZDÍVKA (jméno vlastní přezdívkové)

Neúřední, doplňkové vlastní jméno, které většinou charakterizuje osoby, místa n. věci a vztahuje se k povolání, vlastnostem, původu atd. nositele jména. Může obsahovat pozitivní, n. negativní hodnocení. **P.** osob vznikají různým obměňováním rodných jmen (*Monokl* z *Monika*, *Květák* z *Květa*) a příjmení (*Stárek* protiklad k *Mládek*, *Kalendář* z *Kalenský*), podle vlastností fyzických (*Bidlo* podle výšky, *Špekoun* podle tloušťky, *Liška* podle barvy vlasů), duševních, povahových a charakterových, podle zálib a koníčků (*Myslitel*, *Drbna*, *Škrtil*, tj. lakomec, *Elektronik*, *Stopér*), podle rodinné situace (*Řeznice* podle otce, *Máma* – hlídá sourozence) i podle různých oblíbených či známých osobností ze života kulturního, sportovního, podle oblíbených seriálů atd. (*Vašut*, *Maradona*, *Džejár*, *Rampepurda*). – Jsou i **p.** skupinové (*Kujebáci* – obyvatelé Vysokého Mýta).

Lit.: Hauser, P., Přezdívky jako součást slangu, in: Klimeš, L. (ed.), *Sb. přednášek z III. konference o slangu a argotu*, 1987, 77–84; Klimeš, L., Přezdívky žáků ve 3.-9. třídě základní devítileté školy, *ZMK* 12, 1971, 367–376; Klimeš, L., Přezdívky žáků v 6.-9. třídě základní devítileté školy, *ZMK* 14, 1973, 314–319; Knappová, M., Tvorba přezdívek stále živá, in: Majtán, M. – Rusčák, F. (eds.), *12. slovenská onom. konferencia a 6. Seminár „Onomastika a škola"*, 1996, 121–125; Šrámek, R.: Problematika studia přezdívek obcí, *Národopisné aktuality* 14, 1977, 29–54; *TSO*, 1973, 118; Utěšený, S., Přezdívkové obměny příjmení ve školním prostředí, *NŘ* 63, 1980, 232–241; Utěšený, S., K dnešním žákovským přezdívkám, *ZMK* 21, 1980, 698–712.

MKn

PŘÍBĚH A KOMENTÁŘ

Pojmy, jimiž se do č. překládají pojmy E. Benvenista *histoire* a *discours*, vysvětlující užívání časů ve fr. Originalita jeho přístupu spočívá v tom, že nevnímal problematiku časů jen na základě časové osy, ale i z hlediska postoje mluvčího. Časy se podle Benvenista ve fr. užívají různě podle typu vyprávění. V prvním typu zvaném příběh (histoire) jsou „události předkládány postupně, jak se objevují na obzoru příběhu. Nikdo zde nemluví: události se vypravují jakoby samy." Naopak v typu komentář/řeč (discours) je jasně uvedena přítomnost vypravěče a ten se snaží „nějakým způsobem ovlivnit" adresáta. Benvenistova tvrzení o distribuci jednotlivých časů podle typu vyprávění (např. aorist patří pouze k typu histoire) byla časem kritizována a dichotomie histoire × discours různě komentována; např. Weinrich (1974) nabízí trochu odlišnou dichotomii a termíny *Erzählung* (vypravování) × *Besprechung* (komentář). – V současně době se pojmy *histoire* a *discours* běžně používají – často s odlišnými významy – jak v literární vědě, tak v lingvistice. Západní slavistika tyto pojmy občas používá při rozboru ↑determinátorů neurčitosti a slovesného ↑vidu, a to zvláště pro r., zatímco pro č. jen ojediněle. – Jako příklad heuristické síly dichotomie **p.** a **k.** lze uvést užívání ukazovacího zájmena *ten*: (1) *Než jsem došel z domova na most, trvalo mi to strašně dlouho. Ten/∅ most jsem několikrát přešel, ale nikdo se neobjevil*; (2) *Než jsem došel z domova na most, trvalo mi to strašně dlouho. Ten/*∅ most jsem několikrát přešel po zábradlí, až mi to tatínek zakázal. Chvíli jsem čekal, ale nikdo se neobjevil.* Jak upozornila Zimová (1994), ve větě (2) je přítomnost zájmena *ten* nutná. Podle teorie vyprávění jde o střídání rovin: z příběhu na komentář; pak lze vyslovit hypotézu, že větší frekvence zájmena *ten* v ústních projevech je také dána tím, že patří prototypicky k typu komentář (Esvan, 1996).

Lit.: Benveniste, E., Les relations de temps dans le verbe français, *Bulletin de la Société de Linguistique* I, 1959, 237–250; Benveniste, E.: *Problèmes de linguistique générale* I, 1966; Culioli, A.: *Pour une linguistique de l'énonciation*, 1991; Esvan, F., Énonciation et référence en tchèque: le cas du démonstratif, *Europa Orientalis* 15, 1996, 253–268; Weinrich, H.: *Tempus – Besprochene und erzählte Welt*, 1974; Zimová, L.: *Způsoby vyjadřování větných členů v textu*, 1994.

FE

PŘÍBUZNOST ELEMENTÁRNÍ (p. psychologická)

Termín, který v lingvistice rozpracoval (v návaznosti na Kořínka ad.) Kopečný. Týká se ↑slov onomatopoických, pohybomalebných a ↑slov lalických. **E.p.** není založena na genetické příbuznosti, nýbrž na podobnosti tzv. „elementů". Tak Kopečný nazývá interjekční základy, které vznikly n. vznikají v jaz. jak co do původu příbuzných, tak nepříbuzných, v podobných psychických podmínkách a za použití stejných n. podobných zvukových prostředků k pojmenování téhož jevu. Vyskytují se a vznikají v nejrůznějších vývojových fázích jazyků, včetně nejstarších období.

Typická pro tato slova je jejich značná hlásková variabilita (střídání kořenného vokálu, obměňování iniciálních konsonantů, afektivní palatalizace, sekundární nazalizace apod.). Během vývoje se „elementární" útvary často neutralizují a přecházejí do nocionální sféry slovníku, pro niž platí pravidelné hláskové změny. – Elementárně příbuzná jsou např. následující onomatopoická slova pojmenovávající různé hlasité zvukové projevy: č. *křičet*, *krknout*, *krákorat*, *klokotat*, lit. *krỹkšti*, lat. *clangere* apod.

Lit.: Kořínek, J. M.: *Studie z oblasti onomatopoje*, 1934; Kopečný, F., Slavistický příspěvek k problému t.zv. elementární příbuznosti, in: *Ezikovedski izsledvanija v čest na akademik Stepan Mladenov*, 1957, 363–387; Kopečný, F., Zur sogenannten Elementarverwandschaft, *Linguistica* 19, 1965, 80–101; Kopečný, F., Poznámka k tzv. elementárním souvislostem, *SaS* 39, 1978, 310–313; Karlíková, H., Několik dokladů „elementární příbuznosti", *SPFFBU* E 36, 1991, 59–62.

HK

PŘÍJMENÍ

Dědičné jméno rodiny tvořící zprav. jeden z funkčních členů ↑dvoujmenné n. ↑vícejmenné antroponymické soustavy: např. *Petr Novák*, *Jekatěrina Alexejevna Petuchova*. V č. se **p.** vyvinula z ↑příjmí. S nimi mají společné pojmenovací motivy a postupy a na základě těchto shod i základní rozdělení do několika druhů: (a) **deapelativní p.**, tj. vzniklá z ↑apelativ (*Skála*, *Vrána*, *Bělohlávek*, *Tichý*, *Bednář*, *Plachta*), z ostatních druhů slov, zejména ze sloves, dále z přísloví, citoslovcí, různých slovních spojení atd. (*Spal*, *Osolsobě*, *Tenkrát*, *Blabla*, *Zadva*); (b) **deonymická p.**, tzn. z onym (vlastních jmen), a to (i) **deantroponymická p.**, tj. vzniklá z ↑antroponym, jsou v č. nejpočetnější: *Václavík* < *Václav*, *Kubín* < *Jakub*, *Benda* < *Benedikt*. V jejich rámci bývá dále rozlišováno **andronymické p.** (příjmení ženy utvořené z osobního jména muže, nejčastěji jejího manžela n. otce – *Pospíšilová*), **gynekonymické p.** (příjmení muže utvořené z osobního jména ženy, nejčastěji jeho manželky n. matky – *Mařák*, *Mařata* < *Máří*), **patronymické p.** (příjmení vzniklé z ↑příjmí v podobě patronymika – *Jankovec*, *Nováček*; též ↑deminutivní vlastní jméno), **metronymické p.** (příjmení vzniklé z příjmí v podobě metronymika – *Marušák*); z ↑etnonym a jmen ↑obyvatelských: *Čech*, *Brňák*, *Kunovjánek* (< *Kunovice*); (ii) **detoponymická p.**, tj. vzniklá z toponym: *Lhota*, *Žirovnický* (< *Žirovnice*), *Šmilauer* (< *Schmilau*, tj. Smilov u Štok), *Moravec* atd. V souvislosti s hospodářským a společenským vývojem č. zemí se objevují už od počátků č. antroponyma cizího původu, a to zejména hebrejského (*Adam*), řeckého (*Ambrož*), latinského (*Havel*) a německého (*Hartmann*), a ta se rovněž stávala za jistých podmínek (jestliže přešla do funkce příjmí) příjmením. Významné místo mají v soustavě č. **p.** někdejší příjmí a později též příjmení původu něm. (Beneš, 1998). – Ženská **p.** se tvoří přechylováním příslušného **p.** mužského (↑modifikace). K tomuto účelu slouží sufix *-ová* (*Nováková*), u **p.** z adj. vzoru dobrý formant *-á* (*Dlouhá*). Nepřechýlené mohou zůstat (v souhlase s rodinnou tradicí) jen některé typy **p.**: např. nom. sg. (mask.) *Nechoďdomů* – (fem.) *Nechoďdomová/Nechoďdomů*, pod. *Landau – Landauová/Landau*, *Starší – Starší*, *Smutných – Smutných*. – Nejčastější **p.** v ČR: *Novák*, *Novotný*, *Svoboda*, *Dvořák*, *Černý*, *Kučera*, *Procházka* (Knappová, 1989, 146).

Lit.: Beneš, J.: *O českých příjmeních*, 1962; Beneš, J.: *Německá příjmení u Čechů*, 1, 2, 1998; Knappová, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989; Knappová, M.: *Příjmení v současné češtině*, 1992; Moldanová, D.: *Naše příjmení*, 1983; *OSTSO*, 1983, 249–252, 256, 258, 259, 268; Svoboda, J.: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964; *TSO*, 1973, 192, 194–200.

JP

PŘÍJMÍ

Tzv. druhé, doplňkové ↑antroponymum, které v době ↑jednojmenné antroponymické soustavy, tj. před zavedením ↑příjmení, rozlišovalo jedince se stejným vlastním jménem ↑„oficiálním" (tj. užívaným na veřejnosti): např. sourozenci *Havel **Beran***, *Havel **Huba***, *Havel **Ryba***, *Havel **Kanovník***. **P.** získávali lidé až během svého života. Bylo nedědičné, neustálené a nezávazné. Osoby mívaly většinou **p.** několik (*Mareš **Šedivý*** i *Mareš **Valdek*** je táž osoba), proměnlivé byly i jejich tvary (***Kříž*** i ***Křížek*** patří téže osobě). Vzorem pro jejich tvoření bývala často oficiální osobní jména. **P.** rozlišovala osoby stejného jména: (1) Podle příbuzenského vztahu: (a) **patronymika**, **p.** ukazující na původ pojmenovávané osoby užitím otcova jména, jeho zaměstnání, hodnosti ap. Odvozovala se patronymickými sufixy *-ic*, *-ův* < *-óv* apod. z propriálního n. apelativního označení otce: *Bún **Sdislavic*** „syn Sdislavův", *Jan Martinův*. Na rozdíl od většiny sl. jaz. se v č. tyto sufixy výrazněji neprosadily, neboť při tvoření **p.** podle otce převládal středoevropský způsob využívající otcova jména v nom. sg. (*Jan **Hostislav*** „syn Hostislavův"); jemu se často připodobňovala i původní patronymika: *Václav **Musilů** > Václav **Musil***. Zvláštní případ synovských pojmenování představují deminutiva: *Václavek* „syn Václavův" (↑deminutivní vlastní jméno); (b) **metronymika**, **p.** ukazující na původ pojmenovávané osoby užitím matčina jména n. jejího zaměstnání. Byla jen ojed. Tvořila se metronymickými sufixy: např. *-in*: *Sigmund **Mandin*** „manžel Mandy". (2) Podle polohy n. názvu obydlí. Základem **p.** jsou většinou vlastní i obecná jména místní ve své plné i redukované (mnohdy i různě obměněné) podobě: *Michael **Hradec***, *Nikolaj **Hradecký***, *Jan **Hus** < z Husince*, *Jan **Košítka*** „z Košetic". V jejich rámci vykrystalizovalo několik druhů: (a) **přídomky / šlechtické predikáty** – **p.** feudální šlechty podle sídel, popř. erbů (↑heraldické vlastní jméno); demonstrovaly držbu pozemků a statků, příslušnost k rodu, urozenost: *Markvart **de Dúbrava*** „z Doubravy"; (b) **p.** podle domovních znaků ve městech: *Václav **od kaprón*** „obyvatel domu U Kaprů"; (c) **↑jména po chalupě**, **p.** podle bývalých majitelů venkovského dvorce n. chalupy: *Petr **Matějka*** „Petr na Matějkově gruntě"; (d) podle erbů: ***Beránek*** – podle rodu majícího ve znaku beránka (pokud nebylo zvoleno podle příslušnosti k Jednotě bratrské). (3) Podle původu či vztahu k jisté zemi: *Petr **Srb***. (4) Podle vzhledu, duševních vlastností ap.: *Matěj **Bradáč***, *Beneš **Věrný***. (5) Podle stavu, zaměstnání n. jiné činnosti: *Marek **Rybář***, *krejčí **Jehlička*** „podle užívaného nástroje", *Jakub **Rozbořil***. (6) Podle ↑přezdívky: *Mařík **Ocelka***, *Mařík*

Shýbal. Obdobně byla motivována i **p.** jinojazyčná. Nejčastěji šlo o překlad z č. (např. **p.** ***Kříž*** bylo v lat. textu přeloženo jako ***Crux***), n. o přejetí cizího propria/apelativa a jeho adaptaci v č.: ***Fejfárek*** < *Pfeifer* „pištec". – Ve vývoji **p.** se trvale uplatňuje univerbizační tendence: *Blažek* ***ot koníka*** > *Blažek* ***Koník***, *Jan* ***Ztratil kolo*** > *Jan* ***Ztratil***, podobně *Jan* ***Zadva***, *Johannes* ***Kozíhnát***. Stará **p.** jsou vývojově předchůdci našich ↑příjmení.

Lit.: Beneš, J.: *O českých příjmeních*, 1962; Beneš, J.: *Německá příjmení u Čechů*, 1, 2, 1998; Davídek, V. aj.: *Česká jména osobní a rodová*, 1941; Knappová, M.: *Příjmení v současné češtině*, 1992; Moldanová, D.: *Naše příjmení*, 1983; *OSTSO*, 1983, 247, 248, 266, 267; Pleskalová, J.: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; Svoboda, J.: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964; *TSO*, 1973, 39, 183, 184, 191.

JP

PŘIMYKÁNÍ (adjunkce)

Po 2. světové válce z r. přejatý termín (**p.**), který v starších (zvl. školních) závislostních gramatikách označuje způsob, při kterém se morfologickými prostředky nevyjadřuje syntaktická závislost členu podřízeného/dominovaného na členu řídícím/dominujícím. Tak je tomu v konstrukcích obsahujících příslovečné určení, neboť adv., která primárně plní tuto funkci, jako slovní druh neohebný nemohou svým tvarem vyjádřit syntaktickou závislost na řídícím členu, na slovese (*pracovat doma*), adj. (*absolutně jistý*) a na subst. (*cesta domů*). Stejně zůstává morfologicky nerealizována závislost adverbiálního určení na řídícím členu i tehdy, je-li vyjádřeno subst. v pádě prostém n. předložkovém. Nejde tedy o (primárně) ↑syntaktické pády, nýbrž o ↑sémantické pády, které – často v kooperaci s významem předložky a s lexikálním významem jména – vyjadřují okolnostní významy.

PK

PŘÍPONA KMENOTVORNÁ

Ze synchronního hlediska segment rozšiřující ↑tvarotvorný základ (***kuř***-*e, -ete*; ***píš***-*u*, *-eš*, ***piš***-*me*, ***ps***-*al*, ***ps***-*án*) v ↑kmen. **Mluvnický kmen** je tvořen tvaroslovnou **kmenotvornou příponou** – i nulovou (*kuř-**0**-e*, *kuř-**et**-e*, v pl. *kuř-**at**-a*; *chod-**ív**-**a**-t*, *píš-**0**-u*, *píš-**e**-š*, *piš-**0**-me…*, *ps-**a**-l…*, *ps-**á**-n…*). Tvarotvorný základ může být totožný s ↑kořenem (***knih***-*a*), nebo je rozšířen o slovotvorné sufixy (***knih-ař-k***-(*a*), ***chod-ív***-(*at*), tvořící slovotvorný kmen odvozovací a odvozený. Spolu s tvaroslovnou ↑koncovkou (*kuř-0-**e***, *kuř-et-**e***, v pl. *kuř-at-**a***; *chod-ív-a-**t***, *píš-0-**u***, *píš-e-**š***, *piš-0-**0/-me…***, *ps-a-**l-0/-a…***, *ps-á-**n-0/-a…*) je **k.p.** součástí ↑tvarotvorného formantu – gramatické složky slovního tvaru (***kuř-0e***, ***kuř-ete***…, pl. ***kuř-ata***; ***chodív-at***, ***píš-0u***, ***píš-eš***, ***piš-00/-me***…, ***ps-al0/-a***…, ***ps-án0/-a***… Na rozlišování **k.p.** je tradičně založen popis systému tvarů českého slovesa.

Čermák, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova*, 1990; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1995.

KO

PŘIROVNÁNÍ (komparace)

Zpravidla ↑frazém kolokační (řídčeji i propoziční) založený vždy na explicitním vyjádření podobnosti (**komparátor**, K) mezi členem různě doplňovaným kontextem (**comparandum**, Kd) a zobecněným a obvykle známým modelem, prototypem určité vlastnosti, činnosti, entity ap. (**comparatum**, Kt), a to na obvykle explicitně vyjádřeném znaku, rysu ap. (**tertium comparationis**, Tk), který má Kd a Kt společný a na který se poukazuje užitím **p.** Srov. větu *Honza byl červený jako rak* po jejím rozložení do složek: */Honza* (Kd)*/ byl červený* (Tk) *jako* (K) *rak* (Kt). **P.** je historicky častým předstupněm vzniku ↑metafory. – Zásadně je ovšem třeba rozlišovat **p.** ustálené, patřící do ↑frazeologie a idiomatiky, od **p.** neustáleného, autorského (*vypadá to jako naše chalupa*); to se do frazému ustaluje jen někdy.

Lit.: ↑frazém a idiom.

FČ

PŘÍSLOVCE (adverbium, cirkumstantivum)

Neohebný ↑slovní druh autosémantický; označuje okolnosti (příznaky příznaků substancí, a to statických (***hodně*** *starý*), n. dynamických (***hodně*** *pracoval*)). Syntakticky je příslovečným určením, ostatní funkce (např. přívlastku neshodného: *cesta* ***tudy***) jsou sekundární (a marginální). Tradiční mluvnice klasifikují **a.** podle různých kritérií: (a) podle způsobu označení okolnosti: (i) přímé (**příslovce**: *doma*) × (ii) zástupné/deiktické (↑příslovce zájmenné: *tady*, *kde*, *někde*, *kdesi*, *kdekoli*, *málokde*, *sotvakde*, *nikde…*); (b) podle druhu okolnosti: **p. místní**: (i) *doma*, *domů…*, *dole*, *nahoře…*, (ii) *tam*, *kam*, *někam*, *nikam…*; **p. časová**: (i) *dnes*, *včera*, *loni…*, (ii) *tehdy*, *kdy*, *někdy*, *nikdy…*; **p. způsobová**: (i) *pěkně*, *dusno*, *hezky…*, (ii) *tak*, *jak*, *nějak*, *nijak…*; **p. měrová**: (i) *hodně*, *dost*, *příliš…*, (ii) *tak moc*, *jak moc…*; **p. příčinnostní**: (i) *naschvál*, *nazlost…*, (ii) *proto*, *proč…*; **p. zřetelová**: *vojensky*, *sexuálně…*; (c) podle původu: **p.** primární (dnes chápaná jako neodvozená): *doma*, *loni*, *dost…* × **p.** sekundární (odvozená): *hlady*, *pěkně*, *polsky*, *vsedě…*; ↑adverbium deadjektivní, ↑adverbium deadverbiální, ↑adverbium desubstantivní, ↑adverbium deverbální, ↑adverbium z číslovky, ↑adverbium pronominální, ↑adverbium složené. Deadjektivní **p.** tvořená z kvalitativních adj. dědí jejich lexikálněsémantické vlastnosti (tvoří opozitní dvojice polárního typu: *vesele – smutně*; ↑opozitnost) i vlastnosti morfologické (jsou citlivá vůči ↑stupňování: *vesele – veseleji – nejveseleji*) aj.; ↑adjektivum. V části č. literatury se prosazuje Komárkovo (např. PČM, 1978) důsledně sémantické pojetí, podle něhož jsou příslušné lexémy **p.** shodné s adj., ale neohebné, tj. výrazy, které tradiční gramatika řadí právě jen na základě jejich formy k **p.** (*pěkně*, *hezky*) a pokládá je za ↑adverbia deadjektivní, považovány za neshodné tvary adj. (↑adjektivum), takže slova, která zbývají jako slovní druh **p.**, jsou zcela neohebná (nemohou se ani stupňovat). Toto pojetí je ovšem problematické, neboť předpokládá najít podle stejného mechanismu výklad změny forem adjektiva u ↑komparativu (zánik *-š-*): *pěknější hraní – pěkněji hraje*. (d) Z hlediska syntaktického se od **p.** odlišují (i) **větná p.**: *asi*, *určitě*, *možná*, *patrně…* (větná **p.** epistémická), *bohužel*, *naštěstí…* (větná **p.** evaluativní) aj.; na rozdíl od **p.** se mohou vztahovat (v maximálním dosahu) na celou větu: *To okno pravděpodobně rozbil Petr* = „je pravděpodobné, že to okno rozbil Petr"

(↑adverbiále větné); (ii) tzv. **predikativa** (kategorie stavu): *chladno*, *smutno*, *teplo*, *tma*... (predikativa stavová) a *možno*, *nutno*, *těžko*, *lze*... (predikativa modální); na rozdíl od **p.** se predikativum uplatňuje výhradně v ↑predikativu: *je chladno // *chladně* × *usmál se *chladno // chladně.* V některých mluvnicích se predikativum pokládá za samostatný slovní druh. Za ↑složené tvary **p.** se někdy považují výrazy jako *v létě*, *na jaře*, *v lednu*, *v pátek*; ↑adverbium desubstantivní. Též ↑spřežka příslovečná.

Lit.: Bečka, J., O příslovci v nové češtině, *NŘ* 18, 34, 161–173; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Daneš, F. – Knappová, M., Příslovce a příslovečná určení zřetelově vymezovací, *SaS* 39, 1972, 106–115; Jahn, J.: *Slovanské adverbium*, 1966; Knappová, M., K otázkám adverbializace, *SaS* 34, 1973, 150–157; Knappová, M., K tvoření příslovcí z přídavných jmen, *NŘ* 56, 1974, 11–18; Knappová, M., O vzniku příslovcí z frazeologických spojení, *SaS* 35, 1974, 15–20; Komárek, M., K otázce predikativa (kategorie stavu) v češtině, in: *Sb. VŠ pedagogické v Olomouci (Jazyk a literatura)*, 1954, 7–25; *MČ* II, 1986; Ondrus, P.: *Kapitoly zo slovenskej morfológie*, 1978; *PČM*, 1978; *PMČ*, 1996; Rusínová, Z., O adverbializaci předložkových výrazů, *JČ* 23, 1972, 182–185; Thomas, R. – Stalnaker, R., A semantic theory of adverbs, *LI* 4, 1973, 195–220; ↑adverbiále větné.

KO

PŘÍSLOVCE ZÁJMENNÉ (adverbium pronominální)

↑Příslovce mající většinou společné tzv. zájmenné základy *-k-*, *-t-* se zájmeny a obdobné funkční postavení. Spolu se ↑zájmeny a některými ↑číslovkami se řadí k tzv. ↑deiktickým slovům. Rozlišují se: (1) **Z.p. ukazovací**: (a) *tu(hle)*, *tady(hle)*, *zde*, *tam(hle)*, *onde*, *odtud // odsud*, *tudy(hle)*, *tamtudy*; (b) *teď*, *nyní*, *tehdy*, *tenkrát(e)*, *onehdy*, *poté*, *pak*, *nato*; (c) *tak*, *takto*, *takhle*; (d) *tolik*; (e) *proto*. V pojetí MČ II (1986) tvoří spolu s ukazovacími zájmeny funkčněsémantickou kategorii **demonstrativ**. – V tomto slovníku se pokládají za výrazy, které dávají pokyn „hledej referent", a to: (i) **mimo jazyk** v nějakém světě (ukazování ven z jazyka, ↑exofora), zvl. u (a), kde je referentem místo: *Jdi* [ukázání *tam*], (c), kde je jím způsob: *Napiš to* [ukázání *tak*(*to*)], a (d), kde je jím počet: *Včera jsem vypil* [gesto n. ukázání *tolik piv*]. U (b), kde je referentem časový bod/úsek, a (e), kde je jím příčina/účel, je exofora nemožná; (ii) **v jazyce** (odkazování do kotextu (↑endofora): ↑anafora, n. ↑katafora): [*Kde se pivo vaří*]$_i$, [*tam*]$_i$ *se dobře daří*; *Odstěhoval se* [*do Prahy*]$_i$ *a* [*tam*]$_i$ *se brzy i oženil*. Jako všechna demonstrativa podávají informaci o regionu hledání referentu vzhledem k mluvčímu (proto jsou zčásti tvořeny ↑skládáním): *tady(hle)*, *tu*, *zde*, *sem*..., *teď*, *nyní*... mají sémantický rys [- distance], *tam(hle)*, *onde*, *tam(hle)tudy*...rys [+ distance], *tak*(*to*), *tak(hle)*..., *tolik*, *tolikrát* a *proto* jsou neutrální. Také ↑ukazovací zájmeno. (2) **Z.p. tázací**, tvořená od stejných tázacích základů jako tázací zájmena: (a) *kde*, *kam*, *odkud*, *kudy*; (b) *kdy*, *dokdy*, *odkdy*, *nakdy*; *jak často*, *jak dlouho*...; (c) *jak*; (d) *kolik*; (e) *proč*, *nač*. K jejich významu ↑zájmeno tázací. V pojetí MČ II (1986) tvoří tázací **z.p.** spolu s tázacími zájmeny funkčněsémantickou kategorii **interogativ**. (3) **Z.p. vztažná**, tvořená od stejných tázacích základů jako tázací příslovce: (a) výrazy s tázacími n. neurčitými příslovci formálně shodnými: *kde/kdekoli(v)*, *kam/kamkoli(v)*, *kudy/kudykoli(v)*; *kdy/kdykoli(v)*, *dokdy*, *odkdy*, *nakdy*; *jak*, *kolik*, *proč*, ale i víceslovné *jak často*, *jak dlouho*; (b) výrazy (i) *dokud*, *pokud*, *nakolik*, (ii) *načež*, *pročež*, *začež*, jež v systému tázacích a neurčitých příslovcí formálně shodné prostředky postrádají. K jejich významu ↑zájmeno vztažné. V pojetí MČ II (1986) tvoří vztažná **z.p.** spolu se vztažnými zájmeny funkčněsémantickou kategorii **relativ**. (4) **Z.p. neurčitá**, tvořená od zájmenných příslovcí tázacích stejnými formanty, jakými jsou tvořena neurčitá zájmena: (a) *někde*, *kdesi*, *kdekoli*...; (b) *někdy*, *kdysi*, *kdykoli(v)*...; (c) *nějak*, *jaksi*, *jakkoli(v)*...; (d) *několik*, *koliksi*... K jejich významu ↑zájmeno neurčité. V pojetí MČ II (1986) tvoří neurčitá **z.p.** spolu s neurčitými zájmeny funkčněsémantickou kategorii **indefinit**. Indefinita, interogativa a relativa se pokládají za ↑deiktická slova neurčitá. (5) **Z.p. záporná**, tvořená od zájmenných příslovcí tázacích stejným formantem *ni-*, kterým jsou tvořena neurčitá zájmena: *nikde*, *nikam*, *nikudy*, *nikdy*, *nijak*, nepravidelné *odnikud*. V pojetí MČ II (1986) tvoří záporná **z.p.** spolu se zápornými zájmeny funkčněsémantickou kategorii **negativ**. Negativa se spolu s totalizátory pokládají za ↑deiktická slova určitá a (z jiného pohledu) za kvantifikátory. (6) **Z.p. totalitní**, pokud se totalizátory pokládají za deiktická slova: *všude*, *vždy*..., ↑kvantifikátor.

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; Němec, I., Systém záporných zájmenných příslovcí v staré a nové češtině, *SaS* 39, 1978, 292–294; *PČM*, 1978; *PMČ*, 1996; ↑zájmeno ukazovací, ↑zájmeno tázací, ↑zájmeno neurčité, ↑zájmeno vztažné, ↑kvantifikátor.

KO

PŘÍSLOVÍ (proverbium)

Metaforický i nemetaforický ↑frazém propoziční s obvykle didaktickou funkcí, který jistou momentální situaci kategorizuje poukazem na tradovanou zkušenost, srov. typickou situaci nepříznivé reakce na provokaci či negativní postoj a postoj druhého, obvykle zkušenějšího mluvčího vyjádřený v komentáři, který může být i poučením: *Jak se do lesa volá*, *tak se z lesa ozývá*. Škála **p.** se od stavu zachyceného v klasické sbírce Čelakovského už značně proměnila a zmodernizovala, tento typ frazému je však stále živý, srov. Bittnerová-Schindler.

Lit.: Bittnerová, D. – Schindler, F.: *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*, 1997; Čelakovský, F. L.: *Mudrosloví národu slovanského v příslovích. Připojena jest sbírka prostonárodních českých pořekadel*, 3. vyd. 1949 (1. vyd. 1852); ↑frazém a idiom.

FČ

PŘÍSUDEK (predikát)

V lingvistice se definuje různě, a to zvl. v závislosti na zvoleném pojetí syntaxe: v složkových gramatikách se termínu přísudek ani jeho nějakého cizojazyčného ekvivalentu neužívá, termín predikát, pokud se s ním pracuje, je zpravidla zakotven ve smyslu odvozeném z jeho logické definice (viz 3); v dependenčních gramatikách se užívá obou termínů, ale v závislosti zvl. na pojetí ↑predikace a na způsobu propojení syntaxe a sémantiky buď jako synonymních, n. nesynonymních.

1. Společným rysem většiny koncepcí, v nichž se užívá pojmu **přísudek** (a s ním většinou synonymního termínu

predikát), je to, že jsou konstruovány tak, že od **p.** musí požadovat, aby to byl výraz s ↑**určitým tvarem slovesným** (VF). U nás se zprav. za **p.** považuje: (1) Člen predikační dvojice, popř. člen věty/↑klauze, jímž se tomu, co je označeno podmětem, n. co je rekonstruovatelné jako to, co by bylo podmětem označeno, kdyby to bylo vyjádřeno, přisuzuje nějaký znak, tj. děj, stav, vlastnost a jejich změny. Lze rozlišovat dvě základní pojetí: (1a) **p.** je člen predikační dvojice rovnocenný s podmětem (Šmilauer v NS, 1969); (1b) **p.** je člen predikační dvojice závislý na podmětu (ČŘJ, 1996). Z takových definic vyplývá, že existence **p.** ve větě je podmíněna existencí podmětu, tj. je vázána na věty dvojčlenné/podmětové. Některé mluvnice pak konsekventně ve ↑větách jednočlenných/bezpodmětových nemluví o **p.**, nýbrž o **základním členu** (ČM, 1981) apod., jiné mluví sice i v nich o **p.**, musejí však mlčky pominout, že **p.** v daném případě není člen predikační dvojice, a pokud je **p.** definován ve smyslu (1b), nezbývá než připustit, že je to v nich člen nezávislý (ČŘJ, 1996). (2) Člen vyjadřující ↑predikaci chápanou jako aktuální, časově a modálně charakterizované vztažení nějakého sdělovaného příznaku k jeho nositeli, aniž by nositel predikace musel být ve větě v pozici podmětu přímo vyjádřen, n. rekonstruovatelný. Toto pojetí je u M. Grepla už v Sbg (1972), kde se snaží aspoň terminologicky rozlišovat mezi přísudkem jakožto nositelem predikace ve větě podmětové a predikátem coby nositelem predikace ve větě bezpodmětové; v Sgk (1986) už od toho upouští a i v pracích z okruhu ↑DVS, ↑FGP i jiných se mluví o **p.** v obou syntaktických typech vět. (3) V gramatických popisech, které jsou konstruovány tak, že za konstitutivní složky věty musejí pokládat podmět (třeba s formou PRO; ↑podmět) a **p.**, se za **p.** musí pokládat i výrazy s ↑neurčitým tvarem slovesným, tj. např. inf. *nekouřit* ve struktuře *Petr mi slíbil* PRO *nekouřit*;↑polovětné konstrukce. – V pojetích (1) a (2), u nás absolutně dominujících, se tradičně rozlišuje: **p. slovesný** (*Tatínek už **nekouří***), ↑**p.** slovesně-jmenný (*Tatínek **je nekuřák***) a **p.** jmenný (***Oheň***); typ *Kniha – **nejlepší přítel člověka*** se zprav. hodnotí jako **p.** slovesně-jmenný s elipsou slovesné složky. Ve větách podmětových se tvary VF vyjadřuje ↑shoda s podmětovou NS, interpretovaná v koncepcích (1a) jako prostředek vyjádření predikace (tzn. výraz sounáležitosti **p.** a podmětu), v koncepcích (1b) a (2) jako způsob vyjádření syntaktické závislosti **p.** na podmětu: ***Dívka** nekouřila – **Děvče** nekouřilo – **Dívky** kouřily* apod. Pokud je v podmětové pozici obsahová vedlejší věta n. inf., n. pokud má podmětová NS tvar gen. n. předložkového pádu (↑podmět), má **p.** tvar VF neosobní/inkongruentní: *Zdálo se, **že bude mrznout**; **Pět chlapců** odešlo*. Ve větách bezpodmětových má **p.** tvar VF neosobní/inkongruentní vždy: *Tady se nikdy nekouřilo*; *Pršelo*; ↑shoda. Za kategorie predikační se v koncepcích (1b) a (2) považují časové a modální formy VF, činící z predikace akt větotvorný. – V některých závislostních gramatikách se za **p.** pokládá jaz. jednotka představující centrum věty mající podobu VF. **P.** má pak funkci pojmenovací, tj. pojmenovává příznak, funkci usouvztažňovací, tj. na základě valence vytváří relační strukturu věty (↑gramatický větný vzorec, ↑pádový rámec), a funkci aktualizační/predikativní, tj. na základě vybavenosti časovými a modálními tvary umožňuje to, co je větou konstruovanou **p.** vyjádřeno, vztáhnout ke skutečnosti. Přísudek se vyjadřuje predikátory (viz dále).

2. V mnoha novějších syntaxích se v návaznosti na moderní logiku termínem **predikát** (který není synonymní s termínem přísudek) označují entity, které na sebe váží jedno n. více „prázdných míst", do nichž lze dosadit ↑argumenty. Chápání **p.** je značně nejednotné už proto, že v některých koncepcích se oněmi entitami míní jaz. výrazy, v jiných naopak jev roviny sémantické. V č. lingvistice je vlivná DVS, užívající pro označení bilaterálních znakových jednotek nadaných schopností fungovat (v jisté své formě) jako větotvorný, aktualizační element termínu **predikátor**, a pojem **predikát** je tu rezervován jen pro jeho významovou složku. Rozlišují se (a) sémantické predikáty syntetické (slovesné), které mají schopnost vyjádřit příznak i aktualizační kategorie jediným lexémem (*spát*); (b) sémantické ↑predikáty analytické (slovesně-jmenné), mající schopnost vyjádřit příznak a aktualizační kategorie dvěma lexémy, a to buď typu sponově-jmenného (*být šťastný / šťasten*; *být učitel / učitelem*), n. typu *provádět měření, dát se do pohybu*. Predikáty mohou být ve větě užity v platnosti větné (tj. jako přísudek), pak mají tvar VF (*Petr **chrápe***), n. v platnosti nevětné (tj. v jiné pozici než přísudku), a pak mají tvar jmenný (*Petrovo ***chrápání** mě probudilo*).

3. V řadě lingvistických popisů se pod vlivem logické sémantiky termínu **predikát** (který není synonymní s termínem přísudek) užívá jako označení pro sémantické entity konstituující pojmy (jakožto komplexy vlastností): *otec*, *číst*, *mladý*; věta *Kočka je savec* obsahuje tedy (na jisté rovině abstrakce) dva predikáty, a to „být kočka" a „být savec" a její význam lze reprezentovat ↑implikací „Je-li něco kočka, je to savec". U nás je toto pojetí známé zvl. z polské lingvistiky.

Lit.: *ČM*,1981; *ČŘJ*, 1996; *NS*, 1969; *SBG*, 1972.

PK

PŘÍVLASTEK (atribut)

Větný člen rozvíjející podstatné jméno v platnosti jakéhokoli větného členu. Je to člen zcela specifický, protože na rozdíl od jiných větných členů rozlišovaných klasickou syntaxí není nikdy členem větné struktury (tj. není vázán na přísudek), nýbrž je členem větného členu vyjadřovaného subst. (tj. je členem ↑nominální skupiny (NS)): [[*Unavený*]$_{atr}$ [*dědeček*]$_{subj}$]$_{NSsubj}$ *usnul* // [*On*]$_{NSsubj}$ *usnul*. Vázanost na subst. se projevuje i v postavení **p.**: principiálně platí, že v č. stojí buď těsně před subst., s nímž vytváří NS (*Za poslední peníze si koupila **zelený klobouk** – *Koupila si **zelený** za poslední peníze **klobouk***), n. těsně za ním: *Loni si koupila žlutý klobouk, letos chce mít **klobouk zelený***; ↑slovosled NS. Vysunutí adj. z NS znamená tedy zprav., že adj. přestává být **p.**: [[*Unavený*]$_{atr}$ [*dědeček*]$_{subj}$]$_{subj}$ *usnul* – [*Dědeček*]$_{subj}$ *usnul* [*unavený*]$_{doplněk}$. Už Šmilauer v NS (1969) rozpoznal, že **p.** má velmi rozmanité formy a různé funkce/významy, a ukázal, že je to důsledek toho, že se (a) při změně slovesa n. adj. v subst., n. (b) při vynechání slovesa/adj. z věty většina větných členů, které s tímto slovesem/adj. syntakticky bezpro-

středně souvisejí, mění v **p.**: (a) ***studenti*** *čtou* → *čtení/četba* ***studentů***; (b) ***ptáci*** *mají křídla* → *křídla* ***ptáků***. – Z hlediska syntaktické formy se rozlišuje **p.** shodný a neshodný. **P. shodný** (a) přebírá od subst., na němž syntakticky závisí, některé morfologické kategorie, tj. shoduje se s ním – jako výraz sounáležitosti v rámci NS – v rodě (*mladý* ***muž***, *mladá* ***žena***...), čísle (*mladý* ***muž***, *mladí* ***muži***...) a v pádu (*mladý* ***muž***, *mladého* ***muže***...) (↑shoda); (b) stojí těsně před subst., nejsou-li důvody, aby tomu bylo jinak (Uhlířová, 1987). Za shodný **p.** se (v návaznosti na Kopečného, 1953) často pokládají i určité číslovky od pěti výše a číslovky neurčité v NS s formou nom. a akuz. (***pět / několik*** *chlapců*) (↑numerativ), (v návaznosti na Svobodu (1974), který ovšem věc viděl opačně) postponovaná adj. v NS se zájmenem obsahujícím *co* (*něco / cosi* ***zajímavého***), výrazy nesklonné (subst.: ***country*** *festival*, zkratky: ***HIV***-*test*, adj.: ***khaki*** *mozek*, ***senza*** *film*, zájmena: ***jeho / jejich*** *dcera*) a výrazy neskloňované (***Gambrinus*** *extraliga*), tj. výrazy, které postrádají rys (a), a/nebo (b). **P. neshodný** (a) se tvarově nemění, (b) stojí těsně za subst.: nom. *kus* ***cukru***, gen: *kusu* ***cukru***, instr. *kusem* ***cukru***...; *výstup* ***na Sněžku / tam***, *o výstupech* ***na Sněžku / tam***.

P. shodný se vyjadřuje (a) adjektivními skupinami (AS); adj. je ve tvaru dlouhém/složeném (*mladý* // **mlád muž*), (b) participiálními skupinami (*vyoperovaný* // **vyoperován žlučník*, *píšící chlapec*); ↑participium. NS obsahující skupiny (a) a (b) se vykládají různě; transformační výklady jsou v zásadě dva: výsledek tzv. deaktualizační transformace (1) *dívka je / byla / bude půvabná* → *půvabná dívka*; (2) *dívka, která je / byla / bude půvabná* → *půvabná dívka*. Výklad (2) se preferuje u NS obsahující skupiny typu (a_1), neboť umožňuje odvodit typ dějového adj.; ↑nominalizace. V mnoha koncepcích se za **p.** shodný pokládají i (b) číslovky, tj. ↑kvantifikátory (*dvě knížky*, *mnoho knížek*), totalizátory (*všichni studenti*), totalizátory s rysem distributivnosti (*každý student*), parcializátory (*někteří studenti*), negátory (*žádný* student), a (c) zájmena s funkcí ↑determinátorů, tj. výrazů, které vyjadřují referenční/koreferenční vztahy NS, což jsou demonstrativa (*ten student*), indefinita (*nějaký student*) a posesiva (*můj student*); funkčně sem patří i některá adj.: *zmíněný problém*. Za **p.** shodný se v řadě koncepcí (např. už Mathesius, 1947) pokládá i (d) jedno ze subst./jedna z NS v konstrukcích obsahujících dvě subst./dvě NS typu (i) *neřád zámek*, *padouch matikář*; (ii) *boty adidasky*; (iii) *strýc Karel*; (iv) *město Znojmo* apod. (srov. diskusi v časopise *Český jazyk*, 1956 a 1957, dále např. Trávníček, 1959; SČ, 1998). Relativně nejspolehlivějším testem k určení toho subst., které je **p.**, je shoda s přísudkem ve spojeních se subst. různého rodu, ukazující na podmět (a zbývající člen je tedy **p.**): *Město Praha okouzlilo návštěvníky* (**p.** je *Praha*), *Chudák Marie umřela tak mladá* (**p.** je *chudák*). Princip analogie pak lze uplatnit u spojení se subst. stejného rodu, např. v *město Znojmo* je **p.** *Znojmo*, v *padouch matikář* je **p.** *padouch*. V řadě koncepcí, hlavně starších, před Mathesiovou charakteristikou ↑apozice jako specifického syntaktického vztahu, se spojení všech typů kromě (i) interpretují jako spojení přístavková. – Za shodný **p.** se nezřídka pokládají i referenčně relevantní **přívlastkové vedlejší věty relativní/vztažné** (shoda je signalizována v rodě a čísle relativa); tj. především věty spojené restriktivně: *Pes, který štěká, nekouše*; *Nejvíc se mi líbila ta skladba, kterou hráli poslední*; možnosti transformačního výkladu ↑vztažné věty; o jejich formě a funkci ↑restriktivní věty. Značně různý je výklad tzv. ↑cleft sentences typu *Byl to Dobrovský, kdo položil základy slovanské jazykovědy*.

P. neshodný se vyjadřuje (a) subst., přesněji buď bezpředložkovými NS (*obraz brněnského malíře Zábranského*), n. předložkovými NS (*obraz od brněnského malíře Zábranského*), (b) příslovci (*cesta zpátky*). Existuje množství syntaktických klasifikací: (1) V klasických syntaxích se rozlišuje **p.** neshodný rekční (základní pád jádra přívlastkové NS je gen.: *příjezd vlaku*, dále dat.: *slib bratrovi*, instr.: *hod oštěpem*, předložkový pád: *touha po moci*) a přimykající (*spaní naznak // tak, spaní ve stanu // tam*); za zvl. typ se pokládá **nominativ jmenovací**: *slovo ryba, hotel Hilton*. (2) Ve valenčních syntaxích se rozlišuje **p.** neshodný valenční (s pádově fixovanou formou: *příjezd vlaku*, s formou pádově nefixovanou: *příchod domů / do školy*) a nevalenční (*spaní naznak*). Sémanticky se klasifikuje především **p.** vyjádřený NS v gen. (tzv. gen. adnominální, pokládaný za prominentní (hierarchicky nejvyšší) v rámci celé NS, ↑genitiv); k jeho transformačnímu výkladu např. Karlík-Nübler, 1998; dnes dominující výklad netransformační viz Karlík (2000) a Veselovská (2001). U valenčních **p.** s jinou formou se předpokládá, že dědí sémantické role, které jim přiděluje sloveso, z něhož je jádro NS odvozeno: *dar matce* (recipient), *vstup do budovy* (směr). Dále se tradičně sémanticky klasifikuje **p.** nevalenční; vyjadřuje místo (*elektrárna v Dukovanech*), čas (*hlídka v noci*), způsob (*hovor nahlas*), míru (*ostuda jak Brno*), původ (*svetr z vlny*), výsledek (*proměna v labuť*), prostředek/nástroj (*řezání pilou, jízda na koni*), původce (*pochvala od ředitele*), průvodní okolnost (*mládenec s růží v klopě*), doprovod (*otec s matkou*), souvýskyt (*buchty s mákem*), zřetel (*hlava na počty*), příčinu (*zatčení pro krádež*), podmínku (*jízda za mokra*), přípustku (*víra navzdory poznání*), účel (*koš na odpadky*); klasifikace tohoto typu jsou opřeny více o mimojazykové znalosti světa než o význam jaz. forem. – Povahu neshodného **p.** mají podle některých koncepcí i **přívlastkové vedlejší věty spojkové**, tzv. ↑obsahové věty: *Nápad, že si koupí auto, Petra brzy přešel*; *Vznikla otázka, zda se taková investice vyplatí*; *Vojáci rozkaz, aby nastoupili do pěti minut, splnili*. **P.** neshodný vyjádřený **infinitivní skupinou** se často vykládá jako výsledek ↑nominalizace VF obsahové věty: *Vojáci rozkaz, aby nastoupili do pěti minut, splnili* → *Vojáci rozkaz nastoupit do pěti minut splnili*.

Z hlediska významu se rozlišuje **p. restriktivní** (omezovací/těsný) a **p. nerestriktivní** (neomezovací/volný). Restriktivní **p.** je výraz, jehož význam je relevantní pro význam NS´´, jejíž součástí je NS´, jejíž jádro tvoří jméno, k němuž se **p.** syntakticky vztahuje: $[[kulatý]_{přívl}\ [stůl]_{NS'}]_{NS''}$ = adj. *kulatý* rozšiřuje ↑intenzi a omezuje ↑extenzi NS´ (*stůl*), takže NS´´ (*kulatý stůl*) má jiný význam než NS´ (*stůl*). Nerestriktivní **p.** tuto vlastnost nemá: $[[kulatý]_{přívl}\ [sud]_{NS'}]_{NS''}$. Proto jen nerestriktivní **p.** lze vypustit bez změny pravdivostních podmínek věty. Distinkce restriktivní × nerestrik-

tivní se v č. uplatňuje (a) u postponovaných **p.** vyjádřených rozvitou AS, jejímž jádrem je dějové adj.: restriktivní se čárkami neoddělují, nerestriktivní ano: *Mluvnice Josefa Dobrovského, napsaná na samém počátku minulého století, podává hlubší popis jazykového systému než mluvnice napsané koncem padesátých let*; (b) u ↑vztažných vět přívlastkových: v restriktivních lze užít místo *který//jenž* tzv. analytická relativa: *Mluvnice Josefa Dobrovského, která // *co byla napsaná na samém počátku minulého století, podává hlubší popis jazykového systému než mluvnice, které // co byly napsané koncem padesátých let*; ↑restriktivní věta. V restriktivních přívlastcích nelze užít výraz typu *mimochodem*.

Lit.: Daneš, F., Nominativ jmenovací, *NŘ* 33, 1949, 54–57; Ertl, V., O tvarech českého přívlastku, *NŘ* 2, 1918, 97–106; Haller, J., O přívlastku, in: *Druhé hovory o českém jazyce*, 1947, 86–115; Karlík, P., Valence substantiv v modifikované valenční teorii, in: *Č-US* 2, 2000, 181–192; Karlík, P. – Nübler, N., Poznámky k nominalizaci v češtině, *SaS* 59, 1998, 105–112; Klimeš, L., K vazbám některých substantiv, zvláště dějových, *NŘ* 38, 1955, 289–297; Kopečný, F., Kvantitativní přívlastek a určení míry, *SaS* 14, 1953, 115–121; Křížková, H., Relativní věty, atribut a kontextové členění v ruštině, *ČSR* 14, 1969, 200–208; Křížková, H., Relativní věty v současných slovanských jazycích, *Sl* 39, 1970, 10–40; Křížková, H., Adjektivní atribut v ruštině a češtině, in: *Studie ze slovanské jazykovědy*, 1971, 118–175; Lehmann, Ch.: *Der Relativsatz*, 1984; Novotný, J.: *Valence dějových substantiv v češtině*, 1980; Oravec, J., Prívlastok v genitive, *JČ* 12, 1961, 71–88; Piťha, P., On the case frames of nouns, *PSML* 7, 1981, 215–224; *SBG*, 1972; *SČ*, 1998; Svoboda, K., Neshodný přívlastek adjektivní (konstrukce typu *něco veselého*), *SaS* 35, 1974, 269–274; Štícha, F., O přívlastku volném a těsném, *NŘ* 71, 1988, 243–252; Štícha, F., Ještě o přívlastku volném a těsném, *NŘ* 75, 1992, 255–258; Štícha, F., Desubstantivní adjektivní přívlastek v současné češtině, *NŘ* 78, 1995, 225–235; Trávníček, F., K článku L. Klimeše „K vazbám některých substantiv, zvláště dějových", *NŘ* 39, 1956, 18–23; Uhlířová, L.: *Knížka o slovosledu*, 1987; Uhlířová, L., Vztažné věty v češtině: vztah mezi jejich syntaktickou strukturou a aktuálním členěním, *SaS* 55, 1994, 90–98; Veselovská, L., K analýze českých deverbálních substantiv, in: *Č-US* 3, 2001, 11–27; *VT*, 1985; *ZČSK*, 1962.

PK

PŘÍZNAK ONYMICKÝ (příznak propriální)

Souhrnné pojmenování pro rozlišující znak, jímž se na obecné úrovni odlišuje třída ↑vlastních jmen (proprií) od ↑apelativ (obecně onymický příznak) a v rámci vlastních jmen jednotlivá propria a jejich hierarchicky uspořádané soubory mezi sebou navzájem (druhově specifikující onymické příznaky). Obecně onymickým příznakem vymezujícím propria jako třídu je jeho využití v komunikaci jako prostředku identifikace, individualizace pojmenovávaného jednotlivce či jednotliviny v rámci podobných objektů. Druhově specifikující **o.p.** jsou této funkci podřízeny a podle různého stupně abstrakce hierarchicky uspořádány. K nejdůležitějším specifikujícím **o.p.** patří: konkrétní třída proprií – (↑antroponyma, ↑toponyma atd.) – motivační/vztahové modely – strukturní/slovotvorné modely a typy (zahrnující základy i formanty) – konkrétní propria – jejich sociální a prestižní příznaky, jako neutrálnost, expresivita atd. Např. proprium *Karlov*: obecně onymický příznak – vlastní jméno; druhově specifikující onymické příznaky vymezující vlastní jméno *Karlov* v rámci proprií: toponymum → vlastní jméno místní → vztahový model „posesivita, tj. čí majetek" → slovotvorný model „derivované toponymum" → slovotvorný typ *-ov* → konkrétní proprium *Karlov*, ves 10, 5 km od Uničova → oficiální pojmenování atd. Též ↑modelová klasifikace vlastních jmen místních, ↑modelová klasifikace pomístních jmen.

Lit.: Blanár, V., Úvod, in: Blanár, V. – Matejčík, J., *Živé osobné mená na strednom Slovensku*, I.1, 1978, 6–8; Knappová, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 9–10; Šrámek, R., Onymický příznak, in: Majtán, M. (ed.), *VI. slovenská onomastická konferencia*, 1976, 7–14; *ÚOO*, 1999, 27–28, 101.

JP

PŘÍZNAK STYLOVÝ (stylový odstín, stylové zabarvení)

Pojem přesahuje z nauky o užívání jaz. (↑stylistiky) do nauky o jaz. jako systému. V gramatikách a ve výkladových slovnících se **s.p.** běžně uvádí u výrazových prostředků tam, kde se odchyluje od stylistické bezpříznakovosti, neutrálnosti (např. kniž. *já píši*, ale neutrální *já píšu*; kniž. *pěstba*, ale neutrální *pěstování*; neutrální *panelový dům*, hov. *panelák* aj.). Uvedením **s.p.** autoři normativních příruček upozorňují na objektivní styl, ve kterém je užití daného výrazového prostředku náležité, jde tedy o údaj řečově predikční. Oblast stylistickou přesahuje údaj o nespis. výrazového prostředku (↑spisovný jazyk), i když sama nespis. má důsledky stylistické: nespis. prostředky mohou dobře sloužit v soukromé komunikaci, která se obyčejně nepodřizuje spis. normě, v jiných funkčních oblastech však je jejich užívání chybou n. (zejména v krásné literatuře) ↑aktualizací; též ↑spisovná č., ↑kodifikace, ↑jazyková správnost. – Charakteristiky **s.p.** se v normativních materiálech vyvíjejí spolu s proměnami č. ↑národního jazyka; pro současnost je typický přesun výrazových prostředků z vrstvy obecné (↑obecná č.) do hov. a postupná neutralizace tohoto **s.p.**; do spis. jaz. byly např. pojaty dříve obecněčeské tvary jako *moct*, *zapíchnul*, varianty slov jako *rozhlídnout se*, *brejle*, slovesné vazby typu *učit se matematiku* n. výrazy jako *kombi* „druh karoserie", *přezaměstnanost*. Základem klasifikace **s.p.** v rámci spis. jaz. je pojem prostředek stylově/slohově neutrální (bezpříznakový); ten lze užít v textech různých stylů. Od něho se odlišuje prostředek stylově/slohově příznakový, náležitý jen v omezeném okruhu textů. – U prostředků nižších jaz. rovin včetně pravopisu lze **s.p.** seřadit na ose (archaický) – knižní – neutrální – hovorový – (nespis.: obecný, regionální, nářeční), přičemž všechny pozice nemusí být pro konkrétní prostředek obsazeny: ***theorie*** (kniž. až arch.) – ***teorie*** (neutrální); *káži* (kniž.) – *kážu* (neutr. i hov.); ***povstavši*** *z křesla* … (kniž.) – ***když povstala*** *z křesla*… (neutr.); *žena,* ***jež*** *přišla* (knižní) – *žena,* ***která*** *přišla* (neutr.) – *žena,* ***co*** *přišla* (hov.); ↑konkurence výrazová. V rovině pojmenování je škála **s.p.** mnohem širší a specifikace příznaků jsou i více propracovány. Jejich klasifikace není jen věcí stylistiky, jednotlivé typy příznaků mají rozdílné uplatnění v různých druzích komunikace a nabývají stylistického příznaku v textu. Mimo rámec spis. normy stojí dialektismy (prostředky jednotlivých ↑nářečí), interdialektismy (lexémy společ-

né určité skupině nářečí, ↑interdialekt), např. moravismy, lexémy obvyklé na Moravě; některé z nich byly do spis. normy přijaty (mor. *stolař – truhlář*, mor. *tvarůžek – syreček*, mor. *zásmažka – jíška*, *zápražka*; mor. *udeřit se – uhodit se* aj.), jiné nikoli (mor. *pomaly* – spis. *pomalu*, mor. *rýna* – spis. *žlab*, mor. *zavazet* – spis. *překážet* atd.). – Mezi interdialektickými prostředky mají zvláštní postavení prostředky obecné (též obecněčeské; ↑obecná č.), které mají značné územní rozšíření. Mimo spis. jaz. zůstávají také slangismy a argotismy (↑slang). Prostředky neoficiální konverzace nabývají **s.p.** až sekundárně, dostanou-li se do konkurence s prostředky spis. Podobně je tomu s ↑expresivy. – Na základě **s.p.** jsou vymezovány ↑poetismy, tj. lexémy užívané s výrazně poetizačním účinkem v poezii (*výšinný*, *úběl*), a ↑publicismy, tj. výrazy (významy výrazů) užívané především na stránkách denního tisku (*z dobře informovaných míst* „nemohu-nechci udat zdroj zprávy"; *dříve narozený* „vyššího věku"). K výrazovým prostředkům s primárním příznakem stylistickým patří prostředky hovorové neboli kolokvialismy (↑spisovná č.), jež náležejí do spis. ↑normy, i když ne vždy jsou i kodifikovány (např. *jazykář*, *skicák*, *mateřinka* atd.). Jistým protikladem k prostředkům hovorovým jsou prostředky knižní, kterých se užívá zpravidla v komunikaci oficiální, a to zejm. písemné: *hovořiti – mluvit*, *pěti – zpívat*. Ve spis. normě dochází k posunu řady prostředků kniž. do pozice archaismů, prostředků zastaralých, které jsou v povědomí uživatelů spis. č. spjaty s jejími staršími fázemi (*babictví* „porodnictví", *bití (na knize)* „kování", *hotovati* „připravovat", *jíti k někomu na potaz* „poradit se s ním", spojka *anžto* „poněvadž" aj.). V dnešních textech se objevují jen tehdy, je-li jejich užití zvlášť motivováno. Od archaismů se odlišují historismy, tj. výrazy, které pojmenovávají skutečnosti dnes zaniklé (např. *purkmistr*, *konšel*, *karcer*, *škorně*, *kadrila* „čtverylka" apod.). – V textech mohou být **s.p.** užívány ve shodě s celkovým stylem textu, např. kolokvialismy v textu konverzačního stylu, publicismy v denním tisku, n. se mohou stát prostředkem ↑aktualizace. Též ↑stylém.

Lit.: Bečka, J. V.: *Slovo, jeho význam a užití*, 1970; Bělič, J., Celonárodní slovní zásoba ne plně spisovná a nespisovná, *SaS* 25, 1964, 11–26; *ČS*, 1992, 96–180; Eisner, P.: *Chrám i tvrz*, 1946, 567–578; Filipec, J.: *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, 1961, 11–133; Hausenblas, O., K tzv. pronikání obecné češtiny do spisovného jazyka, *SaS* 54, 1993, 97–106; Horálek, K., K teorii nespisovných prostředků umělecké literatury, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 643–647; Kraus, J., Slova s domovskou příchutí, in: Čmejrková, S. ad., *Čeština, jak ji znáte i neznáte*, 1996, 86–88; Mathesius, V., Řeč a sloh, in: *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 23–35; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1985, 401–404; *PMČ*, 1996, 779–782; Stich, A., Archaické motivy v novočeské poezii, in: *Legenda, její funkce a zobrazení*, 1992, 21–33; *StSČ*, 1997, 81–131; *ZČSt*, 1970, 54–82. Stylistická charakteristika heslových slov, lexikálních jednotek (významů) a užití slov, výskytů, in: *SSČ*, 1994, 645.

MJ

PŘÍZVUK SLOVNÍ (akcent)

Pojem patří k nejstarším konceptuálním pojmům v popisu prozodie velké skupiny jaz. (tzv. netónových, jaz. s přízvukem). Je nutno jej chápat především jako strukturní pojem, který umožňuje popsat některé synchronní i diachronní vlastnosti podoby slov v daném jaz. Bývá určující charakteristikou pro vymezení rytmické jednotky na úrovni slova, tzv. ↑přízvukového taktu. – Zvukovým základem je obvykle komplex vlastností, které mohou alternovat, n. se naopak doplňovat. Východiskem je představa, že jedna ze slabik slova je v kontrastu s ostatními slabikami prominentní. Zvukovými prostředky prominence mohou být obecně změna výšky, síly, trvání i kvalita vokálu. Jazyky se liší ve využití těchto prostředků i v tom, do jaké míry má tzv. **s.p.** podobu reálné prominence. Je tomu tak zejména v jaz., v nichž kontrast přízvučnost/ nepřízvučnost ovlivňuje podobu vokálu a plnou realizaci (trvání) slabiky (např. angl., něm., r.). Č. k těmto jaz. nepatří. **S.p.** v č. je charakterizován jako **pevný**, vázaný na první slabiku slova. Má funkci delimitativní. Znamená to však pouze to, že lineární jednotka, kterou tvoří přízvukový takt, např. víceslabičné slovo, bývá signalizována na svém začátku. Přesněji lze uvést především zvukové prostředky pro vznik správné podoby taktu, přičemž obvykle záleží na kontuře celého taktu (↑přízvukový takt); prominentnost jediné (tj. první) slabiky se pociťuje hlavně v expresivním projevu. Č. přízvuk je tradičně označován jako **silový**, **dynamický**, i když změna síly nebývá podstatná a výrazněji se uplatňuje průběh melodie. V přejatých slovech je zvuková podoba taktu charakteristikou, v níž rodilý uživatel jaz. spontánně počešťuje, tj. v přejatém slově umísťuje přízvuk na začátek bez ohledu na poměry ve výchozím jaz.; srov. č. [*'vijolončelo*] s přízvukem na začátku, zatímco v původním jaz., it., je přízvuk na slabice předposlední. – **Vedlejší s.p.** je pojem, kterým se míní zvýraznění některé další slabiky uvnitř slova. Obecně může mít různou motivaci, jak rytmickou, tak jaz. V jaz. s větším množstvím složených slov bývá reálným zvukovým jevem (např. v něm.). Také v jaz. s pohyblivým přízvukem n. s prominencí umístěnou blíže konci slova se někdy objevuje vedlejší zvukový signál na začátku slovního celku. Vedlejší **p.s.** v č. je převážně jen potenciální jev. Předpokládá se, že by se objevil na třetí slabice, obecně pak na každé liché slabice slova. Ve složeninách se přičítá první slabice druhé části. V projevu mluveném plynule, běžným tempem a bez výrazně expresivní intonace však obvykle nelze najít zvukovou charakteristiku, která by evokovala další prominenci uvnitř přízvukového taktu. Jistou výjimkou jsou složeniny, kde se může vedlejší prominence objevit na první slabice druhé části. Obvykle je k tomu třeba další motivace, významový rozdíl, např. [*'zelenomodrý*] „odstín barvy", ale [*'zeleno‚modrý*] „zelený a modrý", n. složitost výrazu, např. [*'laringo‚stroboskopije*]. Uplatnění má tento pojem při záměrné rytmické organizaci textu. Představa vedlejšího přízvuku patří mezi dispozice č., které podporují vznik rytmického dojmu. Upevňuje povědomí posluchače o počtu slabik v taktu. Svou potenciální přítomností přispívá také k tomu, že se např. delší takt může uplatnit na různých místech metrického schématu na místě dvojice stop s týmž celkovým počtem slabik. K zásadám přízvukování v č. ↑přízvukový takt.

Lit.: ↑fonetika, ↑prozodie; k vývoji **s.p.** v češtině ↑pračeština, ↑prasłovanština.

ZP

PŘÍZVUK VĚTNÝ

Tradiční termín pro zvukovou prominenci na některých slovech ve výpovědi. Intuitivní motivace pojmu je silná a vychází především ze zkušenosti uživatele jaz. jakožto mluvčího, že při vytváření projevu některá slova zdůrazňuje. Přesnější vymezení pojmu **p.v.** a jeho začlenění do rámce systematického popisu zvukové stránky věty patří mezi otevřené otázky větné fonetiky. Základem nesnází je skutečnost, že se táž zvuková prominence může v proudu řeči objevit z různých příčin a s různým účinkem. Také obráceně, různý stupeň ve zdůraznění slova, který intuitivně pociťuje posluchač, nelze jednoduše interpretovat jako důsledek hierarchie zvukových prominencí. – Někdy je zdůraznění slova motivováno významově, mluvčí touto formou upozorňuje na určitý aspekt sdělení. Jindy se týž zvukový průběh objevuje jako součást charakteristiky zvukových lineárních jednotek (↑promluvového úseku, ↑výpovědi), obvykle jako signál jejich hranice, a mluvčí ani posluchač ho přímo nespojuje s obsahem sdělení. Konečně může zvuková prominence vzniknout jen jako vedlejší produkt techniky řeči (např. po nádechu, jako navyklý stereotyp mluvčího atd.). Rozlišení těchto různých zdrojů prominence prostřednictvím instrumentální analýzy není možné. Určující je percepční hodnocení posluchače. Instrumentální analýza a percepční poslechové hodnocení ověřily, že základní lineární jednotkou pro popis této prominence v č. je promluvový úsek. V delší větě členěné na úseky se objevuje větší počet **v.p.** – Formou větné prominence je v jaz. nejčastěji určitý intonační průběh (↑intonace), který může být doprovázen i proměnami dynamiky n. tempa. V č. bývá prostředkem **v.p.** použití některé příznakové melodické kadence n. polokadence na daném přízvukovém taktu (↑melodém). Častý je zejména stoupavo-klesavý průběh melodie. V neutrálním projevu bez emocionálního zabarvení může být prostředkem jediným. Rozdíly v použitém typu melodického průběhu n. ve velikosti melodických kroků v kadenci mohou také odlišit přízvuk emocionálně zabarvený od neutrálního. – Podle stupně podmíněnosti významem lze zdroje **v.p.** v řeči rozdělit na tři skupiny: (a) **V.p.** je součástí automatické modulace souvislé řeči. Je v podstatě řečovým jevem a jeho použití je fakultativní. Mluvčí slova (↑přízvukové takty) zvýrazňuje především v závislosti na jejich pozici, nikoli na významu. Tento typ **v.p.** bývá automatizován na posledním taktu v úseku. Přispívá k zřetelnosti rozčlenění na promluvové úseky. (b) **V.p.** je nějak podmíněn významem slova, které tvoří základ přízvukového taktu. Vzhledem k textu je jevem odvozeným, sekundárním a jeho použití je fakultativní. Patří sem tendence k umístění přízvuku na superlativech, emocionálních výrazech ap. Časté jsou také úseky s dvěma **v.p.**, na prvním a posledním taktu, za určitých okolností představují základní zvukovou formu. Je tomu tak především tehdy, má-li být významově zdůrazněn první takt, aniž by vznikla kontextová návaznost (↑přízvuk větný kontextový). Typickým příkladem jsou doplňovací otázky (***Kdy** se k nám zase **podíváte**?*), výpovědi začínající příčinnými spojkami (***Protože** byl dlouho **nemocen**, / o ničem **nevěděl***) apod. **V.p.** nesou také výrazy, na něž se v dalším textu přímo navazuje (*Tak se podchytí deformace tvaru, / změny barevných odstínů / a **jiné** odchylky*; ale: *... a **jiné odchylky** / překračující povolené limity*) n. které odkazují do dalšího kontextu (*Snaží se je udržet v provozu **tím,** / že je podsypávají **štěrkem***, n. *Snaží se je udržet v provozu, / **tím** že je podsypávají **štěrkem***). (c) **V.p.** je podmíněn významovou stavbou výpovědi, vyjadřuje návaznost mezi určitými výrazy textu. Může být jediným prostředkem této návaznosti a jeho užití je v tom případě závazné. Může být také fakultativním prostředkem, je-li návaznost textu zajišťována dalšími (nezvukovými) prostředky. Pro tento typ významového přízvuku se užívá termínu ↑větný přízvuk kontextový (fokus s kontextovou platností, dominantní větný přízvuk, někdy též emfáze ap.).

Lit.: ↑fonetika, ↑intonace.

ZP

PŘÍZVUK VĚTNÝ KONTEXTOVÝ (prominence dominantní, prominence kontextová, fokus s kontextovou platností)

V č. a v dalších jaz. může být melodická prominence (v příkladech označena tučně) prostředkem k vyjádření vztahu výpovědi ke kontextu předcházejícímu n. následujícímu. Použití n. nepoužití této prominence závisí závazně na významu textu. Je to základní vztah mezi zvukovou prominencí (přízvukem větným) a sémantickou stavbou textu. Je jediný, který je možno označit za jazykově funkční, protože jeho porušení je vnímáno jako chyba. Např. (a) *To byly nejnovější informace z regionů. A ještě jednu **pozvánku**: V pondělí začíná...*; (b) *Od pátku do neděle se v Kolíně koná festival dechové hudby. V sobotu se přijeďte podívat do Olomouce na výstavu květin. A ještě **jednu** pozvánku: V pondělí začíná...* V obou kontextech je použití **k.v.p.** závazné a jeho umístění nelze zaměnit. – V **k.v.p.** je hodnocena zvuková prominence, je-li jediná v úseku a nestojí v koncové pozici. V koncové pozici je třeba zvlášť výrazné zvukové podoby prominence, aby tato funkce vznikla. Více vrcholů n. nevýrazný vrchol koncový: výpověď bez informace o kontextu: ***V sobotu** bylo velmi **teplo***. Umístění jediného vrcholu naznačuje téma předcházejícího kontextu: *V sobotu bylo **velmi** teplo* (např. téma: změny teploty); *V sobotu **bylo** velmi teplo* (např. téma: ano či ne); ***V sobotu** bylo velmi teplo* (např. téma: kdy bylo teplo); *V sobotu bylo velmi **teplo*** (např. téma: teplo, ale nikoli sluneční žár). V následující neukončené výpovědi očekáváme naopak různé pokračování podle toho, na kterém taktu prvního úseku bude realizována zvuková prominence: *Na konferenci vystoupili naši zkušení **pedagogové**, / ale také odborníci z praxe*; n. *Na konferenci vystoupili naši **zkušení** pedagogové, / ale také čerství absolventi pedagogických škol*; n. *Na konferenci vystoupili **naši** zkušení pedagogové, / ale také zahraniční odborníci.* Rozsah platnosti **k.v.p.** je omezen hranicí ↑promluvového úseku.

Lit.: ↑intonace.

ZP

PSANÍ

Produkce grafické formy jaz. Vygotskij uvádí, že **p.** je nejsložitější a nejrozvinutější formou vědomé řečové činnosti. Pisatel koordinuje psychické procesy s jemnou

motorikou ruky. Některé dílčí procesy jsou společné s ↑produkcí řeči mluvené, probíhají však pomaleji, protože zapisování je pomalejší než artikulace. Pisatel má už ve fázi plánování možnost hodnotit a korigovat výběr jazykových prostředků, ↑aktuální členění větné, prostředky ↑koherence textu aj.; zprav. má možnost korigovat i text již napsaný. – Osvojování grafické formy jaz. někteří badatelé chápou analogicky osvojování formy mluvené; didaktika psaní se potom neomezuje na nácvik správných grafických forem, ale posiluje se motivace dětí samostatně psát, byť „nedokonale". – **Dysgrafie** je porucha psaní, neschopnost napodobit tvary písmen. Též ↑čtení.

Lit.: Čmejrková, S. – Daneš, F. ad. (eds.): *Writing vs speaking*, 1994; Kollárik ová, Z. (ed.): *Komunikácia písanou rečou*, 1998; Santlerová, K.: *Metody ve výuce čtení a psaní*, 1995; Vygotskij, L. S.: *Myšlení a řeč*, 1971; časopis *Reading and Writing*.

IN

PSYCHOLINGVISTIKA

Tematicky široký interdisciplinární obor, který má četné styčné body s dalšími obory: s lingvistikou, ↑sémiotikou, psychologií (zejm. kognitivní a vývojovou), ↑neurolingvistikou, pedagogikou, teorií řečové komunikace, teorií umělé inteligence a dalšími. Zabývá se především tím, které psychické mechanismy umožňují mluvčímu (pisateli) výpovědi tvořit a posluchači (čtenáři) výpovědím rozumět, zejm. pak tím, jak probíhá proces ↑produkce řeči od záměru mluvčího k artikulaci výpovědi a proces ↑porozumění řeči od sluchového vjemu souvislého toku řeči k porozumění významu výpovědi a záměru mluvčího, čím jsou tyto procesy ovlivňovány (zvnějška i zevnitř, dlouhodobě i aktuálně), jak jsou znalosti o jaz. v mysli jedince uspořádány (↑kognitivní báze, ↑mentální slovník), jak mysl jedince při produkci a porozumění řeči funguje, a konečně tím, jak si jedinec jaz. v dětství osvojuje (↑osvojování jazyka dítětem). Další zkoumané otázky: jazyk a mozek, neuronové sítě, poruchy řeči, pauzy, ↑chyby v řeči, osvojování druhého jazyka, ↑bilingvismus, ↑čtení a ↑psaní, dorozumívání zvířat. – **P.** se zformovala v 50. letech 20. stol. na pomezí strukturní lingvistiky, behavioristické psychologie a teorie informace. Užívání jaz. bylo zpočátku chápáno (zejm. Skinner a Osgood) jako naučené chování (reakce na vnější stimuly), adekvátní význam nebyl přikládán ani vrozeným předpokladům, ani aktivitě mluvčího a posluchače. Základní zkoumanou jednotkou bylo slovo. V té době byly propracovány mnohé dodnes užívané experimentální techniky (viz níže). V 60. letech dominovala i v **p.** teorie ↑TGG (Chomsky, Miller) maximálně akcentující vrozené předpoklady užívání jaz. (↑nativismus). Nejsilnějším argumentem pro hypotézu, že struktura jaz. je determinována vrozeným mechanismem, je rychlost a snadnost, s jakou se každé normální dítě naučí mluvit (↑osvojování jazyka dítětem). Základní zkoumanou jednotkou byla věta, resp. syntaktická struktura. Byly definovány pojmy jazyková ↑kompetence a ↑performance. Pozornost se soustředila na jaz. kompetenci (neuvědomovanou znalost jaz.), která byla modelována generativní gramatikou. Zkoumaly se korespondence mezi počtem mentálních operací a syntaktickou složitostí tvořené n. vnímané věty. V **p.** se kritika od konce 60. let soustředila zejména na to, že generativní teorie nereflektuje interaktivní charakter jaz., nepřihlíží k tomu, že jaz. je (nejdůležitějším) prostředkem komunikace. – Vývojově pozdější směry nejsou teoreticky jednotné, na rozdíl od předchozích žádný z nich nevycházel z jednoho centra. **Kognitivní p.** klade důraz na produkci a recepci řeči jako individuální mentální aktivity a na mentální předpoklady užívání jaz. (vrozené i získané). Opírala se nejprve o psychologickou teorii paměti, později o výsledky kognitivní psychologie. V 70. letech zkoumala především proces porozumění řeči, dále strukturu a fungování ↑kognitivní báze, která je základem produkce i porozumění řeči, dnes je součástí širší kognitivní vědy. – **Komunikační** (pův. kontextová) **p.** se zformovala v 60. letech a explicitně se vymezila jako reakce na jednostrannost generativismu (Slama-Cazacu, Leontjev, Průcha). Některé práce vycházely z teorie činnosti (↑teorie řečové činnosti), jiné se inspirovaly něm. teorií jednání. Komunikační **p.** klade důraz především na společenskou povahu kom., na dlouhodobé i aktuální působení situačních faktorů užívání jaz. Má četné styčné body se ↑sociolingvistikou a s ↑teorií řečové činnosti. – Zdá se, že vývoj **p.** směřuje k větší vyváženosti, ba syntéze kognitivního a komunikačního přístupu. Současná **p.** teorie není jednotná, názory se shodují v tom, že jak produkce, tak porozumění řeči jsou procesy kreativní, rozcházejí se zejména v tom, jak funguje lidská mysl při produkci a porozumění řeči (nejznámější je modularita × interakcionismus), a v tom, jak a do jaké míry působí vrozené předpoklady při osvojování jaz., co se vlastně dítě učí, když se učí mluvit (Kess, 1992; Aitchison, 1989; Pinker, 1994). Hlouběji je prozkoumáno porozumění řeči než produkce. Terminologie není jednotná. – **P.** studuje převážně jevy, které nejsou přístupné přímému pozorování. Prostředkem jsou jaz. projevy (texty mluvené i psané) vzniklé spontánně v přirozené komunikační situaci, n. projevy vzniklé v situacích experimentálně navozených. Pro studium produkce řeči je důležitá analýza chyb v řeči, pauz a dalších poruch plynulosti a řečových vad, při studiu porozumění řeči se testují pravidelnosti mezi tím, co pokusná osoba vnímá a jak odpovídá. – Některé **p.** metody jsou ve vědě obecně užívané, např. pozorování, experiment, modelování. Z psychologie je převzata např. introspekce (sebepozorování), asociační metody, metoda sémantického diferenciálu (Osgoodova metoda měření postojů k jednotlivým složkám významu vybraných pojmů) aj. Za nejprůkaznější se považuje laboratorní experiment; spočívá v experimentálním ověřování hypotézy, která je konkretizací obecnějšího teoretického problému (např. při modelování produkce řeči lze stanovit hypotézu, že pauzy vznikají v místech syntaktického předělu, a experimentálně ji ověřit na větách s různou syntaktickou strukturou, při výzkumu uspořádání slov v mysli mluvčího lze stanovit hypotézu, že nejčastější jsou ↑asociace mezi slovy patřícími ke stejnému ↑slovnímu druhu apod.). Při laboratorním experimentu jsou maximálně omezeny nežádoucí proměnné a přesně registrovány všechny údaje (o pokusných osobách, verbálním materiálu, způsobu prezentace materiálu, výsledcích apod.), které umožní experiment za stejných podmínek kdykoli

zopakovat a výsledky porovnat. Jako vždy v empirických vědách však nelze dokázat, že hypotéza platí, lze pouze vyloučit hypotézy neplatné. Nevýhodou této metody je někdy velký rozdíl mezi aktivitami pokusné osoby a aktivitami mluvčího v reálné situaci. I proto se dává přednost soustavě dílčích hypotéz a dbá se na to, aby byly navzájem konzistentní a v souladu s pozorovanými fakty. Též ↑kognitivní lingvistika.

Lit.: Aitchison, J.: *The articulate mammal*, 1989; Altmann, G. T. M.: *The ascent of Babel. An exploration of language, mind and understanding*, 1997; Chomsky, N.: *Language and mind*, 1968; Garman, M.: *Psycholinguistics*, 1990; Garnham, A.: *Psycholinguistics. Central topics*, 1985; Kess, J. F.: *Psycholinguistics*, 1992; Leont'jev, A. A. (ed.): *Osnovy teorii rečevoj dejatel'nosti*, 1974; Maršálová, L. – Mikšík, O. ad.: *Metodológia a metódy psychologického výskumu*, 1990; Nebeská, I.: *Úvod do psycholingvistiky*, 1992; Osgood, Ch. E. – Sebeok, T. A. (eds.): *Psycholinguistics*, 1954; Pinker, S.: *The language instinct*, 1994; Rehbein, J.: *Komplexes Handeln (Elemente zur Handlungstheorie der Sprache)*, 1977; Skinner, B. F.: *Verbal behavior*, 1957; Slama-Cazacu, T.: *Langage et contexte*, 1961; Sucharowski, W.: *Sprache und Kognition*, 1996; Taylor, I. – Taylor, M. M.: *Psycholinguistics. Learning and using language*, 1990; Zalevskaja, A. A.: *Vvedenije v psicholingvistiku*, 1999.

IN

PURISMUS

Soubor hledisek regulujících kodifikaci a kulturu spis. jaz. ve shodě s ideálním modelem „čistého" jaz. eliminováním prvků, které jsou s tímto modelem v rozporu (↑čistota jazyka). Přehled a kritiku definic **p.** z lingvistické literatury podal Thomas (1991). Sám vymezil **p.** jako snahu části jaz. společenství (n. jisté jeho skupiny) zbavovat jaz. domnělých cizích prvků n. jiných prvků považovaných za nežádoucí (včetně těch, které pocházejí z dial., sociolektů n. stylů téhož jaz.). Může být zaměřen na všechny jaz. roviny, ale je orientován zejména na slovní zásobu. **P.** je především aspekt kodifikace, kultivace a plánování standardních jaz. – V dějinách spis. č. měl **p.** především **funkci obrannou**: očišťování jaz. mělo zabránit postupnému rozrušování jeho systému jaz. cizím, který se dostal do postavení dominantního. Tak lze vysvětlit Husovo brojení (1412) proti germanismům jako *hantuch* (z *Handtuch*) místo *ubrusec*, *šorc* (z nář. *Schurz*) místo *zástěrka* n. dokonce *knedlík* (z nář. *Knödel*) místo *šiška*. Stejný důvod vedl k tomu, že germanismy pranýřoval Blahoslav (1571); odsoudil např. slovo *truc* (z *Trotz*), *hantlík* (z *Handschuh*), *farkle* (z *Ferkel*). V **období barokním** (17. – 18. stol.) sice odpor vůči germanismům trvá, ale puristické zásahy do jaz. jsou zaměřeny zvláště proti řeckolatinským termínům. Zdá se, že barokní autoři chtěli podat důkazy o výrazových schopnostech č. a při neznalosti slovotvorných pravidel jaz. spíše škodili než prospívali (viz neologismy jako *učna* místo *škola*, *ohybatelka* místo *deklinace*, *dovtípilka* místo *metonymie*). I za germanismy vznikají v tomto období slovotvorně nepřijatelné neologismy (např. slovo *strožok* ze *Strohsack* je nahrazeno složeninou *slamotrus*). Neumělé barokní neologizování pokračovalo v počátečním **období obrozenském**: z jaz. byly vymycovány nejen germanismy, které vnikly do jaz. konverzačního, ale především internacionální termíny, vytvořené většinou z ř. a lat. základů. Teprve popis slovotvorného systému spis. č. od Dobrovského (1799, 1809) vnesl do obrozenského lexikálního novotaření potřebný řád. Přesto vzniká řada nových slov, která jsou sice utvořena z č. základů a afixů, ale po stránce významové a někdy i slovotvorné imitují ř., lat. n. něm. vzory. Platí to zejména o mnoha odb. termínech, v nichž byly napodobeny cizí složeniny: *zeměpis – geographia*, *dušesloví – psychologia*, *přírodozkum* n. *-zpyt – Naturforschung*, *chvalořeč – Lobrede*, *vlastnoručně – eigenhändig* atd. Toto puristicky motivované počešťování termínů trvalo až do pol. 19. stol. Od té doby se č. postupně vracela k internacionální terminologii řeckolatinské, jak o tom svědčí především *Německo-český slovník vědeckého názvosloví* (1853), na němž měl značný podíl Šafařík. **P.** doby obrozenské byl sice zaměřen proti cizojazyčným prvkům ve spis. č., ale zároveň měl poslání širší: měl doplnit č. slovní zásobu o chybějící odb. termíny a jejich vytvářením z domácích zdrojů (i když se to dálo často podle cizích vzorů) měl podat důkaz o rovnocennosti vlastního jaz. s jaz. užívanými v mezinárodní odborné komunikaci. Jiný charakter měla vlna **p. v 70. – 90. letech 19. stol.** podnícená č. nacionalismem, který se utkával s nacionalismem něm. V tomto období už nešlo o doplňování č. slovní zásoby, nýbrž o vymycování cizích výpůjček, a to i takových, které byly v č. spis. úzu už víceméně přijaty. Je paradoxní, že vzedmutí vlny č. **p.** podnítil **p.** něm., který byl zaměřen zejména proti prvkům fr. (galicismům), ale obracel se i proti prostředkům internacionálním. Podnět k č. **p.** vyšel z Matice české. Ta vydala v r. 1870 provolání, v němž sice pochválila soudobý rozvoj č. literatury, ale zároveň bila na poplach proti tomu, že č. „pořád více pozbývá původního rázu" a že se z ní vytrácí „pravý duch český". Očišťování č. od cizích, zvláště něm. prvků a vlivů se zúčastnilo několik desítek č. intelektuálů. Byla vydána řada „brusů", „oprávců", „rádců", „kazimluvů" a jiných příruček, které podávaly seznamy výrazových prostředků v č. nepřípustných a k nim připojovaly prostředky „správné". Počet těchto intervencí do spis. jaz. lze odhadnout asi na pět tisíc případů. Nejvýznamnější postavení měl *Brus jazyka českého*, vydaný Maticí českou poprvé v r. 1877 (pak vyšla ještě dvě vydání, z nichž poslední z r. 1894 repertoár vymycovaných prostředků značně rozšířilo). V dlouhé řadě puristů je ovšem třeba odlišovat filology s poměrně dobrým jaz. vzděláním, např. Kotta, Bílého, Bačkovského, Bartoše, Vorovku, od zřejmých diletantů. Prací na matičním *Brusu* se účastnil i Gebauer, ale ten později z komise pro jeho přípravu vystoupil. Za nejdůležitější **kritérium správnosti jaz. prostředků** považovali brusiči jejich **historickou kontinuitu**. Nenašli-li pro podezřelý prostředek doklad nejpozději v jaz. poč. 17. stol. a zjistili-li podobný prvek v něm., doporučili jeho nahrazení nějakým prostředkem, jehož historická kontinuita byla mimo jakoukoli pochybnost. Dalším kritériem byl **výskyt prostředku v „obecné mluvě** lidu československého", zejména v nář. mor. a slk., o nichž se soudilo, že zůstala ušetřena cizích vlivů. Jen výjimečně brusiči uplatňovali třetí kritérium: výrazovému prostředku bylo přiznáno v č. domovské právo, bylo-li možné ho **doložit z jiných jazyků slovanských**. Zvlášť přísně posuzovali

brusiči shody s něm. Důsledně se stavěli **proti ↑složeninám**, neboť v nich viděli něm. import do č.: místo *stromořadí* (srov. něm. *Baumreihe* n. *Baumgang*) doporučovali zdomácnělý galicismus *alej(e)*, místo *malorolník* (*Kleinbauer*) *malý rolník*, místo *bleskurychlý* (*blitzschnell*) *rychlý jako blesk*. Žádali vymycování lexikálních prostředků, jejichž význam se posunul vlivem něm. slov: *předhazovat komu co* (*vorwerfen*) nahrazovali slovesy *vyčítat, vytýkat*; *přehánět co* (*übertreiben*) slovesy *nadsazovat, zveličovat, přemnožovat, přepínat*; místo věty *náš soused platí za učeného* (srov. *gelten*) doporučovali *pokládá se, má se za učeného*; adverbium *otevřeně* ve spojeních jako *mluvit, jednat otevřeně* (*offen*) vyměňovali za „čistější" *upřímně, bez obalu, nepokrytě* apod. Brusiči se obraceli zvlášť **proti ↑idiomům**, v nichž se č. ztotožnila s něm. (ale v mnoha případech vlastně přijala prostřednictvím něm. idiomy evropské). Tak se brusičům znelíbil idiom *něco nepadá na váhu* (*fällt nicht in die Waagschale*) a místo něho žádali užívání prostředků doložených v 16. stol. *něco mnoho* n. *nic neváží, něco není důležito*; ve spojení *brát podíl na čem* odsoudili volbu slovesa *brát* (*teilnehmen*) a doporučili idiomy doložené z jazyka 15. a 16. stol.: *účastnu býti čeho, účastenství míti čeho // v čem // při čem* n. *díl míti v čem* atd. Jako nečeské označili řadu vazeb, které ve spis. č. už zakotvily: místo *zvykat na co* (*gewöhnen an*) dávali přednost dat. (*čemu*); slovesa z významového okruhu 'bát se' přijala prý z něm. vazbu *před kým, čím* (*vor jemandem, vor etwas fürchten*) a měla by se vrátit k původní vazbě gen.: *bát se koho, čeho*; jako germanismus brusiči označili sloveso *zodpovídat otázky* (*Fragen beantworten*) a doporučili starší způsob vyjadřování: *odpovídat na otázky, k otázkám*. Často odmítali zcela běžné výrazové prostředky jen proto, že k nim našli paralely v něm. Otázka *jak jsi stár?* (*wie alt bist du?*) prý odporuje duchu č. a musí být nahrazena správným výrazem *kolik je ti let?* Zcela běžné spojení *dostat strach* bylo odsouzeno jako imitace něm. *Angst bekommen* a místo něho byla doporučena kniž. a arch. spojení *napadl* n. *pojal mě strach, připadl na mne strach* aj. Pro podezření z něm. vlivů brusiči odmítali **užívání subst. verbálních** (např. *počíti s vydáváním spisů, knihy jsou k dostání v našem knihkupectví*). Vyslovili dokonce nesmyslnou tezi o tom, že „německý jazyk tíhne k abstraktnímu vyjadřování, kdežto jazyk č. miluje konkrétní slova a obraty" (matiční *Brus*, 1894). Pro podezření z něm. původu nechtěli v č. připouštět **spojení verbonominální**, např. radili nahrazovat spojení *dělat dojem* (*Eindruck machen*) slovesem *působit, dojímat* aj.; neobstála ani spojení typu *přijít do hněvu* (*in Zorn kommen*), za která prý č. nabízí inchoativní slovesa s prefixem *roz-*: *rozzlobit se*. Jako nečeský byl odmítnut typ adj. odvozených z předložkového pádu *bez čeho* (např. *bez důvodu → bezdůvodný*), protože ho brusiči považovali za imitaci něm. typu se sufixem *-los* (*grundlos*). Nepřízeň vyvolaly i **nové výrazy předložkové povahy** jako *ohledně čeho* (*hinsichtlich einer Sache*), *během času* (*im Laufe der Zeit*), *k účelu oslavy* (*zum Zwecke der Feier*), *u porovnání s čím* (*im Vergleich mit etwas*) atd. Dobře míněné snahy puristů o očištění č. od cizích vlivů přinesly mnohem víc škody než užitku. Spis. č. byla zbavována výrazových prostředků, které požadovala zejména při vyjadřování abstraktních pojmů a vztahů, vymycovány byly prostředky sloužící k jemnějšímu rozlišování významů a jaz. přicházel o potřebné výrazy synonymní. Nahrazování jaz. prostředků ve spis. č. už ustálených výrazovými prostředky ze starších období vývoje č. zvyšovalo archaizaci spis. normy a zbavovalo jaz. potřebné stability. Navíc puristé postupovali dosti nejednotně, jejich zákazy a příkazy se od sebe lišily. Proto se brzy zvláště proti diletantskému broušení č. zvedl odpor a řada č. spisovatelů přestala brát brusy na vědomí (např. Hálek, Durdík). V 2. pol. 90. let pak puristická činnost hlavně zásluhou Gebauerovou takřka ustala. Po založení **časopisu** ***Naše řeč*** koncem r. 1916 se sice **p.** zase poněkud oživil, ale za redakce Gebauerových žáků Zubatého a Ertla měl povahu mnohem umírněnější a opíral se také o vědečtější argumenty. Autoři NŘ častěji prostředky nařčené z cizího původu obhajovali, než odsuzovali. Ertl dokonce proti **p.** postavil **teorii „dobrého autora"**, v níž vlastně za nejvyšší kritérium jaz. správnosti prohlásil literární úzus. Bohužel po Ertlově smrti (1929) se NŘ vrátila k fundamentálnímu **p.** 70. až 90. let. Vinu na tom měl hlavní redaktor Haller, který byl sice vybaven značnými jazykovědnými znalostmi, ale v jaz. kultuře byl přesvědčen o nutnosti hájit č. před germanismy. NŘ nejen převzala z poslední třetiny 19. stol. značnou část puristických zákazů a příkazů, ale připojila k nim mnoho dalších. Princip historické kontinuity brzdil další obohacování spis. jaz. prvky potřebnými k plnění nových komunikativních cílů. Shoda těchto prvků s něm. se často vykládala jako další podléhání něm. V jaz. kritikách nových knih NŘ bezduše vypočítávala „jazykové poklesky" autorů, aniž přihlížela k funkci těchto jaz. prvků v textu. Haller a jiní puristicky zaměření lingvisté vyžadovali u sloves starobylé vazby gen. místo běžných vazeb akuz. (*užívati čeho, dobývati čeho*), trvali na původním významu slov místo obecně rozšířeného významu nového (*spora pomoc* 'velká, vydatná' místo 'nevelká, slabá'), odmítali celou vrstvu nových výrazů předložkové povahy (*včetně čeho, na základě čeho, pod vlivem čeho, s ohledem nač, za účelem čeho*), zakazovali další adj. vzniklá z předložkového pádu *bez čeho* (*bezúčelný, bezpodmínečný, bezvýsledný*) atd. Puristická praxe NŘ vyvolala odpor u uživatelů spis. jaz. a dala podnět jazykovědcům sdruženým v Pražském lingvistickém kroužku (↑Pražská škola) k ostrému vystoupení proti **p.** Přednášky uspořádané na poč. r. 1932 vyšly ještě v témže roce ve sb. *Spisovná čeština a jazyková kultura* (proti **p.** v něm vystoupili Mathesius, Havránek, Jakobson, Mukařovský a Weingart). V praxi sice **p.** hlavně u části starší generace přežíval, ale teoreticky byl jako princip jaz. kultury vyřazen. Autoři Pražské školy navíc prokázali, že četné odmítané germanismy jsou vlastně evropeismy a že jejich vymycování zbavuje č. výrazových schopností, kterých nabyly jiné evrop. jaz. Jakobson to dokumentoval na několika výrazech, které patřily k stálému repertoáru puristických zákazů, např. *dík(y)* + dat. – *grâce à* – *dank* + dat. – *blagodarja* + dat.; *následkem* + gen. – *en conséquence de* – *infolge* + gen. – *vsledstvije* + gen.; *bezúspěšný* – *bezuspešnyj* – *erfolglos*; *vyloučeno* – *exclu* – *ausgeschlossen* – *isključeno*; *listovati* – *feuilleter* – *blättern* – *listať // pere-*

listyvať aj. Pražská škola zformulovala místo puristických principů nové zásady pro ↑**kulturu spis. jazyka**. Proti principu historickému byl zdůrazněn **princip synchronní** (o spisovnosti výrazového prostředku rozhoduje synchronní úzus) a proti principu lidovosti **princip funkční** (spis. jazyku nelze dávat za vzor lidová nář.). Vágní pojem „ducha jazyka" (puristé odmítali výrazové prostředky odporující „duchu jazyka") byl nahrazen požadavkem, aby se **správnost prostředku hodnotila jeho vztahem k jaz. systému**.

Lit.: Auty, R., The role of purism in the development of the Slavonic literary languages, *SEER* 51, 1973, 335–343; Bartoš, F.: *Rukověť správné češtiny*, 1893, 1–52; Daneš, F., Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku: pro a proti, in: Šrámek, R. (ed.), *Spisovnost a nespisovnost dnes*, 1996, 19–27; Douglas, M.: *Purity and danger*, 1966; Ertl, V.: *Časové úvahy o naší mateřštině*, 1929, 25–58; Gebauer, J., Šetřme jazyka spisovného, in: *Kalendář učitelstva československého na r. 1893*, 114–122; Halaga, O. R., Zámery jazykových puristov a integrácia Európy, in: Kučerová, S. (ed.), *Československenství – součást evropanství*, 1996, 306–311; Haller, J., Problém jazykové správnosti, in: *Výroční zpráva Čes. stát. reform. reál. gymn. v Ústí* 1929/1930, 1930/1931; Haller, J., Spisovný jazyk český, in: *Slovanské spisovné jazyky v době přítomné*, 1937, 11–59; Hausenblas, K., O kultuře jazyka a brusičském purismu, *NŘ* 35, 1951, 41–45; Havránek, B., Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura, in: *SČJK*, 1932, 32–84; Jakobson, R., O dnešním brusičství českém, in: *SČJK*, 1932, 85–123; Jakubec, J., Gebauer brusičem, *NŘ* 1, 1917, 11–13; Jedlička, A., Na okraj pochybených názorů jazykových „oprávců", *SaS* 11, 1949, 95–96; Jelínek, M., O českém purismu, in: *Přednášky v XIV. běhu LŠSS v r. 1970*, 18–37; Jelínek, M., Český jazykový purismus a jeho překonání, in: *Přednášky a besedy z XXVII. běhu LŠSS*, 1994, 9–15; Jelínek, M., Puristické tažení proti kompozitům, *Slovo* 4, 1997, 8–17; Jelínek, M., Dilemme d'européisation de la langue tchèque littéraire ou de sa purification, in: *The crossroads of European culture*, 1999, 257–265; Jelínek, M., Tažení českých puristů proti novým výrazům s předložkovou funkcí, *Sborník prací Filosofické fakulty Ostravské univerzity – Jazykověda* 3, 1999, 101–110; Jernudd, B. H. – Shapiro, M. J. (eds.): *The politics of language purism*, 1989; Kamiš, A.: *Die Germanismen im Tschechischen und der tschechische Purismus im 19. Jahrhundert*, 1983; Komárek, M., K problematice cizích slov a purismu v národním jazyce, *Sl* 22, 1953, 215–219; Kraus, J., K problematice jazykového purismu, in: Karlík, P. ad. (eds.), *Jazyk a kultura vyjadřování*, 1998, 91–95; Kraus, J., Jaz. správnost a jaz. kultura v paradigmatu současné vědy, in: Šrámek, R. (ed.), *Spisovnost a nespisovnost dnes*, 1996, 48–52; Strejček, F.: *Olověné boty včerejška*, 1945; Ševčík, O. [= Jelinek, M.], Český jazykový purismus z hlediska funkční teorie spisovného jazyka, *SPFFBU* A 22/23, 1974/1975, 49–58; Thomas, G., The role of calques in the early Czech language revival, *SEER* 56, 1978, 481–506; Thomas, G., Towards a typology of lexical purism in the Slavic literary languages, *Canadian Slavonic Papers* 30, 1988, 95–111; Thomas, G., The relationship between Slavic nationalism and linguistic purism, *Canadian Review of Studies in Nationalism* 16, 1989, 5–13; Thomas, G.: *Linguistic purism*, 1991; Vočadlo, O., Czech neologisms, in: *MNHMA*, 1926, 400–412; Weingart, M.: *Český jazyk v přítomnosti*, 1934, 22–36, 56–62; Zubatý, J., O úpadku našeho knižního jazyka, *NŘ* 4, 1920, 1–9.

MJ

PŮVOD JAZYKA

S hominidním typem homo erectus se spojuje vznik předjazyka, vznik lidského jaz. se na základě archeologických nálezů (zvětšení mozkovny, posun larynxu, užívání nástrojů, organizovaný lov a život v tlupě, doklady rituálního chování) spojuje až s homo sapiens (před 300–400 tis. lety). Teorie **p.j.** – a tím i jaz. ↑významu – sahají až do starověku. V něm také vykrystalizovaly dva hlavní konkurenční názory: Podle Demokrita mají slova význam na základě (lidské) dohody (**thesei**), zatímco podle Herakleita je význam slovům dán od přírody (**physei**). Na stranu physei se postavili stoikové, na stranu thesei skeptikové a Aristoteles. Nejúplněji je tato otázka ve starověku vyložena v Platónově dialogu *Kratylos*. K problému se vrátil středověk ve sporu realistů s nominalisty. – Physei předjala výklady **p.j.** z instinktu (z pudu a vrozených předpokladů jej vykládá Humboldt), z reflexní reakce (Steinthal, Lazarus), z nápodoby prostřednictvím onomatopoí (Herder). Pro zastánce physei užívá Kovář (1898) případného označení nativisté a odlišuje je od empiristů. „Nativismus" doznal oživení v Chomského výkladu biologických základů jaz. (vrozená schopnost osvojit si jaz., obdobná délka a obdobné fáze osvojování jaz. ve všech jaz. komunitách, mozek jako organický stroj generující jaz. mj. i na základě vrozených operačních pravidel; ↑osvojování jazyka dítětem). – Zastánci thesei chápali dohodu většinou jako úradek boží (smlouvu boha s člověkem), od 17. a 18. stol. stále více jako úradek lidský (Locke, Condillac, Rousseau). V empirické tradici stojí i Marty, Whitney či de Saussure. Na evoluční charakter vzniku jaz. v lidské interakci, resp. v interakci předchůdců člověka, položila zvláštní důraz fr. filozofie. Maupertuis (1754) se domnívá, že člověk používal neartikulovaných výkřiků pro sdělování emocí (strach, radost, bolest...), které se postupně ustalovaly a konvencionalizovaly (interjekční teorie). Condillac (1746) vycházel z toho, že zvukovému jaz. předcházelo dorozumívání posunky provázenými skřeky. Dorozumívání posunky naučilo (předchůdce) člověka užívat znaků, až postupně komunikaci redukoval – protože potřeboval uvolnit ruku – na dorozumívání pouze pomocí zvuků (posunková teorie). Podle Rousseaua je předpokladem vzniku jaz. interakce, sdělování jako sdílení světa. Výklad jaz. z mluvené interakce zpochybňuje Derrida. Něm. filozofie zastává invencionalisticky individualistické pojetí vzniku jaz. Podle Herdera nadaný jedinec reflektuje, že příroda zvučí, a pokouší se ji napodobit (onomatopoické teorie). Tak prý vznikly základní jaz. kořeny, jimž nadaný jedinec učí druhé. Z těchto kořenů se údajně „křížením" a rozrodem vyvinuly další kořeny a významy (Herder, Grimm). – Empirismus i nativismus má celou řadu podob a sleduje řadu dílčích otázek. Např. něm. psychologismus (Lazarus, Steinthal) vycházel z toho, že existuje přirozená vazba mezi slovem a realitou: předměty reality prý dráždí sluchová či zraková nervová zakončení a vytváří v nervech jisté chvění, které se přenáší i na artikulační orgány – to je materiál pro vznik slov a jaz.; slova pak ovšem nejsou libovolná; ↑arbitrárnost. Nativistická je i argumentace pro monogenetický původ jaz., tedy pro přesvědčení, že zárodečná podoba lidského jaz. se vytvořila (již a teprve) u přímého předchůdce celého lidského rodu, nikoli polygeneticky. Pro monogenetičnost mluví především schopnost dětí osvojit si jakýkoli jaz. přibližně stejným tempem,

v obdobném časovém horizontu a fázích, s obdobnými základními operačními pravidly; ↑osvojování jazyka dítětem. Též ↑glottogonie.

Lit.: Condillac, E. B. de: *Esej o původu lidského poznání*, [1746] 1974; Derrida, J.: *De la grammatologie*, 1967; Grimm, J.: *Über den Ursprung der Sprache*, 1851; Herder, J. G.: *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, 1772; Humboldt, W. von: *Über die Kawisprache auf der Insel Java*, 1836; Chomsky, N.: *Rules and representations*, 1980; Knobloch, C.: *Geschichte der psychologischen Sprachauffassung in Deutschland von 1850 bis 1920*, 1988; Kovář, E.: *O původě lidské mluvy*, 1898; Lazarus, M.: *Geist und Sprache*, 1884; Leroi-Gourhan, A.: *La geste et la parole*, 1964–1965; Locke, J.: *Filosofický esej o lidské soudnosti*, [1690] 1984; Marty, A.: *Über den Urspung der Sprache*, 1875; Marty, A.: *Untersuchungen zur Grundlegung der Allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie*, 1908; Platon: *Kratylos*, 1935; Romportl, S.: *O biologické povaze přirozeného jazyka*, 1994; Rousseau, J. J.: *Essai sur l'origine des langues*, [1755] 1990; Salzmann, Z.: *Jazyk, kultura a společnost*, 1996; Steinthal, H.: *Der Ursprung der Sprache*, 1851; Trabant, J.: *Traditionen Humboldts*, 1990; Wundt, W.: *Völkerpsychologie*, 2 sv. [1900] 1921, 1922.

MN

PŮVODCE MODALITY

Termín užívaný v č. teorii ↑modality voluntativní. **P.m.** může být buď mluvčí, jestliže vyjadřuje svou zainteresovanost na realizaci děje (např. *Bratr se mi musí omluvit*), n. jiná osoba, popř. objektivní okolnost (*Zde se nesmí kouřit*). Na rozdíl od prvního případu lze v druhém případě modifikovat výpověď z hlediska ↑jistotní modality (*Zde se možná // pravděpodobně // asi nesmí kouřit*). – Jindy se pojem **p.m.** vztahuje k původci děje (buď je, n. není **p.m.** s původcem děje totožný); Benešová, 1973. Podle povahy **p.m.** se pak liší význam prosté možnosti (*Mohu číst, protože je ještě světlo*) od významu permisivního (*Mohu číst, protože mi to dovolili* = smím) a fakultativního (*Mohu číst, protože mám k tomu předpoklady* = dovedu). Běličová (1983) soudí, že pojem **p.m.** v tomto pojetí není relevantní pro diferenciaci základních významů modálních prostředků, že je však důležitý pro zjišťování kontextových významů.

Lit.: Benešová, E., K sémantické klasifikaci českých modálních sloves, in: *OSS* III, 1973, 217–219; Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983, 24n.; ↑modalita voluntativní.

SŽ

R

RÁMEC (frame, schéma)

Pojmu **r.** se používá v sociálních vědách pro modelování strukturace informací v paměti, v umělé inteligenci pro modely organizace vědění, v sémantice pro modely strukturace slovníku; ↑scénář.

Lit.: GOFFMAN, E.: *Frame analysis*, 1974; ZAMPOLLI, A. (ed.): *Linguistic structure processing*, 1977.

MN

RÁMEC SLOVOSLEDNÝ

Takové uspořádání konstituentů rozvité NS, kdy větné členy rozvíjející adj. jsou umístěny mezi ním a dominujícím subst., takže adj. a jeho dominující subst. celou konstrukci jakoby rámují. V č. na rozdíl od některých jiných sl. jaz. je rámcová konstrukce ojedinělá: ***nejstarší** v Čechách **řetězová lávka** s kamennou branou.*

Lit.: *SV*, 1996; ↑aktuální členění větné, ↑slovosled.

LU

RÁZ (předraz)

Tvrdý hlasový začátek; souhláskový zvuk tvořený glottální okluzí (↑mluvní orgány), neznělá hlasivková okluziva, jeden ze způsobů začátku fonace. V č. není **r.** realizací samostatného fonému, plní však funkci protetické hlásky (↑proteze) při artikulaci vokálů na počátku slova n. morfému. Stává se tak vyjádřením ↑hraničního signálu. Jako neznělý souhláskový zvuk způsobuje regresivní znělostní ↑asimilaci (*nad očima* – [*nat ʔočima*] / [*nadočima*], *předurčená* – [*přetʔurčena:*] / [*předurčena:*]). – **R.** se objevuje před vokálem spontánně na začátku fonace (po pauze) (['*ʔasi dnes 'nehraji:*]; ['*počka:m // 'ʔaš to 'dočteš*], ['*ʔautorem te:to 'skladbi je / 'ʔoskar 'nedbal*]). V souvislé řeči bývá (fakultativně) mezi dvěma heterosylabickými vokály. Taková spojení vznikají v č. pouze na rozhraní ↑morfů. V kultivované výslovnosti se **r.** doporučuje tam, kde se stýkají stejné vokály (['*ďecko si 'neumňelo 'ʔotevři:t*], [*poloʔotevřene:*]), za vhodnější se pokládá i mezi vokály různými, zvláště je-li druhý z nich přízvučný (['*cela: 'ʔevropa*], [*me: 'ʔau to*]). (K výslovnosti heterosylabických vokálů v přejatých slovech ↑hiát.) – K různým morfům může patřit také souhláska a samohláska (hranice slov, předložky + jména, předpony + slovního základu). **R.** jako prostředek vyjádření švu mezi nimi je ve spis. výslovnosti závazný po neslabičných předložkách (***k** otci* – [*kʔotci*], ale *kotci* – [*kotci*], ***s** uxem* – [*sʔuxem*], ale *suxem* – [*suxem*]) a před příklonným *a*, *i* (*umí číst **a** psát* – ['*umi: 'či:stʔa' psa:t*], *Čech **a** Slovák nenosí* – ['*čexʔa slova:k*], ale *Čecha Slovák nenosí* – ['*čexa 'slova:k 'nenosi:*]). V ostatních pozicích je fakultativní, tj. není závazný, častěji se vyslovuje na švu samostatných slov (*rybíz **u**zrál* – ['*ribi:s 'ʔuzra:l*], *rozvoj **u**mění* – ['*rozvoj 'ʔumňeňi:*]), zvláště je-li první nepřízvučné (*byl **o**spalý* – [*bil 'ʔospali:*]). Při pečlivé výslovnosti se **r.** pokládá za vhodný i mezi slabičnou předložkou a jménem (*pod **a**kátem* – ['*potʔaka:tem*], *od oka* – ['*otʔoka*]); není-li **r.**, znělost konce předložky se spis. nemění ([*podaka:tem*], [*odoka*]). Na švu předpony a slovního základu je užití **r.** řídké: vyslovujeme *podúředník* – [*podu:ředňi:k*], *bezútěšná* – [*bezu:ťešna:*], jen chceme-li zdůraznit složení slova, volíme výslovnost s **r.** ([*poťʔu:ředňi:k*]). Vhodný je **r.** po předponě *nej-* (*nejudatnější* – [*nejʔudatňejši:*]). **R.** je doporučován ve vybrané výslovnosti (↑ortoepie), neboť napomáhá zřetelnějšímu zvukovému členění textu. Kdysi se pokládal za nutnou složku spis. výslovnosti, dnes ustupuje. K transkripci fonetického znění dokladů ↑transkripce.

Lit.: ↑fonetika, ↑ortoepie.

MK

RČENÍ

Málo vyhraněný tradiční výraz označující nejčastěji ↑frazém kolokační, jindy ↑pořekadlo ve smyslu ↑frazému propozičního apod.

FČ

REALIZACE A INDIKACE KF INDIREKTNÍ

(r. a i. ilokučních funkcí nepřímá)

Taková výpovědní formulace, při které dochází k rozporu mezi tzv. **doslovným významem** užité ↑komunikační výpovědní formy a její v dané situaci **aktuální** (primární) **KF** (**ilokuční funkcí**). Příkladem je užití otázkové výpovědní formy ve funkci „výzvy": *Můžeš mi podat ručník?*; *Podal / Nepodal bys mi ručník?* Podle Searla (1975) bývají nepřímé mluvní akty realizovány zpravidla **tematizací** některé ze tří **podmínek úspěšnosti** zamýšlené KF n. **důvodu** její realizace; např. pro „výzvu" tematizací předpokladu, že adresát je schopen vykonat A (přípravná podmínka), a to zpravidla ve formě **interogativní** (***Můžeš / nemůžeš** se za něho přimluvit?*), n. te-

matizací **postoje vůle** (preference) mluvčího (podmínka upřímnosti) (***Chci / Chtěl bych / Byl bych rád, aby ses za něho přimluvil***), a to ve formě **konstatační**; ↑charakteristika KF výpovědi. Indirektní realizace KF tematizací podmínek úspěšnosti bývá nejednou motivována ↑zdvořilostí. – Často dochází k indirektní realizaci nějaké ilokuční funkce tematizací takového ↑**propozičního obsahu**, který je k ní v **kauzálním** (vysvětlovacím, zdůvodňovacím) vztahu typu *neboť*: *Ten pes kouše!* = ***Varuji tě, abys toho psa nedráždil, neboť kouše***; *Pobyt v horách zmírňuje astmatické záchvaty* = ***Doporučuji** vám pobyt v horách, **neboť** zmírňuje astmatické záchvaty*; A: *Pojďme na fotbal* – B: *Musím se učit* (= odmítnutí návrhu) aj. Tematizace propozičních obsahů musí respektovat ↑konverzační maximy (Grice, 1975). – Existuje mnoho variantních charakteristik (definic) indirektnosti; shrnul a rozebral je Sökeland (1980).

Lit.: Grepl, M., Interogativní forma zjišťovací ve výzvové funkci, in: Karlík, P. – Krčmová, M. (eds.), *Jazyk a kultura vyjadřování*, 1998, 145–149; Grice, H. P., Logic and conversation, in: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.), *Syntax and semantics* 3, 1975, 41–58; Searle, J. R., Indirect speech acts, in: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.), *Syntax and semantics* 3, 1975, 59–82; Sökeland, W.: *Indirektheit von Sprechhandlungen*, 1980; Weigand, E.: *Sprache als Dialog*, 1989.

MG

RECIPROCITA

Vyjádření vzájemného vztahu ↑aktantů slovesného děje; v č. se k tomu užívá sloves s reflexivním zájmenem (částicí) *se/si*; reciprocně pojaté aktanty se pak vyjadřují jako koordinované členy podmětu n. podmět plurálový (jehož elementy jsou ve vztahu reciprocity); ↑koordinace. V některých bohemistických koncepcích se zvratné *se/si* v reciprocních konstrukcích nepokládá za větný člen: Havránek (1928) mluví o slovesech „plurálově reflexivních“; za ↑slovotvorný formant, sloužící dokonce jako jeden z prostředků „upozaďování agentu“, pokládají *se/si* v těchto konstrukcích Grepl – Karlík v SČ (1998). Jinde (Šmilauer, 1947; Kopečný, 1954; Králíková, 1981; Panevová, 1999) je toto *se/si* chápáno jako větný člen. MČ III (1987) pokládá reciprokum za syntaktickou konstrukci, ale popisuje větu (a) *Jiří a Eva se rozešli* jako větu, kde „komplement chybí“, zatímco o větě (b) *Petr a Vláďa se honili* tvrdí, že je v ní přítomen „valenční reflexivní komponent“. Panevová (1999) vidí úplnou reciproční (i valenční) konstrukci v (a) i v (b), protože obě mají „vzájemnostní“ interpretaci: (a') *Jiří se rozešel s Evou (a zároveň) se Eva rozešla s Jiřím*; (b') *Petr honí Vláďu (a zároveň) Vláďa honí Petra.* **R.** je tu tedy hodnocena jako vlastnost aktantů sloves vstoupit do takového vztahu vzájemnosti, že mohou být na rovině gramatické stavby vyjádřeny koordinací subjektů n. subjektem plurálovým spolu se slabou formou zájmen *se/si*: *Jan a Marie se líbali v parku*; *Milenci se líbali v parku.* Aktanty musí přitom splňovat jisté sémantické podmínky (oba se stejně „aktivně“ podílejí na ději a oba jsou buď kontextově zapojené, n. kontextově nezapojené; na otázku *S kým se včera seznámil Jirka?* lze odpovědět (c), kde *Jirka* je kontextově zapojen, *Marie* nikoli, nelze však odpovědět (d): (c) *Jirka se včera seznámil s Marií*, (d) *Jirka a Marie se včera seznámili.* (Stranou se tu ponechávají typy reciprocních vztahů, na jejichž stavbě se nepodílí reflexivum, jako např. *Kamarád seznámil mého bratra s jistou dívkou* a *Kamarád seznámil mého bratra a jistou dívku.*) Panevová (1999) rovněž upozorňuje na to, že u většiny reciprocních sloves lze kontextem vzájemnost aktantů zrušit a sloveso pak není užito reciprocně: (a) *Jan Marii včera potkal na Národní třídě, ale ona si ho nevšimla* nelze parafrázovat jako (a'), stejně jako to nelze obecně u dvojic v (b) a (b'): (a') *Jan a Marie se včera potkali na Národní třídě, ale...*, (b) *Petr se chtěl prát s Jardou kvůli té dívce*, (b') *Petr a Jarda se chtěli prát kvůli té dívce.* Do vztahu **r.** mohou vstoupit jak aktanty (i) inherentně reflexivních sloves, tj. reflexiva tantum: (a) *Jarda a Marie se pohádali* → (a') *Jarda se pohádal s Marií a Marie se pohádala s Jardou*, tak (ii) aktanty sloves ↑tranzitivních dvojvalenčních i sloves trojvalenčních: (b) *Jana a Marie se viděly na večírku* → (b') *Jana viděla Marii a Marie viděla Janu na večírku*, (c) *Otec a matka se dohodli na našem nedělním programu* → (c') *Otec se dohodl s matkou a matka se dohodla s otcem na našem nedělním programu*, přičemž čárkované protějšky jsou interpretací nečárkovaných. Do vztahu **r.** vstupují i jiné aktanty než (podle ↑FGP) Konatel a Patiens, např. v (aa) je to Konatel a Adresát: (aa) *Jarda a Marie/Snoubenci si slíbili věrnost* → *Jarda Marii slíbil věrnost (a zároveň) Marie Jardovi slíbila věrnost.* Vzhledem k víceznačnosti struktur se *se/si* se pro zjednoznačnění používá příslovcí n. předložkových výrazů *spolu*, *navzájem*, *mezi sebou*, srov.: *Šlechtici se často ženili mezi sebou*; *Učitel a student spolu rozmlouvali na chodbě.* Též ↑reflexivní sloveso, ↑reflexivní forma slovesná.

Lit.: Havránek, B.: *Genera verbi v slovanských jazycích*, 1928; Kopečný, F., Passivum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso, in: *Studie a práce lingvistické* I, 1954, 224–247; Králíková, K., Reflexívnost sloves z hlediska automatické analýzy češtiny, *SaS* 42, 1981, 291–298; Mrázek, R., Reflexivita a sémantika reciprocity v nynější češtině, *SPFFBU* A 33, 1988, 67–72; Panevová, J., Česká reciproční zájmena a slovesná valence, *SaS* 60, 1999, 269–275; *SČ*, 1998; Frajzyngier, Z. – Traci, S. Curl (eds.): *Reciprocals. Forms and functions*, 2000.

JPa

REFERENCE

Vztah znaku k objektu mimojazykové reality (↑referent). Znak jako jednotka na úrovni ↑*langue* má potenciální **r.** či schopnost ukazovat k jistým ↑referentům (1), znak jako jednotka na úrovni ↑*parole* má aktuální **r.** a k referentům skutečně ukazuje (2), ať už ve smyslu individuálním, n. generickém aj.; ↑**r.** generická, ↑**r.** individuální, ↑denotát, ↑identifikace.

1. V logicko-sémantickém smyslu schopnost specifických výrazových prostředků (↑potenciál referenční) s ohledem na jejich význam, postavení ve větě a kombinaci s jinými výrazovými prostředky ukazovat v ↑extenzionálním smyslu k objektům mimojazykové reality (ať už se touto realitou chápe svět reálný, resp. jeho projekce v mysli, n. svět možný), n. v ↑intenzionálním smyslu k pojmům. – Podle Wittgensteinovy teorie odrazu je věta jako celek reprezentací určitého stavu věcí či určité kon-

figurace objektů. V širším smyslu se pak hovoří o potenciálním situování věty v prostoru a čase ↑možných světů jak prostředky **r.** nominální (↑vlastní jména, určité deskripce – ↑identifikace), tak užitím specifických výrazových prostředků pro čas a prostor; ↑slovesný čas, ↑deixe.

2. ↑Referenční akt, při němž konkrétní mluvčí v konkrétní ↑komunikační situaci a kontextu ukazuje prostřednictvím znaku k jistému ↑referentu, resp. ho identifikuje. Referenční akt je v teorii ↑mluvních aktů spolu s predikačním aktem částí ↑propozičního aktu.

3. Též ↑textový odkaz k objektům jaz. reality (textu či jeho částem): odkaz zpět (↑anafora), n. dopředu (↑katafora). Protože jde o odkazování „v rámci textu", mluví se někdy o tzv. **r.** endoforické (endofora), někdy též o **r.** anaforické. Jsou-li referenty takto usouvztažněných jednotek plně identické, mluví se o ↑koreferenci: ***Prezident Václav Havel*** *přijal včera státní návštěvu z Francie.* ***Prezident*** *se při ní vyslovil ke stavu romské komunity v České republice*; ↑antecedent. Opakem je ukazování „mimo text", kdy se někdy mluví o tzv. **r.** exoforické (exofora).

Lit.: Bach, K.: *Thought and reference*, 1987; Donnellan, K., Reference and definite descriptions, *Philosophical review* 75, 1966, 281–304; Frege, G., Über Sinn und Bedeutung, *Zeitschrift f. Philosophie u. phil. Kritik* 100, 1892, 25–50; Geach, P. T.: *Reference and generality*, 1980; Hlavsa, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, 1975; Jackendoff, R.: *Semantics and cognition*, 1983; Krifka, M.: *Nominalreferenz und Zeitkonstitution*, 1989; Kripke, S. A.: *Naming and necessity*, 1972; Kripke, S. A., Speaker's reference and semantic reference, in: Martinich, A. P. (ed.), *The philosophy of language*, 1985, 249–268; Kutschera, F. v.: *Sprachphilosophie*, 1975; Lyons, J.: *Deixis as the source of reference*, 1973; Lyons, J.: *Semantics*, 1977; Martinich, A. P.: *Communication and reference*, 1984; Martinich, A. P. (ed.): *The philosophy of language*, 1990; *MČ* III, 1987; Palek, B.: *Cross-reference. A study from hypersyntax*, 1968; Palek, B.: *Referenční výstavba textu*, 1988; Russell, B., On denoting, *Mi* 30, 1905, 479–493; Sgall, P. ad.: *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*, 1986; Searle, J. R., Proper names, *Mi* 67, 1958, 166–173; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; Searle, J. R.: *Expression and meaning*, 1975; Strawson, P. F.: *Individuals*, 1959; Vater, H.: *Einführung in die Referenzsemantik*, 1986; Vater, H.: *Einführung in die Zeit-Linguistik*, 1991; Vater, H.: *Einführung in die Raum-Linguistik*, 1991; Wittgenstein, L.: *Tractatus logico-philosophicus*, 1921; Wunderlich, D.: *Tempus und Zeitreferenz im Deutschen*, 1970; ↑reference generická, ↑reference individuální.

MN

REFERENCE GENERICKÁ

↑Reference k ↑referentu pojímanému jako otevřená třída: [*Jen si dej ještě skleničku (mléka).*] ***Mléko*** *je zdravé*; ↑denotát. Naproti tomu v příkladu [*Nevím, z čeho budu vařit.*] ***Mléko*** *je kyselé* jde o ↑referenci individuální. Podle kontextu lze doplnit výrazy, které upřesňují, o jaký modus reference jde: ***To mléko // mléko v naší lednici // Mléko, které držím v ruce,*** *je kyselé* (reference individuální) × *Mléko je,* ***jak (všichni) víme,*** *zdravé* (**r.g.**); ↑determinace. – Existují různá pojetí **g.r.**: maximalistické pojetí požaduje, aby ve větě, v níž je NS / NP užita genericky, nebyly žádné výrazy časoprostorové reference (generická propozice): ***Kočka*** *je savec // *Kočka je někde / někdy savec* (= **g.r.**) × ***Kočka*** *je mlsná // Kočka je už týden mlsná* (? **g.r.**), jiná pojetí by např. NS / NP *kočka* považovala za generickou např. i ve větě *Včera jsme se učili o* ***kočce*** (generická NS). Způsob jaz. vyjádření může zvýraznit, že příslušná predikace platí kolektivně, o třídě jako celku (*Kočka je savec*), n. distributivně, o každém exempláři třídy jednotlivě (*Kočky jsou savci*); ↑číslo. V řadě koncepcí se generičnost za referenční modus nepovažuje.

Lit.: Carlson, G. N. – Pelletier, J. F.: *The generic book*, 1995; Dahl, Ö., On generic, in: Keenan, E. L. (ed.), *Formal semantics of natural language*, 1975, 99–111; Heyer, G.: *Generische Kennzeichnungen: Zur Logik und Ontologie generischer Bedeutung*, 1987; Chur, J.: *Generische Nominalphrasen im Deutschen*, 1993; Lyons, J.: *Semantics* I, II, 1977; Oomen, I.: *Determination bei generischen, definiten und indefiniten Beschreibungen im Deutschen*, 1977; PMČ, 1996; ↑reference.

MN

REFERENCE INDIVIDUÁLNÍ (r. singulární)

↑Reference k ↑referentu pojímanému jedinečně: ***Ta Klára*** *je pořád nemocná*; ***Obě dcery*** *odjely do Ameriky*; ***Ty knihy*** *stojí 20 korun* (distributivně: „každá z knih stojí 20 korun", kolektivně: „knihy jako (jeden) celek stojí 20 korun"). Standardně se rozlišuje: (1) **reference specifická** (definitní, určitá a určená); zpravidla je signalizována užitím specifických výrazových prostředků v NS / NP (↑identifikace, ↑determinace), např.: (a) ↑vlastních jmen: ***Klára*** *miluje děti*; (b) samostatných deiktik (osobních zájmen, ukazovacích zájmen a adverbií) ve spojení s gesty: ***Já*** *se posadím tady,* ***ty*** *se posaď tam*; ***Tohle*** *mi podej*; (c) určitých deskripcí, tj. NS / NP obsahujících ↑apelativum a ↑determinátor/y: přivlastňovací adj. a zájmena, adj. typu *zdejší, řečený, citovaný, zmiňovaný*, demonstrativa typu *ten(to), onen, (ten)týž, ten stejný*, hov. *ten samý, takový(to), tam(hle)ten, tenhle(ten)* včetně ∅ a ↑restriktivní vztažnou větu: ***To*** (***Markovo/tvoje nové***) ***pero*** *leží na stole*; *Můžeš* ***uvedený/ten příklad*** *vypočítat?*; *Mluvila jsem s* ***(tou) učitelkou, které se Pavlík tolik bojí***. (2) **Reference nespecifická** (indefinitní, určitá a neurčená): *Někdo / kdosi / nějaký pán / jakýsi pán / jeden pán mi říkal, že…* – Za speciální typ se pokládá **reference nespecifická a neurčitá:** *Kterákoli žena / Jakákoli žena přijde, dostane…*

Lit.: Hlavsa, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, 1975; *MČ* III, 1987; *SČ*, 1998; Sgall, P., Text a reference, *SaS* 41, 1980, 140–145; *Sgk*, 1986; ↑determinace, ↑reference.

MN

REFERENT

To, k čemu se ukazuje znakem při referenčním aktu. V rámci intenzionálního pojetí ↑reference koncept, v rámci extenzionálního pojetí individuální, specifický objekt (mimojazykové) reality; třída objektů, na něž se znak hodí (designát), elementy této třídy (↑denotát). **R.** vlastních jmen jsou individua (Fregův „význam"), **r.** NS / NP jsou objekty, resp. koncepty, **r.** vět/výpovědí jsou stavy věcí, resp. jejich pravdivostní hodnoty. Referovat se ovšem může i k entitám jaz., tj. mluvit o nich. V části č. lingvistiky se užívá i širšího pojmu ↑předmět řeči.

Lit.: ↑reference.

MN

REFLEXIVNÍ FORMA SLOVESA

Morfologická forma slovesa tvořená přidáním klitického morf(ém)u *se* k tvaru jeho 3. os.: *píše – píše se, píší – píší se.* U některých ↑performativ je možná i 2. os.: *Odsuzujete se (tímto) k pěti letům vězení.* Od **r.f.s.** se odlišuje ↑reflexivní sloveso. Tvary nazývané **r.f.s.** se v návaznosti na Havránka (1928) tradičně pokládají za člen kategorie ↑slovesného rodu (zvratné pasivum), Grepl v Sbg (1972) navrhuje zařadit **r.f.s.** do morfologického paradigmatu kategorie ↑osoby. Osobité pojetí představila Křížková (1962), ale především Běličová-Křížková (1976). – **R.f.s.** má tu vlastnost, že odsunuje ↑aktant se sémantickým rysem [+ANIM] z pozice podmětu, do níž je situován aktivním tvarem slovesa v jiné než reflexivní formě: *Stálo se u oken* (= Někdo stál u oken, ≠ Něco stálo u oken). Protože prototypickým aktantem s rysem [+ANIM], který je podmětem u sloves v aktivním tvaru, je agens, chápe se často **r.f.s.** jako **deagentiv**, tj. prostředek ↑deagentizace, tj. ↑transformace typu: *Lidé tam stáli u oken → Stálo se tam u oken*; Grepl, 1973; PČM, 1978. Odsunutí aktantů s jinou sémantickou rolí je neobvyklé: *Prodavač váží kapry – Kapři se váží × Muži váží průměrně 80 kg – *Váží se průměrně 80 kg*; *Když máš štěstí, je všechno snadné – ?Když se má štěstí, je všechno snadné.* **R.f.s.** nelze tvořit od ↑reflexiv tantum (**Bálo se se tam hadů // *Bálo se tam hadů*); její užití u ↑reflexivních sloves je vázáno na specifické syntaktické podmínky a vždy je spojeno s vynecháním jednoho *se*: formulováno transformačně: *Maminka se umývala → *Umývalo se se // *Umývalo se × Na táboře se děti umývaly v potoku → *Na táboře se se umývalo v potoku // Na táboře se umývalo v potoku.* Různě se identifikuje **r.f.s.** ve strukturách s ↑modálním slovesem typu *Mohlo se tam kouřit marihuanu / Mohla se tam kouřit marihuana.* – Lze rozlišovat různé kontextově podmíněné funkce **r.f.s.**, vyložitelné – při transformačním přístupu – jako efekt odsunutí aktantu ze subjektové pozice: (1) **Dekonkretizace referentu agentního aktantu**, která licencuje blokování možnosti otevřít jinou syntaktickou pozici, v níž by bylo možné daný aktant vyjádřit: *Mládež celou noc tancovala → *Tancovalo se celou noc mládeží*, nýbrž jen *Tancovalo se celou noc.* Agens je i v sémantické struktuře věty s **r.f.s.** přítomen, proto je možná věta *Úmyslně / Na truc se tancovalo celou noc.* Je-li ↑sloveso tranzitivní, do uvolněné subjektové pozice se přesouvá patiens: (1a) *Na sídlišti stavěli zedníci školku → Na sídlišti se stavěla školka*; není-li sloveso tranzitivní, subjektová pozice zůstává neobsazena: (1b) *Děti spaly ve stanech → Spalo se ve stanech.* Dekonkretizace referentu agentního aktantu může být interpretována jako zevšeobecnění/generalizace tohoto referentu; tuto interpretaci vyvolává neaktuálost děje/stavu: *Hostiteli se nečurá do bazénu*; *Těstoviny se vaří 8 až 10 minut.* Nebo může být interpretována jako jeho anonymizace; na bázi ↑kooperačního principu se pak dociluje různých pragmatických efektů (např. říká-li mi manželka *Ještě se musí umýt nádobí*, vím, že nádobí mám umýt já). V obou případech se často mluví o všeobecném konateli, resp. ↑všeobecném podmětu; **r.f.s.** právě v typu (1) se víceméně pravidlem pokládá za zvratné ↑pasivum, zvl. (1a); nevidí se při tom, že takové pasivum – na rozdíl od pasiva opisného – nemá infinitiv. (2) **Deaktivace prototypicky agentní role aktantu a aktivace role proživatele**, licencující vyjádření tohoto aktantu v dat. a obligátnost hodnotícího adverbiálního výrazu, jímž je způsob n. intenzita prožívání vyjádřena; Dokulil (1941) mluví o „quale děje", Skoumalová (1998) a mnozí jiní (v cizině) o mediopasivu: *Petr studoval matematiku → Matematika se studovala Petrovi dobře* (*snadno, lehce, s obtížemi / bez obtíží ...*); při nevyjádřeném proživateli **r.f.s.** vyjadřuje inherentní vlastnost referentu subjektové NS: *Ta kniha se dobře prodává.* Příznakově se zevšeobecnění proživatele vyjadřuje strukturami, v nichž je patiens v pozici objektu: *Tu dívku se dobře líbá × Ta dívka se dobře líbá*; o efektu, kterého se tím dosahuje, se zatím diskutuje. Není-li sloveso tranzitivní, subjektová pozice zůstává neobsazena: *Petr spal → Petrovi se spalo dobře.* (3) **Deaktivace prototypicky agentní role aktantu a aktivace jeho role nositele modální dispozice**, licencující vyjádření tohoto aktantu v dat. a modální sloveso *chtít*: *Petr se neučí matematiku → Petrovi se nechtělo učit matematiku*; substand. i *Petrovi se nechtěla učit matematika*; *Petr o tom diskutuje → Petrovi se o tom chce diskutovat.* (4) **Aktivace významu 'zainteresovanost' aktantu**, licencující jeho vyjádření v ↑dat. **R.f.s.** se tvoří jen od tranzitivních sloves (takže předmětový aktant se stává podmětem), a to takových, která umožňují interpretaci jako vyjádření nezáměrného, subjektovým aktantem nekontrolovaného děje: *Petr rozlil mléko* (nekontrolovaný děj) → *Petrovi se rozlilo mléko* × *Petr rozlil mléko* (kontrolovaný děj) → **Petrovi se rozlilo mléko*; *Eva si zašila sukni* (jen kontr. děj) → **Evě se zašila sukně*; *Petr ztratil aktovku → Petrovi se ztratila aktovka.* **R.f.s.** nelze užít, pokud sloveso implikuje nástroj, kterým subjektový aktant děj provádí: *Petr si usekl palec (sekyrou)* (nezáměrně) → **Petrovi se usekl palec.* – U typu *Léčím se u dr. Pažourka*; *Fotografoval jsem se naposled před dvěma lety* mluví Kopečný (1954) o **podníceném pasivu**. Tento typ není ovšem nutně reflexivní: *Maminka šila u Podolské.* – V novějších popisech se už **r.f.s.** transformačně nevykládá. Též ↑diateze ↑hierarchizace propozice, ↑reflexivní sloveso, ↑slovesný rod.

Lit.: Běličová-Křížková, H.: Kategorie osoby a systém diateze v slovanských jazycích, *Sl* 45, 1976, 337–355; Dokulil, M., Morfologická kategorie passiva ve spisovných jazycích severských ve srovnání se spisovnou češtinou, in: *Hrst studií a vzpomínek. Ant. Beerovi jeho žáci*, 1941, 77–99; Giusti-Fici, F.: *Il pasivo nelle slave*, 1994; Grepl, M., Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích, in: *Čs. přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*, 1973, 141–149; Havránek, B.: *Genera verbi v slovanských jazycích* I, II, 1928, 1937; Kopečný, F., Passivum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso, *Studie a práce lingvistické* I, 1954, 224–247; Křížková, H., K tzv. neosobnímu pasívu v slovanských jazycích, *Sl* 31, 1962, 317–322; Mrázek, R., Slovanské konstrukce typu rus. *mne ne spitsja*, *Miscellanea linguistica*, 1971, 119–127; Panevová, J., Věty se všeobecným konatelem, *Studia Slavica Pragensia*, 1973, 133–144; Parolková, O., Zvratná pasivní forma, in: *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české* I, 1956, 80–118; *PČM*, 1978; *Sbg*, 1972; Skoumalová, H., Derived frames and the lexicon, in: Hajičová, E. (ed.): *Issues of valency and meaning*, 1998, 154–168; Štícha, F.: *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*, 1984.

PK

REKOMPOZICE (kompozice sekundární, skládání opakované)

Ve slovotvorbě opakovaný proces ↑skládání, při kterém se ↑členem složeniny stává slovo již složené: *velký pivovar → velk-o+(piv-o+var)*, *měřit + kmitočet → kmitočtoměr*; podobně: *čtyřbarvotisk*, *rychloteploměr*, *pětisetstránkový*. Takto tvořené ↑složeniny mají tedy nejméně tři členy (tři plnovýznamové slovní základy); v č. jsou řídké.

Lit.: Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*,1994, 22, 101–104; *MČ* I, 1986, 66.

IB

REKONSTRUKCE ONOMASTICKÁ

Pokus o stanovení nejstarší podoby ↑vlastního jména, jeho původní (n. předpokládané) formy apelativa n. propria, z něhož jméno vzniklo; postižení proměn vlastního jména při jeho přejímání z jednoho jaz. do druhého; stanovení jednotlivých vývojových fází vlastního jména. Základním požadavkem **o.r.** je respektování pojmenovacích možností příslušného jazyka (na daném teritoriu a v daném časovém údobí). – Na **o.r.** se zakládá metoda **onymického / onomastického rekurzu**, vypracovaná Eichlerem (1982). Jejím cílem je odhalit východisko vývojové řady propria na úrovni systémově modelových hodnot v rámci propriálně pojmenovacího modelu (↑modelová klasifikace vlastních jmen místních; Šrámek, 1999). Na rozdíl od rekonstrukce nejstarší n. předpokládané podoby vlastního jména, která dospívá k apelativně interpretované formě i „významu" propria (pro jméno *Morava* se předpokládá germ. výchozí podoba *Marahwa*), určuje rekurz fundující sféru jaz. (propriální, apelativní) a postihuje specificky onymické rysy vlastního jména. – Např. na základě skutečnosti, že něm. ↑toponyma počínající na *Ger-* (*Germeritz*) jsou výsledkem přejetí sl. jmen se základem *Jar-* (*Jaroměřice, Jaroměř*), lze předpokládat, že toponymum *Heršpice* zapsané 1392 jako *Gerspicz* má výchozí č. podobu **Jarošovice* (něm. *-spitz* odpovídá č. *-šovice*, *-čovice*, ↑malý typ *-oš-ovice* je v té době produktivní). Jde o typ rekurzu: č. antroponymum *Jaroš* → č. toponymum **Jarošovice* → něm. *Gerspitz* → č. *Heršpice*.

Lit.: Eichler, E.: *Ergebnisse der Namenforschung im deutsch-slawischen Berührungsgebiet*, 1982, 28–34; Eichler, E., Das integrierte (slawisch-deutsche) Toponym in der lexikographischen Bearbeitung. Über die „Rekursion", *OSG* 16, 1988, 47–53; Eichler, E., Probleme der onomastischen Rekonstruktion als linguistische Universale, in: Andersson, Th. (ed.), *Probleme der Namenbildung, Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica* 18, 1988, 90–103; Šrámek, R., Zur Frage der Rekonstruktion in der Onomastik, *OSG* 11, 1976, 67–70; Šrámek, R., Die Stellung des onymischen Benennungsmodells in der Nameninteg ration, *OSG* 15, 1986, 29–35; Šrámek, R., Zur onomastischen Rekursion, in: Bily, I. ad. (eds.), *Studia Onomastica VI, Namenkundliche Informationen, Beiheft* 13/14, 1990, 39–52; *ÚOO*, 1999, 92–100.

JP

REKTIFIKACE (oprava, korektura)

Spojení dvou složek (vět/klauzí n. syntaktických skupin), v němž druhá složka lépe (správněji n. v dané situaci vhodněji) vystihuje referent: opravuje, příp. zpřesňuje složku první, n. ji nahrazuje jinou. **R.** lze vyjádřit v rámci jedné syntaktické pozice (**r.** členská: *Pod lesem bylo* [[*jezírko*], *či vlastně* [*rybník*]]) i v rámci souvětí souřadného (**r.** větná: [*Prokopovy důvody jsou trochu nejasné*], *nebo spíše* [*stávají se nejasnými*]). Vyjadřuje se ↑komparativy příslovcí *spíše*, *lépe*, *raději*, n. výrazy jako *přesněji řečeno*, *vlastně*, zprav. ve spojení se souřadicími spojkami vylučovacími (*Petr byl unavený, nebo spíše vyčerpaný*), stupňovacími (*Zdeňka byla sportovkyní od narození, ba vlastně ještě dříve*) n. odporovacími (*Podej mi hrábě, ale ne, kosu*), ne však slučovacími. Lze rozlišovat **r.**, při níž jsou obě složky koreferenční (*V úvale leskl se nevelký rybník, či vlastně jezírko*), a **r.**, při níž obě složky koreferenční nejsou: *Zavolej sestru, nebo vlastně matku.* – Statut **r.** je v č. gramatice interpretován velmi různě: (a) jako typ některého z významových vztahů ↑koordinace, a to vztahu stupňovacího (Ružička, 1956), odporovacího (Kopečný v ZČSk, 1962), vylučovacího (Bauer v Sbg, 1972), všech tří (Svoboda v Sou, 1972); (b) jako autonomní typ koordinace (Šmilauer v NS, 1969); (c) jako kategorie ↑adordinace **r.** členská a jako kategorie ↑koordinace **r.** větná (MČ III, 1987). Převažuje interpretace ve smyslu (a), přičemž **r.** se chápe nikoli jakožto kategorie roviny sémantické, nýbrž pragmatické, tj. jako typ **řečového jednání**, n. kategorie obou rovin.

Lit.: *MČ* III, 1987; *NS*, 1969; Ružicka, J., Viacnásobný vetný člen, *Jazykovedné štúdie* 1, 1956, 153–178; *Sbg*,1972; *Sou*, 1972; *ZČSk*, 1962.

PK

REKURZIVITA

Termín do strukturní lingvistiky převzatý z matematiky. Pojetí **r.** v lingvistice se však částečně odpoutalo od svého původního ryze formálního významu a **r.** jaz. struktur se stala centrální spojnicí mezi de Saussurovými pojmy ↑langue a ↑parole, tedy mezi systémem jaz., tj. jeho pravidly a zákonitostmi (*langue*) na straně jedné, a užíváním jaz. (*parole*) na straně druhé; např. Coseriu (1988). Při de saussurovském pohledu na jaz. totiž vyvstává zdánlivý rozpor mezi langue, který je nutno pokládat za konečný a omezený (neboť jinak by jej mluvčí jaz. nikdy nebyli schopni obsáhnout, tj. nebyli by skutečnými mluvčími jaz.), a neomezeností rozsahu parole. Aplikováno např. na syntax, je tento rozpor dán především neomezeností počtu (např. č.) vět v parole: je zřejmé, že přes omezenost syntaktických prostředků č. neexistuje žádné omezení počtu č. vět (je jich potenciálně nekonečně mnoho). To platí především proto, že žádná skutečně existující č. věta sice nemůže být (co do délky) „aktuálně" nekonečná, ale také neexistuje žádné omezení na její délku: vždy je možno vytvořit větu alespoň o jedno slovo delší. Tento rozpor mezi konečností množiny prostředků a nekonečností množiny struktur, které mohou být těmito prostředky uchopeny (buď vytvářeny – při aktu mluvení n. psaní, n. analyzovány – při aktu porozumění), řeší z hlediska de saussurovské lingvistiky právě **r.** Z hlediska Chomského ↑TGG (a obecněji formální lingvistiky) **r.** v jádru znamená **použití pravidla na strukturu vytvořenou tímtéž pravidlem**. – Při pohledu na jaz. z hlediska vytváření struktur princip **r.** demonstrují příklady (1) – (3): (1)

Nominální skupinu (NS) *pes na vodítku* lze rozšířit o adj. *černý* pomocí pravidla, které lze nazvat „rozšíření NS o adj.“, na skupinu *černý pes na vodítku*. Na takto vzniklou skupinu je možné znovu aplikovat totéž pravidlo (tj. „rozšíření NS o adj.“) a dostat např. *velký černý pes na vodítku*. Na tuto novou skupinu lze ovšem i dále aplikovat totéž pravidlo a získat tak třeba *smutný velký černý pes na vodítku* a může se tak pokračovat dále, v principu bez omezení: *přítulný smutný velký černý pes na vodítku – uslintaný přítulný smutný velký černý pes na vodítku …* Jedná se tu o levostrannou **r.**, neboť „nové“ adj. bylo přidáváno na levou stranu výrazu. (2) Důležitá je **r.** větná, tj. rozšíření věty vložením věty nové: *Obecní úřad vyplatí 50 korun každému občanovi – Obecní úřad vyplatí 50 korun každému občanovi, který udá tuláka – Obecní úřad vyplatí 50 korun každému občanovi, který udá tuláka, jenž povalil sochu – Obecní úřad vyplatí 50 korun každému občanovi, který udá tuláka, jenž povalil sochu, která zdobila sloup – Obecní úřad vyplatí 50 korun každému občanovi, který udá tuláka, jenž povalil sochu, která zdobila sloup, jenž stojí na mostě – Obecní úřad vyplatí 50 korun každému občanovi, který udá tuláka, jenž povalil sochu, která zdobila sloup, jenž stojí na mostě, který leží na cestě.* Jedná se tu o pravostrannou **r.**: „nová“ věta byla vždy vkládána na pravou stranu (pravý konec) věty předchozí. (3) Obecně známý příklad má ukázat, že v jaz. je rozdíl mezi rekurzivním pravidlem (jakožto součástí langue) a reálnými možnostmi jeho užití (v parole). Z dvojice vět *Obecní úřad každému občanovi vyplatí 50 korun* a *Obecní úřad každému občanovi, který toho tuláka udá, vyplatí 50 korun* lze přirozeným způsobem odvodit pravidlo langue, že lze „nové, rozšiřující“ elementy vkládat nejen na strany (konce) jednotky původní, ale i do jejího středu; jde o středovou **r.** Toto pravidlo je možné použít rekurzivně a dostat např. větu *Obecní úřad každému občanovi, který toho tuláka, jenž onu sochu povalil, udá, vyplatí 50 korun*, a podle příkladů v (2) by tedy bylo možné očekávat, že je možné takové rozšiřování vět provádět bez omezení – v pravidlech jaz. zřejmě není nic, co by to znemožňovalo. Přesto však je věta *Obecní úřad každému občanovi, který toho tuláka, jenž onu sochu, která sloup, jenž na mostě, který na cestě stojí, leží, zdobila, povalil, udá, vyplatí 50 korun* v rámci parole přinejmenším pro č. zcela nepřijatelná – nikoli (jen) z důvodů stylových, ale především proto, že je nesrozumitelná – a to i přesto, že je v naprostém souladu s pravidly langue. **R.** je tak přímým dokladem/důkazem pro to, že je nutně potřeba činit rozdíl mezi langue a parole.

Lit.: Coseriu, E.: *Sprachkompetenz*, 1988; Hopcrof, J. E. – Ullman, J. D.: *Formal languages and their relation to automata*, 1969 (slov. překlad: *Formálne jazyky a automaty*, 1978); Chomsky, N.: *Aspects of the theory of syntax*, 1965; Chomsky, N.: *Rules and representations*, 1980; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989.

KOl

RÉMA

Pojem užívaný v teorii ↑FSP i ↑AČ; původně to, ↑co se o něčem říká, v protikladu k tomu, ↑o čem se mluví. Mathesiovo ↑jádro výpovědi se dnes v mezinárodní terminologii označuje jako **r.** (angl. rheme) n. ohnisko (angl. focus) v protikladu k ↑východisku výpovědi, ↑tématu (angl. theme, topic). V ↑bipartitním členění věty se termínem **r.** označuje ↑netematická sféra a v ↑tripartitním členění ↑rematická sféra ↑distribučního pole VD. Ve Firbasově ↑pluripartitním pojetí FSP se rozlišují dva typy ↑rematických jednotek: ↑vlastní réma (které je jednotkou s nejvyšším relativním ↑stupněm VD a které je v daném distribučním poli jen jedno) a možné další rematické jednotky, které se svým charakterem blíží vlastnímu rématu (nesou relativně vyšší stupeň VD než ↑tranzit a nižší než vlastní réma), ale nejsou vlastním rématem. Tyto posledně jmenované jednotky se pak nazývají pouze rématy. V následující větě je *z videozáznamu* rématem a *za necelé dvě hodiny* vlastním rématem: *Pavel to s ní bude muset zítra nacvičit z videozáznamu za necelé dvě hodiny.* Protože vlastní **r.** nezřídka bývá ve větě jedinou rematickou jednotkou, upouští se někdy od plného vyjádření „vlastní réma“ a místo toho se užije pouze „réma“: *Marta* (téma) *pohladila* (tranzit) *Aničku* (réma). Při studiu odborné literatury je třeba respektovat, v jakém smyslu autor termín **r.** používá.

Lit.: ↑aktuální členění větné, ↑funkční perspektiva větná.

AS

RÉMA VLASTNÍ

V teorii ↑FSP ↑komunikační jednotka s relativně nejvyšším ↑stupněm VD v daném ↑distribučním poli VD. Tato jednotka je vlastním cílem, ohniskem sdělení. Mathesius (1939, 1982) hovořil o vlastním centru jádra výpovědi. Relativně nejvyšší stupeň VD této jednotky v distribučním poli je dán výsledkem ↑souhry (čtyř) ↑faktorů FSP: ↑linearity (slovosledu), ↑sémantiky, ↑kontextu a ↑intonace. **Z hlediska linearity** má v č. neemotivních, nepříznakových větách tendenci být **v.r.** poslední přízvučný větný člen (na který se též umísťuje ↑IC věty); ↑slovosled objektivní. (V následujících normálně proslovených větách je **v.r.** označeno KAPITÁLKAMI.): *V jedné zemi panoval STARÝ KRÁL*; *Marta pohladila ANIČKU*; *Marta pohladila Aničku PO VLASECH*; *Aničku pohladila MARTA*; *Marta ji POHLADILA* (jemnější rozbor slovesného tvaru ↑vlastní tranzit a ↑tranzit); *POHLADILA ji.* **Z hlediska sémantiky** je **v.r.** buď JEV (na škále A; ↑sémantika jako faktor FSP): *V jedné zemi panoval STARÝ KRÁL*, n. SPECIFIKACE (na škále B): *Marta pohladila ANIČKU*, n. DALŠÍ SPECIFIKACE (na škále B): *Marta pohladila Aničku PO VLASECH*, anebo VLASTNOST (na škále B) při absenci specifikace: *Marta ji POHLADILA*; *POHLADILA ji.* **Z hlediska kontextu** je **v.r.** vždy prvek kontextově nezapojený, popř. vypojený, dekontextualizovaný: *Karel se věnoval celou hodinu JÍ*, ↑souhra faktorů FSP. **Z hlediska intonace** je **v.r.** většinou IC věty. Podle Firbase však, pokud ostatní tři faktory jednoznačně vymezují stupeň VD komunikační jednotky, může být intonace uvolněna pro plnění jiných (postojových a emotivních) funkcí (např. ve větě ***Ať si dělá, co chce*** s IC na *ať* není *ať* **v.r.**; ↑intonace jako faktor FSP). Mezi IC věty a **v.r.** existuje však vysoký stupeň kongruence, takže mluvčí může posunem IC učinit **v.r.** téměř kteroukoli složku věty (nositel IC je vyznačen **tučně**): ***Karel*** *se jí věnoval celou hodinu*; *Karel se* ***jí*** *věnoval*

celou hodinu; *Karel se jí **věnoval** celou hodinu.* V posledním příkladě může být **v.r.** buď nocionální složka slovesa (*věnova-* na rozdíl od *ignorova-*), n. polarita (*věnoval se* na rozdíl od *nevěnoval se*), n. čas (*věnoval se* na rozdíl od *bude se věnovat*), n. modalita (*věnoval se* na rozdíl od *věnoval by se*); viz pojem druhá instance (↑instance). V č. je to především souhra intonace a kontextu, která umožňuje jednoznačně signalizovat **v.r.** na samém začátku věty (***Celou hodinu** se jí tam Karel věnoval*), a tak tyto věty prezentovat (a také identifikovat) jako emotivní, příznakové; ↑slovosled subjektivní. V publicistickém stylu je však běžné, že novinové titulky a první věty rozhlasových a televizních článků zpráv mají **v.r.** na začátku věty, aniž by aspirovaly na emotivní, příznakové podání (Uhlířová, 1983). O **v.r.** v NS ↑funkční perspektiva NS.

Lit.: Daneš, F.: *Intonace a věta ve spisovné češtině*, 1957; Daneš, F., Intonace v textu (promluvě), *SaS* 46, 1985, 83–100; Firbas, J., K otázce nezákladových podmětů v současné angličtině, *ČMF* 39, 1957, 22–42, 165–173; Firbas, J., A functional view of 'ordo naturalis', *BSE* 13, 1979, 29–59; Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J., Degrees of communicative dynamism and degrees of prosodic prominence, *BSE* 18, 1990, 21–66; Firbas, J.: *Functional sentence perspective in written and spoken communication*, 1992; Hajičová, E.: *Negace a presupozice ve významové stavbě věty*, 1975; Mathesius, V., O takzvaném aktuálním členění věty, *SaS* 5, 1939, 171–174 (přetištěno in: Mathesius, V., *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 174–178); Mathesius, V., Základní funkce pořádku slov v češtině, *SaS* 7, 1941, 169–170; Mathesius, V., Rozpor mezi aktuálním členěním souvětí a jeho organickou stavbou, *SaS* 7, 1941, 37–40; Mathesius, V., Ze srovnávacích studií slovosledných, *ČMF* 28, 1942, 181–190, 302–307; *MČ* III, 1987; Sgall, P. ad.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; Svoboda, A., České slovosledné pozice z pohledu aktuálního členění I, II, *SaS* 45, 1984, 22–34, 88–103; Svoboda, A.: *Kapitoly z funkční syntaxe*, 1989; Uhlířová, L., Vztah syntaktické funkce větného členu a jeho místa ve větě, *SaS* 30, 1969, 358–370; Uhlířová, L., O vztahu sémantiky příslovečného určení k aktuálnímu členění, *SaS* 35, 1974, 99–106; Uhlířová, L., K postavení tzv. větných příslovcí v aktuálním členění, *SaS* 40, 1979, 143–148; Uhlířová, L., K aktuálnímu členění podřadného spojení vět (konkurence vyjadřování větného a nevětného), *SaS* 41, 1980, 274–278; Uhlířová, L., Na okraj prací o teorii funkční perspektivy větné, *SaS* 43, 1982, 308–316; Uhlířová, L., Aktuální členění a styl jazykových projevů (na materiále z publicistických textů), *SaS* 44, 1983, 284–294; Uhlířová, L., Sloveso určité v aktuálním členění větném, *NŘ* 67, 1984, 1–10; Uhlířová, L.: *Knížka o slovosledu*, 1987; Uhlířová, L., Slovosledné principy v jazykovém systému a v řeči, *SaS* 53, 1992, 292–299; Uhlířová, L., Vztažné věty v češtině: vztah mezi jejich syntaktickou strukturou a aktuálním členěním, *SaS* 55, 1994, 90–98; *VT*, 1985.

AS

REMATIZACE

Pojem z teorie ↑FSP i ↑AČ. V rámci FSP rematizovat nějakého ↑nositele VD v ↑distribučním poli VD znamená způsobit, že je mluvčím/pisatelem prezentován, resp. posluchačem/čtenářem identifikován jako ↑rematická jednotka, nejčastěji ↑vlastní réma. Rematické jednotky nesou relativně vyšší ↑stupně VD než ↑tematické a ↑tranzitní jednotky. Stupně VD jsou distribuovány mezi nositele VD v distribučním poli (větném, podvětném, ale i nadvětném; ↑funkční perspektiva podvětná a nadvětná) podle výsledku ↑souhry (čtyř) ↑faktorů FSP: ↑linearity, ↑sémantiky, ↑kontextu a ↑intonace. Každý z těchto faktorů disponuje určitými prostředky, které způsobují rematizaci nositelů VD. Tyto prostředky mohou být v různých jaz. různé. V č. je (za jinak „normálních" okolností) rematizujícím prostředkem **z hlediska linearity** koncové postavení ve větě, **z hlediska sémantiky** dynamická sémantická funkce (↑sémantika jako faktor FSP) JEV, n. VLASTNOST (v nepřítomnosti SPECIFIKACE), n. SPECIFIKACE, n. DALŠÍ SPECIFIKACE, **z hlediska kontextu** např. použití dekontextualizačního prostředku, jako je výraz *dokonce i*, **z hlediska intonace** použití vysokého stupně prozodické prominence, ↑IC. Ve větě *Včera jsem to zapomněl dát jí* je (za „normálních" okolností) *jí* rematizováno (je vlastním rématem) díky linearitě (poslední pozici), ve větě *Zapomněl jsem na to* je nocionální složka slovesa *zapomn(ě)-* rematizována sémantikou (vyjadřuje VLASTNOST v nepřítomnosti SPECIFIKACE), ve větě *Dokonce i on přišel* je nositel VD *on* rematizován výrazem *dokonce i*, který způsobuje, že původně kontextově zapojená složka věty se prezentuje adresátovi v nové souvislosti a v tomto smyslu je dekontextualizována (↑kontext jako faktor FSP). Ve větě *Poslali mu **zadarmo** celé tři ročníky* je nositel VD *zadarmo* rematizován intonací (umístěním IC). V příkladech zde uvedených byla snaha ukázat působení každého faktoru FSP zvlášť. Ve skutečnosti však většinou působí prostředky více faktorů najednou (↑souhra faktorů FSP). Prostředkům, které je v daném jazyce možno použít pro rematizaci, se říká ↑**rematizátory**. Formálně stejný prostředek, který je v jednom distribučním poli rematizátorem, se může vyskytnout v jiném poli jako intenzifikátor stupně VD v rámci jednotek tematických (*Dokonce i on se rozhodl, že bude tančit.*). V takovém případě jde o zvýšení stupně VD na nejvyšší možnou míru v rámci ↑tematické sféry, takže intenzifikovaná jednotka je v takovýchto případech ↑diatématem. Ve Firbasově pojetí tedy jde o diatematizaci nositele VD a prostředek, který to způsobuje, je **diatematizátor**. Vzhledem k tomu, že diatematizátory jsou často formálně totožné s rematizátory, hovoří se běžně o rematizátorech i v případě diatematizátorů.

Lit.: Daneš, F., Věty s restriktivními adverbii (*jen, pouze, toliko, ...*), *SaS* 34, 1973, 61–70; Dušková, L.: *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*, 1988; Hajičová, E.: *Negace a presupozice ve významové stavbě věty*, 1975; Hajičová, E., Postavení rematizátorů v aktuálním členění věty, *SaS* 56, 1995, 241–251; Koktová, E., On the scoping properties of negation, focusing particles and sentence adverbials, *ThL* 17, 1987, 173–226.

AS

REMATIZÁTOR

Výrazový prostředek, např. ↑vytýkací a ↑modifikační částice, signalizující předěl ↑tematické a ↑rematické části a počátek rématu (angl. focusing operators): *O tom plánu jsme **přece** už jednou mluvili – O tom plánu jsme už **přece** jednou mluvili – O tom plánu jsme už jednou **přece** mluvili*; ↑aktuální členění. Vedle tohoto základního postavení mívají **r.** i pozice sekundární, uvnitř tématu n. jako celé réma: *Pojedu tam **taky***. Též ↑rematizace.

Lit.: HAJIČOVÁ, E., Postavení rematizátorů v aktuálním členění věty, *SaS* 56, 1995, 241–251; HAJIČOVÁ, E., Aktuální členění věty a výstavba promluvy, in: *Č-US*, 1999, 47–54; HAJIČOVÁ, E. – PARTEE, B. ad.: *Topic-focus articulation, tripartite structures and semantic content*, 1998; *MČ* III, 1997; NEKULA, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; *SBG*,1972; *VT*, 1985.

MN

REPLIKA

Základní jednotka členění dialogického textu; souvislý úsek textu, který pronese jeden z účastníků rozhovoru, aniž by ho vystřídal mluvčí jiný. Obvykle je tvořena jednou n. několika ↑výpověďmi; může být velmi rozsáhlá (např. vyprávění nepřerušované posluchači), n. – v živém přirozeném ↑dialogu – velmi krátká (syntaktická konstrukce odpovídající jednoduché větě, syntaktická konstrukce nevětná, eliptická, výrazy a konstrukce přídatné). Jedno obsahově ucelené sdělení se může realizovat ve dvou (i více) **r.** různých mluvčích (doříkávání, doplňování). Na střídání **r.** jednotlivých účastníků je založen dialog. Některé **r.** jsou **iniciační** (např. otázka), jiné jsou **reaktivní** (např. odpověď), většinou však v dialog. řetězci mluvčí reaguje na **r.** předcházející a současně iniciuje **r.** následující. – **R.** se seskupují do vyšších jednotek dialog. textu, **sekvencí**. Časté jsou sekvence dvojčlenné. **R.** jsou v nich těsně spjaty svými funkcemi v dialogické komunikaci, záměry, které s jejich pomocí partneři uskutečňují, např. návrh a jeho přijetí/odmítnutí (Müllerová, 1983). Vyskytují se i trojčlenné, event. vícečlenné replikové sekvence (otázka, odpověď, registrace odpovědi). Před (dvojčlennou) sekvencí předchází někdy sekvence **přípravná**, v níž účastník dialogu např. před vyslovením prosby sonduje, zda je situace pro jeho prosbu vhodná atd. **R.** dvojčlenné sekvence jsou vzájemně těsně spjaty i v případě, že jsou rozděleny sekvencí **vloženou** (např. první partner druhého o něco žádá, ten se před slibem splnit žádost táže na nějaké okolnosti atd. a po získání odpovědi slíbí n. odmítne žádost splnit). Těsně spjaté **r.** mohou být od sebe vzdáleny, replikové dvojice mohou být také vkládány jedna do druhé. Realizace replikové dvojice může být přerušena i rozsáhlou vloženou sekvencí, do jedné vložené sekvence může být ještě vložena dvojice další. Různé odbočky z hlavní (tematické) linie rozhovoru se realizují v sekvencích **postranních**. – Pro dialog je charakteristická dvojčlenná sekvence otázka – odpověď (Müllerová, 1982). Otázka předurčuje syntaktické uspořádání odpovědi i významový okruh, který přichází v úvahu při odpovídání. Odpověď je často bez přihlédnutí k příslušné otázce syntakticky i významově těžko interpretovatelná. Každé otázce lze teoreticky přiřadit okruh možných odpovědí. Ty mohou být přiměřené z hlediska množství požadované informace, ale mohou přinášet více, n. naopak méně informací, než tazatel očekává. Přirozené jsou odpovědi redukované (eliptické), ve kterých se vyslovuje jen to, co je nutné (minimální dostatečná odpověď). Odpovědi neredukované vyjadřují většinou určitý (např. ironický) postoj k tazateli. Odpovědi mohou být nepřiměřené z hlediska očekávání tazatele n. odpovídající partner jimi vyjadřuje svůj vztah k tazateli či k obsahu otázky; vznikají pak odpovědi nepravdivé, nekompetentní, vyhýbavé, žertovné, ironické. – Výměna **r.** je součástí mechanismu střídání partnerů v dialogu. Ten popsali američtí sociologové, zakladatelé konverzační analýzy, Sacks, Schegloff a Jeffersonová. Ke střídání mluvčích v běžném, spontánním dialogu může dojít kdykoli; některá místa jsou k tomu zvlášť vhodná. Jsou to potenciální předěly na hranicích syntaktických konstrukcí, intonačních úseků n. segmentů textu sjednocených významově a funkčně. Tyto hranice bývají signalizovány poklesem hlasu n. jinou proměnou intonační kontury, pauzou, pohledem, gestem, pohybem mluvčího (zadívá se na partnera, ukáže na něj, nakloní se k němu). Zvláště silné a pro výměnu mluvčích vhodné jsou předěly signalizované několikanásobně. K **přesahu r.** při výměně partnerů dochází, jestliže reagující partner je nedočkavý a začíná mluvit dříve, než první partner svou **r.** skončil. V každodenní dialog. komunikaci, ale i v emotivních dialozích veřejných, odborných a jiných je časté současné (paralelní) mluvení dvou i více partnerů. K přerušení pronášené **r.** dochází mimo potenciální mezireplikový předěl. Považuje se to za porušení komunikačních norem platných pro vedení dialogu a zásad společenské etikety. – V dramatickém dialogu jsou **r.** monologické a dialogické. Monologické **r.** jsou kompozičně uzavřené, jejich adresátem je divák n. sama hovořící postava. Dialogické **r.** odpovídají délkou a některými rysy výstavby **r.** v přirozeném dialogu. Rychlé střídání krátkých dialogických **r.** přispívá k dramatičnosti textu (Mistrík, 1979).

Lit.: HOFFMANNOVÁ, J.: *Stylistika a ...*, 1997; HOFFMANNOVÁ, J. – MÜLLEROVÁ, O.: *Kapitoly o dialogu*, 1994; *MČ* III, 1987, 645–659; MISTRÍK, J.: *Dramatický text*, 1979; MÜLLEROVÁ, O., Otázka a odpověď v dialogu, *SaS* 43, 1982, 200–212; MÜLLEROVÁ, O.: *Komunikativní složky výstavby dialogického textu*, 1983; SACKS, H. ad.: A simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation, *Lg* 50, 1974, 696–735.

OMü

REPRODUKCE PRVOTNÍCH VÝPOVĚDÍ

Výpovědi realizované v nějaké prvotní ↑komunikační situaci jako tzv. **přímá řeč**, např. *Přivezu ti nějaký dárek*; *Otevři okno!*, mohou být v jiné (druhotné) situaci reprodukovány v podstatě třemi způsoby: (1) formou **uvozené řeči přímé**: *X řekl: „Přivezu ti nějaký dárek“*; *X zakřičel: „Otevři okno!“*; (2) formou výpovědního útvaru s částicí ***prý***: *Prý přivezu ti nějaký dárek*; *Prý otevři okno*; (3) formou **uvozené řeči nepřímé**: *X řekl, že mi přiveze nějaký dárek*; *X zakřičel, abych otevřel okno.* Při užití formy (1) si reprodukovaná výpověď zachovává svou situačně prvotní podobu, tj. nijak se výrazově nemění. V písemném projevu jsou tu možné uvozovky. Rovněž při použití konstrukce (2) s *prý* zůstává reprodukovaná výpověď většinou ve své prvotní podobě. Může však mít i podobu výrazově (gramaticky) pozměněnou: *Že prý / Prý že mi X přiveze nějaký dárek*; *Abych prý / Prý abych otevřel okno // Že prý abych otevřel okno // Prý že abych otevřel okno* aj. Tím se blíží reprodukční formě (3). Užitím formy (3) nabývá prvotní výpověď (přímá řeč) syntaktické povahy **vedlejší ↑obsahové věty** připojené nejčastěji spojkami *že* n. *aby* podle toho, zda jde o prvotní výpověď **oznamovací,** n. **rozkazovací**, popř. **přací** (*Kéž bych měl*

víc času → Přál si, aby měl víc času). Prvotní ↑otázky zjišťovací bývají při tomto způsobu reprodukce připojeny spojkami *zda(li), -li, jestli* (*Půjdeš už na oběd? → Ptal se, zdali / jestli / půjdu-li už na oběd*), otázky doplňovací tázacími slovy ve funkci spojek: *Kdo přišel? → Ptal se, kdo přišel.* Při této formě reprodukce dochází k mnoha dalším gramatickým a vůbec výrazovým změnám ve výstavbě prvotních výpovědí: (a) při **neidentitě** reproduktora s původním mluvčím dochází ke změně v kategorii ↑**osoby** a při reprodukci přímých výpovědí rozkazovacích také ke změně v kategorii ↑**slovesného způsobu**: *Koupím ti dárek → Říkal (mi), že **mi** koupí dárek*; *Otevři okno → Říkal (mi), abych otevřel okno // Říkal (mu), aby otevřel okno*; při identitě mluvčího a adresáta přímé i nepřímé řeči však k posunu v gramatické osobě docházet nemusí: *Říkal jsem (ti), že ti koupím dárek*; *Říkal jsem (ti), abys zavřel okno*; (b) zachovává se **základní čas** původních výpovědí: *Telefonoval, že se bude ženit / že se (právě) žení / že se oženil.* Ve vztahu k času uvozovací věty nabývají však časy v závislých výpovědích reprodukovaných zároveň také povahy tzv. ↑časů relativních; (c) dochází k **vynechávání** ↑prostředků kontaktových (***Hleď** já teď nemám čas → Říkal, že teď nemá čas*; *Bylo **ti** to někdy za války → Říkal, že to bylo někdy za války*) a mnoha výrazů vyjadřujících různé postoje n. komunikační intence původního mluvčího: ***Víš co,** já mu to řeknu → Říkal (navrhoval), že mu to řekne*; ***Když on** se ten náš kluk neučí! → Říkala (stěžovala si), že se ten jejich kluk neučí.* Mnohé prvotní výpovědi indikující na výrazové rovině různé postojové hodnoty n. specifické KF je vůbec obtížné, ba problematické reprodukovat formou uvozené nepřímé řeči: *Běda ti tam zlobit!*; *Jako by někdo zvonil?!* Někdy lze daný postoj, např. postoj „obavy", při reprodukci pojmenovat lexikálně: *Co když se na mne šéf rozhněvá → Říkal, že se **obává**, že se na něho šéf rozhněvá / ... aby se na něho šéf nerozhněval.* Velmi problematické je reprodukování tzv. řečnických otázek a obdobných výpovědí s *aby*: *To neumíš pozdravit!?*; *Copak mám na auto peníze?*; *Abys nešel klečet!* Při reprodukci neúplných (eliptických) výpovědí platnosti predikátu formou uvozené řeči nepřímé je třeba elidované komponenty doplnit: *„Nesmysl," řekl dr. Mejzlík → Dr. Mejzlík řekl, že je to nesmysl.* K reprodukci prvotních výpovědí slouží tzv. ↑verba dicendi v širokém slova smyslu (Šoltys, 1983). Z hlediska **reprodukční funkce** je třeba vyčlenit je do dvou kategorií: (a) **vlastní** verba dicendi (*říct, povídat, dít, prohodit, podotknout, pronést, odvětit..., zakřičet, šeptat, mumlat..., telefonovat..., dodat, pokračovat...*); (b) ↑slovesa **ilokuční** (*oznámit, hlásit, ptát se, přikázat, prosit, připustit, varovat...*). K podnětům takového dělení viz Daneš (1973), Hirschová (1982) a Grepl (1988). Důvodem k němu je to, že užitím sloves typu (a) reprodukujeme spíše **obsah** prvotní výpovědi (*Mason **řekl** (podotkl): „Na tom může něco být" – Mason **řekl** (podotkl), že na tom může něco být*), kdežto užitím sloves typu (b) se charakterizuje (vyzvedává) především ↑KF reprodukované výpovědi: *Mason **připustil**: „Na tom může něco být" – Mason **připustil**, že na tom může něco být.* Hirschová (1982) dokonce tvrdí, že slovesa typu (a) nesdělují nic o KF reprodukované výpovědi. V komunikačních procesech záleží tedy na tom, co chceme a potřebujeme z prvotní výpovědi reprodukovat: její obsah, n. KF: ***Říkal** mi, abych se v téhle věci nepokoušel proklouznout nějakou cestičkou* × ***Varoval** mě, abych se v téhle věci nepokoušel proklouznout nějakou cestičkou.* Chce-li mluvčí při použití sloves typu (a) zároveň označit také KF prvotní reprodukované výpovědi, n. některý z výrazných postojů v ní indikovaných, kombinuje často slovesa typu (a) s nějakým **adverbiálním** výrazem, který tuto funkci nebo postoj označuje (pojmenovává): ***řekl omluvně*** (*odmítavě, vyčítavě, varovně, děkovně, souhlasně, nabádavě, povzbudivě, káravě, vděčně..., s omluvou, se souhlasem, s výčitkou...*); „čistá" verba dicendi typu *říct* se nadto při reprodukci kombinují s adverbiálními výrazy vyjadřujícími **způsob** pronesení: *řekl **tiše*** (= zašeptal); *řekla **rychle*** (= vyhrkla) apod. Povahy sloves dicendi typu (a) nabývají, a to právě při reprodukcích, i slovesa, která primárně jako verba dicendi (např. ve slovnících) charakterizována nejsou: ***Přikývl**, abych odešel*; ***Užasl**, že se Pavel rozvádí*; ***Utrhla** se na mne, abych držel hubu* aj. – Ilokuční slovesa typu (b) plní reprodukční funkci tehdy, je-li jich užito **deskriptivně**, nikoli performativně: *Nic o mně nevíte → **Namítl**: „Nic o mně nevíte" // **Namítl**, že o mně nic neví.* Při ↑performativním užití ilokučních sloves nejde o reprodukci, ale o realizaci prvotní výpovědi: ***Namítám** (tímto), že o mně nic nevíte.* Také ilokuční slovesa (b) užitá v reprodukční funkci mohou být kombinována s různými adverbiálními výrazy, zejména pak takovými, které vyjadřují zároveň nějaký subjektivní **postoj** s danou komunikační (ilokuční) funkcí prvotní výpovědi závazně spjatý: *Pro mě za mě si tady zůstaň → Souhlasil **rezignovaně** (neochotně, váhavě...): „Tak si tady zůstaň" // Souhlasil **rezignovaně** (neochotně, váhavě...), abych tady / tam zůstal.* V rámci sloves, která se běžně chápou jako ilokuční (b), je však z hlediska reprodukce užitečné rozlišovat: (i) vlastní (skutečná) slovesa ilokuční; (ii) slovesa **perlokuční**: *svádět, navádět, přemlouvat, naléhat, nutit, potěšit, uklidnit, přesvědčit...*: *Uklidnil ho tím, že mu slíbil, že se za něho přimluví*; *Přinutil ho, aby se Pavlovi omluvil* (↑perlokuce). – Na pomezí reprodukce / nereprodukce, pokud se reprodukcí rozumí „řeč o řeči" (Chloupek, 1971), anebo „metajazyková informace" (Šoltys, 1983), stojí souvětné konstrukce uvozené nějakým ↑postojovým predikát(or)em: ***Bál se,** že se na něho šéf rozhněvá*; ***Mrzelo** ho, že se na něho šéf rozhněval* aj. O skutečnou reprodukci v takových případech jde vlastně až tehdy, užije-li se nějakého uvozovacího verba dicendi: ***Říkal**, že se bál, že se na něho šéf rozhněvá.*

Lit.: Daneš, F., Verba dicendi a výpovědní funkce, *AUC-SlavPrag* 14, 1973, 115–124; Grepl, M., Reprodukce prvotních výpovědí, *SPFFBU* A 36, 1988, 52–57; Hirschová, M., K některým otázkám reprodukování cizích výpovědí, *AUPO, Philologica* 46, 1982, 97–102; Chloupek, J.: *Aspekty dialektu*, 1971; Pisárčiková, M., Synonymia slovies v uvádzacích vetách, *SR* 43, 1978, 210–216; Patáková, M., Atypické funkcie a podoby priamej reči v umeleckej próze, *SR* 43, 1978, 342–351; Šipková, M.: *Stavba věty v mluvených projevech. Syntax hanáckých nářečí*, 1993, 128–135; Šoltys, O.: *Verba dicendi a metajazyková informace*, 1983; Vasiljeva, Je. P., Opredelenije i objem ponjatij „prjamaja reč'" i „kosvennaja reč'" s točki zrenija peredači reči, in: *Študie z porovnávacej gramatiky i lexikológie*, 1974, 56–74.

MG

REZULTATIV (kategorie výsledného stavu)

Gramatické formy s významem stavovým, které implikují, že vyjádřený stav je výsledkem vyplývajícím z předcházejícího děje; jindy jen kategoriální význam výsledného stavu a jaz. prostředky, které slouží k jeho vyjádření, se nazývají **rezultativní konstrukce**. Za pravé **r.** se považují formy, jejichž součástí jsou jmenné tvary pravidelně tvořené od dějových sloves: *Na větvi **jsou pověšena** zlatá jablka ← Někdo pověsil na větev zlatá jablka.* Za nepravé **r.** se považují formy, jejichž součástí jsou jmenné tvary, které nejsou pravidelně tvořeny ze sloves: *Petr se oženil → Petr **je ženatý** // *oženěný.* Od **r.** se odlišuje **stativ**, tj. gramatické formy se stavovým významem, které se vyznačují absencí implikace, že stav je výsledkem předcházejícího děje: *Na větvi **visí** zlatá jablka *← Někdo pověsil zlatá jablka na větev.* – V č. lingvistice se za **r.** pokládají zejm. tyto syntaktické konstrukce: (a) *být* + n/t-ové part./dějové adj., pokud je vyjadřován stav: *Petr napsal dopis → Dopis je napsán // napsaný* (tzv. Zustandspassiv). O **r.** nejde zvl. tehdy, jestliže je vyjadřován děj: *Petr píše dopis → Dopis je psán Petrem* (tzv. Vorgangspassiv, prostředek jiné ↑diateze rodové; ↑rod slovesný); (b) *být* + l-ové dějové adj.: *Ten rám je prasklý*; (c) *mít* + n/t-ové part./dějové adj.: *Už mají ty spisy prostudovány // prostudované.* Sporné je pokládat za **r.** konstrukce typu *Petr má omrzlé prsty*; vyjadřují sice výsledný stav vyplývající z děje (*Petrovi omrzly prsty*), problematické je však považovat *má omrzlé* za syntaktickou konstrukci typu (a) – (c). – **R.** se pokládá za význam (1) slovesného času: Mathesius (1925) hodnotí (c) jako nové slovanské perfektum, podobně Havránek (1937); Šmilauer (1947) tak hodnotí i (a); (2) slovesného vidu: Panevová (1971) rezultativnost pokládá – vedle průběhovosti a komplexnosti – za třetí vidový význam, primárně vyjadřovaný **r.**, sekundárně dok. slovesem; (3) slovesného rodu: Daneš ve VT (1985), Grepl-Karlík (1983) hodnotí (a) – (c) za prostředek ↑diateze pasivní, Lommatzschová (1998) je naopak pokládá za tvary aktiva; (4) za autonomní významovou kategorii: Hausenblas (1962) mluví u (c), která je možná ve všech časech a modech, přímo o kategorii výsledného stavu. – Rozlišuje se: (a) **subjektový r.**, je-li ↑aktant v pozici subjektu věty konstruované rezultativem koreferenční s aktantem v pozici subjektu věty konstruované příslušným dějovým slovesem; rezultativní význam u nich není spojen se změnou diateze: *Ten rám je prasklý ← Ten rám praskl*; *Petr je zamilován/zamilovaný do Marie ← Petr se zamiloval do Marie*; (b) **objektový r.**, je-li aktant v pozici subjektu věty konstruované rezultativem koreferenční s aktantem v pozici přímého objektu věty konstruované příslušným dějovým slovesem; rezultativní význam je u nich spojen se změnou diateze: *Oblek už je ušitý ← Někdo už oblek ušil*; *Okno je rozbité ← Někdo / Něco okno rozbil(o)*; (c) **posesivní r.**, tj. formy, které implikují pouze to, že stav je výsledkem vyplývajícím z předcházejícího děje, přičemž způsob, jakým je aktant v pozici subjektu věty konstruované **r.** účasten v onom ději, je odsunut do pozadí a na jeho místo nastupuje vztah v širokém smyslu posesivní: *Petr už má oběd uvařený ← Někdo už Petrovi* (recipient) *oběd uvařil* n. *Petr* (agens) *už (někomu/sobě) oběd uvařil.* – V novější lit. zvl. nečeské provenience se prosazuje rozlišování výsledných stavů (a) ireverzibilních a (b) reverzibilních (Nedjalkov, 1988). Pro **r.** typu (a) je charakteristické, že aktant v pozici podmětu se nemůže vrátit do původního stavu, jakmile výsledný stav jednou nastal. Takové stavy jsou pojímány jako neodvolatelné, a tedy nemá smysl lexikálně vyjádřit, že výsledný stav trvá (**Stále ještě má tu knihu přečtenu*) ani konec výsledného stavu (**Už nemá tu knihu přečtenu*). Jsou chápány jako **časový bod**. Pro **r.** typu (b) je příznačné, že aktant v pozici podmětu se může vrátit do původního stavu, a proto lze vyjádřit trvání výsledného stavu (*Stále ještě má zakázáno kouřit*) i jeho konec (*Už nemá zakázáno kouřit*). Jsou chápány jako **časový úsek**.

Lit.: Dahl, Ö.: *Tense and aspect systems*, 1985; Giger, M., Ireverzibilita výsledných stavů jako faktor při interpretaci slovenských časových souvětí, *Varia* 6, 1997, 106–118; Grepl, M. – Karlík, P.: *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*, 1983; Hausenblas, K., Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině, *NŘ* 48, 1962, 13–28; Havránek, B.: *Genera verbi v slovanských jazycích* I, II, 1928, 1937; Krupa, V., Stavové perfektum v slovenčine, in: *Sborník FF UK v Bratislave, Philologica*, 1959–1960, 47–56; Lommatzsch, B., Gramatická specifika komunikativní diferenciace v češtině, in: *Pocta 650. výročí založení UK v Praze*, 1998, 73–83; Mathesius, V., Slovesné tvary typu perfektního v hovorové češtině, *NŘ* 9, 1925, 200–202; Nedjalkov, V. P. (ed.): *Typology of resultative constructions*, 1988; Panevová, J. ad.: *Čas a modalita v češtině*, 1971; Semjanová, M., N-/T-ové príčastie v spisovnej slovenčine z hľadiska konfrontácie s ekvivalentami v češtine a nemčine, *AUC-SlavPrag* 25, 1982, 79–86; Skoumalová, H., Derived frames and the lexicon, in: Hajičová, E. (ed.), *Issues of valency and meaning*, 1998, 154–168; Sokolová, M.: *Sémantika slovesa a slovesný rod*, 1993; Šmilauer, V.: *Druhé hovory o českém jazyce*, 1947; Štícha, F.: *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*, 1984; Štícha, F., Systémový a funkční status konstrukcí s *n/t*-ovými participii v současné češtině, *SaS* 47–48, 1986–1987, 177–185; *VT*, 1985.

PK, JPa

ROD (r. jmenný, genus)

1. Gramatická kategorie syntakticky nezávislá; u subst. založena na významové složce zahrnující kategorii **přirozeného rodu** a životnosti a na výrazové složce slovního tvaru řazeného k ohýbacímu vzoru. Významová složka **r.** souvisí s přirozeným rodem a uplatňuje se pouze u části subst., především u jmen osob a některých zvířat. Vztah k přirozenému rodu mají subst. pojmenovávající živé bytosti mužského pohlaví, která se řadí do kategorie mask. životných, jména bytostí ženského pohlaví, zařazovaná většinou do kategorie fem., a co se týče přirozeného rodu neutrální jména nedospělých živých tvorů patřící do kategorie neuter. Přirozený rod se uplatňuje více u jmen osob, méně u jmen zvířat, která mají celou řadu jmen co do přirozeného rodu indiferentních. S přirozeným rodem souvisí ↑jména mláďat. Přirozený rod se vyjadřuje (a) lexikálně (*muž – žena*, *bratr – sestra*, *syn – dcera*, *strýc – teta*, *býk – kráva*), a to prostřednictvím heteronomních dvojic slov, která patří do starých vrstev jaz. (názvy příbuzenských vztahů a některých užitkových druhů zvířat), (b) slovotvorně procesem ↑přechylování (*dělník – dělnice*, *učitel – učitelka*, *žák – žákyně*, *koza – kozel*) a (c) mluvnicky u názvů některých povolání typických pouze

pro určité pohlaví (*letuška*), u některých jmen vyjadřujících hodnocení (↑jména vespolná: *lenoch*, *opilec*, *lakomec*) a u některých složených jmen (*kazisvět*, *nebojsa*, *lamželezo*). – Přirozený rod se promítá do **gramatického r.**, který je závazný pro každé jméno a je prostředkem klasifikačním. Každé jméno se zařazuje do jedné z velkých skupin jmen vyžadujících určitý typ ↑deklinace. O přirozený rod se opírá dělení na mask., fem. a neutra. Uvnitř skupiny mask. se navíc uplatňuje význam ↑životnosti. Proto se v některých přístupech, zejm. v ↑FGP, uplatňuje dělení na čtyři rody: maskulina životná (animata), maskulina neživotná (inanimata), feminina a neutra. Na základě rodové charakteristiky je každé substantivum zařazeno k deklinačnímu typu (↑vzor) a je mu přiřazen jistý soubor tvarů, jehož prostřednictvím vyjadřuje gramatické významy ↑čísla a ↑pádu. V pl. dochází k oslabení povědomí o **r.** (nápadné zvl. u ↑pluralií tantum: *brýle*). – Vztah mezi gramatickým **r.** a zakončením má silný vliv především při začleňování proprií a přejatých slov do systému č. flexe. Před principem zakončení má přednost pouze přirozený rod a životnost u maskulin. Končí-li v nom. neživotné proprium n. přejaté slovo na konsonant, skloňuje se většinou jako maskulinum (*Atlas*, *Altaj*, *Dunaj*), řídčeji jako femininum (*Hanoj*, *Basilej*). Končí-li na vokál, který se vyskytuje v zakončení č. flexivního systému, řadí se k příslušnému rodu a potažmo vzoru podle úzu. Končí-li na jiný vokál, zůstává většinou nesklonné. Ukazatelem rodu u (nesklonných) substantiv je shoda (*trvalé angažmá*, *vydatné menu*, *skvělá whisky*). Přejatá nesklonná jsou většinou neutra, patří-li k fem. n. mask., spolupůsobí zde asociace s domácími synonymy (*avenue – ulice*), vliv rodu v původním jaz. (*koiné*, *akné*), resp. kombinace obojího. Z domácích slov se za neutra považují nesklonné slovní tvary transponované do subst. (*to věčné **ale**, žádné **včera** není, každé **proč** má svoje **proto**, jeho **hurá** se rozléhalo po domě, **vše** se tehdy psalo **vzse***). O rodu též ↑osobní zájmeno.

2. Gramatická kategorie syntakticky závislá; **r.** u adj. (*dobrý – dobrá – dobré*), rodových zájmen (*ten – ta – to*), některých číslovek (*druhý – druhá – druhé*) a u jmenných složek tvarů slovesných (*pracoval jsem – pracovala jsem – pracovalo jsem*) je dán rodem řídícího subst. n. přirozeným rodem referentu osobních zájmen *já* a *ty* a je syntagmatickým prostředkem ↑shody.

Lit.: Aksjonov, A. T., K probleme ekstralingvističeskoj motivacii grammatičeskoj kategorii roda, *VJa* 10, 1984, 14–25; Corbett, G. G.: *Gender*, 1991; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Erhart, A., Gramatický rod a slovanská deklinace, *SPFFBU* A 25–26, 1978, 59–63; Miko, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*, 1962; Oberpfalcer, F.: *Rod jmen v češtině*, 1933; *MČ* I, II, 1986; Novotný, J., K některým otázkám vyjadřování tzv. přirozeného rodu v češtině, *Sb. prací pedagogického institutu v Ústí nad Labem*, 1960, 17–54; Rocher, K.: *Gramatický rod a vývoj českých deklinací jmenných*, 1934; Těšitelová, M., Kategorie jmenného rodu z hlediska morfologické homonymie, *SaS* 28, 1967, 255–261.

KO

ROD SLOVESNÝ (genus verbi)

Gramatická kategorie slovesa, tvořená zejména formálně-sémantickou opozicí aktiva a pasiva. Přestože existuje v mnoha jaz. světa, patrně nepatří v absolutním smyslu – zčásti tu jde o závislost na lingvistické teorii – ke gramatickým univerzáliím. Na rozdíl od ostatních gramatických kategorií slovesa nejde o kategorii, která je ve své formální složce a v rámci daného přirozeného jaz. víceméně jednoznačně dána jako morfologické paradigma určitého počtu daných slovesných tvarů, nýbrž jde o kategorii, jejíž definice a na této definici závislý počet prvků dané kategorie jsou do značné míry podmíněny danou lingvistickou teorií (Karcevskij, 1927; Štícha, 1984, aj.). Společným jmenovatelem všech teoretických konstruktů označovaných termínem genus verbi jsou tak či onak pojímaná paradigmata určitého počtu syntakticko-sémantických struktur jakožto různých způsobů reprezentace dějových situací založených na jediném predikátu. Tato vlastnost predikátu a/nebo na něm založené větné struktury, resp. paradigmatu větných struktur, se v mnohých novějších teoriích nazývá ↑**diateze**. – **S.r.** lze obecně definovat jako vlastnost slovesa a/nebo větné struktury vyjadřující formálně-sémantický vztah podmětu a jeho sémantické funkce. Tento obecně definovaný vztah bývá pro různé jaz. a v různých teoriích konkrétně pojímán a definován – obecně viděno – trojím způsobem: (a) čistě morfologicky, jako (obvykle) binární opozice slovesných forem (Svartvik, 1966), a to buď obou syntetických, typu (lat.) *laudo* × *laudor*, n. (aktivní) formy syntetické a (pasivní) formy analytické typu *chválím* × *jsem chválen*, (b) morfologicko-syntakticky jako (obvykle) binární opozice syntaktických struktur s různou morfologickou formou predikátu, např. *Voda plní jámu* × *Jáma se plní vodou*, (c) čistě syntakticky jako (obvykle) binární opozice syntaktických struktur s totožnou morfologickou formou predikátu (Silnickij, 1974), např. v angl. *The water fills the pit* × *The pit fills with water*. V č. lingvistické tradici se obecně přijímá Havránkova definice syntakticko-sémantická, podle níž je **s.r.** (zjednodušeně řečeno) vztahem podmětu a původce děje (Havránek, 1928; Kopečný, 1954; Šmilauer, 1966, aj.): původce děje (sémantický subjekt, agens) je v syntaktické struktuře věty reprezentován buď jejím (formálním) podmětem, pak jde o **aktivum** (**rod činný**): *Učitel **chválí** žáka*, nebo je vyjádřen v jiné syntaktické pozici než v pozici podmětu, pak jde **o pasivum** (**rod trpný**): *Žák **je chválen** učitelem.* Jako pasivum se v č. lingvistické tradici pojímají i konstrukce s ↑reflexivní formou slovesnou typu ***Staví se** metro*, v nichž je formální podmět sémantickým objektem (tj.patientem) stejně jako v konkurenčních konstrukcích s pasivním participiem (***Je stavěno** metro*); tyto struktury se v některých gramatikách a koncepcích označují jako zvratné pasivum osobní. Za pasivní se tradičně pokládají i bezpodmětné struktury s reflexivní formou slovesa typu ***Jde se** tam hodinu*; ty se označují jako pasivum neosobní. Rozlišování zvratného pasiva osobního a neosobního však v č. lingvistice nebylo přijato obecně (Kopečný, 1954; Grepl, 1973). – **Aktivum** je z morfologického hlediska paradigma slovesných tvarů téhož typu a zároveň každý jednotlivý z těchto tvarů, vzhledem k pasivu v jistém smyslu základních (např. *nesu*, *neseš*, *nesl…*; *čtu*, *čteš*, *četl…*; *žiju*, *žiješ*, *žil…*), které lze vzhledem k tradičnímu pojetí definovat jako tvary zakládající větnou strukturu, v níž je sémantický subjekt reprezentován formálním podmětem.

Sémantický obsah aktiva tedy nelze určit pozitivně např. jako „činnost" (termín rod činný je tedy nutno chápat jako značkový, nikoli popisný termín), neboť aktivní tvary mají i slovesa označující (samovolné) neaktivní procesy a stavy (např. *padat*, *hnít*, *vyskytovat se*). **Pasivum** je z morfologického hlediska paradigma slovesných tvarů a zároveň každý z těchto tvarů vzhledem k aktivu v jistém smyslu odvozených, které lze vzhledem k tradičnímu pojetí definovat jako tvary zakládající větnou strukturu, v níž sémantický subjekt není reprezentován formálním podmětem. Je v mnoha jaz. jedním z centrálních prostředků ↑**deagentizace**. Pasivním predikátem je daná dějová situace prezentována z hlediska (z perspektivy) objektu děje, tj. z hlediska něčeho, co je daným dějem tak či onak v nejširším smyslu „postihováno". Subjekt tohoto děje je odsunut z centra pozornosti: může být sice lexikálně vyjádřen, ba dokonce – v poměrně vzácných případech – postaven na začátek věty, avšak vlastním východiskem jaz. reprezentace dané dějové situace zůstává ve větě s pasivním přísudkem vždy „postihování objektu": *Tento autorův záměr nebyl překladatelem správně pochopen / Překladatelem nebyl tento autorův záměr správně pochopen.* – S kategorií **s.r.**, konkrétněji se subkategorizací pasiva, úzce souvisí relativně samostatná kategorie výsledného stavu, resp. kategorie ↑**rezultativu**. –V č. tradici se v rámci subkategorií pasiva rozlišuje tzv. pasivum opisné (perifrastické) a pasivum zvratné (reflexivní). **Opisné pasivum** je komplexní slovesný tvar složený z libovolného tvaru pomocného slovesa *být* a trpného part. významového slovesa (obou vidů), např. *je (u)dělán, byl (u)dělán, bude (u)dělán, jsa dělán, byv (u)dělán* atd. Komárek v PČM (1978) na základě chování těchto forem ovšem ukázal, že je adekvátnější pokládat je za syntaktické konstrukce, nikoli za morfologickou kategorii; viz i MČ II (1986). Tzv. **zvratné pasivum**, nověji (vhodněji) zvané ↑reflexivní forma slovesná / reflexivní deagentiv, je komplexní slovesný tvar složený z volného reflexivního morfému *se* a 3. os. tvaru ind. n. kond., např. *(u)dělá se, (u)dělala se, bude se dělat, byla by se dělala* atd. – V řadě koncepcí se dále rozlišuje mezi **pasivem osobním**, tj. opisným n. zvratným pasivem ve větě s podmětem (*Dům je stavěn*; *Dům se staví*), a **pasivem neosobním**, tj. opisným n. zvratným pasivem ve větě bez podmětu (*O tom bylo rozhodnuto včera*; *O tom se rozhodlo včera*). – O vztahu č. pasiva opisného a zvratného se dosud ve většině č. mluvnic a jiných jaz. příruček uvádějí některé nesprávné údaje, které mají zdroj v některých dnes již víc než půlstoletí starých Havránkových tvrzeních, týkajících se zejména starší č. (Havránek, 1928, 1937). Neplatí obecně, že pasivum opisné vyjadřuje spíše stav, zatímco pasivum zvratné vyjadřuje spíše děj. Opisné pasivum ve větách jako *Tyto obrazy **jsou** právě **restaurovány*** vyjadřuje právě tak děj jako příslušné věty s pasivem zvratným: *Tyto obrazy **se** právě **restaurují.*** Neplatí dále to, že opisné pasivum se užívá spíše u sloves dok., zatímco pasivum zvratné spíše (či dokonce převážně) u sloves nedok. (Štícha, 1990). **Vid** při komunikativní volbě prostředků deagentizace nehraje v č. žádnou roli. V mnoha případech však nelze užít opisného pasiva u dok. i nedok. predikátů jasně dějových a je třeba užít pasiva zvratného, např. v návodech (Štícha, 1979): ***Přidá se** trochu octa* (**Bude přidáno trochu octa*) n. v obecných výrocích typu *To **se neříká*** (**To není říkáno*). Podstatný pro volbu opisného n. zvratného pasiva je charakter vztahu mezi subjektem a objektem děje a tímto vztahem podmíněnou „perspektivou", v níž je daný děj jazykově prezentován: *Tyto obrazy **jsou** právě **restaurovány*** (situace nazírána z perspektivy objektu děje) × *Tyto obrazy **se** právě **restaurují*** (situace nazírána z perspektivy konatele děje). V řadě případů lze tutéž dějovou situaci nazírat obojím způsobem a lze pak – podle komunikativního záměru – užít jeden z obou daných prostředků. Mnohdy to však není možné, neboť reprezentovaná situace si žádá buď té, n. oné perspektivy. Tím, že reflexivní deagentiv implikuje obecně pojatého personického konatele jako východisko reprezentace dané dějové situace, je také podmíněno, že u reflexivního deagentivu – až na vzácné výjimky – nelze tohoto personického konatele lexikálně vyjádřit: **To se Petrem nedělá*; **To se nikým neříká.* Protože danými formálně-sémantickými vlastnostmi se reflexivní deagentiv podstatně odlišuje od opisného pasiva, není adekvátní hovořit o zvratném pasivu. Reflexivní deagentiv lze chápat jako samostatnou subkategorii **s.r.**, n. jako kategorii slovesné ↑osoby. Někteří autoři rozlišují (a) formy **zvratného pasiva** (*Dům se staví*, *Tancovalo se celou noc*, *Zpívalo se a pilo se tam*), (b) formy **media** (vyjádření zájmu subjektu na ději: *Petr jedl* × *Petr se najedl*; Kopečný v ZČSk, 1962, 132), (c) formy **mediopasiva** (*Petr studuje matematiku* × *Matematika se Petrovi studuje dobře*; např. Skoumalová, 1998). – Speciálním problémem kategorie **s.r.** je opozice základové formy slovesného lexému a z něj odvozené formy reflexivní, např. *zlomit* × *zlomit se*, *naplnit* × *naplnit se* atd. (Štícha, 1981, 1984). Problém spočívá v tom, že na těchto opozicích založené věty vyhovují tradiční havránkovské definici protikladu aktiva a pasiva, avšak odpovídající věty s reflexivní formou slovesnou se v č. lingvistice považují za aktivní, např.: *Kouř zaplnil celou místnost* × *Celá místnost se zaplnila kouřem.* Též ↑diateze, ↑hierarchizace sémantické struktury, ↑reflexivní forma slovesná, ↑rezultativ.

Lit.: Dokulil, M., Morfologická kategorie pasiva ve spisovných jazycích severských ve srovnání se spisovnou češtinou, in: *Hrst studií a vzpomínek (Prof. A. Beerovi jeho žáci)*, 1941, 77–99; Dušková, L., The passive voice in Czech and in English, *AUC-Phil.* 15, 1972, 93–118; Fox, B. – Hopper, P. J. (eds.): *Voice. Form and function*, 1994; Giusti-Fici, F.: *Il passivo nelle slave*, 1994; Gonda, J., Reflections on the Indo-European medium, *Lga* 4, 1960, 30–67, 175–193; Grepl, M., Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích, in: *Čs. předn. pro VII. mezinár. sjezd slavistů (Varšava 1973)*, 1973, 141–151; Guchmann, M. M.: *Razvitije zalogovych protivopostavlenij v germanskich jazykach*, 1975; Hausenblas, K., Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině, *NŘ* 46, 1963, 13–28; Havránek, B.: *Genera verbi v slovanských jazycích* I, 1928, II, 1937; Karcevskij, S.: *Système du verbe russe*, 1927; Karlík, P., Základní funkce deagentizace a dekauzativizace, *SPFFBU* A 44, 1996, 97–103; Kopečný, F., Passivum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso, in: *Studie a práce lingvistické* I, 1954, 235–247; Králíková, K., Pasívum v generativním popisu češtiny, *SaS* 41, 1980, 291–298; Křížková, H., K tzv. neosobnímu pasívu v slovanských jazycích, *Sl* 31, 1962, 317–322; Lötzsch, R. (ed.): *Satzstruktur und Genus verbi* (Studia grammatika XIII), 1976; *PČM*, 1978; *SČ*, 1998; Siewierska, A.: *The passive. A comparative linguistic analysis*,

1984; Silnickij, G. G., Glagoľnaja valentnosť i zalog, in: Cholodovič, A. A. (ed.), *Tipologija passivnych konstrukcij*, 1974, 54–72; Skoumalová, H., Derived frames and the lexicon, in: Hajičová, E. (ed.), *Issues of valency and meaning*, 1998, 154–168; Svartvik, J.: *On voice in the English verb*, 1966; Štícha, F., K užívání a významu dvojí formy trpného rodu v současné spisovné češtině, *NŘ* 62, 1979, 57–72; Štícha, F., K syntakticko-sémantické konkurenci aktivních, participiálních a reflexívních konstrukcí, *SaS* 42, 1981, 183–192; Štícha, F., Poznámky o staročeském pasívu, *LF* 108, 1985, 77–82; Štícha, F., Predikativní status konstrukcí s n/t-ovými participii ve starší češtině, *Sl* 55, 1986, 384–390; Štícha, F., K vývoji zvratného pasíva ve spisovné češtině, *LF* 111, 1988, 22–29; Štícha, F., K užívání opisného pasíva v současné češtině, *NŘ* 73, 1990, 63–73.

FŠ

RODINA JAZYKOVÁ

Skupina jaz. spjatých geneticky/genealogicky, tj. vzniklých divergentním vývojem ze společného jaz. – předka (z vývoje konvergentního se naopak vykládá vznik ↑jazykového svazu). Společné jaz. východisko může být historicky dochováno, např. vulgární (tj. lidová, neliterární) lat. pro jaz. románské, n. (častěji) se předpokládá jeho prehistorická existence a její podoba se rekonstruuje jako příslušný „prajazyk"; pro ↑jazyky slovanské je to ↑praslovanština. Vedle takovýchto **j.r.** 1. stupně se někdy objevují i **j.r.** 2. stupně, konstituované společným původem daných prajazyků jakožto reprezentantů **j.r.** 1. stupně, ba ojediněle i **j.r.** 3. stupně, spojující předpokládaným společným jaz. východiskem **j.r.** 2. stupně. Pro č. jsou **j.r.** 1. stupně jaz. slovanské (reprezentované jako svým východiskem praslovanštinou), **j.r.** 2. stupně ↑jazyky indoevropské a ty by konečně mohly s dalšími **j.r.** tohoto druhu (jako jsou jaz. ugrofinské, jaz. semito-hamitské aj.) vytvářet i tzv. **j.r.** nostratickou; její obrysy jsou však pro její předpokládané ponoření do dávné minulosti natolik nejasné a neostré, že nostratická hypotéza není v jazykovědě ani obecně přijata (↑nostratická teorie). – Představa divergentního vývoje jazyků jako jednoduché a přímočaré časové posloupnosti dílčích prajazyků, tj. vývojových mezistupňů v celém sledovaném časovém proudu, vyvrcholila v jazykovědě 2. pol. 19. stol. v podobě tzv. ↑rodokmenové teorie. Ta však byla ve své ortodoxní formulaci následující jazykovědou opuštěna, protože nevystihovala s žádoucí přesností popisovanou jaz. skutečnost: ve vývoji **j.r.** se vedle principu divergentního přece jen uplatňovaly též momenty jaz. konvergence jako důsledek teritoriálních kontaktů (ba i překrytí) jaz. skupin n. jazyků s projevy jazykového ↑adstrátu, ↑substrátu n. ↑superstrátu; k obrazu vývoje praslovanštiny z ie. východiska ↑glottogeneze Slovanů.

Lit.: Erhart, A.: *Úvod do jazykovědy*, 2001, 140–163; Krupa, V. – Genzor, J. ad.: *Jazyky světa*, 1984; Meier, G. F.: *Handbuch der Lingvistik und Kommunikationswissenschaft. I. Sprache. Sprachentstehung. Sprachen*, 1979; Meillet, A. – Cohen, M.: *Les langues du monde*, 1952²; (sb.) *Teoretičeskije osnovy klassifikacii jazykov mira*, 1980; Uspenskij, B. A.: *Strukturnaja tipologia jazykov*, 1965; Voegelin, C. F. ad.: *Classification and index of the world's languages*, 1978; ↑glottogeneze Slovanů, ↑jazyky indoevropské, ↑jazyky slovanské, ↑nářeční štěpení praslovanštiny, ↑nostratická hypotéza, ↑praslovanština, ↑rodokmenová teorie.

RV

ROVINA JAZYKOVÁ (plán j.)

Pojetí jaz. jako ↑systému systémů implikuje výklad fonologie, morfologie, syntaxe, popř. lexika jako hierarchicky uspořádaných subsystémů jaz., které jsou charakterizovány stejnorodostí svých jednotek. Posunem od perspektivy gnoseologické k ontologické se nejen popis, ale i sám systém jaz. chápe jako celostní stavba o několika navzájem podmíněných patrech (podle některých v jistých ohledech údajně dokonce ↑izomorfních). Mezi jednotkami sousedních **r.** je vztah formy a funkce, resp. prostředku a účelu. – Karcevskij (1927) rozlišuje plán výrazový a pojmový, jež jsou mezi sebou propojeny tak, že jednotky nižšího řádu vytvářejí jednotky vyššího řádu (prostředek-funkce). Trnka zase liší plán fonologický, morfologický (slovo), syntaktický (věta) a supersyntaktický/stylistický/výpovědní (výpověď) a vykládá **r.** v opačném směru (funkce-prostředek). – O terminologičnosti „roviny" v klasickém období ↑Pražské školy se pochybuje (Daneš, 1982), popř. se poukazuje na to, že stratifikační myšlení nebylo v té době tak rozvinuto (Prouzová, 1988). **R.** představa uspořádání jaz. systému se prosadila v 60. letech 20. stol. díky Dokulilovi a Danešovi. Daneš **r.** chápe jako třídu jednotek – ↑znaků – se stejným stupněm komplexnosti a s touž konstrukční funkcí a rozlišuje **r.** (fónickou), morfematickou, lexikální, syntaktickou a textovou. **R.** se podle něj liší stupněm vzdálenosti od ↑komunikační funkce a stupněm systémovosti (čím vyšší **r.**, tím nižší míra systémovosti); ↑systém. V ↑DVS pracuje Daneš se dvěma **r.**: syntaktickou a sémantickou. – Pojem **r.** nalezl uplatnění i v ↑FGP, kde se počítalo s pěti **r.**: fonetickou, (morfo)fonémickou, morfematickou, fenogramatickou/formálněsyntaktickou a tektogramatickou/významovou. Dnes se ve FGP za jedinou **r.** větné stavby považuje tektogramatika, významová stavba věty. – V ↑TGG se systémová povaha jaz. reflektuje v principu ↑modularity jazykového systému.

Lit.: Daneš, F., A three-level approach to syntax, *TLP* 1, 1964, 225–240; Daneš, F., O pojmu „jazykový prostředek", *SaS* 28, 1967, 341–349; Daneš, F., On linguistic strata (levels), *TLP* 4, 1971, 127–144; Daneš, F., Zum Status der Textebene, in: *Probleme der Textgrammatik*, 1977, 153–158; Daneš, F., Zur Theorie des sprachlichen Zeichensystems, in: *Grundlagen der Sprachkultur* 2, 1982, 132–173; Dokulil, M. – Daneš, F., K tzv. mluvnické a významové stavbě věty, in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*, 1958, 231–246; Jakobson, R., Remarques sur l'évolution phonologique du russe, comparée à celle des autres langues slaves, *TCLP* 2, 1929, 3–115; Karcevskij, S.: *Système du verbe russe*, 1927; Karcevskij, S., Sur la phonologie de la phrase, *TLCP* 4, 1931, 188–227; Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; Prouzová, H., K pojmu rovina v českém lingvistickém myšlení, *SaS* 49, 1988, 329–341; Thèses, *TCLP* 1, 1929, 5–29 (též Vachek 1970, 35–65); Sgall, P.: *Generativní popis jazyka a česká deklinace*, 1967; Trnka, B., On the linguistic sign and the multilevel organisation of language, *TLP* 1, 1966, 33–40; Trnka, B.: *Studies in functional linguistics*, 1990.

MN

ROZSAH VYVEDITELNOSTI

V teorii ↑FSP pro stanovení ↑stupňů VD v ↑distribučním poli VD věty hraje u jednotlivých ↑komunikačních jednotek roli to, zda jsou považovány za složky známé n. z kontextu vyveditelné, popř. v textu trvale etablované,

anebo zda jsou neznámé či natolik málo známé, že je je třeba do textu znovu „uvést". Na to, že různí uživatelé jaz. mohou být různě „citliví" k různému stupni distance prvků, upozornil Daneš (1979); svými ↑tematickými posloupnostmi (Daneš, 1968, 1974) připravil půdu pro další soustředěný výzkum „opětně uváděných" složek do toku sdělení, takže po analýzách tematických posloupností rozsáhlých souvislých textů bylo možno konstatovat (Svoboda, 1981; Firbas, 1995), že pokud se určitá významová složka nevyskytuje v textu v intervalu šesti až osmi větných distribučních polí VD, je do toku sdělení znovu uvedena jako ↑diatéma, n. případně jako ↑vlastní réma. To znamená, že rozsah vyveditelnosti určitého nositele VD ze slovního kontextu se pohybuje pod vzdáleností (distancí) 6 až 8 distribučních polí. To ovšem neplatí pro tzv. věčná témata, jako je označení mluvčího, adresáta (pokud se nemění), místa a času promluvy.

Lit.: ↑tematické posloupnosti, ↑tematická trasa.

AS

RYS (angl. feature)

Pojem ↑TGG rozšířený především v období ↑minimalismu. Podle Chomského se lexikální jednotky v ↑lexikonu skládají z množiny **r.**, a to (i) fonetických, (ii) sémantických a (iii) formálních/syntaktických. Fonetické **r.** ovlivňují podobu slova na rovině fonologického a fonetického komponentu (↑fonetické formy, FF) a sémantické **r.** jsou interpretovány na rovině ↑logické formy (LF). Syntaktické **r.** se dělí na interpretovatelné a neinterpretovatelné a ovlivňují formální podobu syntaktické struktury. Neinterpretovatelné formální/syntaktické **r.** (silné **r.**) musejí být v průběhu syntaktické derivace saturovány, protože by představovaly nelegitimní (neinterpretovatelný) objekt na rovinách FF a LF a derivace by se zhroutila. Saturace (checking) silného **r.** R obsaženého v elementu X se uskutečňuje pomocí ↑transformace, minimalistického ↑posunu α, jehož pomocí se do domény elementu X dostane kategorie K obsahující stejný **r.** R. Nutnost okamžité saturace silných rysů je příčinou cyklické derivace struktur.

Lit.: Lasnik, H., On feature strength: Three minimalist approaches to overt movement, *LI* 30, 1999, 197–218; ↑minimalismus, ↑posun α, ↑subkategorizace.

LV

RYS DISTINKTIVNÍ

1. Ve ↑fonologii foneticky definovaná vlastnost, resp. dílčí rys ↑fonému, jehož ne/přítomnost rozlišuje fonémy. Základní pojem, vlastní východisko a nejmenší prvek analýzy a popisu fonologického systému, jak ho na základech ↑fonologické koncepce ↑Pražské školy rozpracoval Jakobson. **D.r.** jsou co do počtu a charakteru stanoveny tak, aby fonémy jejich pomocí charakterizované byly v rámci fonologického systému navzájem jednoznačně odlišeny. Foném je v této koncepci charakterizován jako „svazek" **d.r.** (Jakobson – Fant ad., 1952; Jakobson – Halle, 1956), v aplikaci pro generativní lingvistiku později jako „průsečík" **d.r.** (Chomsky – Halle, 1968). V klasickém popisu se obvykle dodržuje zásada formulovat **d.r.** jako binární (dvoučlenné); ↑binarismus. – **Systém fonémů** určitého jaz. bývá prezentován v podobě matice, která vznikne, když jednotlivým fonémům přiřadíme odpovídající hodnoty **d.r.** Příznak na levé straně protikladu je označován v matici +, jeho protějšek –; na levou stranu klademe obvykle příznakový člen protikladu; 0 v matici znamená, že **d.r.** není pro odlišení fonému podstatný. Výběr **d.r.** a jejich uspořádání jsou vedeny snahou, aby popis systému byl úsporný, operativní a adekvátní zvukové realitě, což začalo být aktuální především v souvislosti s aplikací **d.r.** v rámci generativní gramatiky (↑fonologické koncepce). **D.r.** mohou být stanoveny různým způsobem, na základě artikulačních, akustických n. percepčních charakteristik, případně v jejich vzájemném spolupůsobení. – V souboru zvukových kvalit charakterizujících fonémy jsou jen některé podstatné pro jejich vzájemný kontrast. Bývá jich však více, než kolik je zapotřebí pro minimální odlišení fonémů v popisu systému. Např. v č. kontrast vokálů *o*, *u* proti ostatním krátkým samohláskám může být charakterizován na základě postavení jazyka („zadní"), n. postavení rtů („zaokrouhlené"), případně na základě poměru hodnot jejich tónových složek („gravisové"); ↑vokál. Možnost výběru při zadávání **d.r.** kromě jiného způsobuje, že terminologie používaná pro ně v různých fonologických popisech je značně variabilní. Z metodologického hlediska je způsob stanovení **d.r.** ovlivněn typem popisu, jehož má být součástí. Jakobson – Halle (1952, 1956) vycházeli při stanovení **d.r.** především z akustických vlastností hlásek s cílem odvozovat je z podoby zvukového spektra. Učinili také pokus formulovat stabilní univerzální soubor dvanácti **d.r.**, jichž by bylo možno použít pro popis kteréhokoli jaz. Pozdější systémy zdůrazňují požadavek, aby všechny rysy měly zřetelnou fyzikální charakteristiku a převažuje artikulační základ. Takový je už výchozí soubor „fonetických rysů" v klasické práci Chomsky – Halle (1968). Artikulační vlastnosti jsou samozřejmým základem ve ↑fonologických koncepcích, které si kladou za cíl popsat obecné principy, jež jsou určující pro výslednou podobu jaz. stavby (přirozená fonologie, grounded phonology). Zdrojem pro aplikace dnes bývá soubor artikulačních charakteristik Ladefogeda (1975), prezentovaný jako popis artikulačních možností, které nalezly uplatnění v jaz. světa. – Závislostní koncepce **d.r.** (feature geometry) vytváří soubor **d.r.** jako hierarchicky strukturovaný systém. Je prezentován stromovým grafem, jehož úrovně jsou vázány vztahem dominance/závislost a nelze je zaměňovat. Toto uspořádání umožňuje vymezit určitou skupinu rysů uvedením jejich dominantního uzlu a zacházet s nimi pak odděleně, což vyhovuje autosegmentálním koncepcím fonologického popisu; ↑fonologické koncepce. Známá je modifikace závislostní koncepce **d.r.** obsahující na nejnižší úrovni důsledně binární opozice, kterou publikoval Halle (1992).

Pro **popis fonémů v č.** lze použít následujícího souboru **d.r.** (Palková, 1994, s využitím koncepce a terminologie Chomského – Halleho, 1968): (1) **Vokalické – konsonantické**: Jednoznačně se odlišují čisté samohlásky od všech souhlásek; (2) **Tónové – šumové**: Tónové jsou souhlásky sonorní, s tónovou (formantovou) charakteristikou spektra; opakem jsou hlásky šumové, všechny nesonorní

souhlásky; (3) **Kontinuální (trvací) – abruptivní (okamžité)**: Kontinuální jsou ↑frikativy, hlásky, jejichž zvuk vzniká v tenzní části artikulace a je možno ho v relativně stálé podobě prodlužovat. U souhlásek okamžitých se zpočátku vytvoří v nadhrtanových dutinách úplný závěr, který se v další fázi ruší; tento průběh nelze prodloužit; patří sem ↑explozívy a ↑afrikáty; (4) **Koronální – nekoronální**: „Koronální" jsou fonémy vznikající na kostěné části paterní klenby (od prostoru těsně za zuby po tvrdé patro). Ostatní, tj. hlásky vznikající více vpředu (retné a retozubné) n. vzadu (velární, laryngální), jsou „nekoronální". Kontrasty dané různým místem tvoření souhlásek nezbytně patří k základu popisu. V klasickém pojetí, které se snažilo vycházet výhradně z akustického spektra, byl tento rozdíl uvedených skupin označován termíny „gravisové" (nízké) – „akutové" (vysoké), přičemž příznaku „koronální" odpovídá „akutový". Vlastní vymezení obsahu termínů se setkávalo s nesnázemi, protože lokalizace šumu souhlásek do nižší, resp. vyšší části spektra je problematická; (5) **Drsné** (strident) – **hladké** (mellow): Drsné souhlásky jsou charakterizovány výrazným třecím šumem sykavého charakteru. Obecně se k nim řadí ↑sykavky, ↑polosykavky a v č. také /ř/. Ostatní souhlásky jsou považovány za „hladké"; (6) **Anteriorní – neanteriorní**: „Anteriorní" jsou fonémy tvořené v přední části mluvidel, od rtů po přední alveoly včetně. Ostatní (tj. v č. zadní alveolární, palatální, velární a laryngální) jsou „neanteriorní". Také tento **d.r.** je v zásadě artikulační a postihuje rozdíl místa tvoření. Rozlišování na základě akustické podoby, tj. event. „kompaktnosti" spektra, je opět problematické; (7) **Vibrantní (kmitavé) – nevibrantní (nekmitavé)**: Vibrantní souhlásky jsou tvořeny kmitáním artikulující části jazyka; patří sem malá skupina hlásek [*r*], [*ř*], [*ř̆*]. Všechny ostatní souhlásky jsou nevibrantní. Tento **d.r.** zařazujeme specificky pro č.; umožňuje výhodně oddělit fonémy /*r*/ a /*ř*/ od ostatních fonémů a v případě potřeby s nimi pracovat odděleně; (8) **Znělé – neznělé**: „Znělé" jsou fonémy, při nichž hlasivky kmitají a vzniká základní tón, tj. sonory a znělé souhlásky šumové. „Neznělé" jsou ostatní souhlásky, jejichž součástí základní tón není. – **D.r.** se u jednotlivých skupin fonémů uplatní v č. takto:

Konsonanty:	Vokály:
1. konsonantické	1. vokalické
2. tónové	2. vysoké
3. kontinuální	3. nízké
4. koronální	4. zadní
5. drsné	5. dlouhé
6. anteriorní	
7. vibrantní	
8. znělé	

Různé způsoby zobrazení těchto vztahů v podobě matice a stromu viz Palková, 1997, 206 a 253n.

2. V lexikální sémantice se **d.r.**, pojaté jako ↑sémy nějakého ↑sémému, uplatňují při ↑komponentové analýze; v sémantické morfologii se pomocí **d.r.** popisuje význam členů morfologických kategorií.

Lit.: Greimas, J.: *Sémantique structurelle*, 1966; Halle, M., Rhonological features, in: Bright, W. ad. (eds.), *International encyclopedia of linguistics*, vol. 3, 1992, 207–212; Chomsky, N. – Halle, M.: *The sound pattern of English*, 1968; Jakobson, R. – Fant, G. ad.: *Preliminaries to the speech analysis. The distinctive features and their correlates*, 1952; Jakobson, R. – Halle, M.: *Fundamentals of language*, 1956; Ladefoged, P.: *A course in phonetics*, 1975; Palková, Z.: *Fonetika a fonologie*, 1997, 190–207, 250–259; Sagey, E.: *The representation of features and relation in nonlinear phonology*, disertace (cit. podle Archangeli, D. – Pulleyblank, D.: *Grounded phonology*, 1994); Trubetzkoy, N.: *Grundzüge der Phonologie*, 1939; ↑fonologie, ↑fonologické teorie, ↑komponentová analýza.

ZP

Konsonanty

	m	n	ň	l	r	j	p	b	t	d	ť	ď	k	g	c	č	ǯ	f	v	s	z	š	ž	x	h	ř
1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	0	-	-	+	0	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	0
4	-	+	+	0	0	0	-	-	+	+	+	+	-	-	+	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-	0
5	0	0	0	0	0	0	0	0	-	0	-	-	0	0	+	+	+	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	0	+	-	+	0	-	+	+	+	+	-	-	-	-	+	-	0	+	+	+	+	-	-	-	-	0
7	0	0	0	0	+	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	+
8	0	0	0	0	0	0	-	+	-	+	-	+	-	+	0	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	0

Vokály

	i	e	a	o	u	í	é	á	ó	ú
1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	+	-	0	-	+	+	-	0	-	+
3	0	0	+	0	0	0	0	+	0	0
4	-	-	0	+	+	-	-	0	+	+
5	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+

S

SAMOHLÁSKA SPOJOVACÍ (vokál spojovací, morfém spojovací, vokál kompoziční, konekt)

Samohláska (↑morfém, řidč. samohlásky, morfémy) spojující ↑členy složenin, a to ↑složenin vlastních. Svým původem patří k prvnímu členu (při analýze složenin ji k němu přiřazujeme), který je v zásadě odpovědný za její podobu (**s.s.** nahrazuje koncovku prvního členu, který se nehodnotí jako samostatný tvar slova, i když se s ním může shodovat). V č. se jako **s.s.** nejčastěji uplatňuje hláska *-o-* (*světoborný*), méně často *-e-* (*koželuh*), *-i-* (*svítiplyn*), zřídka *-u-* (*lidumil*) n. nulový morf (*dvojdomek*). **S.s.** je součástí ↑slovotvorného formantu složenin vlastních (spolu s morfologickou charakteristikou n. odvozovacím afixem, pořadím členů složeniny a sjednocujícím přízvukem). Na rozdíl od složenin vlastních ↑nevlastní složeniny **s.s.** nemají (první člen si zachovává koncovku z motivujícího spojení slov, je shodný se samostatně existujícím tvarem slova).

Lit.: *MČ* I, 1986, 203, 454, 462; Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999, 16–21; *TSČ*, 1962, 22, 137–138.

IB

SCÉNÁŘ (skript)

Určitý způsob (↑rámec, schéma) uspořádání vědomostí/informací v paměti, kognitivní model ↑stereotypně reflektovaného jednání (např. „tankování u pumpy“). Stanoví ↑aktanty takového jednání i průběh ↑sekvence (s variantami). **S.** ovlivňují ↑porozumění textu, které je v běžné komunikaci ztěžováno např. kulturně podmíněným neosvojením **s.**

Lit.: Schank, R. – Abelson, R.: *Scripts, plans, goals and understanding*, 1977; Struss, P. (ed.): *Wissensrepräsentation*, 1991.

MN

SEKVENCE OPRAVNÁ

Verbální akce umožňující mluvčím odstraňovat v rozhovoru různé problémy (např. přeřeknutí, přeslechnutí, uvedení nedostatečného množství informací, faktické chyby) a tak předejít potenciálnímu nedorozumění, popř. napravit ho. Opravování v rozhovoru je sociálně velmi senzitivní záležitostí – zásadní je při tom to, kdo opravu provádí, popř. iniciuje (mluvčí vs. komunikační partner), a s tím souvisí, v kterém místě průběhu rozhovoru je oprava prováděna, resp. iniciována (v téže ↑replice, v níž se problém vyskytne, v následující replice atd.). Lze pak rozlišovat různé typy oprav: (1) oprava iniciovaná a provedená stejným mluvčím (tj. v téže replice), (2) oprava iniciovaná komunikačním partnerem (tj. v druhé replice) a provedená mluvčím – původcem problému (tj. v třetí replice), (3) oprava iniciovaná a provedená komunikačním partnerem (tj. v druhé replice) aj. Tyto typy mají různý status z hlediska ↑preferenční organizace: opravy sebe sama (self-repairs) jsou preferované, opravy provedené komunikačním partnerem (other-repairs) jsou nepreferované. Druhem opravy je i tzv. druhá instance v ↑AČ/↑FSP. Též ↑párová sekvence.

Lit.: Hutchby, I. – Wooffitt, R.: *Conversation analysis: principles, practices and applications*, 1998; Levinson, S. C.: *Pragmatics*, 1983; Sacks, H.: *Lectures on conversation*, 1992; ten Have, P.: *Doing conversation analysis: a practical guide*, 1999.

JN

SEKVENCE PÁROVÁ

Dvojice (verbálních) akcí jako „otázka – odpověď“, „pozdrav – pozdrav“, „žádost – vyhovění/odmítnutí žádosti“. Charakteristické pro ně je to, že po uvedení prvního členu této dvojice mluvčí normativně očekávají, že bude následovat příslušný člen druhý. Nenásleduje-li tento druhý člen, mluvčí jeho absenci interpretují např. jako neznalost (po otázce), nezdvořilost (po pozdravu) apod. Absence toho, co se normativně očekává, má tedy v interakci svůj význam. Též ↑opravná sekvence.

Lit.: ↑opravná sekvence.

JN

SÉM

Minimální významový distinktivní rys, popř. prvek schopný odlišit jeden lexém od druhého. Tohoto termínu poprvé použili pod vlivem fonologické teorie a distinktivních rysů fonémů američtí antropologové a etnolingvisté Lounsbury, Goodenough, Conklin, později v rámci ↑teorie (jazykových) polí Pottier, Coseriu ad. **S.** byl chápán jako platný pro jedno lexikální pole a vyčleňoval se na základě různých typů opozice. V č. jazykovědě jako první s takovým termínem pracoval Skalička (1935). Své „séma“ však chápal jako minimální formálně-sémantický prvek, později jako významovou jednotku s přímým vztahem k formě. V současné době v č. lexikologii pra-

cují s termínem **s.** Čermák (1997), Filipec (Člex, 1985), Němec (1995) ad. Filipec usouvztažňuje termín **s.** s termínem ↑sémém. – **S.** mají funkci především diferenciační, často reflektovanou v rámci slovníkové definice. Zpravidla se rozlišují 2 základní typy: (1) **s.** generický, identifikační, (2) **s.** diferenční, specifikační. Tak např. k diferenčním **s.**, které odlišují lexém *židle* od lexému *křeslo*, *taburet*, *lavice* aj., patří „k sezení", „na nohách", „pro jednu osobu", „s opěradlem". Generický **s.** je všem jednotkám skupiny společný, v tomto případě „nábytek". **S.** mohou patřit jak k nocionální, kognitivní významové složce, tak k složce pragmatické (↑význam lexikální). Např. u adj. *malý*, *velký* lze určit **s.** náležející ke kognitivní významové složce, tj. prostorovost, +/-kvantita, u adj. *maličký*, *velikánský* k nim přistupuje **s.** patřící k pragmatické složce, tj. +expresivita. – Někdy se pokusně vydělují typy další, např. **s.** integrační (Němec), popř. klasifikační (Furdík), tj. **s.** zařazující lexém do obecných sémantických souvislostí. – U slov konstrukční povahy se navíc někdy přihlíží k **s.** valenčním, popř. kolokačním, zohledňujícím spojitelnost (↑kolokabilitu) lexému s určitou omezenou třídou lexémů, např. u verba *ležet* je v základním významu valenčním **s.** (v subjektové pozici) „o živých bytostech", v odvozených významech „o předmětech", „o zeměpisných objektech" ap. **S.** společný více lexémům, jehož prostřednictvím dochází k jejich spojování v textu, někteří autoři označují jako **s.** průnikový (v pojetí Pottiera, Coseria aj.).

Lit.: Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda*, 1997; *Člex*, 1985; Němec, I., Diachronní lexikografie, in: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*, 1995, 182–210; Lyons, J.: *Semantics* I, 1996; Ondrus, P. – Furdík, J. ad.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia*, 1980; Pottier, B.: *Travaux de linguistique et de littérature univ. de Strassbourg* 2, 1964, 107–137; Saed, J. I.: *Semantics*, 1997; Skalička, V.: *Zur ungarischen Grammatik*, 1935.

RB, ZH

SÉMANTIKA FORMÁLNÍ

Interdisciplinární obor na pomezí lingvistiky, logiky, částečně i filozofie a kognitivních věd; založen na aplikaci sémantických metod vyvinutých především v rámci formální logiky na analýzu sémantiky přirozeného jaz. (srov. Tondl, 1966). Rozvíjí se zhruba od 70. let 20. stol. a opírá se o předchozí práce logiků a analytických filozofů Frega, Tarského, Carnapa aj. – Impulsem vzniku **f.s.** byly především práce amerického logika Montagua, který předložil analýzu fragmentu angl. založenou na **intenzionální logice** (souborně 1974; viz Parteeová – Hendriks (1997), tam též bibl. hlavních prací); v Česku se dočkala většího ohlasu tzv. ↑transparentní intenzionální logika, navržená nezávisle na Montaguovi českým (v té době na N. Zélandu působícím) logikem Tichým (1988, 1992; též Materna ad., 1989). Intenzionální logika vytvořila jistý druh mostu mezi logikou a lingvistikou: oproti klasické, extenzionální logice poskytovala navíc i prostředky pro analýzu některých lingvisticky netriviálních problémů sémantiky přirozeného jaz. Intenzionální logika pracuje s pojmem ↑možného světa (možným světem se rozumí jakákoli logicky možná alternativa našeho světa reálného). ↑Význam je zpravidla explikován jakožto ↑intenze, která je v rámci tohoto přístupu chápána jako funkce přiřazující každému možnému světu ↑extenzi příslušného výrazu v tomto světě. Intenzí výrazu *současný prezident České republiky* je např. funkce, která každému možnému světu přiřadí osobu, která je v tomto světě prezidentem České republiky (pokud tam taková osoba je); intenzí predikátu *být Rom* je funkce, která každému možnému světu přiřadí množinu tvořenou všemi Romy tohoto světa, a intenzí věty *Současný prezident České republiky je Rom* je funkce, která každému možnému světu přiřadí pravdivostní hodnotu odpovídající tomu, zda je v tomto světě prezident České republiky Rom. – V 80. letech v souvislosti s analýzou tzv. vět o přesvědčeních (belief sentences), hyperintenzionálních kontextů (např. *Max je přesvědčen, že prezident České republiky je Rom*) převládl názor, že ani intenzionální logika neposkytuje pro analýzu sémantiky přirozeného jaz. dostatečně jemné nástroje, a tak byly postupně navrhovány různé propracovanější systémy. Pokus o přímé vylepšení Montaguovy intenzionální logiky v tomto směru předložil Lewis (1972); jeho návrh se vyvinul v teorii strukturovaných významů (Cresswell, 1985). Tichý navrhl chápat význam složeného výrazu jako tzv. konstrukci, tj. jakýsi zhmotněný způsob, kterým se intenze tohoto celku skládá z intenzí jeho částí (Tichý, 1996). Se zcela novou koncepcí **f.s.** přišli Barwise – Perry (1983) a nazvali ji **situační sémantikou**. Ta nepracovala s pojmem možného světa, ale s pojmem situace (to je objekt, který se v nejjednodušším případě skládá z nějaké vlastnosti či nějakého vztahu a příslušného počtu individuí). Tato teorie byla s logikou spojena poněkud volněji, také ona však byla budována přísně matematicky. – V 90. letech se do popředí zájmu **f.s.** dostávají ty aspekty přirozeného jaz., které mají co dělat s jeho dynamikou, především ↑anafora. Mezi modely, které poskytují prostředky tuto dynamičnost zachytit, si největší oblibu získala ↑teorie reprezentace diskurzu (DRT), předložená Kampem (1981; též Kamp-Reyle, 1993). DRT studuje, jak se v průběhu ↑diskurzu budují tzv. struktury reprezentace diskurzu, které v mnohém připomínají Barwisovy a Perryho situace. Logičtěji orientovaní sémantikové pak paralelně vyvinuli různé typy dynamických logik vhodných k analýze sémantiky přirozeného jaz. (např. dynamická predikátová logika Groenendijka-Stokhofa, 1991). – U nás se metody **f.s.** promítly zejména do prací Sgalla a jeho školy (Sgall ad., 1986; Sgall, 1976, 1994; Hajičová, 1993; Hajičová ad., 1998), z nichž rozlišení vlastní ↑synonymie (identity významu) od (širší) shody pravdivostních podmínek (identity intenze) může být užitečné pro analýzu hyperintenzionálních kontextů aj. a pohled na stupně aktivovanosti i rozbor AČ má význam pro sémantiku věty a promluvy; ↑FGP. – Podrobnější rozbor **f.s.** a bibliografie hlavních prací viz Peregrin (1998).

Lit.: Barwise, J. – Perry, J.: *Situations and attitudes*, 1983; Benthem, J. V. – Meulen, A. T. (eds.): *Handbook of logic and language*, 1997; Cann, R.: *Formal semantics (An introduction)*, 1995; Cresswell, M. J.: *Structured meanings: The semantics of propositional attitudes*, 1985; Gamut, L. T. F.: *Logic, language and meaning*, 1991; Groenendijk, J. – Stokhof, M., Dynamic predicate logic, *LPh* 14, 1991, 39–101; Hajičová, E. ad.: *Topic-focus articulation, tripartite structures and semantic content*, 1998; Chierchia, G. – McConell-Ginnet, S.: *An introduction to*

semantics, 1990; KAMP, H., *A theory of truth and semantic representation*, in: GROENENDIJK, J. ad. (eds.), *Formal methods in the study of language*, 1981, sv. 1, 277–322; KAMP, H. – REYLE, U.: *From discourse to logic*, 1993; LAPPIN, S. (ed.): *The handbook of contemporary semantic theory*, 1996; LARSON, R. – SEGAL, G.: *Knowledge of meaning (An introduction to semantic theory)*, 1995; LEWIS, D., *General semantics*, in: DAVIDSON, D. – HARMAN, G. (eds.), *Semantics of natural language*, 1972, 169–218; MATERNA, P. ad.: *Logická analýza přirozeného jazyka*, 1989; MONTAGUE, R.: *Formal philosophy: selected papers of R. Montague*, 1974; PARTEE, B. H. – HENDRIKS, H., Montague grammar, in: BENTHEM, J. V. – MEULEN, A. T. (eds.), *Handbook of logic and language*, 1997, 7–91; PEREGRIN, J.: *Úvod do teoretické sémantiky*, 1998; SGALL, P. ad.: *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*, 1986; SGALL, P. ad.: *Úvod do syntaxe a sémantiky*, 1986; TICHÝ, P.: *The foundations of Frege's logic*, 1988; TICHÝ, P., *O čem mluvíme?*, 1996, 119–146; TONDL, L.: *Úvod do sémantiky*, 1966.

JPe

SÉMANTIKA JAKO FAKTOR FSP

Poznámka Mathesia (1942) o tom, že angl. je méně citlivá k ↑AČ (↑FSP) než č. (↑linearita jako faktor FSP), přivedla Firbase ke zkoumání vět typu *V dálce zaštěkal pes*, u kterých mají jejich angl. protějšky většinou ↑vlastní réma (zde *pes*) coby podmět na začátku věty (*A dog* [*pes*] *barked* [*štěkal*] *in the distance* [*v dálce*]). Firbas došel k závěru, že sémantické (významové) obsahy ↑nositelů VD a jimi představovaných ↑komunikačních jednotek podstatnou měrou ovlivňují jejich relativní ↑stupně VD. Tyto sémantické obsahy je možno na vysoce abstraktní rovině uspořádat do dvou stupnic, které se nazývají **škály dynamických sémantických funkcí**: škála A, zvaná **škála prezentační**, a škála B, jinak též **škála přisouzení vlastnosti**. Na škále A jsou tři dynamické sémantické funkce: **SCÉNA** (která obsahuje jednu či více kulis, tj. složek, které vyjadřují časové, místní a okolnostní vztahy), **PREZENTACE NA SCÉNĚ** (která obsahuje složku či složky, které vyjadřují objevení se či existenci na scéně) a **JEV OBJEVUJÍCÍ SE N. EXISTUJÍCÍ NA SCÉNĚ**. Na škále B jsou čtyři sémantické funkce: **NOSITEL VLASTNOSTI**, **VLASTNOST** (která je chápána velmi široce a zahrnuje vlastnosti dlouhodobé (*být ředitel*) i momentální (*mrknout*)), **SPECIFIKACE VLASTNOSTI** a **DALŠÍ SPECIFIKACE VLASTNOSTI**. Na těchto škálách jsou sémantické funkce uspořádány podle stoupající sdělné závažnosti, tedy podle stoupajících relativních stupňů VD. Na škále A je SCÉNA nejméně závažná, je to výchozí prvek, na který se pojí OBJEVENÍ SE ČI EXISTENCE jako závažnější rozvití sdělení. JEV OBJEVUJÍCÍ SE ČI EXISTUJÍCÍ NA SCÉNĚ je pak cílem n. ohniskem sdělení. Složky s takovýmito sémantickými funkcemi si pak podržují jednotlivé relativní stupně VD i tenkrát, mají-li v různých jaz. různé lineární uspořádání. Tak v následujících příkladech SCÉNICKÉ složky *v jedné zemi*, *v dálce*, *in the distance*, *in der Ferne* nesou nejnižší stupeň VD a jsou tématy, PREZENTAČNÍ složky *panoval*, *zaštěkal*, *barked*, *hat gebellt* nesou vyšší stupeň VD a jsou ↑tranzity; složky představující JEV na scéně *starý král*, *pes*, *a dog*, *ein Hund* nesou nejvyšší stupeň VD a jsou vlastními rématy bez ohledu na to, že v č. jsou na konci vět, v angl. větě na začátku a v něm. větě na předposledním místě: *V jedné zemi panoval starý král. V dálce zaštěkal pes. A dog barked in the distance. In der Ferne hat ein Hund gebellt.* Na škále B je opět uspořádání od nejméně závažného NOSITELE vlastnosti přes závažnější VLASTNOST k ještě závažnější SPECIFIKACI vlastnosti, popř. DALŠÍ SPECIFIKACI vlastnosti. V následujících příkladech NOSITELÉ vlastnosti *ten král*, *ten pes*, *the dog*, *der Hund* nesou nejnižší stupeň VD a jsou tématy, složky vyjadřující VLASTNOST *měl*, *štěkal*, *barked*, *hat (an)gebellt* nesou vyšší stupeň VD a jsou tranzity a SPECIFIKACE vlastnosti *tři syny*, *na našeho souseda*, *at our neighbour*, *unseren Nachbarn* nesou nejvyšší stupeň VD a jsou vlastními rématy: *Ten král měl tři syny. Ten pes štěkal na našeho souseda. The dog barked at our neighbour. Der Hund hat unseren Nachbarn angebellt.* Škály A a B je možno spojit v jedinou kombinovanou škálu AB s těmito sémantickými funkcemi (opět seřazenými podle stoupajících stupňů VD jejich představitelů): SCÉNA – PREZENTACE (často implicitní) – JEV, který je zároveň NOSITEL VLASTNOSTI – VLASTNOST – SPECIFIKACE – DALŠÍ SPECIFIKACE. Tak ve větě *V jedné zemi měl starý král tři syny* je *v jedné zemi* SCÉNA, *starý král* je JEV na scéně, který je zároveň NOSITEL vlastnosti, *měl* je VLASTNOST a *tři syny* je SPECIFIKACE. Prezentace *krále* zde chybí, *král* je prezentován přímo (in medias res), bez slovního uvedení, jako NOSITEL vlastnosti. Podle kombinované škály jsou pak *v jedné zemi* a *starý král* témata, *měl* je tranzit a *tři syny* je vlastní réma. Když srovnáme věty *Včera se u nás objevil Petr* a *Petr se u nás objevil včera*, je první věta realizací sémantických funkcí škály prezentační (*včera* a *u nás* jsou kulisy, části scény, a tedy složky tematické, *objevil se* je prezentace, a tedy složka tranzitní, a *Petr* je prezentovaným jevem, tedy složkou vlastněrematickou) a druhá věta realizací škály AB (*u nás* je kulisa, téma, *Petr* je nositel vlastnosti, téma, *objevil se* je vlastnost, tranzit, a *včera* je specifikace vlastnosti, vlastní réma). Výraz *včera* je v jednom případě kulisou, a tedy tématem, v druhém případě specifikací, a tedy rématem. Sémantické funkce nazval Firbas **dynamickými sémantickými funkcemi**, protože na rozdíl od statických funkcí (agens, patiens, děj, cíl děje apod., které jsou pevně spjaty s fungováním určitého slovesného vzorce; ↑aktant) se jejich přiřazení konkrétním složkám mění podle toho, v jakém sémantickém okolí (na jaké škále) se tyto složky v dané výpovědi vyskytují. Důležitost sémantiky jako faktoru FSP vyplývá jasně teprve při srovnání systémů různých jaz. V č. je tato důležitost zastřena tím, že č. jazykový systém při relativní volnosti ↑slovosledu řadí výše uvedené dynamické sémantické funkce poměrně často ve shodě s výše uvedenými škálami. – Sémantický faktor FSP není faktorem jediným. ↑Kontext (jako faktor FSP) a ↑intonace (jako faktor FSP) ve všech jaz. a ↑linearita (jako faktor FSP) v řadě jaz. mohou rozhodovat (či spolurozhodovat) o tom, jaké dynamické sémantické funkce jsou konkrétním složkám výpovědi přisouzeny. Též ↑souhra faktorů FSP.

Lit.: BENEŠOVÁ, E., O sémantickém charakteru českého slovosledu, *SaS* 29, 1968, 31–41; DANEŠ, F., A three-level approach to

syntax, *TLP* 1, 1964, 225–240; Daneš, F. – Hlavsa, Z., K vztahu aktuálního členění a sémantické stavby výpovědi, *SaS* 44, 1983, 3–11; Ertl, V., O postavení podmětu po členech úvodních, *NŘ* 1, 1917, 33–38; Firbas, J., Ze srovnávacích studií slovosledných, *SaS* 23, 1962, 161–174; Firbas, J., K otázce nezákladových podmětů v současné angličtině, *ČMF* 39, 1957, 22–42, 165–173; Firbas, J., On 'existence/appearance on the scene' in functional sentence perspective, *PSE* 16, 1975, 45–70; Firbas, J., A functional view of 'ordo naturalis', *BSE* 13, 1979, 29–59; Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Mathesius, V., Ze srovnávacích studií slovosledných, *ČMF* 28, 1942, 181–190, 302–307; Sgall, P. ad.: *Topic, focus, and generative semantics*, 1973; Sgall, P. ad.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; Uhlířová, L., O vztahu sémantiky příslovečného určení k aktuálnímu členění, *SaS* 35, 1974, 99–106.

AS

SÉMÉM

Lexikální význam jakožto integrální a strukturovaný úhrn ↑sémů různého typu. Je vymezen paradigmatickými, hierarchickými a syntagmatickými vztahy uvnitř lexému. **S.** obsahuje různý počet sémů, nejčastěji však aspoň dva, sém generický a sém specifikační (diferenční). Termín **s.** se objevuje v č. lingvistice zejména u Filipce a Němce. Západní lingvisté tohoto termínu jako ekvivalentu pro soubor sémů – až na některé výjimky (např. Heger) – neužívají. Od **s.** jako významové jednotky monolingvální se někdy odlišuje tzv. **noém** (např. Meier), kognitivní prvek, který odráží myšlenkové procesy a má univerzální povahu. Též ↑komponentová analýza, ↑lexikální význam.

Lit.: *Člex*, 1985; Filipec, J., Lexém – sémém, oblast jeho užití a typy neurčitosti, *SaS* 59, 1998, 81–95.

RB

SÉMIOTIKA (sémiologie, sematologie)

Obecná teorie ↑znaků, jejichž prostřednictvím se realizuje ↑sémióza, v užším smyslu ↑komunikace. Otázky znaku a znakových procesů jsou relevantní nejen pro lingvistiku, ale také pro estetiku, dějiny a teorii umění, divadla a filmu, teologii, biologii (zoosémiotika) apod. S ohledem na specifické aspekty sémiózy Morris (1938) a Carnap (1942) dělí **s.** na tři dílčí disciplíny: syntax (popisuje formální vztah znaků mezi sebou), sémantiku (popisuje vztah znaků k významům, resp. k předmětům), pragmatiku (popisuje vztah znaků k interpretovi). Klaus (1962) připojuje jako čtvrtou disciplínu sigmatiku (popisuje vztah znaku k mimojazykové realitě), zatímco sémantika podle něj popisuje pouze vztah k významům. – V souvislosti s ↑Pražskou školou nalezlo v č. podmínkách ohlas především dílo A. Martyho, sémiologie F. de Saussura a sematologie K. Bühlera; též ↑funkce jazyka. Saussurova sémiologie se s peircovskou sémiotikou rozchází především v pojetí ↑znaku aj. Kromě lingvistiky, která se zabývá popisem jaz. znaků, se obecná teorie znaku uplatňuje i v jiných oborech, zvl. v poetice, estetice, etnografii, teorii divadla a filmu. Z tohoto okruhu jsou pro **s.**, resp. pro popis specifických forem znak. procesů, závažné především práce Jakobsona, Mukařovského, Bogatyreva a Veltruského. Z domácích autorů zapůsobil na okruh Pražské školy zvl. teoretik divadla Zich. Na tuto linii navázal Procházka. – Americká **s.** (Peirce, Morris) a kybernetika (Wiener) se v č. kontextu cíleně reflektovala od 60. let, do r. 1977 v „pracovní skupině pro sémiotiku a matematickou lingvistiku" (Kybernetická společnost). – Bibliografie viz Eschbach (1974), Posner-Reinecke (1977), Eschbach-Eschbach-Szabo (1986).

Lit.: Bogatyrev, P.: *Souvislosti tvorby. Cesty k struktuře lidové kultury a divadla*, 1971; Bühler, K.: *Sprachtheorie*, 1934; Carnap, R.: *Introduction to semantics*, 1942; Eco, U.: *Einführung in die Semiotik*, 1972; Eco, U.: *Semiotics and philosophy of language*, 1984; Eschbach, A.: *Zeichen – Text – Bedeutung. Bibliographie zur Theorie und Praxis der Semiotik*, 1974; Eschbach, A. – Eschbach-Szabo, V.: *Bibliography of semiotics 1975–1985*, 2 vol., 1986; Jakobson, R.: *Semiotik* (ed. E. Holenstein), 1988; Klaus, G.: *Semiotik und Erkenntnistheorie*, 1963; Morris, Ch. W.: *Foundations of theory of signs*, 1938; Mukařovský, J.: *Kapitoly z české poetiky*, 2 sv., 1941; Mukařovský, J.: *Studie z estetiky*, 1966; Nöth, W.: *Handbuch der Semiotik*, 1985; Osolsobě, I., Dramatické dílo jako komunikace komunikací o komunikaci, in: *Otázky divadla a filmu* I, 1970, 11–46; Osolsobě, I.: *Divadlo, které mluví, zpívá a tančí*, 1974; Osolsobě, I., Sémiotika pošlá z kybernetiky, in: *Opus musicum* 22, 1990, 85–96; Osolsobě, I.: *Mnoho povyku pro semiotiku*, 1992; Peirce, Ch. S.: *Collected papers*, 8 vol., 1931–1958; Posner, R. – Reinecke, H.-P. (eds.): *Zeichenprozesse*, 1977; Procházka, M.: *Znaky dramatu a divadla*, 1988; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989; Schaff, A.: Úvod do sémantiky, [1960] 1966; Sebeok, Th. A.: *Contribution to the theory of signs*, 1976; Veltruský, J.: *Drama jako básnické dílo*, 1942[1], 1999[2].

MN

SÉMIÓZA

V ↑sémiotice proces, při kterém něco funguje jako ↑znak. Podle Peirce při ní vstupují do interakce znak, objekt a interpretant. Morris je označuje jako znakové vehikulum, designát a interpretant a přiřazuje k nim i interpreta. **S.** pak Morris chápe jako braní zřetele (interpretant) někým (interpret) na něco (designát) prostřednictvím něčeho (znakové vehikulum). Znak interpreta vede k tomu, aby (vzhledem k jistému objektu) za jistých okolností určitým způsobem reagoval. Tak může pozvednuté obočí svého souseda v autobuse chápat jako „údiv", konotující např. „pohoršení" atd., a z toho odvozovat své další jednání. Protože interpretant je svého druhu náhrada znaku znakem, je **s.** vlastně proces nekonečně cyklický. Porozumění je proto vždy jen předběžné, podobně i pravdivost.

Lit.: Eco, U.: *Semiotik und Philosophie der Sprache*, 1985; Eco, U.: *Semiotik*, 1987; Morris, Ch.: *Foundations of theory of signs*, 1938; Morris, Ch.: *Signs, language and behavior*, 1946; Peirce, Ch. S.: *Collected papers*, 8 vol., 1931–1958.

MN

SÉRIONYMUM

↑Vlastní jméno sériově vyráběného průmyslového výrobku, tj. výrobku jednoho typu, jakými jsou např. jména aut (*Škoda Fabia*), textilních, drogistických, kosmetických, potravinářských apod. výrobků (prací prášek *Persil*, sušenky *Anýzky*). **S.** náležejí do systému ↑chrématonym, a to do jejich subsystému ↑pragmatonym.

Lit.: Hovorková, A., Vlastní jména a apelativizované názvy výrobků v češtině, *NŘ* 71, 1988, 68–75; Knappová, M., Názvy výrobků z hlediska funkčního a jazykového, *NŘ* 75, 1992, 113–119;

Knappová, M., Namen von Sachen (Chrematonymie), *NEIHO* 2, 1996, 1567–1572; Kuba, L., Namen von Fahrzeugen, *NEIHO* 2, 1996, 1574–1581.

MKn

SFÉRA VĚTY NETEMATICKÁ

Soubor všech netematických jednotek ve větě/výpovědi (↑komunikační jednotky). Už Mathesius (1939) vyvodil, že – řečeno současnou terminologií – ↑téma a ↑réma bývají ve větách různě spolu propleteny, skládají-li se z několika výrazů. Pro zjednoznačnění popisu poměrů ve větě zavedl v rámci ↑FSP Firbas termíny ↑tematická sféra věty a **n.s.v. N.s.v.** v okamžiku sdělování (tedy ↑výpovědi) představuje všechny ↑netematické (tj. ↑tranzitní a ↑rematické) jednotky přítomné v této větě/výpovědi bez ohledu na jejich slovosledné postavení. Pojem sféry tedy není pojmem slovosledným. **N.s.v.** (vyslovené za normálních okolností s normální intonací) *Pavel to s ní bude muset zítra nacvičit z videozáznamu za necelé dvě hodiny* je tvořena netematickými (tranzitními a rematickými) jednotkami *bude*, *muset*, *nacvičit*, *z videozáznamu*, *za necelé dvě hodiny*. V ↑bipartitním členění věty je u některých autorů **n.s.v.** nazývána ↑réma (v širokém slova smyslu), v ↑FGP ohnisko (angl. *focus*).

Lit.: Daneš, F., Functional sentence perspective and the organization of the text, in: Daneš, F. (ed.), *Papers on functional sentence perspective*, 1974, 106–128; Firbas, J., „Aktuální členění větné“(,) či „funkční perspektiva větná“?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J., On bipartition, tripartition and pluripartition in the theory of functional sentence perspective, in: Mayenowa, R. M. (ed.), *Text i zdanie*, 1983, 67–79; Mathesius, V., O takzvaném aktuálním členění věty, *SaS* 5, 1939, 171–174 (přetištěno in: Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 174–178); Sgall, P. ad.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; ↑aktuální členění větné, ↑funkční perspektiva větná, ↑netematická trasa, ↑rematická sféra věty, ↑tranzitní sféra věty.

AS

SFÉRA VĚTY REMATICKÁ

Soubor všech ↑rematických jednotek ve větě/výpovědi. Už Mathesius (1939, 1982) vyvodil, že – řečeno současnou terminologií – ↑téma a ↑réma, skládají-li se z několika výrazů, bývají ve větách různě spolu propleteny. Kromě jiného také uvedl (1982), že réma velmi často (ba snad zpravidla) obsahuje kromě ↑vlastního rématu výrazy průvodní, které k vlastnímu rématu vedou a spojují je s tématem. Pro zjednoznačnění popisu poměrů ve větě oddělil v rámci teorie ↑FSP Firbas rematické jednotky od jednotek, které z hlediska relativních ↑stupňů VD stojí mezi jednotkami tematickými a rematickými, tedy od ↑tranzitních jednotek. **R.s.v.** v okamžiku sdělování (**r.s.** konkrétní výpovědi) představuje všechny rematické jednotky (tedy rematické v uvedeném užším slova smyslu, ne tranzitní) přítomné v této větě/výpovědi bez ohledu na jejich slovosledné postavení. Pojem sféry tedy není pojmem slovosledným. **R.s.v.** (vyslovené za normálních okolností s normální intonací) *Pavel to s ní bude muset zítra nacvičit z videozáznamu za necelé dvě hodiny* je tvořena rematickými jednotkami *z videozáznamu* a *za necelé dvě hodiny*. V ↑bipartitním členění je **r.s.v.** součástí ↑netematické sféry věty.

Lit.: Firbas, J., „Aktuální členění větné“(,) či „funkční perspektiva větná“?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J., On bipartition, tripartition and pluripartition in the theory of functional sentence perspective, in: Mayenowa, R. M. (ed.), *Text i zdanie*, 1983, 67–79; Mathesius, V., O takzvaném aktuálním členění věty, *SaS* 5, 1939, 171–174 (přetištěno in: Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 174–178); ↑réma, ↑vlastní réma.

AS

SFÉRA VĚTY TEMATICKÁ

Soubor všech ↑tematických jednotek ve větě/výpovědi. Už Mathesius (1939) vyvodil, že – řečeno současnou terminologií – ↑téma a ↑réma bývají ve větách různě spolu propleteny, skládají-li se z několika výrazů. Pro zjednoznačnění popisu poměrů ve větě zavedl Firbas v rámci ↑FSP termíny **t.s.v.** a ↑netematická sféra věty. **T.s.v.** v okamžiku sdělování (**t.s.** konkrétní výpovědi) představuje všechny tematické jednotky přítomné v této větě/výpovědi bez ohledu na jejich slovosledné postavení. Pojem sféry tedy není pojmem slovosledným. **T.s.v.** (vyslovené za normálních okolností s normální intonací) *Pavel to s ní bude muset zítra nacvičit z videozáznamu za necelé dvě hodiny* je tvořena tematickými jednotkami *Pavel*, *to*, *s ní* a *zítra*. V ↑bipartitním a ↑tripartitním členění je některými autory **t.s.v.** nazývána ↑téma (v širokém slova smyslu).

Lit.: Daneš, F., Functional sentence perspective and the organization of the text, in: Daneš, F. (ed.), *Papers on functional sentence perspective*, 1974, 106–128; Firbas, J., „Aktuální členění větné“(,) či „funkční perspektiva větná“?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J., On bipartition, tripartition and pluripartition in the theory of functional sentence perspective, in: Mayenowa, R. M. (ed.), *Text i zdanie*, 1983, 67–79; Mathesius, V., O takzvaném aktuálním členění věty, *SaS* 5, 1939, 171–174 (přetištěno in: Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 174–178); Sgall, P. ad.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; Svoboda, A.: *Diatheme*, 1981; Svoboda, A., Two chapters on scene, *BSE* 14, 1981, 81–92; Svoboda, A., Thematic elements, *BSE* 15, 1983, 49–85; *VJPS*, 1971, 55–64; ↑aktuální členění větné, ↑funkční perspektiva větná, ↑tematické jednotky, ↑tematické posloupnosti, ↑tematická trasa.

AS

SFÉRA VĚTY TRANZITNÍ

Soubor všech ↑tranzitních jednotek ve větě/výpovědi. Už Mathesius (1939, 1982) vyvodil, že – řečeno současnou terminologií – ↑téma a ↑réma, skládají-li se z několika výrazů, bývají ve větách různě spolu propleteny. Kromě jiného také uvedl (1982), že réma velmi často (ba snad zpravidla) obsahuje kromě ↑vlastního rématu výrazy průvodní, které k vlastnímu rématu vedou a spojují je s tématem. Pro zjednoznačnění popisu poměrů ve větě vydělil v rámci ↑FSP Firbas jednotky, které z hlediska relativních ↑stupňů VD stojí mezi jednotkami ↑tematickými a ↑rematickými, a ve shodě s dřívějšími náznaky o jejich přechodovosti je nazval tranzitními. **T.s.v.** v okamžiku sdělování (**t.s.** konkrétní výpovědi) představuje všechny ↑tranzitní jednotky (↑vlastní tranzity a ↑tranzity) přítomné v této větě/výpovědi bez ohledu na jejich slovosledné postavení. Pojem sféry tedy není pojmem slovosledným. **T.s.v.** (vyslovené za normálních okolností s normální intonací) *Pavel to s ní bude muset zítra nacvičit z videozá-*

znamu za necelé dvě hodiny je tvořena tranzitními jednotkami *bude, muset* a *nacvičit*. V ↑bipartitním členění je **t.s.v.** součástí ↑netematické sféry věty. V FGP se i u řídícího slovesa rozlišují prvky (morfémy, sémata) kontextově zapojené (tematické) a nezapojené (rematické), jejichž různé úlohy jsou zřetelné např. při negaci.

Lit.: Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J., On bipartition, tripartition and pluripartition in the theory of functional sentence perspective, in: Mayenowa, R. M. (ed.), *Text i zdanie*, 1983, 67–79; Mathesius, V., O takzvaném aktuálním členění věty, *SaS* 5, 1939, 171–174 (přetištěno in: Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 174–178); Svoboda, A., Verbální fráze a tranzitní sféra v aktuálním členění, *SPPFO* D 25, 1988, 33–46; Svoboda, A.: *Kapitoly z funkční syntaxe*, 1989; ↑tranzit, ↑vlastní tranzit.

AS

SHODA (kongruence, agreement)

Sjednocení hodnot některých morfologických kategorií mezi výrazy, které jsou součástí určité syntaktické konstrukce. V č. se taková **paradigmatická s.**, nazývaná tradičně **s.** podle formy, uplatňuje ve čtyřech typech konstrukcí: (a) V konstrukci „podmět – přísudek" se v prototypických případech slovesný přísudek shoduje v os., čísle a rodu s podmětem vyjádřitelným NS, včetně nulové podoby zájmena: ***Eva** spala // Když jsem Evu*$_i$ *viděl naposledy, 0*$_i$ *spala*; × ***Kotě** spalo* × ***Koťata** spala* (kodif.) / ***y*** (běžně). Vedle těchto jednoduchých případů existuje v č. celá řada variant **s.** podmětu a přísudku, které se uplatňují, je-li podmět několikanásobný, zájmenný n. numerativní (Panevová, 1991; Panevová-Petkevič, 1997). U několikanásobného podmětu se podle pozice podmětu před n. za přísudkem uplatňují různá pravidla o hierarchii rodů (mask. živ. v ní stojí nejvýše), popř. o hierarchii podle nejblíže stojícího podmětu v druhém případě: *Všechny dívky a Karel se dnes omluvili*, ale *Dnes se omluvily/**i** všechny dívky a Karel.* Koordinují-li se v několikanásobném podmětu neutra a je-li alespoň jedno z nich v sg., má přísudek **s.** jako fem.: *Tele a kůzlata běhaly/*__a__ po dvoře*; *Švédsko a Norsko podepsaly/*__a__ dohodu.* Složitější případy **s.** nastávají, je-li podmět tvořen přístavkovou konstrukcí: *Vrchol mistrovství světa, utkání našich a kanadských hokejistů, byl∅/__o__ očekáván∅/__o__ s mimořádným zájmem* × *Vrchol mistrovství světa, utkání našich a kanadských hokejistů, se uskutečnil∅/*__o__ před vyprodaným hledištěm.* Stojí-li v podmětu inf. n. klauze (vedlejší věta spojková), má přísudek formu neutra sg. (tj. kategorie **s.** jsou zde neutralizovány): *Tančit a zpívat bylo dovoleno*; *Překvapilo nás, že přišel.* Podmětová vedlejší věta uvozená vztažným zájmenem se co do **s.** chová podle rodu relativa: ***Kdo** se bál∅, nesměl∅ chodit do lesa*; ***Co** Robinson nesnědl, dalo se usušit*; ***Která** byla tehdy volná, snažila se rychle zadat.* Jsou-li v podmětu zájmena rodová, řídí se rod a číslo predikátu podle nich (*Přišli **všichni*** × *Přišly **všechny***; ***Tahle** to řekla, **tamten** se o tom nezmínil∅*); i tady existují složitější případy u **s.** v čísle, srov. varianty: ***Žádná z nás** nepřišla včas // **jsme** nepřišly včas.* Zatímco většinou u tohoto typu konstrukce nastává **s.** podle formy, která je někdy v rozporu s významem (např. u *Děvčata běžela k lesu*; *Čerstvě postavení sněhuláci stáli na dvorku*; *Hrobové se otvírali*), uplatňuje se někde fakultativně také **s. podle smyslu**, ve shodě s významem: ***Děvčata***$_i$ *se rozběhla po lese a 0*$_i$ *za chvíli začala/**y** sbírat jahody*; ***Jeho Milost** řekl∅/__a__*. Některá č. subst. se z hlediska **s.** chovají idiosynkraticky (např. *děti* má v pl. **s.** jako fem.). U bezrodých zájmen je rod určen pragmaticky (chovají se jako ↑šiftry určené svým referentem: ***Já*** (mluvčím je osoba ženského pohlaví) *jsem spala* × ***Já*** (mluvčím je osoba mužského pohlaví) *jsem spal∅*. I tady existují případy složitější: *(Já) s Marií jsme to věděli dávno.* U 2. os. zájmen osobních existuje zvláštní zdvořilostní forma kongruence, tzv. ↑vykání; přísudek tu má **s.** částečně plurálovou, ačkoli se jedná o jednu osobu: *Paní Nováková, podala* (sg.) *byste* (pl.) *mi tu knihu?* Zájmeno *kdo* má shodu mask. životného a nevylučuje shodu s pl. (*Kdo tam byl?*; *Kdo jste tam byli?*), zatímco zájmeno *co* má shodu jako neutrum a shodu s pl. neumožňuje: *Co tam bylo?*; **Co tam byla?* Neprávem se tvrdí v *Pravidlech českého pravopisu* (1993), že oslovení (↑vokativ) a přísudek věty za ním následující se obecně shodují v rodě a čísle, srov.: *Děti, přinesla jsem vám moučník*; *Jarmilo, prší.* V konstrukcích typu *Pět / Několik chlapců odešlo* se buď předpokládá **s.** přísudku s číslovkovými výrazy pokládanými za sg. neutra (NS, 1969), n. – v koncepcích akceptujících ↑numerativ – se mluví o formě inkongruentní (Sgk, 1986), podobně jako v konstrukcích s ↑gen. záporovým: *Nebylo peněz.* – (b) **S.** v rodu a čísle nastává také mezi podmětem a jmennou částí (sponově-jmenného) přísudku, pokud je vyjádřen adj.: ***Eva byla nemocná*** × ***Kotě bylo nemocné***. U subst. v této syntaktické pozici není shoda nutná (je jen obvyklá), srov.: ***Eva** je učitelka*, ale *Vaše **sestra** je vynikající **chirurg***. Rod a číslo jmenného přísudku substantivního se chovají jako kategorie selektivní (pojmenovávací), srov. níže (d) u doplňku. U sponově-jmenného přísudku dochází rovněž k odchylkám při **s.** v čísle: *Čas jsou peníze*; *Dítě jsou starosti*; uplatňuje se tu zásada, že přednostně určuje **s.** v čísle to jméno, které je v pl. – **S.** v konstrukcích typu (a) a (b) se interpretuje různě: v č. lingvistice se pokládá (1) za formální projev **sounáležitosti podmětu a přísudku** vyjadřující zvláštní syntaktický vztah, tj. ↑predikaci (např. v rámci závislostní gramatiky Šmilauera (NS, 1969), n. – v rámci valenční gramatiky (např. ve ↑FGP, u Karlíka (2000) aj.) – za vyjádření vztahu jednoho z valenčních členů (subjektu) k predikátu; (2) za způsob vyjádření **syntaktické závislosti přísudku na podmětu** (např. Sbg, 1972; Hrbáček ad., 1995, aj.). – (c) V NS se v konstrukci „jméno$_1$ – jméno$_2$" v prototypických případech se substantivem tvořícím její jádro shodují adjektiva a některá zájmena a číslovky adjektivní povahy v rodu, čísle a v pádě: *mladý **muž** – mladá žena – mladé **víno**, mladí **muži**, mladého **muže***; porušení **s.** v rodu u adj., možné v NS v nom. n. vok. sg., je (spolu s postpozicí) signálem emocionality: *ten nezbedný kluk → ten kluk nezbedná.* Mezi dvěma substantivy se **s.** realizuje jen neúplně: *chudák Marie.* Zájmeno *co* a zájmena od něj odvozená v nom. a akuz. vyžadují u rozvíjejícího adj. neshodný tvar gen. (vykládáno jako důsledek historického vývoje deklinace zájmena *co*), n. shodný tvar: *co / něco / cosi jiného / jiné* × *kdo / někdo jiný.* U zájmen 1. a 2. os. se uplatňuje **s.** podle přirozeného rodu referentu: *já* (= osoba mužského pohlaví) *nešťastný*; *já* (=

osoba ženského pohlaví) *nešťastná*. Složitější případy **s.** nastávají v NS s tzv. několikanásobným adj. přívlastkem (*česká a bavorská vláda* × *vláda // vlády česká a bavorská*). Adj. a adj. zájmeno rozvíjející jméno, které dochovalo ↑duálové tvary, má v instr. pl. zvláštní tvar pro **s.** s původně duálovým tvarem subst.: *takovýma modrýma očima // rukama.* – (d) V konstrukcích s tzv. doplňkem (určujícím) se doplněk shoduje s jménem referujícím k objektu, jehož průvodní děj/stav doplňkový výraz označuje: adj. a přechodníkový doplněk v rodu, čísle a v pádě (***Dědeček** sedí u stolu shrbený*; ***Babička** sedí u stolu shrbená* × *Zastihli **bratra** už oblečeného*; *Zastihli **sestru** už oblečenou* – ***Chlapec** odcházel usmívaje se*; ***Dívka** odcházela usmívajíc se*). Také adj. v pozici doplňku doplňujícího (NS, 1969), pokládaného v některých novějších koncepcích za valenční člen (komplement, efekt, popř. „druhý objekt"), vykazuje tuto (paradigmatickou) **s.**: *Pokládali toho **chlapce** za nadaného*; *Pokládali tu **dívku** za nadanou*), zatímco subst. v těchto pozicích se chová selektivně, tj. **s.** nutně nevyžaduje: *Pokládali to **miminko** za **chlapečka***; *Považoval ty přikryté **balíky** za **pohovku** a sedl si.* O **s.** doplňku se spojkou *jako* (*Tato jména vyjadřují děj pojatý jako substance/i*) viz Daneš v VT (1985, 86–93). – Popis **s.** v č. v rámci modelu TGG viz Kučerová (2002), Veselovská (2002).

Lit.: Hrbáček, J. ad.: *Mluvnické rozbory a cvičení v češtině*, 1995; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; Kučerová, I., Subjekt-predikátová shoda v češtině: univerzální mechanismus, nebo jedinečná jazyková forma?, *Č-US* 4, 2002 (v tisku); *NS*, 1969; Panevová, J., Některé otázky shody selektivní a shody paradigmatické, in: Grochowski, M. – Weiss, D. (eds.), *Words are physician of ailing mind*, 1991, 323–328; Panevová, J. – Petkevič, V., Agreement in Czech and its formal account, in: Junghanns, U. – Zybatow, G. (eds.), *Formale Slavistik*, 1997, 321–333; *PČP*, 1993; *Sbg*, 1972; *Sgk*, 1986; *SV*, 1996, 15–20; Veselovská, L., Struktura subjekt-predikátové shody, *Č-US* 4, 2002 (v tisku); *VT*, 1985; *ZČSk*, 1962.

PK, JPa

SIGNÁL (náznak)

1. V informatice akustická, optická n. elektromagnetická změna stavu, která nese informaci, nemá ale sama symbolický charakter.

2. V ↑sémiotice u Morrise druh ↑znaku, který nelze popsat jako konvenční ↑symbol. Vyznačuje ho přímá (reálná, kauzální) souvislost znaku a označovaného předmětu, která je patrná např. u ↑deiktických slov. – Někdy se odlišuje od ↑symptomu (příznaku), který je nezáměrný, zatímco **s.** je záměrný: povytažené obočí jako vědomý signál např. ironičnosti promluvy apod.

3. U Bühlera jedna z funkcí znaku, apel na adresáta, jeho působení na něj, zatímco ↑symptom je výrazem nitra mluvčího; ↑funkce jazyka.

Lit.: Bühler, K.: *Sprachtheorie*, 1934; Morris, Ch. W.: *Foundations of the theory of signs*, 1938; Morris, Ch. W.: *Signs, language and behavior*, 1946; Schaff, A.: *Úvod do sémantiky*, [1960] 1966.

MN

SIGNÁL ČLENICÍ

Výraz mluveného jaz., který se objevuje v ↑dialogu a jeho simulacích. Většinou jednoslovné neplnovýznamové výrazy signalizující počátek n. konec ↑repliky. Tradičně reflektovány jako ↑citoslovce n. ↑částice. – K počátkovým **č.s.** se řadí např. výrazy *říkám ti*, *hele*, *poslouchej*, *počkej*, *poslyš*, *podívej*... Na počátku (silně) reaktivní repliky se užívají výrazy signalizující různě odstíněný souhlas/nesouhlas s předchozí replikou: *ano (ale...)*, *ne*, *no*, *jo*, *jojo*, *nojo*, *aha*, *ale*, *hm*, *no tak*, *takže*, *tak tedy*... (nezřídka zdvojeny). Koncové **č.s.** jsou: *ne?*, *že?*, *žejo?*, *že ne?*, *viď?*, *co?*, *nebo?*, *ano?*, *oukej?*, *prosím*... Zvláště intonace, ale také umístění **č.s.** ve výpovědi jsou spolu s kontextem užití příčinou jejich polyfunkčnosti (↑kontaktový prostředek).

Lit.: Dijk, T. v. (ed.): *Handbook of discourse analysis*, 1985; Ehlich, K.: *Interjektionen*, 1986; Gülich, E.: *Makrosyntax der Gliederungssignale im gesprochenen Französisch*, 1970; Müllerová, O.: *Komunikativní složky výstavby dialogického textu*, 1979; Müllerová, O.: *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*, 1994; Müllerová, O. – Hoffmannová, J.: *Kapitoly o dialogu*, 1994.

MN

SIGNIFIKACE

1. Podle de Saussura v kontextu konkretizovaný, aktualizovaný dílčí ↑význam znaku na úrovni ↑parole (↑smysl 2), tj. opak ↑významu znaku na úrovni ↑langue; též ↑označující × označované, ↑signifikát.

2. Podle Morrise význam, ↑intenze znaku bez ohledu na jeho vztah k ↑denotátu.

Lit.: Lyons, J.: *Semantics*, I-II, 1977; Morris, Ch. W.: *Foundations of the theory of signs*, 1938; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989.

MN

SIGNIFIKÁT

Podle de Saussura obsahová stránka ↑znaku (signifié), představa asociovaná s ↑označujícím (zvukovým obrazem, signifiant), s nímž společně tvoří znak.

Lit.: Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989.

MN

SINGULARE TANTUM (pl. singularia tantum)

Subst., které se většinou užívá pouze v tvarech sg. Absence tvarů pl. plyne často z povahy označované mimojazykové skutečnosti. Na rozdíl od ↑pluralií tantum se jedná o nevyhraněnou skupinu subst., z nichž mnohá mohou tvořit i pl. formy. Proto se také **s.t.** nevyznačují ve slovnících. Řadí se k nim jména označující jevy jediné a jedinečné, nehmotné jevy, které se neobjevují v množství, hmotné masy a soubory jednotlivin, tedy některá ↑propria, ↑abstrakta, ↑substantiva látková a ↑substantiva hromadná (kolektiva). – (a) Z proprií patří mezi **s.t.** osobní jména křestní a příjmení používaná ideálně k označení jedinečných osob (*Petr Novák*), některá jména zeměpisná (*Brno*); mohou být i v pl., čímž se vyjadřuje, že existuje více referentů majících stejné jméno (*V naší třídě byli tři Petři*; *Vyhledejte na mapě všechny Brody*). Příjmení mohou být v pl. s koncovkou *-ové*, pokud označují více osob stejného jména (*Na tento ples měli přístup pouze Novákové*); jde-li o rodinu se společným příjmením, užívá se tvaru *Novákovi*. Označení více žen se stejným příjmením má tvar fem.: *Hana a Věra / sestry Novákovy.* Užití

pl. u vlastních jmen může proprium apelativizovat: *Goethové se nerodí každý rok* (= lidé s vlastnostmi, jaké proslavily Goetha), n. zůstane-li proprium propriem, lze do věty vinterpretovat význam pejorativní: *Takoví páni Novákové nás přece nebudou učit demokracii.* (b) Z abstraktních subst. se mezi **s.t.** řadí ↑názvy dějů (podstatná jména slovesná) – *kreslení*, *bytí*, *tuhnutí*, *kvašení* a vlastností (deadjektiva) – *moudrost*, *žluť*, *píle*. Mohou mít pl. tvary, které mají vzhledem k tvarům sg. modifikované významy: abstrakta označující vlastnost vyjadřují v pl. projevy dané vlastnosti (*radosti*, *starosti*, *násilnosti*, *krutosti*...), dějová jména výsledky děje (*kresby*, *dohody*, *stavení* ...), prostředky děje (*splátky*, *půjčky*, *koupele* ...), okolnosti děje (*výtky*, *námitky*, *dohady*). Někdy přecházejí ke konkrétům: *plné moci*, *ozbrojené síly*. (c) **S.t.** bývají subst. **látková**, označující amorfní kompaktní nerozčleněné celky, např. potraviny, nápoje, tekutiny, užitkové hmoty, přírodní jevy, chemické prvky; pl. označuje druhy dané substance: *minerálka* × *minerálky* (= minerální vody různých druhů), ale někdy i významy posunuté jinak a lexikalizované: *železo* × *železa* (= pouta). (d) Mezi **s.t.** se řadí rovněž **kolektiva**, označující souhrn jednotlivin téhož druhu, a to jak lexikálně (*hmyz*, *dobytek*, *mládež*), tak slovotvorně (*proutí*, *uhlí*, *větvoví*). Není ostrá hranice mezi kolektivy s povahou skutečných **s.t.** a těmi, která volně disponují tvary sg. i pl. a v kolektivním významu užívají pl. Obecně sice platí, že např. u názvů menších rostlin, plodů, menšího ovoce se při kolektivním pojetí užívá sg. (*trhat heřmánek*, *šeřík*; *sklízet hrách*, *cibuli*, *angrešt*), ale jsou i v pl. (*trhat fialky*, *sněženky*; *sbírat jahody*, *borůvky*), platí však i to, že kolektivně pojímané množství větších rostlin, plodů aj. tenduje k vyjádření pl. (*trhat kopřivy*, *kopretiny*; *sklízet brambory*, *okurky*, *melouny*), ale je i v sg. (*sklízet řepu*). – U **s.t.** všech typů je konečně někdy možné, že se u nich objeví tzv. pl. intenzivní: *Umíral hlady*; *Kolem byly jen písky.* Též ↑číslo.

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Fiedlerová, A., Nástin vývoje pomnožných jmen v češtině, *SaS* 36, 1975, 266–284; *MČ* I, II, 1986; Vasileva, V. F., Kategorija čisla i suščestvitel'nyje pluralia tantum (na materiale sovremen. češskogo jazyka), in: *Vestnik Moskovskogo universiteta*, 1972, 56–67; ↑číslo.

KO

SITUACE KOMUNIKAČNÍ

Soubor okolností, za nichž se odehrává řečová činnost (↑komunikace, řečové jednání, jazyková sociální interakce) a které tuto činnost spoluvytvářejí a ovlivňují. Rozdíly jsou v šíři a komplexnosti chápání **k.s.**, v tom, do jaké míry se počítá s typizací **k.s.**, a také v podobách této typizace. Pravidelně se při charakterizaci **k.s.** vybírá z dvojic rysů: (komunikace) „interpersonální – masová", „verbální – neverbální", „veřejná – soukromá", „oficiální – neoficiální", „psaná – mluvená", „v jednom kódu (jazyce) – více než v jednom kódu" aj., bere se v úvahu prostředí, v němž ke komunikaci dochází (jde především o možnost výskytu šumů), prostorové okolnosti komunikace („kontaktní (tváří v tvář) – distantní", „přítomnost pouze adresáta – přítomnost adresáta a dalších posluchačů", „přítomnost – nepřítomnost toho, o kom se mluví" apod.) a rovněž okolnosti časové. Komunikační interakce se odehrává buďto v jednom časovém úseku, tj. komunikanti reagují na své repliky (turns) bezprostředně po jejich pronesení, n. je mezi replikami různě dlouhá časová prodleva. (Extrémním případem je „dialog" čtenáře s dávno zemřelým autorem literárního díla.) Uvedené rysy je vhodné chápat jako krajní body, charakteristiky jednotlivých **k.s.** jsou umístěny na ose mezi nimi. V neposlední řadě je **k.s.** charakterizována osobami komunikantů, jejich rolemi a vzájemnými vztahy v dané komunikační události, např. jejich věkem, vzděláním, pohlavím, sociálním postavením, pozicí v relevantní instituci, vzájemnou známostí apod. Mezi komunikanty se pak v jednotlivých **k.s.** konstituují proměnlivé hierarchické vztahy. Dalším prvkem **k.s.** je užívání – neužívání zprostředkujících technických zařízení. Součástí **k.s.** je i ↑kontext jazykový (co už bylo řečeno a jak to bylo řečeno). – Výchozím bodem typizace **k.s.** je nejčastěji rozlišení komunikace masové a interpersonální, které pak podmiňuje výskyt dalších rysů. (Je evidentní, že např. rozlišení veřejné × soukromé komunikační interakce připadá v úvahu jen u komunikace interpersonální, naopak např. kombinování verbální a neverbální komunikace se objevuje téměř ve všech situacích, má však jinou podobu u soukromého rozhovoru tváří v tvář, telefonického rozhovoru, televizního interview, dorozumívání osob na velkou vzdálenost n. např. u komunikátů reklamních, ať už tištěných, n. ve formě televizního spotu.) Především profesně ukotvené **k.s.** jsou vymezeny poměrně jednoznačně a detailně. Je u nich vysoký stupeň typizace a prediktability, komunikační aktivity v nich dokonce bývají předmětem nácviku, např. komunikace lékař – pacient, prodavač – nakupující, učitel – žák, soudce – sportovec, dále je to hlavně komunikace prostřednictvím elektronické pošty. Jiné **k.s.**, zejména v soukromé interpersonální komunikaci, se vyznačují velkou variabilitou a možnosti jejich typizace končí u velmi obecných rysů. Vyčerpávající, hierarchicky uspořádaný a důsledně strukturovaný popis repertoáru **k.s.** patrně není zatím možné vytvořit. O důsledcích zakotvenosti ↑výpovědí v **k.s.** projevujících se v jejich formálně syntaktické struktuře ↑výpovědní modifikace.

Lit.: Barnet, V., Komunikativní situace a výpověď, in: *OSS* IV/1, 1979, 69–75; Hausenblas, K., K základním pojmům v oblasti řečové (verbální) komunikace, in: *Studia Slavica Pragensia*, 1973, 21–27; Honzák, R.: *Komunikační pasti v medicíně*, 1999; Kořenský, J. – Hoffmannová, J. ad.: *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*, 1987; Pala, K., O komunikační situaci, in: *Semiotyka i struktura textu*, 1973, 49–61; Watzlavik, P. – Bavelasová, J. B. ad.: *Pragmatika lidské komunikace*, 1999.

MH

SITUACE KOMUNIKAČNÍ V FSP

Situace v okamžiku promluvy; úzce souvisí se širším chápáním kontextu (↑kontext jako faktor FSP), a proto je též relevantním pojmem v teorii ↑FSP. U většiny autorů zahrnuje bezprostředně relevantní kontext slovní, bezprostředně relevantní kontext situační (mluvčí, adresát, místo promluvy, čas promluvy, příp. další parametry) a u některých autorů k tomu přistupuje i kontext zkušenostní v tom smyslu, že jde o některé prvky ze společné

zásoby vědomostí mluvčího a adresáta, které jsou jako relevantní v okamžiku promluvy aktivovány. Protože rozsah toho, co se rozumí **k.s.**, se do jisté míry u jednotlivých autorů liší, je vhodné se vždy seznámit s charakteristikou nabídnutou daným autorem, aby nedocházelo k neporozumění výkladu.

Lit.: ↑aktuální členění větné, ↑funkční perspektiva větná, ↑kontext jako faktor FSP.

AS

SKLÁDÁNÍ (kompozice)

V nauce o ↑tvoření slov jeden ze dvou hlavních slovotvorných způsobů, v č. méně významný než ↑derivace. Při **s.** se v jednom slově spojují dva n. více slovních základů, tj. do utvořeného slova vstupuje více než jedno ↑autosémantické slovo základové, nejčastěji dvě (řídčeji více); výsledkem je ↑složenina: *vést vodu → vodovod*, *rychlý jako blesk → bleskurychlý*. Podstata **s.** spočívá ve vytváření nových, významově jednotných pojmenování ze dvou lexikálně samostatných celků, přičemž zároveň vzniká **nový**, samostatný ↑lexikální význam celku. Z hlediska slovotvorné ↑morfematické analýzy je pro **s.** příznačný větší počet slovních základů, které se stávají ↑členy složeniny, a kompoziční ↑slovotvorný formant (zahrnující ↑spojovací samohlásku u ↑složenin vlastních, n. pádovou koncovku u ↑spřežek, morfologickou charakteristiku, sjednocující přízvuk, pevné pořadí členů a grafickou celistvost). Znaky **s.** (Helcl, 1957) jsou tyto: (a) původ z ustálených syntaktických spojení samostatných slov, (b) významová modifikace tohoto původního spojení do jednotného významu, (c) formální sjednocení obou prvků přízvukem za podpory některého z dalších tzv. izolujících momentů (archaizace syntaktického typu spojování slov, archaizace tvarů), (d) zánik slova jako samostatné jednotky významové mimo složeninu, (e) tvoření nových složenin přímo podle hotových vzorů formálním přizpůsobením, (f) složenina jako potenciální základ pro tvoření odvozenin i složenin (tzv. ↑rekompozice). Podle způsobu utváření se zpravidla rozlišuje ↑**s.** vlastní (*novověk*) a ↑**s.** nevlastní (*životaschopný*). MČ I (1986) v rámci vlastního **s.** rozlišuje ↑**s.** čisté a tzv. ↑komplexní kompoziční postupy. Na rozdíl od (přímého) procesu **s.** se někdy mluví o nepřímém **s.** (tj. odvozování od složených slov), kterým vznikají nepřímé složeniny (*velkoměsto → velkoměstský*). – **S.** se v č. tvoří zvláště subst. a adj., méně často adv., zcela výjimečně slovesa. **S.** je charakteristické především pro odborný, publicistický a umělecký styl.

Lit.: Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994; *ČŘJ*, 1996, 78; Hauser, P.: *Nauka o slovní zásobě*, 1980, 150–155; Hauser, P.: *Základní pojmy z nauky o slovní zásobě a tvoření slov a jejich didaktická aplikace*, 1985; Helcl, M.: *Podstata kompozice a její podíl na rozhojňování slovní zásoby jazyka českého*, 1957; *MČ* I, 1986, 202–203, 451; *PMČ*, 1996, 110; Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 13–15; *TSČ*, 1962, 22, 130–133.

IB

SKLÁDÁNÍ ČISTÉ (kompozice čistá)

Typ slovotvorného způsobu ↑skládání, při kterém se tvoří ↑složeniny **pouze** skládáním. **Zadní člen** takto tvořených složenin se svou formou i obsahem shoduje s motivujícím slovem, tj. může existovat i jako samostatné slovo mimo složeninu (*jazykověda*, *černobílý*). Přední (neposlední) člen mívá podobu pouhého ↑slovotvorného základu a k zadnímu členu je připojen: (a) ↑spojovací samohláskou, většinou *-o-* (*rychlovařič*), řídčeji *-i-* (*vlastivěda*) u ↑složenin vlastních; (b) bez spojovacího vokálu (*strojvedoucí*) u ↑složenin nevlastních. Při **č.s.** se celkový význam složeného slova ve vyšší míře opírá o ↑lexikální významy jednotlivých členů než při ↑komplexních kompozičních postupech, chybí jim kategoriální význam ↑slovotvorného formantu. Složeniny tvořené **č.s.** mají slovotvornou, tj. formálně-sémantickou strukturu. Signálem formální složenosti je slovní jednota celku, pořadí členů a spojovací vokál (↑konekt).

Lit.: Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 12–14; *MČ* I, 1986, 454; *TSČ*, 1962, 131.

IB

SKLÁDÁNÍ NEVLASTNÍ (spřahování, juxtapozice)

Typ slovotvorného způsobu ↑skládání, při kterém se tvoří ↑složeniny nevlastní (spřežky, ↑příslovečné spřežky), tzn. složeniny, které lze bez formální (morfologické) změny rozdělit na volné (syntaktické) spojení slov, jímž byly motivovány a z něhož vznikly přímým sloučením (*okamžik*, *láskyplný*, *chválabohu*). Od původu nejde o tvůrčí slovotvorný a pojmenovací akt, nýbrž o úpravu víceslovného pojmenování tzv. ↑univerbizací.

Lit.: Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 15–16; Hauser, P.: *Základní pojmy z nauky o slovní zásobě a tvoření slov a jejich didaktická aplikace*, 1985; Helcl, M.: *Podstata kompozice a její podíl na rozhojňování slovní zásoby jazyka českého*, 1957; *MČ* I, 1986, 202–203, 451; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 13; *TSČ*, 1962, 22, 130–133.

IB

SKLÁDÁNÍ VLASTNÍ

Typ slovotvorného způsobu ↑skládání, při kterém se tvoří ↑složeniny vlastní, tzn. složeniny, které **nelze** bez formální změny rozdělit na samostatná slova, jejichž spojením byly motivovány a úpravou jejichž ↑slovotvorných základů vznikly. Spojení je signalizováno morfologicky (*slunovrat*). Jejich členy jsou spojeny ↑spojovací samohláskou. Dochází-li při slovotvorném procesu k pouhému skládání, jde o ↑**skládání čisté** (*velkovýroba*); uplatňuje-li se vedle skládání i další slovotvorný způsob, jde o ↑**komplexní kompoziční postup** (*stromořadí*).

Lit.: Hauser, P.: *Základní pojmy z nauky o slovní zásobě a tvoření slov a jejich didaktická aplikace*, 1985; Helcl, M.: *Podstata kompozice a její podíl na rozhojňování slovní zásoby jazyka českého*, 1957; *MČ* I, 1986, 202–203, 451; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 13; *TSČ*, 1962, 22, 130–133.

IB

SKOPUS (dosah)

Termín se původně začal používat v logice, později byl převzat do sémantiky a používá se při popisu významu věty přirozeného jaz., případně při formálním vyjádření tohoto významu (např. ve tvaru logické formule). Pokud jsou ve větě obsažena slova či slovní spojení jako např.

každý, všichni, alespoň jeden (↑kvantifikátory), n. věta obsahuje operátor či operátory (např. ↑negaci), n. ↑větná adverbiália (*jistě…*) aj., je pro určení významu této věty důležité určit dosah kvantifikátorů či operátorů či adverbiálií. Tento dosah přitom úzce souvisí s ↑aktuálním členěním větným: typická je situace, že kvantifikátory v jádru (základu) výpovědi mají **s.** nad materiálem v ohnisku a že operátor negace neguje (popírá) určitý vztah mezi základem a ohniskem. Např. věty (1) *Každý vzdělaný člověk přečetl alespoň jednu z těchto knih* a (2) *Alespoň jednu z těchto knih přečetl každý vzdělaný člověk* mají zřejmě rozdílný (primární) význam: v (1) se obecně jedná o různé knihy, které přečetli různí vzdělaní lidé, v (2) jde o jednu jedinou knihu takovou, že ji přečetl každý vzdělaný člověk. Tento rozdíl přitom nemůže být vysvětlen rozdílnou predikátovou („statickou") strukturou těchto vět: v obou z nich je predikátem sloveso *přečíst*, agentem NS *každý vzdělaný člověk* a patientem NS *alespoň jednu z těchto knih.* Významový rozdíl je způsoben právě rozdílným dosahem kvantifikátorů: v (1) stojí kvantifikátor *každý* na začátku věty (a tedy bezpříznakově v základu výpovědi) a tím má dosah nad celým zbytkem věty (tzv. široký dosah), tedy i nad druhým kvantifikátorem *alespoň jednu*, v (2) je situace přesně obrácená, široký dosah tu má kvantifikátor *alespoň jednu*, zatímco kvantifikátor *každý* zde má úzký dosah. Ve formálním zápisu by se tento rozdíl projevil jako rozdíl v pořadí obecného a existenčního kvantifikátoru. Pokud je možné určit více možností dosahu kvantifikátorů/operátorů, je věta homonymní, např. *Každý průšvih má jednu příčinu* je možno analyzovat buď tak, že každý průšvih má svou vlastní, na ostatních nezávislou příčinu, n. tak, že existuje jediná (pra)příčina všech průšvihů. – Podobná situace je i s dosahem operátorů; srov. např. **s.** operátoru negace ve větě *Petr se neopil kvůli Heleně*, která má dvě možná čtení. První z nich, se širokým dosahem operátoru negace na celý výraz *neopít se kvůli Heleně*, který stojí v ohnisku, sděluje o Petrovi, že se neopil a že tak neučinil kvůli Heleně. Druhé čtení, s úzkým dosahem operátoru negace jen na výraz *kvůli Heleně*, je to, že se Petr opil (což je informace známá, stojící v základu), ale nebylo to kvůli Heleně, leč kvůli někomu či něčemu jinému (informace nová, stojící v ohnisku). Analogicky lze vysvětlit také dvojí možné čtení vět s jinými výrazy, např. větnými příslovci (např. pro větu *Petr jistě čte detektivku*).

Lit.: Hajičová, E., Negation and topic vs. comment, *AUC-Philprag* 16, 1973, 81–93; Hajičová, E., Postavení rematizátorů v aktuálním členění věty, *SaS* 56, 1995, 241–251; Szabolcsi, A. (ed.): *Ways of scope toking*, 1997; Szabolcsi, A.: *The syntax of scope*, 1999.

KOl

SKREMBLING (angl. scrambling)

Distribuce ↑argumentů i neargumentů v pozicích, které neodpovídají pozicím předpokládaným na základě ↑teorie theta, ↑teorie pádu a principů ↑X-bar teorie. Jinak též „volný slovosled", standardní např. v č. Názory na analýzu jevu jsou v podstatě tři: (1) **S.** svědčí o tom, že některé jaz. nejsou „konfigurační" a mohou generovat konstituenty bez ohledu na gramatické vztahy (s ohledem na jiné faktory). (2) **S.** je výsledkem ↑transformace, a to fonetické transformace, protože jako tzv. stylistický posun neovlivňuje zásadním způsobem interpretaci na rovině ↑logické formy; kandidátem v č. je n-tice vět: *Petr dal Pavlovi pusu – Petr dal pusu Pavlovi – Pusu dal Pavlovi Petr – Petr pusu Pavlovi dal* aj., lišící se různým ↑AČ. (3) **S.** ovlivňuje interpretaci, a je tedy syntaktickou transformací; v č. je kandidátem např. dvojice vět známá z prací okruhu ↑FGP *Česky se mluví na Moravě – Na Moravě se mluví česky*, lišící se různým ↑AČ i sémanticky. V rámci formální typologie jde jednoznačně o posun frázový, ačkoliv není zřejmé, zda je to posun do místa ↑argumentu (A-Movement), anebo do místa ne-argumentu (A'-Movement). Podrobnější analýzy volného slovosledu germ. a sl. jaz. (ale také např. hindu n. japonštiny) naznačují, že **s.** je jevem syntaktickým a jeho složitost plyne ze skutečnosti, že jde o kombinaci několika transformací různého typu (topikalizace, fokusace, tzv. posun objektů apod.).

Lit.: Bošković, Ž.: *Participle movement, object shift, and second position cliticization in Serbo-Croatian*, rkp. univ. Connecticut, 1994; Corver, N. – Riemsdijk, H. van (eds.): *Studies on scrambling: Movement and non-movement approaches to free word-order phenomena*, 1994; Josefsson, G., Scandinavian pronouns and object shift, in: Hellan, L. – Riemsdijk, H. van (eds.), *Clitics: Their origin, status and position*, 1993; Kiss, K. E. (ed.): *Discourse configurational languages*, 1993; Mahajan, A.: *The A/A-bar distinction: Scrambling, weak crossover and binding*, dokt. dis. MIT, 1990; Witkos, J., The theory of X-binding and some aspects of scrambling in Polish, in: Fisiak, J. (ed.), *Papers and studies in contrastive linguistics*, 1993, 153–179; ↑transformační generativní gramatika.

LV, PK

SKUPINA NÁŘEČNÍ (makrodialekt)

V zeměpisném třídění nář. národního jaz. nářeční seskupení nejvyššího řádu, vnitřně diferencované a se závažnými shodnými znaky, jimiž se odlišuje od jiné nář. skupiny. Při dělení ↑dialektů č. jaz. na **n.s.** se uplatňuje hledisko hláskoslovné. Diferenčním znakem jsou výsledky rozdílného vývoje samohlásek *ý* (dnes spis. *ý*, např. *mlýn*, *starý*), částečně též *í* (spis. *í*, např. *sítko*), a *ú* (dnes spis. *ou*, např. *mouka*, *nesou*), hláskoslovného procesu odvíjejícího se na našem území od 15. stol. (↑čeština doby husitské). Vydělují se tak jednak **n.s.**, v nichž došlo k ↑diftongizaci *ý* > *ej* (zčásti *í* > *ej*) a *ú* > *ou*, popř. k následné změně *ej* > *é* a *ou* > *ó* (↑humanistická čeština), jednak **n.s.**, v nichž zůstávají původní samohlásky *ý* a *ú* uchovány, popř. podléhají krácení a mění se v *y* a *u*. Rozlišují se čtyři základní **n.s.**: **↑česká nář. v užším smyslu** (téměř celé území Čech a jz. okrajové území Moravy) se střídnicemi *ej* a *ou* (*mlejn*, *starej*, zpravidla též *sejtko*, *mouka*), **↑středomoravská** (dř. **hanácká) nář.** (záp. a stř. severojižní pruh Moravy) s následnou změnou *ej* > *é*, *ou* > *ó* (*mlén*, *staré*, *sétko*, *móka*), **↑východomoravská** (dř. **moravskoslovenská) nář.** (vých. Morava) s uchovaným *ý* (v již. části skupiny splynulým ve výslovnosti s *í*) a *ú* (*mlýn*, *starý / mlín*, *starí*, *sítko*, *múka*), **↑slezská nář.** (sv. okraj Moravy a území českého Slezska) s uchovanými *ý* a *ú*, avšak zkrácenými v *y* a *u* (*mlyn*, *stary*, *muka*), ↑s přechodovými nářečími slezskopolskými; – Každá **n.s.** se dále člení na menší podskupiny, každá nářeční podsku-

pina pak na typy/úseky a každý typ/úsek na nář. jednotlivých lokalit (mikrodialekty). Viz mapu výše.

Lit.: Bartoš, F.: *Dialektologie moravská* 1, 1886, 2, 1895; *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; Havránek, B., Nářečí česká, in: *Československá vlastivěda* 3. *Jazyk*, 1934, 84–218; *NČD*, 1972; Šembera, A. V.: *Základové dialektologie československé*, 1864.

SK

SKUPINA NÁŘEČNÍ ČESKÁ (nářečí česká v užším smyslu)

Jedna ze čtyř základních ↑nářečních skupin, v něž se člení dial. č. nár. jaz. Pokrývá takřka celé území Čech a jz. okrajovou část Moravy (s výjimkou pohraničních oblastí po r. 1945 nově dosídlených obyvatelstvem nářečně různorodým). – Na východě sousedí se ↑středomoravskou nář. skupinou, hranici tvoří ↑izoglosa vymezující výskyt č. střídnic *ej*, *ou* proti střmor. *é*, *ó* (*celej tejden*, *houser*, *nesou* × *celé tédeň*, *hóser*, *nesó*). Její průběh se na severu přibližně kryje s bývalou zemskou hranicí č.-mor., na jihu pak probíhá východně od Bystřice nad Pernštejnem, Jihlavy a Jemnice. Tato linie je současně záp. hranicí ↑moravské krátkosti (záp. *bláto* × vých. *blato*) a zejm. ostrým předělem mezi č.-mor. protiklady lexikálními (např. č. *vesnice* × mor. *dědina*, *truhlář* × *stolař*, *prkno* × *deska*, *uhodit se* × *udeřit se*) a slovotvornými (č. *kominík* × mor. *kominář*, *kmotřička* × *kmotřenka*, *mýt* × *umývat* atd.). – K celočeským znakům, jež mají namnoze větší zeměpisný rozsah, patří (1) ↑diftongizace *ý* (popř. též *í*) > *ej* a *ú* > *ou*, (2) úžení *é* > *í* (*kiselí mlíko*), (3) splynutí *y* s *i* (*bil* ‚byl' i ‚bil'), (4) protetické *v* před *o-* (*von*, *votpoledne*), (5) progresivní ↑asimilace u skupiny *sh* (*schášet*, *na schledanou*), (6) zánik souhlásky *l* v příč. min. (*řek nám to*), u sloves typu *tisknout* dubletní tvary (*set si / sednul si*), (7) u tvrdých adj. vyrovnání tvarů v lok., instr. sg. mask., neuter ve prospěch lok. (*vo dobrim*, *z dobrim*), (8) nerozlišování kategorie životnosti v nom. pl. adj. a zčásti i rodových zájm. (*ti dobrí liďi*) a naopak nenáležité životné tvary zájm. *on*, *ona*, *ono* v pl. (*voňi ti domi / holki / pole*), (9) vynechávání ↑auxiliáru v 1. os. min. času (*tak já šla*, *mi tam bili*), (10) v pasivní konstrukci vyjadřující výsledný stav užívání jmenného tvaru příčestí (*je uklizeno / uklizíno*, *mám zaďeláno*), u slovesných základů obsahujících ryze zdokonavující předponu její odstranění (*je vařeno / vaříno*, *máme placeno / placíno*). Některé společné celočeské jevy mají územní rozsah mnohem širší a přesahují dále na východ, např. (11) koncovky *-ma*, *-ama*, *-ema* v instr. pl. u všech typů sklonění (*za malejma ďetma*, *přet sousedama*, *s ťema malířema*). – **Č.n.s.** se dělí na čtyři hlavní podskupiny: I. středočeskou, II. jihozápadočeskou, III. severovýchodočeskou, IV. českomoravskou; uvnitř každé z nich existují ještě drobnější nář. jednotky, místní nář. Přesnou územní rozlohu těchto větších i menších nář.

celků je obtížné určit, jejich hranice jsou totiž na území Čech obvykle málo ostré. Jaz. situaci v Čechách charakterizuje především základní vrstva znaků celočeských, na něž se postupně (směrem k okrajům jaz. území) navrstvují znaky další, typické pro jednotlivé nář. podskupiny (především jihozápad a severovýchod) a dále pro jejich archaické nář. okraje (Doudlebsko, Podkrkonoší apod.). Okrajové nářeční úseky tak ve srovnání s nivelizovanou mluvou středočeskou představují nejzachovalejší stav nář. v Čechách. Doposud však zůstávají uchovány ostré hranice lexikálních dialektismů, srov. svč. *hoch*, *rohaťina* ‚věšák', svč. a střč. *vrdlouhat / hrdlouhat* ‚lhát', *placák* ‚větší plochý kámen', jzč. *vrťet* ‚tlouci máslo', *roužnout* ‚rozsvítit', *odr* ‚patro na mlatě', *maštal* ‚chlév', popř. zč. *naďít* ‚navléci (nit)', *chvúje* ‚borovice', *tratar* ‚trakař', (kráva) *štochá* ‚(kráva) trká' n. jč. *sosna* ‚borovice', *kropáč* ‚konev'.

Středočeská nář. podskupina (středočeská nářečí): je vymezena širokým sz.-jv. pásem centrálních Čech na severu sahajícím za Mělník, Nymburk, Poděbrady, Kolín, Čáslav a Chotěboř, na jz. a jihu téměř k Rakovníku, Příbrami, Milevsku a Táboru, za Pacov a Pelhřimov. Střč. nář. nemají výrazné nář. znaky, které by je vydělovaly jako celek, jsou pro ně charakteristické jednak rysy, jež jsou společné běžné mluvě v celých Čechách a které je zároveň odlišují od spis. jaz. (viz výše uvedené znaky), jednak neexistence jevů/inovací typických pro jzč. a svč. dial. K dalším specifickým znakům patří: (1) u adj. tvrdého sklonění a rodových zájmen vyrovnání tvarů gen., dat. a lok. sg. fem. podle koncovky gen. (*s tí druhí strani, k/na tí druhí straňe*), (2) u sloves 4. a 5. tř. koncovky 3. os. pl. préz. *-eji, -aji* (*noseji, sázeji, volaji*). Některé charakteristické znaky v různé míře překračují vymezenou oblast střč. nář., např.: (3) zkrácené samohlásky v koncovkách *-um* a *-im* u subst. (*holubum, ofcim, s podmáslim*), adj. (*po dobrim, f tom krajňim baráku*) a u sloves (*nesmim, trpim, jim*), (4) zbytky analogických tvarů ve skloňování subst., jako *moc uhliho, k tomu dřívimu* (podle adj. typu *jarní*), *z vejcete, strňišťata* (podle subst. typu *kuře*), (5) tvar *mi* v dat. os. zájm. *já* (*dej mi to*), (6) přípona *-ejc* v komparativu adv. (*dolejc, čerstvejc, lechčejc*). Další rysy se vyskytují jen v částech střč. nář.: na záp. (7) tvary složeného sklonění i v nom. a akuz. přivlastňovacích adj. (*bratrovej sešit, pro maminčinou zásťeru*) a (8) podoba rodinného jména typu *Novákovic*, (9) jižně od Prahy (s centrem na Benešovsku) zvláštní tvary tvrdého sklonění adj. mask., neutra (podle zájm. typu *náš*: *dobreho, dobremu* a *ten*: *vo dobrom*), (10) v okolí Sedlčan vyrovnání adj. tvarů lok. a instr. sg. ve prospěch instr. (*vo dobrejm, z dobrejm*). Do částí střč. oblasti zasahují některé často už jen doznívající znaky nář. sousedních. Z oblasti jzč. je to např. (11) příznaková krátkost v inf. *nest, pect* a nadměrná délka u některých slov a slovních tvarů (*pína* ‚pěna', *plíva, slína, plouh* ‚pluh', *chvúje, řepka se síla, zahřílo se to*), (12) zbytky disimilace zubnic (*zaplajte, pojte*), (13) vyrovnání koncovky lok. sg. mask., neutra rodových zájm. měkkého sklonění se skl. tvrdým (podle *ten*: *na ňom, na našom, vo čom*), (14) v nom. pl. živ. mask. koncovka *-í* (*zedňící, sme tří, naší dvá klucí*), (15) u os. zájm. splynutí tvarů dat. a akuz. sg. (*dám ťe to, nech mi bejt*), (16) u slovesa *být* tvar *si* v 2. os. sg. ve funkci spony (*ti si špinavej*) i auxiliáru (*viďel si to, česal si se*). Ze svč. oblasti přesahují jevy jako: (17) diftong *ej* za *í* po ostrých sykavkách (*cejťit, sejtko, vozejk*), (18) krácení hlásky *í* (*polifka, řikat, poďivat se, knedlik, staveňi, po vesňicich*) a dloužení kořenných hlásek *e, o* dvouslabičných slov (*zéli, bjéžel, hóři, dólu*), (19) lexikalizovaná výslovnost hlásky *v* jako polosamohláskového *u̯* (zejm. přísl. *zrou̯na*), (20) v pl. živ. subst. mask. tvar nom. ve funkci akuz. (*máme králici*), (21) v 2. os. sg. préz. slovesa *být* tvar *seš* ve funkci spony (*ti seš špinavej*) a morf *-s* v 2. os. sg. min. času (*viďels to, česal ses*). – Okrajový **typ lounsko-litoměřický** na sz. okraji střč. nář. oblasti se vyznačuje navíc i dobíhajícími rysy nář. svč. a jzč: (1) běžná je změna *-ovi* > *-oj* v dat. a lok. živ. mask. (*taťínkoj*), uplatňující se také u toponym (*-ovice* > *-ojce*: *Dlaškojce*) a v názvu rodin (*-ovic* > *-ojc*: *Novákojc*), (2) jen na určitá slova se váže změna *dn* > *nn* > *n* (*žánej, v Rouňici*), (3) u os. zájm. je na ústupu dial. splývání tvarů gen. sg. *tebe*, *sebe* a dat. a lok. (*k tebe, bil při sebe*), (4) jen ve zbytcích existují plurálové *a*-kmenové tvary při skloňování subst. všech typů (*koňam*) a (5) vyrovnávají se tvary gen. a lok. pl. (dnes jen u fem.: *pjet kravach* ‚pět krav' na Třebívlicku), (6) pouze u nejstarší generace přežívá přízvuk na předposlední slabice spojený s melodickým vrcholem (*každímu ukroji̯li*).

Jihozápadočeská nář. podskupina (jihozápadočeská nářečí): na severu sousedí s nář. střč., na vých. zasahuje do jz. cípu Moravy za Třešť, Telč a Dačice. Pro většinu území jsou typické především tyto nář. rysy: (1) slovesné tvary s analogickou přehláskou *'a* > (*ě* >) *e* (*začel, nažel / nažíl*), *'á* > *ie* > *í* (*smíl se, zípst*) a naopak reflexy změny *e* > *a* před tvrdými konsonanty (*čap, fčala, břasa* ‚vřes', *jahla*), (2) uchování nediftongizovaného *í* po ostrých sykavkách (*cítit, sítko, vozík*), (3) nadměrná délka v slovech jako *plouh, plíva, slína, chvúje*, též *roužnout* ‚rozsvítit' a *poučit* ‚půjčit', a v gen. *ze vrát, do strán* a naopak krátkost pův. *é* v inf. *nest, pect, vest*, (4) výslovnost skupiny *šť* jako *chč* (*chčesťí, nechčasnej*), (5) ve zbytcích uchovaná redukovaná výslovnost samohl. *i/y* ve spojení s *l* (*mlɔ̈nář, bɔ̈l, sɔ̈lňice, choďɔ̈l*), (6) střídnice *k* místo *g* v slovech cizího původu (*švakr, kuma, telekram*), (7) na okrajích oblasti střídnice *h* za asimilované *g*, častěji u zájmen a příslovcí (*ňehdo, hde, Hdíňe* ‚Kdyně'), (8) v záp. a již. úsecích změna hlásky *v* ve skupinách *avi, ovi, evi* v *aj, oj, ej* (lexikalizované případy: *lajc* ‚lavice', *jalojce, střejc*), (9) délka v koncovce nom. pl. živ. mask. (*sedlácí, klucí šli fšichňí*), (10) lexikalizace přípon *-ojce* (< *-ovice*) a *-ojc* (< *-ovic*) u místních a rodinných jmen (*Horaždojce, roďina Novákojc, Franta Beňíškojc*), (11) ustrnulý tvar adj. přivlastňovacích (podle zájm. *jeho*: *taťínkovo kabát, sestřino ďeťi, bidlí na Husovo námňestí*), (12) vyrovnání koncovky lok. sg. mask., neuter měkkého sklonění rodových zájm. se skloněním tvrdým (podle zájm. *ten*: *vo našom, f čom*), (13) zachování rozdílu gen. × dat., lok. fem. tvrdého sklonění adj. a rodových zájm. (*s ti druhí strani* × *k/na tej druhej straňe*), (14) archaický tvar instr. pl. shodný se spis. jaz. (*mezi sousedi, pod vozi, šel humni*), (15) u sloves typu *prosit* a *sázet* v 3. os. pl. společné „kratší" tvary (*prosí, umí, sází*) a s výjimkou zč.

okrajů u typu *prosit* imper. se změněnou souhláskou slovního základu (*proš*, *neporaž*), (16) tvar *si* v 2. os. sg. préz. slovesa *být* ve funkci spony (*ti si špinavej*) a auxiliáru v 2. os. sg. min. času (*šel si*, *česal si se*). – Uvnitř jzč. nář. podskupiny se vydělují dva samostatné celky: oblast západočeská a jihočeská, rozhraničené svazkem izoglos probíhajícími z Hořovicka směrem k Sušici. – **Západočeský úsek** se vyznačuje rysy, jako je: (1) vkladné (epentetické) *j* před *ť*, *ď* v tvarech imper. (*vrajť*, *zaplajť*, *sejď*), (2) redukce samohl. ve slabikách *ní/ňí* (*ňic špatnɔ̈ho*, *jarňɔ̈ seťí*), (3) krácení samohl. *á* v slovesných tvarech 1. os. sg. (*ďelam*, *povídam*), (4) v dat. pl. dnes již silně ustupující arch. koncovka *-om* (*hostom*, *ďeťom*, *husom*), (5) směrem k záp. okrajům vyrovnávání pádových koncovek mezi vzory *kost* a *růže* (*do práci*, *pitel pšeňici*, *vjece*, *v nemocňicech*), (6) při vyjadřování kategorie výsledného stavu podoba jmenného příčestí bez změny *-eno* > *-íno* (*je pečeno*, *máme zameteno*). **Okrajové typy západočeské** zachovávají kromě nář. znaků typických pro širší oblast řadu archaických rysů. Příznačná je: (1) zavřená výslovnost dvojhlásek *ou*, *ej* blížící se v stupních realizace až monoftongům (*sejd^{o}u se*, *zlat^{u}u svarbu*, *v m^{e}jdlov^{e}j voďe*, *takov^{i}j košík*, *choďil ponocn^{i}j*) a (2) v akuz. zájm. *ono* tvar *je* (proti celočeskému *ho*: *přivedla ďíťe, a nehlídala si je*). Další specifické rysy: (a) **Domažlický (chodský) typ**: (1) široká výslovnost vokálu *á* (značeno *ä*: *to bure bohäč*, *po svätcích*), (2) nadměrná délka nejen u dvojslabičných subst. (*drouška*, *ďíťče*), ale též u zájm. tvarů *náše*, *náší*, délka v příčestí min. a v inf. (*humřílˑ*, *vorálˑ*, *humřítˑ*, *vorátˑ*), (3) protetické *h* (*hucháč*, *hřešato*), (4) změna *d* > *r* (*storola*, *pormáslí*, *bure*, *tera*), (5) zjednodušení skupiny *vj* > *j* (*sjet*, *zjedavej*, *Kjeta*), (6) výslovnost slabikotvorného *r*, *l* s průvodním polosamohl. vokálem *ɔ̈* (*sɔ̈rce*, *vɔ̈lk*), (7) podoba příčestí *bul* ‚byl', od něhož mají Chodové přezdívku Buláci, se dnes již nevyskytuje. (b) **Manětínský typ**: výslovnost skupiny *m*+*ě* jako *mje* (*mjesto*, *nesmjel*), typická navíc i pro Stříbrsko a Strážovsko. (c) **Stříbrský typ** (kdysi č. ostrůvek uprostřed něm. osídlení): v mluvě uchovány arch. rysy jzč. nář. a dále rovněž: (1) zbytky tvrdého l (*do stodoł*, *na służbu*), (2) změna hlásky *v* ve skupině *-ovi* v dat. a lok. sg. (*bratroj*) a (3) změna *dn* > *nn* > *n* (*jennou*, *ve ne* ‚ve dně'), typická i pro Strážovsko. – **Jihočeský úsek** se vyznačuje: (1) disimilací ve skupinách sykavek, polosykavek a částečně i zubnic (*bejzubej*, *kuj sádla*, *babijce*, *poj ťim*), (2) výslovností skupiny *m*+*ě* jako *mje* (*mjesto*, *ke mje*), (3) imper. sloves 4. tř. s měkkou souhláskovou skupinou (*votpušť*, *neježďi*, *nemišli*), (4) skupinou *ovi* změněnou v *ou* (*Horažďouce*, *Novákouc*, *jalouce*). **Okrajové typy jihočeské**: (a) **Doudlebský typ**: (1) neexistence protetického *v* (*okolo*, *oves*, *on vioral*), (2) rozložená výslovnost měkkých retnic ve slabikách *bi*, *pi*, *mi*, *vi* (*babjička*, *krmjil dobitek*), (3) progresivní znělostní asimilace ve skupinách *kv*, *tv* (*kfočna*, *tfaroh*), (4) dloužení též v příč. min. (*minoul*), (5) stopy po průvodních vokálech u slabikotvorných likvid (*umelec*, *umilec* ‚umrlec', *nárut* ‚nárt') a v souvislosti s tím též ojedinělé případy jako *pokrvadlo*, *pokrvátko*, *koprvadlo* ‚poklička', (6) stopy po arch. *ł* (*aumara*, *minou* ‚minul'), (7) reflexy pův. prefixu *ně-* s počátečním konsonantem tvrdým (*po nekolikátí*, *nekam*, též *nákej*), (8) dat. pl. mask. s konc. *-om* (*sousedom*, *Košťálom*), (9) v 1. os. sg. auxiliáru *být* forma *som* (*páj som krávi* ‚pásl jsem', *ráno som fstal*), (10) výskyt diał. spojky *jeď* ‚neboť' (*nevím*, *jeď se o politiku nestarám*); na okrajích území (11) v nejstarší vrstvě zavřená výslovnost dvojhlásek *ou*, *ej*, blížící se realizací monoftongům (*l^{o}uč*, *s^{u}used*, *kúpit*, *past^{e}jř*, *takov^{i}j sedlák*), (12) progresivní asimilace v skupení kons. + *h* (*pádem schúri*, *kousek chovjezího*), (13) u adj. v přívlastkovém postavení v nom. pl. mask. ojedinělý výskyt pův. životných tvarů (*staří přátelé*, *dobří mládenci*), (14) v akuz. os. zájm. *já* podoba *me*, dubletní tvary dat., lok. *tebje*, *sebje*, (15) v akuz. zájm. *ono* pův. tvar *je* (*prase povalili a hoďili je do trokú*), (16) existence zdvojených dat. tvarů (*to ťi tebje povídám*) a (17) ve zbytcích zachovaný výskyt hlavního přízvuku a melodického vrcholu na předposlední slabice (*tam se vocťehovali*). – (b) **Prachatický typ**: oblast s nář. tradičně označovaným jako **tiťácké** podle arch. zakončení inf. na *-ťi* (*dáťi*, *vzíťi*), dnes přežívajícího už jen v koncovce *-ť* (*chťíť*, *roscíliť se*).

Severovýchodočeská nář. podskupina (severovýchodočeská nářečí): na jihu sousedí s nář. střč., na jv. s nář. čmor. a na vých. se středomoravskou nář. skupinou. Příznačnými nář. rysy jsou: (1) výslovnost *v* jako polosamohl. *u̯* na konci zavřených slabik (*koneu̯*, *rou̯ňe*, *do u̯si*) a jako obouretného *w* v pozici mezi samohláskami (*takowá rána*, *diš se wožeňil*), (2) zachování výslovnosti předložky *s* před jedinečnými souhláskami a ve vokalizované podobě (*s maminkou*, *s Lídou*, *se sestrou*), (3) koncovka *-oj* (< *-ovi*) v dat., lok. sg. živ. mask. (*k tátoj*, *vo sousedoj*), (4) koncovka *-ej* (< *-í*) v instr. sg. fem. měkkého sklonění (*se sestřeňicej*, *s radosťej*), (5) tvar *mňe* v dat. os. zájm. (*dal mňe to*), (6) koncovky *-aj*, *-ej* v 3. os. pl. préz. sloves 4. a 5. třídy (*voňi prosej*, *trpjej*, *sázej*, *ďelaj*), (7) pro záp. úsek je ve vyjadřování kategorie výsledného stavu charakteristický tvar příčestí ve složené formě (*je upečení*, *máme uklizení* × vých. *-íno*). Řada jevů je přitom společných se sousední střč. oblastí, např. (8) koncovka *-em* v instr. sg. živ. mask. končících na *-a* (*s tátem*, *s Láďem*), zachovaná dnes ve dvou úsecích přerušených oblastí Královéhradecka, (9) zdloužení kořenné samohlásky u dvojslabičných subst. (*péři*, *zéli*, *póle*, *pívo*) a v slovesných tvarech (*léžet*, *vjéřit*, *bólet*, *hóři*, *stóji*), (10) krácení hlásek *í*, *ú* v koncovkách a slovotvorných příponách (*rohlik*, *staveňi*, *na polich*, *u zadňich vrátek*, *pjet stromu* aj.), (11) tvar nom. ve funkci akuz. živ. mask. (*chitali pstruzi*), (12) v 2. os. sg. slovesa *být* ve funkci spony tvar *seš* (*to seš honnej*), jako osobní morf v složených formách min. času *-s* (*dals mu to*). Naopak jen pro vých. část svč. oblasti je typické: (13) v gen., dat., lok. adj. a rodových zájm. koncovka *-ej* (*s tej druhej strani*, *k/na tej druhej straňe*), (14) zachovaná znělost koncových souhl. (*hlad*, *teď*, *dub*). Pouze pro menší území a pro okrajové úseky svč. je příznačná (15) změna *dn* > *nn* > *n* (*honnej*, *pon nosem*) a s tím související výslovnost zdvojených hlásek *nn* (*panna*, ale rovněž *vanna*; též v příponě: *dřevennej*), (16) nadměrné délky u dvouslabičných subst. (*kúsa*, *rúsa*, *kúťe*, *círa*, *zejma*), (17) zánik *v* ve skupině *vje* (*dje*, *sjet*, *Kjeta*), (18) progresivní asimilace v skupení kons. + *h* (*s cholej*, *pjet choďin*), (19) koncovka *-em* v dat. pl. adj.

a rodových zájm. (*k tem starem, ke kerem*), (20) bezpředložková spojení typu *chleba máslem, šla doktoroj, bila sem Broďe*. – **Okrajové typy svč.**: (a) **Podještědský** a **podkrkonošský typ**: sev. úseky svč. nář. podskupiny zasahující až k Českému Dubu, Semilům, Jilemnici a Nové Pace: (1) výslovnost slabikotvorného *r, l* s průvodním polosamohl. vokálem *ə* (*pərší, vəlna*), projevující se mnohdy jen zdloužením souhlásky (*vŕčel, táhnouť pĺhem*), a naopak hyperkorektní výslovnost *v Librci, Pavl*, (2) nepřehlasované podoby v příčestí min. (*ležal, pəršalo*, analog. též *seďali, vihořali*) a v tvarech od něho odvozených (*vopəršalej*), (3) paralelně se změnou *dn > nn > n* také změna *dň > ňň > ň* (*voň ňákejch, hoňe lidu*) a *dl > ll > l* (*dal na ňej sello, mazať sálem*), (4) ve zbytcích disimilace *nn > dn* (*Adna, padna*), ojediněle i *nn > rn* (*pláťernej, soukernej*), (5) zakončení inf. na *-ť* (*jiť tam uklíďiť*), (6) v 1. a 2. os. pl. slovesa *být* analogické tvary *seme, sete*, (7) spíš jen výjimečný výskyt výslovnosti tvrdého *ł* (*šeł, na Bíłou sobotu*) a jeho reflexy v lexikalizovaných případech (*vžice* ‚lžíce', *vžina* ‚lhář'), (8) zbytky výslovnosti tvrdého *y* v příč. min. slovesa *být* (*byl, byla, bylo...*), (9) v nom. pl. živ. mask. pův. tvar shodný se spis. jaz. (*staří liďi, naši mladí*), (10) jen ve zbytcích u nejstarší generace přízvuk na penultimě spojený s melodickým vrcholem (*do fabr̲iki, dřiu se neřik̲alo do tov̲árni*). (b) **Východolitomyšlský typ**, označovaný jako **petácký** (podle výslovnosti *pet* ‚pět'), se v nejstarší vrstvě vyznačuje: (1) ztrátou jotace po retnicích před bývalým *ě* (*pekná, bežet, na hlave*); (2) živě se již nevyskytuje záměna hlásek *p´, b´, m´* hláskami *t, d, n* (*teknej, holoude, f troude, nesto*). (c) **Náchodský typ**, přesahující do Kladska na území Polska, kde se v izolaci od spis. č. udržely arch. nář. rysy typické pro svč. okrajové úseky. Kromě nich se objevuje jednotný tvar *krávouch, rohouch, mňestouch* v gen. pl. všech rodů.

Českomoravská (jihovýchodočeská) nář. podskupina (českomoravská nářečí): pás na vých. okraji č. nář. skupiny, přechodová oblast mezi č. a mor. nář. sousedící na záp. s nář. svč., střč. a jč., na vých. s nář. střmor. Základní rysy jsou společné s č. nářečími v užším smyslu, směrem k východu přibývá prvků moravských: (1) krátké samohl. u subst. *prah, blato, rana* a v inf. *bit, dat, chťet* (↑moravská krátkost), (2) výslovnost skupiny *šť* jako *šč* (*ešče, dešč*), (3) shodné koncovky tvrdých a měkkých subst. v gen., dat. sg. mask. (*souseda, pekaře, sousedu, pekařu*) a v nom., akuz., vok., instr. fem. (*žena – rúža, ženu – rúžu*), (4) měkké sklonění subst. končících na *-s, -z, -l* (*v lesi, v úli, dva voze*) a fem. typu *kúlňa, pekárňa* (vých. úsek), (5) u sloves s imper. zakončeným na *-i* (*pošli*) analog. tvary v pl. *pošlime, pošlite*, (6) u existenciálního slovesa *být* v 1. os. sg. tvar *su* a v imper. *biď, biďme*, (7) zachování koncového *-l* v příč. min. (*vedl, spadl*), (8) v 3. os. pl. sloves 4. třídy tvary *prosijou, ležijou*, (9) ve funkci spony tvar *seš* a jako osobní morf v min. čase příklonné *-s* (*dals*); (10) na rozdíl od střm. nář. u živ. mask. tvar nom. ve funkci akuz. (*hrajou si na páňi*). **Okrajové úseky čmor.**: (a) **Žďársko-bystřický typ** má řadu znaků společných s nář. svč.: (1) výslovnost hlásky *v* jako polosamohl. *u̯* (*kreu̯*) a obouretné *w* (*powidá, a wona*), (2) zdvojené hlásky *nn* a změnu *dn > nn > n* (*Anna, jenou*), (3) progresivní asimilaci v skupení kons. + *h* (*pjet choďin*), (4) zachovávání znělé výslovnosti párových souhlásek před pauzou (*sud, dub*); (5) typickým arch. znakem úseku je skupina *li* místo slabičného *l* (*mlisnej vlik*). (b) **Jemnický typ** se vyznačuje rysy přesahujícími jednak z jzč. oblasti, zejm. (1) stopami po výslovnosti měkkých retnic (*bjič, pjivo*), (2) disimilací sykavek (*uj zas*), 3. imper. sloves 4. třídy typu *proš, neježďi*, jednak ze střmor. nář. (4) tvarem instr. sg. živ. mask. typu *předseda*: *s přecedem*, (5) širokou výslovností hlásky *i*, popříp. splynutím *i* s *y/e* po měkkých souhl. (*lyďy, ňyc / leďe, ňec*). – K okolnostem změn a k historickému vývoji č. nář. ↑čeština stará raná, ↑čeština 14. století, ↑čeština doby husitské, ↑ čeština humanistická.

Lit.: Bachmann, L.: *Nářečí na Vysokomýtsku*, 2001; Bachmannová, J.: *Podkrkonošský slovník*, 1998; *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; Haller, J.: *Popis a rozbor lidové mluvy v pěti podřipských obcích*, 1932; Havránek, B., Nářečí česká, in: *Československá vlastivěda 3. Jazyk*, 1934, 84–218; Hodura, Q.: *Nářečí litomyšlské*, 1904; Jančáková, J.: *Nářečí a běžná mluva na Příbramsku*, 1987; Jireček, J.: *Podřečí východních Čech, Časopis Musea království Českého* 37, 1863, 323–345; Kouble, J.: *Podřečí severních Čech, Časopis Musea království Českého* 38, 1864, 49–59; Krčmová, M. ad., Územní rozrůznění češtiny, in: Daneš, F. ad. (eds.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997, 159–257; Kubín, J. Š.: *Lidomluva Čechů kladských*, 1913; Kubín, J. Š.: *Podkrkonoší, lidová mluva* (rkp. ÚJČ AV ČR Praha); Lamprecht, A. ad.: *České nářeční texty*, 1976, 11–151; *NČD*, 1972; Racková, M.: *Nářečí okrajového pásu třebívlického* I, in: *Sborník Ped. fak. v Ústí n. L.*, 1976, 5–142; Utěšený, S.: *Nářečí přechodného pásu česko-moravského*, 1960; Vorač, J.: *Česká nářečí jihozápadní* 1, 1955, 2, 1976.

JBa

SKUPINA NÁŘEČNÍ SLEZSKÁ (nářečí slezská)

Seskupení arch. tradičních teritoriálních dial. na styku okrajových území Česka a Polska. V České republice tato nář. zaujímají sv. cíp Moravy (až k Ostravě) a č. část Slezska (širší Opavsko). Na jihu sousedí s ↑nář. východomoravskými; předěl tvoří hřebeny Beskyd mezi Rožnovem a Frenštátem pod Radhoštěm. Záp. a jz. hranici vytvářejí nově osídlená území s obyvatelstvem jazykově různorodým (Krnovsko, Vítkovsko, Bílovecko, Novojičínsko). Na s. a vých. přesahují tyto dial. do Polska. Administrativními, kulturními a hospodářskými centry jsou zejm. Opava, Ostrava, Frýdek-Místek a Český Těšín. **S.n.s.** na území České republiky se dělí na dvě podskupiny: (a) nář. č. typu – **nářečí slezskomoravská** (**lašská**), (b) nář. polského typu – **nářečí slezskopolská** (**západotěšínská**, přechodová nář. česko-polská). Z faktu, že se slez. nář. nacházejí na pomezí dvou státních útvarů, a z dlouhodobého kontaktu obyvatel obou státních celků plynou četné jaz. shody i rozdíly. Vzhledem k tomu, že tyto dial. leží excentricky daleko na východě č. jaz. území, obsahují značné množství okrajových archaismů. – **Formování slez. dialektů**: Na č. jaz. území v horním poříčí Odry a jejích přítoků sídlil slovanský kmen Holasiců, který byl vtažen do politického a kulturního dění raně feudálního státu č. Boleslavů. Jazyk těchto obyvatel – v podstatě dnešní nář. slezskomor. – se vyvíjel od nejstarších dob (9. stol.) shodně s ostatními nář. č. jaz. (k okolnostem změn srov. ↑čeština stará raná, ↑čeština 14. století, ↑čeština doby husit-

ské, ↑čeština humanistická): za psl. *or*, *ol* mezi souhláskami je *ra*, *la* (např. *hłava*, *krava* × p. *głowa*, *krowa*), za psl. nosové *ǫ*, *ę* jsou samohlásky ústní (např. za psl. *mǫka*, *męso*, *zajęc* je (*múka* >) *muka*, *maso*, (*zajic* >) *zajic* × p. *mąka*, *mięso*, *zając*), nerealizovaly se tu typické inovace polské, totiž dispalatalizace *ě* > *a*, *e* > *o* před tvrdými zubnicemi, srov. p. *kwiat*, *świat*; *piorę*, *czoło* × č. *květ*, *svět*; *peru*, *čelo*. O začlenění těchto území do vývojového procesu č. nár. jaz. svědčí i pozdější změny, např. *g* > *h* (*hłava*, *noha*), ztráta měkkosti (↑depalatalizace) retných souhlásek a sykavek před samohláskou *e* (např. *bere*, *peče*, *veze*, *zem* × p. *bierze*, *piecze*, *wiezie*, *ziemia*). K těmto velmi starým diferenčním znakům přistupují v pozdějších dobách (12. a 13. stol.) další, které však už nemusely obsáhnout celou oblast slezskomor. dial., např. ↑přehláska *'á* > *ie* (> *í*) v dlouhých slabikách, např. *s'm'áťi s'ä* > *smieťi sě* (> *smíťi se* > *smíť se* > *smiť se*), podobně je *hřybitko*, *oňi robi* aj. – V slezskomor. dial. probíhal i vývoj odchylný od spis. č.; např. staré palatalizované *s'*, *z'* ztvrdly jen před *e* (*seďeť*, *sedlak*), v ostatních případech se však zachovaly (srov. *z'ima*, *s'eno*) a později na části území splynuly se *š*, *ž* (*šeno*, *žyma*). K odchylnému vývoji došlo zde také ve 13. a 14. stol. v původně změkčených slabikách *d'e*, *t'e*, *n'e*: nesplývají tu s *de*, *te*, *ne* jako na ostatním území č. jaz., nýbrž s *dě*, *tě*, *ně* (srov. *ňebuďeťe*, stejně jako *ďeťi*, *ďeďina*). Slabiky *dě*, *tě* se pak na větší části slez. teritoria vyslovují se sykavým odstínem (asibilovaně): *ňebudz'ec'e*. Na území Slezska pronikly některé další změny z českomoravské oblasti, např. *ie* > *í*, *uo* > *ú* (srov. *vira*, *svica*, *kuň*, *vuz*), ale nedosáhly sem přehlásky *'a* > (*ě* >) *e*, *'u* > *i* (*ruža*, *ružu*) a pozdější změny *ý* > *ej*, *ú* > *ou* (srov. podoby *pycha*, *muka*). Rovněž z pozdějších let (17. a 18. stol.) pochází vyrovnání koncovek v dat., lok. a instr. pl. subst., srov. *-am*, *-ach*, *-ama*, n. *-um*, *-och*, *-oma*, n. *-um*, *-ach*, *-ami*. Celé území slez. nář. poměrně pozdě (16. a 17. stol.) zasáhla ztráta kvantity dlouhých samohlásek a ustálení přízvuku na předposlední slabice. Některé z těchto změn navazují na změny provedené v sousedních dial. polských. Těsnější kontakt slezskomoravských a slezskopolských nář. v rámci jednoho státního útvaru v pozdním feudalismu tento společný vývoj velmi usnadňoval. – Území záp. Těšínska s nář. slezskopolskými bylo v 10. – 13. stol. součástí říše polských Piastovců. Tato východnější teritoria byla tak včleněna do vývoje polského nár. jaz. a provedla se zde řada jaz. změn typických pro p., srov. *głowa*, *miasto*, *czoło*, *mięso*, *ręka* aj. Dnešní hranice mezi slez. dialekty č. a p. typu se dotvořily v podstatě už ve 14. stol. a trvají s menšími změnami do dneška. K společným hláskoslovným znakům **s.n.s.** patří především přízvuk na předposlední slabice a nedostatek dlouhých samohlásek. Celá řada dalších jevů běžných v těchto dial. má územní rozšíření větší a zasahuje zpravidla i vmor. nář. a další oblasti Moravy. K nim patří neprovedení přehlásek *'a* > (*ě* >) *e*, *'u* > *i*, uchování starého dlouhého *ú* (zkráceného, ale nezměněného ve dvojhlásku *ou*, srov. např. *muka*, *oňi kopu*), zachování skupiny souhlásek *šč* (*ščedry*), existence dvojího fonologicky relevantního *l* (*jedla* × *jedła*) a dvojího *i*-ového vokálu (*miły* × *myły*), výskyt samostatného fonému *dz* v jistých tvaroslovných typech (např. *pokludzac'*, *pokludzeny*) a ↑asimilace znělosti na švu slov před jedinečnými souhláskami a před samohláskami většinou ve prospěch znělých souhlásek, např. *kuz masa*, *košig hub*, *g Aňičce*, *v Ameryce*. Na převážné části území se zachovala měkkost v slabikách *d'e*, *t'e*, *n'e* a přetrvaly palatalizované ostré sykavky *s'*, *z'* (proti spis. *s*, *z*), souhlásky *ť*, *ď* se vyslovují asibilovaně, tj. jako *c'* (*č*), *dz'* (*dž*), a sekundárně dloužené *o* se měnilo v *u* (*tfaruh*, *pjet stoduł*, imper. *poduj*) aj. Z tvaroslovných jevů jde o převažující zakončení 1. os. pl. na *-my* (*my robimy*), zakončení gen. pl. mask. na *-uv* (*od vozuv*), lok. sg. mask. a neuter adj. a rod. zájmen totožný s instr. (*po tym dłuhym stole*), inf. na *-ť* (*-c'*, *-č*). Ze spojovacích prostředků lze uvést např. příčinnou spojku *bo*, přípustkovou spojku *choc'*, tázací částici *či*, slučovací a důsledkovou spojku *i*, srovnávací *ani*. Existuje též řada lexikálních regionalismů, např. *synek* (‚chlapec'), *přikryfka* (‚pokličkа'), *łatka* (‚květináč'), *kopidoł* (‚hrobník'), *ščur* (‚krysa'), *kudłačka* (‚angrešt'), *s'ivy* (‚šedivý').

Slezskomoravská (lašská) nářečí náleží četnými znaky k jaz. celku č. Některými archaismy se (a) shodují s ↑vmor. dialekty (patří sem neprovedení přehlásek v krátkých slabikách (*ruža*, *z koňa*, *ružu*), existence dvojího, fonologicky platného *i*-ového vokálu (*miły* × *myły*), zachování náslovného *o-* (*okno*, *oko*), existence dvojího *l* × *ł* (*jedla* × *jedła*)), (b) jinými archaismy se z celku č. nár. jaz. vydělují (např. zachování měkkosti v slabikách *d'e*, *t'e*, *n'e* (*ňebuďeťe*) a přetrvávání palatalizovaných sykavek *s'*, *z'* (*s'eno*, *z'ima*), ale i relikty starobylých podob slabikotvorných *r̥ l̥* s průvodním vokálem (*hyrbaty*, *vylna*). Nář. jsou charakterizována též některými inovacemi, jimiž se mnohdy shodují s ostatními slez. dial., zejm. krácení dlouhých samohlásek a ustálení přízvuku na předposlední slabice, ale i četné inovace tvaroslovné (např. unifikace koncovek subst. v dat., lok. a instr. pl., stejné sklonění u adj. a rodových zájmen (*teho dobreho*, *temu dobremu*), shodný tvar pro lok. a instr. sg. adj. a zájm. (*o tym dobrym*, *s tym dobrym*). Některé inovace jsou omezeny jen na tato nář. (viz dále). Člení se dále na tři podskupiny: (a) **Západní (opavská) podskupina**: Vých. hranicí podskupiny je řeka Odra. Na území dnešního Polska k ní náležely též vesnice jz. Ratibořska a Hlubčicka. (Hranicí tu byla říčka Pština, jež po staletí tvořila předěl mezi biskupstvím vratislavským a olomouckým.) Dnes se tyto dial. na polském území vyvíjejí v rámci p. národního jaz. K hlavním znakům podskupiny patří: (1) Kromě okrajových úseků s výskytem dvou řad sykavek a splynulin (*s'eno*, *z'ima*, *dz'ec'i*, *c'icho* vedle *šyroky*, *žyvy*, *čysty*) v jádru této podskupiny došlo k splynutí obou sykavkových řad v řadu jedinou, tedy *šeno* jako *šedy*, *žyma* jako *žyto* apod. (2) V někdejších dlouhých slabikách se přehlasovala samohláska *'á* > *ie* (> *í* > *i*) (a v některých případech došlo k vyrovnání v její prospěch), např. *zehřyč*, *zehřyla*, *ožybe* (‚zebe'), *zapřyhnuc'*, *smili se*; na záp. Opavsku též v deminutivech typu *hus'itko*. (3) Těžeslabičné *aj* zůstalo nezměněno, srov. *najlepšy*, *prodaj*, imper. *daj*. (4) Staré dlouhé *é* po pův. měkkých souhláskách se na většině území zachovalo (krátilo se ovšem), např. *zele*, *mleko*, *kolebač*, *učec* ‚utéct', příč. min. *přyňes*. (5) Neutra měkkého typu končí v nom. sg. na *-o*, např. *srco*, *polo*, *ojo*. (6) Po ostrých i tupých sykavkách bývá široké *y*, např.

ptacy, *syrovy*, *čysty*, *žyvy*, *šyroky*. (7) Od zájmen *un*, *ona*, *ono* jsou tvary *oneho*, *onemu*, *onej*, *onu* atd. (8) V gen., dat. a lok. sg. fem. rodových zájm. a adj. je na větší části území koncovka *-ej*, např. *ot* (*k*, *o*) *tej dobrej znamej*. (9) Na značném území Opavska došlo k analogickému vyrovnání měkkých adj. s tvrdými, např. *pozadňe zrno*, *teho pozadňeho*, *ot našej staršej cery*. (10) V 3. os. pl. sloves 4. tř. převažuje zakončení na *-u* (*oňi prošu*, *robju*), jen na již. okraji se objevuje *-a* (*oňi pros'a*), v několika obcích jz. Opavska je též *-i* (*oňi mlači*, *trpi*). (11) Větší (centrální) část Opavska má instr. sg. subst., zájmen a adj. fem. na *-um*, např. *šel tum mokrum cestum*. (12) V instr. pl. subst. převládá koncovka *-oma* (*kravoma*), okrajové úseky mají *-ama*, *-ami*. Jako výrazný celek se v rámci podskupiny vyděluje **západoopavský typ**, charakteristický zánikem souhlásky *v* mezi dvěma samohláskami v případech jako *ku strykoji* (vedle *ku strykoj*), *Holasojice* (vedle *Holasojce*), *braove maso*, dále vkladným *j* před pův. měkkými souhláskami (např. *sejdz'ec'*, *dejvjet*), unifikovanými koncovkami *-am*, *-ach*, *-ama* v dat., lok. a instr. pl. subst. všech rodů a typů, dále akuz. bezrodých zájmen s podobami *mja*, *c'a*. V podstatě k stejnému podtypu náleží dnes už vlastně zaniklé **nářečí branické** (obec Branica leží 3 km sv. od Krnova na území Polska). Podržuje si některé velmi vzácné archaismy a má provedeny i drobné inovace; např. za pův. dlouhé n. později zdloužené *ě* zachovává dvojhlásku *ie*, za pův. dlouhé n. sekundárně zdloužené *ó* pak dvojhlásku *uo*, např. *kazaňie*, *uoňi młačie*, *břieh*; *kuoň*, *buoh muoj*, samostatná je změna *e* > *o* po *č*, *ž*, *š*, *ř*, *j*, *l*, *ň*, *s'*, *z'*, *c'*, *dz'*, např. *ňov'esta*, *joden*, *melo* (‚mele'), *s'ojo* (‚seje'), nápadné je také protetické *u* před *o*, např. *uokno*, *uon*, *uoko*. Nářečími záp. podskupiny se mluvilo i mimo hranice našeho státu na Ratibořsku a Hlubčicku. Jde o vesnice, které (spolu s většinou Slezska) v r. 1742 tzv. vratislavským mírem bylo nuceno Rakousko postoupit Prusku, ale které spadaly nadále pod církevní správu diecéze olomoucké. Spis. č. zde byla vytlačována něm., dlouho však přežívala v náboženském životě občanů (č. kázání, č. modlitby a zpěvníky apod.). Obyvatelé se nepovažovali za Čechy, ale za Moravce, svou mluvu označovali jako moravskou (tj. ne českou). Po r. 1945 připadly tyto oblasti Polsku. Starousedlé „moravské" obyvatelstvo se ocitlo v menšině, neboť mnoho starousedlíků se vystěhovalo do Německa a jejich místo zaujalo obyvatelstvo z p. vnitrozemí. Dnes se tradiční nář. začleňují do sféry p. jaz. – Nejzazší enklávu **s.n.s.** na území dnešního Polska představovalo **nářečí baborowské** (městečko Baborów leží jv. od Hlubčic). Má řadu společných znaků se záp. i vých. podskupinou, svědčících o starších kontaktech s č. jaz.: např. přehláska dlouhého *'á* > *ie* v případech *s'm'ejc' se* (‚smát se'), *tšejs'c'* (‚třást'), *zapšejhnuc'* (‚zapřáhnout'), ale i v typu *kuže* (‚kuře'), *c'ele*. S p. dial. je spojovalo např. splynutí *ř* se souhláskami *š*, *ž* a dvojhláska *au* za starší dlouhé *á* (*kabaut*, *dobrau roba*, *raud*), v jistých případech pak *o* (*bol se*, *kovol*), jež před nosovými souhláskami přecházelo v *u* (*pun*, *sum*), za starší *é* po měkkých konsonantech zde bylo zčásti *ej* (*pejro*, *talejž*), zčásti samohláska *i* (*zeli*, *ňis'c'*, *polifka*). Charakteristickým rysem tohoto dial. bylo hojné protetické *h* (*hulica*, *huzda*). Dial. zcela zanikl. – (b) **Východní (ostravská) podskupina** se nachází již. a sz. od Ostravy, hlavně na Místecku a Frýdecku. Charakterizují ji tyto znaky: (1) neprovedení přehlásky *'á* > *ie* v dlouhých slabikách (typy *smjac' se*, *hřac'*, *oz'abac'*, *přas'c'*), (2) výskyt palatalizovaných *s'*, *z'* a také *c'*, *dz'* (*s'ino*, *na voz'e*, *c'esto*, *dz'ec'i*), (3) v 3. os. pl. sloves 4. tř. původní koncovka *-a*, popř. *-o* (se změnou *á* > *o*, srov. *oňi robja*, *robjo*), (4) na části území jen v mluvě nejstarší generace slabikotvorné *ŗ* s průvodním vokálem, tj. buď *kyrk*, n. *kryk* (zejm. na Frýdlantsku), (5) po tupých sykavkách převážně úzké *i* (*učitel*, *živy*), (6) úžení samohlásky *é* po pův. měkkých souhláskách v *i* (*mliko*, *obili*, *uc'ic*), (7) staré téžeslabičné *aj* ve většině případů změněné v *ej* (*nejdelši*, *prodej*), (8) neutra měkkého typu na *-e* (*pole*, *srce*, *oje*), (9) v instr. pl. subst. všech rodů a typů zakončení na *-ami* (*vozami*, *polami*, *kos'c'ami*), (10) gen., dat. a lok. sg. fem. zájmen a adj. převážně na *-e* (*od*, *k*, *o te jedne stare*), (11) složené formy indik. préz. sponového slovesa *být* (*ja sem je ňemocny*, *ty s'i je* / *tyz je ňemocny*, *my zmy ňeňi su ňemocňi*, *vy s'c'e su ňemocňi* atd.). Jako výrazný typ se v rámci podskupiny vyděluje **typ ostravický**, charakterizovaný dalšími znaky: (12) změnou původního dlouhého i později dlouženého *á* > *o* (*ptok*, *pjekno pora kuňi*, *volol*, *pjed hus'ot*), (13) změnou *e* > *y* (*i*) a *o* > *u* před nosovými souhláskami (*s'ino*, *jedyn hřebyň*, *hunym*, *kumin*; *volum*, *volume* – se změnou samohlásky *o* vzniklé z pův. *á*), (14) příklonným *-ch* v 1. os. sg. indik. préz. i prét. (*joch ňeňi stary*, *joch tam był*, *robiłach to*), (15) tvary *tebje*, *sebje*, popř. *teje*, *seje* v dat. a lok. zájmen, (16) tvary příč. min. typu *pjuł* (‚pil'), *žuł*, *vjuł*, *třuł*, *ležuł*, popř. *třoł*, *chc'oł*, *ležoł* (již. od Ostravy mezi Odrou a Ostravicí). Mnohé z uvedených změn sem pronikly ze sousedních nář. slezskopolských, popř. se rozvinuly v důsledku těsnějšího kontaktu s nimi (např. *á* > *o*; *eN*, *oN* > *yN*, *uN*; *aj* > *ej*; úžení *é* > *i*; příklonné *-ch* u tvarů prét.). (c) **Jižní (frenštátská) podskupina** představuje v mnohém směru přechodovou oblast mezi slez. a mor. dial. Tvoří ji nevelké území na Příborsku, Kopřivnicku a Frenštátsku. Jde o podskupinu charakterizovanou nedostatkem některých výrazných slez. jevů a částečným příklonem k nář. moravským. K jejím základním znakům patří: (1) Palatalizované sykavky *s'*, *z'* stejně jako v mor. dial. ztvrdly (*seno*, *zyma*), u hlásek *ť*, *ď* se nerozvinula asibilace (*ťicho*, *ďeťi*). V nář. Příbora a několika blízkých vesnic došlo k depalatalizaci *d'e*, *t'e*, *n'e* (*tetka*, *nebudete*, *tepło* apod.). Zároveň se tu projevuje tendence k výslovnosti jediného *i* (*bił bi kupił kobiłu a vikrmił ju*). (2) V řadě případů tu nedocházelo k sekundárnímu dloužení samohlásky *o*, a tedy ani k její následné změně v *u* (*o* > *ó* > *ú* > *u*), např. v inf. *bosť*, *rosť*, v imper. *zatop*, *podoj*, v gen. pl. *jahod*, *slov*, v příč. *pomoh* apod. (× jinde v laš. dial. *rus'c'*, *zatup*, *jahud*, *pomuh* / *pomuł*). (3) Starý dat. zájm. tvar *si* (*vem sy*) zůstal zachován; na ostatním území Slezska pronikl tvar akuz. (*vem se*). (4) Ve shodě s mor. dial. se uplatnila tendence skloňovat fem. na *-sa*, *-za* podle měkkého vzoru (*z mise*, *na kozi*). (5) Výraznou oblast podskupiny zabírá koncovka *-ich* u gen. pl. subst. typu *polich*, *kozych*, *staveňich*. (6) Z celku slez. nář. se podskupina ostře vyděluje předložkou *k* ve spojení *idu k susedovi* (× *idu do sus'eda*). (7) Stejný územní rozsah má tázací příslovce *gďe* (*hďe*) proti obecně slez. *kaj* (‚kam

i kde'), např. *gďe iďeš* × *kaj iďeš?* – Se záp. (opavskou) podskupinou sbližuje tuto podskupinu: (8) neprovedení úžení *é* > *í* (*polefka*, *zele*, *taleř*, *řest'*, *uťek*), (9) přehláska *'á* > *ie* v dlouhých slabikách (*smiť se*, *zapřyhnuť*, *přyst'*), (10) výslovnost širokého *y* po souhláskách *c*, *z*, *s*, *č*, *ž*, *š*, *ř* (*cuzy*, *žyvot*, *řytky*, *šydło*).

Nářečí slezskopolská (mluví se jimi na Bohumínsku, Těšínsku, Jablunkovsku a v přilehlém širokém pásu obcí v Polsku) mají vedle shod s dial. slezskomor. řadu znaků odlišných, většinou společných s nář. polskými. K nim patří zejména: (1) slabiky *ro*, *lo* mezi konsonanty × č. *ra*, *la* (*głowa*, *vrona*, *krowa*, *brony*), (2) dispalatalizace *ě*, *e* > *a*, *o* před tvrdými dásňovými souhláskami (*c'otka*, *s'ostra*, *fčora*; *kf'at*, *m'asto*, *c'asto*, *b'aty*), (3) existence nosových samohlásek (n. aspoň stopy po nich, srov. např. *v'ǫzac'*, *gǫs'ur* ‚houser', *munka*, *rynka*, *oňi chodzum*), (4) proti mor. slabikotvorným *r̥*, *l̥* spojení s průvodními vokály *ar*, *or*, *yr*, *el*, *ol*, (*kark*, *torg*, *s'yrp*, *pełny*, *vełna*, *čołno* ‚člun'), (5) zachování starého *g* (*noga*, *gora*), (6) palatalizované souhlásky také před původním *e* (*m'otła*, *p'eče*, *z'eli* × slezskomor. dial. *metła*, *peče*, *zeli*), (7) palatalizované *k'*, *g'* (*k'ij*, *dług'i*), (8) výslovnost zdvojené souhlásky *n* (*Anna*, také *dřev'anny*). Stejně jako ve vých. skupině slezskomor. nář. došlo i v těchto dial. k úžení *é* > *í* (> *i*, např. *obili*, *ňis*, *ňis'c'*), staré těžeslabičné *aj* se změnilo v *ej* (*nejlepši*, imper. *dej*), po *ž*, *š*, *č*, *ř* bývá zpravidla úzké *i*, samohlásky *e*, *o* se před nosovými souhláskami změnily v *y* (*i*), *u* (*hřebyň*, *s'ino*, *kumin*), původní n. později zdloužené *á* se změnilo v *o* (*błozyn*, *b'ało ňev'asta*, *vołoł*), převládá výslovnost kmitavého *ř* (*řyka* × p. *žyka*), 1. os. sg. i pl. prét. má pohyblivé morfy *-(e)ch*, *-chmy* (*robiłech*, *robilichmy*), v instr. pl. všech subst. je veskrze koncovka *-ami* (*chłopami*). Mnoho shod s nář. slezskomor. (i mor.) vykazují tyto dial. v oblasti lexika a liší se tak od ostatních p. nář., např. *gumno* (p. *boisko*), *strum* (p. *drzewo*), *kaňec* (p. *kiernoz*), *oje* (p. *dyszel*), *kabot* (p. *surdut*), *kłobuk* (p. *kapielusz*), *kładz'ivo* (p. *młot*) aj. Slezskopolská nář. na území České republiky se dále člení obyčejně na čtyři typy: (a) **typ karvinský** s výslovností *ł* (× *u̯*), např. *łyko* (× *u̯yko*), *sv* (× *sf*), např. *svuj*, *sv'irac'* (× *sfuj*, *sfirac'*), a s tvarem *šoł* (× *šeł*), (b) **typ bohumínský** se samohláskou *a* za pův. krátké nosovky a se samohláskou *o* za nosovky dlouhé (*vidzoł ta p'ekno krova*), (c) **typ těšínský** např. se ztrátou nosovosti vůbec (*vidzoł te krove*), s tvarem *tobum* (× *tebum*), (d) **typ jablunkovský** charakterizovaný zejm. splynutím dvou sykavkových řad v řadu jedinou (např. *šino* jako *široky*), koncovkou akuz. sg. fem. *jednum krovum* (× *jedne krove*), nom. pl. osobních jmen *kamračo*, *sumšadžo*. Slezskopolská nář. se dnes vyvíjejí v rámci č. nár. jaz. Nemalý podíl na značném vlivu č. na tyto dial. má příliv nář. různorodého obyvatelstva do zdejších průmyslových komplexů a vznik nových sídlišť městského typu (Karviná, Havířov).

Lit.: Balhar, J., Příspěvek k vymezení východních hranic moravské laštiny, in: *Rodné zemi*, 1958, 285–290; Balhar, J., Západoopavský nářeční typ, in: *Slezský sborník*, 1960, 378–383; Balhar, J.: *Skladba lašských nářečí*, 1974; Bartoš, F.: *Dialektologie moravská*, 1, 1886, 2, 1895; *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; Bogoczová, I., Polsko-český smíšený pruh, in: Davidová, D. ad. (eds.), *Mluvená čeština na Moravě*, 1997, 100–115; Davidová, D., Slezskomoravská oblast, in: Davidová, D. ad. (eds.), *Mluvená čeština na Moravě*, 1997, 75–99; Dejna, K.: *Polskolaskie pogranicze językowe na terenie Polski* 1, 1951, 2, 1953; Havránek, B., Nářečí česká, in: *Československá vlastivěda* 3. *Jazyk*, 1934, 84–218; Kellner, A.: *Štramberské nářečí*, 1939; Kellner, A.: *Východolašská nářečí* 1, 1946, 2, 1949; Lamprecht, A.: *Středoopavské nářečí*, 1953; Lamprecht, A.: *Slovník středoopavského nářečí*, 1963; Lamprecht, A., Jazyková situace na širším Ostravsku, in: Knop, A. ad., *Dějiny českého jazyka ve Slezsku a na Ostravsku*, 1967, 42–83; *NČD*, 1972; Šlosar, D., Přehled slovotvorby substantiv v ostravickém typu lašských nářečí, in: *Slezský sborník*, 1971, 66–75.

JB

SKUPINA NÁŘEČNÍ STŘEDOMORAVSKÁ (nářečí středomoravská)

Jedna ze čtyř hlavních ↑nář. skupin v rámci č. nár. jaz. Zaujímá záp. a stř. část Moravy. Na západě souvisí s ↑českou nář. skupinou, na severu je oddělena pásmem bez tradičních nář. od ↑nář. skupiny slezské, na východě sousedí s ↑nář. skupinou východomoravskou a na jihu sahá po hranici území s tradičními nář., místy až po hranici státní, jež je zároveň hranicí jaz. mezi jaz. něm. (v Rakousku) a č. Geograficky zahrnují střmor. nář. rozsáhlé území střední Moravy na severu od Zábřežska přes Olomoucko, Boskovicko, Brněnsko až po Hustopečsko a Znojemsko na jihu. K nim se přimyká na východě Holešovsko, na jv. Bučovicko a na západě širší Třebíčsko. Velká část oblasti střmor. nář. spadá pod etnografický region Hané, proto byla dříve označována jako hanácká nář. – Hranice **s.n.s.** tvoří linie vymezující výskyt střídnic *é*, *ó* na místě č. *ej*, *ou*, vmor. *ýlí*, *ú* a slez. *y-i* a *u* (srov. střmor. *stréc*, *zlé pes*, *móka*, *nesó* × č. *strejc*, *zlej pes*, *mouka*, *nesou*, vmor. *strýc*/*stríc*, *zlí pes*, *múka*, *nesú* a slez. *stryk*, *zły pes*, *muka*, *ňesu*). Vnitřní členění **s.n.s.** je založeno zejm. na rozdílech v soustavách krátkých samohlásek. Střmor. nář. oblast tvoří dva hlavní nář. úseky – centrální a jižní, a dva úseky okrajové se znaky přechodovosti mezi střmor. nář. a sousedními oblastmi – úsek východní a západní. Přechodné postavení **s.n.s.** mezi ostatními nář. skupinami se odrazilo v charakteru těchto dial.: jejich územím probíhají četné ↑izoglosy nář. jevů. S mluvou v Čechách spojuje střmor. nář. mj. shodný vývoj dlouhých samohlásek *ý*, *ú* (> *ej*, *ou*; ve střmor. nář. dále > *é*, *ó*), úžení *é* > *í* (*mlíko*, *velkí pole*) n. koncovka instr. pl. všech deklinačních typů *-ma*, jež zasahuje až do jz. části vmor. a záp. úseku slez. nář. Směrem k východu rysů ukazujících na č. sousedství ubývá. Jiné jevy jsou naopak společné jen s nář. oblastmi na Moravě, příp. ve Slezsku: (1) Nebyla provedena ↑přehláska *'u*/*'ú* > *-i*/*-í* na konci slov po měkkých souhláskách (typ *našu ďižu*, *s našó ďižó*) a ve většině střmor. nář. s výjimkou sz. okraje též ↑přehláska *'a* > (*ě* >) *e* (typ *naša čepica*); důsledkem jsou pak menší rozdíly mezi „tvrdým" a „měkkým" skloňováním subst., než je tomu v ↑č. nář. v užším smyslu (např. *chlapa – muža – biča*, *z mňesta – s pola*, *ženu – ružu*, *k mňestu – k polu* aj.); v důsledku neprovedení přehlásky *'a* > (*ě* >) *e* se poměrně pevně drží pův. *-a* v gen. sg. mask.: *z nosa*, *voza* × č. *nosu*, *vozu*. (2) U pův. dvouslabičných subst. a u inf. se slovním základem na samohlásku jsou jen krátké samohlásky (např. *psat*, *mucha*, *blato*, *dat*, *chťet*; ↑moravská krátkost). (3) Běžná je výslovnost typu *šťáva*. (4) Minulé příč. mask.

je zakončeno na *-l* (*nesl* × č. *nes*). (5) V pl. u adj. a zájm. se rozlišuje životnost: *ťi staři chlapi* × *ti stari stromi* (*tę stari stromę*). (6) Existenciální a sponové sloveso *být* se vyskytuje v podobě (*já*) *su* (*sǫ*) *doma*, (*ty*) *seš*. (7) Sloveso *chtít* má v 1. os. sg. tvar *chcu*. (8) V 1. os. sg. i pl. min. času se zachovává ↑auxiliár: *já sem to viďel* (× č. *já to viďel*). (9) Subst. na *-sa*, *-za*, v střmor. nář. též na *-la*, se zprav. přiklonila k měkkému typu skloňování (např. *do mise*, *jehle*, *k misi*, *jehli*). (10) Příč. trpné má tvary deklinace složené; složenou formu má zprav. i stavové perfektum od nepředmětových sloves (např. *je hǫtečené*). (11) Sufixální varianta *-isko*, např. *strňisko* × č. *strniště* aj. Samostatnost a specifičnost střmor. nář. se projevuje především v soustavě samohlásek: (1) V systému dlouhých samohlásek je jejich základním znakem existence *é*, *ó* (*staré bék*, *nesó*); pouze v tzv. čuháckých nář. (při vých. hranicích centrální střmor. podskupiny) se tyto hlásky dále vyvíjely v *í*, *ú* (např. *starí bík*, *nesú*). (2) V soustavě krátkých samohlásek byl vývoj nejednotný: v podstatě došlo ke změně starého *y* (n. *y* vzniklého z *i*) > *ę/e* a *u* > *ǫ/o*, které se od původního *e*, *o* buď odlišují (v centrální podskupině), n. s nimi splynuly (na většině zbývajícího území); celkový stav je komplikován tím, že v některých nář. se tyto změny týkají pouze koncovek. Počet krátkých samohlásek je tak v jednotlivých střmor. nář. různý. (3) V soustavě souhlásek se na severovýchodě objevuje tvrdé *ł*. (4) Jednotná nejsou střmor. nář. ani ve využití protetických hlásek: západ území má např. protetické *v*, střední úsek též protetické *h*. (5) Tvarosloví střmor. nář. charakterizuje kromě rysů zmíněných výše např. zakončení 3. os. pl. sloves 4. tř. na *-ijó* (*nosijó*, *trpijó*). K základním morfologickým diferencím patří: (1) vyrovnávání tvarů gen. a akuz. sg. typu *předseda* ve prospěch gen. n. akuz.: *vot přecedǫ*, *viďim přecedę*; (2) vyrovnávání dat. a lok. mask. a neuter měkkých subst., např. *k nožǫ/srco*, *na nožǫ/srco*; (3) zakončení gen. pl. fem. na *-é* (střední část území, zhruba od Litovle po Znojmo), např. *kozi*, *slzi*, *bód*, *koček*, *chalǫp* × *kozé*, *slzé*, *bódé*, *kočké*, *chalǫpé*; (4) vyrovnání deklinace zájm. *ten* podle měkké zájm. flexe (vých. polovina střmor. nář.), např. *bes toho* × *teho*, *k tomo* × *temo*, *vo tom* × *tem*; (5) tvary 3. os. pl. préz. sloves 5. tř. *volaji* × *volajó*; (6) složené koncovky trpného příč. též v konstrukci *jelmám fšecko hǫďelani* × *jelmáme ovařenolovařino* (jz. úsek střmor. nář.); (7) většinový (kromě Holešovska) morfologicky vyrovnaný imperativ typu *řekňi*, *řekňime*, *řekňite*; (8) přivl. adj. typu *bratru* × *bratrúj* (již. úsek); (9) směrové adv. *kam* × *gde* (vých. polovina střmor. nář.), např. *gde deš*; (10) užívání tzv. pl. úcty (vých. polovina střmor. nář.), např. *taťineg* (*h*)*omřelę*; v poněkud omezenějším rozsahu se zachovává jako výraz úcty i pl. forma zájm. přívlastku, shodná s přísudkem (*naši maminka přęšlę*) aj. Ve slovní zásobě uchovávají střmor. nář. řadu regionalismů, např. *přehebi* ‚nárt', *kanónek* ‚válcovitá kamínka, tzv. bubínek', *jablóško* ‚brambor', *lalok* ‚ovar', *srstka* ‚angrešt', *šprudlák*, *šprudlovačka* ‚kvedlačka', *kadlátka* ‚švestka', *kozenke*, *kozečke* ‚plody černého bezu', *žabina*, *žabjena* ‚nejedlá, jedovatá houba' aj. Ze slovotvorných jevů je častý např. formant *-vá* u nepůvodních předložek typu *kromňevá*, *vedlivá*, (*na*)*proťivá*, *kvulivá*, (*na*)*mistová*, *skrzevá*, (*v*)*okolová*, *mezevá*, příp. formant *-ka*, který se připojuje k některým jednoslabičným adv. zakončeným na souhlásku, např. *semka*, *mocka*, *domka*, *venka* (v již. podskupině střmor. nář.); nář. se diferencuje rovněž sufixem *-ice* × *-ka* (vých. polovina), např. *slepica*, *lavica* × *slipkalslípka*, *lafka*. – **S.n.s.** se dělí na 4 podskupiny: (A) centrální, (B) jižní, a to (a) typ znojemský, (b) typ horský, (c) typ židlochovický, (C) západní, a to (a) typ zábřežský, (b) typ kunštátsko-budějovický, (D) východní, a to (a) nář. čuhácká, (b) typ kojetínsko-přerovský, (c) typ slavkovsko-bučovický.

(A) **Centrální středomoravská podskupina** zahrnuje zejména Zábřežsko, Olomoucko a Prostějovsko. Je charakterizována: (1) sedmičlenným souborem krátkých samohlásek *a*, *ę*, *e*, *ǫ*, *o*, *u*, *i*. Široké *ę* je nejen za *y* (*rębę*, *bęl*), nýbrž i za původní *i* po *c*, *s*, *z* a *č*, *š*, *ž*, *ř*, *l* (*cęzi*, *sęlné*, *zęma*, *čęsté*, *šęroké*, *žęvot*, *peřęna*, *lęďi*); (2) výskytem tří dlouhých samohlásek *é*, *ó*, *á* (se zkráceným *í* > *i*, *ú* > *u*), hlásky *é*, *ó* se vyslovují v malém úseku na západě podskupiny široce, jinde úzce; (3) znělou výslovností na švu slov a tvarů před samohláskou a jedinečnou souhláskou (*g Aňičce*, *už mám*, *kǫbmelkǫbmę*); (4) podobou *bratru* v nom. sg. adj. přivl. mask.; (5) akuz. tvarem zájmena 2. os. *ty* ve funkci dat.: *dám ťe to* (též na Znojemsku); (6) vyrovnáváním tvarů gen. a akuz. sg. typů *přeceda*, *Laďa* zprav. ve prospěch tvaru akuz. (*mám to ot přecedǫ*). Podskupina se dále diferencuje (1) užíváním protetického *v* (*voko* – záp. × *oko* – vých.) a protetického *h* (*habę*, *hǫpict*, *hiné* – jihozápad); (2) rozlišováním dvojího *l* (*jedla* ‚jedle' × min. příčestí *jedła* – jv. okraj); (3) přehláskou *'a* > (*ě* >) *e* (*naše čepice* – sever podskupiny, ve shodě s Čechami × mor. typ *naša čepica*); (4) zakončením inf. na *-ť* (*ďelat* × *ďelať* – vých. okraj).

(B) **Jižní středomoravská podskupina** se rozkládá na Třebíčsku, Tišnovsku, Boskovicku, Vyškovsku a Znojemsku. Hlavní znaky: (1) Soubor krátkých samohlásek je zpravidla pětičlenný (*a*, *e*, *i*, *o*, *u*) se změnou starého *y*, *u* v hlásky *e*, *o*, jež se neliší od *e*, *o* původního (*rebe*, *bodo*), v okraj. úsecích nastala tato změna pouze v koncovkách (*ribe*, *lusk hracho*). Specifické rysy se vytvořily dále v jednotlivých podskupinách: ve **znojemském typu** došlo k redukci, příp. zániku pův. *i*, např. *ťəcho*, *ňəť*, *kaplčka* (zánik bývá zčásti kompenzován náhradním dloužením: *vóň ďelál* 'oni dělali'), v nářečí **horského typu** na Tišnovsku se změnilo starší *y* > *e*, *u* > *o*; tato změna je doprovázena opačnou změnou *o* > *u* (*v nuce* ‚v noci', *kopec* ‚kupec', *kupec* ‚kopec'). (2) Soustava dlouhých samohlásek je na většině území trojčlenná (*é*, *ó*, *á*; se zkráceným *í* > *i*, *ú* > *u*), v nář. horského typu pětičlenná (*í*, *é*, *á*, *ó*, *ú*). V **typu židlochovickém** se vytvořilo vzácné nář. s pouhými dvěma dlouhými samohláskami: labializované *á* zde splynulo s otevřeným *ó* (*na lǫ́kách*, *mǫ́ka*, *bodǫ́* ‚budou'). (3) V nář. se vyskytuje protetické *v* (*vokno*), v jádru území též protetické *h* (*hináč*, *hale* ‚ale'). (4) Na švu slov před jedinečnou souhláskou a před samohláskou dochází zpravidla k neznělé mezislovní asimilaci (*k Aňičce*, *uš mám*). (5) V gen., dat., lok. sg. fem. adj. a zájm. je koncovka *-í* (*tí malí kozi* – v jz. úseku). (6) U subst. typu *přeceda* došlo k vyrovnání gen. a akuz. sg. ve prospěch gen. (*viďél sem přecedile*). (7) Instr. sg. typu *přeceda* má koncovku *-em* (*s Frantem*). (8) V min. příč.

mask. je v jádru území dlouhá samohláska (*von viďél, hořél*). (9) Adj. přivlastňující osobám mužského rodu končí zprav. na *-új/-uj* (*bratrúj/bratruj*). (10) Na části území došlo ke splynutí dat. tvaru příklonné formy zvrat. zájmena *si* s tvarem akuz. (*sedňite se* – již. úsek) a naopak ke splynutí akuz. tvaru příklonné formy zájmene *ty* s tvarem dat. (*viďim ťi* – úsek severnější). (11) V jz. úseku se vyskytují podoby inf. *hádět, kátět* (× *házet, kácet*) vyrovnané podle dokonavých tvarů *hodit, kotit*.

(C) **Západní středomoravská okrajová podskupina** se skládá ze dvou úseků oddělených od sebe bývalým lanškrounsko-svitavským něm. národnostním ostrovem. Po jaz. stránce jde o podskupinu dosti pestrou. V **typu zábřežském** (okrajový charakter mají jen nář. v sz. a s. části; jv. část zábřežského výběžku patří k centrální podskupině střmor. nář.) jsou nejčastější nář. se šesti krátkými samohláskami, a to buď se změnou pův. *y* > *ę* (*rębę*), ojediněle v polosamohlásku (*rəbə*), n. se zbytky výslovnosti *y* (v nejsevernější části); *u* zůstalo zprav. zachováno (*lusk hrachu*). Na části území změna krátkých samohlásek neproběhla vůbec (*ribi*), n. hlásky vzniklé z *y, u* splynuly s *e, o* původním (*rebo*). Soubor dlouhých samohl. je trojčlenný (*é, á, ó*, kolem Zábřehu), na sz. pětičlenný (*í, é, á, ó, ú*). Úsek dále charakterizuje např. vyrovnání gen. a akuz. sg. typu *přeceda* ve prospěch tvaru gen. (*zavolé přecede*). V jednotlivých případech jsou v těchto nář. č. rysy: (a) progresivní asimilace skupení *sh* > *sch* (*schoda*); (b) neznělá výslovnost párových souhlásek před samohláskami a jedinečnými souhláskami na švu slov a tvarů (*k Aňičce, uš mám, kupme*); (c) přehlasované tvary typu *čepice, kaše*; (d) formy min. příč. *von nes, spad*. Z jevů arch. se tu nachází stopy výslovnosti obouretného *w* (*prawda*). V **typu kunštátsko-budějovickém** (nář. tvoří přechodový pruh mezi jižní střmor. podskupinou a nář. jvč.) převažuje pětičlenný systém krátkých samohlásek se změnou pův. *y* > *e* (*rebe*), a zprav. zachovaným *u*. Někde nastala změna *y* > *e* a *u* > *o* jen v koncovkách (*ribe, lusk* × *hracho*), někde posun krátkých samohlásek nenastal vůbec (*ribi, lusk hrachu*). Soubor dlouhých samohlásek je na severu pětičlenný (*í, é, á, ó, ú*), na jihu trojčlenný (*é, á, ó*). Také do tohoto úseku pronikají některé z č. rysů, např. na části území došlo k rozlišení tvaru gen. a akuz. sg. subst. typu *přeceda* (*bes přecedi, zavolé přecedu*). Na Kunštátsku se vyskytuje forma 3. os. pl. sloves 4. tř. *prosí, leží, umí*. S již. podskupinou střmor. nář. spojuje Kunštátsko např. délka v l-ovém příčestí (*viďél, hořél*).

(D) **Východní středomoravská podskupina** má kromě znaků střmor. i některé rysy ukazující na vmor. sousedství. Ke společným znakům patří: (1) úzká výslovnost hlásek *é, ó*, jež při hranici s centrální podskupinou střmor. nář. v enklávě tzv. **typu čuháckého** přechází v *í, ú* (*více* ‚vejce', *mlín, oňi bodú* ‚budou'); (2) znělá výslovnost souhlásek na švu slov před jedinečnou souhláskou a před samohláskou (*už mám, g Aňičce*); (3) neexistence protetického *h-* a zprav. též protetického *v-* (*oko*), obvyklá je výslovnost bez protetického *j-* (*iskra, idlo*); (4) dloužení *o* před *j, ň* (*hóňí, bójí se* – na vých. části území); (5) koncovka *-om* v dat. pl. mask. a neuter (*mužom, kuřatom*); (6) podoba adj. přivlastňujících osobám muž. rodu *bratrul/bratrú*; (7) převaha nestažených tvarů zájmen (typ *mojeho, mojemu*); (8) zakončení inf. na *-ť* (*ďelať*). V **typu kojetínsko-přerovském** se vyskytují nář. s pěti krátkými samohláskami (*a, e, i, o, u*) a změnou starého *y* > *e*, *u* > *o* (*rebe, hracho*), popř. jen se změnou *y* > *e* a zachováním starého *u* (*rebe, lusk hrachu*), ojediněle se změnou *o* > *u* jen v koncovkách (*rebe, lusk* × *hracho*), někde posun krátkých samohl. nenastal vůbec (*ribi, budu*). Soubor dlouhých samohl. je v záp. a stř. úseku trojčlenný (*é, á, ó*; v čuháckých nář. *í, á, ú*), na východě pětičlenný (*í, é, á, ó, ú*). Charakteristická je výslovnost dvojího l (*l* × *ł*). Východnější části tohoto úseku spojuje s vmor. nář. např. výslovnost *mj* na místě starého *m'* (*mjesto*) a koncovka lok. pl. mask. a neuter *-och* (*sósedoch*), se slezskými nář. např. progresivní souhlásková asimilace typu *kfitko, tfuj*. **Typ slavkovsko-bučovický** charakterizuje: (1) většinou pětičlenný soubor krátkých samohlásek (*a, e, o, i, u*, bez střmor. změn hlásek *y, u*, např. *ribu*); (2) pětičlenný soubor dlouhých samohlásek (*á, é, í, ó, ú*); (3) zakončení adj. přivl. osobám muž. rodu na *-új* (*bratrúj*); (4) koncovka *-í* v nom. pl. mask. živ. (*chlapí*); (5) ve sklonění typu *staveňí* tvary vyrovnané s typem *srce* (*ze staveňa, do vobila*). Rysy ukazující na vmor. sousedství jsou tu slabší. Blíže mají tato nář. k jižní podskupině střmor. nář. např. výslovností typu *mňesto*, neznělou mezislovní asimilací před jedinečnou souhláskou a samohláskou a na švu morfémů na západě tohoto úseku (*k mostu, chlap aňi nemukl, kupme*), n. ne zcela pravidelným užíváním protetického *v*.

Lit.: Bartoš, F.: *Dialektologie moravská* 1, 1886, 2, 1895; *České nářeční texty*, 1976, 152–213; *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; Gregor, A.: *Slovník nářečí slavkovsko-bučovického*, 1959; Havránek, B., Nářečí česká, in: *Československá vlastivěda* 3. *Jazyk*, 1934, 84–218; Fic, K., Středomoravská oblast, in: Davidová, D., ad. (eds.), *Mluvená čeština na Moravě*, 1997, 22–51; Gregor, A., Předložky a předložkové pády v slavkovsko-bučovickém nářečí, *Vlastivědný sborník moravský* 11, 1956, 23–30, 66–77, 109–113, 155–161; Kopečný, F.: *Nářečí Určic a okolí*, 1957; Malovaný, J., Skladba nářečí císařovského, *Časopis Matice moravské* 23, 1899, 33–49, 150–164, 220–230, 360–367; 24, 1900, 62–69, 137–151, 260–274, 336–348; Mazlová, V.: *Výslovnost na Zábřežsku*, 1949; *NČD*, 1972; Svěrák, F.: *Boskovické nářečí*, 1941; Šipková, M.: *Stavba věty v mluvených projevech. Syntax hanáckých nářečí*, 1993; Trávníček, F.: *Moravská nářečí*, 1926; Utěšený, S., K dnešnímu vývoji nářečí na česko-hanáckém pomezí, in: *Rodné zemi*, 1958, 268–273.

MŠ

SKUPINA NÁŘEČNÍ VÝCHODOMORAVSKÁ

(nářečí východomoravská)

Seskupení arch. tradičních teritoriálních dial. národ. jaz. vyskytujících se na východním okraji České republiky a pokrývajících národopisnou oblast Valašska a Slovácka. Kulturními a hospodářskými středisky jsou Valašské Meziříčí, Vsetín, Zlín, Uherské Hradiště a Hodonín. Na záp. sousedí se ↑středomoravskou nář. skupinou, na s. se ↑slezskou nář. skupinou, vých. hranice splývá se státní hranicí se Slovenskem, jz. hranice se státní hranicí s Rakouskem. Základním znakem vydělujícím většinu **v.n.s.** (bez jejích záp. okrajů) z komplexu nář. nár. jaz. a současně oddělujícím ji od sousedních střmor. nář. je uchování pův. *ýlí* a *ú* (*mlýn, sítko, múka*). S. hranici (vůči slez. nář. skupině) představuje zejména linie vymezující uchování

opozice fonologické kvantity (již., např. *dráha* × *drahá*) × zánik této opozice (s., *draha* × *draha*) a ↑izoglosa oddělující území s uchovanou palatalizací souhlásek ve slabikách *de*, *te*, *ne*, srov. *nebudete* (již.) × *ňebuďeťe* (s.). Výrazným diferenčním znakem mezi oběma skupinami je slovní přízvuk: zatímco ve vmor. nář. (a ve shodě se spis. jaz.) je umístěn na první slabice slova n. na slabičné předložce (*dohromady*, *na pole*), ve slez. nář. je na slabice předposlední (penultimě): *dohromady*, *na pole*. – Vých. hranice (vůči slk. nář.) je tvořena dvěma izoglosami: (1) izoglosou vymezující maximální rozsah změny *r* (vých.) > *ř* (záp., *tri* × *tři*), (2) izoglosou vyčleňující území s výskytem slovesných tvarů 1. os. ind. préz. typu *nesu* (záp.) × *nesem* (vých.; u obou jevů s výjimkou jv. úseků). Mnoho znaků spojuje **v.n.s.** se sousedními nář. skupinami, a to se střmor. a slez. Jde především o nář. jevy, jejichž záp. hranice probíhá poblíž bývalé hranice č.-mor., popř. jevy, jichž směrem na vých. od této hranice přibývá. Náleží sem zvl. (1) znělá výslovnost souhlásek na švu slov před samohláskou a jedinečnou souhláskou (*z Aňičkú*, *tag jez*, *kubme*) a regresivní ↑asimilace v skupení *sh* (*zhoďit*), (2) uchování skupiny *šč* (*ščáva*), (3) podoby s krátkou samohláskou u původně dvouslabičných subst. a inf. se slovním základem ukončeným na samohlásku (tzv. ↑moravská krátkost: *mak*, *jama*, *blato*, *hrabje*, *březa*, *misa*, *mucha*; *dat*, *bit*, *plut / daťi*...), (4) neprovedení ↑přehlásky *'u/'ú* > *i/í* v základu slov (*břuch*, *kožuch*, *klúč*, *lušňa*, *plut/pluť*), (5) neprovedení ↑přehlásky *'a* > (> *ě*) > *e* a *'u/'ú* > *i/í* v deklinačních koncovkách (a vedoucí k sblížení tvrdých a měkkých deklinačních typů, např. nom. sg. *rúža*, *naša*, gen. sg. *muža*, akuz. sg. *rúžu*, *našu*, *ju*, instr. sg. *rúžú*, *dlaňú*, *s ňú*, *našú* // střmor. *rúžó/ružó*...), (6) uskutečnění přehlásky v slabikách s dlouhým *'á* (*zapříhnout*, *smít se*), popř. její uplatnění též v jiných tvarech a derivátech, vyvolané analogií (*smít se/sa – smíl se/sa, vzít – vzítý*), (7) výhradní tvar 1. os. sg. ind. préz. *chcu*, (8) v tvaru min. času se nevynechává ↑auxiliár/osobní morfém (*byl sem*), (9) příč. trpné se vyskytuje výhradně ve tvaru složeného sklonění (*je / máme zatopené*), složenou formu má i stavové perfektum od nepředmětových sloves (*je odejítý*, *je utečený*), (10) slovesa s inf. na *-at/-ať* tvoří velmi často préz. tvary podle 1. třídy (*dříme*, *kope*, *kolíbe*, *chrochce*, *zbíře*), (11) výrazným společným rysem slovotvorným je dominantní postavení suf. *-isko* (mor. a slez. *smeťisko*, *kosisko* × č. *smeťiště*, *kosiště* ‚násada na kosu'), (12) k východu se zvyšující výskyt formálních deminutiv (*lžička* ‚lžíce', *taléřek* ‚talíř', *húlka* ‚hůl; držák cepu'). Spíše jen se střmor. nář. spojuje **v.n.s.** (1) začlenění subst. se slovním základem na *-s*, *-z* v některých tvarech k měkkým deklinačním typům (srov. gen. sg. *kose*, *koze*, dat. sg. *kosi*, *kozi*, nom. pl. *čase*, *voze*, *kose*, *slze* atd.; vzhledem k existenci pův. koncovky *-i* v lok. sg. mask. a neuter ve vmor. nář. jsou zde proto typické formy lok. sg. jako *nosi*, *vozi*, *masi*), (2) tvar 1. os. sg. ind. préz. existenciálního a sponového slovesa *být* má podobu *su*, (3) v gen., dat. a lok. sg. ženského rodu tvrdého sklonění adj. a rodových zájm. proběhlo vyrovnání ve prospěch pův. koncovky dat. a lok., je zde tedy *-ej* (*z tej našej druhej*, *na tej našej druhej* / střmor. *z té naše druhé*...), (4) v příč. min. sloves 2. tř. se základem končícím na souhlásku převažují tvary bez *-nu-* (*pohl se*, *sedl*). Spíše se slez. nář. skupinou jsou vmor. nář. spojena (1) existencí podob s neuskutečněnou přehláskou *'a* > (> *ě*) > *e* v základu slova (s výjimkou jz. úseků: *jaz(e)vec*, *jastřáb*, *vycházat*, *kácat*), (2) zachováním těžeslabičného *aj* (s výjimkou jz. úseků: *daj*, *najstarší*, *hajný*), (3) existencí dvojího *l*, a to *l* × *ł* (popř. *l* × *u̯* < *ł*, např. *lampa* × *hława*, *lampa* × *hu̯ava*). Z komplexu nář. nár. jaz. vydělují tuto skupinu následující charakteristické jevy: (1) Vedle základního diferenčního znaku, tj. existence pův. monoftongů *ý* a *ú*, je výrazným rysem (2) existence nezúženého *é* jak v kořeni slov (*navléct*), tak v koncovkách (*dobré pole*), (3) zachování samohláskové opozice kvantity (v dial. se vyskytují pěti-, popř. šestičlenné soubory samohlásek krátkých: *i*, popř. s rozlišením *i/y*, *e*, *a*, *o*, *u* a dlouhých: *í*, popř. s rozlišením *í/ý*, *é*, *á*, *ó*, *ú*), (4) jako arch. je porůznu uchováno tvrdé *ł* sonans, a to ve variantě krátké i dlouhé (*dłhý*, *stł́p*), popř. se objevuje i dlouhé *l* sonans (*vlk* × *vĺče*), porůznu existuje též dlouhé *r* sonans (*vrkat* × *vŕká*, *trn* × *tŕňí*), (5) před *j* a zčásti před *ň* dochází k dloužení samohlásky *o* (*chvójí*, *hóňí*), (6) neexistuje protetické *v* (*on*, *okno*), (7) výraz *se* má s výjimkou záp. úseků podobu *sa*, (8) v nom. pl. živ. mask. (pers.) tvary typu *kováře*, (9) koncovka *-om* v dat. pl. a *-och* v lok. pl. mask. a neuter (*chłapom*, *pekařom*, *kuřatom*, *polom*; *chłapoch*, *pekařoch*, *kuřatoch*, *poloch*), (10) v 2. os. sg. ind. préz. slovesa *být* je forma *si*, (11) imperativní slovesné pl. tvary se shodují s tvary spis. (*pošleme*, *pošlete*, *řekňeme*, *řekňete*), (12) v příč. min. v tvaru mask. dochází u jednotlivých typů sloves v různém rozsahu k dloužení samohlásky (*nésl*, *minúl*, *ďekoval*, *viďél*, *dostál*, *šél*): u sloves se základem zakončeným na souhlásku zasahuje toto dloužení též všechny tvary příč. min. (např. *nésł*, *nésła*, *nésli*), (13) inf. sloves typu začít má podobu s *-a-* (*začat*, *požat*, *ujat se/začať*..., ale *vzít/vzíť*); úzce vmor. jsou některé jevy syntaktické, zejm. (14) existence příklonné spojky *i*, a to ve vedlejších větách podmínkových (*M'él-i sem peňíze, zapłaťíł sem*), a částice *i* v otázkách zjišťovacích (*V Jaseňicách sú-i vojáci?*), (15) typickou spojkou je přípustkové *bár / bárs* (*je velice šikovní, bár je mau̯í*), (16) rysem přesahujícím na záp. zčásti do střmor. nář. je existence ↑přechodníku jako živého tvaru, užívá se však ustrnulé formy převážně muž. rodu (např. *příďa dom nemohla sem si spomňet*). Specificky vmor. jsou některé jevy slovotvorné: (1) Ve srovnání s ostatními nář. má výraznější zastoupení předpona *o-*, srov. *oškvarek* (× střmor. *škvarek*), *odrobinky* (× *drobinky*), *ohřeblo* (× *hřeblo*), *okúpat* (× *vykoupat*), (2) charakteristické je tvoření názvů rodin odvozených od osobních muž. jmen typu *Bartošé*, *Martincé*, (3) adj. odvozená od trpných příč. sloves s inf. na *-ít/-íť* jsou zpravidla tvořena formantem *-ítý* (*utřítý*, *otevřítý*, *ohřítý/máme otevříté*...), (4) specifických prostředků se užívá při tvoření expresiv, např. subst. formanty *-ňa*, *-ula* (*švidraňa*, *běhula*) a slovesné formanty *-ýň-/-úň-/-úzň-/-ázň-* (*hihýňat*, *vrzúňat*, *rabúzňat*, *łomázňat*). K vmor. lexikálním regionalismům patří např. *hyd* ‚drůbež', *koťík* ‚kotník', *oklepina / oklépka* ‚otep rovné slámy vymlácené cepy', *sťahle / stahle* ‚otěže', *trnka* ‚švestka' atd. – V komplexu vmor. nářečí se vydělují 4 podskupiny (NČD, 1972, 262–284): (A) jižní (slovácká), (B) severní (valašská), (C) západní okrajové úseky (nář. na Hranicku, kelečské nář. a nář. dolská), (D) kopaničářská nář.

(A) **Jižní (slovácká) podskupina**: (1) soubor krátkých i dlouhých samohlásek je pětičlenný (*i, e, a, o, u, í, é, á, ó, ú*) a původní *ý* splynulo ve výslovnosti s *í* (*liďi, lít* stejně jako *slišet, mlín*), (2) v jižních úsecích se *ł* vyslovuje jako *u̯* (tzv. obalované *l*: *hu̯ava*), (3) pro instr. pl. subst. je charakteristická koncovka *-ama* (*súsedama, nožama, kravama, zďama, staveňama*), (4) inf. je zakončen na *-t*, (5) výrazným slovotvorným jevem je tvoření příslovcí od přechodníku za využití formantu *-ačky* (*seďački, stojački*).

(B) **Severní (valašská) podskupina**: (1) soubor krátkých i dlouhých samohlásek je šestičlenný s rozlišením *i/y* a *í/ý* (*i, y, e, a, o, u* / *í, ý, é, á, ó, ú*; hlásky *y* a *ý* se zde navíc vyskytují jako fonetické varianty po *z, s, c, ž, š, č, ř*: *cyzý, sýla, žyvý, šyje, učył, křyvý*, (2) v jádru území jsou uchovány měkké retnice (*b'ežet, b'ič, p'ekný, p'ila, v'ešat, v'ím, m'ech, znám'í, hříb'a, zap'atí, zem'ák*), (3) seskupení *m+ě* se vyslovovuje *m'e*, popř. *mje* (*m'esíc, mjesíc*), (4) na části území je běžná výslovnost zdvojených souhlásek (*Anna*, ale též *kašša, necco*), (5) instr. pl. mask. je charakteristický zakončením *-y/-i*, popř. *-mi, -ami, -ámy* (*súsedy, pekaři, koňmi...*, popř. *súsedami, nožami*), (6) inf. je zakončen na *-ť*, (7) na sv. okraji tvoří výrazný slovotvorný typ příslovce odvozená z přechodníků pomocí formantu *-aci* (*seďacy, stojacy* vedle *seďa, stoja*), (6) slovní zásoba obsahuje vrstvu výrazů spjatých s karpatskou salašnickou kolonizací, tzv. karpatismů, slov přejatých, zpravidla rum. původu: *bryndza* ‚ovčí sýr', *vakeša* ‚ovce vyznačující se černým zbarvením okolo očí', *kurástva* ‚mlezivo', *gúry* ‚výslužka ze zabijačky', *košut* ‚kozel' atd.

(C) **Západní okrajové úseky**: na záp. sousedí se střmor. nář. skupinou, s níž je spojují některé společné znaky, kterými se liší od vých. již. (slovácké) a s. (valašské) podskupiny: jejich vých. hranici vůči ostatním vmor. nář. tvoří svazek izoglos, a to (1) izoglosa změny tautosylabického *aj* (vých.) > *ej* (záp., např. *daj, najlepší* × *dej, nejlepší* // střmor. *dé, nélepší*), (2) izoglosa přehlasovaných tvarů typu *kuře* (záp.) × nepřehlasovaných podob typu *kuřa* (vých.) a (3) linie záp. podob vyrovnaných ve prospěch přehlásky v inf. a v příč. min. *ležet, vycházet / ležel, vycházel* proti vých. podobám *ležat, vycházat / ležal* (*ležál*), *vycházal*. **Typ hranický** je charakterizován (1) existencí *i/í* a *y/ý* v téže distribuci jako v sev. podskupině, (2) neexistencí měkkých retnic (výslovnost *bič, pjena*) a výslovností seskupení *m+ě* jako *mje* (*mjesíc*), (3) v lok. pl. koncovkou *-ech* (*chłapech, košech, krávech, ňiťech, polech*), (4) inf. koncovkou *-ť* (*ležeť, ďelať*). **Typ kelečský** (nář. v okolí Kelče jv. od Hranic) se jako zvláštní typ navíc vyděluje (5) výskytem dvojhlásek *ej, ou*, a to nejen za pův. *ý* a *ú*, ale též za pův. *í* a *ó* (*vejška, druhej, lejstek, třejska, mjesejc, volajou* (< *volajú*), *nouž, rouža*). Pro **typ dolský**, tvořící přechod mezi oblastí vmor. a střmor. (nář. v jižním podhůří Chřibů a Ždánického lesa na pruhu území na jz. od Kroměříže a Zlína po býv. hranici s něm. nářečími již. od Hustopečí a sz. od Břeclavi), je příznačné (1) (shodně s již. podskupinou) zpravidla splynutí *i/y* a *y/ý* v *i/í* (*liďi, lít* stejně jako *slišet, mlín*), (2) důslednější výskyt nadměrného *ej*, než je tomu v kelečských nář., zejm. z pův. *í* po sykavkách na záp. Uherskohradišťsku (*počejtat, přejvoz, viskočej* ‚vyskočí'); na sz. Kyjovsku je však *ej* pouze za *ý*, a to v koncovce nom. sg. tvrdého adj. sklonění (*starej bík*), místy na okrajích se objevuje *í* též za staré *ej* (*pjekňíší, k tí starí*) a za *ej* < *aj* (*nídelší*)), popř. paralelní *starí bík*, (3) neexistence měkkých retnic (výslovnost *bič, pjena*) a výslovnost seskupení *m+ě* jako *mňe* (*mňesíc*), (4) za staré slabičné *ł, Ł́* je, na rozdíl od již. podskupiny, *łu/lu, łú* (*lou*)/*lú* (*dłuh/dluh, słúp/slúp*).

(D) **Nář. kopaničářského typu** pokrývají pruh území při státní hranici se Slovenskem. Shodují se ve velké části s nář. slk.: jsou odrazem pozdní slk. kolonizace a vyznačují se zejména: (1) neexistencí souhlásky *ř* (*tri, prišli*), (2) střídnicí *dz* za staré *dj* (*medza, cudzí*), (3) staré *ď, ť, ň* má v sev. části podobu *ď, ť, ň* (*ďeďina, ťichí, ňic*), v již. úseku *d, t, n* (*dedina, tichí, nič*), kolem Starého Hrozenkova je *dz, c* (*dzedzina, cicho*), (4) místy existují jen tvrdé retnice (*mesto, bežat*), (5) v jádru oblasti se vyskytují dvojhlásky *ie, ia, uo, ié, iá, uó* (např. *viem, mliéko, kuóň/kvóň*), (6) v 1. os. sg. ind. préz. je koncovka *-em* (*chcem, umrem*), (7) vedle formy *já sem* koexistuje forma *já som*.

Jako dial. okrajové mají v mor.nář. mnoho arch. rysů, některé jaz. jevy zejm. v stř. úseku jsou dokonce velmi starobylé. Chloupek (1963, 67) upozorňuje na rozdíly v slovesných tvarech 3. os. pl., jimiž se vmor. oblast rozčleňuje do tří areálů, a to (a) úseku severního s typem *prosá*, (b) úseku středního s podobami *prosíja/prosíjá*, (c) úseku jižního s typem *prosijú*. V záp. části vmor. nář., na kontaktu území se střmor. dial., archaické rysy většinou zanikly a „nářečí se postupně svými novými rysy začala přibližovat nářečím středomoravským" (Chloupek, 1997, 52). Vmor. nář. oblast vymezuje poprvé Bartoš (1886, 1895) jako „moravské nářečí slovenské", Trávníček (1926, 14) ji definuje ve vztahu k nář. střmor. a slez. („moravské slovenské nářečí"). První ucelený jazykověžemě-pisný popis podává Vážný (1934, 219): v souladu s tehdejší tezí ↑československého jaz. jsou tato nář. začleněna do komplexu slk. jaz. („slovenská nářečí lidu československého na východní Moravě a na Slovensku"). Jako vmor. nář. je poprvé označuje Bělič (1954), který je také poprvé uceleně popisuje ve svém kompendiu (NČD, 1972, 262–284). K nevhodnosti termínu moravskoslovenská nář. srov. Šlosar (1958), Chloupek ad. (1954), Vašek (1967, 10) a Chloupek (1972, 27). K okolnostem změn a k historickému vývoji vmor. nář. ↑raná stará čeština, ↑čeština 14. století, ↑čeština doby husitské, ↑humanistická čeština.

Lit.: Bartoš, F.: *Dialektologie moravská* 1, 1886, 2, 1895; Bělič, J.: *Dolská nářečí na Moravě*, 1954; *České nářeční texty*, 1976, 214–282; *ČJA* 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999; Hlubinková, Z.: *Tvoření slov ve východomoravských nářečích*, 1997 (rkp. dis. pr. ÚJČ AV ČR); Chloupek, J. ad., K diferenciaci moravskoslovenských nářečí a k jejich vztahu k českému národnímu jazyku. Připsáno památce Adolfa Kellnera, *SPFFBU* A 2, 1954, 18–31; Chloupek, J., Tvary třetí osoby mn. č. přít. času ve východomoravských nářečích, *NŘ* 46, 1963, 65–70; Chloupek, J.: *Aspekty dialektu*, 1971; Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*, 1986; Chloupek, J., Východomoravská oblast, in: Davidová, D. ad. (eds.), *Mluvená čeština na Moravě*, 1997, 52–74; Michálková, V.: *Studie o východomoravské nářeční větě*, 1971; *NČD*, 1972; Šlosar, D., Dnešní rozdělení nářečí na východní Moravě, in: *Studie ze slovanské jazykovědy*, 1958, 387–390; Trávníček, F.: *Moravská nářečí*, 1926; Vašek, A.: *Jazykové vlivy karpatské salašnické kolonizace na Moravě*, 1967; Vážný, V.,

Nářečí slovenská, in: *Československá vlastivěda 3. Jazyk*, 1934, 219–310.

SK

SLABIKA (sylaba)

Nejmenší reálně existující artikulačně-akustická jednotka řeči. Jde o nejjednodušší a nejtěsnější možnou artikulační jednotu funkčních prvků řeči (↑hlásek), která vyhovuje dorozumívání. Odpovídá i přirozenému jaz. citu uživatelů, proto se i malé dítě snadno naučí rozdělit řeč na **s.** (např. v říkadlech). Fonetický charakter **s.** je komplexní: základem je fonace – přítomnost hlasové složky, jež umožňuje realizaci prozodických vlastností vázaných na **s.** jako celek, a přechod od sevření mluvidel (striktury) k apertuře (uvolnění mluvidel). Podstatná je přitom apertura, striktura nemusí být realizována (č. předložky [*o*], [*u*]). Mluví se i o samostatném artikulačním impulzu každé **s.** souvislé řeči. Z fonologického hlediska je **s.** elementárním seskupením fonémů, které je možno popsat z hlediska jejich kombinovatelnosti a frekvence těchto kombinací. Jako nositelka prozodických vlastností je **s.** východiskem popisu suprasegmentální roviny jaz. Ve **stavbě s.** je základem jádro (nukleus), místo maximální apertury, a tedy i nejvyšší sonantnosti. Tuto pozici obsazují ve všech jaz. světa vokály (včetně diftongů), v č. také ↑konsonanty sonorní, pokud stojí v sousedství jiných konsonantů n. po konsonantu před předělem; sonorní souhláska se tedy stává slabikotvornou (sonantní) díky pozici; představy o jejich odlišném znění v jádru **s.** se pro současný jaz. nepotvrdily. Běžné jsou v jádru **s.** [*l*], [*r*] ([*vl̥na*], [*krve*], [*nesl̥*], [*bratr̥*]), ojediněle [*m*] ([*sedm̥*], [*osm̥nácť*], pravidelně vyslovované i [*sedum*], [*osumnácť*]), v přejatých slovech i [*n*] ([*stejšn̥*]. Jádro **s.** je obklopeno konsonanty, ty tvoří svahy **s.** Před jádrem **s.** stojí konsonantická praetura (iniciála, onset), v č. 1–4členná ([*po-li-ce*], [*pro-šla*], [*stla-čte*], [*fstlak*]), s neslabičnou předložkou (výslovnostně patří k následujícímu jménu) i 5členná ([*kfstlaku*]). Asi 12 % textu tvoří v č. **s.** s vokalickým začátkem ([*o-kolo*], [*a-le*], [*u-ši*]). Striktura v nich může být nahrazena ↑rázem n. (substandardně) ↑protezí ([*vobvo-rat*]). Po jádru může následovat restriktura (kóda), v č. **s.** nejvýše tříčlenná: [*koč-ka:m*], [*bo-lest*], [*za:pst*]. Podle přítomnosti restriktury rozeznáváme **s. otevřené**, končící místem maximální apertury, slabičným jádrem ([*kole-no*]; [*vl̥-na*]; [*za-sko-či:*]), a **s. zavřené**, jež jsou zakončeny restrikturou ([*roz-da:m*], [*švec*]). V č. jsou častější **s.** otevřené; spojení KV (typ [*po*], [*co-ko-li*]) pokrývá 60 % textu, typ KKV ([*pta:*], [*sto-čle-(na:)*]) 10 %, typu V ([*o*], [*a-(nebo)*] apod.) je 5 %, zatímco nejčastější typ KVK ([*pot*], [*su:l*]) tvoří jen 17 %. – Zvláštním typem jsou **s. pobočné**, kde po počátečním sonorním konsonantu, tedy hlásce s vyšší mírou sonantnosti, následuje jiný konsonant a pak teprve jádro. Stavbou se vymykají z běžného modelu č. a jsou méně stálé. Pravidelně zaniká při běžné výslovnosti počáteční [*j*] (*jdu* – [*du*], *jméno* – [*me:no*]); u tvarů slovesa *být* je výslovnost *jsem*, *jsi* – [*sem*], [*si*] spis. Při diachronním popisu jaz. se jako pobočná chápe každá **s.** se sonorou, neboť „slabikotvornost" těchto hlásek vznikla až v historickém vývoji jaz.; ↑pobočná slabika. – Z fonologického hlediska je **hranice s.** nesporná tam, kde splývá s hranicí slova; ve výrazech složených z otevřených **s.** je před místem největší striktury, tj. před souhláskou. Souhlásková skupina mezi dvěma jádry se označuje interlud. Pro potřeby analýzy se rozčleňuje s ohledem na stavbu slova (*nej-ví-ce*, *roz-dal*). Význam má i kombinovatelnost fonémů v rámci **s.** Z fonetického hlediska může být situace jiná: především se společně s následující **s.** vyslovuje neslabičná předložka n. předpona (*z dubového* – [*zdu-bo-ve:-ho*]; *v otevřeném* – [*fʔo-te-vře-ne:m*]; *vcházeli* – [*fxa:-ze-li*]; *zúčtovat* – [*zu:-čto-vat*]), a to i tam, kde je mezi předložkou (předponou) a slovním základem ↑ráz. Slabičná předložka si může v ortoepickém projevu uchovat svou hranici (*před usnutím* > [*přet-ʔus-nu-ťi:m*]; *nad oblaky* – [*nat-ʔoblaki*]), zato hranice mezi slabičnou předponou končící konsonantem a následujícím slovním základem se vyslovuje jen při pečlivém projevu (*nadoblačná* > [*na-do-blač-na:*] / [*nat-ʔob-lač-na:*]). V jiných případech je volba hranice **s.** vázána pouze tím, že poslední konsonant skupiny patří k následující **s.**, jinak záleží na úzu mluvčího (*čeština* – [*češ-ťi-na*] i [*če-šťi-na*]; *charakteristická* – [*xa-rak-teris-tic-ka:*] i např. [*xa-ra-kte-ri-sti-cka:*]). Ve velmi pečlivé výslovnosti (↑ortoepie) respektuje mluvčí také hranici předpony a slovního základu n. hranici kompozita (*nadúrovňová* – [*nad-u:rov-ňo-va:*], *půlobrat* – [*pu:l-ob-rat*]. Členění v podstatě odpovídá dělení slov v písmu. V nepečlivé výslovnosti se objevují i fonetické realizace spojující do jedné **s.** K a V, mezi nimiž je hranice slova: *mluvil o hokeji* – [*mlu-vi-lo-ho-ke-ji*]; *poznat okolí* – [*po-zna-to-ko-li:*]; *napít a najíst* – [*na-pi:-ta-na-ji:st*]). To značně snižuje kulturu mluvy. K transkripci fonetického znění dokladů ↑transkripce.

Lit.: HÁLA, B.: *Slabika, její podstata a vývoj*, 1958; TĚŠITELOVÁ, M. ad.: *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny*, 1985; ↑fonetika, ↑fonologie, ↑ortoepie.

MK

SLABIKA POBOČNÁ

Segment řeči s neplným slabičným vrcholem střední sonority. Zvučnostním vrcholem se staly ↑sonory, tj. souhlásky se středním stupněm sonority/zvučnosti *r*, *l*, *m*, *n*, *ň*, *j*, pokud byly po zániku lichých/slabých ↑jerů odděleny nesonorními souhláskami, které mají nízký stupeň sonority, od vrcholů pravých slabik tvořených samohláskami n. slabikotvornými *r̥* n. *l̥*, tj. hláskami s maximálním stupněm sonority. Sonory v nově vzniklých hláskových sekvencích typu $\overset{V}{K}\ \underline{S}\ \underset{K}{V}$ uvnitř slova n. $\overset{V}{K}\ \underline{S}$ na konci slova n. $\underline{S}\ \underset{K}{V}$ na začátku slova neměly sice takový stupeň sonority, aby vytvořily vrchol skutečné slabiky, ale dostatečný stupeň sonority k tomu, aby v sousedství s méně sonornímí souhl. vytvářely slabičný pseudovrchol, tj. **p.s.**; vzniklá výslovnostní potíž je odstraňována různými způsoby: (1) Na konci slova (a) změnou neslabičné S v slabikotvornou, např. *bratrъ* (dvojslab.) > *bratr*, v stč. zprvu jednoslabičné [*bratr*], po změně neslabičného *-r* > *-r̥* dvojslabičné: [*bratr̥*]; tak spis. pravidelně v l-ových part. od sloves se souhl. základem, např. *neslъ* (dvojslab.) > *nesl*, v stč. zprvu jednoslab. [*nesl*], po změně neslabičného *l* > *l̥* dvojslab. [*nesl̥*], pod. *vedlъ* > *vedl* > [*vedl̥*]; též ojediněle *-m̥*, např. *sedmь* > *sedm* > [*sedm̥*], *osmь* > *osm*

> [*osm̥*]; (b) vsuvným *e* před S, např. gen. pl. *sestrъ* > (jednoslab.) *sestr* > *sester*, gen. pl. *veslъ* > *vesel*, tak i v nom. sg. subst. na *-sĺь* a *-zĺь*, např. *pěsńь* > *píseň*, *bojazńь* > *bázeň*; v jv. mor. nář. místy v l-ových part. od souhl. sloves, např. *nesél*, *vedél*; před *-m* ojediněle vsuvným *-u-*, např. *sedum*, *osum*; (c) zánikem koncové S; tak v ob. č. v l-ových part. od souhl. sloves, např. *nes*, *ved*; (d) vokalizací *ł* > *u* ve vmor. nář. s „obalovanou výslovností" *ł*, např. *nésu*, *védu* „nesl, vedl" (s délkou v kořeni na rozdíl od préz. *nesu*, *vedu*). (2) Uvnitř slov (a) změnou neslabičné S v slabikotvornou, např. *jablъko* > *jablko* zprvu dvojslab. [*jablko*], po změně *l* > *l̥* trojslab. [*jabl̥ko*]; (b) zánikem neslabičné S v **p.s.**, např. [*jablko*] > nespis. [*japko*]; (c) zánikem nesonorní souhl. oddělující S od samohláskového vrcholu slabiky, např. *sedlьka* > *sedlka* (dvojslab.) > *selka* (srov. pův. podobu základu v *sedlák*). (3) Na počátku slov pův. spojení S+ъ/ь+K (a) zůstává po zániku jeru jako SK se S v pozici **p.s.** dalekosáhle zachováno, např. *lь*^{2}*nъ*^{1} > *len*, ale *lь*^{1}*ěnyjь* > *lněný*, *rъ*^{2}*tъ*^{1} > *ret*, ale *rъ*^{3}*tъ*^{2}*mь*^{1} > *rtem*, *mъ*^{1}*šica* > *mšice*; ve spis. *lněný*, *rtem*, *mšice* atd. se však variantně, zejm. na začátku věty, po pauze a uprostřed věty po souhl., může následná S realizovat i jako *r̥-*, *l̥-*, *m̥-*; tak nepochybně zaznamenáno v některých případech v mor. nář., např. v *tej r̥ži* (dvojslab.); v mor. nář. s „obalovanou výslovností" *ł* v násloví též místo **p.s.** plně slabičné *u-*, např. *užička*; (b) častěji dochází k zániku *j-* < *jь-*, např. *jьgrati* > *hrát*, *jьměti* > stč. *jmieti* > *mít* (ale zůstalo *jmění* < *jьměnije*); v nář. zaniká i pobočné *l-*, např. *žice*, *žička* proti spis. *lžíce*, *lžička* < *lъži-* n. už v stč. *hostajně* (Tkadl.) proti nč. spis. *lhostejně* < *lьgo-*; (c) ojediněle se slabika a průběh její sonorní linie mění ↑metatezí (přesmyčkou), např. nář. chod. *hlář* proti obecnému *lhář* < *lъga-* n. v č. i mor. nář. doložené *žlice*, *žlička* < *lъži-*, jč. *šmíce* proti obecnému *mšice* < *mъši-* n. *žmučky* za *mžutky* (spis. *mžitky* < *mъžu-*); metateze se event. kombinuje se změnou S > S, např. *mьgla* > *mhla* > [*mlha*] > [*m̥lha*].

Lit.: Hujer, O., K nauce o pobočných slabikách v češtině, *LF* 45, 1918, 84–87 (přetištěno in: Hujer, O.: *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka,* 1961, 88–91); Lehr – Spławiński, T., Prasłowiańskie jь- w językach zachodniosłowiańskich, *Rocznik sławistyczny* 8, 1918, 152n. (přetištěno in: Lehr – Spławiński, T.: *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego,* 1957); Pauliny, E., Zur Entwicklung der sog. Nebensilben im Slowakischen, *Cercetări di lingvistică* 3, 1958, 75–89; ↑čeština 14. stol., ↑fonetika, ↑pračeština, ↑slabika.

RV

SLANG

Svébytná součást ↑národního jaz., jež má podobu nespis. n. hovorové vrstvy speciálních pojmenování (jednoslovných i frazémů), realizované v běžném, nejčastěji polooficiálním a neoficiálním jaz. styku lidí vázaných stejným pracovním prostředím n. stejnou sférou zájmů a sloužící jednak specifickým potřebám jaz. komunikace, jednak jako prostředek vyjádření příslušnosti k prostředí či k zájmové sféře. Může jít o úzus příslušníků určitého zaměstnání (**profesionální s.**) n. určité, společensky kladně n. neutrálně hodnocené skupiny lidí spojených určitým zájmem (**skupinový s.**). **S.** označovaný i jako **sociální nářečí** (sociolekt, dříve též společenské nář., speciální nář., vrstvové nář., pracovní nář., vrstvová mluva, někdy též žargon – ve významu profesionální, specifické výrazivo odborníků určitého oboru –, zřídka i hantýrka) je dokladem stále aktuální potřeby lexikální diferenciace zejména v ústní komunikaci. Zřídka připomínané rysy v mluvnické stavbě (zvýšená frekvence některých syntaktických schémat, sklon k eliptičnosti, využívání progresivních slovních tvarů a slovotvorných postupů) nelze považovat pro **s.** za speciálně charakteristické, neboť jsou zřetelným projevem spontánnosti a přirozené emotivnosti komunikátů; nespis. v mluvnické stavbě je pro **s.** vyjadřování zpravidla základní, přísná spis. n. i kniž. je výrazovou aktualizací. Lze také rozlišovat **s.** „vyšší" (např. lékařský), inklinující ke spis., od „nižšího", zřetelně substandardního. – Při klasifikaci **s.** jako specifické lexikální vrstvy č. jaz. se uplatňují aspekty jaz. (zejm. využívání produktivních pojmenovávacích postupů bez zření ke spis., systémovost, snaha o pojmovou diferenciaci, vztah ke stávající terminologii oboru, komunikativní funkčnost a vyjadřování expresivity) a mimojazykové (povaha a stupeň uzavřenosti prostředí, věkové a sociální složení příslušníků, faktory psychické). Z těchto hledisek lze lexikální prostředky **s.** rozčlenit na profesionalismy a slangismy (v užším smyslu). **Profesionalismy** jsou nespis. názvy terminologické povahy motivované důvody věcnými, zejm. snahou o výrazovou úspornost, jednoznačnost a mobilnost v mluvené komunikaci; jsou nocionální a jen omezeně mají synonyma (nejel povolenou *padesátkou*, ale *devadesátkou*; učil *dálkaře* v *áčku* i *béčku*; (lékařské) *ulkusák na áru exnul*, dostal *pneumonku*; (počítačové) *kliknout*, *resetovat*, *iskejpovat*, *altnout*; typ počítačové hry *simulace*, *strategie* nebo *dungeon* apod.); jejich častou motivací je potřeba pojmové diferenciace, srov. rybnikářské *rybník klesá* ‚vypouští se', *letní se* ‚je přes léto vypuštěný', *je nedosazen*, *přesazen* ‚je v něm neúměrně malý, velký počet ryb', *strojí se* ‚vypouští se před výlovem', *dobře nevypadl* ‚nedostatečně vypuštěný', *zimuje* ‚je přes zimu vypuštěný', n. názvy pracovníků policie podle specializace *dvojkař*, *hlídkař*, *jedničkář*, *mládežník*, *nehodovák*, *očko*, *operativec* atd. Jako profesionalismy fungují dnes mnohé výrazy starého řemeslnického názvosloví, jež byly v oficiální komunikaci nahrazeny terminologií oborů; srov. krejčovské *příklopec/poklopec* – spis. *rozparek*, *heftovat* – spis. *stehovat*, *močák* ‚pomůcka na vlhčení látky při žehlení' – spis. *vlhčidlo*. Charakter profesionalismů mají také dosud nestabilizované soubory výrazů terminologické povahy v nově vznikajících oborech; srov. uvedené příklady z mluvy lidí zabývajících se profesionálně n. zájmově počítači. – **Slangismy** (v užším smyslu) se pozorovateli mimo zájmovou skupinu jeví ve srovnání s profesionalismy jako nespis. názvy příznakové citově, expresivně, je u nich patrná motivace zvýraznit výjimečnost prostředí i aktivitu mluvčího i jeho osobního vztahu k nim, např. železničářské názvy lokomotiv *albatros*, *bobina*, *bufan*, *ceďák*, *čmelák*, *hurvínek*, *karkulka*, *koza*, *krasin*, *maletka*, *mikádo*, *papoušek*, *pětikolák*, *rosnička*, *štokr*, *vanovka*; kanoistické *bafák* ‚boční vítr', *deblovka* ‚kánoe pro slalom ve dvou', *loupák* ‚oblý kámen těsně pod hladinou', *perník* ‚chatrná

loď', *skládačka* ‚skládací kajak', *chlupatá voda* ‚voda čeřená větrem', z mluvy zájemců o počítačové hry (*pařanů*) názvy her jako *hopsačka*, *strkačka*, *vrážečka*, *zívačka*, *skákačka-mlátička*, *chodička-mlátička* atd. Časté jsou synonymní řady slangismů, na jejichž vzniku se podílí i jazyková hra, někdy i averze vůči oficiálnímu vyjadřování: studentské *prasknout*, *rupnout*, *dostat padáka*, *dostat kopačky* ‚neuspět u zkoušky, propadnout', hudebnické *kikstrouba*, *kropáč*, *konev*, *kročna*, *kiksna*, *kvočna*, *lesní er ó há* ‚lesní roh', z brněnského hantecu *bejzin*, *čoch*, *díra*, *knajpa*, *pajzl*, *palermo*, *palírna*, *paluša*, *putála*, *putyka*, *špeluňa*, *osvěžovna* ‚hospoda', železničářské *bardotka*, *brýlatá*, *honda*, *lolobridžida*, *šedá eminence*, *zamračená* ‚dieselelektrická lokomotiva T 478.0' aj. Lexikální jednotky nepochybně vzniklé v některém **s.**, jež již vazbu na vymezenou sociální skupinu ztratily, se označují jako **interslangismy** (Hubáček, 1988); jde o „prostě slangové" výrazy jako *dietář* ‚1. kuchař n. strávník dietní jídelny, 2. kdo pobírá diety', *klikař* ‚člověk mající štěstí', *mít zelenou* ‚nemít žádné překážky', *píchačky* ‚píchací hodiny, lístky do nich', *vývojář* ‚pracovník vývojového oddělení', *zařadit zpátečku* ‚ustoupit', *hrát fér hru* ‚jednat čestně', *klamat tělem* ‚podvádět' apod.; mnohé z nich zobecněly. – Z hlediska onomaziologického se při **tvoření** slangismů i profesionalismů uplatňují postupy slovotvorné, tj. odvozování denominativní i deverbativní (*dálkař*, *tříďas*, *sternálka*, *muškařit*, *lapačka*, *slaňák*, *šoulanda*, *vložák*, *oddžampnout*), skládání (*reprobedna*, *kolotuk*, *samosklad*) a zvláštní způsoby tvoření jako mechanické krácení (*příraz*, *ginda*), n. překrucování (*vejtřaska*, *kejtra*), a také postupy sémantické, metaforické a metonymické přenášení (*harfa* ‚kolejiště seřazovacího nádraží'; *zebra* ‚bílé pruhy na vozovce'; *pískat* ‚rozhodovat sport. zápas') a tvoření frazeologismů nominálních i verbálních (*horký vůz* ‚vůz s přehřátým ložiskem'; horolezci *odcházejí bandasky* ‚ztrácí sílu v rukách'; chtěl tam *hodit kukačku* ‚podívat se' aj.); uplatňuje se i přejímání z cizích jaz., dříve především z něm. (*cajgr* ‚ukazatel', *špajzovat* ‚zbrojit', *vercajk* ‚nářadí'), dnes z angl. (*džery, džekyl* ‚muž'; *abgrejdovat* počítač ‚zlepšit, rozšířit funkce'; lézt *on sajd* ‚na první pohled'; *to není moje parketa* ‚v tom nejsem odborník'). – Typem sociolektu je i **argot,** též hantýrka, žargon. V č. tradici je chápán jako specifická lexikální vrstva příznačná pro neoficiální ústní komunikaci sociálních skupin v oblasti činnosti společensky nežádoucí, až škodlivé. Tímto termínem lze označovat buď pouze argoty historické, jejichž popis odpovídá klasickému vymezování argotu jako mluvy tajné vzniklé na základě dohody zasvěcených, n. jej ponechat i jako označení některých mluv současných, nově však vymezit sociální skupiny, jež jsou jeho nositeli a uživateli (argot narkomanů, vězeňský argot apod.). Poznání a popis argotů je ve srovnání se **s.** pochopitelně obtížnější.

Lit.: Hubáček, J.: *O českých slanzích*, 1981; Hubáček, J.: *Malý slovník českých slangů*, 1988; Jaklová, A., Budeme argot nově definovat?, *SaS* 60, 1999, 293–300; Klimeš, L.: *Komentovaný přehled výzkumu slangu v Československu, v České republice a ve Slovenské republice v létech 1920–1996*, 1997; Klimeš, L. (ed.): *Sborník konference o slangu a argotu v Plzni*. I, 1977; II, 1982; III, 1987; IV, 1989; V, 1995; VI, 1998; Oberpfalcer-Jílek, F., Argot a slangy, in: *Čsl. vlastivěda*, sv. III, 1934, 311–375; Utešený, S., K pojmosloví a terminologii sociálních nářečí, *NŘ* 62, 1979, 88–94.

JHu

SLOVENŠTINA

Zsl. jaz., blízký č., s níž spoluvytváří tzv. česko-slovenskou větev zsl. jaz. Česko-slovenské jaz. kontinuum přerušují jihoslovanskými jaz. prvky středoslk. nářečí (část z nich přesahuje až do oblasti západoslk. a východoslk.; jde o jevy jako vývoj skupiny *⁺õrt-*, *⁺õlt-* pod ↑cirkumflexem > *rat-*, *lat-* (středoslk. *ražeň*, *lakeť* × č. *loket*, západoslk. *rožen*, *loket*, východoslk. *rožeň*, *lokec*), zjednodušení skupin *dl*, *tl* > *l* (středoslk. *šilo* × č. *šídlo*, západoslk. *šidlo / šillo*, východoslk. *šidlo*), střídnice *s* za *ch* při II. ↑palatalizaci velár (středoslk. *Česi*, *mnísi* × č. a západoslk. *Češi*), vznik ↑neoakutu na tematickém *-e-* v préz. kmeni (středoslk. *nesieš* × západoslk. a východoslk. *neseš*), vznik novoakutu na *o*-ové složce přípon instr. sg. *a*-kmenů a nom. a akuz. sg. neuter adj. (středoslk. *ženou*, *dobruo* × stč., západoslk. *ženú*, východoslk. *ženu* a č. a západoslk. *dobré* a východoslk. *dobre*...). Na výkladu původu těchto tzv. jihoslavismů ve středoslovenštině byly založeny teorie o původu a vzniku **s.** Některým badatelům (Czambel, Bernštejn, Kniezsa, Chaloupecký) byla jejich přítomnost oporou teorie popírající existenci homogenního psl. základu **s.** a vykládající **s.** jako výslednici setkání okrajů či míšení různých sl. jaz., č., p. a jsl. jaz., ev. i ukr. Také stoupenci opačné teorie o homogenním psl. základu **s.** vykládali jihoslavismy různě, jako pozdní (tak představitel teorie československého prajazyka Trávníček) n. naopak jako velmi starobylé (např. Novák právě přítomností jihoslavismů ve střední **s.** vyvracel oficiální prvorepublikovou teorii o jednom československém jaz., vzniklém z jednotné pračeskoslovenštiny); ↑čeština. Podle migračně-integrační teorie Krajčovičovy došlo v období, které následovalo po osídlení dnešního Slovenska Slovany (a to ze dvou směrů, totiž od severu a od jihu – odtud středoslk. jihoslavismy), k jaz. integraci celé oblasti psl. základu **s.**, a sice jednak změnami charakteru západoslovanského (zachování nepalatalizovaných skupin *kv-*, *gv-* před *ě*, *i* diftongického původu, nepřítomnost *l'* epentetického, *⁺dj*, *⁺tj*, *⁺kt'* > *dz'*, *c'*), jež integrovaly také oblast středoslk., jednak změnami charakteru nezápadoslovanského, zasahujícími kromě centrální **s.** také území západoslk. (jen po Záhoří) a východoslk. – jde o tzv. mladší jihoslavismy (*⁺jь* na začátku slova > *i*: *ihla* × č. *jehla*, záhor. *jehua*; délka na příponě *-á* v nom. a akuz. pl. neuter *mestá* × záhor. *mjesta*, č. *města*; přípona *-omь* v instr. sg. *o*-kmenů, srov. *chlapom* × č. *chlapem*, záhor. *chuapem* a relikt. východoslk. *chlopem*). Zatímco starší jihoslavismy zůstaly omezeny na původní oblast centrálního Slovenska, mladší se rozšířily i za její hranice – protože však ani jeden z nich nepřekročil karpatský oblouk a neintegroval tak **s.** jako celek, což se naopak podařilo jevům západosl. rázu, domnívá se Krajčovič, že už v tomto časném období byl **s.** jako celku vtisknut převažující západosl. charakter. Střední **s.** vykazuje pak zvláštnosti i v období následujícím, např. v průběhu, relativní chronologii a výsledcích zániku a vokalizace ↑jerů, denazalizace ↑nosovek a ↑kontrakce

vokálů. (Právě uvedené pořadí těchto změn odpovídá časovému sledu předpokládanému pro střední **s.**) Zatímco v západních a ve značné části východních **s.** nář. se jerové střídnice shodují se stavem v č. a v západosl. jaz. vůbec (kde došlo všude – s výjimkou polabštiny a dolní luž. srbštiny – k vývoji *ь* > *'e*, *ъ* > *e*), ve střední **s.**, která neměla zadní *e*-ovou variantu vzniklou kontrakcí, jsou jerové střídnice poměrně pestré: za *ь* je nejčastěji *'e* (*d'eň*), ale také *o* (*kotol*, *ovos*), *á* (*kotál*, *chrbát*), *'a* (*ľan*); za *ъ* nejčastěji *o* (*von*, *doska*), ale také *á* (*dážď*), *e* (*sen*, *laket'*), *a* (*mach*, *daska*). (Vývoj východoslk. (*ъ* >) *e* > *o* je sekundární a byl snad způsoben vlivem sousedních ukr. nář.) Na rozdíl od západoslk. a východoslk. nář. nebyla ve střední **s.** provedena kontrakce v instr. sg. fem. subst., adj. a pron. (*ženou* < *⁺ženojǫ* × západoslk. *ženú* < *⁺ženojǫ* a východoslk. *ženu* < *ženú* < *⁺ženojǫ* a č. *ženou* < stč. *ženú* < *⁺ženojǫ*); v nom. a akuz. sg. neuter adj. proběhla kontrakce s odlišným výsledkem: středoslk. *dobruo* < *dobró* (zachované např. v topol. nářečích, která nemají diftong *uo*) < *⁺dobroje* × západoslk. *dobré* < *⁺dobroje* a východoslk. *dobre* < *dobré* < *⁺dobroje*. Podle Krajčoviče je možné, že na tomto zvláštním vývoji skupiny *-ojǫ* a *-oje-* ve stř. **s.** se podílel také novoakut vzniklý na *o*-ové složce přípony (čemuž nasvědčuje právě uvedený doklad délky v topol. nář.). – Výraznou hranici mezi č. a **s.** představuje izoglosa pračeské změny (*⁺dj* >) *dz'* > *z'* a stč. ↑asibilace *r'* > *ř*, které na **s.** jaz. území neproběhly. Jinak je přechod mezi vých. nář. č. a záp. nář. **s.** pozvolný a některé jevy jsou oběma těmto oblastem společné. Mj. z tohoto faktu mohou plynout také jisté rozpaky, kterému z obou jaz. tato nářečí přiřadit: *Československá vlastivěda* (1934) řadí valašská a slovácká nář. Moravy k **s.**; Bělič a po něm i Lamprecht je chápou jako nář. č. – jistě na principu politickém; vždyť jim tolik blízká nář. záhorská pojímají jako nář. už jiného jaz., totiž **s.** Přechodový charakter těchto dial. hovořil ve prospěch teorie o jednotném československém jazyce (existujícím ve dvou spis. variantách, české a slovenské), jíž prvorepubliková jazykověda (Trávníček) vycházela vstříc oficiální politické koncepci nového státu. Ta v středoevropské situaci, kde se národ definoval především jazykově, zvolila mezi dvěma nabízenými možnostmi – možností popřít existenci dvou samostatných jaz. a konstruovat jaz. jeden (a s ním i jeden národ) a možností připustit existenci dvou samostatných jaz. (ale tím i uznat existenci dvou národů) – tu první. Toto řešení bylo přijatelné také díky poměrně velmi pozdnímu národnímu uvědomění Slováků. Slováci před r. 1918 nevytvořili vlastní státní útvar a jen pozvolna se formovalo vědomí územního vymezení Slovenska (obvykle se ve starší době mluví o horních Uhrách n. o Pannonii; v č. prostředí se vžívá označení *Slováky*) a národnosti jeho obyvatel (pojmenováním *Slovák* s významem „Slovan“ se v prostředí horních Uher vymezuje jejich slovanské obyvatelstvo vůči neslovanskému (maďarskému) a jenom pozvolna asi od konce 18. stol. je toto slovo vyhrazováno pouze k označení Slováků, s čímž jde ruku v ruce ústup dalších souznačných jmen – *Slave*, *der böhmische Slave*, *Slavus Bohoemus*, *Bohoemus Slavus*, *Bohemoslavus* aj.). Také spis. **s.** je záležitostí nejdříve osvícenskou. V době mezi koncem 14. stol., kdy se objevují nejstarší texty, a 18. stol. užívalo slovanské obyvatelstvo horních Uher jako kulturní podobu domácího jaz. č., byť slovakizovanou. Dokládá to i jaz. praxe evangelíků, kteří přijímajíce za kultovní jaz. vždy jaz. domácí, se na západním a středním Slovensku rozhodli pro č. Východoslovenští kalvíni povýšili na obřadní jaz. zemplínské nářečí, v němž pak byly tištěny (v maďarské grafice) i knihy (*Mali catechismus*, 1750; *Hlasz pobosnoho spéványa*, 1752; *Radosctz sertza pobosnoho*, 1758) – mluví se o tzv. kulturní východoslovenštině. (Zemplínské nář., kodifikované gramatikou Kosteľníkovou z r. 1923, dokonce funguje dodnes, obohaceno o četné srbismy a ukrajinismy, jako spis. řeč u řeckokatolických Slováků – sami se označují za Rusíny – v Srbsku.) První pokusy kodifikovat spis. jaz. domácí na bázi kulturní západoslovenštiny spadají do poloviny 18. stol.: tzv. jezuitská **s.** v prostředí jezuitské univerzity v Trnavě a tzv. kamaldulská **s.** (kodifikovaná v mluvnici připojené k lat. – **s.** slovníku z r. 1763, jehož autorství bývá někdy připisováno opatu Romualdu Hadvábnému, a uplatněná v **s.** biblickém překladu kamaldulských mnichů, dochovaném v opise z let 1756–9). Z téže jaz. báze vyšel i pokus o spis. **s.** v kruhu kolem katolického kněze Bernoláka v 80. let. 18. stol. (*Dissertatio philologico-critica de litteris Slavorum*, 1787; *Linguae slavonicae... orthographia*, 1787; *Grammatica slavica*, 1790). Značně rozkolísaná a regionálně i konfesně omezená bernoláčtina se až do pol. 19. stol. sice udržela v dílech rázu nejen náboženského, ale i vědeckého a uměleckého (Fándly, Hollý, Palkovič), celoslovenským spis. jaz. se však nestala. Kollár propagoval jako spis. řeč Slováků č. (srov. jeho a Šafárikovo vystoupení proti Štúrovi ve spisku *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky*) a **s.** protestanti pěstovali dál bibličtinu (tj. č. *Bible kralické*). Ve 40. let. 19. stol. však z jejich prostředí vzešel Štúr, který v spisech *Nárečja slovenskuo alebo potreba písaňja v tomto nárečí* (1846) a *Nauka reči slovenskej* (1846) obhajoval a kodifikoval spis. **s.** jaz. – ustavený na základě středoslk. interdialektu, jejž pokládal za nejpůvodnější jaz. Slovanů, konzervovaný v této jejich domnělé pravlasti. Také štúrovská **s.** měla několik variant. K upevnění a sjednocení úzu spis. **s.** došlo až v roce 1851 jaz. reformou Hodži a Hattaly (tzv. opravená **s.**, tj. štúrovština s hláskovými, morfologickými a pravopisnými úpravami), která vznikla po dohodě mezi bernolákovci (Hattala) a štúrovci (Štúr, Hurban, Hodža), jakož i mezi štúrovci samotnými. Napříště se např. upustilo od výhradně fonologického principu pravopisu. Kodifikační příručka této spis. **s.** vyšla (z pera Hattaly) v roce 1852 (*Krátka mluvnica slovenská*). Tato spis. **s.** se udržela – omezena na oblast literární a publicistickou v době zesíleného maďarizačního tlaku po rakousko-uherském vyrovnání (zákaz činnosti Matice slovenské, zavření gymnázií s vyučovacím jaz. slovenským...) – až do vzniku Československé republiky v roce 1918. Přes ideu jednotného československého národa nebylo již po r. 1918 reálné, aby Slováci užívali jako spis. jaz. **č.** Vznikl tedy konstrukt, tzv. jazyk československý, existující podle jaz. zákona z roku 1920 ve dvou spis. variantách, české a slovenské. Zřejmá vykonstruovanost tzv. československého a diskrepance mezi definováním národa na základě jaz. a existencí oficiálně jediného ná-

roda byla předmětem kritiky. Obnovení existence společného státu Čechů a Slováků po přerušení v době Slovenského štátu už s sebou obnovení idey československého národa nepřineslo. Slováci tedy byli oficiálně uznáni za samostatný národ a měli své vládní instituce (např. centrální úřady však užívaly výhradně **č.**). Od vyhlášení federace v r. 1968 se postavení obou jaz. v rámci státu vyrovnává a vytváří se situace pasivního bilingvismu. Při setkání dvou kódů (č. a slk.) mluvčí zpravidla nepřecházejí do kódu svého komunikačního partnera. Od října 1990 má **s.** status úředního jaz. a v ústavě nově vzniklé (1993) Slovenské republiky je zakotvena jako státní jaz. na území Slovenské republiky. Počet mluvčích se odhaduje asi na 5,3 mil. V r. 1995 byl schválen zákon o státním jaz. Slovenské republiky, který, zdá se, reaguje na pocit ohrožení pozic **s.**, jenž je součástí historické zkušenosti **s.** národa (ačkoli podle sčítání lidu v r. 1991 představuje dnes maďarská menšina jen 10,7% obyvatelstva, před r. 1918 nebezpečí maďarizace zcela reálně hrozilo). V boji některých puristicky laděných jazykových příruček proti bohemismům (skutečným, ale i domnělým) je patrná snaha o co nejvýraznější delimitaci **s.** vůči **č.** V souvislosti s tím, že jaz. je vnímán jako prvořadý etnoidentifikační činitel, je často tematizována potřeba úcty k mateřskému jaz. V 90. let. byly debaty o jazyce občas politizovány, slovenská současnost byla promítána někdy do velmi dávné minulosti, např. v souvislosti s cyrilo-metodějským kultem, převážně však se tak dálo ze strany laiků, lingvisticky a historicky neškolených. – Kromě spis. **s.** žijí na Slovensku v současné době ještě teritoriální dial. (západoslk., středoslk. a východoslk.), substandard typu obecné č. se tu nevytvořil. Vedle **s.** mluví část obyvatel Slovenska maďarsky, rómsky, německy, polsky (nositelé tzv. goralských nářečí, která vykazují mnohé rysy polštiny, však jako svůj spis. jaz. vnímají **s.**) a ukrajinsky / rusínsky (některá z nář. považovaných dříve za ukr. se nedávno prohlásila za samostatný jaz. rusínský).

Foneticko-fonologický systém současné spis. **s.** je v porovnání s č. poněkud složitější a konzervativnější (neprovedením ↑přehlásek, ↑diftongizace *ý* a *ú*, neprovedením ↑monoftongizace diftongů *ie* a *uo*, úžení apod.). Podsystém krátkých vokálů má oproti č. navíc *ä*, zachované ve spis. **s.** jen v krátkých slabikách po retnicích. Je však už jen záležitostí jevištní spis. výslovnosti, běžně je totiž dovolena i ve spis. projevech výslovnost [e], někdy také [a], např. [púpe] n. i [púpa] „poupě". Navíc má **s.** i stoupavé ↑diftongy *ie*, *uo* (psáno *ô*), *iu*, *ia* (hodnocené z hlediska rytmického zákona jako dlouhé). ↑Klesavé diftongy **s.** nemá, *-ou* v instr. sg. fem. typu *duša* se tradičně pokládá za bifonematické spojení. Zachovala se opozice kvantity u slabikotvorného *r̥* a *l̥* (*naplniť – napĺňať*, *vlk – vĺča*, *kŕdeľ*, *krk – kŕčok*). ↑Vokalická kvantita má sice fonologickou distinktivní platnost, je však neutralizovatelná tzv. rytmickým krácením, jemuž (až na několik výjimek) podléhá druhá ze dvou po sobě následujících dlouhých slabik v rámci jednoho slova, např. *volám* × *hádam*, *nový* × *krásny*. V systému konsonantickém se **s.** vyznačuje absencí hlásky *ř*; proti č. má navíc hlásku měkké *ľ* (s fonologickou platností, srov. *ľavica – lavica*, *ľad – lad*) a fonémy *dz*, *dž*. Měkké *ľ* se může vyskytovat v pozici před konsonantem (*veľký*, *polština*, *pochopiteľný*) a před samohláskami zadními (*ľavica*) – v obou případech se v grafice označuje háčkem – a také v pozici před předními samohláskami, kde se měkkost do grafiky nepromítá (*ale*, *len* – realizováno ortoepicky [aľe], [ľen]). Výslovnost měkkého *ľ* ve skupinách *le*, *li*, kodifikovaná v příručce *Pravidlá slovenskej výslovnosti*, naráží na odpor i u **s.** jazykovědců, upozorňujících na to, že jaz. kultura není jen spis. výslovnost a že spis. výslovnost není jen zachovávání výslovnostního rozdílu mezi *l* a *ľ*. Od č. je odlišná také výslovnost *v* jako neslabičného [u̯] v pozici uprostřed slova před konsonantem a na konci slova (*pravda*, *krv* × *vták*). Pouze před *m* a *n* se hodnotí jako ortoepická i varianta s [v]: [sláu̯ni] i [slávni]. K ↑znělostní asimilaci konsonantů dochází ve **s.** i před jedinečnými hláskami (*j*, *r*, *l*, *m*, *n*, *ň*, *j*, *v*), pouze ve spojení neslabičné předložky s os. zájm. nedochází k znělostní asimilaci předložky (*k nám* [knám], *k vám* [kvám], *s nimi* [sňimi]); neznělá souhláska se mění ve znělou i před samohláskou (*ku kostolu* [gukostolu], *so sebou* [zosebou̯]). – Pravopisný systém **s.** je založen na principu fonologickém, uplatňuje se však i princip fonetický (psaní předpon *s-* a *z-*: před následující neznělou souhláskou se píše *s-*, před následující znělou a před vokálem se píše *z-* / *zo-*; srov. *stratiť*, *zbierať*, *zobrať*, *zbeliť*), princip etymologický (rozlišování grafémů *i – y*), princip morfologický (*med* – realizované [met], nom. pl. mask. *veľkí* apod.) a princip slabičný (srov. *di* [ďi], *ti* [ťi], *ni* [ňi]). Odlišně od **č.** se zaznamenávají v grafice slabiky [ďe], [ťe], [ňe] *de*, *te*, *ne*; ne každá slabika *de*, *te*, *ne* – a také *di*, *ti*, *ni* – se ovšem vyslovuje s hláskami [ď], [ť], [ň], předcházející konsonant neměkčí např. *íli* v koncovce nom. pl. mask. (*krásni* [krásni], nikoli [krásňi]), *éle* vzniklé vokalickou kontrakcí skupiny s prvním vokálem zadní řady (*mladého* [mladého], *krásneho* [krásneho]) ani *e*, jež je reflexem psl. tvrdého jeru (*ten* [ten], *jeden* [jeden]), a *eli* v základech přejatých slov (*tempo* [tempo], *dekórum* [dekórum], *negatívny* [negatívni]). – Po stránce **morfologické** je **s.** mnohdy progresivnější než č. Např. v rámci deklinace často působí meziparadigmatická analogie – dat. a lok. fem. a neuter podle *a*-kmenů (*mestám*, *mestách*), lok. pl. mask. s jedinou koncovkou *-och* (× č. *-ech*, *-ích*, *-ách*), lok. pl. neuter *-ách* (× č. *-ech*, *-ách*, *-ích*), společná koncovka instr. pl. pro všechny rody *-ami* (jen u maskulin ještě *-mi*), tendence po jednotné podobě kmene v rámci paradigmatu (odstranění výsledků II. ↑palatalizace: *na ruke*). Jsou zde menší rozdíly mezi skloňovacími typy měkkými a tvrdými (dané neprovedením hláskoslovných změn *'a* > *ě*, *'u* > *i*, *'ú* > *í*, které v č. toto oddálení způsobily), je patrný důslednější přechod od kmenového principu k rodovému, projevující se těsnějším příklonem jmen typu *hrdina* k mask. vyrovnáním gen. s akuz. sg. (s. nom. *hrdina*, akuz. *hrdinu* → gen. *hrdinu* × č. gen. *hrdiny*) a přijetím mužské koncovky v instr. sg. (*hrdinom* × č. *hrdinou* jako *ženou*), důslednější dobudování kategorie personálnosti vytvořením gen.-akuz. v pl. vyrovnáním s paradigmatem sg. (nom. *žiaci*, gen. *žiakov* → akuz. *žiakov* × č. akuz. *žáky*). **S.** nezachovala (až na relikty) vok. a zcela je rozložena jmenná adj. deklinace, původní jmenné tvary u posesivních adj. jsou omezeny na minimum

(nom., akuz. sg. mask., fem. i neuter; nom. pl. živ. mask.), nezachoval se tvar s-ového part. (s výjimkou jeho adjektivizované podoby, jež je záležitostí jen kniž. jaz.; *zavolavší*, *zavolavšia*, *zavolavšie*) a nt-ové part. zachovalo jediný tvar (*idúc*, *napíšuc*; *tušiac*), užívaný pro všechny rody v obou číslech. Většina těchto rysů je vysvětlitelná poměrně pozdním kodifikováním spis. **s.**, která vycházela do značné míry ze stavu v nář., tedy z živých, tradicí „spisovnosti" nekonzervovaných útvarů. Podobný vývoj nacházíme v č. a mor. nář. – V oblasti slovesné paradigmatiky je výrazná skutečnost, že 1. os. sg. ind. préz. má u všech slovesných tříd osobní příponu *-m* (*nesiem*, *beriem*, *triem*, *miniem*, *češem*, *žnem*, *padnem*, *bijem*, *pracujem* × č. *nesu*, *beru*...). – Obvykle se pro **s.** konstatuje ústup flexivnosti a vzestup prvků vlastních aglutinačnímu ↑typu jaz., a to právě v souvislosti s tendencí po neměnném základu při tvoření jmenných tvarů oslabováním pádové synonymie a se snižováním míry kumulace funkcí v morfému (např. už zmíněné prosazení *-m* v 1. os. sg. préz). Přestože **s.** eliminuje v oblasti jmenné deklinace konsonantické alternace, má v porovnání s č. v oblasti flexe, ale i derivace více alternací vokalických: k dloužení krátkého vokálu, příp. k jeho náhradě diftongem dochází v gen. pl. subst. (*čas – čias / časov*, *vrana – vrán*, *päta – piat*, *žena – žien*, *kniha – kníh*, *stopa – stôp*, *ruka – rúk*, *srna – srn*, *jablko – jabĺk*), při tvoření kolektiv (*lístie*, *ôstie*), při tvoření relačních adj. od zeměpisných jmen (*Trenčín – trenčiansky*) a při přechylování (*Trenčan – Trenčianka*). Introflexe je nápadná také při odvozování sekundárních nedok. *a*-kmenů (tu si **s.** podržela řadu a-kmenových formací, které ve spis. č. z velké části ustoupily formacím ova-kmenovým), alternace kořenového vokálu (kvalitativní, ale i kvantitativní) je tu derivačním spoluformantem vedle kmenotvorného infinitivního formantu: *osladiť – osládzať / osladzovať*, *naplnit – napĺňať*, *spojiť – spájať / spojovať*, *ohovoriť – ohovárať*, *narušiť – narúšať / narušovať* aj.). – V oblasti **syntaxe** se ve **s.** (podobně jako v mor. nář.) uchovávají některé arch. konstrukce (např. ↑gen. záporový, poměrně časté vyjadřování ↑voluntativní modality modálními predikativy, bezpodmětné věty...). Rozdíl oproti č. je v užívání ↑přechodníku přítomného, který se vytváří od sloves nedok. (a vyjadřuje děj současný s dějem hlavním), ale i dok. (vyjadřuje děj předčasný před dějem hlavním). (Adjektivizované tvary nt-ového part. na *-úci*, *-úca*, *-úce / -iaci*, *-iaca*, *-iace / -aci*, *-aca*, *-ace* se však tvoří jen od nedok. sloves a adjektivizované tvary s-ového part. na *-vší*, *-všia*, *-všie* jen od sloves dok.) L-ové part. jako součást préterita slovesa vyjadřuje ve **s.** kongruenci přísudku se subjektem ve jmenném rodě jen v sg., v pl. je tvar unifikovaný (*muži / ženy / dievčatá hovorili*).

Značná část **lexika s.** je psl. původu. Pokud jde o psl. lexikální dědictví, **s.** patří k těm sl. jaz., které z něho ztratily minimum slov (Kopečný, 1981). Při kontrastivním pohledu na česko-slovenské lexikum vystupují ve **s.** slova maďarského původu (*banovať* „litovat", *bosorka* „čarodějnice", *čižmy* „boty", *golier* „límec", *gombík* „knoflík", *chýr* „pověst, novina, zvěst", *kefa* „kartáč", *oldomáš* „pohoštění", *orgován* „šeřík", *tarcha* „tíha, břemeno" aj.) a tzv. karpatismy, slova ukrajinsko-rumunského původu, objevující se v souvislosti s příchodem valašského pasteveckého obyvatelstva na **s.** území (*bača*, *bryndza*, *cap*, *fujara*, *valach*, *žinčica* aj., některá z nich přesahují jaz. hranici česko-slovenskou). Jinak přejímala **s.** slova z týchž jaz. jako č. (z lat., ř., něm., fr., r. aj., v poslední době ve značné míře z angl.), ale také ze samotné č. (množství takových slov je např. v terminologii) – o č. původu svědčí někdy i hlásková podoba slova (*cit*, *Ježíš*, *pekný*); část č. přejetí, zejména z doby prvorepublikového společného soužití, byla vytlačena slovy domácími n. nečeskými (*brýle* → nyní jen *okuliare*, *inkúst* → *atrament*, *myslivec* → *poľovník*, *poptávka* → *dopyt*, *válka* → *vojna*). Slovní zásobu současné spis. **s.** zachycuje *Slovník slovenského jazyka* (1959–1968) a *Krátky slovník slovenského jazyka* (1987); historickou slovní zásobu zachycuje *Historický slovník slovenského jazyka* (zatím jen po písmeno Š, 1991nn).

Lit.: Bělič, J. ad.: *Slovenština*, 1980; Berger, T., Tschechen und Slowaken: Zum Scheitern einer gemeinsamen, tschechoslowakischen Schriftsprache, in: Hentschel, G. (ed.), *Über Muttersprachen und Vaterländer. Zur Entwicklung Standardsprachen und Nationen in Europa*, 1997, 151–181; Berger, T., Nation und Sprache: das Tschechische und das Slovakische, in: Gardt, A. (ed.), *Sprache und Nation. Ihr Verhältnis in Geschichte und Gegenwart*, 2000, 825–864; Blanár, V. ad.: *Dejiny spisovnej slovenčiny* II, 1974; Buffa, F.: *Atlas slovenského jazyka* III. *Tvorenie slov*, 1978; Buffa, F.: *Slovník slovenských nárečí*, I *(A-K)*, 1994; Dolník, J., Postoje k bohemizmom v súčasnej slovenčine, in: Pospíšil, I. (ed.), *Brněnská slovakistika a česko-slovenské vztahy*, 1998, 41–44; Doruľa, J.: *Tri kapitoly zo života slov*, 1993; Dvonč, L. ad.: *Morfológia slovenského jazyka*, 1966; Habovštiak, A.: *Atlas slovenského jazyka* IV. *Lexika*, 1984; Havránek, B., Nářečí česká, in: *Československá vlastivěda*. III. *Jazyk*, 1934, 84–218; Ivanová-Šalingová, M. ad.: *Slovenčina bez chýb*, 1998; Jelínek, M., O některých puristických tendencích v kultuře spisovné slovenštiny, in: Pospíšil, I. (ed.), *Brněnská slovakistika a česko-slovenské vztahy*, 1998, 29–40; Kačala, J., *Slovenčina – vec politická?*, 1994; Kopečný, F.: *Základní všeslovanská slovní zásoba*, 1981; Kováč, D.: *Dějiny Slovenska*, 1998; Krajčovič, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*, 1988; Kráľ, Á.: *Pravidlá slovenskej výslovnosti*, 1996; Lauersdorf, M. R.: *The question of 'cultural language' and interdialectal norm in 16th century Slovakia*, 1996; Majtán, M.: *Historický slovník slovenského jazyka*, Zv. 1–5, 1991nn; Mistrík, J. ad.: *Encyklopédia jazykovedy*, 1993; Mistrík, J.: *Moderná slovenčina*, 3. vyd., bez vročení; Novák, Ľ.: *Jazykovedné glosy k československej otázke*, 1935; Novák, Ľ.: *K najstarším dejinám slovenského jazyka*, 1980; Pauliny, E.: *Dejiny spisovnej slovenčiny* I. *Od začiatkov až do Ľudovíta Štúra*, 1966; Pauliny, E. ad.: *Slovenská gramatika*, 1968; Pražák, A.: *Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrovu*, 1922; Štolc, J. ad.: *Atlas slovenského jazyka* I. *Vokalizmus a konsonantizmus*, 1968; Štolc, J. ad.: *Atlas slovenského jazyka* II. *Flexia*, 1981; Štolc, J.: *Slovenská dialektológia*, 1994.

TV

SLOVESA ZE ZÁJM., USTRNULÝCH A NEOHEB. FOREM

Jsou utvořena z neohebných slovních druhů a z jednotlivých forem zájm. a subst. Vznikají tzv. reprodukcí (↑onomaziologická kategorie). Název má vystihnout schopnost jaz. vyjádřit slovesnou formou zvláštní druh ↑transpozice významu např. zájmena, citoslovce n. částice do slovesného děje. Slovesa se tvoří od zájmen sufi-

xem *-kat*: *tykat*, *vykat*, *onkat*, *onikat*; od vok. subst. sufixem *-ovat*: *jemnostpánovat*, *soudruhovat*, *tatíčkovat*, *drahouškovat*; (typ *bratříčkovat se*, *kmotřit se*, *potatit se* se považuje kvůli odlišným významovým pochodům za tvoření vzniklé ↑mutací); od jiných ustrnulých spojení n. výrazů: *hajlovat*, *hejslovanit*, *dušovat se*. Od výrazů citoslovečných (a částic) vznikají slovesa rovněž sufixem *-ovat*: *hromovat*, *sakrovat*. – Od původních citoslovcí onomatopoických n. bez jejich zprostředkování jako slovesná imitace zvuku n. povahy pohybu vznikají slovesa pomocí sufixů *-et/ět*: *bučet*, *bzučet*, *frčet*, *hučet*, *pištět*, *vřeštět*; *-it*: *chrastit*, *šustit*; *blábolit*, *švandronit*; *-at* s různými variantami: *fňukat*, *hekat*, *mňoukat*, *štěkat*, *třískat*, *žbluňkat*, *hudrovat* apod.; často mají dok. podoby na *-nout* (*vyjeknout*, *syknout*, *heknout*, *mňouknout* atd.).

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 130–132; Dokulil, M., K jednomu typu slovesných pojmenování, *NŘ* 57, 1974, 57–64; Dokulil, M., Dva příspěvky k odvozování sloves, *NŘ* 65, 1982, 1–11; *MČ* I, 1986, 421–423; Šlosar, D.: *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, 1981, 20–21, 26; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 183–184.

ZR

SLOVESO (verbum)

Ohebný ↑slovní druh autosémantický; označení dynamických (v čase probíhajících) příznaků substancí. Tradičně se rozlišují: (a) **S. plnovýznamová**, která se nejobecněji dělí na **s.** s významem dějovým (*číst*, *běhat*, *pršet*) a stavovým (*stát*, *mít*, *patřit*). Ve větě plní primárně funkci ↑predikátu, pak jsou ve ↑tvaru určitém (VF): *Dívka* [***píše** dopis Marii*]$_{\text{přísudková skupina}}$. V sekundárních funkcích jiných větných členů vystupují ve ↑tvaru neurčitém (VIF); VIF je pak základem infinitivní skupiny ([***Psát** dopis Marii*]$_{\text{podmětová skupina}}$ *mi dělá radost*), přechodníkové skupiny ([***Píšíc** dopis Marii*]$_{\text{doplňková skupina}}$ *hvízdala si*), n. participiální skupiny (*Dívka* [*píšící dopis Marii*]$_{\text{přívlastková skupina}}$ *si hvízdala*); hybridní povahu slovesněmennou má deverbální subst. na *-ní/-tí*, takže v nominální skupině jím konstruované nesmí být strukturní akuz.: *Dívka se celé odpoledne věnovala* [*psaní dopisu Marii*]$_{\text{předmětová skupina}}$. (b) **S. neplnovýznamová**, která jsou totožná se slovesy (a), ale ztrácejí jejich lexikální význam, takže se stávají ↑auxiliárem (**s.** pomocným): ve tvaru VF sama nemohou být predikátem, a proto se vyskytují jen ve spojení s neurčitým tvarem **s.** plnovýznamového n. s ↑participiem a postupně nabývají povahy volného ↑afixu (***budu / budeš / bude /…** číst*), často jsou jako mezistupeň gramatikalizace ↑klitikem (*přišel **jsem / jsi / ∅ /…***; *četl **bych / bys / by /…***) a jako klitický afix se mohou aglutinovat (*psal jsi – psals*; *psal jsem – *psalem*, ale v p. *pisałem*); nemají plné morfol. paradigma (**psal je – psal ∅*). – **S.** je ohebný slovní druh, časuje se (↑konjugace). Po morfologické stránce má **s.** bohatou soustavu tvarů. Tvary VF vyjadřují všechny slovesné gramatické kategorie, tj. ↑osobu, ↑čas, ↑způsob, ↑rod slovesný a ↑vid; kategorii ↑čísla jako kategorii shodovou. Tvary VIF některé slovesné kategorie nevyjadřují: ↑infinitiv vyjadřuje pouze rod slovesný a vid, ↑přechodníky vyjadřují rod slovesný, vid a ↑čas relativní, kongruentně se jménem ↑rod jmenný a číslo, ↑participia vyjadřují rod slovesný, vid, kongruentně se jménem rod jmenný a číslo. – Z hlediska stavby slovesného tvaru se rozlišují tvary jednoduché (syntetické) a ↑složené (analytické). Mezi jednoduché určité tvary patří osobní tvary indikativu prézenta aktiva (*skáče*, *spí*, *zakryje*), osobní tvary imperativu aktiva (*skákej*, *spi*, *zakryj*) a osobní tvary syntetického indikativu futura aktiva (*poběží*, *poteče*). K jednoduchým neurčitým tvarům se řadí aktivní tvary přechodníků (*skákaje*, *zakryv*), příčestí aktivní i pasivní (*skákal*, *zakryl*, *prošen*, *zakryt*), aktivního infinitivu (*skákat*, *spát*, *zakrýt*) a (pokud se za tvar slovesný pokládá) paradigmaticky tvořený tvar podstatného jména slovesného (*skákání*, *spaní*, *zakrytí*). Ke složeným určitým tvarům patří osobní tvary indikativu prézenta aktiva minulého času (*skákal jsem*, *spali jsme*, *zakryl jsi*), přičemž se rovněž zdánlivě syntetické tvary 3. os. sg. pokládají za složené a počítá se u nich s nulovou realizací afixu (*skákal ∅*, *spali ∅*, *zakryla ∅*), všechny tvary kondicionálu (*skákal by*, *byl by spal*) a všechny tvary pasiva: indikativ (*je prošen*, *byl chválen*, *bude zapsán*), imperativ (*buď připraven*), kondicionál (*byl by vítán*, *byla by bývala přijata*). Složené neurčité tvary jsou: přechodníky pasiva (*jsa prošen*, *byv připraven*, *byv zapsán*), infinitiv pasiva (*být připraven*, *být vítán*). – Jednoduché tvary určité a neurčité se tvoří od různých kmenů (↑kmen prézentní, ↑kmen minulý, ↑kmen infinitivní). Formálně se slovesa rozdělují do ↑tříd a v rámci tříd jsou přiřazována ke slovesným ↑vzorům. Podle původu se rozlišují **s.** primární (neodvozená) *spát*, *psát*… × **s.** sekundární (odvozená) *blednout*, *křivdit*, *podepsat*…; ↑**s.** ze zájm., ustrnulých a neoheb. forem, ↑**s.** deadjektivní, ↑**s.** deadverbiální, ↑**s.** desubstantivní, ↑**s.** deverbální.

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; Osolsobě, K.: *Algoritmický popis české formální morfologie a strojový slovník češtiny* (dis. práce na FF MU v Brně), 1996; *PMČ*, 1996; Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*, 1972.

KO

SLOVESO DEADJEKTIVNÍ

Vzniká ↑mutací, změnou vlastnosti v děj, a to s třemi typy významů: typ (a) **udělování/zbavování vlastnosti** se slovotvorným významem 'činit někoho/něco takovým, jak označuje základové adj.' a 'zbavit někoho/něco vlastnosti pojmenované základovým adj.'; tvoří se sufixem *-it* (*černit*, *čistit*, *znárodnit*) a prefixálně-sufixálním způsobem *od- + -it* (*odlidštit*, *odvlhčit*); typ (b) **manifestace vlastnosti** se strukturním významem 'vyznačovat se určitou vlastností neboli manifestovat vlastnost' má díky této prosté verbalizaci charakter spíše transpoziční; vzniká pomocí sufixů *-ět/-et* (*hladovět*), *-it* (*tesknit*) a reflexivizací, tj. distantním (diskrétním) formantem *se*: *klikatit se*, *červenat se* (↑slovotvorný formant); typ (c) **získávání vlastnosti** vzniká pomocí sufixů *-nout* (*mládnout*), *-et/-ět* (*bělet*, *kamenět*, *oněmět*), *-at* (*červenat*).

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 130; Dokulil, M., Dva příspěvky k odvozování sloves, *NŘ* 65, 1982, 1–11; Dokulil, M., Slovesa odvozená ze jmen přídavných označujících barvy, *NŘ* 55, 1972, 131–141; *MČ* I, 1986, 413–415; *PMČ*, 1995, 184–196; Rusínová, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 36–37; Straková, V.: *Odvozování sloves od substantiv a adjektiv*, 1978; Šlosar, D.: *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, 1981, 11–40; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 156–158; ↑transpozice.

ZR

SLOVESO DEADVERBIÁLNÍ

Vzniká ↑mutací od příslovcí a vyjadřuje, že děj probíhá ve smyslu základového adv. Odvozovacím způsobem je ↑konverze čistá (*opět → opětovat*), n. spojená s ↑prefixací (*pozdě → zpozdit se*, *pomalu → zpomalit*, *daleko → oddálit*). Toto tvoření je velmi řídké.

Lit.: *MČ* I, 1986, 415.

ZR

SLOVESO DESUBSTANTIVNÍ

Vzniká z názvů substancí ↑mutací; může být činnostní n. stavové. Slovesa činnostní jsou utvořena od názvů neživých substancí, a to podle prostředku děje (*mast → mastit*, *buben → bubnovat*), podle jeho výsledku (*křivda → křivdit*, *smrt → usmrtit*) n. podle předávaného objektu (*hnůj → hnojit*, *ryby → zarybnit*, *sedlo → (o)sedlat*). Malá skupina sloves je tvořena od ↑názvů dějů ↑transpozicí (nazývanou zpětná): *válka → válčit*, *rachot → rachotit*. Slovesa stavová jsou utvořena většinou od subst. životných a pojmenovávají děj podle činitele (*otrok → otročit*, *pán → panovat*, *voják → vojákovat*), řidčeji od subst. neživotných a pojmenovávají děj podle okolnosti (*tábor → tábořit*, *trůn → trůnit*, *hnízdo → hnízdit*); Šlosar v PMČ (1995). Hranice mezi mutací a transpozicí je plynulá.

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 122; *MČ* I, 1986, 406–412; *PMČ*, 1995, 184–196; Rusínová, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 36–37; Straková, V.: *Odvozování sloves od substantiv a adjektiv*, 1978; Šlosar, D.: *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, 1981, 9–40; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 152–156.

ZR

SLOVESO DEVERBÁLNÍ

Vzniká ↑modifikací a slouží dvěma základním funkcím. Jednak vzniku **vidových opozic** (pokud se nepovažuje slovesný vid za kategorii čistě mluvnickou) a tvoření **sloves násobených**, jednak vyjadřování obměny základního slovesného významu ve smyslu **prostorového směřování děje** (*odskočit*), **způsobu a míry děje** (*přidat*) a ve smyslu **hodnocení děje** (*poležet si*); Šlosar v PMČ (1995). Též ↑vid, ↑způsob slovesného děje, ↑determinovanost.

Lit.: Bémová, A., Slovesná prefixace z hlediska intence, *SaS* 42, 1981, 143–148; *ČŘJ*, 1996, 123–127; Ivančev, S., O vztahu lexikálních a gramatických příznaků v oblasti vidu, *JČ* 23, 1972, 149–152; Komárek, M., K vývoji morfémové stavby českého slovesa. Změny kmenových formantů a slovesných typů, in: *Čs. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*, 1968, 27–35; Komárek, M., Prefixace a slovesný vid. (K prefixům prostě vidovým a subsumpci), *SaS* 45, 1984, 257–267; Lebeďová, S., Spojování sloves cizího původu s českými předponami, *NŘ* 67, 1984, 117–121; *MČ* I, 1986, 387–406; Peciar, Š., O homonýmii slovesných predpon, *SR* 1962, 3–22; *PMČ*, 1995, 197–214; Rusínová, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978, 37–39; Sekaninová, E., Analýza sémantiky komponentov v predponovom slovese, in: *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české* III, 1968, 232–286; Sekaninová, E.: *Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine*, 1980; Šimečková, A., Zum Ausdruck der Richtung bei deutschen und tschechischen Präfixverben, *ZfSl* 26, 1981, 89–92; Šlosar, D.: *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, 1981, 22–139; Šlosar, D., Die historische Entwicklung des Präfixes *na-* bei tschechischen Fortbewegungverben, *AnSP* 22, 1994, 2, 15–35; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 158–183; Uher, F.: *Slovesné předpony*, 1987.

ZR

SLOVESO ERGATIVNÍ (s. neakuzativní)

V rámci TGG tzv. **neakuzativní hypotézou** (Perlmutter, 1978) inspirované označení pro skupinu sloves, jejichž subjekt má podobné (sémantické a syntaktické) vlastnosti jako objekt ↑tranzitivních sloves: u tranzitivních sloves se participium vztahuje k objektu (např. *přednesená básnička = x přednesl básničku*) × u **e.s.** se participium vztahuje k subjektu (např. *podařená finta = finta se podařila*). V rámci syntaktických definic (např. Burzio, 1986) se **e.s.** vymezují proti neerg. slovesům na základě syntaktického chování. Syntaktické vlastnosti **e.s.** jsou specifické pro jednotlivé jaz., uvádí se jich kolem 20 (Grewendorf, 1989); v č. jsou známé tyto: (1) imunita vůči (neosobnímu) opisnému pasivu (**Bylo vzniknuto*, **Bylo blednuto*, **Bylo mi podařeno fintou* × *Tady bylo chozeno*, *?Bylo pracováno celý den*); (2) nemožnost tvoření činitelských jmen, a to ani od sloves implikujících živý subjekt (**šedivěč*, **vznikač* × *chodec*, *pracovník*); (3) často možnost tvoření externě ↑kauzativních sloves (*modrat – modřit*, *vznikat – vytvářet* × *pracovat – 0*, *chodit – 0*); v něm. je důležité (4) tvoření perfekta pomocí *sein* (*Er ist angekommen* × *Er hat gearbeitet*). – Sémanticky definuje ergativitu Perlmutter (1978) a po něm např. Levinová – Rappaport-Hovavová (1995), které pracují se dvěma sémantickými rysy: ↑telič-nost × ateličnost slovesa a externí × interní kauzátor děje. Podle nich jsou telická intranzitivní slovesa (*šedivět/zešedivět*, *rozpadat se/rozpadnout se*) a atelická intranzitivní slovesa označující externě kauzované děje, tj. děje nejsoucí pod kontrolou aktantu v pozici podmětu (*kutálet se*, *rotovat*), syntakticky **e.s.**; atelická intranzitivní slovesa označující interně kauzované děje, tj. děje jsoucí pod kontrolou aktantu v pozici subjektu (*běhat*, *pracovat*), jsou neerg. slovesa. **E.s.** vykazují ve srovnání se slovesy neerg. více příznaků nízké tranzitivity (↑tranzitivní sloveso). Sémanticky se **e.s.** blíží ↑reflexiva tantum. – V č. lingv. se jevy vykládané v rámci neakuzativní hypotézy zčásti řeší na základě sémantické analýzy sloves (↑DVS), o integraci **e.s.** do valenční syntaxe se pokusil Karlík (2000).

Lit.: Abraham, W.: *Deutsche Syntax im Sprachvergleich: Grundlegung einer typologischen Syntax des Deutschen*, 1995; Burzio, L.: *Italian syntax. A government-binding approach*, 1986; Grewendorf, G.: *Ergativity in German*, 1989; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; Levin, B. – Rappaport-Hovav, M.: *Unaccusativity: At the syntax-lexical semantics interface*, 1995; Levin, L.: *Unaccusative rules in German languages*, 1988; Perlmutter, D. M., Impersonal passives and the unaccusative hypothesis, in: *Papers from the Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society* 4, 1978, 157–189; Perlmutter, D. M. (ed.): *Studies in relational grammar* I, 1983; Plank, F. (ed.): *Ergativity. Towards a theory of grammatical relations*, 1979; Primus, B.: *Cases and thematic roles. Ergative, accusative and active*, 1999.

PK

SLOVESO FÁZOVÉ (s. vidové)

Typ neplnovýznamových sloves, zprav. se řadí mezi ↑pomocná slovesa. Mluvnice uvádějí výčet **f.s.**: *začít / začínat*, *přestat / přestávat*; v některých pracích i *zůstat*

/ zůstávat (Sbg, 1972) n. *stát se / stávat se* (MČ III, 1987), arch. tvar *jal se*. Tato slovesa vyjadřují fáze děje/stavu: začátek (*začít*), nepřerušené trvání (*zůstat*) a ukončení (*přestat*) a za **f.s.** se (zpravidla) pokládají jen ve spojení s inf. skupinou: *Začali vyorávat brambory* × *Začali s vyorávánim brambor*; spojení s **f.s.** se v č. klasických syntaxích většinou hodnotí jako jeden (tzv. složený) větný člen, přísudek (*Tatínek **začal chraptět***), podmět (*Bylo by nepříjemné **začít chraptět***), přívlastek (*Jeho přání **začít chraptět** chápu*) apod. – V novějších syntaxích se reflektuje to, že **f.s.** mají některé syntaktické vlastnosti shodné s plnovýznamovými slovesy, jiné se slovesy neplnovýznamovými; konsekvence z toho plynoucí pro statut **f.s.** jsou však v různých koncepcích různé. Např. ve srovnání s ↑modálními slovesy, s nimiž mají **f.s.** společnou syntaktickou vlastnost, že se pojí s inf. (*muset pracovat – začít pracovat*) a že lze v tomto spojení negovat obě složky (*nemuset/nezačít pracovat – muset/začít nepracovat – nemuset/nezačít nepracovat*), mají **f.s.** více vlastností sloves plnovýznamových, zvl. (a) mají vid: *přestat* × *přestávat* (určují vidový význam celého spojení, proto se jim říká pomocná slovesa vidová; Ružička, 1956); (b) tvoří imperativ (*přestaň*); (c) vyvolávají ↑presupozice (*Petr přestal kouřit* presuponuje, že „Petr kouřil", tutéž presupozici vyvolává i *Petr nepřestal kouřit*). S modálními slovesy mají **f.s.** naopak společné: (a) že se pojí pouze s inf., nikoli s vedlejší větou (např. sloveso *chystat se* vyjadřuje sice fázi, ale jeho syntaktické chování (*Chystal se odejít bez zaplacení // Chystal se, že odejde bez zaplacení*) ukazuje, že nejde o **f.s.**), (b) že se při pasivizaci nemění: (1) *Petr začal / musel kritizovat Pavla* – (2) *Pavel začal / musel být kritizován Petrem*; rozdíl je v tom, že (1) a (2) s **f.s.** mají stejný význam, kdežto s modálním slovesem nikoli. Syntakticky se tak **f.s.** liší od sloves plnovýznamových, neboť u nich pasivizací spojení s infinitivní skupinou s větnou platností typu (1), tj. *Petr slíbil kritizovat Pavla*, vzniká struktura typu (2), tj. *Pavel slíbil být kritizován Petrem*, s významem, jaký má (2) s modálním slovesem; významu, jaký má (2) s **f.s.**, odpovídá u plnovýznamového slovesa struktura (3): *Petrem bylo slíbeno kritizovat Pavla*. Srov. i očekávaný kontrast syntaktického chování reflexivní formy fázových a plnovýznamových sloves: *Začal se kritizovat Pavel*, ale: ?*Začalo se kritizovat Pavla* × **Slíbil se kritizovat Pavel*, ale: *Slíbilo se kritizovat Pavla*. Specifickým syntaktickým rysem **f.s.** je, že se spojují jen s inf. nedok. sloves: *Začal jí psát dopis / psávat dopisy* × **Začal jí napsat dopis*. – Zvláštní statut mezi **f.s.** má *zůstat*: spojuje se jen se slovesy vyjadřujícími polohu n. umístění, ať už v doslovném významu (*Zůstat sedět na zahradě*), n. v idiomech (*Zůstal mně nad tím rozum stát*) × **Zůstal psát*. Interpretace *zůstat* ve spojení typu *zůstal svobodný*; *zůstal mým přítelem* jako **f.s.** předpokládá, že inf. spony je foneticky nerealizován: *zůstal svobodný / mým přítelem – ?zůstal být svobodný / být mým přítelem*.

Lit.: Karlík, P., Některé vlastnosti modálních a fázových sloves, in: Rusinová, E. (ed.), *Přednášky a besedy z XXXIV. běhu LŠSS*, 2001, 93–98; *MČ* III, 1987, 13; *NS*, 1969; Reuter, T., O sočetajemosti fazovych glagolov s suščestvitel'nymi v češskom i russkom jazykach, in: Hajičová, E. (ed.), *Issues of valency and meaning*, 1998, 62–74; Ružička, J.: *Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku*, 1956; *Sbg*. 1972; Svoboda, K.: *Infinitiv v současné spisovné češtině*. 1962.

PK

SLOVESO ILOKUČNÍ (predikátor i.)

Názvem inspirovaným ↑teorií **řečového jednání** se charakterizují taková slovesa (predikátory), jimiž lze popsat ilokuční role, resp. ↑KF výpovědí. Většinou, ale nikoli vždy jde o ↑verba dicendi: *oznámit, ptát se, poroučet, navrhovat, vyčítat, souhlasit, namítat, varovat, nabízet* ... Těchto sloves se užívá v podstatě v trojí funkci: (a) **performativně**, tj. k **realizaci** dané (zamýšlené, míněné ...) ↑ilokuční funkce (tedy KF): ***Poroučím** ti, abys vstal* (= *Vstaň!*); ***Odmítám** se toho zúčastnit!* (= *Co bych se toho zúčastňoval!*); ↑explicitní performativní formule; (b) **deskriptivně**, tj. k **popisu** dané (někým vykonané) ilokuční funkce: *Pavel mi **poručil**, abych vstal*; ***Odmítl** jsem se toho zúčastnit*; typické pro ↑**reprodukci** prvotních projevů (výpovědí) a v oblasti literárních textů jako tzv. komentářové charakteristiky ilokučních funkcí přímé řeči literárních postav: *„Vždyť máte přece ještě sestru", **namítl** Mason*; ↑perlokuce; (c) **terminologicky** pro označení různých druhů ilokučních aktů (*oznamovat, žádat, souhlasit...*); v č. se dává v této terminologické funkci přednost deverbativním substantivům *oznámení, žádost* apod. – Na výrazové rovině se funkční rozdíl mezi (a) performativním a (b) deskriptivním užitím **i.s.** projevuje zejména tak, že performativně užitá **i.s.** (i) mají zprav. formu 1. os. ind. préz.; (ii) často se u nich klade (je použitelný) výraz *tímto*: *Navrhuji **tímto** přeložit schůzi na čtvrtek*; ***Tímto** končím diskusi* aj.; (iii) nemohou mít většinou zápornou podobu; (iv) nemohou být „zpochybněna" ↑epistémickými částicemi typu *asi* (**Navrhuji asi, abychom si dali kávu*); (v) nemohou být „rozvita" časovými ani místními určeními; (vi) v č. musejí být nedok.: *Navrhuji ti (tímto) jiné řešení* × **Navrhnu ti (tímto) zítra jiné řešení*. – Pro některé druhy KF funkcí, např. pro nezavazující výzvy, mohou mít performativně užitá slovesa formu kond.: *Prosím tě / Prosil bych tě, abys mu pomohl; Radím ti / Radil bych ti, abys tu vaši chalupu neprodával.* V některých institucionalizovaných projevech, např. v soudních verdiktech, jsou performativa v ↑**reflexivní formě slovesné**: *...a **odsuzujete se** tímto podle paragrafu 135 k pěti letům vězení* (výrok soudce).

Lit.: Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco slovy*, 2000); Daneš, F., Verba dicendi a výpovědní funkce, *AUC-SlavPrag* 14, 1973, 115–124; Hirschová, M.: *Česká verba dicendi v performativním užití*, 1988; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; *SČ*, 1998; Šoltys, O.: *Verba dicendi a metajazyková informace*, 1983.

MG

SLOVESO KAUZATIVNÍ

Sloveso s obecným významem „působit, aby se něco (u)dálo / aby někdo něco (u)dělal". Protože v jeho lexikálněsémantické struktuře jsou obsaženy minimálně dva sémy („kauzace", tj. oslabený příčinně-následkový vztah typu „*x* působí *y*", a „zasahování objektu"), patří **k.s.** v užším smyslu k ↑tranzitivním slovesům: *posadit, unavit, uspat, rozplakat*. Lze rozlišovat dvě hlavní pojetí **k.s.**

– (I) **kauzativa slovotvorná**, nazývaná (dříve) častěji **faktitiva**; např. podle Gebauera (PMJČ, 1925) jde o tranzitivní slovesa spojená slovotvorným vztahem s nekauzativním slovesem intranzitivním, tj. o i-kmenové deverbální deriváty typu (1) *posadit* (k *sedět*), (2) deverbální deriváty tvořené prefixem *roz-* typu *rozplakat* (k *plakat*); Trávníček v MSČ (1951) vyčleňuje navíc i typ (3) deadjektivní: *modřit* (k *(být) modrý*, *sušit* (k *(být) suchý*). Nověji se sem zařazují i slovesa typu (4) *rozbít*, *rozhněvat*, která se slovotvorně vykládají buď jako tzv. dereflexivní (tranzitivizující a kauzativizující) deverbativa: *rozbít* (k *rozbít se*) (Goląb, 1968), n. se naopak jejich protějšky chápou jako refl. (intranzitivizující a dekauzativizující) deverbativa: *rozbít se* (k *rozbít*) (PMČ, 1995). (II) **kauzativa sémantická**; v č. lingvistice jsou v podstatě dvě pojetí: (a) **k.s.** v užším smyslu jsou tranzitivní slovesa vyjadřující působený následek, jenž je nazírán jako děj v nějakém gramatickém (slovotvorném, morfologickém n. syntaktickém) n. lexikálněsémantickém vztahu k danému nekauzativu: v tomto pojetí se kromě typů (1) – (4) za **k.s.** pokládá i typ synchronně viděno supletivní (5) *shodit* (k *spadnout*) a typ (6), lišící kauzativum od nekauzativa jen syntakticky: *Petr zblbnul Pavla* (k *Pavel zblbnul*) (např. Štícha, 1984); (b) **k.s.** v širším smyslu jsou slovesa označující činnost agentu, jež působí nějakou ↑mutaci, tj. změnu převádějící nějakou entitu z nějaké situace výchozí do situace závěrové: *zavírat / zavřít* (= někdo způsobuje, že něco, co bylo otevřené, přechází/přešlo do stavu zavřenosti); neklade se tedy podmínka, že **k.s.** musejí odpovídat nekauzativní protějšky postulované v pojetí (a) a z širokého pojetí **k.s.** vyplývá i to, že nemusejí být kódována jako tranzitivní slovesa: *mýt*, *spravovat*, *vykopat*, *zrušit*, *získat*, *prodávat*, *přeskočit*, *odcházet* aj.; např. Daneš, 1971; Daneš-Hlavsa ad., 1987; SČ, 1998. Toto pojetí **k.s.** má oporu v gramatické složce jejich významu: jsou totiž – spolu s mutačními slovesy nekauzativními – citlivá vůči ↑vidu (tvoří čistě vidové páry); ↑DVS. – **Klasifikace k.s.** vycházejí z různé hierarchie sémantických momentů s kauzací spjatých (srov. Cholodovič, 1969) a z různého přístupu k tomu, na jaké rovině jaz. systému se připouští hledání formálních manifestací oněch sémantických momentů. Uplatňují se např. tato kritéria: (a) **povaha kauzujícího**: (a_1) živý × neživý: *Petr* (agens) *rozbil vázu* × *Vítr* (kauzátor) *rozbil vázu* – rozdíl relevantní syntakticky: **Váza se rozbila Petrem* × *Váza se rozbila větrem*; je-li kauzující živá entita (včetně institucí), pak: (a_2) entita kauzující záměrně × nezáměrně: *Petr* (záměrně) *zlomil tužku* × *Petr* (nezáměrně) *zlomil tužku* – syntakticky relevantní: **Petrovi se zlomila tužka* × *Petrovi se zlomila tužka*; (a_3) kauzující entita je × není součástí výchozí n. závěrečné fáze změny: *Petr získal stavební povolení* (= Petr neměl stav. pov. – Petr má stav. pov.) × *Petr / Ten román Pavla uklidnil* (= Pavel nebyl klidný – Pavel je klidný); (b) **povaha jaz. vyjádření kauzace**: přímé, tj. dějem přímo kauzujícím × nepřímé, tj. dějem vykonávaným někým/něčím jiným a kauzující entitou jen iniciovaným: *Maminka pere prádlo ručně* × *Maminka pere prádlo v automatické pračce*; (c) **povaha kauzovaného**: vznik/zánik × změna vlastnosti × změna lokalizace aj.: *Petr postavil dům* (= dům neexistoval a teď existuje) × *Petr postavil vázu* (= váza nestála a teď stojí); *Maminka posadila dítě na nočník* (= dítě nebylo na nočníku a teď je na nočníku). – V mnoha koncepcích se užívá pojmu **analytické kauzativum**. Označují se tak zvl. konstrukce dvojího typu: (a) „sloveso s kategoriálním významem kauzace (*způsobit*, *zapříčinit*, *vyvolat...*) + vedlejší věta / NS s dějovým subst. vyjadřující výslednou změnu patientu“: *Mrazy způsobily to, že vymrzly ozimy / vymrznutí ozimů*; u nás zvl. Macháčková, 1982; (b) „sloveso s kategoriálním významem iniciace *dát / nechat* + inf. skupina označující intendovanou výslednou změnu“: *Otec dal // nechal synovi změřit tlak*; u nás např. Grepl-Karlík, 1983.

Lit.: Daneš, F., Pokus o strukturní analýzu slovesných významů, *SaS* 32, 1971, 193–207; Daneš, F. – Hlavsa, Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*, 1987; Cholodovič, A. A. (ed.): *Tipologija kauzativnych konstrukcij (morfologičeskij kauzativ)*, 1969; Grepl, M. – Karlík, P.: *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*, 1983; Goląb, Z., The grammar of slavic causatives, in: *American contributions to the Sixth international congress of Slavists*, 1968, 71–94; Macháčková, E., Vztah příčiny a následku vyjádřený slovesy *způsobit*, *vést k*, *vyvolat* aj., *SaS* 43, 1982, 119–124; *MSČ*, 1951; Nedjalkov, A. P.: *Kauzativnyje konstrukcii v nemeckom jazyke*, 1971; *PMČ*, 1995, 214–215; *PMJČ*, 1925; *SČ*, 1998; Shibatani, M. (ed.): *Syntax and semantics* 6. *The grammar of causative constructions*, 1976; Štícha, F.: *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*, 1984.

PK

SLOVESO MODÁLNÍ (způsobové)

Typ neplnovýznamového slovesa, zprav. řazený mezi ↑pomocná slovesa. Školské mluvnice uvádějí výčet (*mít*, *moci*, *muset*, *smět*, *chtít*) a to, že jde o slovesa pomocná, reflektují v tom, že spojení „**m.s.** + inf. skupina se slovesem plnovýznamovým (*moci odejít*) / slovesem sponovým (*moci být impertinentní / učitelem*)“ hodnotí jako jeden (tzv. složený) větný člen, např. přísudek (*Tatínek **mohl odejít***), podmět (*Bylo by příjemné **moci odejít***) aj. – Tradičně se uvádějí tyto morfosyntaktické vlastnosti **m.s.**: (a) pojí se pouze s inf., nikoli s vedlejší větou; (b) nelze je rozvíjet NS; (c) netvoří imper.; (d) imunita vůči pasivizaci: *Petr musel zaplatit pokutu – Pokuta musela být zaplacena Petrem* × *Petr odmítl zaplatit pokutu – *Pokuta odmítla být zaplacena Petrem*, nýbrž: *Petrem bylo odmítnuto zaplatit pokutu*; (e) nemá vidový protějšek; (f) netvoří ↑substantivum verbale; (g) je možné samostatně rozvíjet **m.s.** a inf. plnovýznamového slovesa ([*Sám chtěl*] *zůstat* × *Chtěl* [*zůstat sám*]; [*Včera mohl*] [*odejít už dnes*]; (h) **m.s.** i inf. je možné samostatně negovat (*Mohu nepracovat – Nemohu pracovat*); (i) **m.s.** je spojitelné s inf. skupinou s **m.s.** (*Musíš chtít zvítězit*). Z těchto vlastností se dedukuje: (1) syntaktická struktura spojení „**m.s.** + inf. slovesa plnovýznamového“: z vlastností (a) – (f) to, že spojení tvoří jeden větný člen (Panevová ad., 1971; Grepl v SČ, 1998), z vlastností (g) – (i) to, že spojení je syntakticky dvoučlenná konstrukce, a tedy že inf. skupina je předmětem (Svoboda, 1962; Šmilauer v NS, 1969); do jisté míry podobné vlastnosti mají ↑fázová slovesa; (2) sémantická struktura spojení „**m.s.** + inf. slovesa plnovýznamového“: v č. pracích se toto spojení pokládá za jeden člen sémantický, v němž **m.s.** představuje modální modifikátor, v pracích cizích se **m.s.** pokládají častěji za

slovesa plnovýznamová, a tedy i za sémantickou jednotku (zdůvodňuje se to mj. tím, že přidělují aktantům sémantické role). Na základě vlastností (a) – (i) se rozlišují prvotní/základní/vlastní **m.s.**, která mají maximum z množiny vlastností (a) – (i): *muset*, *mít*, *moci*, *smět*, *hodlat*, a **m.s.** v širším smyslu, která mají některé vlastnosti, které vlastní **m.s.** postrádají (*chtít*, *umět*, *dovolit si* aj.; tvoří dějové substantivum (*chtění*), tzv. trpné part. (*chtěný*) aj.). Zatímco vlastní **m.s.** vyjadřují (ve svém základním významu) vždy jen informaci o nutnosti, možnosti realizace děje/stavu n. vůli konatele k provedení děje/stavu vyjadřovaného plnovýznamovým slovesem, **m.s.** druhé skupiny mohou vedle tohoto modálního významu vyjadřovat i významy jiné, ekvivalentní s významy vyjadřovanými plnovýznamovými slovesy: *Chtěl // Hodlal*$_{ms}$ *odejít* × *Chtěl // Přál si*$_{plnovýz.\ sl.}$ *válku //, aby byla válka*; *Umí // Může*$_{ms}$ *napovídat* × *Umí // Naučil se*$_{plnovýz.\ sl.}$ *básničku*. – Existuje velké množství pokusů o sémantickou klasifikaci **m.s.** a o popis funkcí **m.s.** ve větě. Konsenzus dnes panuje v tom, že **m.s.** ve větě vyjadřují: (a) nutnost a možnost realizace děje/stavu vyjadřovaného inf. skupinou: *Petr musí / může jít na vyšetření* = „je (na základě nějakých okolností) nutné / možné, aby Petr šel na vyšetření", event. v některých pojetích (zvl. č.) i záměr někoho realizovat děj (*Petr chce jít na vyšetření*); (b) postoj mluvčího k realizaci děje: *Petr musí jít na vyšetření* = „já považuji (na základě nějakých okolností) za nutné, aby Petr šel k lékaři"; (c) stupně jistoty mluvčího o pravdivosti propozice n. její části: *Petr musel jít na vyšetření* = „já považuji (na základě nějakých okolností) za vysoce pravděpodobné, že Petr šel k lékaři". Někteří autoři mluví explicitně o třech funkcích/významech **m.s.**, a to (a) o deontické, (b) dynamické a (c) epistémické (Palmer, 1979), u nás Grepl v SČ (1998) mluví o funkci deskriptivní (a), preskriptivní (b) a epistémické (c); jiní autoři uznávají jen dvě funkce, a spojují většinou (a) a (b) pod názvem deontická/alétická funkce, odlišujíce ji od (c) epistémické funkce (Lyons, 1977; u nás Grepl-Masařík, 1974). Toto dichotomické sémantické dělení má podle některých autorů oporu v syntaxi: podle Stechowa-Sternefelda (1988) jsou v rámci gramatiky typu ↑G&B **m.s.** ve funkci (a) tzv. slovesa s ↑kontrolou (*Petr*$_i$ [PRO$_i$ *odejít*] *musel*), zatímco **m.s.** ve funkci (c) jsou tzv. slovesa ↑nadzvednutí (raising): [e [*Petr odejít*] *musel*]; též Kosta (2001). Většina koncepcí předpokládá, že základní funkcí, přímo odvoditelnou z lexikálněsémantické struktury **m.s.**, je (a); některá pojetí funkce (b) a (c) vykládají z lexikálního významu **m.s.** ve funkci (a) a z kontextu, v němž jsou užity (asi nejvlivnější je logickosémanticky orientovaná koncepce Kratzerové (1978, 1981), u nás strukturalistická koncepce Běličové (1983)), jiná pojetí funkce (b) a (c) s funkcí (a) nespojují, a nepokoušejí se je odvodit z (a), ani z nějakého jinak definovaného základního významu **m.s.** (Adamec, 1973, Grepl v SČ, 1998). – Vymezování významu **m.s.** v zahraničí většinou vychází z logických a logickosémantických pozic, u nás se spíše opírá o jaz. kategorie. Pod vlivem logických prací n. z interně jazykovědných důvodů (např. vzhledem k ↑negaci **m.s.**) se ovšem většinou rozlišují **m.s.** vyjadřující nutnost (*muset*, *mít*) a možnost (*moci*, *smět*, *dovést*) a proti nim se staví **m.s.** obsahující jako sém moment lidské vůle (*chtít*, *hodlat*); u nás Čejka v MČ III, 269–271. Panevová ad. (1971) základní významy **m.s.** charakterizují takto: nutnost: *muset* = **debitiv**, *mít* = **hortativ**; možnost: *moci* = **posibilitiv**, *dovést* = **fakultativ**, *smět* = **permisiv**, hodlání/chtění: *chtít, hodlat* = **volitiv**; o postižení obecných (invariantních) významů se programově pokusila Běličová (1983), přičemž (jako řada dalších autorů) předpokládá, že **m.s.** *mít* se od *muset* liší přítomností dalších sémantických rysů, a podobně i *smět* od *moci*. Pod vlivem prací Benešové (1973) se v č. lingvistice pro jejich postižení využívá pojmu ↑původce modality. Také ↑modalita.

Lit.: Adamec, P., Identifikace sémantiky modálních sloves a jejich ekvivalentů v současné ruštině, *Čs. přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*, 1973, 103–115; Adamec, P., Muset nebo mít?, *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby*, 1974, 133–152; Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983; Benešová, E., K sémantické klasifikaci českých modálních sloves, in: *OSS* 3, 1973, 23–38; Grepl, M., Vyjadřování voluntativní modality v novodobé češtině, *SPFFBU* A 20, 1972, 143–150; Grepl, M. – Masařík, Z., Zum Ausdruck der Gewißheitsmodalität im Tschechischen und Deutschen, *Bulletin odboru prekladatel'stva a tlmočníctva*, 1974, 49–65; Karlík, P., Některé vlastnosti modálních a fázových sloves, in: Rusinová, E. (ed.), *Přednášky a besedy z XXXIV. běhu LŠSS*, 2001, 93–98; Kosta, P., Negace a větná struktura v češtině, in: *Č-US* 3, 2001, 117–138; Kratzer, A.: *Semantik der Rede*, 1978; Kratzer, A., The notional category of modality, in: Eikmeyer, H.-J. – Rieser, H. (eds.), *Words, worlds, and context*, 1981, 38–74; Lyons, J.: *Semantics* 1,2, 1977; *MČ* III, 1987; *NS*, 1969; Öhlschläger, G.: *Zur Syntax und Semantik der Modalverben des Deutschen*, 1989; Palmer, F. R.: *Modality and the English modals*, 1979; Palmer, F. R.: *Mood and modality*, 1986; Panevová, J. ad.: *Čas a modalita v češtině*, 1971; Rytel, D.: *Leksykalne środki wyrażania modalności w języku czeskim i polskim*, 1982; *SČ*, 1998; Stechow, A. – Sternefeld, W.: *Bausteine syntaktischen Wissens*, 1988; Svoboda, K.: *Infinitiv v současné spisovné češtině*, 1962.

PK

SLOVESO REFLEXIVNÍ (s. zvratné)

Sloveso, jehož součást tvoří morfémy *se*, *si* n. *sebou*; *se* a *si* jsou tradičně považovány za tzv. slabé/krátké tvary ↑osobního zájmena zvratného (konkurující tzv. tvarům dlouhým/silným *sebe* a *sobě*), popř. za částice (↑reflexivní částice). Slabé tvary *se/si* jsou ↑klitika, představují tedy tzv. pohyblivé/distantní/diskrétní morfémy (*se*-mobile); jejich chování jakožto klitik se dnes věnuje značná pozornost (např. Toman, 1999). Ve větě stojí obvykle za první frází ([*Můj starší bratr*] *se rozvádí*, ale: [*Pozvat jejich Pavla*] *se nehodí* i [*Pozvat se jejich Pavla*] *nehodí*); je-li ve větě více klitik, mají své pevné pořadí, v němž reflexivum stojí hned za ↑auxiliárem: [*Pozvat jejich Pavla*] *by se nehodilo* // *[*Pozvat jejich Pavla*] *se by nehodilo*. *Se/si* splývají s redukovanými tvary auxiliáru tvořícího formu 2. os. sg. préterita (*Umyl jsem se mýdlem* × **Umyl jsi se mýdlem* → *Umyl ses mýdlem*) a kondicionálu (*Mohl bych se oholit* × **Mohl bys se oholit* → *Mohl by ses oholit*). Skutečná reflexivní zájmena jsou tzv. dlouhé tvary *sebe*, *sobě*, *sebou*, tj. výrazy tvořící s nereflexivním slovesem syntaktickou konstrukci; chovají se z tohoto hlediska (tak jako jiná zájmena) jako NS: *Umyl jsi sebe mýdlem* (jako *Umyl jsi Pavla mýdlem*) // *Umyls sebe mýdlem* (jako

Umyls Pavla mýdlem), nikoli **Umyl sebes mýdlem* (jako **Umyl Pavlas mýdlem*), nýbrž: *Umyl ses mýdlem*; srov. také: *Sebe jsi umyl mýdlem* (jako *Petra jsi umyl mýdlem*) // *Sebes umyl mýdlem* (jako *Petras umyl mýdlem*). – Č. se od mnoha jiných (evropských neslovanských) jaz. liší: *se/si* se užívá ve všech tvarech **r.s.**: (*já*) *se myji*, (*ty*) *se myješ*, (*muž / on*) *se myje*, *mýt se*; nadto v ↑part. činných (*myjící se člověk*) a (v odůvodněných případech) i v dějových subst. (typu *mytí se*). Naproti tomu např. v něm. n. v it. se užívá reflexivního tvaru zájmena jen tehdy, má-li sloveso formu 3. os. n. inf., v ostatních případech se užívá nereflexivních zájmen osobních: *ich wasche mich*, *du wäschst dich*, *der Mann / er wäscht sich*, *sich waschen*. – Z hlediska funkce *se/si* lze v č. rozlišovat **r.s.** a ↑**reflexivní formu slovesa**. Výskyt reflexiva *se/si* v rámci **r.s.** lze v zásadě rozdělit do čtyř kategorií (A) – (D), přičemž všechny funkce je možné odvodit z toho, že historicky měla reflexiva povahu vázaného anaforického zájmena, tj. vyjadřovala fakt, že jejich referent je totožný s referentem subjektu slovesa, k němuž patří: *Petr*$_i$ *se*$_i$ (// *sebe*$_i$) *lituje* × *Petr*$_i$ *Petra*$_j$ *lituje*. V některých případech může reflexivum vyjadřovat nejen referenční identitu se subjektovou NS, ale také s jinou NS: *Petr položil knihy na sebe* = (a) *Petr*$_i$ *položil knihy*$_j$ *na sebe*$_i$, n. (b) *Petr*$_i$ *položil knihy*$_j$ *na sebe*$_j$, × *Petr položil knihu na sebe* = jen (a). Ve větách obsahujících konstrukci typu „VF + inf. skupina" je situace komplikovanější: *Kaprál*$_i$ *nechal vojáky*$_j$ *umýt si*$_j$ / *mu*$_i$ / $_k$ *nohy*. Slabá podoba reflexiva se jakožto ↑vázané endoforikum vztahuje k (vnitřnímu) subjektu inf. skupiny (někdy se mluví o ↑PRO; ↑osobní zájmeno), zatímco silný tvar reflexiva je jakožto zájmeno nevázaný, a připouští tedy dva výklady (↑antecedent): *Učitelka*$_i$ *vyzvala dívky*$_j$ PRO$_j$ *namalovat se*$_j$ – *Učitelka*$_i$ *vyzvala dívky*$_j$ PRO$_j$ *namalovat sebe*$_{i/j}$.

(A) **Inherentně reflexivní slovesa** (**reflexiva tantum**, dále IRS), u nichž *se/si* tvoří obligátní součást lexikální jednotky; reflexivum je dnes sémanticky nefunkční morfém, tj. není motivován lexikálněsémanticky (slovotvorně) ani gramaticky (jde jen o tzv. etymologickou reflexivizaci), který pozbyl vlastnosti původního vázaného anaforického zájmena, zdědil však jeho pádovou formu akuz. (proto morfém *se* v IRS blokuje dosud akuz. vazbu/valenci (bránění vazbě dvou akuz.) a ponechává slovesu vazbu/valenci gen., jinde labilní): *bát se psa // sebe* (výjimky: *učit se něco*, *dovědět se něco*). Podle podoby reflexiva jsou IRS dvojího typu: (a) se *se*: *smát se* / **smát* / **smát sebe* / **smát Petra*; (b) se *si*: *umínit si* / **umínit* / **umínit sobě* / **umínit Petrovi*. Za IRS se někdy považují i slovesa se *se/si*, která sice mají nereflexivní protějšek, avšak významově jsou oba tvary natolik vzdáleny, že představují dvě lexikální jednotky: *chovat se (slušně)* × *chovat (dítě)*; *učit se* (*lernen, learn*) × *učit* (*lehren, teach*). U bezobjektových sloves jako *uhnout (se)*, *chumelit (se)*, *koukat (se)*, *belhat (se)* lze obě podoby (IRS i nereflexivní) pokládat za vzájemně synonymní. Zvláštní skupiny IRS tvoří slovesa implikující spoluúčast minimálně dvou ↑aktantů na ději; nazývají se např. plurální reflexiva (Havránek, 1928), reciproční IRS (Karlík, 1999): *stékat se*, *hádat se*, *stýkat se*, *setkat se* (↑reciprocita). V novější literatuře se spekuluje, že IRS jsou prototypicky ↑ergativní slovesa. Pokud jde o chápání kategorie (A), nejsou v našich mluvnicích principiální rozdíly.

U (B), (C) a (D) lze najít rozdíly značné. Společným znakem těchto sloves je, že existují i bez *se/si* a podoba s reflexivem je v nějakém vztahu k podobě bez reflexiva. (B) Tzv. **vlastní reflexiva** typu *vidět se (v zrcadle)*; *dělat se (hloupým)*; *koupit si (jízdenku)* se zpravidla chápou jako syntaktické konstrukce (Havránek, 1928; Kopečný, 1954; Králíková, 1980, 1981), kde reflexivum (alternující se silnou podobou *sebe/sobě*) má funkci objektu (a jemu odpovídající sémantické role) a vyjadřuje, že referent subjektové NS vykonává děj sám na sobě. Sgk (1986) mluví o tzv. syntaktické reflexivizaci. – (C) U dalších sloves (jako *vrátit se*, *obrátit se*, *chystat se*, *utopit se* až po slovesa jako *rozbít se*, *redukovat se*, *šířit se*) je „reflexivní pojetí oslabeno" (Kopečný, 1954) a vytvářejí tak podle Havránka (1928) „speciální reflexivní formu s jednotným významem". Jsou to případy, kdy podle Havránka už *se/si* nevyjadřuje „obraz, představu, dvojníka a pod." k subjektu; tranzitivní sloveso se mění v intranzitivní – mluví se tu o reflexivech odvozených (Králíková, 1980), o sekundárních reflexivech tantum (Panevová, 1999), o inherentně reflexivní variantě slovesa (IRVS) (Karlík, 1999). Od IRS se IRVS liší tím, že *se/si* je součástí slovesa, které existuje také v podobě bez *se/si*, přičemž podoba se *se/si* je v nějakém významovém vztahu k podobě bez *se/si*, tj. *se/si* je slovotvorně motivovaným morfémem (mluví se proto o slovotvorné reflexivizaci). – Existuje plynulé přechodné pásmo mezi typem (B) a (C), které začíná často v této souvislosti diskutovaným příkladem *umýt se* (podobně *oblékat se*, *omluvit se* atd.). Tyto případy pokládá Havránek za (C), tj. IRVS, Šmilauer v NS (1969) mluví o *se/si* v „oslabené" funkci předmětové. Tradičně se za kritérium pokládá existence paradigmatického protějšku: *umývám se* jako *umývám tě*, *oblékám se/tě*, ale *vrátím se/*tě*. – U IRVS lze rozlišit alespoň tři typy odvozené reflexivizace (intranzitivizace), u dvou je odvozovacím prostředkem pouhé dodání reflexiva *se/si*, třetí používá navíc prefixace: (a) Typ *hnát – hnát se*: sloveso bez *se* označuje přemísťování objektu n. uvádění objektu do pohybu n. docilování změny tvaru objektu apod.: *Hnal kamarády do hospody*. Morfém *se* absorbuje syntaktickou pozici rezervovanou pro objekt, který se v důsledku děje vykonávaného subjektovým aktantem pohybuje, a tím sémanticky deaktivuje aktant, pro nějž je tato pozice rezervována, dědí však vlastnosti vázaného anaforického zájmena. IRVS tedy vyjadřuje slovotvornými prostředky, že pohyb označovaný slovesem se týká pouze referenta subjektové NP: *Hnal se do hospody*. (b) Typ *rozbít – rozbít se*: sloveso bez *se* označuje děj vedoucí ke změně referentu vyjádřeného objektovou NP, který způsobuje nějaký externí původce vyjádřený subjektovou NP, buď živý (*Petr rozbil okno*), n. neživý (*Vítr rozbil okno*); zavazuje tedy ve formě VF ke znalosti toho, kdo je původcem změny, ve formě INF ke znalosti aspoň toho, že původcem změny je (živý) agens, nikoli (neživý) kauzátor (*Bylo by nepříjemné rozbít okno* = „kdyby rozbil okno někdo živý [zprav. mluvčí n. adresát], nikoli třeba živel, instrument apod."). IRVS vyjadřuje pouze děje vedoucí ke změně referentu, který je vyjádřený subjektovou NS, bez ohle-

du na původce (*Okno se rozbilo*), tedy nevylučuje ani význam autokauzace (*Okno se otevřelo samo*). Formy typu *rozbít se* se vykládají různě: jako slovotvorná dekauzativizace, n. jako odvozená slovesa bezděčné činnosti. (c) Typ *pracovat – napracovat se*: IRVS vyjadřuje velké kvantum děje. Jsou-li tvořeny od sloves tranzitivních, mohou vyjadřovat (α) velké kvantum děje týkající se velkého množství objektů a pak vyžadují genitivní NP (*Já jsem se napsal dopisů*; *Petr se za svůj život načetl knih*), n. (β) pouze velké kvantum děje týkající se jednoho objektu a pak genitivní NP konkuruje akuzativní NP: *Co já jsem se té Evy // tu Evu naprosil!* Další typy jsou: *číst – začíst se*, *tancovat – vytancovat se*, *hořet – rozhořet se*, *kouřit – zakouřit si*, *ležet – poležet si*.

(D) **R.s.** s významem **recipročním** (↑reciprocita) (*bít se*, *líbat se*, *objímat se*, *tykat si*, *vyměňovat si* ...) předpokládají, že za vyjádřením *Petr se bije / pere s Pavlem* je situace „Petr se bije / pere s Pavlem a (zároveň) Pavel se bije / pere s Petrem". Výklad recipročních sloves a na nich založených konstrukcí z hlediska postavení v soustavě **r.s.** je různý. Havránek (1928) a také SČ (1998) zde *se/si* nepokládají za objekt, ale za slovotvorný formant; za člen syntaktické (reciproční) konstrukce (objekt) pokládají *se/si* u této skupiny Šmilauer v NS (1969), Králíková (1980), MČ III (1987), Panevová (1999).

V krajních přístupech (Karlík, 1999; Oliva, 2000) je rozdíl mezi (B), (D) na jedné straně a (C) na straně druhé pro slabé tvary *se/si* zrušen, tj. slovesa v (B), (C) i (D) se pokládají za IRVS. Za větný člen se v těchto úvahách pokládají pouze silné tvary *sebe/sobě/sebou*. Na podporu tohoto chápání se uvádí řada argumentů, např. rozdíl ve shodě doplňku u slabé a silné formy: *Umyl se celý / *celého* × *Umyl sebe *celý / celého* (na to i na fakt, že případy typu *Viděl se obuta / ležícího u řeky* v hovorovém jaz. ustoupily, upozornil už Havránek, 1928). Tomuto řešení se vytýká, že nepostihuje (morfologicky zjevný) paralelismus mezi *Viděl se / tě / ho*, tj. tvary *se* a *si* vyčleňuje z morfologického paradigmatu osobních zájmen reflexivních. – O vypouštění reflexiva *se* (*Rozhodl se oholit se // oholit*; *Současně se bál a smál // ?smál se*) viz Štícha (1976).

Lit.: Adamec, P., Polyfunkčnost reflexivního elementu *se* v současné češtině, in: *Přednášky z XXXI. běhu LŠSS*, Praha 1989, 53–66; Havránek, B.: *Genera verbi v slovanských jazycích* I, II, 1928, 1937; Karlík, P., Reflexiva v češtině, in: Rusínová, E. (ed.), *Přednášky a besedy z XXXII. běhu LŠSS*, Brno 1999, 44–52; Kopečný, F., Passivum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso, in: *Studie a práce lingvistické* I, 1954, 224–247; Králíková, K., Pasívum v generativním popisu jazyka, *SaS* 41, 1980, 118–126; Králíková, K., Reflexivnost sloves z hlediska automatické analýzy češtiny, *SaS* 42, 1981, 291–298; *MČ* III, 1987; *NS*, 1969; Oliva, K., Hovory k *sobě/si/sebe/se*, in: *Č-US* 2, 2000, 167–171; Oliva, K., Reflexe reflexivity reflexiv, *SaS* 62, 2001, 200–207; Panevová, J., Česká reciproční zájmena a slovesná valence, *SaS* 60, 1999, 269–275; Parolková, O., K problematice zvratných sloves a tzv. zvratného pasíva v současné spisovné ruštině, *Sl* 36, 1967, 33–46; Oravec, J., Zvratné zámeno vo funkcii objektu, *JŠ* 13, 1977, 217–224; *SGK*, 1986; *SČ*, 1998; Štícha, F., K problematice významu slovesných reflexívních forem fakultativních, *NŘ* 58, 1975, 127–133; Štícha, F., Vypouštění částice *se* v koordinovaném a závislostním spojení zvratných sloves, *NŘ* 59, 1976, 68–76; Štícha, F.: *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*, 1984; Toman, J., On clitic ~~dis~~placement, in: Dimitrova-Vulchanova, M. – Hellan, L. (eds.), *Topics in South Slavic syntax and semantics*, 1999, 205–228; *ZČSK*, 1962.

PK, JPa

SLOVESO SLOŽENÉ

↑Složenina vlastní i ↑složenina nevlastní, tvořená všemi slovotvornými typy skládání (↑skládání čisté i ↑komplexní kompoziční postupy kompozičně-derivační a kompozičně-konverzní). **S.s.** jsou v č. velmi řídká a neproduktivní. Většina **s.s.** je tvořena analogicky podle modelu – jsou to vesměs ↑kalky z ř. a lat. (*blahořečit*). Podle syntaktického vztahu mezi členy jsou **s.s.** vždy složeniny ↑**podřaďovací** (determinační), a to předmětné (*vítězoslavit*), n. příslovečné (*krasořečnit*). Z hlediska ↑onomaziologických kategorií jsou zastoupeny hlavně kategorie modifikační a mutační. Podle slovnědruhového obsazení členů jsou zastoupeny složeniny typu: adv. + sloveso (*spolupořádat*, *znovuzískat*), subst. + sloveso (*blahopřát*), číslovka + sloveso (*desateronásobit*). **S.s.** pojmenovávají děj, který je blíže určen okolnostním určením (*spolupracovat*), časem (*znovuožít*) aj. Pro podobné sémantické okruhy se většinou tvoří primárně pouze složené ↑názvy dějů (*polobdění*) a přídavná jména (*blahodárný*).

Lit.: Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 167–171; *MČ* I, 1986, 485–486; Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999, 76–77; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 150.

IB

SLOVESO TEMATICKÉ A ATEMATICKÉ

Rozlišení sloves podle pův. ↑kmene prézentního. U **a.s.** se préz. kmen rovnal ↑kořeni (např. **es-mi* > psl. / stsl. *jesmь*, č. *jsem*), n. kořeni částečně reduplikovanému, tj. s opakováním iniciálního konsonantu v ↑kódě (např. ke kořeni **dó-* byla 1. os. sg. **dód-mi* > psl. / stsl. *damь*, č. *dám*), mimo sl. jaz. resp. ještě i jinak (↑jazyky indoevropské). U **t.s.** se ke kořeni připínal tzv. tematický vokál *e* (ve střídě s *o*; ↑ablaut), jejich kmen byl tedy (v psl.) tvořen sufixy *e/o*, *ne/no*, *je/jo* (též ojediněle *de/do*, srov. *i-ti – i-de-šь* / stsl. *iti – ideši*). (Za „tematická" se v indoevropeistice pokládají i subst. tvořená derivačním sufixem *e/o*.) – U sloves bylo s dvojím typem préz. kmene pův. spojeno i dvojí různé časování prézentu (↑jazyky indoevropské, ↑praslovanština). Pro psl. (tak dobře dochováno ještě i v ↑staroslověnštině) se uvádí 5 atematických simplicií: *jesmь* „jsem", *damь* „dám", *jamь* „jím", *věmь* „vím" a *jьmamь* / stsl. *imamь* „mám", vedle nichž byly ovšem možné i prefixální deriváty jako *podamь*, *otъdamь*, *uvěmь* aj.; všechna ostatní slovesa se označují jako tematická. Není to však zcela přesné: Z tzv. **a.s.** má *jьmamь* konjugaci geneticky „smíšenou", jak ukazuje jeho koncovka *-šь* / stsl. *-ši* v 2. os. sg. proti *-si* u **a.s.** (stsl. *imaši* × *jesi*, *dasi*, *jasi*, *věsi*), n. *-ǫtь* / stsl. *-ǫtъ* v 3. os. pl. (< **-o-nt-*) proti *-ętь* / stsl. *-ętъ* (**-K-nt-* > **-K-n̥t-*) většiny ostatních **a.s.** (stsl. *imǫtъ* × *dadętъ*, *vědętъ*, *jǎdętъ*; stopy psl. koncovky s *-ę-* u *jesmь* jsou zachovány ve středoslovenském *sa* < *sę*[*tь*] „jsou"). Z tzv. psl. **t.s.** se *i*-praesentia (4. tř.) typu *prositi*, *prošǫ* označují někdy přesněji jako **slovesa polotematická**; skutečné téma *-o-* má u nich jen tvar

1. os. sg. (*-jo*), jinak mají příznak *-i-* a 3. os. pl. je od původu atematická (*prosętь* / stsl. *prosętъ* < +*pros-nt-* < +*pros-nt-*). – Pro souč. jaz. je rozlišování konjugace **a.s.** a **t.s.** stejně málo vhodné jako rozlišování subst. deklinace podle kmenů, když typ *pán* už není ze souč. hlediska „o-kmen", *kámen* „n-kmen", *slovo* „s-kmen" atd. (↑praslovanština). Starý konjugační protiklad **a.s.** a **t.s.** se namnoze v sl. jaz. setřel, když se pův. koncovka **a.s.** *-m* různě rozšířila i k typům tematickým (↑jazyky slovanské; v č. dnes *prosím, trpím, sázím, dělám*) n. když (v č. mimo *jsi*) v 2. os. sg. získala **a.s.** sekundárním vyrovnáváním koncové *-š* **t.s.** (*dáš, víš, jíš*, když *-š* v *máš* je už starší). Jako zvláštní konjugační typ dnes bývalá **a.s.** už neexistují. Zachovávají si jako stopy svého pův. typu některé nevyváženosti ve svém morfologickém paradigmatu. Nepravidelnosti jiného původu vykazují však dnes i některá další č. izolovaná slovesa, ať už v nich jde o pozůstatky střetu staré atematičnosti s tematičností jako *vidět – vidím – viz – vida* n. o důsledky arch. morfologického ↑supletivismu jako *jít – jdu – šel – šed* n. arch. exkluzivnosti spojení préz. a inf. kmene *spát – spím*, o důsledky starého ↑ablautu a ↑palatalizace jako *hnát – ženu*, resp. palatalizace s vývojem ↑kvantity vokalické jako *moci/moct – mohu/můžu – můžeš*, palatalizace a staré příslušnosti k různým třídám jako *chtít – chci/chcu – chtí/chtějí/chcou*, o důsledky přechodu z jedné slovesné třídy do jiné jako *říci/říct – řeknu – rci/řekni*; tohoto původu jsou i nepravidelnosti a varianty celé malé podskupiny sloves 2. tř. typu *začít – začnu – začal*, bývalých tzv. nosovkových sloves 1. tř. jako ještě *tnout/tít – tnu – ťal – (s)ťatá/(se)tnutý, (při)jmout – (při)jmu – (při)jal/(při)jmul – (při)jatý/(při)jmutý, (za)pnout – (za)pnu – (za)pjal/(za)pnul/(za(pjatý/(za)pnutý, žít/žnout – žnu – žal/žnul – (po)žatý/(po)žnutý), vzít – vezmu – vzal – vzetí*. Bývalá **a.s.** by ze synchronního hlediska bylo možno označit spolu s uvedenými izolovanými konjugačními jednotkami event. i s celým oním konjugačním podtypem *začne* jako **slovesa nepravidelná**.

Lit.: *PMČ*, 1995, 332–334; *ÚE*, 1981, 91 a 101–104.

RV

SLOVESO TRANZITIVNÍ (s. přechodné)

Tradičně se definuje syntakticky jako předmětové sloveso s bezpředložkovou akuz. vazbou/rekcí/valencí (ZČSk, 1962; NS, 1969); ↑akuzativ. Jako prototypická **t.s.** se uvádějí slovesa s akuz. předmětem vyjádřeným NS: *Zedníci stavějí školu*; *Nutil mě ke lži*. V některých koncepcích se za **t.s.** pokládají i slovesa, u nichž může být předmět vyjádřený vedlejší větou n. inf. skupinou a akuz. přidělovaný slovesem se může vyjádřit pádovým morfem lexikálněsémanticky prázdného nosiče *to* (↑pádový ukazatel): *Doporučil Marii (**to**), aby navštívila psychotronika // navštívit psychotronika – návštěvu **to** psychotronika*. U **t.s.** je akuz. doplnění buď jediným předmětem (*vidět někoho/něco*), n. jedním ze dvou předmětů, buď „vzdálenější" od slovesa (*věnovat někomu něco/někoho*), n. „bližší" ke slovesu (*nutit někoho k něčemu*) – někdy se nazývají **ditranzitivní** slovesa. **Dva akuzativy** má v č. asi jen minimum sloves; uvádí se jediné: *učit někoho něco* (vedle *někoho něčemu*), přitom pasivizace svědčí o tom, že akuzativ *něco* není akuzativ strukturní: *Petr učí Pavla matematiku – Pavel je učen Petrem matematiku* × **Matematika je učena Petrem Pavla*. Rozlišují se slovesa, u nichž je doplnění v akuz. obligatorní (*Maminka navštívila babičku – *Maminka navštívila*), a slovesa, u nichž je potenciální (*Babička vaří oběd – Babička vaří*); některá slovesa jsou natolik pevně svázána s určitým druhem věcí, které jsou dějem zasahovány, že taková věc nemusí být v pozici akuz. předmětu vyjádřena, a přesto se vyrozumívá i mimo kontext: *Janička zavřela dveře/okno – Janička zavřela* × *Janička zavřela oči // *Janička zavřela.* – Slovesa, která nemají akuz. rekci/valenci, jsou **intranzitivní**. Tranzitivní nejsou ani v konstrukcích s akuz. adverbiálním, např. časově měrovým (*Hrál hodinu // dlouho // celou cestu*), váhově měrovým (*Ten pytel váží tunu // hodně*) a délkově měrovým (*Skočil metr // daleko*), s tzv. absolutním akuz. (*Odešel, ruku v kapse*) a v idiomech: *Chodil dům od domu*. Jako intranzitivní se často hodnotí také slovesa s tzv. vnitřním předmětem (*Bojoval boj sám se sebou*) a slovesa psychosomatických pocitů (*Bolí mě hlava*). Intranzitivní slovesa s gen. rekcí/valencí, zvl. pokud nejsou reflexivní, se často mění na **t.s.**: *dosáhnout cíle // cíl.* – V novějších koncepcích je tranzitivita vymezována **syntakticky** (Rice, 1987; Hoekstra, 1984), n. sémanticky. **Sémanticky** definují tranzitivitu např. Hopper-Thompsonová (1980), přičemž uvádějí sémantické příznaky **vysoké tranzitivity** (dva n. více ↑aktantů, děj, zaměřenost k cíli, punktuálnost, záměrnost, agens velmi dobře schopný kontrolovat své jednání, objekt totálně zasažený aj.) a sémantické příznaky **nízké tranzitivity** (jeden aktant, stav, nezaměřenost k cíli, nepunktuálnost, nezáměrnost, agens málo schopen kontrolovat své jednání, objekt nezasažený). Tento přístup, u nás naznačený už Kopečným (ZČSk, 1962, 31), umožňuje postihnout souvislost mezi syntaktickou tranzitivností slovesa a jeho sémantikou lexikální i gramatickou (videm): Sloveso je sémanticky tím tranzitivnější, čím více má příznaků vysoké tranzitivity: např. sloveso *psát*$_1$ s významem ‚způsobovat psaním, aby něco vzniklo' je sémanticky vysoce tranzitivní, což se manifestuje syntakticky tak, že *psát*$_1$ je **t.s.**, morfologicky tak, že má prostě vidový protějšek (*Petr psal dopis – Petr napsal dopis*); sloveso *psát*$_2$ s významem ‚zaznamenávat písmem' je sémanticky tranzitivní méně, proto je syntakticky intranzitivní (*Petr píše pěkně*) a nemá čistě vidový protějšek (**Petr napíše pěkně*). Redukce akuz. doplnění (spolu s časovou neaktuálností) je proto projevem sémantické změny slovesa, např. zestatičtění: *Petr kouří* (‚Petr je kuřák'), zestatičtění + modalizace: *Janička už čte* (‚Janička už umí číst'), *Eva ti vypere a uvaří*, zestatičtění + modalizace + zevšeobecnění objektového aktantu: *Zvířata koušou* (‚Zvířata mohou kousnout kohokoli, kdo se dostane do jejich blízkosti'); *Zhasni* (= světlo). Změna akuz. doplnění na doplnění s jinou pádovou formou (mimo gen.) je projevem toho, že sloveso je sémanticky méně tranzitivní: *Z okna vidíme les / na les*; *Hodil kámen / kamenem*. – Pojem **t.s.** je důležitý v syntaxi, neboť čím více je sloveso sémanticky tranzitivní, tím více je senzitivní (a) vůči pasivizaci formou *být* + trpné participium (*Petr psal/napsal dopis → Dopis byl psán/napsán Petrem* × např. nemožnost pasivizace sloves syntakticky sice tranzitivních, ale sémanticky intranzitivních:

Tepláky pouštějí barvu → **Barva je pouštěna tepláky* × *Chlapci pouštějí draky* → *Draci jsou pouštěni chlapci*, a přirozeně i syntakticky intranzitivní: *Slon váží tunu/hodně* → **Tuna/Hodně je vážena slonem* × *Ošetřovatel váží slona* → *Slon je vážen ošetřovatelem*) – jako **t.s.** se chovají slovesa s adverbiálním akuz. trasy (*Běžel stovku* → *Byla běžena stovka*) a s tzv. vnitřním akuz. *předmětem* (*Vítězně vybojoval boj se smrtí* → *Boj se smrtí byl vítězně vybojován*); (b) vůči atributivnímu užití participia trpného: *psaný/napsaný dopis* × **pouštěná barva* × *pouštění draci*; (c) vůči změně akuz. při nominalizaci dějovým jménem na gen.: *Zedníci stavějí školu* (→ *Škola je stavěna zedníky*) → *stavba školy zedníky* × *Petr hrál hodinu* → *hraní Petra hodinu*. Zvláštní kategorii intranzitivních sloves tvoří ↑ergativní slovesa.

Lit.: Abraham, W., Semantische Transitivität, in: Askedal, O. ad. (eds.), *Festschrift für Laurits Saltveit*, 1984, 15–29; Bausewein, K.: *Akkusativobjekt, Akkusativobjektsätze und Objektprädikate im Deutschen*, 1990; Dixon, R. M. W. – Aikhenvald, A. Y. (eds.): *Changing valency: Case studies in transitivity*, 2000; Hoekstra, T.: *Transitivity: Grammatical relations in government-binding theory*, 1984; Hopper, P. J. – Thompson, S. A., The transitivity in grammar and discourse, *Lg* 56, 1980, 251–299; Hopper, P. J. – Thompson, S. A.: *Studies in transitivity*, 1982; *NS*, 1969; Rice, S., Towards a transitive prototype: evidence from some atypical English passives, in: Aske, J. ad. (eds.), *Berkeley Linguistic Society* 13, 1987, 422–434; Vater, H.: *Probleme der Verbvalenz*, 1978; *ZČSk*, 1962.

PK

SLOVNÍK ETYMOLOGICKÝ

Slovník obsahující většinou v abecedním pořádku etymologické výklady slov určitého jaz. n. celé jazykové rodiny. **E.s.** se od sebe liší rozsahem, obsahem, pojetím i svou vědeckou a poznávací hodnotou. Rozsah jaz. materiálu, který je předmětem etymologických výkladů, je různý a jeho výběr závisí na tom, komu je **e.s.** určen. **E.s.** popularizační, jehož cílem je informování co nejširší veřejnosti, má srozumitelně a přehledně podat základní informace o původu slov, většinou jednoho jaz., a to v jeho spis. podobě (pro č. je takovým slovníkem Holub-Lyer, 1967). **E.s.** vědecký má poskytnout důkladný kritický etymologický rozbor vybraného jaz. materiálu, popř. nové etymologie, a pokud to dovolí rozsah slovníku, i výčet dosavadní literatury (např. v Brně vznikající *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1989n.). V **e.s.** monolingválních, věnovaných etymologickému výkladu slov jednoho jaz., je etymologizována slovní zásoba tohoto jaz. (resp. vymezená vrstva jeho slovního fondu, jako např. nejfrekventovanější slova, slova z archaické vrstvy jaz., dialektismy, slova cizí, přejatá apod.), ostatní jaz. s ním srovnávané mají funkci spíše „pomocnou", etymologický výklad dokreslující (takovým typem je Machek, 1957, 1968). **E.s.** multilingvální mohou být zaměřeny buď na nejvýznamnější reprezentanty některé jaz. rodiny, n. na prajazyk, z něhož daná jaz. rodina vychází. Různý je rovněž směr pohybu po časové ose. Může být retrospektivní, tzn. vychází z určitého jaz. stadia a hledá proti proudu času starší zdroje, n. prospektivní, tzn. základem etymologického výkladu je určité stadium, které je pojímáno jako nejstarší, časově výchozí, a od něj se postupuje do současnosti uváděním tvarů z mladších vývojových stadií jaz. (Pokorny, 1949–69). Existuje ovšem řada **e.s.**, jejichž pohyb po časové ose je obousměrný, tzn. etymologický výklad postupuje od určitého vývojového stadia uvedeného v záhlaví do minulosti, např. k rekonstruovanému prajazyku, ale i do současnosti přes materiál historicky doložených fází jednotlivých jaz. (např. Trubačev ad., 1974n.; Miklosich, 1886; Berneker, 1908, 1913). Rozdíl mezi **e.s.** spočívá dále v uspořádání výkladových hesel (statí). Abecedně řazená hesla traktují buď celou slovní rodinu pohromadě, tzn. že v jednom hesle jsou uváděny deriváty a členy slovního hnízda (čeledi) společně, n. jsou simplicia i některé jejich deriváty vykládány samostatně, zvláště když příslušnost těchto derivátů k základnímu slovu není zcela průhledná (Miklosich, 1886). – Zvl. typem **e.s.** může být **slovník onomaziologický**. V něm zpracovávaný jaz. materiál je většinou řazen podle základních pojmů reprezentujících určité věcné okruhy lexika určitého jaz. n. celé jaz. rodiny a dále podroben etymologickému rozboru (pro č. např. Machek, 1954). Speciálním podtypem takového slovníku je pak slovník řazený podle sémantických změn, zachycující paralelní významový vývoj jednotlivých slov a slovních, resp. jaz. rodin (např. Schröpfer, 1979n.). – Pro č. existují tyto **e.s.**: Holub, J.: *Stručný slovník etymologický jazyka československého*, 1937; Holub, J. – Kopečný, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*, 1952; Holub, J. – Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*, 1967, 1978 (reprint); Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, 1957; Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*, 1968, 1997 (reprint); Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*, 2000.

Lit.: Abajev, V. I., O principach etimologičeskogo slovarja, *VJa* 5, 1952, 56–69; Berneker, E.: *Slavisches etymologisches Wörterbuch* I (A-L), 1908, II (L-mor), 1913; Hausmann, F. J. ad. (eds.): *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. An international encyclopedia of lexicography, Encyclopédie internationale de lexicographie*, 1989–1991; Havlová, E., Etymologická lexikografie, in: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*, 1995, 211–229; Machek, V.: *Česká a slovenská jména rostlin*, 1954; Malkiel, Y.: *Etymological dictionaries. A tentative typology*, 1976; Miklosich, F.: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, 1886; Panagl, O., Zur Problematik semantischer Rekonstruktion in der Etymologie, in: Mayrhofer, M. ad. (eds.), *Lautgeschichte und Etymologie*, 1980, 317–327; Pokorny, J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 1949–69; Schröpfer, J.: *Wörterbuch der vergleichenden Bezeichnungslehre. Onomasiologie*, 1979n.; Trubačev, O. N., ad.: *Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov*, 1974n.; ↑etymologie.

HK

SLOVNÍK FREKVENČNÍ

Slovník sestavený na základě textového korpusu tak, že jednotlivá slova (zpravidla ↑lexikální jednotky, jindy i jednotlivé ↑slovní tvary) jsou seřazena podle klesající četnosti (frekvence) v korpusu. Na prvním místě je uvedeno slovo s nejvyšší četností. Každé slovo bývá vedle údaje o četnosti opatřeno ještě dalšími kvantitativními údaji. Např. nejstarší **f.s.** č. Jelínka – Bečky – Těšitelové

(1961) uvádí vedle údaje o absolutní frekvenci slova v korpusu také údaj o počtu stylových skupin a pramenů, v nichž se heslo vyskytlo, a o distribuci výskytů uvnitř každé jednotlivé stylové skupiny. Pro snazší orientaci obsahují **f.s.** vedle frekvenčního seznamu také abecední seznam slov s frekvenčními údaji o každém slovu. Podle uvedeného **f.s.** je nejfrekventovanějším č. slovem spojka *a*, po ní následují *být*, *ten*, *v(e)*, *on*, *na*, *že*, *s(e)*, *z(e)*, *který*. Nejfrekventovanějším subst. (ve **f.s.** na 47. místě) je *pán/pan*, po něm podle frekvence následují *život*, *člověk*, *práce*, *ruka*, *den*, *země*, *lidé*, *doba*, *hlava*.

Lit.: *Frekvenční slovník současné české administrativy*, 1980; *Frekvenční slovník současné české publicistiky*, 1980; *Frekvenční slovník jazyka věcného stylu*, 1983; *Frekvenční slovník současné odborné češtiny*, 1983; Jelínek, J. – Bečka, J. V. – Těšitelová, M.: *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*, 1961; ↑korpusová lingvistika.

LU

SLOVNÍK MENTÁLNÍ (s. subjektivní, s. vnitřní)

Hypotetický slovník v mysli jedince, součást ↑kognitivní báze. Soubor informací o věcných a pragmatických významech slova (↑konotacích), o jeho ohýbání, spojovatelnosti (syntax, frazeologie, kolokabilita), kontextech, ve kterých se užívá, zvukové a grafické formě. – Zkoumání **m.s.** si klade za cíl odpovědět na několik otázek: V jaké formě jsou slova v mysli jedince uložena, tj. je zachována integrita slova, n. jsou slova „rozložena" na morfémy či jiné segmenty (*učitelka* n. *uč-i-tel-k-a*)? Jak jsou uspořádána? Jaká je podstata mechanismu, který člověku umožňuje vyhledat velmi rychle právě ta slova, která potřebuje?; též ↑chyby v řeči. – Soudí se, že **m.s.** není autonomní, slova v **m.s.** jsou mnohonásobně propojena jednak mezi sebou, jednak s informacemi nejazykovými (znalostmi o světě). Slovo v **m.s.** je průsečíkem mnoha vztahů, užitím slova v konkrétní komunikační situaci se některé vztahy aktivují (↑aktivace). Při ↑produkci řeči se mluvčí opírá především o uspořádání slov na základě významu, pro recipienta (↑porozumění řeči) je důležité uspořádání na základě zvukové n. grafické formy. Nejsnáze jedinec vyhledá ta slova, která užívá často a která užil nedávno; to svědčí o pohybu v **m.s.**, o vyhasínání ↑asociací mezi slovy a vytváření nových.

Lit.: Aitchison, J.: *Words in the mind*, 1987; Maršálová, L.: *Psycholingvistická analýza vývinu lexiky*, 1982; Nebeská, I.: *Úvod do psycholingvistiky*, 1992.

IN

SLOVNÍK NÁŘEČNÍ

Lexikografické zachycení slovní zásoby teritoriálního ↑dialektu. **N.s.** mívá zpravidla vědecký cíl, praktickým účelům slouží jen zřídka. Bývá součástí popisu nář. Typově lze **n.s.** třídit (Sochová, 1995) podle: (1) územního rozsahu na slovníky (a) lokální (místní), (b) regionální (oblastní), (c) celonářeční (svodné); (2) obsahu (výběru hesel) na slovníky (a) diferenční, (b) relativně úplné; (3) časového rozpětí na slovníky (a) synchronní, (b) historické; (4) uspořádání na slovníky (a) abecední, (b) věcné a pojmové. V praxi se nejčastěji vyskytuje synchronní diferenční, řídčeji úplný **n.s.** jedné lokality n. malého kompaktního regionu řazený abecedně, řídčeji věcně n. pojmově. Celonářeční svodné slovníky (zpravidla diferenční a historické, vedené až do současnosti) jsou dlouhodobým konečným cílem všech národních dialektologií. Pro č. dialekty se jej chystá vytvořit Dialektologické oddělení ÚJČ AV ČR v Brně po skončení práce na *Českém jazykovém atlasu*. K hlavním problémům nář. lexikografie patří vedle metodiky sběru materiálu určení rozsahu, popř. výběru slovní zásoby a v rámci zpracování hesla zejména lemmatizace, tj. formální podoba a fonetická transkripce heslového slova. Též ↑dialektismus, ↑slovníky-typologie.

Lit.: Bachmannová, J.: *Podkrkonošský slovník*, 1998; Bartoš, F.: *Dialektický slovník moravský*, 1906; Gregor, A.: *Slovník nářečí slavkovsko-bučovického*, 1959; Hruška, J. F.: *Dialektický slovník chodský*, 1907; Lamprecht, A.: *Slovník středoopavského nářečí*, 1963; Malina, I.: *Slovník nářečí mistřického*, 1946; Sochová, Z., Nářeční lexikografie, in: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*, 1995, 249–264; Sochová, Z.: *Lašská slovní zásoba*, 2001.

ZH

SLOVNÍK VÝKLADOVÝ

Základní typ slovníku (↑slovníky – typologie). Jde o slovník, v němž jsou lexémy daného jaz. vykládány a popisovány pomocí lexémů téhož jaz. Popisuje zpravidla synchronní stav psané i mluvené podoby jaz. zachycený v nejrůznějších textových realizacích. **V.s.** je vědecké dílo popisující slovní zásobu v různém rozsahu a se zaměřením na různé typy uživatelů. Má svou makrostrukturu a mikrostrukturu. Makrostrukturou se rozumí uspořádání a vzájemné provázání hesel, tj. jednoslovných i víceslovných lexémů a částí lexémů (morfémů), někdy i zkratek a zkratkových slov, v jejich základní podobě (v č. nejčastěji v nom. a v inf.). V mikrostruktuře slovníku se podává všestranná informace pro uživatele slovníku, zejména fonologicko-fonetická, morfologická, syntaktická, sémantická a pragmaticko-encyklopedická. Součástí mikrostruktury jsou tedy obvykle údaje o výslovnosti a pravopise, o slovnědruhovém zařazení, o frekvenci, stylu a úzu, informace o začlenění lexémů do opozitních a synonymních vztahů, valence, výklady významu, typické kolokace, exemplifikace, někdy bývají do **v.s.** zařazovány též etymologické poznámky. Nejdůležitější je v rámci mikrostruktury výklad významu, tzv. slovníková definice, (↑význam lexikální). V č. lexikografické praxi se užívají především tři základní typy: (1) **Výklad denotativní** (popř. výklad ostenzivní); ten se týká zvl. lexémů označujících substance, vlastnosti a od nich odvozené děje vnímatelné smysly, zejména zrakem, sluchem, někdy i hmatem. Výklad odkazuje většinou pomocí přirovnání na mimojazykovou skutečnost, denotát, jde při něm o nepřímou ↑ostenzi. Příklady ze SSJČ: ***červený*** „mající barvu krve, květu vlčího máku apod.", ***bublati*** „vydávat zvuk jako vařící se voda, jako vzduch unikající z proudu vody". (2) **Výklad logický** (definice intenzionální) je nejčastější a vyjadřuje nejbližší rodově nadřazenou představu, tj. genus proximum, a specifické diference definovaného, tj. differentia specifica. (3) **Výklad popisný** je podobný a podává výčet všech podstatných, popř. doplňujících rysů definovaného. Genus proximum tu může být definován,

doplněn (a) kvalitativními prvky, např. ***hrnec*** „válcovitá kuchyňská nádoba opatřená jedním n. dvěma uchy, obyč. poněkud vyšší než širší“, (b) okolnostními prvky, např. ***pero*** „nástroj ke psaní, kreslení apod.“, (c) kombinací obou předcházejících způsobů, např. ***vana*** „velká nádoba ke koupání, zprav. podlouhlého tvaru“. Všechny tři definiční typy se však často prostupují. – U slovotvorně motivovaných subst. se výklady liší podle onomaziologických kategorií. U subst. kategorie mutační (↑mutace) se naznačí slovotvorná struktura a význam se vyloží pomocí diferenčních ↑sémů, např. ***učitel*** „člověk, který učí“. Tento typ výkladu nelze užít tam, kde mezi významem lexikálním a významem slovotvorným došlo k posunu, např. ***kavárna*** „hostinský podnik, kde se prodává nejen káva, ale také jiné nápoje, popř. menší jídla“. U subst. kategorie modifikační (↑modifikace) a kategorie transpoziční (↑transpozice) je naznačení diferenčních sémů jen nepřímé. – Materiálovou základnou pro zpracování **v.s.** byla dříve široce pojatá excerpce. Na excerpci o rozsahu cca 14 mil. excerpčních lístků uložené v lexikálním archivu ÚJČ byly založeny dva největší doposud vydané č. **v.s.**, tj. *Příruční slovník jazyka českého* (1935–57) a *Slovník spisovného jazyka českého* (1960–71). V současné době jsou tímto materiálovým východiskem ↑textové korpusy v reprezentativní podobě, tzv. národní korpusy (o průměrném rozsahu 100 mil. textových slov). Výhodou práce s korpusem jsou především statistické údaje, které slouží jako podklad pro sestavení hesláře a pro přesné vymezení frekvence lexémů. Materiálovou základnou pro č. slovníky je v současné době ↑Český národní korpus. Při elektronickém zpracování **v.s.** je třeba mít k dispozici lexikografický nástroj (např. GESTORLEX, COMPULEXIS, CORPUS-BENCH, LEXIGRAF aj.), který zahrnuje (a) program pro editaci slovníku, (b) přístup ke korpusovým datům a (c) přístup k elektronické slovníkové databázi, tj. k nejrůznějším jaz. slovníkům a encyklopediím v elektronické podobě.

Lit.: Filipec, J., Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového, in: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*, 1995, 14–49; Hartmann, R. R. K. – James, G.: *Dictionary of lexicography*, 1998; Hausmann, F. J., Die Markierung im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch: eine Übersicht, in: Hausmann, F. J. ad. (eds.), *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires*, 1989–1991, 649–657; Sinclair, J. (ed.): *Looking up. An account of the COBUILD project in lexical computing*, 1987.

RB

SLOVNÍKY ČEŠTINY

Zárodečným útvarem č. ↑lexikografie byly **glosy**, č. marginální n. interlineární vpisky do jinojazyčných rukopisů, interpretující význam jednotlivých slov originálního textu. Kromě glos stsl., resp. č.-stsl. (Jagićových a Paterových) je starých rukopisů n. tisků glosovaných č. známo množství – od č. slov v hebr. rukopisech 10.–13. stol. až po pozdní glosy z 16. stol. v lat. tištěném slovníku Guarinově. Mezi nejstarší patří č. glosy v homiliáři Opatovickém z 12.–13. stol., glosy Olomoucké z 13. stol., glosy v slovníku *Mater verborum* z 13. stol. (ale v něm i některé podvržené glosy Hankovy!), marginálie v rkp. Klementinském ze 14. stol., glosy v penitenciálu Kapitulním z r. 1379 aj. – Zájem glosátorů se někdy soustřeďoval na specializované oblasti lidské činnosti a poznávání a připravoval tak vznik soupisů a slovníčků terminologických. Toho druhu jsou např. č. výklady právních termínů v nejstarších deskách zemských, zejm. však glosy a marginálie v lat. herbářích, z nichž posléze vyrůstaly i první **s.** botanické terminologie, tzv. **rostlináře**; je jich známo více než desítka a nejstarší z nich, zvl. Olomoucký (z poč. 14. stol.), se pokládá za náš první lat.-č. slovníček vůbec. – Jiným typem specializovaných **s.** byly tzv. **mamotrekty**, doložené na naší půdě z 15. stol. 16 rukopisy a 3 menšími zlomky. Vykládaly jednotlivá méně obvyklá slova bible buď ve sledu biblických knih (tzv. **m. lokální** n. **místní**, např. **m.** Břevnovský z poč. 15. stol.), n. abecedně (tzv. **m. abecední**, např. **m.** Klementinský). – První č. skutečně lexikografická díla vznikla v příznivém klimatu vlády Karlovy a mladé pražské univerzity. Z té doby pocházejí 3 rkp. **s.** známé v odb. lit. jako *Vokabulář gramatický*, dále *Bohemář* a *Glosář*; teprve novější bádání prokázalo, že všechny tři jsou dílem jednoho autora, který sám sebe nazýval Claretus de Solentia (krátce Klaret); byl to pražský kněz a lékař, posléze arcijáhen boleslavský Bartoloměj z Chlumce. Všechny tři jeho **s.** jsou druhově tzv. **nomenklatory**, tj. **s.** systematické (neabecední), uvádějící vždy pohromadě slova z jednoho oboru, jakožto odb. termíny tedy jen n. převážně subst. Nejrozsáhlejší z nich, *Glosář*, vykládá v 2 688 verších takřka 7 000 lat.-č. dvojic a shrnuje v podstatě základní č. terminologii tehdejší vědy, kultury a civilizace, v č. složce zčásti i umělé novotvary autorovy. Klaretovy slovníky se staly východiskem většiny naší lexikograf. tvorby následující. Od sklonku 14. stol. se na č. půdě vyvíjel podle vzoru abecedních mamotrektů a některých rostlinářů i typ zv. **alfabetář**, tj. **s.** řazený abecedně, např. *Vokabulář* (v rkp. klementinském z let 1394–98). Vznikl i smíšený typ spojující vjedno nomenklator a alfabetář, např. *Onomasticon* (v rkp. Klementinském z r. 1455), **s.** Velešínův (rkp. z r. 1458, opis díla staršího), **s.** Ostřihomský z pol. 15. stol. (založený na Klaretově *Glosáři*) aj. Co do zastoupení jaz. byly to zprvu dvojjaz. **s.** lat.-č., ale již z 1. pol. 15. stol. je zachován **s.** hebrejsko-č. (v rkp. kapitulním), pak **s.** trojjazyčné, lat.-něm.-č., např. **s.** v učebnici Jana Holubáře pro Ladislava Pohrobka (rkp. z r. 1454) n. tzv. *Trialog Vídeňský* (1489), ba dokonce i čtyřjaz. *Vokabulář hebrejsko-německo-latinsko-český* (v rkp. UK v Praze z 15. stol.). – **S.** různého typu patřily k nejoblíbenějším útvarům č. odb. literatury humanistické. Sérii č. tištěných lexikonů zahájil r. 1511 *Lactifer latinsko-český* bosáka Jana Vodňanského zvaného Aquensis; byl uspořádán do 12 oddílů podle věcných oborů. Další humanistické **s.** pocházely z pera Jana Vopatovina, Matouše Collina, Martina Kuthena, Pavla Vorličného zvaného Aquilinas, Pavla Pressia aj. První č.-lat. **s.** vyšel r. 1562 jako 2. díl k lat.-č. **s.** (z r. 1560) Tomáše Rešelia Hradeckého; byl sice vypracován podle vzoru něm. humanisty Petra Dasypodia (Rauchfusse), ale značně samostatně. Největším č. lexikografem humanistického období byl Daniel Adam z Veleslavína. Zpracoval mj. (v abecedním řazení) *Dictionarium linguae latinae* (1579) na základě lat.-něm. **s.** Basilia Fabra Sorana z r. 1571, dále *Nomenclator tribus linguis* (1586), přepracovaný posléze v *Nomen-*

clator quadrilinguis (1598), ale jeho nejvýznamnějším dílem byla *Sylva quadrilinguis* (1598), abecední **s.** č.-lat.-ř.-něm. vytvořený sice podle vzoru díla Helfrica Emmelia z r. 1592, ale se svrchovanou znalostí č. a s jemným filologickým citem pro její lexikografické zpracování. Zachoval si svou odb. i aktuálně praktickou hodnotu až do obrození; ještě v 17. stol. z něho vznikl výňatek (bez ř.) s názvem *Sylvula trilinguis* (1650), ten pak rozšířený o ř. vyšel s názvem *Gazophylacium* (1671) a ještě v nové úpravě jako *Quadrilingue dictionarium* (1683). V 16. stol. vznikl na č. půdě pracemi Geleniovou *Lexicon symphonum* (1537, 1544[2]) a Philonomovou *Knížka slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají* (1587) i nový typ, ↑**slovník etymologický**, zatím na předvědecké úrovni. Nejširší srovnávací hledisko uplatnil v lat.-it.-něm.-ch.-č.-p.-maď. lexikonu *Dictionarium septem diversarum linguarum* (1605) Petr Loderecker (též Lodorecker); je to v podstatě na velmi dobré lexikografické úrovni přepracovaný pětijaz. **s.** (z r. 1595) Charváta Fausta Vrančiće-Verantia, doplněný nad svou předlohu o č. a p. – Z pobělohorského období je daleko nejvýznamnějším, i když jen v rkp. torze dochovaným slovníkem čtyřdílný *Thesaurus linguae Boëmicae* V. J. Rosy, do něhož byly pojaty zbytky *Thesauru* J. A. Komenského, zachované z díla zničeného v rkp. při požáru Lešna (1656). Na závěr hesla vybudovaného na principu etymologického hnízdování podává Rosa významy přímé i přenesené č., lat. a něm., popřípadě i příslušné rčení, pořekadlo n. přísloví; byl to postup ve své době velmi oblíbený zásluhou sbírky staroklasických sentencí *Adagiorum chiliades* Erasma Rotterdamského. V Rosově době byla už k dispozici i díla č. příslovnictví *Dicteria seu proverbia bohemica* (1582, 1599[2], 1682[3]) Jakuba Srnce z Varvažova, dále *Neoforum latino-slavonicum* (1678) Daniela Sinapia Horčičky a rkp. sbírka J. A. Komenského, která byla poprvé vydána teprve s 1. vyd. jeho *Didaktiky české* r. 1849 jako *Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům* (i další vyd.). Rosův *Thesaurus* obsahuje sice některé neústrojné neologismy, byl však ještě i v obrozenecké filologii (Jungmannem) vysoce hodnocen pro množství cenného lexikálního materiálu z živé mluvy, mj. i z nář. – Silněji se neoterizující tendence uplatnily v č. lexikografii 18. stol., ještě jen z menší části v oblíbeném trojdílném (s různým pořadím jaz. v každém díle) **s.** *Dictionarium von dreien Sprachen, teutsch, lateinisch und böhmisch* (1700–1706, 1722–1729[2], 3. vyd. jako *Lexicon tripartitum* 1742–1746) pražského tiskaře K. Vusína, zato už silněji v anonymním *Slováři českém* (1705, 1716[2]) n. v čtyřdílném *Nomenclatoru* (1765–1766) J. K. Rohna aj. Neústrojnému neologizování se do značné míry vyhnul *Neuverfasstes deutsches und böhmisches Wörterbuch* (1768) profesora češtiny na voj. akad. ve Vídeňském Novém Městě V. Wiedemanna, byl však silně neúplný. Nezůstaly ho však ušetřeny **s.** K. I. Tháma, např. *Deutsch-böhmisches Nazionallexikon* (1788 a další vyd.). Skutečný přínos pro č. lexikografii znamenaly práce F. J. Tomsy, po *Malém německém a českém slovníku* (1789) zejm. *Vollständiges Wörterbuch der böhmischen, deutschen und lateinischen Sprache* (1791, 1. část 2. vyd. – už bez lat. – 1805 ve zpracování Thámově, 2. část v přepracování samého Tomsy), který se opíral o materiál Dobrovského a byl opatřen i jeho předmluvou o tvoření slov. – Mezi léty 1775 – 1825 vyšlo u nás 14 různých **s.** č., některé i v několika vyd., mj. zejm. dvojdílný *Böhmisch–deutsch–lateinisches ... Wörterbuch* (1820–21) J. Palkoviče; je v něm zpracován i lex. materiál slovenský, který autor získal od J. Ribaye a Š. Lešky. Daleko nejvýznamnějším dílem v řadě obrozenských **s.** před Jungmannem byl *Ausführliches und vollständiges deutsch-böhmisches synonymisch-phraseologisches Wörterbuch I* (1802), *II* (1821) J. Dobrovského (zpracovaný za přispění dalších pomocníků, zejm. Š. Lešky, J. Ribaye, F. M. Pelcla, V. Nejedlého, F. J. Tomsy, A. J. Puchmajera, V. Hanky aj.). Znamenal metodický pokrok ve vývoji č. lexikografie přísným dodržením zásady zachycovat pouze slova vskutku doložená (v liter. n. živém úzu) a nezavádět umělé neologismy. Dobrovský připouštěl obohacování spis. slovní zásoby z dial., ale i z jiných sl. jaz., proto od č. lexikografa požadoval jejich dobrou znalost. Vyvrcholením obrozenských snah lexikografických byl monumentální pětidílný *Slovník česko-německý* (1834–1839; na titulním listě 1. dílu uveden nesprávně r. 1835, v sešitech začal *Slovník* vycházet už 1834; reprint 1989–1990) J. Jungmanna (za přispění četných spolupracovníků a přispěvatelů, např. F. Palackého, A. Marka, J. S. a K. B. Presloových, J. V. Sedláčka, K. S. Amerlinga, J. Kollára, F. Šíra, Š. K. Macháčka, A. Bočka, J. Chmely, F. J. Slámy, J. Schöna, V. M. K. Bergnera, J. Hulakovského, F. Douchy, J. S. Tomíčka, J. Franty-Šumavského, V. Hanky, P. J. Šafaříka ad.). Jugmannova koncepce abecedního **s.** praktického určení odporovala sice pojetí lexikografů starší generace, kteří za vědecký pokládali **s.** sestavený podle kořenů (hnízd), ale dílo bylo pro svůj zjevný mimořádný význam vědecký i kulturní a nár. obrodný ihned s nadšením přijato. Zpracovalo slovní zásobu z tištěných č. spisů (méně už ze starých rkp.) v celém hist. rozpětí č. i lexikální fond ze soudobé řeči mluvené, z dial. č., mor. i slk. Při vytváření potřebných nových pojmenování byla též přejímána a adaptována slova z jiných sl. jaz. a tvořeny neologismy na teoretické bázi slovotvorné položené už J. Dobrovským. *Dodatky ke Slovníku Josefa Jungmanna* vyšly r. 1851 z pera F. L. Čelakovského. Počátkem 50. let byly rovněž vydány dva důležité kodifikační **s. terminologické**, *Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Österreichs. Deutsch-böhmische Ausgabe* (1850) v redakci K. J. Erbena a s teoretickou předmluvou P. J. Šafaříka, a *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy* (1853), zase prací Šafaříkovou a s jeho teoretickou předmluvou. Slova z oboru techniky a výroby, řemesel i obchodu pojal do svých **s.** *Deutsch-böhmisches Wörterbuch I* (1844), *II* (1846) a *Česko-německý slovník* (1851) J. Franta–Šumavský, kromě toho též autor srovnávacích **s.** slovanských; ty však zůstaly ve stadiu projektu n. ukázkových sešitů. Zdařilejší pokus na úseku srovnávací sl. lexikografie podnikl teprve A. Matzenauer prací *Cizí slova v slovanských řečech* (1870) a bohemistickou účastí na Miklošičově díle *Kratkij slovar' šesti slavjanskich jazykov* (1885). – V gebauerovském období se v č. lexikografii vyvinulo další žánrově druhové novum, ↑**s. nářeční**. Nejrozsáhlejším a nejdůležitějším dílem tohoto druhu byl dvojdílný *Dialektický*

slovník moravský (1905 a 1906) F. Bartoše, založený většinou na jaz. materiálu, který autor získal vlastním sběrem v terénu. Podle jeho vzoru vydal J. F. Hruška *Dialektický slovník chodský* (1907) a slovníkovou část obsahovaly i některé nář. monografie a popisy souborné, např. spis Q. Hodury *Nářečí litomyšlské* (1904). Lexikografem s vědeckými ambicemi byl v gebauerovském období F. Št. Kott. Vydal za účasti dalších 163 spolupracovníků v 7 dílech *Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-fraseologický* (1878–1893) a k němu pak několikeré *Příspěvky* a *Dodatky* (1896–1906). Je to dílo neuspořádané, značně nevyvážené a těžko přehledné (začíná se několikrát od začátku abecedy), ale obsahující pozoruhodný svod lexikálního materiálu nového i staršího, literárního i nář., obecného i odborného, jména vlastní, frazeologické obraty a rčení, výklady věcné atp. Kott byl též autorem *Dodatků k Bartošovu Dialektickému slovníku moravskému* (1910). Sám J. Gebauer se v souvislosti se svým všestranným popisem staré č. a jejího vývoje zasloužil v té době o ustavení **s. historického** jako důležitého typu lexikografického. Ze *Slovníku staročeského* vykládajícího se zevrubnou dokumentací stč. lexikální fond stačil však vydat jen I. díl (A-J) (1903) a část II. dílu (po heslo *netbalivost/netbánlivost*) v sešitech, z nichž poslední dva vydal r. 1913 E. Smetánka (neúplný Gebauerův *Slovník* vydán znovu r. 1970). Mezi válkami vydávání Gebauerova *Slovníku* ustalo; zájem o stč. lexikální fond, resp. o vývoj č. slovní zásoby vůbec, se uplatňoval v četných dílčích studiích a statích časopiseckých, knižně jen v *Slovníku k českým spisům Husovým* (1934) K. Nováka. Rozvoj historické lexikografie nastal opět až po 2. svět. válce. Meziválečné období bylo též teprve přípravnou fází k **syntetickým s. onomastickým**, ze **s. etymologických** vyšel jen málo spolehlivý *Stručný slovník etymologický jazyka československého* (1933) J. Holuba, ale ten se stal východiskem dvou dobrých zpracování z pera F. Kopečného a S. Lyera po 2. svět. válce. Novočeský ↑**s. výkladový** byl mezi válkami zpracován dvakrát. Skutečným lexikografickým činem byl už *Slovník jazyka českého* (1934–1937; též další vyd., i po r. 1945) P. Váši a F. Trávníčka, ve své době velmi oblíbený a užívaný; je řazen abecedně, ale tento princip je v něm přesto kombinován i s hnízdováním slov. Daleko nejvýznamnějším dílem č. meziválečné bohemistiky na úseku lexikografie byl *Příruční slovník jazyka českého*, vydávaný Č. akad. věd od r. 1935; do války vyšly první 4 sv. v red. O. Hujera, E. Smetánky a M. Weingarta, po válce do r. 1957 dalších 5 sv. Byla v něm zpracována celá slov. zásoba z č. literatury od r. 1870 a ve výběru i starších, ale dosud čtených klasiků. Během zpracovávání 1. sv. byla změněna koncepce díla tak, že jeho heslář byl nad pův. projekt doplněn odb. terminologií; místo středního **s.** „příručního" tak vznikl **slovník thesaurového typu**, který na 10 827 s. textu vyložil a doklady z literatury ilustroval na čtvrt miliónu lexikálních jednotek č. slovní zásoby. Po 2. svět. válce byly vydány dva menší výkladové **s.**, sledující mj. i cíle normativní a kodifikační: čtyřsvazkový *Slovník spisovného jazyka českého* (1957–1971, reprint 1989), reprezentativní slovníkové dílo naší poválečné bohemistiky, vyšel v red. B. Havránka, J. Běliče, M. Helcla, A. Jedličky, V. Křístka a F. Trávníčka prací více než 20 lingvistů. Obsahuje mj. stylové charakteristiky vykládaných slov a u každého slova také výčet synonym a antonym, jednotky frazeologické, u přejatých slov též původ. J. Filipec a F. Daneš byli hlav. redaktory jednosvazkového *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1978, 2. doplněné a revidované vyd. 1994), který obsahuje na 50 000 hesel; v užitečných a přehledných přílohách podává popis prostředků slovotvorných, zkratky a značky a jména zeměpisná. – V lexikografické tvorbě po r. 1945 jsou dále zastoupeny **s. synonymické** a **s. frazeologické**: J. V. Bečka vydal *Slovník synonym a fraseologismů* (1977), J. Haller s kol. *Český slovník věcný a synonymický I–III* (1969–1977, Rejstříky 1986) a K. Pala a J. Všianský vydali *Slovník českých synonym* (1994, 2000²). Velké oblibě u literárních tvůrců, publicistů apod. se těšila *Lidová rčení* (1947, 1963²) J. Zaorálka. Přínosem pro poznání živé č. se stal kolektivní *Slovník české frazeologie a idiomatiky* redigovaný F. Čermákem, J. Hronkem a J. Machačem (*I. Přirovnání*, 1983; *II. Výrazy neslovesné*, 1988; *III. Výrazy slovesné 1, 2*, 1994), a to jak po stránce praktické, tak i posunem teoretického poznání dané problematiky. Dílo *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves* (1997) připravily N. Svozilová, H. Prouzová a A. Jirsová. – **S. cizích slov** v souč. spis. č. zpracovali v příručkách menšího rozsahu J. Haller (1954), S. Kubišta a L. Rejman (1956), L. Rejman (1966) a L. Klimeš (1981, 1985²). Nejvýznamnější z nich, *Akademický slovník cizích slov*, který vydali V. Petráčková a J. Kraus (1995, 1997²), přispívá ke stabilizaci jak významu, tak i forem cizích slov v č. textech. – Od obrození vznikaly na č. půdě četné **s. terminologické**, od malých soupisů terminologie pivovarské a sladovnické, oděvní atd., přes rozsáhlejší **s.** hudební, lékařské, technické atd. až po velké naučné **s.** a encyklopedie všeobecné. S výjimkou dvou už citovaných příruček z r. 1850 a 1853, které měly ve své době mimořádný význam pro vývoj spis. č., nejsou díla této orientace zde uvedena. – Pokračovala tvorba **s. nářečních**, např. *Slovník nářečí slavkovsko-bučovického* (1959) A. Gregora, *Slovník středoopavského nářečí* (1953) A. Lamprechta, *Slovníček zábřežské hanáčtiny* (1960) S. Utěšeného, *Podkrkonošský slovník* (1998) J. Bachmannové. Slovní soupisy obsahují též spisy věnované č. slangům a argotu z pera V. Křístka, B. Témy, E. Kalisty, B. Zimové, J. Sekery, J. Hubáčka aj. Emocionální a expresivní výrazy lidové, slangové, argotické a inhonesta a vulgarismy vůbec přináší *Šmírbuch jazyka českého* (1992) P. Ouředníka, nesoucí charakteristický podtitul *Slovník nekonvenční češtiny*, a *Velký slovník sprostých slov* K. J. Obrátila (v reedici r. 2000). – Na úseku **etymologie** vznikly zcela nové verze staršího díla Holubova jako J. Holub – F. Kopečný: *Etymologický slovník jazyka českého* (1952), který přináší ve zvl. oddíle i etymologie gramatických afixů, a J. Holub – S. Lyer: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvl. zřetelem k slovům kulturním a cizím* (1967, 1978²), s výklady jednotlivých slov mnohem stručnějšími, ale neomezující se jen na archaickou vrstvu slov. zásoby, nýbrž přinášející etymologie právě i mladších slov „kulturních a cizích". Naopak V. Machek v *Etymologickém slovníku jazyka českého a slovenského* (1957; další vyd. 1968 a 1997 jen „ja-

zyka českého") se orientoval s vyloučením moderních slov „kulturních" na č. lexikální fond sahající svým původem do psl.; hojně zpracoval i materiál z nář. Kopečný vydal i pro bohemistiku důležitý *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. I. Předložky. Koncové partikule* (1973), *II. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia* (1980) a ve spolupráci s E. Havlovou, H. Plevačovou a A. Mátlem dílo *Základní všeslovanská slovní zásoba* (1981), obsahující nejen soupis slov (v psl. podobě) v pořadí abecedním, ale i některé pojmy řazené věcně a retrográdní rejstřík všech hesel. Širší veřejnosti je určen *Český etymologický slovník* (2000) J. Rejzka, který vykládá původ 11 000 heslových slov, mezi nimi hojně i nové výpůjčky z cizích jazyků. – Po 2. svět. válce dospěl konečně k velké syntéze svého celoživotního usilování na poli **s. onomastického,** a to **toponymického**, A. Profous v díle *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny* (1947–1957; IV. díl dokončil J. Svoboda, v doplňkovém V. sv. z r. 1960 je otištěna úplná systematika č. místních jmen od V. Šmilauera). Pro Moravu a Slezsko začali tutéž práci podnikat L. Hosák a R. Šrámek: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I* (1970), *II* (1980), v jejichž díle se už odráží novější vývoj obecné onomastické teorie, zejm. pojetí toponymie jako strukturovaného systému. V souhrnném přehledu vydali *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje* (1997) I. Lutterer a R. Šrámek. Z oboru **antroponomastiky** po starší už monografii A. Kotíka *Naše příjmení* (1897), která je opatřena „abecedním ukazovatelem", a po práci redigované V. Davídkem ad. *Česká jména osobní a rodová* (1941) vyšly v poválečném období prací V. Doležalové *Rejstříky* k dílu J. Beneše *O českých příjmeních* (1962); abecedním indexem jsou opatřeny práce J. Svobody *Staročeská osobní jména a naše příjmení* (1964), M. Knappové *Příjmení v současné češtině* (1992) a J. Beneše *Německá příjmení u Čechů I, II* (1998). Samostatným slovníkem je práce D. Moldanové *Naše příjmení* (1983). Slovníčky jmen rodných vydali F. Kopečný: *Průvodce našimi jmény* (1974, 1991²), M. Knappová: *Jak se bude jmenovat?* (1978, 1985²; nověji s názvem *Jak se bude Vaše dítě jmenovat?* (1996)) a A. Bauerová: *Tisíc jmen v kalendáři* (1992). Lingvista Kopečný věnuje více místa výkladům jazykovědně etymologickým, kdežto historička Bauerová zase kulturně historickým; spis Knappové pak měl sloužit především jako základní jazyková příručka pro matriční praxi. – **S. historické** jsou po 2. svět. válce zastoupeny díly F. Šimka *Slovníček staré češtiny* (1947) (obsahuje přes 10 000 slov) a rovněž výběrovým a diferenčním, ale zevrubnějším *Malým staročeským slovníkem* (1979) J. Běliče, A. Kamiše a K. Kučery zpracovávajícím přes 18 000 lexikálních hesel z č. písemných památek do konce 15. stol. Nejrozsáhlejším a daleko nejvýznamnějším dílem tohoto druhu je však *Staročeský slovník*, vydávaný v sešitech od r. 1968; zachycuje a vykládá úplnou slovní zásobu dosud známých č. písemných památek do konce 15. stol. s bohatou a spolehlivou textovou dokumentací. Je vydáván v red. B. Havránka, F. Ryšánka, J. Daňhelky, J. Cejnara, M. Helcla, V. Křístka, E. Michálka, M. Nedvědové, I. Němce, J. Poráka, V. Šmilauera a Z. Tyla za autorské účasti dvou desítek odb. pracovníků. Vychází od hesla *na-*, takže se prakticky začíná tam, kde skončil neúplný stč. **s.** Gebauerův (vydaný znovu 1970). Historický aspekt prospektivní se uplatňuje ve **s.** *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů* (1998), prací autorského kolektivu pod vedením O. Martincové. – Žánrovým novem č. lexikografické liter. poslední doby byly ↑**s. frekvenční** a **s. retrográdní** (neboli slovníky a tergo). Kompendium J. Jelínka, J. V. Bečky a M. Těšitelové *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce* (1961) obsahuje vedle frekvenčních údajů lexikálních též frekvenční data morfologická, stejně jako frekvenční n. kvantitativní charakteristiky jednotlivých funkčních stylů vydávané M. Těšitelovou ad. jako interní tisky ÚJČ a shrnuté posléze do knihy *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny* (1985). Ze **s.** druhého typu vyšel *Retrográdní morfematický slovník češtiny s připojenými inventárními slovníky českých morfémů kořenových, prefixálních a sufixálních* (1975) E. Slavíčkové a *Retrográdní slovník současné češtiny* (1986) M. Těšitelové, J. Petra a J. Králíka, kombinující postupy slovníku retrográdního a frekvenčního, neboť u všech jednotek uvádí jejich absolutní četnost v korpusu textů věcného stylu č. o rozsahu 540 000 slov, a postupy slovníku lexikálního a slovníku morfematického, neboť vedle lexikálních jednotek zpracovává i tvary subst. a sloves.

Lit.: Čermák, R. – Blatná, R. (eds.): *Manuál lexikografie*, 1995; Člex, 1985; Hladká, Z., K historii české lexikografie, in: Rusínová, E. (ed.), *Přednášky a besedy z XXVIII. běhu LŠSS v Brně*, 1995, 15–19; Kuděłka, M. ad.: *Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko – bibliografický slovník*, 1972; Kuděłka, M. ad.: *Československá slavistika v letech 1918 – 1939*, 1977; Kuděłka, M. ad.: *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*, 1995; Kuděłka, M. ad.: *Česká slavistika od počátku 60. let 19. století do roku 1918*, 1997; Lastovećka, H. K., Narys češkoji leksykohrafiji, *Pytannja slov. movoznavstva* 4, 1955, 187–202; Lastovećka, H. K., Češki rukopysni slovnyky XIV stolittja, *Pytannja slov. movoznavstva* 5, 1958, 267–287; Páta, J., Česká lexikografie. Stručný nástin dějin českého slovnikářství, *ČMF* 1, 1911, 6–10, 103–106, 198–202, 296–301; Ryba, B., K latinsko-českým mamotrektům, *LF* 67, 1940, 1–68; *Slavica na Masarykově univerzitě v Brně*, 1993; *Slovanská filologie na Universitě Karlově*, 1963; *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*, 1968; Weingart, M., Slovanská filologie v československé literatuře, *Československá vlastivěda* 10. Osveta, 1931, 317–375.

RV

SLOVNÍKY – TYPOLOGIE

S. lze dělit podle několika hledisek. Z hlediska obsahu se liší primárně **s. encyklopedické** a **s. jazykové**. Encyklopedické **s.** (např. *Ottův slovník naučný*) se zaměřují na mimojazykovou skutečnost, uvádějí řadu informací z různých vědních oborů, pojednávají o historických událostech, o významných osobnostech apod. Jaz. **s.** se ve výkladu významu soustřeďují na užívání ↑lexémů v různých kontextech. Z hlediska zachyceného časového období mohou být jaz. **s. diachronní** (např. J. Gebauer: *Slovník staročeský*, 1903–1904) n. **synchronní**, mohou zpracovávat jeden jaz. – ↑**s. výkladové** (např. *Slovník spisovného jazyka českého*, 1960–1971), n. více jaz. – **s. překlado-**

vé. Existují i smíšené typy, **s.** výkladově-překladové, které obsahují překlady definic výchozího jaz. (např. *Anglicko-český výkladový slovník*, 1998). Zvláštním typem diachronních slovníků jsou ↑**s. etymologické** (např. V. Machek: *Etymologický slovník jazyka českého*, 1968), zpracovávající původ lexémů. U synchronních **s.** se akcentuje buď popis normy doprovázený doporučeními ohledně vhodnosti užití jaz. prostředku – **s. preskriptivní**, normativní, n. reálný popis úzu zohledňující zastoupení variant – **s. deskriptivní**, vědecké. K preskriptivním **s.** se tradičně řadí např. **s. pravopisné** / ortografické (např. *Pravidla českého pravopisu*, 1993) a **výslovnostní**, jejichž typickým případem jsou **s.** ortoepické, mapující výslovnost spis. jaz. (např. J. Hůrková: *Česká výslovnostní norma*, 1995). – **S.** mohou být uspořádány **abecedně** (většina slovníků), **retrográdně**, tj. abecedně od konce slov (např. *Retrográdní slovník současné češtiny*, 1986), **frekvenčně** (např. *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v češtině*, 1961; ↑**s.** frekvenční) n. **pojmově**, v podobě ↑tezauru (nejznámější je *Roget's Thesaurus*). – Vedle obecně pojatých **s.** existuje řada jaz. **s.** mapujících pouze část slovní zásoby vymezenou buď geograficky – ↑**s. nářeční** (např. J. Bachmannová: *Podkrkonošský slovník*, 1998), n. sociálně – **s. slangové**, zpracovávající slovní zásobu profesních kolektivů a zájmových skupin (např. J. Suk: *Několik slangových slovníků*, 1993), a **s. argotické**. Zvláštním typem specializovaných **s.** jsou **s. autorské**, zaměřené na slovní zásobu jednoho autora (např. H. Rösel: *Wörterbuch zu den tschechischen Schriften des J. A. Comenius*, 1983). Z hlediska dílčích lexikologických disciplín se dále vyčleňují **s. frazeologické** (např. *Slovník české frazeologie a idiomatiky*, 1983, 1988, 1994) a **s.** vlastních jmen, tj. ↑**s. onomastické** (např. L. Hosák, R. Šrámek: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*, 1970, 1980). Pojmově založené **s.** mohou být rovněž zaměřeny na dílčí vztahy ve slovní zásobě, např. na synonymii a hyperonymii (např. *Český slovník věcný a synonymický*, 1969–1987). Z hlediska uživatelů se rozlišují tzv. **s. školní**, kladoucí důraz na centrum slovní zásoby (typičnost, explicitnost) a určené převážně studentům a nerodilým mluvčím, a **s. zaměřené obecně**, se širším rozsahem slovní zásoby. Typů **s.** je však mnohem více, záleží to mj. i na velikosti jaz. a množství uživatelů. V č. lexikografii často dochází v důsledku malého okruhu uživatelů k prolínání více typů. Též ↑slovníky češtiny.

Lit.: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.): *Manuál lexikografie*, 1995; Hartmann, R. R. K. – James, G.: *Dictionary of lexicography*, 1998; Jedlička, A., Tschechische Lexikographie, in: Hausmann, F. J. ad. (eds.), *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires*, 1989–1991, 2278–2284.

RB

SLOVO

Intuitivně vymezená základní jaz. jednotka, vzhledem k formální a funkční různorodosti obtížně definovatelná. (Slovo **s.** pochází z běžného jaz. a ponechává si vágnost jeho pojmů i při pokusech o terminologizaci.) Tradičně uváděné charakteristiky nejsou obligatorní pro všechna **s.** a zároveň zčásti odpovídají i jiným jaz. jednotkám, lze jim proto přiznat pouze relativní platnost: (1) **Fonetická a fonologická utvářenost (podoba). S.** se v řeči manifestuje jako zvukově ucelená řada fonémů (případně i foném jediný) vydělitelná potenciálními pauzami. V č. je pro většinu **s.** příznačný hlavní přízvuk na první slabice. (2) **Grafická podoba**. V grafické realizaci je **s.** utvářeno řadou grafémů (případně grafémem jediným) ohraničenou mezerami. (3) **Významovost. S.** je nositelem pojmového významu (umožňujícího pojmenovávání předmětů, jevů a vztahů mimojazykové reality) a/nebo významu gramatického (umožňujícího plnění vnitrojazykových, zvláště textových funkcí), případně též významu pragmatického (vyjadřujícího postoje mluvčího ke sdělované skutečnosti, k adresátovi či situaci promluvy). Zvláštní funkci (význam) mají ↑vlastní jména. (4) **Přemístitelnost. S.** může do značné míry měnit své místo ve větě (v č. v závislosti na AČ, zákonitostech rytmické výstavby textu a gramatické struktuře). (5) **Oddělitelnost. S.** mohou být ve větě osamostatněna, resp. navzájem oddělena jinými **s.** n. vyššími jednotkami. (6) **Společenská ustálenost. S.** je charakterizováno ustáleností a reprodukovatelností v konkrétním jaz. společenství. Přehled některých dalších znaků **s.** viz např. Filipec v Člex (1985). – Vymezení **s.** je problematické např. ve vztahu k analytickým gramatickým tvarům, k reflexivitě, k předložkovým valenčním vazbám sloves apod. Nejasné jsou hranice mezi slovními tvary a **s.** odvozenými (názory se rozcházejí zejm. u vidu a stupňování). U ohebných slov je matoucí také dvojznačnost užívání termínu **s.**: buď pro celé paradigma, n. pouze pro jednotlivý tvar (jen v druhém významu užívá termín **s.** komputační a korpusová lingvistika). Vzhledem k vágnosti **s.** byly pro popis lexikální roviny jaz. abstrahovány jednotky další; ↑lexém.

Lit.: *Člex*, 1985; Martinet, A., Slovo, in: *Dvanáct esejů o jazyce*, 1970, 47–62; Trnka, B., Slovo a pojem, in: *Kapitoly z funkční jazykovědy*, 1990, 125–126.

ZH

SLOVO LALICKÉ (s. dětské)

Patří k té části slovní zásoby, v níž lze shody pokládat za druh elementární příbuznosti (↑příbuznost elementární). **L.s.** vznikají bezděčnou činností mluvidel (ř. λαλέω 'žvatlám (o dětech)'). Patří k nim především označení příbuzenských vztahů, jako *máma*, *táta*, *bába* aj., primitivních činností (*papat*, *kakat*), citoslovcí typu *prr*, *hý* ap. V č. jazykovědě se **l.s.** zabýval zejm. Kopečný. Z lalického východiska vysvětluje např. i vznik některých zvukomalebných ↑sloves dicendi, jako *mumlat*, *brblat*, *hlaholit* apod.

Lit.: Kopečný, F., Citoslovečné povely pro tažná a jízdní zvířata, *SaS* 42, 1981, 209–215; Kopečný, F., O lalickém původu sloves označujících mluvení, *SPFFBU* A 34, 1986, 15–18; ↑elementární příbuznost.

HK

SLOVOSLED (pořádek slov)

Lineární řazení skupin/složek/konstituentů včetně slov, slovních tvarů, pohyblivých morfémů, větných členů a vět (klauzí) v souvětí (v posledním případě mluvíme o ↑větosledu) při jejich užití ve větě (v textu). Toto řazení je v č. výsledkem souhry a konkurence několika ↑slovosledných

činitelů (faktorů, principů) různé obecnosti a síly. Podle všeobecně přijatého pojetí Mathesiova, podrobně propracovávaného později v mluvnicích č. i ve speciálních pracích, rozhoduje o **s.** věty především ↑aktuální členění jakožto základní ↑slovosledný činitel (**s.** má tedy především funkci významovou, nikoli gramatickou), vedlejšími činiteli obecné povahy jsou ↑činitel gramatický (spolu s činitelem členské sounáležitosti) a ↑činitel rytmický; příležitostně se uplatňují činitele další, např. činitel rozměrový, stylistický zřetel, zřetel k syntaktické jasnosti aj. – **S.** v č. je (relativně) ↑volný a vyznačuje se vysokou mírou ↑slovosledné flexibility. Pro každou č. větu i větnou část lze však nalézt právě jedno **s.** uspořádání takové, které lze považovat za její ↑základní **s.** Vedle základního **s.** existují zpravidla další **s.** varianty, podmíněné kontextově n. jinak. Podobně to platí o ↑**s.** nominální skupiny. – Jednotlivé slovosledné pozice (místa) se pojmenovávají podle absolutního lineárního pořadí v příslušném celku (rozlišuje se poloha iniciální n. počátková, poloha postiniciální = druhé místo ve větě, poloha středová, poloha finální n. koncová), dále v relaci k jinému konstituentu (např. poloha preverbální, postverbální; ↑prepozice, ↑postpozice, ↑cirkumpozice, ↑interpozice), dále podle vzdálenosti od jiného konstituentu (je-li vzdálenost nulová, mluví se o poloze kontaktní, v ostatních případech o poloze distantní) n. podle jiného rysu věty, např. fonologického (např. poloha slova po pauze neboli postavení popřestávkové), n. konečně podle funkce (poloha základní × poloha příznaková, viz např. ↑**s.** nominální skupiny). Též ↑projektivita, ↑slovosledný typ, ↑**s.** klitik, ↑**s.** základní, ↑**s.** objektivní, ↑**s.** příznakový, ↑**s.** subjektivní, ↑**s.** volný.

Lit.: Daneš, F., K otázce pořádku slov v slovanských jazycích, *SaS* 20, 1959, 1–10; Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; *MČ* III, 1987; *MSČ*, 1951; *NS*, 1969; *PMČ*, 1996; Siewierska, A. (ed.): *Constituent order in the languages of Europe*, 1997; *SBG*, 1980; *SČ*, 1998; *SGK*, 1986; *SV*, 1996; Uhlířová, L.: *Knížka o slovosledu*, 1987.

LU

SLOVOSLED HLOUBKOVÝ

Pojem, který je v ↑FGP založen na syntagmatickém chápání výpovědní dynamičnosti; ↑aktuální členění.

Lit.: ↑aktuální členění větné.

EH

SLOVOSLED KLITIK

Tzv. ↑klitika stálá v důsledku své neschopnosti nést frázový přízvuk nemohou stát na počátku věty. Základní pozicí klitik v č. je tzv. **druhé místo ve větě** (neboli postiniciální pozice), tj. pozice za prvním přízvučným úsekem. První přízvučný úsek může tvořit: (1) Jediné slovo n. výraz tvořící holý větný člen: *V září jsme se sešli na první schůzce.* (2) Skupina slov tvořících rozvitý n. koordinovaný větný člen: *Na každém notářství a úřadě vůbec se člověk úředně přesvědčí, jak je hloupý.* (3) Větný člen rozvitý vedlejší větou přívlastkovou: *Cestující, který nemá platný cestovní doklad, se vystavuje nebezpečí, že bude pokutován.* (4) Vedlejší věta: *Kdo měl vlastně pravdu, jsme mohli jen tušit*; jako první přízvučný celek se uplatňuje v č. fakultativně, a jen v omezené míře, zejména v souvětném typu, v němž na „první" místo ve vedlejší větě lze doplnit zájmeno *to*. (5) Spojka podřadicí n. souřadicí: *Jana řekla, že se brzy vrátí.* Ze spojek souřadicích tvoří první přízvukový celek jen některé, např. *nebo*, *anebo*; nejběžnější spojka slučovací *a*, *i* a odporovací *ale* samostatný úsek netvoří. Výjimečně může poloha klitik záviset na sémantice spojky: po *zatímco* následuje klitika bezprostředně, pokud má spojka význam temporální, ale přesouvá se za NS, má-li význam konfrontační, srov. *Zatímco se děti myly, maminka chystala snídani* (= současné děje) × *Zatímco Petr se obvykle soustředil na učitelův výklad, Pavel si rád čítal pod lavicí detektivku* (= konfrontace). Umístění klitika mimo druhou pozici ve větě není vyloučeno. Kontaktní postpozici za určitým tvarem slovesa hodnotíme dnes zpravidla jako individuální autorskou charakteristiku, např. *V druhé polovině války vydal jsem útlou knížku veršů* (Seifert). V č. není však možná koncová poloha klitika, pokud jí není „druhé" místo: *Smál se* × **Vesele smál se.* Pohyblivost, tedy slovosledná vlastnost, která je považována za jednu z konstitutivních vlastností odlišujících klitika od sufixů (popř. koncovek), není vlastností absolutní. Ztráta slovosledné pohyblivosti nemusí vždy vést ke ztrátě povědomí o klitičnosti (srov. plně zachované povědomí o *-li* jakožto klitiku). Naopak zachování jisté pohyblivosti a s tím související pravopisná kodifikace (psaní zvlášť) nebrání podle některých lingvistů tomu, abychom některá klitika, např. préteritální tvary pomocného *být* (*psal jsem*), nemohli považovat za koncovky (Kopečný); ↑složený tvar. – Vzájemné pořadí klitik je relativně pevné. ↑Auxiliár v (analytickém) préteritu (k jehož klitickým tvarům patří i *-s*, ačkoli pravopis vyžaduje jeho připojení k předcházejícímu slovu) je zprav. na prvním místě: *Před třemi dnys jí ho tu představila.* Zvratné *se*, *si* předchází před krátkými tvary osobních zájm.: *se mi*, *se ti*, *si mu*, dat. osobního zájm. předchází před akuz. (*prodal mu ho levně*). K postavení *-s* ve vztahu k reflexivům *se*, *si* a klitiku *by* ↑reflexivní sloveso. Vzájemné pořadí klitik není ovlivňováno jejich pozicí vůči VF: stejné pořadí mají klitika v pozici před VF i za ním: *Podařilo by se mi to*; *To by se mi podařilo.*

Lit.: Esvan, F., Česká klitika z hlediska typologického, in: *Č-US* 2, 2000, 141–148; Franks, S. – King, T. (eds.): *A handbook of Slavic clitics*, 2000; Kopečný, F., Problém českého „příčestí minulého činného" v historii českého mluvnictví, *Česko-polský sborník vědeckých prací* II, 1955, 9–26; Svoboda, A., Klitika z hlediska funkční větné perspektivy; část (I) in: *Č-US* 2, 2000, 149–159, část (II) in: *Č-US* 3, 2001, 81–86; Toman, J., Prosodické spekulace o klitikách v nekanonických pozicích, in: *Č-US* 2, 2000, 161–166; Toman, J., Ertlova diskuse českých klitik, in: *Č-US* 3, 2001, 73–80; Uhlířová, L., Klitika jako kategorie diskusní, in: *Č-US* 3, 2001, 29–36; ↑slovosled.

LU

SLOVOSLED NOMINÁLNÍ SKUPINY

Jednotlivé konstituenty ↑NS jsou většinou vzájemně přemístitelné, ve větě se však NS přemísťuje až na výjimky vcelku. Distantní poloha atributu vůči řídícímu subst. je v č. jevem periferním a může vést až ke změně větného vzorce (↑DVS): *Měl velmi špinavé ruce* → *Ruce měl velmi špinavé.* – (1) **Bezpříznakovou polohou holého adj. přívlastku** je ↑**prepozice**: *dřevěný stůl*, *zajímavý*

názor. Naopak v ↑postpozici může být v těchto případech: (a) Je-li zdůrazněn, postaven do zorného pole mluvčího a adresáta, ev. do kontrastu jakožto ten obsahový prvek, kterého se komunikace v daném momentu týká především. Postpozice je charakteristická zvláště tehdy, jsou-li postaveny do protikladu dvě NS s lexikálně totožnými dominujícími subst. (*Lesy kolem Křivoklátu jsou lesy hluboké a mlčenlivé*) n. je-li dominující subst. významově velmi široké, např. *věc*, *charakter*, *otázka*, *problém*, *záležitost*, *místo*, *doba*, *člověk*. Postponovaný atribut je vytčen i intonačně. (b) Má-li funkci diferenciační n. enumerační, např. ve vlastních jménech historických osobností (*Karel Čtvrtý*), ve výčtech n. seznamech (*dodáváme dřevo smrkové, modřínové a jasanové*), v terminologických soustavách některých oborů, zejména přírodovědných (*kyselina solná*) a v názvech některých institucí (*Ústav pro jazyk český*). (c) Má-li význam emotivní, až expresivní, zejména v osloveních, zvoláních, nadávkách; pravidlem je postpozice tam, kde subst. i adj. jsou odvozeny od téhož slovního základu a/nebo kde není morfologická shoda adj. se subst.: *zloděj zlodějská*. (d) Může být stylově příznaková, např. v poezii, v tradicionalismech náboženských (*Hod boží*) a zejména v mluvené varietě č., kde souvisí s tendencí nejprve pojmenovat důležitou substanci a teprve potom ji specifikovat, individualizovat, konkretizovat příznakem (*Čeká nás překvapení veliké* s ↑IC na subst.). Do postpozice není vhodné (v některých případech nelze) přesouvat nesklonná adj. cizího původu a výrazy neslovní povahy: *sexy tričko*, *fit rodina*), protože při nedostatku morfologických ukazatelů je právě slovosled distinktivním příznakem jejich atributivní funkce. – Základní pořadí nesouřadných shodných přívlastků je: ↑determinátor – ↑kvantifikátor – adj. kvalifikační (hodnotící) – adj. relační (rozlišovací, klasifikační) – další adj. relační: *tito naši dva významní současní figurativní malíři*. Princip tohoto řazení složek NS odpovídá řazení prvků ve větě v tom, že výrazy s funkcí tematizační (anaforickou, kontextualizační) primárně předcházejí před těmi, která vyjadřují příznak informačně nový. Zatímco kvalifikační adj. může být v postupně rozvíjeném atributu pouze jedno (spojení dvou kvalifikačních adj. je souřadné), relačních adj. může být několik, a v tom případě stojí blíže k subst. to z nich, které je vůči němu v těsnějším významovém vztahu. – Je-li v NS současně přítomen ↑determinátor určitý a determinátor neurčitý, je jejich pořadí sémanticky distinktivní. Ten, který stojí více vlevo, rozhoduje o příznaku určenosti NS; srov.: *Viděl jsem Pavla s nějakou dívkou. Měla dlouhé světlé vlasy – Ta nějaká dívka je už dva roky jeho ženou.* (NS určitá) × *Vydělal sis nějakou tu korunu?* (NS neurčitá). Při souvýskytu dvou, resp. více determinátorů neurčitosti jsou možné slovosledné variace, jimiž lze v některých případech vyjadřovat různé druhotné sémantické odstíny. – **Rozvitý adj. přívlastek** stojí v prepozici, pokud to odpovídá rozměru jeho konstrukce (čím delší a rozvitější přívlastek, zvl. je-li jádrem deverbální adj., tím pravidelněji stojí v postpozici; spolupůsobí zde ↑slovosledný činitel rozměrový), styl jaz. projevu (odborný styl snáší rozměrnější preponované atributy než např. styl hovorový) a syntaktická podoba konstrukce: Č. se sice vyhýbá kontaktní poloze dvou předložek, např. konstrukcím *jednalo se o posouši i po vodě dopravovaných nákladech*, ale zdá se, že čím dál více toleruje konstrukce typu *jde o děj, nikoli o z děje vyplynulou vlastnost*, v nichž je druhá předložka neslabičná a nebrání plynulé výslovnosti NS. – Pro č. není typický ↑slovosledný rámec ani ↑cirkumpozice. – (2) **Základní polohou neshodného přívlastku** je ↑**postpozice**. Vzájemná poloha dvou atributů k témuž dominujícímu subst. je pevná: genitivní přívlastek následuje bezprostředně po subst.: *nákup veškerého zboží na fakturu* × **nákup na fakturu veškerého zboží*. Opačné pořadí postponovaných neshodných přívlastků je možné jen tehdy, tvoří-li atribut v předl. pádě s dominujícím subst. ustálené spojení: *Centrum pro bulharistiku Bulharské akademie věd*. U nominalizovaných rozložených slovesných vazeb pozvolna proniká do normy pořadí podle komunikativní důležitosti a s tím souvisejícího rozměru atributu: *uvedení do provozu dalšího hraničního přechodu pro pěší a osobní automobilovou přepravu mezi ČR a Rakouskem*. ↑Činitel gramatický v tomto případě ustoupil požadavkům ↑aktuálního členění. – Distantní postpozice neshodného přívlastku za přívlastkem shodným je v č. možná jen v omezených případech, a to v NS s enumerační funkcí atributu, je-li řídící subst. v předl. pádě, např. *ubrousky ražené s tiskem*, n. tvoří-li shodný atribut s řídícím subst. nerozložitelný pojmenovací celek: *Večer tříkrálový Williama Shakespeara*. Častá je distantní poloha kvantitativního atributu: *Děda přinesl košík hub. – Hub přinesl děda košík*. Též ↑funkční perspektiva NS, ↑nominální skupina.

Lit.: Novotný, J., Genitiv v současné spisovné češtině z hlediska její normy a kodifikace, in: Kuchař, J. (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*, 1979, 179–186; ↑slovosled.

LU

SLOVOSLED OBJEKTIVNÍ (pořad o.)

Způsob, jak slovosledem zleva doprava a vzestupnou intonační kadencí vyjádřit rozložení ↑výpovědní dynamičnosti přibližně ve směru od nejnižšího k nejvyššímu stupni, tj. od tématu k ↑vlastnímu rématu. Je rysem ↑základního slovosledu ve větách oznamovacích, ve vyjadřování „klidném“, nedůrazovém, neemocionálním. Opakem je ↑subjektivní slovosled. Oba termíny zavedl Mathesius.

Lit.: Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; ↑aktuální členění větné, ↑slovosled.

LU

SLOVOSLED PŘÍZNAKOVÝ

Č. jako jaz. s relativně ↑volným slovosledem se vyznačuje schopností vytvářet velké množství slovosledných variant. Varianty odlišné od ↑slovosledu základního vznikají nejčastěji (kontextovou) ↑tematizací konstituentu (konstituentů), který je při bezpříznakovém ↑aktuálním členění nositelem funkce rematické, a ↑rematizací konstituentu (konstituentů), který je při bezpříznakovém aktuálním členění nositelem funkce tematické. Jednotlivé tematické prvky jsou funkčně diferencovány a tato diferenciace (zejména rozdíl mezi centrem tématu a průvodními prvky tématu) se odráží nejen ve způsobech jejich výrazové reprezentace, ale ovlivňuje jejich slovoslednou

distribuci, a to tak, že centrum tématu stojí zpravidla na větném počátku a teprve za ním následují prvky průvodní. Někdy se průvodní tematické prvky kladou až za réma (do tzv. komunikačního stínu). Pokud např. text *V domácím fotbalovém týmu hraje už druhou sezónu hráč X. Y.* pokračuje větou *Včera uložil rozhodčí tomuto hráči trest*, je centrem tématu v této větě na počátku stojící slovo *včera* a průvodními tematickými prvky NS *rozhodčí* a *tomuto hráči*, které stojí uprostřed věty v postverbální poloze. – Slovosled může být příznakový i jinak, např. stylisticky; ↑slovosled nominální skupiny, ↑projektivnost.

Lit.: ↑aktuální členění větné, ↑slovosled.

LU

SLOVOSLED SUBJEKTIVNÍ (pořad s.)

Způsob, jak ↑slovosledem zleva doprava a současně sestupnou intonační ↑kadencí vyjádřit rozložení ↑výpovědní dynamičnosti přibližně ve směru od nejvyššího k nejnižšímu stupni, tj. od ↑rématu k ↑tématu. Je to zároveň takové uspořádání, kterým se vyjadřuje, že postoj mluvčího k sdělovanému obsahu je subjektivní, individuální, až emotivní a dále že sdělovaný obsah je jím nějak hodnocen, např. jako neočekávaný, překvapivý, nápadný, n. jinak hodný pozoru. Např.: *Jen sníh a vítr umějí takhle čarovat*. Opakem je neemotivní (a v tomto smyslu „nesubjektivní") pořad s iniciálním rématem v počátkových větách krátkých zpravodajských žánrů, který je distinktivním rysem jejich žánrové výstavby. Např.: *Do prodejny Klenotů se vloupal neznámý pachatel včera v noci na Žižkově*. Při přečtení nahlas mají věty uvedeného typu pravidelně nedůrazové intonační schéma s ↑IC na posledním slově. Jde o jeden z nečetných případů, kdy bezpříznaková intonace pozbývá schopnosti důsledně signalizovat polohou IC rozložení ↑výpovědní dynamičnosti. Mezi oběma těmito krajními póly **s.s.** osciluje využití pořadu (téma) → réma → téma v mluvených i některých psaných projevech; je dáno mírou jejich spontánnosti a s tím související snahou, aby nejdůležitější informace byla sdělena dříve než ta, která se mluvčímu jeví v daném okamžiku jako méně důležitá. Hranice mezi emotivní příznakovostí **s.s.** a aktualizací rématu bez příznaku emotivnosti je plynulá. Středová poloha rématu (zpravidla na předposledním místě ve větě) je méně spjata s emotivností než poloha počátková; z tohoto důvodu také nenese tak výrazné znaky individuálního užití. Termín „subjektivní pořad" pochází od Mathesia.

Lit.: MATHESIUS, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; ↑aktuální členění větné, ↑slovosled.

LU

SLOVOSLED VOLNÝ

Neslouží ve větší míře k vyjadřování gramatické (syntaktické) funkce větných konstituentů, nýbrž funguje v první řadě jako výrazový prostředek ↑aktuálního členění. **V.s.** je pro č. charakteristický: č. připouští velké množství slovosledných variant rozlišených kontextově, situačně, stylisticky i frekvenčně neboli velkou míru slovosledné flexibility.

Lit.: ↑aktuální členění větné, ↑slovosled.

LU

SLOVOSLED ZÁKLADNÍ (s. bezpříznakový, neutrální, normální, ordo naturalis)

Vyznačuje se nejvyšší mírou potenciální schopnosti odrážet rozmanité vztahy výpovědi k předcházejícímu, ev. následujícímu (kon)textu včetně (kon)textu nulového a zároveň nejmenší (ev. nulovou) vázaností na něj. Věta *Eva píše dopis* je utvořena podle základního schématu podmět/agens/téma – VF – doplnění/patiens/réma s ↑IC na konci. Taková věta může zahajovat text, ale může se vyskytovat i uprostřed n. text ukončovat a její ↑téma může vyjadřovat věcný obsah zmiňovaný poprvé, ale (za jiných okolností) může být i kontextově n. situačně motivováno. Ve větách se **z.s.**, který je zároveň ↑objektivním slovosledem, jsou komponenty uspořádány zleva doprava tak, aby pokud možno komponenty s nižším stupněm ↑výpovědní dynamičnosti předcházely před komponenty s vyšším stupněm výpovědní dynamičnosti. – **Z.s.** je typologicky zařazující; č. patří k ↑slovosledému typu SVO. Je to zároveň **s.** nejfrekventovanější. S tím, že lze definovat základní **s.** v syntaktických termínech, není v rozporu fakt, že **s.** v č. je až na výjimky ↑volný. – **Z.s.** ve větách v širokém smyslu existenciálních (prezentačních, introdukčních neboli ve větách bez předmětného tématu) je VF – S(ubjekt): *Přišlo jaro*, popř. Adv(erbiále) – VF – S: *Pod mostem proplouvá loď* s ↑IC na konci. VF typicky už svou vlastní sémantikou vyjadřuje, že na komunikační ↑scéně se něco děje: konstatuje existenci jevu na scéně, fakultativně prezentovanou jednou n. více ↑kulisami, uvádí jev na scénu n. konstatuje jeho mizení ze scény; vyjadřuje obvyklý, typický způsob prezentace jevu. – **Z.s.** ve větách s předmětným tématem a tranzitivním VF je S – VF – O(bjekt) s IC na konci věty, přičemž funkce předmětného tématu je přednostně obsazována holým n. rozvitým podmětem: *Námaha způsobuje únavu*; *Vytrvalý déšť smazal stopy.* Odchylné slovosledné schéma mají věty se sémanticky prázdnou specifikací vyjádřenou neurčitým zájm., které není nositelem IC a z toho důvodu se přesouvá před VF (*Eva **něco** povídala*), a dále ↑věty uvozovací stojící za přímou řečí („*Půjdeme do kina?*" ***navrhla** Eva.*). V kontextově nezapojené větě, jejíž tematická část se skládá z více než jedné holé n. rozvité NS závislé na VF, které není nositelem větného IC, stojí VF často za první tematickou NS, takže je-li ve větě přítomna kulisa, dostává se podmět velmi často do postverbální pozice; věta má pak slovosled Adv – VF – S – O: *Na silnici **zvedá vítr** kotouče prachu.* VF na druhém místě ve větě je pro č. typické. Varianta s preverbální polohou kontextově nezapojeného podmětu je rovněž možná: *Na silnici **vítr zvedá** kotouče prachu.* Varianty jsou možné i tehdy, je-li kulisa vyjádřena vedlejší větou zahajující souvětí: *Když babička pekla chléb, měla vnoučata // vnoučata měla posvícení*; ↑větosled. – Jsou-li ve větě současně přítomny dvě, event. více rematických NS, má se za to, že pro jejich centrální, ev. průvodní funkci v ↑aktuálním členění jsou rozhodující jejich ↑sémantické role (aktantové, resp. cirkumstantní) v sémantické struktuře věty. Za základní se považuje pořadí beneficient – patiens (*Tato firma nabízí zákazníkům různé služby*), čas – místo (*Lyžaři se sejdou v únoru v Tatrách*), instrument – patiens (*Počmáral tužkou lavici*) atd. Spolu s tím se uplatňují další velmi obecné tendence, např. ten-

dence, aby referenční NS předcházela před nereferenčními, definitní před indefinitními, NS pojmenovávající osoby před NS neosobními, životná před neživotnou, empatická před neempatickou. – V **z.s.** NS (↑slovosled nominální skupiny) se uplatňuje ↑činitel gramatický. – Otázka zjišťovací s bezpříznakovým aktuálním členěním začíná VF (↑otázka zjišťovací v FSP), otázka doplňovací tázacím výrazem (↑otázka doplňovací v FSP). Též ↑slovosled objektivní, ↑slovosled subjektivní, ↑systémové uspořádání.

Lit.: ↑aktuální členění větné, ↑slovosled.

LU

SLOŽENINA (slovo složené, kompozitum)

Slovo tvořené ze dvou (více) slovních základů slovotvorným způsobem ↑skládání. Svými základovými slovy patří ke dvěma slovním čeledím (slovotvorným hnízdům, paradigmatům); např. *zeměpis* patří k čeledi slov *země* a *psát*. V č. je **s.** mnohem méně než slov odvozených, jsou to hlavně subst. a adj. Hojněji se **s.** vyskytují v odborných názvech. Z hlediska těsnosti vztahu mezi jejich členy se rozlišují ↑**s.** vlastní a ↑**s.** nevlastní. **S. vlastní** jsou spojeny s úpravou slovních základů: *točit kolo* → *kolotoč*, *vysoká škola* → *vysokoškolský*. **S. nevlastní (spřežky)** vznikly pouhým sloučením syntakticky spojených slov, a můžeme je tedy bez formálních změn rozdělit na samostatné slovní spojení, z kterého vznikly: *ziskuchtivý* → *chtivý zisku*). Podle typu syntaktického vztahu mezi ↑členy **s.** rozlišujeme ↑**s. přiřaďovací** (*černobílý*) a ↑**s. podřaďovací** (*velkoměsto*). Podle poměru významů jednotlivých členů k celkovému významu se rozlišují ↑**s. vnitřní** (*horolezec*) a ↑**s. vnější** (*dlouhosrstý*). **S.** s jednou částí cizího a jednou částí domácího původu jsou **s. hybridní** (*videozáznam*, *euroměna*). Význam **s.** se zpravidla odchyluje od významu motivujících slov (spojení slov), bývá užší, specializovaný (*veselohra* není každá veselá hra, ale určitý typ divadelní hry).

Lit.: Bozdechová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994; *ČŘJ*, 1996, 78; Hauser, P.: *Nauka o slovní zásobě*, 1980, 150–155; Hauser, P.: *Základní pojmy z nauky o slovní zásobě a tvoření slov a jejich didaktická aplikace*, 1985; *MČ* I, 1986, 202–203, 451; *PMČ*, 1996, 110; Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 13–15; *TSČ*, 1962, 22, 130–133.

IB

SLOŽENINA NEPŘÍMÁ (s. odvozená, s. derivační)

Slovo utvořené od ↑složeniny ↑derivací (*čtyřlístek* → *čtyřlístkový*, *staročeský* → *staročeština*). Z hlediska výsledného slovotvorného procesu jsou to odvozená slova (deriváty); zprav. se zařazují k derivátům. Slovotvorný proces je při jejich tvoření obdobný jako u ostatních typů odvozených slov: používají se obdobné slovotvorné prostředky i postupy (hlavně ↑sufixace a ↑konverze – srov. *životopisný*, *velkoryse*). – Za prefixální derivaci (↑prefixaci) se někdy považují případy složenin, u nichž se vyprazdňuje původní ↑lexikální význam prvního členu; tento člen se tedy chápe jako ↑prefix, resp. prefixoid (např. slova s prvním členem *vele-*, *polo-*, *sebe-*, *vše-*, *spolu-*, *pseudo-*, *mikro-*, *mini-* apod.).

Lit.: Bozdechová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 26; *ČM*, 1981, 96; Hauser, P.: *Nauka o slovní zásobě*, 1980, 154–155; *MČ* I, 1986, 458, 484.

IB

SLOŽENINA NEVLASTNÍ (s. nepravá, spřežka, juxtapozitum)

Typ ↑složenin (složených slov); lze je bez formální změny ↑členů složeniny rozložit ve všech mluvnických tvarech v samostatná slova (tzn. oba členy samostatně přízvukovat a psát je odděleně), oproti motivujícímu syntaktickému spojení zpravidla se změněným slovosledem (*zemětřesení* – *třesení země*, *pravděpodobný* – *podobný pravdě*). První člen **n.s.** má podobu flexivního tvaru – ponechává si gramatický ↑morfém, který naznačuje syntaktický vztah (*chvályhodný*). Na rozdíl od ↑složenin vlastních nemají **n.s.** ↑spojovací vokál. Z hlediska slovních druhů jsou **n.s.** substantivní (*sebekritika*), adjektivní (*dlouhohrající*), příslovečné (*víceméně*); z větných úseků n. celých vět (beze změny pořadí původního sledu) vznikají ↑citátové spřežky (*mateřídouška*, *jaksepatří*, *budižkničemu*). Od výchozího (motivujícího) spojení slov je odlišuje jednotný ↑lexikální význam a jediný hlavní ↑přízvuk na první slabice. **N.s.** nevznikají tvořivým slovotvorným aktem, ale pozvolným spontánním přechodem. Teprve druhotně mohou být přehodnoceny v slova jako útvary slovotvorné. Svou onomaziologickou (pojmenovací) podstatou jsou na přechodu od víceslovných pojmenování k jednoslovným. – Zvláštní skupinu **n.s.** tvoří tzv. ↑**příslovečné spřežky**, které se zakládají na spojení předložky se jménem (*vcelku*, *dokola*, *zpříma*, *nadrobno*, *poté*, *najednou*), představují tedy přechod k ↑derivaci (především k postupu prefixálně-sufixálnímu a prefixálně-konverznímu). Při jejich vzniku jde o adverbializaci předložkových pádů, a to adverbializaci lexikální (*zpaměti*), n. frazeologickou (*zčistajasna*).

Lit.: Bozdechová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 15–16; Hauser, P.: *Základní pojmy z nauky o slovní zásobě a tvoření slov a jejich didaktická aplikace*, 1985; Hauser, P.: *Nauka o slovní zásobě*, 1980, 150; Helcl, M.: *Podstata kompozice a její podíl na rozhojňování slovní zásoby jazyka českého*, 1957; *MČ* I, 1986, 202–203, 451, 498; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 13; *TSČ*, 1962, 22, 130–133.

IB

SLOŽENINA PODŘAĎOVACÍ (s. podřadná, s. subordinační, subordinativum)

↑Složeniny, jejichž členy jsou v syntaktickém vztahu formální podřadnosti a významové subordinace; jeden člen určuje druhý, který je mu nadřazený, a druhý člen je sémanticky i syntakticky podřízený (závislý). Jde o vztah mezi subst. a jeho přívlastkem (*vysoká škola* → *vysokoškolský*), slovesem a předmětem (*nosit listy* → *listonoš*), slovesem a přísl. určením (*lézt po horách* → *horolezec*), slovesem (+ subjektem) a doplňkem (*učit se sám* → *samouk*), slovesem a podmětem (*voda padá* → *vodopád*). **P.s.** se stávají i věty s různými závislostmi mezi svými složkami (*mouchysněztesimě*). Důležité je pořadí členů: ve funkci určujícího členu se zpravidla uplatňuje přední člen (*novostavba*, *tmavomodrý*); naopak to bývá u složenin s prvním členem verbálním (*neznaboh*). Určovaný

člen na konci složeniny buď existuje i jako samostatné slovo (je totožný s potenciálním slovem), pak jej lze hodnotit jako složku nadřazenou významu celé složeniny (u tzv. ↑**vnitřních složenin**, např. *perokresba*) a takové složeniny interpretovat jako **čisté složeniny** (↑skládání čisté), n. jej nelze hodnotit jako složku nadřazenou významu celé složeniny, ale jako znak tohoto významu, a pak jde o tzv. ↑**vnější složeniny** (*polokmen*). Neexistuje-li určovaný koncový člen jako samostatné slovo (není totožný s potenciálním slovem), vytváří se teprve ve složenině a jde o ↑komplexní kompoziční postup kompozičně-derivační (*romanopisec*), n. kompozičně-konverzní (*středohoří*, *modrooký*). – Z onomaziologického hlediska **p.s.** představují mutační n. modifikační realizaci onomaziologické kategorie. Tvoří se všemi typy skládání (tj. ↑skládáním čistým i ↑komplexními kompozičními postupy). – **P.s. přívlastkové** jsou ↑složená subst. (*krásnoočko*, *zvěrolékař*), n. ↑složená adj. (*celospolečenský*, *trestněprávní*); určovaný člen bývá subst. povahy (*velkodílna*, *hnědouhelný*), určující člen adj., pron., číslovkové n. subst. povahy (*novogotika*, *svéhlavý*, *stokoruna*, *zeměžluč*). Zvláštní typ představují složená adj. zakládající se na spojení řídícího subst. s ↑postupně rozvíjejícím přívlastkem: do složeniny vstupují pouze přívlastky, jsou adj. povahy a spojují se formálně souřadně (*nový český jazyk → novočeský*, *pozdní románský styl → pozdněrománský*). **P.s. příslovečné**, nejčastěji určení způsobu, místa, prostředku, jsou složená subst. (*horolezec*, *elektroléčba*), n. adj. (*skálopevný*, *rovnoběžný*); určovaný člen bývá původem sloveso, příp. subst. n. adj., často verbální (*jasnovidec*, *mořeplavec*, *plnoštíhlý*, *rychlorozpustný*), určující člen je adv., subst., příp. pronominální n. číslovkový (*dalekohled*, *trávozelený*, *sebelepší*, *trojnásobný*). **P.s. doplňkové** jsou složená subst. (*samospoušť*), n. adj. (*živorodý*); určovaný člen bývá verbální povahy, určující je téměř vždy vyjádřený zájmenem *sám/samý* (*samouk*, *samostatný*). **P.s. předmětné** jsou složená subst. (*dřevorubec*, *zloděj*), n. adj. (*divotvorný*, *masožravý*); určovaný člen bývá verbální, příp. adj. povahy (*zpravodaj*, *lihuprostý*), určující subst., příp. pronominální n. číslovkové povahy (*cukrovar*, *blahodárný*, *sebevražda*, *trojnásobný*). **P.s. podmětné** jsou vesměs složená subst. (*hromobití*, *vodopád*); určovaný člen bývá verbální a určující člen jmenné, hlavně subst. povahy (*kolotoč*). Jsou poměrně řídké. **Větné p.s.** zachovávající původní podobu tvarů slov ve větě vznikají ↑univerbizací (několika) slov po sobě následujících. Většinou je nelze rozdělit, příp. určit vztah mezi členy, proto bývají označovány jako mechanické (citátové) složeniny. Bývají to hlavně subst.; v č. jsou velmi řídké a často stylově příznakové: *budižkničemu*, *mouchysněztesimě*, *bůhvíkdo*, *jaksepatří*, *vozembouch*.

Lit.: Hauser, P.: *Nauka o slovní zásobě*, 1980, 153–154; *MČ* I, 1986, 203, 452–453; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 14; *TSČ*, 1962, 131–133.

IB

SLOŽENINA PŘIŘAĎOVACÍ (s. souřadná, s. koordinační, koordinativum)

↑Složenina, jejíž členy jsou v syntaktickém vztahu formální souřadnosti (přiřazenosti) a významové koordinace, tzn. mají rovnocennou platnost syntaktickou i sémantickou. Lze je rozložit na samostatné složky, mezi nimiž je souřadný vztah, zprav. slučovací (*černobílý – černý a bílý*). Z onomaziologického hlediska jde o integraci dvou pojmů v jednom pojmenování, a **p.s.** tedy představují integrační (koordinační) realizaci ↑onomaziologické kategorie. Sémanticky se zpravidla rozlišují tři typy: **součtový** (= slučovací, kopulativní: *opočlověk*, *hlavohruď*, *retozubný*) a dva zcela specifické odborné (tvoří se podle mezinárodních vzorů): **součinový** (= multiplikativní: *kilowatthodina*) a **podílový** (*ampérsekunda*). Tvoří se ↑čistým skládáním, jejich koncový člen je vždy totožný se samostatným slovem. ↑Spojovací vokál je většinou *-o-* (*jihozápad*, *časoprostor*), ojediněle se tvoří bez spojovacího vokálu (*generálporučík*, *ampérhodina*, *propanbutan*). – **P.s. substantivní** jsou v č. velmi řídké, omezené na odbornou terminologii (*ryboještěr*, *jasanojavor*); dále sem patří ↑vlastní jména, především zeměpisná (*Rakousko-Uhersko*, *Alma-Ata*), obyvatelská (*Indoevropan*, *Turkotatar*) a příjmení (*Čapek-Chod*). **P.s. adjektivní** jsou zastoupeny více; motivující slova v nich vstupují do vztahů čistě slučovacích (*hluchoněmý*, *matematicko-fyzikální*), příp. reduplikačních (zdvojené složeniny: *pouhopouhý*), n. odrážejí složitější vztahy (spolu se sloučením pojmenovávaných příznaků zachycují i vzájemný vztah mezi motivujícími slovy mimo složeninu). Zpravidla se zakládají na ustáleném spojení slov. Lze je rozlišit na složeniny **vztahově slučovací** (*Cyril a Metoděj → cyrilometodějský*, *palivo a energie → palivoenergetický*) a **vztahově vzájemnostní** (reciproční): *válka mezi Řeckem a Persií → řecko-perská válka*, *vztahy mezi dodavateli a odběrateli → dodavatelsko-odběratelské vztahy*). V č. mívají **p.s.** většinou dva členy, řídké jsou – s výjimkou chemické terminologie – tříčlenné, příp. vícečlenné složeniny (↑rekompozice). Poměrně zřídka jsou **p.s.** slova běžné slovní zásoby, obvykle patří mezi odborné termíny (*nosohltan*, *opočlověk*).

Lit.: Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 86–90; *MČ* I, 1986, 203, 452–453; *PMČ*, 1996, 157–158; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 14; *TSČ*, 1962, 131–133.

IB

SLOŽENINA VLASTNÍ (s. pravá)

Typ ↑složenin; nelze je rozložit v samostatná slova beze změny podoby (*zpravodaj – dát zprávu*). Oba jejich členy, n. alespoň jeden (neposlední) člen, nejsou samostatným slovem. Jsou spojeny tzv. ↑spojovací samohláskou (↑slovotvorný formant), nejčastěji *-o-* (*pravo/úhlý*), méně často *-e-* (*země/pis*) n. *-i-* (*lomi/kámen*), příp. je konekt nulový (*knih/tisk*). V druhém (koncovém) členu může být úplné základové slovo (*velko/obchod*), ↑slovotvorný základ opatřený ↑sufixem (*tělo/cvič/na*), n. slovotvorný základ s koncovkou (*kolo/toč*). **V.s.** se dělí zpravidla podle povahy větného vztahu mezi oběma členy (↑složenina přiřaďovací × ↑složenina podřaďovací) a podle jejich (původní) slovnědruhové příslušnosti.

Lit.: Hauser, P.: *Základní pojmy z nauky o slovní zásobě a tvoření slov a jejich didaktická aplikace*, 1985; Hauser, P.: *Nauka o slovní zásobě*, 1980, 151; Helcl, M.: *Podstata kompozice a její podíl na rozhojňování slovní zásoby jazyka českého*, 1957; *MČ*

I, 1986, 202–203, 451; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 13; *TSČ*, 1962, 22, 130–133.

IB

SLOŽENINA VNĚJŠÍ (s. exocentrická, s. posesivní)
↑Složenina pojmenovaná podle poměru významů jednotlivých ↑členů složeniny k celkovému slovnímu významu; určovaný člen nelze hodnotit jako složku nadřazenou významu celé složeniny, ale jako znak tohoto významu. Vznikají spojením slov, která jsou jako celek určením nějakého slova mimo toto spojení (*kamenolom* – místo, kde se láme kámen, *černooký* – vlastnost toho, kdo má černé oči, *slunovrat* – děj, příp. doba, kdy se vrací slunce). Ani jeden jejich člen nevyjadřuje pojmenovávací základ (onomaziologickou bázi) pojmenování. Tím se liší od ↑složenin vnitřních, oproti nimž jsou méně časté.
Lit.: *TSČ*, 1962, 66, 131–133.

IB

SLOŽENINA VNITŘNÍ (s. endocentrická)
↑Složenina pojmenovaná podle poměru významů jednotlivých ↑členů složeniny k celkového slovnímu významu; jedno nebo obě základová slova vyjadřují onomaziologickou (pojmenovací) bázi pojmenování. U ↑podřaďovacích složenin lze určovaný člen hodnotit jako složku nadřazenou významu celé složeniny (její pojmenovací bázi), člen určující plní rozlišující úlohu (onomaziologický – pojmenovací příznak), srov. *novostavba*, *horolezec*, *polokovový*. U ↑přiřaďovacích složenin představují oba členy onomaziologickou bázi (*hluchoněmý*). Vyjádřením pojmenovávacího základu (onomaziologické báze) pojmenování se liší od ↑složenin vnějších, které jsou méně časté.
Lit.: *TSČ*, 1962, 66, 131–133.

IB

SLOŽKA (konstituent, fráze)
Centrální pojem složkové strukturální analýzy. Hlavní myšlenkou takové analýzy je rozklad základního celku na menší systémově definované části (složky), rozklad těchto částí opět na menší části atd., až na úroveň slov (v syntaxi), příp. na úroveň morfémů (v morfologii) apod., tj. až na **složky elementární**, dále nedělitelné. Vytváří se tak postupně celá hierarchie složek. V prvním přiblížení se takový rozklad dá připodobnit „dobrému uzávorkování". Např. větu *Osvobození hrdinnou Sovětskou armádou jsme oslavili v letošním roce obzvláště důstojně* můžeme „uzávorkovat" např. následujícím způsobem [[[[*Osvobození* [*hrdinnou* [*Sovětskou armádou*]]] [*jsme oslavili*] [*v letošním roce*] [*obzvláště důstojně*]], což definuje následující **s.** (kromě lexikálních a morfémových, závorkami zde nevyznačených):
NP: *Sovětskou armádou*
NP: *hrdinnou Sovětskou armádou*
NP: *Osvobození hrdinnou Sovětskou armádou*
VP: *jsme oslavili*
PP: *v letošním roce*
AdvP: *obzvláště důstojně*
S: *Osvobození hrdinnou Sovětskou armádou jsme oslavili v letošním roce obzvláště důstojně*
Je dále běžnou praxí v každé **s.** definovat její nejdůležitější podsložku, tj. **hlavu** (head) (podobně jako se v závislostní syntaxi určuje řídící člen konstrukce) a celou **s.** nazvat jejím jménem – ve výše uvedeném příkladu jsou použity nejběžnější zkratky převzaté z angl.: NP (nominal phrase) – **s.** podstatného jména, VP (verbal phrase) – složka slovesná, PP (prepositional phrase) – složka předložková, AdvP (adverbial phrase) – složka adverbiální. Za nejdůležitější podsložku celé věty se pokládá VP, jako symbol pro **s.** větnou se však používá písmeno S (sentence). (Příklad je pouze ilustrativní a nečiní si nárok na to, aby na jeho základě byla prováděna analýza č. věty.) **S.**, která kromě hlavy obsahuje i všechny elementy, které k této hlavě syntakticky patří (např. **s.** *hrdinnou Sovětskou armádou*), se nazývá **s. maximální** (**maximální projekce hlavy**), na rozdíl od **s.** (**projekce**) submaximální (např. *Sovětskou armádou*). Proto někteří autoři rozlišují mezi termíny konstituent a fráze. Zatímco pojem **konstituent** používají v obecném smyslu pro označení libovolné složky, pojem **fráze** používají výhradně pro označení **s.** maximální. V tomto pojetí je tedy každá fráze konstituentem n. složkou, ale ne každá složka je frází. Vedle **s.** lexikálních, tj. složek, jejichž hlavu tvoří **lexikální kategorie** (v počátečním Chomského modelu ↑TGG jde o NP, VP, AP (adjektivní složka) a PP), se v novějších variantách TGG rozlišují i složky, jejichž hlavu tvoří **kategorie funkční**, např. IP (inflection phrase, dříve S), DP (determiner phrase), CP (complementiser phrase) aj.; srov. ↑teorii X-bar, specifikující obecné schéma možných struktur frázových kategorií. – Lingvisticky důležitým jevem jsou **s. nespojité/nesouvislé** (discontinuous constituents). Označují se tak takové **s.**, jejichž části by v nepříznakovém případě stály vedle sebe, ale v případě příznakovém dochází právě k nespojitosti (a výše naznačené „dobré uzávorkování" nelze provést). V č. lingvistické tradici, která je orientována nikoli na složkovou, nýbrž na závislostní syntax, se mluví o ↑neprojektivních konstrukcích: (a) ***Ke kolikátému** tě předvolali **výslechu**?* × (b) ***Ke kolikátému výslechu** tě předvolali?*; (a) ***Ten poškozený soubor** se mi nepodařilo **otevřít*** × (b) *Nepodařilo se mi **otevřít ten poškozený soubor***; (a) *Včera jsem se **mu ho** rozhodl **koupit*** × (b) *Včera jsem se rozhodl **mu ho koupit***. Ve složkové analýze se nespojité složky (a) buď odvozují transformacemi z odpovídajících konstrukcí bezpříznakových (b), n. (v přístupech netransformačních) jsou i ony analyzovány jako zvláštní případy konstrukcí spojitých. – Základní operativní testy složkovosti (zda konkrétní řetězec slov v konkrétní větě tvoří souvislou složku určitého druhu) jsou **testy substituční,** tj. možnost vzájemné záměny tohoto řetězce „podobnými" řetězci v jiných větách (striktně vzato ve všech jiných větách daného jaz.). Právě tato „podobnost" (ekvivalence vůči zaměnitelnosti) definuje určitý druh složky; zaměnitelností se přitom rozumí zaměnitelnost při zachování gramatické správnosti – nikoliv ale nutně smysluplnosti – věty: (1) *Žena zběhlého vojáka oslovila tichým hlasem*; (2) *Tichým hlasem požádala právní zástupkyně prezidenta o milost*; (3) *Pohledná letuška uklidňovala znepokojeného cestujícího.* Slova/skupiny slov *žena, právní zástupkyně* a *pohledná letuška* tvoří jeden typ **s.**, totiž jmennou frázi nom. sg. fem. Reprezentanty této **s.** ve větách (1) – (3) lze libovolně zaměňovat bez

jakékoliv újmy na gramatické správnosti výsledku. Skupina slov *žena zběhlého vojáka* z (1) **s.** naproti tomu netvoří. Zajímavý je případ skupin *právní zástupkyně* a *právní zástupkyně prezidenta* z (2). Skupina *právní zástupkyně* je reprezentantem **s.** nazvané jmenná fráze (NP) v subjektové pozici. Stejným testem, kterým byla identifikována, lze ukázat, že i skupina *právní zástupkyně prezidenta* je reprezentantem téže **s.**, tj. že skupiny *právní zástupkyně* a *právní zástupkyně prezidenta* v (2) patří ke stejné **s.** Každá z výše uvedených skupin patří ovšem k jiné složkové analýze věty (2): **s.** *právní zástupkyně* k analýze věty s významem „žádost o prezidentskou milost", **s.** *právní zástupkyně prezidenta* k analýze věty s významem „žádost prezidentovy právní zástupkyně". Je tedy vidět, že v případě (syntaktické) homonymie má věta více složkových analýz. Od tohoto základního testu jsou specializací, kdy se test místo nahrazování obecnými skupinami slov provádí nahrazováním slovy speciálními, odvozeny testy další, a to především test pronominalizační a test otázkový. **Pronominalizační test** spočívá v tom, že se ve větě nahradí skupina slov zájmenem. Pokud je toto nahrazení možné, pokládá se příslušná skupina slov za **s.**: např. v (1) lze skupinu *zběhlého vojáka* nahradit zájmenem *ho*, v (3) skupinu *znepokojeného cestujícího* zájmenem *jej* apod. **Otázkový test** spočívá v tom, že se skupina slov (potenciální složka) nahradí tázacím slovem (zájmenem n. příslovcem) a vyzkouší se, zda lze z takto upravené věty utvořit větu tázací. Např. v (2) se určí **s.** v obou analýzách tak, že se postupně ptá *Jak požádala právní zástupkyně prezidenta o milost? – tichým hlasem*; *Kdo požádal prezidenta tichým hlasem o milost? – právní zástupkyně*; *Kdo požádal tichým hlasem o milost? – právní zástupkyně prezidenta*; *Oč požádala tichým hlasem právní zástupkyně prezidenta? – o milost.* – Příkladem testu nesubstitučního je **koordinační test** (↑koordinace): co lze koordinovat, je **s.**: V (3) je tedy **s.** např. skupina *znepokojeného cestujícího* (*Pohledná letuška uklidňovala znepokojeného cestujícího a ostatní členy posádky*), slovo *znepokojeného* (*Pohledná letuška uklidňovala znepokojeného, a nadto velmi drze se chovajícího cestujícího*) apod. Kromě uvedených (a dalších) testů, které mají platnost pro mnoho jaz., je možné pro č. užívat spolehlivý **příklonkový test**: jde o test založený na pozici větných ↑příklonek, které musejí následovat těsně za první **s.** věty, tj. test založený na faktu, že skupina slov stojící před první větnou příklonkou tvoří **s.** Např. pozice příklonky *se* ve větě (4) *Právní zástupkyně prezidenta se zděsila* vymezuje skupinu slov *právní zástupkyně prezidenta* jednoznačně jako **s.** Přítomnost příklonky znemožňuje čtení „zděšení právní zástupkyně prezidentem" analogické významu „žádosti o prezidentskou milost" ve (2) a jedině přípustný význam je „zděšení prezidentovy právní zástupkyně" analogický významu „žádosti prezidentovy právní zástupkyně" v (2). Žádný z uvedených testů není zcela spolehlivý n. není vždy proveditelný; proto je potřeba při určování **s.** vždy aplikovat pokud možno několik testů, jejich výsledky porovnat a jistě i konfrontovat s intuitivní představou o tom, co lze (a co nelze) rozumně za **s.** považovat.

Pro č. syntax není složková analýza běžně používána; i pro formálně-teoretický popis se spíše používá přístupu závislostního (↑dominace): nejvlivnější je model ↑dvourovinné valenční syntaxe (DVS), vypracovaný F. Danešem a jeho skupinou, ↑funkční generativní popis (FGP), vypracovaný P. Sgallem a jeho skupinou, a klasická závislostní skladba Šmilauerova (NS, 1969). Bohemistické práce zaměřené složkově se tedy objevují především v literatuře zahraniční (především americké, ale i německé) a řeší jen velmi úzce vymezené syntaktické problémy v rámci jednotlivých modelů ↑TGG, n. jde o přísně formalizované (a tedy běžnému uživateli v podstatě nepřístupné, protože jen velmi těžce srozumitelné) systémy popisující gramatiku č. (správněji: vybrané konstrukce č. syntaxe) např. pro účely automatického zpracování jaz. na počítači (Oliva, 1997).

Též ↑fráze v lexikologii.

Lit.: Bloomfield, L.: *Language*, 1930; Brinker, K.: *Konstituentenstrukturgrammatik und operationale Satzgliedanalyse*, 1972; Harris, Z. S.: *Structural linguistics*, 1966; *NS*, 1969; Oliva, K.: *Analýza vybraných syntaktických konstrukcí češtiny na počítači*, dis. práce FF UK Praha, 1997; Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*, 1980; Postal, P. M.: *Constituent structure: A study of contemporary models of syntactic description*, 1964 (č. překlad: J. J. Katz – P. M. Postal: *Celistvá teorie jazykových popisů*, 1967); Sgall, P.: *Generativní popis jazyka a česká deklinace*, 1967.

KOl

SMYSL

1. Podle Fregovy terminologie způsob, jímž je předmět označený znakem „podán", např. *Jitřenka* a *Večernice* mají stejný „význam" (↑referent), ale rozdílný **s.**, tj. způsob „podání": „hvězda, která je nejdéle vidět při rozednění", „hvězda, která je nejdříve vidět při setmění". Obdobně je tomu i při jinojazyčném označení téhož denotátu. (Lyons **s.** „přejmenovává" jako ↑význam.) **S.** věty je podle Frega její myšlenka, nezávislá na reálném světě, resp. stanovení jejích pravdivostních podmínek. „Významem" věty je podle Frega její pravdivostní hodnota.

2. Podle de Saussura kontextuálně konkretizovaný, aktualizovaný dílčí význam (↑signifikace, ↑token), tj. protiklad ↑významu na úrovni ↑langue; ↑signifikát, ↑označující × označované. Sgall (1994) označuje termínem **s.** významovou (tektogramatickou) větnou stavbu obohacenou o specifikaci ↑reference.

3. Systém významových vztahů, do nichž lexikální jednotka vstupuje vůči jiným jednotkám slovníku (Lyons), popř. dílčí významy jaz. znaku; ↑sémém.

4. V ↑teorii mluvních aktů a ↑textové lingvistice cíl jazykového jednání, textu, popř. jeho části.

Lit.: Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco slovy*, 2000); Frege, G.: *Kleine Schriften*, [1918/19] 1967, 342–394; Frege, G., Über Sinn und Bedeutung, in: Berka, K. – Kreiser, L. (eds.), *Logik-Texte*, [1892] 1986, 423–441; Grice, H. P.: *Studies in the ways of words*, 1989; Leech, G. N.: *Semantics*, 1974; Lyons, J.: *Semantics*, 2 sv., 1977; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; Searle, J. R.: *Expression and meaning*, 1979; Searle, J. R. – Kiefer, F. ad. (eds.), *Speech act theory and pragmatics*, 1980; Sgall, P., Meaning, reference and discourse patterns, in: Luelsdorff, P. (ed.), *The Prague School of structural and functional linguistics*, 1994, 277–309; Wittgenstein, L.: *Filosofická zkoumání*, [1953] 1993.

MN

SOCIOLINGVISTIKA

Jazykovědná disciplína zabývající se v nejobecnějším smyslu vzájemnými vztahy jaz. a společnosti. Podle jedné z raných definic je úkolem **s.** ukázat systematickou kovarianci (= společnou proměnu) struktur jaz. a sociálních a pokud možno ukázat kauzální vztahy v jednom či druhém směru (Bright). **S.** se původně utvářela jako specifický proud americké jazykovědy (Curry, Labov) a jako lingvistická interdisciplína (↑interdisciplinarita jazykovědy); je jednou z forem komunikačně-pragmatické jazykovědy (Helbig, 1991). **S.** se formovala od 60. let 20. stol. v opozici k jazykově teoretickým východiskům Chomského ↑TGG, zejména polemizovala s metodickou představou ideálního mluvčího, resp. posluchače žijícího v homogenním jaz. společenství a s tezí, že jaz. kompetence takového mluvčího má být předmětem lingvistické teorie; oproti tomu **s.** vyzdvihla sociální a situační ↑variantnost jaz. a obecně studium ↑komunikační kompetence mluvčích. K centrálním tématům **s.** patří vedle variantnosti jaz. ↑diglosie, ↑bilingvismus a ↑jazykové plánování. Pro formování české **s.** byla rozhodující ↑teorie spis. jaz., studium městské mluvy a slangů a analýza sociálních aspektů jaz. komunikace (Nekvapil, 1991). V **s.** se zformovaly dva podstatně odlišné směry: **s.** kvantitativní a **s.** interpretativní, resp. interakční; ↑sociolingvistika kvantitativní × kvalitativní.

Lit.: Ammon, U. ad. (eds.): *The future of European sociolinguistics* (= *Sociolingvistica* 14), 2000; Dittmar, N.: *Grundlagen der Soziolinguistik*, 1997; Fasold, R.: *The sociolinguistics of society*, 1984; Helbig, G.: *Vývoj jazykovědy po roce 1970*, 1991; Hudson, R. A.: *Sociolinguistics*, 1996; Chloupek, J. – Nekvapil, J. (eds.): *Reader in Czech sociolinguistics*, 1987; *Komunikace neslyšících. Sociolingvistika (antologie textů)*, 1998; Nekvapil, J., Interdisciplinarity and types of linguistics, in: Palek, B. – Janota, P. (eds.), *Proceedings of LP'90*, 1991, 100–106; Salzmann, Z.: *Jazyk, kultura, společnost*, 1997; Schlieben-Lange, B.: *Soziolinguistik*, 1991; *Sociolinguistica Slovaca* 1–4, 1995–1999; Švejcer, A. D. – Nikolskij, L. B.: *Úvod do sociolingvistiky*, 1983; Wardhaugh, R.: *An introduction to sociolinguistics*, 1986.

JN

SOCIOLINGVISTIKA KVANTITATIVNÍ × KVALITATIVNÍ (INTERPRETATIVNÍ, INTERAKČNÍ)

Základní přístupy v současné ↑sociolingvistice. Vztah mezi jaz. a společností, tj. obecný předmět sociolingvistiky, lze chápat různě a různě lze chápat i oba usouvztažněné komponenty, jaz. a sociální jevy. Proto je sociolingvistika podstatně rozrůzněna. V nejobecnější rovině lze hovořit o dvou základních směrech, které lze identifikovat pod těmito názvy: (1) kvantitativní sociolingvistika, korelační sociolingvistika, kvantitativně variační přístup, labovovské paradigma; (2) interpretativní sociolingvistika, interakční sociolingvistika, etnografický přístup, rozumějící sociolingvistika. – V návaznosti na diskusi o vztahu kvantitativního a kvalitativního sociálního výzkumu (Bryman, 1988), která probíhá intenzivně od 60. let 20. stol., lze hovořit o sociolingvistice orientované kvantitativně a sociolingvistice orientované kvalitativně, resp. o sociolingvistice kvantitativní a kvalitativní (interpretativní/interakční). Zatímco první z těchto směrů, spjatý především s pracemi amerického lingvisty W. Labova, už nabyl téměř klasického tvaru (viz Chambers, 1995), směr druhý vykazuje značnou variabilitu. Vychází z lingvistické antropologie (zejména ↑etnografie komunikace – D. Hymes; komunikační ↑kompetence) a ↑etnometodologie (zejména etnometodologické ↑konverzační analýzy – H. Sacks). Za určitou syntézu tohoto směru lze pokládat práce J. Gumperze z počátku 80. let, deklarující „interpretativní přístup" (v návaznosti na Gumperze pak práce řady něm. autorů, např. P. Auera, W. Kallmeyera aj.). – Interpretativní sociolingvistiku (**i.s.**) lze charakterizovat těmito základními rysy: (a) výchozími daty jsou audiální/audiovizuální nahrávky přirozeně se vyskytujících interakčních událostí (a k tomu přistupují jejich ↑transkripty); (b) analyzovány jsou interpretační procesy aktérů komunikace – to, jak aktéři interpretují verbální akce svých komunikačních partnerů a jak své verbální akce činí interpretovatelnými; (c) jaz. variantnosti je přisuzován interakčně konstitutivní charakter – užití jaz. variant, resp. variet v komunikaci něco sociálního produkuje, není manifestací pouhého odrazu sociálního variování. – **I.s.** se utvářela v opozici k dominantnímu labovovskému paradigmatu, resp. k sociolingvistice kvantitativní (**k.s.**). Systematické srovnání obou směrů lze zachytit tímto schematem: (a) **K.s.**: Východiskem je abstraktní jaz. systém; zkoumá se distribuce jeho jednotlivých prvků vzhledem k abstraktním sociálním útvarům (zejména sociálním třídám). – **I.s.**: Východiskem je mluvčí; zkoumá se to, co užíváním jaz. forem mluvčí v interakci uskutečňuje. (b) **K.s.**: Vysvětlení mají formu empirických teorií budovaných analogicky k empirickým teoriím v přírodních vědách. – **I.s.**: Užívají se teleologická vysvětlení (Downes, 1984). (c) **K.s.**: Jaz. faktory jsou determinovány sociálními faktory, jaz. je odrazem společnosti (jaz. jevy jsou závislé proměnné, sociální jevy jsou nezávislé proměnné). – **I.s.**: Jaz. jevy jsou součástí sociálních procesů, užívání jaz. je sociální jev, resp. akce. (d) **K.s.**: Jde o přístup statický (je tu skrytý předpoklad, že demografické kategorie jako věk, pohlaví, etnicita, třída jsou v komunikaci vždy relevantní – aktuální sociální identity mluvčích zůstávají stranou). – **I.s.**: Jde o přístup dynamický (teprve v komunikaci se ukazuje, které sociální identity jsou pro mluvčí relevantní, resp. aktuální). (e) **K.s.**: Badatelé se koncentrují na vybrané jaz. jevy (centrální pojem „jazyková proměnná" se omezuje především na jevy fonologické). – **I.s.**: Badatelé se zajímají o celé variety (zejména v případě „střídání kódů", ↑bilingvismus) a v zásadě o všechny jaz. jevy, které jsou v komunikaci relevantní pro samy mluvčí. (f) **K.s.**: Badatelé se koncentrují na vybrané sociální jevy: demografické kategorie a kontext (centrální pojem třída je spíš analytický konstrukt než etnokategorie). – **I.s.**: Badatelé se zajímají v zásadě o všechny sociální jevy, na které se v komunikaci orientují sami mluvčí (vedle výše uvedených zejména sociální distance, moc, nerovnost, kontrola, solidarita, důvěrnost...). (g) **K.s.** a **i.s.** mohou být komplementární: z tří typů jazykových proměnných vymezených Labovem se **i.s.** v zásadě zaměřuje jen na „ukazatele" a „stereotypy" (↑variantnost jazyka), tj. na to, co může mluvčí ve své mluvě v určité míře kontrolovat; „indikátory" jakožto jazykové proměnné nejméně uvědomované jsou v **i.s.** víceméně stranou.

Utváření **i.s.** lze vidět na pozadí výrazného nástupu kvalitativních metod do společenských věd. Výhody a nevýhody obou směrů je třeba charakterizovat analogicky jako výhody a nevýhody kvantitativního a kvalitativního sociálního výzkumu (viz např. Lammek, 1995).

Lit.: Auer, P. – Luzio, A. di (eds.): *Interpretive sociolinguistics*, 1984; Bryman, A.: *Quantity and quality in social research*, 1988; Gumperz, J.: *Discourse strategies*, 1982; Chambers, J. K.: *Sociolinguistic theory*, 1995; Downes, W.: *Language and society*, 1984; Hinnenkamp, V. – Selting, M. (eds.): *Stil und Stilisierung. Arbeiten zur interpretativen Soziolinguistik*, 1989; Kallmeyer, W. (ed.): *Kommunikation in der Stadt*, 1994; Kotthoff, H. (ed.): *Interactional sociolinguistics* (= FL XXX/3–4), 1996; Lammek, S.: *Qualitative Sozialforschung*, 1995.

JN

SOCIOONOMASTIKA

Poměrně mladá disciplína, která dosud nemá vyvinutou ucelenou teorii. Zkoumá vztah ↑vlastního jména a různých stránek života společnosti, a proto se začala formovat především v ↑antroponomastice, kde je tento vztah nejvýraznější. Užívá metod kvalitativních i kvantitativních (statistických výzkumů); ↑sociolingvistika kvantitativní × kvalitativní. **S.** vychází z obecně uznávaného faktu, že volba vlastního jména je vždy společensky podmíněna. Pojmenovací podmínky jsou (či mohou být) odrazem sociálních, ideových, politických, ekonomických, kulturních, národních i mezinárodních a jiných veřejných i soukromých poměrů v dané společnosti. Vlastní jméno je tedy jevem široce sociálním. Pro jednotlivé společenské třídy byl v minulosti v č. zemích charakteristický repertoár určitých ↑antroponym; byla např. rozlišována jména typická pro šlechtu, měšťanstvo, selský lid. Volbu ↑rodného jména v současné č. společnosti ovlivňuje místo bydliště (jsou rozdíly mezi velkými městy a venkovem), vzdělání a zaměstnání rodičů, jejich věk, národnostní složení, náboženské přesvědčení apod. Při volbě jmen se uplatňují i rodinné tradice, dobová společenská obliba, vkus a móda, dění národní a mezinárodní, ovlivňuje ji též obliba známých osobností ze života kulturního, sportovního i politického, popularita kladných filmových, literárních aj. postav atd. – Sociální aspekty se projevují i v existenci paralelních subsystémů antroponym v různých sociálních skupinách a komunikačních sférách, tj. jedinec je jinak zapsán či oslovován ve sféře oficiální, polooficiální (v zaměstnání, ve škole, na vojně) a soukromé. Tyto subsystémy podmiňují vznik různých neoficiálních způsobů oslovení, jakými jsou podoby domácké, obměny rodných jmen a ↑příjmení, ↑přezdívky, popř. i pseudonymy (↑antroponymum). – Společenská situace ovlivňovala i volbu či tvorbu ↑toponym, a to v závislosti na místu, době, tradicích, konvencích, majetkoprávních poměrech, společenském zřízení apod., které ovlivňovaly motivaci volby konkrétního jména. Uplatňovaly se při tom též vlivy politické, dynastické, administrativně-právní, mezinárodní, náboženské i psychologické, a to nejen při volbě názvů osad (*Králův Dvůr*, *Boží Dar*), ale i hradů, klášterů a jmen ↑pomístních, nověji názvů ulic aj. veřejných prostranství (*Masarykova třída*, *Vítězné nám.*). – Rovněž při tvoření ↑chrématonym, zejména vlastních jmen různých výsledků lidské činnosti, institucí atd., se uplatňují hospodářské, společenské aj. poměry dané společnosti (móda anglicismů, zkratkových slov aj.).

Lit.: Knappová, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989; Debus, F., Methoden und Probleme der soziologisch orientierten Namenforschung; Soziolinguistik der Eigennamen. Name und Gesellschaft (Sozio-Onomastik), *NEIHO* 2, 1996, 344–351, 393–399.

MKn

SOUHRA FAKTORŮ FSP

Skutečnost, že ↑faktory FSP působí ve všech jaz., neznamená, že v systémech jednotlivých jaz. hrají stejnou roli. Pro č. Mathesius (1939) ukázal, že tzv. objektivní pořad východisko – jádro (téma – réma), kterému také rámcově odpovídá slovní pořádek, je typický pro věty emocionálně neutrální, nepříznakové, kdežto tzv. subjektivní pořad jádro – východisko (réma – téma) je typický pro věty emocionálně zabarvené, příznakové. Při analýze angl. však zjistil, že celá řada vět zřetelně nepříznakových má subjektivní pořad (srov. *A dog barked in the distance*, ↑sémantika jako faktor FSP). Z toho Mathesius (1942) vyvodil, že angl. je méně citlivá k požadavkům FSP než č. Firbas (1962) došel k závěru, že linearita (zkoumaná na úrovni pořádku slov ve větě) signalizuje v č. primárně sdělnou závažnost složek (relativní ↑stupně VD) a sekundárně jejich gramatické (syntakticko-sémantické) vztahy, kdežto v angl. primárně signalizuje gramatické vztahy a teprve sekundárně závažnost větných složek. Dále se mu podařilo ukázat, že „necitlivost" angl. slovního pořádku k sdělné závažnosti složek neznamená necitlivost k FSP. Má-li totiž angl. slovosled jiné úkoly, sdělnou závažnost složek signalizují další ↑faktory FSP: ↑sémantika (škály dynamických sémantických funkcí), ↑kontext (včetně formálních prostředků, jako jsou členy apod.) a v mluveném jaz. ↑intonace. Podstata citlivosti jaz. k FSP není v tom, že jaz. řadí větné složky podle sdělné závažnosti v tom či onom pořádku, ale v tom, že s větší či menší mírou jednoznačnosti signalizují relativně různou závažnost složek. A protože tato signalizace není dána jen jedním faktorem (např. linearitou), ale výsledkem souhry všech faktorů, je situace taková, že zkoumané ie. jaz. vykazují přibližně stejnou citlivost k FSP. Menší signalizační „angažovanost" jednoho faktoru (např. linearity) je totiž kompenzována větší „angažovaností" faktoru jiného (např. větší signalizací kontextové zapojenosti, či nezapojenosti). Čtyři faktory navíc představují jistý stupeň funkční redundance, neboť výsledek souhry tří faktorů je obvykle natolik jednoznačný, že čtvrtý faktor ho pouze „doprovází", anebo je zčásti či plně využit pro plnění funkcí jiných (viz nepřehodnocující prozodické rysy u ↑intonace). – Souhru faktorů FSP je možno ukázat na příkladě zájmena *jí* v následujících větách: (1) *Karel se jí věnoval celou hodinu.* Z hlediska č. slovosledu (č. větné linearity) je *jí* „uklizeno" do nejméně významné postiniciální pozice (↑slovosled), sémanticky představuje prvek SCÉNY (která prezentuje prvky výchozí, ↑sémantika jako faktor FSP), kontextově je zapojené (↑kontext jako faktor FSP) a prozodicky nepřízvučné (v prozodickém stínu). Výsledek souhry těchto paramet-

rů (v porovnání s výsledky souhry u dalších složek věty (1)) znamená, že *jí* je sdělně nejméně závažná složka věty, její ↑vlastní téma. (2) *Jí se Karel věnoval celou hodinu [a mně jenom pět minut].* Zájmeno *jí* zaujímá v č. „významnější" iniciální pozici (na rozdíl od (1)), sémanticky je prvkem SCÉNY (jako v (1)), kontextově je zapojené (jako v (1)), prozodicky je přízvučné (na rozdíl od (1)), ale nepředstavuje ↑intonační centrum. Výsledek souhry (v porovnání s výsledky souhry u dalších složek věty (2)) propůjčuje zájmenu *jí* mírně kontrastní charakter a právě tento „nový" informační prvek (signalizovaný změnou parametrů souhry oproti větě (1)) způsobuje, že *jí* je v rámci věty (2) sdělně závažnější než *jí* ve větě (1) a funguje jako ↑diatéma. (3) *Karel se věnoval celou hodinu jí.* V této větě *jí* v č. prominentní finální pozici a prozodicky je nositelem ↑intonačního centra. Souhra těchto dvou faktorů (linearity a intonace) způsobí, že v sémantickém výběru mezi SCÉNOU a SPECIFIKACÍ (↑sémantika jako faktor FSP) padne volba na SPECIFIKACI a v kontextovém hodnocení je *jí* kontextově vypojené, dekontextualizované, protože prezentuje sice známou složku, ale v neznámé souvislosti (↑kontext jako faktor FSP). Celkový výsledek souhry (v porovnání s výsledky souhry u dalších složek věty (3)) je, že *jí* je sdělně nejzávažnější složkou věty (3), jejím ↑vlastním rématem. (4) *Karel se JÍ věnoval celou hodinu.* Co byla v č. větě (3) schopna za běžných okolností způsobit sama linearita, způsobí prozodický rys (intonační centrum) ve větě (4). *JÍ* je zde též nejzávažnější složkou, vlastním rématem (též ↑instance v FSP). Souhra faktorů FSP je podrobně popsána u Firbase (1992, č. 1978). Výsledky souhry se projevují u jednotlivých složek věty jako ↑stupně VD.

Lit.: Firbas, J., Ze srovnávacích studií slovosledných, *SaS* 23, 1962, 161–174; Firbas, J.: *Souhra činitelů aktuálního členění*, 1978 (dis. práce na FF UJEP v Brně); Firbas, J., A functional view of 'ordo naturalis', *BSE* 13, 1979, 29–59; Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J.: *Functional sentence perspective in written and spoken communication*, 1992; Mathesius, V., O takzvaném aktuálním členění věty, *SaS* 5, 1939, 171–174; Mathesius, V., Ze srovnávacích studií slovosledných, *ČMF* 28, 1942, 181–190, 302–307; Svoboda, A.: *Kapitoly z funkční syntaxe*, 1989; Uhlířová, L., Na okraj prací o teorii funkční perspektivy větné, *SaS* 43, 1982, 308–316.

AS

SOUSTAVA ANTROPONYMICKÁ DVOUJMENNÁ (s. a. dionymní, dvoujmennost)

K jednoznačnému pojmenování a identifikaci osoby v dané společnosti slouží dvojice vlastních jmen osobních různé povahy: např. *Jaroslav Pokorný*, *Jiřina Dvořáková.* V č. zemích byla **d.a.s.** uzákoněna patentem císaře Josefa II. z 1.11.1780. Její základní funkční členy tvořily a dodnes tvoří křestní neboli ↑rodné jméno a ↑příjmení. Jejich spojením vzniká **dvoučlenné oficiální vlastní jméno**. V České republice je prostředkem sociální a právní legalizace osobnosti a zároveň potvrzením osobní identity, a proto je nelze měnit bez souhlasu příslušných úřadů (Knappová, 1989). Též ↑antroponymická soustava jednojmenná, ↑antroponymická soustava tříjmenná, ↑antroponymická soustava vícejmenná.

Lit.: Knappová, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 6; *OSTSO*, 1983, 240; *TSO*, 1973, 178; ↑příjmení, ↑rodné jméno.

JP

SOUSTAVA ANTROPONYMICKÁ JEDNOJMENNÁ (s. a. mononymní, jednojmennost)

K jednoznačnému pojmenování a identifikaci osoby v dané společnosti slouží jen jedno vlastní jméno (**mononymum**): král *Vladislaus* (1146), poddaný *Sedlata* (zač. 13. stol.) atd. – Do 13. stol. **j.a.s.** převládá, v dalších obdobích jsou lidé stejného jména stále častěji rozlišováni pomocí druhého jména, tzv. ↑příjmí; např. 1399 *Vítek Kuthan*. – V r. 1780 byla v č. zemích uzákoněna ↑dvoujmenná antroponymická soustava.

Lit.: *OSTSO*, 1983, 238, 261; Pleskalova, J.: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; Svoboda, J.: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964, 183–205; *TSO*, 1973, 176.

JP

SOUSTAVA ANTROPONYMICKÁ TŘÍJMENNÁ (s. a. trionymní, tříjmennost)

K jednoznačnému pojmenování a identifikaci osoby v dané společnosti slouží tři vlastní jména různé povahy. Např. r. oficiální **t.a.s.** sestává z ↑rodného jména, ↑otčestva a ↑příjmení: *Petr Savvič Kuzněcov*; *Naděžda Andrejevna Obuchova.* V ČR se na stejné úrovni uplatňuje ↑dvoujmenná antroponymická soustava.

Lit.: *OSTSO*, 1983, 241; *TSO*, 1973, 179.

JP

SOUSTAVA ANTROPONYMICKÁ VÍCEJMENNÁ (s. a. polyonymní, vícejmennost)

K jednoznačnému pojmenování a identifikaci osoby slouží nejméně dvě vlastní jména různé povahy: *Jan Dvořák* (↑dvoujmenná antroponymická soustava v č.), tři jména: *Naděžda Andrejevna Petuchova* (↑tříjmenná antroponymická soustava v r.) i více jmen: *Chajruddín Nadž al-Hadž Sádún* (**v.a.s.** v arabštině).

Lit.: *TSO*, 1973, 177.

JP

SOUSTAVA ČESKÝCH VLASTNÍCH JMEN MÍSTNÍCH

Podle tvůrce nazývána též **Šmilauerova klasifikace místních jmen** (Šmilauer, 1960). Hlavním kritériem je povaha jejich základu (apelativum, n. proprium). (1) V rámci **základů apelativních** (a propriálních utvořených z apelativ) jsou vlastní jména místní (m.j.) členěna podle slovního druhu fundujícího slova (substantivní základ, adjektivní základ, slovesný základ, větná jména) a dále velmi detailně podle jejich původního apelativního významu. Dílčí významové podskupiny jsou tvořeny na základě podobných kritérií jako při ↑významovém třídění pomístních jmen. Např. v rámci subst. vystupují následující základní podskupiny: (a) země (terénní útvary – *Hora*, *Podskalí*, půda – *Lado* ‚pustá, nezoraná země', jména krajin a zemí – *Slezské Předměstí*); (b) voda – *Vodná*, *Černá Louže*, *Vltavice*; (c) rostlinstvo – *Podhájí*, *Trněný Újezd*, *Habry*; (d) zvířectvo – *Hlemýždí*, *Pětikozly*; (e) tělo lidské a zvířecí – *Tři Zuby*, *Kobylí Hlava*; (f) věci lidské-

ho života (sídliště – *Nová Ves*, zvláštní stavby – *Klášterec*, pracoviště – *Mílíře*, oděv – *Obojek* ‚límec', potrava - *Půlpecen* atd.); (g) ostatní (např. nadpřirozený svět – *Boží Voda*). (2) V rámci **základů propriálních** se rozlišují m.j. utvořená: (a) z ↑antroponym (složených – *Bohumilice*, z jiných jmen osobních, a to národních – *Němčice*, vytvořených z apelativ – *Králův Dvůr*, *Biskoupky*, *Kolovraty*, sloves – *Chvalov*, cizích – *Havlov*, deminutivních a hypokoristických (↑hypokoristikum); v jejich rámci se dále člení podle své slovotvorné struktury, např. v rámci sufixu *-ov* je uveden *Michov* < *Mich* (to z *Michael* ap.); (b) z ↑obyvatelských jmen – *Mýdlovary*, *Chrašťany*, tj. „ves lidí bydlících v chrastí"; (c) přejatá – *Jerusalem*, *Valdorf* < *Walddorf*. V zjednodušené a poněkud upravené podobě se této klasifikace využívá dodnes.

Lit.: Šmilauer, V., Soustava českých místních jmen, in: Svoboda, J. – Šmilauer, V., *Místní jména v Čechách* 5, 1960, 521–670.

JP

SOUVĚTÍ

Termín tradiční gramatiky, vágně definovaný; užívá se minimálně ve dvou významech: (1) jako označení pro syntaktické spojení dvou (slovesných) vět/klauzí (tj. **s.** je dvojice vět); (2) jako označení pro syntaktické spojení minimálně dvou (slovesných) vět/klauzí (přičemž spojení obsahující více než dvě věty se nazývá **s.** složité; viz Bauer, 1966; Hrbáček, 1970; Kočiš, 1973; Štěpán, 1977; ad.). Prostředky spojení vět do dvojice jsou: (a) v mluveném diskurzu intonace (první věta končí polokadencí a mezi oběma větami vzniká nekoncový úsekový předěl), v psaném projevu čárka: *Už je moc hodin, půjdeme spat*; ↑asyndetické spojení; (b) lexikální spojovací prostředek, zvl. ↑spojky a ↑relativa, + (a): *Už je moc hodin, **takže** půjdeme spat*; *Půjdeme spat, **protože** už je moc hodin* (podle PČP některé lexikální spojovací prostředky ruší užití čárky: *Už je moc hodin **a** my půjdeme spat*). – Klasifikace **s.** chápaného ve smyslu (1) jsou založeny na různých kritériích. Tradičně se rozlišuje (a) **s. souřadné**, tj. spojení dvou vět intonačně/graficky (*Antonín umírá, žárovka zpívá*; *Říkám ti, nekuř*) n. intonačně/graficky + ↑spojkou souřadicí (*Antonín umírá, ale žárovka zpívá*); (b) **s. podřadné**, tj. spojení dvou vět intonačně + ↑spojkou podřadicí (*Řekl, že přijde*) n. relativem (*Poznal dívku, která nikdy nelhala*); ↑věta hlavní; ↑věta vedlejší, ↑věta maticová. V rámci **s.** typu (a) se podle obsahového vztahu mezi obsahy spojených vět rozlišují ↑**s.** slučovací, ↑**s.** odporovací, **s.** ↑stupňovací, ↑**s.** konfrontační, ↑**s.** vylučovací a ↑**s.** důsledkové. Vnitřní klasifikace **s.** typu (b) se opírá: (i) o větněčlenskou funkci ↑vedlejší věty (↑věta podmětná, ↑věta předmětná, ↑věta přívlastková aj.), (ii) o slovnědruhovou charakteristiku spojovacího prostředku (↑věta spojková, ↑věta vztažná), (iii) o pozici vedlejší věty v syntaktické struktuře věty maticové (↑věta začleněná, věta nezačleněná (↑věta vedlejší nepravá), (iv) o způsob začlenění vedlejší věty do syntaktické struktury věty maticové (↑věta obsahová, ↑věta příslovečná), (v) o důležitost vedlejší věty z hlediska informace zprostředkovávané celým **s.** (↑věta restriktivní), (vi) o stejnost distribuce vedlejší věty se slovními druhy (věta substantivní, věta adjektivní, věta příslovcová aj.). Zvl. statut mají tzv. ↑cleft konstrukce (*Byl to Pavel, kdo mě na to upozornil*), tematizační konstrukce (*Pokud jde o Pavla, znám ho dobře*) a struktury typu *Kam myslíš, že šel?* – Při analýze **s.** se dnes uplatňují dva přístupy. (1) Vychází se z vlastností **lexikálních spojovacích prostředků**; u nás tak originálně Svoboda (v SOU, 1972) vyložil všechny souvětné struktury, rozlišuje věty spojkové, částicové, příslovcové, vztažné aj., v novějších pracích se prosadila redukce na **s.** se ↑spojkou a **s.** s ↑relativem. (1a) Základním postulátem analýzy **s.** se **spojkou** je, že spojky přirozeného jaz. vyjadřují totéž, co ↑spojky logické (junktory); pak lze rozlišovat: (a) **s.** se spojkou odpovídající junktorům extenzionálním, u nichž výsledná (pravdivostní) hodnota je funkcí hodnot argumentů (**s.** *a*, *avšak* – ↑konjunkce, **s.** *nebo* – ↑disjunkce, **s.** *jestliže* – ↑implikace), (b) **s.** se spojkou odpovídající junktorům neextenzionálním (*že*, *aby*, *zda*…), kde tomu tak není. Spojky přirozeného jaz. typu (a) se od odpovídajících junktorů liší tím, že vyjadřují navíc další momenty, jednak gramatické (↑konjunktor × ↑subjunktor), jednak významové (obsahové a pragmatické), jednak textotvorné. Shoda panuje v tom, že u řady spojek je moment, který vyjadřují ve srovnání s logickou spojkou navíc, součástí jejich významu (např. *ale* vyjadřuje ve srovnání s junktorem konjunkce navíc moment, který se dá charakterizovat jako „nesplněné očekávání", „korektura očekávání"). Rozdílné je naopak stanovení významu základních extenzionálních spojek; ony další momenty, které vyjadřují ve srovnání se svými logickými protějšky navíc, se totiž vykládají buď jako součást jejich významu, n. jako ↑konverzační implikatury (Karlík v SČ, 1998); více o tom ↑kopulativní vztah, ↑adverzativní vztah, ↑disjunktivní vztah, ↑stupňovací vztah. Spojky přirozeného jaz. typu (b), vzhledem k tomu, že pravdivostní hodnota jimi realizovaného spojení dvou vět *Petr říkal, že Eva se rozvedla* nezávisí na pravdivostní hodnotě věty *Eva se rozvedla*, vyjadřují právě momenty související s pravdivostní hodnotou této věty (↑spojka). (1b) Základním postulátem analýzy **s.** s **relativem** je, že vztažná zájmena a příslovce jsou koreferenční s nějakým elementem věty maticové; ↑věta vztažná. – (2) Vychází se z **mezipropozičních vztahů** a s kombinatoriky spojených propozic; u nás MČ III (1987) a SČ (1998).

Lit.: Bauer, J., Složité souvětí a jeho klasifikace, *SaS* 27, 1966, 289–299; Daneš, F., Zpracování souvětí v nové mluvnici češtiny, *SlSlov* 12, 1977, 244–252; Grepl, M., Souvětí v sémanticky orientovaném popisu syntaxe, *SPFFBU* A 25/26, 1977/1978, 7–29; Heimann, J. – Thompson, S. (eds.): *Clause combining in grammar and discourse*, 1988; Hrbáček, J., Poznámky k diskusi o tzv. složitém souvětí, *SaS* 31, 1970, 58–64; Karlík, P., Co je to vedlejší věta?, in: *Č-US*, 1999, 13–27; Kočiš, F.: *Zložené súvetie v slovenčině*, 1973; Koktová, E., Ke klasifikaci českého souvětí, *SaS* 58, 1997, 8–14; *MČ* III, 1987; *SČ*, 1998; *Sou*, 1972; *SS*, 1990; Štěpán, J.: *Složité souvětí s řetězcovou závislostí*, 1977.

PK

SPELL OUT

Jedna z rovin jazykového ↑T-modelu v chomskyánské ↑TGG v období ↑bariér a raného ↑minimalismu. Ekvivalent dřívější ↑S-struktury. Je to bod/rovina, v němž se derivační proces dělí: jedna jeho větev směřuje k interpretativnímu rozhraní ↑logické formy (LF) a druhá k au-

ditivně/akusticko percepčnímu rozhraní ↑fonetické formy (FF).
Lit.: ↑T-model.

PKo, LV

SPOJKA (konjunkce)
Neohebný ↑slovní druh synsémantický, tvořený v podstatě uzavřenou množinou výrazů. V rámci závislostní gramatiky je funkcí **s.**: (1) **Spojovat syntaktické skupiny/fráze**, např. NS: [[*Můj starší bratr*]$_{NS}$ ***a*** [*tvoje sestra*]$_{NS}$]$_{podmět}$ *se mají rádi*, adjektivní skupiny: [[[*O pět let než Pavel starší*]$_{AS}$ ***a*** [*o mnoho než já moudřejší*]$_{AS}$ *kamarád*]$_{NS}$]$_{podmět}$ *to věděl* aj., n. **věty/klauze**: [*Koupím si křovinořez*] ***a*** [*kosu prodám do muzea*]; [*Řekl jsem mu*], **že** [[*si koupím křovinořez*] ***a*** [*kosu prodám do muzea*]]. (2) **Vyjadřovat syntaktické vztahy** (a) ↑koordinace: *Petr a Pavel mají svátek 29. června*; *Petr má svátek 29. června a Viktor má svátek 8. listopadu*; (b) ↑dominace/subordinace: *Petr se rozhodl, že bude žít s Pavlem.* V klasických gramatikách se podle toho rozlišují **s. souřadicí / parataktické** (někdy nazývané **konjunktory**), vyjadřující vztahy (a), a **s. podřadicí / hypotaktické** (někdy nazývané **subjunktory**), vyjadřující vztahy (b); u nás např. Svoboda v Sou (1972), opíraje se přitom o formální projevy, jiní autoři většinou více či méně intuitivně; shoda snad panuje v tom, že **s.** souřadicí nejsou součástí žádného ze spojovaných výrazů (konjunktů), kdežto **s.** podřadicí tvoří strukturní součást výrazu, který s jiným výrazem spojují; srov. ohebné spojky *kdyby* a *aby*, jejichž součástí je morfém kond. (*by*) a nositel gramému osoby a spolunositel gramému čísla (*-ch*, *-s*, *-0*; *-chom*, *-ste*, *-0*) predikátu věty: *Poručil mi, abych / abys /aby odešel*; *Poručil mi, abychom / abyste / aby odešli.* (3) **Vyjadřovat různé sémantické momenty motivující spojení výrazů**. V klasických mluvnicích se tato vlastnost reflektuje zvl. (a) u **s.** souřadicích, což má za následek rozlišování **s.** slučovacích (*a*, *i*, *ani*, *nebo*…), **s.** odporovacích (*ale*, *avšak*, *však*, *leč*, *sice*, *nýbrž*…), **s.** stupňovacích (zvl. *ba*), **s.** vylučovacích (zvl. *(a)nebo*, *či*), **s.** příčinných/důvodových (pouze *neboť*) a **s.** důsledkových (*tedy*, *tudíž*, *tak*…); (b) u těch **s.** podřadicích, které spojují složky, z nichž ta, v níž **s.** stojí, vyjadřuje okolnost platnosti té, s níž je spojována (srov. formulace typu: spojky *když*, *než*, *až*, *dokud*, *jakmile* vyjadřují různě pojaté dimenze časového vztahu věty, v níž stojí, k větě/větám, s níž ji spojují: [[*Když se dověděl*], [*že Marie slíbila Petrovi, že s ním bude celý večer tancovat*]], [*byl smutný*], a říká se jim proto **s.** časové; spojky *protože*, *poněvadž*, *jelikož*, *anžto*… vyjadřují údajně, že věta, v níž stojí, představuje příčinu/důvod platnosti věty (vět), s níž ji spojují, a proto se nazývají **s.** příčinné; spojky *ač*, *ačkoli(v)*, *přestože*, *třebaže*… vyjadřují, že věta, v níž stojí, představuje vůči větě (větám), s níž ji spojuje, přípustku, a jsou to tedy **s.** přípustkové; (c) u **s.** podřadicích, které spojují složky, z nichž ta, v níž stojí, okolnost platnosti té, s níž je spojována, nevyjadřuje (*že*, *zda*, *aby*…), se význam charakterizuje ještě vágněji. V souvislosti s vlastností (3) vedle jednoslovných **s.** vznikají víceslovné **spojkové výrazy**, které jako celek plní stejnou spojovací funkci jako **s.** jednoslovné, jsou ovšem nějak výhodnější než **s.** jednoslovné, např. významově bohatší, a tedy odstraňující homonymii (dvojznačné: *Chodil příliš rychle, **aby** se jí zalíbil* × jednoznačné: *Chodil příliš rychle, **než aby** se jí zalíbil*), n. vyjadřují moment, který jednoslovná **s.** vyjádřit nedokáže, buď sémantický (*Začali topit, **když** se baron vrátil na zámek* × *Začali topit, **teprve až když** se baron vrátil na zámek*), n. textotvorný (*Přestal jsem kouřit, **protože** mi to lékař zakázal* × *Přestal jsem kouřit **proto, že** mi to lékař zakázal* – ↑restriktivní věta), n. připravují už předem interpreta na význam vyjadřovaný samotnou **s.** (*Je nemocný, **nebo** zaspal* × ***Buď** je nemocný, **nebo** zaspal*). – Lze rozlišovat: (a) **spojková sousloví**, tj. sdružení dvou n. více slovních jednotek, z nichž jedna je **s.**, v jeden spojkový výraz (*i když*, *jakož i*, *hned jak*, *teprve až když*…), (b) **s. vícedílné**, z nichž každá je v jiné složce (*buď – nebo*, *nejen – nýbrž*), (c) **spojení s.** s ↑**korelátem** (*proto, že*; *díky tomu, že*; *z toho důvodu, že*; *za tím účelem, aby*). Od víceslovných **s.** se liší kontaktní postavení dvou různých **s.** (mluví se o **různovětných s.**) dané syntaktickou (topologickou) strukturou textu: *Říkal, **že když** to nesplním, postará se o mé propuštění* × *Říkal, **že** se postará o mé propuštění, **když** to nesplním.*

V novější literatuře se při popisu **s.** vychází z toho, že **s.** přirozeného jaz. vyjadřují totéž, co ↑spojky logické (junktory); lze pak rozlišovat: (a) **s.** odpovídající junktorům extenzionálním, u nichž výsledná (pravdivostní) hodnota je funkcí hodnot argumentů (**s.** *a*, *avšak* – ↑konjunkce, **s.** *nebo* – ↑disjunkce, **s.** *jestliže* – ↑implikace), (b) **s.** odpovídající junktorům neextenzionálním (*že*, *aby*, *zda* …), kde tomu tak není. **S.** přirozeného jaz. typu (a) se od odpovídajících junktorů liší tím, že vyjadřují navíc další momenty, jednak gramatické (konjunktor × subjunktor), jednak významové (obsahové a pragmatické), jednak textotvorné. Shoda panuje v tom, že u řady spojek je moment, který vyjadřují ve srovnání s junktorem navíc, součástí jejich významu (např. *ale* vyjadřuje ve srovnání s junktorem konjunkce navíc moment, který se dá charakterizovat jako „nesplněné očekávání“, „korektura očekávání“). Rozdílné je naopak stanovení významu základních extenzionálních **s.**; ony další momenty, které vyjadřují ve srovnání se svými logickými protějšky navíc, se totiž buď vykládají jako součást jejich významu, n. jako ↑konverzační implikatury (Karlík, 1995; v SČ, 1998); n. jako ↑inference; ↑kopulativní vztah, ↑adverzativní vztah, ↑disjunktivní vztah, ↑stupňovací vztah. **S.** přirozeného jaz. typu (b) – vzhledem k tomu, že pravdivostní hodnota jimi realizovaného spojení dvou vět *Petr říkal, že Eva se rozvedla* nezávisí na pravdivostní hodnotě věty *Eva se rozvedla* – vyjadřují právě momenty související s pravdivostní hodnotou této věty: **s.** *zda*, *-li*…to, že pravdivost této věty je otevřená (*Ptal se, zda přijdu*), **s.** *aby* to, že pravdivost věty je otevřená, a navíc žádoucnost, aby věta nabyla hodnoty pravda, spojka *že* je bezpříznaková; srov. Karlík v SČ, 1998, 43. Problematické je hodnocení výrazů majících formu tázacích zájmen (*kdo*, *co*, *který*…) a zájmenných příslovcí (*kde*, *kdy*, *proč*…) v strukturách typu *Ptal se, kdo / kdy / proč přijede*. Jejich stejná distribuce se **s.** *zda*, srov. (i) *Ptal se, zda / kdo přijde*; (ii) *Řekl mi, zda / kdo přijde*, vede některé autory k opatrnému a vágnímu tvrzení, že tyto výrazy nabývají v daných strukturních pozicích funk-

ce **s.** V teoriích zakazujících větněčlenskou funkci **s.** fakt, že tyto výrazy nejsou ↑relativa a přesto jsou součástí syntaktické struktury věty (*Ptal se mě, kdo*$_{\text{subjekt}}$ *přijde*), n. NS, která je součástí syntaktické struktury věty (*Ptal se mě, který*$_{\text{atribut/determinátor}}$ *klobouk si dnes vezmu*), ukazuje, že jde o ↑asyndeton; v případě (ii) se v ↑DVS konsekventně pronominální výraz pokládá za tzv. ↑náměstku.

Lit.: Bauer, J., Relativa a spojky, *AUC-SlavPrag* 4, 1962/63, 221–226; Bauer, J., Spojky a částice, *SPFFBU* A 12, 1964, 131–139; Bauer, J., K otázce významů a funkcí spojek, *SPFFBU* A 15, 1967, 27–36; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Karlík, P.: *Studie o českém souvětí*, 1995; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1996; *SČ*, 1998; *Sou*, 1972.

PK, KO

SPOJKA LOGICKÁ (junktor)

Jaz. výraz, který ve spojení s určitým počtem argumentů typu výrok tvoří nový, složený výrok; s každou spojkou je tedy spojeno jisté přirozené číslo vyjadřující její četnost (aritu). **L.s.** lze (ryze „kombinatoricky“) dělit na (a) nulární, tj. takové, že nemodifikují žádný výrok a jsou pouze novým jménem pravdivostní hodnoty (nulární *verum* a *falsum*), (b) jednoargumentové, které modifikují jediný výrok, (c) binární, (d) ternární atd. Jiný aspekt klasifikace člení **l.s.** na extenzionální, u nichž výsledná (pravdivostní) hodnota je funkcí hodnot argumentů, a neextenzionální, kde tomu tak není; např. pravdivostní hodnota (složeného) výroku „Pavel věří, že logika poskytuje ideální aparát pro analýzu jazyka“ nijak nezávisí na pravdivosti výrokového argumentu „logika poskytuje ideální aparát pro analýzu jazyka“. Volba **l.s.** podle tohoto kritéria ovlivňuje charakter logiky, která je používá (logika klasická, neklasické logiky). **L.s.** lze chápat jako explikaci jistých spojek přirozeného jaz., přičemž nejde o zcela jednoznačnou korespondenci (↑spojka). Významnými extenzionálními **l.s.** jsou: ↑negace, ↑konjunkce, ↑disjunkce; neextenzionálními jsou: ↑nutnost, ↑možnost, ↑slučitelnost, ↑neslučitelnost (v logice ↑aletické modality); ↑implikace a ↑ekvivalence mohou být chápány jako smíšené (tj. lze je interpretovat jako extenzionální n. jako neextenzionální – aletické modality).

Lit.: ↑disjunkce.

JŠ

SPOR LOGICKÝ

Představuje tyto situace: (1) logicky nepravdivý ↑výrok – **kontradikce** (protějšek ↑tautologie: negací kontradikce získáme tautologii), tj. výrok nepravdivý bez ohledu na stav světa, přičemž nepravdivost je způsobena a zaručena logickou stavbou věty; symbolicky např. $\neg(a = a)$, $p \wedge \neg p$, $\exists x\,[p(x) \wedge \neg p(x)]$; (2) vztah ↑**neslučitelnosti** mezi dvojicí výroků (tj. výroky nemohou být současně pravdivé), jsou to buď (a) výroky, z nichž jeden je negací druhého (např. „prší“ a „neprší“), n. (b) subjekt–predikátové výroky opačné kvality i kvantity, tj. obecný kladný a částečný záporný výrok, n. obecný záporný a částečný kladný výrok (např. „všechny houby jsou jedlé“ a „některé houby jsou nejedlé“); v obou těchto případech je tento vztah vzájemný a z každé takové dvojice výroků je vždy jeden pravdivý a druhý nepravdivý – výroky jsou **kontradiktorické**; n. (c) obecné subjekt–predikátové výroky opačné kvality, tj. kladný a záporný (např. „všichni Češi jsou hudebníci“ a „žádný Čech není hudebník“), z nich může být pravdivý nejvýše jeden, mohou však být oba nepravdivé – výroky jsou **kontrární**; (3) vztah, který **vzniká při aplikaci dvou neslučitelných pojmů na týž objekt** – buď jde o (a) komplementárně se vylučující – kontradiktorické pojmy, tj. takové, že nemají žádný společný znak a v souhrnu tvoří totalitu entit na dané abstrakční úrovni (např. „černý“ a „nečerný“), n. (b) neúplně se vylučující – kontrární pojmy (např. „černý“ a „bílý“); (4) o **l.s.** v množině výroků (např. premisy úsudku) se hovoří tehdy, jestliže všechny výroky z dané množiny nemohou být současně pravdivé, což znamená, že množina obsahuje aspoň jeden výrok typu (1) n. dvojici výroků typu (2) n. je **l.s.** způsoben obsahovou souvislostí mezi konstituujícími výroky (např. trojice výroků „A je starší než B, B je starší než C, C je starší než A“ n. pětice výroků „Karel je Evin otec. Karel má dvě děti, z nichž jedno je a vždy bylo svobodné. Eva nemá bratra. Eviným manželem je Pavel, který je jedináček. Evin syn má strýce, který si půjčil peníze od Pavla.“). – **L.s.** připomínají tzv. **paradoxy**, u nichž zpravidla jde o neomezené užívání jaz. Např. máme-li posoudit pravdivostní hodnotu výroku „tato věta je nepravdivá“, dospějeme vždy ke sporu, totiž: je-li výrok pravdivý, pak vzhledem k tomu, co říká, je nepravdivý; je-li nepravdivý, pak – jelikož právě to říká, je pravdivý. Příčinou je zde směšování syntaktického a sémantického hlediska. V ‘běžných situacích’ se může vyskytnout zdánlivý spor, např. „on je a není psycholog“ (o zdatném profesionálním psychologovi, který v neprofesionálním osobním styku – ve svůj neprospěch – nevyužívá svou erudici). Zdánlivý potud, že nevypovídá o tomtéž stavu věcí v tomtéž časovém okamžiku.

Lit.: Benthem, J. F. van, ‘Four paradoxes’, *Journal of philosophical logic* 7, 1978, 49–72; Priest, G.: *In contradiction*, 1987; Priest, G. – Routley, R. ad.: *Paraconsistent logic: Essays on the inconsistent*, 1989.

JŠ

SPRÁVNOST JAZYKOVÁ

Obecně se za správné považují ty jaz. prostředky, kterým dávají mluvčí (zejm. vzdělané vrstvy) přednost před jinými, prakticky se za správné považují prostředky spis. Úžeji se **j.s.** vymezuje jako respektování platné ↑kodifikace. **J.s.** se týká hláskové skladby slov a tvarů (*nějaký/ňáký*), tvoření slov (*výdejna/dodejna*; *topivo/kolejivo*), tvarosloví (*pracích/pracech*; *velký/velkej*; *k učitelovu/učitelově problému*), slovní zásoby (*nejoptimálnější/optimální*), spojování slov (*dosáhnout úspěch/dosáhnout úspěchu*; *diskutovat o něčem/diskutovat něco*), výslovnosti, pravopisu aj. – Vyvíjejí se **kritéria j.s.**, tj. principy regulace spis. jaz. ↑Purismus považuje za kritérium **j.s.** vágně definovanou čistotu jaz., n. duch jaz.; č. puristé považovali za správné tvary a slova, pro které je doklad ve starší č. n. mluvě lidové. Zpravidla však kritéria **j.s.** vycházejí z jaz. zvyku, ↑úzu. Ertl (1929) považuje za kritérium **j.s.** jaz. „dobrého autora“, tj. souhrn znaků, na nichž se největší počet dobrých spisovatelů shoduje. ↑Teorie spis. jaz. explicitně odmítla puristická kritéria **j.s.** a v návaznosti

na Ertla vyšla ze stanoviska funkčního: spis. jaz. má co nejlépe sloužit vyjadřovacím potřebám mluvčích zejm. v oblasti odborného a vědeckého vyjadřování, v umělecké tvorbě, administrativě, ve společenské konverzaci. Za kritérium **j.s.** považuje spis. normu opírající se o spis. úzus; Mathesius (1932) nadřazuje jaz. správnosti vytříbenost jaz. Trávníček (1942) vysoce hodnotí úzus: rozlišuje správnost útvarovou (systémovost) a úkonnou (funkčnost); i slova utvořená nesystémově (např. *majitel*) jsou správná z hlediska funkčního, jsou-li obecně užívána. Daneš (1979) za kritérium hodnocení spis. prostředků považuje noremnost (prostředek je přijat jaz. společenstvím), adekvátnost (funkčnost) a systémovost. Dnes se **j.s.** nadřazuje kultivovanost vyjadřování (↑jazyková kultura). – Pro soubor jaz. prostředků považovaných za správné se užívá i termín **standard**, pro jejich odborné zaznamenání (kodifikaci) **standardizace**. Termínem standard se někdy překlenuje vzdálenost mezi spis. normou a jaz. každodenní komunikace. Užívá se ho však nejednotně, např. Horecký (1979) vymezuje standard jako základní podobu ↑národního jaz. běžně užívanou v komunikaci, Chloupek (1986) jako obecný jaz. s vyšší komunikační funkcí, Starý (1995) užívá standard a spis. jaz. jako synonyma (o termínu standard viz též Daneš ad., 1997, 13–14).

Lit.: Daneš, F., Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci, in: Kuchař, J. (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*, 1979, 79–91; Daneš, F. ad.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997; Ertl, V.: *Časové úvahy o naší mateřštině*, 1929; Horecký, J.: *Z teórie spisovného jazyka*, 1979; Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*, 1986; Mathesius, V., O požadavku stability ve spisovném jazyce, in: *SČJK*, 1932, 14–31; Starý, Z.: *Ve jménu funkce a intervence*, 1995; Svoboda, K., O jazykové správnosti, *NŘ* 27, 1943, 1–9, 25–32; Trávníček, F., *O jazykové správnosti*, in: Havránek, B. – Mukařovský, J. (eds.), *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 105–228; Šrámek, R. (ed.): *Spisovnost a nespisovnost dnes*, 1996; Trnka, B., O jazykové správnosti, *ČMF* 13, 1927, 193–199.

IN

SPŘEŽKA CITÁTOVÁ

Typ ↑nevlastních složenin; vzniká ↑univerbizací slov v původním sledu, která pravidelně a frekventovaně stávají vedle sebe (po sobě následují) ve větné struktuře (*jakbysmet*, *odjakživa*). Od slovních spojení se liší sémanticky, mluvnicky a hlavně **oslabením n. ztrátou syntaktických vztahů** (nemožnost zřetelně rozlišit složky určující a určované považuje za jejich charakteristický znak např. Vachek, 1960). Jejich tvoření spočívá v pouhém (mechanickém) spojení (spřežení) syntaktického spojení slov (v tato slova lze **c.s.** zpátky rozložit bez formálních změn). Protože je výsledkem většinou příslovce, lze mluvit o adverbializaci, a to adverbializaci frazeologické, při které se univerbizují slovní spojení, obraty, rčení různé povahy, nevětné i větné (srov. *namouduši*, *bohužel*, *jaksepatří*, *čertví*). Velká část **c.s.** je stylově příznaková, bývají to výrazy hovorové a expresivní.

Lit.: Dokulil, M., K diskusi o zásadách našeho pravopisu, *SaS* 21, 1960, 272–277; *MČ* I, 1986, 498–507; *TSČ*, 1962, 130–131; Vachek, J., K otázce tzv. citátových složenin v češtině, *SaS* 21, 1960, 110–116.

IB

SPŘEŽKA PŘÍSLOVEČNÁ

Vzniká úpravou (tzv. ↑univerbizací) spojení jmen s předložkou, při které dochází k adverbializaci, a proto se označuje jako **p.s.** V jeden celek se neskládají plnovýznamová slova, nejde tedy o skutečné ↑skládání. Za ↑složeniny považovali **p.s.** např. Gebauer v MČŠa (1901) a Trávníček v MSČ (1951). Ze synchronního hlediska lze vznik **p.s.** z předložkových spojení chápat jako ↑derivaci, a to ↑prefixaci, příp. prefixálně-konverzní derivaci (MČ používá termín sekundární derivace): *pravý* → *doprava*. **P.s.** se píší většinou dohromady, některé lze však psát i zvlášť – pokud mezi předložkovým spojením a příslovcem není významový rozdíl, n. je jen málo zřetelný (*například* i *na příklad*, *poprvé* i *po prvé*). K **p.s.** se většinou řadí i jiná **ustrnulá příslovečná spojení** (*bohudík*, *víceméně* i *více méně*). Též ↑citátové spřežky (typu *namouduši*), ↑adverbium desubstantivní, ↑adverbium deadjektivní, ↑adverbium deverbální, ↑adverbium deadverbiální.

Lit.: Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 165; *ČŘJ*, 1996, 78; Dokulil, M., Hranice slov v písmě, *NŘ* 42, 1959, 26–35; *MČ* I, 1986, 498–507; *MČŠa*, 1901, 38–39; *MSČ* I, 1951, 389–445; PČP, 1993, 50–51; *PMČ*, 1996, 438; *TSČ*, 1962, 130–131.

IB

STAROSLOVĚNŠTINA

Nejstarší sl. spis. jaz. Na žádost knížete Rostislava jej vytvořili dva bratři, rodilí Řekové ze Soluně, Konstantin, pozdějším mnišským jménem Cyril, a Metoděj, jako nástroj činnosti misijní, církevně organizační a nábožensky vzdělávací na Velké Moravě, kam přišli r. 863. Společenskou prestiž zajistilo **s.** její liturgické určení, s nímž na evropskou kulturní scénu vstupovala možná od samého začátku své existence n. nejpozději během působení Konstantina a Metoděje na Velké Moravě při přípravě jejich cesty do Benátek a do Říma v druhé pol. 60. let 9. stol. Pracovně lze za „staroslověnskou" fázi tohoto jaz. pokládat období do sklonku 11. stol.; kromě teritoria ruského, kde mezi 11. a 12. stol. není žádná literární přerývka, se totiž všude jinde jeví přelom 11. a 12. stol. jako specifická cézura v užívání tohoto jaz. v písemnictví: v Čechách se jeho zákaz realizoval r. 1097 (pramenně pro Sázavský klášter), Bulharsko zmizelo od poč. 11. stol. do sklonku 12. stol. jako stát z mapy Evropy a literární aktivita na jeho území byla kolem r. 1100 ne-li zcela přerušena, pak alespoň silně utlumena, v Charvátsku prodělávala sl. knižní vzdělanost skrytou, „ponornou fázi" svého vývoje a plného rozvoje měla dosáhnout až ve stol. následujících; tehdy teprve byla liter. aktivita zahájena i v Srbsku a Bosně. Po 11. stol. se pro tento spis. jaz. užívá názvu církevní slovanština (různých „redakcí": ruské, charvátské, srbské; na b. půdě se tradičně označuje jako „střední bulharština"). Ve vývoji vlastní **s.** se rozlišují různé časové etapy, resp. i teritoriální „typy": (a) **Prastaroslověnština** n. též **byzantská** n. **soluňská staroslověnština**, jaz., který se zformoval literární činností Konstantina a Metoděje a jejich družiny ještě v Byzanci při přípravě mise na Velkou Moravu; není doložena žádným rukopisem, její podoba se zčásti rekonstruuje na základě historickosrovnávací sl. jazykovědy, analýzy písma (↑hlaholice) a jaz. památek uvedených dále. (b) **Moravská s.**, resp. též **mo-**

ravsko-panonská s., nástroj písemnictví na Velké Moravě a posléze v Metodějově arcidiecézi vůbec; je možná přímo doložena jediným rukopisem zvaným ↑*Kyjevské listy*, jinak se rekonstruuje podle klasické **s.**, tj. jaz. především tzv. kanonických památek (viz (c)) a podle jaz. památek vzniklých literárně na Velké Moravě, ale rukopisně doložených až v mladších csl. opisech, jako např. *Život Konstantinův* n. *Život Metodějův*, *Proglas k Evangeliu* n. liturgický *Kánon ke cti Dmitrije Soluňského*. (Pro fázi (a) a (b) se někdy v odb. liter. užívá též označení „cyrilometodějský jaz.“.) (c) **Klasická s.**, též **„stará bulharština“**, jaz. tzv. kanonických památek hlaholských (jako je např. čtveroevangelium zvané *Kodex Zografský* n. *žaltář Sinajský* n. homiliář zvaný *Clozianus/rukopis Clozův* aj., ↑hlaholice) i cyrilských (jako je např. aprakos-evangelium zvané *Savvina kniga* n. menologion zvané *kodex Suprasl-ský* aj., ↑cyrilice); jako nedatované opisy starších liter. skladeb zčásti už cyr.-met., zčásti až pocyr.-met. bulharských pocházejí asi ze sklonku 10. n. 11. stol. (d) Z moravské **s.** (v jaz. normě *Kyjevských listů*) vycházející **s. českého typu**; je přímo doložena hlaholským rkp. zvaným *Pražské zlomky hlaholské* a latinkou psanými glosami; jsou to *glosy Pražské* (též *Svatořehořské* n. *Paterovy*) a *glosy Vídeňské* (též *Jagićovy*); její stopy jsou také v liter. skladbách pocházejících z Čech 10.–11. stol., ale zachovaných v mladších csl. opisech různých redakcí, jako jsou např. dvě *legendy Václavské*, liturgický *Kánon ke cti sv. Václava*, homiliář *Besědy na evangelije Řehoře Velikého* aj. (e) **S. charvátského typu**, přímo nedoložená, ale dosvědčená zákazy z 10. a 11. stol. užívat v písemnictví sl. řeč. Podle jaz. a textových stop v četných mladších csl. rukopisech ch. redakce (jejich řada začíná už na přelomu 11. a 12. stol. tzv. *hlaholskými listy Vídeňskými* a *Baščanskou deskou*) její kořeny mohly být cyrilometodějské se superstrátem č. i klasicky stsl. (vycházejícím ze středisek makedonských). (f) **S. polského typu**, rukopisně nedoložená a velmi nejistá; byla by mohla vycházet už ze **s.** moravské, resp. dodatečně i č., vrstvu paleoslovenismů v křesťanské terminologii mohla však polštině zprostředkovat i spis. č. (g) **S. ruského typu**, zformovaná koncem 10. stol. na bázi klasické **s.** z Balkánu (Bulharska). Doložena řadou cyrilských rukopisů z 11. stol., např. *evangeliářem Ostromirovým* (sepsaným 1056–57) a dalšími evangelními kodexy, dále dvěma *sborníky Svjatoslavovými*, souborem *minejí na září – listopad* aj.; už v nich a pak i v mladších csl. rukopisech r. redakce jsou obsaženy též opisy památek vzniklých na Velké Moravě a v přemyslovských Čechách. – **Prastaroslověnština** byla založena na pozdně psl. dial. soluňského okolí, které se vyznačovaly některými specificky teritoriálními, nikoli obecně sl. znaky: v hláskosloví střídnicemi *s* za *ch* při 2. a 3. ↑palatalizaci velár, *cv-*, *dzv-* < *+kv-*, *+gv-* před *ě/i* < *+oi̯/+ai̯*, *l* < *+dl/+tl*, *l* epentetickým, *-trat-*, *-tlat-*, *-trět-*, *-tlět-* < *+-tort-*, *+-tolt-*, *+-tert-*, *+-telt-* a *rat-*, *lat-* i za *+-õrt*, *+õlt-* pod cirkumflexem (↑slabičná intonace), vedle variantního *alъt-*; v morfologii koncovkami *-ę* v gen. sg. a nom.-akuz. pl. jakmenů a akuz. pl. mask. jo-kmenů, *-y* v nom. sg. mask. part. préz. akt. tematických sloves 1. a 2. tř. (vše ↑nářeční štěpení psl.), *-ši* v 2. os. sg. a *-tъ* v 3. os. sg. a pl. ind. préz. tematických sloves; v syntaxi užitím *da* jako partikule optativní a jako spojky uvozující vedl. věty účelové a obsahové přací, užívání předl. *otъ* vlivem byz. ř. i tam, kde se jinde na sl. území užívalo *jьz*, častější užívání dat. adnominálního aj. Nejistota panuje v tom, jaké střídnice byly v prastsl. za *+tj/+kt* a *+dj*; novější hypotézy o „makedonských“ *+k´/+t´* (resp. i *+šč*) a *+g´/+d´* (resp. i *+žd´ž*), pro něž prý byly zprvu příslušné litery „šťa“ a „děrv“ (↑hlaholice), se ani v současné slavistice nepřijímají všeobecně. Prastsl. však nelze ztotožnit s lidovým dial. prostě jen graficky fixovaným, „oblečeným do písemného roucha“. Jako jaz. spis. představuje útvar specifický, už svou písemnou realizací vyvázaný z nutnosti fyzické přítomnosti adresáta komunikačního aktu a z primární řečové situace vůbec i z časové tísně, vyplývající z nevratně lineárního toku řeči mluvené. Komunikované obsahy předspis. lid. řeči Slovanů soluňského regionu byly nadto sdělně prosté a nenáročné. Jako jaz. spis. měla se však **s.** stát nástrojem dorozumění ekvivalentním literárně už dávno vytříbené ř. v textech intelektuálně mnohem složitějšího a výrazově náročnějšího obsahu teologického, filozofického, právního i kulturního a civilizačního vůbec. Musela proto především obohatit nedostačující soustavu potřebných pojmenování, zvl. různých speciálních termínů dotud v lidové řeči vůbec nepřicházejících v úvahu, racionálně dotvořit systém sémanticky a funkčně jemně diferencovaných typů souvětí, zvl. podřadného, a využít prostředků tzv. větné kondenzace, tj. konstrukcí infinitivních a participiálních. Jejím vzorem a zdrojem nových, „spisovných“ prostředků v ní byl samozřejmě sám jazyk nejčastějších předloh, z nichž se do **s.** překládalo, tj. řečtina. – **Moravská s.** vznikla částečným přizpůsobením prastsl. jazykovému prostředí na Velké Moravě. Důslednou směs prvků různého původu, která charakterizuje ↑*Kyjevské listy* (tj. prastaroslovenismů jako *l*-epent., *s* za *ch*[2,3] atd. a „bohemismů“ n. „moravismů“ *c*, *z*, *šč* za *+tj/+kt*, *+dj* a *+stj/+skj* a instr. sg. o-kmenů na *-ъmь*), lze nejspíš vyložit jako výsledek promyšlené a záměrné reformy spis. jaz., vycházející z cyr.-met. kulturního centra. Tato normalizující tendence se však ve spis. jaz. Velké Moravy (a Panonie) neprosadila v celém jeho rozpětí časovém ani prostorovém beze zbytku. Do literární činnosti se tu postupně zapojovali aktéři různé etnicity, Slované balkánští přišlí s Konstantinem a Metodějem z Byzance, jejich žáci moravští i učedníci panonského původu (tj. nejspíš jihoslovanští kajkavci), které oběma bratřím svěřil do učení panonský kníže Kocel. Na Moravě a v Panonii byly vedle spisů nových v oběhu i pův. rukopisy přinesené z Byzance, které petrifikovaly výchozí prastsl. normu, a aktivita literátů aspoň trojího etnicko-jaz. původu otvírala do spis. jaz. dveře novým, nesystematickým bulharo-makedonismům, moravismům i panonismům. V moravské **s.** tak zjevně zůstávala prastsl. dubletnost některých prostředků nepotlačena ve prospěch domácí varianty, což zčásti zachováno ještě i v klasické **s.**, např. *-ьstvovati // -iti* (*cěsarьstvovati // cěsariti*), *-ьstvo // -ьstvije* (*čuvьstvo // čuvьstvije*), *(ni)česo(že) // (ni)čьso(že)*, nekontrahované a kontrahované tvary adj. (*dobrajego // dobrago*, *dobrujemu // dobrumu*, *dobrějemь // dobrěmь*), resp. vytvořena nová pronikáním ojedinělých moravismů do textů, např. řídký gen. sg. *mne //* obvyklého *mene*, řídký prefix *vy-* (*vygъnati*, *vynesti*

aj.) // běžného *jьz-* (psáno *iz-*) (*izgъnati*, *iznesti* aj.). Za moravismy (resp. i panonismy) lexikální se (vedle těch, které jsou uvedeny v ↑*Kyjevských listech*) pokládají ještě např. (v klasické **s.**, ale i v csl. opisech cyr.-met. skladeb doložené) *ašutь* „nadarmo", *rěsn-*(*-ota*, *-otivъ* aj.) „pravd-a, -ivý", *balii* „lékař", *velьmi*, *misa*, právní a náboženské termíny *istina* „jistina", *narokъ*, *županъ*, *neděl´a cvětьnaja*, výpůjčky n. kalky z lat. a něm. *komъkati* „přijímat (liturg.)", *kъmotra*, *kǫpetra* „kmotra", *križь*, *božii rabi* (z lat. *famuli dei* „duchovenstvo"), *mъnichъ*, *neprijaznь* „ďábel" (srov. něm. *Unhold*) aj. Variantní mohla být výslovnost téhož grafického záznamu mluvčími z různých oblastí sl. jaz. světa, zejm. výslovnost ↑jať, ↑nosovek, *'u*, a realizace jotace a stupeň poziční palatalizovanosti konsonantů před předními vokály. Do komplexní jaz. reality Velké Moravy se mor. **s.** zapojila jako „vysoké" (spis.) funkčně stylové stratum jaz. domácího, „svého", přestože byla založena na balkánské (soluňské) větvi pozdně psl. dial., a byla tedy na Moravě přísně vzato geneticky „cizí". Její chápání jako specifické funkčně stylové vrstvy jaz. místního bylo umožněno tím, že diferenciace sl. jaz. světa byla ještě malá (↑nářeční štěpení praslovanštiny); podstatná část základní slovní zásoby a inventář slovotvorných i tvaroslovných morfémů a způsobu jeho využití byly stále ještě všem Slovanům společné, stejně jako základní syntagmémy (tj. typy syntagmat a jednoduchých vět). Z lokálních znaků prastsl., které zůstaly aspoň variantně zachovány i v mor. **s.** a odlišovaly se od živého úzu Velké Moravy, lze uvést zástupnými příklady **s.** *člověkomь* × m(oravská) **s.** *člověkъmь* (tak však důsledně v Kyjevských listech!), **s.** *toję dušę*, *mǫžę* × m. *toję duše*, *mǫže*, **s.** *vedy* × m. *veda*, **s.** *vedeši* × m. *vedešь*, **s.** *vedetъ* × m. *vede* (?), **s.** *velъ*, *melъ* × m. *vedlъ*, *metlъ*, **s.** *cvětъ*, *(d)zvězda* × m. *květъ*, *gvězda*, **s.** *o dusě*, *vьsь* × m. *o duše*, *vьšь*, **s.** *na dъscě / na dъstě* × m. *na dъšče*, **s.** *da bǫdetъ voľa tvoja* × m. *bǫdi voľa tvoja* (v č. Otčenáši dosud arch. *buď vůle Tvá*), **s.** *jedinъ otъ ńichъ* × m. *jedьnъ jьz ńichъ*, **s.** *skrъžьtъ zǫbomъ* × m. *skrъžьtъ zǫbъ* „skřípění zubů". Tyto odchylky **s.** od živého jaz. lidového na Velké Moravě byly tam s největší pravděpodobností hodnoceny – stejně jako specifické prostředky vytvořené vlivem ř. – jako jaz. znaky její spis. – **Klasická s.** je zachována v souboru stbulh. rukopisů (zvaných někdy „kanonické"), zčásti hlaholských, zčásti cyrilských opisů (ze sklonku 10. n. z 11. stol.) předloh cyr.-met. (např. textů biblických) n. raně stbulh. (např. některých textů hagiografických a homiletických). Právě jaz. tohoto „kánonu" památek je předmětem popisu v mluvnicích, resp. i v některých slovnících označovaných jako „staroslověnské" už bez dalšího přívlastku (n. jako „starobulharské"). Jeho nejcharakterističtějšími znaky jsou *št* za *+tj/+kt* (*svěšta*, *nošťь*) a *žd* za *+dj* (*mežda*). Vedle nich zachovává znaky prastsl. (mimo *k´*, *g´*, pokud v ní byly) a moravské **s.** (s omezením *c*, *z*, *šč*, *-ъmь*, které nemusely být obsaženy ve všech cyr.-met. rukopisech beze zbytku; zcela ojedinělé *c*, *z* a *-ъmь* je doloženo i v některých rukopisech kanonických). Pro jazykovědu je klasická **s.** mimořádně cenná zejm. též tím, že zachovává a prezentuje řadu gramatických rysů sl. arch., některých sama, jiných spolu se staršími fázemi i jiných sl. jaz., srov. mj.: (i) kond. typu *bimь* + *-lъ* (ten kromě toho už jen snad v čakavských dial. sch.?) a nástup jinak obecně sl. kond. typu *bychъ* + *-lъ*; (ii) nestažené ještě tvary imperfekta (*neseachъ*, *neseaše*) s řidším nástupem tvarů kontrahovaných (*neseše*), které jinde v sl. jaz. převládly (stč. *nesiech*, *nesieše*); (iii) u sloves 4. tř. imperfektum typu *prošaachъ*, *prošaaše* (× stč. *prosiech*, *prosieše*); (iv) v 3. os. pl. sigmatického aoristu koncovka *-šę* (*prosišę*, *vedošę*), která kromě toho je už jen v str. *-ša* a v souč. sch. *-še*, když jinak byla nahrazena konc. imperfekta *-chǫ* (už stč. jen *prosichu*, *vedechu*, srov. též b. *vedocha*, mk. *vedoa* atd.); (v) futurum (nedok. sloves) tvořené inf. po préz. tvarech sloves *chotěti* n. *iměti*; (vi) u sloves 4. A tř. part. préz. akt. typu *prošь* s ojedinělým nástupem mladšího *prosivъ*, které jinak v sl. jaz. převládlo; (vii) supinum jako jmenný (neohebný) tvar slovesný ve významu příslov. určení cíle/účelu po slovesech pohybu a s gen. rekcí (*idǫ lovitъ rybъ*); tak i v st. sl. jaz. vůbec, dnes je supinum odlišné od inf. už jen v sln. a luž.; (viii) nestažené ještě tvary slož. deklinace adj. *dobrajego*, *dobrujemu*, *dobrějemь*, když všude jinde jsou jen tvary kontrahované n. analogické podle zájm.; počátky tohoto vývoje jsou už i v moravské **s.**, kde jsou doloženy též tvary typu *dobrago*, *dobrumu*, *dobrěmь* (tak v *Kyjevských listech*) vedle mladších hyperkorektních (n. starších asimilovaných?) *dobraago*, *dobruumu*, *dobrěěmь/dobrěamь*; (ix) číslovky: (α) číslovky druhé desítky jsou ještě neuniverbizovány, jasně složeny z jednotkového komponentu a předl. obratu *na desęte*; (β) číslovky 5–10, 100 a 1000 zachovávají svůj pův. subst. charakter a arch. syntax v evangeliích (např. *priimъ pętь tǫ chlěbъ* „přijav těch pět chlebů", doslovně „tu pět chlebů", *oblastь imy nadъ desętijǫ gradъ* „maje vládu nad desíti městy", doslovně „nad desítí měst") s prvními projevy dalšího vývoje v mladších textech; (x) užití pádů doložené kromě toho zčásti i v jiných starších sl. jaz., zejm. (α) dat. + *byti* + nom. v posesivní funkci (*jei bě sestra* „[ona] měla sestru", doslovně vlastně „*jí byla sestra"); (β) dat. + inf. ve významu modálním (ve spojení s *byti*) (*člověkomъ jestъ sъgniti* „lidé musí shnít", doslovně „lidem jest shníti", dosud arch. možné i v č.; ↑dativ s inf.), n. účelovém (*se poľe sъtvoŕeno bystъ końemъ tešti* „toto pole bylo upraveno k běhu koní", doslovně „*bylo učiněno koňům běhati"), vedl. věty obsahové (*glagolaachǫ vъskrěšeniju ne byti* „říkali, že vzkříšení nebude"); (γ) bezpředložkový lok. příslovečný (*tomь městě* „na tom místě", *tomь časě* „v té době") i rekční (*kosnǫti sę komь* „dotknout se koho", doslovně „*kom"); (δ) bezpředložkový gen. (odlukový, např. *razlǫčaję plěvy pьšenicę* „odděluje plevy od pšenice", *čistъ gněva* „čistý od hněvu", cílový, např. *doiti města* „dojít do místa", tj. „až na to místo", „až k tomu místu", partitivní, např. *jedinъ ichъ* „jeden z nich"); (xi) užití participií, doložené kromě toho zčásti i v jiných starších sl. jaz., zejm. (α) ve spojení s *byti* (*bě učę* „učil", doslovně „*byl uče", pod. i v stč.), (β) po fázovém *(ne)přěstati* (*si ne přěsta lobyzajǫšti nogu jego* „ta[to] nepřestala líbat nohy jeho", doslovně „*nepřestala líbajíc", pod. i v stč.!), (γ) v přechodníkové funkci s *i*, *a* mezi ním a větou slovesnou (*krьštь sę isusъ. i vъzide otъ vody* doslovně „*byv Ježíš pokřtěn, a vystoupil z vody", pod. i stč.), (δ) po relativech a interrogativech (*ne věste sę čьso prosęšte* „nevíte, oč prosíte", doslovně „*oč

prosíce“, pod. i stč.). Klasická **s.** má specifické novotvary (a) domácí v morfologii, jako (α) aorist sigmatický mladší typu *vedochъ* (× zsl. *-e-*, srov. stč. *vedech*); (β) sekundární koncovky dat., lok., instr. pl. při rozkladu některých subst. tzv. kmenů konsonantických, a to r-kmenů, srov. *materьmъ*, *materьchъ*, *materьmi* (× stč. *materám*, *materách*, *materami*), ъv-kmenů, srov. *crьkъvamъ*, *crьkъvachъ*, *crьkъvami* (× stč. *tykvem*, *tykvech*, *tykevmi*); (b) podnícené n. podpořené ř. v syntaxi jako útvary knižní (tak už od prastsl.), jako (α) dativ absolutní *(sъšьdъšu jemu sъ gory. vъ slědъ jego idǫ narodi mъnodzi* „když sestoupil s hory, za ním šly zástupy mnohé“, doslovně „*sešedšímu jemu“), (β) „členové“ *iže* (= *jьže*) (*evangelije ježe otъ marъka* „evangelium od Marka“, doslovně „*to / jež od M.“, *jaže na duchъ chula ne otъpustitъ sę člověkomъ* „rouhání proti Duchu nebude lidem odpuštěno“, doslovně „*to/jež proti Duchu rouhání“, *ježe sěsti o desnǫjǫ. něstъ mi sego dati* „usednout po pravici, to nemohu dát“, doslovně „*to/jež usednout“), (γ) relativní věty adjektivní s antecedentem vtaženým do relativní věty a tvarově atrahovaným k rel. zájm. (*jegože azъ useknǫchъ ioanna. sь jestъ*. „Jan, jehož jsem sťal, ten [to] jest“, doslovně „*jehož jsem sťal Jana, tento jest“; *vъ ńǫže měrǫ měrite. vъzměrętъ vamъ*, nikoli tedy **tojǫ měrojǫ. vъ ńǫže měrite. vъzměrętъ vamъ*). – V slovní zásobě kánonu stsl. památek se odráží vývoj textů i vývoj a nář. diferenciace živé jaz. reality, v níž se **s.** užívalo jako jaz. spis. Důsledkem je růst synonymie vedoucí ke vzniku živých lexikálních dublet n. k sekundárnímu potlačení některých slov ze starých textů při jejich novém opisování a jejich nahrazení synonymními protějšky. Od monografie Jagićovy (1912) se pak rozlišují dvě lexikální vrstvy v kanonických památkách (starší a mladší, resp. „hlaholská“ a „cyrilská“). Rozdíly se projevovaly (a) u řady slovních párů domácího původu jako *bratrъ – bratъ*, *životъ – živnь*, *balii – vračь* „lékař“, *misa – bľudo* „mísa“, *boľe – vęšte* „více“, *bolěznь – nedǫgъ* „nemoc“, *branь – ratь* „boj“, *vy(i)nǫ – prisno* „stále“, *žalь – grobъ/grobište* „hrob“, *iskoni – isprьva* „zpočátku, na počátku“, *jędryjь – skoryjь* „rychlý“, *drьkolь – žrьdь* „tyč, kyj“, *dręselъ – sětьnъ* „smutný“ aj.; (b) u řady slovních párů tvořených slovem cizím (výpůjčkou) a slovem domácím jako *akridъ – prǫgъ* „kobylka“, *alavastrъ – stьklěnica* „skleněná nádoba“, *vlasfimija – chula* „rouhání“, *demonъ – běsъ*, *ikona – obrazъ*, *ikonomъ – pristavьnikъ* „hospodář, šafář“, *ipokritъ – liceměrъ* „pokrytec“, *kanonъ – pravilo* „kánon, pravidlo“, *kenturionъ – sъtьnikъ* „setník“, *liturgija – služьba* „mše“, *porfüra – praprǫdъ* „purpur, nach“, *ravvi – učiteľъ*, *sudarъ – ubrusъ*, *katapetazma – opona*, *chitonъ – riza* „říza“ aj. V bulharské škole „zlatého věku“ (sklonek 9. stol. a necelé 10. stol.) se projevuje do jisté míry lexikální ↑purismus a v souvislosti s tím i jistá (ne však absolutní) averze k přímým výpůjčkám, kompenzovaná silným sklonem k slovotvornému kalkování (které bylo ovšem v principu možné už i dříve), srov. z kodexu Supraslského: *člověkoľubije/-ьstvije/-ьstvo* (ř. *philanthrōpia*) „láska k lidem“, *dъvodušije* (ř. *dipsykhia*) „pochybnost“, *jedinoumьnъ* (ř. *homophrōn*) „jednomyslný“, *krъvojadenije* (ř. *haimoboron*) „krvelačnost“, *kumirosluženije* (ř. *eidōlolatreia*) „modloslužebnictví“, *maloslovije* (ř. *brakhylogia*) „stručnost řeči“, *pravověrije* (ř. *orthodoxia*) „pravá víra“, *velikodušьnъ* (ř. *megalopsykhos*) „velkodušný“ aj. – **Česká s. (s. českého typu)** se jeví jako organické pokračování moravské **s.** Jaz. jediného souvislého stsl. rukopisu č. původu zvaného *Pražské zlomky hlaholské* vykazuje týž spis. substrát jako norma *Kyjevských listů* s jejich důslednými znaky *c*, *z*, *šč*, *-ъmь*; na ni se na č. půdě navrstvil (nedůsledně) specifický superstrát vyznačující se dalšími, zčásti i mladšími znaky č., jako *š* < *ch*[3], *dl*, *tl*, absence *l*-epentetického atd. Kromě bohemismů známých z *Pražských zlomků* jsou pro č. **s.** dosvědčeny z jiných památek (nesystematické) další, jako (a) kontrakce různého typu, např. *pokanija*, *caſtego* (= *častégo*), (b) instr. sg. ьjo-kmenů na *-im*, např. *udarenimъ*, n. pl. na *-iimi*, např. *znameniimi*, (c) lok. pl. i-kmenů na *-ich*, např. *dětelich*, (d) 3. os. sg. i pl. bez koncovky, např. *potrěbuje*, *naplъnena su*, (e) fut. nedokonavé tvořené prefixem *po-*, např. *ponesetь* „portabit“ (první nesystematické doklady však pravděpodobně už v moravské **s.**, jak doloženo v kanonické památce *Žaltář Sinajský*), (f) pronikání prefixu *vy-*, např. *vychoditi*, *uidal ſaby* (= *vydal śä by*) (první nesystematický doklad je však pravděpodobně už v moravské **s.**, jak doloženo v kanonických památkách *Žaltář Sinajský* a *rukopis Clozův*), (g) šíření kondicionálu ve vedl. větách účelových, (h) užívání č. spojek *ježe* „quod quia“, *aby*, adverzativního *neže*, *ače, nebo*. V slovní zásobě se vliv č. prostředí shledává v slovech jako *kъnęžije* „knížectví“, *sъzvězdenije* „souhvězdí“, *potrěbovati, grinьtavyi* „malomocný“ aj. Vývoj **s.** č. typu se jeví jako postupné vrůstání moravské **s.** do č. prostředí, v němž měl tento spis. jaz. vytvořit i příslušné stratum komplexní jaz. reality domácí. Pronikání a fixování č. prvků, tzv. bohemismů, do tohoto jaz., které bylo ovšem nesystematické, mělo upevnit postavení **s.** na č. půdě; znaky geneticky nečeské představovaly zase patrně vrstvu prostředků příznakově spis. V spis. úzu tak byla někdy možná i koncovka instr. sg. o-kmenů *-om*, např. *ſnimom* = *sъnьmom* vedle jinak tam obvyklého *-ъmь*, ba v památce dochované na č. teritoriu a zvané *glosy Rajhradské* (jsou zapsány cyrilicí!) jsou dokonce místo jinak na č. půdě obvyklých střídnic *c*, *z* doloženy střídnice **s.** klasické. Podobně v *Besědách Řehoře Velikého* se objevují stylisticky neutrální slova č. provenience *světъ* „mundus“ n. *kazati* „praedicare“, kdežto synonymní s nimi pův. paleoslovenismy *vьsь mirъ* a *propovědati* mají v památce stylistický odstín knižní, slavnostní, ba přímo až „biblický“.

Lit.: Aitzetmüller, R.: *Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft*, 1978; Bielfeldt, H. H.: *Altslavische Grammatik*, 1961; Cejtlin, R. M.: *Leksika st.-sl. jazyka po dannym drevnebolg. rukopisej X-XI vv.*, 1977; Cejtlin, R. M. – Večerka, R. ad.: *Staroslavjanskij slovar'*, 1994, 1999[2]; Diels, P.: *Altkirchenslavische Grammatik*, 1932, 1963[2]; Dujčev, I. – Kirmagova, A. ad.: *Kirilometodievska bibliografija*, 1983; Durnovo, N., Mysli i predpoloženija o proischoždenii staroslavjanskogo jazyka i slavjanskich alfavitov, *Byz* 1, 1929, 48–85; Durnovo, N., Ješče o proischoždenii staroslavjanskogo jazyka i pis'ma, *Byz* 3, 1931, 68–78; *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, od 1989; Grivec, F.: *Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod*, 1963; Hauptová, Z. – Bechyňová, V.: *Zlatý věk bulharského písemnictví*, 1982; Hauptová, Z. – Konzal, V.: *Písemnictví ruského středověku*, 1989; Chaburgajev, G. A.:

Staroslavjanskij jazyk, 1974; Iljinskij, G. A.: *Opyt sistematičeskoj Kirillo-Mefodijevskoj bibliografii*, 1934; Jagić, V.: *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, 1912; Kurz, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*, 1969; Lvov, A. S.: *Očerki po leksike pamjatnikov st.-sl. pis'mennosti*, 1966; *Magna Moravia*, 1965; Mareš, F. V.: *Cyrilometodějské tradice a slavistika*, 2000; Možajeva, I. Je.: *Bibliografija po kirillo-mefodijevskoj problematike 1945–1974*, 1980; Pauliny, E.: *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy*, 1964; Popruženko, M. – Romanski, S.: *Kirilo-metodievska bibliografija za 1934 do 1940 god*, 1942; Rogov, A.I. – Bláhová, E. ad.: *Staroslověnské legendy českého původu*, 1976; Sadnik, L. – Aitzetmüller, R.: *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, 1955; *Slovník jazyka staroslověnského*, 1958–1997; Trost, K.: *Perfekt und Konditional im Altkirchenslavischen*, 1972; Trubetzkoy, N. S.: *Altkirchenslavische Grammatik*, 1954; 1968²; Večerka, R.: *Slovanské počátky české knižní vzdělanosti*, 1963; Večerka, R., Zur Periodisierung des Altkirchenslavischen, in: *Methodiana*, 1976, 92–121; Večerka, R.: *Staroslověnština*, 1984; Večerka, R.: *Počátky slovanského spisovného jazyka*, 1999; Vereščagin, Je. M.: *Iz istorii vozniknovenija pervogo literaturnogo jazyka slavjan* I–II, 1971–1972; Vaillant, A.: *Manuel du vieux slave*, 1948, r. překl. 1952; Vašica, J.: *Literární památky epochy velkomoravské*, 1966, 1996²; Weingart, M.: *Rukověť jazyka staroslověnského* I, II, 1937–1938; Weingart, M.: *Československý typ cirkevnej slovančiny*, 1949; Wijk, N. van: *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache*, 1931, r. překl. 1957; ↑cyrilice, ↑hlaholice.

RV

STEREOTYP

1. V sémantice souhrn typických vlastností předmětu (↑referentu) označeného lexémem, jehož význam si mluvčí osvojují při typickém označení, užití a přenáší je do označení, užití netypických; ↑prototyp. Tímto způsobem si lze osvojit jen část slovní zásoby. – Podle Putnama (1975) souhrn konvencionalizovaných (stereotypních) názorů na vlastnosti předmětu, které mluvčí spojují s příslušným jaz. znakem, aniž musí jít o názory správné (tak např. k **s.** pštrosa patří, že strká hlavu do písku údajně proto, aby se skryl, což je sice názor objektivně nesprávný, ale přesto vžitý). – Jde o souhrn relativně otevřený. I proto do určité třídy patří také předměty, kterým některá z příslušných vlastností chybí (Wittgensteinova „rodinná podobnost"). **S.** mají vysvětlit úspěšnost komunikace navzdory obecné ↑vágnosti jaz. znaků.

2. V sociální psychologii označení pro relativně stálý systém názorů, předsudků a hodnot, vlastní určité skupině a usnadňující orientaci ve světě (kognitivní vzor). V sociolingvistice ustálený způsob reflexe světa, který se v řeči artikuluje lexikální kategorizací (*barevní*, *ženské*, *puberťáci*, *inkousti*, *pražáci*, *mastňáci*, *čecháčci*...) n. indexickými (*my/oni*, *my/ony*...) a lokalizačními výrazy (*tady/tam*, *západ/východ*, *gympl/vejška*, *škola/praxe*, *město/lont*, *v Čechách/na Moravě*...) a který se v konkrétní komunikační události aktualizuje, popř. obměňuje prostřednictvím individuálních obrazů cizího/vlastního. **S.** se mohou v jaz. i petrifikovat, např. v lexiku n. frazémech (*jet do rajchu* – „jet do Německa", *cikánit* – „lhát", *buď chlap/nebuď baba*, *kafrá jako mladá vrana*...). **S.** mají intersubjektivní charakter a jsou součástí pragmatické ↑kompetence: představují kulturně podmíněné, společensky, resp. skupinově „závazné" nazírání světa s funkcí poznávací (orientace ve světě: generalizace, simplifikace), emotivní (kompenzace) i sociální (skupinová identita). Jedinec se **s.** učí přímo n. nepřímo v socializačním procesu: ve všedních komunikačních situacích (rodina, kamarádi...) i prostřednictvím školy (historie...), kultury (film, literatura...), médií. – Rozlišuje se mezi **autostereotypy a heterostereotypy** (např. č. obraz Čecha × č. obraz Němce, resp. mužský × ženský obraz muže apod.). – Stereotypně vnímáni jsou např. příslušníci cizí n. vlastní skupiny (podle etnika, pohlaví, věku, vzdělání, bydliště, příjmu apod.). Stereotypní je i kulturně/společensky vázaná reflexe času, prostoru i jednotlivých míst (dopředu/vpředu-dozadu/vzadu, nahoře-dole, vpravo-vlevo, nebe-země-podzemí...) a jevů (život-smrt, zdraví-nemoc, vítězství-prohra, ne/zaměstnanost...). – **S.** se lze vyhnout jiným způsobem kategorizace světa; v případě etnických s. např. náhradou etnické kategorizace *Čech/Němec* kategorizací profesní: *kolega*, *spolupracovník*...

3. Ve stylistice a textové lingvistice v jistých situacích, druzích a částech textu ustálené a frekventované výrazové prostředky, jejichž opakovanost a známost usnadňuje interakci i tvorbu a vnímání textu. Ve stylistickém kontextu se o nich mluví v souvislosti s ↑automatizací, v teorii textu v souvislosti se zahajovacími a ukončovacími formulemi, resp. signály zahájení a ukončení textu; ↑začátek textu a ↑ukončení textu.

4. Ve ↑frazeologii a idiomatice se jimi rozumí ↑idiomy, ↑přísloví, ↑pořekadla, resp. i pozdravy apod.

Lit.: Holšánova, J. – Nekvapil, J., Menschen „fünfter Klasse": Reden über Abwesende in der Alltagskommunikation am Beispiel tschechischsprachiger Daten, in: Czyzewski, M. ad. (eds.), *Nationale Selbst- und Fremdbilder im Gespräch*, 1995, 145–179; Homoláč, J.: *A ta černá kronika!*, 1998; Lakoff, G. – Johnson, M.: *Metaphors we live by*, 1980; Leeuwen-Turnovcová, J. van: *Rechts und links in Europa. Ein Beitrag zur Semantik und Symbolik der Geschlechterpolarität*, 1990; Nekula, M., Etnické stereotypy a jejich artikulace v češtině (a němčině), *SPFFBU* A 47, 1999, 65–75; Nekvapil, J., Die kommunikative Überwindung der tschechisch-deutschen Polarisation: Deutsche, deutsche Kollegen, Expatriates und andere soziale Kategorien bei der Škoda-Automobil AG, in: Höhne, S. – Nekula, M. (eds.), *Sprache, Wirtschaft, Kultur*, 1997, 127–144; Putnam, H.: *Mind, language, and reality*, 1975, 215–271; Quasthoff, U.: Linguistic prejudices / Stereotypen, in: Ammon, U. ad. (eds.), *Sociolinguistics*, 1987, 785–799; Taylor, J. R.: *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*, 1989; Wittgenstein, L.: *Filosofická zkoumání*, [1953] 1993.

MN

STOPA (angl. trace)

V ↑TGG v období ↑teorie řízení a vázání abstraktní ↑prázdná kategorie (koindexovaná, foneticky nerealizovaná kopie), která zůstává na místě elementu přemístěného pomocí ↑transformace; značí se *t*. Např. v hovorovém č. příkladu

[CP *Co*$_i$ [IP *si myslíš*, [CP 2-t$_i$ *že* [IP *Maruška* [VP *neřekla* 1-t$_i$ *ani mamince?*]]]]

reprezentuje **s.** 1-t_i původní (hloubkovou/bázovou) pozici tázacího zájména *co*$_i$, tj. pozici, která je spojována s interpretací objektu slovesa *říkat* a se strukturním akuz., který uděluje sloveso *říkat*, tj. pozici sestry/komplemen-

tu slovesa *říkat*. Druhá **s.** 2-t_i je teoreticky nutná kvůli ↑řízení **s.** 1-t_i, k překonání bariéry projekce CP oddělující vedlejší větu od slovesa věty řídící. Překonání této subjacentní hranice je v č. nestandardní. Při cyklickém posunu vznikl z individuálního elementu koindexovaný řetězec [co_i, 2-t_i, 1-t_i]. Zájmeno co_i je hlava řetězce, **s.** 2-t_i je prostřední **s.** (intermediate) a **s.** 1-t_i je ocas řetězce. Řetězec umožňuje interpretaci struktury bez samostatné reference k ↑hloubkové struktuře, protože ta, stejně jako celý průběh derivace, je zobrazena na ↑S-struktuře pomocí **s.** – Zavedení **s.** umožnilo odsunout interpretaci struktur do pozdní fáze derivace a přispělo tak k ukončení neproduktivní fáze generativní sémantiky 60.–70. let (↑transformační generativní gramatika). Existence **s.** je podmíněna požadavkem jejich interpretovatelnosti. **S.** musejí být licencovány na základě principu prázdných kategorií (↑prázdné kategorie), a to zpravidla některou variantou ↑řízení n. ↑vázání, podle toho, o jaký druh ↑transformace (↑posunu α) se jedná.

PKo, LV

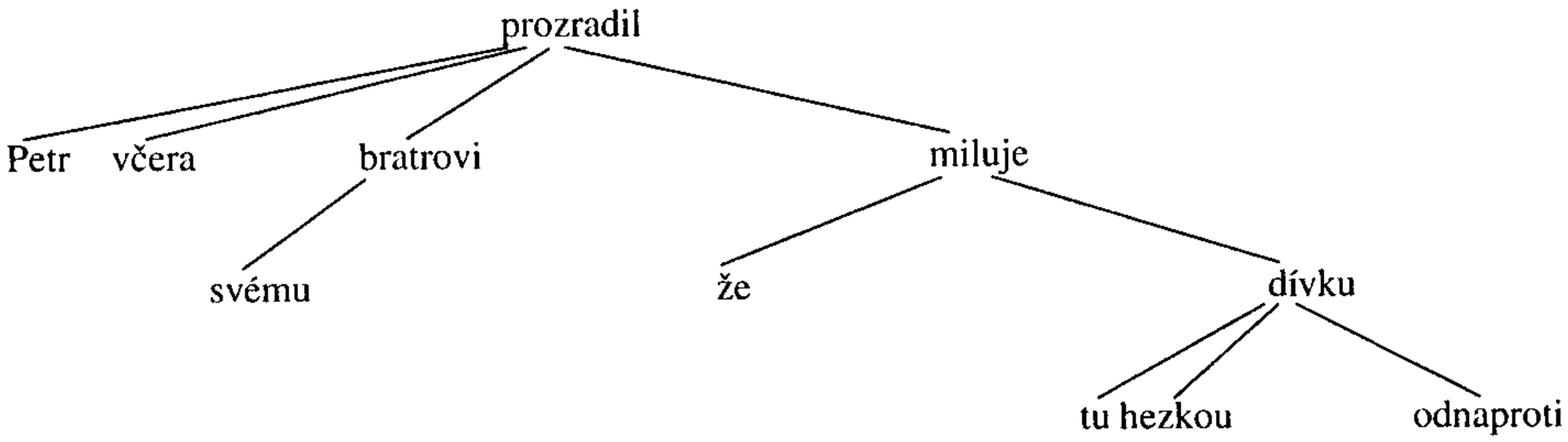
STROM ZÁVISLOSTNÍ

Grafické znázornění syntaktické (příp. sémantické) závislostní struktury věty. Závislostní přístup studuje syntax věty jako systém vztahů mezi dvojicemi slov, přičemž tyto vztahy jsou asymetrické – pokud jsou dvě slova v syntaktickém vztahu, pak jedno z nich je považováno za slovo řídící/rozvíjené/dominující a druhé za slovo podřízené/rozvíjející/dominované. Přitom jedno slovo může být řídícím pro více slov podřízených, samo však může mít nejvýše jedno slovo řídící (všechna slova mají právě jedno slovo řídící s výjimkou hlavního slovesa hlavní věty, které nemá žádné řídící slovo). Právě tyto vlastnosti závislostních vztahů indukují hierarchickou strukturu, která se dá graficky vyjádřit jako **z.s.**, což je graf (tj. rovinná struktura, „obrázek", skládající se z uzlů (bodů) a hran, kde se pod pojmem „hrana" rozumí úsečka/spojnice dvou uzlů) s těmito vlastnostmi: (a) uzly grafu jsou ohodnoceny slovy věty (každý uzel odpovídá právě jednomu slovu věty a každému slovu věty odpovídá právě jeden uzel); (b) graf je souvislý, tj. libovolné dva uzly grafu jsou spojeny hranami (mezi libovolnými dvěma uzly lze „přejít" po hranách grafu); (c) pokud se budou hrany grafu pokládat za hrany orientované, tj. bude se pro každou hranu rozlišovat mezi „uzlem, z něhož hrana vychází" (v lingvistické interpretaci jde o uzel ohodnocený řídícím slovem) a „uzlem, do něhož hrana vstupuje" (uzel ohodnocený podřízeným slovem), platí následující podmínky: (i) ve stromu existuje právě jeden uzel, do něhož žádná hrana nevstupuje (lingvistická interpretace: slovo, které není žádnému jinému slovu podřízeno – tedy hlavní sloveso hlavní věty); takový uzel se nazývá „kořen" (stromu); (ii) do všech ostatních uzlů vstupuje právě jedna hrana (lingvistická interpretace: každé jiné slovo má právě jedno slovo řídící); (iii) počet hran, které z uzlu vycházejí, není nijak omezen a odpovídá počtu slov, pro které je dané slovo slovem řídícím; v případě, že z uzlu žádná hrana nevychází, znamená to, že příslušnému slovu není žádné slovo podřízeno (takové uzly se označují jako „listy"). – Obvyklou konvencí potom je, že se takové grafy kreslí jako „australské stromy", tj. stromy s kořenem nahoře a s listy dole, a že v lineárním pořadí uzlů se zachovává pořadí slov ve znázorňované větě, n. (jako v FGP) pořadí hloubkové, odpovídající ↑výpovědní dynamičnosti (v jiných pojetích, jako u Šmilauera, se přihlíží k tomu, že spojky, předložky a jiná pomocná slova nemají samostatnou syntaktickou úlohu, neodpovídají jim žádné uzly stromu). – **Z.s.** příkladové věty *Petr včera prozradil svému bratrovi, že miluje tu hezkou dívku odnaproti* lze konstruovat takto: Nejprve se vytvoří tabulka dvojic slov, která spojuje syntaktická závislost (tabulka slouží jen pro ilustraci a nemá ambici reflektovat různé názory na konkrétní syntaktickou závislost některých slov).

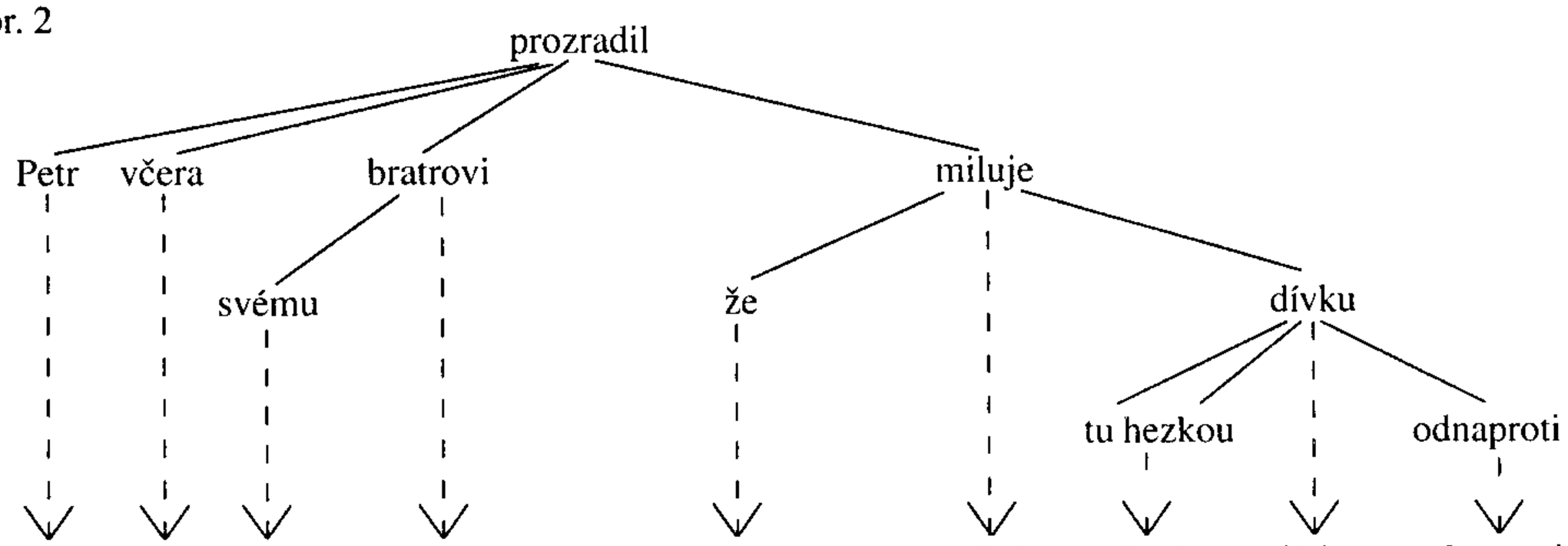
řídící (rozvíjené)	**podřízené (rozvíjející)**
prozradil	Petr
prozradil	včera
bratrovi	svému
prozradil	bratrovi
miluje	že
prozradil	miluje
dívku	tu
dívku	hezkou
miluje	dívku
dívku	odnaproti

V pravém sloupci tabulky, tj. ve sloupci obsahujícím slova podřízená jiným slovům, je (kromě interpunkčních znamének) zapsána celá původní věta s výjimkou slova *prozradil*, které je hlavním slovesem hlavní věty, a proto se nemůže vyskytnout mezi slovy podřízenými (žádné slovo není jeho slovem řídícím). Toto sloveso je tedy kořenem závislostního stromu. Tento kořen je hranami spojen s uzly reprezentujícími slova *Petr*, *včera*, *bratrovi*

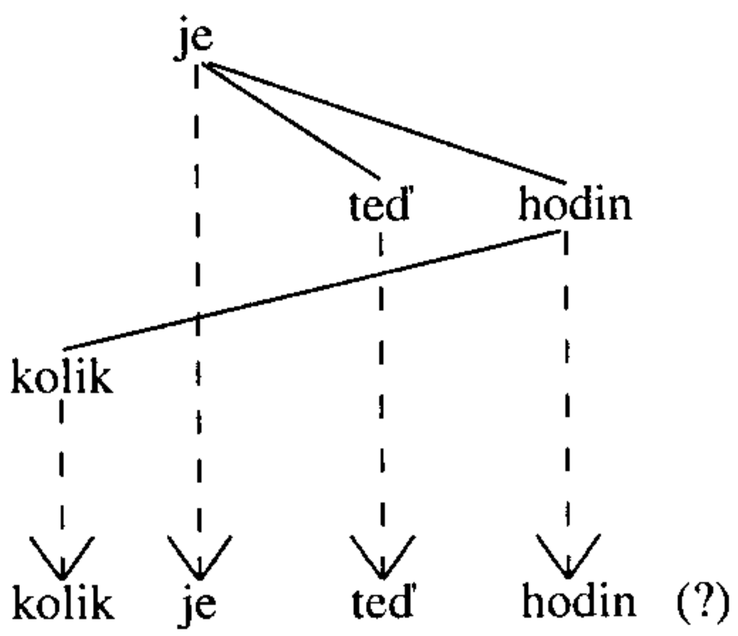
Obr. 1

Obr. 2

Obr. 3

a *miluje*, neboť to jsou slova podřízená slovu *prozradil*. Podobným způsobem se do grafu přidá slovo *svému*, syntakticky závislé na slově *bratrovi*. Dále se přidá spojka *že* syntakticky závislá na hlavním slovese vedlejší věty a pro znázornění všech rozvití slova *miluje* se ještě přidá slovo *dívku*. Výstavba grafu se dokončí přidáním slov *tu, hezkou* a *odnaproti*, rozvíjejících slovo *dívku*. Výsledný **z.s.** je uveden na obr. 1. Pokud by úloha byla obrácená, tj. byl by dán závislostní strom a úkolem by bylo odvodit z něj příslušnou větu, vyřešila by se snadno tak, že by se uzly (včetně slov, kterými jsou uzly ohodnoceny) shora kolmo promítly na vodorovnou přímku (viz obr. 2 – projekce je naznačena šipkami). – Vzhledem k tomu, že šipky znázorňující projekci uzlů stromu na přímku se neprotínají s hranami stromu, nazývá se takový strom **projektivní** (projekci lze provést, žádný uzel není při projekci „zastíněn" hranou stromu). Syntax č. (a všech jaz. obecně) má tu vlastnost, že „většina" jejích konstrukcí odpovídá projektivním stromům – takové konstrukce se nazývají ↑**projektivní konstrukce**. V mnohých větách, a to i ve větách velmi obvyklých, lze však najít i ↑**neprojektivní konstrukce**, ve kterých se hrany závislostního stromu a šipky znázorňující projekci protínají, viz obr. 3. V tomto obrázku je vidět, že syntaktický vztah mezi slovem *kolik* a slovem *hodin* je neprojektivní – protínají se s ním projekce slov *je* a *teď* (proto, abychom označili vztah za neprojektivní, by však stačilo i protnutí jediné).

Z.s. reprezentuje také takové pojmy závislostní syntaxe, jako je ↑nominální skupina (NS), ↑infinitivní skupina apod. Každou takovou syntaktickou skupinu lze v něm nalézt jako skupinu všech slov závislých na řídícím slově takové skupiny (včetně tohoto slova). Např. NS příslušná subst. *dívku* je skupina slov *tu hezkou dívku odnaproti* (viz příslušný strom), NS příslušná slovu *hodin* je skupina slov *kolik hodin* (fakt, že tato skupina je nesouvislá, nehraje při její definici žádnou roli) apod. – **Z.s.** slouží jako velmi přehledné znázornění závislostních vztahů ve větě, je však problematické s jejich pomocí zachycovat syntaktické vztahy, které nemají závislostní povahu (např. koordinaci). V č. lingvistice se používají zvl. v ↑FGP, kde se pracuje s projektivními stromy syntaktických, tj. tektogramatických struktur, a odchylky povrchového, morfematického slovosledu od projektivního pořadí hloubkového se zachycují jako jevy příznakové. Ve škole jsou grafy obvyklé pro formalizaci šmilauerovského pojetí struktury věty a souvětí, a reflektují tedy jen výrazy, které jsou v dané teorii pokládány za větné členy.

Lit.: Šmilauer, V.: *Učebnice větného rozboru*, 1955.

KOl

STRUKTURA

1. Síť vztahů, do nichž jaz. jednotky vstupují a jimiž se projevují jako jaz. ↑znaky, resp. celostní, hierarchizovaná organizace jednotek, které lze vymezit (právě a jen) na základě jejich vztahu k jednotkám jiným, ať už v rámci jaz. ↑rovin (a jejich částí), n. ↑jazyka jako celku. – Někdy užíváno synonymně k pojmu ↑systém. Pro autory ↑Pražské školy pojem definičně obtížně ukotvitelný, a to s ohledem na jeho obecnost, různorodost jeho užití v různých oborech a specifických kontextech i metodologickou členitost Pražské školy.

2. Při analýze slabiky, slova, věty a textu vnitřní, pravidly řízená organizace slabiky, slova, věty a textu a jejich částí.

Lit.: Havránek, B., Strukturální lingvistika, in: *Ottův slovník naučný nové doby*, 1935, 455–457; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989; Thèses, *TCLP* 1, 1929, 5–29 (též Vachek, 1970, 35–65); Vachek, J. (ed.): *U základů pražské jazykovědné školy*, 1970.

MN

STRUKTURA HLOUBKOVÁ (angl. deep structure)

1. V ↑TGG fáze počátku vzniku syntaktické struktury, při níž dochází k výběru jednotek z ↑lexikonu, tzn. pra-

vidla bázové složky vkládají do struktur generovaných kategoriální složkou lexikální jednotky v souladu s jejich strukturními příznaky (↑subkategorizací). V **h.s.** se připisují ↑tematické role ↑argumentům. Pomocí transformačních pravidel a ↑posunů se **h.s.** převádí na ↑povrchovou ↑S-strukturu. V ↑teorii řízení a vázání se pro **h.s.** užívá název D-struktura (D-structure). V ↑minimalismu se počáteční rovina derivace nazývá lexikální soubor, ↑numerace, referenční soubor (lexical array, numeration, reference set) a představuje rozhraní s ↑lexikonem.

2. Pod vlivem 1. v různých lingvistických směrech různě definovaná „neviditelná" sémantická struktura věty/fráze. Např. v FGP se **h.s.** chápe jako ↑tektogramatický ↑závislostní strom kombinovaný s dimenzí ↑koordinace.

Lit.: ↑teorie řízení a vázání, ↑T-model.

PKo, LV

STRUKTURA POVRCHOVÁ (angl. surface structure)

1. Jedna z rovin jazykového ↑T-modelu v chomskyánské ↑TGG. **P.s.** je syntaktická úroveň generovaná z ↑hloubkové struktury bázovými a transformačními pravidly. Je to abstraktní syntaktická úroveň, která se dále rozvětvuje jednak na fonetickou formu (PF) pomocí fonologických pravidel a na druhé straně na logickou formu (LF) pomocí konstrukčních n. logických pravidel. Od období ↑teorie řízení a vázání se termín **p.s.** postupně zaměňuje s fonetickou formou a namísto **p.s.** se pro větvící se bod ↑T-modelu uplatňuje termín S-struktura (S-structure), která je abstraktnější a obsahuje i tzv. ↑prázdné kategorie (včetně ↑stop vzniklých při ↑transformaci), a je proto možným východiskem k interpretaci. V období ↑minimalismu se užívá termín ↑Spell Out; v minimalismu tato rovina/bod teoreticky neexistuje. S **p.s.** se přestává pracovat i ve FGP.

2. Pod vlivem 1. v různých lingvistických směrech různě definovaná „viditelná" formální/syntaktická struktura věty/fráze.

Lit.: ↑teorie řízení a vázání.

PKo, LV

STRUKTURALISMUS

Metodologický směr, který předpokládá, že lidmi utvářené a reflektované světy lze popisovat jako komplexní ↑systémy, jež lze vymezit inventářem stejnorodých jednotek a sítí jejich vztahů; ↑struktura. Konstituování **s.** jako jazykovědné metodologie se spojuje s *Kursem obecné lingvistiky* F. de Saussura z r. 1916, které ovšem mělo známé i svého času neznámé předchůdce a souputníky. **S.** není jen metodologií jazykovědnou, ale pronikl také do literární vědy, estetiky, etnologie, sociologie, archeologie atd. (srov. např. Salzmann, 1996). Dále se rozvíjí v rámci jednotlivých disciplín, obohacuje se novými metodologickými přístupy, klade si nové otázky. Jednou z prvních lingvistických **s.** škol byla a je i historicky i metodologicky značně členitá ↑Pražská škola. Mezi častěji zmiňované školy lingvistického **s.** patří Kodaňská škola, Ženevská škola, americký **s.** (deskriptivismus).

Lit.: Salzmann, Z.: *Jazyk, kultura a společnost*, 1996; ↑Pražská škola.

MN

STŘÍDÁNÍ (REPLIK) MLUVČÍCH V ROZHOVORU

Centrální koncept ↑konverzační analýzy. K vystřídání mluvčích v rozhovoru, a tedy k zajištění toho, aby v zásadě hovořil postupně vždy jen jeden mluvčí, používají účastníci rozhovoru metody, které lze formulovat jako systém pravidel. Tato pravidla se v rozhovoru uplatňují na místě relevantním z hlediska střídání mluvčích (tj. zejména po ukončení nějakého významového, resp. intonačního celku). Střídání mluvčích se děje takto: 1. dosavadní mluvčí zvolí následujícího mluvčího (např. tím, že mu položí otázku), sám přestane hovořit a začne hovořit zvolený mluvčí; n. 2. dosavadní mluvčí nezvolí následujícího mluvčího a některý z dalších účastníků rozhovoru sám začne hovořit; n. 3. dosavadní mluvčí nezvolí následujícího mluvčího a žádný z dalších účastníků rozhovoru nezačne hovořit; dosavadní mluvčí tak může (ale nemusí) v rozhovoru pokračovat. 4. Jestliže nastal případ (3) a dosavadní mluvčí pokračuje v rozhovoru, na dalším místě relevantním z hlediska střídání mluvčích se opět uplatní pravidla 1–3 (pravidlo (4) se uplatňuje tak dlouho, dokud k vystřídání mluvčích nedojde). Z logiky průběhů sociálních akcí plyne, že mluvčí disponují metodami, jak mechanismus střídání mluvčích uvést do chodu a jak jeho fungování ukončit, popř. pozastavit a znovu zahájit (↑globální organizace rozhovoru).

Lit.: Hutchby, I. – Wooffitt, R.: *Conversation analysis: Principles, practices and applications*, 1998; Levinson, S. C.: *Pragmatics*, 1983; Sacks, H.: *Lectures on conversation*, 1992; ten Have, P.: *Doing conversation analysis: a practical guide*, 1999.

JN

STUPNĚ VÝPOVĚDNÍ DYNAMIČNOSTI

Ve Firbasově pojetí ↑FSP je v ↑distribučním poli VD věty (také polovětné vazby a NS) každému ↑nositeli VD přisouzen ↑souhrou ↑faktorů FSP určitý (ve vztahu k jiným nositelům relativní) stupeň ↑DV. Podle toho, jaký relativní stupeň jednotliví nositelé VD v distribučním poli nesou, stávají se rozličnými ↑tematickými, ↑tranzitními a ↑rematickými jednotkami

Lit.: ↑funkční perspektiva větná, ↑hierarchie komunikačních jednotek a polí, ↑výpovědní dynamičnost.

AS

STUPŇOVÁNÍ

V tradičních mluvnicích paradigmatické tvoření tvarů II. stupně (↑komparativu) a III. stupně (↑superlativu) od některých adj. (především s významem kvalifikačním) a adv. (kvality a míry); tvar, od něhož se tyto tvary tvoří, se nazývá I. stupeň (↑pozitiv): *rychlý – rychlejší – nejrychlejší*, *rychle – rychleji – nejrychleji*. V č. lingvistické tradici se **s.** pokládá za (a) morfologickou kategorii, ale MČ I (1986) naznačuje (ne však MČ II (1986)) a PMČ (1995) a ČŘJ (1996) zavádí jeho interpretaci jako (b) kategorie slovotvorné; ↑adjektivum deadjektivní, ↑adverbium deadverbiální. Význam pozitivu se v pracích tohoto druhu zpravidla nepopisuje, o komparativu se v rámci přístupu (a) tvrdí, že vyjadřuje srovnání s mírou stupně vlastnosti jiného jevu, o superlativu to, že vyjadřuje nejvyšší stupeň vlastnosti mezi jevy příbuznými (MČ II,

1986). V rámci přístupu (b) se **s.** pokládá za modifikaci příznaku vyjádřeného základovým adj. n. adv., a to co do jeho míry a intenzity ve srovnání s jinými předměty a jevy. – Mimo tradiční gramatiky ve výkladech o **s.** panuje shoda v tom, že (a) adj. jsou výrazy co do lexikální sémantiky vágní a kontextově vázané (srov. klasickou sekvenci *Malý bernardýn je velký pes a velká moucha je pořád menší než nejmenší bernardýn*), (b) tvary pozitivu, komparativu a superlativu mají jiný lexikální význam než základní tvar adj. (proto např. věta *Petr je starší než Pavel* nepresuponuje ani jinak neimplikuje, že „Pavel je starý" ani že „Petr je starý" (↑presupozice), nýbrž právě jen vyjadřuje to, že Pavel má ve srovnání s Petrem větší stupeň vlastnosti, k níž referuje např. jméno „věk"; ↑konverzační implikaturu „Pavel je starý" a „Petr je starý" lze vyvolat partikulí *ještě*: *Pavel je ještě starší než Petr*); ↑sugerovaný závěr. Popis **s.** v č., který reflektuje (a) – (b), navrhli Hladká-Karlík (v tisku); je založen na rozlišení ↑lexikálního významu adj. a jejich ↑významů gramatických. Vlastnost (a) je důsledkem toho, že **lexikální význam** těchto adj. je relativní: už v něm jsou obsaženy **lexikální sémy** (L): [+ srovnání] a [+ stupňování míry vlastnosti]; je-li lexém adj. *x*, pak lze jeho význam definovat takto: *x* vyjadřuje, že míra vlastnosti *x* je vyšší, než je průměrná míra vlastnosti *x* prvků množiny, do níž patří entita, jíž lze vlastnost *x* predikovat: *Ta polévka je dnes slaná* (= přibližně: „je slanější, než bývá u polévky zvykem"); *široká cesta* (= přibližně: „širší, než je průměrná šířka cest"). **Gramatický význam** forem adj., které jsou členy morfologické kategorie **s.**, tj. pozitivu, komparativu a superlativu, lze strukturalisticky popsat pomocí **gramatických sémů** (G): [+ srovnání s etalonem] (proto se **s.** někdy nazývá komparace) a [+/- stupňování míry vlastnosti] (proto se **s.** někdy nazývá gradace). Zcela zásadní je, že tyto sémy (G) jsou silnější než sémy (L) ([+ srovnání] a [+ stupňování míry vlastnosti]) obsažené v lexikálním významu adj., takže sémy (L) eliminují. (1) Adj. morfém *-ý*, *-á*, *-é*; *-í*, jímž se tvoří základní tvar adj., ovšem žádný gramatický sém (G) nevyjadřuje (irelevantní je v daných souvislostech rod, číslo a pád coby kategorie shodové). Význam **pozitivu**, tj. stejnosti míry vlastnosti, jakou má srovnávaný etalon, je tedy u základního tvaru adj. třeba vynutit tak, že se hodnoty gramatických sémů (G) pozitivu, totiž [+ srovnání s etalonem], [- stupňování, tj. + stejnost míry vlastnosti], vyjádří lexikálně, příslovcem *stejně* n. *tak*, resp. oběma; tyto výrazy otevírají svým lexikálním významem syntaktickou pozici pro vyjádření členu komparace s rolí etalonu a současně licencují její začlenění do struktury adj. skupiny výrazy s významem srovnání ve smyslu stejnosti, tj. s relativem *jak* (ke korelativu *tak*) či pův. spojkou *jako* (k adv. *stejně*): *stejně / tak chytrý, jak(o)* X; *chytrý jak(o)* X; *starý* X *let*. Nejsou-li tyto významy vyjádřeny lexikálně, základní tvar adj. nemůže mít význam pozitivu, takže má pouze význam lexikální: *Petr je chytrý*. (2) Morfémy *-ejší*, *-ší*, *-čí* vyjadřují tyto hodnoty gramatických sémů (G): [+ srovnání s etalonem], [+ stupňování míry vlastnosti]. Význam **komparativu**, tj. větší míry vlastnosti, než jakou má srovnávaný etalon, je tedy vyjadřován už morfologickým tvarem adj., takže samy morfémy *-ejší*, *-ší*, *-čí* svým významem otvírají syntaktickou pozici pro vyjádření členu komparace s rolí etalonu a zároveň licencují její začlenění do struktury adj. skupiny spojkou *než*, vyjadřující rozdílnost, a implikující tedy i srovnání: *chytřejší než* X, *starší než* X *let*. (3) Význam **superlativu**, tj. větší míry vlastnosti, než jakou mají všechny prvky srovnávaného etalonu, je v č. (na rozdíl např. od angl.: *old*, *older*, (*the*) *oldest*) vyjadřován morfémem komparativu ([+ srovnání], [+ stupňování míry vlastnosti]) a gramatický sém [+ pól maxima absolutní]), který má superlativ navíc, je vyjadřován prefixem *nej-* (původní předložka *na* + vytýkací partikule *i*, která se gramatikalizovala a v důsledku toho afigovala ke tvaru komparativu; protože prototypická pozice pro aglutinaci gramatických morfémů už je obsazena gramatickým morfémem komparativu, musela se přemístit až do pozice prefixální, primárně rezervované pro morfémy slovotvorné). Prefix *nej-* ruší obligátnost syntaktické pozice otevírané morfémem komparativu pro vyjádření etalonu, s nímž se srovnává, protože svým lexikálním významem říká, čím je tato pozice obsaditelná: u *nejchytřejší* X výrazem *ze všech* X (*nejchytřejší* X (*ze všech* X třídy Y)), n. výrazem *z celé* Y (*nejchytřejší* X (*z celé* třídy Y, do níž X patří); významem jedinečnosti X (odvozeným ze sému [+ pól maxima absolutní] je licencován v č. výraz *ten*, *ta*, *to* s funkcí (neobligátního) určitého členu: (*ten*) *nejhloupější žák* (*ze všech žáků*) (, *které jsem kdy učil / kteří chodí do 6. A* atd.) / *z celé třídy*. – Adj. skupiny s pozitivem, komparativem a superlativem se začleňují do syntaktických struktur stejně jako jiné adj. skupiny, tj. do struktury věty prostřednictvím spony *být*, která jako sloveso svým slovesným flexémem otvírá podmětovou pozici, v níž může být vyjádřen element, jemuž se adj. skupinou stejnost n. rozdílnost vlastnosti na základě srovnání s etalonem predikuje (*Brno je* [*město větší než Praha*] / [*větší město než Praha*]; *Brno je* [*větší než Praha*]), n. do struktury NS bez *být*: [*město větší než Praha*] / [*větší město než Praha*] *jsem neviděl*. Společným rysem popisu **syntaktické struktury srovnávacích konstrukcí** (SK) s pozitivem, komparativem a superlativem je, že jsou odvozovány ze struktur komplexnějších, obsahujících formální elementy odpovídající všem elementům sémantické struktury **s.** Např. v komparativní srovnávací konstrukci (1) „X je n-(ěj)ší než Y" po *než* tedy následuje nějaká větná struktura, která je podle různých teorií různě „přetransformována" do podoby SK (u nás SČ, 1998). V návaznosti na Bresnanovou (1975) se (1) vykládá jako výsledek (a) vymazání prvku n. komplexní struktury: „Laurel byl o (deset centimetrů) větší, než byl velký Hardy → Laurel byl (o deset centimetrů) větší, než byl Hardy" a (b) výpustky prvků identických: *Laurel byl* (*o deset centimetrů*) *větší než Hardy*, (c) výpustky Y, pokud je známé (z kontextu), n. nasnadě (na základě znalostí světa), a tedy i rekonstruovatelné: *Laurel byl větší*. Výklady navazující na Chomského (1977) vycházejí z toho, že v komplexní výchozí struktuře po *než* následuje wh-phrase („Laurel byl (o deset centimetrů) větší, než Hardy jak velký byl") a tato struktura se mění působením přemísti α (↑posun α) na: „Laurel byl větší, než jak velký Laurel byl" a teprve pak mohou následovat výpustky, takže dostaneme různé povrchové struktury: *Petr je star-*

ší než // jak (hov.) *// nežli* (knižˇ.) *Pavel*; *Ráno moudřejší večera* (frazém); *Petr je starší než 30 let*; *Petr je starší než loni*; *Petr je starší, než jsem myslel*; *Petr je starší, než říkala maminka, že je starý Pavel*; *Petr je starší než Pavel, než jsem si myslel*; *Petr je chytřejší než šikovnější* (! s ↑atrakcí: *šikovný → šikovnější*) apod. – Stupňovat lze adj. s rysem [+ graduálnost]: *nejstarší strom*, *nejjižnější místo v Evropě*; adj. s rysem [- graduálnost] (s výjimkou posesivních a na *-cí*: *kropicí*, *kropící*, (*tma*) *tmoucí* a některých dalších) jsou stupňováním převáděna do třídy s rysem [+ graduálnost]: *živější, než bych si přál*; *papežštější než papež*, *nejčokoládovější čokoláda*. – O chápání elativu v této koncepci ↑elativ.

Lit.: Bierwisch, M., Semantik der Graduierung, in: Bierwisch, M. – Lang, E. (eds.), *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektive*, 1987, 91–286; Bresnan, J. W., Comparative deletion and constraints on transformation, *Linguistic analysis* 1, 1975, 25–74; *ČŘJ*, 1996; Hladká, Z. – Karlík, P., Stupňování adjektiv v MVT (v tisku v *SaS*); Chomsky, N., On wh-movement, in: Culicover, P. W. – Wasow, T. ad. (eds.): *Formal syntax*, 1977, 71–132; Klein, E., Comparatives, in: Stechow, A. von – Wunderlich, D. (eds.), *Semantik*, 1991, 673–691; Křížková, H., K absolutnímu užití komparativu v ruštině a češtině, *RJ* 14, 1963/64, 337–382; *MČ* I, 1986, *MČ* II, 1986; Pinkal, M., Zur semantischen Analyse von Adjektiven, in: Ballweg, J. – Glinz, H. (eds.), *Grammatik und Logik*, 1980, 231–259; *PMČ*, 1996; Poldauf, I., O podstatě stupňování přídavných jmen, *ČMF* 31, 1948, 109–122; *SČ*, 1998; Ryan, K. L.: *A grammar of the English comparative*, 1983; Stassen, L.: *Comparison and universal grammar*, 1985.

PK, ZH

STYL (sloh)

V nejobecnějším významu jednotný ráz nějakého lidského výtvoru, v lingvistickém pojetí (v č. lingvistice ve shodě s teorií **s.**, k níž byly položeny základy pražským strukturalismem) výsledek slohotvorného procesu, který se vyznačuje při využívání přirozeného jaz. (event. v kombinaci s dalšími kódy; ↑konkurence výrazová) dvěma základními fázemi: výběrovou (selekční) a textotvornou (integrační). Selekční proces předpokládá existenci množin konkurenčních výrazových prostředků, jejichž rozsah daleko přesahuje množiny synonym. Diference mezi konkurenty lze typizovat. Pokud jde o proces textotvorný, také ten má svůj selekční aspekt. Promluva se totiž vytváří výběrem z množiny promluvových schémat. Proces integrační se v teorii **s.** obyčejně odděluje od procesu selekčního v užším smyslu proto, že se při integraci jedná o spojování jednotek nižších ve vyšší promluvová schémata. – O **s.** lze mluvit jen v mluvě (parole), tj. v neuzavřené množině promluvových aktů. Stylistické hodnoty se tedy projevují při aplikaci jaz. systém (↑ langue) na různé komunikační cíle a také při uplatňování jaz. různými původci promluv. Za **s.** považujeme ovšem nejen singulární rozdíly mezi promluvami, ale i rozdíly typizované. – Přisuzuje-li se jaz. povaha abstraktního systému dorozumívacích prostředků, jeví se termín **jazykový s.** jako contradictio in adiecto: stylistické rozdíly se neuplatňují v jaz., nýbrž v mluvě. Termín jazykový **s.** a disciplína tímto druhem **s.** se zabývající (↑stylistika, jazykovědná stylistika) má přesto smysl např. v opozici ke **s.** literárnímu, výtvarnému, hudebnímu, architektonickému aj. Při aplikaci pojmu **s.** na jevy jazykové se doporučuje dávat přednost termínu **s. řečový**. Opakovaně se však uvažuje i o **s.** jako jevu patřícím do jaz. systému, neboť tendence ↑objektivních stylů mají obecný ráz. V zásadě se o **s.** mluví v souvislosti s užíváním ↑spis. jaz., není však vyloučeno chápání stylu ve vztahu k celku ↑jazyka národního (např. StSČ, 1997). Řečový **s.**, ať už ↑objektivní, n. ↑subjektivní, může být složkou **s.** vyššího řádu, který lze označit jako **s.** jednání. Např. ↑**s.** konverzační, jeden ze základních ↑**s.** funkčních, může mít různý charakter podle typizovaného chování mluvčích v konverzaci. Přitom prostředky jednání daleko přesahují oblast prostředků řečových.

Pojem **s.** může mít **různé stupně zobecnění** od stupně nejnižšího po krajní zobecňovací pól objektivní a subjektivní. Nezobecněný je **s.** jedné promluvy, popř. jejího úseku; lze ho nazvat ↑**s. singulární** neboli **jedinečný**. Při analýze singulárního **s.** se dostávají do popředí řečové jevy, které daný text odlišují od jiných textů téhož autora a ovšem i od textů autorů jiných. Singulárnost **s.** lze ovšem vázat na objektivní komunikační oblast n. promluvový žánr (např. Kunderův singulární **s.** v rámci jeho povídkové tvorby, Kunderův singulární **s.** v rámci jeho textů publicistických). Obecnější význam pojmu **s.** se uplatňuje tam, kde se projevují výběrové tendence u jednoho autora, ať už v jistém typu textů, n. v jistém žánru. Výsledkem analýzy je vymezení ↑**individuálního** neboli **autorského s.** proti **s.** jiných autorů. V daném případě se odhlíží od plurality textů, které jsou podrobeny stylistické analýze. Tak lze s větší n. menší přesností popsat individuální **s.** M. Kundery v jeho prozaických i dramatických textech atd. – Vyšší hodnotu mají další stupně zobecněného chápání pojmu **s.** Jde o abstrakci nejen od plurality původců promluv, ale i od rozmanitosti objektivních a subjektivních podmínek a cílů komunikace. Zobecňovat lze po linii stylotvorných ↑faktorů objektivních, které jsou vyvázány ze spojitosti s faktory subjektivními, n. naopak po linii ↑faktorů subjektivních, které jsou odpojeny od faktorů objektivních. **S.** získané sledováním těchto dvou linií lze označit jako obecné ↑**s. objektivní** a ↑**s. subjektivní**. Mezi obecnými **s.** objektivními zaujímají nejdůležitější postavení ↑**s. funkční**. – Existují také hodnotící významy pojmu **s.**, a to podle výsledku výběru výrazových prostředků. Tento význam se objevuje zvláště v stylistikách praktického zaměření. Na prvém místě se to týká opozitní dvojice **dobrý – špatný s.**, která se v praktických stylistikách vztahuje především na stavbu textu. Dominantní výběrové prostředky opravňují k tomu přisoudit **s.** i jiné vlastnosti. Tak např. hojnější výskyt prostředků humorných dovoluje kvalifikovat **s.** jako humorný, v protikladu k němu stojí **s.** vážný, podobně lze lišit mezi **s.** expresivním a citově neutrálním, mezi **s.** vulgárním a slušným, stručným a rozvláčným apod. Kategorizace **s.** podle dominantních prostředků není dosud vypracována a zřejmě není pro stylistiku tak závažná jako diferenciace obecných stylů podle objektivních a subjektivních faktorů. – V odborné literatuře věnované teorii **s.** se setkáváme s **typy definic**, které zužují pojem **s.** jen na některý z uvedených významů. Značné rozdíly v definicích **s.** nelze vysvětlovat nezřetelností samotného pojmu, nýbrž jeho složitostí. Právě ta umožňuje přistupo-

vat k němu z různých hledisek a zdůrazňovat různé aspekty slohotvorného procesu. (K rozboru definic stylu Jelínek, 1992; Gajda, 1995.)

Lit.: Cassirer, P., On the place of stylistics, in: *Style and text*, 1975, 27–48; Cressot, M.: *Le style et ses techniques*, 1988 (12. vyd.), zvl. 15–24; Čarkić, M. Ž., On the notion of style, in: *Stylistyka* 5, 1996, 332–336; Doležel, L., K obecné problematice jazykového stylu, *SaS* 15, 1954, 97–105; Doležel, L., Vers la stylistique structurale, *TCL* 1, 1964, 257–266; Enkvist, N. E., On defining style: An essay in applied linguistics, in: *Linguistics and style*, 1964, 1–56; Fónagy, I., L'information du style verbal, *Lgs* 4, 1964, 19–47; Fowler, R., Style and the concept of deep structure, *Journal of literary semantics* 1, 1972, 5–24; Gajda, S. (ed.), Moje dzisiejsze rozumienie stylu, in: *Stylistyka* 4, 1995, 223–297 (odpovědi M. Červenky, S. Čmejrkové, F. Daneše, K. Hausenblase, B. Hoffmanna, J. Hoffmannové, J. Chloupka, M. Jelínka, J. Krause, M. Krčmové, A. Macurové, P. Mareše, M. N. Kožinové, O. B. Sirotinové, G. J. Solganika, I. J. Černuchinové, S. Dubicze, T. Kostkiewiczowé, K. Pisarkowé, T. Zgółky a M. Dudoka); Granger, G.: *Essai d'une philosophie du style*, 1968; Gray, B.: *Style. The problem and its solution*, 1969; Guiraud, P.: *Essais de stylistique*, 1969; Hausenblas, K., K utočneniju ponjatija „stil'" i k voprosu ob ob'jeme stilističeskogo issledovanija, *VJa* 1967, č. 5, 69–75; Havránek, B., K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka, *ČMF* 28, 1942, 409–416; Hoffmannová, J.: *Stylistika a ...*, 1997; Hough, G.: *Style and stylistics*, 1969; Chatman, S., The Semantics of style, in: *Essays in semiotics*, 1971, 400–422; Jelínek, M., Problem definice pojmu „styl", in: *Stylistyka* 1, 1992, 15–26; Kořínek, J. M., O jazykovém slohu, *SaS* 7, 1941, 28–37; Kožina, M. N.: *K osnovanijam funkcional'noj stilistiki*, 1968; Kožina, M. N.: *Stilistika russkogo jazyka*, 1993; Kraus, J., On the sociolinguistic aspects of the notion of functional style, in: Chloupek, J. – Nekvapil, J. (eds.), *Reader in Czech sociolinguistics*, 1986, 83–93; Lucas, T. L.: *Style*, 1964, zvl. 9–36; Macurová, A., Jazyk, styl, smysl, text – a stylistika, *SaS* 54, 1993, 279–286; Marouzeau, J.: *Précis de stylistique française*, 1959, zvl. 3–16; Mathesius, V., Řeč a sloh, in: *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 11–102 (samostatně r. 1966); Miko, F., Cesta k výrazovej koncepcii štýlu, *AUC-SlavPrag* 26, 1987, 23–28; Molinié, G.: *La stylistique, que sais-je?*, 1991; Morier, H.: *La psychologie des styles*, 1959; Murry, J. M.: *The problem of style*, 1967; Ohman, R., Generative grammars and the concept of style, *Wd* 20, 1964, 423–439; Plett, H. F., Concepts of style: A classificatory and a critical approach, *Language and style* 12, 1977, 269–281; Riffaterre, M., Vers la définition linguistique du style, *Wd* 17, 1961, 318–344; Skubalanka, T., O definicjach stylu, *Stylistyka* 4, 1995, 7–23; Spencer, J. – Gregory, M. J., An approach to the study of style, in: *Linguistics and style*, 1964, 57–105; *StSČ*, 1997, zvl. 5–35; *TaST*, 1996, zvl. 57–139; Trnka, B., K otázce stylu, *SaS* 7, 1941, 61–72; Trost, P., K obecným otázkám stylu, *SaS* 16, 1955, 15–17 (přetištěno v Trost, P.: *Studie o jazycích a literatuře*, 1995, 66–67); Vinogradov, V. V., O ponjatii stilja jazyka (primenitel'no k istorii russkogo literaturnogo jazyka), *Izvestija AN SSSR, Otd. lit. a jaz.* 14, 1955, 305–320; Vinokur, T. G., O soderžanii nekotorych stilističeskych ponjatij, in: *Stilističeskije issledovanija*, 1972, 7–106; *VJPS*, 1971, zvl. 11–63; *ZČSt*, 1970, zvl. 9–21; ↑stylistika.

MJ

STYL ADMINISTRATIVNÍ (s. administrativně právní, s. jednací, s. úřední, s. hospodářský, s. institucionální komunikace)

↑Funkční styl promluv úředního, institucionálního styku mezi účastníky, jejichž individuální vlastnosti se překrývají přesně vymezenou společenskou rolí (žadatele, poplatníka, zákonodárné autority, právnické osoby, mluvčího určitého článku organizačního schématu apod.). I přes různorodost forem úředního styku se projevy **a.s.** shodují v plnění dorozumívací funkce odborně sdělné a operativně správní (normativní n. direktivní) i v užívání specifických jaz. prostředků sloužících zhuštěnému a věcnému (objektivnímu) informování příjemce sdělení. Protože základní podoba projevů **a.s.** je písemná, uplatňují se v nich zvláštní, přesně stanovené normy grafické úpravy. Vyšší stupeň standardizace se projevuje v užívání ustálených obratů (frází, formulí), které mají autorovi usnadnit stylizaci a čtenáři orientaci v textu a jeho porozumění; někdy se z nich však stávají výrazy profesionální n. slangové a srozumitelnost tak narušují. – K příznačným jaz. rysům **a.s.** patří četný výskyt subst. a subst. složek (zvl. termínů, polotermínů, zkratek, značek) a jmenných konstrukcí. S tím souvisí i množství sekundárních předložek a předložkových výrazů (*s ohledem na*, *s přihlédnutím k*, *ve shodě s*, *za účelem*), podílejících se na vyšší explicitnosti sdělení, ale zároveň i na jeho kniž., někdy až arch. vyznění (výrazy *dle*, *z titulu*, *potažmo*, *posléze*). Typické jsou věty extrémně dlouhé (zvl. u rozsáhlejších výčtů), n. naopak krátké, heslovité. Slovosled bývá neutrální, schematizovaný, pro přehlednost se využívá prostorové uspořádání textu, různé velikosti a typy písma, předtisky, oddělování významových úseků pomocí číslic, písmen, pomlček. Časové a místní situovanosti (přesně vymezené platnosti) administrativních textů slouží uvádění faktografických údajů a číslic. Na neosobnosti vyjádření se podílí i vysoká četnost složených n. zvratných pasivních konstrukcí. – Z různorodosti forem úředního styku vyplývá i velké množství útvarů (žánrů) **a.s.**, např. zápisy, protokoly, smlouvy, potvrzení, vyhlášky, zprávy, hlášení, žádosti, přihlášky, pozvánky, formuláře, návody, soudní řeči apod. Na pomezí stylu vědeckého a administrativního stojí cestovní zprávy a výzkumné protokoly, na pomezí stylu publicistického a administrativního firemní a institucionální inzeráty, reklamní texty apod. – Díky ustálenosti a standardizovanosti a mnohdy též nápadné odlišnosti svých grafických i výrazových schémat náleží **a.s.** (a jeho historický předchůdce ↑styl epistolární a diplomatický) v klasifikacích ↑funkčních stylů jednotlivých nár. jaz. k nejstarším (někdy se vrstva příznačných prostředků označuje jako jazyk praktický v protikladu k jazyku běžně mluvenému a básnickému). Učebnice a vzorové formuláře textů administrativní, soudní a epistolární povahy v Evropě vznikaly (v rámci tzv. diktaminové rétoriky) už od středověku (nejstarší č.-lat. pomůckou psaní veřejných i soukromých listů a dokumentů je *Ars dictandi* pražského notáře Prokopa z poloviny 15. stol.). Z hlediska funkční a strukturní lingvistiky **a.s.** průkopnicky věnovali od 30. let 20. stol. pozornost představitelé ↑Pražské školy (Havránek, Vančura) a jejich pokračovatelé. – Jazykové prostředky **a.s.** (autorská nezaujatost, šablonovitost, protokolární záznam skutečnosti, manifestovaná distance od vnitřního světa postav) se někdy uplatňují jako součást autorského záměru i v umělecké próze. V takovém případě se obvykle mluví o stylu byrokratickém.

Lit.: Vančura, Z.: *Hospodářská linguistika*, 1934; Kraus, J.-Hoffmannová, J.: *Písemnosti v našem životě*, 1996; Kraus, J.,

Jazyk hospodářských dokumentů a písemnosti, in: DANEŠ, F. ad. (ed.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997, 92–96; MARKOVÁ, I. – MÜLLEROVÁ, O. ad., Od teorie dialogu k institucionální komunikaci, *SaS* 60, 1999, 195–212; *PMČ*, 1995; *StSČ*, 1997, 167–175.

JK

STYL DIALOGICKÝ A MONOLOGICKÝ

Druhy ↑objektivních stylů; způsob vedení rozhovoru n. realizace monologického projevu s převažujícími prostředky dialogickými n. monologickými. Pro **d.s.** je příznačná dynamičnost ve všech složkách komunikace. Zvláště charakteristické jsou rychlé reakce na partnera a na situaci, skákání do řeči, rychlé tempo řeči, náhlé změny tématu, syntaktické prostředky mluvených projevů, např. ↑anakoluty, změny výpovědní perspektivy, ↑opravy, opakování, ↑elipsy aj. (Müllerová, 1994); kontaktové prostředky a interakční signály; živá ↑gestikulace a ↑mimika. **M.s.** je spíše statický, vyrovnaný, uplatňují se delší souvislé monotematické pasáže; vzájemné reagování účastníků komunikace pomocí kontaktových prostředků je minimální, úloha neverbálních prostředků mimiky a gestikulace spíše malá. V syntaxi je méně prostředků typických pro dialogický text (elipsy, opakování, paralelní syntaktická výstavba sousedních replik aj.). V jednotlivých jaz. projevech může převažovat styl monologický, n. dialogický; dokonce ↑dialog může být veden stylem monologickým, když partneři ve svých replikách na sebe nereagují, nespolupracují, každý hovoří o svém, nedává druhému prostor. Naopak ↑monolog může být pronášen n. stylizován dialogicky, jestliže mluvčí n. autor užívá kontaktových prostředků, které signalizují zaměření na posluchače n. adresáta. – Jiný je styl dialogu/monologu obecně, styl dialogů/monologů literárních či dramatických, styl dialogů/monologů v konkrétních typech komunikačních situací (rozhlasová beseda, přednáška), styl jednotlivce, který se účastní dialogu n. pronáší (vytváří) monolog. Též ↑monolog, ↑dialog, ↑polylog.

Lit.: HOFFMANNOVÁ, J.: *Stylistika a ...*, 1997; MÜLLEROVÁ, O.: *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*, 1994.

OMü

STYL DRAMATICKÝ

Druh ↑stylu funkčního uměleckého založený jen na ↑dialozích, popř. na střídání dialogů s monology; text je primárně určen k jevištní realizaci, třebaže existují i dramatické texty, s jejichž provedením na jevišti autor nepočítá. Zatímco v prozaických textech se o událostech vypráví a dialogy v nich se stávají součástí událostí (↑naratologie), v textech dramatických je děj přenesen do dialogů. Autor však provází dialog (n. jeho jednotlivé ↑repliky) scénickými poznámkami (popisují prostředí děje, charakterizují jednotlivé postavy, vymezují jejich chování v dialozích apod.); jsou součástí dramatického textu, třebaže při jeho jevištním provedení se realizují neverbálně. – Vzhledem k tomu, že texty **d.s.** jsou vybudovány na dialozích a že se dramatický umělec musí při zobrazování dialogů opírat ve větší n. menší míře o dialogické vzory ze skutečné komunikace, bývá výrazová stránka dramatických textů zpravidla méně aktualizována, než je tomu u textů prozaických a zejména poetických. Výjimkou jsou dramata ve verších, v nichž se obyčejně uplatňují výrazové ↑aktualizace ve stejné míře jako v poezii. – K charakterizaci prostředí a postav se dramatickému autorovi nabízí výběr od poměrně přesně zachyceného místního nář. až po spis. jaz. s různou mírou příměsí lokálně a sociálně charakterizačních prvků (dramatem s nář. dialogy je např. *Maryša* od A. a V. Mrštíkových). I v těch dramatických textech, které zachovávají spis. normu hláskoslovnou a tvaroslovnou a z větší části i lexikální, lze však doložit odchylky syntaktické a někdy i lexikální, které mají vedle funkce charakterizační i funkci výrazově aktualizační; srov. příklad z komedie *Ze života hmyzu* od K. a J. Čapkových: TULÁK (vymotá se z kulis klopýtaje a padne): *Haha, haha, hahaha, to je švanda, že? To nic nedělá. Nemusíte se smát; já jsem si totiž neublížil.* (Opře se o lokty.) *Vy – vy – vy si myslíte, že jsem opilý? Ba ne. Já přece ležím pevně* [...] – Právě maximální volnost ve výběru výrazových prostředků, která je ovšem usměrňována uměleckým záměrem autorovým, odlišuje **d.s.** od ↑stylu konverzačního. Čím vzdálenější je styl dialogů dramatických od konverzačních, tím silněji se pociťuje aktualizovanost dramatických textů. Nejvýrazněji se ovšem „literárnost" dramatického textu projevuje tam, kde autor volí pro dialogické projevy prostředky knižní, n. dokonce jaz. rytmizuje; tak např. v Zeyerově dramatu *Radúz a Mahulena*: RADOVID (přichází): *Zde posléze jsem vyšel na den boží! Už zdálo se mi, že soumraku těch stromů ani konec nebude. Kde asi jsem? Kam jsem to asi zabloudil? A bloudím marně!*

Lit.: BIRCH, D.: *The language of drama*, 1991; CÍSAŘ, J.: *Proměny divadelního jazyka*, 1986; HOFFMANN, B.: *České drama a divadlo ve druhé polovině 20. stol.*, 1992; HOFFMANNOVÁ, J., Teatrologické inspirace pro interpretaci komunikačních procesů, *SaS* 49, 1988, 226–235; IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, V., K analýze štýlu drámy, *SR* 29, 1964, 151–165; JANOUŠEK, P.: *Rozměry dramatu*, 1989; JANOUŠEK, P.: *Studie o dramatu*, 1992; KRAUS, J., Rétorika v dramatu a proti dramatu, in: *Divadlo v české kultuře 19. století*, 1985, 69–74; KREJČÍ, K.: *Jazyk ve vývoji společnosti*, 1947, 63–89; LUKEŠ, M.: *Umění dramatu*, 1987; MISTRÍK, J.: *Dramatický text*, 1979; MUKAŘOVSKÝ, J.: *Kapitoly z české poetiky* I, 1948, 129–156; OSOLSOBĚ, I., Slovo jako exponát, jako hrdina a jako herecká postava, in: *Znak – systém – proces*, 1987, 125–153; STICH, A., Národní jazyk a jazyk dramatu, *Divadlo* 18, 1967, 12–18; STICH, A., Český jazyk a dramatický text v 19. stol., in: *Divadlo v české kultuře 19. století*, 1985, 75–83; SVOBODA, K., Verš nových českých dramat, *LF* 48, 1921, 93–103; VELTRUSKÝ, J., Drama jako básnické dílo, in: *Čtení o jazyce a poezii*, 1942, 403–502; VITVAR, V., Několik poznámek k výstavbě dialogu v současném dramatě, *NŘ* 45, 1962, 87–99; ZICH, O.: *Estetika dramatického umění*, 1931.

MJ

STYL EPISTOLÁRNÍ (s. korespondenční, s. listovní)

Styl obvykle nevyčleňovaný na základě zvláštní funkce jaz. projevu (neřadí se tedy k ↑stylům funkčním), ale podle prostředí (soukromého, n. veřejného) a na základě zobecnění převládajících stylotvorných činitelů psanosti, adresnosti a dialogičnosti (dopis n. jiný korespondenční útvar je možné chápat jako repliku dialogu). Souvislost s odpovídajícími funkčními styly se však stává základním hlediskem klasifikace jednotlivých druhů **e.s.** Se ↑stylem

hovorovým (běžně dorozumívacím) se spojuje korespondence soukromá (v dopisech osobních, důvěrných, rodinných, přátelských), se ↑stylem administrativním korespondence oficiální (hospodářská, úřední, pracovní, diplomatická), pro niž je příznačná bohatá žánrová diferenciace, se ↑stylem publicistickým dopisy určené k otištění v médiích, se ↑stylem řečnickým dopisy otevřené. ↑Styl umělecký, resp. vědecký se uplatňuje v korespondenci umělců, resp. vědců zejména tehdy, bývá-li určena i jiným čtenářům než bezprostřednímu adresátovi. Útvary **e.s.** se vyznačují ustálenou grafickou úpravou (v oficiálním styku je tato úprava přesně vymezena normou ČSN 01 6910) a ustáleným kompozičním uspořádáním (zahrnujícím oslovení, úvodní a závěrečné pozdravné formulace, vyjádření hlavního účelu listu, datum, podpis aj.). Uplatnění nespis. jaz. prostředků je stylistickým příznakem důvěrnosti a neoficiálnosti pisatelova vztahu k adresátovi.

Lit.: *ČS*, 1992, 384–387; Hoffmannová, J., Pragmalingvistický pohled na dopisy Karla Čapka, *NŘ* 82, 1999, 113–121; Jelínek, M., Epistolární styl, in: Karlík, P. – Pleskalová, J. ad. (eds.), *Pocta Dušanu Šlosarovi*, 1995, 126–137; Kraus, J., Jazyk hospodářských dokumentů a písemností, in: Daneš, F. ad. (eds.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997, 92–96; Kraus, J. – Hoffmannová, J.: *Písemnosti v našem životě*, 1996; Kuldová, O.: *Normalizovaná úprava písemností psaných strojem nebo zpracovaných textovým editorem. Komentovaná úprava s ukázkami*, 1999; *ZČSt*, 1970, 190–191.

JK

STYL ESEJISTICKÝ

Jeden ze ↑stylů funkčních patřící do širšího rámce ↑stylu odborného; vzniká kombinací výběrových tendencí tohoto stylu a ↑stylu prozaického. Jeho název pochází od názvu žánru esej, jde tedy vlastně i o **styl žánrový**. Esej jako žánr zpracovává odborná, především společensko-vědní témata beletrizovanou formou. **E.s.** se vyznačuje značně širokým prostorem pro výběr výrazových prostředků, a tím i značnou rozmanitostí individuální. Požadavek stylistické aktualizovanosti brání autorům v tom, aby se vyjadřovali knižně; máme-li pocit knižnosti stylu u starších autorů, je to dáno stavem tehdejší spis. č., a ovšem i dobovými stylistickými tendencemi. **E.s.** je přístupný pro prostředky expresivní a v různé míře využívá prostředků aktualizovaných, nejčastěji ↑metafor. Příklad: [H. Kvapilová] *se vyhýbala všemu* ***lacinému****, co* ***podplácí*** *diváka. Její úspěch byl vždy koupen za cenu* ***cudné pýchy****. Chtěla diváka ne* ***přepadnout****,* ***strhnout****,* ***ohlušit*** *– nýbrž* ***zvlnit*** *hlubším a déle vyznívajícím dojmem, než jest senzace chvilková* (Šalda). – Z funkce **e.s.** vyplývá, že se nemůže obejít bez prostředků terminologických, ale volba termínů obyčejně nepřekračuje hranice, za nimiž by byla snížena srozumitelnost textu. Na druhé straně může využívat ↑slovních hříček a různých poetických figur, srov. sémantické ↑zeugma u Skácela: *Když si děcka přinesou ze školy vysvědčení, nasadí si rodiče brýle a vrásky.*

Lit.: Bečka, J. V., O eseji a esejistickém slohu, *NŘ* 29, 1945, 53–61; Buzássyová, K., Kontrapunkt významu a výrazu v esejistickém texte, *SR* 49, 1984, 337–349; Erban, K., O českém slohu kritickém, *NŘ* 19, 1935, 129–139; Jedlička, A., K vymezení a charakteristice esejistického stylu, in: *Studia Slavica Pragensia*, 1973, 167–178; Jedlička, A., K jazyku a stylu českých esejistických textů, *SaS* 50, 1989, 114–125; Mistrík, J., Esejistický štýl, *SR* 39, 1974, 321–333; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1985, 490–499; Slančová, D., Príspevok k lexikálnej charakteristike eseje, *SR* 46, 1981, 149–156; Slančová, D., O kompozičných prostriedkoch súčasnej slovenskej eseje a jej štýlu, *SR* 50, 1985, 28–37, 93–97; Slančová, D., Uplatnenie obraznosti a figuratívnosti v esejistickom texte, *SR* 52, 1987, 76–81.

MJ

STYL FUNKČNÍ

Styl vymezený na základě funkce textu; jeden z typů ↑stylů objektivních. Objektivní podmínky komunikace zavazují původce promluvy k jistému slohotvornému chování, mají tedy slohotvornou účinnost. U **f.s.** jde o vlivy, které na výběr výrazových prostředků a na jejich integraci do textu vykonává příslušná obecně pojímaná komunikační funkce. Ze všech objektivních faktorů jsou faktory funkční nejvýraznější. Proto jim také ↑Pražská škola věnovala největší pozornost a založila na nich klasifikaci stylů v tzv. funkční stylistice. – Výčet **f.s.** závisí na výčtu komunikačních funkcí, které zřetelně ovlivňují slohotvorné procesy. Klasifikace **f.s.** závisí ovšem také na zvoleném stupni zobecnění. Při nižším lze odlišit např. odborný styl vědecký (teoretický) od praktického, zvýší-li se stupeň zobecňování, splynou oba **f.s.** v obecněji vymezený styl odborný. Podobně různý stupeň zobecnění rozhoduje o vymezení obecného stylu žurnalistického (novinářského), či dvou stylů konkrétnějších: zpravodajského a komentářového (analytického). Mezi jednotlivými **f.s.** existují dost rozsáhlé průniky ve výběrových tendencích, což často ztěžuje vedení přesných hranic mezi nimi. Jako kritérium pro klasifikaci **f.s.** může sloužit na prvním místě šíře prostoru, který poskytuje mluvícímu (píšícímu) subjektu příslušná komunikační funkce. S tím souvisí propustnost daného **f.s.** pro výrazové prostředky nespis. (obecněčeské, nářeční, slangové, argotické). Důležitým kritériem je otevřenost n. zavřenost **f.s.** pro výrazové prostředky aktualizované. Třídit lze i na základě toho, zdali dovolují užívání prostředků expresivních, či nikoli. Jako kritérium může sloužit i míra terminologizovanosti výraziva; ta pak může být spjata s různým stupněm významové explicitnosti a koherentnosti. U **f.s.** vyznačujících se koherentností hraje značnou úlohu míra syntaktické kondenzovanosti textů. Dalším kritériem může být podíl frazémů a idiomů na stavbě textu. – Pražská škola navrhla v druhé pol. 20. a na poč. 30. let 20. stol. podle různých kritérií čtyři **f.s.** (označované tehdy jako **funkční jazyky**; viz Havránek, 1932): hovorový (konverzační), pracovní (věcný), vědecký a básnický. V některých pracích se uváděl ještě styl novinářský, ale ten obyčejně nebyl pojat do příslušných přehledů. Je zřejmé, že tato klasifikace byla jen rámcová. Později byla rozvinuta do podoby čtyř **f.s.** (prostě sdělovací, odborný, publicistický, umělecký), dnes se většinou navíc počítá se stylem administrativním a nový význam získává styl řečnický. – Podle základní funkce je vhodné **f.s.** členit jinak, a to na tři větší skupiny: (1) **styly věcně informační** (jejich funkcí je podávat adresátům informace v různé míře objektivnosti a úplnosti); (2) **styly persvazivní** (přesvědčovací, zís-

kávací, v nichž funkce informační slouží jen jako východisko k ovlivňování adresáta); (3) **styly umělecké** (prozaické, dramatické, poetické, esejistické, v nichž má dominantní postavení funkce estetická). Ze všech těchto skupin poskytují největší výběrové možnosti právě ↑styly umělecké. Výběr výrazových prostředků se v nich neomezuje jen na prostředky spis., autoři mohou čerpat i z jiných útvarů nár. jaz., ba mohou volit charakterizační prostředky i z jiných jaz. Navíc v uměleckých textech dochází k záměrným ↑aktualizacím, které jsou nositeli estetických hodnot.

(1) Ze **stylů věcně informačních** je nejvyhraněnější ↑styl odborný, a to především teoretický (vědecký). Autoři jsou v něm při výběru lexikálních prostředků vázáni příslušnou terminologickou soustavou a v oblasti syntaktické musí vyhovět požadavkům explicitnosti a koherentnosti (↑koherence). Odborná komunikace nepřeje výrazovým aktualizacím a vyhýbá se prostředkům expresivním. Značné průniky zjišťujeme mezi stylem odborným (zejména praktickým) a ↑administrativním (administrativněprávním). Ten slouží komunikaci mezi správními orgány a občany n. mezi právně vymezenými skupinami občanů, popř. mezi jednotlivci. Nutnost přesného vyjadřování nutí účastníky administrativní komunikace k užívání právních formulí, čímž se administrativní styl zčásti překrývá s odborným stylem právním. Administrativní styl se obyčejně vyhýbá prvkům ↑stylů subjektivních a neužívá prostředků expresivních. Většinu shodných vlastností sdílí administrativní styl se stylem hospodářským (ekonomickým). Ten se někdy uvádí jako samostatný funkční styl, protože se v něm vyvinulo mnoho výrazových formulí, které umožňují přesnou a rychlou komunikaci. Odborný, administrativní a hospodářský styl jsou styly primárně psané, a proto mají stylistické vlastnosti projevů psaných. To se projevuje i v mluvených žánrech těchto stylů. Mezi styly věcně informační se řadí i ↑styl publicistický, který má často vedle funkce informační i funkci persvazivní. Je užitečné chápat publicistický styl šířeji než styl žurnalistický (novinářský). Do oblasti publicistiky se totiž řadí nejen texty publikované v novinách a časopisech, ale i mluvené projevy v rozhlase a televizi a také projevy na obecná témata v různých shromážděních. Jde veskrze o projevy veřejné, ať už jsou mluvené n. psané. Obyčejně se však styl publicistický ztotožňuje se stylem žurnalistickým, kterému se přisuzuje dvojí funkce: jednak podává obecně přístupné informace o současnosti, jednak tyto informace analyzuje, získává pro jejich podporu adresáty (příslušné žánry jsou na přechodu k stylu persvazivnímu). V mluvených publicistických projevech se konstituuje ↑styl řečnický (rétorický), jindy chápaný jako styl se samostatnou funkcí. – Významné postavení mezi **f.s.** věcně informačními zaujímají dva styly, jejichž těžiště je v komunikaci soukromé. Je to ↑styl konverzační (méně přesně: hovorový, též prostě sdělovací) a ↑epistolární (korespondenční). První se vyznačuje vlastnostmi stylu projevů mluvených, druhý psaných. V obou případech soukromé prostředí dovoluje užívat výrazových prostředků nespis. Protože jak původce promluvy, tak i její adresát jsou v jisté míře zasvěceni do sdělovaných informací, oba styly mají tendenci k vyjadřování implicitnímu a eliptickému. Často se v nich uplatňují prostředky expresivní.

(2) Mezi **f.s. persvazivní** patří vedle analytických žánrů žurnalistického stylu především ↑styl řečnický (rétorický). K dosažení získávacího cíle užívá prostředků řečnických a často i kontaktových. Vystupňovanou získávací funkcí se vyznačuje styl reklamní; setkáváme se v něm i s výrazovými prostředky aktualizovanými. Získávací funkci má zčásti i ↑styl náboženský, neboť ten si klade za cíl získávat adresáty pro vyslovené myšlenky a city. Mezi persvazivní styly lze zařadit i styl direktivní, dosahující svého cíle jistými formulemi, jimiž se snaží regulovat chování společnosti n. její části.

(3) O **f.s. uměleckých** ↑styl umělecký.

Lit.: *ČS*, 1992, 31–35; Dubský, J., The Prague conception of functional style, in: *The Prague School of linguistics and language teaching*, 1972, 112–127; Hausenblas, K., K základním pojmům jazykové stylistiky, *SaS* 16, 1955, 1–15; Hausenblas, K., Styly jazykových projevů a rozvrstvení jazyka, *SaS* 23, 1962, 189–201; Hausenblas, K., Stručná charakteristika stylu a stylistiky, in: *Stylistyka* 4, 1995, 233–243; Havránek, B., Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura, in: *SČJK*, 1932, 32–84 (přetištěno in: *SSJ*, 1963, 30–59); Havránek, B., K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka, *ČMF* 28, 1942, 409–416 (přetištěno in: *SSJ*, 1963, 60–68); Horálek, K., Sprachfunktion und funktionelle Stilistik, *Lgs* 14, 1965, 14–22; Chloupek, J., Pochybnosti o funkčních stylech, *SPFFBU* A 41, 1993, 51–61; Chloupek, J., Funkční styly dnes, *NŘ* 77, 1994, 57–66; Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, 1974, 92–110; Jedlička, A., K systému a systematice funkčních stylů, *JŠ* 15, 1980, 107–113; Jelínek, M., Pojem funkčního stylu v řečové stylistice, in: Gajda, S. (ed.), *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, 1991, 13–19; Kožina, M. N.: *K osnovanijam funkcionalnoj stilistiki*, 1968; Kožina, M. N., Interpretacija teksta v funkcionalno-stilevom aspekte, in: *Stylistyka* 1, 1992, 39–50; Kraus, J., K sociolingvistickým prvkům ve funkční stylistice, *SaS* 32, 1971, 271–278; Kraus, J. – Polák, J., Text factors and characteristics, *PSML* 2, 1968, 155–171; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1985, 401–544; Pauliny, E., O funkčnom rozvrstvení spisovného jazyka, *SaS* 16, 1955, 17–24; *PMČ*, 1995, 726–731; *StSČ*, 1997, 148–244, 257–266; Tošović, B.: *Funkcionalni stilovi*, 1988; *ZČSt*, 1970, 29–53.

MJ

STYL HOVOROVÝ

↑Funkční styl spojený s běžnou komunikací, s každodenním sdělováním, tedy v pojetí různých autorů s projevy, jimž dominuje funkce „komunikativní", „prostě sdělovací", „prostě informativní", „věcně informativní", „věcně sdělná". Obvykle je počítán ke stylům „věcným", „věcně informativním", tj. ke stylům projevů, které nejsou založeny na estetické intenci, jindy je připojován k „funkčně stylové oblasti běžně dorozumívací". Havránek (1932, 1942) užíval nejprve termínu „funkční jazyk hovorový", později přešel k termínu ↑funkční styl. Hausenblas ve VJPS (1972) staví komplexní styl hovorový (běžně mluvený) proti komplexnímu stylu knižnímu. I u jiných autorů se setkáváme s termínem „styl běžně mluvený", později „styl kolokviální". Někdy bývá označován rovněž jako ↑styl konverzační; Jelínek (1966) uvažuje o tom, zda je možno styl hovorový a konverzační chápat jako synonyma, či zda termín „styl konverzační" je užší. – U jednotlivých autorů je **h.s.** v různé míře spojován se stylovou vrstvou hovorových prostředků a s „nenu-

cenou, hovorovou (konverzační) formou spis. jaz.", tj. s ↑hovorovou češtinou. Pohybujeme-li se na ose knižnost – stylová neutrálnost – hovorovost (kolokviálnost), ocitáme se s hovorovostí na okraji spis. jaz., n. v prostoru mezi spisovností a nespisovností. Mistrík (1985) však varuje před ztotožňováním **h.s.** a mluvené podoby spis. jaz. (protože s **h.s.** se lze setkat i v textech psaných). Horecký odmítá považovat hovorovost za samostatný „jazykový styl". I další významní stylistikové jsou odpůrci funkčního **h.s.** Chloupek v StSČ (1997) pochybuje o tom, že lze mluvit o „prostě sdělném, hovorovém funkčním stylu" zejména proto, že se proti jiným funkčním stylům nezakládá na spis. č. a že se jeho komunikáty neřídí samostatnou, obecně respektovanou normou; ↑styl projevů mluvených a psaných. Hrbáček (1987) počítá s funkčním stylem prostě sdělovacím (dominantní funkce prostě sdělná) a s funkčním stylem konverzačním (dominantní funkce kontaktová), nikoli však s funkčním **h.s.** Ten je příznačný pro projev jakéhokoli funkčního stylu, který používá hovorových prostředků (zatímco projev ve stylu prostě sdělovacím nemusí obsahovat žádné hovorové prostředky); není tedy určen funkcí, ale je závislý na hovorové vrstvě spis. jaz. (tj. na vrstvě prostředků „vhodných zejména pro neveřejné a poloveřejné mluvené projevy"). Ke stylovému typu (nikoli funkčnímu stylu!) hovorovému mohou podle Hrbáčka náležet i projevy funkčního stylu uměleckého, publicistického, méně často odborného. – **H.s.** je považován za styl projevů mluvených (až sekundárně a řidčeji psaných), především projevů dialogických, nepřipravených, spontánních, bezprostředních, emocionálních, málo normovaných a málo kontrolovaných. Tyto projevy specificky oscilují mezi familiárností (důvěrností) a oficiálností, patří však hlavně ke sféře soukromé. Jsou neodlučitelně spojeny se situací a přítomností adresáta; obsahují silnou vrstvu kontaktových, apelových, ale i neverbálních a deiktických prostředků. Jaz. implicitnost, „neúplnost" je umožněna právě situačním zakotvením. Pro tyto projevy je příznačná mluvená syntax (Müllerová, 1994): volné, asociativní, asyndetické spojování vět do řetězců (parataxe, juxtapozice, méně hypotaxe); nejasné hranice výpovědních celků a míšení větných vzorců; adice, přičleňování, doplňování, vsouvání, odbočování; elipsy, apoziopeze, anakoluty, zeugmata, kontaminace; subjektivní slovosled, slovosledné inverze. Jde o zajímavé spojení výrazové ekonomie (eliptičnost, fragmentárnost) a pleonastičnosti, redundance (opakování, intenzifikace). Výslovnost bývá uvolněná, až nedbalá. Z morfologie je zajímavý např. sklon k personifikaci a animizaci (životné tvary místo neživotných: *dát si frťana*, *koupit favorita*, *mít mobila*). Slovní zásoba je podle Mistríka (1985) chudší než v projevech jiných funkčních stylů: toto spíše nepřesné, přibližné vyjadřování je totiž založeno na slovech s velkým rozsahem a malým obsahem (hyponyma, opisné výrazy, synekdochy typu celek → část). Výrazy konkrétní převládají nad abstraktními, charakteristická je i stručnost (zkratková slova, univerbizace, zástupné metonymie) a expresivita (deminutiva, hypokoristika, augmentativa, vulgarismy), s níž se už dostáváme mimo sféru spis. jaz. (i výrazy slangové atd.). – O **h.s.** lze těžko hovořit u dialogů postav v psaných uměleckých textech: zde může být navozena pouze iluze běžného hovoru, jde o stylizaci; prostředky **h.s.** tu mohou být užívány pouze výběrově; prostředky zvukové realizace, neverbální a situační složky komunikace musí být suplovány popisem atd. Též ↑styl epistolární, ↑styl konverzační, ↑styl telefonický.

Lit.: Havránek, B., Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura, in: *SČJK*, 1932, 32–84; Havránek, B., K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka, *ČMF* 28, 1942, 409–416; Hrbáček, J., Poznámky k funkčním stylům prostě sdělovacímu, hovorovému a konverzačnímu, *AUC-SlavPrag* 26, 1983, 111–114; Jelínek, M., Postavení hovorového stylu mezi styly funkčními, *SaS* 27, 1966, 107–117; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1985, 499–512; Müllerová, O.: *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*, 1994; *StSČ*, 1997, 132–147; *VJPS*, 1972, 25–37; *ZČSt*, 1970, 30–37.

JH

STYL KONVERZAČNÍ

Chápání **k.s.** v č. stylistice je značně rozrůzněné, což souvisí s dvojím významem slova ↑konverzace v č. Může znamenat jakýkoli hovor, rozhovor – pak je **k.s.** jen synonymem pro ↑styl hovorový, srov. i funkční jazyk hovorový (konverzační) u Havránka (1932). Může však mít i užší význam: samoúčelný „hovor pro hovor" (Mukařovský, 1948; Mathesius, 1982). Hausenblas v VJPS (1972) vyděluje uvnitř komplexního stylu hovorového „odstín" obcovací, pracovní (jednací) a konverzační (oblast společenské konverzace). ZČSt (1970) zase vyčleňují uvnitř „funkčně stylové oblasti běžně dorozumívací" oblast konverzační. Chloupek v StSČ (1997) existenci stylového typu konverzačního v č. zpochybňuje, protože č. společnost – na rozdíl od fr. či angl. – tu nevytvořila ustálené komunikační modely (pouze v některých kontaktových frázích a v rámcových složkách soukromých dopisů). Naproti tomu Hrbáček (1987) proklamuje samostatný funkční **k.s.** (vedle stylu prostě sdělovacího) u projevů, jimž dominuje ↑fatická (kontaktová) funkce jazyka a konstituuje společensky normované způsoby vyjadřování. Termín ↑dialogický styl se v souvislosti s konverzací neujal; Jelínek (1966) doporučil vyhradit jej pro styl dialogů postav v umělecké literatuře a postavit jej proti stylu literárních monologů. Trávníček (1953) užíval termínu styl společenský a vztahoval jej ke konvencionalizovaným společenským situacím. Označení „konverzační jazyk" se vyskytuje jen ojediněle a není přesně terminologizováno. – Ne vždy se dostatečně rozlišuje dvojí typ konverzace: (1) „krásný hovor" (Mathesius, 1982) salonní, „hovor pro hovor sám, zbavený závislosti na aktuální situaci a na životní praxi" (Mukařovský, 1948), tedy konverzace „umělá", „kulturní", estetizovaná; (2) situací vynucená konverzace „ze slušnosti", hovor zabraňující trapnému mlčení při náhodném setkání v uzavřeném či omezeném prostoru (výtah, kupé, promenáda v tanečních, stůl v restauraci aj.). Pro první typ konverzace je příznačná jak ↑automatizace výrazu (ritualizované zdvořilostní formule), tak ↑aktualizace (módní slova, cizí slova, citáty, slovní hříčky, bonmoty). Druhý typ (náhodná setkání) je jazykově jednodušší, rozhovory nebývají zcela spis.; přesto i tady jde o jistý způsob společenské prezentace a o zdvořilou komunikaci založenou na pečlivém výběru výrazových prostředků (Hrbáček, 1987). – Konverzace je považová-

na za komunikaci soukromou, ev. v některých situacích poloveřejnou (podle Jelínka (1966) je i oficiální konverzaci možno pokládat za dorozumívání privátní, neboť nemá – na rozdíl od oficiálních veřejných projevů – kolektivního adresáta). Rytmus konverzace je plynulý, proti běžným dialogům poněkud nepřirozený: repliky následují rychle za sebou, účastníci pohotově reagují, nevznikají delší pauzy, ale nedochází ani ke vzájemnému přerušování, skákání do řeči. „Nepřirozená" je i vysoká míra souladu, vzájemného souhlasu a ztotožnění partnerů (často i opakují jeden po druhém). Ritualizované formule, zdvořilostní fráze se vyskytují hlavně ve společensky nejexponovanějších místech konverzace (začátky a konce: pozdravy, vítání, představování, loučení aj.). Ke **k.s.** patří a vysoko se zde hodnotí duchaplnost, vtipnost. Někdy bývá konverzace charakterizována jako bezobsažný hovor „o ničem", resp. o nedůležitých, triviálních tématech: v „krásné" salonní konverzaci se však mohou vynořit témata nejrůznější (často se rychle, asociativně přechází od jednoho k druhému), zatímco témata drobných náhodných rozhovorů jsou značně ustálená (počasí, zdraví, rodina, práce, dovolená atd.). – Z etického hlediska může být konverzace hodnocena pozitivně (naplňuje lidskou potřebu kontaktu, udržuje a formuje lidské vztahy, je projevem zdvořilosti a slušnosti) i negativně (jako konvenční, povrchní, zbytečný, významově vyprázdněný „pseudodialog", jako vtělená faleš a přetvářka). O č. konverzaci se tvrdí, že je – ve srovnání s fr. či angl. – málo kultivovaná a zdvořilá (či možná příliš demokratická?): je spíše familiární, neformální, málo obřadná, hodně osobní, neváhá porušit soukromí partnera (Slavíčková, 1993). Navíc je spíše negativistická: ke **k.s.** Čechů patří, že na otázky po rodině, zdraví atd. neodpovídají nadšeně a optimisticky, ale kriticky, skepticky a pesimisticky. – **K.s.** nacházíme i v některých projevech psaných: jsou to hlavně dopisy a pohledy obsahující pozdravy, blahopřání, omluvy, poděkování a v každém případě zdvořilostní fráze z úvodu a závěru dopisů. I tyto písemné projevy jsou motivovány fatickou, kontaktovou funkcí (i když Jelínek v PMČ (1995) rozlišuje pro běžné dorozumívání styly ↑konverzační a ↑epistolární).

Lit.: Havránek, B., Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura, in: *SČJK*, 1932, 32–84; Hoffmannová, J., Fatická funkce jazyka, konverzace a její žánry, *SaS* 57, 1996, 191–205; Hrbáček, J.: Poznámky k funkčním stylům prostě sdělovacímu, hovorovému a konverzačnímu, *AUC-SlavPrag* 26, 1983, 111–114; Jelínek, M., Postavení hovorového stylu mezi styly funkčními, *SaS* 27, 1966, 107–117; Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 393–396; Mukařovský, J.: *Kapitoly z české poetiky* I, 1948, 129–153; *PMČ*, 1995; Slavíčková, J., Understanding Czech conversation, *SaS* 54, 1993, 225–227; *StSČ*, 1997, 132–147; Trávníček, F.: *O jazykovém slohu*; 1953, 49; *VJPS*, 1972, 25–37; Weingart, M., Něco o naší konverzační řeči, *Český jazyk v přítomnosti*, 1934, 97–101; *ZČSt*, 1970, 30–37.

JH

STYL NÁBOŽENSKÝ (s. sakrální)

V č. stylistice nově se objevující pojem (Jelínek v PMČ, 1995, v podobném významu Krčmová v StSČ (1997) mluví o stylu duchovním), dosud těžko vymezitelný a definovatelný; obtíže vyplývají jednak z významové plurality pojmu náboženství, jednak z různorodosti forem náboženské komunikace. Komunikáty **n.s.** se obvykle klasifikují podle žánrů, rozlišuje se tak styl kazatelský (mající některé společné rysy se ↑stylem řečnickým), bohoslužebný (liturgický, obřadní), styl teologických rozprav (blízký ↑stylu odbornému), styl modliteb apod. Nápadnou osobitostí náboženského stylu je prolínání hluboce osobních způsobů vyjádření víry s projevy náboženské univerzality a rituální tradice. Mnohost náboženství a církví vede zároveň k diferenciaci jazykové a stylové, tj. k uplatňování speciálních liturgických jaz., hagiolektů (v evropském kulturním okruhu nazývaných též lingua sacra), které se vytvářejí na pozadí nár. jaz., n. jsou od něj zcela odlišné (funkci hagiolektů někdy plní jaz. užívané v speciálních funkcích náboženské komunikace, např. hebrejština, latina, staroslověnština).

Lit.: Dalferth, I. U. (ed.): *Sprachlogik des Glaubens. Texte analytischer Religionsphilosophie und Theologie zur religiösen Sprache*, 1974; *StSČ*, 1997, 201–207.

JK

STYL OBJEKTIVNÍ (s. nadpersonální, s. mimopersonální)

Typ obecného stylu vymezený na základě zobecnění ↑**stylotvorných faktorů objektivních** (**mimopersonálních**). Při tomto zobecňování, které se může ovšem zastavit na různých stupních, se abstrahuje od ↑slohotvorných faktorů subjektivních (personálních). Působení objektivních a subjektivních slohotvorných faktorů je komplementární: ↑singulární styl, z něhož vlastně jakákoli abstrakce vychází, vzniká subjektivně motivovaným výběrem výrazových prostředků v mezích, které jsou dány slohotvornými faktory objektivními. Obecně platí, že čím více se v objektivních faktorech uplatňuje požadavek přesnosti při pojmenovávání pojmů a při vyjadřování vztahů, tím méně prostoru pro výběr výrazových prostředků má komunikující subjekt. Naopak s ubýváním nároků na přesnost a jednoznačnost vyjadřování a se vzrůstajícím sklonem k ↑aktualizacím výrazovým, které bývají často spjaty s expresivností projevu, rozšiřuje se prostor pro subjektivní výběr. Např. ↑styl umělecký klade subjektivnímu výběru výraziva nejmenší překážky. – Druhy **o.s.** mají názvy podle relevantních ↑objektivních slohotvorných faktorů. V soudobých č. a slk. stylistikách se uvádějí nejčastěji tyto dvojice opozitních **o.s.**: (1) ↑**Styly projevů mluvených** × **styly projevů psaných**, popř. tištěných. Rozdíly mezi nimi nevyplývají jen z rozdílných vyjadřovacích schopností fonického a grafického kódu, nýbrž především z rozdílných komunikačních situací při užívání toho n. onoho kódu. Potvrzují to potíže, které nastávají při převádění promluvy z jednoho kódu do druhého; ↑styl projevů mluvených a psaných. (2) **Styly kontaktové** (projevů probíhajících za přítomnosti adresáta) × **styly distanční** (projevů za nepřítomnosti adresáta). První typ může využívat výhod kontaktových prostředků jaz. i nejaz. (např. volby různé vzdálenosti mezi mluvčím a adresátem, výběru různých gestikulačních a mimických znaků), druhý musí kontaktové prostředky nahrazovat znaky metajazykovými, popř. metakontaktovými. Rozvoj telefonické a ↑elektronické komunikace opozici mezi sty-

ly kontaktovými a distančními oslabil, neboť umožňuje vřazovat do distanční komunikace některé typy prostředků kontaktových. Distanční promluvy mohou mít volněji n. přesněji určeného adresáta, a jejich styly pak mohou být v různé míře ovlivněny právě zřetelem k adresátovi. Můžeme je pojmenovat jako styly adresní na rozdíl od stylů bezadresních. (3) ↑**Styly monologické × styly dialogické.** Rozdíly mezi nimi jsou v míře dynamičnosti; ta vzrůstá s rychlejším střídáním ↑replik. U dialogů dochází k náhlým změnám témat a k užívání syntaktických konstrukcí eliptických a často i anakolutových. Za specifický typ dialogických stylů lze označit styly diskusní a polemické; ↑styl monologický a dialogický. (4) ↑**Styly oficiální** (veřejné) × **styly neoficiální** (neveřejné, soukromé). Protože úzce souvisí s komunikační situací, lze je nazvat také styly situačními. V oficiální komunikaci písemné bývá pravidlem užívání spis. normy. Odchylky od normy, pokud nejsou motivovány specifickou funkcí, se pociťují obyčejně jako porušení komunikační zvyklosti. U oficiální komunikace mluvené se sice také uplatňuje tendence ke spis., ale mluvčí se zpravidla vyhýbají prostředkům arch. a kniž. Zejm. u příslušníků mladších generací pronikají do oficiálních projevů mluvených prostředky obecněčeské. Rozsah těchto průniků závisí na sociálním poměru mezi mluvčím a adresátem a ovšem i na tom, na jakou míru oficiálnosti si účastníci mluvené komunikace zvykli. Pokud jde o komunikaci neoficiální, v její variantě mluvené obyčejně neočekáváme uplatňování spis. normy, i když ani to není u jednotlivců, zejména starších, vyloučeno. Naproti tomu v neoficiální komunikaci psané je tendence k užívání spis. normy mnohem silnější. Běžné jsou však i soukromé zápisy a dopisy v nespis. útvarech ↑národního jaz.; ↑styl monologický a dialogický. (5) ↑**Styly funkční.** O výběru výrazových prostředků a jejich spojování do textu rozhodují zde funkce textu v komunikaci. Je to zejména funkce: (a) konverzační a epistolární; (b) věcně informační, která se člení na odbornou (vědeckou, praktickoodbornou, odborněpopularizační a učební), správní (právně-administrativní, hospodářskou neboli ekonomickou, popř. obchodní), publicistickou (zpravodajskou a analytickou); (c) propagační; (d) přesvědčovací neboli persvazivní (řečnická); (e) estetická, umělecká. Je však možné nacházet i funkce další. Na nižší úrovni zobecnění lze dojít k desítkám tzv. **sekundárních funkčních stylů** (Mistrík, 1997). (6) Jiný princip členění **o.s.**, a to na základě **dominujícího konstituujícího faktoru** spojujícího všechny složky textu, uplatnila StSČ (1997). Vychází z faktorů mluvenosti, pojmovosti, direktivnosti a operativnosti, z funkce získávací a přesvědčovací a u uměleckých textů počítá s deklarováním estetické funkce. Výsledné rozdělení stylů je až na detaily analogické členění funkčnímu. (7) V návaznosti na tradici (např. na členění literárních žánrů v klasicismu) lze uplatnit **vertikální členění stylů** na styl vysoký, střední a nízký; takový rozdíl se projevuje při hodnocení ↑stylových příznaků na ose knižnost – neutrálnost – hovorovost. Ostatní rozdělení stylů lze pak shrnout pod společné označení **horizontální členění stylů**, neboť není (na rozdíl od vertikálního) hierarchizující. – Ukazuje se, že ze všech objektivních slohotvorných faktorů nejvíc ovlivňují styl faktory funkční. Proto se hlavně na jejich analýzu zaměřila ↑Pražská škola a položila tak základy k funkční stylistice (↑stylistika). Mezi č. jazykovědce, kteří se věnovali klasifikaci a charakteristice **o.s.**, patří Havránek, Jedlička, Daneš, Hausenblas, Jelínek, Stich, Chloupek, Krčmová. Jednoty v třídění však nedosáhli a ještě větší rozdíly zjišťujeme ve stylistických pracích zahraničních.

Lit.: *ČS*, 1992, 7–54; Hausenblas, K., Styly jazykových projevů a rozvrstvení jazyka, *SaS* 23, 1962, 189–201; Hausenblas, K., Komplexní a simplexní styly, in: *Poetyka i stylistyka słowiańska*, 1973, 39–46 (reprint in: *TaST*, 1996, 79–86); Hausenblas, K., Vysoký – střední – nízký styl a diferenciace stylů dnes, SaS 34, 1973, 85–91; Havránek, B., K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka, *ČMF* 28, 1942, 409–416 (přetištěno in: *SSJ*, 1963, 60–68); Jedlička, A., K stylovému rozvrstvení dnešní spisovné češtiny, *JŠ* 7, 1963, 133–143; Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*; 1974, 92–111; Jedlička, A., Wege zur Erarbeitung einer Systematik der Stile und Stilerscheinungen, in: *Beiträge zur Geschichte der slavischen Sprachwissenschaft*, 1988, 9–26; Jelínek, M., Klasifikace stylů, *JA* 16, 1979, 62–65; Krčmová, M., Stálé komunikativní faktory a možnosti jejich využití při deskripci stylu, in: Findra, J. (ed.), *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie*, 1991, 78–85; Milic, L. T., Against the typology of styles, in: *Contemporary essays on style*, 1969, 283–292; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1985, 419–544; Pauliny, E., O funkčnom rozvrstvení spisovného jazyka, *SaS* 16, 1955, 17–24; *PMČ*, 1995, 707–719; *StSČ*, 1997, 51–59; *ZČSt*, 1970, 22–53.

MJ

STYL ODBORNÝ

↑Funkční styl s nejvyhraněnější funkcí věcně informační. Slouží k přesnému, systematizovanému a obyčejně i explicitnímu zprostředkování informací, analýz a teoretických úvah v oblasti vědy, techniky a vůbec odborné praxe. Vyžaduje od autorů komunikátů odbornou průpravu a obyčejně se obrací k adresátům, kteří disponují dostatečnými odbornými poznatky. V odborných projevech teoretických autoři při výběru informačních dat a jejich zpracování pouštějí často adresáta ze zřetele a sledují jen maximální přesnost svých textů. – Při nízkém stupni zobecnění můžeme každé odborné disciplíně přisoudit zvláštní styl. Tak např. existuje styl disciplín fyzikálních; zvýšíme-li stupeň zobecňování, dospějeme ke stylu fyzikálně-matematickému a tak lze v zobecňování pokračovat, až se dosáhne pojmu funkčního **o.s.** Je zřejmé, že se zvyšováním stupně zobecnění vzrůstá i obecnost tendencí, které zjišťujeme ve výběru výrazových prostředků a textotvorných postupů. Volba příslušného stupně zobecnění pak závisí na tom, jakého cíle chceme při stylistické charakteristice odb. textů dosáhnout. – Zobecňování lze regulovat nejen podle obsahové různosti odborných disciplín, ale i podle jejich zaměření na odborné cíle teoretické a praktické. V prvním případě můžeme mluvit o funkčním **stylu teoretickém** (vědeckém), v druhém o **stylu praktickém**. Rozdíl mezi nimi je především v míře respektování adresáta: teoretický styl je méně závislý n. je dokonce nezávislý na vlastnostech skutečných n. předpokládaných adresátů, kdežto praktický styl musí být regulován podle jejich schopností danému textu porozumět. Autor prakticky zaměřených odborných textů obyčejně snižuje jejich abstraktnost, omezuje užívání termínů, méně známé termíny definuje, snižuje míru syntak-

tické kondenzace, zmenšuje složitost souvětných celků atd. Většinu těchto vlastností má i **styl učební**, který někteří stylistici (např. Hausenblas, 1972) považují za samostatný styl funkční; vyznačuje se některými postupy, které slouží ke zvýšení didaktičnosti textu. – Podle Čmejrkové – Daneše ad. (1999) se dnes dále rozpadá jednotnost **o.s.**, jsme svědky stále větší heterogennosti odborného vyjadřování. Proti dřívějšímu pojetí víceméně jednotného **o.s.** se tak stylistické bádání zaměřuje na vypracování charakteristik jednotlivých odborných žánrů a na jejich srovnávání. Nižší, žánrový stupeň zobecňování však nemůže být překážkou pro zobecňování vyššího stupně, které právě od žánrových stylistických rozdílů abstrahuje. – Odbornou tematiku lze zpracovat i způsobem publicistickým, což vede k průniku mezi **o.s.** a publicistickým stylem. Zobecňováním slohotvorných tendencí v tomto druhu promluv se dospívá ke **stylu odborněpopularizačnímu**. Vyznačuje se ještě větším zřetelem k adresátovi, než je tomu u **o.s.** praktického, neboť se počítá s adresátem neznalým příslušných odborných poznatků a terminologie. Aby autor dosáhl srozumitelnosti textu, musí často obětovat jeho přesnost a volit větší míru textové explicitnosti. Někdy se u textů tohoto druhu uplatňuje i funkce získávací (autor chce čtenáře přesvědčit o poznatcích, které sděluje). Vedle průniku se stylem publicistickým dochází i k průniku se stylem uměleckým. Vzniká tak ↑**styl esejistický**, který je charakteristický aktualizačním užíváním výrazových prostředků. – Odborná komunikace probíhá častěji formou písemnou; i odborné přednášky bývají obyčejně předběžně zpracovány v písemné podobě. Pokud se autor od písemně připravené přednášky odchyluje, zůstává většinou i v tomto případě pod vlivem předběžně připraveného psaného textu. Platí to také o předem připravených diskusních příspěvcích. Spontánní diskusní příspěvky, podnícené až samotnou diskusní situací, mívají ovšem víc stylistických znaků mluvených projevů, a to zejm. znaků syntaktických. **O.s.** se vyznačuje značným podřízením komunikujícího subjektu objektivním faktorům funkčním. To se projevuje úbytkem individuálních stylistických rysů v konkrétních odb. textech. Ústupem autorského subjektu do pozadí se zvyšuje stylistická stereotypnost odborného vyjadřování. Ta však bývá různá podle geografických oblastí, např. středoevropský **o.s.** (Galtung (1981) ho nazývá „teutonským") se vyznačuje větším útlumem individuálních rysů než **o.s.** francouzský n. anglosaský. Smíšené funkční styly – odborněpopularizační a esejistický – jsou ovšem charakterizovány právě tím, že komunikující subjekt má v nich větší účast na výběru výrazových prostředků a na jejich uspořádání v textu, než je tomu ve vlastním **o.s.** Protože **o.s.** slouží ke sdělování informací, do jeho repertoáru nepatří výrazové prostředky expresivní. Vzrůstající internacionalizace odborné komunikace teoretické vede k tomu, že stále více autorů publikuje výsledky své výzkumné činnosti n. uveřejňuje své odborné úvahy ve světových jaz., v současné době především v angl. Platí to pro řadu oborů matematických, přírodovědných, technických a lékařských. Zvyk komunikovat často v angl. se projevuje po stránce stylistické i na textech č.: preferují se termíny internacionální, přejímají se terminologické a idiomatické prostředky angl. Proti dřívějšímu stavu, na který měly značný vliv stylistické modely něm., silně omezující účast faktorů subjektivních, v dnešní době přibývá č. odb. textů s výrazovými prvky subjektivními.

Základní výběrové tendence odborného stylu jsou: (1) užívání ↑termínů, (2) uplatňování výrazových formulí, (3) tendence k zobecňování a k vyjadřování ↑abstraktnímu, (4) zkracování a zpřesňování textu grafickými symboly, (5) syntaktická ↑explicitnost a textová ↑koherence, (6) syntaktická ↑kondenzace, (7) přehlednost v uspořádání tematických složek propracovaným horizontálním a vertikálním členěním. ↑Horizontální členění textu spočívá v oddělování textových úseků zřetelnými tematickými hranicemi a v řazení úseků podle jistých pravidel, která musí být pro čtenáře zřetelná (nejčastěji jde o řazení podle principu kauzálního). Prostředkem horizontální organizace textu je jeho grafické členění na odstavce, paragrafy, kapitoly atd., zvýrazňování tohoto členění různými orientačními prostředky (odkazy, číslicemi, písmeny aj.) a shrnování tematiky textových úseků v nadpisech. Specifičností **o.s.** je ↑vertikální členění textu. Nejčastěji je základní koherentní text doprovázen textem poznámkovým, umístěným často na dolním konci stránky („pod čarou"). Poznámky se někdy omezují jen na odkazy k odborné literatuře (v tom případě mohou být vloženy přímo do základního textu jako parenteze), ale v některých odborných textech se rozrůstají v doplňující komentáře.

Lit.: Bečka, J. V., Jazyk a sloh odborných textů, in: *Bulletin Univ. 17. listopadu* 2, 1967, 1–16, 81–93; Bečka, J. V., The lexical composition of specialized texts and its quantitative aspect, *PSML* 4, 1972, 47–64; Beneš, E., Die formale Struktur der wissenschaftlichen Fachsprachen in syntaktischer Hinsicht, in: Bungarten, T. (ed.), *Wissenschaftssprache*, 1981, 185–212; Confortiová, H., On the problem of verbs in specialized texts, *PSML* 5, 1976, 69–89; Čechová, M., O tvorbě odborného textu, in: *Termina* 94, 30–36; Čmejrková, S., Academic writing in Czech and English, in: *Academic writing*, 1996, 137–152; Čmejrková, S., Normy vědeckého dorozumívání, in: *Termina* 94, 55–65; Čmejrková, S. – Daneš, F. ad.: *Jak napsat odborný text*, 1999; Daneš, F., Typy tematických posloupností v textu, *SaS* 29, 1968, 125–141; Daneš, F., Jazyk vědy, in: Daneš, F. ad. (ed.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997, 68–83; Filipec, J., Rozbor odborného stylu a jeho vnitřní diferenciace, *SaS* 16, 1955, 37–52; Filipec, J., Funkce odborného a běžného lexika v odborných textech a v jazykovém systému, in: *Termina* 94, 37–43; Galtung, J., Structure, culture, and intellectual style: An essay comparing saxonic, teutonic, gallic and nipponic approaches, in: *Social Science Information* 20/6, 1981, 817–856; Hausenblas, K., Termíny a odborný text, *Čs. terminologický časopis* 2, 1963, 7–15; Hausenblas, K., Učební styl v soustavě stylů funkčních, *NŘ* 55, 1972, 150–158; Horecký, J., Odborný štýl (jazyk), *SR* 17, 1951/1952, 97–102; Hošnová, E.: *K vývoji čes. syntaxe (ve vědeckých textech v poslední čtvrtině 19. stol.)*, 1994; Jelínek, M., Odborný styl, *SaS* 16, 1955, 25–37; Jelínek, M., Syntaktické tendence odborného stylu, *Čs. terminologický časopis* 2, 1963, 65–84; Jelínek, M., Kultura jazyka a odborný styl, in: *Termina* 94, 7–29; Kraus, J.: *Úvod do stylistiky pro informační pracovníky*, 1977; Kraus, J., K vývojové dynamice vědecké komunikace, in: *Termina* 94, 81–94; Mathesius, V., Cesta k jasnému výkladovému slohu v češtině, *SaS* 7, 1941, 197–202; Poštolková, B.: *Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny*, 1984; Rulíková, B., K charakteru větné stavby současných odborných projevů, *NŘ* 61, 1978, 7–17; Staněk, V., Poznámky k úrovni odborného stylu v dnešní písemné praxi, *ČJL* 44, 1993/1994, 18–27;

StSČ, 1997, 148–166; Těšitelová, M. ad.: *Frekvenční slovník současné odborné češtiny*, 1982; Těšitelová, M. ad.: *Psaná a mluvená odborná čeština z kvantitativního hlediska*, 1983; Vlková, V., Charakteristika slovní zásoby odborného stylu z hlediska kvantitativního, *SaS* 37, 1976, 318–328; Žemlička, M., K pojetí výstavby odborného projevu a jeho terminologické složky, in: Šrámek, R. (ed.), *Spisovnost a nespisovnost dnes*, 1996, 130–133.

MJ

STYL OFICIÁLNÍ A SOUKROMÝ

Druhy ↑objektivních stylů formované ↑komunikační situací jakožto ↑objektivním slohotvorným činitelem. Vzhledem k tomu, že oficiální a soukromou komunikaci lze chápat i jako jednu z funkcí komunikace, bylo by možné **o.s.** a **s.s.** přiřadit ke ↑stylům funkčním; oficiálnost a soukromost jsou přitom krajními body vztahu, který má ve skutečnosti mnoho přechodů. – Rozdíly mezi stylem oficiálním a stylem soukromým jsou zvlášť zřetelné **v komunikaci mluvené** a týkají se všech úrovní jaz. od výslovnosti až po textová schémata. Soukromé prostředí neklade překážky pro užívání nespis. útvarů ↑národního jazyka: ↑obecné č., která nabývá stále víc povahy běžně mluveného jaz. celonárodního, některého jiného ↑interdialektu n. městské mluvy n. místního ↑nářečí. Ať už jsou v soukromém prostředí odchylky od spis. normy jakéhokoli původu, považují se obyčejně za zcela běžný příznak soukromé konverzace i familiární korespondence. Nespis. prostředky však někdy pronikají i do promluv veřejnějších, pokud ty nemají zcela oficiální charakter (např. do rozhovorů a diskusí v rozhlase n. v televizi). Se vzrůstající oficiálností komunikačního prostředí roste i tlak na spisovnost promluvy. Užití nespis. prvků, není-li zvlášť motivováno tematikou komunikace, se považuje obyčejně za prohřešek, styl oficiálních projevů je naopak otevřen pro prostředky knižní., zejm. nabývá-li promluva slavnostní povahy (např. *Mohu se vás otázat, zdali jste právi svých povinností*). V **psané komunikaci** (hlavně v důvěrné korespondenci) bývá familiární styl obyčejně bližší spis. normě, než je tomu v komunikaci ústní (ve familiární konverzaci), neboť psaní se obyčejně spojuje s užíváním spis. normy. Naopak oficiální mluvené projevy bývají často připraveny písemně, a proto mají řadu vlastností komunikátů psaných. – Soukromý styl bývá většinou emocionálnější (např. v deníkových zápisech Zábrany: *Únava ze slov, třicet let prznění a parchantění kdejakým partajním pacholkem, holomkem a biřicem...*), oficiální styl zachovává v expresivnosti jistou zdrženlivost, pokud se ovšem původce promluvy nerozhodne pro patetický způsob vyjadřování. Zřetelné rozdíly zjišťujeme ve volbě syntaktických konstrukcí: soukromý styl inklinuje k syntaktické jednoduchosti, implicitnosti a oslabené koherenci, ve stylu oficiálním se setkáváme s větší složitostí syntaktických konstrukcí kompenzovanou vyšší explicitností a koherentností.

Lit.: Barnet, V., Vztah komunikativní sféry a různotvaru jazyka ve slovanských jazycích, *Sl* 46, 1977, 337–347; Brabcová, R.: *Mluvený jazyk v teorii a praxi*, 1987; Dohalská-Zichová, M.: *Dynamika verbální komunikace*, 1991; Hammer, L.: *Prague colloquial Czech: A case study in code switching*, 1985; Hammer, L., The function of code switching in Prague colloquial Czech, in: Eckert, E. (ed.), *Varieties of Czech*, 1993, 63–79; Hoffmannová, J., Veřejné mluvené projevy – specifičnost jejich produkce a recepce, *ČJL* 43, 1992/1993, 148–156; Hoffmannová, J., Fatická funkce jazyka konverzace a její žánry, *SaS* 57, 1996, 191–205; Hoffmannová, J. ad.: *Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách*, 1999; Hoffmannová, J., Ke stylu (současné) (české) konverzace, in: Karlík, P. – Krčmová, M. (eds.), *Jazyk a kultura vyjadřování*, 1998, 49–55; Hrbáček, J., Poznámky k funkčním stylům prostě sdělovacímu, hovorovému a konverzačnímu, *AUC-SlavPrag* 26, 1983, 111–114; Kopečný, F., Spisovný jazyk a jeho forma hovorová, *NŘ* 33, 1949, 14–22; Kořenský, J.: *Komunikace a čeština*, 1992; Koževniková, K., Komunikační podmínky běžně mluvených projevů, *AUC-SlavPrag* 13, 1971, 95–100; Kraus, J., Žánrové a stylové proměny veřejné jazykové komunikace, *NŘ* 63, 1980, 57–62; Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 88–91, 186–203, 393–396; Müllerová, O., Ke vztahu spisovnosti a nespisovnosti v neveřejných dialogických projevech, in: Findra, J. (ed.), *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie* II, 1991, 205–213; Palková, Z., Mluvená forma současné češtiny a spisovný standard jazyka, *ČJL* 40, 1989/1990, 145–152; Sgall, P. – Hronek, J., Speakers attitudes towards code switching, in: Eckert, E. (ed.), *Varieties of Czech*, 1993, 50–62; Stich, A., Styl řečnických projevů, in: *Umění řečnit*, 1966, 24–30; Trost, P., Formální a neformální řeč, in: *Studie o jazycích a literatuře*, 1995, 314–316; Uličný, O., K teorii mluveného jazyka, *K diferenciaci současného mluveného jazyka*, 1994, 19–25; Weingart, M.: *Český jazyk v přítomnosti*, 1934, 92–101.

MJ

STYL POETICKÝ (s. básnický)

Esteticky nejúčinnější styl v rámci funkčního ↑stylu uměleckého; vyznačuje se aktualizovanou organizací zvukových (popř. grafických) prostředků a obyčejně i aktualizovanými posuny v užívání prostředků textových, lexikálních a gramatických (↑aktualizace). I když existuje poezie epická, pro **p.s.** jsou dominantní témata lyrická a obyčejně i vyprávění ve verších se neobejde bez pasáží lyrických, vyjadřujících pocity a nálady básníka n. epické postavy. Lyričnost poezie a lyrizovanost epických poetických textů má ovšem své důsledky ve výběru výrazových prostředků: v poezii vzrůstá podíl lexikálních prostředků označujících city a prožitky, zvyšuje se účast postupů významově aktualizačních a ze všech uměleckých stylů se klade největší důraz na novost stránky vyjadřovací. Základní formou **p.s.** je verš, jeho **metrum** (v č. poezii zejména daktylotrochejské) a **rým** má vliv na členění textu i na výběr výrazových prostředků. Platí to i při volbě schémat syntaktických, zejména slovosledných. Čím hlouběji do minulosti novodobé č. poezie pohlédneme, tím častěji se v ní setkáváme s metricky motivovanými obměnami slov a odchylkami od standardního č. ↑slovosledu: s neobvyklou pozicí příklonek, s postpozicí adj. přívlastku n. vůbec s jeho nekontaktovým postavením, s antepozicí neshodného přívlastku, s nemotivovaným koncovým postavením určitého slovesa ve výpovědi atd. Teprve od 20. let 20. stol. těchto metricky podmíněných slovosledných odchylek ubývá. S menší výrazností jsou výběr výrazových prostředků a jejich řazení diktovány zřeteli **eufonickými** (↑eufonie). Básníci usilují o opakování některých hlásek n. hláskových skupin a často sahají po poetických figurách, které jim eufonickou stavbu verše usnadňují. Tak např. Mácha zřetelně eufonizuje své verše hromaděním a střídáním vokálů *a – e – i*, využívaje

přitom i ↑chiasmu a ↑paronomázie: *Ouplné luny krásná tvář – / tak bledě jasná, jasně bledá – / jak milence milenka hledá – / ve růžovou vzplanula zář.* Ve vývoji č. poezie je stále výraznějším rysem **sémantická aktualizace** slov, slovních spojení, celých výpovědí a v některých případech i několika veršů n. celých slok. Po 2. světové válce se básníci přestávají sdružovat podle dobových poetik a kladou důraz na individuálnost vyjádření. To vede v mnoha případech ke stále většímu odstupu od sémantiky standardního jaz. a zmnožuje způsoby interpretace veršů.

Lit.: Červenka, M., O významu verše, in: *Čs. předn. pro V. mezinár. sjezd slavistů*, 1963, 307–317; Červenka, M., Problémy moderního básnictví, in: Opelík, J. (ed.), *Jak číst poezii*, 1969, 7–80; Červenka, M.: *Styl a význam*, 1991; Červenka, M. – Sgallová, K., On a probabilistic model of the Czech verse, *PSML* 2, 1967, 105–120; Čmejrková, S., Jazyk a poezie. Čeština v moderní poezii, in: Čmejrková, S. ad. (eds.), *Čeština, jak ji znáte i neznáte*, 1996, 155–161; Eisner, P.: *Chrám i tvrz*, 1946, 513–536; Hausenblas, K., Sémantické kontexty v básnickém díle, in: *Teorie verše* II, 1968, 27–38; Hölzel, M., Příspěvek k charakteristice českého verše, *ČL* 15, 1967, 506–515; Horálek, K.: *Počátky novočeského verše*, 1956; Horálek, K., Studie o slovanském verši I, II, *SF* 12, 1940, 261–302; Horálek, K., Statistika a poezie, *AUC-SlavPrag* 8, 1966, 361–372; Hrabák, J.: *O charakter českého verše*, 1970; Hrabák, J.: *Poetika*, 1977; Hrabák, J.: *Úvod do teorie verše*, 1986; Jakobson, R.: *Základy českého verše*, 1926; Jakobson, R.: *Poetická funkce*, 1995; Menšík, J.: *Úvod do poetiky*, 1930; Mukařovský, J.: *Kapitoly z české poetiky* I-III, 1948; Mukařovský, J.: *Studie z poetiky*, 1982; Stich, A.: *Od Karla Havlíčka k Františku Halasovi*, 1996; Trost, P., Český verš ve srovnání s německým, *SaS* 4, 1938, 51–53.

MJ

STYL PROJEVU MLUVENÉHO A PSANÉHO

Mluvené a psané projevy bývají někdy pokládány za dva různé jaz., event. dvě různé existenční formy, „mody" jednoho jaz.; jindy se naopak autonomie obou forem popírá; Vachek (1942, 1983, 1994). Málokdy se mluví o psaném a mluveném stylu; tento protiklad bývá vyčleňován mimo stylové rozrůznění jaz. s odůvodněním, že by se tak obsah pojmu styl nadměrně rozšiřoval. Podle Chloupka v StSČ (1997) protiklad mluvenosti a psanosti činí nad ostatními stylovými protiklady, stojí na jiném stupni abstrakce, neboť např. mluvenost je stylový kadlub, který může mít různou strukturní náplň. Přesto lze mluveným a psaným projevům připsat soubory rozlišujících charakteristik, které z valné části zasahují výběr výrazových prostředků; tyto distinktivní charakteristiky se ovšem pojí jen s prototypy p anosti a mluvenosti, s nereálnými, extrémními „čistým podobami. S psaným textem je obvykle spojována připravenost, větší formálnost; složitější tematika; dekontextualizace, vyvázanost ze situace; statičnost; spíše abstraktní, racionální povaha, objektivnost, analytický, logický přístup; vysoká organizovanost, uspořádanost, integrovanost, kontinuálnost; explicitnost a určitost. Pro psaný text jsou příznačné komplexní syntaktické struktury, složitá souvětí s vysokým stupněm hierarchizace, dále kondenzace, nominalizace, pasivum. Při členění psaného textu se využívá hlavně interpunkce. Psaný projev má většinou charakter monologický a je realizován standardní varietou jaz. Naproti tomu pro mluvené projevy je příznačná nepřipravenost, spontánnost, neformálnost, jednodušší tematika, silná vazba na situaci, dynamičnost, subjektivnost, emocionální zaujetí, značná konkrétnost; nízký stupeň organizovanosti a uspořádanosti, fragmentárnost, implicitnost, neurčitost. Mluvená syntax (srov. Müllerová, 1994) je založena hlavně na parataxi, koordinaci, juxtapozici, na neúplné realizaci syntaktických konstrukcí (elipsy, anakoluty). Časté je opakování výrazů, korektury a rektifikace, tzv. „špatné starty". Vysokou frekvenci mají deiktika, především osobní a ukazovací zájmena poukazující k situaci. Text je plný kontaktových prostředků, členicích signálů, „vycpávek". Bezpříznakovou formou realizace mluvenosti je dialog, využívající hlavně nestandardních variet jaz. Velkou roli tu hrají i prostředky mimojaz. (ačkoliv ani u psaných a zejména tištěných textů nesmíme opomíjet typ písma a grafickou úpravu). Jen zcela výjimečně se setkáváme s psanými či mluvenými texty v „čisté" podobě; většina textů se pohybuje mezi oběma póly a různě kombinuje jejich charakteristiky. Proto někteří autoři (Tannenová, 1982) mluví i o „psané mluvenosti" a „mluvené psanosti", o „psané konverzaci" i „mluvené literatuře". Do sféry „mluvené psanosti" patří mj. soukromé dopisy a drobné vzkazy, poznámky, texty určené k hlasitému přednesu, dialogy literární, dramatické (které ovšem obvykle zachovávají rysy mluvenosti jen výběrově, vyhýbají se imitativnímu realismu) a z nejsoučasnějších žánrů graffiti, některé texty reklamní, emailová korespondence a styk internetový. K „psané mluvenosti" patří připravené komunikáty monologické (přednášky, řečnické projevy), diktáty textů, ale i řízené dialogy (hlavně mediální a odborné). „Citování" mluvenosti s jejími typickými rysy v psaném textu bývá motivováno úsilím o autenticitu a výrazovou bezprostřednost (srov. některá novinová a časopisecká interview). „Citování" psanosti v mluveném textu může být motivováno reproduktivním záměrem, podvědomou úctou k psanému slovu, patosem, ale i ironií. (Srov. Müllerová, 1989; Hoffmannová, 1992; Čmejrková – Daneš ad., 1994.) – Enkvist (1994) také považuje distinkci mluvenosti a psanosti spíše za věc stylistického výběru: i psaný text můžeme realizovat „mluveným stylem" a text mluvený „stylem psaným". V č. stojí z tohoto hlediska za zvláštní pozornost výskyt spis. prostředků ve spontánních, nepřipravených mluvených projevech, stejně jako výskyt a funkce výrazů z nespis. variet č. v některých typech projevů psaných (zdaleka ne jen v textech uměleckých). Teprve ze vzájemného křížení mluvenosti a psanosti, ze vzájemných přenosů zřejmě vznikají nové a proměnlivé vyjadřovací styly, spjaté se speciálními situacemi a typy komunikátů. A jestliže stylistika až dosud věnovala pozornost převážně textům psaným (z mluvených snad jedině projevům řečnickým), mělo by v budoucnu dojít i na stylistické analýzy každodenních mluvených dialogů, kde na sebe narážejí různé styly individuální i skupinové a rovněž se utvářejí komplexní styly nové.

Lit.: Čmejrková, S. – Daneš, F. ad. (eds.): *Writing vs speaking. Language, text, discourse, communication*, 1994; Enkvist, N. E., Problems raised by old English *pa*, in: Čmejrková, S. – Daneš, F. ad. (eds.), *Writing vs speaking. Language, text, discourse, communication*, 1994, 55–62; Hoffmannová, J., Mluvené a psané texty ve vzájemných citacích (aluzích), in: *Stylistyka* 1, 1992, 67–81; Hoffmannová, J.: *Stylistika a ...*, 1997; Müllerová, O.: Ke vztahu mluveného a psaného textu (srovnání mluveného a psa-

ného vypravování), *SaS* 50, 1989, 205–216; Müllerová, O.: *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*, 1994; *StSČ*, 1997, 132–147; Tannen, D. (ed.): *Spoken and written language: Exploring orality and literacy*, 1982; Vachek, J., Psaný jazyk a pravopis, in: *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 231–306; Vachek, J., K problémům psané normy a vnitřní řeči, *SaS* 44, 1983, 131–135; Vachek, J., Několik poznámek k problematice psané a mluvené normy jazyka, *SaS* 55, 1994, 48–51.

JH

STYL PROZAICKÝ

Styl v rámci ↑stylu uměleckého typický především výstavbou textu. Většina prozaických textů se člení na dvě základní pásma: (1) pásmo vypravěče, obsahující vyprávění o událostech a jejich hodnocení, referování o chování postav včetně jazykového a pasáže popisné, (2) pásmo postav, zčásti n. zcela dialogizované. Zhruba do poč. 20. stol. byla obě pásma zřetelně oddělena znaky grafickými a gramatickými, od té doby pokračuje stírání hranic mezi nimi. Umělecká próza neslouží k podávání věcných informací, nýbrž ke sdělování vymyšlených n. alespoň subjektivně upravených příběhů, k popisování různých prostředí buď neexistujících, n. subjektivně viděných, k zaznamenávání různých úvah apod. Podmínkou uměleckosti prozaických textů je jejich **estetizace** jak obsahová, tak i výrazová. Stránka výrazová se účastní estetizace prozaického výtvoru různými aktualizačními procesy (↑aktualizace), které se týkají všech stránek jaz. systému, nejvíce však stránky lexikální a syntaktické. Aby autor mohl plnit svůj estetický záměr, musí mít maximální volnost při výběru výrazových prostředků, a to i z útvarů nespis. Nemusí dokonce zůstat v mezích národního jaz., může sáhnout v případě potřeby i po prostředcích cizích. Takové střídání prostředků plní zároveň např. i funkci **charakterizační** (charakterizace postav a prostředí). Vzhledem k tomu, že prozaická literatura patří primárně do sféry komunikace psané, dává obyčejně přednost spis. jaz. Spisovností – s různými odchylkami aktualizačními – se vyznačuje zpravidla pásmo vypravěče, kde je volba spis. normy zdůvodněna zaznamenávací a komentářovou funkcí této části textu. Autor se však může rozhodnout pro vyprávění v 1. os. sg. (pro tzv. já-formu, ich-formu), a pak nic nestojí v cestě tomu, aby spisovnost porušoval. V pásmu postav je ovšem situace jiná: autoři cítí napětí mezi autentickou podobou mluvených projevů a jejich stylizací pod tlakem literárních konvencí. Nabízí se jim řada výběrových možností od minimální stylizace dialogů až po imitaci jejich nespis. povahy. V dnešní próze slovesní umělci stále více vnášejí do pásma postav ve shodě se skutečným stavem ↑obecnou č. n. alespoň některé její typické znaky (např. v Branaldově povídce: *Moh bejt za to pěknej pracovní vlak*). Naopak ubývá prozaických textů, které k přímé charakterizaci dialogických situací užívají místní nářečí n. alespoň jednotlivé dialektismy. Často slouží k charakterizaci prostředí a postav prvky slangové až argotické (např. u Švejdy čteme repliku chemického odborníka: *Říkal jsem už posledně, chce to* [= potrubí] *tady* ***zaslepit***, *pustit* ***šťávu*** [= benzin] *přes stáčecí čerpadla na* ***expeďák*** *a celej rozvod vyměnit*). Diference mezi pásmem vypravěče a pásmem postav vznikají především tím, že se dialogické úseky prozaických textů vyznačují rysy mluvených projevů. Protože jde o zobrazování dialogů v rámci struktury uměleckého textu, autor se může v každém případu dialogické situace rozhodovat mezi několika řešeními: konstatovat, že k dialogu došlo, a připojit jeho obsah; v různé míře signalizovat dialogičnost příslušného úseku textu řečí smíšenou n. polopřímou; zobrazit dialog ve dvojí podobě: uvozené a neuvozené. Kromě toho může volit různé grafické označení dialogických promluv, n. se bez grafických signálů přímé řeči obejít (v druhém případě jde o přímou řeč nevlastní); ↑reprodukce prvotních výpovědí.

Lit.: Čmejrková, S., Jazyk literatury, in: Daneš, F. ad. (ed.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997, 114–132; Doležel, L.: *O stylu moderní české prózy*, 1960; Doležel, L., Aktualizace v současném uměleckém jazyce, *NŘ* 48, 1965, 153–161; Doležel, L: *Narativní způsoby v české literatuře*, 1993; Findra, J.: *Rozbor štýlu prózy*, 1971; Hausenblas, K. – Macurová, A., Stylizace komunikačních jevů v umělecké próze, in: *Čs. slavistika* 1983, 151–160; Hoffmann, B. ad.: *Interpretace literárních textů ve škole*, 1985; Hoffmannová, J., Kontrasty v postmoderním textu, in: Jančáková, J. ad. (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, 1995, 243–246; Horálek, K., Úloha národní umělecké literatury ve vývoji slovanských spisovných jazyků, in: *Čs. předn. pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě*, 1958, 419–422; Hrabák, J.: *K morfologii současné prózy*, 1969; Jedlička, A., K úloze umělecké literatury ve vývoji spisovných jazyků slovanských, in: *Čs. předn. pro V. mezinár. sjezd slavistů v Sofii*, 1963, 31–40; Jedlička, A., K jazykové výstavbě textu v moderní próze, *Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury* 12, 1968, 43–52; Jedlička, A., Jazyk literatury a typy jeho orientace, in: *Poetyka i stylistyka słowiańska*, 1973, 129–136; Jelínek, M., Míšení funkčních stylů v soudobé umělecké próze slovanských národů, in: *Čs. předn. pro V. mezinár. sjezd slavistů v Sofii*, 1963, 295–302; Jelínek, M., K charakteristice funkčního stylu uměleckého, *ČL* 15, 1967, 231–242; Jelínek, M., Principy srovnávání syntaktickostylistických tendencí v současné próze slovanských národů, in: *Čs. předn. pro VI. mezinár. sjezd slavistů*, 1968, 349–356; Jelínková, J. [= Jelínek, M.], Tzv. subjektivní styly a jejich zobrazování v uměleckých textech, in: *Literárněvědné studie (prof. J. Hrabákovi k šedesátinám)*, 1972, 337–349; Kožmín, Z.: *Umění stylu*, 1967; Kožmín, Z.: *Zvětšeniny ze stylu bratří Čapků*, 1989; Macurová, A., K různým verbálním kódům slovesného uměleckého textu, k jejich využití a funkcím, *SaS* 49, 1988, 30–38; Macurová, A.: *Text a komunikace*, 1992, 11–61; Mareš, P.: *Styl, text, smysl*, 1987; Mareš, P., Lingvistické přístupy a umělecký text, in: *Linguistica* 17/1, 1988, 150–158; Miko, F.: *Text a štýl*, 1970; Mistrík, J., Výboje v štýle najnovšej prózy, in: *Jazyk a štýl modernej prózy*, 1965, 33–47; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1985, 512–544; Palková, Z.: *Rytmická výstavba prozaického textu*, 1984; Pauliny, E.: *O jazyku a štýle slovenskej prózy*, 1983; *StSČ*, 1997, 210–244; Štěpán, J., K syntaktické charakteristice děl současných spisovatelů, *ČJL* 35, 1984/85, 21–26; Táborská, I.: *Stylizování jazykové komunikace v nové české próze*, 1982; *TaST*, 1996, 143–202; Trávníček, F.: *Umělecká mluva*, 1947; Vašák, P.: *Autor, text a společnost*, 1986; *VJPS*, 1972, 101–156.

MJ

STYL PUBLICISTICKÝ

Jeden z ↑funkčních stylů. Termín **p.s.** pokrývá širší funkční oblast než někdy užívaný termín styl novinářský neboli styl žurnalistický. Do oblasti publicistiky se totiž řadí nejen texty publikované v novinách a časopisech, ale i mluvené projevy v rozhlase a televizi a také informač-

ně n. persvazivně zaměřené projevy na různých shromážděních, jsou-li ovšem předmětem těchto projevů témata publicistická. Stylizace těchto textů je dnes chápána jako součást ↑stylu řečnického (rétorického). **P.s.** je méně vyhraněný než např. ↑styl odborný n. ↑styl administrativní, proto se někdy vyslovují pochybnosti o jeho existenci. Publicistické texty plní dvě funkce, které sice spolu obsahově souvisí, ale jsou zřetelně odlišné: **zpravodajské žánry** podávají obecně přístupné informace o společnosti a různých jejích institucích a informují o událostech důležitých pro celek, skupiny společnosti n. jednotlivce; **analytické žánry** komentují stav společnosti a jejích různých skupin a podávají úvahy o závažnějších společenských jevech. Obě tyto funkce jsou spjaty s rozdílnou mírou přesvědčování (persvaze) a získávání (agitace) adresátů: ve zpravodajství mohou persvaze a agitace zcela chybět, kdežto v činnosti komentářové (analytické) tvoří důležitou složku dané funkce. Vzhledem k tomu, že si tyto rozdílné funkce vyžadují jiný výběr výrazových prostředků a také jiné textotvorné postupy, bylo by možné zastavit zobecňování na této úrovni a místo obecného **p.s.** nabídnout dva styly: **zpravodajský** a **komentářový**. Oba jsou však spojeny společnými výchozími informacemi a často mezi nimi dochází k průnikům. Proto se jeví vyšší stupeň zobecnění, který ústí do pojmu **p.s.**, jako účelný. – **P.s.** vykazuje větší individualizaci než věcně informativní styly odborný a administrativní. Pro celek publicistiky je podle některých autorů typické napětí mezi ↑aktualizací a automatizací vyjadřování. Je zde ovšem rozdíl mezi texty zpravodajskými a analytickými. Ve **zpravodajství** jde především o informace, a proto bývá osobnost autora potlačena. Protože se sdělované informace často opakují, setkáváme se v mnoha případech se značnou výrazovou stereotypností. V **komentářích** adresáti očekávají individuální postoje autorů, což se projevuje větší rozmanitostí ve výběru výrazových prostředků a textotvorných schémat. Čím silnější je hodnotící zaměření analytických textů, tím více individualizačních výrazových prostředků v nich nacházíme. Ani **p.s.** analytický však většinou nedosahuje oné stylistické individualizace, která je charakteristická pro texty umělecké. Autorům v analytických textech nejde o estetizaci výrazové stránky, nýbrž o dosažení jistého stupně výrazové aktualizovanosti, která může zintenzivnit ovlivňování adresátů (↑aktualizace). Významné místo zaujímají prostředky idiomatické, ať už zůstávají v podobě původní n. jsou aktualizovány: *Malému střádalovi se stále sbíhají sliny nad pohádkovými zisky slibovanými v masivních kampaních nejobskurnějších firem. Vidina rychlých zisků obvykle vygumuje pud sebezáchovy a lidé podepisují smlouvy rovnající se rozsudku smrti nad úsporami.* Přes větší stylistickou individualizovanost některých žánrů je **p.s.** po stránce výrazové poměrně **stereotypní**. Souvisí to se skutečností, že se témata zpravodajských a do jisté míry i analytických textů opakují a že výrazové formule usnadňují sdělování obsahově podobných informací. V publicistické komunikaci bývají tyto formule, pokud nepoklesnou v módní kliše, užity automatizovaně, stávají se **publicismy**; to znamená, že mají stylistický příznak publicistický i mimo tento kontext. V lexikální stavbě je dále patrné užívání ↑**termínů** a výrazových formulí z různých odborných a zájmových oblastí. Jejich výběr je však omezen požadavkem všeobecné srozumitelnosti textu, speciálnější bývají vysvětleny. Lze očekávat, že mezinárodní termíny budou postupně vítězit nad národními a že v **p.s.** bude sílit proud internacionalizační: *Díky grandióznímu projektu deetatizace majetku, zvanému kuponová privatizace, se prakticky přes noc celá dospělá populace stala akcionáři. Je teď třeba rychle zvýšit transparentnost trhu a ochránit minoritní akcionáře před svévolí dominantních vlastníků.* Pokud jde o další prostředky lexikální, v **p.s.** zjišťujeme tendenci k volbě slov a slovních spojení s významem specifikovanějším a naopak jistou nechuť k výrazům s významem obecným. Autoři tedy dávají přednost ↑hyponymům před ↑hyperonymy, a aby zvýšili autentičnost svých textů, vkládají do nich poměrně často ↑výrazy citátové. Zejména v posledních desíti letech vzrostla frekvence celých citátových výpovědí a dokonce i nadvýpovědních úseků textu; tato intertextovost je ovšem charakteristická zvl. pro texty komentářové. Zejména do publicistických textů analytických pronikají výrazové prostředky **expresivní**, které dávají průchod citovým postojům autorů ke sdělovaným informacím n. k jejich analýze. V mnoha případech jde o akt stylizační, kterým autor vnáší do textu aktualizační moment. Výrazovou **explicitností** se **p.s.** řadí za ↑styl administrativní a ↑styl odborný, ale jinak je explicitnější než styly, které obsahují komunikaci neveřejnou (↑styl konverzační a ↑styl epistolární). Explicitní vyjadřování vztahů je patrné ve větné stavbě, vysoká je frekvence předložek a spojek včetně novějších výrazů předložkové a spojovací povahy, jako *díky čemu, na základě čeho, bez ohledu nač*; *díky tomu, že..., na základě toho, že..., bez ohledu na to, že...* Explicitnost publicistických textů je ovšem podmíněna tím, do jaké míry autor shromáždil potřebné informace, proto jsou v **p.s.** častá vyjádření neurčitá (*z podnikatelských kruhů se dovídáme*; *v letošním roce se zvýší mzdové tarify*). Zřetel k masovému adresátu vede k omezení syntaktické ↑**kondenzace**; proto se texty s odbornou tematikou při publicistickém zpracování v jisté míře dekondenzují. Protože se v publicistice počítá s rychlým a často jen orientačním čtením textů, autoři vycházejí adresátům vstříc **přehlednou grafickou úpravou**: vytvářením méně rozsáhlých odstavců, grafickým zvýrazňováním titulků, uplatňováním podtitulků, spojováním tematicky spjatých odstavců mezititulky, někdy i střídáním druhů písma apod. Přehlednosti slouží i víceméně ustálené umísťování jistých témat na určitých stránkách a na určité ploše dané stránky.

Lit.: Bartošek, J.: *Jazyk současné české politiky*, 1993; Bartošek, J., Jazyk žurnalistiky, in: Daneš, F. ad. (ed.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997, 42–67; Bečka, J. V.: *Sloh žurnalistiky*, 1986; *ČS*, 1992, 194–299, 342–346; Daneš, F. ad.: *Žurnalistika – jazyk a styl*, 1966; Dvořák, E., K závislosti stylu publicistického na stylu odborném, *AUC-SlavPrag* 26, 1987, 101–105; Fidelius, P. [= Palek, K.]: *Řeč komunistické moci*, 1998; Hlavsa, Z., K persvazivním prostředkům české publicistiky, in: Jančáková, J. ad. (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, 1995, 149–154; Hlavsová, J., Jazyk politiky, in: Daneš, F. ad. (ed.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997, 26–41; Chloupek, J., Publicistický styl jako pole jazykového vývoje, in: *Čs. předn. pro VIII. mezinár. sjezd slavistů v Záhřebu*, 1978, 35–41; Chloupek, J., O stylu

publicistickém, *AUC-SlavPrag* 26, 1987, 95–99; JAKLOVÁ, A., Výrazové prostředky současného publicistického textu, in: *Stylistyka* 4, 1995, 164–176; JEDLIČKA, A., Příspěvek k charakteristice jazyka novin a časopisů, *AUC-SlavPrag* 21, 1982, 211–221; JELÍNEK, M.: *O jazyku a stylu novin*, 1957; KAMIŠ, A.: *Slovní zásoba české publicistiky 18. stol.*, 1974; KRAUS, J., K statistickému rozboru publicistického stylu, *SaS* 30, 1969, 371–379; KRAUS, J., Mery ocenki publicističeskich tekstov, *PSML* 3, 1971, 121–134; KRAUS, J., On the stylistical-semantic analysis of adjectives in journalistic style, *PSML* 7, 1972, 95–106; KŘÍSTEK, V., K jazykové stránce revolučního tisku za první republiky, *NŘ* 54, 1971, 131–141; NEKVAPIL, J., Medien und Mediensprache im Umbruch, in: *Regimewechsel*, 1992, 357–373; STICH, A., Příspěvek ke studiu jazyka české žurnalistiky v pol. 19. stol., *SaS* 20, 1959, 19–31; STICH, A., Problematika publicistického funkčního stylu a jeho konfrontačního studia v rámci slovanských jazyků, *StS* I, 1974, 33–54; STICH, A., K textové výstavbě publicistických projevů, *StS* I, 1974, 55–94; STICH, A., Der Stil der Publizistik, in: *Grundlagen der Sprachkultur* 2, 1982, 303–333; STICH, A., Publicistický styl v soustavě funkčních stylů, *Stylistyka* 1, 1992, 98–106; *StSČ* 1997, 176–200; TĚŠITELOVÁ, M. ad.: *Frekvenční slovník současné české publicistiky*, 1980; TĚŠITELOVÁ, M. ad.: *Kvantitativní charakteristiky české publicistiky*, 1982; VÁHALA, F. ad.: *Žurnalistika – jazyk a styl*, 1966; VEČERKA, R., K problematice novinářského jazyka, *SPFFBU* A 1–2, 1952, 108–120; *ZČSt*, 1970, 41–48; ZEMAN, J., Charakteristika hybridních útvarů stylu odborného a publicistického, *Termina* 94, 1995, 47–54.

MJ

STYL ŘEČNICKÝ (s. rétorický)

Styl veřejných projevů, jejichž hlavní funkcí je zaujmout a přesvědčit kolektivního vnímatele (auditorium) pomocí specifických jaz. prostředků a argumentů racionální (logické) i citové povahy; Krčmová v StSČ (1997) mluví o ↑funkčním stylu projevu, jehož konstitutivním faktorem je persvazivní funkce. Tím, že těsně souvisí s politickým, náboženským a kulturním vývojem společnosti, **ř.s.** i **rétorika** jako obor, který se jeho zkoumáním zabývá, k sobě přitahovaly mnohostranný odborný zájem již od dob antiky. (Vznik samostatného **s.ř.** vyplynul z práva na svobodu slova ve veřejném životě i z povinnosti občana osobně obhajovat svou záležitost před soudem v raných ř. demokraciích.) V pracích o rétorice převažovaly výklady normativní a výchovné (pedagogické), které však v sobě zahrnuly i cenné poznatky o soudobé komunikační praxi a jaz. výchově. Klasická rétorika studuje řečnický projev od fáze vyhledávání témat a argumentů (lat. inventio), jejich uspořádání (dispositio) a stylizace textu (elocutio) až po pamětní osvojení obvykle písemně připravené předlohy (memoria) a působivý přednes (actio), ve kterém se složka zvuková (fonetická) prolíná s gestikulací a mimikou. – **Ř.s.** se vymezuje jednak podle hlediska funkčního, tedy přítomností dominantní funkce přesvědčovací (persvazivní), resp. získávací (apelativní, sugestivní), jednak podle stylotvorných činitelů, které se v něm uplatňují: veřejného prostředí, mluvené podoby a převládající jednosměrnosti komunikačního vztahu (od řečníka k posluchačům). Z hlediska funkčního se tak příznačnými rysy **ř.s.** vyznačují i texty písemné, poznamenané apelativností (např. novinové úvodníky, reklamy, ale též romány à la thèse n. politická a agitační poezie). **Ř.s.** se řadí k stylům komplexním, protože mnohé své typické vlastnosti sdílí společně s funkčními styly ostatními. S uměleckým stylem se shoduje ve využívání obrazných prostředků jaz. ozvláštnění (metafor, paradoxů, ironie, hyperbol, antitezí, větných paralelismů, opisných pojmenování, zvukových figur aj.), s publicistickým stylem ve snaze o přesvědčivost a všeobecnou srozumitelnost, s odborným a vědeckým stylem v důrazu na rozvinutou argumentaci, se stylem běžně mluveným v úsilí o vyvolání dialogického a zdůvěrňujícího kontaktu (oslovováním auditoria, vkládáním subjektivních a citově zabarvených pasáží). Syntaktická a kompoziční výstavba textu se vyznačuje přítomností výrazů naznačujících obsahové členění textu (*po tomto úvodu přistoupím*, *závěrem ještě připomenu*, *shrneme si ještě znovu* apod.). Výběr slov se podřizuje zásadě obecné srozumitelnosti, úzce odborné termíny bývají obvykle doprovázeny vysvětlením pomocí synonym n. opisu. Příznačné jsou polemické n. souhlasné odkazy na jiné texty, argumentace založená na názorných příkladech, využití prostředků hodnocení a modality, zdůrazňování názorové shody mezi řečníkem a posluchači (často prostřednictvím os. zájm. a slovesných osob zařazujících mluvčího ke kolektivu posluchačů – *my všichni chceme*, *uvědomujeme si*, *každý z nás by měl* apod.). Díky medializaci veřejného života se zvláště v posledních letech zvýšily nároky na mluvní pohotovost, osobitost a jaz. kultivovanost veřejných řečníků, v teoriích **ř.s.** tak stále převládají zřetele normativní nad objektivním popisem individuálních i obecných vlastností reálně pronesených řečnických projevů. Pro projevy **ř.s.** je příznačná bohatá žánrová diferenciace. Klasičtí antičtí autoři (Aristoteles, Cicero, Quintilián) rozlišovali řeči politické (poradní), soudní (forenzní) a příležitostné (slavnostní), později se tato klasifikace obohatila o řeči duchovní (kázání), odborné (přednášky, debaty, polemická vystoupení), někdy i útvary svou povahou převážně písemné (traktáty, manifesty, veřejné a diplomatické listy aj). V domácích pracích uvádějících třídění funkčních stylů se **ř.s.** jako samostatný obvykle neuváděl, jako podtyp se řadil k stylu publicistickému, administrativnímu n. prakticky odbornému. (Do značné míry to souvisí s nedostatečnou tradicí parlamentní demokracie; o č. řečnictví politickém a soudním již Jungmann ve *Slovesnosti* (1845) prohlásil, že „pro ně u nás není příležitosti“. Podobně se vyjádřil Rieger a na nedostatečné řečnické schopnosti si stěžovali i č. politici po r. 1918.) Teprve společenské přeměny po listopadu 1989 a s tím související rozmach řečnických (zvl. polemicky zaměřených) žánrů, zejména těch, které se šíří prostřednictvím masových médií, vyvolává zvýšenou pozornost k **ř.s.** z hlediska stylistické teorie i komunikační praxe.

Lit.: KRAUS, J.: *Rétorika v evropské kultuře*, 1997; KRAUS, J., Proměny řečnického stylu v češtině, *SaS* 53, 1992, 1–9; LOTKO, E.: *Kapitoly ze současné rétoriky*, 1997; MATHESIUS, V., Jazykozpytné poznámky k řečnické výstavbě souvislého výkladu, *SaS* 9, 1943, 114–129; *StSČ*, 1997, 201–209.

JK

STYL SUBJEKTIVNÍ (s. personální)

Základem pojmu **s.s.** je **styl individuální**, též (ve vztahu k literárním tvůrcům) **styl autorský**, k němuž dospíva-

me zobecněním stylových rysů spojujících texty jediného tvůrce. Vzhledem k tomu, že různé objektivní okolnosti poskytují autorům nestejný prostor pro individualizaci vyjádření, většinou se nejprve zobecňuje v rámci jednotlivých žánrů (např. styl dramat K. Čapka) a teprve postupně se dospívá k poznání obecnějšímu. Nejpřesnější údaje lze získat výzkumem statistickým, obv. se však pro časovou náročnost provádí poměrně zřídka. K zpřesnění se užívá i metod komparačních, nabízí se i srovnání v rámci generace (**styl generační**) n. literární školy a směru. – Pojem **s.s.** se chápe nikoli ve vztahu k subjektu tvůrce, ale na základě zobecnění ↑**subjektivních (personálních) stylotvorných faktorů**, které jsou společné pro různě vymezené skupiny jedinců. Jde o stylovou diferenciaci výrazně vnímanou při percepci textu, její signály jsou však zatím méně popsány než diference mezi ↑styly objektivními. Kromě toho je subjektivní charakteristika omezena komunikačně závažnějšími ↑stylotvornými faktory objektivními, které dávají možnostem diferenciace stylu rámec; např. ve ↑stylu administrativním je vznik **s.s.** prakticky vyloučen, v běžné konverzaci je naopak podstatný. Lze vyčlenit tyto skupiny **s.s.**: (a) **Styl mužský a ženský** (styl pohlavní) je rozlišen dík tomu, že vyjadřování mužů a žen má ve společnosti jiný selekční prostor. Pro ženský styl se např. zjišťuje větší tendence k emocionálnosti projevu (a zároveň potlačování vulgarity) a obvykle i tendence k jistému uvolnění koherence textu. Preference ve volbě témat vede k aktivizaci lexika rozdílných sémantických okruhů. (b) **Styl věkový**, tj. styl odrážející věk mluvčího n. pisatele, se liší ve všech složkách. Zhruba do 12 let u dívek a do 14 let u chlapců se uplatňuje **s.s. dětský**. Vyznačuje se nejprve omezenými výrazovými schopnostmi, ty se později rychle (a to i vlivem školy) rozvíjejí. Děti přitom rychleji nabývají kompetence lexikální než syntaktické, neboť usouvztažňování pojmenovávacích jednotek je proces náročnější než doplňování slovní zásoby. Ve věku 12–14 let se u dětí ustálí schopnost vědomého užívání spis. jaz; ↑osvojování jazyka dítětem. V dalším období se ustalují jisté komunikační návyky, které lze souhrnně označit jako **s.s. adolescentní**; v nich se odlišuje vyjadřování dívčí a jinošské. V tomto věku pozorujeme tendenci odklánět se od spis. normy i v prostředí oficiálním, preferenci slangů, zvýšenou expresivitu, a také uvolňování koherence textů. U některých mluvčích přetrvávají adolescentní stylové rysy do dospělosti. U dospělých subjektů se formuje **s.s. adultní**; v něm se dík vysoké jaz. kompetenci mluvčích či pisatelů i dík rozdílům jejich osobností projevuje tak značná diferenciace, že o společných tendencích lze jen těžko mluvit. Podobné vlastnosti mají texty lidí vysokého věku, lze mluvit o **s.s. stařeckém**. (c) Rozdíly ve vzdělání se projeví v **s.s. vzdělanostním** (rozdíly stylu podle všeobecného vzdělání) a **profesním** (na základě odborného vzdělání), event. i v **s.s. zájmovém**, kde bývá zvýrazněna emocionalita. Subjekty s vyšším vzděláním mohou komunikovat o širším okruhu témat, což přináší větší aktivizaci lexikálních prostředků a přesnost jejich užití, přibývá intelektualizace projevující se např. podílem abstrakt n. větší složitostí syntaktickou. **S.s.** profesní a zájmové jsou charakteristické užíváním ↑profesionalismů, výrazových formulí běžných v daném oboru a obyčejně i větší ↑kondenzací a ↑explicitností. (d) **S.s. ideologický**, spojující projevy jednotlivců dávajících najevo svou ideologickou orientaci, se projevuje výběrem lexikálních prostředků a idiomů charakteristických pro dané hnutí. (V případech, kdy je ideologie tvůrci vnucena, jde již o ↑stylotvorný faktor objektivní; v konkrétním textu nemusí být rozdíl patrný.) (e) Rozdíly v psychickém založení odlišují **s.s. psychicky typologické**: vliv povahy na styl je výrazný, potíže činí výčet typů, které vedou k zřetelnějším stylovým rozdílům. Základní je zřejmě rozdíl mezi vyjádřením racionálním a emocionálním: racionální typ dává přednost neutrálnímu vyjádření, usiluje o přesné pojmenování pojmů a vyjádření vztahů, má sklon k výrazové explicitnosti a textové koherenci. Stylové vlastnosti promluv jsou závislé i na aktuálních psychických stavech, lze mluvit o **s.s. psychicky situačním**. Protože se psychické typy a stavy projevují preferencí jistých výrazových prostředků, stýká se klasifikace **s.s.** psychických (typologických i situačních) s klasifikací ↑stylů obecných podle dominantních výběrových tendencí.

Lit.: Bečka, J. V., Temperament – slohy – sloh, *ČJL* 30, 1979/80, 439–452; Bečka, J. V., Individuální sloh, *ČS*, 1992, 420–423; Hausenblas, K., Subjekty v promluvě, in: *TAST*, 1996, 40–46; Jelínková, J. (= Jelínek, M.), Tzv. subjektivní styly a jejich zobrazování v uměleckých textech, in: *Literárněvědné studie*, 1972, 337–349; Kořenský, J., Člověk subjekt řeči, nebo výsledek řečové komunikace?, in: Nebeská, I. – Macurová, A. (eds.), *Jazyk a jeho užívání*, 1996, 158–165; Macurová, A., Subjektová problematika jazykového projevu, *SaS* 35, 1974, 121–128; *StSČ*, 1997, 59–65; Mukařovský, J., K otázce individuálního slohu v literatuře, *ČL* 6, 1958, 245–269; Mukařovský, J., Individuální sloh spisovatele, jeho vznik a vývoj a jeho úloha ve vývoji literatury a spisovného jazyka, in: *Čs. předn. pro V. mezinár. sjezd slavistů*, 1963, 277–285; Weingart, M., Individuální slovník hovorové češtiny, *NŘ* 19, 1935, 334–351.

MJ

STYL TELEFONICKÝ

Styl formovaný specifickými rysy komunikační situace telefonických rozhovorů. Z nich jde především o kontakt partnerů zprostředkovaný technickým spojením. Zprostředkovaný kontakt je modifikací kontaktu přímého (osobního styku, při němž se v průběhu komunikace partneři navzájem vidí a slyší); při kontaktu nepřímém produkce a recepce neprobíhají současně, ale v různých časových a prostorových konstelacích. Při telefonování nemají partneři mezi sebou vizuální kontakt, ale slyší se. Jejich ↑gestikulace a ↑mimika nemohou tedy podporovat n. i suplovat vyjádření verbální, nejsou však z rozhovoru úplně vyloučeny. Mluvčí jimi svůj projev doprovázejí a pomáhají si tak při jeho formulování. Nedostatek vizuálního kontaktu, možnost, že spojení bude přerušeno n. že hovor bude rušen, se odráží v jaz. stránce telefon. rozhovorů. Vyskytuje se v nich mnoho ↑kontaktových prostředků, jimiž si mluvčí ověřují přítomnost a pozornost partnera, signalizují svou účast v rozhovoru a registrují partnerovo sdělení. ↑Repliky jsou kratší než v rozhovorech nezprostředkovaných, v delší replice očekává mluvčí průběžné registrační reakce posluchače (*ano*, *jo*, *hm*). Jestliže posluchač nedává najevo svou účast a pozornost, přerušuje mluvčí svou repliku výpověďmi jako *slyšíš mě?*; *jsi tam?*

ap. Účastníci se (relativně) pravidelně střídají v řeči a vzhledem k nedostatku vizuálního kontaktu jsou citlivější na zvukovou signalizaci možného konce partnerovy repliky. Při výměně mluvčích dochází též k přesahům (↑replika), když partner předvídá konec repliky mluvčího. Ke vzájemnému přerušování a paralelnímu mluvení jako jevům typickým pro „boj o slovo" dochází jen v rozhovorech konfliktně zabarvených n. mezi temperamentními nedočkavými partnery. – Členění telefon. rozhovoru na začáteční, středovou a koncovou fázi je zřetelné. Zejména průběh začáteční a koncové fáze je ustálený a má podobu zdvořilostního rituálu. V začáteční fázi se navazuje nejprve technické spojení a po něm osobní kontakt telefonujících partnerů. Při navazování technického a osobního kontaktu užívají partneři identifikační formule (příjmení, rodné jméno, příjmení s rodným jménem n. jinou specifikací; název n. zkratka instituce; číslo linky, formule nařízená institucí; výrazy *ano*, *prosím*, *haló*), ↑pozdravy a ↑formule zdvořilostní. Konec rozhovoru bývá signalizován jedním z partnerů i v průběhu fáze středové (*nebudu tě zdržovat*; *myslím, že jsme se dohodli...*), pro vlastní ukončení (technického a osobního) kontaktu se užívají rovněž pozdravy a zdvořilostní ukončovací formule. – Některé druhy telefon. rozhovorů (např. mezi přáteli, známými) jsou obdobné jako rozhovory nezprostředkované; jsou stejně různorodé z hlediska projednávaných témat i sledovaných cílů. Nedostatek vizuálního kontaktu může volající partner pociťovat jako překážku při hovoru o tématu, které považuje ze svého hlediska za závažné a obtížné, protože při přímém kontaktu by lépe a dříve poznal reakce a smýšlení volaného partnera a mohl by využít i svého přímého neverbálního působení. Naopak nedostatek vizuálního kontaktu umožňuje partnerům řeč na témata, jimž se v přímém styku mohou vyhýbat, a užívání způsobů, jakými by se třeba ostýchali mluvit; využívají zvukových vlastností projevu (zejm. melodické průběhy, emocionální zabarvení hlasu, smích atp.) pro zvýšení působivosti, naléhavosti, přesvědčivosti atp. Typické pro telefon. styk jsou relativně krátké (většinou spíše neosobní) rozhovory operativní, jejichž cílem je získat co nejrychleji potřebnou informaci, něco sjednat, o něčem se dohodnout. Vyznačují se krátkými replikami, stručností, úsporností jaz. vyjádření.

Lit.: Kořenský, J. ad.: *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*, 1987; Müllerová, O., Analýza telefonických rozhovorů z hlediska řečového jednání, *SaS* 45, 1984, 8–17; Müllerová, O. – Šimečková, A., Způsoby a prostředky navazování kontaktu v telefonických rozhovorech, *SaS* 48, 1987, 292–300.

OMü

STYL TELEGRAFICKÝ

Styl telegramů, šířeji: úsporné, stručné, faktografické, adresné vyjadřování. Telegram je druh sdělení, jehož dominantou a záměrem je úspornost. Spolu s inzerátem se řadí mezi žánry ↑administrativního stylu (Mistrík, 1997). Telegramy jsou většinou krátké (jednovětné), jejich sdělení je podáváno převážně prostřednictvím subst., os. zájmen, adv. místa a času a číslovek. Vynechávají se slova, která nejsou pro základní sdělení nezbytná n. se dají vyvodit z kontextu (*podrobnosti* [*ti sdělím*] *v dopise*), tvary slovesa *být* (*cesta* [*je*] *odložena*; *byt* [*je*] *pod vodou*), místo předložkových pádů se užívají pády přímé (*čekej* [*na*] *nádraží 20,30*). Méně se vyskytují adj., vůbec se nevyskytují citoslovce, slova se zkracují. Často užívaným prostředkem je transformace výpovědi založené na vztahu podmětu a slovesného přísudku (*přijedu zítra*) na neslovesné vyjádření (*příjezd zítra*).

Lit.: Kraus, J. – Hoffmannová, J.: *Písemnosti v našem životě*, 1996; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1997; Štícha, F. – Tesak, J., Poznámka o úspornosti a „inflaci" slov, *NŘ* 77, 1994, 252–255.

OMü

STYL UMĚLECKÝ

Jeden ze základních typů ↑stylů funkčních, styl s dominantní funkcí estetickou, stojící v opozici k funkčním stylům s dominantní funkcí informativní. Estetická funkce **u.s.** záleží v tom, že čtenář vnímá nejen jazykově zprostředkované informační hodnoty tvořící tematickou strukturu uměleckého textu, ale i vlastní jaz. zprostředkování; to ve větší n. menší míře strhuje k sobě pozornost vnímatele uměleckého díla. Zásluhou ↑Pražské školy byla tedy estetická funkce definována šíře, než jak se obyčejně vymezovala v tradičních poetikách. Podle Jakobsona „básnickost" záleží v tom, že slova a jejich skladba, jejich význam, jejich vnější a vnitřní forma nejsou lhostejnou poukázkou na skutečnost, nýbrž nabývají vlastní váhy a hodnoty. Podle Horálka k základním tendencím **u.s.** patří tendence k maximální proměnlivosti stylu. Termín pro **u.s.** kolísal: V nejstarších pracích Pražské školy se mluvilo o **jazyce básnickém**, přičemž se atributem básnický označovala veškerá umělecká literatura, a jaz. se mínil „funkční jazyk", tedy to, co dnes označujeme jako styl. Později byla dána přednost termínům **umělecký jazyk**, jaz. umělecké literatury, jaz. slovesnosti. Vzhledem k vnitřní diferencovanosti **u.s.** někteří stylistici usoudili, že by bylo vhodnější užívat plurálu umělecké styly. Pojmem **u.s.** se totiž označuje souhrn výběrových výrazových tendencí tří dosti odlišných literárních druhů (prózy, dramatické literatury a poezie), anonymní ústní a autorské psané slovesnosti a také jednotlivých literárních žánrů. Navíc pro plurálový termín mluví pluralita stylů charakterizujících různé skupiny, směry a generace. Máme-li však na mysli obecnou stylistickou specifičnost umělecké literatury proti jiným druhům řečové komunikace, danou estetickými záměry autorů a estetickými pocity vnímatelů uměleckých textů, nic nebrání krajnímu zobecnění, jehož výrazovým projevem je singulárový termín **u.s.** Ten pokrývá nejen prakticky nekonečnou rozmanitost **u.s.** individuálních, ale i obecné styly o nižším stupni zobecnění, především ↑styl prozaický, ↑styl dramatický a ↑styl poetický. Lze (na nižší úrovni zobecnění) sledovat i styly žánrové. – **U.s.** poskytuje slovesným umělcům maximální volnost při výběru výrazových prostředků a při volbě textotvorných schémat. Volbou literárního druhu si ovšem autor ukládá jistá omezení ve výběru realizačních prostředků. V případě **u.s.** se projevuje tendence k ↑**aktualizaci** výrazu, která je zároveň zdrojem estetizace textu. Míra aktualizace bývá ovšem různá: v některých prozaických textech jsou odchylky od běžného způsobu vyjadřování minimální, naproti tomu v poetických textech dosahují ta-

kové míry, že se někdy jen s velkými potížemi dobíráme smyslu textu. Nejčastějším prostředkem k aktualizaci výrazové stránky textu bývají aktuální metaforické a metonymické posuny ve významu lexikálních prostředků. Zvlášť účinné bývají metafory tažené, jak to např. ukazuje úryvek textu M. Skály: *Je něco rituálního v loučení dvou žen. Motouz slov, který visí mezi jejich ústy, už jako by chtěly přestřihnout, ale tu ho jedna z nich znovu začne navinovat, takže druhá je k ní opět přitahována až na vzdálenost jednoho kroku, pak se motouz opět povolí a ona pozpátku ustupuje, až opět druhá motouz zkrátí a přitáhne tu první k sobě.* Vzdálenost poetických metafor od výchozích významů uzuálních bývá často tak velká, že se čtenáři básně nabízí několik výkladů textu a že žádný z nich nelze předem určit jako výklad totožný se záměrem básníka. Např. text Mikuláška: *Vstoupila mi do obrazu / – svět hlemýždící se v svých hyždích – / a ten obraz v této básni / houstne jako víno v sudu. / I má hlava – pustý sud. / Moje srdce – pouhý čep.* Též ↑styl dramatický, ↑styl poetický, ↑styl prozaický.

Lit.: Budovičová, V., Otázky slovenskej štylistiky a krásna literatúra, *SR* 28, 1963, 3–17; Červenka, M.: *Styl a význam*, 1991; Červenka, M.: *Významová výstavba literárního díla*, 1992; Doležel, L. – Kuchař, J. (eds.): *Knížka o jazyce a stylu soudobé české literatury*, 1961; Hausenblas, K., Čeština v dílech slovesného umění, *NŘ* 52, 1969, 127–140; Havránek, B., Z cyklu „O básnickém jazyce", in: *SSJ*, 1963, 69–76; Horálek, K., Styl umělecké literatury, *SaS* 16, 1955, 87–90; Horálek, K., Estetická a poetická funkce textů, in: *Přednášky ve XIII. běhu LŠSS*, 1969, 94–108; Jakobson, R.: *Poetická funkce*, 1995; Jelínek, M., K charakteristice funkčního stylu uměleckého, *ČL* 15, 1967, 231–242; Macurová, A.: *Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech*, 1983; Macurová, A., K poznávací hodnotě interdisciplinárního přístupu k slovesnému textu, zvl. uměleckému, in: *Linguistica* 17/1, 1988, 159–166; Macurová, A., K aktualizaci výstavby textu a aktivizaci jeho recepce, *SaS* 51, 1990, 21–30; Miko, F.: *Text a štýl*, 1970; Miko, F.: *Analýza literárneho diela*, 1987; Miko, F.: *Aspekty literárneho textu*, 1989; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1985, 512–544; Mukařovský, J., Jazyk spisovný a jazyk básnický, in: *SČJK*, 1932, 123–156; Mukařovský, J.: *Kapitoly z české poetiky* I-III, 1948; Stich, A.: *Od Karla Havlíčka k Františku Halasovi*, 1996; *StSČ*, 1997, 210–244; *TaST*, 1996, 143–202; *VJPS*, 1971, 101–167; *ZČSt*, 1970, 48–53.

MJ

STYLÉM

1. Výrazový prostředek z kterékoli roviny gramatické a z kterékoli oblasti lexikální, který je nositelem ↑stylistického příznaku (↑konkurence výrazová). Lze pak lišit **s.** fonetický (fonostylém, např. eufonické uspořádání slov ve verši), popř. grafický (grafostylém, např. změna písma signalizující zvýraznění pojmu), morfologický (morfostylém, např. využití hovorové tvaroslovné dublety ve vědeckém textu). Hojně jsou v textech zastoupeny **s.** na úrovni syntaktické (např. volba vyjádření s různou mírou ↑kondenzace) a zvl. lexikální (též ↑aktualizace).

2. Obecné označení prostředku konstituujícího styl textu. Potenciálně je v tomto pojetí **s.** jakýkoli výrazový prostředek, neutrální i se ↑stylovým příznakem, a to na všech rovinách jaz. a ve vzájemné kombinaci. Soubor všech **s.** se stává v textu exponentem jeho stylu, především ↑stylu singulárního, ale i jeho příslušnosti k některému ↑stylu obecnému (↑styl objektivní, ↑styl subjektivní). Např. obrázek mluvčího středního věku a obrázek výrobku je v novinách doplněn textem *Myslíte, že jsem tomu věřil? To si pište, že ne! Ale to, že se mi snížil cholesterol, mluví samo za sebe.* V něm je mnoho prostředků stylově neutrálních (hláskosloví a tvarosloví, většina jednoslovných lexémů); příznakový je termín *cholesterol* (termíny jsou typické pro komunikaci odbornou), řečnická otázka a řečnické zvolání (prostředky spojované s rétorickou komunikací), obrazné je vyjádření *snížil se mi cholesterol* (které lze dále rozložit na ↑synekdochu *cholesterol = hladina cholesterolu* a poměrně ustálené metaforické … *se mi snížil*), zatímco ↑frazémy *to si pište, že ne* – s elipsou slovesa ve vedlejší větě – a (*to*) *mluví samo za sebe* mají příznak kolokviální: celek textu je vnějškově dialogický a volbou mnohých prostředků zdánlivě bezprostřední až soukromý, důsledkem je však ovlivňování vnímatele: **s.**, stylově aktivními složkami jaz. komunikace konstituujícími ↑styl singulární daného textu, jsou tu všechny uvedené prostředky: slouží společně jedinému cíli – působení na čtenáře při reklamě výrobku.

Lit.: Findra, J., Štyléma a text, in: *Štylistické otázky textu*, 1984, 14–25; Hausenblas, K., Komplexní a simplexní styly, in: *Poetyka i stylistyka słowiańska*, 1973, 39–46; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1997³, 31 a 267; *PMČ*, 1996, 731–782; *StSČ*, 1997, 9–12; Rušťák, F., Teoretické východiská epistolárneho štýlu, in: *Štylistické otázky textu*, 1984, 135–159; *ZČSt*, 1970, 54–144; ↑stylistika.

MK

STYLISTIKA

1. Společenskovědní obor, který se zabývá zkoumáním, popisem a výukou jakéhokoli stylu (chování, hudby, malířství, architektury atd.).

2. Jazykovědný obor (také lingvostylistika), který se zabývá užíváním jaz. v různých komunikačních situacích a funkcích a také zkoumáním vlivů, které mají na užívání jaz. různé vlastnosti původců promluv. V prvním případě lze mluvit o ↑**s. objektivní** neboli **mimopersonální** (v jejím rámci v č. lingvistice zejména o ↑**s. funkční**), v druhém o ↑**s. subjektivní** neboli **personální**. V obou případech se dochází k výsledkům tím, že se zobecňují ↑stylotvorné faktory (odhlíží se od jejich prakticky nekonečné individuální rozmanitosti). To opravňuje k pojetí **s. obecné** a k jejímu odlišení od **s. individuální**, jejímž cílem je popsat a vysvětlit rozdíly ve výběru výrazových prostředků a v jejich spojování do textu u jednotlivých původců textů. – Pro lingvostylistiku se někdy užívá termín **s. jazyková**. Má své oprávnění jen v tom smyslu, že vytýká v krajním zobecnění předmět stylistického zkoumání – jazyk – proti jiným předmětům, u nichž se rovněž mluví o různých stylech. Jaz. jako ↑systém svůj styl nemá, ten je záležitostí teprve aplikace jaz., tj. mluvy. **S.** však přesahuje do gramatiky a lexikologie tím, že se v těchto jazykovědných disciplínách uvádějí u jednotlivých výrazových prostředků ↑stylistické příznaky (např. inf. *moci* se hodnotí jako forma s příznakem kniž., varianta *moct* pak jako tvar hov., který se v současné spis. č. postupně posunuje do pozice stylisticky neutrální; gen. vazba slovesa *užívat* se pociťuje jako kniž. na pozadí dnes už stylisticky neutrální vazby akuz.). Průnik údajů stylistických

do gramatiky a lexikologie lze vysvětlit tím, že jde o krajně obecné informace predispoziční (uvedení stylistického příznaku upozorňuje na obecnou řečovou oblast, v níž lze uplatnění daného výrazu předpokládat).

S. se zabývá ↑konkurencí výrazových prostředků, podmínkami jejich užití a funkcemi a hlavně výsledky, které závisejí na působení různých ↑stylotvorných faktorů. Přináší tak přídatné informace o funkcích v textu a podmínkách komunikace a ovšem i o vlastnostech subjektů, které komunikují. Protože nejdůležitějšími přídatnými informacemi, které stylistické zkoumání poskytuje, jsou informace o funkci textu v komunikaci, lze mluvit o ↑**s. funkční**. Základ její teorie a do jisté míry i metodiky vypracovala ↑Pražská škola a současná **s.** č. a poměrně významná část **s.** světové se dosud zabývají dalším rozvíjením teoretického a metodologického dědictví pražských strukturalistů. V závislosti na chápání stylu se uplatňují i jinak zaměřené **s.** Z nich je možné jmenovat zvláště fr. **s. expresivní**, která si jako primární úkol klade průzkum expresivních funkcí řeči. Základ k ní položil Bally a tato orientace našla řadu přívrženců nejen ve Francii, ale i v Británii a Polsku. V anglosaském světě a v severských zemích má důležité místo **s.**, která se snaží uplatnit při výzkumu stylistických jevů metodologii generativní gramatiky. I když zde řada otázek zůstává nevyjasněných, můžeme tento směr označit jako **s. generativní**. Významný podíl na rozvoji stylistické teorie a metodologie má jazykověda polská, zvláště její středisko varšavské a opolské. Předmětem jejího zkoumání jsou sémantické posuny, které jsou podmíněny komunikačními funkcemi promluv (odtud název **s. sémantická**). Škola ruská byla a zčásti dosud je silně ovlivněna ↑sociolingvistikou. Nové impulsy pro rozvíjení funkční **s.** vycházejí nyní ze stylistického centra permského. – Podobně jako jazykověda vůbec má i **s.** svou větev synchronní a diachronní. **Synchronní s.** analyzuje stylistické diferenciace jaz. projevů a hodnotí výsledky výběru výrazových prostředků podle požadavků stylotvorných faktorů. Může být zaměřena především na otázky teoretické, a potom ji označujeme jako **s. teoretickou**, n. může pojednávat o otázkách praktické stylistické dovednosti a jako **s. praktická** slouží ke stylistické výchově uživatelů jaz.; jde pak o **s. normativní**. **Diachronní** (historická) **s.** si klade za cíl výzkum stylů ve starších obdobích vývoje spis., popř. kulturního jaz. a popis dobových objektivních i subjektivních stylů. Metodologie historické **s.** se neobejde bez komparativních postupů: rozdíly ve stylech jednotlivých období lze poznat srovnáváním jejich výběrových a textotvorných tendencí s tendencemi dnešními a ovšem i s tendencemi různých období minulosti. Mají-li stylistické studie jako svůj konečný cíl vypracování vývoje stylů, jde o **s. vývojovou**. Pro jednotlivá období ve vývoji stylů lze volit názvy obvyklé při označování příslušných kulturních epoch. Názvy jako **s. renesanční, barokní, klasicistická, romantická** aj. však uplatňují jiný význam termínu **s.**, označuje se tak soubor výběrových a textotvorných tendencí v daném období. Předmětem **s. srovnávací** (komparativní) je porovnávání obecných n. individuálních stylů v témž jaz., n. také jednotlivých obecných stylů v jaz. různých. Z řečové praxe se ví, že styly obecné, zejména funkční, mají některé společné výběrové a textotvorné rysy, kterými se liší od obecných stylů jiného jaz. V takovém případě má své oprávnění pojem komparativní **s. mezijazykové**.

3. V běžném významu se slovem **s.** rozumí také didaktická disciplína zabývající se výukou stylizace různých typů textů. Je vhodnější označovat ji jako **nauku o stylizaci**.

Lit.: Achmanova, O. S. (ed.): *Linguostylistics. Theory and method*, 1976; Bally, Ch.: *Traité de stylistique française* I, 1951 (3.vyd.), zvl. 1–30; Cassirer, P., On the place of stylistics, in: *Style and text*, 1975, 27–48; *ČS*, 1992, zvl. 7–54; Doležel, L., Vers la stylistique structurale, *TLP* 1, 1964, 257–266; Enkvist, N. E.: *Linguistic stylistics*, 1973; Fowler, R., Style and the concept of deep structure, *Journal of literary semantics* 1, 1972, 5–24; Gajda, S., Stan współczesnej stylistyki a synteza stylistyczna, in: *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, 1991, 7–12; Gajda, S., Stylistics today, in: *Stylistyka* 1, 1992, 5–14; Guiraud, P.: *Essais de stylistique*, 1969, zvl. 9–82; Hausenblas, K., K základním pojmům jazykové stylistiky, *SaS* 16, 1955, 1–15; Hausenblas, K., Základní okruhy stylistické problematiky, in: *Čs. předn. pro V. mezinár. sjezd slavistů v Sofii*, 1963, 287–293; Hausenblas, K., Situace stylistiky, její koncepce a aktuální úkoly, *AUC-SlavPrag* 26, 1987, 9–18; Havránek, B., Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura, in: *SČJK*, 1932, 32–84 (přetištěno in: *SSJ*, 1963, 30–59); Hoffmannová, J.: *Stylistika a ...*, 1997; Horálek, K., O jazykovědné základy stylistiky, *Dialog* 3, 1964, 6–16; Hough, G.: *Style and stylistics*, 1969; Chloupek, J. – Nekvapil, J. (eds.): *Studies in functional stylistics*, 1993; Jedlička, A., Příspěvek ke vztahu sociolingvistiky a funkční stylistiky, *SaS* 38, 1977, 324–328; Kořenský, J., Co je předmětem stylistiky a co je předmětem teorií verbální komunikace?, in: Gajda, S. – Balowski, M. (eds.), *Stylistyczne konfrontacje*, 1994, 27–31; Kožina, M. N. (ed.): *Osnovnyje ponjatija i kategorii lingvostilistiki*, 1982; Krčmová, M., Stylové normy a jejich místo ve stylistické teorii a stylizační praxi, in: Gajda, S. – Balowski, M. (eds.), *Stylistyczne konfrontacje*, 1994, 33–38; Marouzeau, J.: *Précis de stylistique française*, 1959 (4.vyd.), zvl. 9–16; Mathesius, V., Řeč a sloh, in: *Čtení o jazyce a poezii*, 1942, 13–102; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1984, zvl. 7–40; *PMČ*, 1995, zvl. 701–731; Riffaterre, M.: *Essais de stylistique structurale*, 1971, zvl. 27–158; Sowinski, B.: *Stilistik. Stiltheorien und Stilanalysen*, 1991; Spencer, H.: *The philosophy of style*, 1952; Stich, A., Czech linguostylistics in the period following the second world war, in: *Style* 2, 1968, 175–187; *StSČ*, 1997, zvl. 7–35; *TaST*, 1996; *VJPS*, 1972; Wales, K.: *A dictionary of stylistics*, 1989; *ZČSt*, 1970, zvl. 9–21; ↑styl.

MJ

STYLISTIKA KVANTITATIVNÍ (s. statistická, stylometrie)

Zakládá se na pojetí ↑individuálního n. ↑funkčního stylu jako příznačné odchylky, resp. souboru příznačných odchylek od stylově neutrální normy, jejímž kvantitativním vyjádřením je statistický průměr. Východiskem **k.s.** je zjišťování četností (frekvencí) výskytu jaz. jednotek (slov, slovních druhů, vět určitého typu n. rozsahu apod.). Tyto četnosti se pak zpracovávají pomocí metod matematické statistiky a teorie pravděpodobnosti (porovnávání, testování, stanovení distribucí, průměrů, extrémních hodnot apod.). Předpoklady pro vznik **k.s.** se rozvinuly v rámci metod zjišťování sporného autorství, jejichž cílem je atribuce textu neznámému n. předpokládanému autorovi, n. naopak zamítnutí hypotézy o podobné atribuci.

Lit.: Seydler, A., Počet pravděpodobnosti v přítomném sporu, *Athenaeum* 3, 1886, 299–307; Těšitelová, M.: *Otázky lexikální*

statistiky, 1974; TĚŠITELOVÁ, M.: *Quantitative linguistics*, 1992; VAŠÁK, P.: *Metody určování autorství*, 1980.

JK

STYLISTIKA PRAGMATICKÁ

Obor ↑stylistiky zabývající se tím, jak je volba stylu, stylistické odstínění projevu ovlivněno ↑komunikační situací a vzájemnými vztahy partnerů. S ohledem na situaci, komunikační cíl, partnera a jeho očekávání volí mluvčí/pisatel určitou strategii; tou se řídí při výběru výrazových prostředků (jaz. i mimojaz.), při formování stylu svého projevu. Výběrem těchto prostředků signalizuje partnerovi, že má jeho projev interpretovat jako neformální, důvěrný, či naopak oficiální, institucionální, jako ne/zdvořilý apod. S vývojem situace, proměnami témat může mluvčí/pisatel svůj styl měnit (např. směrem k zesílené emotivnosti, expresivitě apod.). – V oblasti stylistiky je problematické mluvit o ↑normách (o ↑stylové normě viz Jedlička, 1982), neboť stylisticky relevantní jsou tu nejen odchylky od normy (prostředky, jež volí kreativní mluvčí se zcela osobitým stylem, který např. ironizuje stylistické konvence), ale i prostředky, které normu ztělesňují (styl, který v určité situaci očekáváme). S konceptem stylové, stylistické normy pracuje **stylistika normativní**; jejím opakem je **stylistika deviační** a svým způsobem i **p.s.**, která stylistické kvality projevu zkoumá spíše z hlediska adekvátnosti projevu vzhledem ke konkrétní situaci a kontextu než ke stylovým normám a konvencím. Vazbou mezi pragmatickými hodnotami (situačními, kontextovými charakteristikami) a hodnotami stylistickými, tj. tím, jak je styl projevu podmíněn ↑objektivními (vnějšími) stylotvornými faktory, se vlastně zabývá veškerá stylistika; celou stylistiku lze považovat za **p.s.** – **P.s.** v užším smyslu slova se zaměřuje na to, jak uživatelé jaz. vyjadřují – vedle významů „doslovných" – významy zamýšlené, implikované; jaký vliv na jejich vyjadřování mají ↑presupozice, ↑sugerované závěry, ↑implikatury a ↑inference, zda se vyjadřují přímo n. nepřímo, explicitně či implicitně; jaké ↑ilokuční akty si vybírají (podle situace např. prosbu, žádost, výzvu, příkaz n. rozkaz) a jak je realizují; jak je styl projevu ovlivněn dodržováním resp. porušováním pragmatických principů a maxim. **S.p.** se konstituuje na průsečíku ↑stylistiky a ↑pragmalingvistiky; vit též ↑kooperační princip, ↑konverzační maxima, ↑zdvořilost. – **P.s.** je schopna na základě stylistických indikátorů odhalit v textu např. projevy dominance, mocenské nadřazenosti, diskriminace, servilnosti apod. Hodnoty jako zdvořilost, takt, respekt, egocentrismus aj. identifikuje **p.s.** s pomocí stylisticky příznakových prostředků i v uměleckých, literárních textech, a to jak v dialogu postav, tak v dialogu mezi autorem a čtenářem (tedy mezi subjekty vnitrotextovými i mimotextovými).

Lit.: BROWN, P. – LEVINSON, S. C.: *Politeness. Some universals in language usage*, 1987; GRICE, H. P., Logic and conversation, in: COLE, P. – MORGAN, J. L. (eds.), *Syntax and semantics* 3, 1975, 41–58; HOFFMANNOVÁ, J., Styl mluvené komunikace a pragmatické principy, in: PATRÁŠ, V. (ed.), *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie* 1, 1996, 27–34; HOFFMANNOVÁ, J.: *Stylistika a...*, 1997; JEDLIČKA, A., Typy norem jazykové komunikace, *SaS* 43, 1982, 272–281; LEECH, G. N.: *Principles of pragmatics*, 1983; SANDIG, B., Ziele und Methoden einer pragmatischen Stilistik, in: SPILLNER, B. (ed.), *Methoden der Stilanalyse*, 1984.

JH

STYLISTIKA PSYCHOLOGICKÁ (psychostylistika)

Speciální obor hledající souvislosti mezi psychickými procesy na jedné straně a stylistickými aspekty lidského vyjadřování na straně druhé. Konstituuje se na průsečíku zájmů ↑stylistiky a ↑psycholingvistiky. Takto se orientovala už ve 2. čtvrtině 20. stol. **expresivní stylistika**, jejíž představitelé (Croce, Vossler, Spitzer) se snažili vyložit styl uměleckého díla z osobnosti (individuální psychologie) autora. Jako **psychopoetika** bývají označovány některé, psychoanalýzou silně ovlivněné práce Kristevové a dalších fr. autorů, soustředěné k úloze podvědomí při utváření jaz. stylu i při jeho percepci. **Afektivní stylistika** (Riffaterre, Fish) úzce souvisí s literárněvědnou teorií recepce; hledá vazby mezi stylistickou charakteristikou textu (opět hlavně uměleckého) a jeho účinkem na čtenáře, tj. mezi užíváním stylisticky příznakových prostředků (výrazových aktualizací, „ozvláštnění") a emocionálními reakcemi, „afekty" příjemce, ev. asociacemi, které text v příjemci probouzí. Např. van Peer (1986) se snažil pomocí empirických testů zjišťovat, jak reagují čtenáři na mechanismy „foregrounding" a jaké psychické procesy jsou v pozadí jejich reakcí. Naopak tzv. **procesuální stylistika** (Dillon, 1978) zkoumá hlavně psychické procesy spojené s produkcí textu. – **P.s.** v nejširším pojetí v sobě zahrnuje všechny tyto speciální orientace, a zabývá se tedy souvislostmi mezi stylem textu (resp. komunikace, verbální interakce) a stylem psychických procedur, které jsou součástí procesů jeho produkce a recepce. Individuální styl se nepochybně projevuje už v konstrukci, způsobu ukládání, výběru a aktivace předpokladových (mentálních) struktur; individuální stylistické znalosti, zkušenosti, předpoklady umožňují uživatelům jazyka nejen produkovat vlastní, stylisticky osobitě odstíněné texty, ale také identifikovat stylový potenciál obsažený v interpretovaném textu. **P.s.** zajímají i různé styly produkce a recepce, ev. ↑interpretace textů, např. různé styly čtení: recipienti se odlišují čtením spíše lineárním n. spíše globálním, mají rozdílné schopnosti konkretizace otevřených míst v textu, liší se tím, co z textu vyvozují, nakolik jsou schopni konstruovat koherentní text, nakolik jsou schopni porovnat se svým očekáváním, co si z textu zapamatují. Kromě stylů individuálních pak **p.s.** hledá i objektivní, interindividuální styly: jiný styl recepce volí např. ten, kdo používá text k učení, zapamatování informací, jiný styl ten, kdo chce z textu získat názorný návod k provedení určitého technického úkonu, a opět jiný styl ten, kdo přistupuje k textu jako recenzent. **P.s.** dokazuje, že styl textu a styl psychických procesů, které se účastní jeho produkce a recepce, od sebe nelze oddělovat.

Lit.: DILLON, G.: *Language processing and the reading of literature: toward a model of comprehension*, 1970; HOFFMANNOVÁ, J., Styl mluvené komunikace a pragmatické principy, in: PATRÁŠ, V. (ed.), *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie* 1, 1996, 27–34; HOFFMANNOVÁ, J.: *Stylistika a...*, 1997; PEER, W. van: *Stylistics and psychology: Investigations of foregrounding*, 1986.

JH

SUBJACENCE (angl. subjacency)
Princip (rozšířené) standardní teorie (↑transformační generativní gramatika) určující hranice pro možné syntaktické vztahy, především ↑transformace. Po zavedení teorie ↑stop měl mj. vysvětlit podstatu tzv. Rossových „ostrovů", tj. struktur, z nichž nemohla být extrahována žádná jednotka. Princip **s.** stanoví, že transformační ↑posun α se může uplatnit pouze v rámci jednoho či dvou sousedních cyklických uzlů (uzlů subjacence). V ↑teorii řízení a vázání je **s.** přeformulována jako požadavek na striktní × antecedentní ↑řízenost ↑prázdných kategorií (stop). Cyklické uzly představují ↑bariéry, přes které může být po transformaci (posunu) stopa řízena jen ve zvlášť stanovených případech. Též ↑adjacence.
Lit.: ↑teorie ohraničení, ↑teorie řízení a vázání, ↑transformační generativní gramatika.

LV

SUBKATEGORIZACE
Kromě souboru fonetických a sémantických ↑rysů obsahuje popis lexikální jednotky v ↑lexikonu syntaktickou **s.**, tzn. požadavky konkrétní jednotky na její zapojení do struktury. **S.** např. určuje, které ↑argumenty lexikální jednotka vyžaduje (tematický rámec) a v jaké formě se tyto argumenty mohou realizovat. Splnění tematického (sémantického, valenčního) požadavku i všech ostatních idiosynkratických požadavků/vlastností lexikální jednotky zajišťuje ↑projekční princip. Např. v ↑teorii řízení a vázání má standardní ↑tranzitivní sloveso sémantickou **s.** <agens, patiens>, tzn. vyžaduje ve svém syntaktickém okolí dva argumenty s interpretací agens a patiens. Syntaktická **s.** je potom [__NP] a určuje, že sloveso bude spojeno s pravostrannou sestrou v podobě jmenné fráze. Tato jmenná fráze bude mít interpretaci druhého sémantického argumentu (patientu), protože formální podobu první sémantické role (subjektu, agentu) nezávisle zajišťuje ↑rozšířený projekční princip. V ↑minimalismu se jako **s.** označuje komplexní soubor sémantických, fonetických a syntaktických ↑rysů lexikální jednotky. Např. tranzitivita se definuje jako přítomnost rysu +[__D] u slovesa – tento rys musí být saturován připojením kategorie +D (např. NP n. klitika) v doméně slovesa. – Ve valenčních popisech se mluví o valenčním rámci; ↑aktant, ↑valence.
Lit.: ↑projekční princip, ↑teorie řízení a vázání.

LV

SUBSTANTIVUM (podstatné jméno)
Základní ↑slovní druh označující jevy skutečnosti jako samostatná fakta. **S.** zahrnují nejen jména osob, zvířat, věcí, jevů, ale i významy, které jsou typické pro jiné slovní druhy, a to jak základní, např. jména vlastností (*čerň*, *skromnost*), dějů a stavů (*lov*, *bytí*), tak nezákladní, do **s.** transponované (*každé **proč** má svoje **proto***). **S.** je ohebný slovní druh, který prostřednictvím systému tvarů vyjadřuje mluvnické významy ↑pádu, ↑čísla a ↑rodu. Ve větě plní různé větněčlenské funkce; je jádrem ↑nominální skupiny. – Na základě morfologické kategorie ↑rodu, v níž se zčásti odráží přirozený rod, popř. jeho neurčitost, nevýznamnost, a ne/živost, se **s.** dělí na mask. životná a neživotná, fem. a neutra. Na základě sémantického protikladu jedinost – mnohost, který konstituuje gramatickou kategorii ↑čísla, se rozlišují ↑počitatelná **s.** a ↑nepočitatelná **s.** Podle úplnosti subsystémů tvarů sg. a pl. se rozlišují ↑singularia tantum a ↑pluralia tantum. Na základě sémantických kritérií se **s.** dělí na ↑abstrakta a ↑konkréta, ↑apelativa a ↑propria, ↑jména látková atd. Na základě slovotvorného typu rozlišujeme např. ↑názvy činitelské, ↑názvy konatelské, ↑názvy obyvatelské, ↑názvy nástrojů, ↑názvy mláďat, ↑zdrobněliny, ↑názvy vlastností atd. – Základní rozdělení **s.** je založeno v morfologii, která se opírá o lexikální složku, tj. ↑tvarotvorný základ (*pán*, *žen-*), a o gramatickou složku, tj. ↑tvarotvorný formant (*-0*, *-a*), resp. zakončení, systém flexivních koncovek, tvaroslovnou charakteristiku. Lexikální složka se svým významem podílí na zařazení **s.** do kategorie gramatického ↑rodu, gramatická složka reprezentuje gramatické významy příslušných substantivních gramatických kategorií, především ↑pádu, dále ↑čísla a částečně ↑rodu. Z toho důvodu se deklinační formant chápe jako pádová ↑koncovka. Formální princip č. substantivní flexe se odráží v systému deklinačních typů reprezentovaných paradigmaty vybraných slov, tzv. ↑vzory. Zvláštní skupinu **s.** z hlediska formy tvoří tzv. ↑substantivizovaná adj., která se skloňují jako příslušná rodová subparadigmata adj. složené flexe tvrdé (*hajný*, *vrátná*, *šampaňské*), n. měkké (*krejčí*, *noční*, *hovězí*); mohou být rovněž pluralia tantum (*vrubozobí*, *bezobratlí*, *vikvovité*). Zařazení **s.** ke skloňovacímu typu je dáno: (a) příslušností ke gramatickému rodu, (b) zakončením tvarotvorného základu, (c) tvaroslovnou charakteristikou, tj. základním tvarem nom. (↑lemma) a opěrným tvarem gen.
Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; Osolsobě, K.: *Algoritmický popis české formální morfologie a strojový slovník češtiny* (dis. práce FF MU v Brně), 1996; *PMČ*, 1996; Sgall, P.: *Generativní popis jazyka a česká deklinace*, 1967; Šiška, Z., K problematice plurálu u substantiv, in: *Sb. ped. institutu v Olomouci*, 1964, 137–143.

KO

SUBSTANTIVUM HROMADNÉ (kolektivum)
Podskupina ↑singularií tantum. Označuje tvarem sg. soubor (souhrn, celek) jednotlivin téhož druhu. Pojem souborného množství je součástí jejich lexikálního významu a vyjadřuje se buď lexikálním významem slova (sémantická kolektiva: *dobytek*, *hmyz*), n. slovotvorně (slovotvorná kolektiva vznikající ↑modifikací, tvořená sufixy *-í*, *-oví*, *-stvo*, *-tvo*, *-ovstvo*, *-ctvo*: *listí*, *plachtoví*, *lidstvo*, *dělnictvo*); ↑názvy hromadné. Označují názvy (a) lidských a zvířecích kolektivů (*lidstvo*, *rolnictvo*, *mládež*, *drůbež*, *skot*, *brav*), (b) rostlinných porostů (*trní*, *hloží*, *křoví*, *mlází*, *stromoví*), (c) souborů věcí a přírodních jevů (*kamení*, *uhlí*, *peří*, *paroží*, *ráhnoví*, *zbroj*, *korespondence*, *učivo*, *haraburdí*). Vzhledem k tomu, že označují celek složený z jednotlivin, lze počítat pouze celky, takže se pojí s ↑číslovkami druhovými (*dvojí dobytek – skot a brav*, *devatero kvítí*). Velikost celku se vyjadřuje prostřednictvím neurčitých číslovek a kvantitativních výrazů (*mnoho nádobí*, *hromada uhlí*, *záplava korespondence*). – Význam hromadnosti existuje i u subst., která mají běžně tvary sg. i pl., pokud označují soubor jednotlivin (tvar sg. *stádo*, *hej-*

no, *kolektiv*) a zároveň i větší počet souborů (tvar pl. *stáda*, *hejna*, *kolektivy*). Význam souborného množství mají i některá subst. užívaná převážně v pl. tvarech: *peníze*, *bezobratlí*, *Přemyslovci*; také ↑plurale tantum.
Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; DANEŠ, F. – DOKULIL, M. ad.: *Tvoření slov v češtině* 2, 1967, 477–493; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1996; *TSČ*, 1962.

KO

SUBSTANTIVUM LÁTKOVÉ (s. materiae)
Jméno označující hmotu (látku) jevící se jako amorfní, homogenní, nerozčleněný celek. Řadí se sem jména (a) nápojů a potravin: *mléko*, *pivo*, *víno*, *mouka*, *maso*, *tvaroh*, (b) tekutin: *voda*, *nafta*, *petrolej*, *benzín*, (c) kulturních plodin: *žito*, *pšenice*, *kukuřice*, *čočka*, *hrách*, *zelí*, *sláma*, (d) užitkových hmot: *palivo*, *krmivo*, *hnojivo*, *stelivo*, *sklo*, (e) přírodních jevů: *popel*, *prach*, *láva*, *ruda*, *pára*, *vláha*, *rosa*, *déšť*, *světlo*, *teplo*, *sucho*, (f) chemických prvků a jejich sloučenin: *sodík*, *dusík*, *zlato*. Patří primárně do skupiny ↑singularií tantum, některá však mohou tvořit i tvary pl. pro označení různých druhů látek (*výběrová mýdla*, *ušlechtilé kovy*, *bílá masa*, *stolní vína*), pro ustálená množství látek (*dvě kávy* = dva šálky kávy), *dvě piva* (= v č. zemích dvě půllitrové sklenice/láhve piva), pro zdůraznění intenzity u přírodních jevů (*záplavy lávy*, *husté mlhy*, *dlouhá sucha*). Jindy se množství vyjadřuje tvary sg., které se pojí s ↑číslovkami druhovými (*dvojí mouka*, *trojí sklo*...), popř. tzv. singulativy / klasifikátory (*tři kostky cukru*, *kapka mléka*, *plátek šunky*).
Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1996.

KO

SUBSTANTIVUM NEPOČITATELNÉ
Člen třídy subst. vydělené na základě sémantického rysu kvantity chápané nerozčleněně. Komplementární třídu tvoří ↑počitatelná subst. Zahrnuje jednak třídu objektů složených (neohraničených) (*voda*, *vzduch*), jednak třídu objektů jedinečných (kompaktních n. souhrnných) (*alkohol*, *hrách*). Společnou gramatickou vlastností je, že mají zprav. jen sg. (a pokud mají i pl., je vždy nějak příznakový); ↑číslo, ↑substantivum látkové, ↑substantivum hromadné, ↑singulare tantum.
Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1996.

KO

SUBSTANTIVUM POČITATELNÉ
Člen třídy subst. se sémantickým rysem kvantity chápané rozčleněně. Jde jednak o třídu substantiv označujících objekty existující primárně jednotlivě (*žák – žáci*), jednak objekty, které se sice vyskytují primárně v množství, z něhož ovšem lze vydělit jednotlivé prvky (*korálek – korálky*). Společnou gramatickou vlastností těchto subst. je, že mají tvary sg. i pl. a pojí se se základními číslovkami. Též ↑číslo, ↑nepočitatelné substantivum.
Lit.: *ČM*,1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1996.

KO

SUBSTANTIVUM SLOŽENÉ
↑Složenina vlastní i ↑složenina nevlastní, tvořené všemi slovotvornými typy skládání (↑skládání čisté i ↑komplexní kompoziční postupy kompozičně-derivační a kompozičně-konverzní). **S.s.** lze klasifikovat podle syntaktického vztahu mezi členy na ↑přiřaďovací složeniny, většinou slučovací (*štěrkopísek*, *lesostep*) a ↑podřaďovací složeniny: předmětné (*věrozvěst*), podmětné (*krupobití*), příslovečné (*mořeplavec*), přívlastkové (*videozáznam*) a doplňkové (*samorost*); okrajové jsou (často expresivní) složeniny větné, tzv. ↑citátové spřežky (*mouchysněztesimě*). Častější jsou **s.s.** podřaďovací. Z hlediska ↑onomaziologických kategorií jsou zastoupeny převážně kategorie modifikační a mutační. Podle slovnědruhového obsazení členů jsou zastoupeny složeniny typu: subst. + sloveso (*větrolam*, *tělocvik*), adj. + subst. (*středověk*, *drahokam*), číslovka + subst. (*desetikoruna*, *půlrok*), zájm. + subst. (*samovar*, *sebevražda*), dvě subst. (*severovýchod*, *stromořadí*), sloveso + subst. (*lomikámen*, *kazimluv*). – ↑Apelativa mají obvykle charakter odborných termínů, jen zřídka jsou to slova běžné slovní zásoby. ↑Vlastní jména jsou nejčastěji názvy zeměpisné, které se zpravidla píší se spojovníkem a obě části se skloňují (*Ostrava-Poruba*, *Rakousko-Uhersko*), cizí psaná se spojovníkem se zpravidla skloňují jako celek (*Alma-Ata*, *Baden-Baden*). Mezi **s.s.** jsou zastoupeny ↑názvy podle příslušnosti (*Jihoameričan*), ↑názvy konatelské (*malorolník*), ↑názvy činitelské (*velkododavatel*), ↑názvy prostředků činnosti (*kávovar*), ↑názvy míst (*hladomorna*), ↑názvy dějů (*krupobití*), ↑názvy nositelů vlastností (*ostrozrak*), složeniny číselné (*půllitr*). Velmi řídké jsou složeniny tříčlenné (*severoseverozápad*, *kmitočtoměr*).
Lit.: BOZDĚCHOVÁ, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1994, 20–83; *MČ* I, 1986, 454–471; *PMČ*, 1996, 157–165; ŠLOSAR, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999, 22–52; ŠMILAUER, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 97–100.

IB

SUBSTANTIVUM Z ČÍSLOVKY
Názvy číslic a **čísel** končící na *-ka*, ale odvozovací základy se co do formy odlišují (*jednička*, *dvojka*, *devítka*, *dvaadvacítka*, *tisícovka*). Přeneseně se tyto názvy stávají **pojmenováními nejrůznějších předmětů** a výrobků, pro něž je číselná hodnota typická (prostředky hromadné dopravy, oděvy a obuv podle velikosti, stupně klasifikace atd.: *pojedu pětkou*). – Z číselných základů se tvoří **názvy zlomků** sufixem *-ina* (*pětina*), **názvy skupin podle četnosti** suf. *-ice* (*šestice*), **názvy nositelů pořadí** suf. *-ák* (*páťák*), **názvy jubileí** suf. *-iny* (*padesátiny*) a **jubilantů** suf. *-ník* (*třicátník*) aj.
Lit.: *MČ* I, 1986, 495–496; *PMČ*, 1995, 155–157.

ZR

SUBSTANTIVIZACE ADJEKTIV
Zvláštní typ ↑transpozice; při tvoření subst. nedochází k formální změně, mění se však příznak substance v substanci; vznikají tak ↑substantivizovaná adj.: *cestující* (adj.) – *cestující* (subst.). Tímto způsobem vznikají **pojmenování osob** (*hostinský*, *vedoucí*, *milá*, *účetní*), **zvířat** (*vysoká*) i **neživých předmětů** (*vepřové*, *šampaňské*, *plzeňské*). Takto tvořená subst. jsou častá v pojmenování např. ulic, zastávek (*Merhautova*, *Celní*), sportovních her (*vybíjená*), tanců (*sousedská*) atd.
Lit.: *ČŘJ*, 1996, 106; *MČ* I, 1986, 488–495; *PMČ*, 1995, 137;

Stojčev, S., Charakter a funkce českých dějových substantiv na *-ná, -tá*, *NŘ* 67, 1984, 121–129; *TSČ*, 1962, 63–65.

ZR

SUBSTITUCE HLÁSEK

Náhrada jedné hlásky jinou. V ↑etymologii se jí rozumějí sporadické, „nepravidelné" změny hláskové, zejm. v konsonantismu. Z nich se vykládá především občasná, jinak nevysvětlitelná variabilita párových souhl. znělých a neznělých v slovech etymologicky totožných n. příbuzných, např. č. pár *krysa* × *hryzat* (tj. *krys-* × *+gryz-*) n. přes hranice č. *belhat se* × slk. *pelhať sa* tv., n. přes hranice sl. jazyků psl. *krasъ* (srov. č. *krásný*) × lit. *grožis* tv. (tj. sl. *+k-k´-* × lit. *+g-g´-*). Dále se z nich vykládá jako tzv. vertikální **s.h.** střídání souhlásek stejného způsobu, ale různého místa artikulace v slovech etymologicky totožných n. příbuzných, např. ob. sl. *boleti* (srov. č. *bolet*) × lat. *dolēre* tv.

Lit.: *ÚE*, 1981.

RV

SUBSTRÁT

Při jaz. kontaktu výsledek působení původního, domácího jaz., dial., variety na strukturu imigrovaného jaz., který se v důsledku ekonomických n. politických okolností prosadil, popř. byl na daném území vnucen jako jaz. dominantní (podle okolností jen v určitých doménách, což je případ angl. v Indii aj.). Substrátový jaz. ovlivňuje dominantní jaz. ve zvukové stavbě, lexiku i gramatice. – V historicko-srovnávací jazykovědě se odkazem na **s.** vysvětlují „cizorodé" jevy v určitém jaz., které nelze vyložit jako výsledek „přirozeného" vývoje jaz. Za **s.** se považují např. (vymřelé) „předřecké" jaz. egejského prostoru n. jazyky Keltů, Iberů a Dáků, jejichž nositelé přijali imigrovanou vulgární lat. a v období ↑bilingvismu ji ovlivnili přenosem lexikálních jednotek i výslovnostních a gramatických pravidel ze svého původního jaz., čímž se uspíšila diferenciace vulgární lat. a zrod (staré) francouzštiny/provensálštiny, španělštiny/portugalštiny a rumunštiny. Původní jaz. v případě **s.** po období bilingvismu na daném území mizí; ↑zánik jazyka. – Omezují-li se „cizorodé" jevy z původního jaz. daného území na vlastní a pomístní jména, popř. izolovaná ↑apelativa, nemusí být jejich výskyt v přijímajícím jaz. důsledkem bilingvismu; ↑výpůjčka. – Jako výsledek působení různých substrátových jaz. se v ↑sociolingvistice vysvětluje např. různorodost ↑variet angl. v Indii, západní Africe, ale i jinde na světě. – Případný keltský **s.** v č. je obtížně doložitelný; ↑adstrát, ↑jazykový svaz, ↑míšení jazyků, ↑superstrát, ↑zánik jazyka.

Lit.: Blažek, V., Keltové – Germáni – Slované. Lingvistické svědectví o kontinuitě a diskontinuitě osídlení střední Evropy, in: *Č-US* 2, 2000, 9–30; Erhart, A.: *Základy jazykovědy*, 1984; Markey, T. L. – Greppin, C. (eds.): *When worlds collide. Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*, 1990; Weinrich, U.: *Languages in contact*, 1953, 1962².

MN

SUBTEXT

1. Relativně uzavřený a samostatný komplex výpovědí integrovaný do komplexního ↑textu. Funkčně podřízen dominantní ↑intenci textu: např. digrese (vysvětlení, exemplifikace...), citace, vložená ↑sekvence v dialogu apod. – V rozsahu ↑odstavce, paragrafu, sekvence apod.

2. Tzv. podpůrný text funkčně podřízený jinému, rámcovému (maticovému) textu (např. vysvědčení a diplomy jako přílohy k přihlášce do konkurzu), resp. relativně samostatný text, který se podílí na konstituování komplexního textu (např. kapitola románu, povídka z komponovaného souboru povídek apod.).

Lit.: Brandt, M. – Rosengren, I., Zur Illokutionsstruktur von Texten, *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 22, 1992, 9–51; Skalička, V., Text, kontext, subtext, *AUC-SlavPrag* 3, 1961, 73–78.

MN

SUFIX (přípona)

Jeden ze ↑slovotvorných formantů; společně s ↑prefixem bývá označován jako slovotvorný afix. **S.** je zpravidla částí derivovaného (odvozeného) slova, následuje za odvozovacím ↑kmenem a tvoří odvozený kmen (*mil+ova-*) n. odvozené slovo (*žák-yně*); mění význam i morfologickou povahu základového slova. Ve srovnání s prefixem je spojení **s.** se základem velmi těsné, bývá doprovázeno na jejich švu (↑morfémový šev) splýváním, překrýváním morfémů a změnami hlásek: **češský → český*, *úředník → úředník + -stvo → úřednictvo*, *Vamberk → vamber(e)k + -ský → vamberecký, vamberský*, a ↑hláskovými alternacemi základu: *hrad → hrádek*, *slovo → slůvko*, *oko → očičko*. To sice zvyšuje rozdíl mezi slovem základním a odvozeným, ale zároveň činí hranici mezi slovotvorným základem a **s.** neostrou. **S.** se spojují se základy substantivními, adjektivními, slovesnými a adverbiálními. Pro každý z těchto slovních druhů existuje zvláštní skupina **s.**; nejobsáhlejší soubor tvoří **s.** substantivní. Ve specifických případech lze u **s.** hledat funkci ohýbací, tvaroslovnou (zvl. u čistě vidových **s.**, např. *-nou-*, u *-l-* v tzv. příčestí minulém a podle názorů některých autorů u *-(e)jší* v komparativu). Vedle **s.** domácích se v č. slovotvorbě etablovala postupně řada **s.** cizích, převážně internacionálních (*-ismus*, *-log*, *-átor*). **S.** vstupují do vztahů ↑polysémie, ↑synonymie a ↑homonymie (↑sufixace). Některé **s.** fungují v jedné funkci ve variantních podobách, např. u názvů míst jsou **varianty s.** *-árna*, *-írna*, *-ovna*, *-na* (*cukrárna*, *mrazírna*, *knihovna*, *šatna*), u adj. na *-ský* existuje varianta *-ovský* (*bratrský*, *otcovský*); za varianty se považují také **s.** lišící se délkou vokálu (v závislosti na délce vokálu základového): *-ač / -áč*: *míchat → míchač*, *orat → oráč* apod. Existují i **s. složené**, a to v těch případech, kdy nelze nejbližší základ považovat za motivující pro výsledné odvozené slovo: *seka-č-ka*, n. tak tvořené slovo neexistuje: *živ-áč-ek*; i je lze považovat za rozšířené varianty. Povaha spojení slovotvorného základu a **s.** předurčuje do značné míry povahu **morfologické charakteristiky**, která je tzv. spolumorfémem **s.** (*žák+yň+e*: přechylovací **s.**, jímž vznikají od mužských názvů ženské, koncové *-ň-* je spojitelné v paradigmatu s koncovkou *-e*, nikoli např. s *-a*). Jejich těsné sepětí způsobuje, že se za **s.** fakticky považuje u ohebných slovních druhů spojení **odvozovací kmenotvorné přípony** (tedy vlastního **s.**) s **koncovkou základního tvaru (morfologickou charakteristikou)**: *-dl+(o)*: *-dlo*, *-k+(a)*: *-ka*, *-yň+(e)*: *-yně*, *-tel+0*; v přípa-

dě neohebného slovního druhu pak spojení **s. se slovně-druhovou charakteristikou**: *koň+m(o) – koň-mo*. Některé **s.** a jejich morfologické charakteristiky poukazují jednoznačně na ↑slovotvornou třídu (např. *-tel* ke jménům činitelským, *-yně* k ženským jménům přechýleným), řada **s.** však je významově závislá na sémantické povaze základového slova (*-ka*: *učitelka* – přechýlené jméno, *pračka* – název nástroje, *plechovka* – nositel vlastnosti atd.). – **S.** je jako každý morfém vydělitelný na základě abstrakce formálně a významově příbuzných skupin slov (*ochránce, zachránce, soudce*, tj. „ten, kdo něco dělá“, *otcův, přítelův, Václavův*, tj. „takový, že patří osobě mužského rodu“ apod.). – Odvozování pomocí **s.** se nazývá ↑sufixace.

Lit.: Bosák, J. – Buzássyová, K.: *Východiská morfémovej analýzy (morfematika, slovotvorba)*, 1985; Dokulil, M., K základním otázkám tvoření slov, in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*, 1958, 154–158; Dvonč, L., O produktivite niektorých slovotvorných prípon, *SR* 1973, 3–11; Eichinger, L. M., Funktionale Wortbildungslehre. Suffixe, Halbsuffixe und Komposita beim Adjektiv, in: *Germanistentreffen BRD – ČSFR*, Bonn 1993, 235–247; Hauser, P., O homonymii, polysémii, synonymii a antonymii substantivních přípon, in: *Škola – jazyk – literatura*, 1982, 7–19; *MČ* I, 1986, 198–201, 215–220; *PMČ*, 1995, 109; Slavíčková, E., Metoda morfémové analýzy založená na aplikaci teorie pravděpodobnosti, *SaS* 23, 1962, 94–104; Slavíčková, E., Některé problémy morfémové analýzy, *SaS* 28, 1967, 7–17; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 12; *TSČ*, 1962, 54–62, 129; ↑morfematická analýza, ↑slovotvorný formant.

ZR

SUFIXACE

↑Derivace pomocí ↑sufixu; je buď doprovázena změnou morfologické charakteristiky (*rychl-ý → rychl-ost-0*), n. se morfologická charakteristika formálně nemění (*dům-0 → dom-ek-0*).

Lit.: Bosák, J. – Buzássyová, K.: *Východiská morfémovej analýzy (morfematika, slovotvorba)*, 1985; Dokulil, M., K základním otázkám tvoření slov, in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*, 1958, 154–158; *MČ* I, 1986, 198, 201, 215–220; *PMČ*, 1995, 109; Slavíčková, E., Metoda morfémové analýzy založená na aplikaci teorie pravděpodobnosti, *SaS* 23, 1962, 94–104; Slavíčková, E., Některé problémy morfémové analýzy, *SaS* 28, 1967, 7–17; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 12; *TSČ*, 1962, 54–62, 129; ↑morfematická analýza, ↑slovotvorný formant.

ZR

SUPERLATIV (III. stupeň)

Tvar adj. a adv.; jeho tvoření je zcela pravidelné: z ↑komparativu prefixem ***nej-***: *starší – nej-starší, horší – nej-horší; smutněji – nej-smutněji, méně – nej-méně*. Za analytický **s.** se někdy pokládá tvoření typu „*nej- více / méně* + adj. / adv. v ↑pozitivu“: (i) *nej-více pracovitý* / (ii) *nej-méně pracovitý*; tvar (i) se může pokládat za ekvivalentní s prefixálně tvořenými **s.** (*nejpracovitější ze všech X – nejvíce pracovitý ze všech X*), od komparativů deverbálních adj. na *-c(í)*, vzniklých z ↑participií činných, je takové tvoření jediné (*nejvíce vynikající*); tvar (ii) pendant v prefixálně tvořeném **s.** nemá. – **S.** plní syntakticky čtyři funkce: ↑predikativu (*Leopard je nejrychlejší ze všech savců // ze všech savců nejrychlejší*), atributu (*Zvíře nejrychlejší ze všech savců // Ze všech savců nejrychlejší zvíře // Nejrychlejší zvíře ze všech savců je leopard*), doplňku (*Petr se vrátil nejunavenější ze všech*) a adverbiále (*Leopard běží nejrychleji ze všech savců // ze všech savců nejrychleji*). Význam **s.** je předmětem dlouhodobých diskusí zvl. logických sémantiků; u nás se často rozlišuje **s.** srovnávací: *nejstarší ze všech* (↑stupňování) a **s.** absolutní: *nejlepší léta mého života* (↑elativ).

Lit.: ↑deadjektivní adjektivum, ↑deadjektivní adverbium, ↑komparativ, ↑stupňování.

KO

SUPERSTRÁT

Při jaz. kontaktu výsledek působení imigrovaného jaz., dial., variety na strukturu původního, domácího jaz. Třebaže domácí jaz. je v dané době a na daném území (někdy jen v určitých doménách) dominován imigrovaným jaz., nedochází k jeho zániku. Naopak vytlačuje svého času dominantní jaz.; ↑zánik jazyka. – Podobně jako v případě ↑substrátu se odkazem na **s.** vysvětlují „cizorodé“ jevy v určitém jaz., které nelze vyložit jako výsledek jeho „přirozeného“ vývoje. Tak lze např. v angl. konstatovat **s.** severogermánský a francouzský, který je důsledkem vlády Dánů a Norů, resp. francouzských Normanů v Anglii. **S.** jevy (latinismy, grecismy, germanismy), chápané též jako kulturní ↑adstrát, lze konstatovat i v č.; ↑výpůjčka.

Lit.: ↑míšení jazyků, ↑substrát, ↑výpůjčka, ↑zánik jazyka.

MN

SUPINUM

Neurčitý tvar slovesa zděděný z ↑psl. (s předslovanskými kořeny; ↑jazyky indoevropské). Ve staré č. bývá zakončen na *-t* (*nest*), u sloves typu *péci* na *-c* (*pec*), u sloves s dlouhým vokálem v dvouslabičném inf. je v **s.** tento vokál krátký (*vest, brat, mřět, žat, pit...*). Ve staré č. se tvořilo **s.** důsledně od imperfektiv (*spat, lovit, kupovat*). Užívalo se ho pouze po slovesech pohybu a jeho předmět měl gen. formu (stč. *příde súdit živých i mrtvých*). Pro své syntaktické omezení začalo **s.** už v rané stč. době ustupovat inf. (*král šel spáti*), ale nezaniklo beze stopy: pod jeho vlivem vznikly dubletní tvary inf. zakončené na *-t* (*nést, udělat*). Ty se postupně šířily, ve 20. stol. převládly a v jeho 2. pol. jimi byly původní tvary inf. zcela zatlačeny. Zánik **s.** je obecně slovanský mimo sln. a dl.

Lit.: Dostál, A.: *Historická mluvnice česká* II/2, 1967, 56–59; Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého* III/2, 1958, 79–81, IV, 1929, 581–587; *HMČ*, 1986, 241–242; Komárek, M.: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*, 1981, 122; Trávníček, F.: *Historická mluvnice česká* III, 1956, 164–166; Zubatý, J.: *České sloveso*, 1980, 49–51; ↑jazyky slovanské, ↑praslovanština.

DŠ

SUPLEMENT

V MČ III (1987) označení těch větných členů, které rozvíjejí členy větné struktury dané ↑valencí predikátu: (1) [*Hráč*]$_{\text{podmět}}$ *napadl*$_{\text{přísudek}}$ [*rozhodčího*]$_{\text{předmět}}$ → (1a) [[***Vyloučený***]$_{\text{suplement}}$ [*hráč*]$_{\text{podmět}}$]$_{\text{podmět}}$ *napadl*$_{\text{přísudek}}$ [***včera***]$_{\text{suplement}}$ [*rozhodčího*]$_{\text{předmět}}$. **S.** se dělí do dvou základních typů podle toho, zda rozvíjejí subst. (pak se nazýva-

jí ↑přívlastek), n. jiné slovní druhy (pak se tradičně nazývají ↑příslovečné určení): v (1a) je *vyloučený* přívlastek, *včera* příslovečné určení (času).
Lit.: *MČ* III, 1987; *VT*, 1985.

PK

SUPLETIVISMUS (supletivnost)
Střídání dvou n. více lexikálních morfů, které nejsou ↑alomorfy (pozičními variantami) jednoho ↑morfému, uvnitř flexivního paradigmatu. V č. se podobně jako v jiných jaz. **s.** objevuje u ↑zájmen osobních (*já*, *mne*, *mě*..., *my*, *nás*, *nám*...), u nepravidelného ↑stupňování adj. a adv. (*dobrý*, *lepší*; *málo*, *méně*), u sloves, a to jednak uvnitř paradigmatu (*jít*, *šel*), jednak při tvoření párů lišících se ↑videm (*brát*, *vzít*; *položit*, *pokládat*) a ↑determinovaností (*jít*, *chodit*). Za **s.** lze pokládat rovněž tvoření tvarů paradigmatu sg. a pl. od různých kmenů u subst. (*člověk*, *lidé*; *rok*, *léta*...).
Lit.: *ČŘJ*, 1996; Erhart, A.: *Základy jazykovědy*, 1984; *MČ* I, II, 1986.

KO

SVAZ JAZYKOVÝ
Podle Trubeckého (1929) skupina jaz., které vykazují velké množství společných kulturních slov a velkou podobnost v syntaxi a v základech morfologické stavby, zatímco jaz. jedné ↑jazykové rodiny vykazují značné množství společných elementárních slov a shod v hláskovém výrazu morfologických kategorií. Jako **j.s.** charakterizuje Trubeckoj (1923) jaz. Balkánu (bulharštinu, makedonštinu, rumunštinu (moldavštinu), albánštinu, resp. též srbštinu a novořečtinu) jako jaz., jejichž strukturní paralely je třeba přičítat nikoli příbuznosti, ale konvergentnímu vývoji na základě dlouhodobého jaz. kontaktu, resp. společného kulturně-politického vývoje v jednom geografickém regionu. Toho si povšiml už Kopitar (1829), který o balkánských jaz. říká, že jsou jedné jaz. „formy" (zánik infinitivu, postponovaný člen...), avšak trojí jaz. „matérie" (albánština, románské jaz., slovanské jaz.). Prolnutím balkánských jaz. a vlivem turečtiny na jihoslovanské jaz. a naopak se analyticky zabýval již Miklosich (1884–1890, 1889, 1890). – Teorie **j.s.** má různé variace (Nekula, 1993, 1996), ve své době (Trubeckoj, Jakobson, Havránek, Skalička) byla myšlena jako strukturně-typologická alternativa k ↑historickosrovnávacímu výkladu jaz., která měla při synchronním popisu jazyků evidovat případné strukturní paralely a na tomto základě (bez ohledu na jejich genezi) konstatovat, zda jde o jazyky typologicky blízké. Teorii **j.s.** rozvíjí ↑areálová lingvistika (srov. Kurzová, 1996b), v kontextu ↑sociolingvistickém je teorie **j.s.** výkladovým rámcem, proč a jak (↑bilingvismus) došlo k určitým fonetickým, gramatickým i lexikálním ↑výpůjčkám, proč byly provedeny jisté jaz. změny apod. – Vedle balkánského **j.s.** se v č. lingvistice nejčastěji spekulovalo o existenci eurasijského a středoevropského **j.s.** Do eurasijského **j.s.** měly patřit jaz. východní Evropy a tehdejšího Sovětského svazu (Jakobson, 1931). Nepříliš konkrétní je i vymezení středoevropského **j.s.**; počet jaz. bývalé rakouské monarchie, o kterých se tvrdí, že tvořily středoevropský (podunajský) **j.s.**, kolísá. Ke **středoevropskému j.s.** údajně patří němčina, čeština, ↑slovenština a maďarština, volně se sem počítá i slovinština a chorvatština. Jeho jádrem je podle Lewyho (1942) němčina a maďarština, podle Skály (1992) čeština a němčina. Skalička (1935, 1968) vidí strukturní paralely těchto jaz. v expiratorním přízvuku na první slabice (neplatí pro něm.), obdobném konsonantickém systému, trojúhelníkovém systému vokálů (neplatí pro slk., něm. má navíc i zaokrouhlené vokály), korelaci kvantity u vokálů aj. Skála (1992) klade důraz na obdoby ve slovníku a frazeologii.
Lit.: Becker, H.: *Der Sprachbund*, 1948; Becker, H.: *Zwei Sprachanschlüsse*, 1948; Décsy, G.: *Die linguistische Struktur Europas*, 1973; Havránek, B., Zur phonologischen Geographie, in: *Proceedings of the (first) International Congress of Phonetic Sciences*, 1933, 28–34; Jakobson, R.: *K charakteristike jevrazijskogo jazykovogo sojuza*, 1931; Jakobson, R., Les unions phonologiques des langues, *MS* 8, 1931, 371–378; Jakobson, R., Über die phonologische[n] Sprachbünde, *TCLP* 4, 1931, 234–240; Jakobson, R., Symbiose des langues, in: *Actes du quatrième congrès international des linguistes tenu à Copenhague du 27 Août au 1er Septembre 1936*, 1938, 48–59; Kopitar, B., Albanische, walachische und bulgarische Sprache, *(Wiener) Jahrbücher der Literatur* 46, 1829, 59–106; Kurzová, H., The future in central European languages and Latin futures and imperfects: ingressivity and imperfectivity, *LF* 119, 1996a, 4–18; Kurzová, H., Mitteleuropa als Sprachareal, *GP* 13, 1996b, 57–73; Lewy, E.: *Der Bau der europäischen Sprachen*, 1942; Miklosich, F. v.: *Die slavischen Elemente im Rumänischen*, 1861; Miklosich, F. v.: *Die slavischen Elemente im Neugriechischen*, 1870; Miklosich, F. v.: *Die slavischen Elemente im Albanischen*, 1870; Miklosich, F. v.: *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen*, 1884–1890; Miklosich, F. v.: *Die slavischen, ungarischen und rumänischen Elemente im türkischen Sprachschatze*, 1890; Miklosich, F. v.: *Über die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südosteuropäischen Sprachen*, 1890; Nekula, M., Sprachbund. Zur Geschichte eines Begriffs, *GP* 11, 1993, 113–124; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; Skála, E., Deutsch und Tschechisch im mitteleuropäischen Sprachbund, *Brücken* NF 1, 1991/1992, 173–179; Skalička, V., Zur Charakteristik des eurasischen Sprachbundes, *AO* 6, 1934, 272–274; Skalička, V., Zur mitteleuropäischen Phonologie, *ČMF* 21, 1935, 151–154; Skalička, V., Zum Problem des Donausprachbundes, *UAJ* 40, 1968, 3–9; Thèses, *TCLP* 1, 1929, 7–29; Toman, J.: *The magic of common language*, 1995; Trubetzkoy, L. N., Vavilonskaja bašnja i smješenije jazykov, *Jevrazijskij vremennik* 3, 1923, 107–124; Trubetzkoy, L. N., Abstracts zur Vorlesung über Sprachgruppen, in: *Actes du premier congrès international des linguistes à la Haye*, 1929, 17–18; Trubetzkoy, L. N., Diskussion, in: *Actes du premier congrès international des linguistes à la Haye du 10–15 Avril 1928*, 1930, 81–83; Trubetzkoy, L. N., Phonologie und Sprachgeographie, *TCLP* 4, 1931, 228–234.

MN

SYMBOL
1. Dříve a v běžném jaz. úzu zpravidla opticky fixovatelný znak, u něhož vztah formy a významu nebyl libovolný; např. váhy jako symbol justice apod. Původně „konkrétní" význam takto chápaného **s.** může nicméně ustoupit do pozadí a **s.** může získat všeobecný význam, např. kříž jako symbol křesťanství.
2. V ↑sémiotice druh ↑znaku, který na rozdíl od ↑ikonu a ↑indexu vyznačuje libovolnost, konvenčnost vztahu me-

zi formou a významem, v jazyce ↑arbitrární vztah ↑označujícího a označovaného. Opak jaz. znaku typu *kloktat, kachna* apod., u nichž označující a označované nejsou plně arbitrární. **S.** je konvenční a je nezávislý na situaci.

3. U Bühlera synonymum pro odrazovou funkci znaku; ↑funkce jazyka.

4. U Ogdena a Richardse shrnující označení pro slova, spojení slov, gesta a mimiku, synonymum pro ↑znak; ↑sémiotický trojúhelník.

Lit.: Bühler, K.: *Sprachtheorie*, 1934; Morris, Ch.: *Foundations of theory of signs*, 1938; Morris, Ch.: *Signs, language and behavior*, 1946; Ogden, C. K. – Richards, I. A.: *The meaning of meaning*, 1923; Peirce, Ch. S.: *Collected papers*, 8 vol., 1931–1958; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989.

MN

SYMPTOM (příznak)

1. Druh ↑znaku. To, co **s.** zastupuje, lze vyvodit z pravděpodobnosti souvýskytu se **s.** Tak je např. zvýšená teplota příznakem nemoci, kouř příznakem ohně apod.; též ↑signál. V jaz. např. ↑indexické výrazy. I v jaz. se ale zpravidla chápe jako nezáměrný příznak; např. pravopisné chyby jako příznak nevzdělanosti, chvění hlasu jako příznak nervozity, nezáměrné užívání moravismů ve spis. projevu apod.

2. U Bühlera funkce znaku, výraz mluvčího nitra; ↑funkce jazyka.

Lit.: ↑symbol, ↑signál.

MN

SYNEKDOCHA

V antické rétorice a poetice jeden z ↑tropů, záměna pojmenování lišících se věcnou kvantitou. **S.** je blízká ↑metonymii a někteří teoretici ji považují za její druh. Nejčastěji jde o záměnu části za celek (pars pro toto): *Jeho **noha** tam nevkročila, Nezkřiví mu ani **vlas***, n. naopak celku za část (totum pro parte): *Jel **městskou dopravou*** (= tramvají, trolejbusem apod.), *Zastavila ho **policie*** (= policejní hlídka) aj. Za **s.** lze považovat i případy, kdy je pl. nahrazen sg. n. naopak: *Vydělal na tom pěkný **peníz***. Synekdochický charakter má pluralis majestaticus, např. *my, král český*, a plurál autorský (pluralis auctoris), např. *Přistupme nyní k další otázce*, říká-li to o sobě jeden autor; ↑osoba. Mezi **s.** se řadí i případy, kdy se neurčitý, obyčejně větší počet vyjádří číslovkou určitou: *mít **sto** výmluv, být vzdálen na **tisíc** honů*. – Tyto **s.** zůstávají v rámci běžného spis. vyjadřování, některé z nich jsou frazémy. Ve stylu uměleckém se synekdochického postupu k výrazové ↑aktualizaci textu využívá zřídka: *Po schodech do sklepení skoro každý den sbíhaly **dvě sukně**, tyrkysově zelená a atlasově červená **sukně** dvou cikánek* (Hrabal); *Když se za ním a za jeho **černým svrchníkem** zavřely dveře, začal jsem brečet* (Škvorecký).

Lit.: *ČS*, 1992; Eisner, P.: *Malované děti*, 1949, 201–215; Hrabák, J.: *Poetika*, 1977; Mistrík, J.: *Štylistika*, 1985, 141–142.

MJ

SYNCHRONIE A DIACHRONIE

Dva časově pojaté rozměry jazykovědného bádání. **S.** zkoumá jaz. jevy za stavu, jenž aktuálně existuje (či existoval) v komunitě mluvčích daného jaz., **d.** zkoumá jevy mezi stavy, které byly aktuální v různých dobách, byť všechny takové stavy řadíme do jediného jaz. (v jeho historických proměnách). **S.** může zkoumat i minulé stavy jaz., zjišťujíc, co bylo aktuálně dostupné a přítomné jejich uživatelům v jistém období. Pojmová dvojice **s.** a **d.** se stala emblémem strukturalismu, zvláště v pojednáních z filozofie a obecné metodologie vědy. Uvnitř jazykovědy samé byl důraz na distinkci **s.** a **d.** nezbytný především na počátku 20. stol., kdy se jazykovědné bádání potřebovalo vymanit z myšlenkového krunýře stol. 19. Ten tvrdil, že jakýkoliv stav (nejen jazykový) lze vědecky uchopit především (či výlučně) jako výslednici historického procesu, jenž k němu vedl. Jazykověda takové chápání označuje za **d.** a proti němu v **s.** zkoumá stav vymezený jen svými vnitřními vztahy, aniž se ptá, jaké minulé stavy k němu vedly (Saussurův obraz šachové partie). Za kanonické vyjádření takového programu se všeobecně uznávají posmrtně vydané přednášky F. de Saussura (1916), myšlenkově blízké formulace lze najít i jinde (Sechehaye, 1908; Mathesius 1911–12). S rozvojem strukturní jazykovědy, která již nebyla poplatná historismu 19. stol., důraz na protiklad **s.** a **d.** slábl: požadavek rozlišovat, co se týká jediného stavu a co stavů několika, byl uznán jako samozřejmý a kvalitativní přechod od studia stavu ke studiu soustavy (systému) přinesl jiné potřeby. Trnka zdůrazňuje, že veškeré jazykovědné srovnání je srovnáváním jaz. systémů, přičemž není důležité, zda ony systémy jsou odděleny pouze v prostoru, n. i v čase; Havránek studuje soužití systémových prvků různého stáří; Erhart pracuje při rekonstrukcích jazykového vývoje s **panchronním** srovnáváním jaz. systémů, které zaváděním jednotných měřítek a jednotných souborů distinktivních rysů **s.** a **d.** propojuje; Hjelmslev usiluje o **metachronní** výklad vývoje jaz., který se děje podle vnitřních, imanentních sil jaz. systému (↑imanence) a v němž by byl protiklad **s.** a **d.** překonán.

Lit.: Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda*, 1994; Erhart, A.: *Das indoeuropäische Verbsystem*, 1989; Erhart, A.: *Die indogermanische Nominalflexion und ihre Genese*, 1993; Havránek, B.: *Genera verbi ve slovanských jazycích* 1 (1928), 2 (1937); Havránek, B., Quelques problèmes se l'étude diachronique de la structure syntactique, surtout en slave, *TLP* 3, 1968, 9–16; Hjelmslev, L.: *Principes de grammaire générale*, 1929; Hjelmslev, L.: La catégorie des cas, *Acta Jutlandica* VII/1, 1935; Mathesius, V., O potenciálnosti jevů jazykových, *Věstník Královské české společnosti nauk: Třída filosoficko-historicko-jazykovědná* 2, 1–24 (přetisk in: Mathesius, 1982, 9–28); Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989; Sechehaye, A.: *Programme et méthodes de la linguistique théorique*, 1908; Trnka, B., Méthode de comparaison analytique et grammaire comparée historique, *TCLP* 1, 1929, 33–38 (přetisk in: Trnka, 1982); Trnka, B., Obecné otázky strukturálního jazykozpytu, *SaS* 9, 1943, 57–68; Trnka, B., Jazykozpyt a myšlenková struktura doby, *SaS* 10, 1948, 73–80; Trnka, B.: *Selected papers in structural linguistics: Contributions to English and general linguistics written in the years 1928–1978*, 1982.

TH

SYNKOPA

Zánik samohlásek výslovnostně „slabých" (krátkých, redukovaných, nepřízvučných) uvnitř slova. **S.** je známá

z různých jaz. světa, pro č. měl závažné důsledky pozdně psl. zánik tzv. slabých („lichých" počítáno od konce) ↑jerů v slovech, např. psl. *tъma* (dvojslabičné, tak zachováno ještě i v ↑stsl.) > č. *tma* (jednoslabičné), psl. *kъnędzь* (trojslabičné, tak zachováno ještě i v stsl.) > č. *kněz* (jednoslabičné, spolu s ↑apokopou koncového *-ь*). Ve fónicky objemnějších slovních formacích mohly být při allegrové výslovnosti synkopovány i delší segmenty než pouhá samohláska. Např. slovo *pastorka* (sekundárně též *pastorkyně*, nář. a slk. *pastorkyňa*) vzniklo patrně z *pa-* „nepravý", dále z *⁺dъktor-/-ter-* „dcera" (to bezpečně doloženo v stsl. *dъšti*, gen. *dъštere*, v stč. *dci*, gen. *dceře* atd., takže lze s jistotou rekonstruovat psl. podobu *⁺dъkti*, gen. *⁺dъkter-e*) a deminutivního sufixu *-ьka/-ъka*. V dlouhém *⁺pa-dъktor-ьka* došlo v důsledku **s.** k zániku celé slabiky *-ъk-*, takže pak *-dъkt-* > *-dt-* > *-st-*. Pův. význam a tvoření, vlastně „padcerka", odpovídá vskutku významu „nevlastní dcera/dcerka" doloženému u slova *pastorka*. **S.** patří spolu s ↑aferezí, ↑apokopou, ↑deglutinací, ↑disimilací, ↑haplologií, ↑kontrakcí, ↑fúzí k jaz. procesům, jimiž se zmenšoval fónický objem slov a které se někdy souhrnně označují jako „redukce".
Lit.: *ÚE*, 1981.

RV

SYNKRETISMUS

Splývání několika funkcí v jediné formě. (1) **Diachronně** vykládá **s.** mechanismus změny ↑invariantu jaz. formy. Forma, která má jistý invariantní význam, jej rozmělní tím, že přibere invariantní význam jiné formy. V tomto smyslu se tradičně vykládá, že sl. ↑genitiv jakožto pádová forma jistých syntakticko-sémantických funkcí je synkretický, neboť nese invariantní význam jednak původního ie. gen., jednak původního ie. ablativu. (Takový argument nicméně vyžaduje doložit o předpokládaném ie. ablativu, že skutečně existoval a jaký měl význam.) – (2) **Synchronně** označuje **s.** soustavnou ↑homonymii, a to speciálně v ↑paradigmatických vztazích. Pojem **s.** předpokládá protiklad paradigmatu formálního a kategoriálního. Heuristický dopad tohoto pojmu je však malý; lingvistika upřednostňuje pojmy **homomorfie**, popř. **polyfunkčnost**. Důležitá je právě soustavnost. Za **s.** se nepovažuje prostá homonymie, kdy jedna položka formálního paradigmatu obsluhuje dvě i více funkcí paradigmatu kategoriálního, pokud stejné kategoriální paradigma může být obsluhováno ještě jinými formálními paradigmaty, jež takovou homonymii neobsahují (kategoriální protiklad 3. os. sg. × 3. os. pl. není rozlišen ve formálním paradigmatu *trpí*, leč rozlišuje se ve formálním paradigmatu *sází*). Typický případ **s.** představuje systémová homonymie nom. a akuz. u subst. i adj. neživ. mask. a neuter: žádné formální paradigma není s to ony pády rozlišit (a přitom všechna jména mohou vystupovat v obou pádech). Za **s.** se však nepovažuje **neutralizace**, kdy zvláštní syntagmatický kontext připouští jeden a vylučuje jiný člen paradigmatického vztahu, pokud v jiných syntagmatických kontextech jsou oba členy paradigmatického vztahu přípustné (protiklad dok. a nedok. vidu je neutralizován v záporném imper. se sémantickým rysem záměrného děje, takže je *piš to rukou* i *napiš to rukou*, ale pouze *nenapiš to rukou*, zato zůstává zachován v záporném imper. se sémantickým rysem děje nezáměrného: *hlavně to nepiš // nenapiš rukou* = „jen aby se ti nestalo, že bys to nedopatřením psal / napsal rukou"). K **s.** nedochází ani tehdy, když se jaz. jednotka účastní několika paradigmatických vztahů zároveň, přičemž jistý paradigmatický rys jednoho vztahu se vylučuje s jistým paradigmatickým rysem jiného vztahu (např. dok. vid slovesa s přítomným časem oznamovacího způsobu). – Jakožto pojem obecnějazykovědný lze **s.** pokládat za stupeň interference dvou paradigmatických vztahů, v nichž vystupuje stejná jednotka: ↑distinktivní rys (protiklad) jednoho paradigmatického vztahu inhibuje, ale neruší rozlišování distinktivního rysu (protikladu) jiného vztahu.
Lit.: HJELMSLEV, L.: *O základech jazyka*, [1943] 1972; HJELMSLEV, L.: *Jazyk*, [1963] 1971; SAUSSURE, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989.

TH

SYNONYMIE (souznačnost)

Sémantická relace mezi formálně odlišnými jaz. jednotkami majícími shodný n. velmi podobný význam. (Z hlediska asymetrie obsahu a formy je **s.** opakem ↑polysémie a ↑homonymie.) **S.** je vztah potenciálně realizovatelný v rovině morfematické, lexikální i syntaktické, případně může spojovat jaz. jednotky přes hranice těchto rovin, nejčastěji se však hovoří o lexikálních **synonymech**. – V oblasti pojmové složky významu je **s.** obecně silnějším (těsnějším) vztahem než logická (sémantická) ↑ekvivalence (tj. oboustranná implikace); např. výrazy *čtyři* a *dvě na druhou* jsou ekvivalentní, ale ne synonymní. **Čistou (úplnou) s.** lze vymezit jako zaměnitelnost se zachováním pravdivosti („salva veritate") ve všech kontextech kromě citací (Sgall, 1976). Platí-li mezi referenčně totožnými výpověďmi *Petr* (*Pavel* atd.) *je* (*byl* atd.) *lingvista* a *Petr* (*Pavel* atd.) *je* (*byl* atd.) *jazykovědec* i v dalších kontextech (např. *Jirka se domnívá, že lingvisté/jazykovědci zkoumají hlavně původ jazyků*), že v obou směrech pravdivost (nepravdivost) jedné implikuje pravdivost (nepravdivost) druhé, pak jsou lexémy *lingvista* a *jazykovědec* synonymní. **S.** je relace symetrická (je-li výraz A synonymní s výrazem B, pak B je synonymní s A) a tranzitivní (je-li výraz A synonymní s výrazem B a zároveň je B synonymní s výrazem C, pak A je synonymní s C). – **S. čistá (úplná)** je v jaz. vzácná; i čistá synonyma se ovšem mohou lišit stylovou platností (např. *kůň – oř*, *stále – pořád*). **S. částečná** (neúplná), založená na významové podobnosti (tj. parciální shodě sémů), je však běžná a často bývá označována právě jen jako **s.** Čistou **s.** lze hledat např. u dvojic mezinárodních termínů a jejich č. paralel (*dislokace – rozmístění*, *vokál – samohláska*, *zlomenina – fraktura*). Částečná **s.** spojuje lexémy, které mají shodný základní pojmový obsah a liší se v okrajových pojmových sémech (*zemřít – zahynout*, *div – zázrak*), popř. v sémech pragmatických, ne však pouze stylistickou platností; např. u odstínů emocionálních (*manžel – starej*, *pacient – pacoš*) není snadné rozhodnout, zda jde jen o rozdíl stylu, n. i významu. V některých pojetích je hranice mezi čistou a částečnou **s.** posunuta tak, že podmínkou čisté **s.** je naprostá zaměnitelnost synonymních jednotek ve všech kontextech, tzn. i shoda jejich stylové platnosti. Taková **s.** se však v přirozeném jaz. v podstatě nevyskytuje; brá-

ní jí jaz. ekonomie. – **S.** vytváří v systému jaz. vedle **synonymických dvojic** (*slepý – nevidomý*) i **synonymické řady** n. **skupiny** (*statečný – bohatýrský, čacký, heroický, hrdinný, chrabrý, kurážný, mužný, nebojácný, neohrožený, nezastrašitelný, odvážný, rekovný, smělý, srdnatý, udatný, zmužilý* ad.). **Dominantou** synonymické řady (jádrovým synonymem) je stylisticky i emocionálně neutrální, nejméně kontextově omezený lexém, k jehož významu se vztahuje význam všech ostatních členů (*statečný*); někdy splývá s ↑hyperonymem. Bohatěji obsazená synonymická skupina bývá složitě strukturována na principu ↑centrum – periferie. Mezi periferními členy různých okrajů skupiny se vzájemná **s.** může téměř vytratit (srov. sémantický vztah lexému *moudrý – prohnaný* ze synonymické skupiny dominanty *chytrý*). – Z množiny synonym vybírá mluvčí to nejvhodnější pro vyjádření svého komunikačního záměru (↑konkurence jaz. prostředků). Synonyma jsou užívána k upřesnění pojmového významu, ke stupňování jeho intenzity, k vyjádření emocionální, funkčněstylové, teritoriální a temporální příznakovosti, ke stylistické disimilaci textu.

Lit.: Agricola, E.: *Semantische Relationen im Text und im System*, 1969; Apresjan, Ju. D.: *Leksičeskaja semantika*, 1974; Carnap, R.: *Bedeutung und Notwendigkeit*, 1972; Čejka, M.: *Česká lexikologie a lexikografie*, 1992; *Člex*, 1985; Filipec, J.: *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, 1961; Filipec, J., K otázce vztahů v jazyku, zvláště vztahu podobnosti, *SaS* 28, 1967, 373–378; Fischer, W. L.: *Äquivalenz- und Toleranzstrukturen in der Linguistik. Zur Theorie der Synonyma*, 1973; Jones, K. S.: *Synonymy and semantic classification*, 1987; *PMČ*, 1996; Sgall, P., K obecným otázkám sémantiky věty, *SaS* 37, 1976, 184–194.

ZH

SYNSÉMANTIKUM (slovo neplnovýznamové, slovo gramatické)

Podle vágně vymezeného kritéria významové autonomnosti se slova (popř. ↑slovní druhy) tradičně dělí na ↑**autosémantika** a **s. S.** jsou slova významově závislá, tzn. jejich význam se plně rozvíjí až ve spojení s autosémantiky (*v domě, maminka i teta*). **S.** mají zřetelnou především funkci gramatickou (podílejí se na výstavbě a organizaci textu), eliminován však není ani specifický význam lexikální (srov. jejich výklady ve slovnících), proto bývají někdy označována jako slova **gramaticko-lexikální.** Gramatický význam **s.** je povahy relační (prepozice, konjunkce, partikule), případně substituční (pokud k **s.** přiřazujeme též pronomina, která však většina klasifikací oprávněně ponechává mimo sledovanou dichotomii). **S.** jsou zpravidla neohebná (synsémantickou funkci však mají i ↑pomocná slovesa); ve větě neplní funkci větných členů. – **S.** jsou v lexiku zastoupena v menším rozsahu nežli autosémantika a jejich třídy jsou uzavřenější; vyskytují se však ve vyšší frekvenci. Přechod mezi autosémantiky a **s.** je plynulý (srov. např. některé typy ↑konverze, zvl. mezi adverbii a prepozicemi). Též ↑depletivnost.

Lit.: ↑autosémantikum, ↑slovní druh.

ZH

SYNTAGMA

1. Soubor jaz. jednotek propojených ↑syntagmatickými vztahy vzatý jako jeden celek. Takovýto celek lze postavit do ↑paradigmatického vztahu vůči jiné jaz. jednotce, jako by byl na stejné úrovni, přičemž se k jeho vnitřní syntagmatické struktuře nehledí. Tak lze **s.** *vyvinout úsilí*, jež sestává ze dvou autosémantických slov *vyvinout* a *úsilí* v syntagmatickém vztahu slovesa a předmětného doplnění, postavit vůči jednotce *usilovat* a odlišit je paradigmatickým vztahem dokonavosti slovesného děje: *vyvinout úsilí* je dok. protějšek k nedok. *usilovat* a paradigmatický rozdíl mezi oběma výrazy je stejný jako mezi slovesy *vyvinout* a *vyvíjet*. – **S.** lze zavést na různých úrovních popisu jaz. (1) V oblasti **lexika** můžeme za **s.** pokládat každý výraz složený ze samostatných pojmenovávacích jednotek, který lexikálně funguje jako jedna vnitřně nestrukturovaná pojmenovávací jednotka, jako jediné plnovýznamové slovo: lexikálním **s.** je v č. *španělská vesnice* na rozdíl od složeného pojmenování *portugalská vesnice*, *turecké hospodářství* na rozdíl od *řecké hospodářství*. Morfematickým syntagmatem se může stát třeba celá věta, neboť i tu lze zabudovat do jiné věty např. jako subst. s morfematickými rysy dat. sg. neutra: *Jejímu věčnému Já ti to zítra přinesu už nikdo nevěřil*. (2) Se **s.** se nejčastěji pracuje v závislostní **syntaxi** na úrovni větných členů, kde se tak označuje buď nejmenší syntaktická vazba (dva členy a syntaktický vztah mezi nimi), n. obecně kompaktní část věty vymezená jako soubor větných členů navzájem propojených syntaktickými vazbami. Chápe-li se však **s.** ve vymezení (1), tedy s ohledem na paradigmatickou dimenzi, pak syntaktickým **s.** bude pouze takový výsek větných členů a syntaktických vazeb mezi nimi, který lze paradigmaticky porovnat s jiným větným členem. Tak je tomu např. ve větě *Že Tomáš ani nenapsal, ji hrozně rozčílilo*, kde je vedlejší věta jako jeden větný člen, jako jedno **s.**, paradigmaticky ekvivalentní s větným členem *Tomáš* ve větě *Tomáš ji hrozně rozčílil*.

2. Školsky a zúženě v tradiční syntaxi spojení slov ve větě, ↑skladební dvojice.

Lit.: Hjelmslev, L.: *O základech jazyka*, [1943] 1972; Hjelmslev, L.: *Jazyk*, [1963] 1971; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989.

TH

SYSTÉM

Uspořádaná soustava jaz. jednotek, resp. jaz. ↑znaků. Řád v jaz. se ještě v pozitivismu chápal jako analogie živého organismu. Se ↑strukturalismem do jazykovědy vstoupil jeho racionalistický (a konstruktivistický) výklad. Jako **s.** znaků chápe jaz. už de Saussure; ↑langue. Při analýze jaz. lze podle něj dospět k **s.** jednotkám, jež společně tvoří strukturovaný celek, tedy **s.** Z toho vyplývá, že **s.** netvoří pouze suma (inventář) jednotek, ale také síť vztahů (↑struktura), do nichž jaz. jednotky vstupují a jimiž se projevují jako jaz. jednotky/znaky. Jaz. jako **s.** je celostní útvar, jehož jednotky jsou vzájemně podmíněny, vymezeny v protikladu k jiným jednotkám **s.** podobně jako šachové figury, u nichž tolik nezáleží na hráčích a na materiálu figur a šachovnice, ale především na vztazích (protikladech, ↑opozicích) k jiným figurám; tyto vztahy určují hodnotu příslušné figury/jednotky. **S.** je tak podle de Saussura podřízen vlastnímu řádu, na který podle něj de facto nepůsobí vnější činitelé. Jaz. jako **s.** popisuje tzv.

vnitřní lingvistika; ↑langue. – Vzájemné vymezení **s.** a ↑struktury není jednoznačné. S ohledem na *Teze* se **s.** může chápat jako pojem širší, zahrnující inventář i strukturu jaz. jednotek. Funkční hodnota příslušné jednotky je určena protiklady k jiným jednotkám v rámci příslušných jaz. subsystémů: ↑rovin i nižších subsystémů atd. Předpoklad rovin a dalších subsystémů implikuje interpretaci jaz. jako **s.** systémů. – Podle de Saussura má lingvistika popisovat synchronní stav jaz., primárně bez vývojových změn. Jeho pojetí **s.** se proto chápe jako statické: vývoj jaz. je podle de Saussura za hranicemi jaz. jako **s.** – ↑Pražská škola naopak chápe **s.** dynamicky, protože v přirozeném jaz. může být jaz. jako **s.** stěží absolutně symetrický a vyvážený, statický. Z nevyváženosti **s.** a potřeby její kompenzace lze vyložit proměny **s.** a jeho vývoj. Vývoj je tedy jednak vepsán do jaz. **s.**, jednak je v něm založen: má systémový charakter. Pražská škola proto přehodnocuje de Saussurovo striktní rozlišení ↑synchronie (která má podle de Saussura popisovat jaz. **s.**) a ↑diachronie (kterou de Saussure nechápe systémově) a vykládá systémově i diachronii. Je-li ale vývoj součástí jaz. **s.** a je-li jeho důvodem systémová kompenzace nevyváženosti **s.** n. vliv jiných jaz. variet, pak jaz. **s.** není útvar uzavřený, a to ani vývojově, ani ve vztahu k mluvčím. – Jaz. **s.** bývá charakterizován vlastnostmi: komplexnost (**s.** systémů) ve smyslu celostnosti a hierarchičnosti (stejnorodosti vztahů mezi jednotkami téže roviny a provázanosti s jednotkami nižšího i vyššího řádu, které nejsou pouhou sumou, ale novou kvalitou jednotek nižšího řádu), funkčnost (↑funkce), dynamičnost, otevřenost.

Lit.: Jakobson, R., Remarques sur l'évolution phonologique du russe, comparée à celle des autres langues slaves, *TCLP* 2, 1929, 3–115; Jakobson, R., Zásady strukturální analýzy, *Sl* 61, 1992, 4–14; Jirsová, A., K pojetí systému a struktury v klasickém období české lingvistiky, *SaS* 49, 1988, 155–164; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989; Thèses, *TCLP* 1, 1929, 5–29 (též Vachek, 1970, 35–65); Vachek, J. (ed.): *U základů pražské jazykovědné školy*, 1970; Vachek, J. (ed.): *Z klasického období pražské školy 1925–1945*, 1972.

MN

SYSTÉM ONYMICKÝ

V č. onomastice uspořádaný, proměnlivý a zároveň relativně stabilní celek ↑onymických polí, vymezených v rámci tohoto celku jednotným směřováním a rozsahem kombinace hlavních a specifikujících ↑onymických funkcí. Společnost užívající příslušného jaz. je schopna tyto funkce v potřebný čas, na potřebném místě a v potřebné intenzitě naplnit potřebnými konkrétními obsahy a dát jim potřebnou formu. **O.s.** je hlavní organizující složkou propriální sféry jaz. Má rovinu obecně propriální, vzniklou abstrakcí z pojmenovacích i komunikativních realizací vlastních jmen, a rovinu distinktivních rysů, pomocí nichž se obecná rovina příznakově specifikuje (Šrámek, 1999). Též ↑onymický příznak, ↑systém.

Lit.: Bartůňková, J. – Šrámek, R. (eds.): *Onymické systémy v regionech*, 1995; Bartůňková, J. – Šrámek, R. (eds.): *Onymische Systeme*, 1993; Knappová, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 13–18; Šrámek, R., Toponymické modely a toponymický systém, *SaS* 33, 1972, 304–318; *ÚOO*, 1999, 27, 33–35.

JP

Š

ŠEV KOMPOZIČNÍ

Místo, kde se stýkají ↑členy složeniny (*zvuko-těsný*). U ↑složenin vlastních jsou členy spojeny zvláštní ↑**spojovací samohláskou** (konektem) (*vod-o-pád*), která patří k prvnímu členu složeniny. ↑Složeniny nevlastní spojovací samohlásku nemají (*oka-mžik*). Z hlediska slovotvorného lze **k.š.** považovat za jistou obdobu ↑morfémového švu u odvozených slov.

Lit.: Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 13.

IB

ŠEV MORFÉMOVÝ (š. morfematický)

Nachází se na místě styku (hranici) dvou ↑morfémů. Může tak vzniknout buď hlásková alternace (*zeď → zedník*, *Prah-a → praž-ský*), n. stojí-li vedle sebe dva stejné n. blízké fonémy, může docházet k fúzi, při níž je některý z fonémů tvořících příslušné morfy redukován, a to **splynutím hlásek** (*Rus → rus+ský → ruský*), **zjednodušením souhláskových skupin** (*češ-ský → český*, *ob-vléci → obléci*), n. v kombinaci s hláskovými alternacemi **překrýváním** hlásek slovotvorného základu a slovotvorného formantu (*kameník+ský → kamenický*). Na **m.š.** pak vzniká tzv. **morfémový uzel**. Teoreticky pociťuje mluvčí existenci původního morfému, který ovšem nemá příslušnou realizaci. Jedná se o jev typický pro ↑flexivní jaz. (zvl. sl.); na jeho základě vznikají nové ↑morfy (alomorfy). Též ↑sufix, ↑perintegrace.

Lit.: Čermák, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova* II, *Morfologie a tvoření slov*, 1990; Slavíčková, E., Některé problémy morfémové analýzy češtiny, *SaS* 28, 1967, 7–17; Slavíčková, E.: *Retrográdní morfematický slovník češtiny*, 1975; *TSČ*, 1962, 138–140.

KO

ŠTĚPENÍ PRASLOVANŠTINY NÁŘEČNÍ

V souvislosti s rozcházením sl. kmenů ze ↑slovanské pravlasti se narušovaly plynulé jaz. kontakty mezi nimi, takže některé procesy neproběhly na celém teritoriu sl. jazyků, jiné proběhly s různými výsledky. K nejstarším jevům diferencujícím psl. patří: (1) **Rozdíly ve výsledcích 2. a 3. ↑palatalizace velár** : (a) Náslovné *kv-*, *gv-* před *ě/i* < *åi̯* na zsl. území zachováno × jsl. a vsl. palatalizováno v *cv-*, *(d)zv-* (např. č. *květ*, *hvězda*, p. *kwiat*, *gwiazda* × stsl. *cvětъ*, *(d)zvězda*). (b) Za *ch* je zsl. *š* × jsl. a vsl. *ś/s* (např. č. *všechen*, slk. *všetok* × stsl. *vьsь*, r. *ves´*). (c) Za *sk*, *zg* je zsl. *šč* (> *šť*), *ždž* (> *žď*) × jsl. (a vsl.) *sc* (> *sť*), *zdz* (> *zď*) (např. stč. *u vojště* [nč. sekundárně *ve vojsku*], stč. *u miežď(ž)ě* × stsl. *na dъscě // dъstě*, *vъ dręzd(z)ě*). – (2) **Rozdíly ve vývoji pův. *dl*, *tl***: zsl. zachováno (např. č. *mýdlo*, *pletla*) × jsl. a vsl. zjednodušeno v *l* (např. r. *mylo*, *plela*); teritoriální přesahy: v některých nář. slk. > *l(l)*, zčásti však i za *dl*, *tl* sekundární, vzniklé po zániku ↑jeru mezi členy dané sekvence (*metьla* > *metla* > *mella*); v pskovských nář. r. *dl*, *tl* > *gl*, *kl*. – (3) **Rozdíly v rozšíření tzv. *l* epentetického** (↑palatalizace 2.), které v zsl. jaz. (až na ojedinělé stopy) od přelomu prehistorické a historické fáze chybí (buď že prehistoricky zaniklo, n. že se vůbec pravidelně nevyvinulo); historicky zaniklo v b. a mk.; odtud diference typu č. *země*, p. *ziemia*, b., mk. *zemja* × r. *zemlja*, sch. *zemlja* atd. – (4) **Rozdíly ve střídnicích za pův. *tj* (i *kt*) a *dj***, zprvu asi vzniklo *ť*, *ď*, resp. *ťť*, *ďď* (reduplikované buď rovnou, n. až ze stupně *ť*, *ď*), z něhož střídnice různé: zsl. *c* (srov. č. *svíce*, p. *świeca*, zsl. *noc*), zprvu též *dz*, to však (asi už v 9. stol.!) v luž. a č. změněno v *z* (srov. dl. *mjaza*, č. *mez* × slk. *medza*, p. *miedza*); vsl. *č*, *ž* (srov. r. *sveča*, *noč´*, *meža*) (ukr. nář. též *dž*); jsl. diferencovaně: b. *št*, *žd* (*svešt*, *nošt*, *mežda*), mk. *k´*, *g´* (*svek´a*, *nok´*, *meg´a*), sch. *ć*, *đ* (v grafice vedle *đ* též *dj*) (v srb. cyrilici zvl. grafémy *ћ*, *ђ*) (*sveća*, *noć*, *međa/medja*), sln. *č*, *j* (*sveča*, *noč*, *meja*). – (5) **Rozdíly při tzv. ↑metatezi likvid**: (a) V násloví za pův. *ort-*, *olt-* (resp. *ărt-*, *ălt-* n. *årt-*, *ålt-*) (kde *t* označuje libovolnou souhlásku) jsl. metateze likvidy a samohlásky a její dloužení (v *a*) bez ohledu na pův. intonaci, tedy *rat-*, *lat-*, ssl. týž vývoj jen za pův. akut, kdežto za pův. cirkumflex (↑intonace slabičná) metateze bez dloužení, tedy *rot-*, *lot-*, např. *⁺órmę/⁺órmo*, *⁺õrvьnъ*, *⁺ólkomъ*, *⁺õlkъtь* > č. *rámě*, *rovn(ý)*, *lakom(ý)*, *loket* (srov. též r. *rovnyj*, *lokot´*) × sch. *ramo*, *ravan*, *lakom*, *lakat*; (přesah jsl. typu do středoslk. nář.). (b) Uvnitř slova za pův. *-tort-*, *-tolt-* (resp. *-tărt-*, *-tălt-* n. *-tårt-*, *tålt-*), *-tert-*, *-telt-* (α) metateze a dloužení, tj. *-trat-*, *-tlat-*, *-trět-*, *-tlět-* v jsl. jaz. a ve skupině č. – slk., např. *⁺gordъ*, *⁺golva*, *⁺bergъ*, *⁺melko* > č. *hrad*, *hlava*, *břeh* (< stč. *břěh*), *mléko* (< pč. *⁺mlěko*), b. *grad*, *glava*, *brjag* (< *brěgъ*), *mljako* (< *mlěko*); (β) metateze bez starého dloužení v zsl. jaz. (bez č. a slk. a bez okrajů zsl. teritoria), srov. p. *gród*, *głowa*, *brzeg*, *mleko*; (γ) plnohlasí ve vsl. jaz., srov. r. *gorod*, *golova*, *bereg*, *moloko*; (δ) bez

metateze na okrajích zsl. teritoria, srov. plb. *korvó* (č. *kráva*, p. *krowa*, r. *korova*) aj. – (6) **Rozdíly v koncovkách gen. sg. a nom.-akuz. pl. ja-kmenů a akuz. pl. m. jo-kmenů**: jsl. *-ę* (srov. stsl. *dušę* , *mǫžę*) × ssl. *-ě* (↑jať „třetí“) (srov. č. *duše* < stč. *duše*, *muže* < *mužě*). – (7) **Rozdíly v koncovkách instr. sg. o-kmenů a jo-kmenů**: jsl. *-omь*, *-emь* (srov. stsl. *rabomь*, *mǫžemь*) × ssl. *-ъmь*, *-ьmь* (srov. č. *pánem* < *-ъmь*, *mužem*, pro jehož původ z *-ьmь* svědčí paralela s tvrdým typem, ale i ještě v str. památkách doložené *-ьmь*). – (8) **Rozdíly v koncovce nom. sg. mask. part. préz. činného od sloves 1. a 2. tř.**: jsl. *-y* (srov. stsl. *vedy*) × ssl. *-a* (srov. č. n. str. *veda*) (dodatečně zastřeno dalším vývojem, srov. dnešní r. *veďa*, p. *-ąc*, sch. *-ući* atp.). – (9) **Rozdíly v tvaru aoristu sigm. mladšího od souhl. sloves 1. a 2. tř.** (zformoval se asi až v 10. stol.): zsl. *-ech(ъ)* (srov. stč. *vedech*) × jsl. a vsl. *-chъ* (srov. stsl. i str. *vedochъ*). (10) **Rozdíly v rozšíření prefixu *vy-***, který není jsl. (tam jen *jьz-*), ale jen ssl. (s přesahem do ssln. nář.), srov. č. *vyhnat* se stsl. *izgъnati* (= *jьzgъnati*).

Lit.: Birnbaum, H., The dialects of common Slavic, in: *Ancient Indoeuropean dialects*, 1966, 266–291; Čekmanas, V.: *Vvedenije v slavjanskuju filologiju*, 1988; Durnovo, N.: K voprosu o vremeni raspadenija obščeslavjanskogo jazyka, in: *Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze* 1929, 2, 1932; Furdal, A.: *Rozpad języka prasłowiańskiego w świetle rozwoju głosowego*, 1961; Holzer, G., Die Einheitlichkeit des Slavischen um 600 n. Chr. und ihr Zerfall, *WSJ* 41, 1995, 55–89; Horálek, K.: *Úvod do studia slovanských jazyků*, 1962; Hujer, O.: *Úvod do dějin jazyka českého*, 1946; Kurkina, L. V.: *Dialektnaja struktura praslavjanskogo jazyka po dannym južnoslavjanskoj leksiki*, 1992; Moszyński, L.: *Wstęp do filologii słowiańskiej*, 1984; Nahtigal, R.: *Uvod v slovansko filologijo*, 1949; Petr, J.: *Základy slavistiky*, 1984; Piper, P.: *Uvod u slavistiku* 1, 1991; Suprun, A.J. – Kaljuta, A. M.: *Vvedenije v slavjanskuju filologiju*, 1981; v. Wijk, N.: *Les langues slaves: de l'unité a la pluralité*, 1956 – k metateze likvid: Peciar, Š., Kritický prehľad prác o tzv. metatéze likvid, in: *Jazykovedný sborník* 6, 1952, 59–92; Torbiörnsson, T.: *Die gemeinslavische Liquidametathese* I–II, 1901–1903; ↑pračeština, ↑praslovanština, ↑slovanské jazyky.

RV

T

TABU

1. Zákaz užití určitého slova zejm. z důvodů náboženských n. společenských; **2.** slovo podléhající tomuto zákazu. Termín **t.** byl do jazykovědy (a také psychologie, sociologie a etnografie) převzat přes angl. *taboo* z polynézského *tapu* ‚nedotknutelný, posvátný'. Jaz. **t.** vzniklo na půdě primitivního, magicky mytologického myšlení a souviselo s animistickým pojetím přírody, oživené duchy a démony, a s představou magické síly slova, fatálního sepětí vyřčeného slova s věcí, jíž toto slovo označuje. Tabuové slovo (např. jméno nějaké osoby, zejm. příbuzné n. zemřelé, zvířete, jež je předmětem lovu, nemoci, místa, přírodních živlů aj.), které se nepoužívalo z pověrečné bázně nebo z úcty, bylo buď vypuštěno (↑elipsa, např. č. dial. *namoutě* místo *na mou duši*), n. bylo nahrazováno ↑noa, ↑eufemismy či ↑tabuovou antifrází. Např. starý ie. název medvěda, obávané šelmy, byl ve sl. jaz. nahrazen noa, srov. č. *medvěd* (tj. ‚ten, kdo jí med'), pod. i něm. *Bär* (tj. ‚hnědouš'), lit. *lokỹs* (tj. ‚davič'). Slovo podléhající **t.** mohlo být také nahrazeno pojmenováním metaforickým, metonymickým n. synekdochickým, která se někdy označují jako **tabuová nápověď** (srov. výše uvedený č., něm. a lit. název medvěda). Jiný způsob, jak vyhovět jaz. **t.**, jsou hláskové obměny slov (např. ↑epenteze, ↑proteze, ↑haplologie, ↑elize, ↑apokopa, ↑synkopa, ↑afereze, ↑hlásková substituce, ↑metateze hlásek), jejichž cílem je zatemnit, zamaskovat příslušná slova podléhající **t.**: srov. např. č. lid. *safra(porte)*, *saprlot*, *saku(lente)*, *kakra(holte)* místo *sakra(mente)*, *na mou kuši* místo *duši*, *čechman*, *čerchman(t)*, *čerchan*, *čermák*, *černast*, *červ(ivec)*, *čés*, *čmert*, *chmert* místo *čert*, *ďách(ant)*, *ďák*, *ďajk*, *ďas*, *ďásek*, *ďasík* místo *ďábel* aj. Jiným řešením je **tabuová generalizace** (↑generalizace sémantická), kdy se místo speciálních konkrétních názvů užívá názvů obecnějších (týká se to např. jmen člověku nebezpečných zvířat, srov. r. *зверь* ‚zvíře', v dial. však také ‚medvěd', ‚vlk'), n. užívání zájmen místo konkrétních názvů (srov. č. lid. *moje* ‚manželka', *můj* ‚manžel', č. dial. *en-ono* ‚lejno', r. dial. *она* ‚cholera, malárie'). S **t.** souvisí i tzv. tabuová větná perifráze (srov. např. ukr. dial. název ďábla, čerta *тот скаменів би, він щез би*). Jazykové **t.** se týká také pojmů z oblasti náboženského kultu (nomina sacra) a démonologie, výrazů souvisejících se smrtí a posmrtnými představami aj. V dnešním slova smyslu se jaz. **t.** rozumí zákaz užívání některých slov zejména z oblasti lidské anatomie a fyziologie (tělesné orgány, výrazy spojené s vyměšováním a plozením aj.), jež jsou v dané společnosti chápána jako nevhodná, neslušná, vulgární (↑vulgarismy), popř. tzv. tabou de sentiment , tj. řečová zdrženlivost od přímého pojmenování pojmů z oblasti emocionální.

Lit.: Eckert, R., Zu einigen Tabu-Ersatznamen für den Bären im Ostslawischen, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe* 16, 1967, 697–699; Havers, W.: *Neuere Literatur zum Sprachtabu*, 1946; Kronasser, H.: *Handbuch der Semasiologie*, 1952; Trost, P., Bemerkungen zum Sprachtabu, *TLCP* 6, 1936, 288–294; Zelenin, D. K., Tabu slov u narodov vostočnoj Jevropy i severnoj Azii I, *Sbornik Muzeja antropologii i etnografii* 8, 1929, 1–151; Zelenin, D. K., Tabu slov u narodov vostočnoj Jevropy i severnoj Azii II, *Sbornik Muzeja antropologii i etnografii* 9, 1930, 1–166; ↑etymologie.

IJ

TAKT PŘÍZVUKOVÝ (slovo zvukové, slovo fonetické)

Zvuková jednotka s těsnou vazbou ke slovu, skupina slabik s jedním ↑slovním přízvukem. Slovní přízvuk v č. je charakterizován jako pevný, vázaný na začátek slova. Je nutno ho chápat především jakožto strukturní pojem, často nemá podobu zvukové prominence na slabice. Zvukovými prostředky pro vznik správné podoby taktu je nejčastěji průběh melodie (spád výšky tónu, přízvukový takt, melodická kontura taktu), případně, zejména v expresivním projevu, také průběh dynamiky (decrescendo). V běžné řeči přitom obvykle záleží na kontuře celého taktu, prominentnost jediné (tj. první) slabiky se pociťuje opět především v expresivním projevu. Celkově je v běžné řeči zvuková charakteristika taktu málo výrazná. Je však poměrně stabilní, o čemž svědčí skutečnost, že laický posluchač si snadno všímá případných odlišností (v nář., v mluvě cizince). – Hranice **p.t.** je vždy hranicí slova, avšak hranice slova být hranicí **p.t.** nemusí. Převažující shoda hranice taktu a slova přispívá k tomu, že **p.t.** má oporu v povědomí běžného uživatele. Rozdíly v segmentaci na slova a **p.t.** způsobují výrazy, které v souvislé řeči vlastní přízvuk nemusí mít, ale stávají se součástí přízvukové jednotky s některým sousedním výrazem. Pro výrazy, které se takto zapojují do souvislé řeči,

se ve shodě se zahraniční literaturou užívá společné pojmenování ↑**klitikon** (n. **klitika**). V č. jsou klitiky především jednoslabičné výrazy, které se stávají samostatným taktem jen zřídka. – Jednoslabičné slovo má ve vztahu k taktu různé postavení: Může zůstat přízvučné a stává se samostatným taktem („/" v příkladech označuje hranici taktu, tučně jsou označeny „přízvučné" slabiky). Bývá tomu v koncové pozici v úseku: ***Zítra / přijede / domů / sám***. Často se však jednoslabičné slovo váže do jednoho taktu se slovem předcházejícím: ***Zítra*** *se tam* / ***pojede / podívat***. V tomto případě se mluví o enklizi, takový výraz je **příklonkou** (**enklitikem**) výrazu předcházejícího. V č. jsou pravidelně v této pozici stálá enklitika (stálé příklonky): krátké tvary zájmen (*mě, tě, se, mi, ti, si, mu, ho*), tvary ↑auxiliáru, a to préterita (*jsem, jsi, jsme, jste*) a kondicionálu (*bych, bys, by, bychom, byste*), částice *-li*. Jedna, ale i více příklonek stojí za prvním přízvučným celkem výpovědi (slovem: ***Dovedla bych si / představit***; souslovím: ***Vysoké školy se / rozhodly*** // *že*...; vedlejší větou: *Ten,* / ***kdo*** *má* ***zájem,*** / *si* ***jistě*** ***knihu přečte***). Jako nestálá enklitika v č. fungují např. zájmenné tvary n. částice (***Máš to na*** *stole* – ***To máš na*** *stole*). Jednoslabičné slovo se může vázat k taktu následujícímu jako nepřízvučná předrážka (anakruze). Jde pak o proklizi, výraz je **předklonkou** (**proklitikem**) ke slovu následujícímu (***Přišel / pozdě / a ani se / neomluvil***). Jednoslabičné slovo se může spojit do taktu se sousedním slovem také tak, že se stane první „přízvučnou" slabikou celku. Tato varianta je kodifikována jako základní standard u jednoslabičných pravých předložek (*na, nad, pod, u, za, před, do, ve, při, přes, se, ze, o*), jsou-li spojeny se jménem: ***Zítra / pojedou / se*** *všemi* / ***dětmi / na*** *výlet* / ***do*** *Prahy*. Spojení jednoslabičné předložky s následujícím jménem se tak zcela shoduje s výslovností jednoho slova: ***Lehce / do****sedla* / ***do*** *sedla* (dosedla – do sedla). Spojení jednoslabičných předložek s následujícím jménem (zejména zájm. a subst.) je v běžné denní komunikaci spontánně dodržováno. V čteném projevu a v jazykově složitém výkladu se předložky často stávají předrážkami, zejména u méně schopných mluvčích. Kodifikace přijímá přechod přízvuku z vlastní předložky na jméno jako alternativní standardní formu: vzniká-li velmi dlouhý takt (***při*** *vyvolávací ceně* i *při* ***vyvolávací*** *ceně*), je-li slovo po předložce zdůrazněno (***za*** *mimořád-*
ných ***bezpečnostních opatření*** i *za* ***mimořádných bezpečnostních opatření***) a je-li po předložce adv. (*za* ***velmi zvláštních okolností***). Jednoslabičné nevlastní předložky přízvuk nepřejímají a bývají předrážkou (*kol* ***vánoc***, *skrz* ***prsty***). – Umístění přízvučné slabiky v taktu je základem pro představu tzv. **rytmického spádu**, pojmu uplatňovaného především v metrice. Sestupný takt má přízvuk na levém kraji (např. trochej, daktyl), vzestupný takt má přízvuk na pravém kraji (např. jamb, anapest), obstupný takt má přízvučnou slabiku uvnitř. V č. převažují sestupné takty, které mohou být tvořeny jediným slovem. Takty vzestupné a obstupné vznikají pouze spojením slova s předrážkou.

P.t. je určující jednotkou elementárního mluvního rytmu řeči. Trvání taktu závisí především na počtu slabik (v č. nejčastěji 2–3 slabiky), trvání slabiky závisí především na počtu segmentů. Sousedící takty různé délky vzájemně vyrovnávají své trvání jen nepatrně (převažuje princip „syllable-timed"). Jako individuální způsob řeči se objevují poruchy stabilního slabičného tempa zrychlováním a zpomalováním v taktech různé délky n. v závislosti na nádechu. Zrychlování má za následek ztrátu přehledu o počtu slabik a snižuje srozumitelnost. Tento způsob se pociťuje jako výrazné snížení stylu a nedostatečnost mluvčího. – Melodická kontura taktu (též ↑intonace) je v běžném mluveném projevu základní zvukovou charakteristikou taktu (zvukového slova). Teprve při vědomém zdůrazňování se začne výrazněji uplatňovat také zesílení první slabiky. Variabilita melodie v taktech je značná, má však omezení. Některé kontury signalizují posluchači, že řetěz slabik tvoří uzavřenou jednotku, jiné takovou možnost zpochybňují. Pro potřeby elementárního popisu lze vystačit s následujícími možnostmi: (a) pro všechna umístění taktu s výjimkou melodému lze použít konturu lineárně klesavou, lineárně stoupavou a rovnou; (b) zejména jako důrazová forma se objevuje také kontura stoupavo-klesavá, v níž je vzestup na druhé slabice taktu; (c) v žádné pozici není v č. přijatelná jako podoba taktu kontura výrazně klesavo-stoupavá.

Lit.: ↑fonetika, ↑ortoepie; k nové interpretaci klitik v č. *Č-US* 2, 2000, a diskuse v *Č-US* 3, 2001.

ZP

TAUTOLOGIE

Logicky pravdivý výrok; pravdivý z důvodu logické stavby, tj. bez ohledu na fakta, resp. stav světa, a proto bezcenný z hlediska poznání. Neobsahuje žádnou informaci, resp. empirický poznatek, tudíž je taková pravdivost triviální. Nejjednoduššími případy **t.** jsou např. „Karel Čapek je Karel Čapek" (**t.** jako jednoduchý výrok; symbolicky „$a = a$") či „prší nebo neprší" (**t.** jako složený výrok; symbolicky „$p \vee \neg p$"). Tento typ výroků spadá pod tzv. **analytické výroky**, jejichž pravdivostní hodnotu lze zjistit na základě pouhé znalosti významu jejich konstituentů (tj. a priori – bez smyslové zkušenosti). Např. výroky „každá matka je žena" či „všechna tělesa jsou rozprostraněná" jsou analytické, ale ne tautologické. – Lingvistická interpretace vět obsahujících **t.** (*Žena je žena*; *Buď mi to dáš, nebo mi to nedáš*; *Když přijdeš, tak přijdeš* aj.), které jsou užity v jaz. interakci, může být založena na ↑kooperačním principu a mechanismu reinterpretace **t.** (u nás Karlík v SČ, 1998, 19).

Lit.: Autenrieth, T., Tautologien sind Tautologien, in: Rolf, E. (ed.), *Pragmatik. Implikaturen und Sprechakte*, 1997, 12–32; Bártová, J., Tautologie jako prostředek ekonomizace řeči, in: *Č-US* 3, 2001, 99–106; Peregrin, J. – Sousedík, S.: *Co je analytický výrok?*, 1995; *SČ*, 1998.

JŠ

TEKTOGRAMATIKA (hloubková stavba věty, podkladová struktura)

Ve ↑FGP upřesněná verze toho, co se v poválečných pracích reprezentantů ↑Pražské školy nazývá významovou stavbou věty. Tektogramatické reprezentace (dále TR) vět jsou tedy explicitně, formálně zachyceným zápisem jejich jaz. významu, jsou to zápisy vět na rovině (podkladové) syntaktické stavby. TR je disambiguovaným (zjednoznačněným) zápisem významu věty. Synonymní věty

sdílejí jednu TR; věty víceznačné mají více TR. Základem TR je ↑závislostní strom, jehož vrcholem je predikát hlavní věty (o koordinaci viz níže). Jeho uzly respektují dvojí uspořádání: strukturní a lineární. První z nich reflektuje vztah závislosti přímé (i nepřímé, tj. podřízenosti): mezi uzly matka a dcera je vztah závislosti, tj. bezprostřední podřízenosti, matka je řídícím slovem své dcery. Lineární pořadí uzlů zleva doprava odpovídá podkladovému slovosledu věty, podrobněji srov. níže; v TR je zachována podmínka ↑projektivity. – Ohodnocení uzlů má tři složky: lexikální hodnotu, morfologické významy (gramatémy) a (syntaktické) funktory (aktanty a volná doplnění, některé z nich mohou být dále modifikovány syntaktickými gramatémy). Funktory lze chápat relačně jako typ syntaktického vztahu podřízeného uzlu (dcery) k řídícímu uzlu (matce) a zachycovat je jako hodnoty hran závislostního stromu. – Systematický výklad o hodnotách gramatémů je obsažen zejména v pracích Sgall (1967) a Sgall – Hajičová ad. (1986); zde se upozorňuje především na případy asymetrie mezi významem (funkcí, jednotkou na TR) a formou (jednotkou morfematické roviny). – ↑**Modální slovesa** (v užším smyslu) spojená s inf. se pokládají na TR za jednu jednotku, v níž je význam modálního slovesa (↑deontické modality) zachycen hodnotami možnost, nutnost, vůle, záhodnost. V gramatému pro větnou modalitu se zachycuje druh věty „podle postoje mluvčího". Možnost koordinace vět různících se modalitou (*Já vyjdu a ty za mnou zamkni!*; *Ty už ses rozhodl, ale řekl jsi to rodičům?*), jakož i existence závislých otázek, rozkazů či přání (*Řekni nám, kdy přijdeš*; *Řekl, ať tam někdo rychle jde*; *Řekl, že by tam měl někdo jít*) motivuje přítomnost tohoto gramatému u každého predikátu (včetně zapuštěných). – **Časovými hodnotami** na TR jsou současnost (simultánnost, SIM), předčasnost (anteriorita, ANTER) a následnost (posteriorita, POST); vyjadřují vztahy slovesného děje k jistému referenčnímu bodu, jímž je nejčastěji okamžik promluvy, může jím však být i okamžik události (průběhu) jiného slovesného děje (u vedlejších vět obsahových, u všech vedlejších vět obsahové větě bezprostředně n. nepřímo podřazených a u přechodníků, srov. Panevová – Benešová ad., 1971; ↑slovesný čas). Umístění referenčního bodu závisí tedy na stavbě souvětí. Formy tzv. ↑prézentu historického jsou na TR hodnoceny jako významově minulé (ANTER), formy prézentu pro futuro jako významově budoucí (POST). Za gramatické **hodnoty vidové** se považuje protiklad komplexnosti (COMPL, primárně vyjadřované ↑dok. slovesem) a procesuálnosti (PROC, primárně vyjadřované ↑nedok. slovesem), za třetí vid se pokládá ↑rezultativnost; prostředkem jejího vyjádření je buďto tzv. výsledný stav (*má/je uklizeno*), n. sloveso dok. (*uklidil*). Tvary jako *ponese*, *poletí*, *pokvete* jsou na TR charakterizovány jako PROC (procesuální), na MR mají však sém dokonavosti. – V gramatému ↑**číslo** mají ↑substantiva pomnožná buďto hodnotu singulár, n. plurál, podle toho, zda jde o jeden či více předmětů, na MR mají tato jména vždy hodnotu pl. U jmen ↑hromadných a ↑látkových je blokován (až na jisté výjimky, v nichž jde o počítání druhů látky nebo dávek, např. *dvě vína*) výskyt hodnoty pl.

Lit.: ↑FGP.

JPa

TELEOLOGIE (teleonomie)

Výklad založený nejen na příčinnosti, ale i na účelové orientaci (zaměřenosti na účel/cíl); teleologické aspekty jaz. systému a jeho vývoje byly zdůrazněny zejm. v klasické ↑Pražské škole; viz Jakobson (1964), Trost (1989), Leška (1986). O souvislostech tohoto výkladu s vývojem filozofického a biologického myšlení v Rusku a v Evropě viz Sériot (1999).

Lit.: Jakobson, R., Efforts towards a means-ends model of language in interwar continental linguistics, in: Vachek, J. (ed.), *A Prague School reader in linguistics*, 1964, 481–485; Leška, O., Poznámky k teleologickému pojetí jazyka, in: Nekvapil, J – Šoltys, O. (eds.), *Linguistica* XVI, 1986, Praha, 63–100; Sériot, P., The impact of Czech and Russian biology on the linguistic thought of the Prague Linguistic Circle, *TCLP n.s.* 3, 1999, 15–24; Trost P., Interlingualer und intralingualer Lautwandel, *Linguistica generalia* IV, 1989, 7–10.

EH

TÉMA

Původně to, o čem se mluví, v protikladu k tomu, co se o tom říká. Mathesiovo ↑východisko výpovědi i ↑základ výpovědi se dnes v mezinárodní terminologii často označují jako **t.** (angl. *theme*) v protikladu k ↑jádru výpovědi, ↑rématu (angl. *rheme*). V rámci ↑FSP se v ↑bipartitním i ↑tripartitním členění často jako **t.** označuje ↑tematická sféra ↑distribučního pole VD; nejčastěji se tak označuje kterákoli ↑tematická jednotka v ↑pluripartitním členění, pokud ji není třeba přesněji specifikovat, takže ↑vlastní témata, témata tíhnoucí k vlastním tématům, témata tíhnoucí k diatématům i ↑diatémata jsou běžně označována jen jako témata (přesněji jako části témat), a to jak při obecném pojednání o jevech FSP, tak při označování konkrétních ↑nositelů VD, které představují konkrétní ↑komunikační jednotky. Při studiu odborné literatury je třeba respektovat, v jakém smyslu autor termín **t.** používá, jinak může dojít k principiálnímu nepochopení výkladu.

Lit.: ↑aktuální členění větné, ↑diatéma, ↑tematická sféra věty, ↑vlastní téma.

AS

TÉMA TEXTOVÉ (t. textu)

Téma, resp. ↑hypertéma nadřazené ↑tématům jednotlivých výpovědí, resp. hypertémat ↑odstavců. U některých druhů textu (novinová zpráva, vědecké pojednání aj.) je udáno v titulku (*K určenosti v češtině*; *Masarykova Česká otázka*), n. je zavedeno explicitně na začátku textu (*V dnešním vysílání se budeme věnovat otázce drog*). Zavedené téma je v textu rozvinuto prostřednictvím ↑tematických posloupností. I když není explicitně zavedeno, dá se rekonstruovat (ne-li pro celý text, tedy pro jeho části) mj. postižením ↑izotopických vztahů.

Lit.: Agricola, E., Vom Text zum Thema, in: Daneš, F. – Viehweger, D. (eds.), *Probleme der Textgrammatik*, 1976, 13–27; Brinker, K.: *Linguistische Textanalyse*, 1985; Daneš, F., Typy tematických posloupností v textu, *SaS* 29, 1968, 125–141; Daneš, F., Zur linguistischen Analyse der Textstruktur, *FL* 4, 1970, 72–78; Daneš, F., Functional sentence perspective and the organization of text, in: Daneš, F. (ed.), *Papers on functional sentence perspective*, 1974, 106–128; Daneš, F. ad., Zur Terminologie der

funktionalen Satzperspektive, in: DANEŠ, F. (ed.), *Papers on functional sentence perspective*, 1974, 217–222; DANEŠ, F., Odstavec jako centrální jednotka tematicko-kompoziční výstavby textu (na materiále textů výkladových), *SaS* 55, 1994, 1–17; DIJK, T. van: *Macrostructures*, 1980; DIJK, T. van (ed.): *Discourse and communication*, 1985, 69–93; *VT*, 1985.

MN

TÉMA VLASTNÍ

V rámci teorie ↑FSP ukázal výzkum ↑komunikačních jednotek, které podle Firbasových kontextově-sémanticko-slovosledně-prozodických zákonitostí (↑souhra faktorů FSP) vykazují nižší ↑stupeň VD než ↑vlastní tranzit, že mezi těmito (tedy ↑tematickými) jednotkami se zřetelně rýsují dvě skupiny. Do jedné z nich patří jednotky silně kontextově zapojené, tj. takové, které jsou z kontextu (slovního či situačního) natolik známé, natolik v textu etablované, že mluvčí používá minimální možnou signalizaci k tomu, aby ukázal, že daná jednotka je v rámci syntakticko-sémantické struktury věty přítomna. Takovým jednotkám se říká **v.t.** Druhou skupinu tvoří ↑diatémata. Ve Firbasově pojetí ↑pluripartitního členění věty je **v.t.** komunikační jednotka s relativně nejnižším stupněm VD v ↑distribučním poli VD. Ve větě *Petr ji pozval na večeři* je **v.t.** zájmeno *ji*, ve větě *Udělala kotrmelec* je **v.t.** personálně-numerální exponent (slovesa) *-a* společně s nulovým výskytem ↑auxiliáru *být*. **V.t.** je většinou takový ↑nositel VD, jehož signalizace je v daném jaz. systému, v našem případě v č., realizována formálně minimálními prostředky, jako jsou personální a numerální sufixy sloves, nepřízvučná zájmena a zájmenná příslovce, a to v součinnosti s kontextovou zapojeností (↑souhra faktorů FSP). Komunikačních jednotek, které mají charakteristiky výše popsaného nositele VD, může být ve větě více. Pak jednotka s relativně nejnižším stupněm VD je **v.t.**, zatímco další jsou **tématy tíhnoucími k vlastnímu tématu** (orientovanými na **v.t.**). Ve větě *Petr ji to tam učil dvě hodiny* je *ji* **v.t.** a *to* a *tam* tématy tíhnoucími k **v.t.** Při méně detailní analýze se často takto nerozlišuje a všechny tyto jednotky se označují jako **v.t.** (Svoboda, 1984). – V některých jiných pojetích (např. v Sgallově pojetí ↑AČ) se naopak za vlastní téma považuje (v primárním případě) počáteční substantivum (*Petr*).

Lit.: FIRBAS, J., Thoughts on the communicative function of the verb in English, German and Czech, *BSE* 1, 1959, 39–68; FIRBAS, J., Ze srovnávacích studií slovosledných, *SaS* 23, 1962, 161–174; FIRBAS, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; SVOBODA, A., Thematic elements, *BSE* 15, 1983, 49–85; SVOBODA, A., České slovosledné pozice z pohledu aktuálního členění I, II, *SaS* 45, 1984, 22–34, 88–103; SGALL, P., Vlastní téma, diatéma a stupně dynamičnosti, *SaS* 47, 1986, 193–207; ↑funkční perspektiva větná.

AS

TEMATIZACE

Pojem z oblasti ↑FSP i ↑AČ. V rámci FSP tematizovat ↑nositele VD (↑výpovědní dynamičnosti) v ↑distribučním poli VD znamená způsobit, že je mluvčím/pisatelem prezentován, resp. posluchačem/čtenářem identifikován jako ↑tematická jednotka. Tematické jednotky nesou relativně nižší ↑stupně VD než ↑tranzitní a ↑rematické jednotky. Stupně VD jsou v procesu sdělování distribuovány mezi nositele VD v distribučním poli (větném, ale i jiném) podle výsledku ↑souhry (čtyř) ↑faktorů FSP: ↑linearity (slovosledu), ↑sémantiky, ↑kontextu a ↑intonace. Každý z těchto faktorů disponuje určitými prostředky, které způsobují tematizaci nositelů VD. Tyto prostředky mohou být v různých jaz. různé. V č. je (za jinak „normálních" okolností) tematizujícím prostředkem **z hlediska linearity** začátek věty, **z hlediska sémantiky** dynamická sémantická funkce SCÉNY (KULISY) a NOSITELE VLASTNOSTI (↑sémantika v FSP), **z hlediska kontextu** např. užití zájmen místo jmen n. užití slabých ukazovacích zájmen se jmény (v jiných jaz. určitých členů) jako odkaz na věc známou, **z hlediska intonace** užití nízkého stupně prozodické prominence (např. v postiniciální pozici č. věty, v tzv. prozodickém (přízvukovém) stínu; ↑intonace). Ve větě *Jí jsem to včera zapomněl dát* je *jí* tematizováno počáteční slovoslednou pozicí (na rozdíl od *Včera jsem to zapomněl dát jí*), *včera* je tematizováno svou sémantickou funkcí složky SCÉNY (na rozdíl od *Jí jsem to zapomněl dát včera*, kde *včera* je SPECIFIKACÍ), *to* je tematizováno použitím kontextově zapojeného slabého zájmena (v přízvukovém stínu), na rozdíl od *Jí jsem včera TOTO zapomněl dát*, kde *TOTO* je dekontextualizované, rematizované; ↑souhra faktorů FSP a ↑rematizace), podobně *jsem* je tematizováno použitím výlučné signalizace podmětu tvarem (sufixem) pomocného slovesa (na rozdíl od možné dekontextualizace zájmenem *já* ve spolupráci s dalšími faktory: *Jí jsem to včera zapomněl dát já*). Obě posledně zmiňované tematické jednotky (*to* a *jsem*) jsou v proslovené č. větě tematizovány intonačně tím, že jsou umístěny v prozodickém stínu. V příkladech zde uvedených byla snaha ukázat působení každého faktoru FSP zvlášť. Ve skutečnosti však většinou působí prostředky více faktorů najednou (↑souhra faktorů FSP). Prostředkům, které je možno v daném jaz. použít pro **t.**, se říká **tematizátory**. Ve větě *Tu knihu jsem četl* je (mimo jiné) tematizátorem v komunikační jednotce označující „knihu" demonstrativum *tu*, ve větě *Četl jsem ji* je (mimo jiné) tematizátorem osobní zájmeno *ji* v postiniciální pozici (v prozodickém stínu).

Lit.: ↑aktuální členění větné. ↑funkční perspektiva větná.

AS

TEORIE (JAZYKOVÝCH) POLÍ

Teorie opírající se o myšlenku, že i lexikální rovina má podobně jako jiné jaz. roviny systémový charakter. Menší míru její systémovosti (danou složitostí a proměnlivostí lexika) reflektuje stěžejní, avšak dosti vágně vymezovaný pojem **pole**. Podle úhlu pohledu (avšak ne vždy zcela diferenčně) se hovoří např. o polích jazykových, slovních/lexikálních, onomaziologických, sémantických, ale též pojmových, věcných apod.; srov. ↑lexikální pole. Výchozím axiomem klasické **t.p.** je představa, že jednotky slovníku neexistují v jaz. (v jaz. povědomí) izolovaně, ale ve vztahu k množině významově blízkých jednotek, s nimiž tvoří vnitřně uspořádané celky – pole. Pole pokrývají jako plášť určité pojmové či tematické komplexy (např. komplex příbuzenských vztahů, prostorových di-

menzí, intelektuálních hodnot apod.), jsou jimi zvnějšku zadávána a zároveň je hranicemi významů svých jednotek jazykově strukturují. (V původním pojetí **t.p.** bylo pole chápáno jako mozaika pokrývající připojený pojmový blok bez mezer a přesahů.) Vnitřní členění pole se může lišit v různých jaz. (srov. něm. *Haar* × č. *chlup*, *vlas*; slk. *ísť* × č. *jít*, *jet* apod.; jako klasický příklad bývají též uváděny četné mezijazykové diference v členění barevného spektra), příp. i v jednotlivých vývojových etapách téhož jaz. (srov. stč. *mozk* × nč. *morek*, *mozek*). **T.p.** zdůraznila, že zkoumání významu jednotlivých lexikálních jednotek není možné bez reflexe celého lexikálního pole a jeho vnitřní strukturace, neboť význam jedné jednotky je vymezován vztahy k významům jednotek dalších. Také z historického hlediska není smysluplné zkoumat proměny významu jediné jednotky bez přihlédnutí k vývojovým restrukturalizacím celého pole. Podle **t.p.** vytvářejí lexikální pole v slovníku hierarchicky uspořádanou strukturu. Ta jako celek v sobě uzavírá obraz světa, zčásti determinovaný konkrétním jaz. (jaz. determinismus). – Základy zkoumání systémových vztahů v lexikální rovině položil už starověk (např. Dionysios Thrax), z novodobějších přístupů je třeba zmínit alespoň úvahy W. von Humboldta, vznik **t.p.** je však datován až 20. a 30. léty 20. stol. a spojen především se jmény něm. jazykovědců Triera a Porziga. (Pojem *pole*, konkrétně *Bedeutungsfeld* – významové pole, však zavádí do jazykovědy Ipsen v článku *Der alte Orient und die Indogermanen*, 1924.) Trier se zaměřil na zkoumání polí paradigmatických (založených na pojmové souvislosti nebo významové příbuznosti slov), viz výše; Porzig popsal i řadu elementárních syntagmatických polí skládajících se často jen ze dvou slov, přičemž si všímal jejich statistické přitažlivosti (např. *pes – štěkat*, *strom – kácet*), zkoumal sémantickou podmíněnost spojitelnosti slov apod. – Klasická **t.p.** byla v mnoha ohledech kritizována (neobstála např. představa o mozaikovitém charakteru lexikálních polí, o ostrosti významových hranic jednotlivých jednotek i hranic celých polí, polemiku vyvolaly též některé deterministické aspekty **t.p.** aj.), na druhé straně se stala např. východiskem pro rozvoj ↑komponentové analýzy, přinesla řadu podnětů pro studium ↑kolokability, ↑kompatibility a ↑valence, pro zkoumání vývojových proměn slovní zásoby a pro bádání antropolingvistická. **T.p.** (kriticky) rozpracovali např. Baumgärtner, Coseriu, Geckeller, Lutzeier, Ufimcevová, Weisgerber ad. V č. prostředí se jí zabýval např. romanista Ducháček a jeho žáci (typologie polí, komparatistické aspekty studia polí apod.), k popisu jednotlivých lexikálních polí v č. slovní zásobě nověji přispěl např. Brüggemann (monografie z r. 1996 zpracovává pole barev ve spis. č. a slk.; obsahuje též bohatou bibliografii týkající se **t.p.**), vývojovým změnám lexikálních polí se ve svých dílech věnuje zejm. Němec.

Lit.: Brüggemann, F. R.: *Die Farbbezeichnungen in der tschechischen und slovakischen Schriftsprache der Gegenwart*, 1996; *Člex*, 1985; Ducháček, O.: *O vzájemném vlivu tvaru a významu slov*, 1953; Ducháček, O., Les champs linguistiques, *PP* 3, 1960, 22–35; Ducháček, O., Různé typy významových vztahů a problematika jazykových polí, *SaS* 24, 1963, 238–244; Ducháček, O., Klasifikace významových změn a problém struktury lexika, *SPFFBU* A 16, 1968, 7–15; Ducháček, O., Strukturální metody v současné sémantice, *SaS* 30, 1969, 40–49; Filipec, J., Vzájemná souvislost lexikální sémantiky a onomaziologie při konstrukci dílčích systémů v slovní zásobě, *SaS* 41, 1980, 17–25; Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*, 1968; Němec, I.: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, 1980; Porzig, W., Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 58, 1934, 70–97; Trier, J.: *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes, Bd. 1, Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*, 1931.

ZH

TEORIE KONTROLY (angl. control theory)

Modul v rámci ↑teorie řízení a vázání, který se týká výběru ↑antecedentů pro foneticky nerealizovaný prvek PRO. Kategorie PRO je jedna ze čtyř ↑prázdných kategorií, zastupuje foneticky nerealizovaný subjekt inf. struktury. PRO je kontrolováno (tj. je v koreferenčním vztahu) se subjektem slovesa hlavní věty, jako např. v (a) *Petr*$_i$ *slíbil* [PRO$_i$ *přijít sám*], n. s jeho objektem, jako např. v (b) *Petr*$_i$ *přemluvil Pavla*$_j$ [PRO$_j$ *uvařit oběd*]. Chomsky (1981, 1986) řadí PRO mezi nulová zájmena (do té míry, že v období ↑minimalismu jim přiděluje i speciální pád – tzv. null case) a stanoví tzv. PRO teorém určující, že PRO není řízeno. Rozdíly v kontrole vysvětluje jako rozdíl v ↑subkategorizaci sloves ve větě hlavní někdy v závislosti na ↑tematických rolích slovesa v hlavní větě, popř. podmínkami pragmatického charakteru. Přesvědčivá analýza PRO a jeho kontroly není dosud k dispozici. PRO v č. ↑zájmeno, kontrola v č. ↑nominalizace, ↑koreference.

Lit.: Adamec, P., Nulevyje ekvivalenty mestoimenij i ich referenciaľnaja sootnesennosť, *ČSR* 32, 1987, 108–113; Chomsky, N.: *Lectures on government and binding. Studies in generative grammar*, 1981; Chomsky, N.: *Some concepts and consequences of theory of government and binding*, 1981a; Chomsky, N.: *Barriers*, 1986; Chomsky, N.: *Knowledge of language*, 1986a; Franks, S., Case, configuration and argumenthood: Reflections on the second dative, *Russian linguistics* 14, 1990, 231–254; Franks, S., A parametric approach to dative subjects and second datives in Slavic, *Slavic and East European journal* 35, 1991, 71–97; Kosta, P.: *Leere Kategorien in den nordslavischen Sprachen. Zur Analyse leerer Subjekte und Objekte in der Rektions-Bindungs-Theorie*, hab. spis, univ. Frankfurt/Main, 1992; Panevová, J., The Czech infinitive in the functions of objective and the rule of coreference, in: Mey, J. L. (ed.), *Language and discourse: Test and protest*, 1986, 123–142; Růžička, R.: *Control in grammar and pragmatics*, 1999; ↑nominalizace, ↑koreference.

PKo, LV

TEORIE NOSTRATICKÁ (hypotéza n.)

Domněnka o vzdáleném příbuzenském vztahu mezi ↑indoevropskými jaz. a několika dalšími jaz. rodinami Evropy, Asie a Afriky: jaz. uralskými, altajskými, drávidskými, jihokavkazskými (kartvelskými) a semitohamitskými. Název „nostratický" je odvozen od latinského *noster* „náš". Původcem **n.t.** je ruský lingvista Illič-Svityč. Teorie se opírá o lexikální shody mezi uvedenými ↑jaz. rodinami: č. slovům *voda*, *žena*, *oko*, *maso*, *jméno*, *černý*, *znát* aj. odpovídají v uvedených neie. jaz. slova podobného znění a významu. Jen zřídka je však totéž slo-

vo (tentýž kořen) doloženo ve všech šesti nostratických rodinách. Zpravidla se jich na konkrétní shodě podílí jen část. Shody jsou též v oblasti zájmen (souhláska *m* v zájm. 1. os. atd.). Co do gramatické stavby se ovšem tyto rodiny od sebe podstatně liší. – Že mezi jaz. rodinami, jejichž existence je bezpečně prokázána, existují vzdálené příbuzenské vztahy, je a priori velmi pravděpodobné. Vzhledem k nadmíru dlouhým časovým úsekům, jež nás dělí od doby, kdy tato dávná jaz. společenství existovala, nelze domněnky tohoto druhu ani bezpečně dokázat, ani s jistotou popřít. Větší stupeň pravděpodobnosti je vždy u teorií, které spojují v jeden „kmen" pouze dvě sousední jaz. rodiny, např. indoevropskou a uralskou (indouralská teorie), n. indoevropskou a semitohamitskou. **N.t.** je ze všech domněnek tohoto druhu nejlépe propracována; nicméně byla kladně přijata jen nevelkým okruhem lingvistů. Též ↑glottogonie.

Lit.: Bomhard, A. R.: *Indo-European and the nostratic hypothesis*, 1966; Čejka, M., Cesta k rekonstrukci nostratického slovníku a gramatiky, *SPFFBU* A 27, 1979, 35–43; Erhart, A. – Lamprecht, A., K otázce vztahu indoevropských jazyků k jiným jazykovým rodinám, *SaS* 28, 1967, 385–393; Erhart, A., Jak klasifikovat jazyky?, *SPFFBU* A 27, 1979, 21–33; Illič-Svityč, V. M.: *Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov* 1,2, 1971, 1976; Lamprecht, A. – Čejka, M., Zamyšlení nad příbuzností jazykových rodin a nad slovníkem nostratických jazyků od Illiče-Svityče, *SPFFBU* A 22–23, 1975, 21–33; Salmons, J .C. – Jeseph, B. D. (eds.): *Nostratic: Shifting the evidence*, 1998.

AE

TEORIE OHRANIČENÍ (angl. bounding theory)

V Chomského revidované rozšířené standardní teorii (↑TGG) koncepce lokálních omezení podmínek pro určité ↑transformace n. procesy, např. ↑vázání. Patří sem mj. princip ↑subjacence (podřazení), který stanoví, že transformační ↑posun α nesmí překročit víc než jeden ohraničující uzel, přičemž ohraničující cyklické uzly jsou IP a NP. V ↑teorii řízení a vázání je subjacence přeformulována jako požadavek na striktní × antecedentní ↑řízenost ↑prázdných kategorií (↑stop).

Lit.: ↑modularita jazykového systému, ↑transformační generativní gramatika.

PKo, LV

TEORIE PÁDŮ (angl. case theory)

V ↑TGG jeden z modulů ↑univerzální gramatiky v modelu ↑teorie řízení a vázání. **T.p.** určuje, že každé subst., které má fonetickou realizaci (fonetické rysy), musí mít udělen pád. Tento princip se odvozuje z přítomnosti filtru v interpretativní fonetické složce popisu: Pádový filtr: *NP [-Pád]; Rouveret a Vergnaud (1980). Syntaktický pád je pojem abstraktní, není nutno, aby byl realizován morfologicky, a sám o sobě není spojen s interpretací. Udělení abstraktního syntaktického pádu je však podmínkou viditelnosti nominálního řetězu, především interpretace jeho ↑tematické role. **T.p.** je proto důležitou součástí analýz např. pasivizace n. ↑nadzvednutí (raising). Ačkoliv se autoři ne vždy shodují, **t.p.** zpravidla rozlišuje: (i) **Strukturní** (syntaktické, konfigurační) pády, které vznikají v určitých konfiguracích větných (frázových) struktur. Jejich defaultní podoba je pád inherentní, který kromě řízení vyžaduje také udělení tematické role. (ii) **Lexikální** pády, které individuální jednotky kategorií (V°, A°, N°, P°) obsahují již v ↑lexikonu jako idiosynkratické subkategorizované rysy. **T.p.** se pokouší stanovit, které hlavy (heads) udělují/přiřazují které pády a jaký je nutný strukturní kontext pro toto udělování. Podmínky udělování pádu stanoví raná ↑teorie řízení a vázání jako tzv. pádový parametr ↑adjacence (bezprostředního sousedství), který určuje, že v konfiguraci [αβ...] n. [...βα] uděluje α a β pád, jestliže: (a) α je hlava (head) frazální kategorie, (b) α a β jsou adjacentní, tj. v bezprostředním sousedství, (c) α uděluje pád nalevo (SOV jazyky), n. napravo (SVO jazyky), (d) α =[±N]. V pozdní ↑teorii řízení a vázání se pád uděluje v kontextu řízenosti. Např. funkční hlava INFL° řídí NP subjekt umístěný ve specifikátoru INFL a v konfiguraci [NP, IP] mu uděluje strukturní pád nominativ. Slovesná hlava V° řídí NP předmět v pozici komplement-sestra V° a uděluje mu strukturní pád akuzativ a podobně i předložky (hlavy P°) udělují pád svému komplementu, který řídí. – Další rozdíl mezi lexikálním a inherentním n. strukturním pádem je v teorii řízení a vázání stanoven jako rozdíl v rovině derivace, v níž hlava uděluje abstraktní pád: lexikální pády jsou součástí ↑lexikonu, zatímco inherentní a strukturní pád patří ke kategoriální složce ↑S-struktury. Na rozdíl od teorie řízení a vázání ↑minimalismus ve své úvodní fázi neuvažuje o směrovosti a pád uděluje zásadně v konfiguraci hlava – specifikátor. Tato konfigurace však může být dosažena buďto v rovině syntaxe n. až na abstraktní rovině ↑logické formy, tj. buď před n. po bodu ↑spell out. Výše uvedený příklad udělení pádu objektu (komplementu) hlavy V°/P° se tedy v tomto rámci teoreticky interpretuje jako skrytý posun komplementu V°/P° do pozice specifikátor V°/P° na úrovni logické formy. V pozdějších stadiích uděluje minimalismus pád v rámci tzv. minimální řídící domény hlavy. Spojení interpretace tematické role a abstraktního pádu se v minimalismu ztrácí. Abstraktní pád uvádí Chomsky jako příklad silného syntaktického ↑rysu v oblasti rozšířené verbální projekce a pádový filtr vyjadřuje obligatorní saturaci tohoto rysu. – V rámci valenčního modelu se strukturními a lexikálními pády pracuje Karlík (2000) (↑pád).

Lit.: Brecht, R. – Levine, J. (eds.): *Case in Slavic*, 1986; Chomsky, N. – Lasnik H., Filters and control, *LI* 8, 1977, 425–504; Franks, S.: *Matrices and indices: Some problems in the syntax of case*, dokt. dis. na Cornellově univ., Ithaca, 1985; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; Rouveret, A. – Vergnaud, J.-R., Specifying reference to the subject, *LI* 11, 1980, 97–202; ↑modularita jazykového systému, ↑teorie řízení a vázání, ↑transformační generativní gramatika.

PKo, LV

TEORIE PRINCIPŮ A PARAMETRŮ

Teoretický rámec ↑TGG v období přibližně od r. 1980 do současnosti. Zahrnuje dva odlišitelné vývojové stupně, a to ↑teorii řízení a vázání a ↑minimalismus. Termín vychází z Chomského (1981) a vztahuje se k širšímu pojetí lingvistického modelu jaz. jako systému založenému na vrozené ↑univerzální gramatice.

Lit.: Chomsky, N., Principles and parameters in syntactic theo-

ry, in: HORNSTEIN, N. – LIGHTFOOT, D. (eds.), *Explanation in linguistics*, 1981, 32–75; ↑minimalismus, ↑teorie řízení a vázání, ↑transformační generativní gramatika.

LV

TEORIE RELEVANCE

Ostenzívně-inferenční model řečové komunikace (↑modelování řečové komunikace) vychází z předpokladu, že produktora a recipienta spojuje společné kognitivní prostředí, tj. informace, které má každý z nich aktuálně k dispozici spolu s informacemi, které si dokáže na základě ↑inferencí vyvodit. Cílem komunikace je modifikovat kognitivní prostředí kom. partnera. Produktor dává svůj komunikační záměr najevo pomocí ↑ostenze, tj. „ukazováním", prostředky verbálními i neverbálními. Poskytuje tak recipientovi vodítko, jak má jeho projev interpretovat. Např. výpověď *Ty večer zase nebudeš doma?* chápe recipient na základě vnímaných komunikačních prostředků (verbálních i neverbálních, např. intonace, zabarvení hlasu, mimiky) a vytvořených ↑inferencí nikoli jako otázku, ale jako výtku či výčitku. Podle Sperbera a Wilsonové princip relevance spočívá v tom, že recipient si netvoří inference nevhodné (např. vycházející z doslovného významu výpovědi) n. vzdálené, ale právě ty, které jsou v daném okamžiku relevantní. Podle názoru autorů jde o princip, který nelze porušit, protože jedinec intuitivně věnuje pozornost pouze tomu, co je pro něj relevantní; tak dosahuje maximálního komunikačního efektu s vynaložením nejmenšího úsilí.

Lit.: SPERBER, D. – WILSON, D.: *Relevance. Communication and cognition*, 1986.

IN

TEORIE RODOKMENOVÁ (Stammbaumtheorie)

Schleicherova genealogická teorie vysvětlující genetickou příbuznost ie. jaz. a jejich vztah k ie. prajazyku. Pod vlivem Darwinovy evoluční teorie o původu biologických druhů viděl Schleicher v jaz. organismus, jenž se rodí, roste, vyvíjí a umírá. Protože podle něj platí mezi jaz. obdobné genealogické vztahy jako mezi živými bytostmi, řadil lingvistiku mezi přírodní vědy. Pomocí darwinovského genealogického stromu, představujícího schéma vývoje biologických druhů (Stammbaum), znázornil historický vývoj ie. jaz. a jejich genetické vztahy. Kmen tohoto stromu představuje ie. prajazyk, větve jsou jednotlivé ↑jaz. rodiny, větve z těchto větví vyrůstající jsou jednotlivé jaz., z těchto větví vyrůstající větve reprezentují dial. příslušného jaz. Jako projev nesouhlasu s touto hypotézou vznikla ↑vlnová teorie. – Ve své ortodoxní schleicherovské podobě byla **r.t.** v jazykovědě 20. stol. opuštěna, mnohé směry ovšem navazují na inspirativní momenty Schleicherova učení dodnes. V č. jazykovědě je dnes teoretickým zastáncem biologické povahy jaz., myšlenky, že jaz. je etologickým atributem populací, a vytváří tedy struktury podobné strukturám biologického genetického kódu, především Romportl.

Lit.: SCHLEICHER, A.: *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, 1–2, 1861–1862; SCHLEICHER, A.: *Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft*, 1863; ROMPORTL, S.: *O biologické povaze přirozeného jazyka*, 1994; ROMPORTL, S., Genealogický strom (Příspěvek k metodologii evoluční jazykovědy), *SPFFBU* A 45, 1997, 5–17.

HK

TEORIE ŘEČOVÉ ČINNOSTI

Vznikla v 60. letech 20. stol. jako jedna z reakcí na jednostrannost generativní ↑psycholingvistiky; řadí se do psycholingvistiky komunikační. Autoři (zejm. Leont'jev, Rjabova, Frumkina) se opírali o psychologickou teorii činnosti, řečovou činnost chápali jako jednu z činností znakových. Vypracovali na svou dobu velmi komplexní model ↑produkce řeči, zahrnující motivaci, formování řečové intence, podrobněji strukturované vnitřní programování, kontrolu a realizaci výpovědi. Produkce řeči byla modelována jako posloupnost kroků: každý krok byl (v podstatě nevratným) rozhodnutím mluvčího mezi mnoha alternativami (např. slovy, syntaktickými strukturami, artikulačními možnostmi). Za důležitý faktor rozhodování se považovala pravděpodobnostní zkušenost mluvčího, tj. jak často se setkává např. s konkrétními slovy. Zpětná vazba se omezovala na kontrolu těsně před vyslovením výpovědi. Zkoumají se i další faktory variantnosti řečové činnosti, akcentována je sociální podmíněnost účastníků kom., zejm. vztah jejich sociálních rolí. Proto má **t.ř.č.** blízký vztah k ↑sociolingvistice. Též ↑modelování řečové komunikace.

Lit.: LEONT'JEV, A. A. (ed.): *Osnovy teorii rečevoj dejatel'nosti*, 1974; ZALEVSKAJA, A. A.: *Vvedenije v psicholingvistiku*, 1999.

IN

TEORIE ŘEČOVÉHO JEDNÁNÍ

Filozofií přirozeného jazyka dominované pojetí **užívání** jaz. jako **druhu účelného jednání**; ↑analytická filozofie. Zdůrazňuje se fakt, že lidé mluví nejen proto, aby pomocí jaz. „zobrazovali", popisovali fragmenty světa a vyměňovali si o něm informace (= funkce translační), ale proto, aby tím, co ve výpovědích o světě říkají a jak to říkají, pokoušeli se měnit vztahy lidí k světu: ovlivňovat a měnit postoje adresátů, popř. stimulovat jejich další jaz. i nejazykové chování a jednání (= funkce instrumentální, stimulativní). V **t.ř.j.** nestojí tedy v popředí to, co se v dané ↑komunikační situaci říká (= obsah výpovědi), nýbrž to, **proč** se to říká, tj. co mluvčí **míní** (sleduje), čeho chce u adresáta **dosáhnout** tím, co říká, neboli co **dělá** tím, že v dané komunikační situaci něco říká; např. nápisem na cigaretové krabičce *Kouření způsobuje rakovinu* někdo někoho „varuje" aj. Elementární jednotky **řečového jednání**, tj. ↑mluvní (řečové) akty, a jejich rezultáty, tj. ↑výpovědi, mají zpravidla nějaký věcný (propoziční) obsah a vždy nějakou aktuální ↑KF (ilokuční funkci, ilokuční sílu, ilokuční roli), tj. jsou míněny a platí vůči adresátovi jako „oznámení", „otázka", „výzva", „výtka", „námitka", „slib", „výhrůžka", „pochvala" aj.; ↑KF výpovědí; ↑klasifikace KF výpovědí. – **T.ř.j.** byla inspirována myšlenkami „mladšího" Wittgensteina, zvl. jeho konceptem „jazykových her"; upozaďuje se tak představa o systémové danosti (apriornosti) jaz. (↑langue). Zdůrazňuje se, že pouze věta (výpověď) má smysl a že slova nabývají významu až ve větě (výpovědi), tj. ve (výpovědním) užití. Pro lingvistiku jsou relevantní hlavně práce

Austina a Searla. Austin prokázal mj.: (i) že ani tzv. věty „konstativní" (oznamovací) nepředstavují protiklad k jiným, tzv. „performativním" větám (např. rozkazovacím, tázacím...), nýbrž že i tyto výpovědi jsou dominovány záměrem mluvčího; (ii) že slova mohou sloužit pouze jako „pomůcka" (opora) pro porozumění výpovědím, které je obsahují (srov. *Jak si usteleš, tak si lehneš*; *Koukej si tu trojku opravit!*; *Na mém ministerstvu není žádný kostlivec* (= žádný nevyřešený případ) aj.); (iii) že se lze pokusit o typologii výpovědí podle jejich KF; jeho pětičlenná typologie je založena v podstatě na sémantice ↑ilokučních sloves. Searle (1969) (i) podtrhl, že užívání jaz. v procesech komunikace je druhem účelného a pravidly řízeného jednání: „I have said that the hypothesis of this book is that speaking a language is **performing acts** according to rules"; (ii) tím zdůraznil, že to, co v konkrétní komunikační situaci o světě říkáme (= propoziční obsah), říkáme vždy s nějakým záměrem, cílem, kterého chceme u adresáta dosáhnout; (iii) zdůraznil (v návaznosti na Austina) aspekt **úspěšnosti** ↑mluvního (řečového) aktu; ta se vidí v **porozumění** nejen tomu, o čem se mluví a proč se o tom mluví, ale též v reakcích, které mluvní akt implikuje (odpověď na otázku, uposlechnutí výzvy apod.); (iv) ukázal, že předpokladem úspěšnosti realizace nějakého druhu mluvního (řečového) aktu je přítomnost „nutných a dostačujících" situačních **podmínek**, např. (mimo jiné) schopnost adresáta vykonat to, co se po něm chce; (v) soubory těchto podmínek **definuje** jednotlivé druhy mluvních (řečových) aktů, především jejich KF, a zároveň jsou pro něho základnou pro klasifikace typů výpovědí podle jejich KF; (↑klasifikace KF výpovědí); (vi) upozornil na to, že KF mluvčím realizovaných výpovědí mohou, ale nemusejí být jazykově indikovány (proto název „ilokuční"): v konkrétních řečových situacích vyplývá často ze souvislosti, jaká ilokuční role výrazu (výpovědi) přísluší, aniž by bylo nutně třeba použít nějakého explicitního indikátoru ilokuční role (↑indikátory KF výpovědi). – Pojetí mluvení (užívání jazyka) jako druhu jednání vede jednak směrem **k obecné teorii jednání,** jednak směrem k **lingvistice**. O začlenění řečového jednání do obecné teorie jednání a o jeho specifikaci v jejím rámci se s různými cíli pokusili Searle, Häfele a mnozí další. Významným impulsem se stala **t.ř.j.** pro část lingvistiky (u nás např. Grepl), která z ní odvodila, že tato teorie (i) zbavuje lingvistiku logizující „zátěže" dimenze „pravda – nepravda", omezující její pohled v podstatě na věty (výpovědi) konstatační (oznamovací), včetně problémů s větami hodnotícími (*To pivo je plzeňské* × *To pivo je dobré*) a normativními (*Všichni občané jsou si před zákonem rovni*), a naopak nutí logiku (logickou filozofii) vzít v úvahu výpovědi „otázkové", „výzvové", „varovací", „permisivní" aj. a konstituovat jejich „logiku"; (ii) klade před lingvistiku problém **úspěšnosti** se všemi ↑pragmatickými presupozicemi, závaznostmi a konsekvencemi řečového jednání; (iii) nutí lingvistiku uznat, že kromě tradičních výpovědí oznamovacích, tázacích, rozkazovacích a přacích existují výpovědi varovací, vytýkací, námitkové, odmítací, ujišťovací aj.; (iv) stimuluje, aby se i lingvistika podílela na pokusech o klasifikaci (taxonomii) výpovědí podle jejich komunikačních (ilokučních) intencí; (v) nutí lingvistiku popisovat konvencializované prostředky a způsoby **jazykové** indikace komunikační (ilokuční) složky mluvních (řečových) aktů, a tak vyložit fungování mnoha jaz. a prozodických jevů, které v rámci tzv. systémové lingvistiky nutně zůstávaly stranou lingvistického zkoumání a uvažování.

Lit.: Arutjunova, N. D. – Padučeva, Je. V., Istoki, problemy i kategorii pragmatiki, in: *Novoje v zarubežnoj lingvistike* XII, 1985, 3–42; Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco slovy*, 2000); Austin, J. L.: *The meaning of a word*, 1970; Grepl, M., Co děláme, když mluvíme (série 10 článků), in: *Universitas* 1991/92; Grepl, M., K problematice klasifikace ilokučních aktů III, *SPFFBU* A 45, 1997, 55–61; Häfele, J.: *Der Aufbau der Sprachkompetenz*, 1979; Nekula, M., Searlovo znovunalézání mysli, in: Searle, J. R.: *Mysl, mozek a věda*, 1994, 119–129; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; Searle, J. R.: *Intentionality*, 1983; Searle, J. R.: *The rediscovery of the mind*, 1992; Wittgenstein, L.: *Filozofická zkoumání*, [1953] 1993.

MG

TEORIE ŘÍZENÍ (angl. government theory)

Centrální modul v ↑teorii řízení a vázání, který se zabývá definicí pojmu řízení. Řízení ustanovuje relevantní hierarchii jako binární vztah mezi řídící (nadřazenou, governing) jednotkou α a řízenou (podřazenou, governed) jednotkou ß v komplexní struktuře [β ... γ... α ... γ]. Definice řízení vycházejí z ↑X-bar struktury (např. z pojmu ↑ovládání); přesná definice je vždy závislá na vývoji teoretického rámce a autorovi. V období teorie řízení a vázání užívá Chomsky řízenost striktní, tematickou a antecedentní: (i) **Řízenost striktní** (angl. proper government): prvek α striktně řídí prvek β, jestliže α theta řídí (θ-řídí) n. řídí antecedent β. (ii) **Řízenost tematická** (angl. theta/θ government): prvek α tematicky řídí prvek β, jestliže platí: α je minimální X^0–kategorie, která uděluje β tematickou roli, a α i β jsou sesterské uzly. (iii) **Řízenost antecedentní**: prvek α antecedentně řídí prvek β, jestliže α c-ovládá (c-command) β. V období ↑bariér byla nutnou součástí řízenosti také definice relativní bariéry. Řízenost je základním pojmem při definování vztahů a principů v ↑teorii vázání, ↑teorii kontroly, ↑teorii pádů i ↑teorii theta a nutná řízenost ↑prázdných kategorií zásadním způsobem ovlivňuje transformační sílu jaz. systému.

Lit.: Chomsky, N.: *Barriers*, 1986; Lasnik, H. – Saito, M., On the nature of proper government, *LI* 15, 1984, 235–289; ↑teorie řízení a vázání, ↑transformační generativní gramatika.

PKo, LV

TEORIE ŘÍZENÍ A VÁZÁNÍ (angl. government and binding theory, teorie G&B)

Revidovaná verze rozšířené standardní teorie (↑TGG), kterou předložil Chomsky začátkem 80. let 20. stol. Název slučuje dva základní principy, které prostupují všemi složkami modulárně pojatého modelu gramatiky: principy ↑teorie řízení a ↑teorie vázání. Schematicky lze období rozdělit do dvou etap. První spadá do počátku 80. let a je charakterizovatelná pracemi Chomského (1980, 1981, 1982). Druhá etapa se někdy nazývá jako období ↑bariér a začíná studiemi Chomského (1986, 1986a), zaměřujícími se na zobecnění poznatků období 80. let a kodifiku-

jícími koncepci modelu teorie řízení a vázání aktuální v 80. a zčásti i 90. letech. Ve všech svých fázích klade **t.ř.v.** důraz na ↑modularitu jaz. systému. Pokouší se nalézt systém principů ↑univerzální gramatiky (UG) a jejich možné realizace v gramatice konkrétního jaz. pomocí výběru parametrů. Spolu s pozdějším ↑minimalismem se **t.ř.v.** z toho důvodu nazývá také ↑teorie principů a parametrů. Úvod do **t.ř.v.** srov. (angl.) Haegemanová (1994), Radford (1988), (něm.) von Stechow-Sternefeld (1988). – **T.ř.v.** se rozšířila na mnohá pracoviště ve světě, včetně Evropy, a v jejím rámci vznikají také studie zabývající se č. (např. Kosta, Toman, Veselovská), přičemž č. je analyzována většinou v rámci popisu sl. jaz., např. v Tomanem založené řadě [*Formal*] *Approaches to* [*Slavic*] *Linguistics* (FASL), vycházející od r. 1992 každoročně v USA.

Lit.: Baker, M. C.: *Incorporation. A theory of grammatical function changing*, 1988; Borer, H.: *Parametric syntax: Case study in Semitic and Romance languages*, 1984; Burzio, L.: *Italian syntax. A government-binding approach*, 1986; Cinque, G.: *Types of A'-dependencies*, 1990; Corver, N. – Riemsdijk, H. van (eds.): *Studies on scrambling: Movement and non-movement approaches to free word-order phenomena*, 1994; Diesing, M.: *Indefinites*, 1991; Franks, S.: *Parameters of Slavic morphosyntax*, 1995; Gärtner, H. – M.: *Erweiterungen der Bindungstheorie*, 1991; Giorgi, A. – Longobardi, G.: *The syntax of noun phrases: Configuration, parameters and empty categories*, 1991; Haegeman, L.: *Introduction to government and binding theory*, 1994; Haegeman, L. (ed.): *Handbook for syntactic theory*, 1998; Chomsky, N.: *Language and mind*, 1972; Chomsky, N.: *Studies on semantics in generative grammar*, 1972; Chomsky, N., Conditions on transformations, in: Anderson, S. – Kiparsky, P. (eds.), *A festschrift for Morris Halle*, 1973, 232–28; Chomsky, N.: *Essays on form and interpretation*, 1977; Chomsky, N., On wh-movement, in: Culicover, P. W. (ed.), *Formal syntax*, 1977, 71–132; Chomsky, N., On binding, *LI* 11, 1980, 1–46; Chomsky, N.: *Lectures on government and binding*, 1981; Chomsky, N.: *Some concepts and consequences of the theory of government and binding*, 1982; Chomsky, N.: *Knowledge of language. Its nature, origin and use*, 1986; Chomsky, N.: *Barriers*, 1986a; Jackendoff, R.: *Semantic interpretation in generative grammar*, 1972; Jackendoff, R.: *X-bar syntax: A study of phrase structure*, 1977; Jackendoff, R.: *Semantics and cognition*, 1983; Jackendoff, R.: *Semantic structures*, 1990; Junghanns, U. – Zybatow, G. (eds.): *Formale Slavistik*, 1997; Kasher, A. (ed.): *The Chomskyan turn*, 1991; Kayne, R.: *French syntax: The transformational cycle*, 1975; Kayne, R.: *The antisymmetry of syntax*, 1994; Kosta, P.: *Leere Kategorien in den nordslavischen Sprachen. Zur Analyse leerer Subjekte und Objekte in der Rektions-Bindungs-Theorie*, hab. spis univ. Frankfurt a.M., 1992; Kosta, P., Empty categories, null-subjects and null-objects and how to treat them in the minimalist program, in: Kosta, P. (ed.), *Linguistics in Potsdam* 2/3, 1995/96, 7–38; Kosta, P., Syntaktische Prinzipien und Informationsstruktur in sog. „nichtkonfigurationellen" Sprachen, in: Kosta, P. – Mann, E. (eds.), *Slavistische Linguistik 1996*, 1997, 105–135; Kosta, P., Über Argumentstruktur, Fokussierung und modale Satzadverbien im Tschechischen und Russischen, *ZfSl* 43, 1998, 140–154; Kosta, P., Quantoren und Satznegation im Slavischen aus typologisch-vergleichender Sicht, in: Hansack, E. – Koschmal, W. ad. (eds.), *Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag*, 1999, 171–187; Kosta, P., Negace a větná struktura v češtině, in: *Č-US* 3, 2001, 117–138; Kučerová, I., Subjekt-predikátová shoda v češtině: univerzální mechanismus, nebo jedinečná jazyková forma?, in: *Č-US* 4, 2002 (v tisku); Newmeyer, F. J.: *Language form and language function*, 1998; Pesetsky, D.: *Paths and categories*, dokt. dis. MIT, 1982; Radford, A.: *Transformational syntax*, 1981; Radford, A.: *Transformational grammar*, 1988; Riemsdijk, H. van – Williams, E.: *Introduction to the theory of grammar*, 1986; Rizzi, L.: *Issues in Italian syntax*, 1982; Sgall, P. ad.: *Úvod do syntaxe a sémantiky*, 1986; Stechow, A. von – Sternefeld, W.: *Bausteine syntaktischen Wissens*, 1988; Toman, J, Weak and strong: Notes on *be* in Czech, in: Brettschneider, G. – Lehmann, Ch. (eds.), *Wege zur Universalienforschung*, 1980, 305–311; Toman, J., Aspects of multiple wh-movement in Polish and Czech, in: May, R. – Koster, J. (eds.), *Levels of syntactic representation*, 1982, 293–302; Toman, J.: *Wortsyntax*, 1983[1], 1987[2]; Toman, J., Cliticization from NPs in Czech and comparable phenomena in French and Italian, in: Borer, H. (ed.), *The syntax of pronominal clitics. Syntax and semantics* 19, 1986, 123–146; Toman, J., Issues in the theory of inheritance, in: Grewendorf, G. – Sternefeld, W. (eds.), *Scrambling and barriers*, 1990, 423–442; Toman, J., Anaphors in binary trees: an analysis of Czech reflexives, in: Koster, J. – Reuland, E. (eds.), *Long-distance anaphora*, 1991, 151–170; Toman, J., On clitic ~~dis~~placement, in: Dimitrova-Vulchanova, M. – Hellan, L. (eds.), *Topics in South Slavic syntax and semantics*, 1999, 205–228; Toman, J., Prosodické spekulace o klitikách v nekanonických pozicích, in: *Č-US* 2, 2000, 161–166; Travis, L.: *Parameters and effects of word order variation*, dokt. dis. MIT, 1984; Veselovská, L.: *Phrasal movement and X⁰ -morphology: Word order parallels in Czech and English nominal and verbal projections*, dokt. dis. univ. Olomouc, 1995; Veselovská, L., Possessive movement in the Czech nominal phrase, *Journal of Slavic linguistic* 6, 1998, 255–300; Veselovská, L., K analýze českých deverbálních substantiv, in: *Č-US* 3, 2001, 11–28; Veselovská, L., Od bariér k minimalismu, *SaS* 62, 2001, 274–292; Veselovská, L., Agreement patterns of Czech group nouns and quantifiers, in: Corver, N. – Riemsdijk, H. van (eds.), *Semi-lexical heads* (v tisku); Veselovská, L., Syntaktické primitivy, *Philologica Anglica* (v tisku); Veselovská, L. – Vos, R., Clitic questionnaire, in: Riemsdijk, H. van (ed.), *Clitics in the languages of Europe*, 1999, 891–1010; Zagona, K.: *Verb phrase syntax: A parametric study of English and Spanish*, 1988.

PKo, LV

TEORIE SPISOVNÉHO JAZYKA

Předmětem **t.s.j.** jsou funkce a rozvrstvení ↑spis. jaz., vývojové tendence, ke kterým ve spis. jaz. dochází, i program (soustava zásad) odborné péče o kulturu spis. jaz. a kulturu vyjadřování. Česká **t.s.j.** se zformovala na přelomu 20. a 30. let 20. stol. v Pražském lingvistickém kroužku (PLK). Hlavními autory jsou B. Havránek a V. Mathesius, podíleli se na ní i další členové PLK, zejm. R. Jakobson. **T.s.j.** vycházela z funkčně strukturního pojetí jaz. a současně reagovala na dobové požadavky č. jaz. praxe (zejm. na působení puristů). Navázala na některé myšlenky Ertla (1929), zejména na jeho teorii „dobrého autora". Péče o spis. jaz. směřovala k tomu, aby dobře sloužil kultivovanému vyjadřování v psané i mluvené formě. „Kultivovaný jazyk spisovný je nástroj jemný a neselhávající. Vyhovuje dobře každé z funkcí, v nichž se objevuje. Vyjadřuje přesně, plně a jasně postřehy a myšlenky sebe subtilnější ... Při tom ... nekříží nikdy úmysly toho, kdo ho dovede užívat, falešnými asociacemi nebo skřípavým zabarvením." (Mathesius, 1932, 14). K cílům **t.s.j.** patřilo i posílení prestiže ↑spis. č. (v rámci národně kultivačního programu). Vedle funkce prostě sdělovací se důraz kladl právě na ty funkce spis. č., které ke zvýšení její prestiže přispívaly: na jaz. umělecké literatury (↑ja-

zyk básnický), odbornou a správní terminologii, společenskou konverzaci. – V době, kdy **t.s.j.** vznikala, puristé považovali za správné nikoli ty jaz. prostředky, které užívali vzdělaní č. mluvčí, ale ty, které byly doloženy ve starší č. n. v mluvě lidové (↑purismus). Spis. č. byla proto rozkolísaná, byl velký rozestup mezi prostředky skutečně užívanými (územ) a kodifikovanými; puristé odmítali např. vžitá slova jako *bezúčelný*, *případný*, *listovat*, sekundární předložky *následkem*, *vzhledem k*, *navzdory* s odůvodněním, že jde o germanismy. **T.s.j.** byla formulována jako teorie s obecnou platností, jejím cílem bylo stanovit takové principy regulace jaz., která by spis. jaz. neochuzovala o slova n. tvary vžité (neomezovala jeho výrazové možnosti). Ve spis. č. měla překlenout historicky vzniklou mezeru mezi prostředky skutečně užívanými a kodifikovanými a současně zabránit tomu, aby v budoucnu (v č. n. v jiném spis. jaz.) taková mezera vznikla. Proto byla zavedena trojice pojmů: ↑úzus, ↑jazyková norma, ↑kodifikace. Péče o spis. jaz. vychází od teoretického poznávání soudobého spis. úzu, tj. jaz. literárních děl za posledních 50 let, jaz. povědomí intelektuálních vrstev a jejich ústní jaz. praxe. Ty jaz. prostředky, které jsou pociťovány jako závazné, tvoří **spis. normu**. Takto formulovaná spis. norma je v **t.s.j.** kritériem ↑jazykové správnosti. Je kodifikována v mluvnicích, slovnících a dalších příručkách. Lingvisté tedy neurčují, co je v jaz. správné, ale jaz. poznávají, popisují, podporují ustálenost jaz. prostředků a jejich funkční a významovou rozrůzněnost. V omezené míře připouští **t.s.j.** i teoretické zásahy do spis. normy. Protože kodifikovány mají být pouze jaz. prostředky skutečně užívané (uzuální), neměla by se ani v budoucnu kodifikace (která zpětně spis. normu ovlivňuje) od jaz. praxe odchýlit. K tomu mělo přispět i uvědomělé (záměrné) užívání spis. jaz. – Dlouhodobě byla **t.s.j.** základem péče o spis. č. i některé další, zejm. sl. jaz. Teoreticky byla rozpracována a zpřesňována v pracích Havránka, Daneše, Jelínka, Sticha, Jedličky, Chloupka, Barneta a dalších. Počátkem 60. let probíhala v *SaS* diskuse o vztahu spis. a ↑obecné češtiny, v 80. a 90. letech se **t.s.j.** stala předmětem kritické analýzy a odborných diskusí (např. Čermák, 1987; Sgall – Hronek, 1992; Sgall ad., 1994; Starý, 1995; Nebeská, 1996; Kořenský, 1997; sborníky z konferencí Jančáková ad. (eds.), 1995; Davidová (ed.), 1994; Šrámek (ed.), 1996). Kritika **t.s.j.** vychází z faktu, že přes dlouhodobé uplatňování zásad **t.s.j.** není spis. norma v povědomí č. mluvčích dostatečně zakotvena, znovu jsou některé kodifikované tvaroslovné prostředky pociťovány jako kniž. až arch. (např. *abychom*, *hluší chlapci*, *se dvěma velkými míči*, *žlutá kuřátka se schovala*, *všechna čtvera vrata*) a synonymní tvary stylově neutrální ve spis. č. chybějí. Předmětem kritiky je i důraz **t.s.j.** na opozici spis. × nespis., malý zájem o opozici psanost × mluvenost, a tedy i o každodenní komunikaci, v níž se spis. č. uplatňuje okrajově, nejasná kritéria pro teoretické zásahy do spis. normy a některá nereálná očekávání, zejm. uvědomělé užívání spis. č. a rozšiřování jejího funkčního využití. Pod vlivem změněného společenského klimatu, kdy je v mnohých situacích vysoce hodnocena spontánnost vyjadřování, nejsou ani vzdělaní č. mluvčí k uvědomělému užívání spis. č. (k dodržování spis. normy) dostatečně motivováni. V mluvené formě se spis. č. uplatňuje především v oficiální a veřejné komunikaci, v každodenní komunikaci i vzdělaní mluvčí mísí prostředky spis. s nespis.; odtud se tento jev rozšířil do některých komunikátů poloveřejných (např. odborných diskusí) i veřejných (např. do některých mluvených publicistických žánrů). Mezera mezi kodifikovanými prostředky a jaz. praxí se zmenšuje velmi pomalu. V rámci klasické **t.s.j.** není tato situace řešitelná, nabízejí se však jiné přístupy k rozvrstvení ↑národního jazyka, založené nikoli na jaz. útvarech, ale na povaze řečového chování v různých situacích (např. Neščimenko, 1999). Také ↑jazyková kultura, ↑národní jazyk.

Lit.: Čermák, F., Relation of spoken and written Czech, *WSA*, 1987, 133–150; Davidová, D. (ed.): *K diferenciaci současného mluveného jazyka*, 1994; Ertl, V.: *Časové úvahy o naší mateřštině*, 1929; Jančáková, J. ad. (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, 1995; Kořenský, J., O hodnotách pražského funkcionalismu, jazykové kultury a o češtině včera i dnes nekonvenčně, *SaS* 58, 1997, 35–42; Nebeská, I.: *Jazyk - norma - spisovnost*, 1996; Neščimenko, G. P.: *Etničeskij jazyk*, 1999; *SČJK*, 1932; Sgall, P. – Hronek, J.: *Čeština bez příkras*, 1992; Sgall, P. ad.: *Variation in language*, 1994; Starý, Z.: *Ve jménu funkce a intervence*, 1995; Šrámek, R. (ed.): *Spisovnost a nespisovnost dnes*, 1996.

IN

TEORIE THETA (Θ teorie)

Modul ↑TGG z období ↑teorie řízení a vázání, v němž dochází k přiřazování tzv. ↑tematických/sémantických/theta rolí, jako je např. agens, patiens, instrument, recipient aj. (též ↑aktant). Nejdůležitějším principem **t.t.** je tzv. **theta kritérium**, které popisuje relaci mezi valenční strukturou predikátu, tzn. ↑argumenty, a tematickými rolemi: „Každý argument je nositelem pouze jedné tematické/theta role a každá theta role je přiřazena pouze jednomu argumentu“ (Chomsky, 1981). S ohledem na transformace je toto kritérium upraveno na **revidované theta kritérium**: „Každý argument α se vyskytuje v řetězu, který obsahuje jednu jedinou viditelnou theta pozici *P*, a každá theta pozice *P* je viditelná v řetězu, který obsahuje jediný argument α“ (Chomsky, 1986). Jednoduché uplatnění theta kritéria viz následující č. příklady: (1)(a) *Petr přijel*; (b)**Petr přijel psa*; (c) *Petr koupil psa*; (d) **Petr koupil*; (e) *Stmívá se*; (f) **Petr se stmívá.* Sloveso *přijet* je subkategorizováno pro jednu theta roli, sloveso *koupit* má ve svém lexikálním zápisu dvě theta role, sloveso *stmívat se* není subkategorizováno pro žádnou theta roli. Pouze v (1a/c/e) mají slovesa správný počet argumentů. V (1b) není argument *pes* asociován žádnou theta rolí, v (1d) není theta role patiens asociována argumentem a v (1f) není sloveso subkategorizováno pro žádný argument. Theta role jsou přiřazeny tematickým/theta pozicím. Pozice, kterým nejsou přiřazeny theta role, jsou netematické/non-theta pozice. V (1a-e) jsou objektové pozice theta pozicemi, v (1f) je subjektová pozice netematická stejně jako v (2)(a) *Stmívá se*; (b) *Ukázalo se, že je Petr dobrý učitel*; (c) *Byl postaven dům.* Každá predikující jednotka má v ↑lexikonu v rámci ↑subkategorizace také svůj theta rámec (angl. theta-grid), který určuje obligatorní počet a druh argumentů. Theta role udělená

subkategorizovanému objektu slovesem uvnitř projekce V' (za podmínky ↑řízení) se nazývá **interní/vnitřní theta role**. Theta role subjektu se nazývá **externí/vnější theta role**, protože je přiřazena „gramatické funkci" (GF) subjektu vně projekce VP. Theta role jsou udělovány už na rovině ↑D-struktury, tj. před aplikací transformací, a při uplatnění pravidla ↑posun α se přemísťují spolu se svými argumenty. Např. při pasivní transformaci se argument v pozici objektu aktivní věty posunuje do pozice gramatického subjektu, ale svou theta roli (patiens) si zachová. Analýza **pasivní transformace** je v období teorie řízení a vázání odvozena z nezávislých modulů **t.t.** a ↑teorie pádu. Aby totiž byla theta role interpretovatelná, musí jí být udělen abstraktní syntaktický pád. Idea přiřazení pádů a tematických rolí řetězům je důsledek tzv. **podmínky viditelnosti** (visibility condition): NP pozice, která tvoří hlavu transformačního řetězce, smí dostat theta index (udělený v pozici ↑stopy) pouze tehdy, jestliže byla označena pádem. Podle Chomského (1981) pasivní morfologie: (A) absorbuje předmětný pád (tj. akuzativ) a (B) dematizuje subjektovou theta roli, tj. negeneruje žádnou theta roli pro subjekt. Podle této teorie NP generovaná v pozici verbálního komplementu má svou theta roli objektu, ale tato role není viditelná, protože na základě (A) nemá pád (akuzativ). NP se tedy musí přemístit do pozice subjektu (která díky (B) nemá theta roli, takže nedojde k udělení druhé theta role, a tím k porušení theta kritéria) a v pozici SPEC(INFL) získá tato NP strukturní nominativ.

Lit.: Grimshaw, J.: *Argument structure*, 1991; Chomsky, N.: *Lectures on government and binding*, 1981; Chomsky, N.: *Barriers*, 1986; Jackendoff, R.: *Semantic interpretation in generative grammar*, 1972; Jackendoff, R.: *Semantic structures*, 1990; Rouveret, A. – Vergnaud, J.-R., Specifying reference to the subject, *LI* 11, 1980, 97–202; Williams, E., Predication, *LI* 11, 1980, 203–238; Williams, E., The anaphoric nature of theta roles, *LI* 20, 1989, 425–456; ↑teorie řízení a vázání.

PKo, LV

TEORIE VÁZÁNÍ (angl. binding theory)

Jedna ze subteorií ↑teorie řízení a vázání; definuje vztahy anafor a zájmen a jejich koreferenčních ↑antecedentů. Teorie vychází z předpokladu, že nominální prvky mají různou míru nezávislé reference ve vztahu ke kontextu. Koreference dvou jednotek se vyjadřuje pomocí společného indexu (číselného n. písmenkového): prvek α je **volný** v jisté oblasti (doméně, frázi), jestliže není koreferenční (není koindexován, nemá totožný index) s žádným jiným prvkem β v téže doméně. Pokud v této doméně existuje prvek β se stejným indexem jako α, je prvek α **vázaný** (bound). Principy **t.v.** jsou formulovány pomocí pojmu **minimální řídící kategorie** (minimal governing category, MŘK). MŘK pro prvek α je nejmenší fráze, která obsahuje prvek α a subjekt α (tzn. zpravidla NP, n. IP = S = věta). Chomského **t.v.** z r. 1981 stanoví, že (A) α je **anaforický výraz**, pokud je vázáno ve své minimální řídící kategorii; (B) α je **zájmeno**, pokud je volné ve své minimální řídící kategorii; (C) α je **referenční výraz**, pokud je volné v celé doméně. Tyto tři podmínky vysvětlují přípustnost, resp. nepřípustnost následujících č. vět: (a) *Není pravda, že* [IP *Petri koupil tu knihu pro sebei / *pro něhoi*]; (b) *Nikoho nezajímalo* [NP *Mariinoi vyprávění o soběi / *o níi*]; (c) *Není pravda, že* [IP *Petrk koupil tu knihu pro *sebei / pro něhoi*]; (d) *Nikoho nezajímalo* [NP *Mariinok vyprávění o * soběi / o níi*]; (e) **Všichni víme, že* [IP *onai miluje Rosanui*]; (f) **Myslela si, že* [IP *Rosanai miluje to děvčei*]. V (a/b) jsou elementy *sebe/sobě* a *něho/ní* vázané (koindexované) v MŘK (zde doména IP, NP) výrazy *Petr/Mariino*, a proto jsou podle principu A gramatické pouze anaforické tvary. Princip B vysvětluje negramatičnost formy zájmen. Tentýž princip B vysvětluje, proč u paralelního příkladu (c/d) jsou zájmena *něho/ní* jedinou vhodnou formou: protože nejsou vázána (koindexována) v MŘK výrazy *Petr/Mariino*. Příklad (e) je negramatický, protože porušuje princip B: zájmeno nemůže být vázáno v doméně MŘK. Příklady (e/f) porušují také princip C, protože referenční výrazy, jako *Rosana/to děvče*, nemohou být vázány (koindexovány) v MŘK (zde doména IP) ani zájmeny, ani jinými referenčními výrazy. – Původní verze **t.v.** (Chomsky, 1981) byla podrobena kritice, a to především její část A. Některé jaz. jsou např. schopny vázat anafory na větší dálku (long distance anaphora = LDA), a to především v prepozičních frázích „malých vět" (PP-↑small clauses), v nominálních komplexech, v infinitivních komplementech sloves percepce (*mluvit*, *slyšet* aj.) a v kauzativních konstrukcích. Jiné jaz. dovolují vázání anafor v AP-small clauses a infinitivních komplementech subjektem nadřazené věty. V průběhu vývoje byla **t.v.** často modifikována, a to především s ohledem na zpřesnění definice řídící kategorie a pojmu relevantního subjektu.

Lit.: Aoun, J.: *A grammar of anaphora*, 1985; Chomsky, N., On binding, *LI* 11, 1980, 1–46; Chomsky, N.: *Lectures on government and binding*, 1981; Kosta, P.: *Leere Kategorien in den nordslavischen Sprachen. Zur Analyse leerer Subjekte und Objekte in der Rektions-Bindungs-Theorie*, hab. spis uni. Frankfurt/Main, 1992; Koster, J. – Reuland, E. (eds.): *Long-distance anaphora*, 1991; Progovac, L., Long-distance reflexives: Movement-to-Infl versus relativized SUBJECT, *LI* 24, 1993, 755–772; Reinhart, T.: *Anaphora and semantic interpretation*, 1983; Williams, E., The anaphoric nature of theta roles, *LI* 20, 1989, 425–456; ↑antecedens, ↑teorie řízení a vázaní.

PKo, LV

TEORIE VLNOVÁ

Jazykověgeografická hypotéza vysvětlující mechanismus vývoje ie. jaz. Podle jejího tvůrce J. Schmidta se jaz. změny vedoucí k diferencovanosti ie. jaz. šíří formou vln z různých center k periferiím a se vzrůstající vzdáleností od středu slábnou, až zcela zanikají (metafora podle kamene hozeného do vody a soustředných kruhů šířících se od místa jeho dopadu). Tato hypotéza vznikla jako projev nesouhlasu s genealogickou hypotézou Schleicherovou (↑teorie rodokmenová) a ovlivnila mj. Schuchardta při formulování ↑metody Wörter und Sachen. Měla pozitivní význam i pro vznik a vývoj lingvistické geografie a dialektologie, zvl. tím, že poprvé rozlišila centrum a periferii jaz. oblasti.

Lit.: Schmidt, J.: *Die Verwandschaftsverhältnisse der Indogermanischen Sprachen*, 1872, zvl. 27–31; Goebl, H., „Stammbaum" und „Welle". Vergleichende Betrachtungen aus nume-

risch-taxonomischer Sicht, *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 2, 1983, 3–44; Höfler, O., Stammbaumtheorie, Wellentheorie, Entfaltungstheorie, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 77, 1955, 30–66, 424–478; 78, 1956, 1–44.

HK

TERMÍN (název odborný)

V teorii ↑terminologie pojmenování pojmu v systému pojmů některého vědního n. technického oboru. Vedle tohoto v terminologické teorii a praxi nejčastěji užívaného vymezení se uplatňují vymezení, v nichž se přistupuje k **t.** z hlediska jejich komunikační, resp. stylové funkce. Podobně se přistupuje k vymezení **t.** (tj. jako pojmenovacích prostředků odborného vyjadřování) v současné lexikologii. Protože většina odborných textů se realizuje ve spis. jaz., za základní vlastnost **t.** se pokládá spisovnost. Teorie terminologie kromě spis. stanovuje i specifické vlastnosti **t.** K vlastnostem **t.** (a zároveň k požadavkům na ně kladeným) patří: (1) ustálenost (vlastnost zabezpečující bezporuchovost odborné komunikace), (2) systémovost (míra, do jaké daný **t.** zapadá do systému terminologie daného oboru a do jaké odráží systémové sepětí termínů daného oboru), (3) přesnost (**t.** má pojmový význam, který je definován) a jednoznačnost (**t.** má být jednoznačný, alespoň v rámci terminologie příslušného oboru, popř. oborů souvisejících), (4) nosnost (schopnost **t.** být východiskem při tvoření dalších **t.**), (5) ústrojnost (struktura **t.** má být v souladu se zákonitostmi a pravidly jaz. systému). Tyto vlastnosti a požadavky bývají různě hierarchizovány, jsou i různě zpřesňovány a modifikovány. Vyžaduje se např., aby **t.** byl významově průzračný, motivovaný, aby se nevyskytovaly synonymní podoby aj. Na základě toho, ke které oblasti se **t.** vztahují, se obvykle rozlišují: (a) **t.** týkající se vědních oborů; (b) **t.** výrobních a technických oborů. Při vývojovém pohledu na jaz. se mezi **t.** řadí i výrazy užívané v oblasti řemesel, zemědělství ap. – **T.** se tvoří stejnými pojmenovacími a slovotvornými postupy jako jiné lexémy: tvořením sousloví (*vysoké napětí*, *zkouška tvrdosti*), odvozováním (*bruska*, *převodník*), skládáním (*vysokokmen*, *otáčkoměr*; *polarograf*; *infrazářič*), sémantickým tvořením (*kanál*, *pole*, *komora* (srdeční)). Kromě toho se uplatňuje také přejímání **t.** z jiných jaz. (srov. např. **t.** výpočetní techniky). Přitom se stále častěji uplatňují **t.** internacionální, užívané i v řadě jiných jaz. (*biologie*, *biomasa*, *biosystém*). Částečně se využívá kalkování a doslovného překladu **t.** (*myš* podle angl. *mouse*, *národopis – etnografie*). **T.** se uplatňují nejen ve sféře odborného vyjadřování, ale také ve sféře publicistické a běžného dorozumívání. Se vzrůstem jejich podílu ve slovní zásobě a s jejich pronikáním do jiných komunikačních a funkčněstylových sfér jsou spojeny dva procesy charakteristické pro současnou spis. č. – proces terminologizace a determinologizace. **Terminologizace** se projevuje vytvářením a propracováváním speciální terminologie, často s potřebou adaptovat do funkce **t.** pojmenování z neodborné slovní zásoby. Při přebírání slov z neodborné vrstvy do terminologických soustav dochází ke specializaci, tj. ke zúžení významového rozsahu slova (srov. *hvězda* – „nebeské těleso“ a v astronomii „plynné kosmické těleso vydávající záření“). V širším smyslu jde při terminologizaci o využívání pojmenovacích a slovotvorných typů a prostředků pro pojmenovací potřeby jednotlivých oborů (např. pro zoologické názvosloví byla adaptována přípona *-ec* v pl. podobě: *členovci*, *láčkovci*). **Determinologizace** záleží v tom, že **t.** při používání v jiných komunikačních sférách, funkčních stylech ztrácejí charakter **t.**, jejich terminologický význam se oslabuje n. posunuje (srov. např. v lékařství (*cirkulační*) *kolaps* „náhlý pokles krevního tlaku“ a *dopravní*, *hospodářský*, *finanční kolaps*). – Od **t.** se odlišují ↑profesionalismy a ↑slangismy (přechody však mohou být plynulé).

Lit.: Hausenblas, K., K specifickým rysům odborné terminologie, in: *Problémy marxistické jazykovědy*, 1962, 248–260; Havránek, B., Terminologie, in: *Studie o spisovném jazyce*, 1963, 81–84; Horecký, J.: *Základy slovenskej terminológie*, 1956; Masár, I.: *Príručka slovenskej terminológie*, 1991; Postolková, B. ad.: *O české terminologii*, 1983; Postolková, B.: *Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny*, 1984.

OM

TERMINATIVNOST (teličnost)

1. Synonymně používané termíny pro označení lexikálněsémantické vlastnosti sloves, která je v těsném vztahu k ↑vidu a ↑způsobu slovesného děje. Za **terminativní slovesa/telická slovesa** se pokládají ta, jejichž lexikální sémantika označuje děj, který se rozvíjí k „vnitřní hranici“, při jejímž dosažení přirozeným způsobem končí: *psát* (*dopis*), *číst* (*knihu*), *kreslit* (*kruh*). Naproti tomu jako **aterminativní slovesa/atelická slovesa** se označují ta, jejichž lexikální sémantika obdobnou „vnitřní hranici“ neobsahuje: *běhat*, *mluvit*, *pršet*. **T.** byla zavedena jako nejvyšší dichotomie v rámci způsobu slovesného děje/aktionsartu (např. Šeljakin, 1983), přičemž aterminativní slovesa mají pouze nedok. formu, terminativní slovesa mohou mít vid nedok. i dok. Maslov (1959, 1961) pokládá **t.** za východisko vývoje dnešního systému slovesného vidu ve sl. jaz. – Dosud není zcela jasné, zda (resp. kdy) **t.** označuje skutečně (lexikálněsémantickou) vlastnost slovesa, n. vlastnost celé slovesné skupiny (predikátu) (sestávající ze slovesa a přímého objektu). Použití téhož slovesa bez objektu se blíží aterminativnosti: *psát krásně*, *číst rychle*, *kreslit pěkně*; lze proto mluvit o syntaktické variabilitě **t.** takových sloves. Na druhé straně ale existují také slovesa, která při vynechání objektu nelze použít: *přečíst*, *říct* apod.; u nich je **t.** zřejmě silněji zakotvena, a proto je syntakticky nevariabilní. Nápadné je, že slovesa, u nichž není **t.** syntakticky variabilní, jsou ve sl. jaz. primárně dok.

2. Tato data motivují potřebu pojmově diferencovat a slovesa, která označují pouze rozvoj k určité hranici, označovat jako **terminativní**. Tato slovesa jsou nedok. (*psát*, *číst*, *kreslit*). Jiná slovesa naproti tomu nevyjadřují pouze rozvoj k určité hranici, nýbrž také skutečné dosažení cíle. Ta mohou být označena jako **telická**. Pro ně je charakteristické, že jsou primárně dok. (*dopsat*, *přečíst*, *říct*), srov. Nübler (1993). Pojem **t.** byl v dnešním významu zaveden do výzkumu slovesného vidu Maslovem (1959), pojem teličnost použil pro francouzské sloveso Garey (1957), což ukazuje, že se jedná o jev používaný

nejen ve sl. aspektologii (v č. lingvistice se však žádný z nich výrazněji neuplatnil).
Lit.: Dahl, Ö., On the definition of the telic – atelic (bounded – non-bounded) distinction, in: Tedeschi, P. J. – Zaenen, A. (eds.), *Syntax and semantics* 14, 1981, 79–90; Garey, H. B., Verbal aspect in French, *Lg* 33, 1957, 91–110; Maslov, Ju. S., Zur Entstehungsgeschichte des slawischen Verbalaspekts, *ZfSl* 4, 1959, 560–568; Maslov, Ju. S., Rol' tak nazyvajemoj perfektivacii i imperfektivacii v processe voznikanija slavjanskogo glagol'nogo vida, in: *Issledovanija po slavjanskomu jazykoznaniju*, 1961, 165–195; Nübler, N., Zur Differenzierung der Begriffe Terminativität / Aterminativität und Telizität / Atelizität, *WS* 38, 1993, 298–307; Šeljakin, M. A.: *Kategorija vida i sposoby dejstvija russkogo glagola*, 1983.

NN

TERMINOLOGIE

1. Nauka o vlastnostech, tvorbě a užívání ↑termínů; interdisciplinární vědní obor. Uplatňuje se zde hledisko lingvistické a filozofické (logika, ontologie) a i hledisko konkrétního oboru. Vedle zkoumání vztahu mezi termínem a pojmem zkoumá **t.** vlastnosti existujících termínů a terminologických soustav.

2. Soubor, soustava termínů týkající se jednotlivých vědních n. výrobních oborů (např. matematická, lingvistická, geografická **t.**, **t.** vodního hospodářství). V tomto případě se vedle **t.** užívá též název **odborné názvosloví**. V rámci **t.** se vyčleňuje **nomenklatura**, tj. soubor termínů uspořádaných podle určitého klasifikačního principu a tvořených někdy i podle předem dohodnutých pravidel (např. nomenklatura zoologická, botanická, chemická). Potřeba stabilizovat a koordinovat názvosloví jednotlivých oborů ústí v jeho **normalizaci**, tj. kolektivní stanovení názvosloví, kterého se má závazně užívat. K normalizaci odborného názvosloví dochází jak na úrovni národní (vypracovávají se názvoslovné normy), tak mezinárodní. Na mezinárodní úrovni je normalizační činnost koordinována v rámci Mezinárodní organizace pro normalizaci (ISO) aj. – Důležitou složku terminologické práce představuje tvorba terminologických slovníků. Slovníkové zpracování termínů (např. z oblasti výpočetní techniky, strojírenství, elektroniky, finančnictví, výtvarného umění atd.) je úkolem **terminografie**.
Lit.: Havránek, B., Terminologie, in: *Studie o spisovném jazyce*, 1963, 81–84; Horecký, J.: *Základy slovenskej terminológie*, 1956; Machová, S., Terminografie, in: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*, 1995, 137–157; Masár, I.: *Príručka slovenskej terminológie*, 1991; Poštolková, B. ad.: *O české terminologii*, 1983.

OM

TEST OTÁZKOVÝ

Test, při kterém se v rámci ↑FGP zjišťuje ↑AČ určité věty podle toho, zda tato věta může být uplatněna jako (úplná, redundantní) odpověď na tu či onu otázku charakterizující soubor odpovídajících kontextů; např. věta (1), vyslovená s normální intonací (tj. s ↑intonačním centrem na konci) může odpovídat na otázku (1a), nikoli na (1b), pro kterou se jako odpověď hodí (2): (1) *Pavel potkal Marii* – (1a) *Koho potkal Pavel?*, (1b) *Kdo potkal Marii?*; (2) *Marii potkal Petr.* – Podle výsledku testu je možné určit, které části věty jsou kontextově zapojené (ty, které se opakují z příslušné otázky) a které nikoli, resp. co je v ↑ohnisku věty a co v jejím ↑základu. Test se setkává s obtížemi např. u souvětí n. u jiných vět než oznamovacích, ale to nic nemění na jeho vhodnosti pro jednoduché oznamovací věty. **O.t.** používají i jiné koncepce AČ. Jiný test označovaný stejným termínem viz ↑fráze.
Lit.: ↑aktuální členění větné.

EH

TEXT (promluva, diskurz)

Jaz. projev, komplexní, uspořádaná promluva, psaná i mluvená. Různí autoři **t.** definují různě. Vedle komplexnosti, vnitřní uspořádanosti (↑členění **t.**) a organizovanosti se jako význačné rysy uvádějí ↑koherence (spojitost), tematická a funkční jednota (↑informativnost **t.**, ↑intence **t.**), relativní uzavřenost, ohraničenost apod.; ↑textovost. Různá pojetí **t.** vyplývají z různých výchozích metodologických paradigmat, popř. ze speciálních otázek, které si jednotliví autoři, popř. jednotlivé směry v ↑textové lingvistice kladou. Tak se např. psycholingvistika soustřeďuje především na produkci a recepci textu a jeho procesuální charakter, méně už třeba na kohezní prostředky apod. – Komplexy **t.** psaných (seriál, cyklus, ediční řada apod.) mohou být organizované i neorganizované, charakterizované někdy jako ↑diskurz. Vzhledem k tomu, že ↑dialogu, resp. dialogickým **t.** je vlastní nejednotnost ↑intence **t.**, považuje se někdy dialog za komplex **t.**

1. Komplexní jaz. útvar s jistým obsahem a funkcí na úrovni parole, který je výsledkem i nástrojem jaz. jednání mluvčího (do 70. let se ovšem **t.** rozumí spíše monologické útvary psané, zatímco pro mluvené útvary se užívá termín ↑dialog, popř. ↑diskurz). Při upřednostnění pragmatických aspektů **t.** (intencionálnost, situativnost...) lze při jeho re/konstrukci „shora", od ↑intence textu, hovořit o komunikačním pojetí **t.**

2. T. se nechápe jako komunikační jednotka, ale na úrovni ↑langue jako struktura komunikačních jednotek a ↑textovost **t.** je dána výhradně (n. především) jeho (významovou a formální) spojitostí. **T.** je v tomto pojetí spojením dvou a více základních **t.** jednotek, které se realizuje lexikálními i gramatickými prostředky. V tomto pojetí se velmi rozdílně vymezuje ↑textém (jednak jako segment **t.**, jednak jako abstraktní struktura **t.**), spojení segmentů **t.** (formální prostřednictvím gramatických n. lexikálních prostředků, významové prostřednictvím koreference výrazů), popř. výsledek tohoto spojení (konkurenty souvětných struktur, makropropozice). Při absolutním upřednostnění spojitosti jako konstitutivního rysu **t.** lze mluvit o propozičním pojetí **t.** a jeho re/konstrukci „zdola". To je příznačné pro **t.** syntax, která předpokládá existenci **t.** roviny. – V rámci textověgramatických přístupů, podle nichž se **t.** utváří na bázi ↑**t.** vzorce (např. T. v. Dijk), tedy především jako koherentní útvar, lze nicméně konstatovat také snahu popsat **t.** – i s ohledem na ostatní rysy ↑textovosti – jako funkční celek, resp. konstruovat **t.** „shora" s ohledem na funkci a pragmatiku **t.**; ↑scénář.

3. Šířeji jednotka, která se realizuje v různých znakových systémech; ↑typologie **t.** Realizuje-li se neverbál-

ními znaky (např. dopravními značkami), n. výhradně ↑parajazykovými prostředky (gesta, mimika), mluví se spíše o komunikátu (tak i při kombinaci verbálních a neverbálních prostředků); ↑komunikát, ↑diskurz.

Lit.: Beaugrande, R. de – Dressler, W. U.: *Einführung in die Textlinguistik*, 1981; Beaugrande, R. de – Dressler, W. U.: *A new introduction to text linguistics*, 1992; Coseriu, E.: *Textlinguistik*, 1980; Daneš, F. – Viehweger, D. (eds.): *Probleme der Textgrammatik* I, II, 1974, 1977; Daneš, F. – Viehweger, D. (eds.): *Ebenen der Textstruktur*, 1983; Dijk, T. v.: *Some aspects of text grammar*, 1972; Dijk, T. v.: *Textwissenschaft*, 1980; Dijk, T. v.: *Studies in the pragmatic of discourse*, 1981; Dijk, T. v. (ed.): *Handbook of discourse analysis*, 1985; Dressler, W. U. (ed.): *Current trends in textlinguistics*, 1978; Dressler, W. U.: *Semiotische Parameter einer textlinguistischen Natürlichkeitstheorie*, 1989; Gülich, E. – Raible, W.: *Linguistische Textmodelle*, 1977; Hausenblas, K.: *Výstavba jazykových projevů a styl*, 1972; Heinemann, W. – Viehweger, D.: *Textlinguistik*, 1991; Helbig, G.: *Vývoj jazykovědy po roce 1970*, 1991; Hoffmannová, J.: *Stylistika a ...*, 1997, 154–169; Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994; *PMČ*, 1996; Sgall, P. ad.: *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*, 1986; Vater, H.: *Einführung in die Textlinguistik*, 1992; *VT*, 1985; Weinrich, H.: *Textgrammatik der deutschen Sprache*, 1993.

MN

TEXTÉM

1. Abstraktní, teoretická jednotka, která je ke konkrétnímu ↑textu v podobném vztahu jako ↑foném k ↑fónu.

2. Základní (elementární) jednotka textu, charakterizovaná někdy jako ↑věta, jindy jako ↑propozice, n. ↑výpověď, resp. minimální ↑komunikát.

Lit.: Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994; Koch, W. A.: *Vom Morphem zum Textem*, 1969; Koch, W. A.: *Das Textem*, 1973; *VT*, 1985.

MN

TEXTOVOST (textualita)

Nadání jaz. útvaru být textem. Základní vlastnost textu, která se někdy chápe jako výsledek průniku jeho konstitutivních rysů: ↑koherence, resp. i ↑koheze, ↑intencionálnosti, ↑informativnosti (sdělnost textu), ↑akceptability (přijatelnost textu pro adresáta), situativnosti (zapojenost textu do jistého situačního ↑kontextu) a ↑intertextovosti (vázanost textu na obecné vědomosti, hodnoty, reálné texty). – Jindy se **t.** v závislosti na pojetí ↑textu odvozuje z dílčího rysu textu, který ostatní rysy dominuje: Textová syntax **t.** odvozuje z ↑koheze textu, přičemž textem rozumí komplexní, avšak spojitý a relativně uzavřený jaz. útvar; komunikačně-pragmatické pojetí vychází z ↑intencionality (zaměřenost k jistému obsahu a cíli), resp. ↑intence textu a jeho obsahu, přičemž textem rozumí obsahově a funkčně relativně jednotný a vnitřně soudržný celek. Oba přístupy se nevylučují, při výkladu textu i **t.** však s ohledem na odlišná metodologická východiska kladou důraz na jiné aspekty; ↑textová lingvistika. – Podle ↑druhu textu vystupují při konkrétní realizaci některé rysy textu do popředí, jiné mohou být zase potlačeny.

Lit.: Beaugrande, R. de – Dressler, W. U.: *A new introduction to text linguistics*, 1992.

MN

TEZAURUS

1. Ucelený obraz lexikálního systému, popř. jeho části v slovníkové, knižní podobě, organizovaný tematicky, věcně, onomaziologicky apod. Smyslem **t.** je, aby uživatel mohl poměrně snadno dospět k volbě vhodného jaz. výrazu na základě výchozí sémantické představy; vyvažuje se tak základní nevýhoda ostatních slovníků, které jsou (s určitou výjimkou slovníků synonymních) opačné, sémaziologické povahy, tj. vychází se u nich od formy. Hledání v slovníku, který není alfabetický, může usnadňovat alfabetický rejstřík. Každý **t.** předpokládá nějakou smysluplnou, logickou organizaci světa, promítající se do lexémů daného jaz.; pozoruhodné je, že se až na nepatrné výjimky při pokusech vytvořit takový systém nevycházelo od teoretického plánu (zvl. Hallig – Wartburg, 1952), ale obvykle se začínalo prakticky, přímo s tvorbou slovníku. I když jsou snahy o vytvoření **t.** staré (lze je vystopovat mj. ke Komenského *Janua linguarum*), nejvíce slovníků evropských jaz. vzniklo až ve 20. stol. Žádný z existujících **t.** však nedoznal většího významu, s výjimkou v mnoha podobách vydávaného a praxí prověřeného ***Rogeta*** (pro angl. nejznámější jaz. příručka vůbec). Nedokončený č. pokus Hallerův je velmi ambiciózní, opírá se však o sporné teoretické východisko Halliga a Wartburga. **T.** hierarchicky uspořádává univerzum slov do stovek tříd podle věcné souvislosti (např. názvy pro dopravní prostředky n. chytrost), které jsou postupně zahrnuty do tříd širších; těch má např. jedno vydání *Rogeta* osm: abstraktní vztahy, prostor, fyzika, hmota, vnímání, intelekt, vůle, city (dopravní prostředky se řadí pod širší skupinu změna pohybu, ta pod pohyb a ta konečně pod prostor). Nejjemnější uspořádání ve třídě bývá podle slovních druhů (začíná se obvykle od subst. pro příslušný pojem). Problémem je ovšem určit vhodnou hierarchii; z toho důvodu a také proto, že se dosud nikde nepodařilo zahrnout lexikon celý, představují jednotlivé pokusy tak různě zdařilé výsledky. Důležitost a potřeba **t.** v poslední době roste s potřebami korpusové a komputační lingvistiky.

2. Slovník zachycující veškerou slovní zásobu všech útvarů a vrstev nár. jaz. všech dob. V praxi je takový **t.** v podstatě neuskutečnitelný, různé slovníky se tomuto cíli mohou pouze přibližovat. Též ↑slovníky-typologie.

Lit.: Haller, J. ad.: *Český slovník věcný a synonymický* 1–3, 1969–1977 (*Rejstřík k svazkům* 1–3, 1987); Hallig, R. – Wartburg, W. von: *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie*, 1952; Roget, P. M.: *Thesaurus of English words and phrases*, 1852, srov. např. i *Roget's international thesaurus*, 1972.

FČ

T-MODEL

V ↑TGG schematický obraz derivačního procesu, kterým vzniká jaz. struktura. Název pochází z grafické podoby větvícího se modelu, který připomíná obrácené písmeno T. Model vychází z toho, že frázové/větné grafy jsou budovány (konstruovány, derivovány) v definovatelné postupnosti kroků a že v takto chápaném procesu lze odlišit několik syntakticky relevantních rovin. Příklad uvádí rozdíl mezi rovinami reprezentace v období rané ↑teorie řízení a vázání (Chomsky, 1981) pomocí věty *it is unclear who to see* („Je nejasné, koho navštívit“):

(i)	it is unclear	["S/CP who	[S/IP to see]]	povrchová struktura
	Je nejasné	koho	navštívit	
(ii)	it is unclear	["S/CP who$_i$	[S/IP PRO to see t$_i$]]	S-struktura
	Je nejasné	koho	navštívit	
(iii)	it is unclear	["S/CP COMP	[S/IP PRO to see who]]	D-struktura
	Je nejasné		navštívit koho	
(iv)	it is unclear	["S/CP for which person x	[S/IP to see x]]	LF-reprezentrace
	Je nejasné	pro kterou osobu x		

Pojem (i) surface structure (↑povrchová struktura) pochází ze ↑standardní teorie (Chomsky, 1965) a rozumí se jím ohodnocení uzávorkované struktury na výstupní rovině ↑fonetické formy (PF). Na rozdíl od rozšířené standardní teorie odlišuje Chomsky ↑povrchovou strukturu od abstraktněji pojaté ↑S-struktury (ii), která obsahuje mj. ↑stopu *t* (trace), která odkazuje indexem *i* ke svému ↑antecedentu (*who*). Tato stopa *t* označuje pozici přímého předmětu, v níž se tázací zájmeno *who* původně vyskytovalo (kde bylo generováno na základě bázových pravidel) v ↑D-struktuře; (iii) odpovídá dřívějšímu termínu ↑hloubková struktura a poukazuje na bázové pravidlo S' › COMP S a obsahuje rovněž ↑prázdnou kategorii PRO, označující foneticky „prázdný" subjekt ve větě s inf. slovesa *to see* (subjekt musel být generován na základě ↑rozšířeného projekčního principu). Mezi D-strukturou (iii) a S-strukturou účinkuje transformační pravidlo, které pomocí ↑transformace K-posun přesunulo element *who* v rámci zapuštění věty z pozice předmětu do iniciální pozice COMP. Zápis pro interpretativní ↑logickou formu LF (iv) je odvozen z S-struktury (nezávisle na zápisu fonetickém) a obsahuje relaci mezi operátory (kvantifikátory) a proměnnou. – Pozdní období teorie řízení a vázání (období ↑bariér) zdůrazňuje v rámci D-struktury význam ↑lexikonu. Syntaktické (viditelné) transformace ve fázi mezi D-strukturou a S-strukturou označuje jako generalizované transformace ↑posun α. Pro S-strukturu přejímá termín ↑spell out a uvažuje také o skrytých transformacích ve fázi mezi spell out a LF. Také v tomto období teorie řízení a vázání se v bodu spell out derivační proces dělí: jedna větev směřuje k interpretativnímu modulu ↑logické formy (LF reprezentace) a druhá k auditivně percepční rovině ↑fonetické formy. Na rovině fonetické jsou abstraktní rysy struktury a fonetické rysy lexikálních jednotek realizovány jazykově specifickou formou. – ↑Minimalismus pokračuje v terminologických změnách dále. S-strukturu jako rovinu nedefinuje, D-strukturu nahrazuje ↑numerací prvků vybraných z ↑lexikonu (tj. množinou jejich ↑rysů) a veškerá pravidla se snaží stanovit s odkazem na jednu ze dvou rovin: rovinu auditivně percepční (↑fonetická forma) a logickointerpretační (↑logická forma).

Lit.: Chomsky, N.: *Aspects of the theory of syntax*, 1965; Chomsky, N.: *Lectures on government and binding*, 1981; ↑minimalismus, ↑teorie řízení a vázání, ↑transformační generativní gramatika.

PKo, LV

TOPOLEXÉM (báze toponymická)

Slovo, jeho kmen n. kořen užívaný k tvoření ↑toponym: *chlum-* (*Chlum, Chlumec, Chlumek*).

Lit.: Eichler, E. – Šrámek, R. (eds.): *Strukturtypen der slawischen Ortsnamen / Strukturní typy slovanské oikonymie*, 1988, 20; *OSTSO*, 1983, 289; Šrámek, R., Slovotvorný model v české toponymii, *SaS* 37, 1976, 114; *TSO*, 1973, 217.

JP

TOPONYMUM (jméno vlastní zeměpisné, zř. geonymum)

↑Vlastní jméno pozemských objektů, které leží v krajině a jsou kartograficky fixovatelné v mapových dílech. Řídčeji také názvy objektů mimozemských (kosmonyma); např. u Svobody (1973) a Šmilauera (1976) se **t.** dále člení na kosmonyma a geonyma. Podle druhu pojmenovávaného objektu se rozlišují: (1) **choronyma** – vlastní jména větších přírodních n. správních celků z hlediska horizontálního členění, a to přírodní choronyma: *Evropa*; administrativní choronyma: *Česká republika*. (2) **oikonyma (vlastní jména místní / vlastní jména sídlištní)** – jména obydlených objektů, a to pustých i zaniklých (měst, vsí, jejich částí, samot, skupin domů, jednotlivých objektů sídlištního charakteru, např. jednotlivých domů n. usedlostí, obytných místností v těchto objektech atd.): *Brno*, *Dolní Lhota*, samota *Konec světa*, *Moravské náměstí*, dům *U Tří housliček*. (3) **anoikonyma/↑pomístní jména / vlastní jména nesídlištní** – jména neobydlených objektů: *Dlouhé louky*, *Labe*. Též ↑urbanonymum.

Lit.: *OSTSO*, 1983, 100–106; Šmilauer, V., Třídění vlastních jmen, in: Blicha, M. – Majtán, M. (eds.), *Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach* 12, 1976, 110; *TSO*, 1973, 54–60; *ÚOO*, 1999, 163–164.

JP

TOPONYMUM HONORIFIKAČNÍ (t. oslavné)

↑Toponymum dané na počest osoby n. významné události: *Masarykovo nábřeží*, *ulice 17. listopadu*.

Lit.: Odaloš, P. – Majtán, M. (eds.): *Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti*, 1996; Šmilauer, V.: *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, 1960, 203–339; *TSO*, 1973, 213; Žigo, P. ad. (eds.): *Urbanonymia*, 1988.

JP

TOPONYMUM MYTEBNÍ

↑Toponymum motivačně vycházející ze způsobů získávání zemědělské půdy z lesních pozemků: *Zhoř*, *Žďár*, *Paseka*, *Rozseč*.

Lit.: Kramařík, J., Tři etnografické příspěvky k otázce mýcení a mytebních jmen, *ZMK* 14, 1973, 324–330; *TSO*, 1973, 211.

JP

TOTALIZÁTOR

↑Deiktické slovo; spolu s ↑vlastními identifikátory tvoří skupinu tzv. ↑limitativ. **T.** zahrnují třídu zájmen (*všechen*, *veškerý*, *každý*, *sám*), adverbií (*vždy*, *všude*, *pokaždé*) a číslovku *oba*. Po významové stránce se rozlišují v rámci označování úplnosti celku: (a) zájmena *všechen*, *veškerý*, která označují celek jako nerozčleněný souhrn (*Všechny šroubky měl uloženy v krabičce*), (b) zájmeno *každý*, pojímající naopak celek jako souhrn i jako soubor rozčleněných jednotek (*Každý šroubek měl zabalený ve zvláštním papírku*), (c) číslovku *oba*, která označuje úplnost celku zahrnujícího dva členy (*Přišli jsme oba*), (d) zájmeno *sám*, *samý*, které vyjadřuje bezvýhradné omezení jednotlivce (*Pustil se do práce docela sám*) a souhrnu (*Byly tam samé ženy*).

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* II, 1986; *PMČ*, 1996.

KO

TRANSFORMACE

Základní pojem v ↑TGG, který Chomsky (1957) převzal od Z. Harrise. Formální pravidlo (algoritmus, komplex operací) spočívající v řetězu substitucí a kombinací, které probíhají v přesném sledu a za přesně definovaných podmínek. Ve standardní a rozšířené standardní teorii (↑transformační generativní gramatika) byly individuální **t.** popisovány pomocí specifických (i) **strukturních popisů** jádrových vět (východiska **t.**) a (ii) **analýz změn**, které zachycovaly nově vzniklé (derivované) struktury. Zásadní změnou ve znázorňování **t.** bylo zavedení ↑stop v období ↑teorie řízení. Ve stejné době probíhala stálá snaha po generalizaci příliš velkého počtu speciálních **t.** – **Typologii t.** založenou na charakteru přemisťovaného elementu lze znázornit jako (1) **Posun hlavy** (head movement), (2) **Frázový posun**: (a) do místa ↑argumentu (A-movement), např. pasivizace, (b) do místa ne-argumentu (A' movement), např. K-posun. Typ posunu se stal základním kritériem pro definování pravidel na ↑řízení stop, tj. na stanovování možných a nemožných **t.** – **T.** se dále mohou dělit podle roviny ↑T-modelu, v níž probíhají: (i) **Lexikální derivace** (procesy skládání) jednotek probíhají již ve fázi ↑lexikonu a podle Chomského nejsou součástí syntaxe. (ii) **Syntaktické transformace** tvoří jádro generování větných struktur. Mezi ↑hloubkovou strukturou (D-strukturou) a ↑povrchovou strukturou (S-strukturou) dochází k posunu a přemisťování jednotek struktury, který je zřejmý při interpretaci na ↑logické formě (LF) a také na ↑fonetické formě (FF). (iii) **Logické transformace** probíhají po bodu ↑spell out na úrovni LF a jejich průběh neovlivňuje místo výskytu elementu v rovině FF (tzv. transformace skryté). (iv) **Fonetické transformace** (tzv. stylistické posuny) neovlivňují interpretaci na LF, nýbrž vedou pouze ke změně povrchové pozice elementu na FF. – V pozdní ↑teorii řízení a vázání a v ↑minimalismu dochází k další generalizaci transformací na ↑posun α (ovlivni alfa, atrahuj alfa), např. ↑topikalizace (např.: *Jirka, toho znám dobře*), ↑nadzvednutí (raising) (např. v angl.: *John seems likely to appear* – doslova „Jan se zdá asi přijít", tj. „Zdá se, že Jan asi přijde") aj. – O pojímání a využívání **t.** v č. bohemistice (a rusistice) viz Macháčková (1992).

Lit.: Abraham, W. ad. (eds.): *Minimal ideas*, 1996; Hrabě, V. – Adamec, P.: *Transformační syntax současné ruštiny* I, II, 1971; Chomsky, N.: *Syntactic structures*, 1957 (č. překlad *Syntaktické struktury*, 1966); Macháčková, E., K jednotlivým typům transformací v češtině, *SaS* 53, 1992, 273–281; Plötz, S. (ed.): *Die Transformationstheorie von Z. S. Harris und ihre Entwicklung*, 1972; Radford, A.: *Transformational syntax*, 1982; ↑posun α, ↑teorie řízení a vázání, ↑transformační generativní gramatika.

PKo, LV

TRANSKRIPCE

1. Záznam zvukové řeči pomocí vhodně zvolených značek tak, že východiskem je zvuková podoba jaz. Při **fonetické t.** se konkrétní souvislý řečový projev rozkládá na posloupnost jednotlivých hlásek, pro něž jsou užívány značky tak, aby jednomu zvuku odpovídala vždy jedna a táž značka a naopak (tj. nepřihlíží se k pravopisu). Soustava značek je zvolena tak, aby byly vystiženy všechny varianty zvukových segmentů, které jsou pro popis potřeba. Odlišnost optického obrazu jaz. jednotek (např. slov) v **t.** a v běžném pravopisu by měla v zásadě upozorňovat na rozdíly zvukové a psané formy jaz. Transkript se umisťuje do hranatých závorek ([*kobilka*], [*ftom*]). – Pro mezinárodní vědeckou komunikaci byla již v 19. stol. vypracována **Mezinárodní fonetická transkripce** (IPA, dříve uváděná i pod zkratkou API). Je koncipována tak, aby vyhovovala přepisu nejrůznějších jaz. světa, a průběžně se doplňuje a zpřesňuje (viz současný stav na www). Využívá písmen běžné ↑abecedy (je alfabetická; nealfabetické systémy naznačují artikulační n. akustickou příbuznost hlásek tvarem značky n. komplexní formulí) a doplňuje je zvláštními značkami a diakritiky pro hlásky, které vlastní písmeno v angl. modifikaci abecedy nemají. Pro **t.** textů v jednotlivých jaz., tj. pro potřeby uživatelů, pro něž je daný jaz. mateřštinou a nejde o srovnávání s jiným jaz., se obvykle vypracovává zjednodušená forma **t.**, ať už na bázi IPA, n. na bázi inventáře grafémů používaných v běžném pravopise. Byla vypracována také pro č. (značky viz dále). – Systém značek **t.** nemůže být uzavřený, vždy se mohou objevit nové hlásky, jež by potřebovaly vlastní transkripční znak. Kromě toho je **t.** jistým zobecněním nesmírně mnohotvárné zvukové stavby jaz., a proto odráží i míru zobecnění, již autor ve své práci zvolil. Nedorozuměním lze čelit tím, že se k pracím zabývajícím se zvukovou stavbou řeči přičleňuje tabulka transkripčních znaků s jejich specifikací. Pro potřeby komunikace prostřednictvím počítače se vyvíjí odvozený transkripční systém označovaný pracovním názvem SAMPA. Při **t.** spis. č. se užívají tyto značky:

Samohlásky

(a) Č. krátké samohlásky – IPA i její modifikace pro č.: [*a*], [*o*], [*u*] (*nahoru* – [*nahoru*]), [*ɛ*] (nesete – [*nɛsɛtɛ*]), [*ɪ*] (*byliny* – [*bɪlɪnɪ*]); běžněji značka [*e*], [*i*] ([*nesete*], [*bilini*]).

(b) Č. dlouhé samohlásky – IPA i její modifikace pro č.: [*a:*], [*ɛ:*], [*i:*], [*o:*], [*u:*] (*pálí* – [*pa:li:*], *malé* – [*male:*], *sůl* – [*su:l*] atd.; ve starších a méně odborných pracích i [*á*], [*é*], [*í*], [*ó*], [*ú*] ([*pálí*], [*malé*], [*súl*]).

(c) Č. dvojhlásky – IPA i její modifikace pro č.: [*ou*], event. [*au*], [*eu*] (*mouka* – [*mouka*], *auto* – [*auto*], *feu-*

dum – [*feudum*]); běžněji – a vzhledem k tomu, že daná spojení vokálů existují i v podobě heterosylabické – [*ou̯*], [*au̯*], [*eu̯*] ([*mou̯ka*], [*au̯to*], [*feu̯dum*].

(d) Neurčitá samohláska – IPA a její modifikace pro č.: [*ə*] (*napsal b* – [*napsal bə*]).

Souhlásky

IPA i její modifikace pro č. využívá obvyklých grafémů *p, b, m, t, d, n, k, g, f, v, s, z, l, r, j,* tedy [*láfka*], [*bapka*], [*krezebná*], [*zup*] atd. V ostatních případech jsou rozdíly:

(a) Glotála [*h*] – IPA i její modifikace pro češtinu [*ɦ*] (*hora* – [*ɦora*]), v č. prostředí obv. [*h*] ([*hora*]).

(b) Palatální okluzivy – IPA a její modifikace pro č.: [*c*], [*ɟ*], [*ɲ*] (*děti* – [*ɟeci*], *nitě* – [*ɲice*]), v č. prostředí [*t'*], [*d'*], [*ň*] ([*ďeťi*], [*ňiťe*]).

(c) Postalveolární konstriktivy – IPA i její modifikace pro č.: [*ʃ*], [*ʒ*] (*ženeš* – [*ʒeneʃ*]), v č. prostředí [*š*], [*ž*] ([*ženeš*]).

(d) Prealveolární semiokluzivy – IPA i její modifikace pro č.: [*t͡s*],[*d͡z*] (*co* – [*t͡so*], *leckdo* – [*led͡zgdo*]), v č. prostředí [*c*], [*ʒ*] ([*co*], [*leʒgdo*]).

(e) Postalveolární semiokluzivy – IPA i její modifikace pro č.: [*t͡ʃ*], [*d͡ʒ*] (*čas* – [*t͡ʃas*], *gin* – [*d͡ʒin*]), v č. prostředí [*č*], [*ǯ*] ([*čas*], [*ǯin*]).

(f) Velární konstriktiva – IPA i její modifikace pro č.: neznělá [*x*] (*chata* – [*xata*]), znělá [*ɣ*] (*abych byl* – [*abiɣbil*]); v č. prostředí často [*ch*], ale [*ɣ*] ([*xata*], [*abiɣbil*]).

(g) Kmitavá párová souhláska – IPA i její modifikace zavádí pro typické č. [*ř*] zatím málo vžitou značku odvozenou pomocí speciálního diakritika ze znaku pro[*r*]; v č. textech se užívá [*ř*] (*řeka* -[*řeka*]). Pro neznělé [*r̝*] vzniklé asimilací odpovídá zápisu IPA využití diakritického symbolu pro neznělost (kolečko pod příslušnou značkou konsonantu), v č. tradici se však kříží s ustáleným psaním slabičnosti souhlásky; pro neznělou variantu, jejíž označení je ve fonetickém zápisu nezbytné, volíme proto v č. textech obvyklou značku [*r̝*] (*tři* – [*tr̝i*]).

(h) Velární nazála vznikající při asimilaci – IPA, její modifikace pro č. i běžně: [*ŋ*] (*tenká* – [*teŋká*]).

(i) Labiodentální nazála vznikající při asimilaci – IPA a její modifikace pro č. [*ɱ*] (*nimfa* – [*niɱfa*]), běžně [*ɱ*] ([*niɱfa*]).

(j) Glottální okluziva ráz – IPA i její modifikace pro č. užívá [*ʔ*], ve starších pracích také [´] (*v oku* – [*fʔoku*], [*f´oku*]).

(k) Souhláska tvořící jádro slabiky – IPA a její modifikace pro č.zavedla doplňující značku v podobě svislé čárky pod značkou souhlásky (*vrba* – [*v̩rba*]), vžité jsou však značky [*l̥*], [*r̥*] ([*v̩rba*], *slza* – [*sl̥za*]), event. *m̥* (*sedm* – [*sedm̥*]).

(Bližší charakteristika hlásek viz ↑vokál, ↑konsonant.)

Základem transkripce každého typu je vždy záznam zvukové formy jazyka na úrovni segmentálního popisu. Suprasegmentální zvukové kvality jsou v transkripčních soustavách zaznamenávány méně stabilně. Obvykle je zavedeno několik značek pro různé druhy lineární segmentace, tj. pro předěly různé hloubky, v návaznosti na strukturu daného jazyka (např. pro hranici mezi takty, mezi úseky atd.), dále potřebný počet značek pro druhy přízvuku (slovní přízvuk hlavní a vedlejší, větný přízvuk atd.) a rovněž značky pro záznam funkčních prvků melodie (pro tóny v tónových jazycích, pro větné melodické kadence ap.). Pro č. se přízvuk označuje jen u souvislých textů, neboť u izolovaných výrazů je ve spis. jaz. vždy na první slabice. Užívá se značka IPA: *rád si tam zajedu* – ['*rátsitam 'zajedu*], v běžných přepisech někdy i ztučnění přízvučné slabiky. Jeden přízvukový celek není vhodné rozdělovat podle pravopisu, v méně náročné praxi se to však dělá. Intonace se většinou zaznamenává rozdělením slabik mezi několik řádků, event. pomocí číslic (↑melodém). Výpovědní úseky v souvislé řeči se oddělují „ / “, výraznější hranice úseků, např. intonačně uzavřené součásti složitější výpovědi, vyjadřuje značka „ // “. Transkribovaný text pak vypadá např. takto: IPA: [*tag'dlou̯ɦose 'xoɟi: 'seʤba:nem 'provodu / '*ʔ*aʃse '*ʔ*uxo '*ʔ*utr̝ne*]; běžnější odborný přepis: [*tag'dlou̯hose 'xoďí 'seǯbánem 'provodu / '*ʔ*aš se '*ʔ*uxo '*ʔ*ut̥rhne*]. (*Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne.*) – Detailnost přepisu je závislá také na cíli, k němuž má sloužit. Má-li být např. zaznamenána výslovnost mluvčích s vadou sykavek, je třeba zavést další značky podle klasifikace těchto vad. Pro běžnou potřebu se užívá naopak velmi zjednodušené **t.**, která výslovnost jen naznačuje (srov. např. poznámky o výslovnosti cizích slov nebo citátových výrazů ve slovnících: *behaviorální* – [*bihej-*], *antimon* – [*-ty-*], *his master's voice* – [*hiz mástrs vojs*]).

Rozklad souvislé řeči na úrovni segmentálních fonémů (↑foném) zachycuje **fonologická transkripce**. Mezi šikmé závorky (/…/) se při ní zachycují pouze ty jevy, které jsou v daném jaz. významotvorné, vedle jednotlivých segmentálních fonémů a segmentace promluvy na významové celky (↑hraniční signál) také relevantní průběh intonace. Výsledný tvar transkriptu může být ovlivněn také zvolenou ↑fonologickou koncepcí. Přepis pak vypadá např. takto:

/#tak+dlouho+se+xoďi:+se=d͡žbánem+pro= vodu#až +se+uxo+u=trhne#/

Dialektologický zápis je také svého druhu **t.** Vychází z tradice oboru a věnuje více pozornosti specifikům konkrétního nář., zvláště těm, která si uživatelé uvědomují (především tedy těm, která jsou i fonologicky závažná). Značky, kterých se v dialektologii užívá, nemusejí být shodné s fonetickou **t.** češtiny, která je propracovávána především pro jaz. spis. (srov. způsob zápisu e-ových vokálů v ↑středomoravských nářečích). V jednotlivých dialektologických pracích autoři často připojují i charakteristiku hlásek, které značky vyjadřují. Ve speciálních případech lze i v dialektologicky orientovaných pracích přistoupit k lemmatizaci (↑lemma); tak postupuje ↑*Český jazykový atlas* při zobrazování zeměpisného rozšíření výrazů, při němž odhlíží od pravidelných hláskových změn.

V lingvistické literatuře se lze setkat i s jinými druhy **t.**: (a) **t. morfonologickou**, zachycující stavbu slov na úrovni ↑morfonémů; umísťuje se mezi {…} (např. kmen slov a slovních tvarů *kniha – knize – knížka – knižní* může být vyjádřen jako *kň*{*i/í*}{*h/ž/z*}); (b) **t. morfologickou**, rozkládající výraz na jednotlivé ↑morfémy, např. při slovotvorné analýze *knížečka* jako *kníž-eč-k-a*; přitom se většinou vychází z pravopisné podoby. Pro potřeby

↑konverzační analýzy byla vytvořena speciální **t.**, která rezignuje na přesnost záznamu zvuku řeči, ale přesněji odráží věci podstatné pro utváření dialogu, tedy např. pauzy, zdůrazňování částí výrazů, protahování hlásek, paralelnost promluv více komunikantů atd.

2. O **t.** se mluví také tam, kde se přepisuje z jazyků, které neužívají hláskového písma. Takový přepis se využívá především u vlastních jmen. Ve většině případů je psaná podoba jména ustálena, není však zcela neměnná. S rozpadem koloniálního systému přibývá případů, kdy se přepis např. zeměpisných názvů mění tak, aby lépe odpovídal specifiku místního kulturního jaz., srov. *Ndžamena – N'djanema*, (hlavní město Čadu), *Djakarta – Jakarta* (hlavní město Indonésie), ale i mnohá jména čínská, arabská, např. *Peking – Pej-ťing*, *Damašek – Dimišk aš Šám*). Pro přepisy z těchto jaz. byly pro č. vypracovány zvláštní zásady (viz lit.). Způsob přepisu jmen nelze v č. textech směšovat s problémem volby názvu počeštěného a původního (*Vratislav – Wrocław*, *Nové Mexiko – New Mexico*, *Cáchy – Aachen* apod.); ten závisí na charakteru textu i tradici jednotlivých oborů (↑exonymum). Na oficiálních mapách je podle mezinárodní konvence nutno uvádět jména v jazyce země, jíž mapa zobrazuje; pro jazyky nepíšící latinkou v podobě transliterované (↑transliterace), pro ostatní transkribované: srov. na mapách Číny *Beijing* ‚Peking', *Shanghai* ‚Šanghaj', *Guangzhou* ‚Kanton' aj.

3. V transkribované podobě se vydávají některé texty staré č. literatury. Na rozdíl od ↑transliterace se v transkribovaném textu zachycuje předpokládaná zvuková podoba novočeskými grafickými prostředky. Srov. následující verše jednoho z rukopisů Alexandreidy: transliterované *Czo gye wzpachal, ſamy wyzte, gyez protywno gyeſt zagyſte*, transkribované *Co je vzpáchal, sami vizte, jež protivno jest zajisté* (‚co spáchal, sami vizte, jež protivno jest zajisté').

Lit.: Balhar, J. – Jančák, P. (eds.): *Český jazykový atlas* I, 1992, 49–52; *Handbook of the IPA*, 1999; Hoffmannová, J., Metodologie „konverzační analýzy" a transkripční symboly, in: Blažejová, H. (ed.), *Symbol v lidském vnímání, myšlení a vyjadřování*, 1992, 234–241; Isačenko, A. V. – Romportl, M., Návrh fonetické a fonologické transkripce češtiny, *SaS* 27, 1966, 163–166; Kol.: *Česká verze fonetického zápisu SAMPA* (http://noel.feld.cvut.cz/sampa/); Kol.: *Pravidla pro vědecký přepis dialektologických zápisů českých a slovenských*, 1951; *PČP*, 1993, 84–89; Pleskalová, J.: *Stará čeština pro nefilology*, 2001; Šrámek, R., Cizí místní jména v češtině, in: Daneš, F. ad. (eds.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997, 280–286; *The international phonetic alfabet* (www.arts.ac.gla.uk/IPA); Trnková, H. (ed.): *Transkripce čínštiny*, 1999; ↑fonetika.

MK

TRANSKRIPT V KONVERZAČNÍ ANALÝZE

Převedení rozhovorů, zachycených diktafonem, do takové grafické podoby, která je vhodná pro studium interakčního utváření rozhovoru (↑konverzační analýza). **T.k.a.** je kompromisem mezi standardním ↑pravopisem a ↑fonetickou transkripcí. Nejběžnější transkripční systém, užívaný zejm. v angloamerické oblasti, pracuje především s těmito konvencemi:

A: ale [ano]	v hranatých závorkách jsou
B: [jistě] že	současně řečené úseky replik dvou mluvčích (překrývání, angl. overlap)
?	výrazně stoupavá intonace
.	klesavá intonace
,	polokadence, pokračovací intonace
:	nápadné dloužení předcházející samohl.
=	okamžité, bezpauzové nasazení následujícího výrazu, repliky
(.)	krátká pauza
(..)	delší pauza
(...)	ještě delší pauza
(4s)	pauza měřená v sekundách
( )	nesrozumitelné místo
(ale)	předpokládaný, ne dobře srozumitelný výraz
((smích))	komentář autora transkriptu
+	konec platnosti komentáře
-	náhlé přerušení slova nebo konstrukce
nikdo	nápadné zdůraznění slabiky, slova

Lit.: Hoffmannová, J., Metodologie „konverzační analýzy" a transkripční symboly, in: *Symbol v lidském vnímání, myšlení a vyjadřování*, 1992, 234–241; Psathas, G.: *Conversation analysis: The study of talk-in-interaction*, 1995.

JN

Ukázka transkriptu pro konverzační analýzu

1 B: a- jak to jak to fungovalo s těmi páskami. to jste prostě eh ehm kdy se kde se
2 to muselo nosit. když jste opustili dům,
3 A: ((nádech))
4 B: tak už jste tu pásku museli [mít?] jak to jak (.) [jak to fungovalo.]
5 A: [eh] [měli jsme ji] nosit pořád. (.) jenže
6 když jsme doma lítali tak se nenosily. ale když se šlo na ná- nakupovat anebo do
7 Hostinnýho kdyby se šlo, tak prostě jsme ji museli mít. když jsme ji neměli tak byla
8 pokuta. (..) to prostě- tomu tomu musíte rozumět tak jak Židy museli nosit. (.) **ve válce ty:**
9 hvězdy jo, (.) tak jsme my nosili po válce ty pásky. (..) jo ty prostě každej věděl, a no tak
10 my jsme si ji taky někdy sundali. když jsme jó chtěli do toho biografu. protože, (.) když
11 vám je těch čtrnáct patnáct, tak i jednou chcete do biografu. že. tak jsme ji taky někdy
12 sundali, a prostě, (.) nemluvili a šli jsme do toho biografu. i to se dalo dělat.

TRANSLITERACE

Převod psaného textu z jednoho typu hláskového písma do jiného. V č. prostředí se jedná nejčastěji o převod mezi azbukou a latinkou n. mezi řeckým písmem a latin-

kou, pro texty ze starších fází vývoje č. také mezi ↑hlaholicí či ↑cyrilicí n. (při transliterovaném neboli diplomatickém vydávání) mezi starším a dnešním tvarem latinky. Přepis umožňuje z transliterované podoby celkem jednoznačně identifikovat původní tvar. To je důležité pro bibliografickou práci, v níž se uplatňují pravidla **t.**, která mají mezinárodní platnost. Pro běžné potřeby č. uživatelů jsou ustáleny zásady **t.** pro jazyky užívající azbuku a pro náhradu některých u nás neobvyklých grafických znaků latinky (oboje jako součást PČP), pro ř. se praxe nejčastěji přiklání k úzu *Slovníku antické kultury*, kde však autoři v úvodu píší: „...řecká slova jsme transliterovali z řecké abecedy foneticky, nepostupovali jsme však přitom důsledně".

Lit.: Kol.: *Slovník antické kultury*, 1974; *PČP*, 1993, 76–84; Tseng, G. S. C. (ed.): *LC romanization tables and cataloging policies*, 1990; ↑transkripce.

MK

TRANSPOZICE

1. V Dokulilově (1982) teorii vedle ↑mutace a ↑modifikace jedna z hlavních ↑onomaziologických (pojmenovacích) kategorií. Při **t.** se mění pouze pojmová třída, a to tak, že se nespecifikuje vztahem k příznaku, jako je tomu u mutace, nýbrž ve výsledku záleží jen ve změně slovního druhu. Jde tedy o proces, který se v některých jiných teoriích označuje jako **syntaktická derivace**. Transponují se vlastnosti v substance, tzv. zpředmětnění vlastnosti (*rychlý → rychlost*; *starý → stáří, staroba*), vlastnosti v děje, tzv. zdějovění vlastnosti (*být červený → červenat se*), děje ve vlastnosti, tzv. zvlastnostnění děje (*zpívat → zpívající*), děje v substance, tzv. zpředmětnění děje (*spát → spaní*; *hrát → hra*; *procházet se → procházka*; *střílet → střelba*), a okolnosti v substance, tzv. zpředmětnění okolnosti (*zítra → zítřek*, *vpředu → předek*). **T.** děje ve vlastnost vznikají adj. tvořená od různých slovesných tvarů a vyjadřující vlastnost plynoucí z děje (od ženského tvaru ↑přechodníku přítomného, např.: *kupujíc → kupující*; od ženského tvaru ↑přechodníku minulého, např.: *vystoupivši → vystoupivší*; od ↑participia trpného, např.: *raněn → raněný*, *zbit → zbitý*; od part. l-ového sloves neobjektových, např.: *zalezl → zalezlý*). Při **t.** děje v substanci dochází i k **t.** případného příznaku tohoto děje (adverbia) v příznak substance (v adjektivum): *vesele se smát → veselý smích*. – **T.** substance v děj představuje obtížněji vymezitelnou skupinu slov. Za primární proces se považuje tvoření subst. ze sloves, proto se transponování subst. do sloves považuje za proces přecházející plynule v mutaci a bývá nazýván **zpětná t.** (*rachot → rachotit*; *válka → válčit*; *cesta → cestovat*). Při **t.** okolnosti ve vlastnost vznikají od původních adv. a spojení předložky se subst. adjektiva, např.: *zítra → zítřejší*; *tam → tamější*; *krajina v zimě → zimní krajina*. **T.** vlastnosti v okolnost, a to ve **způsob** a **míru**, představuje vznik způsobových adv. z adj., např.: *veselý → vesele*; *vysoký → vysoko*, *vysoce*; *český → česky*. (Podle pojetí Komárkova (1956 a jinde) jsou naproti tomu tyto typy adv. neshodnými adj.) – **T.** slouží nejen tvoření slov, ale především umožňuje různě strukturovat větnou stavbu. Přechod mezi **t.** a mutací je často plynulý (↑adjektiva deverbální, ↑participium). Některé procesy pojmenovací, jako reprodukce (↑slovesa z ostatních základů), jsou **t.** blízké.

Lit.: Buzássyová, K., Vzťah slovotvorného a lexikálneho významu transpozičných derivátov, *SaS* 41, 1980, 127–130; Buzássyová, K., Názvy deja a názvy vlastnosti v transpozičnej a nominačnej funkcii, *JČ* 33, 1982, 21–25; Buzássyová, K., Vzaimootnošenije meždu slovoobrazovateľnym i leksičeskim značenijami transpozicionnych proizvodnych, *Recueil linguistique de Bratislava* 6, 1982, 35–53; *ČŘJ*, 1996, 86–88; Dokulil, M., K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice, *SaS* 43, 1982, 257–271; Komárek, M., K otázce slovních druhů v češtině, *SaS* 17, 1956, 160–168; Křížková, H., K problematice tvoření abstrakt v slovanských jazycích, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 385–390; Kubrjakova, Je. S., Derivacija, transpozicija, konversija, *VJa*, 1974, 5, 64–76; Leška, O., K otázkám tzv. transpozice, in: *Rusko-české studie*, 1960, 43–46; *MČ* I, 1986, 212–215; *PMČ*, 1995, 111; Rusínová, Z., Transpozice ve vztahu k mutaci a reprodukci, in: *Č-US*, 1999, 95–100; Skalička, V., Über die Transposition, *AUC-SlavPrag* 1, 1959, 45–52; Skalička, V., Konkrétnost a abstraktnost při tvoření slov, in: *Vývoj jazyka*, 1969, 71–80; Skoumalová, Z., Nominalizační proces a slovnědruhový přechod, *ČSR* 16, 1971, 12–22.

ZR

2. Teoretický konstrukt uplatňovaný v části strukturalisticky orientované č. lingvistiky, od něhož si stoupenci teorie ↑invariantních významů slibují řešení problému existence takových významů určité jaz. formy, které nejsou odvoditelné z jejího postulovaného významu invariantního (Gesamtbedetung), n. hlavního (Grundbedeutung). Mluví se o **transponovaném užití jazykové formy**: (a) morfologických kategorií, např. ↑osoby: (Vinnetou říká:) *To vám vzkazuje Vinnetou, náčelník Apačů* (**t.** 3. os. do významu, který je primární u 1. os.), ↑času: A: Kde je pan primář Crha? – B: Bude nejspíš na sále (**t.** futura do významu, který je primární u prézentu), ↑způsobu: *Sedíš!* (**t.** ind. do významu, který je primární u imper.) apod.; (b) negace: *Pak tam spadni* (ve významu „nespadni tam"); (c) větných typů, např.: *Neříkal jsem to?* (**t.** otázkové větné formy do významu, který je primární u větné formy oznamovací), *Sedím a píšu* (**t.** oznamovací větné formy do významu, který je primární u větné formy imperativní) apod. V syntaktických strukturách je transponovaně užita buď jen jedna kategorie (např. ind. místo imper.: *Sedíš!* (= seď), n. zpravidla více kategorií současně: např. ind. místo imper. a 1. os. místo 2. os.: *Sedím a píšu* (= seď a piš). Pro některá transponovaná užití se ustálily v klasických gramatikách termíny jako ↑prézens dramatický (*Já ti tak jdu a najednou, kde se vzal, tu se vzal, přede mnou stojí obr*), řečnická otázka (*A neříkal jsem vám to už dávno?*), plurál autorský (*Domníváme se, že slovní druhy lze definovat pomocí syntaktických kritérií*) aj. **T.** jsou vždy nějak (sémanticky, a/nebo pragmaticky) motivovány a vyjadřují víc než formy primární (minimálně jsou navíc příznakově emfatické).

Lit.: Křížková, H., Pervičnyje i vtoričnyje funkcii i tak naz. transpozicija form, in: *TLP* 2, 1966, 171–182.

PK

TRANZIT

↑Komunikační jednotka, která se úzce váže na ↑vlastní tranzit. Ve Firbasově pojetí ↑pluripartitního členění ↑distribučního pole VD věty je **t.** představován takovým

↑nositelem VD, který nese relativně vyšší ↑stupeň VD než vlastní tranzit a nižší než kterákoli ↑rematická jednotka. Takovým nositelem je ve velké většině případů nocionální (pojmová) složka slovesného významu (tj. ↑lexikální význam slovesa). Ve větě *Všichni souhlasili s protinávrhem* je *všichni* ↑diatématem, *-l-* a tečka za větou (n. intonace) ↑vlastním **t.**, *souhlas(i)-* **t.** a *s protinávrhem* ↑vlastním rématem. **T.** může být v distribučním poli více: *Všichni hodlali souhlasit s protinávrhem.* Nocionální složka *hodla-* je **t.**, který se svým charakterem blíží (periferním) složkám vlastního **t.** (srov. *chtěli* jako modální sloveso), zatímco *souhlasit* je dalším **t.** Ve větě *Všichni hodlali vyjádřit souhlas s protinávrhem* je možno spojení *vyjádřit souhlas* považovat za verbonominální frázi (korespondující se *souhlasili*) a všechny tři nositele VD *hodla-*, *vyjádřit* a *souhlas* za **t.** s tím, že *souhlas* se svým charakterem blíží rématu a *s protinávrhem* je vlastním rématem. (Jiným řešením je považovat *souhlas s protinávrhem* za NS, která je jako celek vlastním rématem.) Nocionální složka slovesného významu nemusí však být **t.** vždy. ↑Souhra faktorů FSP může působit tak, že nocionální složka je některou z tematických jednotek (*To udělal Petr*), n. vlastním rématem (*On to asi snědl*). O **t.** v distribučním poli NS ↑funkční perspektiva NS. – V FGP se rozlišuje, zda jsou takové jednotky kontextově zapojené n. ne, a podle toho se řadí k ↑ohnisku (rématu) n. k ↑základu (tématu) věty; ↑aktuální členění větné.

Lit.: Firbas, J., Thoughts on the communicative function of the verb in English, German and Czech, *BSE* 1, 1959, 39–68; Firbas, J., Ze srovnávacích studií slovosledných, *SaS* 23, 1962, 161–174; Firbas, J., A note on transition proper in functional sentence analysis, *PP* 8, 1965, 170–176; Firbas, J., Zamečanija o roli temporal'nych i modal'nych ukazatelej ličnoj formy glagola v aktual'nom členenii, *OSS* III, 1973, 135–140; Firbas, J., A study in the functional sentence perspective of the English and Slavonic interrogative sentence, *BSE* 12, 1976, 9–56; Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Svoboda, A., České slovosledné pozice z pohledu aktuálního členění I, II, *SaS* 45, 1984, 22–34, 88–103; Svoboda, A., Verbální fráze a tranzitní sféra v aktuálním členění, *SPPFO* D 25, 1988, 33–46; Svoboda, A.: *Kapitoly z funkční syntaxe*, 1989; Uhlířová, L., K postavení tzv. větných příslovcí v aktuálním členění, *SaS* 40, 1979, 143–148; Uhlířová, L., Sloveso určité v aktuálním členění větném, *NŘ* 67, 1984, 1–10.

AS

TRANZIT VLASTNÍ

V teorii ↑FSP jedna z ↑komunikačních jednotek; tvoří pomyslný předěl mezi ↑tematickou a ↑netematickou sférou věty a ve Firbasově pojetí ↑pluripartitního členění věty/výpovědi patří do ↑tranzitní sféry jejího ↑distribučního pole VD. **V.t.** je tedy jednotka, která v distribučním poli VD nese vyšší relativní stupeň VD než kterákoli ↑tematická jednotka a nižší stupeň než kterákoli jiná ↑tranzitní či ↑rematická jednotka. V distribučním poli věty je **v.t.** realizován těmi složkami, které signalizují její modální a temporální zařazení. Tato signalizace bývá často velmi heterogenní: tzv. široká modalita (kterou se myslí ↑KF) je signalizována slovesnými tvary v součinnosti s absencí či prezencí tázacích, rozkazovacích, přacích a jiných signálů (intonace, interpunkce, částic, spojek, tázacích zájmen apod.); tzv. úzká modalita (kterou se myslí především vyjadřování nutnosti, možnosti a záměru; ↑deontická modalita) je také signalizována slovesnými tvary (včetně modálních sloves) v součinnosti s dalšími signály (částice, spojky aj.); temporální zařazení je především signalizováno gramatickými časy, ale může být i implicitní (formálně nevyjádřené). **V.t.** je jednotkou, která je nutná pro vytvoření distribučního pole VD. U větného pole je to temporální, ale především (široce) modální signalizace. Rozdíl mezi slovem *vrabec* a větou/výpovědí *Vrabec!* je v tom, že ve větě/výpovědi je sdělovaná informace (sdělovaný příznak) modálně a temporálně zařazena. Toto modálně-temporální zařazení je pro každou větu nutné, a tedy očekávané, takže by bylo možno říci, že je téměř výchozí, a tedy jistým způsobem tematické. Na druhé straně je nutno je pro každou novou větu souvislého textu znovu a znovu signalizovat, ať už jako potvrzení zařazení předešlého, n. jako signalizaci zcela odlišnou. V tomto smyslu je toto zařazení nové, neprediktabilní, kontextově nezapojené, přinášející vždy novou informaci (i když jde o pokračování signalizace dřívější), a v tomto smyslu tedy netematické, stojící z hlediska relativních stupňů VD na samém začátku netematické sféry distribučního pole VD. Při zkoumání formálních ↑nositelů VD, které představují **v.t.**, se Firbas zaměřil především na temporálně-modální exponenty slovesa, tj. na ty složky slovesných tvarů, které signalizují slovesný čas a způsob. Ve větě *Marta pohladila Aničku.* je **v.t.** temporálně-modální exponent *-l-* v součinnosti s interpunkcí (tečkou za větou) n. intonací (konkluzivní kadencí) a nulovým výskytem nedeklarativních signálů (např. zájmena *kdy*). Ve větě *Pohladila Marta Aničku?* je **v.t.** exponent *-l-* v součinnosti s interpunkcí n. intonací a za přispění slovosledu (tendence signalizovat nedeklarativní modální zařazení na začátku věty). Ve větě *Marto, pohlaď Aničku.* je **v.t.** (kromě interpunkce či intonace) nulový morfém signalizace imperativu, ve větě *Ať Marta pohladí Aničku.* exponent *-í-* a výraz *ať*, ve větě *Že by Marta pohladila Aničku?* exponenty *-l-* a *by* a výraz *že*. V ↑polovětných vazbách dochází k oslabení temporální a modální signalizace, a tedy k oslabení samostatnosti větného distribučního pole VD. Větný **v.t.** je zde defektní; ↑funkční perspektiva podvětná. Detailní zkoumání **v.t.** (Svoboda, 1989, 65–75) ukazuje, že centrálními složkami **v.t.** jsou gramatikalizované signalizace široké modality, časů a polarity (kladu a záporu), zatímco signalizace úzké modality, vidu a fáze, temporálních kvantifikátorů a polaritních intenzifikátorů jsou složkami periferními. V NS je **v.t.** představován především signalizací pádu a čísla. Bez této signalizace nemůže NS fungovat v aktu sdělování a nemůže vzniknout její distribuční pole VD; ↑funkční perspektiva NS.

Lit.: ↑tranzit.

AS

TRASA NETEMATICKÁ

Ve Firbasově pluripartitním pojetí ↑FSP uspořádaný soubor všech ↑netematických jednotek (tedy všech ↑vlastních tranzitů, ↑tranzitů, ↑rémat a ↑vlastních rémat) v daném úseku textu. Netematické jednotky jsou v **n.t.**

prezentovány konkrétními jaz. složkami daného textu, které jsou ↑nositeli VD v jednotlivých ↑distribučních polích VD, tedy konkrétními slovy, morfémy, submorfémy, ale též NS (↑hierarchie komunikačních jednotek a polí). Každý z těchto (netematických) nositelů VD je pomocí indexů (a v praxi často i grafickým uspořádáním) charakterizován z hlediska minimálně sedmi parametrů: (1) ↑linearity (slovosledu, posloupnosti složek), (2) ↑sémantiky (dynamických sémantických funkcí, jako jsou PREZENTACE NA SCÉNĚ, JEV, VLASTNOST, SPECIFIKACE, DALŠÍ SPECIFIKACE), (3) ↑kontextu (stupňů kontextové zapojenosti, resp. nezapojenosti), (4) ↑intonace (stupňů prozodické prominence v mluvených textech), (5) výsledku ↑souhry (předcházejících čtyř) ↑faktorů FSP (tedy výše vyjmenovaných netematických ↑komunikačních jednotek), (6) příslušnosti k (Danešovu) ↑hypertématu a (7) příslušnosti (nejméně tří nositelů VD) k jednomu sémantickému poli (okruhu významově příbuzných prvků). Indexikalizace nositelů VD **n.t.** daného textu (v současné době především odstavce, popř. několika úzce souvisejících odstavců) umožňuje uspořádat jednotky netematické trasy podle kteréhokoli z výše uvedených parametrů n. jejich kombinací, a tím (i statisticky) předložit jednu z možných (relativně vysoce exaktních) lingvistických charakteristik zkoumaného textu. **N.t.** má svůj protějšek v ↑tematické trase.

Lit.: Firbas, J., On the communicative value of the modern English finite verb, *BSE* 3, 1961, 79–104; Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J., On the thematic and the rhematic layers of a text, in: Wårvik, B. ad. (eds.), *Organization of Discourse. Proceedings from the Turku conference 1995*, 1995, 59–72.

AS

TRASA REMATICKÁ

Ve Firbasově pluripartitním pojetí ↑FSP uspořádaný soubor všech ↑rematických jednotek (tedy všech ↑rémat a ↑vlastních rémat) v daném úseku textu. Rematické jednotky jsou v **r.t.** prezentovány konkrétními jaz. složkami daného textu, které jsou ↑nositeli VD v jednotlivých ↑distribučních polích VD, tedy konkrétními slovy, morfémy, submorfémy, ale též NS (↑hierarchie komunikačních jednotek a polí). Každý z těchto (rematických) nositelů VD je pomocí indexů (a v praxi často i grafickým uspořádáním) charakterizován z hlediska minimálně sedmi parametrů: (1) ↑linearity (slovosledu, posloupnosti složek), (2) ↑sémantiky (dynamických sémantických funkcí, jako jsou JEV, VLASTNOST, SPECIFIKACE, DALŠÍ SPECIFIKACE), (3) ↑kontextu (stupňů kontextové zapojenosti, resp. nezapojenosti), (4) ↑intonace (stupňů prozodické prominence v mluvených textech), (5) výsledku ↑souhry (předcházejících čtyř) ↑faktorů FSP (tedy výše vyjmenovaných rematických ↑komunikačních jednotek), (6) příslušnosti k (Danešovu) ↑hypertématu a (7) příslušnosti (nejméně tří nositelů VD) k jednomu sémantickému poli (okruhu významově příbuzných prvků). Indexikalizace nositelů VD **r.t.** daného textu (v současné době především odstavce, popř. několika úzce souvisejících odstavců) umožňuje uspořádat jednotky **r.t.** podle kteréhokoli z výše uvedených parametrů n. jejich kombinací, a tím (i statisticky) předložit jednu z možných (relativně vysoce exaktních) lingvistických charakteristik zkoumaného textu. **R.t.** má svůj protějšek v ↑tematické trase.

Lit.: ↑trasa netematická.

AS

TRASA TEMATICKÁ

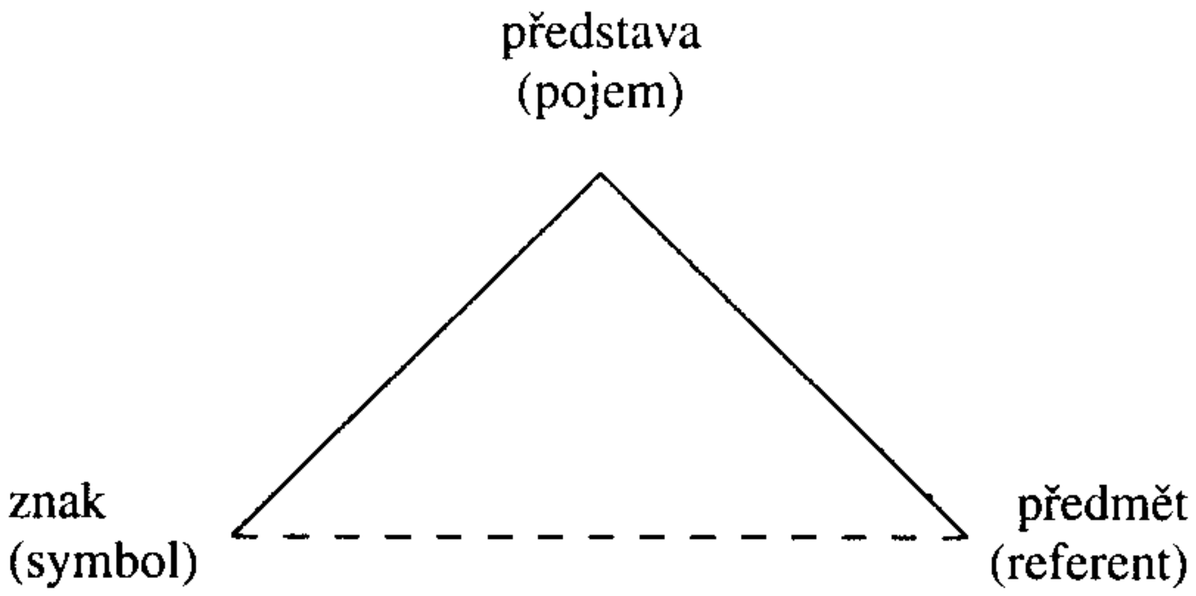
Ve Firbasově pluripartitním pojetí ↑FSP uspořádaný soubor všech ↑tematických jednotek (tedy všech ↑vlastních témat (i implicitních), témat tíhnoucích k vlastnímu tématu, ↑diatémat, diatémat tíhnoucích k diatématu a (Danešových) ↑hypertémat) v daném úseku textu. Tematické jednotky jsou v **t.t.** prezentovány konkrétními jazykovými složkami daného textu, které jsou ↑nositeli VD v jednotlivých ↑distribučních polích VD, tedy konkrétními slovy, morfémy, submorfémy, ale též NS (↑hierarchie komunikačních jednotek a polí). Každý z těchto (tematických) nositelů VD je pomocí indexů (a v praxi často i grafickým uspořádáním) charakterizován z hlediska minimálně sedmi parametrů: (1) ↑linearity (slovosledu, posloupnosti složek), (2) ↑sémantiky (dynamických sémantických funkcí, jako jsou SCÉNA (kulisa) a NOSITEL VLASTNOSTI), (3) ↑kontextu (stupňů kontextové zapojenosti, resp. nezapojenosti), (4) ↑intonace (stupňů prozodické prominence v mluvených textech), (5) výsledku ↑souhry (předcházejících čtyř) ↑faktorů FSP (tedy výše vyjmenovaných tematických ↑komunikačních jednotek), (6) příslušnosti k (Danešovu) ↑hypertématu a (7) příslušnosti (nejméně tří nositelů VD) k jednomu sémantickému poli (okruhu významově příbuzných prvků). Indexikalizace nositelů VD **t.t.** daného textu (v současné době především odstavce, popř. několika úzce souvisejících odstavců) umožňuje uspořádat jednotky **t.t.** podle kteréhokoli z výše uvedených parametrů n. jejich kombinací, a tím (i statisticky) předložit jednu z možných (relativně vysoce exaktních) lingvistických charakteristik zkoumaného textu. **T.t.** má svůj protějšek v ↑netematické trase (jejíž součástí je ↑rematická trasa) zkoumaného textu. Danešovy ↑tematické posloupnosti podstatně přispěly k tomu, že se k nim **t.t.** u Firbase stala badatelsky komplementární, i když je jistým způsobem (bez rematických přechůdců) inkorporuje. **T.t.** odpovídá Svobodovu (1981, 1981a) termínu **posloupnost scény**.

Lit.: Daneš, F., Typy tematických posloupností v textu, *SaS* 29, 1968, 125–141; Daneš, F., O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu, *SaS* 40, 1979, 257–270; Daneš, F., Odstavec jako centrální jednotka tematicko-kompoziční výstavby textu (na materiále textů výkladových), *SaS* 55, 1994, 1–17; Firbas, J., On the communicative value of the modern English finite verb, *BSE* 3, 1961, 79–104; Firbas, J., „Aktuální členění větné"(,) či „funkční perspektiva větná"?, *SaS* 43, 1982, 282–293; Firbas, J., On the thematic and the rhematic layers of a text, in: Wårvik, B. ad. (eds.)., *Organization of discourse. Proceedings from the Turku conference 1995*, 1995, 59–72; Svoboda, A.: *Diatheme*, 1981; Svoboda, A., Two chapters on scene, *BSE* 14, 1981a, 81–92; Svoboda, A., Hyperthemes in Ælfric, *Folia Linguistica Historica* 2, 1981b, 115–124.

AS

TROJÚHELNÍK SÉMIOTICKÝ (trojúhelník sémantický)

Vychází z představy, že ↑znaky (symboly) se nevztahují přímo k předmětu (↑referentu/↑denotátu), ale že se tak děje prostřednictvím představy (↑pojmu/↑významu):

Lit.: Ogden, C. K. – Richards, I. A.: *The meaning of meaning*, 1923.

MN

TROPY A FIGURY RÉTORICKÉ

Stylisticky příznakové výrazy, užité se záměrem působit na rozum a city posluchačů. Figury antická rétorika vymezovala jako záměrně stylizované odchylky od neutrální (bezpříznakové) podoby jaz. výrazu, tropos jako druh figury, který představuje odchylku od neutrálního významu. Figura v užším významu je tedy funkční modifikací jaz. formy, tropos funkční modifikací jaz. významu. Také ↑aktualizace.

Lit.: Hrabák, J.: *Poetika*, 1977; Kraus, J.: *Rétorika v evropské kultuře*, 1998; Lausberg, H.: *Handbuch der literarischen Rhetorik*, 1960; Vlašín, Š. (ed.): *Slovník literární teorie*, 1977.

JK

TŘÍDA SLOVESNÁ

Soubor formálních vlastností, na jejichž základě se rozdělují č. slovesa, resp. jednoduché slovesné tvary. Pojetí **s.t.** v synchronním popisu č. je založeno na segmentovatelnosti jednoduchého slovesného tvaru na tři komponenty: tvarovou ↑koncovku (osobní, infinitivní) n. tvarotvornou příponu l-ového participia, ↑kmenotvornou příponu a ↑tvarotvorný základ, přičemž kombinací tvarotvorného základu a kmenotvorné přípony je slovesný kmen. Hlavní roli hraje při klasifikaci kmenotvorná přípona. Segmentace jednoduchých slovesných tvarů je ovšem u jednotlivých autorů různá, a proto se dochází k různému počtu kmenotvorných slovesných přípon (slovesných kmenů), a tedy i k různému počtu na nich založených **s.t.** Podle ↑hláskových alternací segmentu kmenotvorné přípony i tvarotvorného základu se liší počet různých kmenotvorných přípon slovesných n. počet variant morfologických alternací jedné kmenotvorné přípony slovesné. S tím pak souvisí vydělování tzv. slovesných kmenů. – V podstatě platí, že všechny koncepce pracují s ↑kmenem přítomným a ↑kmenem minulým a liší se – na první pohled nejmarkantněji – v tom, který z nich je zvolen za první klasifikační krok. – (a) Podle **kmene přítomného**, resp. podle kmenotvorné přípony přítomné, se rozlišuje **pět s.t.** Zařazení do třídy se děje rozčleněním tvaru 3. os. sg. prézentu aktiva. ČM (1981) člení opěrný tvar binárně, a získává tak pět tříd podle kmene přítomného podle zakončení 3. os. sg. préz. akt. na *-e*, *-ne*, *-je*, *-í*, *-á*. Toto dělení přejímá rovněž Rusínová (1993) a v PMČ (1995). ČŘJ (1996) a MČ II (1986) vychází z ternárního členění opěrného tvaru 3. os. sg. préz. akt.: *-e-0*, *-n/(m)e-0*, *-je-0*, *-í-0*, *-á-0*. Tomuto pojetí je blízké i pojetí Komárkovo (PČM 1978), který podle kmenotvorných přípon kmene přítomného kategorizuje takto: *-e- (-0-)*, *-ne- (-n-/-m-,-ň-)*, *-je- (-j-)*, *-í- (-0-, -ej-)*, *-á- (-aj-, -ej-)*; první varianta je kmenotvornou příponou opěrného tvaru, varianty v závorce jsou kmenotvornými příponami ostatních tvarů tvořených od kmene přítomného. Stejné varianty kmenotvorné přípony kmene přítomného vyděluje i MČ II. – (b) Podle **kmene minulého** se rozlišuje **šest s.t.** ČM vychází z toho, že opěrným tvarem je tvar infinitivu a tvar l-ového participia. Dělení je založeno na binárním členění opěrných tvarů. Po odtržení koncovky infinitivu n. l-ového participia je v I. třídě (a) kmen zakončen na souhlásku (vzory *nést*, *péct*), (b) kmen zakončen na samohlásku (vzory *krýt*, *umřít*, *začít*), ve II. třídě je kmenová přípona *-nou-(-nu-)* se vzory *tisknout*, *minout*, ve III. třídě je kmenová přípona *-e-(-ě-)* se vzory *trpět*, *sázet*, ve IV. třídě je kmenová přípona *-i-* se vzorem *prosit*, v V. třídě *-a-(-á-)* se vzory *dělat*, *mazat*, *brát*, v VI. třídě *-ova-* se vzorem *kupovat*. Toto pojetí přejímá Rusínová (1993), ale v PMČ dělí slovesa podle kmene infinitivního (rovněž na šest tříd): I. třída má po odtržení infinitivní koncovky základ končící na souhlásku n. samohlásku; na rozdíl od ČM jsou to pouze čtyři vzory (*nést*, *péct*, *krýt*, *třít* = *umřít* v ČM), II. třída rozlišuje v souladu s ČM vzory *tisknout*, *minout* a navíc uvádí vzor *tnout*, III., IV., V. a VI. třída se shodují s ČM a pouze volí některá jiná vzorová slova. ČŘJ dělí slovesa podle kmenotvorné přípony minulé do šesti tříd. S MČ a PMČ se I. třída shoduje ve vzorech *nést*, *péct a krýt*. II. třída se shoduje s MČ, do III. třídy se řadí vzor *třít* (= *umřít* v ČM), který je v PMČ i v ČM zařazen do I. třídy, IV. a VI. třída se shodují s ČM a PMČ, V. třída obsahuje vedle vzorů *brát*, *mazat*, *dělat*, společných s ČM a PMČ, navíc vzor *začít*, který ČM řadí do Ib. třídy a PMČ jako vzor *tnout* do II. třídy. – MČ II nemá samostatné třídy podle kmene infinitivního, ale rozlišuje podle něj vzory až v rámci tříd vymezených podle kmene přítomného; až na výjimky jsou totožné s ČM: I. třída – *nese*, *peče*, *bere*, *maže*, *tře*, II. třída – *tiskne*, *mine*, *začne*, III. třída – *kryje*, *kupuje*, IV. třída – *prosí*, *trpí*, *sází*, V. třída – *dělá* (*kope/kopá*). Nedostatkem všech klasifikací je, že neobjasňují některé typy alternací, které se historicky vyvozují až např. z psl. přízvuku a intonačních změn: *br-a-l*, *br-á-t* × *nebr-a-l*, *nebr-a-t*; srov. Osolsobě, 1996. – Do **s.t.** nejsou řazena izolovaná slovesa. Jsou to podle PMČ slovesa *být*, *vědět*, *jíst*, *jít* (↑atematická slovesa) a *vidět*, *chtít* a *jít*. – Pojetí **s.t.** v gramatické tradici je úzce propojeno s **historickým vývojem** č. slovesa; také ↑sloveso tematické a atematické. Některé jevy lze bez znalosti dějin jaz. vysvětlit jen s obtížemi. S tím souvisí i některé pokusy nahradit klasické členění rozdělením č. sloves na pravidelná a nepravidelná (srov. Osolsobě, 1994).

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Dokulil, M., Status a funkce tzv. kmenotvorné přípony slovesné v slovanském tvoření slov, in:

Čs. přednášky pro VII. MSS ve Varšavě, 1970, 1–15; Hausenblas, K., K terminologii slovesných tvarů a významů v současné češtině, *AUPO*, 1971, 99–104, 110; Komárek, M., K vývoji morfémové stavby českého slovesa, in: *Čs. přednášky pro VI. MSS v Praze*, 1968, 27–35; Komárek, M., Formační pravidla české konjugace, *AUPO*, 1971, 107–112; Komárek, M., Ke dvěma koncepcím stavby jednoduchých slovesných tvarů v češtině, *Studia bohemica IV*, *AUPO*, *Philologica* 55, 1978, 105–109; Konečná, D., Flexe českého slovesa z hlediska přípravy strojového překladu, *AUC-SlavPrag* 2, 1960, 85–96; *MČ* I, II, 1986; Němec, I., Historický pohled na kmenoslovný systém českého slovesa, in: *Informační bulletin pro otázky jazykovědné*, 1964, 5–14; Osolsobě, K., Česká formální morfologie na počítači aneb jak se počítač učil časovat česká pravidelná i nepravidelná slovesa, in: *Přednášky a besedy z XXVIII. běhu LŠSS v Brně*, 1994, 16–31; Osolsobě, K.: *Algoritmický popis české formální morfologie a strojový slovník češtiny*, 1996 (dis. práce na FF MU v Brně); Peciar, Š., Problematika morfologického členenia slovesných tvarov v slovanských jazykoch, *Sl* 22, 1953, 276–285; Peciar, Š., O morfologickom členení slovesných tvarov, *JČ* 8, 1954, 248–266; Peciar, Š., Morfologická, morfematická a slovotvorná stavba slovanského slovesa, *Sl* 37, 1968, 193–202; *PČM*, 1978; *PMČ*, 1995; Porák, J., Některé aspekty třídění českých sloves, *AUC-SlavPrag* 11, 1969, 85–92; Romportl, S.: *Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině*, 1970; Rusínová, Z.: *Současná česká morfologie*, 1993; Svoboda, K., K třídění českých sloves, *ČJL* 21, 1970/71, 218–233; Šlosar, D., Kmenové protiklady českých sloves a jejich vývoj, *SPFFBU* A 24, 1976, 39–56; Šlosar, D.: *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, 1981.

KO

TŘÍDA SLOVOTVORNÁ (kategorie slovotvorná)

Jedna z klasifikačních jednotek slovotvorné soustavy. Nadřazena je jí ↑onomaziologická (pojmenovací) kategorie a té je nadřazen ↑slovní druh. Konstituujícími znaky **s.t.** je společný obecný strukturální význam (onomaziologická struktura) a společná slovnědruhová povaha (lexikálněgramatická kategorie) ↑slovotvorného základu. Utvořená slova hlásící se do společné **s.t.** musí mít společný význam na určitém stupni zobecnění (např.: substantiva → onomaziologická kategorie mutační → např. názvy nositelů vlastnosti) a převážně jsou odvozena od jednoho společného slovního druhu (názvy nositelů vlastnosti se odvozují od adjektiv). V hierarchii klasifikačních jednotek stojí nejblíže níž ↑slovotvorný typ.

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 88–89; *MČ* I, 1986, 227–230; *PMČ*, 1995, 111; *TSČ*, 1962, 34–38.

ZR

TŘÍDĚNÍ POMÍSTNÍCH JMEN VÝZNAMOVÉ

V pojetí Šmilauerově se zakládá na významu apelativ, z nichž pomístní jména vznikla; u menšinových pomístních jmen utvořených z vlastních jmen je hlavním kritériem jejich pojmenovací motiv. 1. Obecné vztahy a vlastnosti, a to 1.1 Poloha: *Přední*. 1.2 Vzdálenost: *Amerika* – pozemek vzdálený od obce. 1.3 Velikost, rychlost atp.: *Maličká*. 1.4 Tvar: *Jitrnice*. 1.5 Barva a podobné vlastnosti: *Černice* – pozemek s černou půdou. 1.6 Stáří: *Stará cesta*. 2. Země. 2.1 Vyvýšeniny: *Horka*. 2.2 Vhloubené tvary: *V jamách*. 2.3 Půda. 2.3.1 Neobdělaná: *Obecní lado* atd. 2.4 Složení půdy: *Kameňák*. 2.5 Kulturní půda: *Zadní pole*. 2.5.1 Získávání půdy – *Kopaniny*. 2.5.2 Kvalita půdy: *Chudá pole*. 2.6 Vodstvo: *Nad rybníčkem*. 2.7 Atmosférické jevy: *Sněžka*. 3. Rostlinstvo. 3.1 Porosty a jednotlivé rostliny: *Dubina*. 3.2 Pěstění rostlin: *Vinohrady*. 4. Zvířectvo. 4.1 Volně žijící: *Raková*. 4.2 Domácí: *Volovec*. 5. Člověk. 5.1 Poměry majetkové a právní: *Na panským, Bartoška* – Bartošovo pole. 5.2 Lidská práce: *Máchadlo*. 5.3 Lidská díla: 5.3.1 Sídliště: *U Řeznovic, Pustá ves*. 5.3.2 Stavby: *Chaloupky* atd. 5.4 Duchovní život, historie: *Bojiště*. – Dvouslovná a víceslovná pomístní jména se zařazují podle jednotlivých slov. Rozdělení na **vlastní jména přírodní /přírodní toponyma /vlastní jména topografická / vlastní jména fyziografická** (tj. vlastní jména označující objekty dané přírodou) a **vlastní jména kulturní / kulturní toponyma** (tj. vlastní jména objektů, které vznikly na základě kultivační a civilizační činnosti člověka) je ve **v.t.p.j.** pouze principem pomocným. Podrobněji viz Šmilauer, 1960. ↑Modelová klasifikace pomístních jmen.

Lit.: Olivová-Nezbedová, L., Pomístní jména v Čechách, jejich obecná charakteristika a jejich význam pro vědní obory, *PJČ*, 1995, 17–20; Pleskalová, J.: *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, 1992; Šmilauer, V., Třídění pomístních jmen, *ZMK* 1, 1960, 149–171; 2. vyd., *ZMK* 13, 1972, 171–204; Šmilauer, V.: *Úvod do toponomastiky*, 1963, 110–115; *TSO*, 1973, 209–210; *ÚOO*, 1999, 19.

JP

TVAR SLOVESNÝ NEURČITÝ (t.s. jmenný, verbum infinitum, VIF)

Morfologická forma slovesa neobsahující morfém vyjadřující gramatické kategorie ↑osoby, ↑čísla, ↑času a ↑způsobu, v mnoha teoriích ani ↑rodu slovesného. Tradičně se za VIF pokládají tvary ↑infinitivu (*psát*), ↑přechodníku (*píše, píšíc, píšíce*; *napsav, napsavši, napsavše*) a ↑participia činného (*píšící*) a trpného (*psaný*), za hybrid slovesně-jmenný se někdy pokládá deverbální substantivum dějové na *-ní/-tí* (tj. *psaní* ve větě *Psaní domácích úkolů nenáviděl*, nikoli ve větě *Dostal psaní od děvčete*). Tvary VIF mají značný význam v syntaxi, protože jsou jádrem syntaktických skupin, tj. infinitivní skupiny: *Doporučil mi / Musel / Začal / Dá se / Bude* [*celý týden posílat dopisy z hlavního nádraží*], participiální skupiny: *Chtěl bych vidět člověka* [*posílajícího celý týden dopisy z hlavní pošty*], přechodníkové skupiny: [*Posílaje celý týden dopisy z hlavní pošty*], *byl si jistý, že poštu dostanou včas*. Syntaktická struktura těchto skupin je prognostikovatelná. VIF se generují v různých koncepcích různě, v podstatě buď ve slovníku, n. v různých fázích jejich integrace do syntaktické struktury. Pro oba současné teoretické modely (dependenční a složkovou syntax) je přitom příznačné, že opouštějí transformační výklad VIF a na nich založených syntaktických skupin z větných struktur (třeba jako tzv. deaktualizační ↑nominalizaci) a preferují (dosud velmi různé) výklady založené na tom, že sloveso ve tvaru VIF obsahuje jiné flexémy než ve tvaru VF, ale má stejný význam lexikální. Důležité je, že VIF obsahuje flexém slovesný, který selektuje pozici podmětu, ale protože flexém VIF neobsahuje gramémy osoby, čísla, času a způsobu, je podmět bez lexikální specifikace (v takových případech se mluví o ↑PRO): *Lékař$_i$ doporučil Pavlovi$_j$*

[PRO$_j$ *týden se$_j$ neholit*]; *Pavel$_i$ už v duchu viděl Petra$_j$* [PRO$_j$ *neholícího se$_j$ týden*]; ↑polovětná konstrukce.
Lit.: ↑infinitiv, ↑nominalizace, ↑participium, ↑přechodník.

PK

TVAR SLOVESNÝ URČITÝ (verbum finitum, VF)
Morfologická forma slovesa obsahující morfém vyjadřující gramatické kategorie ↑osoby, ↑čísla, ↑času a ↑způsobu, v mnoha teoriích i ↑rodu slovesného; tyto gramémy jsou ve ↑flexivních jaz. typu č. vyjadřovány zprav. jedním afixem: např. od slovesa, k němuž se standardně referuje tvarem *točit*, jsou tvary VF tvořeny (a) synteticky: uvedené gramémy jsou vyjadřovány ↑sufixem (alternace základu se tu pomíjejí) spojeným se slovesným základem, který je nositelem lexikálního významu slovesa: *toč-í-m, toč-í-š, toč-í-0, toč-í-me, toč-í-te, toč-í-0*; *toč-0-0, toč-0-me, toč-0-te*; (b) analyticky: uvedené gramémy jsou vyjadřovány sufixem spojeným s lexikálně prázdným základem a takto strukturovaný segment jakožto klitikum tvoří slovesný tvar spolu s ↑l-ovým tvarem krátkým coby nositelem lexikálního významu slovesa (obsahujícím navíc morfém vyjadřující shodové kategorie): *točil-0/-a/-o – js-em, točil-0/-a/-o – js-i // točil(-0/-a/-o)s, točil-0/-a/-o – 0, točil-i/-y/-a – js-me, točil-i/-y/-a – js-te, točil-i/-y/-a – 0*; *točil-0/-a-o bych, točil-0/-a/-o bys, točil-0/-a/-o by, točil-i/-y,-a bychom, točil-i/-y/-a byste, točil-i/-y/-a by*. Statut tzv. analytického futura (*budu točit*), pasiva (*je točen*) a reflexivní formy (*točí se*) se v různých teoriích vykládá různě. Od tohoto výkladu se odvozuje i výklad tvarů jako *bude otočen*. Též ↑tvar složený. – Tvar VF má klíčový význam v syntaxi věty. Pro oba současné teoretické modely (dependenční a složkovou syntax) je příznačné, že VF se v nich dostává na sám vrchol strukturního stromu: v ↑teorii G&B je věta maximální projekcí fráze, jejíž hlavou je INFL (inflection, tj. flexivní morfém slovesný), od Pollockovy (1989) tzv. split-hypotézy se INFL štěpí na další funkční kategorie (jako čas, aspekt, modus; jejich hierarchie je zatím předmětem výzkumu). Dependenční syntax zprvu jako dědictví po Tesnièrovi (1959) na vrchol ↑závislostního stromu věty umísťovala sloveso ve tvaru VF, v novější fázi někteří autoři v různých variantách (např. pro č. Karlík (2000), pro něm. Eroms (2000)) sloveso ve tvaru VF rovněž „splitují"; Karlík podmět (a jeho pád) podřizuje slovesnému flexému slovesa (externí valence) a možnost jeho lexikální specifikace právě sufixu činícímu ze slovesa VF (též ↑tvary slovesné neurčité), zatímco ostatní valenční doplnění jsou podřízena lexikálněsémantické složce slovesa (interní valence). ↑Adjunkty jsou podřízeny lexikálněsémantické složce slovesa (např. sloveso *plakat*, ať už je opatřeno jakýmkoli flexémem, zakazuje svým lexikálním významem doplnění typu *rychle/pomalu*, sloveso *psát/napsat* nikoli). Problémem jsou ↑větná adverbiália, která se mohou sémanticky vztahovat nejen na sloveso a jeho doplnění, ale i na externí valenci. Skrytým problémem jsou ovšem i ostatní adverbiália. Např. o časových adverbiáliích se ví, že sloveso může mít doplnění na otázku „kdy?" (není-li to jeho lexikálním významem zakázáno: **Kočka je savec – kdy*), a proto: *píše / napíše dopis – kdy, psal / napsal dopis – kdy, psal by / napsal by dopis – kdy; psát / napsat dopis – kdy, píšící / napíšící dopis – kdy.* O lexikálním obsazení komponentu „kdy" nicméně rozhoduje, zda slovesný flexém, jímž je sloveso opatřeno, obsahuje gramém času a jaká je jeho podoba, srov.: *psal / napsal dopis – včera / loni / *zítra / *příští týden*; *piš / napiš dopis – *včera / *loni / zítra / příští týden*; *napíše dopis – *včera / *loni / zítra / příští týden*; *psal / napsal by dopis – včera / loni / zítra / příští týden*; nutně pak u všech neurčitých tvarů slovesa: *psát / napsat dopis – včera / loni / zítra / příští týden.* Zcela otevřeným problémem je vid. Dok. sloveso totiž ve shodě s významem dokonavosti zakazuje doplnění na otázku „jak dlouho?", ale připouští doplnění na otázku „za jak dlouho?": *napsal / napíše / napsal by / napiš*; *napsat / napíšící dopis – *dlouho / *hodinu × za dlouho / za hodinu*, kdežto nedok. vid jako vzhledem k dokonavosti bezpříznakový připouští obě doplnění: *psal / píše / psal by / piš*; *psát / píšící dopis – dlouho / hodinu × za dlouho / za hodinu.* Tato data ukazují na to, že vid je možná kategorií lexikálněsémantickou a jako takový je konzervován v tvarech VF i v neurčitých tvarech slovesa. Také ↑neurčitý tvar slovesa.
Lit.: Eroms, H.-W.: *Syntax der deutschen Sprache*, 2000; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; Pollock, J.-Y., Verb movement, universal grammar, and the structure of IP, *LI* 20, 1989, 365–424.

PK

TVAR SLOŽENÝ (analytický t., opisný t., perifrastický t.)
Pojem z oblasti morfologie, přesněji z pomezí mezi morfologií a syntaxí (z oblasti tzv. morfosyntaxe, popř. analytické morfologie). Na rozdíl od syntetického slovního tvaru, ve kterém jsou všechny mluvnické kategorie vyjádřeny ↑afixy (v č. nejtypičtěji ↑koncovkou, ↑prefixem pouze u ↑stupňování, pokládá-li se za gramatickou kategorii (*nejstarší* k *starší*), u ↑futura typu *ponesu* a u dok. členů prostě vidových párů k nedok. slovesům neprefigovaným: *napsat* k *psát*), je **s.t.** taková forma flexivního paradigmatu, v níž jsou příslušné ↑morfologické kategorie vyjádřeny kromě koncovky také (n. dokonce výlučně) pomocí jednoho n. více pomocných slov, v č. v zásadě buď ↑auxiliáry (tzv. pomocnými slovesy): *četl jsem, četl bych, budu číst...*, n. ↑partikulemi: *píše se*. Od syntetických tvarů se **s.t.** odlišují nejvýrazněji tím, že jejich komponenty mohou ve větě být od sebe odděleny v zásadě libovolným množstvím jiných slov; srov. distribuci členů tvaru *byl by snědl* ve větě *Pavel **by** tehdy, před těmi deseti lety, Marii **byl** snad samou láskou **snědl***. (Tento rozdíl mezi syntetickými a analytickými tvary neplatí ve všech jaz., např. v b.). I v těch případech, kdy komponenty stojí nespojitě, však považujeme teprve kombinaci všech součástí za skutečný (a za jeden jediný) morfologický tvar, a to zejména proto, že teprve tato výsledná kombinace jako celek vyjadřuje mluvnickou kategorii, která není samostatně přítomna v žádném z jednotlivých členů **s.t.** – V č. se za **složené slovesné tvary s auxiliárem** tradičně pokládají (a) minulý čas (*zpracovával jsem, jsi, 0...*), (b) budoucí čas nedok. sloves (*budu, budeš, bude...zpracovávat*), (c) kondicionál přítomný (*zpracovával bych, bys, by...*), (d) kondicionál minulý (*byl bych, bys, by...*

zpracovával), (e) všechny časy a způsoby opisného pasiva: *jsem, jsi, je zpracováván*; *byl jsem, jsi, 0 zpracováván*; *budu, budeš, bude zpracováván*; *byl bych, bys, by zpracováván*), včetně infinitivu: *být zpracováván*, a (f) všechny časy a způsoby ↑rezultativu (*mám uklizeno*). Kopečný (1950) upozornil na to, že existuje různý **stupeň analytičnosti** a že tvar (a) je analytický nejméně. Na druhé straně stojí tvary (e) a (f), které se v některých gramatikách vůbec za **s.t.** slovesa nepokládají a interpretují se jako syntaktická konstrukce typu sloveso – adj.; mj. se při tomto pojetí (jeho motivace u formy (e) např. u Komárka v PČM, 1978) likviduje problém existence opisného futura u dok. sloves (ve tvaru pasiva), jehož existence je teorií zakázána: *bude opsán*. Někdy se naopak za **s.t.** slovesné považují spojení typu *koukej / koukejme / koukejte zaplatit, pojď / pojďme / pojďte si povídat* a mluví se o analytickém imper. (↑výzvová výpověď). Mezi **složené slovesné tvary s partikulí** patří: (a) ↑reflexivní forma slovesná (*čte se, tancovalo se*), ↑opisný imper. (*ať přijde, nechť zaplatí*), opisný optativ (*kéž prší, kéž by pršelo*); často se však hodnotí jinak. Zcela okrajově jsou **s.t.** u ostatních slovních druhů, např. u stupňování adj.: *více vynikající, nejvíce vynikající.*

Lit.: Kopečný, F., Povaha českého préterita, *NŘ* 34, 1950, 85–89; *MČ* II, 1986, 263–265; *PČM*, 1978; *ZČSk*, 1962.

KOl

TVOŘENÍ SLOV (slovotvorba)

Gramatická disciplína, která se zabývá jednak procesem tvoření slov na základě slov již existujících z hlediska způsobů a postupů (hledisko genetické), jednak formou, významem a fungováním výsledků těchto procesů (hledisko funkční). Problematika tvoření slov souvisí svou pravidelností a povahou formálních postupů s oblastí morfologie, morfonologie a syntaxe, povahou významových proměn a jejich využití s lexikologií, sémantikou (sémaziologií) a pragmatikou. Styčné body existují i s řadou jiných disciplín. – Tvůrcem č. slovotvorné teorie, jíž se využívá i v lingvistikách jiných jaz., je M. Dokulil. Slova se tvoří **odvozováním** (↑**derivací**) a **skládáním** (↑**kompozicí**). V odvozování i skládání se zjišťuje inventář slovotvorných prostředků jaz. a jejich kompatibilita s různými základy i kompatibilita vzájemná. Fungování utvořených slov v jaz. je ověřování jejich významů vzhledem k ↑slovotvorné třídě (kategorii), ↑slovotvornému typu a vzhledem k jiným slovům slovní zásoby (může jít o posuny významu, ↑lexikalizaci, ↑terminologizaci apod.), a také vztah ↑**slovotvorného významu** k ↑**významu lexikálnímu** (slovníkovému). – (a) Při **derivaci** se ke ↑slovotvornému základu připojuje slovotvorný afix, např. v č. ↑prefix, ↑sufix n. ↑postfix. Tyto slovotvorné procesy se nazývají ↑prefixace a ↑sufixace. Ve funkci slovotvorného sufixu může vystupovat také gramatická morfologická ↑koncovka. Tomuto způsobu derivace se říká ↑konverze. Připojení sufixů a koncovek může být doprovázeno ↑hláskovými alternacemi slovotvorného základu. – Slovotvorná struktura slova je binární, složená ze slovotvorného základu a odvozovacího afixu (*učitel-ka*), morfematická struktura slova je patrná z lineární segmentace jak slovotvorného základu, tak afixu, a může být tudíž vícedílná (*uč-itel-ka*). Mezi slovem, které slouží jako ↑slovotvorný základ, a slovem utvořeným existuje významová souvislost neboli vztah **motivace** (↑slovotvorná motivace), a utvořená slova jsou tedy **motivovaná**. Postupné řetězení motivovaných slov tvoří **slovotvorné řady** (*učit → učitel → učitelský*) a **svazky** (*učitelský ← učitel → učitelka*). Souhrn řad a svazků tvoří **slovotvorné hnízdo**. (b) Při **kompozici** se spojují obvykle dva, řidčeji více ↑lexikálních morfémů (*lidožrout, velkoměsto, strastiplný, červenomodrobílý*). – Uvedené způsoby tvoření se mohou různě kombinovat, například pochody derivace a kompozice (*krajina + tvořit → krajinotvor-**ný***), prefixace a sufixace (*hora → **pa**-hor-**ek***), prefixace a konverze (*po hoře → pohoř-**í***). Uplatňují se i postupy **zpětné derivace**, jako ↑desufixace (*škrt-nout → škrt, nemotor-ný → nemotora*), ↑deprefixace (*ujařmit → jařmit*) a náhrada jednoho sufixu druhým – resufixace (*boh-atý → boháč*). Součástí všech postupů bývá změna ↑morfologické charakteristiky (koncovky). – Kromě uvedených postupů se uplatňují procesy **zkracování** (*automobil → auto, fotoaparát → foťák*), ↑**univerbizace** (*lanová dráha → lanovka*), tvoření **zkratek** (*Filozofická fakulta Masarykovy univerzity → FF MU*) a **zkratkových slov**: *Československá dopravní kancelář → Čedok* (↑zkracování a zkratky). – Slovotvorba subsumuje **historické tvoření slov**, sledující genezi slovotvorných prostředků a slovotvorných struktur, jejich vývoj i fungování v určitých časových průřezech, dále slovotvorbu různých skupin slovní zásoby, např. ↑vlastních jmen, ↑neologismů, ↑okazionalismů, ↑terminologie apod.

Lit.: Aronoff, M.: *Word-formation in generative grammar*, 1976; Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*, 1997; Clark, E. V. – Berman, R. A., Structure and use in the acquisition of word-formation, *Lg* 3, 1984, 542–590; Daneš, F., Jak jsou utvářena česká slova, in: *O češtině pro Čechy*, 1963, 61–121; Daneš, F. ad.: *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*, 1967; David, M.: *Tvoření slov v češtině*, 1998; Dokulil, M., K základním otázkám tvoření slov, in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*, 1958, 154–168; Dokulil, M., Zur Frage der Stelle der Wortbildung im Sprachsystem, *SaS* 29, 1968, 9–16; Dokulil, M., Na okraj české práce o slovotvorné analýze a syntéze, *SaS* 50, 1989, 136–142; Dokulil, M., K vzájemnému poměru slovotvorby a skladby, in: Uličný, O. (ed.), *Obsah, výraz, význam. Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila*, 1997, 201–208; Dokulil, M., Zur Theorie der Wortbildung, in: *Wissensch. Zeitschrift der K.-Marx-Univ. Leipzig, Gesellsch. und Sprachwiss. Reihe* 17, 1968, 203–211; Dokulil, M. – Kuchař, J., Slovotvorná charakteristika cizích slov, *NŘ* 60, 1977, 169–185; Downing, P., The relation between word formation and meaning, *Quaderni di Semantica* 8, 1984, 1, 69–77; Furdík, J.: *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*, 1993; Gauger, H. M.: *Durchsichtige Wörter. Zur Theorie der Wortbildung*, 1971; Hauser, P.: *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*, 1978; Hauser, P.: *Nauka o slovní zásobě*, 1980; Hauser, P.: *Základní pojmy z nauky o slovní zásobě a tvoření slov a jejich didaktická aplikace*, 1985; Horecký, J.: *Slovotvorná sústava slovenčiny*, 1959; Horecký, J.: *Slovenská lexikológia* 1. *Tvorenie slov*, 1971; Hubáček, J.: *Tvoření slov v češtině*, 1996; Jedlička, A., K slovotvornému vývoji v současné češtině, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 377–383; Kravčuk, R. V.: *Iz istorii češskoj sufiksal'noj slovoobrazovatel'noj sistemy*, 1958; Kubrjakova, Je. S.: *Čto takoje slovoobrazovanije?*, 1965; Kubrjakova, Je. S. ad., Lingvističeskaja suščnosť i aspekty

nominacii, in: *Jazykovaja nominacija (obščije voprosy)*, 1977, 7–98; KUBRJAKOVA, JE. S., Derivacija, transpozicija, konversija, *VJa*, 1974, 64–76; KUBRJAKOVA, JE. S., Teorija nominacii i slovoobrazovanije, in: *Probleme der sprachlichen Nomination*, 1982, 24–30; KURYŁOWICZ, J., Derivace lexikální a derivace syntaktická, in: *Principy strukturní syntaxe*, 1974, 87–94; LOPATIN, V. V. – ULUCHANOV, I. S., K sootnošeniju jedinic slovoobrazovanija i morfologii, in: *Jedinicy raznych urovnej grammatičeskogo stroja jazyka i ich vzaimodejstvije*, 1969, 119–131; LYONS, J.: *Einführung in die moderne Linguistik*, 1975, 161–174, 184–190, 197–209; *MČ* I, 1986, 193–206; MOTSCH, W., On inactivity, productivity and analogy in derivational processes, *LSt* 179, 1988, 1–30; NEŠČIMENKO, G. P.: *Istorija imennogo slovoobrazovanija v češskom literaturnom jazyke konca XVII.-XX. vv. (Prilagatel'noje)*, 1968; *PMČ*, 1995, 109–113; POLDAUF, I., Tvoření slov, in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*, 1958, 143–153; RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření slov v současné češtině*, 1978; RUSÍNOVÁ, Z., O vlivu slovotvorného systému na systém morfologický, *SPFFBU* A 22–23, 1974–75, 43–47; STRAKOVÁ, V.: *Substantivní derivace v ruštině a češtině*, 1973; ŠMILAUER, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 8–15; *TSČ*, 1962.

ZR

TYP(E) × TOKEN

Označení různých rolí ↑znaku. Peirce je vymezuje jako ton, token a typ(e), resp. též quali-sign, sin-sign a legi-sign. **Typ** lze na symbolické rovině, abstrahovaný od pragmatických významů, chápat jako pravidlo pro identifikování různých token, zatímco **token** jsou na úrovni jaz. jednání materializací typu. Typ je tedy znak v platnosti třídy, resp. ve vztahu k obecnému objektu, třídě (souvztažný s pojmy ↑význam a ↑denotát); v jaz. podle Čermáka (1994) např. lexém *jít* n. *pes*. Token je znak ve své individuální platnosti a výskytu, resp. ve vztahu k individuálnímu objektu (souvztažný s pojmy ↑smysl a ↑referent); v jaz. podle Čermáka (1994, 24) např. tvar, výskyt slova *šel*, *(toho) psa*. Typ existuje jen v token, naopak token je uchopitelný, reálný jedině jako token určitého typu; ↑langue × parole.

Lit.: ČERMÁK, F.: *Jazyk a jazykověda*, 1994; DASCAL, M. ad. (ed.): *Sprachphilosophie / Philosophy of language / La philosophie du langage*, 2. sv., 1992, 1996; PEIRCE, CH. S.: *Collected papers of Charles S. Peirce*, 1931–1958; PEIRCE, CH. S.: *Semiotics and significs. The correspondence between Charles S. Peirce and Victoria Lady Welby*, 1977.

MN

TYP JAZYKOVÝ

Nástroj k uchopení jaz. mnohosti. Termín se utvořil paralelně k pojmu ↑jazyková rodina: zatímco rodina sdružuje jaz. podle jejich genetické příbuznosti, **j.t.** jaz. sdružuje podle shod v jejich vnitřním uspořádání. Pojem **j.t.** se v lingvistice objevuje již v době romantismu (Schlegel, Wilhelm von Humboldt), ale dlouho trvalo, než se očistil od konotací psychologických (typ jako odraz či výraz kolektivní duše jisté jazykové komunity) a vymanil z podřízenosti hledisku genetickému (typ jako pouhé stadium jaz. vývoje). Teprve strukturní lingvistika jasně vyslovuje, že **j.t.** je intelektuální konstrukt, který jazykovědec do jaz. vkládá, nikoliv přírodnina, která se v jaz. nachází sama od sebe. Tím vyvstává i nutnost **j.t.** explicitně definovat. Explicitní definice se opírají o některou z jaz. univerzálií a vymezují **j.t.** jako organizační princip, který vzhledem k oné univerzálii vysvětluje stavbu jaz. – V č. i světové lingvistice představují průkopnický čin jazykovědné typologie práce Skaličky (1935, 1941, 1966, 1979). Ten pro zavedení typu zkoumá, jak jsou jednotky vyšší, jmenovitě slovo a věta (rozdíl mezi nimi univerzální není), vyjadřovány univerzálními jednotkami nejnižšími, sématy, což jsou nejmenší jednotky významové, dále upřesňované jako sémata lexikální a gramatická, a morfy, což jsou nejmenší segmenty fonematické schopné vyjádřit jedno či více sémat. Jiné vymezení typologie, myšlenkově rovněž blízké ↑Pražské škole, navrhuje Tesnière (1959), vycházeje z univerzálního protikladu lineární zvukové realizace věty a nelineární závislostní struktury větného významu. **J.t.** definuje Tesnière jako principy převodu nelineární struktury na lineární. – Skaličkovo pojetí **j.t.** v č. lingvistice rozpracovávali zvl. Popela (1985, 1988, 1998) a Sgall (1960, 1986, 1999). Oba se implicitně opírají o univerzálii dvou pilířů jaz. aktivity, aktu pojmenovávacího a větotvorného (Mathesius, 1942). Popela pracuje se dvěma vrstvami binárních opozic (přítomnost : nepřítomnost pomocných prvků, monofunkčnost : polyfunkčnost pomocných prvků) a se stupnicí zapojení gramatických prvků do lexikálních. Sgall vychází z toho, že každý jaz. má lexikon, soubor pojmenovávacích jednotek tvořených řetězci fonémů, a že tyto pojmenovávací (lexikální) jednotky jsou do větných (gramatických) vztahů zapojovány (1) zvláštními řetězci fonémů, které (a) se podobají řetězcům jednotek lexikálních (typ analytický), n. (b) se od řetězců lexikálních jednotek liší (typ aglutinační), n. (2) nikoliv zvláštními řetězci fonémů, ale obměnami fonémových řetězců, které tvoří pojmenovávací jednotky, přičemž tyto obměny se dějí (a) na konci řetězců (typ flexivní), n. uvnitř (typ introflexivní); (teoreticky myslitelná obměna fonematického řetězce lexikální jednotky na začátku je doložena jen nečetnými jednotlivými jevy), případně že se větné vztahy vyjadřují (3) pouhým pořadím lexikálních jednotek (typ polysyntetický). – V č. je **podle analytického principu** užita gramatická jednotka *bude* ve větě *Bude pracovat doma*: výraz *bude* zde nemá žádný lexikální význam, ale představuje jednotku s vlastním slovním přízvukem (stejně jako lexikální jednotky *pracovat* a *doma*), která dokonce může vystupovat na různých místech věty, a tím ji významově odstiňovat (*doma pracovat bude*), ba nijak se svou formou neliší od lexikálně plnohodnotné jednotky *bude* ve větě *Bude doma*. Výrazně analytickými jaz. jsou třeba angl. a fr. – **Blízko k aglutinačnímu principu** stojí v č. užití gramatické jednotky *by* ve větě *Pracoval by doma*: výraz *by* rovněž nemá žádný lexikální význam, ale nemá ani vlastní slovní přízvuk a jeho umístění ve větě je pevně regulováno; žádné č. lexikální jednotce se *by* nepodobá, je to gramatický ↑afix; v č. se klade za syntaktický větný člen. V aglutitačních jaz. se gramatické afixy kladou za pojmenovací jednotku; výrazně aglutinačními jaz. jsou třeba maďarština n. turečtina. – **Podle flexivního principu** se v č. obměňují lexikální jednotky *pán* a *vézt* ve větách *veze pána*; *vezeš, pane*; *pán vezl*. Výrazně flexivním jaz. je právě č., dále třeba lat. a lit. – **Princip introflexivní** lze v č. demonstrovat pouze na okrajových

jevech nesoustavných a negramatikalizovaných: proměnou kmenového *á* v *a* se samostatná pojmenovávací jednotka *pán* mění v ne zcela samostatný titul *pan* (významový dosah dokládá rozdílná apozice ve větách *přijde pán ježíš* a *přijde pan ježíš* – záměrně se zde neužívá velkých písmen, aby se zdůraznilo, že se zaznamenává věta mluveného jaz., nikoliv věta ze samostatné soustavy jaz. psaného), proměnou kmenového *e* v *o* se od nepříznakových sloves *nese*, *veze* odvozují slovesa *nosí*, *vozí* s příznakem obvyklého děje (není to však gramatická kategorie; u uvedených příkladů dochází k obměně nejen uprostřed, ale i na konci fonematického řetězce). Výrazně introflexivními jaz. jsou hebrejština a arabština (s důležitým podílem principu aglutinačního). – **Podle polysyntetického principu** je v č. někdy možné „telegrafické" vyjádření. Výrazu *sparta slavia jedna nula* (takovou větu lze s trochu jinou grafikou napsat jako novinový titulek, užitá podoba zdůrazňuje, že se zde zaznamenává projev mluvený; i rozhlasové či televizní zprávy mají své zvukové titulky) se rozumí jednoznačně (zvláště když mu předchází polysyntetická věta tvořená jediným výrazem *sport*). Pořadí nelze měnit: výraz *slavia sparta jedna nula* má jiný význam, výraz *sparta jedna nula slavia* význam vůbec nemá. Výrazně polysyntetickými jaz. jsou třeba klasická čínština n. vietnamština. – V pojetí ↑Pražské školy je **j.t.** ideální konstrukt, který se nemusí plně realizovat, ba který vůbec nemusí být realizovatelný. Konkrétní jaz. se jednotlivým typům přibližují, v jednom jaz. se zároveň může projevovat typů víc. Přiřazení konkrétního jaz. k některému typu je otázkou míry. **J.t.** jako nástroj jazykovědy je důležitý pro charakterologii jazyků (Mathesius, 1928), pro postižení toho, které jevy si vzájemně vyhovují. Důležité přitom je nedívat se na jaz. deterministicky, ale probabilisticky: nikoliv „jev A vyvolává jev B", nýbrž „jev A je výhodný pro jev B", „kde se vyskytuje jev A, tam je pravděpodobné, že se vyskytne i jev B". To, že flexivní jaz. vyjadřují větné vztahy tvarem lexikálních jednotek, a nikoliv jejich pořadím, je výhodné pro to, aby se pořádek slov ve větě uvolnil pro jiné funkce (č. této možnosti důsledně využila pro ↑aktuální členění větné). Flexivní princip umožňuje, aby se stejné vztahy u různých lexikálních jednotek vyjadřovaly různými koncovkami (a č. toho skutečně využila, jak dokládá značný počet časovacích a skloňovacích vzorů). Flexivní typ připouští, aby se podle gramatických potřeb měnila nejen koncovka, ale i kmen (takových případů je v č. spousta: */kůň/* × */koň-e/*, */tele/* × */telet-e/*, */louk-a/* × */luk/*, */játr-a/* × */jater/*). – Uvnitř flexivního typu lze zavádět ještě podtypy, které se však neopírají o jaz. univerzálie, ale o charakteristiky jaz. stavby, a podle nich lze flexivní jaz. porovnávat navzájem (Kurzová, 1993; Hoskovec, 1999). Na Skaličkovo pojetí navazují i zahraniční badatelé, např. Weiss (1983), i někteří stoupenci Coseriovy typologie, např. Geckeler (1984, 1988).

Lit.: Coseriu, E., Der Sinn der Sprachtypologie, in: *Travaux du Cercle linguistique de Copenhague* 20, 1975, 157–178; Geckeler, J. H., Le Français est-il une langue isolante?, in: Oroz Arizcuren, F. J. ad. (eds.), *Navicula Tubingensis. Studia in honorem Antonii Tovar*, 1984, 145–159; Geckeler, J. H., Die Sprachtypologie von Eugenio Coseriu und Vladimír Skalička: Darstellung und Vergleich, in: Lüdtke, J. (ed.), *Energeia und Ergon* 3, 1988, 55–70; Hoskovec, T., Sur la paradigmatisation du verbe indo-européen, *TCLP n.s.* 3, 1999, 165–191; Kurzová, H.: *From Indo-European to Latin. The evolution of a morphosyntactic type*, 1993; Mathesius, V., On linguistic characterology with illustration from modern English, *Actes du congrès international de linguistes à la Haye du 10–15 avril 1928*, 1930, 56–63 (reprint in: Vachek, J. (ed.), *A Prague School reader in linguistics*, 1964, 59–67); Mathesius, V., Řeč a sloh, in: Havránek, B. – Mukařovský, J. (eds.), *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 10–100 (reprint in: Mathesius, V., *Jazyk, kultura a slovesnost*,1982, 92–146); Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982; Popela, J., K otázce kombinace typologických vlastností v jazycích, *Bulletin ruského jazyka a literatury* 26, 1985, 37–67; Popela, J., K porovnávací typologické charakteristice současné ruštiny a češtiny, *ČSR* 32, 1988, 49–55; Sgall, P., Soustava pádových koncovek v češtině, *AUC-SlavPrag* 2, 1960, 65–84; Sgall, P., Classical typology and modern linguistics, *FL* 20, 1986, 15–28; Sgall, P., Types of languages and probabilistic implication laws, *TCLP* 3, 1999, 25–34; Skalička, V.: *Zur ungarischen Grammatik*, 1935 (reprint in: Skalička, V., Typologische Studien, 1979, 59–125); Skalička, V.: *Vývoj české deklinace*, 1941 (reprint in: Skalička, V., Typologische Studien, 1979, 59–125); Skalička, V., Ein 'typologisches Konstrukt', *TLP* 2, 1966, 157–164 (reprint in: Skalička, V.: Typologische Studien, 1979, 335–341); Skalička, V.: *Typologische Studien* (ed. Hartmann, P.), 1979; Tesnière, L.: *Éléments de syntaxe structurale*, 1959; Vachek, J. (ed.): *A Prague School reader in linguistics*, 1964; Weiss, D., Zur typologischen Stellung des Polnischen, in: Brang, P. ad. (eds.), Schweizerische Beiträge zum 9. internationalen Slavistenkongress in Kiew, 1983, 219–245.

TH

TYP SLOVOSLEDNÝ

Jaz. typologie v některých svých pojetích využívá jako jedno z kritérií pro stanovení příslušnosti nějakého jaz. k ↑jazykovému typu jeho ↑slovosled, protože toto kritérium je založeno na univerzální fyzické (přímo pozorovatelné) vlastnosti věty, totiž na tom, že její konstituenty tvoří lineární řadu a v rámci této lineární řady jsou do určité míry a podle určitých pravidel (nikoli libovolně) mezi sebou přemístitelné. Důležitý je zejména ↑základní slovosled tranzitivní věty oznamovací, jejíž konstituenty jsou definovány v syntakticko-sémantických termínech. Č. stejně jako ostatní sl. jazyky náleží k typu **SVO**, tedy subjekt/agens – VF – objekt/patiens (vedle toho jsou ovšem v č. běžné i věty bez podmětu), a vyznačuje se velkou mírou slovosledné flexibility. Podstatné pro zkoumání jaz. univerzálií je to, že ať jsou konstituenty definovány v jakýchkoli termínech, počet lineárních pozic, které jsou k dispozici pro přemisťování (a tedy i počet mezer mezi nimi), se při přemisťování nemění.

Lit.: Siewierska, A. – Uhlířová, L., An overview of word order in Slavic languages, in: Siewierska, A. (ed.), *Constituent order in the languages of Europe*, 1998, 105–149.

LU

TYP SLOVOTVORNÝ

Jednotka klasifikace slovotvorné soustavy. Hierarchicky stojí pod ↑slovotvornou třídou (a případně nad slovotvorným podtypem). Utvořená slova spojuje do společného **s.t.** příslušnost k společné slovotvorné třídě a navíc společný ↑slovotvorný formant. U subst. je doplňujícím kritériem rod, takže např. třída ↑názvů činitelských zahr-

nuje typy mužské s formanty: *-tel* (*učitel*), *-ce* (*výrobce*), *-č* (*střihač*)...; ženské s formanty *-na* (*drbna*)...; střední s formantem: *-(ě)e* (*nemluvně*) atd. Zavedením dalších kritérií sémantických, příp. i formálních vzniká slovotvorný **podtyp**. Např. v rámci ↑názvů konatelských lze rozlišovat různé profesní skupiny (např. hráčů na hudební nástroj: *houslista*, *klarinetista*...). Na základě formálního kritéria slovotvorné povahy základového adj. lze tvořit podtypy v typu *-ka* ve třídě ↑názvů nositelů vlastnosti (*lískovka*, *zářivka*...(ČŘJ, 1996)). **S.t.** slouží jako důležitý průsečík rysů obecně významových a rysů slovotvorné formy. Jako takový pak funguje v roli **modelu tvoření** nových slov. – K charakteristickým rysům **s.t.** náležejí některé charakteristiky kvantitativní. Jde o početní zastoupení typů n. jejich reprezentantů, a to absolutní i v relaci k jiným typům, dále o **produktivitu** typu (tvořivost), o **frekvenci** typu a jednotlivých podtypů atd.

Lit.: Aronoff, M., Potential words, actual words, productivity and frequency, in: Hattori, S. – Inoue, K. (eds.), *Proceedings of the XIIIth International Congress of Linguists*, 1982, 163–171; *ČŘJ*, 1996, 88–91; Dostál, A., K otázce slovotvorných typů, zvláště slovanských, in: *Studie a práce lingvistické* I, 1954, 99–113; Martincová, O., Na okraj konkurence slovotvorných prostředků (U příležitosti životního jubilea M. Dokulila), *SaS* 58, 1997, 161–164; *MČ* I, 1986, 220–224; Němec, I., Hláskoslovné předpoklady produktivity slovotvorných formantů, *SaS* 32, 1971, 217–224; Němec, I., Podíl distinktivní kapacity hlásek na stavbě produktivních slovotvorných formantů v slovanských jazycích, in: *Čs. přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*, 1973, 251–258; *PMČ*, 1995, 111; Savický, N., Produktivnost, frekvence a strukturální význam slovotvorných typů, *SaS* 41, 1980, 135–137; Šlosar, D., Produktivita slovotvorného typu – pojem synchronní, či diachronní?, *SPFFBU* A 32, 1984, 97–101; Těšitelová, M., K slovotvorné produktivitě z hlediska kvantitativního, *SaS* 33, 1972, 209–215; Těšitelová, M. ad.: *Retrográdní slovník současné češtiny*, 1986; *TSČ*, 1962, 68–93.

ZR

TYPOLOGIE TEXTŮ (klasifikace textů)

Předmět zájmu ↑textové lingvistiky, ↑stylistiky aj. Klasifikace textů podle vnitřních jaz. kritérií, a to průnikem homogenních jaz. rysů (např. nominálnost × verbálnost, narativní × deskriptivní rozvíjení tématu, užití slovesného času apod.). Obvyklejší je však klasifikace ↑druhů textu na základě průniku heterogenních vnitřních i vnějších jaz. kritérií; ↑slohotvorné činitele. Uvedená kritéria lze v obou případech uplatňovat pouze „klouzavě" a s ohledem na variabilitu samotného procesu komunikace (srov. Hoffmannová, 1989). Volba těchto kritérií se mění podle účelu klasifikace – jeden a týž text tak může být přiřazen k více různým typům. – Podle způsobu realizace (užité médium) se podle Hrbáčka (1994) texty dělí na texty mluvené (čas) a psané (prostor), podle Daneše (1989) na texty optické, akustické, taktilní a mentální. Je-li však text vymezen svou ↑textovostí, pak je děním smyslu, a nikoli mrtvou schránkou svých nosičů, takže i psané texty se „dějí" v čase a např. texty optické se realizují současně i mentálně. – **Podle zvoleného ↑slohového postupu** se rozlišují texty deskriptivní (popisné), narativní (vyprávěcí), expozitivní (úvahové, analyzující problém a syntetizující řešení), argumentativní (výkladové) a informační či instruktivní (návodné); srov. též Werlich (1975). Stylistika nabízí i rozdělení textů s přihlédnutím k ↑funkčním stylům. – Pro potřeby praxe, výuky cizích jaz. apod. se uplatňuje popis a klasifikace textů podle komunikačních oblastí, resp. **podle situací** n. podle společenských institucí (hospodářství, právo, zdravotnictví, věda, média, školství, rodina apod.). – Ve volné analogii ke klasifikaci ↑KF výpovědi se texty klasifikují **podle dominantní funkce**, resp. ↑intence textu: (1) expresivní (nadávky, anonymní dopisy, dopisy čtenářů apod.); (2) kontaktové (pozdravy, gratulace, kondolence, poděkování, hovory o počasí, fandění a skandování, rituální texty apod.); (3) (ritualizované texty) deklarativní (jmenování, omilostnění, odsouzení, křtění, oddávání, promoce apod.); (4) informativní (zkušební testy, (agenturní) zprávy, udání, hlášení, svědecké výpovědi, přednášky apod.); (5) regulativní (prosby, rozkazy, žádosti, recepty, návody, reklamy, proroctví, varování, hrozby, sliby apod.). – Heinemann – Viehweger (1991) texty klasifikují na více rovinách podle dominantní funkce textu, komunikační situace, užitého slohového postupu, strukturace textu a prototypických formulačních vzorů. Lingvistika zatím nicméně vypracovala jen dílčí, nikoli komplexní **t.t.** (např. klasifikace dialogů srov. Henne – Rehbock, 1982).

Lit.: Čechová, M. – Chloupek, J. ad.: *Stylistika současné češtiny*, 1997; Daneš, F., Existenzmodi des Textes, in: Korenský, J. – Hartung, W. (eds.), *Gesprochene und geschriebene Kommunikation*, 1989, 49–56; Gülich, E. – Raible, W. (eds.): *Linguistische Textanalyse*, 1974; Heinemann, W. – Viehweger, D.: *Textlinguistik*, 1991; Henne, H. – Rehbock, H.: *Einführung in die Gesprächsanalyse*, 1982; Hoffmannová, J., Modelování textových typů ve vztahu ke komunikačním procesům, *SaS* 48, 1987, 81–97; Hoffmannová, J., Modelování textových typů ve vztahu ke komunikačním procesům II, *SaS* 50, 1989, 187–204; Hoffmannová, J.: *Stylistika a ...*, 1997, 162–169; Hrbáček J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994; Mistrík, J.: *Exakte Typologie von Texten*, 1973; Müllerová, O. – Hoffmannová, J.: *Kapitoly o dialogu*, 1994; Sandig, B.: *Stilistik der deutschen Sprache*, 1986; Techtmeier, B.: *Das Gespräch*, 1984; Werlich, E.: *Typologie der Texte*, 1975.

MN

U

UKONČENÍ TEXTU

Pojem vycházející z lineárního charakteru jaz. a textu a horizontálního ↑členění textu na *začátek – střed – konec*, resp. další textové segmenty. **U.t.** po stránce obsahové (shrnutí) i interakční (např. účastníci mluvené komunikace vyjednávají výsledek komunikace, ověřují z ní vyplynuvší závazky apod.) je s ohledem na ↑druh textu ustáleno (např. závěrečná ↑sekvence při telefonování, zakončení (úředního) dopisu apod.). Specifické jaz. prostředky (např. pozdrav, pohádkové *a jestli neumřeli, žijí tam dodnes*, podpis jako signál publicistického charakteru novinového textu apod.) se chápou jako ukončovací formule, resp. signály **u.t.** To usnadňuje orientaci ↑adresáta v komunikaci i vyhodnocení jejího obsahu i funkce, popř. přijetí závazků z ní vyplývajících.

Lit.: Dijk, T. v.: *Macrostructures*, 1980; Dijk, T. v. (ed.): *Handbook of discourse analysis*, 1985; Mistrík, J.: *Štruktúra textu*, 1975; Müllerová, O.: *Komunikativní složky výstavby dialogického textu*, 1979; Stich, A., Zůstávám s pozdravem, *NŘ* 57, 1974, 175–182.

MN

UNIKÁTONYMUM

Typ ↑chrématonym, patřící do jejich subsystému vlastních jmen pojmenovávajících výsledky společenské činnosti. **U.** je jméno jedinečného, unikátního výrobku či předmětu, např. lodi (*Primátor Dittrich*, *Titanik*), vlaku (obrněné vlaky *Praha*, *Masaryk*), letadla (*Jumbo Jet*), děla (*Car Puška*), zvonu (*Václav*, *Big Ben*), drahokamu (*Koh-i-noor*) apod. Mezi **u.** nepatří jména sériově vytvářených průmyslových výrobků, tzv. ↑sérionyma, např. aut (*Škoda Felicia*), ani jména dopravních spojů, tzv. porejonyma (expres *Vsacan*, rychlík *Krakonoš*). Též ↑chrématonymum.

Lit.: Klimeš, L., Názvy tanků a obrněných vlaků v československé armádě v letech 1935–1945, *CHHTP*, 1989, 151–154; Knappová, M., Namen von Sachen (Chrematonymie), *NEIHO* 2, 1996, 1567–1572; Kuba, L., Namen von Fahrzeugen, *NEIHO* 2, 1996, 1574–1581; Majtán, M., Klasifikácia chrématonymie, *CHHTP*, 1989, 7–13.

MKn

UNIVERBIZACE

Vznik jednoslovného pojmenování (lexému) motivovaného synonymním pojmenováním víceslovným (obv. víceslovným lexémem): *mikrovlnná trouba* → *mikrovlnka*. **U.** řeší rozpor mezi formální vícečlenností motivujícího spojení a jednotností významu. Je projevem jaz. ekonomie. Některá pojetí **u.** akcentují nutnost přetrvávající koexistence motivující víceslovné jednotky s jednotkou univerbizovanou (*bramborová polévka / bramboračka*), jiná k **u.** řadí i případy, kdy motivující jednotka zaniká a je plně nahrazena univerbizovaným výrazem (u historicky vzdálených **u.** může dojít i k zamlžení výchozího spojení, srov. pč. *⁺jeden na desäte* → stč. *jedenácte* → nč. *jedenáct*). – Náhrada (ustáleného) víceslovného pojmenování jednoslovným může probíhat různými způsoby: např. (a) přechodem v kompozita (*stará čeština* → *staročeština*), (b) kondenzací ve spřežky (*prolití krve* → *krveprolití*), (c) nahrazením sousloví sufixálním útvarem (*maturitní ples* → *maturák*), (d) substantivizací adj. při ztrátě subst. členu sousloví (*plzeňské pivo* → *plzeňské*), (e) elipsou specifikujícího adj., při níž se význam subst. motivujícího sousloví zúží na specifikovaný význam celého sousloví (*zemské jablko* → *jablko* nář. „brambor"), (f) tvořením zkratkových slov (*Občanská demokratická strana* → *Ódéeska*), (g) metonymicky motivovaným tvořením, při němž se univerbizovaným pojmenováním stává výchozí (n. blízce příbuzné) subst., z něhož bylo odvozeno určující adj. motivujícího víceslovného pojmenování; lze chápat též jako desufixaci určujícího adj. (*bronzová medaile* → *bronz*). **V užším vymezení** jsou někdy za **u.** považovány jen typy (a), (b), tj. případy, kdy univerbizovaná jednotka zřetelně uchovává po stránce významové i formální základy, z nichž vznikla. Obvykle však bývá s pojmem **u.** spojován především typ (c). Univerbizovaná jednotka vzniklá derivací reflektuje zpravidla rod řídícího subst. motivujícího spojení, zachovává základ atributivního adj. a je tvořena nejčastěji sufixy *-ák*, *-ka* (např. *sportovní redaktor* → *sporťák*, *minerální voda* → *minerálka*); pokud je řídícím subst. neutrum, univerbizát většinou získává sufix mask. (*slepé střevo* → *slepák*, *rodičovské sdružení* → *rodičák*). V řadě případů nelze rozhodnout, zda výraz vznikl **u.** víceslovné jednotky, n. paralelní nezávislou derivací. – **U.** je v č. velmi produktivní, více nežli v západních n. ostatních sl. jaz. (Isačenko). Nejčastěji se při ní uplatňuje derivace (*spacák*, *hotelovka*), v současné č. také kompozice, při níž vznikají složeniny (často hybridní) s první částí nabývající téměř funkce prefixu, tzv.

prefixoidem (*diskohit*, *profipráce*). Univerbizované výrazy se lépe ohýbají a jsou vhodnějším východiskem pro derivaci nežli víceslovná pojmenování. **U.** se nejvíce uplatňuje v běžné mluvě (*občanka*, *propiska*, *řidičák*), v profesním a slangovém vyjadřování (*laserovka*, *mistrák*, *písíčko*). Univerbizované jednotky bývají nespis., mohou však proniknout i do spis. jaz. a stát se neutrálnějšími nežli původní víceslovná pojmenování (srov. *fotoaparát* × *fotografický aparát*, *nosovka* × *nosová hláska*, *zubař* hov. × *zubní lékař*). Omezeněji vstupují do spis. č. univerbizované jednotky se sufixem *-ák* (majícím často příznak negativní expr.) a jednotky hybridní. Též ↑multiverbizace.

Lit.: Bosák, J., O vymedzení univerbizácie, *SR* 52, 1987, 231–237; Helcl, M., Univerbizace a její podíl při růstu dnešní slovní zásoby, *SaS* 24, 1963, 29–37; Horalík, J., O univerbizaci a homonymii z hlediska principu ekonomie, *ČSR* 12, 1967, 140–143; Hubáček, J.: *Onomaziologické postupy v slovní zásobě slangů*, 1971; Isačenko, A. V., Obecné zákonitosti a národní specifičnosti ve vývoji slovní zásoby slovanských jazyků, in: *K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků*, 1958, 143–151; Jedlička, A., K charakteristice slovní zásoby současné spisovné češtiny, *AUC-Phil* 1 (*SlavPrag* VII), 1965, 13–27; Jedlička, A., Univerbizace a multiverbizace v pojmenovacích strukturách, *AUC-Phil* 4–5 (*SlavPrag* XI), 1969, 93–101; Kučerová, E., Univerbizácia substantivizáciou dvojslovných pomenovaní mužských osôb, *SlSlov* 8, 1973, 3–14; *PMČ*, 1996; Sochová, Z., K slovotvorné a stylové charakteristice mluveného jazyka (O jednom typu univerbizovaných pojmenování), *NŘ* 49, 1966, 81–87; *TSČ*, 1962; Vachek, J., K otázce tzv. citátových složenin v češtině, *SaS* 21, 1960, 110–117.

ZH

URBANONYMUM

V ↑onomastice různě vykládaný termín (Šrámek, 1990), zprav. vlastní jména sídelních i nesídelních objektů ležících na katastru (podle jiného mínění jen v historickém jádru) města: (a) městských obvodů, čtvrtí, urbanistických obvodů, sídlišť; (b) náměstí, ulic a jiných veřejných prostranství; (c) mostů, podchodů, fontán, památníků, soch. Někdy se k **u.** řadí též vlastní jména (d) významných budov sídelního i nesídelního charakteru, částí městských opevnění apod.; (e) významných místností a sálů; (f) tratí, stanic a zastávek (železničních, autobusových atd.). Do urbanonymie nebývají zařazována ↑hydronyma (*Vltava*) ani ↑oronyma (*Červený kopec*), pokud nepojmenovávají nějaký specifický prvek městské reality. – **Urbanonymie** je tedy specifická třída ↑toponym, která představuje průnik oikonymického a anoikonymického systému (↑toponymum) a pojmenovává sídelní i nesídelní objekty vnitroměstských reálií (Majtán, 1988). Též ↑onymie.

Lit.: Majtán, M., Záverečné slovo, in: Žigo, P. ad. (eds.), *Urbanonymia*, 1988, 164–166; Odaloš, P. – Majtán, M. (eds.): *Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti*, 1996; Šrámek, R., Urbanonymie a urbonymie, *OZ* 31, 1990, 65–77; Žigo, P. ad. (eds.): *Urbanonymia*, 1986.

JP

URČENÍ ČASU PŘÍSLOVEČNÉ (adverbiále temporální)

Označuje entity, které umísťují obsah věty v čase. Tradičně se dělí na (a) časově lokalizující, odpovídající na otázku *kdy?* (*Petr pracuje teď / v noci /, když přijde z fakulty*); (b) časově limitující; a to (b_1) na otázku *odkdy?* (*Petr pracuje odteďka / od včerejška / od té doby, co se vrátil z nemocnice*) a (b_2) na otázku *dokdy?* (*Petr pracuje doteďka / do rána /, dokud neusne*); (c) časově kvantitativní, která jsou buď (c_1) durativní, na otázku *jak dlouho?* (*Petr pracuje stále / celou noc*), n. (c_2) frekventativní, na otázku *jak často?* (*Petr pracuje denně / každý den / den co den*). Popis výrazových prostředků **p.u.č.** např. MČ III (1987). Na rozdíl od ↑příslovečného určení místa je **p.u.č.** valenčně vázaným doplněním jen u několika sloves: určení místa, n. času, a to typu (a), vyžaduje např. sloveso *konat se* (*Koncert se koná v pátek*, n. *Koncert se koná v parku*), určení času, a to typu (b) a (c_1), vyžaduje sloveso *trvat* (*Přednáška trvala hodinu*). – V novějších pracích se snaha přihlížet k syntakticky relevantním lexikálněsémantickým rysům promítá v klasifikacích, v nichž se často základní rozdíl vidí mezi adverbiálii (1) časově lokalizujícími, tj. (a), (2) durativními, tj. (b) a (c_1), a (3) frekventativními, tj. (c_2). Klasifikace tohoto druhu reflektují to, že jen typ (1) časově zařazuje „události". – (1) **Časově lokalizující adverbiália**, tj. typ (a), časově zařazují události buď prostřednictvím jejich vztahu k jiným událostem: [*Když vařila kávu, // Při vaření kávy*] *poslouchala rádio*, n. jejich vztažením ke kalendářní chronometrii: [*20. ledna*] *poslouchala rádio*, n. k nějakému opěrnému bodu, buď momentu promluvy: [*Včera / Před hodinou / Minulý týden*] *poslouchala rádio*, n. momentu známému z kontextu: [*Hodinu předtím*] *poslouchala rádio*. Časová adverbiália při vyjadřování časového zařazení události kooperují se systémem morfologické kategorie ↑času, ↑způsobu a ↑vidu (↑určitý tvar slovesný); k postižení příslušných pravidel se zvl. v zahraniční liter. využívá Reichenbachovo (1947) rozlišení „point of speech" (moment promluvy), „point of event" (moment události) a „point of reference" (moment, k němuž se událost vztahuje jako současná n. nesoučasná). Při časovém zařazení události prostřednictvím jejího vztahu k jiné události se rozlišuje časová lokalizace jako současnost (*Když vařila kávu, // Při vaření kávy poslouchala rádio* = ‚poslouchala rádio v době, která se (částečně/zcela) kryje s dobou, kdy vařila kávu'), n. jako předčasnost (*Když uvařila kávu, // Po uvaření kávy poslouchala rádio*), či následnost (*Než vařila / uvařila kávu, // Před (u)vařením kávy poslouchala rádio*). **P.u.č.** se vztahuje vždy – na rozdíl od určení místa – na události, nikdy na objekty a je možné ve všech větách kromě generických (**Kočka je dnes savec*), vět s predikací ireverzibilní vlastnosti (**Ten kufr je dnes kožený*) apod. – (2) **Durativní adverbiália**, tj. typ (b) a (c_1), nelokalizují událost v čase, nýbrž udávají její kvantitativní charakteristiku, a to buď prosté trvání (*Četla hodinu / dlouho*), n. trvání vymezené bodem počátku a konce (*Četla od rána do večera*); jsou proto možná i ve strukturách s adverbiálii typu (1): *Včera četla hodinu*. Adverbiália typu (2) jsou daleko silněji vázána na sémantiku slovesa než typu (1). Vychází-li se z generalizace, že událost může být jen jednou (spatio-)temporálně omezena, vyplývá z toho, že tato adverbiália jsou vzhledem ke svému významu možná zpravidla pouze u nedok. sloves, nikoli u sloves dok., která vyjadřují omezení svým významem: *Psala dopis dlouho*

× **Napsala dopis dlouho.* Příklady typu *Zdřímnu si hodinu*; *Chvilku si zahraji na klavír* ukazují, že temporálně omezitelná jsou i dok. slovesa, pokud to nejsou ↑telická slovesa (accomplishmenty n. achievementy); ↑vid slovesa. Dále se tato **p.u.č.** dělí podle toho, odpovídají-li na otázku *jak dlouho?* (*Četl hodinu?*), *za jak dlouho?* (*Napsala dopis za sobotu*) a *na jak dlouho?* (*Půjčím ti to na tento víkend*). Vzhledem k spojitelnosti s dok. slovesy a nespojitelnosti se slovesy nedok. je ovšem sporné, zda časová adverbiália neodpovídající na otázku *jak dlouho* jsou durativní (*Napsala dopis za sobotu – *Psala dopis za sobotu*). – (3) **Frekventativní adverbiália**, tj. typu (c_2), vyjadřují četnost události, a to buď s využitím chronometrických (kalendářových a hodinových) veličin + kvantifikátorů: [*Denně / Každý den / Den co den / Třikrát ročně*] *napíši dopis*, n. jen časových četnostních výrazů: [*Zřídka / Často / Mockrát*] *napíši dopis.* – Do kategorie **p.u.č.** se někdy řadí i vyjadřování (4) **kvantity nástupu děje**: *Rychle zaplatíme* (= hned zaplatíme); *Pomalu zaplatíme* (= za chvilku zaplatíme). Třídění protějšků **p.u.č.** ve významové stavbě věty podává Panevová (1980).

Za výrazový prostředek **p.u.č.** se často pokládají **vedlejší věty časové**: *Když jsem se vrátil domů, všichni už spali.* Jejich sémantický výklad je vcelku shodný: je založen na významu spojek a na jejich kooperaci s dalšími morfologickými, syntaktickými a lexikálními prostředky (vid a způsob slovesného děje slovesa, příslovce a partikule tvořící se spojkou spojovací prostředek typu *až když*, *jen co* aj.). V rámci časově lokalizujících větných adverbiálií se z tohoto hlediska jazykově odlišuje vyjadřování (i) současnosti a (ii) předčasnosti – obě relace umožňuje vyjádřit univerzální spojka *když*, pro budoucnost *až*; pro opakovanost *kdykoli(v)*, významové nuance relace v rámci (i) např. *zatímco, jak*, v rámci (ii) např. *jakmile, sotva* – od (iii) následnosti (spojka *než*). Spojky dále existují pro vyjádření časově limitujících větných adverbiálií odpovídajících na otázku *dokdy?* (*dokud, než, až*). Jiné významy se v rámci větných adverbiálií vyjadřují konstrukcí typu *od té doby, co / kdy*; *po tu dobu, co / kdy.* – Od časových vět s funkcí **p.u.č.** se odlišují časové věty typu *Mohlo být k půlnoci, když ho probudil šramot*; tradičně se tu vágně mluví o obráceném poměru vět (věta hlavní vyjadřuje časový údaj, věta vedlejší vlastní děj). Jejich syntaktický výklad navrhl Svoboda v Sou (1972): *když* není spojkou, nýbrž vztažné časové příslovce, a vedlejší věta je tedy vztažná věta časová patřící do stejné kategorie vět jako věty s *což*: *Mohlo být k půlnoci, když ho probudil šramot / v kteréžto době ho probudil šramot*; ↑vztažná věta.

Lit.: Bauer, J., Časové souvětí v ruštině a v češtině, *Sovětská jazykověda* 5, 1955, 321–339; Běličová-Křížková, H., K systému temporální determinace v současných slovanských jazycích, *Studie ze slovanské jazykovědy* 1, 1978, 5–41; Cascio, V. L. – Vet, C. (eds.): *Temporal structure in sentence and discourse*, 1986; *MČ* III, 1987, 87–99, 472–479; *NS*, 1969, 267–277; Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*, 1980; *PMČ*, 1996; Reichenbach, H.: *Elements of symbolic logic*, 1947; Rojzenzon, L. I., K časovému souvětí v dnešní češtině, *SaS* 20, 1959, 10–18; *SČ*, 1998; *Sou*, 1972; *SS*, 1990, 92–112; Štěpán, J.: *Čas ve větě a textu*, 1986; Štěpán, J., K složeným příslovečným určením prostoru a času, *SaS* 50, 1989, 10–14.

PK

URČENÍ MÍRY PŘÍSLOVEČNÉ

Vyjadřuje kvantitativní charakteristiku slovesného n. adj./adv. obsahu: *velmi nenávidět*, *velmi starý / velmi staře vypadat.* Tvoří spolu s ↑příslovečným určením způsobu typ adverbiálií, která nevyjadřují okolnosti, nýbrž vnitřní charakteristiku slovesného obsahu (tak už Kopečný v ZČSk, 1962); proto se považuje buď za typ určení způsobu (např. Šmilauer v NS, 1969), n. sice samostatný, ale s určením způsobu blízký typ příslovečného určení. V č. tradici se prosadilo Šmilauerovo rozlišování (1) významu a (2) způsobu jeho vyjádření. Z hlediska (1), chápaného spíše ve smyslu významu věcného než jazykového, se vyčleňuje **p.u.m.** vyjadřující (a) velký stupeň (*vysoce účinný*, expr. *šíleně smutná*), (b) úplnost/neúplnost (*zcela špatný*), (c) dostatečnou/nedostatečnou míru (*vcelku snesitelný*); z jiného hlediska se rozlišuje (d) konkrétní míra (*popošel o krok*). Z hlediska (2) se rozlišuje vyjádření (i) přímo (viz výše), (ii) přirovnáním (*byl bílý jak stěna*), (iii) účinkem *(Křičel tak, že ochraptěl // do ochraptění)*; Šmilauer a Kopečný mají dále (iv) omezení (*Přišli všichni kromě pěti*), Šmilauer navíc (v) rozdíl (*Paní bezděky ustoupila o krok*). – Měrová adverbiália jsou valenčním doplněním u sloves měření: *Vážil metrák / hodně.* – V novějších pracích se reflektuje sémantika měrovými adverbiálii charakterizovaných dějů a vlastností: podle MČ III (1987) jsou u relačních adj. většinou vyloučena (**velmi železný*) a připouštějí je více slovesa neimplikující agens než slovesa s agentem. Též ↑příslovečné určení účinku, ↑intenzifikační částice.

Lit.: *MČ* III, 1987, 118–122; *NS*, 1969, 286–300; *ZČSk*, 1962, 232–236.

PK

URČENÍ MÍSTA PŘÍSLOVEČNÉ (adverbiále lokální)

Označuje umístění entity v prostoru. Sémanticky a syntakticky se rozlišují: (1) **p.u.m.** (a) statická, odpovídající na otázku *kde?* (*Petr pracuje tady / na poště / tam, kde pracuje i jeho tatínek*), a (b) dynamická; ta se dělí na (b_1) direktivní/směrová, a to (b_{1a}) na otázku *kam?* (*Postav tu vázu sem / na stůl / tam, kde stála ráno*) a (b_{1b}) na otázku *odkud?* (*Sundej ten obraz odsud / ze zdi / odtud, kam jsi ho pověsil*), a na (b_2) nedirektivní/dráhová na otázku *kudy?* (*Protáhl se tudy / dírou v plotě / tudy, kudy by se neprotáhl ani pes*). Bez manifestace projevující se v morfologické formě je rozdíl mezi **p.u.m.** valenčním a nevalenčním: (a) valenční: *Bydlí tam / v Brně* × nevalenční: *Oslavuje tam / v Brně*; (b_{1a}) valenční: *Vplížil se sem / do sklepa* × nevalenční: *Prší sem / do sklepa* apod.; (2) **p.u.m.** lokalizující (a) v rámci udaného místa (*Bydlí v Brně* = ‚na místě, které se nachází uvnitř místa, k němuž referuje výraz *Brno*'), (b) mimo rámec udaného místa (*Bydlí u Brna* = ‚na místě, které se nachází vně místa, k němuž referuje výraz *Brno*, a které je nedaleko od něho). Popis výrazových prostředků viz MČ III (1987). – V novějších pracích se výrazy s funkcí **p.u.m.** hodnotí i z dalších hledisek, např. (a) z hlediska toho, co je perspektivou/východiskem (origo) lokalizace: (a_1) orientace vzhledem k (i) mluvčímu (tzv. **deiktická orientace**) × (ii) nějakému objektu, prostřednictvím jehož něco lokalizujeme (tzv. **intrinzit-**

ní orientace): *Eva stojí před radnicí* = (i) ‚Eva stojí na místě, které se nachází vzhledem k místu, kde je mluvčí, před radnicí'; (ii) ‚Eva stojí na místě, které se nachází vzhledem k místu, kde je radnice, před ním' – distinkce se uplatňuje u objektů, které mají tzv. kanonickou orientaci (přední strana radnice je ta, kde se nachází hlavní vchod) × *Eva stojí před plotem* = jen (i); (a_2) orientace vzhledem k (i) mluvčímu × (ii) orientace vzhledem k adresátovi: *Petr stojí na protějším břehu řeky* = (i) i (ii) × *Stojím na protějším břehu řeky* = jen (ii); (b) z hlediska toho, jak je který rys trojdimenzionálního prostoru jazykově fixován: (i) poziční orientace (*zde*, *sem*, *odtud*) × (ii) dimenzionální orientace (vertikální: *nahoře*, *dole*), horizontální, a to stranová (*vedle – vpravo*, *vlevo*) a přímá (*0 – vpředu*, *vzadu*); v nepřímé řeči se výrazy (i) mění z perspektivy citovaného do perspektivy citujícího (*Tady prší → On říkal, že tam / tady prší*), zatímco výrazy (ii) se nemění (*Stůl stojí nalevo od okna → On říkal, že stůl stojí nalevo / *napravo od okna*). – Syntaktické klasifikace **p.u.m.** nejsou (u nás) tak propracovány jako klasifikace významové. V podstatě lze rozlišovat tři základní syntaktické typy těchto adverbiálií: (a) vztahující se k slovesu (*Vstoupil **do pokoje***), (b) vztahující se k slovesné skupině/slovesnému komplexu (*Postavil vázu **na stůl***), (c) vztahující se k celé větě (***V parlamentu** poslanci kouří v předsálí*). Objevují se snahy (a) a (b) interpretovat jako přísl. urč. typu adjekt, (c) typu situant (Adamec, 1968); (c) se někdy označuje i jako frame adverbiále. Z hlediska významové stavby věty rozebírá **p.u.m.** Panevová (1980). – Centrálním problémem novějších teorií je, zda se lokalizace pomocí adverbiálií místa týká (a) objektů, n. (b) situací. Při jeho řešení se uplatňují jak sémantická, tak syntaktická hlediska. Daný problém má řadu dimenzí, např.: (1) Zatímco u sloves, která ve své sémantické struktuře obsahují sublexikální predikát/primitiv, který implikuje adv. místa jako ↑komplement, se obecně přiznává, že jde o lokalizaci typu (a), u sloves, která adv. místa nevyžadují, a adv. místa zde má tedy povahu ↑adjunktu, se vychází z toho, že jde o lokalizaci (b); teorií je pak vynuceno buď to, že místo, které zaujímají aktanty/participanty situace, je část místa, kam je lokalizována situace, a pokud tomu tak není, je situace lokalizována jen parciálně (Wunderlich-Harweg, 1991), n. to, že vztah mezi lokalizací situace a lokalizací příslušných objektů jazyk nereflektuje (Maiernbornová, 1996). S řešením tohoto problému souvisí i řešení různých kontrastů, např. (1): (a) *Petr našel zapalovač na zahradě* (implikuje ‚zapalovač byl na zahradě' i ‚Petr byl na zahradě') × (b) *Petr našel zapalovač v kapse* (impl. ‚zapalovač byl v kapse', ale neimpl. ‚Petr byl v kapse'), (a_1) *Petr hledal zapalovač na zahradě* (impl. ‚Petr byl na zahradě', ale neimpl.'zapalovač byl na zahradě') × (b_1) *Petr hledal zapalovač v kapse* (neimpl. ‚zapalovač byl v kapse', ani ‚Petr ‚byl v kapse'). (2) Jinou dimenzi problému, čeho se lokalizace týká, reprezentuje kontrast: (a) *Petr si zašpinil kalhoty v rozkroku* × (b) *Petr si zašpinil kalhoty v lese* (srov. i z toho plynoucí dvojznačnost (c) *Petr si zašpinil kalhoty tady*). Zatímco v (b) adv. místa označuje region, který se vztahuje k celé situaci, v (a) adv. místa označuje region, který se vztahuje ke kalhotám. (3) Další dimenzi problému reprezentuje kontrast (a) *Karel May byl v USA šťastný* a (b) *Karel May byl v USA slavný*; věta (a) totiž implikuje, že Karel May byl v USA, kdežto věta (b) to neimplikuje. Tento kontrast se zpravidla vykládá na bázi rozlišování tzv. individual level predicates (referují k stálým vlastnostem), tj. případ (a), a tzv. stage level predicates (referují k nestálým vlastnostem), tj. případ (b).

Za výrazový prostředek **p.u.m.** se často pokládají **vedlejší věty místní**: *Sednu si, kde bude místo / kam budeš chtít*. Odlišují se od jiných příslovečných vět zvl. ve dvou rysech: (i) jsou to jen věty vztažné (uvozené vztažným příslovcem) a (ii) označují nějakou situaci, jejímž vyjádřením se referuje k události, ale relativum zajišťuje, že tato událost je chápána jako vlastnost místa, a tím i referenci těmito větami k místu; v MČ III (1987) se proto nazývají **propozice popisně jmenovací**. Zatímco sémantický a funkční výklad těchto vět je vcelku jednotný, výklad syntaktický je naopak diametrálně různý. Je důsledkem toho, jak se chápe rozdíl mezi spojením (a) bez tzv. odkazovacího pronominálního příslovečného výrazu (*Sednu si, kde bude místo*) a (b) s odkazovacím pronominálním výrazem (*Sednu si tam, kde bude místo*). Existuje několik koncepcí, které lze převést na dvě základní stanoviska: (1) místní věty ve spojeních (a) a (b) jsou syntakticky různé: v (a) jde o typ tzv. bezhlavých relativních vět (**headless relative clauses**), v (b) o atributivní relativní věty; (2) místní věty ve spojeních (a) i (b) jsou syntakticky stejné, v (a) jde jen o elipsu odkazovacího výrazu přítomného v (b); jak zjistila Panevová (1975), tento výraz je specifický tím, že je relevantní pro sémantiku věty, jeho funkcí není jen odkazování (*Přišli tam × odtamtud, kde hořelo*). Také názory na funkci odkazovacího výrazu ve spojeních (b) jsou různé; rozlišuje se zvl. funkce anticipační a resumační. Místní věty ve spojení (c) s adverbii (*Sednu si vlevo, kde bude volno*) se hodnotí často jako apoziční, n. jako atributivní, ve spojení (d) s nominální skupinou jako atributivní (*Sednu si na místo, kde bude volno*); o místních větách ve spojeních typu *Seznámili jsme se v Praze. A bylo to právě tam, kde jsme se poprvé políbili* ↑cleft konstrukce.

Lit.: Adamec, P., K otázce uplatnění větných členů v strukturních popisech jazyka, in: *OSS* II, 1968, 111–114; Běličová-Křížková, H., K systému prostorových vztahů v současných slovanských jazycích, *Sl* 47, 1978, 122–142; Daneš, F., Zpracování souvětí v nové mluvnici češtiny, *SlSlov* 12, 1977, 244–252; Konečná, D., O významech pádů v současné češtině, zejména v místních určeních, *SaS* 30, 1969, 347–357; Maienborn, C.: *Situation und Lokation*, 1996; *MČ* III, 1987, 77–99, 518–520; Panevová J., Tzv. vedlejší věty místní a jejich významová stavba, *SaS* 37, 1975, 284–290; Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*, 1980; *Sou*, 1972, 118–120; *VT*, 1985, 64–73.

PK

URČENÍ PODMÍNKOVĚ PŘÍPUSTKOVÉ PŘÍSLOVEČNÉ

V části č. lingvistiky (Bauer (1960), ale také např. MČ III (1987) a ČŘJ (1996)) označení příslovečného určení vyjadřovaného primárně vedlejší větou podmínkově přípustkovou typu (a) *Chodil ven, i když pršelo*, (b) *Ať je tam jakkoli, ven jít musíme*, (c) *Chodili ven, ať bylo hezky nebo pršelo*. U typu (a) Trávníček (v MSČ, 1951, 706) mluví

o zdůrazněné podmínce, Kopečný (v ZČSk, 1962, 249) naproti tomu o zdůrazněné přípustce, Svoboda (v Sou, 1972, 212) rozlišuje (a_1) přípustkové věty amodální, tj. co do pravdivosti otevřené (*Přijdu, i když bude pršet* // **třebaže bude pršet*), a (a_2) přípustkové věty oznamovací, tj. tvrzené jako pravdivé (*Přišel, i když pršelo* // *třebaže pršelo*). U typů (b) a (c) Svoboda mluví o **určení irelevantních okolností**. Karlík (1995) pokládá (a_1) za určení otevřené podmínky neúčinné a navrhuje proceduru jejich reinterpretace jako implicitního prostředku vyjádření irelevantních okolností, řadí je tedy k typům (b) a (c), které irelevantní okolnost vyjadřují explicitně; (a_2) je i pro něho spojení přípustkové.

Lit.: Bauer, J., Věty podmínkově-přípustkové, *Rusko-české studie*, 1960, 215–219; *ČŘJ*, 1996; Karlík, P.: *Studie o českém souvětí*, 1995; König, E., Conditionals, concessive conditionals and concessives: Areas of constract, overlap and neutralization, in: Traugott, E. C. ad., *On conditionals*, 1985, 229–246; *MČ* III, 1987; *MSČ* II, 1951; Nebeská, I., K negaci v souvětích příčinné povahy, *SaS* 37, 1976, 291–307; *Sou*, 1972; *SS*, 1990; *ZČSk*, 1962.

PK

URČENÍ PODMÍNKY PŘÍSLOVEČNÉ

V tradiční mluvnici vyjádření okolnosti tak, že jde o okolnost, na jejíž platnosti je závislá platnost/pravdivost obsahu věty, tj. podmínka. Primárně se vyjadřuje **vedlejšími větami podmínkovými** (se spojkami *jestliže*, *-li*, *když*, *pokud*, *pakliže*, *kdyby*), sekundárně nevětnými skupinami, zvl. nominálními, jimž pád přiděluje předložka (význam podmínky je vinterpretováván na základě významu jádra NS a předložky): ***Jestliže se podíváš z okna***, // ***Při pohledu z okna*** *uvidíš velkou zahradu*. **P.u.p.** se obvykle pokládá za druh příslovečného určení příčinného v širokém smyslu/příčinnostního. Rozlišuje se (I) **podmínka reálná**, a to (I_1) **otevřená** (splnitelná/uskutečnitelná/možná): *Jestliže bude pršet / Kdyby pršelo, na procházku nepůjdeme*; (I_2) **generická**: *Chodíš-li bez knoflíků u kabátu / *Kdybys chodil bez knoflíků u kabátu, musíš se oženit, nebo rozvést* (Kirk Douglas); (I_3) **splněná** (uskutečněná): *Jestliže všichni odešli, odejdu i já*; (II) **podmínka kontrafaktická** (nereálná/hypotetická), a to (II_1) **splnitelná, ale nesplněná** (uskutečnitelná, ale neuskutečněná): *Kdybych (byl) řekl víc, byli by (bývali) nešťastní ještě jiní lidé*), (II_2) **nesplnitelná, a tedy nesplněná** (neuskutečnitelná, a tedy neuskutečněná): *Kdybych byl Einstein, možná bych tomu rozuměl*); ke konstelacím spojek a modů a časů MČ III (1987), SČ (1998); k distribuci spojek Sou (1972). V novější (zvl.) cizí literatuře se podmínkové (zvl. souvětné) struktury nazývají **kondicionál**. – Výklad typu (I), tj. **struktur s podmínkou reálnou**, je založen (1) na vztahu mezi významem spojky typu ***jestliže*** a logickou spojkou „⊃" (↑implikace), přičemž koncepce (1a) předpokládají identitu významu jaz. a ↑logické spojky definované jako materiální implikace a vinterpretovávají další významy, které mají jednotlivá jaz. spojení dvou propozic „jestliže *p*, *q*" proti „$p \supset q$" navíc, zvl. na bázi ↑kooperačního principu a jeho maxim: (i) *Jestliže se bitva u Hastingsu nekonala v roce 1848, tak se konala v roce 1066* – pojistka proti konfliktu s maximou kvality; (ii) *Jestliže prší, chodníky jsou mokré* – kauzální souvislost mezi *p* a *q*, (iii) *Jestliže mu Petr půjčil stokorunu, jsem papež* – konflikt s maximou kvality (tvrzení pravdivosti propozice „jsem papež", třebaže je evidentně nepravdivá, startuje tzv. reduktivní úsudek se závěrem, že nepravdivá je i propozice formulovaná jako co do pravdivosti otevřená „Petr mu půjčil stokorunu"), (iv) *Jestliže se nemýlím, už jsme se někde viděli* – pojistka proti konfliktu s maximou kvality; *Jestliže Španělé nás obdivovali, Francouzi se nám posmívali* – konfrontace dvou událostí apod. Koncepce (1b) se snaží odstranit tzv. paradoxy materiální implikace novými logickými spojkami, které jsou logicky silnější než materiální implikace, ale nejsou tak silné jako ↑striktní implikace „$(p \supset q) \supset (q \supset p)$"; viz Stalnaker (1968), Lewis (1973). Koncepce (1c) vycházejí z toho, že spojka typu *jestliže* má (extenzionální) část svého významu identickou s logickou spojkou „⊃" a druhou (intenzionální) část významu charakterizuje jako obsahová souvislost (přičemž oslabená kauzace/motivace je jejím základním typem) apod.; za výraz **p.u.p.** se pak pokládají jen propozice odpovídající *p* v typu (ii). Výklad rozdílu mezi (I_1) a (I_3) je založen na jaz. významu spojky typu *jestliže*, a to: (I_1) spojka vyjadřuje, že propozice, u níž stojí, je co do pravdivosti otevřená, (I_3) se pak vykládá jako zrušení otevřenosti pravdivosti této propozice a její interpretace jako pravdivá (viz Karlík, 1997, 1999). Další vlastnosti podmínkových struktur typu (I) vyplývají z toho, že spojka *jestliže* (na rozdíl např. od *pokud*) nevyjadřuje, zda se událost, k níž referuje propozice *p*, uskuteční jednou n.vícekrát (*Jestliže vařila, děti si hrály v kuchyni* je tedy z tohoto hlediska dvojznačné), a z toho, že propozice věty se spojkou *jestliže* je prototypicky ↑základem v aktuálním členění (což umožňuje odvození vět *Chválíme-li už nakladatele, připomeňme ještě, že...* jako prostředku toliko topikalizace), srov. Haiman (1978). Alternativní výklad struktur typu (I), u nás dosud neprověřený, nabízejí Kamp (1981) a Heimová (1982); vycházejí z předpokladu, že funkcí věty s *jestliže* je restringování kvantifikujícího adverbia. Podle této teorie je struktura *Jestliže má sedlák osla, často ho bije* parafrázovatelná v jednom ze svých významů jako „mnoho dvojic x, y, v nichž je x sedlák, y osel a x vlastní y, je takových, že x bije y". Nejvíce pozornosti se věnuje v rámci (I) strukturám typu (ii) *Jestliže prší, chodníky jsou mokré*, a to z různých hledisek, zvl. (α) z hlediska toho, že extenzionální význam spojky *jestliže* v těchto strukturách uživatelé jaz. vnímají nikoli jako materiální implikaci („$p \supset q$"), nýbrž spíše jako tzv. bikondicionál „$p \supset q \;\&\; \neg p \supset \neg q$"; Geis-Zwicky (1971) mluví o jednom z typů ↑sugerovaného závěru; (β) z hlediska toho, že jsou-li splněny určité ↑pragmatické presupozice (např. hodnocení propozice *q* jako žádoucí, n. nežádoucí), struktury tohoto typu, nazývané **pragmatické kondicionály**, mohou vyjadřovat různé ↑KF, např. radu: *Jestliže se budeš učit, dostaneš vyznamenání* (= *Uč se, a dostaneš vyznamenání*), varování: *Jestliže budeš toho psa dráždit, tak tě kousne* (= *Nedráždi toho psa, nebo tě kousne*) aj.; jejich odvození probíhá na základě tzv. praktického závěru – von Wright (1977), pro č. Karlík (1995).

Rovněž výklad typu (II), tj. **struktur s podmínkou kontrafaktickou**, je založen na vztahu mezi významem

spojky ***kdyby*** a implikací. Jedna z vlivných koncepcí předpokládá identitu významu jaz. a logické spojky a významy, které mají jednotlivá jaz. spojení dvou propozic spojkou *kdyby* navíc, se vykládají jako ↑konverzační implikatury na bázi kooperačního principu a jeho maxim (Grice, 1975). Vlivnější jsou koncepce vycházející z toho, že materiální implikace není pro výklad typu (II) vhodným základem. Je-li propozice *p* nepravda, pak, má-li být „kdyby *p*, *q*" pravda, podle definice materiální implikace musí být pravda jak (i) *Kdyby ses mu (byl) omluvil, byl by ti odpustil*, tak spojení kontradiktorické (ii) *Kdyby ses mu (byl) omluvil, byl by ti neodpustil*, což není logicky možné, a proto se od Goodmana (1947) hledají podmínky, za nichž je (i) pravda a (ii) nepravda; srov. např. Lewis (1973). Snad všechny struktury typu (II) mohou fungovat jako pragmatické kondicionály: hypotetické konsekvence v aktuálním světě nerealizovaných/nerealizovatelných možností, které se jejich pronesením vyjadřují, vyjadřují se s cílem říct něco o aktuálním světě: říct něco o objektech, k nimž se referuje (*Kdybys byla houba, byla bys satan*), spekulovat o alternativách historických procesů (*Kdyby žil v roce 1938 Masaryk, Československo by mnichovskou dohodu nejspíš nepřijalo*), hodnotit jednání někoho jako očekávané (*To by nebyl Petr, kdyby přišel včas*), vyjadřovat se k něčímu jednání, a to realizovat např. výtku (*Kdybys brala ty léky pořádně, už dávno bys byla zdravá*) aj.; pro č. viz Karlík (1995).

Lit.: Geis, L. – Zwicky, A. M., On invited inferences, *LI* 2, 1971, 561–566; Goodman, N. N., The problem of counterfactual conditionals, *The Journal of Philosophy* 44, 1947, 113–128; Grice, H. P., Logic and conversation, in: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.): *Syntax and semantics* 3, 1975, 41–58; Haller, J., Poznámky k článku K. Erbana O novočeském užívání spojek *jestli, jestliže*, *NŘ* 21, 1937, 148–158; Heim, I.: *The semantics of definite and indefinite noun phrases*, 1982; Kamp, H., A theory of truth and semantic representation, in: Groenendijk, J. ad. (eds.), *Formal methods in the study of language*, 1981, 277–322; Karlík, P.: *Studie o českém souvětí*, 1995; Karlík, P., Tzv. splněná podmínka, *SPFFBU* A 45, 1997, 63–71; Karlík, P., *Funkce konkluzivních souvětí v jazykové interakci*, *SPFFBU* A 47, 1999, 85–94; Kubík, M.: *Uslovnyje konstrukcii i sistema složnogo predloženija*, 1967; Lewis, D.: *Counterfactuals*, 1973; *MČ* III, 1987; *SČ*, 1998, 291–299; *Sou*, 1972; *SS*, 1990; Stalnaker, R. C., A theory of conditionalas, in: Rescher, N. (ed.), *Studies in logical theory*, 1968, 99–112; Stefański, W.: *La proposition conditionelle dans les langues indo-européennes*, 1987; Traugott, E. C. ad. (eds.): *On conditionals*, 1986; Trávníček, F., K netázacím vedlejším větám s *-li, jestliže, jestli*, *SaS* 8, 1942, 124–120; Ueda, M., Mood selection in Czech and Russian if-then constructions, *Language sciences* 18, 1996, 525–548; Ueda, M., Hybrid conditionals in Czech and Russian, in: Maguire, R. A. – Timberlake, A. (eds.), *American Contributions to the Twelfth International Congress of Slavists, Cracow, August-September 1998: Literature, linguistics and poetics*, 1998, 540–554; Wright, G. H. von: *Handlung, Norm und Intention*, 1977; Wunderlich, D.: *Studien zur Sprechakttheorie*, 1976.

PK

URČENÍ PROSTŘEDKU PŘÍSLOVEČNÉ

Vyjadřuje prostředek n. nástroj používaný k ději: *Šil jehlou / na šicím stroji.* V č. tradici se pokládá buď za druh příslovečného určení způsobu, protože se na ně lze ptát otázkou *jak?* (např. Šmilauer v NS, 1969; Sbg, 1975), n. za samostatný typ příslovečného určení (SČ, 1998). Vnitřní klasifikace **p.u.p.** se opírá o věcné významy, které lze z jaz. vyjádření a na základě znalosti světa, k němuž se příslušná věta vztahuje, vyrozumět, ne o významy jazykové. Rozlišuje se (a) nástroj (*Napsal to perem*), (b) látka/materiál (*Peru persilem*), (c) dopravní prostředek (*Letěl balonem // v balonu*), (d) měřítko (*Poznal ji podle postavy*), (e) děj (*Vyřešil to tak/tím, že mu domluvil / domluvou*) – věta vedlejší prostředková, v ZČSk (1962) je i (f) cena (*Chtěl ty jablka za hlídání / za stovku*). – V novějších pracích se často dochází k závěru, že tato adverbiália jsou v jistém smyslu hybrid ↑komplementu a ↑adjunktu: jejich výskyt je totiž vázán na slovesa implikující činitele a jejich forma je do značné míry řízena slovesem (srov. např. hudební nástroje: *hrát na něco*). Také operativní testy ukazují na hybridnost: na povahu komplementu ukazuje nemožnost iterace (**Krájel chleba nožem kráječem* × *Krájel chleba každý týden v sobotu večer*), na povahu adjunktu možnost parcelace (*Krájel, a sice nožem* × **Krájel, a sice chleba*). Jiné přístupy (u nás ↑FGP) vycházejí z toho, že (při nynějším třídění příslovečných doplnění) jde o implikaci spíš jen obsahovou (kognitivní), zatímco systém jaz. připouští i věty *Stalo se to tím, že dlouho pršelo*; *Padající strom ho zasáhl dlouhou větví.*

Lit.: *NS*, 1969, 300–302; *Sbg*, 1975, 145; *SČ*, 1998, 283–284; *ZČSk*, 1962, 240–241.

PK

URČENÍ PŘÍČINY PŘÍSLOVEČNÉ

V tradičních mluvnicích vyjádření okolnosti tak, že jde o okolnost způsobující platnost obsahu věty. Primárně se vyjadřuje **vedlejšími větami příčinnými/důvodovými** (se spojkami *protože, poněvadž, jelikož, ježto*; *proto, že, kvůli tomu, že...*): *Potrubí popraskalo, **protože byl v noci mráz***, a nominálními skupinami v instr. n. pádě přidělovaném NS předložkou obsahující sém kauzace: *Potrubí popraskalo **mrazem** // **vinou mrazu***. Pokládá se za druh příslovečného určení příčinného v širokém smyslu/příčinnostního. Za **p.u.p.** se nepovažují věty s *neboť, vždyť, totiž*, pokládané za hlavní věty vyjadřující příčinu a mající funkci vysvětlovací, a proto vždy postponované. – V novější literatuře se struktury s tzv. příčinnými větami vykládají velmi různě, což je mj. důsledkem toho, zda se při popisu vychází od (1) mezipropozičních sémantických vztahů, n. od (2) významu spojovacích prostředků. V rámci pojetí (1), u nás reprezentovaného MČ III (1987), hraje centrální roli pojem **kauzální nexus**, který se definuje jako jednosměrný vztah dvou složek (doprovázení/souvýskytu/způsobování *a b*), přičemž se předpokládá buď to, že tento nexus má ontologický statut, n. že je to – jakožto výtvor člověka umožňující mu interpretovat a prognostikovat události – kategorie ryze gnozeologická; složka *a* se sémanticky dělí na (i) **vlastní příčinu**/„Realgrund", tj. jev působící povahy fyzické (*Potrubí popraskalo, protože byl v noci mráz*), a na (ii) **důvod**/„Beweggrund", tj. motiv jednání (*X.Y. byl prohlášen nevinným, protože nebyl dostatek důkazů*) – proti tomu stojí **důvod**/"Beweisgrund", viz níže; u nás Daneš v VT (1985). V rámci pojetí (2) se buď dospívá k výsledkům srovnatelným s těmi, k nimž lze dospět v rámci (1) – u nás Svoboda v Sou (1972), Běličo-

vá-Sedláček v SS (1990), n. se z významu spojek odvozuje, že onen vztah, který se příčinným souvětím vyjadřuje, je vztah dvou složek předpokládající (víru v) složku třetí *c*, mající povahu nějaké normy/obvyklé obsahové souvislosti, vůči níž složky *a* a *b* představují podmnožiny n. prvek. Podle charakteru této třetí složky se rozlišují věty založené na (α) přírodních zákonech, v nichž vedlejší věta vyjadřuje příčinu (*Potrubí popraskalo, protože byl v noci mráz*), na (β) sociálních pravidlech a normách jednání, v nichž vedlejší věta vyjadřuje důvod/motiv (*Všechny zkoušky skládala bez problémů, protože měla talent*), na (γ) sémantické ekvivalenci apod. (*Tato věta je dvoučlenná, protože obsahuje podmět a přísudek*). Spojka typu *protože* vzhledem k (γ) tedy nemůže mít kauzální význam, nýbrž je prostředkem vyvozování závěru/konkluzivity (mluví se někdy proto o argumentačních spojkách). Schémata mající modelovat vyvození závěru jsou zpravidla založena na ↑modu ponens, v němž složka *c* reprezentuje tzv. vyšší premisu, ale obsahují další složky, které mají např. zajistit, aby uvedení pouze jednoho jevu jakožto složky *a* mohlo být interpretováno jako příčina/důvod platnosti složky *b*: *Protože pršelo, Petr zmokl* = (c) „Jestliže prší a jestliže je člověk ve volném prostoru a jestliže si nevezme deštník a jestliže..., člověk zmokne“ (řešení na principu exhaustivity); klasickým modelem je Toulminovo (1974) argumentační schéma (↑argumentace), vlivný je i tzv. reflexivní průběh vyvozování závěru u von Wrighta (1977), srov. jeho rozpracování u Kleina (1987), u nás u Karlíka (1995). – Koncepce (1) uvažujíce o způsobech jaz. vyjádření kauzálního nexu „příčina-následek“ většinou dospívají k závěru, že forma „protože *a*, *b*“ je konvertovatelná na formu „*a*, takže *b*“; v koncepcích (2) se k takovému řešení buď nedospívá, n. se o něm vůbec neuvažuje; ↑konkluzivní vztah. – V obou koncepcích dominuje problém, k čemu jaz. struktury s větou se spojkou typu *protože* slouží; odpovědi na tuto otázku jsou diametrálně odlišné. Předpokládá se, že se větou s *protože* vyjadřuje (a) **příčina,** n. **motiv** platnosti propozice maticové věty: (a_1) *To potrubí zamrzlo, protože byl velký mráz*, přičemž jako výrazový prostředek ilokučních n. textověorganizujících funkcí, např. vysvětlení, zdůvodnění, ospravedlnění, může fungovat podle některých autorů celé souvětí („to, že zamrzlo potrubí, vysvětluji tím, že byl velký mráz“), podle jiných autorů jen věta vedlejší („potrubí zamrzlo, a to vysvětluji tím, že byl velký mráz“); (b) **důvod pro postulování pravdivosti propozice** maticové věty: *Protože všechny zkoušky skládala bez problémů, musela mít / určitě měla talent*); (c) **důvod užití nějakého výrazu**: *Byl jsem zaveden slečnou Elsou – protože tak se jmenovala svůdná komorná – do zahrady* (vsuvka); (d) **důvod ↑ilokučního aktu** (*Pošli jí telegram, protože jinak o tebe bude mít strach*). Rozdíl mezi (a) a (d) vynikne v dvojici ukazující různý ↑skopus ilokuce: (a) *Kam jsi se schoval, protože jsi s ním nechtěl mluvit?* (= „ptám se tě: kam jsi se schoval, protože jsi s ním nechtěl mluvit?) × (d) *Kam jsi se schoval, že tě nenašel?* (= „ptám se tě: kam jsi se schoval?, a to (// ptám se tě) proto, že vím, že tě nenašel“). V části cizí lingvistiky se i vedlejším větám se spojkou typu *protože* připisuje ilokuční potenciál, a mluví se o výrazu ↑subsidiárních ilokucí (Rosengrenová, 1987).

Lit.: Běličová-Křížková, H., K systému příčinných vztahů mezivětných a členských, *ČSR* 24, 1979, 97–113; Karlík, P.: *Studie o českém* souvětí, 1995; Klein, J.: *Die konklusiven Sprechhandlungen*, 1987; Machová, S.: *Příčina v syntaxi češtiny*, 1972; *MČ* III, 1987, 100–103, 481–487; Nebeská, I., Poznámka k příslovečným určením příčinným, *SaS* 35, 1974, 21–25; Nebeská, I., K negaci v souvětích příčinné povahy, *SaS* 37, 1976, 291–307; Rosengren, I., Begründungen und Folgerungen als kommunikative Handlungen, in: Motsch, W. (ed.), *Satz, Text, sprachliche Handlung*, 1987, 179–197; *Sou*, 1972, 189–195; *SS*, 1990, 127–136; Svoboda, K., Důvod a příčina, *SaS* 44, 1985, 275–283; Toulmin, S. E.: *The uses of argument*, 1974; *VT*, 1985; Wright, G. H. von: *Handlung, Norm und Intention*, 1977.

PK

URČENÍ PŘÍPUSTKY PŘÍSLOVEČNÉ (adverbiále koncesivní)

V tradičních mluvnicích okolnost vyjádřená tak, že jde o okolnost, navzdory níž platí obsah věty. Primárně se vyjadřuje **vedlejšími větami přípustkovými** (se spojkami *ač*, *ačkoli(v)*, *jakkoli(v)*, *třebaže*, *přestože* / *přesto, že*, výrazem *i když* / *i kdyby*, pokládaným jednou za spojku, jindy za spojení spojky s částicí *i*, a výrazem *byť*, pokládaným jednou za spojku, jindy za kondicionálovou partikuli), sekundárně nevětnými skupinami, zvl. NS, jimž pád přiděluje předložka: ***Ačkoli to bylo zakázáno, // Přes zákaz // Navzdory zákazu*** *krmili návštěvníci opičky.* Pokládá se za druh příslovečného určení příčinného v širokém smyslu/příčinnostního, avšak zdůrazňuje se, že jde o určení specifické, což se projevuje tím, že se od ostatních příčinnostních určení liší: (a) v podstatě se na ně nelze zeptat přirozenou otázkou (neexistuje k tomu žádné tázací zájmenné příslovce); (b) nemůže být v dosahu negace (maticové věty); (c) nemůže být ↑rematizováno (**Jen ačkoli to bylo zakázáno, ...*); (d) nemůže být v dosahu tázací ilokuce (*Krmili návštěvníci opičky, ačkoli to bylo zakázáno?* = „ptám se: krmili návštěvníci opičky?, přičemž vím, že to bylo zakázáno“) aj. Tyto specifické vlastnosti **p.u.p.** se reflektují i v jeho pojmenování v tradičních mluvnicích: zatímco označení ostatních kauzálních určení (příčina, účel, podmínka) implikují vztahy mezi událostmi, přípustka jako jediná se vztahuje na možnou KF těchto výrazů v jaz. interakci (tj. připouštění). – V novější literatuře se popis přípustkových souvětí koncentruje vědomě na jejich stránku sémantickou a pragmatickou. (1) Při popisu **sémantiky** přípustkových spojení se vcelku obecně vychází z toho, že přípustkový vztah je založen na negaci vztahu mezi složkami ↑kauzálního nexu, tj. příčinou/důvodem a očekávaným následkem (u nás zvl. Nebeská, 1976): (i) *Ačkoli jsme Petra pozvali, nepřišel* (= „jestliže někdo někoho pozve, dá se očekávat, že pozvaný přijde“ (obvyklá obsahová souvislost); „protože jsme Petra pozvali, dalo se očekávat, že (Petr) přijde, ale on nepřišel“ (rozpor plynoucí z negace závaznosti vztahu mezi příčinou a následkem, nesplněné/zklamané očekávání apod.). Často se proto dedukuje, že přípustková spojení dvou propozic zdůrazňují kauzální aspekt vztahu, zatímco odporovací spojení týchž propozic (ii) *Petra jsme (sice) pozvali, ale on nepřišel* aspekt rozporu. Přesnější je formulace, že mezi oběma strukturami (i) a (ii) je sémantický rozdíl: přípustkovým spojením se konstru-

uje nějaký vnitřní sémantický vztah mezi propozicemi, přičemž se současně vyjadřuje, že v daném případě tento vztah neplatí, kdežto odporovacím spojením se vyjadřuje pouze rozpor n. kontrast: *Petr je modrooký, ale / zatímco Pavel je černooký* × *Petr je modrooký, ačkoli Pavel je černooký* (navíc implikuje, že Petr a Pavel jsou pokrevní příbuzní). V tomto obecném teoretickém rámci je zakotveno mnoho různých modelů, které se snaží reprezentovat sémantiku přípustkových spojení (např. Klein, 1980; Pötters, 1992); u nás navrhl s nimi srovnatelné schéma Karlík (1995), navazuje přitom na myšlenky Nebeské (1976); jeho schéma vyjadřuje, že: *a*, i když je platné, a i když je platná obvyklá obsahová souvislost „jestliže *a*, *b*", je neúčinné ve vztahu k *b* očekávanému na základě dané obvyklé obsahové souvislosti, protože současně s „jestliže *a*, *b*" existuje i obsahová souvislost „jestliže a_1, tak *non b*" a platí a_1, přičemž v daném případě má a_1 větší kauzační/motivační sílu než *a*, takže *non b*. V tomto schématu se tedy reflektuje jednak sémantická struktura přípustkových souvětí (rozpor mezi očekávaným a skutečně platným), jednak princip toho, čím je tento rozpor v daném případě způsobován: *Rozneslo se, že V+W nehrají* (a_1), *a hra neměla velké návštěvy* (*non b*), *ačkoli to byla sranda* (*a*). Z tohoto hlediska je složka *a*, nazývaná termínem „přípustka", sémanticky **neúčinnou/nedostatečně silnou příčinou**. Obecný princip rozhodující o účinnosti/neúčinnosti příčin se zatím hledá. – (2) Při popisu **pragmatické složky** přípustkových spojení se vychází z toho, že propozice přípustkové věty nemůže být rematizována (viz výše), a z toho se odvozuje, že její funkce musí spočívat ve vyjadřování menší důležitosti v ní obsažené informace, totiž pouhého potvrzení, že jedna složka obvyklé obsahové souvislosti (*a*) platí, n. menší důležitosti jí realizovaného ilokučního aktu, tj. ↑subsidiárního ilokučního aktu **připouštění** (platnosti legitimity vyvození určitého závěru z premisy, která normálně vede k závěru opačnému); König, 1991. Připouštěním lze realizovat v jaz. interakci některý ze tří hlavních cílů: upozadit rozdíly v názorech komunikantů, předstírat objektivitu, posílit vlastní tezi. Funkce připouštění je dominantní ve strukturách, v nichž je přípustková věta na prvním místě, typu *Ačkoli ji měl rád, nevzal si ji*, založených na víře v obvyklou obsahovou souvislost, i typu *Ačkoli se to zdálo nemožné, brzy se uzdravil*; *Ačkoli to už asi víte, Eva se rozvedla*, vyznačujících se absencí nějaké obvyklé obsahové souvislosti a pokládaných Karlíkem (1995) za přípustkové pojistkové věty; to nejsou věty příslovečné.

Lit.: Čuntová, I., Vedlejší věty přípustkové v ruštině a češtině, *RJ* 9, 1969, 158–165; Meola, C. Di: *Der Ausdruck der Konzessivität in der deutschen Gegenwartsprache*, 1997; Kamiš, A. – Svoboda, K., Přípustkové věty v češtině a slovenštině, *AUC-SlavPrag* 17, 1975, 227–232; Karlík, P.: *Studie o českém souvětí*, 1995; Klein, J., Die Konzessiv-Relation als argumenttheoretisches Problem, *ZfGL* 8, 1980, 154–169; König, E., Konzessive Konjunktionen, in: Stechow, A. von – Wunderlich, D. (eds.), *Semantik*, 1991, 631–639; Nebeská, I., K negaci v souvětích příčinné povahy, *SaS* 37, 1976, 291–307; Mazzoleni, M., I costrutti concessivi, *Studi italiani di linguistica teoretica i applicata* 25, 1996, 47–65; Pötters, W.: *Negierte Implikation im Italiänischen*, 1992; Ružička, J., Prípustkové a krajnopodmienkové súvetie, *Kultúra slova*, 1974, 149–157; Sidiropoulou, M., On the connective 'although', *JP* 17, 1992, 201–221; *Sou*, 1972; *SS*, 1990; Svoboda, K., O časovém rozvrstvení přípustkových spojek v současné spisovné češtině, *NŘ* 57, 1974, 67–71.

PK

URČENÍ PŘÍSLOVEČNÉ (adverbiále)

V klasických závislostních gramatikách větný člen, který rozvíjí sloveso, adj. n. adv. (jakékoli větněčlenské platnosti) a jehož tvar není tímto slovesem, adj. n. adv. řízen; syntaktická závislost **p.u.** se tedy nesignalizuje prostředky morfologickými; jde o ↑**přimykání** (adjunkci). Nereflektují se případy, kdy **p.u.** rozvíjí předložku: *Už byl* ***skoro*** *v díře*. Vyjadřuje se: (a) adverbiální skupinou (*Pracuje* ***doma*** */* ***tam*** */* ***tady***); (b) adjektivní skupinou (*Pracuje* ***rád*** */* ***svědomitě*** */* ***amatérsky*** */* ***tak(to)***), pokud se tvary jako *svědomitě*, *vědecky* pokládají za neshodné tvary adj. (u nás v ↑DVS Komárek v PČM (1978) i ↑FGP), v jiných gramatikách se to pokládá za vyjádření typu (a); (c) NS, jejímž jádrem je (c_1) jméno v pádě bezpředložkovém (*Pracuje* ***hodinu***) – ve frázových gramatikách se mluví o nominální frázi (NP), n. nověji o předložkové frázi (PP) s prázdnou předložkou (např. McCawley, 1988)), n. (c_2) jméno v pádě předložkovém, přičemž pád přiděluje NS předložka (*Pracuje* ***v supermarketu*** */* ***s chutí***) – ve frázových gramatikách se mluví o PP. V řadě koncepcí se za **p.u.** pokládá (d) vedlejší věta příslovečná: *Pracuje,* ***když má dobrou náladu*** */* ***aby se nenudil*** */* ***jako kdyby šlo o život***; (e) infinitivní skupinou: *Šel* ***dětem koupit nanuky***. – **P.u.** je jediný větný člen, který se v klasických mluvnicích vnitřně klasifikuje sémanticky (i když na základě věcných, mimojazykových souvislostí a/nebo lexikálního významu výrazů), zatímco novější přístupy jsou k sémantické klasifikaci daných výrazů mnohdy skeptické. Tradičně se rozlišuje (a) ↑**p.u.** místa, (b) ↑**p.u.** času, (c) ↑**p.u.** způsobu a míry, (d) **p.u.** podmínky, (e) ↑**p.u.** přípustky, (f) ↑**p.u.** účelu a (g) ↑**p.u.** příčiny/důvodu; v rámci každého z nich se u různých autorů rozlišují různé významové podtypy. Existuje mnoho pokusů **p.u.** hierarchizovat. V č. lingvistice se rozlišují (1) určení časoprostorová, tj. (a) a (b); (2) určení způsobová a měrová, tj. (c); (3) určení příčinnostní, tj. (d) – (g), a jako zvl. typ se uvádí (4) ↑**p.u.** zřetele. Šmilauer v NS (1969) navrhuje rozlišovat **p.u.** doplňující, tj. nutné (*Choval se hrubě* – **Choval se*), a **p.u.** určující, tj. nikoli nutné (*Nadával hrubě* – *Nadával*). Kopečný v ZČSk (1962) navrhuje rozlišovat **p.u.** inherentní (kvality n. intenzity verbálního n. adj. obsahu: ***rychle*** */* ***hezky*** *psát*) a **p.u.** adherentní/relační (okolností, určující větné jádro jako celek (***Včera*** *svolali rychle lékaře* ***do auly***); v Kopečný (1953) dělí určení relační na určení okolností vnějších (místa, času, prostředku, původu) a určení okolností vnitřních (zřetele, příčiny, účelu, původce). K důslednému třídění **p.u.** podle jejich protějšků ve významové stavbě věty směřuje i ↑FGP (↑tektogramatika, ↑valence). – V novějších závislostních popisech se větný člen, který tradiční gramatiky označují termínem **p.u.**, považuje za (a) ↑komplement, je-li členem daným ↑valencí slovesa/adj. (*Vnikl do pokoje / tam*; *Chová se nevhodně / jako slon v porcelánu*; *Ta kniha stojí hodně / stovku*); (b) ↑adjunkt, není-li členem daným valencí slovesa/adj.: *Doma / Tady / V ložnici*

/ *Kde se spí, nekouřím* (SČ, 1998); z hlediska morfosyntaktické struktury výrazu se adverbiální komplementy a adjunkty neliší, takže se někdy oba pokládají za adjunkty. MČ III (1987) případy (b) nazývá ↑suplementy. – Lze rozlišovat adverbiália, (a) která se vztahují k verbální/adj./adv. skupině (*hrát na klavír pěkně / jako Rokl, zajímavý cenově / cenou, moc pěkně, Petr našel zápalky v kapse*); (b) která se vztahují k zbytku věty a spolu s ním tvoří propoziční obsah touto větou vyjadřovaný (***Na zahradě / Tam** Petr sedává pod kaštanem*) – nazývají se **větně determinační** (ČŘJ, 1996); (c) která se vztahují k větě n. k jejím částem a vyjadřují postoje mluvčího k propozici n. jejím složkám: *Petr zřejmě // s největší pravděpodobností rozbil okno* – adverbiále *zřejmě // s největší pravděpodobností* se vztahuje (i) k celé propozici vyjadřované větou *Petr rozbil okno* v kontextu simulovaném otázkou *Co se stalo?*, (ii) k různým složkám propozice: v kontextu simulovaném otázkou *Co udělal Petr?* k ději vyjádřenému verbální skupinou *rozbil okno*, v kontextu *Co rozbil Petr?* k objektu vyjádřenému NS *okno*; jejich ↑skopus je tedy dán aktuálním členěním – protože jím může být propozice vyjadřovaná celou větou, mluví se někdy o **větných adverbiáliích** (a příslovce tuto funkci plnící se nazývají ↑větná příslovce). Nejsou – na rozdíl od (a) a (b) – větným členem v tradičním pojetí, o čemž svědčí řada testů (Pittner, 1999). V MČ III (1987) se za adverbiália pokládají i výrazy tradičně interpretované jako ↑doplněk (tzv. doplněk určující u sloves plnovýznamových: *Dědeček sedí vzpřímeně / vzpřímený, Dívka odcházela usmívajíc se*); jde pak o typ (d), tzv. **p.u.** komitativní; viz diskusi u Daneše (1985) a Štíchy (1992). Též ↑adjunkt.

Lit.: Auwera, J. van der – Baoill, D. P. Ó. (eds.): *Adverbial construction in the languages of Europe*, 1997; *ČŘJ*, 1996; Koktová, E.: *Sentence adverbials in a functional description*, 1986; Koktová, E., Scoping properties of negation, focus particles, sentence adverbials, *ThL*, 1987, 173–226; Kopečný, F., Význam krátkých tvarů adjektivních a zejména tvaru neutrálního v češtině, *Sl* 22, 1953, 557–574; McCawley, J. D., Adverbial NPs: Bare or clad in see-through garb?, *Lg* 64, 583–590; *MČ* III, 1987; Němec, I., Příslovce se vztahem k subjektu nebo objektu a jejich vývojové souvislosti s příslovci způsobovými, *Sl* 50, 1981, 242–247; *NS*, 1969; Panevová, J., Inner participants and free adverbials, *PSML* 6, 1978, 227–254; *PČM*, 1978; Pittner, K.: *Adverbiale im Deutschen*, 1999; *SČ*, 1998; Štícha, F., O povaze jednoho typu adverbiální determinace, *NŘ* 75, 1992, 183–192; *VT*, 1985; *ZČSk*, 1962; ↑adjunkt.

PK

URČENÍ PŮVODCE PŘÍSLOVEČNÉ

Typ ↑příslovečného určení, které označuje (1) živého původce, který kontrolovaně vykonává děj, (2) živého n. neživého původce, který děj vykonává nekontrolovaně. Vyjadřuje se NS: *Byl pochválen **ředitelem** // **od ředitele**; Dostal **od ředitele** vynadáno; Dal / Nechal se vyzkoušet **prof. Janyškou** // **od prof. Janyšky**;* (2) *Byl mučen **pochybnostmi***. Pokládá se buď za typ určení způsobu (Kopečný v ZČSk, 1962), n. příčinnosti (Gebauer, 1929), n. jako určení samostatné (Šmilauer v NS, 1969, aj.). **P.u.p.** typu (1) má mezi příslovečnými určeními zcela zvláštní postavení, neboť představuje přístav pro agens odsunutý v důsledku pasivizace n. jiných procesů (změny aktivní morfologie slovesa na morfologii pasivní) z podmětové pozice: [***Petr***$_{\text{agens}}$]$_{\text{podmět}}$ *bije Pavla* → *Pavel je bit* [***Petrem***$_{\text{agens}}$]$_{\text{příslov. určení}}$; v některých koncepcích se proto pokládá za (slabě) valenční doplnění: je to hybrid, sémanticky jde o aktant implikovaný lexikálněsémantickou strukturou slovesa, syntakticky ovšem v důsledku pasivní morfologie a s ní spojené změny slovesa na ↑participium není komplementem (jako je aktant s rolí agens u slovesa), nýbrž adjunktem (jako jsou u slovesa volná doplnění). **P.u.p.** typu (2) může být analogicky pokládáno za přístav pro kauzátor odsunutý z pozice podmětu: (2a): *Petra trápila **nespavost*** → *Petr byl trápen **nespavostí***); ve strukturách se slovesem (2b) *Petr trpěl **nespavostí*** buď jako výsledek aplikace rozvíjecího pravidla (pak je pokládáno za nevalenční): *Petr trpěl, a to nespavostí*, n. jako člen implikovaný v sémantické struktuře slovesa (pak je pokládán za valenční): *Petr trpěl nespavostí*. Rozdíl mezi (2a) a (2b) demonstruje kontrast: *trápený nespavostí* × **trpěný nespavostí*. Též ↑hierarchizace propozice.

Lit.: Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého* IV, 1929; *NS*, 1969; Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*, 1980; *ZČSk*, 1962.

PK

URČENÍ PŮVODU PŘÍSLOVEČNÉ (u. látky příslovečné)

Typ ↑příslovečného určení, které označuje něco, co je východiskem pro vznik něčeho jiného. Vyjadřuje se NS, přičemž pád jí přiděluje předložka *z* (*Ušila si halenku **z čistého hedvábí***), n. vztažnými větami (*Ušila si halenku **z toho, co našla ve skříni***). Pokládá se buď za typ určení způsobu (Kopečný v ZČSk, 1962), n. příčinnosti (Gebauer, 1929), anebo jako určení samostatné (Šmilauer v NS, 1969, aj.). U Panevové (1980) se pokládá za určení valenční. Nezřídka se zdůrazňuje (a přeceňuje) vztah struktur s určením původu (i) a s ↑určením výsledku (ii): (i) *Sestavil z kostek pyramidu* – (ii) *Sestavil kostky do pyramidy.*

Lit.: ↑příslovečné určení původce.

PK

URČENÍ SPOLEČENSTVÍ PŘÍSLOVEČNÉ (u. doprovodu, sociativní, komitativní)

Typ ↑příslovečného určení, které vyjadřuje objekt účastnící se na ději společně s jiným objektem ve větě vyjádřeným/vyjádřitelným buď v pozici podmětu (1), n. v pozici předmětu (2). Ve strukturách vyjadřujících společnou účast je **p.u.s.** vyjádřeno NS, přičemž pád jí přiděluje předložka *s*: (1) *Petr šel do kina **s Marií***; (2) *Otec poslal Petra do kina **s Marií***; při negaci společné účasti, nevylučující ovšem účast obou objektů samostatně, je **p.u.s.** vyjádřeno NS, jíž pád přiděluje předložka *bez*: (1) *Petr šel do kina **bez Marie***; (2) *Otec poslal Petra do kina **bez Marie***. Pokládá se za druh příslovečného určení způsobu (u nás Šmilauer v NS, 1969), MČ III (1987) analyzuje tento typ v rámci výkladů o ↑koordinaci. Jako větný člen stojí mezi ↑komplementem a ↑adjunktem. Někdy je obtížné **p.u.s.** odlišit od přívlastku (doprovodu): *Potkal jsem Marii s Petrem* (= „potkal jsem je oba“, pak je *s Petrem* přívlastek, n. „oba, tj. já a Petr, jsme potkali Marii“, pak

je *s Petrem* **p.u.s.**). Od větného členu u ↑recipročních sloves, tj. komplementu, se **p.u.s.** liší, jak to ukazuje kontrast: *Petr šel do kina s Marií – Petr šel do kina bez Marie* × *Petr se radil s Marií – *Petr se radil bez Marie.*

Lit.: *MČ* III, 1987, 396–397; *NS*, 1969, 280–281; Panevová, J.: Česká reciproční zájmena a slovesná valence, *SaS* 60, 1999, 269–275; Spal, J., Větné členství instrumentálu komitativního, *NŘ* 58, 1975, 195–199.

PK

URČENÍ ÚČELU PŘÍSLOVEČNÉ (adverbiále finální)

Okolnost, ke které směřuje naše jednání (ČM, 1981, 400), tj. jejíž platnost je cílem děje věty. Pokládá se za druh přísl. určení příčinného v širokém smyslu/příčinnostního. Primárně se vyjadřuje **vedlejšími větami účelovými** (se spojkami *aby*, *ať*), sekundárně zvl. NS, jíž pád přidělují zvl. předložky *pro*, *na*, *k*: *Pospěšme si, aby nás Robert nehledal / ať nás Robert nehledá*; *Bere léky, aby byl zdravý // pro zdraví*. Za **p.u.ú.** se tradičně pokládá vedlejší věta, infinitivní skupina a předložková NS po slovesech pohybu: *Poslali ho, aby koupil pivo // koupit pivo // pro pivo* (Dokulil, 1949; Svoboda, 1962); může jít o slovesa se subjektovou ↑kontrolou (*On*$_i$ *šel* PRO$_i$ *vrátit láhve*), n. s kontrolou objektovou: *On*$_i$ *ho*$_j$ *poslal* PRO$_j$ *vrátit láhve*. Za účelový inf. se pokládá i inf. po slovese *být* v prét.: *Byl vrátit láhve*. Tento typ je jediným z kauzálních určení, které je podle řady koncepcí valenčně vázané. Podle Poldaufa (1954, 1959) je takový inf. vyjádřením jiného větného členu, tzv. **záměru**; srov. dva různé členy vět jako *Šel* [*chytat ryby*]$_{záměr}$, [*aby měl co jíst*]$_{účel}$. Tento inf. stojí na místě, kde do svého zániku stávalo ↑supinum. – Sémantické vymezení **účelu** standardně vychází z toho, že jde o určení vyznačující se v rámci kauzálních určení specifickými rysy, což se snaží postihnout různé termíny: příčina budoucí (Kopečný v ZČSk, 1962), příčina chtěná (Šmilauer v NS, 1969), zamýšlený výsledek (Sbg, 1975) aj. V novějších sémantických reprezentacích účelové relace „*a*, aby *b*" se proto explicitně postuluje její dvojí směr: účel je zamýšlený výsledek (cíl), který je motivem nějaké záměrné (agentem kontrolované) činnosti, přičemž není řečeno, zda tohoto cíle je/bylo/bude dosaženo. Rys motivace se projevuje v možné přítomnosti výrazů typu *proto* v maticové větě (*Přišel k nám (proto), aby se omluvil // omluvit se*), rys zamýšlený/chtěný výsledek jednak v možné přítomnosti výrazu *s cílem* (*Přišel k nám (s cílem), že se omluví // omluvit se*), jednak v tom, že vedlejší věta je připojena spojkou *aby*, jejíž součástí je kond. přít. Různý je výklad rozdílu mezi účelovými spojeními a příčinnými spojeními s modálním slovesem: *Přišel k nám, aby se omluvil – Přišel k nám, protože se chtěl omluvit* (děj maticové věty je kontrolován agentem) × *Valčík následoval tak brzy, aby byli odškodněni ti, kteří netančili polku – Valčík následoval tak brzy, protože měli být odškodněni ti, kteří netančili polku* (že děj maticové věty je kontrolován agentem, je do ní silou sémantiky účelové věty vinterpretováno). Od účelu se většinou odlišuje **účelnost**, tj. teleologická interpretace nekontrolovaných dějů a stavů v živých n. neživých systémech: *Srdce pracuje proto, aby ostatní orgány byly zásobovány krví – Srdce pracuje, protože ostatní orgány musejí být zásobovány krví.* – Problém, k čemu jaz. struktury s účelovou větou v jaz. interakci slouží, je dosud otevřený. Ví se, že struktury s účelovou větou vyjadřují (a) ilokuční n. textověorganizující funkce, např. vysvětlení, zdůvodnění, ospravedlnění; (b) různé sémantické/pragmatické momenty, k nimž se dospívá reinterpretací vyvolanou nesouladem mezi agentem kontrolovanou činností a dějem/stavem vyjádřeným jako cíl n. výsledek této činnosti: osudové vyústění děje (*Ulehla, aby více nevstala*); konfrontace (*Sparta celý zápas vedla, aby nakonec prohrála*); (c) komentáře mluvčího (*Už je, abych tak řekl, v letech*; *Abyste mi rozuměl, já jsem ho varoval*) – (b) a (c) nejsou věty příslovečné: syntakticky má (b) povahu tzv. ↑nepravé věty vedlejší, (c) je ↑vsuvka.

Lit.: *ČM*, 1981; Daneš, F., Konfrontační souvětí se spojkami *jestliže*, *zatímco*, *aby*, *když*, *NŘ* 46, 1963, 113–130; Daneš, F., Účelové přívlastky s předložkami *pro*, *na*, *k*, *NŘ* 57, 1975, 173–179; Dokulil, M., Byl jsem se koupat, naši byli vázat, *NŘ* 33, 1949, 81–92; Grochowski, M.: *Pojęcie celu*, 1980; Nebeská, I., K sémantice souvětí s vedlejší větou účelovou, *SaS* 1974, 275–286; *NS*, 1969, 308, 316–320; Poldauf, I., Infinitiv v angličtině, *ČMF* 36, 1954, 9–23; Poldauf, I., Děj v infinitivu, *SaS* 20, 1959, 183–201; *Sbg*, 1975, 318–319; Svoboda, K.: *Infinitiv v současné spisovné češtině*, 1962; *ZČSk*, 1962, 246–247.

PK

URČENÍ ÚČINKU PŘÍSLOVEČNÉ

Vyjádření následku vyplývajícího z míry (kvantity, intenzity) děje: *Křičel, až ochraptěl // do ochraptění / až hrůza / že to nebylo možné snést // nesnesitelně*. Tradičně se pokládá většinou buď za způsob vyjádření ↑příslovečného určení způsobu a míry (např. Šmilauer v NS, 1969; Sbg, 1972), n. za typ příslovečného určení příčinnostního (Sgk, 1986; SS, 1990). Účinek vyjadřují primárně **vedlejší věty účinkové**. V jejich vymezení není jednoty. Např. Sbg (1972) za ně považují (1) *Byl (tak) smutný, že se rozplakal* a (2) *Byl velmi smutný, takže se rozplakal*, které vymezení účinku vyhovují, tak i (3) *Byl smutný, takže se rozplakal*, které mu nevyhovují. Věty (4) *Byl velmi smutný, a proto se rozplakal*, které vymezení vyhovují, za účinkové nepovažují. Svoboda (1954, 1956) naproti tomu rozlišuje účinkové věty určovací, tj. (1), a následné, tj. (2) a (3); věty (4) pokládá za důsledkové. – V novější lit. se v návaznosti na Šmilauera za účinkové věty pokládají zprav. pouze věty typu (1). Karlík (1989) rozlišuje dva základní typy: (a) účinek je prostředkem vyjádření míry děje/stavu vyjádřeného ve větě maticové, a to velké/nadbytečné (*Stiskl ji (tak), že (až) vykřikla / až vykřikla*), srov. i nadsázky v idiomech (*Smál se, až se za břicho popadal*), dostatečné/adekvátní (*Referoval tak, že / aby tomu každý mohl rozumět*), nedostatečné (*Nebyl tak zkušený, že by / aby to pochopil*); (b) účinek je prostředkem porovnání míry děje/stavu s možností realizace jiného očekávaného děje: nadprůměrná/nadbytečná míra je neslučitelná s touto možností (*Byl příliš starý, aby // než aby to pochopil*), nedostatečná míra je s ní neslučitelná (*Necítila se dost bezpečná, aby usnula*), dostatečná/adekvátní míra je s ní slučitelná (*Byl na frontě dost dlouho, aby rozpoznal tanky T 34*).

Lit.: Daneš, F., Vedlejší věty účinkově přirovnávací se spojkou

než aby, *NŘ* 37, 1954, 12–22; Horák, G., Účinková veta s hyperbolickým významom, *JČ* 13, 1977, 125–134; Karlík, P., O tzv. účinku, *SaS* 50, 1989, 1–9; *NS*, 1969, 286, 293–295; *SBG*, 1975, 144, 311–314; *SGK*, 1986, 379–382; *SS*, 1990, 136–139; Svoboda, K., O tak zvaných větách příčinných a účinkových, *NŘ* 37, 1954, 1–11; Svoboda, K., O souřadných souvětích vysvětlovacích a důsledkových, *NŘ* 39, 1956, 1–18; *VT*, 1985, 137–145.

PK

URČENÍ VÝSLEDKU PŘÍSLOVEČNÉ

Školsky se definuje (triviálně) jako výsledek změny označované slovesem, připisovaný buď objektu vyjádřenému/vyjádřitelnému podmětem (*V prach se proměníš*; *Evina tvář se zbarvila do zelena // dozelena*), n. objektu vyjádřenému předmětem (*Kristus proměnil vodu ve víno*; *Eva barvila vajíčka na modro // namodro*). Pokládá se zprav. za typ určení způsobu, n. za samostatné určení; v novějších pracích se vykládá jako typ ↑kopredikátu (SČ, 1998, 314), n. – jestliže jde o NS – jako tzv. druhý předmět (jako v *Zvolili ho tajemníkem // za tajemníka*) u Panevové, 1980. U některých autorů mají všechna určení výsledku povahu valenční (Panevová, 1980), jinde se (mnohdy intuitivně) diferencuje mezi valenčními a nevalenčními. Nezřídka se zdůrazňuje (a přeceňuje) vztah struktur s určením výsledku (i) a s ↑určením původu (ii): (i) *Sestavil kostky do pyramidy* – (ii) *Sestavil z kostek pyramidu*; takový vztah je bez změny slovesa spíše výjimkou: *Přešít sako na kalhoty* – **Přešít ze saka kalhoty*.

Lit.: *NS*, 1969, 330–333; Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*, 1980; *SČ*, 1980.

PK

URČENÍ ZPŮSOBU PŘÍSLOVEČNÉ (adverbiále modi)

Sémanticky velmi heterogenní skupina, přičemž společným rysem jejích členů je to, že odpovídají na otázku *jak?* V standardních mluvnicích je vnitřní klasifikace **p.u.z.** u jednotlivých autorů dosti různá, neboť se vždy opírá spíše o věcné významy, které lze odvodit na základě znalostí světa, k němuž věta referuje, než o významy jazykové. V č. tradici má nejvlivnější pozici dělení Šmilauerovo v NS (1969), rozlišující (1) význam a (2) způsob jeho vyjádření. Z hlediska (1) vyčleňuje (a) vlastní způsob, tj. vyjádření kvality děje, (b) míru, tj. vyjádření kvantity děje, (c) prostředek a (d) zřetel. Z hlediska (2) rozlišuje vyjádření (i) přímo, (ii) přirovnáním, (iii) účinkem, (iv) omezením, (v) rozdílem. Srov. (a_i) *Pozdravil slušně /, jak se sluší / šeptem*; (a_{ii}) *Pozdravil jako pan farář / farářsky / jinak než pan farář /, jako by se styděl*; (a_{iii}) *Pozdravil zřetelně / že by se za to nemusel stydět ani dospělý*; (b_i) *Miloval ji hodně /, co mohl / vrchovatou měrou*; (b_{ii}) *Miloval ji jako sebe /, jako by to byla jediná ženská na světě*; (b_{iii}) *Miloval ji na smrt / tak, že zapomínal na všechno ostatní*. Typ (c) dělí z hlediska (2) nediferencovaně na pomůcku (*Řekl mi to telefonem / po telefonu / telefonicky*) a na měřítko (*Poznal ji podle postavy*); (d) uvádí z hlediska (2) nediferencovaně (*Chutí / Chuťově / Co do chuti / Pokud jde o chuť, připomíná moselské*). V našich novějších mluvnicích, v nichž se sémantický pohled opírá více o jazykový význam výrazů, vykrystalizovalo pojetí, v jehož rámci se za **p.u.z.** pokládá pouze (a_i) – (a_{iii}); viz MČ III (1987), a (b) se chápe jako kategorie s **p.u.z.** tvořící typ adverbiálií, která nevyjadřují okolnosti, nýbrž vnitřní charakteristiku slovesného obsahu (tak už Kopečný v ZČSk, 1962). Souvztažnost mezi výrazy *pěkně zpívá* a *pěkný zpěv* se promítá v chápání *pěkně* jako neshodného tvaru ↑adj. a jeho syntaktickém hodnocení jako přislovesný přívlastek. **P.u.z.** jsou valenčně vázaným doplněním sloves jako *vypadat*, *tvářit se*, *jevit se*... – V novějších pracích se projevuje snaha postihnout sémantický rozdíl mezi **p.u.z.**, která se vztahují (1) jen k ději (*Petr píše čitelně* = čitelné psaní Petra; ≠ Petr je při psaní čitelný), (2) k ději a současně i k ↑aktantu v pozici podmětu (*Petr nadšeně odpovídá* = nadšené odpovídání Petra; = Petr je při odpovídání nadšený), n. předmětu (*Petr přednesl básničku pěkně* = pěkné přednesení básničky Petrem; ≠ Petr byl při přednesení básničky pěkný; = básnička byla při přednesení pěkná). Adverbiália typu (2) se někdy neprávem ztotožňují s tzv. neshodným ↑doplňkem: *Dědeček sedí vzpřímeně / vzpřímený*.

Lit.: *MČ* III, 1987, 115–118; Němec, I., Příslovce se vztahem k subjektu nebo objektu a jejich vývojové souvislosti s příslovci způsobovými, *Sl* 50, 1981, 242–247; *NS*,1969, 277–307; *SČ*, 1998, 276–279; Štícha, F., O povaze jednoho typu adverbiální determinace, *NŘ* 75, 1992, 183–192; *VT*, 1985, 73–96; *ZČSK*, 1962, 237–238.

PK

URČENÍ ZŘETELE PŘÍSLOVEČNÉ

Vyjádření toho, se zřením k čemu platí nějaký děj, stav či vlastnost vyjadřovaný řídícím členem, a tím relativizace jejich platnosti: *Celá akce mě **finančně** zruinovala* (= zruinovala po stránce finanční); *Jeseníky jsou **turisticky** zajímavá oblast* (= zajímavá z hlediska turistiky). V č. tradici se pokládá za (1) druh příslovečného určení způsobu (např. NS, 1969; Sbg, 1975), n. za (2) samostatný typ příslovečného určení (MSČ II, 1951); v novějších pracích převažuje pojetí (2); např. MČ III (1987). SČ (1998) rozlišuje: (a) určení zřetelově vymezovací (*Chutí // Chuťově // Co do chuti // Pokud jde o chuť, připomíná to víno moselské*); (b) určení zřetelově srovnávací (*Je starší než já // než jsem si myslel*); (c) zřetelově autorizující, a to původce hodnocení (*Podle Petra je Pavel hlupák*), n. původce tvrzení (*Pro Petra je Pavel hlupák*). Za speciální podtyp (b) pokládá určení vyjádřené účinkem (*Byl příliš chytrý, než aby se dal napálit / na to, aby se dal napálit // dát se napálit // na napálení*); ↑příslovečné určení účinku.

Lit.: Daneš, F. – Knappová, M., Příslovce a příslovečné určení zřetelově vymezovací, *SaS* 33, 1972, 106–115; *MČ* III, 1987, 122–125; *MSČ* II, 1951, 789; *NS*, 1969, 303–308; *SBG*, 1975, 145; *SČ*, 1998, 286–289; *VT*, 1985, 93–103.

PK

ÚSEK PROMLUVOVÝ

Lineární zvuková jednotka na strukturní úrovni věty (také **výpovědní úsek**, v případě, že se tak označuje jednotka zvuková, nikoli syntaktická; jednotkou téhož řádu je **kólon** v klasické metrice). **P.ú.** je skupina ↑přízvuko-

vých taktů (v krajním případě takt jediný), kterou uživatel jaz. pociťuje jako sounáležející intonační celek, a to nejčastěji na základě zvukové charakteristiky její hranice. Např. následující věta bude při konkrétní zvukové realizaci pravděpodobně členěna na pět promluvových úseků (jejich hranice uvnitř textu označujeme /): *Z mohutného kopce / porostlého nízkými keři / je dobře vidět / i za špatného počasí / na blízké městečko.* – Snahy o formálnější vymezení této jednotky se obvykle zakládají na popisu zvukových kvalit, které signalizují hranice mezi úseky. U různých autorů bývají rozdíly, ovšem také v závislosti na daném jaz. Obecně se předpokládá vliv ↑melodému a možnost (nikoli nutnost) pauzy. **P.ú.** je primárně jednotka zvuková. Svědčí o tom i skutečnost, že její přítomnost v souvislé řeči nebývá registrována v grafickém záznamu jaz. Má reálný základ v řeči a pro uživatele jaz. je patrně výraznější jednotkou než přízvukový takt. Vztah **p.ú.** k jaz. struktuře určuje jeho těsná vazba k syntaktické stavbě věty. Jako členění na promluvové úseky, jako prostředek segmentace souvislé řeči, tzv. frázování, může upozornit na hierarchii vztahů mezi sousedícími větnými členy. V popisech řady jaz. jsou v tomto směru příklady funkčního využití úsekového členění (v tom případě přestává být užití úsekového předělu ve výpovědi fakultativní; též ↑intonace). V následujícím příkladu je význam výpovědí závislý na použitém intonačním členění: *Informovali jsme o výsledcích pokusu / našeho spolupracovníka* n. *Informovali jsme / o výsledcích pokusu našeho spolupracovníka*. Soulad mezi úsekovým intonačním členěním, členěním významovým a syntaktickou větnou stavbou patří mezi kritéria správné výstavby textu v oblasti mluvené formy jaz. – Základem vztahu ↑větného přízvuku a **p.ú.** je skutečnost, že **p.ú.** představuje pro větný přízvuk relevantní omezující kontext jak z hlediska formy, tak i platnosti. **P.ú.** vymezuje tu část textu, v jejímž rámci posluchač (intuitivně, n. i vědomě) porovnává zvukový průběh jednotlivých slabik a na základě toho pociťuje některé takty jako prominentní. Toto základní srovnávání zřejmě nepřekračuje hranici úseku. Svědčí o tom zkušenost z poslechových testů, že blízko sebe stojící zvukové charakteristiky s velmi odlišnou výrazností mohou mít na posluchače stejně výrazný účinek, jsou-li odděleny do různých úseků. Také eventuální významové důsledky větného přízvuku hodnotí posluchač v rámci textu ohraničeného úsekem. Názorně to dokládají případy kontextového větného přízvuku: ***Jiný** otec / nesl syna na ramenou* (= jeden z otců, o nichž se mluví), ale ***Jiný** otec nesl syna na ramenou* (= jiný otec, než ten, o kterém se mluvilo). Potřeba realizovat v textu určité větné přízvuky a vymezit rozsah jejich působení se tak stává určujícím faktorem pro umístění úsekových hranic. Tímto způsobem ovlivňuje významová stavba výpovědi podobu promluvových úseků v textu. Je to působení nepřímé, v reálném projevu však časté.

Lit.: Brazil, D.: *The communicative value of intonation in English*, 1997; Daneš, F.: *Intonace a věta ve spisovné češtině*, 1957; Dittmann, A. T. – Llewellyn, L. G., The phonemic clause as a unit of speech decoding, *Journal of personality and social psychology*, 6, 1967, 341–349; Palková, Z.: *Rytmická výstavba prozaického textu*, 1974; Trager, G. L. – Smith, H. L.: *An outline of English structure*, 1951; ↑fonetika, ↑fonologie, ↑intonace.

ZP

USPOŘÁDÁNÍ SYSTÉMOVÉ

Uspořádání všech typů doplnění, kterému v primárním případě odpovídá rozložení ↑výpovědní dynamičnosti (VD) v ↑ohnisku (zatímco rozložení VD v ↑základu je dáno jinými faktory); ↑aktuální členění větné, ↑funkční generativní popis.

Lit.: Sgall P. ad.: *Aktuální členění věty v češtině*, 1980; Sgall, P. ad.: *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*, 1986; Sgall P. ad., Experimental research on systemic ordering, *ThL* 21, 1995, 197–239.

EH

USTÁLENOST

Opakovaným územ fixovaná existence dané formy n. kombinace forem v relativně pevném významu, pevné funkci a formě. Svou **u.** se jednotka stává součástí jaz. systému, ze kterého je pak jen reprodukována, ne pokaždé znovu vytvářena, a je umožněno její opakované užití se stejnými výše uvedenými vlastnostmi. Ustálená je každá kombinace i forma, která je součástí systému, i když se z nejasného důvodu **u.** vytýká jako vlastnost jen kombinací. Typickými ustálenými ↑kolokacemi jsou v jaz. víceslovné ↑termíny a ↑frazémy a idiomy. Též ↑lexikalizace.

Lit.: ↑lexikalizace.

FČ

ÚZUS

Soubor jaz. prostředků, které jsou ve vžité podobě užívány jaz. společenstvím (bez ohledu na to, zda jsou vhodné, n. nevhodné, správné, n. nesprávné). **Ú.** se někdy rozumí i běžné užívání jaz. prostředků. V ↑teorii spis. jazyka je **ú.** vysoce hodnocen; i ty prostředky, které jsou utvořeny nesystémově, lingvisté akceptují, jestliže jsou přijaty jaz. společenstvím. Např. slovo *šlehačka* bylo původně odmítáno jako neústrojně (nesystémově) utvořené: příponou *-čka* se od sloves tvoří pojmenování přístrojů (*řezat – řezačka*), produkty činnosti se tvoří příponou *-nka* (*řezat – řezanka*). Protože se však slovo *šlehačka* ve významu ‚produkt šlehání' vžilo, bylo akceptováno jako noremní. O **ú.** se opírá ↑jazyková norma; norma se od **ú.** liší obecnou přijatelností a (vyšší) závazností. – **Spisovný ú.**: V teorii ↑spis. jazyka byl vymezen jako současná literární praxe, jaz. povědomí pro spis. jaz. v intelektuálních vrstvách a jejich ústní praxe. – **Převládající ú.**: varianty, kterým dává většina mluvčích přednost (např. *v Plasech* je obvyklejší než *v Plasích*). Také ↑jazyková správnost, ↑teorie národního jazyka.

Lit.: Obecné zásady pro kulturu jazyka, in: *SČJK*, 1932, 245–258; Trávníček, F., O jazykové správnosti, in: Havránek, B. – Mukařovský, J. (eds.), *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 105–228.

IN

V

VÁGNOST

Neurčitost pravdivostní hodnoty výpovědi s ohledem na označované skutečnosti. Neurčitost může být **kontextuální**, např. v situaci, kdy mluvčí sděluje, že „Petr tam byl včera s partnerkou", zatímco adresát očekává sdělení, zda tam Petr byl s „manželkou" n. „milenkou", n. **sémantická**, když o ní tvrdí, že „byla milá", což je obtížně verifikovatelná výpověď. U sémantické neurčitosti lze odlišit vlastní **neurčitost** (*Lilek je ?černofialový/fialovočerný*; ?*Hora/kopec má 150 metrů*), která se objevuje zpravidla v případě dvojice synonymních výrazů s nejasnými významovými hranicemi, **nejednoznačnost** (*Klára je dospělá* – biologicky, n. sociálně), pro kterou je příznačná konkurenční interpretace, a **nespecifičnost** v případě zástupných výrazů (*No von to Karel to...*; *von je takovej divnej*; *zatentovat, přitentovat*). – Sémantická neurčitost se nezřídka objevuje u běžných lexémů, které jsou osvojovány nikoli prostřednictvím definice, ale na jasných případech ve standardních situacích, v nichž se také užívají; ↑prototyp. Tak se např. u předložky *na* ve výpovědi *Kočka je na rohožce* předpokládá, že existuje přitažlivost zemská a kočka leží svou vahou na rohožce v horizontální poloze (Searle, 1979). – **V.** je podstatnou vlastností většiny ↑frazémů a idiomů, ovšem už přímo v jejich systémové platnosti; tato jejich povaha, často využívaná, vystupuje do popředí v kontrastu k přesnému, zvláště terminologickému vyjadřování.

Lit.: Lakoff, G., Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts, *Journal of philosophical logic* 2, 1973, 458–508; Searle, J. R.: *Expression and meaning*, 1979; Pinkal, M.: *Logik und Lexikon – Die Semantik des Unbestimmten*, 1985; Pinkal, M., Vagheit und Ambiguität, in: Stechow, A. v. – Wunderlich, D., *Semantik/Semantics*, 1991, 250–269.

MN, FČ

VALENCE

Počet a povaha míst (↑argumentů), které na sebe sloveso (popř. slovo jiného slovního druhu) váže jako pozice **obligatorní** n. **potenciální**; z okruhu ↑DVS srov. Daneš-Hlavsa-Kořenský, 1981; MČ III, 1987; Sgk, 1986; SČ, 1998, aj., z okruhu ↑FGP, kde se pozice potenciální označují jako **fakultativní**, srov. Sgall, 1967; Panevová, 1974–75, 1980, 1994. Pojem **v.** úzce souvisí s pojmem **intence** (Pauliny, 1943), jíž autor rozumí univerzální trojici agens – děj – zásah a způsob její realizace u jednotlivých sloves; každý z těchto tří prvků může být vyjádřen jako zvláštní entita (slovo), n. mohou některé z těchto prvků splývat v jednom výraze. Na inspirativnost a novátorství Paulinyho teorie, ale i na zjednodušování složité empirie a přeceňování deduktivní metody poukázal Dokulil (1945–46, přetištěno v Dokulil, 1997). Někteří autoři (Ružička, 1968; skupina DVS) rozlišují pojmovou dvojici **intence** (na rovině významové stavby věty, aktant pak plní roli intenčního členu) a **v.** (na r. povrchové stavby, jde zvl. o objektová doplnění daná rekcí řídícího slovesa, resp. i o doplnění podmětové). Jiní používají termínů intence a **v.** synonymně (FGP), n. termínu intence neužívají vůbec. Specificky pojímá intenci Uličný (1984) při výkladu významů pádů v č. V č. syntaxi je valenční výklad ovlivněn dvěma proudy: Tesnièrovou (1959) ↑závislostní syntaxí rozlišující mezi slovesnými doplněními ↑**aktanty** a **cirkumstanty** a Fillmorovou (1968, 1969 aj.) teorií tzv. **pádové gramatiky**, později autorem modifikovanou věcně i terminologicky. Prvním směrem byla do jisté míry ovlivněna i syntax Šmilauerova a tím také přístup jeho žáků. Daneš (1963) zavádí pojem gramatického větného vzorce (GVV) a rozlišuje v něm pozice **konstitutivní** a **nekonstitutivní** (rozvíjecí). Na této koncepci je založena MČ III (1987) i Sgk (1986) a SČ (1998); ↑DVS. Fillmore zavedl celou škálu sémanticky vymezených tzv. **hloubkových pádů**, jako jsou Agentive, Benefactor, Recipient, Instrument, Objective ap. Jeden ze směrů bádání Fillmorova sémantická východiska aplikuje a modifikuje pro potřeby č.: Daneš a jeho škola vytvářejí pandán GVV v sémantickém větném vzorci (SVV), do nějž vstupují aktanty se sémantickými rolemi včetně dvojrolí (Daneš-Hlavsa ad., 1981); Karlík (v SČ, 1998) pracuje s 12 substantivními, 3 lokativními a 4 situačními sémantickými aktanty. ↑Hierarchizace aktantů rozhoduje o výběru ↑diateze. Zřídkakdy má jemné rozlišování aktantů u těchto autorů přímé důsledky syntaktické. Jejich prostřednictvím jsou predikátory vykládány a tříděny do typů jednoduchých mikrosituací (u Karlíka v SČ, 1998). S jinými kritérii, než je parafráze názvu aktantu, se pracuje málo (např. s citlivostí vůči ↑transformacím). Druhý směr – FGP (srov. zejm. Panevová, 1974–75, 1980, 1994; Panevová – Hajičová, 1984) – je blíže Tesnièrovi než Fillmorovi a na základě jaz. strukturace valenčních

míst sloves hledá operativní kritéria pro rozdělení slovesných doplnění na **aktanty** a **doplnění volná**. Aktanty tvoří se slovesem **valenční rámec** (jinde **pádový rámec**) a jsou buď **obligatorní,** n. **fakultativní:** *Dcera píše* (*matce*) *dopis*. Jako aktanty byly pro č. empiricky zjištěny: Konatel (Aktor), Patient, Adresát, Výsledek (Efekt) a Původ (Origo) na základě kritéria, že každý z nich se může vyskytnout u daného slovesa pouze jednou (mimo ↑koordinaci a ↑apozici se nemůže opakovat tentýž typ určení) a seznam sloves pojících se s daným aktantem je konečný a musí být sestaven (např. ve valenčním slovníku). Z okruhu Danešovy školy vyrůstá tzv. **modifikovaná valenční teorie** (MVT) (Karlík, 2000), která se pokouší z rozlišení intence (sémantické valence) jako vlastnosti lexikálních jednotek (tedy jevu primárně patřícího do slovníku) a způsobu její realizace ve větné struktuře najít pravidla licencování (syntaktických) valencí. – Faktu, že **volná** (adverbiální) **určení** mohou mít povahu valenční, si povšiml už Šmilauer (1947), srov. jeho příslovečná určení doplňující a určující. Všechny další koncepce (Daneš ad., Grepl – Karlík, Panevová) pokládají příslovečná určení **směru, způsobu, času** u sloves *směřovat, chovat se, trvat* za členy konstitutivní. Volná určení, která jsou konstitutivní, jsou sémanticky obligatorním členem slovesného rámce, mohou být přitom obligatorní na obou rovinách větné stavby (**Pavel směřoval*), n. jsou beze ztráty gramatičnosti vypustitelná na povrchové rovině. Panevová testuje sémantickou obligatornost pomocí **dialogového testu** v umělém dialogu dvou mluvčích A a B: (1) A: *Přátelé přijeli.* – B: *Kam? /Odkud?* – A: **Nevím. / Nevím.* × (2) A: *Přátelé odjeli.* – B: *Odkud? / Proč?* – A: **Nevím / Nevím*. Určení směru „kam" je podle tohoto testu v (1) sémanticky obligatorním valenčním členem rámce slovesa *přijet*, určení směru „odkud" je tu určeno jako volné (nekonstitutivní), zatímco směr „odkud" byl testem v dialogu (2) zjištěn jako sémanticky obligatorní; určení příčiny zde není obligatorní. Daneš (1971–72) testuje nutnost směrového doplnění u sloves pohybu kontextem: (3) *Odešel neznámo **kam*** vs. **Odešel neznámo **odkud***. Je-li směrové určení u těchto sloves na povrchu vypuštěno, je buďto známo z kontextu, n. je shodné s lokalizací mluvčího (*sem*) n. posluchače (*tam*). – Slovesná doplnění se ve FGP v ose paradigmatické dělí na **doplnění vnitřní** (aktanty, participanty) ve všech svých výskytech (Konatel, Patient, Adresát, Efekt a Origo) a na **doplnění volná** (která mohou být u vyjmenovaných sloves obligatorním/konstitutivním členem). Stanovení **slovesného rámce** (syntagmatiky slovesných doplnění u jednotlivých sloves, ale i dalších slovních druhů), do nějž patří aktanty obligatorní a fakultativní a ta volná určení, která byla zjištěna u daného slovesa jako obligatorní, je nutnou součástí lexikografického popisu jednotlivých lexikálních jednotek. Ve FGP je chápání aktantů Konatel (Aktor) a Patient blízko pojetí Tesnièrovu. Má-li sloveso v rámci jen jeden aktant, je to Konatel, a to nejen u *Chlapec běží*; *Dítě spí*, ale i u *Kniha už vyšla*; *Komín kouří*. Sloveso s dvěma aktanty má nutně jeden člen strukturován jako Konatel a druhý jako Patient (a to nejen u *Student přednesl referát*, ale i *Student napsal referát*, *Cizinec oslovil kolemjdoucího*, *Vesnice vyrostla v město*). U třía víceaktantových sloves je ovšem třeba na sémantickém podkladě diferencovat třetí a další aktant. – Valence **adjektiv** je analyzována u Prouzové (1983) a v souladu s kritérii, s nimiž se pracuje ve FGP, u Panevové (1998). Valencí **substantiv** (v širokém slova smyslu dějových) se pro č. důkladně zabýval Novotný (1980). V rámci FGP se jí věnoval Piťha (1980, 1981) a Panevová (2000). Piťha zjistil jako aktant specifický pro subst. Materiál (obligatorní u jmen jako *část*, *skupina*, *polovina*, fakultativní např. u *sklenice*, *košík*, *talíř* ap.), také volné určení Přináležitost je u některých subst. obligatorní (např. u *bratr*, *soused*). V rámci MVT se valencí subst. zabýval Karlík (2000b). – V rámci ↑TGG se mluví o ↑subkategorizaci.

Lit.: Daneš, F., Syntaktický model a syntaktický vzorec, in: *Čs. přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*, 1963, 115–124; Daneš, F., Větné členy obligatorní, fakultativní a potenciální, in: *Miscellanea Linguistica*, 1971, 129–139; Daneš, F. ad., Postavení slovesa ve struktuře české věty, in: *Čs. přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Lingvistika*, 1973, 129–140; Daneš, F. – Hlavsa, Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*, 1981; Dokulil, M., Slovenský príspevek k sémantice a syntaxi slovesa, *SaS* 11, 1948–49, 68–78 (přetištěno in: *Obsah-výraz-význam. Výbor z lingvistického díla M. Dokulila* I, 1997, 252–266); Fillmore, Ch. J., The case for case, in: Bach, E. – Harms, T. (eds.), *Universals of linguistic theory*, 1968, 1–88; Fillmore, Ch. J., Types of lexical information, in: Kiefer, F. (ed.), *Studies of syntax and semantics*, 1969, 109–137; Hajičová, E., Agentive or actor/bearer, *ThL 7*, 1979, 173–190; Helbig, G.: *Probleme der Valenz- und Kasustheorie*, 1992; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; Karlík, P., Od Tesnièra k …, *SPFFBU* A 48, 2000a, 31–39; Karlík, P., Valence substantiv v modifikované valenční teorii, in: *Č-US* 2, 2000b, 181–192; Luelsdorff, P. L. ad. (eds.): *Praguiana 1945–1990*, 1994; *MČ* III, 1987; Novotný, J.: *Valence dějových substantiv v češtině*, 1980; *NS*, 1947; Panevová, J., On verbal frames in functional generative description, Part 1, *PBML* 22, 1974, 3–40, Part 2, *PBML* 23, 1975, 17–52; Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*, 1980; Panevová, J., Valency frames and the meaning of the sentence, in: Luelsdorff, P. L. (ed.), *The Prague Linguistic School of structural and functional linguistics*, 1994, 223–243; Panevová, J., Ještě k teorii valence, *SaS* 49, 1998, 1–13; Panevová, J., Poznámky k valenci podstatných jmen, in: *Č-US* 2, 2000, 173–180; Pauliny, E.: *Štruktúra slovenského slovesa*, 1943 (část přeložena in: *Praguina 1945–1990*, 1994); Petkevič, V., A new formal specification of underlying representations, *ThL* 21, 1995, 7–61; Piťha, P., Case frames of nouns, in: Alkemade, D. J. ad. (red.), *Linguistic studies offered to B. Siertsema*, 1980, 91–99; Piťha, P., On the case frames of nouns, *PSML* 7, 1981, 215–224; Prouzová, H., K valenčním vlastnostem primárních adjektiv v češtině, *SaS* 44, 1983, 265–274; Ružička, J., Valencia slovies a intencia slovesného deja, *JČ* 19, 1968, 50–56 (přeloženo in: *Praguina 1945–1990*, 1994); *SČ*, 1998; Sgall, P., Teorie valence a její formální zpracování, *SaS* 59, 1998, 15–29; Svozilová, N. ad.: *Slovesa pro praxi*, 1997; Tesnière, L.: *Eléments de syntaxe structurale*, 1959; Uličný, O.: *Instrumentál v struktuře české věty*, 1984.

JPa

VARIANTNOST JAZYKA

Alternativní způsoby, jak říct „stejnou věc" (Labov). V technickém jaz. labovovské sociolingvistiky jde o vztah jaz. proměnné jakožto abstraktního konstruktu a jejích specifických formálních hodnot, totiž variant. Jaz. proměnná je množinou soupeřících variant. Např. jaz. pro-

měnná /o/ může na počátku slov jako *oko*, *oba*, *on* nabýt formální hodnotu *o*, n. *vo*. Formální hodnoty jaz. proměnných mohou mít hodnotu sociální. Labov rozlišuje z tohoto hlediska indikátory, ukazatele a stereotypy. Indikátory jsou proměnné, jejichž hodnoty variují v závislosti na třídě, pohlaví n. generaci, ne však v závislosti na stupni formálnosti situace (na stylu). Hodnoty ukazatelů variují jak v závislosti na třídě, pohlaví n. generaci, tak v závislosti na stupni formálnosti situace. Hodnoty stereotypů variují pouze v závislosti na stylu. S tímto rozlišením souvisí to, v jaké míře si mluvčí hodnoty těchto proměnných uvědomují. Hodnoty indikátorů jsou nejméně uvědomované, a proto jsou v běžné komunikaci stylisticky poměrně málo využitelné. Naproti tomu hodnoty stereotypů jsou nejvíce uvědomované, jsou v zásadě kolektivní znalostí, a proto bývají stylisticky dobře využitelné (např. při parodickém užití; viz „Ostravaci maji kratke zobaci"). Ukazatelé, které z hlediska stupně uvědomovanosti stojí mezi indikátory a stereotypy, jsou nejdůležitější pro synchronní výzkum změn v jaz., a proto jsou v centru pozornosti sociolingvistiky. Vedle jaz. variantnosti podmíněné faktory demografickými a situačními, resp. stylistickými, se vyděluje variantnost inherentní; ta je – na základě dosavadních lingvistických poznatků – neprediktabilní (o inherentní **v.** může do jisté míry jít při míšení spisovných a tzv. obecněčeských morfologických forem). – **V.j.** lze vystihnout i v termínech alternativních množin jaz. prostředků, označovaných jako ↑variety.

Lit.: Ammon, U. ad. (eds.): *Variationslinguistik* (*Sociolingvistica* 12), 1998; Bell, R. T.: *Sociolinguistics. Goals, approaches and problems*, 1976 (r. překlad 1980); Chambers, J. K. – Trudgill, P.: *Dialectology*, 1998; Labov, W.: *Sociolinguistic patterns*, 1972.

JN

VARIETA JAZYKA (varieta jazyková)

Množina jaz. prostředků s podobnou sociální distribucí (Hudson), resp. s podobnou distribucí teritoriální n. funkční. V tomto smyslu je varietou jaz. např. spis. jaz., dialekt, interdialekt, profesní mluva, slang, jazykový styl. Místo termínu **v.j.** se užívají téměř synonymně termíny jaz. útvar, jaz. kód, existenční forma jaz. Rozlišují se variety teritoriální, sociální a situační.

Lit.: Helbig, G.: *Vývoj jazykovědy po roce 1970*, 1991; Hudson, R. A.: *Sociolinguistics*, 1996.

JN

VERBUM DICENDI (sloveso mluvení)

Označuje činnost spočívající v užívání jaz., tj. řečovou činnost. V klasických mluvnicích se **v.d.** etablovala jako věcněsémantická kategorie sloves. Z hlediska lexikální sémantiky lze za základního představitele skupiny považovat *říci/říkat* a ostatní členy charakterizovat ve vztahu k němu: (1) „Učinit projev artikulovanou řečí": *říci/říkat*, *mluvit*, *povědět/povídat*, popř. též *mlčet* jakožto negativní pendant; (2a) „říci + způsob řečového projevu": *breptat*, *mumlat*, *koktat*, *slabikovat* aj.; (2b) „říci + zvuková charakteristika projevu": *šeptat*, *volat*, *křičet*, *řvát*, *bručet*, *syčet* aj.; (3) „říci + prostředek komunikace": *telefonovat* (v tomto smyslu též *volat*), *telegrafovat*, *faxovat*, subst. *mejlovat*; (4) „říci + určení fáze komunikačního aktu" (některá slovesa této skupiny se stávají **v.d.** sekundárně): *pro/domluvit*, *rozmluvit se*, *zahájit*, *navázat*, *pokračovat*, *dodat*, *odpovědět*, *reagovat (slovy)*; (5) „říci + určení komunikační funkce projevu": *oznámit*, *pomlouvat*, *poručit*, *ptát se*, *slíbit*, *dovolit* aj., patří sem rozsáhlá, sémanticky heterogenní množina sloves a analytických konstrukcí označujících nikoli výhradně řečovou činnost, nýbrž aktivity realizovatelné verbálně, např. *jmenovat*, *odvolávat*, *protestovat*, *povyšovat*, *chválit*, *napomínat* apod., ve skupinách (4) a (5) je množství sloves se schopností performativního užití (↑explicitní performativní formule); performativně užitá slovesa vykazují tzv. *koincidenční nedokonavost* (Koschmieder, 1934): *Povyšuji Vás // *Povýším Vás* (*tímto*) *na generála*. – Existuje množství pokusů věcněsémantickou kategorii **v.d.** interpretovat tak, aby se z hierarchie sémů/primitivů lexikálněsémantické struktury **v.d.** daly odvozovat syntakticky relevantní vlastnosti sloves. Uvádějí se zvl. tyto distinkce: (1) slovesa vyjadřující pouze řečovou činnost – v jejich valenčním rámci je pozice pouze pro autora (*Proč tak křičíš?*; *Mluvil pomalu*; *Eva v mládí koktala*); (2) slovesa vyjadřující řečovou činnost spojenou s předáváním/získáváním informace – v jejich valenčním rámci je navíc pozice pro vyjádření dané informace (*Konstatuji, že se mýlíš*; *Petr mluví jen o syntaxi*); (3) slovesa vyjadřující řečovou činnost spojenou s předáváním/získáváním informace se snahou docílit tím u příjemce/zdroje nějakého efektu – v jejich valenčním rámci je navíc pozice pro vyjádření příjemce/zdroje (*Petr nabídl Miladě růžové víno*; *Učitel se ptal žáků, kdo napsal Babičku*); (4) příjemce je formou dat. kódován jako adresát (*Petr nabídl Miladě, že jí koupí růžové víno*), n. formou akuzativu jako patiens (*Petr přemlouval Miladu, aby mu koupila růžové víno*); (5) informace může být vyjádřena jako syžet (*Mluvil o dovolené*), n. diktum (*Řekl, že odjíždí na dovolenou*); syžetem se může stát vysunutá (tematizovaná) složka dikta: *Říkal*, [*že Jan je nespolehlivý*] – *Říkal* [*o Janovi*] (syžet), [*že je nespolehlivý*] (diktum). – Zejména v reprodukované řeči, jestliže se popisují jiné signifikantní okolnosti řečového aktu, mají **v.d.** silnou tendenci být v uvozovací větě elidována: *Ptal jsem se ho, kdy přijede, a on že až dvacátého. Začal bušit pěstí do stolu, že tohle nepřipustí*; ↑reprodukce prvotních výpovědí.

Lit.: Daneš, F., Verba dicendi a výpovědní funkce, *AUC – SlavPrag* 14, 1973, 115–124; Daneš, F. – Hlavsa, Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*, 1987, 164–195; Hirschová, M.: *Česká verba dicendi v performativním užití*, 1988; Koschmieder, E.: *Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie*, 1934; Nemcová, E.: *Sémantická analyza verb dicendi*, 1990; Šoltys, O.: *Verba dicendi a metajazyková informace*, 1983.

MH

VERBUM EFFICIENDI

Sloveso s charakterem akční mutace, jehož akuz. komplement (přímý objekt) pojmenovává předmět, jenž dějem slovesem pojmenovaným vzniká n. zaniká a po skončení děje představuje jeho výsledek: *(na)psat román*, *stavět/postavit dům*, *skládat/složit operu*, *(u)šít šaty*, *(na)malovat obraz*, *(u)končit zasedání*, *(u)hasit požár*, *vymyslet novou teorii* apod. Mathesius (1961) mluví o předmětu vytvoře-

ném, Trávníček (MSČ II) a Kopečný (ZČSk) o předmětu výsledkovém, SČ (1998) o vnitřním předmětu. – Od **v.e.** se tradičně odlišují **verba afficiendi**. MČ III tak označuje „slovesa ostatní", v SČ jsou klasifikována jako slovesa s (akuz.) komplementem, který existuje nezávisle na ději slovesem vyjádřeném a který tímto dějem mění své vlastnosti; mluví se často o vnějším předmětu: *pozlatit rám*, *roztočit kola*, *položit knihu na stůl*, *stisknout tlačítko*, *opravovat auto*, *dát něco někomu*. – Sémantický potenciál některých sloves dovoluje, aby v závislosti na sémantice lexikálního obsazení akuz. komplementu mohla fungovat jak jako **v.e.**, tak jako **v.a.**: *péct koláč* (**v.e.**) × *péct maso* (**v.a.**), *čistit skvrnu* (**v.e.**) × *čistit šaty* (**v.a.**), *malovat portrét* (**v.e.**) × *malovat hrad* (**v.a.**). – Rozdíl mezi **v.e.** a **v.a.** je reflexem mimojazykových faktů, a je tedy otázka, zda jde o jaz. kategorie. Z pokusů motivovat **v.a.** a **v.e.** jako jaz. kategorie je asi nejznámější snaha Wierzbické (1966) dokázat, že z referenčního modu **v.e.** je prediktabilní referenční modus vnitřního předmětu (*M. rád malovával* (= obvyklost) *akvarely* (generičnost) × **M. rád malovával* (= obvyklost) *tento akvarel* (specifičnost), zatímco z referenčního modu **v.a.** nic obdobného činit nelze: *M. rád malovával hrady* i *M. rád malovával Kokořín*; srov. u nás Hlavsa (1975, s. 25). Též ↑antecedent.

Lit.: Dušková, L.: *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*, 1994, 426; Hlavsa, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, 1975; Mathesius, V.: *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém*, 1961, 142; *MČ* III, 1987, 51–55; *MSČ* II, 1951, 778–779; *SČ*, 1998, 60–61, 242–243; Wierzbicka, A., O smyslovych ograničenijach dla pravil množestvennogo sinteza pri avtomatičeskom perevode, *Voprosy teorii informacii* 5, 1966, 27–29; *ZČSk*, 1962, 213–214.

MH

VERBUM SENTIENDI

V tradičních gramatikách označení slovesa vyčleněného na základě věcněsémantických vlastností; tradičně se za **v.s.** pokládají (a) **slovesa smyslových vjemů** (*vidět*, *slyšet*, *cítit*...), ZČSk (1962), MČ III (1987), jindy naopak (b) **slovesa myšlení** (**verba cogitandi**, **putandi**), označující zvl. mentální stavy a děje lokalizované v mozku (*vědět*, *usuzovat*, *pamatovat si*, *myslet*, *přemýšlet*...), SČ, 1998. Jaz. kategorii tvoří spíše **v.s.** v pojetí (a), a to jen ty ↑lexie, u nichž jsou jejich věcněsémantické rysy lexikalizovány jako relevantní složky jejich významu, a projevují se tedy v syntaktickém chování, které lze od členů patřících do dané kategorie očekávat; např. ↑akuzativ s infinitivem. O syntaktickou interpretaci **v.s.** v pojetí (b) se pokouší Daneš-Hlavsa ad. (1987, s. 198–203).

Lit.: Daneš, F. – Hlavsa, Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*, 1987²; Hlavsa, Z., Modalitní funkce sloves „sentiendi", *SaS* 40, 1979, 105–107; *MČ* III, 1987; *SČ*, 1998; *ZČSk*, 1962.

MH

VERBUM TIMENDI (sloveso obavy)

Označení slovesa vyjadřujícího psychický stav strachu: *bát se*, *obávat se*, *strachovat se*. Motivem vyčleňování těchto několika málo sloves jako třídy je asymetrie kladu a záporu v ↑obsahové větě jimi vyžadované. Klasickým příkladem jsou věty s *že* a stejný jaz. materiál obsahující věty s *aby*, lišící se právě jen polaritou kladu a záporu: (1) *Bojím se, že ten kaktus uvadne* – (1a) *Bojím se, aby ten kaktus neuvadl* × (2) *Bojím se, že ten kaktus neuvadne* – (2a) **Bojím se, aby ten kaktus uvadl*, ale: (2´) *Bojím se, že tu zkoušku neudělá* – (2´a) *Bojím se, aby tu zkoušku udělal*. Zřejmé souvztažnosti mezi uvedenými větami vedou k hledání odpovědí na dvě otázky: (i) jaký je vztah mezi (1) a (1a)?; (ii) za předpokladu, že stejný vztah jako mezi (1) a (1a) je mezi (2)/(2´) a (2a)/(2´a), jak vysvětlit, že (2a) je nesprávná, zatímco (2´a) je správná? Standardní odpovědi na otázku (i) jsou založeny na tom, že větou s *že* je vyjadřován děj/stav, který hrozí nastat (kladný, n. záporný), kdežto významem spojky *aby* je licencováno vyjádření žádoucnosti nastání děje/stavu, a tedy tento žádoucí děj/stav musí mít opačnou polaritu kladu a záporu než onen děj/stav hrozící nastat, který je zdrojem obavy. Odpovědi na druhou otázku jsou zatím neuspokojivé, jednou z možností je zohlednit při popisu hodnoty daného komunikačního společenství. Méně často se diskutuje vztah těchto vět (s *že* a *aby*) a vět se spojkou typu *jestli*: (1) *Bojím se, že ten kaktus uvadne* – (1a) *Bojím se, aby ten kaktus neuvadl* – (1b) *Bojím se, jestli ten kaktus neuvadne* / (1b´) **Bojím se, jestli ten kaktus uvadne*. Jako **v.t.** se, pokud jde o klad a zápor v obsahové větě, chovají i sémantické predikáty analytické (*mít strach*, *mít obavy*). – Zvláštní distribuci kladu a záporu v obsahové větě vykazuje také skupinka **sloves bránění** (**verba impediendi**). Např. její prototypický reprezentant, sloveso *bránit*, presuponuje (↑presupozice), že někdo (A) chce docílit, aby nastal nějaký děj/stav, event. že děj/stav je už pod jeho kontrolou, a přímo vyjadřuje, že někdo jiný n. něco jiného (B) způsobuje, aby nastal děj/stav opačný, než je onen zamýšlený. Obsahová věta může vyjadřovat (i) ve významu slovesa *bránit* jen presuponovanou žádoucnost děje/stavu: (3) *Rodiče jim bránili, aby se vzali*, n. (ii) slovesem *bránit* vyjadřovaný moment způsobování, aby nastal co do polarity kladu a záporu opačný děj/stav než presuponovaný děj/stav zamýšlený: (3a) *Rodiče jim bránili, aby se nevzali*. Někdy se předpokládá, že (3) a (3a) mají stejný význam, že tu dochází k neutralizaci kladu a záporu. Prefixem *ne-* se u slovesa *bránit* neguje právě jen ta složka jeho významu, která nemá povahu presupozice, tj. *nebránit* (jako *bránit*) presuponuje, že někdo (A) chce docílit, aby nastal nějaký děj/stav, event. že děj/stav je už pod jeho kontrolou, ale (na rozdíl od *bránit*) popírá, že někdo jiný n. něco jiného (B) způsobuje, aby nastal děj/stav opačný, než je onen zamýšlený. Proto obsahová věta může vyjádřit jen děj/stav licencovaný presuponovanou složkou významu slovesa: *Rodiče jim nebránili, aby se vzali // vzít se* × **Rodiče jim nebránili, aby se nevzali // nevzít se*.

Lit.: Daneš, F., Zápor po slovesech bránění a obavy, in: *Jazykový koutek Čs. rozhlasu*, 1951, 245–247; *MČ* III, 1987, 267; *MSČ* II, 1951, 691–692; *NS*, 1966, 244–245; *SČ*, 1998, 107; *Sou*, 1972, 140–143.

MH

VĚTA A VÝPOVĚĎ

Dvojice pojmů, jimiž se část lingvistiky snaží uchopit základní jednotku lidské řeči vzhledem k její sdělovací funkci. Věta onu jednotku vymezuje ze strany jaz. jakož-

to abstraktního ↑systému, výpověď ze strany promluvy jakožto konkrétní realizace. Věta je z hlediska systému jednotkou nejsložitější, takže celý popis jaz. se může chápat jako popis větné struktury (a prostředků jejího vyjádření, včetně jednotek zvukových, které jsou též systémové). Výpověď je z hlediska promluvy jednotkou nejmenší, takže je potřeba definovat promluvu jako soubor výpovědí s jistými jednotícími prvky (např. ↑komunikační funkcí) a definovat ↑text, mluvený i psaný, jako strukturu nad promluvami. Věta se sémanticky koreluje s významem, chápaným jako jaz. strukturaci mimojazykové skutečnosti, výpověď se koreluje s obsahem chápaným jako výsek skutečnosti, k němuž jaz. výrazy v určité výpovědní situaci odkazují, obsah pak lze dále korelovat se smyslem chápaným jako komunikační záměr promluvy (odpověď *Prší* reagující na otázku *Nepůjdeš se projít?* je přijatelná, přestože se obsahově s otázkou nekryje, a to pro shodu v komunikačním záměru; odpověď *Vím* na otázku *Nevíš, kolik je hodin?* je nepřijatelná, ačkoli se s otázkou obsahově kryje, a to pro neshodu s komunikačním záměrem). – Věta jakožto jednotka jaz. systému je nejlépe disponována k tomu, aby posloužila za podklad výpovědi. Nicméně vztah věty a výpovědi je asymetrický. Výpověď, definovaná čistě ze strany promluvy, nemusí mít za podklad pouze větu: může se opírat jednak o větnou ↑elipsu, kterou lze do věty jednoznačně doplnit (např. nevětná výpověď *Jindra* odpovídající na otázku *Kdo volal?* je elipsou větné výpovědi *Volal Jindra*), jednak o jaz. výraz nevětný, jaký nelze – jednoznačně či vůbec – do věty doplnit (např. pozdravení *Dobrý den*; můžeme si jen domýšlet různá doplnění do věty, např. *Dej Pánbůh dobrý den* n. *Přeju vám dobrý den*, ale důležité je, že na rozdíl od předcházejícího příkladu *Jindra* pro porozumění nevětné výpovědi *Dobrý den* žádné doplnění do věty vůbec nepotřebujeme; přitom i v nevětných výrazech mohou ještě fungovat části jaz. systému, jak dokládá pádový protiklad ve zvoláních *Voda!* a *Vodu!*), v krajním případě se výpověď obejde i zcela bez jaz. podkladu (vyjádřena konvenčním gestem). Věta, definovaná ze strany jaz. systému, má schopnost kumulativně i rekurzivně (↑rekurzivita) reprodukovat svou strukturu, což jí umožňuje posloužit za podklad ne jedné výpovědi, ale i složitější promluvy. Přes uvedenou asymetrii spočívá hlavní tíha jazykovědné práce v korelacích vět (v jejich zvukové a tvaroslovné podobě i v jejich významové stavbě) s výpověďmi (popisovanými coby události), takže se výpověď často chápe jako případ užití věty v konkrétní promluvě. Je-li výpověď definována jako konkrétní užití věty, je věta pojmem prvotním a výpověď pojmem odvozeným; ve vymezení zvoleném zde jsou věta i výpověď prvotní, navzájem na sobě nezávislé. – Ze strany jaz. systému lze větu v nejobecnější podobě vymezit jako „pole syntakticko-sémantických vztahů" (Trost, 1962), případně ještě doplnit požadavkem, aby takové pole bylo souvislé a uzavřené. V jakých pojmech se ono pole má popsat, však závisí na konkrétní jazykovědné teorii. – Dějiny jazykovědy znají řadu pokusů o definování jediné jednotky, ať již pod názvem *věta* n. *výpověď*, která by byla společná pro obě strany, pro abstraktní systém i konkrétní realizace. Při takovém vymezování se propojuje požadavek na „obvyklou jaz. formu" s požadavkem na „aktivní postoj mluvčího ke skutečnosti" (Mathesius, 1936, 1942; Šmilauer, 1947). – Zvláštní metodologický problém při vymezování věty a výpovědi vyvstává z protikladu jaz. psaného a mluveného: věta může být (někdy i ne zcela uvědoměle) redukována na ty systémové vztahy, které zachycuje písmo, a její intonační průběh, v písmu nezachycovaný, může být převeden do oblasti promluvy, ačkoli jde o záležitost stejné systémové abstrakce, jakou jsou syntaktické vztahy ve větě (Daneš, 1957). Je příznačné, že větná prozodie se vesměs studuje jako záležitost výpovědi (Grepl, 1967). Srov. i diskusi o větě a výpovědi mezi Horálkem (1976, 1977) a Hausenblasem (1977). – Jiný metodologický problém ve vzájemném vymezení věty a výpovědi představuje otázka, kam zařadit ↑aktuální členění větné. S odvoláním na Mathesia ↑DVS vykazuje aktuální členění z rovin větných vzorců do samostatné, třetí roviny syntaktické strukturace, roviny komunikační, a studuje je jako záležitost výpovědi ve vztahu ke ↑kohezi textu (Daneš, 1985). Oproti tomu ↑FGP zdůrazňuje, že aktuální členění je podle kritéria pravdivostní relevance složkou významu věty, stejně jako třeba ↑valence. V textu se pak volbou výpovědí opřených o věty s tím kterým aktuálním členěním a prozodickým průběhem pouze projevuje jaz. ↑kompetence, případně jaz. strategie mluvčího (Sgall-Hajičová ad., 1980; Hajičová-Hoskovec ad., 1995). Také ↑výpověď.

Lit.: Daneš, F.: *Intonace a věta ve spisovné češtině*, 1957; Dokulil, M. – Daneš, F., K tzv. významové a mluvnické stavbě věty, in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*, 1958, 231–246; Grepl, M.: *Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi*, 1967; Hajičová, E. – Hoskovec, T. ad., Discourse modelling based on hierarchy of salience, *PBML* 64, 1995, 5–24; Hausenblas, K., O různých přístupech k výkladu věty a jevů styčných (k čl. K. Horálka Věta a výpověď), *SaS* 38, 1977, 43–50; Horálek, K., Věta a výpověď, *SaS* 37, 1976, 81–85; Horálek, K., Odpověď autorova, *SaS* 38, 1977, 50–53; Mathesius, V., Několik poznámek o podstatě věty, *ČMF* 10, 1923, 1–6; Mathesius, V., Řeč a sloh, in: Havránek, B. – Mukařovský, J. (eds.), *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 10–100 (přetisk v Mathesius, 1982); Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982; Sgall, P. – Hajičová, E. ad.: *Aktuální členění v češtině*, 1980; Trost, P., Subjekt a predikát, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 267–269 (přetisk v Trost, 1995); Trost, P.: *Studie a jazycích a literatuře*, 1995; *VT*, 1985.

TH

VĚTA HLAVNÍ

Pojem tradiční skladby; zakotven na úrovni ↑souvětí. Je to ta věta souvětí, která není na žádném stupni podřazena jiné větě/začleněna do jiné věty. Ve spojení „**h.v.** – věta vedlejší" propůjčuje **h.v.** svou výpovědní platnost, a tedy i ↑KF celému souvětí: *Oznámil mi, že se rozvádí* (oznámení, srov. *Oznámil mi to.*) × *Oznámil ti, že se rozvádí?* (otázka, srov. *Oznámil ti to?*). Ve spojení „**h.v. – h.v.**" mohou mít obě **h.v.** různou KF: *Já mu to řeknu* (oznámení), *ale bude mi věřit?* (otázka). Přípustné jsou jen kombinace některých KF v určitém pořadí. Také ↑klauze, ↑maticová věta, ↑vedlejší věta.

Lit.: *MČ* III, 1987; *Sou*, 1972; *VT*, 1985.

PK

VĚTA JEDNOČLENNÁ

V tradičních nevalenčních syntaktických popisech věta tvořená jedním **základním členem** (větným základem), který se zakotvením v situaci a intonačním ztvárněním stal větou. Tzv. základním členem může být jak sloveso v určitém n. neurčitém tvaru, tak i výraz neslovesný. Protože se v těchto strukturách nepředpokládá členění na podmět a přísudek, nepovažuje se ani slovesný výraz v určitém tvaru za predikát; Šmilauer v NS (1966, 97). Další třídění **neslovesných j.v.** se tradičně provádí na základě slovnědruhové povahy „základního členu": věty substantivní (*Hlavní nádraží*), adjektivní (*Na pohled trochu křiklavé!*), příslovečné (*Špatně!*), infinitivní (*Být tak o deset let mladší!*) atd., u tzv. **slovesných j.v.** se uplatňuje třídění sémantické (označování přírodních jevů (*Prší*), duševních a tělesných stavů a jejich změn (*Otrnulo mu*) atd. – Ve valenčně koncipovaných popisech se tzv. neslovesné **j.v.** chápou buď jako **eliptické nevětné výpovědi** (situačně podmíněné realizace struktur s verbem finitem) (Grepl v SČ, 1998), n. jako ↑**větné ekvivalenty** (MČ III), kdežto **j.v.** slovesné se považují za věty s predikátem neobsahujícím levovalenční pozici; v tomto případě je termín **j.v.** synonymní se staronovým termínem **věta bezpodmětová** (PMČ, 388–396), resp. se mluví o větách bez subjektu (MČ III, 171–174). Slovesný výraz se však vždy chápe jako predikát. Kategorizace vět bezpodmětových je založena na různých kritériích: (a) věty s predikátem slovesným (*Prší*, *Otrnulo mu*) × věty s predikátem slovesně-jmenným (*Je chladno*, *Je mi zima*), (b) věty primárně bezpodmětové (*Prší*) × věty sekundárně bezpodmětové (*O tom se dlouhodobě diskutuje // O tom je dlouhodobě diskutováno ← O tom lidé dlouhodobě diskutují*). Za **věty s nulovým podmětem** se někdy pokládají struktury typu *Jmenovali ho docentem* (nejnověji SČ, 1998). – Ve ↑složkově koncipovaných popisech (v rámci ↑TGG) jsou slovesné věty bez podmětu zakázány; proto se i u vět typu *Prší* zavádí podmět, v angl. n. něm. vyjádřený nereferenčním zájmenem (tzv. ↑**expletivem**) *It rains*, *Es regnet*, v č. nebo it. vyjádřený foneticky prázdným elementem označovaným „pro" („malé pro"): pro *Prší*, pro *Piove*. Takovému pojetí se blíží v rámci modifikované valenční teorie Karlík (2000). Také ↑větné ekvivalenty. – Komplementárním pojmem k pojmu **j.v.** slovesná je **věta dvojčlenná** (věta podmětová); v klasických skladbách se tak označuje věta, v jejíž syntaktické struktuře je obsažena pozice ↑podmětu: (podmět slovně vyjádřený) *Petr spí*, *On spí*; (podmět slovně nevyjádřený) *Spí*.

Lit.: Haegeman, L.: *Introduction to government & binding theory*, 1991; Karlík, P., Hypotéza modifikované valenční teorie, *SaS* 61, 2000, 170–189; *MČ* III, 1987; Mrázek, R., K jednočlenným větám slovesným, in: *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české* I, 1956, 7–78; Mrázek, R., Slovanské jádrové konstrukce bezsubjektové, *SPFFBU* A 25/26, 1978, 65–79; *NS*, 1966; *PMČ*, 1995; *SČ*, 1998; Stechow, A. v. – Sternefeld, W.: *Bausteine syntaktischen Wissens*, 1988.

MH

VĚTA MATICOVÁ (v. nadřazená, v. řídící)

Pojem zakotvený na úrovni ↑souvětí. V novějších syntaxích se tak označuje věta, do níž je začleněna jiná věta (klauze) jako její větný člen. **M.v.** může být větou hlavní (**v.h.**), n. větou vedlejší (**v.v.**): *Mrzelo ho* (**v.h.**, která je **m.v.** vůči **v.v.**), *že Petr nedodržel svůj slib* (**v.v.**); *Mrzelo ho* (**v.h.**, která je **m.v.** vůči $\mathbf{v.v._1}$), *že Petr nedodržel* ($\mathbf{v.v._1}$, která je **m.v.** vůči $\mathbf{v.v._2}$), *co slíbil* ($\mathbf{v.v._2}$). Sama **m.v.** může být větou syntakticky korektní ve smyslu úplnosti: *Nabídl mi tykání, aby naštval své příbuzné* (*Nabídl mi tykání*), n. syntakticky defektní ve smyslu neúplnosti: *Nabídl mi, abychom si tykali, aby naštval své příbuzné* (**Nabídl mi*). Též ↑hlavní věta, ↑vedlejší věta.

PK

VĚTA OBSAHOVÁ (v. kompletivní)

V č. lingvistice Gebauerem-Ertlem (1926) a Bauerem (1960, 1965) specifikovaný typ vedlejších vět, původně vymezený vágně na základě „obsahového vztahu věty řídící a vedlejší" jako věty vyjadřující vlastní obsah toho, co je ve větě řídící obecně nazváno (nejčastěji slovesem n. dějovým jménem), n. co se v ní hodnotí (různými predikativními adj. n. adv.). Z hlediska větněčlenské platnosti jde o věty podmětné (*Vojákům bylo slíbeno, že dostanou mimořádné volno*), předmětné (*Slíbili vojákům, že dostanou mimořádné volno*) a přívlastkové (*Vojáci dostali slib, že dostanou mimořádné volno*). Tradičně se dělí do tří typů podle toho, jakou platnost by měly jako věty samostatné (Bauer, 1965), na **o.v.** oznamovací/závislé věty oznamovací (*On říká, že skáču jako srnka ← On říká: Skáčeš jako srnka*), **o.v.** tázací, a to závislé otázky zjišťovací (*Ptal se, zda přijdu ← Ptal se: Přijdeš?*) a doplňovací (*Ptal se, kdo rozbil to okno ← Ptal se: Kdo rozbil to okno?*), a **o.v.** žádací, a to závislé věty rozkazovací (*Radil mi, abych se jí vyhýbal ← Radil mi: Vyhýbej se jí*) a přací (*Přál si, abychom se za rok setkali ← Přál si: Kéž bychom se za rok setkali*). – Časové formy přísudku **o.v.** vyjadřují ↑relativní/poměrné časy k času věty řídící/maticové: (prototypicky) préz. sloves nedok. současnost (*Oznamuje / Oznámil / Oznámí mi, že někdo stojí za dveřmi*), prét. předčasnost (*Oznamuje / Oznámil / Oznámí mi, že někdo stál za dveřmi*), futurum sloves nedok. a préz. sloves dok. následnost (*Oznamuje / Oznámil / Oznámí mi, že někdo bude stát za dveřmi*); např. Panevová ad., 1971; Panevová-Sgall, 1971. O funkci výrazu *to* ve struktuře *Myslel na to, aby se vrátil včas* ↑korelativum. O klasifikaci **o.v.**, která lépe postihuje distribuci spojovacích prostředků, usilují např. Sgk, 1986, MČ III, 1987; SS, 1990. – Ve valenčních syntaxích se **o.v.** mohou vymezovat např. takto: jsou to vedlejší věty/klauze, kterými je ve valenční pozici vyjadřován propoziční ↑aktant implikovaný v sémantické struktuře nositele valence; a které tak sémanticky tento výraz kompletují. **O.v.** jsou uvedeny některým ze spojovacích prostředků tvořících uzavřenou množinu; základní jsou spojky (a) *že*; (b) *aby*; (c) *zda/-li/jestli* a (d) příslovečné výrazy obsahující tázací zájmena n. příslovce *kdo*, *kde*, *kdy*, *kam*, *za jaké podmínky* apod. Spojky typu (b) vyjadřují, že pravdivost propozice vyjadřované **o.v.** je otevřená, a žádoucnost, aby tato propozice nabyla hodnoty pravda. Spojky typu (c) vyjadřují, že pravdivost propozice vyjadřované **o.v.** je otevřená, spojovací výrazy (d) vyjadřují neznámost entity, jejíž povaha je obecně zadána významem tázacího výrazu. Spojka typu

(a) je bezpříznaková, tzn. v **o.v.** je tehdy, není-li důvodu, aby v ní byl spojovací prostředek typu (b), (c), n. (d). – Distribuce spojovacích prostředků je dána v zásadě dvěma faktory: (1) Spojka je zakódována (zadána) sémantickými rysy nositele valence: *Oznámil mi* (*slíbil mi, sdělil mi, připadalo mi, stalo se, líbí se mi, přihodilo se mi, je správné...*), ***že*** PROP × *Ptal se* (*zjišťoval, pátral, zkoumal, rozhodoval se...*), ***zda / kdo*** PROP × *Poručil mi* (*dovolil mi, nutil mě, dbal na to, bránil mi...*), ***aby*** PROP. (2) Užití dalších spojek a spojovacích výrazů místo spojek základních je vždy nějak motivováno: *Lituji, že jsem vás urazil → Lituji, jestliže jsem vás urazil* (zrušení presupozice ↑faktovosti); *Lituji, jak jsem vás urazil* (omezení dosahu predikátu maticové věty na způsob, n. míru) aj. Motivováno je i užití spojovacích prostředků typu (c) a (d) místo faktorem (1) vyžadované spojky typu (a), n. (b), totiž tím, že **o.v.** nevyjadřuje explicitní informaci úplnou, nýbrž **explicitní informaci neúplnou** (Daneš – Hlavsa ad., 1987, 157–161): *Řekl mi, že to okno rozbil Petr* (informace úplná) → *Řekl mi, kdo to okno rozbil* (informace neúplná, nevyjádřená složka se nazývá **suplementum** a *kdo* plní funkci **náměstky**). Místo spojky zadané významem nositele valence podle (1) může být jiná spojka vynucována také v důsledku modifikací významu nositele valence: *Je dobré, že tam šli* × *Bylo by dobré, *že tam šli → aby tam šli*; *Vím, že Petr přišel pozdě* × *Chci vědět, *že Petr přišel pozdě → zda Petr přišel pozdě*. Jiné jsou případy, kdy se spojkou (jejím významem) aktivizují a zviditelňují sémantické rysy nositele valence: *Napadlo mě, abych* PROP × *Napadlo mě, zda* PROP × *Napadlo mě, že* PROP.

Lit.: Barnetová, V.: K vedlejším větám obsahovým v ruštině, in: *Studie ze slovanské syntaxe*, 1971, 53–91; Bauer, J.: *Vývoj českého souvětí*, 1960; Bauer, J., Souvětí s větami obsahovými, *SPFFBU* A 13, 1965, 55–66; Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983; Blažek, J., K činitelům určujícím modalitu vedlejších vět obsahových, zvl. žádacích v češtině, in: *OSS* III, 1973, 247–256; Daneš, F. – Hlavsa, Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*, 1987; Ďurovič, L., Obsahové vedľajšie vety, *JŠ* 4, 1959, 155–167; Gebauer, J. – Ertl, V.: *Gebauerova Mluvnice česká*, 1926; Gladrow, W.: *Kompletivsätze und Attributsätze im Russischen*, 1984; Grepl, M., K obsahovým větám oznamovacím s kondicionálem, *SPFFBU* A 12, 1964, 141–145; Grepl, M., Věty s tzv. propozičním argumentem, *SlSlov* 12, 1977, 253–260; Karlík, P., K otázce klasifikace struktur s propozičním participantem, *SPFFBU* A 27, 1979, 175–184; *MČ* III, 1987; *MSČ*, 1951; Panevová, J., Vedlejší věty obsahové, *SaS* 32, 1971, 289–300; Panevová, J.: *Formy a funkce ve výstavbě české věty*, 1980; Panevová, J. ad.: *Čas a modalita v češtině*, 1971; Panevová, J. – Sgall, P., Relativní čas, *SaS* 32, 1971, 140–148; *SBG*, 1972; Sedláček, J., K typologii obsahových vět v slovanských jazycích, *Sl* 53, 1984, 132–137; *SGK*, 1986; *SS*, 1990.

PK

VĚTA OZNAMOVACÍ

Termín klasické gramatiky, který se dnes užívá ve dvou významech: (1) Jako označení **jazykové formy** věty, která (podle řady autorů) ve své základní funkci vyjadřuje ↑komunikační funkci oznámení, sdělení (↑reprezentativ). (2) Jako označení jakékoli věty, která má **komunikační funkci** „oznámení" (reprezentativu); v tomto významu mu odpovídá termín **výpověď oznamovací**. (1) Forma **o.v.** je tvořena slovesem ve tvaru ↑ind./kond. + kadencí (v písmu tečkou n. vykřičníkem: *Eva se rozvedla.!*) – **O.v.** jsou centrální kategorií logicky orientovaných popisů, protože jejich propozice má pravdivostní hodnotu (je buď pravdivá, n. nepravdivá). Podle standardního názoru je **o.v.** (a) buď pravdivá, n. nepravdivá, je-li splněna existenční ↑presupozice: věta *Současný francouzský král je holohlavý* má tedy hodnotu pravda, existuje-li (v momentu, kdy někdo tuto větu řekne/napíše) osoba, která je francouzským králem, jinak pravdivostní hodnotu nemá; viz Frege (1892) a diskusi u Russela (1905), Strawsona (1950) ad.; (b) věčně/vždy pravdivá, vyjadřuje-li ↑tautologii (*Pivo je pivo*), (c) věčně/vždy nepravdivá, vyjadřuje-li ↑kontradikci (*Petr kouří a nekouří*); viz Quine (1970). – Užitím věty v jazykové interakci mluvčí vyjadřuje, jaký je svět, je-li větná propozice pravdivá, a tím, že věta má formu **v.o.**, současně přijímá závazek, že věří, že daná propozice pravdivá je (**o.v.** jsou epistémické komisivy). Proto jen užitím **o.v.** typu (a) lze vyjadřovat převzetí závazku, že větná propozice je pravdivá, a současně věřit, že je nepravdivá, a to buď s cílem, aby to adresát nepoznal (lhaní), n. s cílem, aby to poznal (↑ironie). – Fakt, že **o.v.** vedle KF oznámení může vyjadřovat i jiné KF, např. slib (*Od Nového roku přestanu kouřit*), varování (*Ty se řízneš!*), pochvalu (*Dobře ses připravil na tu zkoušku*), pomluvu (*Podváděl ji s jednou studentkou*) aj., se vykládá v různých teoretických modelech různě, u nás např. na bázi invariantního významu slovesných modů, jinde většinou jako různými pragmatickými faktory uplatňujícími se v sociální interakci startovaná ↑konverzační implikatura, n. ↑inference apod. To, že formu **o.v.** musí mít ↑explicitní performativní formule (*Zahajuji tímto diskusi*; *Ptám se Vás, pane svědku, zda znáte obžalovanou S.V.*), se dá odvodit z toho, že ten, kdo vyjadřuje performativní větu, dělá, co touto větou popisuje, tím, že popisuje, co dělá (Posner); jsou to tedy podle řady vlivných koncepcí (na rozdíl od koncepcí pracujících s performativní hypotézou, vlivnou do 80. let 20. stol.; ↑performativní analýza) vždy věty s KF oznámení, a aktuální KF jiná, jejíž hledání je startováno např. lexikální sémantikou slovesa, je odvozována na základě různých koncepcí konverzační analýzy; u nás Hirschová (2002). (2) **Oznamovací výpovědi** se dnes vymezují zpravidla v rámci teorie ↑ilokučních aktů a dělí podle různých hledisek; ↑výpověď oznamovací; ↑klasifikace komunikačních funkcí výpovědi.

Lit.: Frege, G., Über Sinn und Bedeutung, *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik, Neue Folge* 100, 1892, 25–50; Grewendorf, G., Haben explizit performative Äußerungen einen Wahrheitswert, in: Grewendorf, G. (ed.), *Sprechakttheorie und Semantik*, 1979, 175–196; Hirschová, M., Tzv. performativní paradox a důsledky jeho (ne)řešení pro popis typů ilokučních funkcí, in: *Č-US* 4, 2002 (v tisku); Posner, R.: *Theorie des Kommentierens*, 1980; Russel, B., On denoting, *Mi* 14, 1905, 479–493; Strawson, P. F., On referring, *Mi* 59, 1950, 320–344; Quine, W. v. O.: *The philosophy of logic*, 1970.

PK

VĚTA RESTRIKTIVNÍ (věta omezovací)

Standardně označení jistého druhu ↑vztažných vět (klauzí) přívlastkových, vymezovaný různě. Nutnou podmínkou pro chápání nějaké vztažné věty přívlastkové jako

r.v. je ovšem to, že propozicí vyjadřovanou takovou větou je dotčen význam řídící NS: **r.v.** omezuje ↑extenzi a rozšiřuje ↑intenzi nocionální složky NS, a to tak, že vyčleňuje z množiny objektů pojmenované danou NS podmnožinu objektů (*Pes, který štěká, nekouše*), n. objekt/y (*Článek, který jsi mi doporučil, mě zaujal*). Pojmem komplementárním k **r.v.** je nerestriktivní věta (**nr.v.**); ta se prostřednictvím relativa vztahuje na NS, která sama označuje množinu objektů (*Lev, který bývá nazýván králem zvířat, je šelma kočkovitá*), n. objekt/y (*Nevšímal si toho pouze Maigret, který kouřil spokojeně dýmku*); extenze jádrového jména je tedy už dána, a nemůže být omezena. Formálně se rozdíl mezi **r.v.** a **nr.v.** projevuje zvl. v mluvených projevech: NS obsahující **r.v.** tvoří jednu tónovou skupinu, kdežto **nr.v.** tvoří samostatnou tónovou skupinu. V **r.v.** konkuruje relativům **analytické relativum/absolutivum** typu (a) „*co*, v jistých případech i *jak* + zájmeno 3. os.“, je-li **r.v.** připojena vztažným zájmenem v jiném pádě než v nom.; zájmeno 3. os. kopíruje rod, číslo a pád vztažného zájmena (*Nebylo lehké rozloučit se s bytem, v němž jsem léta žila // co / jak jsem v něm léta žila*), (b) „*co*, v jistých případech i *jak* + ukazovací zájmenné příslovce“, je-li **r.v.** připojena vztažným příslovcem: *Hledal ten článek, kde se o něm psalo // co / jak se tam o něm psalo.* V **nr.v.** tomu tak není: *Moje rodina, která žije na venkově // *co / *jak žije na venkově, by tomu nerozuměla.* – Důležitou vlastností **r.v.** vztažné je, že tvoří součást jedné informační jednotky vyjadřované souvětným spojením, a nelze ji tedy vynechat, aniž by se nezměnil význam (*Kdo je starostou Luhačovic? – Starostou Luhačovic je ten pán, který / co / jak byl u nás včera na návštěvě // ten pán* (+ukázání gestem) × **Starostou Luhačovic je ten pán / pán*), zatímco **nr.v.** tvoří samostatnou informační jednotku (kterou lze často vynechat) a zbytek souvětí další samostatnou informační jednotku: *Kdo je starostou Luhačovic? – Starostou Luhačovic je Alois Žák, který byl u nás včera na návštěvě // Starostou Luhačovic je Alois Žák.* – Právě na základě této vlastnosti **r.v.** vztažných se v novější literatuře pojem **r.v.** rozšiřuje i na věty spojkové: *Proč jsi přestal kouřit? – Přestal jsem kouřit, protože // proto, že mi to lékař zakázal // *Přestal jsem kouřit* (spojková **r.v.**); *Co se s tebou děje? – Přestal jsem kouřit, protože // *proto, že mi to lékař zakázal // Přestal jsem kouřit.* Restriktivní připojení spojkové věty je signalizováno (a) složenými spojovacími výrazy s tzv. ↑koreláty (*proto, aby...*; *tehdy, když...*; *v případě, že...* aj.), (b) partikulemi jako *i, také, hlavně, jen*, které zasahují propozici vyjadřovanou vedlejší větou (*Přestal jsem kouřit také proto, že mi to lékař zakázal*), (c) negací zasahující propozici vyjadřovanou vedlejší větou (*Nepřestal jsem kouřit, protože // proto, že mi to lékař zakázal = Přestal jsem kouřit ne proto, že mi to lékař zakázal*). U nás k tomu Karlík (1999), který **r.v.** a **nr.v.** chápe jako prostředky **reliéfizace** textu (informace o důležitosti informací). Též ↑přívlastek, ↑spojková věta, ↑vztažná věta.

Lit.: Bache, C. – Jakobsen, L., On the distinction between restrictive and non-restrictive relative clauses in modern English, *Lga* 52, 1980, 243–267; Brandt, M.: *Weiterführende Nebensätze: zu ihrer Syntax, Semantik und Pragmatik*, 1990; Declerk, R., Restrictive *when*-clauses, *LPh* 11, 1988, 131–168; Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994; Karlík, P., Co je to vedlejší věta?, in: *Č-US*, 1999, 13–27; Lehmann, Ch.: *Der Relativsatz*, 1984; Poldauf, I., Vztažné věty v angličtině a v češtině, *Sborník Vysoké školy pedagog., Jazyk a lit.*, 1955, 159–194; *Sou*, 1972; *VT*, 1985.

PK

VĚTA ROZKAZOVACÍ

Termín klasické gramatiky, který se dnes užívá ve dvou významech: (1) Jako označení **jazykové formy** věty, která (podle řady autorů) ve své základní funkci vyjadřuje ↑komunikační funkci výzvovou (↑direktiv). (2) Jako označení jakékoli věty, která má **komunikační funkci** „výzvy“ (direktivu); v tomto významu mu odpovídá termín **výpověď výzvová**. (1) Forma **v.r.** je tvořena slovesem ve tvaru ↑imper.: *Spi./!* U dosud nespecifikované skupiny sloves existuje v **r.v.** preference vidu slovesa: dok. vid je (pragmaticky) vyvoláván jako základní kladným tvarem slovesa, zápor naopak vyvolává vid nedok., srov. u ↑kauzativ: *Napiš to čitelně* i *Piš to čitelně* × *Nepiš to čitelně* (*Nenapiš to čitelně* má význam „varování“); *Opiš to* i *Opisuj to* × *Neopisuj to.* Naproti tomu u sloves prostě dějových: *Piš čitelně / Nepiš nečitelně* (protože: **Napiš čitelně*; **Nenapiš čitelně*); ↑vid. O pravdivostních podmínkách **r.v.** se intenzivně diskutuje, zvl. ve ↑formální sémantice. – Užitím věty v jazykové interakci mluvčí vyjadřuje, jaký je svět, je-li větná propozice pravdivá, a tím, že věta má formu **r.v.**, současně vyjadřuje, že chce, aby daná propozice pravdivá byla. – Fakt, že **v.r.** vedle výzev (rozkazů: *Zavři*, proseb: *Prosím tě zavři*, návrhů: *Tykejme si* aj.) může vyjadřovat i jiné KF, např. dovolení (*Jen / Klidně začněte jíst*), přání (*Mějte se celý život rádi*), varování (*Neřízni se*) se vykládá v různých teoretických modelech různě, u nás např. na bázi invariantního významu imper.; ↑věta oznamovací, ↑otázka. (2) **Výzvové výpovědi** se dnes vymezují zpravidla v rámci teorie ↑ilokučních aktů a dělí podle různých hledisek; ↑výpověď výzvová; ↑klasifikace komunikačních funkcí výpovědi. Též ↑věta rozkazovací ve FSP, ↑způsob slovesný.

PK

VĚTA ROZKAZOVACÍ VE FSP

Ve Firbasově pojetí ↑FSP se k **r.v.** přistupuje stejně jako k větám/výpovědím oznamovacím. ↑Stupně VD jsou distribuovány mezi ↑nositele VD v ↑distribučním poli rozkazovacích vět podle výsledku ↑souhry ↑faktorů FSP: ↑linearity, ↑sémantiky, ↑kontextu a ↑intonace. Nejvýraznějším specifickým rysem **r.v.** je to, že v nepříznakových (normálních, „relativně“ neemotivních) **r.v.** je silná tendence signalizovat imperativnost (výzvovost) slovním tvarem na samém začátku věty bez ohledu na to, jakou další funkci v FSP tento slovní tvar má. Ve větě *Najdi mi nejprodávanější knihu roku* jsou dvě ↑vlastní témata (druhá osoba (*ty*) signalizovaná slovesným morfémem a zájmeno *mi*), dále ↑vlastní tranzit (signalizace imperativnosti obsažená morfologicky ve slovesném tvaru *najdi*), ↑tranzit (nocionální složka (lexikální význam) slovesa *najdi*) a ↑vlastní réma (*nejprodávanější knihu roku*). Ve větě *Najdi mi tu knihu* jsou stejná vlastní témata a stejný vlastní tranzit jako ve větě předešlé, ale *tu knihu* je ↑diatématem a nocionální složka slovesa *najdi* je vlastním

rématem. Obě věty jsou nepříznakové, přestože v jedné z nich je vlastní réma na konci a v druhé na začátku. Nepříznakovost těchto **r.v.** je totiž signalizována tím, že slovní tvar, který je nositelem ↑ilokuční (zde imperativní) signalizace (vlastní tranzit), je na počátku věty bez ohledu na to, že v jednom případě je zároveň tranzitem (a vlastním tématem) a v druhém případě je zároveň vlastním rématem (a vlastním tématem). Příznakovost pak může být signalizována tím, že vlastní tranzit (slovní tvar, který vlastní tranzit obsahuje) se objeví na konci věty, a to bez ohledu na to, zda tato věta má pořadí réma–téma, či téma–réma: *NEJPRODÁVANĚJŠÍ KNIHU ROKU* (vlastní réma) *mi* (vlastní téma) *najdi* (vlastní téma, vlastní tranzit, tranzit)*!*; *Tu knihu* (diatéma) *mi* (vlastní téma) *najdi* (vlastní téma, vlastní tranzit, vlastní réma)*!* Už Mathesius (1942, 1982, 123) upozornil na to, že proti příkazu *Najdi mi tu knihu!* působí věta *Tu knihu mi najdi!* spíše jako naléhavé připomenutí n. vybídnutí. S příznakovým použitím **r.v.** tedy souvisí i změna jejich ↑KF. – V **r.v.**, resp. v jejich blízkosti, se vyskytuje element, který označuje adresáta výzvy (příkazu, zákazu apod.) a který může, ale nemusí, být vyjádřen nominálním ↑vokativem (*Najdi mi tu knihu, Petře.*; *Najdi mi, Petře, tu knihu.*; *Petře, najdi mi tu knihu.*). V teorii FSP je takovýto element považován za polovětnou vazbu, která je distribučním polopolem VD (↑funkční perspektiva podvětná v FSP), a v nepříznakovém použití je tzv. volným diatématem, které je v různé míře integrováno do distribučního pole VD **r.v.** (Svobodová, 1987).

Lit.: Mathesius, V., Věta a její aktuální členění (1942), in: Vachek, J. (ed.), *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982, 119–123; Svobodová, J.: *Syntaktická charakteristika imperativu a vokativu v českých výzvových větách*, 1987; ↑funkční perspektiva větná.

AS

VĚTA SPOJKOVÁ

Vedlejší věta uvozená ↑spojkou, tj. výrazem jako *že*, *aby*, *zda*, *když*, *jestliže*, *-li*, *ačkoli*, *jakmile*. Svoboda (1972) za spojky pokládá jen ta synsémantika, která kromě syntaktické závislosti signalizují i závislost sémantickou (časovou: *když*, *jakmile*, *než*, *až*...; podmínkovou: *jestliže*, *-li*, *když*...aj.), zatímco synsémantika, která vedle syntaktické závislosti signalizují – v jeho terminologii – modální význam věty (*že*, *aby*...), považuje za částice. Rozlišují se (a) **s.v.** syntakticky začleněné jako větný člen jiné věty (*Odešel, aby nemusel poslouchat ty nesmysly* = příslovečná věta účelová) a (b) **s.v.** syntakticky nezačleněné (*Odešel, aby se nikdy nevrátil*); ty představují jeden typ tzv. ↑nepravých vět vedlejších. Klasická klasifikace **s.v.** typu (a) bývá založena na kritériu (zástupné) větněčlenské platnosti **s.v.**: **s.v.** podmětové (*Je mi známo, že se rozvedli*), **s.v.** předmětové (*Vím, že se rozvedli*), **s.v.** přívlastkové (*Informace, že se rozvedli, se mi donesla až včera*), **s.v.** doplňkové (*Lyže vrátil takové, že je ani nepoznal*), **s.v.** vyjadřující část neslovesné části přísudku (*Petr je takový, že nesnáší kritiku*), **s.v.** příslovečné (*Když přišel, hned začal zpívat*). Klasifikace **s.v.** typu (b) se zpravidla opírá o to, že tyto **s.v.** představují hypotaktické vyjádření koordinačního vztahu, tj. formu vzhledem k základnímu vyjádření parataktickému (*Odešel a nikdy se nevrátil*) příznakovou. Tradičně se rozlišují (b_1) **s.v. pokračovací**, a to typu *Řeka Moravice pak protéká břidličnatým Kružberkem k Vikštejnu a Hradci, aby se u Kylešovic spojila s Opavicí*, typu *Odešel, aby se nikdy nevrátil* (vyjadřující osudové vyústění děje), typu *Byla už půlnoc, když paní Božena začala zívat* (vyjadřující rychlý sled dějů, např. Rojzenzon, 1959), typu *Petr celý den nejedl, takže měl hlad* (vyjadřující konkluzivnost, např. Karlík, 1999) apod.; (b_2) **s.v. (kontrastně) konfrontační**, a to typu *Jestliže se k nám Rakušané chovali zdrženlivě, Španělé nás při prvním setkání vůbec neuznali za hodny pohledu*, typu *Někteří doporučují zahrádkářům trochu žlutého písku, zatímco jiní před ním varují*, typu *Sparta nakonec zápas prohrála, když v poločase vedla 1:0* a typu *Sparta v poločase vedla 1:0, aby nakonec zápas prohrála* (Daneš ve VT, 1985, 124–137); ↑konfrontační vztah; ↑nepravá vedlejší věta. – V novější literatuře se prosazuje rozlišování **s.v.** restriktivních (*Proč jsi přestal kouřit? – Přestal jsem kouřit, protože // proto, že mi to lékař zakázal // *Přestal jsem kouřit*) a nerestriktivních (*Co se s tebou děje? – Přestal jsem kouřit, protože // *proto, že mi to lékař zakázal // Přestal jsem kouřit*); ↑restriktivní věta. Také ↑spojka.

Lit.: Bauer, J., Spojky a relativa, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 221–226; Bauer, J., Spojky a částice, *SPFFBU* A 12, 1964, 131–139; Karlík, P., Co je to vedlejší věta?, in: *Č-US*, 1999, 13–27; Rojzenzon, L. I., K časovému souvětí v dnešní češtině (Věty vyjadřující děj, který nastal nečekaně), *SaS* 20, 1959, 10–18; *Sou*, 1972; *SS*, 1990; *VT*, 1985.

PK

VĚTA VEDLEJŠÍ

Pojem **v.v.** je zakotven na úrovni souvětí. Podle (a) klasického výkladu je to ta věta souvětí, která je začleněna do jiné věty jako její větný člen (VT, 1985); alternativou jsou různé koncepce jiné, např. (b), pokládající za **v.v.** věty připojené tzv. podřadicími konektory/**subjunktory**, tj. spojkami a relativy (SS, 1990). Komplementárním pojmem k takto chápané **v.v.** je ↑hlavní věta (**h.v.**): *Když uviděl tu spoušť* (**v.v.**), *rychle odešel* (**h.v.**). V souvětí skládajícím se minimálně ze tří vět může být **v.v.** větou, do níž je začleněna jiná **v.v.**: *Když uviděl* (**v.v.**$_1$), *co se stalo* (**v.v.**$_2$), *rychle odešel* (**h.v.**); ↑maticová věta. Svoboda (1972) navrhl testy, kterými lze zjišťovat, zda nějaká věta je **v.v.** (možnost : nemožnost transformace souvětí oznamovacího na souvětí tázací, volné : pevné pořadí vět v souvětí, možnost : nemožnost substituce **v.v.** výrazem nevětným aj.), a dospívá ke graduální interpretaci pojmu **v.v.** – Spojením dvou vět podřadicími spojovacími prostředky (tj. formou ↑hypotaxe) je na základě významu těchto spojovacích prostředků vyjadřováno, že mezi větnými propozicemi existuje nějaký „vnitřní" sémantický vztah, a o jaký typ vztahu jde (užíváme klasických označení): *Dáme-li do vody cukr, rozpustí se* (podmínkový vztah) × *Dáme do vody cukr, aby se rozpustil* (účelový vztah) × *Ačkoli jsme dali do vody cukr, nerozpustil se* (přípustkový vztah) aj. – Vedle prototypických **v.v. začleněných** (nazývaných někdy členské **v.v.**, srov. něm. Gliedsatz) existují i **v.v. nezačleněné** (nazývané někdy **nepravé v.v.**). V rámci modelu (b) jsou to co do syntaktické formy **v.v.**, ale mezi propozicemi spojených vět

s největší pravděpodobností není – na základě našeho vědění o světě – ten významový vztah, který forma spojení – na základě významu jazykových prostředků – vyjadřuje: *Byl-li Mršina prve na trní, je nyní na jehlách* (není podmínkový vztah); o nich u nás Karlík (1999); v rámci modelu (a) se sice rovněž mluví o nepravých **v.v.**, ale někdy se říká, že to nejsou **v.v.**, ale jen věty závislé (ČŘJ, 1996). – Klasifikace začleněných **v.v.** se opírají o různá kritéria/různé hierarchie kritérií. Standardní je dělení **v.v.** podle (a) **(zástupné) větněčlenské platnosti**, mnohdy spojované s klasifikací podle **spojovacího prostředku**, na (a_1) ↑spojkové věty a (a_2) ↑vztažné věty; např. **v.v. podmětová** (a_1) *Mrzelo ho, že zaspal*; (a_2) *Kdo to ví, odpoví*; **v.v. předmětová** (a_1) *Zjistil, že se zmýlil*; (a_2) *Koho viděl, toho pomluvil*; **v.v. přívlastková** (a_1) *Vzniká dojem, že už je pozdě*; (a_2) *Na otázku, kterou jsi položil, odpověď neznám*; **v.v. doplňková** (a_1) *Viděl Evu, jak vaří*; (a_2) *Lyže vrátil takové, jaké si je vypůjčil*; **v.v. přísudková** (správněji: predikativní, protože **v.v.** nevyjadřuje přísudek celý, nýbrž jen jeho neslovesnou část, zvanou někdy ↑predikativ) (a_1) *Venku bylo, že bys psa nevyhnal*; (a_2) *Bylo mu, jak si vždycky přál*; **v.v. příslovečné** se dále klasifikují (jako příslovečné určení) podle významu – základní typy tvoří **v.v. místní** (a_1) neexistují; (a_2) *Šel, kam ho nohy nesly*; **v.v. časové** (a_1) *Když odešel, všichni byli smutní*; (a_2) *Co si tak spolu povídali, běhal jim Alík pod nohama* (hov.); **v.v. způsobové a měrové** (a_1) *Vzdychal, jako by rodil*; (a_2) *Jakou ženu si vybereš, takovou budeš mít*; **v.v.** příčinné v širokém smyslu, které jsou pouze typu (a_1), a to: **příčinné/důvodové** (*Nepřišel, protože zaspal*); **podmínkové** (*Jestliže to dokážeš, zaplatím ti pivo*); **přípustkové** (*Ačkoli jsme ho pozvali, nepřišel*) a **účelové** (*Běžel, aby to stihl*) – uplatněno systematicky u Šmilauera v NS (1969), nejnověji v ČŘJ (1996). Podle (b) **zástupné slovnědruhové platnosti** lze dělit **v.v.** na (b_1) **v.v. substantivní**: *Kdo lže, krade* (*// Lhář krade*); (b_2) **v.v. adjektivní**: *Pes, který štěká, nekouše* (*// Štěkající pes nekouše*); (b_3) **v.v. adverbiální**: *Přišel, než se kdo nadál* (*// Přišel znenadání*) – toto kritérium se uplatňuje většinou jen při druhém klasifikačním kroku, a to nikoli systematicky (Sbg, 1972; Sou, 1972). Klasifikaci podle (c) **spojovacích výrazů** propracoval Svoboda v Sou (1972). V prvním klasifikačním kroku je tato klasifikace založena na větněčlenské a slovnědruhové povaze spojovacích výrazů, takže se rozlišují (c_1) **v.v.** uvozené výrazy autosémantickými (tj. výrazy s platností větných členů), a to **v.v.** zájmenné, s použitím klasifikace podle (b): (c_1b_1) *Kdo lže, krade*; (c_1b_2): *Pes, který štěká, nekouše*, **v.v.** příslovcové (*Kde se pivo vaří, tam se dobře daří*); **v.v.** číslovkové (*Kolik položil otázek, tolik dostal odpovědí*), a (c_2) **v.v.** uvozené výrazy synsémantickými (nemajícími platnost větných členů), a to **v.v.** spojkové (*Když poobědval, chvíli si lehl na gauč*) a **v.v.** částicové (*Mrzí mě, že nepřišel*). V typu (c_2) se dále uplatňuje kritérium (a), ale i Svobodou zavedené kritérium (d) tzv. modálnosti, tj. lišení **v.v.** vět (d_1) oznamovacích a (d_2) amodálních; např. **v.v.** (c_2) částicové jsou buď (c_2d_1): *Mrzí mě, že nepřišel*, n. (c_2d_2): *Přál si, aby zvítězili*. – Novější klasifikace jsou založeny v podstatě na dvou přístupech: (1) na **sémantických vztazích mezi větnými propozicemi**, (2) na **sémantice spojovacích prostředků**. U nás se v návaznosti na Sbg (1972) prosazuje přístup (1), teoreticky zdůvodněný Danešem (1977) a Greplem (1977/78), a jím motivované rozlišování (1a) **v.v.** obsahových, (1b) **v.v.** determinujících/doplňovacích vztažných a (1c) **v.v.** příslovečných (v různém terminologickém podání); Sgk (1986), MČ III (1987), SS (1990). Nejednotný je výklad **v.v.** typu *Kdo lže, krade*; buď se interpretují jako typ vět (1b), n. jako typ zcela svébytný: syntakticky jako vztažné věty bez korelativa (tzv. headless relative clauses), sémanticky jako věty (vyjadřující propozice) popisně jmenovací. Přístup (2) vychází z toho, že význam ↑spojek přirozeného jaz. je založen na významu ↑spojek logických (definovaných pravdivostněhodnotově) a liší se od nich tím, že spojky přirozeného jaz. obsahují navíc další momenty (sémantické, pragmatické a textotvorné); u nás Karlík (1995). Koncepce založené na přístupu (2) se liší zvl. tím, jak vykládají poměr mezi logickou (extenzionálněsémantickou/pravdivostněhodnotovou) a jazykovou (intenzionálněsémantickou a pragmatickou) složkou jejich významu. Též ↑spojková věta, ↑vztažná věta, ↑restriktivní věta, ↑hypotaxe, ↑jednotlivé větné členy.

Lit.: Bauer, J.: *Vývoj českého souvětí*, 1960; *ČŘJ*, 1996; Daneš, F., Zpracování souvětí v nové mluvnici češtiny, *SlSlov* 12, 1977, 244–252; Grepl, M., Souvětí v sémanticky orientovaném popisu syntaxe, *SPFFBU* A 25/26, 1977/78, 7–29; Horák, G., O triedení vedľajších viet, *SR* 38, 1973, 103–109; Hrbáček, J., O pojetí a klasifikaci tzv. složitého souvětí; typy souvětných konstrukcí, *SaS* 26, 1965, 27–35; Karlík, P., *Studie o českém souvětí*, 1995; Karlík, P., Co je to vedlejší věta?, in: *Č-US*, 1999, 13–27; Koktová, E., Ke klasifikaci českého souvětí, *SaS* 58, 1997, 8–14; *MČ* III, 1987; *NS*, 1969; *Sbg*, 1972; *Sgk*, 1986; *Sou*, 1972; *SS*, 1990; *VT*, 1985.

PK

VĚTA VEDLEJŠÍ NEPRAVÁ

V závislostních gramatikách standardní označení pro vedlejší věty nezačleněné, tj. vedlejší věty, které nejsou větným členem věty, s níž jsou podřadicím spojovacím prostředkem spojeny. **N.v.v.** jsou ↑věty spojkové (*Žil, aby umřel* (**nepravá věta účelová**); *Byl-li Mršina prve na trní, je nyní na jehlách* (**nepravá věta podmínková**) aj., n. ↑věty vztažné, dříve nevhodně nazývané **nepravé věty vztažné**: *Napsal jsem dopis, který jsem okamžitě zanesl na poštu* (věta pokračovací). Tradičně se vykládají jako hypotaktické vyjádření ↑koordinace, tj. jako forma vzhledem k základnímu vyjádření parataktickému (*Žil a umřel*; *Napsal jsem dopis a ten jsem okamžitě zanesl na poštu*) z různých hledisek příznaková, n. nesprávná. V novější literatuře se tato příznakovost interpretuje buď tak, že do spojení lze – na základě konfrontace významu vět a znalostí komunikantů o světě – vinterpretovat různé sémantické n. pragmatické momenty, n. tak, že jde o prostředek vyjadřování hierarchie informací zprostředkovávaných souvětně spojenými větnými propozicemi z hlediska jejich důležitosti. O klasifikaci vztažných **n.v.v.** ↑vztažné věty, spojkových **n.v.v.** ↑spojkové věty.

Lit.: *ČŘJ*, 1996; Karlík, P., Co je to vedlejší věta?, in: *Č-US*, 1999, 13–27; *MČ* III, 1987; Sedláček, M., Nepravé vedlejší věty ve škole, *ČJ* 7, 1957, 180–187; *Sou*, 1972; *VT*, 1985.

PK

VĚTA VZTAŽNÁ

Vedlejší věta uvozená ↑vztažným zájmenem (*kdo*, *co*, *jaký*, *který*, *čí*, *jenž*; *což*) n. ↑vztažným příslovcem (*kde*, *kdy*, *jak*, *kolik*...; *pročež*, *načež*...). **V.v.** tvoří heterogenní třídu vět (co do větněčlenské platnosti, co do identity distribuce se slovními druhy, co do způsobu zapojení do syntaktické struktury aj.), za jejich společný rys se zpravidla pokládá jen to, že relativum označuje potenciálně totéž, co výraz, k němuž se vztahuje; ↑koreference. Lze rozlišovat: (a) **v.v.**, jejichž relativum je koreferenční s NS (stojí u této NS a shoduje se s jejím jádrem v rodě a čísle): *Rozsvítili jsme* [*obě staré petrolejky*]$_i$, [*které // jež*]$_i$ *jsme našli na půdě*; mohou být ↑restriktivní (*Pořád mluvili tom klukovi, s kterým // s nímž // co // jak s ním viděli Blanku před kinem*), n. nerestriktivní, a to explikativní (*Několikrát zavedl řeč na toto téma s doc. Blahou, kterého // jehož pokládal za vynikajícího kardiologa*), n. pokračovací (*Táta vyrobil z papíru dvě loďky, které jsme si potom pouštěli v potoku*); ↑nepravá věta vedlejší. O pozici posesivního relativa (*jehož* (neskl.), *jejíž*, *jejichž* (neskl.)) ve **v.v.** s trojstupňovou strukturou NS (*Zpěvák, přítelkyně jehož manželky se otrávila // Zpěvák, jehož manželky přítelkyně se otrávila, skočil pod vlak*) viz Uhlířová (1987); (b) **v.v.**, jejichž relativum je koreferenční s větou (n. s jednotkou větší než věta, n. s částí věty): [*Rozsvítili jsme obě staré petrolejky*]$_i$, [*což*]$_i$ *účinně zvyšovalo dojem slavnostnosti*; jsou vždy nerestriktivní, a to buď explikativní (*Tvářil se, což chápu, trochu divně*), n. pokračovací (*Oženil se s dcerou továrníka, což mu však nepřineslo očekávanou finanční injekci*); více v SČ (1998), včetně výkladu transformačního, a v Karlík (1999). – **V.v.** s relativy *kdo*, *co* se vykládají velmi různě; vlivné je jejich hodnocení jako vět, které nejsou součástí NS, což se v různých koncepcích reflektuje v jejich různých syntaktických popisech: v TGG jako tzv. headless relative clauses, v závislostních syntaxích jako vět substantivních (Sbg, 1972), n. samostatných vět popisně jmenovacích (VT, 1985), srov. např. jejich syntaktickou samostatnost ve slovnících: *podvodník = kdo se dopouští podvodu*, v textu, mají-li stejnou distribuci s vok.: *Kdo stojíš opodál, neváhej a vstup*. Tyto věty jsou do syntaktické struktury začleněny na místě NS s neurčitou referencí, přičemž jejich pád, pokud je nutný (např. pro syntaktické začlenění do struktury) se vyjadřuje na ↑korelativu *ten* u vět s *kdo* a *to* u vět s *co* (např. v předložkových skupinách: *Rád bych stál vedle toho, kdo už tu zkoušku někdy dělal*). Podle SSČ (1972) má *ten* a *to* funkci anticipační (*Ten, kdo se bojí, nesmí do lesa / Do lesa nesmí ten, kdo se bojí*); n. resumační (*Kdo se bojí, ten nesmí do lesa* (↑anticipování)); konsekventně se pak spojení typu *ten, kdo..., ...*; *kdo..., ten...* pokládají za typ ↑apozice. Zcela různý je popis struktur *někdo / kdosi / leckdo, kdo...*; *něco / cosi / cokoli, co...* – Ještě rozdílnější je syntaktický výklad **v.v.** s relativními příslovci. Je důsledkem toho, jak se chápe rozdíl mezi spojením (a) bez tzv. odkazovacího pronominálního příslovečného výrazu (*Sednu si, kde bude místo*; *Vezmi si, kolik uneseš*; *Piš, jak slyšíš* aj.) a (b) s korelativním pronominálním výrazem (*Sednu si tam, kde bude místo*; *Vezmi si tolik, kolik uneseš*; *Piš tak, jak slyšíš*). Existuje několik koncepcí, které lze převést na dvě základní stanoviska: (1) věty ve spojeních (a) a (b) jsou syntakticky různé: v (a) jde o typ tzv. relativních vět bez hlavy, v (b) o relativní věty aponované; (2) věty ve spojeních (a) i (b) jsou syntakticky stejné, v (a) jde jen o nevyjádření anticipačního výrazu přítomného v (b). – Názory na to, jak lze postihnout syntaktický rozdíl mezi typy s relativním příslovcem (*Vezmi si tolik, kolik uneseš – Kolik uneseš, tolik si vezmi – Tolik si vezmi, kolik uneseš*) a relativním zájmenem (*Lyže musíš vrátit takové, jaké sis je vypůjčil*; *Jaké sis lyže vypůjčil, takové je musíš vrátit*; *Takové musíš lyže vrátit, jaké sis je vypůjčil*) jsou stejné jako u vět s *kdo*, *co*. Též ↑korelativum; ↑cleft sentence.

Lit.: Darovec, M., Vzťažné vety v slovenčině, in: *Studia Academica Slovaca* 14, 1985, 107–131; Karlík, P., Co je to vedlejší věta?, in: *Č-US*, 1999, 13–27; Křížková, H., Relativní věty v současných slovanských jazycích, *Sl* 40, 1971, 118–175; Kurzová, H.: *Der Relativsatz in den indoeuropäischen Sprachen*, 1981; Lehmann, Ch.: *Der Relativsatz*, 1984; Poldauf, I., Vztažné věty v angličtině a v češtině, *Sborník Vysoké školy pedagog., Jazyk a lit.*, 1955, 159–194; *Sbg*, 1972; *SČ*, 1998; *SS*, 1990; *SSČ*, 1972; Uhlířová, L.: *Knížka o slovosledu*, 1987; Uhlířová, L., Vztažné věty v češtině: vztah mezi jejich syntaktickou strukturou a aktuálním členěním, *SaS* 55, 1994, 90–98; *VT*, 1985.

PK

VĚTOSLED

V souvětí souřadném je sled vět odrazem sledu myšlenek spjatých ve vyšší celek a nelze jej většinou beze změny smyslu měnit. V některých typech je změna snazší, např. v souvětí slučovacím, v němž se vyjadřují různé složky téhož obrazu (*Medvěd včelařil v dutých kmenech, rys skákal v korunách stromů, vydra a bobr bydlili u řek*), naopak jinde je nemožná, např. obrácením důsledkového souvětí vzniká souvětí důvodové a naopak: *Řemesla jsem žádného neznal, a tak jsem tu stál s holýma rukama* × *Stál jsem tu s holýma rukama, neboť jsem neznal žádného řemesla*; též ↑sugerovaný závěr. – V souvětí podřadném je poloha rozvíjející věty dána (podobně jako u větných členů nevětné povahy) její funkcí v ↑aktuálním členění, ale ve větší míře se uplatňuje ↑slovosledný činitel gramatický, který jednak vede v některých případech k tomu, že **v.** je ustálen, jednak k tomu, že vedlejší věta buď za větou řídící následuje, anebo před ní předchází, ale jen v omezené míře je do ní vkládána. Ustálený **v.** má např. vedlejší věta přívlastková, která stojí zpravidla bezprostředně za určovaným subst. (*Tezi, že v nemoci jsme si všichni rovni, praxe leckde změnila v pouhou frázi*), dále účinková věta, jež následuje vždy za větou řídící (*Byl to tak silný dojem, že na něj nikdy nezapomenu*), obsahová věta s *ať* (*Řekni mu, ať tak nespěchá*) a některé další typy vět vedlejších. Věta vedlejší zahajující souvětí může mít vliv na polohu přísudku v postponované větě hlavní: *Když babička pekla chléb, měla vnoučata // vnoučata měla posvícení.*

Lit.: *MSČ*, 1949; *Sbg*, 1980; *SS*, 1990; ↑aktuální členění větné, ↑slovosled.

LU

VID (vid slovesný, aspekt)

V obecné jazykovědě označuje mezinárodní termín aspekt více či méně silně gramatikalizovanou kategorii slo-

vesa, která vyjadřuje netemporální časovou dimenzi děje/stavu vyjádřeného slovesným lexémem. Ačkoli je aspekt/slovesný **v.** tradičně spojován se sl. jaz., objevují se jeho významové obdoby i v jiných jaz., např. v angl. *I walk down the street* × *I am walking down the street*; srov. Sacker (1983), Dahl (1985) n. Schwall (1991). Uznává se, že vidový protiklad ve sl. jaz. reprezentují dvě kategorie: **nedokonavost (imperfektivnost)** a **dokonavost (perfektivnost)**: *psát* (nedok. sloveso) – *napsat* (dok. sloveso). Starší pojetí počítající s více než dvěma kategoriemi zmiňuje ještě Šmilauer (1940). Pro č. zastává poněkud odlišné pojetí Kopečný (1962), který vedle protikladu nedokonavost × dokonavost předpokládá u imperfektiv druhou vidovou opozici **aktuálnost** × **neaktuálnost** (↑čas): *psát* (nedok. sloveso.) – *napsat* (dok. sloveso) – *psávat* (neaktuální násobené sloveso). Toto pojetí odmítá např. Poldauf (1966), přijímá se např. v ↑funkčním generativním popisu. Každé sloveso je možné klasifikovat buď jako dok., n. jako nedok.; obouvidovost sloves (jako *analyzovat*, *jmenovat*), o níž se zmiňují č. mluvnice, je pouze zdánlivá výjimka. – **V.** je úzce spjat s kategorií ↑času. Spjatost obou kategorií se projevuje v tom, že dok. sl. nevyjadřují aktuální přítomnost. V aktivu tvoří tedy dok. sl. neúplné paradigma času (préteritum: *napsal*, prézens: 0, futurum: *napíše*), kdežto nedok. sl. tvoří paradigma úplné (préteritum: *psal*, prézens: *píše*, futurum: *bude psát*). V pasivu i dok. sl. tvoří úplné paradigma (préteritum: *byl napsán*, prézens: *je napsán*, futurum: *bude napsán*), prézens ovšem neoznačuje děj probíhající v současnosti ve smyslu „Dopis se právě teď píše". Už Kopitar (1808) zjistil, že perfektivem nelze odpovědět na otázku „Co děláš právě teď?" Na tuto otázku lze odpovědět jen některými imperfektivy: aktuální přítomnost nemohou vyjadřovat iterativní slovesa typu *dělávat, nosívat* (↑iterativnost), jakožto imperfektiva tvoří ovšem (málo užívané) analytické futurum (*budu dělávat*). Ve školních gramatikách se často tvrdí, že prézentní forma dok. slovesa má význam futura, což neplatí absolutně. Kopečný (1962) ukázal na to, že celá řada dok. sloves může vyjadřovat neaktuální prézens (*Vejde se to tam*; *Já se tady napracuji a nic z toho nemám*), Mathesius (1947) popsal kontexty, v nichž jsou dok. a nedok. tvary zaměnitelné při stejné lexikální sémantice slovesa (*Kouří / Vykouří 20 cigaret denně*). Nadto prézens dok. sloves vyjadřuje často jen to, že ukončení děje se uskuteční po momentu promluvy, nikoli že děj se uskuteční po momentu promluvy: *Až uvařím oběd, zatelefonuji ti* neimplikuje nutně, že v momentu promluvy vaření oběda neprobíhá (na rozdíl od skutečného nedok. futura, které to implikuje: *Až budu vařit oběd, zatelefonuji ti*). Asi nejdůležitější funkcí **v.** související s časově-vidovým komplexem je vyjadřování časové relace mezi dvěma n. více ději: současnost dvou dějů lze dedukovat z nedok. **v.** v první větě (*Petr psal článek a pil / vypil pivo*), časovou posloupnost naopak z dok. **v.** v první větě: *Petr napsal článek a pil / vypil pivo*. V této funkci nahrazuje vidová kategorie do určité míry **relativní časy**; Panevová ad. (1971, 1972). Kromě toho má **v.** také jiné funkce: existuje např. souvislost mezi **v.** a kategorií určenosti, která se vyjadřuje v řadě jazyků pomocí členu (Birkenmaier, 1977; Nekula, 1995); ↑determinace. – O tom, že **v.** představuje gramatickou kategorii slovesa, svědčí skutečnost, že kategorie **v.** může být změněna beze změny lexikální sémantiky slovesa: *psát* (nedok.) > *napsat* (dok.), *platit* (nedok.) > *zaplatit* (dok.), *dát* (dok.) > *dávat* (nedok.), *přepracovat* (dok.) > *přepracovávat* (nedok.). Změnou vidové polarity bez modifikace lexikální sémantiky vznikají tzv. **vidové dvojice/páry**; jsou to formy jednoho a téhož lexému. Vedle slovesných lexémů, které mají formu dok. i nedok., existují **imperfektiva tantum**, tj. slovesa jen nedokonavá (např. *spát*, *sedět*, *nudit se* aj.), a **perfektiva tantum**, tj. slovesa jen dokonavá (např. *nakecat*, *zakřičet*); mluví se tu o vidové defektnosti. Vedle vidových párů se v č. vyskytují také vidové trojice typu *hradit* (nedok.) × *nahradit* (dok.) × *nahrazovat* (nedok.); *blížit se* (nedok.) × *přiblížit se* (dok.) × *přibližovat se* (nedok.). U těchto trojic existují tedy dublety v nedok. **v.**, které jsou víceméně synonymní: *hradit* a *nahrazovat*, *blížit se* a *přibližovat se*. Patrně tady jde o rezultát koexistence a konkurence dvou různých prostředků pro tvoření vidových dvojic: Prefixací se dají tvořit dok. tvary od nedok. sloves (tedy *hradit* > *nahradit*). Na druhé straně se dají sufixací tvořit nedok. tvary k dok. slovesu (tedy *nahradit* > *nahrazovat*). Soudí se, že fenomén vidových trojic je ve vývoji jaz. přechodný jev, že tedy časem vytlačí jedno z dvou nedok. sloves druhé ze systému jaz., takže zůstane „normální" vidový pár. Jistou roli snad hraje také ↑deprefixace. V tomto případě by se prefigované sloveso považovalo za primární. Obě nedok. slovesa by se tvořila konkurujícími prostředky od dok., tedy *hradit* deprefixací a *nahrazovat* sufixací od *nahradit* – k deprefixaci srov. např. Němec (1958), Šlosar (1981). Jiné vysvětlení nabízí Poldauf (1942, 1954). Vychází z toho, že v jistých případech jde při perfektivizaci ne o lexikálně prázdnou předponu, ale o předponu, jejíž lexikální náplň se překrývá s lexikálním rysem neprefigovaného slovesa, a stává se proto v prefigovaném slovese nevnímatelná; nazývá je **subsumpční předpony**. Např. předpona *při-* vyjadřuje lexikální element „směrem k něčemu". Stejný lexikální rys je už v lexikální sémantice prostého slovesa *blížit se* přítomen. Proto je lexikální náplň předpony ve slovese *přiblížit se* nevnímatelná. Protože však předpona není sémanticky „prázdná" (jako je tomu např. u *napsat*), tvoří se sekundární imperfektivum *přibližovat se*. Na koncepci subsumpčních předpon navázal např. Komárek (1984); Šlosar v HMČ (1986, s. 339) předpokládá, že subsumpční prefix představuje první stadium geneze čistě vidových prefixů. – Jako formální prostředek k tvoření vidových párů slouží u vidově párových sloves (a) prefixace, (b) sufixace a (c) zřídka supletivnost kořene a supletivnost sufixů. Mezi vidově párovými slovesy existují také obouvidová slovesa, tj. slovesa, u nichž vidová polarita není formálně signalizována (např. *věnovat*). (a) V rámci vidového systému znamená ↑**prefixace** vždy změnu **v.** od nedok. k dok.: *psát* (nedok.) > *napsat* (dok.), *prosit* (nedok.) > *poprosit* (dok.), *dělat* (nedok.) > *udělat* (dok.), *platit* (nedok.) > *zaplatit* (dok.). V č. jsou tyto vidově relevantní prefixy: *do-*, *na-*, *nad-/nade-*, *o-*, *ob-/obe-*, *od-/ode-*, *po-*, *pod-/pode-*, *pro-*, *pře-*, *před-/přede-*, *při-*, *roz-/roze-*, *s-/se-*, *u-*, *v-/ve-*, *vy-*, *vz-/vze-*, *z-/ze-*, *za-*. Nejasné zůstává, jakou měrou se jednotlivé pre-

fixy podílejí na tvoření dok. protějšků forem nedok. PMČ (1996) uvádí jako čistě vidové prefixy: *na-*, *o-*, *po-*, *s-*, *u-*, *vy-*, *z-*, *za-*. Úloha prefixace v čistě vidové opozici je ovšem sporná. Proti vzniku perfektivních opozic pomocí prefixace se vyslovili např. Maslov (1959a), Bondarko (1971), pro č. zvl. Isačenko (1960a, 1960b, 1962) a Komárek (1984), změnu polarity vidu prostřednictvím prefixace naopak obhajují Kopečný (1962), Forsyth (1970), Šlosar (1981), Trost (1983), Eckertová (1984), Nübler (1992) aj. (b) Za nesporný prostředek změny vidové polarity slovesa se obecně pokládá ↑**sufixace**. Používá se k tvoření nedok. forem (b_1) od prefigovaných perfektiv (např. *přepracovat* (dok.) > *přepracovávat* (nedok.), *dopsat* (dok.) > *dopisovat* (nedok.) – vznikají tzv. **sekundární imperfektiva** (je možná u prefigovaných sloves, u nichž se prefixací mění nejen vid, ale i lexikální význam: *psát – opsat – opisovat* × *psát – napsat – *napisovat*); (b_2) od neprefigovaných perfektiv (např. *dát* (dok.) > *dávat* (nedok.), *koupit* (dok.) > *kupovat* (nedok.). V č. jsou následující vidově relevantní sufixy: *-áva-* (*přepracovat* > *přepracovávat*), *-íva-* (*uhořet* > *uhořívat*), *-va-* (*zakrýt* > *zakrývat*), *-a-* (*namluvit* > *namlouvat*), *-e-/-ě-* (*dopustit* > *dopouštět*), *-ova-* (*dopsat* > *dopisovat*). Společně se sufixací se velmi často objevují alternace kořenového morfému, které jsou vysvětlitelné pouze historicky (Kopečný, 1948). Ne ve všech případech vede sufixace k tvoření čistě vidového protějšku: *sprchovat se* (nedok.) > *sprchnout se* (dok.), *riskovat* (nedok.) > *risknout* (dok.); sufix *-nou-* slouží k tvoření dok. forem od forem nedok. a zde mění i význam slovesa. (c) ↑**Supletivnost kořene** se naproti tomu vyskytuje u nízkého počtu sloves, v č. *vzít* (dok.) – *brát* (nedok.). Vedle toho ji lze najít ještě ve spojení se sufixací při tvoření imperfektivní opozice k prefigovanému derivovanému determinovanému pohybovému slovesu (↑determinovanost): nedok. forma je tvořena od kořene nedeterminovaného partnera: *najít* (dok.) > *nacházet* (nedok.), *rozjet* (dok.) > *rozjíždět* (nedok.), *donést* (dok.) > *donášet* (nedok.). Jinak se v systému **v.** objevuje velmi zřídka, např. u *naložit* (dok.) > *nakládat* (nedok.). – Zdánlivou výjimku v systému **v.** tvoří **obouvidová slovesa**. Rozsah biaspektuality je v č. sporný. Č. slovníky sem zahrnují prefigovaná slovesa, která mohou vyjadřovat neaktuální prézens (např. *napracovat se* ve větě *Já se tady napracuji a nic z toho nemám*, n. *vejít* větě: *Tato věc se tam patrně vejde*). Odmítá to Kopečný (1977), který argumentuje tím, že v č. nemusí mít každé dok. sloveso význam futura. Přijetí jeho argumentace vynucuje vidět biaspektualitu pouze u sloves cizího původu (*analyzovat*) a několika č. sloves (jako *jmenovat*, *věnovat*). Zdánlivá výjimka biaspektuálních sloves může být vysvětlena jako homonymie vidových forem: pak se musí rozlišovat mezi *analyzovat* (nedok.) a *analyzovat* (dok.), popř. *jmenovat* (nedok.) a *jmenovat* (dok.) a lze mluvit o formálně neoznačených vidových párech. Projevuje se tendence nahrazovat tuto homonymii jednoznačnými dok. slovesy tvořenými prefixací typu *zanalyzovat* (dok.), popř. *vyjmenovat* (dok.). U neprefigovaných perfektiv *analyzovat*, popř. *jmenovat* se dá mluvit o nulovém prefixu. **V.** lze zčásti poznat podle tvaru slovesa. Obecně lze konstatovat, že většina simplicií jsou nedok. (*spát*, *číst*, *dělat*, *běžet* aj.), výjimkou jsou *dát*, *hodit*, *chytit*, *koupit*, *pustit*, *skočit*, *stát se*, *vzít*, *říct*, *stavit se*. Deverbální slovesa odvozená prefixem bez sufixu jsou bez výjimky dok. Slovesa, která mají vidově relevantní sufix (mimo *-nou-*), jsou nedok., přitom není relevantní, jestli ne/mají prefix: *přepracovávat* (sufix *-áva-*), *házet* (sufix *-e-*), *prosívat* (sufix *-íva-*). Slovesa, která mají sufix *-nou-*, mohou být nedok., jestliže nejsou deverbální (*bohatnout*, *stárnout*, *tonout*, *táhnout*); jsou-li deverbálně derivovaná, jsou dok.: *bodnout* < *bodat*.

O **sémantice v.** se dlouhodobě diskutuje. Zásadní jsou dnes dva metodologické směry. Většinou se vychází z toho, že vidové opozice jsou vysvětlitelné na základě obecného významu dok. **v.** Strukturalisticky viděno (Jakobson, 1971, 1984, poprvé 1932, popř. 1957), vidový protiklad představuje ↑privativní opozici, jejímž příznakovým členem je dok. **v.**: *Ten obraz namaloval Červinka* (dok. sloveso vyjadřuje dokonavost) × *Ten obraz maloval Červinka* (nedok. sloveso nic o dokonavosti neříká, tj. může být interpretováno jak dokonavě, tak nedokonavě, default je nedok.). Vyskytují se také ojedinělé názory, které popisují vidový protiklad na základě svazku příznaků: např. Verkuyl (1978) se snaží **v.** popsat pomocí sémantických primitivů „počitatelnost", „záměrnost" apod., podobně i Thelin (1980), který pracuje s příznaky „totalita", „čas" a „opakovanost". Sémantický příznak dok. **v.** je vymezován různě: už Miklošič (1868–74) mluvil o „ukončenosti" n. „dokonavosti" perfektivního děje (proto jsou v č. termíny „dokonavý/nedokonavý vid"). Protože dok. jsou také slovesa, která vyjadřují počátek děje (*rozšumět se*), začalo se místo o „ukončenosti" mluvit o „rezultativnosti" (výsledek počátku děje je děj sám – tedy šumění). De Saussure naproti tomu předpokládal, že dok. slovesa vyjadřují jeden v krátkém okamžiku časově kondenzovaný „bodový" děj. Rezultativnost ani bodovost děje ovšem nenabízí žádné vysvětlení pro dok. sloves jako *pospat* (*chvíli*), *posedět* (*hodinu*), u nichž je zřetelně lexikalizováno jisté omezené trvání, nelze ovšem rozpoznat žádný výsledek děje (např. Sacker, 1983). U nedok. sloves se nachází perspektiva mluvčího uvnitř samotného děje, takže začátek a konec jsou nepřehlédnutelné, zatímco u dok. sloves je stanovisko mluvčího lokalizováno mimo děj, takže celý děj od začátku do konce je představen z jednoho perspektivního celkového pohledu. Dostál (1954) na základě výzkumu **v.** ve stsl. dospěl k závěru, že perfektiva vyjadřují „celostnost" děje, který je dále nedělitelný (srovnatelný názor mají i Růžička (1952) a Panevová (1980)). Teze o „celostnosti", „komplexnosti" n. „totalitě" dok. děje byla později přejata ruskými lingvisty Maslovem a Bondarkem a tvoří dnes ve slavistice velmi rozšířený názor. I v pojetí **v.** založeném na „komplexnosti"/„nedělitelné celostnosti" jsou jisté těžkosti. Dok. slovesa nelze kombinovat se ↑slovesy fázovými (*začít / přestat psát* × **začít / *přestat napsat*); označení pro fáze samy jsou ovšem primárně dok. (*rozepsat*, *dopsat*), takže lze dedukovat, že k vyjádření dějových fází se u dok. a nedok. sloves uplatňují různé prostředky. Závažné je, že existují dok. slovesa, která označují několikanásobně probíhající děj, a která jsou proto jen těžce spojitelná s pojmem „nedělitelná celostnost": např. dok.

slovesa *natrhat* znamená vždy několikanásobné trhání, proto je nespojitelné s objektem v sg.: *natrhat jablka / mnoho jablek* × **natrhat jablko*. Z těchto argumentů lze vyvodit závěr, že sémantický příznak dokonavosti je lépe popsatelný příznakem „omezené trvání" děje (Nübler, 1992). – Podstatně méně pozornosti než vymezení významu **v.** se věnuje jiným centrálním otázkám aspektologie, a to hledání příčin vidové **defektivnosti** (proč je *sedět* n. *spát* imperfektivum tantum, proč jsou naopak slovesa jako *zakřičet* perfektiva tantum) a principů primární vidové příslušnosti párových sloves (proč je *psát* n. *platit* primárně nedok. a může díky odvozené n. sekundární formě – totiž *napsat*, popř. *zaplatit* – být dok., proč je ale obráceně *zapsat* n. *koupit* primárně dok. a může být sekundární formou, tj. *zapisovat*, popř. *kupovat*, nedok.). Při jejich řešení se vychází z předpokladu, že vidové vlastnosti slovesa lze odvodit z jeho lexikálněsémantické struktury. – K výkladu vidové defektivnosti slouží pojem ↑**terminativnost/aterminativnost**, popř. ↑**teličnost/ateličnost**. Jistý předstupeň k tomu vytvořila v č. lingvistice Poldaufova (1954) „lineárnost" na jedné straně a (z diachronního hlediska) Němcova (1958) interpretace pojmu ↑**determinovanost**. Toto pojetí umí vysvětlit, proč jsou aterminativní slovesa imperfektiva tantum. Nevysvětluje však, proč slovesa jako *psát*, která jsou terminativní, jsou primárně nedok., zatímco jiná slovesa jako *popsat*, která jsou rovněž terminativní, jsou primárně dok. Stejně tak zůstává nezodpovězena otázka perfektiv tantum. – Vysvětlení vidové příslušnosti sloves existuje velké množství. V č. lingvistice je znám pokus Poldaufa (1954), ale především na něho v jistém smyslu navazující koncepce Daneše ve VT (1985), který ze sémantické struktury sloves odvozuje, že existenci vidového páru lze předpovídat jen u ↑mutačních sloves: *blednout – zblednout, opravit (televizi) – opravovat (televizi)*; na Daneše navázal Karlík v SČ (1998). V zahraničí vlivné koncepce vycházejí zpravidla z klasifikace sloves Vendlera (1957), který rozlišuje (na základě angl.) čtyři třídy: „**states**" jsou stavová slovesa, „**activities**" jsou slovesa, která označují dynamický děj (tj. vyvíjející se v čase), aniž by tento děj implikoval časové omezení, „**accomplishments**" jsou slovesa, která označují dynamický děj, který obsahuje časové omezení, „**achievements**" jsou slovesa, která označují momentální děj. V této klasifikaci jsou „states" (*sedět, nudit se*) a „activities" (*běhat, smát se*) imperfektiva tantum, „achievements" jsou většinou primární perfektiva. Vendlerova klasifikace nabízí i vysvětlení, proč jsou simplicia jako *koupit* n. *dát* dok.: tato slovesa označují momentální děj. Nezodpovězena zůstává otázka, proč *koupit* má imperfektivního partnera a jiné „achievements" (např. *bodnout* n. *zakřičet*) nikoli. U „accomplishments" zůstává nejasné, proč typ *psát* je primárně nedok. a typ *popsat* naproti tomu primárně dok. Protože původní Vendlerův systém k vysvětlení vidových vlastností sl. sloves nestačil, byl rozvíjen a/nebo modifikován např. Kučerou (1983) a Eckertovou (1984). – Značné problémy pro aspektologii stále představuje (a) motivace vidového protikladu startovaná distribucí kladu a záporu v strukturách s rysem [+volitivnost]: *Zavři / Poručil mi, abych zavřel* (dok.) × *Nezavírej / Poručil mi, abych nezavíral* (nedok.) a (přízna-kové) *Zavírej ty dveře opatrně – Nezavři ho tam* (nejnověji Karlík – Nübler, 1998); (b) motivace formy nedok. **v.** nevysvětlitelná z její bezpříznakovosti, a to (b_1) v kookurenci s kond. v doplňovacích otázkách užitých jako odmítavé reakce: A: *Ty to opíšeš / Opiš to / Opíšeš to?* – B: *Proč bych to opisoval?*, (b_2) v kookurenci s futurem ve větách typu: *Příští zastávku budeme vystupovat*; (b_3) v performativně užitých ilokučních slovesech: *Slibuji, že nebudu kouřit.*

Diachronie: Kategorie **v.** tvoří historicky viděno poměrně mladou kategorii: Dostál (1954) ukázal, že systém sl. **v.** nebyl ještě ve stsl. plně rozvinut. Základy pro rozvoj této kategorie charakteristické pro sl. jaz. jsou jasné pouze částečně. Maslov (1959, 1961) vychází z toho, že existuje protiklad mezi terminativními a aterminativními slovesy (tedy protiklad lexikální), který dal podnět pro vytvoření dnešní kategorie slovesného **v.** (terminativnost/aterminativnost), inspiruje se přitom i z prací Němce (1958) o protikladu ↑determinovanost/indeterminovanost u slovesa. Vidové páry vznikají prefixací n. sufixací, přičemž prefixy a sufixy ztrácejí uvnitř vidové dvojice lexikální význam. Jistou roli zde hraje také způsob deprefixace, při níž se ze slovesa perfektivního utvořeného prefixem stává po eliminaci prefixu imperfektivní partner. ↑determinovanost, ↑iterativnost, ↑způsob slovesného děje, ↑terminativnost.

Lit.: Avilova, N. S.: *Vid glagola i semantika glagol'nogo vida*, 1976; Birkenmaier, W., Aspekt, Aktionsart und nominale Determination im Russischen, *ZfSP* 34, 1977, 398–417; Bondarko, A. V.: *Vid i vremja russkogo glagola*, 1971; Bybee, J. ad.: *The evolution of grammar. Tense, aspect, and modality in the languages of the world*, 1994; Comrie, B.: *Aspect. An introduction to the study of verbal aspect and related problems*, 1976; Dahl, Ö.: *Tense and aspect systems*, 1985; Dahl, Ö. (ed.): *Tense and aspect in the languages of Europe*, 1998; Daneš, F.: Poznámky k slovesnému vidu z hlediska sémantického, in: Safarewicz, J. (ed.), *Opuscula Polono-Slavica*, 1979, 87–94; Dostál, A.: *Studie o vidovém systému v staroslověnštině*, 1954; Eckert, E.: *A contrastive study of Czech and Russian aspect*, 1984; Forsyth, J.: *A grammar of aspect. Usage and meaning in the Russian verb*, 1970; Galton, H., Slovesný vid a čas, *SaS* 30, 1969, 1–10; Isačenko, A. V.: *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfologija* 2, 1960; Isačenko, A. V., Slovesný vid, slovesná akce a obecný charakter slovesného děje, *SaS* 21, 1960, 9–16; Isačenko, A. V.: *Die russische Sprache der Gegenwart. Formenlehre*, 1962; Jakobson, R.: *Selected writings* II: *Word and language*, 1971, 3–15; Jakobson, R.: *Russian and Slavic grammar*, 1984, 41–58; Karlík, P. – Nübler, N., Negace a vid českého imperativu, in: Karlík, P. – Krčmová, M. (eds.), *Jazyk a kultura vyjadřování*, 1998, 159–166; Komárek, M., Prefixace a slovesný vid (K prefixům prostě vidovým a subsumpci), *SaS* 45, 1984, 257–267; Komárek, M., Ke vztahu mezi videm a tzv. způsoby slovesného děje, in: *Č-US* 4, 2002 (v tisku); Kopečný, F., Morfologické prostředky vidové v nynější češtině, in: Kellner, A. (ed.), *Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmannovi*, 1948, 240–252; Kopečný, F.: *Slovesný vid v češtině*, 1962; Kopečný, F., Nový výměr nedokonavosti českých sloves?, *NŘ* 61, 1977, 185–189; Kopitar, B.: *Grammatik der slavischen Sprachen in Krain, Kärnten und Steyermark*, 1808 (reprint 1970); Kosta, P., Prohibitiv und Präventiv im Slavischen (Zur Grammatik, Semantik und Pragmatik des verneinten Imperativs unter besonderer Berücksichtigung des Russischen, Tschechischen und Südslavischen), in: Grünberg, K. – Potthoff, W. (eds.), *Ars Philologica*, 1999, 283–294; Kučera, H., Semantic model of verbal aspect, in: Flier,

M. S. (ed.), *American contributions to The Ninth International Congress of Slavists* 1, *Linguistics*, 1983, 171–184; Maslov, J. S., Glagol'nyj vid v sovremennom bolgarskom literaturnom jazyke (značenije i upotreblenije), in: *Voprosy grammatiky bolgarskogo literaturnogo jazyka*, 1959, 157–312; Maslov, J. S., Zur Entstehungsgeschichte des slawischen Verbalaspekts, *ZfSl* 4, 1959, 560–568; Maslov, J. S., Rol' tak nazyvajemoj perfektivaciji i imperfektivaciji v processe vozniknovenija slavjanskogo glagol'nogo vida, in: *Issledovanija po slavjanskomu jazykoznaniju*, 1961, 165–195; Mathesius, V.: *Čestina a obecný jazykozpyt*, 1947, 195–202; Miklošič, F.: *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen* IV: *Syntax*, 1868–1874; Nekula, M., Textové funkce německého členu a českého vidu, in: Karlík, P. – Pleskalová, J. ad. (eds.), *Pocta Dušanu Šlosarovi*, 1995, 213–222; Němec, I., Kategorie determinovanosti a indeterminovanosti jako základ slovanské kategorie vidu, *Sl* 25, 1956, 496–534; Němec, I.: *Genese slovanského systému vidového*, 1958; Nübler, N.: *Untersuchungen zu Aktionsart und Aspekt im Russischen und Tschechischen (am Beispiel der mit* na- *präfigierten Verben)*, 1992; Panevová, J. ad.: *Čas a modalita v češtině*, 1971; Panevová, J. ad., Slovesný vid v explicitním popisu jazyka, *SaS* 33, 1972, 294–303; Panzer, B., Die Begriffe „Aktualität" und „Nichtaktualität" in der Aspekt- und Tempustheorie des Slavischen, in: Schmaus, A. (ed.), *Aus der Geisteswelt der Slaven*, 1967, 68–81; *PMČ*, 1996; Poldauf, I., Mechanismus slovesných vidů v nové češtině, *ČČF* 1, 1942, 1–9; Poldauf, I., Spojování s předponami při tvoření dokonavých sloves v češtině, *SaS* 15, 1954, 49–65; Poldauf, I., Ještě k „prostě vidovým předponám", *SaS* 17, 1956, 169–174; Poldauf, I., Souhrnný pohled na vid v nové češtině, *SaS* 25, 1964, 46–56; Poldauf, I., Neaktuálnost jako gramatická kategorie českého slovesa?, *SaS* 27, 1966, 23–28; Poldauf, I., Verbal aspect. A Slavonic-English comparison, in: Anderson, J. (ed.), *Language form and linguistic variation* (Current issues in linguistic theory, 15), 1982, 307–319; Růžička, R., Der russische Verbalaspekt, *Russischunterricht*, 1952, 161–169; Sacker, U.: *Aspektueller und resultativer Verbalausdruck im Französischen, Italienischen, Russischen und Deutschen*, 1983; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989; Schuyt, R.: *The morphology of Slavic verbal aspect*, 1990; Schwall, U.: *Aspektualität. Eine semantisch-funktionelle Kategorie*, 1991; *SČ*, 1998; Šlosar, D.: *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, 1981; Šmilauer, V.: *Hovory o českém jazyce*, 1940, 65–79; Thelin, N. B., Aspekt und Aktionalität im Russischen, *WS* 25, 1980, 428–440; Trost, K., Die Funktionen der Präfigierung im System von Aktionsart und Aspekt im Russischen, in: Freidhof, G. ad. (eds.), *Studia slavica in honorem viri doctissimi Olexa Horbatsch*, 2, 1983, 200–228; Trost, K., Die Funktionen der Suffigierung im System von Aktionsart und Aspekt im Russischen, in: Gierke, W. – Jachnow, H. (eds.), *Aspekte der Slavistik*, 1984, 252–270; Vendler, Z., Verbs and times, *The philosophical revue* 66, 1957, 143–160; Verkuyl, H. J.: *On compositional nature of the aspects*, 1972; *VT*, 1985.

NN

VNOŘENÍ (angl. merge)

Syntaktická operace spojující dva nezávislé syntaktické objekty do jednoho nového; jeden ze dvou základních prvků budování struktury v ↑TGG období ↑minimalismu (druhým je generalizovaná ↑transformace saturující neinterpretovatelné silné ↑rysy). Při **v.** dochází k jednoduchému zapojení nového prvku do již existujícího frázového ukazatele. Prvek pochází z ↑lexikonu z předem zvolené ↑numerace a připojuje se (zpravidla zleva) k horní hranici stromu. Připojením (**v.**) se strom buď přímo rozšiřuje (proces adjunkce), n. nový prvek substituuje nejvyšší strukturní pozici již existujícího stromu.

Lit.: Chomsky, N.: *Bare phrase structure*, rkp. MIT, 1994; Chomsky, N.: *The minimalist program*, 1995; Chomsky, N.: *Derivation by phase*, rkp. MIT 2000; Chomsky, N.: *Beyond explanatory adequacy*, rkp. MIT 2001; ↑minimalismus.

LV, MD

VOKÁL (samohláska)

Hláska, jejíž artikulační podstatou je apertura (otevřenost mluvidel); má tónovou stavbu a v řeči je vždy jádrem slabiky. Artikulační práce i tónová stavba je v průběhu jednoduchého vokálu stálá, plynulý přechod od jedné vokalické pozice k jiné v rámci jedné slabiky je typický pro ↑diftongy. – Při **artikulaci v.** je aktivním orgánem jazyk: z klidového postavení se nahoru a dopředu n. dozadu pohybuje celá jeho hmota, čímž se rezonanční prostor úst a hrdla modifikuje. Pro výsledný zvuk má význam i tvar ústní štěrbiny, labializace (zaokrouhlení), v č. doprovodný prvek **v.** [*o*], [*o:*], [*u*] a [*u:*], hlásky prohlubuje, při zaostření, protažení koutků do stran (srov. [*e*], [*e:*], [*i*] a [*i:*]) se zvuk zvyšuje. Při hláskách [*a*], [*a:*] jsou rty pasivní. Velum uzavírá při všech č. vokálech průchod do nosního rezonátoru, i když jeho závěr není stejně silný. Č. nemá nosovky (nosní samohlásky), **v.** mohou být nanejvýš nazalizovány (↑akomodace; ke stavu ve vývoji č. ↑nosovky). Jako rozlišující prvek se neuplatňuje ani napjatost, rozdíl v intenzitě artikulační práce, i když [*a:*] je daleko méně napjaté než např. [*i:*]. – Posun jazyka je natolik typický, že se stal základem pro systemizaci vokálů. Zobrazuje se schématem, jehož východiskem je trojúhelníkový obrazec vertikálního a horizontálního posunu jazyka při tvoření něm. **v.** vytvořený r. 1781 Hellwagem (Hellwagův trojúhelník). Náčrt systémů **v.** nelze chápat jako přesný záznam postavení mluvidel při artikulaci, je jeho zobecněním. Vychází z realizací **v.**, které nejsou ovlivněny hláskovým okolím, jen při velmi detailních popisech jaz. se přidávají i jejich modifikace. Pro č. bylo nutno zobrazení upravit, protože má méně úrovní vertikálního posunu jazyka, ale zato relevantní kvantitu.

Přehled vokálů

vysoké	[*i*]	[*i:*]						[*u*]	[*u:*]
středové			[*e*]	[*e:*]			[*o*]	[*o:*]	
nízké					[*a*]	[*a:*]			
		přední			střední			zadní	

Současná spis. č. má 10 vokálů, které jsou zároveň i realizacemi samostatných fonémů. Vytvářejí soustavu dvojic lišících se kvantitou; korelace kvantity je osou systému českých **v.**, i když páry nejsou stejně využívány. Zcela periferní je **v.** [*o:*], který má schopnost rozlišit slovní význam jen v přejatých slovech (*domu – dómu*), n. je signálem exprese (*moře – má móře peněz*). V hov. č. se postupně dostává na periferii systému také **v.** [*e:*], nahrazovaný ve slovech běžné slovní zásoby často [*i:*]: *polévka/polívka*, *ulétnout/ulítnout*, ale *bérec*, *lék*. V nář. je systém **v.** rozdílný, což slouží jako základní kritérium jejich diferenciace (↑nářečí). K vývoji č. kvantity ↑vokalická kvantita.

Z **akustického hlediska** se **v.** diferencují tím, že k základnímu hlasu (F_0) shodnému u všech **v.** přibývají v pro-

cesu tvoření rezonance nadhrtanových prostor, dutiny laryngální (hrdelní) a ústní (orální); **v.** je tedy tón složený. Jeho vyšší neharmonické složky se nazývají formanty a označují se čísly podle relativní výšky jako F_1, F_2 atd. Výška formantů je pro jednotlivé **v.** v daném jaz. omezena na jistá frekvenční pásma, formant nelze ztotožnit s jediným tónem. Pro identifikaci **v.** je podstatná především relativní výška formantů: pro i-ové je to např. velký výškový rozdíl mezi F_1 a F_2, a-ové zvuky mají oba formanty blízko sebe a jsou umístěny přibližně ve středu výškového pásma, u-ové mají oba formanty nízké atd. Formantová struktura **v.** je odrazem artikulace: vertikální pohyb jazyka mění F_1, horizontální se odráží v hodnotách F_2, zaokrouhlování rtů dále snižuje F_1 a oslabuje také hlasitost. – Hlásky a-ové, jejichž formanty jsou poměrně blízké a ve středu frekvenčního pole č. formantů, se označují jako kompaktní, ostatní jsou nekompaktní. Extrémní hodnoty formantů mají hlásky difuzní (v č. **v.** i-ové a u-ové), nedifuzní jsou e-ové a o-ové. Výšku formantů odrážejí termíny **v.** akutový (negravisový) s vyššími formanty (e-ové a i-ové), **v.** o-ové a u-ové jsou gravisové. Detailnější rozbory ukázaly, že dlouhé **v.** mají formantovou stavbu mírně odlišnou od krátkých; dlouhé [*i:*] je např. zřetelně vyšší, zatímco dlouhé [*u:*] o něco hlubší než nejbližší hláska krátká. Výška formantů se také v okrajových fázích obměňuje vlivem konsonantického okolí (↑konsonant). Z posluchového hlediska se **v.** v č. tradičně dělily **podle sluchového dojmu** na **v.** vysoké [*i*],[*i:*], ev. [*e*],[*e:*] a **v.** hluboké [*u*],[*u:*], ev. [*o*],[*o:*]; [*a*],[*a:*] je na přechodu mezi oběma skupinami. Toto rozdělení je relativní a opírá se o bezprostřední sluchový dojem, při němž registrujeme především rezonanci ústní dutiny. – Fyzikálně zjistitelná síla **v.** se liší podle vokalického typu, **v.** s největším otevřením mluvidel jsou nejsilnější. Také fyzikálně zjistitelné **trvání v.** souvisí s artikulací (**v.** artikulačně namáhavější, vysoké [*i*], [*u*], jsou poněkud kratší), závisí však i na hláskovém okolí. Podrobné údaje o fyzikálních vlastnostech **v.** mají pro řeč jen malý smysl, i když většinou vnímáme více stupňů trvání hlásek, např. nadměrné dloužení při ↑emfázi. V č. je kvantita **v.** fonologicky relevantní, tj. rozlišuje samostatné fonémy: srov. rozdílný význam slov jako *dal – dál*, *peče – péče*, *pile – píle*, *domu – domů*; opozici */o/ – /o:/* najdeme jen s využitím přejatých slov: *lože – lóže*. Pro toto odlišení je podstatná relativní kvantita, tj. poměr mezi krátkým a dlouhým **v.** takřka stejné formantové struktury. Ve spis. č. je dlouhý **v.** zhruba tak dlouhý jako dva krátké.

Popis jednotlivých č. **v.** vyplývá z toho, co již bylo výše řečeno o samohláskách souhrnně. Samy **v.** vykazují v rámci základního typu značnou **variabilitu znění**. Její základ je v ↑nářečích, odkud přechází do regionálního zabarvení řeči; ve veřejných promluvách to značně snižuje celkovou kulturu mluvy. Nedostatky se týkají např. kvantity: fonetické krácení postihuje vysoké samohlásky [*i:*] a [*u:*] (*nevím* – [*tak nevim*], *já ti pomůžu* – [*pomužu*]), protahování se objeví zejména na konci promluvy (*co to chce?* – [*coto xce:*]). Nářeční kvantita (*skala*, *pívo* apod.) se týká fonologické stavby výrazů, není tedy jen problémem výslovnosti. Častěji se na veřejnosti setkáme také s širší, povolenou výslovností; je rysem mluvy středočeské, tj. i pražské, a týká se všech samohlásek. Při poslechu zpravodajství pak mohou být zaměněny výrazy, např. *Slovinsko* s nepřesně vysloveným [*i*] může být vnímáno jako *Slovensko*. Opačný extrém, výslovnost úzká (*bez tebe* zní podobně jako [*bistibi*]) je výrazně regionální. – Vokalický zvuk, který neodpovídá žádné č. samohlásce, je střední středové [ə], které se objeví např. tehdy, vyslovujeme-li jednotlivé souhlásky bez vokalizace (*cikán se píše k, ne g* – [*'cika:nse pi:še 'kə/ ne 'gə*]). Říká se jí také **v.** neutrální n. redukovaný.

Pro **v.** má č. ve svém hláskovém písmu některé grafémy, které neodpovídají samostatným hláskám. Jde o *ě*, které odpovídá po *m* hláskám *ň+e* (***měla*** – [***mňela***]), po ostatních retnicích *j+e* (***běda*** – [***bjeda***], ***věda*** – [***vjeda***]), ale po *d*, *t*, *n* je způsobem označení hlásek *ď*, *ť*, *ň* (***dělo*** – [***ďelo***]), *ů*, způsob psaní dlouhého *ú* tam, kde se střídá s *o* (*sůl – soli*; k příčinám ↑č. 14. stol.), a především dva grafémy pro každou hlásku i-ovou. Rozdíl tvrdého *y*, *ý* a měkkého *i*, *í* existuje výlučně v psaném jaz. vlivem tradice písemných záznamů (↑čeština doby husitské). Jiný je stav v nář., kde místy najdeme rozlišení i na úrovni hlásek i fonémů. – Č. je jaz. s poměrně vysokou vokaličností (↑hláska), což bývá spojováno s ↑eufonií mluvy. V textech mají **v.** různou **frekvenci**. Krátké jsou mnohem častější než dlouhé (78 % krátkých : 22 % dlouhých), nejfrekventovanější jsou *e* (9,79 % textu), *o* (6,91 %), *a* (6,66 %) a *i* (6,0 %), malou frekvenci má *u* (2,76 %), zatímco u dlouhých je nejčastější *í* (4,0 %) a *á* (2,4 %), mnohem méně je využito *é* (1,25 %), malou četnost má *ú* (0,59 %) a minimální *ó* (0,05 %). Jednotlivá měření četnosti, i když vycházející z různých typů textů, se ve zjištěních takřka shodují. Pokud jde o distribuci, platí, že krátké **v.** mají větší kombinační možnosti než dlouhé, na počátku morfému není *e* n. *i*, z dlouhých je tu jen *ú*. – K vývoji č. vokalismu ↑přehláska, ↑diftongizace, ↑monoftongizace, ↑nosovky, ↑kvantita. K transkripci fonetického znění dokladů ↑transkripce.

Lit.: TĚŠITELOVÁ, M. ad.: *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny*, 1985; ↑fonetika, ↑fonologie, ↑ortoepie.

MK

VOKATIV (5. pád)

Pokládá se za ↑pád, který stojí v opozici vůči pádům zbývajícím. Z morfologického hlediska je pádem jako pády zbývající: má svůj morfém vyjadřovaný různými morfy (*dívenko*, *stolečku*…) a tento morfém je nositelem významu (Sgall, 1979). Na rozdíl od ostatních pádů vokativní morfém ukazuje ven z jaz. a vyjadřuje, že jménem pojmenovaný objekt je označen za adresáta projevu (Trost, 1948); má význam **oslovení**. **V.** tedy není přidělován jménu žádným jiným výrazem a jméno ve tvaru **v.** stojí vně syntaktické struktury věty, není větným členem (zdánlivou výjimkou je tzv. **v.** jmenovací, tj. užití metajazykové: *Volají na ni Lenko*). Proto v sl. jaz., v nichž pády vyjadřují syntaktické vztahy mezi výrazy, mohl **v.** zaniknout (r., slk. aj.) a naopak tam, kde pády jako prostředek vyjádření syntaktické závislosti zanikly, mohl **v.** zůstat zachován (např. v b.). – Ve světě, v němž lidé oslovují jako partnery sociální interakce především lidi a vybraná zvířata, je **v.** těmito mimojazykovými faktory omezen na jména lidí, apelativa i propria, a zájm. *ty/vy* (*Pavle, zavři okno*; *Sousede, Hrubanovým pošla kráva*; *Ty, kdo ti za-*

špinil ten svetr?), a na jména některých zvířat, propria a zvl. deminutivní apelativa: *Pojď, Modroočko, za mnou*; *Pejsku, pojď sem.* **V.** u jmen jiných je příznakový, proto je např. v písních a básních: *Bílá holubičko, kdes byla?*; *Horo, horo, vysoká jsi.* Ve spojení typu *pane Crho / primáři* (hov. *pane Crha / primář*) má **v.** *pane* funkci ↑honorativu (srov. různou syntax jiných oslovení: *občane Crho / *Crha*). Spojení morfému **v.** s jmény objektů, které v daném světě partnery sociální interakce nebývají, vede k reinterpretaci výrazu s formou **v.**: jde pak o metaforické pojmenování vlastnosti osoby, která je **v.** označena za adresáta (*Ty pse / Ty balíku, kdes byl celou noc?*), a chybí-li věta, pak výraz nabývá funkce metaforického hodnotícího predikátu (*Osle!* = Ty jsi osel = hloupý); tzv. **v. kvalifikační**. Potlačením významu jména se z **v.** jmen stávají tzv. upozorňovací citoslovce: *To ti byla pane / panečku sranda* a mnohdy se i morfologicky vyčleňují z paradigmatu jména: *člověče* × **kluče* → *kluku*. – Jsou ovšem i ↑možné světy, v nichž jsou jako partneři sociální interakce oslovovány neživé předměty (*Stolečku, prostři se*) a zvířata, která v našem světě partnery komunikace nebývají: *Krtku, krtku, kdes byl tak dlouho?* Též ↑rozkazovací věta ve FSP, ↑pád.

Lit.: Sgall, P., Vokativ jako sémantická složka výpovědi, *OSS* IV/1, 1979, 107–109; Svobodová, J.: *Syntaktická charakteristika imperativu a vokativu v českých výzvových větách*, 1987; Topolińska, Z., Vocativus – kategoria gramatyczna, in: *OSS* III, 1973, 269–274; Trost, P., Tabu vokativu, *LF* 72, 1948, 33–38.

PK

VSUVKA (parenteze)

Jazykový výraz, který je vsunut (vložen) do nějaké věty; má podobu věty hlavní (*Petr, **(a) říkám to nerad**, svůj úkol nesplnil*), n. vedlejší (*Petr, **abych řekl pravdu**, svůj úkol nesplnil*), souřadně spojených vět (*Petr – **je to můj přítel, a proto to říkám nerad** – svůj úkol nesplnil*), n. vět spojených podřadně (*Petr – **myslím, že to mohu říct** – svůj úkol nesplnil*) n. podobu výrazu nevětného (*Petr – **všechna čest** – svůj úkol splnil*). Většinou se rozlišuje **v.** aktuální/příležitostná (*Někde na hranicích, tuším, že to bylo v Petržalce, odbavoval je celník Kubíček*) a **v.** ustálená/lexikalizovaná (*Snažím se, ale – to víte – vždycky to nejde*). V novějších gramatikách se **v.** chápe nejednotně a lze rozlišovat tři pozice. (1) Pozice definující **v. syntakticky**: např. Šmilauer v NS (1969) mluví o zvláštním syntaktickém vztahu vsouvání, definovaném jako vztah nulový. Jeho základní formou je věta vložená, oddělená od ostatního celku graficky (pomlčkami, závorkami, čárkami) / akusticky (pauzami a/nebo rovnou melodií a/nebo rychlejším tempem a/nebo snížením hlasového tónu) a nespojená s ním žádným syntaktickým vztahem. Prostředky vyjádření nulového syntaktického vztahu slouží k přerušení organického pásma řeči členem vycházejícím z jiné roviny (z jiné promluvové linie). V některých koncepcích se za **v.** pokládají jen nezačleněné výrazy, které jsou vsunuty do jiné věty (*Petr, abych řekl pravdu, svůj úkol nesplnil*), v jiných i výrazy, které jsou předsunuty (*Abychom to nezamluvili, přijdete zítra určitě?*), n. přisunuty (*Kdo chce kam, pomozme mu tam, jak praví přísloví*). (2) Pozice definující **v. sémanticky**: za podstatný rys se pokládá, že **v.** přerušuje promluvové pásmo sdělením vycházejícím z jiné roviny: je s ní však spjata významově (*Jak jsem už řekl, bylo jich šest*; *Bylo jich, jak jsem už řekl, šest*; *Bylo jich šest, jak jsem už řekl*; *Bylo jich – už jsem to řekl – šest* (např. Grepl, 1963)) a jakožto součásti celého textu v ní platí pravidla ↑anafory (***Kniha** je zarámována předmluvou (v **ní** je stručně vyložen přístup autorů) a závěrečnou kapitolou*). Za **v.** se tedy nepokládá kombinace dvou různých textů, např.: *Hlásky se dělí – Nováku, nebavte se – na souhlásky a samohlásky.* Rulíková (1974) podle obsahové náplně rozlišuje **v.** vyjadřující (a) doplňující sdělení věcně obsahové (*Tento problém – a je to závažný problém etosu lidské práce – hrdina neřeší*), (b) autorské komentující poznámky k základnímu sdělení, a to týkající se modality (*Tato statistika by byla, jak se domnívám // myslím, smutná*), hodnocení (*S otcovskou něhou – a v tom se projevoval i jeho patriotismus – pečoval o naše tenistky*), citových reakcí (*Objevuje se v něm – a to je skoro div – poezie*), způsobu vyjádření a užití výrazu (*Takový postoj je (promiňte mi to ostré slovo) antihumanistický*), orientující posluchače v projevu (*Je tu, jak jsme už naznačili, celá škála významů*), (c) kontaktové poznámky: *Na nějaké tancovačky, to víte sám, není pak už kdy.* (3) Pozice definující **v. pragmaticky**: za podstatný rys se pokládá, že **v.** vyjadřuje vedlejší informaci, představující odbočení od hlavního tématu. Je tedy jedním z prostředků **reliéfizace** textu, tj. signalizace toho, které části textu jsou informačně více důležité a které méně důležité, které tvoří hlavní téma a které téma vedlejší (Hartmann, 1984, u nás v poněkud jiném smyslu Hrbáček, 1994); ↑vedlejší promluvová linie.

Lit.: Grepl, M., K předmětu tzv. teorie promluvy, *SPFFBU* A 11, 1963, 43–52; Hartmann, D., Reliefgebung: Informationsvordergrund und Informationshintergrund in Texten als Problem von Textlinguistik und Stilistik, *Wirkendes Wort* 34, 1984, 305–323; Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, 1994; *MČ* III, 1987; *NS*, 1969, 401–409; Rulíková, B.: *Parenteze v současné češtině*, 1973.

PK

VULGARISMUS

Obyčejně lexikální prostředek soukromé konverzace (popř. jejího zobrazení v umělecké literatuře), který je nositelem expresivního odstínu obhroublosti a dostává se tak za jistých komunikačních podmínek do rozporu s jazykovou etiketou (↑zdvořilost). Užívání **v.** zařazuje jejich uživatele mezi mluvčí s nižší společenskou kulturou a u vnímatelů chovajících se podle společenského standardu vyvolává zpravidla negativní postoje vůči mluvčím. Návyk na vulgarizovanou řeč vede často k tomu, že uživatelé vulgarismů přestávají jejich obhroublou expresivnost pociťovat a vřazují je automaticky do svých projevů na místo výrazových prostředků nevulgárních. Některé **v.** pak poklesávají ve výrazy parazitní (např. *vole*, *kurva*, *do prdele* aj.). Vulgární prvky se tak stávají pro některé skupiny mluvčích (zejm. pro skupiny mládeže) řečovým znakem, jehož expresivnost je jeho poměrně značnou frekvencí oslabena. Vulgární prvky se dostávají též do projevů mluvčích, kteří jinak zachovávají řečovou etiketu, jako prostředky aktualizační (↑aktualizace). Mluvčí jimi buď

dávají průchod návalu citu (např. *Všecka ta snaha byla na **hovno**!*), n. jich užijí záměrně, aby šokovali účastníka konverzace (např. *To musel udělat nějakej **blbec***). Postupem doby se stále víc oslabuje tabuizace těchto výrazů (Daneš, 1954) a z konverzace pronikají i do umělecké literatury, zvl. do jejího pásma postav. Srov.: *Zabili jste mně strejčka, tak tady máte přes **držku*** (Hašek); *Těm* (ženám), *které měly převahu od pasu dolů, říkal jako paní hraběnce: **prdeláč**, a těm, které od pasu nahoru měly krásné poprsí: **ceckounek*** (Hrabal).

Lit.: Budovičová, V., Jazykové tabu v medzijazykovej komunikácii, in: *Linguistica* 17, 1988, 197–214; Daneš, F., Příspěvek k poznání jazyka a slohu Haškových „Osudů dobrého vojáka Švejka", *NŘ* 37, 1954, 124–139; Gregor, F., Slowakische Schimpfwörter und Flüche ungarischer Herkunft, *Studia Slavica* 17, 1971, 107–118; Grochowski, M.: *Słownik polskich przekleństw i vulgaryzmów*, 1995; Heřmanský, F., Několik poznámek o slovenských nadávkách a rozličných formách klení, *Dialog* 5, 1960, 142–156; Hrabák, J., Několik úvah o obecné češtině a vulgarismech v současné české próze, *NŘ* 45, 1962, 289–298; Obrátil, K. J.: *Velký slovník sprostých slov*, 2000; Ondrášková, K., Vulgarismy a naši žáci, in: Šrámek, R. (ed.), *Spisovnost a nespisovnost dnes*, 1996, 237–239; Ouředník, P.: *Šmírbuch jazyka českého*, 1992; Pastyřík, S., Smutný znak zhrubění rodinné komunikace, in: Jančáková, J. ad. (ed.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, 1995, 113–116; Němec, I. ad.: *Slova a dějiny*, 1980, 151–162, 185–198; Sus, O., Traktát o poetice nadávek, *Květen* 3, 1959, 272–277; Vondrák, V., Über die persönlichen Schimpfwörter im Böhmischen, *ArSP* 12, 1890, 47–78; Winkler, A., Ethnische Schimpfwörter und übertragener Gebrauch von Ethnika, *Muttersprache* 4, 1994, 320–337.

MJ

VÝCHODISKO VÝPOVĚDI

V teorii ↑AČ i ↑FSP je Mathesiův termín **v.v.** (též východisko sdělení) společně s jeho dalším termínem ↑základ výpovědi protějškem ↑jádra výpovědi. Zatímco charakteristika základu byla založena na členění obsahovém (o čem se mluví), charakteristika východiska (u Mathesia východiště) byla založena na členění kontextovém (co je známé, co je nasnadě). Později obě hlediska už u Mathesia do jisté míry splynula (Firbas, 1996) a dnes je situace taková, že u některých autorů se obě hlediska promítají do jednotného výsledku, jímž je ↑téma, ↑tematická jednotka, popř. ↑tematická sféra věty (v angl. *theme* n. *topic*), zatímco u jiných se rozdíl mezi obsahovým a kontextovým členěním dodržuje. Touto problematikou se podrobně zabývali Daneš (1964) a Firbas (1996). Termín základ používá řada č. autorů ve svých č. pracích tam, kde ve stejném angl. pojednání užívají termínu *theme*, který může zahrnovat – a často zahrnuje – i východisko výpovědi. Bázi a téma jako různé pojmy rozlišuje ve svých pracích Beneš (1959). Mathesiovo **v.v.** i základ výpovědi pod společným angl. názvem *theme* použil pro svůj funkční popis jaz. systému Halliday (1985), který však svoje téma spojuje především s prvním členem věty; podobně Enkvist (1976, 1981).

Lit.: Beneš, E., Začátek německé věty z hlediska aktuálního členění výpovědi, *ČMF* 41, 1959, 205–217; Daneš, F., Téma/základ/východisko výpovědi, *SaS* 25, 1964, 148–149; Enkvist, N. E.: *Notes on valency, semantic scope, and thematic perspective as parameters of adverbial placement in English*, 1976; Enkvist, N. E., Experiential iconicism in text strategy, *Text* 1, 1981, 97–111; Firbas, J., Exploring Vilém Mathesius' use of the term *theme*, Part I, *Linguistica Pragensia* 1, 1996, 5–23, Part II, *Linguistica Pragensia* 2, 1996, 63–86; Halliday, M. A. K.: *An introduction to functional grammar*, 1985; ↑aktuální členění větné, ↑funkční perspektiva větná, ↑jádro výpovědi, ↑téma, ↑tematická jednotka, ↑tematická sféra věty, ↑základ výpovědi.

AS

VYPLÝVÁNÍ LOGICKÉ

Vztah mezi premisami (předpoklady) a závěrem (důsledkem) v tzv. platném úsudku – závěr logicky vyplývá z premis, když nemůže nastat situace, že premisy jsou pravdivé a závěr nepravdivý (např. „Jestliže prší, pak je mokro" a „Prší", tudíž „Je mokro"). Obecné schéma platného úsudku, jehož premisami jsou výroky $A_1, A_2, ..., A_n$ a závěrem výrok B, je výraz $A_1, A_2, ..., A_n \therefore B$, kde $n \geq 0$. Definice **l.v.** je sémantická a má důsledky, které nemusí být přijatelné v pragmatické rovině: (1) platný úsudek může mít pouze závěr ($n \geq 0$), kterým pak musí být vždy pravdivý výrok, tj. ↑tautologie, např. $\therefore a = a$, $\therefore$ prší n. neprší; (2) jsou-li premisy sporné (↑logický spor), pak z nich logicky vyplývá jakýkoli výrok, např. prší, (a zároveň) neprší $\therefore 1 + 1 = 3$; (3) **l.v.** je reflexivní vztah, tj. každý výrok logicky vyplývá sám ze sebe (např. dnes je neděle $\therefore$ dnes je neděle), což je jistě na úkor přesvědčivosti úsudku; (4) **l.v.** je monotónní vztah – v platném úsudku lze přidat libovolnou premisu a úsudek zůstává platný (např. $1 + 1 = 3 \therefore$ každá matka je žena); (5) **l.v.** je však současně nutným vztahem mezi premisami a závěrem, nemůže tedy jít jen o nahodilé ‚seskupení' pravdivých výroků (např. mezi výroky „24.12.1999 je pátek, sníh je bílý, Praha je hlavní město ČR" není vztah **l.v.**); (6) **l.v.** je obecným vztahem v tom smyslu, že formu jednou prokázaného platného úsudku již není třeba ověřovat – zaručuje ‚jednou provždy', že při libovolně obměněném obsahu té formy bude při pravdivých premisách zaručena pravdivost závěru (např. platný úsudek „Každý člověk je smrtelný; Sokrates je člověk; tudíž Sokrates je smrtelný", zůstává platným i pro různé změny, např. „Každý člověk je smrtelný; Alík je člověk; tudíž Alík je smrtelný" n. „Každý řidič je abstinent; Karel je řidič; tudíž Karel je abstinent"). **L.v.** je tedy garantováno stavbou, případně i obsahem výroků tvořících úsudek; např. z předpokladu „*a* je červené" logicky vyplývá závěr „*a* je barevné", ačkoliv stavba obou výroků to (v klasickém smyslu) nezaručuje. Také ↑entailment, ↑sugerovaný závěr.

Lit.: Etchemendy, J.: *The concept of logical consequence*, 1990; Hanson, W., The concept of logical consequence, *The Philosophical Review* 3, 1997, 365–409; Kneale, W. C., Universality and necessity, *British journal for the philosophy of science* 12, 1961, 89–102; Smiley, T., A tale of two tortoises, *Mi* 104, 1995, 725–736; Tarski, A., The concept of truth in formalized languages, in: *Logic, semantics, metamathematics: Papers from 1923 to 1938*, 1956, 152–278.

JŠ

VÝPOVĚĎ

V koncepcích uznávajících dichotomii ↑věta a výpověď věta už **realizovaná** (pronesená n. napsaná) v nějaké **jedinečné** (konkrétní) ↑komunikační situaci. **V.** se proto

nazývají také **elementární texty** (komunikáty, promluvy, projevy); srov. nápisy na dveřích obchodů a institucí: *Přijdu hned. Vstup zakázán. Neklepat! Zavřeno. Zlý pes!* Běžně však bývají **v.** součástí textů (komunikátů) složitějších. Pak se v rámci teorie textové lingvistiky někdy chápou jako **elementární textové jednotky** (↑textém): *Petr už odešel. Měl naspěch. To víš, manželka! A pro nás komplikace! Odložit tedy to rozhodnutí na zítřek?* – Pro koncepce hlásící se k ↑DVS jsou v souč. č. systémovým základem (východiskem, pozadím, předpokladem) různých podob výpovědí věty (větné struktury) s predikátem, včetně tzv. podřadného souvětí. V důsledku situační zakotvenosti však nerealizujeme vždy tyto větné struktury v jejich **úplnosti** (explicitně); běžně říkáme jen to, co je **v dané** komunikační situaci **dostatečné k porozumění**: např. *Jsem proti!* [tomu, aby Pavel byl naším předsedou]; *Ven!* [= Jděte všichni ven]; *Naši hokejisté ve čtvrtfinále* (titulek v novinách) aj.; dochází tedy v závislosti na komunikačních situacích k ↑**výpovědním modifikacím** úplných (explicitních) větných (a souvětných) struktur. – Kromě naznačených modifikací se **v.** liší od abstraktně pojímaných vět jakožto specifických jednotek (entit) jaz. systému podle Grepla (v SČ, 1998) těmito znaky a vlastnostmi: (a) nepredikátové nominální výrazy (↑NS) nabývají **jen** v konkrétní výpovědi funkce ↑**reference**, tj. odkazují (ukazují) k mluvčím míněnému předmětu řeči: ***Dědeček** už umřel*; (b) jen u výpovědi se můžeme ptát na to, s jakým **cílem** (záměrem, úmyslem) byla mluvčím vůči adresátovi v dané situaci produkována (vyslovena n. napsána); tak třeba věta *Řeknu o tom našemu řediteli* může být v komunikační situaci S_1 míněna mluvčím jako oznámení (sdělení), v S_2 však jako nabídka, v S_3 jako výhružka aj.; mají tedy výpovědi zpravidla nejen nějaký obsah (= něco o světě říkají), ale vždy nějakou ↑KF; (c) jen ve výpovědním užití nabývají tytéž větné prvky (členy) **na sdělné důležitosti, závažnosti**: *Petr poslal řediteli **dopis** × Dopis poslal řediteli **Petr** × Petr poslal dopis **řediteli*** atd.;↑aktuální členění větné. – Ve vztahu k abstraktně míněným a teoretickou lingvistikou analyzovaným větám je tedy možné chápat **v.** jako jejich reálně existující, smyslově vnímatelné a situačně podmíněné **variantní** realizace: *Kdo odešel – (Odešel) **Pavel***. Také ↑dvojrovinná valenční syntax, ↑funkční generativní popis, ↑věta a výpověď.

Lit.: Daneš, F., A three-level approach to syntax, *TLP* 1, 1964, 225–240; Horálek, K., Věta a výpověď, *SaS* 37, 1976, 81–85; Hausenblas, K., O různých přístupech k výkladu věty a jevů styčných, *SaS* 38, 1977, 43–50; *SČ*, 1998.

MG

VÝPOVĚĎ JAKO ZVUKOVÁ JEDNOTKA

V mluvené podobě jaz. má ↑výpověď zvukovou charakteristiku, a to jako relevantní součást své podoby. Např. i gramaticky neukončená n. částečně nesprávná větná struktura může být na základě vhodné zvukové charakteristiky přijímána posluchačem jako uzavřená výpověď určitého typu. Z hlediska zvukové stavby se tak výpověď stává zvukovou jednotkou, její hranice tvoří v souvislém zvukovém proudu svébytný typ segmentace. Vzhledem k ↑promluvovému úseku je výpověď jednotkou vyššího řádu: uvnitř výpovědi může být realizováno více promluvových úseků, uvnitř úseku nemůže být více ukončených výpovědí. V krajním případě je výpověď tvořena jediným úsekem. Určujícím faktorem v tomto směru bývá především délka textu. Zvuková charakteristika hranice úseku a zvuková charakteristika hranice výpovědi je částečně shodná. Zvukové kvality, které signalizují konec výpovědi, dostačují jako signál hranice úseku. To však neplatí naopak. Některé zvukové kvality vytvářející úsekové členění nejsou použitelné jako charakteristika výpovědi. – Zvukovou charakteristikou, která signalizuje konec výpovědi, je v jaz. obecně intonační průběh, a to některá varianta ↑melodému. Současně se formou melodému může rozlišovat komunikační typ výpovědi (↑indikátory komunikační funkce). V této části suprasegmentální zvukové struktury vznikla patrně nejtěsnější vazba mezi formou zvukové realizace a jaz. stavbou na strukturní úrovni věty. V řadě jaz. (také v č.) lze mluvit o funkčním využití ↑intonace; též ↑melodém.

Lit.: ↑fonetika, ↑fonologie, ↑intonace.

ZP

VÝPOVĚĎ OZNAMOVACÍ

Výpověď, jejíž KF je obohatit vědomí adresáta o informaci, o které mluvčí předpokládá, že ji adresát nemá, popř. i to, že by o ni zájem mít mohl. Nazývá se též vypovídající (Kopečný v ZČSk, 1962), deklarativní (Ross, 1970; Běličová, 1983), konstatační, konstativní (Austin, 1962), asertivní, sdělovací (Grepl v SČ, 1998) aj. Mají obvykle formu: **indikativ / kondicionál + kadence**: *Šéf už dnes nepřijde*; *Šéf by (byl) Pavla potrestal*; ↑věta oznamovací. Užití ↑explicitní performativní formule musí být nějak situačně motivováno: *Tak vám (tímto) **oznamuji**, že se mi narodil kluk!* (překvapivost, neočekávanost, slavnostnost ...sdělení); ***Hlásím**, že rota je nastoupena k zaměstnání* (na vojně) apod.; ↑pragmatická presupozice. Lze rozlišovat různé druhy (odstíny) **o.v.**: „oznámení", „sdělení", „zprávu", „tvrzení", „hlášení", „klasifikaci" (*Tato houba je klouzek*). – Od „ryzích" **o.v.** se někdy odlišují tzv. **věty normativní** (*Všichni lidé jsou si před zákonem rovni*), implikující aspekt **postulátu**, a věty **hodnotící** s hodnotícími predikáty (*Toto pivo je dobré*); oba typy činí logikům a logicky orientovaným lingvistům problémy s aplikací tzv. pravdivostních hodnot (Zillig, 1982). **Nepřímo**, ale idiomaticky bývají KF „oznámení", „hlášení" aj. indikovány tematizací situačního předpokladu „vím (soudím, předpokládám...), že *nevíš*, že p", a to těmito způsoby: (i) konstatační formou s ↑epistémickými částicemi: *Vy **patrně ještě nevíte**, že šéf dnes už nepřijde*; (ii) interogativní formou bez částice: *Víte, že šéf dnes už nepřijde!?*; ↑indirektní realizace a indikace KF. – Rozdíly mezi „konstativními" a „nekonstativními" (performativními) větami (výpověďmi) řešil Austin (1962), vycházeje z ↑analytické filozofie. Dospěl k závěru, že i **o.v.** je třeba zahrnout mezi výpovědi „performativní povahy" s tím, že u nich lze **navíc** aplikovat „pravdivost". Jeho teorie se tak stala jedním ze závažných impulsů k tomu, aby se logika (a analytická filozofie vůbec) začala zabývat také např. i logikou „otázek" (tzv. tázacích vět), „výzev" (tzv. rozkazovacích vět) aj., a naopak, aby se ↑teorie řečového jednání pokoušela

o logiku (logizaci) komunikačních (ilokučních) aktů (Searle-Vanderveken, 1985).

Lit.: Austin, J. L.: *How to do things with words*, 1962 (č. *Jak udělat něco slovy*, 2000); Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983, 70–100; Searle, J. R. – Vanderveken, D.: *The foundations of illocutionary logic*, 1985; Ross, R. J., On declarative sentences, in: Jacobs, R. – Rosenbaum, P. S. (eds.), *Readings in English transformational grammar*, 1970, 222–272; *SČ*, 1998; Zillig, W.: *Bewerten*, 1982; *ZČSk*, 1962.

MG

VÝPOVĚĎ PERMISIVNÍ A KONCESIVNÍ

V č. lingvistice ji vymezil Grepl (v SČ, 1998). Rozlišují se dva typy: **1.** Výpovědi s ↑KF „dovolení", „souhlasu" mluvčího s tím, aby **adresát udělal** (vykonal, nadále konal) to, co (u)dělat chce; tedy vždy výpovědi reaktivní, stimulované řečovým (např. „prosbou o dovolení"), n. neřečovým jednáním, popř. chováním adresáta. Velmi obecně (rámcově) lze akty typu „dovolení" definovat souborem těchto „nutných a dostačujících situačních (pragmatických) podmínek"; též ↑charakteristika KF funkcí výpovědi: (a) mluvčí **ví** (n. aspoň předpokládá), že adresát chce něco (vy)konat; (a_1) mluvčímu a zpravidla i adresátovi je zřejmé, že existují **překážky** (normy, zákony, nařízení, pravidla společenského chování...), které **brání** adresátovi (vy)konat to, co si (vy)konat přeje, popřípadě už koná; (a_2) mluvčí **je kompetentní** tyto překážky zrušit; bývá tedy v okamžiku mluvního aktu v nadřazeném postavení vůči adresátovi (*Dovoluji vám zde tábořit*); (b) mluvčí je **připraven** (ochoten, nakloněn v různé míře) tyto překážky zrušit; (b_1) mluvčí **přejímá** (v různé míře) zodpovědnost za dovolené jednání adresáta; (c) mluvčí **ruší** aktem „dovolení" překážky bránící adresátovi (vy)konat to, co si (vy)konat přeje, a tím se zároveň **zavazuje** k tomu, že adresát nebude (přinejmenším mluvčím) za dovolené jednání sankcionován (potrestán). Permisivní a koncesivní výpovědi představují ovšem souvislou škálu od dovolení **ochotného** přes dovolení v různé míře **rezervovaná** (zdrženlivá) až po dovolení plně **neochotné** (nesouhlasné), jakým je např. „rezignované přijetí" něčího, mluvčím neakceptovaného jednání (chování). Škálu lze zhruba konkretizovat posloupností těchto hodnot: „ochotné (vstřícné) dovolení" – „souhlas" – „tolerování" – „koncedování" (ústupek) – „rezignace". Dílčí druhy permisivně – koncesivních KF lze v č. indikovat těmito způsoby: (a) výpovědními formami v podobě ↑explicitních performativních formulí: *Dovoluji vám, abyste přijímal návštěvy na pokoji // přijímat návštěvy na pokoji // návštěvy na pokoji*; (b) výpovědními formami s ↑imperativem: *Přijímejte (tedy) návštěvy na pokoji*; imper. tu bývá běžně odlišován od funkce výzvové (↑výzvová výpověď) různými částicovými výrazy: ***Klidně** si zapalte*; ***Jen** vstupte*; ***Tedy** zůstaň* aj.; (c) výpovědními formami s preskriptivně užitými ↑modálními slovesy *moci*, *smět* a záporným *nemuset* v ind.: *Od zítřka můžete / smíte přijímat návštěvy na pokoji*; *Dnes se (tedy) nemusíš učit* aj.; (d) souvětnými konstrukcemi s frazeologizovanými výrazy: ***To víš**, že si můžeš jít hrát*; ***Nemám nic proti tomu**, abyste spolu chodili*. Méně ochotná až neochotná „dovolení" (souhlasy), jako jsou např. „tolerování", „koncendování", „ústupek", popř. „rezignace", bývají nadto konvencializovaně indikovány: (e) výpovědními formami s imper. s částicemi *tak* a *si*: *Tak si jdi*; imper. tu nemusí být tvořen jen od sloves akčních: *Tak si tu třeba zmrzni!*; (↑výzvová výpověď); (f) souvětnými konstrukcemi s frazeologizovanými podmínkovými větami tematizujícími: (i) **vůli** (**přání**) adresáta (vy)konat to, co vykonat chce: *Když (tedy) chceš / Když myslíš / Když si troufáš, tak tam jdi / nechoď*; (ii) **neústupnost** adresáta: *Jestliže / když jinak nedáš / Když to musí být / Když mermomocí chceš / Když na tom trváš, tak pojď*. – Akty typu „nedovolení" nelze chápat jako pouhý **opak** aktů typu „dovolení", nýbrž jako **potvrzení** (akcentování) **platnosti překážek** bránících adresátovi (vy)konat to, co si (vy)konat přeje: mluvčí těmito akty nevytváří nový „stav věcí", jako je tomu u aktů „dovolení", nemění „svět", nýbrž naopak **akcentuje** jeho platnost: potvrzuje platnost zákazových norem, pravidel aj. Proto v těchto KF, a **jen** v těchto KF, mohou mít ↑performativně užitá ilokuční slovesa **zápornou** podobu: ***Nedovoluji** vám přijímat po desáté hodině návštěvy na pokoji*. – **Konstituování zákazových** norem, pravidel, překážek apod. se naopak realizuje: (a) kladnými performativními predikátory: *Zakazuji tímto kouřit na chodbách*; (b) konvencializovanými ↑výpovědními modifikáty typu: *Kouření zakázáno*; *Neklepat!* – K aktům typu „nedovolení" lze přiřadit (volněji) akt „protestu".

2. Výpovědi představující KF „souhlas", tj. souhlasné / nesouhlasné **reakce** na názory, stanoviska, tvrzení, návrhy, hodnocení... adresáta, nikoli tedy na jeho přání (u)dělat něco. Hranice mezi 1. a 2. nejsou ovšem ostré a z toho vyplývá i částečná totožnost jaz. indikátorů, zvl. performativní užití některých predikátorů, zejména *souhlasit*: je ho možné užít jak pro 1. (*Souhlasím s tím, **abyste** přijímali návštěvy na pokojích*), tak pro 2. (*Souhlasím s tím, **že** Pavel se na tuto funkci nehodí*). Rozdíl bývá v č. indikován ↑spojkami. I tu lze rozlišovat několik druhů (odstínů): „schválení", „přitakání", n. naopak „nesouhlas", „námitku", „protest", „korekci", „protiargument" aj. – Jako víceméně příznakové indikátory těchto KF fungují: (1) explicitní performativní formule: *Souhlasím / Nesouhlasím s tím, že Pavel se na tu funkci nehodí* aj.; (2) výpovědní útvary s různými, víceméně frazeologizovanými přitakacími / popiracími výrazy *Ano / Ne* a jejich ekvivalenty: ***Ano // Máš pravdu**, Petr se na funkci nehodí*; *Byl **pravda** stresovaný, ale...*

Lit.: Graffe, J.: *Sich festlegen und verpflichten*, Grepl, M., K problematice klasifikace ilokučních aktů I, *SPFFBU* A 45, 1997, 55–62; Hirschová, M.: *Česká verba dicendi v performativním užití*, 1988, 43–53; *SČ*, 1998, 467–471.

MG

VÝPOVĚĎ PŘACÍ (v. optativní, v. dezideративní)

Výpověď, kterou mluvčí dává najevo, že by chtěl, aby zůstal zachován stav hodnocený (pociťovaný) jím jako příznivý (*Kéž bych byl stále tak zdravý*), n. aby se stav věcí, který hodnotí (pociťuje) jako nepříznivý, změnil k lepšímu (*Kéž by se matka uzdravila!*). Přát si může mluvčí cokoli: na rozdíl od ↑výzvových výpovědí nepočítá s tím, že adresát je (bude) vykonavatelem jeho pří-

ní; proto často vyslovuje přání jen sám pro sebe, bez přítomnosti adresáta (*Jen ať neprší!*). Rozlišují se (a) **p.v.**, jimiž mluvčí vyjadřuje přání výrazně zaměřené k prospěchu adresáta: *Tak aby vám to manželství vydrželo celý život!* (svatební přípitek); (b) **p.v.**, jimiž mluvčí dává najevo svůj vlastní zájem na realizaci / nerealizaci výpovědního obsahu: *Kéž bych měl víc času!* Obojí druh přání se nejednou vyjadřuje týmž způsobem: (a) *Ať se tam máte dobře!*; (b) *Ať už je jaro!* Pro každý druh existují i prostředky víceméně specifické: přání typu (a) lze např. formulovat výpovědí s imper. (*Žijte blaze!*; *Brzy se uzdrav!*), někdy jde o frazémy (*Zlom vaz!*), používané např. ve funkci pozdravu (*Buď zdráv!*; *Pozdrav Pánbůh*) aj. Toto přání se proto někdy chápe jako typ ↑KF výpovědi; svědčí o tom – mimo jiné – fakt, že jsou realizovatelná ↑performativním užitím slovesa *přáti*: *Tak vám (tímto) přeji, abyste byli spolu šťastni až do smrti.* – Přání druhu (b) se tradičně dělí na (i) **splnitelná**, (ii) **nesplnitelná**. Sémanticky se přání typu (i) vyznačují tím, že představují (implikují) tento komplex ↑postojů mluvčího: (α) hodnotících (evaluačních); (β) jistotních (epistémických); (γ) preferenčních; (δ) naděje a obavy: *Kéž by se matka uzdravila!* Proti tomu přání typu (ii) implikují jen postoj hodnotící: *Kéž by se byla matka uzdravila.* Proto se někdy tvrdí, že u typu (ii) nejde o „opravdové" přání, nýbrž vlastně jen o projev lítosti, zklamání, rozmrzelosti. – Také na rovině výrazové (vyjadřovací) se oba typy přání (i) a (ii) dost od sebe liší. Společná je jim knižní částice *kéž* a běžnější přací indikátor *kdyby*, rozdíl je v tom, že *kéž* ve funkci (i) je spojitelné jak s ind. (*Kéž přijde!*), tak s přítomným kond. (*Kéž by přišel*), kdežto ve funkci (ii) jen s kond. minulým (*Kéž by byl přišel*). Kontextově je možné i u typu (ii) užití tzv. kond. přítomného: *Kéž / Kdyby tak matka ještě žila!* Následující optativní prostředky (částice) jsou zpravidla možné jen u typu (i): *jen aby*, *už aby*, *nedejbůh*, *chraňbůh*, *dejbůh*... (*Jen aby tu zkoušku udělal*). Pro přání typu (ii) je tedy při použití výrazů (částic) *kéž*, *kdyby* základní kond. minulý: *Kéž by tu zkoušku udělal* × *Kéž by byl tu zkoušku udělal.* – Existuje možnost vyjádřit přání infinitivem: *Žít tak na Tahiti!*; *Žít tak ještě matka!*; ↑osamostatňování infinitivních konstrukcí. – Přání typu (i) se často (nepřímo) realizují tematizací některého z výše uvedených postojů: ***Byl bych rád**, aby se učil*; ***Doufám**, že se bude učit*; ***Snad** se bude učit*; ***Třeba** si toho nevšimne*; ***Mrzí mě**, že se neučí*; ↑indirektní realizace a indikace KF.

Lit.: Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983; Čejka, M., Přání jako intenzionální stav a promluvový akt, *JČ* 40, 1989, 10–20; Karlík, P., K problematice optativnosti, in: *OSS* IV/2, 1980, 49–52; Mrázek, R., Syntax přacích vět v ruštině, *ČSR* 3, 1958, 1–18; *SČ*, 1998.

MG

VÝPOVĚĎ TÁZACÍ (v. interogativní)

Výpovědi, jejichž cílem je získat informaci, kterou mluvčí v okamžiku promluvy postrádá a potřebuje k doplnění svých znalostí o světě a o níž předpokládá, že ji adresát zná a předá. V č. lingvistice se prosadilo pojetí **t.v.**, které krystalizovalo v pracích Grepla, včetně jejich klasifikace. Ve všech klasifikacích **t.v.** se rozlišují otázky zjišťovací a doplňovací; u Grepla jsou vymezovány na základě toho, **na co** se ptáme. Nadto se rozlišují otázky pravé (interogativní forma je v souladu s otázkovou KF) a otázky nepravé (interogativní forma je víceméně v rozporu s KF); ↑otázka.

(1) **Otázkami zjišťovacími** (OZ) se mluvčí ptá **na platnost obsahu predikátu** (pokud není kontextově zapojen): ***Pojedeš do Prahy**?* × *Zítra pojedu do Prahy – Pojedeš **vlakem**?* V běžné komunikaci jsou indikovány ↑interogativní výpovědní formou: **indikativ / kondicionál + antikadence**: *Kouříš?* Tvary kategorie osoby a času nejsou pro interogativní formu relevantní, kond. se vyjadřuje zpravidla „děj/stav" podmíněný: *Na mou prosbu by Pavel přišel?* V jistých případech však může být signálem specifických odstínů: častý je v ↑otázkách **deliberativních** a spolu s tvarem 2. os. bývá prostředkem mírné **výzvy** (prosby): *Otevřel bys mi dveře?* V porovnání s jinými jaz., zvl. s něm., není pro č. obligátní slovosledná inverze predikát – subjekt: i v **t.v.** je slovosled subjekt – predikát × predikát – subjekt dominován principem ↑aktuálního (větného) členění: *Karel **přijde**? – Přijde **Karel**?*; ↑otázka zjišťovací v FSP. Interogativní forma typu *Jestlipak ses umyl?* není uzavřena antikadencí, nýbrž kadencí; to lze vykládat principem jaz. ekonomie. Složkou interogativní formy mohou být i partikule *snad*, *náhodou*, *třeba*; vnášejí do otázky různé postojové odstíny, zvláště odstín očekávanosti spjatý často s postojem obavy, resp. naděje: *Máte / Nemáte snad na někoho nějaké podezření?* Partikulí *náhodou*, *třeba* se užívá většinou v otázkách formulovaných negativně: *Neviděls náhodou Petra?* Jako součást interogativní formy mají zpravidla pozici mediální, v iniciální pozici nebývá výpovědní forma uzavřena antikadencí, nýbrž kadencí (*Snad není nemocen?!*; *Náhodou nemáte zápalky?*), i když v písemné realizaci se klade otazník. V běžné konverzaci se bez specifické motivace málokdy užívá ↑explicitních performativních formulí: *Ptám /Tážu se tě, jestli budeš obědvat?* Jsou však obvyklé pro institucionalizované a ceremoniální otázky: *Táži se vás, pane svědku, zda poznáváte obžalovanou?* (u soudu). – V **odpovědích** se platnost obsahu predikátu buď potvrzuje, n. popírá, a to různými, situačně determinovanými výrazy, zvláště: (a) výrazy typu *ano* (*ba*, *ja*, *jo*, *ovšem*...); *ne* (*nikoli*, *kdepak*, *prdlajz*...), včetně frazémů *To se ví*; *Co tě nemá*; *Neblázni!* apod.; (b) opakováním predikátu v kladné n. záporné podobě: *Kouřím*; *Nekouřím.*; (c) výpověďmi, které jsou svým obsahem ve vysvětlovacím vztahu k obsahu položené otázky: A: *Už musíme vstávat?* B: *Právě odvážejí odpadky.* – Protože mluvčí při kladení pravých OZ **neví**, zda obsah predikátu platí n. neplatí, neboť právě to se chce dovědět, může otázku formulovat jak kladně, tak záporně: *Pojedeš /Nepojedeš teď někdy do Prahy?* Dochází tu k ↑neutralizaci kladu a záporu. Pravé OZ mohou být proto formulovány **disjunktivně**: *Všiml sis té jeho poznámky, nebo ne / nevšiml?* O sémantické neutralizaci kladu a záporu svědčí: (a) že se v nich při negaci nemusí měnit neurčitá zájmena v zájmena záporná: *Slyšels / Neslyšels o tom **něco*** (srov. proti tomu výpovědi oznamovací: *Slyšel jsem o tom **něco** × Neslyšel jsem o tom **nic***), (b) že se v nich při negaci modálních sloves nemění jejich „nutnostní" význam v „možnostní" a naopak: *Mu-*

sel / Nemusel to zaplatit? Existuje však mnoho komunikačních faktorů, které způsobují, že mluvčí dává přednost podobě kladné, jindy záporné. Velmi obecně lze říct, že mluvčí užívá jen kladné, n. jen záporné formulace tehdy, jestliže mu nějak záleží na platnosti / neplatnosti obsahu predikátu: *Nespadne ten lustr?* (mluvčí má zájem, přeje si, chce, aby lustr nespadl); *Pomůže mu ta operace, pane doktore?* (mluvčí má zájem, přeje si, chce, aby operace pacientovi pomohla). V rámci pravých OZ se vyčleňují některé specifické funkční **podtypy**. Klad a zápor v nich nelze zaměňovat. Signalizují zejména tyto intence mluvčího: (α) **prověřování** (kontrolu) uložené povinnosti: *Vyčistil sis zuby?*; *Nezapomnělas zamknout?* Hovorově se v nich často užívá výrazu *jestlipak*: *Jestlipak sis vyčistil zuby?* Predikát tu má obvykle formu času minulého n. přítomného; (β) **ověřování** něčího sdělení, tvrzení: *Že jste si toho **ne**všiml?*; *Že bude zdražené jízdné?*; ↑osamostatňování vedlejších vět; (γ) **naléhání** na adresáta: *Nezradíš mě?*; *Vyřídíš mu to?* Predikát v nich má vždy futurální perspektivu (formu budoucího času) a zpravidla tvar 2. os.; to sbližuje tyto otázky funkčně s ↑**výzvami**: odpovědi na ně (např. *Ano*) mají tu proto spíše funkci slibu. Příznakově bývají tyto naléhací otázky indikovány částicí *viď(te)*: *Viď že mě neopustíš?*; *Přijdeš, viď?* Pak nejsou uzavřeny antikadencí, nýbrž kadencí. Častým prostředkem naléhání jsou ↑ujišťovací částice: *Opravdu* (*fakt, skutečně...*) *mě neopustíš?*; ↑ujišťovací výpověď. Jiným indikátorem naléhání bývají výpovědní formy typu ***Že** mě neopustíš!*, vyjadřující obecně vysoký stupeň přesvědčení (jistoty) mluvčího (↑jistotní modalita); nemají proto antikadenci (otázkovou intonaci); ↑osamostatňování vedlejších vět. – Specifickým druhem OZ jsou tzv. otázky **presumptivní**: mluvčí předjímá, tj. víceméně předpokládá, platnost toho, na co se ptá. Mohou mít formu interogativní: *Vy jste pan Novák?* Často bývá obohacena ↑epistémickými částicemi, pak nemá antikadenci: *Vy jste **zřejmě** pan Novák?* Typicky se však realizují tak, že obsah je formulován ve formě konstatační (oznamovací) a tázací funkce je signalizována na **přídatných** výrazech (↑členicích signálech) typu *ne*, *ano*, *že*, *co*, které nesou tázací intonaci (antikadenci): *Vy jste pan Novák, že / ne / co ?* Kontaktové *viďte* a *že ano*, *že ne* jsou však vyslovovány s kadencí: *Vy jste pan Novák, že ano?* Při aplikaci epistémických výrazů mohou být i zmíněné jednoduché přídatné výrazy vyslovovány s kadencí: *Přicházíte zřejmě* (*asi, nejspíš...*) *kvůli té hrozné události dnes v noci, že?* Většina přídatných výrazů je vlastně eliptického původu: *Petr měl nehodu, **není**-liž pravda?*; *Viděla jste ho, když přišel, **že** je to tak?*; *Letos bude dobré víno, **co** říkáte?* apod. Začíná se pro ně užívat angl. názvu **tag-questions.**

(2) **Otázky doplňovací** (OD) slouží k získání informace zastoupené v nich **tázacími** výrazy typu *kdo*, *co*, *kam*, *kde*, *odkud*, *proč*, *kvůli čemu*, *jaktože*, *co za*, *jaký*, *který* aj. Od tázaného mluvčí požaduje, aby doplnil místo těchto tázacích zájmenných výrazů konkrétní pojmenování: *Kdo přišel? – (Přišel)* ***Pavel***; *Kdy přišel? – (Přišel)* ***Před chvílí***; *Který svetr si mám vzít? – (Vezmi si)* ***Ten od babičky***. Základním způsobem realizace a indikace OD je tedy výpovědní forma: **tázací slovo + indikativ / kondicionál + stoupavě-klesavá kadence**. – Okruh možných **odpovědí** na OD je předznamenán tázacími slovy. Za adekvátní odpovědi považujeme takové výrazy, které poskytují mluvčímu požadovanou (konkrétní) informaci z oblasti (množiny) tázacím slovem sémanticky vymezené (naznačené): *kdy* (= časové určení); *kdo* (= osoba); *kam* (= směr) apod. Mohou být eliptické, n. neeliptické. Mají povahu výpovědí oznamovacích, a tázaný je proto může podávat s různou mírou jistoty: A: ***Kdo** to udělal?* – B: *Pavel / **Patrně** Pavel*; *To udělal Pavel / To udělal **patrně** Pavel.* Dochází tak k parciální ↑epistémické modalitě. Pokud tazatel už předem počítá s odpovědí **nejistou**, naznačuje to ve formě otázky ↑epistémickou partikulí *asi* n. modálním slovesem *moci* v ind. n. kond.: *Kdo to **asi** udělal? / Kdo to mohl udělat? / Kdo by to mohl udělat?* Mimo to si pro takové případy č. vytvořila „kvazisouvětnou" konstrukci typu *Kdo **myslíš** že to udělal? Kdo **předpokládáš** že přijde?* Za náležité (adekvátní) odpovědi považujeme i takové výrazy (často věty), ve kterých není sice specifikován údaj z okruhu vymezeného tázacím slovem, z nichž však tazatel přesto, a to na základě kontextu, požadovanou informaci dostává; jde o výrazy, které jsou svým obsahem ve vysvětlovacím vztahu k náležité odpovědi: A: *Jak ses vyspal?* – B: *Ale bolel mě zub* (= Špatně, neboť mě bolel zub). – Rozdíl mezi tázacími zájmeny ***který*** a ***jaký*** je v podstatě v tom, že prvním se ptáme na určitý (jedinečný) objekt (*Který obraz ze zde vystavených se ti líbí?*), druhým spíše na druh (typ), popř. vlastnost objektu: *Jaká hudba se ti líbí?* Nejednou se místo *jaký* užívá výrazu *co za*: *Jaký je to pták? / Co je to za ptáka?* V běžné komunikaci se však *který* a *jaký* často zaměňují. Formami s ***co*** se nemusíme ptát jen na věc (*Co to neseš? – Televizor*); ve spojení s kategoriálními predikátory požadujeme často jejich specifikaci (konkretizaci): *Co se stalo? – Omdlel*; *Co děláš? – Čtu*; *Co je? / Co se děje? – Slavíme narozeniny.* – Tázací slova stojí zpravidla na začátku výpovědi. Nesou-li však ↑intonační centrum, tj. jsou-li centrem ↑rématu, bývají v mluvených projevech posunovány dovnitř výpovědi, n. až na její konec: ***Kdy** se vrátí maminka? / Maminka **kdy** se vrátí? / Maminka se vrátí **kdy**?* Není-li tázací slovo nositelem intonačního centra, může být posunuto jen dovnitř, nikoli nakonec: *Kdy se vrátí **ma**minka? / **Ma**minka kdy se vrátí? / *Maminka se vrátí kdy?*; otázka doplňovací v FSP. – Obdobně jako v OZ vydělují se i v rámci OD jako specifický funkční podtyp otázky **ověřovací**; slouží k ověření něčího sdělení, n. výzvy *Kam že šel?*; *Kam abych šel?* V první funkci obsahují výraz *že*, v druhé *aby*; vyslovují se s antikadencí.

Oba základní typy pravých otázek mohou být realizovány **nepřímo** (indirektně), a to specifikací (tematizací) podstatných podmínek konstituujících „otázkovou situaci" (↑indirektní realizace a indikace KF). K nim patří: (a) **předpoklad** mluvčího, že adresát **zná** odpověď; ten může být tematizován: (i) v konstatační formě se slovesem *víš*: *Ty **určitě** (jistě, patrně, zřejmě, možná...) **víš / budeš vědět**, jestli se Pavel rozvádí*; (ii) *v* **interogativní** formě ***Víš / Nevíš**, jestli se Pavel rozvádí?*; (iii) v podobě tzv. **podmínkové** věty *Jestli(pak) víš, zda se Pavel rozvádí...* (b) **epistémický postoj** mluvčího „nevím, zda, kdo, kdy..." bývá tematizován ↑epistémickými predikátory: ***Nevím / Nejsem si jist,** jestli se Pavel rozvádí / nerozvádí*; obecně

platí, že každá konstatační forma obsahující epistémický element může být mluvčím míněna jako otázka: *Petr dnes **zřejmě** (asi, nejspíš...) nepřijde*; otvírá možnost odpovědět; (c) **preferenční** postoj mluvčího bývá tematizován v konstatačních souvětných formulacích typu ***Chci vědět / Chtěl bych vědět / Rád bych věděl / Zajímalo by mě**, jestli se dnes ta schůze výboru koná.* Protože cílem otázky je způsobit, aby adresát řekl mluvčímu požadovanou informaci, může být formulována indirektně také formou imperativní věty: *Řekni mi / Pověz mi, kdy k nám konečně přijdeš(?)*; *Řekni mi, jestli si mám vzít kravatu?* Též ↑otázka.

Lit.: Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983; Grepl, M., O větách tázacích, *NŘ* 48, 1965, 276–291; Hundsnurscher, F., Semantik der Fragen, *ZfGL*, 1975, 1–14; *SČ*, 1998; Zimmermann, W.: *Fragehandlungen und Frageverben. Ein Beitrag zur Vermittlung von Pragmatik, Grammatiktheorie und Lexikographie*, 1988.

MG

VÝPOVĚĎ UJIŠŤOVACÍ

Podle Grepla (v SČ, 1998) výpověď, jíž mluvčí **ujišťuje** adresáta o tom, že záměr (cíl, intence), neboli KF, s jakou svou výpověď vůči adresátovi v dané situaci produkuje, míní **upřímně** (opravdově, pravdivě), tj. že platí podmínka upřímnosti; též ↑charakteristika KF výpovědi, ↑ilokuční akt. Jde tedy o výpovědi ujišťující adresáta o upřímnosti (pravdivosti) psychických postojů (stavů) mluvčího s určitým druhem KF nutně spjatými a adresátem při realizaci daného druhu KF předpokládanými; např. pro akt „výzvy" postoj **vůle** (přání), aby adresát vykonal něco, pro akt „omluvy" postoj **lítosti** (sebekritiky) apod.; též ↑postoje mluvčího. Nejsou-li tyto (adresátem předpokládané) postoje v komunikační situaci, a tedy při komunikačním aktu mluvčího přítomny, pak jde ze strany mluvčího o komunikační akty neupřímné (falešné, předstírané, lživé). Často ovšem cítí mluvčí (z různých důvodů) potřebu **ujistit** adresáta o upřímnosti toho, co svou výpovědí chce u něho dosáhnout. Tak vznikají výpovědi se specifickou KF, jimiž mluvčí **akcentuje** upřímnost (opravdovost) toho, co svou výpovědí sleduje dosáhnout. Jde tedy o druh KF specifické. Vyjadřuje se: (1) ↑explicitními performativními formulemi; ve vedlejší větě s *že* bývá tematizován odpovídajícím slovesem daný postoj (psychický stav): ***Ubezpečuji** tě, že **vím**, že Pavel lhal*; ***Ujišťuji** tě, že **chci**, abys přišel*; ***Přísahám**, že **mě mrzí**, že jsem ho urazil* aj.; (2) výpovědními formami s ↑ujišťovacími částicemi: ***Fakt** (**opravdu**, **nabeton**...) **vím**, že...*; *Fakt (opravdu, nabeton...) **chci**, abys...* Do funkce ↑ujišťovacích částic se dostávají i výrazy několikaslovné, často větného původu: ***Na mou čest** mu to řeknu*; ***Bůh je můj svědek**, že ...* Běžně se ujišťovacích částic užívá při realizaci neoficiálních aktů „slibu": *Opravdu přijdu.* V otázkách má užití ujišťovacích částic funkci „naléhání": *Opravdu přijdeš?*; *Fakt mě budeš milovat celý život?*; ↑tázací výpovědi.

Lit.: Franke, W.: *Insistieren*, 1983; Konvalinková, R., O jistotách, in: Karlík, P. – Pleskalová, J. ad. (eds.), *Pocta Dušanu Šlosarovi*, 1995, 223–226; *SČ*, 1998; *Sgk*, 1986; Žaža, S., K výrazovým prostředkům ujišťování a přesvědčování v ruštině a v češtině, *SPFFBU* A 49, 2001, 119–126.

MG

VÝPOVĚĎ VAROVACÍ A VÝHRUŽNÁ

Výpověď, jíž se mluvčí snaží přimět adresáta k tomu, aby se **vyhnul** takovému jednání (chování), které by pro něho mohlo mít **negativní následky (důsledky)**. Jejich KF zahrnuje (implikuje) tedy dvě složky: výzvu + negativní důsledky, mající u „výhrůžky" povahu **sankcí**. Proto se „varování" a „výhrůžka" nazývají akty „komplexní" (Graffe) n. „hybridní" (Klein, Hancher; u nás Hirschová). Na výrazové rovině se tato jejich specifičnost projevuje v tom, že běžně bývají vyjadřovány souřadnou souvětnou konstrukcí se spojkami *nebo, sice, jinak*: *Umyj to nádobí, nebo se bude maminka zlobit* (varování); *Vypni tu televizi, nebo ti dám pár facek* (výhrůžka); v první větě imperativní je tematizována složka výzvová, v druhé s přísudkem vždy futurálním potenciální negativní důsledek n. sankce. Můžeme však ve vhodných situacích a kontextech realizovat a indikovat „varování" n. „výhrůžku" vyjádřením (tematizací) jen složky jedné: *Nedráždi toho psa*; *Pak toho psa nedráždi – Ten pes tě kousne!* Protože (podle Searla) je „varování" bližší „radě" než „výzvě", a má tudíž povahu **hypotetickou** (nikoli povahu přímé výzvy), je takřka univerzálním způsobem realizace a indikace těchto komunikačních funkcí užití **podmínkových** souvětných konstrukcí typu *Jestliže budeš toho psa dráždit, (tak) tě kousne* (Wunderlich, 1976; u nás Karlík, 1995). – V č. existují nadto ustálené (konvencializované) výpovědní formy různého původu, které víceméně jednoznačně indikují (signalizují) obě zmíněné složky „varování" a „výhrůžky": *Ne abys přišel pozdě*; *Běda ti přijít pozdě!*; *Chraň se přijít pozdě!*; *Já ti dám (ukážu, naučím...) přijít / chodit pozdě*; transpozice analytického imper. s *ať* do 2. os.: *Ať tam nezlobíš!*; *Ať přijdeš včas domů!* – **Nepřímo** (indirektně) bývá realizováno a indikováno „varování" upozorněním na okolnosti (fakta), které presuponují při jejich nerespektování negativní konsekvence: *Ta lávka je prohnilá?!*; *Ten pes kouše!*; *Padá omítka!* Jejich obsah musí být k varovné funkci v kauzálním (vysvětlovacím, zdůvodňovacím) vztahu typu „neboť"; srov.: *Nedráždi toho psa, nebo tě kousne* × (*Nedráždi toho psa*), *neboť* (*ten pes*) *kouše*. Výstražnost takových „oznamovacích" výpovědí (*Ten pes kouše*; *Kouření způsobuje rakovinu*) bývá často příznakově indikována prozodicky, příznakovou ↑polokadencí. Výrazným způsobem tematizace možných negativních konsekvencí jsou výstražné výpovědi: *Nespadni!*; *Spadneš!*; *Že spadneš!*; ↑indirektní realizace a indikace KF.

Lit.: Fraser, B., Warning and threatening, in: *Centrum* 3, 1975, 169–180; Grepl, M.: Problematika klasifikace ilokučních aktů III, *SPFFBU* A 47, 1999, 95–100; Hancher, M., The classification of cooperative illocutionary acts, *Language in society* 8, 1979, 1–14; Hirschová, M.: *Česká verba dicendi v performativním užití*, 1988, 51–53; Karlík, P.: *Studie o českém souvětí*, 1995, 57–71; Peetz, V.: Promises and threats, *Mi* 86, 1977, 578–581; Romportl, M., Věty varovací, *SaS* 34, 1973, 71–73; Searle, J. R., A classification of illocutionary acts, *Language in society* 5, 1976, 1–22; *VT*, 1985, 178–183; Wunderlich, D.: *Studien zur Sprechakttheorie*, 1976, 272–292.

MG

VÝPOVĚĎ VÝZVOVÁ (v. direktivní)

Výpověď, jejímž cílem (↑KF) je **způsobit, aby adresát vykonal / ne(vy)konal** to, co je obsahem (↑propoziční

obsah) výpovědi. Jednou z nejobecnějších základních situačních podmínek (↑pragmatických presupozic) úspěšné realizace všech druhů výzev je předpoklad mluvčího, že adresát **je schopen** to, k čemu je vyzýván, vykonat; není-li tento předpoklad splněn, pak jde v našem světě buď o výzvu „nesmyslnou" (*Přines mi živou vodu!*), na rozdíl třeba od světa pohádek, n. o „přání": *Spi sladce* (nápis na hrobě); *Žij blaze!* aj. Ale i v našem světě se objevují výzvy „nesmyslné", např. reklamní slogany typu *Vyhrajte milion!* – Výzvy mohou být kategorické / nekategorické, silné / slabé, zainteresované / nezainteresované, naléhavé / nenaléhavé, autoritativní / neautoritativní, zavazující / nezavazující; srov. kritéria ↑klasifikace KF výpovědí. Podle toho se v rámci výzev rozlišuje „rozkaz", „příkaz", „povel", „instrukce", „návod", „rada", „doporučení", „pozvání", „vybídnutí", „prosba", „reklama" aj. – Existuje mnoho pokusů o **vnitřní** klasifikaci a strukturaci druhů výzev. Např. podle Hindelanga (1983) lze dělit výzvy na: (1) **zavazující** (závazné, bindend)) a (2) **nezavazující** (nezávazné, nicht-bindend). Pro výzvy typu (1) platí obecně, že partneři jsou navzájem v asymetrickém vztahu, který vyplývá buď „z pracovní smlouvy", n. „ze zákona" mluvčím (institucí) reprezentovaného. Výzvy mají podle kontextu hodnoty „rozkaz", „příkaz", „pověření", „objednávka" (např. v restauraci), „povel", „nařízení" aj.; není např. běžně možné (obvyklé) objednat si u číšníka něco, co nenáleží k jeho pracovním povinnostem a službám (**Očistěte mi boty!*), n. požadovat po někom něco, co je proti zákonu, nařízení, vyhlášce, ba i společenským normám (*Týrej toho psa*). Pro výzvy (2) jsou dominantní preference (zájmy) mluvčího, n. adresáta na jejich uskutečnění. Lze je konkretizovat v otázkách jako: Komu je k užitku realizace obsahu výzvy?, V zájmu koho se tak má stát?, Které / Jaké / Čí problémy se uskutečněním obsahu výzvy mají řešit? apod. Podle toho se rozlišují: (a) výzvy s preferencí **adresátovou**: „návod", „recept", „instrukce" (*Lék chraňte před světlem / Lék chráníme před světlem*) a „rada" (*Omezte kouření*) a v jejím rámci pak také „tip" (*Zkuste se zeptat u Vágnera*) a „doporučení" (*Pijte heřmánek*); (b) výzvy s preferencí **oboustrannou**; ta je dána společným cílem (zájmem) mluvčího i adresáta: patří sem jednak „pracovní pokyn" (*Posuň tu desku o kousek dozadu*), jednak „návrh" s variantou „popud", „podnět" k jednání nevyžadujícímu řešení nějakého akutního problému: *Vyrazme dveře / Co abychom vyrazili dveře* × *Zajeďme si v létě do Itálie / Co abychom si zajeli v létě do Itálie*; (c) výzvy s preferencí **mluvčího**: jde o různé druhy a odstíny „prosby". – Všechny druhy výzev kromě „povelu" lze realizovat a indikovat jazykově (i) ↑explicitní performativní formulí: *Přikazuji ti, abys ho pozval*; *Radím ti, abys ho pozval*; pro výzvy nezavazující může mít performativum formu kond.: *Navrhoval bych..., radil bych...*; (ii) výpovědní formou s přísudkem ve formě **imperativu + konkluzívní kadence**: *Pozvi ho.* Imperativní forma je tedy polyfunkční a nadto se imper. užívá i v jiných funkcích, např. „přání" a „pozdrav" (*Brzy se uzdrav!*; *Tak se měj!*), „dovolení" (*Tak si dnes tu televizi zapni*), „výstraha" (*Nespadni!*) aj. Je proto tendence imper. v dílčích výzvových funkcích nějak diferencovat. To se děje: (α) dodáváním lexikálních elementů částicové povahy: ***Tak** ho **přece** pozvi*; ***Jen** ho pozvi*; *Pozvi ho **prosím / laskavě***; ***Tak** ho **už proboha** pozvi!*; ***Tak** ho **aspoň** pozvi*; ***Klidně** ho pozvi* aj.; (β) vytvářením analytických forem imper. pomocí významově oslabených, až prázdných rozkazovacích forem některých sloves: ***Chraň se** (opovaž se, střez se, varuj se ...) tam zlobit!*; *A **hleď** (koukej) se učit!*; ***Pojď** (**-te**, **-me**) si tykat*; ***Račte** se posadit* aj. O gramatikalizaci (morfematizaci) těchto výrazů svědčí jednak to, že se dnes pojí převážně s inf., nikoli s vedlejší větou, jednak (a hlavně) to, že většinou nemohou být negovány; (jen *opovaž se* a *rač* může mít i podobu zápornou: *Neopovaž se tam zlobit*; *Neračte si s tím dělat těžkou hlavu*). Analytické imper. typu *chraň se* (*opovaž se*, *střez se*, *varuj se* ...) + inf. slouží jako příznakový indikátor pro funkci „varování" a „výhrůžky"; ↑varovné a výhružné výpovědi. Imper. jakožto indikátor nějakého druhu výzvy se tvoří především od predikátorů akčních, tj. takových, které ve své sémantické struktuře implikují **personický agens**: *Petře, otevři okno.* Označení nepersonálního a neanimálního agentu je slohově příznakové, často jde o tzv. „básnickou personifikaci": *Sviť, měsíčku, sviť.* Tvoření výzvových imper. od ↑neakčních predikátorů je neobvyklé: *pršet – prš*; *být hloupý – buď hloupý*; *umřít – umři* apod. Pokud jich vůbec užíváme, pak v podstatě takto: (i) imper. formy od ↑statických predikátorů slovesně-jmenných slouží obvykle k „nabádání", „povzbuzování", „utěšování", „uklidňování" apod., ale také k „navádění", „svádění", „přemlouvání" apod.: *Buď statečný* (*odvážný*, *rozhodný*, *nekompromisní...*); *Nebuď smutný* (*zbabělý*, *slaboch...*). Jde jen o stavy, které může adresát zvládnout, regulovat: **Buď vysoký* n. **Měj chřipku*; (ii) imper. od neakčních predikátorů slovesných se často signalizuje akt „rezignace", nikoli výzva: *Tak zmrzni* (*umři*, *se nachlaď*, *si zlom nohu*); ↑permisivní a koncesivní výpověď. – V rámci forem imper. má specifické funkční postavení forma pro 1. os. pl.: *Zazpívejme si.* Užívá se jí jako indikátoru (α) „vybídnutí" adresáta k nějaké společné bezprostřední (aktuální) činnosti: *Zavolejme mu*; imper. je tu vždy nahraditelný analytickou formou s *pojď* (*-te*, *-me*) + inf.: *Tykejme si // Pojďme si tykat*; (β) „nabádání" k společensky závažnému, obecně prospěšnému a zpravidla trvalému jednání: *Šetřme naše lesy*; *Važme si národních tradic* aj.; tu nelze imper. nahradit perifrastickou formou s *pojď(me)*, neboť nese příznak neaktuálnosti. – V minulosti se imper. forem typu *dělej*, *přines(i)* užívalo nejen pro osobu druhou, ale i třetí. Zbytky původního stavu se dochovaly: (i) v křesťanských pozdravech, kletbách, modlitbách a mají většinou funkci „přání": *Bůh požehnej!*; *Zdař Bůh!*; *Vem to čert!...* ; ↑přací výpověď; (ii) kniž. ve výpovědích s podmětovým zájmenem *každý*: *Každý jednej podle svého svědomí!*; ve výpovědích s podmětovým *někdo*, *nikdo* je imper. živý, ale v pl.: *Otevřte někdo to okno – To okno nikdo neotvírejte.* Dnes se užívá pro výzvy adresované třetí osobě **opisné** formy s *ať*, knižněji s *nechť*: *Ať vstoupí / Nechť vstoupí.* – **Pasivní** imper. je dvojí: (i) zbytky zmíněného imper. pro 3. os.: *Ukřižován buď!*; konatel je zde anonymizován; patří sem i pozdravy typu *Buď vítán*; (ii) v konstrukcích s podmětovým patientem ve 2. os.: *Buď už oholen, až přijdu*; tyto ↑deagentní konstrukce jsou rezultativní.

Vyzývat může mluvčí k tomu, aby adresát něco **vykonal**, n. naopak **ne(vy)konal**. V prvním případě se mluví o aspektu adhibitivním, v druhém prohibitivním. Ve výzvách adhibitivních má predikát běžně podobu slovesa ↑**dok.** (*Žádám tě, abys to okno **zavřel!**; To okno **zavři!***), ve výzvách prohibitivních naproti tomu podobu slovesa ↑**nedok.**: *Žádám tě, abys to okno **nezavíral**; To okno **nezavírej***. Má-li predikát při adhibitivním aspektu formu nedok., pak se tím signalizuje: (i) pokračování v započaté činnosti: *Zpívej (dál)*; *Jen seďte*; (ii) okamžitý nástup realizace požadované činnosti: *Vystupujte!*; *Tak (už) pište!*; často se přísudek opakuje: *Jeď, jeď!*; ↑opakování výrazů; (iii) opakované n. distributivní jednání: *Umývejte si obličej heřmánkem.* Má-li predikát při prohibitivním aspektu formu dok., pak se tím zpravidla signalizuje nikoli „zákaz", nýbrž „výstraha": *Nepíchni ho tím nožem!*; *Nezlom si nohu!* – Výzvy k **okamžitému** uskutečnění bývají v mluvených projevech často indikovány změnou v **intonaci**: užitím ↑antikadence: *Zastavte?*; *Nedýchejte?* – Kromě uvedených způsobů mohou být některé druhy výzev jazykově indikovány prostředky pro ně víceméně specifickými: (1) kategorický (často emocionální) „rozkaz" n. „příkaz" může být vyjádřen také ↑transpozicí ind. do výzvové funkce: *Uklidíte obě pracovny, důkladně vyvětráte a postaráte se, aby tady byly popelníky!* Strohé „rozkazy" a „příkazy" se vyjadřují rovněž inf.: *Dokouřit!*; ↑osamostatňování infinitivních konstrukcí. Časté jsou také eliptické výpovědi: *Všichni ven!*; *Vodu!*; *A do postele!* Všechny tyto alternativní výpovědní útvary pro kategorický „rozkaz" a „příkaz" jsou vyslovovány se zvolací intonací; (2) výzvy jako „návod", „recept", „instrukce" bývají často formulovány indikativně, tj. užitím formy ind. v 1. os. pl.: *Maso čtvrt hodiny dusíme, pak přidáme dvě vejce*; (3) „povel" je druh kategorické výzvy k okamžitému započetí n. ukončení činnosti s maximální závazností pro adresáta. Ta vyplývá z autoritativní, mocenské pozice (často dané institucionálně) mluvčího v okamžiku promluvy. Požadavek stručnosti, úsečnosti vyjádření způsobuje, že indikátorem „povelu" nemohou být ↑explicitní performativní formule (**Poroučím vám tímto, abyste udělali čelem vzad*), ani výpovědní formy s imper. (**Udělejte čelem vzad!*; **Dejte k noze zbraň!*), nýbrž jejich eliptické modifikáty: *Čelem vzad!*; *K noze zbraň!* Silná je tendence vytvářet povelové výrazy dvouslovné: první slovo funguje jako tzv. návěstí a vyslovuje se často s prodlouženým vokálem poslední slabiky: *Čelém vzad!*; *K nozé zbraň!*; *Vpravó hleď!* Tato tendence způsobuje, že oba výrazy mají nejednou – vlastně absurdně – týž význam: *Zastavit stát! Pochodem vchod!* Je-li „povel" vyjádřen formou imper., mívá sloveso zpravidla vid nedok.: *Pal!*; *Stůj!*; (4) „prosba" zaujímá v soustavě výzev postavení specifické: (i) mluvčí je v momentu promluvy závislý na adresátovi, (ii) má na realizaci obsahu výzvy silný osobní zájem; (iii) jeho výzva proto může být naléhavá, ale nikoli kategorická; (iv) adresát není vázán výzvu splnit. Bývá často realizována ↑explicitní performativní formulí (*Prosím tě, abys informoval Pavla // informovat Pavla*), ale i výpovědní formou s imper.; ten bývá doprovázen částicovými výrazy *prosím, laskavě*: *Informuj prosím (laskavě) Pavla.* Časté jsou pro „prosbu" interogativní výpovědní formy s ↑kond.: *Podal / Nepodal bys mi (laskavě) to pero*; konvencionalizované jsou rovněž frazeologizované souvětné konstrukce se spojkou *a*: *Buďte tak laskav (hodný, dobrý …) a informujte Pavla*; *Byl byste tak hodný // Nebyl byste tak hodný a (ne)pomohl mi s tím kufrem?* Útvary s kond. a útvary souvětné jsou jako indikátory typické především pro prosby asymetrické, tj. takové, které nemohou být obráceně realizovány partnerem. O přímém a nepřímém vyjadřování výzvových KF viz Sökeland (1980), v č. Grepl (1998). Též ↑věta rozkazovací.

Lit.: Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983, 421–459; Cejp, L., Jazyková stránka povelu, *SaS* 5, 1939, 78–83; Grepl, M., Problematika klasifikace ilokučních aktů II, *SPFFBU* A 46, 1998, 61–67; Hindelang, G.: *Auffordern*, 1978; Hindelang, G.: *Einführung in die Sprechakttheorie*, 1983; Motsch, W., Satzmodi und illokutive Funktionen, in: *Linguistische Arbeitsberichte* 44, 1984, 10–22; Searle, J. R., A classification of illocutionary acts, *Language in society* 5, 1976, 1–23; Sökeland, W.: *Indirektheit von Sprachhandlungen*, 1980.

MG

VYPRÁVĚNÍ (narace)

↑Slohový postup umožňující podávání příběhů, dějů, jedinečných událostí (jak těch, které se skutečně staly, tak fiktivních, smyšlených), a to obvykle na základě individuálního prožitku pozorovatele n. účastníka události. Mezi jednotlivými složkami děje je časová a příčinná souvislost. **V.** bývá zaměřeno na minulé události a prezentuje příběh jako uzavřený celek završený pointou. **V.** jako slohový útvar se v nejjednodušší podobě objevuje v běžném lidském dorozumívání, také v textech publicistických, ve sféře odborného stylu zejména v dílech historických; v nejrozvinutější podobě je pak základem četných žánrů umělecké literatury i folklóru (od anekdot po eposy a romány). Výstavbou **v.** (narace) v těchto epických žánrech se zabývá ↑naratologie. – Umělecky ztvárněné **v.** většinou nedodržuje „přirozenou" posloupnost událostí, na rozdíl od jednoduchého běžného **v.** nemá chronologickou kompozici. Umělecká epika může mít kompozici retrospektivní (postup od přítomnosti do minulosti, od důsledků k příčinám – známý mj. z detektivek), může i anticipovat události, které teprve nastanou. Od **fabule**, posloupnosti dějových složek založené na časové chronologii a kauzálních vztazích, se v epice liší **syžet**, osobité uspořádání dějů v uměleckém díle, z něhož lze při četbě fabuli rekonstruovat (srov. Šklovskij, 1933, aj.). Čas **v.** (zvláště ve velké epice) se značně liší od času vyprávěného, tj. času, o kterém se vypráví: **v.** může reálný časový úsek zkracovat, tempo průběhu dějů akcelerovat (v zájmu rychlejšího spádu děje), n. může naopak tempo zpomalovat, retardovat. **V.** může někdy zobrazovat i děje a události, které probíhaly v čase souběžně; pak se v naraci rozvíjí několik paralelních dějových linií, linie hlavní a vedlejší, n. text oplývá četnými odbočkami od hlavní dějové linie. Právě odbočky bývají prostředkem zpomalení dějového spádu, mají retardační funkci; podílejí se tak – spolu s jinými typy retardačních pasáží – na stupňování napětí a zvyšování zájmu čtenářů/posluchačů. Podobný účinek mají i popisné, charakterizační, úvahové pasáže, jimiž bývá **v.** prostoupeno (málokdy se setká-

váme s „čistou" narací, založenou pouze na vyprávěcím postupu). Podavatelem **v.** je vypravěč; naratologie rozlišuje různé typy vypravěčů (vypravěč „vševědoucí"; vypravěč-postava zúčastněný na ději; vypravěč neosobní, „odcizený", který se od děje distancuje), různé narativní situace (Stanzel, 1988) a různé perspektivy, úhly pohledu. Záleží tu na tom, do jaké míry je **v.** subjektivizováno: objektivnější **v.** využívá gramatické 3. os. (er-forma), zatímco osobnější, emocionálnější narace staví na 1. os. slovesné (ich-forma), mnohdy i na vzrušeném vnitřním monologu, zachycujícím proud vědomí. Při **v.** v 1. os. (tzv. skazovém) vystupuje vypravěč do popředí, uplatňuje svůj úhel pohledu a hodnotí události, bývá výrazně charakterizován i způsobem řeči (často mluvenost, nespisovnost) a nezřídka se obrací ke čtenářům/posluchačům, oslovuje je, navazuje s nimi kontakt, vede s nimi fiktivní dialog. V tomto typu moderní subjektivizované prózy se stírá i hranice mezi pásmem vypravěče a pásmem postav: promluvy postav nejsou zdaleka podávány jen klasickou přímou řečí (graficky vyznačenou a doprovázenou uvozovací větou), ale i prostřednictvím dalších kontextových postupů, které svými vlastnostmi oscilují mezi řečí přímou a nepřímou (řeč nevlastní přímá, polopřímá; srov. Doležel, 1960, 1993). – Objektivní epické **v.** ve 3. os. užívá především min. času a buduje plynulou dějovou linii s pomocí propracovaných souřadných souvětí, množství vedlejších vět časových a výstižných časových spojek. Naproti tomu se subjektivizovanou ich-formou bývá spojeno volné přiřazování vět (juxtapozice) a výskyt spojek je omezen, podobně jako v běžném **v.** mluveném. Na subjektivizaci **v.** se mohou podílet i krátké věty (otázky, zvolání), kontrastující s epickou šíří, a historický prézens (přítomný čas umožňující vtáhnout čtenáře/posluchače do děje). – Nácvik **v.** ve škole je zaměřen mj. na odstranění stereotypního opakování stále stejných spojek a konstrukcí (*byli jsme... taky jsme byli... pak jsme šli... pak jsme...*).

Lit.: Doležel, L.: *O stylu moderní české prózy*, 1960; Doležel, L.: *Narativní způsoby v české literatuře*, 1993; Stanzel, F.: *Teorie vyprávění*, 1988; Šklovskij, V.: *Teorie prózy*, 1933.

JH

VÝPŮJČKA (přejímka)

Při jaz. kontaktu různé intenzity dochází k (přímému n. zprostředkovanému) převzetí jaz. jednotek n. forem z jednoho jaz. do druhého. Zdrojem, popř. prostředníkem několikerého, popř. několikanásobného přejetí (srov. (st)č. *bažant* < stŕhn. *fasant* < lat. *phasianus* < ř. φασιανός), je nejčastěji ↑adstrát, méně často ↑substrát či ↑superstrát. – **V.** jsou nejrůznějšího druhu: **fonologické** (např. posun bilabiálního *w* v labiodentální *v* pod vlivem labiodentálního *f* ve výpůjčkách z něm., přičemž toto *v* se následně fonologizovalo), **morfologické** (např. vznik něm. futura na bázi futura č.), **slovotvorné** (např. abstrahované formanty z **v.** určitých slovotvorných typů jako ř. / lat. *-ista*: *houslista*, *sborista*; *-ismus*: *čechismus*, *hyenismus*; *-izovat*: *telefonizovat*, *amerikanizovat*; složeniny typu *bohabojný*, *jednadvacet* podle něm.), **syntaktické** (např. přejímání větných vzorců z angl. v americké č. typu *ptát se pro něco* < ‚ask for', *ptát se o něco* < ‚ask about', deagentních konstrukcí z něm. v stř. č. typu ‚*nechá se to* + INF' < ‚es läßt sich + INF', slovosledu v případě koncového postavení slovesa z lat. a posléze i něm. do psané č., kde se udrželo až do konce 19. stol. apod.), popř. **textové** (za humanismu a baroka přejetí složité a rozsáhlé ↑periody ciceronského typu se symetricky budovaným předvětím a závětím), **lexikální** (*barva* < *Farbe*), resp. **sémantické** (např. č. *proud*, adaptované v 19. stol. pro elektrotechnickou oblast s ohledem na význam něm. 'Strom', č. *zámek* s významem ‚zařízení k uzamykání' nabývající významu ‚palác' vlivem něm. ‚(das) Schloss' s oběma významy), **frazeologické** (*být v obraze* < ‚im Bilde sein', *vyslovit díky* < ‚Dank aussprechen', *vylít s vaničkou dítě* < ‚das Kind mit dem Bade ausschütten'), **pragmatické** (např. rozšíření onikání a onkání pod vlivem něm. a návrat k vykání v 19. stol. pod vlivem fr.). – V případě lexikálních **v.** se mluví o přejímkách. V případě **v.** onomaziologických modelů, k nimž docházelo nejčastěji v obrození, se mluví o ↑kalcích, při nichž se **v.** slovotvorných, významových, syntaktických a pragmatických vzorů zdrojového jaz. naplňují lexikem přijímajícího jaz.: *názor* < ‚Anschauung', *krycí barva* < ‚Deckfarbe', *lehkomyslný* < ‚leichtsinnig', *zvěrolékař* < ‚Tierarzt', *každopádně* < ‚jedenfalls' apod.). Někdy je obtížné určit zdroj kalku: *podpisovat* < něm. ‚unterschreiben' / lat. ‚subscribere', *záviset* < něm. ‚abhängen' / lat. ‚dependere'. Oba postupy, tj. přejímka a kalkování, se mohou uplatňovat vedle sebe (*Vánoce* < ‚Weihnachten', *být in* < ‚be in', brněnské něm. *verwoschliwieren* < ‚zošklivit'), v č. lingvistice se pak mluví o hybridech. – S výjimkou citátových slov (*par excellence*, *de facto*...) dochází u běžných **v.** časem v různé míře k fonetické, grafické a morfologické adaptaci směrem k systému přijímajícího jaz. (*džez*, *Pasov*, *šňůra*, *ataše*, *kosmonaut*, *kosmonautický*, *distribuovat*, stč. *bažant* z angl. *jazz*, něm. *Passau*, stŕhn. *snuor*, fr. *attaché*, r. *космонавт*, *космонавтический*, lat. *distribuere*, stŕhn. *fasant* apod.) a jejich následnému začlenění do slovotvorného a morfologického systému přijímajícího jaz.: č. *džezový*, *pasovský*, *šňůrový*, *bažantnice*. **Staré v.** (z prajaz. a hist. období) jsou nejen pevně začleněné do lexika, ale většinou jsou také foneticky, graficky i morfologicky plně adaptované, nepociťované již jako cizí: *osel* (už psl. *⁺осьлъ < gót. *asilus*), *helma* (stŕhn. *helm*), *hřbitov* (stč. *břítov* < stŕhn. *vrīthof*), *orloj* (středolatinsky *horologium*), *maska* (středolatinsky *masca*, něm. *Maske*). **Novodobé v.** jsou nezřídka ne zcela adaptované, labilní, často hovorové a pociťované jako cizí: *basketbal*, *mobil*, *handy*, *kamion*, *taxi*, *pedikúra*, *bižuterie*. – **V.** vypovídají o mezijaz. a kulturních kontaktech a vlivech v různých oblastech (významné pro diachronní, ↑areálovou lingvistiku, ↑dialektologii, ↑etymologii, ↑sociolingvistiku), v novověku jsou v nár. jaz. vnímány různě (č. mimo období ↑purismu je benevolentní). Skupiny **v.** z téhož jaz. bývají souhrnně označovány podle lokálního původu či podle tohoto jaz. (tj. obvykle jaz., v němž je slovní základ **v.** sémanticky n. i foneticky nejshodnější, nikoli podle jaz., z nějž pochází kořen. Proto se řadí *sako* < něm. *Sakko* / it. *sacco* / lat. *saccus* ‚pytel' / ř. σάκκος ‚pytlovina' / semitské *śaq* ‚hrubá tkanina' k romanismům, ale *bažant*, v. výše, ke germanismům; někdy je ovšem jednoznačné zařazení obtížné: *papež* / sthn. *babes*

/ vulgární lat. *papex* / lat. *pap(a pontif)ex* / středořecky πάππας ‚čestný titul biskupů'). – Pro č. jsou nejvýznamnější: (a) **germanismy** (nejpočetnější skupina reprezentující **v.** od pč. po r. 1945; ve spis. lexiku zastoupena výrazy široce kulturními a technickými, v ob., slangu a arg. pak celé spektrum (*hedvábí*, *biskup*, *fara*, *hřbitov*, *máry*, *halda*, *fůra*, *forman*, *klempíř*, *pudl*, *pumpa*, *kramle*, *brýle*, *knoflík*, *flétna*, *punčochy*, *krám*, *muset*, *verbovat*, *(pře)klemovat*, *vyrajbovat*, *luft(ovat)*, *frajer*); (b) **latinismy** (především knižní **v.**, a to církevní terminologie a široce kulturní výrazy, pronikaly do č. lexika od pč. po 19. stol., někdy patrně ve fonetické podobě germ. (*mše*, *škola* či *mistr* / lat. *magister* [*majistər*] / střhn. *meister*), v novověku často pod vlivem či prostřednictvím evropských prestižních jaz.-něm., fr., v současnosti i angl., takže mají často i povahy evropeismů či internacionalismů (*rotunda*, *komín*, *rapidní*, *lampa*, *sociální*, *maximální*, *molestýrovat*, *rotovat* apod.); hojně jsou zastoupeny latinizované grecismy, zvláště v odborné terminologii: *petržel*, *kardiomegalie*, *ornitologie*, *dendrologie*; *kostel*, *hostie*, *roráty*, *orloj*, *růže*, *děkan*, *satira*, *funus*, *palmáre*, *servus* ‚pozdrav'; (c) **anglicismy**, hojné od 20. let 20. stol., nárůst v současnosti vlivem postavení angl. jako světového, odborného či prestižního jaz., např. v populární hudbě apod.; **v.** graficky velmi rozrůzněné, málo zakotvené v lexiku, zvl. spis., často módní s krátkou životností, převažují výrazy ze sportovní, technické, zvl. výpočetní terminologie: *sport*, *spurt*, *trénink*, *ragby*, *fotbal*, *tenis*, *aut*, *džez*, *swingovat*, *repovat*, *rooming-in*, *skip*, *skin*, *haš*, *čip*, *zasvičovat* < *switch*, *odentrovat* < *enter*; (d) **romanismy**, pronikají v menší míře od pozdního středověku až do současnosti, četněji za humanismu, nejhojnějším zdrojem je fr., zvl. od konce 19. do počátku 20. stol., méně obvyklým it. a šp., velmi časté něm. či jiné prostřednictví, zvl. u šp., fr. jsou pak výrazy nezřídka it. původu, nejběžněji jsou to výrazy z architektury, umění, společenského života, odívání a kulinární oblasti: *rozeta*, *fasáda*, *arkáda*, *pilíř*, *kompot*, *adié*, *madam*, *šarm*, *periferie*, *kamizola*, *bota*, *karotka*, *karbanátek* ⟨fr.⟩; *komín*, *sgrafito*, *freska*, *fraška*, *travestie*, *vila*, *kalhoty*, *pantofel*, *komže*, *sako*, *čau*, *celer*, *špagety* ⟨it.⟩; *barák*, *armáda*, *galantní*, *kamarád*, *melasa* ⟨šp.⟩; (e) **rusismy**, pronikají do lexika v několika vlnách: (1) systematicky začleňovány za obrození, zvl. do básnického jaz. a do zoologické a botanické terminologie, (2) s návratem legionářů ve 20. letech 20. stol., (3) vlivem geopolitické situace v letech 1945–1989, **v.** z tohoto období mají v lexiku nejlabilnější postavení; srov.: *děva*, *žár*, *ženština*, *bohatýr*, *kozák*, *dikobraz*, *vorvaň*, *hladýš*, *vkus*, *vzduch*, *sumka*, *kormidlo*, *průmysl*, *závod*, *řešit*; *papacha*, *vodka*, *vintovka*; *děžurná*, *kolchozník*, *bumážka*, *politbyro*, *politruk*, *ochranka*, *staršina*; (f) **polonismy**, nepočetné, nejvýznamnější obrozenecké **v.**: *úbor*, *zjev*, *opis*, *hvozdík*, *okurek*, *zábavný*; (g) **ugrismy**, nepočetné, především z období habsburské monarchie, většinou zprostředkované něm. či slk.: *guláš*, *palačinka*, *paprika*, *kočí*; (h) **slovakismy**, nepočetné, několik obrozeneckých, a pak v lexiku nezakotvené **v.** z období existence československého státu, především z období „federativního bilingvismu" let 1968 až 1993: *zástava*, *stužka*, *lyžovačka*, *dovolenkovat*, *natěšený*; (ch) **jihoslovenismy**, omezeny pouze na obrozenecké **v.**: *hrachor*, *pískavice*; (i) **grecismy**, pouze knižní výpůjčky zprostředkované nejčastěji lat., viz latinismy, nejhojnější za humanismu a v odborné terminologii, výrazy z oblasti církevní, literární a vědní; nejstarší zprostředkovala ↑staroslověnština: *papež*, *křižmo*; *katolický*, *anděl*, *ďábel*, *žák*, *bazilika*, *peripetie*, *perifráze*, *anabáze*, *chiméra*, *ametyst*, *améba*, *chirurg*, *architekt*, *periskop*. – Z hlediska č. jsou významné i č. výpůjčky (expanze – **bohemismy**) do okolních jaz., především do něm. a p., řid. do luž., r. a jihosl. (většinou staršího data): něm. *Petschaft*, *Baude*, *Peitsche*, *Haubitze*, *Robot* (arch.) ‚robota', oblast. *Pachulke* (č. *pečeť*, *bouda*, *bič*, *houfnice*, *pacholek*), p. *żebrak*, *żak*, *straż*, *praca*; luž. *nadžeja*, *stworičel*, r. *замок*, *мещанин*, ch. *mnih* (arch.), *piha* (arch.) (č. *mnich*, *pýcha*), *časopis*, *tlakomjer*, b. *влак*, *железница*, *слад*. – Zvl. skupinou jsou výrazy s rozšířením (a) (celo)evropským – **evropeismy**, velmi často výrazy se základem lat. či ř. rozšířené prostřednictvím některého prestižního evropského jaz. včetně lat.: č. *opereta*, angl. *operetta*, fr. *opérette*, něm. *Operette*, švéd. *operett*, šp., port. *opereta*, rum. *opereta*, alb. *operetë*, velšsky *opereta*, novořecky οπερέττα, r. *onepémma*, dále *papír*, *káva*, *model*, *móda*, *lampa* apod.; (b) celosvětovým – **internacionalismy**: č. *alkohol*, angl. *alcohol*, něm. *Alkohol*, švédsky *alkohol*, irsky *Alcól*, fr. *alcool*, šp., portugalsky *alcohol*, r. *алкоголь*, lit. *alkoholis*, novořecky *αλκοόλ*, středolatinsky *alcool*, persky *älkol*, hindsky *alqāhal*, arménsky *alkohol*, maďarsky *alkohol*, finsky *alkoholi*, alb., turecky *alkol*, korejsky *alʼkchol'* < arabsky *al-kuḥūl*, dále *stop*, *rádio*, *raketa* apod.), jejichž zdroji či prostředníky jsou prestižní či dorozumívací jaz. (výjimkou je č. *robot* ‚automat podobající se člověku a konající lidskou práci' podle Čapkova R.U.R.); s postupující globalizací světa se stává hranice mezi evropeismy a internacionalismy vágní; tento typ **v.** reprezentuje výrazy pro významné kulturní, společenské a technické skutečnosti a jevy, běžně takto označovány **v.** novodobé, ale tento typ **v.** (**migrující/stěhovavá slova**) je prastarý: *cukr* ⟨indické⟩, *víno* ⟨středomořské⟩, *osel* ⟨sumersky⟩. – **V.** lze třídit také podle postavení v lexiku (↑stylistika): (i) **spisovné** (menší počet): *džem*, *župan*, *vazelína*, *pasáž*, *mnich*, *elektrický*, *kopírovat*; (ii) **odborné** (terminologické; omezeny především na odb. texty, převládají **v.** z lat., ř., něm., fr., angl.): *progredovat*, *gutovat*, *torakoskopie*, *reliéf*, *titrace*, *krakování*; (iii) **obecné** (velké množství, především z něm., nyní i angl., často pronikají přes slang. či arg. vrstvu): *mašina*, *barák*, *mejlovat*, *diskžokej*, *fáro*, *foťák*, *stopík*, *flaška*, *šrajtofle*, *šnuptychl*, *plac*, *mobilovat*, *flirtovat*, *háklivý*, *šalina*; (iv) **slangové** (obvykle existují pouze ve fonetické podobě): *kompík*, *rašple*, *robinzonáda*, *spurt*, *skejťák*; (v) **argotické** (většinou přejaty z něm., z cikánštiny, jidiš, p., it., v současnosti zvl. z angl., značné lokální rozdíly): *feťák*, *bonzák*, *háky*, *facha*, *hokna*, *love* ‚peníze', *kér* ‚byt', *chabrus*, *kafrat*, *machl(ovat)*, *baganče*, *retych* ‚záchod', *škrábky* ‚boty', *gemba* ‚huba'; (vi) **archaické** a **knižní** (v souč. již běžně neužívané): *firmament*, *handlovat*, *mustrovat*, *molestýrovat*, *tangovat*; (vii) **dialektické** (typické pro pohraniční oblasti a místa s národnostně smíšeným obyvatelstvem, především germanismy a polonismy):

grajfnout ‚ukrást', *hamplovať* ‚těžce pracovat' ⟨Frýdlantsko⟩, *chłop* ‚chlap', *cały* ‚celý', *futrovać* ‚krmit dobytek' ⟨Lašsko⟩, *gryfny* ‚šikovny' ⟨Opavsko⟩, *lajsňa* ‚laťka', *cvíboch* ‚piškot' (Břeclavsko).

Lit.: Havránek, B., Vývoj spisovného jazyka českého, in: *Jazyk*, 1963; Havránek, B. – Fischer, R. (eds.): *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur*, 2 sv., 1965/1968; Holub, J. – Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, 1967; Kučera, K.: *Český jazyk v USA*, 1990; Leiss, E., Zur Entstehung des neuhochdeutschen analytischen Futurs, *Sp* 10, 1985, 250–273; Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*, 1968; Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*, 1996; Němec, I. – Horálek, K.: *Dědictví řeči*, 1986; Povejšil, J.: *Das Prager Deutsch des 17. und 18. Jahrhunderts*, 1980; Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*, 1999; Šlosar, D. – Večerka, R.: *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*, 1982; Trost, P.: *Studie o jazycích a literatuře*, 1995; *ÚE*, 1981.

BS, MN

VÝROK

Termín užívaný v logice zpravidla ve významu syntaktickém pro ↑oznamovací větu, ale i sémantickém pro soud či ↑propozici. Podle (smíšené) definice je **v.** jaz. výraz, u nějž má smysl uvažovat, zda je pravdivý, n. nepravdivý (tj. **v.** je jméno pravdivostní hodnoty, které vyjadřuje soud či propozici). Musí jít o smysluplnou oznamovací větu, která neobsahuje volné proměnné (zájmena). Takže **v.** je např. „před velkým třeskem žili lidé", ale „láska je větší než čtyři" **v.** není. **V.** je determinován časově a místně, tj. v tomto ohledu není daný jaz. výraz nijak parametrizován (např. výraz „prší" je **v.** pouze tehdy, je-li chápán jako nezávislý na časovém a místním kontextu). Eliminace kontextu (resp. jeho zahrnutí do interpretace) nemusí být vždy zcela průzračným aktem. Např. výraz „jedna a jedna jsou dvě" může v závislosti na kontextu reprezentovat řadu různých **v.** (různých pravdivostních hodnot), které jsou neslučitelné. Analytickým **v.** bude pouze v interpretaci „1 + 1 = 2". Chápeme-li však tento **v.** přeneseně jako posloupnost kladení dvou věcí vedle sebe, může mít za výsledek nic (v případě, že budeme skládat dostatečná množství uranu, která vytvoří tzv. kritickou hmotnost) n. jedinou věc (v případě, kdy jedna dešťová kapka splyne s druhou) n. tři a více (když králíka vložíme do kotce ke králíčici) a první výsledek by pak byl pouze kontingentní pravdou (vzhledem k výroku „jedna a jedna jsou dvě"). Výroková logika člení **v.** na jednoduché (neobsahují žádnou vlastní část, která je **v.**, resp. neobsahují žádnou logickou spojku), např. 3 . 5 = 15, a složené (obsahují aspoň jednu vlastní část, která je **v.**, tj. obsahují aspoň jednu spojku), např. $2 \leq 4$ – je to zkratka pro: $2 < 4$ n. $2 = 4$; predikátová logika člení **v.** na singulární (jedinečné; neobsahují žádný ↑kvantifikátor), existenční (začínají existenčním kvantifikátorem) a obecné (začínají obecným kvantifikátorem), např. (po řadě) $0 < 5$, $\exists x(0 < x)$, $\forall x(0 < x)$. V tradiční logice, resp. sylogistice, jsou významné tzv. subjekt-predikátové **v.**, kde subjekt a predikát odpovídají zhruba podmětu a přísudku (jsou to zpravidla obecná jména), které členíme podle kvality na kladné a záporné a podle kvantity na obecné a částečné, tj. čtyři druhy tvaru „všechna *S* jsou *P*", „žádné *S* není *P*", „některá *S* jsou *P*" a „některá *S* nejsou *P*". Dále lze uvažovat **v.** logicky pravdivé (↑tautologie) a logicky nepravdivé (↑logický spor).

Lit.: Berka, K.: *Stručné dějiny logiky*, 1994.

JŠ

VÝZNAM

Základní pojem nejen lingvistické ↑sémantiky, resp. celé lingvistiky, ale také ↑analytické filozofie (jazyka), ↑sémiotiky apod. Definice **v.** je v různých disciplínách i lingvistických a filozofických školách různá. **V.** se chápe jako pojmová hodnota, obsah jaz. ↑znaku (vlastního jména, slova, věty), předmět či stav věcí, který znak reprezentuje. Bez **v.** je znak jen prázdná forma. – Slovní n. ↑lexikální **v.** bývá intenzionálně charakterizován jako pojem, obsah slova n. představa. Např. de Saussure chápe **v.** (označované, signifié) jako obsahovou stránku jaz. ↑znaku, který chápe jako jednotu ↑označujícího a označovaného. **V.** je podle něho mentální fenomén, je dán nezávisle na mimojazykové realitě, v opozicích k **v.** jiných jaz. znaků; ↑langue. K rozlišení (jazykového) významu od (kognitivního, ontologického) obsahu srov. Tejnor – Dokulil (1977). – Rozklad ↑lexikálního **v.** na ↑sémy pojímané jako významové ↑distinktivní rysy se spojuje až s ↑Pražskou školou; ↑binarismus, ↑komponentová analýza. – Slova nenesou jen ↑**v.** lexikální, ale také ↑**v.** gramatický, resp. **v.** kategorematický, deiktický a synkategorematický; ↑autosémantika, ↑deixe, ↑synsémantika.– O **v.** se hovoří i na úrovni věty. Lze ho zjednodušeně charakterizovat jako ↑propozici, zatímco její ne/pravdivost se chápe jako ↑smysl. Podle ↑teorie mluvních aktů má ↑výpověď jednak ↑propoziční obsah, stanovující pravdivostní podmínky věty, jednak ↑ilokuční roli/funkci, stanovující podmínky úspěšnosti výpovědi. – Zvl. u ↑Pražské školy klasického období **v.** konkuruje s pojmem ↑funkce, tehdy v kontextu č. lingvistiky méně zatíženým.

Lit.: Coseriu, E.: *Einführung in die strukturale Betrachtung des Wortschatzes*, 1970; Greimas, A.-J.: *Sémantique structurale*, 1966; Dokulil, M. – Daneš, F., K tzv. mluvnické a významové výstavbě věty, in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*, 1958, 231–246; Frege, G., Über Sinn und Bedetung, in: Berka, K. – Kreiser, L., *Logik-Texte*, [1892] 1986, 423–441; Grice, H. P.: *Studies in the ways of words*, 1989; Kořátko, P.: *Význam a komunikace*, 1998; Leech, G. N.: *Semantics*, 1974; Lyons, J.: *Semantics*, 2 sv., 1977; Odgen, C. K. – Richards, I. A.: *The meaning of meaning*, 1923; Russel, B.: *An inquiry into meaning and truth*, 1940; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989; Searle, J. R.: *Speech acts*, 1969; Searle, J. R.: *Expression and meaning*, 1979; Searle, J. R. – Kiefer, F. ad. (eds.): *Speech act theory and pragmatics*, 1980; Schaff, A.: *Úvod do sémantiky*, 1960/1966; Tejnor, A. – Dokulil, M., Význam, obsah, smysl, *JA* 14, 1977, 49–66; Wittgenstein, L.: *Filosofická zkoumání*, [1953] 1993.

MN

VÝZNAM GRAMATICKÝ

Pojem užívaný nejčastěji v (alespoň implicitním) protikladu k pojmu ↑význam lexikální. V případě výrazu *dítětem* lze za **g.v.** jeho složek považovat hodnoty: neutrum, singulár, instrumentál. – Chápe-li se však jazykový

↑význam jako jaz. strukturace (mimojazykové) skutečnosti, je význam věty základní kontext, v němž lze jaz. význam studovat. Věta vzniká spojením dvou aktů, pojmenovávacího a usouvztažňovacího (Mathesius, 1942, 1947; usouvztažňovacímu aktu říká větotvorný). Lexikální význam lze pak vydělit jako tu složku jaz. významu, jež do věty vstupuje aktem pojmenovávacím, a **g.v.** jako tu složku, která do věty vstupuje aktem usouvztažňovacím. Hranice mezi oběma akty však není nijak samozřejmá, ba uvnitř konkrétní teorie je nutně vedena podle apriorního rozhodnutí jejího tvůrce. Např. v č. se obvykle pokládají výrazy *kovář* a *kovářův* za dvě lexikální jednotky, navzájem provázané vztahem slovotvorným. Ve větě *Kovářova kobyla často chodí bosa* je přívlastek *kovářova* zaměnitelný za *hubená* a mnohé jiné. Avšak při soustavnějším rozboru se zjišťuje, že v ní je pojmenovávací (lexikální) jednotka *kobyla* rozvita pojmenovávací (lexikální) jednotkou *kovář*, jež adj. podoby *kovářův* (zde v důsledku gramatické shody ve tvaru *kovářova*) nabyla jen proto, že sama není ničím rozvita. Pokud se lexikální jednotka *kovář* v téže větě jakkoli rozvíjí, opouští podobu adj. a vystupuje jako subst. v kategoriích **g.v.** gen. sg.: *Kobyla starého kováře // Kobyla kováře ze sousední vsi // Kobyla kováře Petra...často chodí bosa.* Tento doklad o kontextově podmíněném střídání gramatického gen. s lexikálním odvozováním ukazuje, že jevy, jež uvnitř věty patří k jedinému jaz. významu, se na složku gramatickou a lexikální rozdělují někdy značně uměle.

Lit.: Dokulil, M. – Daneš, F., K tzv. významové a mluvnické stavbě věty, in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*, 1958, 231–246; Mathesius, V., On linguistic characterology with illustration from modern English, in: *Actes du Premier congrès international de linguiste à la Haye du 10–15 avril 1928*, 1930, 56–63 (přetisk in: Vachek, 1964, 59–67); Mathesius, V., Řeč a sloh, in: Havránek, B. – Mukařovský, J., *Čtení o jazyce a poesii*, 1942, 10–100 (přetisk in: Mathesius, 1982; 92–146); Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947, 157–174; Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*, 1982; Skalička, V.: Zur ungarischen Grammatik, 1935 (přetisk in: Skalička, 1979); Skalička, V.: *Typologische Studien* (ed. Hartmann, P.), 1979; Trnka, B.: *Some thoughts on structural morphology*, in: *Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario...*, 1932, 57–61 (přetisk in: Vachek, 1964, 329–335); Vachek, J.: *A Prague School reader in linguistics*, 1964.

TH

VÝZNAM LEXIKÁLNÍ

Mentální intersubjektový korelát formy ↑lexému ve vědomí uživatele. Jednotlivé tvary lexému mají týž **l.v.**, avšak liší se ↑významem gramatickým. Např. tvary *dítě – děti* mají různé gramatické významy, tj. sg. × pl., jejich **l.v.** je však týž, tj. „lidské mládě". Vztah mezi oběma druhy významů je v různých jaz. různý: to, co jeden jaz. vyjadřuje pomocí gramatických prostředků, může jiný vyjádřit lexikálně. – Strukturu **l.v.** lze popsat pomocí dílčích sémantických komponentů, ↑sémů. **L.v.** je jaz. protějškem pojmu s oblastí ↑**intenze** (obsahu) a oblastí ↑**extenze** (rozsahu). Intenzí se rozumí soubor relevantních sémů, včetně pragmatických, extenzí výčet prvků, na které lze daný výraz referenčně vztáhnout. – V rámci **l.v.** se zpravidla rozlišuje složka pojmová (nocionální, kognitivní, konceptuální) a složka pragmatická. Do **pojmové složky významu** patří (1) vrstva denotativní, vyjadřující vztah k ↑denotátu znaku, a (2) vrstva kolokační, odrážející význam slova na základě obvyklé kombinace (např. *pes – štěká*); do **pragmatické složky významu** patří (1) vrstva konotativní, asociativní (např. o ženě – „slabá, křehká"), (2) vrstva afektivní, emocionální, odrážející pocity a emoce mluvčího a zahrnující i zdvořilost apod. Vrstva kolokační se částečně týká i složky pragmatické. Na větném zapojení lexému jsou závislé další dvě vrstvy patřící do pragmatické významové složky, a to vrstva tematická, daná organizací textu, především slovosledem, důrazem apod., a vrstva stylistická, daná okolnostmi užití lexému. V důsledku působení kontextu se **l.v.** aktualizuje ve ↑smysl. – Typy **l.v.** se mohou členit (a) podle kontextové zapojenosti na významy kontextově autonomní a kontextově vázané, (b) v rámci polysémního lexému na primární a sekundární, popř. základní a odvozené, přenesené, (c) podle frekvence na centrální (hlavní, uzuální) a periferní (okrajové, okazionální) apod. – S **l.v.** těsně souvisí ↑význam slovotvorný, strukturní, který může odpovídat **l.v.**, srov. *pomocník* „kdo pomáhá", zpravidla však je mezi oběma druhy významů rozdíl daný jaz. vývojem, srov. *poručník* – nikoli *"kdo poroučí", ale „kdo opatruje nezletilé dítě". – Popis **l.v.** je charakteristický především pro zpracování jednojazyčného ↑slovníku výkladového (↑slovníková definice). Měl by být lingvistický (tj. neměl by mít rysy encyklopedických slovníků), neterminologický, přímý, strukturní, tj. založený na analýze významových komponentů, sémů, a měl by užívat frekventovaných prostředků. Probíhá v pěti etapách: První, denotativní etapa je ještě těsně spojena se zjišťováním vztahu lexému k mimojazykové skutečnosti. V druhé etapě, signifikativní, se již přechází od extenze k intenzi a od pojmu k významu. Ve třetí etapě, etapě formálního výzkumu oblasti užití daného lexému, se hledá jeho distribuční a valenční struktura, např. *záviset*: 1. věc aj./nečlověk – „být proměnlivý podle" – člověk/nečlověk, např. *výše daně závisí na celkových příjmech*, 2. věc aj./nečlověk – „být určován, rozhodován" – člověk/nečlověk, např. *zbytek nákladů závisel na sponzorech*. Ve čtvrté etapě se zjišťují vztahy paradigmatické, k systému prostředků (zejména polysémie × homonymie, opozitnost, synonymie, hyponymie a hyperonymie aj.), a syntagmatické, kombinatorické vztahy (zejména valence, typické kolokace aj.). Pátá etapa je etapou rozčlenění sémantického spektra na významy. U pragmaticky zatížených lexémů je třeba též naznačit situaci, v jaké se jich nejčastěji užívá, popř. typy denotátů, na jaké se nejčastěji vztahují. Takto jsou popsány frazeologické jednotky v *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (1983, 1988, 1994). Při zpracování diachronního slovníku je navíc důležitá rekonstrukce **l.v.** Týká se především nedostatečně doložených lexémů. Jedním z hlavních problémů je tu vztah k denotátu, tj. označované skutečnosti. Vedle studia lexikálních mikrosystémů je třeba věnovat pozornost i mimolingvistickým pramenům. Druhým problémem je vztah mluvčích k označované skutečnosti v historické době a v současnosti, tj. posun významu v oblasti složky pragmatické (např. slovo *husita* mělo v době svého vzniku citově negativní hodnocení,

neboť šlo o označení ze strany odpůrců tohoto hnutí). Někdy se naopak může lišit složka kognitivní, pojmová, daná časově proměnlivým stavem poznání světa a přírody (srov. nedostatečnou znalost exotických zvířat v minulosti). Též ↑konotace, ↑význam.

Lit.: Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda*, 1997; *Člex*, 1985; Leech, G.: *Semantics*, 1974; Levinson, S. C.: *Pragmatics*, 1983; Lyons, J.: *Linguistic semantics*, 1995; Němec, I.: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, 1980; Němec, I., Lexikální význam ve světle teorie Pražské školy, *SaS* 57, 1996, 218–225; Saed, J. I.: *Semantics*, 1997.

RB

VÝZNAM SLOVOTVORNÝ (v. strukturní)

Význam plynoucí z významů složek obsažených v motivovaném slově, tedy z významu slova výchozího a z významu ↑slovotvorného formantu, např.: *uči-tel* „ten, kdo učí“, *pra-strýc* „strýc o generaci starší“. Je tedy konkrétní lexikální realizací strukturního významu ↑slovotvorné třídy a ↑slovotvorného typu. Jako takový je jednotkou systému. ↑Lexikální význam slova je konkretizací této jednotky v ↑normě a ↑úzu. **S.v.** může odpovídat ↑lexikálnímu významu slova, jako je tomu u uvedených příkladů, a jejich lexikální význam je pak prediktabilní, n. může být **užší** (např.: *truhl-ář*, **s.v.** „ten, kdo vyrábí truhly“; lex. význam „výrobce dřevěného nábytku“), či **širší** (např.: *bělice*, **s.v.** „předmět, který je bílý“, lex. význam „druh třešní“, n. „druh ryb“). – **S.v.** se může od lexikálního významu vzdalovat, může se i zcela setřít, pak dochází k lexikalizaci významu: lexikální význam je spojen s celým slovem, jeho strukturní význam není k pochopení slova potřebný: *krejčí*, **s.v.** „ten kdo krájí“, lex. význam „kdo šije šaty“. V takových případech lexikální význam prediktabilní není. **S.v.** slova může být modifikován v textu pod vlivem pragmatiky.

Lit.: *ČŘJ*, 1996, 91–92; Dokulil, M., K otázce prediktability lexikálního významu slovotvorně motivovaného slova, *SaS* 39, 1978, 244–251; Horecký, J., Semantics of derived words (Sémantika odvodených slov), *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae*, 1994; Kubrjakova, Je. S. – Charitončik, Z. A., O slovoobrazovatel'nom značenii i opisanii smyslovoj struktury proizvodnych suffiksal'nogo tipa, in: *Principy i metody semantičeskich issledovanij*, 1976, 202–231; Kubrjakova, Je. S.: *Semantika proizvodnogo slova*, 1981 (rec. Straková, V., Sovětský příspěvek k teorii slovotvorného významu, *SaS* 44, 1983, 317–322); *MČ* I, 1986, 224–226; Němec, I., Slovotvorný význam a expresivita, *SaS* 33, 1972, 116–121; Straková, V., Slovotvorný význam a sémantické rysy, *SaS* 41, 1980, 130–132; Straková, V., Pragmatické modifikace slovotvorné sémantiky (Příspěvek k derivační typologii), *SaS* 44, 1983, 74–77; Straková, V.: *Morfematická strukturace sémantických obsahů. Nástin derivační typologie*, *Linguistica* XIV, 1985; *TSČ*, 1962, 94–102; ↑slovotvorná motivace.

ZR

VZOR

Reprezentace morfologického ↑paradigmatu souborem tvarů určitého slova. Různé mluvnice volí různá vzorová slova, v různých popisech morfologické roviny jaz. se podle typu popisu (statický popis, algoritmický popis) a orientace k uživateli (rodilý mluvčí, cizojazyčný uživatel) rozlišuje různý počet **v.** (jemnější klasifikace) a odpovídajících vzorových slov. Školská praxe vychází z ČM. – U subst. se rozlišuje 14 základních **v.**, klasifikačním kritériem je ↑gramatický rod a zakončení základu (s koncovkou × bez koncovky, tvrdé × měkké) a opěrný tvar gen. sg. Adj. rozlišují podle typu skloňování **v.** tvrdý × měkký pro složené skloňování, **v.** otcův × matčin (podle derivačního sufixu spojovaného se základy diferencovanými na bázi přirozeného rodu) pro skloňování smíšené a zbytky skloňování jmenného, u něhož se **v.** neuvádějí. U zájmen se uvádějí **v.** pro zájmenné skloňování tvrdé (*ten*, *kdo*), měkké (*náš*, *co*) a smíšené (*všechen*). U sloves je systém **v.** založen na propojení členění sloves podle ↑kmenotvorné přípony ↑kmene minulého s členěním sloves podle kmenotvorné přípony ↑kmene přítomného (↑třída slovesná). – Kolísání mezi **v.** u domácích slov, zejm. u subst. a sloves, je dáno historickým vývojem č., u slov cizích existuje v případě, že slovo nelze jednoznačně zařadit k některému z existujících **v.** Existují případy morfologicky odlišných regionálních, stylových i naprosto neutrálních variant téhož lexému, které se řadí k různým vzorům (*kedluben / kedlubna*, *brambor / brambora*...; *kop-0–ou / kop-a-jí*).

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; Osolsobě, K.: *Algoritmický popis české formální morfologie a strojový slovník češtiny*, 1996 (dis. práce na FF MU v Brně); *PMČ*, 1996.

KO

VZOREC TEXTOVÝ

Při tvorbě konkrétního ↑textu (textového exempláře), kterým mluvčí sleduje realizaci jistého komunikačního cíle, se mluvčí (vědomě n. jen podvědomě) opírá o jistý **t.v.** Rozumí se jím globální konstrukční schéma určitého ↑druhu textu. Výběr a podoba **t.v.** se řídí ↑intencí textu, v komplexním textu určuje pořadí a hierarchii funkčních ↑segmentů textu. **T.v.** se chápe jako abstraktní hloubková struktura textu, která je základem ↑koherentního sledu vět, propojených na povrchu prostřednictvím ↑kohezních prostředků. – Užitím specifických výrazových prostředků signalizuje mluvčí zpravidla hned na ↑začátku textu svůj komunikační cíl, resp. to, o jaký ↑druh textu půjde. Adresát pak díky tomu textový exemplář přiřazuje k jistému **t.v.** a snadněji rozumí jeho struktuře, obsahu a funkci. Díky znalosti specifických textových pravidel (↑tematických posloupností, ↑izotopie, ↑textových odkazů) rekonstruuje ze segmentů textu (↑textém – 2) a jejich sledu ↑textové téma. – Odchylky mluvčího od zvoleného n. očekávaného **t.v.** signalizují ↑opravy (korektury) a reformulace.

Lit.: Brandt, M. – Rosengren, I., Zur Illokutionsstruktur von Texten, *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 22, 1992, 9–51; Daneš, F., Sémantická struktura větného vzorce, in: *OSS* II, 1968, 45–49; Dijk, T. van: *Macrostructures*, 1980; Dijk, T. van: *Textwissenschaft*, 1980; Hlavsa, Z. – Viehweger, D.: *Makrostrukturen im Text und Gespräch*, 1989.

MN

VZTAH ADORDINAČNÍ

Termín zavedený MČ III (1987) pro spojení, v němž druhá složka označuje v zásadě totéž jako složka první (je ↑koreferenční zcela n. částečně), avšak danou entitu pojmenovává jiným způsobem, a tím ji zařazuje do jiné tří-

dy jevů n. vytýká její podtřídy, uvádí nějakou její další charakteristiku. **A.v.** realizovaný v rámci jedné syntaktické pozice (*Byl to Jindra, přítel z války*) se pokládá vedle ↑koordinace za druhý základní typ ↑zmnožení syntaktické pozice. **A.v.** realizovaný v rámci ↑souvětí souřadného se naproti tomu považuje za typ koordinace: *Nepočínal si dost ekonomicky, to jest nešetřil svými silami*. V jiných gramatikách se většina spojení založených na **a.v.** interpretuje jako ↑apozice, resp. se složka na druhé pozici pokládá za větný člen ↑přístavek.

Lit.: *MČ* III, 1987.

PK

VZTAH ADVERZATIVNÍ (v. odporovací)

Považuje se za jeden ze základních významových typů ↑koordinace. Je to spojení dvou vět (klauzí) n. větných členů, které vyjadřuje, že obě složky jsou co do významu v rozporu. **A.v.** lze vyjádřit v rámci ↑koordinační skupiny (*Pohled to byl ponurý, ale nikoli bázlivý*) i v rámci ↑souvětí souřadného (*Pan farář je už mezi svatými, ale ty žiješ a vzpomínáš na Krakonošovu zahradu*). Primárně se vyjadřuje ↑parataxí. Základním výrazovým prostředkem je spojka *ale*, další spojky *avšak*, *však*, *nýbrž*, *jen(om)*, *ovšem*, arch. *než*, *leč*, *alebrž*, *anobrž* zčásti vyjadřují různé významové modifikace **a.v.** Ty mohou být vyjádřeny také výrazy hodnocenými jako adv. n. partikule *naopak*, *zatím*, *zase*, *pak*, *zato*, *přesto*, *nicméně* aj.: *Byl v nitru sám s sebou nespokojen, (ale) zato projevoval tím větší pevnost navenek*. Do spojení se spojkou *a* lze rozpor/nesoulad mezi složkami vinterpretovat na základě znalostí světa, v psaném textu ho lze signalizovat čárkou před *a*: *Petr má hlad, a nejí*. – Standardně se vychází z toho, že v souvětí odpovídá spojka *ale* – podobně jako spojka *a* – extenzionální částí svého významu v podstatě ↑logické spojce (funktoru, junktoru) nazývané ↑konjunkce (↑kopulativní vztah), součástí jejího intenzionálního významu je – ve srovnání s *a* navíc – moment nesplněného očekávání, tj. *ale* = *a* + nesplněné/zklamané očekávání (větné spojení „*p*, ale *q*“ lze tedy sémanticky interpretovat takto: *p*, a v rozporu s tím, co by bylo možné očekávat, totiž že z *p* vyplývá *non q*, platí *q*). **A.v.** se proto často chápe jako jedna z modifikací konjunkce (↑koordinace), a je proto vztahem jen mezi dvěma členy. Zvl. ve spojeních souvětných se spojkou *ale* lze na bázi ↑kooperačního principu rekonstruovat jako ↑konverzační implikatury stejné významy jako ve spojeních se spojkou *a* (↑kopulativní vztah). – V rámci **a.v.** se rozlišují různé typy. Při jejich vymezení se tradičně vychází z lexikálního významu spojovacích prostředků a nedostatečně se rozlišuje jazykový význam a znalosti světa (Svoboda v Sou, 1972; Bauer např. v Sbg, 1972; Běličová, 1985 aj.). V novějších pracích se kategorizace zakládá na komunikačně pragmatických momentech (SČ, 1998) a rozlišuje se (a) korektura očekávání („platí *p*, a na rozdíl od toho, co by plynulo z předpokladu, že jestliže *p*, tak *q*, tak *x*“) a v jejím rámci na základě lexikálního významu spojovacích prostředků další podtypy: kompenzace (*ale zato, zato však*), omezení důsledků (*jenže*), vyjímání z platnosti (*jen, pouze, leda*) aj.; (b) korektura neplatného/neadekvátního („neplatí *p*, nýbrž platí *q*“). – Řada spojení založených na **a.v.** se spojkou *ale* je z hlediska extenzionálně definované sémantiky ekvivalentní se spojeními založenými na přípustkovém vztahu (↑příslovečné určení přípustky), liší se od nich různými momenty intenzionálněsémantickými a pragmatickými: *Matka se (sice) jmenovala Aloisie, ale teta ji oslovovala Albertko – Ačkoli se matka jmenovala Aloisie, teta ji oslovovala Albertko*. Jiného druhu jsou ekvivalence mezi spojeními se spojkou *ale* + mod. slovesem *muset/nesmět* a ↑pragmatickými kondicionály: *Vyznamenání dostaneš, ale musíš se učit – Jestliže se budeš dobře učit, dostaneš vyznamenání*. – **A.v.** se vyjadřuje také ↑hypotaxí. Ve starších gramatikách se tak hodnotí spojení typu *místo* s gen. v rámci koordinační skupiny (*Nejel do Krkonoš, nýbrž do Tater – Místo do Krkonoš jel do Tater*), nové gramatiky to zpochybňují n. výslovně odmítají. Analogická spojení souvětná (*Nestaral se o lidi, nýbrž mazal karty – Místo aby se staral o lidi, mazal karty*) tak hodnotí ovšem i ony. Za hypotaktické vyjádření **a.v.** se někdy pokládají i spojení s nezačleněnou větou s relativem (↑pokračovací větou) typu *který* (*Hledal poštovní schránku, ale nenašel ji – kterou ale nenašel*) a typu *což*, *přičemž*, *načež* (*Chce být ředitelem, ale nemá organizační schopnosti – přičemž nemá organizační schopnosti*). Též ↑konfrontační vztah.

Lit.: Abraham, W., But, *Studia Linguistica* 33, 1979, 89–119; Běličová, H., K podstatě tzv. adverzativního vztahu v slovanských jazycích, *SlSlov* 20, 1985, 220–235; Haller, J., *Ale, kdežto, nýbrž*, *NŘ* 27, 1943, 106–110; Kunzmann-Müller, B. – Lang, E. (eds.): *Konfrontative Untersuchungen zu Funktionswörtern* III *(Adversative Konnektive)*, 1989; Macháčková, E., K úloze některých spojovacích prostředků v textu (zvl. prostředků s významem odporovacím), *NŘ* 70, 1987, 113–122; Malinovský, M., Výraz *ovšem* a jeho významové modifikace, *NŘ* 79, 1996, 241–251; Oravec, J., Základné odporovacie súvetia, *SR* 42, 1977, 79–86; Rosengren, I., *Aber* als Indikator des Widerspruchs, in: Besch, W. (ed.), *Festschrift für S. Grosse zum 60. Geburtstag*, 1984, 209–232; *Sbg*, 1972; *SČ*, 1998; *SS*, 1990, 43–51; *Sou*, 1972.

PK

VZTAH DISJUNKTIVNÍ (v. vylučovací, v. alternativní)

Jeden ze základních významových typů ↑koordinace. Syntakticky souřadné spojení dvou n. více složek (vět n. větných členů) vyjadřujících různé alternativy/eventuality, z nichž platí n. by mohla platit jedna n. druhá n. některá další, tj. z nichž je možné si vybrat. **D.v.** lze vyjádřit v rámci ↑koordinační skupiny (*To okno rozbil Petr, nebo Pavel*) i v rámci souvětí souřadného (*Více než polovina revolucionářů padla v boji nebo // anebo byla umučena brzy po zajetí*). Základním výrazovým prostředkem jsou spojky *nebo* a *anebo*, v neotázkových výpovědích i vícečlenné spojky *buď(to) – (a) nebo – (a)nebo ...*: *Buď je na dvoře, (a)nebo je ve sklepě, (a)nebo ještě vůbec není doma*; kniž. spojka *či* v otázkách zjišťovacích (*Sním, či / / nebo bdím?*) a v idiomech (*tak či onak*), arch. spojka *čili* v otázkách (*Nevěděl jsem, mám-li se dáti do smíchu čili / / nebo do pláče*), ve spojení typu „*p*, nebo *non p*“ arch. *čili nic*: *Otevře-li se mu čili nic*. Hov. je spojení otázek (zvl. ↑deliberativních) bez spojky: *Má mě ráda, nemá mě ráda?* – Spojka *(a)nebo* při spojování dvou vět do souvětí souřadného v podstatě odpovídá dvouargumentové ↑logické spojce (junktoru, funktoru) nazývané **disjunkce**.

Rozlišují se dva základní typy: d. slabá (inkluzivní) a d. silná (exkluzivní). **D. slabá** (symbolicky v, lat. *vel*) je definována takto: spojení *p* v *q* má hodnotu pravda, je-li *p* pravda, nebo je-li *q* pravda, anebo jsou-li *p* a *q* pravda. **D. silná** (symb. někdy w, lat. *aut*) je definována takto: *p* w *q* má hodnotu pravda jen tehdy, je-li *p* pravda a *q* nepravda, nebo tehdy, je-li *p* nepravda a *q* pravda. V č. neexistují – na rozdíl např. od lat. – prostředky rozlišující oba typy disjunkce, protože spojka *(a)nebo* je víceznačná. Je tedy sémantická interpretace **d.v.** do značné míry závislá na znalostech světa komunikantů: spojení *Petr je na dvoře, (a)nebo je ve sklepě* lze interpretovat jako d. silnou, spojení *Na chalupě budeme o Vánocích lyžovat nebo sáňkovat* naproti tomu spíše jako d. slabou, spojení *Kusy nábytku mizely nebo se jen stěhovaly z místa na místo* oběma způsoby. V písemných textech lze vyjádřit, že jde o d. silnou, čárkou před *nebo*. Srov.: *Polévku můžeme podle potřeby přisolit, nebo připepřit* (= buď jen přisolit, nebo jen připepřit, ale ne přisolit i připepřit) × *Polévku můžeme podle potřeby přisolit nebo připepřit* (buď jen přisolit, nebo jen připepřit, anebo přisolit i připepřit). Silnou d. často vyjadřují i spojovací výrazy s ↑restriktivní partikulí: *Polévku můžeme podle potřeby přisolit, nebo jen připepřit.* D. slabou vyjadřuje (zvl. v textech vědeckých a právních) spojka *a/nebo*: *Rodiny s nižším příjmem mají nárok na daňové úlevy a/nebo dostávají od státu sociální přídavky.* Variantu slabé d. s významem „buď *p,* nebo *p* i *q*, ne však pouze *q*" vyjadřují spojovací výrazy s aditivní partikulí: *Pošli mu telegram nebo mu i zatelefonuj.* – Řadě disjunktivních spojení se spojkou *nebo* sémanticky odpovídají spojení konjunktivní se spojkou *a*. Sémantická ekvivalence se vysvětluje několika principy, zvl. na základě **De Morganových zákonů** výrokové logiky: (1) $\neg(p \vee q) \equiv \neg p \wedge \neg q$; (2) $\neg(p \wedge q) \equiv \neg p \vee \neg q$ a na základě logické ekvivalence $((p \vee q) \supset r) \equiv ((p \supset r) \wedge (q \supset r))$. Klasické příklady: *Petr běhá rychleji než Pavel nebo Ivan // Petr běhá rychleji než Pavel a Ivan*; *V červnu nebo v červenci tam stoupají teploty nad 30 stupňů // V červnu a v červenci tam stoupají teploty nad 30 stupňů*; *Cukr je rozpustný ve vodě nebo v alkoholu // Cukr je rozpustný ve vodě a v alkoholu.* I když z hlediska extenzionální sémantiky jsou spojení se spojkou *a* spojení se spojkou *nebo* ekvivalentní, existuje mezi nimi významový rozdíl: spojka *nebo* navíc vyjadřuje, že složky spojení představují alternativy, např. (a) časovou distributivnost: *Večer jsem tancoval nebo zpíval* (každá složka je platná pro jinou (nespecifikovanou) časovou podmnožinu ve větě vyjádřené množiny ve smyslu „večer jsem někdy tancoval, jindy zpíval") × *Večer jsem tancoval a zpíval* (nic o časové distributivnosti neříká, tj. nevylučuje časovou koincidenci); (b) exemplifikaci alternativami: *Bezstarostně žijí Rothschild nebo Onassis* (složky představují alternativní příklady nějakého výčtu) × *Bezstarostně žijí Rothschild a Onassis* (nic neříká o tom, že jde o příklady). – Na základě logické ekvivalence $p \supset q \equiv \neg p \vee q$ se vysvětluje ekvivalence mezi ↑pragmatickými kondicionály typu *Jestliže budeš toho psa dráždit, tak tě kousne* a disjunktivními spojeními typu *Nedráždi toho psa, nebo tě kousne*, n. mezi podmínkovými spojeními typu *Jestliže se bitva u Hastingsu nekonala v roce 1066, tak se konala v roce 1086* a disjunktivními spojeními typu *Buď se bitva u Hastingsu konala v roce 1066, nebo se konala v roce 1086.* Momenty, které vedou autora k tomu, aby vztah mezi *p* a *q* formuloval jako **d.v.**, jsou různé, zvl. neznalost mluvčího, která ze složek platí (*Bitva u Hastingsu se konala (buď) v roce 1066, nebo v roce 1086*), nerelevantnost výběru toho, která ze složek platí (*Kup si Lidové noviny nebo Svobodné slovo*), alternativnost výběru toho, která ze složek platí (*Cukr je rozpustný ve vodě nebo v alkoholu*) aj. – Za spojení založená na **d.v.** se u některých autorů považují i spojení s jinými spojkami. Jde např. o spojení, v nichž jsou složky *p* a *q* ↑koreferenční. Tvoří ho několik podtypů, např. (a) s významem ↑rektifikace: druhá složka spojení vyjadřuje alternativu bližší skutečnosti, tj. zpřesňující n. korigující složku první (*Ve své nemoci jsem všecko zapomněl, nebo // či jsem spíš na to nechtěl myslet*; *Projížděli skladišti, nebo // či co to bylo*); (b) s významem identifikačním: spojka *nebo* spolu s výrazy typu *jinak, jinými slovy, neboli* vyjadřuje, že obě složky představují alternativní označení téhož denotátu (*Součástí mluvnice je i skladba nebo cizím slovem syntax*), spojky *neboli, čili* vyjadřují referenční identitu obou složek (*Součástí mluvnice je skladba čili // neboli syntax*).

Lit.: Běličová-Křížková, H., Disjunktivní spojení v češtině a ruštině a jeho varianty, *ČSR* 22, 1977, 193–201; Daneš, F.: *Jazykový koutek Čs. rozhlasu* I, 1949, 257–258; Daneš, F., O spojce *nebo*, *NŘ* 77, 1994, 133–138; *MČ* III, 1987; Oetke, K.: *Paraphrasenbeziehungen zwischen disjunktiven und konjunktiven Sätzen*, 1981; Oravec, J., Vylučovacie súvetie, *SR* 41, 1976, 321–330; Pelletier, H. J., *Or*, *ThL* 4, 1977, 61–74; *Sou*, 1972; *SS*, 1990.

PK

VZTAH EXPLIKATIVNÍ (v. vysvětlovací)

Vykládá se jako typ ↑koordinace, n. ↑apozice. **E.v.** je mezi složkami, z nichž druhá přináší informaci nutnou n. důležitou pro správné pochopení složky první. Mluví se někdy o strukturách s prostě vysvětlovací větou, protože vysvětlení není založeno na kauzálně-implikačním základě. **E.v.** vyjadřují spojky *totiž* (*Nezapomeňte, že se od té doby změnil, tehdy totiž ještě nepil a pečoval o svůj zevnějšek*), *však* stojící na prvním místě druhé věty (*Viděl muže na druhém konci drátu zcela jasně; však znal dobře ty podkrovní místnosti v soudní budově*), *vždyť* (*Předpis je předpis, vždyť to znáš*). Ve starších gramatikách se **e.v.** neodlišoval od vztahu „důvodového a vysvětlovacího" (*Nemluv se mnou v takových složitých větách, já totiž nesnadno chápu*), tj. spojení, v nichž je jimi vyjadřované vysvětlení založeno na kauzálně-implikačním základě (tak ještě Sbg, 1972). S. **e.v.** pracuje už Svoboda v Sou (1972) a s výjimkou SS (1990) všechny č. syntaxe.

Lit.: *MČ* III, 1987; *Sbg*, 1972; *Sou*, 1972; *SS*, 1990.

PK

VZTAH GRADAČNÍ (v. stupňovací)

Významový typ ↑koordinace; je to spojení dvou složek (vět/klauzí n. větných členů) vyjadřující, že druhá převyšuje obvyklou míru očekávání danou významem složky první. **G.v.** lze vyjádřit v rámci ↑koordinační skupiny (*O prázdninách jsem procestoval Bulharsko, ba dokonce i Turecko*) i v rámci souvětí souřadného (*Znala její city, ba*

dokonce prohlédla i její úmysly). **G.v.** není na stejné rovině jako ostatní koordinační vztahy, nýbrž operuje na nich, modifikuje je: za druh vztahu slučovacího ho pokládali Gebauer-Ertl (1926), Trávníček (1949) řadí některé typy do vztahu odporovacího, za samostatný typ koordinace se pokládá od Bauera (např. 1961). – Základní typy **g.v.** jsou: (a_1) „platí *p*, a / ale nadto platí *q*“: vyjadřuje se kniž. spojkou *ba*, arch. *ano*, n. dvojitými spojkami *nejen – ale*, *nejen – nýbrž*, kniž. *netoliko – ale*, *netoliko – nýbrž*, často s partikulemi typu *i*, *ještě*, *dokonce*, *přímo*, *nadto* (*Znala její city, ba (dokonce) (i) prohlédla její úmysly*; *Znala nejen její city, ale (dokonce) (i) prohlédla její úmysly*), stupňování se vyjadřuje i výrazy typu *co víc*, *nejen to*, *více než to*: *Znala její city, ba co víc, (dokonce)(i) prohlédla její úmysly*; (a_2) „neplatí *p*, a / ale nadto neplatí ani *q*“; vyjadřuje se spojovacím výrazem *ba ani* + záporné sloveso (*Nikdy se nepral, ba ani nehádal*); spojovacím výrazem *natož aby*, *tím méně aby*, *neřku-li aby* + kladné sloveso se vyjadřuje navíc moment, že *q* je nějak z *p* očekávané, ale nerealizuje se (*Nikdy se nehádal, natož aby se pral*); (b) „neplatí *p*, nýbrž naopak platí *q*“; po spojce, stejné jako v (a), je adv. *spíše*, *naopak* (*Teď na něho nikdo nedbal, ba spíše leckdy se mu smáli do očí*), časté je i spojení bez spojky: *Děvče, my nejdeme, my letíme*. Za specifický typ **g.v.** bývá někdy považován význam (c_1) „platí *p*, a tím spíše se dá očekávat platnost *q*“ a význam (c_2) „neplatí *p*, a tím méně se dá očekávat platnost *q*“ se spojovacími prostředky *tím spíše*, *tím méně*, *teprve ne*, *už vůbec ne*: *Tatínek kouří sparty, (a) tím spíše bude kouřit i marlbora*; *Nekouří, a karty teprve nehraje*. – Ve starších gramatikách se za prostředek vyjádření **g.v.** pokládala i členská spojení typu *kromě* s gen. a *mimo* s akuz. (*Dostal nejen mzdu, ale i odměnu – Kromě mzdy dostal i odměnu*), nové takové řazení zpochybňují n. zcela odmítají.

Lit.: Bauer, J., Souřadné souvětí, in: *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české* 2, 1961, 298–363; Bělicová-Křížková, H., Tzv. stupňovací (gradační) vztah, *SlSlov* 13, 1976, 19–32; Blažek, J., Stupňovací spojení v češtině, *SPFFBU* A 10, 1962, 39–55; Blažek, J., K vyjadřování důsledkového odstínu stupňovacího spojení a ke vzniku příslovcí *natož, natožpak*, *NŘ* 50, 1967, 199–205; Gebauer, J. – Ertl, V.: *Mluvnice česká*, 1926; *MSČ* II, 1949; *Sou*, 1972; *SS*, 1990.

PK

VZTAH HYPONYMNĚ-HYPERONYMNÍ

Konverzivní relace mezi významy lexémů vyjadřující pojmový vztah podřazenosti (**hyponymie**) a nadřazenosti (**hyperonymie**). Mezi **hyponymem** (podřazeným lexémem) a **hyperonymem** (nadřazeným lexémem) jde o souvislost členu (přesněji podtřídy) a třídy: *růže – KVĚTINA*, *láska – CIT*, *rudý – ČERVENÝ*, *běžet – POHYBOVAT SE*. **H.-h.v.** lze definovat jako **inkluzi** (zahrnování) realizující se ve dvou protichůdných směrech. Z hlediska ↑**extenze významu** je hyponymum zahrnuto v hyperonymu (např. třída všech růží je součástí třídy květin), z hlediska ↑**intenze** významu jde o zahrnování v opačném směru (hyponymum *růže* obsahuje celý význam hyperonyma *KVĚTINA*, je však navíc obohaceno o další specifikující rysy). Inkluze mezi intenzemi lexémů je využívána v ↑slovníkové definici. (Lyons hovoří o „zapouzdření“ syntagmatické specifikace významu nadřazeného lexému v lexému podřazeném: *tyran = despotický vládce*). – Z pohledu logiky lze **h.-h.v.** popsat jako (a) implikaci: z pravdivosti výroku *Petr přinesl růže* vyplývá pravdivost výroku *Petr přinesl květiny*, v opačném směru však implikace neplatí (z *Petr přinesl květiny* nevyplývá pravdivost *Petr přinesl růže*), tj. výrok obsahující X implikuje pravdivost výroku, v němž Y je hyponymem k X. Existují však kontexty, v nichž je implikace opačná, tj. výrok obsahující X implikuje pravdivost výroku, v němž Y je hyperonymem k X: z pravdivosti výroku *Petr má rád květiny* vyplývá pravdivost výroku *Petr má rád růže*, opačně však implikace opět neplatí (z *Petr má rád růže* nevyplývá pravdivost *Petr má rád květiny*), srov. downward entailing contexts u Ladusawa (1980); (b) tranzitivní relaci (vztah bývá vícestupňový); jestliže *růže* je hyponymum od *květina* a *květina* hyponymum od *rostlina*, pak je nutně *růže* – na jiném stupni abstrakce – hyponymum od *rostlina*. – Každému hyperonymu jsou v jaz. struktuře podřazena nejméně dvě hyponyma (*KVĚTINA – fialka*, *růže...*). Hyponyma téže abstrakční úrovně (členy téže třídy) spojuje vztah **kohyponymie** (souřadnosti). **Kohyponyma** (souřadné lexémy) vytvářejí řady s více či méně otevřenými hranicemi (např. názvy stromů, jídel, zaměstnání), případně cyklicky uspořádané uzavřené podsystémy (názvy ročních období, měsíců v roce ad.). V kontextech se stejnou referenční platností nelze kohyponyma zaměňovat, vzájemně se vylučují (např. výpověď *Dostala jsem od Petra růži* nelze nahradit výpovědí *Dostala jsem od Petra kopretinu*). – Lexémy, které se vyskytují ve středních polohách hyperonymně-hyponymních struktur, patří většinou k základní slovní zásobě. Lexémy vyšších stupňů, vyžadující při pojmenování větší zobecnění, i lexémy nejnižších stupňů, vyžadující naopak specifikaci, bývají v slovníku novější a méně frekventované. **H.-h.v.** lze považovat za hlavní organizující princip lexikálního subsystému; zvláště beremeli v úvahu i quazihyponymii (Lyons, 1977), překračující hranici slovních druhů (*CHUŤ – sladký*, *hořký*, *kyselý*, *slaný*). Hyponymně-hyperonymní strukturace slovníku je ve všech jaz. v hlavních rysech obdobná, neboť odpovídá obecně lidskému pojmovému členění reality. Rozdíly jsou dány především nestejným pokrytím pojmů konkrétními lexémy. Též ↑hierarchické významové vztahy, ↑tezaurus.

Lit.: Čermák, F., Lexikální opozice, paradigma a systém, *SaS* 44, 1983, 207–219; *Člex*, 1985; Haller, J. ad.: *Český slovník věcný a synonymický* 1–3, 1969–1977 (*Rejstřík k svazkům 1–3*, 1987); Ladusaw, W. A.: *Polarity sensitivity as inherent scope relation*, 1980; Lyons, J.: *Semantics* 1, 1977; *PMČ*, 1996.

ZH

VZTAH KONFRONTAČNÍ (v. kontrastu, v. kontrastně porovnávací)

Významový typ ↑koordinace; v klasických gramatikách pokládán za významový typ ↑adverzativního vztahu (Bauer v Sbg, 1972), v gramatikách novějších za typ samostatný. **K.v.** je mezi složkami, které se co do významu stavějí do protikladu n. přímo do kontrastu. Realizuje se jen v rámci souřadného souvětí (tj. nikoli v rámci ↑koordinační skupiny). Věty mají zpravidla paralelní stavbu co do AČ: konfrontuje se východisko první věty s východis-

kem věty druhé a jádro první věty s jádrem věty druhé: *Minulá zima byla krátká a mírná, a // ale letošní zima je mimořádně krutá.* Někdy se konfrontuje jádro první věty s východiskem věty druhé: *Chrání svého člověka, a // ale cizího bez milosti utopí.* O tzv. gapping-konstrukcích (*Petr spal ve stanu, Eva v chatě*) ↑koordinace. – Spojení založená na **k.v.** jsou jednak bezespoječná (*Já se dřu, ty si ležíš na gauči*), pak je to, že jde o konfrontaci, vyjádřeno jen paralelním AČ, jednak se spojkou, buď odporovací, n. slučovací: *Počet korálů se zmenšuje, ale // a rostlin přibývá.* Explicitně je **k.v.** vyjadřován lexikálně, výrazy typu *naopak, naproti tomu, zase*: *Počet korálů se zmenšuje, rostlin naopak přibývá.* SS (1990) sem řadí i další výrazy (např. *přitom, zatím*) a záporku *ne* (*Pijí čaj, ne kávu*). – Konfrontaci vyjadřují také souvětí obsahující spojky většinou primárně podřadicí: (a) *jestliže // -li* v první větě spojení (*Jestliže svobodní mládenci mívají nepořádek kolem sebe, ženatí mívají nepořádek v duši*) – typ dříve považovaný za nesprávný, obhájený Trávníčkem (1942) jakožto věty zřetelově omezovací; (b) *zatímco // zatím co*, které mohou být v první n. druhé větě spojení (*Zatímco svobodní mládenci mívají nepořádek kolem sebe, ženatí mívají nepořádek v duši // Ženatí mládenci mívají nepořádek v duši, zatímco svobodní mládenci mívají nepořádek kolem sebe – Zatímco ženatí mládenci mívají nepořádek v duši, svobodní mládenci mívají nepořádek kolem sebe // Svobodní mládenci mívají nepořádek kolem sebe, zatímco ženatí mívají nepořádek v duši*) – typ do uveřejnění Hausenblasovy (1958) stati rovněž odmítaný; (c) *kdežto* dnes jen v druhé větě spojení (*Svobodní mládenci mívají nepořádek kolem sebe, kdežto ženatí mívají nepořádek v duši*); (d) *když* v druhé větě spojení, v níž se vyjadřuje děj/stav, který nastal před dějem/stavem věty první (*Sparta nakonec zápas prohrála, když ještě v poločase vedla 2:0*) – typ rovněž odmítaný, obhájený Danešem (1963); (e) *aby* v druhé větě spojení, v níž se – na rozdíl od spojení s *když* – vyjadřuje děj/stav, který nastal po ději/stavu věty první: *Sparta ještě v poločase vedla 2:0, aby nakonec zápas prohrála* – obhájený Danešem (1963). – Rozdíly mezi jednotlivými konfrontačními spojeními umožňuje vyložit pojem **konfrontační perspektiva**, postihující vztah mezi větou tvořící pozadí a větou, jejíž obsah na tomto pozadí vystupuje jako reliéf. Vyjadřuje se větosledem, v některých typech navíc i spojkou. Rozlišuje se konfrontace prostá (spojení s *zatímco*) a konfrontace kontrastní (spojení s *jestliže*), spojky *aby* a *kdyby* mohou být jak u konfrontace prosté, tak i u kontrastní (Daneš, 1985).

Lit.: Daneš, F., Konfrontační souvětí se spojkou *jestliže, zatímco, aby, když*, *NŘ* 46, 1963, 113–130; Hausenblas, K., Věty se spojkami *kdežto* a *zatímco* v dnešní češtině, in: *Studie ze slovanské jazykovědy*, 1958, 133–140; Oravec, J., Konfrontačné odporovacie súvetia, *SR* 42, 1977, 153–162; *SS*, 1990; Trávníček, F., K netázacím vedlejším větám s *-li, jestliže* a *jestli*, *SaS* 8, 1942, 124–130; *VT*, 1985, 124–137.

PK

VZTAH KONKLUZIVNÍ (v. konsekutivní, v. důsledkový, v. následkový, v. motivovanosti)

Spojení dvou složek, v němž druhá vyjadřuje, co vyplývá z první jako následek, n. logický závěr. **K.v.** lze vyjádřit v rámci ↑koordinační skupiny (*Ale byla to zároveň výzva, tedy rozkaz*) i v rámci ↑souvětí souřadného (*Bývalo mu v zahrádce nejveseleji, a proto tam zpíval nejčastěji*). Vyjadřuje se zvl. souřadicími spojovacími prostředky *(a) tedy, (a) tudíž, (a) proto, (a) tak*, hov. *tož* a spojkou *takže*, hodnocenou většinou jako podřadicí, za souřadicí ji chápe např. Sgk (1986); k významu jednotlivých spojovacích prostředků např. Svoboda (1956, 1972). Kniž. je spojka *i*: *Přítele našeho po cestě rozbolela hlava, i museli jsme se vrátit.* Za hypotaktické vyjádření **k.v.** se někdy pokládají i spojení s nezačleněnou větou s relativem (↑pokračovací větou) typu *což, pročež*: *Ke svým příbuzným byl tvrdý a jedovatý, a proto // za to ho neměli rádi – pročež / / za což ho neměli rádi.* – **K.v.** se chápe různě, v závislosti na pojetí ↑koordinace. Za významový typ koordinace ho pokládá např. Bauer v Sbg (1972), Havránek-Jedlička (1981) aj. V novější literatuře se zprav. chápe jako jeden z typů spojení založených na kauzálně-implikačních vztazích (MČ III, 1987), n. na ↑konjunkci obohacené o moment motivovanosti (SS, 1990), z jiného hlediska i SČ (1998). Autoři, kteří rozlišují příčinu a důvod jako dvě různé jazykové kategorie (↑příslovečné určení příčiny), zprav. rozlišují také důsledek příčinný (*Pršelo, takže jsou chodníky mokré*) a důsledek důvodový (*Chodníky jsou mokré, takže muselo pršet*); např. Svoboda (1972). – V rámci koncepcí vykládajících **k.v.** na bázi kauzálně-implikačních vztahů se většinou vychází z toho, že spojení typu „*p*, takže/a proto *q*“ reprezentuje konverzi spojení „protože *p*, *q*“: (a) *Petr má hlad, protože celý den nejedl* – (b) *Petr celý den nejedl, takže / a proto má hlad*, přičemž se předpokládá, že jedna a táž kauzální relace mezi propozicemi *p* a *q* je vyjadřována ze dvou různých zorných úhlů, tj. (a) z hlediska příčiny, (b) z hlediska důsledku/následku, podle toho, který z aspektů mluvčí považuje za dominantní. Tento předpoklad je ovšem v novější literatuře zpochybňován. – V rámci koncepcí vykládajících **k.v.** na bázi konkluzivnosti se spojení typu „*p*, takže/a proto *q*“ interpretují jako jaz. prostředky vyjadřující vyvozování závěru (u nás Karlík, 1999). Rozdíl mezi spojeními (a) a (b) se pak jeví takto: spojení (a) jsou založena na tzv. reflexivní (retrospektivní) variantě vyvozování závěru, spojení (b) na tzv. přímočaré (prospektivní) variantě vyvozování závěru (von Wright, 1977). – Lze rozlišovat několik typů spojení založených na **k.v.** Spojení „*p*, takže *q*“ vyjadřují: (1) vyvození závěru, při němž je *q* logicky nutně pravdivé (jde o tzv. deduktivní závěr); vyvození závěru neříká nic víc, než co je implicitně n. explicitně obsaženo v premisách; volba *q* tedy neexistuje: *Tato báseň obsahuje dvě čtyřveršové strofy a dvě trojveršové strofy, takže je to sonet*; (2) vyvození závěru, při němž není *q* logicky nutně pravdivé (jde o tzv. induktivní závěr); vyvození závěru říká víc, než co je obsaženo v premisách: *Venku prší, takže Petr (asi) zmokne.* Jiné koncepce (např. Kneipová, 1978) předpokládají, že i spojení typu (2) obsahují vždy logicky pravdivé *q*. Z toho se pak odvozuje, že funkcí spojení založených na **k.v.** nemůže být vyjadřování kauzální souvislosti, neboť vše, co obsahuje spojení „*p*, takže *q*“, je explicitně n. implicitně obsaženo už v *p*. Výběr *q* z množiny $\{q_1, ..., q_n\}$ je tak motivován textotvornými faktory, tematickou sukce-

sivitou textu (nezačleněná vedlejší věta s *takže* je tedy ↑pokračovací věta). Vedle pojetí, která **k.v.** spojují s textotvornou funkcí věty „takže *q*", existují i pojetí, která ho spojují s KF (Rosengrenová, 1987), resp. snaží se obě funkce rozlišovat (Karlík, 1999).

Lit.: *ČM*, 1981; Karlík, P., Funkce konkluzivních souvětí v jazykové interakci, *SPFFBU* A 47, 1999, 85–94; Klein, J.: *Die konklusiven Sprechhandlungen*, 1987; Kneip, R.: *Der Konsekutivsatz. Folge oder Folgerung?*, 1978; *MČ* III, 1987; Rosengren, I., Begründungen und Folgerungen als kommunikative Handlungen, in: Motsch, W. (ed.), *Satz, Text, sprachliche Handlung*, 1987, 179–197; *Sbg*, 1972; *Sgk*, 1989; *Sou*, 1972; *SS*, 1990; Svoboda, K., O souřadných souvětích vysvětlovacích a důsledkových, *NŘ* 39, 1956, 1–18; Wright, G. H. von: *Handlung, Norm und Intention*, 1977.

PK

VZTAH KOPULATIVNÍ (v. slučovací)

Jeden ze základních významových typů ↑koordinace. Tradičně se charakterizuje jako spojení dvou n. více složek (vět/klauzí n. větných členů) vyjadřující, že složky jsou navzájem rovnocenné a vykazují nějakou sounáležitost. **K.v.** lze vyjádřit v rámci ↑koordinační skupiny (*Dědeček a babička už umřeli*) i v rámci ↑souvětí souřadného (*Bylo předjaří a sluníčko pěkně svítilo*). Primárně se vyjadřuje ↑parataxí. Základním výrazovým prostředkem je spojka *a*: Partikule *i* a její záporný protějšek *ani* mají primární funkci vytýkací, většinou však plní současně i funkci spojovací: *Ti ostatní se mlčky usmívali na nemocného a i on //, i on jim oplácel úsměvem*; *Nebe bylo jasné a ani // , ani větřík se nikde neopřel do vysoké trávy*. Ke spojení vět záporných lze užít arch. spojky *aniž*, po níž je na rozdíl od *ani* sloveso bez záporky: *Nikdo se tomu příliš nedivil, aniž kdo příliš Hudce litoval.* Bezespoječné spojení je nejčastěji u složek, které mají paralelní stavbu (*Nikdo mi neporadí, nikdo mě nepochválí*), v typu *Petr, Pavel, Marie a Jana se tomu smáli nejvíc* jde o ↑elipsu spojky *a* mezi složkami *Petr Pavel Marie.* Další spojky (*až*) a víceslovné spojovací výrazy opakované (*hned – hned, tu – tu, jednak – jednak* aj.) n. různoslovné (*napřed – potom, zde – tam* aj.) vyjadřují významové modifikace **k.v.** – Spojka *a* při spojování vět do souvětí v podstatě odpovídá dvojargumentové ↑logické spojce (funktoru, junktoru) nazývané ↑konjunkce (symbolicky zprav. ∧, n. &). Ta je (extenzionálně, tj. jakožto konstelace pravdivostních hodnot) definována takto: spojení $p \wedge q$ má hodnotu pravda, je-li *p* pravda a *q* pravda, v ostatních případech je $p \wedge q$ nepravda. Vedle koncepcí, které význam spojky *a* chápou čistě extenzionálně, existuje množství koncepcí, které výklad zjemňují. Základní **k.v.** je totiž – zvl. realizuje-li se v rámci souvětí souřadného – zpravidla obohacen o různé další sémantické a pragmatické momenty. Řadu z nich lze vyjádřit různými částicemi a příslovci. V klasických mluvnicích se lexikální význam těchto výrazů stal východiskem, na jehož základě různí autoři dospívají k různým typům/variantám/odstínům spojení založených na **k.v.** (Bauer v Sgk, 1972). V části novějších prací se v podstatě vychází z toho, že význam spojky *a* je identický s „∧" (proto se *a* uplatňuje – např. v ↑obsahových větách – i v případech, kdy mezi *p* a *q* neexistuje žádná obsahová souvislost: *Vyprávěl mi, jak se naboural a jak se Jana vypravovala na dovolenou*) a ony další momenty, které má *a* ve srovnání s „∧" navíc, představují ↑konverzační implikatury, které lze na základě ↑kooperačního principu ze spojení $p \wedge q$ odvodit, např., že *p* a *q* platí simultánně (*Maminka prala a prozpěvovala si* – expl. vyjádřitelné výrazem *přitom*), že *q* platí po *p* (*Petr se oženil s Marií a Marii se narodil chlapeček* – expl. vyjádřitelné výrazy jako *pak*), že *p* a *q* jsou lokalizovány na stejném místě (*Maminka je v kuchyni a vaří* – expl. vyjádřitelné výrazy *tu, tam, zde*) aj.; ↑sugerovaný závěr. – Řada souvětných spojení založených na **k.v.** se spojkou *a* je z hlediska extenzionálně definované sémantiky ekvivalentní s disjunktivními spojeními se spojkou *nebo* (↑disjunktivní vztah). Jiného druhu jsou zdánlivé n. faktické ekvivalence mezi spojeními založenými na ↑implikaci a spojeními založenými na konjunkci, např. *Jestliže mu zatelefonuješ, hned přijde – Stačí mu zatelefonovat, a on hned přijde.* Takové vztahy jsou zvl. mezi ↑pragmatickými kondicionály typu *Jestliže se budeš dobře učit, dostaneš vyznamenání* a spojeními se spojkou *a Uč se // Musíš se učit, a dostaneš vyznamenání.* – **K.v.** se vyjadřuje také ↑hypotaxí: v rámci koordinační skupiny se uplatňuje předl. *s* + instr.: *Otec a matka už odešli – Otec s matkou už odešli*, v rámci souřadného souvětí se využívá spojky *aby*, uvozující ↑nezačleněnou větu vedlejší (nepravou větu účelovou), k vyjadřování vyústění děje (*Řeka Moravice pak protéká Kružberkem k Vikštejnu a Hradci, aby se u Kylešovic spojila s Opavicí*), příp. k patetickému vyjádření osudového vyústění děje: *Ulehla, aby již více nevstala.* Za hypotaktické vyjádření **k.v.** se někdy pokládají i spojení s nezačleněnou větou s relativem (↑pokračovací větou) typu *který* (*Dal dopis Norbertovi, a ten ho odnesl na poštu – který ho odnesl na poštu*) a typu *což, přičemž, načež* (*Petr se oženil s Marií a Marii se potom narodil chlapeček – načež se Marii narodil chlapeček*).

Lit.: Karlík, P.: *Studie o českém souvětí*, 1995; Lakoff, R., IF's, AND's, and BUT's about conjunction, in: Fillmore, Ch. – Langendoen, T. (eds.), *Studies in linguistic semantics*, 1971, 115–149; Oetke, C.: *Paraphrasenbeziehungen zwischen disjunktiven und konjunktiven Sätzen*, 1981; Posner, R., Bedeutung und Gebrauch der Satzverknüpfer in den natürlichen Sprachen, in: Grewendorf, G. (ed.), *Sprechakttheorie und Semantik*, 1979, 345–385; *Sbg*, 1972; *Sou*, 1972; *SS*, 1990; Svoboda, K., Souřadná souvětí asyndetická a souřadná souvětí se spojkou *a* ve spisovné češtině, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 281–287; Trávníček, F., Věty se spojkou *aniž*, *SaS* 9, 1943, 13–19.

PK

VZTAH SYNTAGMATICKÝ A PARADIGMATICKÝ (syntagmatika a paradigmatika)

Dva rozměry uspořádání jednotek, jimiž jazykověda popisuje jaz. **S.v.** jsou vztahy jedné jednotky k jiným jednotkám (ty jsou vůči ní vymezeny pozičně), **p.v.** jsou vztahy jednotky k jejím možným proměnám (k jejím alternativám ve stejné pozici). Z takového vymezení vyplývá, že oba rozměry se vzájemně podmiňují. **S.v.** předpokládá paradigmatiku v tom smyslu, že alespoň jeden člen **s.v.** se může proměnit, aniž se změní povaha vztahu; kdyby to nebylo možné, celý **s.v.** by se redukoval na pouhý souvýskyt všech jeho členů a ztratil by jakoukoli popisnou a poznávací sílu. **P.v.** předpokládá syntagmatiku v tom

smyslu, že jedině **s.v.** mohou jasně vymezit prostor, ve kterém se jednotka proměňuje a její jednotlivé obměny se porovnávají mezi sebou. Skutečnost, že oba rozměry se navzájem podmiňují, se projevuje i v tom, že pro vymezení dvou základních strukturních uskupení jaz. jednotek, ↑syntagmatu a ↑paradigmatu, je vždy zapotřebí součinnosti obou rozměrů, syntagmatického i paradigmatického. Zapojení obou rozměrů je nezbytné i pro funkční vymezení jednotek jaz. popisu: **p.v.** odhalují diferenční povahu zkoumané jednotky (jednotka je v negativním vymezení to, co není žádná jiná jednotka), **s.v.** dokládají, zda daná diference závisí na okolních jednotkách. Pouze ta jaz. jednotka, jejíž paradigmatická proměna nezávisí na syntagmatickém okolí, může nést významotvornou funkci, a tak se zapojit do ↑jazykového znaku. – Syntagmatiku a paradigmatiku lze zavést na nejrůznějších úrovních popisu jaz., nejen v gramatice, ale též ve fonologii. Např. neznělé *ř* a znělé *ř* jsou hlásky ve stejném **p.v.** jako neznělé *t* a znělé *d*, ale **s.v.** oněch dvou hlásek, tj. jejich schopnost spojovat se s ostatními za vzniku slov č. jaz., neumožňují vytvořit kontext, ve kterém by se mohlo vyskytnout jak neznělé, tak znělé *ř* (na rozdíl od *ten* × *den*, *metu* × *medu*). Paradigmatický protiklad ve znělosti *ř* proto kvůli syntagmatickým omezením nemůže nést významotvornou funkci.

TH

VZTAHY VÝZNAMOVÉ HIERARCHICKÉ

Stupňovitě strukturované vztahy mezi významy lexémů, podílející se zásadním způsobem na organizaci lexikálního systému přirozených jazyků. K **h.v.v.** patří především vztah podtřídy a třídy (↑**hyponymně-hyperonymní vztah**), např. *kopretina – květina – rostlina*, a vztah části a celku (**meronymie**), např. *koleno – noha – tělo*. (Meronymie je někdy též pojímána jako nevlastní hyponymie.) Blízký je vztah jednotlivost – kolektivnost, který je možno členit (Leisi) na vztah jednotlivost – skupinová kolektivnost (*žák – třída*) a jednotlivost – rodová kolektivnost (*srnec – zvěř*). – Lexémy mohou být zapojeny do několika **h.v.v.** najednou, např. lexém *kráva* je hyponymem lexému *zvíře* a zároveň je ve vztahu jednotlivost – skupinová kolektivnost k lexému *stádo* a ve vztahu jednotlivost – rodová kolektivnost k lexému *dobytek*. – Prostému odrazu členitosti vnějšího světa nejvíce odpovídá relace část – celek. Ostatní vztahy jsou ve větší míře závislé na myšlenkových operacích. – Na principu **h.v.v.** je mj. založena konstrukce věcných a pojmových slovníků (↑slovníky – typologie, ↑tezaurus). Hyponymně-hyperonymní hierarchické struktury se uplatňují zejména v taxonomiích.

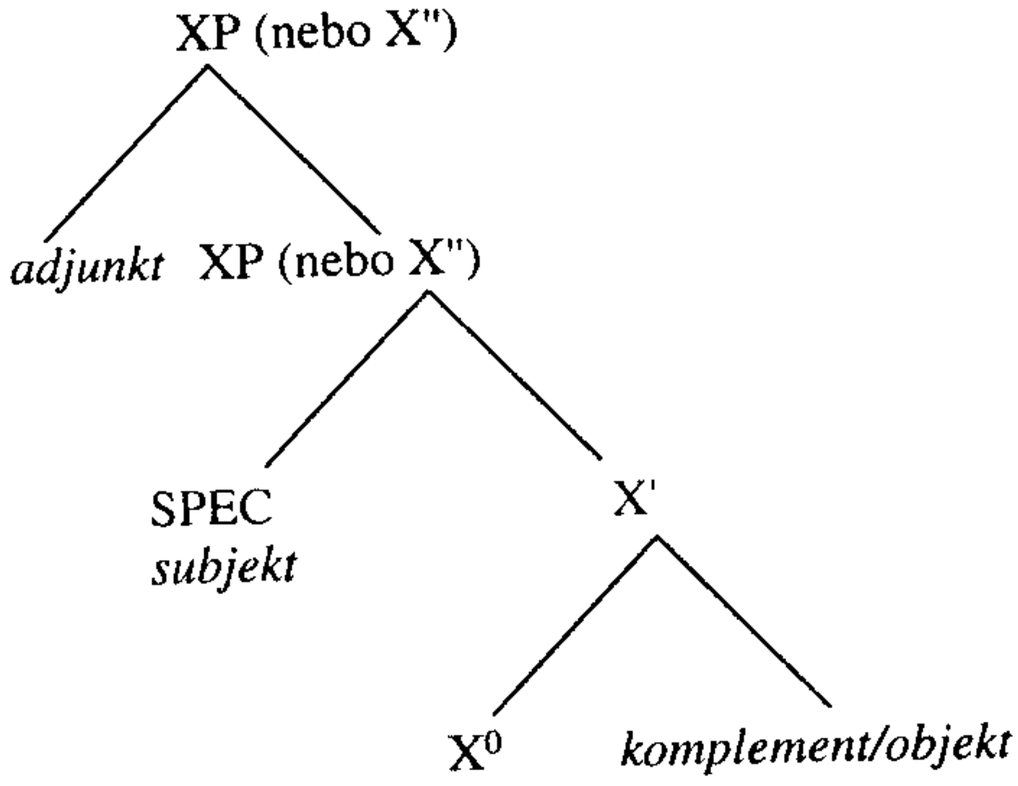
Lit.: Čermák, F., Lexikální opozice, paradigma a systém, *SaS* 44, 1983, 207–219; *Člex*, 1985; Haller, J. ad.: *Český slovník věcný a synonymický* 1–3, 1969–1977 (*Rejstřík k svazkům 1–3*, 1987); Hallig, R. – Wartburg, W.: *Begriffssystem als Grundlage der Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*, 1963; Leisi, E.: *Der Wortinhalt. Seine Struktur im Deutschen und im Englischen*, 1975; Lyons, J.: *Semantics* 1, 1977.

ZH

X

X-BAR TEORIE (angl. X'-Theory)

Spolu s ↑lexikonem kategoriální syntaktický komponent ↑TGG. Hierarchické vztahy v univerzálně budované struktuře jsou vždy východiskem pro definování vztahů ↑ovládání, ↑řízení, ↑vázání a ↑kontroly. Již v rámci rozšířené standardní teorie omezuje Jackendoff (1977) formu kontextově volných frázových pravidel pomocí univerzálních kategoriálně indiferentních struktur. Vychází přitom z následujících předpokladů: (a) Všechny syntakticky komplexní kategorie všech XP (= nominální fráze (NP), verbální fráze (VP), adjektivní fráze (AP) a předložková fráze (PP)) přirozených jaz. podléhají univerzálním principům frázové skladby. (b) Všechny lexikální kategorie je možno definovat na základě ohraničeného množství univerzálních syntaktických ↑rysů/příznaků, jako je [± nominální], [± verbální], přičemž: sloveso [+ verbální, – nominální], jméno (nomen) = [– verbální, + nominální], adjektivum = [+ verbální, + nominální], předložka = [– verbální, – nominální]. (c) Všechny syntaktické kategorie rozlišují různé roviny komplexity, přičemž „hlavní člen fráze" (head) lexikální kategorie je kategorie nultého řádu (N^0, V^0, A^0, P^0), X' s pruhem tvoří kategorii prvního a X" s dvěma pruhy kategorii druhého řádu (XP). Komplexní fráze (XP) se mohou znázornit i pomocí symbolu X^2, X", vycházíme-li z předpokladu, že nejvyšší stupeň komplexity frází obsahuje tři roviny. Nejobecnější podoba frázové struktury je znázorněna jako (i) $X^n \rangle ... X^{n-1} ...$, (ii) $X' \rangle X^0$ XP*, (iii) XP›X' XP*, přičemž X je proměnná kategorií N, V, A, P. – V období ↑teorie řízení a vázání se postupně prosazuje princip striktní binárnosti a endocentricity, tzn. že hlavní člen fráze určuje typ celé fráze. Chomsky (1986) přijímá binární axiom a zařazuje do stejného formátu také kategorie funkční. **Rozšířená projekce** (extended projection) pak spojuje lexikální kategorie a jejich kategorie funkční do jednoho syntaktického celku. Kanonické projekce funkčních kategorií I (Aux, INFL) a C (COMP) nahrazují termíny S a S' (Sentence = věta), používané v (rozšířené) standardní teorii. V závorkové notaci lze předpokládanou strukturu znázornit následovně: (a) S = IP = [NP [I' I [VP V...]]], (b) S' = CP = [(WH) [C' C [IP I...]]]. Následující graf (obligatorně binární) třístupňové frázové struktury současně ukazuje, že strukturně definované pozice jsou spojovány s udělováním ↑tematických rolí stejně jako s udělováním pádů: (a) **Objekt X** je frázový komplement/sestra hlavy X^0 (complement/sister), jehož připojením k X^0 vzniká X'; (b) **Subjekt X** je frázový specifikátor (SPEC) hlavy X^0, tj. fráze, jejímž připojením k X' vzniká XP, a (c) **Adjunkt X** je frázový elementem, jehož připojením se struktura nerozšiřuje, tj, jehož připojením k X' /XP vzniká opět X'/ XP.

V ↑minimalismu se ztrácí rozdíl mezi specifikátorem (SPEC) a adjunktem. V rámci struktury tzv. holé fráze jsou hlavy označovány jako X^{min} (minimální kategorie), zatímco SPEC stejně jako adjunkt jsou definovány jako „neminimální", tj. „maximální" X^{max} . SPEC i adjunkt jsou X^{max} dominované Y^{max}, přičemž Y^{max} je také jejich komplementem. Chomsky proto hovoří o modelu mnohonásobného specifikátoru (multiple SPEC) a o doménách různého stupně těsnosti. V oblasti finálních uzlů, tj. kategorií, se minimalismus snaží omezit počet existujících kategorií pouze na ty, které mají standardní obsah a kanonickou formu v konkrétním jaz. Např. v Chomsky (1995) se uvádějí jako jediné v danou chvíli snad prokazatelné základní kategorie: substantivum, verbum, adjektivum, částice (noun, verb, adjective, particle) a funkční kategorie: čas (tense namísto I) a komplementizér (complementiser).

Lit.: Abney, S. P.: *The English noun phrase in its sentential aspect*, dokt. dis. MIT, 1987; Emonds, J. E., The verbal complex V'-V in French, *LI* 9, 1978, 151–175; Jackendoff, R.: *X-bar syntax: A study of phrase structure*, 1977; Kayne, R.: *The antisymmetry of syntax*, 1994; Laka, I.: *Negation in syntax: on the na-*

ture of functional categories and projections, dokt. dis. MIT, 1990; OUHALLA, J.: *Functional categories and parametric variation*, 1991; POLLOCK, J. – Y., Verb movement, universal grammar, and the structure of IP, *LI* 20, 1989, 365–424; STOWELL, T.: *Origins of phrase structure*, dokt. dis. MIT, 1981; SZABOLCSI, A.: *The noun phrase*, rkp. UCLA, 1991; ↑minimalismus, ↑teorie řízení a vázaní.

PKo, LV

XENISMUS

1. Jazykový (i nejazykový) prvek, který odchýlením od normy platné v daném prostředí či kontaminací norem naznačuje cizost (příp. pseudocizost). V užším pojetí pouze odchylka intencionální, vzniklá úmyslnou imitací cizosti; ne tedy např. interference v řeči cizince učícího se jaz. ani odchylka od normy v zjednodušené mluvě s cizinci; jinou podstatu má též střídání kódů u bilingvních mluvčích (↑code switching). Pro **x.** je nutné, aby mluvčí i adresát svou kompetencí poznali prohřešek proti normě určitého jaz. a též rozuměli, že „chyba" vznikla převzetím z normy jiného jaz. n. jejím napodobením, a to pro docílení humorného efektu, přiblížení cizího koloritu apod. Příklady: *Češky fójak, toprá fójak, kriplfójak pýt tapferfójak, moc rát měl češky Rakušan.* (J. Hašek); *Není to stupidní? Úplně sexles. Američan nemůže říct, jestli jsem ženská nebo chlap... Kdežto v Česku každej: Drahodobřevyhandlovalová. Já nevzdám své ová. Jsem pyšná na svůj matkový jazyk a sex.* (J. Škvorecký); *Ráčte si v pšecíň pofjesit mandle a kapat.* (L. Ross, překlad P. Eisnera). Ke konvencionalizovaným **x.** se okrajově řadí i některé přezdívky národů a etnik, motivované např. typickými křestními jmény n. jaz. rysy daného etnika: *ivan* (Rus), *icik* (Žid), *ťaman* (Vietnamec), *nemtudom* (Maďar); srov. též přezdívky nář. mluvčích *bulák* (mluvčí z Domažlicka, podle nář. *bul* místo *byl*), *maoista* (mluvčí ze Slovácka, podle *máuo* místo *málo*) apod. – **X.** lze z hlediska strukturní typologie členit na foneticko-fonologické (též grafické), morfologické, lexikální, idiomatické, syntaktické, textové. Nejčastěji však jde o **x.** kombinované. Podle dichotomických diferencí týkajících se vzniku a výskytu lze rozlišovat (Moser, 1996) **x.**: (a) kontextové × implantované (kontextové jsou tvořeny odcizenými prvky jaz. kontextu, implantované jsou tvořeny prvky jaz. imitovaného), (b) redukované × plně dekódovatelné (v redukovaných jsou transparentní pouze konotace, v dekódovatelných i denotace), (c) interlingvální × intralingvální, (d) vzniklé z cizích prvků × využívající pouze kombinačních pravidel cizího jaz., (e) cizí × pseudocizí, (f) spontánní × konvencializované, (g) vágní × precizní (vágní nelze přiřadit k jednomu určitému jaz.). Překlad **x.** vyžaduje reflexi specifických rysů i vzájemných vztahů jaz. výchozího, cílového a imitovaného (srov. např. obtížnost překladu Haškova Švejka do něm.).

2. Rezultát mezijazykové interference, většinou podmíněné kontakty mezi lidmi, jazyky a kulturami; přejímka (Daneš, 2002).

Lit.: DANEŠ, F., Xenizmy v současné češtině, in: *Č-US* 4, 2002 (v tisku); EHLICH, K., Xenismen und die bleibende Fremdheit des Fremdsprachenlerners, in: HESS-LÜTTICH, E. (ed.), *Integration und Identität*, 1986, 43–54; MOSER, W.: *Xenismen. Die Nachahmung fremder Sprachen*, 1996; NEKULA, M., Stereotypy v lexikalizovaných etnických označeních, in: NEBESKÁ, I. – MACUROVÁ, A. (eds.), *Jazyk a jeho užívání*, 1996, 87–92; ROCHE, J.: *Xenolekte*, 1989.

ZH

Z

ZAČÁTEK TEXTU

Pojem vycházející z lineárního charakteru jaz. a horizontálního ↑členění textu *na začátek – střed – konec* (ukončení), resp. další textové segmenty. **Z.t.** slouží navázání kontaktu mezi účastníky komunikace, uvedení do tématu (titulky). S ohledem na ↑druh textu je ustálen z hlediska stavby (např. přípravná sekvence při telefonování, hlavička a úvodní část úředního dopisu, ustálená podoba začátku odborného článku apod.) i užitých jaz. prostředků (např. pozdrav, oslovení, pohádkové *byl jednou jeden...*, převážně nominální charakter nadpisů a titulků, zkratka agentury jako signál zpravodajského charakteru novinového textu apod.). To usnadňuje orientaci adresáta v komunikaci, protože dostává signály, o jaký ↑druh textu jde, na jaké úrovni se komunikace má odehrávat (což ovšem z jeho strany může vést ke korekci komunikační úrovně, popř. i k přerušení komunikace), jaký je komunikační záměr mluvčího. **Z.t.**, resp. začátek ↑subtextu v rámci komplexního textu, mohou signalizovat specifické, ustálené zahajovací formule, resp. signály zahájení textu.

Lit.: Dijk, T. v.: *Macrostructures*, 1980; Hoffmannová, J.: *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu*, 1983; Mistrik, J.: *Štruktúra textu*, 1975; Müllerová, O.: *Komunikativní složky výstavby dialogického textu*, 1979.

MN

ZÁJMENO (pronomen)

Ohebný ↑slovní druh, tvořený v podstatě uzavřenou množinou výrazů. V klasických gramatikách se podle heterogenních kritérií rozlišují ↑**z.** osobní (včetně reflexiva *se*), ↑**z.** přivlastňovací (včetně reflexiva *svůj/svá/své*), ↑**z.** ukazovací, ↑**z.** tázací, ↑**z.** vztažná, ↑**z.** neurčitá a ↑**z.** záporná; srov. i ↑**z.** vymezovací. V novějších gramatikách se **z.** vymezují velmi různě, přičemž každé vymezení reflektuje některou z jejich vlastností; proto se i v jedné gramatice **z.** často charakterizují z více hledisek. (1) Ve shodě s významem termínu **z.** („pro-nomen“ = „za-jméno“) se **z.** definují jako množina slov, která **zastupují jména**. Z tohoto hlediska se liší (1a) **z. substantivní**: [*Petr*] *přišel* – [*kdo / on / jenž / ...*] *přišel* a (1b) **z. adjektivní**: [*černý*] *klobouk* – [*takový / který / nějaký ...*] *klobouk*. Dnes se ovšem zástupnost chápe ve významu nikoli „pro-nomen“, ale „pro-forma“ (a příslušné výrazy se i jako **proforma** označují), čímž se má postihnout, že **z.** mají stejnou distribuci nikoli s jiným (ohebným) slovním druhem, nýbrž (minimálně) se složkami/frázemi, neboť: [*Můj starší bratr*]$_i$ *se rozvedl* – [*On*]$_i$ *se rozvedl*; *Slíbil jsem mu, že* [*ho pozvu*]$_i$, *ale pak jsem* [*to*]$_i$ *zapomněl udělat* × [*Slíbil jsem mu, že ho pozvu*]$_i$, *ale pak jsem na* [*to*]$_i$ *zapomněl*. Z reflexe vlastnosti (1) je odvozen termín mající postihnout jeden aspekt fungování **z.**, **pronominalizace**: [*Marta*$_i$] *a* [*Petr*$_j$] *jsou sourozenci, ale povahou jsou velmi rozdílní:* [*ona*$_i$] *je nervózní, kdežto* [*on*$_j$] *je kliďas*. (2) V novějších mluvnicích se **z.** vymezují jako množina slov, která nepojmenovávají přímo (↑nominace), nýbrž ke svým referentům ukazují (buď ven z jazyka (↑exofora), n. k ↑antecedentům v jazyce (↑endofora), a to v kotexu směrem zpět (↑anafora), n. dopředu (↑katafora)). V takovém pojetí tvoří (ohebná) **z.** spolu s (neohebnými) ↑zájmennými příslovci kategorii ↑deiktických slov. Reflexe vlastností (1) a (2) vede v MČ II (1986) k pojetí **z.** jako ↑**nástavbového slovního druhu** a k sledování, jakými vlastnostmi se **z.** liší od slov, jež zastupují (např. substantivní **z.** typu *on/ona/ono* nemohou být na rozdíl od subst. rozvita adj. přívlastkem: *Kamarádovi můžeš věřit* → *Dobrému kamarádovi můžeš věřit* × *Jemu můžeš věřit* → **Dobrému jemu můžeš věřit*, zájmena *kdo*, *co* a jejich deriváty (*někdo*, *kdosi...*) a zájmena *já*, *ty*, *my*, *vy* mají adj. přívlastek obligátně postponovaný: *já ubohý*, *někdo zajímavý* aj.). (3) Podle toho, k jakému referentu **z.** ukazují, se rozlišují (a) **z. substanční** (ukazující k entitám jazykově označitelným podstatnými jmény): jde o výrazy podle (1) typu (1a); (b) **z. vlastnostní** (ukazující k entitám jazykově označitelným adjektivy): jde o výrazy podle (1) typu (1b); **z. propoziční** (ukazující k entitám jazykově označitelným větami): *to* a *což*: [*Petr mi pomohl*]$_i$ a [*to*]$_i$ / [*což*]$_i$ *mu nikdy nezapomenu*. (4) Podle referenčního modu, jakým identifikují své referenty, se rozlišují (a) **definita**, tj. **z.** identifikující určitě – **z.** osobní, ukazovací, přivlastňovací, vztažná, (b) **indefinita**, tj. **z.** identifikující neurčitě – **z.** neurčitá a tázací. (5) Podle modu, jak výrazy pokládané tradičně za **z.** ukazují ke svým referentům, se rozlišují: (5a) ↑**indexy**: *já*, *můj*, *ty*, *tvůj*, *my*, *náš*, *vy*, *váš*, (nemají povahu proformy, protože: [*Já*] *spím* – *[*Mluvčí*] *spím*); (5b) **forické proformy**: *on*, *jeho*, *ona*, *její*, *ono*, *ten*, *takový*, *jeho*, *oni*, *ony*, *ona*, *jejich*; (protože jsou to proformy a protože jejich antecedens není vázán

na větu: [*Můj starší syn*]$_i$ *mi řekl, že* [*mu*]$_{i/j}$ *nerozumím* – ve čtení [*mu*]$_i$ jde o endoforu uvnitř věty, ve čtení [*mu*]$_j$ jde buď o endoforu vně věty (např. do pretexu: [*Pavel*]$_j$ *je můj nejlepší kamarád*), n. o exoforu, pak ale [ukázání + *mu*]$_j$; (5c) **vázaná endoforika tantum**, a to reflexivní **z.** (*se*, *svůj/svá/své*) a relativní **z.**: protože jejich antecedens je vázán, tak: [*Petr*]$_i$ [*se*]$_{i/*j}$ *představil* [*Marii*]$_j$; [*skleněná váza*]$_i$, [*která*]$_{i/*j}$ *je vlastně* [*mísa / pohár*]$_j$; na rozdíl od výrazů typu (5b) nemají povahu proformy, protože *[*Petr*]$_i$ *holí* [*Petra*$_i$ *// se*$_i$], nýbrž: [*Petr*]$_i$ *holí* [*Petra*$_j$], n. [*Petr*]$_i$ *holí* [*se*$_i$]. Více o povaze výrazů (5a), (5b) ↑zájmeno osobní, ↑zájmeno přivlastňovací, o (5c) navíc i ↑zájmeno vztažné. – V literatuře orientované směrem ↑TGG se za **z.** pokládají i výrazy, které nemají žádný referent; nazývají se **expletiva**: *Es regnet*; *It rains*. – Některými teoriemi (např. ↑G&B, u nás modifikovanou valenční teorií (Karlík, 2000)) se alespoň některé vlastnosti **z.** přiznávají i lexikálně nerealizovaným jaz. entitám. Pro č. by to byly: (1) **PRO** u ↑neurčitých tvarů slovesa. Toto PRO je forikum; jako endoforikum jednak startuje hledání ↑antecedentu (*Pavlovi*), jednak může být antecedentem (pro *se*): [*Petr*]$_i$ *poradil* [*Pavlovi*]$_j$ [PRO]$_j$ *omluvit* [*se*]$_j$ (↑zájmeno osobní), jako exoforikum se co do shody chová jako *já* n. *ty*: PRO$_{muž/žena}$ *Učit se tak unavený*$_{muž}$ */ unavená!*$_{žena}$. Karlík (2001) navíc – na rozdíl od jiných autorů – na základě shody spekuluje, že PRO má i (abstraktní) strukturní pád, a to realizovatelný morfologickým nominativem. Proto: PRO$_{nom}$ *Učit se tak unavený / unavená!* (podobně jako: *Spousta*$_{nom}$ *žáků propadla*). Kdyby PRO pád neměl, n. kdyby to nebyl nom., muselo by být: PRO$_{nikoli\ nom}$ *Učit se tak unaveně* (podobně jako: *Spoustu*$_{nikoli\ nom}$ *žáků propadlo*), ale to je s *. PRO může přijímat sémantické role; ↑zájmeno osobní. (2) **Pro** u určitých tvarů slovesa: [*Petr*]$_i$ *poradil* [*Pavlovi*]$_j$, *aby* [*se*]$_j$ [Pro]$_j$ *omluvil*; (3) **pro** (tzv. malé pro) pro expletivum: [pro] *Prší* (↑jednočlenná věta); ↑nominalizace, ↑antecedent. – **Z.** se po stránce morfologické vyznačují řadou zvláštností: (1) Jsou v různé míře imunní (a) vůči vyjadřování ↑rodu, což vede k rozlišování **z. rodových** a **z. bezrodých**, v různých pojetích vymezovaných různě, (b) vůči vyjadřování čísla; viz jednotlivé typy **z.** (2) Z hlediska flexe jde o značně nesourodou skupinu slov s různými typy skloňování, s absencemi některých pádů (např. *se* nemá nom.), n. dokonce s absencí pádových morfů (nesklonné *jeho*, *jejich*), mnoho **z.** se vyznačuje ↑supletivností (*já – mě*, *on – jeho*...). (3) Několik **z.** má variantní tvary: slabý a silný, přičemž slabý je ↑klitikem: *Dám ti // tobě knihu* × **Ti // Tobě dám knihu*. Též ↑antecedent, ↑determinace.

Lit.: Adamec, P., Nulevyje ekvivalenty mestoimenij i ich referencial'naja sootnesennosť, *ČSR* 32, 1987, 108–113; Balázs, J.: *Funktionswerte der Pronominalität*, 1973; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Hlavsa, Z. – Svozilová, N., K povaze významu u zájmen, *SaS* 30, 1969, 120–124; Komárek, M., Stavba tvarů adjektivní a pronominální flexe v spisovné češtině, *SaS* 33, 1972, 139–145; Křížková, H., Sémantická analýza zájmenného systému a klasifikace současných spisovných jazyků slovanských, in: *Čs. přednášky pro VII. MSS ve Varšavě*, 1973, 155–164; *MČ* I, II, 1986; Ondrus, P.: *Kapitoly zo slovenskej morfológie*, 1978; *PČM*, 1978; *PMČ*, 1996; Seliverstova; O. N.: *Mestoimenija v jazyke i reči*, 1988; Sgall, P. – Weisheitelová, J., On the syntax of some types of pronouns in Czech, in: Sgall, P. (ed.), *Contributions to functional syntax, semantics and language comprehesion*, 1984, 239–258; *SV*, 1996.

PK, KO

ZÁJMENO NEURČITÉ

↑Deiktický výraz; v teorii slovních druhů vycházejících z formálněmorfologických vlastností slov subkategorie ↑zájmen (1) tvořených od kořenů ↑zájmen tázacích a skloňovaných jako zájmena tázací: (a) prefixem ***ně-***: *někdo*, *něco*, *některý*, *nějaký*, *něčí*, (b) postfixem ***-si***: *kdosi*, *cosi*, *kterýsi*, *jakýsi*, *čísi*, (c) postfixem ***-koli(v)***: *kdokoli(v)*, *cokoli(v)*, *kterýkoli(v)*, *jakýkoli(v)*, *číkoli(v)*, (d) skládáním, a to s (d$_1$) ***leda(s)- // lec-***: *leda(s)kdo // leckdo*, *leda(s)co // ledacos*..., (d$_2$) ***všeli(s)-***: *všelikdo(s)*, *všelico(s)*..., (d$_3$): ***kde-***: *kdekdo*, *kdeco*..., (d$_4$) ***bůhví- // čertví- // kdoví- // nevím-***: *bůhvíkdo*, *bůhvíco*, *kdovíkdo*, *nevímkdo*...; u některých autorů i (d$_5$) ***málo-***, ***zřídka-***: *málokdo*, *zřídkakdo*... a (d$_6$) ***sotva-***: *sotvakdo*...; (2) formálně shodných se zájmeny tázacími (*Eva je lepší než* ***kdo*** *jiný*), (3) ***jeden***, které je formálně shodné s číslovkou (*Jedna paní povídala, že* ...), (4) ***jistý***, které je formálně shodné s adj.: *Jistá osoba o vás projevuje zájem.* V teoriích preferujících při klasifikaci slov jejich funkčněsémantické vlastnosti (PČM, 1978; MČ III, 1986) subkategorie **indefinit** (deiktických slov neurčitých), do níž patří vedle (ohebných) **n.z.** i stejnými prostředky tvořená (neohebná) ↑zájmenná příslovce neurčitá: *nějak*, *jaksi*, *jakkoli(v)*...; *někdy*, *kdysi*, *kdykoli(v)*...; *někde*, *kdesi*, *kdekoli*...; *několik*, *bůhví/čertví/nevím/kdovíkolik*. – Pokusů o popis významu jednotlivých **n.z.** (a nesklonných indefinit) je velké množství. V cizí literatuře jsou vlivné logickosémantické popisy navazující na Quina (1960), jako např. Dahl (1960), ale hlavně Kamp (1981) a Heimová (1982) ad., které se pro popis č. zatím výrazněji neuplatnily. Klasické práce o **n.z.** v č. (Křížková, 1971; Hlavsa, 1975; Komárek, 1978) jsou zakotveny v teorii předpokládající extenzionální pojetí reference (k objektům) a význam **n.z.** se snaží (α) popsat kombinací distinktivních rysů (sémantické a pragmatické povahy), jako jsou (i) [známost referentu (mluvčímu, n. adresátovi)], (ii) [existence referentu], (iii) [libovolnost výběru] (u různých autorů se objevují pro tyto n. podobné rysy různá označení), a (ß) zdůrazňují relevantní vliv různých jaz. kontextů (modálních, temporálních a negačních) a aktuálního členění. Např. podle Křížkové lze invariantní význam **n.z.** popsat takto: (1a) [+/- neurčitost] (= (i)), [+/- konkrétnost] (= (ii)), [+/- libovolnost výběru] a z nich odvodit různé kontextově podmíněné varianty: *Hledáte nějaký zapomenutý kout?* [+ neurčitost], [- konkrétnost] v „nereálných kontextech“, *Jde sem nějaká arcikněžna* [+ neurčitost], [+ konkrétnost], *Koupil si jenom nějaké ovoce, nic víc* [- neurčitost], [+ konkrétnost] v „reálných kontextech“; s IC mají význam adj. „velký, znamenitý“ (*Vojan byl nějaký herec!*), v adjektivní skupině má *nějaký* funkci ↑kvantifikátoru (*Jana přijela nějaká opálená*); (1b) [+ neurčitost], [+ konkrétnost], přičemž rys druhý vylučuje tato **n.z.** v nereálných kontextech: *Vyprávěl nám jakousi / nějakou příhodu z dětství* × *Vypravuj nám *jakousi / nějakou příhodu z dětství*; (1c) [+ neurčitost], [- konkrétnost] a [+ libovolnost výběru], přičemž rys druhý vylu-

čuje toto **n.z.** v reálných kontextech: *Zítra tam pojedu jakoukoli / nějakou / ?jakousi tramvají* × *Včera jsem tam jel *jakoukoli / nějakou / jakousi tramvají*, atd. Např. invariant **n.z.** (3) lze popsat rysy [+/- neurčitost] [+konkrétnost], přičemž druhý rys toto zájmeno vylučuje v nereálných kontextech (*Koupíš si nějakou / jakoukoli / *jakousi / *jednu knihu?*) a spolu s kontextově podmíněným rysem [+ neurčitost] naopak predestinuje ve ↑větách prezentačních (uvádějících aktant na scénu): *Byl jednou jeden král a ten král...* Význam složených **n.z.** (1d) je v různé míře transparentní. – V teorii předpokládající intenzionální pojetí reference (k mentálním objektům) je zakotven popis č. **n.z.** u Perissuttiové (2001), využívající teorií kategorizace pojmu. Též ↑determinace.

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Dahl, Ö., Some notes on indefinites, *Lg* 46, 1970, 33–41; Diesing, M.: *Indefinites*, 1992; Esvan, F., A propos de la fonction stylistique de certaines formes nominales indéfinies en tchèque, *Europa Orientalis* 15, 1996, 139–154; Haspelmath, M.: *A typological study of indefinite pronouns*, 1993; Haspelmath, M.: *Indefinite pronouns*, 1997; Heim, I.: *The semantics of definite and indefinite NP's*, 1982; Hlavsa, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, 1975; Kamp, H., A theory of truth and semantic representation, in: Groenendijk, J. – Janssen, T. ad. (eds.), *Formal methods in the study of language*, 1981, 277–322; Karolak, S., Descriptions indéfinies et pronoms/adjectifs en slave, in: *Atti del colloquio „Lingue slave e lingue romanze: un confronto"*, 1985, 21–34; Křížková, H., *Systém neurčitých zájmen v současných slovanských jazycích*, Sl 40, 1971, 342–370; Křížková, H., Neurčitá zájmena typu *kdo* v současných slovanských jazycích, *Jazykovedné štúdie* 12, 1974, 88–95; *MČ* I, II, 1986; *PČM*, 1978; Perissutti, A. M.: *Determinátory neurčitosti v češtině*, 2001 (dokt. dis. na FF MU v Brně); *PMČ*, 1996; Porák, J., K vyjadřování neurčitosti u zájmen a zájmenných příslovcí, *AUC-SlavPrag* 4, 1962/63, 405–410; Porák, J., O neurčitém významu číslovek určitých, *NŘ* 41, 1958, 241–251; Quine, W. O. v.: *Word and object*, 1960; Reuland, J. – Ter Meulen, A. B.: *The representation of (in)definitness*, 1987; Rybák, J., Kategorie čísla a neurčité zámená, *JČ* 26, 1975, 150–157; *SV*, 1996; Uhlířová, L., Determinace a aktuální členění v slovanských jazycích, *AUC-SlavPrag* 29, 1987, 105–123; ↑determinace.

PK, KO

ZÁJMENO OSOBNÍ (personale)

Uzavřená množina výrazů pojmenovávajících komunikační role účastníků komunikace v okamžiku mluvního aktu; v evropské gramatické tradici se výrazům označujícím roli mluvčího říká zájmeno 1. os., roli adresáta zájmeno 2. os.; jako zájmeno 3. os. se označuje výraz vyznačující se absencí těchto významů. Z významového hlediska se rozlišují: **(1)** Výrazy, která jsou ↑**indexy / šiftry** (shifters), tj. které mají lexikální význam a jejichž vnějazykový referent je zjistitelný na základě znalosti relevantních parametrů komunikační situace, v níž jsou užity. Lexikální význam „komunikační role autora komunikátu" mají výrazy ***já*** a ***my***, význam „komunikační role adresáta komunikátu" výrazy ***ty*** a ***vy***. Tyto výrazy nejsou tedy ↑zájmena / ↑proformy, tj. jsou s NS v komplementární distribuci, zvl. v pozici subjektu: *Já // *Mluvčí, který říká tuto větu, přijdu*, v pozici objektu: *?Pozvali mě // mluvčího, který říká tuto větu. Já* a *my* se od sebe liší v tom, že *já* má význam sg., tj. vyjadřuje, že roli autora plní jeden (prototypicky) člověk, kdežto *my* má význam pl., tj. vyjadřuje „*já* + někdo další", tedy ego-inkluzivnost. Ví-li se (z komunikační situace), že roli autora má (a) jedna osoba, n. naopak (b) osob více, je nutné sémantický rys „někdo další" interpretovat v případě (b) jako pluralitu aplikovanou jak na objekty, které sdílejí s autorem stejnou sémantickou roli ve větou vyjadřované propozici, tak na komunikační roli, tj. jako pluralitu autorů (*My tři králové jdeme k vám*), v případě (a) pouze jako pluralitu aplikovanou na objekty, které sdílejí s autorem stejnou sémantickou roli ve větou vyjadřované propozici: *My se za to nestydíme.* Rozdíl mezi (a) a (b) je relevantní syntakticky: *My s Petrem se za to nestydíme* v (a) je bez *, v (b) naopak s *. Stejný rozdíl je mezi *ty* a *vy*, jestliže se jich užívá pro ↑**tykání**. ↑**Vykání** se vyjadřuje výrazem ***vy***, který v daném případě lexikálně ani afixálně nevyjadřuje číslo. Rozdíl mezi sg. a pl. se tedy neprojevuje na indexovém výraze, nýbrž pouze shodou / její absencí s přísudkem n. doplňkem; např. s přísudkem jen tehdy, je-li *vy* podmětem a přísudek obsahuje adj., subst. či l-ový tvar: *Vy jste přišel/přišla pozdě – Vy jste přišli pozdě* × homonymní: *Vy chodíte vždycky pozdě*; *Poslal jsem vám pohled.* – Speciální postavení personálních indexů v jaz. dokumentuje příklad: mluvčí A: *Já*$_i$ *tam*$_k$ */ k babičce*$_k$ *půjdu* – Mluvčí B: *Já*$_j$ *tam*$_k$ */ k babičce*$_{k/l}$ *půjdu taky*. Zatímco zájmenné přísl. *tam* v obou větách označuje totéž místo a NS *k babičce* může označovat touž osobu, n. osoby různé, výraz *já* nutně označuje osoby různé. Z povahy a sémantické struktury personálních indexů lze odvodit jejich morfologické i syntaktické vlastnosti: (i) specifické skloňování; (ii) absence manifestace gramatického rodu na tvaru indexu; hodnotí se pak buď jako **zájmena bezrodá** (protože: Eva: *Já to vím*, Petr: *Já to vím*), n. jako rodová, neboť rod se v jistých případech manifestuje shodou podle sexu referentu indexu: *já ubohý* × *já ubohá*; *Já jsem přišel* × *Já jsem přišla*, *Já chodím sám* × *Já chodím sama* (např. Nübler, 2001); (iii) neexistence vok. u *já* a *my*, (iv) absence synonym aj. Starobylostí těchto výrazů je dána jejich ↑supletivnost: *já – mě*, *my – nás*. **(2)** Druhou kategorii **o.z.** tvoří výraz, který je ↑**zájmenem** (ve smyslu ↑**proformy**) a jakožto proforma je lexikálněsémanticky prázdný a alternuje s lexikálněsémanticky plnými výrazy typu NS, totiž zájmeno 3. os. ***on***. Jakožto alternant s NS musí vyjadřovat pomocí morfů gramémy rodu (*on-0/a/o*) a čísla (*on-0/i*, *on-a/y*, *on-o/a*): Užívá-li se ho ↑exoforicky, ukázání na referent je vzhledem k jeho k sémantické prázdnotě nutné realizovat gestem: *To okno rozbil* (gesto +) *on*, při užití ↑endoforickém se jím odkazuje zejm. k ↑antecedentu referujícímu k osobám a zvířatům: *Řekl jsem to Petrovi, ale on mi nevěřil* × *Udělal jsem velkou hloupost / *a ona se mi vymstila*; ↑antecedent; ↑zájmeno. **(3)** Třetí kategorii **o.z.** tvoří výraz, který je tzv. ↑**vázaným endoforikem tantum**, tj. který svým lexikálním významem vyjadřuje, že jeho referent je identický s referentem v hierarchicky nejvyšší syntaktické pozici slovesa (subjektem), k němuž endoforikum patří (↑antecedent). (V TGG se vázanost definuje jinak; ↑teorie vázání.) Jde o osobní **zájmeno reflexivní *se***: *Petr*$_i$ (subj.) *odháněl od sebe*$_i$ *mouchu*; u neurčitých tvarů slovesa se počítá s lexikálně nevyjádřeným podmětem (viz dále), u dějo-

vých jmen je výklad dosud velmi různý: *Petrovo*$_j$ *odhánění much od sebe*$_j$ *Pavel*$_i$ *viděl*. Zájmenem (ve smyslu proformy) *se* ovšem není, neboť *Petr*$_i$ *mluvil jen o sobě*$_i$ / / **Petrovi*$_i$ // *Petrovi*$_j$; ↑zájmeno. Z povahy a sémantické struktury vázaného endoforika *se* (o jiných funkcích výrazu *se* a jejich formálních manifestacích ↑reflexivní sloveso) lze odvodit jeho morfologické i syntaktické vlastnosti: (a) absence formy nom., (b) existence tzv. slabých a silných tvarů: v dat. *si – sobě*, akuz. *se – sebe*, podle Olivy (2000) i v gen. *sebe – se*; přičemž řada autorů krátké (klitické) tvary pokládá za (gramatické, n. derivační) morfémy (↑reflexivní sloveso). **(4)** Karlík (2001) spekuluje, že do množiny **o.z.** patří i foneticky nerealizované forikum, které označuje (v návaznosti na TGG) ↑**PRO** (tzv. velké pro; je jím realizován např. subjekt u inf. a přechodníků). Jeho existence je vynucena systémově. Platí-li, že referent *se* (coby vázaného endoforika, viz výše) je identický s referentem subjektového výrazu slovesa, k němuž *se* patří, pak musí být: *Petr*$_i$ (subj.) *poručil Pavlovi*$_j$ PRO$_j$ (subj.) *umýt se*$_j$, v níž je zaveden subjekt infinitivní skupiny, nutný pro vázání forika *se* tak, aby *se*$_j$, a tím je právě PRO, tj. zájmeno bez fonetické realizace, ale se strukturními vlastnostmi **z.o.** (↑zájmeno). Referent tohoto PRO (role mluvčího, adresáta, nekomunikanta) je v daném případě zjistitelný na základě ↑kontroly. V případě arbitrární kontroly je velmi pravděpodobné, že referent PRO má velmi podobné vlastnosti jako referent tzv. zájmenného substantiva *člověk*, je jím tedy mluvčí n. některý jiný živý účastník komunikace (*Je moudré* PRO$_{arb}$ *dát na rady starších*). Toto PRO může přijímat ↑sémantické role, o čemž svědčí následující kontrast: (a) *Petr*$_i$ (agens) *psal dopis* PRO$_i$ (agens) *sleduje jedním očkem Pavla*; (b) *Petr*$_i$ (agens) *psal dopis* PRO$_i$ (patiens) *jsa sledován Marií*; (c) ??*Kmet*$_i$ (patiens) *byl zdvořile a jemně nesen na smrt,* PRO$_i$ (agens) *sleduje jedním očkem Pavla*; (d) *Kmet*$_i$ (patiens) *byl zdvořile a jemně nesen na smrt,* PRO$_i$ (patiens) *jsa sledován jedním očkem Marií.* – Je-li z komunikační situace zřejmé, že autor užil **o.z.** v rozporu s jeho významem, vyžaduje to vinterpretovat do věty takové významy, které užití daného zájmena přesto licencují jako užití správné. Např. užití *my* v situaci, kdy je evidentní, že autorem je jeden člověk, se interpretuje jako pluralis modestiae (plurál skromnosti, autorský plurál): *V této stati nám jde o…*, v jiné komunikační situaci jako pluralis majestaticus: *My, Karel IV., císař Svaté říše římské a král český,…, známo činíme…* Společenskými konvencemi je motivováno užití *vy* ve funkci vykání: *Vy jste přišel*; *Vy jste přišli*; dá se považovat za tzv. ↑**honorifikum** (sociální statut je lexikalizovaný v systému personálií např. v čínštině a japonštině).

Lexikálně-gramatická kategorie **z.o.** typu (1) a (2) má bezprostřední formálně-sémantickou vazbu na morfologickou kategorii ↑**osoby slovesné**: slovesné morfémy 1. a 2. os. vyjadřují predikační vztah obsahu predikátu k účastníkovi komunikačního aktu (1. os. k mluvčímu/pisateli jakožto autoru promluvy, 2. osoba predikační vztah k adresátovi promluvy), a proto je reference ke komunikačním rolím ještě pomocí lexikálně gramatické kategorie **z.o.** – nejsou-li k ní zvláštní důvody – redundantní: *píši* (= *já píši*), *píšeš* (= *ty píšeš*). Morfém 3. osoby vyjadřuje absenci predikačního vztahu k partnerům komunikace s rolí mluvčího a adresáta, a proto je-li třeba vyjádřit predikační vztah k jinému předmětu komunikace, ten musí být pojmenován např. NS a za jistých podmínek zájmenem 3. os. n. ukazovacím zájmenem *ten* jako kontextově podmíněnou alternantou NS: *Petr píše. On píše hezky. Ten píše opravdu hezky* (Uhlířová, 1992).

Lit.: Bar-Hillel, Y., Indexical expressions, *Mi* 63, 1954, 359–374; Bělič, J., Bez něj je to těžké, *NŘ* 60, 1977, 57–67; Daneš, F., Zwei Anmerkungen zu den Personalpronomen, *ZfSl* 30, 1985, 53–60; Jakobson, R.: *Shifters, verbal categories and the Russian verb*, 1958; Karlík, P., Personální deiktika v češtině, *SPFFBU* A 49, 2001, 147–154; *MČ* II, 1986; Nübler, N., Podmětová valence v českém préteritu, in: *Č-US* 3, 2001, 147–153; *PČM* 1978; Sgall, P., K tvarům *mně – mě, mi – mne*, *NŘ* 44, 1961, 163–168; Těšitelová, M., K homonymii v morfologickém systému zájmen osobních v nové češtině, *AUC-SlavPrag* 4, 1962/63, 183–189; Uhlířová, L., Konkurence anaforik typu *ten / on /* [0] v slovanských jazycích (Determinátor v syntakticky samostatné pozici), *Sl* 61, 1992, 245–254; Zimová, L., O vyjadřování podmětu os. zájmeny 1. a 2. osoby, *NŘ* 71, 1988, 22–32.

PK

ZÁJMENO PŘIVLASTŇOVACÍ (posesivum)

Uzavřená množina výrazů pojmenovávajících komunikační role účastníků komunikace v okamžiku mluvního aktu (rys společný se ↑zájmeny osobními) a současně vyjadřujících, že jejich referent je v sémanticky nespecifikovaném vztahu k referentu virtuální NS, vůči níž jsou shodným atributem n. komplementem (rys mající **p.z.** navíc); konkrétní typ vztahu je vinterpretováván na základě znalostí světa, přičemž termín „přivlastňovací" postihuje jen jeden z nich: *moje/tvoje/jeho fotografie* = (a) fotografie patřící referentu **p.z.**, (b) fotografie vytvořená referentem **p.z.**, (c) fotografie zobrazující referent **p.z.** aj. Za výrazy se sémantikou vlastnění se chápou *můj, tvůj, jeho…* pouze v pozici komplementu, nikoli atributu (v č. se obě kategorie **p.z.** morfologicky neliší): *Můj vlak (odjíždí za půl hodiny)* = např. (a) „vlak mně patřící", (b) „vlak mnou používaný k cestování" × *Ten vlak je můj* = asi jen (a) „ten vlak mně patří". Z toho vyplývá: *můj strach* × **Ten strach je můj*. Rys společný **p.z.** a zájmenům osobním (viz výše) se projevuje v tom, že obě třídy obsahují z hlediska lexikální sémantiky stejné kategorie výrazů. V rámci **p.z.** se tedy rozlišují: **(1)** Výrazy, které jsou ↑**indexy / šiftry** (shifters), tj. jejichž referenty jsou komunikační role účastníků komunikace v komunikačním aktu: ***můj*** referuje (podobně jako *já*) k autorovi, ***náš*** je pl. k *můj* ve stejném významu jako *my* k *já*; ***tvůj*** referuje (podobně jako *ty*) k adresátovi, ***váš*** je pl. k *tvůj* ve stejném významu jako *vy* k *ty* (↑zájmeno osobní), tj. stejně reflektuje i rozdíl mezi ↑tykáním (*To je tvůj – váš problém*) a ↑vykáním (*To je váš problém, pane Karlíku – To je váš problém, páni redaktoři*). S osobními indexy sdílejí posesivní indexy i bezrodovost: *můj* v NS *můj klobouk* referuje k roli mluvčího a na jeho formě se neprojevuje, zda mluvčí je muž, n. žena. Tyto výrazy nejsou tedy zájmena / ↑proformy. Rys, který mají posesivní indexy ve srovnání s osobními indexy navíc (viz výše), se projevuje tak, že posesivní indexy disponují sadou morfů umožňujících jim vyjádřit rodovou shodu s jménem tvořícím jádro NS,

jejíž složkou se stanou: *můj přítel – moje přítelkyně – moje dítě. Tvůj* postrádá vok.: *Kde jsi, *tvůj // svůj hanobiteli?*; Piťha (1992). **(2)** Druhou kategorii **p.z.** tvoří výraz, který je **zájmenem** (↑**proformou**), tj. zájmeno 3. os. ***jeho***, lexikálněsémanticky prázdné a alternující s lexikálněsémanticky plnými výrazy typu NS n. s ↑přídavnými jmény přivlastňovacími. Jakožto alternant s NS musí vyjadřovat významy rodu: mask. *jeho* – fem. *její* – neutrum *jeho* a čísla: sg. *jeho/její/jeho* – pl. *jejich*). Referentem tohoto zájmena je objekt, který není účastníkem komunikace s rolí mluvčí n. adresát. Užívá se ↑exoforicky: *Líbí se mi* (gesto +) *jeho žena // žena toho pána, co sedí v koutě // Norbertova žena*, ale hlavně ↑endoforicky: *Norbert se před měsícem oženil. Jeho žena se mi líbí.* Na rozdíl od posesivních indexů nedisponuje posesivní proforma morfy schopnými vyjádřit rodovou shodu s jménem tvořícím jádro NS (*jeho bratr – jeho sestra – jeho dítě* × *můj bratr – moje sestra – moje dítě*) a s výjimkou *její* ani shodu pádovou: *jeho* a *jejich* jsou nesklonné. Tento stav se vykládá jako důsledek toho, že nom. posesivního zájmena *jeho, její, jejich* jsou původní gen. osobního zájmena *on* (striktně vzato to platí jen pro tvar *jeho*, protože tvary *její* a *jejich* jsou sekundárně rozšířené o *je-* podle pův. *jeho*: *bál se jeho – jeho bratr* × *bál se jí / jich – její / jejich bratr* (viz Večerka, 1955)). Protože u posesiva 3. os. se pův. adnominální gen. pův. osobního zájmena přehodnotil na nom. zájmena přivlastňovacího a přitom se adjektivizoval (slovosledně a u *její* i morfologicky), vlivem systémové analogie i u 1. a 2. os. adj. tvary posesivních indexů zcela zlikvidovaly systémově možné adnominální gen. indexů osobních: *můj přítel // *přítel mne*; *kniha je moje // *mne*. Emancipace posesiv 3. os. od pův. gen. os. zájmena 3. os. se manifestuje i tak, že *jeho* jako gen. má po předložce *ň-* (*odešel bez něho*), ale jako posesivum zachovává *j-* (*odešel bez jeho přítele*). **(3)** Třetí kategorii **p.z.** tvoří výraz, který je tzv. slabě ↑**vázaným endoforikem tantum**, tj. který svým lexikálním významem vyjadřuje, že jeho referent je identický s referentem subjektu. Jde o **přivlastňovací zájmeno reflexivní *svůj***; jakožto slabě vázané endoforikum vyjadřuje koreferenci buď s subjektem slovesa, k němuž NS obsahující toto posesivní endoforikum patří (*Petr*$_i$ *hledá svůj*$_i$ *kabát*), n. se subjektem slovesa věty maticové: *Petr*$_i$ *nutil Pavla*$_j$ PRO$_j$ *políbit svou*$_{i/j}$ *ženu*; ↑antecedens; ↑PRO. Stejně jako jeho protějšek *se* v třídě osobních zájmen je reflexivem (na rozdíl od *se* nikoli vázaným silně) a není zájmenem (ve smyslu proformy), takže: *Petr*$_i$ *hledal svůj*$_i$ *kabát // *Petr*$_i$ *hledal Petrův*$_i$ *kabát*, nýbrž *Petr*$_i$ *hledal Petrův*$_j$ *kabát*. Endoforikum *svůj* je bezrodé, ale má k dispozici morfy umožňující vyjádřit rodovou kongruenci s jádrem NS: *Petr hledal svůj kabát / svou košili / své zrcátko.* Na rozdíl od *se*, které nemůže mít nom., *svůj* nom. má: *Já jsem svůj pes*, jako vázané endoforikum ovšem vylučuje umístění v subjektové NS: **Svůj přítel mi řekl.* – O distribuci reflexivního posesiva a posesiv nereflexivních v případech transparentních (*Já*$_i$ *mám rád mou*$_i$ */ svou*$_i$ */ jeho*$_j$ *ženu* × *Petr*$_i$ *má rád mou*$_k$ */ svou*$_i$ */ jeho*$_j$ *ženu*) i netransparentních typu *Já*$_i$ *jsem ho*$_j$ *poslal koupit své*$_j$*/ jeho*$_k$*/ mé*$_i$ *ženě nějaký parfém*, typu *Já*$_i$ *jsem šel do kina s Pavlem*$_j$ *a s jeho*$_{j/k}$ */ mou*$_i$ */ svou*$_i$ *ženou* aj. existuje bohatá literatura, např. Daneš-Hausenblas (1962), Bílý (1981), Čmejrková (1998), Dočekal (2000). – V jaz. interakci lze ve společenskou etiketou vymezených případech **p.z.** užívat jako ↑**honorifika**: *Vaše Magnificence, pane rektore*; *Přichází Jeho Excelence, velvyslanec Půlnočního království*; ve fr. např. oslovení *mon général*.

Lit.: Bílý, M.: *Intrasentential pronominalization and functional sentence perspective (in Czech, Russian, and English)*, 1981; Čmejrková, S., Syntactic and discourse aspects of reflexivization in Czech: The case of reflexive pronoun *svůj*, in: Hajičová, E. (ed.), *Issues of valency and meaning*, 1998, 75–87; Daneš, F., Zwei Anmerkungen zu den Personalpronomen, *ZfSl* 30,1985, 53–60; Daneš, F. – Hausenblas, K., Přivlastňovací zájmena osobní a zvratná ve spisovné češtině, *AUC-SlavPrag* 4, 1962, 191–202; Dočekal, M., Posesivní reflexivum v bohemistice, *SPFFBU* A 48, 2000, 47–59; Jakobson, R.: *Shifters, verbal categories, and the Russian verb*, in: Waugh, L. R. – Halle, M. (eds.), *Russian and the Russian verb. Studies 1931–1981*, 1984, 41–58; Olsen, S., Das Possessivum: Pronomen, Determinans oder Adjektiv?, *LB* 120, 1989, 133–153, Panevová, J., K voprosu o refleksivnoj pronominalizacii v češskom jazyke, in: Koenitz, B. (ed.), *Linguistische Arbeitsberichte* 54/56, 1986, 44–56; *PČM*, 1978; Piťha, P.: *Posesivní vztah v češtině*, 1992; Večerka, R., K vyjadřování posesivity u osobních zájmen 3. os. v češtině, *SPFFBU* A 3, 1955, 36–41; Yokoyama, O. T., Studies in Russian functional syntax, in: Kuno, S. (ed.), *Harvard studies in syntax and semantics* III, 1980, 451–773.

PK

ZÁJMENO TÁZACÍ (z. interogativní)

↑Deiktický výraz; v teorii slovních druhů vycházejících z formálněmorfologických vlastností slov subkategorie ↑zájmen tvořených od tzv. tázacích základů (*k-*, *kd-*, *kt-*, *c-*, *č-*, *jak-*): (a) *kdo*, *co* (s variantou *na co // nač*, *za co // zač*); mající zájmennou flexi, (b) *jaký*, *který*, *čí*, skloňovaná jako složená adj.; varianty s postfixem *-pak* (*kdopak*, *jakýpak…*) vyjadřují expresivitu, varianty s postfixem *-že* (*kdože*, *jakýže…*) vyjadřují navíc různé momenty dosud zcela nepopsané, související zvl. s kontextovou zapotřebností (Nekula, 1996). V teoriích preferujících při klasifikaci slov jejich funkčněsémantické vlastnosti (PČM, 1978; MČ III, 1986) tvoří **t.z.** subkategorii ↑**interogativ**, do níž patří vedle (ohebných) **t.z.** i (neohebná) ↑zájmenná příslovce tázací, tvořená od stejných tázacích kořenů jako **t.z.**: *kde*, *kam*, *odkud*, *kudy*; *kdy*, *dokdy*, *odkdy*, *nakdy*; *jak*, *kolik*, *proč*, ale i víceslovné *jak často*, *jak dlouho…* Význam **t.z.** bývá zpravidla popisován pomocí stejných n. podobných (sémantických a pragmatických) distinktivních rysů jako u ↑zájmen neurčitých. Podle řady autorů je dokonce jejich významový rys [+ neurčitost referentu] primární (např. Lyons (1977), u nás Komárek (např. v PČM, 1978): **t.z.** ukazují, že jejich referent je neurčitý, a otázkovou funkci (apel k odstranění neurčitosti) nabývají až v kontextu, je-li zřejmé, že mluvčí užil věty s cílem odstranit informační deficit; ↑otázka. Poměr mezi tázací větou s **t.z.** (1) *Kdo mi ukradl kolo?* a oznamovací větou s **n.z.** (2) *Někdo mi ukradl kolo* je tedy následující: (1) implikuje pravdivost (2), a říká (silou antikadence) oproti (2) navíc, že mluvčí má zájem odstranit neurčitost referentu subjektu. (3) *Řekl mi, kdo mi ukradl kolo* (bez antikadence) implikuje pravdivost (2), ale (protože nemá antikadenci) neříká oproti (2) navíc to, co říká (1). Takové pojetí **t.z.** umožňuje odvodit z jejich významu i funk-

ci ↑**náměstky** (*Petr mi řekl, že Pavel ohluchl – Petr mi řekl, kdo ohluchl*). Jiní autoři dokládají zvl. poukazem na formální složitost neurčitých zájmen a jednoduchost **t.z.**, že tázací funkce je u **t.z.** primární a neurčitost až sekundární. – Referenty **t.z.** typu (a) jsou objekty: u *kdo* (které je co do gram. rodu mask. životné) osoby, u *co* (které je co do gram. rodu neutrum) neosoby, přičemž tento rozdíl se manifestuje v tom, že ke *kdo* existuje přivlastňovací zájmeno *čí*, k *co* nikoli; další rozdíly se vykládají velmi různě: *kdo* nevylučuje shodu s pl. (*Kdo tam byl?*; *Kdo jste tam byli?*), zatímco *co* ji vylučuje (*Co tam bylo?*; **Co tam byla?*), *kdo* v nom. a v akuz. se pojí s nom. a s akuz. (*kdo jiný, koho jiného*), zatímco *co* v nom. a v akuz. se pojí s gen. n. s. nom./akuz. (*co jiného / co jiné*); tuto vlastnost mají všechna ↑indefinita tvořená od stejných tázacích kořenů jako *kdo* a *co*. Referenty **t.z.** typu (b) jsou vlastnosti, přičemž *jaký* ukazuje k (inherentní) kvalitě objektu a *který* k (externímu) příznaku individualizujícímu objekt v rámci objektů stejného druhu: *Jaké šaty se ti líbí?* – očekávaná odpověď: *krátké / zelené / bavlněné* × *Které šaty se ti líbí?* – očekávaná odpověď: *ty od babičky / ty, co jsme viděli v té výloze.* V komunikaci se ovšem invariantní významy obou zájmen vlivem různých faktorů často nivelizují. Též ↑otázka, ↑výpověď tázací.

Lit.: Nekula, M.: *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*; ↑zájmeno neurčité.

KO, PK

ZÁJMENO UKAZOVACÍ (z. demonstrativní)

↑Deiktický výraz; v teorii slovních druhů vycházejících z formálněmorfologických vlastností slov subkategorie ↑zájmen: (a) *ten*, *tento*, *tenhle*, *tenhleten*, *tadyten*, *tamten*, *tamhleten*, *onen*; (b) *takový*, *takovýhle*, *onaký*; možná i (b_1) *tolikátý*; (c) *týž*, *jeden a týž*, *tentýž*, nespis. *ten samý*; v teorii vycházející z funkčněsémantických vlastností tyto výrazy tvoří ohebnou část subkategorie tzv. ↑demonstrativ, tj. výrazů identifikujících prostřednictvím ukázání (PČM, 1978; MČ II, 1986). Po stránce formálněmorfologické tvoří **u.z.** heterogenní skupinu s flexí zájmennou a adjektivní složenou, u skupiny (c) je kodifikace spis. tvarů dost vzdálena jaz. kompetenci rodilého mluvčího. Společným rysem **u.z.** je jejich „identifikační" funkce; v lit. bývá vymezována v podstatě jednotně, rozdíly jsou spíše důsledkem pojetí jaz. a jeho popisu, resp. v druhém kroku chápání ↑reference, ↑deixe, ↑determinace apod. V tomto slovníku se za společný rys **u.z.** pokládá to, že dávají pokyn „hledej referent", a to (i) mimo jazyk, v nějakém světě (ukazování ven z jazyka, ↑exofora), (ii) v jazyce (odkazování do kotextu: ↑anafora, n. ↑katafora). Výrazy (a) a (b) jsou sémanticky jednodušší než (c), viz dále. Výrazy (a) morfologickou formou vyjadřují, že referent má povahu objektu, zatímco výrazy (b) říkají, že jím je vlastnost. Oba typy navíc podávají informaci o regionu hledání referentu vzhledem k mluvčímu: (i) nesložená **u.z.** *ten*, *takový* jsou co do vyjadřování jeho vzdálenosti k mluvčímu bezpříznaková, (ii) složená **u.z.** *tento*, *tenhle*, *tuhleten*, *tadyhleten* a *takovýto*, *takovýhle* mají sémantický rys [- distance], zatímco (iii) složená **u.z.** *tamten*, *tamhleten*, *onen*, *onaký* rys [+ distance]. (1) U zájmen typu (a) je referent (a) buď označen NS, jejíž složkou **u.z.** je (exofora: [***Tuto*** [*velkou rybu*]] *jsem chytil na Výrovce*, endofora: *Byl jednou* [*jeden* [*král*]]$_i$ *a* [***ten*** [*král*]]$_i$ *měl tři syny*, a pak je tvar **u.z.** dán shodou s jménem tvořícím jádro NS), n. označen jménem vůbec není, a pak je při exofoře tvar **u.z.** dán shodou s jménem, které by referovalo k objektu, kdyby byla použita NS s jménem ([***Tuto***] *chci*), n. při endofoře shodou s jménem tvořícím jádro NS, k níž **u.z.** odkazuje: [*Tuto knihu*]$_i$ *si přečtu hned,* [***tuto***]$_i$ *až zítra.* O jiných funkcích kongruentních tvarů **u.z.** *ten* (např. *V tom Písku se mi líbilo*; Adamec (1983); někdy se spekuluje, že *ten* má taky funkci členu určitého, např. u superlativu (*To je ten nejlepší vtip, jaký jsem kdy slyšel*), proti tomu mluví jeho neobligátnost. Zcela specifické postavení má podle většinového názoru inkongruentní tvar **u.z.** totožný s tvarem neutra sg. *to*: referuje nikoli k objektům (označitelným NS), nýbrž k situacím (označitelným větami): exofora: [X vyplázl jazyk na Y]$_i$ – [*To*]$_i$ *se nedělá*; endofora: [*Petr jí odpustil*]$_i$ *a* [*to*]$_i$ *ho ještě dlouho mrzelo*, n. jejich segmentům. O dalších funkcích *to* (*Sportovec je to dobrý*; *To Vám povídám, nezlobte babičku*; *Náhle jsme uslyšeli silnou ránu. To dědečkovi upadlo kladívko* aj.) existuje rozsáhlá litetarura. – (2) **U.z.** typu (b) se vyznačují tím, že vlastnost, k níž referují, lze identifikovat prostřednictvím (i) gesta *Včera jsem chytil* [gesto (např. rozpažením rukou ukázání velikosti) *takovou rybu*], (ii) ukázání na jiný objekt s vlastností, k níž je referováno *Včera jsem chytil* [ukázání na rybu *takovou rybu*], (iii) jazykového popisu vlastnosti *Včera jsem chytil* [*takovou rybu, že se mi ani nevešla do tašky // jakou jsem dosud viděl jen v televizi*], ale *Včera jsem chytil* *[*takovou rybu*]. O jiných funkcích *takový* (např. *Takový Petr by to nikdy neudělal*) viz Hirschová (1988). – (3) **U.z.** typu (c) vyjadřují ve srovnání s typem (a) a (b) navíc, že referent NS, jejíž jsou součástí, je identický s nějakým dalším referentem: (endofora): *Petr vyfotografoval* [*černovlasou dívku*]$_i$ a [*tutéž* [(černovlasou) *dívku*]]$_i$ *vyfotografoval i Pavel*, (exofora): [ukázání *Tutéž* [*černovlasou dívku*]]$_i$ *jsem už viděl* (z významu **u.z.** lze odvodit, že: „někdy jindy / někde jinde mluvčí viděl [černovlasou dívku]$_i$"). Z vlastnosti, že **u.z.** (c) vyjadřují identitu něčeho s něčím, vyplývá také např.: *Petr četl* [*jednu a tutéž knihu*] *dva roky* (nedok. *četl* implikuje pluralitu děje „číst" v časové posloupnosti, a tedy „Petr četl v čase t_1 [knihu]$_i$, Petr četl v čase t_2 [knihu]$_i$" atd. × *Petr přečetl* *[*jednu a tutéž knihu*] *za dva roky*). V kontextech, v nichž v aktuálním světě daný význam **u.z.** není pravděpodobný, dochází k jeho reinterpretaci, přesněji řečeno k oslabení významu identity: „(i) identita s jiným referentem → (ii) identita s nějakou vlastností jiného referentu": *Petr si koupil tutéž knihu jako Pavel* = (i) doslovný význam: oba si koupili jednu a tutéž knihu (např. *Babičku*), (ii) oslabený význam: každý si koupil jinou knihu, obě knihy byly *Babička*. MČ II (1986) **u.z.** typu (c) řadí do kategorie ↑zájmen vymezovacích (limitativ). Též ↑determinace.

Lit.: Adamec, P., K vyjadřování referenční určenosti v češtině a v ruštině, *SaS* 41, 1980, 257–264; Adamec, P., České zájmeno *ten* a jeho ruské ekvivalenty, *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby* II, 1983, 153–170; Adamec, P., K vyjadřování a rozpoznávání koreference v ruštině a v češtině, *Československá slavistika. Lingvistika, historie*, 1988, 167–177; Bělič, J., Hle, tenhle, tudle, hnedle, takhle, *NŘ* 53, 1970, 228–

234; BERGER, T., Wieviele Demonstrativpronomina braucht eine Sprache, WSA 33, 1994, 21–36; ČM, 1981; *ČŘJ*, 1996; DIESSEL, H.: *Demonstratives: Form, function, and grammaticalization*, 1999; ESVAN, F., L'uso anaforico del pronome sostantivale in ceco, in: *Problemi di morfosintassi delle lingue slave* 5, 1995, 57–70; ESVAN, F., Énonciation et référence en tchèque: la cas du démonstratif, *Europa Orientalis* 15, 1996, 253–268; HIRSCHOVÁ, M., Netypické případy užití výrazů *takový*, *tak*, *NŘ* 71, 1988, 57–61; KŘÍŽKOVÁ, H., Zájmena typu *ten* a *takový* v současných slovanských jazycích, *SlSlov* 6, 1971, 15–30; MATHESIUS, V., Přívlastkové *ten*, *ta*, *to* v hovorové češtině, *NŘ* 10, 1926, 39–41; *MČ* I, II, 1986; MEYERSTEIN, Z. P., *Czech deictics: Pronouns and articles?*, *Lgs* 91, 1972, 17–30; MRÁZEK, R., Deiktické *to* v češtině a ruštině, in: *Sovětská jazykověda* 4, 1954, 285–304; *PMČ*, 1996; *PČM*, 1978; SCHNEIDEROVÁ, E., K užívání zájmena *ten* (v přívlastkové pozici) v mluvených projevech, NŘ 86, 1993, 31–37; UHLÍŘOVÁ, L., Konkurence anaforik *typu ten, on / [0]* v slovanských jazycích, *Sl* 61, 1992, 245–253; UHLÍŘOVÁ, L., *Ten nějaký // nějaký ten* a případy podobné, NŘ 75, 1992a, 247–257; SVOZILOVÁ, N., Jak se skloňuje zájmeno *týž/tentýž?*, *NŘ* 53, 1970, 72–81; *SV*, 1996; ZUBATÝ, J., Ten, *NŘ* 1, 1917, 289–294; ↑determinace.

PK, KO

ZÁJMENO VZTAŽNÉ (z. relativní)

↑Deiktický výraz; v teorii slovních druhů vycházejících z formálněmorfologických vlastností slov subkategorie ↑zájmen: (1) tvořených od tzv. tázacích základů (*k-*, *kd-*, *kt-*, *c-*, *č-*, *jak-*) a (a) formálně identických s (a_1) tázacími zájmeny: *kdo*, *co* (s variantou *na co // nač*, *za co // zač*); *jaký*, *který*, *čí*; (a_2) neurčitými zájmeny: *kdokoli(v)*, *cokoli(v)*; *jakýkoli(v)*, *kterýkoli(v)*, *číkoli(v)*; (b) tvořených od tázacích zájmen postfixem *-ž*: *což*; (2) tvořených od netázacího kořene *j-*: (a_1) **v.z.** se stejným významem jako *který*: sg. *jenž*, *jež*, *jež*, pl. *již/jež*, *jež*, *jež*; (a_2) **v.z.** přivlastňovací: sg. *jehož*, *jejíž*, *jehož*, pl. *jejichž*. Po stránce formálněmorfologické jsou **v.z.** typu (1) totožná s ↑tázacími zájmeny, zájmena typu (2) se chovají takto: typ (a_1) se skloňuje jako zájmeno osobní *on*, typ (a_2) *jejíž* se skloňuje jako zájmeno přivlastňovací *její*, zájmena *jehož*, *jejichž* jsou nesklonná. V teoriích preferujících při klasifikaci slov jejich funkčněsémantické vlastnosti (PČM, 1978; MČ III, 1986) tvoří **v.z.** subkategorii ↑indefinit (deiktických slov neurčitých), nazývanou **relativa**, do níž patří vedle (ohebných) **v.z.** i (neohebná) ↑zájmenná příslovce vztažná, a to (1) tvořená od stejných tázacích kořenů jako tázací příslovce (a) s tázacími n. neurčitými příslovci formálně shodná: *kde/kdekoli(v)*, *kam/kamkoli(v)*, *odkud/odkudkoli(v)*, *kudy/kudykoli(v)*; *kdy/kdykoli(v)*, *dokdy*, *odkdy*, *nakdy*; *jak*, *kolik*, *proč*, ale i víceslovné *jak často*, *jak dlouho*; (2) výrazy (a) *dokud*, *pokud*, *nakolik*, (b) *načež*, *pročež*, *začež*, jež v systému tázacích a neurčitých příslovcí formálně shodné prostředky postrádají. O tzv. analytickém relativu viz ↑vztažné věty. – Význam **v.z.** bývá popisován pomocí stejných n. podobných (sémantických a pragmatických) distinktivních rysů jako u ↑zájmen tázacích a ↑zájmen neurčitých. Specifickým rysem, který mají **v.z.** navíc, je jejich syntaktická **funkce spojovací**. Někdy se ovšem za specifický rys **v.z.** pokládá to, že mají pouze funkci ↑endoforickou: na základě svého významu vyjadřují identitu svého referentu s referentem výrazu, k němuž odkazují (↑antecedens): identitu s objektem (k němuž referuje NS) [[*barevná košile*]$_i$, [*kterou // jíž*]$_i$ *jsem měl včera*]], identitu vlastností společných s objektem (k němuž referuje NS) [[*klobouk*]$_i$, [*jaký // jaké*]$_i$ *nosí rockeři*]], identitu s událostí (k níž referuje např. větná propozice) [*Nepozvali ho*]$_i$, [*což*]$_i$ *se ho dotklo* apod. V těchto koncepcích se zájmena bez antecedentu mohou hodnotit jako neurčitá: *Kdo / Kdokoli přijde, nebude litovat*; tedy podobně jako ve struktuře *Pokud jsem komu / někomu ublížil, ať mi promine*, n. jako vztažná s nevyjádřeným koreferenčním antecedentem, např. *ten* (u *kdo*) a *to* (u *co*): [[*Kdo přijde*]$_i$, [*ten*]$_i$] *nebude litovat*. Též ↑věta vztažná, ↑korelativum.

Lit.: BAUER, J., Relativa a spojky, *AUC-SlavPrag* 4, 1962/63, 221–226; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; MACHÁČKOVÁ, E., K přivlastňovacím zájmenům vztažným, *NŘ* 73, 1990, 229–234; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1996; *Sou*, 1972.

PK, KO

ZÁJMENO VYMEZOVACÍ (z. limitativní)

↑Deiktický výraz; v MČ II (1986) nadřazená kategorie zájmen označovaných jako (a) tzv. vlastní identifikátory: *týž*, *tentýž*, *ten samý* … (↑ukazovací zájmeno), (b) (s výhradami) tzv. negativní identifikátory: *jiný*, *druhý*…, (c) tzv. totální identifikátory: *všechen*, *každý*, *veškerý*… (↑totalizátor). Termín **limitativum** se používá pro třídu tvořenou (ohebnými) **v.z.** a (neohebnými) výrazy se stejnou funkcí, jakou mají (1): (a) vlastní identifikátory: *tamtéž*, *tolikéž*…, (b) negativní identifikátory: *jinam*, *jindy*, *jinak*…; (c) totální identifikátory: *vždy*, *všude*, *pokaždé*…

Lit.: *MČ* II, 1986.

KO

ZÁJMENO ZÁPORNÉ

↑Deiktický výraz; v teorii slovních druhů vycházejících z formálněmorfologických vlastností slov subkategorie ↑zájmen: (1) tvořených od kořenů ↑zájmen tázacích (a skloňovaných jako zájmena tázací) prefixem ***ni-***: *nikdo*, *ničí*, *nijaký*; *nic* v nom. na rozdíl od svého fundujícího slova *co* nemá koncovku, (2) *žádný*. Co do flexe jsou **z.z.** typu (1) totožná s tázacími zájmeny a mají i jejich vlastnosti syntaktické (*nikdo jiný* × *nic jiného / jiné* (↑tázací zájmeno), zájmeno *žádný* se skloňuje jako složené adj. typ *mladý*. V teoriích preferujících při klasifikaci slov jejich funkčněsémantické vlastnosti (PČM, 1978; MČ III, 1986) tvoří **z.z.** subkategorii deiktických slov určitých, nazývanou **negativa**, do níž patří vedle (ohebných) **z.z.** i (neohebná) ↑zájmenná příslovce záporná: *nikde*, *nikam*, *nikudy*, nepravidelné *odnikud*, *nikdy*, *nijak* aj. Druhou subkategorii **z.z.** tvoří tzv. ↑totalizátory. – Negativa i totalizátory se pokládají za ↑kvantifikátory.

Lit.: *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986; *PMČ*, 1996.

KO

ZÁKLAD SLOVOTVORNÝ

Při segmentaci odvozeného slova ta jeho část, k níž se připojuje ↑slovotvorný formant. Reprezentuje význam výchozího, základového slova, např.: ***soud-ce***, výchozím, základovým slovem je *soudit*; analogicky ***skl-árna***: *sklo*, ***krás-a***: *krásný*, ***dřív-í***: *dřevo*, *pa-**hor**-ek*: *hora*, *z-**běl**-at*: *bílý* atd. Při ↑prefixaci (*vele-**hora***), ↑reflexivizaci (***trápit se***) a ↑kompozici (***pravdě + podobný***) může být **s.z.**

celé základové slovo (základová slova); připojuje-li se ↑postfix (***kterému-si***), pak je **s.z.** celý ↑slovní tvar; jinak je **s.z.** ↑kořen. **S.z.** bývá nositelem ↑hláskových alternací, které jsou podmíněny stykem základu a formantu na tzv. ↑morfémovém švu.
Lit.: *ČŘJ*, 1996, 81; *MČ* I, 1986, 216–219; *PMČ*, 1995, 112; Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 10; *TSČ*, 1962, 84, 138; ↑morfematická analýza, ↑slovotvorný formant.

ZR

ZÁKLAD TVAROTVORNÝ

Lexikální složka jednoduchého slovního tvaru. Spolu s gramatickou složkou (↑formantem) tvoří tvar slova, slovní tvar (slovoformu). Je buď jednoduchý (jednomorfový) (*nes-*, *les-*, *nov-*), n. lineárně členitý (vícemorfový) (*s-nes-i-tel-n-*, *nad-les-n-*, *nej-nov-ějš-*). **T.z.** je společný všem morfologickým formám téhož slova s výjimkou ↑hláskových alternací, jimž podléhá finála **t.z.** (*vl-k/-c*), finální skupina představovaná např. slovotvornou příponou (*žluťás-ek/-k/-c*), kořenová samohláska (*n-e/-és-*) a vzácně i souhláska na švu prefixu a kořenového morfu, případně na jeho začátku (*se-j-mout* × *s-ň-al*, *j-eho* × *n-ěho*). **T.z.** nemusí být totožný s ↑kmenem (*na-**kupuje**-te* × ***nakup**-ujete*) ani s ↑kořenem (*na-**kup**-ujete* × ***nakup**-ujete*). Kmen se od něj liší tím, že zahrnuje ↑kmenotvornou příponu, kořen naopak nezahrnuje ↑prefixy. Vzhledem k tomu, že ze synchronního hlediska u subst. nelze až na výjimky (*kuř-**at**-a*) určit pozitivní kmenotvornou příponu a prefixální tvoření je u nich méně zastoupeno než u sloves, splývá u nich většinou **t.z.** a kmen. Z toho pramení rovněž některé nejasnosti v terminologii (srov. MČ I, II).
Lit.: *ČŘJ*, 1996; *MČ* I, II, 1986.

KO

ZÁKLAD VÝPOVĚDI

V teorii ↑AČ i ↑FSP je Mathesiův termín **z.v.** společně s dalším jeho termínem ↑východisko výpovědi protějškem ↑jádra výpovědi. Zatímco charakteristika východiska (u Mathesia východiště) byla založena na **členění kontextovém** (co je známé, co je nasnadě), charakteristika **z.v.** byla založena na **členění obsahovém** (o čem se mluví). Později obě hlediska už u Mathesia do jisté míry splynula (Firbas, 1996) a dnes je situace taková, že u některých autorů se obě hlediska promítají do jednotného výsledku, jímž je ↑téma, ↑tematická jednotka, popřípadě ↑tematická sféra věty (v angl. *theme* n. *topic*), zatímco u jiných se rozdíl mezi obsahovým a kontextovým členěním dodržuje. Touto problematikou se podrobně zabývali Daneš (1964) a Firbas (1996). Také ↑východisko výpovědi.
Lit.: ↑východisko výpovědi.

AS

ZÁMĚR

Kategorie řazená v č. lingvistice tradičně do ↑modality voluntativní, vyjadřující rozhodnutí činitele děje realizovat/nerealizovat nějakou činnost n. dosáhnout nějakého stavu. Je to (vedle subhodnot schopnost, prostá možnost v rámci ↑možnosti) jediný případ, kdy realizace děje závisí v plné míře na vůli činitele děje. V cizí literatuře a č. literatuře logicky orientované se **z.** do jedné roviny s kategoriemi možnost a nutnost nedává, protože jen možnost a nutnost lze definovat pomocí negace hodnoty druhé (MČ III, 269n.). V rámci kategorie **z.** se rozlišují dva základní významové odstíny (Grepl v SČ, 1998), a to (a) „mít úmysl" a (b) „mít zájem (přání)". Jistým kritériem pro jejich rozlišování je to, zda realizace/nerealizace zamýšlené činnosti je, n. není plně v kompetenci činitele děje. Často není snadné vést mezi těmito odstíny jednoznačnou dělicí čáru; proto je lze probírat společně. Zčásti se však liší užitím formálních prostředků. V obou případech je základním prostředkem sloveso *chtít*, v případě (a) s inf. (*Bratr **chce** o svátcích přijet k nám*), v případě (b) nejčastěji s vedlejší větou s *aby* (obsahující často modální slovesa *moci*, *nemuset*, *smět* jako výrazový prostředek možnosti alternativního jednání) n. s inf. (při něm tato slovesa nebývají): *Péťa **chce**, aby směl jít na výlet také Igor*; *Irena **by se nechtěla** vracet domů v noci*. Kromě toho jsou i jiné výrazy modálního významu: v případě (a) slovesa *hodlat*, *mínit*, *zamýšlet*, *chystat se*; *odmítat*, *zdráhat se*, *zpěčovat se*, *bránit se* s inf. (*Básník **hodlal** v tom roce vydat novou sbírku veršů*); modální predikátory *být odhodlán*, *ochoten*, *připraven...*, z nichž některé kromě inf. dovolují i spojení s vedlejší větou s *že* (*Otec **byl odhodlán** prodat dům // že prodá dům*). V případě (b) se nejčastěji vyskytují slovesa *přát si*, *stát oč*, *potřebovat* v ind. n. kond., *toužit*, *dychtit*, *prahnout* v ind., další predikátory *záleží (mi) na tom*, *jde (mi) o to* v ind. n. kond.; všechny se pojí s inf., většina i s vedlejší větou s *aby* (viz výše u *chtít*): ***Přála bych si** dostat se na fakultu žurnalistiky //, abych se dostala // mohla dostat...*
Lit.: ↑modalita, ↑modalita voluntativní.

SŽ

ZÁNIK JAZYKA

Akt, v němž se příslušný jaz. (dial.) přestává užívat jako prostředek komunikace v důsledku genocidy n. přijetí jiného jaz. např. při asimilaci. Tento akt má podobu: (1) **progresivní, následnickou** – původní jaz., resp. prajazyk přechází v jeden mladší následnický jaz. (případ ř.), n. ve více následnických jaz. příbuzných (vznik románských jaz. z lat.), čímž vzniká ↑jaz. rodina; (2) **regresivní, imigrační** – počet jaz. ve dvojjaz. (bilingvním), popř. vícejaz. (multilingvním) prostředí ubývá, tj. jaz. původního obyvatelstva je absorbován jaz. příchozího obyvatelstva a naopak; ↑substrát, ↑superstrát. Zanikající jaz. přitom po sobě zanechává stopy v systému následnického jaz. (zvl. v lexiku, ale i ve fonologii, slovotvorbě a syntaxi), resp. v osobních a místních jménech; (3) **zánikovou** – k zániku jaz./etnika bez náhrady dochází v relativně krátkém období v důsledku přírodní katastrofy, pandemické choroby, války apod. – V předcivilizačních stadiích hrály rozhodující roli při přežití či **z.j.** přírodní faktory, postupně k nim přistoupily faktory civilizační, resp. geopolitické (úspěšné přežití islandštiny na rozdíl od běloruštiny, která je po 200 let na pokraji zániku). Nejvýraznějším civilizačním prvkem se postupně stalo ↑jazykové plánování, které má podobu: (1) **akcelerační** – záměrné urychlování **z.j.** např. likvidací (vysokého) školství (srov. mj. germanizaci školství v č. zemích a maďarizaci školství na Slovensku v 19. stol., zavření vysokých škol a jiná opat-

ření v době tzv. protektorátu Čechy a Morava, podobná opatření na sovětské Ukrajině a v Bělorusku aj.), resp. násilnou asimilací, vysídlováním, sterilizací apod.; (2) **retardační** – zpomalení až zastavení **z.j.**, např. zavedením jeho psané formy (srov. Leninovu politiku 20. let, kdy bylo zavedeno písmo u více než 100 jaz. SSSR); také č. se uchovala navzdory tlaku němčiny mj. díky své „gramotnosti". Lingvistické retardanty však nelze přeceňovat (srov. zánik provensálštiny navzdory staleté vytříbené tradici). Retardačně působí i mikrojazyky, včetně jaz. efemérních (↑laština, užívaná v psané podobě pouze Ó. Łysohorským), sovětské n. jiné „vzdorojazyky" (karelština proti finštině, moldavština proti rumunštině, dále turkmenština, tádžičtina, ale třeba i katalánština aj.). Tyto vzdorojazyky mají různý osud (zánik spis. karelštiny a moldavštiny ve prospěch finštiny a rumunštiny, n. posílení turkmenštiny, tádžičtiny aj. odmítnutím arabského písma a nahrazením azbuky latinkou). Zvláštní, poměrně vzácnou formou protizánikové regulace je regenerace zanikajícího či zaniklého (mrtvého) jazyka, srov. např. novohebrejština, bretonština n. keltské jaz. britského souostroví. – Jedním z faktorů, který uspíšil zánik řady jaz., byla expanze evropské civilizace, a to zejména do obou Amerik (americké nativní, indiánské jaz.) a Austrálie. Evropa sama prožila **z.j.** praevropských příchodem Indoevropanů ve 3. – 2. tis. př. Kr. (zbytky představuje patrně baskičtina a některé jaz. kavkazské). Řada jaz. zanikla v důsledku dalších, vnitroevropských migrací (expanze lat. na poč. n. l., migrace Slovanů na Balkán v 5. – 7. stol., germanizace jižního Pobaltí od Hamburku až po ústí Visly v 9. – 20. stol., zánik lotyšské livonštiny a jiných ugrofinských jaz. apod.). – **Z.j.** lze z univerzalistického hlediska považovat za přirozený, popř. žádoucí jev, pokud jeho komunikační funkce lépe plní jiný jaz. (podle Schleichera je jaz. organismus s přirozenými vývojovými fázemi: vznik, rozvoj, dospělost, stárnutí, zánik), avšak např. z hlediska postižené „menšiny", pro niž zánikový jaz. plní n. plnil i další těžko zastupitelné funkce (socializace, skupinová identifikace), může být **z.j.** hodnocen negativně. Každý jaz. je navíc jedinečný lidský produkt a má stejné právo na zachování už proto, že růzností jaz. je dána různost pohledů na svět (W. v. Humboldt); ↑lingvoekologie.

Lit.: Dressler, W. U., Language death, in: Stingh, R. (ed.), *Towards a critical sociolinguistics*, 1996, 195–210; *Endangered languages*, 1991; Leman, K., Dokumentacija jazykov, nachoďjašči chsja pod ugrozoj vymiranija, *VJa*, 1996, č. 2, 180–191; Potapov, V. V., K sovremennomu sostajaniju problemy vymirajuščich jazykov v nekotorych regionach mira, *VJa*, 1997, č. 5, 3–15.

JM

ZÁVĚR SUGEROVANÝ

Interpretace určité syntaktické struktury, při níž se do jejího významu mylně začleňují i sémantické momenty, které ve skutečnosti tato syntaktická struktura nevyjadřuje. Klasický je angl. příklad Geise-Zwickyho (1971), v č. podobě znějící takto: forma (1) „jestliže *p*, *q*" není většinou uživateli jaz. chápána jako ↑materiální implikace (i) „$p \supset q$", nýbrž svádí k (z logického hlediska) nesprávnému závěru, že významem této formy je i (ii) „$\neg p \supset \neg q$"; věta s formou (1) *Jestliže se bude John i nadále vyklánět z okna, vypadne* tedy sugeruje, jako by současně platilo: (i) „jestliže se bude John i nadále vyklánět z okna, vypadne" a (ii) „jestliže se nebude John i nadále vyklánět z okna, nevypadne", tj. jako by významem formy (1) „jestliže *p*, *q*" nebyla implikace, nýbrž bikondicionál. Logicky ovšem platí pouze (i), tedy že významem formy „*jestliže* p, q" je materiální implikace, (ii) nikoli. Význam (ii) není součástí významu formy „jestliže *p*, *q*", nýbrž v určitých případech (zvl. v tzv. ↑pragmatických kondicionálech) je do významu dané formy vinterpretováván jako ↑konverzační implikatura. Za **s.z.** se pokládají např.: význam „časová následnost (q) po (p)" ve větě s formou „p *a* q" typu *Anička se vdala* (p) *a narodil se jí chlapec* (q), význam „Pavel je škaredý a Petr je škaredý" ve větě s formou srovnávací konstrukce *Pavel je škaredější než Petr*, význam „někdo netančil" ve větě *Někdo tančil* (ale v *Někdo klepe* implikatura „někdo neklepe" nevzniká) apod.

Lit.: Geis, L. – Zwicky, A. M., On invited inferences, *LI* 2, 1971, 561–566.

PK

ZDVOŘILOST (etiketa řečová)

Do konce 60. let 20. stol. – kromě orientalistiky – spíše opomíjené lingvistické téma (bibl. Dufon, 1994), reflektována byla ale i dříve v rámci praktické stylistiky zvl. ve vzornících dopisů (Václavek, 1948), popř. ve studiích žánrových (o pozdravech v dopisech např. Stich, 1974). Jako obecnější otázku fungování jaz. vnímalo do té doby **z.** jen řečnictví (*salutatio*, *captatio benevolentiae*, *narratio* ...). K obratu v pohledu na **z.** dochází v sociální antropologii a ↑sociolingvistice, která si všímá především kategorie osoby při vymezování sociálních rolí a s tím spojené **z.** V ↑pragmalingvistice je tento obrat spojován s postulátem, že vedle ↑kooperačního principu máme při komunikaci co do činění také s principem zdvořilostním (↑konverzační maximy, ↑ironie). V č. lingvistice se **z.** reflektuje pod termínem řečová etiketa od pol. 80. let (Rulfová, 1984, 1985; Vachek, 1986). **Z.** v užším (tradičním) smyslu se v lingvistice rozumí formy a funkce ↑**oslovení** (pronominálního i nominálního), resp. i ↑**pozdrav**: zatímco ↑**tykání** se zpravidla pojí s oslovením křestním jménem a neformálními pozdravy typu *ahoj*, *(na)zdar*, *čau* apod., ↑**vykání** se zpravidla pojí s oslovením titulem a příjmením/titulem profesním či akademickým (*pane Nováku*, *pane inženýre*, *pane doktore*) a formálními pozdravy typu *dobrý den*, *na shledanou* apod.; ↑onkání a ↑onikaní je zastaralé; můžeme se setkat s nepřímým oslovením: *Pán si dá?* Při nominálním oslovení, v němž se ve spis. jaz. užívá ↑vokativu, se vedle křestních jmen (přezdívek), příjmení a příležitostných oslovení (*beruško*, *zlatíčko*...) objevují tituly rozlišující pohlaví (*pane*, *paní*, popř. *slečno*), příslušnost ke kolektivu (*kolego*, přenesené *bratře*, *sestro*, svého času i *soudruhu*), ale též profesi, funkci či akademickou, církevní n. vojenskou hodnost (*pane učiteli*..., *pane poslanče*..., *pane profesore*..., *panelotče biskupe*..., *pane kapitáne*...) a rodinnou roli (*mami*...). Důvodem redukce problematiky **z.** na otázku oslovení je jeho systémová zakotvenost v kategorii ↑osoby; také ↑zájmeno osobní, ↑zájmeno přivlastňovací. V interakci samé je ovšem podoba pronominálního oslo-

vení závislá na věku, pohlaví, sociální skupině, vztahu mluvčích apod. Neadekvátní užití oslovení může proto být i prostředkem **verbální agrese**. – **Z.** v širokém smyslu či tzv. řečovou etiketou se v lingvistice rozumí aktualizované užití (Grepl, 1967) zvláště gramatických a lexikálních prostředků (negace, slovesného způsobu a vidu, determinace, deminutiv...; modálních sloves, částic, hodnotících adj. a predikátorů...), které signalizuje respekt mluvčího vůči adresátovi. Tak je tomu např. u ↑direktiv: *Dej sem tu sklenici! – Podej mi tu sklenici! – Podejte mi tu sklenici! – Podejte mi prosím tu sklenici! – Podejte mi prosím tu skleničku! – Podáte mi tu skleničku? – Podal byste mi tu skleničku? – Nepodal byste mi tu skleničku? – Můžete mi podat tu skleničku? – Mohl byste mi podat tu skleničku? – Pane, nemohl byste mi podat tu skleničku?* atd. Patrné je toto zdvořilostní odstínění i v ↑explicitních performativních formulích pro „rozkaz", „výzvu" a „prosbu". **Z.** se ovšem projevuje i v jiných typech ↑ilokučních aktů. **Z.** výpovědi závisí i na volbě útvarového kódu vzhledem k typu interakce a sociální příslušnosti mluvčích. – Užití verbálních (ale i neverbálních) prostředků se přitom řídí obecnějšími (zdvořilostními) strategiemi řečového chování. Ty lze zjednodušeně rozdělit na strategie minimalizační a maximalizační (Leech, 1983), resp. pozitivní a negativní (Brown-Levinson, 1987). – **Minimalizačními strategiemi** se minimalizuje např. kritika n. neprospěch adresáta či nároky na něj (*Já bych ten problém viděl trošinku jinak* (intenzifik. částice, dem.), *Počkejte minutku!* (dem.) apod.), popř. se minimalizuje ocenění či prospěch mluvčího. **Maximalizačními strategiemi** se maximalizují např. ocenění n. prospěch adresáta na straně jedné (*To byl naprosto mimořádný výkon!*) a nároky na mluvčího či jeho vlastní aktivita na straně druhé: *Mohl **bych ti** zítra zavolat?* místo *Mohl **bys mi** zítra zavolat?* Často se obě strategie kombinují: ***Můžete** čtvrthodinku počkat?* místo *Počkejte 15 minut!* (deminutivum, otázka na možnost maximalizuje ocenění adresáta, protože signalizuje respekt před ním). – **Pozitivní strategií** se rozumí úsilí mluvčího o adresátův souhlas. Významnou roli proto mají prostředky navozující konsens (Nekula, 1993): *co myslíš?, nemyslíš?, (nebo) ne?, že?, co?, (vždyť) přece* aj. **Negativní strategií** se rozumí takový postup, kdy mluvčí vychází z možnosti adresátova nesouhlasu a nekooperativnosti, a chce mu tedy ponechat možnost volby a usnadnit mu odmítnutí; tím ho nepřímo motivuje k opaku. Tuto strategii lze demonstrovat na užití otázky místo rozkazu, užití kond., ale též modálních sloves či konstrukcí, jimiž se mluvčí dotazuje na schopnost adresáta něco udělat, místo aby adresáta k příslušné činnosti přímo vyzval, srov. *Bylo by možné to poslat ještě dnes*. Při užití zmíněných prostředků jde o snížení konfliktního potenciálu, předcházení konfliktu. V tomto smyslu je řečová etiketa opakem verbální agrese.

Lit.: Bachleitner-Held, G.: *Verbale Höflichkeit*, 1992; Brown, P. – Levinson, S. C.: *Politeness*, 1987; Dufon, M. A.: Bibliography on linguistic politeness, *JP* 21, 1994, 527–578; Ehlers, K.-H. – Knéřová, M., Tschechisch förmlich, unverschämt deutsch?, in: Höhne, S. – Nekula, M. (eds.), *Sprache, Wirtschaft, Kultur*, 1997, 189–214; Fiedler, M. U., Positive existentiality and politeness: A contrastive study of Czech, Russian and Japanese, in: Dingley, J. – Ferder, L. (eds.), *In the realm of Slavic philology. To honor the teaching and scholarship of Dean S. Worth*, 2000, 69–86; Grepl, M.: *Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi*, 1967; Grice, H. P., Logic and conversation, in: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.), *Syntax and semantics* 3 (Speech acts), 1975, 41–58; Haeferland, H. – Paul, I. (eds.): *Höflichkeit*, 1996; Hoffmannová, J., Projev taktu (a beztaktnosti) v televizních rozhovorech, *SaS* 55, 1994, 194–201; Hoffmannová, J., Ženy a muži: zdvořilost v dialogu (na příkladu „mluvení za druhého"), in: Moldanová, D. (ed.), *Žena – jazyk – literatura*, 1996, 333–337; Hoffmannová, J. – Müllerová, O.: *Kapitoly o dialogu*, 1994; Jančák, P.: *Zvuková stránka českého pozdravu*, 1957; Kněřová, M., Ke způsobům oslovování v mluvených projevech, *NŘ* 78, 1995, 36–44; Leech, G. N.: *Principles of pragmatics*, 1983; Machová, S. – Švehlová, M.: *Sémantika a pragmatika jako lingvistické disciplíny*, 1996; Nekula, M., Sind die Abtönungspartikel dialogisch? *SaS* 54, 1993, 202–205; Nekula, M., *Mal* und seine funktionalen Äquivalente im Tschechischen. Ein Beitrag zur Aspektualität, *GP* 12, 1994, 99–108; Nekula, M., Některé zdvořilostní strategie, in: Rusinová, E. (ed.), *Přednášky a besedy z XXVII. běhu LŠSS*, 1994, 54–58; *PMČ*, 1996; Rulfová, M., Zur Problematik der sprachlichen Etikette, in: Kořenský, J. – Hoffmannová, J. (eds.), *Text and the pragmatic aspects of language*, 1984, 79–100; Rulfová, M.: *Řečová etiketa*, 1985; Rusínová, Z., Deminutivní modifikace z hlediska pragmalingvistického, in: Karlík, P. – Pleskalová, J. ad. (eds.), *Pocta Dušanu Šlosarovi*, 1995, 187–193; *SGK*, 1986; Stich A., Zůstávám s pozdravem, *NŘ* 57, 1974, 175–182; Vachek, J., Some remarks on personal pronouns in the adressing function, in: Chloupek, J. – Nekvapil, J. (eds.), *Reader in Czech sociolinguistics*, 1986, 274–304; Václavek, B.: *Český listář*, 1948; Watts, S. I. – Ehlich, K. (eds.): *Politeness in language*, 1992.

MN

ZEMĚPIS JAZYKOVÝ (lingvistika areálová)

Dílčí jazykovědná disciplína uplatňovaná zejména v ↑dialektologii a zabývající se výzkumem rozdílů sledovaných nář. n. jiných jaz. jevů a jejich územního rozšíření. Využívá specifických ↑jazykovězeměpisných metod; sledované jevy jsou zakreslovány na mapu. Ucelený soubor map vytváří ↑jazykový atlas. Cílem jazykovězeměpisného zobrazení není pouhé zakreslení hranic jaz. jevů, tedy vymezení územních jaz. shod a rozdílů a zkoumání ↑jaz. kontaktů. Zkoumají se rovněž příčiny jejich vzniku a šíření (Havránek, 1924, rozlišuje **j.z.** ‚registrace jevu na mapě' a jaz. geologii ‚vysvětlení jevu'). Jev je tak zasazován do širších souvislostí, jež se podílely na jeho formování. **J.z.** přináší důkazy o neexistenci ideálních (ryzích) nář., o charakteru ↑nářeční hranice, nářečního ↑jádra a nář. periferie. – Počátky **j.z.** jsou spojovány s něm. lingvistikou. Vyvinul se v době působení mladogramatické školy a ukázal (v rozporu s jejími postuláty) na jazykovězeměpisnou provázanost změn v nář. Za zakladatele **j.z.** je považován Wenker (1877), do vývoje jazykovězeměpisného bádání však významně zasáhli především Edmont – Gilliéron (1902–1912). – Autorem první č. jazykovězeměpisné studie je Frinta (1916), koncepci pak rozvinul Havránek (1924) a využil ji při syntetickém popisu č. nářečí (1934). Důsledněji ji aplikoval při pojednání o slk. nář. (se začleněním vmor. nář.) v téže publikaci Vážný (1934). Završením dosavadních jazykovězeměpisných bádání č. dial. je dial. kompendium Běličovo (NČD, 1972) a zejm. *Český jazykový atlas* (↑jazykový atlas).

Lit.: Edmont, E. – Gilliéron, J.: *Atlas linquistique de la France*,

1902–1912; FRINTA, A.: *Fonetická povaha a historický vývoj souhlásky* v *ve slovanštině*, 1916; HAVRÁNEK, B., K české dialektologii, *LF* 51, 1924, 263–271, 337–358; HAVRÁNEK, B., Nářečí česká, in: *Československá vlastivěda* 3. *Jazyk*, 1934, 84–218; JANČÁK, P., Závěrečná etapa prací na Českém jazykovém atlase, *SaS* 49, 1987, 301–314; KELLNER, A.: *Úvod do dialektologie*, 1954; *NČD*, 1972; VÁŽNÝ, V., Nářečí slovenská, in: *Československá vlastivěda* 3. *Jazyk*, 1934, 219–310; WENKER, G.: *Das rheinische Platt*, 1877.

SK

ZEUGMA (spřažení vazeb)

1. Spřažení dvou výrazů jedním závislým členem, který je syntakticky vztažen jen k jednomu z nich, ač významem patří k oběma: např. jedno rekční doplnění se syntakticky vztahuje ke dvěma souřadně spojeným řídícím výrazům se stejnou vazbou: *přečetl a odevzdal knihu*; *před a za domem*, jeden přívlastek ke dvěma jménům: *vážení žáci a studenti*. Vykládá se zprav. jako výsledek sjednocovací transformace, při níž dochází k výpustce shodných členů: *přečetl knihu & odevzdal knihu* → *přečetl a odevzdal knihu* (↑koordinace), tedy jako prostředek konkurující s pronominální ↑anaforou (*přečetl knihu a odevzdal ji*; *před domem a za ním*); gramaticky nesprávná je anafora nulová: **přečetl knihu a odevzdal* 0.

2. Většinou se za **z.** pokládá jen takový případ (1), kdy dochází k **nesplnění syntaktických pravidel**, tj. kdy na závislém členu vyjádřená syntaktická závislost jednoho ze spřažených výrazů odporuje syntaktické závislosti požadované druhým ze spřažených výrazů. V tomto významu se termínem **z.** míní zanedbání dvojí vazby. Např. jedno rekční doplnění se syntakticky vztahuje ke dvěma souřadně spojeným výrazům s různou rekcí/vazbou, přičemž přijímá rekci toho, který stojí nejblíže: *Obsloužíme a poradíme vám – Poradíme a obsloužíme vás*. Struktury obsahující **z.** ve smyslu (2) jsou gramaticky nesprávné, a tedy opravitelné: **Obsloužíme a poradíme vám* → *Obsloužíme vás a poradíme vám*. Některá taková zeugmata jsou ovšem tolerována: *Vážené dámy a pánové*.

3. Za **z.** se někdy považuje i **zanedbání sémantických tendencí kolokability**, např. vztahují-li se k jednomu slovesu dva souřadně spojené členy, z nichž každý souvisí s jiným významem daného slovesa: *Mám rád maminku a hrášek*. – **Z.** typu (2) a (3) mohou být využita jako ↑slovní hříčka: *Posluchač rozhlasu vypne pozornost nebo přijímač*. Též ↑anakolut, ↑apoziopeze, ↑atrakce, ↑kontaminace, ↑řízenost.

Lit.: *MČ* III, 1987; *NS*, 1969; *SČ*, 1998.

PK

ZKRACOVÁNÍ

Způsob tvoření slov, jehož motivem je větší ekonomičnost zkrácené podoby než existujícího nezkráceného pojmenování jednoslovného n. víceslovného; při **z.** se zároveň vytrácí explicitnost pojmenování, nutná pro jednoznačnost významu; zkrácené výrazy mohou být nositeli různých stylových příznaků. Rozlišují se: (a) Výrazy vznikající z **počátečních písmen** částí víceslovných pojmenování, nazývané **zkratky iniciálové** (**akronyma**); jsou založené na čtení prvních písmen slov (*USA*, vysl. *ú es a*; *Úřad městské části*: *ÚMČ – ú em čé*, apod.); pod přízvukem je poslední slabika. (b) Výrazy vznikající z **počátečních slabik nebo i hlásek** částí víceslovných pojmenování, nazývané **zkratky slabičné**, n. **kombinované** (*Janáčkova akademie múzických umění*: *JAMU*, vysl. *jamu*; *Československá dopravní kancelář*: *Čedok*; *Poštovní filatelistická služba – Pofis*). Slabičné zkratky se nazývají také **zkratková slova**, protože se začleňují do věty jako slova ohebná. V hovorovém jaz. vznikají někdy z iniciálových zkratek příponou zkratková slova, např.: *Občanská demokratická strana, ODS*: *ódéeska*; *Škola uměleckých řemesel, ŠUŘ*: *šuřka*. – Zkracování jednoslovných pojmenování je obvyklé a tradiční u (a) ↑**hypokoristik**: (i) složených: *Jaroslav* → *Jára*, *Slávek*; *Ludmila* → *Lída*; (ii) nesložených (spojeno většinou se ↑sufixací a novou ↑morfologickou charakteristikou: *Karel* → *Kája*, *Dagmar* → *Dáša*); (b) u **hov. n. slang. obměn apelativ**: *automobil* → *auto* → *auťák*; *fotoaparát* → *foťák*; *magnetofon* → *magneťák*, *magič*; *saxofon* → *ságo*. Také v těchto případech dochází k resufixaci a změně morfologické charakteristiky. Tou bývá doprovázena i jednodušší ↑dekompozice a ↑univerbizace. Též ↑zkratka.

Lit.: BARTOŠEK, J., K diskusi o zkratkách, *NŘ* 58, 1975, 25–30; *ČŘJ*, 1996, 42, 68, 99; DANEŠ, F., Feedback dynamics between written and spoken, in: ČMEJRKOVÁ, S. (ed.), *Writing vs. speaking*, 1994, 47–57; DANEŠ, F., Iniciálové zkratky (značky) neboli akronyma, *Vesmír* 67, 1988, 596; HELCL, M., Univerbizace a její podíl při růstu dnešní slovní zásoby, *SaS* 24, 1963, 29; HRBÁČEK, J., Zkratky a tvoření slov, *NŘ* 55, 1972, 124–130; HRBÁČEK, J., *Jazykové zkratky v češtině*, 1979; *MČ* I, 1986, 517–526; NEKVAPIL, J., Několik poznámek k využívání formantu *-ák* ve slanzích a ve spisovném jazyce, *NŘ* 68, 1985, 9–13; *PMČ*, 1995, 224–225; ŠMILAUER, V.: *Novočeské tvoření slov*, 1971, 15–17.

ZR

ZKRATKA (abreviace)

Původně v psaných textech individuální zkrácení slova s cílem zrychlení písemného záznamu. V mluveném projevu se **z.** obyčejně doplňovaly, a to i tehdy, jestliže se v psaném jaz. ustálily (i dnes např. *prof.* vyslovujeme jako *profesor*, *spol. s r. o.* jako *společnost s ručením omezeným*, *zkr.* jako *zkratka*, *rtg.* jako *rentgen* n. *rentgenogram*). Většina **z.** vzniká záznamem jen počátečního písmene n. skupiny počátečních písmen (*p.* = *pan* n. *pán*, *př. Kr.* = *před Kristem*), řídčeji se ustálily **z.** vzniklé jen ze záznamu souhlásek (*pplk.* = *podplukovník*, *stč.* = *staročeský*). **Z. minuskulemi** (malými písmeny) je signalizována tečkou na konci (*odd.* = *oddělení*, *oddíl*; *stol.* = *století*). V případě, že se **z.** změnila ve **značku**, kterou je třeba považovat za přesně definovaný grafický symbol, tečka odpadá (*cm* = *centimetr*, *hl* = *hektolitr*, *A* = *ampér*, *Hz* = *hertz*, *mf* = *mezzoforte*). Také za značky se v mluveném projevu dosazují slova, z nichž zkrácením vznikly (např. *novorozeně vážilo 3 kg 300 g* = *tři kilogramy (a) tři sta gramů*). – **Z.** vznikají i z ustálených slovních spojení tím, že se jednotlivá slova zkrátí na jednu n. několik za sebou jdoucích písmen. U méně obvyklých **z.** jsou za písmeny tečky a písmena jsou od sebe oddělena mezerou (*hl. m.* = *hlavní město*, *m. r.* = *minulého roku*, *v. t.* = *viz tam*). Běžnější **z.** víceslovných spojení se zaznamenávají sdružením písmen a přesunutím tečky za poslední literu (*apod.* // *ap.* =

a podobně, *mj.* = *mimo jiné*, *tzn.* = *to znamená*). V některých případech se připouští kolísání mezi psaním odděleným a sdruženým (*č. p.* // *čp.* = *číslo popisné*, *č. j.* // *čj.* = *číslo jednací*). – Už v období první republiky narůstal počet **z.** tvořených z **majuskulí** (velkých písmen) počátku slov, která tvořila součást názvu (*ČSR* = *Československo*, *KU* // *UK* = *Karlova univerzita* // *Univerzita Karlova*, *MNO* = *Ministerstvo národní obrany*). Počet těchto iniciálových **z.** se rychle zvětšoval po r. 1948 jednak napodobováním zkratek sovětských (*SSSR* = *Svaz sovětských socialistických republik*, *RVHP* = *Rada vzájemné hospodářské pomoci*), jednak tvořením vlastním (*JZD* = *Jednotné zemědělské družstvo*, *ROH* = *Revoluční odborové hnutí*, *MNV* = *místní národní výbor*). Ani po zániku komunistického režimu v r. 1989 záliba v iniciálových **z.** neupadla; mnoho jich bylo přejato z angl., jiné byly vytvořeny z potřeby úsporného pojmenování různých institucí, států, systémů, výrobků apod. (i zde mnohé **z.** vznikly pod angl. vlivem), např. *GATT* = *General Agreement on Tarifs and Trade*, *NASA* = *National Aeronautics and Space Administration*, *UPI* = *United Press International*, *EHK* = *Evropská hospodářská komise*, *CHKO* = *Chráněná krajinná oblast*, *SZO* = *Světová zdravotnická organizace*. – Iniciálové **z.** (**akronyma**) vznikly zpravidla sdružením velkých písmen bez teček. Výjimky jsou poměrně řídké, např. *L. S.* = *loco sigilli* ‘místo razítka‘, *P. T.* = *pleno titulo* (v adrese místo uvedení titulu n. v dopise místo oslovení), *N. B.* // *NB* = *nota bene* ‘mimoto, dokonce, ještě navíc‘. Doporučuje se, aby zvuková realizace akronym byla shodná s výslovností jednotlivých písmen č. abecedy. Ani v akronymech převzatých z angl. není nutné vyslovovat jednotlivá písmena podle abecedy angl., pokud se ovšem angl. výslovnost v č. neustálila, srov. výslovnost *O.K.* *[*o: ka:*], nýbrž [*ou kej*]. Podobně č. přejala výslovnost *BBC* [*bí: bí: sí:*] = *British Broadcasting Corporation*. U angl. akronym, u nichž jsme si zvykli na výslovnost podle č. abecedy, působila by angl. výslovnost vyumělkovaně: *NATO* = *North Atlantic Treaty Organization* vyslovujeme [*nato*], *USA* = *United States of America* čteme [*ú:-es-á:*].

Lit.: Bartošek, J., K diskusi o zkratkách, *NŘ* 58, 1975, 25–30; Borisov, V. V.: *Abbreviacija i akronimija*, 1972; Helcl, M., Zkratková slova, *NŘ* 32, 1949, 161–170; Horecký, J., O skratkách a značkách v slovenčine, *Slovo a tvar* 1, 1947, 9–14; Hrbáček, J., Typy zkratkových pojmenování v ruštině a v češtině, *ČSR* 12, 1967, 156–162; Hrbáček, J., Zkratky a lexikální systém, *AUC-SlavPrag* 10, 1968, 275–283; Hrbáček, J., Zkratky a tvoření slov, *NŘ* 55, 1972, 124–130; Hrbáček, J.: *Jazykové zkratky v češtině*, 1979; Jílek, F., Úspornost v řeči, *NŘ* 11, 1927, 57–63; Kos, Z.: *Zkratky, značky, akronymy*, 1983; *MČ* I, 1986, 517–526; Pohnert, B., Ke zkratkám a značkám v technické literatuře, *NŘ* 56, 1973, 134–137; Romportl, M., Výslovnost zkratkových slov, *NŘ* 34, 1951, 46–50; Sopira, A.: *Skratky v ruštine a slovenčine*, 1975; Vlková, V., Pojmenování vzniklá z písmenkových zkratek, *NŘ* 67, 1984, 165–166.

MJ

ZMĚNA V REALIZACI HLÁSEK V SOUVISLÉ ŘEČI

Vzájemné ovlivňování realizací hlásek, především sousedících, uvnitř fonických řad. V č. je v proměnách hláskových realizací rozdíl mezi jednotlivými ↑nářečími, liší se i běžná mluva od projevu spis., v němž je míra ovlivnění menší. Část změn v realizaci hlásek pozorujeme pouze v diachronním pohledu n. při srovnání spis. č. s nář. Obměny a změny realizací vznikají při spojování hlásek do řetězců (slabik, slov...), jde tedy o změny syntagmatické. Vedle syntagmatických obměn existují ve zvukové stavbě řeči změny paradigmatické, jež se týkají inventáře ↑fonémů: splynutí dvou samostatných fonémů v jediný (v č. splynutí původně rozlišených */y/ – /i/*), dobudování fonologického páru přehodnocením platnosti zvukového prvku (v č. vznik korelačního páru */v/ – /f/*; ↑foném) n. zásadní změna realizace některé jednotky (v č. změna [*g*] > [*h*]). Paradigmatické změny jsou patrné v diachronním průřezu (↑diftongizace, ↑monoftongizace, ↑nosovky, ↑kvantita, ↑palatalizace). Syntagmatické změny mohou být signálem počínající změny paradigmatické, v celé šíři je však můžeme pozorovat jen synchronně. – Syntagmatické změny jsou **změny kombinatorní**, tj. vznikají při spojování zvuků. V pozadí těchto změn je obvykle zjednodušování artikulační práce, jež má za následek změny v akustice. Část změn má charakter **poziční**, tj. uskutečňují se pouze v určité pozici řetězce (např. ztráta znělosti vlastních konsonantů před pauzou). Jde často o změny zákonité (**obligatorní**), jež se pravidelně opakují všude tam, kde jsou vhodné fonetické podmínky. Takovou kombinatorní hláskovou změnou je např. č. ↑asimilace znělosti, která nastává bez výjimky ve skupinách párových souhlásek okluzivních ([*zbi:rat*], [*trupka*]). Některé obměny hlásek jsou jen **fakultativní**, nezávazné (v č. např. vkládání rázu na švu slov před vokály). Méně časté jsou **změny sporadické**, jež jsou omezeny jen na některé výrazy. Typickou sporadickou hláskovou změnou jsou důsledky ↑**lidové etymologie**, tj. přeměny v hláskové stavbě slova dané chybným pojetím motivace výrazu (např. lidové [*zdrava*] místo [*strava*] příklonem k slovu *zdravý*). Sporadické jsou také obměny realizací spojené s expresí ([*to bilo su:proví:*], [*cococotoma:bejt*]). Většinou jsou kombinatorní změny **kontaktní**, pro ovlivnění je nutné bezprostřední sousedství zvuků (event. sousedství pauzy). Méně obvyklé změny **distantní** („na dálku“) se v č. objeví spíše při lidovém přejímání cizích slov (*inženýr* – [*inžini:r*]). Kontaktní změny nastávají především v rámci slova a ↑přízvukového taktu. Přes hranice slov probíhá jen ↑asimilace znělosti, a to pouze při spojité výslovnosti. Jinak je změna realizace hlásek přes hranice slov (tzv. **sandhi**), typ [*paŋ kra:l*], [*coš čekal*]), v č. nespisovná. – Pro charakter mluveného jaz. jsou rozhodující zákonité kombinatorní změny; je možno je zahrnout do ↑artikulační báze jazyka. Vedle ↑asimilací a ↑akomodací se hláskový a slabičný sklad slova mění také při ↑disimilaci, ↑metatezi, ↑elizi, ↑epentezi, ↑protezi, vkládáním při ↑hiátu. – Specifickou skupinu změn hláskového složení výrazů tvoří **změny analogické**, tj. vyrovnání tvarů ohebného slova podle tvarů některého pádu n. odvozenin podle slova motivujícího (lidové [*kosť*] podle [*kosťi*], spis. [*sezeňi:*] / [*seďeňi:*] podle [*seďet*]). Tyto změny s mechanismem výslovnosti nesouvisejí, i když vznikají a ustalují se mimo psanou podobu jaz. K transkripci fonetického znění dokladů ↑transkripce.

Lit.: ↑fonetika, ↑ortoepie.

MK

ZMNOŽENÍ SYNTAKTICKÉ POZICE

Termín zavedený MČ III (1987), v jejímž pojetí jde o syntaktický vztah. Na rozdíl od ↑dominace se **z.s.p.** nepodílí na stupňové relační struktuře věty, nýbrž řadí vedle sebe dvě n. více složek (skupin, bloků) s touž funkcí, tj. žádná ze složek zmnožené skupiny není jinou složkou dominována / na jiné složce syntakticky závislá. Skupinou vytvářenou na principu **z.s.p.** lze obsadit každou syntaktickou pozici. Podle hledisek formálních i významových se rozlišují dva typy **z.s.p.**: ↑koordinace: [[*Náš Petr*] *a* [*sousedův Pavel*]]$_{subj}$ *hráli šachy* a ↑adordinace: [[*Petr Karlík*], [*autor tohoto hesla*],]$_{subj}$ *se možná mýlí.*

Lit.: *MČ* III, 1987, 393.

PK

ZNAK

Základní ↑sémiotická jednotka chápaná jako: (a) Třída smyslově vnímatelných ↑signálů, které poukazují k témuž objektu, vlastnosti n. stavu věcí. Tak se **z.** v širším smyslu rozumí i **(pří)znaky neinterakční** (skvrny na duhovce jako příznak nemoci), které se liší od **z. interakčních,** zvířecích n. lidských, jež se od zvířecích **z.** liší mj. uměloství, záměrností a konvenčností. (b) Něco (zvuk, obraz, objekt, jednání, událost...), co pro někoho (podavatele a interpreta) na základě konvence pravidelně zastupuje něco jiného. (c) **Jazykový z.** s vlastnostmi (b) vyznačuje rozlišení formy (výrazu, označujícího) a ↑významu (označovaného). Vztah mezi ↑označujícím (chápaným jako „zvukový obraz", nikoli jako konkrétní zvuk) a označovaným je podle de Saussura sice ↑arbitrární (libovolný, vzniklý konvenčně), přesto však obě stránky jazykového **z.** spolu právě na základě konvence tvoří nedělitelnou jednotu. Takové pojetí **z.** se označuje jako **pojetí bilaterální** a opírá se o něj strukturalistická lingvistika; ↑strukturalismus. – Od něj se odlišuje **unilaterální pojetí z.**, které popírá „jednotu" **z.** (výrazu) a významu. **Z.** se rozumí „výraz" (Carnap), „jméno n. slovní spojení" (Frege), „to, co je smyslově vnímatelné na symbolu" (Wittgenstein). **Z.** tedy pouze poukazuje k významu, netvoří s ním jednotu. Prostřednictvím významu se lze vztahovat na objekty; ↑sémiotický trojúhelník. Unilaterální pojetí **z.** je rozšířené v ↑analytické filozofii jazyka i v ↑pragmalingvistice. – Jazykový **z.** vyznačuje nejen ↑arbitrárnost, ale také ↑lineárnost, tzv. dvojí artikulace (rozčlenění **z.** na **z.** a neznaky (fonémy), z nichž jsou **z.** jednotky utvořeny), sémantičnost (↑význam), přenosnost v čase a prostoru prostřednictvím písma, přenosnost v rámci kultury, stabilnost, vymezení vůči jiným **z.** jednotkám prostřednictvím ↑opozic aj. – Vzhledem k tomu, že vedle jednoduchých **z.** existují i **z.** komplexní, je podle Morrise při popisu **z.** třeba brát ohled na jejich ↑syntax (vztah k jiným **z.**), ↑sémantiku (vztah k významu) a ↑pragmatiku (vztah k uživateli), podle Klause též sigmatiku (vztah k mimojazykové realitě; ↑reference). – **Z.** lze klasifikovat podle míry motivovanosti vztahu formy a významu (Peirce: ↑ikon, ↑index, ↑symbol), též s přihlédnutím k míře jejich záměrnosti (Morris: ↑symptom, ↑signál, ↑symbol), podle uživatele (zvířecí, lidské) apod.; ke klasifikacím srov. Schaff (1966). – Podle de Saussura se na jaz. **z.** dá modelovat **z.**, resp. **z.** procesy obecně; ↑sémiotika, ↑sémióza.

Lit.: Bühler, K.: *Sprachtheorie*, 1936; Carnap, R.: *Meaning and necessity*, 1947; Carnap, R., Meaning and synonymy in natural languages, *Philosophical studies* 6, 1955, 33–47; Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda*, 1993; Frege, G., Über Sinn und Bedeutung, *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, NF 100, 1892, 25–50; Klaus, G.: *Semiotik und Erkenntnistheorie*, 1962; Lyons, J.: *Semantics*, 1977; Mill, J. S.: *A system of logic*, 1843; Morris, Ch. W.: *Foundations of theory of signs*, 1938; Morris, Ch. W.: *Signs, language and behavior*, 1946; Ogden, C. K. – Richards, I. A.: *The meaning of meaning*, 1923; Peirce, Ch. S.: *Collected papers*, 8 vol., 1931–1958; Russel, B., On denoting, *Mi* 14, 1905, 479–493; Russel, B.: *An inquiry into meaning and truth*, 1940; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989; Schaff, A.: *Úvod do sémantiky*, [1960] 1966; Wittgenstein, L.: *Tractatus logico-philosophicus*, [1922] 1993; Wittgenstein, L.: *Filosofická zkoumání*, [1953] 1993.

MN

ZPRACOVÁNÍ JAZYKA A ŘEČI AUTOMATICKÉ

Probíhá na různých úrovních, zejména: (a) pro účely automatického vyhledávání informací v textech; (b) pro strojový a strojem podporovaný překlad (Hajičová ad., 1982); (c) pro komunikaci s inteligentním robotem, bází dat apod. (Hajič, 1988); (d) pro všechny uvedené aplikace je nutný ten či onen stupeň automatické ↑analýzy jaz.; analýza syntaktická a morfematická je založena na strukturních a/nebo statistických postupech a zpravidla se opírá o formální popis jaz., u nás zejména o ↑funkční generativní popis; automatizace morfematické a aspoň zčásti i syntaktické analýzy jsou namístě zejména při značkování (anotování) velkých textových korpusů, tj. při vytváření tzv. stromových bank, jako je pro angl. *penn treebank*, pro č. ↑Pražský závislostní korpus (Hajič ad., 1998).

Lit.: Hajič J.: NALCOM. A multilevel NL-interface, *Explizite Beschreibung der Sprache und automatische Textbearbeitung* XV, 1988; Hajič, J. ad., Syntax v českém národním korpusu, *SaS* 59, 1998, 168–177; Hajičová, E. ad.: *Učíme stroje česky*, 1982.

EH

ZPŮSOB SLOVESNÉHO DĚJE (aktionsart)

Obecné lexikální rysy ve významu sloves, které je dovolují zařazovat do sémantických skupin. **Z.s.d.** je komplikovaně propojen s gramatickou kategorií ↑vidu. (Nikoli náhodou byly pojmy „vid" a „způsob slovesného děje" ještě v 19. stol. užívány ve stejném významu, pojmová diferenciace navazuje na Agrella, 1908.) Míšení obou kategorií souvisí s tím, že k tvoření slovesného vidu i **z.s.d.** se užívají stejné formální prostředky, tj. prefixy a sufixy; při tvoření forem **z.s.d.** se nadto užívá i diskrétních morfémů *se* n. *si*, které při tvoření slovesného vidu nehrají žádnou roli. V současné jazykovědě existuje celá řada koncepcí **z.s.d.**, mezi nimž dominují dva hlavní přístupy: (1) **Z.s.d.** se považuje za derivační kategorii. V tomto pojetí se za **z.s.d.** pokládají slovesa, která jsou derivovaná od jiného slovesa a při této derivaci dochází k modifikaci lexikálního významu (↑modifikace). Slovesa *dopsat*, *popsat*, *přepsat*, *připsat*, *zapsat* jsou tedy formy **z.s.d.** ke slovesu *psát*, které samo není řazeno k formám **z.s.d.**, protože není deverbálně derivované. Za formy **z.s.d.** se nepovažuje ani dok. partner slovesa *psát*, totiž *napsat*, protože je sice deverbálně derivovaný, nevyjadřuje

však lexikální, nýbrž gramatickou modifikaci sémantiky *psát* (↑vid). V modelech, které odmítají tvoření vidového partnera slovesa pomocí prefixu (např. Isačenko, 1962; Bondarko, 1967), lze ovšem klasifikovat i prefigovaného vidového partnera (tj. *napsat*) jako formu **z.s.d.** Formy **z.s.d.** mohou vznikat také sufixací. Imperfektiva *pospávat*, *pozpěvovat* nepředstavují vidové partnery k perfektivu *pospat*, *pozpívat*, nýbrž obsahují další lexikální komponent „vícekrát, opakovaně, čas od času", a musí být tedy chápány jako formy **z.s.d.** Podle druhu lexikální modifikace, tj. podle sémantického rysu, kterým se formy **z.s.d.** odlišují od výchozího slovesa, lze rozlišovat různé skupiny způsobu slovesného děje/aktionsarty. Např. sloveso *dopsat* tvoří podle sémantického znaku „dovedení výchozího děje ke konci" skupinu se slovesy jako *dočíst*, *dodělat*, *dohrát*, *dopracovat*, *dozvonit*; sloveso *připsat* zase skupinu s jinými slovesy, která obsahují lexikální komponent „připojit něco výchozím dějem", tj. s *přikreslit*, *přilepit*, *přistavět* aj. Přitom určité skupiny **z.s.d.** jsou důsledně signalizovány určitým formantem (např. skupina s lexikálním komponentem „dovedení děje do konce" prefixem *do-*), v jiných skupinách se uplatňuje naproti tomu více formantů (např. u skupiny s lexikálním komponentem „dost" komplexní formant *na- + se* (např. u *najíst se*) a *vy- + se* (např. u *vyspat se*)). V koncepci (1) vznikají značné problémy u sloves, která ztratila ve větší či menší míře spojení se slovesem výchozím. Nelze např. u *popsat* (ve významu ‚vylíčit') vycházet z toho, že modifikuje děj označovaný slovesem *psát* (na rozdíl od *popsat* ve významu ‚psaním, písmem pokrýt'). Ještě jasnější je to u *najít*, jehož lexikální sémantika nemá nic společného s výchozím slovesem *jít*. Zůstává tu nejasné, zda tato slovesa pokládat za formy **z.s.d.** V několika verzích koncepcí typu (1) byly proto navrženy další termíny, aby bylo možné vystihnout sémantickou charakteristiku nederivovaných sloves; nejvlivnější je Isačenkův (1960, 1962, 398) termín „obecný charakter slovesného děje". (2) Pro druhý přístup je centrální, že **z.s.d.** se nepovažuje za derivační kategorii. V tomto pojetí se za **z.s.d.** pokládají slovesa bez ohledu na to, zda je sloveso derivované od jiného slovesa. Rozhodující jsou pouze paralely v lexikální sémantice menšího n. většího počtu sloves, které umožňují spojit je do skupin **z.s.d.** Proto jsou do kategorie **z.s.d.** řazena i slovesa jako *popsat* n. *najít*. Nadto jsou přiřazena odpovídajícím skupinám **z.s.d.** slovesa nederivovaná jako *psát*, *nést*, *vidět* n. nedeverbálně derivovaná slovesa jako *stárnout* (od adjektiva *starý*) n. *tancovat* (od substantiva *tanec*). V této koncepci se **z.s.d.** považuje za kategorii, která sleduje sémantickou klasifikaci všech sloves. Jsou zde tedy skupiny **z.s.d.**, které mají společný sémantický příznak, ale nedisponují určitým společným formantem/formanty. V koncepcích typu (2) se místo staršího termínu **z.s.d.** prosazuje termín **aktionalita** (angl. actionality); např. Andersson (1972), Thelin (1978). – Pro značně rozdílná východiska nejsou počet a rozdělení skupin **z.s.d.** jednotné; často chybí přesné pojmenování určitých skupin sloves. V jednotlivých koncepcích se nadto vyskytují různé termíny pro stejné skupiny sloves n. naopak identické termíny označují zcela rozdílné skupiny. Pro č. dosud katalog nejnápadnějších a nejdůležitějších skupin **z.s.d.** nebyl sestaven. Určitá východiska obsahují výzkumy sémantiky prefixů (např. Uher, 1987) n. sémantické klasifikace sloves (např. Daneš, 1971). Přehled nejčastěji uváděných skupin **z.s.d.** (jakožto kategorie vymezené podle koncepce (2)): (a) Ingresivní skupina obsahuje **ingresiva**, tj. slovesa označující počátek děje: *zakašlat*, *zakřičet*, *zamyslet se* aj. Na základě časové minimalizace, která je obsažena v počátku děje, mohou charakterizovat jenom krátký časový úsek (*zakřičet* označuje také krátký křik, který nepokračuje). Termín ingresivní se někdy používá také pro slovesa, která vyjadřují počátek stavu, popř. postoje: *sednout* (počátek sezení), *lehnout* (jako počátek ležení) apod.; (b) Evolutivní skupina obsahuje **evolutiva**, tj. slovesa označující počáteční fázi děje: *rozšumět se*, *rozplakat se* apod. V protikladu k ingresivní skupině je u nich zjevný význam fáze, tedy pozvolný počátek děje; (c) Delimitativní skupina obsahuje **delimitativa**, tj. slovesa označující (většinou) krátké trvání děje: *pospat*, *posedět*, *pozpívat* aj. Často jsou tato slovesa používána s formantem *si* a vyjadřují potom navíc sémantický rys „podle libosti"; (d) Rezultativní skupina se objevuje jen u autorů odmítajících tvoření vidového partnera slovesa pomocí prefixace; **rezultativa** jsou tedy slovesa, která jsou v jiných koncepcích chápána jako prefigovaný dok. partner odpovídajícího neprefigovaného nedok. slovesa: *napsat*, *poprosit*, *zaplatit* aj.; (e) Terminativní / konfektivní skupina obsahuje **terminativa/konfektiva**, vyjadřující průběh celého děje až do konce: *propracovat (něco)*, *přečíst* aj.; (f) Perdurativní / spaciální skupina obsahuje **perdurativa**, označující proces trvající určitou dobu. Doba trvání děje se může explikovat výrazem v akuz.: *propracovat* (*celou noc*); (g) Finitivní / kompletivní skupina obsahuje **finitiva/kompletiva**, která označují konečnou fázi děje: *dočíst*, *dodělat*, *dohrát*, *dozvonit* apod.; (h) Egresivní skupina obsahuje **egresiva**, označující konec děje: *odzvučet*, *odučit* apod.; (ch) Exhaustivní skupina obsahuje **exhaustiva**, která vyjadřují trvání děje až do konce, popř. k smrti: *ubrečet se*, *uhnat*, *utancovat se* / *utancovat někoho* aj.; (i) Totální skupina je tvořena slovesy, která obsahují komponent „zcela a úplně" n. „důkladně": *pročistit*, *promrazit* apod.; (j) Saturativní skupina obsahuje **saturativa**, označující trvání děje až k uspokojení subjektu: *najíst se*, *vyhnět se*, *vyspat se* aj.; (k) Extenzivní skupina obsahuje **extenziva**, tj. slovesa obsahující významovou složku „hodně, často, dlouho": *napracovat se*, *nasedět se*, *namluvit se* aj.; (l) Kumulativní skupina obsahuje **kumulativa**, která označují uchopení blíže neurčené kvantity objektu; charakteristické je pro ně užití s gen. n. s označením množství v akuz.: *nabalit* (*věcí*, *mnoho věcí*), *nahrabat* (*mnoho*), *nakapat* (*jisté množství léku*) apod.; (m) Intenzivní skupina obsahuje **intenziva**, vyjadřující vysokou kvantifikaci děje: *najet* (*pět set kilometrů*), *načadit* aj.; (n) Excesivní skupina obsahuje **excesiva**, která vyjadřují nadměrnou intenzitu n. nadměrné trvání děje vedoucí k nežádanému výsledku: *překrmit*, *přepít se*, *přesolit* apod.; (o) Distributivní skupina obsahuje **distributiva**, která vyjadřují několikanásobný průběh děje v časové posloupnosti: *povyhazovat*, *pozamykat* aj.; (p) Atenuativní skupina obsahuje **atenuativa**, která vyjadřují oslabenou intenzitu děje n. jeho neúplné naplnění: *nachýlit se* (ve smyslu „trochu se chýlit), *přimodřit* (ve

smyslu „trochu namodřit") apod.; (q) Semelfaktivní skupina obsahuje **semelfaktiva / okamžitá slovesa**, která spojují jednorázový průběh děje s časovou minimalizací: *bodnout*, *kopnout*, *mávnout* atd.; jsou tvořena převážně od frekventativ (viz níže); (r) Momentální skupina obsahuje **momentální slovesa**, která vyjadřují momentální dále nespecifikovaný děj: *dát*, *hodit*, *koupit*, *najít* aj.; (s) Iterativní (n. frekventativní) skupina obsahuje **iterativa/frekventativa**), která spojují opakovanost děje s významem obvyklosti: *dělávat*, *mívat*, *prosívat*, *vídat* apod.; tato slovesa mohou být považována za skupinu **s.z.d.** pouze tehdy, odmítne-li se ↑iterativnost jako gramatická kategorie; (t) Deminutivní (n. deminutivně-iterativní) skupina obsahuje **deminutiva**, která spojují opakovanost děje s oslabovací významovou složkou: *poblýskávat*, *pozpěvovat*, *pospávat* aj.; (u) Komitativní skupina obsahuje **komitativa**, která vyjadřují doprovodný děj: *přizvukovat* (ve smyslu „doprovázet někoho hudebním nástrojem"), *přikusovat* (*chléb k párku*); (v) Frekventativní (n. iterativní) skupina obsahuje **frekventativa**, která označují několikanásobný průběh bodového děje: *bodat*, *kopat*, *klepat* aj.; pomocí sufixu *-nou-* od nich mohou být odvozena semelfaktiva (viz výše); (w) Stativní skupina obsahuje **stativa**, tj. slovesa stavová: *sedět*, *milovat*, *toužit* apod.; (x) Dekurzivní skupina obsahuje **dekurziva**, vyjadřující kontinuálně probíhající děj: *psát*, *myslet*, *zpívat* aj.; (y) Mutativní skupina obsahuje **mutativa**, která vyjadřují přijímání určité vlastnosti, nejčastěji vyjádřené kořenovým morfémem: *bohatnout*, *černat* apod. – Počet sloves patřících k určité skupině **z.s.d.** je značně odlišný. To je možné vysvětlit odlišnou produktivitou určitých sémantických komponentů v určité etapě vývoje č. (Šlosar, 1981). Podstatné je však, že každá skupina **z.s.d.** se dá jednoznačně přiřadit k jednomu z obou vidů: slovesa skupin (a)-(r) jsou dok., zatímco slovesa skupin (s)-(y) jsou nedok. Toto přiřazení je nezávislé na tom, zda jednotlivá slovesa mají vidového partnera. – V literatuře se objevují pokusy skupiny **z.s.d**. nějak hierarchicky kategorizovat, buď podle sémantického, n. formálního kritéria. Isačenko (1962) rozlišuje jako základní **z.s.d.** s významem fáze, **z.s.d.** s „kvantitativním" významem, iterativa a **z.s.d.** s distributivním významem. Bondarko (1967), používaje formální kritérium, rozlišuje konsekventně charakterizovaný **z.s.d.**, nekonsekventně charakterizovaný **z.s.d.** a necharakterizovaný **z.s.d.** U Šeljakina (1983) je nejvyšším kritériem pro rozlišování skupin **z.s.d.** ↑terminativnost/aterminativnost. Trost (1983, 1984) explicitně rozlišuje „durativní" (bez informace o časovém omezení), „perdurativní" (časově omezené trvání) a „nedurativní" (bez trvání) skupiny **z.s.d.**

Lit.: Agrell, S.: *Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitwort*, 1908; Andersson, S. G.: *Aktionalität im Deutschen* 1, 1972; Avilova, N. S.: *Vid glagola i semantika glagol'nogo dejstvija*, 1976; Bondarko, A. V. – Bulanin, L. L.: *Russkij glagol*, 1967; Daneš, F., Pokus o strukturní analýzu slovesných významů, *SaS* 32, 1971, 193–207; Isačenko, A. V., Slovesný vid, slovesná akce a obecný charakter slovesného děje, *SaS* 21, 1960, 9–16; Isačenko, A. V.: *Die russische Sprache der Gegenwart. Formenlehre*, 1962; Komárek, M., Místo okamžitých sloves v soustavě českého slovesného vidu. *AUPO, Philologica* 59, 1989, 103–107; Komárek, M., Ke vztahu mezi videm a tzv. způsoby slovesného děje, in: *Č-US* 4, 2002 (v tisku); Nübler, N.: *Untersuchungen zu Aktionsart und Aspekt im Russischen und Tschechischen (am Beispiel der mit* na- *präfigierten Verben)*, 1992; Šeljakin, M. A.: *Kategorija vida i sposoby dejstvija russkogo glagola*, 1983; Šlosar, D.: *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, 1981; Thelin, N. B.: *Towards a theory of aspect, tense and actionality in Slavic*, 1978; Trost, K., Die Funktionen der Präfigierung im System von Aktionsart und Aspekt im Russischen, in: Freidhof, G. ad. (eds.), *Studia slavica in honorem viri doctissimi Olexa Horbatsch* 2, 1983, 200–228; Trost, K., Die Funktionen der Suffigierung im System von Aktionsart und Aspekt im Russischen, in: Gierke, W. – Jachnow, H. (eds.), *Aspekte der Slavistik*, 1984, 252–270; Uher, F.: *Slovesné předpony*, 1987.

NN

ZPŮSOB SLOVESNÝ (modus verbi)

Gramatická kategorie tvořená morfologickým paradigmatem určitého počtu subkategorií jakožto paradigmat slovesných tvarů (jednoduchých n. komplexních), jejichž obecnou funkcí je vyjadřovat jistý komunikativní postoj mluvčího k obsahu slovesa. Č. kategorie modu je trojčlenné morfologické paradigma, jehož subkategorie nesou tradičně názvy způsob oznamovací, způsob podmiňovací a způsob rozkazovací. V č. je kategorie **s.z.** méně asymetrická než v jiných jaz. (např. v něm. n. fr.). **Indikativ** (**způsob oznamovací**) je paradigma základních, **funkčně bezpříznakových** jednoduchých i komplexních tvarů osobních, číselných a časových (např. *dělám*, *děláš*...; *dělal jsem*, *dělal jsi / dělals*...; *budu dělat*, *budeš dělat*...). **Kondicionál** (**způsob podmiňovací**) je paradigma tvarů obsahujících volný morfém, a tedy ↑klitikon *bych*, *bys*, *by* ... a l-ové příčestí (*Četl bych* × **Bych četl*); zahrnuje dvě subkategorie: (i) **kondicionál přítomný** je paradigma tvarů obsahujících morfém *bych*, *bys*, *by*, *bychom*, *byste*, *by*; ačkoli se označuje jako přítomný, je co do času nepříznakový: *Teď **bych se už koupal** v moři* (přítomnost); *Kdyby ses byl zeptal, **odpověděl bych*** (minulost); *Kdyby zítra pršelo, **zůstali bychom** doma* (budoucnost). Jeho význam se tradičně charakterizuje jako **nereálnost**, nověji někdy jako **nefaktovost**. Problémy působí příklady typu *Máš občanku? – Občanku bych měl*, v nichž o nereálnost/nefaktovost nejde; (ii) **kondicionál minulý** je paradigma týchž tvarů rozšířených o volný morfém *byl*, *byla*, *bylo*...: *Byl bych četl / Četl bych byl* × **Četl byl bych / *Bych byl četl / *Bych četl byl*; existuje i varianta s *býval*: *Byl bych býval četl.* Většinou se tvrdí, že vyjadřuje jako kond. přítomný nereálnost, ale na rozdíl od něho čas minulý; ojedinělý je názor, že vyjadřuje **opak faktu** (**kontrafaktovost**), tedy: *Byl bych přišel* implikuje, že je fakt *Nepřišel jsem*. Věty typu *Zítra bych ti byl stejně zatelefonoval* ovšem zpochybňují obě pojetí. **Imperativ** (**způsob rozkazovací**) je (jako v mnoha dalších jaz.) trojčlenné paradigma: 2. os. sg., 1. a 2. os. pl. Podle PMČ (1995) se tvoří od ↑kmene prézentního pro 2. os. sg. koncovkami *-0* (*nes-0*), *-i* (*umř-i*, *řv-i*), *-ej* (*vol-ej*, *schov-ej*), pro 1. os. pl.: *-me* (*nes-me*), *-eme/-ěme* (*umř-eme*, *řvě-me*), *-ejme* (*volej-me*), pro 2. os. pl. *-te* (*nes-te*), *-ěte/-ete* (*umře-te*, *řvěte*), *-ejte* (*vol-ejte*); MČ II (1986) má popis jiný. Zpravidla se charakterizuje jako **s.z.** vyjadřující **apelovost**. V některých koncepcích se vedle těchto tzv. syntetických imper. rozlišují ještě **imperativy analytické**, např. spojení typu *ať přijdeš*, které se tvoří i pro 3. os. (*ať přijde*), n. s imper. slovesa typu *koukej přijít*, *hleď se omluvit*; ↑vý-

zvové výpovědi. Někteří autoři pokládají ↑přací částice *kéž* a ind. préz. / kond. přít. n. min. za **způsob přací**, **optativ**: *Kéž zaprší // by zapršelo – Kéž by bylo (bývalo) zapršelo.* – V části č. (a také něm.) lingvistiky se pod vlivem sémantizace syntaxe postulovalo rozlišení morfologických modů a **větných modů** (syntaktických modů); u nás se podobné úvahy najdou u Mrázka (1968) a Karlíka (1981).

Lit.: Běličová, H.: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*, 1983; Dokulil, M., K pojetí morfologické kategorie (Na příkladě morfologické kategorie slovesného způsobu v češtině), *JČ* 18, 1967, 13–36; Gonda, J.: *The character of the Indo-European moods*, 1956; Haller, J., Poznámky k českému kondicionálu, *LF* 72, 1948, 97–106; Havelková, B., Lexikální a gramatické vyjadřování slovesného modu, *AUC-SlavPrag* 10, 1968, 45–57; Jachnow, H. H. ad. (eds.): *Modalität und Modus. Allgemeine Fragen und Realisierung im Slawischen*, 1994; Karlík, P., Morfologický a syntaktický modus, *SPFFBU* A 29, 1981, 59–71; Karlík, P., Interpretace nekontrafaktuálního významu tzv. kondicionálu minulého, in: Nebeská, I. – Macurová, A. (eds.), *Jazyk a jeho užívání*, 1999, 74–80; Leška, O., Formální a funkčně obsahová struktura ruského imperativu (injunktivu), in: Havránek, B. (ed.), *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české* III, 1968, 7–50; Macháčková, E., Ústup kondicionálu minulého?, *NŘ* 63, 1980, 62–67; Meibauer, J. (ed.): *Satzmodus zwischen Grammatik und Pragmatik*, 1987; Mrázek, R., Modus verbi v češtině z hlediska morfologie a syntaxe, *SPFFBU* A 16, 1968, 25–35; Panevová, J. ad.: *Čas a modalita v češtině*, 1971; Svobodová, J.: *Syntaktická charakteristika imperativu a vokativu v českých výzvových větách*, 1987; Šmilauer, V., Slovesný způsob, in: Opravil, A. (ed.), *Druhé hovory o českém jazyce*, 1947, 166–183.

FŠ

ZVUK HEZITAČNÍ

Zvuk provázející hezitaci, tj. přerušení souvislé produkce hlasu při mluvené řeči. Nemá charakter konkrétní hlásky jaz., běžně se přirovnává k [*e*], event. k zvukům vznikajícím při pokašlávání. Ve veřejném mluveném projevu bývá hodnocen jako chyba (zvuk parazitní), má však funkci např. jako signál toho, že se mluvčí připravuje k řeči, hledá vhodný výraz, je projevem rozpaků atd. Z hlediska techniky řeči slouží i jako příprava ↑fonace. V tradiční slovnědruhové charakteristice lze **h.z.** zařadit mezi onomatopoická ↑citoslovce, v psaném textu (umělecké stylizaci mluvené řeči) může mít konvenční formu *hm*, *ehm*, *eee*. Podobnou funkci jako **h.z.** mají v souvislé řeči i některé sémanticky vyprázdněné výrazy, které překlenují pauzy tam, kde mluvčí promýšlí a formuluje odpověď, a napomáhají tak udržení kontaktu s partnerem apod. V rétorice se jim říká **expletiva** (slova výplňková), též **parazitická slova**; vzhledem k funkci podobné jako **h.z.** je lze označit i jako slova hezitační; nemusí jít jen o „slova" v běžném smyslu, ale i o slovní spojení, ba i krátké věty: ***Teda já, teda, že, jak bych řekl, to**, myslím, **víte**, já myslím, **teda**, že by se o tom mělo **jako tento**, diskutovat*. Slovnědruhově bývají řazeny k ↑částicím, jindy k ↑citoslovcím.

MK

ZVUKOMALBA (onomatopoie)

Jaz. jev, při němž forma některých jaz. znaků, **označující**, bezprostředně souvisí s jejich obsahem, **označovaným**, tj. forma do jisté míry imituje reálný zvuk. Dochází tak k oslabení ↑arbitrárnosti jaz. znaku. **Z.** je hlásková nápodoba existujícího zvuku, která se v jaz. nejčastěji realizuje v podobě onomatopoického citoslovce, např. *kykyryký*, *kuku*, *vrz*, *žbluňk*. Mluví se i o **slovech zvukomalebných** (onomatopoických). V důsledku této nápodoby vznikají shody i mezi typologicky a geneticky vzdálenými jaz., i když tu jsou vedle shod patrné i dílčí odlišnosti, srov. č. *kykyryký*, r. *кукареку*, něm. *kikeriki*, angl. *cock-a-doodle-doo*; č. *žbluňk*, r. *бултых*, něm. *plumps*, angl. *splash*, fr. *floup* aj. De Saussure (1989, 99) uvádí, že skutečná onomatopoia (typu *bimbam*, *tiktak* atd.) jsou málo početná a že i ona jsou do jisté míry arbitrární, protože jsou pouze přibližnou a již polokonvenční imitací určitých zvuků. – Hlavními rysy onomatopoických citoslovcí jsou podle Kořínka (1934): (a) nezávislost na normálním hláskovém habitu příslušného jaz., (b) hlásková neměnnost. Jako příklad k prvnímu rysu Kořínek uvádí výslovnost *cink* s dlouhým velárním *n*. Druhý rys spočívá v tom, že v případě jakékoli hláskové změny by se narušil vztah mezi jaz. jednotkou a odpovídajícím zvukem. Mathesius (1947) upozorňuje na slabičnou výslovnost *s* ve slově *pst*. Skalička (1935) tuto tzv. abnormalitu onomatopoických slov vidí v nezvyklých hláskách n. v nezvyklé skupině hlásek. Takovou skupinou hlásek je v č. např. každé spojení palatály + zadního vokálu, např. ve slově *kňučet*. Uvedená hlásková kombinace byla odstraněna stč. přehláskou *'u > i*, srov. např. *kľúč > klíč*, a v současné č. se mimo expresivní a zvukomalebnou slovní zásobu nevyskytuje. – V souvislosti s problematikou ↑motivace onomatopoické části slovní zásoby se objevují termíny **motivace imitativní** / zvuková (Dokulil v TSČ, 103) n. **motivace fonetická** (Filipec v Člex, 37). – Počáteční těsná souvislost mezi konkrétním zvukem a jeho hláskovou imitací se může postupně ztrácet. Tento proces nazývá Kopečný (1957) **neutralizací**, Mareš (1967) užívá termínu **desonomatopoizace**. V č. je tento proces dobře patrný např. u sloves *žbluňkat*, *žbluňknout*, která označují spíše druh pohybu doprovázený určitým zvukem než samotný zvuk. Historicky docházelo v důsledku desonomatopoizace k mylným remotivacím původně onomatopoických kořenů. Podle Mareše (1967) ztráta souvislosti mezi onomatopoickým východiskem a pojmenováním může někdy vést až k tomu, že výraz s původním onomatopoickým základem je přiřazen k mylné slovotvorné čeledi. Na vývoji slova *hrdlička* ukazuje, že původně šlo o slovo s onomatopoickým kořenem *+gur- > +gъr-*, srov. r. *горлица*, avšak v č. se tato zvuková souvislost ztratila a do kořene byl dodatečně vložen konsonant *d*, který teprve sekundárně slovotvorně zapojil název ptáka do slovotvorné čeledi subst. *hrdlo*.

Lit.: Blatná, R., Onomatopoické názvy dřevěných dechových hudebních nástrojů (na českém a ruském materiále), *Sl* 60, 1991, 154–160; *Člex*, 1985; Kopečný, F., Slavistický příspěvek k problému tzv. elementární příbuznosti, in: *Ezikovedski izsledovanija v čest na akademik S. Mladenov*, 1957, 363–387; Kořínek, J. M.: *Studie z oblasti onomatopoje. Příspěvek k ide. ablautu*, 1934; Mareš, F. V., K metodice etymologického bádání: Etymologie některých pojmenování ptáků onomatopoického původu, *Sl* 36, 1967, 345–373; Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; *MČ* II, 1986; Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*, [1916] 1989; Skalička, V.: *Zur ungarischen Grammatik*, 1935; *TSČ*, 1962.

RB

Ž

ŽIVOTNOST

1. Gramatická kategorie syntakticky nezávislá; u subst. primárně chápaná v užším smyslu než biologická živost: zahrnuje jména osob, zvířat, nikoli jména rostlin. **Ž.** se týká subst. rodu mužského, u nichž je relevantním kritériem pro rozdělení mask. do dvou skupin, na **mask. životná** (jména živých bytostí) a **neživotná** (jména neživých předmětů a jevů). Tyto dvě skupiny se vydělily během historického vývoje č. Základním rozdílem v paradigmatech životných a neživotných jmen je rozlišení tvarů nom. a akuz., nutné ze syntaktických důvodů u jmen označujících osoby a zvířata, která mohou vstupovat do role agens i patiens. U životných jmen jsou tvary nom. a akuz. různé v sg. (v důsledku ↑genitivu-akuzativu) i v pl. (etymologicky), jména neživotná mají tvary pro nom. a akuz. stejné jak v sg. (etymologicky), tak v pl. (v důsledku systémově vynuceného, ale syntakticky ani sémanticky nemotivovaného ↑akuzativu-nominativu). Rozlišení v dalších pádech (*pána* × *hradu* (ale: *lesa*), *pánu // pánovi – hradu*) bylo primárně motivováno jinými momenty. V některých teoretických pohledech (např. ↑FGP) se v č. rozlišují čtyři rody: mužský životný, mužský neživotný, ženský a střední.

2. Gramatická kategorie syntakticky závislá: **ž.** u adj. (akuz. sg. *dobrého muže – dobrý den*, nom. pl. *dobří muži – dobré dny*), rodových zájmen (*toho – ten, ti – ty*), některých číslovek (*druhého – druhý, druzí – druhé*) a u jmenných tvarů slovesných (pl. *pracovali – pracovaly, zničení – zničené*) je dána životností řídícího subst. a je syntagmatickým prostředkem ↑shody.

U některých neživotných subst. a kongruentních tvarů neurčitých tvarů slovesných se objevují životné varianty. Příčinou jsou především různé typy analogií: (a) slovotvorná analogie, kdy neživotné subst. je tvořeno sufixem, jímž se zpravidla tvoří subst. životná (*ukazatel, dělenec, ledoborec*), (b) významová souvislost se jmény živých bytostí u jmen některých živočichů, a to přenesených na výrobky potravinářského průmyslu (*slaneček, jikrnáč, sled'*), (c) jména živých mikroorganismů (*bacil, virus*). Akuzativem sg., jaký mají životná jména, se vyjadřuje u jmen neživotných citový vztah k jejich referentům, zvl. u (a) jmen rostlin, hub (*najít hřib – hřiba*), (b) jmen potravin, pochutin (*dát si buřt – buřta*), (c) jmen karetních her, tanců a sportovních disciplín (*dát gól – góla*), (d) jmen automobilů (*koupit si moskvič – moskviče*) apod. Ke kolísání mezi tvary životnými a neživotnými dochází v případech, kdy se názvy živých bytostí přenášejí na neživé věci u názvů hraček (*koníčky/ci, maňásky/ci*), planet (*pozorovat Merkur/a*) aj. – Někteří autoři postulují v č. jako subkategorii životnosti **personálnost**. Jejím výrazovým prostředkem má být koncovka *-ové* v nom. pl. některých životných maskulin: *pánové, Dánové* × **Angličanové*, protože u jiných subst. je dnes archaická (*běhali tam psové* × *běhali tam psi*); u neživotných mask. se nadto projevuje i jako samostatná kategorie shodová: *mí národové* × *mé národy, hrobové se otvírali* × *hroby se otvíraly*. – Hromadné názvy živých bytostí jsou neživotné (*lidstvo, mládež, kolektiv, výbor...*). ↑Názvy činitelské a ↑názvy konatelské homonymní s ↑názvy prostředků činnosti, slovotvorné typy tvořené sufixy *-č, -or, -ér* (*nakladač, kontrolor, startér*), mají **ž.** odlišenu v rámci flexivního paradigmatu (*Vidím přicházet kontrolora* × *Rozsvítil jsem kontrolor*) a prostředky gramatické shody.

Lit.: Buzássyová, K., Štylistický, sémantický a komunikačno-pragmatický aspekt fungovania gramatických kategorií na príklade kategórie životnosti, in: *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie*, 1991, 126–133; Čermák, F.: *Syntagmatika a paradigmatika českého slova* I, II, 1990; *ČM*, 1981; *ČŘJ*, 1996; Erhart, A.: *Základy jazykovědy*, 1984; *MČ* I, II, 1986; Trost, K.: *Zur semantischen Klassifikation der Substantive und des Genetiv-Akkusativs im Russischen*, 1992.

KO